

THE WHITE YAJURVEDA

EDITED

BY

DR. ALBRECHT WEBER

DOCENT OF THE SANSKRIT-LANGUAGE AT THE UNIVERSITY OF BERLIN, MEMBER OF THE ROYAL BAVARIA
ACADEMY OF SCIENCES IN MUNICH, OF THE GERMAN ORIENTAL SOCIETY, CORRESPONDING
MEMBER OF THE AMERICAN ORIENTAL SOCIETY.

IN THREE PARTS.

- PART I. The Vājasaneyi-Sanhitā in the Mādhyandina- and the Kāṇva-Çākḥā with the commentary of Mahīdhara.
- PART II. The Çatapatha-Brāhmaṇa in the Mādhyandina-Çākḥā with extracts made from the Commentaries of Sāyaṇa, Harisvāmin and Dvivedaganga.
- PART III. The Çrauta-sūtra of Kātyāyana with extracts made from the commentaries of Karka and Yājñikadeva.

Printed under the patronage of the Hon. Court of Directors of the East-India-Company.

BERLIN

FERD. DÜMMLER'S VERLAGSBUCHHANDLUNG.

LONDON

WILLIAMS AND NORGATE, 14 HENRIETTA-STREET COVENT-GARDEN.

1852.

THE VÂJASANEYI-SANHITÂ

IN THE

MÂDHYANDINA- AND THE KÂNVA-CÂKHÂ WITH ~~THE~~
COMMENTARY OF MAHÎDHARA

EDITED BY

DR. ALBRECHT WEBER.

श्रीशुक्लयजुर्वेदे
वाजसनेयिसंहिता
माध्यन्दिनीयां च काण्वीयां च शाखेऽनुसृत्य
श्रीमन्महोदधिरकृतवेददीपाव्यभाष्यसंहिता
अल्वेर्तेन वेवेरेण शोधिता
पुण्यनाम्नि जनपदे बेल्लिनीयायां राजधान्यां मुद्रिता
संवत्सरे १८५२.

BERLIN

FERD. DÜMLER'S VERLAGSBUCHHANDLUNG.

LONDON

WILLIAMS AND NORGATE, 14 HENRIETTA-STREET COVENT-GARDEN.

1852.

PRINTED AT THE PRESS OF THE ROYAL ACADEMY
OF SCIENCES IN BERLIN.

TO HIS EXCELLENCY

THE CHEVALIER DR. C. C. J. BUNSEN

THE NOBLE FRIEND AND PATRON OF LINGUISTIC STUDIES.
ALIKE CELEBRATED AS SCHOLAR AND AS STATESMAN,

WITH PROFOUND RESPECT

DEDICATED

BY THE GRATEFUL EDITOR.

This edition of the Sanhitā of the white Yajurveda is intended to comprehend only the text. An introductory essay, a translation with additional notes, a glossary, Kātyāyana's Prātiṣākhya-sūtra, an Anukramanī (successive enumeration) of the deities, metres (to which the Roman letters standing amidst the text are relating) and authors of each verse, a comparison of the corresponding passages in the other Vedas — all this together shall form the object of a separate work. Therefore I shall here content myself with enumerating the critical apparatus I made use of and giving a short explanation of the accents. —

A. I Manuscripts of the text of the *Vājasaneyi-Sanhitā* alone without a commentary: *a.* in the *Mādhyandina-Çākhā*. —

Padapāṭha: with accents Chambers-coll. (in the Royal library of Berlin) nr. 27. 28 Samvat 1838 (= A.). —

Sanhitāpāṭha. 1. *with accents*. Chamb. nr. 29. 30 Samvat 1653: a most excellent copy (= B.). — Bibl. Nationale in Paris Dev. 201. 202 (= C.) a very good old copy (with 25 new leaves dated Samvat 1843.), an apograph of which Dr. Th. Goldstuecker was kind enough to communicate to me. —

2. *without accents*. Chamb. nr. 31. 32 Samvat 1840. nr. 33. 34 a copy of the precedent. nr. 756. — Paris Dev. 59a. Samvat 1813. — London E. I. H. 2125. 2391. (*). —

b. in the *Kāṇva-Çākhā*: *Jaṭapāṭha*: Oxford Bodlei. Wilson. Coll. nr. 92. 93 with accents: a very good old copy. —

Samhitāpāṭha. Bodl. Wils. nr. 367. 364 with accents. Samvat 1657: a most excellent copy. — The 40th lecture or the *Īçā*-Upanishad with *Çankara's* Commentary: Chamb. nr. 118. 128. 131. — E. I. H. 1638. — Bodl. Wils. nr.

(*) In the printed catalogue of the Wilson-Collection in the Bodleian library in Oxford three manuscripts viz the nros 361. 362. 455 are erroneously mentioned as copies of the *Vājasaneyi-Sanhitā*: nr. 361 contains the first Ashtaka of the *Taittirīya-Sanhitā* in the *Padapāṭha* Samvat 1860. without accents: — nr. 362 (Samvat 1557) and nr. 455 a recent copy of the precedent contain the second Ashtaka of the *Rik-Sanhitā*.

94. 484. — The editions of this Upanishad are enumerated by *Gildemeister* in his *bibliothecae sanscritae specimen* p. 23 London 1847 Williams and Norgate. —

II. Manuscripts of the *Commentaries* on the *Vājasaneyi-Saṁhitā* together with the text or without it: —

Of *Ūaṭa's* Commentary I have found only a few fragments, extracted from the whole of it to illustrate a *Rudrajapa* which contains in eight lectures the following verses of the Vājas. S.: XXIII, 19. 33. 34. XXXIV, 49. 1-6 ॥ २ ॥ XXXI, 1-22 ॥ २ ॥ XVII, 33-49 ॥ ३ ॥ XXXIII, 30-43 ॥ ३ ॥ XVI, 1-66 (*) ॥ ४ ॥ III, 56-63. XXXIX, 7-9. XXV, 19. XVIII, 36. V, 21. XIV, 20. XXXVI, 17 ॥ ५ ॥ XVIII, 1-29 ॥ ६ ॥ XXXVI, 1-24 ॥ ७ ॥. *Ūaṭa's* explanation is given for XXXIV, 2 till to III, 63 besides some small fragments relating to the XVIIIth lecture. The mspt is dated Samvat 16 — it belongs to the collection of the Rev. Dr. Mill, which was since added to the Bodleian library. —

Mahādharma's commentary called *Vedadīpa*: My apograph is made from E. I. H. 2479. 2465 (= A.), which manuscripts, containing also the unaccented text, were copied for Mr. *Colebrooke* in *Calcutta* by two different scribes, foll. 1-20. 83-189 in 2479 by the one, foll. 21-82. 190-294 in 2479 and foll. 1-140 in 2465 by the other. The first of them copied from a mspt which must have been pretty correct, with the only exception, that the explanation of XIV, 1-30 is wholly wanting. The second scribe on the contrary copied from a rather incorrect mspt, belonging to the college of Fort William, wherein the interpretation of XXXIV, 22-58 is wanting besides a great number of smaller defects. —

A second manuscript (= M.) belongs to the above mentioned collection of the Rev. Dr. Mill since incorporated with the Bodleian library: it contains the explanation only of the twenty first adhyāya's without the text. The first three adhyāyas, contained in the first 52 old leaves, were purchased at Benares; the following twelve, occupying from foll. 53-277 inclusive, were copied by two different scribes in *Calcutta* (foll. 53-97 by the one. foll. 98-277 by the other) from a second copy, and a very correct one, belonging to the college of Fort William, (except three leaves), the remaining five, from foll. 278-371 incl.,

(*) A commentary of this adhyāya, as it is occurring in the *Taitt. Saṁh.* aṣṭaka IV, praṇa 5, anuvāka 1, made by Bhatta *Bhāskara Miśra*, is extant E. I. H. 1625b. Having made an apograph of it I am now in the possession of three different explanations of this curious adhyāya.

were (as well as foll. 138-140, where the former copy failed) copied by the second scribe from the same incorrect mspt, which was made use of by the second scribe of A. —

A third copy (= O.) exstant Bodl. Wils. nr. 64 (227 foll.). 65 (225 foll.). 66 (192 foll.) being likewise of very recent date has been probably copied for Mr. Wilson: it contains also the *text* in the Samhitāpāṭha without accents: for want of time I have collated it only for the defects of the last 25 lectures. —

A fourth copy, and a very beautiful one, is in the possession of Mr. *Eugène Burnouf* in Paris, and has been copied for him in *Bombay Çāke* 1761 (= 1840 A. D.) by the care of the Rev. Mr. *Stevenson*. Mr. Burnouf had formerly proposed himself editing the Vājasaneyi-Samhitā and copied for this purpose Adhy. I, 1 - IV, 19 in a very elaborate manner: afterwards relinquishing this project, he presented this apograph (= B.) to Dr. Th. Goldstuecker, who on his part since communicated it to me. The remaining books IV, 20 - XL, 17, having been three years ago copied in chemical ink from the mspt of Mr. Burnouf by Dr. M. Mueller, are through the kindness of this my learned friend likewise now in my hands (= MM.), while an impression thereof made on transparent paper is in the possession of Mr. Goldstuecker. —

The fifth and last manuscript of the Vedādīpa brought to Europe, is exstant in Paris Bibl. nat. Dev. 206. It is a very recent, imperfect and most incorrect copy, very likely copied from the same incorrect mspt of Fort William, which has been used by the second scribe of A and for the last part of M: for want of time I have collated it only for the first 4 adhyāyas (= P.). A fragment of this copy from I, 8 - II, 4 incl. having been copied in chemical ink by Dr. M. Mueller is now in my hands and having been impressed on transparent paper also in the hands of Mr. Goldstuecker. —

III. 1. The *Anukramaṇī* made by *Kātyāyana* in 5 adhyāyas. E. I. H. nr. 965. Samvat 1650. nr. 309 (a recent copy out of the collection of Colonel Martin). Bodl. Wils. nr. 20 (likewise a recent copy). —

A most excellent *paddhati* of this work, made by Pandita *Çrī Haldākhyā*, is exstant Chamb. nr. 38. The conclusion (from XXXIX, 2) is wanting. —

2. An *anuvākānukramaṇī* is annexed to the former in E. I. H. nr. 309. —

3. The beginning words (pratīkāni) of the Adhyāyas and the Kandikāçatas are enumerated from the Mādhyandina-Çākhā in the *Rishitarpanam* Chamb. 606b. 735. —

IV. *Kātyāyana's Prāticākhyaśūtra* in eight adhyāyas. Chamb. nr. 35. Samvat 1680. — *Ūvaṭa's* commentary thereof, called *Māṭṛimodaka* Chamb. 454 (Samvat 1650). E. I. H. 598. —

B. The *accentuation* of the *Vājasaneyi-saṃhitā* is in general the same as that of the *Rik-Saṃhitā*, besides some particularities regarding the *Svarita*. —

1. At the beginning of the verse the *unaccented* syllables, till the first accented one, are denoted by horizontal strokes beneath them: पर॒मे, पृ॒थि॒वि॒सत्, अ॒न्तरि॒क्ष॒सत्, हे॒म॒न्त॒शि॒शि॒रौ, त्रि॒ण॒व॒त्र॒य॒स्त्रि॒ंशौ.

2. The *udātta* is denoted by an horizontal stroke beneath the preceding *unaccented* syllable, and by a perpendicular one above the following *unaccented* syllable नृ॒ष॒द॒म्, either of these strokes being of course wanting, if there is no preceding (प॒तिः) or following syllable (नृ॒ष॒त्), or if the preceding (यः प॒तिः) or the following syllable (नृ॒ष॒ग्रेषा॒म्, म॒हो॒ ये॒ ध॒न॒म्, प॒र्णो॒ न॒ वे॒र॒न्, यु॒द्ध॒वा॒ नि॒ त॒वा॒श्वा॒सः) is an accented one. — The perpendicular stroke is changed into an horizontal one, if the next following syllable is accented नृ॒ष॒द् यः. —

3. The *svarita* has various forms: *a.* at the *beginning* of the verse: before an unaccented syllable को॒ऽसि, — before an accented one: 1) before an *udātta* यो॒ऽसौ॒ च॒ 2) before a *svarita* व॒स्वः. — if it stands alone व॒स्वः. —

b. after an *unaccented* syllable: before an unaccented one आ॒स्ये॒न (आ॒स्ये॒न in the Kāṇva-Çākhā): — before an accented one: 1) before an *udātta* आ॒स्ये॒ या॒ सा॒म् (आ॒स्ये॒ या॒सा॒म् in the Kāṇva-Çākhā). 2) before a *svarita*? (I do not remember having found an instance of this case): — at the end आ॒स्ये॒. —

c. after an *accented* syllable: I) after an *udātta*: before an unaccented syllable पर॒मे व्यो॒म॒न्: — before an accented one: 1) before an *udātta* पृ॒था॒त्स्व॒र्ज्यो॒तिः 2) before a *svarita*? — at the end पर॒म॒ं स्वः. — II) after a *svarita*: before an unaccented syllable व॒स्व॒स्ति — before an *udātta* or *svarita*? — at the end व॒स्वः. —

I proceed now to offer my humblest thanks to those noble Patrons of sciences, by whose united assistance alone I succeeded in bringing forth this edition: I owe them to the Illustrious *Royal Academy* of Sciences in *Berlin*, by whose liberality I was enabled to search through the splendid collections of San-

skrit manuscripts exstant in the East India House, in the Bodleian library and in Paris: I owe them also to the Nestor of Sanskrit philologists, the celebrated Professor *H. H. Wilson* and to the Rev. Dr. *W. H. Mill*, who both, with equal benevolence and kindness, granted me the most liberal use of their excellent libraries. I owe them finally to the Honourable *Court of Directors* of the *East India Company*, under whose most generous patronage this edition is to be printed. To requite all these most undeserved favours, I promise all possible energy and incessant activity, the most diligent care and accuracy in order to bring this edition to a speedy conclusion and a good one. May it be so!

Berlin February 1849.

The Editor.

SYNOPSIS

OF THE VÂJASANEYI-SANHITÂ, THE ÇATAPATHA-BRÂHMAṆA,
AND THE KÂTYÂYANA-SÛTRA. VARIOUS READINGS
AND CORRECTIONS OF THE PRESS.

Adhyâya I. k. १-४ are explained in the Çat. Br. १, ७, १, १-२१ and quoted by Kâty. ४, २, १-३४. k. ५-३१. - Ç. १, १, १, २-३, २, १८. - K. २, १, ११-७, १०.

- 1.) श्रीरामो जयति M. श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीमदनन्तगु-
हचरणारविन्दाभ्यां नमः । श्रीमत्साम्बमूर्तिर्दक्षिणामूर्तिर्जयतितराम् । श्रीरेणुका-
मार्तण्डकपदेश्वित्रक्ष्णचारित्र्यपकुलदेवताभ्यो नमः ॥ विचार्य सर्ववेदान्तैः संचार्य
हृदयाम्बुजे । प्रचार्य सर्वलोकेषु व्याचार्य शंकरं भजे ॥१॥ पद्मपादो विश्व-
हस्तामलकत्रोटको । अद्वैतदीक्षागुरवः साचार्याः पञ्च पातु माम् ॥२॥ नाराय-
णेन्द्रपादाब्जं विद्येन्द्रचरणाम्बुजम् । नृसिंहेन्द्रपदाम्भोजं कैवल्येन्द्रपदाम्बुजम् ॥३॥
एतानि पद्मरत्नानि चत्वारि हृदयाम्बुजे । मामकीने प्रकाशयन्तां भक्तिमुक्तिप्रप्ति-
द्वये ॥४॥ प्रणम्य B. 2.) विलोक्यौग्रठमा° M. 3.) व्यक्तानृ° P. 4.) °सामर्थ्या-
दग्निद्वयां मूर्तिविद्यां B. 5.) वाजसनिः कर्णस्तत्र विद्यतइति तदपत्यमिति वा
वाजसने° P. 6.) तं मध्यन्दिनविद् M. B. 7.) वैफल्यात् M. by a second hand.
8.) °पदाव° B. पदास्तसानायावद्रूपकं P. 9.) बोद्धव्यं B. 10.) वक्तव्यानि B.
11.) प्रतिपदिने B. 12.) °पमग्न्यन्वाधा° B. 13.) पत्पत्रं B. 14.) क्रियापदस्याका-
ङ्क्षितवादर्थ्या° B. 15.) शाखालग्रधू° B. 16.) °नीयमतिथिवन्धु° B. 17.) °णादधिदे-
तुभूतं B. 18.) तीव्रपापेन P. 19.) घातुको B. पातको P. 20.) व्याकरणस्वरप्र-
क्रिया लिख्यते B. 21.) शिष्टस्वरवलीयस्त्वमिति B. 22.) यास्कोक्तेः B. 23.) स्वरः
पूर्ववत् B. 24.) निपातवाडुदात्तः B. 25.) च णिच् B. 26.) नत्रि the mspts.
27.) एकादिश is wanting in A. B. P. 28.) कप्रत्ययः B. 29.) तत्पुरुषत्वे B.
30.) पां तांतंतामः B. 31.) °हृ सलोपश्च B. 32.) उद्धृतया B. 33.) तिर्यङ्मुखायां
वा B. adds. 34.) °वत् कृत्वाद° B. °वत्तथोद° P. 35.) मन्देऽग्नौ B. मन्दोमे A.

P. 36.) °दशेविह B. 37.) दधिविशेषस्य the mspts. 38.) का° - °दधेति is wanting A. M. 35. [sic!]) अन्यथा is wanting in all the mspts. 36.) स्त्रा B. धातुपा° २४. ४४. 37.) °ज्ञविरोध° B. 38.) किञ्चिद्वा° B. 39.) व्रीहिं स्पृशेदिति P. 40.) बलिकेभ्यः A. 41.) is wanting निघ° २. ११. 42.) °च्चारणपूर्वकं B. 43.) The second ह्रविष्कृदेहि is wanting in A. B. 44.) °शमे श्यन्विकर्णः [पा° ३. १. ६१.] व्यत्ययेनात्मनेपदम् B. 45.) °धातुकऽइति दीर्घ ईट् वङ्लं हन्द्सीति [पा° २. ४. ७३.] शपो लुक् । अदिशप्रत्यययोरिति [पा° ८. ३. ५१.] पत्वम् B. 46.) °नादिका B. 47.) सेयं B. 48.) °तेन संपद्यते B. 49.) अन्तःस्थितस्येपद्रक्तवर्णस्य B. 50.) सेयं B. 51.) तदेतद्धि° B. 52.) संबुध्या° B. 53.) °वाङ्मोत्रवम् B. 54.) प्राशित्रप्रहरे-
ण ° P. 55.) I have not met with this rule in the °, vyanaśūtra. मूला-
५. ५. ५. करोतीति B. 56.) धृ° - च is wanting in A. M. 57.) नाशंकररत्नो° P. 58.) B. adds स्क्भोतिः स्तम्भनकर्मा लोकस्य स्तम्भनीः 59.) °संयवनीया B. 60.) समं वि° the mspts of Kātyāy. 61.) अय्यमा° B. 62.) सोऽत्र मा भूदित्य-
र्थः B. 63.) दिवि नाको नामाग्निः रत्नोहेति नाम्कः स्वर्गस्थोऽग्निः B. 64.) °धा-
नि P. 65.) प्रहरेणादीनि Kāty. mspts. 66.) निपात्य B. P. M. 67.) निपात्य B. 68.) शान्ता is wanting A. शिता P. 69.) मिथो मन्त्रितमेतस्या भूमेर्यत्कृलं देवय-
ज्ञं चन्द्रे स्थापयाम इति मनसि निधाय स्थापयामासुस्तत्कृलवर्णमग्यापि B. 70.) र-
प्सति B. रपाति P. 71.) यज्ञे B. P. 72.) विदितव्यं P. 73.) मृजूष B. M. —

The first 72 pages have been printed and corrected during my temporary absence from Berlin: this accounts for the numerosity of orthographical and typographical errors. *Read:* ऽइति or ऽइत्य° pag. 2, lin. 7. 11, 20. 12, 13. 14, 20. 15, 23. 19, 12. 17. 23. 20, 20. 21, 20. 22, 13. 24, 7. 19. 20. 23. 25, 10. 26, 13. 29, 2. 33, 18. *Read:* pag. 1. lin. 1. भाष्यं वि°. 4 ब्रह्मप°. 2, 10 षडुत्तर°. 3, 2 व. 3 यज्ञ°. 12 दोहनाट्ट°. 23 क्रियाप°. 4, 1 संन°. 10 य । 17 °र्तते. 5, 13 °स्य पम्नू°. 6, 16 मध्योदात्तं. 7, 13 °स्मिन्निति. 8, 22 ज्यं म°. 9, 15 ऽएव. 25 °होषक°. 10, 8 ग० सो° and व्य० र°. 12 ऽउत्त°. 15 and 16 तया टु-

ग्धा मया च पृष्टा?? 11,10 ऽश्मकमिति वेति. 15 ऽन्मन. 12,21 ऽत्र स्थि°. 25 का° [२.३.१२.] ग°. 13,3 यो. 21 ज्ञा (36.). 23 व्रीद्धि°. 14,4 कृ कृ°. 9 ऽउरु. 16 त्याह वारु°. 15,6 ग्रहणासा°?? 19 व्या७ र°. 16,7 ऽस्यऽइति । उप°. 20 ऽअयं पवतऽइ° and ऽमिति. 18,17 पातितम्? 19 प्रतिगृह्य°. 19,8 ऽस्तत्र क्षि°. 20,6 मधु°. 9 ऽर्थते. 12 तव श°. 13 संग्रा°. 25 कृविःप्रति°. 21,2 पाति°? 13 ऽव्याद७. 22,16 धाय. 23,1 ऽज्वाल°. 24,5 प्रत्यु°. 8 ऽनशिले. 25,14 ऽश्द°. 29,19 मन्त्र°. 30,1 ऽत्रेण. 2 त्रैटु°. 31,19 दात्री°. 32,18 वाजि-
धायि. 34,16 श°. 20 सस्त्रि°. 23 ऽतिं देवायुवम्]. 24 ऽश्रुद्धः पराजघानैतदिदं.
35,2 श° and ऽघ. 9 देव. 13 ऽरु. —

Adhyāya II. k. १-६ are explained in the Cat. Br. १, ३, ३, १-४, १६. and quoted by Kāty. २, ७, १८-८, २०. k. ७-९. - C. १, ४, ५, १-७. - K. ३, १, १३-२, २. k. १०. ११a. १, ८, १, ४१. ४२. - K. ३, ४, १८-२१. k. ११b-१३. - C. १, ७, ४, १३-२२. - K. २, २, १६-२१. k. १४-१५a. - C. १, ८, २, ४-३, २७. - K. ३, ५, २-६, १९. k. १५b is not yet found out in the Cat. Br., is quoted by Kāty. ३, ६, २१. k. २०-२८ are explained in the Cat. Br. १, ९, २, २०-३, २३; and quoted by Kāty. ३, ७, १७-८, २९. k. २९-३१. - K. ४, १, ७-३५. k. ३१-३१. - C. २, ४, २, १३-२४. k. ३२-३४ being not yet met with in C.

1.) इध्मपुल्लकस्य B. 2.) ईयसो लो° B. P. 2a.) See कात्या° २५.२.७. 3.) अ-
तिकथा B. P. 4.) ऽनभूतस्य B. 5.) ऽदिन्द्रस्य वा° B. 6.) आवृत्य वेदिं व° B.
7.) कृत्वा स्थालीपूर्वकमिति B. The word स्था° is wanting in the mspts of
Kāty. 8.) ध्रुवाणीमस्नि B. 9.) मन्निति B. 10.) दक्षिणेन क्राम° B. 11.) स्था-
नान्नियुक्तः B. स्थानादुपयुक्तः P. 12.) धनवतस्तथास्मान्य° B. 13.) एकैकशः B.
14.) षडवत्ते once only P. ऽत्तं B. 15.) अतः परं प्रकृत्यन्तमार्षम् B. 16.) B.
adds उद्योगं करोति. 17.) प्रथममिति । यं परिधिम् । त्रिटुब्जिराड्द्वया । एका-
दशिनस्त्रयोऽष्टकश्च प्रथमः । अग्नियी B. 18.) नत्तम् the mspts. 19.) गुणो या-
देशः B. 19a.) is wanting निघ° २.७. 19b.) is wanting निघ° २.२०. 20.) B.
adds उत्तरार्धेन परमेश्वरप्रार्थना. 21.) यज्ञप्रयोगे B. 22.) उपसर्गाणामग° B.
23.) संवन्धः the mspts. —

Read: ऽइति or ऽइत्य° pag. 36 lin. 17. 41, 3. 44, 1. 23. 47, 5. 48, 19. 23.

50,1 twice. 51,21. 52,19.20 twice. 54,15. Read: pag. 37 lin. 12 °ति दा°. 39,8 ऽअभि°. 11 -इव. 14 अभिनि°. 40,1 ऽउत्त° and जुहूः A. M. 9 °म्राज्ये°. 41,1 °धास्तु. 20°ति या°. 42,8 ऽएत°. 13 °ति नि°. 43,10 °ज्ञानातु. 17 [क°. 44,2 नृणादि°. 9 °ज्ञा स°. 12 °तेर्गति° and त्तिप्र°. 45,5 [क°. 47,6 ज्वाल्या°. 48,8 एव भा°. 13 हविर्दा°. 49,13 मनुष्यो. 50,5 ऽइमं. 22 सम्मरु°. 51,4 स-मङ्गः. 52,12 स्वः. 15 क्रमणं. 19 अस्मादन्नादिति. 55,16 पितृन्प्रति. 56,2 ऽऋतवः. 10 °धर्तु°. 16 कुमारं. 21 सक्. 57,19 अग्ने. 58,10 °स्वान्ययस्वान्. 21 गातुमिवा गा°. —

Adhyāya III. k. १-८ are explained in the Cat. Br. २, १, ४, २०-२० and quoted by Kāty. ४, ८, ४-१, ११. k. १-१०. - C. २, २, १, ३१-३८. - K. ४, १४-१५, ११. k. ११-४३. - C. २, ३, ४, १०-४, १, १. - K. ४, १२, १-२३. k. ४४-५०. - C. २, ५, २, २१-३, ११. - K. ५, ५, १०-६, ३८. k. ५१-६१. - C. २, ६, १, ३८-२, १०. - K. ५, १, २१-१०, २३. k. ६२-६३ have not yet been met with in C. they are quoted by K. ५, २, १६-१७. —

1.) प्रेक्षावन् A. M. 1a.) कुर्यति in the निघ°. 2.) ककुहः in the निघ°. 3.) त्वत्तो B. P. M. 4.) यद्वा—मुनयः is wanting in B. यद्वा अप्रवानृषिः अप्रवानः प्रभृतयो P. यद्वा अप्रवान्प्रभृतयो A. M. The तत् is my coniecture. 5.) य-जमानाख्येधर् B. 6.) समुत्पन्ने B. 7.) °क्षाज्ञातमिति B. See शतपथब्रा° ३, ३, ३. २. कात्या° ७, ८, ८. 8.) B. adds धनवत्यो गावः. 9.) वारटे M. 10.) विश्रम्भण the mspts. 11.) सुष्ठु प्राप्तुं B. 12.) दशा° - °ट् is wanting in B. 13.) अतस्मिं-स्त° A. M. 14.) मनिन् is against the accent. See पा° ६. १. ११७. 15.) अवि-लम्बितकारी M. अविलम्बकारी B. 16.) सेवने B. 17.) सेवसे सेवनं B. 18.) धनदानं B. 19.) जपति B. जपे विनि P. जपेति A. M. 20.) व्याकृतित्रया° B. 21.) °णाग्निं गहति B. 22.) शम्भुदृष्टाः B. 23.) °वन्धिर्° the mspts. 24.) निर्मितानि मेषमेष्ट्यादिद्वयाणि B. 25.) ऐन्द्र - °कोऽत्र is wanting in B. 26.) शु-ष्ममिति?? 27.) णिजत्वो B. 28.) instead of का° - ल्य इति B has: का° [५. ५. ३०. ३१.] अवभृथेति जायापती स्नात इति. 29.) प्रणभू A. M. 30.) °स्मत्कृतं B. 31.) निरन्तरं B. 32.) घस्रादि° the mspts. 33.) B. adds स्तुवीमहि. 34.) °त्या-

शंसते B. 35.) एष A. M. 36.) यं हिनस्ति is wanting in B. 37.) एष इति the mspts of Kāty. 38.) भोज्याम B. 39.) कर्कट्यादिः B. 40.) वा is wanting in the mspts of Kāty. 41.) हवनार्थं B. 42.) 'मेवा' 43.) 'नपेक्ष' the mspts of Kāty. —

Read: ऽइति or ऽइत्य° pag. 61. lin. 9. 63, 9.17. 64, 12.16.17. 65, 15. 67, 12. 68, 5. 70, 7. 71, 9. 87, 8. — Read: pag. 59. lin. 21 [क°. 60, 20 °द्य. 61, 18 °त्कराः? 63, 2 प्राप्तवान्. 64, 9 °च्च त्रिं. 25 [क°. 65, 15 ऽउद्य°. 66, 9 ऽग्रीऽउ. 11 °त्तोऽग्र°. 67, 2 ऽहृतेऽग्रा°. 11 °ग्री त्रिं. 68, 4 °र्मान्ते. 22 विभुव°. 69, 9 °न्येनया. 12 दीप्तिं. 19 °दां च°. 70, 1 यन्मे. 2 °त्यानि. 71, 14 ऽअस्य. 72, 7 । तानि यथा ऽग्रात°. 9 ऽग्रामि°. 10 °मण्डः. 25 °नादू. 77, 17 विनियु°. 79, 8 ऽग्रभि°. 24 पशू°. 82, 1 विभ्रतो. 84, 21 [निघ° २. 87, 5 पुन 12 °रार्धेन. 89, 7 एव क्र°. 92, 21 पितृ°. 93, 3 °म्बकहृ°? 94, 2 प्रजन°. —

Adhyāya IV. k. १-३७ are explained in the Çat. Br. ३, १, १, ११-३, ८, ३०. and quoted by Kāty. ७, १, ३६-१, ३२. —

1.) is wanting in B. P. 1a.) against the accent. 2.) °ह्य अरुजकधीतं स्नानवासः स्नानवस्त्रं स्नातो वस्ते यत् स्नातावस्यं वासोऽत्र धौतं विचिकितकेशं B. °ह्य स्नानवासः स्नानवस्यं स्नातो वस्ते यत् वाऽमौत्र° M. 3.) अरुनत् M. अनुत् A. O. 4.) यज्ञ आश्रितः B. 5.) प्रथमैक्येन B. 6.) शुक्लकृत्तसंधिमा° B. and the mspts of Kāty. 6a.) यज्ञायातिष्ठमानि the London-Mspt of the Taittirîya-Saṁhitā E. I. H. 1702. 7.) मेखलादैवत्यं B. 8.) ऊर्णवत् मृदाः B. 9.) सोमयज्ञा° B. 10.) त्रिवलीं पञ्चवलीं B. 11.) मौनावस्थि° B. मौनापस्थि A. M. 12.) °ताः सुत्यक्ताः सत्यो B. 13.) कालिषु B. 14.) वन्दितुमयोग्यात् B. 15.) निरु° ७. १५ [२०]. 16.) दानस्याप्र° B. 17.) मार्गान्यातु?? 18.) मार्गान्यातु M. 18a.) the accent requires आवर्तयतु. 19.) प्राप्य MM. 20.) ओण्यौ in the निघ°. 21.) against the accent. 22.) °दर्शिन्म् MM. 23.) द्योतते MM. द्योतयन्ते M. 24.) MM. adds अमतिरामयी मतिरात्ममयीति यास्कः [निरु° ६.

१२.]. 25.) See उणा° ४. १४१. 26.) सविमा MM. I do not find this passage in the Amara-Kosha. 27.) एयं दत्त्वा स्वीकुर्वन्तं निराकुर्यादिति MM. 28.) क्षमा MM. 29.) the निध° reads गौर्गमा ज्ञा क्षमा क्षा क्षमा. 30.) यजमानसमीपे the m of Kāty. 31.) तत्साम्यात्प्रज्ञा° MM. 32.) तेन परमः पशुः in the Çat. Br. 32.) (sic!) against the accent. 33.) वरिमा । द्युलोकोपमानम् MM. 34.) नेत्रत्वमारोह MM. 35.) कनीनिकां MM. 36.) त्रायते इति पुरुत्रः A. 37.) शाम्ये MM. 38.) मूतामा° the mss. of Kāty. उतां सूत्रादिना वद्धां वेज् तत्तु-संतानि marginal gloss in M. 39.) MM adds वर्धयतीति. 40.) महीनां J. 41.) कृणु व्रतं is wanting in J. 42.) तनूः J. —

Read: pag. 98. lin. 10 °वामौ°. 102, 14 रिति [पा°. 100, 19 °ति जूः. 115, 7 °द्या°. 116, 18 °मुनाज्ञ°. 119, 9 °ग्राज्ञमा°. 123, 22 धामा°. —

Adhyāya V. kaṇḍik. १-३० are explained in the Çatap. Brāhm. ३, ४, १, १-६, १, २६. and kaṇḍ. ३५-४३ Çatap. Brāhm. ३, ६, ३, ७-४, १६. — kaṇḍ. १ is quoted by Kātyāy. ८, १, ४. — kaṇḍ. २-४ are quoted by Kāty. ५, १, २८-२, ६. — kaṇḍ. ५-८ by Kāty. ८, १, ११-२, ३८. — kaṇḍ. १-१३ by Kāty. ५, ३, २०-४, १७. — kaṇḍ. १४-२६ by Kāty. ८, ३, २१-५, ३२ [kaṇḍ. २२ by Kāty. ६, २, ८.]. — kaṇḍ. २६. २७ by Kāty. ६, २, ८-३, ११. — kaṇḍ. २८-३२ by Kāty. ८, ५, ३५-६, २२. — kaṇḍ. ३३. ३४ by Kāty. १, ८, २२-२७. — kaṇḍ. ३५ by Kāty. ५, ४, २६. — kaṇḍ. ३५-३९ by Kāty. ८, ७, २-११. — kaṇḍ. ४० by Kāty. ८, २, ४. — kaṇḍ. ४१-४३ by Kāty. ६, १, ३-२१. —

1.) विनैव लुधया MM. 2.) मेवायुप्र° M. 3.) द्वितीयतृतीयावेकादशाणौ MM. 4.) शस्त्येन्यमज्ञसा B. 5.) according to the accent, which is the same in A. B. C., व्रतपास्वे may be the locative of an abstract, see ३. ६३ सु-प्रज्ञास्वाय, but A (the Pada) divides it, as well as Mahîdhara does, in two words: Mahîdhara's interpretation requires, that the second व्रतपाः be accented as Nominative व्रतपाः, not, as it is, as Vocative. 6.) सर्वतः चिराव° MM. 7.) against the accent. 8.) यती A. सति MM. 9.) षष्ठं दूरति the mss. of Kāty. 10.) °दिर्मलेषूच्यते MM. 11.) कोणस्तत्र प्रदेशेन MM. 12.)

गुल्गुलुसुग° the mss. of Kāty. 13.) सर्वदंष्ट्रौ MM. 14.) सर्ववेदोक्ता MM. 15.) यद्विदं A. the passage is quoted from the Mādhyandinaçākḥā. 16.) ज्ञानबला क्रिया MM. 17.) समूढमज्ञातमकृता° MM. 18.) against the accent, for रोदसी is Accus. 19.) शब्देनान्नाभ्यवहार्याणि वसूनि MM. 20.) against the accent: for देवश्रुतौ is Nom. 21.) °स्येऽभिम्° the mss. of Kāty. °स्येऽत्र MM. 22.) विस्तीर्णे वा MM. 23.) गायत MM. 24.) °तोत्तरत स्थूणां पू° the mss. of Kāty. 25.) बहु कृत्वा आवृत्या A. MM. 26.) श्रेष्ठसं° A. 27.) विस्तृतवाच्च A. 28.) the Nirukti reads वलो वृ°. 29.) वलगान्प्रखनन् A. MM. 30.) °त्यवमर्श° the mss. of Kāty. 31.) तान् नुपरि A. 32.) अधिषवणफलके? 33.) but the text reads आपृण! 34.) wanting in A. M. 35.) हेयमानेनानेन A. 36.) कुडावदावरणं M. कुडयवदा° MM. Read कुडयवदा°. against the accent. 38.) Read तारस्वरेण with A. M. 39.) °त्युद्धता° A. 40.) श्यामित्रः A. 41.) °द्रायताति श्रुतेः M. °द्रायदित्युक्तेः MM. 42.) प्राज्ञाहित A. 43.) कृती ह्दने is a marginal gloss in M. 44.) यक्ष्ती° - तृच् is a marginal gloss in M. 45.) °स्मान्न MM. 46.) आपू व्याप्तौ marginal gloss in M. 47.) कर्मण्यपोति केचित् marginal gloss in M. 48.) ह्क्ष्ते!? 49.) स्वाहा - °स्तु is wanting in M. 50.) उरु बहु यथा तथा is wanting in M. 51.) हुतमस्तु M. 52.) विदंसिषुः MM. 53.) Here ends a great lacuna in A beginning from °धीन्यन्नानि in the explanation of kand. 37. 54.) see the fifth note. —

Read: 145, 4 उपसर्गाद्°. 152, 3 क्षीणं. 153, 21 सगराः. 154, 18 °कमुरु. 156, 16 अहं. —

Adhyāya VI. kaṇḍik. १-३७ are explained in the Çatap. Brāhm. ३, ७, १, १-१, ४, २४. — *kaṇḍ.* १-२२ are quoted by Kātyāyana ६, २, ८ - १०, ५. (*kaṇḍ.* ६ being quoted by him ८, ८, २३.), and *kaṇḍ.* २३-३७ by the same ८, १, ७-१, ४, २०. —

1.) च is wanting in A. 1 [sic!]. तदुपावस्थानं A. तदुपरि आस्थानं M. तदुपरि अवस्थानं MM. 2.) उपरेणाधोऽधोभागेन पृथिवीं M. अपरेणाधोभागेन अवटप्रदेशेन पृथिवीं MM. 3.) तकारश्छान्दसो A. 4.) °धिनीः A. धिन्याः MM.

- 5.) आविश अनिशज्ञा° - °विश A. आविश stands alone in M. and MM. 6.) अनर्वा प्रेत्यस° A. अनर्वा - श्रुतेः is wanting in M. 7.) °व्यापनुत्सै M. °व्याप्य-
नुत्सै A. 8.) आधाराणादारयोः A. आधारानदयोः M. आधारादरयोः MM. See धा-
तुपा°. १. २७. in Westergaards Radices linguae sanscritae. 9.) श्रुतं A. 10.)
°ज्ञमानद्वया अभ्यां मन्त्राभ्यां MM. 11.) स्थानात् is wanting in A. 12.) इति-
कार° MM. 13.) रसो दुत्वायः the mss. of the Çat. Brâhm. रसोद्गमाद्दत्वायः
A. रसात्धुत्वायः MM (this mspt reads constantly त्व instead of द्वा). 14.)
स्वतृप्त्यर्थं MM. 15.) against the accent and the Pada: उप is a praeposition
reigning the Locative. 16.) सोमं is wanting in A. 17.) °र्यरितिप्रणीते MM.
18.) Yaska reads धीसादिनी वा धीसानिनीति वा. 19., against the accent:
: त् is Vocative. 20.) कार्षिः कृष्यतः इति कार्षिः MM. 21.) आपः MM.
22.) बहुमाननामान्विता A. 23.) रायो M. 24.) Pânini reads वच उम्. 25.)
the mss. of Kâtyây. read उत्प्राशूनवधाय. 26.) हार्त् । यद् । in the Jaṭ-
pâḥa. —

Read: p. 161, 17 इति कसप्रत्ययः. 163, 12 गुणैर्°. 14 वीतो. 164, 5 वे-
त्यर्थः. 17 रमय. 168, 11 द्वेषु. 171, 8 ऊर्ध्वनाः. 174, 13 गुद्°. 178, 21 निरु°
ट. ३. —

Adhyāya VII. kaṇḍ. १-४८ (with the exception of ३२, ३७, ३८, ४०.) are explained
in the Çatap. Br. ३, १, १, १-३, ३, ३२. — and are quoted (but in different or-
der) by Kâtyâyana १, ३, २३-१०, ३, १०.

- 1.) श्रीनरसिंहो जयताम् । श्रीमद्वत्सऋषिः (!) कुले समभवउत्ताकरः (!) पण्डि-
तस्तत्सूनुः (!) फनुसंज्ञकः समजनि श्रीविद्ययोर्भाजनम् तत्पुत्रस्तु महीधरः समलि-
खन्मन्त्रार्थं (र्थ cod.) मैत्रे पुरे स्वीयज्ञानकृते तेनो (!) तनुतां सम्पद्गलं श्रीपतिः ॥
ऊग्रटेन कृतं भाष्यं माधवं काण्वशाखिकम् । विलोक्य द्वेऽनुसरन्महीदासोऽलि-
खत्स्वयम् ॥ निजबोधाय शिष्याणां पाठनाय च (व cod.) तुष्टये । श्रीमन्नन्मीनर-
हरेर्भक्तस्नेहकृपावतः (°क्रियावतः cod.) ॥ षष्ठे M. 2.) Read °मंशुभ्यां खण्डाभ्यां
पूतः MM reads गाण्डाभ्यां. 3.) The Dhātupāḥa २७. १७. reads अश्रू. 4.) सं-

- गकृत MM. 5.) का° १.६.३. 6.) °सोमपातः A. °मपा अतः MM. 7.) प्रयः is wanting here in the mss. of the Nighaṇṭu, but maintained by Devarâ-jayajvan. 8.) गवाङ्गिकाद्विःकादिना MM. 9.) °तम् काशयति वा इमं इति A. काशयति प्रकाशयति वाडमयं इति M. काशयति प्रकाशयति वाडुम MM. 10.) this rule is here wanting in the Kâtyâyanasûtra. 11.) वैश्वदेवी वत्सा-रदृष्टा A. M. 12.) ततनं A. M. MM. 13.) वर्तमान° A. M. 14.) रायो भूयो A. 15.) कथं ज्ञायते । M. कथं ज्ञाता यतो A. 16.) this root is wanting in Pāṇi-ni's Dhâtupāṭha. 17.) वदन्तीनाः is wanting M. MM. 18.) the Nighaṇṭu reads आपः. 19.) ? 20.) °हिना कस्मिकत्रेषर्° M. कस्मिकत्रेनाशर्° A. कस्मि-कत्रेषर्° MM. 21.) °रात्मति° is wanting in M. but see १२.२४. °तमतिपूर-क° MM. 22.) 23.) against the accent. आ is a praeposition belongi-
the preceding Locative. 24.) °नमधस्या° A. °नमवस्या° M. 25.) का° १०.७.७. 26.) तद्रूपाय - °जीवनं is wanting in MM. 27.) there is wanting a verb for these Accusatives. 28.) इदृशब्देन उर्कशब्देन च ? 29.) वाचननीया A. वा-चनीया MM. अविता° - °स्कोक्तिः is wanting in M. 30.) °स्तव शर्मणि सुखे निमित्ते A. M. MM. 31.) वण् MM. See Pāṇ. ३.२. ६२-६४, where the affix is called णिव. 32.) कण्ठमर्° MM. 33.) दीर्घादटि - °सिकत्वं is wanting in MM. 34.) तु is wanting in M. MM. 35.) 36.) against the accent. 37.) राजन्या-मात्या°? 38.) मीज् धातुपा° ३१.४. 39.) the Nirukti ७.२० reads देवो दाना-द्वा दीपनाद्वा, but in the second recension (that, which is followed by Prof. Roth in his edition of the Nirukti) ७.१५ it reads देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा, both times differing from Mahîdhara's reading. 40.) सूर्यद्वैत° A. MM. 41.) the different division of this verse, made in the text, follows the arrangement of the Anukramanî. 42.) द्वैस्तामनुपागतास्ततस्ते स्वे MM. 43.) against the accent and the Pada. 44.) °संधाने MM. —

Read: p. 187, 13 निष्क्रमणमिति and निष्क्रमेत्. 190, 20 इन्द्रवो. 196, 4

विश्वैः. 12 विश्वैर्देवैः. 199, 3 वृषशकलं. 206, 25 गतं सुतं. 211, 5 त्वत्ताय-
नाः. 23 द्विद्यतः इति. 213, 17 द्वितीयाः. 215, 20 स पितृमतः. 216, 9 प्रतिप्र-
स्थाताः. —

Adhyā VIII. kaṇḍ. १-६० are explained in the Ṣatap. Brāhm. ३, ३, ५, ६-६, १, २३, with the exception of *kaṇḍ.* ३०-५० (see Ṣat. Br. ११, ५, १, ७-११.) and ५३-५५ (see Ṣat. Br. १२, ६, १, १ foll.): the *kaṇḍik.* ६१-६३ have not yet been met with in the Ṣatap. Br. — *kaṇḍik.* १ is quoted by Kātyāyana १, १, १५-२१. — *kaṇḍ.* २-१० are quoted by Kāty. १०, ३, ३-७, ३. — *kaṇḍ.* ११-२७ by the same १०, ८, १-१, ३. — *kaṇḍ.* २८-३२ by the same २५, १०, ७-१८. — *kaṇḍ.* ३३-५३ by the same १२, ३, १-१३, ३, २० (but in different order). — *kaṇḍ.* ५३-६३ by the same २५, २, ८. १. and २५, ६, १-१. —

1.) धारातो - ग्रहं. These are the very words used by Yājñikadeva in his commentary on this passage of the Kātyāyanasūtra. M. and MM. omit them: M. reads only: विह्वि पुनरादित्यं, where as MM. reads: विह्विद्य तथैव पुनरादि. A reads erroneously पुनतथैवरादि instead of तथैव पुनरादि. 2.) चतुर्थमायातीति MM. 3.) The Pada reads आशीर्दित्याशीः । दा । 5[sic!].) चनः is wanting निघं २.७. 4.) against the accent. 6.) अग्राऽइ (sic!) B first hand. अग्राऽइ (sic!) second hand. अग्राऽइ A (the Pada). अग्राऽइ C. अग्राऽइ पत्नीवन् the mss. of the Ṣat.Brāhm. Read अग्राऽइ. 7.) उक्थानि - तदैतानि is wanting in MM. 8.) but the Pada reads अक्रः । 9.) but the text reads the first time निचुम्पुण as Vocative, not as Imperative and the second time निचुम्पुणः as Nominative, not as Imperative. The interpretation here given by Mahîdhara is quite different from that proposed by him at ३, ३८, where the same verse is occurring. 10.) गर्भ-रसमयमादयेति द्विः समवदायाध्वर्युणा MM. 11.) सोमदशो A. M. MM. 12.) व-पयैकपद्युतां is wanting in MM. वयेमेकप° A. M. 13.) गौतम° MM. 14.) शु-क्वास्मिन्योज° A. 15.) I have not yet met with this rule in the Kātyāyanasūtra. 16.) see वोपदेव° ५. २५. 17.) पवति A. पव M. MM. 18.) कुरुसुति°

M and Kātyāyana's Anukramañi on the *Riksanhitā*. कुरुमुनि MM. कुरु-
स्तुति (or °स्तुति?) A and Kātyāyana's Anukramañi on the Vājasaneyi-San-
hitā. 19.) against the Pada and the accent. 20.) यथा° in the Pada, but
यथा in the Sanhitāpāṭha: see १२. ८५. and Āntanācārya ४. १° मि-
यादेश° A. MM. मिया° M. 22.) दर्शनशीलं M. देवनं शीलं A. 23.) °ग्रीध्रान्तरे
the mss. of Kāty. 24.) °ध्यस्थं MM. 25.) तव एतानि एतादृशान MM. 26.)
शास° Anukram. श्यास° A. M. श्यावास MM. 27.) शास° Anukram. and A.
सास° M. श्यावास° MM. 28.) मधूतमानां B. 29.) पर्ययन्त्यो A. 30.) but not
in the निघ° ३. ३. 31.) बृहत् (Pada) belongs to वृषम्. 32.) यज्ञमानामात्य-
स्तुति: A. MM. स्थानि M. स्वाहा प्रज्ञा° - परमेष्ठिने is wanting in MM.
34.) संकलितो M. 35.) सानः A. MM. प्रातः M. 36.) the mss. read ८°
माणः at the beginning of the next verse, but the Anukramañi and Mahi-
dhara join it to this verse, which is required too by the sense. 37.) जग-
त्संहतिविशिष्टो विष्णुः तदा विष्णवे MM. 38.) the mss. read सन्नः at the be-
ginning of the next verse: see note 36. 39.) भक्ष्यार्थं A. M. 40.) M. adds
इति वेददीपेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः । श्रीरामायनमः । नमः कृष्णाय । MM adds इ-
ति श्रीमन्महोदधिरपण्डितविरचितमाध्यन्दिनिशाखीयसंहिताभाष्ये वेददीपाख्येऽष्ट-
मोऽध्यायः समाप्तः श्रीसांबसदाशिवो जयतितरां ॥

Read: p. 219, 21 विहिष्य. 23 चनेति निपातः. 224, 17 आइ. 227, 11
१४॥१६॥ must form a new line. *The text of the sixteenth verse is the
same as that of the fourteenth.* 228, 13 पपिवाऽसंश्च. 232, 16 °सिषमव-
मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुरा°. 23 तद्वायासिषं. 242, 3 त्रयम्. 246, 10 सत्राङ्घ्रि°. 17 इ-
त्सङ्घः. 253, 18 मनोहरे ।. 255, 4 °विंशत्यनु°. —

Adhyāya IX. kaṇḍik. १-४० are explained in the Ātap. Brāhm. ५, १, १, १४-३, ३, १२
and quoted by Kātyāy. १४, १, ११-१५, ४, १५. —

1.) भजनीयानुष्ठा° MM. 2.) त्रिधाज्वालं A. 3.) दस्तीति ददिशे is wanting

in MM. 4.) विविधेन MM. 5.) किं भ्यत् A. यत् is used here in the sense of the greek *ἔν*. 6.) against the accent and the Pada: संवाक् is a compound. 7.) तडि A. MM. 8.) °बद्धेन MM. 9.) °ज्ञावाबद्धः A. °ज्ञाबद्धः MM. 10.) रं ानः ? coniect. 11.) °रेण च तृचेन the mss. of Kātyāyana. 12.) कर्म देवतातिः सर्वदेवात्तिल्लातिल्लौ च ह्नुसीति (see पाणि° ५.४.४१.) देवश° A. कर्म देवतातिः तिल्लातिल्लौ च ह्नुसीति देवश° MM. 13.) द्रप्रति A. प्रति MM. 14.) सृप्तवन्तो A. सृज्यवन्तो MM. 15.) वैचित्ये the mss. and the Dhātupāṭha २६. ८१. Read वैचित्ये. 16.) °दहल्यपि the mss. 17.) निःश्रेण्या MM. 18.) °पमुत्क्रमति (!) हेऽमृता A. 19.) भवतु अस्माकं संवर्णिन A. भवतु अस्माकं संवर्णिन MM. 20.) सहस्रस्य च द्रुतस्य A. 21.) see (५. ५. Brāhm. १. ५. २. ५. २. 22.) °वांतदि° A. M. °वातदि° MM. O. 23.) परिचयविद्यः A. परिचरावद्यः MM. 24.) सुवतामित्यर्थः A. इन्द्रस्या° - °ष्य पुत्रम् is wanting MM.

Read: 258, 9 उपर्यु°. 273, 4 स्तोममजयन्. 12 पश्चात्स°. 275, 18 पेक्षमिति. 276, 25 आत्म°. —

Adhyāya X. kaṇḍ. १-३४ are explained in the Ṣaṭap. Brāhm. ५, ३, ४, ३-५, ४, २६. and quoted by Kātyāy. १५, ४, २०-१०, १२. —

1.) असम्भवात् तदीयातपवर्षणादेरिति द्विः तदानीमातपवर्षणादिर्निमि° MM. 2.) जलरागिद्वया O. जलरात्रिशिद्वया MM. 3.) वदन्तीनोमाः O. °त्तीनां - अयतीरिति वद° is wanting in MM. 4.) द्यमै O. धर्मे MM. 5.) व्रवस्य O. श्रुतेः - जनयन्तीति is wanting in MM. 6.) Causativum from गुह् as रोपयति from रुह्. 7.) सद्गाता O. स उद्गाता - तृतीयपर्याये (at the end of the comment on k.11.) is wanting in MM. 8.) एक एक O. 8[!Read 9]. सूर्यश्च तदुदेति O. सूर्यश्चे तदा उदेति MM. 10.) पर्वतस्तस्य तः पर्वमरुद्भ्यां त इति O. पर्वतस्तस्य अतः पर्वमरुत इति MM. see पाणि° ५. २. १२२. वा° ११. 11.) मो मा अहिं° O. मो माहिं MM. pag. 293, 15 The śloka अग्नौ प्रा° is taken from Manu ३. ७६. Mahā-Bhār. १२. १४०६ (where the reading is: °तिर्ब्रह्मन्नादि°). 12.)

but the text reads मयि! 13.) Mahîdhara omits the अभि! 14.) the Pada (and the Jaṭapāṭha too) reads indeed only विशौजाः, where as it divides the word सत्यौजाः in two parts: सत्यौजा इति सत्य । औजाः । 15.) सुमङ्गलनामानंतरमाका° O. MM. सुमङ्गलनामानं नरमाका° A. M. 16.) व ण° ११. ६. २०. 17.) मध्यमद्विवचने O. A. M. मध्यमैकवचने MM. 18.) M and MM add इति वेददीपे राजसूयचरकसौत्रामणीवर्णनो नाम दशमोऽध्यायः. 19.) स्वाराग्री K first hand. —

Read: 286, 22 °णाभ्यामा°. 288, 23 °तिसृभिर्दश°. 296, 16 रश्मीन्. —

Adhyāya XI. kaṇḍik. १-८३ are explained in the Çatap. Brâhm. ६, ३, १, १२-६, ४, ७ (with the exception of kaṇḍik. ७८. ७९.): and quoted by Kātyāy. १६, २, २७-४, ४२. and १६, ६, ८. —

1.) नमः श्रीकृष्णाय । रमा° M. श्रीगणेशाय नमः । श्रीसांब प्रसन्न । रमा° १. १. 1. 2.) इष्टकाभिः MM. 3.) but the text reads प्रसुवाति. 4.) प्रसुवाति MM. 5.) कुस्त्रि° M. MM. 6.) °नुत्क्रमय° the mss. of Kāty. and the Çat. Brâhm. 7.) पृथिवी is a gloss and wanting in the Çat. Br. 8.) अग्ने the mss. अग्ने is my coniecture: I prefer also to read अग्नेयी instead of अग्नियी. 9.) °त्येनेन पिण्डमधि° the mss. of Kāty. 10.) °वृत्तये A. 11.) 12.) against the accent and the Pada. 13.) see in Westergaards Radices linguae sanscritae the Dhātupāṭha २५. १०. 14.) Read with MM. अग्नेयादि°. 15.) The Pada reads भङ्गुरवताम् । भङ्गुरवतामिति भङ्गुर । वताम् । 16.) हि परं ब्रह्म उपलब्ध्यते MM. 17.) इतो वायुमूर्धे MM. 18.) पूर्वं ऋचो MM. 19.) आरोग्यदात्र्यः A. MM. In the following lines the disiunction of स्थानात् from आ is against the Pada and the accent. आस्थानात् is a compound, see kaṇḍ. २१. 20.) भरन्सन् M. भरन्धारन् A. Read with MM. धारयन्सन्. 21.) अज्ञाद्यानि पूर्वलो° M. MM. अज्ञाद्यानि पूर्वलो° A. पूर्व is my coniecture. 22.) We expect मखस्य before यज्ञस्य, but the mss. omit it. 23.) श्रद्धा कृत्वा MM. Read with the mss. of Kātyāy. श्रद्धां कृत्वा. 24.) गृभ्नात्य° M. गृभ्णात्य° A.

MM. गृह्यत्य° the mss. of Kātyāy. 25.) °श्चलेण्डैर्° °श्चलेण्डमा° M. °यति द-
क्षि° - °मादयि° is wanting in MM. 26.) हृ is wanting in the mss. of the
Brāhm. 27.) the word is wanting in the Nighaṇṭu. 27[sic!].) पाकादूर्ध्वे M.
28.) °वयं पठितः MM. 29.) °लायातस्ती° M. °लायाविस्ती° A. लाया-
वस्ती° MM. and the mss. of Kātyāy. 30.) अष्टशग्भिः A. M. MM. 31.) The
Nominative of मलिम्लून् is not मलिम्लुचः, but मलिम्लवः, and so also
reads the text of verse 79 in A. B. C. J. K (secunda manu), but Mahîdhara
and his text (in E. I. H 2479) as well as K prima manu read there म-
लिम्लुचः, see मलिम्लुचः (sic!) निघ° ३. २४. 32.) मस्मसा B. C. K. J.—

Read: pag. 307, 21 चित्तेर्ऋषयः. 310, 5 वेत्तीति. 310, 7 °षसामु°. 18 ज्ञा-
तं. 319, 13 °मूर्ध्व°. 21 दृशेः. 338, 13 देवीर्वि°. —

Adhyāya XII. kaṇḍik. १-४३ (with the exception of २१-२६.) are explained in the
Çatap. Brāhm. ६, ७, २, २-८, ३, ६. and kaṇḍ. ४४-११७ (with the exception of
५३-६० and ७७-१०१) in the same ७, १, १, २-३, २, ८. - kaṇḍ. १-११७ are quo-
ted by Kātyāy. १६, ५, १-१७, ३, २१. —

1.) इति वेददीपे एकादशोऽध्यायः ॥ लक्ष्मीनरहरिं नवा हेरं च गुरुर्यत्तजं (!) ।
संहिताद्वादशाध्याये मन्त्रदीपः प्रकाशयते ॥ एकादशाध्याये M. इति वेददीपे एकाद-
शोऽध्यायः । श्रीगणेश प्रसन्नं (!) । श्रीनृसिंहं रमाकान्तं ब्रह्मादिव्यूहसेवितं । वरा-
भयधनुश्चक्रं चन्द्रनिभं भजेत् ॥ एकादशाध्याये MM. 2.) M adds रात्रिदिवसौ.
3.) °ग्न्युद्भरणं च तस्मिन् MM and the mss. of Kātyāy. 4.) करोति तस्मिन्क्र°
MM. 5.) ग्रहणं ग्रहणं A. 6.) in the second recension. 7.) हि यस्माद्यः ज्ञ-
ज्ञानः उत्प° M. हि स्मात् यज्ञात् उत्प° MM. 8.) before धनं we expect रयिं,
but the mss. omit it. 9.) but the sūtra reads: पूर्वपदात्संज्ञायां. 10.) ज्ञानीम
A. MM. 11.) पठत्सु is wanting MM. 12.) °प्रगादित्वे A. °प्रगुणादित्वे MM.
13.) रोदसी च वयं A. M. रोदसी च वयं MM. 14.) घृतैः is omitted in the
commentary. 15.) On account of the accent भाः is not to be disjoined
from बृहत्, बृहद्भाः is a compound. 16.) 17.) बोधामेति A. 18.) The edi-

tions of Pāṇini read: १९.) ब्राह्मण A. 20.) तत्स्वस्थान° A. तत्स्थान° MM. 21.) °रणं मयि ते कामधरणमभूदिति मयि ते पशवो the Brāhm. 22.) संपत्त्यर्थः A. 23.) against the Pada and the accent. आ belongs to अप्सु see Adhyāya VII. not. 22. 23. 24.) आपश्च A. MM. 25.) °सीत्यिवं MM. २६.) here seems to be a lacuna in the mss., as the explanation of त्रिधा रोचने दिवः is wanting. 27.) दुष्टशिष्टा M. दुष्टशीक्षा MM. 28.) °णादेव यजनानि° A. M. MM. 29.) स्यतिद्वयस्यष्टो MM. 30.) सूत्र्या A. B. सुत्र्या C. K. J. Mahīdhara's text (E. I. H. 2479.) and the Brāhmaṇa. 31.) युङ्क्ते is wanting in MM. 32.) पविर्धा° MM. Read with A. पवी धारा°. 33.) ओषधियुक्ताः A. 34.) जगज्जननम् MM. 35.) नद्विवृतिवृत्तीत्या° MM. see Adhyāya VI. not. 13. The editions of Pāṇini read वृषि instead of वृधि nor do they enumerate वृधि amongst the verbs comprehended in the rule. 36.) I have not yet met with this rule. 37.) Yāska reads अथाप्यस्यां तादितेन कृ°. 38.) sic! सनोतिः coni. 39.) ग्रामयति MM. 40.) see Adhyāya VIII. not. 20. 41.) °स्तवोदितः MM. 42.) On account of the accent उप is here preposition, not adverb. 43.) वृत्ताशस्या° B. and Mahīdhara's text (E. I. H. 2479). 44.) °गदु° M. °ददु° MM. 45.) प्रतिदिशं is wanting in A. MM. it is taken from the mss. of Kātyāy. 46.) The Nighaṇṭu reads आनट्. 47.) लोकेष्टको° MM. 48.) आशीर्देवी MM. 49.) °पङ्क्तिः M. MM. °पङ्क्ती A. 50.) यज्ञपर्याप्तमन्नं A. यज्ञभपर्याप्त° MM. 51.) धनं A. 52.) The Pada reads मानुषा. 53.) मनुष्यज्ञानियु° A. 54.) °षाट् A. 55.) The editions of Pāṇini read इनिठ°. °दी ग्रहा° - °शयेन म° is wanting in MM. 56.) तिष्ठन्ति A. 57.) °दिसिकतान्तो M. MM. 58.) M. and MM add इति वेददीपे रुक्ममोचनादिसिकताभिमन्त्रणान्तोऽध्यायः ॥ —

Read: pag. 352, 1 प्रयाणमु°. 359, 12 [पा° ट. ४. ३ (9.)]. 364, 19 अग्ने. —

Adhyāya XIII. kaṇḍik. १-५३ are explained in the Ṣaṭap. Brāhm. ७, ४, १, १-५, २, ६१. and kaṇḍik. ५४-५८ in the same ट, १, १, ४-२, १. - kaṇḍik. १-५८ are quoted by Kātyāy. १७, ३, २७-६, १. —

1.) श्रीनृसिंहं गणपतिं गुरुं दुर्गा शिवं गिरं । नवा त्रयोदशोऽध्याये वेददीपं ब्रु-
वे शुभं ॥ द्वादशे M. and MM. 2.) See पाणि० ६. ४. ७३. 3.) सम्यक् MM. 4.)
शत्रुत्र संहते MM. शत्रून् स० A. 5.) पेवालेषु MM. 6.) समुद्रवन्ति? 7.) against
the a and the Pada. अन्तः is to be disjoined from कृदा. 8.) सप्त-सप्त ।
एकैकमित्यन्ये M. MM. 9.) षादीकारः A. षादीकारौ M. षादीकारो MM. 10.)
चित्तिं चेतव्यं MM. चित्तिं चेतव्यं A. The text reads चित्तिं. 11.) रजसो प्रजा-
यते A. M. MM. 12.) एतच्च A. 13.) नृन् A. नृः B. नृः C. नृः EIH 2479. नृः
K. J. See १८. ७७. where we find the following readings: नृः B. नृः C. नृः
EIH 2479. नृः K. J. 14.) एमन् A. MM. 15.) मन् लोपश्च A. मन्तो लोपश्च
M. 16.) मोघनन् A. MM. 17.) इयमपाम० the Brāl line the word पृथिवी
gloss. 18.) Kātyāyana reads दश-दश पुरुषमुपार्यैके रेतःसिग्वेलायां च
सर्वतो यथायोगमयं पुर इति प्र०. 19.) भरत् A. 20.) उत्तरतस्तस्थौ A. उत्तर त-
स्थौ MM. 21.) त्सुमित्रं A. त्समित्रं M. MM. 22.) मित्रमपिद्वपं A. MM. 23.)
ये-ये ना० A. MM. 24.) कर्मऽर्षि० A. MM. 25.) तृणा लो० MM. 26.) वि-
श्चेति A. MM. see Adhyāya XII. not. 16. 17. 27.) M. and MM add. इति वे-
ददीपे प्रथमचित्युपधानं नामं त्रयोदशोऽध्यायः. —

Adhyāya XIV. kaṇḍ. १-३१ are explained in the Çatap. Brāhm. ८, २, १, ३-४, ३,
११ and quoted by Kātyāyana १७, ८, १५-१७, ११.

1.) श्रीनृसिंहं गणपतिं प्रणम्य कृपया तयोः । अयं चतुर्दशाध्याये वेददीपो वि-
तन्यते ॥ त्रयोदशाध्याये M. and MM. but M reads both times शेऽध्याये. 2.)
उखस्याग्रे M. स्याग्रे MM. 3.) वीर्येणोद् तिष्ठति M. MM. 4.) द्रविणो MM.
5.) मन्त्रविशेषो? con. उद्भुत् - पद्य is wanting in MM. 6.) ज्यैष्ठमासः M.
7.) प्रातिकसु० M. प्रतिकसु० MM. 8.) समानस्य is wanting in M. 9.) वयोना-
थाः M. ते वयोनाथाः - श्रुतेः is wanting in MM. 10.) M adds एवमुत्तरमन्त्रे-
ष्वपि. 11.) सर्व - विश्वैर्दे० is wanting in MM. 12.) जनयचा M. 13.) दर्शन-
समर्थ - वणसमर्थ is wanting in MM. 14.) बहुशासुश्रव० M. the शब्द is my

coni. 15.) चतस्रः पुरस्तात् is wanting in some mss. of Kātyāyana. 16.) व-
स्त्वजः द्वि° M. वस्तस्त्वजः द्वितीयस्यैकव° MM. 17.) वयसा is wanting in M.
MM. 18.) व्याकृताः M. 19.) क्यं पृष्ठे the Brāhmaṇa. 20.) पूर्वम् M. MM.
21.) आप्यायेषु MM. 22.) द्वादश M. द्वादश MM. 23.) मितहादा ह्ने MM.
24.) °रूपं ह्न्द्स्त्° MM. 25.) पादौ M. MM. 26.) मङ्गे M. 27.) संस्तंबः MM.
28.) वायुर्भूत्वा M. 29.) पञ्चस्तु° M. MM. 30.) M adds अधिकमासाभिप्रायेण.
31.) द्वादश M. 32.) °गच्छति जन्मना M. 33.) एतद्वै the mss. of the Brāh-
maṇa. 34.) I should like to add here पतिरेव. 35.) °रस्तुत M. 36.) but
the accent of the Brāhmaṇa divides both words into two. 37.) Here clo-
ses a great lacuna in A., where the whole Adhyāya from the beginning
till to these words is wanting. 38.) °रस्तुत A. 39.) M. and MM. add ।
वेददीपे द्वितीयतृतीयचतुर्थचितिमन्त्रनिवृत्तपणं चतुर्दशोऽध्यायः ॥

Adhyāya XV. kaṇḍik. १-६३ are explained in the Ṣaṭap. Brāhm. ८, ५, १, ८-७, ८,
११ (with the exception of २०-३८): the are quoted by Kātyāy. १७, ११, १-
१२, २७. —

1.) गजास्यं नृहरिं गङ्गां वाचं लक्ष्मीमुमां गुरुम् । नत्वा पञ्चदशेऽध्याये वेददीप
उदीर्यते ॥ चतुर्दशेऽध्याये M. MM. 2.) °स्माकधि° A. 3.) °ताननुत्पत्स्यमानानपि
A. 4.) °न्द्ररूपञ्चदश° MM. 5.) against the Pada and the accent, who show,
that we are to read आयजस्व, not यजस्व. 6.) दश MM. दश A. M. 7.)
श्रुक्ता A. 8.) प्रज्ञाम° MM. 9.) आत्रियत is wanting in A. 10.) विचतिर्व्या°?
coni. 11.) समुद्रवत्य°? coni. 12.) We expect समुद्रश्हन्द्ः as the Brāh-
maṇa too reads: but the mss. omit the ह्न्द्ः. 13.) वा is wanting in A.
14.) कुप्रदी° A. ककुप् दी° MM. 15.) कपीत° A. 15.) °रावतिर्य° A. °राबलिर्य°
MM. 17.) विलेखनयोः A. 18.) भोज्यन्ते A. भोजन्ते MM. भोज्यन्ते is my con-
jecture. 19.) is wanting in A. 20.) We are to expect गिरश्हन्द्. 21.)
आज्ञश्हन्द्ः C. 22.) is wanting in MM. असुभ्र A. 23.) करेश्मि° A. 24.) दुः-
खिन रोक्ष्णं A. 25.) °प्रयाजज्ञात° A. 26.) तद्भि this root is wanting in Pāṇi-

- ni's Dhātupāṭha. 27.) स्थले र A. स्थलेः M. 28.) अथवा वाक्का° A. 29.) द्वितीयांतं A. MM. 30.) °त्यन्वेतिरन्म A. MM. 31.) रात्रिं MM. 32.) °नाध्यापनायोप° A. तेनाधीतायाध्ययनायो° MM. 33.) °र्गमनत्युत्क्रा A. 34.) अत्राय M pr manu. 35.) ऊर्जा अन्नरसं A. 36.) but Yāska reads गृत्स इति मेधाविनाम गृणा° 37.) स इनां A. स सेना MM. 38.) समयग्रामं A. 39.) परिचारिकौ A. परिचरिकौ MM. 40.) पुञ्जिकृतस्य A. पुञ्जीभूतस्य M. 41.) माह्किरिति A. माह्किथरिति M. 42.) युक्ते A. 43.) अग्ने A. MM. 44.) दक्षिणा is wanting in MM. दक्षिणातः in A. 45.) असौ MM. 46.) स्फूर्जा A. स्फूर्जी MM. दुश्चोस्फूर्जा Pāṇini's Dhātupāṭha. 47.) प्रोद्गन्तो MM. 48.) तस्यापि MM. 49.) विप्रयुक्तः । A. 50.) स्तुतयो यस्य स्य उरुच्यञ्चो भतिर्यस्येति A. 51.) wanting MM. 52.) सुतेरि° MM. 53.) इलोप A. M. 54.) °त्सोऽपः प्रविश° MM. see Vājas. S. spec. II, 86. 55.) मथनाज्ज्ञा° A. M. मथ्यमानाज्ज्ञा° MM. 56.) च सुशब्दो A. 57.) °क्तुमागह° MM. 58.) °द्वलपुत्रवं सहस्यु° MM. सहसः पुत्र° M. 59.) वपा A. 60.) MM adds उपस्करभूतो वा. 61.) एवन्यः A. एण्यः M. The affix एन्य is wanting in the Uṇādisūtras: but see उणा° ३.१७. 62.) कल्याणदो MM. 63.) तापपापप्र° MM. 64.) मेने A. 65.) लञ्जु° A. M. 66.) द्रवन्ति MM. 67.) स MM. 68.) °स्ये शंगागमः A. °स्य शंगागमः M. °स्य शागमः MM. See Pāṇ. ६.१.१५१. 69.) This quotation is wholly misplaced, for रथीः is not formed by ईरच्, but by ई see पा° ५.२.१०१. वा° २.: besides the quotation itself seems to be incorrect see पा° ५.२.१११ and १०१. वा° ३. A reads °चाविस्त्यर्थे and MM. °र्थे ईरप्रत्ययः. 70.) स्वधरः is omitted in the interpretation. 71.) °मण्डलं - गृह्णाना A. 72.) सैति A. सेति M. MM. प्रैति is my conjecture, as I have not yet found this passage in the Ṣaṭap. Brāhm. 73.) वकृति° A. 74.) शिशिरऋतो° A. शिशिरऋतूरव° MM. 75.) तृतीयां विश्वज्योतिषं A. परमेष्ठी - °तिषं is wanting in MM. 76.) अविष्यत्यत्तिक° A. आभविष्यन्तित्यं° MM: the Nighaṇṭu reads अविष्यन्. 77.) स-

मुखपुष्कमग्निं MM. 78.) सोदकं ति° A. सोदकंस्ति° MM. 79.) मनोहरे M.MM. 80.) MM adds इति श्रीमन्महीधिरकृते वेददीपे पञ्चदशोऽध्यायः । 81.) See म-
ल्लिस्तुचः Adhyāya XI. not. 31. —

Adhyāya XVI. The *kaṇḍ.* १, १७, २४, ४६, ४७, ५४, ६४-६६ are partly explained in the
Catap. Brāhm. १, १, १, १४-३०: *kaṇḍ.* १ is quoted by Kātyāy. १८, १, १-५.

1.) श्रीगणेशाय नमः । श्रीसांवसदाशिवाय नमः ॥ लक्ष्मीं नरहरिं नवा महा-
गणपतिं गुह्यन् । वदामि षोडशेऽध्याये मन्त्रदीपं यथामति ॥ पञ्चदशेऽध्याये MM.
2.) 'याख्या होम° MM. A. 'व्यहो° is my conjecture. 3.) अनुवाकज्ञपान्ते MM.
4.) कैलासे MM. 5.) is wanting in A. 6.) See पा° ६.४. १२०. वा° २. अडि
वेवात्वम् M. अडि वै वेवम् A. अडि वेत्येवम् MM. 7.) हे मीढुष्टम से [मिह से-
चने युवतम परिणामनिषेधद्वारेण स्तुतिः अस्मात्सर्वं भवति इति उग्रदभाष्ये]
तम कायवर्षुक ते त इति अवर्यकः (!) । उग्रदः । ते हेतिः खड्गद्वयमायुधं । ते ह-
स्ते धनुरिति तेपद तव हस्ते यो धनुः हेतिः धनुद्वयमायुधं MM. U'a/a's scholion
reads as follows: या तव हेतिरायुधं हे मीढुष्टम मिह सेचने सेतृतम युवतम प-
रिणामनिषेधद्वारेण स्तुतिः अस्मात्सर्वं प्रभवति हस्ते वभूव भूता ते इति अनर्थकः
धनुरिति हेतेर्विशेषणम् तथा हेत्या अस्मान्विद्यतः सर्वतः त्वमयक्ष्मया यक्ष्मा व्या-
धिः व्याधिरहितया परिभुज परिपालय । 8.) विश्वतः सर्वपापेभ्योऽपराधेभ्यो वेति
अहो बलः सर्वतः नोऽस्मान् त्वं परिभुज भुजेर्वि° MM, but the text reads अ-
स्मान्, not नो. 9.) एव । किरिकेभ्य इत्येतावत्पर्यन्तम् MM. 10.) इषुमद्य - यो-
गात् is wanting in A. 11.) 'स्काराः । ते च न भयायेत्याद्याः तेषां MM. 12.)
एकै° - रुद्राः is wanting in MM. 13.) यथामिति प्राप्ति हान्दसं । उग्र° । पथीनां
MM. U'a/a reads यथामिति प्राप्तं. 14.) 'तृतीय(!)पुनः-पुनः संसारिणः MM.
15.) अहृत्यै MM. 16.) न हि सारथिः कमपि हन्ति MM. 17.) आलो° - नमः
is wanting in A. 18.) हस्त्यश्चर्यपदातिः पत्तिः । एको MM. 19.) The MBh.
reads एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्जैः पत्तिरित्यभि-
धीयते ॥ 20.) कृत्स्नायतस्य भावः कृत्स्नायता तथा A. कृत्स्नायस्तस्य भावः कृ-

त्स्नायता तथा कृत्स्नायततयेति प्राप्ते तकारलोपशब्दसः MM: these last words are taken from U'a/a. 21.) तलोपशब्दसः is wanting in MM. 22.) सवनः A. MM. 23.) against the accent and the Pada: नक्तं चरद्भ्यः are two words, not : pound. 24.) व्रतपतय° A. MM. 25.) क्षितारः MM. The mss. of the text read क्षतृभ्यः. 26.) See उणा° २.११: क्षतृ is wanting there, its formation being taught in the preceding rule २.१०. 27.) the mss. of the text read पुञ्जिष्टेभ्यश्च. 28.) श्रम्योऽपि प्रणतिर्युक्ता शिवाधिष्ठानशङ्कया । श्रानो वेदाः श्रपतयो वेदानां परिपालकाः । शिवरुहस्ये [°रुहस्ये the mst] मल्लारि-पुसंहारं कर्तुं भैरवद्वपधृक् । भयौ [°ययौ?] स वाणतूणीरखड्गचर्मधरो हरः । त-द-किरातवेषेण देशः [°देवाः?] सर्वे समाययुः । तदा वेदाः श्रवणेण ययुर्देवगणा-
ताः ॥ दिशं संपूरयन्तस्ते धनिभिर्मल्लभीषकाः । ततो ममार तं मल्लं हरो भै-रवद्वपधृक् । तदा प्रभृति रुद्रोऽयं मल्लारिरिति [°रारिति the mst] कीर्तितः । इत्यहोवलभाष्यं (!) । अतः श्रुनां [श्रुनं the mst] नमस्कारः कृत्यान्नेपः पराकृ-तः । भास्करीयभाष्ये त्वेवं (!) शिपिः शेफ (!) इव निर्वेष्टितः [See निरु° ५.८.] खलतिरभिधेयः प्रजननरद्वेष्टरहितः (!) इति उग्रठः ॥ श्रानः MM. The words from भास्करी° - उग्रठः are certainly misplaced here: they very probably may have been taken from a marginal gloss v. 29, where the word शि-पिविष्टाय is explained by U'a/a as follows: शिपिविष्टः शिपि इव (!) निर्वे-ष्टितः खलिभिरित्याभिधेयः । (Bhāskara's explanation of शिपिविष्ट see: Indi-
sche Studien II, 37.) The story of मल्लारि is nowhere mentioned by U'a/a nor by Bhaṭṭa Bhāskara Miçra. 29.) कर्कुरास्त° MM. 30.) °चका इतिक्रा-न्ताः वा MM. 31.) चवलमे° A. 32.) कैलासे MM. 33.) the mss. of the text read उर्म्याय. 34.) A reads प्रतिशर्याय च. 35.) is wanting in A. 36.) कणे MM. 37.) वेदांता A. वेदाता MM. 38.) काले MM. 39.) जपे धमे MM. 40.) वृक्षौन्वो जलं प्रस्र° A. 41.) कक्षः शुष्णूवने MM. 42.) वैशन्तो MM. 42[!].) धनागम° A. 43.) पुरो - नमः is wanting MM. 44.) °धविवद्वा A. °धनिवद्वा-

व MM. 45.) उलुपा A. उरुपा MM. 46.) उलुप्यस्तस्मै A. 47.) शोभन ऊर्वः
सूर्वस्तत्र MM. 48.) स्वर्गादौ MM. 49.) the Nighanṭu ३. ३ reads तवसः,
not तवः 50.) चर्मेत्या° A. MM. 51.) संख्यैक° - र्थः is wanting in A. 52.)
पूर्वऋचोऽनु° A. MM. 53.) wanting in A. 54.) शिव ऋतस्य ऋतस्य ि ण शि-
व ऋतस्य J.

Adhyāya XVII. kaṇḍik. १-११ (with the exception of १६-३२, ४५-५२, ८१-११.) are
explained in the Ṣaṭap. Brāhm. १, १, २, ५ - ३, १, २६ and quoted by Kātyāy.
१८, २, १ - ४, २६ (with the exception of ४५-४८.). —

1.) श्रीनृसिंहं रमानाथं ब्रह्मादिव्यूहसेवितम् । कंठे त्रिनयनं दिव्यं शेषं ह्रन्त्रं
चतुर्भुजम् ॥ पीताम्बुवरचक्राभ्याधरं (!) वन्दे सितविषम् । अदुरादिषु चक्रेषु चक्रा-
द्यै वेष्टितं बहिः ॥ श्रीगणेशं रमानाथं गिरिं नत्वा प्रकाशयते । दीपः सप्तदशे
ऽध्याये नृसिंहस्य च तुष्टये ॥ षोडशाध्याये MM. 2.) see पा° ५. २. १२२. वा° . .
(but तप्!). 3.) the accent and the Pada show, that अधि सम्भृतं are two
words, not a compound. 4.) हि A. MM., but वै the mss. of the Brāh-
maṇḍa. 5.) ईष्टदाः A. सर्वश्रेष्ठदाः MM. 6.) A (Chamb. 27) and E. I. H. 2479
read श्रु° in the text, and so do also the mss. of Mahidhara: श्रु° seems to
me indeed the elder form, but as B (Chamb. 29.) C. K. J. maintain श्रु°,
I have done the same in the text. 7.) see निघ° १. १. 8.) रम्भणं मृदिव घटा-
नां । तथा MM. 10.) दयत्याफभ्यारंभन इति भाः MM. 9.) निस्तक्षान्कृतवान्
MM. निस्तक्षान्निस्तक्ष्यत्कृतवान् O. The whole passage from °कर्मा द्यावा° to
गृहादिनिर्माण° is wanting in A. 11.) दिवा A. MM. 12.) °त्येरधि A. °त्येरे-
चि MM. 13.) वीर्यमथान्निपत् A. Manu reads वीर्यमवासृजत्. 14.) Manu
reads सहस्रांशुसमप्रभम्. 15.) च यमात्मानं ज्ञानी इति A. यज्ञदत्तोऽहमिति -
युष्माकमह° is wanting in MM. 16.) वक्ष्यहम्प्र° A. 17.) युष्माकनहम्प्र° A.
18.) सर्वावदातं MM. सर्वावदांतं A. 19.) तीव्रपवदत्तेषु A. तीव्रपवतदपि
MM. 20.) चेन्न MM. 21.) वर्षुक्शब्दो MM. 22.) [निरपे]नं शत्रूनेक एव
to संयोगितनिरपे[क्ष इत्यर्थः] at the end of the interpretation of kaṇḍ. ३५

is wanting in MM. 23.) see पा° ६. १. ११८. ८. १. ११. 24.) The interpretation of इषुकुस्तेः and निषङ्गिभिः is wanting in A. MM: through the kindness of Dr. M. Müller I supply it here from an Oxford mss: it runs thus: कीदृशः . कृस्तेः इषवो कृस्ते येषां तैः निषङ्गिभिः निषङ्गः खड्गो विद्यते येषां तैर्धानुष्कः खड्गिभिश्च स्वकीयैः परकीयैर्वा. 25.) संयोगिलनि° A. 26.) अपचियते MM. 27.) न B. K. 28.) so the Padapāṭha (A), whereas the Jaṭapāṭha reads विश्वाहा, which reading I would prefer. 29.) against the accent, for then the word ought to be accented विश्वाहा. 30.) च (conj.) is wanting in A. MM. 31.) °ब्रह्मा रात्रौ घृतस्थिता A. °ब्रह्मा रात्रौ घृतस्थिता MM. 32.) द्वि-तयेन्द्रदेवत्या is wanting in A. MM. I have supplied it from the Anukra-
r 33.) the mss. of Kātyāy. omit the प्रति. 34.) °त्यादिऋक्प° MM. O. [चित्यं प्र]तिगच्छन्ति - °पाठ इति is wanting in A. 35.) °यां प्रज्ञामंद्यां A. °यप्र-ज्ञामाज्ञां MM. 36.) against the accent. 37.) न उ सादिशा° MM. तेजुसादिशा° O. °सादिशा° A. M. See पा° ८. ३. १. 38.) पृथ्वा संलग्नं A. 39.) °त्यादिऋक्पु° A. MM. 40.) पञ्चमङ्गि° A. MM. 41.) उपधानात् MM. 42.) against the ac- cent. 43.) यज्ञार्थे MM. 44.) इष्टिका° A. MM. 45.) °संबंधं A. MM. °संबद्धं O. 46.) ह्योत्र MM. 47.) ह्योत्रे यज्ञे येषां MM. 48.) हिरण्यगगनाद्याद्या A. 49.) but the Muṇḍaka reads सुलोहिता या च सुधूमवर्णा. 50.) उक्थः A. MM. उ-क्थः is my conjecture. 51.) पञ्चमङ्गचि A. MM. 52.) The mss. of the Text read this verse not here, but अध्या° ३१. ७. in the Āraṇyaka portion of the Vājasaneyi-Samhitā, on account of its being अरण्येऽनूच्यः (see Indische Studien I, [74] 185 not.), and it is also on account of this its separation from the foregoing verses that relate to the same subject, that this verse seems to have been denoted by the epithet विमुखमन्त्र, which occurs several times in the Kātyāyanasūtra. 53.) [सुग्ल]क्षणां स्तनं to उत्समु-त्स्यन्दनं सुग्ल[क्षणां कूपं] is wanting in MM. 54.) see Mugdhabodha ५.

२५. 55.) against the accent. 56.) अन्नेनेत्रेताडुति A. 57.) ?बहूर्वा MM. 58.) against the accent.

Adhyāya XVIII. *kaṇḍ.* १, ७७ are (with many exceptions) explained in the *Çatap.* Br. १, ३, २, ५ - ५, २, १ and quoted by *Kātyāy.* १८, ५, १ - ६, २३ ७, १. २.

1.) श्रीगणेशाय नमः । लक्ष्मीनृसिंहशिशेखरचन्द्रकान्ते (!) शेषासने (!) त्रि-
भुवनैकगुरो दयाब्धे । ब्रह्मादिदेवपरिवेष्टितदीनबंधो मदुद्धिलेखितमिदं सफलं
विधेहि ॥ सप्तदशेऽध्याये MM. 2.) ?? the number of the *kāmās* is not 115,
but 378. viz. $(19 \times 12 =) 228 + 14 + 8 + 13 + 10 + 32 + 22 + 10$
 $+ 8 + 13 + 20!$ 3.) समुद्ययित्यया A. 4.) असुस्तवृत्ति° A. असुश्चदृत्ति° MM.
असुः प्रवृत्ति° is my conj. 5.) °व्याध्याधिरा° MM. 6.) धस्तथालोपे A. [समाना
ग्धि]र्भाजनं - ज्ञत्वं ग्धि[र्वन्धुभिः] is wanting in MM. 7.) जेन्नभावो A. .)
against the accent, the *Padapâ/ha* and the *Ja/âpâ/ha*. 9.) प्रसिद्धाः is wan-
ting in A. 10.) °अणकाः MM. 11.) is wanting in A. 12.) °स्यैवादृश्यमाण-
त्वद° A. 13.) रश्मीर्न तदग्ररूपे A. 14.) ?°शब्देनातिग्राह्यो coni. [°ग्राह्यो]वि-
वक्षितः - निग्राह्यो [विवक्षितः] is wanting in MM. 15.) °ठात्तर्दशायन्नो A.
16.) ऊवौ A. 17.) ज्ञानू MM. 18.) °ण्टिकायां A. 19.) मुत्तरेण A. 20.) स-
मालंबनारोहे° MM. 21.) वृष is wanting in A. MM. 22.) °द्रुर्भीषघातिनी
MM. 23.) मक्षमुपूयोग° MM. 24.) अपि MM. 25.) against the *Padapâ/ha*
and the *Ja/âpâ/ha* of this passage when occurring in the ninth *adhyāya*
(१. २०): for here (as well as in the similar passage २२. ३२) those words
of the text, which had been already enumerated before, are wanting in
both *pâ/hâs*, according to their general usage: if we ought to read here
अमुग्धाय, this difference would certainly have been pointed out by them.
26.) बाहुलकात् कल्पयि नशेरमागमः A. °लकादसुल्यपि नशेरमागमः MM.
27.) [कार्त्ति]काय - कार्त्ति[काय] is wanting in A. 28.) against the *Padapâ/ha*
and the *Ja/âpâ/ha* at १. २०. see before note 25. 29.) विनंशाय A. 30.) °स्ती-

ति A. the Bhagavadgītā reads षोऽहम्. 31.) मायस्नानादि A. मायस्नानादि-
ना MM. 32.) कल्पहोमः A. 33.) ब्रह्म A. The Padapāṭha omits the ब्रह्मा,
not so the Ja/āpa/ha. 34.) against the accent. देवाः is Vocative. 35.) श-
ब्दीये म्यत्वेन A. शब्दे लोपे मस्य नत्वे MM. 36.) the word दानं is not
mentioned at all in this explication! 37.) but the text reads सर्वाः not.
विद्याः! 38.) ऽयोजनं A. 39.) अभिषेकस्य द्रव्यसाध्यात्. 40.) विद्यते MM.
41.) विभज्य-विभज्य द्वादशांशमृतेत्यादि° A. 42.) ब्रह्मादीनि तान्यपकृष्य A.
43.) तान्यपकृष्योत्तरो A. 44.) °हान्त उत्तरो A. °ह्य उत्तरोत्तरेन्मन्त्रः MM. 45.)
ज्ञेयः पुंसे A. 46.) नाम is wanting A. MM. 47.) उणादि इरप्र° A. उणादि -
इषिर इति [क्षिप्र इ°] is wanting in MM. 48.) °भृती A. भृति द्वाणस्त° MM.
4. तैवाकारलोपः A. °तैः । चकारलोपः MM. 50.) वाहं A. 51.) °वत् ।
आकरधारि° A. 52.) इज् in the Upādisūtra. 53.) णिच । MM. 54.) in A B
CKJ. unaccented against पा° ट. १. १८. २८. 55.) क्षनुद्रप° A. चनू द्रप° MM.
56.) इति प इलोपः MM. इति परलोपः A. 57.) वेदिभूम्या च वह्निषा दर्भपूज-
केन MM. 58.) अनद्वैतवादिनी A. अग्न्यद्वैतवादिनी MM. 59.) °मात्मन्यद्वैतं
MM. 60.) is wanting in A. 61.) is wanting in MM. 62.) see पा° ६. ४.
१६. १७. 63.) so A. M. MM: a second hand in MM has corrected this
hemistich into its usual form श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मुनोदरे. 64.) MM.
adds इति वेददीपेऽष्टादशोऽध्यायः । लिखितं माहादेवः (!) संवत् १८१४ फा-
ल्गुन सुद्ध ८ मंदवासरि शुभमस्तु । 65.) जगंध J (sixtimes). जगंध K: but cor-
rected in K. J by a second hand into जगंध.

Adhyāya XIX. kaṇḍ. १-११: ३२-३६: ४५-४८ are explained in the Ṣaṭap. Br. १२, ७,
३, ५-८, १, २२. — *kaṇḍ.* ७१, ७२ are explained Ṣaṭap. Br. १२, ७, ३, ४ and
kaṇḍ. ८० is explained Ṣaṭap. Br. १२, ८, ३, १४. — *kaṇḍ.* १-११, ३२-६१, ७२-
१५ are quoted by Kātyāyana ११, १, २२-४, १२.

1.) द्यध्याये MM. 2.) मुखनरहि° A. मुखोत्तर° MM. 3.) ग्येक्का A. °जलो
यक्का MM. 4.) °निःस्त्राव° A. °णिःस्त्रावुदंम MM. 5.) स्थापयत द्व° A. स्थापयत

द्वयं चूर्णावामन्नं MM. 6.) °संसर्गेण MM. 7.) °भ्यां यथाय MM. असि - विपरि-
 णामः is wanting in A. 8.) दधन्वान् A (the Pada). J in the Padapāṭha,
 but दधन्वा यो in the Sambhitāpāṭha. See २७. २३. प्रातिशा° ३. ७. १.) चे-
 न्द्रेणोत्तमे नेः तितिसृणां MM. 10.) निशी MM. रक्षितं - तेनैव मन्त्रे : wan-
 ting in A. 11.) स दृष्ट्वा दौहितेन MM. 12.) वायोः होमपवित्रेण MM. 13.)
 उत्तर A. उत्तरे दे MM. 14.) व्याघ्रिः A. MM. 15.) अनुपकृत° A. अनुपकृत°
 MM. 16.) पानचालनी A. पावनं बालना MM. 17.) यद्भविः क्रियते तत्सौ°
 MM. 18.) इदमर्थः MM. 19.) पर्युतिः परिवा° A. पर्युत्युपरिवा° MM. 20.) द-
 धिनिक्षिते धनभा° MM. दधि क्षिते धनमाग A. 21.) शर्तातृणाभ्यां A (शतातृ-
 णाभ्यां?). सशतहिद्राभ्यां MM. 22.) आसिव्यषु बुद्धिः A. 23.) संवृतः कटुस्तिष्ठेति
 A. भवत्यवृतः कटुकिस्तेति MM. 24.) °श्चिभ्यामानिनम° A. °भ्यामीतम I.
 25.) विशेषणात् विशेषणादितिद्धिः MM. The whole passage from कर्मभिः -
 शिनेन is wanting in A. 26.) नाशेषासति MM. 27.) मायत्रीद्वयं A. गाय°?
 28.) उत्तरे च the mss. of Kāty. 29.) is wanting in A. 30.) °ण्डाः । यमेमे
 MM. °ण्डाः समेमे A. 31.) °पावनानन्तरं A. पाठना°? 32.) ऊती is wanting.
 33.) °पुनः । स्तधनं A. पुनः । सधनं कुर्वतः MM. 34.) आद्देः स्यत्सु A. आत्थे-
 स्मत्सु MM. 35.) कुतय चासने दधादिति श्रुतेः MM. 36.) श्रुतिमुखाद्ध° MM.
 37.) शय्यक्र° A. शय्यक्र° MM. 38.) पत्तं MM. 39.) I do not see this सं in
 the text. 40.) रूपपर्वतनी MM. 41.) °चरुभिः । स्रविः MM. 42.) पेशलानि
 गृह्णा पेशलं हि° A. हिरण्यवृष्ययोर्नाम शेषलानि गृह्णाति हिरण्यवद्रू° MM.
 43.) सर्वं च MM. सर्वं न A. 44.) मूत्रयाजः 45.) ब्रुंधभावं A. 46.) उतानि
 पेशः श्रुक्रं सितं असितं कृष्णं च नेत्रगतद्वयाणि वसति आह्लादयेत कुर्वति इत्यर्थः
 MM. उतानि चक्षुनि लोमा° A. 47.) एकोनविंशो MM. —

Adhyāya XX. *kanḍ.* १, २, १०-२३ are explained in the *Çatap. Br.* १२, ८, ३, ८-१,
 २, १०. — *kanḍ.* १-१० (with the exception of २१, ५३, ५४.) are quoted by Kā-
 tyāyana ११, १, १२-७, १. —

1.) प्रष्ट देशो A. 2.) त्रयेति A. MM. 3.) °साना देवत्या A. 4.) °देशगम°

MM. 5.) नुहोति च the mss. of Kāty. 6.) against the accent. 7.) I do not find this वा in the text. 8.) सरस्वत्या कृतस्य A. 9.) गोभिर्वपावान् त-या वृक्तः MM. 10.) देवीः घोतमानाः MM. 11.) स्मर्थानां MM. स्तयथा A. 12.) गो A. MM. 13.) against the accent and the Pada: there is no praeposition आ contained in आवत (Imperfect). —

Adhyāya XXI. This adhyāya (as well as २०. २४-१०) contains only *hautrá ricah*, which are not mentioned at all in the Çatap. Br. — *kanḍ.* १-२३ are quoted by Kātyāy. ११. ७. १३-२०. — *kanḍ.* २४-३७ by the same ११. ६. १४-२५: and *kanḍ.* ३८-६१ by the same ११. ७. ८-१०.

1.) श्रीगणेशाय नमः श्रीसरस्वत्यै नमः श्रीविद्व्यासाय नमः श्रीमत्साम्यो जय-
मितां । प्रणम्य MM. 2.) पृथुश्रृण्विति A. 3.) अद्यास्मिन्दिने? 4.) व्युत्काले
A. 5.) गयस्फानदृष्टा MM. गयः प्रावः the Anukram. 6.) against the accent.
युज्ञा is Instrumental Singular, युज्ञा is Nominative Dual. 7.) शमिता यज्ञ
Pāṇini. 8.) यक्षतु A. MM. 9.) निश्चावं A. निश्चाव MM. see Adhy. XIX. not.
4. 10.) प्रथमो भिषक्शब्द आर्षः to be added? 11.) पङ्क्ति इन्द्रः A. MM. 12.)
is wanting in A. सुरावत्तौ MM. 13.) इव चार्थः A. MM. 14.) इन्द्रस्य - अ-
घाट् is wanting in A. MM., conj. 15.) समासिति काच्छक्यः A. 16.) The
accent marks दधत् as Particip. praes. 17.) द्रष्टव्यस्तथा A. द्रष्टव्यस्तथा MM.
18.) सुष्ठु is wanting in A. MM. 19.) B joins this word here (and at the
end of k. ६०.) euphonically with the beginning of the following *kanḍ.*,
reading सुरासोमात्सूप° (resp. सुरासोमांस्त्वाम°): and the Anukramanî in the
same way gives only the beginning of *kanḍ.* ११, including in it the *kanḍ.*
६० and ६१. 20.) °त्यादि A. MM. 21.) पंक्तीः MM. 22.) सूपस्या A. MM.
23.) °णान्तमः MM.

Adhyāya XXII. *kanḍ.* १-३४ are explained or quoted in the Çatap. Br. १३. १. २.
२-२. १. ७: ५. १. ४. and quoted by Kātyāyana २०. १. १-४. ३१.

1.) श्रीविश्वेश्वराय MM. 2.) °द्यामानद्रव° A. °द्यमाभद्रव° MM. 3.) कव्याः

A. MM. 4.) रसना° A. MM. 5.) The Anukramanî does not divide *a* into two parts. 6.) अर्धयुग्मितेन A. MM. 7.) अर्चण इति पूर्वार्धे अस्तुतिः परोर्ध्वी A. यो अर्चन्तं गायत्री पूर्वार्धे अस्तुतिः परोर्ध्वी MM. 8.) मन्त्रादिशः MM. 9.) °हृत्त्वैव MM. 10.) °तायतं यत्थिरुक्त MM. 11.) प्रोथन् पर्यायणे A. प्रो०; पर्यायणे MM. 12.) भूतं A. MM. लूनं is a con. 13.) विचृत्ताय K. J. B. 14.) आ । अयेनाय A (the Pada). J. 15.) शानच् MM. 16.) Böhlingk reads वनिप्. 17.) against the accent. The Pada indeed reads व्रक्षन्, but B. K. ब्रक्षन्.

Adhyāya XXIII. kaṇḍ. १-३२. ४५-६५ are explained or quoted in the Çatap. Br. १३. २. ६. १-१. १ and ५. २. २-३. ७. — *kaṇḍ.* १-६२ are quoted by Kātyāy. २०. ५. १-७. २६.

1.) श्रीविश्वेश्वरो जयति । श्रीरामचन्द्राय नमः । MM. 2.) विपक्षसौ - ६ स्तौ is wanting in MM. 3.) The Pada reads लाङ्गिन् as an oxytonon, but B. J. K. agree in reading it as a paroxytonon. 4.) पिशं is wanting निष्° ३. ७. 5.) but the text reads °गवः. 6.) but the Brāhmaṇa reads: सोमपुरोगवमेवै°. 7.) As the text does not read: अम्बेऽम्बालिऽम्बिके, this rule of Pāṇini is erroneously adverted to: Pāṇini's reading refers probably to the black Yajus: see Indische Studien I, 183. 8.) अकृष्य A. MM. 9.) conj., लट् MM. लङ् A. 10.) अधि MM. 11.) °दुत्थितपुष्टा° MM. 12.) ? conj., नारी नेत्यर्थः A. MM. 13.) वक्तु प्राप्त° MM. वक्तुरातितम° A. 14.) the text has लोम, not रोम. 15.) ग्रन्थिना MM. 16.) ?षष्ठधा° A. षष्ठधा° MM. 17.) ! We should read quite the contrary चतुर्थी षष्ठ्यर्थे. 18.) का° - वेति is wanting in A. MM., but thinking the addition of these words necessary I have inserted them. 19.) ?द्य स्तक्षणा A. °द्यः स्थक्षणा MM. 20.) The Brāhmaṇa reads उदिते ब्रह्मोद्ये प्रपद्याध्वर्यु°. 21.) हे A. MM.

Adhyāya XXIV. kaṇḍ. १ and २४ are quoted and explained in the Çatap. Br. १३, २, २, २-१३. and ५, १, १३-१५: — this adhyāya consists of *grutirūpā mantrāh* and is therefore not quoted by Kātyāyana, *vinīyogābhāvāt*.

- 1.) श्रीविश्वेशाय नमः MM. 2.) ? so has A., तरसाय MM. 3.) श्वेताक्ष्यो B. K. 4.) षण्मासिको विधिः [!कावधिः?] कालोऽविः त्रयवो गायत्रौ सार्ध° MM. 5.) गायत्रौ - °स्त्रयः is wanting in A. एकादशे after गायत्रौ is wanting in MM. I have supplied it from conjecture. 6.) मङ्गून् A. मंडून् MM. 7.) सधिन्या B. A prima manu. K. J., संधि° B. A sec. m. E I H. 2465. 8.) जंतूः A. MM., but the mss. of the text (with the exception of E I H. 2465) have जतूः. 9.) काशान् A. MM., but the text has कशान्. 10.) ऋष्यान् A. MM., but the text has ऋष्यान्. 11.) कुलङ्गान् A. MM., but the text has कुलुङ्गान्. 12.) विडालाः MM. 13.) A. MM., but the text has कुलुङ्ग. 14.) कुकूठः MM. 15.) शार्ङ्गः MM. शार्ङ्गः K. 16.) ?मनुष्यवद्वदीती A. °ष्यवद्वदीती MM. 17.) O. the text has द°. आटी - °शेषाः is wanting in A. 18.) मङ्गुः A. MM. and the Padapâṭha, s. Indische Studien I, 263. 19.) the Padapâṭha reads दार्वाघाटः । दार्वाघात इति दारु । आघातः 20.) भल्लकः MM. 21.) सुषिःलीका J prima manu. A., सुःषिलीका J sec. m. 22.) A. MM. but the text reads ऋष्यो. 23.) कुट्टणाची MM. कूट्टणाची B prima manu, कुट्टणा° sec. m. 24.) वाधीनसः A. वाधीन° MM. The mss. of the text are not constant: A reads वाद्दीनसः without dividing it into two words: B has वाधीनसः prima manu, वाधीनि° sec. m.: E. I. H. 2465. K. and J. (three times) read वाधीन°, but J. has also three times वाधीनि°, the long *i* being once corrected into the short one. The word is omitted in J. in the text itself, but has been supplied at the margin. 25.) खड्गो A. MM. K. J., but A (the Padapâṭha) and B read खड्गो.

Adhyāya XXV. The beginning of *kaṇḍ.* १ is quoted Çatap. Br. १३. ३. ५. १, the end of *kaṇḍ.* १ ibid. ३. ७. ५, and the beginning of *kaṇḍ.* २३ ibid. ५. १. १८: Kātyāyana quotes २०. ८. ५-१८ the *kaṇḍ.* १-१. २३-३०. ३६. ३७.

- 1.) so reads B., K has °दित्यान् श्म°, J. °त्यान्श्म°. We should expect °त्याञ्छ्म°. 2.) वेददीप उदीर्यते MM. 3.) अवदानात्कृत्वा MM. Two mss. of

the Brāhmaṇa (M and C) read अवदानाय, a third (B) अवदाना omitting the final य. 4.) the second अवदानं being wanting in the mss., I have supplied it from conjecture. 5.) both, the Padapāṭha and the Jaṭapāṭha, read तेगान्. 6.) ? रलयो रः A. रलयोर्भेदः MM. 7.) वनिष्टुः A. The Padapāṭha too and K read वनिष्टुना. 8.) यकृत् लोतुमा A. यत्कृतल्कोमा MM. 9.) conj., विधार MM. विधा A. 10.) वैधा MM. 11.) न सृज्यते इति is wanting in A. 12.) नवर्णौ MM. 13.) but Pāṇini has: हृन्दस्यपि दृश्यते, not बहुलं हृन्दसि. 14.) ? श्वेतबाहुल्यशासतेति MM. श्वेतबाहुल्यशासतेति A. see Pāṇ. ३. २. ७१. 15.) गुपलक्षणाः A. गुपलक्षकः एते येन वक्ष्यमाणाः MM. 16.) उपायाः B. 17.) पुद्भोरिति A. युडुघजोरिति MM. 18.) conj., तनबादेशः A. MM. 19.) अपय-हि° A. अयथहिद्राणि MM. 20.) ? conj., ते एवा° MM. त एवा° A.

Adhyāya XXVI. This adhyāya is not mentioned either in the Ṣatapatha-Brāhmaṇa or in the Kāṭiya-Sūtra.

1.) लक्ष्मीनरहरिं वाणीं गणेशं गिरिजारवौ (!) । नवा प्रवक्ष्ये षड्विंशोऽध्याये निगमदीपकः (!) ॥ MM. 2.) ? अरण्यभागतः । कः शत्रुः MM. 3.) प्रणमतु A. 4.) Pāṇini has not उच्च, but उत् only. 5.) मोदूतो कुतं नरा MM. मो दूतो कुवं नरा A. 6.) Pāṇini has पूर्वपदात् only. 7.) see पा° ६. ३. १३४. 8.) but there is no नः in the text. 9.) संधिश्च ह्रा° MM. संधिश्च श्हा° A., the Pada has भूमिः 10.) °तूपेण गत्यनन्तरं तं A. 11.) then we are to expect प्रावान्. 12.) The accent shows that अयोद्धते is a compound, but also the Padapāṭha has indeed only: अयः । दूते, treating it as two words. 13.) J. has only अग्निरु-क्थेन वार्हता ।

Adhyāya XXVII. This adhyāya is not mentioned either in the Ṣatapatha-Brāhmaṇa or in the Kāṭiya-Sūtra.

1.) श्रीमद्भजवदानाय नमः MM. 2.) B reads °धन्वानु°, but A. K. J. have °न्मा°. 3.) ?, so A. MM., I conjecture °स्तेऽर्चिभिर्य. 4.) ? conj., A has भयं

भल्लोकभयं. MM. omits [मरणात्] मुञ्च मर° - °स्मादपि [मुञ्च किं च]: there is no भयं in the text. 5.) ? conj., इत्स्य A. MM. 6.) but the text has महिना. 7.) this is a gross mistake: अयामि is 3 p. S. Aor. Pass. from यम्. 8.) ? conj., निमत A. MM. 9.) पूर्व ऋच A. पूर्वत्रय MM. 10.) We expect सत्यः after कीदृशः, but it is not found in A or MM, whether this be the fault of the copies or of Mahîdhara himself, who not seldom omits single words of the text in his explanation of it. 11.) against the accent, हिन is oxytonon, whereas if a verb it ought not to be accented at all. 12.) this passage does not occur in the Jyotisham of the Yajus or in that of the Rik.

Adhyâya XXVIII. This adhyâya is not mentioned either in the Çatapatha-Brâhmaṇa or in the Kâṭiya-Sûtra.

13.) sic!, A. MM. 14.) स्वदाति MM. *)

1.) but the text has सुसमिद्धम्. 2.) conj., is wanting in A. MM. 3.) conj., जगदुत्पादकावष्टुः A. MM. 4.) in K, for J omits this whole verse as having been already treated [२१. ५१-६१.]. 5.) K. divides v. 46 and enumerates v. 46. c. as v. 47., besides adding another v. 48., which is nothing but a recapitulation of vv. 36-46: it runs thus: शुचिमुत्तिह्वा प्राणमनुष्टुभा बलं बृहत्या श्रोत्रं पङ्क्त्या शुक्रम् । देवौ त्रिष्टुभा विषिम् । जगत्या श्रूषं विराजा हृषं द्विपदा भगं ककुभा यशोऽतिहन्द्सा क्षत्रनिन्द्राय (sic!) वयोधसे ह्यगमिन्द्राय (sic!) वयोधसे (sic!) ह्यग्ने ॥ ४८ ॥

Adhyâya XXIX. This adhyâya is not mentioned either in the Çatapatha-Brâhmaṇa or in the Kâṭiya-Sûtra.

1.) against the accent: सुष्टरीम is no verb, but an adjective. 2.) against the accent: पुरोगाः is Vocative: K. indeed has पुरोगाः by the first hand, but the accent is struck out by a second. 3.) the Pada has साद्ध्या, sâddhvyâ? 4.) कीदृश्यो रशना° A. MM. 5.) instead of गृणाते° we expect गिरते°.

*) By a mistake these two nros are counted as if belonging to the foregoing adhyâya.

- 6.) °तनूनपातादयो A. MM. 7.) ? conj., स्वबुद्धानित्याह A. स्वबुद्धानित्याह O. प्र°स्तीर्यते - - प्राग्यं[बर्हिः is wanting in MM.. 8.) ? conj., वीरतरं A. MM. 9.) See पा° ७. १. ३१, where a similar but not identical vārttikam occurs. 10.) अनिसीदताम् A. MM. 11.) ? conj., योदून् यु° A. योत्थुन् यु° MM. 12.) °रवं A. 13.) समनाः A. 14.) देतिः MM. [दत्तो हेतिः?]. 15.) ? conj., श्रून् इ-त्यर्थः A. MM. 16.) sic! A. MM., the text has भोगैः. 17.) ज्योहेतिं MM. ज्योहेतिं A. 18.) उपशब्दस्य A. MM. 19.) °षमेतामि° MM. °षमेत्यामि° A.

Adhyāya XXX. The beginning of *kaṇḍ.* १-५ is quoted in the *Çatap. Br.* १३. ६. २. १-१०. *Kātyāyana* does not mention this *adhyāya*.

- 1.) °कृत्ताय MM. The *Padapāṭha* (A) has: अतिकृष्टयेत्यतिकृष्टाय and the *Taitt. Br.* reads अतिकृष्टाय. 2) conj., क्षत्रिया° - वा is wanting in A., MM has क्षत्रियायां वैश्यायुंसो ज्ञात वा. 3.) नरिष्टयै A. MM. A. C. *Taitt. J* prima manu. 4.) ? conj., प्रत्यचारक° A. प्रत्यंचाक° MM. 5.) पौन्रिष्टं both A and B. C. J. °ष्टं K. MM. 6.) ?, पुंनिष्ठोऽत्यजः O. MM. 7.) विदल° A. MM., but the text has विदल°. 8.) ?, कण्ठकीं मणकर्म तत्कार्णी A. कण्ठकी कर्म तत्कार्णी MM. The *Padapāṭha* has कंठ°. 9.) आर्त्याऽइत्या । ऋत्यै A. 10.) अराध्यै all the mss. 11.) °द्रष्ट्रियाय K. °द्रष्ट्रियाय first hand in J. 12.) परिस्कन्दं K. 13.) मानः । कृतम् the Pada, and J. 14.) but the Pada has परि । आयिनीम्. 15.) परिक्रीं A. 16.) so also the *Padapāṭha*, but B has बैन्दं. 17.) शोष्क° MM. and the *Padapāṭha*. 18.) पश्चा । दोषाय the Pada. 19.) ज्ञाग-द्वपकं A. MM. 20.) आऽऋत्यै the Pada. 21.) अवरस्वराय । अवरपरायेत्यवर । पराय the Pada. 22.) कर्पूर° A. कर्पूर° MM. 23.) ? conj., पञ्चशतीत्युत्तर° A. MM. 24.) MM. adds: इति मन्त्रदीपे त्रिंशोऽध्यायः ।

Adhyāya XXXI. The beginning of the two *anuvākas* is quoted *Çatap. Br.* १३. ६. २. १२-२०. *Kātyāy.* २१. १. ११-१८.

- 1.) ? conj., नेत्रसहृदयेन MM. नेत्रसहृदयन A. 2.) so has MM. स A. 3.)

? so has Ūaṭa, इतप्रदानाद्धि MM. इतः प्रदानाद्धि A. 4.) the Nṛisinhopani-
shad reads: सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ-इव व्यवहरन्नास्ते. 5.) ? दधिमिमाज्यं MM.
In A the whole compound is wanting. 6.) this is the reading of v. 5. in
the *Riksamhitā*, whereas here in the Yajus the reading is: ततो विराड-
ज्ञायत. 7.) so A. MM. instead of नाभ्या इति, very probably a blun-
der of Mahīdhara himself. 8.) ? so has Ūaṭa: फलदातोत्सुकाला इति A.
फलदानोत्सुकाः काला इति MM. 9.) this is the order observed in the
Riksamhitā. 10.) this passage does not occur in the Jyotisham belon-
ging to the Yajus or in that of the Rik.

XXXII. This adhyāya is not mentioned either in the Ṣatapatha-
Brāhmaṇa or in the Kāṭiya-Sūtra.

1.) तृटिकाष्टाघ्न्यादयः A. निमेष तृटिकाष्टाघ्न्यादयः O. निमेषा तृटिकाष्टा-
घ्न्यादयः MM. 2.) द्विस्त्रयो A. द्विस्त्रचे MM. 3.) against the accent, but in-
deed any other construction seems impossible. 4.) शरीणीवेन A. 5.) श-
रीरीभावेन MM. 6.) ?, मेधायहोऽपि A. MM. 7.) भवनं is wanting in A.
8.) अयाचिषं अयाचि MM.

Adhyāya XXXIII. This adhyāya is not mentioned either in the Ṣatapatha-
Brāhmaṇa or in the Kāṭiya-Sūtra.

1.) रुत्कं MM. 2.) वार्धकूही° A. वार्धकीही° MM. 3.) पृथक् A. MM.
4.) कीदृशौ A. 5.) दस्म MM. 6.) अन्तरिक्षे शे A. समीपे - क्षरणे is omitted
in MM. 7.) ऊर्वाम् A (the Padapāṭha). ज्ञानानामूर्वामूर्वी (वानूर्वी second
hand) ज्ञानानां ज्ञानानामूर्वी (वान् second hand) । ऊर्वी दज्ञयन्त (sic!) दज्ञयन्त
ऊर्वी (ऊर्वान् second hand) ऊर्वी दज्ञयन्त J. मूर्वी K. मूर्वान्° B and A (E.
I.H. 2465.): the reading of the latter two is not decisive for the true
reading, as they always change the म् before a dental into न्. (The rea-
ding दज्ञयन्त of J., though six times repeated, is a blunder, K has the

right form: द्यत्त). 8.) श्रवणे A. 9.) is wanting निध° ३. ७. 10.) ? conj., वर्तते A. वतते MM. 11.) श्रियते आश्रियते MM. 12.) these three words are wanting in A. 13.) श्रवणे A. श्रपणे MM. 14.) दुष्टक्षन् । दुधुक्षन्निति दुधुक्षन् । A (the Padapāṭha): J has sixtimes दुधुक्षन्. 15.) सर्वमेध° A. MM. 16.) पुरोहक् A. MM. 17.) जंगत् A. तृप्यथ - भूतण्यर्थः is wanting in MM. 18.) तर्पयथ A. 19.) is wanting in A. 20.) the Padapāṭha (A. C.) and the Rudrajapa read also वट्, but B. K. J. maintain the ब. 21.) अभक्षत भक्षते A. 22.) मेयाते Yāska. 23.) ? conj., पीतननो A. MM. 24.) निरालंबते A. निरालंबेत MM. 25.) वीश्रदिश ननोते A. MM. 26.) I do not comprehend why मारुत is accented in the text, instead of being left unaccented according to the general rule. 27.) We should expect: तम्. 28.) श्रपणे A. 29.) ? conj., तद्गीत्यै A. तद्वित्यै MM. 30.) नयत् अनयत् MM. नयत् अर्पयत् प्राप्नोत् A. 31.) I do not find this passage in the Nirukta, but see निरु° ११. २४: सरमा सरणात्. 32.) ? अत्रे वेसुन्प्रत्य° A. MM. 33.) दत्ति त उत्कर्मयन्ति तर्पयन्ति वा अनृष्यन्ति वा A. 34.) मन्ता A. 35.) A. MM. have श्र° and so has also the text in A (E. I. H. 2465.): the other mss. of the text read श्र°, the reading of K however is doubtful. 36.) तूदपर A. कृदार MM. 37.) against the accent and the Padapāṭha. प्र belongs to दद्विरे. 38.) In the text the ई is *pluta* both times, not the second time only. 39.) यावासी° A. यानी° MM. I prefer now to read मायावानीश्वरः. 40.) निःकृष्ट A. निःकृष्टं MM. 41.) प्रतिता भ्योक्ता A. 42.) ? conj., स्यावरां प्रस्त° A. स्यावरां प्रस्तरादौ तदुपलब्धैः MM. 43.) त्रैलोके A. MM. 44.) लौकिकवास्तोमै° A. लौकिकवाक्समै° MM. 45.) ? conj., आविश्येते A. MM. 46.) भावादृष्टे A. 47.) प्राणान्यतो A. 48.) सुतासः is not mentioned at all. 49.) ? conj., माना मां A. प्रार्थते यजमानाया । MM. 50.) सोमां । MM. O. सौमां A. 51.) the Uṇādisūtra reads अविशिविशिशुषिभ्यः. 52.) सर्वज्ञमपी° A. MM. 53.)

नस्ति A. 54.) सकृदं is not mentioned at all. 55.) ? conj., यज्ञेषु विप्रराज्ये विप्राणां राज्ये स्तोत्रशस्त्रादि तत्रायं A. यज्ञेषु विप्रराज्ये - - संदिहं - - कर्मराज्यं स्तोत्रशस्त्रासंघदि पठने त्र यां य MM. 56.) द्विलो° A. 57.) वैदुष्यादक्षि° A. MM. 58.) यमुपरमे A. MM. 59.) मध्यमैकवचनं A. MM.: for a similar blunder see Adhyāya X. nro. 17. It *may be* a mistake of Mahîdhara himself. 60.) see Vṛihad. Âr. Mādhy. V, 2. 61.) संयतं इत्यर्थः A.

Adhyāya XXXIV. This adhyāya is not mentioned either in the Çatapatha-Brāhmaṇa or in the Kātyāya-Sūtra.

1.) यात्रे A. 2.) ता A. सत्ता MM. 3.) मनःस्थां A. 4.) ? I do not conceive, what this quotation refers to. 5.) दिदिहि A. MM. and so read also the of the text. 6.) सोऽइति सो A (the Padapatha) and J. 7.) ? गिर्वणश° MM. 8.) ऽस्त्यर्थे A. MM. 9.) ? अनु द्वा A. चतस्रः - किम्भूतं त्वां is wanting in MM. 10.) The remainder of this book is wanting in A. 11.) अनुपन्यंतां O. अनुपम्यंन्यंतां । अनुयम्य MM. 12.) here something seems to be wanting. 13.) I conjecture, we are to supply: कयमिव रयमिवाश्वाः. 14.) ? स्व-स्वामि° O. स स्वामि° MM. 15.) देवलोकेषु MM. 16.) सुवन्ति O. MM. 17.) ? शस्त्रे च पठ° MM. शस्त्रेऽत्र पठनीयं मन्त्रमवदि° O. 18.) K gives the six first verses, adding after the sixth the following words: इति षट्कण्डिका(ः) पर्शाखोक्ताः; then it begins with giving a new the first verse, after it the seventh and so on.

Adhyāya XXXV. *kanḍ.* १-१७ are explained in the Çatap. Br. १३, ८. २. ३-४. १२, and quoted by Kātyāy. २१. ३. ३२-४. २८.

1.) ? conj., वायुमहेत्यारभ्याधीतान्म° A. MM. 2.) श्मशानान्तं] कर्म to नि-खियाः । [एतत्कुर्वतां निकटे is wanting in A. 3.) MM adds ११०. 4.) MM adds ११, whereas O १२१. 5.) °वाणाश्म° O. 6.) °त्कुर्वता O. MM. 7.) °स्तृ-णापूर्वकमु° O. तृणाफलकमु° A. तृणापूलकमुद्गत्य MM. 8.) °षुङ्गयेत् O. MM.

9.) दक्षिणाग्ने° MM. 10.) °वेकष्ट° MM. विकेष्ट° A. °वेष्ट° Kātyāy. 11.) the Pada has अश्मन्वती, not अश्मन्वती; the *r* seems to be taken from the beginning of रीयते, such incorrect divisions occur not rarely in the Kātyā Sūtra. Or are we to suppose a different interpretation: अश्मन्वतीः रीयते (or रीयते)? 12.) दुःस्वप्न° A. MM. 13.) this is one of the cases mentioned in note 11. 14.) एतदर्थ° A. MM. 15.) ? conj., किं A. किं च MM. 16.) किं च is wanting in A. 17.) तस्यैवाद्दोरण MM. 18.) °नेतान्वितृन् A. MM. 19.) सस्तरारोहणशयने MM. 20.) °पत्त्यन्त्ये A. वाह्यात्पू° MM. 21.) the accent refers अधि to अस्मात्, not to ज्ञातः. 22.) विशेषे MM. °वचनं A. 23.) the *kanḍ.* ५७. ५८ are a modern addition: they are wanting in J; and even in K it is here stated, that the fourth anuvāka has only २१ *kanḍikās* (२१) पेतो यत्तु २१ । चतुरनुवाकेषु ५६).

Adhyāya XXXVI. This adhyāya is not mentioned either in the Çatapatha-Brāhmaṇa or in the Kātyāyanasūtra.

1.) ? °मन्त्रादायस्याध्या° A. °मन्त्रास्याध्या° MM. 2.) ? °ग्याचरणेन A. °ग्याचरेण MM. 3.) ? मदि स्वपते A. मदि स्वयते MM. 4.) ? परोम्भः पूरो A. परोम्भः पूरो MM. 5.) °न्यो रसशब्देन्द्र° MM. 6.) ? conj., पर्जन्यो पर्जन्येषो MM. पर्जन्यो गर्जन्येषो A. 7.) इन्द्रापूषणा J. 8.) ? यावनाय A. MM. 9.) these two words are wanting in MM. 10.) विश्वेदेवेषु MM. 11.) धृते J. 12.) the accent of दृष्ट shows, that this last interpretation is the right one. 13.) यतो यतः समीक्षते K. sec. hand (!).

Adhyāya XXXVII. This adhyāya is explained in the Çatap. Br. १४. १. २. ७ - २. १. ५, and quoted by Kātyāyana २६. १. ३ - ४. १४.

1.) श्रीवेदव्यासाय नमः MM. 2.) हे is wanting in A. MM. 3.) erroneously instead of देवी इति. 4.) विद्युणं MM. 5.) पिण्डवदेवी - °दत्ते पिण्डव° is wanting in A. 6.) दक्षिणतः MM. 7.) आसीर्मास्य J. K third

hand. आसीन्म° K first hand. आसीत् म° K second hand. 8.) संभान्द्वारेण A. 9.) ? प्रदे° A. प्रदेशाच्चं MM. 10.) मखस्य is wanting in A, MM reads मखस्य वा शीर्ले. 11.) पर्यपणेन MM. 12.) शकुंति ग्राह्यानि A. शत्रूनि गृह्णाति MM. 13.) ? कादिवोदति A. MM. 14.) ? the words तथा - वै लोकः सुक्षितिर् are my conjecture, A. MM. read सुक्षितिर्भूमिः सुष्ठु क्षियतिरस्मिन्दि. 15.) रादक्षिणे भूमौ A. MM. 16.) the text has मा, not नो. 17.) मरुद्भिर्धिकं A. MM. 17 [sic!]) against the accent. 18.) Pāṇini's text has अचः only, not अचश्च. 19.) ? गोपयतीति A. MM. 20.) against the accent. 21.) ? एवगुताः A. MM. 22.) against the accent and the Padapāṭha: सकृत्पत्या is a compound. 23.) A. offers a very different reading: शिरः प्रव-
यथाकालं जु तत्र दधा°. The words यथाकालं जु are erroneously taken from the next following sentence. 24.) मनोदरे MM.

Adhyāya XXXVIII. This adhyāya is explained (except *kaṇḍ.* २८ b.) in the Ṣaṭap. Br. १४. २. १. ६ - ३. १. ३१ and quoted by Kātyāy. २६. ५. १ - ७. ५६.

1.) श्रीवेदव्यासाय नमः MM. 2.) दुभ्यां क्षयति हे इडे A. 3.) so MM., स्तन इ A. 4.) परीशासौ संदशो (दंशौ!) A. 5.) कृत्वा A. 6.) °नायं सर्वमुपय° A. MM., but the Brāhmaṇa has सर्व once only. 7.) ? हि आहुती° A. धातुं हुती° MM. 8.) against the accent and the Padapāṭha. अहर्दिवाभिः are two words, not a compound. 9.) see Amara ३.३.११०. Trikaṇḍa Ṣesha ३. ३.३५३. Medinīkoṣha rānta ४०-४२. 10.) °न्दोप्रधा° A. °न्दात्रिधा° MM. 11.) धर्मसाधके MM. 12.) against the accent. सुधर्म is a Nominative, not a Vocative. 13.) निः । स्त्यायताम् Pada. 14.) ? conj., प्रभावतः A. MM. sic! 15.) ? conj., क्षारोदायाः A. MM. (क्षार salt). 16.) against the accent. संवृक् is a Nominative. 17.) मनोदरे MM.

Adhyāya XXXIX. The *kaṇḍ.* १-४ are explained in the Ṣaṭap. Br. १४. ३. २. ३ - २०: *kaṇḍ.* ५-१३ are not directly mentioned in the Ṣaṭap. Br., but see Ma-

hidhara at k. ८. — Kātyāyana quotes १-६ in his sūtra २६, ७, ४१. ५१, the seventh k. at १८. ४. २४ and the rest at २०, ८, ६-८.

1.) श्रीकृष्णाय नमः MM. 2.) स्यद् MM. The text has °ष्य, °स्य. 3.) मध्ये वर्तमानं MM. 4.) The Anukramazî reads: तत्रोक्त. 5.) वनिष्टुना K.J. 6.) कोशाभ्यां MM. K. and the Padapāṭha, कोश्याभ्यां B.J. 7.) सिङ्गीनि J. 8.) शोभनमित्या° A. 9.) सबलतोह° MM. 10.) प्रयासाय the Padapāṭha.

Adhyāya XL. This adhyāya is not mentioned either in the Çatapatha-Br. or by Kātyāyana on account of its being an Upanishad.

1.) हरीन्स्तस्मीन्निवा MM. 2.) °चरमेऽध्याये MM. 3.) श्रीग° - °तन्यते is wanting in A. 4.) निका° A. निःका° MM. 5.) जंगमादीनि? 6.) °सारस्तव-स्वद्व° MM. 7.) °तन्यासः A. 8.) व्यापारव्यवहितवादन आभा° MM. (१०) भूतानि - सर्व[भूतानि is wanting in MM. 10.) आत्मव्यति° - पश्यति is wanting in A. 11.) ? समाभ्योऽर्थाय MM. समाभ्यो निरंतरंतर अनन्तवर्षेभ्यो A. 12.) अकायः अशरोर्वर्जित इत्यर्थः A. 13.) नान्यदृतोऽस्ति द्र° A. तान्यदनो ऽस्ति द्रष्टिति MM. 14.) ? °ज्जीवः MM. 15.) ? च व्याकृतोपासनद्वयं A. व्याकृताकृतोपासन° MM. 16.) प्रकृतितलक्षणम् MM. 17.) ? conj., परिष्यतो A. द्वे य-नुषी - वाक्यशेषः is wanting in MM. 18.) ? conj., °त्मकं अमृतं A. 19.) ? नः स्मर MM. तः स्मर A. 20.) यत्वं MM. 21.) क्लृवे A. क्लिबे स्मर कल्पते MM. 22.) जशदिश - कृतं स्मर is wanting in MM. 23.) ? conj., वचनात्म° A. MM. 24.) ओम् खं ब्रह्म is added in B by a second hand at the margin. The text in O omits these words, and the text in A (E. I. H. 2465) has: ॥ १७ ॥ खं ब्रह्म without the ओम्. A (the Padapāṭha) reads: अहम् ॥ १८ ॥ ओ३म् । खम् । ब्रह्म । See Vṛihad-Āraṇy. Mādhy. ४. ४. १. 25.) दिक् MM. द्विक् O. After the conclusion इति वेददीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ MM. adds the following ślokas: भाष्यं बुद्ध्या समाश्लोक्य ध्वौघट (!) च शांकरं । यन्मया लिखितं संतस्तत दृष्ट्वा क्षत्तुमर्ह्यः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु शुभं भवतु । भग्नपृष्ठकटीग्रीवा स्त-

ब्यदृष्टिर्धोमुखं कष्टेन लिखितं ग्रंथं यत्नेन परिपालयेत् । यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते । श्रीसांबसदा-
शिवार्यणामस्तु । शके १७६१ विकारीनामसंवत्सरे तद्दीनेदं पुस्तकं लिखितं
समाप्तं ॥

Read: page 2, line 13 विंशति°. — 3, 1 श्रेष्ठतमाय. — 6, 8 निरु° ३.
ट. — 7, 6 [पा° ट. १. ११.]. — 67, 4 स्वतेजस. — 69, 15 चातुर्मास्य°. —
70, 10 णां भवति. — 76, 10 सूत्रार्थः. — 78, 3 पालितानां. — 80, 14 °ति-
ष्ठते. — 81, 5 अस्मासु. — 84, 17 संग्रामनाम [निघ° २. १७.]. — 89, 4 ज्यो-
क्क. — 90, 14 शमयतीति. — 90, 20 मन्त्रेणो°. — 97, 22 °पसोस्तनूरसि. —
100, 8 प्रतिपूर्वो. — 260, 8 विश्ववेदस. — 274, 14 अग्निनेत्राः. — 316, 1
पुरीष्यम°. — 328, 3 चेति. — 333, 5 श्रुतेः. — 335, 8 अदीने. — 335, 14
समूहो. — 338, 19 विश्वेषां. — 344, 7 लुते. — 349, 2 यास्कोक्तेः. — 355,
19 शपो लुक्. — 356, 1 किं च. — 356, 11 °कृतवान°. — 358, 24 इहा-
स्यामु°. — 360, 13 तृतीयै. — 363, 23 मेधाविनो. — 366, 17 द्वाभ्यामप्स्व°. —
— 367, 14 उपस्थे. — 369, 22 and 370, 18 अयधं. — 376, 23 संहितौ. —
378, 9 सुतरां. — 379, 8 °रूपसृष्टो „joined by an upasarga“? — 381, 20
कृतान्तपशुधातिनो° see Hemacandra नानार्थ° ३. ७११. — 382, 11 धेनु. —
385, 6 याभिस्ताः. — 391, 2 °द्वेवकिल्विषात्. — 394, 5 वृक्षाः. — 395, 21
गोषु मदीय°. — 408, 17 करोतीति विश्वकर्मा. — 410, 10 °संख्यायौ. —
421, 22 बह्विर्व्यु°. — 423, 15 (12.) and in like manner the chiffrs of
the notes are to be changed till to the end of this adhyāya (13-27 in-
stead of 12-26). — 472, 15 का°. — 512, 4 कियान् श्वेत. — 533, 1 मृ-
णाति°. — 534, 6 प्रतियोद्वास्येति. — 534, 12 °ञ्जतीनां. — 536, 18 शत्रू-
णां. — 633, 6 बर्हिर्बदरैः. — 635, 21 हिंसीत्. — 637, 12 चक्षुर्विराट्. —
646, 17 °ग्भिर्द्वात्रिंशद्वसा°. — 655, 21 वर्षितारम्. — 656, 16 मध्वा. —

669, 24 दैवी. — 675, 19 शैशिरेण. — 688, 6 ॥ ५४ ॥. — 692, 19 समा-
 सिपः. — 695, 8 द्वावयति. — 717, 19 वश्चासौ. — 722, 20 एभिर्मः. —
 728, 19 त्पूर्वचिः. — 728, 21 काऽईमरे पिशंगिला काऽई. — 746, 1 वा-
 धीनिसः. — 755, 5 न सृज्यते. — 844, 11 स्वर्गाय. — 845, 12 पलिक्को. —
 859, 20 त्रुटिकाष्टाघट्याः. — 876, 24 तृप्यथ. — 886, 12 (31.). — 886, 14
 (32.). — 888, 5 भूयिष्ठाभिमानः. — 894, 22 नकिः. — 896, 21 किं च. —
 926, 14 ओक्काठसि. — 944, 18 र्देवीति (3.). — 978, 17 तन्यते (3.) ॥. —

The mspt. of Fort William which was copied by the second scribe
 of A (see preface p. viii) bore the date *samvat* 1791 (A. D. 1735) मासि
 वैशाखे कृत्तपक्षे, which date has passed into A itself, standing there at the
 end of the xx. adhyāya.

A P P E N D I X.

1. List of the *Rishis*, named as authors of the verses contained in the *Mādhyandiniyâ-saṃhitâ*, according to Halâkhyâ's paddhati of *Kâtyâyana's sarvânukrâmaṇi*.

Agastya III, 46. V, 35. VII, 43. XXXIII, 27. 34. 78. 79. XXXIV, 7. 48.	Âruṇi XI, 72.
Agni III, 1-8. XIII, 20. 21. XXVII, 1-9. 11-22.	Âçvatarâçvi XX, 24-26.
Aghaçaṇṣa I, 28.	Âsuri III, 37.
Âjîmîḍha XXVII, 30. XXXIII, 19.	Indra IX, 1-34 (together with Brihaspati). XVIII, 68. 69. 72-74.
Âtri VIII, 15.	Indrâgni XIII, 22. 23. XIV, 11-22.
— his daughter XXXIII, 12.	Isha XV, 29.
Apratiratha XVII, 33-44. 60.	Utkîla XI, 49. XVIII, 75.
Abhitapana Sûrya XI, 35.	Udvâlavat ? II, 19.
Aruṇa ? XXII, 18.	Rijiçvan XXXIII, 55. XXXIV, 42. 53.
Avatsâra ? VII, 12. XII, 115. XXXIII, 49.	ṛishayaḥ XIV, 23-31.
Açvinau X, 31.	sapta ṛishayaḥ XVII, 79.
Asita XXXIII, 62.	a female ṛishi III, 6-8. XVII, 11. XXXIII, 15. XXXIV, 32.
Astunîti XXXIII, 21.	Aindra XII, 55. XVIII, 71. XXXIII, 92.
Âṇigirasa II, 11. 12. III, 1. IV, 10. VII, 42. XI, 71. XII, 30. XX, 36-46. XXVII, 34. XXXIII, 43. XXXIV, 24-27.	Aulathya V, 18. 20.
Âtreya IV, 8. XXI, 12-22.	Audanya XXV, 9.
Âtharvaṇa XII, 75-89. XXXIII, 80. XXXVI, 1-XL, 17.	Aurṇarâbha III, 49. 50.
Âditya III, 37-40. XXXIII, 55-XXXV, 22.	Kaṇva XI, 37. 42. XVII, 74. XXXIII, 89. XXXIV, 56. 57.
Ântarvat ? II, 19.	Kapi II, 16.
Âptya XXV, 47. XXXIII, 90.	Kaçyapâ XXXIV, 32.
Âbhûti XIX, 3. 4.	Kâxivata X, 32-34. XIX, 6.
Âmahîyava XXVI, 16-18.	Kânva XXXIII, 47.
	Kâçyapa VII, 12. VIII, 63. XXXIII, 49.
	Kâtya XI, 49. XVIII, 75.
	Kumâra XV, 41.
	Kumârahârîta XII, 69-72.
	Kutsa VII, 42. VIII, 4. XII, 2. XVI, 15.

16. 48. XVII, 70. XVIII, 73. XXVI, 7. XXXIII, 5. 29. 37. 38. 42. 68. XXXIV, 29. 30.
 Kurustuti? VIII, 39.
 Kuçika XXXIII, 59.
 Kuçrī XI, 13.
 Kusidin XXXIII, 47.
 Kûrma XXXIII, 51.
 Kauṇḍinya XX, 32.
 Kausurubindi VIII, 42. 43.
 Kratu V, 35.
 Gandharvâh III, 1-8.
 Gaya XXI, 6.
 Garga XX, 50-52. XXVII, 43.
 Gavish/hira XV, 23. 24.
 Gâlava XVII, 56. 57.
 Gârtsamada XXXIII, 51. XXXIV, 54.
 Gṛitsamada VII, 9. 34. XI, 23. 24. 27. 36. XVII, 75. 88. XX, 81-83. XXVI, 3. 24. XXVII, 29. 32. XXXIV, 10. 11. 58.
 Gotama III, 11. IV, 37. VIII, 31. 35. XII, 112-114. XV, 35-37. XXV, 19-23. XXVI, 11. XXXIII, 3. 16. XXXIV, 20-23. 33.
 Gautama III, 51. 52. VIII, 33. XIII, 27-29. XXV, 14-18.
 Gauriviti XXXIII, 28. 64.
 Ghaura XXXIV, 56. 57.
 Cailaki III, 9.
 Jamadagni XI, 73. 74. XXIX, 12-36. XXXIII, 39. 40. 85. 87.
 Jaya XVIII, 71.
 Jîvala III, 9.
 Jetri XII, 56. XVII, 61.
 Taxan III, 9.
 Tâpasa IX, 26-28. XII, 31. XVII, 53. XXXIII, 86.
 Trasadasyu VII, 10. XXII, 18 (?).
 Trita XI, 43. XII, 13. XXXIII, 90.
 Triçiras XIII, 15.
 Triçoka VII, 32. XXXIII, 24.
 Tryaruṇa ? XXII, 18.
 Daxa XXXIII, 72. XXXIV, 50-52.
 Dadhikrâvan IX, 14. 15. XXIII, 31.
 Dadhyañc XXXVI, 1 - XL, 17.
 Damana XXXV, 19.
 Dirghatamas V, 18. 20. VI, 3. XII, 42. XXV, 24-29. XXXVII, 17. XXXVIII, 5.
 Devagandharva XII, 66.
 Devâh I, 1 - II, 34. III, 1-8. 11-37. VIII, 41. 47-52. IX, 35. 36. 38-40. XIII, 9. 13. 26. XIV, 1-10. XXXV, 1-22.
 Devala II, 17. XXXIII, 62.
 Devavâta III, 14. IX, 37. XI, 35. XVIII, 66. XXXIV, 14. 15. 18. 19.
 Devaçravas III, 14. VII, 26. IX, 37. XI, 35. XIII, 5. XVIII, 66. XXXIV, 14. 15. 18. 19.
 Dhruva XII, 11.
 Nâka (? Luçodhâ-nâka) XVIII, 31. XXXIII, 17. 52.
 Nâbhânedish/ha IX, 17. XI, 12. 75. 76.
 Nârâyaṇa III, 62. XXX, 1-22. XXXI, 1-22.
 Nṛimedha XX, 30. XXXIII, 41. 66. 67. 95. 96.
 Naidhruvi VIII, 63.
 Nodhas XXVI, 11. XXXIV, 16. 17.
 Paramesh/hin I, 1 - II, 34. XXXIII, 74.
 Parâçara XXXIII, 11.
 Paruchepa VII, 19. VIII, 53.
 Pâvako'gniḥ XII, 106-111.
 Pâyū XI, 26. XXIX, 38-57.
 Purusha XXX, 1 - XXXI, 22.
 Purushamedha XX, 30.
 Purumîḍha XXVII, 30. XXXIII, 19.

- Purodhasa XI, 17.
 Pragātha XXXIII, 50.
 Prajāpati III, 1-10. 44 - VIII, 32. XI, 1 - XVIII, 77. XXIII, 38.
 Prajāpaty - Aṣvi - Sarasvatyaḥ XX, 76. 77.
 Pratixatra XXXIII, 48.
 Praskaṇva VII, 41. VIII, 40. XV, 31. XX, 21. XXXIII, 15. 31 - 33. 36. XXXIV, 28.
 Prājāpatya I, 1 - II, 34. X, 22. XXV, 10 - 13. XXVII, 25. 26. XXXIV, 49.
 Prādurāxi XXVI, 6.
 Prāvatsāra III, 16.
 Priyamedha XII, 55.
 Plāva XXI, 6.
 Eandhu III, 25. 53-56. XII, 90.
 Bārhaspatya III, 41 - 43. VIII, 6. XXVII, 37. 42. 44.
 Budha XII, 67. 68. XV, 23. 24.
 Bṛihaduktha XXIX, 1 - 11.
 Bṛihaddiva XXXIII, 18.
 Bṛihaddevāḥ III, 10. 17 - 22. 27.
 Bṛihaspatis II, 11. 12. IX, 1-34 (with Indra).
 Brahmanaspatis III, 28-30.
 Bharadvāja III, 3. 13. VII, 24. 39. VIII, 6. XI, 33. 34. XIII, 36. XVII, 10. 16. XVIII, 74. XIX, 2. XXVI, 9. 13. XXXIII, 8. 9. 13. 61. 84. XXXV, 18.
 Bharadvājaputrī XXXIV, 32.
 Bhāradvāja VIII, 44 - 46. XVIII, 70. XXIX, 38-57. XXXIV, 45.
 Bhārata III, 14. IX, 37. XVIII, 66.
 Bhārgava V, 35. XXIX, 12-24.
 Bhālandana XII, 18-29.
 Bhishaj XII, 75-89.
 Bhauvana XVII, 17-32. XXV, 47.
 Madhuchandas III, 23. 24. 34. V, 29. VI, 29. VII, 8. 33. VIII, 34. XX, 84-89. XXVI, 25. 26. XXIX, 37. XXXIII, 4. 25. 57. 58.
 Manasaspatis II, 21. VIII, 21.
 Manu XXXIII, 91. 94.
 Mayobhuvah (plur.) XI, 18.
 Mādhuchandasa XII, 56. XVII, 61.
 Muṇḍibha XXV, 9.
 Mudgala XXVI, 19.
 Medha XXXIII, 92.
 Medhātithi III, 28-30. V, 15. VI, 4. 5. 24 e. VII, 11. VIII, 32. XVII, 9. XXII, 10. XXVI, 20-22. XXX, 4. XXXIII, 10. 45. 46. 81-83. 97. XXXIV, 43. 44. XXXV, 21.
 Yajna XXXIV, 49.
 Yajnapurusha XXII, 2. XXVI, 19.
 Yavamat II, 19.
 Yājñavalkya XXXIII, 55 - XXXIV, 58.
 Ramyāxi XXVI, 4. 5.
 Rāhugāṇa III, 11.
 Luṅgodhā nāka (?) XVIII, 31. XXXIII, 17. 52.
 Lopamudrā XVII, 11.
 Laugāxi XXVI, 2.
 Vatsa IV, 16. VII, 40. XXVI, 15.
 Vatsapri XII, 1. 6. 18-29. XXXIII, 1.
 Vatsāra ? see Av. XXXIII, 49.
 Varuṇa X, 1-30.
 Vasishṭha VII, 7. VIII, 54-62. IX, 16. 18. 19. XII, 34. XV, 32. 62. XVII, 76. XX, 54. XXI, 9. XXVI, 9. 10. XXVII, 23. 24. 27. 28. 35. 36. XXXIII, 14. 18. 20. 44. 70. 76. 88. XXXIV, 34-40.
 Vasuṣruta III, 2.
 Vasūyava XVII, 8. XXVI, 12.
 Vāmadeva X, 24. XIII, 9-13. XVII, 89. XX, 47-49. XXI, 3. 4. XXVII, 39-41. XXXIII, 6. 16. 54.

- Vāmadevya IX, 14. 15. XXIII, 31. XXIX, 1-11.
- Vāruṇi III, 31-33.
- Vidarbhi XX, 55-66.
- Vidhṛiti XVII, 62.
- Viprabandhu III, 26.
- Vibhrāj XXXIII, 30.
- Virūpa III, 1. 11. XI, 71. XII, 36. 116. XIII, 37. XV, 21. XXII, 17. XXXIII, 2.
- Virūpāxa XII, 30.
- Vivasvat (I, 1 - XL, 17.) VIII, 36. 37. XXVI, 1. 8. 14.
- Viṣvakarman XIV, 11-22. XVII, 17-32. XVIII, 58-65.
- Viṣvamanas (?) XI, 41.
- Viṣvavārā XXXIII, 12.
- Viṣvāmitra (VII, 31. 35-38 Mah.). XI, 62. XII, 47. 51. XVIII, 68. 69. XX, 29. 53. XXI, 8. XXII, 16. XXVI, 23. XXXIII, 7. 22. 60. 63. 69. 75.
- Viṣvāvasu XII, 66. XVII, 59.
- Vihavya XXXIV, 46.
- Vṛisha XV, 41.
- Vena VII, 16.
- Vaikhānasa VIII, 38. XIX, 38. XXXV, 17.
- Vaivasvata XXXIII, 91.
- Vaiṣvāmitra III, 23. 24.
- Vyaçva XXVII, 34.
- Çaṅkha XIX, 49-61.
- Çamyu III, 41. 43. XXVII, 37. 38. 42. 44.
- Çāktrya XXXIII, 11.
- Çāsa VIII, 44-46. XVIII, 70.
- Çirimbiḥa XXXV, 18.
- Çivasamkalpa XXXIV, 1-6.
- Çunaḥçepa VIII, 23. X, 27. XI, 14.
- XII, 12. XVIII, 49. XXI, 1. 2. XXXV, 11.
- Çûrpa II, 19.
- Çyāvāçva V, 14. XII, 3. XXX, 3.
- Çrutakaxa XXXIII, 35.
- Çrutabandhu III, 26.
- Samkasuka XXXV, 7. 15.
- Satyadhṛiti III, 31-33.
- Sadasyu ?? XXII, 18.
- Samvatsara XXII, 2.
- Samvanana XV, 30.
- Samvaraṇa X, 22.
- Savitṛi XI, 1-8. XIII, 26.
- Sādhana XXV, 47.
- Sādhyaḥ XI, 1 - XVIII, 77 (Mah.).
- Sārparājñi III, 6-8.
- Sindhudvīpa XI, 38. 50-52.
- Sukaxa XXXIII, 35.
- Sukīrti X, 32-34. XIX, 6.
- Sucika XXXIII, 23. XXXV, 10.
- Sutambhara XV, 27. XXII, 15.
- Subandhu III, 25.
- Suhotra XXXIII, 53. 77. 93. XXXIV, 41.
- Sūrya IV, 35.
- Somaka XI, 25.
- Somasūxman (? °çushma Mah.) II, 18.
- Somāhuti XI, 70. XII, 43.
- Saubhari XV, 38.
- Saumya XII, 67. 68.
- Saurya XXXIII, 30.
- Svasty-Âtreya IV, 8. XXI, 12-22.
- Hiraṇyagarbha XII, 102. XIII, 4. XXIII, 3. 64. XXV, 10-13. XXVII, 25. 26.
- Hiraṇyastūpa XXXIII, 43. XXXIV, 12. 13. 24-27. 47.
- Haimavarci XIX, 10.

2. The conclusion *) of Kātyāyana's sarvānukramaṇī,
adhyāya IV, 10 - V, 8.

अथातश्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्निरुत्तिष्ठः सवितानुष्टुभः सोमो बृहत्या बृह-
स्पतिः पङ्केर्वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्या विश्वे देवा विराजो मित्रः स्वराजो वरु-
णोऽतिछन्दसः प्रजापतिर्विछन्दसो वायुर्द्विपदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्मा । सर्वा
ऋच अग्नेयः सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि सर्वाणि
ब्राह्मणानि च । स्वाहाकारस्याग्निर्वषट्कारस्य विश्वे देवाः । कर्मरम्भे मन्त्राणां
देवता वेदितव्याः संन्यस्य मनसि देवतां ततो हविर्हूयते देवतामविज्ञाय
यो जुहोति देवास्तस्य हविर्न जुषन्ते । स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदैवतज्ञः सो
ऽमुष्मिं लोके देवैरपीयते

तस्माच्च देवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतो ।

मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थमधिगच्छति ॥

मन्त्रार्थज्ञानात्तु विधूतपाप्मा नाकमभ्येति

न हि कश्चिद्विज्ञाय याथातथ्येन देवताः ।

श्रौतानां कर्मणां विप्रः स्मार्तानां चाश्रुते फलम् ॥ १० ॥

*) The beginning of the work reads thus: मण्डलं दक्षिणामक्षि हृदयं चाधिष्ठितं
येन शुक्तानि यजूंषि भगवान्याज्ञवल्क्यो यतः प्राप तं विवस्वतं त्रयीमयमर्चिष्मन्मभिध्याय
माध्यन्दिनोये वाजसनेयके यजुर्वेदाम्नाये सर्वे सखिले सशुक्रिय ऋषिदैवतछन्दांस्यनुक्रमि-
ष्यामो यजुषामनियताक्षरादेकेषां छन्दो न विद्यते दृष्टार ऋषयः स्मर्तारः परमेष्ठ्या-
दयो देवता मन्त्रान्तर्भूता अग्न्यादिका हविर्भिजः स्तुतिभाज्ञा वा ऽनःशाखोष्वाशम्योपवेष-
कपालेध्मोलूखलादयश्च प्रतिमाभूताः छन्दांसि गायत्र्यादीनि । एतान्यविदिवा योऽधीते
ऽनुव्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयाम भवत्यथान्नराश्चर्तं वा-
पद्यते स्थाणुं वर्द्धति प्रमीयते वा पापोयान्भवत्यथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवत्
अथ योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तर भवति जपिवा ज्वेष्टा तत्फलेन युज्यते ॥ १ ॥ इषे वादि खं-
ब्रह्मन्तं विवस्वानपश्यत् ततः प्रतिकर्मविभागेन ब्राह्मणानुसारेण ऋषयो (! ० णर्षयो) वेदि-
तव्याः परमेष्ठी प्राजापत्यो दर्शपूणमासमन्त्राणामृषिर्देवा वा प्राजापत्या इषे वा शाखानुष्टुब्धि-
नियोगः कल्पकारोक्त एवमूर्जे वा । - - -

अनादिष्टमधरादौ सवान्ते कर्मणि परिभाषितं मन्त्रगणं वक्ष्यामः *) । सर्वमाग्ने-
यं गायत्रं गौतमीयं सर्वं सावित्रमौल्लिहं भारद्वाजीयं सर्वं सौम्यमानुष्टुभमा-
थर्वणिकं सर्वं बार्हस्पत्यं बार्हतमाङ्गिरसं सर्वं वारुणं पाङ्कमात्मन्वायनीयं
सर्वमैन्द्रं त्रैष्टुभं याज्ञवल्कीयं सर्वमादित्यदैवतं जगत् कौत्सम् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यामो दीक्षायां भृगुरग्राविष्णू गायत्री प्राय-
णीयऽआङ्गिरसोऽदितिरुल्लिक् क्रये विश्वामित्रः सोमोऽनुष्टुप् आतिथ्ये वसि-
ष्ठो विष्णुर्वृहती प्रवर्गे कश्यप आदित्यः पङ्क्तिः उपसत्स्वात्रेय उपसदेवता त्रि-
ष्टुप् अग्नीषोमीयेऽगस्त्योऽग्नीषोमौ जगती प्रायणीयेऽतिरात्रऽआग्निवेश्यो
ऽहोरात्रेऽअतिजगती चतुर्विंशत्यहे सौकरायणः संवत्सरः शक्वरी अभिप्लवे
षडहे सावर्णीऽर्धमासा मासाश्चातिशक्वरी पृथ्ये षडहे सायकायन ऋतवोऽष्टिः
अभिजिति प्रियव्रतोऽग्निरत्यष्टिः स्वरंसामसु सरस्वत्यापो धृतिः विषुवति रौ-
हिणायन आदित्यो [ऽति]धृतिः विश्वजिति सौभर इन्द्र ऋतिः [? इन्द्रः कृ-
तिः?] गोऽआयुषोर्वार्कलिर्मित्रावरुणौ प्रकृतिः दशरात्रऽआचार्यो विश्वे दे-
वा आकृतिः दशरात्रिके पृथ्ये षडहे भास्त्रवियो दिशो विकृतिः हन्दोमेषु
शौल्वायन इमे लोकाः संकृतिः दशमेऽहनि पराशरः संवत्सरोऽभिकृतिः
महाव्रते शैलिनः प्रजापतिरुकृतिः उदयनीयेऽतिरात्रे भौवनायनो वायुश्छन्दा-
सि सर्वाणि ॥ १२ ॥

ऋषिभिरुपलक्षितं वाक्यमृषयः हन्दोभिरुपलक्षिता देवता मन्त्रवर्णादग्न्यनुष-
योर्विनियोगतश्च विज्ञेयाः । सर्वमेतच्छब्दो दैवतमार्षं च विज्ञाय यत्किञ्चिज्ज्ञप-
होमादि करोति तस्य फलमश्नुते । ब्रह्मयज्ञारम्भे यथाविधि स्नात्वा हन्दःपुरुषमे-
नोनिर्णीदन् शरीरे न्यसेत् तिर्यग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः (see Nirukti १२. ३८.
Vṛihad-Āraṇy. Mādhy. २, २, ५. ६. Brahmasūtra २. ४. १.) तस्याक्षिणी गोतम-

*) Halākhyā: अधरादिसवान्ते काण्डत्रयवहिते कर्मणि तत्तत्प्रकरणोत्थमन्त्र ऋष्यस्या-
नादेशे [ऋष्याद्यस्या?] वक्ष्यमाणं ज्ञेयम् । (Making last summer a catalogue of the
Chambers-collection I found two leaves more belonging to the ms. of Halākhyā's
paddhati, see preface p. ix.)

भरद्वाजौ श्रोत्रे विश्वामित्रजमदग्नी नासिके वसिष्ठकश्यपौ वागत्रिः । गायत्रीं ह-
न्दोऽग्निदेवताऽ शिरसि विन्यसेदेवमेवोल्लिङ्गऽ सवितारं ग्रीवास्वनूके बृहतीं बृ-
हस्पतिम् बाह्वोर्बृहद्गन्धर्वे द्यावापृथिवी मध्ये त्रिष्टुभमिन्द्रऽ श्रोणयोर्जगतीमादि-
त्यम् मेढ्रेऽतिहृन्दसं प्रज्ञापतिम् पायौ यज्ञायज्ञियं वैश्वानरम् ऊर्वोरनुष्टुभं विश्वान्दे-
वान् अष्टीवतोः पङ्क्तिं मरुतः पादयोर्द्विपदां विलुप्तम् प्राणेषु विहृन्दसं वायुम् न्यूना-
तिरिक्तोष्णक्षेत्रेषु न्यूनाक्षरं हृन्द आपो देवतेत्येवऽ सर्वाङ्गेषु योजयित्वा वेदमयः सम्प-
द्यते शापानुग्रहसमर्थो भवति ब्राह्म्यं तेजश्च वर्धते न कुतश्चिद्वयं विन्दते ऋग्यो
यजुर्मयः साममयो ब्रह्ममयस्तेजोमयोऽमृतमयः सम्भूय ब्रह्मैवाभ्येति । तस्मादित-
न्नाब्रह्मचारिणे नातपस्विने नासंवत्सरौषिताय नाप्रवक्त्रेऽनुब्रूयादनेनाधीतेन चा-
न्दायणाब्दफलमवाप्नोति अनेन च सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मणः सायुज्यऽ सलोकतामा-
प्नोत्याप्नोति ॥ १३ ॥

इति सर्वानुक्रमणी[ये] चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ हन्दाऽसि गायत्र्युल्लिङ्गानुष्टुब्धवृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्धगत्यतिजगतीशक्वार्थतिशक्वा-
र्यथत्यष्टिधृत्यतिधृतयः कृतिप्रकृत्यांकृतिविकृतिसंकृत्यभिकृत्युत्कृतयश्चतुर्विंशत्य-
क्षरादीनि चतुरुत्तराणि । ऊनाधिकेनैकेन निचृद्गुरिजौ द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ ।
पादपूरणार्थं तु नैप्रसयोगैकाक्षरीभावान्व्यूहेत् । आद्ये तु सप्तवर्गे पादविशेषा-
त्संज्ञाविशेषास्ताननुक्रामन्त एवोदाहरिष्यामो विराड्त्रया विराट्स्थानाश्च ब्रह्म-
ना अपि त्रिष्टुभ एवेत्युद्देशः तत्र दशैकादशद्वादशाक्षराणां वैराजत्रिष्टुभजागता
इति संज्ञा अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पदाश्चर्चः ॥ १ ॥

प्रथमं हृन्दस्त्रिपदा गायत्री । पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदप-
ङ्क्तिः । षट्सप्तैकादशा उल्लिङ्गर्भा । त्रयः सप्तकाः पादनिचृन्मध्यमः षट्कश्चेदतिनिचृ-
द्दशकश्चेद्यवमध्या । यस्यास्तु षट्सप्तकाष्टकाः सा वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा ।
द्वौ षट्कौ सप्तकश्चेति ह्रसीयसी ॥ २ ॥

द्वितीयमुल्लिङ्गं त्रिपदात्यो द्वादशकः । आद्यश्चेत्पुरउल्लिङ्गमध्यमश्चेत्ककुप् । त्रिष्टु-
भजागतचतुष्काः ककुब्न्यङ्कुशिरैकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा मध्ये चेत्पिपोलि-
कमध्यायः पञ्चकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्धर्भा । चतुःसप्तकोल्लिङ्गेव ॥ ३ ॥

तृतीयमनुष्टुप् । पञ्च पञ्चकाः षट्शैको महापदपाङ्क्तिः । जागतावष्टकश्च कृ-
तिः । मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्या । नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट् । नववै-
राजत्रयोदशैर्नष्टवृत्तपा । दशकास्त्रयो विराडेकादशका वा ॥ ४ ॥

चतुर्थं वृद्धती तृतीयो द्वादशकः । आद्यश्चेत्पुरस्ताद्वृद्धती । द्वितीयश्चेन्न्यङ्कुसा-
रिण्युरावृद्धती स्कन्धोग्रीवी वा । अन्त्यश्चेदुपरिष्ठाद्वृद्धती । अष्टिनोर्मध्ये दशकौ
विष्टारवृद्धती । त्रिजागतोर्ध्ववृद्धती । त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या ।
नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपदा । चतुर्नवका वृद्धत्येव ॥ ५ ॥

पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा । अथ चतुष्पादा विराड्दशकाः । अयुजौ जागतौ सतो-
वृद्धती युजौ चेद्विपरीताद्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिरन्यौ चेदास्तारपङ्क्तिरायन्यौ चेत्संस्ता-
रपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः ॥ ६ ॥

षष्ठं त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा । द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती त्रैष्टुभे त्रि-
ष्टुप् । वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी । नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ
नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानैकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्द्वपा । द्वादशिनस्त्रयोऽष्ट-
कश्च ज्योतिष्मती यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः । चवारोऽष्टका जागतश्च महावृद्ध-
ती । मध्ये जागतश्चेद्यवमध्या । आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः पङ्क्त्युत्तरा विराट्पू-
र्वा वा ॥ ७ ॥

सप्तमं जगती जागतपदा । अष्टिनस्त्रयः स्वौ च द्वौ महासतोवृद्धती । अष्ट-
कौ सप्तकः षट्को दशको नवकश्च षडष्टका वा महापङ्क्तिः ॥

माध्यन्दिनीये वाजसनेयके सर्वानुक्रमणिकैषा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्यैषा
कृतिर्भगवतः कात्यायनस्य ॥ ८ ॥

इति सर्वानुक्रमणीये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥

3. That part of Piṅgala's chandaśśūtram, which relates to the Vedic metres (s. Colebrooke misc. ess. II, 152. 153).

हृन्द्ः । गायत्री । दैव्येकम् । आसुरी पञ्चदश । प्राज्ञापत्याष्टौ । यजुषां षट्
साम्नां द्विः ऋचां त्रिः । द्वौ द्वौ साम्नां वर्धेत त्रींस्त्रीनृचाम् चतुरश्चतुरः प्राज्ञापत्या-
याः एकैकं शेषे । ज्ञादासुरी । तान्युल्लिगनुदुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यः । तिस्रः
(तिस्रस्तिस्रः Halāyudha) सनाम्य एकैका ब्राह्म्यः प्राग्यजुषामार्ष्य इति ॥

पादः । इयादिपूरणः । गायत्र्या वसवः । जगत्या आदित्याः । विराजो दिशः ।
त्रिष्टुभो रुद्राः । एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तापादम् । आद्यं चतुष्पादुत्तुभिः । क्वचित्त्रिपाद-
षिभिः सा पादनिचृत् । अष्टौ सप्त षट्तेति प्रतिष्ठा । एषैव विपरीता वर्धमाना ।
षट्सप्तकयोर्मध्यऽइत्यतिपादनिचृत् । द्वौ नवकौ षट्श्च सा नागी विपरीता वा-
राही । तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम् । त्रिपात्त्रिष्टुभैः ॥

उल्लिक् गायत्रौ जागतश्च । ककुप् मध्ये चेदन्त्यः । पुर उल्लिक् पुरतः । परो-
ल्लिक् परतः । चतुष्पादुषिभिः ॥

अनुदुब्बायत्रैः । त्रिपात्क्वचिज्जागताभ्यां च । मध्येऽन्ते च ॥

बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः । पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीयः । न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः
स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेः उरोबृहती यास्कस्य । उपरिष्ठाद्वृहत्यन्ते । पुरस्ताद्वृहती
पुरः । क्वचिन्नवकाश्चत्वारः । वैराजौ गायत्रौ च । त्रिभिर्जागतैर्महाबृहती सनोबृ-
हती ताण्डिनः ॥

पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च । पूर्वौ चेदयुजौ सतःपङ्क्तिः । विष्णीतौ च । प्रस्तार-
पङ्क्तिः पुरतः । आस्तारपङ्क्तिः परतः । विष्टारपङ्क्तिरन्तः । संस्तारपङ्क्तिर्वह्निः । अक्ष-
रपङ्क्तिः पञ्चकाश्चत्वारः । द्वावप्यल्पशः । पदपङ्क्तिः पञ्च । चतुष्कषट्कौ त्रयश्च । प-
थ्या पञ्चभिर्गायत्रैः । जगती षड्भिः ॥

एकेन त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती । तथा जगती । पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन । मध्येज्यो-
तिर्मध्यमेन । उपरिष्ठाज्ज्योतिरन्त्येन ॥

एकस्मिन्पञ्चके हृन्द्ः शङ्कुमती । षट्के ककुम्मती । त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलि-
कमध्या । विपरीता यवमध्या । ऊनाधिकेनैकेन निचृद्गुरिजौ । द्वाभ्यां विराट्स्व-
राजौ ॥

4. List of the measures made use of in the Mādhyandiniyā Vājasaneyi-Saṃhitā, according to Halākhyā's paddhati of Kātyāyana's sarvānukramaṇī.

I. chandāṃsi.

1. gāyatrī	24 syllables.
2. uṣṇīh	28 -
3. anuṣṭubh	32 -
4. bṛīhatī	36 -
5. paṇkti	40 -
6. triṣṭubh	44 -
7. jagatī	48 -

II. atichandāṃsi (called also: yajūṇshi).

1. atijagatī	52 syll.	8. kṛiti	80 syll.
2. ṣakvarī	56 -	9. prakṛiti	84 -
3. atiṣakvarī	60 -	10. ākṛiti	88 -
4. aṣṭī	64 -	11. vikṛiti	92 -
5. atyashṭī	68 -	12. samkṛiti	96 -
6. dhṛiti	72 -	13. abhikṛiti	100 -
7. atidhṛiti	76 -	14. utkṛiti	104 -

III. yajūṇshi.

gāyatrī. uṣṇīh. anuṣṭubh. bṛīhatī. paṇkti. triṣṭubh. jagatī.

1. daivī	1	2	3	4	5	6	7
2. āsurī	15	14	13	12	11	10	9
3. prajāpatyā	8	12	16	20	24	28	32
4. yājushī	6	7	8	9	10	11	12
5. sāmni	12	14	16	18	20	22	24
6. ārcī	18	21	24	27	30	33	36
7. brāhmī	36	42	48	54	60	66	72

yajūṇshi of 17. 19. 23. 25. 29. 31. 34. 35. 37. 38. 39. 40. 41. etc. syllables are not marked by a special name and merely called: yajus.

I. chandāṃsi.

1. gāyatrī (24.)

gāyatrī: II, 4. 33. III, 1-4. 6-8. 10 a b. 11. 12. 16. 22 b. 23. 24. 28-33. 35. 36. 44. 53-56. V, 15. VI, 4. 5. 29. VII, 8 a. 9 a. 11 a. 31 a. 32 a. 33 a. 34 a. 40 a. 41. VIII, 31. 32. 38 a. 39 a. 40 a. 41 a. 63. IX, 22 a. 29. X, 27. 31 d. XI, 2. 13. 14. 25. 32 b-34. 56-52. 62. 68. 70. 71. XII, 9. 10. 30. 36. 40. 41. 43 a. 67. 104. 112. 115-117. XIII, 14 a. 27-29. 32. 33. 36. 37. 52 (aniruktā). XV, 20-22. XVI, 1. XVII, 8. 9. 16. 81. XVIII, 57. 68. 72. 77. XIX, 3 a b. 4. 38. 40-43. XIX, 71. XX, 2 a. 7. 23 c (aniruktā). 29. 31. 81-89. XXI, 1. 7. 8. XXII, 9-17. XXIII, 5. 6. 21. 39. XXVI, 4 a. 5 a. 6 a. 8 a. 9 a. 10 a. 13. 15-18. 20-22. 25. 26. XXVII, 29. 31. 32. 34. 39. 40. XXIX, 37 (aniruktā). XXX, 2-4. XXXII, 13. XXXIII, 2-5. 9. 10. 19-21. 24. 25. 31-33. 35. 36. 45-47. 56-58. 61. 62. 65. 71-73. 76. 77. XXXIV, 28. 41. 43. 44. XXXV, 1 a. 2. 5. 16. 21. 22. XXXVI, 3 b. 4. 5. 7. 12-16. XXXIX, 7.

gāyatrī uṣṇīg vā XVII, 85.

gāyatrī uṣṇīggarbhā (6 + 7 + 11) XVII, 82 (gāyatrī Mahīdhara). XX, 4 (explained by Mahīdhara).

gâyatribrīhatyau madhye 'vasānahine XXXVIII, 17.

gâyatry anavasānā (avasānahīnā, -rahitā) V, 35 b. VI, 22 c. XI, 8 b. XX, 18 a. XXXVIII, 28 a.

pādanicṛid gāyatrī (7 + 7 + 7) VI, 24 e. XX, 81 according to Mahīdhara. XXVII, 41 (explained by Mahīdhara at 39). XXXI, 6.

pratish/hā gāyatrī (8 + 7 + 6) IV, 16 a. XI, 32 Mahīdhara.

svarād gāyatrī (8 + 8 + 10) XVII, 4. 5 (explained by Mahīdhara, but without giving the name).

padapaṅktir gāyatrī (5 + 5 + 5 + 5 + 6 or 5 + 5 + 5 + 4 + 6) XV, 44 - 46 (expl.). XVII, 77.

virāḥ ṣaṅkumati gāyatrī XII, 73 (Mahīdhara: ārshī gāyatrī).

gāyatrī ṣaṅkumati (8 + 8 + 5) XI, 2 Mahīdhara.

ekapādā gāyatrī III, 9 a-e. XI, 46 b.

dvipādā gāyatrī XX, 1 a. XXXII, 3 a. XXXVI, 11 a.

2. ushṇih (28.)

ushṇih (7 + 7 + 7 + 7 or 8 + 8 + 12 or aniyatāxarapādā) III, 62 (expl. 7 + 7 + 7 + 7). VI, 36 (8 + 10 + 10). VIII, 51 b (expl. 8 + 8 + 12). XI, 59 c (8 + 8 + 14 expl. anushṭubh vā Mah.). XII, 57 (19 + 10 expl.). 59 (14 + 15 ārshī Mah.). 103 (8 + 8 + 12). 114 (8 + 8 + 12). XIII, 40 (8 + 8 + 12 expl.). XV, 35-37 (8 + 8 + 12 expl.). XVII, 80 (10 + 9 + 9). 83 (16 + 13). 85 (8 + 10 + 8 gāyatrī vā). XVIII, 56 (13 + 15). XXIII, 33 (7 + 7 + 7 + 7). XXXIV, 50 (13 + 16). XXXV, 6 (20 + 8). XXXVIII, 12 (18 + 12 svarād ushṇih Mah.). XL, 17 (16 + 12 expl.).

ushṇig vishamapādā XXVII, 11 - 22.

svarād ushṇih XXXVIII, 12 Mah.

vardhamānā ushṇih (6 + 7 + 8 + 9) VII, 29 a (expl.).

anushṭubhgarbhoshṇih XXXIV, 7 (ushṇih Mah.).

paroshṇih (8 + 8 + 12) XVIII, 54 (expl. 10 + 7 + 12). XXXIV, 33. XXXVII, 19 (expl.). XXXVIII, 22.

kakummatī paroshṇih XIV, 22 a.

pura-ushṇih (12 + 8 + 8) IX, 6 (expl. anavasānā). 7 (ushṇih Mah.). XXXVI, 24 (! brāhmī trishṭubh Mah.; the statement of Halākhya: तच्चक्षुरित्यस्याः दध्यङ् आ-यर्वण ऋ° सूर्योदे° पुर उष्णिक् २१ ॥२४॥ must certainly refer to another reading. There was an addition in the margin of the ms., but it is torn off, only the word विनि-योगः remaining.).

ushṇig anushṭubh vā XI, 59 c Mah. gāyatrī vā XVII, 85.

kakubh (8 + 12 + 8) III, 59 (expl.). XIII, 1 (expl.). explained at XIV, 9. XV, 38-40 (expl.). XXXVIII, 13 (expl. kakub-ushṇih Mah.).

3. anush/ubh (32.)

anush/ubh II, 14 a. III, 14. 38. 40. 42. 45. 47. 49. 50. 60 a b. IV, 5. 8. 14. 21 (bṛihatī vā). 29. 32. V, 29. 38. 41. VI, 23. 25. 28. VIII, 33 a. 34 a. 35. 44 a. IX, 3 a. 4 a. 26-28. 37. X, 33. XI, 1. 3. 11. 18. 19. 26. 30. 31. 40. 44. 48. 54-57 a. 67. 72-74. 77-82. XII, 11. 16. 17. 31. 32. 37-39. 50. 52. 54-56. 72. 75-101. XIII, 6-8. 17. 20-23. XIV, 11. 21. XV, 29-31. 55. 56. 59-61. XVI, 2. 3. 8-14. 49. 52-63. XVII, 45. 46. 50-53. 61-65. 68. XVIII, 32. 46-48. 62-65. 67 b. 70. 76. XIX, 1 a. 10. 12-31. 37 a b. 39. 45. 46. 64. 65. 70. XX, 5. 6. 8. 13-16. 20. 21. 24-28. 34. 55-76. 80. 90. XXI, 12-28. XXII, 21. XXIII, 9-12. 14. 18 d. 22. 24-33. 35-37. 40-48. 53-56. 63. XXVI, 2 b. 12. XXVII, 10. 30. XXIX, 49. 50. XXXI, 1-15. 20. 21. XXXII, 1. 2. 15. 16. XXXIV, 8-11. 15. XXXV, 4. 8. 11. 13. 14. 18. XXXVI, 9. 10. 21. 22. XXXVIII, 10. 21. 24. XXXIX, 4. XI, 1-3. 5-7. 9-14.

anush/ub ushṛig vā XI, 59 c Mah. bṛihatī vā IV, 21.

pipīlikamadhyā kṛitir anush/ubh XXII, 18 (expl.).

nash/arūpā 'nush/ubh VII, 45 Mah.

nash/arūpā 'nush/ub virâ/-chandah VII, 1 (expl.).

anush/ub virâ/chandah XIII, 26 Mah. XIV, 1 a. XVII, 76 (expl.). XVIII, 35. 36 (expl. virâj Mah.).

tripadā virâj (30) II, 21 b. 34. VIII, 21. XIII, 26 (Mah. virâḍ anush/ubh). XXIII, 15.

dvipadā virâj (20) III, 25 a b. 26 a b. XV, 48. XX, 19 a. XXV, 46. 47. XXXVI, 8. ekapadā virâj (10) V, 35 c. XII, 65 b.

4. bṛihatī (36.)

bṛihatī VII, 25 c (explained by Mahīdhara). VIII, 2 a (expl.). 52 (expl.). XI, 20 (ārshī Mah.). 37. 64. XIII, 35. 39 (ārshī Mah.). XV, 32-34. XVII, 7. 11. 57. XIX, 2. 11 a. XX, 30. 53. XXIII, 7. XXVI, 14. XXVII, 35. 37. 42. 43. XXXIII, 14. 15. 39. 41. 81. 82. 85-93. 96. XXXIV, 56. 57. XXXV, 9. XXXVI, 20. XXXVII, 7 a. XXXVIII, 19 (uparishṭādbṛihatī Mah.).

bṛihaty anush/ub vā IV, 21. paṅktir vā VIII, 26. XVII, 3. 15. 56.

pipīlikamadhyā bṛihatī XVII, 67 (13 + 9 + 14 expl.).

purastādbṛihatī (12 + 8 + 8 + 8) IV, 28 (expl.).

nyaṅkusāriṇī bṛihatī (8 + 12 + 8 + 8) III, 39 (expl.).

nyaṅkusāriṇī urobṛihatī skandhogrīvi vā bṛihatī XI, 38 (expl.). 63 (bṛihatī Mah.).

pathyā bṛihatī (8 + 8 + 12 + 8) III, 34 (expl.). VI, 34 (expl.). 37. VIII, 3 a (bṛihatī Mah.). XI, 41 (expl.). 45. XXVI, 11. XXXIII, 66. XXXIV, 32.

uparishṭādbṛihatī (8 + 8 + 8 + 12) II, 16 f (bṛihatī Mah.). XI, 42 (expl.). 53 (expl.). 83 (expl.). XII, 58 (expl.). XVI, 47 (expl.). XX, 35. XXIII, 22. XXXVIII, 19 Mah.

ūrdhvabṛihatī (12 + 12 + 12) IV, 33 (expl.). XII, 7 (expl.). XIII, 16 (expl.). XXXVII, 16 (expl.).

satobṛihatī (12 + 8 + 12 + 8) XII, 108-110 (expl.). explained at XIV, 9. XV, 32. 38. XXVII, 36. 38. 44. XXXIII, 40. 67. 83. 94. 95. 97.

viparītā bṛihatī (8 + 12 + 8 + 12) VI, 33 (expl.).

mahābṛihatī (12 + 8 + 8 + 8 + 8) XIX, 72-74 (expl.). 78.

mahābṛihatī trishṭubh XII, 8 (expl. mahābṛihatī Mah.). XXXVIII, 20 (mahābṛihatī Mah.).

5. paṇkti (40.)

paṇkti III, 51 (expl.). 52. 58. V, 3 (expl.). VI, 27 (expl.). XII, 60 (expl. ārshī Mah.). 71. XIII, 30 (svarāṭ paṇktiḥ Mah.). XV, 41 (expl.) - 43. XVI, 4-6. XVII, 48. 72. XX, 11 (tryavasānā). 22. 32. XXXVIII, 27.

paṇktir bṛihatī vā VIII, 26. XVII, 3. 15. 56.

svarāṭ paṇktiḥ XI, 29 (expl.). XIII, 2. 30 Mah.

paṇktir virāj V, 4 (expl. virāj Mah.). IX, 16 (virāj Mah.). XI, 21 (expl.). XVII, 71 (expl.).

catuṣpadā virāj III, 46 (expl.). V, 4 Mah. IX, 16 Mah. XXI, 10 (!).

paṇktis trishṭubh VIII, 61. XI, 27 Mah.

mahāpaṇkti III, 18 a (expl.). VIII, 28 (expl.). 42 (expl.). XVIII, 55 (expl. mahāpaṇktir jagatī Mah.).

tryavasānā mahāpaṇktiḥ III, 43 (expl.). VI, 17 (expl.). XI, 46 a (expl.). XX, 9.

prastārapaṇkti (12 + 12 + 8 + 8) VIII, 43 (expl.). XIII, 18 (expl.). XVIII, 44 (expl.).

āstārapaṇkti (8 + 8 + 12 + 12) III, 61 (expl.). IV, 23 (expl.). XI, 12 (expl.)

vishṭārapaṇkti (8 + 12 + 12 + 8) XII, 106 (expl.). 107. XVIII, 53 (paṇkti Mah.).

saṁstārapaṇkti (12 + 8 + 8 + 12) XXXVI, 12 (paṇkti Mah.).

6. trishṭubh (44.)

trishṭubh I, 28 a. II, 18 a. 24. 30. III, 13. IV, 30 c. 31. 37. V, 16. 18 a. 19 a. 20. 36. 37. VI, 3. 20 b. VII, 5. 7 a. 10 a. 14 b. 16 a. 17 a. 19. 24. 26. 35 a. 36 a. 37 a. 38 a. 39 a. 42-44. VIII, 4 a. 6. 9 b. 14-20. 23 b. 24. 36. 37 a. 45 a. 46 a. 59 d. 62. IX, 1. 8. 18. 19. 23-25. X, 1. 7. 16 a. 19 a. 20 a. 22. 33 a. 34. XI, 5. 7. 17. 22-24. 35. 36. 39. 43. 47 c. 49. 69. 75. 76. XII, 1. 2. 6. 12. 13. 15. 18-29. 33-35. 44. 45. 47-49. 51. 61-64. 66. 68. 70. 102. 105. 113. XIII, 3-5. 9-13 a. 15. 31. 34. 38. 41-51. XIV, 2-5. XV, 1. 2. 3 c. 23-25. 49-54. 62. XVI, 50. XVII, 17-44. 47. 49. 54. 55. 58-60. 66. 69. 70. 73. 75. 79. 87-99. XVIII, 31. 33. 34. 49. 51. 52. 59-61. 66. 69. 71. 73-75. XIX, 5. 6 a. 32-35. 44. 47. 49-58. 60-63. 66-69. XX, 36-52. 54. 77. 79. XXI, 2-6. 9. 11. XXII, 2. XXIII, 1-3. 16. 38. 49-52. 57-62. 65. XXV, 10-13. 21-25. 27. 28. 30-45. XXVI, 3 a. 7 a. 19. 23.

XXVII, 1-9. 23-28. 33. XXIX, 1-36. 38-42. 44-46. 48. 51-57. XXX, 1. XXXI, 16-19. 22. XXXII, 4-12. 14. XXXIII, 1. 7. 8. 11-13. 16-18. 22. 23. 26-28. 34. 37. 38. 42-44. 48. 50-55. 59. 60. 63. 64. 68. 70. 74. 78-80. XXXIV, 1-6. 14. 16-24. 26. 27. 29-31. 35-40. 42. 46. 48. 49. 52-54. 58. XXXV, 7. 10. 15. 17. 19. 20. XXXVI, 11 b. XXXVII, 17. XXXVIII, 5 a. XL, 4. 8.

trishṭub jagatī vā XVII, 6.

mahābhṛihatī trishṭubh: see before.

paṇktis trishṭubh: see before.

virāḍ/rūpā trishṭubh II, 17 a (expl.). 22. III, 41 (expl.). VIII, 25 (virāj Mah.). XI, 15 a (expl.).

virāḍ/sthānā trishṭubh XI, 27 Mah. XXV, 19 (expl.).

yavamadhyā trishṭubh XVI, 51 (expl.).

purastājyotis trishṭubh XVII, 74 (trishṭubh Mah.).

madhyeḥjyotis trishṭubh XII, 65 a (trishṭubh Mah.).

uparishājjyotis trishṭubh XII, 111 (expl.).

7. jagatī (48.)

jagatī III, 15 (expl.). IV, 12. 35 (expl.). V, 14. VII, 12 a. VIII, 5 b. IX, 9. 14. 15. 17. XI, 4. 6. XII, 3. 14 a. XV, 26-28. XVI, 15. 16. 48. XVII, 10. 13. 14. 84. XVIII, 58. XIX, 7. 59. 80-95. XX, 78. XXV, 14-18. 20. 26. 29. XXVI, 24. XXVIII, 25 Mah. XXIX, 43. 47. XXXIII, 6. 29. 30. 49. 69. 75. 84. XXXIV, 12. 13. 25. 34. 45. 47. 55. XXXVII, 2. XL, 16.

jagatī trishṭub vā XVII, 6.

mahāpaṇktir jagatī: see before.

II. atichandāṃsi.

1. atijagatī (52) IX, 5 b. 39. X, 24. XVII, 78. XVIII, 30. XIX, 75. 79. Mahīdhara at XXII, 19. XXVIII, 2. 5. 7. 9. 12. 15. 17. 18. 24. 40. 42-43.

2. ṣakvarī (56) XXXIV, 51. Mahīdhara at XIII, 24. XV, 58. XVII, 86. XXIII, 2. XXVIII, 10. 11. 13. 26. 27. 30-32. 39. XXXVI, 17.

3. atīṣakvarī (60) XIX, 76 (expl.). 77. XXXVIII, 17 (expl. tryavasānā) Mahīdhara at XX, 10. XXVIII, 20. 28. 29. 34.

4. ashṛī (64) XIX, 48 (tryavasānā). Mahīdhara at XV, 47. XXI, 29. 49. XXIII, 4.

5. atyashṛī (68) IV, 1. 2 (tryavasānā Mah.). 25 (63 syll., erroneously: ashṛī Mah.). VIII, 53 a (expl. tryavasānā Mah.). IX, 40. X, 18. Mahīdhara at VIII, 60. XI, 28. XXI, 30. XXVIII, 33. XXXVII, 18.

6. dhṛiti (72) Mahīdhara at XVI, 64-66. XXI, 60.

7. atidhṛiti (76) Mahīdhara at XI, 9. XV, 47.

8. kṛiti (80) XII, 4 (73: erroneously, caturavasānā). Mahīdhara at XXVIII, 19.

9. prakṛiti (84) V, 7 (caturavasānā). Mahīdhara at XX, 12.

10. ākṛiti (88) Mahīdhara at XV, 64.

11. vikṛiti (92). Mahādhara at XIV, 12. XXI, 61. XXVIII, 16. 23 c. 46 c.

12. samkṛiti (96): wanted.

13. abhikṛiti (100) Mahādhara at XXVII, 45.

14. utkṛiti (104) Mahādhara at XIV, 6. XV, 16. 57. XXII, 22.

III. yajūṇshi.

daivī gāyatrī (1.) III, 5 a (bhūr, svar). XL, 15 (om). 17 (om).

daivī ushṇih (2.) III, 5 a (bhavar). VI, 19 b (diṇah). g (digbhyah, without the svāhā!). Mahādhara at XXXVII, 13 (madhu).

daivī anushubh (3.) I, 1 a. b. 14 a. 19 a. 22 d. 30 c. IV, 22 d. e. VI, 19 c. d. e. f. XIV, 18 a. 19 c. f. k. IX, 1 b. X, 8 h. i. k. XXII, 1 c. XXXVIII, 3 b.

daivī bṛihatī (4.) I, 1 c. 3 c. 4 a. 13 d. 17 a. 20 b. d. f. 21 b. 22 b. 23 c. d. II, 5 a. 16 a. b. 25 d. f. IV, 22 g. 25 b. 26 b. V, 2 b. c. d. 12 f. 25 g. 30 c. VI, 15 g. VII, 3 d. e. 15 d. VIII, 55 c. 57 f. 58 g. 59 a. b. IX, 22 c. X, 5 f. 9 a. 15 b. XIII, 55 d. 57 c. f. XIV, 8 f. h. 18 b. e. f. i. l. 19 d. g. h. l. m. 23 a. XV, 4 a. c. e. f. g. h. l. n. 5 a. b. c. d. e. i. k. l. n. p. t. v. 65 d. XVII, 1 b. c. 12 a. e. XX, 2 b. c. 19 c. i. XXIII, 13 h. 18 b. XXXVII, 10 a. b. c. 11 a. b. XXXVIII, 2 a. d. 6 e. XXXIX, 1 f. 2 a. d. f. 3 a.

daivī paṇkti (5.) I, 4 b. c. 9 d. f. 20 c. 23 e. 25 c. 30 b. II, 2 b. 7 b. c. 11 c. 16 c. IV, 22 b. c. V, 12 a. 21 b. c. d. 25 f. 33 b. VI, 7 a. 11 d. e. 16 b. 18 c. VII, 6 c. 12 f. 13 c. 17 e. 18 c. VIII, 1 b. 54 c. d. 56 a. c. 57 g. h. 58 d. IX, 20 a. b. d. e. X, 5 b. c. d. h. i. k. l. m. n. 8 l. 21 f. XII, 46 a. b. XIII, 54 g. i. 55 c. e. 56 c. d. f. 58 b. c. d. XIV, 8 a. c. i. g. 14 a. b. d. e. f. g. h. k. 18 c. g. h. k. m. 19 a. i. 20 a. b. c. f. m. 23 g. l. p. XV, 4 b. d. i. k. m. o. 5 g. h. m. o. q. r. s. w. 65 e. XVII, 12 b. c. d. XVIII, 50 b. XIX, 36 d. XXII, 6 a. b. d. e. f. g. i. 19 d. XXIII, 13 d. 18 a. c. XXXV, 3 a. XXXVII, 12 g. XXXVIII, 2 b. c. 3 c. 9 b. 14 a. b. 15 b. XXXIX, 1 b. c. e. g. 2 b. g. 3 b-g.

daivī trishubh (6.) I, 20 g. V, 9 a. b. 33 c. VI, 6 b. 14 a. b. c. d. e. f. g. 15 b. VIII, 56 d. 57 c. e. 58 f. IX, 21 h. i. X, 5 e. 21 a. e. XIII, 54 a. XIV, 8 b. e. 17 c. i. 18 d. 19 b. c. 20 d. e. g. h. l. 23 b. c. f. i. k. m. r. XV, 4 q. s. 5 f. u. 65 c. XVIII, 50 a. c. d. e. XXII, 6 k. XXXV, 3 b. XXXVIII, 4 a. c. 6 a. b. 9 c. 14 c. d. XXXIX, 2 c. e.

daivī jagatī (7.) I, 2 b. 12 a. 17 c. 22 c. 25 b. II, 2 d. IV, 1 e. 10 d. e. V, 9 c. d. 13 d. 26 g. 31 d. 32 e. VI, 12 a. 14 h. 15 a. c. d. e. i. VI, 22 a. VIII, 23 a. 47 d. 54 a. e. f. 55 b. 57 d. 58 e. IX, 20 m. XIV, 8 k. 20 i. k. 23 d. e. g. n. XV, 4 p. r. 65 a. XXII, 6 c. h. 19 f. XXXV, 3 d. XXXVII, 1 b. 11 c. 13 b. XXXVIII, 4 b. XXXIX, 1 d.

āsuri gāyatrī (15.) I, 14 e. 19 d. 26 a. II, 2 c. 5 b. d. e. IV, 10 a. 25 c. VI, 3 c. 10 b. 16 g. 24 a. VII, 9 b. 22 c. 23 b. 27 e. 33 b. 34 b. 35 b. 36 b. 37 b. 38 b. VIII,

23 c. 33 b. 34 b. 35 b. 40 b. 41 b. 50 b. IX, 5 a. 35 c. 36 a. 38 l. X, 2 c. d. 3 c. d. i. k. 4 g. h. p. q. r. s. 5 a. 15 a. 28 b. XXXVIII, 15 d.

âsurî ushṇih (14.) I, 16 d. II, 1 a. 29 c. V, 22 c. 26 c. d. VII, 27 c. g. 30 n. VIII, 13 b. 38 b. 44 b. 50 a. XII, 46 e. XXXVIII, 11 a (Mah. sâmoshṇih).

âsurî anush/ubh (13.) I, 14 b. c. 18 f. 19 b. c. 27 a. b. c. II, 1 b. III, 17 d. V, 1 e. 11 a. d. 12 c. VI, 11 c. VII, 27 a. b. f. 28 a. b. c. 30 b. f. k. m. 35 c. 36 c. 37 c. 38 c. 39 b. 40 b. VIII, 13 a. c. d. 33 c. 34 c. 35 c. 39 b. 55 a. IX, 2 c. d. f. i. 3 c. 4 c. X, 4 e. f. i. k. 9 f. 23 c. XI, 16 c. XIII, 53 t. XV, 3 b. XIX, 36 g. XXIII, 8 a. c. XXVI, 10 b. XXXVIII, 6 g.

âsurî bṛihatî (12.) I, 7 a. b. 29 a. b. d. e. VII, 30 a. c. d. e. i. l. VIII, 13 e. XXXVII, 18 c.

âsurî paṇkti (11.) I, 27 f. III, 17 a. c. V, 9 f. VIII, 57 b. IX, 20 i. XII, 46 d. XIII, 53 u. XXVI, 3 c. XXXVII, 18 d.

âsurî trish/ubh (10.) III, 17 b. IV, 7 a. b. c. d. V, 11 b. VII, 30 g. h. 39 c. 40 c. XV, 3 a.

âsurî jagatî (9.) I, 15 b. 27 c. IV, 36 a.

prājāpatyâ gāyatrî (8.) I, 6 b. 7 c. 10 b. 11 a. c. d. 22 a. g. 27 d. II, 2 a. e. f. 11 d. 16 e. 32 h. III, 27 a. 37 d. IV, 13 a. c. V, 9 c. o. 13 e. 24 a. c. d. 31 a. 32 h. i. 33 a. VI, 21 b. 24 b. 32 b. c. d. VII, 13 d. 18 d. IX, 21 a. f. X, 8 e. 14 b. 19 b. 25 b. XI, 47 a. 60 f. XIII, 24 a. b. XIV, 8 d. XXXVIII, 1 b (Mahîdhara). 5 b. 16 b.

prājāpatyâ ushṇih (12.) II, 1 c. VII, 27 d.

prājāpatyâ anush/ubh (16.) I, 17 b. 19 f. 22 h. II, 19 a. IV, 3 a. V, 11 c. 25 a. VI, 18 a. VII, 23 c. X, 2 a. b. 4 t. 21 b. XXII, 1 a.

prājāpatyâ bṛihatî (20.) I, 10 a. 21 a. 24 a. 29 c. f. II, 11 b. III, 57 a. 63 a. IV, 17 a. 26 a. V, 22 a. 26 a. VI, 9 a. 30 a. VII, 15 c. 45 a. VIII, 47 a. 51 a. IX, 11 b. 30 a. 33 a. 38 a. XI, 9 a. 28 a. XVIII, 37 a. b. XX, 3 a. 33 b. XXII, 1 b. XXXVII, 1 a. 9 a. XXXVIII, 1 a.

prājāpatyâ paṇkti (24.) I, 12 b. 31 b. VI, 12 b. VII, 14 a. X, 6 b.

prājāpatyâ trish/ubh (28.) III, 21. IV, 11 c. V, 5 a. 39 b. VI, 6 a. VII, 4. 48. IX, 11 a. 19 b. 30 b. X, 29 a. XI, 61 b. c.

prājāpatyâ jagatî (32.) I, 2 c. 24 c. IV, 2 a. 11 b. XXVIII, 23 a (Mahîdhara).

yājushî gāyatrî (6.) I, 4 e. 9 c. e. 11 b. 16 b. e. 18 e. 22 e. 23 a. 28 c. 30 a. II, 5 c. 6 f. 9 h. 23 b. 25 e. g. IV, 1 d. 26 c. 30 a. V, 2 e. 22 b. 23 i. 26 b. 30 a. b. d. 31 c. 32 a. g. 42 b. VI, 10 a. 15 h. 16 a. e. 21 h. i. VII, 12 d. 17 c. 45 d. VIII, 58 c. 59 c. IX, 20 c. X, 8 a. m. 19 d. 28 d. e. 31 a. XI, 57 b. 59 a. XIII, 54 d. e. f. 55 f. h. i. 56 c. g. i. 57 a. b. d. e. i. 58 e. i. XIV, 13 a. XIX, 1 c. 36 g. XXIII, 13 c. XXXVIII, 14 f.

yājushî ushṇih (7.) I, 2 a. 16 f. 18 a. 19 e. 28 b. III, 37 b. c. IV, 4 a. b. 6 a. b. c. d. 10 b. V, 2 a. 21 a. VI, 21 a. f. m. VIII, 27 b. 58 b. IX, 20 f. g. 38 c. X, 8 b.

c. d. 19 c. 28 c. 31 b. XI, 60 e. g. XIII, 54 c. h. 56 h. 57 g. h. 58 i. XIV, 13 d. XV, 6 g. 8 d. XIX, 1 d. XXIII, 13 b. e. XXXVIII, 15 a. c.

yājushī anuṣṭubh (8.) I, 14 d. IV, 6 c. 30 b. V, 32 b. c. d. VI, 21 e. k. VII, 45 c. VIII, 1 a. X, 23 c. d. XIII, 53 a. b. 54 b. 55 g. 56 a. XIV, 9 i. l. 10 c. 13 b. c. 23 h. q. XV, 8 c. 9 a. b. c. d. e. g. h. 65 b. XIX, 9 d. 36 e. f. XX, 1 b. XXIII, 13 f. g. XXXVII, 11 e. XXXVIII, 1 b. 15 e. f. Mahidhara at 16 b.

yājushī bṛihatī (9.) I, 1 e. 13 e. 16 c. 20 a. II, 26 b. 27 b. 32 a. b. c. d. e. IV, 27 a. V, 12 b. 21 e. 24 b. 31 b. 32 f. 33 d. 34 a. VI, 2 c. 11 a. 16 f. 21 d. g. 32 e. VII, 2 a. 3 b. 6 b. 11 b. 17 b. 22 b. 26 b. VIII, 56 b. e. 57 a. IX, 20 k. l. 21 g. X, 8 f. 9 b. c. e. g. 21 d. 31 c. XI, 59 b. XIII, 53 c. e. i. n. 55 a. b. 56 b. 58 f. XIV, 9 b. e. f. g. h. 10 a. b. d. f. g. 13 e. XV, 6 c. h. 8 b. 9 f. i. XVII, 1 d. XIX, 1 e. 9 a. f. XXII, 5 c. XXIII, 13 a. XXXVII, 12 f. XXXVIII, 6 d. 14 e.

yājushī paṇkti (10.) I, 10 c. 15 d. 24 b. II, 28 b. IV, 36 b. c. V, 1 a. 13 b. c. 17 a. d. 26 f. 33 e. VI, 2 b. 21 c. l. VII, 8 c. d. 10 b. 12 c. e. 17 d. 31 c. 32 c. VIII, 49 b. 54 b. 55 e. 58 a. IX, 20 h. X, 8 n. 15 c. 23 a. b. XI, 66 a. e. f. XII, 46 c. XIII, 14 b. 53 d. k. l. m. o. p. XIV, 9 a. c. k. 10 e. 23 o. XV, 6 a. b. f. i. 8 a. XIX, 9 b. c. e. XXII, 5 b. XXVI, 10 c. XXXVII, 3 b. 4 b. 9 b. 11 d. 13 a. XXXVIII, 7 a. b. e. 8 b. c. 16 a.

yājushī triṣṭubh (11.) I, 13 f. 18 d. 31 c. II, 8 e. 20 b. c. IV, 1 c. 2 b. 22 f. 36 d. V, 1 b. 2 f. g. h. 28 b. 39 c. VI, 9 b. 24 c. d. 26 b. VII, 11 c. 25 b. VIII, 39 c. 55 d. X, 28 g. XI, 66 b. XIII, 53 f. g. h. 58 g. XV, 7 b. c. d. e. f. XIX, 11 b. c. 36 a. XXII, 5 a. XXIII, 2 b. XXVI, 6 c. 7 c. 8 c. XXXV, 3 c. XXXVII, 11 f. XXXVIII, 3 a. 7 c. f. XXXIX, 1 a.

yājushī jagatī (12.) I, 4 d. II, 6 d. III, 18 b. 57 b. IV, 10 c. V, 1 c. d. 26 e. VI, 16 d. VII, 12 b. 21 b. 31 b. 32 b. 33 c. 34 c. 45 b. VIII, 8 b. 11 b. 38 c. 40 c. 41 c. 44 c. IX, 2 a. X, 9 d. 28 f. XI, 16 b. 66 c. d. XIII, 53 q. r. s. XIV, 9 d. m. XV, 6 d. e. k. XXII, 5 d. e. XXIII, 4 b. 8 b. XXVI, 4 c. 5 c. 9 c. XXXVII, 4 d. (Mahidhara). XXXVIII, 7 d. 11 b.

sāmñī gāyatrī (12.) I, 5 b. IV, 36 e. VI, 32 a. VII, 16 b. XI, 47 b. XXXVIII, 4 d. 6 c.

sāmñī uṣṭubh (14.) III, 27 b. V, 10 a. b. c. 11 c. 12 e. 28 c. 42 c. VI, 6 c. 22 b. 26 a. VIII, 45 c. 46 c. IX, 22 b. 35 a. 38 d. X, 3 a. b. 21 c. 28 a. XIII, 58 h. XIX, 36 c. Mahidhara at XXXVIII, 11 a.

sāmñī anuṣṭubh (16.) II, 32 g. III, 22 a. V, 12 d. 35 a. VII, 13 b. 18 b. VIII, 45 b. 46 b. IX, 2 b. e. h. 3 b. 4 b. 35 d. 36 b. X, 3 g. h. 4 a. b. c. d. XI, 65 a. XII, 53 a. XXXVII, 21 (Mahidhara).

sāmñī bṛihatī (18.) II, 31 a. b. IV, 18 c. VIII, 1 c. X, 3 e. f. XII, 53 b. XXXVII, 20 a.

sāmni paṇkti (20.) I, 11 e. II, 28 a. IX, 32 d. 33 c. 36 e. XIV, 24 a. 29 a. XVIII, 45 c. XX, 3 b. XXII, 4 a.

sāmni trish/ubh (22.) I, 3 b. 6 a. 16 g. II, 6 a. b. c. 11 a. IV, 10 f. 16 b. V, 9 g. VII, 13 a. 18 a. IX, 31 b. d. 32 c. 34 c. X, 4 v. 20 c. 29 b. 32 b. XIV, 24 b. 28 a. d. XIX, 6 b. 8 a. XX, 33 a. XXVII, 15 a.

sāmni jagatī (24.) I, 31 a. IX, 9 b. 10 b. 13 b. 36 d. X, 25 a. XIV, 24 c. 25 a. b. 28 c. 29 b. c. 30 d.

ārci gāyatrī (18.) I, 22 f. 23 b. IV, 3 b. V, 25 d. 39 a. VI, 23 a. d. 46 b. XI, 16 a. 60 a. c. XIII, 54 k. 55 k. 56 k. 57 k. 58 k. XX, 3 c. d. XXVI, 1 a. b. d. XXXVII, 12 b. 20 a (Mahidhara, sic!). XXXVIII, 6 f. 8 d. XL, 15.)

ārci ushṇih (21.) I, 5 a. 15 a. 31 d. II, 7 d. 15 c. 32 f. V, 27 b. VI, 8 c. 21 n. VIII, 11 a. 50 c. IX, 33 d. XI, 32 a. XIV, 25 c. 29 d. XVIII, 45 b. XXII, 19 b.

ārci anush/ubh (24.) V, 22 e. IX, 34 a. c. XI, 61 e. XXXVII, 5.

ārci bṛihatī (27.) V, 43 b. VII, 46 a. VIII, 13 f. IX, 10 c. 13 a. XI, 61 a. d. XIV, 24 d. 29 e. XXXVIII, 16 e. Mahidhara at 14 g (25 sic!).

ārci paṇkti (30.) II, 15 d. IV, 22 a. V, 22 d. VI, 18 b. 19 a. X, 11. XI, 61 f. XIV, 25 d. XXXVII, 14 (Mahidhara, sic!). XXXVIII, 18 a. c. Mahidhara at 14 a + b + c + d + e (31 sic!). 18 b (29 sic!).

ārci trish/ubh (33.) I, 16 a. 18 c. 20 e. IV, 17 b. 27 c. VII, 47 a. VIII, 10 b. 29. XXXVII, 6 a + b (Mahidhara). 14. 20 b.

ārci jagatī (36.) XIV, 30 e.

brāhmī gāyatrī (36.) VIII, 9 a. IX, 12 b. — Mahidhara at XXVIII, 46 a. XXXVII, 3 a + b. 5 a + b. XXXVIII, 6 e + f + g.

brāhmī ushṇih (42.) VI, 11 b. IX, 12 a. XIV, 7 b. c. XV, 63. XXXVIII, 26. — Mahidhara at XXVIII, 14. 23 b.

brāhmī anush/ubh (48.) I, 18 b. III, 19. 48. VIII, 27 a. 30. XI, 58 c. — Mahidhara at XXVIII, 8. 41. 46 b. XXXVII, 15.

brāhmī bṛihatī (54.) II, 27 a. IV, 15. — Mahidhara at XXVIII, 37. 38. 44. 45.

brāhmī paṇkti (60.), wanted.

brāhmī trish/ubh (66.) XV, 58. — Mahidhara at XXXVI, 24.

brāhmī jagatī (72.), wanted.

yajūṇshi I, 1 d. 3 a. 8 a. 12 c. 13 g. 15 c. 17 d. 18 b. 21 c. 25 a. d. 30 d. II, 3 a. b. c. 6 e. 7 a. 8 f. g. 10 a. b. 12. 13. 14 b. 15 a. b. 16 d. 17 b. 18 b. 19 b. 20 a. 21 a. 23 a. 25 a. b. c. 26 a. 29 a. b. III, 5 b. 20. 37 a. 63 b. IV, 1 a. b. 2 c. 4 c. 6 d. 9 a. b. 11 a. 13 b. 19. 20. 24 a. b. 26 d. 27 b. 34. V, 5 b. 6. 8 a. b. c. 9 k. n.

*) वायुरनिलम् अथेदमिति द्वे यजुषो । अथ या प्रथमा प्राज्ञापत्या गायत्री द्वितीया यजु-
र्बृहती । कण्वेभाष्ये एकैव तदा ऋगायत्रो । ओमित्येकाक्षरस्य ब्रह्मा ऋषिः दैवी गायत्री
कन्दः । - - । क्रतो स्मर इत्यासां दैवी बृहती । Halākhya.

17 b. c. 18 b. 19 b. 23 f. g. h. 25 b. c. e. 27 a. 28 a. 33 f. 34 b. 40. 42 a. 43 a. VI, 2 a. d. 3 b. 7 b. 9 c. 10 c. 13. 15 f. 16 c. 20 a. 22 d. 30 b. c. 31. 35. VII, 2 b. c. d. 3 a. c. 6 a. 7 b. 8 b. 20. 21 a. 22 a. 23 e. f. 25 a. 28 d. 29 b. 36 d. 47 b. c. d. VIII, 2 b. 3 b. 4 b. 5 a. 7. 8 a. 10 a. 12. 22 a. b. 37 b. 38 d. 39 d. 40 d. 47 b. c. 48. 49 a. 53 b. 60. IX, 2 g. 4 d. e. 6 b. 10 a. d. 22 d. 31 a. c. 32 a. b. 33 b. 34 b. e. 35 e. f. 36 c. X, 4 u. 6 c. 10 b. 12. 13. 14 a. 16 b. 17. 20 b. 24 b. 25 c. 26 c. 30. XI, 8 a. 9 b. 10. 11 b. 15 b. 28 b. 58 a. b. d. 60 b. d. 65 b. c. d. XII, 5. XIII, 13 b. 19. 24 c. 25. 47 b. 48 b. 49 b. c. 50 b. c. 51 b. c. XIV, 1 b. 7 a. d. e. 12. 14. 15. 16. 26 a. b. 27. 28 b. 30 a. b. c. 31 a. b. c. XV, 10-19. 57. 64. XVI, 17-46. 64-66. XVII, 1 a. 2. 86. XVIII, 1-29. 38-43. 45 a. 67 a. XIX, 8 b. XX, 10. 12. 17. 18 b. 19 b. 23 a. b. d. XXI, 29-61. XXII, 3. 4 b. 7. 8. 19 a. 20. 22-34. XXIII, 2 a. c. 4 a. c. 8 d (wanted with Halākhyā). 17. 19. 20. 64. XXIV, 1-40. XXV, 1-9. XXVI, 1 c. e. 2 a. XXVII, 45. XXVIII, 1-46 (Mahīdhara specifies the single atichandāṇṣi). XXIX, 58-60. XXX, 5-22. XXXV, 1 b. 12. 21 b. XXXVI, 1. 17. 18. 19. 23. XXXVII, 3 a. 4 a. 6. 8. 12 a. c. d. e. 15 b. 18 a. 21 a. b. XXXVIII, 14 g. 16 c. d. 18 b. 23. 25. 28 b. XXXIX, 5. 6. 8-11.

Mahīdhara specifies several times measures under the name of ārshī, so:

ārshī gāyatrī XII, 73. XXIII, 64.

ārshī ushṛṇih XII, 59.

ārshī anushṛubh XIII, 19.

ārshī bṛihatī XI, 20. XIII, 39.

ārshī paṇkti XII, 60. XXXVII, 4 a + b.

ārshī trishṛubh XVII, 1. XXI, 48. XXVIII, 1. 4. 6. 21. 22. 35. 36.

5. The pratikāni (beginning words) of the single kaṇḍikās in the
Mādhyandinīyā Vājasaneyi-Saṃhitā.

añṣur añṣuṣ *te* deva somā V, 7.
 añṣunā *te* añṣuḥ *pricyatām* XX, 27.
 añṣuḥ *ca* me raṣmiḥ *ca* XVIII, 19.
 akran karma karmakṛitas III, 47.
 akrandad agni XII, 6. 21. 33.
 axaun amāmadanta *hy* III, 51.
 axarājāya kitavam XXX, 18.
 agna āyūṣhi pavase XIX, 38. XXXV, 16.
 agnaye kavyavāhanāya svāhā II, 29.
 agna indra varuṇa mitra XXXIII, 48.
 agnaye kuśarūn XXIV, 23.
 agnaye gāyatrāya trivṛite XXIX, 60.
 agnaye grihapataye svāhā X, 23.
 agnaye tvā mahyam VII, 47.
 agnaye 'nīkavate prathamajān XXIV, 16.
 agnaye 'nīkavate rohitāñjir XXIX, 59.
 agnaye pīvānam XXX, 21.
 agnaye svāhā somāya svāhā XXII, 6.
 agnaye svāhā somāya svāhendrāya XXII, 27.
 agnā ḥi patnīvant VIII, 10.
 agnāv agniḥ carati pravishṭas V, 4.
 agniṃ tam manye ḥo vasur XV, 41.
 agniṃ dūtām puro dadhe XXII, 17.
 agniṃ yunajmi çavasā XVIII, 51.
 agniṃ stomena bodhaya XXII, 15.
 agniṃ hṛidayenā XXXIX, 8.
 agniṃ hotāraṃ manye dāsvantam XV, 47.
 agniḥ paçur āsīt tenā 'yajanta XXIII, 17.
 agniḥ prithur dharmaṇas patir X, 29.
 agniḥ priyeshu XII, 117.
 agnim adya hotāram XXI, 59. XXVIII, 23. 46.
 agnir asmi janmanā XVIII, 66.

agnir *rishiḥ* pavamānaḥ XXVI, 9.
 agnir ekāxareṇa IX, 31.
 agnir jyotir jyotir agniḥ svāhā III, 9.
 agnir jyotishā jyotishmān XIII, 40.
 agnir devatā vāto devatā XIV, 20.
 agnir mūrdhā divaḥ kakut III, 12. XIII, 14. XV, 20.
 agnir vṛitrāṇi XXXIII, 9.
 agniḥ *ca* prithivī *ca* saṃnate XXVI, 1.
 agniḥ *ca* ma āpaç *ca* XVIII, 14.
 agniḥ *ca* ma indraç *ca* XVIII, 16.
 agniḥ *ca* me gharmaç *ca* XVIII, 22.
 agnishvāttāḥ pitara eha XIX, 59.
 agnishvāttān *ṛitumato* XIX, 61.
 agnis tigmaena çocishā XVII, 16.
 agnīshomayor ujjitim anūjjesham II, 15.
 agne achāvadeha naḥ IX, 28.
 agne aṅgiraḥ çatam XII, 8.
 agne grihapate sugrihapatis II, 27.
 agne jātān praṇudā naḥ sapatnān XV, 1.
 agne tam adyā 'çvam na stomaiḥ XV, 44. XVII, 77.
 agne tava çravo vayo XII, 106.
 agne tvam nō antama uta III, 25. XV, 48. XXV, 47.
 agne tvam purīshyo XII, 59.
 agne tvam su jāgrihi IV, 14.
 agne 'dabdhāyo 'çītama II, 20.
 agne divo arṇam XII, 49.
 agne naya supathā V, 36. VII, 43. XL, 16.
 agne patnīr ihāvaha XXVI, 20.
 agne pavasva svapā asme VIII, 38.
 agne pāvaka rocishā XVII, 8.
 agne prehi prathamam XVII, 69.
 agne brahma grihbhīshva I, 18.
 agne 'bhyāvartin XII, 7.

agne yat te divi varcaḥ XII, 48.
 agne yat te çukram XII, 104.
 agne yuxvâ hi ye tava XIII, 36.
 agner anîkam VIII, 24.
 agner janitram asi V, 2.
 agner vo 'pannagrîhasya VI, 24.
 agne vâjajid vâjam II, 7.
 agne vâjasya gomatas XV, 35.
 agne ver hotram II, 9.
 agne vratapate vrataṁ carishyâmi I, 5.
 agne vratapate vratam acârisham II, 28.
 agne vratapâs tve V, 6. 40.
 agne çardha mabate saubhagâya XXXIII,
 12.
 agne sahasva prîtanâ IX, 37.
 agne sahasrâxa çatamûrdhañ XVII, 71.
 agnes tanûr asi I, 15. V, 1.
 agne svâhâ kriṇuhi XXVII, 22.
 agneḥ paxatir vâyor nipaxatir XIV, 4.
 agre bṛihann ushasâm XII, 13.
 agreṇîr asi svâveças VI, 2.
 aṅgâny âtman bhishajā XIX, 93.
 aṅgirasô naḥ pitaro XIX, 50.
 acikradad vṛishâ XXXVIII, 22.
 achâ 'yam eti çavasâ XXVII, 14.
 achinnasya te deva VII, 14.
 ajasram indum XIII, 43.
 ajâ 're piçamgilâ XXIII, 56.
 ajîjano hi pavamâna sûryam XXII, 18.
 ajo hy agner ajanishṭa XIII, 51.
 ati niho ati sridho XXVII, 6.
 ati viçvâḥ pratishṭhâs XII, 84.
 atyanyâñ 2॥५ agâm V, 42.
 atra pitaro mâdayadhvam II, 31.
 atrâ te rūpam uttamam XXIX, 18.
 athaitân ashṭau virûpân XXX, 22.
 adabdbhebhîḥ savitaḥ pâyubhish ṭvaṁ
 XXXIII, 69. 84.
 aditir dyaur aditir XXV, 23.

aditish ṭvâ devî XI, 61.
 adityâs tvag asy IV, 30.
 adityâs tvâ prishṭhe XIV, 5.
 adityâs tvâ mûrdhann IV, 22.
 adityai rasnâ 'si I, 30.
 adityai rânâsîndrânyâ ushṇîshaḥ
 XXXVIII, 3.
 adityai rânâ 'sy XI, 59.
 adityai vyundanam asi II, 2.
 adriçram asya ketavo VIII, 40.
 adbhyaḥ xîraṁ vyapibat XIX, 73.
 adbhyaḥ sambhṛitâḥ XXXI, 17.
 adbhyaḥ svâhâ vârbhyaḥ svâhâ XXII,
 25.
 adyâ devâ uditâ sûryasya XXXIII, 42.
 adhâ yathâ naḥ pitaraḥ XIX, 69.
 adhâ hy agne krator bhadrasya XV, 45.
 adhi na indraishâm XXXIII, 47.
 adhipatny asi bṛihatî dig XV, 14.
 adhyavocad adhivaktâ XVI, 5.
 adhvaryo adribhiḥ XX, 31.
 anaḍvân vayaḥ paṅktiç chandaḥ XIV,
 10.
 anaḍvâham anvârabhâmahe XXXV, 13.
 anâdhṛishṭâ purastâd XXXVII, 12.
 anâdhṛishyo jâtavedâs XXVII, 7.
 anu te çushmaṁ turayantam XXXIII, 67.
 anuttam â te maghavan XXXIII, 79.
 anu tvâ mâtâ manyatâm IV, 20.
 anu tvâ ratho anu maryo arvann XXIX,
 19.
 anu no 'dyâ 'numatir XXXIV, 9.
 anu vîrair anu pushyâsma XXVI, 19.
 anejad ekaṁ manaso XL, 4.
 antar agne rucâ tvam XII, 16.
 antarâ mitrâvaruṇâ caranti XXIX, 6.
 antaç carati rocanâ III, 7.
 antas te dyâvâprithivî VII, 5.
 andhaṁ tamaḥ praviçanti XL, 9. 12.

andha sthā'ndho vo bhaxiya III, 20.
 annapate 'nnasya XI, 83.
 annāt parisruto rasam XIX, 75.
 anyad evāhuḥ sambhavād XL, 10.
 anyad evāhur vidyāyās XL, 13.
 anyavāpo 'rdhamāsānām XXIV, 37.
 anyā vo anyām XII, 88.
 anv agnir ushasām XI, 17.
 anv id anumate tvam XXXIV, 8.
 apācyam gopām XXXVII, 17.
 apāṇi gambhant XIII, 30.
 apāṇi tvemant XIII, 53.
 apāṇi prish/ham asi XI, 29. XIII, 2.
 apāṇi perur asy VI, 10.
 apāṇi phenena namuceḥ XIX, 7.
 apāṇi rasam IX, 3.
 apā 'gham apa kilvisham XXXV, 11.
 apātām aṇvinā gharman XXXVIII, 13.
 apādhamad abhiçastir XXXIII, 95.
 apām idam nyayanam XVII, 7.
 apā'rarum prithivyai I, 26.
 api teshu trishu padeshv asmi XXIII, 50.
 apeta vīta vi ca sarpatā XII, 45.
 apeto yantu paṇayo XXXV, 1.
 apo adyā 'nvacārisham XX, 22.
 apo devā madhumatir X, 1.
 apo devir upasrija XI, 38.
 apnasvatim aṇvinā XXXIV, 29.
 apsv agne sadhish ṭava XII, 36.
 apsv antar amṛitam IX, 6.
 abodhy agniḥ samidhā janānām XV, 24.
 abhi gotrāṇi sahasā XVII, 39.
 abhi tyam devaṁ savitāram IV, 25.
 abhi tvā cūra nonumo XXVII, 35.
 abhidhā asi bhuvanam asi XXII, 3.
 abhipravanta samaneva XVII, 96.
 abhibhūr asy X, 28.
 abhi yajnam grīṇi no XXVI, 21.
 abhīman mahimā divam XXXVIII, 17.

abhī shu ṇaḥ sakhinām XXVII, 41.
 XXXVI, 6.
 abhyarshata sushṭutim XVII, 98.
 abhyādadhāmi samidham XX, 24.
 abhyāvartasva prithivi XII, 103.
 abhrir asi nāry asi XI, 10.
 amīshām cittam XVII, 44.
 amutrabhūyād adha XXVII, 9.
 ameva naḥ suhavā ā hi XXVI, 24.
 ayam agniḥ purīshyo III, 40.
 ayam agniḥ sahasriṇo XV, 21.
 ayam agnir grihapatir III, 39.
 ayam agnir vīratamo XV, 52.
 ayam iha prathamō III, 15. XV, 26.
 XXXIII, 6.
 ayam uttarāt samyadvasus XV, 18.
 ayam upary arvāgvasus XV, 19.
 ayaṁ te yonir ṛitviyo III, 14. XII, 52.
 XV, 56.
 ayaṁ daxiṇā viçvakarmā tasya mano
 XIII, 55.
 ayaṁ daxiṇā viçvakarmā tasya rathasva-
 naç ca XV, 16.
 ayaṁ no agnir varivas V, 37. VII, 44.
 ayaṁ paçcād viçvavyacās tasya caxur
 XIII, 56.
 ayaṁ paçcād viçvavyacās tasya ratha-
 protaç ca XV, 17.
 ayaṁ puro bhuyas XIII, 54.
 ayaṁ puro hārikeçaḥ sūryaraçmis XV,
 15.
 ayaṁ vām mitrāvaruṇā VII, 9.
 ayaṁ venaç VII, 16.
 ayaṁ sahasram ṛishibhiḥ XXXIII, 83.
 ayaṁ so agnir yasmint XII, 47.
 artheta stha X, 3.
 ardharicair ukthānāṁ XIX, 25.
 ardhamāsāḥ parūṇshi te XXIII, 41.
 armebhyo hastipam XXX, 11.

iḍābbhir bhaxān āpnoti XIX, 29.
iḍām agne purudañsañ XII, 51.
iḍâyās tvā pade vayam XXXIV, 15.
iḍe rante havye VIII, 43.
idam āpaḥ pravahatā VI, 17.
idam uttarāt svas XIII, 57.
idaṃ pitṛibhyo namo 'stv adya XIX, 68.
idaṃ me brahma ca XXXII, 16.
idaṃ vishṇur vicakrame V, 15.
idaṃ haviḥ prajananam me astu XVII, 48.
indur daxaḥ cyenas XVIII, 53.
indra āsām netā XVII, 40.
indraṃ duraḥ kavashyo XX, 40.
indraṃ daivīr viço maruto XVII, 86.
indraṃ viçvā avivṛidhant XII, 56. XV, 61. XVII, 61.
indraḥ sutrāmā svavāñ XX, 51.
indraḥ sutrāmā bṛidayena XIX, 85.
indra gomann ihâyāhi XXVI, 4.
indraghoshas tvā vasubhiḥ V, 11.
indra marutva iha pāhi VII, 35.
indram id dharī vahato VIII, 35.
indravâyû ime sutā VII, 8. XXXIII, 56.
indravâyû bṛihaspatim XXXIII, 45.
indravâyû susaṃdriçā XXXIII, 86.
indraç ca marutaç ca VIII, 55.
indraç ca samrād VIII, 37.
indrasya kroḍo XXV, 8.
indrasya rūpam ṛishabho XIX, 91.
indrasya vajro marutām XXIX, 54.
indrasya vajro 'si IX, 5. X, 21.
indrasya ṛishṇo XVII, 41.
indrasya syūr asī V, 30.
indrasyaauja stha XXXVII, 6.
indrāgnī apād iyam XXXIII, 93.
indrāgnī avyathamānām XIV, 11.
indrāgnī āgatañ sutam VII, 31.
indrāgnī mitrávaruṇā XXXIII, 49.

indrāgnyoḥ paxatiḥ XXV, 5.
indrāya tvā vasumate VI, 32. XXXVIII, 8.
indrā 'yāhi citrabhāno XX, 87.
indrâyāhi tūtujāna XX, 89.
indrâyāhi dhiyeshito XX, 88.
indrā'yāhi ṛitrahān pibā XXVI, 5.
indrāyenduṃ sarasvatī XX, 57.
indremanṇ pratarāṇ XVII, 51.
indrehi matsy andhaso XXXIII, 25.
indro viçvasya rājati XXXVI, 8.
indro ṛitram avṛiṇochardhanīḥ XXXIII, 26.
indhânās tvā çatañ himās III, 18.
iyam tu yajniyā tanūr IV, 13.
iyam veditḥ paro antaḥ pṛithivyāḥ XXIII, 62.
iyaty agra āsīn makhasya XXXVII, 5.
iyad asy āyur X, 25.
iyam upari matis XIII, 58.
irajyann agne XII, 109.
irāvati dhenumatī V, 16.
imaṃ jīvebhyaḥ paridhiṃ XXXV, 15.
imaṃ devā asapatnam IX, 40. X, 18.
imaṃ no deva savitar XI, 8.
imaṃ mā hiñsīr ekaçapham XIII, 48.
imaṃ mā hiñsīr dyipādām XIII, 47.
imaṃ me varuṇa XXI, 1.
imañ sâhasrañ çatadhâram XIII, 49.
imañ stanam ūrjasvantam XVII, 87.
imam ūrṇâyum XIII, 50.
imā u tvā purúvaso XXXIII, 81.
imāṇ te dhiyaṃ prabhare maho XXXIII, 29.
imā gira ādityebhyo ghṛitasnūḥ XXXIV, 54.
imā te vājinn avamārjanāni XXIX, 16.
imā nu kam bhuvanā XXV, 46.
imām agṛibhṇan raçanām XXII, 2.

imâ me agna ish/akâ dhenavaḥ XVII, 2.
 imâ rudrâya tavase XVI, 48.
 imau te paxāv ajarau XVIII, 52.
 isham ūrjam abam ita âdam XII, 105.
 ishaç corjaç ca XIV, 16.
 ishiro viçvavyacâs XVIII, 41.
 ishe tvorje tvâ I, 1.
 ishe pinvasvorje pinvasva XXXVIII, 14.
 ishe râye ramasva XIII, 35.
 ishkartâram adhvarasya XII, 110.
 ishkṛitir nâma vo mâtâ XII, 83.
 ish/ô agnir âbutaḥ XVIII, 57.
 ish/ô yajno bhṛigubhir XVIII, 56.
 iha ratir iha ramadbhvam VIII, 51.
 ihaivâgne adhi XXVII, 4.
 îḍito devair harivâñ XX, 38.
 îḍrixâsa etâḍrixâsa ū shu naḥ XVII, 84.
 îḍriṅg câ'nyâḍriṅg ca XVII, 81.
 îḍyâç câsi vandyâç ca vâjinn XXIX, 3.
 îrmântâsaḥ silikamadhyamâsaḥ XXIX, 21.
 içânâya parasvatas XXIV, 28.
 içâ vâsyam XI, 1.
 uchushmâ oshadhînâm XII, 82.
 uta no 'hir budhnyaḥ XXXIV, 53.
 uta smâ 'sya dravatas IX, 15.
 utedânîm bhagavantaḥ XXXIV, 37.
 utkrâma mahate saubhagâya XI, 21.
 uttamâyâm ava bharâ XXXIV, 14.
 uttishṭhann ojasâ saha VIII, 39.
 uttishṭha brahmaṇaspate XXXIV, 56.
 utthâya bṛihatî XI, 64.
 utsakthyâ ava gudam dehi XXIII, 21.
 utsâdebhyaḥ kubjam XXX, 10.
 uktâḥ saṁcarâ etâ aindrâgnâḥ XXIV, 15. 17.
 uktâḥ saṁcarâḥ etâḥ çunâsirîyâḥ XXIV, 19.
 ukthebhir vṛitrahantamâ XXXIII, 76.

ukhâm kṛiṇotu çaktyâ XI, 57.
 uxâ samudro aruṇaḥ XVII, 60.
 ugram lohiteṇa XXXIX, 9.
 ugraç ca bhîmaç ca (XVII, 86).
 XXXIX, 7.
 ugras tveshanṛimṇaḥ XXXIII, 80.
 ugrâ vighaninâ mṛidhas XXXIII, 61.
 uccâ te jâtam andhaso XXVI, 16.
 ud akramîd draviṇodâs XI, 22.
 ud agne tishṭha praty â tanushva XIII, 12.
 udîcim ârohâ X, 13.
 udiratâm avara ut XIX, 49.
 ud u tishṭha XI, 41.
 ud uttamam varuṇasya XII, 12.
 ud u tyam jâta vedasam VII, 41. VIII, 41. XXXIII, 31.
 ud u tvâ viçve devâ agne XII, 31. XVII, 53.
 ud enam uttarâm XVII, 50.
 ud eshâm bâbû XI, 82.
 udgrâbham ca nigrâbham ca XVII, 64.
 ud divam stabhânâ V, 27.
 uddharshaya maghavann XVII, 42.
 udbudhyasvâgne pratijâgrihi XV, 54. XVIII, 61.
 ud vayam tamasas pari XX, 21. XXVII, 10. XXXV, 14. XXXVIII, 24.
 unnata ṛishabho vâmanas XXIV, 7.
 upa jmann upa vetase XVII, 6.
 upa tvâ 'gne havishmatir III, 4.
 upa naḥ sūnavo giraḥ XXXIII, 77.
 upaprayanto adhvaram III, 11.
 upa prâgâchasanam vâjy XXIX, 23.
 upa prâgât paramam yat sadhastham XXIX, 24.
 upa prâgât suman me 'dbâyi XXV, 30.
 upayâmagrihîto 'si dhruvo 'si VII, 25.
 upay.'si prajâpataye XXIII, 2. 4.

- aryamaṇaṁ bṛihaspatim IX, 27.
 arvāũco adyā bhavatā yajatrā ā vo
 XXXIII, 51.
 avatatyā dhanuṣṭvaṁ XVI, 13.
 avapatantīr avadan XII, 91.
 avabhṛitha nicumpuṇa III, 48. VIII, 27.
 ava rudram adūnahy III, 58.
 avasṛishṭā parāpata XVII, 45.
 avir na mesho nasi XIX, 90.
 aveshṭā dandaḡkākḥ X, 10.
 avocāma kavaye medhyāya XV, 25.
 açmann ūrjam parvate XVII, 1.
 açmanvatī riyate XXXV, 10.
 açmā ca me mṛittikā ca XVIII, 13.
 açyāma taṁ kāmam XVIII, 74.
 açvatthe vo nishadanam XII, 79. XXXV,
 4.
 açvas tūparo XXIV, 1.
 açvasya tvā vṛishṇaḥ çaknā XXXVII, 9.
 açvāvatīm somāvatīm XII, 81.
 açvāvatīr gomatīr XXXIV, 40.
 açvinakṛitasya te XX, 35.
 açvinā gobhir indriyam XX, 73.
 açvinā gharmanḥ pātām XXXVIII, 12.
 açvinā tejasā caxuḥ XX, 80.
 açvinā namuceḥ sutam XX, 59.
 açvinā pibatam madha XX, 90.
 açvinā bhesajaṁ madhu XX, 64.
 açvinā havir indriyam XX, 67.
 açvibhyām caxur amṛitam XIX, 89.
 açvibhyām pacyasva X, 31.
 açvibhyām pinvasva XXXVIII, 4.
 açvibhyām prātaḥsavanam XIX, 26.
 açvo ghṛitena tmanyā XXIX, 10.
 ashādḡham yutsu pṛitanām XXXIII, 20.
 ashādḡhā 'si sahamānā XIII, 26.
 ashṭau vyakhyat kakubhaḥ XXXIV, 24.
 asaṅkhyātā sabasrāṇi XVI, 54.
 asave svāhā vasave svāhā XXII, 30.
 asi yamo asy ādityo XXIX, 14.
 asunvantam ayajamānam XII, 62.
 asuryā nāma te lokās XL, 3.
 asau yas tāmro aruṇas XVI, 6.
 asau yā senā XVII, 47.
 asau yo 'vasarpati XVI, 7.
 askannam adya devebhya II, 8.
 astāvya agnir XII, 29.
 asnākam indraḥ XVII, 43.
 asmāt tvam adhi jāto 'si XXXV, 22.
 asmin mahaty arṇave XVI, 55.
 asme rudrā mehanā XXXIII, 50.
 asme vo astv indriyam IX, 22.
 asya pratnām anu dyutam III, 16.
 asyājarāso damāṁ XXXIII, 1.
 asyed indro vāvṛidhe vṛishṇyaṁ
 XXXIII, 97.
 ahaḥ ketunā jushatām XXXVII, 21.
 ahar ahar aprayāvam XI, 75.
 ahāni çam bhavantu naḥ XXXVI, 11.
 ahāvya agne havir āsye te XX, 79.
 ahir iva bhogaiḥ XXIX, 51.
 ahne pāravatān XXIV, 25.
 ahrutam asi I, 9.
 ākūtim agnim XI, 66.
 ākūtyai prayuje 'gnaye svāhā IV, 7.
 ā kṛishṇena rajasā XXXIII, 43. XXXIV,
 31.
 ākrandaya balam ojo XXIX, 56.
 ākramya vājin pṛithivīm XI, 19.
 āgatya vājy adhvānaṁ XI, 18.
 āganma viçvavedasam III, 38.
 āgneyaḥ kṛishṇagrīvaḥ sārvasvatī meshī
 XXIX, 58.
 āgrayaṇaç ca me vaiçvadevaç XVIII, 20.
 ā ghā ye agnim indhate VII, 32.
 ācyā jānu daxiṇato XIX, 62.
 āchac chandaḥ prachac chandaḥ XV, 5.
 ājaṅgbanti sāv eshām XXIX, 50.

ājighra kalaçam VIII, 42.
 ājuhvāna iḍyo vandyac cā XXIX, 28.
 ājuhvānaḥ supratikaḥ XVII, 73.
 ājuhvānā sarasvatī XX, 58.
 ā tam bhaja saugravaseshv XII, 27.
 ā tat ta indrā "yavaḥ panantā XXXIII, 28.
 ātithyarūpam māsaram XIX, 14.
 ātish/hantam pari viçve XXXIII, 22.
 ātish/ha vritrahan ratham VIII, 33.
 ā tū na indra vritrahann XXXIII, 65.
 ā te vatso XII, 115.
 ātmane me varcodā VII, 28.
 ātmann upasthe na vrikasya XIX, 92.
 ātmānam te manasā "rād XXIX, 17.
 ā tvā jigharmi XI, 23.
 ā tvā 'hārsham XII, 11.
 ādityam garbham XIII, 41.
 ādityair no bhāratī XXIX, 8.
 ādhatta pitaro garbham II, 33.
 ā na iḍābhir vidathe XXXIII, 34. 47.
 ā na indro dūrād ā na āsād XX, 48.
 ā na indro haribhir yātv achā XX, 49.
 ā na etu manaḥ punaḥ III, 54.
 ā nāsatyā tribhir XXXIV, 47.
 ā no niyudbhiḥ çatinibhir XXVII, 28.
 ā no bhadrāḥ kratavo XXV, 14.
 ā no mitrāvaruṇā XXI, 8.
 ā no yajnam divispriçam XXXIII, 85.
 ā no yajnam bhāratī XXIX, 33.
 āntrāni sthālir madhu XIX, 86.
 āpataye tvā paripataye V, 5.
 āpaye svahā IX, 20.
 ā pavasva hiraṇyavad VIII, 63.
 āpaç cit pipyu staryo no XXXIII, 18.
 āpo asmān mātaraḥ IV, 2.
 āpo devīḥ pratigribhṇita XII, 35.
 āpo ha yad bṛihatir XXVII, 25. XXXII, 7.

āpo hi sh/hā mayobhuvas XI, 50.
 XXXVI, 14.
 āpyāyasva madintama XII, 114.
 āpyāyasva sam etu te XII, 112.
 ā brahman brāhmaṇo brahmavarcasī
 XXII, 22.
 ā mandrair indra haribhiḥ XX, 53.
 ā mā vājasya prasavo IX, 19.
 ā 'mūr aja XXIX, 57.
 ā'yam gauḥ priçnir III, 6.
 ā yad ishe nripatim XXXIII, 11.
 āyantū naḥ pitaraḥ somyāso XIX, 58.
 āyātam upabhūshatam XXXIII, 88.
 āyātv indro 'vasa upa na iha XX, 47.
 āyāsāya svahā XXXIX, 11.
 āyur me pāhi XIV, 17.
 āyur yajnena kalpatām IX, 21. XVIII, 29. XXII, 33.
 āyushmān agne havishā XXXV, 17.
 āyushyam varcasyam XXXIV, 50.
 āyosh /vā sadane sādāyāmy XV, 63.
 ā rātri pārthivam rajaḥ XXXIV, 32.
 ā rodasī aprīṇad XXXIII, 75.
 ā vāco madhyam aruhad XV, 51.
 ā vāyo bhūsha VII, 7.
 āvir maryāḥ X, 9.
 ā viçvataḥ pratyañcam XI, 24.
 ā vo devāsa īmahe IV, 5.
 āçuḥ çicāno XVII, 33.
 āçus trivrid bhāntaḥ pañcadaço XIV, 23.
 āçrāvayeti stotriyāḥ XIX, 24.
 āsandī rūpam rājāsandyai XIX, 16.
 āsīnāso aruṇinām XIX, 63.
 ā sute siñcata çriyam XXXIII, 21.
 ā sushvayantī yajate XXIX, 31.
 ā 'ham pitṛint XIX, 56.
 ichanti tvā somyāsaḥ XXXIV, 18.
 iḍa ehy adita ehi III, 27. XXXVIII, 2.
 iḍābhir agnir iḍyaḥ XXI, 14.

upay.'si bṛihaspatisutasya VIII, 9.
 upay.'si madhave tvop. VII, 30.
 upay.'si sâvitro 'si VIII, 7.
 upāy.'si suçarmā 'si VIII, 8.
 upay.'si harir asi VIII, 11.
 upay.'sindrāya tvā VII, 22.
 upay.'sy agnaye tvā VIII, 47.
 upay.'sy antar VII, 4.
 upay.'sy açvibhyāṃ tvā XX, 33.
 upay.'sy āgrayaṇo 'si VII, 20.
 upay.'sy ādityebhyas tvā VIII, 1.
 upay.'sy ācvināṃ tejaḥ XIX, 8.
 upaçvāsaya prithivīm XXIX, 55.
 upahūtā iba gāvas III, 43.
 upahūtāḥ pitaraḥ somyāso XIX, 57.
 upahūto dyaush pitopa II, 11.
 upahvare girīṇām XXVI, 15.
 upāvasṛija tmanyā XXIX, 35.
 upāvīr asy upa VI, 7.
 upāsmāi gāyatā naras XXXIII, 62.
 ubhā pibatam açvinobhā XXXIV, 28.
 ubhābhyāṃ deva savitaḥ XIX, 43.
 ubhā vām indrāguṇī āhuvadhyai III, 13.
 ubhe suçandra sarpisho XV, 43.
 uçantas tvā nidhīmāhy XIX, 70.
 uru vishṇo vikramasvoru V, 38. 41.
 uçik tvam deva somā VIII, 50.
 uçik pāvako XII, 24.
 uçig asi kavir V, 32.
 ushas tac citram ābharā XXXIV, 33.
 ushāsānaktam açvinā XX, 61.
 ushāsānaktā bṛihatī XX, 41.
 ushe yāhvī supeçasā XXI, 17.
 usrāv etaṃ dhūrshāhau IV, 33.
 ūrk ca me sūnṛitā ca XVIII, 9.
 ūrg asy āngirasy IV, 10.
 ūrjaṃ vahantīr II, 34.
 ūrjo napāj XII, 108.
 ūrjo napātāṃ sa hinā 'yam XXVII, 44.

ūrdhva ū shu ṇa ūtaye XI, 42.
 ūrdhvam enam uchrayatāt XXIII, 27.
 ūrdhvām enām uchṛāpaya XXIII, 26.
 ūrdhvā asya samidho bhavanty XXVII,
 11.
 ūrdhvām āroha X, 14.
 ūrdhvo bhava prati XIII, 13.
 ūksāmāyoḥ çilpe IV, 9.
 ūicaṃ vācam prapadye XXXVI, 1.
 ūice tvā ruce tvā XIII, 39.
 ūico nāmā 'smi yajūṇshi XVIII, 67.
 ūijave tvā sādhave tvā XXXVII, 10.
 ūijite parivṛiṅgdhi no XXIX, 49.
 ūitaṃ ca me 'mṛitaṃ ca XVIII, 6.
 ūitaṃ satyam XI, 47.
 ūitajic ca satyajic ca XVII, 83.
 ūitaye stenahṛidayam XXX, 13.
 ūitavas ta ūituthā parva XXIII, 40.
 ūitavas te yajnaṃ vitanvantu XXVI, 14.
 ūitava stha ūitāvṛidhas XVII, 3.
 ūitaç ca satyaç ca XVII, 82.
 ūitāvānaṃ mahisham XII, 111.
 ūitāvānaṃ vaiçvānaram XXVI, 6.
 ūitāshāḍ ūitadhāmā XVIII, 38.
 ūituthendro vanaspatiḥ XX, 65.
 ūidhag itthā sa martyaḥ XXXIII, 87.
 ekayā ca daçabhiç ca svabhūte XXVII,
 33.
 ekayā 'stuvata prajā adhīyanta XIV, 28.
 ekas tvashṭur açvasyā viçastā XXV, 42.
 ekasmai svāhā XXII, 34.
 ekā ca me tisraç ca XVIII, 24.
 ejatu daçamāsyō VIII, 28.
 eṇy ahno maṇḍūko XXIV, 36.
 etaṃ jānātha parame XVIII, 60.
 etaṃ te deva savitar II, 12.
 etaṃ sadhastha pari te XVIII, 59.
 etat te rudrā 'vasam III, 61.
 etā arshanti hṛidyāt XVII, 93.

etâ u vaḥ subhagâ viçvarûpâs XXIX, 5.
 etâ aindrâgnâ dvirûpâ XXIV, 8.
 etâvad rūpaṃ yajñasya XIX, 31.
 etâvân asya mahimâ XXXI, 3.
 edam aganma devayajanam IV, 1.
 edho 'sy edbhiṣimahi (XIX, 9). XX, 23.
 XXXVIII, 25.

enâ viçvâny aya â XXVI, 18.
 enâ vo agniṃ namasorjo XV, 32.
 ebhir no arkair bhavâ no arvâṅg XV, 46.
 evaḥ chando varivaḥ chandaḥ XV, 4.
 eved indraṃ vṛiṣaṇam XX, 54.
 esha châgaḥ puro açvena XXV, 26.
 esha te gâyatro bhâgas IV, 24.
 esha te nirṛite bhâgas IX, 35.
 esha te rudra bhâgaḥ III, 57.
 esha va stomo maruta iyaṃ gir XXXIV,
 48.

esha sya vâjî IX, 14.
 eshâ te agne samit II, 14.
 eshâ te çukra tanûr IV, 17.
 eshâ vaḥ sâ satyâ saṃvâg IX, 12.
 esho ha devaḥ pradiço 'nu sarvâḥ
 XXXII, 4.

ehy û shu bravâṇi te XXVI, 13.
 aindraḥ prâṇo VI, 20.
 ojaḥ ca me sahaḥ ca XVIII, 3.
 omâsaḥ carshaṇîdhṛito VII, 33.
 oshadbayaḥ pratigribhṇîta XI, 48.
 oshadbayaḥ samavadanta XII, 96.
 oshadhîḥ pratimodadhvam XII, 77.
 oshadhîr iti mâtaras XII, 78.
 kaḥ svid ekâkî carati XXIII, 9. 45.
 kakubhañ rūpam VIII, 49.
 katy asya vishṭhâḥ katy XXIII, 57.
 kadâ cana prayuchasy VIII, 3.
 kadâ cana starîr asi III, 34. VIII, 2.
 kanyâ iva vahatum etavâ u XVII, 97.
 kayâ tvaṃ na ūtyâ XXXVI, 7.

kayâ naḥ citra âbhuvad XXVII, 39.
 XXXVI, 4.

kalpantâṃ te diças tubhyam XXXV, 9.
 kavashyo na vyacasvatîr XX, 60. (differing from) XXI, 34.

kas tvâchyati XXIII, 39.

kas tvâ yunakti I, 6.

kas tvâ vimuñcati II, 23.

kas tvâ satyo madânâm XXVII, 40.

XXXVI, 5.

kâ im are piçamgilâ XXIII, 55.

kâṇḍât kâṇḍât prarohantî XIII, 20.

kâmaṃ kâmadughe XII, 72.

kâya svâhâ kasmai svâhâ XXII, 20.

kârshir asi VI, 28.

kâvyayor âjâneshu XXXIII, 72.

kâ svid âsît pûrvacittiḥ XXIII, 11. 53.

kiṃ svid sūryasamaṃ jyotiḥ XXIII, 47.

kiṃ svid âsîd adhishṭhânam XVII, 18.

kiṃ svid vanaṃ ka u sa vṛixa âsa XVII,
 20.

kukkuṭo 'si madhujihvaḥ I, 16.

kutas tvam indra mâbinaḥ XXXIII, 27.

kumbho vanishṭhur XIX, 87.

kurvann eveha karmâṇi XL, 2.

kulâyini ghṛitavatî XIV, 2.

kuvid 'aṅga yavamanto X, 32. XIX, 6.

XXIII, 38.

kṛiṇushva pâjaḥ prasitim XIII, 9.

kṛiṣṇagrîvâ âgneyâḥ XXIV, 6. 9. 14.

kṛiṣṇâ bhaumâs XXIV, 10.

kṛiṣṇo 'sy âkhareshṭho II, 1.

ketuṃ kṛiṇvann aketave XXIX, 37.

keshv antaḥ purusha âviveça XXIII, 51.

ko asya veda bhuvanasya nâbhim XXIII,
 59.

ko 'dât kasmâ adât VII, 48.

ko 'si katamo 'si VII, 29. (differing from)
 XX, 4.

kramadhvam agninā nākam XVII, 65.
 kravyādam agniṃ prahiṇomi XXXV, 19.
 xatrasya tvā paraspāya XXXVIII, 19.
 xatrasya yonir asi (X, 8). XX, 1.
 xatrasylvam asi X, 8.
 xatreṇāgne svāyuh XXVII, 5.
 xapo rājann uta tmanā XV, 37.
 khaṅgo vaiṣvadevaḥ XXIV, 40.
 gaṇānāṃ tvā gaṇapatim XXIII, 19.
 gandharvas tvā viśvāvasuḥ II, 3.
 garbho asy oshadbhinām XII, 37.
 garbho devānāṃ pitā matinām XXXVII, 14.
 gāyatraṃ chando 'si XXXVIII, 6.
 gāyatrī trishṭub jagaty XXIII, 33.
 gāyatrena tvā chandasā parigrībhāmi I, 27.
 gāva upāvatā'ratam XXXIII, 19. 71.
 grīhā mā bibhīta III, 41.
 gotrabbidaṃ govidaṃ XVII, 38.
 gobhir na somam aṣvinā XX, 66.
 gomad ū shu nāsatyā XX, 81.
 grahā ūrjāhutayo IX, 4.
 grishmeṇa ritunā XXI, 24.
 gharmaītat te purīsham XXXVIII, 21.
 ghṛitaṃ ghṛitapāvānaḥ VI, 19.
 ghṛitaṃ mimixe XVII, 88.
 ghṛitavati bhuvanānām XXXIV, 45.
 ghṛitācī stho dhuryau II, 19.
 ghṛitācy asi juhūr nāmnā II, 6.
 ghṛitena sītā madhunā XII, 70.
 ghṛitenāktau VI, 11.
 ghṛitenāñjant sam patho XXIX, 2.
 caxushaḥ pitā manasā XVII, 25.
 catarāç ca me 'shṭau ca XVIII, 25.
 catuḥsraktir nābhīr XXXVIII, 20.
 catustriṇṣat tantavo VIII, 61.
 catustriṇṣad vājino XXV, 41.
 catvāri çriṅgā trayo XVII, 91.

candramā apsv antar XXXIII, 90.
 candramā manaso jātaç XXXI, 12.
 citiṃ juhomi manasā ghṛitena XVII, 78.
 citpatir mā punātu IV, 4.
 citraṃ devānām udagād VII, 42. XIII, 46.
 cid asi tayā devatayā XII, 53.
 cid asi manā 'si IV, 19.
 codayitrī sūnṛitānām XX, 85.
 janayatyai tvā I, 22.
 jānasya gopā ajanishṭa jāgrivir XV, 27.
 janishṭhā ugraḥ sahasē XXXIII, 64.
 javo yas te vājīn IX, 9.
 jihvā me bhadram XX, 6.
 jīmūtasyeva bhavati XXIX, 38.
 jushāno barhir harivān XX, 39.
 jyaishṭhyaṃ ca ma ādhipatyam XVII, 4.
 jyotir asi viśvarūpam V, 35.
 taṃ patnībhir anugachema devāḥ XV, 50.
 taṃ pratnathā VII, 12.
 taṃ tvā yāmi brabmaṇā XVIII, 49.
 XXI, 2.
 taṃ tvā çocishṭha didivas III, 26.
 taṃ tvā samidbhīr III, 3.
 taṃ yajnaṃ barbishi prauxan XXXI, 9.
 taṃ vo dasmam ritishṭaham XXVI, 11.
 tac caxur devahitam XXXVI, 24.
 tato virād ajāyata XXXI, 5.
 tat savitur vareṇyam III, 35. XXII, 9.
 XXX, 2. XXXVI, 3.
 tat sūryasya devatvam XXXIII, 37.
 tad aṣvinā bhishajā XIX, 82.
 tad asya rūpam amṛitaṃ XIX, 81.
 tad id āsa bhuvaneshu XXXIII, 80.
 tad ejati tan naijati XL, 5.
 tad evāgnis tad ādityas XXXII, 1.
 tad viprāso vipanyavo XXXIV, 44.
 tad vishṇoḥ paramam VI, 5.

tanûnapâchucivratas XXI, 13.
 tanûnapât patha ritasya yânân XXIX, 26.
 tanûnapâd asuro XXVII, 12.
 tanûpâ agne 'si III, 17.
 tanûpâ bhishajā sute XX, 56.
 tantunâ rāyas posheṇa rāyas posham jinva XV, 7.
 tan nas turīpam adbhutam XXVII, 20.
 tan no vāto mayobhu XXV, 17.
 tan mitrasya varuṇasyā 'bhicaxe XXXIII, 38.
 tapaç ca tapasyaç ca XV, 57.
 tapase kaulālam XXX, 7.
 tapase svāhā tapyate svāhā XXXIX, 12.
 taptāyanī me 'si V, 9.
 tam id garbham prathamam XVII, 30.
 tam indram paçavaḥ XX, 69.
 tam icānaṃ jagatas XXV, 18.
 tam u tvā dadhyaṅg XI, 33.
 tam u tvā pāthyo vṛishā XI, 34.
 taraṇir viçvadarçato XXXIII, 36.
 tava bhramāsa āçyā XIII, 10.
 tava vāyav ritas pate XXVII, 34.
 tava çarīraṃ patayishṇv XXIX, 22.
 tavā 'yaṃ somas tvam ehy XXVI, 23.
 tasmā araṇ gamāma vo XI, 52. XXXVI, 16.
 tasmād açvā ajāyanta XXXI, 8.
 tasmād yajnāt sarvahutaḥ rīcaḥ sāmāni XXXI, 7.
 t. y. s. sambhṛitam XXXI, 6.
 tasya vayanī sumatau XX, 52.
 tasyās te satyasavasaḥ IV, 18.
 tā asya sūdadohasaḥ XII, 55. XV, 60.
 tā ubhau caturaḥ padaḥ XXIII, 20.
 tāṃ savitur vareṇyasya XVII, 74.
 tā na āvoḍham açvinā XX, 83.
 tā nāsatyā supeçasā XX, 74.

tân pūrvayā nividā XXV, 16.
 tā bhishajā sukarmaṇā XX, 75.
 tiraçcīno vitato XXXIII, 74.
 tisra idā sarasvatī XXI, 19.
 tistras tredhā sarasvaty XX, 63.
 tisro devīr barhir edaṃ XXVII, 19.
 tisro devīr havishā vardhamānās XX, 43.
 tivrān ghoshān kṛiṇvate XXIX, 44.
 tubhyaṃ tā aṅgirastama XII, 116.
 te asya yoshaṇe divye XXVII, 17.
 te ācarantī samaneva yoshā XXIX, 41.
 te āyajanta draviṇaṃ XVII, 28.
 tejaḥ paçūnāṃ havir XIX, 95.
 tejo'si tejo mayi dhehi XIX, 9.
 tejo'si çukram amṛitam XXII, 1.
 te no arvanto IX, 17.
 te hi putrāso aditeḥ III, 33.
 trayā devā ekādaça XX, 11.
 trātāram indram avitāram XX, 50.
 triṇçad dhāma virājati III, 8.
 tridhā hitam paṇibhir XVII, 92.
 tripād ūrdhva udait XXXI, 4.
 trivṛid asi trivṛite tvā XV, 9.
 trīṇi ta āhur divi bandhanāni XXIX, 15.
 trīṇi padā vicakrame XXXIV, 43.
 trīṇi çatā trī sahasrāṇy XXXIII, 7.
 trīnt samudrānt XIII, 31.
 tryambakaṃ yajāmahe III, 60.
 tryavayo gāyatryai XXIV, 12.
 tryaviç ca me tryavi ca XVIII, 26.
 tryāyushaṃ jamadagneḥ III, 62.
 tvam agna idītaḥ kavyavāhanā XIX, 66.
 tvam agne dyubhis XI, 27.
 tvam agne prathamō aṅgirās XXXIV, 12.
 tvam agne vṛatapā asi IV, 16.
 tvam aṅga praçaṇsisho VI, 37.
 tvam indra pratūrtishv XXX, 66.
 tvam imā oshadhīḥ XXXIV, 22.
 tvam uttamā 'sy oshadhe XII, 101.

tvam no agne tava deva XXXIV, 13.

tvam no agne varuṇasya XXI, 3.

tvam yavishṭha dācusho XIII, 52.

XVIII, 77.

tvam soma pīṭribhiḥ XIX, 54.

tvam soma pracikito XIX, 52.

tvayā hi naḥ pitaraḥ XIX, 53.

tvashṭā turīpo adbhutas XXI, 20.

tvashṭā dadhachushmam XX, 44.

tvashṭā vīraṃ devakāmam XXIX, 9.

tvām agne aṅgirasō guhā hitam XV, 28.

tvām agne pushkarād adhy XV, 22.

tvām agne yajamānā anu dyūn XII, 28.

tvām agne vṛjate XXVII, 3.

tvām adya ṛishe ārsheya ṛishīṇām XXI, 61.

tvām id dhi havāmahe XXVII, 37.

tvām gandharvā akhanaṁs XII, 98.

tvām citraçravastama XV, 31.

tvām hi mandratamam XXXIII, 13.

tve agne svāhuta XXXIII, 14.

daṁṣhṭrābhyām malimlūn XI, 78.

daxīṇām āroha X, 11.

dadhikrāvṇo akārisham XXIII, 32.

dasrā yuvākavaḥ sutā XXXIII, 58.

digbhyaḥ svāhā candrāya svāhā XXXIX, 2.

divaḥ pṛithivyāḥ pary ojas XXIX, 53.

divas pari prathamam XII, 18.

divi dhā imaṃ yajnam XXXVIII, 11.

divi pṛishṭo arocata XXXIII, 92.

divi vishṇur vyakraṁsta II, 25.

divo mūrdhā 'si pṛithivyā nābhīr XVIII, 54.

divo vā vishṇa uta vā V, 19.

dixāyai rūpaṃ çaspāni XIX, 13.

dirghāyus ta oshadhe XII, 100.

duro devīr diço mahīr XXI, 16.

dṛiṇhasva devi XI, 69.

dṛite dṛiṇha mā jyok XXXVI, 19.

dṛite dṛiṇha mā mitrasya XXXVI, 18.

dṛiçāno rukma urvyā XII, 1. 25.

dṛishṭvā parisruto rasaṁ XIX, 79.

dṛishṭvā rūpe vyākarot XIX, 77.

deva indro narāçaṁsas XXI, 55.

XXVIII, 19.

devaṃ devaṃ vo 'vase XXXIII, 91.

devaṃ barhiḥ sarasvatī sudevam XXI, 48.

devaṃ barhir indraṃ sudevam XXVIII, 12.

devaṃ barhir vayodhasam XXVIII, 35.

devaṃ barhir vāritīnām XXI, 57.

devaṃ barhir vāritīnām devam indram XXVIII, 21.

devaṃ barhir vāritīnām devam indraṃ vayodhasam XXVIII, 44.

devakritasyainaso VIII, 13.

devaçrutau deveshv āghoshatam V, 17.

deva savitah prasuva yajnam IX, 1. XI, 7. XXX, 1.

deva savitar esha te V, 39.

devas tvā savitodvapatu XI, 63.

devasya cetato mahim XXII, 11.

devasya tvā savituḥ prasave I, 10. 21.

24. V, 22. 26. VI, 1. 9. 30. IX, 30.

38. XI, 9. 28. XVIII, 37. XX, 3.

XXVII, 9. XXXVIII, 1.

devasya savitur matim XXII, 14.

devasyāham savituḥ save IX, 10. 13.

devahūr yajna ā ca vaxat XVII, 62.

devā gātuvido VIII, 21.

devā devānām bhishajā hotārāv XXI, 53.

devā daivyā hotārā devam indram

XXVIII, 17.

devā daivyā hotārā devam indraṃ vayodhasam XXVIII, 40.

devānām bhadrá sumatir XXV, 15.

devân divam agan yajnas VIII, 60.
 devâ yajnam atanvata XIX, 12.
 devâso hi shmâ manave XXXIII, 94.
 devî ushâsânaktâ devam indram vayo-
 dhasam XXVIII, 37.
 devî ushâsânaktendram XXVIII, 14.
 devî ushâsâv açvinâ sutrâmend्रे XXI,
 50.
 devî ūrjâhutî dughe XXI, 52. XXVIII,
 16. 39.
 devî josh/rî vasudhitî devam indram
 XXVIII, 15. 38.
 devî josh/rî sarasvaty XXI, 51.
 devî dyâvâprithivî XXXVII, 3.
 devîr âpa esha vo garbhas VIII, 26.
 devîr âpaḥ çuddhâ voḍhvam VI, 13.
 devîr âpo apâṁ napâd VI, 27.
 devîr dvâra indram XXVIII, 13.
 devîr dvâro açvinâ bhishajendre XXI,
 49.
 devîr dvâro vayodhasam XXVIII, 36.
 devis tisras tisro devîḥ patim indram
 XXVIII, 18.
 devis tisras tisro devîr XXI, 54.
 XXVIII, 41.
 devena no manasâ XXXIV, 23.
 devebhyo hi prathamam yajniyebhyo
 XXXIII, 54.
 devo agniḥ svishṭakṛid XXI, 58.
 devo agniḥ svishṭakṛid devam indram
 XXVIII, 22.
 devo agniḥ svishṭakṛid devam indram
 vayodhasam XXVIII, 45.
 devo devair vanaspatir XXI, 56.
 XXVIII, 20.
 devo narâçanîso devam indram vayo-
 dhasam XXVIII, 42.
 devo vanaspatir devam indram vayo-
 dhasam XXVIII, 43.

devyo vamryo XXXVII, 4.
 dehi me dadâmi te III, 50.
 daivyâ adhvaryavas tvâ XXIII, 42.
 daivyâ mimânâ manushaḥ XX, 42.
 daivyâya dhartre XVII, 56.
 daivyâv adhvaryû âgataṁ XXXIII, 33.
 73.
 daivyâ hotârâ ūrdhvam adhvaram no
 XXVII, 18.
 daivyâ hotârâ prathamâ XXIX, 32.
 daivyâ hotârâ bhishajendreṇa XXI, 18.
 dyâṁ mâ lekhîr V, 43.
 dyubhir aktubhiḥ paripâtam XXXIV,
 30.
 dyaṁ çântir antarixam çântiḥ XXXVI,
 17.
 dyaus âsîr pûrvacittiḥ XXIII, 12. 54.
 dyaus te prithivy antarixam XXIII, 43.
 dyaus te prishṭham XI, 20.
 drapsaḥ caskanda XIII, 5.
 dravinodâḥ pipishati XXVI, 22.
 drâpe andhasaspate XVI, 47.
 drupadâd iva mumucânâḥ XX, 20.
 drvannaḥ sarpîrâsutiḥ XI, 70.
 dvâro devîr anv asya XXVII, 16.
 dvipadâ yâç catuspadâs XXIII, 34.
 dve virûpe carataḥ XXXII, 5.
 dve sṛitî açriṇavam XIX, 47.
 dhanvanâ gâ dhanvanâjîm XXIX, 39.
 dhartâ divo vibhâtî XXXVII, 16.
 dhâtâ râtiḥ VIII, 17.
 dhânâḥ karambhaḥ saktavaḥ XIX, 21.
 dhânânâṁ rūpaṁ kuvalam XIX, 22.
 dhânâvantam karambhiṇam XX, 29.
 dhânyam asi I, 20.
 dhâmachad agnir XVIII, 76.
 dhâman te viçvam bhuvanam XVII, 99.
 dhûmrân vasantâyâlabhate XXIV, 11.
 dhûmrâ babhrunîkâçâḥ XXIV, 18.

dhûr asi dhûrva I, 8.
 dhṛishṭīr asi I, 17.
 dhruvaxitir dhruvayonir XIV, 1.
 dhruvasadam tvā IX, 2.
 dhruvā 'si dharuṇā XIII, 16.
 dhruvā 'si dharuṇeto jajne XIII, 34.
 dhruvā 'si dhruvo 'yam V, 28.
 dhruvo 'si prithivīm V, 13.
 naktoshāsā samanāsā XII, 2. XVII, 70.
 naxatrebhyaḥ svāhā XXII, 28.
 na tam vidātha ya imā jajānā XVII,
 31.
 na tad raxāñsi na piçácās XXXIV, 51.
 na tasya pratimā asti XXXII, 3.
 na te dūre paramā cid XXXIV, 19.
 na tvāvāñ २॥८ anyo divyo XXVII, 36.
 nadibhyaḥ pauñjishṭham XXX, 8.
 nabhaç ca nabhasyaç ca XIV, 15.
 nama āçave cājirāya ca XVI, 31.
 nama ushṇīshīze giricarāya XVI, 22.
 namaḥ kapardine ca XVI, 29.
 namaḥ kūpyāya ca XVI, 38.
 namaḥ kṛitsnāyatayā dhāvate XVI, 20.
 namaḥ parṇāya ca XVI, 46.
 namaḥ pāryāya cāvāryāya XVI, 42.
 namaḥ çamgave ca XVI, 40.
 namaḥ çambhavāya ca XVI, 41.
 namaḥ çushkyāyaca XVI, 45.
 namaḥ çvabhyaḥ XVI, 28.
 namaḥ sabhābhyaḥ XVI, 24.
 namaḥ sikatyāya ca XVI, 43.
 namaḥ su te nirṛite XII, 63.
 namaḥ senābhyaḥ XVI, 26.
 namaḥ sobhyāya ca XVI, 33.
 namaḥ srutyāya ca XVI, 37.
 namas ta āyudhāyā XVI, 14.
 namas taxabhyo XVI, 27.
 namas te astu vidyute XXXVI, 21.
 namas te rudra manyave XVI, 1.

namas te harase çocishe XVII, 11.
 XXXVI, 20.
 namo gaṇebhyo XVI, 25.
 namo jyeshṭhāya ca XVI, 32.
 namo dhṛishṭave ca XVI, 36.
 namo babhluçāya vyādhine XVI, 18.
 namo bilmine ca XVI, 35.
 namo mitrasya varuṇasya IV, 35.
 namo rohitāya sthapataye XVI, 19.
 namo vaḥ pitaro rasāya II, 32.
 namo vañcate parivañcate XVI, 21.
 namo vanyāya ca XVI, 34.
 namo vātyāya ca XVI, 39.
 namo viśṛijadbhyo XVI, 23.
 namo vrajyāya ca XVI, 44.
 namo 'stu nilagrīvāya XVI, 8.
 n. 'stu rudrebhyo ye 'ntarixe XVI, 65.
 n. 'stu r. ye divi XVI, 64.
 n. 'stu r. ye prithivyām XVI, 66.
 namo 'stu sarpebhyo XIII, 6.
 namo hiraṇyabāhave senānye XVI, 17.
 namo hrasvāya ca XVI, 30.
 na yāt paro nāntaras XX, 82.
 narāçañsaḥ prati çūro XX, 37.
 narāçañsasya mahimānam XXIX, 27.
 narmāya puñçcaluñ XXX, 20.
 navadaçabhir astuvata çûdrāryāv asṛij-
 yetām XIV, 30.
 navabhir astuvata pitaro 'sṛijyanta XIV,
 29.
 navaviñçatyā 'stuvata vanaspatayo 'sṛij-
 yanta XIV, 31.
 na vā u etan mriyase XXIII, 16. XXV,
 44 (different in the second hemistich).
 na hi teshām amā cana III, 32.
 na hi spaçam avidann XXXIII, 60.
 nânā hi vām devahitañ XIX, 7.
 nābhā prithivyāḥ XI, 76.
 nābhir me cittam XX, 9.

nâbhyâ âsîd antarixam XXXI, 13.
 nâryas te patnyo loma XXIII, 36.
 nâçayitrî balâsasyâ XII, 97.
 nikramam nishadanam XXV, 38.
 niyutvân vâvav âgahy XXVII, 29.
 niveçanaḥ saṃgamano XII, 66.
 nishasâda dhṛitavrato X, 27. XX, 2.
 ni hotâ hotṛishadane XI, 36.
 nilagrîvâḥ çitikaṇṭhâḥ çarvâ adhaḥ XVI,
 57.
 nil. çitikaṇṭhâ divam XVI, 56.
 nrîttâya sûtam XXX, 6.
 nrishade ved XVII, 12.
 pañca diço daivir XVII, 54.
 pañca nadyaḥ sarasvatîm XXXIV, 11.
 pañcasv antaḥ purusha âviveça XXIII,
 52.
 pathas pathaḥ paripatim XXXIV, 42.
 payaḥ prithivyâṃ payas XVIII, 36.
 payasâ çukram amṛitam XIX, 84.
 payaso rūpaṃ yad yavâs XIX, 23.
 payaso reta âbhṛitam XXXVIII, 28.
 paraṃ mṛityo anu parehi XXXV, 7.
 paramasyâḥ parâvato XI, 72.
 parameshḥî tvâ sâdayatu divas prishṭhe
 jyotishmatîm XV, 58.
 p. tvâ s. divas p. vyacasvatîm XV, 64.
 parameshḥy abhidhîtaḥ VIII, 54.
 parasyâ adhi saṃvato XI, 71.
 pari te dûḍabho ratho III, 36.
 pari te dhanvano hetir XVI, 12.
 pari tvâ girvaṇo V, 29.
 pari tvâ 'gne puraṃ XI, 26.
 pari dyâvâprithivî sadya XXXII, 12.
 pari no rudrasya hetir vṛinaktu XVI, 50.
 pari mâ'gne duçcaritâd IV, 28.
 pari vâjapatiḥ XI, 25.
 parivîr asi pari tvâ VI, 6.
 parîto shizcatâ sutam XIX, 2.

parîtya bhûtâni XXXII, 11.
 parîme gâṃ aneshata XXXV, 18.
 paro divâ para enâ prithivyâ XVII, 29.
 pavamânaḥ so adya naḥ XIX, 42.
 pavitreṇa punîhi mâ XIX, 40.
 pavitre stho vaishṇavyau I, 12. X, 6.
 paçubhiḥ paçûn âpnoti XIX, 20.
 pashḥavâḥ ca me XVIII, 27.
 pashḥavâho virâjas XXIV, 13.
 pâtaṃ no açvinâ divâ XX, 62.
 pâvakayâ yaç citayantyaḥ kṛipâ XVII, 10.
 pâvakavarcâḥ XII, 107.
 pâvakâ naḥ sarasvatî XX, 84.
 pâhi no agna ekayâ XXVII, 43.
 pitâ no 'si pitâ no bodhi XXXVII, 20.
 pituṃ nu stosham XXXIV, 7.
 pitṛibhyaḥ svadhâyibhyaḥ svâhâ XIX,
 36.
 pîvoannâ rayivṛidhaḥ XXVII, 23.
 putram iva pitarâv X, 34. XX, 77.
 punantu mâ devajanâḥ XIX, 39.
 punantu mâ pitarâḥ somyâsaḥ XIX, 37.
 punar âsadya sadanam XII, 39.
 punar ūrjâ XII, 9. 40.
 punar naḥ pitaro mano III, 55.
 punar manaḥ punar âyur IV, 15.
 punas tvâ 'dityâs XII, 44.
 punâti te parisrutam XIX, 4.
 purâ krûrasya visṛipo I, 28.
 purîshyaso agnayaḥ XII, 50.
 purîshyo 'si XI, 32.
 purudasmo vishurûpa iadur VIII, 30.
 purusha evedaṃ sarvam XXXI, 2.
 purushamṛigaç candramaso XXIV, 35.
 pûṇâ darvi parâ pata III, 49.
 pûshanam vanishṭhunâ XXV, 7.
 pûshan tava vrate vayam XXXIV, 41.
 pûshâ pañcâxareṇa IX, 32.
 prichâmi tvâ citaye XXIII, 49.

prichâmi tvâ param antam prithivyâh
XXIII, 61.

prithivi devayajany oshadhyâs te I, 25.

prithivî ca ma indraç ca XVIII, 18.

prithivî chando 'ntarixam chando XIV,
19.

prithivyâ aham ud antarixam XVII, 67.

prithivyâh purîsham asy XIV, 4.

prithivyâh sadhasthâd XI, 16.

prithivyai svâhâ XXII, 29.

prîçnis tiraçcinapriçnir XXIV, 4.

prishadaçvâ marutaç XXV, 20.

prishîr me râshîram XX, 8.

prishîo divi prishîo agniç XVIII, 73.

praghâsino havâmahe III, 44.

prajâpataye ca vâyave ca XXIV, 30.

prajâpataye tvâ jusham proxâmi XXII,
5.

prajâpataye purushân XXIV, 29.

prajâpatiç sambhriyamânaç XXXIX, 5.

prajâpatir viçvakarmâ XVIII, 43.

prajâpatiç carati garbhe XXXI, 19.

prajâpatish tvâ sâdayatv XIII, 17.

prajâpate na tvad etâny anyo X, 20.
XXIII, 65.

prajâpates tapasâ vâvridbhânaç XXIX,
11.

prajâpatau tvâ devatâyâm XXXV, 6.

pra tad vishnu stavate V, 20.

pra tad voced amritam nu XXXII, 9.

prati xatre prati tishthâmi XX, 10.

pratipad asi pratipade tvâ XV, 8.

prati panthâm apadmahi IV, 29.

pratiçrutkâyâ artanam XXX, 19.

prati spaço visvîja XIII, 11.

pratîcîm âroha X, 12.

pratûrtam vâjinn âdrava XI, 12.

pratûrvann ehy XI, 15.

pratyusham raxaç I, 7. 29.

prathamâ dvitîyair XX, 12.

prathamâ vâñ sarathinâ XXIX, 7.

pra nûnam brahmaçaspatir XXXIV, 57.

pra no yachatv aryamâ IX, 29.

pra parvatasya X, 19.

pra prâ 'yam agnir XII, 34.

pra bâhavâ sisritam XXI, 9.

pra manmahe çavasânâya XXXIV, 16.

pramuñca dhanvanas tvam XVI, 9.

pra yâbhir yâsi dâçvâñsam XXVII, 27.

pra va indrâya bñihate XXXIII, 96.

pra vâyum achâ bñihati XXXIII, 55.

pravâvñje suprayâ barbir XXXIII, 44.

pra vîrayâ çucayo XXXIII, 70.

pra vo mahe mandamânâyâ XXXIII, 23.

pra vo mahe mahi XXXIV, 17.

prasadya bhasmanâ yonim XII, 38.

prastareña paridhinâ XVIII, 63.

prâg apâg udag VI, 36.

prâçinam barhiç pradiçâ XXIX, 29.

prâcîm anu pradiçam prebi XVII, 66.

prâcyai diçe svâhâ XXII, 24.

prânam me pâhy XIV, 8.

prânadâ apânadâ XVII, 15.

prânapâ me apânapâç XX, 34.

prânaç ca me 'pânaç ca XVIII, 2.

prâñâya me varcodâ VII, 27.

prâñâya svâhâ 'pânâya svâhâ XXII, 23.

XXIII, 18.

prâtar agnim prâtar indram XXXIV, 34.

prâtarjitam bhagam XXXIV, 35.

pretâ jayatâ nara indro XVII, 46.

pred agne jyotishmân XII, 32.

predhho agne didihi XVII, 76.

praitu brahmaçaspatir XXXIII, 89.

XXXVII, 7.

praitu vâjî kanikradan XI, 46.

praishebhiç praishân âpnoty XIX, 19.

prothad açvo na yavase 'vishyan XV, 62.

baṭ sūrya çravasâ XXXIII, 40.
 baṇ mahāñ 2॥५ asi sūrya XXXIII, 39.
 barhishadaḥ pitara ūty XIX, 55.
 balavijñāya sthaviraḥ XVII, 37.
 bahvīnām pitā bahur asya putraç XXIX,
 42.
 bāhū me balam XX, 7.
 bibhatsāyai paulkasam XXX, 17.
 bṛihad indrāya gāyata XX, 30.
 bṛihann id idhma eshām XXXIII, 24.
 bṛihaspate ati yad aryo arhād XXVI, 3.
 bṛihaspate paridiyā XVII, 36.
 bṛihaspate vājam jaya IX, 11.
 bṛihaspate savitar bodhayaināñ XXVII,
 8.
 bodhā me asya XII, 42.
 brahma xatram pavate XIX, 5.
 brahma jajñānam XIII, 3.
 brahmaṇaspate tvam asya XXXIV, 58.
 brahmaṇe brāhmaṇaṇ XX, 5.
 brahma sūryasamaṇi jyotir XXIII, 48.
 brahmāṇi me matayaḥ XXXIII, 78.
 brāhmaṇam adya videya VII, 46.
 brāhmaṇāsaḥ pitaraḥ XXIX, 47.
 brāhmaṇo 'sya mukham XXXI, 11.
 bhaga eva bhagavāñ XXXIV, 38.
 bhaga praṇetar bhaga XXXIV, 36.
 bhadraṇ karṇebhiḥ XXV, 21.
 bhadraḥ uta praçastayo XV, 39.
 bhadro no agnir āhuto XV, 38.
 bhadro me 'si pracyavasva IV, 34.
 bhavataṇ naḥ samanasau V, 3. XII, 60.
 bhāyai dārvāhāram XXX, 12.
 bhujyuḥ superṇo XVIII, 42.
 bhuvo yajnasya XIII, 15. XV, 23.
 bhūtāya tvā I, 11.
 bhūmyā ākhūn XXIV, 26.
 bhūr asi bhūmir asy XIII, 18.
 bhūr bhuvaḥ svaḥ suprajāḥ prajābhiḥ

III, 37.
 bhūr bhuvaḥ svaḥ XXXVI, 3.
 bhūr bhuvaḥ svar dyaur iva bhūmnā
 III, 5.
 bheshajam asi III, 59.
 makhasya çiro 'si XXXVII, 8.
 madhave svāhā nādhavāya svāhā VII,
 30. XXII, 31.
 madhu naktam XIII, 28.
 madhumatir na ishas kṛidhi VII, 2.
 madhumān no XIII, 29.
 madhu vātā rītāyate XIII, 27.
 madhuç ca mādhaveç ca XIII, 25.
 madhvā yajnaṇ naxase XXVII, 13.
 manasaḥ kāmam ākūtim XXXIX, 4.
 manas ta āpyāyatām VI, 15.
 manojūtir jushatām ājyasya II, 13.
 mano na yeshu VII, 17.
 mano nv āhvāmahe III, 53.
 mano me tarpayata VI, 31.
 manyave 'yastāpam XXX, 14.
 mayi gṛihṇāmy agre agniñ XIII, 1.
 mayi tyad indriyam bṛihan XXXVIII,
 27.
 mayīdam indra indriyam II, 10.
 mayuḥ prājāpatya ulo XXIV, 31.
 marutāñ skandhās XXV, 6.
 maruto yasya hi xaye VIII, 31.
 marutvantaṇ vṛishabham VII, 36.
 marutvāñ 2॥५ indra vṛishabbo VII, 38.
 marmāṇi te varmaṇā XVII, 49.
 maçakān keçair XXV, 3.
 mahāñ 2॥५ indro nṛivad VII, 39.
 mahāñ 2॥५ indro ya ojasā VII, 40.
 mahāñ 2॥५ indro vajrahastaḥ XXVI, 10.
 mahānāmnyo revatyō XXIII, 35.
 mahi triṇām avo 'stu III, 31.
 mahi dyauḥ pṛithivī ca VIII, 32. XIII,
 32.

mahînâm payo 'si IV, 3.
 mahîm û shu mâtaram XXI, 5.
 maho agneḥ samidhânasya XXXIII, 17.
 maho arṇaḥ sarasvatî XX, 86.
 mâ chandaḥ pramâ chandaḥ XIV, 18.
 mâ ta indra te vayam X, 22.
 mâtâ ca te pitâ ca te 'graṃ XXIII, 24.
 mâtâ ca te pitâ ca te 'gre XXIII, 25.
 mâteva putram XII, 61.
 mâ tvâ 'gnir dhvanayîd XXV, 37.
 mâ tvâ tapat priya âtmâ XXV, 43.
 mâ naḥ cañso ararushas III, 30.
 mâ nas toke tanaye XVI, 16.
 mâ no mahântam uta mâ XVI, 15.
 mâ no mitro varuṇo XXV, 24.
 mâ'po maushadhîr VI, 22.
 mâ bher mâ samvikthâḥ I, 23. VI, 35.
 mâ mâ biñsîj janitâ XII, 102.
 mâ vo rishat XII, 95.
 mâ su bhitthâs XI, 68.
 mâ 'hir bhûr mâ pridâkur VI, 12. VIII,
 23.
 mitraṃ huve pûtadaxam XXXIII, 57.
 mitraḥ sañsriḃya prithivîm XI, 53.
 mitraç ca ma indraç ca XVIII, 17.
 mitrasya carshañîdhṛito XI, 62.
 mitrasya mâ caxushexadhvam V, 34.
 mitrávaruṇâbhyâm tvâ VII, 23.
 mitro na ehi sumitradhas IV, 27.
 mitro navâxareṇa IX, 33.
 mîḍhushṭama çivatama XVI, 51.
 mukhañ sad asya çira it XIX, 88.
 muñcantu mâ çapathyâd XII, 90.
 mûrdhânâṃ divo aratim VII, 24.
 XXXIII, 8.
 mûrdhâ vayaḥ prajāpatiç chandaḥ XIV,
 9.
 mûrdhâ 'si râḍ dhruvâ 'si dharuṇâ XIV,
 21.

mṛigo na bhîmaḥ kucaro XVIII, 71 (dif-
 fering from V, 20).
 medhâṃ me varuṇo XXXII, 15.
 mo shû ṇa indrá'tra pritsu III, 46.
 ya âtmadâ baladâ yasya XXV, 13.
 ya indra indriyaṃ dadhuḥ XX, 70.
 ya imâ viçvâ bhuvanâni juhvad XVII,
 17.
 ya ime dyâvâprithivî XXIX, 34.
 ya etâvantaç ca bhûyâñsaç ca XVI, 63.
 yaṃ krandasî avasâ XXXII, 7.
 yaṃ te devî nirṛitir XII, 65.
 yaṃ paridhim paryadhatthâs II, 17.
 yaḥ prâṇato nimishato XXIII, 3. XXV,
 11.
 yakâ 'sakau çakuntikâ XXIII, 22.
 yako 'sakau çakuntaka XXIII, 23.
 yajā no mitrávaruṇâ XXXIII, 3.
 yajurbhir âpyante grahâs XIX, 28.
 yaj jāgrato dūram XXXIV, 1.
 yajna yajnaṃ gacha VIII, 22.
 yajnasya doho VIII, 62.
 yajnâ yajnâ vo agnaye XXVII, 42.
 yajnena yajnam ayajanta XXXI, 16.
 yajno devânâṃ pratyeti VIII, 4.
 XXXIII, 68.
 yate svâhâ dhâvate svâho- XXII, 8.
 yato yataḥ samihase XXXVI, 22.
 yat te gâtrâd agninâ XXV, 34.
 yat te pavitram arcishy XIX, 41.
 yat te sâde mabasâ XXV, 40.
 yat te soma divi jyotir VI, 33.
 yat purushaṃ vyadadhuḥ XXXI, 10.
 yat puruṣeṇa havishâ XXXI, 14.
 yat prajñānam uta ceto XXXIV, 3.
 yatra dhârâ anapetâ XVIII, 65.
 yatra bâṇâḥ sampatanti XVII, 48.
 yatra brahma ca xatram ca XX, 25.
 yatrendraç ca vâyuç ca XX, 26.

yatraushadhîḥ samagmata XII, 80.
 yathemâṃ vâcam kalyâṇin XXVI, 2.
 yad akrandaḥ XXIX, 12.
 yad agne kâni kâni cid XI, 73.
 yad atty upajihvikâ XI, 74.
 yad atra riptam rasinaḥ XIX, 35.
 yad adya kac ca XXXIII, 35.
 yad adya sûra udite XXXIII, 20.
 yad aṣvasya kravisho XXV, 32.
 yad aṣvâya vâsa upastriṇṇanty XXV, 39.
 yad asyâ aṇhubhedyâḥ XXIII, 28.
 yad âkûtât samasusrod XVIII, 58.
 yad âpipeshâ XIX, 11.
 yad âpo aghnyâ iti XX, 18.
 yad âbadhnan dâxâyâṇâ hiraṇyam
 XXXIV, 52.
 yadi jâgrad yadi svapne XX, 16.
 yadi divâ yadi naktam XX, 15.
 yad imâ vâjayaun aham XII, 85.
 yad ûvadhyam udarasyâ XXV, 33.
 yad grâme yad aranye III, 45. XX, 17.
 yad dattam yat parâdânam XVIII, 64.
 yad devâ devahedânam XX, 14.
 yad devâso lâlâmagum XXIII, 29.
 yad dharino yavam atti XXIII, 30. 31.
 yad dhavishyam rituḥ XXV, 27.
 yad vâjino dâma samdânam XXV, 31.
 yad vâto apo aganîgan XXIII, 7.
 yad vâhishṭham tad agnaye XXVI, 12.
 yantâ ca me dhartâ ca XVIII, 7.
 yantrî râḍ yantry asi XIV, 22.
 yan nirṇijâ rekṇasâ XXV, 25.
 yan nîḇaṇam mâṇspacanyâ XXV, 36.
 yan me chidram caxusho XXXVI, 2.
 yam agne kavyavâhana XIX, 64.
 yam agne prîtsu VI, 29.
 yam aṣvinâ namucer asurâd adhi XIX,
 34.
 yam aṣvinâ sarasvatî XX, 68.

yamâya tvâ ṇgirasvate XXXVIII, 9.
 yamâya tvâ makhâya tvâ XXXVII, 11.
 yamâya yamasûm XXX, 15.
 yamâya svâhâ ṇtakâya svâhâ XXXIX,
 13.
 yamena dattam trita enam XXIX, 13.
 yavânâm bhâgo 'sy ayavânâm âdhipat-
 yam XIV, 26.
 yaç cid âpo mabinâ XXVII, 26. XXXII,
 7.
 yas tu sarvâṇi bhûtâny XL, 6.
 yas te adya kṛiṇṇavad XII, 26.
 yas te aṣvasanir VIII, 12.
 yas te drapsa skandati VII, 26.
 yas te rasaḥ sambhṛita oshadhîshu
 XIX, 33.
 yas te stanaḥ çaçayo XXXVIII, 5.
 yasmâj jâtam na purâ kiṃcanaiva
 XXXII, 5.
 yasmân na jâtaḥ VIII, 36.
 yasmint sarvâṇi bhûtâny XL, 7.
 yasminn aṣvâsa ṛishabhâsa uxaṇo XX,
 78.
 yasminn ṛicaḥ sâma yajûṇshi XXXIV, 5.
 yasya kurmo grihe havis XVII, 52.
 yasya prayâṇam XI, 6.
 yasyâ 'yam viçva âryo XXXIII, 82.
 yasyâs te ghora âsan XII, 64.
 yasyeme himavanto XXV, 12.
 yasyai te yajniyo VIII, 29.
 yasyaushadhîḥ XII, 86.
 yâ ishavo yâtudhânânâm XIII, 7.
 yâ oshadhîḥ pûrvâ jâtâs XII, 75.
 yâ oshadhîḥ somarâjñir bahvîḥ XII, 92.
 yâ osh. som. vishṭhitâḥ XII, 93.
 yâṇ 2ṇṣ âvaha uçato VIII, 19.
 yâṇ medhâṇ devagaṇâḥ XXXII, 14.
 yâḥ phalinîr XII, 89.
 yâḥ senâ abhîtvârîr XI, 77.

yâ te agne 'yaḥçayâ V, 8.
 yâ te gharma divyâ çug XXXVIII, 18.
 yâ te dhâmâni paramâni XVII, 21.
 yâ te dhâmâni havishâ IV, 37.
 yâ te dhâmâny uçmasi VI, 3.
 yâ te rudra çivâ tanûr XVI, 2. 49.
 yâ te hetir mîḍhushama XVI, 11.
 yâm ishuma giriçanta XVI, 3.
 yâvatî dyâvâprithivî XXXVIII, 26.
 yâ vâṇi kaçâ VII, 11.
 yâ vo devâḥ sûrye ruco XIII, 23.
 XVIII, 47.
 yâ vyâghraṃ vishûcikobhau XIX, 10.
 yâ çatena pratanoshi XIII, 21.
 yâç cedam upaçriṇvanti XII, 94.
 yâs te agne sûrye ruco XIII, 22. XVIII,
 46.
 yuktena manasâ XI, 2.
 yuktvâya savitâ XI, 3.
 yuxvâ hi keçinâ VIII, 34.
 yuxvâ hi devahûtamâñ XIII, 37.
 XXXIII, 4.
 yuje vâm brahma XI, 5.
 yuñjate mana uta V, 14. XI, 4. XXXVII,
 2.
 yuñjanti bradhnâ XIX, 5.
 yuñjanty asya kâmyâ XXIII, 6.
 yuñjâthâm râsabham XI, 13.
 yuñjânaḥ prathamam XI, 1.
 yunakta sîrâ XII, 68.
 yuvaṃ tam indrâparvatâ VIII, 53.
 yuvañ surâmam açvinâ X, 33. XX, 76.
 yushmâ indro 'vriṇîta I, 13.
 yûpavraskâ uta ye yûpavâhâç XXV, 29.
 ye agnishvâtâ ye XIX, 60.
 ye ceha pitaro ye ca neha XIX, 67.
 ye janeshu malimlavas XI, 79.
 ye tîrthâni pracaranti XVI, 61.
 ye te panthâḥ savitaḥ XXXIV, 27.

ye tvâ 'hihatye maghavan XXXIII, 63.
 ye devâ agninetrâḥ IX, 36.
 ye devâ devânâm XVII, 13.
 ye devâ deveshv XVII, 14.
 ye devâso divy ekâdaça VII, 19.
 yena ṛishayas tapasâ satram âyann XV,
 49.
 ye naḥ pûrve pitaraḥ XIX, 51.
 ye naḥ sapatnâ apa te XXXIV, 46.
 yena karmâny apaso XXXIV, 2.
 yena dyaur ugrâ XXXII, 6.
 yena vahasi sahasram XV, 55. XVIII, 62.
 yena samatsu sâsaho XV, 40.
 yenâ pâvaka caxasâ XXXIII, 32.
 yenedaṃ bhûtaṃ bhuvanam XXXIV, 4.
 ye 'nneshu vividhyanti XVI, 62.
 ye pathâm pathiraxasas XVI, 60.
 ye bhûtânâm adhipatayo XVI, 59.
 ye rûpâni pratimuḥcamânâs II, 30.
 ye vâjinam paripaçyanti XXV, 35.
 ye vâ 'mî rocane divo XIII, 8.
 ye vrixeshu çashpiñjarâḥ XVI, 58.
 yeshâm adhyeti pravasan III, 42.
 ye samânâḥ samanasaḥ pitaro XIX, 45.
 ye s. samanaso jîvâ jîveshu XIX, 46.
 yo agniḥ kavyavâhanaḥ XIX, 65.
 yo agnir agner adhy XIII, 45.
 yo asmabhyam arâtîyâd XI, 80.
 yoge yoge tavastaram XI, 14.
 yo devebhya âtapati XXXI, 20.
 yo naḥ pitâ janitâ yo vidhâtâ XVII, 27.
 yonâv abhûr ukhâ XII, 61.
 yo bhûtânâm adhipatir XX, 32.
 yo revân yo amivahâ III, 29.
 yo vaḥ çivatamo rasas XI, 51. XXXVI,
 15.
 raxasâm bhâgo 'si VI, 16.
 raxohanaṃ valagahanam V, 23.
 raxohanaṃ vo valagahanaḥ V, 25.

raxohá viçvacarshañir XXVI, 26.

rajatâ hariñiḥ XXIII, 37.

rathavâhañam havir asya nâma XXIX, 45.

rathe tishṭhan nayati XXIX, 43.

rayiç ca me râyaç ca XVIII, 10.

raçminâ satyâya satyam jinva XV, 6.

râjantam adhvarâñam III, 23.

râjny asi prâci dig XIV, 13.

râjny asi prâci dig vasavas te XV, 10.

râtiñ satpatiñ mahe XXII, 13.

râyâ vayanñ sasavâñso VII, 10.

râye nu yam jajnatû rodasî XXVII, 24.

rucam no dhehi brâhmañeshu XVIII, 48.

rucam brâhmam XXXI, 21.

rudrâḥ sañsrija prithivim XI, 54.

rûpeña vo rûpam VII, 45.

reto mûtram vijahâti XIX, 76.

revatî ramadhvam III, 21. VI, 8.

rohito dhûmrarohitaḥ XXIV, 2.

lâṅgalam paviravat XII, 71.

lokam priña XII, 54. XV, 59.

lomabhyaḥ svâhâ lomabhyaḥ svâhâ XXXIX, 10.

lomâni prayatir XX, 13.

vaxyantived âganiganti XXIX, 40.

vanaspatir avasriṣṭo na XX, 45.

vanaspate 'vasrijâ XXVII, 21.

vanaspate vîdvango hi bhûyâs XXIX, 52.

vaneshu vy antarixam IV, 31.

vayam te adya rarimâ XVIII, 75.

vayam nâma prabravâmâ XVII, 90.

vayanñ soma vrate tava III, 56.

vayanñ hi tvâ VIII, 20.

varuṇaḥ xatram indriyam XX, 72.

varuṇaḥ prâvitâ bhuvan XXXIII, 46.

varuṇasyottambhanam asi IV, 36.

varûtrîm tvashṭur XIII, 44.

varshâbhir ṛitunâ XXI, 25.

varshâhur ṛitunâm XXIV, 38.

vasantâya kapiñjalân XXIV, 20.

vasantena ṛitunâ XXI, 23.

vasavas trayodaçâxareña IX, 34.

vasavas tvâ kriṇvantu XI, 58.

vasavas tvâçhṛindantu XI, 65.

vasavas tvâ 'ñjantu gâyatrene XXIII, 8.

vasavas tvâ dhûpayantu XI, 60.

vasu ca me vasatiç ca XVIII, 15.

vasubhya ṛiçyân XXIV, 27.

vasubhyas tvâ rudrebhyas tvâ II, 16.

vasûnâm bhâgo 'si rudrânâm âdhipatyam XIV, 25.

vasoḥ pavitram asi I, 2.

vasoḥ pavitram asi çatadhâram I, 3.

vasvy asy aditir asy IV, 21.

vaha vapâm jâtavedaḥ XXXV, 20.

vâcam te çundhâmi VI, 14.

vâcaspataye pavaśva VII, 1.

vâcaspatiñ viçvakarmâñam VIII, 45.

XVII, 23.

vâce svâhâ prâñâya svâhâ XXXIX, 3.

vâjaḥ purastâd uta XVIII, 34.

vâjaç ca me prasavaç ca XVIII, 1.

vâjasya nu prasava âbabhûva IX, 25.

vâjasya nu prasave IX, 5. XVIII, 30.

vâjasya mâ prasava udgrâbhenoḍ XVII, 63.

vâjasyemam prasavaḥ IX, 23.

vâjasyemâm prasavaḥ çicriye IX, 24.

vâjâya svâhâ prasavâya svâhâ XVIII, 28. XXII, 32.

vâje vâje 'vata vâjino IX, 18. XXI, 11.

vâjo naḥ sapta pradiçaç XVIII, 32.

vâjo no adya prasuvâti XVIII, 33.

vâtam prâñenâpânena nâsike XXV, 2.

vâtarañhâ bhava IX, 8.

vâtasya jûtim XIII, 42.
 vâtâya svâhâ dhûmâya svâhâ XXII, 26.
 vâto vâ mano vâ IX, 7.
 vâmam adya savitar VIII, 6.
 vâvavyair vâvavyâny XIX, 27.
 vâyuḥ punātu savitâ punâtṽ XXXV, 3.
 vâyur agregâ yajnapriḥ XXVII, 31.
 vâyur anilam amṛitam XL, 15.
 vâyush ṛvâ pacatair avatṽ XXIII, 13.
 vâyoḥ pûtaḥ pavitreṇa X, 31. XIX, 3.
 vâyo ye te sahasriṇo XXVII, 32.
 vâyo çukro ayâmi te XXVII, 30.
 vâtrahatyâya çavase XVIII, 68.
 vikiridra vilohita XVI, 52.
 vijyaṃ dhanuḥ kapardino XVI, 10.
 vittam ca me vedyam ca XVIII, 11.
 vidad yadî saramâ rugnam XXXIII, 59.
 vidmâ te agne tredhâ trayâni XII, 19.
 vidyâṃ câvidyâṃ ca XL, 14.
 vidhritim nâbhyâ XXV, 9.
 vidhema te parame janmann XVII, 75.
 vi na indra mṛidho jahi VIII, 44. XVIII,
 70.
 vi pâjasâ prithunâ XI, 49.
 vibhaktâraṃ havâmahe XXX, 4.
 vibhûr asi pravâhaṇo V, 31.
 vibhûr mâtrâ prabhûḥ pitrâ XXII, 19.
 vibhrâḍ bṛihat pibatu XXXIII, 30.
 vimâna esha divo madhya âste XVII,
 59.
 vimucyadhvam aghnyâs XII, 73.
 virâḍ asi dâxiṇâ dig rudrâs te XV, 11.
 virâḍ jyotir adhârayat XIII, 24.
 vivasvann âdityaisha te VIII, 5.
 viçvakarman havishâ vardhanena VIII,
 46. XVII, 24.
 viçvakarman havishâ vâvridhânaḥ XVII,
 22.
 viçvakarmâ tvâ sâdayatṽ antarixasya pri-

shṛhe jyotishmatim XIV, 14. vyaca-
 sratim XIV, 12.
 viçvakarmâ vimanâ âd XVII, 26.
 viçvakarmâ hy ajanishṭa XVII, 32.
 viçvataçcaxur uta viçvatomukto XVII,
 19.
 viçvasmai prâṇâyâ'pânâya XIII, 19.
 viçvasya ketur XII, 23.
 viçvasya dûtam amṛitam XV, 33.
 viçvasya mûrdhann adhi XVIII, 55.
 viçvâ âçâ dâxiṇasad XXXVIII, 10.
 viçvâni deva savitar XXX, 3.
 viçvâ rūpâni XII, 3.
 viçvâsâṃ bhuvâm pate XXXVII, 18.
 viçve adya maruto XVIII, 31. XXXIII,
 52.
 viçve devâ añçushu nyupto VIII, 57.
 viçve devâḥ çṛiṇutemaṃ havaṃ
 XXXIII, 53.
 viçve devâç camaseshûnnito VIII, 58.
 viçve devâsa âgata VII, 34.
 viçvebhiḥ somyam madhv XXXIII, 10.
 viçveshâm aditir yajniyânâm XXXIII,
 16.
 viçvo devasya netur IV, 8. XI, 67.
 XXII, 21.
 vishṇoḥ karmâni paçyata VI, 4. XIII,
 33.
 vishṇoḥ kramo 'si XII, 5.
 vishṇo rarâ/am asi V, 21.
 vishṇor nu kaṃ viryâni V, 18.
 vîtaṃ haviḥ çamitaṃ XVII, 57.
 vîtihotram tvâ kave II, 4.
 vṛishṇa ūrmir asi X, 2.
 vedâ 'ham asya bhuvanasya nâbhim
 XXIII, 60.
 vedâham etaṃ purusham XXXI, 18.
 vedena rūpe vyapibat XIX, 78.
 vedo 'si yena II, 21.

vedyâ vedih samâpyate XIX, 17.
 venas tat paçyan nibitam XXXII, 8.
 vaiçvadevî punatî devy XIX, 44.
 vaiçvânarasya sumatau XXVI, 7.
 vaiçvânaro na útaye XVIII, 72. XXVI,
 8.
 vyacasvatîr urviyâ XXIX, 30.
 vratañ kriputâ 'gnir IV, 11.
 vratañ ca ma ritavaç ca XVIII, 23.
 vratena dîxâm âpnoti XIX, 30.
 vrihayaç ca me yavâç ca XVIII, 12.
 vrecinâm tvâ VIII, 48.
 çam ca me mayaç ca XVIII, 8.
 çam te parebhyo gâtrebhyaç XXIII, 44.
 çam no devîr abhishāye XXXVI, 12.
 çam no bhavantu vājino IX, 16. XXI,
 10.
 çam no mitraç çam varuṇaḥ XXXVI, 9.
 çam no vâtaç pavatâñ XXXVI, 10.
 çam vâtaç çamñ hi te XXXV, 8.
 çatañ vo amba dhâmāni XII, 76.
 çatam in nu çarado anti XXV, 22.
 çamitâ no vanaspatiḥ XXI, 21.
 çarma ca stho varma ca XI, 30.
 çarmâ 'sy avadhûtañ raxo I, 14. 19.
 çadañ dadbhir XXV, 1.
 çâradena ritunâ XXI, 26.
 çiro me çrîr yaço XX, 5.
 çilpâ vaiçvadevyo XXIV, 5.
 çivena vacasâ tvâ giriçâchâ XVI, 4.
 çivo nâmâ 'si svadhitis te pitâ III, 63.
 çivo bhava prajâbhyo XI, 45.
 çivo bhûtvâ mahyam agne XII, 17.
 çukrañ tvâ çukreṇa IV, 26.
 çukrajyotiç ca citrajyotiç ca XVII, 80.
 çukraç ca çuciç ca XIV, 6.
 çuddhavâlaḥ XXIV, 3.
 çunañ su phâlâ vikriṣhantu XII, 69.
 çaiçireṇa ritunâ XXI, 28.

çrâyanta iva sûryam XXXIII, 41.
 çriṇâm udâro XII, 22.
 çriç ca te laxmiç ca XXXI, 22.
 çrudhi çrutkarṇa vahnibhir XXXIII, 15.
 çvâtrâḥ pitâ bhavata IV, 12.
 çvâtrâ stha vritraturō VI, 34.
 çvitra âdityânâm XXIV, 39.
 shaç asya vishvâhâ XXIII, 58.
 shodaçi stoma ojo draviṇam XV, 3.
 sa idhâno vasuṣh kavir XV, 36.
 sa ishuhastaiḥ sa XVII, 35.
 samkrandanenâ 'nimisheṇa XVII, 34.
 sam cedhyasvâ 'gne XXVII, 2.
 samjnânām asi XII, 46.
 sam te payâñsi XII, 113.
 sam te mano manasâ VI, 18.
 sam te vâyur XI, 39.
 sam tvam agne sûryasya III, 19.
 samdhaye jâram XXX, 9.
 sampracyavadvam upa samprayâtâ XV,
 53.
 sam barhir aṅktâñ havishâ II, 22.
 sambhûtiñ ca vinâçam ca XL, 11.
 sam mâ srijâmi payasâ XVIII, 35.
 samvatsaro 'si parivatsaro XXVII, 45.
 sam varcasâ payasâ II, 24. VIII, 14. 16.
 samvasâthâñ svarvidâ XI, 31.
 sam vâñ manâñsi XII, 58.
 samçitam me brahma XI, 81.
 samçito raçminâ rathaḥ XXIII, 14.
 samñ sam id yuvase vriṣhan XV, 30.
 samśîdasva mahâñ 211 asi XI, 37.
 samśrîṣṭâñ vasubhî XI, 55.
 samśravabhâgâ stheshâ II, 18.
 samñhitâ 'si viçvarûpy III, 22.
 samñhito viçvasâmâ XVIII, 39.
 sakhâyaḥ sam vaḥ samyaṇcam XV, 29.
 sa jâto garbho asi XI, 43.
 sajûr abdo ayavobhis XII, 74.

sajûr řitubhiḥ sajûr vidhâbhiḥ XIV, 7.
 sajûr devena savitrâ III, 10.
 sajoshâ indra sagoṇo VII, 37.
 satyaṁ ca me çraddhâ ca XVIII, 5.
 satrasya řiddhir asy VIII, 52.
 sa tvaṁ naç citra vajrahasta XXVII, 38.
 sa tvaṁ no agne 'vamo bhavotî XXI, 4.
 sadasaspatim adbhutam XXXII, 13.
 sa dudravat svâhutaḥ XV, 34.
 sadyo jâto vyamimîta XXIX, 36.
 sadhamâdo dyumninîr X, 7.
 sa na indrâya yajyave XXVI, 17.
 sa naḥ pâvaka didivo XVII, 9.
 sa naḥ piteva sûnave III, 24.
 sa no bandhur janitâ XXXII, 10.
 sa no bhuvanasya pate XVIII, 44.
 sa pary agâchukram XL, 8.
 sapta řishayaḥ pratihitâḥ çarîre XXXIV, 55.
 sapta te agne samidhaḥ XVII, 79.
 saptâ 'syâ "san paridhayaḥ XXXI, 15.
 sa prathamô bñhaspatiç VII, 15.
 sa bodhi sûrir XII, 43.
 sam akhye devyâ dhiyâ IV, 23.
 sam agnir agninâ gata XXXVII, 15.
 sam adhvarâyoshaso XXXIV, 39.
 samâs tvâ 'gna řitavo XXVII, 1.
 samitam samkalpethâm XII, 57.
 samid asi sûryas tvâ II, 5.
 samiddha indra ushasâm XX, 36.
 samiddhe agnâv adhi XVII, 55.
 samiddho agniḥ samidhâ XXI, 12.
 samiddho agnir açvinâ XX, 55.
 samiddho añjan křidaram XXIX, 1.
 samiddho adya manusho duroṇe XXIX, 25.
 samidhâgniṇ duvasyata III, 1. XII, 30.
 sam indra ṇo manasâ VIII, 15.
 samudraṁ gacha VI, 21.

samudrasya tvâ 'vakayâ XVII, 4.
 samudrâd ūrmir XVII, 89.
 samudrâya tvâ vâtâya XXXVIII, 7.
 samudrâya çiçumârân XXIV, 21.
 samudre te hřidayam apsv antaḥ VIII, 25. XX, 19.
 samudre tvâ ṇimaṇâ apsv XII, 20.
 samudro 'si nabhasvân XVIII, 45.
 samudro 'si viçvavyacâs V, 33.
 samyak sravanti sarito XIII, 38. XVII, 94.
 samrâḍ asi praticî dig âdityâs te XV, 12.
 sa yaxad asya mahimânâṁ XXVII, 15.
 sarasvatî manasâ peçalaṁ XIX, 83.
 sarasvatî yonyâm XIX, 94.
 sarobhyo dhaivaram XXX, 16.
 sarve nimeshâ jajñire XXXII, 2.
 savitâ te çarîrâṇi XXXV, 5.
 savitâ te çarîrebhyaḥ XXXV, 2.
 savitâ tvâ savânâṁ IX, 39.
 savitâ prathame 'hann XXXIX, 6.
 savitâ varuṇo dadhad XX, 71.
 savitus tvâ prasava utpunâmy I, 31.
 savitrâ prasavitrâ X, 30.
 sahabdânûm puruhûta xiyantam XVIII, 69.
 saha rayyâ XII, 10. 41.
 sa havyavâd amartyas XXII, 16.
 sahaç ca sahasyaç ca XIV, 27.
 sahasâ jâtân praṇudâ naḥ sapatnân XV, 2.
 sabastomâḥ sabachandasa âvritaḥ XXXIV, 49.
 sahasraçirshâ purushaḥ XXXI, 1.
 sahasrasya pramâ 'si XV, 65.
 sahasrâṇi sahasraço XVI, 53.
 sahasva me arâtîḥ XII, 99.
 sâkaṁ yaxma XII, 87.
 sâ viçvâyuh I, 4.

siñhy asi sapatnasāhi V, 10.
 siñhy asi svāhā V, 12.
 siñcanti parishñcanti XX, 28.
 sinivāli prithushṭuke XXXIV, 10.
 sinivāli sukapardā XI, 56.
 (sannaḥ) sindhur avabbhṛithāyodyataḥ
 VIII, 59.
 sindhor iva prādhvane XVII, 95.
 sīda tvaṃ mātur XII, 15.
 sīda hotaḥ sva u loka XI, 35.
 sirā yunijanti XII, 67.
 sīsena tantram manasā XIX, 80.
 sugavyaṃ no vāji XXV, 45.
 sugā vo devāḥ VIII, 18.
 sujāto jyotishā saha XI, 40.
 sutrāmāṇam prithivīm XXI, 6.
 sunāvam āruheyam XXI, 7.
 suparṇaṃ vaste mṛigo XXIX, 48.
 suparṇaḥ pārjanya ātir XXIV, 34.
 suparṇo 'si garutmāñs XII, 4.
 suparṇo 'si garutmān XVII, 72.
 suprajāḥ prajāḥ VII, 18.
 subarhir agniḥ pūshaṇvānt XXI, 15.
 subhūḥ svayambhūḥ XXIII, 63.
 sumitriyā na āpa oshadhayaḥ VI, 22.
 XX, 19. XXXV, 12. XXXVI, 23.
 XXXVIII, 23.
 surāvantam barhishadaṃ XIX, 32.
 suvīro vīrān VII, 13.
 sushārathir aṇvān iva XXXIV, 6.
 sushumṇaḥ sūryaraçmiç XVIII, 40.
 sushṭutiṃ sumatīvṛidho XXII, 12.
 susaṃdṛiçaṃ tvā vayam III, 52.
 susamiddhāya çocishe III, 2.
 sūpasthā adya devo vanaspatir XXI, 60.
 sūrya ekākī carati XXIII, 10. 46.
 sūryatvacasa stha X, 4.
 sūryaraçmir harikeçaḥ XVII, 58.
 sūryasya caxur ārohā IV, 32.

so agnir yo vasur grīṇe XV, 42.
 (prohyamāṇaḥ) soma āgato VIII, 56.
 somaṃ rājānam avase IX, 26.
 somaḥ pavate VII, 21.
 somam adbhyo vyapibac XIX, 74.
 soma rājan viçvās VI, 26.
 somasya tvā dyumnenā X, 17.
 somasya tvishir asi X, 5. 15.
 somasya rūpaṃ kṛitasya XIX, 15.
 somānaṃ svaraṇam III, 28.
 somāya kulūṅgas XXIV, 32.
 somāya labān XXIV, 24.
 somāya haṃsān XXIV, 22.
 somo dhenuṃ somo arvantam XXXIV,
 21.
 somo rājā 'mṛitaṃ sutas XIX, 72.
 saurī balākā XXIV, 33.
 stīrṇam barhiḥ sushṭarimā XXIX, 4.
 stokānām indum prati XX, 46.
 sthīro bhava vīdvaṅgas XI, 44.
 syonā prithivi no bhavā XXXV, 21.
 XXXVI, 13.
 syonā 'si sushadā 'si X, 26.
 srucaç ca me camasāç ca XVIII, 21.
 svagā tvā devebhyaḥ prajāpataye XXII,
 4.
 svatavāñç ca praghāsī ca XVII, 85.
 svayambhūr asi çreshṭho II, 26.
 svayaṃ vājiñs tanvaṃ XXIII, 15.
 svarād asi sapatnahā V, 24.
 svarād asy udicī diñg marutas te XV,
 13.
 svar ṇa gharmaḥ svāhā XVIII, 50.
 svar yanto nāpexante XVII, 68.
 svasti na indro vṛiddhaçravāḥ XXV,
 19.
 svāṃkṛito 'si VII, 3. 6.
 svādishṭhayā madishṭhayā XXVI, 25.
 svādushaṃsadaḥ pitaro XXIX, 46.

svādvīm tvā svādunā XIX, 1.
 svāhā pūshṇe çarase XXXVIII, 15.
 svāhā prāṇebhyaḥ sādhipatikebhyaḥ
 XXXIX, 1.
 svāhā marudbhiḥ pariçrīyasva
 XXXVII, 13.
 svāhā yajnam manasaḥ IV, 6.
 svāhā yajnaṁ varuṇaḥ XXI, 22.
 svāhā rudrāya rudrahūtaye XXXVIII,
 16.
 svair daxair daxapiteha XIV, 3.
 haṁsaḥ çucishad X, 24. XII, 14.
 harayo dhūmaketavo XXXIII, 2.
 havirdhānaṁ yad açvinā XIX, 18.
 havishmatir imā āpo VI, 23.
 hasta ādhāya savitā XI, 11.
 himkārāya svāhā XXII, 7.
 himasya tvā jarāyuṇā XVII, 5.
 hiraṇmayena pātreṇa XL, 17.
 hiraṇyagarbhaḥ samavartatā'gre XIII, 4.
 XXIII, 1. XXV, 10.
 hiraṇyapāṇiḥ savitā XXXIV, 25.
 hiraṇyapāṇim ūtaye XXII, 10.
 hiraṇyarūpā ushaso X, 16.
 hiraṇyaçrīṅgo 'yo asya XXIX, 20.
 hiraṇyahasto asuraḥ XXXIV, 26.
 hṛide tvā manase tvā VI, 25. XXXVII,
 19.
 hemantena ritunā XXI, 27.
 hotā 'dhvaryur āvayā XXV, 28.
 h. y. tanūnapātām udbhi° XXVIII, 25.
 h. y. tanūnapātām ūtibhir XXVIII, 2.
 hotā yaxat tanūnapāt XXI, 30.
 h. y. tisro devīr XXI, 37. XXVIII, 8.
 h. y. tvashṭāram indraṁ XXVIII, 9.
 h. y. peçasvatīr tisro XXVIII, 31.

h. y. pracetasā devānām XXVIII, 30.
 h. y. prajāpatiṁ somasya XXIII, 64.
 h. y. samidhā 'gnim XXI, 29.
 h. y. samidhānaṁ mahad yaçaḥ
 XXVIII, 24.
 h. y. samidhendram iḍas XXVIII, 1.
 h. y. sarasvatīṁ meshasya XXI, 44.
 h. y. supeçasā suçilpe XXVIII, 29.
 h. y. supeçasoshe XXI, 35.
 h. y. subarhisham pūshaṇvantam
 XXVIII, 27.
 h. y. suretasam XXI, 38.
 h. y. suretasam tvashṭāram XXVIII, 32.
 h. y. svāhākṛitir agnim XXVIII, 34.
 h. yaxad agniṁ svāhājyasya XXI, 40.
 h. y. agniṁ svishṭakṛitam XXI, 47.
 h. y. açvinau chāgasya vapāyā XXI, 41.
 h. y. açvinau ch. havisha āttām XXI, 43.
 h. y. açvinau sarasvatīm XXI, 42.
 h. y. iḍābhir indram iḍitam XXVIII, 3.
 h. y. iḍeḍitas XXI, 32.
 h. y. iḍeniyam iḍitam XXVIII, 26.
 h. y. indraṁ svāhājyasya XXVIII, 11.
 h. y. indram ṛishabhasya XXI, 45.
 h. y. ushe indrasya dhenū XXVIII, 6.
 h. y. ojo na vīryaṁ sabo XXVIII, 5.
 h. y. duro diçaḥ XXI, 34.
 h. y. daivyā hotārā XXI, 36. XXVIII, 7.
 h. y. barhir ūṛṇamradās XXI, 33.
 h. y. barhishindram XXVIII, 4.
 h. y. vanaspatiṁ XXI, 39. XXVIII, 10.
 33.
 h. y. vanaspatim abhi hi XXI, 46.
 h. y. vyacasvatīḥ suprāyaṇās XXVIII,
 28.
 h. yaxan narāçaṇsam XXI, 31.

Berlin February 1852.

॥ श्रीम् ॥

श्रीगणेशाय नमः (1.) । प्रणम्य लक्ष्मीं नृहरिं गणेशं भाष्यं विलोक्यौवठ-
माधवीयं (2.) । यजुर्मनूनां विलिखामि चार्थं परोपकाराय निजेक्षणाय ॥ १ ॥ दूरा-
दसूयां निर्धूय कृपां कृत्वा ममोपरि विलोक्यो वेददीपोऽयं बुद्धिमाद्भिर्द्विजोत्तमः
॥ २ ॥ तत्रादौ वक्ष्यपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन्मनुष्यान्विचिन्त्य त-
त्कृपया चतुर्थी व्यस्य (3.) ऋग्यजुःसामाथर्ववेद्यांश्चतुरां वेदान्यैलवैशम्पायनजैमि-
निसुमन्तुभ्यः क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः । एवं परम्परया सहस्रशाखां वेदां
ज्ञातः । तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदम-
ध्यापयत् । तत्र दैवात्केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच
मदधीतं त्यजेति । स योगसामर्थ्यान्मूर्ती (4.) विद्यां विधायोद्ववाम । वान्तानि
यज्ञूषि गृह्णीतेति गुह्यक्ता अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यज्ञूष्यभक्षयन् ।
तानि यज्ञूषि बुद्धिमात्स्न्यात्कृत्तानि ज्ञातानि । ततो दुःखितां याज्ञवल्क्यः सूर्य-
माराध्यान्यानि शुक्लानि यज्ञूषि प्राप्तवान् । तानि च ज्ञावाल्गोधिषकाण्वमाध्य-
न्दिनादिभ्यः पंचदश शिष्येभ्यः पाठितवान् । तथा च श्रुतिः [वृहदारण्य० माध्य० ५.५.
३३] आदित्यानीमानि शुक्लानि यज्ञूषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्त इति ।
अस्यार्थः । आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि शुद्धानि । वाजस्यान्नस्य सनिर्दानं
यस्य स वाजसनेयस्तदपत्यं (5.) वाजसनेयस्तेन याज्ञवल्क्येन शिष्येभ्य आख्यायन्ते
कथ्यन्त इत्यर्थः । तत्र मध्यन्दिनेन महर्षिणा लब्धो यजुर्वेदशाखाविशेषो माध्य-
न्दिनः यद्यपि याज्ञवल्क्येन बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टः तथापीश्वरकृपया मध्यन्दि-
नसम्बन्धितया लोके प्राख्यायते । तं माध्यन्दिनं (6.) वेदं येऽधीयन्ते विदन्ति वा
शिष्यपरम्परया वर्तमानास्तेऽपि माध्यन्दिना उच्यन्ते ॥

अत एव स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति [शं ब्र° ११. ५. ६. ७.] स्वशाखाध्ययनं वि-
हितं तच्चाध्ययनं प्रतिमन्त्रमृषिहृन्दोदेवताविनियोगार्थज्ञानपूर्वकं विधेयमन्यथा दो-
षश्रवणात् । एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुव्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य
ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवत्यथान्तराश्वगतं वापयते स्याणुं वर्हति प्रमीयते वा
पापीयान्भवतीति कात्यायनोक्तिः [अनुक्रम° १. १.] । ऋग्यादिज्ञाने फलश्रवणाच्च । अथ
विज्ञापितानि योऽधीते तस्य वीर्यवदय योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति जपित्वा
हुवेष्ट्वा तत्फलेन युज्यत इत्युक्तेश्च [अनु° १. १.] तस्माद्विदमन्त्राणामृग्यादिज्ञानमर्थ-
ज्ञानं चावश्यकमन्यथा वैकल्यात् । तत्र (७.) यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचिद्यजुषि का-
श्चन ऋचः । तत्र ऋचां नियताक्षरपादावसानानामावश्यकं (८.) हृन्दः कात्यायने-
नोक्तम् । यजुषां षडुत्तरशताक्षरावसानानामिकाक्षरादीनां पिङ्गलेन द्वैत्येकमित्या-
दिनोक्तं हृन्दो बोध्यम् । तदधिकानां तु होता यज्जद्वनस्पतिमभि ह्रीत्यादीनां
[अध्या° २१. ४६.] नास्ति हृन्दःकल्पना ॥

तत्राद्याध्याये द्वितीयाध्यायाष्टाविंशतिकण्डिकाश्चेति दर्शपूर्णमासमन्त्राः । तेषां
परमेष्ठी प्राजापत्य ऋषिर्देवा वा प्राजापत्याः । द्वितीयाध्यायात्यकण्डिकाषट्कं पि-
तृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः ॥ आग्रेऽध्याये सर्वाणि यजुषि एका पुरा क्रूरस्ये-
ति [१. २८.] ऋक् । यजुषां पिङ्गलोक्तं हृन्दो बोध्यं (९.) विस्तरभयान्नोच्यते । ऋ-
चां तु हृन्दांसि व्यक्तान्येवेति (१०.) । तत्राद्यायां कण्डिकायां पञ्च मन्त्राः । द्वौ
त्र्यक्षरौ । तृतीयश्चतुरक्षरः । चतुर्थो द्विषष्टक्षरः । पञ्चमो नवाक्षरः ॥

तत्र प्रकृतिवादादौ दर्शपूर्णमासमन्त्राः । यत्र कृत्स्नाङ्गानामुपदेशः क्रियते सा
प्रकृतिः । यत्र विशेषाङ्गमात्रमुपदिश्यतेऽङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते सा विकृ-
तिः । तत्र प्रकृतिस्त्रिविधा । अग्निहोत्रमिष्टिः सोमश्चेति । तत्र यद्यपि कृताधान-
स्यैव दर्शपूर्णमासयोरधिकारादादौ अग्न्याधानमन्त्रा वक्तुमुचितास्तथाप्याधाने पव-
मानेष्टयो विधेयास्ता अन्तराधानस्यैवासिद्धेः । पवमानेष्टीनां च दर्शपूर्णमासवि-
कृतिवात्सोमेऽपि दीक्षणीयाप्रायणीयादिषु दर्शपूर्णमाससापेक्षत्वादादौ दर्शपूर्ण-
मासमन्त्राः पठितुं युक्ताः । ते च इषेत्वादयः ॥

1. a. इषेत्वा । b. ऊर्जेत्वा । c. वायव स्थ । d. देवो वः सविता प्रार्थ-

यतु श्रेष्ठतमाय कर्मणऽग्राप्यायधमय्या इन्द्राय भागं प्रजावतीरनमीवा अ-
यक्ष्मा मा वं स्तेन ईशत माघशऽसौ ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वीः ।

c. यज्ञमानस्य पशून्पाहि ॥ १ ॥

तत्रेपे वेति द्विपदस्यक्षरो मन्त्रः तत्र दैव्यनुदुर्हन्दः । शाखा देवता । पलाशशा-
खाहिदने विनियोगः । शाखादीनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनीनां देवतानां सत्त्वा-
देवतात्वं । अभिमानिव्यपदेशस्त्विति व्याससूत्रोक्तेः । मृद्वत्रवीदापोऽवृवन्निति श्रु-
तेश्च । तस्माद्शाखापयःसुक्पूर्वादीनामपि देवतात्वम् । तत्र प्रतिपदि (11.)
दर्शयागं चिकीर्षुरमावास्यायां प्रातरग्निहोत्रं कृत्वा दर्शयागार्थं ममग्निं वर्च इति
[कात्या° २. १. ३.] मन्त्रेणाग्निषु समिदाधानत्रूपमन्वाधानं (12.) कृत्वा वत्सापाकरणं
कुर्यात् ॥ दर्शयागे त्रीणि कृवींषि सन्ति । अग्नियोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्यैन्द्रं पय
इति तत्र प्रतिपदि दधि होतुं दधो निष्यत्यै रात्रावामावास्यायां गावो दोग्धव्याः ।
तदोहूनार्थं प्रातर्लौकिकदोहृतादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह चरन्तो वत्साः स्वमातृभ्यः
पलाशशाखयापाकरणीयाः । तदर्थं पलाशशाखाहिदनम् । गायत्र्या पक्षित्रूपं वि-
धाय यदा दिवः सोमवह्न्याकृता तदा तत्पत्रं (13.) भूमावुतं ततः पलाशोऽभव-
दिति श्रुत्या [श° ब्रा° १. ७. १. १: ८. २. १०.] पलाशस्य प्राशस्त्यं ब्रह्मत्वं चोक्तं
तस्मात्पलाशशाखाहिदनम् ॥

अथ मन्त्रार्थः क्रियापदाध्याहारेण । हे शाखे इषे वृथै वा त्वां हिनन्नि ।
इष्यते वाञ्छ्यते सर्वैर्व्रीह्यादिधान्यनिष्यत्ये सा इह । श्रुत्या वृष्टिर्व्याख्याता ।
कर्मणि क्तिप् । वृथै तदाह यदाक्षेपे वेति श्रुतेः [१. ७. १. २.] । पर्णशाखां हिन-
न्ति शामीलीं वेषे वेत्यूर्जे वेति वा हिनन्तीति वोभयोः साकांक्षत्वात्संनमयामीति
वोत्तरऽइति कात्यायनोक्तेः [कात्या° ४. २. १-३.] हिनन्तीति क्रियापदमध्याहृतव्यम् ।
कात्यायनसूत्रस्यायमर्थः । पलाशशाखा शमीशाखा वात्र विकल्पिता । तच्छेदने
इषे वूर्जे वेति द्वौ मन्त्रौ विकल्पितौ । तयोः क्रियापदाकांक्षत्वादर्थवबोधाय
(14.) हिनन्तीति पदमध्याहृतव्यमित्येकः पक्षः । इषे वेति हिनन्तीति मन्त्रः । ऊर्जे
वेति संनमनार्थः । संनमनमृजूकरणं । शाखामलधूल्याद्यपनयन(15.)ऽइदं पक्षा-

त्रमित्यर्थः । उर्जं वा । शाखैव देवता । हे शाखे त्वां संन्नमयामि ऋजूकरोमि ।
 किमर्थमूर्जे । उर्जं बलप्राणनयोः । उर्जति सर्वान्मनुष्यपश्यादीन्बलयति पानादिना
 दृढशरीरान्करोति । यद्वा प्राणयति प्रकर्षेण चेद्वयतीति व्युत्पत्तिद्वयेन वृद्धिगतो
 ब्रह्मात्मको रस उर्कश्चिद्विनोच्यते । तस्मै रसाय वामनुमार्जिम् । यो वृष्टाद्वर्षसो
 ज्ञायते तस्मै तदाहेति श्रुतिः [१. ७. १. २.] । एतन्मन्त्रद्वयपाठेनाध्वर्युरिष्यमाणमन्नं
 बलकरमाज्यक्षीरादिरसं च यजमाने संपादयत्येव । इषे त्वोर्जे त्वेत्याक्षेपमेवोर्जं य-
 जमानं दधातीति तित्तिरिवचनात् ॥ कात्या° [४. २. ७.] मातृभिर्वत्सांस्तसृज्य वत्सः
 शाखयोपस्पृशति वायव स्थिति । वायुर्देवता । वा गतिगन्धनयोः । वान्ति गृह्णति
 वायवः गन्तारः । हे वत्साः यूयं वायवः स्थ मातृभ्यः सकाशादन्यत्र गन्तारो भव-
 त । मातृभिः सहगमने सति सायं दोहो न लभ्यत इत्यभिप्रायः । यद्वा वायुसा-
 दृश्याद्वत्सानां वायुत्वम् । यथा वायुः पादप्रक्षालननिष्ठीवनादिभिरुपहृतां भूमिं
 शोषयित्वा पुनाति एवं वत्सा अथनुलेपनहेतुभूतगोमयादिदानेन भूमिं पुनन्ति
 तस्माद्वायुसादृश्यम् । अथ वा नृणां यथा स्वनिवासाय गृहनिर्माणसामर्थ्यमस्ति
 एवं पशूनां तदभावान्निरावरणेऽन्तरिक्षे संचरणादन्तरिक्षमेव पशूनां देवता ।
 तस्यान्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः स च वायुः स्वावयवानिव पशून्पालयतीति पशू-
 नां वायुवृष्यत्वं । तथा पालनाय पशून्वायवे समर्पयितुं वायुवृष्यत्वमायाज्य वायव
 स्थिति मन्त्रः प्रवर्तते । तदुक्तं तित्तिरिणा । वायव स्थित्याह वायुर्वाऽन्तरिक्ष-
 स्याध्यन्नोऽन्तरिक्षदेवत्याः खलु पशवो वायवऽएवैतान्यरिददातीति । यद्वा तृण-
 भक्षणायाहनि तत्र तत्रारण्ये चरित्वा सायंकाले वायुवेगेन यजमानगृहे समागम-
 नाय पशून्प्रवर्तयितुं वायुवृष्यत्वमुच्यते ॥ का° [४. २. १. १०.] देवो व इति मातृणा-
 मेकां व्याकृत्यैन्द्रं भवति माहेन्द्रं वेति । अस्यार्थः । पूर्वसूत्राद्वाखयोपस्पृशतीति
 पदद्वयमनुवर्तते । वत्सानां मातरो या गावः सन्ति तासां मध्ये एकां गां व्याकृत्य
 पृथक्कृत्य देवो व इति मन्त्रेण शाखयोपस्पृशत् । तथा सति गोसंबन्धिदधिवृषं
 हविरैन्द्रं माहेन्द्रं वा भवतीति ॥ देवां व इति मन्त्रस्यैन्द्रो देवता । पू प्रेरणे ।
 सुवति स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति सविता । देवः द्योतमानः परमेश्वरः हे गावां
 वो युष्मान्प्रार्पयतु प्रभूततृणोपेतं वनं गमयतु । किमर्थं अष्टतमाय कर्मणे । चत्-

विधं कर्म, अप्रशस्तं प्रशस्तं श्रेष्ठं श्रेष्ठतमं चेति । लोकविरुद्धं बध्वन्धचौर्यादि-
 कमप्रशस्तम् ॥ १ ॥ लोकैः श्लाघनीयं बन्धुवर्गपोषणादिकं (16.) प्रशस्तम् ॥ २ ॥
 स्मृत्युक्तं वापीकृपतडागादिकं श्रेष्ठम् ॥ ३ ॥ वेदोक्तं यज्ञद्रूपं श्रेष्ठतममिति तल्लक्षणं
 ॥ ४ ॥ यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्मेति श्रुतेः [१.७.१.५.] । हे अघ्याः गावः गोबधस्या-
 पपातकृत्प्रवादन्तुमयोग्या अघ्या इत्युच्यन्ते । तथाविधा यूयमिन्द्राय भागमिन्द्रमु-
 दिष्य संपादयिष्यमाणद्विर्हेतुद्रूपं (17.) क्षीरमाप्यायधं समन्ताद्वर्धयधम् । सर्वास्व-
 पि गोषु क्षीरं कुरुत । ओष्यायी वृद्धौ [धा० १४.१७.] । वो युष्मानपकर्तुं स्तेन-
 श्रौरो मा ईशत ईश्वरः समर्थो मा भूत् । अधशंसः अधेन पापेन तीव्रिण (18.)
 भक्षणादिना शंसो घातको (19.) व्याघ्रादिरपि मा ईशत वो हिसको मा भूत् ।
 कीदृशीर्युष्मान् । प्रजावतोः वक्ष्यत्याः । अनमीवाः अमीवा व्याधिः स नास्ति
 यासां ता अनमीवाः कृमिदुष्टवादिस्वल्लरोगरहिताः । अयक्ष्माः यक्ष्मा रोगराजः
 प्रवल्लरोगरहिताः । किं च यूयं गोपतौ गवां युष्माकं पत्यावस्मिन्यज्ञमाने ध्रुवाः
 शाश्वतिकीः वक्षीर्विद्वविधाः स्यात भवत ॥ का० [४.२.११.] यज्ञमानस्यपशूनि-
 त्यग्रागारस्यान्यतरस्य पुरस्ताद्वाखामुपगूहतीति । हे पलाशशाखे त्वमुन्नतप्रदेशे
 स्थित्वा प्रतीक्षमाणा सती यज्ञमानस्य पशूनरण्ये संचरतश्चोरव्याघ्रादिभयात्पादि-
 रन्त । शाखया रक्षिता गावो निरुपद्रवाः सत्यः सायं पुनरागच्छन्तीत्याशयः । य-
 द्यप्यचेतना शाखा तथापि तदभिमानिनीं देवतामुद्दिश्यैवमुक्तं । यथा शास्त्रज्ञा
 अचेतनेऽपि शालग्रामे शास्त्रदृष्ट्या विष्णुसंनिधिमभिप्रेत्य विष्णुं संबोध्य पांडुशं-
 चारान्विदधतऽइत्युक्तं प्राक् ॥

अथ व्याकरणाप्रक्रिया (20.) ॥ इषे ॥ इषेरिहार्थस्य कर्मणि व्वाप् । किच्चाट्ट-
 पधागुणाभावः । तस्माच्चतुर्थेकवचनं । इषशब्दगत इकारो धातुस्वरिण प्रातिपदि-
 कस्वरिण चोदात्तः । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविक्रमानत्वात् [पा० क० ६.१.२२३ परि० १.] ।
 चतुर्थेकवचनस्य प्रत्ययत्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अनुदात्तौ सुप्तिताविति [पा० ३.१.
 ४.] तदपवादेनानुदात्तत्वे प्राप्तेऽपि साविकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरित्युदात्तत्वम् [पा०
 ६.१.१६८.] । तस्मिन्सत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमिति कारोऽनुदात्तः [पा० ६.१.१५८.] ।
 यद्यथेकशब्देन द्वयोरुदात्तयोरन्यतरो यः कोऽपि वक्तुं शक्यते तथापि सति शि-

दस्वरां बलीयानिति (21.) न्यायेन [पा° क° ६. १. १५८. वा° १] विभक्तिगत उ-
दात्त एव प्रचलः । तथा सत्यनुदात्तादिकमुदात्तानामिदं पदं संपन्नम् ॥ वा ॥ युषिर्भ-
जनार्थस्य युष्यसिभ्यां मदिगिति [उ° १. १३७.] मदिकप्रत्ययान्तस्य युष्मद्भ्यस्य द्वि-
तीयायां वेति द्वयं । तस्य प्रातिपदिकस्वरेण यद्यनुदात्तः प्रातस्तथाप्यनुदात्तं सर्व-
मप्रादादावित्यस्य सूत्रस्यानुवृत्तौ सत्यां [पा° ट. १. १८.] तामौ द्वितीयाया इति [पा°
ट. १. २३.] वादेशविधानादयं शब्दोऽनुदात्तः ॥ ऊर्ज ॥ ऊर्ज बलप्राणनयोस्मा-
न्त्वाप् । ऊर्जति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यूर्क् अन्नमूर्गित्यन्ननामोर्जयतीति
सत इति यास्कः [निरु° १. २७.] (22.) । स्वर इषेवत् (23.) । संहितायां उदा-
त्तादनुदात्तस्य स्वरित इति [पा° ट. ४. ६६.] वाशब्दस्य स्वरितत्वम् । मन्त्रद्वयस्य
संहितायामूर्ज्ज् इत्युकारस्य स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति [पा° १. २. ३१.] प्रच-
याभिधायमेकश्रुतौ प्राप्तायां तदपवाद्वेनोदात्तस्वरितपरस्य संनतर इत्यत्यन्तनी-
चोऽनुदात्तो भवति [पा° १. २. ४०.] ॥ अग्रिमस्य वाशब्दस्य स्वरितत्वम् ॥ एव-
मुत्तरपदेषु संहितास्वरा ऊहनीयाः ॥ वायवः ॥ वातिर्गत्यर्थात् कृवायाजिमिस्व-
दिसाध्यश्रूभ्य उणित्युण् [उ° १. १.] । सति शिष्टप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो वायुशब्दः ।
जसः सुत्वादनुदात्तत्वम् । जसि चेति [पा° ७. ३. १०१.] गुणोऽवादेशे च स्थानिऽन्तर-
तम इति [पा° १. १. ५०.] परिभाषया उदात्तोऽएव ज्ञाति वायव इति मध्योदात्तं प-
दम् । जसः स्वरितत्वं पूर्ववत् ॥ स्य ॥ अस्तेर्लटि शपो लुकि अमोरल्लोप इत्य-
कारलोपः [पा° ६. ४. १११.] । तिङुतिङ इति [पा° ट. १. २८.] निघातः ॥ देवः ॥
प्रचादित्वाद्च् [पा° ३. १. १३४.] । चित इत्यन्तोदात्तः [पा° ६. १. १६३.] ॥ वः ॥ व-
हुवचनस्य वस्त्रसावित्यनुदात्तो वसादेशः [पा° ट. १. २१.] ॥ सविता ॥ षू प्रेरणे ।
एवुल्लृचाविति तृच् [पा° ३. १. १३३.] । इडागमः । चित्वादन्तोदात्तः ॥ प्र ॥ उप-
सर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तः [फि° ४. १२.] ॥ अर्पयतु ॥ ऋ गतौ । हेतुमति चेति
णिच् [पा° ३. १. २६.] । अर्तिङ्ग्रीब्लिरीङ्ग्रीप्तिङ्माध्यातां पुङ्गाविति [पा° ७. ३. ३६.]
पुक् । पुगतेति [पा° ७. ३. ८६.] गुणः । निघातश्च ॥ श्रेष्ठतमाय ॥ प्रशस्यशब्दादति-
शयने तमविठनावितीठन् [पा° ५. ३. ५५.] । प्रशस्यस्य अ [पा° ५. ३. ६०.] इति आदे-
शः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् [पा° ६. १. ११७.] । ततः पुनस्तमप् तस्य पिच्चा-

दनुदात्तत्वम् । स्वरितप्रचयाः पूर्ववत् ॥ कर्मणे ॥ करोतेर्मनिन् निच्चादाद्युदात्तः ॥ आ ॥
 उदात्तः (24.) ॥ व्यायधम् ॥ ओप्यायी वृद्धौ ॥ हेतुमति च [पा° ३. १. २६.] (25.) । तस्य
 ह्रन्द्स्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् [पा° ३. ४. ११७.] णेरनिष्ठीति णिल्लोपः [६. ४. ५१.] ।
 निघातः ॥ अघ्याः ॥ अघ्या अकृतव्या भवत्यघघ्रीति वेति यास्कः [निरु° ११. ४३.] ।
 अघे नञि (26.) वोपपदे कृतेरघ्यादयश्चेति [उ° ४. ११३.] यगन्तो निपातः । संयुद्धि-
 वादामंत्रितस्य चेति [पा° ६. १. ११८.] आष्टमिको निघातः ॥ इन्द्राय ॥ इदि परमैश्वर्ये
 इन्धी दीप्तौ वा । इन्दति इध्यते वा तेजोभिरितीन्द्रः । ऋग्निन्देत्यादिना [उ° २. २१.]
 रन्प्रत्ययान्तो निपातः । निच्चादाद्युदात्तः । स्वरितप्रचयौ च ॥ भागं ॥ भन्न भाग-
 सेवनयोः । अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति घञ् [पा° ३. ३. ११.] । जिच्चादाद्यु-
 दात्ते प्राप्ति कर्षावतो घञोऽन्त उदात्त इत्यन्तोदात्तत्वम् [पा° ६. १. १११.] । तस्यामि
 पूर्व इत्यमा [पा° ६. १. १०७.] सदैकादिश एकदिश (27.) उदात्तेनोदात्त इत्युदात्त एव
 [पा° ८. २. ५.] ॥ प्रजावतीः ॥ उपसर्गे च संज्ञायामिति [पा° ३. २. ११.] जनेऽप्रत्ययः ।
 ततश्चाप् । तेन सदैकादिशोऽप्युदात्तान्तः प्रजाशब्दः । तस्मात्तदस्यास्त्यस्मिन्निति म-
 तुप् [पा° ५. २. १४.] माटुपधायाश्च मतोर्वीज्यवादिभ्य [पा° ८. २. १.] इति मस्य वः ।
 उगितश्चेति डीप् [पा° ४. १. ६.] । मत्तुपूडीपोरनुदात्तत्वात्प्रजाशब्दस्वर एव । वा
 ह्रन्द्सीति [पा° ६. १. १०६.] पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ अनमीवाः ॥ अम रोगे । अम-
 रीव इति ईवप्रत्ययः । यद्वा शेवायक्काजिक्कायीवाध्वामीवा [उ° १. १५३.] इत्यमेवन्प्र-
 त्ययान्तो निपातः । तस्य नञा बहुव्रीहौ [पा° २. २. ६.] समासस्य चेत्यन्तोदात्त
 प्राप्ते [पा° ६. १. २२३: २. १६२.] । तदपवादिन बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति [पा°
 ६. २. १.] पूर्वपदप्रकृतिस्वरवे प्राप्ते तदपवादिन नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् [पा° ६. २.
 १७२.] ॥ अयद्ध्माः ॥ तद्वत्स्वरः ॥ मा ॥ निपाता आद्युदात्ताः ॥ स्तेनः ॥ स्तेन चौर्ये
 स्तेनयति चोरयतीति स्तेनः । पचाय्यच् । चिच्चादन्तोदात्तः ॥ ईशत ॥ ईश ऐ-
 श्वर्ये । ह्रन्द्सि लुङ्ङिङ्ग इति लङ् [पा° ३. ४. ६.] । व्यत्ययो बहुलमिति [पा° ३.
 १. ८५.] बहुवचनं न माञ्जोग इत्युभावः [पा° ६. ४. ७४.] । निघातश्च ॥ अघशं-
 सः ॥ अघ पापकर्णे । पचाय्यजन्तोऽघशब्दोऽन्तोदात्तः । अघं शंसतीहृतीत्यघशं-
 सः । शसि इहायाम् । अच् । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना [पा° ६. २. २.] पूर्वपदप्रकृ-

तिस्वरत्वम् ॥ ध्रुवाः ॥ ध्रुव स्थैर्ये । इगुपधज्ञाप्रोक्तिः क इति कः (28.) [पा° १.१३५.] । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो ध्रुवशब्दः ॥ अस्मिन् ॥ इणो दमुगिति एतेर्द-
मुक् । अन्तोदात्त इदंशब्दः तस्मात् उरस्मिन् । तस्य ऊडिदंपदाद्यप्युच्चैर्गुभ्य [पा°
६.१.१७१.] इत्युदात्तत्वम् ॥ गोपतौ ॥ गमर्तोरिति [उ° २.६६.] गोशब्दः प्रत्यय-
स्वरेणोदात्तः । गवां पतिरिति तत्पुरुषे (29.) पत्यवैश्वर्यञ्इति पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् [पा° ६.२.१८.] ॥ स्यात् ॥ अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् तस्यस्थमिपां* (30.) [पा°
३.४.१०१.] । यासुट् सलोपाञ्छोपश्च (31.) । तिङुतिङः ॥ वक्षीः ॥ वक्षुशब्दात्
वांतां गुणवचनादिति [पा° ४.१.४४.] डीप् । वा हन्द्सीति [६.१.१०६.] जसः
पूर्वसवर्णत्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ यजमानस्य ॥ पृञ्जोः शानन्निति [पा°
३.२.१२८.] यजतिः शानन् । निच्वादाद्युदात्तः ॥ पशून् ॥ पश्यन्ति गन्धेनेति पश-
वः । अर्जिदृशिकमीत्यादिना [उ° १.२७.] दृशेः कुप्रत्ययः पशदिशश्च । प्रत्ययस्वर-
णान्तोदात्तः ॥ पाहि ॥ पा रक्षणे । लोट् । तिङुतिङः ॥ एवमग्रे पदस्वरप्रक्रि-
योद्धनीया विस्तरभयान्नोच्यते ॥ १ ॥

II. a. वसोः पवित्रमसि । b. ग्यौरसि पृथिव्यसि । c. मातरिश्चनं धर्मोऽसि
विश्वथा असि, परमेण धाम्ना दृढस्व मा क्ष्मा ते यज्ञपतिर्होषति ॥ २ ॥

का° [४.२.१५.१६.] वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशो त्रिवृद्धति ॥
वासयति वृद्धादिद्वारा स्थापयति विश्वमिति वसुर्यज्ञः । यज्ञो वै वसुर्यज्ञस्य पवि-
त्रमसीति श्रुतेः [१.७.१.१.] । यज्ञशब्देन तदीयहविर्द्रव्यरूपं क्षीरं लक्ष्यते ।
हे दर्भमय पवित्र वसोः इन्द्रदेवताया निवासहेतोः पयसः शोधकं पवित्रं तम-
सि । अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्णशाखायां बध्नीयात् । द्वौ कुशौ कुशत्रयं वा
पवित्रमुच्यते ॥ का° [४.२.११.] ग्यौरसीति स्थाल्यादानमिति ॥ यस्यां स्थाल्यां
क्षीरं प्रक्षेप्तव्यं तद्वह्णार्थोऽयंमन्त्रः । हे स्थालि मृज्जलाभ्यां निष्पन्ना त्वं ग्यौर-
सि । जलहेतुवृष्टिप्रदयुलोकत्रपासि । युसंबन्धात्तद्रूपत्वमस्यामुपचर्यते । तथा पृ-
थिव्यसि । पृथिव्याः सकाशादुद्धृतया (32.) मृदा निष्पन्नत्वात्पृथिवोन्नपत्वम् ॥ का°
[४.२.२०.] मातरिश्चन इत्यधिश्रयतीति । गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गारान्निरुक्ष्य तेषूखा-

मधिश्नयति । हे उखे त्वं वायोर्धर्मः दीपकाञ्त्तरिक्षलोकागंस । मातर्यन्तरिक्षे श्व-
सिति निश्वासवच्चैष्टां करोतीति मातरिश्वा वायुः ॥ धर्मः ॥ घृ क्षरणदीप्त्योः ।
धर्मी दीपकः । संचारस्थानप्रदानेन वायोर्दीपिकाग्निव्यञ्जकोऽन्तरिक्षलोकः । हे
स्थालि तवोदरेऽप्यन्तरिक्षत्रयस्यावकाशस्य वायुसंचारस्य सद्भावाच्चमपि वायोर्ध-
र्मत्रयासि ॥ द्यौरसि पृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकद्वयत्रयमुखाया उक्तम् । अत्र
मातरिश्वनो धर्मीऽसीत्यन्तरिक्षलोकत्रयमुच्यते । तस्मादपां त्रयाणां लोकानां
धारणात् विश्वधा असि । विश्वं दधातीति विश्वधाः । विश्वधारणसमर्थसि लोक-
त्रयत्रयत्वात् । किं च । परमेण धाम्ना उत्तमेन ब्रह्मक्षीरधारणसामर्थ्यवृत्तपण तेजसा
हे उखे त्वं दृहस्व दृढा भव तन्निष्ठस्य क्षीरस्य गलनं वारयितुम् । अन्यथा भ-
ग्रायास्तव ह्रिद्रेण क्षीरं गलेत् । दृहि वृद्धि वृद्धाविति । धा° १७. ८४.] धातुर्वच-
पि वृद्धयस्तथापि दार्ये सति भङ्गाभावेन चिरमवस्थानादार्थ्यं नाम कालवृद्धिरेव
भवति । किं च हे उखे मा क्हाः कुटिला मा भव । कृ कौटिल्ये । यगुखा कु-
टिला भवेत्तदानीमवाङ्मुखायां (33.) सत्यां तत्स्थं क्षीरं गलेत् । अतः क्षीरधा-
रणाय दार्यमकौटिल्यं चार्थ्यते । किं च । ते यज्ञपतिस्वत्सम्बन्धी यज्ञमानो मा
क्हापति कुटिलो मा भूत् । तन्निष्ठक्षीरस्कन्दनेनानुष्ठानविघ्न एव यज्ञमानस्य कौ-
टिल्यं तच्च तदीयेन दार्येन कौटिल्याभावेन च न भविष्यतीति प्रार्थ्यते ॥२॥

a. वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् । b. देव-
स्या सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुधा । c. कामधुन्नः ॥३॥

का° [४.२.२१.] वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वेति । अस्यामुखा-
यां स्थापनीयस्य पवित्रस्य प्रागग्रत्वं सामान्यतः प्राप्तमिति सिद्धवत्कृत्योदगग्रत्वं
(34.) विकल्प्यते ॥ हे शाखापवित्र वसोरिन्द्रदेवतानिवासहेतोः प्रयसः शोधकं
पवित्रं त्वमसि । पवित्रेण व्यवधाने सति क्षीरेण सह स्थाल्यां पततां तृणपर्णा-
दीनां प्रतिबध्यमानत्वात्पवित्रस्य क्षीरशोधकत्वम् । किंभूतं पवित्रम् । शतधारम् ।
शतसंख्या धारा यस्मिन् । तथा सहस्रधारम् । सूक्ष्मैः पवित्रहिदैः स्थाल्यां पत-
तीनां क्षीरधारणां शतसहस्रसंख्याकानां सद्भावाद्दोदकत्वमाहर्तुम् । वसोः पवि-

त्रमिति द्विरुक्तिः । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते [निरु° १०.४२.] ॥ का° [४.२.२३.]
 देवस्त्वित्यासिच्यमानि उपतीति । पयो देवता । दोहनादूर्ध्वं स्थात्यां सिच्यमानं हे
 क्षीरं सविता प्रेरको देवः पूर्वोक्तरीत्या शतधारेण वसोः पवित्रेण वा त्वां पुनातु
 शोधयतु । सुब्रूति पवित्रविशेषणं सुदु पुनातीति सुपु तेन सुब्रू । का° कामधुन्न
 इति प्रश्न इति [४.२.२४.] एकस्यां गवि दुग्धायां दोग्धारं प्रत्यध्वर्युः पृहेत् । हे
 दोग्धः विद्यमानानां गवां मध्ये कामधुन्नः दुग्धवानसि ॥३॥

a. सा विश्वायुः । b. सा विश्वकर्मा । c. सा विश्वधायाः । d. इन्द्रस्य
 वा भागः सोमनातनश्चि । e. विलो कृत्यच्छरेत् ॥४॥

का° [४.२.२५.] प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याहेति ॥ पूर्वोक्ताप्रश्नस्योत्तरे अमूं गामि-
 ति दोग्धा प्रोक्ते सति सा विश्वायुरिति मन्त्रेण दोग्धारं प्रत्यध्वर्युर्ब्रूयात् । या गौ-
 स्त्वया दुग्धा मया च पृष्टा सा विश्वायुः शब्देनाभिधेया । विश्वमायुर्यस्याः सा वि-
 श्वायुः यजमानस्य सम्पूर्णमायुः प्रयहतीत्यर्थः ॥ का° [४.२.२६.] एवमितरे उत्तरा-
 भ्यामिति । यथा प्रथमा गौः पृष्टा एवमितरे द्वितीयतृतीये गावौ तदोहनादूर्ध्वं
 कामधुन्न इति मन्त्रेण प्रष्टव्ये । दोग्धा तूत्तरं मूमिति प्रोक्ते सा विश्वकर्मा सा
 विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेण तयोराशिपं ब्रूयात् । या द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा
 सा विश्वकर्मा या तृतीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वधायाः । दुधाज् धारणापोषण-
 योः । विश्वान्सर्वान्देवान्दधाति क्षीरदध्यादिरुर्विर्दनेन पुनातीति विश्वधायाः ।
 असुन्प्रत्ययो णिच्च । णिच्चादातो युक्किण्कृतोरिति [पा° ७.३.३३.] युक् । यद्वा ।
 धेद् पाने । विश्वानिन्द्रादिदेवान्क्षीरादिरुर्विर्दयं धापयति पाययतीति विश्वधायाः ॥
 का° [४.२.३३.] उद्वास्यातनक्ति प्राग्धुतशेषेणेन्द्रस्य वेति ॥ द्वायितं क्षीरमग्रेरुद्वास्य
 मन्दोष्णे (३५.) तत्र प्रातःकालीनहोमावशिष्टेन दध्ना दधिनिष्पत्तये आतञ्चनं
 कुर्यात् । हे क्षीरं इन्द्रस्य भागं त्वां सोमेन सोमवल्लीरसेनातनश्चि । दध्यर्थं क-
 ठिनीकरोमि । तञ्चतिः कठिनीकरणार्थः । यद्यप्यत्रातञ्चनहेतुर्दधिशेषस्तथापि भा-
 वनया तस्य सोमत्वं संपद्यते । यथा कश्चित्पुमान्वन्धुत्वेन भावितो बन्धुर्भवति प्रा-
 तिकूल्येन भावितः शत्रुश्च । तदुक्तं वसिष्ठेन । बन्धुत्वे भावितो बन्धुः परत्वे भा-

वितः परः । विषामृतदृशैवेह (36.) स्थितिर्भावनिबन्धिनीति ॥ भोज्यं वा विष-
वेन भावितं वान्तिं करोति अमृतत्वेन भावितं जीर्णं सदलहेतुर्भवति । तथात्र द-
धिष्यस्य (37.) भावनया सोमत्वम् ॥ का° [४.२.३४.] सोदकेनापिदधात्वमृन्मयेन
विश्लो हव्यमितीति ॥ हे विश्लो इदं हव्यं क्षीरं रक्ष । सर्वत्र सृष्टौ पालने सं-
हारे च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अभिमानिन्यो देवताः । अतो विष्णुं सम्बोध्य हवि-
षो रक्षा प्रार्थयते ॥४॥

III. a. अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तर्ह्येकेयं तन्मे राध्यताम् । b. इदमहम-
नृतात्सत्यमुपैमि ॥५॥

का° [२.१.११.] अपरेणाहवनीयं प्राङ्निष्ठन्नग्निमीक्षमाणोऽप्य उपस्पृश्य व्रत-
मुपैत्यग्ने व्रतपत इदमहमिति विवेति ॥ हे व्रतपते व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पते पा-
लक हे अग्ने वदनुज्ञया व्रतं चरिष्यामि कर्मानुष्ठास्यामि । तत् शक्यम् तत्कर्मा-
नुष्ठातुं शक्तो भूयासं । वत्प्रसादात् । तन्मे राध्यतां मदीयं तत्कर्म निर्विघ्नं सत्
फलपर्यन्तं सिध्यतु । शक्येराशीर्लिङ्गासुहृ । लिङ्गाशिष्यङ् [पा° ३.१.८६.] । अतो
येयः [पा° ७.२.८०.] गुणः शक्यम् । अग्निर्वै देवानां व्रतपतिरिति श्रुतिः [१.१.
१.२.] ॥ इदमहं ॥ अहं यजमानोऽस्मादनृतान्मनुष्यजन्मन उद्धृत्य सत्यं देवताश-
रीरं उपैमि प्राप्नोमि । सत्यमनुष्ठेयमानकर्मद्वयेण प्रत्यक्षमिति मन्वान इदमिति
विशिनष्टि । अनृतं मनुष्यजन्म शीघ्रविनाशित्वात् । यथा स्वप्नगजादयो बाधमा-
त्रेण शीघ्रं निवर्तमाना अनृता उच्यन्ते । सत्यं देवजन्म बहुकालस्थायित्वात् यथा
जागरणगजादयः । श्रुतिरपि [१.१.१.४.] । इदमहमनृतात्सत्यमुपैमीति तन्मनुष्ये-
भ्यो देवानुपावर्तत इति । यद्वा लोकप्रसिद्धे एव सत्यानृते ग्राह्ये । नानृतं वेदे-
दिति कर्मण्यनृतनिषेधात् । अनृतवदनादुद्धृत्याहमिदं सत्यवदनमुपैमि । अत इदं
सत्यवदनं कर्माङ्गत्वात्कर्मकाले पालनीयम् ॥५॥

a. कस्त्वा युनक्ति स वा युनक्ति कस्मै वा युनक्ति तस्मै वा युनक्ति ।

b. कर्मणि वां वेषाय वाम् ॥६॥

एवं व्रतमुपेत्य ब्रह्माणं वृत्रायां प्रणयनं कुर्यात् । का° [२.३.२.३.] ब्रह्मन्नपः प्रणेश्यामि यज्ञमान वाचं यक्षित्याह्वानुज्ञात उत्तरेणाह्वनीयऽ संप्रति निदधाति कस्त्या युनक्तीति ॥ अत्र मन्त्रं प्रयुज्जानोऽध्वर्युर्यज्ञारम्भकर्मण्यात्मनः कर्तृत्वमपनीय प्रजापतेर्यज्ञकर्तृत्वं प्रश्नोत्तरद्वयाभ्यां मन्त्रवाक्याभ्यां प्रतिपादयति । प्रणीतानामयां धारक हे पात्र त्वां कः पुरुषो युनक्ति आह्वनीयस्योत्तरभागे स्थापयतीति प्रश्नः । तद्वद्दः प्रसिद्धार्थवाची । सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धो यः प्रजापतिरस्ति स एव परमेश्वरः हे पात्र त्वां युनक्तीत्युत्तरं । पुनरपि कस्मै प्रयोजनाय त्वां युनक्तीति प्रश्नः तस्मै प्रजापतये तत्प्रीत्यर्थं त्वा युनक्तीत्युत्तरम् । सर्वकर्माणि परमेश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठेयानीति भगवद्गीतास्वर्जुनं प्रति भगवतोक्तम् । भ° गी° १८. ५६. । १. २७. इति च । ४. २४. नेतिच ॥ परिस्तीर्य द्वन्द्वशः पात्राण्यासाद्य शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चादत्ते । का° [२.३.१०.] कर्मणे वामिति शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादयेति (३४.) ॥ कर्मणे ॥ हे अग्निहोत्रहवणि हे शूर्प युवां कर्मार्थमहमादद इति शेषः । विषाय च । विष्णु व्याप्तौ । घञ् विषो व्याप्तिः । सूचितकर्मसु व्यात्यर्थं च वां युवामहमाददे । शकटेऽवस्थितानां त्रीक्षीणां हविरर्थं पृथक्करणं प्रोक्षणाथीदकधारणमित्यादयोऽग्निहोत्रहवणीव्यापाराः । त्रीक्षिर्निर्वापधारणमुल्लूखले त्रीक्षिप्रक्षेपः पुनरुद्धरणं चेत्यादयः शूर्पव्यापाराः ॥ ६ ॥

a. प्रत्युष्टऽ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः ।

b. निष्टतऽ रक्षो निष्टता अरातयः ।

c. उवृत्तारक्षमन्वाम ॥ ७ ॥

का° [२.३.११.] प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टतमिति वेति । रक्षः रक्षसज्जातिः । प्रत्युष्ट प्रत्येक दग्ध । उष दहं । अनेनाग्निहोत्रहवणीशूर्पयोः प्रतपनेनात्रस्थिता रक्षसा दग्धा इत्यर्थः । अरातयोऽपि प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दग्धाः । रा दाने । हविषो दक्षिणाया वा दानं रातिः । रातिः प्रतिबन्धका अरातयस्तेऽपि दग्धा अन्यथा (३५.) न यज्ञसाधनमित्यर्थः । शूर्पादौ निगूढं रक्षो निष्टतं निःशेषेण तप्तं संतप्तम् । तप संतापे । अरातयश्च निष्टताः । अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्पः ॥ का° गहृत्युर्वत्तरिक्षमि-

तीति । उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमवकाशमन्त्रेमि अनुसृत्य गह्वामि । गह्वतः पुरुषस्य पार्श्वयोरेव स्थितं रक्षोऽग्नेन मन्त्रेण निराक्रियते इत्याशयः ॥ ७ ॥

a. धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः ।

b. देवानामसि वज्रितमं सस्त्रितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवद्वृतमम् ॥ ८ ॥

का° [२.३.१२.१३.] अपणस्य पश्चादनस्तिष्ठत्समङ्गि धूरसीति धुरभिमर्शनमिति । अस्यायमर्थः अपणस्य पुरोडाशपाकहेतोर्गार्हपत्यस्य पश्चादनः शकटं व्रीहियुक्तं तिष्ठति । तच्च समङ्गि सम्यगङ्गानि यस्य तत् सर्वाङ्गोपेतं तस्य धुरं वल्लीवर्दवहनयोग्यं युगप्रदेशं धूरसीति मन्त्रेण स्पृशेदिति ॥ अथ मन्त्रार्थः । व्रीहिरूपरुविधिरकशकटसम्बन्धिनो युगस्य वल्लीवर्दवहनप्रदेशे कश्चिद्विंसकोऽग्निः शास्त्रदृष्टोऽस्ति तं प्रार्थयते । अग्निर्वाऽएष धुर्यस्तमेतदत्येषन्भवतीति श्रुतः [१.१.२.१०.] । हे वज्रे त्वं धूरसि द्विंसकोऽसि । तुर्वधिवीटुर्वधिवीं द्विंसार्थाः धुर्वतेः द्विप् । यतो धूरसि अतो धूर्वन्तं द्विंसन्तं पाप्मानं धूर्व विनाशय । किञ्च यो रक्षसादिर्यागविघ्नेनास्मान्धूर्वति द्विंसितुमुगुतास्तमपि धूर्व विनाशय यं च वयं धूर्वामस्तमपि धूर्व यमालस्यादिद्वयं वैरिणं वयमनुठातारो धूर्वामो द्विंसितुमुगुतास्तमपि धूर्व विनाशय । शकटस्थिताद्यतिक्रमणानिमित्तमपराधमपङ्कोतुमध्याधारभूता शकटस्य धूर्नेन मन्त्रेण स्पृश्यते ॥ का° [२.३.१४.] देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषामिति । शकटस्य दीर्घं काष्ठमीषा तदग्रस्य भूमिस्पर्शी मा भूदिति तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनं तस्य पश्चाद्वागे तामीषां स्पृशेत् । देवानामसि । हे शकट त्वं देवानां सम्बन्धि भवसि । किम्भूतं वज्रितमं वरु प्रापणे वरुतीति वज्रिः । अतिशयेन वज्रि वज्रितमम् । व्रीहिरूपस्य रुविषोऽतिशयेन प्रापकम् । तथा सस्त्रितमम् ज्ञा शौचे अतिशयेन शुद्धम् आदृगमित्यादिना [पा° ३.२.१७१.] किप्रत्ययः । यद्वा सै वेष्टने । दार्याय चर्मादिभिरतिशयेन वेष्टितम् । पप्रितमम् प्रा पूरणे व्रीहिभिरतिशयेन पूरितम् । जुष्टतमम् जुषी प्रीतिसेवनयोः । देवानामतिशयेन प्रियम् । देवद्वृतमम् द्वेज् स्पर्धायां शब्दे च देवानामतिशयेनाद्यात् व्रीहिपूर्णां शकटं दृष्ट्वा देवा आद्वृता इव शीघ्रमागच्छन्ति ॥ ८ ॥

अद्भुतमसि हविर्धानं दृष्ट्वेह मा ह्वामा ते यज्ञपतिर्ह्वीषीति । c. वि-
प्लुस्त्वा क्रमताम् । d. उरु वाताय । e. अप्रकृतं रक्षः । f. यक्षताम्प-
ञ्च ॥ १ ॥

अद्भुतमसि । कृ कौटिल्ये ताप्रत्ययः । द्रुक्षरेण्डसीति [पा० ७.२.३१.] नि-
द्रायां द्रु आदेशः । अद्भुतमकुटिलमसि । आराकणेऽपि भङ्गभीतिर्नास्तीत्यर्थः ।
हविर्धानम् उधाञ् धारणपोषणयोः । हविषो व्रीहिरूपस्य धारकं पोषकं भव-
सि । अतो दृष्ट्वेह मा ह्वामा ते यज्ञपतिर्ह्वीषीदिति पूर्ववद्याख्यम् ॥ का० [२.
३.१५.] विप्लुस्वेत्यारोहणमिति । हे शकट विप्लुर्यापको यज्ञः वा त्वां क्रमतां
प्रदिनाक्रम्यारोहतु नाहं समर्थ इति भावः ॥ का० [२.३.१६.] प्रेक्षत उरु वाता-
येति हविष्यामिति । हे शकट वाताय उरु भवति शेषः । तदन्तर्वर्तिव्रीहियु
वायुसंचाराय विस्तीर्णं भव । शकटस्य व्रीह्याणां तृणाद्याह्लादितवात्संकोचे वायु-
प्रवेशाभावादाह्लादनमपनीय यथा वायुः प्रविशति तथा संकोचं परित्यजत्यर्थः ।
वायुत्रप्राणप्रवेशाद्धविः सप्राणं क्रियते मन्त्रेण । किं च वायुप्रवेशरहितं सर्वं
वस्तु वरुणदेवत्यं भवति । वरुणश्च बन्धकारित्वाद्यज्ञनिरोधकस्तन्निवृत्त्यर्थमयं
(३७.) मन्त्रः । यद्वै किं च वातो (३८.) नाभिभवति तत्सर्वं वरुणदेवत्यमुरु वा-
तायत्याह्वारुणमेवैतत्करोतीति तित्तिरिवचनात् ॥ का० [२.३.११.१८.] अप्रकृ-
तमिति निरस्यत्यन्यदविद्यमानेऽभिमृशेदिति । व्रीह्योऽन्यतृणादि यदि तत्र भ-
वेत्तदनेन निरस्येतृणाद्यभावे व्रीह्येनाभिमृशेदिति (३९.) सूत्रार्थः । अयं मन्त्रार्थः ।
रक्षो यज्ञविधातकमपकृतं निराकृतं तृणादिकमेव रक्ष उच्यते ॥ का० [२.३.११.]
यक्षतामित्यालभत इति । पञ्चसंख्याका अङ्गुल्यो व्रीहिरूपं हविर्व्यहृतां नियह-
न्तु । अनेन पञ्चाङ्गुलियुक्तेन मुष्टिना व्रीहोन्मृहीयादित्यर्थ उक्तो भवति ॥ १ ॥

a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्गभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् ।

b. अग्रे जुष्टं गृह्णामि ।

c. अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ १० ॥

का° [२.३.२०-२२.] देवस्य त्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरो मुष्टीनेत्रमग्नीषोमीयं यथादेवतमन्यदिति । हे हविः सवितुः देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति तेन प्रेरितोऽहमग्ने जुष्टं प्रियं वा गृह्णामि । अग्नीषोमाभ्यां व्यासत्तदेवाभ्यां च जुष्टं वा गृह्णामि । काभ्यामश्विनोर्वाङ्मभ्यां पूजो हस्ताभ्यां च । अंसमणिवन्धयोर्मध्यभागो दीर्घदण्डाकारो वाङ्मः । पञ्चाङ्गुलियुक्तोऽग्रभागो हस्तः । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू । पूषा हि देवानां भागधुक् । अतो ग्रहणसाधनयोः स्ववाहोरश्विवाङ्मभावना कार्या । हस्तयोस्तु पूषहस्तभावनेति भावः । सर्वात्मकस्याग्नेर्हविस्तादृशं मनुष्येण कथं ग्रहीतुं शक्यमिति सवित्रानुज्ञातोऽश्विवाङ्मभ्यां पूजो हस्ताभ्यां गृह्णामीत्यर्थः । किं च सत्यं देवा अनृतं मनुष्या इति श्रुतेः [१.१.२.१७.] देवानां सत्यतृपत्यात्तदनुस्मृतिपूर्वकं हविर्यरुणं फलपर्यवसायित्वात्सत्यं भवति । देवतास्मृत्यभावे तु मनुष्याणामनृततृपत्यात्तत्कृतमनुष्ठानं निःफलत्वादनृतं भवतीति देवतास्मरणमित्यभिप्रायः । हविर्गृह्णन्तमध्वर्यू देवताः सेवन्ते मम नाम ग्रहीष्यतीति । अनामग्रहं हविषि गृहीति तासां मिथः कलहो भवेदिदं मदर्थं गृहीतमिति । तत्कलहनिवृत्त्यर्थमग्ने जुष्टमग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति देवतानिर्देशपूर्वकं हविर्यरुणमित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

a. भूताय वा नारातये । b. स्वरभिविद्येषम् ।

c. दृष्टकृतां दुर्गाः पृथिव्याम् ।

d. उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ।

e. पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्येऽग्ने हव्यर्क्षे ॥ ११ ॥

का° [२.३.२३.] भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनमिति । हे व्रीहिशेष शकटावस्थित भूताय भवनाय यागान्तराणां ब्राह्मणभोजनस्य च पुनरपि सद्भावाय वा संपरिशेषयामीति शेषः । न अरातये अदानाय शेषयामि ॥ का° [२.३.२४.] स्वरिति प्राडोक्तत इति । अहं स्वरभिविद्येषं यज्ञं पश्येयं यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्य इति श्रुतेः [१.१.२.२३.] यज्ञदिवसदेवसूर्याः स्वःशब्देनोच्यन्ते । स्वर्गहेतुवादपि स्वःशब्देन यज्ञः । एषा प्रकथने अभिविद्येषमभितो विशेषेण एषापयेयं पश्येयमित्यर्थः ।

अनेन मन्त्रेण प्राङ्मुखो यज्ञभूमिं वीक्षते ॥ का° [२.३.२५.] दृढकृतामित्यवरोक्षती-
ति । पृथिव्यां वर्तमाना दुर्गा गृक्षा दृढकृतां दृढा भवन्तु । अनेन मन्त्रेण शकटाद-
वरोक्षेत् । दुरो द्वावाण्यरोक्षतीति दुर्गा गृक्षाः । हविर्गृहीतोत्तरतोऽध्वर्योर्भरिण
गृक्षोभः सम्भाव्यते सोऽनेन मन्त्रेण वार्यते ॥ का° [२.३.२६.] गहृत्युर्वत्तरिक्ष-
मिति व्याख्यातम् ॥ का° [२.३.२७.] अणस्य पश्चात्सादयति पृथिव्यास्त्विति । हे
हविः पृथिव्या नामो मध्ये त्वां सादयामि स्थापयामि । तस्यैव व्याख्यानम् । अ-
दित्या उपस्य इति । (40. a.) उपस्येऽङ्के यथा सुतं वालं पुत्रं माता स्वाङ्के स्थाप-
यति । एवमिदं हविरदित्या उपस्ये भूम्या अङ्के सादयामि । हे अग्ने तव समीपं
स्थापितमिदं हव्यं त्वं रक्ष । सुतं पुत्रमिव वाधकेभ्यः (40.) पालय ॥ ११ ॥

IV. a. पवित्रं स्थो वैप्लव्यो ।

b. सवितुर्वः प्रसवऽउत्पुनाम्यहिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

c. देवीरापोऽअग्रगुवोऽअग्रपुवोऽअग्रऽश्ममन्त्र यज्ञं नयताग्रं यज्ञपतिं सु-
धातुं यज्ञपतिं देवयुवम् ॥ १२ ॥

का° [२.३.३२.] कुशो समावप्रशीर्णायावनतर्गर्भो कुशं हि नति पवित्रे स्थ
इति त्रीन्वेति । वैप्लवे इति प्राति व्यत्ययो बहुलमिति [पा° ३.१.८५.] स्त्रीत्वम् ।
हे पवित्रं शोधके कुशद्वयद्वये युवां वैप्लव यज्ञसम्बन्धिनी स्थः भवथः । यज्ञो वै
विष्णुर्यज्ञियं स्थ इति श्रुतेः [१.१.३.१.] ॥ का° [२.३.३३.] हविर्ग्रहणायामपः कृत्वा
ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इतीति । सवितुः प्रेरकस्य प्रसवे प्रेरणे सति हे आपो
वो युष्मानुत्पुनामि केन अहिद्रेण पवित्रेण हिद्रेहोनेन शोधकेन वायुद्वयेण ।
यो वा अयं पवत एषोऽहिद्रे पवित्रमिव श्रुतेः [१.१.३.६.] । सूर्यस्य रश्मिभिः
शुद्धिकेतुभिरुत्पुनामीति सम्बन्धः । वायोः सूर्यरश्मीनां च पादप्रक्षालनाद्युपकृत-
भूमिशुद्धिकेतुवं प्रसिद्धम् ॥ का° [२.३.३५.] सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवी-
राप इतीति । उत्पूताभिरद्भिः पूरितामग्निहोत्रहवणीं सव्यरुस्ते स्थापयित्वा मन्त्र-
मुच्चारयन्दक्षिणरुस्तेनोर्द्धं चालयेदिति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु हे देवीः आपः द्योत-
नात्मिका आपो वृषमद्यास्मिन्दिने इममिदानीं प्रवर्तमानं यज्ञमग्रे नयत पुरतः प्र-

वर्तयत निर्विघ्नं समापयत । किम्भूता आपः । अग्नेगुवः अग्ने गह्वतीत्यग्नेगुवः पु-
रतो निम्नदेशं प्रति गमनशीलाः । तथा अग्नेपुवः अग्ने पुनत्त्यग्नेपुवः अग्ने यस्मि-
न्यूर्वभागे गह्वन्ति तस्मिन्नपह्वतिनिवारणेन शोधनशीलाः । यद्वाग्ने पिवतीत्यग्ने-
पुवः प्रथमं सोमरसस्य पानकर्त्र्यः । गमेः द्वाप्रत्यये गमः द्वावित्यनुनासिकलोपे
[पा० ६.४.४०.] पुनातिः पिवतेर्वा घौ ऊङ्ग गमादीनामित्यूकारः [पा० क० ६.४.४०.
वा० २.] । किं च यज्ञपतिं यज्ञमानमग्ने नयतेत्यनुवर्तते फलभागाय प्रेरयत कथ-
म्भूतम् सुधातुम् सुष्ठु दक्षिणादिना दधाति यज्ञं पुज्जातीति सुधातुस्तं यज्ञस्य पतिं
पालयितारम् । एको यज्ञपतिशब्दो योगेन व्याख्येय एको ब्रह्मा । तथा देवयु-
वम् । यु मिश्रणे । देवान्यौति यज्ञादिना मिश्रीकरोति देवयुस्तं । द्वाप् । अनित्य-
मागमशासनमिति तुगभावः । यद्वा देवान्कामयते इति देवयुस्तं । इदम्युरिदं का-
मयमान इति यास्कोक्तिः [निरु० ६.३१.] सुप् आत्मनः क्यजिति क्यच् [पा० ३.१.८.]
क्यचि चेतोवि [पा० ७.४.३३.] प्राप्ति न हन्द्स्यपुत्रस्येति [पा० ७.४.३५.] ईवाभावः ।
अश्वाघस्यादिति [पा० ७.४.३७.] अश्वाघयोरेवावविधानादकृत्सार्वधातुकयोरिति
[पा० ७.४.३५.] प्रातो दीर्घी न भवति । ततः क्यहन्द्सीति [पा० ३.२.१७०.] उप्र-
त्ययः । देवयुशब्दस्यामि परेऽमि पूर्व इति [पा० ६.१.१००.] प्रातस्य पूर्ववृषस्य
वा हन्द्सीति [पा० ६.१.१०६.] विकल्पेन तन्वादीनां वा इयङ्ङुवडावित्युवङ्
[पा० क० ६.४.६८. वा० १.] ॥ १२ ॥

युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यै यूमिन्द्रमवृणीधं वृत्रतूर्यै । d. प्रोक्षिता
स्य । e. अग्नये वा जुष्टं प्रोक्षामि । f. अग्नीषोमाभ्यां वा जुष्टं प्रोक्षामि ।
g. दैव्याय कर्मणे शुन्धधं देवयज्यायै यद्वोऽशुद्धाः पराजग्नुरिदं वस्तुहुन्धा-
मि ॥ १३ ॥

हे आपः इन्द्रो देवः वृत्रतूर्यै तूर्यतिर्बधकर्म (41.) । वृत्रबधे निमित्तभूते सति
युष्माः युष्मानवृणीत आकारश्हान्दसः । सहकारित्वेन प्रार्थितवान्ययमपि वृत्र-
तूर्यै निमित्ते तमिन्द्रमवृणीधं वृतवत्यः सहकारित्वेन ॥ का० [२.३.३६.] प्रोक्षिता
स्येति तासां प्रोक्षणमिति । हे आपो यूयं प्रोक्षिता भवथ । असंस्कृता अन्यसं-

स्कारक्षमा न भवतीति ॥ का° [२.३.३७.३८.] हविश्चाग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यां वेति
यथादेवतमन्यदिति । अन्यदपि हविस्तदेवतोच्चरेण (42.) प्रोक्षणीयम् । अग्नये
त्वां जुष्टं प्रोक्षामि । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि ॥ का° [२.३.३९.] पात्राणि
दैव्यायति । कृष्णाजिनोत्प्लूखलादीनि प्रोक्षेत् । हे यज्ञपात्राणि यूयं शुन्धधं शुद्धा-
नि भवत । किमर्थम् दैव्याय कर्मणे अग्न्यादिदेवतासम्बन्धिने कर्मणे । तदेव कर्म
विशिष्यते । देवयज्याय देवसम्बन्धिन्यै यागक्रियायै दर्शादिकायै । किं च । अशु-
द्धाः नीचजातयस्तक्षादयो वो गुप्माकं सम्बन्धि यदङ्गं पराजघ्नुः पराकृतं कृतवतः ।
हेदनतक्षणादिकाले स्वकीयहस्तस्पर्शवृषमशुचित्वं चक्रुः । तदिदं वो गुप्माकमङ्गं
शुन्धामि प्रोक्षणेन शुद्धं करोमि ॥ १३ ॥

V. a. शर्मासि । b. अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातयः ।

c. अदित्यास्त्वगंसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ।

d. अद्रिरसि वानस्पत्यः ।

e. ग्रावांसि पृथुबुधः प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

का° [२.४.१.] शर्मासीति कृष्णाजिनादानमिति । हे कृष्णाजिन त्वमुत्प्लूखलस्य
धारणार्थं शर्म सुखहेतुरसि । अजिनस्य चर्मेति मानुषं नाम शर्मेति दैवं नाम ॥
का° [२.४.२.] अपेत्य पात्रेभ्योऽवधूनोत्यवधूतमितीति । रक्षः कृष्णाजिनं गूढमव-
धूतम् । कृष्णाजिनकम्पनेन भूमौ पतितम् एवमरातयोऽपि पातिताः ॥ का° [२.४.
३.] प्रत्यग्रावमास्तृणात्यदित्यास्त्वगितितीति । हे कृष्णाजिन त्वमदित्या भूमिदेवता-
यास्त्वग्रूपमसि ततोऽदितिर्भूमिस्त्वा त्वां प्रति वेत्तु प्रतिगृह्य मदीयेयं त्वगिति वेत्तु
जानातु । पुरा यज्ञो देवेषु रुष्टः कृष्णमृगो भूवागमत्तदा देवा ज्ञात्वा तदीयां त्वच-
मुत्क्षिप्य जगृहुस्तस्माच्चर्मास्तरणमित्यभिप्रायः श्रुतावाम्नातः [१.१.४.१.] ॥ का°
[२.४.४.५.] सव्याश्रून्वे निदधात्युत्प्लूखलमद्रिरसि ग्रावासीति वा प्रति त्वेत्युभयो-
रिति । विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रति वेति शेषो योजनीयः । हे उत्प्लूखल त्वं यद्य-
पि वानस्पत्यः दारुमयस्तथापि दृढत्वादद्रिरसि पाषाणोऽसि । किम्भूतः पृथुबुधः
स्थूलमूलः । मुसलघातोपद्रवेण चाञ्चल्यराहित्याय मूलस्थूलत्वम् । हे उत्प्लूखल

तथाविधस्त्रं ग्रावासि दार्येन पाषाणसदृशोऽसि ॥ अदित्यास्त्वक् । अधस्तादास्ती-
र्णा कृत्वाग्निनद्वया भूम्या त्वगस्ति सा त्वां प्रति वेत्तु स्वकीयवेन जानातु ॥ १४ ॥

- अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णामि ।
- वृहद्वावासि वानस्पत्यः ।
- स इदं देवभ्यो हविः शमीघ्न सुशमि शमीघ्न ।
- हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि (43.) हविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

का° [२.४.६.] हविरावपत्यग्नेस्तनूरसीतीति । हे हविः त्वमग्रेराहवनीयस्य
तनूः शरीरमसि । यतस्त्वन्नक्षितं हविरग्नीभवति । अतो हविरग्नेस्तनूः । किम्भूतं
हविः । वाचो विसर्जनम् अपां प्रणयनकाले नियमिताया यज्ञमानवाचो हविरा-
वपनकाले विसर्गो भवति । तस्मादिदं हविर्वाचो विसर्जनम् । अतो देववीतये
देवानां तर्पणाय त्वा त्वां गृह्णामि आवपामीत्यर्थः ॥ का° [२.४.११.] वृहद्वावेति
मुसलमादत्त इति । हे मुसल त्वं यद्यपि वानस्पत्यो दारुमयस्तथापि ग्रावासि द-
ार्येण पाषाणसदृशोऽसि । तथा दीर्घवेन वृहन्महानसि ॥ का° [२.४.१२.] स
इदमित्यवदधातीतीति । हे मुसल त्वं देवभ्योऽग्न्यादिदेवोपकारार्थमिदं हविर्वी-
हिद्वपं शमीघ्न शमय । भक्षणविरोधितुषापनयनेन शान्तं कुरु । तस्मैव पदस्य व्या-
ख्यानम् । सुशमि शमीघ्न सुष्ठु शान्तं यथा भवति तथा शमीघ्न शमय । शमु उ-
पशमि व्यत्ययेन शपो लुक् (44.) । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुक इतीडागमः (45.)
[पा° ७.३.१५.] । शान्तिर्द्विविधा । वाक्ष्यतुषापनयनादाद्या (46.) । सा (47.) प्र-
यमावधतिन स्यात् (48.) । अन्तःस्थितमालिन्यस्यापनयनादन्या (49.) । सा (50.)
फलीकरणेन भवति । तं (51.) द्विविधं तण्डुलसंस्कारं कुर्वित्यर्थः । का° [२.४.
१३.] हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयतीति । यज्ञमानः पत्नी वान्यो वा यो त्रीहीनवह-
न्ति स सम्बोधाह्वयते (52.) । हे हविष्कृत् हविः करोतीति हविष्कृत् एहि
अत्रागह । त्रिवारमुक्तमर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम् ॥ १५ ॥

- कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इषमूर्जमावद् त्वया वयं संघातं - संघातं जे-
ष्म ।

b. वर्षवृद्धमसि । c. प्रति वा वर्षवृद्धं वेत्तु ।

d. परापूतः रत्नः परापूता अरातयः ।

e. अयंरुतः रत्नः । f. वायुर्वी विविनक्तु ।

g. देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णावहिंद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

का° [२. ४. १५.] आकृत्यन्यो दृपदृपले कुक्कुटोऽसीति त्रिः शम्यया द्विदृपदं सकृदृपन्नामिति । हे शम्यादृप यज्ञायुधविशेषं त्वं कुक्कुटोऽसि असुराणां मधुजिह्वकश्चासि देवानाम् । असुराः द्यौं घेति तान्दलुमिह्न्योऽठति सर्वत्र संचरति स कुक्कुटः । यद्वा कुक् कुत्सितशब्दं कुठति तनोतीति कुक्कुटः । यद्वा कुक्कुटाव्यपक्षिवद्वनिविशेषमसुरभीत्यर्थं तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते । मधुजिह्वकनामा कश्चिद्देवानां भृत्यः । मधुर्मधुरभाषिणी जिह्वा यस्य । तद्रूपं हे यज्ञायुध त्वमसुरान्पराभवन् यज्ञमानस्य इषमूर्जं चावद । अन्नं रसं च यथा समागच्छति तथा शब्दं कुरु । तवशब्देनासुरेषु पराभूतेषु तदीयमन्नं रसं च यज्ञमानः प्राप्नोति । ततस्त्वया कृत्वा वयं संघातं संघातं जेष्म असुरैः सह क्रियमाणं तं तं सङ्ग्रामं जेष्म ज्ञेयम् कदाचिदपि पराजयोऽस्माकं मास्वित्यर्थः । सम्यक् हन्यन्तेऽसुरा यत्रेति संघातो युद्धं । मनो राज्ञ एको वृषभ आसीत्तस्मिन्नसुरघ्नी वाक् स्थिता तस्मिन्शब्दं कुर्वति तं श्रुत्वासुरा भ्रियन्ते ततः किलाताकुलीनामानावसुरयाज्ञकौ मनुं गत्वा तेनैव ऋषभेणायाजयतामृषभे हते सा वाङ्मनोज्ञायां प्रविष्टा तौ पुनस्तयापि मनुमयाजयतां ततः सा वाग्यज्ञपात्राणि प्रविष्टेत्यसुरपराभावाय तद्वाक्प्रकटनार्थं शम्यया दृपदृपलह्ननमिति श्रुत्युक्तोऽभिप्रायः [१. १. ४. १४.] ॥ का° [२. ४. १६.] वर्षवृद्धमसीति श्रूर्पमादत्त इति । हे श्रूर्प त्वं वर्षवृद्धमसि वर्षेण वृद्ध्या तद्भूतजलेन वृद्धं वर्षवृद्धम् । वर्षवृद्धवेणुशलाकानिर्मितत्वात् श्रूर्पस्य वर्षवृद्धत्वम् ॥ का° [२. ४. १७.] प्रति वेति हविरुद्धपतीति । हे हविः वर्षवृद्धं श्रूर्पं वा त्वां प्रतिवेत्तु स्वकीयत्वेन जानातु त्रीहिश्रूर्पयोर्वर्षवृद्धत्वाद्भातृत्वम् (53.) ॥ का° [२. ४. १८.] परापूतमिति निष्पुनातीति । रत्नः परापूतं निराकृतं श्रूर्पेण तुषेषु परापूतेषु तद्गतं रत्नोऽपि तैः सह भूमौ पातितम् । अरातयः हविः प्रतिकूला आलस्या-

दिशत्रवश्च परापूताः निराकृताः ॥ का° [२.४.११.] अपकृतमिति तुषान्निरस्यती-
ति । रक्तः अपकृतं द्वेऽपनीय मारितम् । भूमौ पतितान्द्वे निःसारयेत् ॥ का°
[२.४.२०.] वायुर्व इति विविनत्तीति । हे तण्डुला वायुः श्रूर्पचालनोत्थो वो
युष्मान्विविनत्तु सूक्ष्मकणेभ्यः पृथक्करोतु ॥ का° [२.४.२१.] देवो व इति पात्र्या-
मोप्याभिमन्त्रयतऽइति । हे तण्डुलाः सविता देवो वो युष्मान्विद्वेण पाणिना
अङ्गुलिविज्ञेष्हीनेन स्वरुस्तेन प्रतिगृह्णातु स्वीकरोतु द्यग्रहोर्भश्हन्दसोति ह-
स्य भः [पा° क° ट. २.३२. वा° १.] । पात्रीप्रक्षेपसमये भूमौ पतनं मा भूदिति सवि-
तृग्रहणं प्रार्थ्यते । किम्भूतः सविता हिरण्यपाणिः हिरण्ययुक्तावङ्गुलीयाद्याभरण-
युक्ता पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः । यद्वा दैत्यैः प्राशित्रहारेण (५४) हिन्ना स-
वितृपाणी दैवैर्हिरण्यमयौ कृताविति सवितुर्हिरण्यपाणिवमिति वदृचश्रुतौ कथा
॥ १६ ॥

VI. a. धृष्टिरसि ।

b. अपाग्नेऽग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेध ।

c. आ देवयज्ञं वद ।

d. ध्रुवमसि पृथिवीं दृढं व्रक्षत्रनिं वा क्षत्रनिं सजातवन्युपदधामि
भ्रातृव्यस्य वधाय ॥ १७ ॥

का° मूलतः शाखां परिवास्योपवेशं करोतीति (५५.) । [२.४.२६.] धृष्टि-
सीत्युपवेशमादयेति च (५६.) । पलाशशाखाया मूलदंशे हिन्नः काष्ठभाग उपव-
पस्तमादत्ते । हे उपवेश त्वं धृष्टिरसि प्रगल्भोऽसि । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । तीव्रा-
ङ्गाराणामितस्ततश्चालने प्रमुखादस्य प्रागल्भ्यम् ॥ का° [२.४.२६.] अपाग्न इत्यङ्गा-
रान्प्राचः करोतीति । तत्र त्रयोऽग्नयः सन्ति । एकः आमात् । आममपद्ममत्ती-
त्यामाष्टौकिकोऽग्निः । द्वितीयः क्रव्यात् शवदाहे क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यात् चि-
ताग्निः । तृतीयो यागयोग्यः । तथाविधांस्त्रीनङ्गारान्गार्हपत्यात्प्राग्भागे पृथक्कृत्य
तेषां मध्ये यागयोग्यताहीनौ द्वावग्नी आमात्क्रव्यात्संज्ञौ त्याजयितुं गार्हपत्यं प्र-
त्युच्यते । हे अग्ने हे गार्हपत्य आमादमग्निमप जहि परित्यज । व्यवहृताश्चेति

[पा° १.४.८२.] क्रियापदोपसर्गयोर्व्यवधानम् । तथा क्रव्यादमग्निं निः सेध निःशेषं द्वे गमय परित्यजेत्यर्थः ॥ का° [२.४.२७.] आ देवयजमित्यङ्गारमादृत्येति । हे गार्हपत्य देवयजं देवानां योग्यं तृतीयमङ्गारमावह समीपमानय । देवा इज्यन्ते यस्मिन्नसौ देवयाद् तं देवयजम् ॥ का° [२.४.२७.] कपालेनावहादयति ध्रुवमसीतीति । देवयजमङ्गारं कपालेनावहादयेत् । हे कपाल त्वं ध्रुवमसि स्थिरं भवसि । अङ्गारोपरि वर्तमानमपीतस्ततो न पतसि पृथिवीं भूमिं दृक् दृढीकुरु । पुरोडाशपाकसमये वत्कृतव्यवधानेन भूमेर्दाहकृतं शैथिल्यं न भविष्यतीत्यर्थः । किं च । त्वामुपदधामि अङ्गारे स्थापयामि । किमर्थं भ्रातृव्यस्य शत्रोरसुरस्य पाप्मनो वा वधाय हिंसार्थम् । व्यन् सपत्ने [पा° ४.१.१४१.] इत्याद्युदात्तवात् भ्रातृव्यशब्दः शत्रुवार्चा । किम्भूतं त्वाम् । ब्रह्मवनि वन पन सम्भक्तौ ब्रह्मणा ब्राह्मणेन वन्यते पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं स्वीक्रियते इति ब्रह्मवनि । तथा क्षत्रवनि सजातवनीति पदद्वयं योज्यम् । सजाताः समानकुले जाताः यजमानस्य ज्ञातयः तैर्वन्यन्त इति ॥ १७ ॥

- अग्ने ब्रह्म गृह्णीष्व ।
- धरुणमस्यन्तरिक्षं दृष्टुं ब्रह्मवनि -- वधाय ।
- धर्त्रमसि दिवं दृष्टुं ब्रह्मवनि -- वधाय ।
- विश्वाम्यस्त्राशाभ्य उपदधामि ।
- चितं स्थोर्धचितः ।
- भृगूणामङ्गिरसां तपसा तय्यधम् ॥ १८ ॥

का° [२.४.२७.] सव्याङ्गुल्याग्रन्येऽङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेतीति । हे अग्ने निधीयमानाङ्गाररूप ब्रह्म प्रौढं कर्मास्माभिः क्रियमाणं गृह्णीष्व गृह्णीष्व । नाशकर्त्तव्येनानुगृह्णीष्व (५७.) यद्वा ब्रह्म ब्राह्मणं मामनुगृह्णीष्व अङ्गुलिदानासक्तं मा दृष्टेत्यर्थः ॥ का° [२.४.३१.] धरुणमिति पश्चादिति । पूर्वस्थापितकपालस्य पश्चाद्भागे द्वितीयं निदधाति । हे द्वितीय कपाल त्वं धरुणं पुरोडाशस्य धारकमसि

अताञ्जलरत्न दृक् दृढाकुरु । पुराडाशपाकात्पन्नज्वलयात्तरत्नलाकापद्रवा यथा
न स्यात्तथा कुरु । यद्यप्येतत्कपालं ज्वालात्तरिक्तयोर्मध्ये व्यवधायकं नास्ति ।
तथाप्यन्तरिक्षदार्ढ्याय कपालदेवता प्रार्थ्यते । ब्रह्मवनीत्यादि पूर्ववत् । का° [२.
४.३२.] पुरस्ताद्वर्तमितीति । प्रथमस्य पूर्वभागे तृतीयं स्थापयेत् । हे कपाल त्वं
धर्त्रं धारकमसि । दिवं दंष्ट्र । ज्वालाग्निं दाहाभावो गुल्लोकस्य दार्ढ्यम् । अन्य-
त्पूर्ववत् । का° [२.४.३३.] विश्वाभ्य इति दक्षिणत इति । हे चतुर्थ कपाल वि-
श्वाभ्य आशाभ्यः सर्वदिग्भ्यः सर्वदिग्दार्ढ्याय त्वामुपदधामि । एवं कपालत्रयोपधा-
नेन यजमानो लोकत्रयं जयति चतुर्थेन दिशो जयति । तद्धतः पुराडाशो लोक-
त्रयवृषो भूत्वा देवताः प्रीणातीत्याशयः ॥ का° [२.४.३४.] समं विभज्य द्वे दक्षि-
णत एवमुत्तरतश्चितं स्येतीति । अग्नेयपुराडाशस्याष्टकपालत्वाच्चतुर्णां स्थापितत्वा-
दवशिष्टानां चतुर्णां मध्ये द्वे द्वे दक्षिणोत्तरयोर्निर्दध्यात् । चिज् चयने चित्तत्तस्य
चित इति वहुवचनम् । हे कपालविशेषा यूयं चितः स्य प्रथमकपालोपचयका-
रिणः स्य भवथ । तथा ऊर्ध्वचितः स्य ऊर्ध्वमुपहितानां द्वितीयादिकपालानामुप-
कारिणो भवथ ॥ का° [२.४.३८.] भृगूणामित्यङ्गिरैरभ्यूहतीति । अङ्गिरैः कपा-
लानि हृदयेत् । हे कपालानि यूयं भृगूणामङ्गिरसां भृगुनामकानामङ्गिरोनामका-
नां देवर्षिणां तपसा तपोवृषेणाग्निनानेन तप्यध्वं तप्तानि भवत । अस्यग्निस्तदा-
यतपोवृषत्वं भावयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

VII. a. शर्मासि । b. अवधूतः रत्नोऽवधूता अरातयः ।

c. अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ।

d. धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ।

e. दिव स्कम्भनीरसि ।

f. धिषणासि पार्वतयेयि प्रति त्वा पर्वती वेत्तु ॥ १९ ॥

का° [२.५.२.] कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववदिति । यथावधातार्थं कृष्णाजिनप्रयोग-
स्तद्वदत्रापि । शर्मासि । अवधूतम् । अदित्याः इति मन्त्रत्रये व्याख्यातम् ॥ का°
[२.५.३.] तस्मिन्दृष्टं धिषणासीति । तस्मिंश्चर्मणि शिलां स्थापयेत् हे शिले पे-

पणाधारभृते त्वं पर्वती पर्वतात्मिका तदुत्पन्ना त्वं धिषणासि धियं वुद्धिं कर्म वा
 सनोति व्याप्नोति ददाति वा धिषणा । ऋस्वत्वमार्षम् । पर्वतवद्धारयत्यसि । अ-
 दित्या भूमेस्त्वक् कृष्णाजिनवृषा तादृशीं वा त्वां प्रति वेत्तु तदवस्थानमनुजानातु
 ॥ का° [२.५.४.] पश्चाद्गम्यामुपोहत्युदीचीं दिव इतीति । दृषदः पश्चाद्गमिष्यस्ता-
 ह्म्यां स्यापयेत् । तां पत्युच्यते । हे शम्ये दिवः सुलोकस्य स्कम्भनीः (58.) स्त-
 म्भनकारिणी त्वमसि व्यत्ययेन द्वितीयावर्जवचनम् पतनवारणायात्तरिक्षवृषेण
 स्तम्भनकारिवम् । अतरिक्षेण ह्रीमे ग्यावापृथिवी विष्टव्ये इति श्रुतेः [१.२.१.
 १६.] ॥ का° [२.५.५.] दृषद्युपत्तां धिषणासीतीति । हे उपले उपरितनशिल त्वं
 धिषणासि प्रेषणव्यापारधारिकासि । किम्भृता । पार्वतेयी पर्वत्या अधस्तनदृषदः
 पुत्री पार्वतेयी वालस्ववृषा । कनीयसी क्षेपा दुहितेव भवतीति श्रुतेः [१.२.१.
 १७.] । अतः पर्वती मातृसमा त्वां प्रतिवेत्तु पुत्रीं ज्ञानातु ॥ ११ ॥

a. धान्यमसि धिनुहि देवान् ।

b. प्राणाय त्वा । c. उदनाय त्वा । d. व्यानाय त्वा ।

e. दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धां देवो वः सविता हिरण्यप्राणिः प्रतिगृ-
 भात्वहिद्रेण पाणिना ।

f. चक्षुषे त्वा । g. महीनां पयोऽसि ॥ २० ॥

का° [२.५.६.] धान्यमसीति तण्डुलानोप्येति । हे हविस्त्वं धान्यमसि धिनो-
 तीति प्रीणातीति धान्यम् । अतो देवानग्न्यादीन्धिनुहि प्रीणय ॥ का° [२.५.६.]
 यिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमंत्रमिति । प्रकर्षेण अनिति सर्वदा मुखे चेष्टत इति
 प्राणः श्वासवायुः । उदनिति ऊर्ध्वं चेष्टत इत्युदानः उत्क्रान्तिवायुः । व्यनिति व्या-
 य चेष्टते इति व्यानो व्यापको बलहेतुर्वायुः । हे तण्डुल त्वा त्वां प्राणाय प्रा-
 णदानार्थं यिनष्मीति शेषः एवमुत्तरमन्त्रयोर्गोप्यम् । देवानां सजीवं हविर्भवतो-
 त्यभिर्मन्त्रैर्हविषां प्राणादिदानेन सजीववं क्रियत इत्यभिप्रायः ॥ का° [२.५.७.]
 दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहतीति । प्रसयनं प्रसितिः । षिञ् बन्धने प्रबन्धः कर्म-
 संततिः । दीर्घामविहितां प्रसितिमनु कर्मसंततिमनुलक्ष्य आयुषे यजमानस्यायुर-

भिवृद्ध्यर्थं हे रुविः त्वां धां कृष्णाजिने दधामि । दधातेर्लुङि वङ्लुङं इन्द्रस्यमाञ्जोगे
 ऽपीति [पा° ६.४.७५.] अडागमाभावः । यज्ञमानस्यायुर्वृद्धौ सत्यां कर्मसंततिः प्र-
 वर्ततऽइति भावः । यद्वायमर्थः । पूर्वमन्त्रैर्हविषः प्राणादिदानेन सजीवत्वं कृतम-
 नेन पुनरायुर्दीयते हविषः । हे रुविः दीर्घा प्रसितिं कृष्णाजिनाख्यामनु त्वां धां
 धारयामि कृष्णाजिने प्रक्षिपामीत्यर्थः । किमर्थमायुषे त्वदीयायुर्वृद्ध्यर्थम् । प्रसितिः
 प्रसयनात्तत्तुर्वा जालं वेति [निरु° ६.१२.] यास्कोत्तेरिह पिष्टग्राहकत्वात्प्रसिति-
 शब्देन कृष्णाजिनमुच्यते । देवो व इत्यादिमन्त्रशेषो व्याख्यातः ॥ का° [२.५.८.]
 चक्षुषे वेतीक्षतऽइति । हे रुविः चक्षुषे यज्ञमानस्य चक्षुरिन्द्रियपादवाय त्वां
 पश्यामीति शेषः । यद्वा चक्षुषे चक्षुरादिवाक्येन्द्रियदानाय त्वामीक्षे । हविषः स-
 जीवत्वे कृते चक्षुराद्यपेक्षा भवतीत्यनेन तत्क्रियत इति भावः ॥ का° [२.५.१.]
 पिष्टमाणिषु निर्वपत्यन्यो महीनामित्याज्यमिति । हे आज्य त्वं महीनां गवां पयो
 ऽसि क्षीरमसि क्षीरोत्पन्नत्वात् घृतं पयःशब्देनोच्यते । महीति गोनाम् [निघ°
 २.११.] ॥ २० ॥

VIII. a. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मुह्यां पूतो हस्ताभ्याम् ।

b. सं वपामि ।

c. समाप ओषधीभिः समोषधयो रसेन । सः रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताः
 सं मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

का° [२.५.१०.] पात्र्याऽ सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्य वेतीति । हस्ता-
 भ्यामित्यन्तं व्याख्यातम् । एतानि पिष्टानि संवपामि पात्र्यां सम्यक्क्षिपामि ॥
 का° [२.५.१२.१३.] उपसर्जनीरानयत्यन्यः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इतीति ।
 पिष्टसंवपनीया (59.) आप उपसर्जन्यः । ता अग्नीदानयेद्धर्युः पवित्राभ्यां गृह्णी-
 यात् । आप उपसर्जनीरूपा ओषधीभिः पिष्टरूपाभिः सं पृच्यन्ताम् पृची संपर्के सं-
 गृह्णातां सम्यगेकीभवन्तु । तथा ओषधयः पिष्टाख्या रसेन उपसर्जनीरूपेणोदकेन
 सं पृच्यन्ताम् । आपो हि ओषधीनां रसः । तथा रेवतीः रेवत्य आपः जगतीभिः
 पिष्टाख्याभिः सं पृच्यन्ताम् । रेवत्य आपो जगत्य ओषधय इति श्रुतेः [१.२.२.२.] ।

मधुमतीर्माधुर्येपेता आपो मधुमतीभिः माधुर्येपेताभिः पिष्टद्वयोपधीभिः सं पृच्य-
न्ताम् । अपामोपधीनां [च] परस्परं प्रीतिहेतुवात्संपर्को भवत्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

- a. जनयत्यै वा संयौमि । b. इदमग्नेः ।
c. इदमग्नीषोमयोः । d. इषे वा ।
e. घर्मेऽसि विश्वायुः ।
f. उरुप्रथा उरु प्रथस्त्रोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् ।
g. अग्निष्टे त्वं मा हिंसीत् ।
h. देवस्त्वा सविता श्रययतु वर्षिष्ठेऽधि नाके ॥ २२ ॥

का° [२. ५. १४.] संयौति जनयत्यै वेतीति । अपां पिष्टानां च मिश्रीकरणं सं-
यवनम् । हे जलपिष्टद्वयपदार्थद्वयं त्वां संयौमि संयग्मिश्रीकरोमि । यु मिश्रणामि-
श्रणयोः । किमर्थं जनयत्यै यज्ञमानस्य प्रजोत्पादनार्थं । जलपिष्टयोर्यथा मिश्रणं
तथा शुकशोणितमिश्रणेन यज्ञमानस्य प्रजोत्पत्तिर्भवति तदर्थं त्वां संयौमि । यद्वा
जनयत्यै पुरोडाशोत्पत्त्यै त्वां संयौमि ॥ का° [२. ५. १५.] संविभज्यासद्धरिष्यन्ना-
लभत (60.) इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति । मिश्रीकृतस्य पिष्टस्यावदानाङ्कितं पि-
ण्डद्वयं कृत्वा पुनरमेलयिष्यन् इदमग्नेरग्निसम्बन्धि भवत्विति प्रथमं पिण्डं स्पृ-
शेत् । इदमग्नीषोमयोर्भवत्विति द्वितीयं स्पृशेत् ॥ का° [२. ५. १७.] इषे वेत्याज्यम-
धिश्रयतीति । हे आज्य इषे इष्यमाणवृद्ध्यर्थं त्वामधिश्रयामीति शेषः । आज्यप्रवि-
त्तापनार्थं तत्पात्रस्याग्नौ स्थापनमधिश्रयणम् ॥ का° [२. ५. १९.] घर्मेऽसीति पुरो-
डाशमिति । हे पुरोडाश त्वं घर्मेऽसि । घृ क्षरणदीप्त्योः । घर्मशब्देन दीप्यमानः
प्रवर्ग्य उच्यते । श्रय्यमाणतया (61.) दीप्यमानत्वात्प्रवर्ग्येऽसि । तथा विश्वायुः
विश्वं कृत्स्नमायुर्यस्मात्स विश्वायुः । यस्माद्यज्ञमानः सर्वमायुराप्नोतीति भावः ॥ का°
[२. ५. २०.] उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालमिति । सर्वकपालेषु संश्लेषयितुं ते
प्रसारयेत् । हे पुरोडाश त्वं स्वभावतः उरुप्रथाः उरु विस्तीर्णं यथा तथा प्रथते
प्रसरतीत्युरुप्रथाः । अत इदानीमपि उरु प्रथस्व प्राच्यातो भव । किं च ते यज्ञप-

तिस्तव यजमानः उरु विस्तीर्णं पुत्रपश्चादिभिः प्रथतां प्राच्यातो भवतु ॥ का° [५. २.२१.] अग्निष्टऽइत्यद्भिर्मृशतीति । हे पुरोडाश अग्निः अपणाय प्रवृत्तः ते तव त्वचं त्वक्सदृशमुपरितनभागं मा हिंसीत् मा विनाशयतु । अतिदाहेन मयीभावो विनाशः स मास्त्वित्यर्थः (62.) । अवघातपेषणोत्थः अपणाज्जायमानश्च हविष उपद्रवो जलस्पर्शेन शाम्यतीति भावः ॥ का° [२.५.२३.] देवस्त्विति अपणमिति । हे पुरोडाश सविता देवः वर्षिष्टे अत्यन्तवृद्धे नाके गुलोकवर्तिनि नाकनाम्नि अग्नौ वा त्वामधि अधिश्रित्य अपयतु पक्वं करोतु । मनुष्यस्य अपणे कर्तृत्वं मा भूदित्यभिप्रेत्य देवस्त्वित्युच्यते । दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहेति तित्तिरिवचनान्नाको नाम स्वर्गस्थोऽग्निः (63.) ॥ २२ ॥

a. मा भेमा संविक्याः ।

b. अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यज्ञमानस्य प्रजा भूयात् ।

c. त्रिताय वा । d. द्विताय वा । e. एकताय वा ॥ २३ ॥

का° [२.५.२४.] मा भेरित्यालभत इति । हे पुरोडाश त्वं मा भेः । भयं मा कार्पीः । मा सं विक्याः चलनं मा कार्पीः । जिभी भये । ओविजी भयचलनयोरित्यनयोः प्रयोगौ ॥ का° [२.५.२५.] अतमेरुरिति श्रुतावभिवासयति भस्मना वेदेनोपवेपेण वेति । यज्ञो यागहेतुः पुरोडाशः अतमेरुर्भूयात् । तमु ग्लानौ । ताम्यतीति तमेरुः श्रीणादिक एरुप्रत्ययः । न तमेरुः अतमेरुः । भस्माह्वादनेन ग्लानिरहितो भवतु । यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रादिः अतमेरुः ग्लानिरहिता भूयात् यजमानस्य प्रजायाः कदापि दुःखं मास्त्वित्यर्थः ॥ का° [२.५.२६.] पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमात्येभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगसंस्थन्दमानं त्रिताय वेति प्रतिमन्त्रमिति । हे पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनोदक त्रिताय त्रितनाम्ने देवाय त्वां निनयामीति शेषः । तथा द्विताय वा निनयामि तथा एकताय वा निनयामि । पूर्वं कुतश्चिद्भेतोः भीतोऽग्निर्यः प्राविशत्ततो देवास्तं ज्ञात्वा जगृहुस्तदाग्निना वीर्यमप्सु मुक्तं तत आत्मा उत्पन्नास्त्रितद्वितैकतसंज्ञास्ते देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रीप्रक्षालनजललक्षणं भागं लेभिरे इति श्रुतिकथानुसंधातव्या [१.२.३.१.] ॥ २३ ॥

IX. a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् ।

b. आदेऽधरकृतं देवेभ्यः ।

c. इन्द्रस्य वाङ्मरुसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजा द्विपतो वधः ॥ २४ ॥

का° [२. ६. १३.] देवस्य वेति स्फ्यमादयेति । देवस्य वेति व्याख्यातम् । देवेभ्यो देवोपकारार्थं अधरकृतं अधरं करोतीति वेदिष्वननादिद्वारेणेत्यधरकृतं स्फ्यमहमाददे गृह्णामि ॥ का° [२. ६. १३.] सतृणां सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपतीन्द्रस्य वाङ्मरुतीति । हे स्फ्य त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो वाङ्मरुसि । तेन वाङ्मना धृतत्वात्तत्समानवीर्यीपेतत्वाद्वा स्फ्यस्य वाङ्मरुत्पवोपचारः । किम्भूतः स्फ्यः सहस्रभृष्टिः भृष्टिर्भजनं पाको मारणमिति यावत् । सहस्रसंख्याकानां शत्रूणां भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः । शततेजाः शतं तेजांसि यस्य सः वहुधा दीप्यमानः । किंच वायुरसि न केवलमिन्द्रवाङ्मरुसदृशः । किं तु वायुसदृशोऽप्यसि । अत एव तिग्मतेजाः तीक्ष्णतेजाः यथा वायुर्वह्निं प्रदीप्य तीव्रां ज्वालामुत्पादयंस्तीव्रतेजा भवति । एवं स्फ्योऽपि स्तम्बहृद्दृष्टं कर्म कुर्वंस्तीव्रतेजा उच्यते । तथा द्विपतो वधः । हन्तीति वधः कर्मद्वेषिणामसुरादीनां हन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

a. पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हंसिषम् ।

b. व्रजं गह्व गोष्ठानम् । c. वर्षतु ते द्याः ।

d. वधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पशैर्योऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ २५ ॥

का° [२. ६. १५. १६.] पृथिवि देवयजनीति तृणेऽन्तर्हिते प्रहरतीति । हे पृथिवि हे देवयजनि देवा इज्यन्ते यस्यां सा देवयजनी तस्याः सम्बोधने हे देवयजनि ते तव ओषध्यास्तृणाद्वपाया मूलमहं मा हंसिषम् मा विनाशयामि (64.) ॥ का° [२. ६. १७.] व्रजं गह्विति पुरीषमादत्तइति । स्फ्यप्रहारोत्पन्ना मृत् पुरीषमुच्यते । हे पुरीष त्वं व्रजं गह्व । व्रजन्ति गह्वन्ति स्थातुं गावो यत्र स देशो व्रजस्तं

किम्भूतम् गोष्ठानम् गवां स्थानमिदानीमवस्थितिर्यत्र तम् गोयुक्तं तदीयं स्थानं गह्मित्यर्थः ॥ का° [२. ६. १८.] वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षतऽइति । हे वेदे ते तुभ्यं त्वदर्थं द्यौर्युत्लोकाभिमानो देवो वर्षतु जलसेकं करोतु । वृष सेचने वर्षणेन खननजनितदुःखशान्तिरस्त्वित्यर्थः ॥ का° [२. ६. १९.] वधानेत्युत्करे करोतीति । स्फ्योत्वातां मृदमुत्करे त्यजेत् । हे देव सवितः योऽस्मान्देष्टि द्वेषं करोति वयं च यं शत्रुं द्विष्मस्तमुभयविधं शत्रुं परमस्यां पृथिव्यां वधान । परमा अतिमा पृथिवी । हान्दसः स्यादागमः । उत्करे क्षिप्तायां धूल्यां निगूढस्य शत्रोस्तत्र बन्धनं कुरु यत्र भूमेरतिमप्रदेशेऽन्धतामिश्रो नरकोऽस्ति । तथा च श्रुतिः [१. २. ४. १६.] अन्धे तमसि वधानेति यदाह परमस्यां पृथिव्यामिति । कैर्वन्धनं कर्तव्यं तदाह शतेन पाशैः शतसंख्याकाभिर्वन्धनरज्जुभिः । किं च अस्मादन्धतामिश्रान्नरक्तात् मा मौक् कदाचिदपि मा मुञ्च ॥ २५ ॥

a. अपाररुं पृथिव्यै देवयजनाद्व्यासम् ।

b. c. d. व्रजं - मौक् ।

e. अररो दिवं मा पतः । f. द्रप्सस्ते ग्यां मा स्कन् ।

g. h. i. व्रजं - मौक् ॥ २६ ॥

का° [२. ६. २१.] अपाररुमिति द्वितीयं प्रहरतीति (65.) । पृथिव्यै देवयजनात्पृथिव्याः सम्बन्धिनो देवयजनाख्याद्विदिस्थानात् अररुमरुनामानमसुरमप व्यासम् । अपनीय यथा कृतो भवति तथा कर्वाणि । अनेन मन्त्रेण द्वितीयवारं पूर्ववत्प्रहरेत् व्रजम् वर्षतु वधानेति मन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ का° [२. ६. २२.] अभिन्यस्यत्यग्नीडुत्करमररो दिवमितीति । हे अररो असुर दिवं युत्लोकं यागफलद्वयं त्वं मा पतः मा गमः । स्वर्गे त्वया न गन्तव्यम् पतू गतौ पतः पुमिति [पा° ७. ४. ११.] लुङि पुमागमे द्वयम् ॥ का° [२. ६. २३.] द्रप्सस्तऽइति तृतीयमिति । हे वेदिदेवते ते तव पृथिवीवृषाया यो द्रप्स उपजीव्यो रसः स ग्यां युत्लोकं मा स्कन् मा स्कन्दतु मा गह्तु स्कन्दिर्गतिशोषणयोः । व्रजं गह्मित्यादि-मन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ २६ ॥

- गायत्रेण वा हृन्द्सा परि गृह्णामि ।
- त्रैष्टुभेन वा हृन्द्सा परि गृह्णामि ।
- जागतिन वा हृन्द्सा परि गृह्णामि ।
- सुद्धमा चासि शिवा चासि ।
- स्योना चासि सुप्रदा चासि ।
- ऊर्जस्वती चासि पर्यस्वती च ॥ २७ ॥

का° [२. ६. २५.] पूर्वं परियद्दं पारिगृह्णात दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमिति । यस्मात्प्रदेशादररुर्निष्काशितस्तत्र वेदेरियत्तां निश्चेतुं दक्षिणादिद्वित्रये स्फ्येन रेखात्रयकरणं पूर्वः परियद्दः । विष्णुर्देवता मन्त्रत्रयस्य । ते प्राञ्चं विष्णुं निपात्य (66.) हृन्दोभिरभितः पर्यगृह्णन्निति श्रुतेः [१. २. ५. ६.] । हे विष्णो वा तां गायत्रेण हृन्द्सा गायत्र्यादिहृन्द्स्त्रयत्रयतया भावितेन स्फ्येन द्वित्रये परि गृह्णामि । एवं त्रैष्टुभेन जागतिनेत्युत्तरमन्त्रयोः । ततः हृन्द्दोदेवता द्वित्रयेऽसुरेभ्यस्त्वां पालयिष्यन्ति । पूर्वस्यामाहुवनीयः पालकोऽस्तीति भावः । प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च पूर्वं स्वर्धा चक्रुस्तदा देवान्पराजयं प्राप्तान्मत्वा भूमि-मसुरा विभञ्जुस्तदा देवा वामनद्वयं विष्णुमग्रे कृत्वाऽसुरानागत्यास्मभ्यमपि भूम्यंशो दातव्य इति तानयाचिषुः । ततोऽसुरा असूयन्तोऽयं विष्णुर्यावति भूभागे शेते ता-वान्भवदीयोऽस्वित्यूचुस्ततो देवा बद्धेतदस्माकमित्युक्त्वा ते प्राञ्चं विष्णुं निपात्य (67.) गायत्रेणेत्यादिमन्त्रैर्यज्ञभूमिं जगृहुः । यज्ञो विष्णुः स यत्र तिष्ठति सैव यज्ञ-भूमिरिति तैर्विदितत्वाद्देदिरिति तद्वृत्तेर्नामेति [१. २. ५. १-७.] श्रुतिकथामनुसंधाय वेदिग्रहणं विधेयम् ॥ का° [२. ६. ३१.] उत्तरं परियद्दं पारिगृह्णाति सुद्धमा स्यो-नार्जस्वतीति । वेदिखननात्पूर्वं क्रियमाणः पूर्वः परियद्दः पश्चात्क्रियमाण उत्तर-परियद्दः । तत्रापि पूर्ववद्वित्रये स्फ्येन रेखात्रयं कार्यम् । हे वेदे त्वं सुद्धमासि शिवा शान्ता (68.) चासि । द्वा भूमिः शोभना द्वा सुद्धमा खननेनाश्मादिदो-पनिवर्तनं भूमेः शोभनत्वम् । उग्रस्यासुरस्य निःकाशनेन शान्तत्वम् । गुणद्वयस्या-न्योन्यसमुच्चयार्थं चकारौ एकोऽयं मन्त्रः ॥ स्योना सुखद्वपासि । स्योनमिति

सुखनाम [निघ० ३. ६.] । सुषदा सुदु सीदन्ति देवा यस्यां सा सुषदा । सम्यगुपवे-
शनयोग्या चासि । चकारौ पूर्ववत् । द्वितीयोऽयं मन्त्रः ॥ ऊर्जस्वती पयस्वती
चासि । ऊर्जःशब्दोऽन्नवाची । पयःशब्दस्तद्विकारदध्यादिवाची । तदुभयवती ।
चौ पूर्ववत् । तृतीयो मन्त्रः ॥ २७ ॥

a. पुरा क्रूरस्य विसृपो विरष्णिनुदादाय पृथिवीं जीवदानुम् ।

यमिरयंश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्ताम् धीरासोऽअनुदिश्य यज्ञे ॥

b. प्रोक्षणीरासादय । c. द्विषतो ब्रधोऽसि ॥ २८ ॥

का० [२. ६. ३२.] पुरा क्रूरस्येत्यनुमाटीति । अत्रेयमाध्यायिका मन्त्रेऽभिप्रेता ।
कदाचिद्देवानामसुरैः सह संग्राम उपस्थितस्तदा देवैर्मियो मन्त्रितं यदस्या भूमि-
त्कृष्टं देवयजनस्थलं तच्चन्द्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मस्तत्र यद्यस्माकं पराजयः स्यात्तदा
देवयजने यागं विधाय पुनर्देत्यपराजयं करिष्याम इति संमन्य भूमेः सारभागं
देवयजनं चन्द्रे स्थापयामासुस्तत्कृत्स्नवर्णमिदानीमपि (69.) दृश्यतऽइत्याख्यान-
मयं मन्त्रो ब्रूते [१. २. ५. १८.] ॥ पुरा क्रूरस्येति त्रिदुष् चन्द्रदेवत्या । विरष्णीति
महन्नाम [निघ० ३. ३.] विविधं रपति (70.) वेदत्रयद्वयेण शब्दं करोतीति विर-
ष्णी । यज्ञो (71.) वेदिवं (72.) प्राप्नो विष्णुः सम्बोध्यते । हे विरष्णिन् विष्णो
परमेश्वर त्वं शृणु अनुगृहाणेति शेषः । क्रूरशब्दोऽत्र संग्रामवाची । संग्रामो वै
क्रूरमिति श्रुतेः [१. २. ५. १९.] । विविधं सर्पन्ति योधा यस्मिन्निति विसृप् । तस्ये-
ति क्रूरविशेषणं पञ्चम्यर्थौ षष्ठ्यौ । विसृपो नानाबोधयुतात्क्रूरात् युद्धात् पुरार्यादि-
वाः जीवदानुं जीवं ददातीति जीवदानुस्तां जीवस्य धात्रो सारभूतां यां पृथिवीमु-
दादाय ऊर्ध्वं गृहीत्वा स्वधाभिः वेदैः सह चन्द्रमसि इन्दौ ऐरयन् प्राक्षिपन् स्था-
पयामासुः धीरासः धीरा मेधाविनः तामु उ एवार्थे तामेव चन्द्रस्यां पृथिवीमनु-
दिश्य दर्शनेन संपाद्य सैव भूमिरस्यां वेद्यां विद्यतऽइति भावयित्वा यज्ञे यागं
कुर्वन्ति । स्वधाशब्दो यद्यप्यन्नवाची तथाप्यन्नान्नहेतुभूता वेदत्रयी कथ्यते । यां
चन्द्रमसि ब्रह्मणा दधुरिति श्रुतेः [१. २. ५. १९.] ब्रह्मणा वेदेन सहेत्यर्थः । अ-
नेन मन्त्रेण खातायां वेद्यां लोष्टकृतवैषम्यनिवृत्तये समीकरणद्वयं मार्जनं कुर्यात् ॥

प्रोक्षणीरासादयेति अग्नीधं प्रति प्रैषः । प्रोक्ष्यन्तऽग्नाभिरिति प्रोक्ष्य आपस्ता
आसादय वेद्यां स्थापय ॥ का° [२. ६. ४२.] द्विप्रतो वध इति स्फ्यमुद्वं प्रहरती-
ति । हे स्फ्य त्वं द्विप्रतः शत्रोर्वधोऽसि हिसकोऽसि ॥ २८ ॥

X. a. प्रत्युष्टं रक्तः प्रत्युष्टा अरातयः ।

b. निष्टं रक्तो निष्टा अरातयः ।

c. अनिशितोऽसि सपन्नक्षिद्वाजिनं वा वाजिधायि संमार्जि ।

d. e. = a. b.

f. अनिशितासि सपन्नक्षिद्वाजिनं वा वाजिधायि संमार्जि ॥ २९ ॥

का° [२. ६. ४६.] सुव प्रतप्य पूर्ववदिति । यथा श्रृंगान्निहोत्रहवण्योः प्रत्युष्ट-
मिति प्रतपनं कृतं तथा सुवस्यापि कार्यमित्यर्थः । मन्त्रो व्याख्यातः ॥ का° [२.
६. ४६.] वेदाग्रैरुत्तरतः प्राक्संमार्थनिशित इतीति । हे सुव त्वमनिशितोऽसि शो
तनूकरणे । नितरां शितस्तीक्ष्णीकृतो निशितस्तथा न भवतीत्यनिशितः । अ-
स्मद्विषये तीक्ष्ण उपद्रवकारी न भवसीत्यर्थः । यतः सपन्नक्षित् क्षिणु हिसायाम्
सपन्नानस्मद्भून् क्षिणोति दिनस्तीति सपन्नक्षित् । अत एव त्वां संमार्जि स-
म्यक् शोधयामि । मृजू (73.) शुद्धौ । किंभूतं त्वां वाजिनं वाजोऽन्नमस्यास्तीति
वाजिनं यज्ञद्वारा अन्नहेतुत्वाद्भवत्तम् । यद्वा वाजो यज्ञस्तद्वत्तम् यज्ञो हि देवा-
नामन्नमिति श्रुतेः [५. १. १. २.] । वाजं यज्ञाख्यमन्नमर्हतीति वाजिनम् । अर्ह्यर्थे
इन्द्रप्रत्ययः । किमर्थं संमार्जि । वाजिधायि जिह्न्वी दीप्तौ । इन्धनं इध्या दीप्तिः ।
वाजस्येध्या वाजिध्या तस्यै वाजिधायि यज्ञस्य दीप्त्यै प्रकाशनार्थम् । शोधितेन सुवे-
णाज्ये गृहीति कृते च सति अग्निदीप्यते । तदीत्याहुतिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भ-
वतीत्यर्थः ॥ का° [२. ६. ४७. ४८.] प्रतप्य प्रतप्य प्रयह्यनिशितेति सुच इति ।
अनिशितेति मन्त्रेण सुचस्तिस्त्रो जुहूपभूद्भुवाः समृज्य प्रत्येकं प्रत्युष्टमिति मन्त्रेण
प्रतप्य प्रतप्य वेद्यां स्थापनार्थमध्वर्यवे प्रयह्यतीति सूत्रार्थः । प्रत्युष्टमिति व्याख्या-
तम् । अनिशितेत्यपि व्याख्यातम् । सुवस्य पुंस्त्वादादौ सुवसंमार्जनम् । सुचां
स्त्रीत्वात्पश्चात् । योषा वै सुवृषा सुव इत्यादिश्रुतेः [१. ३. १. १.] । जुह्वादीनां सु-

चां स्त्रीलिङ्गवात्तद्विशेषणयोरनिशिता वाजिनीमित्यनयोः स्त्रीत्वं विशेषः ॥ २१ ॥

a. अदित्यै रास्नासि । b. विष्णोर्विष्णोऽसि । c. उर्जे त्वा ।

d. अदव्येन त्वा चनुषावपश्यामि ।

अग्नेर्जिह्वासि सुहृद्देवेभ्यो धाम्नेधाम्ने मे भव यजुषियजुषि ॥ ३० ॥

का° [२. ७. १.] पत्नी७ संनक्षति प्रत्यग्दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयो-
क्त्राण त्रिवृता परिकृत्यधीवासोऽदित्यै रास्नासीतीति । हे योक्त्र अदित्यै अदित्या
भूम्यास्त्वं रास्नासि रशना भवसि ॥ का° [२. ७. २. ३.] दक्षिणं पाशमुत्तरं प्रतिमु-
च्यार्धमुद्धरति विष्णोर्विष्ण इति न ग्रन्थिं करोतीति । हे दक्षिण पाश त्वं विष्णोः
यज्ञस्य वेष्णोऽसि व्यापकोऽसि । विष्णु व्याप्तौ ॥ का° [२. ७. ४.] उर्जे त्वत्याज्यमु-
दास्येति । हे आज्य त्वामुदासयामीति शेषः । किमर्थम् । उर्जे उत्तमरसलाभाय ।
विलापितं घृतं सुस्वादु भवति ॥ का° [२. ७. ४.] पत्नीमवेक्षयत्यदव्येनेतीति ।
दम्नोतिर्हिसार्थः । हे आज्य अदव्येन अनुपदिंसितेन चनुषा त्वामवपश्यामि ।
अवाचीनं यथा तथाधोमुखी सती पश्यामि । किं च हे आज्य त्वमग्नेर्जिह्वासि ।
यदाज्यमग्नौ हूयते तदा जिह्वैव ज्वालोत्पद्यतेऽतस्त्वमग्नेर्जिह्वा । किम्भूतं देवेभ्यो
ऽर्थाय सुहृः सुहृ हूयते इति सुहृः पुंस्त्वं हान्दसम् । यदा जिह्वाविशेषणं सुहृ
हूयन्ते देवा आहूयन्तेऽनया सा सुहृर्जिह्वा । ज्वालां दृष्ट्वा आयत्तीत्यर्थः । अतो
मे मम धाम्नेधाम्ने भव तथा यजुषियजुषि च भव । धाम स्थानम् । फलेन युज्यत
इति यजुःशब्दो यागवाची । धाम्नेधाम्ने तत्तद्यागफलोपभोगस्थानसिद्ध्यर्थं भव ।
यजुषियजुषि तत्तद्यागसिद्धये योग्यं भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

a. सवितुस्त्वा प्रसवऽउत्पुनाम्यहिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रुश्मिभिः ।

b. सवितुर्वः प्रसवऽ - रुश्मिभिः ।

c. तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि ।

d. धाम नामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयज्ञनमसि ॥ ३१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥

का° [२. ७. ७.] सवितुस्वेत्याज्यमुत्पुनातांति । सांवतुद्वस्य प्रसवे आज्ञायां
वर्तमानः सत्त्वामुत्पुनामि शोधयामि । व्याख्यातमन्यत् ॥ का° [२. ७. ८.] प्रोक्ष-
णीश्च पूर्ववदिति । सवितुर्वः । वो युष्मानुत्पुनामीति व्याख्यातम् ॥ का° [२. ७.
९.] आज्यमवेक्षति तेजोऽसीतीति । हे आज्य त्वं तेजोऽसि । शरीरकान्तिहेतुत्वा-
त्तेजस्यम् । शुक्रमसि दीप्तिमदसि । स्निग्धवृषत्वादीप्तिमत्त्वम् । अमृतमसि विनाश-
रहितमसि । वरुदिवसावस्थानेऽप्योदनादिवत्पर्युषितत्वादोषाभावादविनाशि-
त्वम् ॥ का° [२. ७. ११. १२.] सुवेणाज्यग्रहणं चतुर्गुह्यं धाम नामिति सकृन्मन्त्र
इति । हे आज्य त्वं धाम स्थानमसि धीयते स्याप्यते चित्तवृत्तिर्देवैरेवेति धाम ।
तथा नाम नामयति आत्मानं प्रति सर्वाणि भूतानीति नाम । आज्यं दृष्ट्वा सर्वे
ऽप्यर्चन्तु नमन्ति । तथा देवानां प्रियमिष्टम् अनभिभूतम् । गतसारवदोषेणातिर-
स्कृतं चरुपुरोडाशादीनि चिरस्थित्या गतसाराणि स्युरिदं न तथा । देवयजनं देवा
इज्यन्तेऽनेनेति यागसाधनम् ईदृशं त्वमस्यतस्त्वां गृह्णामीति वाक्यशेषः ॥ ३१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते मन्त्रदीपे मनोहरे ।

शाखाग्राज्यग्रहणतोऽयमध्यायः प्रथमोऽगमत् ॥ १ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ श्रीयाज्ञवल्क्याय नमः ॥

I. ॥ १ a. b. c. d - - कर्मणि ॥ १ ॥ आप्यायध° - - °घशाऽसः ॥ २ ॥ ध्रुवा - -

ब्रह्मोः १ e. २ a. ॥ ३ ॥ ॥

II. ॥ २ b. c - - धाम्ना ॥ १ ॥ दृष्ट्वस्व - - क्षापीति ३ a ॥ २ ॥ ३ b. c ॥ ३ ॥

४ [°नक्वि] ॥ ४ ॥ ७ ॥

III. ॥ ५ ॥ १ ॥ ६ ॥ २ ॥ ७ ॥ ३ ॥ ८ a ॥ ४ ॥ ८ b [असि सन्निभं वज्रितं
प्र°] ॥ ५ ॥ ९ c. d. e. f. १० a ॥ ६ ॥ १० b. c. ११ a. b ॥ ७ ॥ ११ c. d. e
[रक्षस्व] ॥ ८ ॥ १५ ॥

IV. ॥ १२ a. b ॥ १ ॥ १२ c [यज्ञं नयत सुधातुं यज्ञपतिं यज्ञपतिं] - देवायुवम्
॥ २ ॥ १३ c. d. e. f ॥ ३ ॥ १३ g [- यदोऽश्रुद्धः पराजघानैतदिदं -] ॥ ४ ॥ ११ ॥

- V. ॥ १४ a. b. c ॥ १ ॥ १४ d. e ॥ २ ॥ १५ a ॥ ३ ॥ १५ b [वृहन्त्यावासि]. c
[- हृव्यः श°] - - °ष हृविष्कृदेदि ॥ ४ ॥ १६ a [- आवद वयः संघाति-
संघाति जेष्म] ॥ ५ ॥ १६ b. c. d [प्रतिपृता अरातयः] ॥ ६ ॥ १६ e. f. g
[- सविता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणिर्हि° -] ॥ ७ ॥ २६ ॥
- VI. ॥ १७ a. b. c ॥ १ ॥ १७ d ॥ २ ॥ १८ a. b. c ॥ ३ ॥ १८ d [धामि द्विष-
तो वधाय]. e. f ॥ ४ ॥ ३० ॥
- VII. ॥ १९ a. b. c ॥ १ ॥ १९ d. e [म्भन्यसि]. f ॥ २ ॥ २० a °वान्धिनुदि य-
ज्ञं धिनुदि यज्ञपतिम् ॥ धिनुदि मां यज्ञन्यम् ॥ ३ ॥ २० b-g ॥ ४ ॥ वे-
दोऽसि वेद यन् त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवः ॥ तेन मया वेदो भव
॥ ५ ॥ ३५ ॥
- VIII. ॥ २१ [- जगतीभिः सं मधुम° -] ॥ १ ॥ २२ a-f ॥ २ ॥ २२ g °सीदुत-
रितः रक्षोऽन्तरिता अरातयो. h ॥ ३ ॥ २३ ॥ ४ ॥ ३९ ॥
- IX. ॥ २४ ॥ १ ॥ पृथिव्यै वर्मासि २४ a ॥ २ ॥ २५ b. c. d ॥ ३ ॥ २६ [रुं व-
ध्यासं पृथिव्यै देवयज्ञनाद्र°] ॥ ४ ॥ २७ ॥ ५ ॥ २८ a [स्तां धीरा°]. c
॥ ६ ॥ ४५ ॥
- X. ॥ २९ [°मार्गि] ॥ १ ॥ ३० a °स्नासीन्द्राण्यै संनहनं b. c. d - श्यामि ॥ २ ॥
अग्नेर्जिह्वासि सुभूदेवेभ्यो धाम्नेधाम्ने भव यज्ञपियज्ञये ॥ ३ ॥ ३१ - ज्ञानम्
॥ ४ ॥ यस्ति प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां विठामनु यो वितस्ये ॥ आ-
त्मन्वांत्सोम धृतवान्हि भूत्वाग्निं गृह् स्वयंजमानाय विन्द ॥ ५ ॥ ५० ॥
दशानुवाकिषु पञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठि प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥

- I. a. कृ॒लोऽस्याखरे॒ष्ठोऽग्नये॑ त्वा॒ जुष्टं॑ प्रो॒क्षामि॑ ।
- b. वेदि॑रसि व॒र्हिषे॑ त्वा॒ जुष्टं॑ प्रो॒क्षामि॑ ।
- c. व॒र्हिरे॑सि सु॒ग्न्यस्त्वा॒ जुष्टं॑ प्रो॒क्षामि॑ ॥ १ ॥

का° [२. ७. ११.] इध्मं प्रोक्षति विस्रंस्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्वन्धि कृलोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति ॥ इध्मं विस्रंस्य प्रोक्षेत् । वेदिं च प्रोक्षेत् । बर्हिरादाय वेद्यां पूर्वग्रन्थि कृत्वा प्रोक्षेत्क्रमान्मन्त्रत्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ कृलोऽसि ॥ हे इध्म त्वं कृलोऽसि कृलमृगवृषो यज्ञोऽसि । इध्मपूलकस्य (१.) यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञवोपचारः । किम्भूतः ॥ आखरेष्ठः ॥ आ समन्तात्खरे कठिने वृक्षे तिष्ठतीति आखरेष्ठः । यद्वा खं स्वर्गं राति ददातीति खरः आकृवनीयस्तत्रा समन्तात्तिष्ठतीत्याखरेष्ठः । अन्तोदात्तः कृलशब्दो वर्णवाची अयं तु कृलशब्द आद्युदात्तत्वान्मृगवाची ॥ यज्ञः कदाचिद्वेदेभ्योऽपक्रान्तः स्वगोपनाय कृलमृगो भूत्वा वने यज्ञियतरुमध्ये प्रविश्य कुत्रचित्कठिने वृक्षे तस्थौ । तदेतदभिप्रेत्य कृल आखरेष्ठ इति द्वयमुच्यते । यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम स कृलो भूत्वा चचरेत्यादिश्रुतः [१. १. ४. १.] । स्थे च भाषायामिति स्थे परपदे [पा° ६. ३. २०.] भाषायां सप्तम्या अन्तुग्निषेधाद्धेऽलुक् । पूर्वपदादिति [पा° ८. ३. १०६.] षत्वम् । अतोऽग्नये जुष्टं प्रियं त्वां प्रोक्षामि श्रुद्ध्यर्थं जलेनेति शेषः । वेदिरसीति वेदिं प्रोक्षति । त्वं वेदिरसि । विद्यते लभ्यत इति वेदिः । विद् लभि । देवैरसुरेभ्यो लब्धत्वाद्धेदिः । अतो बर्हिर्जुष्टं बर्हिषो धारणोपयोगितया प्रियां त्वां प्रोक्षामि । पृथ्वीतृपाया वेदेः प्रज्ञातृपस्य बर्हिषो धारकत्वं युक्तम् ॥ बर्हिरसीति बर्हिःप्रोक्षणम् । हे दर्भ त्वं बर्हिरसि प्रभूतत्वाद्धेदिबृहणसमर्थमसि । अतः सुग्न्यो जुष्टं सुचां धारणात्प्रियं त्वां प्रोक्षामि ॥ १ ॥

- a. अ॒दित्यै॒ व्यु॒न्दन॑मसि । b. वि॒ष्णो॑ स्तु॒पोऽसि॑ ।
- c. ऊ॒र्णम्र॑दसं त्वा स्तृ॒णामि॑ स्वा॒स॒स्थां दे॒वेभ्यः॑ ।
- d. भुव॑पतये स्वा॒ह्वा । e. भुव॑नपतये स्वा॒ह्वा ।
- f. भू॒तानां॑ पत॒ये स्वा॒ह्वा ॥ २ ॥

का° [२.७.२०.] शेषं मूलेषूपसिंचत्यदित्यै व्युन्दनमितीति ॥ हे प्रोक्षणाशेषो-
 दक त्वमदित्यै अदित्या भूम्याः व्युन्दनमसि विशेषेण लोदनमसि ॥ का° [२.७.२१.]
 वर्हिर्विस्त्रुस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरितीति । हे प्रस्तरं दर्भमुष्टिद्वयं त्वं
 विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपोऽसि । त्वै स्तयै शब्दसंघातयोः । औणादिको उपप्रत्ययः ।
 दर्भसंघातद्वयत्वेऽशसंघातद्वया शिखेव भवसि ॥ का° [२.७.२२.] वेदिष्ठं स्तृणा-
 त्पूर्णमदसमितीति । हे वेदे त्वां स्तृणामि वर्हिषा हृदयामि । किम्भूतां त्वाम् ।
 ऊर्णमदसमूर्णमिव मृदुतरामतिशयेन मृदुर्भदीयसी ईयलोपश्लान्दसः (2.) । यथा
 प्रभोरूपवेष्टुं भूमिः कम्बलादिनाहायते काठिन्याभावाय तथा दर्भैराहृदिता वे-
 दिर्मृदुः स्यात् । पुनः किम्भूतां त्वां देवेभ्यः स्वासस्यां देवोपकाराय सुखेनासितुं
 स्थानभूतां । सुखेन असेनासनेन स्थीयते यस्यां सा स्वासस्या ताम् । का° (2 a.)
 स्कन्नमभिमृशति भुवपतये स्वाहेति ॥ एतन्मन्त्रत्रयस्यात्रोत्कर्षः । भुवपत्यादयस्त्र-
 योऽग्नेर्भ्रातरः । स्वाहाशब्दो निपातो देवान्प्रतिदानवाची स्वाहाकारं च वष-
 ट्कारं च देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः । हविर्ग्रहणकाले परिधिभ्यो वर्हिर्यद्विः स्क-
 न्नं तद्वुवपत्यादिभ्योऽग्नेर्भ्रातृभ्यो दत्तमिति मन्त्रार्थः । पुराग्नेर्भ्रातरो वषट्कारमयाद्रुमिं
 प्राविशंस्तद्रुविनाग्निरपि पलाय्योदके प्राविशत्ततो देवैरानीय स्वाधिकारे स्थाप्य-
 मान एवमवदद्यदैर्मद्रातृभिर्मी परिधत्तेषां च यज्ञभागः कल्पतामिति । ततस्त-
 ऽग्नेर्भ्रातरः परिधयो जातास्तेषां च स्कन्नं हविर्भागः कृत इति कथा (3.) । १.३.
 ३.१३-१६.] ॥ २ ॥

a. गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु विश्वस्यारिद्यै यज्ञमानस्य परिधिर-
 स्यग्निरिड ईडितः ।

b. इन्द्रस्य बाङ्गुरसि दक्षिणो वि° - - °डितः ।

c. मित्रावरुणौ त्वात्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्यारिद्यै यज्ञमा-
 नस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः ॥ ३ ॥

का° [२.८.१.] परिधीन्यरिदधाति मध्यमदक्षिणोत्तरान्गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रमि-
 ति ॥ आदौ पश्चात् । हे परिधे विश्वावसुनामा गन्धर्वः त्वां परिदधातु आहवनी-

यस्य पश्चात्सवतः स्थापयतु । विश्वास्मन्सवास्मन्प्रदश वसतात विश्वावसुः ।
 तुलोक्स्थं सोमं रक्षितुं तत्पार्श्वे सर्वत्र गन्धर्वोऽवसदिति श्रुत्यन्तरकथा । किमर्थं
 स्थापयतु । विश्वस्यारिष्टैः । रिष हिंसायां रेषणं रिष्टिः न रिष्टिः अरिष्टिस्तस्यै ।
 आहवनीयस्थानद्वयस्य (4.) विश्वस्य हिंसापरिहाराय । परिध्यभाविऽसुराः प्रविश्य
 हिंसन्ति । किं च त्वं यजमानस्य परिधिरसि । न केवलमग्नेः परिधिः यजमानम-
 व्यसुरेभ्यो रक्षितुं पश्चिमदिशि स्थापितोऽसि । किं च अग्निरिडः ईडितश्चासि ।
 आहवनीयस्य प्रथमो भ्राता भुवपतिनामाग्निद्वयपस्त्वमसि । ईड्यते स्तूयते इतीड
 स्तुतियोग्यः । अत एव ईडितः स्तुतो होत्रादिभिः । ईड स्तुतौ ॥ दक्षिणं परि-
 धिं परिदधाति । इन्द्रस्य वाङ्मरसि । हे द्वितीय परिधे त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो वाङ्म-
 रसि । रक्षणसमर्थत्वादिन्द्रवाङ्मरोपचारः (5.) । विश्वस्येत्यादि व्याख्यातम् । अत्रा-
 ग्निशब्देन भुवनपतिनामा द्वितीयो भ्राता ॥ तृतीयमुत्तरं परिधिं परिदधाति ॥
 मित्रावरुणौ ॥ हे तृतीय परिधे मित्रावरुणौ वाय्वादित्यौ ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा
 धारणेन उत्तरस्यां दिशि त्वां परिधत्तां परितः स्थापयताम् । विश्वस्येत्यादि पूर्व-
 वत् । अत्राग्निर्भूतानां पतिस्तृतीयो भ्राता ॥३॥

वीतिहोत्रं वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि ।

अग्ने बृहन्तमधरे ॥४॥

का° [२.८.२.] प्रथमं परिधिं समिधोपसृश्य वीतिहोत्रमित्यादधातीति । इयमृक्
 अग्निदेवत्या गायत्रीहृन्दस्का । हे कवे क्रान्तदर्शिन् हे अग्नेऽधरे यगे निमित्ते त्वां
 वयं समिधीमहि अग्नेनेध्मकाष्ठेन दीपयामः । अतीतानागतद्वरेवर्तिपदार्थानां यस्य
 युगपज्ज्ञानं स कविः । किम्भूतं त्वाम् । वीतिहोत्रम् । इण् गतौ । इतिर्गतिः
 व्याप्तिः पुत्रपौत्रपशुधनादिभिः समृद्धिरित्यर्थः । वीतये समृद्धौ होत्रं होमो यस्य
 स वीतिहोत्रस्तं यत्र होमे कृते समृद्धिप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । यद्वा वीतिरभिलाषो
 होत्रे होतृकर्मणि यस्य तं । तथा द्युमन्तं । द्यौः कान्तिरस्यास्तीति द्युमान् तं
 स्वत एव द्युत्युपेतम् । तथा बृहन्तं महान्तम् ॥४॥

a. समिदसि । b. सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्योश्चिदभिषस्त्यै ।

c. सवितुर्वाहू स्थः । d. ऊर्णम्रदसं वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्यः ।

e. आ वा वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु ॥ ५ ॥

का° [२. ८. ३.] अनुपस्पृश्य द्वितीयं समिदसीतीति ॥ हे इध्मकाष्ठ त्वं समिद-
सि अग्नेः समिन्धनं दीपनमसि ॥ का° [२. ८. ४.] सूर्यस्त्वेति जपत्याहुवनीयमीज-
माण इति ॥ हे आहुवनीय सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि कस्याश्चिदभिणस्त्यै सर्व-
स्या अभिणस्तोर्हिंसायाः सकाशात्वा त्वां पातु रक्षतु । चतुर्थी पञ्चम्यर्थे । या का-
चिद्विंसा प्रसक्ता तां सर्वां परिकुरवित्यर्थः । इतरद्वित्रये परिधित्रयं रक्षकं पूर्वस्यां
तदभावात्सूर्यः । तथा च श्रुतिः [१. ३. ४. ८.] । गुह्यै वा अभितः परिधयां भवन्त्य-
थैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्भोत्तरं करोतीति । का° [२. ८. ५.] (६.) वर्हिषस्तृणे निरश्नी
निदधाति सवितुरितीति । तृणद्वयं प्रस्तरस्थापनार्थं तिर्यग्निदध्यात् । हे तृण यु-
वामुभे सवितुर्देवस्य वाहू स्थः । प्रस्तरधारणेन सूर्यस्य वाहू इव भवथः ॥ का°
[२. ८. १०.] तयोः प्रस्तरं स्तृणात्पूर्णम्रदसमितीति । ऊर्णमिव मृदुं देवेभ्यो दे-
वानां स्वासस्थं सुखेनासनेन स्वीयते यत्र तादृशं त्वां स्तृणामि ॥ का° [२. ८. ११.]
अभिविदधात्या वा वसव इतीति ॥ प्रस्तरं प्रति पाणी निदधाति । वसवो रुद्रा
आदित्याः सवनत्रयाभिमानिनस्त्रयो देवाः त्वामासदन्तु आसादयन्तु सर्वतः प्रसार-
यन्तु ॥ ५ ॥

a. घृताच्यसि जुहूर्नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियं सद आसीद् ।

b. घृताच्यस्युपभृन्नान्ना - सीद् ।

c. घृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना - सीद् ।

d. प्रियेण धाम्ना प्रियं सद आसीद् ।

e. ध्रुवा असदन्तृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि । पाहि यज्ञं । पाहि यज्ञ-
पतिम् ।

f. पाहि मां यज्ञन्यम् ॥ ६ ॥

का° [२. ८. १२. १३.] सव्याशून्ये जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति घृताचीत्येवमितरे

उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रमिति । हे जुहु त्वं घृताची असि । घृतमंचति प्राप्नोतीति घृ-
ताची घृतपूर्णा भवसि नाम्ना च जुहुः । हूयतेऽनयेति जुहुः । द्विपि श्रुतिगमिजु-
होतीनां द्वे च जुहोतेर्दधिश्चेति [पा° का° ३.२.१७८. प° २.३.] द्वित्वं दीर्घश्च । सा
त्वं प्रियेण धाम्ना देववल्ग्वेनाज्येन सह इदं प्रियं सदः प्रस्तरलक्षणमासीद् अधि-
तिष्ठ । एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यमिति श्रुतेः [१.३.२.१७.] प्रियधामश-
ब्देनाज्यम् । उपभृतं सादयति । उप समीपे स्थित्वा विभर्ति आज्यं धारयतीत्युप-
भृत् । व्याख्यातमन्यत् । ध्रुवां सादयति । ध्रुव स्थैर्ये । यथा होमार्थं जुह्वयभृतो-
श्चलनं तद्वदस्याश्चलनाभावेन स्थिरत्वान्नाम्ना ध्रुवा । अन्यव्याख्यातम् ॥ का° [२.८.
११.] प्रियेण धाम्नेति हवींषि वेद्यां कृत्विति (7.) । हे हविः प्रियेण धाम्नाऽज्येन
सह प्रियं सदः आसीदित्येकैकं हविः सम्बोध्य वचनम् । का° [२.८.११.] ध्रुवा अ-
सदन्निति सर्वाण्यालभतऽइति ऋतस्यावश्यम्भाविफलोपेतत्वेन सत्यस्य यज्ञस्य यो-
नौ स्थाने ध्रुवाणि यानि (8.) हवींषि असदन्नतिष्ठन् । हे विलो व्यापक यज्ञपु-
रुष ता तानि हवींषि पाहि रक्ष यज्ञं च पाहि यज्ञपतिं च पाहि । का° [२.८.
२०.] पाहि मामित्यात्मानमिति । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः तं यज्ञन्यमधुर्यु मां पा-
हि ॥ ६ ॥

II. a. अग्ने वाजजिद्वाजं वा सरिष्यन्तं वाजजित् सम्मार्ज्मि ।

b. नमो देवेभ्यः । c. स्वधा पितृभ्यः । d. सुयमे मे भूयास्तम् ॥ ७ ॥

का° [३.१.१३.] इध्मसंनहनैरनुपरिधि सम्मार्ज्यग्ने वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परि-
क्राममिति (9.) । वाजमन्नं जयतीति वाजजित् । तत्सम्बुद्धौ हे वाजजित् हे अग्ने
त्वामहं सम्मार्ज्मि शोधयामि । किम्भृतं त्वाम् । वाजं सरिष्यन्तमन्नमुद्दिश्य गमिष्य-
न्तमन्नसम्पादनोपयुक्तम् । तथा वाजजितमन्नमुद्दिश्य जयोपेतमन्नप्रतिबन्धनिवार-
कमित्यर्थः ॥ का° [३.१.१५.] अपरमाहवनीयादंजलिं करोति नमो देवेभ्य इती-
ति । ये देवा अनुष्ठानमनुगृह्णन्ति तेभ्यो नमस्करोति । का° [३.१.१५.] स्वधा पि-
तृभ्य इति दक्षिणत उत्तानमिति । प्राशुखेनादौ देवनत्यर्थमञ्जलिः कृतः इदानीं
पितृनत्यर्थं दक्षिणामुख उत्तानमञ्जलिं कुर्यात् । ये पितरः पालकाः सन्ति तेभ्यः

स्वधाऽस्तु । स्वधाशब्दो निपातः पितृनुद्दिश्य देयद्रव्यस्य दाने वर्तते । अतो यदेयं तद्दास्याम इत्यर्थः । अनेन मन्त्रद्वयेन देवाः पितरश्चोपचर्यन्ते । का° [३. १. १६.] सुयमे म इति जुहूपभृतावादयेति । हे जुहूपभृता मे मदर्थं सुयमे सुदु नियते युवां भूयास्तं भवतम् । यथा युवयोः स्थितमाज्यं न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अस्कन्नमग्न देवेभ्य आज्याऽऽ सम्मित्रयासम् ।

e. आङ्घ्रिणा विज्जा मा त्वावक्रामपम् ।

f. वसुमतीमग्ने ते ह्यायामुपस्थेपं विज्जा स्थानमांस ।

g. इत इन्द्रो वीर्यमकृणोद्बुधोऽध्वर आस्थीत् ॥ ८ ॥

तथा सति अग्न्यास्मिन्ननुष्ठानदिने देवेभ्यो देवोपकारायाज्यं युवयोः स्थितं घृतमस्कन्नं भूमौ यथा न स्कन्दति तथा सम्मित्रयासं सम्यक्प्रोषणं करोमि धारणं वा । आशीर्लिङि उत्तमे वृषम् । का° [३. १. १६.] दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा विज्जाव्रितीति (10.) । हे विज्जो व्यापक यज्ञपुरुष अङ्घ्रिणा पदिन त्वा त्वामहं मा अवक्रमिषमवक्रमणं मा कार्षं पदिनातिक्रमणदोषो मे मा भूदित्यर्थः । का° [३. १. १६.] वसुमतीमित्यवस्थायेति । हे अग्ने ते तव ह्यायां ह्यायावत्समीपवर्तिनीं वसुमतीं भूमिमहमुपस्थेपमुपतिष्ठेयं सेवेय । उपपूर्वस्तिष्ठतिः सेवार्यः । स एव सेवाप्रकारः कथ्यते । हे वसुमति त्वं विज्जोर्यज्ञस्य स्थानमसि । अत्र स्थित्वा यागः कर्तुं शक्यते इत्यर्थः । आहवनीयसमीपवर्तितादस्या भूमेर्यज्ञस्थानत्वम् । यदायमर्थः । हे अग्ने ते तव वसुमतीं धनवतीं धनप्राप्तिकरीं ह्यायामाश्रयमुपस्थेपं सेवेय । ह्यायाशब्द आश्रयवाचकः । युष्मत्पादह्यायायां वसामीति यावत् । यतस्त्वं विज्जोर्यज्ञस्य स्थानमसि ॥ का° [३. २. १.] इत इन्द्र इति जुहोतीति । पूर्वमन्त्रे यज्ञसम्बन्धि यत्स्थानमुक्तं तदेव देवानां विजयहेतुत्वादितः शब्देन परामृश्यते । देवयजनव्यतिरिक्त-भूमिरसुराधीनत्वेन तत्र देवानां पराजयेऽपि यज्ञप्रदेशः पराजयरहितः । तदेवोच्यते मन्त्रेण ॥ इत इन्द्रः ॥ इन्द्र इतोऽस्माद्विजयजनस्थानात् उग्युक्तः (11.) सन्निति शेषः । वीर्यमकृणोत् वीरस्य कर्म वीर्यं शत्रुबधवृषमकरोत् अत एवाधरो यज्ञ

उर्धमास्यात् । उन्नतः स्थितः । इन्द्रेण वीर्यं कृते शत्रुकृतविघ्नाभावाद्धरस्यौन्न-
त्यम् ॥ ८ ॥

अग्ने वेदोत्रं वेदृत्यम् । अवेतां त्वां ग्वावापृथिवी । अव तं ग्वावापृथिवी
स्विष्टकृदिवम्य इन्द्र आज्येन रुविषा भूत्स्वाहा ।

h. सं ज्योतिषा ज्योतिः ॥ ९ ॥

तस्मात् हे अग्ने त्वं होत्रं वेः । होतुः कर्म विद्धि । लडि अउभावि रूपम् ।
दृत्यं दृतकर्म च वेः विद्धि । होतृत्वं दृतत्वं चाग्नेः कर्म । तथा च श्रुतिः [१.४.५.
४.] उभयं वा दृतदग्निर्देवानां होता च दृतश्चेति । ईदृशं त्वां ग्वावापृथिवी अ-
वतां पालयताम् । हे अग्ने त्वमपि ग्वावापृथिवी लोकद्वयदेवते अव पालय इत्य-
मन्योन्यपालने सति इन्द्रः आज्येन रुविषास्माभिर्दत्तेन देवेभ्यो देवार्थं स्विष्टकृत्
भूत् । सुदु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् तादृशो भवतु । अउभावशहान्दसः । यद्य-
दस्माभिरिज्यते तत्तदिष्टं सर्वं वैकल्यरहितं करोवित्यर्थः । स्वाहा सुद्धतमस्तु ।
इन्द्रं देवमुद्दिश्य इदमाज्यं दत्तमित्यर्थः । स्वाहेतिनिपातो देवोद्देशेन दाने वर्तते ॥
का° [३.२.२.] जुह्वा ध्रुवाः समनक्ति सं ज्योतिषेति । गह्वतामित्यध्याहारः । ज्यो-
तिषा ध्रुवास्थिताज्यरूपज्योतिषा सह ज्योतिर्जुह्वासिच्यमानरूपं ज्योतिः संगह-
ताम् ॥ ९ ॥

III. a. मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान्मया मघवानः सचन्ताम् । अस्माकं स-
त्त्वाशिषः सत्या नः सत्त्वाशिषः ।

b. उपद्रुता पृथिवी मातोष माम्पृथिवी माता ह्वयताम् । अग्निराग्नीध्रा-
त्स्वाहा ॥ १० ॥

का° [३.४.२१.] आशासानि मयीदमिति यजमानो जपतीति ॥ प्रधानयागान-
न्तरं पुरोडाशशेषप्राशनसमये होतरि आशिषं प्रयुञ्जानि सति यजमानो जपति ।
इन्द्रः परमेश्वर इदमिन्द्रियं मयि दधातु । इदं अस्मदपेक्षितं इन्द्रियं वीर्यं मयि
यजमाने स्थापयतु । किं च रायो धनानि दैवमानुषभेदेन द्विविधानि मघवानः

धनवन्तश्चास्मान्यज्ञमानान्सचन्तां (12.) सेवन्ताम् । सच सेवने । किं च अस्माकं यज्ञमानानामाशिषोऽभीष्टार्थस्याशंसनानि सन्तु विद्यन्ताम् । किं च नोऽस्माकमाशिषः पूर्वीक्ताः सत्याः अविताः सन्तु । मघमिति धननाम [निघ० २. १०.] तद्विद्यति येषां ते मघवानः । अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः [पा० ५. २. १०१ ॥] का० [३. ४. १८. ११. २०.] एकैकमाहुरति ग्वावापृथिव्योरुपह्वानेऽग्नीधि पडवत्तं । प्राश्नात्युपह्वता पृथिवीतीति ॥ यदा होता ग्वावापृथिव्योरुपह्वानं करोति तदोभयोः पुरोडाशयोरेकैकमंशं (13.) पडवत्ते पडवत्ते (14.) कृत्वाग्नीधिं ददाति स चापह्वतेति मन्त्रेण तत्प्राश्नातीति सूत्रार्थः ॥ उपह्वता येयं पृथिवी दृश्यते सा जगतो माता निर्मात्री मयापह्वता अभ्यनुज्ञाता सा च पृथिवी माता मातृवेनास्माभिर्भाविता सती मामुपह्वयतामनुज्ञातातु हविःशेषभक्षणायाशां ददातु । अहं चाग्नीध्रात् । अग्नीध इदं कर्माग्नीध्रं तस्मादितोरग्निः सन् तं भागं प्राश्नामीति शेषः । स्वाहा मुहुतमस्तु जातरेऽग्नी ॥ १० ॥

a. उपह्वतो यौष्वितोप मां यौष्विता ह्वयतामग्निरग्नीध्रात्स्वाहा ।

b. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मुखा पूक्षां हस्ताभ्याम् ।

c. प्रतिगृह्णामि । d. अग्नेष्ट्वस्येन प्राश्नामि ॥ ११ ॥

द्वितीयं प्राश्नाति । एवं यौः पिता जगत्पालक उपह्वयतामित्यादि समानार्थम् । देवस्य त्वा । इतः प्रभृति औ प्रतिष्ठेत्यन्तं [ख० १३.] ब्रह्मवम् । तस्याङ्गिरसो बृहस्पतिर्ऋषिः ॥ का० [२. २. १६.] देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णातीति ॥ ब्रह्मा देवस्य त्वेति प्राशित्रं गृह्णाति । मन्त्रो व्याख्यातः । प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः । का० [२. २. १८.] अग्नेष्ट्वेति प्राश्नाति दत्तैरनुपस्पृशन्निति । हे प्राशित्र अग्नेः आस्येन वह्निदेवताया मुखेन त्वा त्वां प्राश्नामि भक्षयामि ॥ ११ ॥

एतं ते देव सवितर्यज्ञं प्राङ्बृहस्पतये ब्रह्मणे ॥

तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव ॥ १२ ॥

का० [२. २. २१.] एतं तदिति समिदमन्त्रितः प्रसीतीति । समिधमाधातुमनुज्ञा-

प्रदानाय वांशितां ब्रह्मा मन्त्रेणानुजानीयात् । एतं त इत्यादिः ओम्प्रतिष्ठेत्यन्तो मन्त्रः । हे देव दातादिगुणयुक्त हे सवितः प्रसवितः । एतं यज्ञमिदानीं क्रियमाणमिमं मावं ते तुभ्यं वदर्यं प्राङ्मुख्यजमानाः कथयन्ति । अनुज्ञापयन्तीत्यर्थः । किं च तया प्रेरितां देवानां यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये च प्राङ्मुखः । बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा । तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मवं करोति । किं च । तेन हेतुना वदीयत्वेन यज्ञमव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना यज्ञपतिं यजमानं चाव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना माम्ब्रह्माणमव पालय ॥ १२ ॥

मनो जूतिर्ज्ञापतामज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु ।

अरिष्टं यज्ञसमिमं दधातु विश्वे देवास इह मादयन्तामोऽम्प्रतिष्ठ ॥ १३ ॥

किं च । मनो आज्यस्य जुषताम् । कर्मणि षष्ठी । मनः धृतं सेवताम् । हे सवितस्वदीयं चित्तं यज्ञसम्वन्धिन्याज्ये स्थापयेत्यर्थः । किम्भूतं मनः । जूतिः । जवतगर्तिकर्मणो जूतिरिति त्तिन्प्रत्ययान्तो निपातः । स्त्रीत्वं हान्दसम् । अतीतानागतवर्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि मनः । जवते शीघ्रं गच्छतीति जूतिः । किं च बृहस्पतिरिमं यज्ञं तनोतु विस्तारयतु । ब्रह्मत्वात् । तत इमं यज्ञमरिष्टं हिसारहितं कृत्वा संदधातु । इडाभक्षणेन हि मध्ये यज्ञो विह्विन्न इत्येवमुच्यते । किं च विश्वे देवासः सर्वे देवा इह यज्ञकर्मणि मादयन्ताम् । मद तृप्तौ चुरादिः । तृष्यन्ताम् । एवं प्रार्थितः सविता देवः ओम्प्रतिष्ठेत्यनुज्ञां प्रयच्छतु । ओमित्यङ्गीकारार्थः । तथास्तु । प्रतिष्ठ प्रयाणं कुरु । समिदाधानकाले यजमानस्याभिप्रेतं प्रयाणमवगम्य सविता देवोऽङ्गीकृत्य प्रयाणे प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

a. एषा तेऽग्ने समित्तया वर्धस्व चा च व्यायस्व ॥ वर्धिषीमहि च व्यमा च व्यासिषीमहि ॥

b. अग्ने वाजजिद्वाजं वा ससृवाऽसं वाजजित् सम्मार्ज्मि ॥ १४ ॥

का° [३. ५. २.] एषा त इति होतानुमन्त्रयतऽइति । ब्रह्मवं समाप्तम् । अतः प्राकृतमार्षम् (15.) । इयमनुष्टुबग्निदेवत्या । हे अग्ने एषा ते तव समित् समि-

न्यनहेतुः काष्ठविशेषः । तथा समिधा त्वं वर्धस्व वृद्धिं गह्व । आ प्यायस्व च ।
 अस्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय । तथा च सति तत्प्रसादादयं वर्धिषीमहि वृद्धिं
 प्राप्नुयाम प्यासिषीमहि च । अस्मदीयपुत्रपश्चादोन्सर्वतो वृद्धान्करवाम ॥ का० [३.
 ५. ४.] सम्मार्ष्टि पूर्ववदपरिक्रामः सकृत्सकृत्समृवाऽसमितीति । पूर्वमग्रे वाज्रजि-
 दिति [ख० ७.] मन्त्रेण यथेध्मसंनहनैरग्नेः सम्मार्गः कृतस्तथात्रापि सम्मार्ष्टि । तत्र
 परिक्रम्य त्रिस्त्रिः कृतः । अत्र तु परिक्रमणं विनैकैकवारमिति विशेष इति सू-
 त्रार्थः । मन्त्रो व्याख्यातः । इयान्विशेषः । हे अग्ने त्वां सम्मार्द्धि । किम्भूतं त्वां
 वाज्रं समृवांसमन्नमुद्दिश्य गतवन्तमन्नं सम्पादितवन्तमित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ १४ ॥

IV. a. अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषं वाज्रस्य मा प्रसवेन प्रोक्षामि ॥

b. अग्नीषोमौ तमपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाज्रस्यैनं प्रस-
 वनापाह्वाम ॥

c. इन्द्राग्नोरुज्जितिमनूज्जेषं वाज्रस्य मा प्रसवेन प्रोक्षामि ॥

d. इन्द्राग्नौ तमपनु° - - पोक्षामि ॥ १५ ॥

का० [३. ५. १७. १८.] जुह्वपभृतौ व्यूह्यग्नीषोमयोरिति । तत्र जुह्वं प्राचीं प्रे-
 रयति यजमानः । व्यूह्येन परस्परविपरीतविनापनादनम् । अग्नीषोमयोर्द्वितीयपु-
 रोडाशदेवतयोरुज्जितिमनु अविघ्नेन हविःस्वीकाररूपमुत्कृष्टं जयमनुसृत्याहमु-
 ज्जेषमुत्कृष्टं जयं प्राप्तवानस्मि । वाज्रस्यान्नस्य पुरोडाशदिः प्रसवेनाभ्यनुज्ञया मां
 प्रोक्षामि मां यजमानं जुह्वरूपधारिणं प्रोत्साहयामि । यद्यप्यूह्येतिधातुर्वितर्कार्थस्त-
 थाप्युपसर्गवशादुत्साहार्थः ॥ उपभृतं प्रतीचीं प्रेरयति । यः शत्रुरसुरादिरस्मान्द्वे-
 ष्टि अस्मदीयज्ञविनाशाय द्वेषं करोति (16.) । यं च वयं द्विष्मः । यमालस्या-
 दिद्वेषमस्मदीयानुष्ठानविरोधिनं शत्रुं द्विष्मः विनाशायोद्योगं कुर्मः । तमुभयविधं
 शत्रुमग्नीषोमौ देवावपनुदतां निराकुरुताम् । किं च । अहमप्येनं द्विविधं शत्रु-
 मुपभृद्वृषं वाज्रस्य प्रसवेन पुरोडाशदेवताया अभ्यनुज्ञयापोक्षामि निराकरोमि ।
 उत्तरौ मन्त्रौ दर्शदेवताविषयौ समानार्थौ ॥ १५ ॥

- a. वसुभ्यस्वा । b. रुद्रेभ्यस्वा । c. आदित्येभ्यस्वा ।
 d. संज्ञानायां ग्वावापृथिवी । मित्रावरुणौ वा वृद्धावताम् ।
 e. व्यन्तु वयोऽन्ताः रिहाणाः ।
 f. मरुतां पृषतीर्गह वशा पृश्निर्भूवा दिवं गह ततो नो वृष्टिमावह । च-
 नुष्या अग्नेऽसि चक्षुर्म पाहि ॥ १६ ॥

का° [३. ५. २४.] जुह्वा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । हे मध्यमपरिधे वसुभ्यः वसुदेवताप्रीत्यर्थं वा त्वामनज्जीति शेषः । एवं दक्षिणोत्तर-परिधिमन्त्रौ व्याख्ययो । परिधित्रयाज्जनन सवनत्रयदेवताः प्रीयन्ते इति भावः ॥ का° [३. ६. ३.] संज्ञानायामिति प्रस्तरादानमिति । हे ग्वावापृथिवी कुलोक्तभूलो-क्तदेव्या युवां संज्ञानायां गृह्यमाणं प्रस्तरं सम्यगवगह्यताम् । किं च हे प्रस्तर मि-त्रावरुणौ प्राणापानवायू वृद्धा जलवर्षणेन वा त्वामवतां रक्षताम् । वायुर्वै वर्षस्येष्ट [१. ८. ३. १२.] इत्युक्तत्वादप्रीधीशो वायुः स चाध्यात्मगतः प्राणोदानरूपो मित्रावरुणशब्दाभ्यामुच्यते । स च प्रस्तररूपं यजमानं वृद्धावतु । यजमानो वै प्रस्तर इति श्रुतिः [१. ८. १. ४४.] ॥ का° [३. ६. ४-७.] अनन्तयेनं व्यन्तु वय इत्यग्रं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमितरस्यामिति । इतरस्यां ध्रुवायाम् ॥ वयः पक्षिणः व्य-न्तु । वी गतिप्रजननकाल्यसनखादनेषु । पक्षिरूपापन्नानि गायत्र्यादीनि हन्दांसि गहन्तु । प्रस्तरमादयेति शेषः । किम्भूताः वयः । अन्तं रिहाणाः । अन्तं धृतलितं प्रस्तरं लिहानाः आस्वादयन्तः । रलयोरैक्यम् ॥ का° [३. ६. ८.] मरुतामिति नी-चैर्हृत्वा तृणमादायानुप्रहरतीति । एकं तृणं प्रस्तरात्पृथक्कृत्य प्रस्तरं नीचैर्हृत्वा-ग्रौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः । मरुतामिति प्रस्तरदेवत्या बृहती कपिदृष्टा चतुर्थः पाद अग्नेयः । हे प्रस्तर त्वं मरुतां पृषतीर्गह मरुन्नामकानां देवानां सम्बन्धिनीः पृ-षतीर्वाहनरूपा अश्वाश्चित्रवर्णा गह प्राप्नुहि । वायुवाहनवद्देगेन गह्यत्यर्थः । अ-न्तरिक्षं गह्यत्यर्थः । वशा पृश्निर्भूवा । वशा स्वाधीना पृश्निरल्पतनुर्गौर्भूवा दिवं गह । कामधेनुवत्तृप्तिकरी भूवा स्वर्गं गह्यत्यर्थः । ततः स्वर्गप्राप्तेरनन्तरं नोऽस्म-दर्थं वृष्टिमावह भूलोके वृष्टिमानय । यद्वा । इयं वै वशा पृश्निर्यदिदमस्याम्मूलि

चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृश्निरिति श्रुतेर्वशापृश्निशब्देन भूमिरुच्यते [१.८.३.१५.] । वशा पृश्निर्भूत्वा पृथिवी भूत्वा दिवं गह्वरं पृथिवीसम्बन्धिभागानादाय व्युत्थितं तर्पयेत्यर्थः । हे प्रस्तर त्वमन्तरिक्षं गत्वा तत्रस्थान्मरुतः सवाहूनान्संतर्प्य स्वर्गं गत्वा देवांश्च संतर्प्य पृथिव्यां वृष्टिं कुर्वित्याहुतिपरिणामः सूचित इति भावः ॥ का° [३.६.१५.] चक्षुष्या इत्यात्मानमालभत इति । हे अग्ने त्वं य-तश्चक्षुष्या असि । चक्षुः पातीति चक्षुष्याः । ज्वलयान्धकारं निवर्त्य चक्षुःपालकोऽसि । अतो मे मम चक्षुः पाहि पालय प्रस्तरप्रहरणप्रसक्तं चक्षुष उपद्रवं परिहरित्यर्थः ॥ १६ ॥

a. यं परिधिं पर्यधत्वा अग्ने देव पणिभिर्गुह्यमानः ।

तं तज्जुतमनु जोषम्भराम्येष नेत्रदपचेतयति ॥

b. अग्नेः प्रियं पाथोऽपीतम् ॥ १७ ॥

का° [३.६.१७.] परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममिति ॥ एकादशिन-स्त्रयोऽष्टकश्च विराड्द्वयः । प्रथमोऽष्टकः । यं परिधिम् । त्रिदुज्विराड्द्वया अग्ने-यी (17.) यजुरन्ता । अग्नेः प्रियमिति यजुः । देवलदृष्टा ॥ हे अग्ने देव आहव-नीय । पणिभिरसुरैः गुह्यमानः । गुरू संवरणे संत्रियमाणः संरुध्यमानः सन् त्वं यं परिधिं पश्चिमदिशि पर्यधत्वाः । असुरोपद्रवनिवारणाय परिहितवानसि स्था-पितवानसि । ते तव जोषं प्रियं तमेतं परिधिमनु भरामि वङ्गौ प्रक्षिपामि । अ-नुर्भिन्नक्रमः । हरतेर्हस्य भः । एष परिधिः त्वत् तत्तः सकाशात् न । इत् एवार्थे नैव अपचेतयति । मा अपचेतयतु । तत्तोऽपगतुं मा जानावित्यर्थः । त्वयैव ति-ष्ठतु । चिती संज्ञानि णिजन्ताछेद् । तस्यात्मनेपदे प्रथमैकवचनं तान्तम् (18.) । दित आत्मनेपदानामिति [पा° ३.४.७१.] तस्यैकारः । वैतोऽन्यत्रेति [पा° ३.४.१६.] लेडेकारस्य पाक्षिक ऐ । लेटोऽडाढावित्याडागमः [पा° ३.४.१४.] । गुणा-यादेशौ (19.) । अपपूर्वः अपचेतयति । अपचेतयतु । एष परिधिस्त्वत्तोऽपगत-चित्तो मास्त्वित्यर्थः । का° [३.६.१७.] इतरौ च युगपदग्नेः प्रियमितीति । दक्षिणो-तरौ परिधी युगपत्प्रक्षिपेत् । हे परिधी अग्नेः प्रियं पाथः युवामपीतमपिगहृतम् ।

पाथ इत्यन्ननाम (19 a.) आहवनीयस्याभिप्रेतमन्नमपि गृह्यतम् । अग्निरन्नत्वं भव-
द्वां प्राप्यतामित्यर्थः ॥ १७ ॥

a. स॒स्रव॒भागा॒ स्थि॒रा वृ॒हत्तः॑ प्र॒स्तरि॒ष्ठाः परि॒धेया॑श्च दे॒वाः ।

इ॒मां वाच॑म॒भि विश्वे॑ गृ॒णन्त॑ आ॒स॒न्यास्मिन्व॒र्हिषि॑ माद॒यध॑म् ॥

b. स्वा॒ह्वा वा॒ह् ॥ १८ ॥

का० [३. ६. १८.] स॒स्रव॒भागा इति स॒स्रवान्नु॒होतीति॑ । वैश्वदे॒वी त्रि॒दृ॒व्य॒नु-
र॒ता । स्वा॒ह्वा वा॒डिति॑ य॒नुः । सोम॑शु॒ष्म ऋ॒षिः । हे विश्वे॑ दे॒वा यू॒यं सं॒स्रव॒भा-
गाः स्थ । विली॑नमा॒ज्यं सं॒स्रवः॑ । स ए॒वभा॒गा येषां॑ ते सं॒स्रव॒भागाः । तथा॒विधा भ-
व॒थ । तथा॒ इ॒षा सं॒स्रव॒लक्ष॑णेना॒ग्नेन॑ वृ॒हत्तो म॒ह्यतः॑ स्थ । किं च ये प्र॒स्तरि॒ष्ठाः
प्र॒स्तरि॑ नि॒ष्ठतीति॑ प्र॒स्तरि॒ष्ठाः प्र॒स्तर॑स्था॒ग्निनः॑ । ये च परि॒धेयाः परि॒धि॒भवाः॑ सन्ति ।
ते विश्वे॑ दे॒वा इ॒मां मदी॑यां वाच॑म॒भि गृ॒णन्तः॑ सर्वत्र॑ वर्ण॒यन्तः॑ । अयं॑ य॒ज्ञमा॒नः
सम्यक्॑ य॒ज्ञतीत्ये॒वं सर्वे॑षां दे॒वानां॑ मध्ये कथ॒यन्तो॑ यू॒यमस्मिन्व॒र्हिषि॑ य॒ज्ञऽआस॒-
न्या॒पवि॑श्य माद॒यधं॑ तृ॒प्यधं॑ मोद॒धं वा । स्वा॒ह्वेति॑ वा॒डिति॑ च शब्दौ ह॒विर्दाना॒-
र्थौ । सर्वथा॑ दत्तमित्यादरं दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः । यद्यपि स्वा॒ह्वाकारि॑ण वा व-
प॒ह्कारि॑ण वेति श्रुतेर्वप॒ह्कारो॑ दानार्थः । तथापि दे॒वानां॑ परोक्षप्रियत्वात्प्रत्यक्षवप-
रि॒ह्काराय॑ वा॒डिति॑शब्दः प्रयुक्तः ॥ १८ ॥

a. घृ॒ताची॑ स्थो॒ धुर्यौ॑ पात॒ऽसु॒म्ने स्थः॑ सु॒म्ने मा॒ धत्त॑म् ।

b. य॒ज्ञ नम॑श्च त॒ऽउप॑ च य॒ज्ञस्य॑ शि॒वि संति॑ष्ठस्व॒ स्विष्टे॒ मे संति॑ष्ठस्व ॥ १९ ॥

का० [३. ६. १९.] घृ॒ताची इति धुरि॑ नि॒दधा॑तीति । जु॒ह्वप॒भृतौ॑ शकटधुरि॑ नि-
द॒ध्यात् । हे जु॒ह्वप॒भृतौ॑ यु॒वां घृ॒ताची॑ स्थः । घृत॑मंचतः प्राप्नुतः इति घृ॒ताची॑ ।
पूर्व॑सवर्णदीर्घः । तथा॒विधे॑ यु॒वां धुर्या॑वन॒ड्ढाहौ॑ पातं॑ र॒क्षतं॑ धुरं॑ व॒हृत॑स्तौ धुर्यौ ।
किं च यु॒वां सु॒म्ने सु॒ख॒रूपे॑ स्थः भव॒थः तस्मात्सु॒म्ने सु॒खे मा मां॑ धत्तं॑ स्थापय॒तम् ॥

का० [३. ६. २१.] य॒ज्ञ नम॑श्च त॒ऽइति॑ वेदि॒माल॑भत इति । अस्य॑ म॒न्त्रस्य॑ श्रू॒यं यव॒-
मा॒न् कृषि॑रु॒द्वा॒लवान्॑ धाना॒न्तर्वा॑निति पञ्च ऋषयः । य॒ज्ञो दे॒वता॑ । हे य॒ज्ञ ते

तुभ्यं नमः अस्तु उप उपचयो वृद्धिश्च तेऽस्तु । चकारावन्योन्यसमुच्चयार्थौ । नम-
उपशब्दाभ्यां यज्ञस्य यदतिरिक्तं यच्च न्यूनं ज्ञातं तत्पूर्णं ज्ञायते । तथा च श्रुतिः ।
स यदतिरेचयति तन्नमस्कारिण शमयति अथ यदूनं करोत्युप चेति तेन तदन्यूनं
भवतीति । किं च । यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्व अन्यूनातिरिक्तं यज्ञं कुर्वित्यर्थः । यद्वै
यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तद्विवं तेन तदुभयं शमयतीति श्रुतिः । मे मम स्विष्टे संति-
ष्ठस्व । साधु इष्टं स्विष्टं । शोभने यागे तिष्ठसि प्राप्तं कुर्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

V. a. अग्नेऽद्व्यायोऽशीतम पाहि मां दिव्योः । पाहि प्रसित्यै । पाहि दु-
रिथ्यै । पाहि दुर्द्वान्याऽग्रविषं नः पितुं कृणु । सुपदा योनौ स्वाहा
वाह ।

b. अग्रये संवेशपतये स्वाहा ।

c. सरस्वत्यै यशोभगिन्यै स्वाहा ॥ २० ॥

का° [३. ७. १७.] सुक्सुवं प्रगृह्णात्यग्नेऽद्व्यायविति । दग्नातिः हिंसाकर्मा [निघ°
२. ११.] । आयुरिति मनुष्यनाम [निघ° २. ३.] । अद्व्याऽनुपहंसित आयुर्मनष्यां
यज्ञमानो यस्य सोऽद्व्यायुः । अश भोजने । अग्नाति भुङ्क्ते इत्यशी । यद्वा अश्रु-
व्याप्तौ अश्रुते व्याप्नोतीत्यशी । अतिशयेनाशी अशितमः । दीर्घश्चान्दसः । हे अ-
द्व्यायो अहंसितयज्ञमान हे अशितम भोक्तृतम यद्वा व्यापकतम । हे अग्ने गार्ह-
पत्य मा मां दिव्योः वज्रात्पाहि । शत्रुप्रयुक्ताद्वज्रसमादायुधान्माम्पाहि । दिव्युरिति
वज्रनाम (19b.) । प्रसित्यै प्रसितेर्वन्धनहेतुभूताज्जालान्मा पाहि । प्रसितिः प्र-
सयनात्तत्तुर्वा ज्ञातं वेति यास्कः [निरु° ६. १२.] । दुष्टा इष्टिर्दुष्टिः अशास्त्रीयां
यागः । तस्मान्मां पाहि । दुर्द्वानी । अदनमद्वानी । दुष्टा अद्वानी दुर्द्वानी दुर्भा-
जनं ततो माम्पाहि । चतुर्थ्यः पञ्चम्यर्थे । भीत्रार्थानामिति [पा° १. ४. २५.] पञ्च-
मी । किं च नोऽस्माकं पितुमन्नमविषं कृणु हविर्विपरहितं कुरु । योनिरिति
गृह्णाम [निघ° ३. ४.] । सुपदु सयते स्थीयते यस्यां सा सुपदा । तस्यां सुपदा वि-
भक्तेराकारः । सम्यगवस्थानयोग्ये गृहे मां स्थापयेति शेषः । यद्वा गृहे स्थितानां
नोऽस्माकं पितुमविषं कुरु । स्वाहा वाडिति पदे व्याख्याति ॥ का° [३. ७. १८.]

दक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति चेति । स्त्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकमेक-
त्रणयनं संवणः । तस्य प्रतिर्योग्निस्तस्मै स्वाहा हविर्दत्तम् । जीवतः पुरुषस्य
प्रशंसा यशः तस्य यशसो भगिनी वायूपा सरस्वती तस्मै हविर्दत्तम् ॥ २० ॥

a. वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देविभ्यो वेदोऽभवस्तेन मक्ष्यं वेदो भूयाः ।

b. देवा गातुविदो गातुं विद्वा गातुमित । मनसस्पत इमं देव यज्ञः

स्वाहा वानि धाः ॥ २१ ॥

का° [३. ८. १.] पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसीति ॥ हे कुशमुष्टिनिर्मित पदार्थ
त्वं वेदोऽसि । ऋगाद्यान्मकोऽसि । यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञातासि । हे देव गीत-
नात्मक वेद हे वेद येन कारणेन त्वं देविभ्यः । पद्यर्थे चतुर्थी । देवानां वेदो
ऽभवः शापकोऽभूः तेन कारणेन मक्ष्यम्मम वेदो भूयाः शापको भव ॥ का° [३.
८. ४.] समिष्टयज्ञजुहोति देवा गातुविद इतीति । इयं विराट्कृन्द्स्का वातदेवत्या
मनसस्पतिदृष्टा ऋक् । अस्याः पूर्वार्धेन देवता विसृजति (20.) । गौ शब्दे । गी-
र्यत नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यते इति गातुर्यज्ञः तं विदन्ति ज्ञानन्तीति गा-
तुविदः । हे गातुविदः यज्ञवेत्तारो देवाः गातुं विद्वा विदित्वा । विद ज्ञाने । अ-
स्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति ज्ञात्वा । गातुमित यज्ञं प्रत्यागह्यत । यद्वा गातुर्गन्तव्यो
मार्गः तं गह्यत । अस्मदीययज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वमार्गं गह्यत । एवं देवान्विसृज्य
चन्द्रं प्रत्याह । हे मनसस्पते । मनांऽधिपश्चन्द्रः । यद्वा देवान्यष्टुं मनसः प्रवर्तकः
परमेश्वरः । तं प्रत्युच्यते । हे मनसस्पते परमेश्वर हे देव इममनुष्ठितं यज्ञं स्वा-
हा त्वदस्ति ददामि । त्वं च तं यज्ञं वानि वायुर्नृप देवे धाः स्थापय । वानि हि य-
ज्ञोऽवतिष्ठते । तदुक्तं श्रुत्या । वायुरेवाग्निस्तस्माद्यदैवाध्वयुरुत्तमं कर्म करोत्यथै-
तमेवाप्येतीति ॥ २१ ॥

सम्बर्हिर्गङ्गा हविषा धृतेन समादित्यैर्वसुभिः सस्मरुद्भिः ।

समिन्द्रो विश्वदेवभिरङ्गां दिव्यं नभो गह्यतु यत्स्वाहा ॥ २२ ॥

का° [३. ८. ५.] बर्हिः सम्बर्हिरितीति । बर्हिर्जुहोति । इयमृक् त्रिष्टुप् विरा-

उत्तया बर्हिर्देवत्या । इन्द्रो हविषा हविःसंस्कारयुक्तेन धृतेन बर्हिः दर्भं समङ्गाम् । सम्यगञ्जनोपेतं करोतु स चेन्द्रः केवलो न । किं तु आदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भिः विश्वदेवेभिर्विश्वनामकैश्च गणदैवैः सहितः समङ्गाम् । समित्यस्योपसर्गस्यावृत्त्या अङ्गामित्यस्य क्रियापदस्याप्यावृत्तिर्वीद्व्या । वस्वादिसहितेनेन्द्राण समङ्गां तद्वर्हिर्यद्विष्यं नभो आदित्यलक्ष्णं ज्योतिः तद्रक्षतु आदित्यं प्राप्नोतु । स्वाहा इदं बर्हिर्देवोद्देशेन दत्तम् । नभ इत्यादित्यनामसु [निघ° १.४.] पठितं दिवि भवं दिव्यम् ॥ २२ ॥

a. कस्त्या विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति । पोषाय ॥

b. रत्नसाम्भागोऽसि ॥ २३ ॥

का° [३.८.६.] वेद्यां प्रणीता निनयति परीत्य कस्त्विति । व्याख्यातां [अथा° १.६.] मन्त्रः प्रजापतिर्देवतः तत्र यज्ञयोगे (21.) नियुक्तः अत्र तु यज्ञविमोके । पोषाय यज्ञमानं पुत्रादिभिः पोषयितुं त्वां निनयामीति शेषः । यज्ञं प्रयुज्याविमोके यज्ञमानस्याप्रतिष्ठापत्तेर्विमोकः कार्यः । यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवतात श्रुत्यन्तरवचनात् । का° [३.८.७.] पुराडाशकपालेन कणानपास्यत्यथः कृत्वाजिनं रत्नसामितीति । हे कणसमूह त्वं रत्नसां भागोऽसि तेषां नीचजातिवान्निकृटकणवृषो भागो युक्तः ॥ २३ ॥

VI. सं वर्चसा पयसा सं तनूभिर्गन्महि मनसा सः शिवेन ।

वटो सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ २४ ॥

वटृदवत्या त्रिदृप् । इतः परं याज्ञमानम् । का° [३.८.८-१०.] पूर्णपात्रं निनयति परीत्य संततं यज्ञमानोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाति सं वर्चसेति मुखं विमृष्ट इति ॥ समित्युपसर्गी (22.) ऽगन्महीत्यनेन सम्बद्धः (23.) प्रत्येकम् । वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं समगन्महि संगता भवामः । पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महि । तनूभिर्नुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः यद्वा तनूभिर्भार्यापुत्रादिभिः समगन्महि । शिवेन शा-

त्तेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि । यज्ञमुपगह्णतो नरस्य वर्चसाग्नयैति त-
दनेन पुनरायाययति । किं च सुदत्रः शोभनदानः वष्टा रायो धनानि विदधातु
करोतु । तन्वः शरीरस्य मदीयस्य यत् विलिष्टं विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमार्ष्टु ।
न्यूनवपरिहरणानुकूलं कृत्वा शोधयतु । धनस्य शरीरस्य पुष्टिं करोवित्यर्थः ।
सुदु ददातीति सुदत्रः । सुपूर्वाद्ददतिः द्रन् । सर्वधातुभ्य इति [उ° ४. १६०.] द्रन् ।
वाङ्मूलकत्वाद्भवः ॥ २४ ॥

- a. दिवि विष्णुर्व्यक्रांस्तु जागतेन हृन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं
च वयं द्विष्मः ।
b. अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रांस्तु त्रैदृमेन ह° - - ष्मः ।
c. पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रांस्तु गायत्रेण ह° - - ष्मः ।
d. अस्मादन्नात् । e. अस्यै प्रतिष्ठायै ।
f. अगन्म स्वः । g. सं ज्योतिषाभूम ॥ २५ ॥

का° [३. ८. ११.] विष्णुक्रमान्क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रतिमन्त्रमिति । विष्णुपाद-
वुद्ध्या स्वपादस्य भूमौ प्रक्षेपा विष्णुक्रमाः । विष्णुर्यज्ञपुरुषः । जागतेन हृन्दसा ज-
गतीहृन्दोत्त्रपेण स्वकीयपादेन दिवि गुल्मीके व्यक्रांस्तु विशेषेण क्रमणं कृतवान् ।
तथा सति ततो गुल्मीकात् निर्भक्तो भागरहितः कृत्वा निःसारितः । कः । यो
ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । योऽस्मान्दृष्ट्वा न प्रीयते यं च दृष्ट्वा वयं न प्रीया-
महे स द्विविधोऽपि शत्रुर्दिवो निःसारितः । एवमुत्तरावपि विष्णुक्रममन्त्रौ व्या-
ख्येयौ ॥ का° [३. ८. १३.] अस्मादन्नादिति भागमवेक्षत इति । योऽयम्भागोऽवेक्ष्यते
अस्मादन्नाद्यजमानभागान्निर्भक्त इति वाक्यशेषोऽनुवर्तनीयः ॥ का° [३. ८. १४.]
अस्यै प्रतिष्ठायै इति भूमिमिति ॥ अवेक्षत इति चतुर्षु मन्त्रविनियोगेऽनुवर्तते ।
अस्यै अस्याः पुरतो दृश्यमानायाः प्रतिष्ठदितोर्यज्ञियभूमेः निर्भक्ता इत्यादि पूर्व-
वत् ॥ का° [३. ८. १५.] अगन्म स्वरिति प्रागिति । पूर्वस्यां दिशि स्थितं स्वः
स्वर्गं सूर्यं वा वयमगन्म प्राप्ताः । यज्ञानुष्ठानेन ॥ का° [३. ८. १६.] सं ज्योतिषे-
त्याह्वनीयमिति । ज्योतिषाह्वनीयत्वक्षणेन वयं समभूम संगता अभूम ॥ २५ ॥

a. स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा असि वर्चो मे देहि ।

b. सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ २६ ॥

का° [३. ८. १७.] स्वयम्भूरिति सूर्यमिति । हे सूर्य त्वं स्वयम्भूरकृतकः स्वयं-
सिद्धोऽसि । श्रेष्ठो प्रशस्यतमो रश्मिः मण्डलशरीराभिमानी हिरण्यगर्भाख्योऽसि ।
सूर्यस्य सप्त रश्मयः सन्ति । चतुर्दिक्षु चत्वारः । एक उपर्येकोऽधस्तात् सप्तमो म-
ण्डलाभिमानी हिरण्यगर्भः पुरुषः स श्रेष्ठः स त्वमसि । यतस्त्वं वर्चोदा असि तेज-
सो दातासि अतो मे वर्चः ब्रह्मवर्चसं देहि ॥ का° [३. ८. १९.] सूर्यस्यत्यावर्तते
प्रदक्षिणमिति । आवर्तनमावृत् । सूर्यस्य सम्बन्धिनीमावृतमावर्तनमनुसृत्याहम-
पि आवर्ते प्रादक्षिण्येनावर्तनं करोमि ॥ २६ ॥

a. अग्ने गृह्यत सुगृह्यातस्त्वयाग्ने गृह्यातना भूयासः सुगृह्यातस्त्व
मयाग्ने गृह्यतिना भूयाः । अस्यूरि णौ गार्हपत्यानि सन्तु शतं हि-
माः ।

b. सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ २७ ॥

का° [३. ८. २१.] गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृह्यत इति । हे गृह्यतेऽस्मदीयगृ-
हस्य पालक हे अग्ने त्वया गृह्यतिना गृह्यपालकेन कृत्वा तत्प्रसादिनेत्यर्थः । अ-
हं सुगृह्यतिः शोभनो गृह्यतिः भूयासं भविष्यम् । तथा हे अग्ने त्वमपि मया गृ-
ह्यतिना मदीयसेवेत्यर्थः । सुगृह्यतिः शोभनो गृह्यपालको भूयाः भव । अग्ने-
पदस्यावृत्तिरादरार्था । एवं सति नौ आवयोर्गार्हपत्यानि गृह्यतिभ्यां स्त्रीपुरुषा-
भ्यां निष्पाद्यानि कर्माणि शतं हिमाः वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तमस्यूरीव सन्तु । नि-
रन्तरमव्यवहितानि प्रवर्तन्ताम् । एकपार्श्वे वलीवर्दयुक्तं शकटं स्यूरि न स्यूरि
अस्यूरि । लुप्तोपमानम् । वलीवर्दद्वययुक्तं शकटं यथा निरन्तरं अव्यवहितं प्रम-
रति । तथास्माकं गार्हपत्यानि सन्तु । गृह्यतिना सम्युक्ते ज्य [पा° ४. ४. १०.]
इति ज्यप्रत्ययः ॥ का° [३. ८. २३.] सूर्यस्येत्यावर्तते प्रदक्षिणमिति । व्याख्यातम्
॥ २७ ॥

a. अग्रे व्रतपते व्रतमचारिणं तदशकं तन्मेऽराधि ।

b. इदमहं य एवास्मि सोऽस्मि ॥ २८ ॥

का° [३. ८. २१.] व्रतं विसृजते येनोपियादिति । व्रतग्रहणे मन्त्रद्वयमुक्तं तयो-
र्मध्ये येन व्रतादानं कृतं प्रथमेन द्वितीयेन वा । अत्रापि तदनुसारेण व्रतं विसृ-
जतु । हे अग्रे हे व्रतपते कर्मपालक अहं व्रतमचारिणं कर्मानुष्ठितवानस्मि त-
दशकं शकितवान् । तत्प्रसादात्तत्कर्मशक्तोऽभूवम् । त्वया च तन्मे मदीयं कर्म अ-
राधि साधितम् । द्वितीयो मन्त्रः । हे अग्रे इदं कर्म समाप्य योऽहं कर्मणः पुरा
अस्मि स एव मनुष्योऽस्मि ॥ २८ ॥

इति दर्शपूर्णमासिटिमन्त्राः समाप्ताः ॥

अतः परं पिण्डपितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रज्ञापतिर्ऋषिः ॥

VII. a. अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा ।

b. सोमाय पितृमते स्वाहा ।

c. अपरुता असुरा रक्षांसि वेदिषदः ॥ २९ ॥

का° [४. १. ७.] सारतण्डुलमपूर्णाऽश्रपयित्वाभिघोर्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय
इति सोमायेति च ॥ कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां सम्वन्धि कव्यं हविः । त-
द्गोमधिकारो यस्यास्ति स कव्यवाहनः । तस्मै अग्नये स्वाहा हविर्दत्तं । पितृ-
मान्पितृसम्युक्तः तस्मै सोमनामकाय देवाय स्वाहा हविर्दत्तं । स्वाहाकरिण व-
पट्टारिण वा देवेभ्योऽन्नदानश्रुतेर्देवाविमौ मन्त्रौ । का° [४. १. ८.] दक्षिणेनोऽलिख-
त्यपरुता इतीति । वेद्यां सीदन्ति वेदिषदः तादृशा असुराः अपरुता वेदिसका-
शादपगताः । तथा रक्षांसि वेद्या अपकृतानि । असुरत्वं रक्षस्त्वं चेति ज्ञातिविशे-
षौ देवविरोधिनौ ॥ २९ ॥

ये वृषाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सत्तः स्वधया चरन्ति ।

परापुरो निपुरो ये भरत्यग्निटान्लोकात्प्रणुदात्यस्मात् ॥ ३० ॥

का° [४. १. १.] उल्मुकं परस्तात्करोति ये वृषाणीति । इयं त्रिवृष कव्यवाह-

नाग्निदेवत्या । स्वधया पैतृकानि निमित्तेन पितृणामन्नमस्माभिर्भक्षणीयमिति हेतोः स्वीयवृषाणि प्रतिमुञ्चमानाः पितृसमानवृषाणि स्वीकुर्वन्तः सत्तो ये असुरा देवविरोधिनश्चरन्ति पितृयज्ञस्थाने प्रसरन्ति । तथा ये असुराः परापुरः निपुरश्च भरन्ति । पराक्रान्ताः पुरः परापुरः स्थूलदेहान् । निकृष्टाः पुरः निपुरः सूक्ष्मदेहान्ये धारयन्ति । स्वमसुरं प्रह्लादयितुं ये स्थूलसूक्ष्मशरीराणि विध्रति । अग्निरुल्मुकवृषः । अस्माह्लोकात्पितृयज्ञस्थानात्तानसुरान्प्रणुदाति प्रणुदतु प्रेरयतु प्रकर्षेणाप्रसारयत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

a. अत्र पितरो मादयधं यथाभागमावृषायधम् ।

b. अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत ॥ ३१ ॥

का° [४.१.१३.१४.] अत्र पितर इत्युक्तोदङ्मास्तऽग्नौ तमनादावृत्यामीमदन्तेति जपतीति । आ तमनात् आसनिरोधेन ग्लानिपर्यन्तमुदङ्मुख आस्तऽस्ति मृत्रार्यः । हे पितरो यूयमत्रास्मिन्वर्हिषि मादयधं कृष्टा भवत । ततो हविषि यथाभागं स्वं स्वं भागमनतिक्रम्य आवृषायधं समन्ताद्वृषवदाचरत । यथा वृषः स्वाभीष्टं घासं प्राप्य तृप्तिपर्यन्तं स्वीकरोति तद्वत्स्वीकुरुत । आङ्पूर्वावृषशब्दात्कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति [पा° ३.१.११.] क्यङ् ततो लोट् । पितरः अमीमदन्त । यान्पितृप्रति मादयधमित्युक्तं ते पितरोऽमीमदन्त कृष्टाः यथाभागमावृषायिषत स्वं भागमनतिक्रम्य वृषवत्स्वीचक्रुः । लुङि वृषम् । यथाभागमाशिषुरित्येवैतद्वेति श्रुतिः [३.४.२.२२.] । भागं स्वं जन्तुरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

a. नमो वः पितरो रसाय । b. नमो वः पितरः शोषाय ।

c. नमो वः पितरो जीवाय । d. नमो वः पितरः स्वधायै ।

e. नमो वः पितरो घोराय ।

f. नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वः ।

g. गृहान्नः पितरो दत्त सतो वः पितरो देम् ।

h. एतद्वः पितरो वास आर्धन्त ॥ ३२ ॥

का° [४.१.१५.] नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति । पठ्कृत्यो नमस्करोति । षड्वा
 ऋतवः पितर इति श्रुत रसादिशब्देन वसन्तादिषट्पदव उच्यन्ते । ते च पितृणां
 स्ववृषभृता अतस्तेभ्यो नमस्करोति । हे पितरो वो युष्माकं रसाय रसभृताय
 वसन्ताय नमः । यतो मधादयो रसा वृक्षेषु जायन्तेऽतो रसशब्देन वसन्तः । युष्म-
 द्द्रूपाय वसन्ताय नम इत्यर्थः । एवमग्रेतना मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ शोषाय ॥ शुष्क-
 ल्यांप्रथमो यत्रेति शोषो ग्रीष्मः ॥ जीवाय ॥ जीवनहेतुभृताय जलाय वर्षर्तवे ॥
 स्वर्धाय ॥ शरदे । स्वधा वै शरत्स्वधा वै पितृणामन्नमिति श्रुतेः । शरदि हि प्राय-
 जाऽन्नानि भवन्ति ॥ धाराय ॥ विप्रमाय हेमन्ताय । हेमन्तः शीतप्रचुरत्वेन दुःख-
 द्वात् घोरः ॥ मन्यवे ॥ मन्युः क्रोधः । तद्रूपाय शिशिराय । शिशिरस्तु श्वौष-
 धीर्दहति । हे पितर एवंविधऋतुत्रयेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः हे पितरो वो नम
 इत्यभ्यास आदरातिशयार्थः । हे पितरो नोऽस्मभ्यं गृहान्दत्त । भार्यापुत्रपौत्राद-
 यो गृहाः । हे पितरो वो युष्मभ्यं सतः विद्यमानात् देष्म ददामः । सतो धनाद्यु-
 ष्मभ्यमस्माभिर्दातव्यम् । ददतामस्माकं कदाचिद्रव्यक्षयो मास्त्वित्यर्थः । का° [४.७.
 १६-१८.] एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णा दशा वा वयस्युत्तरे यज्ञमा-
 नन्तामानि वेति । हे पितरः वो युष्मभ्यमेतद्दासः सूत्रमेव परिधानमस्तु ॥३२॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यैरु पुरुषोऽसत् ॥३३॥

का° [४.१.२२.] आधत्तेति मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राप्नोति पुत्रकामेति ॥ हे पि-
 तरौ यथा इहास्मिन्नेव ऋतौ पुरुषः असत् येन प्रकारेणैव पुरुषः देवपितृमनु-
 ज्याणामपेक्षितार्थस्य पूरयिता भूयात् तथा कुमारं गर्भं पुत्रद्वयं गर्भं यूयमाधत्त स-
 म्यादयत । किम्भूतं कुमारं पुष्करस्रजं पुष्कराणां पद्मानां सुक् माला ययोस्तौ
 पुष्करस्रजौ । अश्विनौ । अश्विनीकुमारौ पुष्करस्रजौ पद्ममालिनौ देवानां भिष-
 जौ । यत्तुल्यः कुमारः पुष्करस्रक् तम् । अश्विसाम्यकथनेन रोगहीनं सुन्दरं च
 पुत्रमाधत्तेति सूचितम् ॥३३॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिसृतम् ।

स्वधा स्थ तर्पयत मे पितॄन् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

का० [४. १. ११.] ऊर्जमित्यपो निषिञ्चतीति । अद्भ्यवत्या विराट् । हे आपः यूयं स्वधा स्थ पित्र्यहविःस्वहृपा भवथ अतो मे पितॄस्तर्पयत । कथम्भूता आपः । परिसृतं वहन्तीः । पुण्येभ्यो निःसृतं सारं वहत्यः । तच्च सारं त्रिविधम् ऊर्जशब्देन घृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधियम् । तत्रोर्जशब्दोऽन्नगतं स्वादुत्वमभिधत्ते । घृतप्रयसी प्रसिद्धे । तच्च त्रिविधमपि कीदृशममृतं सर्वरोगविनाशकं मृत्युनाशकं च । नास्ति मृतं यस्मात्तत् । पुनः कीदृशं कीलालम् कील वन्धने । कीलनं कीलो वन्धः । तमलति वारयतीति कीलालम् । अलञ् वारणपर्यालोऽरिति धातुः [धा० १५. ट.] सर्ववन्धनिवर्तकम् । ईदृशस्य त्रिविधस्य सारस्य वहनादपां पितॄतर्पकत्वमुपपन्नम् ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोदरे ।

श्मप्रोक्षादिपित्र्यान्तो द्वितीयोऽध्याय ईरितः ॥ २ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १ ॥ १ ॥ २ a. b. c ॥ २ ॥ २ d [भूपत०]. e. f. ३ a - °रिद्यै ॥ ३ ॥ ३ a य-
जमानस्य - °रिल ईलितः ३ b. c ॥ ४ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ५ a. b. c ॥ ६ ॥ ५ d.
e ॥ ७ ॥ ६ a. b. c. d [- नाम - प्रिये सदसि सीद -] ॥ ८ ॥ ६ c. f ॥ १ ॥
- II. ॥ ७ ॥ १ ॥ ८ d [°मद्याज्यं देवेभ्यः सम्मि०]. e ॥ २ ॥ ८ f. g ॥ ३ ॥ १ अग्ने
- त्वा - त्वं ग्यावापृथिवी ॥ ४ ॥ १ स्विष्टकृ० - ज्योतिः ॥ ५ ॥ अत्र पितरो
मादयधं यथाभागमावृषायधम् । अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत
॥ ६ ॥ १० b ॥ ७ ॥ ११ a ॥ ८ ॥ १० a. १४ b ॥ १ ॥ १८ ॥

- III. ॥ देव सवितरेतं त्वा वृणते बृहस्पतिं ब्रह्माणम् ॥ तद्वहं मनसे प्रव-

वीमि ॥ १ ॥ मनो गायत्र्यै गायत्री त्रिदुभे त्रिदुज्जगत्यै जगत्यनुदुभे ॥
 अनुदुप्रजापतये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ २ ॥ वृहस्पतिर्देवानां ब्र-
 ह्माहं मनुष्याणाम् ॥ भूर्भुवःस्वर्निरेस्तः पामिदमहं वृहस्पतेः सदसि सी-
 दामि ॥ ३ ॥ मित्रस्य वा चक्षुषा प्रतीक्षे ॥ देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्वि-
 नोर्वाङ्मुखां पूज्जो हस्ताभ्याम् ॥ प्रतिगृह्णामि पृथिव्यास्त्वा नभौ सादयाम्य-
 दित्या उपस्थे ॥ देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मुखां पूज्जो हस्ता-
 भ्याम् ॥ ४ ॥ आदद्ग्नेद्व्यास्येन प्राप्तामि वृहस्पतेर्मुखेन ॥ या अस्वत्तर्दे-
 वतास्ता इदं शमयतु ॥ ५ ॥ स्वाहाकृतं जठरमिन्द्रस्य गह ॥ घसिना मे
 मा संपृक्या ऊर्ध्वं मे नभिः सीद ॥ ६ ॥ इन्द्रस्य वा जठरे सादयामि ॥
 प्रजापतिर्भागोऽस्यूर्जस्वान्ययस्वान् ॥ ७ ॥ प्राणायानौ मे पाहि समानव्या-
 नौ मे पाक्षुदानव्यानौ मे पाहि ॥ ऊर्गस्यूर्जं मयि धेक्ष्यन्नितिरसि मा मे
 क्षेठा अमुत्रामुष्मिंस्तोकऽइह च ॥ ८ ॥ १४ a ॥ ११ ॥ १२ ॥ १० ॥ १३ [मनो
 ज्योतिर्ज्ञो - मोम् -] ॥ ११ ॥ २१ ॥

IV. ॥ १५ ॥ ११ ॥ १६ a. b. c. d ॥ २ ॥ १६ c [° वयो रितो रिं]. f [° पतीं
 गं] - आवह ॥ ३ ॥ चक्षुष्या असि चक्षुर्मे पाहि । १७ a - क्षमानः ॥ ४ ॥
 १७ a तं तं - यतै । b. ॥ ५ ॥ १८ [° रिधयश्च दे°]. ११ a ॥ ६ ॥ ३५ ॥

V. ॥ २० a ॥ १ ॥ २० b. c । उत्पृषते मुसले यश्च श्रूयः आशिस्तेषु दृषदि य-
 त्कपाले ॥ २ ॥ उत्पृषो (उत्पृषोः) विप्रुषः संजुहोमि सत्याः संतु यज्ञमा-
 नस्य कामाः स्वाहा । आप्यायतां ध्रुवा हविषा घृतेन यज्ञयज्ञं प्रति देव-
 यज्ञः । सूर्याया ऊधोऽअदित्या उपस्थऽऊर्ध्वारा पृथिवी यज्ञेऽअस्मिन् ॥ ३ ॥
 २१ b [- गातुमिवा गा°] ॥ ४ ॥ २२ ॥ ५ ॥ २३ ॥ ६ ॥ वेषोऽस्युपवेषो
 द्विपतो ग्रीवा उप वेविहि । वेशाऽअग्ने सुभग धारयेह ॥ ७ ॥ ऋद्धाः कर्म-

ए॒या अ॒न॒पा॒यि॒नो॒ यथा॑सन् । जु॒होमि॑ त्वा सु॒भग॒ सौ॒भ॒गाय॒ पु॒त्र॒त॒मं पु॒रु॒ड॒त॒
अ॒व॒स्यन् ॥ ८ ॥ ४३ ॥

VI. ॥ २४ ॥ १ ॥ य॒ज्ञं शं च॑ त॒ऽउ॒प॒ च । शि॒वे मे॒ संति॑ष्ठ॒स्वारि॑ष्टे मे॒ संति॑-
ठ॒स्व स्वि॑ष्टे मे॒ संति॑ष्ठ॒स्व ॥ २ ॥ २५ a. b. c ॥ ३ ॥ २५ d-g ॥ ४ ॥
२६ ॥ ५ ॥ अ॒ग्ने॑ गृ॒ह्य॒ते सु॒गृ॒ह्य॒तिर॒हं त्व॒या गृ॒ह्य॒त्या भू॒यास॑म् । सु॒गृ॒ह्य-
प॒ति॒स्त्वं म॒या गृ॒ह्य॒त्या भू॒याः ॥ ६ ॥ अ॒स्य॒रि॒ (अ॒स्य॒रि॒ ज॒टा॒पा॒दि) ए॒तो गा-
र्ह्य॒त्यानि॑ स॒न्तु श॒त॒७ हि॒मा॒स्ति॒ग्मेन॑ न॒स्ति॒ज्ञ॒सा स॒ध॒शि॒शाधि॑ सूर्य॒स्यावृ॑त्त-
म॒न्वाव॑र्ते ॥ ७ ॥ उ॒रु वि॒ष्टो वि॒क्रम॑स्वो॒रु क्ष॒याय॑ न॒स्कृ॒धि । धृ॒तं धृ॒तयो-
ने॒ पि॒त्र प्र॑य॒ य॒ज्ञप॑तिं ति॒र [= ५.३८.] ॥ ८ ॥ ततो॑ऽसि॒ तत्तु॑र॒स्यनु॑ मा त-
नु॒हि । अ॒स्मि॒न्य॒ज्ञेऽस्या॑७ सा॒धुकृ॑त्या॒याम॑स्मि॒न्न॒ज्ञेऽस्मि॑न्लो॒के ॥ ९ ॥ इ॒दं मे॒
क॒र्मे॒दं वी॒र्यं॑ पु॒त्रोऽनु॑स॒त॒नोतु॑ । २८ [° ए॒वास्मि॒ स ए॒वास्मि॑] ॥ १० ॥ ५३ ॥

VII. ॥ २९ ॥ १ ॥ ३० ॥ २ ॥ ३१ ॥ ३ ॥ न॒मो वः॑ पि॒तरः॒ शु॒ष्माय॑ - °रु॒स्त-
प॑से - °रो॒ य॒ज्ञी॒वं त॒स्मै - °रो॒ र॒साय॑ - रो॒ घो॒राय॑ म॒न्य॒वे स्व॒धाय॑ वः
पि॒तरो॑ न॒मः । ए॒तद्वः॑ पि॒तरो॒ वा॒सो॑ गृ॒ह्ना॒न्नः पि॒तरो॑ द॒त्त ॥ ४ ॥ उ॒दायु॑षा
स्वायु॑षो॒त्प॒र्जन्य॑स्य॒ धाम॑भिः । उ॒द॒स्याम॑मृ॒तांऽअ॒नु ॥ ५ ॥ ३३ ॥ ६ ॥ ३४
॥ ७ ॥ ६० ॥ स॒तानु॑वा॒किषु॑ ष॒ष्टिः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥

I. समिधाग्निं देवस्यत धृतैर्वैधयतातिथिम् ।

आस्मिन्दृष्ट्या जुहोतन ॥ १ ॥

अध्यायद्वये दर्शपौर्णमासेष्टिविषया मन्त्रा उक्ताः । अथाधानमन्त्रा उच्यन्ते प्राग-
गिर्ज्यातिरित्यन्तेभ्यः [ख० १.] । देवानां प्रज्ञापतेरग्नेर्गन्धर्वाणां वार्षं । अग्नेयश्चत-
स्रो गायत्र्यः । तत्र कात्यायनः [४. ७. १.] अमावास्यायामग्न्याधेयमित्यादिना काल-

विशेषादीनि ब्रह्मोदनपाकपर्यन्तानि कार्याण्युक्त्वा पश्चादिदमाह । [४. ८. ४. ५.] तं चानुप्राश्यं पचत्युद्वास्यासिचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्याश्चत्यीस्तिस्त्रः समिधो घृता-
क्ता आदधाति समिधाग्निमिति प्रत्यृचमिति ॥ अस्यार्थः । चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः प्राशितुं योग्यमोदनं पक्त्वा वह्निरुद्वास्य तस्योदनस्य मध्ये घृतसिचनाय निम्नं स्थानं कृत्वा तत्सर्पिषापूर्य तिस्रः समिधस्तस्मिंस्तसर्पिष्यभ्यज्य तिसृभिर्ऋग्भिरग्रावभ्यादधातीति ॥ समिधाग्निम् । हे ऋत्विजः यूयं समिधा कृत्वा अग्निं डुवस्यत परिचरत । डुवस्यतिः परिचरणार्थः । सम्यगिध्यते दीप्यते वह्निर्यया काष्ठरूपया सा समित्तया । घृतैः क्षोष्यमाणैः पूर्णाह्नतिसम्बन्धिभिरतिथिमातिथ्यकर्मणा पूजनीयमग्निं बोधयत प्रज्व-
लयत अस्मिन्प्रज्वलितेऽग्नौ हव्या नानाविधानि हवीषि आ जुहोतन सर्वतो जुहुत । ततनतनयनाश्चेति [पा० ७. १. ४५.] तनवादिशः ॥ १ ॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन ।

अग्नये ज्ञातवेदसे ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः अग्नये यूयं घृतेन जुहोतन जुहुत । जुहोतेः परस्य लोट् मध्यम-
वद्धवचनस्य तस्य ततनतनयनाश्चेति [पा० ७. १. ४५.] तनवादिशे गुणे जुहोतनेति
वृषम् । किम्भूतायाग्नये । सुसमिद्धाय शोभनतया सम्यग्दीताय । अत एव शोचिषे
शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय । ज्ञातं वेत्ति वेदयति वा ज्ञातवेदास्तस्मै । ज्ञात-
प्रज्ञानाय वा । किम्भूतं घृतं तीव्रं स्वादुतमं समग्रं वा पटुतरं वा । ग्रहणोद्वास-
नाधिश्चयणाविज्ञाणादिभिः संस्कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

तं वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि ।

वृद्धोवा यविष्य ॥ ३ ॥

हे अङ्गिरः अङ्गतिर्गत्यर्थः । अङ्गिर्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः । रस्प्रत्ययो मत्वर्थी-
यः । तत्तद्यागेषु गमनवन्नग्रे । अङ्गिरा उ ह्यग्निरिति श्रुतेः [१. ४. १. २५.] । तं य
उक्तगुणस्तथाविधं वा त्वां समिद्धिर्यज्ञसम्बन्धिकाद्वैर्घृतेन संस्कृताज्येन च वर्धया-
मसि वर्धयामः । प्रवृद्धं कुर्मः । इदन्तो मसीति [पा० ७. १. ४६.] इकारश्छान्दसः ।
हे यविष्य युवतम कदाचिदपि स्थविरवरहित इत्यर्थः तथाविधाग्ने वृद्धत् मरुत्

प्रवृद्धं यथा तथा शोचा दीप्यस्व । द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.] संहि-
तायां दीर्घः । अतिशयेन युवा यविष्ठ । इठनि परे स्थूलद्वयवेत्यादिना [पा० ६.
४.१५६.] वादिलोपे गुणे च रूपम् । यविष्ठ एव यविष्ठः । स्वार्थे तद्धितयकारः
॥ ३ ॥

उप ताम्रे हविष्मतीर्घृताचीर्यन्तु ह्येत ।

नुपस्व समिधो मम ॥ ४ ॥

का० [४.८.६.] उप त्वेति जपतीति । हे अग्ने हविष्मतीर्हविष्मत्यः हविर्युक्ता
घृताचीः घृताच्यो घृताक्ता एताः समिधस्त्वा तामुपयन्तु । प्रत्युपगहन्तु । हे ह्येत
प्रेप्सावन् (1.) । ह्येतः आचक इति कालिकर्मसु पठितत्वात् [निघ० २.६. (1a.)] ।
तथाविध हे अग्ने मम मदीयाः समिधः त्वं नुपस्व सेवस्व तामुपयतीरङ्गीकुर्वित्यर्थः ।
हृन्दसि परेऽपि व्यवहृताश्चेति [पा० १.४.८१.८२.] उपयन्तु इत्युपसर्गक्रियापदयो-
र्व्यवहितत्वम् । हविष्मतीरित्यादौ वा हृन्दसीति [पा० ६.१.१०६.] पूर्वसवर्णादो-
र्घत्वम् ॥ ४ ॥

II. a. भूर्भुवः स्वः ।

b. यौरिव भूम्ना पृथिवीव वरिम्णा ॥ तस्यास्ते पृथिवि देवयजानि पृष्टे-
ऽग्निमन्नादमन्नाग्यायादधे ॥ ५ ॥

का० [४.१.१.] दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति सम्भारेष्विति । [४.१.१६.]
भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववदिति चेति । अस्यार्थः । आपो हिरण्यमूषाखूत्करः शर्करेति
पञ्च सम्भारान्सम्याद्य स्फ्येनोष्णिखितायां शुद्धायां भूमौ तान्सम्भारानवस्थाप्य तेषु
शुष्ककाष्ठैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुव इत्यक्षरत्रयमुच्चारयन्नादधात् । इदमाहवनीयाधा-
नम् । एवमष्टाक्षरवाद्भेर्गायत्रत्वं श्रुत्योक्तम् । गायत्रीसंहितस्याग्नेः प्रज्ञापतिमुखा-
दुत्पन्नत्वात् ॥ अथ मन्त्रार्थः । एतेषाधानमन्त्रेषु भूरिति प्रथमा व्याकृतिः । भुव
इति द्वितीया । सुवरिति तृतीया । एतास्तिस्त्रो व्याकृतयः पृथिव्यादिलोकत्रयना-
मानि । एतदुच्चारणपूर्वकं प्रज्ञापतिना लोकत्रयस्य सृष्टत्वात् । अत एवाभिः स्था-

ययन् लोकत्रयमनेन स्मरत् । एतासां व्याकृतीनां माहमा भूयादोतं । भूभुवः-
 स्वःशब्देन ब्रह्मक्षत्रविशो वा आत्मप्रजापशवो वा । सर्वे मद्दशगा भूयासुरिति
 प्रार्थयन्नग्नीनादध्यादित्यर्थः ॥ का° [४. १. १७.] इध्मपूर्वार्धं गृहीत्वा गौरिव भूमेत्या-
 कृति । देवा इज्यन्ते यस्यां पृथिव्यां सा देवयजनी तथाविधे हे पृथिवि तस्यास्ते
 तव पृष्ठे देवयजनयोग्यायास्तवोपरि । अन्नादमन्नस्य हुतस्यात्तारमग्निं गार्हपत्या-
 दितृपमादधे स्थापयामि । किमर्थमन्नाद्याय । अन्नं च तदाग्नं च तस्मै आग्नस्यान्न-
 स्यात्तु योग्यस्यान्नस्य सिद्धार्थम् । आहिताग्न्यादिव्यात्परनिपातः [पा° २. २. ३७.] ।
 यद्वा नस्याद्याय भक्षणाय । यस्याः पृष्ठेऽग्निमाधाय भूम्ना गौरिव भूयासमिति शेषः ।
 ब्रह्मर्मावां भूमा तेन । यथा गौर्नक्षत्रवद्भुवेन बद्धी । एवं पुत्रपश्वादिभिर्वद्भू-
 यासम् । वरिष्णा पृथिवीव भूयासम् । उरोर्मावां वरिमा तेन । यथा पृथिवी
 उरुवेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूता भूयासम् । यद्वा पूर्वार्धस्यायमर्थः । किम्भूतमग्निं
 भूम्ना गौरिव वर्तमानम् । यथा गौर्नक्षत्रादिवद्भुवेन युक्ता तथा ज्वालावद्भुवेन
 युक्ता । किं च । वरिष्णा पृथिवीव स्थितम् । यथा पृथिवी सर्वप्राण्याश्रयवत्प्रेण
 श्रेष्ठत्वेनोपिता । तथा सर्ववस्तुशोधकवत्प्रेण श्रेष्ठत्वेनोपितम् । अत एव द्यौचि-
 द्विधिवार्क्ये अग्नये पात्रकायित्याम्नातम् ॥ ५ ॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः ।

पितरं च प्रयत्स्वः ॥ ६ ॥

का° [४. १. १८. ११.] आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्षराज्ञीभिर्दक्षिणाग्निमादधाती-
 ति । आयं गौरित्यादीनां तिसृणामृचां सार्षराज्ञीति नामधेयम् । सार्षराज्ञी कद्रूः
 पृथिव्यभिमानिनी । तथा दृष्टत्वात् तामिर्ऋग्भिराहवनीयमुपतिष्ठते ततो दक्षिणा-
 ग्निमादध्यादिति सूत्रार्थः । गायत्रस्तृचः । अग्निः परावरूपेण स्तूयते । अयं दृश्य-
 मानोऽग्निः आ अक्रमीत् सर्वत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः क्र-
 मणं पादविक्षेपं कृतवान् । किम्भूतोऽग्निः । गहतीति गौः । यज्ञनिष्पत्तये तत्त-
 ग्यजमानगृहेषु गता । गमिर्दोप्रत्ययः [उ° २. ६६.] । तथा पृश्निः चित्रवर्णः । लो-
 क्तिशुक्लादिवद्भुविधज्वालोपेतः । आक्रमणमेवाह । पुरः प्राच्यां दिशि मातरं

पृथिवीमसदत् आसीदत् । आकृवनीयत्रपेण प्राप्तवान् । तथा स्वः प्रयन् आदि-
त्यत्रपेण स्वर्गे संचरन् पितरं च ग्लुलोकमपि असदत्प्राप्तवात् । स्वःशब्देन सूर्यः
[निघं १.४.] । ग्लुलोकभूलोकयोर्मातापितृत्वमन्यत्रापि श्रूयते । द्यौः पिता पृथि-
वी मातेति ॥ ६ ॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती ।

व्याख्यन्महृषो दिवम् ॥ ७ ॥

एवमादित्यत्रपेणाग्निं स्तुवा वायुत्रपेण स्तौति । अस्यग्नि रोचना रच दीर्ता
दीतिः काचिद्वृत्तिः वाय्वाख्या अन्तश्चरति व्यावापृथिव्योर्मध्ये शरीरमध्ये चरति ।
अन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ्वायुः पवत इति श्रुतिः । किं कुर्वती । प्राणादपानती सर्वशरी-
रेषु प्राणव्यापारादनन्तरमपानव्यापारं कुर्वती । अपानादनन्तरं प्राणतीत्यन्ये
लभ्यन्ते सामर्थ्यात् प्राणापानयोर्वायुविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः । सति हि जगद्वाग्नौ
जीवनहेतोरौष्ण्यस्य शरीरे सद्भावात्प्राणापानौ प्रवर्तते । तस्मादग्निः प्राणापा-
नद्वय इत्यर्थः । एवं वाय्वादित्याभ्यां स्वशक्तिभूताभ्यामिदं जगदनुगृह्य य एनमुप-
तिष्ठते तस्य किं करोतीत्याह । व्याख्यदिति । महृषोऽग्निः दिवं व्याख्यत् । ग्लुलां-
कं भोगस्थानमनुष्ठातृभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान्प्रकाशयति च । महि माह्वान्म्यं
यागकर्तृस्वद्वयं सनोति ददाति स महृषः । अग्निर्यै महृषः स इदं जातो महा-
निति श्रुतेः । व्याख्यत् विपूर्वस्य व्या प्रकथन इत्यस्यास्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ्कि-
ति [पा° ३.१.५२.] चैरङ् । आलोपः । इन्दसि लुङ्ङिङ्ङि इति [पा° ३.४.६.] सर्व-
कालेषु लङ् । अपान इवाचरतीत्यपानती द्विवृत्तादपानशब्दाहृतृप्रत्ययः । उगि-
तश्चेति [पा° ४.१.६.] डीप् ॥ ७ ॥

त्रिंशद्वाम विराजति वाक्पतङ्गाय धीयते ।

प्रति वस्तोरहं युभिः ॥ ८ ॥

सुपां सुलुगित्यादिना [पा° ७.१.३२.] त्रिंशद्वाद्वामशब्दाच्च सुपो लुक् । धा-
मानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति [निर्ह° १.२८.२१.] । अत्र
धामशब्देन स्थानमुच्यते । अहोरात्रस्य त्रिंशन्मूर्हता धामशब्देनाभिप्रेताः । त्रिंश-

त्सु धामसु मुहूर्ताख्येषु स्थानेषु या वाक् विराजति शोभयते स्तूयमाना सा वाक् पतङ्गाय धीयते अग्न्यर्थमुच्चार्यते । पतन् गहति पतङ्गः । अग्निः । स ह्यरण्योः पतन् गार्हपत्यभावं गहति गार्हपत्यात्पतन्नाहवनीयतामित्यादि । सर्वदेवसम्बन्धिनीभिः स्तुतिभिर्गग्निरेव सर्वात्मत्वात्स्तूयते इत्यर्थः । न केवलं त्रिंशत्सु धामसु या वाग्विराजति सैव पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रति वस्तोः प्रत्यहं या स्तुतिलक्षणा वाक् या च गुभिः अहोभिः यागपारायणाद्युत्सवभूतैः स्तुतिलक्षणा वाग्विराजति सा पतङ्गायैव धीयते । नान्यस्यै देवतायै । वस्तोः गुः भानुरित्यहर्नामसु पठितम् [निघ° १.१.] । अहेति निपातो विनिग्रहे । सर्वकालं सर्वा स्तुतिवागग्न्यर्थैवेत्यर्थः ॥ यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः । धाम स्थानं तच्च त्रिंशत् त्रिंशत्संख्याकं मासगतदिनभेदेन । तद्विराजति विशेषेण दीप्यते । आलस्यरहितानां यजमानानामनुष्ठानेनाहवनीयाद्यग्नीनां स्थानं मासगतेषु त्रिंशत्संख्याकेषु दिनेषु विशेषेण शोभत इत्यर्थः । वाक् स्तुतिरूपा पतङ्गायाग्नये धीयते उच्चार्यते । पतङ्गः पक्षी । तत्सदृशत्वाद्गग्निः पतङ्गः । यथा कश्चित्पक्षी एकस्मात्स्थानात्स्थानान्तरं गहति तद्वदग्निरपि गार्हपत्यस्थानादाहवनीयस्थानं गहतीत्यग्नेः पक्षिसादृश्यम् । अहेति निपातः पूर्वोक्तानिषेधार्थः ॥ अस्या ऋचः पूर्वाद्दे॒ऽग्निमाहात्म्यज्ञापकं वाक्यद्वयेनार्थद्वयं यदुक्तं तावदेव न भवति किंवन्वदप्युच्यत इत्यर्थः । वस्तोरित्यहर्नामसु पठितम् । प्रति वस्तोः प्रत्यहं गुभिः द्योतनैरयमग्निः स्तूयत इत्यथाहारः । द्योतनं दीप्यतेः प्रयोगः ॥ ८ ॥

इत्यग्न्याधियमन्त्राः ।

III. a. अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिर्गग्निः स्वाहा ।

b. सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ।

c. अग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा ।

d. सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा ।

e. ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा ॥ १ ॥

अथाग्निहोत्रहोममन्त्राः । अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य उपप्रयत्त [ख° ११.] इत्यतः

प्राक् । तन्मन्त्राणां प्रज्ञापतिर्ऋषिः सामान्यतः । यत्र ऋषिविशेषोऽभिधीयतेऽनु-
क्रमणीकारैस्तत्र द्वावप्यृषी ॥ यथाग्निर्वर्चो द्वे तक्षापश्यत्परां जीवलश्चैलकिरि-
ति [अनु° १. ११.] । सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्यः आद्याः पञ्चैकपदाः । अग्निर्ज्यो-
तिः सूर्यो ज्योतिः एते द्वे एकपदे गायत्र्यौ तक्षा मुनिरपश्यत् । परां ज्योतिः सूर्यः
इमां चैलकस्य पुत्रो जीवल ऋषिरपश्यदित्यर्थः ॥ अथ का° [४. १४. १४.] प्रदीप्ता-
मग्निं जुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति । या समित्प्रदीप्ता तामभिलक्ष्य जुहुयात् । अग्नि-
ज्योतिप्रमिति [अथ्या° ३. २. १.] काण्वशाखोक्तमन्त्रेण समित्प्रक्षेपः ॥ मन्त्रार्थस्तु ।
योऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानज्योतिःस्वतृपम् । यच्चैदं दृश्यमानं ज्योतिः
तद्वाग्निर्देवः । देवस्य ज्योतिषश्च कदाचिदप्यवियोगादिकत्वेन प्रतिपादनम् । स्वा-
हा ज्योतीन्त्रयायामग्रे हविः प्रदत्तम् । अयं सायंकालीनोऽग्निर्होत्रहोममन्त्रः ॥
सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्होममन्त्रः सायंहोममन्त्रवद्याख्येयः । सूर्य-
सम्बन्धि तेजो रात्रावग्निं प्रविशतीति सायमग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रो युक्तः । उदयका-
लेऽग्निमन्त्रसम्बन्धि ज्योतिः सूर्यं प्रविशति । तस्मात्प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति मन्त्रः ।
अग्निमादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्तं ददृशे । उभे हि तेजसी सम्पद्येत
उच्यते वादित्यमाग्नरनु समाराहृत । तस्माद्रूप एवाग्निर्दिवा ददृशे शत तात्त-
रिभ्युतः ॥ का° [४. १४. १५.] अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्येति । ब्रह्मवर्चसका-
मस्तु आग्निर्वर्चः सूर्यो वर्च इति सायं प्रातश्च जुहुयात् । योऽग्निर्वर्चोऽनन्यभूतः ।
यस्य तज्ज्योतिर्वर्चोऽनन्यभूतम् । तस्मै सुहुतमस्तु । एवं सूर्यो वर्च इति ॥ का°
[४. १५. ११.] ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातरिति । प्रातर्होममन्त्रः ज्योतिः सूर्य इति ।
यत् ज्योतिः स सूर्य एव । यः सूर्यः स ज्योतिरेव । तस्मै स्वाहा ॥ १ ॥

a. स॒नू॒र्दे॒वेन॑ स॒वि॒त्रा स॒नू रा॒त्रेन्द्र॑वत्या । जु॒पा॒णोऽअ॒ग्निर्वे॑तु स्वाहा ॥

b. स॒नू॒र्दे॒वेन॑ स॒वि॒त्रा स॒नू॒रूप॑सेन्द्रवत्या । जु॒पा॒णः सूर्यो॑ वेतु स्वाहा ॥ १० ॥

का° [४. १४. १.] स॒नू॒रिति॑ वेति । जुहोतीत्यनुवर्तते । पूर्वोक्तमन्त्रैः सह स॒नू-
रित्यादिमन्त्रद्वयं विकल्पितम् । स॒नू॒र्दे॒वेन॑ । अ॒ग्निर्वे॑तु । अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु ।
यद्वा वेतु आहुतिमन्त्रयतु । वी प्रजननकाल्यसनखादनेधिति धातोः [धा° २४.

३१.] प्रयोगः । किम्भूतोऽग्निः सवित्रा देवेन प्रेरकेण परमेश्वरेण सह सनूः ।
 जुषी प्रीतिसेवनयोः । जोषणं नूः समाना नूः प्रीतिर्यस्यासौ सनूः । तथा इन्द्रव-
 त्या राज्या इन्द्रेण देवेनोपेतया रात्रिदेवतया सनूः समानप्रीतिः । तथा जुषाणो
 ऽस्मासु प्रीतियुक्तः । य उक्तगुणवानग्निर्देवस्तस्मै स्वाहा हूयमानमिदं द्रव्यं द-
 त्तम् । प्रातः सूर्य उच्यते । अग्निमन्त्रवदयं सूर्यमन्त्रो व्याख्येयः । पूर्वार्धे रात्रिदेव-
 तायाः स्थाने उपोदेवता योजनीया ॥ १० ॥

IV. उपप्रयत्तोऽग्रधरं मन्त्रं वोचिमाग्नये ।

अग्निऽअस्मे च शृण्वते ॥ ११ ॥

का° [३. १२. १-३.] सायमाहुत्याऽऽहुतायां यज्ञयानोऽग्नी उपतिष्ठते वात्सप्रेण
 न वा तिस्रस्त्रिरुपप्रयत्तो [११.] ऽस्य प्रत्नां [१६.] परि ते [३६.] चित्रावसविति
 [१८७.] चेति । आहुवनीयगार्हपत्यावग्नी उपप्रयत्तो अग्रधरमित्यारभ्य सुपोषः पो-
 षैरित्यन्ते [३७७.] बृहदुपस्थानं देवदृष्टे । तत्राग्रे द्वे अग्निव्यौ गायत्र्यौ क्रमेण गो-
 तमविष्टपाभ्यामपि दृष्टे ॥ आहुवनीयोपस्थानमन्त्रा आदौ । वयमनुष्ठातारोऽग्नि
 ऽग्न्यर्थं मन्त्रं मननेन त्राणकरं शब्दसमृद्धं वोचिम । उच्याम । किम्भूता वयम् ।
 अग्रधरं यज्ञमुपप्रयत्तः उपगृह्यतः । किम्भूतायाग्नये अग्निं द्वे अस्मे अस्माकं समीपे
 इति शेषः शृण्वते द्वे समीपे चास्मदीयं वाक्यं श्रोतुमुद्युक्ताय ॥ वोचिमेति व-
 त्तेराशीर्लिङि परस्मैपदोत्तमवङ्गवचने परे लिङ्गाशिष्यङिति [पा° ३. १. ८६.]
 अङ् । यासुद् अतो येयः [पा° ७. २. ८०.] वच उम् [पा° ७. ४. २०.] ह्नुदस्युभययेति
 [पा° ३. ४. ११७.] सार्वधातुकत्वाद्लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति [पा° ७. २. ७९.] सलो-
 पः । यलोपः । वोचिम ॥ अस्मे सुपां सुलुगिति [पा° ७. १. ३१.] शेअदिश आतः
 ॥ ११ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।

अपाऽऽरेतांसि जिन्वति ॥ १२ ॥

अयमग्निः अपां रेतांसि जिन्वति गुलोकादृष्टिद्वयेण पतन्तीनामपां रेतांसि
 साराणि व्रीहियवादिद्वयेण परिणतानि जिन्वति । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा प्रीणय-

ति वर्धयतीत्यर्थः । यद्वा अपां रेतोसि कारणानि जिवन्वति पुष्पाति । आहुतिपरि-
णामेन वृष्टिं जनयतीत्यर्थः । ते वा एते आहुती उत्क्रामत इत्यादिश्रुतेः । कि-
म्भूतोऽग्निः । दिवो मूर्धा ग्युलोकस्य शिरःसमानः । यथा शिरः शरीरस्योपरि
वर्तते तथायमग्निरहनि स्वतेजसा आदित्ये प्रविष्टत्वादित्यद्वयेण ग्युलोकस्योपरि
वर्तते । तथा ककुत् । ककुद्बद्धो गोपृष्ठोन्नतावयववाची तद्वदादित्यद्वयेण सर्वोप-
रिस्थत्वात्ककुत्सदृशः । यद्वा ककुदमिति महन्नाम [निघं ३. ३ (2.)] तस्यान्तलोप
आर्पः । महत् जगत्कारणमित्यर्थः । तथा पृथिव्याः पतिः पालकः । दक्षपाकप्र-
काशैर्भूलोकस्थानामुपकारकत्वात् ॥ १२ ॥

उ॒मा वा॒मिन्द्रा॒ग्नीऽआ॒हुव॒ध्याऽउ॒मा रा॒धसः स॒ह मा॒दय॑धै ।

उ॒मा दा॒तारो॒विषा॑ऽर॒यीणा॒मु॒मा वा॒जस्य॑ सा॒तये॑ ङु॒वे वा॒म् ॥ १३ ॥

भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नीत्रिदृप् द्यूना । इन्द्रशब्देनात्राहुवनीयः । तस्य यज्ञसा-
धकत्वद्वयैश्वर्ययुक्तात्वात् । अग्निशब्देन गार्हपत्यः । अग्रे नीयत इत्यग्निरिति यास्क-
व्युत्पत्तेः । स हि प्रथममाधीयते । हे इन्द्राग्नी वां युवामुमा आहुवधै आह्वातु-
मिहामीति शेषः । ह्ययतेस्तुमर्थे कथैप्रत्ययः । किं च राधसः धनादविर्लक्षणात्
सह मादयधै युगपदेककर्मणि उभौ युवां मादयितुं हर्षयितुं वा इहामीति शेषः ।
मदो हर्षे मद तृप्ताविति धातोर्वा णिजन्तात्तुमर्थे शथैप्रत्ययः । गुणः । यत उभौ
युवामिषामन्नानां रयीणां धनानां दातारौ अत उभौ वां युवां वाजस्यान्नस्य सातये
दानाय ङुवे आह्वयामि ॥ उमा उभशब्दस्य विभक्तिराकारः ॥ सातये ण्णु दाने अस्य
धातोर्व्रतिवृतीति [पा° ३. ३. १७.] क्तिन्नन्तो (3.) निपातः ॥ ङुवे वङुलं हन्द्सी-
ति [पा° ६. १. ३४.] ह्ययतेः शपि सम्प्रसारणे उवङ् ॥ १३ ॥

अ॒ग्रे ते॒ योनि॑र्ऋ॒त्वियो॒ यतो॑ जा॒ताऽअ॒रोच॑याः ।

ते॒ ज्ञान॑न्न॒ग्नेऽआ॒रोच॑या नो वर्ध॒या र॒यिम् ॥ १४ ॥

तिस्र अग्नेयः । आग्यानुदृप् देवश्रवोदेववातदृष्टा । हे अग्ने आहुवनीय ते
तवायं गार्हपत्यो योनिः उत्पत्तिस्थानम् । किम्भूतः ऋत्वियः । उत्पादनयोग्यः
काल ऋतुरुच्यते । ऋतुः प्राप्तोऽस्येति ऋत्वियः । हन्द्सि घसिति [पा° ५. १. १०६.]

ऋतुशब्दात्तदस्य प्रातमित्यर्थे घस् । तस्य इयदिशः । सायंप्रातःकाले उत्पादनयो-
ग्यो योनिः । यतो यस्मादृतुकालोपेताद्गार्हपत्याज्जात उत्पन्नस्त्वमरोचथाः कर्म-
कालं दीतोऽभूः । हे अग्ने तं गार्हपत्यं ज्ञानन् स्वजनकमवगहन् आरोह । पुन-
रुद्धरणाय कर्माति प्रविश । अथानन्तरं नोऽस्मर्त्य रयिं धनं वर्धया पुनर्यागाय
समृद्धं कुरु । अन्येषामपि दृश्यत इति [पा° ६.३.१३७.] संहितायां वर्धयेति दीर्घः
॥ १४ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यज्ञिष्ठोऽअधरेष्ठीयः ।

यमप्रवानो भृगवो विरुरुचुर्वनपु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ १५ ॥

जगती वामदेवदृष्टा । द्वादशान्नराश्रवारः पादा जगत्याः । द्वितीयोऽत्र व्यूहे-
नैकादशः चतुर्थी व्यूहेन द्वादशकस्तेनैकांना जगती । अयमाहवनीय इह कर्मा-
नुष्ठानस्थाने प्रथमो मुख्यः सन् धातृभिर्धायि । अधायि आधानकर्तृभिराहितोऽभूत् ।
चक्रुलं हन्द्स्यमाङ्गोऽपीत्युभावः [पा° ६.४.७५.] । दक्षिणाग्न्यपेक्षं प्राथम्यम् ।
किम्भूतः । होता देवानामाह्वाता । यज्ञिष्ठः अतिशयेन यष्टा । अतिशायने तम-
विष्ठनावितीष्ठानि परे [पा° ५.३.५५.] तुरिष्ठमेयःस्विति [पा° ६.४.१५४.] तृचो
लांयः । तथा अधरेषु सोमयागादिषु ईड्यः ऋविग्भिः स्तुत्यः । अप्रवानो भृगवो
विशेविशे यमाहवनीयं वनेषु विरुरुचुः । अन्तर्भूतो णिच् रोचयामासुः दीपित-
वन्तः । अप्रशब्दोऽपत्यनामसु पठितः [निघ° २.२.] अप्रवानः पुत्रवन्तो भृगुवं-
शोत्पन्ना मुनयः । यद्वा अप्रवानृषिः अप्रवानस्तत्प्रभृतयो (४) भृगवश्च मुनयः ।
विशेविशे विडिति मनुष्यनाम [निघ° २.३.] यजमानरूपाय तस्मै तस्मै मनुष्याय
तदुपकाराय । वनेषु ग्रामाद्वह्निर्यजनाव्येधरण्यप्रदेशेषु (५) यमग्निं विरुरुचुः दी-
पयन्ति स्म । किम्भूतं यम् । चित्रं विविधकर्मोपयोगित्वेन आश्चर्यकारिणम् । अत
एव विभ्वं विभुं विभूत्वशक्तियुतं यणादेशः ॥ १५ ॥

अस्य प्रनामनु द्युतं शुक्रं उडुङ्हेऽअह्नयः ।

पयः सहस्रसामृषिम् ॥ १६ ॥

गायत्र्यवत्सारदृष्टा गोऽग्निपयोदेवत्या । अस्याग्निः प्रत्नां चिरंतनकालभवां

गुतमनु दीप्तिमनुसृत्य । अद्भ्यः नास्ति ह्रीर्येपामीदृशा लज्जारक्षिता दोग्धारः
 ऋषिं गां शुक्रं शुद्धं पयो दुडुह्रे दुडुह्रिरे । दुह्रिर्लिटि इरयो रे इति [पा० ६. ४.
 ७६.] रेअदिशे वृषम् । ऋष गतौ । अर्षति दोहनस्थाने गह्नीतीति ऋषिर्गौः । तां
 होमार्थं दुग्धवत्तः । सायंदोहनकालेऽग्निप्रकाशाभावे दुह्यमानं पयो भूमौ पति-
 ष्यतीति शंकया दोग्धृणां लज्जा भवति । सत्यामग्निदीप्तौ स्कन्दशंकानुदयाल्लज्जा-
 भावादद्भ्यो दोग्धारः । किम्भूतामृषिं सहस्रसाम् । पौञ्चकर्मणि । सहस्रसंख्या-
 कानि कर्माणि स्यति समापयति क्षीरदध्याज्यहविःप्रदानेनेति सहस्रसा ताम् ।
 स्यतेः द्विप् ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थात्तरम् । गाम्प्रकृत्यग्निहोत्रव्राह्मणे श्रूयते [२. २.
 ४. १५.] । तामु ह्यग्निरभिदधौ मिथुन्येऽनया स्यामिति ताऽसम्बभूव तस्याऽऽरतः
 प्रासिञ्चत्तत्पयोऽभवदित्यादि । तदभिप्रायमेवा ऋवदति । अद्भ्यः गावः नास्ति
 ह्रीर्लज्जा यासां ता अद्भ्यः अलज्जा उज्ज्वलाः प्रशस्या इत्यर्थः । मलिनो हि
 लज्जते । अद्भ्यो गावोऽस्याग्निः प्रत्नां चिरन्तनीमात्मानुपत्तां गुतं दीप्तिं शुक्रं शु-
 क्रवृषापत्नां गुतमेव पयो दुग्धं दुडुह्रे दुह्रिर्लिटि क्षरति । अग्निना शुक्रवृषेण सिक्तां
 स्वकान्तिमेव गावो दुग्धवृषेण क्षरन्तीत्यर्थः । सहस्रसामृषिं इति विशेषणद्वयं प्र-
 यतः । सहस्रं सनोति सहस्रसास्तम् । चातुमार्यपशुसोमानां सम्भक्तारम् । पुं-
 स्वमार्पम् । जनसनखनक्रमगमो विडिति [पा० ३. २. ६७.] विट्प्रत्यये विडुनोरनु-
 नासिकस्यादित्याकारे [पा० ६. ४. ४१.] वेर्त्तिपि [पा० ६. १. ३७.] सहस्रसा इति वृ-
 षम् । तथा ऋषिं द्रष्टारम् । गवि वर्तमानं द्रष्टृत्वं पयस्युपचर्यते । सा ह्येनानुदीक्ष्य
 ह्रिचकारेत्युपक्रम्य ते देवा विदांचक्रुरेव साम्नो ह्रिंकार इत्यादिना ग्रन्थेन गो-
 भिर्हिंकारो दृष्ट इति प्रत्यपादि । यद्वा सहस्रसामृषिमिति विभक्तिलिङ्गवचनग्र-
 न्थेन अद्भ्य इत्यस्य विशेषणद्वयम् । किम्भूता अद्भ्यः सहस्रसाः ऋषयः । पूर्व-
 वदर्थो वा ॥ १६ ॥

a. त॒नू॒पा अग्ने॑ऽसि त॒न्वं मे पा॒हि ।

b. आ॒यु॒दा अग्ने॑ऽस्यायु॒र्मे दे॒हि ।

c. व॒र्चो॒दा अग्ने॑ऽसि व॒र्चो मे दे॒हि ।

d. अग्ने यन्म तन्वा ऊनं तन्मेऽप्रापूण ॥ १७ ॥

अथ यन्त्रापि चत्वार्यग्निदेवत्यनि । हे अग्ने त्वं स्वभावत एव तनूया असि । अग्निहोत्रिणरीराणां पालकोऽसि । तनूं पाति पालयतीति तनूयाः । उदराग्रौ सत्यन्नं (६.) जीर्णे शरीरपालनमतो मे मम तन्वं शरीरं पाहि पालय । तन्वम् वा हन्द्सीत्यमि [पा° ६. १. १०६. १०७.] पूर्ववत्प्रभावे यणादिश इत्युक्तम् ॥ हे अग्ने यमायुर्दा असि आयुषो दाता भवसि । अतो मे ममायुर्देहि । अपमृत्युपरिहरिण । यावत्कालं वपुष्युदराग्निरौष्ण्यमुपलभ्यते तावन्न म्रियत इति प्रसिद्धम् ॥ हे अग्ने त्वं वर्चदा असि वर्चसां दातासि । अतो मे वर्चा देहि । वैदिकानुष्ठानप्रयुक्तं तेजो वचः । यद्गुणनादव महानय ब्राह्मणा विद्वास्तपसाग्नारव ज्वलतात वाङ्मनूणाम्भवति ॥ किं च हे अग्ने मे मम तन्वा मदीयशरीरस्य यदङ्गं चक्षुरादित्वपमूर्नं दृष्टिपाठ्यादिरहितं तदङ्गं मे आपूण सर्वतः पूरय ॥ १७ ॥

a. इन्धानास्त्रा शतं हिमा युमतं समिधीमहि । वयस्वतो वयस्कृतं सहस्वतः सहस्कृतम् । अग्ने सपत्नदम्भनमद्व्यासोऽग्रदाभ्यम् ।

b. चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय ॥ १८ ॥

अग्निदेवत्या महापङ्क्तिः । यस्याः पठ पादा अष्टाक्षरा सा महापङ्क्तिः । अत्र पठः सप्ताक्षरः ॥ हे अग्ने शतं हिमाः शतं वर्षाणि अस्मदायुषि वर्तमानान्शतं संवत्सरात्त्वां समिधीमहि नैरन्तर्येण वयं दीपयामः । किम्भूता वयम् । इन्धानाः तदनुग्रहेण दीप्यमानाः तथा वयस्वतः । वय इति अन्ननाम [निघ° २. ७.] अन्नवतः । सहस्वतः वलवतः । सह इति वलनाम [निघ° २. १.] । अद्व्यासः अद्व्याः अनुपहंसिताः केनापि । दम्भोतिर्हिसाकर्मा । आज्ञसेरसुगिति [पा° ७. १. १०.] असुक् । किम्भूतं त्वां युमतं दीप्तिमतं । वयस्कृतं वयोऽन्नं करोतीति वयस्कृतं तम् । सहस्कृतं सहो वलं करोतीति सहस्कृतं तम् । सपत्नदम्भनं सपत्नानां शत्रूणां हंसितारम् । अदाभ्यम् केनापि हंसितुमयोग्यम् ॥ चित्रावसो । रात्रिदेवत्यं यजुर्मपिदृष्टम् । रात्रिर्वै चित्रावसुः सा ह्यीय संगृह्येव चित्राणि वसतीति [२. ३. ४. २२.] श्रुतिश्चित्रावसुशब्देन रात्रिः । चित्राणि विविधानि चन्द्रनक्ष-

त्रान्धकारद्वपाणि वसन्ति यस्यां रात्रौ सा चित्रावसुः । हे चित्रावसो रात्रे स्वस्ति
 ज्ञेयं यथा तथा ते तव पारं समाप्तिमशीय व्याघ्रवानि । अश्रुतेर्वहुलं हृन्दसीति
 [पा° २.४.७३.] शपो लुकि लिङुत्तमैकवचने द्वपम् । यथा लोके मनुष्येषु सुतेषु
 चौरा गृहे प्रविशन्ति तद्वदत्र देवयजने रक्षांसि प्रविशन्तीति शङ्कया तन्निवारणाय
 रात्रिप्रार्थनम् ॥ १८ ॥

सं त्वग्ने सूर्यस्य वर्चसागथाः समृषीणां स्तुतिन ।

सं प्रियेण धाम्ना समरुमायुषा सं वर्चसा सं प्रजया साऽ रायस्योषेण ग्मि-
 षीय ॥ १९ ॥

का° [४.१२.४.] सं त्वमित्युपविश्येति ॥ उपप्रयत्न इत्यादिभिश्चित्रावसो इत्यन्ते-
 र्मत्तैरुत्थायोपस्थानमत्र उपविश्येति विशेषः । हे अग्ने त्वं सूर्यस्य वर्चसा तेजसा
 समगथाः रात्रौ संगतोऽसि । तद्यदस्तंयन्नादित्य आहवनीयं प्रविशति तेनैतदा-
 द्देति श्रुतेः [२.३.४.२४.] । ऋषीणां मन्त्राणां स्तुतिन स्तोत्रेण समगथाः । ब्रह्वां
 मन्त्रा अग्निं स्तुवन्ति । तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदादद्देति [२.३.४.२४.] श्रुतेः । प्रियेण
 धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः समगथाः । आहुतयो वा अस्य प्रियं धामेति श्रुतेः [२.
 ३.४.२४.] । यथा त्वमेतैस्त्रिभिः संगतः । एवमरुमापि त्वत्प्रसादादायुषा अपमृत्युदो-
 परहितेन संगमिषीय संगतो भूयासम् । तथा वर्चसा विद्यैश्वर्यादिप्रयुक्ततेजसा मं-
 ग्मिषीय । तथा प्रजया पुत्रादिकया संगमिषीय । तथा रायस्योषेण धनस्य पुत्र्या
 संगमिषीय । आयुरादीनि मम सत्त्वित्यर्थः । समगथाः गमेः समो गम्यहीत्यादिना
 [पा° १.३.२१.] तद्गन्धमैकवचने लुङि सिचि गमश्चेति [पा° १.२.१३.] सिचिः कि-
 त्वेऽनुदात्तोपदेशेत्यादिना [पा° ६.४.३७.] मलोपे ऋस्वादङ्गादिति [पा° ८.२.२७.]
 सिचो लोपे द्वपम् ॥ ग्मिषीय । गमेराशीर्लिङि उत्तमैकवचने इटोऽदित्यकारि
 [पा° ३.४.१०६.] परे सीयुटि कृते ह्रन्द्से इडागमे गमरुनेत्युपधालोपे [पा° ६.
 ४.१८.] द्वपम् ॥ १९ ॥

अन्ध स्यान्धो वो भक्षीय महं स्थ महो वो भक्षीयोर्ज्ञं स्थोर्ज्ञं वो भक्षीय
 रायस्योषं स्थ रायस्योषं वो भक्षीय ॥ २० ॥

का° [४. १२. ५.] गां गृह्यन्ध स्थिति । अन्ध स्थ रेवती रमधमिति यजुर्द्वयेन गां गृह्णति । गौर्देवता । हे गावो यूयमन्ध स्थ अन्नद्वपाः स्थ । क्षीराज्यादिव्रपस्यान्नस्य ज्ञनकत्वाद्गन्धोपचारः । अतो भवत्प्रसादादौ युष्मत्सम्बन्धि अन्धः क्षीराज्यादिव्रप-
मन्नमहं भक्षीय । सेवेय । भज सेवायामित्यस्याशीर्लिङ्गुत्तमैकवचने द्वपम् ॥ तथा यूयं महं स्थ पूज्यद्वपाः स्थ । महं पूजायाम् । अतो वो युष्माकं पूज्यानां प्रसा-
दादहमपि महो भक्षीय । पूज्यत्वं सेवेय । गौर्न पदा स्पृष्टव्येत्यादिस्मृतेर्गवां पू-
ज्यत्वप्रसिद्धिः । यद्वा महःशब्देन दश वीर्याण्युच्यन्ते तानि । यथा गौर्वै प्रतिधुक्
तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतिं तस्यै
घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति श्रुत्युक्तानि । प्रतिधुक् तत्कालदुग्धम् ।
शृतमुल्लं तत् । शरां दुग्धमंडः । मस्तु दधिरसः । आतञ्चनं दधिपिण्डः । आमिक्षा
स्फुटितं दुग्धम् । वाजिनमामिक्षाजलमिति (७.) श्रुत्यर्थः ॥ एतदशवीर्यद्वपा यूयं
स्थ । अतो वो महो वीर्यमहं सेवेयेत्यर्थः ॥ तथा यूयमूर्जं स्थ वलद्वपाः स्थ गो-
क्षीरादिर्वलहेतुवात् वलद्वपवोपचारः । ऊर्जं वलप्राणनयोः । वो युष्माकं प्रसा-
दादूर्जं भक्षीय वलं सेवेय ॥ तथा रायस्योप स्थ धनपुष्टिद्वपाः स्थ । वैश्या हि
क्षीराज्यादिविक्रयेण धनं पुल्लन्ति । अतो धनपुष्टिवोपचारः । वो युष्माकं प्रसा-
दाद्रायस्योप धनपुष्टिं भक्षीय सेवेय । अन्ध स्थेत्यादौ खर्परि शरीति [पा° क° ८.
३. ३६. वा° १.] विसर्गलोपः ॥ २० ॥

रेवती रमधमस्मिन्योनौ वस्मिन्गोष्ठेऽस्मिन्लोकेऽस्मिन्क्षेत्रे ॥ इद्वैव स्त मा-
पगात ॥ २१ ॥

हे रेवती रेवत्यः धनवत्यो गावः । धनहेतुवेन धनवत्त्वं गवाम् । रयिर्वि-
द्यते यासां ता रेवत्यः । रयिशब्दात् मतुप् । रयैर्मतौ बहुलमिति [पा° क° ६. १.
३७. वा° ४.] रयैर्मतौ परे संप्रसारणम् । संप्रसारणाच्चिति [पा° ६. १. १०८.] परद्व-
यमाहुणः [पा° ६. १. ८७.] । पशवो वै रेवत इति श्रुतेः [२. ३. ४. २६.] । हे रेव-
त्यः (८.) अस्मिन्योनौ दृश्यमानेऽग्निहोत्रहविर्दीह्नस्थानि यूयं रमधं क्रीडत दो-
ह्नद्वर्धमस्मिन्गोष्ठे यजमानसम्बन्धिगोवाटे (९.) रमधम् । गोष्ठशब्देन गृहाद्वहि-

विश्वम्भेण (10.) संचारप्रदेशः । सर्वदास्मिन्लोके । लोक दर्शने । यज्ञमानदृष्टि-
विषये रमधम् । रात्रौ अस्मिन्क्षये यज्ञमानगृहे रमधम् । क्षयो निवास [पा° ६.
१.२०१.] ऽइत्याद्युदात्तः क्षयशब्दो निवासवाची । किं च । इद्वैव स्त यज्ञमान-
गृहे एव भवत । मा अपगात अन्यत्र मा गह्त् । इणो गा लुडीति [पा° २.४.
४५.] एतेर्लुडि गादिशे वृषम् ॥ २१ ॥

a. संहितासि विश्वत्रूप्यूज्ञा माविश गौपत्येन ।

b. उप तामि दिवेदिवे दोषावस्तार्धिया वयम् । नमो भरत् एमसि ॥ २२ ॥

का° [४.१२.६.] संहितेत्यालभतऽइति । गामित्यनुवर्तते । हे गौः त्वं संहितासि क्षीराज्यवृषद्विर्दानाय यज्ञकर्मभिः संयुक्तासि । किम्भूता विश्वत्रूपी विश्वं त्रुपं यस्याः सा । शुल्ककृत्तादिवहुत्रुपैर्युक्ता । सा त्वमूज्ञा क्षीरादिस्तेन गौपत्येन गोस्वामित्वेन मा मामाविश सर्वतः प्रविश । तत्प्रसादान्मम बहुविधो रसो बहुविधं गोस्वामित्वं च सम्पद्यतामित्यर्थः ॥ का° [४.१२.७.] गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठतऽउप वितीति ॥ उप ता ॥ तिस्रो गायत्र्य अग्निव्यो मधुहृन्दोदृष्टाः । हे दोषावस्तः हे अग्नौ दोषा रात्रिस्तस्यामपि वसति अज्ञस्त्वं धार्यमाणत्वान्नोपशाम्यतीति दोषावस्ता । यद्वा अग्नौ हे देवा इत्युपक्रम्य तैः संगृह्य रात्रिं प्रविवेशतीति कृत्स्नं अग्नौ रात्रौ प्रवेश उक्तस्तमयं मन्त्र आह । हे दोषावस्तः रात्रौ वसनशील गार्हपत्यं दिवेदिवे प्रतिदिनं वयं यज्ञमानाः ता त्वामुप एमसि त्वां प्रत्यागहामः । इदलो मसि । किम्भूता वयम् । धिया श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या नमो भरत् नमस्कारं संपादयन्तः । यद्वा नम इत्यन्ननाम [निघ° २.७.] अन्नं हविर्विभ्रतः ॥ २२ ॥

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् ।

वर्धमाणां स्वे दमे ॥ २३ ॥

क्रियापदमनुवर्तते । वयमीदृशमग्निमुपैमः । कीदृशं राजन्तं दीप्यमानमध्वराणां गोपां गोपायतीति गोपास्तम् । यज्ञानां गोपारम् । ऋतस्य सत्यवचनस्तक्षणस्य व्रतस्य दीदिविं दीपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदतीत्याशयः । स्वे दमे अस्मदीये गृहे वर्धमाणां चातुर्मास्यसोमपश्चादिभिरभिवृद्धिं गह्त्तम् । दा-

मयि गृहस्था यत्रेति दमो गृहम् ॥ दिवः किप्रत्ययो वाङ्मलकात् । लिङ्गद्वावा-
द्विवम् । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६. १. ७.] अभ्यासदीर्घः । देवयतीति
दीदिविः ॥ २३ ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्रे सूपायनो भव ।

सचस्वा नः स्वस्त्ये ॥ २४ ॥

हे अग्रे गार्हपत्य स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं सूपायनो भव । सुखेनो-
पेतुं शक्यः सूपायनः । सुदूषप्राप्तुं (11.) शक्यो भव । तत्र दृष्टान्तः । सूनवे पितेव
यथा पुत्राय पिता भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यः । किं च नोऽस्माकं स्वस्त्ये
क्षमाय सचस्वानेन कर्मणा समवेतो भव । पच समवाये इति धातुः [धा० ११. ६.
२३. २८.] यद्वा सचस्व सेवस्व । पच सेवने [धा० ६. २.] ॥ २४ ॥

a. अग्रे त्वं नोऽग्रत्तम उत त्राता शिवा भवा वद्व्यः ।

b. वसुर्गन्धिर्वसुश्रवा अहो नक्षि गुमत्तमः रयिं दाः ॥ २५ ॥

चतस्रो द्विपदा विराज अग्रेभ्यः । दशार्णपादा विराट् (12.) । बन्धादिदृष्टाः ।
हे अग्रे गार्हपत्य त्वं नोऽस्माकमत्तमः अलिकतमः सर्वदा समीपवर्ती भव । अम्
गतौ भजने शब्दे अमति समीपं प्राप्नोतीत्यम् छिप् अतिशयितोऽम् अंतमः अम्-
शब्दात्तमम् । यद्वालिकशब्दात्तमपि पृषोदरादिवेन [पा० ६. ३. १०१.] साधुः । उता-
पि च त्राता पालयिता । शिवः शान्तः । वद्व्यः वद्वथाय हितो वद्व्यः तादृ-
शश्च भव । पुत्रादिसमूहो वद्व्यः । यद्वा वद्व्यं गृहम् [निघ० ३. ४.] । तस्मै हितो
भव । किम्भूतः त्वं वसुः वासयतीति वसुः । जनानां वासयिता । तथा अग्निः ।
अङ्गतीत्यग्निः । अगि गतौ । आरुवनीयादिव्येण गमनशीलः । तथा वसुश्रवाः
वसुना धनेन श्रवः कीर्तिर्यस्यासौ वसुश्रवाः । धनप्रदोऽयमिति यस्य कीर्तिरि-
त्यर्थः । किं च हे अग्रे त्वमहो नक्षि । अभिव्याप्नुहि अस्मान् । अहोभिरासुमिति
शाक्यूणिः [निरु० ५. २८.] । नशिराप्नोतिकर्मा । यद्वा हेऽह निर्मलस्वभाव अग्रे
नक्षि अस्मद्भोमस्थानं गह । नक्ष गतौ । यदा यदा वयं जुहुयामस्तदा समागहे-

त्यर्थः । किं च गुप्तमं रयिं दाः अतिदीप्तियुक्तं रयिं धनं देहि । ददतिलुङि वृ-
पम् । वहुलं हृन्दस्यमाञ्जोगिपीत्यटभावः [पा° ६.४.७५.] ॥ २५ ॥

a. तं वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ।

b. स नो बोधि शुधी रुवमुरुष्या णोऽग्रघायतः समस्मात् ॥ २६ ॥

हे शोचिष्ठ दीप्तिमत्तम हे दीदिवः सर्वस्य दीपयितः तं पूर्वीक्तगुणयुक्तं वा
त्वां सखिभ्योऽर्थाय सुम्नाय द्वितीयार्थे चतुर्थी सुम्नं सुग्रं नूनं निश्चयेन ईमहे या-
चामहे । यद्वा सुम्नाय सुखार्थं सखिभ्योऽस्मत्सखीनामुपकाराय च तामीमहे । स
तं नोऽस्मान्भवत्सेवकान्वोधि बुध्यस्व रुवमस्मदीयमाह्वानं शुधी शृणु । समस्मा-
त्सर्वस्मात् अघायतः शत्रोर्नीऽस्मानुरुष्य रक्ष । समशब्दः सर्वपर्यायः ॥ शोचिरिति
ज्वालानाम [निघ° १.१०.] शोचिरस्यास्तीति शोचिष्मान् मतुप् । अतिशयेन शोचि-
ष्मान्शोचिष्ठः । अतिशयने तमविष्ठनौ [पा° ५.३.५५.] विन्मतोर्लुगितीठनि [पा°
५.३.६५.] मतुपो लुक् ॥ दीदिवः दिवेर्ज्वलनार्थस्य लिङदिशघासन्तस्य वृपम् ।
मतुवसो रुः सम्बुद्धौ हृन्दसीति [पा° ८.३.१.] रुवम् ॥ बोधि ॥ बुध ज्ञाने लो-
णमध्यमैकवचने सेर्ह्यपिच्चेति [पा° ३.४.८०.] हिः । वहुलं हृन्दसीति शपो लुक् ।
[पा° २.४.७३.] कुलाल्भ्यो हेर्धिः [पा° ६.४.१०१.] । संक्षितायामन्येषामपि दृश्यतः
इति दीर्घः [पा° ६.३.१३७.] ॥ उरुष्य ॥ उरुष्यती रक्षणकर्मा । ऋचि तुनुषेत्यादि-
ना [पा° ६.३.१३३.] दीर्घः । नश्च धातुस्योरुषुभ्य इति [पा° ८.४.२७.] न इत्यस्य
णत्वम् ॥ अघायतः । अघं परस्येकृति अघायति । सुप आत्मनः क्यञित्यत्र [पा°
३.१.८.] हृन्दसि परेहायामपि वक्तव्यमिति क्यच् । अद्याघस्यादित्याकारः [पा° ७.
४.३७.] अघायतीत्यघायन् । तस्मात् । अघायतेः शतृप्रत्यये वृपम् ॥ २६ ॥

a. इड्ऽएक्षदित्ऽएहि ॥

b. काम्या एत । मयि वः कामधरणं भूयात् ॥ २७ ॥

का° [४.१२.८.] गां गहतीड्ऽएहीति । द्वे घञुषी गव्ये । हे इडे एहि । हे
अदिते एहि आगह कोमस्थानम् । इडा मनोर्ङिङ्क्षिता । अदितिर्देवमाता । इ-
डा मनुमिवास्मानेहि । अदितिरादित्यानिवास्मानेहि । तस्मिंस्तद्वदस्तद्वदतिदे-

शार्थः (13.) ॥ का° [४. १२. १.] काम्या हृत्यालभतऽइति । गामालभते । मनु-
ष्याणां क्लृप्तासु कामाः प्रविष्टा इति काम्याः । हे काम्याः सर्वैः कामयितव्याः
यूयमेत आ इत आगह्यत । वो युष्माकं कामधरणं कामानां धरणं अपेक्षितफल-
धारकत्वं यदस्ति तत् मयि अनुठातरि भूयात् युष्मत्प्रसादादहमभीष्टफलस्य धा-
रयिता भूयासमित्यर्थः । अहं वः प्रियो भूयासमिति श्रुतिर्व्याचष्टे [२. ३. ४. ३४.]
॥ २७ ॥

सोमान् ऽ स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते

कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ २८ ॥

का° [४. १२. १०.] सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् । व्रतित्यपरेणाहवनीयं
प्राङ्निष्ठन्नवर्चं जपतीति सूत्रार्थः ॥ सोमानं स्वरणं तृचो गायत्रो ब्रह्मणस्पतिदे-
वत्यस्तेनैव दृष्टः । अग्निमीक्षमाणस्य यजमानस्य जपे विनियुक्तः । हे ब्रह्मणस्पते
वेदस्य पालक सोमानं सोमानामभिषोतारं । स्वरणं स्वं शब्दोपतापयोः शब्द-
यितारम् । कृणुहि कुरु । मामिति शेषः । सुनोतीति सोमा तम् । अन्येभ्योऽपि
दृश्यतऽइति [पा° ३. २. ७५.] मनिन् (14.) । स्वरतीति स्वरणः नन्यादिवात् [पा°
३. १. १३४.] ल्युः । सोमयागकर्तारं स्तुतिव्यपशब्दयुक्तं च धनप्रदानैर्मा कुर्वित्यर्थः
तत्रोपमानमुच्यते । कक्षीवन्तं कक्षीवन्नामकमृषिं दीर्घतमः पुत्रं यथा सोमयागयुक्तं
स्तुतियुक्तं च कृतवानसि तथा मां कुरु । उपमानव्योतक इव शब्दोऽत्र लुप्तो द्र-
ष्टव्यः । कोऽसौ कक्षीवान् । य औशिजः उशिजः पुत्रः उशिक् कक्षीवतो मा-
ता ॥ २८ ॥

यो र्वेवान्योऽअमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः ।

स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २९ ॥

यो ब्रह्मणस्पतिः र्वेवान् धनवान् । यश्चामीवहा अमीवस्य रोगस्य हृत्ता ।
अम रोगे । अमेरीवः । वसुवित् वसु धनं वेत्तीति यश्च पुष्टिवर्धनः पोषणस्य
वर्धयिता यश्च तुरः तुर वेगे इगुपधेति [पा° ३. १. १३५.] कः वेगवान् अविलम्बे-
न (15.) कारी । स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान्सिषक्तु सेवताम् सिषक्ति सचत (16.)

ऽइति सेवमानस्य [निरु० ३. २१.] । यद्दानयर्चा पुत्रः प्रार्थयति । यः पुत्रो रेवान्धन-
वान् यश्च व्यधिर्हता जपादिना यो धनस्य लब्ध्या पुष्टेऽश्च वर्धयिता यः तुरः शी-
घ्रकारी तादृशः पुत्रोऽग्नेः प्रसादान्नोऽस्मान्सिषत्तु सेवताम् ॥ २१ ॥

मा नः शशोऽश्चररूपो धूर्तिः प्रणञ्जत्यस्य

रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३० ॥

रा दाने इति धातोः दानुनन्तस्य षष्ठ्येकवचने रूप इति वृत्तम् । ररौ इति
ररिवांस्तस्य रूपः । दानं कृतवत इत्यर्थः । तस्य निषेधादररूप इति । कदाचि-
दपि हविर्दानमकृतवत इत्यर्थः । तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शंसो धूर्तिश्च नो
ऽस्मान्मा प्रणक् प्रकर्षेण व्याप्नोतु । नशिर्व्यात्यर्थः । यद्वा नश अदर्शने । मा प्र-
णक् प्रकर्षेण मा नाशयतु । शंसनं शंसोऽनिष्टचित्तनम् । धूर्तिर्हिंसा । धरति
धूर्वतीति वधकर्मसु पठितत्वात् [निघ० २. ११.] । शत्रुकृतमनिष्टचित्तनं शत्रुकृता
हिंसा चास्मान्मा व्याप्नोवित्यर्थः । किं च हे ब्रह्मणस्पते वेदस्य पालकाग्ने नो
ऽस्मान् रक्ष । अचोऽतस्तिड इति [पा० ६. ३. १३५.] संहितायां दीर्घः । णत्वं पूर्व-
वत् ॥ ३० ॥

महि त्रीणामवोऽस्तु गुन्म मित्रस्यार्यमाः ।

दुराधर्षं वरुणस्य ॥ ३१ ॥

सत्यधृतिदृष्ट आदित्यदेवत्यस्तृचो गायत्रो जपे वितियुक्तः पथि जप्त उपद्रव-
नाशकश्च । मित्रस्यार्यमाणो वरुणस्येति त्रीणां त्रयाणां देवानां सम्बन्धि अवः पा-
लनमस्तु । किम्भूतमवः । महि महुत् तथा गुन्म गुमन्ति सुवर्णादिद्रव्याणि क्षि-
यन्ति निवसन्ति यस्मिन्पालने तथाविधम् । दुराधर्षं तिरस्कर्तुमशक्यम् । त्रीणां
त्रिशब्दस्यामि हृन्दसि त्रयादेशो वेति [पा० ७. १. ५३.] वाच्यम् ॥ ३१ ॥

नहि तेषाममा चन नाधसु वारुणेषु ।

इशे रिपुर्घशोऽसः ॥ ३२ ॥

अमाशब्दो गृह्णामसु पठितः [निघ० ३. ४.] । चनशब्दोऽप्यर्थः । अमा चन गृ-

हेऽपि वर्तमानानां तेषां तथा वारणेषु चोर्व्याघ्रादयो यत्र स्थिता निवारयन्ति
 प्रथिकान्ते वारणास्तेषु चोर्व्याघ्रभयाग्नेषु अधसु मार्गेषु वा वर्तमानानां तेषां मि-
 त्त्रार्यमवरुणैस्त्रिभिर्देवैः पालितातां यजमानानाम् उपद्रवयेति शेषः । अधशंसः
 सर्वदा पापस्य प्रशंसको रिपुः शत्रुः नहि ईशे । समर्थो न भवति । लोपस्त आ-
 त्मनेर्पदधिति [पा० ७. १. ४१.] तलोपः । अधीगर्धदयेशां कर्मणीति [पा० २. ३. ५२.]
 इति तेषामिति षष्ठी । मित्रादिभिः पालितानामस्माकं गृहेऽरण्ये वा नास्ति श-
 त्रुत्राध इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

ते हि पुत्रासांऽअदितेः प्र जीवसे मर्त्याय ।

ज्योतिर्यहृत्यज्ञस्रम् ॥ ३३ ॥

कथं तद्वर्जितानां शत्रुभयाभावस्तदाह । हि यतस्ते अदितेः अखण्डितशक्तेर्दे-
 वमातुः पुत्रासः पुत्राः पूर्वीक्ता मित्रार्यमवरुणा मर्त्याय मनुष्याय यजमानायाज्ञस्रं
 निरन्तरमनुप्रक्षीणं ज्योतिः तेजः प्रयहन्ति किमर्थं जीवसे जीवितुं यथा चिरं जी-
 वनं भवति तथा तदुपायज्ञानं प्रयहन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

कदा चन स्तरीर्नासि नेन्द्रं सश्वसि दाश्रुषि ।

उपोषेन्नु मधवन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ ३४ ॥

इन्द्रो पथ्या वृहती मधुहृन्दोदृष्टा जपे विनियुक्ता । यस्यास्तृतीयः पादो द्वादशा-
 णीऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा पथ्या वृहती । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्ता कदा चन कदा-
 पि त्वं स्तरीर्नासि । स्तृज् हिंसायाम् स्तृणातीति स्तरीः हिंसको नासि किं तर्हि
 दाश्रुषि सश्वसि । द्वितीयार्थे चतुर्थी । दाश्यांसं हविर्दत्तवत्तं यजमानं सेवसे । सश्व-
 तिः सेवनकर्मा । किं च । हे मधवन्धनवन् देवस्य प्रकाशमानस्य ते तव भूय
 इत् वहुतरमेव दानं नु इत् क्षिप्रमेव दाश्यांसमुपपृच्यते । पृची सम्पर्के यजमानिन
 सह सम्पर्कं प्राप्नोति । प्रसमुपोदः पादपूरण [पा० ८. १. ६.] इत्येक उपशब्दः पा-
 दपूरणे । इत्शब्दविवर्धे । नु क्षिप्रार्थः । न कदाचियजमानं प्रति क्रुध्यसि सेवसे
 च तं (17.) तदीयं भूयो धनं (18.) दाश्यांसमुपपृच्यतइति भावः ॥ ३४ ॥

तत्संवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥३५॥

विश्वामित्रदृष्टा सावित्री गायत्री ज्ञेये वि° (19.) । तदिति पदार्थे तस्य देवस्य
द्योतनात्मकस्य सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो विज्ञानानन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भी-
पाद्यब्रह्मिन्स्य वा आदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणा वरेण्यं वरणीयं सर्वैः प्राथे-
नीयं भर्गो सर्वपापानां सर्वसंसारस्य च भर्जनसमर्थं तेजः सत्यज्ञानादिवेदान्तप्रति-
पाद्यं वयं धीमहि ध्यायामः । हान्दसं संप्रसारणम् । यद्वा माण्डलं पुरुषो रश्मय
इति त्रयं भर्गःशब्दवाच्यम् । भर्गो वीर्यं वा । वरुणाद् वा अभिपिपिचानाद्भर्गो
ऽपचक्राम वीर्यं वै भर्ग इति श्रुतेः [५.४.५.१.] । तस्य कस्य । यः सविता नो
ऽस्माकं धियः बुद्धीः कर्माणि वा प्रचोदयात्प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मनु-
ष्ठानाय ॥ यद्वा वाक्यभेदेन योजना । सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो ध्यायामः ।
यश्च नो बुद्धीः प्रेरयति तं च ध्यायामः । स च सवितैव । लिङ्गव्यत्ययेन वा यो-
जना । सवितुर्देवस्य तत् भर्गो धीमहि यो यत् भर्गो नो बुद्धीः प्रेरयति ॥३५॥

परि ते दृडभो रथोऽस्मौ ॥३६॥ अश्नोतु विश्वतः ।

येन रक्षसि दाशुषः ॥३६॥

अग्नेयी गायत्री वामदेवदृष्टा ज्ञेये वि° । हे अग्ने ते तव रथोऽस्मान्यज्ञमा-
नान्विश्वतः सर्वासु दिक्षु पर्यश्नोतु परितो व्याप्नोतु अस्मद्रक्षणाय सर्वतस्तिष्ठतु ।
किम्भूतो रथः दृडभः दम्भोतिर्वधकर्मा । दुःखेन दम्यते दुर्दभः । केनापि सहसा किं-
सितुमशक्यः । उकारं दुर्देऽइति प्रातिशाख्यसूत्रेण [प्रा° का° ३.३.४.] दुरो र्फस्य
उकारः अग्रिमदस्य उः [पा° क° ६.३.१०१. वा° ६.] । येन रथेन तं दाशुषो यज्ञ-
मानान् रक्षसि । पालयसि । यज्ञमाना वै दाश्यांस इति श्रुतेः [२.३.४.३८.] ॥
वृहदुपस्थानं समाप्तम् ॥३६॥

V. a. भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभि स्यात् सुवीरौ वीरैः सुपोषः पोषैः ।

b. नर्यं प्रजां मे पाहि । c. शस्यं पशून्मे पाहि ।

d. अथर्ग्यं पितुं मे पाहि ॥ ३७ ॥

अथ क्षुत्तकोपस्थानमासुरिदृष्टम् ॥ का° [४. १२. १२.] भूर्भुवः स्वरिति वोभाविति । वाणद्धो विकल्पार्थः । पूर्वोक्तिनोपप्रयत्न इत्यादिना वक्ष्यमाणेन भूर्भुवः स्वरित्यादिना वोभावग्री उपतिष्ठतोभयोपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे अग्ने भूर्भुवः स्वः त्वं व्याकृत्यादित्रयात्मकः (20.) तदर्थभूतलोकत्रयात्मको वा । अतस्त्वत्प्रसाद-
दहं प्रजाभिः वन्धुभृत्यादिद्वयाभिः कृत्वा सुप्रजाः स्यामनुकूलत्वेन शोभनाः प्रजा यस्य तादृशा भवेयम् तथा वीरैः पुत्रैः सुवीरैः स्यां शास्त्रीयमार्गवर्तिशोभनपुत्र-
युक्ता भवेयम् तथा पापैः हिरण्यादिपापणैः सुपापैः स्यां बहुमूल्यार्द्धहिरण्यादियु-
क्ता भवेयम् ॥ ॥

प्रवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थानं चादित्यदृष्टम् ॥

का° [४. १२. १३.] प्रवत्स्यत्सर्वान्नर्येति प्रतिमन्त्रमिति । यदा यज्ञमानो ग्रामान्तरं गन्तुमिहति तदानो सर्वानग्रीन्नर्येत्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठत । अथ मन्त्रार्थः । नर्यं नरेभ्यो हितं गार्हपत्यं मे प्रजां पाहि ॥ आहवनीयमुपतिष्ठते । हे शंस्य अनुष्ठातृभिः शंसितुं योग्याहवनीयं मे मम प्रजां पाहि रक्ष ॥ दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । हे अथर्ग्यं दक्षिणाग्निं मे पितुमन्नं पाहि । अतनवानर्थः । अत सातत्यगमने । सततं गार्हपत्यात्स्वस्थानं दक्षिणाग्निर्गृह्णाति (21.) । तेनार्थः । निपातोऽयम् ॥ ३७ ॥

आगन्म विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम् ।

अग्ने सम्राडभि द्युमन्मभि सह आयहस्व ॥ ३८ ॥

का° [४. १२. १८.] समित्पाणिर्नुपेत्य कंचिदुपतिष्ठतऽआहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रतिमन्त्रमिति । समिधं हस्ते आदाय कंचिदपि जनमगवैव प्रथममेवाग्न्यागारं प्राप्यागन्मेत्यादिमन्त्रत्रयेणाहवनीयादीनुपतिष्ठतऽइति सूत्रार्थः । अनुष्ठुवाहवनीयदेवत्या । हे अग्ने सम्राट् । सम्यक् राजते दीप्यते सम्राट् तथाविधाग्ने आहवनीयं वयं त्वामागन्म त्वामुद्दिश्य ग्रामान्तरात्प्रत्यागताः । किम्भूतं त्वाम् । विश्ववेदसं विश्वं वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदास्तम् विश्वं वेदो धनं यस्येति वा । सर्वज्ञं सर्वधनं वा । पुनः किम्भूतम् । अस्मभ्यं वसुवित्तममस्मर्द्धम-

तिशयेन वसुनो धनस्य वेदितारं लब्धारम् । किं च । हे अग्ने गुह्यं सहस्रं अ-
स्मभ्यमभि आयहस्व । दाण् दाने । पाघ्नित्यादिना [पा० ७.३.१८.] यहदिशः । य-
शो वलं चास्मभ्यं देहि । गुह्यं द्योततेर्यशो वान्नं वा [निरु० ५.५.] । सह इति
वल्लनाम [निघ० २.१.] । यहस्वेति यमे वृषं वा । आयहस्व आगमय । यहतिः
स्थापनार्थी वा । अस्मसु यशो वलं च स्थापय ॥३८॥

अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः ।

अग्ने गृहपतेऽभि गुह्यमभि सह आयहस्व ॥३९॥

गार्हपत्यमुपतिष्ठते । न्यङ्कुसारिणी वृहती । यस्या द्वितीयः पादो द्वादशाक्षरो
ऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा न्यङ्कुसारिणी । अत्र तृतीयो नवार्णस्तेनैकाधिका । अयं पु-
रोऽवस्थितो गार्हपत्य एतन्नामकोऽग्निर्गृहस्य पतिः पालकः । प्रजायाः पुत्रपौत्रा-
दिकायाः अनुग्रहार्थं वसुवित्तमः अतिशयेन धनस्य लब्ध्या । हे अग्ने स त्वं गुह्यं
सहस्राभ्यायहस्व देहि ॥३९॥

अयमग्निः पुरीष्यो रयिमान्पुष्टिवर्धनः ।

अग्ने पुरीष्याभि गुह्यमभि सह आयहस्व ॥४०॥

दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । अनुष्टुप् । योऽयमग्निः पुरीष्यः पशव्यः । पशवो वै
पुरीषमिति श्रुतेः । रयिमान्धनवान्पुष्टिवर्धनः पोषस्य वर्धयिता । तं याचे । हे
अग्ने पुरीष्य पशुदत्तं गुह्यं सहस्राभ्यायहस्व देहि ॥४०॥

VI. गृहा मा विभीत मा वेपधमूर्जं विभ्रत एमसि ।

ऊर्जं विभ्रद्वः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः ॥४१॥

का० [४.१२.२२.] गृहा मा विभीतिति गृहानुपैतीति । ग्रामान्तरादागतो गृहा
मैत्यादिमन्त्रत्रयेण गृहं प्राप्नुयात् । तिस्रोऽपि वास्तुदेवत्याः शम्पुदृष्टाः (22.) ।
त्रिष्टुप्चिराड्ब्रूपा । यस्या एकादशार्णास्त्रयः पादा एकोऽष्टार्णः सा विराड्ब्रूपा ।
अत्र प्रथमो दशार्णस्तेनैकोना । हे गृहा यूयं मा विभीत । पालको यजमानो
गत इति भयं मा कुरुत । मा च वेपधम् । कोऽपि शत्रुरागत्य विनाशयिष्यती-

ति बुद्ध्या कम्पं मा कार्त्त । यतो वयमूर्जं विभ्रतां धारयमाणानक्षीणान्नानिव यु-
ष्मनिमसि । आ इमः आगताः स्मः । यथा यूयमूर्जं विभ्रतः तथाहमपि ऊर्जं वि-
भ्रतं धारयन् सुमनाः शोभनमनस्कः सुमेधाः शोभनधारणप्रज्ञोपेतः मनसा दुःख-
रहितेन मोदमानः कृष्यन् वो युष्मान्गृह्णैमि आगहामि । इमः ऐमीत्यात्मनि
विकल्पेन बहुवचनमस्मदो द्वयोश्चेत्युक्तेः । [पा° १. २. ५१.] ॥ ४१ ॥

येषामध्येति प्रवसन्त्येषु सौमनसो बहुः ।

गृहानुपक्षयामहे ते नो ज्ञानतु ज्ञानतः ॥ ४२ ॥

अनुदुष् । प्रवसन्देशान्तरं गहन्यज्ञमानो येषामध्येति । इक् स्मरणे । यान्गृहा-
स्मरति । अर्धागर्थदयशां कर्मणीति । [पा° २. ३. ५२.] पठौ । गृहविषयं ज्ञेयं स-
दा चिन्तयतीत्यर्थः । तथा येषु गृहेषु यज्ञमानस्य बहुः सौमनसो सुमनसो भावः
प्रीत्यतिशयः । वयं तान्गृहानुपक्षयामहे आक्षयामः । गृहाभिमानी देवोऽस्मत्स-
मीपमागहवित्यर्थः । तेन गृहदेवा आहुताः सन्तः ज्ञानतः उपकाराभिज्ञानोऽस्मा-
न्ज्ञानतु । एते कृतघ्ना न भवन्तीत्यवगहन्तु ॥ ४२ ॥

उपहृता इह गाव उपहृता अज्ञावयः ।

अथोऽअन्नस्य कीलाल उपहृतो गृहेषु नः ।

क्षेमाय वः शाल्यै प्रपद्ये शिवः शम्भोः शम्योः शम्योः ॥ ४३ ॥

अवसाना महापङ्क्तिः । यस्या अटार्णाः पट् पादाः सा महापङ्क्तिः । पञ्चमो
नवार्णस्तीनैकाधिका । इह गृहेषु गाव उपहृताः धेनवो बलीवर्दाश्च सुखेन ति-
ष्ठत्वित्येवमनुज्ञाताः । तथा इह गृहेषु अज्ञावयः उपहृताः । अज्ञात्वावित्ज्ञाति-
द्वययुक्ताः पशवः उपहृताः सुखेन वर्तन्तामित्यस्माभिरनुज्ञाताः । अथो अपि च अ-
न्नस्य कीलालः अन्नसम्बन्धी (23.) रसविशेषो नोऽस्मदीयेषु गृहेषु उपहृतः स-
मृद्धो भववित्येवमस्माभिरनुज्ञातः ॥ का° [४. १२. २३.] क्षेमाय व इति प्रविशती-
ति । हे गृहा वो युष्मान्प्रपद्ये प्राप्नोमि । किमर्थम् । क्षेमाय विद्यमानस्य वसु-
नो रक्षणं क्षेमस्तदर्थम् । शाल्यै मम सर्वानिष्टशमनाय । शम्योः शमिति सुख-
नाम [निघ° ३. ६.] तत्कामयते इति शम्युः । इदम्युरिदं कामयमान इति [निरु°

६. ३१.] यास्कोक्तत्वात् तादृशस्य मम शिवं शम्भमिति द्वे सुखनामनी [निघ° ३. ६.] । तत्राद्यमैहिकं द्वितीयमामुष्मिकम् । उभयविधं सुखं भूयादिति शेषः । शम्भोरित्यभ्यासोऽत्यादरार्थः ॥ ॥

इत्युपस्थानमन्त्राः समाप्ताः ॥ ४३ ॥

VII. प्रधासिनां हवामहे मरुतश्च रिशादसः ।

करम्भेण सजोषसः ॥ ४४ ॥

अथ चातुर्मास्यमन्त्राः । प्रजापतिदृष्टाः । चातुर्मास्याख्यो यागः । स पर्वचतुष्टयात्मकः । वैश्वदेवरूपप्रधाससाकमेधश्रुनासीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वणि । तत्र वरुणप्रधासाख्ये द्वितीये पर्वणि दक्षिणोत्तरयोर्द्वयोर्विद्योर्हविःप्रधासादितेषु प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयंस्तदीयं जारं पृष्ट्व केन चरसीति । सापि तं व्रूयात् ॥ का [५. ५. १०.] आख्याति प्रधासिन इत्येनां वाचयति नयन्निति । पत्न्या जारं कथिति सति एनां पत्नीं नयन्प्रतिप्रस्थाता प्रधासिन इति मन्त्रं वाचयति ॥ मारुती गायत्री । वयं मरुतो हवामहे । चकारेण तदीयपरिचारकाः समुच्चीयन्ते । किम्भूतान्मरुतः प्रधासिनः घसू अदने प्रकर्षेण घस्यते भक्ष्यते इति प्रधासो हविर्विशेषः । स एषामस्तीति तान्प्रधासिनः । एतन्नामकान् । शुक्रज्योतिरित्यादयः सप्त सप्तका मारुता गणाः । तत्र स्वतवांश्च प्रधासी चेति पठति [अध्या° १७. ८५.] । प्रधास्युपलान्ततान्मरुतः आह्वयामः । पुनः किम्भूतान् । रिशादसः रिशाताहसार्थः । रिशां वैरिकृतां हिंसां दस्यन्ति उपक्षयन्तीति रिशादसः । दसु उपक्षयं घ्निष् । यद्वा रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः इगुपधेति कः [पा° ३. १. १३५.] । रिशान् हिंसकान्दस्यन्तीति रिशादसः । यद्वा रिशन्ति रिशन्तः शतरि दीर्घश्चान्दसः । रिशतोऽस्यन्ति क्षिपन्ति ते रिशादसः । अस्यन्तेर्विच् । तथा करम्भेण सजोषसः यवमयो हविर्विशेषः करम्भः । तेन सजोषसः समानप्रीतयस्तान् । तथाविधान्मरुतो हवामहे ॥ ४४ ॥

यद्गामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये ।

यदेनश्चक्रमा वयमिदं तदवयजामहे स्वाहा ॥ ४५ ॥

मारुत्यनुदुप । का° [५.५.११.] कर्मपात्राणि जुहोति श्रूयेण मूर्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यक्षुषी जायायती वा दक्षिणेनाकृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा यद्रामऽश्तीति । यवपिष्टेन निर्मितानि संतानपरिमितान्येकाधिकानि वर्तु-
लादित्वाणि (24.) कर्मपात्राणि । तानि श्रूयेण पत्नी दक्षिणाग्नौ जुहुयादित्ये-
कः पक्षः दम्पती द्वौ वा जुहुयातामित्यपरः पक्षः । तौ च दक्षिणेन मार्गेण ना-
नि पात्राण्याकृत्य वेदेः पूर्वदिशि पश्चिमदिशि वा स्थित्वा जुहुयाताम् । अथ म-
न्त्रार्थः । ग्रामे वसन्तो वयं यदेनः पापं ग्रामोपद्रवद्वपं चकृम कृतवन्तः । तथा-
रण्ये वसन्तो यदेनो मृगोपद्रवद्वपं चकृम । तथा सभायां स्थिता यदेनो महाजन-
तिरस्कारादिकं चकृम । तथेन्द्रिये जिह्वोपस्थद्वये प्रीतिमन्तो वयं यदेनः कलञ्जभ-
क्षणापरस्त्रीगमनादिकं चकृम । तथान्यत्रापि भृत्यस्वाम्यादौ यदेनः ताडनावज्ञादि-
कं चकृम तदिदं सर्वं पापमवयजामहे विनाशयामः । अवपूर्वी यजिर्नाशनार्थः ।
स्वाहा एतद्विदेवतायै पापविनाशिन्यै दत्तम् ॥ ४५ ॥

मो पू ण इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः ।

महश्चिग्यस्य मीढुषो यव्या हविष्मतो मरुतो वन्दते गीः ॥ ४६ ॥

ऐन्द्रमरुदेवत्या विराट् । यस्या दशाक्षराश्चत्वारः पादाः सा विराट् । चतुर्थ
एकाधिकोऽत्र (25.) । का° [५.५.१२.] मो पू ण इति यजमानो जपतीति । पृ-
त्स्विति संग्रामनाय [निघ° २.११.] हे इन्द्र अत्र पृत्सु एषु संग्रामेषु वर्तमानः
देवैस्त्वया सह सख्यं प्राप्तैर्मरुन्नामकैर्देवैः सहितस्त्वं नोऽस्मान्मो विनाशयेति
शेषः । मोशब्दो निषेधार्थः सुशब्दो विनाशाभावस्य सौष्ठवं ब्रूते । तथा सति
विनाशलेशो मा भूदित्यर्थः संप्रगते । क उपकार इति चेत् । शुष्मेति बलनाम
[२.१. (26.)] । हे शुष्मिन् बलवन्निन्द्र ते तव अवयाः अवयुतो यागः पृथग्भा-
गोऽस्ति हि स्म विद्यतऽएव खलु । अवपूर्वस्य यज्ञतेरेतद्रूपम् । मिह सेचने
धातुः । मीढुषो वृष्टिप्रदत्वेन सेतुः । हविष्मतो हविर्योग्यस्य तव यव्या यवमयैः
कर्मपात्रैर्निष्पन्ना होमक्रिया महश्चित्पूजा खलु । तस्य यथोक्तपूजोपेतस्य तवा-
स्मासु कृपालुत्वं युक्तमिति भावः । किं च गीरस्मदीया स्तुतिरूपा वाक् मरुतो

भवतः सखीन्वन्दते नमस्करोति । नमो मरुद्भ्य इत्येवमाकारायाः स्तुतेर्नमस्कार-
 त्वपत्वात् । मरुद्विषयनमस्कारिणापि तुष्टस्य तत्र कृपैव युक्तेत्यर्थः । मो सु न अत्र
 सुञ्ज इति [पा° ८.३.१०७.] षत्वम् । अन्येषामपि दृश्यतः इति [पा° ६.३.१३७.]
 दीर्घः । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा° ८.४.२७.] न इत्यस्य णः । स्म इत्यस्यापि
 पूर्वपदादिति [पा° ८.३.१०६.] षत्वम् । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्चेति [पा° ८.२.
 ६७.] विज्ञतो (27.) निपातः । मीढुषः । दाश्चान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति [पा° ६.१.१२.]
 ऋसन्तो निपातः ॥४६॥

अक्रन्कर्म कर्मकृतः सद् वाचा मयोभुवा ।

देवेभ्यः कर्म कृत्वास्तं प्रेत सचाभुवः ॥४७॥

अग्नेय्यनुष्टुप् । का° [५.५.१३.] अक्रन्कर्मत्येनां वाचयतीति । कर्मकृतः वरु-
 णप्रधासाख्यकर्मकारिण ऋविज्ञः वाचा स्तुतिद्वयया सद् कर्म वरुणप्रधासानुष्ठा-
 नद्वयमक्रन् कृतवन्तः । कथम्भूतया वाचा । मयोभुवा मय इति सुखनाम [निघ°
 ३.६.] मयो भवति यया सा मयोभूः तया मन्त्रद्वयस्तुत्येत्यर्थः । हे सचाभुवः सचे-
 ति सद्धार्येऽव्ययं सद्भवन्शीलाः परस्परं यजमानेन पत्न्या वास्मिन्कर्मणि सद्वा-
 वस्थिता हे ऋविज्ञः देवेभ्यो देवार्थं कर्म कृत्वा वरुणप्रधासनामकं कर्मानुष्ठायास्तं
 प्रेत गृह्णान्गृह्णत । अस्तमिति गृह्णनाम [निघ° ३.४.] ॥४७॥

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः ।

अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिप्रमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं ।

पुरुषाणो देव रिषस्याहि ॥४८॥

यज्ञदैवतं यज्ञः । का° [५.५.३०.] मज्जयत्यवभृथेति । अत्र विनियोगश्चित्य
 इति (28.) । वरुणप्रधासस्य कर्मणोऽन्ते तदङ्गभूतं यदवभृथाख्यं कर्म जलसमीपे
 क्रियतेऽत्रानेन मन्त्रेण दम्पतीभ्यां जले स्नानं कर्तव्यम् । हे अवभृथ अवाचीना-
 नि पात्राणि जलमध्ये ध्रियन्ते यस्मिन्यज्ञविशेषे सोऽयमवभृथः । तत्सम्बोधनम्
 हे अवभृथ यज्ञ हे निचुम्पुण चुप मन्दायां गतौ [धा° ११.१.] नितरां चोपति

मन्दं गहति निचुम्पुणः । उणप्रत्ययो मुमागमश्च । यद्वा नीचैरस्मिन्क्षणान्ति नो-
 चशब्देन कर्म कुर्वत्यवभृथो निचुम्पुणः । वीणस्यूणत्रणभूणेत्यादिना (29.) नो-
 चैःशब्दोपपदात्क्षणान्तिः णकप्रत्ययान्तो निपातः धातोः पुम्भाव उपपदस्य निचुम्भा-
 वश्च निपातितः । तथाविधावभृथ यद्यपि त्वं निचेरसि नितरां चरतीति निचेरुः ।
 नितरां गमनशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुणो भव मन्दगमनो भव । किम्प्रयोजन-
 मिति चेत् उच्यते । देवैर्गोतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं हविःस्वामिषु दे-
 वेषु कृतमेनः पापं यदस्ति तद्वायासिषमस्मिन्जलेऽहमवनीतवानस्मि । तथा
 मर्त्यैः मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्ऋषिभिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतिषु कृतमव-
 ज्ञातृपं यदेनांऽस्ति तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्तते । इदमस्मत्त्यक्तं (30.) पापं
 यथा त्वां न व्याप्नोति तथा मन्दं गहति भावः । किं च हे देवावभृथाव्य यज्ञ रि-
 पो यथात्याहि पालय । रिपोर्हिंसार्थस्य द्वित्यतस्य पञ्चम्यां रूपम् । किम्भूता-
 द्विषः । पुरुराव्याः । रा दनि । पुरु वडु विरुद्धं फलं ददातीति पुरुरावा तस्मात् ।
 आतो मनिन्नित्यादिना [पा° ३. २. ७४.] वनिप् । विरुद्धफलदायी वधस्त्वत्प्रसादा-
 दस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

VIII. पूर्णा दर्वि परा पत सुपूर्णा पुनरापत ।

वस्त्रेव विक्रीणावह्नाऽऽपमूर्त्तं शतक्रतो ॥ ४९ ॥

हे इन्द्रावनुष्टुभौ । साकमेधगतं कर्म किंचिदुच्यते ॥ का° [५. ६. ३४.] स्याल्या
 दर्व्यादत्ते पूर्णा दर्वीति । दर्व्या स्यालीति ओदनग्रहणं करोति प्रथमया द्वितीय-
 या तं जुहोति । हे दर्वि अन्नप्रदानसाधनभूते काष्ठादिनिर्मिते त्वं पूर्णा स्याल्याः
 सकाशादन्नं गृहीत्वा पूर्णा भूत्वा परा पूर्णादिवोत्कृष्टा सती पत इन्द्रं प्रति गह ।
 सुपूर्णा कर्मफलं सुष्ठु पूर्णा सती पुनरापत भूयोऽस्मान्प्रत्यागह । एवं दर्वि-
 मुक्ता इन्द्रमाह । हे शतक्रतो वडुकर्मन् इन्द्र त्वं चाहं चोभौ वस्त्रेव वस्त्रशब्देन
 मूल्यं तृतीयायाः पूर्वसवर्णाः मूल्येनैव । अपमभीष्टं हविःस्वरूपमन्नमूर्त्तं हविर्दा-
 नफलरूपं रसविशेषं च विक्रीणावह्ने परस्परं द्रव्यविनिमयरूपं विक्रयं कर्वा-
 वह्ने । अहं तुभ्यं हविर्ददामि त्वं मय्यं फलं देहीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

देहि मे ददामि ते नि मे देहि नि ते दधे ।

निहारं च करासि मे निहारं निहाराणि ते स्वाहा ॥५०॥

का° [५. ६. ३८.] देहि मऽइति जुहोतीति । इन्द्रो वदति । हे यज्ञमान त्वं मे मक्षामिन्द्राय देहि । रुविः प्रथमं प्रयह । ते तुभ्यं यज्ञमानाय ददामि । अपेक्षितं पश्चात्प्रयक्षामि । एवं प्रथमपादोक्त एवार्थी द्वितीयपादिनादरार्थं पुनरुच्यते । मे मक्षामिन्द्राय निधिहि प्रथमं त्वं रुविर्नितरां संपादय ते तुभ्यं यज्ञमानाय निदधे अपेक्षितं फलं नितरां संपादयामि । एवमिन्द्रवाक्यं श्रुत्वोत्तरार्धेन यज्ञमान आह । नितरां (३१.) क्षियत इति निहारो मूल्येन क्रेतव्यं पदार्थं व्रूते । निहारं मूल्येन क्रेतव्यवस्तुद्रूपं फलं मे मक्षं यज्ञमानाय करासि प्रयह । तैटोऽडाटावित्याडागमः [पा° ३. ४. १४.] । उत्तरो निहारो मूल्यवाची । निहारं मूल्यभूतं रुविः ते तुभ्य-मिन्द्राय निहाराणि नितरां समर्पयामि । स्वाहाशब्दो रुविर्दानार्थः । पूर्वार्धे वा दधेनादरेणेन्द्रेण द्विवारं प्रोक्तमर्थमुत्तरार्धेन यज्ञमानः सम्यगङ्गीकरोतीत्यर्थः ॥५०॥

IX. अक्षन्मीमदत्तं क्वपि प्रिया अधूषत ।

अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी ॥५१॥

इन्द्रोभ्यां पङ्क्तिभ्यां साकमेधगतपितृयज्ञाख्यकर्मणि आरुवनीयोपस्थानम् । यस्या अटाक्षराः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः । का° [५. १. २१.] यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्क्रम्योदञ्चोऽक्षन्मीमदत्तेत्यारुवनीयमुपतिष्ठते द्वाभ्यामिति । पितृयज्ञाख्ये कर्मणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं रुविःस्वत्त्वपमन्नमक्षन् भक्षितवन्तः । कथमेतद्वगम्यते । हि यस्मादमीमदत्तं कर्षं प्राप्ताः अस्मदीयां भक्षितवगम्य प्रियाः प्रीतियुक्ताः सन्तः अधूषत स्वकीयं शिरः कम्पितवन्तः । यद्वा प्रियास्तनूरवाधूषत । किं च स्वभानवः स्वयं दीप्तियुक्ताः विप्राः मेधाविनः सन्तः नविष्ठया नवतमया मती मत्या बुद्ध्या युक्ताः अस्तोषत स्तुतिं कृतवन्तः । अहो स्वादन्नं बहु दत्तमहो भक्तिरित्याद्यभिधानं स्तुतिः अतो हे इन्द्र नु क्षिप्रं ते तव हरी एतन्नामकौ हरि-तवर्णावश्चौ योज गमनाय रथे योजय । तवाभीष्टायाः पितृतृप्तिः संपन्नत्वात्तैः पितृभिः सह त्वया गन्तव्यमित्यर्थः । अक्षन् । अर्दलुडि लुङ्सनोर्धसू इति [पा° २.

४. ३७.] घस्त्रादिशः (32.) । मन्त्रे घसेत्यादिना [पा° २. ४. ८०.] लेर्लुक् । गमद्वने-
त्युपधालोपः [पा° ६. ४. १८.] । खरि चेति [पा° ८. ४. ५५.] चर्त्वम् । शासि वसीति
[पा° ८. ३. ६०.] प्रत्वम् । अडागमः ॥ अमीमदन्त मद तृत्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी
लुङि णिलोपादौ वृषम् ॥ अधूषत धूज् कम्पने लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभा-
वः ॥ मती सुपां सुलुगिति [पा° ७. १. ३१.] तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ योज यु-
जिर् योगे ण्यन्ताल्लोटि ह्रन्द्स्युभयथेति [पा° ३. ४. ११७.] शप आर्धधातुकत्वाप्तेर-
निटीति [पा° ६. ४. ५१.] णिलोपः । द्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६. ३. १३५.] संहि-
तायां दीर्घः ॥ ५१ ॥

सुसंदृशं वा वयं मधवन्वन्दिषीमहि ।

प्र नूनं पूर्णबन्धुर स्तुतो योसि वशोऽनु योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ५२ ॥

हे मधवन्वयं वा तां वन्दिषीमहि (33.) स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते
(34.) । किम्भूतं वाम् । सुसंदृशं सुष्ठु सम्यक्पश्यति सुसंदृक् तं शोभनदर्शनम् ।
अनुयद्दृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारम् । इत्थमस्माभिः स्तुतः त्वं वशान्कामयमानान्यज्ञमा-
नाननु लक्ष्मीकृत्य नूनं प्रयासि अवश्यं गृह्णसि किम्भूतः पूर्णबन्धुरः बन्धुरशब्दो
रथनीडवाची । स्तोतृभ्यो दैर्घ्यनैः सम्पूर्णरथनीडोपेतो भूत्वा गृह्णसि । हे इन्द्र
स त्वं ते हरी योजेति पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

मनो न्वाह्वामहे नाराशंसेन स्तोमेन ।

पितृणां च मन्मभिः ॥ ५३ ॥

तिस्र ऋचो मनोदेवत्या गायत्र्यो बन्धुदृष्टाः । का° [५. १. २२.] मनो न्वाह्वा-
महेऽस्ति गार्हपत्यं तिसृभिरिति । उपतिष्ठन्त्यनुवर्तते ॥ नु क्षिप्रं मन आह्वा-
महे पितृयज्ञानुष्ठानेन चित्तं पितृलोकं गतमिवासीत् अत आहूयते । यद्वा मनः
मनोऽभिमानि दैवतमाह्वामहे आह्वयामः । केन साधनेन स्तोमेन स्तोत्रेण क-
थम्भूतेन नाराशंसेन । शंसः प्रशंसनं नराणां मनुष्याणां योग्यः शंसो नाराशंसः
तत्सम्बन्धी नाराशंसस्तेन । स्तोत्रं द्विविधं दैवं मानुषं च यत्र देवाः स्तूयन्ते तदैवं
यत्र च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तन्मानुषं तथाविधेन स्तोत्रेणेत्युक्तं भवति । किं च पि-

तृणां च मन्मभिः पितरो यैः स्तोत्रैर्मन्यन्ते ते मन्मानस्तैः तादृशैः स्तोत्रैराह्वयामः ॥५३॥

आ न एतु मनः पुनः क्रवे दत्ताय जीवसे ।

ज्योक्क सूर्यं दृशे ॥५४॥

नोऽस्माकं मनः पूर्वीक्तं चित्तं पुनर्भूयः आ एतु आगच्छतु किमर्थं क्रवे क्रतवे संकल्पाय यज्ञं संकल्पयितुं दत्ताय कर्मण्युत्साहाय । तथा च श्रुतिः । यदेव मनसा कामयतऽइदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एवक्रतुरथ यदस्मै तत्समृद्धते स दत्त इति । ज्योगिति निपातश्चिरवचनः । ज्योग्जीवसे चिरं जीवितुं सूर्यं दृशे च चिरकालं सूर्यमवलोकयितुं च । एतेषां संकल्पादीनां सिद्धये मनः पुनरागच्छतु ॥ क्रवे । गुणाभावाद्यणादिशः ॥ जीवसे तुमर्थे असिप्रत्ययः ॥ दृशे । दृशे विध्ये चेति [पा० ३.४.११.] साधुः ॥५४॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः ।

जीवं व्रातं सचेमहि ॥५५॥

हे पितरो भवदनुज्ञया दैव्यो जनो देवसम्बन्धी पुरुषः नोऽस्मभ्यं मनः पूर्वीक्तं चित्तं पुनर्भूयो ददातु प्रयच्छतु प्रेरयत्वित्यर्थः । तथा सत्यनुष्ठानं कृत्वा भवत्प्रसादाज्जीवं जीवनवत्तं व्रातं पुत्रपश्चादिकं गणं वयं सचेमहि सेवेमहि । सचतिः सेवनार्थः ॥५५॥

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः ।

प्रजावन्तः सचेमहि ॥५६॥

सोमदेवत्या गायत्री जपे विनियुक्ता । अत्र पितृयज्ञे सोमनामको देवोऽस्ति । सोमाय पितृमते इत्येवं रुविषो विहितत्वात् । हे सोम वयं यज्ञमानाः तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः तनूषु भवहरीरेषु मनो बिभ्रतः अस्मदीयं चित्तं धारयन्तः तत्कारुण्यात्प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादिसम्पन्नाः सन्तः सचेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि वस्तूनीति शेषः । यद्वा षच् सम्बन्धे सर्वदा तत्सम्बद्धा भवेम ॥५६॥

X. a. एष ते रुद्र भागः सह स्वस्वाम्बिकया तं जुषस्व स्वाहा ।

b. एष ते रुद्र भाग आबुस्ते पशुः ॥ ५७ ॥

द्वे रौद्रे यजुषी विंशत्यक्षरद्वादशाक्षरे ॥ ॥ साकमेधगतत्र्यम्बकहविर्विषया मन्त्रा उच्यन्ते । प्रथमस्य यजुषोऽवदानहोमे विनियोगः । तथा च का° [५. १०. १२.] एष तऽइति जुहोतीति । रोदयति विरोधिनां शतमिति रुद्रः । हे रुद्र ते तव स्वस्वा भगिन्या अम्बिकया अम्बिकानाम्न्या सह एषोऽस्माभिर्दीयमानः पुरोडाशः भागः भजनीयः स्वीकर्तुं योग्यः । तं तथाविधं पुरोडाशं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा इदं हविर्दत्तं सुदुतमस्तु । अम्बिकाया रुद्रभगिनीत्वं श्रुत्योक्तम् [२. ६. २. १.] । अम्बिका ह वै नामास्य स्वसा तयास्यैष सह भाग इति । योऽयं रुद्राण्यः क्रूरो देवस्तस्य विरोधिनं हनुमिहा भवति तदानया भगिन्या क्रूरदेवतया साधनभूतया तं हिनस्ति । सा चाम्बिका शरद्रूपं प्राप्य जरादिकमुत्पाद्य तं विरोधिनं हन्ति । रुद्राम्बिकयोस्तयोरुग्रत्वमनेन हविषा शान्तं भवति । तथा च तित्तिरिः । एष ते रुद्र भागः सह स्वस्वाम्बिकयेत्याह शरद्राजस्याम्बिका सा भियाऽएषा (!) (35.) हिनस्ति यः हिनस्ति (36.) तयैवैनः सह शमयतीमि ॥ का° [५. १०. १३.] अतिरिक्तामाबूत्करऽपकिरत्येष तऽइतीति (37.) । यजमानस्य यावत्तः पुत्रभृत्यादयः पुरुषाः सन्ति तान्गणयित्वा प्रतिपुरुषमेकैकः पुरोडाश इत्येतावतः पुरोडाशान्निरूप्य ततोऽप्यधिकमेकं पुरोडाशं निर्वपेत् सोऽयमतिरिक्त उच्यते । त्रैयम्बकान्निर्वपति रौद्रानेककपालान्यावत्तो यजमानगृह्या एकाधिकानिति कात्यायनोक्तेः [५. १०. १. २.] । तत्र योऽयमतिरिक्तस्तं न जुहुयात्किंतु मूषकोत्खाति एष तऽइति मन्त्रणोपकिरेत् । अथ मन्त्रार्थः । हे रुद्र एषोऽस्माभिरुपकीर्यमाणोऽतिरिक्तः पुरोडाशः ते भागः त्वया भजनीयः तथा ते तवाबुः पशुः मूषकः पशुत्वेन समर्पितः । आबुदानेन तुष्टो रुद्रस्तयाम्बिकया यजमानपशून् मारयतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अव रुद्रमदीमक्षव देवं त्र्यम्बकम् ।

यथा नो वस्यसस्करद्यथा नः त्र्येयसस्करद्यथा नो व्यवसाययात् ॥ ५८ ॥

द्वे रौद्रौ पङ्क्तिकुभौ । यस्या द्वितीयः पादः द्वादशाक्षरः प्रथमतृतीयावष्टाक्ष-
रौ सा ककुप् । द्वयोर्ज्ञेय विनियोगः । तथा का° [५.१०.१४.] आगम्याव रुद्रमदी-
महीति जपतीति । रुद्रमव । असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्यादीमहि वदनुग्र-
हादन्नं भक्षयेम । तथा त्र्यम्बकं त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमव त्रि-
नेत्रोऽयं देव इति मनसावगत्यादीमहीत्यनुवर्तते । यद्वा अदीमहीत्यत्र णिचो
लोपश्छान्दसः । अवयुत्यान्यदेवताभ्यः पृथक्कृत्य रुद्रमदीमहि आद्यामो भोज-
यामः । अवगम्य ज्ञात्वा त्र्यम्बकमाद्याम इति । यथा येन प्रकारेण नोऽस्मान्व-
स्यसः कर्तुं वस्तुतरान्वसनशीलानसौ कुर्यात् । यथा च नोऽस्मान्प्रस्यसः कर्तुं
ज्ञातिषु प्रशस्यतरान्कुर्यात् । यथा चास्मान्व्यवसाययात् सर्वेषु कार्येषु निश्चययु-
क्तान्कुर्यात् । तथैनं जपाम (३८.) इत्यर्थः । आशीरियम् ॥ अदीमहि इन्दस्युभय-
येत्यार्धधातुकत्वाह्लिङि णिचो लोपः [पा° ३.४.११७.] ॥ वस्यसः वसतीति वस्ता
तृन् अतिशयेन वस्ता वसीयान् । तुश्छन्दसीति [पा° ५.३.५१.] ईयसुनि कृते तु-
रिष्ठेमेयःस्विति [पा° ६.४.१५४.] तृनो लोपः । वसीयस इति प्राप्ति ईलोपश्छा-
न्दसः ॥ कर्तुं इन्दसि लुङ्लुङ्गिष्ठ इति [पा° ३.४.६.] लङ् विकरणव्यत्ययेन शपि
गुणः । वङ्लं इन्दस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः [पा° ६.४.७५.] ॥ व्यवसाययात् ले-
टि आडागमे इतश्च लोपः परस्मैपदघिति [पा° ३.४.१७.] इलोपे रूपं विपूर्वस्य
एयत्तस्य स्यते ॥ ५८ ॥

भेषजमसि भेषजं गविऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् ।

सुखं मेषाय मेष्यै ॥ ५९ ॥

हे रुद्र त्वं भेषजमसि औषधवत्सर्वोपद्रवनिवारकोऽसि । अतोऽस्मदीयेभ्यो
गवि अश्वाय पुरुषाय च भेषजं सर्वव्याधिनिवारकमौषधं देहि । मेषाय मेष्यै च
सुखं देहि । सुहितं खिभ्यः प्राणेभ्य इति सुखम् । अनेन मन्त्रेण गृह्यपशूनां क्षे-
मप्राप्तिर्भवति ॥ ५९ ॥

a. त्र्यम्बकं यज्ञामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

b. अम्वकं यज्ञामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामृताः ॥ ६० ॥

द्वे अनुदृभौ । का° [५.१०.१५.१६.] अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योन्ननाघ्रा-
नास्त्र्यम्बकमिति देववच्चैतेनैव दक्षिणानाघ्राना इति । यथा पितृमेधे पुत्रादयः
पुरुषाः स्वकीयान्वामोदंस्तोऽयत्तस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति । यथा च देवतासे-
वायां दक्षिणोदंस्तोऽयत्तस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति । एवमत्र पुरुषाः प्रथमेनैव अ-
म्वकमन्त्रेणाग्निमप्रदक्षिणत्रयेण प्रदक्षिणत्रयेण च परियन्तीति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु ॥
सुगन्धिं दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यधर्महीनं पुष्टिवर्धनं धनधान्यादिपुष्टेर्वर्धयितारं अम्व-
कं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यज्ञामहे पूजयामः । ततो रुद्रप्रसादान्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः
संसारमृत्योश्च मुक्तो भूयासम् अमृतान्मा मुक्षीय स्वर्गत्रयान्मुक्तिरूपाश्चामृतान्मा
मुक्षीय मुक्तो मा भूयासम् । एकवचनं वक्ष्ये । मुक्ता मा भूयास्मेत्यर्थः । अभ्युद-
यनिःश्रेयसत्रयात्फलद्वयान्मम भ्रंशो मा भूदित्यर्थः । मृत्योर्मीचने दृष्टान्तः । उर्वारु-
कमिव बन्धनादिति यथोर्वारुकं कर्कन्ध्रदिः (39.) फलमत्यन्तपक्वं सत् बन्धना-
त्स्वस्य वृत्तात्प्रमुच्यते तद्वत् ॥ का° [५.१०.१७.] कुमार्यश्चोत्तरेणेति । यज्ञमानस-
म्वन्धिन्यः कुमार्योऽपि पूर्वाक्तापुरुषवदुत्तरेण अम्वकमन्त्रेणाग्निं त्रिः परियन्ति ।
अम्वकं यज्ञामहे कीदृशं पतिवेदनं पतिं वेदयतीति तं भर्तुर्लम्भयितारं विद् ला-
भे । अन्यत्पूर्ववत् । इतो मुक्षीय इतो मातृपितृभ्रातृवर्गान्मुक्षीय मुक्ता भूयासम्-
मुक्तो मा मुक्षीय विवाहादूर्ध्वं भविष्यतः पत्युर्मुक्ता मा भूयासं जनकस्य गोत्रं गृहं
च परित्यज्य पत्युर्गोत्रं गृहे च सर्वदा अम्वकप्रसादाद्वसामीत्यर्थः । सा यदित इ-
त्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामृत इति पतिभ्यस्तदाहेति [२.६.२.१४.] श्रुतेरितोऽमु-
तःशब्दाभ्यां पितृपतिवर्गौ ग्राह्यौ ॥ ६० ॥

एतत्ते रुद्रावसं तेन परो मूत्रवतोऽतीहि ।

अवततधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासा अहिंसन्नः शिवोऽतीहि ॥ ६१ ॥

रौद्रास्तारपङ्क्तिः । यस्या अन्त्यौ द्वादशान्नरावाद्यावष्टान्नरौ पादौ सास्तारप-
ङ्क्तिः ॥ का° [५.१०.२१.] मृतयोः कृत्वा वेणुयथां वा (40.) कुपे वासज्योभयतः

स्याणुवृक्षवृशवल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुत्तेपणवदासजत्येतत्तऽस्तीति । व्रीहिय-
वादीन्वद्धा वह्नार्थं (41.) तृणवंशादिनिर्मितः पात्रविशेषो मूतमित्युच्यते । त-
योरुभयोर्मूतयोस्त्र्यम्बकान्द्विःशेषान्प्रक्षिप्य स्वकीयेनांसिन वोढुं शक्यायां वंश-
यद्यामग्रद्वये तन्मूतद्वयमवासज्योन्नते (42.) स्याणौ वृक्षे वंशे वल्मीके वा मूत-
द्वययुतां वंशयष्टिं संसृजति । ततो गोभिराघ्रातुमशक्यत्वाद्वाचो रोगं न प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः ॥ अथ मन्त्रार्थः । मूत्रवान्नाम कश्चित्पर्वतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अवसश-
ब्देन देशान्तरं गतौ मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते ।
हे रुद्र एतत्ते तव अवसं हविःशेषाख्यं भोज्यम् तेन सहितस्त्वं मूत्रवतः पर्व-
तात्परः परभागवतीं सन्नतीहि अतिक्रम्य गह्वरं । कीदृशस्त्वम् । अवततधन्वा अ-
वरोपितधनुष्कः । अस्मद्विरोधिनां त्वया निवारितत्वादित उर्ध्वं धनुषि ज्यासमारो-
पणस्य प्रयोजनाभावादवरोपणमेवेदानीं युक्तम् । तथा पिनाकावसः पिनाकाख्यं
त्वदीयं धनुरावस्ते सर्वत आह्लादयतीति पिनाकावसः । यथा धनुर्दृष्ट्वा प्राणिनो न
विभ्यति तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना प्रहस्य गृह्येत्यर्थः ॥ का० [५. १०. २२. २३.] कृ-
त्तिवासा इत्यनवेक्षमेत्योपस्पृशत्यप (43.) इति । उन्नते वृक्षादौ मूतद्वयेऽवसज्य
प्रत्यावर्तमाना मूतद्वयस्यावेक्षणमकृत्वा वेदिसमीपे समागत्योदकं स्पृशेयुरिति सूत्रा-
र्थः । मन्त्रार्थस्तु हे रुद्र त्वं कृत्तिवासाः चर्माम्वरो नोऽस्मान्हिसन्दिंसामकुर्वन्शि-
वोऽस्मदीयपूजया संतुष्टः कोपरहितो भूत्वा अतीहि पर्वतमतिक्रम्य गह्वरं ॥ ६१ ॥

त्रायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्रायुषम् ।

यद्वेषु त्रायुषं तन्नोऽस्तु त्रायुषम् ॥ ६२ ॥

आशीर्देवतोक्तिक् । यस्याश्चत्वारः पादाः सप्ताक्षराः सोप्लिक् । का० [५. २. १६.]
त्रायुषमिति यजमानो जपतीति । सोऽयं जपो वपनकालीनः । जमदग्नेः मुनेर्य-
च्चायुषं त्रयाणां बाल्ययौवनस्थाविराणामायुषां समाहारस्यायुषं तथा कश्यपस्यै-
तन्नामकस्य प्रजापतेः सम्बन्धि यच्चायुषं तथा देवेषु इन्द्रादिषु यच्चायुषमस्ति त-
त्सर्वं त्रायुषं नोऽस्माकं यजमानानामस्तु । जमदग्न्यादीनां बाल्यादिषु षाट्शं च-
रितं तादृशं नो भूयादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

- a. शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्तेऽस्तु मा मा हिंसीः ।
 b. निर्वर्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रजननाय रायस्योषाय सुप्रजास्त्राय सुवीर्याय

॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

क्षुरदेवतं यजुः । का° [५.२.१७.] शिवो नामिति लोक्षक्षुरमादयिति । हे क्षुर
 त्वं नाम नाम्ना शिवः शान्तोऽसि स्वधितिः वज्रं ते तव पिता । ते तुभ्यं नमो
 ऽस्तु मां मा हिंसीः । का° [५.२.१७.] निर्वर्तयामीति वपतीति । यजमानदेवतं
 यजुः । निपूर्वा वृत्तिर्मुण्डनार्थः । हे यजमान त्वां निर्वर्तयामि मुण्डयामि किमर्थ-
 मायुषे जीवनाय अन्नाद्यायान्नभक्षणाय प्रजननाय संतानाय रायो धनस्य पोषाय
 पुष्ट्यै सुप्रजास्त्राय शोभनापत्यतायै सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय ॥ ६३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अग्न्याधानादिपित्र्यान्तस्तृतीयोऽध्याय ईरितः ॥ ३ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

I. ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ २ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ५ [-भूम्रा भूमिरिव वरिष्णा-] ॥ ५ ॥
 ६ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ८ ॥

II. ॥ अग्निर्ज्योतिषं त्वा वायुमर्तं प्राणवर्तं ॥ स्वर्ग्याऽऽ स्वर्गायोपदधामि भा-
 स्वर्तं ॥ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ॥ १ ॥ सूर्यज्योतिषं त्वा वायुम-
 र्तं प्राणवर्तं ॥ स्वर्ग्याऽऽ स्वर्गायोपदधामि भास्वर्तं ॥ सूर्यो ज्योति-
 र्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ॥ २ ॥ १० a ॥ ३ ॥ १० b ॥ ४ ॥ इह पुष्टिं पुष्टिपतिर्द-
 धात्विह प्रजाऽऽ रमयतु प्रजापतिः ॥ अग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये स्वा-
 हा ॥ अग्नयेऽन्नाद्यायान्नपतये स्वाहा ॥ ५ ॥ अनमित्रं मेऽअधराग्नमित्रमुद-
 ककृधि ॥ इन्द्रानमित्रं पश्चान्मेऽनमित्रं पुरस्कृधि ॥ ६ ॥ इन्द्रः पश्चादिन्द्रः
 पुरस्तादिन्द्रोऽस्माऽऽ अभि यातु विश्वतः ॥ इन्द्रो जिघाक्षतां मनाऽसि

विषूचीना व्यस्यतात् ॥७॥ समिदसि समिद्धो मेऽग्ने दीदिहि ॥ समि-
द्धा तेऽग्ने दीद्यासम् ॥८॥ १६॥

III. ॥ ११ ॥ १॥ १२ ॥ २॥ १३ [- दाताराऽऽया७ -] ॥ ३॥ १४ ॥ ४॥ १५ ॥ ५॥
१६ ॥ ६॥ १७ a. b. c ॥ ७॥ १७ d. १८ a - धीमहि ॥ ८॥ १८ a वयस्व-
तो - - अदाभ्यम् ॥ ९॥ १८ b. १९ - स्तुतेन ॥ १०॥ १९ सं प्रियेण - -
मिषीय । २० - - महो वो भक्षीय ॥ ११॥ २० ऊर्ज स्यो - - षं वो
भक्षीय । रेवती रमधमस्मिन्योनाऽअस्मिन्गोष्ठेऽस्मिन्क्षयेऽस्मिन्लोके
॥ १२॥ इहैव स्तितो मायगात । २२ a ॥ १३॥ २२ b ॥ १४॥ २३ ॥ १५॥
२४ ॥ १६॥ २५ ॥ १७॥ २६ ॥ १८॥ इलऽएक्ष्यदितऽएहि । मयि वः का-
मधरणं भूयात् ॥ १९॥ २८ ॥ २०॥ २९ ॥ २१॥ ३० ॥ २२॥ ३१ ॥ २३॥
३२ ॥ २४॥ ३३ ॥ २५॥ ३४ ॥ २६॥ ३५ ॥ २७॥ ३६ [- दूलभो रयोऽस्मां
ऽअश्वोऽ] । समिद्धो मा समर्धय प्रजया च धनेन च ॥ २८॥ ४४॥

IV. ॥ ३७ a [जाः प्रजया भूयास७ सु] ॥ १॥ ३७ b. c. ३८ - वित्तमम् ॥ २॥
३८ अग्ने सम्रातमि - - स्व । ३९ - त्यः प्रजावान्वसुवित्तमः ॥ ३॥ ३९
अग्ने - - स्व । ४१ - एमसि ॥ ४॥ ४१ ऊर्ज - मानः । ४२ - वृद्धः ॥ ५॥
४२ गृहानु - नतः । ४३ - जावयः ॥ ६॥ ४३ अयो - शम्योः ॥ ७॥ ५१॥

V. ॥ ४४ ॥ १॥ ४५ ॥ २॥ ४६ [- मील्लुषो -] ॥ ३॥ ४७ ॥ ४॥ ४८ ॥ ५॥ ५६॥

VI. ॥ ४९ ॥ १॥ ५० [- दधौ । निहारं निहरामि ते निहारं निहरासि मे
स्वाहा] ॥ २॥ ५८॥

VII. ॥ ५१ ॥ १॥ ५२ ॥ २॥ ५३ [- न्वाहुवामहे -] ॥ ३॥ ५४ ॥ ४॥ ५५ ॥ ५॥
५६ ॥ ६॥ ६४॥

VIII. ॥ ५७ ॥ १॥ ५८ ॥ २॥ ५९ [- सुगं मेपाय -] ॥ ३॥ ६० a ॥ ४॥ ६० b

॥ ५ ॥ ६१ [एतेन रुद्रावसेन परो मू० - शिवः शान्तोऽतीहि] ॥ ६ ॥ ७० ॥

IX. ॥ वाजिनां वाजोऽवतु भक्तोऽग्रस्मान्नेतः सित्तममृतं वलाय । विश्वे देवा
अभि यत्सम्बभूवुस्तन्मा धिनोतु प्रजया धनेन ॥ १ ॥ वाज्यदं वाजिन-
स्यांप्रहृत उपहृतस्य भक्षयामि । वाजिं वाजी भूयासम् ॥ २ ॥ सवित्रा
प्रसूता दैव्य आप उदत्तु [उन्दत्तु?] ते तन्वम् [तनूम् जटापाठे] ॥ दीर्घा-
युवाय वर्चसे ॥ ३ ॥ कश्यपस्य त्रायुषं त्रायुषं जमदग्नेः । यद्वेवानां त्रा-
युषं तन्मेऽग्रस्तु त्रायुषम् ॥ ४ ॥ येन धाता वृक्षस्पतेरिन्द्रस्य चायुषेऽव-
पत् । तेन ते वपामि व्रक्षणा जीवातवे जीवनाय ॥ ५ ॥ दीर्घायुवाय
वलाय वर्चसे । सुप्रजास्त्राय चामा [च । असौ जटापाठे] अथो जीव श-
रदः शतम् ॥ ६ ॥ ७६ ॥ नवानुवाकियु षट्सप्ततिः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे तृतीयोऽध्यायः ॥ ॥

1. a. एदमगन्म देवयजनं पृथिव्यां यत्र देवासोऽग्रजुषत् विश्वे ।
- b. ऋक्सामाभ्यां संतरन्तो यजुर्भी रायस्योषेण समिषा मदेम ।
- c. इमा आपः शमु मे सन्तु देवीः ।
- d. ओषधे त्रायेस्व । e. स्वधिते मैनं हिंसीः ॥ १ ॥

लक्ष्मीं नरहरिं वन्दे नीलकण्ठं त्रिलोचनम् ।

यो वेदार्थं स्मृतौ भक्तं वेदयेत्करुणाकरः ॥ (1.) ॥

आधानाग्निहोत्राग्न्युपस्थानचातुर्मास्यमन्त्रास्तृतीयाध्याये [का० १-८. १-१०. ११-
४३. ४४-६३] प्रोक्ताः । चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमस्य द्वात्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तमग्निष्टोम-
मन्त्रा उच्यन्ते । तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । तत्र चतुर्थे यजमानसंस्कारपूर्वकं सोमक्रय-
मन्त्राः प्राधान्येनोच्यन्ते तत्रादौ यजमानः षोडशविजो वृत्वारण्योरग्नी समारोष्य
शालां गृह्णति ॥ तथा च का० [७. १. ३६.] समारोह्याग्नी शालास्तम्भं पूर्वार्द्धं गृही-
त्वारणिपाणिराहृद्दमगन्मेति । द्वे अत्यष्टी त्रयवसाने । तयोः कण्डिकयोः सप्त

मन्त्राः । आद्यावर्धचौ देवयजनदेवत्यौ ॥ आ इदमगन्मेति पदानि । व्यवहृता-
 श्रुति [पा° १.४.८२.] उपसर्गक्रियापदयोर्व्यवधानम् । इदमिति कृस्तेन प्रदर्शयते ।
 वयमिदं पृथिव्याः सम्बन्धि देवयजनं देवा इज्यन्ते यस्मिन् देवयजनं स्थानमा अ-
 गन्म आगताः स्मः । गृह्णतेर्लङ्घुत्तमवङ्गवचने व्यत्ययेन शपो लुकि मो नो धा-
 तोरिति [पा° ८.२.६४.] मस्य नः । अडागमश्च । इदं किम् । यत्र देवयजने विश्वे
 देवासः सर्वे देवाः अनुषन्ताप्रीयन्त प्रीत्या स्थिता इत्यर्थः । किं च । वयं रायो
 धनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा इष्यमाणेनात्रेन च संमदम मदी रूपे । व्यत्ययेन शप् ।
 कृष्टा भवेम । धनैरत्रैश्च तृप्येम किं कुर्वन्तः । ऋक्सामाभ्यामृक्क साम च ऋक्सामे
 अचतुरेति [पा° ५.४.७७.] सूत्रेणाजन्तो निपातः । ताभ्यां यजुर्भिश्च वेदत्रयगतम-
 ल्लैः संतरन्तः समुद्रवद्गम्भीरं सोमयागं समापयन्त इत्यर्थः ॥ का° [७.२.१.] दक्षि-
 णं गोदानं वितर्पेन्नत्तीमा आप इति । इमा आपः । आपो देवताः । इमा आपः
 शिरःक्लेदाय सिच्यमाना एता आपो मे मम यजमानस्य शमु । उ एवार्थे । शं
 सुखार्थमव्ययम् । शं सुखकारिण्य एव सन्तु भवन्तु । किम्भूता आपः । देवीः देव्यः
 दीव्यन्ति ताः देव्यः । द्योतना निर्मला इत्यर्थः ॥ का° [७.२.१०.११.] यूपवत्कुश-
 तरूणं क्षुरेण चाभिनिधाय हित्वेति । यथा पश्वर्यूपस्य हृदे मन्त्रः एवमत्रापि तृ-
 णान्तर्धानं क्षुरस्थापनं च मन्त्रद्वयेन कर्तव्यमिति सूत्रार्थः । ओषधे । कुशतरूणं दे-
 वता । हे ओषधे कुशतरूण त्वं यजमानं त्रायस्व क्षुरादन्न । स्वधिते । क्षुरो देव-
 ता हे स्वधिते क्षुर एनं यजमानं मा हिसीः ॥ १ ॥

a. आपोऽअस्मान्मातरः शुन्धयन्तु धृतेन नो धृतश्च पुनन्तु ।

विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः ।

b. उदिदाभ्यः शुचिरा पूत ऐमि ।

c. दीक्षातपसोऽन्तनूरसि तां त्वा शिवाऽऽशमां परिदधे भद्रं वर्णं पुष्यन्

॥ २ ॥

का° [७.२.१५.] आपोऽअस्मानिति स्त्रावेति । मातरः मिमते ता मातरो जग-
 निर्मात्र्यो मातृवत्पालयित्र्यो वा आपः अस्मान् कृतक्षौरान्यजमानान् शुन्धयन्तु

शुन्ध शुद्धौ शोधयन्तु क्षौरकर्मनिर्मितामप्रकृतिं निवारयन्वित्यर्थः । किं च धृत-
 ध्वः धृ क्षरणे जिघर्ति क्षरति धृतं तेन क्षरितजलेन पुनन्तीति धृतध्वः जलदेवता-
 स्ताश्च धृतेन क्षरितजलेन नोऽस्मान्पुनन्तु शुद्धान्कुर्वन्तु । किं च । देवीः द्योतमाना
 आपो विश्वं हि हि एवार्थः सर्वमेव रिप्रं पापं प्रवहन्ति प्रकर्षेणापनयन्तु । रपो
 रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः [निरु० ४. २१.] ॥ का० [७. २. १५.] उदि-
 दाम्य इत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धमिति । अहमाभ्योऽद्यः उदेमि इत् इदेवार्थे उद्गहा-
 म्येव । जलान्निर्गहामीत्यर्थः । किम्भूतोऽहं शुचिः शुद्धः स्नानेन । तथा आपृतः (1a.)
 समन्ताद्वाविनान्तरपि शुद्ध आचमनेन । शुचिरापृत इति शब्दाभ्यां स्नानाचमनाभ्यां
 वहिरन्तश्च शुद्धिरुक्ता ॥ का० [७. २. १६-११.] क्षौमं वस्त्रं निष्येष्टवै वृष्यादकृतं चे-
 दद्भिर्भुक्ष्य स्नातवस्यं वाऽभौत्रधौतं विचितकेशं (2.) प्रसारितदशं दीक्षातपसो-
 रिति ॥ दीक्षातपसोः । वासो देवता । हे क्षौम वस्त्र त्वं दीक्षातपसोस्तनूरसि दी-
 क्षा दीक्षणीयेष्टिः तप उपसदिष्टिः । दीक्षाभिमानिदेवतायास्तपोऽभिमानिदेवता-
 याश्च त्वं शरीरवत्प्रियमसि । तां दीक्षातपसोस्तनूं तदेवताद्वयशरीरभूतां त्वामहं
 परिद्धे धारयामि । किम्भूतां त्वां शिवां शग्मां द्वयोरपि शब्दयोः सुखवाचकत्वा-
 दत्यन्तसुखद्वयां कोमलत्वात् । किम्भूतोऽहम् । भद्रं वर्णं पुष्यन् तत्परिधानेन
 कल्याणीं कान्तिं पुष्यन् ॥ २ ॥

II. a. महीनां पयोऽसि वर्चीदा असि वर्चो मे देहि ।

b. वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहि ॥ ३ ॥

का० [७. २. ३३.] शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्गे कुशेषु नवनीतेन शीर्षोऽध्यनु-
 लोमऽ सपादको महीनां पयोऽसीति । प्राचीनशालापूर्वभागेषु कुशेषु स्थित्वा
 नवनीतं गृहीत्वा शिरस आरभ्य पादान्तं शरीराभ्यङ्गं कुर्यादिति सूत्रार्थः । महीनां
 पयः । नवनीतमुच्यते हे नवनीत त्वं महीनां गवां पयोऽसि । महीति गोना-
 मसु पठितम् [निघ० २. ११.] । नवनीतस्य क्षीरजन्यत्वात्पयस्त्वोपचारः । वर्चीदा
 असि । वर्ची ददातीति वर्चीदाः । अतिस्निग्धत्वेन कान्तिप्रदमसि पुंस्त्वमार्षमतो मे
 मह्यं यज्ञमानाय वर्ची देहि कान्तिं प्रयह ॥ का० [७. २. ३४.] वृत्रस्येत्यक्षावनक्ति

त्रैककुदाञ्जनेनाभाविऽन्यदिति । त्रिककुत्पर्वतादुत्पन्नाञ्जनं लभ्यते चेत्येनाक्षिद्वयम-
 ङ्यात्तद्भाविऽन्यदप्यञ्जनं ग्राह्यमिति सूत्रार्थः । वृत्रस्य । अञ्जनं देवता । हे अञ्जन
 त्वं वृत्रस्यासुरस्य कनीनकोऽसि नेत्रमध्यगतकृष्णमण्डलत्रयोऽसि । यत्र वाऽइन्द्रो
 वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासीदित्यादिश्रुतिः [३.१.२.१२.] । तथा च तित्तिरिः । इन्द्रो वृ-
 त्रमहन् (३.) तस्य कनीनिका परापतत्तद्देवाञ्जनमभवदिति । चक्षुर्दा असि कनी-
 निकावृषत्वाच्च दृष्टिप्रदोऽसि अतो मे मक्ष्यं चक्षुर्देहि सम्यग्दृष्टिपाठवं प्रयह ॥३॥

a. चित्पतिर्मा पुनातु । b. वाक्पतिर्मा पुनातु ।

c. देवो मा सविता पुनात्वहिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तर्ह्येयम् ॥४॥

का° [७.३.१.] कुशपवित्रैः चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्र-
 महिद्रेणेति सर्वत्रेति । अहिद्रेणेति शेषस्त्रिघ्नपि मन्त्रेधनुषज्यते । चित्पतिर्मा ।
 चितां ज्ञानानां पतिश्चित्पतिर्मनोऽभिमानी देवो मा मां यजमानं पुनातु शोधयतु
 मनो वै चित्पतिरिति तित्तिरिवाक्यात् । यद्वा चित्पतिः प्रजापतिः प्रजापतिर्वै
 चित्पतिरिति श्रुतेः [३.१.२.२२.] । किं चाहिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः ।
 वायुरहिद्रेण पवित्रं शुद्धिहेतुत्वात् हिद्रेरहितत्वाच्च यद्वादित्यमण्डलमहिद्रेण पवित्रम् ।
 असौ वाऽग्रादित्योऽहिद्रेण पवित्रमिति श्रुतेः । हे पवित्रपते पवित्रान्शुद्धान्याति प-
 वित्रपतिस्तत्सम्बुद्धौ हे पवित्रपते शुद्धपालक ते पवित्रपूतस्य तव पवित्रेण पूर्वी-
 क्तेन शुद्धस्य तस्य यजमानस्याभीष्टं भूयादिति शेषः । तदेव स्पष्टयति । यत्का-
 मोऽहं पुने तत् शक्यम् यः कामो यस्य यत्कामः यद्वा यस्मिन्कामो यस्य स
 यत्कामः सोमयागानुष्ठाने कामवानहं पुने आत्मानं शोधयामि तत्सोमयागानु-
 ठानं शक्तो भूयासम् । यज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं मेऽस्त्वित्यर्थः ॥ वाक्पतिः वाचां पति-
 र्वृहस्पतिर्मा मां पुनातु ॥ सविता देवोऽन्तर्यामी मा मां पुनातु । एतन्मन्त्रद्वयं
 पूर्ववच्योऽयम् ॥४॥

आ वो देवास इमहे वामं प्रयत्यधरे ।

आ वो देवास आशिषो यज्ञियासो हवामहे ॥५॥

का° [७.३.६.] आ वा देवास इति वाचयतांति । अधर्युयज्ञमानं वाचयान्ते ।
 दैवी अनुष्टुप् आशीः । हे देवासः देवाः वयं वो युष्मान्वामं वननीयं यज्ञफल-
 मा इमहे साकल्येन याचामहे । वन्यते भज्यतऽइति वामम् । वन सम्भक्तौ ।
 मप्रत्ययः । इमहे याचतिकर्मसु पठितः द्विकर्मकः [निघ° ३.११.] । द्य सति अधरे
 अस्मर्दायि यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति प्रैतीति प्रयन् तस्मिन् प्रपूर्वादिणः शतरि
 त्वम् । किं च हे देवासो देवा वो युष्मान्वयं हवामहे आह्वयामः । किं कर्तुं
 यज्ञियासः । यज्ञस्येमा यज्ञिया यज्ञसम्बन्धिनीराशिपः फलानि आ अनितुं समाने-
 तुमित्यर्थः । उपसर्गेण धातुरध्याकर्तव्यः । यज्ञफलं प्राप्तुं युष्मानाह्वयाम इत्यर्थः ॥ ५ ॥

a. स्वाहा यज्ञं मनसः । b. स्वाहोरोरुत्तरिज्ञात् ।

c. स्वाहा ग्वावापृथिवीभ्याम् । d. स्वाहा वातादारभे स्वाहा ॥ ६ ॥

का° [७.३.७-१०.] स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुलीऽग्रचते नानाहस्तयोरिव शेषं प्र-
 तिमन्त्रं मुष्टी कृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतोऽङ्गुष्ठौ तत्संहिते चोत्सृजतीति ॥ आद्य-
 मन्त्रेण हस्तद्वयकनिष्ठिकाद्वयं संकोचयति एवमन्यत्रयेणान्याः । स्वाहा वातादा-
 रभऽइत्युत्तमेन मुष्टिद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ स्वाहा यज्ञम् । चतुर्णां यज्ञेषां यज्ञो
 देवता । स्वाहाशब्दस्य निपातत्वेनानेकार्थत्वाद्गुचिता अर्था ब्राह्मणानुसारेण आ-
 ह्वाः । तथा हि । स्वाहा यज्ञं मनसः । मनस इति पञ्चमी तृतीयार्थे मनसा यज्ञं
 स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगृह्णामि अत्र स्वाहाशब्दोऽभिगमनार्थः ॥ स्वाहोरोरुत्तरि-
 ज्ञात् । पञ्चमी सप्तम्यर्थे उरौ विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे स्वाहा यज्ञ आश्रितः । स्वाहा-
 शब्दो यज्ञार्थोऽन्तः प्रभृति ॥ स्वाहा ग्वावापृथिवीभ्याम् । ग्वावापृथिव्योः स्वाहा यज्ञः
 श्रितः (४.) । लोकत्रयव्यापी यज्ञ इत्यर्थः ॥ स्वाहा वातादारभे । वाताद्वायुप्र-
 सादात्स्वाहा यज्ञमारभे प्रवर्तयामि । वायोः सर्वकर्मप्रवर्तकत्वात् ॥ स्वाहा यज्ञ
 एवं सिद्ध इति शेषः ॥ ६ ॥

III. a. आकूल्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा । b. मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा ।

c. दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा । d. सरस्वत्यै पूजेऽग्नये स्वाहा ।

e. आपो देवीर्वृहतीर्विश्वशम्भुवो ग्वावापृथिवीऽउरौऽन्तरिक्षे ।

वृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहा ॥ ५ ॥

अतः परं षडौद्भमाणहोममन्त्राः । चतुर्णामग्निर्देवता । का° [७.३.१६.] औद्भ-
भणानि जुहोति स्थाल्याः सुविणाकृत्याऽइति प्रतिमन्त्रमिति ॥ आकृत्यै प्रयुजे
ऽग्नये स्वाहा । अग्नये वह्निदेवाय स्वाहा सुहुतमिदमस्तु । किम्भूतायाग्नये आकू-
त्यै प्रयुजे । यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो मानसः संकल्प आकूतिः तस्यै तत्संपूर्त्यै
प्रयुजे प्रयुङ्क्तेऽसौ प्रयुक् तस्मै । संकल्पसिद्धौ निर्विघ्नं प्रेर्यते इत्यर्थः । इति प्रथमो
मन्त्रः ॥ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा । श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तत्सिद्ध्यर्थं
मनसे मदीयमनोऽभिमानिनेऽग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु । विद्याधारणशक्तिर्हि मन-
सः स्वास्थ्ये सत्येव भवति । इति द्वितीयः ॥ जपति । दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वा-
हा । व्रतनियमो दीक्षा तत्सिद्ध्यर्थं मदीयशारीरतपोऽभिमानिनेऽग्नये स्वाहा ।
नियमसंरक्षणं तपसैव भवति । ततस्तपोदात्रे इत्यर्थः । इति तृतीयः ॥ सरस्वत्यै
पूज्यैऽग्नये स्वाहा । मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती तत्सिद्ध्यर्थं पूजे पुष्पातीति पूषा
तस्मै वागिन्द्रियपोषकायाग्नये हुतमस्तु । इति चतुर्थः ॥ आपो देवीः । लिङ्गो-
क्तदेवता विराट् यस्या एकादशाक्षराख्यः पादाः सा विराट् । दशकाख्यो विरा-
डेकादशका वेत्युक्तेः । अत्र प्रथमो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका । हे आपः हे ग्वावा-
पृथिवी ग्वावापृथिव्यौ हे उरो विस्तीर्णा अन्तरिक्षं गुप्समं वृहस्पतये च हविषा
विधेम हविर्ददन् । द्वितीयार्थे तृतीया । विधतिर्दानकर्मा । स्वाहा सुहुतमस्तु ।
किम्भूता आपः । देवीः देव्यो द्योतमानाः वृहतीः वृहत्यः प्रभूताः उभयत्र पूर्व-
सवर्णाः । विश्वशम्भुवः विश्वस्य जगतः शं सुखं भावयन्ति जनयन्ति वा विश्वश-
म्भुवः । इति पञ्चमो मन्त्रः ॥ ७ ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् ।

विश्वो रायऽइषुध्यति युष्मं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ ८ ॥

अथ षष्ठः । सवितृदेवत्यानुष्टुप् स्वस्त्यात्रियदृषा । विश्वो मर्तः सर्वो मनुष्या
नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृ-
णुते प्रार्थयते । वृज् वर्णेऽस्माछिडि तडि प्रथमैकवचने (५.) व्यत्ययेन शपो

लुकि उदोध्यपूर्वस्येति [पा० ७.१.१०२.] ऋत उददेशः । किं च विश्वः सर्वो ज्ञानो
राये धनाय उपुध्यति सवितारं प्रार्थयते । उपुध्यतिर्याज्याकर्मसु पठितः [निघ० ३.
११.] किं च गुह्यं गीततेर्यशो वान्नं वा तच्च वृणीत प्रार्थयते । किमर्थं पुष्यसे
पोषाय स्वप्रजापालनाय । पुषेस्तुमर्थे असेप्रत्ययः । यः इत्थम्भूतः सविता तस्मै
स्वाहा । इति षष्ठ श्रीद्भरणमन्त्रः । समाप्तास्ते ॥ ८ ॥

IV. a. ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामारभे ते मा पातमास्य यज्ञस्योदचः ।

b. शर्मासि शर्म मे यह नमस्तेऽग्रस्तु मा मा ह्मिंसीः ॥ १ ॥

का० [७.३.२३.] कृत्वाजिनयोः संधिमालभत (6.) ऋक्सामयोरितीति ॥ कृत्वा-
जिने देवते । हे कृत्वाजिनगते शुक्लकृत्तरिषे युवामृक्सामयोः शिल्पे स्थः ऋग्भि-
मानिसामाभिमानिदेवतयोः सम्बन्धिनी शिल्पे चातुर्ये तद्रूपे भवतः । यद्वै प्रतित्वपं
तद्विल्लपमिति श्रुतेः [३.२.१.५.] । ते वां तथाविधे युवामारभे अहं स्पृशामि ते मा
पातं तथाविधे युवां मा मां पालयतम् । कियन्तं कालमिति चेत्तदाह । अस्य य-
ज्ञस्य आ उदचः उत्तमा चरमा ऋगुदक् तस्या उदचः आ तत्पर्यन्तं पञ्चम्यपाङ्परिभि-
जि [पा० २.३.१०.] पञ्चमी । एतद्यज्ञसमातिपर्यन्तमित्यर्थः । ऋक्सामाभिमानिन्यौ
देवते देवानां यज्ञार्थं स्थिते सत्यौ केनापि निमित्तेन कृत्वा मृगद्वयं कृत्वा देवेभ्यः
पलाय्य द्वेरे कुत्राप्यतिष्ठतां तन्मृगचर्मणि यकुलं तदचो द्वयं यत्कृत्वा तत्साम्नो
द्वयम् । तदुक्तं तित्तिरिणा [६.१.३.] । ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञार्थं तिष्ठमाने (6a.)
कृत्वा मृगद्वयं कृत्वापक्रम्यातिष्ठतमिष वाऽऋचो वणीं यकुलं कृत्वाजिनमस्यै साम्नो
यत्कृत्वा मिति ॥ का० [७.३.२४.] दक्षिणज्ञानुनारोहति शर्मासीति । हे कृत्वाजिन त्वं
शर्म शरणमसि । अतो मे मद्यं शर्म शरणं यह देहि । स्वकीयत्वेन स्वीकुर्वि-
त्यर्थः । ते तुभ्यं कृत्वाजिनाय नमोऽस्तु मा मां यज्ञमानं मा ह्मिंसीः मा जहि ॥ १ ॥

a. ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णमिदा ऊर्जं मयि धेहि ।

b. सोमस्य नीविरसि । c. विष्णोः शर्मासि शर्म यज्ञमानस्य ।

d. इन्द्रस्य योनिरसि । e. सुसस्याः कृषीस्कृधि ।

f. उह्यस्व वनस्पतऽउर्ध्वं मा पाह्यह्यस्य आस्य यज्ञस्योदचः ॥ १० ॥

का° [७.३.२६.] मेखलां वर्धते वेणिं त्रिवृतां शण्मुञ्जमिश्रामन्तरां वासस ऊर्गसीति ॥ अङ्गिरोभिर्दृष्टं मैखलं (7.) यजुः । हे मेखले त्वमाङ्गिरसी अङ्गिरोनामकानामृषीणां सम्बन्धिनी ऊर्क् अन्नरसद्वयासि किम्भूता ऊर्णम्रदाः ऊर्णेव म्रदीयसी (8.) कम्बलवन्मृदुरसि । तथाविधा त्वमूर्जमन्नरसं मयि धेहि स्थापय । अङ्गिरसः स्वर्गं लोकं गच्छतोऽन्नरसं व्यभजत विभज्यमानेऽवशिष्टोऽन्नरसो भूमौ पतितः शण्मुञ्जनामकतृणद्वयेणाविर्भूतस्तस्मादण्मुञ्जमयी मेखला अत एव मेखलाया आङ्गिरसत्वमिति तित्तिरिणा प्रत्यपादि ॥ का° [७.३.२७.] नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति । हे मेखले त्वं सोमस्य नीविरसि सोमदेवतायाः प्रियभूता ग्रन्थिरसि । मूलाग्रयोरेकीकरणेन ग्रन्थिविशेषो नीविरुच्यते । अदीक्षितस्य पितृदेवत्या नीविरुक्ता दीक्षितस्य तु सोमयागाय (9.) नीविः सोमेन व्यपदिश्यते । का° [७.३.२८.] शिरः प्रोणुति विष्टोः शर्मेति । हे वस्त्र त्वं विष्टोः व्यापकस्य यज्ञस्य शर्मासि सुखहेतुर्भवसि अतो यजमानस्य शर्म सुखं कुर्विति शेषः ॥ का° [७.३.२९-३१.] कृल्लविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं (10.) वोत्तानां दशायां वर्धते तथा कण्डूयनमुपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भ्रुव उपरीन्द्रस्य योनिरितीति । हे कृल्लविषाणे त्वं यथा पूर्वमिन्द्रस्य योनिरसि तथेदानीं यजमानस्य स्थानं भवेति शेषः । पुरा कदाचिद्यज्ञपुरुषो दक्षिणां देवीं समभवत्तस्मात्सम्भावनादिन्द्रोऽजायत तदानीमत्रान्यस्योत्पत्तिर्मा भूदिति विचार्येन्द्रः स्वां योनिं दक्षिणाया आह्वित्य मृगेषु न्यदधात् निहिता सा योनिः कृल्लविषाणाभूदिति तित्तिरिच्युतौ यज्ञो दक्षिणामभ्यधादित्याख्याने कथा तस्मात्कृल्लविषाणाया इन्द्रयोनित्वम् ॥ का° [७.३.३२.] भूमौ चोल्लिखति सुसस्या इतीति । हे कृल्लविषाणे त्वं कृषीः सुसस्याः कृधि । कुरु करोतेः शपि लुप्ते श्रुशृण्वित्यादिना [पा° ६.४.१०२.] हेर्धिः । शोभनं सस्यं यासु ताः सुसस्याः सस्यं व्रीहियवादि । तदर्थो भूम्युल्लेखः कृषिः यजमानानां कृषयः सन्ति ताः सर्वाः शोभनधान्याः कर्वित्यर्थः ॥ का° [७.४.१.२.] मुखसंमितमौडुम्बरं दण्डं प्रयह्युड्डयस्वेत्येनमुड्डयतीति । दण्डो देवता । हे वनस्पते वृक्षावयव दण्ड उड्डयस्व उन्नतो भव । ऊर्ध्वो भूत्वा अंशुसः पापात् मा मां पाहि रक्ष तत्र कालावधिरुच्यते । अस्यानुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य उद्वचः उत्तमायाः समाप्तिगतायाः ऋचः आ तद्वक्पर्यन्तमित्यर्थः ॥ १०॥

V. a. व्रतं कृणुताग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञियः ।

b. दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये ।

वर्चीधां यज्ञवाहसः सुतीर्या नोऽग्रसदृशे ।

c. ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवस्ते नोऽवतु ते नः पान्तु तेभ्यः
स्वाहा ॥ ११ ॥

का° [७.४.१५.] व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं त्रिरुक्तेति । मौनोपस्थितस्य (11.) यज्ञमानस्यैतन्मन्त्रोच्चारणं वाग्विसर्जनसाधनम् । हे परिचारका व्रतं कृणुत दोहनादिना क्षीरं संपादयत । दीक्षितस्य भोजनाय यन्त्रियतं पयस्तद्व्रतमित्युच्यते । वाक्यावृत्तिरादरार्था ॥ का° [७.४.१५.] अग्निर्ब्रह्मेति च सकृदिति । एतमपि मन्त्रं सकृत्पठेत् । अग्निर्ब्रह्म ब्रह्मशब्देन वेदत्रयमभिधीयते तस्य वेदत्रयस्याग्नित्वमुपचर्यते । आधानेन निष्पन्नस्य वैदिकस्याग्निर्विद्व्यतिरिक्तेणासम्भवात् । तस्मादयं श्रौतोऽग्निर्ब्रह्मैव वेदरूप एव ॥ अयमग्निर्यज्ञः तस्य अग्निर्यज्ञसाधनवाग्यज्ञत्वमुपचर्यते ऽग्निर्यज्ञ एवेति ॥ वनस्पतिः । यज्ञियः यज्ञयोग्यो यो वनस्पतिः खादिरादिः सोऽपि यज्ञ इत्यनुवर्तते वनस्पतेर्यज्ञसाधनवाग्यज्ञत्वम् । तथा च श्रुतिः [३.२.२.१.] । न हि मनुष्या यज्ञरन्त्यदनस्पतयो न स्युरिति ॥ का° [७.४.३२.] दैवीं धियमिति व्रतायोपस्पर्शनं स्वासनं इति । शक्वरी अतिशक्वरी वा । पूर्वार्धेनाचमनम् । वयं धियं मनामहे यज्ञानुष्ठानविषयां बुद्धिं याचामहे । मनामहे इति याज्याकर्ममु पठितः [निघ्न° ३.११.] । किमर्थमभिष्टये अभि समन्ताद्यज्ञनमभिष्टिः । अभिपूर्वस्य यज्ञतेः क्तिनि आदित्योपः । अभिमुखत्वेन प्राप्तस्य यज्ञस्य सिद्ध्यर्थम् । किम्भूतां धियं दैवीं देवसम्बन्धिनीं देवतोद्देशेन प्रवृत्तामित्यर्थः । तथा सुमृडीकाम् सुष्ठु मृडयति सुमृडीका ताम् शोभनमुखहेतुम् । तथा वर्चीधां वर्ची दधाति वर्चीधास्तां तेजसो धारयित्रीम् । तथा यज्ञवाहसम् यज्ञं वहति यज्ञवाहास्तां यज्ञनिर्वाहकत्रीम् । तथाविधा धीः सुतीर्या सुखेन तरीतुं प्रातुं शक्या सुतीर्या यद्वा सुष्ठु तीर्थमवतरणमार्गी यस्यां सा । एवंविधा सती नो वशे असत् अस्माकमधीनत्वे भवतु ॥ का° [७.४.३३.] ये देवा इति व्रतयत्यमृन्मयं इति । ये देवा ईदृशाः दीव्यन्ति

द्योतन्ते तऽइति देवाश्चक्षुरादीन्द्रियवृत्ताः प्राणाः । वागेवाग्निः प्राणोदानौ मि-
त्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा इति [३.२.२.१३.] श्रुत्युक्ताः । किम्भूताः
मनोज्ञाताः दर्शनश्रवणादीहावृत्तान्मनस उत्पन्नाः इहोत्पत्तौ तेषां प्रवर्तमानत्वात् ।
तथा मनोयुजः वृत्तादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्तन्ते । अन्यमनस्कस्य
वृत्तादिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः । तथा
दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः संकल्पाः येषां ते संकल्पितार्थकारिण इत्यर्थः ।
ते देवा नोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तैभ्यः प्राणवृत्तेभ्यः
देवैभ्यः स्वाहा इदं क्षीरं कुतमस्तु ॥ ११ ॥

श्यात्राः पीता भवत यूयमापोऽअस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः ।

ता अस्मभ्यमयन्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृधः ॥ १२ ॥

का° [७.४.३५.] श्यात्राः पीता इति नाभिमात्मभतऽइति । अद्देवत्या उगती ।
हे आपः क्षीरवृत्ता यूयं मया पीताः सत्यः श्यात्राः क्षिप्रपरिणामाः शीघ्रं जीर्णा
भवत । श्यात्रमिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवतीति यास्कः [निरु° ५.३.] । किं च
अस्माकं पीतवतामन्तरुदरे जलपाकस्थाने सुशेवाः शोभनसुखाः भवन्त्यनुवर्तन्ते ।
सुदु शेषं याम्यस्ताः । शेषमिति सुखनाम [निघ° ३.६.] । किं च । तास्तथाविधा
आप अस्मभ्यमस्मदुपकारार्थं स्वदन्तु स्वादुवयुक्ता भवन्तु किम्भूतास्ताः । अयन्माः
प्रवलरोगराजरहिताः । अनमीवाः सामान्यरोगनिवर्तिकाः । नास्त्यमीवा याम्यः ।
अनागसः नास्त्यागो याम्यः अपराधहारिण्यः । ऋतावृधः ऋतं वर्धयन्ति ऋतवृधः
संहितायां ऋतस्य दीर्घः । यज्ञवृद्धिहेतवः । देवीः देव्यो द्योतमानाः । अमृताः
नास्ति मृतं याम्यः मरणनिवर्तिकाः ॥ यद्वायमर्थः । ता इति द्वितीयावङ्गवचनं ।
अमृताः अमरणधर्मिणो देवाः पूर्वेक्ताः प्राणा वागादयस्ता अपः स्वदन्तु आस्वाद-
यन्तु । कीदृशीः अस्मभ्यमयन्माः अस्मदर्थमस्माकं वा यन्मनाशिनीः । शेषं पूर्व-
वत् ॥ १२ ॥

a. इयं ते यज्ञिया तनूः ।

b. अपो मुञ्चामि न प्रजाम् । अहोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशत ।

c. पृथिव्या सम्भव ॥ १३ ॥

का° [७.४.३६.] मेद्व्यन्कृलविपाणया लोटं किञ्चिदादत्तञ्श्यं तञ्शति । मूत्रं करिष्यन्शृङ्गेण लोटं किञ्चित्पृणादिकं वा गृह्णातीति सूत्रार्थः । हे यज्ञपुरुष श्यं पृथिवी ते तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्यो देशः । अतोऽस्या मूत्रोपकृतिपरिहाराय व्यवधानं कर्तुं लोटं तृणं वा स्वीकरोमीति भावः । यद्वा पृथिवीं प्रत्युच्यते । हे पृथिवि श्यं लोटद्वया ते तव यज्ञार्हा तनूस्तामाददञ्शति शेषः ॥ का° [७.४.३७.] अपो मुञ्चामीति मेद्वतीति । अपो मूत्रद्वया अहं मुञ्चामि न प्रजां प्रजोत्पत्तिनिमित्तं रेतो न मुञ्चामि । अतो हे आपां मूत्राख्या यूयं पृथिवीमाविशत प्रविशत । किम्भूताः । अंहोमुचः अंहसः पापान्मुञ्चन्ति पुरुषं पृथक्कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा स्वाहाकृताः पूर्वं क्षीरपानकाले स्वाहेति मन्त्रेण स्वीकृताः । यद्वा स्वाहाकृताः सत्यो (12.) भूमिमाविशत । का° [७.४.३८.] पृथिव्या सम्भवेत्यात्तं निदधातीति । गृहीतलोटादिकं मूत्रस्थानि क्षिपेत् । हे लोटादिक पृथिव्या सह वं सम्भव एकमेव ॥ १३ ॥

अग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिषीमहि ।

रक्षन्ता णोऽग्रप्रयुहन्प्रबुधे नः पुनस्कृधि ॥ १४ ॥

का° [७.४.३९.] अग्ने त्वमित्युक्ता स्वपित्यधः प्राड्दक्षिणात इति । अनुष्टुप्वाग्नेयी । हे अग्ने त्वं सु जागृहि सुष्ठु निद्रारहितो भव । वयं यज्ञमानाः सु मन्दिषीमहि साधु स्वप्स्यामः । मदि मोदस्तुतिस्वप्नकान्तिगतिषु (13.) [धा° २.१२.] अत्र स्वप्नार्थः । आशीर्लिङ्गुत्तमवङ्गवचने द्वयम् । किं च । नोऽस्मान् रक्ष किं कुर्वन्नप्रयुहन् । युह प्रमदि । अप्रमाद्यन् । व्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६.३.१३१.] संहितायां दीर्घः । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा° ८.४.२७.] न इत्यस्य णत्वम् । नो अग्रयुहन्नि-त्यत्र एङः पदान्तादतीति [पा° ६.१.१०९.] पूर्वद्वये प्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरञ्शति [पा° ६.१.११५.] प्रकृतिभावः । किं च अग्ने नोऽस्मान् पुनः प्रबुधे प्रबोधाय कृधि कुरु प्रबोधनं प्रभुत्तस्यै प्रबुधे संपदादित्वाद्वा वि द्यात् । स्वपतोऽग्नेः प्रार्थनं रक्षसां नाशाय । तदुक्तं तित्तिरिणा । अग्निमेवाधिपं कृत्वा स्वपिति रक्षसामपकृत्याञ्शति ॥ १४ ॥

पुनर्मनः पुनरायुर्मग्नागन्पुनःप्राणः पुनरात्मा मग्नागन्पुनश्चक्षुः पुनः श्रो-
त्रं मग्नागन् ।

वैश्वानरोऽग्रदध्यस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरिताद्व्यात् ॥ १५ ॥

का° [७.४.४०.] विबुद्धमस्वप्स्यन्तं पुनर्मन इति वाचयतीति । मे मम यज्ञमा-
नस्य मनः पुनरागन् सुप्तिकाले विलीय पुनरिदानीं शरीरे समागतम् । गमेर्ल-
डि शपि लुति कृत्वाभ्य इति [पा° ६.१.६८.] प्रत्ययलोपे मकारस्य नकारे
प्रथमैकवचने आगन्निति रूपम् । किं च स्वापकाले मे मदीयमायुर्नष्टप्रायं भूत्वा
पुनरागन् इदानीं पुनरुत्पन्नमिवासीत् तथा मे प्राणो वायुः पुनरागन् तथा मे आ-
त्मा जीवः पुनरागत्य मे चक्षुः पुनरागत्य मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं पुनरागन् ।
सर्वे ह वाऽऽप्ते स्वपतोऽपक्रामतीति श्रुतेः [३.२.२.२३.] स्वापकाले मनआदी-
नामपक्रमो भवति । तेषां पुनर्यथास्थानमागमनं प्रार्थयति । एवं सर्वेन्द्रियेषु समा-
गतिषु अयमग्निः अव्यात् वदितुमयोग्यात् (14.) निन्दितात् दुरितात्पापात् नो-
ऽस्मान्पातु पालयतु । यद्वा अव्यात् दुर्यशसो दुरितात्पापाच्च पातु । किम्भूतो-
ऽग्निः । वैश्वानरः विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितः । सर्वपुरुषोपकारकः । नरे संज्ञाया-
मिति [पा° ६.३.१२१.] पूर्वपददीर्घः । अदध्यः केनाप्यहंसितः तनूपाः तनू पाती-
ति अस्मदीयशरीरपालकः ॥ १५ ॥

a. तमग्ने व्रतपा असि देवग्ना मर्त्येषा त्वं यज्ञेधीञः ।

b. रास्वेयत्सोमा भूयो भर देवो नः सविता वसोर्दाता वस्वदात् ॥ १६ ॥

का° [७.५.१.२.] तमग्ने इत्याह क्रुद्धाव्रत्यं वा व्याहृत्येति । दीक्षितो यदा
क्रुध्यति व्रतविरुद्धं वा व्रूते तदा तमग्ने इत्यृचं जपेत् । गायत्र्याग्नेयी वत्सदृष्टा ।
व्यूहेनान्तरपूरणम् । हे अग्ने देवो द्योतनात्मकः तमा मर्त्येषु मनुष्यपर्वत्तेषु सर्व-
प्राणिषु व्रतपा असि व्रतस्य कर्मणः पालको भवसि । तथा आ समन्ताद्यज्ञेषु
तमीडोऽसि । ईडिर्ध्येषणकर्म पूजाकर्म चेति यास्कः (15.) । याचितव्यः पू-
जयितव्यो वा भवसि । अतः पाक्षीति शेषः । यद्वा आकारद्वयं समुच्चयार्थं देवे
इति सप्तम्यन्तं पदं हे अग्ने त्वं देवे आ देवेषु च मर्त्येषु आ मनुष्येषु च व्र-

तपा असीति शेषं पूर्ववत् ॥ का° [७. ५. १६.] लब्धमालम्भ्य वाचयति रास्वेयदि-
ति । क्रतौ प्राप्तं धनं स्पृष्ट्वा मन्त्रं पठेत् । रास्व । सोमदेवत्यं यजुः । हे सोम
इयद्रास्व एतावद्धनं देहि भूयः पुनरपि आभर धनं आहर । ह्यहोरिति [पा°
८. २. ३२. वा° १.] भकारः । यतो वसोर्धनस्य दाता सविता देवो नोऽस्मभ्यं वसु
अदात् पूर्वमपि धनं दत्तवान् ॥ १६ ॥

VI. a. एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्चस्तया सम्भव भ्राजं गह ।

b. जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे ॥ १७ ॥

का° [७. ६. ७. ८.] शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं जुह्वां चतुर्विगृह्णाति वर्हिस्तृणेन
हिरण्यं वद्वावदधात्येषा तद्भृतीति । ध्रुवास्थमाज्यं जुह्वां चतुर्गृहीत्वा तत्राज्ये दर्भ-
तृणावद्गं स्वर्णं क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ एषा ते । हिरण्याज्यदैवतम् । हे शुक्र शुक्ल
दीप्यमानाग्नि ते तव एषा तनूः दृश्यमानमाज्यं शरीरम् । एतत् आज्ये प्रक्षिप्यमा-
णं हिरण्यं ते वर्चः तदीयं तेजः । तथा सम्भव आज्यरूपया तन्वा एकीभव ।
ततो भ्राजं गह भ्राज दीप्तौ हिरण्यगतां दीप्तिं प्राप्नुहि । एतन्मन्त्रपाठेनाग्निः स-
तेजस्वं सतनुवं च संप्रयते । तदुक्तं तित्तिरिणा । सतेजसमेवैनं सतनुं करोती-
ति । यदायमर्थः । हे शुक्र आज्य एषा हिरण्यलक्षणा ते तनूः एतत्ते वर्चश्च ।
समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभयं ह्यग्निरेतसमिति श्रुतेः [३. २. ४. ८.] । तथा हि-
रण्यलक्षणया तन्वा सम्भव एकीभूय भ्राजं सोमं गह । भ्राजतेऽसौ भ्राट् तम् ।
सोमो वै भ्राडिति [३. २. ४. ९.] श्रुतेः । का° [७. ६. १.] जूरसीति जुहोतीति । वाग्दे-
वतम् । हे वाक् त्वं जूरसि वेगयुक्तासि । यदा जीव प्राणधारणे । जीवयतीतिजूरः ।
उप्रत्ययः । किम्भूता त्वं मनसा धृता नियमिता । तथा विष्णवे जुष्टा यज्ञो वै वि-
ष्णुः । यज्ञार्थं प्रीतियुक्ता । यदा पथ्यर्थे चतुर्थी । यज्ञस्य रुचिता ॥ १७ ॥

तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे तन्वो यन्त्रमशीय स्वाहा ।

c. शुक्रमसि चन्द्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवमसि ॥ १८ ॥

सत्यं सवो यस्याः सा सत्यसवाः तस्याः सत्यसवसोऽवितथाभ्यनुज्ञायास्तस्या-
स्ते तथाविधायास्तव वाचः प्रसवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं तन्वः शरीरस्य यन्त्रं

नियमनं दार्यमशीय प्राप्नुयाम् । स्वाहा इदमाज्यं कृतमस्तु ॥ का° [७. ६. १०.] शु-
क्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां तृणं निदधातीति । जुष्टां बद्धा स्थापितं हिरण्य-
मुद्धरेत् । शुक्रमसि । हिरण्यं देवता । हे हिरण्य त्वं शुक्रमसि शोचते शुक्रम् ।
शुच दीप्तौ । दीप्यमानमसि । तथा चन्द्रमाह्लादकमसि । चदि आह्लादने । चन्द-
तीति चन्द्रम् । अमृतं विनाशरहितमसि । अग्निसंयोगेऽपि हिरण्यस्य विनाशा-
भावः प्रसिद्धः । अग्नौ सुवर्णमक्षीणमिति याज्ञवल्क्योक्तेः । वैश्वदेवमसि । विश्वे-
षां देवानामिदं वैश्वदेवम् सर्वदेवसम्बन्धि । सर्वाऽपि देवा हिरण्यदानेन तु-
ष्येत् ॥ १८ ॥

चिदसि मनासि धीरसि दक्षिणासि क्षत्रियासि यज्ञियास्यदितिरसुभयतः-
शीर्षी । सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधि मित्रस्त्वा यदि वधीताम्युप्राध्वनस्या-
विन्द्रायाध्यक्षाय ॥ १९ ॥

का° [७. ६. ११.] चिदसीत्येनामभिमन्त्रयतऽइति । कण्डिकाद्वयेन एनां सोमक्र-
यणीमित्यर्थः । वायूपाधारोपकल्पनया सोमक्रयणी गौः स्तूयते । हे वाग्देवता-
रूपे सोमक्रयणि त्वं चिदसि मनासि धीरसि । अन्तःकरणस्य चित्तमनोबुद्ध्य इति
तिस्रो वृत्तयः । तल्लक्षणानि । अचेतनदेहादिसंघातस्य चेतनत्वं संपादयन्ती वा-
क्यवस्तुषु वा निर्विकल्परूपं सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तं तदेवात्र चिदित्यु-
च्यते । लोके कंचित्पदार्थं दृष्ट्वा एवं भवति न वेति संकल्पविकल्पौ कुर्वाणा
वृत्तिर्मनः तदेवात्र मनेत्युच्यते । इदमित्थं भवत्येवेति निश्चयरूपा वृत्तिर्बुद्धिः सै-
वात्र धीशब्देनोच्यते । वागात्मिका सोमक्रयणी चिन्मनोधीरूपत्वेन प्रशस्यते ।
चिदादिरूपवमारोप्य स्तुतिः कृता । दक्षिणादिरूपत्वं तु विद्यमानमेव स्तूयते । हे
गौः त्वं दक्षिणासि । गवां देयद्रव्यत्वेन कर्मसु दक्षिणात्वं प्रसिद्धम् । यद्वा वाग्दा-
नस्य (१६.) प्रशस्तत्वादक्षिणासि । भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिक-
मिति स्मृतेः । तथा क्षत्रियासि । सोमक्रयसाधनत्वेन । तथा हि । देवेषु क्षत्रजा-
त्यभिमानी सोमः । तदुक्तं बृहदारण्यके [माध्य° १. २. १३. काण्व° १. ४. ११.] यान्ये-
तानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्र इति । तेन सोमेन क्षत्रेणाभिम-

तव्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयहेतुवेन त्वं क्षत्रियासि । तद्रूपं चास्याः क्रयद्वारा त-
त्सम्बन्धित्वाद्युपचर्यते । अत एव यज्ञसम्बन्धित्वाद्यज्ञिया यज्ञार्हासि । अदितिः अ-
खण्डिता अदीना देवमातृवृषासि । नास्ति दितिर्यस्याः सा । अदितिरदीना देवमा-
तेति यास्कः [निरु० ४. २२.] । तथा उभयतःशीर्ष्णी । उभयतः शीर्षे यस्याः सा ।
न्यातिष्टोमस्याग्न्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः शीर्षत्वम् । द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनी-
येऽइति यास्कोक्तेः [निरु० १३. ७.] । यद्वोभयतःशीर्ष्णी सर्वतोमुखी वायूपत्वात् ।
स यदेनया समानं सद्विपर्यासं वदतीति [३. २. ४. १६.] श्रुतेः । सा पूर्वाक्ता चिदादिद्व-
या त्वं नोऽस्मदर्थे सुप्राची सुप्रतीची च एधि भव । सुदु प्राडञ्चति सुप्राची । सुदु
प्रत्यङ्मुञ्चति सुप्रतीची । प्रथमं सोमस्य क्रेतारं प्रति सुदु प्राङ्मुखी भूत्वा पश्चात्सो-
मेन सहसमान्प्रत्यागतुं सुदु प्रत्यङ्मुखी भवेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः [३. २. ४. १७.] ।
सुप्राची न एधि सोमं नोऽहेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरे-
हीत्येवैतदाहेति । किञ्च मित्रः सूर्यः पदि दक्षिणपादे वा त्वां बध्नीतां बन्धनं करोतु
अप्रणाशाय । तथा पूषा पोषको देवः सूर्य एवाधनो मार्गात्पातु (१७.) त्वां रक्षतु ।
यदा पूषेत्यावत्तं स्त्रीलिङ्गं पदम् पूषा पृथिवी त्वां मार्गात्पातु (१८.) इयं वै पृथिवी
पूषेति [३. २. ४. ११.] श्रुतेः । किमर्थमिन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं किम्भूतायेन्द्राय अध्यक्षाय
अधि उपरि अक्षिणी यस्य सोऽध्यक्षस्तस्मै । द्रष्टे यज्ञस्वामिने इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अनु वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः ॥

सा देवि देवमहेहीन्द्राय सोमं रुद्रस्त्वावर्तयतु स्वस्ति सोमसखा पुनरे-
हि ॥ २० ॥

किं च । सोमाक्षरणे प्रवृत्तां त्वां माता त्वदीया जननी अनुमन्यतामनुज्ञां द-
दातु । पितानुमन्यताम् । उपसर्गावृत्त्या क्रियापदावृत्तिः । सगर्भः समाने गर्भे
भवः सहोदरो भ्रातानुमन्यताम् । समानस्य इन्द्रस्यमूर्धप्रभृत्युदर्कोधिति [पा० ६. ३.
८४.] समानपदस्य सादेशः । सयूथ्यः समाने एकस्मिन्यूथे गोसमूहे भवः सयूथ्यः
सखा वत्सोऽनुमन्यताम् ॥ हे देवि सोमक्रयणि सा त्वमिन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं दे-
वमहेहि प्राप्तुं गच्छ । अहभिराप्तुमिति शाकपूर्णाः [निरु० ५. २८.] । किं च रुद्रः

त्वा त्वां वर्तयतु (18a.) सोमं गृहीत्वा स्थितां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान्प्रति निवर्तयतु । यद्वा रुद्रः त्वां प्रवर्तयतु । यतो रुद्राणां नातिक्रामन्ति पशवः । सोमो देवः सखा यस्याः सा सोमसखा । ईदृशी सोमसहिता सतो स्वस्ति क्षेमेण पुनरेहि भूयो ऽप्यागह ॥ २० ॥

VII. वस्व्यस्यदितिरस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासि ।

वृहस्पतिर्वा सुम्ने रम्णातु रुद्रो वसुभिराचके ॥ २१ ॥

का° [७. ६. १६.] उदीचीं नीयमानामनुगृह्यतो वस्व्यसीतीति ॥ अनुदृष्ट्वृहती वा । सोमक्रयण्याः स्तुतिः । सोमक्रयणी गौर्वस्वदित्यादित्यरुद्रचन्द्रत्रयेण स्तूयते वस्वीत्यादिपञ्चविशेषणैः । हे गौः त्वं वस्वी वसुत्रपासि । अदितिर्देवमातासि । द्वादशादित्यत्रपासि । रुद्रा एकादशरुद्रत्रपासि । चन्द्रत्रपा चासि । किं च वृहस्पतिः सुम्ने त्वां रम्णातु रमयतु । रमतेर्व्यत्ययेन प्राप्रत्ययः । यद्वा रम्णातु संयमयतु । रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वेति यास्कः [निरु° १०. १.] । रुद्रो वसुभिः अष्टदेवैः सहितः त्वामाचके रक्षितुं कामयताम् । आचकऽइति चकमान इति कान्तिकर्मसु पठितः [निघ° २. ६.] ॥ २१ ॥

a. अदित्यास्त्वा मूर्धन्नाजिधर्मि देवयज्ञे पृथिव्या इडायास्यदमसि धृतवत्स्वाहा । b. अस्मे रमस्व । c. अस्मे ते वन्धुः । d. त्वे रायः ।

e. मे रायः । f. मा वयं रायस्पोषेण विगौष्म । g. तोतो रायः ॥ २२ ॥

का° [७. ६. १७. १८.] षट्पदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोत्यदित्यास्वेतीति । आज्यदेवतं यजुः । अदित्याः अखण्डितायाः पृथिव्याः भुवो मूर्धन्मूर्धनि शिरोत्रपे देवयज्ञे देवानां यागयोग्यस्थाने हे आज्य त्वामाजिधर्मि आक्षारयामि । धृ क्षरणदीप्त्योः । पृथिव्या क्षेप मूर्धा यदेवयजनमिति तित्तिरिथुतेर्देवयजनस्य पृथिवीमूर्धत्वम् । किं च हे स्थानविशेष त्वमिडायाः गोः पदमसि गोपदेनाङ्कितत्वात्तद्रूपमसि तच्च पदं धृतवत् धृतयुक्तं कर्तुं स्वाहा जुहोमि ॥ का° [७. ६. १९.] स्थेन पदं त्रिः परिलिखत्यस्मे रमस्वेति । हे गोः

पद त्वमस्मे अस्मासु रमस्व क्रीडां कुरु ॥ का° [७. ६. २०.] समुद्धृत्य पदं स्यात्त्या-
मावपत्यस्मे ते बन्धुरिति । हे सोमक्रयणीपद ते तव अस्मे बन्धुः वयं बन्धुभूताः
स्मः । सुपां सुलुगिति [पा° ७. १. ३१.] जसः शेअदिशे अस्मे इति वृषम् ॥ का°
[७. ६. २१.] यजमानाय पदं प्रयहति त्वे राय इति । हे यजमान त्वे त्वयि रायो ध-
नानि एतत्पदद्वयेण तिष्ठन्त्विति शेषः । यद्वात्र रायः पशवः । पशवो वै राय
इति श्रुतेः [३. ३. १. ८.] । त्वयि पशवः सन्तु ॥ का° [७. ६. २२.] मे राय इति यज-
मानः प्रतिगृह्णातीति । मे मयि यजमाने रायो धनानि पदद्वयेण तिष्ठन्तु । पशवो
मयि सन्तु । डेः शेअदिशे मे इति वृषम् । का° [७. ६. २३.] मा वयमित्यध्वर्युरात्मा-
नं सध्वस्पृशतीति । वयमध्वर्युप्रभृतयो रायस्योपेण धनस्य पुष्ट्या मा वियौष्म वि-
युक्ता मा भवाम । यौतेर्माडि लुङ्गिति [पा° ३. ३. १७५.] लुङि उत्तमवद्भवचने
वियौष्मिति वृषम् ॥ का° [७. ६. २४. २५.] कृत्वा पत्न्यै पदं प्रयहति नेष्टा तोत इ-
त्येनां वाचयतीति । तोतःशब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोतः कलत्रे रायो ध-
नानि पशवो वा पदद्वयेण तिष्ठन्तु । यद्वाव्ययानामनेकार्थत्वात्तोतःशब्दो युष्मत्प-
र्यायः । तोतः त्वयि रायः सन्तु ॥ २२ ॥

समख्ये देव्या धिया सं दक्षिणयोरुचक्षसा ।

मा म॒आयुः प्रमोषी॒मी॒अ॒रु॒हं तव । वी॒रं वि॒द्वेय॒ तव॒ देवि॒ संदृ॒शि ॥ २३ ॥

का° [७. ६. २६.] सोमक्रयण्या च समीक्ष्यमाणां समख्यऽइतीति । एनां वा-
चयतीत्यनुवर्तते । आस्तारपङ्क्तिः पत्न्याशीः । यस्या आद्यावष्टाक्षरौ पादावत्यौ
द्वादशाक्षरौ सास्तारपङ्क्तिः । अत्यौ चेदास्तारपङ्क्तिरिति वचनात् ॥ सोमक्रयणीतः
पत्न्याशिषमाशास्ते । हे सोमक्रयणि देव्या श्रोतमानया त्वया धिया बुद्ध्या सह
बुद्धिपूर्वकमहं समख्ये अदक्षि दृष्टेत्यर्थः । एया प्रकथने इत्यस्य धातोः संपूर्वस्य
लुङि तडि अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङिति [पा° ३. १. ५२.] च्लेरङि उत्तमैकवचने
कर्मणि समख्येऽइति वृषम् । एकं संपदं पादपूरणाय । किम्भूतया त्वया दक्षिण-
या दक्षिणावयोग्यया । तथा उरुचक्षसा उरु चष्टे सोरुचक्षास्तया विस्तीर्णादर्श-
नया । एवंविधा त्वं मे मम पत्न्या आयुः मा प्रमोषीः मा खण्डय । मुष स्तेये

लुडि रूपम् ॥ मो अहं तव । तव सोमक्रयण्या आयुरहं पत्नी मा उ मैव प्रमो-
षिषमित्यध्याहारः । मर्थे मोऽइत्यव्ययं वा । अहं तवायुर्न नाशयामीत्यर्थः । किं
च । वीरं विदेय तव देवि संदृशि हे देवि गौः तव संदृशि संदर्शने सति वीरं
पुत्रं विदेय लभेय । संदर्शनं संदृक् भावे द्विप् । विद् लभे इत्यस्य व्यत्ययेन
तुदादिभ्यः श इति [पा° ३. १. ७७.] शप्रत्यये लिङि रूपम् ॥ २३ ॥

VIII. a. एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादिष ते त्रैष्टुभो भाग - - देष
ते जागतो भा° - - ब्रूताह्न्दोनामानाऽऽ साम्राज्यं गृह्णति मे सोमाय ब्रू-
तात् ॥

b. आस्माकोऽसि शुक्रस्ते ग्रह्यो विचितस्त्वा विचिन्वन्तु ॥ २४ ॥

का° [७. ७. ८.] एष तऽइति वाचयतीति । मन्त्रचतुष्टयं यजमानः पठेत् । हे
अध्वर्यो सोमाय सोमाभिमानिने देवाय मे इति वचो ब्रूयात्वं ब्रूहि कथय । इति
किम् । हे सोम ते तव एष पुरो दृश्यमानो भागो गायत्रो गायत्रीसम्बन्धी ।
गायत्रीह्न्दोऽर्थं तव क्रयो न तु वधार्थमिति यजमानाभिप्रायः । तं ममाभिप्रायं
सोमाय कथयेत्यर्थः ॥ ते तव एष त्रैष्टुभः त्रिष्टुप्ह्न्दसः सम्बन्धी भाग इति मे
ऽभिप्रायमध्वर्यो सोमाय त्वं ब्रूहि । एवमग्रे ऽपि ॥ जागतो जगतीह्न्दसः सम्ब-
न्धी । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ह्न्दोनामानाम् ह्न्द इति नाम येषामन्येषामप्युल्लिगादीनां
ताः ह्न्दोनामानः । तेषां साम्राज्यं गृह् सर्वेषां ह्न्दसामाधिपत्यं प्राप्नुहि । इति
मे वचः सोमाय ब्रूतात्कथय । यः सोमाय ह्न्दसामाधिपत्यं दत्वा क्रीणाति तं स
स्वानामाधिपत्यं प्राप्नोति । तदुक्तं तित्तिरिणा । यो वै सोमऽ राजानऽ साम्राज्य-
लोकं गमयित्वा क्रीणाति गृह्णति स्वानाऽ साम्राज्यमिति । अत एतैर्मन्त्रैः सोमस्य
राज्याप्तिः सूचिता । गायत्र्यादिह्न्दोदेवता यत्र तिष्ठन्ति स ह्न्दोलोकस्तदाधिपत्यं
प्राप्य (19.) सोमं क्रीणानः स्वाधिपत्यभागभवतीत्यभिप्रायः ॥ का° [७. ७. १.] प्रा-
दुपविश्यास्माकोऽसीति सोममालभतऽइति । हे सोम त्वं क्रयपथमागतः सन्ना-
स्माकोऽसि । शुक्रः शुक्लसंज्ञः ते तव ग्रह्यः । ग्रह एव ग्रह्यः । शुक्रपदमैन्द्रवा-
यवादिग्रहाणामुपलक्षणम् । शुक्रादयः सर्वे तव ग्रहा इत्यर्थः ॥ विचितः । वि-

चिन्वतीति विचितः विवेकेन चयनस्य कर्तारः त्वां विचिन्वतु विवित्तं कुर्वतु
सारासारविवेकं कृत्वा सारभूतं समूहयन्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

a. अ॒भि त्वं दे॒वः स॒वितार॑मो॒ण्योः क॒विक्र॑तुम॒र्चामि स॒त्यस॑वः रत्न॒धाम॑भि
प्रि॒यं म॒तिं क॒विम् ॥

ऊ॒र्धा यस्या॑म॒तिर्भा अ॒दि॒द्युत॑त्स॒वीम॒नि हि॒र॒ण्यपा॑णि॒रमि॑मीत सु॒क्रतुः कृ॒पा स्वः ॥

b. प्र॒ज्ञाभ्य॑स्त्वा ॥ c. प्र॒ज्ञास्त्वा॑नु॒प्राण॑न्तु प्र॒ज्ञास्त्व॑म॒नुप्रा॑णि॒हि ॥ २५ ॥

का० [७.७.१२.१३.] सोमोपनहनं द्विगुणं चतुर्गुणं वा स्तृणाति प्राग्दशमुदग्वा
तस्मिन्सोमं मिमीति दशकृत्वोऽभि त्यमितीति । सावित्र्यष्टिः । त्वं तं सवितारं
देवमभ्यर्चामि सर्वतः पूजयामि । किम्भूतं देवम् । ओण्योः ग्वावापृथिव्योर्त्तरा
वर्तमानमिति शेषः । ओण्योरिति ग्वावापृथिवीनामसु [निघ० ३.३०. (20.)] पठि-
तम् । तथा कविक्रतुं कविः क्रतुः यस्य तं मेधाविकर्माणम् । सत्यसवं सत्यः स-
वो यस्य अवितथप्रेरणम् । तथा रत्नधाम् रत्नानि दधातीति रत्नधास्तं रत्नानां
धारकं पोषकं दातारं वा । अभिप्रियं (21.) सर्वतः प्रीतिविषयम् । मतिं मन्यत
इति मतिस्तं मननयोग्यम् । कविं क्रातदर्शनम् (22.) । किं च यस्य सवितुर्भा
दीप्तिः अमतिः केनापि मातुमशक्या सती ऊर्धा गगनाभिमुखी सवीमन्यदिद्युतत्
सवः प्रसवः प्रवृत्तिर्नक्षत्रादीनां यस्मिन्स सवीमा तस्मिन्गगनप्रदेशे सर्वाणि व-
स्तूनि द्योतयन्ते (23.) ॥ यद्वायमर्थः । यस्यामतिरात्ममयी भा ऊर्धा गगने सर्वम-
दिद्युतत् । अमाशब्द आत्मवचनः आत्ममयी ततिर्मतिर्वा अमतिः । तन्यतइति
ततिः दीप्तिः । मतिरपि प्रकाशवृत्त्यादीतिः । अमाततिशब्दस्य वा अमतिभावः
(24.) । सवितृभाविशेषणम् । आत्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा यस्य भाः अदिद्यु-
तत् । किंनिमित्तम् । सवीमनि अनुज्ञानिमित्तं सर्वान्कर्मण्यनुज्ञातुमित्यर्थः । षु
प्रसवैश्वर्ययोः [धा० २२.४३.] । वृस्तृस्तुभ्य ईमनिजिति (25.) ईमनिच् । गुणावादि-
शौ । सवीमा (26.) प्रसवोऽनुज्ञेत्यभिधानम् ॥ स स्वरादित्यः । कृपा कल्पनं
कृप् तया कृपा कल्पनया अमिमीत सोममिति शेषः । एतावान्सोम इति तदीयं

परिमाणं निश्चितवानित्यर्थः । किम्भूतः स्वः हिरण्यपाणिः हिरण्यं पाणौ यस्य सौवर्णाभरणयुक्तद्वस्तः । सुक्रतुः साधुसंकल्पः ॥ का° [७. ७. २०.] अन्तात्संगृह्यो-
ल्लीषेण बध्नाति प्रजाभ्यस्वेतीति । हे सोम प्रजाभ्यः प्रजानामुपकाराय त्वा त्वां
बध्नामीति शेषः ॥ का° [७. ७. २१.] अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्त्वानुप्राणत्व-
तीति । उल्लीषेण बद्धस्य सोमदेवस्य श्वासरोधो मा भूदिति विवरं कुर्यादिति
सूत्रार्थः । हे सोम प्रजास्त्वामनुप्राणन्तु श्वासं कुर्वन्तं त्वामनुसृत्य सर्वाः प्रजाः श्वासं
कुर्वन्तु जीवन्तु । तथा हे सोम प्रजा अनुश्वासं कुर्वतीः प्रजा अनुसृत्य प्राणिहि
श्वासं कुरु । प्रजानां तव च कदाचित् श्वासरोधो मा भूत् परस्परमनुसृत्य जीवनं
भवत्वित्यभिप्रायेण विवरकरणमित्यर्थः ॥ २५ ॥

IX. a. शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन ।

b. सग्मे ते गोः । c. अस्मे ते चन्द्राणि ।

d. तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णाः परमेणा पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं पुषेयम्
॥ २६ ॥

का° [७. ८. १६.] शुक्रं त्वेति हिरण्यमालम्ब्य वाचयतीति । हे सोम शुक्रं दी-
प्यमानं त्वा त्वां शुक्रेण दीप्यमानेन हिरण्येन क्रीणामि क्रीतं करोमि । किम्भूतं
त्वां चन्द्रं चदि आह्लादने फलहेतुत्वेनाह्लादकरम् । तथा अमृतं स्वादुत्वेनामृतस-
मानम् । किम्भूतेन शुक्रेण चन्द्रेणाह्लादकरेण तथामृतेनाग्निसंयोगादिनापि वि-
नाशरहितेन ॥ का° [७. ८. १७.] सग्मे तज्जति सोमविक्रयिणा७ हिरण्येनाभिकम्प-
यतीति । यो हिरण्यमादाय सोमं विक्रीणीति तं हिरण्येनाभिकम्पयेत् । तद्वस्ते
हिरण्यं दत्त्वा दत्त्वा स्वीकुर्वन्तं निराशं कुर्यादिति (27.) सूत्रार्थः ॥ षष्ठी प्रथमार्थे ।
हे सोमविक्रयिन् गोः गौः सोममूल्यत्वेन तुभ्यं दत्ता सा वदीया गौः पुनः प्रत्या-
वृत्य सग्मे यजमाने तिष्ठतु । हिरण्यमेव तवास्तु गौर्मा भूदित्यर्थः ॥ यद्वा ते गौः
सग्मे वर्तते । गौर्मा क्षमा (28.) क्षमित्युक्तेः [निघ° १. १. (29.)] ग्मा गौः तथा
सह वर्तमानः सग्मस्तस्मिन् सग्मे ते गोरिति यजमाने ते गौरिति श्रुतेः [३. ३. ३.
७.] सग्मो यजमानः ॥ का° [७. ८. १८.] अस्मे तज्जति यजमानसहितं (30.) निद-

धातीति । यजमाने प्रत्यर्पितं यद्गोद्वयं तत्पुनर्यजमानसहितं सोमविक्रयिणः पु-
रतो निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे सोमविक्रयिन् ते चन्द्राणि तुभ्यं दत्तानि यानि
हिरण्यानि तान्यस्मे अस्मासु प्रत्यावृत्य तिष्ठतु तव गौरैव सोममूल्यमस्तु हि-
रण्यानि मा भुवन्नित्यर्थः ॥ का° [७. ८. २०.] अज्ञां प्रत्यञ्जुषीमालम्ब्य वाचयति त-
पसस्तनूरिति । अर्थे अज्ञा देवतास्य यजुषोऽर्थे सोमः । हे अज्ञे त्वं तपसः पुण्य-
स्य तनूरसि देहोऽसि । दिवि स्थितस्य यज्ञियस्यानयनायाज्ञां गृहीत्वा गायत्री ज-
गामेति तित्तिरिणा सोमाहरणोपाख्याने उक्तावाज्ञायाः पुण्यशरीरत्वम् । किं च
हे अज्ञे त्वं प्रजापतेर्वर्णीऽसि वर्णी देहः । यथा प्रजापतिः सर्वदेवताप्रिय एवम-
ज्ञापि । तदुक्तं तित्तिरिणा । सा वाऽएषा सर्वदेवत्या यदज्ञेति । एवमज्ञामुक्त्वा
सोमं प्रत्याह । हे सोम परमेण पशुना उत्तमेनाजालक्षणेनानेन पशुना त्वं क्री-
यसे । तपसस्तनूवाज्ञाया उत्तमत्वम् । अतस्तव प्रसादात्सहस्रपोषं पुत्रपश्चादिस-
हस्राणां पोषो यथा भवति तथा पुषेयं पुष्टो भूयासम् ॥ यद्वायमर्थः । हे अज्ञे त्वं
प्रजापतेस्तपसस्तनूरसि प्रजापतितपोवृषासि तत उत्पन्नत्वात् । तदुक्तं श्रुत्या [३.
३. ३. ८.] । तपसो ह वाऽएषा प्रजापतेः सम्भूता यदज्ञेति । किं च प्रजापतेर्वर्णी
वृषं त्वमसि । त्रिगुणत्वात्प्रजापतेस्त्रिवृषत्वम् । अज्ञापि प्रतिसंवत्सरं त्रिवारं प्रसूते
तस्मात्प्रजापतेर्वर्णत्वम् (31.) । तदुक्तं श्रुत्या [३. ३. ३. ८.] । सा यत्त्रिः संवत्सरस्य
जायते तेन प्रजापतेर्वर्ण (32.) इति । एवमज्ञां स्तुत्वा सोममाह । परमेणोत्कृष्टेन
पशुवाज्ञया त्वं क्रीयसे ततोऽहं सहस्रपोषं सहस्रं प्राणिनां पुष्तातीति सहस्रपोषं
धनं पुषेयं पुष्तीयां वर्धयेयमित्यर्थः । पुष्तातिर्व्यत्ययेन शे प्रत्यये लिङि पुषेयमिति
वृषम् ॥ २६ ॥

a. मित्रो न एहि सुमित्रधः ।

b. इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमुशनुशक्तं स्योनः स्योनम् ।

c. स्वान् भ्राजार्हारे बभ्रारि रुस्तु सुहस्त कृशानो ।

एते वः सोमक्रयणास्तान् रक्षधं मा वो दमन् ॥ २७ ॥

का° [७. ८. २१.] सव्येनाज्ञां प्रयहन्मित्रो न इति दक्षिणेन सोममादायेति ॥

सौम्यम् । हे सोम त्वं नोऽस्मान्प्रत्येहि आगह । किम्भूतस्त्वं मित्रः सखा प्रीति-
युतः यद्वा मित्रः रविद्वयः । तथा सुमित्रधः शोभनानि मित्राणि दधाति पुष्यति
सुमित्रधः । क्रीत्वा वाससाबद्धस्य सोमस्य वरुणदेवताकत्वेन क्रूरवात्तहात्यर्थो मि-
त्रत्वेन प्रार्थ्यते । तदाह तित्तिरिः । वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न
एहि सुमित्रध इत्याह शाल्यै इति ॥ का° [७. ८. २३.] दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्युक्ष्य
वासो निदधातीन्द्रस्योरुमितीति । वासः प्रत्युक्ष्य वस्त्रमुपरिस्थाय सोमं निदध्या-
दित्यर्थः ॥ यजमानद्वयेण परमैश्वर्येणोपेतत्वादत्रेन्द्रशब्देन यजमानः । तथा च श्रु-
तिः [३. ३. ३. १०.] । एष वाऽअत्रेन्द्रो भवति यद्यजमान इति । हे सोम त्वमि-
न्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणमूरुमाविश दक्षिणे ऊरावुपविशेत्यर्थः । किम्भूतस्त्वमुशन्
वश कान्तौ वष्टि उशन् शतृप्रत्ययः ऊरुं कामयमानः । तथा स्योनः सुखभूतः ।
किम्भूतमूरुमुशन्तं सोमं कामयमानं स्योनमुपवेशे सुखकरम् । पुरा देवाः सोमं
क्रीतमिन्द्रस्योरावुपविशयन्तस्मादत्रेन्द्रशब्देन यजमानः । तदाह तित्तिरिः देवा वै
सोममक्रीणंस्तमिन्द्रस्योरौ दक्षिणाऽआसादयन् स खलु वाऽएतर्हन्द्रो यो यजते
तस्मादेवमाहेति । का° [७. ८. २४.] स्वान भ्राजति जपति सोमविक्रयिणामीक्षमाण
इति । स्वनति स्वानः । भ्राजते शोभतेऽसौ भ्राजः । अङ्गस्य पापस्यारिरङ्गारिः ।
विभर्ति पुष्पाति विश्वमिति बम्भारिः । रुसति रुस्तः सर्वदा कृष्टद्वयः । शोभनौ
रुस्तौ यस्य सुरुस्तः । कृशं दुर्बलमनिति जीवयतीति कृशानुः । स्वानादयः सप्त
सोमरक्षका देवविशेषाः । हे स्वानादयः सप्त देवाः वो युष्माकमेते सोमक्रयणाः
सोमः क्रीयते यैस्ते सोमं क्रेतुमानीता क्षिरण्यादिपदार्थाः पुरतः स्थापिताः । ता-
न्यदार्थान्यूनं रक्षधमवत । वो युष्मान्मा दमन्वैरिणो मा क्षिंसिषत । स्वानादयो
धिष्ठ्याधिष्ठातारः सोमरक्षकाः । तदाह तित्तिरिः । स्वान भ्राजित्याह ते चामुष्मि-
न्लोके सोममरक्षन्ति ॥ २७ ॥

परि माग्ने दुश्चरिताद्वाधस्वा मा सुचरिते भज ।

उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृतां१॥अनु ॥ २८ ॥

का° [७. १. १.] गृहीतसोमं परि माग्नेऽइति वाचयतीति । अग्निदेवत्या पुर-

स्तादृहती । यस्या आग्यो द्वादशान्नस्त्रयोऽष्टान्नराः पादाः सा पुरस्तादृहती ।
आग्यश्चेत्पुरस्तादृहतीत्युक्तेः । हे अग्ने दुश्चरितात्पापान्मा मां परिबाधस्व परितो
निवारय । मे पापे प्रवृत्तिर्मा भूदित्यर्थः । सुचरिते शोभने चरित्रे सदाचारद्वये
पुण्ये मा मां यजमानमाभज सर्वतो भज स्थापयेत्यर्थः ॥ का° [७.१.३.] उदायुषेत्यु-
त्थानमिति । उदायुषा उत्कृष्टेन चिरजीवनलक्षणेनायुषा (३२.) निमित्तेन तथा
स्वायुषा यागदानादिना शोभनेनायुषा निमित्तभूतेन अमृताननु सोमादिदेवाननु-
सृत्य उदस्थामरुमुत्थितवानस्मि । तिष्ठतेर्लुङि रूपम् ॥ २८ ॥

प्रति पन्थामपद्महि स्वस्तिगामनेरुसम् ।

येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ॥ २९ ॥

का° [७.१.४.] शीर्षि सोमं कृत्वा पाणिमन्तर्धाय प्रति पन्थामित्यनोऽभ्येतीति ।
शकटमभिलक्ष्य गच्छेदित्यर्थः । अनुदृष्ट्वापिदेवत्या । पन्थानं स्तौति । पन्थां प-
न्थानं मार्गं प्रत्यपद्महि वयं प्रत्यपद्यामहि प्रतिपन्नाः प्राप्ता अभूमेत्यर्थः । पद्
गतावित्यस्य व्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि रूपम् । विभक्तेः पूर्वसवर्णे पन्थामिति
रूपम् । किम्भूतं पन्थानं स्वस्तिगां स्वस्ति ज्ञेमेण गम्यते यत्र स स्वस्तिगास्तं
ज्ञेमेण गतुं योग्यम् । गमेर्विठि प्रत्यये विद्वनोरनुनासिकस्यादिति [पा° ६.४.४१.]
मकारस्याकारे रूपम् । तथा अनेरुसम् एरुः पापद्वयश्चोरादिबाधस्तद्रहितम् । यद्वा
एरु इत्यपराधनाम । यत्र गतानामपराधो नास्ति । येन यथा गह्वरुषो विश्वाः
विश्वान्सर्वान्द्विषो द्वेषिणश्चोरादीन्परिवृणक्ति परितो वर्जयति । वृजो वर्जने रु-
धादिः । वसु विन्दते धनं च लभते तं पन्थानमिति पूर्वत्रान्वयः । विद् लामि
॥ २९ ॥

X. a. अदित्यास्त्वगसि । b. अदित्यै सद् आसीद् ।

c. अस्तंभूद्भ्यां वृषभोऽन्तरिक्षमभिमीत वरिमाणं पृथिव्याः ।

आसीद्द्विश्वा भुवनानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि ॥ ३० ॥

का° [७.१.१.] कृत्वाजिनमस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगितीति । अस्मिन्शकटे इ-

त्यर्थः । हे कृष्णाग्निं त्वमदित्यास्त्वगसि अखण्डितायाः पृथिव्याः त्वग्रूपं भवसि ॥ का° [७.१.१.] तस्मिन्सोमं निदधात्यदित्यै सद इतीति । हे सोम त्वमदित्यै सदः अदितेभूमिः सम्बन्धि स्थानमासीद सर्वतः प्राप्नुहि तत्रोपविशेत्यर्थः ॥ का° [७.१.८.] अस्तभाद्यामिति सोममालम्ब्य वाचयतीति । द्वे वरुणदेवते त्रिष्टुभौ । क्रीतसोमस्य वरुणदेवतत्वाद्वरुणो ब्रह्मरूपेण स्तूयते । वृषभः श्रेष्ठो वरुणो ग्यामस्तभात् युलोको यथा न पतति तथा स्वकीययाज्ञया स्तम्भितवान् । तथान्तरिक्षमप्यस्तभात् । तथा पृथिव्या वरिमाणं भूमेरुत्त्वममिमीत मिमीते । उरोर्भावो वरिमा तम् (३३.) । एतावती भूरिति परिमाणं जानातीत्यर्थः । तथा सम्राट् सम्यग्राज्ञामानो वरुणो विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि आसीदत् लोकान्व्याप्नोति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि इत् एवार्थे सर्वाण्येव वरुणस्य व्रतानि कर्माणि । यद्वा इदित्यव्ययमित्यमर्थे । इदित्यं तानि युलोकस्तम्भनादीनि वरुणस्य व्रतानि व्रतवन्नियतानि । सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान् वाजमर्वत्सु पयं उस्त्रियासु ।

कृत्सु क्रतुं वरुणो विद्वग्निं दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ ॥ ३१ ॥

का° [७.१.१.] वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्याणकृनेन परित्येति । बन्धनहेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टयित्वेत्यर्थः । वि उपसर्गस्ततानित्यनेन सम्बध्यते । वरुणो वनेषु वनगतवृक्षाग्रेषु अन्तरिक्षमाकाशं विततान् । यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं तथापि तत्र मूर्तद्रव्याभावादत्यन्तं विस्तारितवान् । तथार्वत्सु अश्वेषु वाजं बलं विततानित्यनुवर्तते । यद्वार्वत्सु पुरुषेषु वाजं वीर्यं विततान् । वीर्यं वै वाजः पुमाँसो ऽर्वत् इति श्रुतेः [३.३.४.७.] । तथा उस्त्रियासु पयः क्षीरं विततान् उस्त्रियाशब्दो गोनामसु पठितः [निघ° २.११.] । कृत्सु कृदयेषु क्रतु संकल्पं तद्वक्तियुतं मनो विततान् । विद्वु प्रज्ञासु अग्निं जठराग्निम् । दिवि युलोके सूर्यं विततान् । अद्रौ पर्वते सोमं वल्लीरूपमदधात्स्थापितवान् । पर्वतपाषाणसंधिषु सोमवल्या उत्पद्यमानत्वादद्रौ सोमस्थापनमुक्तम् । तदाह तित्तिरिः । सोममद्रावित्याह ग्रावाणो वाऽअद्रयस्तेषु वाऽएष सोमं निदधातीति । य एवं मन्त्र-

द्वयोक्त्युलोकस्तम्भनादिसामर्थ्यान्यर्ब्रह्मलक्षणो वरुणस्तं वयं स्तुम इति शेषः
॥ ३१ ॥

सूर्यस्य चक्षुरारोहगिरिः कनीनकम् ।

यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चिता ॥ ३२ ॥

का° [७. १. १.] कृत्वाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरितीति । कृत्वाजिनेदेव-
त्यानुदुप् । हे कृत्वाजिन त्वं सूर्यस्य चक्षुर्नेत्रं त्वमारोह (34.) । तथा अग्नेर्वह्नेर-
क्षाः नेत्रस्य कनीनकं (35.) तारकां चारोह तयोच्चैस्तराम्भव यथैताभ्यां दृश्यस
ऽइत्यर्थः । यत्र यस्मिन्नेतयोर्दर्शने विपश्चिता विदुषा सर्वज्ञेन सूर्येणाग्निना च भ्रा-
जमानः दीप्यमानः सन्नेतशेभिरेतशैरश्वैस्त्वमीयसे गहसि । एतश इत्यश्वनामसु
[निघ° १. १४.] पठितम् । यत्र त्वमश्वैर्गहसि । ई गतौ दिवादिरात्मनेपदी । एत-
शैरिति करणतृतीया । यद्वा कर्मणि वृषमेतशैरिति कर्तरि तृतीया । यत्राश्वैस्त्वं
नीयसे इत्यर्थः । कृत्वाजिनस्य पुंस्त्वमार्षम् । सूर्याग्निदृष्टिविषयवे सति मार्गी रक्षो-
बाधरहितो भवति । तदुक्तं तित्तिरिणा । एष वास्य खलु रक्षोरुणाः पन्था यो
ऽग्नेश्च सूर्यस्य चेति ॥ ३२ ॥

उस्रावितं धूर्षाहौ युज्येथामनश्च अवीरुणौ ब्रह्मचोदनौ ।

स्वस्ति यजमानस्य गृहान्गृह्यतम् ॥ ३३ ॥

का° [७. १. ११.] अनडाहौ युनक्त्युस्रावितमितीति । आनडुहौ ऊर्ध्वबृहती ।
यस्यास्त्रयः पादा द्वादशान्नराः सोर्ध्वबृहती । त्रिजागतोर्ध्वबृहतीत्युक्तेः । अत्राग्नौ
दशार्णः द्वितीयस्त्रयोदशार्णस्तेनैकोना । हे उस्रौ अनडाहौ युवामेतमागतमेत्य
च स्वयमेव युज्येथां रथे युक्तौ भवतम् । किम्भूतौ युवाम् धूर्षाहौ धुरं सहेते तौ
धूर्षाहौ शकटधुरं वोढुं समर्थौ । तथा अनश्च नेत्रयोश्चरुहितौ सोत्साहावित्यर्थः ।
अवीरुणौ न वीरान्दत्तस्तौ । ऋद्धादिभिर्वीराणां शिशूनां हननमकुर्वाणौ । ब्र-
ह्मचोदनौ ब्रह्मणो विप्रान्चोदयतस्तौ ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति प्रेरकौ । एवं स-
म्बोध्य प्रयोजनमाह । तथाविधौ युवां स्वस्ति क्षेमेण यजमानस्य गृहान्प्रति ग-
ह्यतम् ॥ ३३ ॥

भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि धामानि ॥

मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अधायवो विदन् ॥

श्येनो भूत्वा परापत यज्ञमानस्य गृह्णान्गह तन्नो सःस्कृतम् ॥ ३४ ॥

का° [७.१.११.] भद्रो मऽसि इति वाचयतीति । सौम्यं यजुः । हे सोम मे मक्षं यज्ञमानाय मदुपकारार्थं त्वं भद्रोऽसि कल्याणवृषोऽसि । भदि कल्याणि । हे भुवः पते भूषण्येन भूमौ स्थितानि भूतानि यज्ञमानाधर्युप्रभृतीन्युच्यन्ते । तेषां भूतानां पालकत्वात्पतिः सोमः । तदाह तित्तिरिः । प्रच्यवस्व भुवस्पतऽइत्याह भूतानां क्षेत्र पतिरिति । तथाविध हे सोम विश्वानि सर्वाणि धामान्यभि स्थानानि पत्नीशालाहविर्धानप्रभृतीनि अभिलक्ष्य प्रच्यवस्व । प्रकर्षेण गह । च्युङ्गता । प्रच्यवमानं त्वा त्वां परिपरिणो मा विदन् मा जानन्तु । सर्वतः संचरन्तस्तस्करविशेषाः परिपरिण उच्यन्ते । तथा परिपन्थिनो यागस्य प्रतिषेधकाः शत्रवस्त्वां मा विदन् । हन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरीति [पा° ५.२.८१.] निपातावेतौ । तथा वृका विकर्तनशीला अरण्यस्थानो दुर्जना वा त्वां मा विदन् । किम्भूता वृकाः । अधायवः परस्याधं कर्तुमिहन्ति तऽअधायवः । सुप आत्मनः क्यजिति [पा° ३.१.८.] क्यचि । अश्वाधस्यादित्याकारः [पा° ७.४.३७.] । क्यहन्दसीति [पा° ३.२.१७०.] क्यजन्तादुप्रत्ययः । किंच श्येनो भूत्वा श्येनरूपमास्थाय श्येनाख्यपक्षिवह्नीग्रामी वा भूत्वा परापत उत्पत । यज्ञमानस्य गृह्णान्गह । तत्तत्र यज्ञमानगृहेषु नो आवयोः तव मम च संस्कृतं सर्वोपकरणसंयुक्तं स्थानमस्तीति शेषः ॥ ३४ ॥

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतं संपर्यत ।

द्विरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शऽसत ॥ ३५ ॥

का° [७.१.२१.२२.] शालां पूर्वेण प्रतिप्रस्थाताग्नीषोमीयं पशुमादाय तिष्ठति कृत्स्नसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गं नमो मित्रस्येत्येनमालम्ब्य वाचयतीति । सौरी जगती सूर्यदृष्टा । द्वादशाक्षरचतुःपादा जगती । अत्र मन्त्रे सूर्यरूपेण सोमः स्तूयते । एवंविधाय सूर्याय नमः । किम्भूताय मित्रस्य वरुणस्य चतुर्थ्यर्थे षष्ठ्यौ

मित्राय वरुणाय मित्रवरुणदेवताद्वयेण वर्तमानाय । जगतां हितकारिणे । वृ-
णोति वरुणः । स्वरश्मिभिर्जगदावृण्वते । चक्षसे चष्टे इति चक्षास्तस्मै । चनु-
ष्मते द्रष्टे इत्यर्थः ॥ यद्वायमर्थः । मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे सर्वजगतो द्रष्टे मित्रा-
वरुणशब्देन सर्वं जगद्वक्ष्यते । तथा महो महसे तेजोवृषाय सुपां सुलुगिति
[पा° ७.१.३१.] विभक्तिलोपः । देवाय द्योतमानाय । तथा द्वेदृशे द्वे वर्तमानः
प्राणिभिर्दृश्यत इति द्वेदृक् तस्मै । यद्वा द्वे पश्यतीति द्वेदृक् । देवजाताय दे-
वाद्युद्योतमानात्परमात्मनो जायतेऽसौ देवजातस्तस्मै । देवानुग्रहाय जातो देव-
जात इति वा । जाता देवा यस्मात्स देवजात इति वा । वाहिताग्न्यादिधिति
[पा° २.२.३७.] जातशब्दस्य परनिपातः । केतवे प्रज्ञावृषाय विज्ञानधनाय । के-
तुरिति प्रज्ञानाम [निघ° ३.१.] । दिवः पुत्राय गृल्लोकस्य पुत्रवत्प्रियाय । गृल्लो-
काद्धि सूर्यो जायते । दिवः पुरु त्रायते स इति दिवस्पुत्रः (36.) । दिवः पालकायेति
वा । एवंविधाय सूर्याय तदृतं सत्यमवश्यफलप्रदज्योतिष्टोमद्वयं कर्म हे ऋविजः
ग्रूयं सपर्यतानुष्ठानेन सपर्यां कुरुत । सपर्यतिः परिचरणकर्मा [निघ° ३.५.] । सूर्य-
यार्थं यज्ञं कुरुतेत्यर्थः । यद्वा तदृतं सूर्यद्वयं सत्यं ब्रह्म सपर्यत परिचरत । किं च
शंसत शंस स्तुतौ सूर्यप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । शस्त्राणि पठतेत्यर्थः । यागानुष्ठाने
तस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

- a. वरुणस्योत्तम्भनमसि । b. वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्यः ।
c. वरुणस्यऽऋतसदन्यसि । d. वरुणस्यऽऋतसदनमसि ।
e. वरुणस्यऽऋतसदनमासीद् ॥ ३६ ॥

का° [७.१.२५.] समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तभाति वरुणस्योत्तम्भन-
मितीति । पञ्च यज्ञेषु वारुणानि । हे काठ त्वं वरुणस्योत्तम्भनमसि वस्त्रबद्धस्य
सोमस्योन्नमनं भवसि न तु शकटस्येत्यर्थः । उत्तम्यते शकटमुखाग्रमुन्नतत्वेन स्था-
प्यते यस्मिन्काष्ठे तत्काष्ठमुत्तम्भनम् । का° [७.१.२६.] शम्ये (37.) चोद्धृति व-
रुणस्य स्कम्भसर्जनी स्य इतीति । शकटयुगे बद्धयोर्बलीवर्दयोर्गलबहिर्भगे का-
ष्ठनिर्मिते शम्ये (37.) स्थाप्येति । ताभ्यां वृषयोरितस्ततो गमनं निवार्यते ततस्ते

स्कम्भसर्जनीशब्देनोच्यते । हे शम्भे (३७.) युवां वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्यः । स्कम्भ रोधने । सर्ज अर्जने [धा० ७. १०.] । स्कम्भनं स्कम्भो रोधः स सर्ज्यते क्रियते याभ्यां ते स्कम्भसर्जन्यौ । विभक्तेः पूर्वसवर्णाः । त्रियते वेद्यते वस्त्रादिनेति वरुणशब्देनात्र वस्त्रवद्वः सोम उच्यते । वरुणदैवतवाच्च पञ्चस्वपि मन्त्रेषु ॥ का० [७. १. २७. २८.] श्रीदुम्बरीमासन्दीं नाभिदध्नामरुनिमात्राङ्गीमुतामाह्वरति (३८.) चत्वारोऽभिमृशत्येनां वरुणस्य ऋतसदन्यसीतीति । हे आसन्दि त्वं वरुणस्य सोमस्य सम्बन्धिनी ऋतसदन्यसि । ऋताय यज्ञाय सद्यते उपविश्यते यस्यां सा ऋतसदनी । करणाधिकरणयोरिति [पा० ३. ३. ११७.] ल्युप्रत्ययः । ऋतं यज्ञस्तन्निष्पत्त्यर्थमुपवेशनस्थानभूतासीत्यर्थः ॥ का० [७. १. २९.] कृत्ताजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्य ऋतसदनमसीतीति । हे कृत्ताजिन वरुणस्य वदस्य सोमस्य ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानमसि ॥ का० [७. १. ३०.] तस्मिन्सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनमासीदिति । हे सोम त्वं वरुणस्य वस्त्रवदस्य तव ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानभूतमासन्दीसंस्थितं कृत्ताजिनमासीद सुखिनोपविश ॥ ३६ ॥

या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ॥

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरक्षा प्रचरा सोम उर्यान् ॥ ३७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्थीऽध्यायः ॥ ॥

का० [७. १. ३२.] या त इति वाचयतीति । सोमदेवत्या त्रिष्टुप् गोतमदृष्टा । हे सोम ते तव या यानि धामानि प्रातःसवनादीनि स्थानानि प्राप्येति शेषः । हविषा तदीयसत्त्वपेण यजन्ति ऋविजो यागं कुर्वन्ति । यज्ञमभिलक्ष्येति शेषः । ते तव ता तानि विश्वानि सर्वाणि स्थानानि परिभूरस्तु । परितो भवति प्राप्नोति परिभूः । भू प्राप्तौ । भवान्परितः प्राप्तवान्भवतु । ऋविजो येषु स्थानेषु यजन्ति तानि त्वं प्राप्नुहीत्यर्थः । यद्वा ऋविजो यानि धामानि प्राप्य यजन्ति तानि सर्वाणि ते तव यज्ञं परिभूरस्तु यज्ञं परितो भवितृणि यज्ञव्यापकानि सन्तु । नपुंसकवद्भवचनस्थाने पुल्लिङ्गैकवचनमार्षम् । किं च हे सोम त्वं उर्यान्गृहान्प्रचर प्राप्नुहि । उर्या इति गृहानाम् [निघ० ३. ४.] । द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६. ३. १३५.]

संहितायां प्रचरेति दीर्घः । किम्भूतस्त्वम् । गयस्फानः गय इति गृह्णाम [निघ° ३. ४.] । स्फायी वृद्धौ । गयान् स्फाययति (39.) गयस्फानः गृहाभिवर्धकः । प्रतरणाः प्रकर्षेण तरत्यापदो येन स प्रतरणः । यद्वा प्रतारयति यज्ञपारं प्रापयतीति प्रतरणाः । सुवीरः शोभनास्त्वत्प्रसादलब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः । अवीरह्वा न वीरान्कृतीति वीराणां परिपालक इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोद्वरे । शालागमाद्वाचनान्तश्चतुर्योऽध्याय ईरितः ॥ ४ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १ a. b ॥ १ ॥ १ c. d. e. २ a -- पुनन्तु ॥ २ ॥ २ a विश्व॒ - दे॒वीः २ b. c ॥ ३ ॥ ॥

II. ॥ ३ a [म॒हि॒नां (40.)]. वृ॒त्रस्य॑ क॒नीन॑का॒सि च॒क्षु॒र्दा - दे॒हि ॥ १ ॥ ४ ॥ २ ॥ ५ ॥ ३ ॥ ६ -- र॒मे ॥ ४ ॥ ७ ॥ ॥

III. ॥ ७ [- °वी॒ऽउ॒र्व॒न्त॒रि॒क्ष -] ॥ १ ॥ ८ ॥ २ ॥ १ ॥ ॥

IV. ॥ १ a ॥ १ ॥ १ b. १० a - ऊ॒र्ज॒ मे॒ य॒ह ॥ २ ॥ १० b. c. d. e [सु॒स॒स्याः] ॥ ३ ॥ १० f ॥ ४ ॥ १३ ॥ ॥

V. ॥ ११ a [°णु॒त व्र॒तं कृ॒णु॒ व्र॒तं (41.) कृ॒णु॒त ॥ अ॒ग्नि°] ॥ १ ॥ ११ b [- सु॒मृ॒त्ती॒काम॒भि॒ष्टये॑ व॒ची॒धां वि॒श्व॒धा॒य॒स॒७ सु°] ॥ २ ॥ ११ c ॥ ३ ॥ १२ ॥ ४ ॥ १३ a [- त॒नुः (42.)]. b. c ॥ ५ ॥ १४ ॥ ६ ॥ १५ [- °यु॒र्म॒ऽआ॒गा॒त्पु॒न॒श्च॒नुः पु॒नः श्रो॒त्रं म॒ऽआ॒गा॒त्पु॒नः प्रा॒णः पु॒न॒रा॒त्मा म॒ऽआ॒गा॒त् ॥ वै° -- °ग्नि॒र्मी पा॒तु -] ॥ ७ ॥ १६ a ॥ ८ ॥ १६ b ॥ १ ॥ २२ ॥ ॥

VI. ॥ १७ ॥ १ ॥ १८ [- त॒नु॒य॒ज्ञम॑शी॒य॒ स्वा॒ह्वा ॥ च॒न्द्रम॑सि शु॒क्रम॑स्य॒मृ° -] ॥ २ ॥ १९ - सु॒प्र॒ती॒ची भ॑व ॥ ३ ॥ १९ मि॒त्रस्त्वा - °ज्ञाय॑. २० - स॒य॒थ्यः ॥ ४ ॥ २० सा दे॒वि - °र॒हि ॥ ५ ॥ २७ ॥ ॥

VII. ॥ २१ ॥ १ ॥ २२ a [- इत्तायास्य° -] ॥ २ ॥ २२ b. c. d. e [अस्मि] ॥ ३ ॥

२२ f. g. २३ [- वीरान्विदेय -] ॥ ४ ॥ ३१ ॥ ॥

VIII. ॥ २४ a [- इन्दोमानाना७ साम्राज्यं गृह्णादिति मे -] ॥ १ ॥ २४ b ॥ २ ॥

२५ a [- अतिगुत्तत्स° -] ॥ ३ ॥ २५ b. c ॥ ४ ॥ ३५ ॥ ॥

IX. ॥ २६ a [चन्द्रं वा चन्द्रेण क्रीणामि शुक्र७ शुक्रणाम्° -]. b. c ॥ १ ॥

२६ d ॥ २ ॥ २७ a. b ॥ ३ ॥ २७ c [- कृशानो ॥ एते -] ॥ ४ ॥ २८ ॥ ५ ॥

२९ ॥ ६ ॥ ४१ ॥ ॥

X. ॥ ३० ॥ १ ॥ ३१ ॥ २ ॥ ३२ [- कनीनकाम् । य° -] ॥ ३ ॥ ३३ [उम्नाऽएतं

धूर्वाहो यु° -] ॥ ४ ॥ ३४ ॥ ५ ॥ ३५ ॥ ६ ॥ ३६ ॥ ७ ॥ ३७ ॥ ८ ॥ ४१ ॥ ॥

दशानुवाकेषु नवचत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॥

I. अग्नेस्तनूरसि विप्लवे वा सोमस्य तनूरसि विप्लवे वातिथेरातिथ्यमसि वि-

प्लवे वा श्येनाय वा सोमभृते विप्लवे वाग्रये वा रायस्यायदे विप्लवे वा ॥ १ ॥

चतुर्थेऽध्याये सऽविग्यजमानस्य शालाप्रवेशमारभ्य क्रीतसोमस्य शालाप्रवेश-
पर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः ॥ अथ पञ्चमोऽध्यायस्तत्रादौ आतिथ्येष्टौ हविर्ग्रहणादिमन्त्रा
उच्यन्ते ॥ ॥ का° [ट. १. ४.] निर्वपेद्गोस्तनूरिति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति ॥ पञ्च
यज्ञेषु विप्लवानि ॥ हे हविः त्वमग्नेस्तनूरसि अग्निसंज्ञो यो देवः सोमस्य राज्ञो
भृत्यस्तस्य गायत्रीइन्दोऽधिष्ठातुस्तनूः शरीरं भवसि तृप्तिजनकत्वात् तथाविध हे
हविर्विप्लवे बद्धयज्ञव्यापिने सोमाय सोमप्रीत्यर्थं वा तां निर्वपामीति शेषः ॥
सोमस्य तनूरसि । सोमसंज्ञः कश्चित्सोमस्य राज्ञो भृत्यस्त्रिष्टुइन्दोऽधिष्ठाता तस्य
तृप्तिहेतुत्वात्तनूरसि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अतिथेरातिथ्यमसि । अतिथिसंज्ञः सोमरा-
जानुचरो जगतीइन्दोऽधिष्ठाता । हे हविः त्वमतिथेरातिथिसंज्ञस्य सोमभृत्यस्य आ-
तिथ्यमसि आतिथ्यनामकसंस्काररूपमसि । तिथिविशेषं विनैवातिक्षुधया (1.) पो-

उति विप्रेऽतिथौ समागते तत्सत्काराय क्रियमाणः पादक्षालनभोजनसंवाहना-
दिसंस्कार आतिथ्यमुच्यते । अतिथेरिदमातिथ्यम् अतिथेर्ज्य इति [पा° ५. ४. २६.]
अप्रत्ययः । विप्लवे त्वां निर्वपामीति पूर्ववत् ॥ श्येनाय त्वा सोमभृते । श्येनो
नाम देवः सोमराजानुचरः स्वर्गात्सोमाहृता श्येनरूपधारिणायत्र्यधिष्ठाता तस्मै श्ये-
नाय विप्लवे सोमाय च त्वां निर्वपामि । किम्भृताय श्येनाय सोमभृते सोमं कुर-
ति आनयतीति सोमकृतस्मै । कृग्रहोर्भश्हन्दसीति [पा° क° ८. २. ३२. वा° १.]
कृतेर्हस्य भः । सोमानयनकर्त्रे । तथा च श्रुतिः [३. ४. १. १२.] । सा यज्ञायत्री
श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहुरदिति ॥ अग्नये त्वा रायस्योषदे । रायस्योषं धनपुष्टिं
ददाति रायस्योषदाः तस्मै । द्विप्रत्ययः । राज्ञो धनं क्रयविक्रयादिना बहुधा पो-
षयित्वा राज्ञेऽर्पयति स रायस्योषदाः अग्निं संज्ञोऽपरः सोमानुचरोऽस्ति अनुक्तहन्दो-
ऽधिष्ठाता देवः तस्मै धनपुष्टिदायिनेऽग्नये हे रुविः त्वां गृह्णामि । विप्लवे त्वेति
पूर्ववत् ॥ विप्लुशब्दाभिधेयस्य सोमस्य राज्ञो रुविषा तदनुचराणामग्न्यादिदेवानां
तद्वारा तत्सम्बन्धिनां गायत्र्यादिहन्दसां च तृप्तिर्भवति । तदाह तित्तिरिः । या-
वद्विर्वै राजानुचरैरागहति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते हन्दाऽसि खलु वै
सोमस्य राज्ञोऽनुचराणीति ॥ १ ॥

- a. अग्नेर्जनित्रमसि । b. वृषणौ स्थः । c. उर्वश्यसि । d. आयुरसि ।
e. पुत्ररवा असि । f. गायत्रेण त्वा हन्दसा मन्यामि । g. त्रैष्टुभेन
त्वा हन्दसा मन्यामि । h. जागतेन त्वा हन्दसा मन्यामि ॥ १ ॥

अथाग्निनयनमन्त्राः ॥ का° [५. १. २८.] अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय वेद्यां क-
रोतीति ॥ शकलदैवतं यजुः । हे शकल त्वमग्नेर्जनित्रं जननाधारभूतमसि । जा-
यतेऽस्मिन्निति जनित्रम् ॥ का° [५. १. २९.] वृषणाविति कुशतरुणे तस्मिन्निति ।
तस्मिन् शकले करोतीत्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु । हे दर्भो युवां वृषणौ सेत्तारौ स्थः
भवथः । वर्षत इति वृषणौ । कनिन्प्रत्ययः । यथा पुत्रजननाय स्त्रीपुरुषौ वीर्य-
स्य सेत्तारौ तद्वयुवामप्यरण्योरग्निजननसामर्थ्यसंपादकावित्यर्थः ॥ का° [५. १. ३०.]
उर्वश्यसीत्यधरारणिं तयोरिति । शकलस्थापितयोर्दर्भयोरधरारणिं निदध्यादिति

सूत्रार्थः ॥ हे अधरारणे त्वमुर्वशी असि । यथोर्वशी पुत्ररवोनृपस्य भोगायाधस्ता-
हेते तद्वत्त्वमधोऽवस्थितासीत्यर्थः ॥ का° [५.१.३१.] आयुरसीत्युत्तरयाज्यस्थालीं
संस्पृश्येति । उत्तरारण्याज्यस्थालीं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ हे स्थालीगताज्य तमा-
युरसि अरणिद्वयेन जनिष्यमाणस्याग्नेरायुप्रदं (२.) भवसि ॥ का° [५.१.३२.] पुत्र-
रवा इत्यभिनिधानं तथेति । अधरारणेरभिमुखीमुत्तरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥
हे उत्तरारणे त्वं पुत्ररवा असि यथा पुत्ररवा नृप उर्वश्या अभिमुख उपरि वर्तते
तथा त्वमपीत्यर्थः । उर्वशीत्यादिमन्त्रत्रयं श्रुत्या व्याख्यातम् [३.४.१.२२.] । उर्व-
शी वाऽअप्सराः पुत्ररवाः पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरिति ॥ का° [५.
२.२.] मन्यति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणमिति । मन्त्रत्रयेणारण्योर्मन्थनं
कुर्यात् ॥ हे अग्ने गायत्रेण हृन्दसा गायत्रीहृन्दोऽभिमानिना देवेनाहं त्वा त्वं म-
न्यामि अरण्योर्मन्थनेनोत्पादयामि । एवमुत्तरावपि मन्त्रौ योज्यौ ॥ २ ॥

भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ ।

मा यज्ञं ह्यसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमग्न नः ॥ ३ ॥

का° [५.२.३.] भवतं न इति प्रास्यतीति । मन्यन्तीत्यमग्निमाहवनीये प्रास्य-
तीत्यर्थः ॥ पङ्क्तिः । यस्याः अष्टार्षाः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः । अत्र तु तृतीयः षड-
क्षरः चतुर्थो दशार्षः ॥ निर्मथ्याहवनीयावग्नी देवते । हे जातवेदसावुभावग्नी नो
ऽस्मदर्थं युवामीदृशौ भवतम् । किम्भूतौ युवाम् । समनसौ मनसा सहितौ । त-
था सचेतसौ समानं चेतो ययोस्तौ परस्परं समानचित्तयुक्तौ । अन्यविषयं म-
नः परिरुत्यास्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वम् अनुग्रहे परस्परविप्रतिपत्तिराहित्यं
सचेतस्त्वम् । तथा अरेपसौ पापरहितौ प्रमादादस्माभिः कृतेऽपि पापे कोपाभावः
पापरहित्यम् । तदेव स्पष्टयति । यज्ञमस्मत्कर्म मा ह्यसिष्टं मा विनाशयतं यज्ञ-
पतिं यज्ञमानं च मा ह्यसिष्टम् । तथा अग्न्यास्मिन्ननुष्ठानदिने नोऽस्मदर्थं शिवौ
शान्तौ कल्याणकारिणौ भवतं पूर्वोक्तविधिना ॥ ३ ॥

अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रोऽभिशस्तिपावा ।

स नः स्योनः सुयज्ञा यज्ञेह देवेभ्यो हव्याः सद्मप्रयुहृत्स्वाहो ॥ ४ ॥

का° [५.२.६.] अग्नावग्निरिति जुहोति स्यात्याः सुवेणेति ॥ विराट् । दशान्न-
 रैश्चतुर्भिः पादैर्विराट् । अत्र द्वितीयतुर्यवेकादशाणीं (३.) ततो अधिका ॥ अग्नि-
 र्मथ्यमानांऽग्नावाहवनीये प्रविष्टः सन् चरति हविर्भक्षयति । चर गतिभक्षणयोः ।
 किम्भृतांऽग्निः ऋषीणां पुत्रः ऋषिजो वेदविदः ऋषयः तैरुत्पादितवान्तेषां पुत्रव-
 त्पुत्रः । तथा अभिशस्तिपावा अभिशस्तिर्वैकल्यनिमित्तोऽभिशापस्तस्मात्पाति र-
 क्षतीत्यभिशस्तिपावा । आतां मनिन्निति [पा° ३.२.७४.] वनिप्रत्ययः । हे अग्ने
 स तथाविधस्त्वं नोऽस्मदर्थं स्योनः सुवद्वपः सन् सुयज्ञा शोभनयागेन इहास्मिन्
 स्थाने देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः हव्यं सोमादिवृषं यज्ञं देहि अस्मदत्तं हविर्देवान्प्रापये-
 त्यर्थः । किं कुर्वन् । सदैव सदा अप्रयुक्तं अप्रमाद्यन् । युह प्रमादि । स्वाहा इद-
 माज्यं तुभ्यं हुतमस्तु । यद्वा सोऽग्निनी हविर्देवेभ्यो यज्ञं यज्ञतु ददाविति पुरुष-
 व्यत्ययेन वा योजना ॥४॥

II. a. आपतये वा परिपतये गृह्णामि तनूनत्रे शाखराय शक्नोऽञ्जिष्ठाय ।

b. अनाधृष्टमस्यनाधृष्टं देवानामोजोऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्ते-
 न्यमज्ञसा (४.) सत्यमुपगेष्वस्विते मा धाः ॥५॥

का° [८.१.११.२०.] ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णत्यापतयऽइति द्विश्च स्यात्याः सुवे-
 णेति । व्रतं प्रदीयते येन पात्रेण तत्र पात्रे ध्रुवास्यमाज्यं गृह्णीयादिति सूत्रार्थः ॥
 वायुदेवत्यं यजुः । आ समन्तात्पतति गहतीत्यापतिः सततगतिर्वायुस्तस्मै हे आ-
 ज्यं वां गृह्णामि ॥ किम्भृताय । परिपतये परितः पततीति परिपतिस्तस्मै सर्व-
 व्यापिने ॥ तथा तनूनत्रे । तनोति विस्तारयति विश्वमिति तनूरात्मा तस्य नत्रे
 पौत्राय ॥ शाखराय शक्नुवन्ति स्यातुं भूतानि यत्र स शक्कर आकाशस्तस्यापत्यं
 शाखरस्तस्मै । तस्मादेतस्माद्वाऽआत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुरिति श्रुतेः
 [तैत्ति° आरण्य° ८.१.] ॥ तथा शक्नोने । शक्नोति सर्वं कर्तुमिति शक्वा तस्मै ।
 अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा° ३.२.७५.] वनिप् ॥ ओजिष्ठाय । ओजो बलम-
 स्यास्तीत्योजस्वी । अस्मायामेधामज्ञो विनिरिति [पा° ५.२.१२१.] विनिप्रत्ययः ।
 अतिशयनौजस्वी ओजिष्ठस्तस्मै । अतिशयने तमबिष्ठनाविति [पा° ५.३.५५.]

इदंनि प्रत्यये विन्मतोर्लुगिति [पा० ५.३. ६५.] विनो लोपे ढिलोपः ॥ ॥ यद्वा-
 स्य मन्त्रस्यार्थान्तरं तित्तिरिव्याख्यातम् । हे आज्य त्वमापतये प्राणदेवताप्रीतये
 गृह्णाम्यत्र पात्रे स्वीकरोमि । आ समन्तात्पाति देहं रक्षतीत्यापतिः प्राणः । त-
 दाह तित्तिरिः । प्राणो वाऽआपतिः प्राणमेव प्रीणातीति ॥ इदंप्राप्त्युपायमनिष्ट-
 परिहारोपायं च चिन्तयित्वा परितः पाति पालयति परिपतिर्मनस्तत्प्रीत्यै गृह्णामि ।
 तदाह तित्तिरिः । मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणातीति ॥ तनूनन्ने । तनूं
 शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनूनन्ना जाठरोऽग्निस्तस्मै जाठराग्निदेवता-
 प्रीत्यै आज्य त्वां गृह्णामि ॥ शाक्यराय । शकनशीलः शक्यः शक्तिमान्युरूपस्तस्येदं
 शाक्यं शक्तिस्वत्त्वं तस्मै शक्तिस्वत्त्वाभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामि ॥ शक्यन
 ऽओजिष्ठाय । शक्यने इति चतुर्थी सप्तम्यर्थे । शक्यनि शक्तिमति पुरुषे यदोजिष्ठं
 सारं तस्मै । ओजोनामाष्टमो धातुस्तत्सारमोजिष्ठम् तदवष्टम्भेनैव शरीरे शक्ति-
 रवतिष्ठते । ओजःसाराभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामीत्यर्थः ॥ ॥ का० [८.१. २४-
 २६.] तानूनन्नेतदक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायवमृशल्यृविजो यजमानश्चानाधृष्ट-
 मित्यद्रोक्षस्तेभ्य इति ॥ आज्यदैवतं यजुः । हे आज्य त्वमीदृशमसि । किम्भूतम् ।
 अनाधृष्टमितः पूर्वं केनाप्यतिरस्कृतम् ॥ अनाधृष्टं न आधर्षितुं शक्यमितः पर-
 मप्यतिरस्कार्यम् ॥ देवानामग्न्यादीनामोजः सारभूतम् ॥ अनभिशस्ति नास्ति अ-
 भिशस्तिर्निन्दा यस्य तत् अभिपूर्वः शंसतिर्गर्हायां वर्तते ॥ अभिशस्तिपाः अभि-
 शस्तिर्ऋविजां परस्परविरोधेन निन्दनं तस्याः पाति रक्षतीत्यभिशस्तिपाः । पुंस्त्वं
 हान्दसम् ॥ अनभिशस्तेन्यम् अनभिशस्ते अनिन्दिते स्वर्गादौ नयतीत्यनभिशस्ते-
 नीः । द्वितीया प्रथमार्थे । पुंस्त्वं व्यत्ययेन ॥ यतस्त्वमीदृशमसि अतो हे तानून-
 न्नाज्याहमृक् अञ्जसा ऋजुमार्गेण मानसकौटिल्यरक्षितेन सत्यमाज्यस्पर्शत्त्वं श-
 पथमुपगेषमुपगृह्यम् । उपपूर्वस्य गायतेर्ल्युत्तमैकवचने सिञ्चदुलं लेटीति [पा०
 ३.१. ३४.] सिपि इडागमे लेटोऽडाढावित्यडागमे [पा० ३.४. १४.] च ऋपम् इतश्च
 लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३.४. १७.] इलोपः । किं च हे आज्य स्विते शोभन-
 मार्गे यज्ञकर्मणि मा मां त्वं धाः धेहि स्थापय । धातेर्लुङि मध्यमैकवचनेऽउभावे
 ऋपम् ॥ ५ ॥

अग्नें व्रतपास्वे व्रतपा या तव तनूरियं सा मयि यो मम तनूरेषा सा त्वयि ।
सह नो व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्पतिः ॥ ६ ॥

का° [८. २. ४.] अग्ने व्रतपा इत्याहुवर्नाये समिधमाधयेति ॥ अग्नये यजुः । य-
ज्ञमानां जनेन यजुषाग्निशरीरात्मशरीरयोर्व्यत्ययं करोति । हे व्रतपाः सर्वेषां व्रता-
नां पालकस्मि त्वे व्रतपाः (५.) त्वमस्मदीयस्य वर्तमानव्रतस्य पालको भवसीति
शेषः । विभक्तेः शे आदेशे त्वे इति रूपम् । तव तथाविधस्य व्रतपालकस्य या
तनूः शरीरमस्ति सयं तनूर्मयि भवत्विति शेषः । यो या उ या च मम तनूः मदीयं
शरीरं सैषा तनूस्त्वयि भवतु । तथा सति हे व्रतपते व्रतपालकस्मि व्रतान्यनुष्ठे-
यानि कर्माणि नो अग्नियज्ञमानयोः सह प्रवर्तन्तामिति शेषः । यावान्ब्रतेषु ममा-
दस्तावानेव तवापि भवत्वित्यर्थः । किं च । दीक्षापतिर्दीक्षायाः पालकः सोमो
मे मम दीक्षामनुमन्यताम् । तथा तपस्पतिः उपसद्रूपस्य तपसः पालकः सोमः
तपः मदीयमुपसद्रूपमनु मन्यतामित्यनुवर्तते ॥ ६ ॥

अशुरेष्टुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदे ।

आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व ।

आप्याययास्मान्सखीत्सुन्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीय ॥

एष्टा रायः प्रेषे भगाय ऋतमृतवादिभ्यो नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ ७ ॥

का° [८. २. ६.] यज्ञमानप्रष्टाः सोममाप्याययन्त्यशुरेष्टुरिति ॥ प्रकृतिः चतुर-
वसाना सोमदेवत्या । अत्योर्ध्वर्ची लिङ्गोक्तदैवतः । चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः ।
तत्र मन्त्रद्वयम् ॥ सोमवल्या अवयवांश्शुरुच्यते । वीप्सा सर्वसंग्रहार्था । हे सोम
देव ते तवांशुरंशुः सर्वोऽप्यवयव इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थमाप्यायतां वर्धताम् चिरा-
वस्थानेन (६.) यः सोमावयवो ज्ञानः शुष्कश्च तदुभयं मन्त्रेणाप्यायितं भवति ।
तदाह तित्तिरिः । यदेवस्य श्रुण्वति यन्ज्ञायते तदेवास्यैतेनाप्याययतीति ॥ किम्भू-
तायेन्द्राय । एकधनविदे एकं मुख्यं धनं सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित्
यदा सोमकण्डनाय यैर्जलमानायते ते कुम्भा एकधनाः एकं धनं सोमरूपं यत्रेति

तान्वेति जानातीति सोमकण्डनाय जलकुम्भा आनीता इति जानातीत्यर्थः ॥ किं च हे सोम तुभ्यं वत्पानार्थमिन्द्र आप्यायतां वर्धताम् तथा हे सोम त्वमपि इन्द्रयिन्द्रपानाप्यायस्व सर्वतो वृद्धो भव । अनेनोभयोरपि वृद्धिर्भवति । तदाह तित्तिरिः । उभाविवेन्द्रं च सोमं चाप्याययतीति ॥ किं च हे सोम सखीन् सखिवत्प्रीतिविषयानस्मानृविजः सन्या मेधया चाप्यायय प्रवर्धय । सनिर्धनदानं मेधार्थधारणशक्तिः । ऋविजो वाऽअस्य सखाय इत्युक्तेः सखिशब्देन ऋविजः । किं च हे सोम देव ते तव स्वस्ति क्षेमोऽस्तु तव प्रसादादहं सुत्यां सोमाभिष-
वक्रियां समाप्तिदिनमशीय प्राप्नुयाम् ॥ ॥ का° [८.२.१.] प्रत्येत्य प्रस्तरे निङ्गुवत
ऽउत्तानरुस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति । सर्वेऽपि ऋविजः प्रस्तरे निङ्गु-
स्तानुत्तानान्कृत्वा दक्षिणरुस्तं वोत्तानमुपर्यवस्थाप्य निङ्गुवते सोमं परिचरतीति
सूत्रार्थः ॥ रायो धनानि दृष्टाः आ समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिताः । सोम वत्प्र-
सादादस्माकं रायः सन्त्विति भावः ॥ यद्वा रायः दक्षिणालक्षणा दृष्टाः आ सम-
न्तादन्ताः यजते रूपम् दक्षिणा दास्यन्त इति भावः । किमर्थम् प्रेषे (7.) भगाय ।
प्रकर्षेणोष्यतऽइति प्रेष्टु । तस्मै प्रेष्यमाणाय भगयैश्चर्याय ॥ यद्वा प्रकर्षेण इषे अ-
न्नाय भगाय च ॥ किं च ऋतवादिभ्योऽग्निहोत्रिभ्यः ऋतमवश्यंभाविफलोपेतं
कर्म संपादयेति शेषः । ऋतं सत्यं वदतीति ऋतवादिनः ॥ यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
ऋतवादिनामस्माकमृतं कर्मफलमस्त्विति शेषः ॥ द्यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदे-
वताभ्यां नमोऽस्तु । तयोरनुग्रहेण यज्ञमानायाविघ्नस्थितिर्भवतीति नमस्क्रियते ।
तदाह तित्तिरिः । द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिंलोके प्रतितिष्ठतीति ॥ ७ ॥

a. या तेऽअग्नेऽयःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा ।

उग्रं वचोऽअपावधीक्षिषं वचोऽअपावधीत्स्वाहा ।

b. या तेऽअग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा - - स्वाहा ।

c. या तेऽअग्ने हरिःशया तनूर्वर्षिष्ठा - - स्वाहा ॥ ८ ॥

का° [८.२.३५.] उपसदं जुहोति सुवेण या तऽइति ॥ अग्नियानि त्रीणि यजू-
षि । अत्रेयमाख्यायिका अस्ति । देवैः पराजिता असुरास्तपस्ताप्ता त्रैलोकी

त्रीणि पुराणि चक्रुर्लीहमयीं भूमौ रजतमीमन्तरिक्षे हैमीं दिवि । तदा देवैस्ता
 दग्धमुपसदाग्निराराधितस्तत उपसदेवताद्वयोऽग्निर्यदा तासु पूर्णं प्रविश्य ता ददाह
 तदा तिस्रः पुराऽग्निस्तनवोऽभूवन् । तदभिप्रेत्यायं मन्त्रः ॥ हे अग्ने या ते तवायः-
 शया तनूः । अयसि शेते इत्ययःशया लोहमयीत्यर्थः । लोहमयपुरव्यापिवेन त-
 द्रूपा सती (४.) ॥ वर्षिष्ठा देवानामतिशयिनाभिमतफलवर्षिणी ॥ तथा गह्वरेष्ठा
 गह्वरे असुराणां विषमे देशे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठा । हलदत्तात्सप्तम्याः संज्ञायामिति
 [पा० ६. ३. १.] विभक्तेरलुक् ॥ सा ते तनूरग्रं वचोऽपावधीत् । हिन्दि भिन्दीत्या-
 दिकमसुरप्रोक्तं तीव्रं वचनं विनाशितवती ॥ तथा त्वेषं वचः असुरोक्तं देवाधि-
 क्षेपद्वयं प्रदीप्तं वाक्यमपावधीत् ॥ स्वाहा तथाविधोपकाराय तुभ्यमग्नये हविर्द-
 त्तम् । ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे अयस्मर्यामेवास्मिंलोके रजतामन्तरिक्षे
 हरिणीं दिवीत्यादिश्रुत्या [३. ४. ४. ३.] अयमितिहासो निवृत्तपितः ॥ उग्रविषवच-
 सोरर्थात्तरम् । यथा असुरैः पराजिता देवा अन्नपानेऽश्रुतभमानाः क्षुत्पिपासाभ्यां
 वयं पीडिता इति यदूचुस्तदुग्रं वचः । तथा किं वा वीरकृत्यादि महापातकम-
 स्माभिः कृतमिति क्लिप्तलो यद्वाक्यं संतापहेतुवेन दीप्तमूचुस्तत्त्वेपं वचः । तदाह
 तित्तिरिः । अशनायापिपासे ह वाऽउग्रं वच एनश्च वै वीरकृत्यं च त्वेषं वच
 इति ॥ ॥ का० [८. २. ३८.] एवमितरेऽग्रन्वहृः रजःशयाः हरिशयां चेति । यथा
 प्रथमदिने या तेऽग्नेज्यःशयित्युपसदेवमितरे द्वितीयतृतीये उपसदौ द्वितीयतृतीय-
 दिनयोरनुतिष्ठेत् । द्वितीयस्यामुपसदि रजःशयेति तृतीयोपसदि हरिशयेति मन्त्रभेद
 इति सूत्रार्थः ॥ रजःशया रजतमयी । हरिशया हिरण्यमयी । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ८ ॥

III. a. तत्तायनी मेऽसि । b. वित्तायनी मेऽसि ।

c. अवंतान्मा नायितात् । d. अवंतान्मा व्ययितात् ।

e. विदेदग्निर्नभो नाम । f. अग्नेऽअङ्गिर् आयुना नाम्नेहि ।

g. योऽस्यां पृथिव्यामसि यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे ।

h. i. = e. f. । k. यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसि - - 'दधे ।

l. m. = e. f. । n. यस्तृतीयस्यां पृथि° - - 'दधे ॥ o. अनु त्वा देववीतये ॥ १ ॥

का° [५. ३. २० - २५.] शम्यामादाय चात्वालं मिमीते पूर्वणोत्करं संचरं परि-
 ह्राप्य शम्यामुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च स्फ्येनान्तर्लि-
 खति तप्तायनीति प्रतिमन्त्रमिति । उत्तरवेदिनिचयार्थं यत्र भूप्रदेशे मृदं खनति स
 प्रदेशश्चात्वाल उच्यते । तत्रोत्करात्पूर्वस्यां संचरपरिहारेणोदगयां शम्यां निधाय
 तत्प्रमाणां तत्पूर्वपार्श्वे स्फ्येन रेखां कुर्यात् तथा तत्पूर्वपार्श्वे तथैव शम्यां निधाय
 रेखां कुर्यात् अभ्यन्तरे एवं दक्षिणोत्तरयोरपि प्रागयां शम्यां निधाय रेखाद्वयं
 कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ अस्यां कंडिकायां चतुर्दश यंत्रूपि । तत्राद्यानि चत्वारि पृथि-
 वीदेवत्यानि ॥ अत्र प्रथमं परिलिखति । हे पृथिवि त्वं मे ममानुग्रहार्थं तप्ताय-
 नी अस्मि । तप्तं पुरुषमयति प्राप्नोतीति तप्तायनी । यो हि दरिद्रः क्षेत्ररहितो
 ऽहमिति संतप्यते तं तापोपशाल्यर्थं प्राप्नोषीत्यर्थः । यद्वा तप्तः सन्नरो यस्यामय-
 ति सा तप्तायनी ममास्मि ॥ द्वितीयं लिखति । वित्तार्थं नरो यस्यामेतीति वित्ता-
 यनी । यद्वा वित्तार्थं निर्धनं पुरुषमयतीति वित्तायनी । पृथिव्यां हि प्राप्तायां स-
 स्यनिष्पत्तिद्वारा महद्वनं लभते ॥ तृतीयं परिलिखति । हे पृथिवि नाथितात्
 याचितात् मा मां त्वं अवतात् रक्ष । तुल्योस्तातड्डिति [पा° ७. १. ३५.] हेस्तातड्डा-
 देशः । यथा कमपि न याचे तथा मां कुर्वित्यर्थः । नायतिधातुर्पाञ्चार्थः ॥ चतुर्थं
 परिलिखति । व्यथ भयचलनयोः । व्यथितात् भयाच्चलनान्स्थानग्रंशाच्च मा माम-
 वतात् रक्ष ॥ ॥ का° [५. ३. २६.] विदेदग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फ्येनेति । प्र-
 हरति मृत्तिकां खनेदित्यर्थः ॥ अग्नेयं यजुः । हे चात्वालगतमृत्तिके नभो नामा-
 ग्निर्नभःसंज्ञस्त्वदधिष्ठाताग्निर्विदेत्वां जानीयात् । मया खन्यमानां त्वां त्वदधिष्ठानु-
 जानावित्यर्थः । अग्निनामोच्चारणपुरःसरं प्रहरेत् । तथा च श्रुतिः [३. ५. १. ३१.] ।
 स वाऽअग्नीनामेव नामानि गृह्णन्हरतीति ॥ ॥ का° [५. ३. २७.] अग्नेऽअङ्गिर इति
 पुरीषं प्रहरतीति (९.) । पुरीषं खाता मृत् ॥ हे अग्ने हे अङ्गिरः । अङ्गिर्गतिरस्या-
 स्तीति अङ्गिराः । मत्वर्थे रस्प्रत्ययः । तत्सम्बोधनम् । हे अग्ने त्वमायुना नाम्नाभिहितः
 सन् एहि गह्व । एति गह्वतीत्यायुरग्नेर्नाम । अधिष्ठातार्यागतऽएवाधिष्ठेयमागह्वती-
 त्यग्नेरागमनादिकं प्रार्थयति ॥ ॥ का° [५. ३. २८.] योऽस्यामिति निवपति पूर्वार्धे श-
 ङ्कुसहितमिति । उत्तरवेदिस्थाने मृदं निक्षिपेदित्यर्थः ॥ हे अग्ने यस्त्वमस्यां दृश्य-

मानायां पृथिव्यां भूमावसि । किं च ते तत्र यज्ञियं यज्ञयोग्यं यत् नामाग्निरिति प्रसिद्धमनाधृष्टं केनापि याज्ञिकेनातिरस्कृतं तेन त्वाद्धे तेन नाम्ना युक्तं त्वां स्थापयामि ॥ ॥ का° [५.३.३०.३१.] एवं द्विरपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेष इति । यथा पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैः त्वात्वा कृत्वा मृत्प्रक्षिता वेद्यर्थमेतच्चितयं पुनरपि द्विः कुर्यादिति मन्त्रयोः तत्रास्यामिति पदस्थाने द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति पाठविशेष इति सूत्रार्थः ॥ यद्यपि पृथिवीशब्देन भूमिरेव तथापि द्वितीयस्यामिति तृतीयस्यामिति विशेषणत्वाद्वितीया पृथिव्यन्तरिक्षं तृतीया पृथिवी द्यौः अन्यत्पूर्ववद्याख्येयम् ॥ ॥ का° [५.३.३२.] अनु वेति चतुर्थं यथार्थमाकृत्येति । यथा पूर्वस्मिन्परायत्रये मृदाकृत्य प्रक्षिता एवं चतुर्थमपि प्रक्षेपणपर्यन्तं मृदाकरणं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ देववीतये देवानां प्रीतये हे मृत्तिके त्वा त्वामनु पूर्वीकृतामाहरणत्रयमनुसृत्याहरामीति शेषः ॥ १ ॥

a. सि॒ऽक्षसि सप॒नसा॒क्षी दे॒वेभ्यः कल्प॑स्व ।

b. सि॒ऽक्षसि सप॒नसा॒क्षी दे॒वेभ्यः शु॒न्धस्व ।

c. सि॒ऽक्षसि सप॒नसा॒क्षी दे॒वेभ्यः शु॒म्भस्व ॥ १० ॥

का° [५.३.३२.] सि॒ऽक्षसीति व्य॒कृत्युत्तर॑वेदि॒ऽ शम्यामात्री॑मिति । विशेषेण पांसुभिः समां करोति ॥ त्रयाणां वेदिर्देवता । वाक्पूर्वमसुरेभ्यः क्रुद्धा सि॒ऽक्षी भूत्वा चचरेतीतिहासः [३.५.१.३२.] । सा वेदिमन्त्रेषूच्यते (10.) । हे उत्तरवेदे या त्वं सि॒ऽक्षी सि॒ऽक्षसमाना भूत्वा सप॒नसा॒क्षी सप॒नान् स॒कृतेऽभि॑भवतीति सप॒नसा॒क्षी कर्म॑ण्यण् शत्रूणामभिभवित्री असि भवसि । अतो देवेभ्यः देवोपकारार्थं कल्पस्व समर्था उत्तरवेदिद्वेषेण क्लृप्ता भव ॥ ॥ का° [५.३.३३.] प्रोक्षत्युत्तरवेदि॒ऽ सिकताश्च प्र॑किरति सि॒ऽक्षसीति प्रति॑मन्त्रमिति ॥ हे उत्तरवेदे शु॒न्धस्व शु॒द्धा भव । शु॒न्ध शु॒द्धौ । अन्यत्पूर्ववत् ॥ हे उत्तरवेदे त्वं शु॒म्भस्व सिकता॑प्रक्षेपेण शोभिता भव । अन्यत्पूर्ववत् । शु॒भति॑रत्नङ्कारार्थः ॥ १० ॥

IV. a. इ॒न्द्र॒घोष॒स्त्वा व॒सुभिः प॒रस्ता॑त्पातु । b. प्र॒चे॒तास्त्वा रु॒द्रैः प॒श्चात्पा॑तु ।

c. म॒नो॒ज॒वास्त्वा पि॒तृभिर्दि॑क्षि॒णतः पा॑तु । d. वि॒श्वक॑र्मा त्वादि॒त्यैरु॑त्तर॒तः पा॑तु ।

c. इदमहं ततं वारिर्द्धी यज्ञानिःसृजामि ॥ ११ ॥

का° [५.४.११.] वेद्यन्तरे स्थितोदङ्मुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति ॥ चतुर्णां यज्ञपामुत्तरवेदिर्देवता । इन्द्र इति शब्देन घुष्यते विस्पष्टं कथ्यते यो देवः सोऽयमिन्द्रघोषः वसुभिः अष्टसंख्याकैर्गणदैवैर्युक्तः सन् हे उत्तरवेदे वा त्वां पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि पातु रक्षतु ॥ प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञो वरुणो रुद्रेरेकादशसंख्यैर्गणदैवैः सहितः पश्चात्पश्चिमायां दिशि त्वां पातु ॥ मनोज्ञाः मनोवद्वेगयुक्तो यमो देवः पितृभिः स्वर्लोकावासिदेवविशेषैर्युक्तो दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि वा त्वां पातु ॥ विश्वकर्मा विश्वानि कर्माणि जगदुत्पत्त्यादीनि यस्य स विश्वकर्मा आदित्यैः द्वादशसंख्यैर्गणदैवैः सहित उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि त्वां पातु ॥ एकदा असुरा देवान्कृतुमागतास्तदा देवसेनाधिपतय इन्द्रघोषादयश्चतसृषु दिक्षु तानसुरानपाकुर्वन् । तस्मादैतेर्मन्त्रैर्दिक्षुतुष्टये रक्षा प्रार्थनीया । तदाह तित्तिरिः । असुरा वज्रमुग्रमय देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपानुददित्यादि ॥ ॥ का° [५.४.१२.] वहिर्वेदि शेषं निषिञ्चतीदमहं ततं वारिति ॥ असुरनिवारणाय येनोदकेन प्रोक्षणं कृतं तदुदकमुग्रतृपत्वात्तप्तमित्युच्यते । तप्तमिदं वाः उदकं प्रोक्षणशेषभूतं यज्ञात् वहिर्द्धी यज्ञप्रदेशाद्वाक्प्रदेशेऽहं निःसृजामि निक्षिपामि ॥ ११ ॥

a. सि॒ङ्क्षसि॒ स्वाहा । b. सि॒ङ्क्षस्यादित्य॒वनिः॒ स्वाहा ।

c. सि॒ङ्क्षसि॒ ब्रह्म॒वनिः॒ क्षत्र॒वनिः॒ स्वाहा ।

d. सि॒ङ्क्षसि॒ सुप्र॒ज्ञा॒वनी॒ राय॒स्योष॒वनिः॒ स्वाहा ।

e. सि॒ङ्क्षस्याव॑ह दे॒वान्य॒ज्ञमा॒नाय॒ स्वाहा । f. भू॒तेभ्य॑स्वा ॥ १२ ॥

का° [५.४.१४.] नाभ्याः श्रोण्यांसेषु पञ्चगृहीतं जुहोत्यक्षणाया दक्षिणेऽंसे श्रोण्याऽंशो श्रोण्यामंसे मध्ये च हिरण्यं पश्यत्सिङ्क्षसीति । योऽयमुत्तरवेदिर्नाभ्याभ्यां मध्यदेशस्तस्य श्रोण्यांसेषु आग्नेयैशकोणावंसौ वायव्यनैऋतकोणौ श्रोणी तेषु चतुर्षु मध्ये च जुह्वां पञ्चवारं गृहीतिनाज्येन जुहुयात् कथम् अक्षणाया कोणसूत्रप्रदेशेन (11.) । तद्यथा । प्रथमं दक्षिणेऽंसे तत उत्तरश्रोणी ततो दक्षिणश्रोणी

तत उत्तरांसि ततो मध्ये । एवं पञ्चसु स्थानेषु क्षिण्यं निधाय तद्वलोकयन्पञ्चभिर्मल्लैर्गुह्यादिति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यजुषां वाग्देवता । पुरा कदाचिदुत्तरवेदिदेवता केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपक्रम्यासुरानप्राप्योभयोर्देवासुरसेनयोर्मध्ये सिंहुत्रपं धृत्वा तस्यौ । तदयं मन्त्र आह । तदुक्तं तित्तिरिणा । तेभ्योऽपक्रम्योत्तरवेदिः सिंहीत्रपं कृत्वोभयानन्तरातिष्ठदिति । तदभिप्रेत्य सिंही उच्यते । हे उत्तरवेदे त्वं सिंहासि सिंहुत्रपा भवसि तादृश्यै तुभ्यं स्वाहा हविर्दत्तम् ॥ सिंहासि किम्भूता । आदित्यवनिः आदित्यान्यनुते संभजति प्रीणयतीत्यादित्यवनिः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ सिंहासि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः ब्रह्म क्षत्रं च वनुतऽइति ब्राह्मणज्ञातिक्षत्रियज्ञात्योंः प्रीणयितृत्वमत्र विशेषः ॥ सिंहासि सुप्रज्ञावनिः पुत्रपौत्रादिद्विपायाः शोभनप्रज्ञायाः संपादयित्री । रायस्योपवनिः सुवर्णरजतादिधनपुष्टेः संपादयित्री ॥ सिंहासियज्ञमानाय यज्ञमानोपकारार्थं देवानावहानयेति विशेषः ॥ ॥ का° [५.४. १५.] भूतभ्यस्त्वेति सुचमुगृह्णीति ॥ भूतभ्यः जरायुजाण्डजादिचतुर्विधभूतग्रामप्रीत्यर्थं हे होमविशेषाज्ययुक्ते जुहुः त्वामुगृह्णामीति शेषः । तदाह तित्तिरिः । भूतभ्यस्त्वेति सुचमुगृह्णीति यऽएव देवा भूतास्तेषां तद्भागधेयं भवति तानेव तेन प्रीणातीति ॥ १२ ॥

- a. ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृढु । b. ध्रुवक्षिदस्यत्तरिंक्षं दृढु ।
c. अच्युतक्षिदसि दिवं दृढु । d. अग्नेः पुरीषमसि ॥ १३ ॥

का° [५.४. १६.] नाभिं पितुदारत्रैः परिदधाति पूर्ववद्भ्रुवोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति । पितुदारुर्देवदारुः तदीयैः परिधिभिरुत्तरवेदेर्मध्यदेशत्रयां नाभिं परिदध्यात् पूर्ववत् दर्शपौर्णमासिष्टौ यथा पश्चिमदक्षिणोत्तरेषु तथात्राप्येति सूत्रार्थः ॥ त्रयाणां परिधयो देवताः । हे मध्यम परिधे त्वं ध्रुवः स्थिरोऽसि अतः पृथिवीं दृढु दृढीकुरु ॥ हे दक्षिण परिधे त्वं ध्रुवे स्थिरे यज्ञे क्षियति निवसति ध्रुवक्षिदसि तस्मादत्तरिंक्षं दृढीकुरु ॥ अच्युते विनाशरहिते यज्ञे क्षियति निवसतीत्यच्युतक्षित् हे उत्तरपरिधे त्वं तादृशोऽसि तस्मात् दिवं युल्लोकं दृढु ॥ ॥ का° [५.४. १७.] अग्नेः पुरीषमिति निवपति गुग्गुलुसुगन्धितेजनवृक्षेस्तुकाश्चोपरि (12.) शीर्षेणा

अभविऽन्या इति । गुग्गुलुर्धूपद्रव्यम् सुगन्धितेजनं तृणविशेषः वृक्षः स्तुका अ-
विरोमाणि । एतानि नाभौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ हे गुग्गुलुप्रभृतिसंभारसमूह
त्वमग्नेः पुरीषं पूरकमसि । पूरयतीति पुरीषम् । अग्नेर्ह्येतत्पुरीषं यत्संभारा इति
तित्तिरिः ॥ १३ ॥

V. युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिदुतिः स्वाहा ॥ १४ ॥

अस्ति तावत्प्राचीनवंशा शाला । तस्यामाहवनीयाद्यग्नित्रयमैष्टिकवेदिश्चास्ति ।
तस्याः शालायाः पुरतः षट्त्रिंशत्पददीर्घा सौमिकी वेदिर्विधेया । तद्व्या अग्र-
भागे पूर्वीक्तोत्तरवेदिः ततः पश्चान्मध्यभागे हविर्धानाख्यो मण्डपो विधेयः ततो
ऽपि पश्चात्सदोऽभिधानोदग्वंशा शाला निर्मितव्या । तस्याः स्थाने प्राचीनशा-
लायाः पुरतो दक्षिणोत्तरभागयोर्हविर्धानसंज्ञके द्वे शकटे स्थापिते स्थः । तर्ह्य-
कटद्वयं पुरतः प्रवर्त्य तदावरकत्वेन हविर्धानाख्यमण्डपो विधेयः । तर्ह्यकटद्वयं सा-
वित्रहोमादूर्ध्वं प्रवर्तनीयम् ॥ तदाह तित्तिरिः । सावित्र्यर्चा कृत्वा हविर्धाने प्र-
वर्तयतीति ॥ तं होमं विधत्ते कात्यायनः [ट. ३. २१.] । चतुर्गृहीतः शालाद्वयं
जुहोति युञ्जत इति स गार्हपत्योऽत इति । प्राचीनशालाया द्वारसमीपे पूर्व-
सिद्ध आहवनीयो वर्तते तस्मिन्नुद्धृत्वात्स च पूर्वमाहवनीयोऽपि सन्नुत्तरवेद्याख्ये
ऽन्यस्मिन्नाहवनीये निष्यन्ने सति तदपेक्षया स्वयं गार्हपत्यो भवतीति सूत्रार्थः ॥
सावित्री जगती श्यावाश्चदृष्टा । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यज्ञमानस्य सम्बन्धिनो विप्रा
ब्राह्मणा ऋविज्ञो मनो युञ्जन्ति लौकिकचिन्ताभ्यो मनो निर्वार्य यज्ञचिन्तायां नि-
यमयन्ति । उत धिय इन्द्रियाण्यपि यज्ञार्थेषु नियमयन्ति ॥ कीदृशस्य विप्रस्य ।
बृहतो महतः ॥ तथा विपश्चितः सर्वज्ञस्य । अधीतवेद्यादृष्टत्वमर्थ्यभिज्ञत्वाद्विप-
श्चित्वम् ॥ किम्भूता विप्राः । होत्रा होमकर्तारः ॥ तदिदं विप्राणां मनो नियमना-
दिसामर्थ्यमेक इत् एक एव विदधे ससर्ज । किम्भूत एकः । वयुनावित् वयुनं
वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वेति [निरु० ५. १४.] यास्कोक्तेर्वयुनं प्रज्ञां सर्वभूतानां मनो-
वृत्तिं वेत्तीति वयुनावित् संहितायां दीर्घः सर्वधीसाक्षीत्यर्थः ॥ नन्वेकस्य सर्वसृ-

टौ (13.) कथं सामर्थ्यम् । तत्राह । यतः सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य परिद्रुतिः सर्वदोक्ता (14.) स्तुतिः मही मरुती । तथा चार्थवर्णिकाः । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप इति ॥ बृहदारण्यकेऽपि [मा० ४. २. २४. का० ४. ४. २१.] स एव सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं (15.) किं चेति ॥ श्वेताश्वतराश्च । परस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया (16.) चेति ॥ ॥ यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । विप्रा ऋविजो विपश्चितो यज्ञस्य । कर्मणीति शेषः । मनो धियो वाचश्च युजते प्रयुजते । यज्ञो वै विपश्चिदिति श्रुतेः [३. ५. ३. ११.] ॥ किम्भूतस्य विपश्चितः । विप्रस्य विशेषेण प्राति पूरयति फलमिति विप्रस्तस्य । फलदानं प्रति प्राप्तक्रियाशक्तेः । प्रा पूर्तो । तथा बृहत्तः मरुतः सर्वसाधनसंपन्नस्य । होत्रा होतारः सप्त वषट्कर्तारः विदधे विदधते स्वस्वकर्मणीति शेषः । पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ तन्मध्ये वयुनाविदेक इत् त्रिविदज्ञानवान्ब्रह्माख्य एक एव । सवितुर्देवस्य मही मरुती परिद्रुतिः स्तवनम् । ब्रह्माद्या ऋविजो यत्कर्म कुर्वते तत्सवितुः प्रेरणेनैवेति सवितुर्मरुती स्तुतिरित्यर्थः ॥ १४ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे स्वाहा ॥ १५ ॥

का० [८. ३. ३१.] दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं निधायामिजुहोतीदं विष्णुरिति । दक्षिणशकटसम्बन्धिदक्षिणचक्रमार्गे हिरण्यं निधाय तत्रैष होमः ॥ विष्णुदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा ॥ विष्णुः त्रिविक्रमावतारं कृत्वा इदं विश्वं विचक्रमे विभज्य क्रमते स्म । तदेवाह । त्रेधा पदं निदधे भूमाविकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमिति क्रमादग्निवायुसूर्यवृषेणेत्यर्थः । पांसवो भूम्यादिलोकत्रया विद्यन्ते यस्य तत्पांसुरं तस्मिन्पांसुरे अस्य विष्णोः पदे समूढं सम्यगन्तर्भूतं विश्वमिति शेषः ॥ यद्वायमर्थः । अस्य विष्णोः पदम् पश्यते ज्ञायत इति पदमद्वैताख्यं स्वद्वयं समूढमन्तर्हितमज्ञातमकृतात्मभिः (17.) । कस्मिन्निव । पांसरे-इव लुप्तोपमानम् पांसुले रजस्वले प्रदेशे निहितं यथा न ज्ञायते तद्वत् ॥ तदुक्तम् [अध्या० ६. ५.] नद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय इति ॥ स्वाहा तस्मै विष्णवे कृ-विदत्तम् ॥ १५ ॥

इरावती धेनुमती हि भूतः सुयवसिनी मनवे दशस्या ।

व्यस्कभा रोदसी विप्लवेते दार्धर्ष पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा ॥ १६ ॥

का° [ट. ३. ३५.] सुकस्थाल्यौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तरस्येरावतीऽइति पूर्ववदिति । यथा दक्षिणशकटदक्षिणचक्रमार्गे अर्धगुर्द्धतवान् तथा उत्तरशकटसंबन्धुत्तरचक्रमार्गे प्रतिप्रस्थाता जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ वैजवी त्रिटुव्वसिष्ठदृष्टा ॥ हे रोदसी (18.) ग्वावापृथिव्यौ युवामीदृश्यौ भूतं भवतम् भवतेर्लुडि मध्यमद्विवचने रूपम् अउभावश्चान्दसः ॥ किम्भूते युवाम् । इरावती इरावत्यौ अन्नवत्यौ सस्यवत्यौ । धेनुमती बहुधेनुयुक्ते । सुयवसिनी सुष्ठु यवसानि विग्यते ययोस्ते सुयवसिनी । यवसशब्देनात्राम्यवहार्याणि वस्तूनि (19.) । तथा मनवे दशस्या । मनुते जानातीति मनुर्ज्ञानवान्यज्ञमानः तस्मै दशस्या दात्र्यौ यज्ञसाधनानाम् दाश दाने दाशतस्ते दशस्या । असुन्प्रत्यये उपधाद्भस्वः औविभक्तेर्यदिशश्च ॥ एवं ग्वावापृथिव्यौ संप्रार्थ्य विप्लुमाह । हे विप्लो एते रोदसी त्वं व्यस्कभाः विभज्य स्तम्भितवानसि । किं च पृथिवीं मयूखैः स्वतेजोऽप्यैर्नानाजीवैर्विराहायनेकावतारैर्वा अभितो दार्धर्ष दधर्ष सर्वतो धारितवानसि । तुजादीनां दीर्घो ऽभ्यासस्येत्यभ्यासदीर्घः [पा° ६. १. ७.] ॥ स्वाहा तस्मै विप्लवे हविर्दत्तम् ॥ १६ ॥

a. देवश्रुतौ देवेघाघोषतम् ।

b. प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्तीऽर्द्धं यज्ञं नेयतं मा जिह्वरतम् ।

c. स्वं गोष्ठमावदतं देवी दुर्येऽआयुर्मा निर्वीदिष्टं प्रजां मा निर्वीदिष्टम् ।

d. अत्र रमेथां वर्ष्मन्पृथिव्याः ॥ १७ ॥

का° [ट. ३. ३२.] दक्षिणया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्याः शेषं प्रतिगृह्याक्षधुरावनक्ति पराग्देवश्रुताविति । प्रतिप्रस्थात्रा समानीता पत्नी होमशेषेणाज्येनाक्षस्योभावग्रभागावज्यादिति सूत्रार्थः ॥ अक्षधुरौ देवते ॥ देवेषु श्रूयते देवश्रुतौ श्रूणोतेः क्षितुगागमश्च । हे देवश्रुतौ (20.) देवसभायां प्रसिद्धे अक्षधुरौ अक्षाग्रभागौ युवां यज्ञमानोऽयं यक्ष्यतीति देवेषु आघोषतम् उच्चधनिना कथयतम् । धु-

षिरू शब्दे ॥ का° [८.४.३.] प्राची प्रेतमिति वाचयतीति । हविर्धानाख्ये यदा प्रवर्तते तदा यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ त्रयाणां यजुषां हविर्धाने देवते ॥ हे उभे शकटे युवां प्राची प्राङ्मुखि प्रेतं प्रकर्षेण गृह्यतम् प्राञ्चतस्ते प्राची । किम्भूते युवाम् । अधरं कल्पयन्ती इदं कर्म समर्थं कुर्वाणे ॥ किं च यज्ञमिममूर्धं नयतमुपरिवर्तिदेवान्प्रति प्रापयतम् ॥ मा जिह्वरतं मा कुटिले भवतम् कृ कौटिल्ये णिजत्तस्य लुडि वृषम् । यदा कृल चलने मा चलतम् ॥ ॥ का° [८.४.४.] स्वं गोष्ठमिति च खर्जतीति । प्रवर्त्यमानयोः शकटयोरन्ते खर्जति धनिं कुर्वति सति स्वं गोष्ठमिति यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ दुर्यशब्दो गृह्वाची । गृहा वै दुर्या इति श्रुतेः [३.५.३.१८.] । तेन गृहसदृशे शकटे लक्ष्येते । हे देवी दुर्ये गृहसदृशशकटद्वयवृषे देवते स्वं गोष्ठं स्वकीयं गोस्थानमावदतम् सर्वतः कथयतम् योऽयमक्षशब्दस्तेन यजमानस्य गृहं वङ्गनां गवां यथा स्थानं भवति तथा कथयतमित्यर्थः । युवाभ्यामुच्चारितं तथैव स्यादिति भावः ॥ किं च आयुर्मा निर्वादिष्टम् यजमानस्य यावदायुरस्ति तावत्सर्वं मा निराकार्ष्टम् वदतेर्लुडि मध्यमद्विवचने वृषम् यदा निकृष्टं पशुधनादिरहितं मा उच्चारयतम् ॥ प्रजां मा निर्वादिष्टम् यजमानस्य प्रजां पुत्रादिवृषां मा निराकार्ष्टम् । अनेनाक्षशब्देनायुःप्रजयोर्निराकरणं मा भूदिति भावः । उभयवद्भो योऽक्षः स दुष्टवाक् वरुणदेववृषः । तदाह श्रुतिः [३.५.३.१८.] । वरुणो वाऽष्ट उर्वागुभयतो बद्धो यदक्ष इति । तस्मात्क्षपवृषदुर्वाक्यपरिहारायाशीर्वादवृषं सुवाक्यमनेन मन्त्रेण प्रार्थयते ॥ ॥ का° [८.४.५.] पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या वा नभ्यस्थेऽभिमन्त्रयतेऽत्र (२१.) रमेथामिति । वेदिनिकटस्थापिते उभे शकटे अभिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः ॥ हे शकटे पृथिव्याः वर्ष्मन् वर्ष्मणि भूमेः शरीरभूतेऽत्रास्मिन्देवयज्ञे युवां रमेथां क्रीडां कुरुताम् वर्ष्मणि स्तीर्णे वा (२२.) । सुपां सुलुगिति [पा° ७.१.३१.] उल्लेखेन न डि-सम्बुद्धोरिति [पा° ८.२.८.] मलोपाभावः ॥ देवयजनस्य भूमेः शरीरत्वं तित्तिरिणोक्तम् । वर्ष्म क्षेतत्पृथिव्या यदेवयजनमिति ॥ १७ ॥

a. विज्ञोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजाऽसि ।

योऽस्मिन्स्वभायदुत्तरं सधस्यं विचक्रमाणस्त्रिधोरुगायः ॥

b. विप्लवे वा ॥ १८ ॥

का° [८.४.६.] उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तभाति विप्लोर्नु कमिति । दक्षिणशकटस्याग्रं वोढुमाधारभूतं काष्ठं स्थापयेदित्यर्थः ॥ तिस्रो वैप्लव्यस्त्रिष्टुभः आग्रे यजुरन्ते । विप्लवे वेति यजुः ॥ नुकमित्यव्ययमवधारणार्थम् । विप्लोरेव वीर्याणि कर्माण्यहं प्रवोचं प्रब्रवीमि । प्रपूर्वस्य वचेलुडि रूपम् वचेरुम् अउभावः ॥ कानि कर्माणीत्याह । यो विष्णुः पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यत्तरिक्षगुलोलोकस्थानानि विममे । लोका रजांस्युच्यन्तेऽइति यास्कोक्ते [निरु° ४. ११.] रजःशब्दो लोकवाचकः । यद्वा यः पार्थिवानि रजांसि पार्थिवपरमाणून्विममे परिगणितवान् । यश्च विष्णुरुत्तरमुपरितनं सधस्यं देवानां सहवासस्थानं गुलोलोकरूपमस्कभायत् यथाधो न पतति तथा स्तम्भितवान् । सह देवा तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्यम् सधमादस्थयोश्छन्दसीति [पा° ६.३.१६.] सहस्य सधदेशः ॥ स्कम्भ रोधने । त्र्यादिभ्यः श्रा । क्लृत्तः श्रः शानज्जाविति [पा° ३.१.८३.] हेरनुवृत्तौ छन्दसि शायजपीति [पा° ३.१.८४.] यद्यपि हौ परे श्राप्रत्ययस्य शायजादेशो विहितस्तथाप्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति [पा° ३.१.८५.] लज्जापि श्रः शायजादेशे अस्कभायदिति रूपम् ॥ कीदृशो विष्णुः । त्रेधा विचक्रमाणस्त्रिषु लोकेष्वग्निवायुसूर्यरूपेण पदत्रयं निदधानः । विपूर्वस्य क्रमतेर्लिटः कानज्जेति [पा° ३.२.१०६.] कानचि रूपम् । तथा उरुगायः उरुर्गायो गमनं यस्य उरुभिर्महात्मभिर्गीयित (23.) ऽइति वा ॥ का° [८.४.७.] दक्षिणतः स्थूणामुपनिरुहति विप्लवे वेति ॥ हे स्थूणे काष्ठ विप्लवे हविर्धानशकटाभिमानिविष्णुप्रीत्यर्थं त्वां निरुहन्मि निखनामीति शेषः ॥ १८ ॥

a. दिवो वा विष्णोऽउत वा पृथिव्या मही वा विष्णोऽउरोरुत्तरिक्षात् ।

उभा हि हस्ता वसुना पूषास्वा प्रयच्छ दक्षिणादौत सव्यात् ॥

b. विष्णावे वा ॥ १९ ॥

का° [८.४.८.१.] दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थातोत्तरस्थूणं (24.) पूर्ववदिति । यथाधर्युर्दक्षिणशकटं मन्त्रेणोपष्टभ्य विष्णावे वेति स्थूणां निखातवानिवं प्रतिप्रस्थातोत्तरशकटे कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे विष्णो दिवो गुलोकादुत अपि च पृथि-

व्याः भूलोकात् वापि च मरुतो मरुतः उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षलोकाद्वा समानीतेन वसुना द्रव्येण उभा हि हस्ता उभावपि स्वकीयौ हस्तौ पृणस्व पूरयस्व । ततो धनपूर्णादक्षिणादुत सव्यादामादस्तात् आ प्रयह बद्धकृत् आवृत्य (25.) प्रकृष्टं माणिमुक्तादिधनमस्मभ्यं देहि ॥ ॥ विष्णवे त्वेत्ययं मन्त्रः पूर्ववत् ॥ ११ ॥

प्र तद्विष्णुं स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २० ॥

का° [च. ४. १३.] प्र तद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं हृदिरालम्ब्येति ॥ तत् स प्रसिद्धो विष्णुः वीर्येणासाधारणवीर्यकर्मणा प्रस्तवते प्रस्तूयते सर्वैरिति शेषः । तदिति लिङ्गव्यत्ययः । प्रस्तवते इत्यत्र व्यत्ययेन यकः स्थाने शप्प्रत्ययः ॥ किम्भूतो विष्णुः । मृगूष् शुद्धौ मार्ष्टि शोधयतीति मृगः ॥ नोऽनर्थकः पादपूरणः ॥ भीमः विभेत्यस्मादसौ भीमः । भीमादयोऽपादानऽइति [पा° ३. ४. ७४.] मप्रत्ययः ॥ कुचरः कौ पृथिव्यां मत्स्यादिवृषेण चरतीति ॥ गिरिष्ठाः गिरि वेदवाण्यां गिरौ देहे वान्तर्यामिवृषेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः ॥ अथवा न इवार्थः । गिरिष्ठाः पर्वतस्थितः कुचरः कुत्सितचारी प्राणिवधजीवनो भीमः भयं करो मृगो न सिंह-इव स यथा वीर्येण स्तूयते तद्वत् ॥ स को विष्णुरित्याह । यस्य विष्णोरुरुषु प्रभूतेषु त्रिषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपणस्थानेषु लोकेषु विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधिक्षियन्ति अधिनिवसन्ति । स स्तूयतऽइत्यर्थः ॥ २० ॥

a. विष्णो रराटमसि । b. विष्णोः श्रुतं स्थः । c. विष्णोः स्यूरसि ।

d. विष्णोर्ध्रुवोऽसि । e. वैष्णवमसि विष्णवे वा ॥ २१ ॥

का° [च. ४. १५.] विष्णो रराटमिति रराट्यमिति । वाचयतीत्यनुवर्तते ॥ हविर्धानाख्ये द्वे शकटे दक्षिणोत्तरभागयोः स्थापयित्वा तदावरकत्वेन परितो हविर्धानाख्यं मण्डपं कुर्यात् स च मण्डपो विष्णुदेवताकत्वाद्विष्णुरित्युपचर्यते । विष्णोश्च मूर्तिधरस्य सर्वावयवसद्भावाद्यललाटाख्योऽवयवोऽस्ति । तद्वद्विधानमण्डपस्यापि पूर्वद्वारवर्तिस्तम्भयोर्मध्ये काचिदर्भमाला ग्रथ्यते । तां मालां तद्वन्धनाधारतिर्यग्वंशं वा संबोध्य पुरुषललाटत्वेनोपचर्यते । हे दर्भमयमालाधार वंश त्वं

विष्णोः विष्णुमूर्तिर्विनोपचरितस्य हविर्धानमण्डपस्य रराटमसि ललाटस्थानीयो
 ऽसि ॥ ॥ का° [ट.४.१६.] विष्णोः शत्रे स्य इत्युद्गाय्याविति । उद्गाय्यौ रराटीप्रा-
 तावुपस्पृश्य वाचयेदित्यर्थः । हे रराट्यत्तौ युवां विष्णोः विष्णुनामकस्य हविर्धा-
 नमण्डपस्य शत्रे स्थः ओष्ठसंधिद्वये (26.) भवथः ॥ ॥ का° [ट.४.१८.] द्वायाः प-
 रिषीव्यति लस्यूज्ञनिप्रतिकृतया रज्ज्वा विष्णोः स्यूसीति । वृहत्सूचिसमर्पितया
 रज्ज्वा द्वाशाखाः सीव्यतीति सूत्रार्थः ॥ हे लस्यूज्ञनि त्वं विष्णोर्हविर्धानस्य स्यू-
 रसि । सीव्यत्यनेनेति स्यूः सूचिः । षिवु तलुसंताने । द्विपि च्छोः शूडनुनासिके
 चेति [पा° ६.४.११.] वस्योऽदिशः ॥ ॥ का° [ट.४.११.] विष्णोर्ध्रुवोऽसीति ग्रन्थिं
 करोतीति ॥ हे रज्जुग्रन्थे त्वं विष्णोः हविर्धानस्य ध्रुवोऽसि ग्रन्थिर्भवसि ॥ ॥ का°
 [ट.४.२१.] प्राग्वच्छाब्दं हविर्धानं निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभतऽइति । प्राग्वैर्व-
 शैर्मण्डपं निर्मायानेन मन्त्रेण स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ हे हविर्धान त्वं वैष्णवमसि
 विष्णुदेवताकत्वेन तत्सम्बन्धि भवसि । तस्माद्विष्णवे विष्णुप्रीत्यर्थं त्वा त्वां स्पृशा-
 मीति शेषः ॥ २१ ॥

VI. a. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् ।

b. आददे नार्यसि । c. इदमदृष्टं रक्षसां ग्रीवा अपिकृतामि ।

d. वृहन्नसि वृहद्गवा वृहतीमिन्द्राय वाचं वद ॥ २२ ॥

इत उत्तरमुपरवमन्त्रा देवस्य त्वेत्यस्मात् [का° २६.] प्राक् ॥ का° [ट.४.२५:५.
 १.] दक्षिणस्यानसोऽधः प्रउगं खनत्युपरवानभ्यादि करोत्यवठवदिति । यथा यू-
 पस्यावठः क्रियते तथात्रायुपरवनामकांश्चतुरो गर्तानग्निस्वीकारमारभ्य परिलिख-
 नपूर्वकं कुर्यादित्यर्थः । अवठार्थमग्निस्वीकारमेवाह का° [६.२.८.] देवस्य त्वेत्य-
 ग्निमादयेति । अग्निशब्देन काष्ठनिर्मितं खननसाधनमुच्यते ॥ अग्निर्देवता । हे
 अग्ने सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्तमानः सन्नश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्यां त्वामाददे
 स्वीकरोमि ॥ त्वं तु नार्यसि खननसाधनत्वेन कर्मापयोगित्वान्नराणां पुरुषाणाम-
 नुष्ठातृणां संबन्धिनी भवसि ॥ ॥ का° [६.२.८.] यूपावठं परिलिखतीदमिति ॥
 यदहं चतुरोऽवठान्परिलिखामि । इदमिति विभक्तिव्यत्ययः अनेन परिलिखनेन

रक्षसां यज्ञघ्नानां ग्रीवा अपिकृतामि कण्ठप्रदेशान् हिनन्नि ॥ ॥ का° [८. ५. ७.]
 वृद्धन्नसीति यथापरिलिखितं खनतीति । अग्नियीं विदिशमारभ्य चतसृषु विदिन्नु
 चतुर उपरवान्खातुं भूमिः परिलिखिता । तेन परिलिखनक्रमेणावटान्खनेदिति
 सूत्रार्थः ॥ हे उपरवाख्य गर्तं त्वं वृद्धन्नसि महान्भवसि वर्तुलस्य गर्तस्य प्रादेश-
 परिमाणेन विस्तृतत्वाद्वाहुपरिमाणेन खातवाच्च (२७.) मरुत्वम् ॥ तथा त्वं वृद्ध-
 वाः वृद्धन्महान्खो धनिर्यस्य सः । सकारातो र्वसृशब्दः । खातुं भूमौ प्रहारे
 महान्धनिर्भवतीत्यर्थः । तस्माच्चमिन्द्रायिन्द्रप्रीत्यर्थं वृद्धतीं वाचं वद प्रौढधनियु-
 क्तं वाक्यं वद ॥ २२ ॥

रक्षोरुणं वलगृह्णं वैजवीम् ।

- c. इदमृहं तं वलगमुत्किरामि यं मे निधो यममात्यो निचखान ।
- f. इदमृहं तं वलगमुत्किरामि यं मे समानो यमसमानो निचखान ।
- g. इदमृहं तं वलगमुत्किरामि यं मे सवन्धुर्यमसवन्धुर्निचखान ।
- h. इदमृहं तं वलगमुत्किरामि यं मे सजातो यमसजातो निचखान ।
- i. उत्कृत्यां किरामि ॥ २३ ॥

किम्भूतां वाचम् रक्षोरुणं रक्षांसि कृतीति रक्षोहा ताम् रक्षोवधविषयाम् ॥
 तथा वलगृह्णम् वलगान्कृतीति वलगहा ताम् वहुलं हन्दसीति [पा° ३. २. ८८.]
 द्विप् । पराजयं प्राप्य पलायमानै रक्षसैरिन्द्रादिवधार्थमभिचाररूपेण भूमौ निखा-
 ता अस्थिकेशनखादिपदार्थाः कृत्याविशेषा वलगाः । वलगो वृणोतेरिति यास्कः
 [निरु° ६. २. (२८.)] । यस्य वधार्थं क्रियते तं वृणवन्नाहादयन् गृह्णीति वलगः ।
 ते वलगा बाहुमात्रे खातास्ततस्तदुद्धारार्थमुपरवस्य तावन्मात्रखननम् । तान्बा-
 हुमात्रान्खनेदिति श्रुतिः [३. ५. ४. १.] । तदाह तित्तिरिः । असुरा वै निर्यतो दे-
 वानां प्राणिषु वलगान्खनन् (२९.) तान्बाहुमात्रे त्वविन्दन् तस्माद्बाहुमात्राः
 खायन्तऽइति ॥ तथा वैजवीम् यज्ञरक्षकस्य विजोः संबन्धिनीम् । ईदृशीं वाच-
 मिन्द्राय वेदेति संबन्धः ॥ ॥ का° [८. ५. ८.] इदमृहमित्युत्किरति यथाखातं प्रति-
 मन्त्रमिति । येन क्रमेण चत्वारो गर्ताः खातास्तेन क्रमेण चतुर्थी गर्तेभ्यः खातं

मृत्तृणादिकं चतुर्भिर्मन्त्रैरुत्किरेदिति सूत्रार्थः ॥ यै स्त्यै शब्दसंघातयोः नितरां स्त्यायति संघातद्वयेण सह वर्ततऽइति निश्चयः यद्वा निर्गत्य शरीरात्स्त्यायति विस्तीर्णी भवतीति निश्चयः पुत्रादिः यद्वा निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निश्चयः चण्डालादिः निसो गतऽइति [पा० ४. २. १०४. वा० ४.] वार्तिकेन निस उपसगाद्वतार्थे त्यप् इति काशिकायाम् । अमाशब्दो गृह्यार्थः सह्यो वा अमा गृहे सह वा भवो ऽमात्यः अव्ययात्त्यविति [पा० ४. २. १०४.] भवार्थे त्यप् धनिकस्य स्वामिनो धन-गृहादिनिर्वाहकोऽमात्यः । केनापि निमित्तेन कुपितः पुत्रोऽमात्यो वा मे मक्षं मद्दधार्थं यं वल्लगं निखातवान् तं वल्लगमहमुत्किरामि उद्धपामि उद्धृत्यान्यत्र परित्यजामि । इदंशब्दः क्रियाविशेषणम् इदं प्रत्यजनं यथा भवति तथोद्धपामीत्यर्थः ॥ द्वितीयमुत्किरति समानो धनकुलादिभिः सदृशः असमानो न्यूनो ऽधिको वा अन्यत्पूर्ववत् ॥ तृतीयमुत्किरति सवन्धुः कुलशीलादिभिः समानो मातुल्यैतृषसेयादिः तद्विपरीतोऽसवन्धुः अन्यत्पूर्ववत् ॥ चतुर्थमुत्किरति सज्ञातः समानजन्मा भ्राता तद्विपरीतोऽसज्ञातः अन्यत्पूर्ववत् ॥ का० [८. ५. १.] उत्कृत्यां किरामीति पश्चात्सर्वेभ्य इति । असाधारणैर्मन्त्रैः पूर्वीतत्क्रमेणोत्किरणं कृत्वा पश्चात्साधारणेन मन्त्रेण चतुर्भ्यो गतेभ्य उत्किरेदिति सूत्रार्थः ॥ येयं कृत्या शत्रुभिरभिचरद्भिः संपादिता वल्लगद्वया तामुत्किरामि उद्धृत्य द्वे क्षिपामि ॥ २३ ॥

- a. स्वराडसि सपन्नहा । b. सत्रराडस्यभिमातिहा ।
c. जनराडसि रक्षोहा । d. सर्वराडस्यमित्रहा ॥ २४ ॥

का० [८. ५. १३.] स्वराडित्यभिर्मातिरिति (30.) यथाखातं प्रतिमन्त्रमिति । खननक्रमेण चतुर्षु गतेषु यजमानहस्तस्य स्पर्शं चतुर्भिर्मन्त्रैः कारयेदिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यज्ञंषि औपरवाणि । तत्र प्रथमम् हे प्रथमं गतं त्वं स्वराडसि स्वेनैव राजतऽइति स्वराट् स्वयमेव राजमानो भवसि अतः सपन्नहा शत्रुघाती भवेति शेषः ॥ अथ द्वितीयम् सत्रराट् सत्रेषु द्वादशाह्वादिषु राजतऽइति सत्रराट् अभिमातिहा शत्रुघाती ॥ अथ तृतीयम् जनेषु यजमानेषु राजतऽइति जनराट् रक्षोहा यज्ञविनाशकराक्षसघाती ॥ अथ चतुर्थम् मित्रहा शत्रुघाती ॥ २४ ॥

- a. रत्नोद्दणौ वां वलगद्वनः प्रोक्षामि वैलवान् । b. रत्नोद्दणौ वां
 वलगद्वनोऽवनयामि वैलवान् । c. रत्नोद्दणौ वां वलगद्वनोऽवस्तृ-
 णामि वैलवान् । d. रत्नोद्दणौ वां वलगद्वनोऽउपदधामि वैलवी ।
 e. रत्नोद्दणौ वां वलगद्वनौ पर्यृहामि वैलवी । f. वैलवमसि ।
 g. वैलवा स्थ ॥ २५ ॥

का° [ट. ५. २२. २३.] प्रोक्षत्येनान् रत्नोद्दण इति भेदे मन्त्रावृत्तिरिति । चतुरो
 गर्तान्मन्त्रेण प्रोक्षेत् तस्य मन्त्रस्य गर्तभेदे सत्यावृत्तिः कर्तव्येति सूत्रार्थः ॥ सप्त
 यज्ञेषु वैलवानि ॥ वैलवान्विष्णुदेवताकान्गर्तान्वो युष्मान्प्रोक्षामि कीदृशान् र-
 त्नोद्दणौ रत्नसद्वत्तृन्वलगद्वनः अभिचारसाधनद्वत्तृन् ॥ का° [ट. ५. २४.] अवन-
 यनेऽवस्तरणे चावटवद्रत्नोद्दणौ रत्नोद्दण इति । गर्तेषु प्रोक्षणेषु प्रोदकसेचन-
 मवनयनम् दर्भैराक्षादनं संस्तरणम् तयोर्द्वयोरपि क्रिययोर्गर्तभेदात्तन्मन्त्रावृत्तिर्दृष्ट-
 व्येति सूत्रार्थः ॥ तत्रावनयनमन्त्रः अवनयामि सिञ्चयामि अन्यत्पूर्ववत् । अथाव-
 स्तरणमन्त्रः अवस्तृणामि दर्भैराक्षादयामि अन्यत्पूर्ववत् ॥ का° [ट. ५. २५.] तनून्-
 परि (31.) कुशान्कृत्वाधिषवणे फलके (32.) द्यङ्गुलान्तरे प्रक्षालिते प्राचीऽअर-
 बिमात्रे संतृणे वोपदधाति पर्यृहति च रत्नोद्दणौ रत्नोद्दणाविति । ययोः फल-
 कयोरुपरि सोमोऽभिषूयते ते द्वे अधिषवणफलके तयोरुभयोर्मध्ये द्यङ्गुलव्यवहिते
 अरबिप्रमाणे संतृणे ईषद्वन्धनोपेते चतुर्णां गर्तानामुपरि स्थापयेत् तयोः परितो
 मृदा ह्निपिधानं कुर्यादित्यर्थः ॥ तत्रोपधानमन्त्रः यावधिषवणफलकविशेषौ र-
 त्नोद्दणौ रत्नसां नाशकौ वलगद्वनौ कृत्याविनाशकौ वैलवी वैलवौ विष्णुदेव-
 ताकौ लिङ्गव्यत्ययः तौ वां युवामद्वमुपदधामि द्वयोर्गर्तयोरुपरि एकैकं फलकं
 स्थापयामि । अथ पर्यृहणमन्त्रः पर्यृहामि मृदा परितश्शादयामि अन्यत्पूर्ववत् ॥
 का° [ट. ५. २६.] तयोश्चर्मधिषवणं परिकृत्तं सर्वरोहितं निदधाति वैलवमसीति ।
 यस्मिंश्चर्मणि सोमोऽभिषूयते तच्चर्मधिषवणाख्यम् अग्रभागे ह्निं सर्वमपि लो-
 कितवर्णं तयोः फलकयोरुपरि स्थापयेदिति सूत्रार्थः । हे चर्म त्वं वैलवमसि यज्ञ-
 रत्नकविष्णुसंबन्धि भवसि ॥ का° [ट. ५. २७.] तस्मिन्प्राच्याः पञ्च वैलवा स्थेति ।

निधातीत्यनुवर्तते तस्मिंश्चर्मणि सोमाभिषवहेतून्यञ्च पाषाणान् स्थापयेदिति सू-
त्रार्थः ॥ हे ग्रावाणो यूयं वैश्रवा स्य यज्ञरक्षकविजुसंवन्धिनो भवथ ॥ २५ ॥

VII. a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मुखां पूजो हस्ताभ्याम् । b. आ-
देदे नार्यसि । c. इदमृहं रक्षसां ग्रीवा अपिकृतामि । d. यवोऽसि
यवयास्मद्वेपो यवयारातीः । e. दिवे त्वान्तरिक्षाय वा पृथिव्यै वा ।
f. शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः । g. पितृषदनमसि ॥ २६ ॥

इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः ॥ का° [८. ५. ३०-३२.] औदुम्बरीं मिनोति यज्ञमा-
नमात्रो यूपवहेतेऽभ्यादि करोत्यावस्तरणादिति । उदुम्बरवृक्षादुत्पन्नां कांचिह्वा-
खां यज्ञमानदेहमितां सदोमण्डपमध्ये निखनेत् सा च शाखा निखननात्पूर्वं यू-
पवद्रूमौ शयित्वा वर्तते यूपावटखननवदभिस्वीकारमारम्य दर्भापस्तरणपर्यन्तान्य-
दर्थान्मन्त्रैरेव कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ यूपावटप्रदेशे का° [६. २. ८.] देवस्य त्वेत्यग्नि-
मादयेति । व्याख्यातं यजुः ॥ का° [६. २. ८.] यूपावटे परिलिखतीदमहमिति ।
एतदपि व्याख्यातम् ॥ का° [६. २. १५.] यवोऽसीत्यप्सु यवानाप्येति । यवद्वत्यम्
हे धान्यविशेष त्वं यवोऽसि यौति पृथक्करोतीति यवः यस्मात् द्वेपो द्वेदृन् शत्रू-
न्द्वेपो दौर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मत्तो यवय पृथक्कुरु तथा अरातीः अदानानि च
यवय पृथक्कुरु । अनेन सौभाग्यं धनं च प्रार्थ्यतइति भावः ॥ का° [६. २. १५. १६.]
प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्ग्यादिति ॥
तत्र प्रथमो मन्त्रः हे औदुम्बर्यग्रभाग दिवे तुलोकप्रार्थय त्वा त्वां प्रोक्षामीति
शेषः ॥ द्वितीयः हे मध्यभाग अन्तरिक्षायान्तरिक्षलोकप्रार्थय त्वां प्रोक्षामि ॥ अथ
तृतीयः हे मूलभाग पृथिवीप्रार्थय त्वां प्रोक्षामि ॥ का° [६. २. १७.] अवटे शेषमा-
सिञ्चति शुन्धन्तामिति ॥ द्वे यजुषी पित्र्ये पितरः सीदन्ति येषु लोकेषु ते पितृष-
दनाः लोकाः शुन्धन्तामनेनोदकसेचनेन शुद्धा भवन्तु । खननेनोत्पन्नस्य क्रौर्यस्य
शाल्यर्थमिदमुदकसेचनम् । तदाह तित्तिरिः । क्रूरमिव वाऽएतत्करोति यत्खनति
यत्पयोऽवनयति शाल्यै तदिति ॥ का° [६. २. १८.] वहीधिषि प्राञ्चुदञ्चि च प्रा-
स्यति पितृषदनमसीति । तस्मिन्नवटे प्रागग्रानुदगयांश्च दर्भानास्तृणातीति सू-

चार्यः ॥ पितरः सीदत्युपविशन्ति यस्मिन् तत्पितृषदनम् । हे बर्हिः त्वं पितृषद-
नमसि ॥ २६ ॥

a. उद्वि० स्तभानात्तरि० पृ० दृ० स्व पृथिव्याम् । b. गुतानस्त्वा
मारुतो मिनातु मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणा । ब्रह्मवनिं वा क्षत्रवनिं रा-
यस्योषवनिं पर्यूहामि । ब्रह्म दृ० क्षत्रं दृ० रा० प्रजां दृ० ॥ २७ ॥

का० [८. ५. ३३.] उद्विमित्युद्भयतीति । उद्भयणमूर्धायत्नेन स्थापनम् ॥ पञ्च य-
जूंष्यौदुम्बरीदेवत्यानि ॥ हे औदुम्बरि त्वं दिवं गुलोकमुत्तमान स्तम्भय ऊर्ध्वः
सन्यथा न पतति तथा कुर्वित्यर्थः । अत्तरि० पृ० (३३.) पूरय । पृथिव्यां दृ० स्व
दृ० भव यद्वा पृथिव्यामिति सप्तमो द्वितीयार्थे पृथिवीं दृ० कुरु ॥ का० [८. ५. ३४.]
गुतान इति मिनातीति । शाखां गते प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ हे औदुम्बरि गुता-
नः दीप्यमानो मारुतो वायुः ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन त्वां मिनातु गते
प्रक्षिपतु उमिज् प्रक्षेपे स्वादिः । तथा मित्रावरुणौ देवौ ध्रुवेण धर्मणा त्वां प्र-
क्षिपतामिति शेषः ॥ का० [८. ५. ३५.] पर्यूहणाद्यापसेचनात्कृतेति । पर्यूहणमार-
भ्यापसेचनपर्यन्तं यथा यूये कृतं तथात्रापि कुर्यादित्यर्थः । तत्र यूपस्थाने का० [६.
३. १०.] ब्रह्मवनिं वेति पा० सुभिः पर्यूहतीति ॥ हे औदुम्बरि त्वा त्वां पर्यूहामि
परितो मृत्तिकां क्षिपामि किम्भृतां त्वाम् ब्रह्मवनिं ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वनति
संभजत इति ब्रह्मवनिः क्षत्रं क्षत्रियजातिं वनतीति क्षत्रवनिः (३४.) रायो धन-
स्य पोषं पुष्टिं वनतीति रायस्योषवनिः सर्वत्र सुपां सुलुगिति [पा० ७. १. ३१.]
विभक्तर्तुक ॥ का० [६. ३. ११.] ब्रह्म दृ० हेति मित्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यूष-
तीति । परितो दृ० कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे औदुम्बरि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं क्षत्रं
क्षत्रियजातिमायुः जीवनं प्रजां पुत्रादिद्विपां च दृ० दृ० कुरु ॥ २७ ॥

a. ध्रुवासिं ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया पशुभिर्भूयात् ।

b. धृतेन ग्यावापृथिवी पूर्ययाम् । c. इन्द्रस्य इदिरसि विश्वजनस्य हा-
या ॥ २८ ॥

का° [ट. ५. ३५.] ध्रुवासीति वाचयत्यौदुम्बरीमालम्ब्येति । आलम्बनं स्पर्शनम् ॥ हे औदुम्बरि त्वं ध्रुवासि स्थिरा भवसि त्वमिवायं यज्ञमानोऽस्मिन्नायतने स्वकीये गृहे ध्रुवो भूयात्प्रज्ञया पुत्रादिकया पशुभिः गवादिभिश्च सह स्थिरोऽस्तु ॥ का° [ट. ५. ३७.] सुविण विशाखे जुहोति धृतेनेति । औदुम्बर्या विशाखे यस्मिन्प्रदेशे द्विधा शाखोत्पत्तिस्तत्र जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ ह्यमानेनानेन (३५.) धृतेन ग्वावापृथिवी ग्वावापृथिव्यौ पूर्यथां पूरिते भवताम् ॥ का° [ट. ६. १०.] इन्द्रस्य हृदिरिति मध्यमं हृदिरारोप्येति । औदुम्बरीनिखननादूर्ध्वं सदोनामकं माण्डपं निर्माय तस्योपरि प्रावरणाय मध्यं कठमारोपयेदिति सूत्रार्थः ॥ हृदिःशब्देन तृणनिर्मितः कठ उच्यते । हे तृणमय कठ त्वमिन्द्रस्य हृदिरसि इन्द्रसंवन्धी कठो भवसि अतस्त्वं विश्वजनस्य ह्याया भवेति शेषः । सदोमध्यवर्तिनः सर्वजनस्य यज्ञमानोऽर्विग्रूपस्य प्राणिनः प्रावरणाय ह्याया भवेत्यर्थः । सदस इन्द्रदेवताकत्वेन तदीयहृदिप इन्द्रसंवन्धित्वम् ॥ २८ ॥

परि वा गर्विणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ २९ ॥

का° [ट. ६. १२.] परि वेति परिवर्षेति । परितः कुलवदावरणं (३६.) कृतेति सूत्रार्थः ॥ ऐन्द्रनुष्टुवनिरुक्ता मधुहृन्दोदृष्टा । गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयो भजनीयो गर्विणा इन्द्रः सदोऽभिमानी । हे गर्विण इन्द्र स्तोत्रशस्त्रद्वया गिरः वा तां विश्वतः सर्वतः कठद्वयेण परि भवन्तु परिगृह्णन्तु किम्भूतं त्वाम् वृद्धायुम् वृद्धा आयवो मनुष्या यज्ञमानादयो मरुतो वा यस्य तम् यदा वृद्धः श्रेष्ठश्चासावायुश्च तं महामनुष्यम् । किम्भूताः गिरः अनुवृद्धयः (३७.) अनु सवनक्रमेण वृद्धियासां ताः शनैः प्रातःसवनं तत उच्चैर्माध्यन्दिनं सवनं तानस्वरेण (३८.) तृतीयं सवनमिति क्रमः । किं च जुष्टयोऽस्मत्सेवास्तव जुष्टाः प्रियाः भवन्तु जुष्टी प्रीतिसवनयोः जोषणं जुष्टिः ॥ २९ ॥

a. इन्द्रस्य सूरसि । b. इन्द्रस्य ध्रुवोऽसि । c. ऐन्द्रमसि ।

d. वैश्वदेवमसि ॥ ३० ॥

का° [ट. ६. १२.] परिषीवणग्रन्थमिमर्शनान्यैन्द्रिरिति । इन्द्रदेवताकैस्त्रिभिर्मन्त्रैः परिषीवणादित्रयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ तत्र प्रथमः हे रज्जो तमिन्द्रस्य सदोऽभिमानिदेवस्य संवन्धिनी स्यूः सीवनमसि सीव्यतेऽनया सा स्यूः द्विप् द्वोः श्रूडनुनासिकं चेति [पा° ६. ४. ११.] ऊटदेशः ॥ द्वितीयः हे ग्रन्थे तमिन्द्रसंवन्धी भूवा ध्रुवः स्थिरो भवसि ॥ अथ तृतीयः हे सदः तमिन्द्रसंवन्धि भवसि ॥ का° [ट. ६. १३. १४.] हविर्धानापरान्तमुत्तरेणाग्नीध्रमग्न्यगारद्वारमन्तर्वेग्यर्थं भूयः सर्वं वा निष्ठाप्य वैश्वदेवमसीत्यान्वभतऽरति । हविर्धानमण्डपस्यापरान्तो वायव्यकोणस्तस्योत्तरभागे किञ्चिदाग्नीध्रनामकमग्निस्थानं कृत्वा तस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे आग्नीध्र त्वं सर्वदेवसंवन्धि भवसि ॥ ३० ॥

VIII. a. विभूरसि प्रवारुणः । b. वह्निरसि हव्यवारुनः । c. श्वात्रोऽसि प्रचेताः । d. तुयोऽसि विश्ववेदाः ॥ ३१ ॥

इत उत्तरं षोडश धिष्ण्यमन्त्राः ॥ तदाह का° [ट. ६. १५.] धिष्ण्यान्निवपत्युद्धतावाञ्छिते (39.) पुरीषं निवपति स्फ्येनान्वारव्य उदङ् उपविश्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रमिति । अग्नीनामाश्रयभूता मृदा निर्मिताः स्वल्पवेदिका धिष्ण्यान्युच्यन्ते ॥ का° [ट. ६. १६.] आग्नीध्रीयं पूर्वमिति ॥ विभूशब्दप्रवारुणशब्दावाग्नीध्रीयधिष्ण्यस्य नामनी । ते वै द्विनामानो भवन्तीति श्रुतेः [३. ६. २. २४.] अष्टयज्ञेषां धिष्ण्या अग्नयो देवताः । हे आग्नीध्रीय धिष्ण्य त्वं विभूः प्रवारुणश्चासि विविधं भवतीति विभूः एतस्मादेव धिष्ण्यादितरधिष्ण्येष्वग्निविहरणादितस्य विभूत्वम् प्रवारुयतीति प्रवारुणः तस्य हि दक्षिणात्तरत ऋविज्ञो गहन्ति हविषः प्रवारुयितृवाद्वा प्रवारुणात्वम् । धिष्ण्यगतानग्नीन्प्रत्यन्ये देवा ऊचुः प्रत्येकं स्वं नामधेयं संपादयतेति । तदाह तित्तिरिः । तान्देवा अत्रुवन्दे-द्वे नामनी कुरुतेति ॥ मैत्रावरुणहोतृव्राक्षणाहंसिपोतृनेद्रहावाकानां धिष्ण्यान् सदसि कुर्यात् । तदाह का° [ट. ६. १८-२१.] षट् सदसि प्रत्यङ्मुखो द्वारमपरेण होतुर्दक्षिणपूर्वेणौडम्बरीं मैत्रावरुणस्य होतृधिष्ण्यमुत्तरेण चतुरः समान्तरान्ब्राक्षणाह्वसिपोतृनेद्रहावाकानामिति ॥ होतुर्धिष्ण्यम् हे होतृधिष्ण्य वह्निरुच्यवारुनश्चासि वरुति यज्ञकर्म निर्वह-

तीति वङ्गिः कृत्वं वरुति देवान्प्रति प्रापयतीति कृव्यवाहनः । यथाग्नीध्रीयधि-
 ण्यस्य नामद्वयमुक्तम् तथा होत्रादिधिष्णवानामपि बोध्यम् ॥ मैत्रावरुणधिष्ण्यम्
 हे मैत्रावरुणधिष्ण्य त्वं श्वात्रः प्रचेताश्चासि शु क्षिप्रमततीति श्वात्रो मित्रः (40.)
 प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं यस्य स प्रचेताः वरुणः तद्रूपोऽसि ॥ ब्राह्मणाहंसिनः हे ब्रा-
 ह्मणाहंसिधिष्ण्य त्वं तुभ्यो विश्ववेदाश्चासि । ब्रह्म वै तुभ्य इति श्रुतेः [४.३.४.१५.]
 ब्रह्मद्रूपोऽसि । विश्वं वेत्ति विश्ववेदाः सर्वज्ञः । यद्वा तुभ्यश्चेन देवान्प्रति द-
 क्षिणानां विभागकर्ता पुरुष उच्यते तदाह तित्तिरिः तुभ्यो ह स्म वै विश्ववेदा दे-
 वानां दक्षिणा विभजतीति ॥३१॥

- a. उशिगेसि कविः । b. अङ्गारिरसि वम्भारिः । c. अवस्वरसि दु-
 वस्वान् । d. शुन्ध्यूरसि मार्जालीयः । e. सम्राट्सि कुशानुः ।
 f. परिष्वोऽसि पवमानः । g. नभोऽसि प्रतक्षा । h. मृष्टोऽसि कृ-
 व्यसूदनः । i. ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः ॥३२॥

पोतुः । हे पोतृधिष्ण्य त्वमुशिक कामनीयः कविः विद्वांश्चासि ॥ नेटुः । अङ्ग-
 स्यांहसः पापस्यारिरङ्गारिः विभर्तीति वम्भारिः त्वं तद्रूपोऽसि हे नेटृधिष्ण्य ।
 दिवि सोमरक्षकौ द्वावङ्गारिवम्भारी तथा च सोमरक्षकमन्त्रे स्वान भ्राजाङ्गारे व-
 म्भारऽइत्याम्नातम् [अथा° ४.२७.] ॥ अहावाकस्य । हे अहावाकधिष्ण्य त्वमव-
 स्यूः दुवस्वान् चासि अवोऽन्नमिहृतीत्यवस्युः सुप आत्मनः क्वच् [पा° ३.१.८.]
 क्वाहृन्दसीति [पा° ३.२.१७०.] क्वजन्तादुप्रत्ययः दीर्घश्चाहृन्दसः औणादिक उप्रत्ययो
 वा । दुवोऽस्यास्तीति दुवस्वान् क्वविष्मान् दुव इति क्वविर्नाम अहावाकां हि
 पुरोडाशभागं लभते ॥ एवं होत्रादिधिष्णवान् सदसि निर्माय वेदेर्दक्षिणभागे मा-
 र्जालीयं निर्माति । तदाह का° [८.६.२२.] आग्नीध्रादक्षिणां संप्रति वेद्यन्ते दक्षि-
 णामुखो मार्जालीयमिति । शुन्ध्यतीति शुन्ध्यूः मार्टीति मार्जालीयः तत्र हि
 पात्राणि प्रक्षाल्यन्ते ॥ का° [८.६.२३.] सदोद्वारं पूर्वेण तिष्ठन्ननुदिशत्याहवनीय-
 बहिष्यवमानदेशचावालशामित्रौडम्बरीब्रह्मासनशालाद्वार्यप्राजहितान् सम्राडसी-
 ति प्रतिमन्त्रमिति । सदोद्वारस्य पूर्वभागेऽवस्थायाहवनीयादीन् सम्राडसीत्याद्य-

दृमन्त्रैः क्रमेण निर्दिशेदिति सूत्रायः ॥ तत्रादावाकृवनीयम् हे उत्तरवेदिगताकृ-
वनीय त्वं सम्राट् कृशानुश्चासि बहुविधाकृत्याधारत्वेन सम्यग्राजतऽइति सम्राट्
पयोत्रतादिभिः कृशं क्षीनं यजमानमनु गृह्णीति कृशानुः ॥ वहिष्यवमानदेशम्
हे वहिष्यवमानदेश त्वं परिषद्यः पवमानश्चासि स्तोतुं समेता ऋविजः परिषत्
तद्याग्यः परिषद्यः अत एव शुद्धत्वात्पवमानः ॥ चावाल्मम् हे चावाल्म त्वं नभो
ऽसि खनने हिद्रव्यपवादाकाशः न भार्ताति वा । तथा प्रतघ्ना प्रदक्षिणं तक्तन्ति
गृह्णन्ति ऋविजां यत्र स प्रतघ्ना तक्ततिर्गत्यर्थः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा०
३.२.७।] वनिष् ॥ शामित्रम् पशुविशसनप्रदेशः शामित्रशब्देनाच्यते हे शा-
मित्र त्वं मृदोऽसि पशुविशसनस्य विदितत्वेनाशुद्धिहेतुत्वाभावात्सत्यपि विशस-
ने शुद्धोऽसि यद्वा मृदः शृतत्वान्मिदः पक्वं कृविर्मृष्टं भवति । तथा कृव्यस्य
कृदयजिह्वादित्रपस्य कृविषः सूदनः पाकहेतुश्चासि ॥ औदुम्बरीम् हे औदुम्ब-
रि त्वमृतधामा ऋतं सामगानं धामोपवेशनस्थानं यस्याः सा । औदुम्बरीऽ सृ-
ष्ट्वाद्रायतीत्युक्तेः (41.) । स्वर्ज्योतिः उन्नतत्वेन स्वर्गे प्रकाशकः यद्वा सूर्यज्योतिः
॥ ३२ ॥

a. समुद्रोऽसि विश्वव्यचाः । b. अज्ञोऽस्येकपात् । c. अद्विरसि बु-
ध्यः । d. वागस्यैन्द्रमसि सद्दोऽसि । e. ऋतस्य द्वारौ मा मा संता-
तम् । f. अध्वनामधपते प्र मा तिर स्वस्ति मेऽस्मिन्पयि देवयाने भू-
यात् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मासनम् हे ब्रह्मासन त्वं समुद्रः विश्वव्यचाश्चासि सर्वे देवाः सम्यगुत्कर्षे-
ण द्रवत्यत्रेति समुद्रः समुद्र-इवागाढो ज्ञानेन ब्रह्मा यत्र तिष्ठतीति वा । विश्वं
सर्वं यज्ञं व्यचति गृह्णति कृताकृतप्रत्यवेक्षणायेति विश्वव्यचाः ॥ शालाद्वार्यम्
हे प्राचीनवंशशालाद्वारवर्तिन्निष्ठे त्वमज्ञोऽसि अजति आकृवनीयद्वयेण यज्ञप्रदे-
शे गृह्णीत्यजः यद्वा परब्रह्मवमुपचर्यते न ज्ञायतऽइत्यजः । एकः पातीत्येक-
पात् यद्वा एकः पादः सर्वाणि भूतानि यस्येत्येकपात् पादोऽस्य विश्वा भूतानी-
ति श्रुतेः ॥ प्राजहितम् पत्नीशालापश्चिमभागवर्ती पुरातनो गार्हपत्योऽग्निः प्राज-

हित (42.) उच्यते हे प्राज्ञहित त्वमदिरसि न क्षीयतऽइत्यहिः शालाद्वारीये नू-
तने गार्हपत्ये उत्पन्नेऽपि अयमग्निः स्वरूपेण न क्षीयते । बुधो मूलं तत्र भवो
बुध्यः आधानकाले प्रथममाहितवान्मूलभावित्रम् स हि प्रथमं मध्यते ॥ नामभि-
रेवात्र धिष्णवानां स्तुतिः । उक्तं च । स्तुतिः स्वनाम्ना कर्मणा वाथ द्वैरिति ॥ का°
[१. ८. २२.] वागसीति सदोऽभिमर्शनमिति ॥ हे सदः त्वं वागसि वाचास्मिन्कर्म
कुर्वन्तीति वाक्शब्देनभिदोषचरिण सद उच्यते । ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकं चासि । सी-
दत्यस्मिन्निति सदः ॥ का° [१. ८. २३.] ऋतस्य द्वावाविति द्वार्येऽइति । द्वार्ये सदो-
द्वावावितिऽअभिमृशतीति सूत्रार्थः ॥ हे ऋतस्य यज्ञस्य द्वारौ द्वारदशस्यापिन्यौ शावे
युवां मा मां मा संतातं मा संतापयतं प्रवेशनिःक्रमणे स्वल्पनादिना तपतेर्नुडि मध्य-
मैकवचने कालो कालीति [पा° ८. २. २६.] सिज्जलांये वृषम् ॥ का° [१. ८. २४. २५.] अभि-
मन्त्रणमुत्तरैरध्वनामध्वयतऽइति सूर्यम् । उत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रयाणामभिमन्त्रणं दर्शन-
मित्यर्थः तत्राध्वनामिति सूर्यमभिमन्त्रयतऽइति सूत्रार्थः ॥ अध्वयते मार्गपालक र्वे
अध्वनां मार्गाणां मध्ये वर्तमानं मा मां त्वं प्रतिर प्रवर्धय तिरतिर्वृद्ध्यर्थः । किं च
अस्मिन्देवयाने देवयानप्रापके पथि यज्ञमार्गे मे मम स्वास्ति कल्याणं भूयात् ॥३३॥

a. मित्रस्य मा चक्षुषेक्षधम् । b. अग्रयः सगराः सगरा स्थ सगरेण ना-
म्ना रौद्रेणानीकेन पात माग्रयः पिपृत माग्रयो गोप्रायते मा नमो वोऽस्तु
मा मा ह्रिःसिष्ट ॥३४॥

का° [१. ८. २६.] मित्रस्येत्यृविज्ञ इति । अभिमन्त्रयतऽइति शेषः ॥ हे ऋविज्ञः
मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा नेत्रेण मा मामीक्षधं पश्यत सान्युर्नेत्रेण वा सखा यथा
सखायं हितचक्षुषा पश्यति तथा मां पश्यधमित्यर्थः ॥ का° [१. ८. २७.] अग्रयः स-
गरा इति धिष्णवानिति । अभिमन्त्रयतऽइति शेषः ॥ हे अग्रयः सगराः गृ स्तुतौ
गरेण स्तुत्या सहिताः सगराः यूयं सगरेण नाम्ना स्तुतिसहितेन नाम्ना धिष्ण्या
इति नाम्ना व्यवह्रियमाणत्वात्सगराः स्थ समानस्तुतयो भवथ समानो गरो येषां
ते सगराः । हे अग्रयः ते यूयं रौद्रेणानीकेन शत्रुविनाशकत्वाद्ग्रेण भवदीयेन
सैन्येन मा मां पात रक्षत यद्वा रुद्रदेवत्येन मुखेन मां पात अनीकं मुखं सैन्यं

च । हे अग्नयः मा मां पिपृत धनादिभिः पूरयत । मा मां गोपायत रक्षत । अभ्यासे भृयांसमर्थं मन्यन्तऽइति यास्कोक्तिः [निरु° १०.४२.] निरन्तरं रक्षेत्यर्थः । वो युष्मभ्यं नमोऽस्तु मा मां मा हिसिष्ट मा बधिष्ट निर्विघ्नं यज्ञं कारयतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

IX. a. ज्योतिरसि विश्वद्वयं विश्वेषां देवानां समित् । b. त्वं सोम तनूकृ-
द्व्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यत्तासि वद्वयं स्वाहा । c. जुषाणोऽम-
तुराज्यस्य वेतु स्वाहा ॥ ३५ ॥

का° [५.४.२६.] ध्रुवायाः पुरस्तात्पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं ज्योतिर-
सीति समिदत्तेनेति ॥ हे आज्य त्वं ज्योतिरसि किम्भूतम् विश्वद्वयं सर्वद्वयं बहु-
घाङ्गतिपूषयुक्ताद्याद्विद्वत्पवम् आज्यवादा दीप्यमानवादा ज्योतिद्वम् । विश्वेषां
सर्वाणां देवानां समित्समिन्धनं सम्यग्दीपकम् देवा ह्याज्यं भुक्त्वा दीप्यन्ते ॥ का°
[८.७.१.] प्रदीप्तमिध्मं त्वं सोमिति प्रचरण्याभिजुहोतीति । जुहुरिव होमसाधना
काचित्सुक प्रचरणीत्युच्यते ॥ अवसानरक्षिता सोमदेवत्या गायत्री भृगुसुतक्रतुद-
ष्टा । तनू शरीरं कृत्वन्ति हिन्दतीति तनूकृतो रक्षसाः कृती ह्नेने (४३.) । द्वि-
पत्नीति द्वेषांसि दौर्भाग्यानि । अन्यैरस्मद्विरोधिभिः कृतानि प्रेरितान्यन्यकृतानि ।
हे सोम त्वं तेभ्यो यत्ता नियत्तासि यहुतीति यत्ता यम उपरमे तृच् (४४.) यथा तादृ-
शा अस्मान्मा (४५.) बाधन्ते तथास्मान्सुरक्षितप्रदेशे संस्थाप्य पालयसीत्यर्थः । तस्मा-
त्त्वमेवास्माकमुर् प्रभूतं वद्वयं बलमसि तस्मै तुभ्यमिदं द्रुतमस्तु सोमं नेतुं तमु-
द्दिश्यासावाज्याङ्गतिर्हुतेति भावः ॥ का° [८.७.२.] जुषाणोऽमुरिति द्वितीयामि-
ति । जुहोतीत्यनुवर्तते ॥ अतुदेवत्यैकपदा विराट् यजुरन्ता विराजो दश इत्यु-
क्तेर्दशान्तरवाद्विराट् । अतुश्चात्र सोमः आप्नोति पीतः सन् शरीरमित्यातुः आपू
व्याप्तौ (४६.) आप्नोतेर्ह्रस्वश्चेति [उणा° १.७४.] तुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । जुषाणः
प्रीयमाणोऽतुः सोम आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु कर्मण्यपीति केचित् (४७.) स्वा-
हा तस्मै सुद्रुतमस्तु ॥ ३५ ॥

अग्ने नये सुपथा रायऽअस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोधस्मज्जुङ्गराणमिनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ ३६ ॥

का° [८. ७. ६.] अग्ने नयेति वाचयतीति ॥ अग्नियी त्रिष्टुबगस्त्यदृष्टा । हे अग्ने हे देव विश्वानि सर्वाणि वयुनानि मार्गान् ज्ञानानि वा विद्वान् ज्ञानानस्त्वमस्माननुष्ठातृनृपे धनाय यज्ञफलाय सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय । किं च अस्मदस्मतोऽनुष्ठातृभ्यः एनः पापं युयोधि पृथक्कुरु यु मिश्रणामिश्रणयोः यौतिः शयः शुः वा हृन्दसीति [पा° ३. ४. ८८.] हेः पितृपत्ने अडितश्चेति [पा° ६. ४. १०३.] हेर्धिः पितृादुणाः । किम्भूतमेनः जुङ्गराणम् ऊर्क्षा कौटिल्ये अस्मात् ऊर्क्षतेः (48.) सनो लुक् हलोपश्चेति [उणा° २. ८८.] औणादिकसूत्रेणानच्प्रत्यये ण्यम् ऊर्क्षितुं कुटिलीकर्तुमिहतीति जुङ्गराणम् अभिलषितक्रियाप्रतिबन्धकमित्यर्थः । किं च ते तव भूयिष्ठां बहुलतमां नमउक्तिं हविषां वचनं याज्यापुरोऽनुवाक्यालक्षणं विधेम करवाम नम इत्यन्ननाम [निध° २. ७.] यद्वा नमस्कारविषयामुक्तिं संपादयाम ॥ ३६ ॥

अयं नोऽग्निर्वरिवस्कृणोवयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।

अयं वाजान्जयतु वाजसातावयः शत्रून्जयतु जर्हृषाणः स्वाहा ॥ ३७ ॥

का° [८. ७. ७-१.] उत्तरेण सदो कृत्वाग्नीध्रेऽग्निं निदधाति ग्रावद्रोणकलशसोमपात्राणि चायं न इति जुहोत्यस्मिन्निति । शालामुखीयमग्निं ग्रावादीनि च सदस उत्तरभाग नीत्वाग्नीध्रमण्डपे निधाय तत्रत्यधिष्ण्यगतेऽग्नौ धृतेन जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ अग्नेयी त्रिष्टुव्यजुरन्ता । अयमग्निर्नोऽस्माकं वरिवः धनं कृणोतु करोतु अयमेवाग्निर्मृधः संग्रामान्प्रभिन्दन्विदारयन्सन्पुर एतु अग्रतो यातु अयमेवाग्निर्वाजसातौ वाजानामन्नानां सम्भजने निमित्ते वाजान् शत्रुसंबन्धीन्यन्नानि अस्मभ्यं दातुं जयतु ततोऽयमेवाग्निर्जर्हृषाणोऽत्यर्थं कृष्यन् शत्रून् जयतु स्वाहा तुभ्यं सुकृतमस्तु (49.) ॥ ३७ ॥

उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि ।

धृतं धृतयोने पिब प्र-प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ॥ ३८ ॥

का° [८. ७. १५.] उरु विष्णविति जुहोतीति । पूर्वमन्त्रेणाग्नीध्रीये होमोऽनेन

वाहवनीयऽइति सूत्रार्थः ॥ वैजयन्तुद्वयानुरक्ता । हे विष्णो व्यापिन् आहवनी-
य उरु विक्रमस्व शत्रुषु बहुलं पराक्रमं कुरु किं च क्षयाय ब्रह्मगृहनिवासाय
नोऽस्मानुरु बहु यथा तथा (50.) कृधि कुरु । हे धृतयोने अग्ने धृतं पिव ह्य-
मानमिदमाज्यं भक्षय । अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्यै धृतमुल्लवमासीदिति श्रुतेर्धृत-
यानिबन्धं किं च यज्ञपतिं यज्ञमानं प्रतिर अतिशयेन वर्धय प्रसमुपोदः पादपूरण
इति [पा° ट. १. ६.] प्रशब्दस्य द्विवम् स्वाहा तस्मै तुभ्यं सुद्धतमस्तु (51.) ॥ ३८ ॥

a. देव सवितरिष ते सोमस्तः रक्षस्व मा वा दमन् ।

b. एतच्च देव सोम देवा देवाः ॥ उपागा इदमहं मनुष्यात्सह रायस्योषेण ।

c. स्वाहा निर्वरुणस्य पाशान्मुच्ये ॥ ३१ ॥

का° [ट. ७. १७.] दक्षिणेऽनसि कृत्वाजिनिमास्तीर्य तस्मिन्सोमं निदधाति देव
सवितरिति । अनसि शकटे ॥ सावित्रं यजुः हे सवितः सर्वस्य प्रेरक देव एष
सोमस्त तवार्पितः तं तादृशं सोमं त्वं रक्षस्व पालय मा वा दमन् सोमस्य र-
क्षितारं त्वामसुरा मा विहिंसिषुः (52.) ॥ का° [ट. ७. १८.] एतच्चमिति विसृज्यो-
पतिष्ठतइति । कृत्वाजिनि स्थापितं वदं सोमं विस्रस्योपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥
सौम्यं यजुः हे सोम देव त्वं देवः सन्भवदीयान्देवानितदिदानीमुपागाः प्राप्ताऽसि
अहं मनुष्यो यज्ञमानो मदीयान्मनुष्यानिदमिदानीं रायः पोषेण सह पश्चादिधने-
न सार्धमुपागतोऽस्मीत्यनुषङ्गः ॥ का° [ट. ७. १९.] स्वाहा निरिति निष्क्रम्येति ।
हविर्धानमण्डपान्निर्गत्येति सूत्रार्थः ॥ हानं हा न हा अहा स्वस्याहा स्वाहा
स्वात्यागः सोमेनात्मानं (53.) निःक्रीयात्मीयोऽहमस्मीत्यर्थः यद्वा स्वाहा सोम-
रूपमन्नं देवेभ्यो दत्तमस्तु अनेन सोमप्रदानेनाहं वरुणपाशान्निर्मुच्ये निर्मुक्तोऽस्मि
॥ ३१ ॥

अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा या तव तनूर्मय्यभूद्देवा सा त्वयि यो मम तनूस्व-
य्यभूदियः सा मयि । यथायथं नो व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापति-
रमःस्तानु तपस्तपस्पतिः ॥ ४० ॥

का° [ट. २. ४.] अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधयेति ॥ अग्नेयं यजुः यज्ञ-

मानोऽग्निशरीरेणात्मशरीरस्य कृतव्यत्ययोऽधस्तनं कर्मकलापं कृत्वा यथा स्व-
शरीरं कुर्वाण आह हे अग्ने व्रतपाः स्वभावतः सर्वेषां व्रतानां पालकोऽसि (54.)
तस्मात्कारणादिदानीमपि ते त्वं व्रतपाः मदीयव्रतस्य पालको भवेति शेषः हे
अग्ने व्रतप्रार्थनकाले तव संबन्धिनी या तनूर्मयि अभूदवस्थिता सा एषा तनूः
त्वयि भवत्विति शेषः यो या उ या च मम तनूस्त्वय्यभूत्सा इयं मयि भवतु । हे
व्रतपते व्रतपालकाग्ने नौ आवयोर्व्रतानि कर्माणि यथायथं यथास्वं स्वसंबन्धम-
नतिक्रम्य सत्विति शेषः अनुष्ठानद्वयं व्रतं ममास्तु तत्पालनद्वयं व्रतं तवास्त्वि-
त्यर्थः किं च दीक्षापतिः दीक्षायाः पालकोऽग्निः मे दीक्षां मदीयदीक्षार्थं नियमम-
न्वमंस्त अनुमतवानङ्गीकृतवानित्यर्थः तपस्पतिः तपसः पालकोऽग्निस्तापां मदी-
यामुपसदमन्वमंस्तानुमतवान् ॥ ४० ॥

X. उरु विज्ञो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि ।

धृतं धृतयोने पिव प्र-प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ॥ ४१ ॥

इदानीं यूपसंपादनमन्त्राः ॥ का° [६. १. ३. ४.] गृहेषु यूपारुतिं जुहोति चतुर्गृ-
हीताऽ सुवेण वोरु विज्ञवितीति । चतुर्गृहीतमाज्यमाहुवनीये जुहोति यूपं हे-
तुं गमिष्यन् सा यूपारुतिरिति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता ॥ ४१ ॥

a. अत्यन्योऽग्नेऽग्नां नान्योऽग्नेऽग्नागामर्वाक्ता परेभ्योऽविदं परोऽर्वर-
भ्यः । तं त्वा जुषामहे देव वनस्पते देवयज्ञाय देवास्त्वा देवयज्ञाय जुष-
तां विस्तवे त्वा । b. ओषधे त्रायस्व । c. स्वर्धिते मैनऽ द्दिऽसीः
॥ ४२ ॥

का° [६. १. ५-७.] आज्यशेषमादाय सतक्षा गहति यूपमभिमृशत्यन्यानि
प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वेति । यूपारुतिशेषाज्ययुतो यूपतक्षणार्थं वनं गत्वा यूपम-
भिमृशेदभिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः ॥ वनस्पतिदेवत्यम् । वृक्षा द्विविधाः यूष्या अयूष्याश्च
पलाशखदिरविल्ववादयो यूष्याः निम्बजम्बीरादयस्त्वयूष्याः । हे पुरोवर्ति यूपवृक्ष
त्वतोऽन्यान्कांश्चिद्यूपानपि समप्रदेशजन्मादिलक्षणरहितानत्यगाम् अतिक्रान्तवा-

नस्मि अन्यांश्चायूष्यान्नापागाम् किं च परेभ्यो वृक्षेभ्यो दूरवर्तिभ्योऽर्वाक् निकटं वा तामविदं लब्धवानस्मि अत्रेभ्यो निकटेभ्यः परः परस्तादविदं विदू लामि पुष्पादीत्यङ् [पा° ३.१.५५.] लुङि वृषम् किं च हे वनस्पते वनस्य पालक हे देव दीयमान वृक्ष देवयज्यायै देवयागार्थं तं तादृशं त्वां वयं जुषामहे सेवामहे देवा अपि देवयज्यायै त्वा जुषन्तां सेवताम् ॥ का° [६.१.११.] सुत्रेणोपस्पृशति विल्वे वेति ॥ हे यूपवृक्ष त्वा त्वां विल्वे यज्ञाय उपस्पृशामीति शेषः यज्ञो वै विल्वुरिति श्रुतेः ॥ का° [६.१.१२.] आंषधेऽति कुशतरूणां तिरस्कृत्येति । यूप-वृक्षस्य कुशमलार्धानं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे आंषधे त्वं त्रायस्व स्वधितिभयान्मा रक्ष ॥ का° [६.१.१२.] स्वधितेऽति परशुना प्रहरतीति ॥ हे स्वधिति परशो ह-नं यूपं मा ह्रिंसीः मा वधीः ॥ ४२ ॥

a. त्वां मा लेखीरित्तरिन्नं मा ह्रिंसीः पृथिव्या संभव । अयं हि त्वा स्व-धितिस्तेतिज्ञानः प्रणिनाय मरुते सौभगाय । b. अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोह सखवल्शा वि वयं रुहेम ॥ ४३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ॥

का° [६.१.१६.] त्वां मा लेखीरिति पतन्तमभिमन्त्रयतइति ॥ हे यूपवृक्ष त्वां गुल्लोकं त्वं मा लेखीः मा ह्रिंसीः लिख अक्षरविन्यासे इह तु ह्रिंसार्थः अत्तरि-न्नं च मा ह्रिंसीः पृथिव्या सह संभव संगतो भव यूपस्य वज्रवृषत्वालोक्तानां शा-न्तिराशास्यतइति भावः ॥ का° [६.१.१८.१९.] अयं हि वेति शोधनमभिमन्त्रण-शेषो वाविशेषोपदेशादिति ॥ हि यस्मात् हे ह्रिन्न वृक्ष तेतिज्ञानोऽतितीक्ष्णोऽयं स्वधितिः कुठारो मरुते सौभगाय सौभाग्याय दर्शनीयत्वाय यद्वा सुभगो यज्ञः स एव सौभगः स्वार्थेऽण् यज्ञाय त्वां प्रणिनाय प्रणयति यूपत्वं प्रापयति ह्रन्दसि लुङ्ङिङ् इति [पा° ३.४.६.] वर्तमाने लिट् । तिज्ञ निशानि अस्माद्यङ्कुत्ताह्वान-चि तेतिज्ञान इति वृषम् । अतस्त्वया ह्रिदान भेतव्यमिति भावः ॥ का° [६.१.२०.२१.] अतस्त्वमित्यावृश्चने जुहोति यूपे वेति ॥ हे देव वनस्पते अतोऽस्मात्स्था-

णोः त्वं शतवल्गः बद्धङ्गुरः सन्विरोह विशेपेण ज्ञायस्व वयं च सद्धस्ववल्गः
पुत्रपौत्रादिभिर्वद्गुणाखोपिता विरुद्धेम प्रजायिमहि ॥ ४३ ॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोरमे । आतिथ्यात्स्याणुहोमान्तः पञ्चमोऽध्याय
इतिः ॥ ५ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ २ ॥ ३ [°तसाऽग्रि°] ॥ ३ ॥ ४ [अग्राऽअग्नि°] ॥ ४ ॥ ॥
- II. ॥ ५ a - [वा गृह्णामि परिपतये वा गृ°] - शक्मन्नोज्जिहाय ॥ १ ॥ ५ b - °श-
स्तिन्यम् ॥ २ ॥ अज्ञसा सत्यमुपगेष७ सुविते मा धा अग्ने व्रतयास्व व्रतयाः
॥ ३ ॥ ६ या तव - [या मम] - °स्पतिः ॥ ४ ॥ ७ - °व्यायस्व ॥ ५ ॥ ७ आप्या-
यया° - सुत्यामुद्वचमशीय ॥ ६ ॥ ७ दृष्टा - °दिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्यै
॥ ७ ॥ ८ [हरीशया] ॥ ८ ॥ १२ ॥ ॥
- III. ॥ १ a. b. c [व्यथितम्]. d [नाथितम्] ॥ १ ॥ १ e-o [विदग्नेर्नभो]. १०
॥ २ ॥ १४ ॥ ॥
- IV. ॥ ११ a-d ॥ १ ॥ ११ e. १२ a. b ॥ २ ॥ १२ c-f ॥ ३ ॥ १३ [°हग्निर्भस्मा-
स्यग्नेः पुरी°] ॥ ४ ॥ १८ ॥ ॥
- V. ॥ १४ - °दृतिः ॥ १ ॥ १५ [समूल्लुम°] ॥ २ ॥ १६ [विल्लुते] ॥ ३ ॥ १७ a.
b ॥ ४ ॥ १७ c. d ॥ ५ ॥ १८ ॥ ६ ॥ १९ ॥ ७ ॥ २० ॥ ८ ॥ २१ ॥ १ ॥ २७ ॥ ॥
- VI. ॥ २२ [रजसो]. रजोदृणं वल्गुर्दृणं वैल्लवीम् ॥ १ ॥ २३ e-i [नः instead
of मे । °मुद्वपामि instead of °मुत्किरामि] ॥ २ ॥ २४ [°राल°] ॥ ३ ॥ २५
a. b. c [°णो वल्ग°] ॥ ४ ॥ २५ d. e [°णो वल्ग°]. f. g ॥ ५ ॥ ३२ ॥ ॥
- VII. ॥ २६ a-e [रजसो] ॥ १ ॥ २६ f. g. २७ a ॥ २ ॥ २७ b - °वृहामि ॥ ३ ॥
२७ b ब्रह्म - °जां दृढह । ध्रुवासि ध्रुवोऽस्मिन्यजमान आयतने भूयात् । २८
b. c ॥ ४ ॥ २९ ॥ ५ ॥ ३० ॥ ६ ॥ ३८ ॥ ॥

VIII. ॥ ३१ ॥ १ ॥ ३२ a-d ॥ २ ॥ ३२ i. ३३ a. b. c ॥ ३ ॥ ३२ e [°रालं] - h

॥ ४ ॥ समृद्धांमि विश्ववेदा उनातिरित्तस्य प्रतिष्ठा । ३४ b - पिपृत माग्न-
यां नर्मा वांस्तु मा मा द्दिष्टसिष्ट ॥ ५ ॥ ३३ ॥ ॥

IX. ॥ ३५ ॥ १ ॥ ३६ ॥ २ ॥ ३७ [°साताञ्ग्र] ॥ ३ ॥ ३८ ॥ ४ ॥ ३९ a. b - पा-

गाः ॥ ५ ॥ ३९ इदम - °न्मुच्येऽग्निं व्रतपास्वे व्रतपाः ॥ ६ ॥ ४० या तव [या
मम] - °स्पतिः ॥ ७ ॥ ५० ॥ ॥

X. ॥ ४१ ॥ १ ॥ ४२ a - परेभ्यः पराञ्चरेभ्यः ॥ २ ॥ ४२ a तं त्वा - °लवे त्वा

॥ ३ ॥ ४२ b. c. ४३ a - संभव ॥ ४ ॥ ४३ a अयच्छ - °गाय । b ॥ ५ ॥ ५५ ॥

॥ दशानुवाक्किपु पञ्चपञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापठे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ॥

I. a. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मुखां पूजो हस्ताभ्याम् । b. आ-

ददे नार्यसि । c. इदमृच्छ रत्नसां ग्रीवा अपि कृतामि । d. यवांस्ति

यवयास्मद्द्वयो यवयारातीः । e. दिवे त्वात्तरिज्ञाय त्वा पृथिव्यै त्वा ।

f. शुन्धत्तां लोकाः पितृषदनाः । g. पितृषदनमसि ॥ १ ॥

सौमिकवेदिप्रधानि पञ्चमाध्यायि आतिथ्यमारभ्य गृपनिर्माणपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः
अग्नीषोमीयपशुप्रधानि षष्ठेऽध्याये गृपसंस्कारमारभ्य सोमाभिषवोद्योगपर्यन्ता मन्त्रा
उच्यन्ते ॥ का° [६. २. ८.] देवस्य त्वेत्यग्निमादाय गृपावटे परिलिखतीदमहमिति ।
[१५-१८.] यवांस्तीत्यप्सु यवानांश्च प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे वेति प्रतिमन्त्रं
प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्गत्वाद्वाटे शेषमासिञ्चति शुन्धत्तामिति बर्हीषि प्राञ्च्यु-
दञ्चि च (1.) प्रास्यति पितृषदनमसीति ॥ एतानि पञ्चतूष्णि औदुम्बरीविषये [५.
२६.] व्याख्यातानि ॥ १ ॥

a. अग्नेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणामितस्य वित्तादधि त्वा स्यास्यति ।

b. देवस्त्वा सविता मध्वानतु । c. सुपिप्यत्ताभ्यस्त्वौषधीभ्यः ।

d. ग्रामग्रेणास्पृक्त आन्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरिणादृच्छीः ॥ २ ॥

का° [६.२.११.] प्रथमशकलं चाग्रेणीरसीति । गूपावटे प्रथमशकलं निक्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ हे गूपशकल त्वमग्रेणीरसि अग्रे प्रथमं गूपस्य ह्यिद्यमानस्य नीयतेऽपनीयतऽइत्यग्रेणीः गूपस्य प्रथमावयवभूतो भवसीत्यर्थः यद्वा अग्रे प्रथमं गूपमवटे प्रति नयतीत्यग्रेणीः पुरःसरः । किम्भूतस्त्वम् उन्नतृणामुन्नयनकर्तृणामध्वरूणां स्वाविशः सुविनाविशयितुं शक्यः ते ह्येनं गूपावटे सुविनाविशयन्ति लघुत्वात् । स त्वमेतस्य कर्मणां वित्तात्कर्मणि षष्ठी एतत्कर्म विद्धि जानीहि किं तत्कर्म यत् गूपः त्वामधि स्थास्यति तदुपर्यवस्थानं (१.) करिष्यति तत्रया वाद्व्यमित्यर्थः ॥ का° [६.३.२.] देवस्य वेत्यनन्तीति । गूपमिति शेषः ॥ गूपदेवत्यम् हे गूप सविता देवः मधा मधुना मधुरेणाज्येन वा त्वामनक्तु । मधा अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ का° [६.३.३.४.] चपालमुभयतोऽक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्य इति । अथ उपरि चाज्येन लिप्तं चपालं गूपायि स्थापयेदिति सूत्रार्थः ॥ हे चपाल त्वां गूपस्यायि प्रतिमुञ्चामीति शेषः किमर्थमांषधीभ्यः व्रीक्षाद्योषधिनिष्पत्त्यर्थम् किम्भूताभ्य ओषधीभ्यः सुपिप्पलाभ्यः शोभनफलयुक्ताभ्य इत्यर्थः ॥ का° [६.३.७.] ग्रामग्रेणेत्युद्भयतीति । उन्नतं कुर्यादित्यर्थः ॥ गूपदेवत्यम् गूपस्य महिमोच्यते हे गूप त्वमग्रेणाग्रभागेन त्वां दिवमस्पृक्तः स्पृष्टवानसि स्पृशतेर्लुङि शल्ल इगुपधादनिटः कस [पा° ३.१.४५.] इति कसप्रत्ययः । मध्येन मध्यभागेनान्तरिक्षमाप्राः आपूरितवानसि प्रा पूरणे । उपरेणाधोभागेन अनिटप्रदेशेन (२.) पृथिवीं भूमिमदृच्छीः दृढीकृतवानसि ॥ २ ॥

a. या ते धामान्युश्मसि गमध्वे यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुर्गायस्य विज्ञोः परमं पद्मवभारि भूरि ॥

b. ब्रह्मवनिं वा क्षत्रवनिं रायस्योषवनिं पर्यृहामि ।

c. ब्रह्म दृष्टं क्षत्रं दृष्ट्यायुर्दृष्टं प्रजां दृष्टं ॥ ३ ॥

का° [६.३.८.] या तऽइति मिनोतीति । अवटे गूपं प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ गूपदेवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे गूप या यानि ते तत्र धामानि स्थानानि गमध्वे

गन्तुं वयमुष्मसि उष्मः कामयामहे तुमर्थे सेऽइत्यादिना [पा° ३.४.१.] गहतेस्तु-
मर्थे कथेन्प्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तः । उष्मसि वश कालौ लटि उत्तमबहुवचने
शपो लोपे मप्रसारणे इदलो मसीति [पा° ७.१.४६.] इकारः । यानि तव स्या-
नानि गन्तुं वयमिहाम इत्यर्थः । किं च यत्र येषु तव स्थानेषु गावो रश्मयः अ-
यासः अयलीति अयाः अय गतौ गतारो वर्तन्ते सर्वे किरणा येषु स्थानेषु गता
इत्यर्थः किम्भूता गावः भूरिशृङ्गाः भूरि वहु शृङ्गं दीप्तिर्येषां ते भूरिशृङ्गाः प्रज्वल-
नामसु [निघ° १.१७.] शृङ्गाणीति पठितम् । अहेत्येवार्थे विज्ञाः व्यापकस्य
ब्रह्मणः तत्परममुत्कृष्टं पदं भूरि महत् आदित्यमण्डललक्षणमत्रैव अवभारि अ-
वभाति तकारस्थानि (३.) हान्दसो रेफः । यद्वा भूरि बहुप्रकारं यथा तथा अत्र
अह अत्रैव दधेव स्थानेषु अवभाति शांभते । किम्भूतस्य विज्ञोः उरुगायस्य गाङ्
गतौ गानं गायः उरुगायो गतिर्यस्य महागतेरित्यर्थः यद्वा उरुभिर्महात्मभिर्गणिते
स्तृपतेऽसावुरुगायस्तस्य । तादृशस्यानप्राप्तिहेतुभूतकर्मणे हे यूप तमत्रावट ति-
ष्ठत्याशयः ॥ का° [६.३.१०.११.] ब्रह्मवनि वेति पाठसुभिः । ब्रह्म दृढेति मैत्रा-
वरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यवर्तीति ॥ द्वे यनुषी औदुम्बरीविषये [५.२७.] व्या-
व्याति ॥ ३ ॥

विज्ञोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य गुज्यः सखा ॥ ४ ॥

का° [६.३.१२.] विज्ञोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारव्यमिति । यूपं स्पृष्ट-
वन्तं यज्ञमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ द्वे वैलव्यौ गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे । हे ऋ-
त्विजः विज्ञोः यज्ञाधिष्ठातुः कर्माणि सृष्टिसंहारादिचरितानि वृणं पश्यत यतो यैः
कर्मभिः व्रतानि भवदीयानि लौकिकवैदिककर्माणि पस्पशे बद्धवान्निर्मितवानि-
त्यर्थः स्पश बन्धने । स विलुरिन्द्रस्य गुज्यः वृत्रवधादिकर्मसु योज्योऽनुवृषः सखा
मित्रम् ॥ यद्वा विज्ञोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यतो यैर्वीर्यैर्व्रतानि आ-
धानपशुसोमादीनि कर्माणि पस्पशे आत्मानि बद्धवान् यद्वा यैर्वीर्यैर्व्रतानि कर्मा-
णि अग्निवायुसूर्याणां स्वानि स्वानि एतान्यप्रमत्ताः कुरुतेत्येवं पस्पशे निबद्धवान्
शिष्टं समानम् ॥ ४ ॥

तद्विलोः परं पद७ सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततम् ॥५॥

का° [६.३.१३.] तद्विलोरिति चपालमीक्षमाणमिति । यूपकटकं प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ सूरयः विद्वांसो वेदान्तपारगा विलोः तत्परं पदं स्वद्वयं सदा पश्यन्ति कीदृशम् दिवि आकाशे निरावरणे चक्षुरिवाततं व्याप्तम् यदा यत् दिवि आकाशे चक्षुरादित्यमण्डलमाततं विस्तारितम् इवोऽनर्थकः चक्षुःशब्देनान्यत्रापि मण्डलमुच्यते चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य [७.४२.] तच्चक्षुर्देवदितम् [३६.२४.] ॥५॥

a. परिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां परं यजमाना७ रायो मनुष्याणाम् । b. दिवः सूनुरसि । c. एष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुः ॥ ६॥

का° [६.३.१५.] त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशो रशना तथा नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति परिवीरसीति । त्रिभिर्गुणैरवयवैरुपेता त्रिव्याममिता कुशसंवन्धिनी या रशना रज्जुस्तया नाभिप्रमाणे यूपप्रदेशे आवृत्तित्रयं यथा भवति तथा यूपमाविष्टयेदिति सूत्रार्थः ॥ यूपदैवत्यं यजुः हे यूप त्वं परिवीरसि परितो रशनया वीतावेष्टितोऽसि यद्वास्माभिः परिवारितोऽसि व्यञ् संवरणे इत्यस्य ताप्रत्ययार्थे छिपि संप्रसारणम् किं च दैवीर्विशः देवसंवन्धिन्यः (४.) प्रजाः मरुद्गणादयः त्वा त्वां परि व्ययन्तां परितो वेष्टयन्तु यद्वा दैवीर्विशः पशवः त्वा परिव्ययन्ताम् दैव्यां वा ऽहता विशो यत्पशव इति श्रुतेः । किं च मनुष्याणां संवन्धिन्यो रायो धनानि इमं यजमानं परि व्ययन्तां वेष्टयन्तु यद्वा मनुष्याणामिति निर्धारणे पश्वो मनुष्याणां मध्ये रायो धनानि इमं यजमानमेव परि व्ययन्ताम् ॥ का° [६.३.१७.] यूपशकलमस्यामवगूह्युत्तरेणाग्निष्ठां दिवः सूनुरसीति । अष्टासि यूपस्य यास्त्रिरग्निसमीपे स्थिता साग्निष्ठा तस्या उत्तरभागे रशनायां स्वरुणामकं शकलमवसजेदिति सूत्रार्थः ॥ हे स्वरो त्वं दिवः क्षुलोकस्य सूनुः पुत्रोऽसि क्षुलोकाद्वर्षति ततो यूपो जायते यूपात्स्वरुरिति प्रणालिकया दिवः सूनुः स्वरुः ॥ का° [८.८.२३.] वर्षिष्ठादक्षिणं वितष्टं द्वादशं निदधात्येष तऽसि । यूपैकादशिनीपक्षे

वर्षिहायुपादन्निणभगे वितटमतटासिं द्वादशं यूयं निदधाति स्थापयति न तु निवन्तीति सूत्रार्थः ॥ यूयदेवत्यम् हे यूय पृथिव्यामेष ते तव लोकः आश्रय-
स्थानमित्यर्थः । ननु पशवां वै यूयमुद्भूयतीति श्रुतेः [३.७.३.४.] यूये पशुना भ-
वितव्यमित्यत आह ते तव आरण्योऽरण्ये भवोऽरण्यसंबन्धी पशुः वने वर्तमा-
नः पशुस्तवैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

II. a. उपावीरसि । b. उयं देवान्देवीर्विशः प्रागुरुशिजो वद्वितमान् । देव
वटर्वसु रम हव्या ते स्वदत्ताम् ॥ ७ ॥

का° [६.३.११.] उपावीरसीति तृणमादयति ॥ हे तृणविशेष तमुपावीरसि
उप समीपमवति गृह्णीत्युपावीः यद्वा उप समीपेऽवस्थितोऽवति रक्षतीत्युपा-
वीः पशोर्द्वितीयः सखा त्वमसीत्यर्थः ॥ का° [६.३.११.] तेन पशुमुपस्पृशत्युप दे-
वानिति । गृहीतेन तृणेन पुरस्तात्प्रत्यञ्चं स्थितं पशुं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ देवी-
र्विशः पशवां देवानग्नीषोमादीनुप प्रागुः उपगहन्तु दैव्यो वाऽऽता विशो यत्प-
शव इति श्रुतेः । इण् गतावित्यस्माच्छन्दसि लुङ्लुङ्गि इति [पा° ३.४.६.] का-
लमात्रे लुङ् इणो गा लुङीति [पा° ३.४.४५.] गदिशः । किम्भूतान्देवान् उशि-
जो मेधाविनः यद्वा हवींषि कामयमानान् वरुन्तीति वद्वयः अतिवद्वयो वद्वि-
तमास्तान् यजमानं स्वर्गं प्रति प्रापयतां देवानां मध्ये श्रेष्ठतमानित्यर्थः । एवं प-
शून्प्रार्थ्य वटारमाह हे देव हे वटः त्वं वसु पशुलक्षणं धनं रम रमयः हृन्द-
स्युभयेत्येति [पा° ३.४.११७.] शपोऽप्यार्धधातुकसंज्ञवाणिचो लोपः । एवं वटार-
मुक्त्वा पुनः पशुमाह हे पशो ते तव हव्या हवींषि स्वदत्ताम् स्वद् स्वादऽआ-
स्वादेन स्वाद्वानि भवन्तु यद्वा हवींषि स्वदत्तामास्वादयन्तु देवा इति शेषः पूर्व-
वाणिचो लोपः ॥ ७ ॥

रेवती रमधं बृहस्पते धारया वसूनि ।

c. ऋतस्य वा देवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामि धर्षा मानुषः ॥ ८ ॥

रथिर्धनं क्षीरादि यासां ता रेवत्यः लिङ्गवचनव्यत्ययः रेवन्तः रेवन्तो हि प-
शव इति श्रुतेः [३.७.३.१३.] हे रेवन्तः क्षीरादिधनवन्तः पशवो यूयं यजमानगृहे

रमधं संक्रीडधम् । एवं पशुमुक्त्वा बृहस्पतिमाहू के बृहस्पति के ब्रह्मन् वसूनि पशुलक्षणानि धारया निश्चलीकुरु ब्रह्म वै बृहस्पतिः पशवो वस्विति श्रुतेः [३. ७. ३. १३.] ॥ का° [६. ३. २६.] द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वान्तरा शृङ्गमभिदक्षिणं वध्नात्पृतस्य वेति । अवयवद्वयोपेतया व्यामद्वयपरिमितया कुशकृतया रज्ज्वा नागपाशं कृत्वा शृङ्गयोरन्तराले पशुं वध्नाति कथमभिदक्षिणम् दक्षिणशृङ्गमभिमुखं पाशं प्रतिमुञ्चेदिति सूत्रार्थः ॥ हे देवहविः देवानां रुवीह्वय पशोः ऋतस्यावश्यंभाविफलोपेतत्वात्सत्यस्य यज्ञस्य पाशेन त्वा त्वां प्रतिमुञ्चामि वध्नामि प्रतिपूर्वे मुञ्चतिर्वन्धने वर्तते । एवं पशुं संबोध्य शमित्रे समर्पयति मानुषां धर्षा त्रिधृषा प्रागल्भ्ये विकरणापुरुषव्यत्ययः मानुषः शमिता धृजोतु शमयितुं शक्नोतु पाशेन वद्धवादिति भावः । संहितायां द्यचांऽतस्तिड इति [पा° ६. ३. १३१.] सूत्रेण धर्षेत्यत्र दीर्घः ॥ ८ ॥

a. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मयां पूजां हस्ताभ्याम् । b. अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनज्मि । c. अद्व्यस्त्वौषधीभ्यांऽनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्यांऽनु सखा सयूथ्यः । अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ ९ ॥

का° [६. ३. २७.] देवस्य वेति यूषऽइति । यूषे पशुं वधातीति शेष इति सूत्रार्थः ॥ अग्नीषोमदेवताभ्यां जुष्टमभिरुचितं पशुं नियुनज्मि निवध्नामि व्याख्यातमन्यत् ॥ का° [६. ३. ३०.] अद्व्यस्वेति पशुं प्रोक्षणीभिः प्राक्षतीति ॥ हे पशो अद्व्यः ओषधीभ्यः अत्र विभक्तिव्यत्ययः अद्दिरोषधिभिश्च त्वा त्वां प्राक्षामि मेध्यं करोमि किम्भूतं त्वाम् अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं प्रीतम् दर्भैरपामुत्पृतत्वादोषधीनामपि प्राक्षणासाधनत्वमस्त्येव । स्वमातृभक्षिताभ्यां तृणोदकाभ्यां पर्णारुत्पन्नत्वात्तिनांभयेन प्रोक्षणां युक्तम् । तदाह तित्तिरिः अद्व्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याह्लादो क्लेष ओषधीभ्यः संभवति यत्पशुरिति । किं च हे पशो एवं प्राक्षितं त्वां माता भूमिरनुमन्यतां तथा पिता द्यौरनुमन्यताम् सगर्भ्यां समानगर्भे उदरे भवः सोदरो भ्राता अनुमन्यताम् सयूथ्यः समानयूथे भवः सखा सुहृत् अनुमन्यताम् ॥ ९ ॥

a. अ॒पां पे॒रुर॑सि । b. अ॒पो दे॒वीः स्व॑दन्तु स्वा॒त्तं चि॒त्सदे॒व॒रु॒विः ।

c. सं ते प्रा॒णा व॑ति॒न ग॒ह्ताऽ॒ सम॑ङ्गानि य॒ज्ञत्रैः सं य॒ज्ञप॑तिरा॒शिषा ॥ १० ॥

का० [६.३.३१.] अ॒पां पे॒रुरि॒त्यास्य॑ऽउ॒पगृ॑ह्णातीति । प॒शोर्मु॒खे प्रो॒क्षणी॑र्धा॒रये॒दिति॑ सू॒त्रार्थः ॥ प॒शुर्दे॒वत॑म् हे प॒शो त्व॑मां ज॒लानां॑ पे॒रुः पा॒नशी॒लोऽसि॑ पिब॒तीति॑ पे॒रुः औ॒णादि॑क ए॒रुप्र॑त्ययः उ॒दक॑पा॒नशी॒लो भव॑सि तत इ॒दं पि॒बेत्य॑र्थः ॥

का० [६.३.३२.] अ॒पो दे॒वीरि॒त्यध॑स्तादु॒पां॒क्षती॑ति । प॒शोर्धो॒भागे॑ क॒दि प्रो॒क्षेदि॒ति सू॒त्रार्थः ॥ हे प॒शो अ॒पो दे॒वीः अ॒वृषा॑ दे॒व्यः स्व॑दन्तु त्वामा॒स्वाद्य॑न्तु भ॒क्षय॑न्तु य॒द्वा अ॒पो दे॒व्यः स्व॑दन्तु प॒शुं भ॒क्षय॑न्तु । को गु॒ण इति॑ चेत् स्वा॒त्तं चि॒त् चि॒दि॒त्यव्य॑यं हे॒र्ये हि॑ यतो दे॒वरु॒विः दे॒वानां॑ रु॒विः प॒शुल॑क्ष॒णं स्वा॒त्तमा॒स्वादितं॑ सत् शो॒भनं॑ दे॒वयोग्यं॑ भू॒यादिति॑ शेषः । अ॒ग्नस्वे॒त्यादि॑म॒न्त्रत्र॑येणोप॒रिष्ठा॑न्मुखेऽधो॒भागे॑ प॒शाः प्रो॒क्षेण॑न सर्व॑ मे॒ध्यं क॑रा॒तीति॑ ति॒त्तिरि॒णा प्र॑तिपा॒दित॑म् तदाह॒ उप॒रिष्ठा॑त्प्रो॒क्षत्यु॒परि॑ष्ठादे॒वेन॑ मे॒ध्यं क॑रा॒ति पा॒यय॑त्यन्तर॑त ए॒वेन॑ मे॒ध्यं क॑रोत्यध॒स्ता॒दुपां॒क्षति॑ सर्वमे॒वेन॑ मे॒ध्यं क॑रा॒तीति॑ ॥ का० [६.४.२.] उ॒त्तर॑मा॒धारमा॒धार्य॑ प॒शुं पृ॒र्वऽ॒ सम॑न॒क्ति ल॒लाटा॑ऽस॒त्र्याणि॑षु सं तऽइति॑ प्र॒तिम॑न्त्रमिति । उ॒त्तरा॑धार॒होमा॒नन्तरं॑ ध्रु॒वास॑म॒ङ्गना॑र्द॒र्वागि॑व भाले अ॒सयोः॑ श्रो॒ण्योश्च॑ जु॒ह्वैव॑ प॒शुं स॑म॒नक्ति॑ सं तऽइति॑ त्रि॒भिः प्र॑तिम॒न्त्रमिति॑ सू॒त्रार्थः ॥ प॒शुर्दे॒वत॑य॒ज्ञूषि॑ ॥ ल॒लाटा॑ङ्गनम॒न्त्रः हे प॒शो ते तव॑ प्रा॒णो वा॒क्येन॑ व॒तिन॑ सं॒गह्ता॑म् । अ॒थास॑योर्म॒न्त्रावृ॑त्तिः अ॒ङ्गानि॑ अ॒सादी॑नि य॒ज्ञत्रैः॑ य॒गैः सं ग॒ह्ताम् इ॒ज्यन्त॑ऽइति॑ य॒ज्ञत्राः । अथ॑ श्रो॒ण्योः य॒ज्ञप॑तिर्य॒जमान॑ आ॒शिषा॑ य॒ज्ञफ॑लेन सं॒गह्ता॑म् ॥ १० ॥

a. धृ॒तेना॒क्तौ प॒शूऽस्त्र॑यि॒थाम् । b. रे॒वति॑ य॒ज्ञमा॒ने प्रि॒यं धा॑ आ॒वि॒श ।

उ॒रोरु॒त्तरि॑क्षात्स॒जूर्दे॒वेन॑ व॒तिना॒स्य रु॒विष॑स्त॒मना॑ य॒ज्ञ स॑म॒स्य त॒न्वा भव॑ ।

c. वर्षो॑ व॒षयि॑सि य॒ज्ञे य॒ज्ञप॑तिं धाः । d. स्वा॒हो दे॒वेभ्यः॑ । e. दे॒वे॒भ्यः स्वा॒हो ॥ ११ ॥

का० [६.४.१२.] स्वरू॒मादा॑याक्कोभौ जु॒ह्वये॑ ताभ्यां प॒शोर्ल॒लाटमु॑पस्पृ॒शति॑ धृ॒ते॒नाक्ता॑विति । वि॒शसि॑त्रा दत्तं शा॒सं गृ॒हीत्वा॑ स्वयमे॒व पू॒पात्स्वरू॑मा॒दाय॑ ताव॒सि॒-

स्वत्र जुह्वये धृतेनाक्का ताभ्यामसिस्वरुभ्यां पशोर्ललाटं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ स्वरुशासदैवतम् हे स्वरुशासौ युवां धृतेनाक्तौ सत्तौ पशून्वद्धवचनं पूजार्थम् एतं पशुं त्रयिथाम् पालयेथाम् ॥ का° [६.५.११.] रेवति यजमानऽइति वाचयतीति । यजमानं वाचयेदित्यर्थः । वाग्देवतम् वाग्वै रेवतीति श्रुतेः [३.८.१.१२.] हे रेवति धनवति वाग्देवते यजमानेऽस्मिन्प्रियमभिप्रेतं धाः धेहि वहुलं हृन्दस्यमाद्योगे ऽपीत्युभावः [पा° ६.४.७५.] । आविश ज्ञानप्रदानेन यजमानं प्रविश (५.) । किं च हे रेवति वतितेन देवेन सज्जः समानप्रीतिर्भूत्वा उरांर्विस्तीर्णादन्तरिक्षाद्यजमानं गांषीयति शेषः । किं चास्य पशुलक्षणस्य हविषस्तमना आत्मना यज्ञ मन्त्रेष्वाद्यदिरात्मन इति [पा° ६.४.१४१.] आकारलोपः । किं चास्य पशोस्तन्वा शरीरेण संभव एकीभव हे रेवति यजमानद्वयेण पशुद्वयेण चात्मना भूत्वात्मना च यजेति तात्पर्यार्थः ॥ का° [६.५.१५.] पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षी वर्षयिमीति । शामित्रस्य पश्चात्प्रागग्रं तृणमुपास्यति हस्तस्थतृणद्वयमध्ये एकं क्षिपति विशसनीयस्य पशोर्भूमिस्पर्शपरिहारार्थमिति सूत्रार्थः ॥ तृणदेवतम् हे वर्षी वर्षादुत्पन्नं वर्षु तत्संबोधनं वर्षी वर्षप्रसव हे तृण यद्वा वर्षी विस्तीर्णं वर्षयिसि विस्तीर्णतरे यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि ॥ का° [६.५.२४.] देवेभ्यः स्वाहेति जुहोतीति । मन्त्रयोर्द्वयोऽपि पाठभेदात्तात्पर्यं तित्तिरिराह । पुरस्तात्स्वाहकृतयोऽन्य देवा उपरिष्ठात्स्वाहकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥ ११ ॥

III. a. माहिर्भूर्मा पृदाकुः । b. नमस्तऽआतानान्वा प्रेहि । धृतस्य कुल्या उप ऋतस्य पथ्या अनु ॥ १२ ॥

का° [६.५.२६.] वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चावाले प्रास्यति माहिर्भूरिति । वपा श्रय्यते याभ्यां ते वपाश्रपण्यौ काष्ठविशेषौ ताभ्यां कृत्वा नियोजनीं पशुवन्धनरज्जुं द्विगुणां चावाले क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ रज्जुदेवतम् हे रज्जो त्वमहिः सर्पाकारा मा भूः मा भूयाः पृदाकुः अजगराकारापि मा भूः ॥ का° [६.६.१.] पान्नेजन-हस्तां वाचयति नयन्नमस्तऽआतानेति । पादौ निज्येते क्षाल्येते येन स पान्नेजनः पादनेजनार्थं उदककलशः पादग्रहणमन्यावयवोपलक्षणम् पान्नेजनो मुखाद्यवय-

वर्णोधनार्थी जलकलशो हस्ति यस्याः सा पन्निजनहस्ता तां पत्नीं नयन्गार्हपत्य-
समीपात्पशुगोधनाय नयन्सन्प्रतिप्रस्थातामुं मन्त्रं तां वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ यज्ञदे-
वतम् आ समन्तात्तन्यते विस्तार्यतेऽस्त्यातानां यज्ञः यज्ञो वाऽऽयातानो यज्ञो
हि तन्वतऽस्ति श्रुतः [३. ८. २. २.] हे आतान यज्ञ ते तुभ्यं नमः त्वमनर्वा शत्रु-
रहितः सन्प्रेहि समातिपर्यन्तं प्रकर्षेण गह्व । इयर्ति वधार्थमित्यर्वा नास्त्यर्वा य-
स्यासावनर्वा अनर्वा प्रेहीत्यसपत्नेन प्रेहीति श्रुतः (6.) अनर्वा प्रेहीत्याह् भ्रातृ-
व्यां वाऽऽर्वा भ्रातृव्यापनुत्यै (7.) इति तित्तिरिवावयात् । किं च ऋतस्य यज्ञस्य
पश्याः पथि भवाः घृतस्य कुल्याः घृतनदीः अनुलक्ष्य उप प्रेहि गह्व सांन्यायपृष-
दाज्यकुल्यापन्नक्षणाथ घृतकुल्याग्रहणम् अत्र यज्ञे बहु घृतमाहुतमित्यभिप्रायः
॥ १२ ॥

देवीरायः शुद्धा वाङ्मुं सुपरिविष्टा देवेषु । सुपरिविष्टा वयं परिविष्टारो
भूयास्म ॥ १३ ॥

एवं यज्ञं स्तुवेदानीमायः स्तृयन्ते । अर्धमन्त्रेवत्यमर्धमार्शोर्देवतम् हे आपो दे-
व्यः वृषं देवेषु वाङ् पशुमिति शेषः एनं पशुं देवान्प्रति वक्तुं प्रापयत वक्तुं प्रा-
पणं अस्य लुडि तडि मध्यमवहुवचने अउभावि वृषम् किम्भूता वृषम् शुद्धाः स्व-
भावतः तथा सुपरिविष्टाः साधु परितः सर्वतो निविष्टाः पन्निजनीपात्रे । किं च
वयमपि सुपरिविष्टाः देवेधिति पदमिहाप्यनुवर्तते वयमपि देवेषु मध्येऽवस्थिता-
स्तैरेव देवैः सुपरिविष्टाः तर्पिताः सत्तस्तेषामेव देवानां परिविष्टारः परिवेषण-
कर्तारो भूयास्मित्याशीः ॥ १३ ॥

- a. वाचं ते शुन्धामि । b. प्राणं ते शुन्धामि । c. चक्षुस्ते शुन्धामि ।
d. श्रोत्रं ते शुन्धामि । e. नाभिं ते शुन्धामि । f. मेढ्रं ते शुन्धामि ।
g. पायुं ते शुन्धामि । h. चरित्राहस्ते शुन्धामि ॥ १४ ॥

का° [६. ६. २. ३.] पशोः प्राणांहुन्धति पत्नी मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं
मेढ्रं पायुं पादात्सङ्कृत्य वाचं ते शुन्धामीति प्रतिमन्त्रमिति । पत्नी पशुसमीप

उपविश्य मृतस्य पशोः प्राणान्मुखादीन्यष्टौ प्राणायतनानि प्रतिमन्त्रं शुन्धति शोधयति अद्भिः स्पृशतीति सूत्रार्थः ॥ पशुदेवतानि । हे पशो अहं ते तव वाचं वागिन्द्रियं शुन्धामि शोधयामि । एवमग्रेऽपि प्राणं प्राणवायुं प्राणेन्द्रियम् चक्षुरिन्द्रियम् श्रोत्रेन्द्रियम् नाभिं नाभिहिद्रम् मेढ्रं लिङ्गम् पायुं गुदम् चरन्ति गह्वर्येभिरिति चरित्राः पादाः एवं तदीयानि सर्वेन्द्रियाणि शुन्धामि ॥ १४ ॥

- a. मनस्तुऽप्राप्यायताम् । b. वाक्तुऽप्राप्यायताम् । c. प्राणस्तुऽप्राप्यायताम् । d. चक्षुस्तुऽप्राप्यायताम् । e. श्रोत्रं तुऽप्राप्यायताम् । f. यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत्तुऽप्राप्यायतां निधायतां तत्ते शुध्यतु । g. शमहोभ्यः । h. ओषधे त्रायस्व । i. स्वधिते मैनऽहिःसीः ॥ १५ ॥

का° [६. ६. ४. ५.] जेषेण यजमानश्च शिरःप्रभृत्यनुपिञ्चतां मनस्तुऽइति शिर इति । पान्नेजनशेषेण यजमानः चकाराद्धर्ष्युश्च पशोः शिरःप्राणान्यनुपिञ्चतः तत्र शिरसो मन्त्रमाहु मनस्तुऽइति शिर इति सूत्रार्थः ॥ पशुदेवतानि । हे पशो ते तव मनः आप्यायतां शाम्यतु । विलिङ्गत्वादस्य विनियोग उक्तः वाक्तुऽप्राप्यायतामित्यादिमन्त्राणां लिङ्गादेव विनियोगः सिद्ध इति सूत्रकृता नोक्तः । वाक्तुऽइति मुखम् प्राणस्तुऽइति नासिके चक्षुस्तुऽइति चक्षुषी श्रोत्रं तुऽइति कर्णौ एतानि मुखादीनि तव शाम्यन्तु ॥ का° [६. ६. ६.] यत्ते क्रूरमित्यङ्गानीति । सर्वाङ्गान्यवशिष्टान्यनुपिञ्चत इत्यर्थः ॥ हे पशो यत्ते तव क्रूरं बन्धननिरोधादिकं क्रूरमस्माभिः कृतं यच्च आस्थितं हिदादिकं कर्तुमुपस्थितं शमित्रा तत्सर्वं ते तवाप्यायतां शाम्यतु । किं च तत्सर्वं निधायतां संकृतं भवतु त्वै संघति अनुन्नं भववित्यर्थः तत्सर्वं तव शुध्यतु शुद्धं भवतु ॥ का° [६. ६. ७.] शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्निषिञ्चत इति । पशोर्जघनदेशे पान्नेजनशेषमुभावपि निषिञ्चतामिति सूत्रार्थः ॥ अहोभ्यः दिवसादिकालविशेषेभ्यः शं सुखमस्माकं पशोर्वा भूयादिति शेषः ॥ का° [६. ६. ८.] उत्तानं पशुं कृत्वग्रिण नाभिं तृणं निदधात्योषधऽइति । नभिरग्रेऽङ्गुलचतुष्टये तृणं निदधादिति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रो व्याख्यातः [४. १.] ॥ का° [६. ६. ९.] स्वधितुऽइति प्रज्ञातयाभिनिधाय हित्वेति । प्रज्ञातया प्रस्तुतया कृतचिह्नया

धृताक्तयासिधारयाभिनिधाय तूष्णीं सतृणामुदरवचं हि-
न्यादिति सूत्रार्थः ॥ एनं पशुं स्वधिते मा हिंसीः ॥ १५ ॥

a. रक्षसां भागोऽसि । b. निरस्तः रक्षः । c. इदमृक्षं रक्षोऽभिति-
ष्ठामिदमृक्षं रक्षोऽववाधः इदमृक्षं रक्षोऽधमं तमो नयामि । d. धृतेन
ग्यावापृथिवी प्रोर्णवायाम् । e. वायो वे स्तोकानाम् । f. अग्निरा-
न्यस्य वेतु स्वाहा । g. स्वाहाकृतेऽर्धनभसं मारुतं गृह्यतम् ॥ १६ ॥

का° [६. ६. १.] अग्रं सद्य कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतोऽनक्ति लोहितेन र-
क्षसामिति । यत्तृणं नाभ्यग्रे स्थापितं तस्य हिंस्रस्य तृणस्याग्रं वामरुस्तेन धृत्वा
दक्षिणरुस्तेन मूलं धृत्वा तद्विगुणीकृत्याग्रे मूले च पशुहेदननिष्यन्नेन रक्षोनाड्या-
दिति सूत्रार्थः ॥ रक्षोदेवत्यम् हे लांकृताक्त तृण त्वं रक्षसां भागोऽसि ॥ का°
[६. ६. १०.] निरस्तमित्यपास्यतीति । लांकृताक्तं तृणमुत्करे त्यजेदिति सूत्रार्थः ॥
यद्यज्ञविधातकं रक्षोऽस्ति तन्निरस्तं परित्यक्तम् ॥ का° [६. ६. ११.] इदमृक्षमित्य-
भितिष्ठति यजमान इति । उत्करं क्षिप्तं रुधिराक्तं तृणं यजमानोऽभितिष्ठतीति
सूत्रार्थः ॥ यत्तृणत्रयं रक्षोऽर्धयुगा निरस्तं तदिदं रक्षोऽर्धं यजमानोऽभितिष्ठामि
अभितः प्रादिनात्क्रम्य तिष्ठामि । न केवलमभितिष्ठामि किं तु अरुमिदं रक्षोऽव-
वाधं अवाचीनं यथा भवति तथा नाशयामि किं च अरुमिदं रक्षोऽधममत्यन्त-
निकृष्टं तमो नरकं नयामि प्रापयामि ॥ का° [६. ६. १२.] वपामुत्खिद्य वपाश्रप-
ण्यौ प्रोर्णीति धृतेन ग्यावापृथिवीऽइति । पशूदरादयां निष्काशय तथा वपया व-
पाश्रपण्यावाहादयेदिति सूत्रार्थः ॥ वपाश्रपण्योर्ग्यावापृथिव्यावध्यस्ते उच्येते हे ग्या-
वापृथिवी युवां धृतेनोदकेनात्मानं प्रोर्णवायामाहादयेयां परस्परम् ऊर्णुञ् आहा-
दन् । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् तथा चोक्तम् ते वाऽह्तेऽआहुती हुतेऽउ-
त्क्रामत इत्युपक्रम्याहुतिपरिणाममिदं जगदिति ॥ का° [६. ६. १५.] तृणाग्रं चाध्वर्यु-
र्वायो वेरिति । वामरुस्तधृतं तृणाग्रमाहवनीये क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ वायुदेव-
तम् हे वायो त्वं स्तोकानां वपासंबन्धिनां विप्रुषां वेः कर्मणि षष्ठी स्तोकान्वि-
द्भि ज्ञानीहि ज्ञात्वा च पिबेत्यर्थः ते ह्यत्र तिष्ठन्ति । विदि ज्ञाने इत्यस्य लुङि

मध्यमैकवचने दश्चेति [पा० ८. २. ७५.] दस्य रुवे कृते वृषम् अउभाव आर्षः वेः विद्धि ॥ का० [६. ६. १७.] वपा७ सुवेणाभिधारयत्यग्निराज्यस्येति ॥ अग्निराहवनीयः आज्यस्य वेतु आज्यं पिवतु स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ का० [६. ६. २८.] हुत्वा वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहाकृतेऽइति । वपां हुत्वोत्तरत उपविश्य वपाश्रपण्यावाहवनीयऽएव क्षिपेत् तत्प्रकारः विशाखां द्विशृङ्गां प्रागयां क्षिपेत् इतरामेकशृङ्गां प्रत्यगग्रामिति सूत्रार्थः ॥ स्वाहाकारेणाहुतिभावमुपगते सत्यौ युवां मारुतं गहृतं वायुं प्राप्नुतां वायुर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य । किम्भूतम् ऊर्ध्वनभसमूर्धं नभ आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभाः तम् नभोमध्ये वर्तमानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

इदमापः प्रवहतावयं च मलं च यत् । यच्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेषेऽग्नी-
भीरुणाम् । आपो मा तस्मादिनसः पवमानश्च मुञ्चतु ॥ १७ ॥

का० [६. ६. २९.] चावाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवहतेति । सर्वे ऋवि-
जः चावालसमीपेऽद्विरात्मानमभ्युक्षन्तीति सूत्रार्थः ॥ अद्वैवत्या व्यवसाना महा-
पङ्क्तिः पावमानश्चात्यः पादः यस्याः षट् पादा अष्टाक्षराः सा महापङ्क्तिः । हे आपः
इदं पशुसंज्ञपननिमित्तं पापं प्रवहत किं च यच्चावयमवदनीयमभिशापादि यच्च
मलं शरीरलग्नं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत अपनयत । किं च यदहमनृतमसत्यमुक्त्वाभि-
दुद्रोहं दुग्धवानस्मि दुरु जिघांसायाम् यच्चाहमभीरुणं विभेतीति भीरुरभीरुस्तम-
भीरुणमनपराधिनमपराधी हि विभेति एवंविधं शेषे शपितवानस्मि अनपराधिनं
प्रति यन्मयाभिशापो दत्तः आपः तस्मादिनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्कुर्वन्तु
पवमानश्च सोमो वायुर्वा तस्मात्पापान्मां मुञ्चतु ॥ १७ ॥

IV. a. सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन गहताम् । b. रेडस्यग्निद्वौ श्री-
णावापस्त्वा समरिणन्वातस्य वा धाज्यै पूतो रूक्षाऽऽप्मणो व्यधिषत् ।
c. प्रयुतं द्वेषः ॥ १८ ॥

का० [६. ८. ६.] सं ते मन इति हृदयमभिधार्य सर्वमिति । जुहूस्थेन पृषदाज्येन
पूर्वं हृदयमभिधार्य तूष्णीं सर्वं पशुमभिधारयेदिति सूत्रार्थः ॥ हृदयदेवतम् हे ह-

दय ते तव पशोर्मनः देवानां मनसा सं गहताम् पृषदाज्येनाभिधारितं सत् । ते तव प्राणाऽपि देवानां प्राणिन सं गहतां संगताऽस्तु अभिधारितः ॥ का° [६. ८. १२.] रेडसीति वसां गृहीत्विति । मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा तां गृह्णीयादिति सूत्रार्थः ॥ वसादेवतम् हे वसे त्वं रेड् असि रिषतिर्हि-
 सार्थः कर्मणि विच् रिटासि हिंसितवाभासि अल्पत्वात् पूजोऽल्पत्वं श्रुत्याक्तम् [३. ८. ३. २०.] रेडसीति लेलयेव हि यूरिति लेलयाशब्दश्चाल्पवाचकः । अग्निः वा तां श्रीणातु श्री प्राक् क्र्यादिः श्रपयन्भूयसीं करोति यद्वाग्निराहवतीयस्त्वां श्रीणातु स्वीकरोतु । किं च आपः वा तां समरिणन् री वधे गतां क्र्यादिः अत्र रिणा-
 तिर्विभर्त्यर्थे समभरन्नपुजन् यद्वा आपः तां समरिणन् सम्यक् प्राप्नुवन्तु तव शो-
 पो मा भूदित्यर्थः आपां हि पचमानिभ्यः पञ्चङ्गेभ्यो यं रसमुत्पादयन्ति सा वसेत्यु-
 च्यते तां वा गृह्णीतीति शेषः किमर्थं वातस्य ध्राज्ये गत्यै वातस्यान्तरिक्षे गतिर्भ-
 वत्विति तथा पूजो रंक्ष्ये आदित्यस्य गत्यै रंक्षतिर्गत्यर्थः आदित्यस्य गुलोके ग-
 तिर्भवत्विति वाय्वादित्ययोरप्रतिहृतगमनसिद्ध्यर्थं तां गृह्णीतीत्यर्थः । किं च ऊष्म-
 णो व्यधिषत् ऊष्मात्तरिक्षं तद्दि ब्रह्मण ऊष्मेव ऊष्माणमन्तरिक्षं वसा व्यथयतु
 कर्मणि पठौ यद्वा व्यत्ययेन प्रथमार्थे पठौ ऊष्मा व्यधिषत् व्यथताम् वसां पीत्वा
 तृप्ताधिक्येन यथा सीदति वसात्रयं हविस्तथाविधं भवत्वित्यर्थः अन्तरिक्षार्थं हि
 वसा गृह्यते होममन्त्रे [११.] अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात् इयं वसात्तरिक्षस्य
 तृप्तिं कृत्वातिरिक्ता भवत्वित्यर्थः अन्तरिक्षे च तृप्तिं तत्प्रभवत्वाद्वायुसूर्ययोरपि स्व-
 कर्मक्षमता भवति तस्मादुच्यते वातस्य ते ध्राज्याऽइत्यादि । व्यथ भयचलनयोः
 अस्य लिङ्गर्थे लेडिति [पा° ३. ४. ७.] लेटि सिवृद्धुलं लेटीति [पा° ३. १. ३४.] सि-
 व्यत्यये इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३. ४. १७.] तिप इकारलोपे लेटोऽडा-
 टाविति [पा° ३. ४. १४.] अडागमे व्यधिषदिति वृषम् ॥ का° [६. ८. १२.] द्विरभिधार्य
 प्रयुतमिति पार्श्वेन सऽसृजत्यसिना वेति । वसां द्विरभिधार्य पार्श्वेनासिना वाज्यं
 वसां च मिश्रयेदिति सूत्रार्थः ॥ द्वेषो दौर्भाग्यं प्रयुतं पृथग्भूतं वसायाः सकाशात्
 घृतमिश्रणेन ॥ १८ ॥

a. घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतात्तरिक्षस्य हविर-

सि स्वाहा । b. दिशः । c. प्रदिशः । d. आदिशः । e. विदिशः ।
f. उदिशः । g. दिग्भ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

का° [६. ८. १७.] वसैकदेशं जुहोति घृतं घृतपावान इति । वसाहोमहवन्त्या वसाया एकदेशं जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ वैश्वदेवं यजुः । वसाया द्विर्भिधारित्वा-
दृतमस्ति तत्र अत एवमाह । हे घृतपावानः घृतं पिबन्तीति घृतपावानः पा
पाने आतो मनिन्नित्यादिना [पा° ३. २. ७४.] वनिप् घृतस्य पातारो देवा यूयं
घृतं पिबत । हे वसापावानः वसायाः पातारो देवा यूयं वसां पिबत । एवं दे-
वानुक्त्वा वसामाह हे वसे त्वमन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का° [६.
८. २१.] दिशो व्याधारयति वसाशेषेण वाजिनवदिति । यथा वाजिनशेषेण दि-
ग्व्याधारणमुक्तं तथेत्यर्थः तद्यथा [का° ४. ४. १६. १७.] दिशो व्याधारयति दिश इति
प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रथममुत्तमाभ्यां मध्ये पूर्वार्धे चेति ॥ पठ दिग्देवतानि
अत्र स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षादिति [का° ४. ४. १८.] वचनात्स्वाहा सर्वत्र पु-
ज्यते दिग्भ्यः स्वाहा प्रदिग्भ्यः स्वाहा आदिग्भ्यः स्वाहा विदिग्भ्यः स्वाहा उ-
दिग्भ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः दिग्भ्यः सुहुतमस्त्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

- a. ऐन्द्रः प्राणोऽग्रङ्गे-ऽग्रङ्गे निदीध्यैन्द्र उदानोऽग्रङ्गे-ऽग्रङ्गे निधीतः ।
b. देव तदृभूरि ते सः संमेतु सलक्ष्मा यद्विपुत्रपं भवति । देवत्रा य-
त्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्तु ॥ २० ॥

का° [६. १. १.] ऐन्द्रः प्राण इति पशुः संमृशतीति । पशुत्वं हविः स्पृशेदि-
ति सूत्रार्थः ॥ इन्द्र आत्मा तत्संबन्धी प्राणः प्राणवायुरस्य पशोरङ्गे-अङ्गे सर्व-
घङ्गेषु निदीध्यत् निक्षितः दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः अस्य धातोर्द्धात्यर्थे वर्तमाना-
त्कर्मणि लेट् परस्मैपदं व्यत्ययेन लेटोऽडाटावित्यट् [पा° ३. ४. १४.] । तथा ऐ-
न्द्रः इन्द्रसंबन्धी उदानवायुः पशोः सर्वघङ्गेषु निधीतः निक्षितः धीङ् आधाराना-
दरयोः (४.) । अङ्गइत्यादौ चेत्यङ्गशब्दस्य [पा° ६. १. १११.] एङ् अति प्रकृत्या ॥
एवमनेन यजुषा पञ्चङ्गेषु प्राणान्दत्त्वा तदृष्टारमाह । तदृष्टी त्रिष्टुप् हे तदृष्टः तदृ-
नामक देव यत्पञ्चङ्गज्ञातं सलक्ष्मा समानलक्षणं सत् ह्येनेन विपुत्रपं नानाद्वयं

भवाति भवति तत्सर्वं ते तवानुग्रहेण भूरि बहुलमत्यन्तं सं-समेतु सम्यगेकीभ-
वतु प्रसमुपादः पादप्ररणऽइति [पा० ८. १. ६.] समित्यस्य द्वित्वम् । पुनः पशुमाहु
हे पशो एवं प्राणिः स्वाङ्गैश्चानेन मन्त्रेण दृढीकृतं देवत्रा यत्तं देवान्प्रति गहृतं
वा त्वां सत्वायो मित्रभूता इतरे पशवा माता पितरश्च अनुमदन्तु अभ्यनुजानन्तु
बहुवचनं पृत्रार्थम् अवसे अवितुं प्रीणयितुम् तुमर्थे असेप्रत्ययः यद्वा अवितुं त-
न्मुखेन स्वर्गप्राप्त्या स्वकुलं सर्वमवितुमित्यर्थः ॥ २० ॥

- V. a. समुद्रं गह् स्वाहा । b. अन्तरिक्षं गह् स्वाहा । c. देवऽ संवि-
तारं गह् स्वाहा । d. मित्रावरुणौ गह् स्वाहा । e. अहोरात्रि गह्
स्वाहा । f. इन्द्राऽसि गह् स्वाहा । g. द्यावापृथिवी गह् स्वाहा ।
h. यज्ञं गह् स्वाहा । i. सामं गह् स्वाहा । k. दिव्यं नभो गह्
स्वाहा । l. अग्निं विश्वानरं गह् स्वाहा । m. मनो मे हृदि यह ।
n. दिवं ते धूमो गहतु स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भस्मनापृण स्वाहा ॥ २१ ॥

का० [६. १. १०.] प्रतिप्रस्थातापयजति गुडतृतीयस्य प्रह्निदमनुयाजेषु समुद्रं गहे-
ति प्रतिमन्त्रमिति । अनुयाजेषु ब्रूयमानेषु प्रतिप्रस्थाता पूर्वं स्थापितं गुडतृतीय-
भागमिकादशधा तिर्यक् प्रक्षिप्य प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ हे हविर्गुदावयव-
रूप त्वं समुद्रादिनामकान्देवान्गह् प्राप्नुहि तर्पणायेति शेषः स्वाहा मुद्रुतमस्तु ॥
का० [६. १. ११.] प्रतिवषट्कारऽ हुत्वा मनो मऽइति मुखोपस्पर्शनमिति । प्रतिव-
षट्कारमेकैकं गुदकाण्डं हुत्वा सर्वान्ते मुखं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । हे समुद्रादिदेवतास-
मूह हृदि हृदयसंबन्धि मे मनां यह निबध्नीहि निबद्धं मनो हि स्वादायतनान्न
च्यवते ॥ का० [६. १. १२.] अनुयाजान्ते स्वरं जुहोति दिवं ते धूम इति ॥ स्वरुदै-
वतम् हे स्वरो ते तव धूमः दिवं गुलोकं गहतु वृथै । तव ज्योतिः ज्वाला
स्वः आदित्यं गहतु स्वःशब्देनादित्योऽभिधीयतेऽन्तरिक्षं वा । भस्मना पृथिवी-
मापृण समन्तात्पूरय । स्वाहा मुद्रुतमस्तु ॥ २१ ॥

- a. मापो मौषधीर्हिंस्तीः । b. धाम्ना-धाम्नो राजस्ततो वरुण नो मुञ्च ।

c. यदाङ्गुरा इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ।

d. सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियस्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि
ये च वयं द्विष्मः ॥ २२ ॥

का° [६. १०. ३.] अभ्यवेत्य शुष्कार्द्रसंधौ हृदयशूलमुपगृह्णति शुगसि तमभिषोच
योऽस्मान्द्वेष्टि ये च वयं द्विष्मो मापो मौषधीरिति चेति । जले प्रविश्य आल-
ब्धस्य पशोर्हृदयस्य मांसं यस्मिन् श्रितं (9.) स हृदयशूलस्तं शुष्कार्द्रभूप्रदेशयोः
संधौ निगृहेत् भूमावधोमुखं क्षिपेत् शुगसि माप इति मन्त्राभ्यामिति सूत्रार्थः ॥
हृदयशूलदैवतं यजुः । हे हृदयशूल तमपो जलानि ओषधीः च मा हिंसीः ॥
का° [६. १०. ५.] धाम्नो-धाम्नः सुमित्रिया न इत्युपस्पृशत्यप इति । सर्वे ऋविग्यज्ञ-
माना मन्त्राभ्यां (10.) जलं स्पृशन्तीति सूत्रार्थः ॥ वरुणदैवतं यजुः हे राजन् वरुण
धाम्नो-धाम्नः यस्माद्यस्मात्तदीयपाशसमन्वितात् स्थानात् (11.) वयं विभीमस्तास्मा-
त्तस्मात्स्थानात् नोऽस्मान्मुञ्च मोचय ॥ यदाङ्गुः ॥ वरुणदेवत्या गायत्री अवसान-
हीना । अघ्या इति गोनाम [निघ° २. ११.] प्रकरणादिहानूबन्धाविषयम् । वङ्ग-
वचनमनूबन्धावङ्गुवेर्ध्ववत् एकानूबन्धापन्ने तु पूजार्थम् । अघ्या इति यदाङ्गुः
वेदस्मृतिलोकवाक्यानि अघ्या अकृत्तव्या अवध्याः पूजनीया इति वदन्ति । इति-
करणेन (12.) वाक्यस्यार्थमभिनेयेन दर्शयति । हे वरुण वयं तु इति शपामहे
इतिकरणं (12.) प्रदर्शनार्थम् शपतिर्हिसार्थः इति एवमनेन विधिना अघ्या हिं-
स्मः अत एव तां याचामहे हे वरुण ततस्तस्मादध्यावधजातदेनसो नोऽस्मान्मुञ्च
मोचय ॥ सुमित्रियाः । आपः ओषधयश्च नोऽस्माकं सुमित्रियाः साधुमित्रिनेनाव-
स्थिताः सन्तु । यः शत्रुरस्मान्द्वेष्टि वयं च ये शत्रुं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः तस्मै उभया-
त्मकाय शत्रवे आप ओषधयश्च दुर्मित्रियाः अमित्रिनेनावस्थिताः सन्तु ॥ धाम्नो-धा-
म्न इति मन्त्रः शूलोपगृह्णनमन्त्रस्य शेषो वा ॥ सुमित्रिया इति मन्त्रोऽपामभि-
मन्त्रणे वा ॥ २२ ॥ एवमग्नीषोमीयः पशुः समाप्तः ॥ ॥

VI. हृविष्मतीरिमा अपो हृविष्माँश्च॥ अविवासति ।

हृविष्माँन्द्वोऽअधरो हृविष्माँश्च॥ अस्तु सूर्यः ॥ २३ ॥

अथ सोमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञानामपां ग्रहणमभिधीयते ॥ ॥ का°
 [च. १. ७-१०.] अग्नीषोमीयस्य वषामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणं स्यन्दमानानामन-
 स्तमितऽस्तमितश्चेन्निनाद्यात्पुरेज्ञानश्चेदनीज्ञानोऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरे-
 ज्ञानस्यांभयाभावऽउल्कुपीऽ हिरण्यं वोपर्युपरि धारयन्द्दृविष्मतीरिति । अग्नीषो-
 मीयस्य पशोर्वषामार्जनपर्यन्ते कर्मणि कृते अनस्तं गते रवौ वदन्तीनामपामिकदे-
 शाद्वसतीवरीसंज्ञानां सोमार्थानामपां ग्रहणं कार्यं दृविष्मतीरिति मन्त्रेण । यदि
 रविरस्तंगतो यजमानश्च पुरा ईज्ञानः सामयाजी तदा गृहे एव निनाद्यान्मणि-
 काद्वसतीवरीग्रहणम् निनदनीयो निवननीयो निनाद्यः । यदि च यजमानः पु-
 रा न सामयाजी तर्हि समीपस्थितस्य यदुः मणिकाद्वहणम् । स्वस्य अन्यस्य च
 यज्ञकर्तृत्वाभावे उल्कां कनकं वा वदन्तीनामपां समीपे धारयन्वदन्तीभ्यो वस-
 तीवरीर्गृहीयादिति सूत्रार्थः ॥ अनुदृष्टिज्ञातदेवता । दृविष्मान्दृविषा संयुक्ता य-
 जमानः दृविष्मतीः दृविषा संयुक्ता इमा आपः अपः आविवासति वसतीवरीः
 परिचरति विवासतिः परिचर्यायाम् यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽह्निगत तस्य रसो दु-
 त्वापः (13.) प्रविवेशेति [३. १. २. १.] श्रुतेरपां दृविष्मत्त्वम् ततो देवां ग्योतमा-
 नोऽधरो यागोऽपि स्वशरीरनिष्यत्तये दृविष्मानस्तु आभिरद्विरित्यर्थः ॥ किं च
 सूर्योऽपि देवां यजमानस्य फलदानाय तृम्यर्थं च (14.) दृविष्मान्दृविःसंपन्नो
 ऽस्तु भवतु । एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीति [३. १. २. १२.] श्रुतेर्वसतीवरी-
 भिः सूर्यस्य दृविष्मत्त्वम् ॥ २३ ॥

- a. अग्नेर्वीऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामि । b. इन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थ ।
 c. मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थ । d. विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थ ।
 e. अमूर्त्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वत्वधरम् ॥ २४ ॥

का° [च. १. ११.] अग्नेर्व इति निदधाति शालाद्वार्यमपरेणेति । नूतनगार्हप-
 त्यात्यश्चिमभागे ता वसतीवरीरासादयतीति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यज्ञंष्वेवत्यानि ।
 ह वसतीवर्यः वां युष्मान् अग्नेः शालाद्वार्यस्य सदसि सीदत्यस्मिन्निति सदो नि-
 कटस्थानं तत्र सादयामि स्थापयामि । किम्भूतस्याग्नेः अपन्नगृहस्य न पन्नं पतितं

गृहं यस्य तस्य अविनश्चरगृहस्येत्यर्थः ॥ का° [ट. १. १८.] दक्षिणेन निर्हृत्य दक्षि-
णस्यामुत्तरवेदिश्रोणीं निदधातीन्द्राग्न्योरिति । शालाद्वार्यसमीपस्था वसतीवरी-
रादाय शालादक्षिणद्वारेण नीवोत्तरवेदेर्दक्षिणश्रोणीं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे
वसतीवर्यो यूयमिन्द्राग्न्योः इन्द्राग्निदेवतयोर्भागधेयोः स्य भागधेयो भागवृषा भ-
वथ । भागा एव भागधेयः । नामवृषभागेभ्यः स्वार्थे धेयप्रत्ययः [पा° ५. ४. ३६.
वा° २.] । केवलमामकेत्यादिना [पा° ४. १. ३०.] डीप् ॥ का° [ट. १. २१. २२.] उत्त-
रस्यां पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति वेति । पूर्ववदिन्द्राग्न्योरिति मन्त्रेणैव मित्रावरुण-
योरिति मन्त्रेण वोत्तरवेदेरुत्तरश्रोणीं वसतीवरीर्निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे वस-
तीवरीसंज्ञका आपो यूयं मित्रावरुणयोर्देवतयोर्भागवृषा भवथ ॥ का° [ट. १. २३.]
विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्रः इति । उत्तरवेदिश्रोणीः सकाशाद्वसतीवरीरादायाग्नीध्रो-
यस्य पश्चान्निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे वसतीवर्यो यूयं सर्वेषां देवानां भागवृषा भ-
वथ ॥ इदानीमभिनयेन दर्शयन्नाह । अमूयाः । ऋक् अद्देवत्या गायत्री । याः प्र-
सिद्धा अमूरीदृश्या वसतीवर्याख्या आपः उपसूर्ये (15.) सूर्यसमीपे स्थिताः विभ-
क्तिव्यत्ययः याभिर्वा वाणब्दः समुच्चये याभिश्चाद्भिः सह सूर्यो याति ता आपो नां
ऽस्माकमधरं यज्ञं ह्रिन्वन्तु तर्पयन्तु ह्रिन्वतिः तर्पणार्थः ॥ २४ ॥

VII. रुदे वा मनसे वा दिवे वा सूर्याय वा ।

उर्ध्वमिममधरं दिवि देवेषु होत्रा यह ॥ २५ ॥

का° [१. १. ५.] आज्यासादनात्कृत्वेषान्तरेणार्धसोममद्रिषु संमुखेषु निदधाति रुदे
वेति । आज्यासादनपर्यन्तं कर्म कृत्वा सोममादाय हविर्धानं गत्वा सोमं (16.) वि-
स्रस्य तदर्धं दक्षिणशकटेषान्तरालेन संमुखेभ्यः भिष्वार्थपाषाणेषु निदध्यात् अश्मनां
स्थूलो भागो मुखमिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्यानुष्टुप् हे सोम रुदे वृद्धौ निश्चया-
त्मिकायै एतन्मम स्यादिति कामवृषायै वा त्वामुपावहरामीति शेषः । मनसे सं-
कल्पविकल्पात्मकाय त्वामुपावहरामि । वाणब्दानामावृत्त्या क्रियावृत्तिर्विधा ।
दिवे ग्युलोकप्राप्तये त्वामुपावहरामि । सूर्याय सूर्यमुखेभ्यो देवेभ्यस्तत्तृप्तये त्वामुपा-
वहरामि ॥ यद्वायमर्थः हे सोम रुदे रुदयवद्भ्यो मनुष्येभ्यः । मनसे मनस्विभ्यः

पितृभ्यः दिवे गुल्लोकवासिभ्यो देवभ्यो विशेषतः सूर्याय च त्वामुपावहरामीति
 शेषः । एतदर्थे नित्तिरिः । स वाऽअर्धयुः सोममुपावहरत्सर्वाभ्यो देवताभ्य उपा-
 वहरेदिति हृदं वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन कराति मनसे वेत्याह पितृभ्य एवै-
 तेन कराति दिवे वा सूर्याय वेत्याह देवभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वि देवता-
 स्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्य उपावहरतीति ॥ किं च एवमुपावहतोऽभिषुतश्च त्वमि-
 ममधरं मदीयं यज्ञमूर्धमुत्कृष्टं कृत्वा दिवि गुल्लोकवर्तमानेषु देवेषु होत्राः वष-
 ट्कारवादिनः सप्त होतृकान्यह निवधीहि ॥ २५ ॥

a. सोमं राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोह ।

b. विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्तु ।

c. शृणांत्वग्निः समिधा हवँ मे शृण्वत्वापो धिषणाश्च देवीः । श्रोता ग्रा-
 वाणो विदुषो न यज्ञं शृणोतु देवः सविता हवँ मे स्वाहा ॥ २६ ॥

किं च । हे सोम राजन्विश्वाः सर्वाः प्रजा उपावरोह आधिपत्यं प्रजानां कु-
 र्वित्यर्थः ॥ का° [१. १. ६.] विश्वास्त्वामिति विसृज्योपतिष्ठतऽइति । ग्रावसु स्था-
 पितं सोमं विमुच्योपस्थापनं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे सोम विश्वाः सर्वाः प्रजाः
 त्वामुपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिवादनादिभिः प्राप्तुवन्तु ॥ का° [१. २. २४. ३. १.] अभू-
 ट्वा रुशत्पशुरित्युच्यमाने चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निरिति । अभू-
 दिति मन्त्रे होत्रा शस्यमाने चतुर्गृहीतमाज्यं प्रचरणीसंज्ञया सुचाध्वरुरतिप्रणीति
 (17.) जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ त्रिष्टुप्त्रिङ्गाक्तदेवता । अग्निः समिधा समित्पूर्विकया
 आहुत्या मे हवँ मदीयमाह्वानं शृणोतु आपो ममाह्वानं शृण्वन्तु । चकारः समु-
 च्छयार्थः धिषणा देवीः वाचो देव्यश्च मे हवँ शृण्वन्तु । धिषणा धीसादिन्यो वा
 धीसानिन्यो वेति (18.) यास्कः [निरु° ट. ४.] धियं सन्वन्ति ददति धिषणाः षनु
 दाने तनादिः । तृतीयः पादः प्रत्यक्षकृतो मध्यमपुरुषयोगात् हे ग्रावाणोऽभिष-
 वार्थमिहोपस्थिता यूयं मम हवँ श्रोत शृणुत तप्तनप्तनयनाश्चेति [पा° ७. १. ४५.]
 लोणमध्यमपुरुषबहुवचनस्य तबदिशे गुणे विकरणव्यत्यये च श्रोतेति रूपम् स-
 हितायां तु दीर्घः । विदुषो न न इवार्थे विभक्त्यव्यत्ययः विद्वांसो यज्ञमिव यथा

विद्वांसः प्रत्यक्षतो ज्ञानन्तो यज्ञं शृण्वन्ति तथा यूयं क्वं शृणुत तथा सविता
देवः मे मम क्वं शृणोतु स्वाहा सुहुतमस्तु स्वा वागाहेति वा ॥ २६ ॥

देवीरापोऽग्रपां नपाद्यो वै ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्मदितमः ।

तं देवेभ्यो देवत्रा दत्त शुक्रपेभ्यो येषां भागः स्थः स्वाहा ॥ २७ ॥

का° [१. ३. ७.] अपो गवा देवीराप इत्यप्सु जुहोतीति । यच्चतुर्गृहीतमाज्यं
सहनीतं तज्जलं प्रति गवा जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अद्देवत्या पङ्क्तिः पञ्चपदा च-
त्वारिंशद्वर्णा पङ्क्तिः अत्र द्वितीयः सप्ताक्षरः तुर्यपञ्चमौ नवाणौ तैत्तिकाधिका स्वा-
हेति यतुः । हे आपो देवीः देव्यः वो युष्माकमपां नपात् अपत्यत्रपो (19.) यो
ऽयमूर्मिरप्संघातः कलोलोऽस्ति देवत्रा देवान्प्रति यायिनं तमूर्मिं देवेभ्यो दत्त
प्रयकृतं येषां देवानां यूयं भागः स्थः भागत्रया भवथ । किम्भूत ऊर्मिः हविष्यः
तथा इन्द्रियावान् इन्द्रियं वीर्यमस्यास्तीति इन्द्रियावान् दीर्घश्छान्दसः पीतः स
त्रिन्द्रियवीर्यवृद्धिकारी । तथा मदितमः मदयतीति मदी अतिशयेन मदी मदितमः
प्रीयमानोऽत्यन्तहर्षकारी तर्पयितृतमः नादस्येति [पा° ८. ३. १७.] तमपि नुमागमः
किम्भूतभ्यो देवेभ्यः शुक्रपेभ्यः शुक्र इत्युपलक्षणम् शुक्रादीन्सोमग्रहान्पिबन्तीति
शुक्रयाः तेभ्यः यद्वा शुक्रं दीप्तं सोमं पिबन्तीति । स्वाहा इदमाज्यं युष्मभ्यं हुत-
मस्तु । ग्रहोप्यमाणानामपां मूल्यवेनेयमाहुतिरित्युक्तं तित्तिरिणा । देवीरापोऽग्र-
पां नपादित्याहुत्या वै निष्क्रीय गृह्णातीति ॥ २७ ॥

a. कार्ष्णिरीसि । b. समुद्रस्य त्वान्नित्याऽउन्नयामि ।

c. समापोऽग्रद्विर्गमतः समोषधीभिरोषधीः ॥ २८ ॥

का° [१. ३. ८.] कार्ष्णिरीसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहतीति । अप्सु हुतमा-
ज्यं मैत्रावरुणचमसेन दूरीकरोतीति सूत्रार्थः ॥ कार्ष्णिरीसीत्यादिमन्त्रत्रयं मिलित्वा-
नुदुष्कन्दः आद्यस्याज्यं देवता । हे आज्यपदार्थं त्वं कार्ष्णिरीकृष्टोऽसि (20.) देव-
तया भक्षितोऽसीत्यर्थः यद्वा कर्षतीत्येवंशीलः कार्ष्णिः अन्तर्गतशमत्तापनेतासि ।
तदाह तित्तिरिः । कार्ष्णिरीसीत्याह शमलमेवासामपप्रावयतीति ॥ का° [१. ३. १.]
समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णातीति । मैत्रावरुणचमसेन तडागादिस्था अपो गृह्णातीति

सूत्रार्थः ॥ द्वे यन्तुपी अपि (21.) । आपो वै समुद्र इति [३.१.३.२७.] श्रुतिर्वस-
तीवरीलक्षणस्य समुद्रस्याक्षित्यै अक्षीणत्वाय हे जल त्वा त्वामुन्नयामि गृह्णामि ।
वसतीवरीणां वृद्धौ जलमेतद्वक्ष्यते ॥ का° [१.३.१२.] प्रत्येत्य चात्वालस्योपरि मै-
त्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च सःस्पर्शयति समाप इति । जलाशयात्प्रत्यागत्य चा-
त्वालांपरि मैत्रावरुणचमसस्था अपो वसतीवरीभिः संयोजयतीति सूत्रार्थः ॥ आ-
पो मैत्रावरुणचमसस्था अद्भिः वसतीवरीभिः समग्मत संगृह्णताम् गमेर्लुङि तडि
प्रथमवद्भवचने णपि लुप्ते गमरुनेत्युपधालोपे [पा° ६.४.१८.] समग्मतेति वृषम् ।
तथा आंषधीः आंषधयः मुद्रमसूरादिका आंषधीभिर्विर्द्धियवादिभिः संगृह्णताम् अ-
पां कारणभूतत्वादांषधीनामपि योगोऽस्तु ॥ २८ ॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिषः स्वाहा ॥ २९ ॥

का° [१.३.१६.] प्रचरणीसःस्त्रवमग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमग्रऽस्ति ।
अग्निष्टोमसंस्थे क्रतौ प्रचरणीपात्रलिप्तमाज्यशेषं जुहुयात् शेषाज्यस्य होमपर्याप्त्य-
भावे चतुर्गृहीतमादाय जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अग्नेयी गायत्री मधुहृन्दोदष्टा हे
अग्ने पृत्सु संग्रामेषु यं मर्त्यं मनुष्यं त्वमवाः अवसि रक्षसि अवतेः इतश्च लोपः
परस्मैपदेष्विति [पा° ३.४.१७.] सिप इकारलोपे लिटोऽडाटावित्याडागमेऽवा इ-
ति वृषम् । किं च वाजेषु वाज इत्यन्ननाम [निघ° २.७.] हविर्लक्षणेघ्ननेषु अन्न-
निमित्तं यं पुरुषं त्वं जुनाः गृह्णसि हवींषि ग्रहीतुं यस्य सकाशं गृह्णीत्यर्थः । जु
गतौ आप्रत्ययः इतश्च लोप इतीकारलोपे [पा° ३.४.१७.] वृषं जुना इति । स
मर्त्यस्त्वदनुग्रहेण शश्वतीरिषः नित्यान्यन्नानि धनवृषाणि यन्ता नियंस्यति प्राप्स्य-
तीत्यर्थः लुट् स्वाहा मुद्रतमस्तु ॥ उक्थसंस्थे यमग्ने इति मन्त्रेणाद्यं परिधिं स्पृ-
शेत् षोडशिसंस्थे रराटो स्पृशेत् अतिरात्रे हृदिः स्पृशेत् अन्यसंस्थासु हविर्धानं
प्रविशेत् ॥ २९ ॥

VIII. a. देवस्य त्वा सवितुः प्रसविःश्चिनोर्वाङ्मयां पूजो हस्ताभ्याम् ।

b. आददे रावासि गभीरमिममधरं कृधीन्द्राय सुभूतमम् । उत्तमेन पवि-
नोर्जस्वत्तं मधुमत्तं पर्यस्वत्तम् ।

c. निग्राभ्या स्थ देवश्रुतस्तर्पयत मा ॥३०॥

का° [१.४.५.६.] देवस्य त्वेत्यद्रिमादाय वाचं गृह्णति प्राग्धिकात्स उपांशु-
सवन इति । सोमाभिषवहेतुमश्मानं गृहीत्वा द्विकारात्प्राक् मौनी स्यात् सां
ऽश्वमोपांशुसवनसंज्ञः उपांशुग्रहाय सोमः सूयते येनेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वेति
व्याख्यातम् ॥ हे अभिषवसाधन पाषाण त्वं रावासि रा दाने रातीति रावा व-
निप् आहुतीनां दक्षिणानां च दाता भवसि । तत इममधरं मदीयं पागं गभीरं
गभीरं महान्तं कृधि कुरु श्रुशृणुपृक्वृभ्यश्छन्दसीति । पा° ६.४.१०२.] हेर्धिः उ-
त्तमेनोत्कृष्टेन पविना वज्रसदृशेन त्रयाहं सोममोदशं करोमि किम्भूतम् इन्द्राय-
न्द्रार्थं सुपूतम् सुदु सूयतऽइति सुसुतः अतिशयेन सुसुतः सुसुततमः तं सुदु
अभिषुततमम् निष्ठातकारलोपो दीर्घश्च छान्दसः तथा ऊर्जस्वन्तं रसवन्तम् मधुम-
न्तं मधुस्वादेन रसेनोपेतम् पयस्वन्तं पयःस्वादुना रसेनोपेतम् एवंविधं सोमं त्र-
याहं करोमीत्यर्थः ॥ का° [१.४.७.] निग्राभ्यासु वाचयत्युरस्येना निगृह्य निग्रा-
भ्या स्थिति । अभिषोतव्यस्य सोमस्य सेवनीया आपो निग्राभ्या उच्यन्ते तासु गृ-
ह्यमाणसु वाचयेत् यजमानश्च स्वोरसि निग्राभ्या निगृह्यालभ्य च मन्त्रं वक्तोति
सूत्रार्थः ॥ हे आपो यूयं निग्राभ्या निग्राह्या अस्माभिर्नितरां ग्रहीतव्या स्थ भवथ
यस्मादिन्द्रेणोरसि यूयं गृहीतास्ततो निग्राभ्याः ह्यग्रहोर्भः । देवश्रुतः देवैः श्रूयन्ते
ताः देवेषु प्रख्याताः ततो बहुमानान्विता (22.) यूयं मा मां तर्पयत प्रीतिं कु-
रुत ॥३०॥

मनो मे तर्पयत वाचं मे तर्पयत प्राणं मे तर्पयत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं
मे तर्पयतात्मानं मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे तर्प-
यत गणा मे मा वितृषन् ॥३१॥

एवं समासेनोक्ता व्यासेनारु मे मम मनः वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं तर्पयत म-
दीयानि मनःप्रभृतीनीन्द्रियाणि तर्पयतेत्यर्थः । एवं व्यासेनोक्ता पुनः समासेना-
रु । आत्मानं शरीरं प्रजां पुत्रादिसंपत्तिं पशून्गवादीनाणामनुष्यसंधांश्च तर्पयत
मे मदीया गणा मनुष्यसंधा मा वितृषन् मया द्रव्यदानेन पूरिता अपि सन्तो वि-

गततृष्णा मा भवन्तु अनुरक्तगणोऽहं भवेयमिति यज्ञमान आशास्तऽइत्यर्थः ॥३१॥

a. इन्द्राय वा वसुमते रुद्रवते । b. इन्द्राय वादित्यवते । c. इन्द्राय
वाभिमातिघ्ने । d. श्येनाय वा सोमभृते । e. अग्नये वा रायस्योषदे
॥३२॥

का° [१. ४. ८.] उपांशुसवने सोमं मिमीतऽइन्द्राय वा वसुमते रुद्रवतऽइति
पञ्चकृत्यः प्रतिमन्त्रमिति । उपांशुसवनं पूर्वीक्तमश्मानमधिषवणचर्मणि निधाय त-
दुपरि पञ्च मन्त्रैः पञ्चवारमभिषोतव्यसोममुष्टिं प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यज्ञ-
षि सौम्यानि । तत्राग्न्यम् हे सोम इन्द्रायन्द्राय वा वां मिमे इति शेषः किम्भू-
तायेन्द्राय वसुमते वसवोऽस्य सतीति वसुमान् तस्मै वसुसंज्ञकप्रातःसवनदेव-
तायुक्तायेत्यर्थः । रुद्रवते रुद्राः सत्यस्येति रुद्रवान् तस्मै रुद्रनामकमाध्यन्दिनस-
वनदेवतायुक्ताय । अथ द्वितीयम् आदित्यवते तृतीयसवनदेवतायुक्तायेन्द्राय हे
सोम वा वां मिमे । अथ तृतीयम् अभिमातीन् शत्रून्कृतीत्यभिमातिहा तस्मै अ-
भिमातिघ्ने शत्रुकृत्वे इन्द्राय सोम वां मिमे सपत्नो वाऽअभिमातिरिति [३. १. ४.
१.] श्रुतेः । अथ चतुर्थम् सोमं हरतीति सोमकृत् तस्मै ह्यग्रहोर्भश्चन्दसीति [पा°
८. २. ३२. वा° १.] कस्य भः सोमाहरणकर्त्रे श्येनाय श्येनपक्षिद्वयं गायत्र्यै हे
सोम वां मिमे । गायत्री श्येनो भूवा दिवः सोममाहरदिति [३. १. ४. १०.] श्रुतेः ।
अथ पञ्चमम् रायस्योषदे रा (23.) धनं तस्य पोषो वृद्धिः तं ददातीति रायस्यो-
षदास्तस्मै धनपुष्टिदत्रिऽअग्नये हे सोम वां मिमे ॥३२॥

यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरावत्तरिजे ।

तेनास्मै यज्ञमानायोरु राये कृधधि दत्रे वैचः ॥३३॥

का° [१. ४. १.] यत्तऽइति मितालम्भनमिति । मितस्योपांशुसवने पञ्चवारं प्र-
क्षिप्तस्य सोमस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्या विपरीता बृहती आग्न्य-
तृतीयावष्टार्षी द्वितीयतुर्यौ द्वादशार्षी पादौ सा विपरीता बृहती व्यूहेन द्वाद-
शत्वम् । अस्य मन्त्रस्य श्रुतौ [३. १. ४. १२.] निदानमुक्तम् यदा सोमो देवानां कृ-

विरभूतदा तिस्रः स्वतनूरेषु लोकेषु न्यदधादिति । तासां तनूनामनेन मन्त्रेण प्राप्तिः क्रियते । हे सोम दिवि ग्युलंकि ते तव यज्ज्योतिस्तेजः यच्च पृथिव्यां ज्योतिः उरौ विस्तीर्णोऽन्तरिक्षे यत् ज्योतिः शरीरलक्षणम् तेन तन्वाख्येन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय विभक्तिव्यत्ययः अस्य यजमानस्य यज्ञे उरु विस्तीर्णं स्वशरीरं कृधि कुरु राये धनाय ऋत्विजां दक्षिणाप्राप्तये च उरु शरीरं कृधि । किं च दात्रे अधि वाचः अधिकं ब्रूहि यजमानाय कृत्स्नशरीरोऽरुमागत इति वेदत्यर्थः वचे-
र्लुङि वचेरुमिति [पा० ७. ४. २०. (24.)] उमागमेऽउभावे च वाच इति मध्यमैक-
वचने रूपम् ॥ यद्वास्य मन्त्रस्य व्याख्यान्तरम् हे सोम त्रिषु लोकेषु यत्वेदीयं ज्यो-
तिरस्ति तेन ज्योतिषास्मै यजमानाय राये चतुर्थ्यर्थे तृतीया राया धनं सप्तमुरु-
विस्तीर्णं स्थानं कृधि किं च दात्रे फलदायेन्द्राय इति वाचः ब्रूहि यत् अधि अ-
धिकोऽयं यजमानो भवत्विति ॥ ३३ ॥

श्वात्रा स्थ वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीः ।

ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं नयतांप्रहृताः सोमस्य पिबत ॥ ३४ ॥

का० [१. ४. १२.] श्वात्रा स्थेत्यासिञ्चति निग्राभ्या इति । सोमस्योपरि क्लृप्तच-
मसेनैव निग्राभ्या आसिञ्चतीति सूत्रार्थः ॥ पथ्या वृद्धती तृतीयो द्वादशाणीऽन्य-
त्रयोऽष्टाणीः पादा यस्याः सा पथ्या वृद्धती इयं द्यधिका ॥ हे आपो यूयमेवंवि-
धाः स्थ भवथ किम्भूताः श्वात्राः श्वात्रमिति क्षिप्रनाम [निरु० ५. ३.] क्षिप्रकार्यका-
रिण्यः शिवा वा । वृत्रतुरः पूर्वतिर्वधकर्मा वृत्रं दैत्यं तूर्वन्ति हिंसन्ति ता वृत्र-
तुरः क्षिपि राह्योप इति [पा० ६. ४. २१.] वलोपः । राधोगूर्ताः राधो धनं गुरन्ते
उग्रहन्ति ददति ता राधोगूर्ताः गुरी उग्रमे अस्मात् नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८.
२. ६१.] कर्तरि क्तो नवाभावश्च निपात्यते । अमृतस्य सोमस्य पत्नीः पालयित्र्यः ।
हे देवीः देव्यः तास्तथाविधा यूयमिमं यज्ञं देवत्रा देवान्प्रति नयत प्रापयत उप-
हृताः अनुज्ञाताः सत्यो यूयं सोमस्य सोमं पिबत कर्मणि षष्ठी ॥ ३४ ॥

मा भर्मा संविक्रथा ऊर्जं धत्स्व धिषणे वीडुी सती वीडयेथामूर्जं दधायाम् ।

पाप्मा कृतो न सोमः ॥ ३५ ॥

का° [१.४.१५.] मा भेरिति प्रहृतीति । उपांशुसवनेनाश्वना सोमे प्रहरेदि-
ति सूत्रार्थः ॥ अर्थ सौम्यमर्थं ग्वावापृथिव्यम् हे सोम त्वं मा भेः मा भैषीः शपो
लुकि लडि वृषम् मा संविकथाः कम्पनं मा कृथाः ओवित्री भयचलनयोः लुडि
वृषम् यतो देवतर्पणायाहं त्वामभिषुणोमि अत ऊर्जं धत्स्व रसं धेहि । एवं सो-
मं संबोध्य ग्वावापृथिव्यौ संबोधयति हे धिषणे हे ग्वावापृथिव्यौ युवां वीड्री
सती वीड्येथाम् वीडुशब्दो दृढवचनः दृढं सत्यावात्मानं दृढं कुरुतम् अस्मादु-
च्यताद्वात्राः । किं च ऊर्जं दधाथां रसं धत्तमस्मिन्सोमे । अनेन तु वज्रसंस्तुतेन
प्राच्या यज्ञमानस्य पाप्मा हतो न तु सोमः ॥ ३५ ॥

प्रागपागुदगधराकसर्वतस्त्वा दिश आधावन्तु । अम्ब निष्परं समरीर्विदाम् ॥ ३६ ॥

का° [१.४.२०.] प्रतिवर्गं निग्राभं वाचयति होतृचमसेऽल्पानांशून्वधाय (25.)
प्रागपागिति । प्रतिप्रहारवर्गं होतृचमसमध्ये स्तोकांस्तोमांशून्निधाय प्रागपागिति
ऋद्धयं निग्राभसंज्ञं यज्ञमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्योऽलिक् ॥ सोमो दि-
ग्भिर्मिथुनमैहृत्तच्च देवाः संपादितवत्तदेतदृचाभ्युक्तम् । हे सोम प्राक्प्रागञ्चनाः
अपाक् अपागञ्चनाः दक्षिणाः पश्चिमाश्च उदक् उदगञ्चना उत्तराः अधराक् अधरा-
ञ्चनाः एवं प्रागादयः सर्वा दिशः सर्वतः स्वस्वप्रदेशात् त्वा त्वामाधावन्तु आभिमु-
ख्येन गच्छन्तु परस्परं किं भाषमाणास्त्वामभिधावन्त्विति तदाह हे अम्ब हे मातः
निष्परं स्वैर्भगैः सोमं पूरय पृ पालनपूरणयोः विकरणव्यत्यय लोटि वृषम् किं
प्रयोजनमिति चेत् अरीः अर्यः प्रजाः संविदां संविदताम् प्रजा वाऽअरीरिति [३.
१.४.२१.] श्रुतिः अस्माकं सोमसमागमं नानादिग्वासिनां जना ज्ञानन्वित्यर्थः ।
इति भाषमाणास्त्वामागच्छन्तु । विद् ज्ञाने अस्माल्लटि तडि प्रथमबहुवचने आत्म-
नेपदेघनत इति [पा° ७.१.५.] तस्यादादेशे लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा° ७.१.
४१.] तकारलोपे सवर्णदीर्घे विदामिति वृषम् समो गमीत्यादिना [पा° १.३.२१.]
तड् ॥ ३६ ॥

त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्ति तेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ ३७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या वृहती गौतमदृष्टा । अङ्गेति क्षिप्रनाम [निरु० ५. १७.] हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् इन्द्र देवः दीप्यमानस्त्वं मर्त्यं मनुष्यं यज्ञमानं प्रशंसिषः प्रशंससि स्तौषि समीचीनोऽयं यज्ञमानो होता अद्वावानित्यादिस्तुतिं करोषीत्यर्थः । शंसु हिंसास्तुत्योः लिङ्गुर्ये लेट् मध्यमैकवचने सिवादिशः सिव्वहुलं लेटीति [पा० ३. १. ३४.] सिप्रत्ययः तस्यार्धधातुकस्येड्लोदिरिति [पा० ७. २. ३५.] इडागमः लेटोऽडाटाविति [पा० ३. ४. १४.] सिपोऽडागमः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३. ४. १७.] सिप इकारलोपः तस्य रुवविसर्गो पत्वम् प्रशंसिषः इति ऋपम् तिङुतिङ इति [पा० ८. १. २८.] सर्वानुदात्तत्वम् । किं च हे मधवन् हे धनवन् इन्द्र मर्दिता मृड सुखकरणे मृडतीति मर्दिता यज्ञमानस्य सुखयिता त्वद्व्या नास्ति न विद्यते अतो हे इन्द्र ते तव वचः तमेव सुखयितेत्येवं ऋपं त्वदीयं वचनमहं ब्रवीमि वदामि ॥ ३७ ॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोहरे । अभ्यादानादाचनान्तः पठ्ठांश्यायः

समीरितः ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १ [रजसो] ॥ १ ॥ २ [दिवमग्नेणा०] ॥ २ ॥ ३ a ॥ ३ ॥ ३ b. c ॥ ४ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ७ ॥

II. ॥ ७ ॥ १ ॥ ८ [धर्षान्मानुषः]. १ a ॥ २ ॥ १ b [ग्मि]. c [धीभ्यः प्रोक्षाम्यनु] ॥ ३ ॥ १० a. b [सिदत्तु] ॥ ४ ॥ १० c [यज्ञमान आशिषा] ॥ ५ ॥ ११ a [पशुं त्रा०]. b - आविश ॥ ६ ॥ ११ b उरोरु० - भव ॥ ७ ॥ ११ c. d. e. १२ a ॥ ८ ॥ १५ ॥

III. ॥ १२ b [पथ्या उप] ॥ १ ॥ १३ ॥ २ ॥ १४ ॥ ३ ॥ १५ a-g ॥ ४ ॥ १५ h. १६ a. b ॥ ५ ॥ १६ c ॥ ६ ॥ १६ d [प्रोण्वीधाम्]. e. f [जुषाणोऽग्निः]. g ॥ ७ ॥ २२ ॥

IV. ॥ १८ a. b [रितस्य०] - ० रिणन् ॥ १ ॥ १८ b वातस्य - ० षत् । c ॥ २ ॥

११ a ॥३॥ ११ b-g. २० a [निधीत ऐन्द्र - निर्दिधि] ॥४॥ २० b ॥५॥२७॥

V. ॥ २१ a. c. b. d-g. i. h. k [नमो दिव्यं गृह्]. l. m [कार्यह (26.)] ॥१॥

२१ ॥ [गृह्यन्तरिजं ज्यो°] ॥२॥ २२ a. b. c ॥३॥ २२ d ॥४॥ इद-
मापः प्रवृत्त यत्किं च दुरितं मयि । यदाहमभिदुद्रोहं यदा शेषः उता-
नृतम् ॥५॥३२॥

VI. ॥ २३ ॥१॥ २४ a-d ॥२॥ २४ e ॥३॥३५॥

VII. ॥ २५ [उधीऽग्रधरं] ॥१॥ २६ a. b ॥२॥ २६ c ॥३॥ २७ - मदित्तमः
॥४॥ २७ तं दे° - स्वाहो ॥५॥ २८ ॥६॥ २९ ॥७॥४२॥

VIII. ॥ ३० ॥१॥ ३१ ॥२॥ ३२ ॥३॥ ३३ [उराऽग्रन्तरिजं] ॥४॥ ३४ ॥५॥
३५ [वीलियथामू°] ॥६॥ ३६ ॥७॥ ३७ ॥८॥५०॥ ॥ अष्टानुवाकेषु पञ्चा-
शत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे षष्ठोऽध्यायः ॥ ॥

I. वाचस्पतये पवस्व वृजोऽग्रशुभ्यां गर्भस्तिपूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व
येषां भागोऽसि ॥१॥

षष्ठेऽ(1.)ध्याये गृपसंस्कारादिसामाभिषवपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः । सप्तमे ग्रहग्रह-
णमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का° [१.४.२३.] उपाश्रुं च गृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो
मधुमतीरिति । मन्त्रत्रयस्य प्रतीकोपादानात्तत्रैकैकेन मन्त्रेणोपांशुग्रहमेकैकवारं
गृह्णीयात् उपयामगृहीतोऽसीति मन्त्रत्रयस्यादौ योज्यम् ॥ प्राणदेवत्या विराट् न-
वत्रैराजत्रयोदशैर्नष्टवपेति लक्षणाद्नष्टवपा विराट् प्रथमोऽष्टार्णस्तेनैकोना ॥ पू-
र्वीत्तरार्थयोरुपांशुग्रहस्य प्रथमद्वितीयग्रहणे क्रमेण विनियोगः । हे सोम त्वं वा-
चस्पतये प्राणाय पवस्व गृह् । पव गतौ । प्राणो वै वाचस्पतिरिति श्रुतेः [४.
१.१.१.] । यदा पतये पालकदेवार्थं वाचः वाचा विभक्तिव्यत्ययः मन्त्रेण वाचः
संवन्धिना मन्त्रेण वा पवस्व शुद्धो भव । किम्भूतस्त्वम् वृक्षः वर्षितुस्तव संब-

न्धिभ्यामंशुभ्यां (2.) तौ हि तत्र क्षिप्येते । तथा गभस्तिपूतः पाणी वै गभस्ती
ऽइति [४. १. १. १.] श्रुतेरर्धयोर्गभस्तिभ्यां पाणिभ्यां च पूतः । समासगतः पूतशब्दो
विहिंसांशुभ्यामित्यनेनापि योज्यः ॥ द्वितीयं गृह्णाति । हे सोम देवः सन्देवेभ्यो
ऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु न ह्यदेवो देवांस्तर्पयितुमलम् केभ्यो देवेभ्यः येषां दे-
वानां त्वं भागोऽसि तान्प्रति गह्मेत्यर्थः ॥ १ ॥

a. मधुमतीर्न इपेस्कृधि । b. यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते
सोम सोमाय स्वाहा । c. स्वाहा । d. उर्व्वतरिन्क्षमन्वेमि ॥ २ ॥

तृतीयं गृह्णाति । लिङ्गोक्तदेवतम् हे सोम त्वं नोऽस्माकमिषोऽन्नानि मधुम-
तीः मधुररसापेताः कृधि कुरु ॥ का° [१. ४. २८.] यत्तद्भ्यात्तात्सोमे निदधाती-
ति । स्वीकृतानंशुन्सोमे स्थापयेत् ॥ सौम्यम् । हे सोम ते तव अदाभ्यमहिं-
स्यम् दभोतिर्हिसार्थः जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति सोमेति हे सोम तस्मै
तन्नामवते तुभ्यं सोमाय स्वाहा दत्तमस्तु ॥ का° [१. ४. ३४.] स्वाहेत्युक्त्वा उर्व्वतरि-
क्षमिति निःक्रमणमिति । स्वाहेत्यक्षरद्वयमुक्त्वा निःक्रमत ॥ ऊरु विस्तीर्णमल-
रिक्षमन्वेमि अनुगहामि ॥ २ ॥

a. स्वांकृतांऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्वाद् स्वा-
हा वा सुभव सूर्याय । b. देवेभ्यस्त्वा मरिचिपय्यः । c. देवांशां
यस्मै वेडे तत्सत्यमुपरिपुता भङ्गेन कृतोऽसौ फट् । d. प्राणाय वा ।
e. व्यानाय वा ॥ ३ ॥

का° [१. ४. ३७.] स्वांकृत इति कृत्वा पात्रमुन्माटीति । उपांशुग्रहं कृत्वा पा-
त्रमार्जनं कुर्यात् ॥ ग्रहदेवतम् प्राणो वाऽग्रस्यैष ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं
ज्ञात इति [४. १. १. २२.] श्रुतेरुपांशुग्रहः प्राणः । हे प्राण उपांशुग्रह त्वं स्वांकृ-
तो भवसि स्वयं स्वेनैव कृतो भवसि हान्दसो यत्नायः स्वयमुत्पन्नोऽसि । के-
भ्यः । विश्वेभ्यः सर्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः सकाशात् दिव्येभ्यः दिवि भवा दिव्या देवा-
स्तेभ्यश्च सकाशात् पार्थिवेभ्यः पृथिवीभवेभ्यो द्विपदचतुष्पदेभ्यः सकाशात् स्वय-

मुत्पन्न इत्यनुवर्तते । यस्वमेवमकृतकः स्वतन्त्रस्तं तां मनः प्रज्ञापतिरदु व्याप्नोतु
अश्रुड (३.) व्याप्तौ पदविकरणव्यत्ययः । प्रज्ञापतिर्वै मनः प्रज्ञापतिर्वाश्रुतामिति
[४.१.१.३३.] श्रुतेः ॥ शोभनो भव उत्पत्तिर्यस्य तत्संबोधनं हे सुभव उत्तमजन्म-
न्यह सूर्याय सूर्यार्थं वा तां स्वाहाकारेण जुहोमि ॥ यद्वास्य होममन्त्रस्यायमर्थः
हे प्राणत्रय ग्रह त्वं स्वांकृतोऽसि मया स्वांकृतोऽसि किमर्थम् दिव्येभ्यः देवज-
न्मनि स्थितेभ्यः पार्थिवेभ्यः मनुष्यजन्मनि स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः इन्द्रिया-
णां कृतायेत्यर्थः । मनश्च तेषामिन्द्रियाणामधीशं त्वामदु व्याप्नोतु हे सुभव प्रा-
णत्रयोपांशुग्रह तादृशं त्वं वह्निःप्राणत्रयाय सूर्याय स्वाहाकारेण जुहोमि आ-
दित्यो ह वै वाक्वाः प्राण उदयत्येष क्षेत्रं चान्तुषं प्राणमनुगृह्णीत इत्याथर्वणि-
कश्रुतेः सूर्यस्य वह्निःप्राणत्वम् । स्वांकृतशब्देन प्राणत्रयग्रहस्य स्वाधीनत्वं दि-
व्यपार्थिवशब्दाभ्यां च जन्मद्वयं विवक्षितमिति तित्तिरिणोक्तम् स्वांकृतांसीत्या-
ह प्राणमिव समकृत (४.) विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभये-
ष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान्दधातीति ॥ का° [१.४.३८.] प्रथमे परिधाऽउत्तानं पाणिं
प्रागुपमार्ष्टि देवभ्यस्त्वेति । पश्चिमस्य परिधौ सोमलितमूर्धाभिमुखं हस्तं कृत्वा
प्रागभिमुखं यथा तथा मार्जनं कुर्यात् ॥ दैवं यजुः हे लेप मरीचिपेभ्यः मरीचि-
पालकेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय वा तां परिधौ मार्ज्मि इति शेषः ॥ का° [१.४.३९.]
वासउरावाङ्गुषु श्लिष्टमऽश्रुमभिचरन्नुङ्गुयाद्देवाऽश्रुविति । वस्त्रादिषु श्लिष्टो यः सो-
मांशुस्तमभिचारार्थं जुहुयात् ॥ आभिचारिकं सोमांशुदेवतं यजुः । हे देव दीप्य-
मान हे अंशो सोमांशो यस्मै वधाय त्वामीडे प्रार्थयामि ईडिर्ध्येषणकर्मा तत्
वधकर्म सत्यमस्त्विति शेषः । उपरि प्रवते प्रवतिर्गत्यर्थः गह्वतीत्युपरिप्रुत् तेनो-
परि आगतेन भङ्गेनामर्दनासाविति देवदत्तादिनामनिर्देशः असौ द्वेष्टो कृतो नि-
कृतः सन् फट् विशीर्णी भवतु जिफला विशरणे अस्य छिन्नतस्यैतद्रूपम् फल-
तीति फट् उल्लयोरैक्यम् स्वाहाकारस्थाने फडित्यभिचारि प्रयुज्यते ॥ का° [१.४.
४१.] प्राणाय वेति पात्रासादनम् । यस्मिन्प्रदेशे पूर्वमुपांशुपात्रं स्थापितं तत्रैव
स्थापयेत् ॥ हे उपांशुपात्र प्राणदेवतासंतोषार्थं त्वाम् आसादयामीति शेषः ॥ का°
[१.४.४२.] उपाऽश्रुसवनं पाणिना प्रमृज्योदञ्च व्यानाय वेति सऽस्पृष्टमिति । ये-

नाश्मना सोमोऽभिषुतः स उपांशुसवनस्तं हस्तेन प्रमृज्योदगभिमुखग्रहसंस्तंगं सादयेत् ॥ हे उपांशुसवन व्यानदेवताप्रीत्यर्थं तामासादयामि ॥ ३ ॥

II. उपयामगृहीतोऽस्यत्तर्यह मधवन्पाहि सोमम् । उरुष्य राय एषो यज्ञस्व ॥ ४ ॥

कां [१. ६. १.] उदितेऽन्तर्यामग्रहणमुपयामगृहीत इति । सूर्योदयानन्तरमन्तर्यामग्रहं गृह्णीयात् ॥ उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृह्यतऽत्युपयामगृहीतः पचागच्छ चिन्नादतोदात्तः यमोऽपरिविषणऽइति [धा° ११. ७१. ३२. ८१.] परिविषणादन्यत्र मित्राभावादृद्धिः तत्पुरुषे तुल्यार्थेति [पा° ६. २. २.] पूर्वपदस्वरं वाधित्वा शायघञ्जिति [पा° ६. २. १४४.] अजन्तस्यान्तादात्तत्वम् पुनस्तृतीयासमासं तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना [पा° ६. २. २.] तृतीयान्तस्य प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव स्थितम् । हे सोमरस त्वं तादृशोऽसि । हे मधवन् धनवन्निन्द्र त्वं तादृशं रसमन्तर्यग्रहपात्रमध्ये यद् निगृह्णीष्य यद्वा शत्रुभ्योऽन्तर्यामं व्यवधानं यथा तथा नियमय ततः सोमं पाहि पालय तथा रायो धनानि उरुष्य रक्ष उरुष्यती रक्षणकर्मा यद्वा पशवो राय इति [४. १. २. १५.] श्रुतेः पशून् रक्ष । आ एषो यज्ञस्व एषोऽन्नानि आयज्ञस्व समन्ताद्देहि यद्वा न प्रभवत्वादिषो लक्षणया प्रजाः प्रजा वाऽरूप इति [४. १. २. १५.] श्रुतेः ता यज्ञस्व याज्ञयस्व यायजूकाः कुरु श्रुत्यैवं व्याख्यातत्वात् ॥ ४ ॥

अन्तस्ते ग्वावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम् ।

सन्नर्देवेभिरवरैः परैश्चान्तर्यामि मधवन्मादयस्व ॥ ५ ॥

मधवदेवत्या त्रिष्टुप् अन्तर्यामग्रहणऽएव विनियोगः । हे मधवन् ते तवानुग्रहात् ग्वावापृथिवी अन्तर्दधामि व्यवधायिके करोमि यद्वा हे अन्तर्याम प्राणवृषापन्नस्य तवान्तः शरीरमध्ये ग्वावापृथिव्यौ दधामि स्थापयामि किं च उरु त्रिस्तीर्णमन्तरिक्षमन्तर्मध्ये च दधामि ग्वावापृथिव्योर्मध्ये स्थापयामि । हे मधवन्धनवन्निन्द्र अवरैः पृथिवीस्थानैः देवेभिर्देवैः परैः गुह्यैर्नान्यैश्च देवैः सन्नः समानजोऽपणः समानप्रीतियुक्तः सन्नन्तर्यामि ग्रहे मादयस्व रूपयस्वात्मानम् यद्वा तृप्यस्व मद तृप्तौ चुरादिरात्मनेपदी । देवेभिरित्यत्र बहुलं हन्द्सीति [पा° ७. १. १०.] हे सोऽभावे बहुवचने कल्हेदिति [पा° ७. ३. १०३.] एकारः ॥ ५ ॥

a. b = ३ a. b । c. उदानाय वा ॥ ६ ॥

का° (5.) स्वांकृत इति निःशेषस्यैव होमस्तिष्ठतः ॥ व्याख्यातः ॥ का° (5.) प्रथमे च न्युज्जेन पाणिना प्रत्यगिति । प्रथमे परिधावधोमुखकृस्तेन प्रत्यक्संस्थं मार्द्रि देवभ्यस्वेति मन्त्रेण ॥ व्याख्यातः ॥ का° [१. ६. ४.] उदानाय वेति पात्रासादनम् ॥ हे ग्रह उदानसंतोषार्थं त्वां सादयामि ॥ ६ ॥

III. a. आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । उपो ते ऽग्रन्धो मग्नमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपियम् । b. वायवे वा ॥ ७ ॥

का° [१. ६. ५.] ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायविति ॥ वायुदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठ-दृष्टा वायवे वेति यजुरक्ता । हे वायो हे शुचिपाः शुचिं पवित्रं प्रथमं वषट्कृतमप्राप्तमन्यदैवैः ईदृशं सोमं पिबतीति शुचिपाः पवित्रसोमपानः (6.) । त्वं नो ऽस्माकमुप समीपे आ भूष आक्रमस्वागहित्यर्थः भूष अलंकारऽश्नु गत्यर्थः । केनाहं आक्रमे इति चेत् सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । विश्वं सर्वं वृणोति व्याप्राति विश्वैर्वा त्रियते प्रार्थ्यते इति विश्ववारस्तत्संबोधनम् हे विश्ववार सर्वव्यापक ते तव सहस्रं नियुतः सन्ति । नियुतो वायोरित्युक्तेः [निघ° १. १५.] नियुहन् न वायुवाहनभूता मृगा उच्यन्ते तवासंख्याता वाहनभूता मृगास्तैरागहित्यर्थः । किं च मग्नं मदनीयं तृप्तिजनकमन्धः सोमलक्षणमन्नं ते तव उप समीपे एव अयामि मग्नयामि सोमं ते समर्पयामीत्यर्थः । हे देव दीप्यमान वायो यस्य सोमस्य पूर्वपियं प्रथमवषट्कारलक्षणं पूर्वपानं त्वं दधिषे धारयसि दधातेर्लिटि रूपम् ॥ एवं वायुं प्रार्थ्य सोममाह हे सोमरस वायवे वायुदेवतार्थं त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ७ ॥

a. इन्द्रवायूऽश्नु सुता उप प्रयोभिरागतम् । इन्द्रवो वामुशन्ति हि ।

b. उपयामगृहीतोऽसि वायवेऽइन्द्रवायुभ्यां वा । c. एष ते योनिः ।

d. सजोषोभ्यां वा ॥ ८ ॥

का° [१. ६. ६.] अपगृह्य पुनरिन्द्रवायूऽस्तीति । एकवारमर्धमादाय पृथक्कृत्य पुनरिन्द्रवायवं गृह्णाति ॥ ऐन्द्रवायवी गायत्री मधुहन्दोदृष्टा उपयामेति यजुःसहि-

ता मन्त्रः । हे इन्द्रवायू युष्मदयामम सामाः सुता अभिषुताः । प्रय इत्यन्ननाम
[निघं २. ७. (7.)] प्रयोभिः एतैः सोमरसद्वयैरन्नैर्निर्मितैरुप समीपे युवामागतमा-
गहतम् यद्वा प्रयःशब्द इण् गताविति धाताः शतृप्रत्ययान्तस्य रूपम् प्रैतीति प्र-
यन् इणां यण् तस्य भिसि परे तकारस्य हान्दसः सकारः तस्य रुवादि प्रयोभि-
रिति सिध्यति प्रयोभिः प्रयद्भिः शीघ्रैरुच्चैरागहतम् । हि यस्मादिन्द्रो सांमा वां
युवामुशन्ति कामयन्ते तस्मादागहतमित्यर्थः ॥ सांममाह हे सांमरस त्वमुपयामिन
पात्रेण गृहीतोऽसि वायवे वायुदेवतार्थं इन्द्रवायुभ्यां इन्द्रवायुदेवतार्थं च तां
गृह्णामीति शेषः ॥ का° [१. ५. २५.] दशापवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिरिति ग्रह-
सादनमिति । दशापवित्रेण गृहीतं ग्रहं परिमृज्य पात्राद्वह्निर्निर्गतं सोमं मार्त्तयि-
त्वा एष ते योनिरिति मन्त्रेण ग्रहस्य सादनं करोति । वीप्सा सर्वग्रहार्था इति
सूत्रार्थः ॥ हे पात्र एष खरस्यैकदेशः ते योनिः तव स्थानम् अतोऽत्र सत्रोषाभ्यां
समानप्रीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामर्थं तां सादयासीति शेषः ॥ ८ ॥

IV. a. अयं वा मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा । ममदिह श्रुतं ह-
वम् । b. उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां वा ॥ १ ॥

का° [१. ६. ७.] मैत्रावरुणमयं वामिति । मैत्रावरुणं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ मित्राव-
रुणदेवत्या गायत्री गृत्समददृष्टा यजुरन्ता । हे मित्रावरुणा विभक्तेराकारः हे ऋ-
तावृधा ऋतं यज्ञं सत्यं वा वर्धयत इति ऋतावृधौ ऋतस्य वर्धयितारौ वां युवयो-
रर्थायायं सोमः सुतः अभिषुतः तस्मादिहास्मिन्यज्ञे ममत् इत् एवार्थम् ममैव य-
ज्ञमानानां मध्ये ममैव हवमाह्वानं श्रुतं युवां शृणुतम् हे सांमरस त्वमुपयामिन
मैत्रावरुणग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि । मित्रावरुणाभ्यामर्थं वा तां गृह्णामीति शेषः
॥ १ ॥

a. राया वयं ससवाऽसौ मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः । तां धेनुं
मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरतीम् । b. एष ते योनि-
ऋतायुभ्यां वा ॥ १० ॥

का° [१. ६. ८.] पयसा श्रीणात्वेनं कुशावत्तर्थाय राया वयमिति । मैत्रावरुण-

यत्रि कुशद्वयं व्यवधाय तत्र स्वं सोमरसं क्षीरेण मिथ्रीकुर्यात् ॥ मित्रावरुणदेव-
 त्या त्रिदुष्यमदस्युदृष्टा । उत्तरार्धे तामिति तदः श्रवणादिह यदोऽध्याहारः । मन्त्र-
 दृक्कामदृष्टां प्रार्थयन्ते । यया धेन्वा गृहे सत्या वयं राया धनेन ससवांसः वन षण
 संभन्ता इत्यस्य घासौ वृषम् धनेन संभन्ताः संपन्नाः सन्तो मदेम कृष्टाः स्याम । क-
 यमिव । कृष्येनेव यथा कृषिषा संभन्ता देवा कृष्यन्ति यथा च यवसेन घासेन
 गवाङ्गिकादिना (8.) गावो कृष्यन्ति हे मित्रावरुणौ युवं युवां तां धेनुं नाऽस्म-
 भ्यं विश्वाहा सर्वदा धत्तं दत्तम् किम्भूतां धेनुम् अनपस्फुरत्तीं स्फुरतिर्गत्यर्थः अ-
 पस्फुरति पुरुषान्तरं गृह्णीत्यपस्फुरत्ती न अपस्फुरत्ती ताम् अनन्यगामिनीम् द-
 त्तमित्यर्थः ॥ एष तऽइति सादनम् । हे ग्रह एष ते योनिः स्थानम् ऋतायुभ्यां
 मित्रावरुणाभ्यामर्थे तां सादयामीति शेषः । ब्रह्म वाऽऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्मो
 कृतं वरुण एवायुरिति श्रुतिः [४. १. ४. १०.] ऋतशब्देन मित्रः आयुशब्देन वरुणः
 इति श्रुतिव्याख्या पदकारस्तु ऋतायुभ्यामिति पदं कृतवान् तेन ऋतं सत्यं यज्ञं
 वा कामयते तौ ऋतयू ताभ्यामृतयुभ्याम् संहितायां दीर्घः यज्ञमिहृष्ट्यां मित्रावरु-
 णाभ्यामित्यर्थः पदकारस्य ॥ १० ॥

V. a. या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् ।

b. उपयामगृहीताऽस्यश्विभ्यां वा । c. एष ते योनिर्माधीभ्यां वा ॥ ११ ॥

का° [१. ७. ८.] आश्विनं गृह्णात्यन्वारव्ये वा या वामिति । यज्ञमानेऽन्वारव्ये
 वाश्विनं ग्रहं गृह्णाति ॥ आश्विनी गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता । हे अश्विना
 अश्विदेवौ वां युवयोर्था कशा कशेति वाङ्मसु [निघ° १. ११.] पठितम् काशय-
 ति प्रकाशयति वाङ्म इति (9.) कशा वाक् किम्भूता मधुमती मधु ब्रह्म तद्वती
 मधुब्राह्मणोपनिषत्प्रशंसायुता तथा सूनृतावती प्रियं सत्यं वचः सूनृतम् तद्वती
 सत्यप्रियवचनोपेता । हे अश्विनौ तया वाचास्मदीयं यज्ञं मिमिक्षतं मिह सेचने
 सन्-अन्तः सेतुमिहृतम् निष्यादयतमित्यर्थः ॥ हे ग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि
 अश्विभ्यामर्थे तां गृह्णामीति शेषः ॥ का° (10.) सादयत्येष ते ॥ हे ग्रह एष ते
 योनिः स्थानम् माधीभ्यां मधुब्राह्मणाद्येतृभ्यामश्विभ्यामर्थे तां सादयामीति शेषः ।

मधुब्राह्मणं यावधीयाति तौ माध्यौ ताभ्याम् तद्वित् इप्रत्ययः । दध्यङ् रु वाऽभ्या-
भ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाचेति श्रुतेः [४.१.५.१८.] ॥ ११ ॥

VI. a. तं प्र॒न॒थ॒या पूर्॒व॒था वि॒श्व॒थि॒म॒था ज्ये॒ष्ठ॒ता॒तिं व॒र्हि॒प॒द॒७ स्व॒र्वि॒द॒म् ।

प्र॒ती॒ची॒नं वृ॒ज॒नं दो॒ह॒से धु॒नि॒मा॒शुं ज॒य॒न्त॒म॒नु या॒सु व॒र्ध॒से ॥

b. उ॒प॒या॒म॒गृ॒ही॒तोऽसि॒ श॒ण्डो॒य वा । c. ए॒ष ते॒ यो॒नि॒र्वी॒रि॒तां पा॒हि ।

d. अ॒य॒म॒मृ॒ष्टः श॒ण्डः । e. दे॒वास्त्वा शु॒क्र॒याः प्र॒ण॒यन्तु । f. अ॒ना॒धृ॒ष्टा-
सि ॥ १२ ॥

का० [१.६.१०.] शुक्रं विल्वेन वा तं प्रनथेति । विल्वपात्रेण विकङ्कतेन वा
शुक्रं ग्रहं गृह्णाति ॥ जगती वैश्वदेवी काश्यपावत्सारदृष्टा (11.) द्वादशार्णाचतुः-
पादा जगती उपयमित्यन्ते यजुः । हे इन्द्र तं यासु यज्ञक्रियासु अनु वर्धसे पुनः-
पुनः सोमयानेन वृद्धिं प्राप्नोषि तासु । वृजनमिति बलनाम [निघ० ३.१.] बलं
बलवद्यज्ञफलं दंक्षसे क्षारयसि ददासीत्यर्थः यज्ञमानयेति शेषः कथं दंक्षसे तत्र
दृष्टान्तमाह । प्रनथा प्रनपूर्वेत्यादिना [पा० ५.३.१११.] बाल्प्रत्ययः उपमाथेयिः
प्रनशब्दः पुराणवचनः [निघ० ३.२७.] चिरंतनानां भृग्वादीनामिव फलं दंक्षसे ।
पूर्वथा पूर्वेषामिव ऋषीणां साध्यादीनामिव । विश्वथा विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्रा-
णामिव । इमथा इदानींतनानां यज्ञमानानामिवास्य फलं दंक्षसे तं वा स्तुम इति
शेषः । किम्भूतं तम् ज्येष्ठतातिम् तननं (12.) तातिः विस्तारः ज्येष्ठा उत्कृष्टा ता-
तिर्विस्तारो यस्य तम् यद्वा वृकज्येष्ठाभ्यामित्यादिना [पा० ५.४.४१.] प्रशंसायां ता-
तिल्प्रत्ययः प्रशस्तां ज्येष्ठो ज्येष्ठेषु शस्यो वा ज्येष्ठतातिः । तथा वर्हिपदम् यज्ञेषु
वर्हिषि सीदतीति वर्हिपदस्तम् । स्वर्विदम् स्वः कुलांकं वेत्ति जानातीति स्व-
र्वित्तम् तत्र हि तस्य निवासः प्रतीचीनमात्मनोऽभिमुखम् धुनिं धुञ् कम्पने क-
म्पितारं शत्रूणाम् आशुं शीघ्रम् जयन्तं जेतव्यानि वस्तूनि ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्था-
त्तरम् हे इन्द्र यस्त्वं प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूलम् वृजनं वर्जनीयमालस्या-
श्रद्धादिकं दंक्षसे रित्तीकरोषि विनाशयसि दुह प्रपूरणे प्रपूरणं रित्तीकरणमिति
क्षीरस्वामी । किं च यासु क्रियासु धुनिं तदनुग्रहाद्ब्रून्कम्पयन्तमाशुं क्षिप्रकारिणं

जयन्तं सम्यगनुष्ठानेन यज्ञमानान्तराण्यतिशयानमेनं यज्ञमानमनु सोमपानेन स्तु-
 त्या च यः त्वं वर्धसे तासु क्रियासु तं त्वां स्तुमः इति शेषः कथमिव प्रव्रथा था-
 प्रत्यय उपमार्यः प्रव्राः पुरातना भृग्वादयो यथा वामस्तुवन् पूर्वथा पूर्वं पित्रादय-
 इव विश्वथा अतीताः सर्वे यज्ञमाना-इव इमथा इदानीन्तना वर्तमाना (13.) य-
 जमाना-इव वयं त्वां स्तुम इत्यर्थः कीदृशं वाम् ज्येष्ठतातिं स्वार्थे तातिः ज्येष्ठ-
 मित्यर्थः वर्द्धिपदं यागे संनिहितत्वेन तिष्ठन्तम् स्वर्विदं यज्ञमानाय दातव्यं स्वर्गं
 वेत्तीति स्वर्वित् ॥ एवमिन्द्रमुक्त्वा सोममाह । हे शुक्रग्रह त्वमुपयमेन गृहीतो
 ऽसि शण्डाय शुक्रपुत्राय शण्डनाम्नेऽसुराय वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादयत्येष
 त । हे ग्रह एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् त्वं यज्ञमानस्य वीरतां वीरत्वं शूरत्वं पा-
 ढि पालय ॥ का° [१. १०. १-५.] शुक्रामन्यभ्यां चरतः शुक्रेणाध्वर्युर्मन्यना प्रति-
 प्रस्थाता प्राक्षताप्राक्षता यूपशकलावादायापधान प्राक्षताभ्यामपमाजनमप्रा-
 क्षिताभ्यामपमृष्टः शण्ड इत्यध्वर्युरिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ शुक्रामन्यग्रहाभ्यां
 यथाक्रममनुतिष्ठेताम् । तत्प्रकारः । प्राक्षिताभ्यां द्वाभ्यां यूपशकलाभ्यां सहाप्रो-
 क्षितौ द्वौ यूपशकलावादाय प्राक्षिताभ्यां तयोर्ग्रहयोः क्रमेणाह्वदनं कृत्वाप्रोक्षि-
 ताभ्यां ग्रहावपमृज्यात् तत्र प्राक्षितेन शकलेन ग्रहं पिथायाप्रोक्षितेनाध्वर्युः शुक्र-
 ग्रहमपमार्ष्टि इति सूत्रार्थः ॥ अभिचारिकं यजुः । शण्डनामकोऽसुरपुरोहितः शु-
 क्रपुत्रोऽपमृष्टः अपमार्जनीकृतः ॥ का° [१. १०. ६.] देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथा-
 लिङ्गमिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यथाक्रमेण शुक्रमन्यीत्येतत्पदद्वयवाचकमन्त्रलि-
 ङ्गमनतिक्रम्य हविर्धानमध्यान्निर्गह्णताम् तत्र शुक्रलिङ्गेनाध्वर्युर्निष्क्रामति ॥ शुक्रदै-
 वतम् । शुक्रनामकग्रहस्थं सोमं पिबन्ति शुक्रपा देवाः हे शुक्रग्रह त्वां प्रणयन्तु
 यज्ञतिस्थानं प्रापयन्तु ॥ का° [१. १०. ७.] अपरेणोत्तरवेदिमर्त्तौ संधायोत्तरवेदिश्रो-
 ण्योर्निधत्तोऽविसृजन्तौ दक्षिणस्यामध्वर्युरुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थातानाधृष्टासीति । अध्वर्यु-
 प्रतिप्रस्थातारौ वेदिपश्चाद्वागेऽर्त्तौ संयोज्य ग्रहयोर्विसर्गमकुर्वन्तौ उत्तरवेदिश्रो-
 ण्योर्ग्रहौ सादयतः दक्षिणश्रोणावध्वर्युः शुक्रम् उत्तरवेदिश्रोणौ प्रतिप्रस्थाता म-
 न्यनं सादयति ॥ वेदिश्रोणिदैवतम् हे उत्तरवेदिश्रोणे त्वमनाधृष्टानुपहंसिता-
 सि ॥ १२ ॥

- a. सुवीरो वीरान्प्रज्जनयन्परीक्षामि रायस्योषेण यज्ञमानम् ।
 b. संजग्माना दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशांचपा ।
 c. निरस्तः शण्डः । d. शुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥ १३ ॥

का° [१. १०. ८.] सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गृह्यध्वर्युरिति ॥ शुक्रदैवतम् ।
 हे शुक्रग्रह त्वं सुवीरः शोभनशौर्योपेतः सन्वीरान्यज्ञमानस्य शौर्योपेतान्भृत्या-
 दीन्प्रज्जनयन् उत्पादयन् रायः पोषेण धनस्य पुत्रा यज्ञमानमभिलक्ष्य परीक्षि प-
 रितो गह ॥ का° [१. १०. १०.] अपरेण यूपमरुती संधत्तः संजग्मान इति यथालि-
 ङ्गमिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यूपपश्चिमभागे तत्तद्गृवाचकपदलिङ्गमनतिक्रम्या-
 रण्याः संधानं कुर्याताम् शुक्रलिङ्गेनाध्वर्युः ॥ शुक्रो ग्रहः शुक्रशोचिपा शुद्धदीत्या
 कृत्वा यूपं त्रिभर्तीति शेषः किम्भूतः शुक्रः दिवा गुलांकेन पृथिव्या भूलांकेन
 च संजग्मानः संगहमानः ॥ का° [१. १०. १२.] अप्रोक्षितो निरस्यति निरस्तः शण्ड
 इत्यध्वर्युरिति । अध्वर्युर्प्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारिकम् शण्डनामकः
 शुक्रपुत्राऽसुरपुरोक्षितो निरस्तः यज्ञाद्वह्निर्निक्षिप्तः ॥ का° [१. १०. १३.] आहवनीये
 प्रोक्षितो प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठानमित्यध्वर्युरिति । अध्वर्युराहवनीये प्रोक्षितं यूप-
 शकलं क्षिपेत् ॥ शकलदैवतम् हे यूपशकल त्वं शुक्रग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणम-
 सि ॥ १३ ॥

a. अहिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्योपस्य ददितारः स्याम ।

b. सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणा मित्रोऽग्निः ॥ १४ ॥

का° [१. १०. १४.] अहिन्नस्येति जपित्वेति । यज्ञमानो जपति ॥ सौम्यम् हे देव
 दीप्यमान सोम अहिन्नस्य अनवाखण्डितस्य संततस्य सुवीर्यस्य कल्याणप्रभावस्य
 ते तव ददितारः दातारः वयं स्याम भवेम रायः पोषस्य धनपोषस्य च दातारः
 स्याम भूयो-भूयो (14.) यज्ञकरणमाशास्यते । यद्वा ते तव प्रसादात् रायः पोषस्य
 ददितारः स्याम । अहिन्नस्येति विशेषणद्वयं धनपोषस्यैव ॥ का° [१. ११. १.] उभ-
 यतो यूपं प्रत्यङ्मुखौ जुहुतः सा प्रथमेत्यध्वर्युः प्रथमं तमनु प्रतिप्रस्थातेति । अध्वर्यु-
 प्रतिप्रस्थातारौ यूपोभयपार्श्वयोः स्थित्वा पश्चिमाभिमुखौ सन्तौ जुहुयाताम् अध्वर्यु-

रादौ शुक्रं प्रतिप्रस्थाता ततो मन्थिनं जुहोति ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिदृप् सा प्रथमा
 मुख्या संस्कृतिः सोमसंस्कारो यस्येन्द्रस्य क्रियते इन्द्रार्थं क्रियतऽइत्यर्थः सोमक्रये
 सा देवि देवमहदीन्द्राय सोममित्युक्तात्वात् [अध्या° ४. २०.] । किम्भूता संस्कृतिः
 विश्ववारा विश्वैः सर्वैश्च विभिर्नृविग्भिश्च क्रियते यत्र सोमः सा विश्ववारा यद्वा
 विश्वं वृणांति क्रियमाणः सोमो यत्रेति विश्ववारा जगदुत्पत्तिवीजत्वात्सोमस्य व-
 रूणां मित्र अग्निश्च स प्रसिद्धो यस्य प्रथमो मुख्यो भृत्य इति शेषः वरूणमित्राग्न-
 योऽन्येषामप्युपलक्षकाः देवगणानां यः प्रभुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्माद्वेन्द्राय सुतमानुहोत स्वाहा ॥

c. तृम्यन्तु होत्रा मधो याः स्विष्टा याः सुप्रीताः सुहुता यत्स्वाहा ।

d. अयाउग्रीत् ॥ १५ ॥

स प्रसिद्धः चिकित्वान् चेतनावानुत्कृष्टधीः बृहस्पतिः यस्येन्द्रस्य प्रथमो मुख्यो
 मन्त्री इति शेषः ॥ यद्वा संस्कृतिः समीचीना कृतिर्विश्वदेवैर्वरणीया सा प्रथमा
 देवानां मध्ये मुख्या यस्येन्द्रस्य वरूणमित्राग्नयोऽपि स प्रथम इन्द्र एव चिकित्वा-
 न्बृहस्पतिरपि स इन्द्र एव हे ऋविजः तस्मै तादृशयेन्द्राय सुतमभिपुतं सोमं
 स्वाहेति स्वाहाकारेणानुहोत आभिमुख्येन जुहुत स्वाहाकारेण होमं कुरुत ॥
 का° [१. ११. १.] तृम्यन्त्विति जपतीति ॥ होत्रादिवतम् । ताः होत्राः इन्द्रोऽभि-
 मानिन्यां देवताः तृम्यन्तु तृता भवन्तु तृम्य प्रीतौ । होत्राशब्देन याज्याहन्दांस्य-
 मिधीयन्ते । ताः काः याः मधो मधुनो मधुस्वादस्य सोमस्य स्विष्टाः साधु इष्टाः
 तद्दोमं नियुक्तात्वात् याश्च होत्राः सुदु प्रीताः कथं ज्ञायन्ते (15.) यद्यस्मात् स्वा-
 हाकारेण सुहुताः साधु हुता होमार्थं नियुक्ता इत्यर्थः ॥ का° [१. ११. १०.] हो-
 तारं प्रत्यङ्मुपसीदत्ययाउग्रीदिति । अर्धयुर्होतृसमीपे प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेत् ॥ होतृ-
 दैवतम् । अग्निरयाद् अयाक्षीत् अग्रीधा यागः कृत इति होतुः कथयति ॥ १५ ॥

VII. a. अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।

इममयाऽ संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥

b. उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वा ॥ १६ ॥

का° [१. ६. १२.] मन्थिनमयं वेन इति । मन्थिग्रहं गृहीयात् ॥ त्रिष्टुप् अन-
याधिदैवमधियज्ञं चावस्थितः सोमः स्तूयते ॥ अधिदैवं चन्द्रात्मना स्तूयते । वेनां
वेनतेः कालिकर्मण इति यास्कः [निरु° १०. ३८.] विनि (16.) कालावित्यस्य ऋ-
पम् अयं वेनः कालश्चन्द्रो रजसो विमाने उदकं रज उच्यते उदकस्य निर्माणका-
ले ग्रीष्मान्ते प्राप्ते पृश्निगर्भा अपः चोदयत् चोदयति प्रेरयति वर्षतीत्यर्थः पृश्निरा-
दित्यो गुल्मोको वा गर्भोऽवस्थानं यासां ताः गुल्मोकास्था रविस्था वा अपो वर्ष-
ति । किम्भूतो वेनः ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्विगुलक्षणां जरायुवद्वेदनं यस्य स ज्यो-
तिर्जरायुः ॥ इदानीमधियज्ञं लतात्मना सोमः स्तूयते विप्र मेधाविनो ब्राह्मणा
इमं सोमं शिशुं न शिशुमिव बालमिव मतिभिः मतिपूर्वाभिर्वाग्भिः रिरुति स्तु-
वन्ति । बालं यथा कश्चिद्बालयति तद्वत् सोमं स्तोत्रशस्त्रत्रपाभिर्वाग्भिः स्तुवन्ति
रिरुतिर्चनकर्मसु पठितः [निघ° ३. १४.] अर्चनं स्तवनमेव । किम्भूतमिमम् सूर्य-
स्यापां च संगमे गृहीताभिरद्भिर्भिषुतमिति जेषः सोमाभिषवार्थं वसतीवर्ष आ-
पो अपां सूर्यस्य च संगमे गृह्यन्ते ता वै वहन्तीनाः (17.) स्यन्दमानानां गृही-
याद्विवा गृहीयादिति श्रुतेः । यद्वायमर्थः अपां सूर्यस्य संगमे निमित्ते उदकसूर्यस-
मागमनिमित्तं वृष्टिगर्भनिष्पत्त्यर्थं विप्रा इमं सोमं स्तुवन्ति यथा बालं कस्यचिद्-
स्तुनो लाभाय यथा कश्चित्स्तौति । ईदृश हे सोम त्वमुपयामेन ग्रहपात्रेण गृही-
तोऽसि मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितस्तस्मै त्वां गृह्णामीति जेषः ॥ १६ ॥

a. मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या वनुथो द्रवन्ता ।

आ यः शर्याभिस्तुविनुम्णोऽस्याश्रीणीतादिशं गर्भस्तौ ॥

b. एष ते योनिः प्रजाः पारुहि । c. अपमृष्टो मर्कः । d. देवास्त्रो

मन्थिपाः प्रणयन्तु । e. अनाधृष्टासि ॥ १७ ॥

का° [१. ६. १३.] सक्तुभिः श्रीणात्येनं मनो न येष्विति । एनं मन्थिग्रहं यव-
पिष्टैर्मिश्रीकुर्यात् ॥ त्रिष्टुप् सोमस्तुतिः । विपः विपश्चितौ मेधाविनौ अर्धयुप्रति-
प्रस्थातारौ विप इत्यत्र हान्दसः प्रातिपदिकैकादिशलोपः येषु हवनेषु सोमहोमेषु

शच्या कर्मणा कृत्वा शचीति कर्मनाम [निघ° ३. १.] मनो न मन-इव तिग्मम्
 तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणा इति यास्कः [निरु° १०. ६.] मनोवदुत्साहयुक्तं यथा तथा
 वनुयः प्रथमपुरुषस्यानि मध्यमपुरुषश्चान्दसः वनुतः व्याप्नुतः युगपत् शुक्रामन्थिय-
 द्वाविति शेषः शचीति निमित्ततृतीया वा कर्मनिमित्तं व्याप्नुत इत्यर्थः । किम्भृतौ
 त्रिपश्चितौ द्रवत्ता द्रवत्तौ गहत्तौ दृवनेषु तेष्वेव कर्तव्येषु होमेषु प्रचरत्तौ । यो
 ऽध्वर्युः शर्याभिः अङ्गुलीभिर्गभस्तौ प्राणौ स्थितस्यास्य मन्थियग्रहस्य कर्मणि षष्ठी इमं
 मन्थिनमादिशं प्रतिदिशमा अश्रीणीत समन्तात् श्रीणीति सत्तुभिर्मिश्रयति किम्भृतौ
 यः तुविनृम्णाः तुवि नृम्णां यस्य वद्धधनः मद्वादक्षिणः तुवीति वद्धनाम [निघ° ३.
 १.] नृम्णामिति धननाम [निघ° ३. १०.] । यद्यप्यत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ समानकर्माणौ
 तथापि यः सत्तुभिः श्रपणं करोति स एव प्रधान इत्याशयः ॥ एष तऽइति सा-
 दयति । हे मन्थियग्रह ते तव एष योनिः प्रदेशः त्वं प्रजाः यजमानसंवन्धिनीः पा-
 दि पालय ॥ का° [१. १०. १.] अपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति । प्रतिप्रस्थाता
 प्राञ्जितेन यूपशक्तेन मन्थिनमाहाद्याप्राञ्जितेनापमार्ष्टि ॥ अपमार्जनीकृतो मर्को
 नामासुरपुरोहितः ॥ का° [१. १०. ६.] देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथालिङ्गमिति । प्र-
 तिप्रस्थाता हविर्धानान्निष्क्रामेत् ॥ मन्थिदैवतम् हे मन्थियग्रह मन्थिनं ग्रहं पि-
 वलीति मन्थिपाः देवाः त्वा प्रणयन्तु यजतिस्थानं प्रापयन्तु ॥ अनाधृष्टासीति म-
 न्नो विनियोगसहितः पूर्व [क° १२.] व्याख्यातः ॥ १७ ॥

- a. सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीक्ष्यभि रायस्पोषेण यजमानम् ।
 b. संजग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिषा ।
 c. निरस्तो मर्कः । d. मन्थिनोऽधिष्ठानमसि ॥ १८ ॥

का° [१. १०. १.] सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरमिति । प्रतिप्रस्थातोत्तरं यूपदेशं
 गहति ॥ मन्थिदैवतम् हे मन्थियग्रह शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजास्त्वं यजमानसं-
 वन्धिनीः प्रजाः प्रजनयन् उत्पादयन् सन् रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या सह यजमा-
 नमभि यजमानसंमुखं परीक्षि परिगह्य आगह्य ॥ का° [१. १०. १०.] अपरेण यूपम-
 र्कनी संधत्तः संजग्मान इति । प्रतिप्रस्थातारिं संधत्तऽइत्युक्तम् ॥ मन्थी नाम

ग्रहो दिवा पृथिव्या गुल्लोकभूलोकाभ्यां संज्ञमानः संग्रहमानः सन् मन्यिशोचिषा मन्यिनः स्वस्यैव दीप्त्या यूपं विभर्तीति शेषः ॥ का० [१. १०. ११.] निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थातिति । प्रतिप्रस्थाता अप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारिकम् मर्कनामासुरपुरोहितो निरस्तो निराकृतः ॥ का० [१. १०. १३.] मन्यिन इति प्रतिप्रस्थातिति । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं यूपशकलमाहुवनीयं प्रक्षिपेत् ॥ शकलदैवतम् हे यूपशकल त्वं मन्यिग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि ॥ १८ ॥

VIII. ये देवासो द्व्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ।

अप्सुक्षितो महिनाैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषधम् ॥ १९ ॥

का० [१. ६. १४.] आग्रयणं द्वयोर्धीर्योर्ये देवास इति । धाराद्वये क्षरति सत्याग्रयणं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैश्वदेवी त्रिदृप् परुषेपदृष्टा । हे देवासः देवाः ये यूपं दिवि गुल्लोके एकादश स्थ एकादशसंख्याका भवथ केन महिना महिम्ना स्वस्वमहिम्ना स्वस्वमाहात्म्येन महिनेति पदं त्रिष्वपि स्थानेषु संबध्यते सर्वत्र महाभाग्याविशेषात् तथा पृथिव्यामधि पृथिव्युपरि एकादश स्थ तथा ये यूपमप्सुक्षितः अत्तरिक्षनिवासिन एकादश स्थ भवथ । अस्त्विति अत्तरिक्षनामसु [निघ. १. ३. (18.)] पठितम् क्षियतिर्निवासार्थः अप्सु अत्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीत्यर्थः हे देवासः देवास्ते त्रिविधा यूपमिमं यज्ञं यज्ञनीयमाग्रयणग्रहं जुषधं सेवधम् ॥ १९ ॥

उग्रयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणः पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुं त्वं पाक्ष्यभि सवनानि पाहि ॥ २० ॥

आग्रयणदेवतं यजुराग्रयणग्रहणऽएव विनियुक्तम् हे आग्रयणग्रह तमुग्रयामेन पात्रेण स्वीकृतोऽसि । आग्रयणोऽसि आग्रयणनामा भवसि किम्भूतस्त्वम् स्वाग्रयणः अग्रस्य भावः आग्रम् सुदृढ आग्रं स्वाग्रं श्रेष्ठम् अग्रति प्रापयतीति स्वाग्रयणः अग्रशब्दस्यायतौ परे ढिलोपः । तादृशत्वं यज्ञं पाहि रक्ष यज्ञपतिं यज्ञमानं च पाहि । विष्णुः यज्ञाधिष्ठाता देव इन्द्रियेण स्वसामर्थ्येन त्वां पातु त्वमपि तादृशं विष्णुं पाहि रक्ष । सवनानि प्रातरादीनि अभि पाहि सर्वतो रक्ष ॥ २० ॥

a. सोमः पवते सोमः पवतेऽस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्रायास्मै सुन्वते यज्ञमा-
नाय पवतऽइषऽउर्जे पवतेऽद्य आंषधीभ्यः पवते गावापृथिवीभ्यां पवते
सुभूताय पवते विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । b. एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा दे-
वेभ्यः ॥ २१ ॥

का° [१. ६. १५.] त्रिर्दिकृत्य सोमः पवतऽइति । द्विंकारत्रयं कृत्वा जपेदिति
शेषः ॥ विश्वदेवम् । सोमः पवते पवतिर्गत्यर्थः सोमो गहति ग्रहपात्रेषु स्वकीये
कर्मणि प्रवर्ततऽइत्यर्थः । द्विरुक्तिरादरार्था । किमर्थम् अस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणजाति-
प्रीत्यर्थम् अस्मै क्षत्राय एतत्क्षत्रियजातिप्रीत्यर्थम् अस्मै सुन्वते सोमाभिष्वं कुर्वते
यज्ञमानाय कामप्राप्त्यर्थं पवते । इषऽत्राय उर्जे तदुपसेचनाय क्षीरादये पवते नि-
ष्पत्त्यर्थमित्यर्थः । अद्यो वृष्टिभ्यः आंषधीभ्यो ब्रीहियवादिभ्यस्तत्सिद्ध्यर्थं पवते ।
गावापृथिवीभ्यां लांकद्वयप्रीणनाय पवते । किं वा वरुनांतिन सुभूताय सर्वेषां
साधुभवनाय पवते । हे आग्रयणग्रह तादृशं वा तां विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वदेव-
ताप्रीत्यर्थं गृह्णामीति शेषः ॥ एष तऽइति सादयति । हे ग्रह एष ते योनिः
स्थानं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थे तां सादयामीति शेषः ॥ २१ ॥

IX. a. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा बृहद्वते वयस्वतऽउक्थाव्यं गृह्णामि ।

यत्तऽइन्द्र बृहद्वयस्तस्मै वा विलेवे वा ।

b. एष ते योनिरुक्थेभ्यस्त्वा ।

c. देवेभ्यस्त्वा देवाव्यं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

का° [१. ६. २०.] उक्थमुपयामगृहीत इति । उक्थं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ उपया-
मग्रहदेवतानि यज्ञेषु हे सोम तमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि हे उक्थग्रह
वा त्वामिन्द्रार्थं गृह्णामि स्वीकरोमि । किम्भूतायेन्द्राय बृहद्वते बृहत्साम तद्वते
बृहत्सामप्रियायेत्यर्थः तथा वयस्वते वयः सोमवृषमन्नं तद्वते यद्वा वयो यौवन-
लक्षणं वीर्यसमेतम् (19.) सदा तद्वते । किम्भूतं त्वाम् उक्थाव्यम् उक्थानि मि-
त्रावरुणब्राह्मणाहंस्यहावाकसंत्रन्धीनि शस्त्राणि अवति रक्षतीत्युक्थावीः तम्

तत्र क्षस्य विनियोगः ॥ किं च एवं सोममुक्त्वा इन्द्रमाह हे इन्द्र यत्ते तव वृ-
 क्तम् मरुत् वयोऽन्नं सोमवृषमस्ति तस्मै तत्पानार्थं त्वां प्रार्थये इति शेषः । हे
 सोम विष्ववे विष्णुदेवतार्थं त्वां गृह्णामि । यद्वा हे इन्द्र यत्ते तव वृक्तम् मरुत्
 ऊर्जितम् वयः यौवनलक्षणं तस्मै सोम त्वां गृह्णामि । अत्र च ते इन्द्रेति युष्म-
 दामन्त्रिताभ्यां प्रत्यक्ष इन्द्र उच्यते वेति युष्मदा सोम उच्यते प्रत्यक्षः तयोः सा-
 मर्थ्यं नास्ति ततस्ते इत्यस्य पदस्य अस्मित्यनेन व्यत्ययः इन्द्रेत्यस्येन्द्रस्येत्यनेन प-
 देन व्यत्ययः ततश्चायमर्थः हे सोम यदस्येन्द्रस्य वृक्तद्वयं तस्मै वा गृह्णामि विष्ववे
 यज्ञाय च त्वां गृह्णामि ॥ एष तऽइति सादनम् । हे ग्रह एष ते तव योनिः स्था-
 नमुक्थेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामीति शेषः ॥ का° [१. १४. ८.] उक्थ्यं विगृह्णाति त्रैधं
 देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्य इति । उक्थ्यस्थालीस्यं सोमं त्रैधा विभज्य गृह्णाति । सर्व-
 भ्यः प्रशास्त्राक्षणाहंस्यहावाकेभ्यस्तत्कृतयागार्थमित्यर्थः ॥ हे सोम देवेभ्योऽर्थाय
 त्वां गृह्णामि किम्भूतं त्वाम् देवाव्यम् देवानवति तर्पयतीति देवावीस्तम् किमर्थम्
 यज्ञस्यायुषे अनवहिन्ना कर्मैकदोपरहिता (20.) परिसमातिर्यज्ञस्यायुस्तस्मै यज्ञस-
 माप्तये फलपर्यन्तमवस्थानाय च गृह्णामि । यद्वा यज्ञो यज्ञमानस्य शरीरमिति यज्ञ-
 मानस्यायुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

- a. मित्रावरुणाभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । b. इन्द्राय त्वा दे° ।
 c. इन्द्राग्निभ्यां त्वा दे° । d. इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा दे° । e. इन्द्रावृ-
 क्षतिभ्यां त्वा दे° । f. इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा दे° ॥ २३ ॥

का° [१. १४. १.] मित्रावरुणाभ्यां वेति वा प्रशास्त्रऽइति । मित्रावरुणायां कथ्य-
 विग्रहे मन्त्रविकल्पः ॥ मित्रावरुणाभ्यामर्थे देवाव्यं देवतर्पकं त्वां यज्ञस्यायुषे गृ-
 ह्णामि ॥ का° [१. १४. १५.] एवं प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यामिन्द्राय वेति ब्राह्मणाहंसि-
 नऽइन्द्राग्निभ्यां वेत्यहावाक्येति । ब्राह्मणाहंस्यहावाकाभ्यां मन्त्रविकल्पाविवम् ॥
 इन्द्राय त्वां गृह्णामि इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि शेषं पूर्ववत् ॥ का° [१०. ७. ११.]
 उत्तरेधिन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्रावृक्षतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति । उक्थ्यादिसोमसंस्थे-
 पु मैत्रावरुणादीनां तृतीयसवने उक्थ्यविग्रहमन्त्राः ॥ इन्द्रावरुणाप्यर्थे त्वां देवा-

व्यं यज्ञस्यागुपे गृह्णामि । एवमिन्द्रावृक्षस्यतिभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि । इन्द्राविलुभ्या-
मर्थे त्वां गृह्णामि ॥ मित्रावरुणाभ्यामित्यादौ देवतादन्धे चेति [पा० ६.३.२६.] पूर्व-
पदान्तस्य दीर्घः ॥ २३ ॥

X. मूर्धानं दिवाऽग्रतिं पृथिव्या वैश्वानरमृतं आ ज्ञातमग्निम् ।

कविऽ सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ २४ ॥

का० [१.६.२१.] ध्रुवं मूर्धानं दिव इति । ध्रुवसंज्ञं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैश्वानरदे-
वत्या त्रिष्टुभ्ररद्वाजदृष्टा वैश्वानरश्चात्र सर्वात्मना स्तूयते । देवा ईदृशमग्निं जन-
यन्त उत्पादितवन्तः अडागमाभाव आर्यः । किम्भूतमग्निम् दिवो मूर्धानं कुल्लोकस्य
शिरोवदुन्नतप्रदेशे सूर्यद्वयेणावस्थाय भासकम् । तथा पृथिव्या अरतिम् रतिरुपर-
तिस्तद्गदितम् नहि पृथिव्या उपरि कदाचिदप्यग्निरुपरमते किंतु दाक्षपाकप्रकाशैः
सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्ततऽएव यद्वा पृथिवीशब्देनात्तरिक्षमुच्यते आकाशमापः
पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु [निघ० १.३.] पठितत्वात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्यारतिमलम-
तिं पर्याप्तमतिं (21.) पूरकमित्यर्थः तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं वृद्ध्या भूतानि पु-
ल्लाति । तथा वैश्वानरं विष्टेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो नरेभ्यो दितो वैश्वानरस्तम्
जठराग्निद्वयेणान्नपाचकत्वात् । तथा ऋते यज्ञे यज्ञनिमित्तमाज्ञातम् (22.) उत्पन्नम-
रणिद्वयात् । तथा कविं क्रान्तदर्शनं स्वभक्ताननुग्रहीतुमभिज्ञमित्यर्थः । तथा स-
म्राजं सम्यग्दीप्यमानमैश्वर्येण युक्तमित्यर्थः । तथा जनानां यजमानानामतिथिं ह-
विर्भिः सत्कारयोग्यम् विज्ञायते हि अग्निरतिथिद्वयेण गृह्णान्प्रविशति तस्मात्तस्यां-
दकमाहरति । आसन् आपात्रम् आस्यशब्दस्य सप्तम्येकवचने पदन्न इति [पा० ६.
१.६३.] सूत्रेणासन् आदिशः सुपां सुलुगिति [पा० ७.१.३१.] सप्तमीलोपः आसन्
आसनि आस्ये मुखे आपात्रम् (23.) आभिमुख्येन पीयतेऽनेनेत्यापात्रम् विज्ञायते
हि चमसो देवपान इति चमसेन ह वाऽएतेन भूतेन देवा भक्षयन्तीति [१.४.
२.१४.] श्रुतेः ॥ ईदृशमग्निं देवा इन्द्रादयोऽजनयन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

a. उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवन्निति ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानाम-
च्युतक्षित्तमः । b. एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा । c. ध्रुवं ध्रुवेण म-

नसा वाचा सोममवनयामि । अथा न इन्द्र इदृशीऽसपत्नाः समनसस्क-
रत् ॥ २५ ॥

ध्रुवदैवतं यजुः ध्रुवग्रहणऽएव विनियुक्तम् हे सोम त्वमुपयामेन पात्रेण गृ-
हीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवनामकोऽसि कीदृशस्त्वम् ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो य-
स्य स ध्रुवक्षितिः क्षितिर्वासगत्योः स्थिरनिवासः आ विश्वदेवीणंसनप्रस्थानात्
(24) तथा ध्रुवाणामादित्यस्थाल्यादीनां मध्ये ध्रुवतमः अतिशयेन स्थिरः तथा अ-
च्युतानां च्युतिरक्षितानां क्षरणशून्यानां मध्ये अच्युतक्षिततमः अच्युते च्युतिरक्षिते
पात्रे क्षियति निवसतीति अच्युतक्षित् अतिशयेनाच्युतक्षित् अच्युतक्षिततमः ॥ ए-
ष तऽइति सादनम् । हे ग्रह एष ते योनिः स्थानं विश्वानरायाग्रे वा त्वं सादया-
मि ॥ का° (25.) ध्रुवः होतृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति । ध्रुवपात्रस्य सर्वं सोमं
होतृचमसे सिञ्चेत् ॥ वृहती पूर्वोऽर्धर्चो ध्रुवदैवतः उत्तर ऐन्द्रः । प्रथमतृतीया-
वृष्टाक्षरौ पादौ द्वितीयचतुर्थौ दशाक्षरौ सा वृहती वैराज्ञौ गायत्री चेति पिङ्ग-
लोक्तेः । ध्रुवेणैकयिण मनसा वाचा तन्मन्त्रोच्चारणप्रवणया ध्रुवं ध्रुवग्रहेऽवस्थि-
तं सोममवनयामि होतृचमसेऽवसिञ्चामि यद्वा ध्रुवं ग्रहं सोमं होतृचमसस्य प्र-
त्यवनयामि ॥ अथा अनन्तरमिन्द्र इत् इदेवार्थे इन्द्र एव नाऽस्माकं विशः प्रजाः
इदृशीः करत् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीलोपः [पा° ३.४.१७.] लोटोऽडाटावि-
त्यडागमः [पा° ३.४.१४.] । कीदृशीर्विशः असपत्नाः नास्ति सपत्नो यासां ताः
सपत्नरक्षिताः शत्रुशून्याः तथा समनसः समानं मनो यासां ताः स्थिरमनस्का धृ-
तियुक्ता इत्यर्थः ॥ २५ ॥

XI. a. यस्ते द्रुप्स स्कन्दति यस्तेऽअध्रुग्रावच्युतो ध्रिषणयोरुपस्थात् । अध्रु-

योर्वा परि वा यः पवित्रात्तं ते जुहोमि मनसा वषट्कृतं स्वाहा ।

b. देवानामुत्क्रमणमसि ॥ २६ ॥

का° [१.६.२८.] यस्तऽइति विप्रुषाः होमं जुह्वतीति । अभिषवे ग्रहणे च
पतितानां सोमविन्दूनां ग्रहणाशक्यत्वात्तत्प्रत्यवायपरिहाराय घृतहोमस्य विप्रु-
डोम इति संज्ञा तमध्वर्यादयो जुह्वति ॥ सौमी त्रिदुस्वाहेति यजुरक्ता देवश्रवो-

दृष्टा । हे सोम ते तव यो द्रप्सः रसैकदेशः स्कन्दति भूमावन्यत्र वा पतति यश्च ते तवांशुः ज्वाण्टः ग्रावच्युतः ग्राव्याः सकाशात्पतितः यश्च धिषण्योः अधिषवण-
फलकयोरुपस्थादुत्सङ्गात् स्कन्दति वायवा य अंशुरध्वर्योः सकाशात्स्कन्दति वा-
यवा य अंशुः पवित्रात्परि स्कन्दति यतः कुतश्चित्परि स्कन्दतीति भावः हे सोम
ते तव तं द्रप्समंशुं च स्वाहाकारेण जुहामि । किम्भूतं तम् मनसा वषट्कृतं
संकल्पितं वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च जुहोमीत्यर्थः ॥ का° [१. ६. ३२.] अन्य-
तरत्तृणं चावालि प्रास्यतीति । अध्वर्युणा वेदैर्ये तृणे गृहीते तयोरिकं चावालि
क्षिपेत् ॥ चावालिदेवतम् हे चावालि त्वं देवानामुत्क्रमणमसि उत्क्रामसि गह्वति
स्वर्गं यस्मात्तदुत्क्रमणं देवास्त्वत्तः स्वर्गं गह्वति अतो हि देवाः स्वर्गमुपोदक्राम-
न्निति [४. २. ५. ५.] श्रुतेः ॥ २६ ॥

XII. a. प्राणाय मे वर्चीदा वर्चसे पवस्व । b. व्यानाय मे व° । c. उदा-
नाय मे व° । d. वाच मे व° । e. क्रतूदक्षाभ्यां मे व° । f. श्रो-
त्राय मे व° । g. चक्षुर्भ्यां मे वर्चीदसौ वर्चसे पवेषाम् ॥ २७ ॥

का° [१. ७. १.] ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशान्वाचयन्प्राणाय मऽइति
प्रतिमन्त्रमिति । प्राणायित्यादयो मन्त्रा अवकाशसंज्ञास्तान्वाचयेत् ग्रहणक्रमेण
ग्रहान्यजमान दशयात् ॥ लिङ्गात्तद्वतान्येकादश । यज्ञस्येते प्राणास्तान्प्राणवृप्ते-
ण दर्शयति हे उपांशो यस्त्वं स्वभावत एव वर्चीदाः तेजसो दाता सः त्वं मे मम
प्राणाय हृदयस्थितवायोर्वर्चसे पवस्व प्रवर्तस्व ॥ उपांशुसवनम् व्यानाय मे सर्व-
शरीरगतवायवे पवस्व अन्यत्पूर्ववत् ॥ अन्तर्यामम् काण्ठदेशस्थो वायुरुदानः ॥
ऐन्द्रवायवम् वागिन्द्रियाय ॥ मैत्रावरुणम् क्रतुः कामः दक्षस्तस्य समृद्धिः तद्वृ-
त्ताधनवृत्ताय वर्चसे प्रवर्तस्व ॥ आश्विनम् श्रोत्राय श्रोत्रेन्द्रियाय ॥ शुक्रामन्थिनौ
युगपत् हे शुक्रामन्थिनौ मे मम चक्षुषोः पाठवाय तद्रूपाय वर्चसे युवां पवेषां
प्रवर्तेशाम् ॥ २७ ॥

a. आत्मने मे वर्चीदा वर्चसे पवस्व । b. ओजसे मे व° । c. आयुषे
मे व° । d. विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चीदसौ वर्चसे पवेषाम् ॥ २८ ॥

आग्रयणम् । ममात्मने जीवस्य स्वास्थ्याय वर्चसे पवस्व ॥ उक्थ्यम् अज्ञः
सर्वेन्द्रियपादवं शरीरं बलं वा तद्रूपाय वर्चसे पवस्व ॥ ध्रुवम् आयुर्निर्दुष्टजी-
वनं (26.) तद्रूपाय वर्चसे पवस्व ॥ पूतभृदाधवनीयो युगपदवेक्षते । हे पूतभृ-
दाधवनीयो सर्वाभ्यो मम प्रजाभ्यः प्रजार्थं यद्वर्चस्तेजस्तदर्थं युवां पविष्याम् किम्भू-
तौ युवाम् वर्चोदसौ वर्चो दत्तस्तौ वर्चोदसौ सर्वत्र ददतिरसुन्प्रत्ययः । यद्वात्र
प्राणयित्यादिचतुर्थीनां पद्या विपरिणामः प्राणव्यानादीनां यद्वर्चस्तदर्थं पवस्वे-
त्यर्थः यद्वा यस्यं प्राणाय वर्चोदाः स मे वर्चसे ब्रह्मवर्चसाय पवस्व एवं सर्वत्र
॥ २८ ॥

a. कोऽसि कतमोऽसि कस्यासि को नामासि । यस्य ते नामामन्महि यं
त्वा सोमेनातीतृषाम् । b. भूर्भुवःस्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याः सुवीरैः
वीरैः सुपोषः पोषैः ॥ २९ ॥

का° [१. ७. १४.] कोऽसीति द्रोणकलशमिति । द्रोणकलशमवेक्षते ॥ प्राजा-
पत्या वर्धमानोऽस्मिन् । यस्याः प्रथमः पादः षडक्षरो द्वितीयः सप्ताक्षरस्तृतीयोऽष्टा-
र्णश्चतुर्थो नवाक्षरः सा त्रिंशद्वर्णा वर्धमानोऽस्मिन् । अथस्तप्रजापतिं द्रोणकलश-
माह हे द्रोणकलश त्वं कः प्रजापतिरसि कतमोऽतिशयं प्रजापतिरसि तथा
कस्य प्रजापतेरसि को नाम प्रजापतिनामासि प्रजापतेरनन्यभूतोऽसीत्यर्थः । किं
च वयं यस्य ते तव नाम अमन्महि विज्ञानीमः मन ज्ञाने च पुनर्यं द्रोणकलश-
रूपं त्वां वयं सोमेन अतीतृषाम् तर्पितवन्तः स त्वमस्मान्विदितनाम्नः कुरु तर्पय
च कामैरिति शेषः ॥ का° [१. ७. १५.] भूर्भुवः स्वरिति जपतीति ॥ हे भूर्भुवः स्वः
अग्निवायुसूर्याः प्रजाभिः अहं सुप्रजाः शोभनप्रजायुक्ताः स्यां भवेयम् वीरैः पुत्रैः
सुवीरैः स्यां पोषैः धनादिपुष्टिभिः सुपोषः शोभनपोषा भवेयम् ॥ २९ ॥

XIII. a. उपयामगृहीतोऽसि मध्वे वा । b. उपयामगृहीतोऽसि माधवाय
वा । c. उ° शुक्राय वा । d. उ° शुचये वा । e. उ° नभसे वा ।
f. उ° नभस्याय वा । g. उ° ऽसीषे वा । h. उ° ऽस्यूते वा ।

- i. उ० सहसे वा । k. उ० सहस्याय वा । l. उ० तपसे वा ।
 m. उ० तपस्याय वा । n. उ० ऽस्यऋसस्पतये वा ॥ ३० ॥

का० [१. १३. १-४.] ऋतुग्रहैश्चरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वे-
 ति द्वादश प्रतिमन्त्रमध्वर्योः पूर्वः पूर्वी मन्त्र उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति । अध्व-
 र्युप्रतिप्रस्थातारावृतुग्रहैर्द्वादशभिरनुतिष्ठतः उपयामेत्यादयो द्वादश मन्त्राः तत्र षट्सु
 मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वी मन्त्रोऽध्वर्योः उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मन्त्रविवेकः ॥
 द्वादश लिङ्गाक्तानि । हे ऋतुग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि मधवे मधुनाम्ने चैत्र-
 मासाय त्वां गृह्णामीति शेषः । माधवाय वैशाखाय त्वां गृह्णामि । मधुमाधवौ वा-
 सन्तौ मधुप्रमुखमन्नं वसन्ते प्रपद्यन्ते ॥ शुक्राय ज्यैष्ठ्याय त्वां गृह्णामि । शुचये आ-
 षाढमासाभिमानिदेवार्थं त्वां गृह्णामि । शुक्रशुची ग्रीष्ममासौ शुच शोषणऽइत्यस्य
 धातोः ॥ नभसे श्रावणमासाय सोम त्वां गृह्णामि । नभस्याय भाद्रपदमासाभिमा-
 निने त्वां गृह्णामि । नभोनभस्यौ वार्षिकौ मासौ मेघबाहुल्यान्न भात्यत्र सूर्य इति
 नभा नभस्यश्च ॥ इषे आश्विनमासाय त्वां गृह्णामि ऊर्जे कार्तिकमासाय त्वां गृह्णा-
 मि इषमन्नम् ऊर्जं तदुपसेचनं दध्यादि (27.) तदत्र प्रचुरं भवति मतुपो लोपाद-
 भेदोपचाराद्वा ऊर्क्षशब्देन (28.) शारदौ मासावुच्येते ॥ सहसे मार्गशीर्षमासाय ।
 सहस्याय पुष्यमासाय सहःसहस्यौ हेमलिकौ मासौ सहतेः प्रसहनार्थस्य प्रयोगः
 प्रसहनमभिभवनम् यतो हेमतः शीतेन नरानभिभवति ॥ तपसे माघमासाय ।
 तपस्याय फाल्गुनाय तपस्तपस्यौ शैशिरौ मासौ तपति सूर्यो यत्रात्यन्तं स तपा-
 स्तपस्यश्च ॥ का० [१. १३. १८.] त्रयोदशं गृहीयादिहनुपयामगृहीतोऽस्यऋसस्पतये
 वेति । इहन्ध्वर्युस्त्रयोदशमृतुग्रहं गृहीयात् ऐहिको विकल्पः ॥ हे ग्रह त्वमुपया-
 मेन पात्रेण गृहीतोऽसि तादृशं त्वमंरुसः पतयेऽधिकमासाधिष्ठात्रे गृह्णामीति शे-
 षः । अंरुः पापं तस्य पतिः । मलमासत्वादयं द्वादशस्वपि पतति यद्वांरुतेर्गतिक-
 र्मणोऽसुन्प्रत्ययान्तस्य रूपमंरु इति अंरुनमंरु गतिस्तस्य पतिः त्रयोदशो मा-
 सः आदित्यगतिवशेन ज्ञायते ॥ ३० ॥

XIV. a. इन्द्राग्नीऽआगतऽसुतं गोर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता ॥

b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां वा । c. एष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां वा ॥ ३१ ॥

का° [१. १३. २०.] ऐन्द्राग्रं गृह्णाति । प्रतिप्रस्यतिन्द्राग्निदेवताकं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ ऐन्द्राग्नी गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । हे इन्द्राग्नी युवां सुतमभिषुतं सोमं प्रति आगतमागृह्यतम् गृह्यतेर्व्यत्ययेन शपो लुक् अनुदात्तेति [पा° ६. ४. ३७.] मल्लोपश्च । किम्भूतं सोमम् गीर्भिर्नभो वरेण्यम् गीर्भिः त्रयोत्तक्षणाभिर्वाग्भिः नभ इवादित्य इव वरेण्यो वरेण्यः प्रार्थनीयस्तम् नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रभवोऽपीति [निरु° २. २२. (१४.)] यास्कोक्तेर्नभ आदित्यः लुतोपमानम् यद्वा गीर्भिः स्तुतित्रपाभिर्वाग्भिः युतमिति शेषः नभो नभःस्थितैः स्वर्गस्यैर्देवैर्वरेण्यं प्रार्थनीयम् नभःशब्देन तक्षणाया नभःस्था देवा उच्यन्ते । किं च हे इन्द्राग्नी युवामस्य सोमस्य संबन्धिनं स्वमंशं पातं पिबतम् पिबदिशाभावश्छान्दसः । किम्भूतो युवां धियेषिता धिया यज्ञमानवुद्धा इषितौ प्रेषितौ प्रार्थितौ ॥ एवं देवावुक्त्वा सोममाहृ हे सोम उपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ एष तऽइति सादनम् । एष तव योनिः स्थानम् इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां सादयामि ॥ ३१ ॥

XV. a. आ धा येऽअग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिःरानुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा । b. उपयामगृहीतोऽस्यग्नीन्द्राभ्यां वा । c. एष ते योनिरग्नीन्द्राभ्यां वा ॥ ३२ ॥

अग्नीन्द्रदेवत्या गायत्री त्रिशोकदृष्टा अस्या विनियोगः कात्यायनेन नोक्तः ऐन्द्राग्रग्रहे एव विकल्पः शाखान्तरे ॥ ये यज्ञमाना अग्निमा इन्धते आदीपयन्ति इष्टिपशुसोमचातुर्मास्यैर्यज्ञस्तीत्यर्थः धेत्यनर्थको निपातः तस्य संहितायामृचि तुनुधेत्यादिना [पा° ६. ३. १३३.] दीर्घः । ये चानुषक् आनुपूर्व्येण क्रमेण बर्हिः स्तृणन्ति आह्वदयन्ति अनुषज्यते अनु क्रमेणासज्यते स्तीर्यतऽइत्यनुषक् कर्मणि क्तिप् अकारस्य संहितायां दीर्घः आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवतीति [निरु° ६. १४.] यास्कोक्तिरानुषक्शब्देनानुपूर्व्यमुच्यते । किं च येषां यज्वनां युवा जरामृत्यु-

रक्षित इन्द्रः सखा मित्रवद्वपकारकः ॥ हे सोम तेषां यज्ञे उपयामेन ग्रहेण त्वं
स्वीकृतोऽसि अग्नीन्द्रदेवार्थं त्वां गृह्णामि ॥ सादयति हे सोम एष ते योनिः अ-
ग्नीन्द्राभ्यामर्थं त्वां सादयामि ॥३२॥

XVI. a. अ॒मा॒सश्च॒र्षणी॒धृतो॒ विश्वे॑ दे॒वासु॒ आ॒गत । दा॒श्वा॒ऽसो दा॒श्रुषः॑ सु॒तम् ।

b. उ॒प॒या॒मगृ॒हीतो॒ऽसि॒ विश्वे॑भ्यस्त्वा दे॒वेभ्यः॑ ।

c. ए॒ष ते॒ योनि॑र्वि॒श्वेभ्य॑स्त्वा दे॒वेभ्यः॑ ॥३३॥

का० [१. १४. १.] वैश्वदेवं गृह्णाति शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारव्ये वौमास
इति । अधर्यौ यज्वना स्पृष्टेऽस्पृष्टे वा सति द्रोणकलशाकुक्रपात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं
गृह्णीयात् ॥ वैश्वदेवी गायत्री मधुकन्दादृष्टा । हे विश्वे देवासः विश्वे देवा यूय-
मागत आगहत किम्भृता यूयम् ओमासः ओमाः अवन्तीत्योमा रक्षितारः अवि-
तारो वावनीया (29.) वेति [निरु० १२.३०.] यास्कोक्तेः तर्पयितारस्तर्पणीया वा
अवर्तेर्मक्रप्रत्ययः संप्रसारणं च । तथा चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान्धरन्ति
पुजन्ति तैर्वा ध्रियन्ते ते चर्षणीधृतः चर्षणिशब्दस्य संहितायां दीर्घः अनिष्टनिर-
सनं रक्षणम् इष्टप्रापणं पोषणमित्यवनधरणयोर्भेदः । तथा सुतमभिषुतं सोमं दा-
श्रुषः दत्तव्रतो यजमानस्य दाश्वांसः फलं दत्तवन्तः कामान्पूरयन्त इत्यर्थः । यद्वा
सुतं सोमं पातुमिति शेषः दाश्वानित्यादिना [पा० ६. १. १२.] निपातः ॥ हे सोम
त्वमुपयामेन स्वीकृतोऽसि विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादय-
ति एष ते योनिः विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामि ॥३३॥

XVII. a. विश्वे॑ दे॒वासु॒ आ॒गत शृ॒णुता॒ म॒ऽऽम॒ऽहृवम् । ए॒दं ब॒र्हिर्नि॒षीद॑त ।

b. उ॒प॒या॒मगृ॒हीतो॒ऽसि॒ विश्वे॑भ्यस्त्वा दे॒वेभ्यः॑ ।

c. ए॒ष ते॒ योनि॑र्वि॒श्वेभ्य॑स्त्वा दे॒वेभ्यः॑ ॥३४॥

वैश्वदेवी गायत्री गृत्समदृष्टा वैश्वदेवग्रहग्रहणाऽएव विकल्पेनाम्नाता । हे
विश्वे देवासो यूयमागत अस्मयज्ञं प्रत्यागहत आगत्य च मे ममेमं हवमाह्वानं
शृणुत श्रुत्वा इदं मदीयं बर्हिः आनिषीदत बर्हिष उपर्युपविशत ॥ उपयामेति
पूर्ववत् ॥३४॥

XVIII. a. इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शर्याति अपिबः सुतस्य ।

तव प्रणीती तव शूर शर्मन्नाविवासति कवयः सुयज्ञाः ॥

b. उप० ऽसीन्द्राय वा मरुवते ।

c. एष ते योनिरिन्द्राय वा मरुवते ॥ ३५ ॥

एते प्रातःसवनग्रहाः पूर्णाः अथ माध्यन्दिनसवनग्रहा उच्यन्ते । माध्यन्दिने सवने मरुवतीया गृह्यन्तेऽइति तित्तिरिवचनात् । तत्र त्रयो मरुवतीयास्तत्र प्रथममाह का० [१०.१.१४.] मरुवतीयमृतुपात्रेणेन्द्र मरुत्व इति । ऋतुपात्रेण मरुवतीये ग्रहं गृह्णीयात् ऐन्द्रामरुतीश्चतस्रस्त्रिदुभौ विश्वामित्रदृष्टाः । मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य स मरुत्वान् तस्य संबोधनं हे मरुत्वः मतुवसो रु संवुदौ हन्द्सीति [पा० ८.३.१.] रुत्वम् । मरुद्भिः सहित हे इन्द्र इहास्मदीये यज्ञे सोमं पाहि पिव । कथं पातव्यस्वत्राह यथा शर्याति शर्यातिर्नाम कश्चिद्राजा तस्य संबन्धिनि यज्ञे सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबः पीतवानसि तद्वदिह पिव शर्यातो ह वा ऽइदं मानवो ग्रमेण चचरेति श्रुतिः [४.१.५.२.] । किं च हे शूर वीर तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञाः कल्याणयज्ञाः कवयः क्रान्तदर्शनास्तव शर्मन् सुखनिमित्ते (३०.) शर्मणि यज्ञगृहे वा आविवासति त्वां परिचरन्ति विवासतिः परिचर्यार्थः ॥ उपयामेन सोम त्वं गृहीतोऽसि मरुत्वतऽइन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः मरुवते इन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ३५ ॥

XIX. a. मरुवन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वसाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥

b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा मरुवते । c. एष ते योनिरिन्द्राय वा

मरुवते । d. उपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वीजसि ॥ ३६ ॥

द्वितीयं मरुवतीयमाह । का० [१०.३.६.] वशिना मरुवतीयग्रहणं मरुवन्तमिति । रित्तेन पात्रेण सशस्त्रमरुवतीयग्रहणम् । इहास्मिन्नस्मदीये यज्ञे तमिन्द्रं वयं हुवेम आह्वयामः क्षेजः शपि व्यत्ययेन संप्रसारणम् । किम्भूतमिन्द्रं मरुवन्तं

मरुद्गणोपेतं । वृषभं जलस्य वर्धितारं । वावृधानं संहितायां दीर्घः वर्धते कामान्वर्धयति वा ववृधानस्तम् वहुलं हृन्दसीति [पा° २. ४. ७६.] वर्धतेः शानचि जुहोत्यादिवेन श्रुः ज्ञाविति [पा° ६. १. १०.] द्विवम् । अकवारिम् कुत्सिता अरयो यस्य स कवारिः न कवारिःकवारिस्तम् यस्य शत्रवोऽप्यकुत्सिता वृत्रादयः यद्वा अकुत्सितमियर्ति ऐश्वर्यं प्राप्नोतीत्यकवारिस्तम् उत्कृष्टैश्वर्यम् । दिव्यं दिवि भवं गुप्तलोकस्थम् । शासं शास्तीति शासः पचायच् शासितारं दुष्टानां यद्वा शासनं शासस्तद्वत्तम् अर्श्यादित्वादच् प्रशासनवत्तम् । विश्वासाहम् विश्वं पालयितुं संहृते स विश्वसाह् तम् अनलसमित्यर्थः भजसहृवहामिति (३१.) विष्णुं यद्वा सहृतिर्भिभवार्थः स्वधर्मच्युतस्य विश्वस्य सर्वस्याभिभवितारम् । नूतनाय अवसे नवीनाय पालनाय इदानींतनयजमानरक्षणाय उग्रमुदूर्णवज्रम् । सहोदाम् सहो वलं ददाति सहोदास्तम् द्धिप् बलप्रदम् ॥ उपयाम एष ते एतद्यजुर्द्वयं व्याख्यातम् ॥ तृतीयं मरुत्वतीयमाह । का° [१०. ३. ३.] ऋतुपात्रिण मरुत्वतीयग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्र्योजसऽइति । कुण्ठमरुत्वतीयोऽयम् (३२.) ॥ मरुत्वदेवत्यं यजुः । हे मरुत्वतीय ग्रह मरुतां देवानामाजसे बलाय वा त्वां गृह्णामीति शेषः । ओज इति बलनाम [निघ°] स त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि स्ववलं निधायेन्द्रं प्रत्यागता मरुतोऽग्नेन ग्रहेण गृहीतेन सवल्ला जाता इति भावः ॥ ३६ ॥

XX. a. सजोषा इन्द्र सगणां मरुद्भिः सोमं पिव वृत्रहा शूर विद्वान् ।

जहि शत्रूंश्चरप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥

b. उ° सीन्द्राय त्वा मरुर्वते । c. एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुर्वते ॥ ३७ ॥

सजोषा इन्द्रेति [३७.] मरुत्वां इन्द्रेति [३८.] ऋद्धयस्य सोपयामस्य मरुत्वतीयग्रहणे एव विनियोगः वाचःस्तोमे वाचस्तोमाश्चत्वार इति कात्यायनोक्तिः [२२. ६. २४.] मरुत्वां इन्द्रेति मरुत्वतीयमित्याश्चलायनोक्तिश्च ॥ हे इन्द्र हे शूर वीर त्वं सोमं पिव किम्भूतस्त्वं सजोषाः जुषी प्रीतिसेवनयोः जोषणं जोषः प्रीतिः असु-
न्प्रत्ययः तेन सह वर्तमानः संतुष्टः मरुद्भिः कृत्वा सगणाः सपरिवारः मरुद्गणसंहित इत्यर्थः । वृत्रहा वृत्रं दैत्यं हृतीति अनेन सोमपानेन वृत्रं हृनिष्यसीत्य-

र्थः । विद्वानितमर्थं जानानः ततः सोमं पीत्वा शत्रून्वृत्रादीन् जह्नि मारय किं च मृधः संग्रामान् अपनुदस्व नुद प्रेरणे युद्धं निवर्तयेत्यर्थः दीर्घादटि समानपदऽइति [पा० ८.३.१.] शत्रून्निति नस्य ह्यम् पूर्वस्य सानुनासिकत्वम् (३३.) ॥ यद्वा मृधः इति पञ्चम्येकवचनं मृधः संग्रामात् अपनुदस्व शत्रून्नित्यस्यानुषङ्गः ये कृतावशिष्टाः शत्रवस्तान्संग्रामात्पालयनार्थं प्रेरयस्व प्राणदानं कुर्वित्यर्थः । एवं रिपुनाशं कृत्वाथानन्तरं नोऽस्माकं विश्वतः सर्वतः अभयं कृणुहि कुरु कृञ् करणे स्वादिः ॥ उपयामेति व्याख्याते ॥ शत्रून्पेत्यत्र दीर्घादटि समानपदऽइति [पा० ८.३.१.] नस्य ह्यम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु (३४.) वेति [पा० ८.३.२.] तत्पूर्वस्य ऊकारस्यानुनासिकत्वम् ॥ ३७ ॥

XXI. a. म॒रु॒त्वा॑ऽइन्द्र वृष॒भो र॒णाय॑ पि॒त्रा सोम॑मनु॒ध्वं म॒दाय॑ ।

आसि॑ञ्चस्व ज॒ठरे॒ मध॑ ऊ॒र्मि त्व॑ रा॒ज्ञासि॑ प्रति॒पत्सु॑तानां ॥

b. उ॒ ऽसीन्द्रा॑य त्वा म॒रु॒र्वते॑ ।

c. ए॒ष ते॒ योनि॑रिन्द्रा॑य त्वा म॒रु॒र्वते॑ ॥ ३८ ॥

हे इन्द्र त्वं सोमं पित्र द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.] संहितायां दीर्घः किमर्थं मदाय तृप्तये रणाय संग्रामाय च मदे सतीन्द्रो योद्धा भवति । किम्भूतस्त्वम् मरुत्वान् मरुतोऽस्य सतीति मरुद्गणसंयुक्तः । वृषभः वर्षिता जलानाम् । किम्भूतं सोमम् अनुध्वम् अनु पश्चात्स्वधा तानि पुरांडाशधानामन्यदधिपयस्यालक्षणानि यस्य सोऽनुध्वस्तम् पूर्वपदादिति [पा० ८.३.१०६.] षत्वम् कथं पितृत्यत्राह मधः मधुनो मधुस्वादोपेतस्य ऊर्मिं कल्लोलं जठरे उदरे आसिञ्चस्व अनित्यमागमशासनमिति मध इत्यत्र नुमभावः । सोमपाने हेतुमाह हे इन्द्र त्वं प्रतिपत्सुतानाम् (३५.) प्रतिपत्प्रभृतिषु तिथिषु अभिषुतानां सोमानां राज्ञासि ईश्वरोऽसि किमुत चतुर्दश्यन्तेऽभिषुतानाम् त्वर्धमेव सर्वासु तिथिषु सोमोऽभिषूयतऽइत्यभिप्रायः । हृन्दोगानां सवने प्रतिपद्विद्येत इति प्रतिपद्वह्णम् ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३८ ॥

XXII. a. म॒रु॒त्वा॑ऽइन्द्रो नृ॒वदा॑ च॒र्षणि॑प्रा उ॒त दि॒वर्हो॑ अ॒ग्निनः॑ स॒होभिः॑ ।

अस्मद्गवावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥

b. उ० महेन्द्राय वा । c. एष ते योनिर्महेन्द्राय वा ॥ ३१ ॥

का० [१०.३.१०.] माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदेववन्महां इन्द्र इति । यथा वैश्वदे-
वग्रहः शुक्रपात्रेण गृहीतस्तथा माहेन्द्रं ग्रहं तेनैव गृह्णीयात् ॥ माहेन्द्री त्रिदुप्
भरद्वाजदृष्टा तृतीयपादो नवाक्षरः । इन्द्रो वीर्याय वीरकर्मणे वावृधे ववृधे वर्ध-
ते इन्द्रसि लुङ्ङिष्ठ इति [पा० ३.४.६.] वर्तमाने लिट् संहितायामभ्यासदीर्घः ।
किम्भूत इन्द्रः महान्महाप्रभवः तथापि नृवत् मनुष्यवत् आ ब्रूयमान आगच्छति
यद्वा नृवत् मनुष्यवत् आचर्यणिप्राः (36.) आ समन्ताच्चर्यणीन्मनुष्यान्प्राति अभी-
ष्टकामैः पूरयतीत्याचर्यणिप्राः प्रा पूरणे द्विप् यथा राजा अमात्यादिर्मनुष्यः (37.)
सेवकानभीष्टकामैः पूरयति तद्वत् । उतापि च द्विवर्हाः वृद्धि वृद्धौ वर्द्धणं वर्द्धः
वृद्धिः असुप्रत्ययः द्वयोः प्रकृतिविकृतिद्वययोः सोमयागयोर्वर्द्धौ यस्य स द्विवर्हाः
यद्वा द्वयोः स्थानयोर्वर्द्धाः वृद्धः परिवृद्धः प्रभुः मध्यमे स्थाने उत्तमे च । तथा स-
होभिः बलैः अमिनः अमितः उपमारहितः अतोत्तितबल इत्यर्थः अमिनोऽमि-
तमात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वेति यास्कोक्तिः [निरु० ६.१६.] यद्वा सहोभिः शत-
बलैरमितः अप्रक्षिप्तो अनुपहंसित इत्यर्थः दुमिञ् प्रक्षेपे मिञ् (38.) हिसायाम्
इत्यस्य वा प्रयोगः पूर्वपक्षे माङ् माने सर्वत्र निष्ठानत्वमार्षम् । तथा अस्मद्गक्
अस्मान्प्रत्यञ्चतीत्यस्मद्गक् अस्मदभिमुखः अस्मद्वदे उपपदेऽञ्चतेः द्विप् विश्वदे-
वयोश्चित्यादिना [पा० ६.३.१२.] द्विवक्त्रेऽञ्चतौ परेऽस्मद्वदस्य ढेरद्वादिशः उगिद-
चामिति [पा० ७.१.७०.] प्राप्तस्य नुमोऽभावश्छान्दसः । स वर्धमान इन्द्र ईदृशो
भूत् भवतु लोउर्ये लुङ् अउभावश्छान्दसः । कीदृशः उरुः यशसा विपुलः पृथुः
बलेन विस्तृतः कर्तृभिर्यज्ञमानैः सुकृतः साधुकृतः सत्कृतः पूजित इत्यर्थः ॥ हे
ग्रह त्वमुपयमेन गृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः
महेन्द्राय वा सादयामि ॥ ३१ ॥

XXIII. a. महो२॥ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाँ२॥ इव । स्तोमैर्वत्सस्य
वावृधे । b. उ० महेन्द्राय वा । c. एष ते योनिर्महेन्द्राय वा ॥ ४० ॥

माहेन्द्री गायत्री वत्सदृष्टा माहेन्द्रग्रहणाऽएव विकल्पेन विनियुक्ता । य इन्द्रः वत्सस्य वसनशीलस्य वत्सस्थानीयस्य वा यज्ञमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे व-
वृधे वर्धते । कीदृश इन्द्रः ओजसा तेजसा महान् क इव वृष्टिमान्वृष्टियुक्तः
पर्जन्य इव यथा वर्षन्मेघो धारावलेन महान्वर्धते ॥ उपयाम एष ते इति व्या-
ख्याति ॥ ४० ॥

XXIV. उडु त्यं ज्ञातवेदसं देवं वरुणं केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यं स्वाहा ॥ ४१ ॥

का° [१०.२.४.५.] शालाद्वार्ये दक्षिणहोमो वासःप्रवद्वं हिरण्यं हवन्त्या-
मवधाय चतुर्गृहीतमुडु त्यमिति । वस्त्रवद्वं स्वर्णं जुह्वां निधाय शालाद्वार्येऽग्नौ
चतुर्गृहीताज्येन दक्षिणसंज्ञो होमः कार्यः ॥ सौरी गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा तृतीयः
पादः सप्तार्णः । उ निपातः पादपूरणः त्यमिति त्यह्वद्वश्वान्दसः तह्वद्वर्थे । केत-
वो रश्मयः त्यं तं प्रसिद्धं सूर्यं देवमुद्वहन्ति देवो दानाद्द्योतनादिति यास्कः [निरु°
७.२०. (39.)] । किम्भूतं सूर्यं ज्ञातवेदसम् ज्ञातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् कि-
मर्थमुद्वहन्ति विश्वाय दृशे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी विश्वस्य दर्शनाय जगद्रष्टुमित्यर्थः । दृशे
विख्ये चेति [पा° ३.४.११.] तुमर्थे निपातः । तस्मै स्वाहा मुद्रुतमस्तु ॥ ४१ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा ग्वावापृथिवीऽअन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युपश्च स्वाहा ॥ ४२ ॥

का° [१०.२.६.] चित्रं देवानामिति द्वितीयामिति । चतुर्गृहीतेन शालाद्वार्ये द्वि-
तीयामाहुतिं जुहोति ॥ सौरी त्रिष्टुप्कुत्सदृष्टा । परापरत्रयेण स्थितः सूर्योऽत्र स्तू-
यते सूर्यः चित्रमाश्चर्यं यथा तथा उदगात् उदयं प्राप्तः उद्वहति वा लउर्थे लुङ्
उदयन्नेव स्वतेजसा नैशं तमो हन्ति अन्येषां ज्योतींष्यादत्तऽइत्याश्चर्यम् । किम्भू-
तः सूर्यः देवानाम् दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषामनीकं मुखमाश्चय
इत्यर्थः यद्वानीकं समूहः किरणपुञ्ज इत्यर्थः । तथा मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः चक्षुः
नेत्रवत्प्रकाश इत्यर्थः मित्रादय उपलक्षकाः सर्वस्य सदेवमनुष्यस्य विश्वस्य रूपा-
णि सूर्योदयेऽभिव्यज्यन्ते अतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्य उद्गतः सन्ग्वावापृथिवी
दिवं भूमिं चान्तरिक्षं चाप्राः आपूरितवान् आपूरयति वा स्वतेजसेति शेषः । ए-

त्रमपरद्वयेण स्तुवा परद्वयेण स्तौति । किम्भूतः सूर्यः जगतो जङ्गमस्य तस्युषः
स्थावरस्य च जगत आत्मान्तर्यामी । यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्र-
जापतिस्तद्रक्षेति श्रुतेः सूर्योऽद्वैतमनेनोच्यते (40.) इति भावः तस्मै स्वाहा सु-
हुतमस्तु ॥ ४२ ॥

अग्ने नयं सुपथा रायऽअस्मान्विश्वा नि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम स्वाहा ॥ ४३ ॥

अयं नोऽअग्निर्वरिवस्कृणोवयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।

अयं वाजान्तयतु वाजसातावय ७ शत्रून्जयतु जर्क्षषाणः स्वाहा ॥ ४४ ॥

का° [१०.२.७.] आग्नीध्रीयेऽग्ने नयति । आग्नीध्रीयेऽग्नौ सकृद्गृहीतमाज्यं जुहो-
ति ॥ का° [१०.२.८.] अयं न इत्यपरामिति । द्वितीयामाहुतिमाग्नीध्रीये जुहोति ॥
इमं द्वे ऋचौ पञ्चमेऽध्याये [३६.३७.] व्याख्याति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

a. द्वयेण वो द्वपमभ्यागां तुयो वो विश्ववेदा विभजतु । b. ऋतस्य प-
था प्रेतं चन्द्रदक्षिणाः । c. वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षम् । d. यतस्व
सदस्यैः ॥ ४५ ॥

का° [१०.२.१०.] सहिरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिमन्त्रयते दक्षिणा
अहिर्वेदि तिष्ठन्तीर्दक्षिणतो द्वयेण व इति । दक्षिणा गाः अभिमन्त्रयते ॥ नष्ट-
द्वपानुष्टुप् दक्षिणादिवत्या नववैराजत्रयोदर्शैर्नष्टद्वपेति लक्षणात् अत्र द्वितीय ए-
कादशार्णस्तृतीयो द्वादशार्णस्तेन पूर्णैव (41.) । पूर्वं पशवः स्वदानमसकृमाना
द्वपान्तराणि जगृहुः देवाः स्वै द्वपैस्तानुपागतास्ततस्ते स्वै (42.) द्वपैराजमुरिति
[४.३.४.१४.] मन्त्रस्य निदानम् । हे दक्षिणाद्वपा गाः द्वयेण मूर्त्या वो गुष्माकं
द्वपमरुमभ्यागामभ्यागतोऽस्मि अतो भवतीभिरागन्तव्यं सर्वे हि स्वद्वपमागृह्णी-
ति भावः । किं च तुयो ब्रह्मद्वपाः प्रजापतिर्वो गुष्मान्विभजतु यथायोग्यमृत्विग्भ्यो
विभज्य ददातु ब्रह्म वै तुय इति [४.३.४.१५.] श्रुतेः । किम्भूतस्तुथः विश्ववेदाः
वेदनं वेदो ज्ञानं विश्वं सर्वं वेदो यस्य स विश्ववेदाः सर्वज्ञः । किं च यूयमेतज्ज्ञात्वा

ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण प्रेत प्रगृह्यत । किम्भूता यूयं चन्द्रदक्षिणाः चन्द्रमिति
 क्षिरण्यनाम [निघं १.२.] चन्द्रं सुवर्णं यज्ञमानरुस्तस्यं द्वितीयं दक्षिणा यासां ता-
 श्चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्ते शाकपार्थिवादिवाद्धितीयपदलोपः [पा° २.१.६१.
 वा° १.] ॥ का° [१०.२.१७.] सदो गृहति वि स्वरिति ॥ दक्षिणादिवत्यम् । हे
 दक्षिणाः अहं स्वः स्वर्गं देवयानमार्गं विपश्य विपश्यामि विलोकयामि अन्तरि-
 क्षं पितृयानमार्गं च विपश्यामि भवतोभिः सोपानभूताभिरिति भावः व्यत्ययो ब-
 द्धुलमिति [पा° ६.१.८५.] उत्तमपुरुषस्थाने पश्येति मध्यमः पुरुषः श्रुत्या तथा
 व्याख्यातत्वात् ॥ का° [१०.२.१८.] प्रेक्षते यतस्व सदस्यानिति सदस्यान् । यज्ञमान
 ऋविज्ञः प्रेक्षते । दक्षिणादिवत्यम् । हे दक्षिणे त्वं यतस्व यत्नं कुरु यथा सदस्यैः
 ऋविग्भिः पूरितैरप्यतिरिच्यसऽइति शेषः । तथा त्वया यतितव्यं यथा ऋविज्ञां
 धनैः संपूर्याधिका भवेति भावः ॥४५॥

a. ब्राह्मणमग्न्य विदेयं पितृमत्तं पैतृमत्यमृषिमाषियः सुधातुदक्षिणम् ।

b. अस्मद्राता देवत्रा गृह्यत प्रदातारमाविशत ॥४६॥

का° [१०.२.१९.] ब्राह्मणमग्न्येत्याग्नीध्रगमनमिति । आग्नीध्रमृविज्ञं स्वस्थानस्य
 प्रति यज्ञमानो गृहति ॥ ब्राह्मणदिवत्यम् । अहमग्न्यास्मिन्दिने ईदृशं ब्राह्मणं वि-
 देयं लभेयं विदू लभे । किम्भूतं पितृमत्तम् प्रशस्तः पितास्यास्तीति पितृमान
 तम् पित्रा विना न कश्चिज्जायतेऽतोऽत्र प्राशस्त्यार्थं मतुप् विशिष्टजनकोत्पन्न-
 मित्यर्थः । तथा पैतृमत्यम् पितुरिमे पैतरः तद्वितप्रत्ययलोपेऽपि ह्यन्द्सी वृद्धिः
 मता एव मत्याः स्वार्थे यत् पैतरः पितामहादयो मताः संमता जगन्मान्या यस्य
 स पैतृमत्यस्तम् यद्वा पितरः पूर्वजाः मताः संमताः श्रोत्रिया यस्य सपितृमतः पि-
 तृमत एव पैतृमत्यः यद्वा प्रशस्तजनकोत्पन्नः पितृमान् इत्युक्तं तदपत्यं पैतृमत्यः
 सर्वथा यस्य पितामहादयः श्रोत्रियाः स पैतृमत्य इत्यर्थः । तथा ऋषिं मन्त्राणां
 व्याख्यातारम् । तथा आर्षेयम् ऋषिषु विख्यात आर्षेयस्तम् ज्ञात्या प्रवरैर्ज्ञानेन सु-
 ज्ञातमित्यर्थः । तथा सुधातुदक्षिणम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधा-
 तुस्तम् ॥ का° [१०.२.२०.] उपविश्य क्षिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्राता इति । अस्मै

आग्नीध्राय ॥ दक्षिणादिवत्यम् । हे दक्षिणा यूमस्मद्राताः रा दाने अस्माभिः रा-
ता दत्ताः सत्यां देवत्रा देवान्प्रति गहृत । तानित्य तेषां तृप्तिं कृत्वा ततः दातारं
प्राविशत (43.) यज्ञफलं साधयन्त्यो यज्ञमानं प्राविशतेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

a. अग्नये वा मक्षं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीयायुर्दात्रऽर्धे मयो मक्षं
प्रतिग्रहीत्रे । b. रुद्राय वा — शीय प्राणो दात्रऽर्धे वयो मक्षं प्र-
तिग्रहीत्रे । c. बृहस्पतये वा — शीय त्वदात्रऽर्धे मयो मक्षं प्र-
तिग्रहीत्रे । d. यमाय वा — शीय ह्यो दात्रऽर्धे वयो मक्षं प्रति-
ग्रहीत्रे ॥ ४७ ॥

का° [१०.२.२८.] अग्नये वेति हिरण्यं प्रतिगृहीत इति । अर्धयुप्रतिस्थातारा-
विति शेषः ॥ हिरण्यदैवतम् । हे हिरण्य वरुणोऽग्नयेऽग्निद्वपापन्नाय मक्षं वा वां
ददातु पूर्वं वरुणेन कनकाद्यग्न्यादिभ्यो दत्तमतस्तेन तेनात्मना प्रतिगृह्णानो वि-
प्रां न नश्यतीति देवतादेशः । अनेन विधिना गृह्णानः सोऽहममृतत्वमारोग्यम-
शीय व्याप्नुयाम् हे हिरण्य त्वं दात्रे आयुर्जीविनमेधि भव प्रतिग्रहीत्रे प्रतिग्रह-
कर्त्रे मक्षं मयः सुखमेधि दातायुष्मान्भवतु अहं सुखी स्यामिति भावः ॥ का°
[१०.२.२९.] रुद्राय वेति गामिति । गां प्रतिगृहीतः ॥ गौदैवत्यम् । हे गौः रु-
द्रद्वपाय मक्षं वरुणः वा ददातु सोऽहममृतत्वं प्राप्नुयाम् हे गौः त्वं दात्रे यज्ञमा-
नाय प्राणः प्राणद्वपा र्धे मक्षं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं पशुर्वा भव । दुग्धदध्यादि-
द्वेषणान्नं संततिद्वारा पशुश्च भवेत्यर्थः ॥ का° [१०.२.३०.] बृहस्पतये वेति वास
इति । वस्त्रं गृहीतः ॥ वासोदैवत्यम् । हे वासो बृहस्पतिद्वपाय मक्षं वरुणः
त्वां ददातु सोऽहममृतत्वमशीय त्वं च दात्रे त्वगेधि त्वगिन्द्रियसुखकारी भव प्रति-
ग्रहीत्रे मक्षं मयः सुखं च भव ॥ का° [१०.२.३१.] यमाय वेत्यश्वमिति । ह्यं
गृहीतः ॥ अश्वदैवतम् । हे अश्व यमद्वपाय मक्षं वरुणः त्वां ददातु स यमद्वपो
ऽहमश्वं गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् हे अश्व त्वं दात्रे ह्योऽश्वो भव मक्षं प्रतिग्र-
हीत्रे वयोऽन्नं तदाता पशुर्वा संततिद्वारा भव ॥ ४७ ॥

कोऽदात्कस्माऽअदात्कमोऽदात्कामायादात् ।

कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते ॥ ४८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥

का° [१०.२.३२.] कोऽदादित्यन्यदिति । अन्यन्मन्यौदनतिलादि गृहीतः ॥ का-
मदैवत्यम् । दातुर्दानाभिमानाभावाय स्वस्य च प्रतिग्रहजदोषाभावाय च देहेन्द्रि-
यात्मसंघाते (४४.) कामं विविनक्ति । को नरोऽदादत्तवान् कस्मै नरायादात् ।
प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह । कामोऽदात्कामयैवादात् न त्वं दाताहं प्रतिग्रहीता तत्का-
माभिमानो देवो मत्कामाभिमानिनेऽदात् । एवं च काम एव दाता काम एव
प्रतिग्रहीता नान्यः । हे काम एतद्रव्यं ते तव दातृप्रतिग्रहीतृत्वात् ॥ ४८ ॥
श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनाहरे । उपांश्चादिप्रदानान्तः सप्तमोऽध्याय इतिः ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १. २ a ॥ १ ॥ २ b. c. d. ३ a - पार्थिवेभ्यः ॥ २ ॥ ३ a मन° - वा सुभवः
सूर्याय । ३ b. c [°विले . पुता] d. e ॥ ३ ॥
- II. ॥ ४ - रायोऽवेपि यज्ञस्व ॥ १ ॥ ५ स्वाहोर्वन्तरिक्षमन्वेमि ६ a [स्वभवः].
b. c ॥ २ ॥ ५ ॥
- III. ॥ ७ ॥ १ ॥ ८ ॥ २ ॥ ७ ॥ IV. ॥ १ ॥ १ ॥ १० ॥ २ ॥ १ ॥ V. ॥ ११ ॥ १ ॥ १० ॥
- VI. ॥ १२ a. b - षण्णाय वा ॥ १ ॥ १२ c. d [षण्डः]. e. f. १३ [षण्डः] ॥ २ ॥
१४ ॥ ३ ॥ १५ - ह्यत्रा मधो यत्स्विष्टं यत्सुभृतं यत्स्वाहा ॥ ४ ॥ १४ ॥
- VII. ॥ १६ ॥ १ ॥ १७ a ॥ २ ॥ १७ b-e. १८ ॥ ३ ॥ १४ ॥ ४ ॥ १५ - - ह्यत्रा
मधो यत्स्विष्टं यत्सुभृतं यत्स्वाहा ॥ ५ ॥ ११ ॥
- VIII. ॥ ११ ॥ १ ॥ २० - - यज्ञपतिम् ॥ २ ॥ २० विष्णु° - - नानि पाहि सोमः
पवते सोमः पवते ॥ ३ ॥ २१ a अस्मै ब्रह्मणे पवतेऽस्मै क्षत्राय पवतेऽस्मै
सु° - - सुभृताय पवते ब्रह्मवर्चसाय पवते विश्वेभ्यस्वा देवेभ्यः । b ॥ ४ ॥ २३ ॥

IX. ॥ २२ a [उक्थ्यायुवं गृ°]. b ॥ १ ॥ द्वेभ्यस्त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे
मित्रावरुणाभ्यां वा देवायुवं गृ° - षण्डन्द्राय वा देवायुवं गृ° - षण्डन्द्रा-
ग्निभ्यां वा देवायुवं गृ° - षण्डन्द्राय वा देवायुवं गृ° - षण्डन्द्रावरुणा-
भ्यां वा देवायुवं गृ° - षण्डन्द्रावृक्षस्यतिभ्यां वा देवायुवं गृ° - षण्डन्द्रा-
विष्णुभ्यां वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे ॥ २ ॥ २५ ॥

X. ॥ २४ ॥ १ ॥ २५ a. b ॥ २ ॥ २५ c ॥ ३ ॥ २८ ॥

XI. ॥ २६ ॥ १ ॥ २९ ॥

XII. ॥ ३० ॥ १ ॥ ३० ॥

XIII. ॥ ३१ ॥ १ ॥ ३१ ॥

XIV. ॥ ३२ ॥ १ ॥ ३२ ॥

XV. ॥ ३३ ॥ १ ॥ ३३ ॥

XVI. ॥ ३४ ॥ १ ॥ ३४ ॥

XVII. ॥ ३५ ॥ १ ॥ ३५ ॥

XVIII. ॥ ३६ a. b. c ॥ १ ॥ ३६ ॥

XIX. ॥ ३६ d ॥ १ ॥ ३७ ॥

XX. ॥ ३७ ॥ १ ॥ ३८ ॥

XXI. ॥ ३९ ॥ १ ॥ ३९ ॥

XXII. ॥ ४० ॥ १ ॥ ४० ॥

द्वाविंशत्यनुवाकिषु चत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥

I. a. उपयामगृहीतोऽसि । b. आदित्येभ्यस्त्वा ।

c. विष्णुऽउरुगायिष ते सोमस्तच्छ्रुत्वा मा वा दमन् ॥ १ ॥

सप्तमोऽध्यायि उपांशुग्रहादिसवनद्वयगता मन्त्रा दक्षिणादानान्ता उक्ताः अष्टमे
तृतीयसवनगता आदित्यग्रहादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्र का° [१. १. १५.] प्रतिप्रस्था-
तादित्यपात्रेण द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा द्विदेवत्याननु जुहोत्यु-
त्तरार्धेऽइति । द्विदेवत्यैः सह होमाय प्रतिप्रस्थातादित्यग्रहपात्रेण द्रोणकलशा-
त्सोमं गृह्णाति ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम उपयामेन पात्रेण त्वं गृहीतोऽसि म-
या ॥ का° [१. १. २०.] शेषच्छेषमादित्यस्थाल्यामासिञ्चत्यादित्येभ्यस्त्वेति । द्विदेव-
त्याननु जुह्वा जुतशेषमादित्यस्थाल्यां क्षिपेत् ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम आदि-

त्येभ्योऽर्थाय वा तां सिञ्चामीति शेषः ॥ का° [१.१.२१.] समासिच्य तेनापिदधा-
ति विष्ट उरुगायेति । संस्रवमासिच्य तेनादित्यपात्रेण स्यात्तीं पिदधाति ॥ वि-
स्तृतैवतम् । हे विष्टो यज्ञपुरुष हे उरुगाय उरुभिर्वहुभिर्गयिते स्तूयत इत्युरुगा-
यस्तत्संबोधनम् एष सोमस्ते तवार्पितः तं सोमं रक्षस्व गोपाय आत्मनेपदमार्षम्
सोमं रक्षणे प्रवृत्तं वा तां मा दधन् मा दध्नुयुः मा दध्नुः रक्षांसीति शेषः द-
ध्नातिर्दिसाकमा ॥ १ ॥

a. कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषि । उपोषिन्नु मधवन्भूय इन्नु
ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ b. आदित्येभ्यस्त्वा ॥ २ ॥

का° [१०.४.४.] आदित्यग्रहं गृह्णाति सऽस्रविभ्यः कदा चनेति । कामशेषाः
संस्रवास्तेभ्यः सकाशात् ॥ आदित्यदेवत्यं वृहत्या यज्ञुरक्ते आदित्येभ्यस्त्विति यज्ञुः
तृतीयां द्वादशार्णस्त्रयोऽन्येऽष्टाणाः । सा वृहती तृतीयंऽर्थाय वृहदुपस्थानमर्थ
[३.३४.] इन्द्रदेवत्या प्रथमांता व्याख्याता च इह आदित्यदेवत्या यज्ञुरक्ता चेति
विशेषः । हे इन्द्र त्वं कदा चन कदाचिदपि स्तरीर्दिसको नासि किंतु दाशुषे
पथ्यर्थे चतुर्थी हविर्दत्तवतो यज्ञमानस्य हविः सश्वसि सेवसे । कुत्र उप उप इत्
नु यज्ञमानस्यात्यन्तसमीपेऽएव हे मधवन्धनवन्निन्द्र भूय इत् नु पुनरेव च देव-
स्य ते तव दानं दीयतऽइति दानम् तव देयं हविः पृच्यते तया संबध्यते । यज्ञ-
मानेन दत्तं हविस्त्वयाङ्गीक्रियतऽइत्यर्थः ॥ हे ग्रह आदित्येभ्योऽर्थाय तां गृह्णा-
मीति शेषः ॥ अत्रेन्द्रनामभिरप्यादित्य एव स्तूयते ॥ २ ॥

a. कदा चन प्रयुहस्युभे निषासि जन्मनी । तुरीयादित्य सवनें तऽइन्द्रि-
यमातस्यावमृतं दिवि । b. आदित्येभ्यस्त्वा ॥ ३ ॥

का° [१०.४.५.] अपगृह्य पुनः कदा चनेति । धारातां विह्व्यं पूतभृतः स-
काशादात्मसमीपं नीत्वा तथैव पुनरादित्यग्रहं (१.) गृह्णीयात् ॥ कदाशब्दः काल-
वाची चनेतिनिपातः पुनरर्थे हे आदित्य त्वं कदा चन प्रयुहसि कस्मिन्काले पुनः
प्रमाद्यसि युह प्रमादे न प्रमाद्यसीति काकुः । उदयतापपाकप्रकाशैः प्राणिनोऽनु-
गृह्णन् कदाचिदालस्यं करोषीति भावः । यद्वा कदा च नेति पदत्रयम् चकारोऽप्यर्थे

कदापि न प्रयुहसि स्वकर्मणि । किं च उभे जन्मनी देवमनुष्यसंबन्धिनी निपा-
सि नितरां पालयसि । किं च तुरीयं सुपां मुत्तुगिति [पा० ७. १. ३१.] विभक्ति-
लापः ते तव तुरीयं चतुर्थं मायातीतं (२.) शृद्धं सवनं सुवति स्वकार्ये जगत्प्रेर-
यति सवनं नन्द्यादित्वाह्युप्रत्ययः जगत्प्रवर्तकम् अमृतमनश्चरं विज्ञानानन्दस्व-
भावं यदिन्द्रियं वीर्यं तद्विवि गुल्फोके मण्डलान्तरे आतस्थौ आभिमुख्येन स्थितम्
तदुक्तं पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि । एवमादित्यः परापरद्वेषे-
णास्यामृचि स्तुतः ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थात्तरम् प्रशब्दो निषेधे चनशब्दोऽप्यर्थे हे
आदित्य त्वं कदा चन कदापि प्रयुहसि न प्रमाद्यसि किंतु उभे वर्तमानभाविनी
जन्मनी निपासि रक्षसि । तृतीयमित्यर्थे व्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः हे आदित्य
ते तव यत्तुरीयं सवनं तस्मिन्दिवि गुल्फाकसमाने सवने इन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिक-
रणममृतं सुधासमं रुचिः आतस्थौ समन्तात्स्थितम् ॥ हे आदित्यग्रह आदित्येभ्यो
ऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ३ ॥

a. यज्ञो देवानां प्रत्येति सुमन्मादित्यासो भवता मृडयत्तः । आ वोऽर्वा-
ची सुमतिर्ववृत्याद्ग्रहोश्चिन्वा वरिवोवित्तरासत् । b. आदित्येभ्यस्त्वा ॥ ४ ॥

का० [१०. ४. ६.] दध्ना श्रीणात्येनं पश्चिमेऽन्ते मध्ये वा यज्ञो देवानामिति । ए-
नमादित्यग्रहं दध्ना मिश्रीकुर्यात् ॥ आदित्यदेवत्या यजुरन्ता त्रिष्टुप्कुत्सदृष्टा आदि-
त्येभ्यस्त्वेति यजुः । यज्ञो देवानामादित्यानां सुमन् सुखं कर्तुं प्रत्येति प्रत्यागहति
अतो हे आदित्यासः आदित्याः यूयं मृडयत्तः सुखयत्तः सुखकर्तारोऽस्माकं भवत
अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा० ६. ३. १३७.] संहितायां दीर्घः । किं च वो युष्माकं
या सुमतिः शोभनबुद्धिर्भक्तानुग्रहपरा सा अर्वाची अस्मदभिमुखी आववृत्यात् आ-
वर्तताम् बहुलं हृन्दसीति [पा० २. ४. ७६.] वर्ततेर्लिङि जुहोत्यादित्वाह्यः शुद्धिवं
च । किं च अंहोश्चित् अंडः पापकारी चित् अर्थे अंहोर्हृन्ननशीलस्य पापिनो
ऽपि या सुमतिर्वरिवोवित्तरा वरिवो धनं विन्दति लभतऽइति वरिवोवित् अ-
त्यन्तं वरिवोवित् वरिवोवित्तमः पापिनो या सुमतिर्धनलब्धी असत् भवेत् सा
सुमतिरस्मदभिमुखी आववृत्यादिति संबन्धः । हे सोम आदित्येभ्यो देवेभ्यस्त्वां
दध्ना मिश्रयामीति शेषः ॥ ४ ॥

a. विवस्वन्नादित्यैष ते सोमपीथस्तास्मिन्मत्स्व ।

b. अदस्मै नरो वचसे दधातन यदाशीर्दि दम्पती वाममश्रुतः ।

पुमान्पुत्रो जायते विन्दते वस्वधा विश्वाह्वारुप र्धते गृहे ॥ ५ ॥

का° [१०.४.७.] उपाङ्गुसवनेन मिश्रयति विवस्वन्नादित्येति । पाषाणेन दधि सोमं च मिश्रयेत् ॥ आदित्यदेवत्यम् । तमांसि विवासयति नाशयति विवस्वान् यद्वा विशिष्टं वसु धनमस्येति विवस्वान् मती ढिलोपश्वान्दसः तत्संबोधनं हे विवस्वन् हे आदित्य एष पात्रस्थस्ते तव सोमपीथः पातुं योग्यः पीथः पीथश्चासौ सोमश्च सोमपीथः पातव्यः सोमः आहिताग्न्यादित्वात्पीथशब्दस्य परत्वम् [पा° २.२.३७.] । तस्मिन्पातव्ये सोमे त्वं मत्स्व मद तृती तृप्तिं कुरु बहुलं हन्द्सीत्यदादिवाह्वारो लुक् [पा° २.४.७३.] ॥ का° [१०.५.४.] अदस्मै नर इत्येनमवर्ज्यत पत्नीति । पत्न्येनं पूतभृतं पश्येत् ॥ आशीर्देवत्या जगती नरदेवत्या वा द्वादशाक्षरचतुःपादा जगती । पत्नी वदति । हे नरो नेतारः सखिभ्यजमानाः आशीर्दा आशिषो ददति ते आशीर्दाः सुक्लोपश्वान्दसः (३) आशिषां दातारो यूयमस्मै वचसे आशीर्वचनाय अदधातन अदिति सत्यनामसु [निघ° ३.१०.] पठितम् तप्तनप्तनयनाश्चेति [पा° ७.१.४५.] मध्यमबहुवचनस्य तनादेशः अद्वां कुरुत आस्ति-कावुद्दिं कुरुतेत्यर्थः मद्भक्तमाशीर्वचनं भवद्भिः अद्वा धारितं तथैव स्यादिति भावः । किं तदाशीर्वचनमत आह यत् दम्पती जायापती पत्नीयजमानौ वामं वननीयं संभजनीयं यज्ञफलमश्रुतः प्राप्तुतः । किं च इहैव पुमान्युस्त्वधर्मसंपन्नः पुत्रः जायते किं च स च पुत्रो वसु धनं विन्दते लभते । अथ अथेत्यर्थः निपातस्य चेति [पा° ६.३.१३६.] संहितायां दीर्घः अथानन्तरं विश्वाह्वा विश्वानि च तान्यह्वानि च विश्वाह्वा कालाधनोरत्यन्तसंयोगः इति [पा° २.३.५.] द्वितीया राजाह्वः सखिभ्यष्टजिति [पा° ५.४.११.] प्राप्तस्य ढ्यप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वाच्छान्दसो वाभावः । अनन्तरं धने लब्धे सति विश्वाह्वा सर्वदा अरपः पापरहितः सन्गृहे स्वसदने र्धते वर्धते नास्ति रपो यस्यासावरपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः [निर्ह° ४.२१.] ॥ आशीर्दा आशिषां दातारौ इति दम्पतिविशेषणं

वा विभक्तेराकारः दम्पती यज्ञफलं प्राप्नुताम् तयोः पुत्रो जायताम् स च धनं
नन्वा निःपायः स्वर्गदे वर्यतामिति आशीर्वचने श्रद्धां कुरुतेति सर्वार्थः ॥ ५ ॥

II. वाममग्र सवितर्वाममु श्रो दिवे-दिवे वाममस्मभ्यः सावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूरर्या धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

का° [१०. ५. १३.] भक्षयित्वेडामुपाऽश्चत्वार्यमपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं वा-
ममग्रेति । सवनीयपुरोडाशिडां भक्षयित्वा सवनीयसंबन्धि कर्म समाप्य उपांश्चत्त-
र्यामयोरन्यतरेण सावित्रं गृह्णाति ॥ काण्डिकाद्वयात्मको मन्त्रः । सवितृदेवत्या त्रि-
दृम्भरद्वाजदृढा । हे सवितः सर्वस्य प्रेरयितृदेव अद्यास्मिन्दिने अस्मभ्यमस्मदर्थे
वामं वननीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः पू प्रेरणे लुङ् अउभावश्छान्दसः ।
वाममु श्रः उ अग्रर्थे श्रोऽपि समनन्तरदिनेऽपि वामं सावीः । दिवे-दिवे तत
उर्ध्वं दिने-दिनेऽस्मभ्यं वामं सावीः । हि यस्मादयानया नलोपश्छान्दसः धिया
श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या वयं वामभाजः स्याम भवेम वामं वननीयं यज्ञकर्म भजन्ति वा-
मभाजः यज्ञानुष्ठानतारो भवेम । किमर्थम् वामस्य संभजनीयस्य भूरः विस्तीर्णस्य
वहुकालीनस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धयऽइति शेषः क्षयो निवासऽइत्यागु-
दात्तत्वात् [पा° ६. १. २०१.] क्षयशब्दो निवासार्थः । दिवे-दिवे इत्यङ्गो नामसु
[निघ° १. १.] पठितम् । यद्वोत्तरार्थस्यायमर्थः हे देव वामस्य वननीयस्य भूरः ध-
नपूर्णास्य क्षयस्य निवासस्य दाता भवेति शेषः । धीरिति कर्मनाम [निघ° २. १.]
अनया धिया सोमाख्येन कर्मणा वयं वामभाजोऽभिलषितभागिनो भवेम ॥ ६ ॥

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधा असि चनो मयि धेहि ।

जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिं भगाय देवाय त्वा सवित्रे ॥ ७ ॥

सावित्रम् । हे सोम त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह त्वं सावित्रः स-
वितृदेवत्योऽसि चन इत्यन्ननाम [निरु° ६. १६. (5.)] चनोऽन्नं धत्तऽइति चनोधाः
अन्नस्य धारयिता । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति यास्कोक्तेः [निरु° १०. ४२.]
यतस्त्वमत्यन्तं चनोधा असि अतश्चनोऽन्नं मयि धेहि स्थापय । किं च यज्ञं जिन्व
प्रीणय जिन्वतिः प्रीतिकर्मा यज्ञपतिं यज्ञमानं च जिन्व तर्पय भगाय ऐश्वर्यादिगु-

णयुक्ताय सवित्रे सर्वप्राणिनां प्रसवादिकर्त्रे देवाय त्वां गृह्णामीति शेषः भगमस्या-
स्तीति भगः अर्णआदित्वादच् (4.) ॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षणां भग इतीरणेति ॥ ७ ॥

III. a. उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानां बृहदुक्ताय नमः । विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्यः । b. एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ८ ॥

का° [१०. ६. २.] अभक्षितेन मरुवैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासी-
ति । अभक्षितेनैव सावित्रग्रहपात्रेण पूतभूतः सकाशान्मरुवैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणं
करोत्यध्वर्युः ॥ वैश्वदेवम् । हे वैश्वदेव ग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि यतः सुशर्मा-
सि शोभनं शर्म सुखमाश्रयो वा यस्य स सुशर्मा । तथा सुप्रतिष्ठानः सुष्ठु प्रति-
ष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्य तादृशोऽसि । विशेषणद्वयेन प्राणत्रयांसीत्यर्थः प्राणां
वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठान इति श्रुतेः [४. ४. १. १४.] ग्रहस्यान्नत्रयत्वाद्ग्रहस्य च प्राणद-
त्तत्वाद्ग्रहस्य प्राणत्वम् । यस्मादीदृशोऽसि तस्माद्बृहदुक्ताय बृहन्महांश्चासौ उक्ता
सेक्ता च बृहदुक्तः तस्मै मरुते सेक्ते जगदुत्पादयित्रे प्रजापतये नमोऽन्नं भवितु-
मर्हसीति शेषः नम इत्यन्ननाम [निघ° २. ७.] । प्रजापतिर्वै बृहदुक्त इति श्रुतेः
[४. ४. १. १४.] बृहदुक्तशब्देन प्रजापतिः ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि ॥
सादयति एष ते व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

IV. a. उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव सोम त इन्द्रोऽरिन्द्रियावतः
पत्नीवतो ग्रहांश्च मृध्यासम् ।

b. अहं परस्तादहमवस्ताद्यद्वत्तरिजं तदु मे पितामृत् ।

अहं सूर्यमुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गुह्यं यत् ॥ ९ ॥

का° [१०. ६. १६.] उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्येति प्रतिप्रस्थाना पत्नी-
वतं गृह्णतीति । उपांश्चत्तर्यामपात्रयोरेकतरेण प्रतिप्रस्थाता पत्नीवतं ग्रहं गृह्णा-
ति ॥ सोमदेवतम् हे देव दीप्यमान हे सोम त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि
अतस्ते तव संबन्धिनोऽन्यान्यग्रहानुपांशुप्रभृतीन्मृध्यासं समर्धयेयम् । किम्भूतस्य

ते वृक्षस्पतिसुतस्य वृक्षतां मरुतो यज्ञकर्मणः पतिर्वृक्षस्पतिर्यज्ञमानस्तेन सुतस्या-
भिपुतस्य यद्वा वृक्षस्पतयो ब्राह्मणा ऋविज्ञस्तैरभिपुतस्य । तथा इन्द्रोऽन्दी लोदे
उनर्त्तीतीन्द्रस्तस्य लोदनवृषस्य रसवृषस्येत्यर्थः । तथा इन्द्रियावतः इन्द्रियं वीर्य-
मस्यास्तीतीन्द्रियवान् तस्य संहितायां दीर्घः । तथा पत्नीवतः पत्नीसंयुक्तस्य ॥
का° [१०. ६. १७.] प्रचरणीशिषेण श्रीणात्येनमहं परस्तादिति । प्रचरणीशिष्टेना-
त्येन पत्नीवतग्रहं मिश्रयेत् ॥ प्रजापतिवृषात्मदेवत्या त्रिष्टुप् अत्र मन्त्रद्रष्टा स्व-
स्य सर्वगतपरमात्मवृषत्वमभिप्रेत्य वदति । अहं परमात्मवृषः सन्परस्तात् उपरि
गुलोकादौ तथाहमवस्तात् अधस्तनभृन्लोकादौ च तिष्ठामीति शेषः । यदन्तरिक्षं
मध्यवर्तिलोकवृषमस्ति तदु तदेव मे देहं धारिणो मम पिताभूत् पितृवत्पालकं
भवति । अहं परमात्मवृषः सन्नुभयतः उपरिष्ठादधस्ताच्च स्थित्वा सूर्यं ददर्श पश्या-
मि । देवानामिन्द्रादीनां यत्परमं गुह्यं अत्यन्तं गोप्ये कृदयेऽस्ति तदेवाहमस्मि ॥१॥

a. अग्रा३इ (६.) पत्नीवत्सन्नृदेवेन वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा ।

b. प्रजापतिर्वृषासि रेतोधा रेतो मयि धेहि प्रजापतेस्ते वृक्षो रेतोधसो
रेतोधामशीय ॥ १० ॥

का° [१०. ६. ११.] अग्रा३इ पत्नीवन्नित्युत्तरार्थं ब्रुहोतीति । पत्नीवतं ग्रहमग्रे-
रुत्तरमग्रे ब्रुहोति ॥ अग्निदेवत्यम् । एवाऽप्रगृह्यस्येत्यादिना [पा° ८. २. १०७.]
अग्नेशब्दगतस्य एकारस्य आ इ इत्यादिशौ आकारस्य पुनत्वम् हे अग्ने हे पत्नी-
वन् पत्नीयुक्ता वष्ट्रा देवेन सज्जः समानप्रीतिः सन् त्वं सोमं पिब स्वाहा मुहुत-
मस्तु ॥ का° [१०. ७. ३.] पत्नीऽ सदः प्रवेश्यापरेणोत्तरत उपविष्टामुद्गात्रा समी-
क्षयति प्रजापतिर्वृषासीति । नेष्टा पश्चिमद्वारेण पत्नीं सदः प्रवेश्योद्गातुरुत्तरत
स्थितामुद्गातारं पश्येति प्रेषयेत् सा च तं पश्येत् ॥ हे उद्गातः प्रजापतिः प्रजानां
पालकस्त्वं वृषासि सेक्ता भवसि रेतोधा रेतसो वीर्यस्य धारयिता चासि । एवं-
भूतस्त्वं रेतो वीर्यं मयि धेहि स्यापय ततो वृक्षो वीर्यसेत्तुः रेतोधसो वीर्यस्य
धारयितुः प्रजापतेस्ते तवानुग्रहात् रेतोधां रेतसो धारयितारं प्रजोत्पादनसमर्थं
पुत्रमशीय प्राप्नुयाम् अन्नोतेर्व्यत्ययेनादादित्वं लिङ्युत्तमैकवचने ॥ १० ॥

V. a. उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हरियोजनो हरिभ्यां वा ।

b. ह्यैर्धाना स्य सहसोमा इन्द्राय ॥ ११ ॥

का° [१०. ८. १.] द्रोणकलशे हरियोजनग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि हरिरसी-
ति । आग्रयणादिति शेषः ॥ ऋक्सामदेवत्यम् हे ग्रह त्वं हरिर्हरितवर्णीऽसि ह-
री रश्मिहरिः सोमो हरिर्हरितवर्णवानित्यभिधानात् उपयामेन गृहीतश्चासि कि-
म्भूतस्त्वम् हरियोजनः हरी इन्द्राश्चै योजयतीति हरियोजन इन्द्रस्तस्यायं हा-
रियोजन इन्द्रसंबन्धी तं वा तां हरिभ्यामृक्साममन्त्राभ्यां गृह्णामीति शेषः । ऋ-
क्सामे वै हरीऽऽक्सामाभ्यां ह्येनं गृह्णामीति श्रुतेः [४. ४. ३. ६.] ॥ का° [१०. ८.
२.] धानाश्चावपति ह्यैर्धाना इति । हरियोजने अष्टयवान्निदध्यात् ॥ धानादेव-
त्यम् सहसोमाः सोमेन सहिता धाना अष्टयवा यूयमिन्द्राय इन्द्रस्य ह्यैः हरि-
तवर्णयोरश्वयोः स्य भवथ इन्द्राश्चसंबन्धिना यूयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

यस्तेऽश्वसनिर्भक्षो यो गोसनिस्तस्य तऽष्टयजुष स्तुतस्तोमस्य शस्तो-
क्यस्योपद्रुतस्योपद्रुतो भक्षयामि ॥ १२ ॥

का° [१०. ८. ५.] यस्तेऽश्वसनिरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वात्तरवेदौ निवपतीति ।
सर्वविज्ञो धाना आदाय मन्त्रेणावघ्रायोत्तरवेदौ क्षिपति ॥ भक्षद्रव्यदेवत्यम् हे
धानासहित सोम भक्षद्रव्य यस्ते तव भक्षो भक्षणमश्वसनिः प्राणु दाने अश्वान्स-
नोतीत्यश्वसनिः अश्वानां दाता यश्च ते भक्षो गाः सनोति गवां दाता तस्य ता-
दृशस्य ते तव तादृशं भक्षमुपद्रुतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य ते इष्टय-
जुषः इष्टानि यजृषि यस्य स इष्टयजुस्तस्य । तथा स्तुतस्तोमस्य उद्गातृभिः स्तुताः
स्तोमाः स्तोत्राणि यस्य स स्तुतस्तोमस्तस्य । तथा शस्तोक्यस्य होतृभिः शस्ता-
नि उक्थानि शस्त्राणि यस्य स शस्तोक्यस्तस्य । तथा उपद्रुतस्याभ्यनुज्ञातस्य त-
दैतानि भवतीत्यर्थः (७.) ॥ १२ ॥

a. देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि ।

b. मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि ।

c. पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि ।

d. आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि ।

e. एनस-एनसोऽवयजनमसि । f. यच्चाहमेनो विद्वांश्चकार यच्चाविद्वां-
स्तस्य सर्वस्यैनसोऽवयजनमसि ॥ १३ ॥

का° [१०. ट. ६.] शाकलाधानं देवकृतस्येति प्रतिमन्त्रमिति । षट् षड्रूपशक-
लानि सर्वेऽग्नौ निदधुः ॥ षड्रज्जुष्यग्निदेवत्यानि हे शकल त्वं देवकृतस्य देववि-
षये विहितस्य एनसो यजनाभावादित्तक्षणस्य पापस्य त्वमवयजनमसि नाशकं
भवसि अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः अवयजनीत्यवयजनम् ॥ मनुष्यकृतस्य मनुष्येषु
कृतस्य द्रोहिनिन्दादेरेनसोऽवयजनमसि ॥ पितृकृतस्य पितृषु कृतस्यैनसः श्राद्धा-
करणादिर्नाशनमसि ॥ आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्दादेर्नाशनमसि ॥ एन-
स-एनसः यावन्ति पापानि तावतां सर्वेषां नाशनमसि ॥ किं च विद्वान् ज्ञाना-
नो ज्ञानपूर्वकं यदेनः पापमहं चकार कृतवान् अविद्वान् अज्ञानपूर्वं च यदहमे-
नश्चकार तस्य सर्वस्यैनसः ज्ञानाज्ञानपूर्वस्य पापस्य त्वमवयजनं नाशनमसि ॥ १३ ॥

सं वर्चसा पयसा सं तनूभिर्गन्महि मनसा सः शिवेन ।

वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ १४ ॥

का° [१०. ट. ७.] अपरेण चात्वालं यथास्वं चमसान्पूर्णापात्रानवमृशन्ति हुरित-
कुशानवधाय सं वर्चसेति । पूर्णापात्रानुदकपूर्णानित्यर्थः ॥ त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् व्याख्या-
तापि [२. २४.] व्याख्यायते । वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं समगन्महि संगता भवाम
गहतेर्लङि अदादिवाङ्मो लुकि उत्तमबहुवचने मो नो धातोरिति [पा° ट. २. ६४.]
मस्य नकारः । पयसा क्षीरादिर्सेन समगन्महीत्यनुवर्तते । तनूभिर्नुष्ठानक्षमैः
शरीरावयवैः समगन्महि । शिवेन समीचीनेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्म-
हि । किं च सुदत्रः शोभनदानः वष्टा देवो रायो धनानि विदधातु । तन्वः श-
रीरस्यास्मदीयस्य यद्विलिष्टं विलिष्टम् लिश अल्पीभावे निष्ठान्तः विशेषेण न्यून-
मङ्गं तदनुमार्ष्टु न्यूनवपरिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु ॥ १४ ॥

V. समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सः सूरिभिर्मघवत्सः स्वस्त्या ।

सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं देवानां सुमतौ यज्ञिणानां स्वाहा ॥ १५ ॥

का° [१०. ८. ११.] समिन्द्र ण इति नव समिष्टयज्ञूषि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । नवभिर्मन्त्रैः समिष्टयज्ञुःसंज्ञा नवाहुतीर्जुहुयात् ॥ तत्राग्न्यः । विश्वदेवदेवता त्रिष्टुप् अत्रिदृष्टा । समित्युपसर्गी नेषीत्यनेन संवध्यते न इत्यस्य णत्वम् हे मघवन्धन- वन् हे इन्द्र मनसानुग्रहयुक्तेन नोऽस्मान् त्वं सं नेषि संनयसि संयोजयसि । गोभिः वाग्भिर्गवादिपशुभिर्वा संनेषि व्यत्ययेन शपां लुकि लटि मध्यमैकवचने नेषीति वृषम् सूरिभिः पण्डितैर्होत्रादिभिः संयोजयसि स्वस्त्या ज्ञेमेण च संनेषि । ब्रह्मणार्थज्ञानसहितेन वेदेन सं नेषि । देवकृतं देवार्थं कृतं कर्म यदस्ति यज्ञा- ल्यं देवैः कृतं दृष्टं वा यत्कर्म तेन सं नेषि । तथा यज्ञियानां यज्ञसंबन्धिनां दे- वानां सुमतौ सुमत्यानुग्रहबुद्ध्या संयोजयसि सुपां सुपो भवन्तीति [पा° ७. १. ३१. वा° १.] तृतीयार्थे सप्तमी । यस्त्वमस्मानेवं मनआदिभिः संयोजयसि तस्मै स्वाहा एतद्विः सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥ १४ ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयः । त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् प्रजापतिदृष्टा । व्याख्याता [१४] ॥ १६ ॥

धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिपा देवोऽग्निः ।

वष्टा विष्णुः प्रजया सहराणा यज्ञमानाय द्रविणं दधातु स्वाहा ॥ १७ ॥

अथ तृतीयः । धातृसवितृप्रजापतिदेवाग्नित्वष्ट्रविष्णुदेवत्या त्रिष्टुप् । धाता स- विता प्रजापतिः अग्निः वष्टा विष्णुः एते षट् देवा इदमस्मद्विः समिष्टयज्ञुर्लक्षणं जुषन्तां सेवन्ताम् । किम्भूतो धाता रातिः राति प्रयच्छतीति रातिः दानशीलः त्तिच्- क्तौ च संज्ञायामिति [पा° ३. ३. १७४.] कर्तरि क्तिच्प्रत्ययः चित्वादन्तोदात्तः । कि- म्भूतः प्रजापतिः निधिपाः निधीन्यातीति निधिपाः महापद्मशङ्खपद्मादिनिधीनां नवानां पालयिता । किम्भूतोऽग्निः देवः दीप्यमानः । किं च ते एते देवाः प्रज- या यज्ञमानसंबन्धिन्या संतत्या सह सराणाः सम्यग्रममाणाः सन्तः यज्ञमानाय द्रविणं धनं दधातु दधतु व्यत्ययेन प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमः पुरुषः तप्तनप्त- नथनाश्चेति [पा° ७. १. ४५.] तबदिशः तस्य तेनालोपाभावः । स्वाहा एतेभ्यः सु- हुतमस्तु ॥ १७ ॥

सुगा वो देवाः सदर्ना अकर्म यः आज्ञमेदः सर्वानं जुषाणाः ।

भरमाणा वहमाना हवींष्यस्मे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा ॥ १८ ॥

अथ चतुर्थः । देवदेवत्या त्रिष्टुप् तुर्यः पादो दशार्णः । हे देवा ये यूयमिदं सवनं यज्ञं जुषाणाः सेवमानाः सन्तः आजगम आगताः गमेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् तेषां वो युष्माकं सदानां सदनानि स्थानानि सुगा सुगानि सुखेन गम्यते येषु तानि सुगानि सुगमनीयानि वयमकर्म अकार्षम कृतवन्तः । सुदुरोरधिकरण इति [पा० ३. २. ४८. वा० ३.] सुउपसर्गे गमेर्उप्रत्यये सुगेति वृषं विभक्तेराकारः । करोतिश्चिन्तोपे लुङि उत्तमबहुवचने अकर्मैति वृषम् । किं च हे वसवः वासयतीति वसवो वासयितारो निवासहेतवो देवाः अस्मे अस्मासु यूयं वसूनि धनानि धत्त स्थापयत । किम्भूता यूयं यज्ञसमाप्तौ हवींषि भरमाणा ये रथिनस्ते तु रथेषु विध्रतः रथहीना वहमानाः स्कन्धेषु हवींषि वहन्तः यद्वा भरमाणाः पुलन्तः वहमानाः रथादिभिर्नयन्तः तेभ्यो युष्मभ्यं स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ १८ ॥

योऽ॥ अवाह उशतो देव देवांस्तान्प्रेरय स्वेऽग्रे सधस्थे ।

ज्ञन्निवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽसुं धर्मं स्वरातिष्ठतानु स्वाहा ॥ १९ ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः । अग्रेयो त्रिष्टुप् इदानीं देवान्विसृजति । हे अग्रे हे देव दीप्यमान उशतो हवींषि कामयमानान्यान्देवान् तमावहः आहूतवानसि तान्देवान् स्वे स्वकीये सधस्थे सहनिवासस्थाने प्रेरय प्रस्थापय सह तिष्ठति यस्मिन् तत्सधस्यम् सध मादस्ययोश्छन्दसीति [पा० ६. ३. १६.] स्थे परे सहस्य सधादेशः । किमुक्त्वा प्रेरयामीति चेत् अत आह हे देवाः विश्वे सर्वे यूयं ज्ञन्निवांसः घसू अदने घसुश्चेति [पा० ३. २. १०७.] घसुः वस्वेकाजाद्वसामिति [पा० ७. २. ६७.] इतीदं सवनीयपशुपुरोडाशान्भक्षितवन्तः । तथा पपिवांसः सोमपानं कृतवन्तश्चेदानीं यज्ञसमाप्तौ असुं हिरण्यगर्भप्राणलक्षणं वायुं वायुमण्डलमित्यर्थः धर्ममादित्यमण्डलं वा स्वः कुल्लोकं वा अन्वातिष्ठत आश्रयत यस्य यस्य यत्र गृहाः सन्ति तांस्तानन्वातिष्ठतेत्यर्थः छन्दसि परेऽपीति [पा० १. ४. ८१.] अनोः क्रियापदात्परत्वम् स्वाहा सुद्धतमस्तु हविः ॥ १९ ॥

वयं हि त्वा प्रयति यज्ञेऽस्मिन्ने होतारमवृणीमहीह ।

ऋधंगया ऋधंगुताशमिष्ठाः प्रज्ञानन्यज्ञमुपयाहि विद्वात्स्वाहा ॥ २० ॥

अथ षष्ठः । अग्नेयी त्रिष्टुप् इदानीमग्निं विसृजति । हे अग्ने हि यस्मात्कारणादिहास्मिन्दिने स्थाने वा अस्मिन्यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति होतारं देवानामाह्वतारं होमनिष्पादकं वा वा त्वां वयमवृणीमहि वृतवन्तः अग्निर्वै दैव्यो होतेति श्रुतेः तस्मात्कारणादृतस्त्वमृधक् समृद्धं यथा भवति तथा अयाः यद्वा ऋधोतीति ऋधक् ऋधुवन्यज्ञं समर्धयन्सन् अयाः अयाक्षीः इष्टवानसि यज्ञं कारितवानसीत्यर्थः यजतिश्चिलोपे जकारस्य हान्दसं रुवम् । उतापि च ऋधक् ऋधुवन्नेव अशमिष्ठाः यज्ञप्रायश्चित्तं शमितवानसि विघ्नशान्तिं वा अकार्षीः स त्वमिदानीं यज्ञं प्रज्ञानन्यज्ञं समाप्तमवगहन् उपयाहि स्वगृहं गह किम्भूतस्त्वं विद्वान्पण्डितः स्वाधिकारं ज्ञानत्रित्यर्थः स्वाहा तुभ्यं सुद्धतमस्तु ॥ २० ॥

देवा गातुविदो गातुं विद्वा गातुमित ।

मनसस्पतः इमं देव यज्ञो स्वाहा वाते धाः ॥ २१ ॥

अथ सप्तमः । वातदेवत्या विराट् मनसस्पतिदृष्टा । व्याख्यातापि [२. २१.] उच्यते । कै गै शब्दे गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यत इति गातुर्यज्ञस्तं विदन्ति ज्ञानन्तीति गातुविदः तादृशा हे देवाः गातुं विद्वा अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदित्वा गातुमित यज्ञं गह्यत यद्वा गातुं विद्वा यज्ञं समाप्तं विदित्वा गातुमित गाड् गतौ गायते गम्यते यत्र स गातुर्मार्गस्तं गह्यत यज्ञं समाप्तं मवा यज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयं मार्गं गह्यत । एवं देवानुक्त्वा प्रज्ञापतिमाह हे मनसस्पते अस्मदीयस्य मनसो यष्टुं प्रेरणेन पालक परमेश्वर हे देव इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वद्धस्ते दधामि त्वं च वाते धाः वायुत्रये देवे यज्ञं धेहि स्थापय ॥ २१ ॥

a. यज्ञं यज्ञं गह्य यज्ञपतिं गह्य स्वां योनिं गह्य स्वाहा ।

b. एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सर्ववीरस्तज्जुषस्व स्वाहा ॥ २२ ॥

अथाष्टमः । यज्ञदैवतं यजुः । यज्ञं विसृजति । हे यज्ञ त्वं यज्ञं गह्य स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गह्य यज्ञपतिं यज्ञमानं गह्य फलप्रदानेन यज्ञमानं प्राप्नुही-

त्यर्थः स्वां योनिं गृह स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूतां वायोः क्रियाशक्तिं गृह द्रव्यं देवता च यज्ञस्य योनिः सर्वात्मा त्वमिति भावः स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ अथ नवमः समिष्टयज्ञुर्मन्त्रः । यज्ञपतिर्देवतम् हे यज्ञपते यज्ञमान एषोऽनुष्ठीयमानो यज्ञस्ते तव वदीयाऽस्ति । कीदृशः सहसूक्तवाकः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः संहितः । तथा सर्ववीरः सर्वे वीरा यस्मिन्स तथा सोमः पशुः सवनीयचरुपुरोडाशा वीरा उच्यन्ते तैः संहितः य ईदृशस्तं यज्ञं जुषस्व फलभोगेन सेवस्व स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ २२ ॥

VII. a. माहिर्भूर्मा पृदाकुः । b. उरु॑ हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्था-
मन्वेत॑वाऽउ । अपदे॑ पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधिश्चित् ।
c. नमो वरुणायामिष्ठितो वरुणस्य पाशः ॥ २३ ॥

का° [१०.८. १३.] कृत्तविप्राणामिखले चावाले प्रास्यति माहिर्भूरिति । यज्ञमानरुस्तस्य मृगशृङ्गं मध्ये वद्धा मेखला चेत्युभे विस्रंस्य चावाले क्षिपेत् ॥ रज्जुर्देवतम् हे रज्जो त्वमहिः सर्पो मा भूः पृदाकुः अजगरः सर्पविशेषः सोऽपि मा भूः ॥ का° [१०.८. १५.] उरु॑ हीति वाचयतीति । अवभृथाय जिगमिषुरध्वर्युश्चावा-
लसमीपस्थं प्राङ्मुखं यज्ञमानं वाचयेत् ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेषदृष्टा । उ-
शब्दोऽवधारणे वरुण एव राजा सूर्याय अन्वेतवै प्रथमं चतुर्थी सूर्यस्यान्वेतुमनु-
क्रमेणान्वहं गन्तुं हि यस्मात् उरुं विस्तीर्णी पन्थां पन्थानं मार्गं चकार क्व अपदे
नास्ति पदं यस्मिन्यत्र दत्तं पदं प्रतिमुद्रितं न भवति तस्मिन्नन्तरिक्षे मार्गं कृतवा-
नित्यर्थः । तस्मादस्माकमपि अपदेऽन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे पादौ निक्षेपुं विभ-
क्तेराकारः मार्गं कः करोतु स्वर्गगमनाय मार्गं करोत्वित्यर्थः करोतिरदादित्वेन ल-
ङि शपो लुक् अउभाव (८.) आर्षः । किं च यो वरुणः उतापि च हृदयाविध-
श्चिदपवक्ता हृदयं विधत्ति मर्माक्षरणेन पीडयति हृदयवित् नहिवृतिवृषीत्यादि-
ना [पा° ६.३. ११६.] क्तिबन्ते व्यधौ परे हृदयस्य दीर्घः तस्य हृदयाविधः पिशुन-
स्यापि अपवदिता चित्शब्दोऽप्यर्थे निन्दकस्यापि तिरस्कर्ता किमुतान्येषां पाप-
कारिणामित्यर्थः । ईदृशो वरुणोऽवभृथाय मार्गं ददात्वित्यर्थः । अन्वेतवै प्रतिधा-

तवे अनुपूर्वादिणः प्रतिपूर्वादधातेश्च तुमर्थे सेसेनित्यादिना [पा° ३.४.१.] क्रमा-
त्तवैतवेप्रत्ययौ ॥ का° [१०. ८. २१.] नमो वरुणायिति वाचयत्यपोऽवक्रमयन्निति ।
अवभृथस्नानार्थमपः प्रवेशयन्यजमानं वाचयेत् ॥ वारुणं यजुः वरुणस्य पाशोऽभि-
ष्ठितः आक्रान्तस्तस्मान्न बन्धनक्षमस्तस्मै वरुणाय नमो नमस्कारोऽस्त्विति शेषः
॥ २३ ॥

अग्नेरनीकमप आविवेशापां नपात्प्रतिरक्षन्नसुर्यम् ।

दमे-दमे समिधं यक्ष्यग्ने प्रति ते जिह्वा धृतमुच्चरणत्स्वाहा ॥ २४ ॥

का° [१०. ८. २२.] प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति अग्नेरनीकमिति । अ-
प्सु समिधं प्रक्षिप्य चतुर्गृहीतेनाज्येन तदुपरि जुहुयात् ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्
अग्नेरनीकमिति परोऽक्षलिङ्गं समिधं यक्ष्यग्नेति प्रत्यक्षलिङ्गमेकस्मिन्वाक्ये व-
संगतमतो यद्वद्वाध्याहारिण योज्यम् । हे अग्ने यस्य तवाग्नेः अङ्गनशीलस्य सतां
ऽपांनपात्संज्ञमनीकं मुखमप उदकान्याविवेश आभिमुख्येन प्रविवेश हे अग्ने स
त्वं दमे-दमे तत्तद्यज्ञगृहे असुर्यमसुरैः कृतं यज्ञविघ्नं प्रतिरक्षन्निवर्तयन्सन् समिधं
समिन्धनसाधनं धृतं यक्षि यज्ञ संगतं कुरु यजतिः संगतीकरणार्थः शपो लुकि
ल्लिष्टि द्वयम् धृतमात्मसंगतं कुर्वित्यर्थः ततोऽनन्तरं ते तव जिह्वा ज्वाला धृतं
प्रति उच्चरण्यत् उच्चरतु उगुक्तास्तु स्वाहा सुद्धतमस्तु । दमे-दमे इति वीप्साश्च-
मेधविषया तत्र हि नानावभृथान्यहानि भवन्ति । उत्पूर्वाच्चरतेर्लीउर्थेऽन्यत्प्रत्यय
औणादिकः ॥ २४ ॥

समुद्रे ते हृदयमप्स्वत्तः सं त्वा विशत्वोषधीरुतापः ।

यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ नमोवाक्के विधेम यत्स्वाहा ॥ २५ ॥

का° [१०. १. १.] समुद्रे तऽइति ऋजीषकुम्भं प्रावयतीति । गतसारः सोम ऋ-
जीषस्तेन पूर्णं कुम्भमप्सु क्षिपेत् ॥ सोमदेवत्या विराट् दशाक्षरचतुःपादा । अन्ते
वर्तमानो यद्वद्दो हृदयेन संबध्यते हे सोम यत्ते तव हृदयं समुद्रे अप्सु समुद्र-
समानासु अप्सु बहुल्लोदकेषु अन्तर्मध्ये तिष्ठते वर्ततऽइति वा शेषः तत्र त्वां ग-
मयामीति शेषः तत्रस्थं त्वा त्वामोषधीरोषधयः संविशन्तु उत अपि च आपो ज-

लानि त्वां संविशन्तु । किं च हे यज्ञपते यज्ञस्य पालक सोम यज्ञस्य सूक्तोक्तौ शोभनवचनाच्चारणे नमोवाक्ते नमसो वाक्ते नमस्कारवचने च त्वा त्वां विधेम स्थापयामः विधतिः स्थापनार्थः स्वाह्वा सुदुतमस्तु ॥ २५ ॥

देवीराप एष वां गर्भस्तः सुप्रीतः सुभृतं विभृत ।

देव सोमैष ते लोकस्तस्मिज्जं च वद्व परि च वद्व ॥ २६ ॥

का° [१०.१.२.] देवीराप इति विसृज्योपतिष्ठतः इति । ऋजीषकुम्भं मुक्तोपस्थानं कुर्यात् ॥ अष्टत्रिंशदक्षरवात्पङ्क्तिर्वहती वा पूर्वार्धमब्देवतमुत्तरार्धं सोमदेवतम् हे देवीर्देव्यः हे आपो वो युष्माकमेष सोमो गर्भस्थानीयः तं तादृशं सोमं गूयं विभृत धारयत । किम्भृतं तं सुप्रीतं शोभनप्रीतियुक्तं साधुतर्पितं वा तथा सुभृतं सुपुष्टम् । इदानीं सोमं वदति हे सोम हे देव दीप्यमान ते तव एष जललक्षणां लोकः स्थानं तस्मिन्नवस्थितः सन् त्वं शं वद्व वद्व शं सुखं प्रतिप्रापय परिवद्व च परिवद्व निवर्तय अस्मत्तः सर्वा आर्त्तिरिति शेषः तस्मिन्नः शं चैधि सर्वाभ्यश्च न आर्त्तिभ्यो गोपयिति श्रुतिः [४.४.५.२१.] वद्वतेर्लोद् मध्यमैकवचने तडि शपि लुप्ते वृपं वद्वेति ॥ २६ ॥

a. अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिष मव मत्यैर्मत्यैकृतं पुरुरावो देव रिषस्याहि ॥ b. देवानां समिदसि ॥ २७ ॥

का° [१०.१.३.] अवभृथेति मज्जायतीति । ऋजीषकुम्भं जले प्रवेशयेत् ॥ यज्ञदेवतम् । अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते यस्मिन्यज्ञविशेषे सोऽवभृथः तत्संबोधनं हे अवभृथ त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं गह्व चुपि मन्दायां गताविति धातोः । यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां चरणशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुण (९) नितरां मन्दं गह्व । किं प्रयोजनमिति चेत् उच्यते देवैर्द्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं देवेषु रुविःस्वामिषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदवयासिषं जलेऽवनीतवानस्मि । देवः सुरे धने राज्ञि देवमाख्यातमिन्द्रियमित्यभिधानात् । तथा म-

त्यैर्मनुष्यैस्मत्सहायभूतैर्ऋषिभिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञा-
 त्वं यदेनोऽस्ति तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्तते इदमस्माभिः परित्यक्तमेनो यथा
 तां न प्राप्नोति तथा हे यज्ञ मन्दं गच्छेति भावः । किं च हे देवावभृथाप्य यज्ञ
 रिषः वधात् पाहि अस्मान्पालय रिष वधे धिप् किम्भृताद्रिषः पुरुरावाः पुरु
 वहु विरुद्धं फलं राति ददातीति पुरुरावा रा दाने आतां मनिन्नित्यादिना [पा°
 ३. २. ७४.] वनिप् विरुद्धफलदायी वधस्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ का° [५.
 ५. ३५.] आहवनीये समिदाधानं देवानां समिदसीति । स्नानानन्तरमाहवनीयेमे-
 त्य तस्मिन्समिधं दध्यात् ॥ अग्निदेवतं यजुः । देवानां संवन्धिनी समित् इन्धनम-
 सि यद्वा देवभूतानामस्माकं समिन्धनं भवसि ॥ २७ ॥

VIII. एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह । यथायं वायुरेजति यथा समुद्र
 एजति । एवायं दशमास्योऽस्रज्जरायुणा सह ॥ २८ ॥

इतः परमनूबन्धायां गर्भिण्यां प्रायश्चित्तं कथ्यते ॥ ॥

का° [२५. १०. ७.] निरुक्ष्यमाणमभिमन्त्रयतऽएजतु दशमास्य इति । यद्यनूबन्धा
 वशा गर्भिणी स्यात्तदा विशसने मातुः सकाशात्पृथक्क्रियमाणं गर्भमभिमन्त्रयेत् ॥
 अवसानत्रययुक्ता गर्भदेवत्या महापङ्क्तिः अष्टाक्षराः षट् पादा यस्याः सा महाप-
 ङ्क्तिः । गर्भः जरायुणा सह एजतु एज कम्पने जरायुर्गर्भवेष्टनं तेन सह कम्पतां
 चलतु । किम्भृतां गर्भः दशमास्यः दश मासा जाता यस्य सः दशमासकालावह्निन्न
 इव चलत्वित्यर्थः । कथं चलतु तत्राह यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति
 यथा च समुद्र एजति एतौ हि सदा कम्पनशीलौ । एवेति निपात एवमर्थे ए-
 वमयं दशमास्यः संपूर्णावयवो गर्भो जरायुणा सह अस्रत् संसताम् निर्गह्यतु यद्य-
 प्ययं गर्भो दशमास्यो नास्ति तथापि संपूर्णस्येव निर्गमनमाशास्यते तमेतदप्यद-
 शमास्यं सत्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोतीति श्रुतः [४. ५. २. ४.] । संस अ-
 धःपतने व्यत्ययेन परस्मैपदे शपो लुकि च कृते हल्ञाब्य इति [पा° ६. १. ६८.]
 तिपि लुप्ते वावसानऽइति [पा° ८. ४. ५६.] सस्य द्वे अनदितामिति [पा° ६. ४.
 २४.] नलोपे अडागमे च अस्रदिति रूपम् ॥ २८ ॥

यस्य ते यज्ञियो गर्भो यस्य योनिर्हिरण्ययी ।

अङ्गान्यद्भुता यस्य तं मात्रा समजीगमः स्वाहा ॥ २१ ॥

का° [२५. १०. ११.] अवदानान्यनुब्रूहोति यस्मै तऽइति । वशावदानानि ब्रु-
त्वा गर्भरक्तं जुहुयात् ॥ वशादिवत्यानुदृष्य ह्ये वशे यस्यास्ते तव गर्भो यज्ञियः य-
ज्ञार्हः यस्य यस्याश्च तव योनिर्हिरण्ययी सुवर्णमयी ऋष्येत्यादिना [पा° ६. ४. १७५.]
इति निपातः सुवर्णमयी मन्त्रेण क्रियतऽइत्यर्थः तादृशीं त्वां गर्भेण संगमयामीति
शेषः । यस्य गर्भस्याङ्गान्यद्भुता ह्य कौटिल्ये ब्रु ह्यरेष्वन्दसीति [पा° ७. २. ३१.]
ह्यरेदेशो निठायामकुटिलानि अषण्डितानि तं गर्भं मात्रा जनन्यान्बन्ध्यालक्ष-
णया समजीगमं संगमयामि गमेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि वृषम् स्वाहिति होमार्थः ॥ २१ ॥

पुरुदस्मो विषुवप इन्दुरत्तमहिमानमानञ्ज धीरः ।

एकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीं भुवनानु प्रथन्ताः स्वाहा ॥ ३० ॥

का° [२५. १०. १५.] स्विष्टकृतमनुब्रूहोति पुरुदस्म इति । प्रचरण्यां स्रुचि प्र-
तिप्रस्थाता सर्वं गर्भरसमवदायाध्वर्युणा (10.) स्विष्टकृद्धोमे कृते सति जुहुयात् ॥
गर्भदैवत्यं यजुः इन्दुवृषेण गर्भः स्तूयते इन्दुः क्षेदनवृषः सोमसदृशो (11.) गर्भो
महिमानं महत्त्वमानञ्ज व्यक्तीकरांतु अज्ञतेर्व्यक्तीकरणार्थस्य लिटि वृषम् तस्मा-
न्नुडिद्धकृत इति [पा° ७. ४. ७१.] इति नुडागमः । विशेषणैर्महिमानमाह कीदृश
इन्दुः पुरुदस्मः पुरु दस्म यस्य बहुदानयुक्तः विषुवपः बहुवृषः अत्तरुदरे स्थितः
धीरो मेधावी एवंभूतं महिमानमानञ्जित्यर्थः । एवं महिमवतो गर्भस्य मातरमनू-
बन्ध्यां भुवना भुवनानि भूतजातानि अनु प्रथन्तां प्राख्यातां कुर्वन्तु । विशेषणैः
प्राख्यातिमाह कीदृशीम् एकपदीमेकं पदं यस्यास्तां वषयैकपदयुताम् (12.) द्विप-
दीं वषया अङ्गैश्च द्विपदयुताम् त्रिपदीं त्रीणि पदानि यस्यास्तामुपयडोमैस्त्रिप-
दीम् चतुष्पदीं पत्नीसंयज्ञैश्चतुर्भिः पादैर्वा चतुःपादयुताम् अष्टापदीं स्वपादैर्गर्भ-
पादैश्चाष्टपादयुताम् एवंभूतां वशां गणयित्वा भूतान्यनुप्रथन्तामिति संबन्धः । स्वा-
हा सुद्धनमस्तु ॥ ३० ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमरुसः । स सुगोपातमो जनः ॥ ३१ ॥

का° [२५. १०. १८.] समिष्टयजुरन्ते शामित्रऽएव जुहुयात्तिष्ठन्मरुत इत्यस्वाहा-
कृत्येति । समिष्टयजुर्होमान्ते शामित्राग्नावेव स्वाहान्तेन मन्त्रेणोत्तीषवेष्टितं गर्भं
जुहोति मन्त्रान्ते स्वाहाकारमनुच्चार्य जुहुयादित्यर्थः ॥ मरुदेवत्या गायत्री गौतम-
दृष्टा (13.) । हे दिवो विमरुसः विशिष्टं मरुहो येषां ते ग्युलोकसंबन्धिना वि-
शिष्टेन मरुसा तेजसा युक्ताः यद्वा विशिष्टं मरुन्ति पृजयन्ति ते विमरुसः ग्युलो-
कस्य पृजयितारो हे मरुतो यस्य यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे यृगं पाथ सोमपानं
कुरुष्व पा पाने शपो लुक् पिवादशाभावश्च हान्दसः संकृतायां दीर्घः द्वचोऽत-
स्तिउ इति [पा° ६. ३. १३५.] सूत्रेण । हि निश्चितं स जनः यजमानाण्यः सुगोपा-
तमः गोपायतीति गोपा रक्षकः अत्यन्तं शोभनो गोपा यस्य स सुगोपातमः यु-
ष्मदुत्तानां भयं नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

मरुहो ग्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ३२ ॥

का° [२५. १०. १८.] मरुहो ग्यौरित्यङ्गारैरभ्यूहतीति । शामित्रे क्षितं गर्भमङ्गारै-
श्कादेयत् ॥ ग्वावापृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा ॥ मरुहो मरुती ग्यौः ग्यु-
लोकः पृथिवी भूलोकश्च नोऽस्माकमिमं यज्ञं मिमिक्षतं मिह सेचने सन्धतः
सेतुमिहतां स्वैः स्वैर्भगैः पूरयतामित्यर्थः । भरीमभिः भरणीर्हिरण्यपशुधान्यादिभिः
स्वैः स्वैर्भगिर्नोऽस्मदीयं गृहं पिपृतां पूरयताम् ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यग्निष्टोममन्त्राः स-
माप्ताः ॥ ॥

IX. a. आतिष्ठ वृत्रहृन्त्यं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनः सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वसुना ॥

b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिनै ।

c. एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै ॥ ३३ ॥

अथ षोडशी अग्ने पवस्वेत्यस्मात्प्राक् [३७.] ॥ ॥ का° [१२. ५. २.] प्रातःसवने
ऽतिग्राह्यान्गृहीत्वा षोडशिनै खादिरेण चतुःक्षतिनातिष्ठ युद्ध्वा हीति वेति ।
प्रातःसवने आग्रयणग्रहणानन्तरमाग्नेयमतिग्राह्यमादाय चतुःकोणेन खादिरोलूख-
लेनातिष्ठ युद्ध्वा हीति मन्त्रयोरन्यतरेण सोपयामेन षोडशिग्रहं गृहीयात् ॥

इन्द्रदेवत्यानुष्टुप्प्रोतमदृष्टा (13.) । हे वृत्रहन्निन्द्र ते तव हरी हरितवर्णावश्चौ
 व्रक्षणा त्रयालक्षणेन इन्द्रागह्नित्यादिमन्त्रेण युक्ता रथे संयुक्तौ अतस्त्वं रथमातिष्ठ
 आरारु । इन्द्राह्वानं श्रुत्वास्मन्नियोजनकालः (14.) प्राप्त इति मवाश्चौ स्वयमेव
 रथे युञ्जति इति युक्ता इत्युक्तम् । किं च ग्रावा सोमाभिषवपाप्राणः ते तव र-
 थादृढस्य मनाऽर्वाचीनमस्मद्यज्ञाभिमुखं सु कृणोतु सुतरां करोतु केन वयुना
 वयुरिति वाङ्मामु [निघं १. ११.] पठितं वाचा श्रवणीयिन सोमाभिषवशब्देन ॥
 हे सोम त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि षोडशिनो षोडशं स्तोत्रमस्यास्तीति षोडशी
 तस्मै इन्द्राय त्वा त्वां गृह्णामीति जेपः ॥ सादयति हे ग्रह एष ते योनिः स्थानं
 षोडशिनोऽइन्द्राय त्वां सादयामीति जेपः ॥ ३३ ॥

X. a. युद्ध्या हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा ।

अथो न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥ b. c. = ३३ b. c. ॥ ३४ ॥

द्वितीयां ग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप्प्रोतमदृष्टा । हे इन्द्र हि निश्चितं
 हरी हरितवर्णौ त्वदीयावश्चौ युद्ध्या रथेन संयोजय कीदृशौ हरी केशिना प्रल-
 म्बकेसरौ तथा वृषणा वृष सेचने वृषणौ वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ वा षपूर्व-
 स्य निगमऽइति [पा० ६. ४. १.] दीर्घाभावः तथा कक्ष्यप्रा कक्षे भवः कक्ष्यः अश्व-
 संनाहरज्जुः कक्ष्यं मध्यवन्धनं प्रातः पूरयतस्तौ कक्ष्यप्रौ स्थूलावयवावित्यर्थः ।
 अथानन्तरं रथारारुणानन्तरं हे इन्द्र सोमपाः सोमपानं कुर्वन्तोऽस्मदीयानां गि-
 रामृग्यनुःसामलक्षणाणां वाचामुपश्रुतिमुपश्रवणं चर गह् प्राप्नुहि अस्मद्गिरः शृ-
 ण्वित्यर्थः वाचं श्रुत्वास्मद्गृह्णमागह्नित्यर्थः ॥ उपयाम एष ते एते व्याख्याते । अथे-
 त्यत्र संहितायां दीर्घः ॥ ३४ ॥

XI. a. इन्द्रमिद्धरी वरुतोऽप्रतिधृष्टशवसम् ।

ऋषीणां च स्तुतीरूपं यज्ञं च मानुषाणाम् ॥ b. c. = ३३ b. c. ॥ ३५ ॥

षोडशियुद्धे तृतीयो मन्त्रविकल्पः आग्रयणाद्विन्द्रमिद्धरीऽइति गृहीत्विति कठ-
 सूत्रोक्तिः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप्प्रोतमदृष्टा । इत् एवार्थे हरी हरितवर्णावश्चौ ऋषी-
 णां स्तुतीरूपं वसिष्ठादीनां मुनीनां स्तुतिसमीप इन्द्रमित् इन्द्रमेव वरुतः प्राप-

यतः । च पुनः मानुषाणां यज्ञमानानां यज्ञमुप यज्ञसमीपे च हरी इन्द्रं वदतः । किम्भूतमिन्द्रम् अप्रतिधृष्टशवसम् प्रतिधर्ययितुं पराभवितुं शक्यं प्रतिधृष्टं न प्रतिधृष्टमप्रतिधृष्टं शवो बलं यस्य सोऽप्रतिधृष्टशवास्तम् ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्यात ॥ ३५ ॥

XII. यस्मान्न ज्ञातः परोऽग्न्योऽग्नस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा ।

प्रजापतिः प्रजया संरराणस्त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशी ॥ ३६ ॥

का° [१२. ५. ११.] उपस्थायिनं यस्मान्न ज्ञात इति । षोडशिग्रहमुपतिष्ठेत् ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिदुष् विवस्वदृष्टा । परब्रह्मरूपेण षोडशी स्तूयते यस्मात्पुरुषादन्यः व्यतिरिक्तः परः उत्कृष्टा देवादिज्ञातः संभूतो नास्ति न विद्यते यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतज्ञातानि आविवेश अर्त्तयामित्रपेण प्रविदवान् सः प्रजापतिः स्वात्पन्नप्रजापालकस्त्रीणि ज्योतींषि अग्निवायुसूर्यलक्षणाणि तेजांसि विषयज्ञापकानि सचते सेवते स्वतेजसा तज्ज्योतिषामुज्जीवनं करोतीत्यर्थः येन सूर्यस्तपति तेजसेद्वा इत्यादिश्रुतेः यदादित्यगतं तेजां जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति स्मृतिश्च [भग° गी° १५. १२.] । किम्भूतः प्रजापतिः प्रजया संरराणः प्रजापत्येण सम्यग्रममाणः । तथा षोडशी षोडशकलात्मकलिङ्गशरीरपङ्क्तिः स एव सर्वव्यवहाराग्रय इत्यर्थः यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेः ॥ ३६ ॥

a. इन्द्रश्च सम्राड्रुणश्च राजा तौ ते भजं चक्रतुरग्रेऽतम् । तयोर्ब्रह्मणु भजं भक्षयामि वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु । b. सह प्राणिन स्वाहा ॥ ३७ ॥

का° (15.) इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणमिति । षोडशिग्रहं भक्षयेत् ॥ इन्द्रवरुणदेवत्या षोडशिदेवत्या वा त्रिदुष्वनुरक्ता अल्पपादौ द्वादशाणौ सह प्राणिनेति यजुः विवस्वदृष्टा । हे षोडशिग्रह तौ देवौ इन्द्रावरुणौ ते तव एतं सोममग्रे प्रथमं भजं चक्रतुः । तौ कौ इन्द्रो वरुणश्च चकारौ समुच्चये किम्भूत इन्द्रः सम्राट् परमैश्वर्ययुक्तः वाजपेययाजीत्यर्थः किम्भूतो वरुणः राजा राजसूययाजी राजा

वै राजसूयेनेद्रा भवति सम्राडाजपेयेनेति श्रुतेः [५.१.१.१३.] । तयोरिन्द्रावरुण-
योः संबन्धिनं भक्षमनु पश्चात् अहं भक्षयामि सोमं पिबामि । जुषाणा मदीयेन
भक्षेण सेवमाना वाग्देवी सरस्वती प्राणेन प्राणदेवतया सह सोमस्य तृप्यतु
सोमिन तृप्ता भवतु तृप्यमानां करणे पठी वेति (16.) सोमशब्दात्पठी । स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ ३७ ॥ ॥ इति षोडशियागः संपूर्णः ॥ ॥

XIII. a. अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधन्नि मयि पोषम् ॥

b. उपयामगृहीतोऽस्यग्ने त्वा वर्चसे । c. एष ते योनिर्ग्नये त्वा वर्च-
से । d. अग्ने वर्चस्विन्वर्चस्वांस्त्वं देवेघ्नसि वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूया-
सम् ॥ ३८ ॥

अथ द्वादशाहुमन्त्राः ॥ ॥ का° [१२.३.१.२.] पृथः षडहस्तत्रातिग्राह्यग्रहणं
अहं पूर्वेऽग्ने पवस्वात्तिष्ठन्नदशमित्यन्वहमेकैकम् [६.] अग्ने वर्चस्विन्निन्द्रो जिष्ठ
सूर्य आजिष्ठेति भक्षणं यज्ञमानैरिति । अस्ति कश्चित्पृथः षडहाव्यः क्रतुः स तु
षडिभरहोभिर्निष्पाद्यः तत्र पूर्वस्मिन्नहस्त्रये क्रमेणाग्ने पवस्वेत्यादिभिर्मन्त्रैरतिग्रा-
ह्यान्ग्रहान्गृहीयात्तथैवाग्ने वर्चस्विन्नित्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्तद्वह्नेषु भक्षयेत् ॥ तत्र प्र-
थमो यथा अग्ने पवस्व । अग्निदेवत्या गायत्री वैखानसदृष्टा आद्यौ सप्तार्णौ पा-
दौ एषा यजुरन्ता उपयाम एष तऽइति द्वे यजुषी । हे अग्ने त्वमस्मे अस्मासु सु-
वीर्यं शोभनं वीर्यं यस्मिंस्तादृशं शोभनसामर्थ्येपेतं वर्चो ब्रह्मवर्चसं पवस्व पव
(17.) गत्यर्थः अन्तर्भूतण्यर्थः गमय प्रापय । सुपां सुलुगिति [पा° ७.१.३१.] विभ-
क्तेः शेअदिशे अस्मे इति वृषम् । किम्भूतस्त्वम् स्वपाः अप इति कर्मनाम [निघ°
२.१.] शोभनान्यपांसि यस्य स स्वपाः सुकर्मा । एवमृत्विग्भिः सह संप्रार्थ्य स्वयं
याचते मयि यज्ञमाने रयिं धनं दधत् धारयन्स्थापयन्सन् पोषं पुष्टिं पुत्रपश्चादिवृ-
द्धिं पवस्व प्रवर्तयेति संबन्धः ॥ उपयामयतीत्युपयामो ग्रहः हे सोम तेन त्वं गृ-
हीतोऽसि हे ग्रह वर्चसे वर्चस्विने तेजस्विनेऽग्नये त्वां गृह्णामीति शेषः । साद-
यति एष खरप्रदेशस्तव योनिः स्थानं वर्चस्विनेऽग्नये त्वां सादयामीति शेषः ॥
भक्षणमन्त्रः । हे वर्चस्विन्विशिष्टतेजोयुक्त हे अग्ने त्वं देवेषु इन्द्रादिषु मध्ये वर्च-

स्वानतिदीप्तिमानसि अतस्त्वत्प्रसादादहमपि मनुष्येषु मध्ये वर्चस्वान्त्रक्षवर्चसं-
पन्नो भूयासं भवेयम् ॥ ३८ ॥

- XIV. a. उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीवी शिप्रिऽअवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् ।
b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वीजसे । c. एष ते योनिरिन्द्राय वीजसे ।
d. इन्द्राजिष्ठोऽजिष्ठस्त्वं देवेघ्नस्योऽजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३९ ॥

द्वितीयोऽतिग्राह्यग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्या गायत्री कुरुस्तुतिदृष्टा (18.) यजु-
रन्ता । हे इन्द्र तमोजसा बलेन सह उत्तिष्ठन्नुत्सङ्गादुद्गह्स्सन् शिप्रे हनू नासि-
के वा अवेपयः रुवेपृ कम्पने कम्पितवानसि किं कृत्वा सोमं पीवी पीवा द्वाब्द्या-
दयश्चेति [पा° ७. १. ४१.] निपातः । किम्भूतं सोमं चमूसुतं (19.) चम्बामधिपव-
णचर्मणि सुतमभिषुतम् सोमपानं कृत्वातिहर्षवशान्नसि कम्पितवानित्यर्थः ॥ हे
ग्रह तमुपयामगृहीतोऽसि ओजसे बलवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष
ते योनिः ओजसोऽइन्द्राय त्वां सादयामि ॥ भक्षणमन्त्रः । हे इन्द्र हे ओजिष्ठ ओ-
जो बलमस्यास्तीत्योजस्वी अस्मयित्यादिना [पा° ५. २. १२१.] विनिप्रत्ययः अत्य-
न्तमोजस्वी ओजिष्ठः अतिशयने तमविष्ठनाविति [पा° ५. ३. ५५.] इष्ठन्प्रत्ययः वि-
न्मतोर्लुगिति [पा° ५. ३. ६५.] इष्ठनि परे विनिलोपः ढिलोपश्च तत्संबोधनमां-
जिष्ठ अतिबलयुक्तं त्वं यथा देवेघ्नोऽजिष्ठोऽसि एवं मनुष्येषु मध्येऽहमोजिष्ठोऽति-
बलो भूयासम् ॥ ३९ ॥

- XV. a. अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनांश्चानु । आजन्तोऽअग्रयो यथा
(20.) । b. उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजाय । c. एष ते यो-
निः सूर्याय त्वा भ्राजाय । d. सूर्यं भ्राजिष्ठं भ्राजिष्ठस्त्वं देवेघ्नसि भ्राजिष्ठो
ऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ४० ॥

तृतीयोऽतिग्राह्यमन्त्रः । सूर्यदेवत्या गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा यजुरन्ता । दृशेर्लुङि
इरितो वेति [पा° ३. १. ५७.] चैरुडदेशे ऋदृशोऽङि गुण इति [पा° २. ४. १६.] उ-
त्तमैकवचने अदर्शमिति प्राप्ति शीङो रुड्तेर्विभाषा वङ्लं हन्द्सीति [पा° ७. १.

६-८.] दृशेरुत्तरस्य मित्रादेशस्यामो (21.) रुडागमो धातोर्गुणाभावश्चान्दसः अदृ-
श्रमिति ऋषम् कर्मणि लडि प्रथमपुरुषवचनस्थानि द्रष्टव्यमदृश्यत्वेत्यर्थे । वी-
त्युपसर्गोऽदृश्रमित्यनेन संबध्यते केतुरिति प्रज्ञानामसु [निघ० ३. १.] पठितम् अस्य
सूर्यस्य केतवः प्रज्ञाहेतवः सर्वपदार्थज्ञानकृतो रश्मयः किरणा जनाननु सर्वप्रा-
णिनोऽनुगता वि अदृश्रम् विज्ञेयेणादृश्यत्वं सूर्यकराः सर्वजनानुगता व्यापका दृ-
श्यन्तऽर्त्यर्थः तत्र दृष्टान्तः भ्राजन्तो ज्वलन्तोऽग्नयो वज्रयो यथा जनानुगता दृश्य-
न्ते तद्वत् ॥ हे ग्रह त्वमुपयामिन गृहीतांऽसि भ्राजते दीप्यतेऽसौ भ्राजस्तस्मै सूर्याय
त्वा गृह्णामि । सादयति एष तव यानिः भ्राजाय दीप्ताय सूर्याय त्वां सादयामि ॥
तृतीयातिग्राह्यभक्षणमन्त्रः । अत्यन्तं भ्राजो भ्राजिष्ठः हे भ्राजिष्ठ अतिदीप्त हे सूर्य
त्वं यथा देवेषु भ्राजिष्ठोऽसि तथाहमपि मनुष्येषु भ्राजिष्ठोऽतिदीप्तिमान्भूयासम्
॥ ४० ॥ ॥ इति द्वादशाहः संपूर्णः ॥ ॥

XVI. a. उडु त्यं ज्ञातवेदसं देवं वरुन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥

b. c. = ४० b. c. ॥ ४१ ॥

का० [१३. २. ११.] उडु त्यमिति ग्रहग्रहणमिति । गवामयनाख्यस्य संवत्सरस-
त्रस्य विषुवन्नामके मध्यमेऽह्नि सौर्यपशूपात्मभार्द्धमतिग्राह्यग्रहणं कार्यम् ॥
सौरी गायत्री देवदृष्टा पुनर्व्याख्यायते [७. ४१.] । त्यं तं प्रसिद्धं ज्ञातवेदसं ज्ञाता-
नां प्रज्ञानां ज्ञातारं ज्ञातप्रश्नं वा देवं देवनशीलं (22.) सूर्यं केतवः प्रज्ञाहेतवः
किरणा उ आशु उद्वरुन्ति उदयाचलादुद्गमयन्ति । किमर्थं विश्वाय षडर्थं चतुर्थी
विश्वस्य दृशे दर्शनाय सर्वं जगद्रुद्रमित्यर्थः ॥ उपयाम एष ते व्याख्याति ॥ ४१ ॥

XVII. भ्राजिष्ठ कल्शं मरुता वा विशन्तिन्देवः । पुनर्वृक्षा निर्वर्तस्व सा नः

सरुस्वं धुक्चोर्ध्वरा पयस्वतो पुनर्माविशताद्रयिः ॥ ४२ ॥

का० [१३. ४. ११.] हविर्धानाग्नीध्रयोर्नरे (23.) द्रोणकलशमिनामाग्रापयत्याजि-
घ्रेति । गर्गत्रिरात्रादावह्निने त्रिमृत्ये गोसरुस्वं दक्षिणास्ति तत्र सरुस्वसंख्यापूर-
णी रोहिणी धेनुस्तां हविर्धानाग्नीध्रयोर्मध्यस्थां (24.) द्रोणकलशमाग्रापयेत् ॥
गोदेवत्या मरुतापङ्क्तिः कुसुरविन्दुदृष्टा अष्टार्णषट्पादा । महीति गोनाम [निघ०

२.११.] हे महि हे धेनो त्वं कलशं द्रोणकलशाख्यं पात्रमाजिघ्र आभिमुख्येन
घ्राणं कुरु किं च हे धेनो इन्द्रवः सोमाः त्वा त्वामाविशन्तु द्रोणकलशस्याः सो-
मास्त्यां प्रविशन्तु । किञ्च ऊर्जा विशिष्टरसेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान्प्रति
निवर्तस्व । या तमेवं मया स्तुता सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं धुक्त्र सहस्रसंख्यं
धनं देहि यद्वा गवां सहस्रं यदस्माभिर्दत्तं तन्नाऽस्मभ्यं धुक्त्र पुनर्देहि दुहतिर्दा-
नार्थः । किं च तत्प्रसादादुरुधारा बहुपयोयुक्ता पयस्वती धेनुर्मा मां पुनराविश-
तादागहत्वित्यर्थः तथा रयिः धनमपि मा मामाविशतात् ॥४२॥

इडे रत्ने रुच्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते सरस्वति महि विश्रुति ।

एता तेऽग्रघ्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं व्रतात् ॥४३॥

का० [१३.४.२०.] इडे रत्नइति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यज्ञमानो जपतीति । पृ-
र्वीक्षाया धेनोर्दक्षिणकर्णे यज्ञमानो जपेत् ॥ गोदेवत्या प्रस्तारपङ्क्तिः कुसुरविन्दु-
दृष्टा यस्या आग्यौ पादौ द्वादशाणौ अत्यावष्टाणौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । इडते स्तू-
यते इति इडा मनोर्दुहिता तत्तुल्या । रमयतीति रत्ना । रूयते यदुग्धं यज्ञेधिति
रुच्य रूयते आरूयते सर्वैरिति वा रुच्य । काम्यतइति काम्या मनुष्याणां
रुचेतासु कामाः प्रविष्टा इति श्रुतेः । चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्रा । व्युत दीप्तौ
व्यांतयति प्रकाशयतीति ज्योता दकारस्य जः । अदितिरदीनानवखण्डिता । सर-
स्वती सरतीति सरः क्षीरं तद्वती सर इत्युदकनाम सर्वैरिति [निरु० १.२६.] या-
स्कोक्तिः उदकशब्देनात्र क्षीरमुच्यते । मही महीती । विविधं श्रूयते स्तूयतइति
विश्रुतिः । न कृतुं योग्या अघ्या अकृतव्या । तासां संवाधनानि हे धेनो एव-
म्भूते ते तव एता एतानि (25.) अतिशयगुणयुक्तानि नामानि एतैर्नामभिर्भि-
हिता सती देवेभ्यः सुकृतं सुष्ठु करोतीति सुकृत् तं सुकृतं शोभनकर्मकारिणं
मां त्वं व्रतात् वृद्धि वद अयं यज्ञमानः पुण्यकर्तेति देवेभ्यो वदेत्यर्थः ॥४३॥

XVIII. a. वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यह पृतन्यतः । योऽग्रस्मांश्चऽग्रभिदा-

सत्यधरं गमया तमः ॥ b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृधे ।

c. एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विमृधे ॥४४॥

का° [१३. २. १०.] ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं विश्वकर्मत्रिति वेति । गवामयनस्यांपाल्ये महाव्रतेऽहनि प्राजापत्यपशूपात्तम्बादूर्ध्वमैन्द्रग्रह्यरुणे मन्त्र-
त्रमम् ॥ तत्राग्नः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् शासदृष्टा (26.) । हे इन्द्र नोऽस्माकं मृधः
शत्रून्संग्रामान्वा विजहि विशेषेण नाशय । किं च पृतन्यतः नीचा यह पृतनां
संग्रामं सेनां वा इहति ते पृतन्यन्ति पृतन्यन्तीति पृतन्यन्तस्तान् सुप आत्मनः
व्यजिति [पा° ३. १. ४.] पृतनाशब्दात्त्वयचि प्रत्यये कव्यधरपृतनस्यऽर्चि लोप इ-
ति [पा° ७. ४. ३१.] ढिलोपे शतृप्रत्यये च वृपम् पृतन्यतः सेनामिहृतः शत्रून्नीचा
न्यग्भूतान्यह निगृह्णीष्व युद्धादुपरतान्कुर्वित्यर्थः । किं च यश्चान्योऽस्मानभिदासति
दसु उपक्षये उपक्षयति तं शत्रुमधरं निकृष्टं तमो नरकं गमय प्रापय संहितायां
दीर्घः ॥ हे ग्रह तमुपयामेन गृहीतांऽसि विशिष्टो मृत् संग्रामो यस्य तस्मै वि-
मृधे विशिष्टसंग्रामवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः विमृदुण-
विशिष्टयेन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४४ ॥

XIX. a. वाचस्पतिं विश्वकर्माणमृतये मनोजुवं वाजेऽग्र्या जुवेम ।

स नो विश्वानि हव्नानि जोषद्विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा ॥

b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा विश्वकर्मणे ।

c. एष ते योनिरिन्द्राय वा विश्वकर्मणे ॥ ४५ ॥

अथ द्वितीयः । विश्वकर्मदेवता त्रिष्टुप् शासदृष्टा (27.) ईदृशमिन्द्रं वाजे म-
हाव्रतीयलक्षणान्नविषये अद्यास्मिन्दिने वयं जुवेम आह्वयाम किमर्थमृतये अव-
नाय रक्षणाय । किम्भूतं विश्वकर्माणं विश्वानि समस्तानि जगदुत्पत्त्यादीनि क-
र्माणि यस्य तम् । तथा वाचस्पतिं वाचां पालयितारं वाचोऽधिपतिं तस्मादाहु-
रिन्द्रो वागिति श्रुतेः । तथा मनोजुवं जूरिति जवनाम मनसो जूरिव जव इव
जवो यस्य स मनोजूस्तम् । स इदृश इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हव-
नानि आह्वानानि अवसेऽन्नायान्नसमृद्धौ रक्षणाय वा जोषत् जुषताम् अस्मदा-
ह्वानं साधु-साधिति सेवताम् लेटोऽडाढावित्यडागमे [पा° ३. ४. १४.] इतश्च लो-
पः परस्मैपदेष्विति [पा° ३. ४. १०.] तिप् इलोपे जोषदिति वृपम् । किम्भूतः सः

विश्वशम्भूः विश्वस्य शं सुखं भवत्यस्मादिति विश्वशम्भूः साधुकर्मा शोभनकर्मकर्ता ॥ हे ग्रह उपयामगृहीतोऽसि विश्वकर्मणे सर्वकर्त्रे इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः विश्वकर्मणे इन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४५ ॥

XX. a. विश्वकर्मन्द्दुविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोर्वधम् । तस्मै विशः समनमन्त पूर्वोरियमुग्रो विद्व्यो यथासत् । b. c. = ४५ b. c. ॥ ४६ ॥

तृतीयो मन्त्रविकल्पः । इन्द्रविश्वकर्मदेवत्या त्रिष्टुप् शासदृष्टा । हे विश्वकर्मन्वर्धनेन वर्धमानेन वर्धयित्रा वा हविषा त्वमिन्द्रं त्रातारं जगतो रत्नकमवध्यं हन्तुमशक्यमप्रतिभटं चाकृणोः कृतवानसि । तस्मै तादृशयेन्द्राय पूर्वोर्विशः प्रजाः पूर्वे वसिष्ठादयो मनुष्याः समनमन्त सम्यग्रताः यथा पञ्चम्यर्थे यात्प्रत्ययः यथा यतः कारणात् अयमिन्द्रः उग्र उदूर्णवज्रो विद्व्यो विविधिषु कार्येषु आहूयतऽइति विद्व्यश्च असदभूत् तस्माद्विशस्तस्मै नता इत्यर्थः । विश्वकर्मन् तद्विःसामर्थ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इति भावः ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याति ॥ ४६ ॥

XXI. a. उपयामगृहीतोऽस्यग्रे त्वा गायत्रहृन्दसं गृह्णामि । b. इन्द्राय त्वा त्रिष्टुप् हृन्दसं गृह्णामि । c. विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगहृन्दसं गृह्णामि । d. अनुष्टुप्तेऽभिगरः ॥ ४७ ॥

का° [१२. ५. १३-१५.] अदाभ्यं गृह्णत्यासिच्य निग्राभ्याः पात्रे तस्मिंस्तूष्णीं त्रीनऽश्रूनवधायाग्रे त्वा गायत्रहृन्दसमिति प्रतिमन्त्रमुपयामः सर्वत्राविशेषादिति । यस्मिन्त्रौदुम्बरे पात्रे अंशुर्गृहीतस्तस्मिन्दोतृचमसस्या निग्राभ्यासंज्ञा अय आनीय तस्मिंस्तिष्ठः सोमलताः प्रक्षिप्याग्रे वेत्यादित्रिभिर्मन्त्रैः क्रमेणादाभ्यं ग्रहं गृह्णाति मन्त्रैः सोमलताप्रक्षेपो वेति केचित् उपयामगृहीतोऽसीत्येतत्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वादानुषञ्जनीयं सर्वशेषत्वादाधानस्येति सूत्रार्थः ॥ तत्र प्रथमो मन्त्रः । अदाभ्यदेवत्यानि त्रीणि यजुषि देवदृष्टानि । हे सोम त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह गायत्री हृन्दो यस्य ग्रहस्य तं गायत्रीहृन्दसं त्वामग्रेऽग्निप्रीत्यर्थं गृह्णामि ॥ द्वितीयो मन्त्रः उपयामेन गृहीतोऽसि हे ग्रह त्रिष्टुप् हृन्दो यस्य तादृशं त्वामिन्द्राय गृह्णामि ॥ तृतीयो मन्त्रः उपयामं जगती हृन्दो यस्य तादृशं त्वां हे ग्रह विश्वेभ्यो दे-

विभ्योऽर्थाय गृह्णामि । एवं सवनदेवताभ्यो वारत्रयं ग्रहणम् ॥ का° [१२. ५. १७.]
अनुदुष्यत्युक्तेति । एनं मत्वं पठेत् ॥ अदाभ्यदेवत्यं देवदृष्टम् एवं स्वहृन्दसं
सोमं गृहीत्वाथ तमाहृ हे सोम अनुदुष्य हृन्दस्ते तवाभिगरः अभिष्टव इत्यर्थः
गृ स्तुतां यद्वाऽउर्ध्वं सवनेभ्यस्तदानुदुभमिति श्रुतेः [११. ५. १. ७.] ॥ ४७ ॥

त्रेशीनां वा पत्मन्नाधूनामि कुकूननां वा पत्मन्नाधूनामि भन्दनानां वा
पत्मन्नाधूनामि मदित्तमानां वा पत्मन्नाधूनामि मधुत्तमानां (28.) वा प-
त्मन्नाधूनामि शुक्रं वा शुक्रंऽआधूनाम्यद्भो वृषे सूर्यस्य रश्मिषु ॥ ४८ ॥

का° [१२. ५. १७.] धूनात्यऽशुभिर्त्रेशीनां वेति गृह्णान्नाहवनीयमिति । आहव-
नीयसमीपं गृह्णन्शुभिरदाभ्यग्रहस्थानि जलानि चालयेत् ॥ एतदादीनि विष्टेषां
देवानामित्यन्तानि [५०.] सोमदेवत्यानि देवदृष्टानि । हे सोम त्रेशीनाम् व्रजतो
मेघस्योदरे शेरते ता त्रेश्यो मेघोदरस्या आपस्तासां पत्मन्यतने निमित्ते वृष्टिनि-
प्यत्यर्थं वा त्वामाधूनामि कम्पयामि । कुकूननानाम् कुङ् शब्दे अत्यर्थं कुवत्यः
शब्दं कुर्वाणा नमन्ति प्रह्वीभवतीति कुकूनना मेघस्था आपस्तासां पतने त्वां
कम्पयामि । भन्दनानाम् भदि कल्याणे सुखे च भन्दतीति भन्दनाः कल्याणका-
रिण्यः सुखयित्री वा मेघ्या आपः अन्यत्पूर्ववत् । मदित्तमानाम् मादयतीति म-
दिन्यः अत्यर्थं मदिन्यो मदित्तमाः तमापि पुंवद्भावः नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति
[पा° ८. २. ७.] नलोपः नाद्धस्येति [पा° ८. २. १७.] हृन्दसो नुडागमः अत्यन्तं तर्प-
यत्यो (29.) मेघ्या आपः । मधुत्तमानाम् अत्यन्तं मधुस्वादोपेता मधुत्तमाः एवं-
विधानामपां पतने त्वां धूनामि । किं च शुक्रं शुद्धमल्लिष्टकर्मणं त्वां शुक्रे शुद्धे
अल्लिष्टकर्मणि निग्राभ्यालक्षणे जले त्वामाधूनामि । किं च अद्भो दिवसस्य वृषे
सूर्यस्य रश्मिषु हे सोम त्वामाधूनामि ॥ ४८ ॥

a. ककुभः वृषं वृषभस्य रोचते वृहदुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य
पुरोगाः । यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै वा गृह्णामि ॥ b. तस्मै
ते सोम सोमाय स्वाहा ॥ ४९ ॥

हे सोम वृषभस्य श्रेष्ठस्य तव ककुभं मरुत् आदित्यलक्षणं वृषं रोचते दीप्यते ककुभमिति मरुन्नामसु (30.) पठितम् वृरुत् मरुहान् (31.) शुक्रः शुद्ध आदित्यः शुक्रस्य शुद्धस्य सोमस्य तव पुरोगाः पुरोगामी । सोम एव सोमस्य पुरोगाः पुरोगामी भवितुमर्हति । हे सोम ते त्वदीयमदाभ्यमनुपदिंसितं जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति तस्मै नाम्ने त्वां गृह्णामि ॥ का० [१२.५.१०.] तस्मै तज्जति जुहोतीति । अदाभ्यं जुहोति ॥ सौम्यम् हे सोम तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोतीति श्रुतेः [११.५.१.११.] ॥ ४१ ॥

a. उ॒शि॒क्त्वं दे॒व सो॒माग्निः प्रि॒यं पाथोऽपी॒हि ।

b. व॒शी त्वं दे॒व सो॒मेन्द्र॑स्य प्रि॒यं पाथोऽपी॒हि ।

c. अ॒स्मत्स॒खा त्वं दे॒व सोम॒ विश्वे॑षां दे॒वानां प्रि॒यं पाथोऽपी॒हि ॥ ५० ॥

का० [१२.५.१८.] अ॒श्रून्सो॒मे नि॒दधा॒त्युशि॒क्त्वंमि॒ति प्र॒तिम॒न्त्रमि॒ति । मन्त्रत्रय॑-
णोलू॒खल॑स्थानंश्रून्सो॒मे क्षि॒पेत् ॥ तत्रा॒ग्नः हे दे॒व दी॒प्यमा॒न हे सोम॑ उ॒शिक्का॑-
मय॒मान॑स्त्वमग्नेः प्रि॒यं पाथोऽन्न॑मपी॒हि अ॒पिग॒ह् ॥ द्विती॒यः हे दे॒व सोम॑ व॒शी का॑-
न्तस्त्वमिन्द्र॑स्य प्रि॒यमन्नं॑ प्राप्नुहि ॥ अथ तृती॒यो मन्त्रः॑ हे दे॒व सोम॑ अ॒स्मत्स॒खा
अ॒स्माकं॑ मि॒त्रभू॑तस्त्वं विश्वे॑षां दे॒वानां प्रि॒यमभि॑रु॒चितम॑न्नं प्राप्नुहि अ॒ग्निर्वै प्रा॑-
तःस॒वनमिन्द्रो॑ मा॒ध्यन्दि॑नः स॒वनं विश्वे॑ दे॒वास्तृती॒यः स॒वनमि॒ति श्रुतेः॑ स॒वनदे॒-
वेभ्योऽर्प॑णम् ॥ ५० ॥

XXII. a. इ॒ह र॒तिरि॒ह र॑म॒धमि॒ह धृ॒तिरि॒ह स्व॒धृतिः॑ स्वा॒हा ।

b. उ॒पसृ॒जन्ध॒रुणां॑ मा॒त्रे ध॒रुणां॑ मा॒तरं॑ ध॒यन् । रा॒यस्यो॑ष॒मस्मा॑सु दी॒धर॒-
त्स्वा॒हा ॥ ५१ ॥

अथ सत्रोत्थानमन्त्रा देवदृष्टाः ॥ ॥ का० [१२.४.१०.] शा॒लाद्वार्ये॑ऽन्वा॒रब्धे॑षि॒ह
र॒तिरि॒ति जुहोतीति । सर्वेषु दीक्षितेष्वध्वर्युस्यूष्टेष्विदानीन्तनगार्हपत्ये घृतं जुहु॒-
यात् ॥ पशुदे॒वतं॑ य॒ज्ञः हे गा॒वो यु॒ष्मदी॒या र॒तिः र॒मण॑मि॒ह य॒ज्ञमा॑नेघस्तु इ॒हैव
यूयं॑ र॒मधं॑ यु॒ष्माक॑मि॒ह य॒ज्ञमा॑नेषु धृतिः संतोषोऽस्तु स्वधृतिः स्वकीयानामपि धृ॒-

तिरिह्वैवास्तु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का° [१२.४.११.] अपरामुपसृजन्निति । शाला-
द्वये एव द्वितीयाहुतिः ॥ उल्लिक् आग्यावष्टान्नरौ तृतीयो द्वादशार्णः सोल्लिक् ।
धारयतीति धरुणोऽग्निस्मासु रायस्योषं रायो धनस्य पशुपुत्रसुवर्णादेः पुष्टिं दीध-
रत् धारयतु धारयतेर्लुडि वृषमउभाव आर्षः । किम्भूतो धरुणः मात्रे धरुणं व-
ध्यर्थे चतुर्थी मातुः पृथिव्या धारयितारमग्निमुपसृजन्समीपं प्रापयन् तथा मातरं पृ-
थिवीं धयन् पिबन् तत्रोत्पन्नं हविर्भक्षयन्नित्यर्थः । स्वाहेति होमार्थः ॥ ५१ ॥

सत्रस्यऽऋद्विरस्यगेन्म ज्योतिरमृता अभूम ।

दिवं पृथिव्या अध्यारुहामाविदाम देवांस्वज्योतिः ॥ ५२ ॥

का° [१२.४.१२.] सत्रस्यऽर्द्धि गायन्ति सत्रस्य ऋद्विरिति । सर्वे दीक्षिता उत्त-
रहविर्धानापरकृवरीमालम्ब्य सत्रर्थिसंज्ञकं साम गायन्ति ॥ बृहती यज्ञमानाना-
मात्मस्तुतिः (३२.) सैतैकादशनवार्णापादा । हे साम सत्रस्य ऋद्धिः समृद्धिस्त्वमसि
अतो वयं यज्ञमाना ज्योतिरादित्यलक्षणमगन्म प्राप्ताः ततः अमृता अमरणधर्मा
अभूम भूताः पृथिव्याः सकाशादिवं युत्लोकमध्यारुहाम अध्यावृताः युत्लोकावृताः
ततो देवानिन्द्रादीनविदाम जानीमः पश्याम इत्यर्थः वेत्तेर्व्यत्ययेन तुदादिवे लडि
वृषम् ज्योतिर्ज्योतीवृषं स्वः स्वर्गं चाविदाम ॥ ५२ ॥

a. युवं तमिन्द्रापर्वता पुरायुधा यो नः पृतन्यादप तं-तमिद्वतं वज्रेण तं-
तमिद्वतम् । दूरे चत्ताये हँसद्दहनं यदिनेक्षत् । अस्माकं शत्रून्परि शूर
विश्वतोर्दमा द्षीष्टि विश्वतः ॥ b. भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम
सुवीरा वीरैः सुपोषाः पोषैः ॥ ५३ ॥

का° [१२.४.१४.] युवं तमिति दक्षिणस्याधोऽन्नं प्राञ्चो निःक्रामतीति । सर्वे
यज्ञमाना दक्षिणहविर्धानाक्षाधोमार्गेण प्राञ्चुखाः निःसरन्ति ॥ इन्द्रदेवत्यात्यष्टि-
रवसानत्रयोपेता षट्षथ्यक्षरत्वात् द्यूना आद्योऽर्धच इन्द्रपर्वतदेवत्यः । हे पुरो-
युधा पुरोयुधौ पुरोऽग्रे युध्येते तौ पुरोयुधौ इगुपधेति [पा° ३.१.१३५.] कप्रत्ययः
शत्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्तारौ हे इन्द्रापर्वता हे इन्द्रपर्वतौ युवं युवां तं शत्रु-

मपहतं विनाशयतम् आदरे वीप्सा तं-तम् इदेवार्ये तं-तमेव शत्रुमपहतं तत्त-
त्समानमेव सर्वमपि शत्रुं विनाशयतम् तत्रापि विशेष्यते वज्रेण वज्राख्येनायुधेन
तं-तमित् तं-तमेव शत्रुं विनाशयतम् । तदो वीप्साश्रवणाद्यदोऽपि वीप्सा यो
यः शत्रुर्नोऽस्मान्पृतन्यात् पृतनां सेनां कुर्यात् योधयेदित्यर्थः ॥ इदानीमिन्द्रः प्र-
त्यक्षो वज्रस्य कर्तृत्वं चोच्यते हे शूर इन्द्र त्वदीयो वज्रो यद्यदा गहनमत्यन्तग-
म्भीरं वनं जलं वा प्रति द्वेरे चत्ताय चततिर्गतिकर्मा वनेऽतिद्वरगताय शत्रवे
हत्सत् हन्दतिः कामनार्यः शत्रुं प्राप्तुं कामयते तदा तमपि द्वरगतमिनक्षत् प्राप्नु-
यात् इनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा वने द्वरगतमपि इहन्गृह्णात्येवेत्यर्थः । ततां दर्मा दारय-
तीति दर्मा दृ विदारे अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा° ३. २. ७५.] मनिप्रत्ययः वि-
दारणशीलो वज्रः अस्माकमस्मदीयान्विश्चतः सर्वतः स्थितान्विश्चतः सर्वान् शत्रू-
न्यरि दर्षाष्टि परितो विदारयतु दीर्यतेराशीर्लिङि तडि वृषम् ॥ का° [१२. ४. २८.]
पृथक्कामेषु भूर्भुव इति । नानाकामेषु यजमानेषु सर्वे वाग्विसर्जनं कुर्युः ॥ हे
भूर्भुवः स्वः अग्निवायुसूर्याः वयं प्रजाभिः सुप्रजाः स्याम वीरैः पुत्रैः सुवीराः स्याम
पोषैः पुष्टिभिः सुपोषाः स्याम भवेम । एकवचनान्तोऽयं व्याख्यातः [३. ३७. ७.
२१.] अत्र तु बहुवचनान्तो मन्त्रः ॥ ५३ ॥ सत्रोत्थानं समाप्तम् ॥ ॥

- XXIII. a. परमेध्याभिधीतः । b. प्रजापतिर्वाचि व्याहृतायाम् । c. अन्धा-
ऽअर्हतः । d. सविता सन्याम् । e. विश्वकर्मा दीक्षायाम् ।
f. पूषा सौमक्रयणायाम् ॥ ५४ ॥

का° [२५. ६. १-६.] परमेध्यादींश्चतुस्त्रिंशतं जुहोति धर्मदुग्धाले चादोहे चो-
दीच्या दोहस्थानेऽन्यस्याः शालाया वा पुरस्तात्प्राच्याः पुष्काण्डादक्षिणेऽस्थानि
हुत्वा दोहयेत्पृषदाज्यस्कन्दने चैकऽइति । मृन्मयधर्मपात्रं भेदे भिन्नमभिमृश्य परमे-
ष्ठिने स्वाह्वा प्रजापतये स्वाहेत्यादीन्सलिलाय स्वाहेत्यन्तांश्चतुस्त्रिंशद्गोमान् जु-
होति धर्मदुहो गोर्मरणे तत्स्थाने उदञ्जुल्याः स्थितायाः पत्नीशालापूर्वभागे प्रा-
ञ्जुल्या वा पुष्पादक्षिणेऽस्थानि (33.) परमेष्ठिने स्वाहेति चतुस्त्रिंशतमाज्याहुतीर्हु-
त्वा तां दोहयेत् स्थालीस्थस्य सुक्स्थस्य वा पृषदाज्यस्य वा भ्रंशे एके आचार्याः

परमेध्यादीन्नुद्धतीति सूत्रार्थः ॥ परमेध्यादयो देवा यज्ञस्य शरीराणि तस्मात्तत्तद-
वस्थायां ह्येते यज्ञश्चिकित्सितः प्रतिसंहितो भवति । तथा च श्रुतिः [१२. ५. १.
१. २.] सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिस्तस्यैतास्तन्वो या एता देवता या एता आ-
हुतीर्नुद्धतीति स यज्ञस्यार्हियां तत्प्रति देवतां मन्येत तामनुसमीक्ष्य जुहुयाद्यदि
दीक्षापसत्स्वाहुवनीये यदि प्रसुतऽआग्नीध्रे विवाऽएतयज्ञस्य पर्व स्रष्टे यद्व-
लति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवैतदेवतया यज्ञं भिषज्यति तथा देव-
तया यज्ञं प्रतिसंद्धतीति ॥ अथ मन्त्रार्थः । आध्याषादसिष्ठ ऋषिः । यदा सोमो
यज्ञमनिनाभिधीतः संकल्पितो (३४.) भवति मनसाभिध्यातस्तदा परमेष्ठी भवति ।
अयमर्थः मनसा ध्यातः सोमो यदि नोपनमेत् तदा परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुया-
दिति तथा च श्रुतिः [१२. ५. १. ३.] स यज्ञेन मनसाभिध्यातो यज्ञो नोपनमेत्पर-
मेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठी हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानऽहुतऽउपैतं य-
ज्ञो नमतीति ॥ वाचि व्याहृतायां सोमेन यज्ञे इति वचस्युच्चारिते सति सोमः
प्रजापतिनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ प्रजापतये स्वाहेति जुहुयादित्यर्थः ॥
यदा सोमः अह्नाभिमुख्येन इतः प्राप्तस्तदा ग्रन्थो भवति । सोमं प्रति गतौ किं-
चिन्निमित्तं चेत्तदा ग्रन्थसे स्वाहेति जुहुयात् ॥ सन्यां सोमस्य संभक्तौ सत्यां सो-
मः सवितृनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सवित्रे स्वाहेति जुहुयात् अथ य-
दि सातः (३५.) किञ्चिदाप्येत सवित्रे स्वाहेति जुहुयादिति श्रुतेः [१२. ५. १. ६.] ॥
दीक्षायां सत्यां सोमो विश्वकर्मत्युच्यते तदा विश्वकर्मणे स्वाहेति जुहुयात् ॥ सो-
मः क्रीयतेऽनया सा सोमक्रयणी गौस्तस्यामानीतायां सत्यां सोमः पूषा भवति ।
तदा निमित्ते पूषे स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५४ ॥

- a. इन्द्रश्च मरुतश्च क्रयायोपोत्थितः । b. असुरः पण्यमानः ।
c. मित्रः क्रीतः । d. विष्णुः शिषिविष्टऽउरावासन्नः ।
e. विष्णुर्नरन्धिषः प्रोक्ष्यमाणः (३६.) ॥ ५५ ॥

क्रयाय द्रव्यदानेनात्मसात्करणायोपोत्थितः उपस्थापितः सोम इन्द्रो मरुता-
मकश्च भवति तदा इन्द्राय मरुद्व्यश्च स्वाहेति जु० ॥ क्रीयमाणः सोमोऽसुरो भ-

वति असुराय स्वाहेति तदा जु° ॥ यजमानेन क्रीतः सोमो मित्रो भवति तदा मित्राय स्वाहेति जु° ॥ ऊरौ यजमानोत्सङ्गे आसन्नः स्थितः सोमः शिपिविष्टो विष्णुर्भवति शिपिषु प्राणिषु यज्ञेषु वा विष्टः प्रविष्ट एतदुणको विष्णुरित्यर्थः तदा प्रायश्चित्तापत्तौ विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जु° ॥ प्रोक्ष्यमाणः शकटेनोक्ष्यमानः सोमो विष्णुर्नरन्धिषो भवति नरो धीयन्ते आरोग्यन्ते यस्मिन्स नरन्धिः संसारः तं स्यति नाशयति नरन्धिषः जगत्संहर्तृविशिष्टो विष्णुः यद्वा रथं हिंसायाम् रथयति दिनस्ति रन्धिषः कृत्वा न रन्धिषो नरन्धिषः जगत्प्राप्तको वा विष्णुः । तदा विष्णवे (३७.) नरन्धिषाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५५ ॥

- a. सोम आगतः । b. वरुण आसन्न्यामासन्नः । c. अग्निराग्नीध्रे ।
d. इन्द्रो हविर्धाने । e. अथर्वीपावह्रियमाणः ॥ ५६ ॥

शकटादागतोऽवब्रूः सोमनामको भवति तदा सोमाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ आसन्न्यां मञ्चिकायामुपविष्टः सोमो वरुणो भवति तदा वरुणाय स्वाहेति जु° ॥ आग्नीध्रे वर्तमानः सोमोऽग्निर्भवति तदाग्नये स्वाहेति जु° ॥ हविर्धाने वर्तमानः सोम इन्द्रो भवति तदेन्द्राय स्वाहेति जु° ॥ हृदे वा मनसे वेति मन्त्रेण [३७. ११.] कण्डनार्थमुपावह्रियमाणः आनीयमानः सोमोऽथर्वनामको भवति तदाथर्वणे स्वाहेति जु° ॥ ५६ ॥

- a. विश्वे देवा अश्रुषु न्युतः । b. विष्णुराप्रीतपा आप्याय्यमानः ।
c. यमः सूयमानः । d. विष्णुः सम्भ्रियमाणः । e. वायुः पूयमानः ।
f. शुक्रः पूतः । g. शुक्रः क्षीरश्रीः । h. मन्थी संतुश्रीः ॥ ५७ ॥

अश्रुषु सोमखण्डेषु न्युतः कण्डनं कृत्वारोपितः सोमो विश्वदेवनामको भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् ॥ अश्रुरश्रुदः इत्यादिमन्त्रेण [५. ७.] आप्याय्यमानः वर्धमानः सोम आप्रीतपा विष्णुर्भवति आ समन्तात्प्रीतान्स्वस्मिन्प्रीतिमतो भक्तान्याति रक्षतीत्याप्रीतपाः तदुणविशिष्टः तदा विष्णवः आप्रीतपाय स्वाहेति जु° ॥ अभिषूयमाणः सोमो यमो भवति तदा यमाय स्वा° ॥ सम्य-

ग्निभ्रयमाणः पुण्यमाणः सोमो विष्णुर्भवति तदा विष्णवे स्वा° ॥ दशापवित्रेण पूय-
मानः सोमो वायुर्भवति तदा वायवे स्वा° ॥ पूतः सोमः शुक्रो भवति तदा शु-
क्राय स्वा° ॥ क्षीरेण दुग्धेन श्रीयते मिश्रीक्रियतऽइति क्षीरश्रीः तदा शुक्र एव
सोमो भवति तदापि शुक्राय स्वा° ॥ सत्तुभिर्मिश्रितः सोमो मन्यी भवति तदा
मन्यने स्वा° ॥ ५७ ॥

- a. विश्वे देवाश्चमसेपूनीतः । b. असुहोमायोगतः । c. रुद्रो ब्रूयमा-
नः । d. वातोऽभ्यावृत्तः । e. नृचक्षाः प्रतिख्यातः । f. भक्षो भ-
क्ष्यमाणः । g. पितरो नाराशंसाः सन्नः (38.) ॥ ५८ ॥

चमसेषु ग्रहपात्रेषूपूनीतां गृहीतः सोमो विश्वदेवसंज्ञो भवति तदा विश्वेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् ॥ होमार्थमुद्यतः सोमोऽसुसंज्ञो भवति तदा असवे
स्वा° ॥ ब्रूयमानः सोमो रुद्रो भवति तदा रुद्राय स्वा° ॥ अभ्यावृत्तः होमशेषी-
भूतः सद् प्रति भक्षणार्थमानीतः सोमो वातो भवति तदा वाताय स्वा° ॥ प्रति-
ख्यातः ब्रह्मन्नुपह्वयस्वेत्यादिना भक्षणार्थ (39.) पृष्टः सोमो नृचक्षा भवति नृन्म-
नुष्यान् चष्टे शुभाशुभकारिणः पश्यतीति नृचक्षाः तदा नृचक्षसे स्वा° ॥ भक्ष्यमा-
णः पीयमानः सोमो भक्षो भवति तदा भक्षाय स्वा° ॥ भक्षयित्वा सन्नः स्वखरेषु
सादितः सोमो नाराशंसाः पितरो भवन्ति नरा अस्मिन्नासीना शंसन्तीति नराशं-
सो यज्ञस्तत्र हिता योग्या वा नाराशंसा नाराशंसगुणविशिष्टाः पितरः तदा नि-
मित्तापत्तौ पितृभ्यो नाराशंसिभ्यः स्वा° ॥ ५८ ॥

- a. सिन्धुरवभृथायोगतः । b. समुद्रोऽभ्यवह्रियमाणः ।
c. सलिलः प्रप्लुतः ।
d. ययोरोजसा स्कमिता रजाऽसि वीर्येभिर्वीरितमा शर्विष्ठा ।

या पत्येतेऽप्रतीता सहोभिर्विप्लूऽअगन्वरुणा पूर्वहूतौ ॥ ५९ ॥

अवभृथार्थमुद्यतः सोमः सिन्धुर्भवति तदा सिन्धवे स्वाहेति जुहुयात् ॥ जल-
मभिमुखं नीयमानः सोमः समुद्रो भवति तदा समुद्राय स्वा° ॥ प्रप्लुतोऽप्सु नि-

मग्नः सोमः सलिलो भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सलिलाय स्वा° ॥ एताभिर्विज्ञा-
 ङ्गतिभिर्विज्ञः चिकित्सितः प्रतिसंहितश्च भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः [१२. ५. १.
 ३७.] ता वाऽएताश्चतुस्त्रिंशत्तमाज्याङ्गतीर्नुहोति त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजापतिश्च-
 तुस्त्रिंश एतदु सर्वैर्देवैर्विज्ञं भिषज्यति सर्वैर्देवैर्विज्ञं प्रतिसंद्धातीति ॥ ॥ का°
 [२५. २. १.] ययोरोजसेति चोदकेनोपसिञ्चेदिति । अभिमर्शनेन विकल्पः स्कन्नं र-
 सद्रूपं सोमं जलेन सिञ्चेत् कालाङ्गतिहोमं वाचनं च कृतेति ज्ञेयम् ॥ विष्णुवरु-
 णदेवत्या त्रिष्टुप् । पूर्वार्थे यद्ब्रह्मोपादानात्तद्ब्रह्माध्याहारः तौ विष्णू तौ वरुणा
 वरुणौ । एकत्र विष्णुशब्दस्यैकशेषोऽन्यत्र वरुणशब्दस्य । तुल्यकार्यत्वाद्भावपि
 विष्णू उभावपि वरुणौ कर्मभूतौ प्रति अगन् गतं स्कन्नं यज्ञसाधनमिति ज्ञेयः ।
 कदा पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने यावत्प्रधानं हूयते तावदेव विष्णुं वरुणं च प्रति
 स्कन्नं हविर्गतमित्यर्थः । विशेषणं वा पूर्वं हूयेते तौ पूर्वहूतौ विष्णुवरुणौ प्रति
 हविरगन्निति संबन्धः । तौ कौ ययोर्विष्णुवरुणयोरोजसा बलेन रजांसि लोकाः
 स्कमिता स्तम्भितानि लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्कः [निरु° ४. ११.] स्कभूतिः
 स्तम्भनार्थः । किं च या यौ विष्णुवरुणौ पत्येते ईशति ऐश्वर्यं कुर्वति जगतामीश्व-
 रावित्यर्थः पत ऐश्वर्यं दिवादिरात्मनेपदी यद्वा पत्येते परसैन्येषु श्येनाविव पततः ।
 किम्भूतौ वीर्येभिर्वीर्यैर्बलैर्वीरितमा अत्यन्तं वीरौ । तथा शविष्ठा शव इति ब-
 लनाम [निघ° २. १.] अत्यन्तं बलवन्तौ अतिशवस्विनौ शविष्ठौ विन्मतांलुगि-
 ति [पा° ५. ३. ६५.] विनिलोपे इष्टानि ढिलोपे शविष्ठाविति रूपम् । तथा स-
 होभिर्वलैरप्रतीता अप्रतिगतौ न केनापि संमुखं गन्तुं शक्यौ अनन्ययाध्यावि-
 त्यर्थः न प्रतीयते तावत्प्रतीतौ । एवंविधौ विष्णुवरुणौ प्रति स्कन्नं हविर्गतमि-
 त्यर्थः ॥ ५१ ॥

देवान्दिवमग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु मनुष्यान्तरिक्षमग्न्यज्ञस्ततो मा
 द्र° पितृन्पृथिवीमग्न्यज्ञ° मष्टु यं कं च लोकमग्न्यज्ञस्ततो मे भद्रम-
 भूत् ॥ ६० ॥

का° [२५. २. ८.] देवान्दिवमिति सोमे । सोमे स्कन्ने देवान्दिवमित्यभिमर्श-

नम् ॥ अत्यष्टिर्यज्ञदेवत्या यजमानाशीः । अयं यज्ञो देवान्वाय्वादीन्प्राप्य दिवं यु-
ल्लोकमगन् अगहत् ततो युल्लोकस्थाग्यज्ञात् द्रविणं विशिष्टभोगसाधनद्वयं धनं
यज्ञफलभूतं मा मामदु व्याप्नोतु अश्नोतिः पदविकरणयोर्व्यत्ययः । अनेन सुकृ-
तिनामारोहक्रममभियेदानीमवरोहक्रममाह ततो युल्लोकादवरोहणकाले यज्ञो
मनुष्यान्मनुष्यलोकमागहन् अन्तरिक्षलोकमगन् गतः तत्र स्थिताग्यज्ञाद्रविणं य-
ज्ञफलं मामदु व्याप्नोतु । दक्षिणायने गमनागमनमाह अयं यज्ञो धूमादिमार्गेण
पितृन्प्राप्य पृथिवीं भूलोकमगन् तत्र स्थिताग्यज्ञाद्रविणं मामदु व्याप्नोतु । किं
बहुना यं कं च यं कमपि लां कं यज्ञोऽगन्तस्तस्माद्यज्ञात् मे मम भद्रं कल्या-
णमभूद्भूयादिति यजमानेनाशास्यते ॥ ६० ॥

चतुस्त्रिंशत्तत्तवो ये वितन्तिरे यऽइमं यज्ञं स्वधया ददन्ते ।

तेषां हिन्नं सम्वेतद्धामि स्वाहा धर्मीऽअप्येतु देवान् ॥ ६१ ॥

धर्मदेवत्या पङ्क्तिस्त्रिदुव्वा द्वाचत्वारिंशदक्षरत्वात् । कात्यायनेनास्या विनियो-
गो नोक्तः । महावीरभेदे धृतहोमः शाखान्तरे । तन्वन्ति प्रायश्चित्तशमनेन यज्ञं
विस्तारयतीति तत्तवो देवाश्चतुस्त्रिंशत्संख्याका ये परमेध्यादय इमं यज्ञं वितन्तिरे
वितेनिरे वितन्वन्ति तर्नातिर्लिटि तडि प्रथमबहुवचने लिटि धातोरनभ्यासस्ये-
ति [पा० ६. १. ८.] द्वित्वे तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपे [पा० ६. ४. ११.] तन्तिरे इ-
ति वृषम् ये चेमं यज्ञं स्वधयान्नेन ददन्ते धारयन्ति दद दानधारणयोः तेषां यज्ञं
वितन्वतां देवानां यत् हिन्नं तदेतत् अहं संदधामि उकारः पादपूरणः स्वाहा
सुहुतमस्तु अनेन धृतहोमेन महावीरः संहितो भवत्वित्यर्थः । धर्मी महावीरः
संहितः सन्देवानप्येतु देवान्प्रति गह्नुतु ॥ ६१ ॥

यज्ञस्य दोहो विततः पुरुत्रा सोऽग्रष्टथा दिवमन्वाततान ।

स यज्ञं धुक्त्व महिं मे प्रजायां रायस्योषं विश्वमायुरशीय स्वाहा ॥ ६२ ॥

का० [२५. ६. ७.] सोमज्योपपाते चैकैकां यथाकालं हुत्वा यज्ञस्य दोह इति
वाचयतीति । सोमयागे यज्ञाद्भविनाशे परमेध्यादिचतुस्त्रिंशदाहुतीनां मध्ये यथा-
कालमथ यदि पण्यमान इत्यादिश्रुत्युक्ते [१२. ५. १. १०.] काले एकैकामाहुतिं हु-

त्वा यज्ञमानं वाचयेत् ॥ यज्ञदेवत्या त्रिष्टुप् पूर्वार्धः परोऽक्षो द्वितीयः प्रत्यक्षोऽतो
 यद्बद्धाध्याह्ने सा योजना । हे यज्ञ स त्वं मे मम प्रजायां संततौ महि महिमानं
 धुक्त्व क्षर देहीत्यर्थः यद्वा महि महान्तं पूर्वोक्तं दाहं धुक्त्व अहं च तत्प्रसादा-
 द्रायो धनस्य पोषं पुष्टिं विश्वं सर्वमायुश्चाशीय व्याप्नुयाम् । स कः यस्य यज्ञस्य
 यज्ञनीयस्य तव दाह आहुतिपरिणामः स प्रसिद्धो यज्ञफलद्वयः पुरुत्रा बहुधा
 विततः प्रसृतः सन्दिग्धेदेनाष्टधा भिद्यमानो गुलोक्तमन्वाततान व्याप भूमिमत्त-
 रिन्नं च व्याप्य स्वर्गं व्यापेत्यर्थः । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्रामो यज्ञपरिणाम
 इति भावः ॥ ६२ ॥

आपवस्व हिरण्यवदश्ववत्सोम वीरवत् । वाजं गोमन्तमाभर् स्वाहा ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

का० [२५. ६. १.] आपवस्व हिरण्यवदित्युक्तातृहोमो धाङ्गारोहणे गूपस्येति ।
 पशौ सोमे च गूपस्य काकारोहणे उक्तात्रा होमः कार्यः ॥ सोमदेवत्या गायत्री
 कश्यपदृष्टा । हे सोम त्वमापवस्व आगह तत्र क्रियाविशेषणानि कथं हिरण्य-
 वत् कनकयुक्तमश्ववदश्वयुक्तं वीरवद्दीरयुक्तं यथा तथा पाहीत्यर्थः स्वर्णाश्ववीरा-
 न्मह्यं देहीत्यर्थः किं च हे सोम गोमन्तं धेनुयुक्तं वाजमन्नमाभर् आहर् अन्नं धे-
 नूंश्च देहीत्यर्थः स्वाहा मुहुतमस्तु ह्यहोर्भश्कन्दसीति [पा० ८. २. ३२. वा० १.]
 भकारः ॥ ६३ ॥ प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ग्रन्थद्वान्निमित्तात्तोऽष्टमोऽध्यायः

समीरितः (40.) ॥ ८ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १. २ ॥ १ ॥ ३ [- तुर्यादित्य - आतस्था अमृतं -] ॥ २ ॥ ४ [मृतयन्तः] ५ a
 [विवस्वांऽआदि०] ॥ ३ ॥

II. ॥ ५ b ॥ १ ॥ ४ ॥ III. ॥ ६ ॥ १ ॥ ५ ॥

IV. ॥ ७ [चनोधाश्चनो मयि] - भगाय सवित्रे त्वा ॥ १ ॥ ६ ॥ V. ॥ ८ ॥ १ ॥ ७ ॥

- VI. ॥ १ a [इन्द्र इन्द्रि°] ॥ १ ॥ १ b [पितासं] ॥ २ ॥ १० a [अग्ने वाक्पत्नि सन्न°] ॥ ३ ॥ १० b ॥ ४ ॥ ११ ॥
- VII. ॥ ११ ॥ १ ॥ १२ [यस्ते देव सोमाश्च° - °कथस्योपहृत उपहृतस्य भक्ष°] ॥ २ ॥ १३ ॥
- VIII. ॥ ३४ [पोलशि°] ॥ १ ॥ १४ ॥ IX. ॥ ३३ [पोलशि°] ॥ १ ॥ १५ ॥
- X. ॥ ३५ [पोलशि°] ॥ १ ॥ १६ ॥ XI. ॥ ३६ [पोलशि°] ॥ १ ॥ ३७ ॥ २ ॥ १८ ॥
- XII. ॥ अग्न्यायूषि पवसग्नासुवोर्जमिषं च नः । अग्ने वाधस्व दुहुनाम् [११.३८.] ॥ उपयामगृहीतोऽस्यग्ने त्वा वर्चसग्नेष ते योनिर्गग्ने त्वा वर्चसि ॥ अग्ने वर्चस्वन्वर्चस्वांस्त्वं देवेघ्नसि वर्चस्वान्हं मनुष्येषु भूयासम् ॥ १ ॥ १९ ॥
- XIII. ॥ ३८ [वर्चस्वन्वर्च°] ॥ १ ॥ २० ॥
- XIV. ॥ ३९ a. b. c । इन्द्राजस्वन्नोर्जस्वांस्त्वं देवेघ्नस्योर्जस्वान्हं मनुष्येषु भूयासम् ॥ १ ॥ २१ ॥
- XV. ॥ ४० a. b. c [त्वा अजि] । सूर्यं अजस्वन्अजस्वांस्त्वं देवेघ्नसि अजस्वान्हं मनुष्येषु भूयासम् ॥ १ ॥ २२ ॥
- XVI. ॥ ४१ a. b. c [त्वा अजि] । सूर्यं अजस्वन्आ° - - °यासम् ॥ १ ॥ २३ ॥
- XVII. ॥ ७. ४२ - तस्युषश्च । ८. ४० b. c [त्वा अजि] । सूर्यं अजस्वन्आ° - - °यासम् ॥ १ ॥ २४ ॥
- XVIII. ॥ ४४ ॥ १ ॥ २५ ॥ XIX. ॥ ४५ ॥ १ ॥ २६ ॥
- XX. ॥ विश्वकर्मन्हुविषा वावृधानः स्वयं यज्ञस्व पृथिवीमुत ग्याम् । मुह्यन्व-
न्येऽभितः सपत्ना इहास्माकं मधवा सूरिरस्तु [१७.२२.] ॥ ८. ४५ b. c ॥ १ ॥ २७ ॥

XXI. ॥ ४६ [°णोर्युध्यम्] ॥ १ ॥ २८ ॥

XXII. ॥ ४७ ॥ १ ॥ ४८ [भ॒न्द॒नानां॑ वा॒ प॒त्म॒न्नाधू॒नोमि॒ मध॑त्त॒मानां॑ वा॒ प॒] ॥ २ ॥ ४९ [क॒कु॒ह॒ ऽ॒प्य॑ - बृ॒ह॒न्तोमः॑ सोम॒स्य पु॒रोगाः॑ शु॒क्रः शु॒क्रस्य॑ पु॒] ॥ ३ ॥ ५० ॥ ४ ॥ ३२ ॥ ॥ द्वाविंशत्यरनुवाकेषु द्वात्रिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ॥

I. ॥ ७. २७ a-d ॥ १ ॥ e-g ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥ २९ a ॥ ४ ॥ २९ b [प्र॒जया॑ भू॒यास॑ ऽ सु॒वी॒] ॥ ५ ॥

II. ॥ ७. ४१ - सूर्य॑म् ॥ १ ॥ ४२ - °स्युष॑श्च ॥ २ ॥ ४३ - वि॒धेम ॥ ३ ॥ ४४ - ज॒ह्व॑-
षा॒णाः ॥ ४ ॥ ४५ a. b ॥ ५ ॥ ४५ c. d. ४६ a [वि॒द्ये] ॥ ६ ॥ ४६ b [ग॒ह् -
°वि॒श] । ४७ a - °त्वम॑श्यात् ॥ ७ ॥ ४७ a आ॒यु॒दा॒ - ह्री॒त्रे । b [°त्वम॑श्या॒-
त्प्रा॒ मयो॑ म॒] . c [°त्वम॑श्या॒त्व॒ मयो॑ म॒] . d [°त्वम॑श्या॒द्वयो॑ दा॒ मयो॑ म॒] ॥ ८ ॥ ४८ तव॑ का॒म स॒ता भु॑न॒जाम॑है ॥ १ ॥ १४ ॥

III. ॥ ८. १५ - °याना॑म् ॥ १ ॥ १६ ॥ २ ॥ १७ [स॒ह॒र॒णा॒णो य॑] - दधा॒तु ॥ ३ ॥
१८ - वसू॑नि ॥ ४ ॥ १९ - °ष्ठ॒तानु॑ ॥ ५ ॥ २० - वि॒द्वान् ॥ ६ ॥ २१ [गा॒तु॒-
मि॒त्रा] ॥ ७ ॥ २२ ॥ ८ ॥ २२ ॥

IV. ॥ २३ ॥ १ ॥ २४ ॥ २ ॥ २५ ॥ ३ ॥ २६ - लो॒कः परि॑ च॒ व॒क्षि॒ शं च॑ व॒-
क्षि॑ । २७ ॥ ४ ॥ २६ ॥

V. ॥ २८ ॥ १ ॥ २९ [यस्या॑स्ति - यस्या॒ यो॑] ॥ २ ॥ ३० ॥ ३ ॥ ३१ ॥ ४ ॥ ३२
॥ ५ ॥ ३१ ॥

VI. ॥ ४२ ॥ १ ॥ ४३ ह॒व्ये का॒म्य॒ऽऽ॒स्ते र॒त्ने च॒न्द्रे - अ॒घ्निये॑ ना॒मानि॑ दे॒वेषु॑
मा -] ॥ २ ॥ ५१ ॥ ३ ॥ ५२ अ॒ग॒न्म - °ज्योतिः॑ ॥ ४ ॥ ५३ a ॥ ५ ॥ ५३ b
- प्र॒जया॑ भू॒यास॑ सु॒वी॒रो वी॒रैः सु॒पोषः॑ पोषैः ॥ ६ ॥ ३७ ॥

VII. ॥ ५४ ॥ १ ॥ ५५ a-c ॥ २ ॥ ५५ d [उराऽआसन्नः]. e. ५६ a. b ॥ ३ ॥
 ५६ c. d. e. ५७ a - शुषु न्युष्यमानेषु ॥ ४ ॥ ५७ b-f ॥ ५ ॥ ५७ g. h. ५८
 a. b ॥ ६ ॥ ५८ c. d. e. । भक्षः पीतः पितरौ नाराण्डसाः सायमानः ।
 ५९ a. b. c ॥ ७ ॥ ५९ d ॥ ८ ॥ ६० ॥ १ ॥ ४६ ॥ ॥ सप्तानुवाकेषु षट्चत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापठि नवमोऽध्यायः ॥ ॥

1. देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ।

दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाजं नः स्वदतु स्वाहा ॥ १ ॥

चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमास्तमध्यायपञ्चके अग्निष्टोममन्त्रास्तदीयप्रासङ्गिका मन्त्रा-
 श्रोक्ताः नवमेऽध्याये वाजपेयमन्त्रा उच्यन्ते चतुस्त्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तं । तेषां बृह-
 स्पतीन्द्रावृषी ॥ तत्र का° [१४. १. ११.] देव सवितरिति जुहोति यज्ञत्यादिप्रति ।
 वाजपेयाङ्गभूतानां यज्ञतीनां दीक्षणीयाप्रायणीयादीनामादिषु सकृद्दृष्टीतमाज्यं जु-
 होति ॥ सवितृदेवत्या त्रिदृषु । हे सवितः सर्वस्य प्रेरकान्तर्यामिन् हे देव दी-
 प्यमान यज्ञं वाजपेयलक्षणं यागं प्रसुव अभ्यनुजानीहि प्रवर्तयेत्यर्थः । यज्ञपतिं
 यज्ञमानं भगाय भजनीयायानुष्ठानद्वयैश्वर्याय (1.) प्रसुव प्रेरय । एवं मण्डला-
 धिष्ठातारं पुरुषमुक्तेदानीं मण्डलं प्रत्याह तत्प्रसादादिवि भवो दिव्यो गन्धर्वी
 गवां रश्मीनां धारयिता केतपूः केतशब्देनान्नमुच्यते केतमन्नं पुनातीति केतपूः
 अन्नस्य पावयिता सूर्यमण्डलद्वयो देवो नोऽस्माकं केतमन्नं पुनातु शोधयतु ।
 किं च तत्प्रसादाद्वाचस्पतिः प्रजापतिर्नोऽस्माकं वाजमन्नं हविर्लक्षणं स्वदतु आ-
 स्वादयतु स्वाहा मुहुतमस्तु ॥ १ ॥

a. ध्रुवसदं वा नृषदं मनःसदम् । b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा जुष्टं
 गृह्णामि । c. एष ते योनिरिन्द्राय वा जुष्टतमम् ॥ d. अप्सुषदं वा
 घृतसदं व्योमसदम् । e. f = b. c. ॥ g. पृथिविसदं तान्तरिक्षसदं
 दिविसदं देवसदं नाक्सदम् । h. i = b. c. ॥ २ ॥

का० [१४. १. २६. २. १.] प्रातःसवनेऽतिग्राह्याङ्गृहीत्वा षोडशिनं पञ्च चैन्द्रान्ध्र-
वसदमिति प्रतिमन्त्रमिति । प्रातःसवनऽग्राग्रयणानन्तरं त्रीनतिग्राह्यानादाय षो-
डशिनं चादाय पञ्चेन्द्रदेवत्यान्ग्रहान्गृहीयात् ॥ त्रीणि यज्ञंषीन्द्रदेवत्यानि हे सोम
त्वम् उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृहीतोऽसि । इन्द्राय जुष्टं प्रियं वा वां गृह्णामि
किम्भूतं वां ध्रुवसदं ध्रुवे स्थिरेऽस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवसत्तम् नृषु मनुष्येषु
सीदतीति नृषत्तम् मनसि सीदतीति मनःसत्तम् । सोमाहुतिपरिणामभूतो रस
एषु लोकेष्ववर्तमानः सोमाध्यस्त उच्यते ॥ सादयति हे ग्रह एष खरप्रदेशस्तव
स्थानम् । इन्द्राय प्रियतमं वां सादयामीति शेषः ॥ अथ द्वितीयम् अशुप्रदमुदक-
सदं घृते सीदतीति व्योम्नि अन्तरिक्षे सीदतीति । शेषो व्याख्यातः ॥ अथ तृती-
यम् पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि स्वर्गे देवेषु नास्ति अकं दुःखं यस्मिन् तस्मिन्नाके
सुखान्विते स्वर्गविशेषे सीदतीति तादृशम् शेषमृजु ॥ २ ॥

a. अ॒पा॒७ र॒स॒मु॒द्वय॒स॒७ सूर्ये॒ सत्त॒७ स॒मा॒हित॒म् ।

अ॒पा॒७ र॒स॒स्य॒ यो र॒स॒स्तं॒ वो गृ॒ह्णाम्यु॒त्त॒मम् ॥ b. c = २ b. c. ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थम् रसदेवत्यानुष्टुप् सूर्ये समाहितं समारोपितं स्थापितं सत्तमपामु-
दकानां रसं सारं वायुमहं गृह्णामि एष वाऽअपा७ रसो योऽयं पवतऽइति श्रुतेः
[५. १. २. ६.] । किम्भूतं रसमुद्वयसमुद्गतं वयोऽन्नं यस्माद्वायोः स उद्वयास्तम् वायु-
नैव धान्यानि निष्पद्यन्ते । किं च अपां रसस्य वायोऽर्थो रसः सारः प्रजापतिर्हि-
रण्यगर्भः स हि यज्ञलोककालाग्निवायुसूर्यगर्भजुःसामादिवयुः हे देवा वो युष्मदर्थं
तं प्रजापतिमहं गृह्णामि किम्भूतमुत्तममुत्कृष्टतमम् वःशब्दोऽनर्थको वा सोमवृषेण
वायुं तदभिमानिनं प्रजापतिं च गृह्णामीत्यर्थः ॥ उपयमिति व्याख्यातम् एष त
ऽइति सादनम् ॥ ३ ॥

a. ग्र॒हा उ॒र्जा॒हुत॒यो व्य॒क्तो वि॒प्राय॒ म॒तिम् ।

तेषां॒ विशि॒प्रियाणां॒ वोऽ॒हमि॒षमूर्ज॒७ स॒म॒ग्र॒भम् ॥

b. c = २ b. c. । d. स॒म्य॒चौ स्थः॒ सं मा भ॒द्रेणा॒ पृ॒क्षम् ।

e. वि॒पृ॒चो॒ स्थो॒ वि॒ मा॒ पा॒प्म॒ना॒ पृ॒ङ्क्ष॒म् ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमम् ग्रहदेवत्यानुष्टुप् हे ग्रहास्तेषां वो गुष्माकं सम्बन्धिनमिषमन्न-
मूर्त्नं रसं चाहं समग्रभं समग्रहं सम्यग्गृह्णामि किम्भूतानां विशिप्रियाणाम् शिप्रे
हन् नासिके वा इह तु हन् शिप्रयोर्हन्वोः कर्म शिप्रियं हनुचलनम् विगतं
शिप्रियं येषु ग्रहेषु ते विशिप्रियाः सम्यग्भिषुताः सुपूताश्च तत्र हि हन्वोर्व्यापा-
रो नास्ति सुषेयत्वात् । तेषां केषां ये यूयमूर्जाहुतयः ऊर्जमन्नरसमाह्वयन्ति ये वैर्वा
ते ऊर्जाहुतयः । तथा विप्राय मेधाविने इन्द्राय मतिं विशिष्टवृद्धिं व्यक्तः ज्ञान-
तो गमयन्तो वा वीत्यस्य गतिकर्मणो धातोः शतृप्रत्यये द्वयम् ॥ उपयाम् एष
ते इति व्याख्याति ॥ का° [१४. २. ७.] अपर्युपर्यक्षमध्वर्युर्धारयत्यधोऽधो नेष्टा सम्पृ-
चाविति । अध्वर्युः सोमग्रहमक्षोपरि धारयति नेष्टा सुराग्रहमक्षाधस्तात् सहैव
धारणं मन्त्रपाठश्च ॥ ग्रहदेवते यजुषी । हे सोमसुराग्रहौ यौ युवां सम्पृचौ स्थः
सम्पृक्तौ भवयः पृचौ सम्पर्के द्विप् तां युवां मा मां भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणेन
सम्पृङ्क्षं संसृजतं संयोजयतम् ॥ का° [१४. २. ८.] विपृचावित्याहृत इति । अध्वर्यु-
नेष्टारौ स्वं-स्वं ग्रहं स्वसमीपमानयतः ॥ हे ग्रहौ यतो युवां विपृचौ वियुक्तौ
स्थः ततो मा मां पाप्मना विपृङ्क्षं वियोजयतम् ॥ ४ ॥

II. a. इन्द्र॑स्य॒ वज्रो॑ऽसि॒ वाज॑सास्त्वया॒यं वाज॑ऽ सेत् ।

b. वाज॑स्य॒ नु प्र॑स॒वे मा॒तरं॑ म॒होम॑दिति॒ नाम॒ वच॑सा॒ कराम॑हे । यस्या-
मिदं॒ विश्वं॒ भुव॑नमावि॒वेश॒ तस्यां॒ नो दे॒वः स॑वि॒ता ध॑र्मं सावि॒षत् ॥ ५ ॥

का° [१४. ३. १.] मरुत्वतीयान्तऽइन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणमिति ॥ महामरु-
त्वतीयान्ते माहेन्द्रात्पूर्वं रथवाहनाहकटाद्रथमवतारयति ॥ रथदेवत्यं यजुः हे रथ
त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि इन्द्रेण यदा वृत्राय वज्रं प्रहृतं तन्निधा ज्ञातं (२.) तस्यैको
भागो रथ इतीन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहरेत्यादिश्रुत्या [१. २. ४. १.] उक्तम् ।
किम्भूतस्त्वं वाजसाः वाजमन्नं सनोति ददातीति वाजसाः षण्णु दाने विद्रुप्रत्ययः
विद्रुनारनुनासिकस्यादित्याकारः [पा° ६. ४. ४१.] । किं च अयं यजमानस्त्वया वज्री-
भूतेन सहयेन वाजमन्नं सेत् सनोतिः सिनोतेर्वा द्वयम् अन्नं सनुयात्सम्भजेत् यदा

सिनुयाद्वधीयात् वद्धन्नवान्भूयादित्यर्थः ॥ का° [१४.३.२.] चावाल्मावर्तयति वा-
जस्येति धूर्गृहीतमिति । अवतारितं रथं धुरि गृहीत्वा चावालादक्षिणानानीय वे-
द्यां स्थापयेत् ॥ पृथिवीदेवत्यातिजगती अत्यः पादः सवितृदेवत्यः । नु एवार्थे
वाजस्यान्नस्य प्रसवेऽनुज्ञायामिव वर्तमाना वयं यां भूमिं नाम प्रसिद्धं यथा तथा
वचसा वेदवाक्येन एवंविधामनुकूलां करामहे कृतवन्तः कुर्महे वा करोतिः श-
पि वृषम् । किम्भूतां भूमिं मातरं जगन्निर्मात्रां महीं महीतीं महीनीयां वा अदि-
तिमदीनामखण्डितां वा । किं च इदं विश्वं भुवनं सर्वं भूतज्ञानं यस्यां भूमावा-
विवेश आविष्टम् । सविता देवस्तस्यां भूमाविव नोऽस्माकं धर्म धारणमवस्थानं
साविप्रत् प्रसुवतां प्रेरयतु षू प्रेरणे इति धातोर्णिजन्तस्य लेटि साविप्रदिति वृ-
षम् सिव्वङ्गलं लेटि [पा° ३.१.३४.] लेटोऽडाटौ [पा° ३.४.१४.] इतश्च लोपः
परस्मैपदेष्विति [पा° ३.४.१७.] सूत्रैः ॥ ५ ॥

a. अस्वत्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिघ्नश्चा भवत वाजिनः ।

b. देवीरापो यो वो ऊर्मिः प्रतूर्तिः ककुन्मान्वाजसास्तेनायं वाजो सेत् ॥ ६ ॥

का° [१४.३.३-५.] अश्वान्प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान् स्नातान्वागतानस्वत्तरि-
ति देवीराप इति वा समुच्चयो वेति । स्नानार्थमपो नीयमानान् स्नात्वागतान्वा-
श्वानस्वत्तरिति देवीराप इति मन्त्रेण वोभाभ्यां वा प्रोक्षेत् ॥ अश्वदेवत्यावसान-
रहिता पुरउल्लिक् अस्याः पाद आग्यो द्वादशाक्षरो द्वावष्टाक्षरौ । अप्सु उदकेषु
अन्तर्मध्ये अमृतमवस्थितमप्सु भेषजमारोग्यपुष्टिकर्मौषधं चावस्थितम् हे अश्वा
यूयं तन्नामृतभेषजयुतास्वप्सु वाजिनोऽन्नवन्तो भवत उतापि च अपां प्रशस्तिषु
प्रशस्तेषु भागेषु यूयं भवत ॥ द्वितीयः प्रोक्षणमन्त्रः अश्वदेवत्यं यजुः हे देवीः दे-
व्यो दीप्यमाना आपो वो युष्माकं य ऊर्मिः कल्लोलस्तेन सिक्तोऽयमश्वा वाजमन्नं
सेत् सनुयाद्वधीयाद्वा । किम्भूत ऊर्मिः प्रतूर्तिः प्रकृष्टा तूर्तिर्वेगो यस्य प्रवरणशी-
लः । तथा ककुन्मान् ककुब्देन वृषभस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते सादृश्ये मतुप्
तत्सामान्यादुदकनिचयैः संयुक्तो बहुल्लोदकसंघातवान् ककुन्मानित्युच्यते । तथा
वाजसाः अन्नस्य दाता ॥ ६ ॥

वातो वा मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ।

तेऽग्र्येऽश्वमयुञ्जन्तेऽस्मिन्नावमादधुः ॥ ७ ॥

का° [१४.३.६.] दक्षिणं युनक्ति वातो वेति । दक्षिणमश्वं रथे योजयेत् ॥ अश्वदेवत्या उल्लिक् । वाशब्दौ समुच्चयार्थौ । वातो वायुर्मन इन्द्रियं सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि गन्धर्वा गोर्भूमेर्धर्तारः ते वातादयोऽग्रे पूर्वमश्वमयुञ्जन् रथे योजितवन्तः ते च वातादयोऽस्मिन्नश्वे जवं वेगमादधुः स्थापितवन्तः ॥ ७ ॥

वातरुद्धा भव वाजिन्युज्यमान इन्द्रस्येव दक्षिणः श्रियैधि ।

युञ्जन्तु वा मरुतो विश्ववेदस आ ते त्वष्टा पत्सु जवं दधातु ॥ ८ ॥

का° [१४.३.७.] उत्तरं वातरुद्धा इति । उत्तरमश्वं युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् । हे वाजिन्येगवन्नश्च युज्यमानः सन् त्वं वातरुद्धा वातवद्देगयुक्तो भव वातस्यैव रुद्धा यस्य । किं च दक्षिणां दक्षिणभागे स्थितस्वामिन्द्रस्याश्च-इव श्रिया शोभया युक्त एधि भव किं च विश्ववेदसः सर्वज्ञाः सर्वधना वा मरुतो हे अश्व त्वां युञ्जन्तु रथे नियोजयन्तु । किं च त्वष्टा देवः हे अश्व ते तव पत्सु पादेषु जवं वेगमादधातु स्थापयतु ॥ ८ ॥

a. जवो यस्ते वाजिनिहितो गुह्य यः श्येने परीतोऽग्रचरच्च वाते ।

तेन नो वाजिन्यवन्तवान्वत्तेन वाजिञ्च भव समने च पारयिषुः ॥

b. वाजिनो वाजजितो वाजः सरिष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत ॥ ९ ॥

का° [१४.३.८.] दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्तऽइति । दक्षिणायां धुरि प्रकृष्टं देशमश्नुतऽइति दक्षिणाप्रष्टिस्तादृशं तृतीयमश्वं युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या जगती । हे वाजिन्नश्च यस्ते तव जवो वेगः गुह्य गुह्यायां हृदयप्रदेशे निहितोऽवस्थापितः सुपां सुलुगिति [पा° ७.१.३१.] गुह्यशब्दात् उर्लुक् । श्येने श्येनाख्ये पक्षिणि यो जवः परीतः तथैव परिदत्तः सन् अचरत् चरति प्रवर्तते यश्च ते जवः परिदत्तः सन्वाति अचरत् वायौ चरति । परिपूर्वाद्दत्तेर्निष्ठायामच उपसर्गात् इति [पा° ७.४.४७.] तदिशे दस्तीति [पा° ६.३.१२४.] ददिशे (३.) तकारे परे इगन्तोपसर्ग-

स्य दीर्घं परीत इति । हे वाजिन् तेन त्रिविधेन (४) बलेन वेगलक्षणेन बलवान्वेगवान्सन्नोऽस्माकं वाजजित् अन्नस्य जेता भव । च पुनः समने संग्रामि पारयिषुः पारयिता च भव पारप्रापको भव पार तीर कर्मसमाप्तावित्यस्माच्चुरादिणिज्ज्ञातात् णेश्छन्दसीति [पा° ३.२.१३७.] इणुप्रत्ययः ॥ का° [१४.३.१०.] बार्हस्पत्यमेनानाग्रापयति वाजिन इति । बार्हस्पत्यं चरुमश्नानाग्रापयेत् ॥ अश्वदेवत्यं यजुः । वाजजितोऽन्नस्य जेतारो वाजमन्नं प्रति सर्षिष्यन्तो गमिष्यन्तो हे वाजिनो ऽश्वा यूयं बृहस्पतेर्भागं चरुमवजिघ्रत आग्राणं कुरुत ॥ १ ॥

- III. a. देवस्याद्देव सवितुः सवे सत्यसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकं रुहेयम् ।
 b. देवस्याद्देव सवितुः सवे सत्यसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकं रुहेयम् ।
 c. देव° सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकमरुहम् ।
 d. देव° सत्यप्रसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकमरुहम् ॥ १० ॥

का° [१४.३.१२.] देवस्यादमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहत्युत्करे नाभिमात्रे स्थाणौ स्थितमिति । उत्करप्रदेशे निखातस्य नाभिमात्रकाष्ठस्याग्रे स्थितं रथचक्रं ब्रह्मारोहेत् ॥ ब्राह्मणकर्तृके वाजपेये लिङ्गोक्तदेवतम् । सत्यसवसः सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं बृहस्पतेः संवन्धिनमुत्तममुत्कृष्टं नाकं स्वर्गं रुहेयमारोहामि । क्षत्रियवाजपेये चक्रारोहमन्त्रः तत्र इन्द्रस्य नाकं रुहेयमिति विशेषः ॥ का° [१४.४.८.] आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्यादमिति । यजमानादीनां सप्तदशरथेषु सप्तदशशरपक्षेपप्रदेशे निखातामौदुम्बरीं शाखां प्रदक्षिणीकृत्य देवयजनदेशमागतेषु सत्सु ब्रह्मा रथचक्रादवरोहति विप्रयज्ञे पूर्वमन्त्रेण क्षत्रि उत्तरेण ॥ सत्यं प्रकृष्टं च सवो यस्येति सत्यप्रसवाः अत्र प्रशब्दः प्रकर्षणोक्तकः । अरुहमिति भूतकालः नाकमात्रवानस्मीत्यर्थः शेषं पूर्ववत् ॥ १० ॥

- a. बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वदत बृहस्पतिं वाजं ज्ञापयत ।
 b. इन्द्र वाजं जयेन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं ज्ञापयत ॥ ११ ॥

का° [१४.३.१५.] बृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभिमारुहति तूष्णीमितरानिति ।

अनुवेद्युद्धितस्याण्वारोपितसप्तदशदुन्दुभीनां मध्ये एकं मन्त्रेणाकृति षोडश तू-
 लीम् ॥ यज्ञः विप्रयज्ञे मन्त्रः हे दुन्दुभयो यूयं बृहस्पतये इति वाचं वदत किम्
 यत् (5.) हे बृहस्पते त्वं वाजमन्नं जय । किं च हे दुन्दुभयो यूयमेव बृहस्पतिं
 वाजमन्नं ज्ञापयत बृहस्पतिनाज्जयं कारयतेत्यर्थः जि जये इत्यस्य हेतुमणिचि
 क्रीड्जीनां णाविति [पा° ६.१.४८.] धातोराकार कृते अर्तिह्रीव्लीरीकूपीन्माध्या-
 तां पुगणाविति [पा° ७.३.३६.] पुगागमे लोणमध्यमबहुवचने ज्ञापयतेति द्वयम् ॥
 क्षत्रयज्ञे दुन्दुभिवादनमन्त्रः हे दुन्दुभयो यूयमिन्द्रायिति वाचं वदत यत् हे इन्द्र
 त्वं वाजं जय । इन्द्रं वाजं यूयं ज्ञापयतेति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

a. एषा वः सा सत्या संवाग्भूयया बृहस्पतिं वाजमजीजपताजीजपत बृ-
 हस्पतिं वाजं वनस्पतयो विमुच्यधम् ।

b. एषा - ऋयेन्द्रं वाजमजीजपताजीजपतेन्द्रं वाजं व° वि° ॥ १२ ॥

का° [१४.४.१.१०.] एषा व इति मन्त्राकृतमवहृते तूलीमितरानिति । सप्त-
 दशदुन्दुभीनां मध्ये मन्त्रवादितं मन्त्रेणावतारयति षोडश तूलीं स्थाणुभ्यः ॥ पूर्वी
 मन्त्रो विप्रयज्ञे उत्तरः क्षत्रि । हे दुन्दुभयो वो युष्माकमेषा वाक् सत्या समभूत्
 (6.) तथा ज्ञाता यया वाचा बृहस्पतिं वाजमजीजपत । पुनर्बृहस्पतिं वाजमजी-
 जपत अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु° १०.४२.] यास्कोत्तेर्भूयानर्थो ग्राह्यः
 अत्यन्तं बृहस्पतिमन्नजयं कारितवन्तो यूयं यया वाचा सा सत्या ज्ञातित्यर्थः जय-
 तेर्णिज्जलस्य लुङि मध्यमबहुवचनेऽजीजपतेति द्वयम् । हे वनस्पतयो वनस्पति-
 विकारा दुन्दुभयो यूयं विमुच्यधं कृतकृत्याः सन्तो विमोचनं कुरुत ॥ क्षत्रि यज्ञे
 उत्तरो मन्त्रः । यया वाचा इन्द्रं वाजमजीजपत सा सत्याभूदतो यूयं विमुच्यधं
 तुल्यम् ॥ १२ ॥

a. देवस्याह॑ संवि॒तुः स॒वे स॒त्यप्र॑सवसो बृहस्पतेर्वाज॒जितो॑ वाजं जेषम् ।

b. वाजिनो वाज॒जितो॑ऽधन॒ स्कन्नु॑वन्तो यो॒ज्ञना॒ मिमा॑नाः का॒ष्ठा ग॒ह्णत॑

का° [१४. ३. १८.] देवस्याहमिति यजुर्युक्तमारोहति यजमानः । मन्त्रयुक्तं रथं यजमान आरोहेत् ॥ सत्यप्रसवसः सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सविऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं वाजिजितोऽन्नजितुर्बृहस्पतेः सम्बन्धिनं वाजमन्नं जेषं जयेयं जयतेर्लेटि उत्तमैकवचने लेटोऽडाढावित्यडागमे [पा° ३. ४. १४.] सिव्यङ्कुलं लेटीति [पा° ३. १. ३४.] सिप्रत्ययऽइतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३. ४. १७.] मिप इकारलोपे गुणो च जेषमिति वृषम् यद्वा लुङि अङि (7.) उत्तमैकवचनेऽउभावे ॥ का° [१४. ३. २२.] वाजिन इति वाचयतीति ॥ हे वाजिनोऽश्वा यूयं काढां गह्वत आज्यन्तं प्राप्तुत उत्कर्षं गह्वतेत्यर्थः । आज्यन्तोऽपि काढोच्यते क्रात्वा स्थितो भवतीति [निरु° २. १८.] यास्कोक्तेः काढोत्कर्षे स्थितौ दिशीत्यभिधानाच्च [अमर° ३. ३. ४६.] । किम्भूता यूयं वाजिजितः अन्नस्य जेतारः । तथा अध्वनो मार्गान्स्कम्नुवन्तः रुन्धन्तः क्षांभयन्तः स क्षश्चस्वभावः । तथा योजना योजनानि मिमानाः अतिशीघ्रतया परिहिन्दन्तः ॥ १३ ॥

एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धोऽपिकृत्तञ्चासनि ।

क्रतुं दधिक्रा अनु संसनिष्यदत्पथामङ्कास्यन्वापनीफणत्स्वाहा ॥ १४ ॥

का° [१४. ४. ३. ४.] एष स्य इति प्रत्यृचं जुहोत्यनुमन्त्रयते वेति । ऋग्वेदेनाज्यं जुहोत्यश्वा ननुमन्त्रयते वा ॥ द्वे अश्वदेवत्ये जगत्यौ दधिक्रावदृष्टे । त्यतश्शब्दस्तत्-
शब्दपर्यायशब्दान्दसः स्यः एष वाजी सोऽयमश्वः क्षिपणिं क्षिप्यते प्रेर्यतेऽनया सा क्षिपणिस्तां कशां कशाघातमनु तुरण्यति तूर्णमधानमश्नुते यद्वा क्षिपणिं तुरण्य-
ति कशां तुर्यति कशायास्वरया शीघ्रं धावतीत्यर्थः । किम्भूतोऽश्वः ग्रीवायाम-
पिकृत्ते आसनि आस्ये च बद्धः तत्तदुचितरज्जुविशेषैः । पदन्न इत्यादिना [पा° ६. १. ६३.] आस्यशब्दस्यासन्नादिशः सप्तम्याम् । ग्रीवायामुरोवध्रेणा (४.) बद्धः । कक्षयोः समीपे अपिकृत्तं पर्याणदेशस्तत्र संनाहरज्ज्वा बद्धः (९.) । आस्ये मुखे कविकया बद्धः । तथा दधिक्राः दधाति अश्ववारमिति दधिः आदृगमेति [पा° ३. २. १७१.] किप्रत्ययः दधिः सन्क्रमतेऽधानमिति दधिक्राः विटि क्रमतेराकारः यद्वा दधीन्धारकान्मार्गावरोधानद्रिपाषाणगर्तकण्टकादीनप्यतिक्रामतीति दधिक्राः । त-
था क्रतुं सादिनोऽभिप्रायमनु संसनिष्यदत् सम्यगनु संदधानः (१०.) सादिसंकल्पा-

नुसारेण गह्वन् दाधर्तिर्दधतीत्यादिना [पा० ७. ४. ६५.] स्यन्दतेर्यङ्लुकि निपातोऽयम् । तथा पथां मार्गाणामङ्कांसि लक्षणानि कुटिलानि निम्नोन्नतानि अन्वाप-
निफणत् अतिशीघ्रं प्राप्नुवन्समवमापादयन्नित्यर्थः अन्वाङ्पूर्वस्य फणतिर्गत्यर्थस्य
यङ्लुकि निपातः पूर्ववत् । एवंविधोऽश्चस्तुरण्यतीति सम्बन्धः । स्वाहा सुद्धत-
मस्तु ॥ १४ ॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णा न वेरनुवाति प्रगर्धिनः ।

श्वेनस्यैव ध्रजतोऽग्रङ्कसं परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरित्रतः स्वाहा ॥ १५ ॥

उत स्म अपि च अस्याश्चस्य अङ्कसं शृङ्गारचिह्नं वस्त्रचामरादिकं परि सर्वस्मि-
न्नपि देहे वर्तमानं सत् अनुवाति गह्वन्मध्यमनु उत्तिष्ठत्वेन दृश्यमानं गह्वति ।
कस्य किमिव वेः पक्षिणः पर्णा न पक्ष-इव यथा त्रया गह्वतः पक्षिणः पक्ष
उत्तिष्ठतां गह्वन्वलोक्यते तथा धावतांऽश्वस्याङ्कसत्त्वं वस्त्रचामरादिकं विस्पष्टम-
वलोक्यतऽइत्यर्थः । किम्भूतस्याश्चस्य द्रवतो गह्वतः तथा तुरण्यतस्वरयतः प्रग-
र्धिनः प्रगृह्यतीति प्रगर्धी अवधिं प्राप्तुं काङ्क्षतः । पक्षिमात्रस्य पर्णमङ्कसदृष्टान्तत्वे-
नाभिहितम् शीघ्रधावने श्वेनदृष्टान्त उच्यते श्वेनस्यैव ध्रजतो गह्वतो वेगेन ध्रज
गतौ दधिक्राव्णः दधीन्क्रमते दधिक्रावा धारकपर्वताद्यतिक्रामिणः अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्तऽइति [पा० ३. २. ७५.] क्रमतेर्वनिपि विद्वनोरिति [पा० ६. ४. ४१.] आकारः ।
ऊर्जा बलेन सह तरित्रतः मार्गं भृशं तरतः यङ्लुकि निपातोऽयम् स्वाहा सु-
द्धतमस्तु ॥ १५ ॥

शं नो भवतु वाजिनो ह्वेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ १६ ॥

का० [१४. ४. ५.] उत्तरेण तृचेन चेति (11.) । शं न इति ऋक्त्रयेणाज्यहोमो
ऽश्वाभिमुख्येण वा ॥ अश्वदेवत्या विराडुसिष्ठदृष्टा दशान्नरचतुःपादा । देवानां कर्म
देवतातिः सर्वदेवात्तातिलिति [पा० ४. ४. १४२.] देवशब्दात्कर्मणि (12.) ताति-
त्प्रत्ययः लितीति [पा० ६. १. ११३.] प्रत्ययात्पूर्वस्य वकारस्योदात्तत्वम् तस्य सप्त-
म्यां सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७. १. ३१.] डेराकारः देवताता देवतातौ यज्ञे ह-

वेषु आह्वानेषु सत्सु वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं शं सुखकरा भवन्तु । किम्भूताः मि-
तद्रवः मितं परिमितं द्रवन्ति गह्वतीति मितद्रवः छिपि तुगभाव आर्षः । स्वर्काः
शोभनोऽर्को येषां ते सुरुचः स्वच्चना वा । तथा अहिं सर्पं वृकमरण्यश्चानं रक्षां-
सि राज्ञसान् च जम्भयन्तो नाशयन्तः । किं च तेऽश्वा अस्मत्सकाशात्सनेमि क्षि-
प्रमयीवा व्याधीन्युयवन्पृथक्कुर्वन्तु यु पृथग्भावे अस्य ह्वादिवे तडि वृषम् गुणा-
उभावावार्यौ । सनेमीति पुराणनाम [निघ० ३. २७.] इह तु क्षिप्रवाचकः ॥ १६ ॥

ते नोऽश्वर्वन्तो ह्वनन्श्रुतो ह्वं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।

सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवो मरुहो ये धनं जग्धिरे ॥ १७ ॥

अश्वदेवत्या जगती नाभानिदिष्टदृष्टा । विश्वे सर्वे ते वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं
ह्वमाह्वानं शृण्वन्तु । किम्भूताः अर्वन्तः इत्यति (13.) कुटिलं गह्वतीत्यर्वन्तः ऋ
गतावित्यस्माद्वनिष् अर्वणस्त्रसावनज इति [पा० ६. ४. १२७.] इति व्रन्तदिशे वृ-
षम् । ह्वनन्श्रुतः ह्वनमाह्वानं शृण्वन्तीति ह्वनन्श्रुतः । मितद्रवः यजमाने चि-
त्तानुकूल्येन परिमितगामिनः । सहस्रसाः सहस्रस्यनिकजानतृप्तिक्षमस्य मरुहो
ऽन्नराशेः सनितारो दातारः । मेधसाता सनिष्यवः मेधो यज्ञः सन्यते सम्भज्यते यत्र
सा मेधसातिर्यज्ञशाला डीडाकारः तस्यां सनिष्यवः सम्भक्तारः पूरयितारः । ते के ये
ऽश्वाः समिथेषु संग्रामेषु मरुहः मरुत्पूज्यं वा धनं जग्धिरे जग्धिरे आहृतवन्तः ॥ १७ ॥

वाजे-वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मधः पिबत मादयधं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥ १८ ॥

अश्वदेवत्या त्रिष्टुब्धसिद्धदृष्टा । हे वाजिनोऽश्वा वाजे-वाजे सर्वस्मिन्नने उप-
स्थिते सति धनेषु चोपस्थितेषु सत्सु नोऽस्मानवत पालयत । किम्भूता यूयम्
विप्रा मेधाविनः परिदृष्टकारिणः अमृता अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः यज्ञज्ञा
वा । किं च अस्य मधः पिबत कर्मणि षष्ठी इदं मधु धावनात्पूर्वं पश्चाच्चावघ्राय-
माणं नैवारचरुलक्षणं मधुरं हविः पिबत पीत्वा च मादयधं तृप्ता भवत ततस्तृ-
प्ताः सन्तो देवयानैर्देवाधिष्ठितैः पथिभिर्मार्गैर्यात गह्वत ॥ १८ ॥

a. आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यदिमे द्यावापृथिवी विश्वद्वये ।

आ मां गतां पितरा मातरा चा मा सोमोऽमृतत्वेन गम्यात् ॥

b. वाजिनो वाजजितो वाजो ससृवांसो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत निमृ-
जानाः ॥ ११ ॥

का° [१४. ४. ११.] अवरुह्य नैवारमालभते तीर्थे स्थितमा मा वाजस्येति । य-
जमानो रथादवतीर्थं चावालात्करान्तरे स्थितं नैवारं चरुं स्पृशति ॥ प्रजापतिदे-
वत्या त्रिष्टुब्धसिद्धदृष्टा । वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पत्तिर्मा मामाजगम्यात् आगह्यु
गह्यतेर्व्यत्ययेन द्वाद्वि लिङि वृषम् । आ इमे विश्वद्वये सर्वद्वयात्मिके इमे द्या-
वापृथिव्यौ मां प्रत्यागहेताम् । पितरा मातरा पितरामातरा च हृन्दसीति [पा°
६. ३. ३३.] द्वित्रैकशेषो निपात्यते अस्मदीयः पिता माता च मा मां प्रति आग-
तामागहेताम् व्यत्ययेनादाद्वि लोटि वृषम् । सोमश्चामृतत्वेन सहितो मा मा-
मागम्यात् चतुर्थ्यर्थे तृतीया अमृतत्वाय मम देवत्वजन्मन सोमो मां प्रत्यागहेत्
लिङि वृषम् ॥ का° [१४. ४. १२.] यजुर्व्युत्तानाग्रापयति वाजिन इति । मन्त्रेण यु-
त्तानश्चान्नैवारचरुमाग्रापयेत् ॥ अश्वदेवत्यं यजुः । हे वाजिनोऽश्वा यूयं बृहस्पतेः
सम्बन्धिनं भागं चरुमवजिघ्रत आग्राणं कुरुत । किम्भूताः वाजजितः वाजस्यान्नस्य
जितारः । वाजमन्नं जेतुं ससृवांसः सृतवन्तो (१४.) गतवन्तः सतेः द्वासुप्रत्यये वृषम् ।
निमृजानाः मृजूष शुद्धौ शानच्प्रत्ययः शोधयन्तः चरुमेनं यजमानं वा पुनस्त इ-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

IV. a. आपये स्वाहा । b. स्वापये स्वाहा । c. अपिजाय स्वाहा ।

d. क्रतवे स्वाहा । e. वसवे स्वाहा । f. अर्हृपतये स्वाहा ।

g. अङ्गे मुग्धाय स्वाहा । h. मुग्धाय वैनशिनाय स्वाहा ।

i. विनशिनेऽअत्यायनाय स्वाहा । k. अत्याय भौवनाय स्वाहा ।

l. भुवनस्य पतये स्वाहा । m. अधिपतये स्वाहा ॥ २० ॥

का° [१४. ५. १.] द्वादश सुवाङ्मतीर्नुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वे-

ति ॥ प्राजापत्यानि द्वादश यज्ञेषु । संवत्सराभिमानो प्राजापतिः स्तूयते तस्यैवै-
तानि नामानि । आघ्रोतीत्यापिस्तस्मै सुहुतमस्तु । शोभनमाघ्रोतीति स्वापिः त-
स्मै । अपि जायते पुनः-पुनरुत्पद्यतः इत्यपि तस्मै स्वाहा । क्रतुः संकल्पो भो-
गादिविषयो यज्ञो वा तस्मै । वसवे निवासहेतवे । अङ्गां दिवसानां पतिरर्ह्य-
तिस्तस्मै । अतश्चत्वारि नामान्युभयविशेषणविशिष्टानि मुहु वैचित्त्ये (15.) मु-
ह्यतीति मुग्धस्तस्मै अङ्गे दिवसाय । विनश्यतीति विनंशिनः विनाशशीलाः प-
दार्थाः मस्तिनशोर्कलीति [पा° ७. १. ६०.] हान्दसवादृत्यपि (16.) नुमागमः वि-
नंशिषु भवो विनंशिनस्तस्मै मुग्धाय मोहकाय स्वाहा । अन्ते भवमत्यमलं च
तदयने च अत्यायनमल्यस्थानं तत्र भव आत्यायनस्तस्मै विनंशिने विनाशशी-
लाय स्वाहा । अन्ते भवोऽल्यः भुवने भवो भौवनस्तदुभयविशिष्टाय स्वाहा ।
भुवनस्य पतये जगतः पालयित्रे । अधिपतये सर्वलोकानां स्वामिने स्वाहा सु-
हुतमस्तु ॥ २० ॥

- a. आयुर्यज्ञेन कल्पताम् । b. प्राणो य° । c. चक्षुर्य° । d. ओत्रं
य° । e. पृष्ठं य° । f. यज्ञो य° । g. प्राजापतेः प्राजा अभूम ।
h. स्वर्देवा अगन्म । i. अमृता अभूम ॥ २१ ॥

का° [१४. ५. २.] षट्कोत्तराः । षट् आयुर्यज्ञेनेत्याद्याश्चन्द्राज्जुहोति वाचयति
वा ॥ प्राजापत्यानि षड्यज्ञेषु । मदीयमायुर्यज्ञेन वाजपेयाख्येन कल्पतां कृतं भ-
वतु । मुखनासिकाप्रभवः पञ्चवृत्तिकः प्राणवायुरप्यनेन यज्ञेन कृतो भवतु । च-
क्षुरिन्द्रियं यज्ञेन कृतं भवतु । ओत्रेन्द्रियं यज्ञेन कृतमस्तु । पृष्ठं रथन्तरादिकं श-
रीरस्य पृष्ठं वा यज्ञेन कल्पताम् । यज्ञेन मदीयेन वाजपेयाख्येन यज्ञो यज्ञाधि-
ष्ठाता विष्णुः कल्पताम् ॥ का° [१४. ५. ६.] प्राजापतेरित्यारोक्त इति । पत्नीयज्ञ-
मानौ निश्रेण्या (17.) यूपमारोक्तः ॥ यज्ञमानदेवत्यानि त्रीणि यज्ञेषु । वयं प्र-
जापतेः सम्बन्धिन्यः प्राजा अभूम अपत्यानि जातानि ॥ का° [१४. ५. ७.] स्वरिति
गोधूममालभतः इति । गोधूमपिष्टनिर्मितं चषालं यज्ञमानः स्पृशेत् ॥ हे देवा
वयं स्वः स्वर्गमगन्म प्राप्ताः ॥ का° [१४. ५. ८.] शिरसा यूपमुज्जिहीतेऽमृता (18.)

इति । यूपादुर्ध्वं शिरः करोति ॥ वयममृता मरणधर्मरहिता अभूम सम्भूताः ॥२१॥

a. अस्मे वोऽअस्विन्द्रियमस्मे नृणामृत क्रतुरस्मे वर्चांसि सन्तु वः ।

b. नमो मात्रे पृथिव्यै नमो मात्रे पृथिव्यै । c. इयं ते राष्ट्र ।

d. यत्तासि यमनो ध्रुवोऽसि धरुणः कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा ॥२२॥

का° [१४. ५. १.] अस्मे व इति दिशो वीक्षतऽइति । यूपाद्व७ एव यजमानो दिशः पश्यति ॥ दिग्देवत्यम् हे दिशो वो युष्मत्सम्बन्धि इन्द्रियं वीर्यमस्मे अस्मास्वस्तु नृणां धनं युष्मत्सम्बन्धि अस्मे अस्मास्वस्तु । उत अपि च क्रतुः कर्म युष्मत्सम्बन्धि अस्मास्वस्तु । वो युष्माकं वर्चांसि तेजांसि अस्मे अस्मासु सन्तु भवन्तु । अस्माकं सम्बन्धि (19.) युष्मत्सामर्थ्यमस्त्विति भावः ॥ का° [१४. ५. १२.] नमो मात्र इति भूमिमवेक्षतऽइति । यूपाद्व७ एव यजमानो भूमिं पश्यति ॥ पृथिवीदेवत्यम् मात्रे मातृवृषायै पृथिव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु अभ्यासि भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति [निरु° १०. ४२.] द्विरुक्तिः ॥ का° [१४. ५. १३.] उत्तरवेदिमपरेणौडम्बरोमासन्दो वस्तचर्मणास्तृणातीयं तऽइति ॥ आसन्दीदेवत्यम् हे आसन्दि ते तव इयं राष्ट्र इदं राज्यं राजनं राष्ट्र सम्पदादित्वाद्वा वि स्त्रियां द्विप् अभिषिक्तासि त्वमिति भावः ॥ का° [१४. ५. १४.] सुन्वत्तमस्यामुपवेशयति यत्तासीति । आसन्त्यां यजमानमुपवेशयेत् ॥ यजमानदेवत्यम् । हे यजमान त्वं यत्ता सर्वस्य नियत्तासि यमनः स्वयं संयमनकर्ता भवसि अनवह्निं तव यमनमिति भावः । तथा ध्रुवः स्थिरोऽसि धरुणो धारकोऽसि । कृष्यै कर्षणाय कृषिसिद्ध्यर्थं त्वा त्वामुपवेशयामीति सर्वत्र शेषः । क्षेमाय लब्धपरिपालनाय त्वामुप° । रय्यै धनाय त्वामुप° । पोषाय पशुपुत्रादिपुत्र्यै त्वामुप° ॥२२॥

V. वाजस्येमं प्रसवः सुषुवेऽग्रे सोम७ राजानमोषधीष्वप्सु ।

ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वय७ राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः स्वाहा ॥२३॥

का° [१४. ५. २१.] सुवेण सम्भृताज्जुहोति वाजस्येममिति प्रतिमन्त्रमिति । औडम्बरपात्रे एकीकृतादुग्धव्रीह्यादिधान्यात्सुवेणाहुवनीये सप्त मन्त्रैर्जुहोति ॥ ति-

स्रस्त्रिष्टुभः प्रजापतिदेवत्याः । प्रसुतेऽसौ प्रसवः पचादिवादच् वाजस्यान्नस्य प्रसव
उत्पादकः प्रजापतिः अग्रे सृष्ट्यादौ ओषधीषु अप्सु च वर्तमानमिमं सोमं वल्ली-
वृषं राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थं सुषुवे उत्पादयामास ता इत्थम्भूताः सोमस्य जनयि-
त्र्य ओषधय आपश्चास्मभ्यमस्मर्दयं मधुमतीर्मधुमत्यो रसवत्यो माधुर्येपिता भवन्तु
भोगयोग्या भवन्तु वयं च ताभिरभिषिक्ता राष्ट्रि स्वकीये देशे जागृयाम अप्रमत्ता
भवाम । पुरोहिताः यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनः प्रधाना इत्यर्थः स्वाहा सुद्धत-
मस्तु ॥ २३ ॥

वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट् ।

अदित्सन्तं दापयति प्रजानत्स नो रयिं सर्ववीरं नियह्यतु स्वाहा ॥ २४ ॥

वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादक ईश्वर इमां पृथिवीं दिवं ग्युल्लोकं च इमा इ-
मानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि च शिश्रिये आश्रितवान् स
च सम्राट् सर्वेषां भुवनानां राजा भूत्वा अदित्सन्तं हविर्दातुमनिहन्तं मां प्रजानन्
अवगहन्मदीयबुद्धिप्रेरणेन हविर्दापयति ततो नोऽस्मभ्यं सर्ववीरं सर्वैः पुत्रभृ-
त्यादिभिर्भुक्तं रयिं धनं नियह्यतु नियमनेन ददातु दाण् दाने पात्राभ्येत्यादिना [पा°
७. ३. ७८.] यहदिशः स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ २४ ॥

वाजस्य नु प्रसव आबभूवेमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः ।

सनेमि राजा परिरयाति विद्वान्प्रजां पुष्टिं वर्धयमानोऽअस्मे स्वाहा ॥ २५ ॥

नु इति विस्मये वाजस्य प्रसवः प्रजापतिः इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वा-
णि भुवनानि भूतानि सर्वतोऽवस्थितानि हिरण्यगर्भादिस्तम्बपर्यन्तानि आबभूव
सम्भावितवानुत्पादितवानित्यर्थः सनेमीति पुराणनाम [निघ° ३. २७.] सनेमि
चिरंतनो राजा दीप्तः सन्परिरयाति सर्वतः स्वेह्या गहति । किम्भूतः विद्वान् स्वा-
धिकारं जानन् तथा अस्मे अस्मासु प्रजां पुत्रादिसंततिं पुष्टिं धनपोषं च वर्धय-
मानः वर्धयन् स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ २५ ॥

सोमो राजानमवसेऽग्निमन्वारभामहे ।

आदित्यान्विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिं स्वाहा ॥ २६ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभस्तापसदृष्टाः प्रथमा सोमाग्न्यादित्यविष्णुसूर्यबृहस्पतिदेवत्या । अथ स रत्नणार्थं तर्पणाय वा सोमं राजानमग्निं वैश्वानरमादित्यान्द्वादश विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं बृहस्पतिं चान्वारभामहे अन्वारम्भणमाह्वानं कुर्महे स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २६ ॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।

वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनं स्वाहा ॥ २७ ॥

अर्यमबृहस्पतीन्द्रवाग्विष्णुसरस्वतीसवितृदेवत्या । हे ईश्वर त्वमर्यमादीन्देवान्दानाय धनप्रदानार्थं चोदय प्रेरय बृहस्पतिमिन्द्रं देवेशं वाचं वागधिष्ठात्रीं सरस्वतीं विष्णुं सवितारं सर्वस्य प्रसवकर्तारं सूर्यम् । वाजिनमन्नवत्तमिति सर्वेषां विशेषणं वाजिनं देवाश्च वा । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २७ ॥

अग्ने अहावदेह नः प्रति नः सुमना भव ।

प्र नो यद् सद्स्रजित्वा हि धनदा अस्ति स्वाहा ॥ २८ ॥

अग्निदेवत्या । हे अग्ने इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकमहवद् अभिमुख्येन ब्रूहि हितमिति शेषः निपातस्य (20.) चेति [पा० ६.३.१३६.] संहितायां दीर्घोऽङ्गशब्दस्य । किं च नोऽस्मान्प्रति सुमनाः करुणार्द्रचित्तो भव हे सद्स्रजित् सद्स्रस्य बहुनो वसुनो जेतः सद्स्राणां योधानां वा जेतः हि यस्मात्त्वं स्वभावतो धनदा धनस्य दातासि अतस्त्वं नोऽस्मभ्यं प्रयद् धनं देहि स्वाहा ॥ २८ ॥

प्र नो यद्दत्तमा प्र पूषा प्र बृहस्पतिः । प्र वाग्देवी ददातु नः स्वाहा ॥ २९ ॥

गायत्री अर्यमपूषबृहस्पतिवाग्देवत्या । अर्यमा सूर्यविशेषो नोऽस्मभ्यं प्रयद्भुतु अभीष्टं ददातु पूषा प्र यद्भुतु उपसर्गावृत्त्या क्रियापदावृत्तिः बृहस्पतिः प्र यद्भुतु देवी दीप्यमाना वाक् नोऽस्मभ्यं ददातु स्वाहा ॥ २९ ॥

a. देवस्य वा सवितुः प्रसवैऽश्विनैर्बाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्याम् ।

b. सरस्वत्यै वाचो यत्तुर्यन्त्रिये दधामि बृहस्पतेऽष्टा साम्राज्येनाभिषिञ्चाम्यसौ ॥३०॥

का° [१४.५.२२.] शेषेणाभिषिञ्चति यज्ञमानं देवस्य वेति । होमद्रव्यशेषेण यज्ञमानं शिरसि सिञ्चेत् ॥ यज्ञमानदेवत्यम् सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्तमानोऽहमश्विनोर्वाङ्मयां पूषो रुस्ताभ्यां वा वां वाचो वाण्या यत्तुर्यन्त्रियाः पुंस्त्वमर्षिम् नियमनकर्त्र्याः सरस्वत्यै पथ्ये चतुर्थी सरस्वत्याः यन्त्रिये नियमने ऐश्वर्ये दधामि स्थापयामि । किं च बृहस्पतेः साम्राज्येन सम्राट्भविन वा त्वामभिषिञ्चामि असाविति तन्नामग्रहणम् ॥३०॥

VI. a. अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्तमुज्जेषम् । b. अश्विनौ द्यक्षरेण द्विपदौ मनुष्यानुदजयतां तानुज्जेषम् । c. विष्णुश्चक्षरेण त्रींश्लोकानुदजयत्तानुज्जेषम् । d. सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदजयत्तानुज्जेषम् ॥३१॥

का° [१४.५.२६.] अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत्कृतेति । चतुःकाण्डिकात्मकमनुवाकं द्वादशवत् द्वादश सुवाङ्मतीर्नुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति यत्पूर्वमुक्तं [१४.५.१.] तद्वत्कृत्येत्यर्थः तेनैतैर्मन्त्रैर्नुहोति सप्तदश मन्त्रान्वाचयति वेत्यर्थः ॥ एते मन्त्रा उज्जितिसंज्ञाः । सप्तदश यन्त्रेषु लिङ्गोक्तदेवतानि । ओ आचयेति चतुरक्षरमस्तु औषडिति चतुरक्षरं यजेति द्यक्षरं ये यज्ञमहोऽति पञ्चाक्षरं द्यक्षरो वषट्कारः एष सप्तदशाक्षरात्मकः (21.) प्रजापतिरधियज्ञं समासव्यासाभ्यामुज्जीयते ॥ अग्निरेकाक्षरेण हृन्दसा प्राणं पञ्चवृत्तिकमुदजयत् उत्कृष्टं जितवान् तथाहमपि तादृशं तं प्राणमुज्जेषमुत्कृष्टं जयेयं वशीकुर्यामित्यर्थः ॥ अश्विनौ देवौ द्यक्षरेण अक्षरद्वयात्मकेन हृन्दसा द्विपदः पादद्वयोपेतान्मनुष्यानुदजयतां जितवन्तौ तथाहमपि तेनैव द्यक्षरेण हृन्दसा तान् तादृशान्मनुष्यानुज्जेषमधिकं जयेयम् ॥ विष्णुश्चक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन हृन्दसा त्रीन्भूरादीन् लोकानुदजयत् अहमपि तान् लोकानुज्जेषम् ॥ सोमोऽक्षरचतुष्टयात्मकेन हृन्दसा चतुःपदः पादचतुष्टयोपेतान्यशूनुदजयत् अहमपि तेन तान्यशूनुज्जेषम् ॥३१॥

- a. पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च दिश उदजयत्ता उज्जेषम् । b. सविता षडक्षरेण षडृतूनुदजयत्तानुज्जेषम् । c. मरुतः सप्ताक्षरेण सप्त ग्राम्यान्पशून् उदजयँस्तानुज्जेषम् । d. बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयत्तामुज्जेषम् ॥ ३२ ॥

पूषा देवः पञ्चाक्षरेण ह्न्दसा पञ्चसंख्याः पूर्वाद्याश्चतस्रोऽवान्तरदिशं (22.) चेति पञ्च दिश उदजयत् अहमपि ता दिशो ज्ञेयम् ॥ सविता सर्वस्य प्रेरको देवः षडक्षरेण ह्न्दसा षट्संख्यानृतूनुदजयत् तानृतूनहमुज्जेषम् ॥ मरुतो देवाः सप्ताक्षरेण ह्न्दसा सप्तसंख्यान्याग्राम्यान्पशून्गवादीनुदजयन् अहं तान्याग्राम्यान्पशून् ज्ञेयम् ॥ बृहस्पतिरष्टाक्षरात्मकेन ह्न्दसा गायत्रीह्न्दोऽभिमानीनो देवतामुदजयत् तां तादृशीं गायत्रीं ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

- a. मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृतं स्तोममुदजयत्तमुज्जेषम् । b. वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्तामुज्जेषम् । c. इन्द्रो एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जेषम् । d. विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयँस्तामुज्जेषम् ॥ ३३ ॥

मित्रो देवो नवाक्षरेण ह्न्दसा त्रिवृतं स्तोममुदजयत्तं तादृशं स्तोममहं ज्ञेयम् ॥ वरुणो देवो दशाक्षरेण ह्न्दसा विराजम् दशाक्षरा विराडिति श्रुतिप्रसिद्धां तदभिमानीनो देवतामुदजयत्तां विराजमहमप्युज्जेषम् ॥ इन्द्रो देव एकादशाक्षरेण ह्न्दसा त्रिष्टुभह्न्दोऽभिमानीनो देवतामजयत् तां त्रिष्टुभमहमुज्जेषम् ॥ विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण ह्न्दसा जगत्यभिमानीदेवतामुदजयन् अहमपि तां जगतीं ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

- a. वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशं स्तोममुदजयँस्तमुज्जेषम् । b. रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशं स्तोममुदजयँस्तमुज्जेषम् । c. आदित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशं स्तोममुदजयँस्तमुज्जेषम् ।

d. अदितिः षोडशाक्षरेण षोडशः स्तोममुदज्ञयत्तमुज्जेषम् ।

e. प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण सप्तदशः स्तोममुदज्ञयत्तमुज्जेषम् ॥ ३४ ॥

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण ह्न्दसा त्रयोदशं स्तोममुदज्ञयन् तं स्तोमं ज्ञयेयम् ॥ रु-
द्रा देवाश्चतुर्दशाक्षरेण ह्न्दसा चतुर्दशं स्तोमज्ञयन् तं स्तोममहमपि ज्ञयेयम् ॥
आदित्या देवाः पञ्चदशाक्षरेण ह्न्दसा पञ्चदशं स्तोममज्ञयन् तं स्तोमं ज्ञयेयम् ॥
अदितिर्देविमाता षोडशाक्षरेण ह्न्दसा षोडशं स्तोममज्ञयत् तेनाहमपि तं स्तो-
ममुज्जेषम् ॥ प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण ह्न्दसा सप्तदशाख्यं स्तोममज्ञयत् तं स्तोमं
तेन ह्न्दसाहमपि ज्ञयेयम् ॥ एतान्मन्त्रान् जपेदेतैर्जुहुयाद्वा ॥ ३४ ॥ इति वाजपे-
यमन्त्राः समाप्ताः ॥ ॥

VII. a. एष ते निर्ऋति भागस्तं जुषस्व स्वाहा । b. अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः

पुरःसद्यः स्वाहा । c. यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासद्यः स्वाहा ।

d. विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पञ्चात्सद्यः स्वाहा । e. मित्रावरुणनेत्रेभ्यो

वा मरुत्नेत्रेभ्यो वा देवेभ्य उत्तरासद्यः स्वाहा । f. सोमनेत्रेभ्यो देवे-

भ्य उपरिसद्यो दुवस्वद्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

अथ राजसूयमन्त्राः । तेषां वरुण ऋषिः ॥ ॥ का° [१५. १. १. १०.] अष्टाकपालो
ऽनुमत्यै शम्यायाः पञ्चाद्विष्यशन्नः सुवे कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय दक्षिणा
गत्वा स्वयंप्रदोर्णऽश्निणे वाग्नी जुहोत्येष ते निर्ऋतिऽश्नि इति । पाल्गुनाद्यदशम्याम-
नुमत्यै अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति तदर्थं गृहीतरुविषः पेषणकाले दृषदध-
स्तान्निहितशम्यापञ्चाद्विष्य शन्नं पतितं यद्विस्तण्डुलपिष्टद्वयं तत्सुवे निधाय द-
क्षिणाग्निर्मुकमादाय दक्षिणास्यां दिशि गत्वा स्वयंस्फुटिते भूभागे उपरे वोल्मु-
काग्निं संस्थाप्य तद्विर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ पृथिवीदेवत्यम् । निर्ऋतिरत्र पृथिवी
हे निर्ऋति पृथिवि एष पिष्टद्वयस्ते तव भागः तं भागं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ का° [१५. १. २०.] पञ्चवातीयमाहुवनीयं प्रतिदिशं व्युक्ष्य मध्ये च
सुवेणाग्निषु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । एवं वर्षमिष्टीः कृत्वा पञ्चवा-

तीयाख्यं कर्म विधेयम् तत्राहुवनीयं प्रागादिदिक्षु कृत्वा मध्ये चावशिष्य सुवेणा-
ज्यं पञ्चस्वमिषु यथालिङ्गं जुहोति ॥ अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं देवा ऋषयः । दश यज्ञ-
षि देवदेवत्यानि । अग्निनेता येषां ते अग्निनेत्रास्तेभ्यः । पुरः पुरस्तात्पूर्वस्यां दि-
शि सीदतीति पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा मुहुतमस्तु ॥ अथ दक्षिणे जुहोति ।
यमनेत्रेभ्यः यमो नेता येषां तेभ्यः । दक्षिणस्यां सीदतीति दक्षिणासदस्तेभ्यो दे-
वेभ्यः स्वाहा ॥ अथ पश्चाज्जुहोति । विश्वदेवनेत्रेभ्यः विश्वे देवा नेतारो येषां
तेभ्यः । पश्चात्सीदतीति पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा ॥ अथोत्तरार्धे जुहोति । मित्रा-
वरुणनेत्रेभ्यः मित्रावरुणौ नेतारौ येषां ते मित्रावरुणनेत्राः । वा यद्वा मरुतो
नेतारो येषां ते मरुनेत्राः । उत्तरस्यां सीदतीत्युत्तरासद् उत्तरभागार्थास्तेभ्यो देवे-
भ्यः स्वाहा । अत्र मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरासद्भ्यः मरुनेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्त-
रासद्भ्य इति मन्त्रयोर्विकल्पः ॥ मध्ये जुहोति । सोमनेत्रेभ्यः सोमो नेता येषां
तेभ्यः । उपरि सीदति तिष्ठतीत्युपरिसदस्ते । दुवस्वद्भ्यः परिचर्यावद्भ्यः (23.) य-
द्वात्र दुवःशब्देन कृत्यं तद्येषामस्ति ते दुवस्वन्तस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

- a. ये देवा अग्निनेत्रा पुरःसदस्तेभ्यः स्वाहा । b. ये देवा यमनेत्रा द-
क्षिणासदस्तेभ्यः स्वाहा । c. ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः
स्वाहा । d. ये देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुनेत्रा वोत्तरासदस्तेभ्यः
स्वाहा । e. ये देवाः सोमनेत्रा उपरिसदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

का° [१५.१.२१.] उत्तराः समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रमिति । पञ्चधा विभ-
क्तमाहुवनीयमेकीकृत्य ये देवा इति पञ्च मन्त्रैः प्रत्येकं जुहुयादिति शेषः ॥ ये
देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ये देवा यमनेत्राः पूर्ववद्याख्या ।
ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदः । ये देवा मित्रावरुणनेत्राः ये देवा मरुनेत्रा
इति मन्त्रयोर्विकल्पः । ये देवा सोमनेत्राः उपरिसदः उपरि स्थिता दुवस्वन्तो
कृत्यवन्तस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

अग्ने सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य ।

दुष्टरुस्तरुन्नरातीर्विचौ धा यज्ञवाकसि ॥ ३७ ॥

का° [१५. २. ५.] अग्रे सहस्वेत्युल्मुकादानमिति । अपामार्गतण्डुलहोमार्थं दक्षिणाग्निर्मुलमुकमादद्यात् ॥ अग्निदेवत्यानुद्बुद्धेवश्रवोदेववातदृष्टा । हे अग्ने त्वं पृतनाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव । तथा अभिमातीः सपत्नोऽभिमातिरुच्यते स्त्रीत्वमार्थम् अभिमातीन् शत्रून् अपास्य अपक्षिप निवर्तय असु क्षेपणे अस्य लोटि रूपम् । किं च यज्ञं वदतीति यज्ञवाहास्तस्मिन्यज्ञवाहसि यज्ञनिर्वाहके यज्ञमाने वर्चोऽन्नं धाः धेहि दधातेर्लुङि रूपम् बहुलं हृन्दस्यमाञ्जोगेऽपीत्युभावः [पा° ६. ४. ७५.] । किम्भूतस्त्वं दुष्टरः दुस्तरः केनापि तर्तुमशक्यः अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवार इत्यर्थः । अरातीः शत्रून् तरन् तिरस्कुर्वन्विनाशयन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् ।

b. उपांशोर्वीर्येण जुहोमि हतः रक्षः स्वाहा ।

c. रक्षसां वा वधाय । d. अबधिष्म रक्षोऽवधिष्मामुमसौ हतः ॥ ३८ ॥

का° [१५. २. ६.] देवस्य वेति जुहोतीति । प्रागुदग्वा गवा गृहीतमुल्मुकं संस्थाय सुवेणापामार्गतण्डुलान् जुहुयात् ॥ देवस्य वा व्याख्यातम् ॥ उपांशोः । त्रीणि यज्ञेषु रक्षोघ्नदेवत्यानि । उपांशुर्नाम प्रथमो ग्रहस्तस्य वीर्येण सामर्थ्येनाहं जुहोमि अत एव रक्षो रक्षसजातिर्हतं निहतम् स्वाहा मुहुतं हविरस्तु ॥ का° [१५. २. ७.] रक्षसां वेति सुवमस्यति तां दिशं यस्यां जुहोतीति । यस्यां दिशि होमं कुर्यात्तां दिशं प्रति सुवं प्रक्षिपेत् ॥ रक्षसां रक्षसानां वधाय नाशार्थं वा तां प्रास्यामीति शेषः ॥ का° [१५. २. ७.] अबधिष्म इत्यायत्यनपेक्षमिति । अध्वर्यादयः पश्चादनवलोकयन्तो देवयजनं प्रत्यागच्छन्ति ॥ रक्षो रक्षसजातिं वयमवधिष्म हतवतः ज्ञातविकवचनम् । अमुमिति शत्रुनामग्रहणम् असाविति च अमुं देवदत्तं वयमवधिष्म असौ देवदत्तो हतो मारितोऽस्माभिः ॥ ३८ ॥

VIII. सविता वा सवानाः सुवतामग्निर्गृह्यतीनाः सोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाचः इन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्मपतीनाम् ॥ ३९ ॥

का° [१५. ४. १३-१५.] उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह यज्ञमानवाङ्मं दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानं मातापित्रोश्च यस्याश्च जाति राजा भवतीति । अष्टौ देवसूहृवीषि तत्रान्तिमेन वरुणाय धर्मपतयऽइति वारुणेन चरुणा चरित्वा यज्ञमानान्तिके गत्वा सुचौ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणं तद्वाङ्ममादाय सविता त्वेति कण्डिकाद्वयद्वयं मन्त्रमाह मन्त्रे यथास्थानं यज्ञमानस्य तन्मातापित्रोर्यस्या जनपदजाति राजा भवति तस्याश्च नामानि गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अतिजगती यज्ञमानदेवत्या । सविता सवानां प्रसवानामाज्ञानामाधिपत्ये हे यज्ञमान त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु सर्वेषामाज्ञादनेऽधिकारी भवेत्यर्थः । अग्निर्गृहपतीनां गृहस्थानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् । सांमां वनस्पतीनां वृक्षाणामाधिपत्ये त्वां सुवतां वृक्षाः सर्वे तवोपकारका भवत्वित्यर्थः । बृहस्पतिर्वागर्थं त्वां सुवतां पाण्डित्याय प्रेरयतु यद्वा पथ्यर्थे चतुर्थी वाच आधिपत्ये सुवताम् । इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय त्वां सुवताम् । रुद्रः पशुभ्यः पथ्यर्थे पश्चाधिपत्ये वा त्वां सुवताम् । मित्रो देवः सत्यः सुपां सुलुगित्यादिना [पा° ७. १. ३१.] चतुर्थ्याः सुअदिशः सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं त्वां सुवताम् । वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् । सवित्रादयो ऽष्टौ देवसूहृविषां देवतास्त्वां नानाधिपत्यानि ददत्विति वाक्यार्थः ॥ ३१ ॥

इमं देवा असपत्नः सुवधं मरुते क्षत्राय मरुते ज्यैष्ठ्याय मरुते ज्ञानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ।

इमममुष्यं पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशऽष्टुष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां नवमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अत्यष्टिर्यज्ञमानदेवत्या हे देवाः सवित्रादयः इमममुकसंज्ञं यज्ञमानमसपत्नं सपत्नरहितं कृत्वा सुवधं प्रेरयध्वं किमर्थं मरुते क्षत्राय मरुत्यै क्षत्रपदव्यै । मरुते ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय । मरुते ज्ञानराज्याय जनानामिदं ज्ञानं ज्ञानं च तद्राज्यं च ज्ञानराज्यं जनानामाधिपत्यायेत्यर्थः । इन्द्रस्यात्मन इन्द्रियाय वीर्याय अत्मज्ञान-

सामर्थ्याय इमं यजमानं सुवधमित्यर्थः (24.) । किम्भूतमिमम् अमुष्य पुत्रम् अमु-
ष्येति षष्ठ्यन्तं यजमानपितुर्नाम ग्राह्यम् तथा अमुष्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अमुष्याः दे-
व्याः पुत्रम् अमुष्याऽइति यजमानमातुर्नामग्रहः । अस्यै विशे अस्याः कौरव्याः
विशः प्रजाया अधिपतिमिति शेषः अस्यै इति षष्ठ्यन्तं ज्ञातिनाम ग्राह्यम् । अमी
इति प्रथमान्तं देशनाम ग्राह्यम् अमी हे कुरवः पञ्चालाः वो युष्माकमेष खदि-
रवर्मा राजास्तु । अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमश्चन्द्रो वल्लीवृषो वा सोमो राजा
प्रभुरस्तु ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । वाजपेयो राजसूयारम्भात्तो नवमोज्जमत् ॥ १ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ दे॒व स॒वितः॒ प्र॒सु॒व य॒ज्ञं प्र॒सु॒वे॒मं भ॒गाय॒ । दि॒व्यो ग॒न्ध॒र्वः के॒त॒पाः के॒तं नः॒
पु॒नातु॒ वा॒चस्प॒तिर्नी॒ज्म॒वा॒जं॒ स्व॒दतु॒ ॥ १ ॥ २ a. b. c ॥ २ ॥ २
d-i ॥ ३ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ४ a. b. c ॥ ५ ॥ स॒म्य॒च॒ स्य॒ सं मा॒ भ॒द्रेण॒ पृ॒ङ्ग
वि॒पृ॒च॒ स्य॒ वि॒ मा॒ पा॒पेन॒ पृ॒ङ्ग ॥ ६ ॥
- II. ॥ ५ [- सा॒वि॒ष्क्] ॥ १ ॥ ६ b [°रा॒पोऽअ॒पांन॒पा॒यो व॒ ऊ॒] ॥ २ ॥ ६ a
[प्र॒श॒स्तिभि॒र॒श्वा भ॒°] ॥ ३ ॥ ७ [वा॒तो वा॒ वो॒ मनो॒ वा] ॥ ४ ॥ ८ ॥ ५ ॥
१ a [प॒रीतो॒ - °ज॒जि॒ञ्चि॒धि स॒°] ॥ ६ ॥ १ b ॥ ७ ॥ १३ ॥ ॥
- III. ॥ दे॒वस्य॒ व॒य॒ स्व॒वितुः॒ स॒वे स॒त्यस॒वसो॒ बृ॒हस्प॒तेरु॒त्त॒मं ना॒कं॒ रु॒हेमे॒न्द्र-
स्यो॒त्त॒मं ना॒कं॒ रु॒हेम॒ ॥ दे॒वस्य॒ व॒य॒ स्व॒वितुः॒ स॒वे स॒त्यस॒वसः॒ । बृ॒हस्प॒-
तेरु॒त्त॒मं ना॒कम॒रु॒हेमे॒न्द्रस्यो॒त्त॒मं ना॒कम॒रु॒हाम॒ ॥ १ ॥ ११ a ॥ २ ॥
११ b ॥ ३ ॥ १२ a ॥ ४ ॥ दे॒वस्य॒ व॒य॒ स्व॒वितुः॒ स॒वे स॒त्यस॒वसः॒ ।
बृ॒हस्प॒तेर्वा॒ज॒जितो॒ वा॒जं जे॒ष्म ॥ ५ ॥ वा॒जिनो॒ वा॒जं ज॒य॒ता॒र्धन॒ स्क॒भृ॒तः ।
यो॒ज॒ना मि॒मा॒नाः का॒ष्ठा ग॒ह्व॒त ॥ ६ ॥ १४ [स॒त॒वी॒व॒त्य॒°] ॥ ७ ॥ १५
॥ ८ ॥ १६ ॥ १ ॥ १७ [°ध॒सा॒ताऽइ॒व त्म॒ना म॒हो ये] ॥ १० ॥ १८

॥११॥ ११ a - गत्तं पितरा मातरा युवमा मा सोमोऽमृतवायं ग-
म्यात् ॥१२॥ ११ b ॥१३॥२६॥ ॥

IV. ॥ २० ॥१॥ २१ a-f ॥२॥ जायऽश्वि स्वो रोहाव । २१ g. h. i
॥३॥ २२ a ॥४॥ २२ b. c. d - °रुणाः कृष्यै क्षेमाय रूयै पोषाय
॥५॥३१॥ ॥

V. ॥ २३ - °हिताः ॥१॥ २५ [वाजस्येदं प्र° - °द्वानरुयिं पु° -] ॥२॥ २४
- °ह्यतु ॥३॥ २८ - अस्ति ॥४॥ २६ [- आदित्यं वि°] - °स्यतिम् ॥५॥
२१ [- °षा प्र सरस्वती ।] - नः ॥६॥ २७ ॥७॥ ३० a । सरस्वत्यै
वाचो यन् तुर्ये तुर्ये दधामि । वृक्षस्यतेष्टा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीन्द्रस्य वा
साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥८॥३१॥ ॥

VI. ॥ ३१ a. b. c [त्रीनिमांस्तो°]. d ॥१॥ ३२ a [पञ्चऽऋतूनुद°]. b [षल-
क्षरेण षलूतूनुद°]. c. d ॥२॥ ३३ ॥३॥ ३४ a. b. c. d [षोलशा-
क्षरेण षोलशां स्तो°]. e ॥४॥४३॥ ॥ षलनुवाकेषु त्रिचत्वारिं-
शत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे दशमोऽध्यायः ॥१०॥

I. अपो देवा मधुमतीरगृभ्णन्नृजस्वती राजस्वश्चितीनाः ।

याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन्याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः ॥१॥

नवमेऽध्याये वाजपेयो राजसूयसम्बन्धि कियदपि कर्मात्तं दशमेऽभिषेकार्थज्ञला-
दानादिराजसूयशेषश्चरकसौत्रामणी चोच्यते ॥ तत्र का° [१५. ४. २०-२२.] इडान्ते
ऽपो गृह्णाति यूपमुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवाद्वेतराः पृथक् पात्रेधौडुम्बरेषु [१५.
४. ३३.] सारस्वतीर्गृह्णात्यपो देवा इति । इडाग्ररूपं कार्यशेषोपलक्षणम् देवसू-
क्ष्विषां भागपरिहरणान्ते कृते अभिषेकार्था वक्ष्यमाणा अपो वक्ष्यमाणप्रकारे-
णौडुम्बरवृक्षपात्रेषु पृथग्गृह्णाति तत्र विशेषः निमित्तवशात्प्राप्या नैमित्ति-

व्यः यथान्तरिक्षात्प्रतिगृह्यातपवर्षाः प्रुघाः गोरुल्व्या इत्याद्याः ता राजसूयारम्भा-
त्प्रागेव सम्प्राप्य तदानीं यूपमुत्तरेण गृह्णीयात् कुतः असम्भवात् तदानीमातपवर्ष-
णादिर्निमित्तस्याभावात् (1.) इतरा अनैमित्तिकीरपो गत्वा तदानीमेव गृह्णीयात्
तत्र मल्लानाह अपो देवा इति सरस्वतीनदीसम्बन्धिनोरप आदौ गृह्णाति ॥ च-
रकसौत्रामण्याः प्राग्वरुण ऋषिः । अद्देवत्या त्रिष्टुप् । देवा इन्द्रादयो या अपो
ऽगृह्णान्गृहीतवन्तः । किम्भूता अपः मधुमतीः मधुरस्वादोपेताः । तथा ऊर्जस्व-
तीः ऊर्जा विद्यते यासु विशिष्टान्नरसवतीः । राजस्वः राज्ञः सूयन्ते जनयन्तीति रा-
जस्वः नृपोत्पादिकाः । चितानाः चेतयमानाः सदैवतवात्परिदृष्टकारिणीः । पुन-
स्ता एव विशिनष्टि याभिरद्भिर्देवा मित्रावरुणौ अभ्यषिञ्चन् मित्रावरुणयोरभिषे-
कं कृतवन्तः । याभिरद्भिर्देवा इन्द्रं देवमरातीः शत्रून् अत्यनयन् अतीत्य नीतव-
न्तः इन्द्रं शत्रूनत्यक्रामयन्त्रित्यर्थः इन्द्रसि परेऽपीति [पा० १.४.८१.] अतिरूपसर्ग-
स्य क्रियापदात्परत्वम् । ता अपो गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥

- a. वृक्ष ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा । b. वृक्ष ऊर्मिरसि रा-
ष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि । c. वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा ।
d. वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि ॥ २ ॥

का० [१५.४.३४.] जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतं वृक्षऊर्मादिभिः स्वाहाकारान्तैः
पूर्वैः-पूर्वैः प्रतिमल्लमुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति [१५.४.३३.] अवगूढत्यशोः पुरुषाद्वा पू-
र्वापराऽऊर्मोऽसि इति । सारस्वतीरादायोत्तरासु षोडशस्वप्सु वृक्ष ऊर्मिरित्यादिभिः
स्वाहातैः पूर्वपूर्वमल्लैश्चतुर्गृहीताज्यानि गृह्यमाणासु जुहुयात् उत्तरैः स्वाहाही-
नैर्मल्लैस्ताः क्रमेण गृह्णाति उत्तरमल्लेषु अमुष्मै इति पदस्थाने चतुर्थ्यन्तं यजमान-
नाम ग्राह्यम् वृक्ष ऊर्मिरित्यादयो विश्वभूत स्थित्यन्ता मल्लाः संहितायां द्विशः
पठितास्तेषां पूर्वः-पूर्वः स्वाहान्तस्तेनाज्यहोमः उत्तरोत्तरः स्वाहाहीनस्तेनापा-
मादानम् तत्र गत्वा जले प्रविष्टात्यशोर्नराद्वा यौ पूर्वापरौ कक्षोलौ तौ जुवा
गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ वृक्ष ऊर्मिरसीत्यादीनि आपः स्वराज इत्यन्तानि यज्ञेषु
लिङ्गोक्तदेवतानि । हे कक्षोल त्वं वृक्षो वर्षितुः सेतुः पशोर्नरस्य वा सम्बन्धी

ऊर्मिः कल्लोलोऽसि । राष्ट्रदाः राष्ट्रं जनपदं ददातीति राष्ट्रदाः स्वभावत एव देशप्रदो भवसि अतो राष्ट्रं मे मल्लं देहि स्वाहा कृविर्दत्तमस्तु । एवं ब्रुवाथ गृह्णाति वृक्ष ऊर्मिरसि राष्ट्रदा अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं जनपदं देहि अमुष्मै इति चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम ग्राह्यम् । एवमुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ अपरोर्मि गृह्णाति वृषसेनोऽसि वृषा सेचनसमर्था सेना जलराशिरूपा (२.) यस्य स वृषसेनः व्याख्यातमन्यत् ॥ २ ॥

a. अर्थेति स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । b. अर्थेति स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रम-
मुष्मै दत्त । c. d. ओजस्वती स्थ रा° दत्त । e. f. आपः परिवाहि-
णी स्थ रा° - दत्त । g. h. अपां पतिरसि रा° - देहि । i. k. अपां
गर्भीऽसि रा° - देहि ॥ ३ ॥

का° [१५.४. २४.] स्यन्दमाना इति । नद्यादिप्रवाहस्था अपो गृह्णाति ॥ अर्थेतिः
अर्थे प्रयोजनमुद्दिश्य नद्यादेः सकाशाद्यज्ञदेशं यन्ति गृह्णीत्यर्थेतिः इणः द्विपि तु-
गागमः तथाविधा यूयं राष्ट्रदा देशदात्र्यः स्थ भवथ मे राष्ट्रं दत्त यद्वत् दत्तेति व-
द्ब्रुवचनम् अन्यद्व्याख्यातम् ॥ का° [१५.४. २५.] प्रतिलोमाः । वहन्तीनां याः (३.)
प्रतिगृह्णन्ति तासु होमादनि ॥ हे आपो यूयमोजस्वतीः ओजसा बलेन युक्ता भ-
वथ ॥ का° [१५.४. २६.] अपयतीरिति । वहन्तीनामपां मध्याद्या मार्गान्तरेण ग-
त्वा पुनस्तत्र मिलन्ति ता अपयत्यस्तासु होमादनि ॥ हे आपो यूयं परिवाहि-
णीः स्थ परि सर्वतो वहन्तीति परिवाहिण्यः सर्वतो वहन्शीला भवथ उत्तम-
न्यत् ॥ का° [१५.४. २७.] नदीपतिमिति । समुद्रस्यापां होमादनि ॥ अपां जला-
नां पतिः स्वामी पालकोऽसि ॥ का° [१५.४. २८.] निवेष्टा इति । निवेष्ट्य आ-
वर्तस्तद्वत्वा निवेष्ट्याः नद्यादौ यत्राम्भोभ्रमस्तत्र होमादनि ॥ हे जलभ्रम त्वमपां
गर्भी मध्यवर्ती भवसि ॥ ३ ॥

a. b. सूर्यवचस स्थ रा° । c. d. सूर्यवर्चस स्थ रा° । e. f. मान्दा स्थ
रा° । g. h. व्रजक्षित स्थ रा° । i. k. वाशा स्थ रा° । l. m. श-

विंष्टा स्थ रा° । n. o. शङ्करी स्थ रा° । p. q. जनभृतं स्थ रा° ।
 r. s. विश्वभृतं स्थ रा° । t. आपः स्वराजं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ।
 u. मधुमतीर्मधुमतीभिः पृथक्तां महिं क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वानाः । v. अ-
 नाधृष्टाः सीदत सहैजसो महिं क्षत्रं क्षत्रियाय दधतीः ॥ ४ ॥

का° [१५.४.३०.] स्यन्दमानानां स्यावराः प्रत्यातापः इति । वरुदपां मध्ये
 याः स्थिराः सदा धर्मे (४.) वर्तमानास्तासु होमादानि ॥ हे आपो यूयं सूर्यवचसो
 भवथ सूर्यस्येव त्वचस्त्वक् यासां ताः सूर्यवचसः सदातापे वर्तमानत्वात् त्वचःशब्दः
 सान्तस्त्वग्वाची ॥ का° [१५.४.३१.] अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्यातपवर्षा इति । आतपे
 वर्षति सति गगनादप आदायादौ सम्पादिताः सन्ति यूपमुत्तरेण तासु होमादानि ॥
 सूर्यस्येव वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः तादृश्यो भवथ ॥ का° [१५.४.३२.] स-
 रस्या इति । तडागभवास्वप्सु होमादानि ॥ हे आपो यूयं मान्दाः स्थ मन्दतेर्मोद-
 नार्थस्य त्र्यं मन्दते मोदते भूतानि यत्र बहूदकत्वात्ता मान्दाः भवथ ॥ का° [१५.
 ४.३२.] कूप्या इति । कूपे भवाः कूप्यास्तत्र होमादानि ॥ हे आपो यूयं व्रजक्षि-
 तो भवथ व्रज इति मेघनामसु [निघ° १.१०.] पठितम् अत्र तूदकधारणसामर्थ्या-
 त्कूप उच्यते व्रजे कूपे क्षियन्ति निवसन्ति व्रजक्षितः ॥ का° [१५.४.३२.] पुष्पा इ-
 ति । पुष्प सेचने पुष्पानि ओषधीः सिञ्चन्तीति पुष्पाः अवश्यायत्रपाः तृणाग्रिषु स्थि-
 तास्तासु वस्त्रक्षेपेण ता आत्ताः सन्ति ता यूपमुत्तरेण ङ्वा ग्राह्याः ॥ वाशाः
 स्थ वश कालौ उश्यन्ते जनैः काम्यन्तेऽन्ननिष्पत्तिहेतुवाद्वाशा यूयं भवथ ॥ का°
 [१५.४.३२.] मधिति । मधुनि होमादानि ॥ हे मधुत्रपा आपो यूयं शविष्ठाः शव
 इति बलनाम [निघ° २.१.] बलिष्ठा बलदात्र्यो भवथ त्रिदोषबलशमनवाद्बल-
 करं मधु ॥ का° [१५.४.३२.] गोरुल्व्या इति । उल्वं गर्भवेष्टनं तत्र भवा उ-
 ल्व्याः प्रसूयमानधेनुगर्भवेष्टनोत्थजलं पूर्वं गृहीतमस्ति यूपमुत्तरेण तत्र होमा-
 दानि ॥ शङ्करीः शक्नु शक्तौ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तेऽइति [पा° ३.२.७५.] वनिष्प्र-
 त्ययः वनो र चेति [पा° ४.१.७.] डीप् रेफश्च शक्नुवन्ति वाहूदोहादिभिर्जगदुद्ध-
 र्तुमिति शङ्करी गावस्तत्सम्बन्धिन्यो यूयं भवथ ॥ का° [१५.४.३२.] पय इति ।

दुग्धस्य होमपूर्वं ग्रहणम् ॥ हे आपो यूयं जनभृतो भवथ बालभावे जनान् जु-
 लूनि बिभ्रति पुल्लतीति जनभृतः ॥ का° [१५.४.३२.] धृतमिति । धृते होमादा-
 ने ॥ हे धृतद्वपा आपो यूयं विश्वभृतः विश्वं सर्वं जगदेवादिकं बिभ्रति विश्वभृ-
 तो भवथ राष्ट्रदाः ॥ एवं सारस्वत्यादयो धृतात्ताः सप्तदशाप उक्ताः ॥ का° [१५.
 ४.३५.] आपः स्वराज इति मरीचीर्गृहीत्वा-गृहीत्वाञ्जलिना सर्वासु सञ्सृजतीति ।
 रविकरतप्ता आपो मरीचयस्ता अञ्जलिनादाय पूर्वगृहीतास्वप्सु योजयेत् प्रतिग्र-
 हणामन्त्रः संसर्गस्तूष्णीम् ॥ नात्र होमः षोडशाहुतीर्जुहोति द्वयीषु न जुहोति
 सारस्वतीषु च मरीचिषु चेति श्रुतिः [५.३.४.२३.] । हे आपो मरीचिद्वपा यूयं
 स्वराजः स्थ स्वेनैव राजते ताः स्वराजः अनन्याश्रितराज्या भवथ राष्ट्रदाः अतो
 ऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं देशं दत्त ॥ का° [१५.४.३६.] औदुम्बरे पात्रे समासिञ्च-
 त्येना मधुमतीरिति । एनाः सारस्वत्याद्या अप उदुम्बरकाष्ठपात्रे एकीकरोति
 मन्त्रावृत्तिः ॥ अद्देवत्यं यजुः । मधुमतीः मधुरसवत्य एता आपो मधुमतीभिर्मधु-
 रस्वादोपेताभिरद्भिः पृथ्यन्तां संसृज्यताम् । किम्भूता एताः महि महत्क्षत्रं बलं
 क्षत्रियाय राज्ञे यजमानाय वन्वानाः सम्भजमानाः ददत्य इत्यर्थः वनोतिः सम्भज-
 नार्थः ॥ का° [१५.४.३७.] मैत्रावरुणधिष्ण्यास्य पुरस्तान्निदधात्यनाधृष्टा सीदतेति ।
 औदुम्बरे पात्रे एकीकृतास्ता अपां मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रे सदसि सादयति ॥ अद्दे-
 वत्यम् । हे आपो यूयं सीदत तिष्ठत । किम्भूता यूयम् अनाधृष्टाः अपराभूता
 रक्षोभिः । सहोजसः ओजसा सहिताः बल्युक्ताः । तथा महि महत् क्षत्रं बलं
 क्षत्रियाय राज्ञे दधतीः दधत्यः स्थापयत्यः ॥ ४ ॥

II. a. सोमस्य विषिरसि तवेव मे विषिर्भूयात् । b. अग्नये स्वाहा ।

c. सोमाय स्वाहा । d. सवित्रे स्वाहा । e. सरस्वत्यै स्वाहा ।

f. पूजे स्वाहा । g. बृहस्पतये स्वाहा । h. इन्द्राय स्वाहा ।

i. घोषाय स्वाहा । k. श्लोकाय स्वाहा । l. अश्लाय स्वाहा ।

m. भगाय स्वाहा । n. अर्यम्णे स्वाहा ॥ ५ ॥

का° [१५.५.१.] व्याघ्रचर्मास्तृणाति सोमस्य विषिरिति । मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रा-

सादितपालाशादिपात्रचतुष्टयस्य पुरस्ताद्वाघ्रचर्मास्तृणाति ॥ चर्मदेवत्यम् । हे चर्म त्वं सोमस्य विषिर्दित्सि रसि भवसि अतस्तवेव तत्सदृशी मे मम विषिः कान्तिर्भूयात् यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दूलैः समभवत्तेन सोमस्य विषिरिति श्रुतेः [५.३.५.३.] ॥ का° [१५.५.३.] पार्थानामग्नये स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रम् [१५.५.३४.] पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । पार्थसंज्ञानां द्वादश मन्त्राणां मध्ये अग्नयऽइत्यादीनि षट् पार्थान्यभिषेकादौ जुहोति इन्द्रायेत्यादि षट् अभिषेकान्ते सकृद्गृह्णाताज्यैः ॥ लिङ्गोक्तानि द्वादश यज्ञूषि । अङ्गतीत्यग्निः । सुनोति सोमः । सूते सुवति प्रेरयति वा सविता । सरः शब्दप्रवाहो यस्याः सा सरस्वती । पुज्जाति पूषा । वृहतां साम्नां पतिर्वृहस्पतिः । इन्दति ईष्टे इन्द्रः । घुष्यति शब्दं करोति घोषः । श्लोक्यते कीर्त्यते जनैरिति श्लोकः । अंशयति विभाजयति पुण्यपापे तत्फलदानेनेति अंशः अंश विभाजने धातुः । भज्यते सेव्यते स भगः । इयति व्याप्नोति विश्वमित्ययमा ॥ एतेभ्यः सुहुतमस्तु ॥ ५ ॥

a. पवित्रे' स्थो वैल्लव्यौ । b. सवितुर्वः प्रसवऽउत्पुनाम्यहिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । c. अनिभृष्टमसि वाचो बन्धुस्तपोजाः सोमस्य दात्रमसि स्वाहा राजस्वः ॥ ६ ॥

का° [१५.५.४.] पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रवयतीति । प्रकृतिवत् पवित्रे स्थ इति पवित्रे कृत्वा तयोः स्वर्णं बध्नाति ॥ पवित्रे स्थः व्याख्यातम् [१.१२.] ॥ का° [१५.५.५.] ताभ्यामुत्पुनात्यपः सवितुर्व इति । सहिरण्याभ्यां दर्भपवित्राभ्यां मैत्रावरुणाधिण्यायासादिता औदुम्बरपात्रस्थाः अभिषेकार्था अप उत्पुनाति सवितुरित्यादिना राजस्व इत्यन्तेन मन्त्रेण ॥ अब्देवत्यम् । सवितुः सर्वप्रेरकस्य परमेश्वरस्य प्रसवेऽनुज्ञायां स्थितोऽरुम् अहिद्रेण हिद्ररहितेन समीचीनेन पवित्रेण सूर्यस्य किरणैश्चोत्पुनामि हे आपो वो गुष्मान् उत्पवनं करोमि ॥ अनिभृष्टमसि । आपोऽत्राभिधियाः अतोऽत्रैकवचनात्ता मन्त्रावयवाः श्रुत्या बहुवचनात्ता व्याख्याताः अतः श्रुत्यनुसारेण व्याख्यायते हे आपो यूयमनिभृष्टाः स्थ भस्त्र पाके

अयं धातुर्धृष्ट्यर्थे व्याख्यातः अनिधृष्टाः न नितरां धृष्टाः अपराभूता रक्षोभिः । वाचो बन्धुः वाण्या बन्धुभूताः यावद्वै प्राणेष्वप्यो भवन्ति तावद्वाचा वदतीति श्रुतेः [५. ३. ५. १६.] आपोमयी वागिति सामश्रुतेश्च । तथा तपोजाः तपःशब्देनात्राग्निरुच्यते तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजाः अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्रादृष्टिरग्नेर्वाऽएता जायन्ते तस्मादाह तपोजा इति श्रुतेः [५. ३. ५. १७.] वायोरग्निरग्नेराय इति श्रुत्यन्तरात् [तित्तिरी° आरण्य° ८. १.] । सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दात्र्यो दानकर्त्री भवथ यदा वाऽएनमेताभिर्भिषुण्वत्यथाहुतिर्भवतीति श्रुतेः [५. ३. ५. १८.] सोमदात्र्यं आपः । स्वाहा राजस्वः स्वाहाकारेण पूताः सत्यः राजस्वो जनस्य (५.) राजानं सुवते जनयतीति राजस्वो राजजनिका भवथ ॥ ६ ॥

सधमादो गुम्निनीराप एता अनाधृष्टा अपस्यो वसानाः ।

पस्त्यासु चक्रे वरुणाः सधस्थमपां शिशुर्मातृतमास्वत्तः ॥ ७ ॥

का° [१५. ५. ६.] अभिषेचनीयेधेना व्यानयति सधमाद इति ॥ उत्पूता अभिषेकार्था अपोऽभिषेकार्थेषु पालाशौडम्बरवाटाश्चत्येषु पात्रेषु पूर्वासादितेषु चतुर्था विभज्य निनयति ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । या एता आपो वर्तन्ते कीदृश्यः सधमादः सह एकस्मिन्यत्रि मायन्ति कृष्यन्ति मादयन्ते प्रीणन्ति वा ताः सधमादः सहपूर्वान्मादयतेः द्विप् सध मादस्थयोऽहन्दसीति [पा° ६. ३. १६.] सहस्य सधादेशः । गुम्निनीः गुम्नं वीर्यमस्ति यासां ता गुम्निन्यः पूर्वसवर्णादीर्घः गुम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः [निरु° ५. ५.] । अनाधृष्टाः रक्षोभिर्नभिभूताः । अपस्यः अप इति कर्मनाम [निघ° २. १.] अपसि कर्मणि साध्यः अपस्याः तत्र साधुरिति [पा° ४. ४. १८.] यत् सुपां सुत्तुगिति [पा° ७. १. ३१.] जसः सुरदेशः । वसानाः वस आहादने वसते आहादयन्ति पात्राणीति वसानाः । या एवंविधा आपस्तासु अन्तर्मध्ये वरुणो देवः सधस्थं सहस्थानं चक्रे कृतवान् सह स्थीयते यस्मिन् तत्सधस्थम् । किम्भूतो वरुणः अपां शिशुः बालकः अपां वाऽएष शिशुर्भवति यो राजसूयेन यजतः इति श्रुतेः [५. ३. ५. ११.] वरुणो राजसूययाजिवादपां शिशुः । किम्भूतास्वप्सु पस्त्यासु पस्त्यमिति गृह्णामसु [निघ° ३. ४.] पठितं गृह्णन्पासु सर्वेषामाधारत्वात् तथा मातृतमासु अतिशयेन जगन्निर्मात्रीषु ॥ ७ ॥

- a. क्षत्रस्योल्बमसि । b. क्षत्रस्य जरायुसि । c. क्षत्रस्य योनिरसि ।
 d. क्षत्रस्य नाभिरसि । e. इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसि । f. मित्रस्यासि वरु-
 णस्यासि । g. त्वयायं वृत्रं बधेत् । h. दृवासि । i. रुजासि ।
 k. क्षुमासि । l. पातैनं प्राञ्चम् । m. पातैनं प्रत्यञ्चम् । n. पातैनं
 तिर्यञ्चं दिग्भ्यः पात ॥ ८ ॥

का° [१५.५.१५.] तार्यप्रभृतीनि क्षत्रस्येति प्रतिमन्त्रम् [१५.५.७.] तार्यं परि-
 धापयतीति । तार्यपाण्डुधीवासोऽस्त्रीषाणि क्रमेण चतुर्भिर्यजुर्भिः परिधत्ते तार्यं
 क्षीमं वल्कलं घृताक्तवस्त्रं वा ॥ तार्यदैवतम् हे तार्य त्वं क्षत्रस्य यजमानस्य
 उल्बं गर्भाधारभूतमुदकमसि । यजमानो गर्भस्थानीयः ॥ का° [१५.५.१२.] पाण्डुं
 निवस्तुइति । रक्तकम्बलं परिधत्ते ॥ पाण्डुदैवतम् क्षत्रस्य गर्भस्थानीयस्य यज-
 मानस्य जरायु गर्भवेष्टनचर्म हे पाण्डु त्वमसि ॥ का° [१५.५.१३.] अधीवासं प्र-
 तिमुच्येति । कञ्चुकं गले बध्नाति ॥ अधीवासदैवतम् । हे अधीवास त्वं क्षत्रस्य
 योनिरसि गर्भसंभवस्थानं योनिः ॥ का° [१५.५.१३.१४.] उऽस्त्रीषः संवेद्य निर्वति
 ऽवगूहते नाभिदेशे परिक्रुते वेति । शिरोवेष्टनं शिरसि संवेद्य तत्प्रान्तौ परि-
 हृतिवासोनीच्यां गोपयति (6.) नाभिदेशे वेष्टयति वा ॥ उऽस्त्रीषदैवतम् । हे उ-
 स्त्रीष त्वं क्षत्रस्य नाभिर्गर्भबन्धनस्थानमसि नाभ्या संनद्धा गर्भा ज्ञायन्तुइत्याहुः
 [निरु° ४.२१.] ॥ का° [१५.५.१७.] इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमिति धनुरातनोतीति । अध-
 र्युर्धनुरधिज्यं करोति ॥ धनुदैवतम् । हे धनुस्त्वमिन्द्रस्य सम्बन्धि वार्त्रघ्नं वृत्रोऽनेन
 कृत्यतइति वार्त्रघ्नं वृत्रनाशकं धनुरसि तदातनोमीति शेषः ॥ का° [१५.५.१८.]
 मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहू विमार्ष्टि । मित्रस्य वरुणस्येति मन्त्राभ्यामस्य ध-
 नुषो बाहू प्रान्तौ करेण प्रत्येकं विमार्ष्टि ॥ बाहुदैवतं यजुषी । हे दक्षिणकोटे
 त्वं मित्रसम्बन्धी भवसि हे वामबाहो त्वं वरुणसम्बन्धी भवसि ॥ का° [१५.५.
 १९.] धनुः प्रयहति त्वयायमिति । यजमानाय धनुर्ददाति ॥ धनुदैवतम् । हे धनुः
 अयं यजमानस्त्वया धनुषा कृत्वा वृत्रं शत्रुं बधेत् कृत्यात् ॥ का° [१५.५.२०.] दृ-
 वासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिस्र इषूः प्रयहति पातैनमिति प्रतिमन्त्रमिति । दृवा-

सीत्यादिमन्त्रत्रयेण वाणत्रयमादाय पतितैर्मित्यादिमन्त्रत्रयेण प्रत्येकं यजमानाय द-
दाति ॥ षडग्रंथि इषुदेवत्यानि । हे इषो त्वं द्वासि दू विदारणे दृणाति शत्रू-
न्विदारयति द्वा । हे इषो त्वं रुजासि रुजो भङ्गे रुजति शत्रून्भनक्ति रुजा । हे
इषो त्वं जुमासि क्ष्मायी विधूनने क्ष्मायति शत्रून्कम्पयति जुमा ॥ यजमानाय द-
दाति । हे इषवः प्राञ्चं प्रागञ्चनं पूर्वदिश्यवस्थितमेनं यजमानं यूयं पात पालय-
त । प्रत्यञ्चं प्रत्यगञ्चनं पश्चिमदिश्यवस्थितमेनं यजमानं पात । तिर्यञ्चं तिर्यगञ्च-
नमितस्ततोऽवस्थितमेनं यजमानं पात । दिग्भ्योऽन्याभ्योऽपि दिग्भ्यः सकाशादे-
नं पात रक्षत ॥ ८ ॥

a. आविर्मर्ष्याः । b. आवित्तोऽग्निर्गृहपतिः । c. आवित्त इन्द्रो वृ-
द्धश्रवाः । d. आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रतौ । e. आवित्तः पूषा
विश्ववेदाः । f. आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवौ । g. आवित्ता-
दितिरुरुर्शमा ॥ ९ ॥

का० [१५.५.२१.] आविर्मर्ष्या इति वाचयतीति । इषुसमर्पणानन्तरमाविर्मर्ष्या
इत्यादीन्सप्त मन्त्रानावित्संज्ञान्यजमानं वाचयति ॥ प्रजापतिदैवतम् । मर्षा इति
मनुष्यनामसु [निघ० २.३.] पठितम् हे मर्षा मनुष्या ऋत्विजो यूयमाविः प्रकटा
भवयेति शेषः सम्यक्कर्मनुतिष्ठतेत्यर्थः यद्वा हे मर्षा ऋत्विजोऽयं यजमानः आविः
प्रकटो युष्मत्समक्षं कथ्यत इति शेषः ॥ आवित्तोऽग्निर्गृहपतिः । श्रुत्युक्तैर्विभ-
क्तिव्यत्ययैर्व्याख्यायते [५.३.५.३१-३७.] । गृहपालकायाग्नयेऽयं यजमानः आवित्तः
आवेदितः ज्ञापितः । प्रथमान्तं पदद्वयं प्रतिमन्त्रं चतुर्थ्यर्थे ॥ वृद्धं श्रवो धनं की-
र्तिर्वा यस्य स वृद्धश्रवाः तस्मै इन्द्रायायं यजमान आवित्तः ॥ व्रतमिति कर्मनाम
[निघ० २.१.] धृतं व्रतं कर्म याभ्यां तौ धृतव्रतौ ताभ्यां धारितकर्मभ्यां मित्रावरु-
णाभ्यामावित्तौ आवित्तः आवेदितः ॥ विश्ववेदसे सर्वज्ञाय पूजेऽयमावित्तः ॥ वि-
श्वस्य सर्वस्य शं सुखं भवति याभ्यां ते विश्वशम्भुवौ ताभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामा-
वित्ते वचनलिङ्गव्यत्ययः आवित्तः ॥ उरु मरुत् शर्म शरणं सुखं वा यस्याः
सा उरुर्शमा तस्मै अदितये आवित्ता आवित्तोऽयं यजमानः ॥ यद्वा यथाश्रुतमे-

व व्याख्या गृह्यपतिरग्निरावित्त आवेदितो यज्ञमानमिति शेषः एवमग्रेऽपि ॥ १ ॥

III. a. अवेष्टा दन्दशूक्राः । b. प्राचीमारोहे गायत्री वावतु रथत्तरं साम
त्रिवृत्स्तोमो वसन्त ऋतुर्वक्ष्यन् द्रविणम् ॥ १० ॥

का° [१५.५.२२.] अवेष्टा इति लोकायसमाविध्यति केशवास्ये सदोऽन्तऽउप-
विष्टयेति । सदःसमीपोपविष्टस्य दीर्घकेशनरस्य मुखे ताम्रं क्षिपति ॥ मृत्युना-
शनं यजुः । अवपूर्वा यज्ञिर्नाशनार्थः दन्दशूक्रा अत्यर्थं दशनशीला मृत्युहेतवः
सर्पसदृशा यज्ञविघ्नकारिणो रक्षसादयोऽवेष्टा नाशिता भवन्त्विति शेषः तद्यो
मृत्युर्यो वधस्तमेवैतदतिनयतीति श्रुतिः [५.४.१.१.] ॥ का° [१५.५.२३.] सुन्वत्त-
माक्रमयन्दिशः प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमत्त्वं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति । य-
ज्ञमानं यथालिङ्गं प्रतिमत्त्वं प्रतिदिशं दिश आक्रमयन्वाचयति ॥ पञ्च यज्ञेष्विष्यं-
मानदेवत्यानि । हे यज्ञमान त्वं प्राचीं दिशमारोहे आक्रमस्व तथाविधं त्वं हन्द्-
सां मध्ये गायत्री हन्द्ोऽवतु रक्षतु । साम्नां मध्ये अभि त्वा शूर नोनुम् इत्यस्या-
मृच्युत्पन्नं रथत्तरं साम [इ° संहि° १.३.१.५.१.-२.१.१.११.१.] त्वं रक्षतु । स्तो-
मानां मध्ये त्रिवृत्स्तोमोऽवतु । ऋतूनां मध्ये वसन्त ऋतुर्वतु । ब्रह्म ब्राह्मण-
जातिस्त्वदीयं द्रविणं धनं रक्षतु यद्वा धनद्वया ब्राह्मणजातिस्त्वामवतु ब्राह्मणादी-
नां धनसाधनत्वाद्धनवमुच्यते । त्रिवृत्स्तोमस्य स्वतृपं सामब्राह्मणे [पञ्चविंशब्रा°
२.१.] आम्नातम् तिसृभ्यो द्विकरोति स प्रथमया तिसृभ्यो द्विकरोति स मध्यमया
तिसृभ्यो द्विकरोति स उत्तमयोग्यतो त्रिवृतो विष्टुतिरिति । अस्यायमर्थः । उपा-
स्मै गायतेत्यादीनि तृचात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति [ऋ° संहि° अष्ट° ६.७.३६.
म° १.१.५.] तेषु तिसृभिर्ऋग्भिर्गायेत् । काभिस्तिसृभिः । प्रथमया । त्रिघपि सूक्तेषु
या प्रथमा तथा स उद्गाता (७.) गायेत् तथा सति तिसृभिर्गीतिं भवति सोऽयं प्र-
थमपर्यायः । द्वितीये पर्याये सूक्तत्रयगतयोत्तमया गायेत् । अनेन प्रकारेण त्रिवृ-
त्स्तोमसम्बन्धिनी विशिष्टा स्तुतिः सम्पद्यते तेयं स्तुतिरुच्यतीति नाम्ना सम्पद्यत
इत्यर्थः ॥ १० ॥

दक्षिणामारोहं त्रिष्टुप्वावतु बृहत्सामं पञ्चदश स्तोमो ग्रीष्म ऋतुः क्षत्रं
द्रविणम् ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयो मन्त्रः । हे यजमान त्वं दक्षिणां दिशमाक्रम । त्रिष्टुप् हन्द्ः । ताम-
मिद्धि ह्वामह् इत्यस्यामृच्युत्पन्नं बृहत्साम [ह्रं संह्रिं १.३.१.५.२.-२.२.१.१२.
१.] । पञ्चदश स्तोमः । ग्रीष्म ऋतुः । द्रविणद्वयं क्षत्रं क्षत्रियजातिः एते तामव-
तु क्षत्रं तव द्रविणमवत्विति वा । पञ्चदशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः [पञ्चविं ब्रा° २.
४.] पञ्चभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिकरोति स
एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिकरोति स एकया स एकया स तिसृ-
भिः पञ्चपञ्चिनो पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति । पूर्वोक्तास्त्रिवृत्स्तोम एक एव (४.)
सूक्तान्यनिष्याद्यः अन्ये तु स्तोमा एकेनैव तृचात्मकेन सूक्तेन निष्याद्यन्ते । त-
त्रायं क्रमः । प्रथमपर्याये आवृत्तिः पञ्चभिस्तत्रादौ तिसृभिर्दशभिर्गायेत् इतरे द्वे
सकृत्सकृद्गायेत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृत् मध्यमां तिसृभिः तृतीयां सकृत् ।
तृतीयपर्याये आद्ये द्वे सकृत् तृतीयां तिसृभिरिति पञ्चदशस्तोमसम्बन्धिनी विष्टु-
तिः पञ्चपञ्चिनीत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रतीचीमारोहं जगती त्वावतु वैष्टुपं सामं सप्तदश स्तोमो वर्षा ऋतुर्वि-
ड्रविणम् ॥ १२ ॥

अथ तृतीयो मन्त्रः हे यजमान त्वं प्रतीचीं दिशमारोह । जगती हन्द्ः ताम-
वतु । यद्ग्याव इन्द्र ते शतमित्यस्यामृच्युत्पन्नं वैष्टुपं साम [ह्रं संह्रिं १.३.२.४.
६.-२.२.२.११.१.] । सप्तदश स्तोमः । वर्षा ऋतुः । विष्टु वैश्यजातिलक्षणं द्रवि-
णम् एते तामवतु यद्वा वैश्यजातिस्ते द्रविणमवतु ॥ सप्तदशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः
[पञ्चविं ब्राह्म° २.७.] पञ्चभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्च-
भ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिकरोति स एकया स
तिसृभिः स तिसृभिर्दशसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिरिति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत्
मध्यमोत्तमे सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमोत्तमे सकृन्मध्यमां त्रिर्गायेत् तृतीयपर्याये प्र-

यमां सकृद्वायेन्मध्यमोत्तमे त्रिरिति सप्तदशस्तोमस्य विविधा स्तुतिर्दशसतेत्यभिधी-
यतऽइत्यर्थः ॥ १२ ॥

उदीचीमारोहानुष्टुत्वावतु वैराजः सामैकविंश स्तोमः शरदतुः फलं
द्रविणम् ॥ १३ ॥

अथ चतुर्थो मन्त्रः । हे यज्ञमान त्वमुदीचीं दिशमारोह । अनुष्टुप्छन्दः । पि-
वा सोममिन्द्र मन्दतु वा एतस्यामृच्युत्पन्नं वैराजं साम [हं संहि° १. ५. १. १. ८.] ।
एकविंश स्तोमः । शरदतुः । फलं यज्ञफललक्षणं द्रविणं धनम् एते त्वामवन्तु ॥
एकविंशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः [पञ्चविं° ब्रा° २. १४.] सप्तभ्यो हिकरोति स तिसृभिः
स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्त-
भ्यो हिकरोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः सप्तसप्तिन्येकविंशस्य विट्ति-
रिति । प्रथमपर्याये प्रथममध्यमे त्रिर्गायेदुत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृ-
द्वायेन्मध्यमोत्तमे त्रिः तृतीयपर्याये मध्यमां सकृद्वायेत्प्रथमोत्तमे त्रिरित्येकविंशस्तो-
मस्य विट्तिः सप्तसप्तिनीत्युच्यतऽइत्यर्थः ॥ १३ ॥

a. उर्ध्वमारोह पङ्क्तिस्त्वावतु शाघारैवते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तो-
मो हेमन्तशिशिरावृतू वर्चो द्रविणम् । b. प्रत्यस्तं नमुचेः शिरः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः । हे यज्ञमान उर्ध्वं दिशमारोह । पङ्क्तिः छन्दः । प्रो घस्मै
पुरोरथमित्येतस्यामृच्युत्पन्नं शाघारं साम [हं संहि° २. १. १. १४. १.] रेवतीर्नः स-
धमाद् इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम रैवतम् [हं संहि° १. २. २. १. १. - २. ४. १. १४. १.] ।
त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ । हेमन्तशिशिरावृतू । वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसं वा द्रवि-
णम् एते त्वामवन्तु यद्वा वर्चस्तेजोऽभिमानो देवस्ते धनं रक्षतु ॥ त्रिणव स्तोम
एवमाम्नातः [प° ब्रा° ३. १.] नवभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया
नवभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिर्नवभ्यो हिकरोति स पञ्चभिः
स एकया स तिसृभिर्वज्रो वै त्रिणव इति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां
पञ्चकृत्वः उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्वायेन्मध्यमां त्रिरुत्तमां पञ्चकृत्वः
तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्चकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रिरावृत्तनवसं-

व्योपेतवान्निणवनामको वज्रसमानः स्तोमः ॥ त्रयस्त्रिंशस्तोम एवमाघ्नातः [प° ब्रा° ३.३.] एकादशभ्यो द्विकरोति स तिसृभिः स सप्तभिः स एकैकादशभ्यो द्विकरोति स एकया स तिसृभिः स सप्तभिरेकादशभ्यो द्विकरोति स सप्तभिः स एकया स तिसृभिरतो वै त्रयस्त्रिंश इति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां सप्तकृत्व उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृन्मध्यमां त्रिरुत्तमां सप्तकृत्वः तृतीयपर्याये प्रथमां सप्तकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रयस्त्रिंश स्तोमः सर्वेषां स्तोमानामन्तः ॥ ॥ का° [१५. ५. २४.] आक्रम्य पादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्तमिति । व्याघ्रचर्मपश्चाद्वागे निहितं सीसमाक्रम्य पादेन क्षिपेत् ॥ असुरदेवत्यम् । नमुचेरसुरस्य शिरो मस्तकं प्रत्यस्तम् असु ज्ञेपणे प्रतिगृह्य क्षिप्तं सीसद्वयेण ॥ १४ ॥

— a. सोमस्य विषिरसि तत्रैव मे विषिर्भूयात् । b. मृत्योः पाद्वि ।

c. अजोऽसि सहोऽस्यमृतमसि ॥ १५ ॥

का° [१५. ५. २५.] व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य विषिरिति । अभिषेकार्थं राजानं व्याघ्रचर्मणि स्थापयेत् ॥ चर्मदेवत्यम् व्याख्यातम् [क° ५.] ॥ का° [१५. ५. २६.] रुक्ममधःपदं कुरुते मृत्योरिति । पादतले हिरण्यं कुर्यात् ॥ रुक्मदैवतम् । हे सुवर्ण मृत्योः सकाशान्मां पाद्वि पालय ॥ का° [१५. ५. २७.] शिरसि च नवतर्द्धं शततर्द्धं वौजोऽसीति । नवहिद्रं शतहिद्रं वा सौवर्णमण्डलं यजमानशिरसि कुर्यात् ॥ रुक्मदैवतम् । हे हिरण्य त्वमोजोऽसि अमुं ज्ञेयामीति मनोवृत्तिरोजः तद्रूपं त्वमसि । शारीरं बलं सहस्तद्रूपमसि । अमृतं विनाशरहितं त्वमसि ॥ १५ ॥

a. हिरण्यद्वयाऽऽषसो विरोकऽऽभाविन्द्राऽऽदिषः सूर्यश्च ।

अरोहन्तं वरुण मित्रं गतं ततश्चक्षाथामदितिं दितिं च ॥

b. मित्रोऽसि वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

का° [१५. ५. २८.] बाहूऽऽङ्गुलीति हिरण्यद्वयाऽऽसि । यजमानबाहू उर्ध्वौ करोति ॥ मित्रावरुणदेवत्या त्रिदृप् यजुरता मित्रोऽसीति यजुः । हे वरुण शत्रुनिवारक दक्षिणबाहो हे मित्र सखिवत्पालक वामबाहो तौ युवां गतं पुरुष-

मारोक्तमारोक्तं कुरुतम् बाहू वै मित्रावरुणौ पुरुषौ गतं इति [५. ४. १. १५.]
 श्रुतिरध्यात्मविषयं व्याचष्टे । पुरुषारोक्तानन्तरमदितिमखण्डितां स्वसेनां दितिं
 खण्डितां परसेनां चक्षाथां क्रमेणानुग्रहनिग्रहद्वया समीक्षित्याम् तौ कौ यौ यु-
 वामुभौ द्वौ उपसौ विरोके रत्रिः समाप्तौ उदयः उदयं कुरुयः एतेर्लटि मध्यमद्वि-
 वचने इय इति वृषम् सूर्योदयानन्तरं स्वस्वव्यापारि प्रवर्तये इत्यर्थः सूर्यश्च उदे-
 ति ययोर्युवयोः कार्यसम्पादनयेत्यर्थः । किम्भूतौ युवां हिरण्यवद्रूपौ हिरण्यवद्रूपं
 ययोस्तौ सुवर्णखचितकटकाद्यलंकारेण हिरण्यवद्भासमानौ । तथा इन्द्रौ माम-
 र्घ्योपितौ ॥ एवमध्यात्ममर्थः अधिदैवं त्वमर्थः ॥ हे वरुण हे मित्र मित्रावरुणौ
 देवविशेषौ युवां गर्तं रथोपरिभागं गर्तसदृशमारोक्तम् परवाणभ्यां रक्षितुं च-
 र्मकीलकादिभिराह्लादितो रथस्योपरिभागो गर्तसदृशो भवति रथोऽपि गर्तं उच्यते
 गृणाति स्तुतिकर्मण इति [निरु० ३. ५.] यास्कोत्तेर्गती रथः । यौ युवामुपसौ वि-
 रोके उपःकालानन्तरम् उदयः उद्गृह्यः सूर्यश्चेत्तदा (४.) उदेति । किम्भूतौ हिर-
 ण्यवद्रूपौ अतितेजस्विनौ । इन्द्रौ परमेश्वरौ । ततो रथारोक्तानन्तरमदितिं दितिं
 च युवां चक्षाथाम् अदितिमदीनं विक्षितानुठातारं दितिं दीनं नास्तिकवृत्तं च
 पश्यतम् अयं पापी अयं पुण्यवानिति युवां पश्यतमित्यर्थः अमुमर्थं श्रुतिराह [५.
 ४. १. १५.] ततः पश्यतः स्वं चारुणं चेत्येवैतदाहेति ॥ का० [१५. ५. २१.] मित्रो
 ऽसि वरुणोऽसीति वा । अनेन मन्त्रेण वा बाहू उद्गृह्णाति ॥ हे वामबाहो मि-
 त्रोऽसि हे दक्षिणबाहो त्वं वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

IV. सोमस्य वा युष्मेनाभिषिञ्चाम्यग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्चसन्दस्येन्द्रियेण ।

क्षत्राणां क्षत्रपतिरेध्यति दिव्यून्याहि ॥ १७ ॥ १. ४०. ॥ १८ ॥

का० [१५. ५. ३०-३३.] स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात्पा-
 लाशेन प्रथमं पश्चादितरे द्वितीयेन स्वस्तृतीयेन मित्र्यो राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन
 सोमस्य वा युष्मेनेति प्रतिमन्त्रमभिषिञ्चामीति सर्वत्र साकाङ्क्षात्क्षत्राणां क्षत्रप-
 तिरेधीति चेमममुष्येति च प्रथमो देवसूवदिति । अस्यार्थः । रुक्मसहितव्याघ्रचर्म-
 णि प्राञ्जुलमवस्थितं राजानं पुरोहितादयः पुरस्तादवस्थायाभिषिञ्चेयुः । पालाशौ-

डुम्बरन्यग्रोधाश्चत्थानि चतुर्विधान्यभिषेकजलपात्राणि स्थापितानि । तत्र पाल्ता-
 शपात्रेण पुरोहिताध्वर्योरन्यतरः प्रथममभिषिञ्चेत् इतरे स्वादयः पश्चादवस्थिता
 अभिषिञ्चेयुः तानेवाह । स्वो राज्ञो भ्राता द्वितीयेनौडुम्बरपात्रेण मित्रभूतः क-
 श्चिन्नत्रियस्तृतीयेन वटपात्रेण वैश्यश्चतुर्थेनाश्वत्थपात्रेणाभिषिञ्चति । चतुर्णाम-
 भिषेक्तृणां क्रमेण सोमस्याग्नेः सूर्यस्येन्द्रस्यैते चत्वारो मन्त्राः । अभिषिञ्चामीति प-
 दमग्रिमेषु त्रिषु मन्त्रेष्वनुवर्तते । क्षत्राणामित्यवयवोऽपि प्रथमादिमन्त्रेषु योज्यः ।
 इमममुष्येति मन्त्रं प्रथमः पुरोहितोऽध्वर्युर्या देवसूक्तविःषिव नामग्रहणयुक्तं पठ-
 ति । प्रथमग्रहणादन्येषामिमममुष्येति मन्त्रशेषो न भवति ब्राह्मणानां रज्जिति
 मन्त्रलिङ्गादिति सूत्रार्थः ॥ चतुर्णां मन्त्राणां यजमानो देवता । हे यजमान सोम-
 स्य युष्मेन चन्द्रस्य यशसा त्वा त्वामभिषिञ्चामि तेनाभिषिक्तः सन् क्षत्राणां क्षत्र-
 पतिरेधि क्षत्रियाणां सर्वेषां मध्ये क्षत्रपतिः क्षत्रियेश्वरः एधि भव अति दिगून्याहि
 दो अवखण्डने गन्ति खण्डयन्ति दिग्वो वाणाः इष्वो वै दिग्व इषुवधमेवैन-
 मेतदतिनयतीति श्रुतेः [५.४.२.२.] तानतिक्रम्य शत्रुप्रयुक्तानिघादीनपसार्य इमं
 यजमानं हे सोम त्वं पाहि पालय ॥ इमं देवाः । व्याख्यातापि व्याख्यायते । हे
 देवाः सोमादयो दशरथस्य पुत्रं कौशल्यायाः पुत्रं कोशल्यायै विशे प्रजायै तिष्ठ-
 तमिमं राममसपत्नं शत्रुरहितं कृत्वा मरुते क्षत्राय मरुते ज्येष्ठवाय मरुते ज्ञान-
 राज्येन्द्रस्यैश्वर्याय यूयं सुवधं प्रेरयधम् हे अमी कोशला एष रामो वो युष्माकं
 राजा अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमो राजा । एतावत्तं मन्त्रं पठित्वा पुरोहितो
 ऽध्वर्युर्याभिषिञ्चेत् ॥ ॥ राजभ्रातुर्मन्त्रमाह । अग्नेर्भ्राजसाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्या-
 दि इन्द्रस्येन्द्रियावेत्यन्तो मन्त्रः । हे यजमान अग्नेर्वैश्वानरस्य भ्राजसा तेजसा त्वाम-
 भिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादिः पूर्ववद्व्याख्या ॥ ॥ राजमित्रमन्त्रमाह । सूर्यस्य वर्चसा-
 भिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् । हे यजमान सूर्यस्य तेजसा त्वामभिषिञ्चामि ।
 अन्यत्पूर्ववत् ॥ ॥ वैश्यमन्त्रमाह । इन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि
 पूर्ववत् । हे यजमान इन्द्रस्य वीर्येण त्वामभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्व-
 वत् ॥ श्रुत्या तु युष्मादिशब्दैर्वीर्याण्येव व्याख्यातानि ॥ १७ ॥ १८ ॥

a. प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति स्वसिचं श्यानाः ।

ता आववृत्रन्नधरागुदक्ता अहिं बुध्यमनु रीयमाणाः ॥

b. विलोर्विक्रमणमसि । c. विलोर्विक्रान्तमसि ।

d. विलोः क्रान्तमसि ॥ ११ ॥

का° [१५. ६. ८.] कण्डूयन्याभिषेकेण प्रतिलिम्पति प्र पर्वतस्येति । यजमानः कृत्स्नविषाणया कृत्वाभिषेकोदकेन स्वाङ्गलघ्नेन स्वाङ्गं लिम्पति ॥ अब्देवत्या त्रिष्टुप् । प्रेत्युपसर्गश्चरतीति पदेन सम्बध्यते नावः प्रचरन्ति । नूयन्ते स्तूयन्ते स्तोत्र-शस्त्रमन्त्रैरिति नावः यद्वा नुदन्ति प्रेरयन्ति फलप्राप्त्यै ता नावः आहुतिपरिणाम-भूता आपः प्रचरन्ति गहन्ति आदित्यमण्डलं प्रति ग्लानुदिभ्यां डौरिति [उणा° २. ६४.] नुदतेडौप्रत्ययः । किं कृत्वा वृषभस्य वर्षितुरग्नेः पृष्ठात्पृष्ठप्रदेशात् उत्थायेति शेषः । किम्भूतस्य वृषभस्य पर्वतस्य पर्वणि पौर्णमास्यमावास्याचातुर्मास्यादीनि विद्यन्ते यस्य स पर्वतस्तस्य पर्वमरुद्भ्यां त इति (10.) तप्रत्ययः । किम्भूता नावः स्वसिचः स्वनैवात्मनैव सिञ्चन्ति विश्वमभिषिञ्चन्ति स्वसिचः । तथा इयानाः य-त्तीत्येवंशीलाः इयानाः एतेस्ताहील्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति [पा° ३. २. १२१.] चानशप्रत्ययः चित्वादन्तोदात्तं पदम् गमनशीलाः ता हि आदित्यमण्डलं प्राप्य म-ध्यस्थानमागहन्ति मध्यस्थानात्पृथिवीम् तदुक्तम् अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमु-पतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति । ता आहुतिपरिणाम-भूता आप आदित्यमण्डलं प्राप्याधराक् आववृत्रन् अधस्तादावर्तन्ते वृतेर्णिजन्ता-ल्लुडि रगागमश्छान्दसः । किम्भूतास्ताः उदक्ताः ऊर्ध्वमक्ताः अन्धु गतिपूजनयोः ऊर्ध्वं गताः सत्यः अहिं मेघमनु रीयमाणाः मेघमनुसरत्यः रीयतिर्गत्यर्थः । किम्भूतम-हिं बुध्यं बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवो बुध्यः अन्तरिक्षे वर्तमानम् ॥ ॥ यद्वायमर्थः । पर्वतशब्देनादित्य उच्यते वृषभस्य वर्षितुः पर्वतस्यादित्यस्य पृष्ठादियानाः निर्ग-हन्त्यो नावः स्तुत्या आपः प्रचरन्ति सर्वतो गहन्ति किम्भूताः स्वसिचः स्वयं सेक्त्रयः आदित्योपरिष्ठादापो नाव्या उच्यन्ते तथा च श्रुतिः [१०. ५. ६. १४.] नाव्या आप एव यजुष्मत्य इष्टका इत्युपक्रम्य षष्टिश्च वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभिज्ञरन्ती-त्याह । ता उदक्ता व्यक्ताः सत्यः बुध्यमन्तरिक्षस्थमहिं मेघमनुरीयमाणा अनुप्रवि-श्य गहन्त्यः सत्यः प्रावृट्काले अधराक् अधस्तादूर्ध्वं प्रति आववृत्रन् आवर्तन्ते आग-

हन्ति ॥ ॥ यद्वायमर्थ ऋचोऽस्याः । वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य पर्वतस्य हिमवद्विन्ध्यादेः
 पृष्ठादियाना गह्वर्यो वह्वर्यो नावो नौतार्या महानद्यो गङ्गाद्याः प्रचरन्ति स्व-
 सिचः स्वमात्मीयं यजमानक्षेत्रं सिञ्चन्ति ताः ता एव नावोऽधराक् अधस्तात् आ-
 ववृत्रन् राजसूययाजिनोऽर्थायावर्तन्ते । किम्भूताः उदक्ताः अभिषेकपात्रेषु उत्क्षिप्ताः
 प्रक्षिप्ताः । तथा बुध्यं बुध्नशब्देन मूलमुच्यते तत्रभवं बुध्यं प्रधानमित्यर्थः अ-
 हिमहृत्तारं शत्रूणां यजमानमनु रीयमाणाः यजमानं प्रति सिच्यमानाः ॥ का°
 [१५. ६. १.] चर्मणि त्रिविक्रमयति विजो रिति प्रतिमन्त्रमिति । अर्धयुग्यजमानेन
 व्याघ्रचर्मणि त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिवारं पादप्रक्षेपं कारयेत् ॥ त्रीणि यज्ञूषि यजमानदेव-
 त्यानि । हृ मदीय प्रथम प्रक्रम त्वं विजोर्व्यापनशीलस्य यज्ञपुरुषस्य जगदीश्व-
 रस्य त्रिविक्रमावतारस्य विक्रमणं प्रथमपादप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि । हे द्वि-
 तीय प्रक्रम त्वं विजोः विक्रान्तं द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि । हे तृतीय
 प्रक्रम त्वं विजोः क्रान्तं तृतीयपादप्रक्षेपेण जितं त्रिविष्टपमसि । इदं मन्त्रत्रयं लो-
 कत्रयजये हेतुभूतं तित्तिरिराह विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णुरेव भूवेमांलोकानभिजय-
 तीति । इमे वै लोका विजोर्विक्रमणं विजोर्विक्रान्तं विजोः क्रान्तमिति श्रुतेः
 [५. ४. २. ६.] ॥ ११ ॥

a. प्रजापते न वदेतान्यन्यो विश्वा वृषाणि परि ता बभूव । यत्क्रामास्ते
 जुहुमस्तन्नोऽश्रुस्तु । b. अयममुष्यं पितासावस्य पिता । a. वयं
 स्याम पतयो रयीणाः स्वाहा । c. रुद्र यत्ते क्रिवि परं नाम तस्मि-
 न्द्रुतमस्यमिष्टमसि स्वाहा ॥ २० ॥

का° [१५. ६. ११.] शालाद्वार्ये जुहोति पुत्रेऽन्वारव्ये प्रजापतः इति । ततः स-
 दसः शालायामागत्य पुत्रेऽन्वारव्ये शालाद्वार्येऽग्नौ जुहोति ॥ प्रजापतिदेवत्या
 त्रिष्टुब्धजुर्मद्या तृतीयचतुर्थपादमध्येऽयममुष्येति यजुर्गुक्ता । हे प्रजापते ब्रह्मन्तः अ-
 न्यो देवताविशेषः तानि एतानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वृषाणि नानाजाती-
 यानि वर्तमानभूतभविष्यत्कालविषयाणि न परिबभूव परिभवितुं समर्थो नाभूत्
 परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम् वदन्यो देव एतानि भूतानि स्रष्टुं संकर्तुं चाप्यशक्त

इत्यर्थः अतो वयं यत्कामास्ते जुहुमः यः कामो येषां ते यत्कामाः येन कामेन
 तां जुहुमः तत्कामद्वयं फलं नोऽस्माकमस्तु ॥ यजुर्व्याख्यायते । अयममुष्य पिते-
 ति पुत्रं पित्रीकृत्य तयोर्नाम गृह्णाति अयं रामोऽमुष्य दशरथस्य पिता । असा-
 वस्य पितेति यथायथमेव नामग्रहः यथा असौ दशरथोऽस्य रामस्य पितेति ॥
 सर्वथा सपुत्रा वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ का° [१५. ६. १२.] आ-
 ग्रीध्रीये पालाशेन शेषान् जुहोति रुद्र यत्तुऽइत्युत्तरार्धेऽइति । पालाशेनाभिषेक-
 पात्रेणाभिषेकोदकशेषानाग्रीध्रीयाग्रेरुत्तरभागे जुहोति ॥ रुद्रदेवत्यम् । हे रुद्र यत्ते
 तव क्रिवि कर्तृ हिंसितृ वा परमुत्कृष्टं नामास्ति क्रिवि हिंसाकरणयोः [धा° १५.
 ८१.] इप्रत्ययः । एवं रुद्रं सम्बोध्य होमद्रव्यमाह हे रुद्रिः तस्मिन् रुद्रनाम्नि त्वं
 हुतमसि अमेष्टं चासि अमाशब्दो गृह्वाची [निघ° ३. ४.] मदीये गृहे इष्टं दत्त-
 मसि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

V. a. इन्द्रस्य वज्रोऽसि । b. मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मि ।

c. अव्यथायै वा स्वधायै वारिष्टोऽअर्जुनः । d. मरुतां प्रसवेन जय ।

e. आपाम मनसा । f. समिन्द्रियेण ॥ २१ ॥

का° [१५. ६. १५.] वाजपेयवद्रथमवकृत्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ युनक्ति पूर्वव-
 न्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिरिति । वाजपेये-इव रथवाहणाद्रथमिन्द्रस्य वज्रोऽसी-
 ति मन्त्रेण भूमाववतार्य मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चतुर्भिरश्वैर्वाजपेयवदेव युन-
 क्ति प्रत्यश्च मन्त्रः इन्द्रस्य वज्रोऽसीत्येव मन्त्रो न वाजपेयसम्बन्धी सर्वः तावन्मा-
 त्रस्यैवात्र पाठात् पूर्ववदिति धूर्गृहीतं दक्षिणश्रोणिदिशे वेद्यामानीय युनक्ति पूर्व
 दक्षिणं तत उत्तरं ततो दक्षिणाप्रष्टिं ततः सव्याप्रष्टिम् अनिदेशाच्चयाणां योजने
 प्राप्ते चतुर्भिरित्युक्तमिति सूत्रार्थः ॥ रथदेवत्यम् । हे रथ त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि ॥
 युनक्ति । रथदेवत्यम् । प्रशास्त्रोः मित्रावरुणयोः देवयोः प्रशिषा प्रशासनेन हे
 रथ तां युनज्मि योजयामि ॥ का° [१५. ६. १७.] अव्यथायै वेति सुन्वन्नारोहतीति ।
 यजमानश्चात्वालदेशस्थः रथमारोहति ॥ रथदेवत्यम् । अरिष्टोऽनुपहिंसितः अर्जु-
 नोऽर्जुनतुल्य इन्द्र इत्यर्थः अर्जुनो ह वै नामिन्द्र इति श्रुतेः [५. ४. ३. ७.] एव-

म्भूतोऽहं हे रथ वा त्वामव्यथयि व्यथ भयचलनयोः अभयाय अचलनाय वा स्वधायि अन्नरसाय च त्वामधितिष्ठामि ॥ का° [१५. ६. १८.] मरुतामिति दक्षिणधुर्यं प्राज्ञतीति । यज्ञमानेन सहोन्नतो यन्ता दक्षिणाश्वं कशया प्रेरयेत् ॥ धुर्यदैवतम् । हे धुर्य मरुतां देवानां प्रसवेनाज्ञया त्वं जय शत्रूनिति शेषः ॥ का° [१५. ६. १९.] गवां मध्ये स्थापयत्यापामिति । पूर्वमेवाहवनीयोत्तरतः स्थापितानां गवां मध्ये तं रथं स्थापयेत् ॥ यज्ञमानदेवत्यम् वयं मनसा सह आपाम प्राप्तवन्तो यदुपक्रान्तं तत्कर्म ॥ का° [१५. ६. २०.] धनुरावर्षीयस्पृशति गां यज्ञमानः समिन्द्रियेणेति । धनुःकोट्या गां स्पृशेत् ॥ यज्ञमानदेवत्यम् वयमिन्द्रियेण वीर्येण संगताः स्म ॥ २१ ॥

मा तंऽइन्द्र ते वयं तुरापाऽयुक्तासोऽब्रह्मता विदसाम ।

तिष्ठा रथमधि यं वज्रहस्ता रश्मीन्देव यमसे स्वश्चान् ॥ २२ ॥

का° [१५. ६. २२.] तावदूयो वा गोस्वामिने दत्त्वा पूर्वेण गृपं परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयति मा तंऽइति । स्थापितगवां पतये स्वध्रात्रे तावत् शतमधिकं वान्यद्दत्त्वा गृपात्पूर्वदिशि परीत्यान्तःपात्यदेशे रथं स्थापयेत् ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् संवरणदृष्टा । हे वज्रहस्त वज्रं हस्ते यस्य तत्सम्बुद्धिः हे देव दीप्यमान त्वं यं रथमधि तिष्ठ लउर्ये लोह् अधितिष्ठसि द्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६. ३. १३५.] दीर्घः यस्य च रश्मीन्प्रग्रहानायमसे आयहसि किम्भूतान् रश्मीत् स्वश्चान् शोभना अश्वा येषु तान् । हे तुरापाद् तूर्णं सहते शत्रूनभिभवतीति तुरापाद् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त ते वदीया वयं ते तव तस्मिन् रथे अयुक्ताः तस्माद्विन्नाः सन्तो मा विदसाम दस उपक्षये विविधमुपक्षीणा मा भवाम तत्र दृष्टान्तः अब्रह्मता लुप्तोपमानम् अब्रह्मतेव ब्रह्म विज्ञानानन्दस्वभावमनश्चरम् तस्य भावो ब्रह्मता न ब्रह्मता अब्रह्मता यथा ब्रह्मभावादन्यदस्तु विदस्येदेवं वयं मा विदस्येमहीत्यर्थः ॥ २२ ॥

a. अग्रये गृहपतये स्वाहा । b. सोमाय वनस्पतये स्वाहा ।

c. मरुतामोजसे स्वाहा । d. इन्द्रस्येन्द्रियाय स्वाहा ।

e. पृथिवि मातर्मा मा हिंसीर्मीऽअहं त्वाम् ॥ २३ ॥

का° [१५. ६. २३.] अग्नये गृहपतयऽइति चत्वारि रथविमोचनीयानि ब्रुहोति प्रतिमन्त्रमिति । रथविमोचनीयसंज्ञाश्चतस्र आहुतीर्ब्रुहोति ॥ चत्वारि यज्ञेषु लिङ्गोत्तदेवत्यानि । गृहाश्रमपालकायाग्नये स्वाहा मुद्रुतमस्तु । वनस्पतिद्वयेण सोमाय हविर्दत्तमस्तु । इन्द्रस्येन्द्रसम्बन्धिने इन्द्रियाय वीर्याय स्वाहा । मरुतां सम्बन्धिने आंजसे वत्ताय हविर्दत्तमस्तु ॥ का° [१५. ६. २४.] भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति । रथस्य एव यजमानो भूमिं पश्येत् ॥ भूमिदेवत्यम् हे मातर्जगन्निर्मात्रि हे पृथिवि भूमे त्वं मा मां मां हिंसीः हिंसां मा कार्षीः अहमपि त्वां पृथिवीं मा मा उ (११.) हिंसिषम् ॥ २३ ॥

रुक्षः शुचिषदसुरत्तरिक्षसद्वोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृषद्वरसद्वत्सद्योमसद्वज्रा गोज्ञा ऋतज्ञा अद्रिज्ञा ऋतं बृहत् ॥ २४ ॥

का° [१५. ६. २५.] अवरोहति रुक्षः शुचिषदिति । यजमानो रथादवरोहति ॥ सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधायिनी सूर्यदेवत्यातिजगती वामदेवदृष्टा । रुक्ष्यहंकारमिति हंसो भगवानादित्य एवंविधः तं प्रत्यवतरामीति वाक्यशेषः । किम्भूतो हंसः शुचिषत् शुचौ दीप्तौ सीदतीति शुचिषत् आदित्यद्वयेण । तथा वसुर्वीर्यायिता नराणां प्रवर्तकः अन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् वायुद्वयेण । वोता आह्वाता देवानाम् वेदौ सीदतीति वेदिषत् अग्निद्वयेण । अतिथिः सर्वेषां पूज्यः दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति दुरोणसत् आहुवनीयादिद्वयेण । नृषु मनुष्येषु प्राणभावेन सीदतीति नृषत् । वरेषु उत्कृष्टेषु स्थानेषु सीदति वरसत् । ऋते यज्ञे सीदतीति ऋतसत् । व्यांमि आकाशे मण्डलद्वयेण सीदतीति व्यामसत् । एवं सर्वत्रस्थितत्वेन स्तुत्वा सर्वत्रोत्पत्तिद्वारेण स्तौति यः अब्जाः अप्सु उदकेषु जायते मत्स्यादिद्वयेणेत्यब्जाः । गवि पृथिव्यां जायते चतुर्विधभूतग्रामद्वयेणिति गोज्ञाः । ऋते सत्ये जायते ऋतज्ञाः । अद्रौ पाषाणे अग्निद्वयेण जायतऽइत्यद्रिज्ञाः अद्रिर्मेघो वा अद्रौ मेघे जलद्वयेण जायतऽइति वा । ऋतम् ऋ गतौ सर्वत्र गतम् बृहत् महत्परिवृद्धमपर्यन्तम् परब्रह्मद्वयो यो हंसस्तं प्रति रथादवतरामीति भावः ॥ यद्वा हंसशब्देन रथ उच्यते रुक्षि पृथिवीमिति हंसः रथः बृहत् महत्प्रौढमृतं यज्ञं सम्पादयत्विति

शेषः । किम्भूतो हंसः शुचिषत् शुचौ देवयजने रथवाहने वा सीदतीति । वसुः स्वस्योपरि यजमानं वासयतीति । अन्तरिक्षसत् वृक्षगुल्माद्यनवरुद्धेऽन्तरिक्षे सीदतीति । होता होतृसमानः तदेव कथमित्यत आह वेदिषत् वेद्यां सीदतीति । अतिथिः अतिथिवत्पूज्यः दुरोणसत् दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति । नृषत् नृषु वाहकत्वेन सीदतीति । वरसत् वरे श्रेष्ठे राजगृहे सीदतीति । ऋतसत् ऋते यज्ञे वाजपेयादौ सीदतीति । व्योमसत् सूर्यं वोढुं व्योमन्याकाशे सीदतीति । अब्जाः अप्सुयोनिर्वाऽअश्च इति श्रुतेरद्भ्यो जातैरश्चैरुपेतत्वादब्जाः । गोजाः गोशब्दवाच्यादब्राज्जायत इति गोजाः इन्द्रो वृत्राय वघ्नं प्राहुरत्स त्रेधा व्यववत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयमिति तैत्तिरीयश्रुतेः । ऋतजाः ऋतं यज्ञमुद्दिश्य जातत्वादृतजाः । अद्रिजाः अद्रिभ्यः पाषाणसदृशकाष्ठेभ्यो जातत्वादद्रिजाः ॥ २४ ॥

a. इयं दस्यायुरस्यायुर्मयि धेहि युङ्क्षि वचीऽसि वची मयि धेहि ।

b. उर्गस्यूर्जं मयि धेहि । c. इन्द्रस्य वां वीर्यकृतो ब्राह्मऽअभ्युपावहुरामि ॥ २५ ॥

का° [१५. ६. २१.] उपस्पृशति शतमानावियदसीति । शालादक्षिणभागे स्थापितस्य रथवाहनस्य दक्षिणचक्रे बद्धौ शतमानौ शतरत्निकानिर्मितौ सौवर्णौ मणी यजमानः स्पृशति ॥ द्वे द्वादशाक्षरे यजुषी शतमानदेवत्ये । हे रुक्म त्वमियदसि एतावत्परिमाणं शतरत्निकापरिमितमसि आयुरसि जीवनमसि तस्मादायुः शताब्दपरिमितं मयि धेहि यो हि यदात्मकः स तदातुमुत्सहते यतस्त्वं शतमानमसि ततः शताब्दपरिमितमायुर्मयि रोपय । युङ्क्षि युनक्ति यज्ञं सम्भारनिचयेन दक्षिणादानेन वेति युङ् वर्यस्तेजस्वी भवसि अतो मे (12.) मम वर्यः तेजो धेहि ॥ का° [१५. ६. ३०.] तौ ब्रह्मणे दत्तौर्गसीति शाखामुपस्पृशतीति । तौ शतमानौ ब्रह्मणे दत्त्वा पूर्वोक्तथवाहने एवोपगूहितामौडुम्बरीं शाखामुपस्पृशेत् ॥ शाखादेवत्यम् हे औडुम्बरि शाखे त्वमूर्गसि अन्नरूपा भवसि तत उर्जमन्नं मयि धेहि स्थापय ॥ का° [१५. ६. ३१.] इन्द्रस्य वामित्यवहृते ब्राह्म पयस्यायां व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायामिति । अधर्युजमानब्राह्म व्याघ्रचर्मस्थापितायां मैत्रावरुणां पयस्यायां

नीचौ करोति ॥ बाहुदेवत्यम् । वीर्यकृतो वीर्यकारिणः इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य
यज्ञमानस्य सम्बन्धिनौ हे बाहु अहं वां युवामुपावहरामि (13.) मैत्रावरुणी-
प्यस्यां प्रति नीचौ करोमि ॥ २५ ॥

VI. a. स्योनासि सुषदासि । b. क्षत्रस्य योनिरसि ।

c. स्योनामासीद् सुषदामासीद् क्षत्रस्य योनिमासीद् ॥ २६ ॥

का° [१५. ६. ३३. ७. १.] प्राक् स्विष्टकृतः खादिरीमासन्दीऽ रज्जुतां व्याघ्रचर्मदेशे
निदधाति स्योनासीतीति । पयस्यायाः स्विष्टकृद्धोमात्प्राक् रज्जुभिर्व्युतां खादिरीं
मन्त्रिकां व्याघ्रचर्मदेशे मैत्रावरुणाधिष्यस्य पुरो निदधाति ॥ आसन्दीदेवत्यम् ।
हे आसन्दि त्वं स्योना सुखद्वयासि सुखकारी भवसि । सुषदासि सुखिन सीदसि
यस्यां सा सुषदा सुखेनोपवेष्टुं योग्यासि ॥ का° [१५. ७. २.] अधीवासमस्यामास्तृ-
णाति क्षत्रस्य योनिरिति । आसन्त्यां वस्त्रमाहादयति ॥ अधीवासदैवतम् । हे
अधीवास त्वं क्षत्रस्य क्षत्रियस्य योनिर्मातृवद्भारकत्वेन कारणमसि ॥ का° [१५. ७.
३.] सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति स्योनामासीदिति । आसन्त्यां यज्ञमानं स्थापयेत् ॥
यज्ञमानदेवत्यम् । हे यज्ञमान स्योनां सुखकरीमासन्दीमासीद् आरोह सुषदां सु-
खापवेशनयोग्यामासन्दीमासीद् क्षत्रस्य योनिं स्थानमासन्दीमासीद् ॥ २६ ॥

निषसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ २७ ॥

का° [१७. ७. ४.] निषसादित्युरोऽस्यालभतऽइति । अर्धर्युयज्ञमानहृदयं स्पृशति ॥
वरुणदेवत्या गायत्री श्रुनःशेषदृष्टा अष्टषट्सप्तवर्णापादवाद्धर्माना गायत्री । असौ
यज्ञमानः पस्त्यासु विन्नु प्रजासु आ निषसाद् विशो वै पस्त्या इति श्रुतेः [५. ४.
४. ५.] आधिपत्येनोपविवेश यदासन्त्यां निषसाः स प्रजास्विव निषसा इत्यर्थः ।
व्यवहृताश्चेति [पा° १. ४. ८२.] आड उपसर्गस्य क्रियापदेन व्यवस्थानम् । किम्भू-
तो यज्ञमानः धृतव्रतः धृतं व्रतं यज्ञलक्षणं कर्म येन स्वीकृतयज्ञः । वरुणः वार-
यत्यनिष्टमिति वरुणः । तथा सुक्रतुः शोभनसंकल्पः शोभनप्रज्ञो वा । किमर्थं
निषसाद् साम्राज्याय सम्राजो भावः साम्राज्यम् सम्राड्भावाय राज्यायिति श्रुतेः [५.
४. ४. ५.] ॥ २७ ॥

- a. अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्ताम् । b. ब्रह्मंस्त्वं ब्रह्मासि स-
वितासि सत्यप्रसवः । c. वरुणोऽसि सत्यौजाः । d. इन्द्रोऽसि वि-
शौजाः । e. रुद्रोऽसि सुशेवः । f. वडुंकारु श्रेयस्कारु भूयस्कारु ।
g. इन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रथ्य ॥ २८ ॥

का° [१५.७.५.] अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान्पाणावाधयेति । यजमानदृस्ते गूत-
साधनभूतान्यश्चाक्षान्सौवर्णिकपर्दानिदध्यात् ॥ अक्षा यजमानो वा देवता । चतु-
र्णामक्षाणां कृतसंज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति यदा पञ्चाप्यक्षा एकद्वया पतन्ति उत्ता-
ना अवाञ्चो वा तदा देवितुर्गयः तत्र कलिः सर्वानक्षानभिभवति तं प्रत्युच्यते
तत्सम्बन्धेन यजमानं प्रति वा । हे अक्ष यद्वा हे यजमान त्वमभिभूरसि अभिभवि-
ता अभितो व्याप्तासि । एताः कपर्दिकोपलक्षिताः पञ्च दिशः पूर्वादयश्चतस्र ऊ-
र्धा चेति पञ्च दिशः ते तदर्थं कल्पन्तां तत्प्रयोजनसमर्था भवन्तु । कलिः सर्वाक्षा-
भिभावकत्वात्सुन्वतोऽपि जयापक्षिवात्पञ्चाक्षव्यापकत्वमिति भावः ॥ का° [१५.७.
७-१.] वरं वृवा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते पञ्चकृवः प्रत्याह व्यत्यासः सविता वरुण
इन्द्रो रुद्र इति त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिरादिनैवात्यमिति । यजमानो राज्ञं मेऽस्ति-
त्यादि द्रव्यं सम्प्रार्थ्य पञ्चवारं ब्रह्मन्निति मन्त्रेण ब्रह्माणमामन्त्रयते एवमामन्त्रि-
तो ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिः सवितासि वरुणोऽसि इन्द्रोऽसि रुद्रोऽसीत्ये-
तैर्मन्त्रैर्यत्यासं यजमानं प्रत्याह तेन चतुर्णामपि मन्त्राणामादौ त्वं ब्रह्मासीति प्र-
योगः । व्यत्यासमित्यादौ यजमानो ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि सवि-
तासि सत्यप्रसव इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्र-
ह्मा त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यौजा इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति
ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि विशौजा इत्याह । पु° - यते
• ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि सुशेव इत्याह । अन्त्यं च पञ्चमं प्रतिवचनमादिनैव
त्वं ब्रह्मासीत्येतावतैव कार्यं ब्रह्मणेति सूत्रार्थः ॥ ॥ ब्रह्मन् । ब्रह्मदैवतम् । य-
जमानः प्रथमं ब्रह्माणमामन्त्रयते हे ब्रह्मन् ऋत्विक् त्वामामन्त्रयऽइति शेषः ॥ त्वं
ब्रह्मासि । पञ्च यजूंषि यजमानदेवत्यानि । ब्रह्मामन्त्रितो यजमानं प्रत्याह हे य-

जमान त्वं ब्रह्मासि महान्भवसि सविता प्रेरकश्चासि सत्यप्रसवः सत्यः प्रसवां
 ऽनुज्ञा यस्य ॥ द्वितीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽनिष्टनिवारकोऽसि सत्यो-
 ज्ञाः सत्यमोज्ञो यस्य अमोघवीर्योऽसि सत्ये वा ओज्ञो यस्य ॥ तृतीयं प्रत्याह
 त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि ऐश्वर्यवानसि विशोऽज्ञाः विष्णु प्रजास्वोऽज्ञस्तेजो यस्य वि-
 उंज्ञा इति प्राप्ति विशोऽज्ञा इति हान्दसमत एव पदकारो नावग्रहं चकार (14.) ॥
 चतुर्थं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि हे राजन् त्वं रुद्रतपोऽसि शत्रूणां रोदना-
 द्रावणाच्च । सुशेवः शेव इति सुखनाम [निघ० ३. ६.] शोभनं शेवः सुखं यस्मात्
 शोभनं सुखयिता ॥ त्वं ब्रह्मासीत्येतावदेव पञ्चमं प्रतिवचनम् ॥ का० [१५. ७. १०.]
 वहुकारेति च ह्यत्येवंनामानमिति । यजमानं बहुकारित्यादिसुमङ्गलनामानं नर-
 माकारयति (15.) ॥ लिङ्गोक्तदेवतम् हे बहुकार बहु कार्यं करोति बहुकारः श्रेयः
 करोति श्रेयस्करः भूयो बहुतरं करोति भूयस्करः तेषां सम्बोधनानि हे बहुकारि-
 त्यादिकल्याणनामन् त्वामाह्वयऽइति शेषः ॥ का० [१५. ७. ११.] स्फ्यमस्मै प्रयहति
 पुरोहितोऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य वज्र इति । अस्मै यजमानाय स्फ्यं ददाति गूतभूमिकर-
 णाय ॥ स्फ्यदैवतम् । हे स्फ्य इन्द्रस्य वज्रस्त्वमसि इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं
 प्रजहरेत्यादि तस्य स्फ्यस्तृतीयमिति श्रुतेः [१. २. ४. १.] । तेन हेतुना मे मम य-
 जमानं रथ रथतिर्वशगमने वशवर्तिनं कुरु यो वै राजा ब्राह्मणादवलीयान-
 मित्रेभ्यो वै स बलीयान्भवतीति श्रुतेः [५. ४. ४. १५.] । यद्वा तेन मे रथ यस्मा-
 त्वं वज्रतपस्तेन कारणेन मम रथ गूतभूमौ परिलेखनद्वयं कार्यं साधय ॥ २८ ॥

a. अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिर्जुषाणोऽअग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिराज्यस्य वेतु स्वाहा ।

b. स्वाहाकृताः सूर्यस्य रश्मिर्भिर्यतध्वः सज्ञातानां मध्यमिध्याय ॥ २९ ॥

का० [१५. ७. १५.] गूतभूमौ हिरण्यं निधायभिजुहोति चतुर्गृहीतेनाग्निः पृथु-
 रिति । एवं कृतायां गूतभूमौ कनकं निधाय तदुपरि चतुर्गृहीताज्यं जुहुयात् ॥
 अग्निदेवत्यम् अग्निः आज्यस्य वेतु कर्मणि षष्ठी घृतं पिबतु स्वाहा सुद्धतमस्तु ।
 किम्भूतोऽग्निः पृथुः देवानां प्रथमवाद्विशालः । तथा धर्मणः पतिः धारणं धर्मं ज-
 गतो धारणस्य धर्मस्य वा स्वामी । जुषाणः प्रीयमाणः ह्यमानं हविः सेवमानो

वा । अग्निः पृथुर्मणस्यतिरिति पुनःपाठ आदरार्थः ॥ का° [१५. ७. १६.] अक्षान्नि-
वपति स्वाहाकृता इति । पूर्वोक्तपञ्चाक्षान्मूतभूमौ क्षिपति ॥ अक्षदेवत्यम् । हे
अक्षा यूयं स्वाहाकृताः स्वाहाकारपूर्विकयाहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिभिः
किरणैर्यतधं स्पर्धा कुरुत सजातानां समानजन्मनां भ्रातॄणां क्षत्रियाणां मध्यमे-
ध्याय मध्यमप्रदेशे यजमानावस्थानाय च यतधं यत्नं कुरुत यजमानं सर्वक्षत्रियश्रेष्ठं
कुरुतेत्यर्थः मध्ये भवो मध्यमः मध्यमे प्रदेशे तिष्ठतीति मध्यमेष्ठः तस्य भावो म-
ध्यमेष्ठं तस्मै ॥ २१ ॥

VII. सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वष्टा रूपाः पूजा पशुभिरिन्द्रेणास्मे
बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणेनौजसाग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुना द-
शम्या देवतया प्रसूतः प्रसर्पामि ॥ ३० ॥

का° [१५. ८. १५. १६.] पितामहदशगणः सोमपानाः संख्याय सर्पणाः सवित्रे-
ति वानुवाकमुक्तेति । पित्रादयः पूर्वजाः पितामहशब्देनोच्यन्ते । ऋत्विजोऽन्ये वि-
प्राश्च मिलिताः शतसंख्याः सन्तो दशपेययागे सौत्येऽहनि प्रतिसवनं सर्पणात्प्राक्
स्व-स्वं सोमयाजिनां पित्रादीनां दशानां गणं गणयित्वा अमुकः प्रथमः सोमपः
असौ द्वितीयोऽसौ तृतीय इत्यादिदशमपर्यन्तान्सोमयाजिनो गणयित्वा विभूरसीत्या-
दिसर्पणं [५. ३१] धिषण्योपस्थानं कुर्वन्ति सर्पणं भक्षणकाले सदःप्रवेशो वा । पक्षा-
न्तरमाह सवित्रेति यद्वा सवित्रा प्रसवित्रेत्येककण्डिकात्मकमनुवाकं पठित्वा शतं
विप्राः सर्पणं कुर्वन्ति । दशानां सोमयाजिनामसम्भवादयमेव पक्षः श्रेयानिति सू-
त्रार्थः ॥ सवित्रादिदेवत्यात्यष्टिः । एताभिर्दशभिर्देवताभिः प्रसूत आज्ञतोऽहं प्रस-
र्पामि सर्पणं करोमि । प्रत्येकपाठादेकवचनं सर्पामीति । काभिर्दशभिः प्रसूत इ-
त्यत आह प्रसवित्रा अभ्यनुज्ञानकारिणा सवित्रा सूर्येण । वाचा वाग्रूपया सर-
स्वत्या । रूपा रूपलक्षितेन त्वष्टा देवेन त्वष्टा त्रयाणामधिपतिरित्युक्तेः । पशुभि-
रूपलक्षितेन पूजा देवेन । अस्मे अनेन इन्द्रेण विभक्तेः शे-अदिशः [पा° ७. १.
३१.] । ब्रह्मणा देवयागे ब्रह्मत्वकर्त्रा बृहस्पतिना । ओजसा ओजस्विना वरुणे-
न । तेजसा तेजस्विना अग्निना । राज्ञा ओषधिविप्राधिपेन दीप्यमानेन वा सो-

मेन चन्द्रेण । दशम्या दशसंख्यापूरिकया विलुना देवतया यज्ञाधिष्ठात्रा विलुट-
पेण देवेन । एतैराज्ञतः प्रसर्पामीत्यर्थः ॥ ३० ॥ इति राजसूयः समाप्तः ॥ ॥

VIII. a. अश्विभ्यां पचस्व । b. सरस्वत्यै पचस्व । c. इन्द्राय सुत्राम्णे
पचस्व । d. वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्क्षसोमोऽतिस्नुतः । इन्द्रस्य
गुज्यः सखा ॥ ३१ ॥

अथ राजसूयगतचरकसौत्रामणीमन्त्रा उच्यन्ते ॥ राजसूयप्रान्ते विहिता सौत्रा-
मणी चरकसौत्रामणीत्युच्यते तन्मन्त्राणामश्विनावृषो ॥ ॥ का° [१५. १. २५.] प-
क्वौदनं विव्रढाँश्रूणीकृत्याश्विभ्यां पचस्वेति सऽसृजतीति । विव्रढा जाताङ्कुरा अ-
जाताङ्कुराश्च व्रीहयः क्षौमे बद्धाः सन्ति तन्मध्ये अजाताङ्कुराणां व्रीहीणामोदनं
पक्वा विव्रढान्त्रीहीँश्रूणीकृत्योदनेन मिश्रयति ॥ त्रीणि यज्ञेषु सुरादेवत्यानि ।
हे सुरे त्वमश्विभ्यां पचस्व अश्विनोरर्थाय पाकं कुरु पाको नाम विपरिणामश्रे-
ष्ठता । सरस्वत्यै देव्यै पचस्व । सुष्ठु त्रायतऽइति सुत्रामा तस्मै सुत्राम्णे शोभ-
नत्राणकर्त्रे सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पचस्व यतः सौत्रामणेन्द्रस्य भैषज्यं कर्तव्य-
मस्ति ॥ का° [१५. १०. १०.] वषामार्जनान्ते कुशैः परिस्रुतं पुनाति वायुः पूत इ-
ति । पशूनां वषामार्जनान्ते कर्मणि कृते दर्भैः सुरां कस्मिंश्चित्पात्रे पुनाति ॥ सो-
मदेवत्या गायत्री । वायुः सुपां सुलुगित्यादिना [पा° ७. १. ३१.] तृतीयैकवचनस्य
सु अदिशः सोमो वायुः वायुना पूतः शोधितः पवित्रेण कुशमयेन पूतः सन् प्र-
त्यङ् नीचैरधोमुखः सन् अतिस्नुतः अतिक्रम्य गतः । किम्भूतः इन्द्रस्य गुज्यो यो-
गार्हः सखा सखिभूतः । सोमः पूर्वं पूतिगन्धोऽभूत्ततो देवैर्वायुरुक्तस्त्वं सोमऽ सु-
गन्धं कुर्विति ततो वायुना सोमो दुर्गन्धमपहृत्य सुगन्धः कृत इति [१२. ७. ३.]
श्रुत्योक्तम् तदयं मन्त्रो वदतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

a. कुविदुङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्यनुपूर्वं विपूये ।

इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति ॥

b. उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां वा सरस्वत्यै वेन्द्राय वा सुत्राम्णे ॥ ३२ ॥

का° [१५.१०.१२.] ग्रहं गृह्णाति कुविदङ्गेति त्रीन्वा प्रतिदेवतमेतयैवेति । पू-
 तायां सुरायां वदरीफलचूर्णं प्रक्षिप्य कुविदङ्गेत्येकं ग्रहं वैकङ्कतपात्रेण गृह्णाति
 यद्वा कुविदङ्गेत्यृचैव त्रीन्ग्रहान्प्रतिदेवतं गृह्णाति । यथा । कुविदङ्ग° उपयामगृ-
 हीतोऽस्यश्विभ्यां वेति प्रथमम् कुविदङ्ग° उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै वेति द्वि-
 तीयम् कुविदङ्ग° उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा सुत्राम्णाऽइति तृतीयम् ॥ तृचं का-
 क्षीवतसुकीर्तिदृष्टम् आद्या सोमदेवत्या त्रिष्टुप् । कुविदिति वरुणाम [निघ° ३.
 १.] अङ्गेति क्षिप्रनाम [निरु° ५.१०.] चिदिति वितर्के । हे सोम यथा यवमलः
 यवा विद्यन्ते येषां ते यवमलः मादृषधायाश्च मतोर्वीऽयवादिभ्य इति [पा° ८.२.
 १.] यवादीनां निषेधान्मतोर्मकारस्य वकाराभावः वरुणयवसम्पन्नाः कृषीवत्ताः कु-
 वित् वरुणं यवं सर्वं यवमयं सस्यं चिद्विचार्य अनुपूर्वमानुपूर्व्येण विग्रूय पृथक्-
 कृत्य अङ्गं क्षिप्रं दान्ति लुनन्ति दाप् लवने लट् । तथा एषां यजमानानां सम्ब-
 न्धीनि भोजनानि भोज्यानि वस्तूनि इह-इह अस्मिन्नेव यजमाने कृणुहि कुरु ।
 एषां केषाम् ये यजमाना वर्हिष उपरि स्थिता नमउक्तिं यजन्ति नम इत्यन्ननाम
 [निघ° २.७.] उक्तिर्वचनं हविर्लक्षणमन्नमादाय उक्तिं याज्यामभिधाय यजन्ति या-
 गं कुर्वन्ति ॥ हे सोम त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विभ्यां वा त्वां गृह्णामि सरस्व-
 त्यै त्वां गृह्णामि सुत्राम्णो रक्षकयिन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥३२॥

युव७ सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ।

विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥३३॥

का° (16.) ग्रहाणां युव७ सुरामं पुत्रमिवेति । युवं सुरामं पुत्रमिवेति द्वे ऋचौ
 सुराग्रहाणां याज्यानुवाक्ये प्रथमानुवाक्या पुत्रमिवेति याज्या ॥ अनुष्टुप् अश्विस-
 रस्वतीन्द्रदेवत्या । हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां कर्मसु निमित्तेषु इन्द्रमावत-
 मपालयतं स्वकर्मक्षममकुरुतमित्यर्थः अवतेर्लङि मध्यमद्विवचनम् । किम्भूतौ यु-
 वाम् असुर एव आसुरस्तास्मिन्नमुचौ नमुचिसंज्ञे आसुरे असुरे दैत्ये स्थितं सुरामं
 सुष्ठु रमयतीति सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं सचा सह एकीभूय विपिपाना वि-
 पिपानौ विविधं पिबन्तौ विविधं पिबतस्तौ विपिपानौ पिबतेर्व्यत्ययेन ह्लाद्वि

शानच्प्रत्यये रूपम् तदर्थे श्रुतावितिरासः [१२. ३. ४. १.] नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सखासीत् स विश्वस्तस्येन्द्रस्य वीर्यं सुरया सोमेन सह पयौ तत इन्द्रोऽश्विनौ सरस्वतीं चोवाचाहं नमुचिना पीतवीर्योऽस्मि ततोऽश्विनौ सरस्वती चापां फे-
नरूपं वज्रमिन्द्राय ददुः तेनेन्द्रो नमुचेः शिरश्चिह्नुद ततो लोहितमिश्रः ससुरः
सोमस्तदुदरादश्विन्यां पीत्वा शुद्ध इन्द्रायार्पित इति तदर्पणेनेन्द्रमश्विनावरक्षता-
मित्यर्थः । पुनः कीदृशौ शुभः पती शोभनं शुष् शुभ दीप्तावित्यस्यात्सम्पदादित्वा-
द्वावि द्विप् तस्य शुभः शोभनस्य कर्मणः पती पालकौ षध्याः पतिपुत्रेत्यादिना
[पा° ८. ३. ४३.] पतिशब्दे परे विसर्गस्य सकारः ॥ ३३ ॥

पुत्रमिव पितरौवश्विनोभेन्द्रावयुः काव्यैर्दंसनाभिः ।

यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती वा मधवन्नभिस्तक् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां दशमोऽध्यायः ॥ ॥

त्रिष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या हे इन्द्रोभा अश्विना उभौ अश्विनौ त्वामावयुः
अवतेर्लिङि मध्यमद्विवचनं पुरुषव्यत्ययः आवतुः पालितवत्तौ । कैः काव्यैः क-
वीनां मन्त्रद्रष्टृणां सम्बन्धिभिर्मन्त्रैः कवीनामिमे काव्यास्तैः । तथा दंसनाभिः दंस
इति कर्मनाम [निघ° २. १.] दंससः करणं दंसना तत्करोति तदाचष्टइति [पा°
३. १. २६. वा° १. २.] णिचि ज्ञाते ण्यासश्चन्यो युजिति [पा° ३. ३. १०७.] युच्प्रत्यये
दंसनेति रूपम् । दृष्टान्तमाह पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतस्त-
थाश्विनौ त्वामावयुः अश्विनाविन्द्रस्य रक्षणं कृतवन्ताविति कथमवगम्यते तत्राह
यदिति यद्यस्मात्कारणात् हे इन्द्र त्वं शचीभिः कर्मभिर्नमुचिवधादिकर्माणि कृत्वे-
त्यर्थः सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं व्यपिबः विशेषेण पीतवानसि पिबतेर्लिङि मध्य-
मैकवचने (१७.) रूपम् हे मधवन्धनवन्निन्द्र यस्माच्च सरस्वती देवी वा त्वामभिस्तक्
उपसेवते तत्कृतसोमपानेन सरस्वतीकृतवत्सेवनेन च अश्विनौ त्वामावयुरिति
ज्ञायतइत्यर्थः भिस्तक् उपसेवायां कण्डादिः अस्माह्मलिङि कण्डादिभ्यो यगिति [पा°
३. १. २७.] प्राप्तस्य यको व्यत्ययेन लुक् हल्ङ्गाभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति
[पा° ६. १. ६८.] तिपो लुक् लुङ्लङ्लृङ्ङ्वडुदात्त इति [पा° ६. ४. ७१.] अडा-

गमः वावसानऽइति [पा० ट. ४. ५६.] जकारस्य ककारः अभिलगिति वृषम् ॥३४॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोदहरे । अगमदशमोऽध्यायो राजसूयात्त-

वर्णनः (18.) ॥१०॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १. ३५ [उत्तरसद्व्यः - उपरिपद्व्यो] ॥१॥ १. ३६ [उत्तरसद्व्यो - उपरि-
षद्व्यो] ॥२॥ १. ३७. ३८ a ॥३॥ १. ३८ b. c । अबधिष्म रक्षोऽमुष्य
त्वा बधायामुमबधिष्म । जुषाणोऽध्याज्यस्य वेतु स्वाहो ॥४॥ ॥
- II. ॥ १०. १ [णाऽअभ्यं] ॥१॥ २ ॥२॥ ३. ४ cd. ab [सूर्यवच स्थ]. gh.
ik. ef. no. pq. rs । शैठा [प्रौघा?] स्य - दत्त । t [स्वाराज्ञी (19.)] ॥३॥
४ ॥ [सं मधुमं]. v [सहोज्ञसा] ॥४॥८॥ ॥
- III. ॥ १. ३१ [प्रसवाणां - पशूनां मित्रः सत्याय -] ॥१॥ इमं देवा अस-
पन्नं सुवधं मरुते क्षत्राय मरुते ज्यैष्ठ्याय । इमममुममुष्य पुत्रमुष्याः
पुत्रमस्य विशे ॥२॥ एष वः कुरवो राज्ञिष वः पञ्चाला राजा । सोमो
ऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥३॥११॥ ॥
- IV. ॥ सोमस्य त्विषिरसि । १०. ५ b - g ॥१॥ h. l. k. i. m. n । ६ b. c ॥२॥
७ ॥३॥ ८ a. b. d. c. e. g [बध्यात्]. f ॥४॥ रुजासि दुबासि जुषा-
सि । ८ l. m. n ॥५॥ १ a. b. c. e. d. f [शम्भू]. g ॥६॥१०॥ ॥
- V. ॥ १० ॥१॥ ११ ॥२॥ १२ ॥३॥ १३ ॥४॥ १४ [शिराऽऋतू]
॥५॥ १५ ॥६॥ १६ [उभाऽइन्द्राऽउदितः] ॥७॥२४॥ ॥
- VI. ॥ १७ [येण मरुतामोज्ञसा क्षं] ॥१॥ इमं देवा असपन्नं सुवधं मरु-
ते क्षत्राय मरुते ज्यैष्ठ्याय मरुते ज्ञानराज्याय । इमममुममुष्य पुत्रमुष्याः
पुत्रमस्य विशे ॥२॥ एष वः कुरवो राज्ञिष वः पञ्चाला राजा । सोमो

ऽस्माकं ब्राह्मणानां राज्ञा ॥३॥ ११ [धरागुदक् ता अर्द्धिं] ॥४॥

२० a - रयीणाम् ॥५॥ २० c [क्रवि - तस्मै] ॥६॥३०॥ ॥

VII. ॥ २१ a. b [युनग्मि]. c [रिष्टः फल्गुनः]. d. e. f ॥१॥ २२ [षालयुं

- युवसे स्वयान्] ॥२॥ २३ a. b. d. c. e ॥३॥ २४ [द्रोणं] ॥४॥

२५ a [मे धेहि]. b [मे धेहि]. c वां ब्राह्म वीर्यकृताऽउपा ॥५॥३५॥ ॥

VIII. ॥ २६ ॥१॥ २७ ॥२॥ अभिभूरस्ययानामेतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तां

ब्रह्मस्त्वं ब्रह्मासि ॥३॥ सवितासि सत्यप्रसवः । २८ c. d. e ॥४॥

प्रियंकर श्रेयेस्कर भूयस्कर । २८ g ॥५॥ २९ a [ज्यस्य हविषो वितु].

b ॥६॥४१॥ ॥

IX. ॥ ३० - रिन्दिणास्मै ॥१॥ ३० बृहस्प - विष्णुना देवतया दशम्येमं यज्ञं

विष्णुमाप्रवानि ॥२॥४३॥ ॥

X. ॥ ३१ [वायोः] ॥१॥ ३२ a [नमउक्तिं न जग्मुः] । b ॥२॥ ३३ [नमु-

चाऽग्रां] ॥३॥ ३४ [पितराऽअश्विनोभेन्द्रावधुः कां] ॥४॥४७॥ ॥

दशानुवाक्किषु सप्तचत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे एकादशमोऽध्यायः ॥ ॥

I. युञ्जानः प्रथमं मनस्तवायं सविता धियम् ।

अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्यं पृथिव्या अध्याभरत् ॥१॥

रमाकान्तं (1.) नमस्कृत्य गणेशं शारदां गुरुम् । संहितैकादशाध्याये मन्त्रदी-
पो वितन्यते ॥ ॥ एकादशमारभ्याष्टादशाध्यायपर्यन्तमग्निचयनमन्त्राः ॥ तेषां प्रजापति-
र्ऋषिः साध्या ऋषयो वा ॥ सोऽग्निः पञ्चचितियुक्तः प्रथमचितिमन्त्राणां प्रजापतिर्ऋ-
षिः द्वितीयचितेर्देवा ऋषयः तृतीयचितेरिन्द्राग्निविश्वकर्माण ऋषयः चतुर्थचिर्ऋति-
षय एवऽर्षयः पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तथा च श्रुतिः [६. २. ३. १०.]

प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत्प्रजापतिरेव तस्या अर्षेयं देवा द्वितीयां चितिमप-
 श्यन्देवा एव तस्या अर्षेयमिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यंस्तऽएव
 तस्या अर्षेयमृषयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन्नृषय एव तस्या अर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चि-
 तिमपश्यत्परमेष्ठेव तस्या अर्षेयमिति ॥ चयनं कर्तुमिहन्फाल्गुनकृत्तप्रतिपदि पौ-
 र्णमासेष्टिं कृत्वा पुरुषाश्चगोऽव्यज्ञानालम्ब्यज्ञेन यागं कृत्वा पञ्चानां शिरांसि घृता-
 त्तानि प्रथमचितावुपधानार्थं क्वचित्संस्थाप्य तेषां कबन्धान्यज्ञशेषं च मृग्युक्ते त-
 डागादिज्ञले प्रास्येत् उखार्यमिष्टकार्यं च मृदं जलं च तत एवादियम् ततः फाल्गु-
 नकृत्ताष्टम्यामुखासंभरणम् तदर्यमाहवनीयदक्षिणाग्नीऽउद्धृत्याहवनीयात्प्राक् कृते
 चतुष्कोणे गते ततस्तडागान्मृत्पिण्डमानीय भूसमं स्थापयेत् पिण्डाहवनीयान्तरा-
 ले सहिद्रां वल्मीकमृदं निदध्यात् आहवनीयादक्षिणदिशेऽश्वगर्दभाजाः प्राञ्जुखाः
 प्रागपरा मुञ्जरसनाबद्धाः स्याप्याः आहवनीयोत्तरे वैणव्युभयतस्तीक्ष्णा कल्माषी
 हिरण्मयी वाग्निः स्याप्या ततः कर्माह का° [१६. २. ७.] अष्टागृहीतं जुहोति संत-
 तमुद्धृल्लन्युञ्जान इति । अस्यार्थः । गार्हपत्ये घृतं संस्कृत्य जुह्वं सुवं च संमृज्य सु-
 च्यष्टागृहीतमाज्यमाहवनीये परिस्तरणसमिदाधानपूर्वकं संततमविह्विन्नधारया सु-
 चमूर्ध्नी कुर्वन्नर्धयुर्जुहोति युञ्जान इत्याद्यष्टकपिण्डकाभिः सांतत्यं चाष्टर्चान्ते स्वाहा-
 कारपर्यन्तम् ॥ आग्यानुष्टुप् तृतायः सप्ताक्षरः । अष्टानां सावतापं ऋषः देवाऽप
 सविता । अथ मन्त्रार्थः । सविता सर्वस्य प्रेरकः प्रजापतिः अग्नेर्ज्ञेयः चिद्यमान-
 स्य वल्लेः सम्बन्धि तेजः निचाप्य पञ्चपशुषु प्रविष्टं निश्चित्योपलभ्य यद्वा सफल-
 नां कर्मणां साधनभूतं निश्चित्य । पृथिव्याः पशुशरीरान्विताया भूमेः सकाशाद-
 ध्याभरत् अध्याहृतवान् इष्टकाः (२.) कृत्वाग्निं चितवानित्यर्थः । सवितृशब्देन
 श्रुतौ प्रजापतिरुक्तः प्रजापतिर्वै युञ्जान इति [६. ३. १. १२.] श्रुतेः । किम्भूतः प्रथम-
 मग्न्यारम्भे मनो युञ्जानः समादधानः युङ्क्तेऽसौ युञ्जानः किं कृत्वा धियो बुद्धीरिष्ट-
 कादिविषयाणि ज्ञानानि तत्राय तनिवा विस्तार्य मनसा पर्यालोच्य बुद्ध्यावधार्ये-
 त्यर्थः तनु विस्तारि समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति [पा° ६. ४. २१.] क्वाप्रत्ययः
 अनित्यमागमशासनमितीडागमाभावः अनुदात्तोपदेशेत्यादिना [पा° ६. ४. ३७.] न-
 लोपः क्को यगिति [पा° ७. १. ४७.] क्वाप्रत्ययान्तस्य यगागमः ॥ १ ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे । स्वर्गाय शक्त्या ॥२॥

गायत्री तृतीयः पादः पञ्चार्णस्तेन शङ्कुमती तदुक्तं पिङ्गलेन एकस्मिन्यञ्चके
हृन्दः शङ्कुमतीति । सवितुर्देवस्य प्रजापतेः सवे प्रसवे आज्ञायां वर्तमाना वयं य-
ज्ञमाना युक्तेनेन्द्रियेभ्यो नियमितेनैकाग्रेण मनसा स्वर्गाय स्वर्गसाधकाय कर्मणे
शक्त्या स्वसामर्थ्येन प्रयत्नं कुर्म इति शेषः ॥२॥

युक्ताय सविता देवात्स्वर्यतो धिया दिवम् ।

बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥३॥

अनुष्टुप् द्वितीयः सप्तार्णस्तेनैकोना सविता तान्प्रसिद्धान्देवान्प्रसुवति (३.)
षू प्रेरणे तुदादिः लेटोऽडाटावित्यडागमः (३.) प्रसौति अभ्यनुजानाति प्रेरयती-
त्यर्थः । किं कृत्वा युक्ताय युक्ता क्को यक् अग्निकर्मणि संयोज्य । किम्भूतान्देवान्
धिया बुद्ध्या कर्मणा वा अन्येन दिवं दीव्यति प्रकाशतःइति दिवम् इगुपधेति
[पा० ३. १. १३५.] कप्रत्ययः द्योतनं स्वः स्वर्गं यतो गहतः इणः शत्रत्तस्य यत इ-
ति रूपम् । पुनः कीदृशान् बृहत् मरुत् ज्योतिः आदित्यलक्षणमात्मत्वेन करि-
ष्यतः संस्कुर्वतः । कीदृशः सविता सविता प्रेरयिता अन्येन कर्मणा स्वर्गं गह-
तो देवानग्निकर्मणि सविता प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान्देवानिन्द्रियविशेषा-
न्युक्ता विषयेभ्यो नियम्य प्रसुवति (४.) प्रकर्षेणाग्निकर्मणि प्रेरयति कीदृशान्
स्वर्यतः स्वर्गप्राप्त्यै उद्यतान् तथा बृहत् प्रौढं ज्योतिः चीयमानस्याग्निस्तेजः धिया
दिवं करिष्यतः तत्तदिष्टकादिविषयया प्रज्ञया द्योतमानं कर्तुमुद्यतान् ॥३॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥४॥

जगती व्याख्यातापि [५. १४.] विशेषतो व्याख्यायते । विप्रस्य ब्राह्मणस्य
यज्ञमानस्य विशेषेण प्राति पूरयति दक्षिणान्नदानादिनेति विप्रस्तस्य सम्बन्धिना
विप्रा ऋविज्ञो मनो युञ्जते प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समाहितं
कुर्वते । उत अपि च धिय इष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि युञ्जते सम्पादयन्ति । की-

दृशस्य विप्रस्य बृहत्तः प्रभोः अग्निचयनोद्योगेनाभिवृद्धस्य । तथा विपश्चितः विदु-
पः प्रयोगाभिज्ञस्य । विप्राः कीदृशाः होत्राः होमशीलाः जुह्वतीति होत्राः त्रप्र-
त्ययः कर्मण्यालस्यरक्षिता इत्यर्थः । नन्विदमृविग्यजमानादिकं कुतो ज्ञातं तत्राह
एक इत् एक एव सविता विदधे सर्वमिदं निर्मितवान् कीदृशः वयुनावित् व-
युनानि प्रज्ञानानि वैत्तीति वयुनवित् अन्येषामपि दृश्यतः इति [पा० ६.३.१३७.]
दीर्घः विपश्चित् ऋविग्यजमानाभिप्रायज्ञः । कथमेक एव सर्वमिदं कृतवानित्यत
आह यतः सवितुर्देवस्य परिदुतिर्महो परितः सर्ववेदेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महती
अचिन्त्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥४॥

युजे वां ब्रह्म पूर्वं नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्येव सूरः ।

शृण्वन्तु विश्वेऽमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्युः ॥५॥

त्रिदृप् आद्यद्वितीयतुर्याणां ब्रूहेन पूरणम् । पत्नीयजमानौ वामिति पदेनो-
च्यते । हे पत्नीयजमानौ वां युवयोरर्थे नमोभिरन्नैः इदानीं कृतैर्धृतैः सहितं पूर्वं
पुरातनैर्महर्षिभिरनुष्ठितं ब्रह्म परिवृत्तमग्निचयनाख्यं कर्माहं युजे युनज्मि सम्पाद-
यामि व्यत्ययेन तुदादिवाहः यद्वा ब्रह्मशब्देन प्राणाः सप्त ऋषयो ब्राह्मणाश्चो-
च्यन्ते वामर्थे पूर्वं पुरातनं ब्रह्म ब्राह्मणजातिं नमोभिरन्नैर्युजे योजयामि अन्नैर्वि-
प्रांस्तर्पयामीत्यर्थः । किमर्थमिति चेत् सूरः पण्डितस्य यजमानस्य श्लोकः कीर्तिर्व्येतु
विविधं गहृतु लोकद्वयं व्याप्नोतु व्यवहृताश्चेति [पा० १.४.८२.] वि एतु अन-
योर्व्यवधानम् तत्र दृष्टान्तः पथ्या-इव पथोऽनपेता पथ्या यज्ञमार्गप्रवृत्ता आहु-
तिर्यथा लोकद्वयं व्याप्नोति एवं यजमानस्य श्लोक उभयलोकसंचारी भवत्विति
भावः । किं च अमृतस्य मरणधर्मरक्षितस्य प्रजापतेः पुत्रा विश्वे सर्वे देवा यज-
मानस्य श्लोकं शृण्वन्तु । के । ये दिव्यानि दिवि भवानि धामानि स्थानानि आत-
स्युः अधिष्ठितवत्तः ते सर्वेऽस्य कीर्तिं शृण्वन्त्वित्यर्थः ॥५॥

यस्य प्रयाणमन्वन्यऽश्नयुर्देवा देवस्य महिमानमोजसा ।

यः पार्थिवानि विममे स एतंशो रजाऽसि देवः सविता महिषना ॥६॥

सावित्री जगती प्रथमस्य ब्रूहेन पूरणम् । अन्ये देवा यस्य सवितुः प्रयाणं

प्रवृत्तिमनुययुरित् अवश्यमनुगृह्येव यत्प्रवृत्तिमनुवर्ततऽइत्यर्थः अन्ये देवा यस्य देवस्य महिमानं महत्त्वं च ओजसा बलिनानुययुः यश्च सविता पार्थिवानि रजांसि विममे पृथिवीप्रभृतींस्त्रीन् लोकान्मिमीते लोका रजांस्युच्यन्तऽइति यास्कः [निर्ः ४. ११.] स देवः महिबना स्वकीयेन महाभाग्येन एतशः एतज्जगत्त्रयं स्थावरजङ्गमं प्राणभावेन शेते व्याप्नोतीत्येतशः महैर्महतो भावो महित्वं तेन । भावे हान्दसस्त्वनप्रत्ययः । यद्वा एतश इत्यश्वनामसु [निघं १. १४.] पठितम् स देव एतशः अश्वरूपेण सर्वं जगद्वष्टभ्य स्थितः उषा वाऽअश्वस्य मेध्यस्य शिर इति श्रुतेः [१०. ६. ४. १.] मूरादश्च वसवो निरतष्टेति वक्ष्यमाणत्वाच्च [२१. १३.] ॥ ६ ॥

देव सवितुः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ।

दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु ॥ ७ ॥

त्रिष्टुप् व्याख्यातापि [१. १.] कथ्यते । हे देव सवितुः यज्ञं प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय यज्ञपतिं यजमानं च भगाय सौभाग्याय प्रसुव । किं च दिव्यो दिवि भवः स्वर्गस्थः केतपूः केतं परचित्ते वर्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति केतपूः ईदृशो गन्धर्वः गां वाचं धारयतीति गन्धर्वः सविता नोऽस्माकं केतं चित्तवर्ति ज्ञानं पुनातु ब्रह्मविवर्तनेन शोधयतु । वाचः वाण्याः पतिः सविता नोऽस्मदीयां वाचं स्वदतु स्वादयतु अस्मदुक्ता वाक्तस्मै रोचतामित्यर्थः ॥ ७ ॥

a. इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय देवाव्यः सखिविदं सत्राजितं धनजितं स्वर्जितम् । b. ऋचा स्तोमं समर्धय गायत्रेण रथन्तरं बृहदायत्रवर्तनि स्वाहा ॥ ८ ॥

अवसानपर्यन्तं यजुः तस्य प्राजापत्या जगती हन्द्ः । हे सवितर्देव नोऽस्माकमिमं यज्ञं प्रणय प्रापय । कीदृशं यज्ञं देवाव्यं देवा अव्यन्ते तर्प्यन्ते यस्मिन्नसौ देवावीः तम् अव प्रीणनादौ अस्मादौणादिक ईप्रत्ययः । तथा सखिविदं सखायं स्वनिष्पादकं यजमानं वेत्तीति तम् विद ज्ञाने सखीनृत्विजो विन्दते प्राप्नोतीति वा सखिवित्तम् विद् लभे सखायो विद्यन्ते यस्मिन्निति वा विद सत्तायाम् । स-

त्राजितं सत्राणि द्वादशाहदीनि जयति वशीकरोतीति सत्रजितम् तानि हि ची-
यमानमग्निमपेक्षन्ते यद्वा सत्राशब्दः सत्यवाची सत्रा सत्यं ब्रह्म जयतीति । धन-
जितं धनं गवादिफलरूपेण यो जयति सम्पादयतीति धनजित् । स्वर्जितं स्वः स्वर्गं
जयति फलत्वेन सम्पादयति स स्वर्जितम् ॥ किं च ऋचा स्तोमम् गायत्री अवसा-
नरहिता यजुरन्ता स्वाहेति यजुः हे सवितः ऋचा स्तोत्रहेतुसामाधारभूतया ऋचा
सह स्तोमं त्रिवृदादिकं समर्थय समृद्धं कुरु गायत्रेण साम्ना सह रथन्तरं साम स-
मर्थय वृहत् साम च समर्थय कीदृशं वृहत् गायत्रवर्तनि गायत्रं समैव वर्तनि-
मर्गी यस्य तत् वृहत्साम्नो गायत्रं साम वर्त्मभूतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मुखां पूजो हस्ताभ्याम् ।

b. आददे गायत्रेण ह्न्दसाङ्गिरस्वत्पृथिव्याः सधस्यादग्निं पुरीषमङ्गिरस्व-
दाभरं त्रैष्टुभेन ह्न्दसाङ्गिरस्वत् ॥ १ ॥

का° [१६. २. ८.] देवस्य त्वेत्यग्निमादाय हस्तऽआधयेत्येनामभिमन्त्रयते । अ-
स्यार्थः देवस्य त्वेति कण्डिकादयात्मकमन्त्रेण वैणवीमग्निमादाय हस्तऽआधयेति
ऋचा [क° ११.] एनामग्निमभिमन्त्रयते ॥ देवस्य वा प्रजापतिः साध्या वा ऋषयः
सावित्रं यजुः व्याख्यातम् ॥ आददे अग्निर्देवता अतिधृतिह्न्दः । हे अग्ने सवि-
तुर्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अश्विनोः सम्बन्धिभ्यां मणिवन्धपर्यन्ताभ्यां वाङ्मुखां
पूजः सम्बन्धिभ्यां साङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां गायत्रेण ह्न्दसा सहाय-
भूतेन युक्तः सन् वा त्वामाददे गृह्णामि तत्र दृष्टान्तः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोभिस्तु-
ल्यमङ्गिरोवदिति प्राप्ते अयस्मयादीनि ह्न्दसीति [पा° १. ४. २०.] भसंज्ञायाम-
ङ्गिरस्वदिति रुवाभावः अङ्गिरस ऋषयः पूर्वं यथा त्वामगृह्णन् तद्वत् । हे अग्ने
त्वं गृहीता सती पृथिव्याः सधस्यात् सहस्रानाहुत्सङ्गात् अग्निमाभर आह्वर
ह्वरहोर्भश्ह्न्दसीति [पा° ८. २. ३२. वा° १.] हस्य भः । त्रैष्टुभेन ह्न्दसा कृत्वा
अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसो यथाग्निमाजहुः पुनरङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तोऽर्थातिशयार्थः अ-
भ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति यास्कोक्तेः [निरु° १०. ४२.] । किम्भूतमग्निं पुरीषं
पशवो वै पुरीषमिति श्रुतेः [६. ३. १. ३८.] पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हितः पुरीषस्तं प-

शव्यम् यद्वा पुरीषशब्देन पांशुत्रया शुष्का मृदुच्यते तदर्हतीति पुरीषोऽग्निः मृ-
दमादायोषां कृत्वा तस्यामग्निः स्थाप्यते यतोऽतो मृदग्न्योरेभेदोपचारेण मृदाहृ-
णमेवाग्न्याहृणमित्यभिप्रायेण पुरीषमग्निमाहरेत्युच्यते अयं चोपचारोऽग्निचयन-
प्रकरणे सर्वत्रानुवर्तिष्यते ॥ ९ ॥

अग्निरसि नार्यसि त्वया वयमग्निं शक्नेम खनितुं सधस्यऽआ जागतेन
हृन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

त्वमग्निरसि उषां निर्मातुं मृत्खननहेतुभूतकाष्ठविशेषोऽसि नारी असि स्त्री-
त्रया चासि यद्वा न विद्यते अग्निः शत्रुर्यस्याः सा नारी ईप् हृन्दसः खननकाले
ऽश्मादिना तव कुण्ठीभावो नास्तीत्यर्थः किं च त्वया युक्ता वयं सधस्ये पृथिव्या
उत्सङ्गे वर्तमानमग्निं जागतेन हृन्दसा खनितुं शक्नेम शक्ता भवेम शक्नोतेर्व्यत्य-
येन शप् अङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥ १० ॥

a. हृस्तऽआधाय सविता बिभ्रदग्निं हिरण्ययीम् ।

अग्नेज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥

b. आनुष्टुभेन हृन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

अनुष्टुब्जनुक्ता आनुष्टुभेनेत्यादि यजुः तस्य यजुषस्त्रिष्टुप्कन्दः । तृतीयतुर्यपाद-
योर्व्यूहेन पूर्तिः । अग्निदेवत्या । सविता प्रेरकः प्रज्ञापतिर्हस्ते हिरण्ययीं स्वर्णात्र-
पामग्निमाधाय स्यापयित्वा बिभ्रत् तामेव धारयन् सन् अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिर्नि-
चाय्य निश्चित्य दृष्ट्वा पृथिव्या अधि भूमेः सकाशात् आनुष्टुभेन हृन्दसा आभरत्
आकृतवान् अङ्गिरस्वदिति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

II. प्रतूर्तं वाजिन्नाद्रव वरिष्ठामनु सम्बतम् ।

दिवि ते जन्म परममत्तरिजे तव नाभिः पृथिव्यामधि योनिरित् ॥ १२ ॥

का° [१६. २. १०.] अश्वप्रभृतींश्च प्रत्यूचं प्रतूर्तं युक्तायां योगे-योगेऽस्ति । ऋ-
क्त्रयेण प्रत्यूचमश्वगर्दभाजानभिमल्यतेऽग्निहस्त उपविष्ट एव ॥ अश्वदेवत्या आ-
स्तारपङ्क्तिः नाभानेदिष्टदृष्टा यस्या अत्यौ द्वादशकावाद्यावष्टकौ सास्तारपङ्क्तिः ।

वन सम्भक्तौ संवन्यते सम्यग्भज्यते मृद्धरूपार्थं सेव्यतः इति सम्बत् सम्पूर्व-
स्य वनतेः द्विष्येतद्रूपम् मृत्वननयोग्या भूमिः सम्बत् सा च पाषाणाद्यभावेना-
तिप्रशस्तत्वाद्वरिष्ठेत्युच्यते । हे वाजिन् शीघ्रगामिन्नश्च वरिष्ठामुत्कृष्टां सम्बतं भू-
मिमनुलक्ष्य प्रतूर्तं शीघ्रमाद्रव आगह नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा° ८. २. ६१.] त्ता-
क्तौ निपातस्वरतेः । ते तवाश्वस्य दिवि कुलोक्ते परममुत्कृष्टं जन्मादित्यत्रूपेण
भविष्यति आगतस्य सतः यद्वा ते जन्म दिवि रोहितादिदेवाश्चत्रूपेण प्रसिद्धम् ।
अन्तरिक्षे तव नाभिः उदरम् यद्वा नियुजामकवायुश्चा अन्तरिक्षे संचरन्ति तद्रूपे-
णास्यान्तरिक्षवर्तिवम् नाभिश्चन्द्रेण प्रकृष्टं शरीरमुपलक्ष्यते । पृथिव्या अधि उप-
रि तव योनिः स्थानमित् एव पादात्रिवेत्यर्थः भूमौ ते निवासस्थानं प्रत्यक्षं दृश्य-
ते । विराड्रूपेणाश्वः स्तूयते एवंमहिमा त्वं शीघ्रमागक्षित्यर्थः ॥ १२ ॥

युञ्जाथां रासभं युवमस्मिन्यामे वृषण्वसू । अग्निं भरत्तमस्मयुम् ॥ १३ ॥

गर्दभदेवत्या गायत्री कुश्रिदृष्टा (५.) । गर्दभं मन्त्रयते । अध्वर्युयजमानावुच्येते ।
वृषा सेक्ता गर्दभो वसु धनं ययोस्तौ वृषण्वसू वर्षतीति वृषा कनिन्यु इत्यादि-
ना [उण° १. १५५.] वर्षतिरौणादिकः कनिन्प्रत्ययः यद्वा यागनिष्पादनद्वारा वृष
फलाभिर्वर्षुकं वसु धनं ययोस्तौ नलोपाभाव आर्षः तयोः सम्बोधनं हे वृषण्व-
सू अध्वर्युयजमानौ यजमानदम्पती वा युवं युवां रासभं गर्दभं युञ्जाथां वधीतम्
युज्जेर्लोठि आत्मनेपदे मध्यमद्विवचनं युञ्जाथामिति । क्व अस्मिन्यामे अस्मिन्नग्निक-
र्मणि यद्वा यामो मृद्धरूपो नियमविशेषस्तस्मिन्निमित्तभूते सति । कीदृशं रा-
सभम् अग्निं भरत्तं वोढुं समर्थमित्यर्थः तथा अस्मयुमस्मान्कामयमानमस्मद्वितैषि-
णमित्यर्थः इदम्युरिदं कामयमान इति यास्कः [निरु° ६. ३१.] अस्मानिहृतीत्यस्मयुः
सुप आत्मनः क्यजिति [पा° ३. १. ८.] क्यचप्रत्ययः अस्मदष्टेरत्वं हान्दसम् क्यच्छ-
न्दसीति [पा° ३. २. १७०.] उप्रत्ययः ॥ १३ ॥

योगे-योगे तवस्तरं वाजे-वाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमृतये ॥ १४ ॥

अजदेवत्या गायत्री शुनःशेषदृष्टा । अजं मन्त्रयते । सखायः परस्परसख्यं प्राप्ता
ऋत्विग्यजमाना वयमिन्द्रमिन्द्रियवत्तं वीर्यवत्तमिन्द्रियप्रदं वा अजमृतये अवनाय

रक्षणाय हवामहे आह्वयामः ह्वः शपि सम्प्रसारणम् । ह्य सति वाजे-वाजे तत्त-
द्वे मनुष्याणां देवानां च दातव्ये सति तत्तदन्नप्राप्तिनिमित्तं वा । किम्भूतमजं
योगि-योगे तवस्तरं युज्यतेऽनुष्ठीयतऽइति योगः कर्म तस्मिन् तत्तत्कर्मणि तव-
स्तरं बलवत्तरमुत्साहवत्तम् तव इति बलनाम [निघ० २. १.] तवो बलमस्या-
स्तीति तवस्वो अस्मायेत्यादिना [पा० ५. २. १२१.] विन् अत्यन्तं तवस्वो तवस्त-
रस्तम् अतिशये तरप् विन्मतोर्लुगिति [पा० ५. ३. ६५.] तरपि विनो लुक् ॥ १४ ॥

a. प्रतूर्वन्नेक्यवक्रामन्नशस्ती रुद्रस्य गाणपत्यं मयोभूरेहि । b. उर्वन्त-
रिन्नं वीहि । a. स्वस्तिगव्यूतिरभयानि कृण्वन्पूजा सयुजा सह ॥ १५ ॥

का० [१६. २. ११.] अनुपस्पृशन्नुत्क्रामयत्येनान्प्राचः (6.) प्रतिमत्त्वं प्रतूर्वन्नुर्वन्त-
रिन्नं पृथिव्याः सधस्थादिति । स्पर्शमकुर्वन्नश्वादीन्भयं दर्शयन्प्राचो गमयति ॥ वि-
राड्ब्रूपा त्रिष्टुप् यजुर्मद्या उर्वन्तरिन्नं वीहीत्येतावद्यजुः त्रय एकादशाक्षराश्चतुर्थो
ऽष्टाक्षरः पादो यस्याः सा विराड्ब्रूपा अत्र द्वितीयो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका । ऋ-
चो मध्ये यजुः । अस्याः पूर्वार्धस्याश्वो देवता । हे अश्व त्वमेहि आगह किं कुर्व-
न्प्रतूर्वन् तूर्वतिर्वधकर्मा शत्रून्हिंसन् । अशस्तीः भ्रातृभ्यैः क्रियमाणा अपकीर्ति-
रवक्रामन्यादैरवष्टम्भयन्निवारयन्नित्यर्थः । आगमने को गुण इति चेत् मयोभूः
मयः सुखं भावयतीति मयोभूः अस्माकं सुखं भावयन्सन् रुद्रस्य क्रूरदेवस्य गणा-
वतो गाणपत्यं गणपतिवमेहि आ समन्तात्प्राप्नुहि अत्रागमने गणपतिवत् लप्स्य-
सऽइति भावः ॥ उर्वन्तरिन्नम् यजुःसहितोत्तरार्धस्य रासभोत्क्रमणे विनियोगः हे
गर्दभ अभयानि कृण्वन् ऋविग्यज्ञमानानां व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं कुर्वन् सयुजा
समानयोगिन्या पूजा पृथिव्या सह ऊरु विस्तीर्णमन्तरिन्नं वीहि विशेषेण प्राप्नु-
हि इयं वै पृथिवी (7.) पूषेति श्रुतेः [६. ३. २. ८.] सह युङ्क्ते सा सयुक् तया ।
किम्भूतस्त्वं स्वस्तिगव्यूतिः स्वस्तीत्यविनाशनाम [निरु० ३. २१.] स्वस्ति विनाश-
रहितो गव्यूतिर्मार्गी यस्य । भयवर्जितप्रभूतयवसोदकमार्गः सन्नागहेत्यर्थः । नैको
ऽधानं प्रपद्येतेति न्यायात्पूजा सहेत्युक्तिः ॥ १५ ॥

a. पृथिव्याः सधस्थाद्भिं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभर ।

b. अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदहेमः । c. अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्वरिष्यामः ॥१६॥

अज्ञात्क्रमणे विनियोगः । यजुः । आसुरी गायत्री अग्नेयी । हे अग्ने (८.) पृथिव्याः भूमेः सधस्यात्सहस्यानात्पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस्वदङ्गिरस-इवाभर आ-
ह्वर ॥ का° [१६.३.१२.] अग्निषु प्रज्वलत्सु पिण्डं गृह्यत्यग्निं पुरीष्यमिति । त्रिषु
अग्निषु दीप्यमानेषु ब्रह्मयज्ञमानाध्वर्यवश्चतुष्कोणश्चभ्रस्थं मृत्तिकापिण्डं प्रति गृह-
त्यश्चगर्दभाज्ञा अपीति सूत्रार्थः ॥ सामगायत्री हृन्दः । पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस-
इव वयमहेमः अह्व अभिमुखमिमः गह्वामः अह्वभिरासुमिति शाकपूणिरिति यास्कः
[निरु° ५.२८.] ॥ का° [१६.२.१४.] अनद्धापुरुषमीक्षते देवपितृमनुष्यान्वयकमग्निं
पुरीष्यमिति । देवपितृमनुष्याणां निष्प्रयोजनोऽनद्धापुरुषस्तं पश्यतीति सूत्रार्थः ॥
अग्निं यजुः आसुर्यनुष्टुप् । पशव्यमग्निमङ्गिरस-इव वयं भरिष्यामः सम्पादयि-
ष्यामः ॥१६॥

अन्वग्निरुषसामग्रमव्यदन्वहानि प्रथमो ज्ञातवेदाः ।

अनु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीननु ग्वावापृथिवीऽआततन्थ ॥१७॥

का° [१६.२.१५.] वल्मीकवपामादाय ह्निद्रेण पिण्डमीक्षतेऽन्वग्निरिति । व-
ल्मीकस्य योऽवयव उन्नतत्वेनाभिवृद्धः सा वल्मीकवपा पिण्डादवनीयात्तराले
स्थापितास्ति तां गृहीत्वा तत्स्थाने स्थित्वा तच्छिद्रेण पिण्डं पश्यतीति सूत्रार्थः ॥
अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्पुरोधोदृष्टा प्रथमस्य व्यूहणम् । अग्निरुषामुषःकालानामग्रमुप-
क्रममन्वव्यत् अनुक्रमेण प्रकाशितवान् । ज्ञातं ज्ञातं वेत्ति वेदयति वा ज्ञातवेदाः
अयमग्निः प्रथमः मुख्यः सन् अहानि दिनानि अन्वव्यत् किं च सूर्यस्य रश्मीन्कि-
रणान्पुरुत्रा बहुधा अन्वव्यत् । किं च ग्वावापृथिवी उभे अपि अनु क्रमेण आ-
ततन्थ आतेनिथ आततान सर्वतो व्याप्तवान् व्यत्ययो बहुलमिति [पा° ३.१.
८५.] पुरुषव्यत्ययः बभूधाततन्थेत्यादिना [पा° ७.२.६४.] निपातः । सर्वप्रकाशको
लोकस्रष्टा योऽग्निस्तं पश्याम इति शेषः ॥१७॥

आगत्य वाज्यधानं सर्वा मृधो विधूनुते

अग्निं सधस्थे महति चक्षुषा निचिकीषते ॥१८॥

का° [१६. २. १७.] आगत्येत्यभिमन्त्रयतेऽश्वमिति । मृत्पिण्डान्ते तिष्ठन्नश्वमभि-
मन्त्रयते ॥ अश्वदेवत्यानुष्टुप्मयोभूदष्टा । वाजी वेगवानयमश्वः अधानं मार्गमाग-
त्य प्राप्य सर्वा मृधः सर्वान्संग्रामान्याप्मनः श्रमान्विधूनुते विविधं कम्पयति अ-
पनयतीत्यर्थः ततो विगतश्रमः सन् मरुति उत्कृष्टे सधस्ये सहस्थाने पृथिव्यां
वर्तमानमग्निमग्निहेतुं मृदं चक्षुषा निचिकीषते पश्यति पश्यत्यर्थश्छान्दसोऽयं धा-
तुः ॥ १८ ॥

आक्रम्य वाजिन्यृथिवीमग्निमिह रुचा त्वम् ।

भूम्या वृत्राय नो ब्रूहि यतः खनेम तं वयम् ॥ १९ ॥

का° [१६. २. १८.] आक्रम्येत्येतेन मृत्पिण्डमधिष्ठापयतीति (९) । एतेनाश्वेन
गर्तस्थं मृत्पिण्डमधिष्ठापयति क्रमयति मृत्पिण्डोपर्यश्वस्य सव्यं पदं स्थापयतीत्य-
र्थः सूत्रस्य ॥ अश्वदेवत्यानुष्टुप् हे वाजिन् अश्व पृथिवीं भूमिमाक्रम्याधिष्ठाय पा-
दस्पर्शेन परीक्ष्य रुचा दीप्त्या कृत्वा त्वमग्निमिह अग्निन्वेष्टणं कुरु अग्निहेतुं मृदं
निश्चिन्वित्यर्थः । किं च भूम्या वृत्राय वृतु वर्तने क्ताप्रत्ययः क्तो यक् अत्र स्पर्-
शनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् भूमेः प्रदेशं स्पृष्ट्वा नोऽस्माकं त्वं ब्रूहि अयं प्रदेशो
ऽग्निहेतुमृद्योग्य इति कथय यतो यस्मात्प्रदेशादयं तमग्निं खनेम खननेन सम्पा-
दयाम यद्वा यतः प्रदेशात्तादृशी मृत्प्राप्यते तं प्रदेशं वयं खनेम विदारयाम ॥ १९ ॥

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्मान्तरिक्षं समुद्रो योनिः ।

विष्याय चक्षुषा त्वमभि तिष्ठ पृतन्यतः ॥ २० ॥

का° [१६. २. १९.] द्यौस्तेऽस्ति पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन्ननुपस्पृशन्निति । पि-
ण्डोपरि पदं दधतमश्वमस्पृशंस्तिष्ठन्नध्वर्युर्दक्षिणकरमश्वपृष्ठे धारयन्मन्त्रं पठतीति सू-
त्रार्थः ॥ आर्षी ब्रूहती अश्वदेवत्या । हे अश्व द्यौः कुलोकस्ते तव पृष्ठं पृथिवी
भूलोकस्तव सधस्थं सहस्थानं पादौ अन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकस्तवात्मा शरीरात्तर्व-
ती जीवात्मा समुद्र उदकं तव योनिः उत्पत्तिस्थानमप्सुयोनिर्वाऽअश्व इति श्रु-
तेः । एवं स्तूयमानस्त्वं चक्षुषा विष्याय उखायोग्यां मृदं विलोक्य पृतन्यतः सं-
ग्रामं कर्तुमिह्यतः शत्रून्राक्षसादींस्तस्यां मृदि गूढं स्थितानभितिष्ठ पादैराक्रम्य वि-

नाशय पृतनामिहन्ति पृतन्यन्ति सुप आत्मनः क्यच् [पा° ३.१.८.] कव्यधरपृतन-
स्यऽर्चि लोप इति [पा° ७.४.३१.] क्यचि परे पृतनाशब्दस्यान्तलोपः ततः शतृ-
प्रत्ययः ॥ २० ॥

उत्क्राम मरुते सौभगायास्मादास्थानाद्रविणोदा वाजिन् ।

वयं स्याम सुमती पृथिव्या अग्निं खनन्त उपस्थेऽअस्याः ॥ २१ ॥

का° [१६.२.११.] उत्क्रामेत्युत्क्रमयतीति । मृत्पिण्डादश्चमुत्तारयतीत्यर्थः ॥ वि-
राट्श्वदेवत्या दशार्णचतुष्यादा विराट् पङ्क्तिः द्वितीय एकादशस्तेनैकाधिका । हे
वाजिन्मरुते सौभगाय मरुभागाभिवृद्धये (10.) ऽस्मात् आस्थानात् खननप्रदे-
शाद्यत्र त्वं तिष्ठसि तस्मादुत्क्राम भगशब्द ऐश्वर्यवाची शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य स
सुभगस्तस्य भावः सौभगं तस्मै । कीदृशस्त्वं द्रविणोदाः द्रविणो धनं ददातीति
द्रविणसूशब्दः सान्तः त्वयि उत्क्रान्ते वयं पृथिव्याः भूमेः सुमती शोभनमती सा-
नुग्रहे चित्ते स्याम भवेम कीदृशा वयम् अस्याः पृथिव्या उपस्थे उत्सङ्गे उपरिभागे
अग्निमग्न्यर्थं मृत्पिण्डं खनन्तः खनितुमुद्योगं कुर्वन्तः ॥ २१ ॥

उदक्रमीद्रविणोदा वाज्यर्वाकः सु लोकं सुकृतं पृथिव्याम् ।

ततः खनेम सुप्रतीकमग्निं स्वो रुद्राणा अधि नाकमुत्तमम् ॥ २२ ॥

का° [१६.२.२०.] उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते । पिण्डादुत्तारिताश्च मन्त्रयते ॥ आ-
श्वी त्रिष्टुप् । अर्वा अरणशीलः चञ्चलो द्रविणोदाः धनदाता वाजी अश्वः यत्प्र-
देशादुदक्रमीत् उत्क्रान्तवान् पृथिव्यां तं सुलोकं (11.) शोभनं लोकं प्रदेशं सु-
कृतं पुण्यवत्तमकः कृतवान् करोतेर्लङि बहुलं हृन्दसीति [पा° २.४.७३.] शपो
लुकि गुणे तिलोपे वृषम् । ततः प्रदेशाद्वयमग्निमग्निहेतुं मृदं खनेम कीदृशमग्निं
सुप्रतीकं शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य तं कीदृशा वयं स्वः स्वर्गमधिरुद्राणा अधि-
रोरुन्तः अधिरोरुणाकामा एतत्कर्म कुर्म इति भावः अधीत्युपरिभावे ऐश्वर्ये वा
किम्भूतं स्वः नाकं नास्त्यकं यत्र तं कं सुखमकं दुःखं तद्रहितं तथा उत्तममु-
त्कृष्टम् ॥ २२ ॥

आ त्वा जिघर्मि मनसा धृतेन प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा ।

पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन् व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानम् ॥ २३ ॥

का° [१६. २. २२.] उपविश्य मृदमभिजुहोत्या वा जिघर्मीति व्यतिषक्ताभ्याम्-
भ्यामाहुतो सुवेणाश्वपदे । अस्यार्थः आज्यं संस्कृत्य पिण्डसमीपे उपविश्य मृद-
मभि अश्वपदे मृत्पिण्डोपरिस्थिताश्वपदमुद्रायामा वा आ विश्वत इति ऋग्यां व्य-
तिषक्ताभ्यां सुवेणाहुतो द्वे जुहोति व्यतिषङ्गश्चैवम् आ वा जिघर्मीति पूर्वस्याः
पूर्वार्धं मर्यश्रीरित्युत्तरस्या उत्तरार्धं पठित्वैकाहुतिः आ विश्वत इत्युत्तरस्याः पूर्वार्धं
पृथुं तिरश्चेति पूर्वस्या उत्तरार्धं च पठित्वा द्वितीयाहुतिरिति ॥ गृत्समददृष्टे अग्नि-
यौ द्वे त्रिष्टुभौ । हे अग्ने मनसा अद्वायुक्तेन चित्तेन धृतेनाज्येन कृत्वा त्वामाजि-
घर्मि आसिञ्चामि दीपयामि वा घृ क्षरणदीप्त्योः क्वादिः । कीदृशं त्वां विश्वानि भु-
वनानि प्रतिक्षियन्तं सर्वाणि भूतानि प्रत्येकं निवसन्तं क्षि निवासगत्योः तुदादि-
कादस्माहन्प्रत्ययः । तिरश्चा पृथुं तिरोऽञ्चतीति तिर्यक् तेन तिर्यगञ्चनेन ज्यो-
तिषा पृथुं विस्तीर्णं वयसा धूमेन बृहन् महान्तम् इतो वाऽग्रयमूर्धं रेतः सिञ्च-
ति धूमः सामुत्रा वृष्टिर्भवतीति श्रुतेः यद्वा तिरश्चा तिर्यकप्रमाणेन पृथुं विस्तृत-
मिति बहुदेशव्याप्तिः वयसा वयउपलक्षितेन कालेन बृहन्तमिति बहुकालव्या-
प्तिः देशकालानवहिन्नमित्यर्थः । तथा व्यचिष्टं व्यचनं व्यचोऽवकाशः सोऽस्या-
स्तीति व्यचवान् अतिशयेन व्यचवान्व्यचिष्टः अतिशायने तमविष्टनाविति [पा°
५. ३. ५५.] इष्टन् विन्मतोर्लुगिति [पा° ५. ३. ६५.] इष्टनि परे मतुपो लुक् । अन्नैः
रभसं रभ रभस्ये घृताद्यन्नैः सोत्साहम् अनेकान्नैर्हुतैरप्यस्य शक्तिक्षयो नास्तीति
भावः । तथा दृशानं दर्शनीयं दृश्यमानं वा अन्ये देवा अदृश्या अयं तु दृश्यत
इति भावः दृशः शानन्प्रत्ययः ॥ २३ ॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत ।

मर्यश्री स्पृह्यद्वर्णीऽअग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः ॥ २४ ॥

अहमग्निमाजिघर्मि समन्तात्सिञ्चामि दीपयामि च किम्भूतं विश्वतः प्रत्यञ्चं स-
र्वतः प्रत्यगात्मतया प्रतीयमानम् । सोऽग्निरक्षसा क्रौर्यरहितेन अक्रुध्यमानेन

प्रसन्नेन मनसा चित्तेन तत् धृतं जुषेत जुषतां सेवतां प्रार्थनायां लिङ् । कीदृ-
शोऽग्निः मर्यश्रीः मर्यैर्मनुष्यैः श्रीयते आश्रीयते सेव्यते इति मर्यश्रीः मनुष्यैराश्रय-
णीयः । स्पृहयद्वर्णः स्पृहयन् स्पृहणीयो वर्णो वृषं यस्य यजमानैः स्पृहणीयवृष
इत्यर्थः । अभिमृश्यतऽइत्यभिमृष्टं न अभिमृश्यते नाभिमृष्टं (12.) तस्यै नाभिमृशे
चतुर्थी तृतीयार्थे तनोर्विशेषणं नाभिमृशा अभिमर्शनं कर्तुमयोग्यया दारुकवात्
ईदृश्या तन्वा शरीरेण ज्वालात्क्षणेन जर्भुराणः जृम्भतऽइति जर्भुराणः जृभी
गात्रविनामे इतस्ततश्च गह्वन् जृभेरौणादिक उराणप्रत्ययः । ईदृशमग्निमाजिघर्षी-
ति योज्यम् ॥ २४ ॥

परि वाजपतिः कविरग्निर्द्वयान्यक्रमीत् । दधद्भानि दाशुषे ॥ २५ ॥

का० [१६.२.२३.] अग्न्या पिण्डं त्रिः परिलिखति परि वाजपतिरिति बर्हिर्ब-
हिरुत्तरयोत्तरयेति । अस्यार्थः अग्न्या वारत्रयं मृत्पिण्डं परिलिखति पर्या-पर्या
बर्हिर्बर्हिःप्रदेशे यथा तथा । परि वाजपतिरिति प्रथमं लिखति परि वेति तद्व-
ह्निर्द्वितीयं त्वमग्नऽइति तद्वह्निस्तृतीयमित्यर्थः ॥ अग्नियी गायत्री सोमकदृष्टा । अ-
यमग्निर्द्वयानि नानादेवत्यानि कृवींषि पर्यक्रमीत्परिक्रान्तवान् परिक्रमणं भक्ष-
णार्थं स्वीकरणमित्यर्थः । कीदृशोऽग्निः वाजपतिः वाजस्यान्नस्य पतिः पालयिता
कविः क्रान्तदर्शनः । किं कुर्वन्कृव्यानि पर्यक्रमीत् दाशुषे कृवींषि दत्तवते यज-
मानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयहन् दाशु दाने अस्य धातोर्दाश्वा-
न्सह्वानित्यादिना [पा० ६.१.१२.] वसुप्रत्ययान्तो निपातः दाशति स्म दत्ते स्म
इति दाश्वान् तस्मै दाशुषे । दधाति दत्तऽइति दधत् धाधातुर्दानेऽपि दुधाञ् वि-
धारणे पुष्टौ दानऽइति कल्पदुमोक्तेः (13.) ॥ २५ ॥

परि त्वग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि ।

धृषद्वर्णं दिवे-दिवे कृतारं भङ्गुरावताम् ॥ २६ ॥

अग्नेयनुष्टुप्पायुदृष्टा । परीत्युपसर्गस्य धीमहीत्यनेने सम्बन्धः । सहस्य सह-
सि बले भवः सहस्यः बलेन मथ्यमानस्य जायमानत्वात् तत्सम्बोधनं हे सहस्य
हे अग्ने वयं त्वा त्वां परिधीमहि सर्वतो ध्यायामः ध्यायतेः सम्प्रसारणं हान्दसमि-

त्युक्तम् । कीदृशं त्वं पुरं पुरीत्रपेण स्थितम् अग्नेय्यादिपुराणां (14.) रक्तकत्वात् यद्वा पिपतिं पालयतीति पूस्तम् पृ पालनपूरणयोः क्विप् उदोध्यपूर्वस्येति [पा० ७. १. १०२.] उददिशे पूरिति द्वपम् । तथा विप्रं मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा । धृषद्वर्णा जिधृषा प्रागल्भ्ये अतो व्यत्ययेन तौदादिकाहृतृप्रत्ययः धृज्जोति धृषन् प्रगल्भो वर्णा यस्य तम् असक्यद्वपमित्यर्थः । दिवे-दिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावतां कृत्तारं भङ्गुरं भञ्जनीयं पापं तद्येषामस्ति ते भङ्गुरवतो विधातका रक्तसादयः यद्वा भङ्गुरमनवस्थितं मनो येषां ते भङ्गुरवतोऽनवस्थितचित्तवृत्तयस्तेषां विनाशयितारम् भङ्गुरावतामिति संहितायां दीर्घः (15.) ॥ २६ ॥

त्वमग्ने जुभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्यस्त्वमश्मनस्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ २७ ॥

अग्नेयी त्रिष्टुब्गृत्समददृष्टा प्रथमाल्याविकादशाणीं द्वितीयतृतीयौ दशाणीं पादौ यदा तदा पङ्क्तिरेव तृतीयचतुर्थौ दशाणीं यदा तदा विराट्स्थाना त्रिष्टुप् द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रिष्टुभश्च विराट्स्थानित्युक्तः । अथ मन्त्रार्थः हे नृपते नृणां पालक हे अग्ने त्वं जुभिर्होभिर्निमित्तभूतैर्मध्यमानो जायसे प्रतिदिनं मध्यसऽइत्यर्थः यद्वा जुभिः स्वर्गैः निमित्तभूतैस्तत्र-तत्र यागशालासु जायसे त्वमाशुशुक्षणिः आर्द्रा भूमिं शीघ्रमेव शोषयित्वा यद्वा आशु क्षिप्रं शुचा दीत्या क्षणोति कृत्तितमः सनोति सम्भजते वा आशुशुक्षणिः । त्वमद्यो वर्षधाराम्यो विद्युदात्मना जायसे त्वमश्मनः परि पाषाणस्योपरि पाषाणान्तरसंघट्टनेन जायसे त्वं वनस्पतिभ्यो ऽरुणिकाष्ठिभ्यो जायसे त्वमोषधिभ्यो वंशादिभ्यो जायसे वंशद्वयसंघर्षणेन त्वं नृणां मनुष्याणामग्निहोत्रिणां गृहे जायसे पुत्रो ह्येष सत्स पुनः पिता भवतीति श्रुतेः । किम्भूतस्त्वं शुचिः शुद्धिहेतुः पुनःपाकान्महीमयमिति स्मृतेः ॥ २७ ॥

III. a. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् । b. पृथिव्याः सधस्यादग्निं पुरीष्यमङ्गिर्स्वत्खनामि । ज्योतिष्मत्त्वं त्वमग्ने सुप्रतीकमज्ञेन भानुना दीयतम् । शिवं प्रजाभ्योऽर्द्धितत्वं पृथिव्याः सधस्यादग्निं पुरीष्यमङ्गिर्स्वत्खनामः ॥ २८ ॥

का° [१६. २. २३.] अभ्या पिण्डं खनति देवस्य वेति । अभ्या कृत्वा पिण्डं प-
रितः खनति कण्टकया ॥ देवस्य वा व्याखातम् पृथिव्याः अग्निं यनुः अत्यष्टि-
हृन्दः । अहं पृथिव्याः सधस्यादुपरिप्रदेशात्पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस-इव खना-
मि कीदृशमग्निं ज्योतिष्मन्तं ज्वालायुक्तम् । हे अग्ने ईदृशं त्वं पृथिव्याः सहस्य-
नात् अङ्गिरस-इव वयं खनामः । कीदृशं सुप्रतीकं सुमुखम् । अज्ञेयानुपक्षी-
णेन निरन्तरं वर्तमानेन भानुना रश्मिना दीद्यतं दीप्यमानं हृन्दसो धातुः । प्र-
जाभ्यः प्रज्ञोपकारार्थं शिवं शान्तमत एवाहिंसन्तं हिंसामकुर्वन्तम् पुनरुक्तिरादरा-
या ॥ २८ ॥

अपां पृष्ठमसि योनिर्ऋग्नेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् ।

वर्धमानो महान् ॥ २९ ॥ आ च पुष्करे दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथस्व ॥ २९ ॥

का° [६. २. २४.] कृत्वाजिनमास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन्पुष्करपर्णमपां पृष्ठमिति । अ-
स्यार्थः मृत्पिण्डोत्तरभागे प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम कृत्वाजिनमास्तीर्य तत्रापां पृष्ठमिति
पादत्रयात्मकमन्त्रेण कमलिनीपत्रमास्तृणाति ॥ पुष्करपर्णदेवत्या स्वराट्पङ्क्तिः
आग्नी दशकावन्त्यावेकादशकाविति द्वाभ्यां पङ्क्तिः स्वराट्पङ्क्तिः द्वाभ्यां विरा-
डित्युक्तः । अथ मन्त्रार्थः हे पुष्करपर्ण त्वमपां जलानां पृष्ठमसि उपर्यवस्थानात्
अग्नेः अग्न्यर्थस्य पिण्डस्य योनिः कारणमसि समुद्रमभितः उदकस्य परितः पिन्वमा-
नं प्रीतिकरं यद्वा पिन्वमानमिति समुद्रविशेषणम् पिन्वमानं सिञ्चन्तं समुद्रमुदकम-
भितः वर्धमानं सत् महत्प्रभूतं भवेति शेषः वर्धमानो महानिति लिङ्गव्यत्यय-
श्छान्दसः पुष्करे जले आ सीद च यद्वा पुष्करे आ समन्तात् महत्प्रभूतं सत् वर्ध-
मानं वृद्धियुक्तं त्वमसि ॥ का° [१६. २. २५.] विमार्थ्येनदिव इति । एतत्पुष्करपर्णं
विपुलं करोति ॥ हे पुष्करपर्ण दिवो मात्रया द्युलोकस्य परिमाणेन वरिष्णा
उरुत्वेन त्वं प्रथस्व विस्तृतं भव उरोर्भावो वरिमा तेन प्रस्थस्फेत्यादिना [पा° ६.
४. १५७.] उरोर्वरादेश इमनि ॥ २९ ॥

शर्म च स्यो वर्म च स्योऽहिंन्ने बहुलेऽभे ।

व्यचस्वती संवसायां भृतमग्निं पुरीष्यम् ॥ ३० ॥

का° [१६. २. २६.] आलभतऽउभे शर्म च स्थ इति । ऋग्वेदेन कृत्वाजिनपुष्कर-
 र्पणे सदैव स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ कृत्वाजिनपुष्करपर्णादिवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे
 कृत्वाजिनपुष्करपर्णे उभे युवां शं च स्थः अग्नेः सुखकारिणी अपि भवथः वर्म च
 स्थः कवचवद्रक्षके अपि भवथः चौ समुच्चये । कीदृशे युवामहिद्रे हिद्वरहिते स-
 कले वहुले विस्तीर्णे व्यचस्वती व्यचनं व्यचः असुन्प्रत्ययः तद्वती अवकाशव-
 ती । तथाविधे युवां पुरोष्यं पशव्यमग्निं संवसाथां सम्यगाह्रादयतम् वस आह्रादने
 अदादिः आह्राद्य चाग्निं भृतं विभृतं धारयतं विभर्तः वहुलं हन्द्सीति [पा° २. ४.
 ७३.] शपो लुक् ॥ ३० ॥

संवसाथाऽऽ स्वर्विदा समीचीऽउरसा त्मना ।

अग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमज्ञस्रमित् ॥ ३१ ॥

हे कृत्वाजिनपुष्करपर्णे ज्योतिष्मन्तं तेजस्विनमज्ञस्रमित् निरन्तरमेवाग्निमन्तरु-
 दरे भरिष्यन्ती धारयिष्यन्ती युवामुरसा त्मना उरोद्वयेण भवदीयशरीरेणाग्निं संव-
 साथां सम्यगाह्रादयतम् कीदृशे युवाम् स्वर्विदा विभर्तेराकारः स्वर्वित्त इति स्व-
 र्विदो यज्ञसूर्यदेवाकर्वाची स्वःशब्दः स्वर्गलाभसाधनेऽइत्यर्थः तथा समीची सम्य-
 गश्चने संगतेऽएकचित्तेऽइत्यर्थः ॥ ३१ ॥

a. पुरीष्योऽसि विश्वभरा अथवा वा प्रथमो निर्मन्यदग्ने ।

b. त्वामग्ने पुष्करादध्ययवा निर्मन्यत । मूर्ध्नी विश्वस्य वाधतः ॥ ३२ ॥

का° [१६. २. २७.] पिण्डं पुरीष्योऽसीति ॥ प्रतिष्ठागायत्री अष्टौ सप्त षट् चे-
 ति प्रतिष्ठेति पिङ्गलोक्तेः । अग्निदेवत्या । हे अग्ने त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि विश्व-
 भरा असि विश्वं सर्वं जगद्विभर्ति धारयति पुष्ताति वा विश्वभराः असुन्प्रत्ययः ।
 हे अग्ने प्रथमः इतरेभ्यः पूर्वभावी अथवाख्य ऋषिः प्राणो वा वा त्वां निर्मन्यत्
 निःशेषेण मथितवान् ॥ का° [१६. २. २८. ३. १.] पाणिभ्यां परिगृह्णात्येनं दक्षिणो-
 त्तराभ्यां दक्षिणः साभिस्त्वामग्रऽइति षड्भिः सर्वं सकृद्भूत्वा पुष्करपर्णे निदधा-
 तीति । दक्षिणेनाग्निं धृत्वोभाभ्यां कराभ्यां सर्वं पिण्डं त्वामग्रऽइति षट्केन सकृ-
 द्भूत्वा पुष्करपर्णे स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यो भर्द्वाज्ञ-

दृष्टाः । हे अग्ने अथवा प्राणः पुष्करादधि उदकात्सकाशात्वां निर्मन्यत निःशेषे-
ण मथितवान् आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वेति श्रुतेः [६.४.२.२.] । वाघत इति
ऋत्विङ्गामसु [निघ० ३.१८.] पठितं विश्वस्य सर्वस्य जगतः सम्बन्धिनो वाघतः ऋ-
त्विजस्त्वां मूर्धोऽर्थादरणोः शिरसो निर्मन्यतेति व्यत्ययः यद्वा विश्वस्येति षष्ठेकं-
वचनं प्रथमाबहुवचनार्थे विश्वे सर्वे वाघत इत्यर्थः ॥ यद्वा ऋचोऽयमर्थः हे अग्ने
अथवाव्य ऋषिः पुष्करादधि पद्मपत्रस्योपरि त्वां निर्मन्यत कीदृशात्पुष्करात् मू-
र्धः उत्तमाङ्गवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात् पुष्करपर्णमग्निम-
न्यनयन्ननिष्पादनद्वारेण सर्वं जगन्निर्वहति ॥ ३२ ॥

तमु त्वा दध्यङ्गुषिः पुत्र ईधेऽथर्वणाः । वृत्रह्णं पुरंदरम् ॥ ३३ ॥

हे अग्ने अथर्वणाः ऋषेः पुत्रः दध्यङ्गामक ऋषिः तमु त्वा उ एवार्थे तमेव त्वाम्
ईधे प्रज्वालितवान् कीदृशं त्वां वृत्रह्णं वृत्रस्य पाप्मनो हृत्तारं ब्रह्मभूणवृत्रेषु
हृन् इति [पा० ३.२.८७.] क्षिप् पुरंदरं रुद्ररूपेणासुरसम्बन्धिनां त्रयाणां पुराणां
विदारयितारम् वाचंयमपुरंदरौ चेति [पा० ६.३.६१.] खशि निपातः ॥ ३३ ॥

तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहृतमम् । धनंजयं रणे-रणे ॥ ३४ ॥

पथि वर्तमानः पाथ्यः सन्मार्गवर्ती यद्वा पाथसि अन्तरिक्षे हृदयाकाशे भवः
पाथ्यः पाथोनदीभ्यां अग्निति [पा० ४.४.१११.] पाथःशब्दात् अणप्रत्ययः टिलोपः ।
वृषा सेक्ता मनः हे अग्ने त्वा त्वां समीधे संदीपयति मनसा हि ब्रह्मपन्था उप-
लभ्यते (16.) अतः पाथ्यः । मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः मनसैवाभिलष्य स्त्रियां
रेतः सिञ्चतीति वृषा हि मनः । मनो वै पाथ्यो वृषेति श्रुतेः [६.४.२.४.] ।
कीदृशं त्वां दस्युहृतमम् दस्युहृतोतिदस्युहा अतिशयेन दस्युहा दस्युहृतमस्तम्
नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति [पा० ८.२.७.] नलोपे दस्युहृतम इति प्राति नाह-
स्येति [पा० ८.२.१७.] तमपो नुडागमः अतिशयेन शत्रूणां हृतारम् रणे-रणे ध-
नंजयं तेषु तेषु संग्रामेषु धनस्य जेतारम् ॥ ३४ ॥

सीदं होतः स्वऽङ्गे लोके चिकित्वात्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।

देवावीर्देवान्हुविषा यज्ञास्यग्ने बृहद्यज्ञमाने वयो धाः ॥ ३५ ॥

अग्नेयी त्रिष्टुप् देवश्चोदेववाताभ्यां दृष्टा । हे होतः देवानामाहूतः हे
अग्ने स्वे उ लोके उ एवार्थे स्वकीये एव स्थाने कृत्ताजिनाख्ये त्वं सीद उपविश
कीदृशस्त्वं चिकित्वान् चेतनवान् स्वाधिकारं ज्ञानन् किं च सुकृतस्य साधुकृतस्य
कर्मणो यज्ञस्य योनौ स्थाने कृत्ताजिने यज्ञं सादय स्थापय अन्येषामपि दृश्यत
ऽइति [पा० ६. ३. १३७.] संहितायां क्रियापदस्य दीर्घः यज्ञे क्रियमाणोऽवधातपेष-
णसोमनिधानादीनि कृत्ताजिनोऽएव भवतीति कृत्ताजिनं सुकृतस्य योनिः कृत्ता-
जिनं वै सुकृतस्य योनिरिति श्रुतेः [६. ४. २. ६.] । हे अग्ने यतो देवावीः देवान-
वति प्रीणातीति देवावीः त्वं हविषा हव्येन कृत्वा देवान्यज्ञासि यज्ञसि लेटो
ऽडाढावित्याडागमः [पा० ३. ४. १४.] पूजयसि अतो यज्ञमाने वृहन्मरुद्वय आयुरन्नं
वा धाः धेहि दधातेर्लुङि मध्यमैकवचने अथा इति प्राप्ति बहुलं हन्द्स्यमाञ्जोगे
ऽपीत्यडभावः [पा० ६. ४. ७५.] ॥ ३५ ॥

नि होता होतृषदने विदानस्वेषो दीदिवीः ॥ असदत्सुदक्षः ।

अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वोऽग्निः ॥ ३६ ॥

अग्नेयी त्रिष्टुप् गृत्समददृष्टा । नीत्युपसर्गीऽसददित्यनेन सम्बध्यते । अग्निः
होतृषदने न्यसीदत् होता यस्मिन्सीदति तद्धोतृषदनम् होमनिष्पादकयोग्यस्थाने
उत्तरवेदिद्वये सम्यगुपविष्टवान् । कीदृशोऽग्निः होता देवानामाहूता । विदानः
स्वाधिकारं ज्ञानन् । वेषः विष दीप्तौ पचाग्यच् वेषतीति वेषः दीप्तिमान् । दी-
दिवान् दीव्यतीति दीदिवान् दिवु क्रीडादौ अस्मात्त्वसुः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यास-
स्येति [पा० ६. १. ७.] अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति [पा० ६. १. ६६.] वलोपः
होतृधिष्ण्यादौ गमनवान् । सुदक्षः साधु कुशलः क्षिप्रकारी । अदब्धव्रतप्रमतिः
दम्भु बधे अदब्धमनुपकृतं व्रतं कर्म यस्य सोऽदब्धव्रतः प्रकृष्टा मतिर्बुद्धिर्यस्य स
प्रमतिः अदब्धव्रतश्चासौ प्रमतिश्चेति सः । तथा वसिष्ठः वसति स्वस्थानोऽइति
वस्ता अत्यन्तं वस्ता वसिष्ठः वस्तृतमः तुरिष्ठमेयःस्विति [पा० ६. ४. १५४.] इष्टनि
परे तृचो लोपः । सहस्रम्भरः सहस्रं सर्वजनं बिभर्ति पुष्पाति सहस्रम्भरः । शु-
चिजिह्वः शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्य सः नानादेवत्यानि हवीं-
ष्यभ्यवहरन्नप्युद्दिष्टं न करोतीति भावः ॥ ३६ ॥

संसीदस्व म॒हो॑ऽ॥ अ॒सि शोच॑स्व दे॒ववी॒तमः ।

वि धूम॑म॒ग्नेऽग्र॑रु॒षं मि॒येध॑ सृ॒ज प्र॑शस्त दर्श॒तम् ॥ ३७ ॥

अग्नेयी वृ॒हती प्र॑स्क॒ण्वदृ॑ष्टा तृतीयो द्वा॒दशा॒णीऽन्येऽष्टा॑णीः । मे॒ध्यश॑ब्दस्य हान्दसो विप्रकर्षः के मि॒येध॑ के मे॒ध्य य॑ज्ञिय य॒ज्ञार्ह॑ के प्रशस्त उत्कृष्ट के अग्ने त्वं संसीदस्व पुष्कर॒पणी॑ सम्यगु॒पवि॑श । यत्त्वं म॒हान॑सि अ॒नेक॑क्रतु॒हेतु॑वात् स त्वं शोचस्व शुच दी॒प्तौ दी॒प्यस्व । की॒दृश॑स्त्वं दे॒ववी॒तमः दे॒वान्वे॑ति तर्पयति दे॒ववीः वी॒ का॒त्यादौ॑ ह्यि॒प् अ॒तिश॑येन दे॒ववीः दे॒ववी॒तमः । किं च दर्श॑तं दर्श॒नीय॑म॒रुष॑म॒रोच॑नं धूमं वि॒सृज॑ वि॒मुञ्च॑ वी॒त्युप॑सर्गः सृ॒जेत्य॑नेन सम्बध्यते इतो वा ऽअ॒ग्नमूर्ध॑ऽ (17.) रेतः सिञ्चति धूम॑ऽ सामु॒त्र वृ॒ष्टिर्भ॑वतीति श्रुतिः ॥ ३७ ॥

अ॒पो दे॒वीरु॑प॒सृज॑ म॒धुम॑ती॒रय॑क्ष्माय॒ प्रजा॑भ्यः ।

तासा॑मा॒स्थाना॒दुज्जि॑कृ॒तामो॑ष॒धयः॑ सु॒पिप्य॑न्ताः ॥ ३८ ॥

का० [१६. ३. २.] अपः अ॒ग्नेऽव॑नयत्यपो दे॒वीरि॑ति । मृ॒त्पि॒ण्डग॑र्ते जलं सिञ्चति ॥ अ॒ब्दे॒वत्या॑ न्यङ्कु॒सारि॑णी सिन्धु॒द्वीप॑दृष्टा द्वितीयो द्वा॒दशा॒णीऽन्ये त्रयोऽष्टा॑णी यस्याः सा न्यङ्कु॒सारि॑णी । पूर्॒वर्च्चा॑ (18.) अ॒ग्ने इति॑ सम्बोधनमध्याह्नियते गौर॒धर्गु॑र्वा सम्बध्यते के अग्ने यदा के गौः यदा के अ॒ध्वर्यो॑ दे॒वीः दे॒वन॑शीला अपः उपसृज अ॒स्मिन्व॑ननप्रदेशे आसिञ्च । की॒दृशी॑रपः म॒धुम॑तीः र॒सव॑तीः आ॒रोग्य॑दात्रीः (19.) किमर्थं प्रजा॑भ्यः अ॒यक्ष्मा॑य पञ्चमी षष्ठ्यर्थे यक्ष्मणोऽभा॒वोऽय॑क्ष्मं तस्मै प्र॒ज्ञाना॑मारोग्याय । तासां सि॒क्ताना॑मपां स्था॒नात्सु॑क्षेत्र॒त्पाद॑स्मात्खननप्रदेशात् ओष॒धयः आ॒ सम॑तादुज्जि॑कृ॒तामु॑द्र॒क्तु । की॒दृश्य॑ ओष॒धयः सु॒पिप्य॑न्ताः शोभ॑नं पिप्यन्तं फलं यासां ताः ॥ ३८ ॥

सं ते॑ वा॒युर्मा॑त॒रिश्वा॑ दधा॒तूत्ता॑नाया॒ कृ॒दयं॑ यद्विक॑स्तम् ।

यो दे॒वानां॑ च॒रसि॑ प्रा॒णये॑न॒ कस्मै॑ दे॒व व॑ष॒डस्तु॑ तुभ्यम् ॥ ३९ ॥

का० [१६. ३. ३.] सं त॒ इति॑ वा॒तम॑पक्षिपति । पि॒ण्डग॑र्ते वा॒युं प्रेर॑यति ॥ त्रि॒ष्टुप् अ॒र्धं पृ॑थि॒वीदे॒वत्य॑म॒र्धं वा॒युदे॒वत्य॑म् । के पृथि॒वि उ॑त्ता॒नायाः ऊ॒र्धाभि॑मुखेना-

वस्थितायास्ते तव यद्गृह्यं हृदयसदृशं खननस्थानं विकस्यं पिण्डावटद्वयेण विकसितम् इडभाव आर्षः [पा० ७. २. ३४.] तत्स्थानं वायुः संदधातु पूर्वोक्तिन जल-
प्रक्षेपेण तृणादिपूरणेन च वायुर्यथा पूर्वं तथा सम्यक्करोतु । कीदृशो वायुः मा-
तरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे सर्वप्राणिनामवहेदकारिणि श्रयति गहति मातरिश्वा । एवं
पृथिवीमुक्त्वा वायुमाह हे देव द्योतनादिगुणयुक्त वायो यस्त्वं देवानामग्न्यादीनां
प्राणधेन प्राणभावेन चरसि प्राणानां भावः प्राणधम् भावे हान्दसस्यत्प्रत्ययः क-
स्मै प्रजापतिद्वयाय तुभ्यमियं पृथिवी वषट्स्तु वषट्कृता भवतु नो हैतावत्य-
न्याहुतिरस्ति यथैषेति [६. ४. ३. ४.] श्रुतेः ॥ ३१ ॥

सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वद्व्यमासदत्स्वः ।

वासोऽग्ने विश्वद्वयं संव्ययस्व विभावसो ॥ ४० ॥

का० [१६. ३. ५.] आस्तीर्णयोरन्तानुद्गृह्णाति सुजात इति । अस्यार्थः आस्तीर्ण-
योः कृत्वाग्निपुष्करपर्णयोः प्रान्तानूर्ध्वमादत्त इति ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् द्वितीयो
नवार्णः । सुजातः सुद्व्यन्त्रोऽयमग्निः ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा सह शर्म सुखं
यथा भवति तथा स्वः स्वर्गसदृशं वद्व्यं वरणीयं गृहं कृत्वाग्निनिर्मितमासदत्
आसीदतु प्राप्नोतु ॥ का० [१६. ३. ६.] त्रिवृता मुज्जयोक्तेणोपनक्षति वासोऽग्ने
इति । उद्गृहीतान्कृत्वाग्निपुष्करपर्णयोरन्तान्मुज्जयोक्तेण वद्व्यात्युत्तरार्धेनेति सू-
त्रार्थः । हे विभावसो विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः तत्सम्बोधनं
हे विभावसो हे अग्ने विश्वद्वयं बहुप्रकारद्वयं विचित्रं वासः वस्त्रं कृत्वाग्निद्वयं
संव्ययस्व सम्यक् परिधत्स्व व्येज् संवरणे अस्य द्वयम् ॥ ४० ॥

उड तिष्ठ स्वधरावा नो देव्या धिया ।

दृशे च भासा बृहता सुश्रुक्निराग्ने याहि सुशस्तिभिः ॥ ४१ ॥

का० [१६. ३. ७.] उत्तिष्ठति पिण्डमादायोडु तिष्ठेति । तं पिण्डं गृहीत्वोत्तिष्ठे-
दिति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या पथ्या बृहती विश्वमनोदृष्टा तृतीयो द्वादशार्णः अन्ये
अष्टार्णाः । हे स्वधर शोभनोऽधरो यज्ञो येन सुष्ठु यागनिर्वाहक हे अग्ने उत्तिष्ठ
उ उत्तिष्ठैव उत्थाय च देव्या देवनस्वभावया धिया क्रीडापरया बुद्ध्या नोऽस्मा-

नव पालय द्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६.३.१३५.] संहितायां दीर्घः । किं च हे
अग्ने सुशस्तिभिः शोभनकीर्तिभिः सह यद्वा साधुशिष्टैरश्वैः कृत्वा आयाहि आगह
किं कर्तुम् वृहता भासा प्रौढेन तेजसा दशे सर्वान्प्राणिनो द्रष्टुम् दशे विद्ये चे-
[पा° ३.४.११.] पश्यतेस्तुमर्थो निपातः कीदृशस्त्वं सुश्रुक्निः साधु श्रुचो रश्मीन्व-
नति सम्भजति सुश्रुक्निः रश्मिप्रसारक इत्यर्थः । आ अग्ने याहीति पदद्वेदः ॥४१॥

ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्विर्विह्वयामहे ॥४२॥

का° [१६.३.८.] ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्ध्व ऊ षु ण इति । प्रसारितबाहुः
प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति ॥ अग्निदेवत्योपरिष्ठादृहती कण्वदृष्टा चतुर्थः पादो द्वादशा-
णीऽन्ये त्रयोऽष्टाणीः सोपरिष्ठादृहती । हे अग्ने नोऽस्माकमृतये रक्षणाय ऊर्ध्व
उ सु तिष्ठ ऊर्ध्व एव सुतरामवस्थितो भव द्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६.३.१३५.]
दीर्घस्तिष्ठा इत्यत्र नश्च धातुस्योरुषुभ्य इति [पा° ८.४.२७.] न इत्यस्य णत्वम् ।
क-इव देवो न सविता न इवार्थे सविता देव-इव यथा सविता देव ऊर्ध्वः
सन्नस्मानवति तद्वत् स त्वमूर्ध्वः सन्वाजस्य सनिता अन्नस्य दाता भवेति शेषः षणु
दाने यद्यस्मात्कारणात् अञ्जिभिर्मन्त्राभिव्यञ्जकैर्वाघद्विः ह्वयवाहकैर्ऋविग्भिः सह
त्वा विह्वयामहे विविधमाह्वयामः तस्मादूर्ध्व एव तिष्ठेति पूर्वत्रान्वयः अञ्जलि व्य-
क्तीकुर्वन्तीत्यञ्जिनस्तैः यद्वा अञ्जिभिः द्रव्याणां व्यञ्जकैः रश्मिभिः सहितं त्वां वि-
ह्वयामहे कीदृशैरञ्जिभिः वाघद्विः ह्विषां वोहृभिः ॥४२॥

स ज्ञातो गर्भोऽसि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु ।

चित्रः शिशुः परि तमाऽस्यतून्प्र मातृभ्योऽअधि कर्निक्रदद्वाः ॥४३॥

का° [१६.३.९.] अवहृत्योपरिनाभि धारयन्नश्चप्रभृतीनाभिमन्त्रयते स ज्ञात स्थि-
रो भव शिवो भवेति । पिण्डं नोचैरवतार्य नाभ्युपरि हस्ताभ्यां धारयन्नश्चगर्दभा-
जान्स ज्ञात इत्यावृत्क्रमेण प्रतिमन्त्रं मन्त्रयते एकैकं पश्यन्नेकैकं मन्त्रं जपतीति
सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा । अश्वमग्नीकृत्य स्तौति हे अग्ने स त्वं रो-
दस्योः द्यावापृथिव्योर्गर्भः सन्निदानीं ज्ञातोऽसि । कीदृशस्त्वं चारुः शोभनः पूज्यः ।

ओषधीषु पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यासु विभृतः विवृतः । चित्रः नानावर्णा-
भिर्ज्वालाभिर्विचित्रतृणः । इदानीमुत्पन्नत्वात् शिशुः शंसनीयो वा । अतूनिनि
लिङ्गव्यत्ययः अतूनि तमांसि रात्र्युपलक्षितानि अन्धकाराणि परि परिकरन् मा-
तृभ्योऽग्रि ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् कनिक्रदत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् प्रगाः
प्रकर्षेण गह्व इणो गा लुडीति [पा° २.४.४५.] गादिशः अटभावश्छान्दसः छन्दसि
लुङ्ङिठ इति [पा° ३.४.६.] सर्वकाले लुङ् प्रेत्युपसर्गो गा इत्यनेन सम्बध्यते ।
दाधतिर्दधतिर्त्यादिना [पा° ७.४.६५.] कनिक्रददिति षड्लुगन्तो निपातः ॥४३॥

स्थिरो भव वीडुङ्ग आश्रुर्भव वाज्यर्वन् ।

पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवारुणः ॥४४॥

रासभदेवत्यानुदुबुलिगवा । इयतिं प्रति पदार्थं गृह्णीत्यर्वा रासभः हे अर्वन्
गमनकुशल स्थिरः चलनरहितः सन् त्वं वीडुङ्गः दृढकायो भव वीडुशब्दो दृ-
ढार्थः वीडून्यङ्गानि यस्य सः । आश्रुः वेगवान्सन्वाजी अन्नहेतुर्भव । पृथुः वि-
स्तीर्णः सन् अग्नेः सुषदः सुखासनः स्वास्थ्यो भव सुखेन सद्यते स्थीयते यस्मिन्स
सुषदः । कीदृशस्त्वं पुरीषवारुणः पुरीषशब्देन पांशुत्रया मृड्यते तां वरुतीति
पुरीषं पशव्यं यवसं वरुतीति वा पुरीषवारुणः कव्यपुरीषपुरीषेषु ज्युडिति
[पा° ३.२.६५.] ज्युट्प्रत्ययः ॥४४॥

शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः ।

मा ग्यावापृथिवीऽअभि शोचीर्मन्तरिंक्षं मा वनस्पतीन् ॥४५॥

अजदेवत्या पथ्या वरुती । अङ्गिरोभिर्ऋषिभिः पूर्वं सम्पादितत्वात् अङ्गसौष्ठ-
वाद्वा अङ्गिरा अग्निः तत्सम्बोधनं हे अङ्गिरः अग्नित्रय अज मानुषीभ्यः मनोः स-
म्बन्धिभ्यः प्रजाभ्योऽर्थे त्वं शिवः शान्तो भव अङ्गिरा वाऽअग्निरग्नेयोऽज इति श्रु-
तेः [६.४.४.४.] । किं च ग्यावापृथिवी मा अभिशोचीः मा संतापय तथान्तरिंक्षं
माभिशोचीः तथा वनस्पतीन्माभिशोचीः ॥४५॥

a. प्रेतु वाजी कनिक्रदन्नान्दद्रासभः पत्वा । भरन्नग्निं पुरीष्यं मा पाग्या-

युषः पुरा । वृषाग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भं समुद्रियम् ॥ b. अग्नः आया-
हि वीतये ॥४६॥

का° [१६.३.१०.] धारयत्येषामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन् प्रैतु वाजी वृषाग्निमित्यश्व-
खरयोरिति । अश्वादीनामुपरि पिण्डं धारयति तानस्पृशन् प्रैतु वाजीत्यश्वोपरि
वृषाग्निमिति खरोपरीति सूत्रार्थः ॥ महापङ्क्तिस्त्ववसाना अष्टार्णषट्पादा महाप-
ङ्क्तिः आद्यावर्धचावश्चदेवत्यौ तृतीयोऽर्धर्चा रासभदेवत्यः तृतीयतुर्यौ पादौ व्यू-
क्यौ । वाजी अश्वः प्रैतु प्रकर्षेण गह्वतु किं कुर्वन् कनिक्रदत् अत्यर्थं हेषितशब्दं
कुर्वन् यङ्लुगन्तम् रासभश्च प्रैतु यवसवाहनार्थम् किं कुर्वन् नानदत् सोपहास-
मुच्यते गर्दभरटितेन सर्वा दिशो नादयन् यङ्लुगन्तम् कीदृशो रासभः पत्वा पत-
नशीलः पत्नू गतावित्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा° ३. २. ७५.] दानिप् ।
अश्वमन्त्रे रासभोपादानं रासभोपहासार्थम् तथा च श्रुतिः [६. ४. ४. ७.] यदश्वस्य य-
जुषि रासभं निराह तद्रासभे श्रुचं दधातीति । किं च अयमश्वः पुरीष्यं पशव्यमग्निं
भरन्धारयन् (20.) आयुषः पुरा कर्मणः पूर्वं मा पादि मा विनश्यतु कर्मसमाप्ति-
पर्यन्तं जीवत्वित्यर्थः आयुःशब्देन श्रुत्या कर्मात्मन् यज्ञसम्बन्धेनैवाश्वादीनां स्तुतिः
क्रियते ॥ अथ रासभमन्त्रः वृषा सेक्ता रासभः अग्निं भरन्धारयन्सन् प्रैतु इति शे-
षः । कीदृशमग्निम् वृषणं सेक्तां फलाभिवर्षणसमर्थम् आहुतिपरिणामेनेति भा-
वः । अपां गर्भम् जलमध्येऽवस्थानादिवमुच्यते मेघस्थानां जलानां मध्ये विद्युद्रूपं
वा । समुद्रियं समुद्रे वडवाग्निद्वेषेणोत्पन्नं यद्वा समुद्रे अग्निचयने भवः समुद्रियः
तम् त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां महाव्रतः साम्नां महदुक्थमृचामिति श्रुतेः ॥
का° [१६.३.११.] अग्नः आयाहीत्याहृत्य खराच्छागस्यर्तः सत्यमित्या निधानात् ।
अग्न इति मन्त्रेण रासभात्पिण्डमाहृत्य ऋतं सत्यमिति मन्त्रेणाजस्योपरि पिण्डं
धारयेत् परिवृते निधानपर्यन्तमिति सूत्रार्थः ॥ एकपदा गायत्री अग्निदेवत्या । हे
अग्ने वीतये हविर्भक्षणाय आयाहि आगह ॥४६॥

a. ऋतः सत्यमृतः सत्यम् । b. अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्वैरामः ।

c. ओषधयः प्रतिमोदधमग्निमेतः शिवमायन्तमभ्यत्र युष्माः ।

व्यस्यन्विद्या अनिरा अमीवा निषीदन्नोऽग्र्यं दुर्मतिं ज्ञेहि ॥ ४७ ॥

अग्निदेवत्यं यजुः प्राजापत्या गायत्री । ऋतसत्यशब्दाभ्यामादित्याग्नी विवर्त्तितौ ऋतमादित्यः सत्यमग्निः तादृगुभयद्वयमग्निमध्याहरामीति शेषः ऋतं सत्यमिति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ का° [१६.३.१३.] अनद्यापुरुषमोक्षते पूर्ववदग्निं पुरीष्यमिति । देवपितृकार्यविमुखोऽनद्यापुरुषस्तमध्वरुरोक्षते अग्निषु ज्वलत्स्वाहवनीयान्ते स्थित इति पूर्ववत्पदेन लभ्यत इति सूत्रार्थः ॥ अग्नेयं यजुः सामगायत्री । पशव्यमग्निमङ्गिरसो मुनय इव भ्रामः हरामः ॥ का° [१६.३.१४.] उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिवृते प्राग्द्वारे पिण्डं निदधात्योषधय इति । उवासम्भरणार्थमुद्धृतस्याहवनीयस्योत्तरे पूर्वमेव कृते परिवृते आह्वदितप्रदेशे ओषधय इति मन्त्राभ्यां पिण्डं स्थापयति कीदृशे परिवृते उद्धते कृतोलेखने अवोक्षिते सिक्ते प्राग्दिशि द्वारं यस्य तादृशे सिकताव्याप्ति एतादृशे इति सूत्रार्थः ॥ त्रिष्टुवनुष्टुभावोषधिदेवत्ये व्यस्यन्नित्यर्थर्चोऽग्निदेवतः । हे ओषधयः यूयमेतमग्निं प्रति मोद्धमभ्युत्थानादिभिः प्रतिहर्षयत । कीदृशमग्निं शिवं शान्तम् । अत्रास्मिन्प्रदेशे स्थिताः गुष्माः गुष्मानभिमुखीकृत्य आयन्तमागहन्तम् । एवमर्धर्चनौषधीरुक्तायाग्निमाह हे अग्ने त्वमत्र निषीदन्निविशमानः सन्नोऽस्माकं दुर्मतिं दुर्वुद्धिं नास्ति दत्तं नास्ति हुतमित्येवमादिकामपज्ज्ञेहि अपनय किं कुर्वन् विद्याः सर्वा अनिरा ईतीः अमीवा व्याधींश्च व्यस्यन्निरस्यन् नास्ति इरा अन्नं याभिस्ता अनिराः इरेत्यन्ननाम [निघ° २.७.] अतिवृथाग्याः ॥ ४७ ॥

ओषधयः प्रतिगृभ्णीत पुष्यवतीः सुपिप्यत्ताः ।

अग्रं वो गर्भं ऋत्वियः प्रत्नः सधस्थमासदत् ॥ ४८ ॥

हे ओषधयः एतमग्निं प्रतिगृभ्णीत गृह्णीत स्वीकुरुत । यूयं कीदृश्यः पुष्यवतीः वा हृन्दसीति [पा° ६.१.१०६.] पूर्वसवर्णादीर्घः पुष्यवत्यः प्रशस्तपुष्योपेताः । सुपिप्यत्ताः शोभनं पिप्यत्तं फलं यासां ताः । किं च ऋत्वियः ऋतव्यः ऋतुः प्राप्नोऽस्य हृन्दसि घस् इति [पा° ५.१.१०६.] कालप्राप्तौ घस्प्रत्ययः ऋतुकालीनः

प्रातःकालः वो युष्माकं गर्भी भूवायमग्निः प्रतं पुरातनं सधस्थं सहस्थानं गर्भयो-
ग्यस्थानमासदत् आसीदिति ॥ ४८ ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसोऽअमीवाः ।

सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरुहः सुहवस्य प्रणीतौ ॥ ४९ ॥

का० [१६.३.१५.] वि पाजसेति प्रमुच्यैनमजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पशून्-
त्सृजति । वि पाजसेति मन्त्रेणैनं पिण्डं कृत्वाजिनवद्धं विस्रंस्य ह्यगरोमाणि गृ-
हीत्वाश्चादीनैशानीं दिशं प्रत्युत्सृजतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुबुत्कीलदृष्टा
वीत्युपसर्गी बाधस्वेत्यनेन सम्बध्यते हे अग्ने द्विषः शत्रून् रक्षसः रक्षसान् अमी-
वाः व्याधींश्च त्वं विबाधस्व विशेषेण निवर्तय । कीदृशस्त्वं पृथुना विस्तीर्णेन पा-
जसा बलेन शोशुचानः अत्यन्तं दीप्यमानः पाज इति बलनाम [निघ० २.१.] शो-
चतेर्यङ्गुत्ताहानचप्रत्ययः । एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमाह अग्नेः प्रणीतौ प्रणयने अ-
भ्यनुज्ञायां परिचर्यायां सत्यामहं शर्मणि शरणे सुखे वा स्यां भवेयं सुखं प्राप्नुया-
मित्यर्थः । कीदृशस्याग्नेः सुशर्मणः साधुशरणस्य शोभनं शर्म सुखं यस्मात्स सुशर्मा
तस्य । बृहतः प्रौढस्य । सुहवस्य सुखेनाह्वातुं शक्यस्य । अस्तेर्लिङि उत्तमैकव-
चने स्यामिति रूपम् ॥ ४९ ॥

V. आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न उर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥ ५० ॥

का० [१६.३.१७.] आपो हि ष्ठेति पर्णकषायपक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे । प-
लाशवकघथितं जलं पिण्डे ऋक्षयेण क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ अद्देवतास्तिस्रो गाय-
त्र्यः सिन्धुद्वीपदृष्टाः । हिशब्द एवार्थः प्रसिद्धार्थो यस्मादर्थो वा । हे आपो या यूयमे-
व मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः स्य भवथ मयः सुखं भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयो-
भुवः यस्मात्कारणान्मयोभुवः स्यति वा स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वमपां
प्रसिद्धम् तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दधातन स्या-
पयत तप्तनप्तनयनाश्चेति [पा० ७.१.४५.] लोणमध्यमबद्धवचनस्य तनवादेशे दधा-
तनेति रूपम् यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम तथास्मान्कुरुतेति
भावः । किं च महे महुते रणाय रमणीमाय चक्षसे दर्शनाय चास्मान्दधातनेत्य-

नुवर्तते मद्द्रमणीयं दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं तदस्माकं कुरुत अस्मान्ब्रह्म-
साक्षात्कारयोग्यान्कुरुतेति भावः ऐहिकपारलौकिकसुखं ददतेत्युचो भावः । मद्
पूजायां मद्भ्यते पूज्यतऽइति मद् द्विप्रत्ययः तस्मै मद्हे । रणं शब्दे रण्यते स्तू-
यते सर्वैरिति रणम् तस्मै रणाय । चष्टे पश्यति सर्वं येन इति चक्षः चक्षतेर-
सुन्प्रत्ययः तस्मै चक्षसे । यस्मिन् ज्ञाति सर्वं विज्ञातं स्यादिति ह्यन्दोग्यश्रुते ॥५०॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥५१॥

हे आपो वो युष्माकं यः शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतू रसोऽस्ति इह्यास्मि-
न्कर्मणि इह लोके वा स्थितान्नोऽस्मान् तस्य रसस्य भाजयत भागिनः कुरुत तं
रसं प्रापयतेति भावः कर्मणि षष्ठी । तत्र दृष्टान्तः उशतीरिव-इव उशति ता
उशत्यः वा हृन्दसीति [पा० ६. १. १०६.] दीर्घः वश कान्तौ इत्यस्माकृतृप्रत्ययान्ता-
दुगितश्चेति [पा० ४. १. ६.] डीप् उशत्यः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्व-
कीयस्तन्यरसं बालं पाययन्ति तद्वत् ॥५१॥

तस्माञ्चरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥५२॥

अलमिति प्राप्ते लकारस्य रेफश्छान्दसः । हे आपो वो युष्मत्सम्बन्धिनस्तस्य
पर्याप्तिं वयं गमाम गह्वेन पर्याप्तिर्नाम रसविषये वैतृष्यं सदातृषिर्वा तस्मै इति
चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । यस्य क्षयाय जिन्वथ क्षयो निवासऽइत्याद्युदात्तत्वात् [पा० ६. १.
२०१.] क्षयशब्देन निवासः क्षयायेति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे यस्येत्यनेन सामानाधिकर-
ण्यात् क्षयस्य निवासस्य जगतामाधारभूतस्य यस्याद्भुतिपरिणामभूतस्य रसस्यैकदे-
शेन यूयं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् जिन्वथ तर्पयथ जिन्वतिः प्रीतिकर्मा पञ्चाद्भु-
तिपरिणामक्रमेणेति भावः । किं च हे आपः नोऽस्मान् तत्र भोक्तृत्वेन जनयथ
उत्पादयत आशिषि लेट् तद्रसभोक्तृनस्मान्कुरुतेत्याज्ञानदेववमाशास्यते इति भा-
वः अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा० ६. ३. १३७.] संहितायां दीर्घः ॥ यद्वास्या ऋचो
ऽयमर्थः यस्य क्षयाय क्षयेन निवासिन यूयं जिन्वथ प्रीता भवथ तस्मै रसाय त-
द्रसाप्तये वो युष्मानरमत्यर्थं वयं गमाम प्राप्नुमः किं च हे आपो यूयं नोऽस्मान्
जनयथ प्रजोत्पादनसमर्थान्कुरुथ गह्वतेर्लुङि उत्तमबहुवचनेऽगमामेति वृषम् अ-

उभाव आर्षः बद्धलं हृन्दसीति [पा° २. ४. ७३.] शपो लुकि लोटि वा द्वयम् ॥ ५२ ॥

मित्रः स॒सृज्य पृथि॒वीं भूमिं च ज्योति॑षा स॒ह ।

सुजा॑तं जा॒तवे॑दसमय॒क्ष्माय॑ त्वा स॒सृजामि॑ प्र॒जाभ्यः ॥ ५३ ॥

का° [१६. ३. १८.] अजलोमभिः स॒सृजति॑ मित्रः स॒सृज्येति॑ । आजाग्यानि पूर्वं लोमानि (२१.) गृहीतानि तैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः ॥ मित्रदेवत्योपरिष्ठा-
दृहती त्रयोऽष्टाणांश्चतुर्थी द्वादशाणां । मित्रः आदित्यो देवः पृथिवीं ग्लुलोकं
भूमिं चेमां मृत्पिण्डरूपां ज्योतिषाजलोमभिः सह संसृज्य एकीकृत्य मक्षमध्वर्यवे
प्रयह्विति शेषः । पृथिवीशब्दो ग्लुलोकान्तरिक्षवाची इह ग्लुलोकवाची गृह्यते
अजस्याग्नेयत्वाज्योतिःशब्देनाजलोमान्युच्यन्ते । अहमपि सुजातं शोभनोत्पन्नं जा-
तवेदसं जातप्रज्ञानमजलोमाख्यमग्निं त्वा त्वां संसृजामि पिण्डेन योजयामि किमर्थं
प्रजाभ्यः चतुर्थी षष्ठ्यर्थे प्रजानामयक्ष्माय यक्ष्मणो रोगस्याभावोऽयक्ष्मं तस्मै रो-
गाभावाय ॥ ५३ ॥

रुद्राः स॒सृज्य पृथि॒वीं बृह॑ज्योतिः समी॒धिरे॑ ।

तेषां भानुर॑जस्र इ॒क्षुक्रो॑ दे॒वेषु॑ रोचते ॥ ५४ ॥

का° [१६. ३. १९.] शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः स॒सृज्येति॑ । सूक्ष्मसिकतालो-
हकिट्टपाषाणचूर्णैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः ॥ रुद्रदेवत्यानुष्टुप् ये रुद्राः पृथि-
वीं पार्थिवं पिण्डं संसृज्य शर्करायोरसाश्मचूर्णैः संयोज्य बृहज्योतिः प्रौढमग्निं
समीधिरे सम्यक् दीपितवन्तः उवास्थमग्निं सम्यक् पालितवन्तः । तेषां फलमाह
तेषां रुद्राणां शुक्रः शुद्धो देदीप्यमानोऽजस्रः अनुपक्षीण एव देवेषु मध्ये भानुः
दीप्तिः रोचते प्रकाशते इत् एवार्थः ॥ ५४ ॥

स॒सृष्टां वसु॑भी रु॒द्रैर्धीरैः॑ कर्म॒ण्यां मृद॑म् ।

हस्ता॑भ्यां मृद्वीं कृ॒त्वा सि॑नीवा॒ली कृ॑णोतु ताम् ॥ ५५ ॥

का° [१६. ३. २०.] स॒सृष्टामिति॑ संयौति । ऋक्त्रयेण मृत्पिण्डे सम्यक् मिश्रय-

ति ॥ द्वे सिनीवालीदेवत्ये तृतीयादितिदेवत्या तिस्रोऽनुष्टुभः । सिनीवाली च-
न्द्रकलायुक्तामावास्याभिमानिनी देवता मृदं हस्ताभ्यां मृद्धीं कोमलां कृत्वा पुन-
स्तां मृदं कर्मण्यामुखाकर्मयोग्यां कृणोतु कर्म सम्पद्यते यथा सा कर्मण्या ताम्
कीदृशीं मृदं धीरैः बुद्धिमद्विर्वसुभिः रुद्रैश्च संसृष्टां सेवितां शर्करादिभिः संयोजितां
वा धीरस्ति येषां ते धीराः मत्वर्थे रः ॥ ५५ ॥

सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशा ।

सा तुभ्यमदिते मद्योखां दधातु हस्तयोः ॥ ५६ ॥

अदितिरदीना देवमातेति यास्कः [निरु० ४. २३.] हे अदिते अदीते देवमातः
हे महि महि सा पूर्वमन्त्रोक्ता सिनीवाली तुभ्यं तव हस्तयोः उखामादधातु
स्थापयतु । कीदृशी सा सुकपर्दा कपर्दीऽत्र स्त्रीणामुचितः केशबन्धविशेषः शो-
भनः कपर्दी यस्याः सा सुकपर्दा । सुकुरीरा स्त्रीभिः शृङ्गारार्थं शिरसि धार्यमाणं
कनकाभरणं कुरीरः शोभनः कुरीरो यस्याः सा सुकुरीरा सुमुकुटा । स्वौपशा स-
म्यक् उपशेते शयनं कुरुते यैरवयवविशेषैस्ते सर्वेऽप्युपशाः तेषां समूह उपशः
शोभनः शयनविदग्धो विलासचतुर औपशोऽवयवसमूह यस्याः सा ॥ ५६ ॥

a. उखां कृणोतु शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धिया । माता पुत्रं यथोपस्थे सा-
ग्निं बिभर्तु गर्भेऽग्रे ॥ b. मखस्य शिरोऽसि ॥ ५७ ॥

अदितिः शक्त्या सामर्थ्येन धिया बुद्ध्या च बाहुभ्यां हस्ताभ्यामुखां कृणोतु क-
रोतु सा उखा कृता सती गर्भे मध्यभागे आ समन्तात् अग्निं बिभर्तु धारयतु तत्र
दृष्टान्तः यथा माता जननी उपस्थे उत्सङ्गे पुत्रं बिभर्ति तद्वत् ॥ का० [१६. ३. २३.]
यज्ञमान उखां करोति मृदमादाय मखस्य शिर इति । यज्ञमानपत्न्या तत्पिण्डान्मृ-
दमादाय द्वादशाङ्गुलित्रिस्थानलिखिताषाढसंज्ञकेष्टकायां कृतायां यज्ञमानः पिण्डा-
न्मृदमादाय स्वयमेवोखां करोति एकपशुपत्ने प्रादिशायामविस्तारोर्धा चतुरस्रां
पञ्चपशुपत्ने त्रिभागोनत्रयोविंशत्यङ्गुलायामविस्तारामूर्धा प्रादिशेनैवेति सूत्रार्थः ॥
मृत्पिण्डदेवत्यं यजुः यजुर्गायत्रीहृन्दः । हे मृत्पिण्ड त्वं यज्ञस्य (22.) शिरोऽसि
आकृवनीयो यज्ञस्य शिरस्तदुद्धरणादिरूपि लक्षणया शिरःशब्दः ॥ ५७ ॥

- a. वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण हृन्द्साङ्गिरस्वद्ध्रुवासि पृथिव्यसि । धारया मयि प्रजाऽ रायस्योषं गोपत्यऽ सुवीर्यं सज्जातान्यजमानाय ॥
- b. रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन हृन्द्साङ्गिरस्वद्ध्रुवास्यत्तरिक्षमसि । धारया° ॥ c. आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन हृन्द्साङ्गिरस्वद्ध्रुवासि द्यौरसि । धारया° ॥ d. विश्वे वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन हृन्द्साङ्गिरस्वद्ध्रुवासि दिशोऽसि । धारया° ॥ ५८ ॥

का° [१६.३.२६.] वसवस्वेति प्रथयति । यजमान आत्तां मृदमुखातलाय प्रादेशमात्रविपुलां करोतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् ब्राह्मी अनुष्टुप् । हे उखे वसवः देवविशेषाः गायत्रेण हृन्द्सा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस-इव तां तां कृण्वन्तु कुर्वन्तु यथाङ्गिरोभिर्मुनिभिः कृता तद्वत् यतस्त्वं कृता सती ध्रुवा स्थिरासि पृथिवी चासि अतस्त्वां वच्मि । यजमानयेति चतुर्थी सप्तम्यर्थे मयीति सामानाधिकरण्यात् हे उखे मयि यजमाने प्रजां पुत्रादिकां धारय स्थापय रायः पोषं धनस्य पुष्टिं च धारय गोपत्यं गोपित्वं धनस्वामित्वं मयि धारय सुवीर्यं शोभनं वीर्यं वीरकर्म मयि स्थापय सज्जातान् समानोदरोत्पन्नान्भ्रातृन्मयि धारय ॥ का° [१६.३.२७.] अन्तानुन्नीय सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति रुद्रास्वेति । प्रथमानन्तरं प्रथिततलस्य प्रान्तान्सर्वानूर्ध्वं नीत्वा प्रथमां पिण्डकामनैः संयोजयतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् आर्ष्यनुष्टुप् हे उखे रुद्राः त्रैष्टुभेन हृन्द्सा तां कुर्वन्तु त्वमत्तरिक्षपासीति विशेषः शेषं पूर्ववत् ॥ का° [१६.३.२८.] संलिप्य श्लक्ष्णं (23.) कृत्वोत्तरमादित्यास्वेति । तामुखां शिथिलमृदा लिप्त्वा वारिणा मृदं कृत्वोत्तरं धातुं द्वितीयपिण्डकां पूर्वोपरि योजयतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् ब्राह्मी अनुष्टुप् । आदित्याः देवा जागतेन हृन्द्सा तां कुर्वन्तु त्वं द्योत्रपासीति विशेषः शेषा व्याख्या प्राची ॥ का° [१६.३.२९.] विश्वे वेति समीकरोति । पूर्वात्तमानां करोतीति सूत्रार्थः ॥ औखम् ब्राह्मी वृहती । विश्वेर्नरैर्नीयन्ते विश्वान्नरान्नयन्ति वा विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनो वा विश्वेभ्यो नरेभ्यो हिता वा वैश्वानराः एवम्भूता

विश्वे देवाः हे उखे त्वां कुर्वन्तु आनुष्टुभेन हृन्दसा कृत्वा त्वं च दिशो दियूपासि
शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ५८ ॥

a. अदित्यै रास्नासि । b. अदितिष्टे विलं गृणातु । c. कृत्वाय सा

महीमुखां मृन्मयीं योनिमग्नये । पुत्रेभ्यः प्रायहृददितिः अपयानिति ॥ ५९ ॥

का° [१६.३.३०.] वितृतीयऽउत्तरे वर्तिष्ठ सर्वतः करोत्यदित्यै रास्नेति । उ-
खोर्धमानं त्रेधा विभज्योपरि तृतीयभागे सर्वत्र मृन्मयीं मोखलां करोति तलान्मे-
खलान्तमपि प्रतिदिशं चतुर्वृत्तीरग्रे स्तनयुक्ताः कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ रास्नादिवत्यम्
यजुर्गायत्री । हे रेखे त्वमदित्यै अदितिर्त्रयाया उखाया रास्ना काञ्चीगुणस्यानीया-
सि ॥ का° [१६.४.३.] विलं गृह्णात्यदितिष्ट (24.)ऽइति । उखाया मुखमान्तभते ॥
उखादिवत्यम् यजुर्वृत्तती । हे उखे अदितिः देवमाता ते तव विलं मध्यं गृणातु
गृह्णातु ॥ का° [१६.४.४.] कृत्वायेति निदधाति । एवमुखां निष्याद्य भूमौ स्थाप-
यतीति सूत्रार्थः ॥ अदितिदेवत्या उल्लिगनुष्टुब्वा उल्लिक्पत्ने तृतीयपादश्चतुर्दशा-
र्णस्तेन अधिका अनुष्टुप्पत्ने तृतीयः षडणो व्यूह्यः । सा पूर्वेक्ता अदितिः उखां
कृत्वाय क्वो यक् कृत्वा निष्याद्य पुत्रेभ्यो देवेभ्यः इति वदन्ती प्रायहृत् इति किम्
अपयान् अपयन्तु आ पाके णिजन्तः हे पुत्राः इमामुखां भवन्तः अपयन्तु पचन्तु
इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३.४.१७.] अतीत्यस्यकारलोपे संयोगात्तलोपे
च लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा° ३.४.१४.] अपयानिति द्वयम् । कीदृशीमुखां म-
हो मरुतो विशालां मृन्मयीं मृत्कार्यभूताम् अग्नये अग्न्यर्थमग्नेर्वा योनिं स्थान-
भूताम् ॥ ५९ ॥

a. वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण हृन्दसाङ्गिरस्वत् । b. रुद्रास्त्वा धूपयन्तु
त्रैष्टुभेन ह° । c. आदित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन ह° । d. विश्वे त्वा
देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन ह° । e. इन्द्रास्त्वा धूपयन्तु । f. वरु-
णास्त्वा धूपयन्तु । g. विष्णुस्त्वा धूपयन्तु ॥ ६० ॥

का° [१६.४.८.] सप्तभिरश्वशकृद्गिरुखां धूपयति दक्षिणाग्न्यादीप्तैरेकैकेन वस-

वस्त्विति प्रतिमन्त्रम् । दक्षिणाग्नौ प्रदीप्तैः सप्तभिरश्वत्थलण्डैरुखां (25.) प्रतिमन्त्रं धूपयत्यध्वर्युः धूमायमानमेकैकमश्वत्थलण्डमादयैकैकेन (25.) मन्त्रेणोखायां मध्ये बद्धि-
 श्च भ्रामयेदिति सूत्रार्थः ॥ सप्त यज्ञेष्वुखादेवत्यानि त्रीणि ऋगायत्र्यः तुर्यं सामज-
 गती पञ्चमसप्तमे यनुरुक्षिहौ षष्ठं यनुरनुष्टुप् । हे उखे अष्टौ वसवः गायत्रेण
 हृन्दसा अङ्गिरस-इव त्वां धूपयन्तु अश्वशकृज्जन्येन धूपेन संस्कुर्वन्तु । रुद्राः एका-
 दश त्रैष्टुभेन हृन्दसा अङ्गिरस-इव त्वां धू । आदित्या जागतेन हृन्दसा । वैश्या-
 नराः सर्वहिता विश्वे देवाः आनुष्टुभेन हृन्दसा । इन्द्रस्त्वां धूपयतु वरुणो विष्णुश्च
 शेषं पूर्ववत्सुगमम् ॥ ६० ॥

- VI. a. अदितिर्द्वा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वत्पवनववट ।
 b. देवानां वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वदेध-
 तूखे । c. धिषणास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्व-
 दभीन्धतामुखे । d. वटत्रोद्वा देवीर्विश्वदे° - °स्वत्पयन्तूखे । e. ग्रा-
 स्त्वा देवीर्विश्वदे° - °स्वत्पचन्तूखे । f. जनयस्त्वाहिन्नपत्रा देवीर्विश्वदे° -
 °स्वत्पचन्तूखे ॥ ६१ ॥

का° [१६. ४. १.] अग्न्या अग्नं चतुरस्रं पवनत्यदितिद्वेति । अषाढोखाविश्वज्यो-
 तिषां पाकाय चतुरस्रं गर्तमग्न्या पवनतीति सूत्रार्थः ॥ अवटदेवत्यम् प्राज्ञापत्या
 त्रिष्टुप् । हे अवट गर्त अदितिर्देवी पृथिव्याः सधस्ये सदस्थाने उपरिभागे वा
 त्वां पवनतु अङ्गिरस-इव यथाङ्गिराभिस्त्वं खातस्तद्वत् । कीदृश्यदितिः विश्वदेव्या-
 वती विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तद्विद्यते यस्याः सा विश्वदेव्यवती मन्त्रे
 सोमाश्चेत्यादिना [पा° ६. ३. १३१.] दीर्घः सर्वैर्देवैः सहिता । विश्वेषु देवेषु साध-
 वो विश्वदेव्याः तेऽस्यां सन्तीति वा ॥ का° [१६. ४. ११.] देवानां त्वेत्युखां न्यु-
 ब्जाम् । अधोमुखामुखामषाढोत्तरतो गर्ते स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यज्ञेष्वुखा-
 देवत्यानि द्वे प्राज्ञापत्ये त्रिष्टुभौ । विश्वदेव्यवतीः विश्वैः देवैः सहिताः देवानां
 पत्नीः देवीः देवपत्न्यो देव्यो दीप्यमाना ओषधयः पृथिव्याः सधस्ये उपरि अङ्गिर-
 स-इव हे उखे वा त्वां दधतु स्थापयन्तु देवपत्नीशब्देनौषधयः श्रुत्योक्ताः तथा च

श्रुतिः ओषधयो वै देवानां पत्न्य इति [६.५.४.४.] ॥ का° [१६.४.१२.] अपणे-
नावहाय दक्षिणाग्न्यग्निना दीपयति धिषणास्वेति । उवास्थापनानन्तरं विश्वज्यो-
तिषस्तूलां श्वश्रेष्ठवधाय अपणैः सर्वमाहाय दक्षिणाग्नोरानीतेन वङ्गिनोषां दीप-
यतीति सूत्रार्थः ॥ विश्वदेवयुक्ता धिषणाः वागभिमानिन्यो देव्यः पृथिव्याः उपरि
अङ्गिरस-इव हे उखे त्वामभीन्धतां समन्तादीपयन्तु ॥ का° [१६.४.१४.] वद्वत्रिष्टु-
तोक्षमाणो जपति । सामर्थ्यादुखोपरिस्थश्रपणे हिंरं कृत्वा तेनोषां पश्यन् त्रीणि
यज्ञंषि जपतीति सूत्रार्थः ॥ ऋग्वृहती । विश्वदेवयुता वद्वत्रयो देव्याऽहोरात्राभि-
मानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि अङ्गिरस-इव हे उखे त्वां श्रपयन्तु पच्यमानतां
सम्पादयन्तु अहोरात्राणि वै वद्वत्रयोऽहोरात्रैर्हृदिऽ सर्वं वृतमिति [६.५.४.६.]
श्रुतेर्वद्वत्रिशब्देनाहोरात्राणि ॥ ग्रास्त्वा । सामजगती । हन्दाऽसि ह (26.) वै ग्रा-
श्हन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गह्वतीति [६.५.४.७.] श्रुतेर्ग्राशब्देन हन्दांसि । विश्वदे-
वयुता ग्रा देव्यश्हन्दोऽभिमानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि हे उखे अङ्गिरस-इव
त्वां पचन्तु ॥ जनयस्त्वा । ऋक्पङ्क्तिः । नक्षत्राणि वै जनय इति [६.५.४.८.] श्रु-
तेर्जनयो नक्षत्राभिमानिन्यो देवताः हे उखे त्वां पचन्तु कीदृश्यो जनयः अहिन्न-
पत्राः अहिन्नं पत्रं पतनं यासां ताः संततयायिन्यः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६१ ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६२ ॥

का° [१६.४.१५.] आचरति मित्रस्येति । पाकान्तं श्रपणं क्षिपतीति सूत्रार्थः ॥
मित्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । मित्रस्यादित्यस्य अवो रक्षाणं द्युम्नं यशो
ऽन्नं वा वयं स्तुम इति शेषः याचेमहीति वा । कीदृशस्य मित्रस्य चर्षणीधृतः
चर्षणयो मनुष्यास्तान्धरतीति चर्षणिधृत् तस्य संहितायां दीर्घः मनुष्याणां धार-
यितुः । देवस्य दीप्यमानस्य । कीदृशमवः सानसि सनातनं सानसीति पुराणना-
म [निघ° ३.२७. (27.)] फलदानशीलं वा षण्णु दानऽइत्य अस्य प्रयोगः । कीदृशं
द्युम्नं चित्रश्रवस्तमं चित्रं विचित्रमनेकैः श्रूयते तच्चित्रश्रवः श्रु श्रवणोऽस्मात्कर्म-
ण्यसुन् अतिशयेन चित्रश्रव इति चित्रश्रवस्तममत्यन्तं श्रवणीयं यशः प्रार्थयामे-
ति भावः ॥ ६२ ॥

देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुवाङ्गुरुत शक्त्या ।

अव्यथमाना पृथिव्यामाशा दिश आपृण ॥ ६३ ॥

का° [१६.४.१८.१९.] उद्वपति अपणं देवस्त्विति । भस्मीभूतं अपणमुखायाः पराकरोतीति सूत्रार्थः ॥ सवितृदेवत्या वृहती । हे उखे सविता देवः शक्त्या स्वसामर्थ्येन उत अपि बुद्ध्या च त्वा त्वामुद्वपतु अपणाह्लादनात्प्रकाशीकरोतु उतशब्दादुद्दिग्धाकार्या । कीदृशः सविता सुपाणिः शोभनौ पाणी हस्तौ यस्य स सुपाणिः । स्वङ्गुरिः शोभना अङ्गुलयः कस्या यस्य स स्वङ्गुलिः लकारस्य रेफश्चान्दसः । सुवाङ्गुः शोभनौ वाङ्गु भुजौ यस्य स सुवाङ्गुः मणिबन्धादुपरिभागो वाङ्गुः अधोभागः पाणिः ॥ का° [१६.४.१९.२०.] उखामुत्तानां करोत्यव्यथमानिति । अपणमपाकृत्याषाढां वह्निर्निष्काशयोगामुत्तानामूर्धमुखीं करोतीति सूत्रार्थः ॥ हे उखे सवित्रा उदुप्ता सती अव्यथमाना अचलन्ती व्यथामनाप्रवृत्ती पृथिव्यां स्थिता सती त्वमाशाः प्राच्यादिदिशः दिश आग्नेय्यादिविदिशश्च आपृण आपूरय आङ्गुतिरसेनेति शेषः ॥ ६३ ॥

उत्थाये वृहती भवोदु तिष्ठ ध्रुवा त्वम् ।

मित्रितां तज्जुषां परिददाम्यभित्याऽष्टपा मा भेदि ॥ ६४ ॥

का° [१६.४.२१.२२.] उखहृत्युत्थायेति परिगृह्य । हस्ताभ्यामुखामादाय पाकादूर्ध्वं (२७.) निष्काशयतीति सूत्रार्थः ॥ वृहती पूर्वोऽर्धर्च उखादेवत्यः उत्तरार्धो मित्रदेवत्यः । हे उखे त्वमुत्थायेतस्माद्वटाद्वहिरागत्य वृहती मरुती भव तत उत्तिष्ठ स्वकर्मणि प्रवर्तस्व यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि स्वभावतः । उकारः पादपूरणः ॥ का° [१६.४.२२.] पात्रे करोति मित्रितां तज्जति । हस्तगृहीतामुखामुत्तरतः पूर्वस्थापिते कस्मिंश्चित्पात्रे स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ ततो विश्वज्योतिषां तूष्णीमुद्वपनम् । हे मित्र सर्वप्राणिहितकारिन्देव एतामुषां ते तव परिददामि परित्राणाय प्रयहामि किमर्थमभित्यै भेदनं भित्तिः न भित्तिरभित्तिस्तस्यै अभेदनाय । एषा चोखा त्वया गृहीता सती मा भेदि मा भिद्यतां विदीर्णा मास्तु ॥ ६४ ॥

a. वसवस्त्वाहूँदतु गायत्रेण हूँदसाङ्गिस्वत् । b. रुद्रास्त्वाहूँदतु त्रै-

दृभेन हृन्दसाङ्गिस्वत् । c. आदित्यास्वाहून्दत्तु जागतेन ह° । d. विश्वे वा देवा वैश्वानरा आहून्दत्त्वानुदृभेन ह° ॥ ६५ ॥

का° [१६.४.२३.] अज्ञापयसावसिञ्चति वसवस्वेति प्रतिमन्त्रमिति । चतुर्मन्त्रैश्चतुर्वारमज्ञादुग्धमुवायामवनयतीति सूत्रार्थः ॥ उवादेवत्यानि चत्वारि आद्या ऋग्गायत्री । हे उखे वसवः गायत्रेण हृन्दसाङ्गिस्-इव वा त्वामाहून्दत्तु समन्तात्सिञ्चन्तु उहूदिर् दीप्तिदेवनयोः रुधादिः अत्र सेचनार्थः ॥ रुद्राः । प्राज्ञापत्यानुष्टुप् । रुद्रास्त्वा हृन्दसा त्रैदृभेन आहून्दत्तु ॥ आदित्याः । ऋग्गायत्री । आदित्याः जगतीहृन्दसा त्मं हून्दत्तु ॥ विश्वे । सामजगती । वैश्वानरा सर्वहिता विश्वे देवा अनुष्टुपहृन्दसा त्वां हून्दत्तु । शेषं स्पष्टम् ॥ ६५ ॥

VII. a. आकूतिमग्निं प्रयुज्ज स्वाहा । b. मनो मेधामग्निं प्रयुज्ज स्वाहा ।

c. चित्तं विज्ञातमग्निं प्र° । d. वाचो विधृतिमग्निं प्र° । e. प्रज्ञापतये मनवे स्वाहा । f. अग्नये वैश्वानराय स्वाहा ॥ ६६ ॥

का° [१६.४.३०.] प्राकृतान्यौद्भरणानि कृत्वा सप्ताग्निकान्याकूतिमिति प्रतिमन्त्रम् । एवमुवासम्भरणं समाप्यान्या अपीष्टकाः कृत्वा फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां कृत्वौद्भरणहोमकाले प्राकृतानि सोमयागे कर्तव्यानि आकूत्यै प्रयुज्जग्ध्ये स्वादित्यादीनि [४.७.] पञ्चौद्भरणानि कृत्वाग्निचयनसम्बन्धीनि सप्तौद्भरणानि प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ सप्तौद्भरणसंज्ञानि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । आकूत्यै यजुःपङ्क्तिः । आकूतिरस्मदीयः संकल्पोऽग्निचयनानुष्ठानविषयः तां प्रति प्रयुज्जे प्रेरयतीति प्रयुक्त्वं संकल्पप्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा सुद्धतमस्तु आकूतिरेवाग्निरिति सामानाधिकरण्यं वा ॥ मनः । यजुस्त्रिष्टुप् । अनुष्ठेयस्मरणसाधनं मनः श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धरणशक्तिर्मेधा तदुभयं प्रति प्रयुज्जं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा ॥ चित्तम् । यजुर्जगती । अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं चित्तं तेन चित्तेनावगतमनुष्ठानं विज्ञातम् तदुभयं प्रति प्रेरकमग्निमुद्दिश्य सुद्धतमस्तु ॥ वाचः । यजुर्जगती । वाचो मन्त्रपाठद्वयाया विधृतिं विधारणं प्रति प्रयुज्जं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा सुद्धतमिदमस्तु ॥ प्रज्ञापतये । यजुःपङ्क्तिः । मनवे मन्वन्तरकारिणे प्रज्ञापतये प्रज्ञानां पा-

लकाय स्वाहा ॥ विश्वेषां नराणामनुग्राहकाय विश्वानरपुत्राय वाय्ये स्वाहा सु-
द्रुतमस्तु ॥ ६६ ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् ।

विश्वो रायऽश्वयति गुम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ ६७ ॥

ऋष्यागुतं व्याख्याता च [४. ८.] । विश्वो मर्तो सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्राप-
कस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते ।
विश्वः सर्वो जनः राये धनाय श्वयति देवं प्रार्थयते याज्याकर्मसु [निघ० ३. ११.]
पठितः (28.) । किं च पुष्यसे पांशुं पोषणाय गुम्नं यशोऽन्नं वा वृणीत सर्वो
जनः प्रार्थयते स्वाहा तस्मै प्रेरकाय सुद्रुतमस्तु ॥ ६७ ॥

मा सु भित्वा मा सु रिषोऽम्ब धृजु वीर्यस्व सु । अग्निश्चेदं करिष्यथः ॥ ६८ ॥

का० [१६. ४. ३१.] दण्डोद्भयणान्तं कृत्वाध्वर्युयजमानयोरन्यतर उवामाहवनीये
ऽधिश्यति मुञ्जकुलाय शणकुलायावस्तीर्णामन्तरेशणां (29.) मा सु भित्वा इति
तिष्ठन्नुदङ् प्राङ् । औद्भयणोद्भयणान्तं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृत्वाजिनदीक्षादि
दण्डोद्भयणान्तं प्राकृतं कर्म कृत्वाध्वर्युयजमानो वेशानाभिमुखः प्राग्वा तिष्ठन्मुदये-
न समिद्धि आहवनीये उवामारापयति कीदृशीमुखां मुञ्जतृणानिर्मितं पक्षिनीडं
मुञ्जकुलायः शणानिर्मितं तक्षुणकुलायस्ताभ्यां मध्ये ह्यदितामादौ शणकुलायिन त-
तोऽन्येनेति सूत्रार्थः ॥ उवादिवत्ये द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ प्रथमायास्तृतीयपादोऽग्निदै-
वतः । हे अम्ब मातः उखे त्वं सुतरां मा भित्वाः भिन्ना विदीर्णा मा भव इदम-
भिन्नत्वं सुष्ठु विधेयम् तथा मा सुतरां रिषः रिषतिर्हिसाकर्मा मा हिसिता भव
मा विनश्यस्व इदमस्फुटनं सुष्ठु विधेयम् सर्वात्मना द्वैधीभावो भेदः लेशस्य पृ-
थग्भावः स्फुटनं तदुभयं तव मा भूदित्यर्थः । किं च हे उखे धृजु प्रगल्भं यथा
सुतरां वीर्यस्व अग्निधारणालक्षणां वीरकर्म कुरु । किं च अग्निश्चकारात्वं चेदम-
स्मदीयं कर्म आसमाप्तेः करिष्यथः ॥ ६८ ॥

दृढस्व देवि पृथिवि स्वस्त्येऽआसुरी माया स्वधया कृतासि ।

नुष्टं देवेभ्य इदमस्तु कृव्यमरिष्टा तमुदिहि यज्ञेऽस्मिन् ॥ ६१ ॥

कार्ये कारणोपचारो वर्णनार्थः । हे पृथिवि देवि मृत्कार्यत्वात्पृथिवीत्वं मल्लै-
निष्पादितत्वादिवतात्वम् तथाविधे हे उखे स्वस्तये यज्ञमानस्य क्षेमाय दृढस्व दृढा
भव । कस्मात्त्वमिदमुच्यसे स्वधयात्रेण निमित्तेन त्वमासुरी माया प्राणसम्बन्धिनी
प्रज्ञा कृतासि असूनां प्राणानामियमासुरी यद्वा असुरसम्बन्धिनी माया अचिन्त्य-
रचनावृषं चित्रं वस्तु भूत्वा यद्वत्प्रतिभाति तद्वत्त्वमपि स्तनरचनायुक्ता निष्पन्नासी-
त्यर्थः । किं च हे उखे इदं कृव्यमुख्येऽग्नौ क्षोष्यमाणं देवेभ्यो नुष्टं प्रियमस्तु त्व-
त्प्रसादादेवेभ्यो रोचतामित्यर्थः । त्वमपि अरिष्टा अनवखण्डिता सती अस्मिन्यज्ञे
वर्तमानि उदिहि उद्गृह्ण उद्गता भव ॥ ६१ ॥

द्वन्न सर्पिरासुतिः प्रबो होता वरेण्यः । सहसस्युत्रोऽग्रदुतः ॥ ७० ॥

का° [१६. ४. ३३.] अग्नावावृढे त्रयोदशास्यां प्रादेशमात्रीः समिध आदधाति ।
[३५.] घृतोन्नां कार्मुकीं द्वन्न इति । अभितापादुखायां वझौ जति प्रादेशमितास्त्र-
योदशसंख्याकाः समिधो जुहोति ताः क्रमेणाह घृतल्लिन्नां कृमुकसमिधमादौ कृ-
मुको धमनः इति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या गायत्री सोमाहुतिदृष्टा । ईदृशोऽग्निः
कार्मुकीं समिधं भक्षयत्विति शेषः । कीदृशः द्वन्नः पलाशिदुद्रुमागमा इति [अमर°
२. ४. ५.] कोशोक्तेर्द्रवो वृक्षा एवान्नमदनीयं यस्य स द्वन्नः । सर्पिरासुतिः सर्पिर्घृ-
तमासुतिरासवस्थानीयं मादकं यस्य सः यद्वा सर्पिराहारत्वेन सूयते प्रक्षिप्यते य-
स्मिन्सर्पिरासुतिः । प्रबः पुरातनः । होता देवानामाह्वाता । वरेण्यः वरणीयः ।
सहसो बलस्य पुत्रः मन्यनहेतुना बलेनोत्पद्यमानत्वात् । अग्रदुतः आश्चर्यरूपः
अनन्यसदृश इत्यर्थः ॥ ७० ॥

परस्या अग्निं संवतोऽवरौ ॥ १॥ अग्न्यातर । यत्राहमस्मि तौ ॥ १॥ अग्नौ ॥ ७१ ॥

का° [१६. ४. ३६.] वैकङ्कतीं परस्या इति । विकङ्कततरुसमिधं जुहोतीति सू-
त्रार्थः ॥ अग्नेयी गायत्री विद्वपदृष्टा । इत अध्यायात्तमाग्नेयः । संवत् इति संग्राम-
नामसु [निघ° २. १०.] पठितं संपूर्वस्य वनुतेर्गत्यर्थस्य क्षिप् संवन्वते संगृह्यते
योधा यत्र सा संवत् परस्याः शत्रुसम्बन्धिन्याः संवतः संग्रामात् अवरानस्मदीयान्

जनानभ्यातर अभिमुखमागह दुःखात्तारयेत्यर्थः । किं च यत्र जनपदे अहमस्मि भवामि तानव पालय तर्पय वा ॥७१॥

परमस्याः परावतो रोहिदश्च इहागहि ।

पुरीष्यः पुरुप्रियोऽग्ने त्वं तेरा मृधः ॥७२॥

का° [१६.४.३७.] औदुम्बरीं परमस्या इति । उदुम्बरतरुसमिधं तृतीयामादधातीति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुप्वारुणिदृष्टा । हे अग्ने परमस्याः परावतोऽत्यन्तदूरदेशादिहास्मिन्कर्मणि त्वमागहि आगह गहतेः शपि लुप्ते अनुदात्तोपदेशे मलोपे आगहीति वृषम् । परावत इति दूरनामसु [निघ° ३.२६.] पठितम् परमाण्वस्य सर्वनामत्वमार्षम् परमा उत्कृष्टातिशयिता या परावत् अतिदूरमित्यर्थः । आगत्य च मृधः संग्रामान् तर अतिलङ्घ्य शत्रून्विनाशयेत्यर्थः अचोऽतस्तिड इति [पा° ६.३.१३५.] दीर्घः । कीदृशस्त्वं रोहिदश्चः रोहितोऽग्नेर्हरित आदित्यस्येति निघ-ण्टूक्ते [१.१५.] रोहितोऽग्नेरश्वाः रोहितः तत्संज्ञा अश्वा यस्य स रोहिदश्चः । पु-रीष्यः पशव्यः पुरुप्रियः पुत्राणां बहूनां प्रियो वल्लभः ॥७२॥

यदग्ने कानि-कानि चिदा ते दात्रणि दध्मसि ।

सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्य ॥७३॥

का° [१६.४.३८.] अपरशुवृक्षाणां यदग्ने इति । कुठारं विना हिन्नां वातादिना भग्नां यक्षियतरुसमिधं चतुर्थीमादधातीति सूत्रार्थः ॥ हे अनुष्टुभौ जमदग्निदृष्टे । अतिशयेन युवा यविष्ठः यविष्ठ एव यविष्यः स्वार्थे यत्प्रत्ययः हे यविष्य हे युव-तम हे अग्ने कानि-कानि चित् यानि कानि दात्रणि काष्ठानि ते तव सप्तम्यर्थे षष्ठी त्वयि यत् आदध्मसि आदध्मः आरोपयामः इदन्तो मसि तत्सर्वं काष्ठजातं ते त्वदर्थं घृतं घृतवत्प्रियमस्तु तदारुजातं त्वं जुषस्व सेवस्व ॥७३॥

यदत्युपजिह्विका यदग्नेऽतिरपति ।

सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्य ॥७४॥

का° [१६.४.३९.] अधःशयां यदतीति । अधो नीचि देशे शेति तां भूलग्रां स-

मिधं पञ्चमीमादधाति ॥ उपजिह्विका उपदीपिका पिपीलिकासदृशः क्षुद्रजीवः य-
द्गारु अत्ति भक्षयति अधःशयत्वादिव । वस्त्रो वल्मीकश्च यद्गारु अतिसर्पति अतिव्या-
प्नोति अतीत्यानुवर्तते तत्सर्वं ते घृतमस्तु इति पूर्ववत् ॥ ७४ ॥

अरुहरुप्रयात्रं भरुतोऽश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै ।

रायस्पोषेण समिषा मदुतोऽग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषाम ॥ ७५ ॥

का° [१६. ४. ४०.] पालाशीः प्रत्यृचमरुहरिति । अटऽर्भिः (३०.) प्रत्यृचमष्टौ
पालाशीः प्रदिशमिताः समिध उख्येऽग्रावाद्धातीति सूत्रार्थः ॥ द्वे त्रिदुभौ नाभा-
नेदिष्ठदृष्टे । हे अग्ने तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः प्रत्यासन्नास्त्वदाश्रयाः सन्तो
वयं मा रिषाम मा हिंसने प्राप्नुमः मा विनश्येमेत्यर्थः । किं कुर्वन्तः अरुहरुः प्रत्य-
रुहं संततमप्रयावमप्रमत्तं यथा तथा अस्मै अग्नये घासं समिद्रूपं भक्ष्यं भरन्तः सम्पा-
दयन्तः प्रयवणं प्रयावः यु मिश्रणे घञ्प्रत्ययः नास्ति प्रयावः प्रमादो यस्यां क्रि-
यायाम् । तत्र दृष्टान्तः अश्वायेव तिष्ठते वाजिशालायामवस्थितायाश्चाय यथा प्रत्य-
रुमप्रमादेन घासं यरुन्ति तद्वत् । पुनः किं कुर्वन्तः रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या द-
क्षिणालक्षणेन इषा अन्नेन च संमदन्तः रुषं कुर्वन्तः त्वामुत्साहयन्त इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

नाभा पृथिव्याः समिधानिऽअग्नौ रायस्पोषाय वृकृते रुवामहे ।

इरंमदं वृकृडुक्थं यज्ञत्रं जेतारमग्निं पृतनासु सासहिम् ॥ ७६ ॥

एषा रु नाभिः पृथिव्यै यत्रैष एतत्समिध्यतऽइति [६. ६. ३. १.] श्रुतेः पृथिव्या
नाभा नाभौ विभक्तेराकारः पृथिवीरूपाया उखाया मध्ये समिधानि दीप्यमाने अग्नौ
आरुवनीयाख्ये अग्निं तदभिमानिनं देवं वयं रुवामहे आरुवामः किमर्थं वृकृते
रायः पोषाय प्रौढाय धनपोषणाय । कीदृशमग्निम् इरंमदम् इरया अन्नेन मायति
तृप्यति तुष्यतीति इरंमदस्तम् उग्रम्पश्येत्यादिना [पा° ३. ३. ३७.] खशि निपातः ।
वृकृडुक्थं वृकृन्ति मरुन्ति उक्थानि शस्त्राणि यस्य तम् । यज्ञत्रं यज्ञनीयम् । पृ-
तनासु संग्रामेषु जेतारं जयशीलम् । सासहिं सकृतेऽभिभवतीति सासहिस्तं सा-
गरमस्मरुत्रूणामभिभवितारम् । अग्रावित्यारुवनीयविषयोऽग्निशब्दः जेतारमग्नि-
मित्यधिष्ठात्रग्निविषयः ॥ ७६ ॥

याः सेना अभीवरीराव्याधिनीरुगणा उत ।

ये स्तेना ये च तस्करास्तांस्तेऽग्नेऽपि दधाम्यास्ये ॥ ७७ ॥

षट्पदुभः । याः काश्चित्परकीयाः सेनाः अभीवरीरभीवर्यः अभियायिन्यः अस्मदाभिमुख्येनागमनशीलाः अभियन्ति ता अभीवर्यः इणशजिसर्तिभ्यः वारविति [पा° ३. २. १६३.] वारप् ऋस्वस्य पितीति [पा° ६. १. ७१.] तुक् छिद्राणञ्द्वयसजिन्यादिना [पा° ४. १. १५.] डीप् । उतशब्दोऽप्यर्थे उतापि च याः सेनाः आव्याधिनीः आ समन्ताद्विध्यन्ति ताः सर्वतोऽस्मांस्ताडयन्त्यः । उगणाः उदूर्णगणाः पृषोदरादिपाठान्मध्यमपदलोपः उद्यतायुधगणापेताः बहुस्तोमा इत्यर्थः । ये च स्तेनाः गुप्तचराः ये च तस्कराः प्रकटचोराः तस्करस्तत्करोति यत्पापकमिनि नैरुक्ताः [निरु° ३. १४.] । हे अग्ने तान्यूर्वीक्तान् सेनादीन् ते तव आस्ये मुखे अपि दधामि प्रक्षिपामि भक्षणाय दुष्टान्सर्वान्भक्षयित्यर्थः ॥ ७७ ॥

दंष्ट्राभ्यां मलिम्लूजम्भ्यैस्तस्करांश्च उत ।

हनुभ्यां स्तेनान्भगवस्तांस्त्वं खाद सुखादितान् ॥ ७८ ॥

गुप्ताः प्रकटाश्चेति द्विविधाश्चोराः प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः अरण्ये मार्गे च प्रकृत्य प्रत्यहमेव पलायमानाः प्रकटाः ततोऽप्यतिप्रकटा निर्भया ग्रामिघेवागत्य वन्दीकाराः ते अत्र मलिम्लुच उच्यन्ते मलं पापाधिक्रमेप्राप्तमस्तीति मलिनः तथाविधा भूत्वा लोचन्ति जने वने वा अदृश्या भवन्तीति मलिम्लुचः (३१.) । दन्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तीक्ष्णदन्ताभ्यां क्रमुकादिकं भक्ष्यते ते दंष्ट्रे राक्षसीसंज्ञे । ततः पुरोवर्तिनो बहिर्दृश्यमाना दन्ता जम्भ्याः जम्भावर्तिमाश्रिता जम्भ्याः । दन्तलीने तु हनू । दंष्ट्राभ्यां मलिम्लून्पीडयित्वा जम्भ्यैस्तस्करानपि पीडयित्वा हनुभ्यां स्तेनान्यीडयित्वा हे भगवः भगवन्मरुदैश्वर्ययुक्त पूजनीय तान्सर्वान्यूर्वीक्तान्सुखादितान् सुष्ठु खादितान्भक्षितान् पुनर्जीविनरक्षिता यथा भवन्ति तथा खाद भक्षय । सुखादितानपेतान्कृतेति वा ॥ ७८ ॥

ये जनेषु मलिम्लव स्तेनास्तस्करा वने ।

ये कर्त्तव्यधायवस्तांस्ते दधामि जम्भयोः ॥ ७९ ॥

जनेषु ग्रामवर्तिषु ये मलिम्लुचः (31.) पूर्वीक्ता वन्दोकाराः ये च वने स्तीना-
सः स्तीनाः आज्ञसेरसुक् [पा० ७. १. ५०.] गुप्तचोराः तस्कराः प्रकटचोराः ये च क-
क्षेषु नदीपर्वतगह्वरेषु अधायवः परेषां पापाभिलाषुकाः हे अग्ने तान् चतुर्वि-
धान् ते तव जम्भयोः दंष्ट्रयोर्दधामि स्थापयामि भक्षणायेत्यर्थः । अथ परस्येहति
ते अधायवः हृन्दसि परेक्षायामिति वक्तव्यमिति अथशब्दात्क्यच् क्वाच्छृन्दसीति
[पा० ३. २. १७०.] उप्रत्ययः ॥ ७१ ॥

योऽस्मभ्यमरातीयाग्यश्च नो द्वेषते जनः ।

निन्दाग्योऽस्मान्धिप्साच्च सर्वं तं भस्मसा (32.) कुरु ॥ ८० ॥

पूर्व चोरभेदा दर्शिताः इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते ते चतुर्विधाः अरातयां द्वेषि-
णो निन्दका जिघांसवश्चेति तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽरातिः
कार्यविधातं यः करोति सो द्वेषी वागदौर्जन्यमात्रं यः करोति स निन्दकः क्लृ-
कामश्चतुर्थः तानग्रये समर्पयति । यो नरः अस्मभ्यमस्मदर्थे अरातीयात् अरातीयति
अरातिरिवाचरति अरातिवमिहति आचारे इहायां वा क्यच्प्रत्ययः । यश्च जनो
नोऽस्मान्द्वेषते कार्यनाशेनाप्रीतिमुत्पादयति द्विष अप्रीतो बहुलं हृन्दसीति [पा०
२. ४. ७३.] शपो लुगभावः । योऽप्यन्योऽस्मान्निन्दात् निन्दति वाचा दुःखं ददा-
ति । यश्चापरोऽस्मान्धिप्सात् धिप्सति दम्भितुमिहति जिघांसति दम्भेः सनत्तस्य
दम्भ इच्चेति [पा० ७. ४. ५६.] अभ्यासलोप इकारश्च । इतश्च लोपः परस्मैपदघ्निति
[पा० ३. ४. १७.] इकारलोपः लेटोऽडाढाविति [पा० ३. ४. १४.] आडागमोऽराती-
यादित्यादिषु त्रिष्वपि । हे अग्ने तं सर्वं जनं चतुर्विधं भस्मसा कुरु चूर्णाकुरु च-
र्विवा भक्षणेत्यर्थः भस्मसाशब्दो डाजन्तो निपातः चर्वणजन्यशब्दानुकरणावाची
॥ ८० ॥

संशितं मे ब्रह्म संशितं वीर्यं बलम् ।

संशितं क्षत्रं जिह्नु यस्याहमस्मि पुरोहितः ॥ ८१ ॥

का० [१६. ४. ४१. ४२.] उपोत्तमां क्षत्रियस्येहनुत्तमां पुरोहितस्य । क्षत्रिययज्ञ-
मानस्य द्वादशीं संशितमित्येतामिहया दधाति पुरोहितयजमानस्यान्यामुदेषामित्ये-

तामिह्या दधाति एकादश नित्याः सर्वासामृचामले स्वाहाकारश्चेति सूत्रार्थः ॥
मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मणं संशितं सम्यक् तीक्ष्णीकृतं शास्त्रीयमार्गवर्ति कृतमि-
त्यर्थः शो तनूकरणे तान्तः । वीर्यमिन्द्रियशक्तिः बलं शरीरशक्तिः तदुभयं सं-
शितं स्वकार्यक्षमं कृतम् । तथा यस्य क्षत्रस्याहं पुरोहितोऽस्मि भवामि तन्म-
दीयं क्षत्रं क्षत्रज्ञातं जिह्नु जयनशीलं यथा भवति तथा संशितं तीव्रं कृतम् ॥ ८१ ॥

उदेषां ब्राह्मणं अतिरमुद्वर्चोऽग्रथो बलम् ।

क्षिणोमि ब्रह्मणामित्रानुन्नयामि स्वाँ३॥५॥ अरुम् ॥ ८२ ॥

एषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य ब्राह्म भुजो उदतिरमुत्कर्षे-
ण वर्धितवानस्मि तिरतिर्वृद्ध्यर्थः लौकिकोक्तिरियं लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टो
भवति जना एवं वदन्ति अयं स्वरुस्तमुपरि कृतवानिति । वर्चः कान्तिः तामप्यु-
दतिरम् अथो अपि च बलं शरीरशक्तिमुदतिरम् । ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येन अमि-
त्रान् शत्रून्क्षिणोमि क्षीणान्करामि । स्वान् स्वकीयान्पुरुषान्पुत्रपौत्रादीनरुमुन्न-
यामि उत्कर्षं प्रापयामि ॥ एवं त्रयोदश समिन्मन्त्रा उक्ताः ॥ ८२ ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः ।

प्र-प्र दातारं तारिष उज्जं नो देहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ८३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

का० [१६. ६. ८.] न्यज्य समिधं व्रते प्रत्ते-प्रत्तेऽन्नपतः इत्याधानम् । अध्वर्युणा
व्रतपयसि दत्ते तत्र समिधमभ्यज्य दीक्षितऽउख्येऽग्नावादध्यात् प्रत्ते इति वीप्सा
प्रतिव्रतं समिदाधानप्राप्त्यर्थं इति सूत्रार्थः ॥ अग्नेयी उपरिष्ठाद्देहती अष्टार्णात्रिपा-
दा चतुर्थी द्वादशार्णाः । हे अन्नपते अन्नस्य पालक अग्ने नोऽस्मभ्यमन्नस्य देहि
कर्मणि षष्ठी अन्नं प्रयह्य यद्वान्नस्य स्वमंशं देहि । कीदृशस्यान्नस्य अन्नमीवस्य ना-
स्ति अमीवा व्याधिर्येन तदनमीवम् तस्य । शुष्मिणः शुष्ममिति [निघ० २. १.]
बलनाम शुष्मं बलं विद्यते यस्मात्तत् शुष्मि तस्य । रोगनाशकं बलदेवन्नं प्र-
यहेत्यर्थः । किं च दातारं प्रतारिषः अन्नस्य दातारं प्रकर्षेण वर्धय प्रसमुपोदः पा-

दपूरणऽइति [पा० ८. १. ६.] पादपूर्त्यै प्रोपसर्गस्य द्विवम् अतिशयार्थं वोपसर्गा-
भ्यासः अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति याकोक्तेः [निरु० १०. ४२.] । तृ प्लवन-
तरणयोः लेटो मध्यमैकवचनं सिब्बुलं लेटीति [पा० ३. १. ३४.] सिप्प्रत्ययः
आर्धधातुकस्येतीद् [पा० ७. २. ३५.] हान्दसी धातोर्वृद्धिः लेटोऽडाटाविति [पा०
३. ४. १४.] अडागमः इतश्च लोप इति [पा० ३. ४. १७.] लेट इकारलोपे रुववि-
सर्गो तारिष इति वृषम् । किं च नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्ये पुत्रादौ चतुष्पदे ग-
वादौ च ऊर्जमन्नं धेहि धारय यद्वा द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्तस्मै द्विपदे चत्वारः
पादा यस्य स चतुष्पात् तस्मै पादः पत् [पा० ६. ४. १३०.] पादस्य लोपोऽकृस्त्या-
दिभ्य इति [पा० ५. ४. १३८.] अन्तलोपे पदादेशः द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे गवा-
दये अन्नं धेहि देहि ज्ञाताविकवचनम् सर्वेभ्यो नरपशुभ्योऽन्नं देहीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोहरे । उखादिसमिदाध्यन्तोऽध्याय एकादशां
ऽगमत् ॥ ११ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १ [धियः] ॥ १ ॥ २ [स्वर्गेयायु] ॥ २ ॥ ३-११ ॥ ३-११ ॥ ॥
II. ॥ १२-२५ ॥ १-१४ ॥ २६ [भेत्तारं भ०] ॥ १५ ॥ २७ ॥ १६ ॥ २७ ॥ ॥
III. ॥ २८-३७ ॥ १-१० ॥ ३७ ॥ ॥
IV. ॥ ३८ ॥ १ ॥ ३९ [वर्षलस्तु] ॥ २ ॥ ४०-४५ ॥ ३-८ ॥ ४६ प्रेतु —
[भस्पवा] - पुरा ॥ १ ॥ ४६ वृषाग्निं — वीतये । ४७ a. b ॥ १० ॥ ४७ c
॥ ११ ॥ ४८ ॥ १२ ॥ ४९ ॥ १३ ॥ ५० ॥ ॥
V. ॥ ५०-५७ a ॥ १-८ ॥ ५७ b. ५८ ॥ १ ॥ ५९ ॥ १० ॥ ६० ॥ ११ ॥ ६१ ॥ ॥
VI. ॥ ६१ a ॥ १ ॥ ६१ b-f ॥ २ ॥ ६२ ॥ ३ ॥ ६३ ॥ ४ ॥ ६४. ६५
॥ ५ ॥ ६६ ॥ ॥
VII. ॥ ६६-७८ ॥ १-१३ ॥ ७९ ॥ १४ ॥ ८०-८२ ॥ १५-१७ ॥ ८३. । वि-

अथकर्मणे स्वाहा ॥ १८ ॥ १२. ४४ [पुनस्त्वादित्या — कामाः स्वाहा]

॥ ११ ॥ ८५ ॥ ॥ सप्तानुवाकेषु पञ्चाशीतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

I. दृशानो रुक्म उर्व्या व्यग्यौर्दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।

अग्निर्मृतोऽभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत्सुरेताः ॥ १ ॥

एकादशाध्याये (1.) उखासम्भरणादिमन्त्रा उक्ताः द्वादशेऽध्यायेऽउखाधारणादि-
मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र का° [१६. ५. १.] यज्ञमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्ड-
लमेकविंशतिपिण्डं कृत्वाजिननिष्कृतं लोमसु शुक्लकृत्तेषु शणसूत्रे त्रिवृत्योतमुप-
रिनाभि बहिष्पिण्डं दृशानो रुक्म इति । समिदाधानान्ते ऐशान्यां तिष्ठन्यज्ञमानो
ग्रीवायां रुक्मं स्वर्णनिर्मितं फलकाकारमाभरणविशेषं बध्नाति । कीदृशं वर्तुलम्
एकविंशतिः पिण्डा यत्र । शणकदलतुल्याः स्ववृषाद्वहिर्भूता उन्नतविन्दवः पि-
ण्डा उच्यन्ते । कृत्वाजिनखण्डे श्वेतकृत्तरुमस्थाने स्यूतम् त्रिगुणशणसूत्रे प्रोतम्
नाभिद्वर्धं वर्तमानम् पिण्डा बहिर्भवन्ति तथा धार्यमिति सूत्रार्थः ॥ रुक्मदेवत्या
त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा आदित्याध्यसिन रुक्मः स्तूयते । रुक्म आभरणविशेषः उर्व्या
महत्या दीप्त्या व्यग्यौत् विग्योतते द्युत द्योतने व्यत्ययेन शपि लुप्ते वृद्धौ लडि
रूपम् । कीदृशो रुक्मः दृशानो दृश्यमानः शानचि शपो लुक् प्रत्यक्षमुपलभ्य-
मानः । श्रिये जनेभ्यः श्रियं दातुम् । दुर्मर्षं दुर्मर्षणमनवखण्डितं केनाप्यतिरस्कार्यं
वा आयुः जीवनं रुचानः रोचतः इति रुचानो वाञ्छन् रोचतेः शानचि बहुलं
हृन्दसीति [पा° २. ४. ७३.] शपो लुक् । सोऽयमग्निर्वयोभिरनैः पशुपुरोडाशप्रभृ-
तिभिरमृतोऽभरणधर्मा अभवत् । यद्यस्मात्कारणात् द्यौर्युलोकवासी देवगण ए-
नमग्निमजनयत् जनितवती । कीदृशी द्यौः सुरेताः शोभनं रेतोऽग्निद्वयं यस्याः
सा तस्मादमृतत्वं युक्तम् ॥ १ ॥

नक्तोषासा समनसा विद्वेपे धापयेते शिश्रुमेकं समीची ।

द्यावाक्षामा रुक्मोऽनन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन्धविणोदाः ॥ २ ॥

का° [१६.५.३.] परिमण्डलाभ्यामिण्डाभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोषासेति ।
वर्तुलाभ्यामुखाधारणसाधनद्वपाभ्यामिण्डाभ्यामुखां गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदे-
वत्या त्रिष्टुप्कुत्सदष्टा अर्धमुखाग्रदूणे विनियुक्तम् । नक्तोषासा नक्तं च उषाश्च
नक्तोषसौ विभक्तेराकारः संहितायां दीर्घः नक्तं रात्रिः उषा अहः नक्तोषसौ रा-
त्रिदिवसौ एकमग्निं धापयेते पाययेते सायंप्रातरग्निहोत्रादिकर्मभिः तर्पयेतेऽइत्य-
र्थः । तत्र लुप्तोपमानम् शिशुं बालं मातापितराविव । धेदु पाने हेतुमति चेति
[पा° ३.१.२६.] णिच् अदिच उपदेशेऽशित्तीति [पा° ६.१.४५.] आकारे अर्तिह्री-
त्यादिना [पा° ७.३.३६.] पुक् । कीदृश्यौ नक्तोषसौ (२.) समनसा समनसौ स-
मानं मनो ययोस्ते एकमनस्के परमैकमत्ययुक्तेऽइत्यर्थः । विद्वपे विलक्षणं द्रुपं
ययोस्ते विद्वपे कृत्वा रात्रिः शुक्लमहः । समीची सम्यगञ्चतस्ते समीचीं सम्यग-
ञ्चने समन्विते संश्लिष्टे वा पूर्वसवर्णी विभक्तेः । ये इत्यम्भूते रात्र्यहनी ताभ्या-
मिण्डाद्वपाभ्यामुखां गृह्णामीति शेषः ॥ का° [१६.५.४.] दूरति द्यावाक्षामेति ।
आहवनीयोपरिस्थामुखामेवमिण्डाभ्यामादाय द्यावेति पादेनासन्दीं प्रति तां दू-
रतीति सूत्रार्थः ॥ द्यावाक्षामा द्यौश्च क्षामा पृथिवी च द्यावाक्षामा दिवो द्या-
वादेशः विभक्तोर्लोपः द्यावापृथिव्योर्त्तर्मध्ये अन्तरिक्षे च यो रुक्मः रोचमानो
ऽग्निर्विभाति प्रकाशते तं दूरामीति शेषः ॥ का° [१६.५.५.] आहवनीयस्य पुर-
स्तादुद्गात्रासन्दीवदासन्त्यां चतुरस्राञ्चां शिष्यवत्यामादधाति देवा अग्निमिति ।
आहवनीयात्पूर्वदिशि भूमौ स्थापितायामासन्त्यामुखां निदधाति देवा इति पादेन
उद्गात्रासन्दीवदिति प्रादिशमात्रपाद्यामौदुम्बर्यामरत्निमात्राञ्चां मुञ्जरज्ज्वा व्युताया-
मिति लभ्यते तथा चतुरस्राञ्चां चतुरस्राणि चतुष्कोणानि अङ्गानीषोपलपाद्वपा-
णि यस्यास्तस्यां सशिष्यायां चेति सूत्रार्थः ॥ देवाः दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति देवाः
प्राणा यज्ञमानस्य एतमग्निं धारयन् अधारयन् अउभाव आर्षः । कीदृशा देवाः द्र-
विणोदाः यागद्वारेण द्रविणं धनद्रुपं फलं ददति प्रयहन्ति ते । तमहं धारयामी-
ति शेषः । अग्निं धारयन्द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा इति तैत्ति-
रीयश्रुतेर्देवशब्देन प्राणा उच्यन्ते ॥ २ ॥

विश्वा द्रुपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीद्भ्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमव्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणेमुषसो विराजति ॥ ३ ॥

का० [१६.५.६.] शिक्वपाशं प्रतिमुञ्चते पटुग्यामं विश्वा रूपाणीति । उत् ऊर्ध्वं गम्यते नियम्यते गैस्ते उद्यामा रज्जवः पटुग्यामा रज्जव ऊर्धाकर्षणहेतवो यस्ये-
दृशमासन्दीस्यं शिक्वपाशं यजमानः कण्ठे बध्नातीति सूत्रार्थः ॥ सवितृदेवत्या ज-
गती श्यावाश्चदृष्टा । कविः विद्वान्क्रान्तदर्शनः । वरेण्यः श्रेष्ठः सविता सर्वस्य
प्रसविता सूर्यः विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रतिमुञ्चते द्रव्येषु प्रतिबध्नाति
रात्रितमोऽपहृत्य रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । यश्च द्विपदे चतुष्पदे द्विपादश्चतु-
ष्पादो मनुष्यपश्चादिभ्यो भद्रं कल्याणं स्वस्वव्यवहारप्रकाशनरूपं श्रेयः प्राप्ता-
वीत् प्रसौति प्रेरयति । यश्च नाकं स्वर्गं व्यव्यत् विख्याति प्रकाशयति अस्यति-
वक्तिव्यातिभ्योऽङ् इति [पा० ३.१.५२.] चौरङ् । यश्च उषसः उषःकालस्य प्रयाणं
गमनमनु पश्चात् उषःकाले व्यतीते सति विराजति विशेषेण दीप्यते । उषाः
सवितुः पुरोगामिनीति सवितुः स्तुतिः । ईदृशः सविता शिक्वं प्रतिमुञ्चत्विति
शेषः ॥ ३ ॥

सुपर्णीऽसि गरुत्मास्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुर्वृद्धयन्तरे पक्षौ ।

स्तोम आत्मा हन्दास्यङ्गानि यज्ञाणि नाम ।

साम ते तनूर्वाग्मदेव्यं यज्ञायज्ञियं पुहं धिष्ण्याः शफाः ।

सुपर्णीऽसि गरुत्मान्दिवं गह् स्वः पत ॥ ४ ॥

का० [१६.५.७.] सशिक्वं प्राचं प्रगृह्णाति सुपर्णीऽसीति पिण्डवत् । शिक्वस-
हितमुख्याग्निं प्राच्यामूर्ध्वं धारयति पिण्डवदित्यूर्ध्वबाहुः अनेनोख्याग्निरभिमन्त्रणम-
प्युक्तं कैश्चिदिति सूत्रार्थः ॥ गरुत्मदेवत्या विषदन्त्री चतुरवसाना कृतिः । हे अ-
ग्ने त्वं सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं यस्य स पक्षित्रपोऽसि पक्ष्याकारेण चितत्वात्
तत्र दृष्टान्तः गरुत्मान्गरुडो यथा पक्षिराजस्तद्वत् । तस्यावयवाः कथ्यन्ते त्रिवृत्ते
तव शिरः त्रिवृत्स्तोमस्तव शिरःस्थानीयः । गायत्रं चक्षुः यज्ञायत्राख्यं साम त-
त्तव चक्षुः नेत्रस्थानीयम् । वृद्धयन्तरे पक्षौ वृद्धयन्तराख्ये सामनी तव पक्ष-
स्थानीये । स्तोम आत्मा पञ्चदश स्तोमस्तवात्मा अन्तःकरणास्थानीयः । हन्दांसि

अङ्गानि गायत्र्यादीनि एकविंशतिहन्दांसि तव हृदयाद्यङ्गस्थानीयानि । यज्ञेषि नाम इषे वेत्यादीनि यज्ञेषि तव नामस्थानीयानि । वामदेव्यं साम ते तव तनूः शरीरस्थानीयम् । यज्ञायज्ञियाख्यं साम तव पुहं पुहस्थानीयम् । धिष्ण्याः शफाः होत्रादिधिष्ण्यस्थिता अग्नयस्तव शफाः खुरस्थानीयाः । हे अग्ने एवम्भूतस्त्वं यतो गरुत्मान् गरुड-इव सुपर्णाः पक्षिद्वयोऽसि अतो दिवमाकाशं प्रति गह्व तत्रापि स्वः पत स्वः स्वर्गलोकं प्राप्नुहि ॥ ४ ॥

- विष्णोः क्रमोऽसि सपत्न्या गायत्रं हन्द् आरोह पृथिवीमनु विक्रमस्व ।
- विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिह्य त्रैष्टुभं हन्द् आरोहान्तरिक्षमनु विक्रमस्व ।
- विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो ह्यता जागतं हन्द् आरोह दिवमनु विक्रमस्व ।
- विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो ह्यतानुष्टुभं हन्द् आरोह दिशोऽनु विक्रमस्व ॥ ५ ॥

का° [१६. ५. ११.] विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमग्न्युद्धरणं च तस्मिंस्तस्मिन् (३.) । विष्णुक्रमसंज्ञान्यादन्यासान्कराति तस्मिंस्तस्मिन्क्रमणे (४.) उख्यस्याग्नेत्र्यर्थं ग्रहणं (५.) कार्यमिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यज्ञेषु व्याग्निदेवत्यानि ऋग्वृहतीहन्द्स्कानि त्रीणि चतुर्थं प्राजापत्या वृहती । विष्णुशब्देनाग्निरुच्यते स यः स विष्णुर्जज्ञः सः स यः स यज्ञोऽयमेव स योऽयमग्निरुवायामिति श्रुतेः [६. ७. २. ११.] । हे प्रथम पादविन्यास त्वं विष्णोः यज्ञस्याग्नेः क्रमोऽसि सपत्न्या सपत्नान् शत्रून् हन्तीति शत्रुघातकश्च अतो गायत्रं हन्द्ः आरोह अनुग्राहकत्वेन स्वीकुरु ततः पृथिवीमनु विक्रमस्व भूदेवतात्रयमिमं प्रदेशं विशेषेण प्राप्नुहि । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । हे द्वितीय पादन्यास त्वं विष्णोः क्रमोऽसि अभिमातिह्य अभिमातिघातकः पाप्मा वा तं हन्तीति त्रैष्टुभं हन्द्ः स्वीकुरु अन्तरिक्षं प्रदेशं व्याप्नुहि । हे तृतीय पादन्यास विष्णोः क्रमोऽसि अरातीयतो ह्यता रातिर्दानं न रातिररातिर्दानाभावस्तमात्मन इहतीत्यरातीयन् तस्य ह्यता विनाशकः जागतं हन्द्ः आरोह दिवं गुल्लोकमनु विक्रमस्व गुल्लोकं व्याप्नुहि । हे चतुर्थ पादन्यास त्वं विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो ह्यता शत्रुवं हन्तृत्वमिहति शत्रूयति शत्रूयतीति

शत्रूयन् वयजलाहृतृप्रत्यय उभयत्र तस्य कृता आनुष्टुभं हृन्द आरोह । अत्र च-
तुर्धपि पादन्यासिषु यजमान आत्मानं विजुवेन भावयेत् चतुर्णां प्रक्रमाणां प्रदे-
शान्पृथिव्यादिलोकद्वयवेन भावयेत् ॥ का° [१६. ५. १३.] दिशो वीक्षते दिशोऽनु
विक्रमस्वेति । सर्वा दिशः पश्यतीत्यर्थः ॥ यन्नुरुजिक् । हे अग्ने त्वं दिशोऽनु वि-
क्रमस्व प्राच्यादिदिशो व्याप्नुहि ॥ ५ ॥

अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव गौः क्षामा रेरिहृदीरुधः समञ्जन् ।

सग्यो ज्ञानो वि क्षमिदोऽग्रव्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ६ ॥

का° [१६. ५. १४.] पिण्डवत्प्रागुदञ्चं प्रगृह्णात्यक्रन्ददग्निरिति । ऊर्ध्ववाहुः प्रागूर्ध्व-
मग्निं गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिदुव्वत्सप्रीदृष्टा । अग्निरक्रन्दत् हृन्दसि
लुङ्ङिष्ठः [पा° ३. ४. ६.] क्रन्दति विस्फूर्जति । कीदृशः गौरिव स्तनयन् गौश-
ब्देनात्र पर्जन्य उक्तः गौर्मिध-इव स्तनयन्गर्जयन् शब्दं कुर्वाणः स्तन गद देव
शब्दे चुरादिरदन्तः । मेघसाधर्म्यमाह क्षामा रेरिहृत् सुपां सुलुगिति [पा° ७. १.
३१.] विभक्तिलोपः क्षामिति पृथिवीनामसु [निघ° १. १. (६)] पठितं क्षामां पृथि-
वीं रेरिहृत् लिहृ आस्वादेन यङ्लुगताहृतृप्रत्ययः रेफश्चान्दसः अत्यन्तं लेढीति
लैलिहृत् नाभ्यस्ताहृतुरिति [पा° ७. १. ७८.] नुमभावः भूमिमति आस्वादयन्व्याप्नु-
वन् यथा मेघो जलभावं गह्वन्त्यर्थं भूमिं लेढि । वीरुधः समञ्जन् स्वकीयज्वा-
लासमूहेन ओषधीर्व्याप्नुवन् । अन्यदप्युच्यते हि यस्मात् ज्ञानः उत्पद्यमानः (७)
सन् सग्यः तदानीमेव इहः दीप्तश्च सन् व्याख्यात् विख्याति अन्तर्भूतणिजतो ज्ञेयः
श्रुत्या तथा व्याख्यातवात् विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाशयति । अन्यच्च
योऽग्निः रोदसी ग्वावापृथिव्याः अन्तर्मध्ये भानुना रश्मिना स्वयमाभाति समन्ता-
त्प्रकाशते यथा पर्जन्यो भानुना विद्युद्दूषेण ग्वावापृथिव्योरन्तर्भाति एवमग्निः पर्ज-
न्यवत्स्तूयते । ईम् निपातः पादपूरणे ॥ ६ ॥

अग्नेऽभ्यावर्तिन्नभि मा निर्वर्तस्वायुषा वर्चसा प्रजया धनेन ।

सत्या मेधया रूया पोषेण ॥ ७ ॥

का° [१६. ५. १५.] अवहृत्यग्नेऽभ्यावर्तिन्निति । ऋक्नुष्टयेन चतुर्वारमुख्याग्नि-

मात्मसमीपमानयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्योर्ध्ववृहती द्वादशार्णत्रिपादा । अभि
अभिमुख्येनावर्तितुं शीलमस्यास्तीत्यभ्यावर्ती तत्सम्बोधनम् अस्मदभिमुखागमन-
शील आयुरादिभिः सह मा मामभि मां प्रति निवर्तस्व शीघ्रमागह आयुषा जी-
वनेन वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रज्ञया पुत्रादिकया धनेन वसुना सन्या इष्टलभिन
मेधया धारणावत्या बुद्ध्या रथ्या सुवर्णालंकारैः पोषेण आयुरादीनां पुष्ट्या ॥ ७ ॥

अग्नेऽअङ्गिरः शतं ते सत्त्वावृतः सहस्रं तऽउपावृतः ।

अथा पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमाकृधि पुनर्नो रयिमाकृधि ॥ ८ ॥

अग्नेयी महावृहती एकः पादो द्वादशार्णश्चत्वारोऽष्टार्णाः । हे अङ्गिरः अङ्गि-
नां रसभूत अङ्गसौष्ठवयुक्त हे अग्ने ते तव शतमावृतः सत्तु शतसंख्याका आवृ-
त्तिशक्तयः सत्तु । तथा ते तव सहस्रमुपावृतः सत्तु सहस्रसंख्याका उपावृत्तिश-
क्तयः सत्तु स्वस्यैवावर्तनमावृत्त्वं तत्समीपवर्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणां चा-
वर्तनमुपावृत्तिः अस्मात् स्नेहातिशयेन त्वमपि पुनः-पुनरावर्तस्व तदीयाः पुरुषा-
स्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनःपुनरावर्तन्तामित्यर्थः । अथेत्यव्ययमर्थार्थम् निपातस्य
चेति [पा० ६.३.१३६.] संहितायां दीर्घः अथापि शतसहस्रसंख्यानामावृत्त्युपावृ-
त्तिशक्तीनां यः पोषः समृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्यः पोषोऽयुतलक्षादिसंख्याकाभि-
वृद्धिस्तादृशेन पोषेण नोऽस्मदीयं नष्टं धनं पुनर्भूयोऽपि आकृधि आवृत्तं कुरु
आगमय पुनः भूयोऽपि नोऽस्मदीयं पूर्वमसम्पादितं धनमाकृधि (८.) सर्वतः स-
म्पादितं कुरु करोतिर्गतिकर्मा शुश्रूणुपृक्वृभ्यश्छन्दसीति [पा० ६.४.१०२.] हेर्धिः
व्यत्यये शपोलुक् ॥ ८ ॥

पुनर्ब्रूजा निवर्तस्व पुनरग्नऽइषायुषा । पुनर्नः पाप्मादंक्षसः ॥ ९ ॥

अग्नेय्यौ द्वे गायत्र्यौ । हे अग्ने त्वमूजा क्षीरादिरसेन सह निवर्तस्व पुनरत्रा-
गह इषा अग्नेन आयुषा जीवेन च सह पुनरागह आगतस्त्वं नोऽस्मान्युनः कृ-
तादंक्षसः पापात्पाहि रक्ष ॥ ९ ॥

सह रथ्या निवर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वस्या विश्वतस्परि ॥ १० ॥

हे अग्ने रय्या धनेन सह निवर्तस्व किं च धारया जलधारया वृष्टिद्वयया विश्वतः परि सर्वेषां तृणधान्यलतापादपानामुपरि पिन्वस्व सिञ्च पिन्वतिः सेचनार्थः । कीदृश्या धारया विश्वप्सूया प्सा भक्षणे विश्वैः प्सायते भक्ष्यते पीयतऽइति विश्वप्सूती तथा यदा विश्वप्सूया सर्वजनानामभोग्यया धारया धनधारया सर्वतः परि सर्वतांऽधिगतैरर्थैः पूर्यमाणया पिन्वस्व सिञ्च अनवह्निन्नधनदानेन पुनः-पुनराप्यायस्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

आ त्वाहार्षिमन्तरभूर्ध्रुवस्तिष्ठविचाचलिः ।

विशस्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा तद्वाद्रमधिभ्रशत् ॥ ११ ॥

का° [१६.५.१६.] उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्षमित्यभिमन्त्रयते । नभिरुपर्युष्याग्निं धारयन्तमभिमन्त्रयतऽइति सूत्रार्थः ॥ अग्नेय्यनुष्टुब्धुवदृष्टा । हे अग्ने अहं त्वा-माहार्षिमाहृतनानस्मि आङ्पूर्वस्य कृतेर्लङि उत्तमैकवचनम् त्वं च अन्तरभूः उ-त्त्वामध्येऽवस्थितोऽसि । अविचाचलित्यन्तं चलनरहितो ध्रुवः स्थिरः सन् तिष्ठ विचलतीति विचाचलिः यदुक्तादिन् । किं च सर्वा विशः प्रजाः तां त्वां वाञ्छन्तु यदा सर्वा विशः सर्वाण्यन्नानि त्वां वाञ्छन्तु अन्नानि तवोपतिष्ठन्तु अन्नं वै विश इति श्रुतेः [६.७.३.७.] । इदं राष्ट्रं वत् वत्तः सकाशान्मा अधि भ्रशत् अयं जन-पदस्वत्तो मापभ्रश्यतु शून्यो मा भूत् अस्मिन्राज्ये स्थित्वा सर्वाः प्रजाः पादोत्यर्थः । यदा श्रीर्वै राष्ट्रं मा तद्ङीरधिभ्रशदिति श्रुतेः [६.७.३.७.] श्रीः वत्तो मा भ्रश्यतु भ्रंशु अधःपतने पुषादिवाच्चेरङ् न माङ्गोऽइति [पा° ६.४.७४.] अउभावः ॥ ११ ॥

उदुत्तमं वरुणा पाशमस्मद्वधाधमं वि मध्यमं श्रयाय ।

अथा व्यमादित्य व्रते तवानागसोऽअदितये स्याम ॥ १२ ॥

का° [१६.५.१७.] पाशाऽऽन्मुच्योदुत्तममिति । रुक्मपाशशिव्यपाशौ गत्ताद्व-र्धमार्गेण निष्काशयतीति सूत्रार्थः ॥ वरुणदेवत्या त्रिद्रुप् शुनःशेपदृष्टा । उदित्यु-पसर्गोऽव वि एतावपि श्रथयेत्यनेन सम्बध्यन्ते । हे वरुण उत्तममुत्तमाङ्गि शिर-सि स्थापितं तदीयं पाशमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् उत् श्रथय उत्कृष्ट विनाशय अधममधमाङ्गि पादप्रदेशे स्थापितं तत्पाशमवश्रथय अवकृष्यास्मत्तो विनाशय म-

ध्यमं मध्यमप्रदेशे स्थितं पाशं विश्रयय विहृदय अथ बधे मिवाणिचि रुस्वः लो-
 ठि मध्यमैकवचने द्वयम् अथायेति संहितायां दीर्घश्हान्दसः यद्वा अथ क्र्यादिः लो-
 ठि मध्यमैकवचने हृन्दसि शायजपीति [पा° ३.१.८४.] आप्रत्ययस्य शायजप्रदेशे अ-
 थायेति द्वयम् । अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे आदित्य अदितिपुत्र वरुण अना-
 गसः अनपराधा निष्पापास्तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः सत्तो वयमदितये अदीन-
 तायै स्याम अखण्डितवाय योग्या भवेम । निपातस्य चेति [पा° ६.३.१३६.] दीर्घः
 अथा इत्यत्र ॥ १२ ॥

अग्रे वृहन्नुपसामृद्धीऽअस्यान्निर्गन्वात्तमसो ज्योतिप्रागात् ।

अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग आ ज्ञातो विश्वा सन्नान्यप्राः ॥ १३ ॥

का° [१६.५.१७.] पिण्डवत्प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्रे वृहन्निति । पूर्वमन्त्रेण पा-
 शावन्मुच्यार्धवाङ्मुरग्रेयो दिशं प्रत्युख्याग्निमूर्धं धारयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या
 त्रिदृप् त्रितदृष्टा । आदित्यात्मनाग्नेः स्तुतिः क्रियते । वृहन्प्रभावान्महानयमग्नि-
 रूपसामग्रे प्रातःकालानां मुखे उर्ध्वीऽअस्यात् उर्ध्वः स्थितः यद्वाग्निहोत्रादौ बो-
 ध्यमान उत्तिष्ठति उर्ध्वीऽअस्यादित्यत्र प्रकृत्यालःपादमव्यपरऽइति [पा° ६.१.११५.]
 एङः पदान्तादतीति [पा° ६.१.१०१.] सूत्रप्राप्तसंध्यभावः । यश्च तमसो रात्रिलक्ष-
 णान्निर्गन्वाग्निर्गतः सन् ज्योतिप्राक्कर्त्तव्येण सद् आ अगात् इहागतः सोऽग्नि-
 ज्ञात उत्पन्नमात्र एव विश्वा विश्वानि सर्वाणि सन्नानि स्थानानि सर्वान् लोकाना
 अप्राः स्वतेजसा सर्वत्र पूरितवान् प्रा पूरणे लङ् पुरुषव्यत्ययः इमे वै लोका
 विश्वा सन्नानीति श्रुतिः [६.७.३.१०.] । कीदृशः रुशता रुश हिंसायाम् रुशती-
 ति रुशन् तेन रुशता तमो हिंसता भानुना रश्मिना स्वङ्गः शोभनान्यङ्गानि य-
 स्य शोभनशरीरः ॥ १३ ॥

a. रु॒क्षः शुचि॒षद॑सु॒रत्तरि॑क्षसद्भोता वेदि॒षद॑तिथिर्द्रोण॑सत् । नृ॒षद॑र॒सद॑-
 त॒सद्यौ॑म॒सद॑ब्जा गो॒ज्ञा ऋ॒तज्ञा अ॒ग्निज्ञा ऋ॒तम् । b. वृ॒हत् ॥ १४ ॥

का° [१६.५.१८.] अवहरति रुक्षः शुचिषदिति । उख्याग्निमवतारयति ॥ जग-
 ती अग्निप्रोक्षणे इयमुक्ता यजुरक्ता । राजसूयप्रकरणे इयमतिजगत्पुक्ता इह तु ज-

गती अन्ते वृद्धदिति यनुः तद्विनियोगमाह का° [१६. ५. ११.] आसन्ध्यां करोति वृद्धदिति । वृद्धदिति यनुषा उष्याग्निमासन्ध्यां स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ हंस इति मन्त्रस्तु व्याख्यातः [१०. २४.] ॥ १४ ॥

सीद् त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्रे वयुनानि विद्वान् ।

मैनां तपसा मार्चिषाभिर्शोचीरन्तरस्याऽऽशुक्रज्योतिर्विभाह्नि ॥ १५ ॥

का° [१६. ५. २०.] उपतिष्ठते सीद् त्वमिति । आसन्दीनिधानानन्तरमुष्याग्निमुप-
तिष्ठते ऋचां त्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने त्वं मातुः मातृस-
माया अस्या उषाया उपस्थे उत्सङ्गे सीद् उपविश । कीदृशस्त्वं विश्वानि वयुना-
नि सर्वान् ज्ञानोपायान्विद्वान् ज्ञानन् सर्वपदार्थतत्त्ववेदी सन्नित्यर्थः । किं च ए-
नामुषां तपसा संतापेन माभिर्शोचीः मा संतापय अर्चिषा ज्वालाया च माभिर्शो-
चीर्मा दीपय तपः कार्यमर्चिः कारणं कार्येण भूयांस्तापो भवति कारणेन लीषत्
तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः अस्यामुषायामन्तर्मध्ये शुक्रज्योतिः निर्मलप्रकाशः सन् वि-
भाह्नि विशेषेण दीप्यस्व ॥ १५ ॥

अन्तरंग्रे रुचा त्वमुषायाः सद्ने स्वे ।

तस्यास्त्वऽऽहर्सा तपन्नातवेदः शिवो भव ॥ १६ ॥

अग्निदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे अग्ने त्वमुषाया अन्तः मध्ये स्वे सद्ने स्वकीये
स्थाने रुचा दीप्या युक्तः सन् सीदिति शेषः । किं च ज्ञातं-ज्ञातं विन्दतीति ज्ञा-
तवेदाः तस्य सम्बोधनं हे ज्ञातवेदः सर्वज्ञ ज्ञातं वेदो ज्ञानं यस्येति वा ज्ञातवि-
ज्ञान तस्या उषायाः शिवः कल्याणकारी शान्तो भव किं कुर्वन् अहर्सा ज्योति-
षा तपन्प्रतपन् सन् ॥ १६ ॥

शिवो भूत्वा मर्क्यमग्रेऽग्र्यो सीद् शिवस्त्वम् ।

शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥ १७ ॥

हे अग्ने मर्क्यं मर्दय शिवः शान्तो भूत्वा अग्र्यो अनन्तरं शिवः सीद् सर्वात्मना
शान्तः सन्नुपविश । सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्यामुषायां स्वं योनिं

स्वकीयं स्थानमासदः आसीद् आगत्योपविश हृन्दसि लुङ्लुङ्लिठ इति [पा० ३. ४. ६.] लोउर्थे लुङ् ॥ १० ॥

II. दिवस्परि प्रथमं जज्ञेऽग्निस्मद्वितीयं परि जातवेदाः ।

तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जर्ते स्वाधीः ॥ १८ ॥

का० [१६. ५. ३१. २२.] वात्सप्रेण च दिवस्परित्येकादशभिरनुवाकेनैके । दिवस्परित्येकादशर्चेन वात्सप्रेणोष्यमग्निमुपतिष्ठते एके आचार्या अनुवाकेन द्वादशर्चेन वदन्तीति सूत्रार्यः ॥ अग्निदेवत्या द्वादश त्रिष्टुभो भलन्दनपुत्रवत्सप्रीदृष्टाः । अग्निः प्रथमं दिवः परि दिवः सकाशात् जज्ञे जातः प्राणो वै दिवः प्राणाद् वा ऽष्ट्य प्रथममजायतेति श्रुतिः [६. ७. ४. ३.] । जातवेदाः अग्निः द्वितीयं द्वितीयवारमस्मत्परि अस्मत्तः सकाशात् ब्रह्मणो जज्ञे जातः यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधो ऽजनयदिति श्रुतेः [६. ७. ४. ३.] स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजतेति च श्रुतेः स पुरुषविध इत्यर्थः । नृषु मनो यस्य स नृमणा पूर्वपदाच्चेति [पा० ८. १. ३. (९)] । णत्वम् नृमणाः प्रजापतिः अजस्रमनुपक्षीणमग्निमप्सु जलघ्नत्वर्यवस्थितं तृतीयं तृतीयवारमजनयत् यदेनमदस्तृतीयमद्व्योऽजनयत् । अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्सोऽग्निरसृज्यत । प्रजापतिर्वै नृमणा अजस्रोऽग्निरित्यादिश्रुतयः [६. ७. ४. ३.] । एवं बहुजन्माग्निः स्वाधीः शोभना आहिता धीर्बुद्धिर्यस्य स यजमान एनं बहुजन्मानमग्निमिन्धानो दीपयन् जर्ते जनयति धातोरर्थान्तरे वृत्तिः ॥ यद्वायमर्थः अग्निः प्रथमं दिवः परि गुल्लोकस्योपरि जज्ञे सूर्यद्वयेणोत्पन्नः । अस्मत्परि अस्मदीयमनुष्यलोकस्योपरि जातवेदाः द्वितीयं जज्ञे प्रसिद्धवह्निद्वयेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अप्सु समुद्रे तृतीयं जज्ञे वडवानलद्वयेण तृतीयवारमुत्पन्नः । अजस्रं त्रिघ्नपि जन्मसु नृमणा नृषु मनो यस्य यजमानेघनुरहबुद्धियुक्तः एनमीदृशमग्निमिन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन् स्वाधीः स्वायत्तचित्तो यजमानो जर्ते जीर्यते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

विद्वा तेऽग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्वा ते धाम विभृता पुरुत्रा ।

विद्वा ते नाम परमं गुह्यं यद्विद्वा तमुत्सं यत आजगन्थ ॥ १९ ॥

हे अग्ने यानि पूर्वस्मिन्मन्त्रे दिवस्परीत्यादिना त्रेधा स्वतृपाण्युक्तानि आदित्याग्निवडवानलतृपाणि तानि त्रयाणि त्रिसंख्याकानि ते तव सम्बन्धीनि तृपाणि वयं विद्वन् ज्ञानीमः (10.) द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.] संहितायां दीर्घः विदो लटो वेति [पा० ३.४.८३.] मसो मादेशः । यद्वा त्रेधा विभक्तानि त्रयाणि त्रीणि ते तव तृपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि वयं विद्वन् । किं च ते तव सम्बन्धीनि पुरुत्रा वरुषु प्रदेशेषु गार्हपत्याद्वनीयान्वाहार्यपचनाग्नीध्रीयद्वेषु विभृता विद्वतानि धाम धामानि स्थानानि अपि वयं विद्वन् विभृतेति विभक्तीराकारः धामेत्यत्र विभक्तिलोपः । किं च ते तव परममुत्कृष्टं गुह्यं सप्तमीलोपः गुह्यायां यद्यवस्थितं गोप्यं यविष्ठ इत्यादि मन्त्रप्रसिद्धं नाम यदस्ति तदपि विद्वन् । किं च यत उत्सात् अतृपात्स्यानात्तमात्रगन्ध वैद्युतद्वेषेणागतोऽसि तमुत्समुत्स्यन्दनं जलतृपं स्थानं वयं विद्वन् । गमेर्लिट् ॥ ११ ॥

समुद्रे वा नृमणा अस्वत्तनृचक्षा ईधे द्विवोऽग्रं उधन् ।

तृतीये वा रजसि तस्थिवाऽसमपामुपस्थे महिषा अवर्धन् ॥ २० ॥

हे अग्ने नृषु मनो यस्यासौ नृमणाः प्रजापतिः समुद्रे वडवानलतृपेण तस्थिवांसं वर्तमानं वा त्वामीधे दीपयांचकार इन्धिभवतिभ्यां चेति [पा० १.२.६.] किन्त्वान्नलोपः । नृचक्षाः नृषु परत्सु (11.) पुरुषेषु चष्टे मन्त्रान्विस्पष्टं वक्तीति नृचक्षाः प्रजापतिः अप्सु वृष्टितृपासु अन्तर्मध्ये विद्युद्रूपेण स्थितं त्वामीधे दीपितवान् । तथा दिवः युलोकस्य उधन् उधःस्थानीये तृतीये समुद्रवृथपेक्षया तृतीयस्थाने रजसि रज्जनात्मके तेजोमण्डले आदित्यात्मना तस्थिवांसं वां नृचक्षा एव ईधे । किं च महिषाः महान्तः प्राणा अपामुपस्थे उत्सङ्गे नाव्यानामपां मध्ये स्थितं त्वामवर्धन् अवर्धयन् हृन्दसुभययेति [पा० ३.४.११७.] शप आर्धधातुकत्वानिलोपः । प्राणा वै महिषा इति [६.७.४.५.] श्रुतिः ॥ २० ॥

अक्रन्ददग्नि स्तन° - ॥ २१ ॥

व्याख्याता [६.] ॥ २१ ॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः ।

वसुः सूनुः सहसोऽअप्सु राजा विभात्यग्रऽउपसामिधानः ॥ २२ ॥

एवंविधोऽग्निर्विभाति विशेषेण भासते कीदृशः श्रोणां गवाश्चादिसम्पदामुदारः
अत्यर्थं दाता उदारो दातृमहत्तोरिति कोशः [मेदिनी° रात्तव° ११८.] । रयीणां
धनानां धरुणो धारयिता । मनीषाणां मनसा इषितानामभिलषितानां प्रार्थणाः
प्रकर्षेणार्थयिता । सोमगोपाः सोमं गोपायतीति यज्ञमानकर्तृकसोमयागस्य रक्षि-
ता । वसुः सर्वस्य निवासहेतुः वासयतीति वसुः यद्वा वसुः धनवृषः यथान्यानि
शयनासनरथादिधनान्युपकुर्वन्ति तथायमपि तापपाकप्रकाशैर्जनानामुपकर्तातो व-
सुः । सहसः सूनुः बलस्य मन्थनवेगवृषस्य पुत्रः यतो मथ्यमानो जायतेऽत ए-
वमुच्यते । अप्सु राजा जलेऽवस्थितो वरुणात्मना राजा यद्वा अप्सु वृद्धिद्वयासु
राजा विबुद्धेण दीप्यमानः । उपसामग्रे प्रातःकाले इधानः आदित्यात्मना दी-
प्यमानः उपःकालेऽग्निहोत्रहोमायाग्नयः प्रादुष्क्रियन्ते तदभिप्रायेणोच्यते प्रातर्दी-
प्यमान इति ॥ २२ ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसीऽअपृणाज्जायमानः ।

वीडुं चिदद्रिमभिनत्परायन्जना यदग्निमयजत् पञ्च ॥ २३ ॥

सोऽग्निर्जायमानः उत्पद्यमानः सूर्यात्मना प्रकटोभवन् रोदसी ग्वावापृथिव्यौ
आ अपृणात् सर्वतस्तेजसा पूरयति । कीदृशः विश्वस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञा-
नभूतोऽग्न्यात्मना । भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य गर्भवद्वत्त्वस्थितो वायात्मना स
हि प्राणभावेन भूतानामलः संचरति । किं च यः परायन् इन्दुद्वयेण परा परतो
गहन् वीडुं चित् वीडुशब्दो दृढार्थः चिदप्यर्थः दृढमपि अद्रिमदारयितव्यं मेघम-
भिनत् भिनत्ति विदारयति । यत् विभक्तिलोपः यमग्निं पञ्च जना अयजत् यजन्ते
विप्राद्याश्चत्वारो निषादश्चेति पञ्च यद्वा चत्वारो महःऽर्विज्ञा यजमानश्च ॥ २३ ॥

उशिक्पावकोऽअरतिः सुमेधा मर्त्यैर्धग्निर्मृतो निधायि ।

इयंति धूममरुषं भरिभ्रदुह्रुकेण शोचिषा ग्यामिनक्षन् ॥ २४ ॥

योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु निधायि निहितः देवैरिति शेषः बहुलं

हृन्दस्यमाञ्जोगेऽपीत्युभावः [पा° ६.४.७५.] । स अरुषमरोषं चक्षुराद्युपद्रवरहित-
तमरोचनं वा धूममुदियति उद्गमयति व्यवहृताश्चेति [पा° १.४.८२.] उपसर्गक्रि-
ययोर्व्यवधानम् इतो वाऽअयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुत्रा वृष्टिर्भवतीति श्रु-
तिः । कीदृशोऽग्निः उशिक्ष् उश्यते काम्यते लोकैरित्युशिक्ष् कान्तः वशेरौणादिक
इकप्रत्ययः । पावकः पावयिता पुनातीति । अरतिः अलमतिः पर्याप्तमतिः यद्वा
दुष्टेधरतिः प्रीतिरहितः । सुमेधाः शोभना सेवकाभिप्रायधारणसमर्था मेधा बुद्धिर्य-
स्य शोभनो मेधो यज्ञो यस्येति वा । अमृतोऽमरणधर्मा । भरिभ्रत् विभ्रत् जग-
द्धारयन् दाधतीत्यादिना [पा° ७.४.६५.] निपातः । शुक्रेण शोचिषा निर्मलेन ते-
जसा प्रभातूपेण गामाकाशमिनक्षन् व्याप्नुवन् नक्षत्रयद्गुतारासस्वन्धितेजसा न्यु-
त्तोकं व्याप्नुवन्नित्यर्थः इतः प्रदानाद्देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ २४ ॥

दृशानां रुक्म उ° ॥ २५ ॥

व्याख्याता [१.] ॥ २५ ॥

यस्तोऽग्र्य कृणवद्भद्रशोचिऽपूषं देव धृतवत्तमग्ने ।

प्र तं नय प्रतरं वस्योऽग्रहाभि सुम्नं देवभक्तं यविष्ठ ॥ २६ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी शोचिर्दितिर्यस्य तत्सम्बोधने हे भद्रशोचि हे देव अग्ने
अग्र्य प्रतिपदि यः पुमान् ते तव अपूषं पुरोडाशं धृतवत्तं धृतयुक्तमुपस्तरणाभि-
धारणापितं कृणवत् कृणोति करोति कृञ् करणे स्वादिः इतश्च लोपः परस्मै-
पदेष्विति [पा° ३.४.१७.] तिप् इकारलोपे लोटोऽटाटाविति [पा° ३.४.१४.] अ-
टागमे नोर्गुणे कृणवदिति वृषम् स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्द्विषोऽवदायाथोपरि-
टादाज्यस्याभिधारयतीत्येतद्भुत्यभिप्रायम् [१.७.२.१०.] । हे यविष्ठ युवतम यद्वा
मिश्रयितृतम तं यज्ञमानं प्रतरमतिशयेन प्रकृष्टं प्रतरम् अमु च हृन्दसीति [पा°
५.४.१२.] अव्ययात्परात् घादमुप्रत्ययः प्रकृष्टतरम् वस्यः स्थानमुत्तमलोकं प्र
नय प्रापय । अग्रहाभिमुख्येन सुम्नं सुखं चाभि नय सर्वतः प्रापय कीदृशं सुम्नम्
देवभक्तं देवैः भक्तं सेवितं देवयोग्यं सुखं प्रापयेत्यर्थः । वसति यत्र तद्वस्तु तृन्प्र-
त्ययः अतिशयेन वस्तु वसीयः तुश्हृन्दसीति [पा° ५.३.५१.] ईयसुन् तुरिष्ठमेयः-

स्विति [पा० ६. ४. १५४.] तृचो लोपः हान्दसे ईलोपे वस्य इति सिध्यति स लो-
कमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समा इति [वृहदारण्य० मा० ४. १५.]
श्रुतेः । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरः इति [पा० ६. १. ११५.] वस्योऽग्रहेत्यत्र संध्यभावः
॥ २६ ॥

आ तं भज सौश्रवसेध्वम् उक्थ्य उक्थ्य आभज शस्यमाने ।

प्रियः सूर्ये प्रियोऽग्र्या भवात्युज्जतिनं भिनदुज्जतिनैः ॥ २७ ॥

शोभनं श्रवः कीर्तिः सुश्रवः सुश्रवसः सम्यन्धीनि कीर्तिहेतुभूतानि कर्माणि
सौश्रवसानि तेषु यज्ञकर्मसु हे अग्रे त्वं तं यज्ञमानमाभज सेवस्व निरतरं कर्मा-
नुष्ठायिनं कुर्वित्यर्थः । उक्थे-उक्थे निष्केवल्यप्रगाथादित्ये (12.) च शस्यमाने
तत्तद्वस्त्रे सति तमाभज सर्वतः सेवस्व कर्माणि शस्त्रे च प्रेरयेत्यर्थः । एवं त्वया
सेविताऽयं यज्ञमानः सूर्ये सूर्यस्य प्रियो भवाति भवतु लिङ्ग्ये लेट् लेटोऽडा-
टौ [पा० ३. ४. १४.] । अग्रा अग्रेश्च प्रियोऽस्तु उसां उद्देशः । तथा ज्ञातेनोत्पन्नेन
पुत्रेण उद्दिनदत् उद्दिदमुदयं वृद्धिमाप्नोतु इलोपेऽडागमि चाद्दिनददिति वृषम् तथा
ज्ञानिचैः ज्ञानिष्यमाणैश्च पौत्रादिभिरुद्दिनदत् ज्ञानिष्यन्ते ते ज्ञानिवाः तैः भविष्यदर्थे
ग्रीणादिक इत्यप्रत्ययः ॥ २७ ॥

त्वामग्रे यज्ञमाना अनु गून्विश्या वसुं दधिरे वार्याणि ।

त्वया सह द्रविणमिहमाना व्रजं गोमन्तमुशिजो विवव्रुः ॥ २८ ॥

हे अग्रे यज्ञमानास्त्वामनु वर्तमानाः त्वां सेवमानाः सन्तः गून् गुणब्दो दिन-
वाची कालाधनारिति [पा० २. ३. ५.] द्वितीया दिनेषु सर्वदा वार्याणि वरणीया-
नि प्रार्थ्यानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धनानि गोभूद्धिरण्यादीनि द-
धिरे धारयन्ति यथेष्टं धनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । वसु अत्र सुब्लोपः । किं च त्वया
सह स्थिताः त्वां भजन्तस्ते यज्ञमाना द्रविणं यज्ञफलमिहमाना इहन्तः उशिजः मे-
धावितो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः सन्तो गोमन्तं गावो रश्मयोऽत्र सन्तीति गो-
मान् तं रविमण्डलमध्यगं व्रजं व्रजत्यनेन सुकृतिन इति व्रजस्तं देवयानमार्गं

विवत्रुः विभिदुः रविमण्डले मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः तदुक्तम् ते यऽएवमेतद्विदुरित्युपक्रम्य देवलोकादादित्यमिति ॥ २८ ॥

अस्ताव्यग्निर्नराऽ सुशेवो वैश्वानरऽऋषिभिः सोमगोपाः ।

अद्वेपे ग्वावापृथिवी दुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ २९ ॥

ऋषिभिः यज्ञमानऽर्विग्भिः अग्निस्तावि स्तुतः कर्मणि चिण् । कीदृशोऽग्निः नरां नराणां सुशेवः शोभनं सुव्ययिता नुडागमाभावे गुणे च नरामिति रूपम् शोभनं शेवः सुखं यस्मात् । वैश्वानरः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो दत्तः जठराग्नि-
रूपेण । सोमं गोपायतीति सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता । अद्वेपे पादौ लिङ्गोक्त-
देवौ । यतोऽग्निः स्तुतः अतोऽद्वेपे द्वेपरहिते ग्वावापृथिवी रोदसी वयं (13.) दु-
वेम आह्वयामः तदाश्रितकर्माणि । हे देवा अग्न्यादयः अस्मे अस्मासु सुवीरं शो-
भनपुत्रयुतं रयिं धनं यूयं धत्त स्थापयत ॥ २९ ॥

III. समिधाग्निं दुवस्यत धृतवोधयतातिथिम् । अस्मिन्कृत्वा जुहोतन ॥ ३० ॥

अथ वनीवाहनम् ॥ का° [१६. ६. १५.] प्रागनः कृत्वोव्यस्योत्तरतः समिधाधा-
नऽ समिधाग्निमिति । उव्यग्निरुत्तरदिशि प्रागीषं शकटं संस्थाप्य यज्ञमान उव्ये
ऽग्नौ वनीवाहने समिधमाधत्तऽइति सूत्रार्थः ॥ विव्रपाक्षदृष्टाग्नेयी गायत्री व्या-
ख्याताप्युच्यते [३. १.] । हे ऋविग्यज्ञमानाः समिधा कृत्वाग्निं दुवस्यत परिचरत
अतिथिमेनमग्निं (14.) बोधयत । अस्मिन्नग्नौ कृत्वा कृवीषि आनुहोतन साक-
ल्येन जुहुत ॥ ३० ॥

उदुं वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः ।

स नो भव शिवस्त्वऽ सुप्रतीको विभावसुः ॥ ३१ ॥

का° [१६. ६. १६.] सासन्दीकमुद्यम्योदु वेति दक्षिणतोऽनसि करोति । समि-
दाधानानन्तरमुदु वेति मन्त्रेणासन्दीसहितमुव्याग्निमूर्धं कृत्वा दक्षिणे स्थितो यज्ञ-
मानः शकटे तं स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ तापसदृष्टाग्नेयनुदुप् । हे अग्ने विश्वे सर्वे
देवाः प्राणवृषाः चित्तिभिः उद्यमनप्रवीणाभिर्धिवृत्तिभिः वा त्वामुद्गरन्तु ऊर्ध्वं धा-

रयन्तु भृजः शप् उ पादपूरणः हे अग्ने स उद्धार्यमाणस्त्वं नोऽस्माकं शिवः कल्या-
णकृद्भव । किम्भूतः सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य । विभा दीप्तिरेव वसु
धनं यस्य सः ॥३१॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिर्चिभिर्द्वम् ।

वृद्धिर्भानुभिर्भासन्मा हिंसीस्तन्वा प्रजाः ॥३२॥

का° [१६.६.१८.] अनडाहौ युक्ता प्रेदग्ने इति प्राङ् यावा यथार्थम् । शकटे
तूष्णीं वृषौ संयोज्य प्रेदिति मन्त्रेण प्राचीं गत्वा यथार्थं प्रयोजनवन्तं देशं गच्छेदि-
त्यर्थः ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् । हे अग्ने शिवेभिर्चिभिः शान्ताभिर्ज्वालाभिर्ज्योति-
ष्मान्प्रकाशयुक्तस्त्वं प्रयाहि गह्व इत्पादपूरणः । किं च वृद्धिर्भानुभिः प्राँः र-
श्मिभिः भासन्भासयन् जगद्वभासयन् तन्वा स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण प्रजाः
पुत्रादिका मा हिंसीः मा नाशय ॥३२॥

अक्रन्ददग्नि स्तन° ॥३३॥

का° [१६.६.२०.] अक्षे खर्जत्यक्रन्ददग्निरिति जपति । अक्षे शब्दं कुर्वति ज-
पेत् ॥ व्याख्याता [६.] ॥३३॥

प्र-प्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते वृद्धाः ।

अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ दीदाय दैव्योऽतिथिः शिवो नः ॥३४॥

का° [१६.६.२१.] वसिष्ठवृद्धतुदतावोक्षितोऽत्तरतः समिदाधानं प्र-प्रेति ।
वासि स्थितौ क्रियमाणे उत्तरदिशि उद्धतावोक्षिते प्रेदग्नेऽग्निमवहृत्युत्तारयति त-
तोऽग्नौ समिदाधानम् ॥ वसिष्ठदृष्टाग्नेयो त्रिष्टुप् । प्रसमुपादः पादपूरण इति [पा°
८.१.६.] प्रोपसर्गस्य द्वित्वम् अयमग्निः विभर्ति हवींषि भरतस्तस्य भरतस्य यज्ञ-
मानस्य शृण्वे शृणुते आह्वानमिति शेषः यज्ञमानकृतमाह्वानं शृणोतीत्यर्थः पूरु-
षव्यत्ययः । यत् योऽग्निः सूर्यो न सूर्य-इव भाः (15.) भासत इति भाः सूर्यवद्भा-
समानः सन् वृद्धगृथा तथा रोचते अत्यन्तं दीप्यते । योऽग्निः पृतनासु संग्रामेषु
पूरुं राक्षसमभितस्थौ संमुखं तिष्ठति । दैव्यो देवसम्बन्धी अतिथिः नोऽस्माकं

शिवः मङ्गलरूपः सोऽग्निर्दीदाय दीप्यते दीङ् क्षये धातूनामनेकार्थत्वाद्त्र दीप्त्यर्थः
 लिटि रूपम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा° ६. १. ७.] अभ्यासदीर्घः क्न्दसि
 लुङ्लङ्लिट इति [पा° ३. ४. ६.] वर्तमाने लिट् ॥ ३४ ॥

आपो देवीः प्रतिगृणीत भस्मैतत्स्याने कृणुधः सुरभाऽउ लोके ।

तस्मै नमतां जनयः सुपत्नीर्मतिव पुत्रं विभृताप्स्वेनत् ॥ ३५ ॥

का° [१६. ६. २६.] पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया । वनीवाहनानन्तरं तडा-
 गादिजलस्थाने गवा वटादिपत्रपुटेन सायं प्रातरुखायाः सकाशादुद्धृतं यदस्मास्ति
 तदेकया ऋचा जले क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ अद्देवत्या त्रिदुप् । हे आपो देवीः दे-
 व्यः दीप्यमानाः भस्म यूयं प्रतिगृणीत स्वागतादिभिः प्रतिगृहीत । किं च स्याने
 सुखावहे सुरभौ पुष्पधूपादिभिः शोभनगन्धयुते लोके स्थाने एतद्वस्म कृणुधं कु-
 रुधं कृज कृतौ स्वादिः उ पादपूरणः । किं च शोभनः पतिर्वरुणो यासां ताः
 सुपत्न्यः आपो वरुणस्य पत्नय आसन्निति श्रुत्यन्तरात् । जनयत्यग्निमुत्पादयन्ति वृ-
 क्षोत्पत्त्यादिद्वारेति जनयः सुपत्नीर्जनयो भवत्यस्तस्मै भस्मरूपायाग्नये नमतां प्रक्षा
 भवन्तु । किं च हे आपः एनत् भस्म अप्सु स्वात्मनि यूयं विभृत धारयत माता
 पुत्रमिव यथा माता पुत्रं स्वात्मनि धारयति तद्वत्पालयत ॥ ३५ ॥

अप्स्वग्ने सधिष्ठव सौषधीरनु रुध्यसे । गर्भे सन्जायसे पुनः ॥ ३६ ॥

का° [१६. ६. २७.] ततो द्वाभ्याम् । ततोऽनन्तरं पठिताभ्यां द्वाभ्याप्स्वग्ने गर्भे
 ऽअसीत्येताभ्यामृग्भ्यां पत्रपुटेन द्वितीयवारमुख्याग्निभस्माप्सु प्रास्यति ॥ विद्वपद-
 ष्ठाग्नेयी गायत्री । पूर्वमन्त्रेण भस्मातिथित्वेन संस्तुत्य द्वाभ्यामग्नेः सर्वव्यापकत्वं व-
 दन्भस्माभ्यवहरणमपङ्कते । हे अग्ने अप्सु जलेषु तव सधिः स्थानं स त्वमोषधीः
 यवाद्या अनु रुध्यसे ओषधिपरिणाममनु विपरिणामसे सोऽचि लोपे चेत्पादपूर-
 णमिति [पा° ६. १. १३४.] स इत्यस्य विसर्गलोपे सधिः यद्वा ओषधीः स्वीकरो-
 षि जठराग्निवृषेण । किं च गर्भे अरण्योर्मध्ये स्थितः सन्पुनः-पुनर्जायसे ॥ ३६ ॥

गर्भोऽअस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् ।

गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्नि गर्भोऽअपामसि ॥ ३७ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभोऽग्निदेवत्याः । हे अग्ने तमोषधीनां गर्भीऽसि भेषजतृपैरौषधि-
विशेषैरुत्पद्यमानत्वात् हे अग्ने त्वं वनस्पतीनां तद्वणां गर्भीऽसि अरणिभ्यो ज्ञा-
यमानत्वात् विश्वस्य भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य गर्भीऽसि जठराग्निद्वयेण विद्य-
मानत्वात् अपां गर्भीऽसि वाडववैद्युतादिवृषत्वात् ॥ ३७ ॥

प्रस॒द्य भस्म॑ना॒ योनि॑म॒पश्च॑ पृथि॒वीम॑ग्ने ।

स॒ऽसृज्य॑ मा॒तृभि॒र्द्वं ज्योति॑ष्मान् पुन॒रास॑दः ॥ ३८ ॥

का° [१६. ६. ३१.] अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसद्येति । अप्सु क्षिताद्भस्मनः स-
काशादनामिकया भस्म गृह्णाति प्रसद्येति चतुर्ऋग्भिः ॥ हे अग्ने त्वं भस्मना कृत्वा
योनिं कारणभूतां पृथिवीं योनिभूता अपश्च प्रसद्य प्राप्य मातृभिरग्निः संसृज्यैकी-
भूय ज्योतिष्मान् तेजस्वी सम्यन्नः सन् पुनरासदः स्वस्थानमुखामासीद ॥ ३८ ॥

पुन॑रा॒सद्य॒ सदन॑म॒पश्च॑ पृथि॒वीम॑ग्ने ।

शेषे॑ मा॒तुर्य॑योप॒स्येऽन्तर॑स्याऽ॒ शिव॑तमः ॥ ३९ ॥

हे अग्ने अपश्च पृथिवीं च सदनमासद्य जलभूमिद्वयं स्थानं प्राप्य पुनरपि अ-
स्यामुखायामन्तर्मध्ये त्वं शेषे स्वपिषि मातुर्यस्ये उत्सङ्गे यथा शिशुः शेते किम्भू-
तस्त्वं शिवतमः कल्याणतमः ॥ ३९ ॥

पुन॑र॒वृत्ता॒ निव्र॑° ॥ ४० ॥ स॒ह र॒य्या निव्र॑° ॥ ४१ ॥

द्वे व्याख्याते [१.] ॥ ४० ॥ [१०.] ॥ ४१ ॥

बोधा मेऽग्रस्य वचसो यविष्ठ म॒हर्हि॑ष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।

पीय॑ति त्वोऽग्रन् त्वो गृणा॑ति व॒न्दारु॑ष्टे त॒न्वं वन्दे॑ऽअग्ने ॥ ४२ ॥

का° [१६. ६. ३०.] प्रास्योखायामुपतिष्ठते बोधा मऽइति (16.) । तडागादाग-
त्यानामिकया गृहीतं भस्म तूष्णीमुखायां प्रास्य बोधा मऽइति (17.) दृचेनोख्या-
ग्निमुपतिष्ठते ॥ दीर्घतमोदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । स्वधान्नमस्यास्तीति स्वधावान् तत्स-
म्बोधने स्वधावः मतुवसो रुः (18.) सम्बुद्धौ हृन्दसीति [पा° ८. ३. १.] रुवम् हे
अन्नवन् हे यविष्ठ युवतम अग्ने मे मम वचसो बोध बुध्यस्व अभिप्रायमिति शे-

यः यद्वा कर्मणि षष्ठी मद्वचनं ज्ञानीहीत्यर्थः । किम्भूतस्य वचसः मंहिष्ठस्य भू-
यिष्ठस्य अतिशयेन वहु मंहिष्ठं तस्य । तथा प्रभूतस्य प्रवृत्तस्य ओत्रपथं प्रापि-
तस्य आदरोक्तस्येत्यर्थः । किं च त्वशब्द एकशब्दार्थः सर्वादः पीयतिराक्रोशति-
कर्मा हे अग्ने त्वः एकः पुरुषः पीयति आक्रोशति निन्दति त्वः एकः त्वामनुगृणा-
ति त्वां स्तौति कश्चित्स्तौति कश्चिन्निन्दतीति लोकस्वभावः । एवं सति हे अग्ने
अहं तु ते तव तन्वं तनूं शरीरं वन्दे स्तौमि नमामि च वदि अभिवादनस्तुत्योः ।
कीदृशोऽहम् वन्दारुः वन्दनशीलः शृवन्गोरारुरिति [पा° ३.२.१०३.] आरुप्रत्य-
यः शीलार्थः ॥ ४२ ॥

a. स वोधि सूरिर्मधवा वसुपते वसुदावन् । युयोध्यस्मद्वेषांसि ॥

b. विश्वकर्मणे स्वाहा ॥ ४३ ॥

सोमाहुतिदृष्टाग्नेयी यजुरक्ता गायत्री । विश्वकर्मणे स्वाहेति यजुः । हे वसु-
पते धनपते हे वसुदावन् वसु ददातीति वसुदावा आतो मनिन्निति [पा° ३.२.
७४.] धानिप् तत्सम्बुद्धौ हे वसुदावन् धनस्य दातः स त्वं वोधि अस्मदभिप्रायं
बुध्यस्व बुध्यतेः शपि लुप्ते हुगल्भ्यो हेर्धिरिति [पा° ६.४.१०१.] धिः गुणान्य-
लोपौ हान्दसौ । कीदृशस्त्वं सूरिः विद्वान् मधवा धनवान् मधं धनमस्यास्तीति ।
संतुष्टः सन्देष्टांसि दौर्भाग्यानि अस्मद्युयोधि अस्मत्तः पृथक्कुरु । का° [१६.७.१.]
प्रायश्चित्तिः समिधोऽपहत्याज्यं विश्वकर्मणोऽइति जुहोति । सुवस्थानीयया समि-
धा धृतमादायोऽष्टौ जुहोति तत्कर्मणः प्रायश्चित्तिरिति संज्ञेति सूत्रार्थः ॥ यजुः ।
जगत्सृष्टिस्थित्यादिकर्मकर्त्रे तुभ्यं स्वाहा सुकृतमस्तु ॥ ४३ ॥

पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः ।

धृतन त्वं तन्वं वर्धयस्व सत्याः सन्तु यज्ञमानस्य कामाः ॥ ४४ ॥

का° [१६.७.२.] उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्वेति । धृतहोमानन्तरमुत्थाय ता-
मेव समिधमुख्येऽग्नावादधाति ॥ अग्नेयी त्रिष्टुप् आग्नपादश्चतुर्दशाष्टस्तृतीयो द-
शकस्तेन व्यधिका । हे अग्ने आदित्याः रुद्राः वसवश्च त्वा त्वां पुनः समिन्धतामु-
पशान्तं दीपयन्तु । हे वसुनीथ वसु धनं तन्निमित्ता नीथा स्तुतिर्यस्य यद्वा वसूनि

नयतीति वसुनीथः तत्सम्बुद्धौ हे धननेतः ब्रह्माणाः ब्राह्मणा (19.) ऋविग्यज्ञ-
माना यज्ञैः कृत्वा त्वां पुनः समिन्धतां त्वं च तन्त्वं स्वशरीरं धृतेनास्मदत्तेन वर्ध-
यस्व त्वयि वृद्धे सति यज्ञमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ॥ ४४ ॥

IV. अपेत॒ वीत॒ वि च॒ सर्प॒तातो॒ येऽत्र॒ स्थ पु॒राणा॒ ये च॒ नूत॒नाः ।

अ॒दा॒ग्य॒मोऽव॒सानं॑ पृथि॒व्या अ॒क्रन्नि॒मं पि॒तरौ॑ लो॒कम॒स्मै ॥ ४५ ॥

अथ गार्हपत्यचयनमुच्यते ॥ ॥ का° [१७. १. ३.] पलाशशाखया गार्हपत्यं व्यु-
द्ब्रूत्यपेत वीतेति पक्षः प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् । अत्र भाविन्यावृत्त्या शालाद्वार्यो
गार्हपत्यशब्देनोच्यते तदर्थं चितिश्चितेः स्थानमपि गार्हपत्य एव । पलाशशा-
खया गार्हपत्यचितेः स्थानं व्युद्ब्रूति ऊहिरत्र प्रेरणे तत्र पतितं तृणादिकं स्था-
नाद्वहिः क्षिपतीत्यर्थः अपेत वीति ऋचः पक्षः पदैः प्रतिदिशमादौ प्राच्यामपेत
वीति येऽत्र स्थेति दक्षिणे अदादिति पश्चादक्रन्नित्युत्तरे इति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गाक्त-
वद्भुदेवत्या त्रिष्टुप् अर्धर्चेन तत्स्थानसर्पिणा (20.) उच्यन्ते पादेन यमः पादेन
पितरः । यमस्य सर्वभूम्यधिपतित्वात्तद्भुत्याः सर्वत्र चरन्ति तान्प्रत्युच्यते । हे यम-
भृत्याः ये पुराणाः चिरंतना ये च नूतनाः इदानींतना यूयमतः स्थाने स्थ भवथ
ते सर्वे यूयमतः स्थानादपेत अपगृह्यत वीत विगृह्यत अतिदूरं गृह्यत विसर्पत च
अतः स्थानादपेत्य संघातं विहाय विविधं गृह्यत । कस्माद्वयमपसर्पामेत्यत आह
अवस्यति स्थापयत्यस्मिन्निति अवसानं पृथिव्या अवसानं स्थानमिदं यमो देवो
ऽस्मै यज्ञमानायादात् दत्तवान् । पितरश्चेमं लोकं स्थानमस्मै यज्ञमानायाक्रन् कृ-
तवन्तः करोतेः शपि लुप्ते लङि द्वयम् यमेन पितृभिश्च एतच्चयनस्थानस्य यज्ञमा-
नाय दत्तवान् यूयमपसर्पतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

a. संज्ञानमसि । b. कामधरणम् । c. मयि ते कामधरणं भूयात् ।

d. अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि । e. चितं स्थ परिचितं उर्ध्वचितं श्रय-

धम् ॥ ४६ ॥

का° [१७. १. ४.] उदीचीऽ शाखामुदस्योषान्निवपति संज्ञानमिति । यथा व्युद्ब्रू-

हृन् कृतं तां शाखामुदक् क्षित्वा गार्हपत्यचितिस्थाने क्षारमृदो निदधाति ॥ ऊ-
षदेवत्यं यजुः हे ऊषस्ववृष त्वं संज्ञानमसि पशूनां सम्यक् ज्ञानसाधनमसि पशवो
हि ऊषदेशं घ्रात्वा लिहन्ति । तथा कामधरणम् कामान्मनोरथान्धरति सम्पादय-
तीति कामधरणं यज्ञद्वारा कामसम्पादकत्वात् । अतस्ते तत्र कामधरणं कामसम्पा-
दनसामर्थ्यं मयि भूयात् अस्तु । यद्वा श्रुत्यनुसरिण व्याख्यानं ते तत्र कामधरणं
पशवः मयि भूयात् भूयासुः यतस्त्वं कामधरणं पशुवृषं संज्ञानं सम्यक् ज्ञापकमसि
उल्वसम्भवात् पशवो वाऽऊषाः पशवः कामधरणं मयि ते पशवो (21.) भूया-
सुरिति [७.१.१.८.] श्रुतेः उल्वामिप्रायमेकवचनमुल्वस्योषोत्पन्नत्वात् ॥ का° [१७.
१.६.] सिकताश्चाग्निर्भस्मित्यूषवत् । उपवत्सिकता निवपति ॥ सिकतादेवत्यं यजुः
हे सिकतास्ववृष त्वमग्निर्भस्म भासकमसि सिकतास्थोऽग्निरत्युग्रो भवति । अग्नेश्च
पुरीषं पूरणमसि पूरयतीति पुरीषं पिपतेरीषकप्रत्यये औणादिके उदोद्यपूर्वस्येति
[पा° ७.१.१०२.] उदादेशः । भस्मामिप्रायमेकवचनम् । न वाऽअग्निः स्वं भस्मा-
तिदहति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकता इति च [७.१.१.१०.] श्रुतिः ॥ का°
[१७.१.७.] परिश्रिद्धिः परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चित स्येति । एकविंशति-
परिश्रिद्धिर्गार्हपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदिति प्रदक्षिणमूर्धास्ताः खननीया इति ॥
परिश्रिदेवत्यं यजुः हे परिश्रितः शर्करा गूयं चितः स्थ चीयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्ते
इति चितः भूमौ क्षिप्ता भवथ परिचितः स्थ परितः सर्वतः स्थापिता भवथ ऊर्ध्वं
चीयन्तऽइति ऊर्ध्वचितः ऊर्ध्वं स्थापिताः सत्यो गूयं श्रयधमिदं गार्हपत्यायतनं से-
वधम् ॥ ४६ ॥

अयं सोऽअग्निर्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरे वावशानः ।

सहस्रियं वाजसनेयं न सतिः ससवात्सत्स्त्यूषे ज्ञातवेदः ॥ ४७ ॥

का° [१७.१.८.] मध्येऽर्धवृहतीश्चतस्रो दक्षिणोत्तराः प्राचीरुपदधाति दक्षिणत
उदङ्मुखः सोऽअग्निरिति प्रत्यूचम् । ततोऽर्धगुर्मण्डलादक्षिणे उदङ्मुख उपविश्य
मध्ये चतस्रोऽर्धवृहतीसंज्ञा इष्टकाः प्राचीः प्राग्लक्षणा दक्षिणोत्तरपङ्क्तयोत्तरमार-
भ्योपदधाति अभ्यात्मं चयनमित्युक्तेः । ऋक्षतुष्केणैकैकाम् । हस्तदीर्घास्तर्द्धाया-

माः पद्या लोकद्वयव्यापिन्य इष्टका अर्धवृक्षस्य उच्यन्ते इति सूत्रार्थः ॥ पञ्च ऋचो विश्वामित्रदृष्टा अग्नेयस्त्रिष्टुभश्चतुर्थ्यनुष्टुप् । इष्टकोपधानं कुर्वन्नभिनयेन दर्शयति अयं गार्हपत्यः सः अग्निरिष्टकाभिश्चीयत इति शेषः । यस्मिन्नग्नौ चिते सति इन्द्रः सुतमभिषुतं सोमं जठरे स्वादरे दधे धारयति वर्तमाने लिङ् । किम्भूत इन्द्रः वा-
वशानः वष्टीति वावशानः वहुलं हृन्दसीति [पा० २. ४. ७६.] शयः श्नौ सति द्वि-
तेऽभ्यासदीर्घे शानचि रूपम् कामयमानः । कीदृशं सोमं सहस्रियं सहस्रार्कम् ।
वाजमन्नं बहुनां तृप्तिकरमित्यर्थः । अत्यं न नकारः सम्प्रत्यर्थः (22.) भक्षणादेव
मदकरम् । सतिं सरणं तृप्तिकरम् । अग्नौ चिते न केवलमिन्द्र एव सोमं जठरे
धत्ते किं तु हे जातवेदः जातं वेदो धनं यस्मात् हे अग्ने त्वमपि ससवान् कवींषि
सम्भजमानः सन् ऋविग्यजमानैः स्तूयसे षण् सम्भतौ घातुप्रत्ययः । उत्तरार्धस्यायं
वार्थः हे जातवेदः सतिं सरणं गमनकुशलमत्यं न अश्वमिव सहस्रियं सहस्रसं-
ख्याकेन धनेन संमितं वाजमन्नं ससवान् दत्तवान् सन् यजमानैस्त्वं स्तूयसे सह-
स्रेण संमितौ घ इति [पा० ४. ४. १३५.] घप्रत्ययः षण् दाने घातुः ससवान् ॥ ४७ ॥

अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीघ्रस्वा यज्ञत्र ।

येनात्तरिक्षमुर्वाततन्यं तेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ ४८ ॥

हे आयज्ञत्र (23.) मर्यादया यजनीय हे अग्ने ते तव यत् दिवि गुलोके वर्चो
दीप्तिर्कृत्स्नं वर्तते यच्च पृथिव्यामग्निद्वयं यच्च ओषधीघ्नतः स्थितं यच्चाप्सु जलेषु
अन्तः स्थितं यच्च वर्चसा ऊरु विस्तीर्णमत्तरिक्षमाततन्यं आतनोषि विस्तारयसि
वभूयाततन्येति [पा० ७. २. ६४.] इडभावः । स भानुः दीप्तिः तेषः तेषयति प्रका-
शयति सकलं विश्वमिति तेषः तेष दीप्तौ पचादित्वाद् अर्णवः अर्णांसि उदका-
नि सन्ति यत्रेत्यर्थः अर्णासो वः सलोपश्च यद्वा अरणवान्गमनवान्प्रसरणशीलः ।
नृचक्षाः नृन् चष्ट इति नृणां शुभाशुभकर्मद्रष्टा । ईदृशो यस्ते भानुस्त्विवेष्टका-
द्वपमुपदधामीति शेषः । अनेन त्रिस्थानोऽग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥

अग्ने दिवोऽर्णमहाजिगास्यहा देवाँश्चैचिषे धिषण्या ये ।

या रौचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ४९ ॥

हे अग्ने दिवो द्युलोकस्य सम्बन्धि अर्णमुदकं त्वमहजिगासि आभिमुख्येन गहसि गा स्तुतिगत्योर्ह्वादिः अभ्यासेवं ह्यन्दसम् अहभिरातुमिति शाकपूणिः [निरु० ५. ३१.] निपातस्य चेति [पा० ६. ३. १३६.] अहेत्यस्य संहितायां दीर्घः आपो वा ऽअस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाह्वीतीति [७. १. १. २४.] श्रुतिः । किं च ये देवा धिष्ण्या ऊचिषे ऊचिरे उच्यन्ते धियो बुद्धीरिन्द्रियाणि इक्षन्ति प्रेरयन्ति धिष्ण्याः प्राणवृषा देवास्तान्देवांश्च त्वमहजिगासि अभिगहसि । ऊचिषे वृजः कर्मणि लिट् पुरुषवचनयोर्व्यत्ययः । प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इक्षन्तीति [७. १. १. २४.] श्रुतेः । किं च रोचने दीप्तिवृषे मण्डले वर्तमानस्य सूर्यस्य परस्तादुपरिष्टाद्या आप उपतिष्ठन्ते अवस्ताद्वेर्धस्ताच्च या आप उपतिष्ठन्ते ता अपश्च (24.) त्वमभिजिगासीत्यन्वयः त्वमेवैतै र्वैः परिणमसीति भावः ॥ ४१ ॥

पुरीष्यासोऽअग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः ।

नुपन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ५० ॥

अनुदुप् । बहुवचनमिष्टकापेक्षम् अग्नयः एते इष्टकावृषा यज्ञमस्मदीयमिमं यागं नुपन्तां सेवन्ताम् अनमीवा नास्ति अमीवा व्याधिरशनायावुभुक्षावृषो याभिस्ता अनमीवा क्षुधातृप्तानिर्वर्तिकाः महीः महीतीः बहुला इषः अन्नभक्तीश्चाग्नयो नुपन्ताम् । कीदृशा अग्नयः पुरीष्यासः पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हिताः पुरीष्याः आज्ञसेरसुक् । तथा प्रावणेभिः प्रावणैः प्रकर्षेण वनन्ति सम्भजन्ति विषयानिति प्रावणानि मनांसि तैः सजोषसः समानप्रीतयः मनसा प्रीतियुक्ता इत्यर्थः अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा० ६. ३. १३७.] संहितायां प्रावणेति दीर्घः बहुलं ह्यन्दसीत्येवम् (25.) । तथा अद्रुहः न द्रुह्यन्तीत्यद्रुहः अहिंसितारः परस्परं प्रीतियुताः ॥ ५० ॥

इडामग्ने पुरुदक्षं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावग्नि सा ते सुमतिर्भूवस्मे ॥ ५१ ॥

का० [१७. १. ११.] इडामग्नइति पश्चिमे प्रतिमन्त्रमुत्तरतः । इडामग्नइति ऋग्वेदेन प्रतिमन्त्रं पश्चिमे द्वे पादमात्रौ पद्ये तिरश्च्यौ उदग्लक्षणे उपदध्यात् उत्तरतोऽवस्थितो दक्षिणामुखः इडामिति दक्षिणाम् अयं तऽइत्युत्तरामिति सूत्रार्थः ॥

द्वे अग्नेष्वौ त्रिष्टुवनुष्टुभौ । हे अग्ने हवमानाय यजमानाय इडामन्नं साध साधय
सम्पादय हृन्दस्युभयथेति [पा° ३.४.११७.] शप आर्धधातुकष्टिलोपः क्लृयति आ-
क्लृयति देवान्नुहोति वा हवमानः तस्मै । यत्तु श्रुत्योक्तं पशवो वाऽइडेति [७.
१.१.२७.] तद्वलीवदैर्नस्योत्पाद्यमानत्वात् किम्भूतामिडां पुरुदंसं दंस इति कर्म-
नामसु [निघ° २.१.] पठितं पुत्राणि बहूनि दंसांसि कर्माणि यथा सा पुरुदंसाः
तां पुरुदंससमिति प्राप्ते ढिलोपश्छान्दसः । बहुकर्मसाधनभूतमन्नं देहीत्यर्थः । तथा
शश्वत्तममत्यन्तमविह्वेदेन वर्तमानमनपायिनं गोः सनिं धेनुसम्बन्धि दानं पयोद-
धिधृतादिकं सर्वदा देहीत्यर्थः । किं च नोऽस्माकं यजमानानां सूनुः पुत्रः स्याद-
स्तु । कीदृशः सूनुः तनयः औरसः पुत्रस्य सूनुशब्देनोक्तत्वादत्तपुत्रादिव्यावृत्त्यै
तनयशब्दः यद्वा तनोत्यग्निहोत्रादिकर्माणीति तनयः । तथा विज्ञावा विविधं ज्ञा-
यते पुत्रादिद्वारेति विज्ञावा प्रज्ञावान् विड्वनोरनुनासिकस्यादिति [पा° ६.४.४१.]
धातोराकारः । हे अग्ने ते तव सान्नगोपुत्रदानविषया सुमतिः शोभना बुद्धिरनु-
ग्रहेणास्मे अस्मासु भूतु भवतु यजमानेभ्यस्त्वयान्नादि देयमिति भावः व्यत्ययेन श-
पो लुक् अस्मे विभक्तेः शेषादेशे त्यदाद्यत्वम् ॥ ५१ ॥

अयं ते योनिर्ऋतियो यतो ज्ञातोऽअरोचथाः ।

तं ज्ञानन्नंऽअरोचथा नो वर्धया रुयिम् ॥ ५२ ॥

व्याख्याता [३.१४.] ॥ ५२ ॥

a. चिदसि तया देवतयाङ्गिस्वद्ध्रुवा सीद ।

b. परिचिदसि तया देवतयाङ्गिस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ५३ ॥

का° [१७.१.१२.] चिदसीति पूर्वे दक्षिणतः प्रतिमन्त्रम् । तदुत्तरतोऽपरमार्गेण
दक्षिणां गत्वा चिदसीति प्रतिमन्त्रं पूर्वे तिरश्च्यौ उदग्लक्षणे दक्षिणे स्थित उद-
ञ्जुष उपदधाति चिदसीत्युत्तरां परिचिदसीति दक्षिणाम् ॥ इष्टकादिवत्ये द्वे यजु-
षी । चीयतऽइति चित् । हे इष्टके त्वं चिता स्थापितासि यद्वा चिनोति भोगा-
न्सम्पादयतीति चित् त्वं भोगसम्पादिकासि । तथा प्रसिद्धया देवतया वाग्रूपया
सादिता सती अङ्गिस्वत्प्राणवत् प्राणा यथा सर्वाङ्गेषु स्थितास्तथा ध्रुवा स्थिरा

सती त्वं सीद निविशस्व तथा देवतयेति वाग्वै सा देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वाऽअङ्गिरा इति श्रुतेः ॥ द्वितीयामुपदधाति । परिचित् परितः सर्वतः चीयते परितो भागांश्चिनोतीति वा त्वं परिचिदसि । तथा देवतयेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

लोकं पृण हिद्रं पृणायो सीद ध्रुवा त्वम् ।

इन्द्राग्नी वा वृहस्पतिरस्मिन्योनौ वसीषदन् ॥ ५४ ॥

का° [१७.१.१७.] तिसृषु लोकम्पृणासु मन्त्रो दशसु च द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां च । आदौ तिसृषु लोकम्पृणेष्टकासु तृतीमुपहितासु लोकं पृणेत्यभिमन्त्रणम् ततो दशसु मन्त्रः यद्वादौ द्वयोर्लोकम्पृणयोर्मन्त्रस्ततो दशसु तत एकस्याम् एवमेकविंशतीष्टका गार्हपत्ये स्युरिति सूत्रार्थः ॥ लोकम्पृणादेवत्यानुष्टुप् । हे लोकम्पृणेष्टके त्वं लोकं पृण गार्हपत्यचयनदेशे पूर्वेष्टकाभिरनाक्रान्तं स्थानं पूरय । तथा हिद्रं पृण किञ्चिदपि हिद्रं यथा न दृश्यते तथा संश्लिष्टा भवेत्यर्थः पृण तृप्तौ तुदादिः । अथो अपि च ध्रुवा दृष्टा सती त्वं सीद तिष्ठ । किं च इन्द्राग्नी वृहस्पतिश्चैते देवा अस्मिन्योनौ स्थाने वा वामसीषदन् सादितवन्तः सदैश्चङ् न हि मानुषोऽध्वर्युस्तां सादयितुं शक्य इति भावः ॥ ५४ ॥

ता अस्य सूददोक्तः सोमोऽश्रीणन्ति पृश्नयः ।

जन्मन्देवानां विशस्त्रिधा रोचने दिवः ॥ ५५ ॥

का° [१६.७.१४.] नित्ये सादनसूददोक्तोऽपधानादुत्तरे तथा देवतया ता अस्येति । तथा देवतयेति सादनम् ता अस्येति सूददोक्तसाधिवदनम् एते नित्ये सर्वत्रेति सूत्रार्थः ॥ इन्द्रपुत्रप्रियमेधदृष्टादेवत्यानुष्टुप् । दिवो सुलोकसम्बन्धिनो दिवश्च्युता वा सूददोक्तः सूदाश्च दोक्तश्च ते सूददोक्तः सूदेन जलेन सहिता दोक्तोऽन्नानि अन्नयुक्ता आपः ताः प्रसिद्धा अस्य विशो यज्ञस्य सम्बन्धिनं सोममाश्रीणन्ति सम्यग्मिश्रयन्ति पक्वं कुर्वन्ति वा श्री पाके क्र्यादिः आपो वै सूदोऽन्नं दोक्तः [८.७.३.२१.] यज्ञो वै विश इति च [८.७.३.२१.] श्रुतिः । कीदृशाः सूददोक्तः पृश्नयः नानाविधाः यद्वा अन्नं वै पृश्नीति [८.७.३.२१.] श्रुतेरन्नरूपाः अत्रागत्य व्रीक्षादिधान्यनिष्पादका इत्यर्थः । कदा श्रीणन्ति देवानां जन्मन्

जन्मनि संवत्सरे संवत्सरो वै देवानां जन्मेति [८. ७. ३. २१.] श्रुतेः । संवत्सरे-
संवत्सरे सोमयागस्तदभिप्रायमेतत् । सवनानि वै त्रीणि रोचनानीति [८. ७. ३.
२१.] श्रुतिः (26.) । यज्ञपरिणामभूता अन्नोत्पादिका आपो दिवः सकाशादस्मिन्
लोके पतिवौषधिवनस्पत्यन्नभूताः सत्यः सोमस्योपस्कुर्वन्तीति भावः ॥ ५५ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधत्समुद्रव्यचसं गिरः ।

रथीतम७ रथीनां वाजाना७ सत्यतिं पतिम् ॥ ५६ ॥

का° [१७. १. १८.] चात्वालदेशात्पुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति । चात्वालस्था-
नान्मृदमानोय गार्हपत्यचितेरुपरि क्षिपति ॥ इन्द्रदेवत्या मधुहृन्दःसुतज्ञेत्तृदृष्टानु-
ष्टुप् । विश्वाः सर्वा गिरः स्तुतयः ऋग्यजुःसामब्रूपा इन्द्रमवीवृधन् वर्धयन्ति । की-
दृशमिन्द्रं समुद्रव्यचसं समुद्रवद्यचो व्याप्तिर्यस्य तं समुद्रवद्यापकं विविधाञ्चनं ना-
नागतिमित्यर्थः अन्नोभ्यगतिं वा । रथीनां रथयुक्तानां सर्वेषां मध्ये रथीतममत्यन्तं
रथयुतं रथयुद्धे लब्धातिशयमित्यर्थः ईद्रथिन इति [पा° ८. २. १७. वा° १.] धे परे
रथिन ईददेशः । तथा वाजानामन्नानां पतिं स्वामिनं सत्यतिं सधर्मवर्तिनां च
प्रतिपालकम् ॥ ५६ ॥

समित७ संकल्पेथा७ सम्प्रियौ रोचिजू सुमनस्यमानौ ।

इषमूर्जमभि संवसानौ ॥ ५७ ॥

का° [१७. १. १९.] समंविलां कृत्वोष्यं निवपति समितमिति । समं विलं य-
स्याः सा समंविला विभक्त्यलुक् हान्दसः गार्हपत्यचितिं मृत्पूरणेन परिश्रित्समां
कृत्वा तन्मध्ये नीचैरुख्याग्निं स्थापयति चतुर्मन्त्रैः ॥ चतस्रो अग्निदेवत्याः । समि-
तम् उल्लिङ्गेकाधिका अनियताक्षरपाद्वेऽप्यष्टाविंशत्यक्षरत्वात् । हे चित्योख्याग्नी
युवां समितं संगहृतम् इण् गतौ संगतौ भवतम् संकल्पेथां च एकसंकल्पौ भव-
तम् यद्वा संकल्पनं यज्ञनिष्पादनं कुरुतम् । कीदृशौ युवाम् सम्प्रियौ सम्प्रीणीतस्तौ
इगुपधेति [पा° ३. १. १३५.] कः सम्यक् परस्परं प्रीतियुक्तौ । रोचिजू दीप्यमानौ
अलंकृञ्जित्यादिना [पा° ३. २. १३६.] इलुच् । सुमनस्यमानौ शोभनं मनः कुरुतस्तौ
सुमनस्येते सुमनस्येते तौ सुमनस्यमानौ सुब्धातुः क्यङ्कुलाह्वानच् परस्परं शोभनं

चित्तवन्तौ । इषमन्नमूर्जमुपसेचनं घृतादि चाभिसंवसानौ अभ्यवहरन्तौ भुज्जानौ अभितः सम्यक् सम्पादयन्तौ वा वस्तेरर्थान्तरे वृत्तिः ॥ ५७ ॥

सं वां मनां७सि सं व्रता समु चित्तान्याकरम् ।

अग्ने पुरीष्याधिपा भव त्वं न इषमूर्जं यज्ञमानाय धेहि ॥ ५८ ॥

उपरिष्ठादृहती अष्टसप्तनवत्रयोदशाक्षरपादत्वादिकाधिका । हे पूर्वेष्ठावग्नी वां युवयोर्मनांसि बहुवचनत्वान्मनोबुद्ध्यहंकारानहं समाकरं सर्वतः संगतान्करोमि करोतेर्लङ्घुत्तमबहुवचने शपि अकरमिति द्वयम् । तथा व्रता व्रतानि कर्माणि समाकरम् व्रतमिति [निघं २. १.] कर्मनाम । तथा चित्तानि च मनोगतसंस्कारान्समाकरम् उकारः समुच्चयार्थः । एवं मनःकर्मसंस्कारैरेकीकृतैरेकीभूतमग्निं प्रार्थये हे पुरीष्य पशव्य हे अग्ने त्वं नोऽस्माकम् अधिपातीति अधिपाः पालको भव इषमन्नमूर्जं तदुपसेचनं दध्यादि च यज्ञमानाय धेहि देहि ॥ ५८ ॥

अग्ने त्वं पुरीष्यो रयिमान्युष्टिमां२॥७असि ।

शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥ ५९ ॥

उध्याग्निदेवत्योऽपि आर्षिकाधिका अनियताक्षरपादत्वात् हे अग्ने त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि रयिमान्धनवान् पुष्टिमान्योपयुक्तश्चासि अतः सर्वाः दिशः शिवाः शाः कृत्वा इहस्मिंश्चयने स्वं योनिं स्वकीयं स्थानमासदः प्राप्नुहि ॥ ५९ ॥

भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ ।

मा यज्ञं ह्रिं७सिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः ॥ ६० ॥

आर्षी पङ्क्तिः अनियताक्षरपादत्वात् द्यग्निदेवत्या । पुनर्व्याख्यायते [५. ३.] । हे जातवेदसौ अग्नी यज्ञमस्मदीयं कर्म युवां मा ह्रिंसिष्टं मा विनाशयतम् यज्ञपतिं यज्ञमानं च मा ह्रिंसिष्टम् अद्यास्मिन्कर्मदिने नोऽस्मभ्यं शिवौ शान्तौ युवां भवतम् । किं च युवां नोऽस्मदर्थं समनसौ सचेतसौ अरेपसौ च भवतम् । मनसा सहिम्नौ । समानचित्तौ । अन्यविषयं मनो ह्रिवास्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वम् अस्मदनुग्रहेऽन्योन्यविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम् । अरेपसौ निष्पापौ अस्माकं

प्रामादिकापराधसत्त्वे कोपाभावो निष्पापत्वम् ईदृशावस्मभ्यं भवतमित्यर्थः ॥ ६० ॥

मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमग्निं स्वे योनावभारूखा ।

तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु ॥ ६१ ॥

का° [१७. १. २१.] सिकताभिः समं वित्तां कृत्वा मातेव पुत्रमिति शिक्वादिमु-
च्याभ्रिवन्निधायासिञ्चति पयोमध्ये तूलीम् । शून्यामुखां सिकताभिः सम्पूर्णं मातेवेति
मन्त्रेण शिक्वात्पृथक्कृत्वाभ्रिवदिति स्थापितगिरुत्तरेऽरन्निमात्रे गार्हपत्यचितेरूपर्ये-
वोखां निधाय तन्मध्ये तूलीं दुग्धं सिञ्चेदिति सूत्रार्थः ॥ उखादिवत्या त्रिदृप् तृ-
तीयो नवकः चतुर्थो द्वादशकः । पृथिवी भूदृपा मृन्मयी वा उखा पुरीष्यं पश-
व्यमग्निं स्वे योनां स्वकीयगर्भस्थाने अभाः अभाषीत् धृतवती भृजो लुडि वदुलं
हृन्दसीति [पा° ७. ३. १७.] ईडागमाभावे सिचो विसर्गे तिपि लुप्ते ऋपम् । माता
पुत्रमिव यथा माता पुत्रमुत्सङ्गे विभर्ति । प्रजापतिः कृतकृत्यां तामुखां विमुञ्चतु
शिक्वापाशादिमुक्तां करोतु । कीदृशः प्रजापतिः विश्वैर्देवैर्ऋतुभिश्च संविदानः सं-
वित्तऽइति ऐकमत्यं गतः अहो महत्कर्मोऽयं कृतमिति संवादं कुर्वन् । वि-
श्वकर्मा विश्वं सृष्टिद्वयं कर्म यस्यासौ विश्वकर्मा ॥ ६१ ॥

V. असुन्वन्तमयजमानमिह स्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्य ।

अन्यमस्मदिह सा तं इत्या नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु ॥ ६२ ॥

का° [१७. १. २३. २. १.] निर्ऋतीः कृत्वास्तुषपद्यास्तिस्त्रोऽलक्षणाः पादमात्रीर्ह-
विष्यशन्नहोमवद्देशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपस्पृशन्नसुन्वन्तमिति प्र-
त्यृचं पराचीः । ततोऽर्धयुः राजसूये रुविष्यशन्नहोमे यादृशां देशस्तादृशे स्वयंप्र-
दीर्णे इरिणे वा असुन्वन्तमिति प्रत्यृचं तिस्रो निर्ऋतीसंज्ञा इष्टका दक्षिणोत्तराः
कृत्वा ततस्ता असुपृशन्नुपदधाति । कीदृशीः पाकेन कृत्वावर्णाः तुषैरेव पद्याः ल-
क्षणाहीनाः पद्याः पराचीः अनात्ममुखीः । स्वयं दक्षिणामुखः पूर्वमुत्तरां निधाय
ततो दक्षिणे द्वेऽइति सूत्रार्थः ॥ तिस्रो निर्ऋतिदेवत्यास्त्रिदृभः । हे निर्ऋते असु-
न्वन्तं सोमयागमकुर्वाणम् अयजमानमन्यैर्हविर्यज्ञैर्यजनमकुर्वाणं च त्वमिह प्रति-
गह तं गृह्णाणेत्यर्थः । किं च स्तेनो गुप्तचोरः तस्करः प्रकटचोरः तयोरित्यां ग-

तिमन्विद्भिः अनुगह्य पृष्ठतो गवा तावपि गृह्णाणेत्यर्थः । सर्वथा सोमं सुन्वद्भ्यो हविर्यज्ञैश्च यज्ञद्भ्योऽस्मदन्यमिह न तस्मानिह । सा दुष्टशिञ्जा (27.) ते तवेत्या गतिश्चर्या हे देवि निर्ऋते एवम्भूतयै तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ६२ ॥

नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेजोऽयस्मयं विचृता बन्धमेतम् ।

यमेन त्वं यम्या संविदानोत्तमे नाकेऽग्रधिरोह्यैनम् ॥ ६३ ॥

निर्ऋतिः कृच्छापत्तिः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिरित्यभिधानात् [अमर° १.२.१३.] भूमिर्वा निर्ऋतिर्दिग्भिमानीनी देवता वा अलक्ष्म्यां दिक्पतौ चापि निर्ऋतिर्निरूपद्रवे इति [हिम° नाना° ३.२७२.] कोशात् । तिग्मं तीक्ष्णं दुःसहं तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः तस्याः सम्बोधने हे तिग्मतेजः हे निर्ऋते ते तुभ्यं सु स्तुतरां नमोऽस्तु । अयस्मयमयोमयम् अयस्मयादीनि हृन्दसीति [पा° १.४.२०.] सत्वम् लोहपाशवद्बद्धमेतं बन्धं जीवत्वेन जन्ममृतिद्वयमज्ञानं त्वं विचृत विहिन्दि नाशय चृती ग्रन्थे तुदादिः अचोऽतस्तिड इति [पा° ६.३.१३५.] संहितायां दीर्घः । किं च यमेन अग्निना यम्या पृथिव्या च संविदाना ऐकमत्यं गता सती उत्तमे उत्कृष्टे नाके सर्वसुखांषेते दुःखमात्रहोने स्वर्गे एनं यज्ञमानमधिरोह्य स्थापय ॥ ६३ ॥

यस्यास्ते घोरऽग्रासन्नुहोम्येषां बन्धानामवसर्जनाय ।

यां त्वा जनो भूमिरिति प्रमन्दते निर्ऋतिं त्वाहं परिवेद विश्वतः ॥ ६४ ॥

हे घोरं विषमशीले क्रूरद्वये निर्ऋतिदेवि यस्याः ते तव आसन् आस्ये मुखे अहं जुहोमि आहुतिवदिष्टकामुपदधामि । किमर्थम् एषां बन्धानां यज्ञमानस्य स्वर्गाप्तिप्रतिबन्धकानां पापानामवसर्जनाय । किं च जनो जन्तुमात्रो यां त्वा त्वां भूमिरिति प्रमन्दते स्तौति शास्त्रानभिज्ञत्वात् मदिङ् स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गताविति धातुः । त्वं तु निर्ऋतिः । अहं तु शास्त्रज्ञतया तादृशीं त्वा त्वां विश्वतः सर्वथापि निर्ऋतिमेव परिवेद सम्यग्ज्ञानामि । निर्ऋतिशब्दस्यायमर्थः सर्वदेवसाधारणादिवयजनान्निष्कृष्य (28.) स्वतन्त्रदेशे विदीर्णादौ ऋतिः प्राप्तिर्यस्याः सा निर्ऋतिरिति । इदं प्रकारद्वयं वेदेति विश्वत इत्युक्तम् ॥ ६४ ॥

a. यं ते देवी निर्ऋतिरावबन्ध पाशं ग्रीवास्वविचृत्यम् ।

तं ते विद्याम्यायुषो न मध्यादथैतं पितुमद्भि प्रसूतः ॥

b. नमो भूत्यै येदं चकार ॥ ६५ ॥

का° [१७. २. ४.] शिक्वरुक्नपाशेण्डासन्दीः परेणास्यति यं तऽइति । शिक्वं रुक्नपाशं द्वे इण्डे आसन्दीं च नैर्ऋतीष्टकातः पश्चात्क्षिपति ॥ यजमानदेवत्या त्रि-
दुप् यजमानं प्रत्युच्यते हे यजमान निर्ऋतिर्देवी ते तव ग्रीवासु कण्ठावयवेषु
यं पाशं शिक्वरूपमावबन्ध आ समन्ताद्बद्धवती कीदृशं पाशमविवृत्यं चृती हृदने
अहेयं दृढं तं ग्रीवस्थं ते तव पाशमनेन मन्त्रेणाहं विद्यामि विमुञ्चामि स्यति-
रुपस्पृष्टो (29.) विमोचनार्थः । कस्मात्स्थानाद्विमुञ्चामि आयुषोऽग्नेर्मध्याद्गार्हपत्य-
चितिस्थानात् न सम्प्रति इदानीमेव पाशं दूरीकरोमीत्यर्थः नकारः सम्प्रत्यर्थः
अग्निर्वाऽऽयुस्तस्यैतन्मध्यं यच्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहुवनीय इति । ७.
२. १. १५.] श्रुतेरायुःशब्देनात्राग्निरुच्यते । अथ पाशविमोचनान्तरं प्रसूतः निर्ऋत्या-
नुज्ञातः सन् अग्निरूपमाश्रित्य हे यजमान एतं पितुमन्नमद्भि भक्षय ॥ का° [१७.
२. ४.] उद्पात्रं निषिच्यात्तरात्मेष्टकमुत्तिष्ठति नमो भूत्याऽइति । शिक्वादिनिर-
सनानन्तरमात्मनो नैर्ऋतीष्टकानां च मध्ये जलपूर्णं चमसं तूष्णीं निनीय ब्रह्मय-
जमानाध्वर्यवो नम इति मन्त्रेणोत्तिष्ठति नैर्ऋतीसमीपादिति सूत्रार्थः ॥ भूतिदेव-
त्यैकपदा विराट् । या देवी इदमग्निलक्षणं कर्म चकार कृतवती तस्मै भूत्यै श्री-
रूपिण्यै देव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ ६५ ॥

निवेशनः संगमनो वसूनां विश्वा रूपाभिचष्टे शचीभिः ।

देव-इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्यौ समरे पथीनाम् ॥ ६६ ॥

का° [१७. २. ६.] अनपेक्षमेत्य शालाद्वार्योपस्थानं निवेशन इति । ब्रह्मयजमा-
नाध्वर्यवो नैर्ऋत्युपधानदेशात्पश्चादपश्यन्तः शालां गृह्णन्ति अध्वर्युरेत्य शालाद्वारि
भवं गार्हपत्यचितिरूपमग्निमुपतिष्ठते ॥ विश्वावसुगन्धर्वदृष्टेन्द्रदेवत्या त्रिदुप् । अय-
मग्निः विश्वा विश्वानि रूपा रूपाणि अभिचष्टे पश्यति आहुवनीयातिप्रणीताग्नीध्र-
धिष्ण्यादीनि सर्वाणि रूपाणि सर्वतः पश्यति । कीदृशानि रूपाणि शचीभिः स्वैः-
स्वैः कर्मभिर्युक्तानीति शेषः । कीदृशोऽग्निः निवेशनः निवेशयति यजमानं स्वग-

हे स्थापयतीति निवेशनः । तथा वसूनां धनानां संगमनः संगमयति प्रापयतीति संगमनः प्रजापशुद्वयधनप्रापकः । सत्यधर्मा सत्योऽवश्यम्भाविफलोपेतो धर्मोऽग्नि-
होत्रादिलक्षणो यस्यासौ सत्यधर्मा । क-इव सविता देव-इव यथा सविता सू-
र्यो देवः सर्वाणि वृषाणि अभिचष्टे । यश्चाग्निः पथीनां विभक्तिव्यत्ययः पथिभिः
परिपन्थिभिः सह समरे संग्रामे इन्द्रो न इन्द्र-इव तस्थौ स्थितवान् यथेन्द्रो यु-
द्धे तिष्ठति तद्वत् तं वयं स्तुम इति शेषः । पथिन्शब्दस्य परिपन्थिवाचकत्वाद्भस्य
देरिति [पा° ७. १. ८८.] हिलोपाभावे हान्दसे दीर्घे पथीनामिति वृषम् ॥ ६६ ॥

सोरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुमन्या ॥ ६७ ॥

का° [१७. २. ११.] दक्षिणामग्निश्चोष्णिमपरेण तिष्ठन्युज्यमानमभिमन्त्रयते सोरा
युञ्जन्तीति । चित्तेर्दक्षिणश्चोष्णेः पश्चिमे तिष्ठन्नध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रोत्तरांसपूर्वे षड्भिर्वा
दशभिश्चतुर्विंशत्या वा वृषैर्युज्यमानमौदुम्बरं हृतं द्वाभ्यामभिमन्त्रयते ॥ सोरदे-
वत्ये सोमपुत्रवृधदृष्टे द्वे गायत्रीत्रिदृभौ । धीराः धीमन्तोऽग्निक्षेत्रविदः कवयः कृ-
षिकर्माभिज्ञाः सोरा सोराणि हलानि युञ्जन्ति वृषैर्योजयन्ति युगा युगानि पृथक्
नाना वितन्वते विस्तारयन्ति । किं कर्तुम् देवेषु सुमन्या (३०.) सुमनमिति सुख-
नाम [निघ्न° ३. ६.] ततो द्वितीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति [पा° ७. १. ३१.] यदि-
शः सुमं सुखं कर्तुमिति शेषः । देवानां सुमं कर्तुं युञ्जन्तीत्यर्थः चतुर्थ्या यदिशो
वा देवानां सुमनाय युञ्जन्ति । सोरकविपदयोर्वहुत्वं पूजार्थं तयोरेकत्वात् युगानि
बहुनि सन्ति ॥ ६७ ॥

युनक्त सोरा वि युगा तनुधं कृते योनौ वपतेह वीजम् ।

गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयात् ॥ ६८ ॥

हे कर्षकाः सोरा सोराणि हलानि युनक्त युङ्क्त (३१.) योजयत तप्तनप्तनथ-
नाश्चेति [पा° ७. १. ४५.] यस्य तत्रादेशे असोरहोपाभावे [पा° ६. ४. १११.] युनक्ते-
ति वृषम् । युगा युगानि वितनुधं शम्यायोक्तादिभिर्विस्तारयत । ततः कृते कर्ष-
णेन संस्कृते इह अस्मिन्योनौ स्थाने वीजं व्रीह्यादिकं यूयं वपत । कया । गिरा या
ओषधीरित्यादिकया [क° ७५.] वेदमन्त्रवाचा चकाराद्यमसेन च । किं च वाग्वै

गीरन्नाऽश्रुटिरिति [७.२.२.५.] श्रुतेः श्रुटिः अन्नज्ञातिव्रीक्षादिका सभरा असत्
भरणं भरः पुटिः भृजोऽसुन्प्रत्ययः भरसा फलपुट्या सह वर्तमाना सभराः पुट्टा
अस्तु इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३.४.१७.] इकारलोपेऽडागमिऽसदिति वृ-
पम् । पक्वं धान्यं नेदीय इत् अतिशयेनाल्लिकं नेदीयः अल्लिकवाढयोर्नेदसाधावि-
ति [पा० ५.३.६३.] अल्लिकस्येयसुनि प्रत्यये नेददिशः इत् एवार्थे नेदीय इत् अ-
ल्लिकतममेवात्यल्पकालमेव पक्वं धान्यं सृण्यः सृण्या सृणिशब्दोऽत्र दात्रार्थः सृ-
ण्या लवनसाधनेन दात्रेण लूनमिति शेषः दात्रेण हिन्नं सत् नः अस्मान्प्रति आ-
ख्यात् आगह्यु अल्पकालेन पक्वमस्मद्गृहमागह्यवित्यर्थः ॥ ६८ ॥

श्रुनऽ सु फाला विकृषन्तु भूमिऽ श्रुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैः ।

श्रुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्यन्ता ओषधीः कर्तनास्मे ॥ ६९ ॥

का० [१७.२.१२.] आत्मनि कृषत्यनुपरिश्रित्वाऽ सु फाला इति प्रत्युचम् ।
चितिस्थानि परिश्रित्समीपे चतुर्गुम्भिर्दक्षिणपश्चिमोत्तरपूर्वेषु चतस्रः सीताः कृष-
ति ॥ कुमारहारितदृष्टाः सीतादेवत्याश्चतस्रः द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः चतुर्थ्यनु-
दृप् । सु शोभनाः फालाः सीराग्रस्या लोहविशेषाः श्रुनं सुखं यथा तथा भूमिं
विकृषन्तु विलिखन्तु श्रुनमिति सुखनाम [निघ० ३. ६.] फालः सीरोपकरणोत्प-
वयोः फालमंशुके इति कोशः । कीनाशा हलिनः श्रुनं सुखेन वाहैः वृषभैः
सह अभियन्तु अभिगह्यन्तु । हे श्रुनासीरा श्रुनासीरौ हे वायादित्यौ अस्मे अ-
स्माकमोषधीः व्रीक्षादिकाः सुपिप्यन्ताः शोभनफलाः युवां कर्तन कुरुत कुरुत-
मिति वचनव्यत्ययः यस्य तनवादेशे शपि लुप्ते गुणे कृते कर्तनेति वृपम् । की-
नाशः कर्षके क्षुद्रे कृतान्तोपांशुधातिनोरिति कोशः । श्रुनश्च सीरश्च श्रुनासीरौ
देवताद्वन्द्वे चेति [पा० ६.३.२६.] पूर्वपददीर्घः श्रुनो वायुः सीर आदित्यः । श्रु-
नो वायुः श्रु इत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः । वायुः आदित्यः । वायुः आदित्यः । वायुः आदित्यः ।
कीदृशौ श्रुनासीरौ हविषा जलेन तं श्रुनासीरौ श्रुनासीरौ श्रुनासीरौ श्रुनासीरौ
जलेन भूमिं सिञ्चन्तौ सत्तावोषधीः सफ श्रुनासीरौ श्रुनासीरौ श्रुनासीरौ श्रुनासीरौ
॥ ६९ ॥

घृतेन सीता मधुना समज्यतां विश्वैर्देवैरनुमता मरुद्भिः ।

ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमानास्मात्सीति पयसाभ्याववृत्स्व ॥ ७० ॥

सीता लाङ्गलपद्धतिर्मधुना मधुरेण घृतेनोदकेन समज्यतां संसिच्यतां सिक्ता भवतु । कीदृशी सीता विश्वैर्देवैर्मरुद्भिश्चानुमता अनुज्ञाता अङ्गीकृता वा । एवं परोऽक्षमुक्ता प्रत्यक्षमाह हे सीते ऊर्जस्वती अन्नवती सा त्वं पयसा पयोदधि-घृतादिभिः पिन्वमाना दिशः पूरयन्ती सती पयसा दुग्धादिभिः सह अभ्याववृत्स्व अस्मदभिमुखमावृत्ता भव अस्माकमनुकूला भवेत्यर्थः । वृतेर्वडुलं हृन्दसीति [पा° २. ४. ७६.] शपः श्रौ सति लोटि ववृत्स्वेति वृपम् ॥ ७० ॥

लाङ्गलं पवीरवत्सुशेवं सोमपित्सरु ।

तदुदपति गामविं प्रफर्व्यं च पीवरीं प्रस्थावद्वथवाहनम् ॥ ७१ ॥

तत्पूर्वीकं लाङ्गलं कलं गां धेतुमविं हागविशेषं रथवाहनं रथवाहकमश्वा-दिकं च उदपति उद्रमयति प्रापयति । रथं वाहयति प्रापयतीति रथवाहनम् । कृषिसमृद्धावेव गवादिकं यजमानस्य सुलभमिति भावः अत एव लाङ्गलं गवा-दिप्रापकम् । कीदृशं लाङ्गलं पवीरवत् पविर्धरास्यास्तीति (32.) पवीरं फालः रं मवर्थः पवीरमस्यास्तीति पवीरवत् फालसंयुक्तम् । तथा सुशेवं शेवमि-ति सुखनाम [निघ° ३. ६.] शोभनसुखकरं शोभनं शेवं यस्मात् । तथा सोमपि-त्सरु सोमं पिबतीति सोमपा यजमानः तस्मिन्सोमपि यजमाननिमित्तं त्सरति भूमिं खनतीति सोमपित्सरु यद्वा सोमपि यजमाने त्सरति नाशयति पापमिति सोमपित्सरु त्सर हृद्गताविति धातोरुप्रत्ययः शीलार्थः कलदन्तात्सप्तम्या इति [पा° ६. ३. १.] विभक्तेरलुक् आतो धातोरिति [पा° ६. ४. १४०.] आलोपे कलन्त-त्वात् यद्वा सोमः पीयतेऽनेनेति सोमपिश्चमसः तस्य त्सरु निष्पादकं न हि ला-ङ्गलकर्म विना सोमचमसाः स्युः । ईदृशं लाङ्गलं गवादि गमयतीत्यर्थः । कीदृ-शीं गामविं च प्रफर्व्यं फर्वति कर्मा प्रकर्षेण फर्वति गहति प्रफर्वीं तां प्र-फर्व्यं वा हृन्दसीति [पा° ६. १.] अमि पूर्ववृत्पाभावे यणादेशः युवतिवादति-वेगवतीमित्यर्थः । तथा पीवरीं मूलां पुटाङ्गीम् । कीदृशं रथवाहनं प्रस्थावत्

प्रस्था प्रस्थानं गतिरस्यास्तीति प्रस्थावत् प्रयाणसमर्थमुत्कृष्टजवोपेतमित्यर्थः ॥७१॥

कामं कामदुघे धुक्त्व मित्राय वरुणाय च ।

इन्द्रायाश्चित्र्यां पूजे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः ॥७२॥

कामान्मनोरथान्दुग्धे पूरयति कामदुघा दुहः कव्यश्चेति [पा° ३.२.७०.] कप्प्रत्ययो घान्तादेशश्च तस्याः सम्बुद्धौ हे कामदुघे लाङ्गलपद्धते मित्रादिपूषान्तदेवानामर्थे प्रजार्थमोषधिनिष्यत्यर्थं च काममपेक्षितं भोगं धुक्त्व सम्पादय ॥७२॥

विमुच्यधमघ्या देवयाना अगन्म तमसस्यारमस्य । ज्योतिरापाम ॥७३॥

का° [१७.२.२०.२१.] अनदुहो विमुच्य विमुच्यधमिति पशुवदुत्सृज्य दक्षिणाकालेऽर्धयवे ददाति । वृषान्कृत्वाद्योज्य पशुवदित्यैशानीदिशं प्रति विसृज्यध्रुः यज्ञमानश्च सुत्यायां ससीरांस्तानर्धयवे ददातीति सूत्रार्थः । विमोचने मन्त्रः वृषदेवत्यापीं गायत्री पादानियमात् । हे देवयानाः देवतार्थकर्मकारिणः देवार्थयानं कृष्याद्युद्यमो येषां ते यद्वा देवयानमार्गहेतुभूताः कर्मद्वारा तत्प्रापकाः । हे अघ्या अकृत्तव्या गावो बलीवदा यूयं विमुच्यधम् मुचेः कर्मकर्तारि यक् लोटि जगत्स्थितिहेतुं कृषिमेवं निष्याद्य कृतकृत्याः सत्तो युगात्पृथग्भवतेत्यर्थः अस्य तमसः क्षुत्पिपासाद्युद्धूतस्य दुःखस्य पारं समाप्तिं वयमगन्म प्राप्ताः गृह्तेर्लुडि शपिलुप्ते रूपम् तदुक्तं [वृहदार° मा° ३.२.१.] योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति । दुःखपारमेव स्पष्टयति वयं ज्योतिरापाम परमात्मलक्षणं यज्ञरूपं वा तेजः प्राप्ता आप्नोतेर्लुडि पुषादीत्यादिना [पा° ३.१.५५.] अङ्प्रत्ययः ॥७३॥

सजूरब्दोऽग्रयवोभिः सजूरूषा अरुणीभिः सजोषसावश्चिना दक्षैभिः स-

जूः सूर एतंशेन सजूर्वैश्वानर इडया घृतेन स्वाहा ॥७४॥

का° [१७.३.३.] पञ्चगृहीतेनोदहन्निष्कृत्वा सजूरब्द इति । तदानो संस्कृतेन जुह्वा पञ्चगृहीतेनाज्येन कृष्टात्ममन्त्रेण सजोषसावश्चिना दक्षैर्वास्तस्यैव सुचमूर्ध्ना कुर्वन्नुद्धोति ॥ लिङ्गोक्तदेवतं यजुर्ब्राह्मणुष्टुक्छन्दसः सजोषसावश्चिना देवता अपो जलानि ददातीत्यब्दः संवत्सरः उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता आरुणी देवता सजोषसावश्चिना देवभिपज्ञौ सूरः सूर्यः वै-

आनरः अग्निश्च दृभ्योऽद्वादिवेभ्यो घृतेन स्वाह्वा इदं घृतं तेभ्यः सुद्धतमस्तु ।
 तेषां प्रत्येकं विशेषणानि । कीदृशोऽद्भ्यः अयवोभिः सन्नूः यवाश्चायवाश्चार्धमासा
 मासाश्चोच्यन्ते ज्ञापणं जुष्टं प्रीतिः सह जुषा वर्तते समाना जुष्टं वा यस्य सन्नूः
 जुषतिः सम्पदादिव्याद्वात्रिं छिप् मासार्धमासैः प्रीतियुक्त इत्यर्थः । कीदृश्युषाः अरु-
 णीभिः अरुणवर्णाभिः गोभिः सन्नूः प्रीतियुता । कीदृशावश्चिनौ दंसोभिः कर्मभि-
 श्चिकित्सादिभिः सन्नोपसौ प्रीतौ । कीदृशः सूरः एतशेनाद्येन सन्नूः तुष्टः । कीदृ-
 शोऽग्निः इडया पृथिव्या सन्नूः प्रीतः तदधिष्ठातृत्वात् अग्नेयी हि पृथिवी इडाश-
 न्देन गौर्वागन्नं चोच्यते ॥ ७४ ॥

या आप्रधीः पूर्वा ज्ञाता देवेभ्योऽस्त्रियुगं पुरा ।

मनै नु वध्रूणामृष्टं शतं धामानि सप्त च ॥ ७५ ॥

का° [१७. ३. ८.] या ओषधीरिति तृचैर्वपत्युदपात्रवत् । पञ्चभिस्तृचैश्चमसेन
 सर्वोपधं वपति उदपात्रवदिति चतुश्चतुःसीतासु यथा कृष्टम् ॥ अथर्वपुत्रभिषग्दृष्टा
 ओषधिदेवत्या योऽस्मान्भिदासतीत्यन्ताः [१०१.] सप्तविंशतिरनुष्टुभः मुञ्चन्तु मे-
 त्याद्या [१०.] द्वादश वन्धुदृष्टाः कुत्रापि कर्मण्यनियुक्ताः । पादानां न्यूनाधिक्ये
 चूराधिक्ये कार्ये । युगशब्दः कालवाची त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं त्रि-
 कालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च । पुरा सृष्ट्यादौ या ओषधीः ओषधयः पूर्वाः प्रथ-
 मा भाविनीभ्य ओषधीभ्यः आद्याः ज्ञाता उत्पन्नाः । किमर्थं देवेभ्यः ऋतुभ्यः ऋत-
 वो वै देवा इति [७. २. ४. २६.] श्रुतेः ऋतव ओषधियुताः कर्तव्या (३३.) एतद-
 र्थम् । वध्रूणां जगज्जननभरणसमर्थानां (३४.) पाकेन पिङ्गलवर्णानां वा तासामो-
 षधीनां शतं सप्त च धामानि अहं मनै नु मन्यऽएव ज्ञाने मन्यतेर्लटि आत्मने-
 पदे उत्तमैकवचने शपि एत ए इति [पा° ३. ४. १३.] रूपम् । संवत्सरोपलक्षित-
 मेकैकं स्थानं शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः शतं धामानि वर्षात्मकानि शिरःस्थानि
 मुखदृङ्गासाकर्णाख्यानि सप्त स्थानानि च यऽएवेमे सप्त शीर्षिन् प्राणास्तानेतदा-
 हेति [७. २. ४. २६.] श्रुतेः नराः शतवर्षपर्यन्तमिन्द्रियाणामोषधिभिस्तर्प्यमाण-
 त्वादोषधीनां तत्स्थानत्वम् यद्वा, धामानि स्थानभेदान्ज्ञातिभेदान्संख्यान्विशेष-
 तश्च सप्त भेदान्प्राम्यान्तरण्यांश्च ब्र. ग्रादीन्नीवारादींश्चाहं ज्ञाने ॥ ७५ ॥

शतं वोऽग्रम्व धामानि सहस्रमुत वो रुहः ।

अथा शतक्रवो यूयमिमं मेऽग्रगदं कृत ॥ ७६ ॥

हे अम्व मातृस्थाना ओषधयः वो युष्माकं धामानि ज्ञातिभेदाः क्षेत्राणि वा जन्मानि वा शतं सन्ति उत अपि च वो युष्माकं रुहः रोहन्तीति रुहः प्ररोहः अङ्कुराः सहस्रं सन्ति शतसहस्रपदाभ्यामपरिमितत्वमुच्यते । अथ अथ निपातस्य चेति [पा° ६. ३. १३६.] संहितायां दीर्घः शतं क्रतवः कर्माणि याभिस्ता शतक्रतवः जसि चेति [पा° ७. ३. १०१.] प्रातगुणस्याभावे हान्दसो यणादिशः अथैवं सति हे शतक्रवो यूयं मे मम इमं यजमानमगदं क्षुत्पिपासादिप्रदूर्मिरोगरहितं कृत कुरुत करोतिः शपो लुक् ॥ ७६ ॥

ओषधीः प्रतिमोदधं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।

अथा-इव सजिवरीवीरुधः पारयिणवः ॥ ७७ ॥

हे ओषधीः हे ओषधयः यूयं प्रतिमोदधं कृष्टा भवत । कीदृश्यो यूयं पुष्पवतीः पुष्पैरुपेताः । प्रसूवरीः फलप्रसववत्यः प्रसुवते जनयन्ति फलानीति प्रसूवरीः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तः इति [पा° ३. २. ७५.] सूतेर्वनिपि प्रत्यये वनो र चेति डीप् [पा° ४. १. ७.] रान्तदिशश्च । अथा-इव सजिवरीः सह जयन्ति तल्लीलाः इ-एनशजीति [पा° ३. २. १६३.] घर्प् ठिङाणाञ्जिति [पा° ४. १. १५.] डीप् यथाश्वाः संग्रामे जयशीलाः तद्वत्फलपर्यन्तवाज्जयशीलाः । वा हन्द्सीति [पा° ६. १. १०६.] सर्वत्र पूर्वसवर्णदीर्घः । वीरुधः विविधं रुन्धन्ति निवारयन्ति व्याधिमिति वीरुधः नहिवृतिवृधीत्यादिना [पा° ६. ३. ११६. (35.)] उपसर्गदीर्घः यद्वा विविधं रोहन्ति प्ररोहन्ति वीरुधः विरुहः द्वौ धान्तादिशो वेदीर्घ इति (36.) धान्तादिश उपसर्गदीर्घश्च । पारयिणवः पार तीर कर्मसमाप्तौ विरुहो धातुः पारयन्ति फलपाकान्तत्वं परित्यज्य बहुकालं कर्मपरायणः पारयिणवः एषहन्द्सीति [पा° ३. २. १३७.] शीलार्थे इलुच्प्रत्ययः ॥ ७७ ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपः

सनेयमश्वं गां वासं आत्मानं तव पूरुष ॥ ७८ ॥

हे ओषधीः ओषधयः हे मातरः जगन्निर्मात्र्यः भोजनदानव्याध्यपगमादिभिरुप-
कार्यः हे देवीः देव्यः वो युष्मान्प्रति इति अमुना वक्ष्यमाणविधिना तत्प्रसिद्धं
मदभीष्टमुपत्रुवे वच्मि प्रार्थयामि । इति किम् तदाह हे पुरुष यज्ञपुरुष तव प्र-
सादादश्वं ह्यं गां धेनुं वासो वस्त्रमात्मानं शरीरमहं सनेयं सम्भजेयम् वन पन
सम्भक्तौ लिङ् यज्ञपुरुषं प्रति मया यदश्वादिकं प्रार्थ्यते तदोषधिभिरनुमन्तव्यमि-
त्यांषधिप्रार्थनमिति भावः ॥ ७८ ॥

अश्वत्ये वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता ।

गोभाज इत्किंलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥ ७९ ॥

हे ओषधयः वो युष्माकमश्वत्ये अश्वत्यामुपभृति सुचि निषदनं स्थानं भव-
ति हविषां तत्र स्थापनात् किं च वो युष्माकं पर्णे पलाशि पर्णमग्न्यां जुह्वां व-
सतिः स्थितिः कृता अध्वर्युणा होमार्थं जुह्वां स्थापनात् अश्वत्यपर्णशब्दाभ्यां तद्धि-
तप्रत्ययलोपशब्दान्दसः अथापि तद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवतीति यास्कोक्तेः [निरु°
२. ५. (37.)] । हविर्भूता ओषधयः प्रार्थ्यन्ते किलेति विद्याप्रकर्षे इत् एवार्थे हे
हविर्भूता ओषधयो यूयमग्नौ कृताः सत्यो गोभाजः असथ भवथ गामादित्यं भज-
तीति गोभाजः अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत इति स्मृतेः ॥ यद्वा अ-
श्वत्ये वो निषदनमश्वत्ये फलिते सर्वोषधीनां फलवत्त्वात् पर्णे वो वसतिः कृता
पलाशि च फलिते व्रीक्षादीनां फलितत्वात् अत एव यूयमुक्ताः सत्यो गोभाजो
भूमिभाज एव किलासथ भवथ । गौर्नादित्ये बलीवर्दे मखभेदऽर्पिभेदयोः । स्त्रि-
यां स्यादिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपीति कोशात् । किमर्थमिदमित्यत आह यत्
यस्मात्कारणात् पुरुषं यज्ञमानं यूयं सनवथ सेवधमन्नदानेन पोषयथ तस्मादश्व-
त्यादिस्थानमित्यर्थः अश्वत्ये पलाशि च वः स्थानम् देवाधिष्ठानादश्वत्यो लोके
नतिप्रदक्षिणादिना पूज्यते पलाशेष्मादिद्वयेण एवमश्वत्यादिद्वयेण यूयं भूभाजः
स्य शेषं पूर्ववत् । अस्तेः शर्मा सथेति द्वयं लटि सनवतिः (38.) परिचर्यार्थः
॥ ७९ ॥

यत्रोपधीः समग्मत राजानः समिताविव ।

विप्रः स उच्यते भिषग् रक्षोहामीव चातनः ॥ ८० ॥

हे ओषधीः ओषधयः यत्र विप्रे भैषज्यकर्तारि ब्राह्मणे यूयं समग्मत संगृह्य
रोगं जेतुम् के-इव राजान-इव यथा राजानः समिता युद्धे शत्रून् जेतुं समागच्छन्ति ।
गमेर्लुङि मध्यमवद्बुवचने पुषादीत्यङि [पा० ३.१.५५.] गमरुनेति [पा० ६.४.१८.]
उपधात्वोपे हान्दसेऽगमतेति वृषम् । स भवदाश्रितो विप्रः भिषग्वैद्य उच्यते क-
थ्यते । कीदृशो विप्रः रक्षोहो रक्षांसि हृतीति रक्षोघ्नं पुरोडाशं कृत्वा रक्षसां
हृता रक्षःकृतोपद्रवनाशकः । तथा अमीवचातनः अमीवान् रोगान् चातयति ना-
शयति अमीवचातनः औषधदानै रोगनाशकः । चातयतिर्नाशनार्थः धातूनामने-
कायत्वात् ॥ ८० ॥

अश्ववतीऽ सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् ।

अवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ ८१ ॥

अस्मै अस्य यज्ञमानस्य अरिष्टतातये रिपतिर्विनाशार्थः रिपणं रिष्टम् भावे क्तः
न रिष्टमरिष्टमनाशो मङ्गलमित्यर्थः तस्य करणमरिष्टतातिः शिवशमरिष्टस्य कर
इति [पा० ४.४.१४३.] तातिप्रत्ययः यद्वा तननं तातिर्विस्तारः तस्मै यज्ञमानस्य
शुभकरणाय सर्वा ओषधीरहमा अवित्सि समन्ताद्वेद्मि ज्ञानामि वित्तेर्लुङि आ-
त्मनेपदे उत्तमैकवचने इडभावे अवित्सीति वृषम् । अस्मै यज्ञमानार्थं वेद्मी-
ति वा । तद्विशेषणम् अरिष्टं शुभं करोति तनोति वारिष्टतातिस्तस्मै । सर्वाः का
इत्यत आह अश्ववतीमश्वा अस्यां सन्तीत्यश्ववती ताम् अश्वसम्पादिनीं कांचित्
ओषधिसमृद्धौ सत्यां धनद्वारेणाश्वलाभात् । अन्यां सोमवतीं सोमयोगोऽस्याम-
स्तीति सोमवती तां सोमसम्पादिनीं मन्त्रे सोमाश्चेत्यादिना [पा० ६.३.१३१.] अ-
श्वसोमयोर्दीर्घः । ऊर्जयन्तीमूर्जं बलप्राप्तयेत्यादिना सम्पादिनीं जीवयन्तीं वा ऊर्ज-
यतीति । उदोजसमुद्गतमोजो यस्याः स उदोजसम्पादिनीम् । एवं ना-
नाकार्यकारिणीः सर्वा ओषधीः ज्ञानामि त्वं अश्ववतीमित्यादीनि बहुव-
चनान्तानि कार्याणि ओषधीरित्यस्य विनाशाय ॥ ८१ ॥

उक्ष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते ।

धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तत्र पूरुष ॥ ८२ ॥

हे पुरुष यज्ञपुरुष तवात्मानं वदीयं शरीरं प्रति धनं सनिष्यन्तीनाम् षण्णु दाने कृवीद्वपं धनं दातुमिहन्तीनामोषधीनां शुष्मा वल्लानि सामर्थ्यानि उदीरते उद्गच्छन्ति प्रकाशीभवन्ति गावो गोष्ठादिव यथा गोष्ठात्स्वस्थानाद्गावोऽरण्यदेशं प्रति उद्गच्छन्ति तद्वत् ईर कम्पे अदादिः ॥ ८२ ॥

इष्कृतिर्नाम वो मातायो यूयं स्थ निष्कृतीः ।

सीराः पतत्रिणी स्थन यदामयति निष्कृथ ॥ ८३ ॥

हे ओषधयो वो युष्माकमिष्कृतिर्नाम निष्कृतिनाम्नी माता जननी निष्करो-
ति व्याधिं नाशयति निष्कृतिः निशब्दो बहुलमिति [३.१.१७.] प्रातिशाख्यसूत्रे-
णोपसर्गैकदेशनकारलोपः अथो अपि च यूयमपि निष्कृतीः निष्कृतयः स्थ व्या-
धिनिष्क्रमणकारिण्यो भवथ निष्कृतिमातृकत्वात् । किं च सीराः सह इरया अ-
न्नेन वर्तन्त इति सीराः सहस्य सादेशे ढिलोप इकारदीर्घश्च हान्दसः यद्वा सीराः
नुधादीनामपसारयित्र्यः यद्वा सीरं कलं निष्यादकत्वेन यासु ताः सीराः । पतत्रि-
णीः पतत्रं पतनं गमनं विद्यते यासां ताः पतत्रिण्यः प्रसरणशीलाश्च स्थन भव-
थ वा हन्द्सीति [पा० ६.१.१०६.] दीर्घः तप्तनवित्यादिना [पा० ७.१.४५.] यस्य
यनादिशः । यत् यस्मात् आमयति अम रोगे चुरादिः शत्रन्तः रुजति आमयाविनि
(39.) नरे स्थितं रोगं निष्कृथ नाशयथ यद्वा यत् आमयति यत् नुधादिकं रोग-
वद्वाधते तगूयं निष्कृथ करोतेः शपि लुप्ते लटि रूपम् ॥ ८३ ॥

अति विश्वाः परिष्ठा स्तेन-इव व्रजमेक्रमुः ।

ओषधीः प्राचुच्यवुर्यत्किं च तन्वो रपः ॥ ८४ ॥

परि सर्वतो रोगानधिष्ठाय ष्ठतीति परिष्ठाः रोगनाशिका विश्वाः सर्वाः
ओषधीः ओषधयो यदा अत्यत्र आक्रमन्ते भक्षिताः सत्यो देहं व्याप्नुवन्ति क्र-
मतेर्लडि अन उष् हान्दसः । ष्ठातः स्तेन-इव व्रजम् यथा रात्रौ स्तेनश्चो-

साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निह्वाकया ॥ ८७ ॥

हे यक्ष्म रोग त्वं चापेण पक्षिणा साकं सह प्रपत प्रकर्षेण गह् किम्भूतेन चापेण किकिदीविना किकीति शब्दानुकरणं किकीतिशब्देन दीव्यति क्रीडतीति किकिदीविस्तेन । चापस्तवोचितः (41.) सार्थः । वातस्य ध्राज्या गत्या साकं प्रपत वातगतिवत्पलायस्वेत्यर्थः । किं च निह्वाकया साकं नश्य नष्टो भव निह्वन्ति कायमिति निह्वाका निर्मृतिः कृद्भापतिस्तया सह नश्य यद्वा शब्दानुकरणमिदं हा कष्टं कया ओषध्या निहतोऽहमिति शब्दं कुर्वन् हे यक्ष्म त्वं नश्य ॥ अर्थान्तरं वा कफावरुदकण्ठोत्पन्नधनेरनुकरणार्थः किकिशब्दः किकिना कण्ठधनिना दीव्यतीति किकिदीविः श्लेष्मरोगः । चष बधे चपति व्याकुलं कृत्वा हन्ति चापः पित्तरोगः । वातस्य ध्राजिर्वातरोगः । हे यक्ष्म रोगराज त्वं कफपित्तावातरोगैः सह प्रपत गह् । यया पीडया कया रुजा निहतोऽस्मि हा कष्टमिति शब्दं करोति सा निह्वाका सर्वाङ्गवेदना तया साकं हे यक्ष्म त्वं नश्य ॥ ८७ ॥

अन्या वोऽन्यामववन्यान्यस्या उपावत ।

ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ ८८ ॥

हे ओषधयो वो गुष्माकं मध्ये अन्या काचिदोषधिव्यक्तिरन्यामोषधिव्यक्तिमवतु तथा रक्षिता अन्यापि अन्यस्या रक्षिकाया उपावत उपावतु उप समीपमागत्य पालयतु पुरुषवचनव्यत्ययः अन्यान्यस्याः प्रभावमवतु वा । ताः सर्वास्तयाविधा ओषधयो यूयं संविदानाः परस्परैकमत्यं गताः सत्यो मे ममेदं वचो वाक्यं प्रार्थनाद्वयं प्रावत प्रकर्षेण रक्षत ॥ ८८ ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्या याश्च पुष्पिणीः ।

वृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चस्त्वच्छ्वः ॥ ८९ ॥

या ओषधयः फलिनीः फलि १ः फलयुक्ताः याश्चाफलाः फलरहिताः याश्चापुष्याः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणीः पुष्पयुक्ताः ताः सर्वा ओषधयो वृहस्पतिप्रसूताः वृहस्पतिप्रेरिता १ो नोऽस्मानंश्चः पापाद्भोगत्रयात् मुञ्चतु पृथक्कुर्वतु ॥ ८९ ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादयो वरुण्यादृत ।

अथो यमस्य पट्टीशात्सर्वस्मादेव किल्विषात् ॥ १० ॥

एवमोषधिवापार्थानि पञ्च तृचानि समाप्तानि । अथानारभ्याधीताः ॥ शपथनिमित्तात्किल्विषात्पापादोषधयो मा मां मुञ्चन्तु पृथक्कुर्वन्तु अथो अपि च वरुण्यात् वरुणो भवं वरुण्यं तस्माद्वरुणापराधनिमित्तात्पापान्मां मुञ्चन्तु उतापि च यमस्य सम्बन्धिनः पट्टीशात् पट्टीशशब्दो बन्धनवाची यमबन्धननिमित्तात्पापान्मां मुञ्चन्तु अथो अपि च सर्वस्मादेवकिल्विषादेवापराधनिमित्तात्पापान्मां मुञ्चन्तु ॥ १० ॥

अवपतन्तीरवदन्दिव ओषधयस्परि ।

यं जीवमग्नवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ ११ ॥

दिवः परि ग्लुलोकात्सकाशादवपतन्तीरवपतल्योऽधस्ताद्भूमौ गहृत्यः ओषधय अवदन् परस्परं वदनमुक्तावत्यः । किम् तदाह जीवतीति जीवस्तं यं जीवमनुत्क्रान्तप्राणं पूरुषं वयमग्नवामहै अग्नूः व्याप्तौ लोह व्याप्तुमः स पूरुषो न रिष्यति न नश्यति रिष्यतीत्यत्र लेटोऽडाटाविति [पा० ३. ४. १४.] आडागमः पूरुष इति हान्दसो दीर्घः सर्वत्र ॥ ११ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्वह्नीः शतविचक्षणाः ।

तासामसि तमुत्तमारु कामाय शब्दं कृदे ॥ १२ ॥

सोमो राजा यासां ताः सोमराज्ञयः बह्वीः बहुव्योऽनताः शतविचक्षणाः शतमसंख्यं विचक्षणाश्चतुराः बहुवीर्या वा शतं विचक्षणाः स्तोतारो यासामिति वा एवम्भूता या ओषधीः ओषधयः सन्ति तासामोषधीनां मध्ये हे ओषधे तमुत्तमा उत्कृष्टा यतोऽसि भवसि अतः कामायेति न लालं पर्याप्ता भव कृदे कृदयाय शं सुखकारिणी भव ॥ १२ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृ

बृहस्पतिप्रसूता अस्यै संदत्त वीर्याः

सोमराज्ञो या ओषधयः पृथिवीमनु विष्टिताः विविधं स्थिताः बृहस्पतिप्रसू-
ताः बृहस्पतिना प्रेरिताः ता ओषधयोऽस्यै ओषधौ मद्गृहीतायै वीर्यं संदत्त सा-
मर्थ्यं प्रयकृत इयं बहुवीर्या भवत्विति भावः ॥ १३ ॥

याश्चिदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः ।

सर्वाः संगत्य वीरुधोऽस्यै संदत्त वीर्यम् ॥ १४ ॥

या ओषधय इदं मद्गृह्येन प्रार्थनात्पुपुप समीपस्थाः (42.) शृण्वन्ति याश्चान्याः
दूरं परागताः दूरे व्यवस्थिता व्यवहिताः सत्यः ईषत् शृण्वन्ति हे वीरुधः वि-
विधरोहणा ओषधयः ताः सर्वाः समीपदूरस्थाः संगत्य संगता भूत्वा अस्यै ओष-
धौ यूयं वीर्यं संदत्त प्रयकृत ॥ १४ ॥

मा वो रिषत्खनिता यस्मै चान्हं खनामि वः ।

द्विपाक्षतुष्यादस्माकं सर्वमस्वनातुरम् ॥ १५ ॥

हे ओषधयः वो युष्माकं खनिता चिकित्सयै युष्मन्मूलं ग्रहीतुं खननकर्ता
मा रिषत् मा विनश्यतु यस्मै च रुग्णाय चिकित्सार्थं वो युष्मान्हं खनामि यु-
ष्मन्मूलमादातुं खननं करोमि स च मा रिषत् । किम्बहुनास्माकं सम्बन्धि द्वि-
पात् स्त्रीपुंसं चतुष्याद्गवादि प्राणिजातं सर्वमनातुरं रोगरहितमस्तु । द्वौ पादौ यस्य
चत्वारः पादा यस्य संख्यासुपूर्वस्येति [पा० ५.४. १४०.] पादशब्दस्यान्तलोपः ॥ १५ ॥

ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा ।

यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन्यारयामसि ॥ १६ ॥

राज्ञा स्वस्वामिना सोमेन सह ओषधयः देवताः समवदन्त संवादं कृतवत्यः ।
कथं संवादस्तमाह ब्राह्मणो यस्मै रुग्णाय कृणोति अस्मन्मूलादिना चिकित्सां
करोति कृ कृतौ स्वादिः हे राजन् त्वामिन्सोम तं रुग्णं नरं वयं पारयामसि पार-
यामः इदन्तो मसि सोमसंवादो व धेनाशदार्यार्थः ॥ १६ ॥

नाशयित्री बलासस्यार्शं गच्छितामसि ।

अथो शतस्य यक्ष्माणां तोरसि नाशनी ॥ १७ ॥

हे ओषधे त्वं बलासस्य क्षयव्याधिर्नाशयित्री नाशनकर्त्री असि भवसि बल-
मस्यति क्षिपति बलासः (43.) क्षयः । अर्शसो गुदव्याधिश्च नाशिकासि । उपचि-
ताम् उपचिन्वन्ति शरीरं वर्धयन्तीत्युपचितः क्षिप् श्वयथुगुडुक्षीपदादयः (44.) तेषां
च नाशिकासि । अथो अपि च शतस्य यक्ष्माणां वदूनां व्याधीनां पाकारोः मुख-
पाकक्षतादिश्च नाशनी नाशकर्त्री त्वं भवसि पाको मुखपाकः अरुः क्षतमुच्यते
पाकेनारुः पाकारुस्तस्य यद्वा पाकोऽन्नपाकस्तस्यारुर्नृथ मन्दाग्रिवं तस्य नाशनी
त्वमसि ॥ १७ ॥

त्वां गन्धर्वा अखनस्त्वामिन्द्रस्त्वां वृहस्पतिः ।

त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान्यक्ष्मादमुच्यत ॥ १८ ॥

हे ओषधयः गन्धर्वाः देवविशेषास्त्वामखनन् स्वेष्टकार्यसिद्ध्यर्थं खननमकुर्वन्
इन्द्रश्च त्वामखनत् वृहस्पतिश्च त्वामखनत् हे ओषधे सोमो राजा त्वां च विद्वान्
त्वत्सामर्थ्यं ज्ञानन्सन् त्वामुपयुज्य यक्ष्मात् महाव्याधिर्मुच्यत मुक्तोऽभवत् ॥ १८ ॥

सहस्व मेऽअरातीः सहस्व पृतनायतः ।

सहस्व सर्वं पाप्मानं सहमानास्योषधे ॥ १९ ॥

हे ओषधे यतस्त्वं सहमानासि शत्रूनभिभवन्ती भवसि अतो मे अरातीः अ-
दानशीलाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव नास्ति रातिर्दानं यासां ता अरातयस्ताः ।
पृतनायतः संग्रामकामांश्च सहस्व पृतनां संग्रामं कामयन्ते ते पृतनायतस्तान् सुप
आत्मनः वयजिति [पा० ३. १. ८.] वयजन्ताहृतृप्रत्ययः किं च सर्वं पाप्मानमश्रुभं स-
हस्व सहतिरभिभवार्थः ॥ १९ ॥

दीर्घायुस्तऽओषधे खनिता यस्मै च त्वं नाम्यहम् ।

अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरे ॥ १०० ॥

हे ओषधे ते तव खनिता खननकर्ता दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरे
नरायाहं त्वा खनामि सोऽपि दीर्घायुस्तु वना भूत्वा शतवल्शा वद्धङ्कुरा सती विरे
दीर्घादिति शेषः यस्मै चातुराय मे च त्वं दीर्घायुरखण्डितजी-
वितु वद्धङ्कुरोत्पद्यस्य तुह्यो-

स्तातङ् इति [पा० ७. १. ३५.] तातङ् । वल्शशब्दोऽङ्कुरवाची शतं वल्शाः यस्याः सा शतवल्शा ॥ १०० ॥

त्वमुत्तमास्योषधे त्वं वृक्षा उपस्तयः ।

उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं योऽग्रस्मांश्चोऽग्रभिदासति ॥ १०१ ॥

हे ओषधे त्वमुत्तमा उत्कृष्टासि भवसि वृक्षा शालतालतमालादयस्तवोपस्तयः सन्तु स्त्यै शब्दसंघातयोः उपस्त्यायन्ति उपकारायोपद्रवनिराकरणाय च समीपे संकृतास्तिष्ठन्तीत्युपस्तयः वृक्षाः तां सेवन्तामित्यर्थः । किं च यो नरोऽस्मानभिदासति अभिहन्ति स नरोऽस्माकमुपस्तिः समीपस्थ उपासकोऽस्तु दासतिर्हिंसाकर्मा ॥ १०१ ॥ अनारभ्याधीताः समाप्ताः ॥ ॥

VII. मा मा हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा व्यानर् ।

यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो ज्ञान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १०२ ॥

का० [१७. ३. ११.] लोकेष्टकाः स्फेनाकृत्य वह्निर्वेदेरनूकालेषूपदधाति तिष्ठन्मा मा हिंसीदिति प्रत्यृचं प्रतिदिशं (45.) पुरस्तात्प्रथमम् । ततोऽर्धयुः स्फेनेन वेदिवह्निःप्रदेशाद्योगेष्टकाश्चतुरो मृत्खण्डान्यद्याप्रमाणानानीयात्मनो दक्षिणोत्तरपूर्वापरमध्यसूत्रप्रक्षिप्तं पूर्वादि तिष्ठन्मन्त्रचतुष्टयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । यः प्रजापतिः पृथिव्या भूमेर्जनिता जनयिता उत्पादकः जनिता मन्त्रऽइति [पा० ६. ४. ५३.] णिचो लोपः । वा चार्थे यो वा यश्च दिवं व्यानर् गुलोकमसृजत् व्यानर् इति व्याप्तिकर्मा [निघ० २. १८. (46.)] श्रुतौ तु सृजतेरर्थे व्याख्यातः यो वा दिवं सत्यधर्मासृजतेति श्रुतेः [७. ३. १. २०.] । यश्च चन्द्राः आह्लादिका जगत्कारणभूता अपो जलानि प्रथमः आदिभूतः सन्जज्ञानोत्पादितवान् तद्वारा मनुष्यानुत्पदितवानित्यर्थः यतः श्रुतौ आपश्चन्द्रा इति मनुष्या व्याख्याताः मनुष्या एव ; यज्ञेनाप्नुवन्ति चन्द्रलोकं पितृमार्गानुसारिणः मनुष्या वाऽआपश्चन्द्रा इति श्रुतिः [७. ३. १. २०.] कारणे कार्योपचारात् । कीदृशः प्रथमः शरीरी सत्यधर्मा सत्यं इति सत्यस्य धारयिता स प्रजापतिर्मा मा हिंसीत् मा हन्तु यतः कस्मै काय आपतये हविषा हविः वयं विधेम दद्मः । हवि-

दानान्मा हतु । कशब्दस्य सर्वनामवाभावात्स्मै-आदेशः हान्दसः । हविषा इति विभक्तिव्यत्ययः । विधतिर्धातुर्दानार्थः ॥ १०२ ॥

अभ्यावर्तस्व पृथाव यज्ञेन पयसा सह ।

वपां तेऽग्निरिषितोऽररोक्तु ॥ १०३ ॥

अग्निदेवत्या उल्लिख्य ह्ये पृथिवि यज्ञेनास्मच्चिकीर्षितेन पयसा तत्फलभूतेन दुग्धादिभोगेन च सह अभ्यावर्तस्व आभिमुख्येनागह । कथमागतव्यमत आह इषितः प्रजापतिप्रेषितोऽग्निः ते तव वपां त्वचं पृष्ठं वपासदृशमिमं प्रदेशमरोक्तु अरोक्तु । अनयञ्चा दक्षिणे लोकेष्टकोपधानम् (47.) ॥ १०३ ॥

अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं यच्च यज्ञियम् । तद्देवेभ्यो भरामसि ॥ १०४ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री पञ्चाङ्गोलेष्टकोपधाने विनियुक्ता । हे अग्ने यत्ते तवाङ्गं शुक्रं शुक्लं शुद्धं दीप्तिमत् यच्चान्यदङ्गं चन्द्रमाल्लादकरं यदन्यत्पूतं पवित्रं यच्चान्यदङ्गं यज्ञियं यज्ञार्हं तत्सर्वं ज्ञाध्यव्यपं देवेभ्यो देवानामर्थं भरामसि भरामः सम्पादयामः ॥ १०४ ॥

इषमूर्जमरुमित आदमृतस्य योनिं महिषस्य धाराम् ।

आ मा गोषु विशत्वा तनूषु जहामि सेदिमनिराममीवाम् ॥ १०५ ॥

आशीर्देवी (48.) त्रिष्टुप् पादत्रयस्योत्तरतो लोकेष्टकोपधाने विनियोगः । इषमन्नमूर्जं तदुपसेचनं दधिपयोधृतादिकमृतस्य सत्यस्य योनिं स्थानं विद्यात्रयम् महिषस्य महत इहावतोऽग्नेर्धारां धारणामाहुतिं वा इतोऽस्मात्प्रदेशादुदीच्या दिशः सकाशादरुमादमग्निं भक्षयामि स्वीकरोमीति । अद् भक्षणे लङ् । किं च एतत्सर्वमिडादिकं मा मामाविशतु आगत्य प्राप्नुतु तनूषु मदीयपुत्रादिशरीरेषु गोषुमदीयधेन्वादिपशुषु चाविशतु ॥ का० [१०३.] उत्तरस्याः सिकताः प्रमार्ष्टि जहामि सेदिमिति । उत्तरलोकेष्टकातः सिक्ताः प्रातयति ॥ नास्ति इरान्नं यस्यां तामनिरामन्नरुहिताममीवां व्याधियुतां सेदिमिति । अहं जहामि त्यजामि अन्नाभावो रोगदुःखानि मे मा सत्त्वित्यर्थः ॥ १०५ ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्तेऽर्चयो विभावसो ।

वृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यं दधासि दाशुषे कवे ॥ १०६ ॥

का° [१७. ३. १५.] अग्ने तवेति सिकता न्युष्य हृदयत्यात्मानम् । षडृचेनोत्तर-
वेदौ सिकताः प्रक्षिप्य ताभिः पुरुषं विनात्मानं हृदयेत् ॥ पावकामिदृष्टं षडृ-
चमग्निदेवत्यम् । आग्ने द्वे विष्टारपङ्क्ति (49.) यस्या द्वितीयतृतीयपादौ द्वादशाक्षौ
आद्यतुर्यावष्टकौ सा विष्टारपङ्क्तिः । हे अग्ने हे विभावसो विभा दीप्तिरेव वसु धनं
यस्य तत्सम्बोधनं हे कान्तिधन तव वयो धूमः अर्चयो दीपयश्च भ्राजन्ते दीप्यन्ते
वीयन्ते भक्ष्यन्ते प्राणिभिरिति वयोऽन्नम् वी कान्त्यसनस्वादनव्याप्तिषु धूमस्याद्भु-
तिपरिणामद्वारेणान्नहेतुत्वादयोऽत्र धूम उच्यते । कीदृशं वयः श्रवः श्रावयति गु-
लोके कृतं कर्मेति श्रवः धूमदर्शनादेवानां कर्मज्ञानम् । तथा महि महत् नभो-
गामिवात् धूमो वाऽअस्य श्रवो वयः स ह्येनममुष्मिंल्लोके श्रावयतीति श्रुतेः [७.
३. १. २१.] । किं च वृहत्तो महातो भानवो रश्मयो यस्य तत्सम्बुद्धौ हे वृह-
द्भानो हे कवे क्रान्तदर्शिन् विद्वन् यजमानाभिप्रायज्ञ दाशुषे हविर्दत्तवते यजमा-
नाय शवसा बलेन सह वाजमन्नं त्वं दधासि ददासि । कीदृशं वाजम् उक्थ्यम्
उक्थः शस्त्रागुपेतो यज्ञस्तद्योग्यं यज्ञपर्याप्तमन्नं (50.) ददासीत्यर्थः ॥ १०६ ॥

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि भानुना ।

पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि पूर्णक्षि रोदसीऽउभे ॥ १०७ ॥

हे अग्ने त्वं भानुना दीप्या उदियर्षि उद्गृहसि उत्कर्षं प्राप्नोषीत्यर्थः कीदृशस्त्वं
पावकवर्चाः पावकं शोधकं वर्चा दीप्तिशक्तिर्यस्य सः । शुक्रवर्चाः शुक्रं शुक्लं नि-
र्मलं वर्चा यस्य । अनूनवर्चाः अनूनमहीनं वर्चा यस्य पूर्णशक्तिः । किं च हे
अग्ने त्वं विचरन् सर्वतः प्रचरन्स । उपावसि उप संगम्य पालयसि सदेवमनुष्यं
जगद्रक्षसि । तत्र दृष्टान्तः पुत्रो मातरा यथा पुत्रश्चरमे वयसि मातरा मातापितरौ
उपावति तद्वत् पितरामातरा च ददासीति [पा° ६. ३. ३३.] निपातः । किं च उभे
रोदसी व्यावापृथिव्यौ पूर्णक्षि से हविषा ह्यां वृद्ध्या भूमिं पूरयसीत्यर्थः इमे

वै द्यावापृथिवी रोदसी तेऽष्ट उभे पृणक्ति धूमेनामूं वृद्धेमामिति [७. ३. १. ३०.]
श्रुतेः । तं त्वां स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १०७ ॥

ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व धीतिभिर्दितः ।

वेऽष्टः संदधुर्भूरिवर्षसश्चित्रोतयो वामजाताः ॥ १०८ ॥

तिस्रः सतोबृहत्याः यस्या आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्गावष्टकौ सा सतो-
बृहती । ऊर्क् जलं नपात्पौत्रः हे ऊर्जो नपादपां पौत्र अद्य ओषधिवनस्पतयो
जायन्ते तेभ्योऽग्निर्जायतऽस्त्यपां पौत्रवमग्नेः । यद्वा ऊर्जोऽन्नस्य नपात् न पातय-
ति नाशयति नपात् पतेर्णिज्जन्तात्त्वाप् हे अन्नस्याविनाशक । हे जातवेदः जात-
प्रज्ञान धीतिभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैर्दितः स्थापितः सन् सुशस्तिभिः शोभनाभिः
शस्तिभिः स्तुतिभिः कृत्वा त्वं मन्दस्व मोदस्व कृष्टो भव मदिङ् स्वपने जाग्रो मदे
मोदे स्तुतौ गताविति धातुः । किमिति र्षः कार्यस्तत्राह यजमानाः वे त्वयि
इषो हविर्लक्षणाभ्यन्त्रानि संदधुः जुहुवुः हविःप्राप्त्या र्षः कार्य इत्यर्थः । कीदृ-
शा यजमानाः भूरिवर्षसः वर्ष इति रूपनाम [निघ० ३. ७.] भूरीणि वर्षासि येषां
ते नानाद्वयाः । चित्रोतयः चित्रा विचित्रा नानाविधा ऊतयो रक्षा अवनानि
अन्नानि तर्पणानि वा तत्कृतानि येषां ते त्वया तर्पिता इत्यर्थः । वामजाताः
वामं वननीयं सम्भजनीयं जातं जन्म येषां ते विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्ना इत्यर्थः
॥ १०८ ॥

इरज्यन्तग्ने प्रथयस्व जन्तुभिर्स्मे रायोऽग्रमर्त्य ।

स दर्शतस्य वपुषो विराजसि पृणक्ति सानसिं क्रतुम् ॥ १०९ ॥

हे अमरणधर्मन् हे अग्ने रायो धनानि अग्रं प्रस्मासु त्वं प्रथयस्व विस्तारय ।
कीदृशस्त्वं जन्तुभिः प्राणिभिर्हविःप्रदैरर्घ्यप्रभृतिभिः इरज्यन्दीप्यमानः । किं च य-
स्त्वमीदृशो धनप्रथयिता स त्वं दर्शतस्य दर्शनं त्वयि वपुषः चित्याग्निरूपस्य शरी-
रस्य मध्ये विराजसि विशेषेण दीप्यसे विराजसि । त्वय्यो वा दर्शतेन वपुषा ज्वा-
लालक्षणेन शरीरेण विराजसि । सानसिं । त्वं क्रतुं संकल्पं पृणक्ति पूरय-
सि सर्वेष्टं ददासीत्यर्थः ॥ १०९ ॥

इष्कर्तारमधरस्य प्रचेतसं क्षयन्तु राधसो मरुः ।

रातिं वामस्य सुभगां महोमिषं दधासि सानसि रयिम् ॥ ११० ॥

हे अग्ने अधरस्य यज्ञस्य इष्कर्तारं निस उपसर्गस्य नलोपः पूर्वमुक्तः [८३.] निष्कर्तारं निश्चयेन कर्तारं यज्ञनिष्पादकं प्रचेतसं प्रकृष्टचित्तयुक्तं क्षयन्तं क्षि नि-
वासगत्याः विशिष्टस्थाने निवसन्तमीदृशं यज्ञमानं प्रति वामस्य वननीयस्य महो
मरुतो राधसो धनस्य रातिं दानं (51.) त्वं दधासि ददासि । किं च सुभगां सुष्ठु
भजनीयां महो महोमिषमन्नं च ददासि । सानसि पुराणं रयिं धनमस्मर्यमाणवि-
प्रयं निधानलक्षणं च दधासि निधिं दर्शयसीत्यर्थः ॥ ११० ॥

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः ।

श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ १११ ॥

उपरिटाज्ज्योतिः । यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराश्चतुर्थोऽष्टाक्षरः सोपरिटाज्ज्यो-
तिः । मानुषा विभक्तेराकारः (52.) मनुष्या जना मनुष्यजातियुक्ता जन्तव (53.)
ऋत्विग्यजमानाः युगा विभक्तेराकारः युगशब्दः कालवाची युगैः कालैः पौर्णमा-
स्यमावास्यादिभिर्निमित्तैः गिरा वेदवाचा कृत्वा सुम्नाय यज्ञाय त्वा वामग्निं पुरो
ऽग्रतः पूर्वभागे आरुवनीयवृषेण दधिरे स्थापितवन्तः । किम्भूतं त्वामृतवानमृत-
मस्यास्तीति ऋतवा तं सत्यवन्तं ह्यन्दसो दीर्घः ह्यन्दसीवनिषो वाच्यौ वंश्च मतुप्-
चेति [पा० ५.२.१०१. वा० २.] अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः । महिषं महान्तं विश्वदर्शतं
सर्वस्य दर्शनीयं श्रुत्कर्णं शृणुत इति श्रुतौ द्विप् श्रुतौ कर्णौ यस्य तम् यद्विज्ञा-
प्यते तत्सत्यमेव कर्णाभ्यां श्रुत्वा सम्पादयतीत्यर्थः । सप्रथस्तमं प्रथनं प्रथः कीर्तिः
प्रथ प्रख्याने अस्मादसुन्प्रत्ययः प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः अतिशयेन सप्रथाः
सप्रथस्तमस्तमतिकीर्तिमन्तम् । दैव्यं देव एव दैव्यस्तं स्वार्थं यत् यद्वा देवेभ्यो
हितम् ॥ १११ ॥

आप्यायस्व समेतु ते वि ः सोम वृषण्यम् । भवा वाजस्य संगथि ॥ ११२ ॥

का० [१७.३.१६.] आप्यायस्व सिकतालम्भनमृग्भ्याम् । आत्मनि विस्तारि-
ताः सिकताः स्पृशति ऋद्धयेन गीतमदृष्टाः सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्रीत्रिष्टुबु-

क्षिकहृन्दस्काः आप्यायस्व मदितमेति [११४.] तृतीयस्या विनियोगः सूत्रे नास्ति ।
हे सोम विश्वतः सर्वस्मात् वृष्णं वीर्यं सर्वभूतोत्पत्तिकृद्बीजं ते तव समेतु स-
मागहन्तु तेन च वीर्येण त्वमाप्यायस्व सर्वतो वर्धस्व । किं च वाजस्यान्नस्य सं-
गथे संगमननिमित्तं भवान्नमस्मासु संगमयेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः सं वृष्णयान्यभिमातिपादुः ।

आप्यायमानोऽमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिघ ॥ ११३ ॥

हे सोम पयांसि पातव्या रसाः ते तव संयन्तु संगहन्तामुत अपि च वाजा
अन्नानि संयन्तु वृष्णयानि रतांसि ते संयन्तु । कीदृशस्य ते अभिमातिपादुः अ-
भिमातिं पाप्मानं सहतेऽभिभवतीत्यभिमातिसाद् (54.) तस्याभिमातिसादुः प्रत्वं
हृन्दसम् । हे सोम पयोऽन्नवृष्णैराप्यायमानः वर्धमानः सन् अमृताय अमरण-
धर्मिण्यै प्रजात्यै पुत्रादिवृद्धौ यजमानस्य भवेति शेषः अमृतशब्देन श्रुत्या प्रजाति-
व्याख्याता तथा च श्रुतिः [७.३.१.४६.] प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिर-
मृतेति । किं च दिवि गुलोके उत्तमानि उत्कृष्टानि श्रवांसि अन्नानि आहुतिप-
रिणामजनितानि धिघ धारय सम्पादय लोकद्वयभोगं सम्पादयेत्यर्थः धि धारणे तु-
दादिः विकरणव्यत्यय आत्मनेपदं च हृन्दसं बहुलं हृन्दसीत्युक्तेः [पा° २.४.७३.]
सुधितवसुधितेति [पा° ७.४.४५.] सूत्रेण दधातिर्निपातो वा धत्स्वेत्यर्थे ॥ ११३ ॥

आप्यायस्व मदितम् सोम विश्वेभिर्ऽश्रुभिः ।

भवा नः सप्रथस्तमः सखा वृधे ॥ ११४ ॥

हे मदितम् मदयति तर्पयतीति मदी ग्रहादिवाणिनिप्रत्ययः [पा° ३.१.१३४.]
यद्वा मदस्तृप्तिरस्यास्तीति मदी अत इन्ठनार्वा [पा° ५.२.११५. (55.)] इन् अ-
तिशयेन मदी मदितम् नादस्येति [पा° ८.२] नात्तात्परस्य तमपो नुडाग-
मः । ईदृश हे सोम विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैरश्रुभिः पूज्यांशैः आप्यायस्व प्रवृद्धो भव
वृद्धः सन्नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय सखा सह्या अचोऽतस्तिड इति [पा° ६.
३.१३५.] संहितायां दीर्घः । कीदृशस्त्वं सप्रथस्तमः सप्रथाः सकीर्तिः स-
प्रथस्तमः ॥ ११४ ॥

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्यात् । अग्ने त्वांकामया गिरा ॥ ११५ ॥

का° [१७. ३. २०. २१.] श्वेतेऽश्वे पुरस्तात्तिष्ठति श्वेताभावेऽश्वेतेऽश्वभावेऽनु-
द्याग्निभ्यः प्रक्ष्रियमाणेभ्योऽनुवाचयति । श्वेतवर्णेऽश्वेऽन्यवर्णे तदभावे वृषे वा
तिष्ठति सति अग्निभ्यः प्रक्ष्रियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति प्रेषितो होताति वत्स इति तृ-
चमनुवक्तीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आद्यावत्सारदृष्टा द्वितीया
विद्वपदृष्टा तृतीया प्रजापतिदृष्टैव । हे अग्ने ते तव वत्सः पयोव्रतवाद्वत्ससम-
स्वत्प्रियो यज्ञमानः परमाच्चित् चिदप्यर्थे उत्कृष्टादपि सधस्यात्सहस्थानात् युक्तो-
कात् मन आहृत्येति शेषः आयमत् आयहति गृह्णाति मनोनिग्रहं करोतीत्यर्थः
इतश्च लोप इति [पा° ३. ४. १७.] इकारलोपे यमदिति वृषम् इषुगमियमां ह इ-
ति [पा° ७. ३. ७७.] ह्वाभावश्छान्दसः । कया गिरा वेदवाचा मन आहृत्येत्यर्थः ।
कीदृश्या गिरा त्वांकामया त्वां कामयते स्तोतुमिहतीति त्वांकामा तया अलुक् ।
देवैः सह तिष्ठति (५६.) यस्मिन्नग्निः तत्सधस्यं युलोकः सध माद् इति [पा° ६. ३.
१६.] सहस्य सधादेशः ॥ ११५ ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे ॥ ११६ ॥

हे अङ्गिरस्तम अन्यते जीव्यते येनत्यन् अन्नम् अन् प्राणानि द्वाप् अन् अन्नं
गिरति अतीत्यङ्गिराः अतिशयेनाङ्गिरा अङ्गिरस्तमः हे अग्ने पृथक् नानाभूताः वि-
श्वाः सर्वाः ताः प्रसिद्धाः स्तुतयः कामायाभिलाषपूर्णाया तुभ्यं त्वयि येमिरे निय-
म्यन्ते यज्ञमानैरिति शेषः कर्मणि लिट् । कीदृश्यः सुक्षितयः शोभनाः क्षितयो नि-
वासायाभ्यस्ताः स्वर्गादिशुभस्थानप्रदा इत्यर्थः । यज्ञमाना इहकामपूर्त्यै युलोकाल्यै
च मन्त्रैस्त्वामेव स्तुवन्तीति भावः ॥ ११६ ॥

अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य । सम्राडेको विराजति ॥ ११७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अग्निः प्रियेषु अभिरुचितेषु सु स्थानेषु धिषण्येषु एकोऽसहायभूतः सन्वि-
राजति विशेषेण दीप्यते । कीदृश्याः अग्निः भूतस्योत्पन्नस्य भव्यस्य भविष्यतश्च जन-

स्य कामः कामपूरकः । सम्राट् सम्यक् राजमानः शोभमानः भूतस्य भव्यस्य सम्राडीश्वर इति वा । काम्यते सर्वैर्यदुमिष्यतऽइति काम इति वा ॥११७॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । रुक्मादिवाचनान्तोऽयं (57.) द्वादशोऽध्याय इतिः (58.) ॥१२॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १-३ ॥१-३॥ ४ - प॒क्षी ॥४॥ स्तोम - श॒फाः ॥५॥ सु॒प॒णी॑ऽस्ति
- पत । ५ ॥६॥ ६-१४ [दुरो॒णस॒त्] ॥७-१५॥ १५-१७ ॥१६-१८॥ ॥

II. ॥ १८-२३ [वी॒लुं] ॥१-६॥ २४-२९ ॥७-१२॥३०॥ ॥

III. ॥ ३०-४४ [कामाः स्वा॒ह्वा] ॥१-१५॥४५॥ ॥

IV. ॥ ४५-५१ [इ॒त्ता॒मग्ने] ॥१-७॥ ५२-५४ [यो॒ना॑ऽअसी॒षद॒न्] ॥८-१०॥
५५-६१ [यो॒ना॑ऽअभा॒रू॒खा] ॥११-१७॥६२॥ ॥

V. ॥ ६२-६७ [सु॒म॒न्या] ॥१-६॥ ६८ ॥७॥ ६९ [कर्त॑म॒स्मे] ॥८॥ ७०-
७४ [स॒जोष॑सा॒ऽअश्चि॒ना - इ॒त्तया -] ॥१-१३॥७५॥ ॥

VI. ॥ ७५-७७ [प्र॒ति॒गृ॒णीति] ॥१-३॥ ७८-८० [स॒मि॒ता॑ऽश्च] ॥४-६॥
८१-९१ [अ॒व॒य॒तीः स॒म॒व॒दन्त॑ दि॒व -] ॥७-१७॥ ९२-९४ ॥१८-२०॥
९७ ॥२१॥ ९५ [द्वि॒प॒च॒तु॒ष्प॒द॒स्मा॑] ॥२२॥ ९६ [सं॒व॒द॒न्ते] ॥२३॥
९८ ॥२४॥ १०१ ॥२५॥१००॥ ॥

VII. ॥ १०२-११७ [स॒म्रा॒त्कि॒] ॥१-१६॥११७॥ ॥ स॒तानु॑वा॒किषु॑ षोड॒शा॒-
धि॒कं श॑तम् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ ॥

I. मयि गृह्णाम्यग्नेऽग्निं रायस्योषाय सुमय्य सुवीर्याय ।
मामु देवताः सचक्षाम् ॥१॥

द्वादशेऽध्याये (१.) उवाधारणगार्हपत्यचयनक्षेत्रकर्षणौषधवपनादिमन्त्रा उक्ता-
स्त्रयोदशे पुष्करपर्णायुपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का° [१७.३.२७.] उत्तरवेदिमपरेण
तिष्ठन्यज्ञमानो मयि गृह्णामीति जपति । उत्तरवेदेः पश्चात्तिष्ठन्यज्ञमानो जुहोति ॥
अग्निदेवत्या ककुप् यस्या मध्यपादो द्वादशक आद्यतृतीयावष्टकौ सा ककुप् अत्र
मध्यश्चतुर्दशकस्तेन द्यधिका । अहं यज्ञमानोऽग्रे प्रथमं मयि आत्मनि अग्निं गृह्ण-
मि धारयामि ततोऽग्निं चिनोमीति शेषः । किमर्थं रायो धनस्य पोषाय पुथ्यर्थम् ॥
सुप्रजास्त्वाय शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजाः सुप्रजसो भावः सुप्रजस्त्वम् तस्मै दीर्घ-
श्हान्दसः शोभनपुत्रादिनिष्पत्यै । सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय वीर्यं शक्तिः । किं
च उकारोऽप्यर्थे देवता अपि मां सचतां सेवतां संगृह्णताम् उ एवार्थे वा देवता
ममिव सचताम् ॥ १ ॥

अपां पृष्ठमसि योनिर्ग्रेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् ।

वर्धमानो मूर्होऽ॥ आ च पुष्करे दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथस्व ॥ २ ॥

का° [१७.४.१.] पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्बे पूर्ववत् । ततोऽध्वर्युः कुशस्त-
म्बोपरि कमलिनीपत्रमुपदधाति पूर्ववदित्युवासासम्भरणवत् तेनापां पृष्ठमिति म-
न्त्रेण पुष्करेऽत्यन्तेनोपधानं दिवो मात्रयेति तस्य मार्जनमिति सूत्रार्थः ॥ व्या-
ख्यातः [११.२१.] ॥ २ ॥

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्भि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।

स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ३ ॥

का° [१७.३.२१.] तस्मिन् रुक्ममधःपिण्डं ब्रह्म जज्ञानमिति । तस्मिन्पुष्करपर्णे
पूर्वं कण्ठधृतं रुक्ममधःपिण्डमुपदधाति ॥ आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । वीत्युपसर्ग
आव इति (२.) क्रियापदेन सम्बध्यते व्यवक्षिताश्चेति [पा° १.४.८२.] पाणिनि-
स्मरणात् ब्रह्म बृहत् रुक्मरूपोऽयमादित्यः सीमतः सीमानं मर्यादां भूगोलमध्य-
भागमारभ्य सुरुचः सुष्ठु रोचन्ते शोभन्ते तान्सुरोचनानिमान् लोकान्वि आवः
विवृतानकरोत्स्वप्रकाशिन । एतं ब्रह्म प्रथममादौ पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि ज-
ज्ञानं ज्ञायमानं दृश्यमानं जने । नचि शयः श्लौ सति जज्ञानमिति रूपम् । किं

च वेनः कामनीयो मेधावी वा स आदित्यः बुध्न्या बुध्नमत्तरिक्तं तत्र भवा बुध्न्या दिशः विवः विवृणोति । सतो विद्यमानस्य मूर्तस्य घटपटादीर्घानि स्थानम-सतोऽमूर्तस्य वायुदेश्च योनिं प्रभवं विवः प्रकाशयति वृणोतिः शपि लुप्ते लडि गुणं च व इति रूपमडभाव आर्षः बहुलं हृन्दस्यमाजोगेऽपीति [पा° ६.४.७५.] वचनात् । कीदृशीर्बुध्न्याः उपमाः उप समीपे मान्ति भूतानि यासु ता उपमाः सावकाशा इत्यर्थः । अत एवास्य जगतो विठाः विविधस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति यासु ताः अम्बाम्बगोभूमीत्यादिना [पा° ८.३.१७.] पत्वम् । आदित्य एव लोकान्दिशो भूतानि चाभिव्यनक्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य ज्ञातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

का° [१७.४.३.] उत्तानं प्राञ्च हिरण्यपुरुषं तस्मिन्हिरण्यगर्भ इति । तस्मिन्नुक्ते प्राञ्चमुत्तानं हिरण्यं पुरुषाकारमृगद्वयेनोपदधाति ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुप् । हिरण्ये हिरण्यपुरुषरूपे ब्रह्माण्डे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः भूतस्य प्राणिजातस्याग्रे समवर्तत प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी बभूव । स च ज्ञातः उत्पन्नमात्र एक एवोत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत् । स एव पृथिवीमत्तरिक्तं द्यां द्युलोकमुतापि चेमां भूमिं लोकत्रयं दाधार धारयति तुजादीनां दीर्घाभ्यासस्येति [पा° ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः । पृथिवी भूः स्वयम्भूरित्यन्तरिक्षनामसु [निघ° १.३.] पठितत्वात्पृथिवीशब्देनान्तरिक्षलोकोऽत्रोच्यते । कस्मै काय प्रजापतये देवाय वयं हविषा विधेम हविर्दत्तः विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४ ॥

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वं ।

समानं योनिमनु संचरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ ५ ॥

देवश्रवोदृष्टादित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । यः पूर्वं प्रथमो मुख्यो द्रप्स आदित्यः पृथिवीमत्तरिक्षमनुचस्कन्द अनुस्कन्दति गच्छति मिक्षतीत्यर्थः मनुष्यादिधारणाय । द्यां द्युलोकं चानुमिक्षति आहुतिपरिणामभूतेन रतेन देवादिधारणाय । य इमं

योनिं स्थानं भूलोकमनुस्कन्दति आगच्छति आहुतियहणाय । एवं समानं योनिं सर्वेषां तुल्यं स्थानं लोकत्रयमनु संचरन्तं द्रप्समादित्यं सप्त होत्रा अनु जुहोमि विभक्तिव्यत्ययः सप्तसु होत्रासु दिक्षु स्थापयामि हिरण्यपुरुषरूपेण सर्वदिक्षु सूर्यमेव स्थापयामीत्यर्थः असौ वाऽआदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा अमुमादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयतीति [७.४.१.२०.] श्रुतेः पूर्वादि चतस्रो दिशः अध एका उपर्येका मध्ये चैकेति सप्त दिशो ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

येऽअन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ६ ॥

का° [१७.४.६.] उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्विति । यजमानो हिरण्यपुरुषं पश्यन्नृत्नयं पठेत् ॥ सर्पदेवत्यास्तिमोऽनुष्टुभः । ये के च ये केचित् सर्पन्ति सर्पा लोकाः पृथिवीमनु गताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । अन्तरिक्षे लोके ये वर्तमानाः सर्पाः ये च दिवि द्युलोके ये वर्तमानाः सर्पास्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु इमे वै लोकाः सर्पा इति [७.४.१.२५.] श्रुतेः सर्पशब्देन लोका उच्यन्ते ॥ ६ ॥

या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीर्ऽरन्तु ।

ये वाव्रटेषु शेर्ते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ७ ॥

यातुं यातनां दुःखं दधति ते यातुधाना रक्षःप्रभृतयस्तेषां याः सर्पजातय इषवो वाणरूपेण वर्तन्ते ये वान्ये वनस्पतीन् चन्दनादिवृक्षाननुवेद्य स्थिताः ये वा ये चान्ये अव्रटेषु बिलेषु शेर्ते स्वपन्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ७ ॥

ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ।

येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ८ ॥

दिवो द्युलोकस्य रोचने दीप्तस्थाने ये वामी सर्पा अस्माभिरदृश्यमानाः सन्ति रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष एतत्तपतीति श्रुतिः । तथा सूर्यस्य रश्मिषु किरणेषु ये च सर्पा वसन्ति । येषां सर्पाणामप्सु जलेषु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

कृणुष पाजः प्रसितिं न पृथीं याद्वि राजेवामवाँ२॥५३॥

तृधूमन् प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ १ ॥

का° [१७.४.७.] उपविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष पाज इति प्रत्यृचं प्रतिदिशं परिसर्पम् । अज्यं संस्कृत्य पञ्चगृहीतमादायात्मानमारुह्य पुरुषान्तिके उपविश्य प्रतिदिशं परिसृप्य-परिसृप्य पुरुषोपरि पञ्चऽग्निर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ वामदेवदृष्टा रक्षोघ्नाः प्रतिसराः अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिदुभः । हे अग्ने पाजः बलं कृणुष कुरुष पाज इति बलनामसु [निघ° २.१.] पठितम् । तत्र दृष्टान्तः पृथीं विशालां प्रसितिं न प्रसितिमिव प्रसितिर्जालं प्रसितिः प्रसयनात्तत्तुर्वा जालं वेति [निरु° ६.१२.] यास्कोक्तेः पिञ् बन्धने प्रकर्षेण सीयन्ते बध्यन्ते पक्षिणो यया सा प्रसितिः ताम् नकार इवार्थः पक्षिग्रहणाय प्रसारितं जालमिव शत्रुग्रहणाय बलं प्रसारयेत्यर्थः । ततो राजेव नृप इवामवान्सहायवानिभेन गजेन याद्वि शत्रून्प्रति गह् अम् गतौ भजने शब्दे अमन्ति भजन्ति स्वामिनोऽइत्यमाः सेवकास्ते ऽस्य सन्तीत्यमवान् पचायजन्तादमशब्दान्मतुप्रत्ययः । हे अग्ने अस्ता शत्रूणां जेतासि अतो रक्षसः रक्षसान्विध्य ताउय व्यध ताउने दिवादित्वाद्यन् ग्रहादित्वात्सम्प्रसारणम् कैः तपिष्ठैः तापकतमैरायुधैः तपन्ति संतापयन्तीति तप्तृणि अति-तप्तृणि तपिष्ठानि तैः तुरिष्ठमेयःस्विति [पा° ६.४.१५४.] इष्टानि परे तृचो लोपः । कीदृशस्त्वं तृधीं प्रसितिं विभक्तिव्यत्ययः तृध्या क्षिप्रया प्रसित्या जालेन अनु द्रूणानः शत्रून्मारयन् द्रू हिंसायां क्रयादिः शानच्प्रत्ययः द्रूणीतेऽसौ द्रूणानः ॥ १ ॥

तव भ्रमास आश्रुया पतत्यनुस्पृश धृषता शोश्रुचानः ।

तपूष्ण्ये जुह्वा पतङ्गानसंदितो विसृज विघ्नगुल्काः ॥ १० ॥

हे अग्ने तव ये भ्रमासः भ्रमा वातोद्धृता ज्वालासमूहाः पतन्ति इतस्ततो गच्छन्ति कीदृशा भ्रमाः आश्रुया आश्रवः शीघ्रगमनाः आश्रुशब्दात्परस्य जसः सुपां सुलुगित्यादिना यादेशः । तैर्धूमैः तपूष्णि तपन्ति संतापयन्ति तानि तपूष्णि तापयितृणि रक्षांसि पतङ्गान् पतन्तः सन्तो गच्छन्तीति पतङ्गाः पिशाचास्तांश्चानुस्पृश ज्वालाभिस्तान्दहेत्यर्थः । कीदृशस्त्वं धृषता धृक्षोतीति धृषन् तेन धृषता प्रगल्भेन

धृष्टेन ज्वालोधिना शोशुचानः देदीप्यमानः अत्यन्तं शोचते शोशुच्यतऽइति शो-
शुचानः शुच दीप्तावित्यस्माद्यङुक्ताहानचप्रत्ययः । तथा जुह्वा शुचा हूयमान इति
शेषः । असंदिताः अखण्डिताः । ईदृशः सन्निवृत्तः सर्वत्र (३.) तिर्यगूर्ध्वमधश्च उल्काः
ज्वाला विसृज रक्षोघाताय मुञ्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रति स्पशो विसृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशोऽस्या अदब्धः ।

यो नो दूरेऽअघशंसो योऽअत्यग्रे मा किष्टे व्यथिरादधर्षीत् ॥ ११ ॥

नोऽस्माकं दूरे योऽअघशंसः अघं पापं शंसतीति अघशंसः अस्मद्गोही यो
दूरे वसति यश्चास्ति समीपे अघशंसः हे अग्रे तं प्रति स्पशः स्पश बन्धने स्पश-
यन्ति बध्नन्तीति स्पशो बन्धनकृतः प्रणिधीन्विसृज प्रेरय । अस्या अस्मदीयायाः
विशः प्रजायाः पायुः पातीति पायुः पालको भव । कीदृशस्त्वं तूर्णितमः तूर्णं वे-
गोऽस्यास्तीति तूर्णी अत्यन्तं तूर्णी तूर्णितमः वेगवत्तरः । अदब्धः अनुपहंसितः ।
हे अग्रे एवमनुग्रहं प्रवृत्तस्य ते तव मा किः मा कश्चित् व्यथिः व्यथयतीति व्य-
थिः व्यथकः शत्रुरादधर्षीत् धार्थ्यं मा करोतु । दूरसमीपस्थानस्मद्भूतप्रति वर्तो
बन्धकान्प्रेरय केनाप्यहंसितोऽस्मत्प्रजापालको भव राज्ञसाश्च त्वां प्रति धृष्टा मा
सत्त्वित्यर्थः । धृषो धातोर्लुङि द्वित्वमउभावश्च मायोगात् ॥ ११ ॥

उदग्रे तिष्ठ प्रत्यातनुघ न्यमित्रांश्च ओषतात्तिग्महेते ।

यो नोऽअरातिः समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ॥ १२ ॥

हे अग्रे त्वमुत्तिष्ठ ततः प्रत्यातनुघ ज्वाला विस्तारय तिग्मा हेतयो यस्य स
तिग्महेति तिग्मं तेजतिरुत्साहकर्मणः तत्सम्बोधनं हे तिग्महेते उत्साहवदायुध
अमित्राञ्छत्रून् त्वं न्योषतात् नितरां दह उष दाहे तुक्ष्योस्तातङ्किति [पा° ७. १.
३५.] तातङ्कदिशः । हे समिधान समिन्दे दीप्यतेऽसौ समिधानः तत्सम्बुद्धौ हे
समिधान दीप्यमान नोऽस्माकं योऽरातिं चक्रे करोति दानं प्रतिषेधति तं नीचा
नीचैः कृत्वा धक्षि दह दह भस्मीकरणे बद्धुलं हन्द्सीति [पा° २. ४. ७३.] शपि
लुते लटि मध्यमैकवचने धक्षीति रूपम् । तत्र दृष्टान्तः शुष्कमतसं न न इवार्थः
अतसौ वृक्षः शुष्कं वृक्षमिवादातारं निर्दहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

a. ऊर्ध्वो भव॑ प्रतिवि॒द्याध॑स्मदा॒विष्कृ॑णुध्र॒ दैव्या॑न्यग्रे ।

अव॑ स्थि॒रा त॑नुहि॒ यातु॑जूनां॒ ज्ञामि॑मज्ञा॒मिं प्र॑मृणीहि॒ शत्रू॑न् ॥

b. अग्ने॒द्व्या ते॒जसा॑ सा॒दयामि॑ ॥ १३ ॥

हे अग्ने ऊर्ध्वो भव उच्युक्तो भव अस्मदधि अस्माकमुपरि वर्तमानान् शत्रून्प्र-
तिविध्य प्रतिताडय । दैव्यानि देवसम्बन्धीनि कर्माणि आत्रिः कृणुध्र प्रकटय ।
किं च यातुजूनां यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अवतारय । किं
च ज्ञाम्यज्ञामिशब्दौ पुनरुक्तापुनरुक्तवचनौ ज्ञामिमज्ञामिं पुनरुक्तमपुनरुक्तं कृत्वा
पुनः पुनस्ताडितमताडितं वा शत्रून् प्रमृणीहि मृणातिर्मारणार्थः रिपून्मारय ॥
का° [१७.४.१२.] घृतपूर्णामग्नेद्वेति । कार्ष्ण्यमयीं पादमात्रदीर्घा पठङ्गुलविपुलां
घृतपूर्णां प्रागग्रां सुचमग्नेद्वेति यजुषाग्निर्मूर्धेति ऋचा चोपदधाति ॥ अग्नेयं यजुः ।
हे सुक् अग्नेः सम्बन्धिनो तेजसा त्वा त्वां सादयामि ॥ १३ ॥

a. अग्नि॒र्मूर्धा॑ दि॒वः क॒कुत्प॑तिः पृथि॒व्या अ॒यम् । अ॒पा॒ऽरेता॑ऽसि जि॒न्वति॑ ॥

b. इन्द्र॑स्य॒ त्वौज॑सा सा॒दयामि॑ ॥ १४ ॥

अग्निर्मूर्धेति व्याख्याता [३.१२.] ॥ का° [१७.४.१३.] एवमौदुम्बरीमुत्तरतो द-
धिपूर्णामिन्द्रस्य त्वेति । एवंविधमेवौदुम्बरीं दधिपूर्णां सुचमुत्तरे उपदधाति ॥
इन्द्रस्य त्वेति यजुषा भुव इति ऋचा च ॥ इन्द्रदेवत्यं यजुः । हे सुक् इन्द्रस्यौजसा
तेजसा त्वां सादयामि स्थापयामि ॥ १४ ॥

भुवो॑ य॒ज्ञस्य॒ र॒जसश्च॑ ने॒ता यत्रा॑ नि॒युद्भिः॒ सच॑से शि॒वाभिः॑ ।

दि॒वि मूर्ध॑नां दधिषे स्व॒र्षा जि॒ह्वाग्ने॑ चक्रिषे ह॒व्यवा॑हम् ॥ १५ ॥

त्रिशिरोदृष्टाग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने त्वं यदा हव्यवाहं हव्यं वहतीति
हव्यवाह् तां हविषो वोढ्वां जिह्वां ज्वालां चक्रिषे करोषि लउर्थे लिट् । तदा
यज्ञस्य द्रव्यदेवतात्यागात्मनो नेता भुवः भवसि रजसः यज्ञपरिणामतृपोदकस्य च
नेता भवसि जगद्रक्षार्थम् भवतेर्लेटि मध्यमैकवचने सिपि इतश्च लोप इति [पा°
३.४.१७.] इकारलोपे लेटोऽडाढावित्यडागमे [पा° ३.४.१४.] अचि श्रुधाविति

[पा० ६.४.७७.] उवङ्गुदिशे च कृते भुव इति त्रपम् । कुत्र नेता भवसीत्यत आह यत्र यस्मिन्स्थाने शिवाभिर्मङ्गलत्रपाभिर्नियुद्भिश्चाभिः त्वं सचसे सम्बन्धं प्राप्नोषि । नियुतो वायोरित्युक्तेर्नियुतो नाम वायोरश्वाः ताभिर्वायुर्लक्ष्यते वायुना चात्तरि-
ज्जं लक्ष्यते । यत्र च दिवि मूर्धानमादित्यं दधिषे धारयसि लिङ्गुउर्थे । किम्भूतं मूर्धानं स्वर्षा स्वः स्वर्गं सनोति ददाति स्वर्षाः षण्णु दाने विट्प्रत्ययः विट्नुनोर-
नुनासिकस्येदिति [पा० ६.४.४१.] नकारस्याकारः यद्वा स्वः स्वर्गे स्यति तिष्ठती-
ति स्वर्षाः तम् षोऽन्तकर्मणि द्विप् । अत्तरिजे युलोके च यज्ञस्य रजसश्च नेता भवसीत्यर्थः । यत्रेत्यस्य संहितायां निपातस्य चेति [पा० ६.३.१३६.] दीर्घः यस्य तवैतत्कर्म तं त्वां सुग्रूपाणां सादयामीति शेषः ॥ १ ॥

II. ध्रुवांसि धरुणास्तृता विश्वकर्मणा ।

मा त्वा समुद्र उद्वधीन्मा सुपर्णीऽव्यथमाना पृथिवीं दृढ् ॥ १६ ॥

का० [१७.४.१५.] स्वयमातृणां पुरुषे शर्करां हिद्रां ध्रुवासीति । पुरुषोपरि ध्रु-
वेत्यादिकाण्डकाचतुष्टयेन स्वयमातृणामुपदधाति कीदृशीं शर्करां पाषाणमयीं
हिद्रां स्वाभाविकहिद्रयुतां सहिद्राश्ममयीष्टकैव स्वयमातृणोच्यतऽइति सूत्रार्थः ॥
उर्ध्ववृक्षती द्वादशान्नरत्रिपादोर्ध्ववृक्षती अत्र प्रथमस्त्रयोदशार्णस्तृतीयो दशार्णः ।
हे स्वयमातृणे त्वं ध्रुवा स्थिरासि । कीदृशी त्वं धरुणा भूमिद्रूपेण विश्वस्य धार-
यित्री । विश्वं करोतीति विश्वकर्मा तेन सर्वस्य कर्त्रा प्रजापतिना आस्तृता उप-
हिता । समुद्रो रुक्मः त्वा त्वां मा उद्वधीत् मा रक्षतु । सुपर्णः पुरुषश्च त्वां मोद्व-
धीत् रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्ण इति [७.४.२.५.] श्रुतेः समुद्रसुपर्णशब्दाभ्यां
रुक्मपुरुषावुच्येते । त्वं चाव्यथमाना अचलन्ती सती पृथिवीं दृढ् भूमिं दृढीकुरु
॥ १६ ॥

प्रजापतिश्चा सादयत्त्वां पृष्ठे समुद्रस्येमन् ।

व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथस्व पृथिव्यसि ॥ १७ ॥

अनुष्टुप् । हे स्वयमातृणे प्रजापतिः त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु क्व अपां ज-
लानां पृष्ठे उपरि । समुद्रस्य जलसंघातस्य एमन् एमनि अवस्थाने सादयतु इणां

धातोर्मनिन्प्रत्यये एमन्निति द्वयम् सुपां सुलुगिति [पा० ७. १. ३१.] सप्तम्या लुक् । किम्भूतां तां व्यचस्वतीं व्यचनं व्यचस्तदस्या अस्तीति व्यचस्वती तामभिव्यक्तियुतां । प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथः पृथुवं तदस्या अस्तीति प्रथस्वती तां विस्तारयुक्ताम् । त्वमपि प्रजापतिसादिता सती प्रथस्व अस्याश्रितेः प्रथनं कुरु यतस्त्वं पृथिव्यसि पृथिव्युत्पन्नत्वात् ॥ १७ ॥

भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री ।

पृथिवीं यह पृथिवीं दृढकृ पृथिवीं मा हिंसीः ॥ १८ ॥

प्रस्तारपङ्क्तिः आग्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिरित्युक्तेर्यत्राग्यौ द्वादशकावल्यावटकौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः अत्र त्वाग्य एकादशको द्वितीयस्त्रयोदशकस्तृतीयतुर्यौ पञ्चको पञ्चमः षडक्षरः एवं पञ्च पादाः । हे स्वयमातृणो त्वं भूः सुखानां भावयित्र्यसि । भूमिः पृथिव्यसि भूम्यभिमानिनी देवतासीत्यर्थः । अदितिर्देवमातासि । विश्वधायाः विश्वं दधाति पुष्पातीति विश्वधायाः विश्वं निहितमस्यामिति वा । विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूतग्रामस्य धर्त्री धारयित्री तादृशी त्वं पृथिवीं यह नियतां कुरु पृथिवीं दृढकृ दृढीकुरु पृथिवीं मा हिंसीः पृथिव्या हिंसां मा कुरु ॥ १८ ॥

विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ।

अग्निद्वामिपातु मर्या स्वस्त्या हृदिषा शंतमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १९ ॥

यजुः एकाधिकार्थनुष्ठप् । हे स्वयमातृणो विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायानाय व्यानायोदानाय प्राणायानव्यानोदानाख्यवायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै कीर्त्यै चरित्राय शास्त्रीयाचरणाय च । प्राणिनामेतत्सर्वसिद्ध्यर्थं त्वां सादयामीति शेषः । किं च मर्या मरुत्या स्वस्त्या योगज्ञेयसम्पत्त्या शंतमेनात्यन्तं सुखकारिणा हृदिषा गृहेण चाग्निस्त्वा त्वामिपातु सर्वतो रक्षतु । तया देवतयानुगृहीता त्वं ध्रुवा स्थिरा सती सीदोपविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं स्थिरस्थिता तद्वदिहोपविश ॥ १९ ॥

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परूषः-परूषस्परि ।

एवा नो द्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥ २० ॥

का° [१०.४.१८.] मूलाग्रवतीं द्वीं तस्यां पुरस्ताद्भूमिप्राप्तां काण्डात्काण्डादि-
ति । तस्यां स्वयमातृणायां काण्डादिति ऋद्वयेन पुरस्ताद्भूमिगतायं मूलाग्रयुतां
द्वींमुपदधाति ॥ अग्निदृष्टे द्वेष्टकादेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । मूलैर्भूमिभ्यः पर्व काण्डं
भूम्यसम्बद्धं परूषः । हे द्वे द्वेष्टके काण्डात्काण्डात्प्रतिकाण्डं परूषः-परूषः प्र-
तिपरूषः भूमिसम्बद्धासम्बद्धेभ्यः सर्वपर्वभ्यः सकाशाद्यथा त्वं परि समन्तात्प्ररोहन्ती
अङ्कुरवती वर्तसे नित्यवीप्सयोरिति [पा° ८.१.४.] वीप्सार्थे काण्डपरूषोर्द्विवम् ।
एवेत्यव्ययमेवमित्यर्थे निपातस्य चेति [पा° ६.३.१३६.] संहितायां दीर्घः हे द्वे
एवं स्वाङ्कुरविस्तारवत् सहस्रेण शतेन च सहस्रशतशब्दावसंख्याथौ असंख्यैः
पुत्रपौत्रनत्नादिभिर्नीऽस्मान्प्रतनु विस्तारय ॥ २० ॥

या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि ।

तस्यास्ते देवीष्टके विधेम रुविषा वयम् ॥ २१ ॥

हे देवि दीप्यमाने हे इष्टके या त्वं शतेन काण्डानां प्रतनोषि विस्तारयसि
सहस्रेण चाङ्कुराणां विरोहसि विविधं प्रवृत्ता भवसि वयं रुविषा सह ते स्थानं
विधेम परिचरेम ॥ २१ ॥

यास्तेऽग्ने सूर्ये रुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः ।

ताभिर्नीऽग्न्य सर्वाभो रुचे जनाय नस्कृधि ॥ २२ ॥

का° [१०.४.२०.] यास्तऽइति द्वियजुषं द्वितीये । द्वेष्टकापुरस्ताद्धितीये प-
द्यालोके यास्तऽइति ऋद्वयेन द्वियजुःसंज्ञां पद्येष्टकामुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ इन्द्रा-
ग्निदृष्टे अग्निदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे अग्ने याः ते तव रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमाण्ड-
ले वर्तमानाः सत्यः दिवं द्युलोकमातन्वन्ति प्रकाशयन्ति रश्मिभिः स्वद्वयभूतैः
किरणैः । ताभिः सर्वाभिः रग्भिः नोऽस्मान् रुचे रोचनाय शोभायै अग्न्यास्मिन्यवि
कृधि कुरु । जनाय पुत्रपौत्रादिकाय च कुरु । द्युलोकप्रकाशिकाः सर्वाः कान्तीः

पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः । यद्वा विभक्तिव्यत्ययः नोऽस्माकं जनाय जनं पुत्रादिकं ताभिः रुग्भिः रुचे शोभायै कुरु जगत्प्रसिद्धं पुत्रादिकं देहीत्यर्थः ॥ २२ ॥

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोघश्चेषु या रुचः ।

इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते ॥ २३ ॥

हे देवाः हे इन्द्राग्नी हे बृहस्पते वो गुष्माकं सम्बन्धिन्यो या रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमाण्डले सन्ति गोषु धेनुषु अश्वेषु तुरगेषु च या गुष्माकं रुचः सन्ति ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः कृत्वा नोऽस्मभ्यं रुचं धत्त दत्त तत्समप्रभानस्मान्कुरुतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

a. विराड्ज्योतिरधारयत् ॥ b. स्वराड्ज्योतिरधारयत् ॥ c. प्रजापति-
द्वा सादयतु पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै प्राणायोपानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यह । अग्निष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाद्भिस्वद्ध्रुवा सीद ॥ २४ ॥

का° [१०.४.२२.] विराट् स्वराडिति रेतःसिचौ प्रतिमन्त्रम् । द्वियजुषः पूर्वं अव्यवहिते रेतःसिचौ द्वे पद्येष्टके प्राग्लक्षणे अनूकमभितो विराट् स्वराडिति प्रतिमन्त्रमुपदधाति विराडित्युत्तरां स्वराडिति दक्षिणामिति सूत्रार्थः ॥ द्वे यजुषी इदंलोकादोलोकदेवत्ये क्रमात् यजुरनुष्टुभौ । विशेषेण राजतऽइति विराट् अयं लोको ज्योतिरग्निलक्षणमधारयत् धारयति । स्वनैव राजतऽइति स्वराट् असौ लोको ज्योतिरादित्यलक्षणमधारयत् धारयति । विराडयं लोकः स इममग्निं ज्योतिर्धारयत्यसौ वै लोकः स्वराट् सोऽमुमादित्यं ज्योतिर्धारयतीति [७.४.२.२३.] श्रुतेः ॥ का° [१०.४.२३.] प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषम् । रेतःसिग्भ्यां पुरो यजमानकृतां प्रथमां विश्वज्योतिःसंज्ञामिष्टकां पद्यां प्राग्लक्षणामुदञ्चुखोऽनूके उपदधाति ॥ विश्वज्योतिर्देवतं यजुः शङ्करीहृन्दस्कम् । पृथिव्याः पृष्ठे उपरि ज्योतिष्मतीं ज्योतिषोपेतां वा त्वामिष्टकां प्रजापतिः सादयतु स्थापयतु किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायोपानाय व्यानाय प्राणादिसम्पत्त्यर्थम् किं च हे इष्टके त्वं विश्वं सर्वं ज्योतिर्यह निगृह्णीष्व देहि वा अग्निश्च ते तवाधिपतिः स्वामी तथा देवत-

याम्लिङ्गणया ध्रुवा स्थिरा सती सीद उपविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयने यथा स्थिरासीदः तद्वद्रापीत्यर्थः ॥ २४ ॥

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतूऽग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां ग्वावापृथिवी
कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथक्नम ज्यैष्ठ्याय सत्रताः । ये अ-
ग्नयः समनसोऽन्तरा ग्वावापृथिवीऽग्नेमे वासन्तिकावृतूऽभिकल्पमाना इ-
न्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ २५ ॥

का° [१७. ४. २४.] ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति । विश्वज्योतिषः पुरो द्वे पथे प्रा-
ग्लक्षणे ऋतव्येष्टके अनूकमभित उद्गुण उपदधाति ॥ ऋतुदेवतं यजुः अष्टोत्तर-
शतान्नरत्वाच्छ्रन्दो नास्ति । मधुश्चैत्रो मासः माधवो वैशाखः तावुभौ वासन्तिकौ
वसन्तसम्बन्धिनौ ऋतू अवयवौ यद्वा मधुमाधवौ वसन्त एव वासन्तिक ऋतुः द्वि-
वचनमेकवचनार्थम् हे तादृश वसन्ताख्य ऋतो त्वं चीयमानस्याग्नेरन्तःश्लेषोऽसि
अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः सन् श्लेषकोऽसि यथा कुड्यास्यान्तर्दार्ढ्याय काष्ठपाषाणादयः
श्लिष्यन्ते तद्वत् । ममाग्निं चिन्वतो यजमानस्य ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठत्वायोत्कर्षाय इमे ग्वा-
वापृथिवी ग्वावापृथिव्यौ कल्पन्तां स्वोचितमुपकारं सम्पादयतां यद्वा ममेति त-
वस्थाने व्यत्ययः ग्वावाभूमी तवोत्कर्षाय कल्पन्ताम् आपश्चौषधयश्च तव ज्येष्ठ-
त्वाय कल्पन्ताम् समानं व्रतं कर्म येषां ते सत्रताः एकस्मिन् चयनाख्यकर्मण्यव-
स्थिताः पृथक् नानाभूताः अग्नयः स्वयमातृणाद्या इष्टकाः तव ज्यैष्ठ्याय कल्पन्ताम्
अग्नयो हैते पृथग्यदेता इष्टका इति श्रुतेरग्निशब्देनेष्टका उच्यन्ते । किं च इमे
ग्वावापृथिवी अन्तरा अनयोर्ग्वावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानाः समनसः एकमनस्का ये
अग्नयः अन्यैरपि चिताः तेऽपि वासन्तिकावृतू वसन्तमृतुमभिकल्पमाना सम्पादय-
न्तः सन्त अभिसंविशन्तु एतत्कर्माश्रयन्तु । तत्र दृष्टान्तः इन्द्रमिव देवाः यथा देवा
इन्द्रं परिचरणायाभिसंविशन्ति एवमन्येष्टका वसन्तं परिचरणायाभिसंविशन्तु ॥
सादयति तथा देवतया सादिते हे ऋतव्येष्टके युवामङ्गिरसां कर्मणीव ध्रुवे स्थिर-
सत्यौ सीदतमुपविशतम् ॥ २५ ॥

अषाढासि सहमाना सहस्वारातीः सहस्व पृतनायतः ।

सहस्रवीर्यासि सा मां जिव्व ॥ २६ ॥

का° [१७.४. २५.] अपाठासीत्यपाठाम् । अपाठासंज्ञकामिष्टकां पत्नीकृतां पद्यां प्राग्लक्षणाभूतव्याभ्यां पूर्वा संलग्नानूके उपदधाति ॥ सवितृदृष्टेष्टकादेवत्या वि-
राडनुष्टुप् । हे इष्टके त्वमपाठासि शत्रून् सहते (४) इत्यपाठा तथा च श्रुतिः
[७.४. २. ३३.] ते देवा एतामिष्टकामपश्यन्नपाठामिमामिव तामुपादधत तामुपधाया-
सुरात्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहत् तस्मादपाठेति । कीदृशी त्वं सहमाना
सहत्इति सहमाना अभिभवनशीला स्वभावतः अतोऽरातीः अदानशीलाः प्र-
जाः सहस्वाभिभव । पृतनां संग्राममिहन्ति ते पृतनायन्ति पृतनायन्तीति पृतना-
यन्तः क्यञ्जलाकृतृप्रत्ययः तान्पृतनायतः संग्रामिहून् शत्रून्सहस्व । किं च त्वं सह-
स्रवीर्या बहुसामर्थ्या यासि सा मां जिव्व प्रीणीहि ॥ २६ ॥

III. मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माधीर्नः सत्वोषधीः ॥ २७ ॥

का° [१७.४. २७.] कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधु वाता इति । मिश्रितैर्दधिमधुघृ-
तैर्ऋक्त्रयेण कर्हपमनक्ति ॥ गोतमदृष्टा विश्वदेवदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः ऋतं यज्ञ-
मिहन्तीति ऋतयन् तस्मै ऋतयते यज्ञमानाय वाता वायवो मधु मधुमत्तो रसवत्तो
वान्त्विति शेषः । ऋतयतीत्यत्र क्यचि चेति [पा° ७.४. ३३.] प्राप्तस्येवस्य न हन्द्-
स्यपुत्रस्येति [पा° ७.४. ३५.] अभावः अश्वाघस्यादिति [पा° ७.४. ३७.] अश्वाघयोरेव
क्यच्यावविधानादकृत्सार्वधातुकयोः [पा° ७.४. २५.] इत्यावमपि न । संहिता-
यां तु हान्दसो दीर्घः । मधु मधुमानित्यग्रे [२८.] मतुप्रत्ययदर्शनात् सर्वत्र मधु-
शब्दग्रे मतुञ्जीयः । सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः समुद्रा वा मधु मधुमत् रसवत्
उदकं क्षरन्ति स्रवन्त्वित्यर्थः तिङां तिङ इति [पा° ७.१. ३१. वा° ३.] लोटो ल-
उदिशः । ओषधीः ओषधयः नोऽस्माकं माधीः मधुररसोपेताः सन्तु ॥ २७ ॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ २८ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधु मधुमत् मधुररसोपेतमानन्दकरमस्तु । उतापि च उष-
सो दिवसा अपि मधुमत्तः सन्तु । पार्थिवं रजः पृथिवीलोको मातृभूतो मधुमत् म-
धुररसोपेतमस्तु । पिता पितृभूतो द्यौः द्युलोको मधु मधुमान्मधुररसोपेतोऽस्तु ॥ २८ ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमांश्च अस्तु सूर्यः । माधीर्गवो भवन्तु नः ॥२९॥

वनस्पतिरश्वत्यादिर्नोऽस्माकं मधुमान् रसवान्यज्ञसाधनभूतोऽस्तु सूर्यो मधुमा-
न्संतापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेतोऽस्तु गावः यज्ञसाधनभूता रश्मयः नोऽस्माकं
माधीः मधुमत्यो रसवत्यो भवन्तु रसो वै मधिति [७.५.१.४.] श्रुतेः वातादीनि
रसवत्यस्माकं भोग्यानि भवत्विति सर्वोऽर्थः ॥२९॥

अपां गम्भस्तीद् मा वा सूर्योऽभिताप्सीन्माग्निर्वैश्वानरः ।

अहिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्षस्वानु वा दिव्या वृष्टिः सचताम् ॥३०॥

का° [१७.४.२८.५.१.] अरन्निमात्रेऽपाठं दक्षिणेनावकासूपरिष्टाच्च पुरुषमभि-
मुखमपां गम्भन्निति तिसृभिः । अपाठादक्षिणदिशे हस्तमात्रे पद्यालोकद्वयमन्तरा-
ले मुक्ता तृतीये पद्यालोके पूर्वमेव स्थापितास्ववकासु शेवालेषु (५.) पुरुषसंमु-
खमृत्रयेण कूर्ममुपधातीति सूत्रार्थः ॥ स्वराट्पङ्क्तिः दशाक्षरचतुष्पादा तृतीयो
द्वादशाक्षरः कूर्मदेवत्या । कूर्मः प्रजापतिरादित्यो वा । तृतीया द्यावापृथिवीया ।
हे कूर्म अपां जलानां गम्भन् गम्भनि गम्भीरे स्थाने रविमण्डले त्वं सीद उप-
विश एतद्वापां गम्भिष्ठं यत्रैष एतत्तपतीति [७.५.१.८.] श्रुतेः । तत्रोपविष्टं वा
त्वां सूर्यो माभिताप्सीत् अभितो मा संतापयतु । वैश्वानरः सर्वनरहितोऽग्निश्च मा
संतापयतु । त्वं चात्र स्थितः सन् प्रजा इष्टकावृषा अनुवीक्षस्व निरन्तरं पश्य ।
कीदृशीः प्रजाः अहिन्नपत्राः अहिन्नान्यनवखण्डितानि पत्राणि अवयवा यासां
ताः अखण्डिता इष्टकाः कुर्वित्यर्थः इमा वै सर्वाः प्रजा या इमा इष्टकास्ता अ-
रिष्टा अनार्ता अनुवीक्षस्वेति [७.५.१.८.] श्रुतेः । किं च दिव्या दिवि भवा वृ-
ष्टिः वा त्वामनु सचतां सेवतामुदकेन नित्यं सिक्तो भवेत्यर्थः ॥३०॥

त्रीत्समुद्रान्त्समसृपत्स्वर्गानपां पतिर्वृषभ इष्टकानाम् ।

पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोके तत्र गह् यत्र पूर्वे परेताः ॥३१॥

का° [१७.५.२.] घट्टयति मध्यमयेति । तिसृणां मध्यमया त्रीत्समुद्रानिति ऋचा
हस्तस्यमेव कूर्मं कम्पयतीति सूत्रार्थः । कूर्मदेवत्या त्रिष्टुप् । हे कूर्म यो भवान्
त्रीन् समुद्रान् लोकान् समसृपत् सम्यक् प्राप्तो भवति सृष्ट्वा गतौ पुषादीत्यादि-

ना [पा० ३. १. ५१.] चैरङ् । समुद्रवन्ति (६.) स्वकारणात्समुद्रवन्तीति समुद्रा लो-
कास्तान् कीदृशान् स्वर्गान् भोगसाधनभूतान् । कीदृशो भवान् अपां पतिः ज-
लेशः इष्टकानां वृषभः वर्षिता । किं च यत्र यस्मिन्स्थाने पूर्वं पुरातनाः कूर्माः
अन्येष्वग्निषूपहिताः परेताः परागताः सुकृतस्य शोभनकृतस्याग्निस्तत्र तस्मिन् लो-
के स्थाने त्वं गह्व किं कुर्वन् पुरीषं कृतान्पशून्वसानः आह्लादयन् ॥ ३१ ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं निमिज्जताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ३२ ॥

व्याख्याता [ट. ३२.] ॥ ३२ ॥

विज्ञोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः साखा ॥ ३३ ॥

का० [१७. ५. ३.] उलूखलमुसले स्वयमातृणामुत्तरेणारत्निमात्रेऽश्रौडुम्बरे प्रादे-
शमात्रे चतुरस्रमुलूखलं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं वृत्तं मुसलं दक्षिणमुलूखलाद्विज्ञोः क-
र्माणीति । चतुष्कोणं मध्यसंकुचितं खातहीनमुडुम्बरतरुजमूर्ध्वमुलूखलम् वृत्तं मु-
सलम् ते उभे स्वयमातृणोत्तरे देशे तन्मध्याद्वस्तमात्रे तृतीये लोके विज्ञोरिति
मन्त्रेण सहैवोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता [६. ४.] ॥ ३३ ॥

ध्रुवासिं धरुणेतो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्योऽग्रधिं ज्ञातवेदाः ।

स गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं वेदतु प्रजानन् ॥ ३४ ॥

का० [१७. ५. ४.] उलूखलऽउखां कृत्वोपशयां पिष्ट्वा न्युष्य पुरस्ताद्ध्रुवासीत्यु-
खाम् । पूर्वमुलूखलोपर्युखां तूष्णीं कृत्वा तत उपशयां मृदं पिष्ट्वापुष्ट्वापुरस्ताद्भूमौ
प्रक्षिप्य तत्रोखां मन्त्रद्वयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ उखदिवत्या त्रिष्टुप् ह्ये उखे
धरुणा जगतो धारयित्री त्वं ध्रुवा स्थिरासि अथाग्निजनकत्वेनोखा स्तूयते । योऽग्नि-
रितोऽस्याः उखायाः सकाशात् प्रथममादौ ज्ञातवेदाः ज्ञातप्रज्ञानोऽग्निरधिजज्ञे तत
एभ्यो योनिभ्यः स्वकारणेभ्योऽर्ण्यादिभ्योऽधिजज्ञे ज्ञायत । सोऽग्निः प्रजानन् स्वा-
धिकारं प्रकर्षेण ज्ञानानः सन् गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभेति ह्यन्दस्त्रयेण देवेभ्यो दे-
वार्थं हव्यमस्मद्विर्वेदतु ॥ ३४ ॥

इषे राये रमस्व सहसे द्युम्नऽउर्जेऽअपत्याय ।

सम्राडसि स्वराडसि सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रावताम् ॥३५॥

उखादिवत्या वृहती । हे उखे त्वं रमस्व अत्र क्रीडां कुरु किमर्थम् इषे अ-
त्रार्थं राये धनार्थं सहसे बलाय गुप्ते गुप्ताय यशोऽर्थं गुप्तं द्योततेर्यशो वान्नं
वेति [निरु० ५.५.] यास्कः ऊर्जे उपसेचनाय पयोदधिघृतादिकाय अपत्याय पुत्रपौ-
त्रादिकाय । रमस्वेति सर्वत्र सम्बन्धः । किं च सम्यग्राजतऽइति सम्राडसि स्वे-
नैव राजतऽइति स्वराडसि । एवम्भूतां त्वां सारस्वतौ सारस्वतीसम्बन्धिनौ उत्सौ
उत्स्यन्दनौ कूपौ प्रवाहौ वा त्वा त्वां प्रावतां प्रकर्षेण पालयतां । तौ चोत्सौ
मनोवाचौ । शास्त्रज्ञानाय कूप-इवात्स्यन्दतीति मनः कूपः तत्प्रतिपादनं कुर्वन्ती
वागपि कूपः मनो वै सरस्वान्वाक् सरस्वत्येतौ सारस्वतावुत्साविति [७.५.१.
३१.] श्रुतेः । यद्वा सारस्वतौ उत्सौ ऋग्वेदसामवेदौ त्वां रक्षताम् तथा च तित्ति-
रिभ्रुतिः ऋक्साम वै सारस्वतावुत्साविति ॥३५॥

अग्ने युद्ध्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वृहन्ति मन्यवे ॥३६॥

का० [१७.५.५.] अग्ने युद्ध्वा हीति प्रत्युचं सुवाङ्मती जुहोत्युखायाम् । ऋद्ध-
येनोखामथे द्वे आङ्मती जुहोति ॥ अग्निदेवत्ये द्वे गायत्र्यौ आद्या भरद्वाजदृष्टा
द्वितीया वित्रपदृष्टा । हे देव दीप्यमान हे अग्ने ये साधवः दातास्ते तवाश्वासः
कृया अरमलमत्यर्थं मन्यवे यज्ञाय वृहन्ति प्रापयन्ति देवानिति शेषः तानश्चान्यु-
द्व हि योजय । हि पादपूरणः ॥३६॥

युद्ध्वा हि देवर्हूतमांश्च अश्वांश्च अग्ने रथीरिव ।

नि होता पूर्यः सदः ॥३७॥

अग्ने त्वमश्चान्युद्व योजय हिशब्दः प्रसिद्धौ । कीदृशान् देवर्हूतमान् देवाना-
कृयन्तीति देवर्हूतः अतिशयेन देवर्हूतो देवर्हूतमाः तान् देवानामतिशयेनाकृ-
तृन् द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.] संहितायां युद्ध्वेत्यस्य दीर्घः । दृष्टान्त-
माह रथीरिव रथीः रथस्वामी यथाश्चान्योजयति तद्वत् रथोऽस्यास्तीति रथीः ईरु
मत्वर्थे । किं च त्वं पूर्यः पूर्वम्भवः पुरातनो होता मानुषाद्धोतुः प्रथमोऽग्नौ
भूत्वा निसदः अस्मिन्यागे होतृषदने निषीद हन्द्सीति [पा० ३.४.६.] लोडर्थे

लुङ् । देवदूतमानश्चानित्यत्रातोऽटि नित्यमिति [पा० ८. ३. ३.] आंकारस्यानुना-
सिकत्वम् दीर्घादटोति [पा० ८. ३. १.] नस्य रुः ॥ ३७ ॥

IV. सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।

धृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्येऽग्नेः ॥ ३८ ॥

का० [१७. ५. ७.] मुखे करोति सम्यक् स्रवन्तीति । सम्यगिति मन्त्रेण पञ्चप-
शूनां मुखे एकैकं हिरण्यशकलं क्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोत्तदेवता त्रिष्टुप् ।
हिरण्यपुरुषोद्देशेनायं मन्त्रः । अग्नेर्मध्ये चितिमध्ये हिरण्ययो वेतसः पुरुषो यो
निहितोऽस्ति तं प्रति धेना अन्नानि सम्यक् स्रवन्ति क्षरन्ति ब्रूयमानानि हवीं-
षि तं प्रति गृह्णतीत्यर्थः अन्नं वै धेना इति [७. ५. २. ११.] श्रुतेः । कीदृश्यो धेनाः
मनसा पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः कीदृशेन मनसा अन्तर्हृदा (7.) हृदयान्तर्वर्त-
मानेन हृत्प्रतिष्ठितेन विषयव्यावृत्तेनाव्याकुलेनेत्यर्थः । अद्वायुक्तेन मनसा दत्ता
इत्यर्थः अन्तर्वै हृदयेन मनसा सतान्नं पूतं य ऋतुरिति [७. ५. २. ११.] श्रुतेः । तत्र
दृष्टान्तः सरितो न नकार इवार्थः सरित इव यथा नद्यः समुद्रं प्रति स्रवन्ति ग-
ह्णन्ति तद्वत् । न केवलं धेनाः स्रवन्ति धृतस्य धारा अपि स्रवन्ति । ताश्च धेना
धृतधाराश्च हिरण्यं पुरुषं प्रति स्रवन्तीरहमभिचाकशीमि पश्यामि चाकशीतिः
पश्यतिकर्मा यङ्लुगन्तः ॥ ३८ ॥

ऋचे वा रुचे वा भासे वा ज्योतिषे वा ।

अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य च ॥ ३९ ॥

हिरण्यशकलदेवत्यार्षी वृहती पादार्णनियमाभावात् ॥ का० [१७. ५. १.] ना-
सिकयोर्ऋचे वेति । मन्त्राभ्यां पशूनां नसोः शकलप्रासनमित्यर्थः ॥ हे हिरण्य-
शकल ऋचे ऋग्वेदाय तदुक्तहौत्रादिसिद्धये वा वां वामनसि प्रास्यामि रुचे दीप्तये
शोभाप्राप्त्यै वां दक्षिणनसि प्रास्यामि । शिराऽसि प्रत्यञ्चीति [का० १७. ५. १३.] आदौ
वामनसि ततो दक्षिणे ॥ का० [१७. ५. १०.] अदयोर्भासे वेति । भासे वेति मन्त्रा-
भ्यां नेत्रयोस्तद्वहिरण्यशकलप्रासनम् ॥ भासे काल्यै वां वामनेत्रे प्रास्यामि ज्यो-
तिषे तेजसे तत्प्राप्त्यै वां दक्षिणेनेत्रे प्रास्यामि ॥ का० [१७. ५. ११.] ओत्रयोरभूदिदमि-

ति । कर्णयोः प्रास्यति अभूदिदमग्निर्ज्योतिषेति मन्त्राभ्याम् ॥ इदं श्रोत्रं विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य वैश्वानरस्य विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितस्याग्निश्च वाजिनं वाचो ज्ञातृ अभूत् सर्वप्राणिशब्दा वल्लेश्च शब्दोऽपि श्रोत्रेणैव ज्ञायते ऽतः श्रोत्रे हिरण्यं प्रास्यामीति शेषः । वाचमेति ज्ञानाति वाजिनं वाचपूर्वादिते-
रौणादिको नक्प्रत्ययः हान्दसः कुत्वाभावः कल्तां जशोऽन्तऽइति [पा० ८. २. ३१.] जश्वम् । अयमग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रम्य तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोतीति श्रुत्यनुवादकोऽयं मन्त्रः । यद्वायमर्थः इदं श्रोत्रेऽस्यमानं हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य वैश्वानरस्याग्निश्च वाजिनं वीर्यं तेजोजनकमभूत् भवति अतोऽस्या-
मीति ॥ ३१ ॥

अग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्चस्वान् ।

सहस्रदा असि सहस्राय वा ॥ ४० ॥

हिरण्यशकलदेवत्योत्प्लिक् द्वौ पादावष्टाणौ तृतीयो द्वादशको व्यूहेन । द-
क्षिणश्रोत्रे शकलं प्रास्यति । अयमग्निः ज्योतिषा पशुश्रोत्रस्थितहिरण्यतेजसा
ज्योतिष्मान् तेजस्वी अस्तु रुक्मो रोचमानोऽग्निर्वर्चसा हिरण्यकान्त्या वर्चस्वान्
कान्तिमानस्तु वाक्यप्रभा ज्योतिः शरीरगतकान्तिर्वर्च इति ज्योतिर्वर्चसोर्भेदः ।
यद्वा श्रोत्रमेव हिरण्यज्योतिषाग्निरिव ज्योतिष्मदस्तु हिरण्यवर्चसा च वर्चस्वद-
स्तु रुक्म-इव सुवर्णपुरुष-इव उभयत्रेवाध्याहारेण लिङ्गव्यत्ययेन च योजनेत्य-
र्थः ॥ का० [१७. ५. १४.] सहस्रदा इति पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये । पुरुषशिर आदा-
योखामध्ये वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ हे पुरुष त्वं सहस्रदाः सहस्र-
संख्यस्य दातासि अतः सहस्राय सहस्रधनन्ताभाय वा त्वामुद्गृह्णामीति शेषः । आ-
दौ पुरुषशिरसि शकलप्रासनं ततोऽश्चगोऽव्यजानां क्रमेण । एकपशुपक्षे मुखा-
दिषु प्रत्येकं सप्त-सप्त पञ्चकव (४.) एकैकमित्यन्ये [का० १७. ५. ११. शतपथ० ७.
५. २. १०.] ॥ ४० ॥

आदित्यं गर्भं पयसा समं दधि सहस्रस्य प्रतिमां विश्वद्वयम् ।

परिवृद्धिं ह्यरसा माभिर्मःस्थाः शतायुषं कृणुहि चीयमानः ॥ ४१ ॥

का° [१७. ५. १७.] आदित्यं गर्भमिति प्रतिमन्त्रं क्रमेण । पुरुषादीनां शिरसि पञ्चमन्त्रक्रमेणैकैकमुपदधातीत्यर्थः ॥ पञ्च ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभः । आदौ पुरुष-शिर उपदधाति मध्ये । हे पुरुषशिरः त्वमादित्यं चित्याग्निं पयसा समङ्गि संम-क्षय अञ्जेर्लीटि मध्यमैकवचने रूपम् पयसि स्थाप्य इत्येवमुच्यते । आदत्ते पशू-नादित्यवदीष्टे वा सर्वपशूनामित्यादित्यश्चित्योऽग्निः । कीदृशमादित्यं गर्भं गृह्णा-ति पशूनिमिति गर्भः पचाद्यच् दृग्रहोर्भश्छन्दसि तम् । सहस्रस्य प्रतिमां वद्धधनस्य प्रतिमाभूतं वद्धधनप्रदमित्यर्थः । विश्वरूपं सर्वरूपमादित्यत्वात्सर्वरूपप्रकाशकमि-त्यर्थः सर्वाणि रूपानि यस्मात् । किं च हरसा सर्ववीर्यापहारकमग्नेर्जीतिर्हर-स्तेनाग्नितेजसा यज्ञमानं परिवृङ्गि परिवर्जय वृज्जी वर्जने रुधादिः लोट् । मा अ-भिमंस्थाः यज्ञमानं मा ह्मिंसीः मन्यतेर्लुङ् अभिपूर्वा मन्यतिर्हिसार्थः । किं च ची-यमानः उपधीयमानः सन्यजमानं शतायुषं शताब्दजीविनं कृणुहि कुरु ॥ ४१ ॥

वातस्य जूतिं वरुणस्य नाभिमश्च जज्ञानं सरिरस्य मध्ये ।

शिष्टं नदीनां हरिमद्रिबुधमग्ने मा ह्मिंसीः परमे व्योमन् ॥ ४२ ॥

अथशिर ईशानि उपदधाति । हे अग्ने चित्याग्ने त्वमश्चमिमं मा ह्मिंसीः ज्वा-लया मा दह । कीदृशं वातस्य जूतिं जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा वायोर्गतिस्वरूपं वायु-वह्नीघ्रगतिमित्यर्थः वायोः प्रीतिं प्रेमपात्रं वरुणस्य नाभिं जलेशस्य नाभिमिव नाभिः अन्तरं यथा नरेण स्वनाभिर्वस्त्रावरणादिना पाल्यते तद्वद्वरुणेनातिप्रिय-त्वात्पाल्यम् । यतः सरिरस्य सलिलस्य जलस्य मध्ये समुद्रे जज्ञानं जायमानं जन्-जनने ह्लादिः शानच् गमरुनेत्युपधात्लोपः [पा° ६. ४. १८.] अप्सुयोनिर्वाऽअथ इ-ति श्रुत्यन्तरात् अत एव नदीनां शिष्टं बालं नदीपतिः समुद्रः पितात एव नदी-नां मातृत्वात्तद्भिष्टम् । हरिं हरितवर्णं यद्वात्रुं नरं हरतीति हरिस्तम् । अद्रि-बुधमद्रिर्गिरिः बुधं मूलं कारणं यासां ता अद्रिबुधा आपस्तज्जातमद्रिबुधमपत्य-प्रत्ययलोपः यद्वा बुधपदे नकारः उपजनश्छान्दसः अद्रिबुधमद्रिभिर्बुधं ज्ञातम् प-थि तत्पुत्रैः क्षुप्तानद्रीन्याषाणान्दृष्ट्वा नरैर्ज्ञातं यदत्राश्चो गत इति उत्कृष्टमित्यर्थः । परमे व्योमन् एषु लोकेषु निषीदन्तमिति शेषः इमे वै लोकाः परमं व्योमेति

[७.५.२.१८.] श्रुतेः यद्वा विविधमोम अवनं रक्षणम् परममुत्कृष्टं यद्योम नानोप-
द्रवेभ्यः पालनं तत्र स्थापितमिति शेषः ॥४२॥

अज्ञस्रमिन्दुमरुषं भुरण्युमग्निमीडे पूर्वचित्तिं नमोभिः ।

स पर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गां मा ह्मिंसीरदिति विराजम् ॥४३॥

गोशिर अग्नेय्यामुपदधाति अरुमग्निमीडे स्तोमि ईउ स्तुतौ । कीदृशमज्ञस्रम-
नुपक्षीणम् इन्दुमिदि परमैश्वर्ये इन्दतीतीन्दुः ऐश्वर्येपितं यद्वा उन्दी क्लेदे उनत्ति
क्लेदयति ज्ञनमनांसीतीन्दुः उन्देरिच्चादेरिति [उण० १.१२.] कुप्रत्ययादीकारौ (९) ।
अरुषं रोषरहितं यद्वा अरुर्मर्म मर्मस्थानीयं रक्षस्यम् आराध्यमित्यर्थः । पूर्वचित्तिं
पूर्वैर्महर्षिभिः चित्तिं चेत्तव्यम् (१०) । नमोभिरनैर्भुरण्युं भर्तारं सर्वेषां पोष्टारम् ।
हे अग्ने एवं स्तूयमानः स त्वं गामुपधीयमानां मा ह्मिंसीः मा जह्मि । कीदृशीम-
दितिमवण्डितामदीनां वा विराजं विविधं राजमानाम् दुग्धदानाद्गौर्विराट् तस्यै
श्रुतं तस्यै शर इति [३.३.३.२.] दशवीर्याभिप्रायं विराट्त्वम् । कीदृशः त्वं पर्वभिः
पश्चिष्टकाभिरमावास्यादिपर्वभिर्वा ऋतुशः ऋतौ-ऋतौ कल्पमानः कर्माणि सम्पा-
दयन् ॥४३॥

वद्वत्रीं वद्वृर्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानां रजसः परस्मात् ।

मह्नीं साहस्रीमसुरस्य मायामग्ने मा ह्मिंसीः परमे व्योमन् ॥४४॥

वायव्येऽविशिर उपदधाति । हे अग्ने परमे व्योमन् उत्कृष्टे रक्षणास्थाने स्था-
पितामविं मा ह्मिंसीः । कीदृशीं वद्वृः वृषाणां निर्मातुर्देवस्यानुग्रहाद्वद्वत्रीं वृणोति
कम्बलादिना हृदयति लोकानिति वद्वत्री ताम् । वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानी-
यां नाभिवद्रक्षणीयाम् वारुणी त्वाष्ट्री चाविः । परस्माद्रजसः दिग्यूपाध्वोकाज्ज्ञानं
ज्ञायमानम् श्रोत्रं वै परमं रजो दिशो वै श्रोत्रं दिशः परमं रज इति [७.५.२.
२०.] श्रुतेः यद्वा परस्माद्रजसः (११.) प्रजापते रजोगुणाज्जायमानाम् । मह्नीं मह-
तीम् । साहस्रीं सहस्रमूल्याहं सहस्रोपकारक्षमां वा । असुरस्य मायामसवः प्रा-
णा विद्यन्ते यस्य सोऽसुरः मवर्थे रः प्राणवतो मायां प्रज्ञां मीयते ज्ञायतेऽनया
माया प्रज्ञा प्राणिनां प्रज्ञाप्रदमित्यर्थः ॥४४॥

योऽग्निर्मिथ्यजायत शोकात्पृथिव्या उत वा दिवस्पतिः ।

येन प्रजा विश्वकर्मा ज्ञानं तमग्ने हेतुः परि ते वृणक्तु ॥ ४५ ॥

नैर्ऋत्येऽजमुपदधाति । योऽग्निर्मिथ्यपोऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकादध्यजायत अग्निं सन्तापादुत्पन्नः अत्राग्निः प्रजापतिः । उत वा अपि च दिवः शोकात्पृथिव्याश्च शोकाद्योऽजः पर्यजायत उत्पन्नः अग्निपृथिवीदिवं शोकादजोत्पत्तिः श्रुत्योक्ता यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तद्विवश्च पृथिव्यै च शोकादजायतेति [७.५.२.२१.] । विश्वकर्मा स एव प्रजापतिः येनाजेन वायूपेण प्रजा ज्ञानं उत्पादितवान् अजस्य वायूपत्वं ततः प्रजोत्पत्तिः श्रुत्योक्ता वाग्वाऽअजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा ज्ञानेति [७.५.२.२१.] । हे अग्ने चित्य ते तव हेतुः क्रोधः तमजं परिवृणक्तु परित्यजतु त्वयाजि कोपो न कार्य इत्यर्थः ॥ माधवस्तु पृथिव्या उपरि स्थितादुत वा यद्वा दिवः परि द्युलोकोपरि स्थितात् शोकात् शुच दीप्तौ घञ्जलः दीप्तियुक्तादग्नेः प्रजापतेः सकाशाद्योऽग्निर्मिथ्यपोऽजोऽध्यजायत विश्वकर्मा येनाजेन प्रजाः पशून् ज्ञानं । अजस्य पशुसाधनत्वं तैत्तिरीयश्रुत्योक्तम् ततोऽजस्तूपरः समभवत्तत् स्वयै देवतायाऽआत्मनो ततो वै प्रजाः पशून्सृजतेति । शेषं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषश्च ॥ ४६ ॥

का° [१७.५.१८.] चित्रं देवानामित्यर्धर्चशः सुवाहुतो मध्यमे । अर्धर्चद्वयेन पुरुषशिरस्याहुतिद्वयं जुहोतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [७.४२.] ॥ ४६ ॥

V. a. इमं मा ह्विंसीर्द्विपादं पशुं सहस्राक्षो मेधाय चीयमानः ।

मयुं पशुं मेधमग्ने जुषस्व तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ॥

b. मयुं ते शुगृह्णतु यं द्विप्सं ते शुगृह्णतु ॥ ४७ ॥

का° [१७.५.१९.] बर्हिर्वैद्युदङ्तिष्ठन्नुपतिष्ठतऽउत्सर्गैरिमं मा ह्विंसीरिति प्रतिमन्त्रम् । अग्नेरुत्तीर्य वेदेर्बर्हिर्दक्षिणे उदङ्मुखस्तिष्ठन्निमं मेत्युत्सर्गसंज्ञैः पञ्चमन्त्रैः पुरुषादिशिरांस्युपतिष्ठतेऽध्वर्युः एकपशुपत्ने तमेव पञ्चभिरित्यर्थः ॥ अग्निदेवत्याः

पञ्च त्रिदुभः आग्ययोरन्ते द्वे यजुषी तिसृणामन्ते त्रीणि-त्रीणि यज्ञूषि । हे अग्ने सहस्राक्षः सहस्रमक्षीणि यस्य सः हिरण्यशकलवृषसहस्रनेत्रो मेधाय यज्ञाय ची-
यमानः चयनेन संस्क्रियमाणः सन् त्वमिमं द्विपादं पशुं पुरुषद्वयं मा ह्रिंसीः मा
दह हिरण्यशकलैर्वाऽऽएष सहस्राक्षः द्विपादाऽऽएष पशुर्यत्पुरुष इति च [७. ५. २.
३१.] श्रुतेः । यदि वादनेहा तर्हि मेधं शुद्धं मयुं पशुं तुरङ्गवदनं किम्पुरुषं पशुं
जुषस्व सेवस्व भक्षयेत्यर्थः किम्पुरुषो वै मयुरिति [७. ५. २. ३२.] श्रुतेः मयुं कृत्स्न-
मृगं वा जुषस्व मयुर्मृगेऽश्ववदनऽइति कोशोक्तेः । तेन मयुभक्षणेन तन्वः ज्वा-
त्तावृषास्तनूः चिन्वानः पोषयन्निह निषीद द्वितीयार्थे तन्व इति प्रथमा । इतो
यजुः ते तव शुक् शोकः संतापो मयुं किंनरं मृगं वा गृह्णतु प्राप्नोतु । किं च यं
पुरुषं प्रति वयं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः ते तव शुक् तमृह्णतु ॥ ४७ ॥

a. इमं मा ह्रिंसीरेकशफं पशुं कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेषु ।

गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ॥

b. गौरं ते शुगृह्णतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृह्णतु ॥ ४८ ॥

अथाश्वस्य । हे अग्ने इमेकशफमेकवुरं पशुमश्वं मा ह्रिंसीः एकशफो वा
ऽएष पशुर्यदश्व इति [७. ५. २. ३३.] श्रुतेः । कीदृशं कनिक्रदमत्यन्तं क्रन्दितारं हे-
षमाणम् क्रन्देर्दाधतीत्यादिना [पा० ७. ४. ६५.] यङ्लुकि निपातः । वाजो वेगो
विद्यते येषां ते वाजिना वेगवन्तः मत्वर्थे इनप्रत्ययः तेषु मध्ये वाजिनं वेगवन्तम् ।
ते तुभ्यमारण्यं वनस्थं गौरं गौरवर्णं मृगं दिशामि ददामि तेन तन्वः चिन्वानो
निषीदिति पूर्ववत् । ते तव शुगौरं गृह्णतु ॥ ४८ ॥

a. इमं साहस्रं शतधारमुत्सं व्यच्यमानं सरिरस्य मध्ये ।

धृतं उक्तानामदिति जनायाम् मा ह्रिंसीः परमे व्योमन् ॥

b. गव्यमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिं । c. गव्यं ते शुगृह्ण ॥ ४९ ॥

अथ गोः । अत्र विशेषणद्वयं स्त्रीलिङ्गं शेषाणि पुल्लिङ्गानि व्यत्ययेन उभाभ्यां
गौरेव स्तूयते । हे अग्ने परमे व्योमन् उक्तृष्टे स्थाने स्थितमिमं गोद्वयं पशुं त्वं

मा हिंसीः । कीदृशं साहस्रं सहस्रमूल्याहं सहस्रोपकारक्षमं वा । शतधारं श-
तसंख्याकक्षीरधारायुतमत एवोत्सम् उत्सः कूपः तत्सदृशम् उत्स-इवोत्सस्तं ब-
हुस्रोतसमित्यर्थः । सरिरस्य मध्ये एषु लोकेष्वन्तः व्यच्यमानं जनैर्विविधमच्यमा-
नमुपजीव्यमानम् इमे वै लोकाः सरिरमिति [७. ५. २. ३४.] श्रुतेः । जनाय सर्वलो-
काय घृतं दुहानां घृतकारणं क्षीरं क्षरतीम् । अदितिमखण्डिताम् । ते तवारण्यं
गवयं गोसदृशं पशुविशेषमनुदिशामि । शिष्टमुक्तम् ॥ ४१ ॥

a. इममूर्णायुं वरुणस्य नाभिं त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदाम् ।

त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रमग्रे मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥

b. उष्ट्रमारुण्यमनु ते दि° । c. उष्ट्रं ते शुगृह° ॥ ५० ॥

अथावेः । हे अग्रे परमे व्योमन् स्थानि स्थितमिममविं मा हिंसीः । कीदृश-
मूर्णायुमूर्णावन्तमूर्णाया युस् । वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानीयं प्रियमपत्यमित्यर्थः ।
द्विपदां नराणां चतुष्पदां गवादीनामुभयद्वपाणां पशूनां त्वचम् त्वचमिव त्वचम् त्व-
ग्रक्षकं कम्बलैः हृदकत्वात् मनुष्याः शीतनिवृत्त्यै कम्बलं दधते अश्वगोखराद्या
अपि मार्दवाय पृष्ठे कम्बलैराहायन्ते । तथा त्वष्टुः प्रजापतेः प्रजानां मध्ये प्रथमं
जनित्रं प्रथमोत्पन्नम् एतद् (11.) त्वष्टा प्रथमं त्वष्टं विचकारेति [७. ५. २. ३५.]
श्रुतेः । उष्ट्रं प्रसिद्धं ते ददामि । स्पष्टमन्यत् ॥ ५० ॥

a. अजो ज्येष्ठैर्जनिष्ट शोकात्सोऽपश्यज्जनिताग्ने ।

तेन देवा देवतामग्रमायस्तेन रोहमायनुप मेधांसः ॥

b. शरभमारुण्यमनु ते दि° । c. शरभं ते शुगृह° ॥ ५१ ॥

अथाजस्य । हि पादपूरणः । योऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकात्संतापादजनिष्ट उ-
त्पन्नः शोकादीप्यमानादग्नेः प्रजापतेर्जनिष्टेति वा यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत त-
दग्नेः शोकादजायतेति [७. ५. २. ३६.] श्रुतेः आत्मनो वषामुदखिदत्तामग्नौ प्रगृह्णा-
त्ततोऽजस्तूपरः समभवदिति तैत्तिरीयेऽपि । स उत्पन्नोऽजोऽग्नेः प्रथममुत्पन्नं नर-
मेव जनितां स्वोत्पादकं प्रजापतिमपश्यद्वृष्टवान् । किं च एवं प्रशस्तोऽजस्त-

तो देवा इदानींतना अग्रं पूर्वजन्मनि तेनाजेन कर्म कृत्विति शेषः देवतां देवभावमायन्प्राप्ताः तस्य भावस्त्वतलौ । किं च मेध्यासः मेध्या यज्ञयोग्या यज्ञमाना रोहं रोहणीयं स्वर्गं तेनाजेनोपायन् उपगहन्ति हृन्दसि परेऽपि [पा° १.४.८१.] । शरभोऽष्टापदो मृगविशेषः सिंहघाती । शेषमुक्तम् ॥ ५१ ॥

त्वं यविष्ठ दाशुषो नृः पाहि शृणुधी गिरः । रक्षां तोकमुत त्मना ॥ ५२ ॥

का° [१७.६.१.] एत्य च त्वं यविष्ठेति चित्योपस्थानम् । वह्निर्वेदेरागत्याग्निसमीपेऽर्धचित्यमुपतिष्ठते ॥ उशनोदृष्टानिरुक्ताग्नेयी गायत्री । हे यविष्ठ युवतम यद्वा मिश्रयितृ तम गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिवाचः शृणुधि शृणु श्रुशृण्वित्यादिना [पा° ६.४.१०२.] हेर्धिः अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा° ६.३.१३७.] संहितायां दीर्घः । गिरः श्रुत्वा दाशुषो हविर्दत्तवतो यज्ञमानान्नृन्मनुष्यान्पाहि रक्ष दाशुष इति षष्ठी वा यज्ञमानस्य नृन् (12.) पाहीति । दाश्यान्साह्यान्मीढ्रांश्चेति [पा° ६.१.१२.] निपातः । किं च उतापि च त्मना आत्मना तोकं यज्ञमानापत्यं रक्ष द्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६.३.१३५.] संहितायां दीर्घः । मन्त्रेष्वादेरात्मन इति [पा° ६.४.१४१.] आकारलोपः । तोकमपत्यमुतात्मानं च रक्षेति विभक्त्यव्यत्ययो वा ॥ ५२ ॥

- VI. a. अ॒पां त्वे॒मत्सा॒दयामि । b. अ॒पां त्वो॒न्नत्सा॒दयामि । c. अ॒पां त्वा॒भस्म॒त्सा॒दयामि । d. अ॒पां त्वा॒ ज्योति॑षि सा॒दयामि । e. अ॒पां त्वा॒ग्ने सा॒दयामि । f. अ॒र्णवे॒ त्वा॒ स॒दने॒ सा° । g. स॒मुद्रे॒ त्वा॒ स॒दने॒ सा° । h. स॒रिरे॒ त्वा॒ स॒दने॒ सा° । i. अ॒पां त्वा॒ क्षये॑ सा° । k. अ॒पां त्वा॒ स॒धिषि॑ सा° । l. अ॒पां त्वा॒ स॒दने॒ सा° । m. अ॒पां त्वा॒ स॒धस्थे॑ सा° । n. अ॒पां त्वा॒ योनौ॑ सा° । o. अ॒पां त्वा॒ पुरी॑षे सा° । p. अ॒पां त्वा॒ पार्थ॑सि सा° । q. गा॒यत्रे॑ण त्वा॒ ह॒न्दसा॑ सा° । r. त्रै॒ष्टुभे॑न त्वा॒ ह॒न्दसा॑ सा° । s. जा॒गते॑न त्वा॒ ह॒न्दसा॑ सा° । t. आ॒नु॒ष्टुभे॑न त्वा॒ ह॒न्दसा॑ सा° । u. पा॒ङ्के॑न त्वा॒ ह॒न्दसा॑ सा॒दयामि ॥ ५३ ॥

का° [१७. ६. २.] अपरेण स्वयमातृणामित्यापस्याः पञ्च-पञ्चानूकान्तेषपां त्वे-
न्निति प्रतिमन्त्रम् । तीर्थेनाग्निमारुह्य स्वयमातृणामपरेण पूर्वानूकान्तमेत्य चतुर्ध-
व्यनूकान्तेषपां त्वेन्निति प्रतिमन्त्रं पञ्च-पञ्चापस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥
विंशतिरिष्टकादेवत्यानि यजूंषि पञ्चदशापस्यादेवत्यानि पञ्च हृन्दस्यादेवत्यानि ।
हे इष्टके अपस्ये अपामेमन् एमनि वायौ त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि इण् गतौ
मनिन्प्रत्ययः सप्तम्या लुक् त्वा इत्यस्य परवृत्तम् [पा° ६. १. १४. वा° ६.] । अत्रा-
पामेमन्नित्यादीनां श्रुत्योक्तोऽर्थो ग्राह्यः वायुर्वाऽअपामेम (13.) वायौ त्वाऽ साद-
यामीति [७. ५. २. ४६.] श्रुतेः ॥ अपामोद्वान् ओद्वानि ओषधिषु त्वां सादयामि उ-
न्दी क्लेदे मन्त्रलोपश्च (14.) गुणः सप्तम्या लुक् ओषधयो वाऽअपामोद्वान् [७. ५.
२. ४७. (15.)] एवमग्रेऽपि तुल्यम् ॥ भस्मन् भस्मनि भस भर्त्सनदीत्योः मन् अग्रे
अग्रं वाऽअपां भस्म [७. ५. २. ४८.] ॥ अपां ज्योतिषि विद्युति विद्युद्वाऽअपां ज्यो-
तिः [७. ५. २. ४९.] ॥ अपामयने भूमौ इयं पृथिव्यपामयनम् [७. ५. २. ५०. (16.)] ॥
अर्णवि सद्ने स्थानि प्राणद्वये सा° प्राणो वाऽअर्णवः [७. ५. २. ५१.] ॥ समुद्रे स-
द्ने सा° मनो वै समुद्रः [७. ५. २. ५२.] ॥ सरिरे सद्ने वाचि सा° वाग्वै सरिर्म्
[७. ५. २. ५३.] ॥ अपां क्षये चक्षुषि त्वां सा° चक्षुर्वाऽअपां क्षयो [७. ५. २. ५४.]
निवासः ॥ अपां सधिषि श्रोत्रे त्वां सा° श्रोत्रं वाऽअपाऽ सधिः [७. ५. २. ५५.] ॥
अपां सद्ने दिवि त्वां सा° द्यौर्वाऽअपाऽ सदनम् [७. ५. २. ५६.] ॥ अपां सधस्ये
अन्तरिक्षे त्वां सा° अन्तरिक्षं वाऽअपाऽ सधस्यम् [७. ५. २. ५७.] ॥ अपां योनौ स-
मुद्रे त्वां सा° समुद्रो वाऽअपां योनिः [७. ५. २. ५८.] ॥ अपां पुरीषे सिकतासु त्वां
सा° सिकता वाऽअपां पुरीषम् [७. ५. २. ५९.] ॥ अपां पायसि अन्ने त्वां सा° अन्नं
वाऽअपां पायः [७. ५. २. ६०.] ॥ ॥ पञ्च हृन्दस्या उपदधाति पञ्चयजुर्भिः । गायत्रे-
ण गायत्र्येव गायत्रं तेन हृन्दसा त्वामुपदधामि । त्रैष्टुभेन हृन्दसा त्वां सा° । जा-
गतेन हृन्दसा त्वां सा° । आनुष्टुभेन हृन्दसा त्वां सा° । पाङ्क्तिन हृन्दसा त्वां सा°
॥ ५३ ॥

VII. a. अयं पुरो भुवः । b. तस्य प्राणो भौवायनः । c. वसन्तः प्राणा-
यनः । d. गायत्री वासन्ती । e. गायत्र्यै गायत्रम् । f. गायत्राहु-

पा०शुः । g. उपा०शोस्त्रिवृत् । h. त्रिवृत्तो रथन्तरम् । i. वसिष्ठ
ऋषिः । k. प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५४ ॥

का° [१७. ६. ३.] व्याधारणवत्प्राणभृतः कर्णसंहिता दश-दशांशं (17.) पुर इति प्रतिमन्त्रम् । प्राणभृतसंज्ञका इष्टका व्याधारणवदक्षिणे अंसे उत्तरश्रोण्यां दक्षिण-श्रोण्यामुत्तरे अंसे कर्णसंहिता अक्षया संलग्नाः स्वयमातृष्ठापर्यन्तं दश दशोप-धातीति सूत्रार्थः ॥ पञ्चाशद्यज्ञं प्राणभृदिष्टकदिवत्यानि प्रतिकण्डिकं दश-दश । प्रथमं दशकं दक्षिणे अंसे । कदाचिद्व्याघ्रात्प्रजापतेः प्राणा देवा भूवोत्क्रान्ताः तदा तान्प्रजापतिवचने किमित्युत्क्रम्यते मामुपगृह्णतेति ततः प्राणास्तमूर्चयन् वयं विना स्थातुं न शक्नुमस्तदन्नं त्वया सृज्यते चेत्तिष्ठामस्ततः प्रजापतिनोक्तं वयमुभयेऽन्नं सृजामेति तथेत्युक्त्वा प्राणाः प्रजापतिश्चैतदन्नमसृजंस्तेन प्राणान्पुल्लतीति इष्टकानां प्राणभृतसंज्ञेत्युक्तं श्रुत्या प्रजापतेर्विस्तृतात्प्राणा उदक्रामन्तित्यादिकया [च. १. १. ३.] । अथ मन्त्रव्याख्या । योऽयं पुरो भुवश्चाग्निर्वर्तते हे इष्टके त्वं तद्रूपासि प्राण ए-वाग्निर्भूत्वा पुरस्तिष्ठति अतोऽग्निद्वयां त्वामुपधाम्यतीति शेषः एवमग्रेऽपि । पुरस्ता-दुपधीयते प्रागुद्रियेत प्रादुपचर्यतः इति पुरोऽग्निः । भवति सर्वद्वयेणेति भवत्य-स्मात्सर्वमिति वा भुवोऽग्निः तद्रूपेष्टका ध्येयेति भावः तदुक्तं श्रुत्या [च. १. १. ४.] अयं पुरो भुव इत्याग्निर्वै पुरस्तात्तमाह पुर इति प्राञ्च ७ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमु-पचरत्यथ यदुव इत्याह्यग्निर्वै भुवोऽग्नेर्हृदि ७ सर्वं भवति प्राणो ह्यग्निर्भूत्वा पुर-स्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपधधातीति ॥ प्राणस्तस्याग्निरपत्यमिति शेषः अत एव भौ-वायनः भुवस्याग्निरपत्यं भौवायनः नडादिवात्फक् । इष्टके प्राणाद्वयां त्वां सा° प्रा-णं तस्माद्रूपादग्नेर्निर्मिमीतेति [च. १. १. ५.] श्रुतेः ॥ प्राणस्यापत्यं प्राणायनः फक् यो वसन्त ऋतुस्तद्रूपां सा° वसन्तमृतुं प्राणान्निर्मिमीतेति [च. १. १. ५.] श्रुतेः ॥ वसन्तस्यापत्यं वासन्ती तस्यापत्यमिति [पा° ४. १. १२.] अण् णिङ्गाणञित्यादिना [पा° ४. १. १५.] डीप् या गायत्री हन्द्स्तद्रूपां सा° गायत्रीं हन्दो वसन्तादतोर्नि-र्मिमीतेति [च. १. १. ५.] श्रुतेः ॥ गायत्र्यै गायत्रं चतुर्थी पञ्चम्यर्थे गायत्र्याः सकाशा-द्गायत्रं सामोत्पन्नं तद्रूपां सा° गायत्र्यै हन्द्सो गायत्रं साम निर्मिमीतेति [च. १. १. ५.] श्रुतेः ॥ गायत्रात्सामो य उपांशुग्रहो निर्मितस्तद्रूपां सा° गायत्रात्साम

उपांशुं ग्रहं निरमिमीतेति [च. १. १. ५.] श्रुतेः ॥ उपांशुग्रहान्निर्मितो यस्त्रिवृ-
 स्तोमस्तद्रूपां सा° उपांशोर्ग्रहात्त्रिवृतः स्तोमं निरमिमीतेति [च. १. १. ५.] श्रु-
 तेः ॥ त्रिवृतः स्तोमान्निर्मितं यद्व्यन्तरं पृष्ठं तद्रूपां सा° त्रिवृतः स्तोमाद्व्यन्तरं
 पृष्ठं निरमिमीतेति [च. १. १. ५.] श्रुतेः ॥ वसत्यधितिष्ठति सर्वज्ञतूनिति वस्ताति-
 शयेन वस्ता वसिष्ठः तुरिष्ठमेयःस्विति [पा° ६. ४. १५४.] इष्टनि तृचो लोपः स-
 र्वधार ऋषिः ज्ञाता प्राणस्तद्रूपां सा° प्राणो वै वसिष्ठ ऋषिर्यद्वै नु श्रेष्ठस्तोन व-
 सिष्ठोऽथो यद्वस्तृतमो वसति तेनोऽएव वसिष्ठ इति [च. १. १. ६.] श्रुतेः ॥ प्रजा-
 पतिगृहीतया गृह्णातिः सृष्ट्यर्थः प्रजापतिना सृष्टया त्र्येष्टकया स्थापितया प्रजाभ्यः
 सर्वप्रज्ञार्थं प्राणं गृह्णामि प्रजानां प्राणसिद्धये वामुपदधामीत्यर्थः । अयं पुर इत्या-
 दिदशमन्त्रैः प्राणमेवैकं प्रजाभ्यः गृह्णामि । ये नानाकामाः प्राणे तांस्तदधाति स-
 कृत्सादयत्येकं तत्प्राणं करोतीति [च. १. १. ६.] श्रुतेः ॥ ५४ ॥

- a. अयं दक्षिणा विश्वकर्मा । b. तस्य मनो वैश्वकर्मणम् । c. ग्रीष्मो
 मानसः । d. त्रिष्टुभ्यैष्मी । e. त्रिष्टुभः स्वारम् । f. स्वारादन्तर्या-
 मः । g. अन्तर्यामात्पञ्चदशः । h. पञ्चदशाद्दक्षत् । i. भरद्वाज ऋ-
 षिः । k. प्रजापतिगृहीतया त्र्ये मना गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५५ ॥

हर्मिर्मन्त्रैस्तृतीयं दशकं दक्षिणाश्रोणेरारभ्योपधेयम् । विश्वं करोति सर्वं सृज-
 तोति विश्वकर्मा वायुरयं दक्षिणा दक्षिणास्यां दिशि आर्यावर्तादूयो वाति तद्रूपां
 त्वां सा° अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवते एष ह्रीदः सर्वं करोति तद्यत्तमाह
 दक्षिणेति तस्मादिष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति तद्रूपमुपदधातीति [च. १. १. ७.] श्रुतेः ॥
 तस्य विश्वकर्मणोऽपत्यं मनोऽत एव वैश्वकर्मणम् विश्वकर्मण इदम् तस्येदमिति
 [पा° ४. ३. १२०.] अण् इन्नण्यनपत्यऽइति [पा° ६. ४. १६४.] प्रकृत्या । मनोद्वयां
 सा° मनस्तस्माद्रूपाद्यायोर्निरमिमीतेति [च. १. १. ८.] श्रुतेः ॥ मनसोऽपत्यं ग्रीष्म
 ऋतुस्तद्रूपां सा° ग्रीष्ममृतुं मनसो निरमिमीतेति [च. १. १. ८.] श्रुतेः ॥ ग्रीष्मस्येयं
 ग्रैष्मी ग्रीष्मोत्पन्ना त्रिष्टुप् हन्द्स्तद्रूपां सा° त्रिष्टुभं हन्द्ो ग्रीष्मादतोर्निरमिमीते-
 ति [च. १. १. ८.] श्रुतेः ॥ त्रिष्टुभ उत्पन्नं यत्स्वारं साम तद्रूपां सा° त्रिष्टुभश्हन्द्सः

स्वार७ साम निर्मिमीतेति [८. १. १. ८.] श्रुतेः ॥ स्वारात्साम उत्पन्नो योऽन्तर्या-
मो ग्रहस्तद्रूपां सा° स्वारात्सामोऽन्तर्यामं ग्रहं निर्मिमीतेति [८. १. १. ८.] श्रुतेः ॥
अन्तर्यामादुत्पन्नो यः पञ्चदश स्तोमस्तद्रूपां सा° अन्तर्यामाद्गृह्यात्पञ्चदश७ स्तोमं
निर्मिमीतेति [८. १. १. ८.] श्रुतेः ॥ पञ्चदशात्स्तोमादुत्पन्नं यद्गृह्यत्पृष्ठं तद्रूपां सा°
पञ्चदशात्स्तोमाद्गृह्यत्पृष्ठं निर्° ॥ भरद्वाज ऋषिः बिभर्तीति भरन् (18.) वाजमन्नं
यः स भरद्वाजोऽन्नधर्ता मनः मनसि स्वस्ये अन्नादनेहोत्पत्तेः ऋषिः सचेतनो
मनोवृषस्तद्रूपां सा° मनो वै भरद्वाज ऋषिः अन्नं वाजो यो वै मनो बिभर्ति सो
ऽन्नं वाजं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिरिति [८. १. १. १.] श्रुतेः ॥ प्रजापतिगृ-
हीतया धातृसृष्टया त्र्येष्टकया कृत्वा प्रजाभ्यो मनो गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्मन एव
गृह्णामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

- a. अयं पश्चाद्विश्वव्यचाः । b. तस्य चक्षुर्वैश्वव्यचसम् । c. वर्षाश्चानु-
ष्यः । d. जगती वापी । e. जगत्या ऋक्समम् । f. ऋक्समाहुकः ।
g. शुक्रात्सप्तदशः । h. सप्तदशाद्वैतपम् । i. जमदग्निर्ऋषिः । k. प्र-
जापतिगृहीतया त्रया चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५६ ॥

अयं पश्चादित्यादिमन्त्रैर्द्वितीयं दशकमुत्तरश्रोणेरारभ्योपदधाति । पश्चात् प्रती-
चीं दिशमञ्चति गृह्णीति पश्चात् प्रतीचीगमनशीलो विश्वं विचति उदितः सन्प्र-
काशयतीति विश्वव्यचा आदित्योऽयं प्रसिद्धस्तद्रूपां सा° असौ वाऽआदित्यो वि-
श्वव्यचा यदा क्षेत्रे वैष उदेत्यथेद७ सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मा-
देतं प्रत्यञ्चमेव यत्नं पश्यन्तीति [८. १. २. १.] श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य सम्बन्धि च-
क्षुरत एव वैश्वव्यचसं विश्वव्यचसो रवेरुत्पन्नं तद्रूपां सा° चक्षुस्तस्माद्रूपादादित्या-
न्निर्मिमीतेति [८. १. २. २.] श्रुतेः ॥ चक्षुष्यः चक्षुष उत्पन्ना वर्षा ऋतुस्तद्रूपां
सा° गर्गादित्याद्यञ् वर्षा ऋतुं चक्षुषो निर्मिमीतेति [८. १. २. २.] श्रुतेः ॥ वर्षा-
भ्य उत्पन्नं जगतीहृन्स्तद्रूपां सा° जगतीं हृन्दो वर्षाभ्य ऋतोर्निर्मि° ॥ जगती-
हृन्स उत्पन्नमृक्समसंज्ञं यत्साम तद्रूपां सा° जगत्यै हृन्स ऋक्सम७ साम निर्-
मि° ॥ ऋक्समादुत्पन्नो यः शुक्रग्रहस्तद्रूपां सा° ऋक्समात्सामः शुक्रं ग्रहं निर्-

मिं ॥ शुक्रादुत्पन्नो यः सप्तदश स्तोमस्तद्रूपां त्वां सां शुक्राद्ब्रह्मात्सप्तदशः स्तोमं
 निरमिं ॥ सप्तदशात्स्तोमादुत्पन्नं यद्वैद्वपं पृष्ठं तद्रूपां सां सप्तदशात्स्तोमाद्वैद्वपं
 पृष्ठं निरमिं ॥ जमदग्निर्ऋषिः जमति जगत्पश्यतीति जमन् अङ्गति सर्वत्र गह्वती-
 त्यग्निः ऋषति जानाति ऋषिः ईदृशं यच्चक्षुस्तद्रूपां सां चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिर्यदेनेन
 जगत्पश्यत्यथो मनुते तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिरिति [ट. १. २. ३.] श्रुतेः ॥ प्रजापति-
 सृष्टया त्वयेष्टकया प्रजार्थं चक्षुर्गृह्णामि दशमत्त्रैश्चक्षुरेव गृह्णामि । सकृत्सादयत्येत-
 च्छक्षुः करोतीति [ट. १. २. ३.] श्रुतेः ॥ ५६ ॥

a. इदमुत्तरात्स्वः । b. तस्य श्रोत्रं सौवम् । c. शरद्वैत्री । d. अ-
 नुष्टुप्शारदी । e. अनुष्टुभं ऐउम् । f. ऐडान्मन्थी । g. मन्थिन
 एकविंशः । h. एकविंशद्विराजम् । i. विश्वामित्र ऋषिः । k. प्र-
 जापतिगृहीतया त्वया श्रोत्रं गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५७ ॥

दशमत्त्रैश्चतुर्थं दशकमुत्तरांसादारभ्योपदधाति ॥ उत्तरस्यामुत्तरात् उत्तराधरद-
 क्षिणादातिरिति [पा° ५. ३. ३४.] आत्प्रत्ययः सर्वस्मादुत्तरभागस्था दिशः यदिदं स्वः
 स्वर्गो लोकः तां दिक्स्वर्गद्वपां त्वां सां क्रियाव्ययविशेषणानां नपुंसकत्वमेकत्वं
 चेति वचनादिदमुत्तरादित्युक्तम् दिशो वाऽउत्तरात्तद्यत्ता आहोत्तरादित्युत्तरा ह्य-
 स्मात्सर्वस्मादिशोऽथ यत्स्वरित्याह स्वर्गो हि लोको दिशः श्रोत्रं हि दिशो
 भूवोत्तरं तस्थौ (१९.) तदेतद्रूपमुपदधातीति [ट. १. २. ४.] श्रुतेः ॥ तस्य स्वर्गस्य
 सम्बन्धि श्रोत्रं कीदृशं सौवम् स्वः इदं सौवं तस्येदमिति [पा° ४. ३. १२०.] अण्
 द्वारादिवादैजागमः [पा° ७. ३. ४.] अव्ययानां भमात्रे ढिलोपः श्रोत्रद्वपां त्वां सां
 श्रोत्रं तस्माद्रूपादिग्भो निरमिमीतेति [ट. १. २. ५.] श्रुतेः ॥ श्रोत्रादुत्पन्ना या शर-
 तद्रूपां सां शरदमृतुः श्रोत्रान्निरमिमीतेति [ट. १. २. ५.] श्रुतेः ॥ शरद उत्पन्नं य-
 दनुष्टुप्शब्दस्तद्रूपां सां अनुष्टुभं इन्दः शरद ऋतोर्निरमिं ॥ अनुष्टुभ उत्पन्नं यदैउं
 साम तद्रूपां सां अनुष्टुभश्चन्दस ऐउः साम निरमिं ॥ ऐडात्साम उत्पन्नो यो
 मन्थी ग्रहस्तद्रूपां सां ऐडात्साम्नो मन्थिनं ग्रहं निरमिं ॥ मन्थिग्रहादुत्पन्नो य
 एकविंश स्तोमस्तद्रूपां सां मन्थिनो ग्रहादेकविंशः स्तोमं निरमिं ॥ एकविं-

शस्तोमादुत्पन्नं यद्वैराजं पृष्ठं तद्रूपां सा° एकविंशत्स्तोमाद्वैराजं पृष्ठं निरमि° ॥
 विश्वामित्र ऋषिः विश्वं सर्वं मित्रं येन मित्रे चर्षाविति [पा° ६.३.१३०.] दीर्घः
 तादृश ऋषिः श्रोत्रं श्रद्धयान्यवाक्यश्रवणात्सर्वमित्रं (20.) भवति विश्वामित्रर्षि-
 त्वपं (21.) यत् श्रोत्रं तद्रूपां सा° श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिर्यदेनेन सर्वतः शृणो-
 त्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माद्श्रोत्रं विश्वामित्र ऋषिरिति [ट. १. २. ६.]
 श्रुतेः ॥ प्रजापतिसृष्टया त्वेष्टकया प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामीति दशमन्त्रैः श्रोत्रमेव
 सादयति ये (22.) नानाकामाः श्रोत्रे तांस्तदधाति सकृत्सादयत्येकं तद्श्रोत्रं करो-
 तीति [ट. १. २. ६.] श्रुतेः ॥ ५७ ॥

- a. इयमुपरि मतिः । b. तस्यै वाज्जात्या । c. हेमन्तो वाच्यः ।
 d. पङ्क्तिर्हेमन्ती । e. पङ्क्त्यै निधनवत् । f. निधनवत आग्रयणः ।
 g. आग्रयणान्निणवत्रयस्त्रिंशौ । h. त्रिणवत्रयस्त्रिंशाम्बां शाक्यरै-
 वते । i. विश्वकर्म ऋषिः । k. प्रजापतिगृहीतया त्वया वाचं गृह्ण-
 मि प्रजाभ्यः । l. लोकं पूर्ण° । m. ता अस्य° । n. इन्द्रं वि-
 श्वा° ॥ ५८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

दशमन्त्रैः पञ्चमं दशकं रेतःसिग्भ्यामुत्तरां प्रथमां कृत्वा प्रादक्षिण्येनोपधेयम् ।
 उपर्युपरिष्ठादिति [पा° ५.३.३१.] निपातः उपरि ऊर्ध्वदेशस्थश्चन्द्र इयं मतिः वाक्
 मन्यते ज्ञायते यया सा मतिः वागेव चन्द्रो भूवोपरि यस्तिष्ठति तद्रूपां सा° च-
 न्द्रमा वाऽउपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि चन्द्रमा अथ यन्मतिरित्याह वाग्वै
 मतिर्वाचा ह्रीदृ सर्वं मनुते वाग्ध चन्द्रमा भूवोपरिष्ठात्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपद-
 धातीति [ट. १. १. ७.] श्रुतेः ॥ तस्यै चन्द्रवृषायास्तस्या मतेरुत्पन्नात एव मात्या
 मतेरियं मात्या या वाक् तद्रूपां सा° वाचं तस्माद्रूपाश्चन्द्रमसो निरमिमीतेति [ट.
 १. २. ८.] श्रुतेः ॥ वाचोऽपत्यं वाच्यः वाच उत्पन्नो यो हेमन्तस्तद्रूपां सा° हेम-
 तमृतुं वाचो निरमि° ॥ हेमन्तस्येयं हेमन्ती या पङ्क्तिश्चन्द्रस्तद्रूपां सा° पङ्क्तिं चन्द्रो

हेमन्तादतोर्निरमि° ॥ पङ्केरुत्पन्नं यन्निधनवत्संज्ञं साम तद्रूपां सा° पङ्क्त्यै चतुर्थो
 पञ्चम्यर्थे पङ्क्त्यै इन्दसो निधनवत्साम निरमि° ॥ निधनवतः साम उत्पन्नो य
 आग्रयणो ग्रहस्तद्रूपां सा° निधनवतः साम आग्रयणं ग्रहं निरमि° ॥ आग्रयणा-
 दुत्पन्नो यौ त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ द्वौ स्तोमौ तद्रूपां सा° आग्रयणाद्गृह्णात्त्रिणवत्रयस्त्रिं-
 शौ स्तोमौ निरमि° ॥ त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यामुत्पन्ने ये द्वे शास्त्ररैवते पृष्ठे त्वां त-
 द्रूपां सा° त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यां स्तोमाभ्यां शास्त्ररैवते पृष्ठे निरमि° ॥ विश्व-
 कर्मा विश्वं सर्वं करोतीति विश्वकर्मा ऋषिः वागेव वाचा हि सर्वं कुरुते वाग्रूपां
 त्वां सा° वाग्वै विश्वकर्मऽऽषिर्वाचा (23.) ह्रीद् सर्वं कृतं तस्माद्वाग्विश्वकर्मऽऽ-
 षिरिति (23.) श्रुतेः [८. १. २. १.] ॥ प्रजापतिसृष्ट्या त्र्येष्टकया प्रजाभ्यः वाचं गृ-
 ह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्वाचमेव गृह्णाति । सकृत्सादयत्येकां तद्वाचं करोतीति [८. १.
 २. १.] श्रुतेः ॥ ॥ अथ पञ्चकण्डिकासु प्राणमनश्चक्षुःश्रोत्रवाचां प्रजाभ्यो ग्रहणमि-
 त्यस्यार्थद्वयम् । प्रजाभ्य इति चतुर्थपक्षे प्रजार्थं प्राणादीनां ग्रहणं पञ्चाशदिष्टका-
 स्थापने प्रजानां यजमानापत्यपश्चादीनां प्राणादयः पुष्टा भवन्वित्यर्थः । प्रजाभ्य
 इति पञ्चमीपक्षे प्रजाभ्यो नानालोकेभ्यः सकाशात्प्राणादीन्गृह्णामि मद्दशगान्करो-
 मीति प्राणभृतामुपधानेन सर्वाः प्रजा मद्दशगा भवन्वित्यर्थः ॥ ॥ का° [१७. ६. ५.]
 लोकम्पृणा दक्षिणांसादध्या मध्यात् । आत्मनो दक्षिणकोणादारभ्या मध्यात् अ-
 धि स्वयमातृणापर्यन्तं (24.) लोकम्पृणा उपदधाति तासां लोकं पृणेत्यभिमन्त्रणम्
 ता अस्येति सूद्दोहःसंज्ञमन्त्रेणाधिवदनम् स्पृष्ट्वा पठनमिति सूत्रार्थः ॥ का° [१७. ६.
 १.] मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत् । स्वयमातृणापरिन्दं विश्वेति (25.) मन्त्रेण
 मृत्क्षेपः ॥ तिस्रः ऋचः प्रतीकोक्ताः पूर्वमुक्तवात् [१२. ५४-५६.] ॥ ५८ ॥ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । पुष्कराद्यादिचित्यतो रामेन्द्रध्याय
 ईरितः (26.) ॥ १३ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

I. ॥ १-१३ a ॥ १-१३ ॥ १३ b. १४ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥ ॥

II. ॥ १६-२३ ॥ १-८ ॥ २४ विरा° - ज्योतिष्मतीम् ॥ १ ॥ २४ विश्वस्मै -

सीद ॥ १० ॥ २५ [- वासन्तिकाऽऽतू -] ॥ ११ ॥ २६ [अर्षाल्हासि -]
॥ १२ ॥ २७ ॥ ॥

III. ॥ २७-३४ ॥ १-८ ॥ ३५ [- सम्रालसि स्वरालसि -] ॥ १ ॥ ३६ ॥ १० ॥
३७ ॥ ११ ॥ ३८ ॥ ॥

IV. ॥ ३८-४२ ॥ १-५ ॥ ४३ [- °ग्रिमीलि -] ॥ ६ ॥ ४४ ॥ ७ ॥ ४५ [- हे-
लः -] ॥ ८ ॥ ४६ ॥ १ ॥ ४७ ॥ ॥

V. ॥ ४७ [- सहस्राद्ध मे° -] - ५२ ॥ १-६ ॥ ५३ ॥ ॥

VI. ॥ ५३ ॥ १ ॥ ५४ ॥ ॥

VII. ॥ ५४ a-d ॥ १ ॥ ५४ e-k ॥ २ ॥ ५५ a-d ॥ ३ ॥ ५५ e-k ॥ ४ ॥
५६ a-d ॥ ५ ॥ ५६ e-k ॥ ६ ॥ ५७ a-d ॥ ७ ॥ ५७ e [- ऐल्म्]. f
[ऐल्गान्म्] -k ॥ ८ ॥ ५८ a-d ॥ १ ॥ ५८ e-n ॥ १० ॥ ६४ ॥ सप्ता-
नुवाकेषु चतुःषष्टिः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥

I. a. ध्रुवन्नितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासि ध्रुवं योनिमासीद साधुया । उख्यस्य केतुं प्र-
थमं जुषाणा । b. अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ १ ॥

त्रयोदशेऽध्याये (१.) प्रथमा चितिरुक्ता सा भूलोकद्वया अयं वै लोकः प्रथमा
चितिरिति [८.२.१.१.] श्रुतेः । चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयादिचितित्रयं वक्ष्यते भूमे-
द्वर्धमन्तरिक्षाद्वाग्भागो द्वितीया चितिः एतां द्वितीयां चितिमपश्यन्त्यद्वर्धं पृथिव्या
अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामिष लोकः इति [८.२.१.२.] श्रुतेः । देवैरश्विनौ प्रार्थितौ
ययुवां भिषजौ ततो द्वितीयां चितिमुपधत्तमिति ताभ्यामुक्तं चित्युपधाने किमाव-
योः फलमिति देवैरुक्तं युवां चित्युपधाने देवानामध्वर्यू भविष्यथ इति ततस्ताभ्यां
द्वितीया चितिरुपहितेति श्रुत्या तेऽश्विनावब्रुवन्नित्यादिकयोक्तम् [८.२.१.३.] ।
तत्रादौ पञ्चाश्विन्य इष्टकाः ॥ द्वितीयचितिमन्त्रा देवदेवत्याः ॥ का° [१७.८.१५.]

आश्विनीर्ध्रुवक्षितिरिति प्रतिमन्त्रम् । पञ्चकण्डिकाभिराश्विनीसंज्ञा इष्टका रेतःसि-
ग्वेलायामुपदधाति प्रतीष्टकं नित्येऽइति सूत्रार्थः ॥ पञ्चाश्विनीदेवत्याः प्रथमा
विराट् चतस्रस्त्रिष्टुभो यजुरन्ताः । अश्विनाध्र्यू इत्यादि यजुः । आदित्यास्त्वार्षी
त्रिष्टुबेकाधिका पादानियमात् । हे इष्टके यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि अतो ध्रुवं स्थिरं
योनिं स्थानं रेतःसिग्वेलालक्षणमासीद् अधितिष्ठ । कीदृशं साधुया साधुं श्रेष्ठं
सुपां सुष्ठुगित्यमो यादेशः । कीदृशी त्वं ध्रुवक्षितिः ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो
यस्याः सा । ध्रुवा अचला योनिः कारणं यस्याः सा । तथा उच्यस्याग्नेः (२.) प्रथ-
ममाद्यं केतुं स्थानं प्रथमचितिद्वयं जुषाणां सेवमाना अथ वाऽअग्निरुच्यस्तस्यैष
प्रथमः केतुर्यत्प्रथमा चितिस्तां जुषाणेति [८. २. १. ४.] श्रुतेः ॥ इतः परं यजुः किं
च अश्विना देवानामध्र्यू इह रेतःसिग्वेलायां हे इष्टके त्वा त्वां सादयतामुपध-
ताम् । केचिदिदं यजुश्चतुर्थपादेन परिकल्प्य त्रिष्टुभं वदन्ति ॥ १ ॥

a. कुलायिनी घृतवती पुरंधिः स्योने सीद् सद्ने पृथिव्याः ।

अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणत्विमा ब्रह्म पीपिहि सौभगाय ॥

b. अश्विनाध्र्यू सादयतामिह त्वा ॥ २ ॥

हे इष्टके पृथिव्याः सद्ने प्रथमचितिद्वये स्थाने स्योने सुखद्वये त्वं सीद् तिष्ठ
पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्यै शिवे स्योने सीद् सद्नेऽइति [८. २. १. ५.] श्रुतेः ।
कीदृशी त्वं कुलायिनी कुलायो नीडमस्त्रियाम् कुलायो नीडं गृहमस्या अस्तीति
गृहाकारा । रेतःसिग्वेलायामिष्टकोपचिता सा गृहाकारा भवति कुलायमिव वै
द्वितीया चितिरिति [८. २. १. ५.] श्रुतेः अत्र सादृश्यार्थं इति । तथा घृतवती हो-
ष्यमाणान्ययुता वसोर्धारा ह्यत्र होष्यन्ते । पुरंधिः पुरं बहू इष्टकाज्ञातं दधातीति
पुरु बहूधा धीयते स्थाप्यतऽइति वा । किं च रुद्रा वसवश्चोपलक्षणं सर्वे देवाः
त्वा त्वामभिगृणतु स्तुवतु । किं च सौभगाय ऐश्वर्याय इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्मा-
णि मन्त्रान्पीपिहि आप्यायस्व मन्त्रान्प्राप्नुहि अस्मन्मन्त्रोपहिता सौभाग्याय भवे-
ति भावः । इमेति सुप आकारः । ब्रह्मेति सुपो लोपः । पि गतौ तुदादिः व-
हुलं हन्द्सीति [पा० २. ४. ७६.] शपः झुः ज्ञाविति [पा० ६. १. १०.] द्वित्वं तुजा-

दीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः ॥ अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ॥२॥

a. स्विर्दक्षैर्दक्षपितेरु सीद् देवानां सुमे वृहते रणाय ।

पितेवैधि सूनवः आ सुशेवा स्वाविशा तन्वा संविशस्व ॥

b. अश्विनाध्वर्यू सादयतामिरु ता ॥३॥

हे इष्टके त्वमिरु द्वितीयायां चितौ सीद् तिष्ठ स्विर्दक्षैः वीर्यैः सामर्थ्यैः सह दक्षशब्दोऽत्र वीर्यार्थः स्वेन वीर्येणेरु सीदेति [ट.२.१.६.(३.)] श्रुतेः । कीदृशी दक्षपिता दक्षं वीर्यं पातीति वीर्यस्य पालयित्री । किमर्थं स्यातव्यं तत्राह रणाय रमणीयाय वृहते मरुते सुमे सुम्नाय सुखाय सप्तमी चतुर्थ्यर्थे देवानां सुम्नाय मरुते रणायेति [ट.२.१.६.] श्रुतेः देवाः सुखिनो भवत्विति तिष्ठेत्यर्थः । किं च आ समन्ताद्भावेन सुशेवा शोभनं शेवं सुखं यस्यास्तादृशी सर्वदा सुखयित्री एधि भव ध्वसोरेद्धाविति [पा० ६.४.१११.] एकारः । तत्र दृष्टान्तः पिता सूनवः इव यथा पिता जनकः सूनवे पुत्राय सुशेवः सुखयिता भवति तद्वत् । किं च स्वाविशा सुखेनाविशति स्वावेशा प्रथमा तृतीयार्थे स्वावेशया सुखप्रवेशवत्या तन्वा शरीरेण संविशस्व अवस्थानं कुरु स्वावेशेनात्मना संविशश्चेति [ट.२.१.६.] श्रुतेः ॥ अश्विनेत्युक्तम् ॥३॥

a. पृथिव्याः पुरीषमस्यप्सो नाम तां ता विश्वेऽभिगृणन्तु देवाः ।

स्तोमपृष्ठा धृतवतीरु सीद् प्रजावदस्मे द्रविणायज्ञस्व ॥

b. अश्विनाध्वर्यू सादयतामिरु ता ॥४॥

हे इष्टके त्वं पृथिव्याः प्रथमचितेः पुरीषं पूरकं वस्त्वसि पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्या एतत्पुरीषमिव यद्वितीयेति [ट.२.१.७.] श्रुतेः पृणाति पूरयति पुरीषम् श्रृपृभ्यां किदिति [उष्णा० ४.२७.] पृणातिरीषन्प्रत्ययः किञ्च किच्चाडुदोद्यपूर्वस्येति [पा० ७.१.१०२.] उद्दिशो रपरत्वं च निच्चादाद्युदात्तः । अपः सनोति ददातीत्यप्सो नामायां कारणीभूतो रसश्च त्वमसि । तां तादृशीं प्रथमचितिपूरिकां जलदरसभूतां ता तां विश्वे सर्वे देवा अभिगृणन्तु सर्वतः स्तुवन्तु । किं च स्तो-

मपृष्ठाः स्तोमास्त्रिवृदादयः पृष्ठानि रथत्तरादीनि पठिष्यमाणानि यस्यां सा तादृशी
स्तोमपृष्ठवती । धृतवती ह्योष्यमाणान्ययुता सतीह द्वितीयचितौ सीद तिष्ठ ।
ततः प्रजावत्पुत्रपौत्रादिप्रजायुक्तं द्रविणा द्रविणं धनमस्मे अस्मभ्यमायज्ञस्व सम-
तादेहि यज्ञतिरिह दानार्थः । अस्मे इति सुपां सुलुगिति विभक्तेः शेअदिशः ॥
व्याख्यातमन्यत् ॥ ४ ॥

a. अदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयाम्यन्तरिक्षस्य धर्त्रीं विष्टम्भनीं दिशामधिपत्नीं
भुवनानां ऊर्मिर्द्रप्सोऽअपामसि विश्वकर्मा तृऽऋषिः । b = १ b. ॥ ५ ॥

हे इष्टके अदित्याः प्रथमचितिद्वयाः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि वा तां सादयामि
स्थापयामि । किम्भूतां तां अन्तरिक्षस्य भुवर्लीकस्य धर्त्रीं धारयित्रीम् । दिशां पू-
र्वादीनां विष्टम्भनीं संस्तम्भनकर्त्रीं भुवनानां भूतजातानामधिपत्नीं स्वामिनीम् ।
किं च त्वमपां द्रप्सो रस ऊर्मिरसि रसद्वयः कल्लोलस्त्वमसि । विश्वकर्मा प्रजाप-
तिस्ते तव ऋषिः द्रष्टा ॥ तं त्वामश्विनौ सादयतामित्युक्तम् ॥ ५ ॥

शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतूऽअग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां ग्यावापृथिवी कल्प-
न्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्गम ज्यैष्ठ्याय सत्रताः । येऽअग्नयः
समनसोऽन्तरा ग्यावापृथिवीऽस्मे ग्रैष्मावृतूऽअभिकल्पमाना इन्द्रमिव दे-
वा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ ६ ॥

का° [१७. ८. १६.] शुक्रश्च शुचिश्चेत्यृतव्ये पूर्वयोरुपरि । प्रथमचित्युपहितयोर्ऋ-
तव्ययोरुपरि द्वे ऋतव्ये पद्ये प्राग्लक्षणे अनूकमभित उद्गुण उपदधाति शुक्रश्च
शुचिश्चेति प्रत्येकमुपधाय । ग्रैष्मावृतू इति मन्त्रशेषो (५.) द्वे अप्यालभ्य पद्य इति
सूत्रार्थः ॥ उत्कृतिहृन्दः । शुक्रो ज्यैष्ठमासः (६.) शुचिरषाढः तौ ग्रैष्मावृतू ग्रौष्म-
सम्बन्धिनौ ऋतवयवौ । अन्यद्व्याख्यातम् [१३. २५.] ॥ ६ ॥

II. a. सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधिरग्ये वा वैश्वानरा-
याश्विनाध्र्यू सादयतामिह वा ॥

b. स॒जूर्म॑तुभिः स॒जूर्वि॑धाभिः स॒जूर्व॑सुभिः स॒जूर्दे॑र्वैर्वयो° ॥

c. स॒जूर्म॑तुभिः स॒जूर्वि॑धाभिः स॒जूर् रु॒द्रैः स॒जूर्दे॑° ॥

d. स॒जूर्म॑तुभिः स॒जूर्वि॑धाभिः स॒जूर्रा॑दित्यैः स॒जूर्दे॑° ॥

e. स॒जूर्म॑तुभिः स॒जूर्वि॑धाभिः स॒जूर्वि॑श्चै॒र्दे॒वैः स॒जूर्दे॑° ॥ ७ ॥

का° [१७. ८. १६.] वैश्वदेवीः स॒जूर्म॑तुभिरिति प्रतिमन्त्रम् । पञ्च मन्त्रैः पञ्च वैश्वदेवीसंज्ञा इष्टकाः पूर्वादिषूपदधातीत्यर्थः ॥ विश्वदेवदृष्टानि विश्वदेवदेवत्यानि पञ्च यजूंषि । हे इष्टके देवानामध्वर्यु अश्विना अश्विनौ तां वा त्वामिह स्थाने द्वितीयचितौ सादयताम् किमर्थं वैश्वानराय विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हिताषाग्नये ऽग्नितृप्तये अग्नये वेति वाशब्दो या इति प्रथमार्थे प्रातिपदिकसुपोर्व्यत्ययः (7.) तां कां या त्वमृतुभिः स॒जूर्ः जोषणं जुष्टं प्रीतिः जुषी प्रीतिसेवनयोः सम्पदादित्वाद्वावे छिप् समाना जूः प्रीतिर्यस्याः सा स॒जूर्ः समानस्य (8.) हन्द्स्यमूर्धेति [पा° ६. ३. ८४.] समानस्य सादेशः वसन्तादिभिर्या त्वं प्रीतिमती । तथा विधाभिः या त्वं स॒जूर्ः असि विदधति सृजन्ति जगदिति विधा आपस्ताभिः आपो वै विधा अद्भिर्हीद७ सर्वं विहितमिति श्रुतेः [८. २. २. ८.] अप एव ससर्जादाविति स्मृतेश्च । तथा देवैरिन्द्रादिभिश्च स॒जूर्ः । तथा वयो वाल्यादि नक्षन्ति वध्नन्ति ते वयोनाधाः (9.) प्राणा देवा दीप्यमानास्तैश्च स॒जूर्ः प्राणा वै वयोनाधाः (9.) प्राणैर्हीदि७ सर्वं वयुनं नद्धमिति [८. २. २. ८.] श्रुतेः (10.) । यद्वा वयोनधिर्देवैश्छन्दोभिः स॒जूर्ः अथो हन्दा७सि वै देवा वयोनाधाश्छन्दोभिर्हीदि७ सर्वं (11.) वयुनं नद्धमिति [८. २. २. ८.] श्रुतेः एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि । यद्वा ऋतुदेवप्राणान् जनयित्वा (12.) तैः स॒जूर्ः सयुग्भूत्वा प्रजापतिर्यथा त्वामुपहितवानेवमहमप्यग्नये त्वामुपदधामीति शेषः अश्विनौ चेह त्वां सादयताम् तदृतून्प्राजनयदृतुभिर्वै सयुग्भूवेति [८. २. २. ८.] श्रुतेः ॥ उत्तरचतुर्मन्त्रेषु वसुभिः रुद्रैः आदित्यैर्विश्वैर्देवैः स॒जूर्ःरिति विशेषः शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ७ ॥

a. प्रा॒णं मे॑ पा॒हि । b. अ॒पानं मे॑ पा॒हि । c. व्या॒नं मे॑ पा॒हि ।

d. च॒क्षुर्म॑ऽउ॒र्व्या वि॒भा॒हि । e. श्रो॒त्रं मे॑ श्लो॒कय । f. अ॒पः पि॒न्व ।

g. ओषधीर्जिन्व । h. द्विपादेव । i. चतुष्पात्पाहि । k. दिवो
वाष्टमरय ॥ ८ ॥

का° [१७. ट. २०.] प्राणभृतः प्राणं मऽइति । पञ्चयजुर्भिः प्राणभृतसंज्ञका इष्ट-
काः पूर्वादिषूपदधाति ॥ पञ्च वायुदेवत्यानि यज्ञूषि । प्राणो वै वायुर्वायुमेवा-
स्मिन्नेतदधातीति [ट. २. ३. २.] श्रुतेः ॥ हे इष्टके त्वं मे मम प्राणं प्राणद्वयं वायुं
पाहि पालय । एवमपानं मम पाहि । व्यानं वायुं च मे मम पाहि । उर्व्या
विस्तीर्णया दृष्ट्या मे चक्षुर्विभाहि विशेषेण प्रकाशय दर्शनसमर्थं (13.) कुर्वि-
त्यर्थः । मम श्रोत्रं कर्णेन्द्रियं श्लोक्य संघाते शक्तं कुरु श्लोक संघाते [धातु° ४. ३.]
वदुशब्दश्रवणसमर्थं (14.) कुर्वित्यर्थः ॥ का° [१७. ट. २१.] अपः पिन्वेत्यपस्याः ।
पञ्चमलैरपस्यासंज्ञा इष्टका उपदधाति ॥ अद्देवत्यानि पञ्च यज्ञूषि । हे इष्टके त्व-
मपो जलानि पिन्व सिञ्च पिन्वतिः सेचनार्थः । ओषधीर्जिन्व प्रीणय जिन्वतिः
प्रीतिकर्मा । द्विपान्मनुष्यशरीरमव रक्ष । चतुष्पात्पशुशरीरं पाहि पालय । दि-
वो व्युलोकाद्दृष्टिमेरय आ समन्तात्प्रवर्तय ॥ ८ ॥

III. a. मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः । b. क्षत्रं वयो मयंदु छन्दः । c. वि-
ष्टम्भो वयोऽधिपतिश्छन्दः । d. विश्वकर्मा वयः परमेष्ठी छन्दः ।
e. वस्तो वयो विवलं छन्दः । f. वृक्षिर्वयो विशालं छन्दः । g. पु-
रुषो वयस्तन्द्रं छन्दः । h. व्याघ्रो वयोऽनाधृष्टं छन्दः । i. सिंहो
वयश्छदिश्छन्दः । k. पृष्ठवाङ्मयो बृहती छन्दः । l. उक्षा वयः ककु-
च्छन्दः । m. ऋषभो वयः सतोबृहती छन्दः ॥ १ ॥

का° [१७. ट. २२.] वयस्याः पञ्च-पञ्चानूकालेषु मूर्धा वय इति प्रतिमन्त्रं चतस्रः
पुरस्तात् (15.) । दक्षिणोत्तरपश्चिमेष्वनूकालेषु पञ्च-पञ्च पूर्वे तु चतस्रो वयस्या-
संज्ञका इष्टका उपदधात्येकोनविंशतिमलैरित्यर्थः ॥ एकोनविंशतिर्यज्ञूषि लिङ्गो-
क्तदेवतानि । वयःशब्दोपेतमलैरपधेया इष्टकाः । अत्र श्रुत्युक्तं निदानम् पुरा
सृष्टवतः प्रजापतेर्व्याकुलात्सकाशात्सृष्टाः पशवश्छन्दोऽपमास्थाय निरगच्छन् ततः

प्रजापतिरपि गायत्र्यादिहृन्दोद्वपं स्वीकृत्य पशुसम्बन्धिन्या तत्तद्वयोऽवस्थया तान्यशूनाप्रोत् तदभिधायका मन्त्राः । प्रजापतेर्विसस्तात्पशव उदक्रामंश्हृन्दाऽसि भूत्वा तान्गायत्री हृन्दो भूत्वा वयसाप्रोदिति [८. २. ३. १.] श्रुतेः । तत्रादौ चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रजापतेरष्टावयवात्मकं गायत्रीद्वपं परिकल्प्यते । मूर्धा प्रधानः प्रजापतिश्हृन्दो गायत्रीद्वपो भूत्वा वयः विभक्तिव्यत्ययः वयसा कृत्वा पशूनाप्रोदिति शेषः । तदूपां त्वामिष्टके उपदधामीति सर्वत्र शेषः । अनेन मन्त्रेण प्रजापतेर्द्वावयवौ कल्पितौ । प्रजापतिर्वै मूर्धा स वयोऽभवत्प्रजापतिश्हृन्द इति प्रजापतिरेव हृन्दोऽभवदिति श्रुतेः [८. २. ३. १०.] ॥ क्षतात्त्रायतऽइति क्षत्रं तादृशं वयः शरीरावस्थया प्रजापतिरभवत् मयं सुखं ददातीति मयंदमनिरुक्तं हृन्दोऽभवत् क्षत्रं वय इति प्रजापतिर्वै क्षत्रं स वयोऽभवन्मयंदं हृन्द इति यद्वाऽअनिरुक्तं तन्मयंदमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव हृन्दोऽभवदिति श्रुतेः [८. २. ३. ११.] ॥ अधिपतिः अधिकं पालकः विष्टभोति जगत्स्तम्भयतीति विष्टम्भः ईदृशः प्रजापतिः वयस्तत्पशुवयोऽवस्थावान् हृन्दश्चाभवत् प्रजापतिर्वै विष्टम्भः स वयोऽभवदधिपतिश्हृन्द इति प्रजापतिर्वाऽअधिपतिः प्रजापतिरेव हृन्दोऽभवदिति श्रुतेः [१२.] ॥ परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी विश्वकर्मा सर्वस्रष्टा प्रजापतिर्वयश्हृन्दश्चाभवत् प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स वयोऽभवत्परमेष्ठी हृन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठी ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठी हृन्दोऽभवदिति श्रुतेः [१३.] ॥ एवं प्रतिमन्त्रं द्वौ-द्वावयवावित्यष्टावयवः प्रजापतिर्गायत्रीद्वपः परिकल्पितः तथा चाष्टसंख्योपेतत्वात्सर्वहृन्दः प्रकृतिभूतं गायत्री हृन्दो भूत्वा वयसा तृतीयाया लुक् वयोऽवस्थया वक्ष्यमाणान्यञ्चदश पशून्प्रजापतिर्गृह्णात् तानि वाऽएतानि चत्वारि वयाऽसि चत्वारि हृन्दाऽसि तदष्टावष्टाक्षरा गायत्र्येषा वै सा गायत्री या तदूत्वा प्रजापतिरितान्यशून्वयसाप्रोदिति श्रुतेः [८. २. ३. १४.] ॥ वस्त अजः । द्वितीयैकवचनस्य (१६.) सुपां स्त्रिति सु-आदेशः । वय इति तृतीयालुक् । विवलं विविधं वरमुत्कृष्टं हृन्दः एकपदाख्यं हृन्दो भूवोत्क्रान्तं वस्तं पशुं वयसा तत्तद्वयोऽवस्थया जग्राह । एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि विभक्तिपरिणामं कृत्वा तत्तच्छृन्दोद्वपमास्थाय प्रजापतिस्तत्तद्वयसा तं-तं पशुं गृहीतवानिति योज्यम् विशेषस्तु वक्ष्यते ।

वस्तो वय इति वस्तं वयसाप्रोद्विवलं हृन् इत्येकपदा विवलं हृन् एकपदा हृ
 भूवाजा उच्चक्रमुरिति श्रुतेः [८.२.४.१.] ॥ विशालं द्विपदागायत्रीवृषं हृन्दो भूवा
 वृषिं सेचनसमर्थं मेपं वयसा जग्राह । वृषिं वयसाप्रोद्विशालं हृन्दः इति द्विप-
 दा वै विशालं हृन्दो द्विपदा हृ भूवावय उच्चक्रमुरिति श्रुतेः [८.२.४.२.] ॥ तन्द्रं
 पङ्क्तिहृन्दो भूवोत्क्रान्तं पुरुषं पशुं वयसाप्रोत् । पुरुषं वयसाप्रोत्तन्द्रं हृन् इति
 पङ्क्तिर्वै तन्द्रं हृन्दः पङ्क्तिर्हृ भूवा पुरुषा उच्चक्रमुरिति श्रुतेः [८.२.४.३.] ॥ अना-
 धृष्टं विराट् हृन्दो भूवोत्क्रान्तं व्याघ्रं पशुं वयसाग्रहीत् । व्याघ्रं वयसाप्रोदनाधृष्टं
 हृन् इति विराडाऽअनाधृष्टं हृन्दोऽन्नं वै विराडन्नमनाधृष्टं विराट्भूवा व्याघ्रा
 उच्च° [४.] ॥ हृदयतीति हृदिरतिहृन्दाः हृन्दो भूवोत्क्रान्तं सिंहं पशुं वयसाग्र-
 हीत् । सिंहं वयसाप्रोच्छदिशहृन् इत्यतिहृन्दा वै हृदिशहृन्दाः सा हि सर्वाणि
 हृन्दाऽसि हृदयत्यतिहृन्दा हृ भूवा सिंहो उच्च° [५.] ॥ अथातो निरुक्तानिव प-
 शून्निरुक्तानि हृन्दाऽस्युपदधातीति [५.] श्रुतेः स्पष्टानि हृन्दांसि दशोच्यन्ते । पठे
 पृष्ठभागे वदतीति पठवाह् पञ्चवर्षः पशुः वृद्धती हृन्दो भूवोत्क्रान्तं पठवाहं
 पशुं वयसाग्रहीत् । पठवाहं वयसाप्रोद्वृद्धती हृन् इति वृद्धती हृ भूवा पठ-
 वाह उच्च° [६.] ॥ उक्षा सेचनसमर्थः पशुः आग्यन्तावष्टाक्षरौ पादौ मध्यमौ द्वाद-
 शाक्षरः सा ककुप् ककुहृन्दो भूवोत्क्रान्तमुक्षाणं पशुं वयसाग्रहीत् । उक्षाणं
 वयसाप्रोत्ककुहृन् इति ककुब्भ भूवोक्षाण उच्च° [७.] ॥ ऋषभः सेचनसमर्थो
 ऽनडान् द्वादशाक्षरत्रिपादा सतोवृद्धती सा भूवोत्क्रान्तमृषभं वयसाग्रहीत् । ऋ-
 पभं वयसाप्रोत्सतोवृद्धती हृन् इति सतोवृद्धती भूवर्षभा उच्च° [८.] ॥ १॥

- a. अनडान्वयः पङ्क्तिहृन्दः । b. धेनुर्वयो जगती हृन्दः । c. अविर्व-
 यस्त्रिष्टुहृन्दः । d. दित्यवाङ्गयो विराट् हृन्दः । e. पञ्चाविर्वयो गा-
 यत्री हृन्दः । f. त्रिवस्तो वय उल्लिक् हृन्दः । g. तुर्यवाङ्गयोऽनुष्टुप्
 हृन्दः । h. लोकं पृण° । i. ता अस्य° । k. इन्द्रं विश्वा° ॥ १० ॥

अनः शकटं वदतीत्यनडान्वलीवर्दः पङ्क्तिहृन्दो भूवोत्क्रान्तमनडाहं पशुं व-
 यसाग्रहीत् । अनडाहं वयसाप्रोत्पङ्क्तिहृन् इति पङ्क्तिर्हृ भूवानडाह उच्च° [१.] ॥

धेनुः नवप्रसूता सवत्सा गौः जगती हृन्दो भूवोत्क्रान्तां धेनुं वयसाग्रहीत् । धेनुं वयसाप्रोज्जगती हृन्द इति जगती हृ भूवा धेनव उच्च° [१०.] ॥ षण्मासात्मकः कालोऽविः तिस्रोऽवयोऽस्य अविः अष्टादशमासः पशुः त्रिष्टुहृन्दो भूवोत्क्रान्तं अविं पशुं वयसाग्रहीत् । अविं वयसाप्रोक्षिष्टुप् हृन्द इति त्रिष्टुब्ध भूवा अयव उच्च° [११.] ॥ दोऽवखण्डने त्रिन्प्रत्ययः दितिं खण्डनमर्हति दित्यं धान्यं वहति दित्यवाहं यद्वा द्विवर्षः पशुर्दित्यवाहं विराहृन्दो भूवोत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसाग्रहीत् । दित्यवाहं वयसाप्रोद्विराहृ हृन्द इति विराड्भूवा दित्यवाह उच्च° [१२.] ॥ पञ्चाविः पञ्चावयो यस्य सः सार्धद्विवर्षः पशुः गायत्री भूवोत्क्रान्तं पञ्चाविं पशुमग्रहीत् (१७.) । पञ्चाविं वयसाप्रोद्गायत्री हृन्द इति गायत्री हृ भूवा पञ्चावय उच्च° [१३.] ॥ त्रिवत्सः त्रयो वत्साः वत्सराः यस्य सः त्रिवर्षः पशुः उल्लिक् हृन्दो भूवोत्क्रान्तं त्रिवत्सं जग्राह (१७.) । त्रिवत्सं वयसाप्रोदुल्लिक् हृन्द इत्युल्लिग्ध भूवा त्रिवत्सा उच्च° [१४.] ॥ तुर्यवाहं तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति चतुर्वर्षः पशुः अनुष्टुप् हृन्दो भूवोत्क्रान्तं तुर्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाग्रहीत् । तुर्यवाहं वयसाप्रोदनुष्टुप् हृन्द इत्यनुष्टुब्ध भूवा तुर्यवाह उच्चक्रमुरिति श्रुतेः [८. २. ४. १५.] ॥ एवं श्रुत्यनुसारेण मन्त्रा व्याख्याताः (१४.) ॥ का° [१७. ८. २४.] दक्षिणश्रोणेरधि लोकम्पृष्ठाः पूर्ववत् । दक्षिणश्रोणिमारभ्य लोकम्पृष्ठा उपदधाति पुरीषनिर्वापः सप्तऽर्चोपस्थानं चेति सूत्रार्थः ॥ ॥ इति द्वितीया चितिः सम्पूर्णा ॥ १० ॥

IV. इन्द्राग्नीऽअव्ययमानामिष्टकां दृढकृतं युवम् ।

पृष्ठेन व्यावापृथिवीऽअत्तरिक्तं च विबाधसे ॥ ११ ॥

अथ तृतीया चितिः । इन्द्राग्नी विश्वकर्मा च तन्मन्त्राणामृषिः । का° [१७. ८. २५.] तृतीयायाऽ स्वयमातृष्णामिन्द्राग्नी इति मध्ये । तृतीयायां चितावात्मनो मध्ये स्वयमातृष्णामुपदधाति ॥ अनुष्टुप् पूर्वोऽर्धच इन्द्राग्निदेवत्यः उत्तरः स्वयमातृष्णादेवतः । हे इन्द्राग्नी युवं युवामव्ययमानामचलन्तीं भङ्गरहितामिष्टकां स्वयमातृष्णाभ्यां दृढीकुरुतम् । एवमिन्द्राग्नी प्रत्युक्त्वा इष्टकामाह । हे स्वयमातृष्णे

पृष्ठेन स्वोपरिभगेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च त्वं विबाधसे अभिभवसि लोक-
त्रयमत्येषि ॥ ११ ॥

विश्वकर्मा वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमन्तरिक्षं यहा-
न्तरिक्षं दृष्ट्वान्तरिक्षं मा हिंसीः ॥ विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानयो-
दानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥ वायुद्वामिपातु मद्या स्वस्त्या हृदिषा शंत-
मेन तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ १२ ॥

वायुदेवत्यं विकृतिरुन्दस्कं यजुः स्वयमातृष्णोपधाने एव विनियुक्तम् । हे स्व-
यमातृष्णे विश्वकर्मा प्रजापतिरन्तरिक्षस्य पृष्ठे उपरि वा त्वां सादयतु स्थापयतु ।
किम्भूतां त्वां व्यचस्वतीमभिव्यक्तियुक्तां प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथो विस्तारस्तद्युक्तम् ।
हे इष्टके त्वमन्तरिक्षं यह गन्धर्वाप्सरोगणादिधारकतया नियमय । अन्तरिक्षं दृष्ट्वा
परोपद्रवाभावेन दृढीकुरु । तदन्तरिक्षं मा हिंसीः । किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्रा-
णायानव्यानोदानाख्यवायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै स्वगृहस्थित्यै चरित्राय शास्त्री-
याचरणाय । प्राणिनामेतत्सर्वं लोकदार्ढ्यं सति भवतीति नभोनियमनादि प्रा-
र्थ्यत इति भावः । किं च मद्या मद्युः स्वस्त्या योगजेमसम्पत्त्या शंतमेनाति-
श्रुभकारिणा हृदिषा तेजोविशेषेण च कृत्वा वायुः त्वामभिपातु सर्वतो रक्ष-
तु । तवाधिष्ठात्री या देवता तथा देवतयानुगृहीता ध्रुवा स्थिरा सती सीदोपविश
अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं ध्रुवा स्थिता तद्वत् ॥ १२ ॥

- a. राज्ञीसि प्राची दिक् । b. विराडसि दक्षिणा दिक् ।
c. सम्राडसि प्रतीची दिक् । d. स्वराडस्युदीची दिक् ।
e. अधिपत्यसि बृहती दिक् ॥ १३ ॥

का° [१७. ८. २६.] अनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवीवद्राज्यसीति प्रतिमन्त्रम् । वै-
श्वदेवीवदिति प्रतिदिशं रेतःसिग्वेलायामनूकेषु पञ्च दिश्यासंज्ञका इष्टका उपद-
धाति पञ्चमीं दक्षिणामुत्तरेणेति सूत्रार्थः ॥ दिक्शब्दोपेतत्वान्मन्त्राणां दिश्या इ-
ष्टकाः । दिग्देवत्यानि पञ्च यजूंषि । हे इष्टके त्वं राज्ञी राजमाना सती प्राची

दिक् पूर्वा दिग्भवसि गायत्रीरूपासि ॥ विराट् विविधं राजमाना दक्षिणा दिक्
असि त्रिष्टुत्रूपासि ॥ सम्राट् सम्यग्राजमाना प्रतीची दिक् जगत्यसि ॥ स्वराट् प-
रनिरेक्षं स्वयमेव राजमाना सती उदीची दिगनुष्टुबसि ॥ अधिकं पातीत्यधिप-
नी बृहती प्रौढोर्धा दिक् पङ्क्तिरसि ॥ दिक् हन्दीरूपां तां त्वां सादयामीति सर्वत्र
शेषः हन्दाऽसि वै दिशो गायत्री वै प्राची दिक् त्रिष्टुब्दक्षिणा जगती प्रतीच्य-
नुष्टुबुदीची पङ्क्तिर्द्धेति श्रुतेः [८.३.१.१४.] ॥ १३ ॥

विश्वकर्मा वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् ॥

विश्वस्मै प्राणायोपानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यह् ॥

वायुष्टेऽधिपतिस्तथा देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १४ ॥

का° [१७.१.३.] विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः । प्रथमोपहिताया
विश्वज्योतिष उपरि विश्वज्योतिषमिष्टकामुपदधाति ॥ वायुदेवत्यं शक्वरीहन्दस्कं
यजुः । हे इष्टके ज्योतिष्मतीं वायुत्रूपां त्वां विश्वकर्मान्तरिक्षस्य पृष्ठे त्वां सादयतु
अन्तरिक्षस्य पृष्ठे क्ययं (१९.) ज्योतिष्मान्वायुरिति [८.३.२.३.] श्रुतेः । किं च
सर्वप्राणादित्ताभाय त्वं सर्वं ज्योतिर्यह् प्रयह् । वायुः तवाधिपतिः तथा देवतया
ध्रुवा सती सीद अङ्गिरसां चिताविव ॥ १४ ॥

नमश्च नमस्यश्च वार्षिकावृतूऽअग्नेरन्तःक्षे° ॥ १५ ॥

का° [१७.१.४.] ऋतव्ये नमश्च नमस्यश्चेति । पूर्वर्तव्ययोरुपरि (२०.) द्वे ऋ-
तव्येऽउपदधाति ॥ ऋतुदैवत्यमुत्कृतिहन्दस्कं यजुः । नमः श्रावणः नमस्यो भाद्र-
पादः । शेषं व्याख्यातम् [१३.२५.] ॥ १५ ॥

इषश्चोर्जश्च शार्दावृतूऽअग्नेरन्तःक्षे° ॥ १६ ॥

का° [१७.१.५.] इषश्चोर्जश्चेत्यपरि । अपरे ऋतव्ये पूर्वयोरुपरि दधाति । ऋत-
व्यमुत्कृतियजुः । इषः आश्विनः ऊर्जः कार्तिकः शरदवयवौ । शिष्टं प्रोक्तम्
[१३.२५.] ॥ १६ ॥

V. a. आयुर्मे पाहि । b. प्राणं मे पाहि । c. अपानं मे पाहि ।

- d. व्यानं मे पाहि । e. चक्षुर्मे पाहि । f. श्रोत्रं मे पाहि ।
 g. वाचं मे पिन्व । h. मनो मे जिन्व । i. आत्मानं मे पाहि ।
 k. ज्योतिर्मे यह ॥ १७ ॥

का° [१७.१.६.] पूर्वार्धे प्राणभृतो दशायुर्मऽइति प्रतिमन्त्रम् । आत्मनः पूर्व-
 भागे प्राणभृतसंज्ञा दशैष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ दश यज्ञेषु लिङ्गोक्तेदेवता-
 नि । हे इष्टके मे ममायुः त्वं पाहि रक्ष एवं प्राणमपानं व्यानं चक्षुः श्रोत्रं मे
 रक्ष मे वाचं पिन्व सिञ्च कामैः पूरय मे मनो जिन्व प्रीणय ममात्मानं जीवं
 पाहि मया ज्योतिस्तेजो यह ॥ १७ ॥

- a. मा हृन्दः । b. प्रमा हृन्दः । c. प्रतिमा हृन्दः । d. अस्त्रीवय-
 श्छन्दः । e. पङ्क्तिश्छन्दः । f. उल्लिक् छन्दः । g. वृक्षती छन्दः ।
 h. अनुष्टुप्छन्दः । i. विराट् छन्दः । k. गायत्री छन्दः । l. त्रिष्टु-
 प्छन्दः । m. जगती छन्दः ॥ १८ ॥

का° [१७.१.८.] हृन्दस्या द्वादश-द्वादशाप्येषु मा हृन्द इति । अप्येषु (21.)
 पक्षपुष्पात्मसंधिषु त्रिषु द्वादश-द्वादश (22.) हृन्दस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सू-
 त्रार्थः ॥ षट्त्रिंशद्यज्ञेषु लिङ्गोक्तेदेवत्यानि । मीयतऽइति मा मितश्छादनाच्छन्दो
 (23.) ऽयं लोकः हे इष्टके त्वं तद्रूपासि अयं वै लोको मायं लोको मित इवे-
 ति [८.३.३.५.] श्रुतेः ॥ अस्माल्लोकात्प्रमीयतऽइति प्रमात्तरिक्षलोकद्रूपासि अ-
 त्तरिक्षलोको वै प्रमात्तरिक्षलोको ह्यस्माल्लोकात्प्रमित इवेति [८.३.३.५.] श्रुतेः ॥
 प्रतिमा यौः सा ह्यत्तरिक्षे प्रतिमिता असौ वै लोकः प्रतिमैष ह्यत्तरिक्षलोके
 प्रतिमित इवेति [८.३.३.५.] श्रुतेः ॥ अस्त्रीवयः अस्यति क्षिप्यतऽइत्यसि अ-
 सि पतनशीलं वयोऽन्नं यस्मात्तदस्त्रीवयः दीर्घश्छान्दसः अस्त्रीवयः लोकत्रयद्रूपं
 छादनाच्छन्दस्तद्रूपासि (24.) यदेषु लोकेष्वन्नं तदस्त्रीवयोऽथो यदेभ्यो लोके-
 भ्योऽन्नं स्रवति तदस्त्रीवय इति [८.३.३.५.] श्रुतेः ॥ इतः स्पष्टान्येव हृन्दांसि
 पङ्क्त्यादीन्यष्टौ अथो निरुक्तान्येव हृन्दाऽस्युपदधातीति [८.३.३.५.] श्रुतेः इ-

ष्टके त्वं पङ्क्त्युलिग्वृत्त्यनुदुब्बिराङ्गायत्रीत्रिदुब्जगतीह्न्दोद्वपासीत्यर्थः ॥ १८ ॥

- a. पृथिवी ह्न्दः । b. अन्तरिक्षं ह्न्दः । c. द्यौश्च ह्न्दः । d. समा-
श्च ह्न्दः । e. नक्षत्राणि ह्न्दः । f. वाक् ह्न्दः । g. मनश्च ह्न्दः ।
h. कृषिश्च ह्न्दः । i. हिरण्यं ह्न्दः । k. गौश्च ह्न्दः । l. अजा ह्न्दः ।
m. अश्वश्च ह्न्दः ॥ १९ ॥

पृथिव्यादिदेवत्यानि यानि ह्न्दांसि तद्रूपासि । समाः संवत्सराः । स्पष्टमन्यत् ।
यान्येतदेवत्यानि ह्न्दाऽसि तान्येवैतदुपदधातीति श्रुतेः [८. ३. ३. ६.] ॥ १९ ॥

- a. अग्निर्देवता । b. वातो देवता । c. सूर्यो देवता । d. चन्द्रमा
देवता । e. वसवो देवता । f. रुद्रा देवता । g. आदित्या देव-
ता । h. मरुतो देवता । i. विश्वे देवा देवता । k. वृक्षस्पतिर्दे-
वता । l. इन्द्रो देवता । m. वरुणो देवता ॥ २० ॥

इष्टके त्वमग्न्यादिदेवताद्वपासि तामुपदधामीति सर्वत्र शेषः । अग्न्यादीनां दे-
वतात्वं प्रसिद्धम् । अग्निर्देवता वातो देवतेत्येता वै देवताश्च ह्न्दाऽसि तान्येवैतदु-
पदधातीति [८. ३. ३. ६.] श्रुतेः ॥ २० ॥

मूर्धासि राङ्ध्रुवासि धरुणा धर्च्यसि धरणी । आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्ये
त्वा जेमाय त्वा ॥ २१ ॥

का° [१०. १. १०-१३.] वालखिल्याः सप्त पुरस्तात्प्राणभृद्भ्यो वापरा द्वादशभ्यो
ऽपरास्तु मूर्धासि राडिति प्रतिमन्त्रम् । प्रागुक्तदशप्राणभृद्भ्यः पूर्वा अपरा वा सप्त
वालखिल्यासंज्ञा इष्टका उपदधाति मूर्धासीत्यादिसप्तमन्त्रैः । तुर्विशेषे । अपराः
सप्त वालखिल्यास्तु द्वादशह्न्दस्याभ्योऽपरा एवोपधेयाः यन्त्रीति सप्तमन्त्रैः । वा-
लमात्रेणापि खिला अभिन्ना इति वालखिल्याः प्राणास्ते च चतुर्दश सप्त पुरो
रुम्तौ बाहू (25.) शिरो ग्रीवा नाभेर्ध्वभागश्चेति ऊर्ध्व जानुनी पादौ नाभेरधो-
भागश्चेति सप्त पश्चादधोभागे एतेष्वङ्गेषु प्राणानां विद्यमानत्वात्तानेवोपदधाति त-

था च श्रुतिः [८.३.४.१.४.५.] प्राणा वै वालखिल्याः प्राणानिवैतदुपदधाति ता यद्वालखिल्या नाम यद्वाऽर्वर्योरसम्भिन्नं भवति खिल इति वै तदाचक्षते वालमात्राद् हेमे प्राणा असम्भिन्नास्ते यद्वालमात्रादसम्भिन्नास्तस्माद्वालखिल्याः ॥१॥ सप्त वाऽश्मे पुरस्तात्प्राणाश्चत्वारि दोर्वाकृवाणि शिरो ग्रीवा यदूर्ध्वं नभिस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणाः ॥४॥ सप्त वाऽश्मे पश्चात्प्राणाश्चत्वार्यूर्वशीवानि द्वे प्रतिष्ठे यद्वाङ्गभिस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे (26.) हि प्राणा एते वै सप्त पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधातीति ॥५॥ इति सूत्रार्थः ॥ मूर्धासि अनुष्टुप् यन्त्री परोक्षिक् । ऋद्वये चतुर्दश यजूंषि वालखिल्यादेवत्यानि । हे इष्टके त्वं मूर्धा मूर्ध्वदुत्तमा राट् राजमाना चासि । हे इष्टके त्वं ध्रुवा स्थिरां धरुणा धारणहेतुश्चासि । हे इष्टके त्वं धर्त्री धारणं कुर्वती धरणी भूमिद्वपा चासि । एवमिष्टकात्रयस्य त्रिलोकद्वपत्वम् तदुक्तं श्रुत्या [८.३.४.८.] मूर्धासि राडितीमं लोकमरोहन् ध्रुवासि धरुणेत्यन्तरिक्षलोकं धर्त्र्यसि धरणीत्यमुं लोकमिति ॥ आयुषे वा आयुर्वृद्ध्यर्थं त्वामुपदधामि । वर्चसे काल्यर्थं त्वामुपदधामि । कृष्यै सस्यनिष्पत्तये त्वामु° । ज्ञेमाय सम्पादितधनरक्षणाय त्वामु° । इष्टकाचतुष्टयस्य पशुसंस्तवः (27.) आयुषे वा वर्चसे वा कृष्यै वा ज्ञेमाय वेति चत्वारश्चतुष्पादाः पशव इति [८.३.४.८.] श्रुतिः ॥२१॥

a. यन्त्री राड्यल्यसि यमनी ध्रुवासि धरित्री । इषे त्वोर्जे वा र्य्यै वा पोषाय वा । b. लोकं पृण° । c. ता अस्य° । d. इन्द्रं विश्वा° ॥२२॥

हे इष्टके त्वं यन्त्री नियमोपेता राट् राजमाना चासि । तथा यन्त्री स्वयमपि सती यमनी सर्वेषां नियमकारिण्यसि । ध्रुवा स्थिरा सती धरित्री भूमिद्वपा चासि । तिसृणां त्रिलोकसंस्तवः यन्त्री राडित्यमुं लोकमरोहन् यल्यसि यमनीत्यन्तरिक्षलोकं ध्रुवासि धरित्रीतीमं लोकमिति [८.३.४.१०.] श्रुतिः ॥ हे इष्टके इषे ऽन्नाय त्वामुपदधामि । ऊर्जे बलाय त्वामु° । र्य्यै धनाय त्वामु° । पोषाय धनपुत्र्यै त्वामु° । इषे त्वोर्जे वा र्य्यै वा पोषाय वेति चतस्रश्चतुष्पादाः पशव इति [८.३.४.१०.] श्रुतिश्चतसृणां पशुसंस्तवः ॥ का° [१०.१.१५.] उत्तरश्चोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् । उत्तरश्चोणेरारभ्य प्रथमचितिवदेव लोकम्पृणा उपदधाति । ततः पुरीषनिर्वापोपस्थाने ॥२२॥ ॥ इति तृतीया चितिः ॥ ॥

- a. आशुस्त्रिवृत् । b. भान्तः पञ्चदशः । c. व्योमा सप्तदशः । d. ध-
 रूपा एकविंशः । e. प्रतूर्तिरष्टादशः । f. तपो नवदशः । g. अ-
 भिवर्तः सविंशः । h. वचो द्वाविंशः । i. सम्भरणस्त्रयोविंशः ।
 k. योनिश्चतुर्विंशः । l. गर्भाः पञ्चविंशः । m. ओजस्त्रिणवः ।
 n. क्रतुरेकत्रिंशः । o. प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशः । p. ब्रध्नस्य विष्टपं च-
 तुस्त्रिंशः । q. नाकः षट्त्रिंशः । r. विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशः ।
 s. धर्त्रं चतुष्टोमः ॥ २३ ॥

का° [१७. १०. ७.] उत्तरां पूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति । पूर्वानूकान्तविहितयोर्दक्षिणो-
 त्तरयोर्मध्ये उत्तरां जङ्गामात्रीमुदङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ अस्यां कण्डिकाया-
 मष्टादश यज्ञेषु चतुर्णां मृत्युमोहिन्युपधाने विनियोगः प्रतूर्तिरित्यादीनां चतुर्द-
 शार्धपद्योपधाने विनियोगः । हे इष्टके त्वं त्रिवृत्स्तोमद्वयासि साम्नामावृत्तिवि-
 शेषाः स्तोमाः तेषां विशेषणान्याशुरित्यादीनि । कीदृशस्त्रिवृत् आशुः अशू व्या-
 तौ अश्रुते व्याप्नोति सर्वान्स्तोमानित्याशुः । तद्रूपां त्वामुपदधामीति सर्वत्र शेषः ।
 स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै ब्रह्म ब्रह्मैवैतदुपदधातीति [८.
 ४. १. ३.] श्रुतेः । यद्वा आशुः वायुः त्रिवृत् त्रिषु लोकेषु वर्तत इति त्रिवृत् द्विप्
 सर्वभूतव्यापकत्वादाशुर्वायुस्तद्रूपासि । एवं श्रुत्यनुसारेण सर्वत्र व्याख्यायते । त-
 या च श्रुतिः [८. ४. १. १.] स पुरस्तादुपदधात्याशुस्त्रिवृदिति य एव त्रिवृत्स्तोमस्त-
 मुपदधाति तद्यत्तमाह्वाशुरित्येष हि स्तोमानामाशिष्ठोऽथो वायुर्वा ऽआशुस्त्रिवृत्स
 एषु त्रिषु लोकेषु वर्तते तद्यत्तमाह्वाशुरित्येष हि सर्वेषां भूतानामाशिष्ठो वायुर्ह
 (28.) भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति ॥ का° [१७. १०. १.] दक्षिणां
 दक्षिणयोर्भान्तः पञ्चदश इति । दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्ययोर्मध्ये भा-
 न्त इति मन्त्रेण दक्षिणां पद्यां प्रत्यङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ भान्तः वज्रद्वयो
 यः पञ्चदशः स्तोमः यद्वा भान्तः चन्द्रः पञ्चदशाह्वा नि पूर्यमाणत्वात्पञ्चदशाहं क्षी-
 यमाणत्वात्पञ्चदशः भा कान्तिरेवान्तः स्वद्वयं यस्य तद्रूपासि । य एव पञ्चदश
 स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह्वा भान्त इति वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदशोऽथो

चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः सः पञ्चदशाहान्यापूर्यते पञ्चदशापक्षीयते तद्यत्तमाह
 भान्त इति भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुप-
 धातीति [८.४.१.१०.] श्रुतेः ॥ का° [१७.१०.१०.] दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमा सप्तदश
 इति । उत्तरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्ययोर्मध्ये दक्षिणां पद्यां व्योमेति प्र-
 त्यञ्जुष उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ विविधमवतीति व्योमा प्रजापतिः सप्तदशः स्तो-
 मः । संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशः द्वादशमासपञ्चर्तुषसप्तदशावयवत्वात् (29.)
 तद्रूपासि । य एव सप्तदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह व्योमेति प्रजापतिर्वै
 व्योमा प्रजापतिः सप्तदशोऽथो संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः
 पञ्चर्तवस्तद्यत्तमाह व्योमेति व्योमा हि संवत्सरः संवत्सरो ह भूवोत्तरतस्त-
 स्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति [८.४.१.११.] श्रुतेः ॥ का° [१७.१०.८.] दक्षिणाम-
 परयोर्धरुण एकविंश इति । अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये दक्षिणां
 जङ्गामात्रो धरुण इति दक्षिणामुष उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ धरुणो धारकः प्रति-
 ष्ठाभूत एकविंशः स्तोमः यद्वा धरुण आदित्यः स एकविंशावयवत्वादेकविंशः द्वा-
 दश मासाः पञ्चर्तवः त्रयो लोका आदित्य इत्यवयवास्तद्रूपासि । य एवैकविंश
 स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धरुण इति प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशो
 ऽथोऽसौ वाऽआदित्यो धरुण एकविंशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तव इमे लो-
 का असावेवादित्यो धरुण एकविंशस्तद्यत्तमाह धरुण इति यदा क्षेत्रेषोऽस्मि-
 न्येदं सर्वं ध्रियतऽआदित्यो ह भूत्वा पश्चात्तस्थौ तदेव रूपमुपदधातीति [८.१.
 १.१२.] श्रुतेः ॥ का° [१७.१०.११.] चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्तिरष्टादश इति । चतस्र
 उपधाय चतुर्दशार्धपद्या उदञ्जुष उपदधाति चतुर्दशमन्त्रैरिति सूत्रार्थः ॥ अतः परं
 संवत्सररूपाण्युपदधाति । प्रकृष्टा तूर्तिस्वरा यस्य स प्रतूर्तिः अष्टादशः स्तोमः
 यद्वा संवत्सरः प्रतूर्तिरष्टादशावयवः द्वादश मासाः पञ्चर्तवः संवत्सरश्चेत्यवय-
 वाः । य एवाष्टादश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतूर्तिरष्टादशस्तस्य
 द्वादश मासाः पञ्चर्तवः संवत्सर एव प्रतूर्तिरष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्तिरिति सं-
 वत्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति तदेव तद्रूपमुपदधातीति श्रुतेः [८.४.१.
 १३.] ॥ तपोऽप्यो नवदशः स्तोमः यद्वा संवत्सरस्तपः शीतोऽवर्षैस्तपतीति स

नवदशः द्वादश मासाः षट्पतवः संवत्सर इति तद्रूपासि । य एव नवदश स्तोम-
 स्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव तपो नवदशस्तस्य द्वादश मासाः षट्पतवः सं-
 वत्सर एव तपो नवदशस्तस्यत्तमाह तप इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि
 तपति तदेव तद्रूपमुपद° [१४.] ॥ अभिवर्त्यते आवर्त्यतऽइत्यभीवर्तः समावृत्ति-
 रूपः सविंशः स्तोमः यद्वा अभिवर्तयत्यावर्तयति सर्वाणि भूतानीत्यभीवर्तः संव-
 त्सरः उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति [पा° ६. ३. १२२.] दीर्घः द्वादशमाससप्तऽर्तु-
 संवत्सररूपविंशतिसंख्यया सहितः सविंशः । य एव सविंशः स्तोमस्तं तदुपद-
 धातीत्यथो संवत्सरो वाऽअभीवर्तः सविंशस्तस्य द्वादश मासाः (३०.) सप्तऽर्तवः
 संवत्सर एवाभीवर्तः सविंशस्तस्यत्तमाह्वाभीवर्त इति संवत्सरो हि सर्वाणि भू-
 तान्यभिवर्तते तदेतद्रूप° [१५.] ॥ वर्चः बलविशेषप्रदो द्वाविंशः स्तोमः यद्वा
 वर्चः संवत्सरः वर्चस्वितमः द्वादश मासाः सप्तऽर्तवः द्वे अहोरात्रे संवत्सरश्चेति
 द्वाविंशतिसंख्योपेतवाद्द्वाविंशः तद्रूपासि । य एव द्वाविंशः स्तोमस्तं तदुपदधा-
 त्यथो संवत्सरो वाव वर्चो द्वाविंशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तऽर्तवो द्वेऽअहोरात्रे
 संवत्सर एव वर्चो द्वाविंशस्तस्यत्तमाह वर्च इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां
 वर्चस्वितमस्तदेतद्रूप° [१६.] ॥ सम्बिभर्ति सम्भरणः सम्यक् पोषकस्त्रयोविंशः स्तो-
 मस्त्वमसि यद्वा सम्भरन्त्युत्पादयति संहरति विनाशयति वा सम्भरणः संवत्सरः
 त्रयोदश (३१.) मासाः सप्तऽर्तवो द्वेऽअहोरात्रे एकः संवत्सर इति त्रयोविंशाव-
 यवः तद्रूपासि । य एव त्रयोविंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव स-
 म्भरणस्त्रयोविंशस्तस्य त्रयोदश मासाः सप्तऽर्तवो द्वेऽअहोरात्रे संवत्सर एव
 सम्भरणस्त्रयोविंशस्तस्यत्तमाह सम्भरण इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि स-
 म्भृतस्तदेव तद्रूप° [१७.] ॥ योनिः प्रजोत्पादकश्चतुर्विंशः स्तोमोऽसि यद्वा योनिः
 सर्वस्थानभूतः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षात्मकस्तद्रूपासि । य एव चतुर्विंशः स्तो-
 मस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव योनिश्चतुर्विंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा-
 स्तस्यत्तमाह योनिरिति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां योनिस्तदेव तद्रूप° [१८.] ॥
 गर्भाः व्यत्ययेन बहुलं सामगर्भः पञ्चविंशः स्तोमोऽसि यद्वा गर्भः संवत्सरो भूतो-
 त्पादकवाञ्चतुर्विंशतिः पक्षा एकः संवत्सर इति अधिकमासो भूत्वा ऋतुषु गर्भे

भवतीति वा गर्भः । य एव पञ्चविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव गर्भाः पञ्चविंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सर एव गर्भाः पञ्चविंशस्तस्य त्त्माह गर्भा इति संवत्सरो ह त्रयोदशो मासो गर्भो भूवर्तुन्प्रविशति तदेव तद्रूपं [११.] ॥ ओजः मतुब्धोपः ओजस्वी तेजस्वी वज्रो वाऽओजः तद्रूपस्त्रिणवः स्तोमोऽसि यद्वा ओजः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षाहोरात्रसंवत्सरात्मकवात्त्रिणवः त्रिगुणा नव यत्र । य एव त्रिणव स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहौज इति वज्रो वाऽओजो वज्रस्त्रिणवोऽथो संवत्सरो वाऽओजस्त्रिणवस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वेऽअहोरात्रे संवत्सर एवौजस्त्रिणवस्तद्यत्तमाहौज इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्वितमस्तदेव तद्रूपं [२०.] ॥ क्रतुर्यज्ञोपयोगी एकत्रिंशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सर एव करोतीति क्रतुः पक्षवर्तुसंवत्सरात्मकत्वादिकत्रिंशः । य एवैकत्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव क्रतुरेकत्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः षट्पतवः संवत्सर एव क्रतुरेकविंशस्तद्यत्तमाह क्रतुरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोतीति [८.४.१.२१.] श्रुतेः ॥ प्रतिष्ठा स्थितिहेतुस्त्रयस्त्रिंशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सरः प्रतिष्ठा संवत्सरे सर्वस्य प्रतिष्ठितत्वात्पक्षवर्तुहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात्त्रयस्त्रिंशः । य एव त्रयस्त्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः षट्पतवो द्वेऽअहोरात्रे संवत्सर एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपं [२२.] ॥ ब्रध्नः सूर्यः असौ वाऽआदित्यो ब्रध्न इति श्रुतेः विष्टपं निवासस्थानं भुवनं विष्टपं लोक इति कोशात् ब्रध्नस्य विष्टपं स्वाराज्यं स्वतन्त्रत्वं तद्रूपस्तत्प्रदो यश्चतुस्त्रिंश स्तोमस्तद्रूपासि यद्वा संवत्सरो ब्रध्नस्य विष्टपं रविणैव कालनिर्माणत्वात् चतुर्विंशतिपक्षसप्तवर्तुहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वाच्चतुस्त्रिंशः । य एव चतुस्त्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः सप्तवर्तवो द्वेऽअहोरात्रे संवत्सर एव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशस्तद्यत्तमाह ब्रध्नस्य विष्टपमिति स्वाराज्यं वै ब्रध्नस्य विष्टपं तदेतद्रूपं [२३.] ॥ नाकः स्वर्गप्रदः षट्त्रिंशः स्तोमोऽसि संवत्सरो वा नाकः काम्यतऽइति कं सुखं न कमकं दुःखं तन्नास्ति यत्र स नाकः

षट्त्रिंशः पक्षमासात्मकत्वात् । य एव षट्त्रिंशः स्तोमस्तं तदुपधात्यथो संवत्सरो वाव नाकः षट्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वादश मासास्तद्यत्तमाह नाक इति न हि तत्र गताय कस्मै चनाकं भवत्यथो संवत्सरो वाव नाकः संवत्सरः स्वर्गी लोकस्तदेव तद्रूपं [२४.] ॥ विवर्त्यन्ते आवर्त्यन्ते सामानि यत्रेति विवर्तः अष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तद्रूपासि यद्वा विविधं वर्तन्ते भूतानि यत्रेति विवर्तः संवत्सरः अधिमासत्वेन षड्विंशतिः पक्षाः सप्तऽर्तवः त्रयोदश मासाः द्वे अहोरात्रे इत्यष्टाचत्वारिंशः । य एवाष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तं तदुपधात्यथो संवत्सरो वाव विवर्तीऽष्टाचत्वारिंशस्तस्य षड्विंशतिरहोरात्राणि त्रयोदश मासाः सप्तऽर्तवो द्वेऽअहोरात्रे तद्यत्तमाह विवर्त इति संवत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेतद्रूपं [२५.] ॥ धर्त्रं धारकश्चतुरहस्तरस्तोमश्चतुष्टोमः मध्यपदलोपी समासः त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानां समूहस्तद्रूपासि । वायुर्वा धर्त्रं जगदाधारत्वात् चतुर्दिग्भिः स्तूयमानत्वाच्चतुष्टोमः । य एव चतुष्टोमस्तं तदुपधाति तद्यत्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्त्रं चतुष्टोमः स आभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुते वायुर्वै सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपमुपधातीति [८. ४. १. २६.] श्रुतेः ॥ आदावन्ते च वायूपधानेन वायुना सर्वभूतानि वशीकरोतीति भावः तदुक्तं श्रुत्या [८. ४. १. २६.] स वै वायुमेव प्रथममुपधाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णातीति ॥ एतैरष्टादशमन्त्रैः स्तोमवादिभिः स्तोमरूपत्वं नीता अष्टादशेष्टका उपधेया इत्यर्थः ॥ २३ ॥

VII. a. अग्नेर्भा॒गोऽसि दी॒क्षाया॒ आधि॒पत्यं॒ ब्रह्म॑ स्पृ॒तं त्रि॒वृत्स्तोमः॑ ।

b. इन्द्र॑स्य भा॒गोऽसि॒ विष्णो॑राधि॒पत्यं॒ क्षत्र॑ स्पृ॒तं पञ्च॑दशः स्तोमः ।

c. नृ॒चक्ष॑सां भा॒गोऽसि॒ धातु॑राधि॒पत्यं॒ जनि॑त्र स्पृ॒तं सप्त॑दशः स्तोमः ।

d. मि॒त्रस्य॑ भा॒गोऽसि॒ वरु॑णस्याधि॒पत्यं॒ दि॒वो वृ॒ष्टिर्वा॑त स्पृ॒त ए॒कवि॑ंशः स्तोमः ॥ २४ ॥

का° [१०. १०. १२.] दक्षिणां पूर्वयोर्मेर्भाग इति । पूर्वानूक्तान्ते विहितयोर्जङ्गमात्रयोर्मध्ये दक्षिणामुपधात्युदङ्मुखः उत्तरा पूर्वमुपहिता ॥ दश यज्ञेषु चतुर्भिर्मृ-

त्युमोहिन्युपधानं षड्भिः षट्पद्योपधानं दशेष्टकाः स्पृत्संज्ञाश्च तत्रार्थवादः श्रुत्यु-
 क्तः । उत्पन्नेन सृष्ट्यादौ प्रजापतिना सर्वाणि भूतानि स्रष्टुं गर्भे कृतानि गर्भस्था-
 न्येव भूतानि पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ततः प्रजापतिर्देवानुवाच गुष्माभिः सहेहमि-
 मानि भूतानि पापद्वपांमृत्योर्मीचयामीति देवैरुक्तं तत्रास्माकं को लाभः प्रजाप-
 तिनोक्तं वृणुत तैः कैश्चिदुक्तमस्माकं भागोऽस्तु अन्यैरुक्तमस्माकमाधिपत्यमस्त्विति
 तथेत्युक्तैकेभ्यो भागमपरेभ्य आधिपत्यं दत्त्वा तैः सह भूतानि मृत्योरस्पृणोत्ततः
 स्पृत इष्टका इति । तथा च श्रुतिः [८.४.२.१.२.] अथ स्पृत उपदधात्येतद्वै प्र-
 जापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वाणि भूतानि गर्भ्यभवत्तान्यस्य गर्भेऽथ स-
 त्ति पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ॥ १ ॥ स देवानब्रवीद्युष्माभिः सहेमानि सर्वाणि भूतानि
 पाप्मनो मृत्यो स्पृणवानीति किं नस्ततो भविष्यतीति वृणीधमित्यब्रवीत्तं भा-
 गो नोऽस्त्वित्येकेऽनुवन्नाधिपत्यं नोऽस्त्वित्येके स भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः
 सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणोद्यदस्पृणोत्तस्मात्स्पृतस्तथैवैतद्यजमानो भा-
 गमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो स्पृणोतीति ॥ अथ
 मन्त्रार्थः । हे इष्टके या त्वमग्नेर्भागो विभागोऽसि यस्यां च त्वयि दीक्षाया वाच
 आधिपत्यं स्वामित्वं यया च त्वया त्रिवृत्स्तोमः विभक्तिय्यत्ययः त्रिवृता स्तोमेन
 ब्रह्म ब्राह्मण्यं स्पृतं पाप्मनो मृत्योरपनीतं रक्षितं यस्यां त्वयि त्रिवृत्स्तोम इति
 वा तां त्वामुपदधामीति शेषः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् स्पृ प्रीतिरक्षाप्राणनेषु स्वा-
 दिः । वाग्वै दीक्षेति [८.४.२.३.] श्रुतेः ॥ का° [१७.१०.१५.] उत्तरामुत्तरयोरिन्द्र-
 स्य भाग इति । उदगनूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोर्मध्ये उत्तरामुपदधा-
 ति दक्षिणा तूपक्षितेति सूत्रार्थः ॥ हे इष्टके त्वमिन्द्रस्य भागोऽसि यस्यां त्वयि
 विक्षोराधिपत्यं पञ्चदशेन क्षत्रं क्षत्रजातिः स्पृतं मृत्योर्मीचितम् इन्द्राय भागं कृत्वा
 विक्षवः आधिपत्यमकरोदिति [८.४.२.४.] श्रुतेः ॥ का° [१७.१०.१४.] उत्तरां द-
 क्षिणयोर्नृचक्षसां भाग इति । दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोरु-
 त्तरां निदधाति दक्षिणोपक्षिता ॥ नृन् शुभाशुभकर्तृन् चक्षते जानन्ति ते नृचक्ष-
 सो देवास्तेषां भागोऽसि त्वयि धातुराधिपत्यं त्वया सप्तदशस्तोमेन जनित्रं वैश्य-
 जातिः स्पृतम् देवा वै नृचक्षसो देवेभ्यो भागं कृत्वा धात्रः आधिपत्यमकरोद्विदुः

जनित्रमिति [८.४.२.५.] श्रुतिः ॥ का° [१७.१०.१३.] उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भाग इति । अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्जङ्गमात्र्योर्मध्ये उत्तरां जङ्गमात्रीं दक्षिणामुख उपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः ॥ हे इष्टके त्वं मित्रस्य प्राणस्य भागोऽसि त्वयि वरुणस्यापानस्याधिपत्यं यया त्वयैकविंशेन स्तोमेन दिवः सम्बन्धिनी वृष्टिर्वातश्च स्पृतस्तां सादयामि । प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणाय भागं कृत्वापानायाधिपत्यमकरोदिति [८.४.२.६.] श्रुतेः ॥ २४ ॥

- वसूनां भागोऽसि रुद्राणामाधिपत्यं चतुष्पात्स्पृतं चतुर्विंश स्तोमः ।
- आदित्यानां भागोऽसि मरुतामाधिपत्यं गर्भा स्पृताः पञ्चविंश स्तोमः ।
- अदित्यै भागोऽसि पूज आधिपत्यमोज्ञं स्पृतं त्रिणव स्तोमः ।
- देवस्य सवितुर्भागोऽसि बृहस्पतेराधिपत्यं समीचीर्दिश स्पृताश्चतुष्टोम स्तोमः ॥ २५ ॥

का° [१७.१०.१६.] षट् प्रतिमत्वं वसूनां भाग इति । चतुर्दशभ्योऽपराः षण्मन्त्रैः षट् पद्या उपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ इष्टके त्वं वसूनां भागोऽसि त्वयि रुद्राणामाधिपत्यं त्वया चतुर्विंशेन स्तोमेन प्रजानां चतुष्पात् गवाश्चादिकं स्पृतं पापान्मोचितम् वसुभ्यो भागं कृत्वा रुद्रेभ्य आधिपत्यमकरोदिति [८.४.२.७.] श्रुतेः ॥ आदित्यानां या त्वं भागोऽसि त्वयि मरुतामाधिपत्यं त्वया पञ्चविंशेन स्तोमेन प्रजानां गर्भाः मृत्योः रक्षिताः आदित्येभ्यो भागं कृत्वा मरुद्भ्य आधिपत्यमकरोदिति [८.४.२.८.] श्रुतेः । त्वमदित्यै अदित्या भूमेर्भागोऽसि पूज आधिपत्यं त्वयि त्वया त्रिणवेन स्तोमेन प्रजानामोज्ञः बलमष्टमो धातुर्वा स्पृतम् इयं वाऽअदितिर्स्यै भागं कृत्वा पूज आधिपत्य° [१.] ॥ त्वं देवस्य सवितुर्भागोऽसि त्वयि बृहस्पतेराधिपत्यं त्वया चतुष्टोमेन स्तोमेन समीचीः समीच्यः सम्यगञ्चन्ति जना (३२.) यासु ता दिशः स्पृताः । देवाय सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतयऽआधिप° [१०.] ॥ २५ ॥

- यवानां भागोऽस्ययवानामाधिपत्यं प्रजा स्पृताश्चतुश्चत्वारिंश स्तोमः ।
- ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं भूतं स्पृतं त्रयस्त्रिंश स्तोमः ॥ २६ ॥

यवानां पूर्वपक्षाणां त्वं भागोऽसि अयवानामपरपक्षाणां त्वयाधिपत्यं चतुश्च-
त्वारिंशेन स्तोमेन त्वया प्रजाः स्पृताः रक्षिताः । पूर्वपक्षा वै यवा अपरपक्षा
अयवास्ते ह्रीदः सर्वं युवते चायुवते च पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वापरपक्षेभ्य आधि-
पः [११.] ॥ ऋभूणां देवविशेषाणां त्वं भागोऽसि त्वयि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं
त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन त्वया भूतं प्राणिमात्रमनुक्तं स्पृतं पाप्मनो मृत्योः रक्षितम्
तथा यज्ञमानोऽपि सर्वभूतानि मृत्योः स्पृणोति । ऋभुभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो
देवेभ्य आधिपत्यमकरोदिति [च. ४. २. १२.] श्रुतेः ॥ २६ ॥

सहस्रं सहस्यं चैमन्तिकावृतूँ अग्नेरन्तःक्षेत्रं ॥ २७ ॥

का° [१७. १०. १७.] ऋतव्ये सहस्रं सहस्यं चेति । अनूकमभितो द्वे पक्षे उपद-
धाति ॥ ऋतुदेवत्यं यजुः । सहो मार्गशीर्षः सहस्यः पौषः एतौ हैमन्तिकौ हैम-
न्तावयवौ । शिष्टं पूर्वतुल्यम् [१३. २५.] ॥ २७ ॥

VIII. a. एकयास्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीत् ।

b. तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यत ब्रह्माणस्पतिरधिपतिरासीत् ।

c. पञ्चभिरस्तुवत भूतान्यसृज्यन्त भूतानां पतिरधिपतिरासीत् ।

d. सप्तभिरस्तुवत सप्तऽऋषयोऽसृज्यन्त धाताधिपतिरासीत् ॥ २८ ॥

का° [१७. १०. १८.] रेतःसिग्वेलायां च सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणेनानूकः
सृष्टीरेकयास्तुवतेति प्रतिमन्त्रम् । सर्वासु दिक्षु रेतःसिग्वेलायां सृष्टिसंज्ञाः सप्त-
दशेष्टका उपदधाति तन्मध्ये प्रागनूकं दक्षिणेन नव अर्थादष्टावुत्तरेणेति सूत्रार्थः ॥
सप्तदश यज्ञेषु सृष्टीष्टकादेवत्यानि । अत्र निदानम् प्रजापतिर्भूतानि मृत्योरेवं
मुक्त्वा प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति विचिन्त्य प्राणाधिष्ठातृदेवान्दिगादीनूचे गुष्माभिः सह
परमात्मानं स्तुवेमाः प्रजा जनयामीति देवा ऊचुः केन स्तोष्यामः स ऊचे मया
गुष्माभिश्चेति तथेत्युक्त्वा प्राणैः प्रजापतिना चास्तुवतेति । तथा च श्रुतिः [च. ४. ३.
१. २.] तद्वै (३३.) प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वाकामयत प्रजाः
सृजेय प्रजायेयेति ॥ १ ॥ स प्राणानब्रवीद्युष्माभिः सहैमाः प्रजाः प्रजनयानीति ते

वै केन स्तोष्यामह इति मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चास्तुवतेति ॥ प्रजापतिरेकया वाचा सह्यात्मानमस्तुवत स्तुतवान् वचनव्यत्ययः । वाग्वाऽएका वाचैव तदस्तुवतेति [८.४.३.३.] श्रुतेः । प्रजा अधीयन्त उदपायन्त प्रजापत्यर्थमस्याप्यन्तेति वा । सृष्टानां प्रजानां प्रजापतिरेवाधिपतिरासीत् स्वाम्यभूत् । एवं षोडश मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ तिसृभिः प्राणोदानव्यानािरस्तौत् ब्रह्म ब्राह्मणजातिः सृष्टा ब्रह्मणस्पतिर्ब्राह्मणजातिः (34) स्वाम्यभूत् । त्रयो वै प्राणाः प्राणोदानव्यानास्तैरिति [८.४.३.४.] श्रुतेः ॥ पञ्चभिः प्राणैरस्तुवत (35.) पञ्च भूतानि सृष्टानि भूतानां पतिर्देवस्तेषां स्वाम्यभूत् य एवमे मनःपञ्चमाः (36.) प्राणास्तैरेव तदस्तुवतेति [८.४.३.५.] श्रुतेः ॥ सप्तभिः श्रोत्रचक्षुर्नासावाग्रूपैः सप्तशीर्षण्यप्राणैरस्तुवत ततः सप्तऽऋषयो सृष्टाः धाता जगत्सृष्टाद्यो देवः स्वाम्यभूत् । य एवमे सप्त शीर्षिन्प्राणास्तैरेवेति [८.४.३.६.] श्रुतेः ॥ २८ ॥

- a. नवभिरस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तादिति रधिपत्यासीत् ।
- b. एकादशभिरस्तुवत ऋतवोऽसृज्यन्तार्तवा अधिपतय आसन् ।
- c. त्रयोदशभिरस्तुवत मासा असृज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिरासीत् ।
- d. पञ्चदशभिरस्तुवत क्षत्रमसृज्यन्तेन्द्रोऽधिपतिरासीत् ।
- e. सप्तदशभिरस्तुवत ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीत् ॥ २९ ॥

नवभिः सप्त शिरःप्राणा द्वावध इति नवप्राणैः प्रजापतिरस्तौत् ततः पितरः अग्निस्वात्तादयः सृष्टाः अदितिः अखण्डिता प्रजापतिशक्तिः सृष्टानां पितृणामधिपत्नी स्वामिवेनाधिकं पालयित्रासीत् नव वै प्राणाः सप्त शीर्षिन्नवाञ्चौ द्वौ तैरिति [८.४.३.७.] श्रुतेः ॥ एकादशभिः दश प्राणा आत्मैकादशस्तैरस्तुवत (35.) । ऋतवः वसन्ताद्याः सृष्टाः अर्तवाः ऋतुपालका देवविशेषाः स्वामिनोऽभुवन् दश प्राणा आत्मैकादश इति [८.४.३.८.] श्रुतेः ॥ त्रयोदशभिः दश प्राणाः द्वौ पादौ एक आत्मेति तैरस्तौत् ततो मासाः चैत्रादयः सृष्टाः मासाभिमान्ययनद्वयात्मकः संवत्सरः तेषामधिपतिरासीत् । दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा त्रयोदश इति [१.] श्रुतेः ॥ पञ्चदशभिः दश कृस्ताङ्गुलयः करौ बाहू नाभिर्द्वर्धभागश्च तैरस्तुवत (35.)

ततः क्षत्रं क्षत्रियजातिः सृष्टा इन्द्रः ऐश्वर्यशाली तदभिमानो देवः स्वाम्यभूत् । दश रुस्त्या अङ्गुल्यश्चवारि दोर्बाहुवाणि यदूर्ध्वं नाभिस्तत्पञ्चदशमिति [१०.] श्रुतेः ॥ सप्तदशभिः दश पादाङ्गुलयः ऊरु जानुनी पादौ नाभिरधोभागश्चेति तैरस्तौत् तदा ग्राम्याः पशवः गवादयः सृष्टाः बृहस्पतिस्तेषां स्वाम्यभूत् । दश पाद्या अङ्गुल्यश्चवार्यूर्वशीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्गुभिस्तत्सप्तदशमिति [११.] श्रुतेः ॥ २१ ॥

- a. नवदशभिर्स्तुवत श्रूद्रार्यावसृज्येतामहोरात्रे अधिपत्नीऽआस्ताम् ।
- b. एकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत् ।
- c. त्रयोविंशत्यास्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्त पूषाधिपतिरासीत् ।
- d. पञ्चविंशत्यास्तुवतारण्याः पशवोऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत् ।
- e. सप्तविंशत्यास्तुवत द्यावापृथिवी व्यैतां वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्यायँस्तऽएवाधिपतय आसन् ॥ २० ॥

नवदशभिः दश रुस्ताङ्गुलयः ऊर्ध्वस्थिद्वयपा नव प्राणास्तैरस्तौत् । ततः श्रूद्रार्यौ श्रूद्रवैश्यावसृज्येतां सृष्टौ अर्यः स्वामिवैश्ययोः । अहोरात्रे तयोः स्वामित्वेनास्ताम् । दश रुस्त्या अङ्गुलयो नव प्राणा इति [८.४.३.१२.] श्रुतेः ॥ एकविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः आत्मा चेति एकविंशत्यास्तौत् । ततः एकशफाः पशवोऽश्वादयः सृष्टाः एकं शफं खुरः प्रतिपादं येषां ते एकशफाः शफं (३७.) क्षीवि खुरः पुमानित्यमरः [२.८.४१.] वरुणस्तेषामधिपतिरासीत् । दश रुस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंश इति [१३.] श्रुतेः ॥ त्रयोविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः पादावात्मा चेति तैः स्तुते क्षुद्राः पशवोऽजादयः सृष्टाः तेषां पूषा स्वाम्यभूत् । दश रुस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा त्रयोविंश इति [१४.] श्रुतेः ॥ पञ्चविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः करौ पादावात्मेति तैरस्तुवत (३८.) तदारण्याः वनस्थाः पशवः कृष्णमृगादयः सृष्टास्तेषां वायुः स्वाम्यभूत् । दश रुस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविंश इति [१५.] श्रुतेः ॥ सप्तविंशत्या करपादाङ्गुलयः द्वौ भूजावूत्र आत्मेति तैरस्तुवत (३८.) ततो

द्यावापृथिवी गुभूलोकौ व्येतां विशेषेणागृह्णतामित्यर्थः विपूर्वादिण् गताविति धातोर्लङि प्रथमद्विवचनम् वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदित्या द्वादशानुव्यायन् अन्वगहन् अनुगताः तऽएव स्वामिनोऽभूवन् । दश रुस्त्या अङ्गुलयो दश पा-
द्याश्चत्वार्यङ्गानि द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा सप्तविंश इति [१६.] श्रुतेः ॥ ३० ॥

- नवत्रिंशत्यास्तुवत् वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीत् ।
- एकत्रिंशतास्तुवत् प्रजा असृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन् ।
- त्रयस्त्रिंशतास्तुवत् भूतान्यशाम्यन्प्रजापतिः परमेध्यधिपतिरासीत् ।
- लोके पृण° । c. ता अस्य° । d. इन्द्रं विश्वा° ॥ ३१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥

नवविंशत्या करपादाङ्गुलयो नव हिद्रूपाः प्राणास्तैरस्तुवत् (३४.) ततो व-
नस्पतयोऽश्चत्यवटाद्याः सृष्टाः तेषां स्वामी सोमोऽभूत् । दश रुस्त्या अङ्गुलयो
दश पाद्या नव प्राणा इति [८.४.३.१७.] श्रुतेः ॥ एकत्रिंशता करपादाङ्गुलयः
दशेन्द्रियाणि आत्मेति तैरस्तौत् ततः प्रजाः सृष्टाः यवाः पूर्वपक्षा अयवाः अपर-
पक्षास्तासां प्रजानां स्वामिनोऽभूवन् दश रुस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्रा-
णा आत्मैकत्रिंश इति [१८.] श्रुतेः पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्राधिपतय आसन्निति
[१८.] च ॥ त्रयस्त्रिंशता अङ्गुलयः इन्द्रियाणि पादौ आत्मेति तैरस्तुवत् स्तौति
स्म प्रजापतिर्देवैः सह । ततो भूतानि अशाम्यन् सर्वे प्राणिनः शान्ताः सुखिनो
ऽभूवन् । परमे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठाः प्रजापतिः प्रजापालकः सर्वेषां भू-
तानामधिपतिः स्वाम्यासीत् दश रुस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा द्वे प्र-
तिष्ठेऽआत्मा त्रयस्त्रिंश इति [१९.] श्रुतेः ॥ अत्र या-येष्टका येन मन्त्रेणोपधेया
सा-सा तत्तन्मन्त्रोक्तदेवताद्वयेण ध्यातव्येत्यर्थः ॥ का° [१७.१०.११.] उत्तरांसाद-
धि लोकम्पृणाः पूर्ववत् । उत्तरांसादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकम्पृणा उपदधातीति
सूत्रार्थः ॥ ततः पुरीषनिर्वापः सप्तऽर्चीपस्थानं च बोध्यम् । तन्मन्त्रप्रतीकानि लो-
के पृण ता अस्य इन्द्रं विश्वा इति तास्तिस्त्रोऽपि व्याख्याताः [१२.१४-१६.] ॥ ३१ ॥

इति चतुर्थी चितिः पूर्णा ॥ ॥ इति श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । वेद-
चन्द्रमितोऽध्यायो वर्ण्यद्वित्रिचतुश्चितिः (39.) ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १-४ ॥ १-४ ॥ ५. ६ [ग्रैष्माऽऋतू] ॥ ५ ॥ ५ ॥ ॥ ॥
II. ॥ ७ ॥ १ ॥ ८ a-e ॥ २ ॥ ८ f-k ॥ ३ ॥ ८ ॥ ॥
III. ॥ १ a-d ॥ १ ॥ e-h ॥ २ ॥ i-m ॥ ३ ॥ १० a-d ॥ ४ ॥ e-k ॥ ५ ॥
१३ ॥ ॥
IV. ॥ ११ ॥ १ ॥ १२ ॥ २ ॥ १३ [°रालंसि - °रालंसि - °रालस्यु°]. १४. १५
[वार्षिकाऽऋतू]. १६ [शारदाऽऋतू] ॥ ३ ॥ १६ ॥ ॥
V. ॥ १७ ॥ १ ॥ १८ a-f ॥ २ ॥ g-m ॥ ३ ॥ १९ a-f ॥ ४ ॥ g-m ॥ ५ ॥
२० ॥ ६ ॥ २३ ॥ ॥
VI. ॥ २१ ॥ १ ॥ २२ ॥ २ ॥ २४ ॥ ॥
VII. ॥ २३ a-k ॥ १ ॥ l-s ॥ २ ॥ २६ ॥ ॥
VIII. ॥ २४ a. b ॥ १ ॥ c. d ॥ २ ॥ २५ a. b ॥ ३ ॥ . c [अदितेर्भा°] d ॥ ४ ॥
२६. २७ [°लिकाऽऋतू] ॥ ५ ॥ ३१ ॥ ॥
IX. ॥ २८ ॥ १ ॥ २९ a-d ॥ २ ॥ २९ e. ३० a [श्रूद्रायाऽऋतू°. b. c ॥ ३ ॥
३० d. e. ३१ ॥ ४ ॥ ३५ ॥ ॥ नवानुवाकेषु पञ्चत्रिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ ॥

I. अग्नें ज्ञातान्प्रणुद नः सपत्नान्प्रत्यज्ञातान्नुद ज्ञातवेदः ।

अधि नो ब्रूहि सुमना अहेऽस्तव स्याम शर्मस्त्रिवद्वयऽउद्वौ ॥ १ ॥

चतुर्दशेऽध्याये (1.) द्वितीयतृतीयचतुर्थचितिमत्त्वानुक्ता पञ्चदशे पञ्चमचितिम-
त्त्वा वाच्याः ॥ का° [१७-११. १. ३.] पञ्चम्यामन्तेष्वाश्विनीवदसपत्ना अग्ने ज्ञातानिति

प्रतिमन्त्रम् । पञ्चम्यां चितावाञ्छिनीवत् असपत्न्यासंज्ञा इष्टका अन्तेषूपदधाति अग्ने
 ज्ञातान् सहसा ज्ञातान् षोडशी चतुश्चत्वारिंशः अग्नेः पुरीषम् इति पञ्चमत्तैः प्र-
 त्येकमिति सूत्रार्थः ॥ पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तत्र द्वे अग्निदेवत्ये
 त्रिष्टुभौ । हे अग्ने ज्ञातान् पूर्वमुत्पन्नान्नोऽस्माकं सपत्नान् शत्रून् त्वं प्रणुद प्रक-
 र्षेण नाशय । किं च हे ज्ञातवेदः ज्ञातप्रज्ञान अज्ञाताननुत्पन्नांश्च शत्रून्प्रतिनुद नि-
 वर्तय उत्पत्तिप्रतिबन्धं कुर्वित्यर्थः उपसर्गव्यवधानमार्षम् । किं च नोऽस्माकम-
 धिब्रूहि (2.) अधिवद उपदिश यज्ञसम्वन्धिनीमितिकर्तव्यतामिति शेषः । किं कु-
 र्वन् अहेउन् अक्रुध्यन् । सुमनाः शोभनमनस्कः सन्नुपदिशेत्यर्थः । किं च अग्ने
 तव वत्सम्बन्धिनी त्रिवद्वये वद्वयं गृहं त्रयाणां वद्वयानां समाहारे यज्ञगृहत्रये
 सदोहविधानाग्नीध्ररूपे वयं स्याम भवेम सदा यज्ञान्कुर्म इत्यर्थः । कीदृशे त्रिवद्वये
 शर्मन् शर्मणि सुखाश्रये । तथा उद्भौ द्विपदचतुष्पदधनधान्यादिभिरुद्वति समृध्यत
 ऽइत्युद्भिः तस्मिन् भवतेर्दिप्रत्ययः ॥ अनेन मन्त्रेण पुरस्तादिष्टकामुपदधाति ॥ १॥

सहसा ज्ञातान्प्रणुदा नः सपत्नान्प्रत्यज्ञातान्ज्ञातवेदो नुदस्व ।

अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो वयं स्याम प्रणुदा नः सपत्नान् ॥ २॥

अथ पश्चादुपदधाति । सहसा वत्सेन ज्ञातानुत्पन्नान्नोऽस्माकं सपत्नान्प्रणुद
 नाशय । हे ज्ञातवेदः अज्ञातान् उत्पत्त्यमानानपि (3.) प्रतिनुदस्व आत्मनेपद-
 मार्षम् । किं च सुमनस्यमानोऽस्मासु शुभचित्तः सन्नोऽस्मानधिब्रूहि शत्रुभ्योऽधि-
 कान्वद । वयमपि तत्प्रसादादधिकाः स्याम भवेम । नोऽस्माकं सपत्नान्प्रणुद पु-
 नरुक्तिरादरार्था । शोभनं मनो यस्य सुमनाः असुमनाः सुमना भवति सुमनस्य-
 मानः भृशादिभ्य इति [पा० ३. १. १२.] क्यङ् ततः शानच् ॥ २॥

a. षोडशी स्तोम ओजो द्रविणम् ।

b. चतुश्चत्वारिंश स्तोमो वर्चो द्रविणम् ।

c. अग्नेः पुरीषमस्यप्सो नाम तां वा विश्वेऽभिगृणन्तु देवाः ।

स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणायजस्व ॥ ३॥

अथ दक्षिणतः । इष्टकादेवत्यं यतुः । पञ्चदशकलस्य पक्षस्य भर्ता य आदित्यरूप स्तोमः षोडशावृत्युपेतो वा यः स्तोमः यच्च ओजो बलरूपं द्रविणं धनम् हे इष्टके त्वं तदुभयद्वपासि तां त्वामुपदधामि ॥ अथोत्तरतः । इष्टकादेवत्यं यजुः । चतुश्चत्वारिंशदावृत्या सम्पन्नो यः स्तोमस्त्रिष्टुर्वृषो वा यच्च बलरूपं धनम् तदुभयद्वपां त्वामुपदधामि ॥ अथ मध्ये पञ्चमी । त्रिष्टुप् । प्सा भक्षणे न प्साति भक्षयति विनाशयतीत्यप्सो रक्षको नाम योऽग्निस्तस्याग्निश्चन्द्रतृपस्य पञ्चदशकलस्य (4.) पुरीषमसि पूरयित्री भवसि हे इष्टके या त्वं तां त्वां विश्वे देवा अभिगृणान्तु स्तुवन्तु स्तोमैः पृथैश्च युता ह्योष्यमाणधृतयुता च सती सा त्वमिह चतुर्थी चितौ सीद उपविश अस्मि अस्मासु प्रजावत्पुत्रयुतं द्रविणा द्रविणं धनं यजस्व (5.) देहि ॥ ३ ॥

a. एवश्रुन्दः । b. वरिवश्रुन्दः । c. शम्भूश्रुन्दः । d. परिभूश्रुन्दः । e. आश्रुन्दः । f. मनश्रुन्दः । g. व्यचश्रुन्दः । h. सिन्धुश्रुन्दः । i. समुद्रश्रुन्दः । k. सरिरंश्रुन्दः । l. ककुश्रुन्दः । m. त्रिककुश्रुन्दः । n. काव्यंश्रुन्दः । o. अङ्गुपंश्रुन्दः । p. अक्षरपाङ्गुश्रुन्दः । q. पदपाङ्गुश्रुन्दः । r. विटारपाङ्गुश्रुन्दः । s. क्षुराभ्राजश्रुन्दः ॥ ४ ॥

का° [१७. ११. ५.] विराजो दश-दश प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथममेवश्रुन्द इति प्रतिमन्त्रम् । प्रतिदिशं दश-दश (6.) विराट्संज्ञा इष्टका उपदधाति ताश्चत्वारिंशत्पद्या एवेति सूत्रार्थः ॥ चत्वारिंशद्यज्ञेषु इष्टकादेवत्यानि । एति गहति सर्वो जन्तुसमूहोऽस्मिन्नित्येवः पृथिवीलोकः स एव इन्दोद्वेपेण स्थितत्वात् हादकत्वाद्वा इन्दः हे इष्टके त्वं तद्वपासि तां त्वामुपदधामि एवमुत्तरमन्त्रेषु व्याख्या श्रुत्युक्ता (7.) ज्ञेया अयं वै लोक एवश्रुन्द इति [८. ५. २. ३.] श्रुतेः ॥ वरिवः प्रभामण्डलेन (8.) त्रियतऽआत्रियतऽइति (9.) वरिवोऽन्तरिक्षं तदेव इन्दः अन्तरिक्षं वै वरिवश्रुन्द इति [८. ५. २. ३.] श्रुतेः ॥ शम्भूः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भूः द्युलोकः द्यौर्वै शम्भूश्रुन्द इति [३.] श्रुतेः ॥ परितो भवति व्याप्य वर्ततऽइति प-

रिभूर्दिग्वाचकः शब्दः दिशो वै परिभूश्छन्द इति [३.] श्रुतेः ॥ आहत् । आहाद-
यति स्वरसेन सर्वं शरीरमित्याहत् अन्नम् अन्नं वाऽआहच्छन्द इति [३.] श्रुतेः ॥
मनः । प्रथमसृष्टं प्रजापत्यात्मकं यन्मनः तदेव छन्दः तद्रूपासि प्रजापतिर्वै मन-
श्छन्द इति [३.] श्रुतेः ॥ व्यचः । व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा (10.) विचति व्याप्नोति सर्वं
जगदिति व्यचः आदित्यः असौ वाऽआदित्यो व्यचश्छन्द इति [३.] श्रुतेः ॥ सि-
न्धुः । स्यन्दति नाडीभिः शरीरं व्याप्नोति सिन्धुः प्राणवायुः प्राणो वै सिन्धुश्छन्द
इति [८.५.२.४.] श्रुतेः ॥ समुद्रम् । समुद्रवत्यस्माद्विकल्पसमूहा (11.) इति स-
मुद्रं मनः यद्वा समुद्रसाम्याद्वाभ्यैरण समुद्रं मनः मनो वै समुद्र (12.) इति [४.]
श्रुतेः ॥ सरिरं सलिलं रलयोरैक्यं सरति वदनगङ्गारान्निर्गहतीति सरिरं वाक्
वाग्वै सरिरं छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥ ककुप् कं सुखं शरीरे स्कुभाति धारयतीति
ककुप् कं सुखं कोपयति दीपयतीति वा (13.) कुप् (14.) दीप्तौ चरादिः क्षिप्
पूर्वत्रपणे सलोपश्छान्दसः ककुप् प्राणः प्राणो वै ककुप्छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥
त्रिककुप् त्रेधा कं पीतमुदकं (15.) स्कुभातीति त्रिककुप् उदानः उदानो वै त्रि-
ककुप्छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥ काव्यम् कवेः परमात्मन इदं काव्यं वेदत्रयीतृपः
शब्दः त्रयी विद्या काव्यं छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥ अङ्कुपम् अङ्क कुटिलगतौ अङ्केन
कुटिलगत्या आप्नोतीत्यङ्कुपमुदकम् आपो वाऽअङ्कुपं छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥ अ-
क्षरपङ्क्तिः न क्षरतीत्यक्षरा नाशरहिता पङ्क्तिरावलिर्यस्याः (16.) साक्षरपङ्क्तिर्द्यौः
असौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥ पदपङ्क्तिः पदानां चरणन्यासा-
नां पङ्क्तयो यस्मिन् सा पदपङ्क्तिर्भूलोकः अयं वै लोकः पदपङ्क्तिश्छन्द इति [४.]
श्रुतेः ॥ विष्टारपङ्क्तिः विस्तारा विस्तार्यतऽइति विस्तारा विस्तारिता प्रसारिता
वस्तूनां पङ्क्तयो यत्रेति विष्टारपङ्क्तिर्दिक् दिशो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्द इति [४.]
श्रुतेः ॥ नुरः नुर विलेखनखननयोः (17.) नुरति विलिखति व्याप्नोति सर्व-
मिति नुरः तीव्रः । भ्रजते दीप्यतऽइति भ्रजः रुस्वश्छान्दसः नुरो भ्रज आदित्यः
असौ वा आदित्यः नुरो भ्रजश्छन्द इति [८.५.२.४.] श्रुतेः ॥ ४ ॥

- a. आहच्छन्दः । b. प्रहच्छन्दः । c. संयच्छन्दः । d. वियच्छन्दः ।
e. बृहच्छन्दः । f. रथत्तरं छन्दः । g. निकायश्छन्दः । h. विवध-

शृङ्गः । i. गिरशृङ्गः । k. भ्रजशृङ्गः । l. सञ्स्तुङ्गः ।
 m. अनुष्टुङ्गः । n. एवशृङ्गः । o. वरिवशृङ्गः । p. वयशृङ्गः ।
 q. वयस्कृङ्गः । r. विष्यर्थाङ्गः । s. विशालं हृङ्गः ।
 t. हृदिङ्गः । u. दूरोदृङ्गं हृङ्गः । v. तन्द्रे हृङ्गः । w. अङ्गाङ्गं
 हृङ्गः ॥ ५ ॥

आहत् आहृदयति शरीरमित्याहृदन्नम् प्रहृत् प्रहृदयतीति प्रहृदन्नम् अन्नं वा
 ऽआहृच्छन्दोऽन्नं प्रहृच्छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥ संयत् संयहति व्यापारान्निवर्तयति
 जलूनिति संयत् रात्रिः रात्रिर्वै संयच्छन्द इति [८.५.२.५.] श्रुतेः ॥ वियत् विणे-
 षेण यहन्ति गहन्ति व्यापारयेतस्ततो जना यत्रेति वियद्दिनम् अहर्वै वियच्छन्द
 इति [५.] श्रुतेः ॥ वृहत् विस्तीर्णं स्वः असौ वै लोको वृहृच्छन्द इति [५.]
 श्रुतेः ॥ रथन्तरम् रथैः तीर्यते गम्यते यत्रेति रथन्तरं भूमण्डलम् अयं वै लोको
 रथन्तरं हृन्द इति [५.] श्रुतेः ॥ निकायः नितरां कायति शब्दं करोति वृक्षादी-
 नुन्मूलयन्निति निकायो वामुः कै शब्दे वायुर्वै निकायशृङ्ग इति [५.] श्रुतेः ॥
 विवधः विविधं वध्यन्ते रुन्ध्यन्ते पापफलानि भोक्ष्यन्ते (18.) भूतप्रेतादिव्रपेण प्रा-
 णिनो यत्रेति विवधोऽन्तरिक्षम् अन्तरिक्षं (19.) वै विवधशृङ्ग इति [५.] श्रुतेः ॥
 गिरः गीर्यते भक्ष्यतऽइति गिरोऽन्नम् अन्नं वै गिर (20.) इति [५.] श्रुतेः ॥ भ्रजः
 (21.) भ्राजते दीप्यतऽइति भ्रजोऽग्निः अग्निर्वै भ्रजशृङ्ग इति [५.] श्रुतेः ॥ संस्तुप्
 अनुष्टुप् सम्यक् स्तुभ्यते रुध्यते वशीक्रियते अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया सा सं-
 स्तुप् अनुष्टुप् वाक् वागेव सञ्स्तुङ्गो वागनुष्टुङ्ग इति [५.] श्रुतेः ॥ एवः
 वरिवः इति पदद्वयं व्याख्यातम् ॥ वयः बाल्यादिवयोद्धेतुभूतमन्नम् अन्नं वै वय-
 शृङ्ग इति [६.] श्रुतेः ॥ वयस्कृत् वयांसि बाल्यादीनि करोतीति वयस्कृत् जठ-
 राग्निः अग्निर्वै वयस्कृच्छन्द इति [६.] श्रुतेः ॥ विष्यर्थाः विविधं स्पर्धन्ते ऐश्वर्याधि-
 क्यदर्शनेन जना यत्रेति विष्यर्थाः स्वर्गः स्पर्ध संघर्षे असुन् (22.) असौ वै लो-
 को विष्यर्थाशृङ्ग इति [६.] श्रुतेः ॥ विशालम् विविधं शालन्ते शोभन्ते जना
 यत्रेति विशालं भूतलम् अयं वै लोको विशालं हृन्द इति [६.] श्रुतेः ॥ हृदिः

हाद्यतेऽर्कश्मिभिरिति (23.) हृदिस्तरिक्तम् अन्तरिक्तं वै हृदिश्छन्द इति [६.] श्रुतेः ॥ दूरोक्तणम् दुःखेन रोढुमारोक्तणं (24.) कर्तुं शक्यं निष्कामज्योतिष्टो-
मादियज्ञप्रयासज्ञातज्ञानसाध्यत्वादिति (25.) दूरोक्तणं रविः असौ वाऽआदित्यो
दूरोक्तणं छन्द इति [६.] श्रुतेः ॥ तन्द्रम् तन्द्रि (26.) सदि मोहे तन्द्रति सीद-
ति स्थानसंकोचनेति तन्द्रं श्रेणी पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्द इति [६.] श्रुतेः ॥ अङ्गाङ्गम्
अङ्गे स्थले (27.) अङ्गानि गर्तपाषाणादिचिह्नानि यत्रेत्यङ्गाङ्गं जलम् आपो वा
ऽअङ्गाङ्गं छन्द इति [६.] श्रुतेः ॥ अत्रेष्टकानां भूलोकादिद्वयेण स्तुतिरिति भावः
॥ ५ ॥

- II. a. रश्मिना सत्यायं सत्यं जिन्व । b. प्रेतिना धर्मणा धर्मं जिन्व ।
c. अन्वित्या दिवा दिवं जिन्व । d. संधिनान्तरिक्षेणान्तरिक्षं जिन्व ।
e. प्रतिधिना पृथिव्या पृथिवीं जिन्व । f. विष्टम्भेन वृथा वृष्टिं जिन्व ।
g. प्रवयाङ्गाहर्जिन्व । h. अनुया राज्या रात्रौ जिन्व । i. उशिजा
वसुभ्यो वसून्जिन्व । k. प्रकृतेनादित्येभ्य आदित्यान्जिन्व ॥ ६ ॥

का° [१७.११.१.१०.] सर्वतोऽपाठावेलायाऽ स्तोमभागा रश्मिना सत्यायिति
प्रातमन्त्र पञ्चदश दक्षिणानानूकम् । अपाठावलाया सवादन्नु स्तामभागासज्ञा इ-
ष्टका उपदधाति रश्मिनेत्याग्येकोनत्रिंशन्मन्त्रैः तन्मध्ये पञ्चदश प्रागनूकं दक्षिणेन
अर्थाच्चतुर्दश प्रागनूकमुत्तरेणोपधेया इति सूत्रार्थः ॥ एकोनत्रिंशद्यज्ञं षोडशकादिव-
त्यानि । इमे मन्त्राः श्रुत्या त्रिधा व्याख्याताः कण्डिकाद्वयपर्यन्तमनुनोपहिता स-
त्यदो जिन्वेति प्रथमः अदोऽस्यमुष्मै त्वामुपदधामीति द्वितीयः अधिपतिनोर्जीर्जं
जिन्वेति तृतीयः प्रकारः । तथा च श्रुतिः [८.५.३.३.] अमुनादो जिन्वादोऽस्यमु-
ष्मै त्वधिपतिनोर्जीर्जं जिन्वेति त्रिधा विहितास्त्रिधा विहितऽ क्यन्नमिति ॥ अथ
वाक्यार्थः (28.) । हे इष्टके त्वं रश्मिनान्नेन सत्यायोपहिता सती सत्यं सत्यवचो
जिन्व तर्पय तेजोवृद्धिप्रदत्वादनं रश्मिः रश्मिरन्नमिति [८.५.३.३.] श्रुतेः ॥ प्रक-
र्षेण देहे इतिर्गतिर्यस्येति प्रेतिरन्नम् तेन । धर्मणा विहितव्यत्ययः धर्मो धर्मा-
योपहिता सती धर्मं जिन्व प्रीणय प्रेतिरन्नमिति [६.] श्रुतेः । सर्वमन्त्रेषु द्वितीयं

(29.) पदं चतुर्थ्यन्तं कार्यम् ॥ अन्वेति देहमनुगहतीत्यन्वितिर्नम् (30.) तथा दिवा दिवेऽर्थायोपहिता सती दिवं गुलोकं जिव्व अन्वितिर्नमिति [३.] श्रुतेः ॥ संधिना सम्यग्वलादिकं धीयतेऽस्मिन्निति संधिरन्नं तेन अन्तरिक्षेण अन्तरिक्षार्थमुपहितान्तरिक्षं जिव्व ॥ प्रतिधीयतेऽस्मिन्निति प्रतिधिरन्नं तेन पृथिव्यै उपहिता सती पृथिवीं जिव्व ॥ विष्टम्भेन देहं विष्टम्भयतीति विष्टम्भोऽन्नं तेन वृथ्यै उपहिता वृष्टिं जिव्व ॥ प्रवया प्रकर्षेण वाति देहं गहतीति प्रवान्नम् तेनाङ्गाङ्गे उपहितारुर्दिनं जिव्व ॥ अनुया देहान्तर्गतदासप्रतिनाडीभिरनुयाति आप्नोति देहमित्यनुयान्नं तथा तृतीयैकवचने आतो धातोरित्यालोपः [पा० ६.४.१४०.] । रात्रौ उपहिता रात्रीं (31.) जिव्व ॥ उशिजा वश कान्तौ उश्यते सर्वैः काम्यत इत्युशिगन्नम् तेन वसुभ्योऽर्थायोपहिता वसून्जिव्व ॥ प्रकृतेन प्रकर्षेण कं सुखमीयतेऽनेनेति प्रकृतमन्नं तेनादित्येभ्योऽर्थायोपहितादित्यान्जिव्व ॥ ६ ॥

- a. तत्तुना रायस्योषेण रायस्योषं जिव्व । b. संसर्पेण श्रुताय श्रुतं जिव्व । c. ऐडेनौषधीभिरोषधीर्जिव्व । d. उत्तमेन तनूभिस्तनूर्जिव्व । e. वयोधसाधीतेनाधीतं जिव्व । f. अभिजिता तेजसा तेजो जिव्व ॥ ७ ॥

तत्तुना तन्यते विस्तार्यत इति तत्तुरन्नं तेन । रायस्योषेण धनपुथ्यै उपहिता रायस्योषं जिव्व ॥ संसर्पेण सम्यक् सर्पति प्रसरति देहे इति संसर्पोऽन्नम् तेन श्रुताय शास्त्रायोपहिता श्रुतं जिव्व ॥ इडान्नम् इडैवैडम् स्वार्थेऽण् तेनौषधीभिः ओषधर्थमुपहिता ओषधीर्जिव्व ॥ उत्तमेन उद्गतं तमो यस्मात् यद्वोत्तमेनोत्कृष्टेनान्नेन तनूभिः शरीरार्थमुपहिता तनूः शरीराणि जिव्व ॥ वयोधसा वयो दधाति पुञ्जाति वयोधा अन्नं तेनाधीतेनाध्ययनायोपहिताधीतं (32.) जिव्व ॥ अभि सर्वतो जीयते येनेत्यभिजित्सर्वजयहेतुरन्नं तेन तेजसा तेजोऽर्थमुपहिता तेजो जिव्व ॥ ७ ॥

- a. प्रतिपदसि प्रतिपदे वा । b. अनुपदस्यनुपदे वा । c. सम्पदसि सम्पदे वा । d. तेजोऽसि तेजसे वा ॥ ८ ॥

अदोऽस्यमुष्मे वेति व्याख्यातमन्त्रानाह । प्रतिपद्यते जीवनमनेनेति प्रतिप-

दन्नम् हे इष्टके त्वं प्रतिपदन्नद्रूपासि प्रतिपदेऽन्नाय त्वामुपदधामीति शेषः एवं सर्वत्र ॥ प्रतिदिनमनुपच्यतेऽनुपदन्नमसि अनुपदेऽन्नाय त्वामुपदधामि ॥ हे इष्टके त्वं सम्पदन्नमसि सम्पदेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ तेजसः कारणत्वात्तेजोऽन्नम् तेजसे त्वामुपदधामि ॥ ८ ॥

- a. त्रिवृदसि त्रिवृते वा । b. प्रवृदसि प्रवृते वा । c. विवृदसि विवृते वा । d. सवृदसि सवृते वा । e. आक्रमोऽस्याक्रमाय वा । f. संक्रमोऽसि संक्रमाय वा । g. उत्क्रमोऽस्युत्क्रमाय वा । h. उत्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यै वा । i. अधिपतिनोर्जीर्जं जिन्व ॥ ९ ॥

कृषिवृष्टिवीजद्रूपेण त्रिगुणत्वात्त्रिधा वर्तत इति त्रिवृदन्नम् तद्रूपां त्वां त्रिवृते उपदधामि ॥ प्रवृणोति भूतानीति प्रवृदन्नम् यतस्त्वं प्रवृदसि अतः प्रवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ विशेषेण वर्तते भूतेषु इति विवृदन्नम् त्वं विवृदसि विवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ सह वर्तते सवृदसि सवृतेऽन्नाय त्वामुप० ॥ आक्रामति पराभवति क्षुधामित्याक्रमोऽन्नं त्वमाक्रमोऽसि आक्रमाय त्वामुप० ॥ देहे संक्रामतीति संक्रमोऽन्नं त्वं संक्रमोऽसि संक्रामाय त्वामुप० ॥ संतानोत्पत्त्यै वीजद्रूपेण परिणम्योत्क्रामतीत्युत्क्रमोऽन्नं त्वं तद्रूपासि उत्क्रमाय त्वामुप० ॥ उत्कृष्टा क्रान्तिर्गमनं यस्येत्युत्क्रान्तिरन्नम् (33.) हे इष्टके त्वमुत्क्रान्तिरसि उत्क्रान्त्यै अर्थाय (34.) त्वामुपदधामि ॥ अथ तृतीयो व्याख्याभेदः । अधिकं पातीत्यधिपतिः अधिकपालकेन ऊर्जा अन्नरसेन ऊर्जमन्नरसं (35.) जिन्व तर्पय ॥ एवं मन्त्रेष्वभिधेयानुसारेण व्युत्पत्तिः कार्या ॥ ९ ॥

III. राज्ञ्यसि प्राची दिग्वसवस्ते देवा अधिपतयोऽग्निर्देहितीनां प्रतिधर्ता त्रिवृत्वा स्तोमः पृथिव्याऽऽश्रयत्वाज्यमुक्थमव्यथयि स्तभातु रथन्तरं साम प्रतिष्ठित्याऽऽन्तरिक्षेऽऽश्रयस्त्वा प्रथमज्ञा देवेषु दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदास्तानाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ १० ॥

का° [१०. १२. १.] नाकसदोऽनूकेषु पूर्ववर्जमृतव्याविलायामाश्विनीवद्राज्यसीति प्रतिमन्त्रम् । पूर्वानूके स्थानाभावात्पूर्वानूकवर्जं त्रिदिवानूकेषु ऋतव्याविलायामनूकोपरि राज्ञीत्यादिपञ्चकण्डिकाभिराश्विनीवन्नाकसत्संज्ञेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ पुरस्तादुपदधाति । राज्यसि । पञ्च यज्ञेषु लिङ्गोक्तदेवतानि । हे इष्टके राज्ञी राजमाना प्राची पूर्वा दिक् त्वमसि । वसवोऽष्टौ देवास्ते तवाधिपतयोऽधिकं पालयितारः । अग्निर्हेतीनामुपद्रवकारिणीनां परागुधानां प्रतिधर्ता निराकर्ता । किं च त्रिवृत्स्तोमः त्वा त्वां पृथिव्यां अयतु उत्थापयतु । आज्यमाज्यनामकमुक्तं शस्त्रं प्र वो देवायाम्ये इत्यादिकम् [ऐतरेयब्रा° २. ४०.] अव्यथायै न व्यथा अव्यथा तस्यै चलनाभावाय त्वां स्तभ्रातु दृढीकरोतु । रथन्तरं साम अन्तरिक्षे लोके प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानाय त्वां स्तभ्रातु । प्रथमज्ञाः प्रथमोत्पन्ना ऋषयः प्राणा देवेषु द्युलोकमध्ये दिवः आकाशस्य मात्रया परिमाणेन वरिष्णा उरुत्वेन त्वां प्रथन्तु प्रथयन्तु हृन्दस्युभययेति [पा° ३. ४. ११०.] शप आर्धधातुकत्वाप्सिलोपः प्राणा वाऽऋषयः प्रथमज्ञा इति श्रुतेः [ऋ. ६. १. ५.] आकाशस्य यादृशं विशालत्वं तादृग्विशालां त्वां कुर्वन्त्वित्यर्थः । विधर्ता इष्टकानिष्पादयिता च पुनरयमधिपतिरिष्टकापालकश्च त्वां प्रथयताम् यद्वा विधर्ता विशेषेण धारयिता वागभिमानो देवः अयमधिपतिः प्रधानभूतो देवो मनोऽभिमानो तौ च त्वां प्रथयताम् विधर्ता चायमधिपतिश्चेति वाक्च तौ मनश्चतौ ह्रीदृक् सर्वं विधारयत इति [ऋ. ६. १. ५.] श्रुतेः । किं च ते सर्वे यथोक्ता वस्वादयः संविदानाः ऐकमत्येनावस्थिताः सन्तो नाकस्य पृष्ठे न अकं दुःखं नाकं सुखं तस्य पृष्ठे स्वद्वये सुखद्वये स्वर्गे लोके यजमानम् इष्टके चकारात्त्वां च सादयन्तु स्थापयन्तु ॥ स्तोमाः सामानि च राजसूयप्रकरणे दशमेऽध्याये प्राचीमारोहेत्यादिकण्डिकासु [१०. १०-१४.] व्याख्यातानि ॥ १० ॥

विराडसि दक्षिणा दियुद्रास्ते देवा अधिपतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽऽयतु प्रउगमुक्तमव्यथायै स्तभ्रातु बृहत्साम प्रतिष्ठि° — यन्तु ॥ ११ ॥

अथ दक्षिणतः । चतसृषु कण्डिकासु देवाः हेतीनां प्रतिधर्तारः स्तोमाः उ-
कथानि सामानि चान्यानि समानमन्यत् । वायुरग्नेर्गा इति [अध्या° २७.३१.] प्र-
उगं शस्त्रम् ॥ ११ ॥

सम्राडसि प्रनीची दिगादित्यास्ते देवा अधिपतयो वरुणो हेतीनां प्रति-
धर्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽऽश्रयतु मरुत्वतीयमुक्थमव्यथायै स्तभ्रातु
वैद्वपऽऽसाम् प्रतिष्ठि° — सादयन्तु ॥ १२ ॥

अथ पश्चात् । सम्यग्राजते सम्राट् । आ वा रथं यथोतये इति [ऋक्सं° म°
८. ७. १. १.] मरुत्वतीयं शस्त्रम् ॥ १२ ॥

स्वराडस्युदीची दिग्भरुतस्ते देवा अधिपतयः सोमो हेतीनां प्रतिधर्तैक-
विऽशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽऽश्रयतु निष्केवल्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्रातु वै-
राजऽऽसाम् प्रतिष्ठि° — सादयन्तु ॥ १३ ॥

अथोत्तरतः । स्वेनैव राजते स्वराट् । अभि वा शूर नोनुम इत्यादिकं [ऋक्सं°
म° ७. २. १५. २२.] निष्केवल्यं शस्त्रम् ॥ १३ ॥

अधिपत्यसि बृहती दिग्विद्ये ते देवा अधिपतयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्र-
तिधर्ता त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ वा स्तोमो पृथिव्याऽऽश्रयतां वैश्वदेवाग्निमारुते
ऽउक्थे अव्यथायै स्तभ्रीताऽऽशाक्वरैवते सामनी प्रतिष्ठि° — सादयन्तु
॥ १४ ॥

अथ मध्ये । हे इष्टके अधिकं पालयित्री बृहती प्रौढोर्धा दिगसि । त्रिणव-
त्रयस्त्रिंशौ स्तोमो वां पृथिव्यां श्रयताम् । वैश्वदेवाग्निमारुते शस्त्रे अचलनाय स्त-
भ्रीताम् । शाक्वरैवते सामनी चान्तरिक्षे स्थित्यै वां स्तभनीताम् । द्विवचने वि-
शेषः । तत्सवितुर्वृणीमहे इत्यादि [ऋक्सं° म° ५. ६. १०. १.] वैश्वदेवं शस्त्रम् वै-
श्वानराय पृथुपाजसे इत्यादिकमाग्निमारुतं शस्त्रम् [ऋक्सं° म° ३. १. १३. १.] ॥ उक्त-
मन्यत् ॥ १४ ॥

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥
 पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ दङ्क्षणावः पशवो हेतिः पौरुषेयो
 वधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽश्वस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो
 यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जन्मे दध्मः ॥ १५ ॥

का° [१७. १२. २. ३.] पुरीषमोष्योपर्ययं पुर इति पञ्चचूडाः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं
 यथालिङ्गम् ॥ नाकसत्सु तूष्णीं चावात्ममृदं प्रक्षिप्य नाकसदामुपरि सर्वदिक्षु य-
 थालिङ्गं लिङ्गानतिक्रमेण यल्लिङ्गको मन्त्रस्तदिशि तन्मन्त्रेण पञ्चचूडासंज्ञकाः प-
 ञ्चेष्टका उपस्थातीति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यजुषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । योऽयं पुरोऽग्निः
 इष्टकावपः पुरस्तादुपधीयमानत्वात्पुरोऽग्निः अग्निर्वै पुरस्तद्यत्तमाह पुर इति प्रा-
 च्य० ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राच्यमुपचरन्तीति श्रुतेः [८. ६. १. १६.] । कीदृशः । हरिकेशः
 हरयो हरितवर्णाः कनकवर्णाः केशाः केशसमा ज्वाला यस्य हरिः पिङ्गे हरि-
 द्वर्णेऽइत्यभिधानात् । सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः इति [८. ६. १. १६.] श्रुतेः ॥ त-
 स्याग्ने रथगृत्सः रथौजाः च सेनानीग्रामण्यौ रथे गृत्सो मेधावी कुशलो रथगृत्सः
 गृत्सो मेधावी गृणातिः स्तुतिकर्मण इति यास्कोक्तिः [निरु० १. ५. (36.)] । सेनां
 (३७.) नयतीति सेनानीः । चौ स्मुच्चयार्थौ । रथे ओजस्तेजो यस्य स रथौजाः र-
 थयुद्धकुशल इत्यर्थः । स ग्रामं (३८.) नयतीति ग्रामणीः । एतन्नामकौ सेनानी-
 ग्रामण्यौ परिचारकौ (३९.) तौ च वासन्तिकावृतू इत्यर्थः वासन्तिकौ तावृतू इ-
 ति [१६.] श्रुतेः ॥ तथा पुञ्जिकस्थला क्रतुस्थला चेत्यप्सरसौ दिगुपदिग्रूपे यस्य प-
 रिचारिके । पुञ्जिकस्य पुञ्जीकृतस्य (४०.) वृपलावण्यसौभाग्यादिगुणसमूहस्य स्थ-
 लाधारभूता पुञ्जिकस्थला । क्रतूनां संकल्पानां वृपादिज्ञानानां स्थला स्थानभूता
 क्रतुस्थला । पुञ्जिकस्य क्रतूनां च स्थलं यस्यामिति वद्व्रीहिर्वा । पुञ्जिकस्थला
 च क्रतुस्थला चाप्सरसाविति दिक्कोपदिशा चेति ह स्माह माहित्यिरिति (४१.)
 श्रुतेः [१६.] ॥ दङ्क्षणावो दशनशीलाः पशवः व्याघ्रादयो हेतिरायुधं वज्रः ॥ पौ-
 रुषेयः पुरुषसम्बन्धी वा कृन्ननं वधः प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधम् यस्मिन्नस्त्रे मुक्ते (४२.)
 रावणसेनेव परस्परं वधो भवति स पौरुषेयो वधः यदन्योऽन्यं भवति स पौरु-

षेयो बधः प्रहेतिरिति [१६.] श्रुतेः ॥ यस्याग्नेरियं सामग्री हे इष्टके (४३.) त्वं त-
दग्निस्वन्नपासीत्यर्थः । योज्यमग्निर्यौ च तस्य सेनानीग्रामण्यौ ये चाप्सरसौ ये च
हेतिप्रहेती तेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वदा नमो नमस्कारोऽस्तु ते सर्वे नोऽस्मान्मृडयन्तु
मुखयन्तु ते नोऽस्मान्बन्तु रक्षन्तु यं नरं वयं द्विष्मः यस्यानिष्टं चिन्तयामः यश्च
नरो नोऽस्मान्द्वेष्टि अस्मास्वप्रीतिं करोति तं नरमेषां पूर्वोक्तानां जम्भे दंष्ट्राक-
राले मुखे वयं दध्मः प्रक्षिपामः जम्भि नाशने जम्भयति नाशयति जम्भा दंष्ट्रा य-
स्मिन्नस्तीति जम्भं मुखम् ॥ १५ ॥

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥
मेनका च सहजन्त्या चाप्सरसौ यातुधाना हेती रक्षांसि प्रहेतिस्तेभ्यो
— दध्मः ॥ १६ ॥

अथ दक्षिणतः । दक्षिणस्यां दिशीति दक्षिणा दक्षिणादाजिति [पा० ५. ३. ३६.]
सप्तम्यन्तादक्षिणशब्दादाद्यप्रत्ययः दक्षिणा दक्षिणतः (४४.) अयं विश्वकर्मा विश्वं
सर्वं कर्म यस्य विश्वं करोतीति वा विश्वकर्मा वायुः अयं वै वायुर्विश्वकर्मा यो
ऽयं पवतः एष ह्रीदः सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादिष दक्षिणैव भू-
यिष्टं वातीति [ट. ६. १. १७.] श्रुतेः ॥ तस्य वायोः रथस्वनः सेनानीः रथे स्थितः
स्वनति श्रूरशब्दं करोतीति रथस्वनः । रथे स्थितः चित्र आश्चर्यकारी रथेचित्रो
ग्रामणीः हलदत्तादिति [पा० ६. ३. १.] सप्तम्या अलुक् तौ ग्रैष्मावतू ग्रैष्मौ ताव-
तूऽइति [१७.] श्रुतेः ॥ मानयत्येनां मेनका । जनैः सर्वैः सह स्थिता सहजन्त्या ।
अप्सरसो हि सर्वसाधारणाः । एते अप्सरसौ ॥ यातुधाना रक्षसामवान्तरक्षातिभि-
दो बोध्यः हेतिप्रहेती अप्यायुधविशेषौ । क्रूरा यातुधानास्तीक्ष्णहेतिवृषाः अति-
क्रूराणि रक्षांस्यतितीक्ष्णप्रहेतिस्वन्नपाणि ॥ हे इष्टके यस्य वायोरिदं सर्वं त्वं त-
द्रूपासि ॥ व्याख्यातमन्यत् ॥ १६ ॥

अयं पश्चाद्विश्वव्यास्तस्य रथप्रोतश्चासमरथश्च सेनानीग्रामण्यौ । प्रहोचन्ती
चानुहोचन्ती चाप्सरसौ व्याघ्रा हेतिः सर्पा प्रहेतिस्तेभ्यो — दध्मः ॥ १७ ॥

अथ पश्चात् । अवरस्मिन्प्रदेशे इत्यर्थे पश्चादिति [पा० ५. ३. ३२.] सूत्रेण निपा-
तः पश्चात्पश्चिमदेशेऽयं विश्वव्यचाः आदित्यः विश्वं सर्वमुद्येन विचति प्रकाशय-
ति व्याप्नोति वा विश्वव्यचाः असुन् (45.) पश्चिमायां स्पष्टं दृश्यतऽइति पश्चात्
असौ वाऽआदित्यो विश्वव्यचा यदा कोवैष उदेत्यथेदं सर्वं व्यचो भवति तद्य-
त्तमाह पश्चादिति तस्मादितं प्रत्यञ्चमेव यत्तं पश्यन्तीति [ट. ६. १. १८.] श्रुतेः ॥
तस्यादित्यस्य रथे स्थितः प्रोत-इव स्थिरो रथेप्रोतः सेनानीः । असमोऽन्यै रथैर-
तुल्यो रथो यस्य सोऽसमरथो नाम ग्रामणीः तौ च वार्षिकावृतू वार्षिकौ ता-
वृतूऽइति [१८.] श्रुतेः ॥ प्रह्लोचति नरं प्रत्यात्मानं दर्शयतीति प्रह्लोचन्ती ॥
अनु वारं-वारं मोचतीत्यनुमोचन्तीत्यप्सरसौ ॥ व्याघ्राः प्रसिद्धाः यस्य हेतिः
सर्पाः प्रहेतिर्यस्य तद्रूपासि । उक्तमन्यत् ॥ १७ ॥

अयमुत्तरात्संयदसुस्तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥ विश्वाची
च धृताची चाप्सरसावापो हेतिर्वातः प्रहेतिस्तेभ्यो — दध्मः ॥ १८ ॥

अथोत्तरतः । उत्तरस्मिन्नित्युत्तरात् उत्तराधरेत्यादिना [पा० ५. ३. ३४.] आत्प्र-
त्ययः अयमुत्तरतः संयदसुः यज्ञः सम्यक् यन्ति गहन्ति वसुने धनाय यं प्रति जनाः
स सम्यदसुः यज्ञं गतेभ्यो हि दानमावश्यकम् यज्ञस्योत्तरोपचारत्वादुत्तरात् तथा
च श्रुतिः [ट. ६. १. ११.] यज्ञो वाऽउत्तरात्तद्यत्तमाहोत्तरादित्युत्तरत उपचारो हि
यज्ञोऽथ यत्संयदसुरित्याह यज्ञः हि संयन्तीतीदं वस्त्विति ॥ तीक्ष्णोऽन्तरिक्षे नि-
पति पक्षाविति तार्क्ष्यः अरिष्टानुपहंसिता नेमिरायुधं यस्य सोऽरिष्टनेमिः एत-
न्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ तौ शारदावृतू शारदौ तावृतूऽइति [११.] श्रुतेः ॥ वि-
श्वाची धृताची चाप्सरसौ ते च दिशोपदिशे । विश्वं सर्वं प्रत्यञ्चतीति विश्वाची
सर्वसाधारणत्वात् । धृतमञ्चति भुङ्क्ते धृताची धृतं व्याप्सरसामन्नम् धृतस्य स्तोत्रं
सकृदङ्ग आश्रामीत्युर्वशीवचनात् ॥ आपोऽपां समूहो हेतिः तस्य समूह इत्यण्
[पा० ४. २. ३७.] वातः वायुः प्रहेतिः ॥ तेभ्य इत्याद्युक्तम् ॥ १८ ॥

अयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य सेनजिष्ठे सुषेणाश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥ उर्वशी च पूर्व-
चित्तिश्चाप्सरसोर्वशीवर्त्तुर्नहेतिर्विद्युत्प्रहेतिस्तेभ्यो — दध्मः ॥ १९ ॥

अथ मध्ये । उपरि ऊर्ध्वदेशेऽयमर्वाग्वसुः पर्जन्यः उपर्युपरिष्ठादिति [पा० ५.३. ३१.] निपात ऊर्ध्वप्रदेशे इत्यर्थे अर्वागधोमुखं यद्वसु धनं जलद्रूपं यस्मात्सोऽर्वा-
ग्वसुः अर्धो जलं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थः तथा च श्रुतिः [ऋ. ६. १. २०.] पर्जन्यो वा
ऽउपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यदर्वाग्वसुरित्याहोतो क्यर्वाग्वसु
वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदोयेत्तऽइति ॥ तस्य पर्जन्यस्य सेनां जयतीति सेनजित् शो-
भना सेना यस्येति सुषेणः पूर्वपदादिति [पा० ८. ३. १०६.] षत्वम् ततो णत्वम् तौ
सेनानीग्रामण्यौ तौ हैमन्तिकावृतू हैमन्तिकौ तावृतूऽइति [२०.] श्रुतेः ॥ उरुः
पृथुः कामो वशो यस्याः सोर्वशी । रूपातिशयात्पूर्वमेव पुंसां चित्तमुपैतीति पूर्व-
चित्तिः । एते दिगुपदिग्रूपे अप्सरसौ ॥ स्फुर्जा (46.) वन्ननिर्घोषे अवस्फूर्जतीत्य-
वस्फूर्जन् भयहेतुशब्दं कुर्वन् हेतिः । विद्युच्चपला प्रहेतिः ॥ शिष्टं व्याख्यातम्
॥ ११ ॥

V. अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपाऽरेताऽसि जिन्वति ॥ २० ॥

का० [१७. १२. ५.] इन्द्रस्यास्तिस्रस्तिस्रोऽनूकान्तेषु पुरस्तादायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्र-
त्यृचम् । वक्ष्यमाणा गायत्र्याद्याश्चन्द्रस्या एकैकस्मिन्स्थाने तिस्र उपदधाति तासां
मध्यमा पद्यानूके तामभितो द्वेऽर्धपद्ये अत्र पूर्वदिश्यनूकान्ते तिस्रो गायत्रीरग्नि-
र्मूर्धेति प्रत्यृचम् एवं वक्ष्यमाणा अपीति सूत्रार्थः ॥ तिस्र ऋचोऽग्निदेवत्या गाय-
त्र्यः । आद्या व्याख्याता [३. १२.] ॥ २० ॥

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मूर्धा कवी रयीणाम् ॥ २१ ॥

अयमग्निरीदृशस्तं स्तुम इति शेषः । कीदृशः सहस्रं संख्याम्यास्तीति सहस्री
तस्य । शतिनः शतसंख्यावतो वाजस्यान्नस्य पतिः स्वामी अनेकान्नप्रद इत्यर्थः ।
तथा रयीणां धनानां मूर्धा शिरोवदुत्तमः अग्निर्हि सर्वधनानां प्रधानधनं दृष्टादृष्ट-
साधनत्वात् कविः क्रान्तदर्शनः ॥ २१ ॥

वामग्ने पुष्करादध्यर्धवा निरमन्यत । मूर्ध्नी विश्वस्य वाघतः ॥ २२ ॥

व्याख्यातिकादशे द्वात्रिंशत्तमकण्डिकायाम् ॥ २२ ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः सचसे शिवाभिः ।

दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षी जिह्माम्ने चकृषे रुव्यवारुम् ॥ २३ ॥

का° [१७. १२. ७.] पुरस्तात्त्रिष्टुभो रेतःसिग्वेलायां भुवो यज्ञस्येति । पूर्वदिशि रेतःसिग्वेलायां त्रिष्टुप्संज्ञा इष्टका उपदधाति तृचेन तिस्रः त्रिष्टुप्कृन्दस्काभिर्ऋग्भिरुपधेया इष्टकास्त्रिष्टुभः एवमग्रेऽपि ॥ तिस्रस्त्रिष्टुभ आग्नेयः । प्रथमा व्याख्याता त्रयोदशेऽध्याये [१३. १५.] ॥ २३ ॥

अबोध्याग्निःसमिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ।

यक्षा-इव प्र वयामुज्जिह्वानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमह् ॥ २४ ॥

जनानां ज्ञानश्रद्धाद्विजतर्पणसत्यादिसम्पन्नानामग्निहोत्रिणां समिधा समिन्धनेनाग्निः प्रत्यबोधि प्रतिबुध्यते कर्मणि स्वमधिकारं जानातीत्यर्थः दीपजनेत्यादिना [पा° ३. १. ६१.] लुङि कर्तरि चिण् । तत्र दृष्टान्तः आयतीमागहृत्तीं धेनुं यथा वत्सः प्रतिबुध्यते यथा चोषसमागहृत्तीं प्रति मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते ॥ दीप्तस्य तस्याग्नेर्भानवो रश्मयो नाकमह् स्वर्गमभितः प्रसिस्रते प्रसरन्ति अहमेरातुमिति शाकपूणिः [निरु° ५. २८.] । दृष्टान्तमाह यक्ष इति महन्नाम [निघ° ३. ३.] यक्षाः महन्तो जातपक्षाः पक्षिणो वयां वृक्षशाखां प्रोज्जिह्वानाः प्रोद्धहृत्तो (47.) नाकमाकाशं प्रति प्रसरन्ति तद्वत् ॥ ऋचोऽर्थात्तरं वा । जनानामृविज्ञां सम्बन्धिन्या समिधाग्निर्बोधि प्रतिबोधितः प्रज्वलितः आयतीमुषसं प्रातःकालं प्रति धेनुं यथा प्रतिबोधयन्ति उत्थापयन्ति । तस्य भानवः प्रोज्जिह्वाना नाकमभि प्रसिस्रते । दृष्टान्तः वयां पक्षिणां मध्ये यक्षाः महन्तः पक्षिणो यथा प्रोद्धहृत्तः प्रसरन्ति । विः पक्षी तस्यामि (48.) हान्दसे गुणे वयामिति रूपम् एकः प्रशब्दः उज्जिह्वाना इत्यत्र सम्बध्यते द्वितीयः सिस्रते इत्यत्र । सृ गतौ ह्वादिः लट् । ओह्वाङ् गतौ शानच् जिह्वानाः । उषासमिति संहितायां दीर्घः ॥ २४ ॥

अबोचाम कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृक्षे ।

गर्विष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुह्यध्वमश्रेत् ॥ २५ ॥

उद्गातारो वदन्ति । वयं कवये क्रान्तदर्शिनिऽग्नये वचोऽवोचाम स्तुतिद्वयं वा-
क्यमुक्तवन्तः । कीदृशाय कवये मेधाय मेधे यज्ञे योग्याय । वृषभाय श्रेष्ठाय का-
मानां वर्षयित्रे । वृक्षे सेक्ते यूने परिणामरहिताय । कीदृशं वचः वन्दारु वन्द-
नशीलं स्तुतितत्परम् शृवन्धोराः [पा० ३.२.१७३.] । इदानीं गविष्ठिरः गवि
वाचि स्थिरोऽप्रच्याव्यो ह्योता नमसान्नेन युतं स्तोमं स्तुतिमग्नौ आकृवनीये अ-
श्रेत् । अन्तर्भूतण्यर्थः श्रयतिः लङ्ङुडर्थे हृन्दसि लुङ्ङुडिठ इति [पा० ३.४.६.] वच-
नात् बहुलं हृन्दसीति [पा० ३.४.७३.] शपो लुक् गुणः । ह्योताग्नौ स्तोममाप-
यिष्यति आसञ्जयिष्यति याज्यानुवाक्याभिरन्नमग्निसम्बद्धं करिष्यतीत्यर्थः । तत्र दृ-
ष्टान्तः दिवीव रुक्ममुत्प्रेक्षते दिवि द्युलोके रुक्मं रोचमानमादित्यम् संध्यावन्द-
नसूर्योपस्थानादिषु विप्रयुक्ताः (49.) उरवो बहवो व्यञ्जाः स्तुतयो गतयो वा
यस्येति (50.) तमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्तोमः सूर्येणोपमीयते । गवियुधिभ्यां स्थिर इति
[पा० ८.३.१५.] षत्वम् ॥ २५ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्ह्येता यज्ञिष्ठोऽअधरेष्ठीयः ।

यमप्रवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभुं विशे-विशे ॥ २६ ॥

पा० [१७. १२. ८.] जगतीश्च पश्चादयमिहेति । तिसृभिः पश्चाद्वेतःसिग्वेलायां
तिस्रो जगतीसंज्ञेष्टका दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रो जगत्य अग्नि-
व्यः । आद्या व्याख्याता [३. १५.] ॥ २६ ॥

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।

धृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमद्विभाति भरुतेभ्यः शुचिं ॥ २७ ॥

योऽग्निर्भरुतेभ्यः ऋविग्भ्यः सकाशादजनिष्ट जातः तैर्मथितवात्तेभ्यो जात इत्यु-
च्यते । भरता इति ऋविङ्नामसु पठितम् [निघ० ३. १८.] । किमर्थं जातः नव्यसे
नवीयसे नवतराय सुविताय सूताय प्रसूताय (51.) कर्मणे यागाय सूतेरिडागम
(52.) आर्षः अभिनवं नवीयस्तस्मै ईलोप (53.) आर्षः । सोऽग्निर्दिविस्पृशा द्यु-
लोकस्पर्शिना बृहता ज्वालासमूहेन द्युमत्कान्तिमयः तथा विभाति विविधं
दीप्यते । कीदृशोऽग्निः जनस्य यजमानस्य गोपाः गोपायति रक्षतीति गोपाः

क्विप् लोपो व्योर्वलि [पा० ६. १. ६६.] यलोपः । जागृविः जागरणशीलः कर्मणि सावधानः । सुदक्षः शोभनो दक्ष उत्साहो यस्य अतिकुशलो वा । घृतप्रतीकः घृतं प्रतीके मुखे यस्य । शुचिः शुद्धः बहूनि क्वींषि भक्षयन्नपि उद्दिष्टो न स्यात् शोधको वा ॥ २७ ॥

त्वामग्नेऽअङ्गिरसो गुहा क्लितमन्वविन्दज्जिह्वियाणां वने-वने ।

स जायसे मथ्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ २८ ॥

हे अग्ने अङ्गिरसः अङ्गिरोवंशोद्भवा ऋषयस्त्वामन्वविन्दन् लेभिरे अन्विष्य प्रापुरित्यर्थः । किम्भूतं त्वां गुहा गुहायां निगूढे प्रदेशे क्लितं स्थितमप्सु प्रविष्टमित्यर्थः अग्निर्देविभ्य उदक्रामत्सोऽप आविशदित्यादिश्रुतेः (54.) सुपां सुलुगिति [पा० ७. १. ३१.] गुहाशब्दात्सप्तमीलोपः । हे अग्ने पुनर्नष्टं त्वां वने-वने शिश्रियाणां नानावनस्पतिषु श्रितमङ्गिरसोऽन्वविन्दन् नित्यवीक्षयोरिति [पा० ८. १. ४.] वनेपदस्य द्विवम् । श्रयतेः शानचि बहुलं हन्दीति [पा० २. ४. ७६.] शयः झुः द्वित्वं च । यं त्वामङ्गिरसोऽल्भत स त्वं जायसेऽधुनाप्यरणिभ्य उत्पद्यसे । कीदृशः महत्सहः महता बहुना सहसा बलेन मथ्यमानः महत्सहःशब्दाभ्यां तृतीया-लोपः । मथ्यमानो जायसेऽत्यर्थः । हे अङ्गिरः अग्ने अत एव सहसो बलस्य पुत्रं त्वामाहुः वदन्ति मुनयः बलेन मन्यनाज्जायमानत्वाद्वत्पुत्रं (55.) वदन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सखायः सं वः सम्यञ्चमिष७ स्तोमं चाग्नये ।

वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नम्रु सहस्वते ॥ २९ ॥

का० [१७. १२. १.] अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः समिति । जगतीभ्योऽपरास्ति-स्रोऽनुष्टुप्संज्ञेष्टकाः प्राञ्जुष उपदधाति सखाय इत्यृक्कयेणेति सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽनु-ष्टुभः । ऋत्विजः प्रति यज्ञमानो ब्रूते हे सखायः ऋत्विजः सम्यञ्चं समीचीनमिषं कृविर्लक्ष्णमन्नं समीचीनं स्तोमं चाग्नये वः यूयं सम्पादयत अन्यर्थं कृविः कुरुत त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमं च वदन्तीत्यर्थः । व्यत्ययेन प्रथमास्थाने द्वितीयाबहुवचनं कृत्वा वसदिशे व इति । समित्युपसर्गस्यापेक्षितः क्रियाशेषोऽध्याहृतव्यः । कीदृ-

शायाम्ने क्षितीनां मुनुष्याणां वर्षिष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धतमाय प्रियस्थिरेत्यादिना [पा° ६.४.१५७.] वृद्धस्य वर्षदिश इष्टनि । क्षियन्ति निवसन्ति भूमाविति क्षितयो नराः कर्तरि क्तिन् । सर्वपूज्यमित्यर्थः । तथा ऊर्जो जलस्य नप्ते पौत्राय अद्भ्यो वनस्पतयो ज्ञायन्ते तेभ्योऽग्निरित्येषां पौत्रोऽग्निः । तथा सहस्वते बलवते सहो बलमस्यास्तीति ॥ २१ ॥

सऽसमिद्युवसे वृषन्नग्रे विश्वान्यर्य आ ।

इउस्यदे समिध्यसे स नो वसून्याभर ॥ ३० ॥

हे वृषन् वर्षितः सेक्तः हे अग्रे अर्यः स्वामी त्वं विश्वानि सर्वाणि फलानि आ समन्तात्संयुवसे संयौषि यजमानिन संगमयसि यौतेर्विकरणपदव्यत्ययः अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति [पा° ३.१.१०३.] निपातः । इउः इडायाः गोः पृथिव्या वा पदे स्थाने उत्तरवेद्यां समिध्यसे कर्मार्थं दीप्यसे स ईदृशस्त्वं नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि आभर आहर् देहीत्यर्थः कर्तेर्भकारः ॥ ३० ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम क्वन्ते विन्नु जन्तवः ।

शीचिक्लेशं पुरुप्रियाग्ने क्व्याय वोढवे ॥ ३१ ॥

चित्रं नानाविधं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स चित्रश्रवाः अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमस्तत्सम्बुद्धिः । हे पुरुप्रिय पुत्राणां बहूनां यजमानानां प्रियः यद्वा पुरवः प्रिया यस्य पुरु बह्व क्विः प्रियं यस्येति वा हे पुरुप्रिय हे अग्रे विन्नु प्रजासु अविग्यजमानाः त्वां क्वन्ते आह्वयन्ति क्वेज् आह्वाने क्वः सम्प्रसारणमिति [पा° ६.१.३२.] शपि सम्प्रसारणं गुणश्च । किं कर्तुम् क्व्याय वोढवे विभक्तित्यत्ययः क्व्यं वोढुं प्राप्तुम् तुमर्थे सेसेनिति [पा° ३.४.१.] तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

एना वोऽग्निं नमसोर्जो नपातमाहुवे ।

प्रियं चेतिष्ठमरुतिऽ स्वधरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ ३२ ॥

विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य दूतममृतम् ।

स योजतेऽअरूपा विश्वभोजसा स उद्रवत्स्वाहुतः ॥ ३३ ॥

स दुद्रवत्स्वाहुतः स दुद्रवत्स्वाहुतः ।

सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवः राधो जनानाम् ॥ ३४ ॥

का° [१७.१२.१०.] अषाढवेल्लायाः पुरस्ताद्बृहतीरेना व इति । अषाढवे-
ल्लायाः पुरस्तात्तिस्रो बृहतीष्टका एना व इति तिसृभिरुपधातीत्यर्थः ॥ तिस्रो
बृहत्यः प्रगाथः ऋद्वयग्रन्थनेन ऋत्तयसम्पादनं प्रगाथः तत्र बृहतीसतोबृहती-
भ्यां तिस्रो बृहत्यः कृताः यस्यास्तृतीयो द्वादशान्नरोऽन्ये त्रयोऽष्टाणाः सा बृह-
ती एना वोऽग्निं नमसोर्जी नपातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिः स्वधरं विश्वस्य
दूतममृतमिति ॥ यस्याः प्रथमद्वितीयौ द्वादशाणौ द्वितीयतुर्यावष्टाणौ सा सतोबृ-
हती स योजतेऽग्ररूपा विश्वभोजसा स दुद्रवत्स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी
वसूनां देवः राधो जनानामिति ॥ तत्र बृहत्यास्तुरीयं पादं द्विरावर्त्य सतोबृह-
त्याः पूर्वार्धेन सह द्वितीया बृहती कृता सतोबृहत्या द्वितीयपादं द्विरावर्त्य त-
स्या एवोत्तरार्धेन सह तृतीया बृहती कृता एवं तिस्रो बृहत्यः संहितायां पठि-
ताः तत्रावर्तितपादानामर्थान्तराभावाद्धे ऋचौ व्याख्यायते ॥ एना वः । विभक्ते-
राकारः हे ऋविग्यज्ञमाना वो युष्माकं सम्बन्धिना एना एनेन नमसन्नेन हवि-
र्लक्षणेनाग्निमहमाहुवे आह्वयामि । वो युष्माकमेनमग्निं नमसाहुवऽइति वा ।
कीदृशमग्निमूर्जी नपातमपां पौत्रम् प्रियं यज्ञमानानां प्रीतिहेतुम् चेतिष्ठमतिशयेन
चेतयितारम् तुरिष्ठमेयःस्विति [पा° ६.४.१५४.] इष्टानि परे तृचो लोपः । अर-
तिमलमतिं पर्याप्तमतिं यद्वा रतिरुपरमस्तद्भक्तम् सदोद्यमयुतमित्यर्थः । स्वधरं
शोभना अधरा यज्ञा यस्य तम् । विश्वस्य दूतं सर्वस्य यज्ञमानजनस्य सर्वस्य जग-
तो वा दूतवत्कार्यकारिणम् सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्यकरत्वात् । अमृतं
मरणरहितम् ॥ अथ सतोबृहती व्याख्यायते । स योजते । यमग्निमाह्वयामि सो
ऽग्निः अरूपा अरूपौ रोषरहितौ साधू विश्वभोजसा विश्वं भुञ्जते तौ विश्वभोजसौ
सर्वस्य भोक्तारौ द्वितीयादिवचनस्थाने आकारः भुजेरसुन् एवंविधावश्चौ रथे यो-
जते युनक्ति विशेषणाभ्यां विशेष्यमश्चपदं रथपदं चाध्याहार्यम् । स एवाग्निः रथा-
वृद्धः सन् स्वाहुतः शोभनप्रकारेणाहुतः सन् दुद्रवत् द्रवति गहति दु गतौ णि-
अिदुसुभ्य इति [पा° ३.१.४८.] लुङि चङ् द्विवम् अउभावगुणाभावावर्षौ । कुत्र

गहृतीत्यत आह सुव्रक्षेति वसूनामिति वसुशब्दो (56.) रुद्रादित्ययोरुपलक्षकः वसूनां रुद्राणामादित्यानां सवनत्रयदेवानां यत्र यज्ञः यत्र च जनानां यज्ञमानानां देवं दीप्यमानं राधो धनं हविर्लक्ष्णं चास्ति तत्राग्निर्गहृतीत्यर्थः । सुव्रक्षा ब्रह्मपदं सर्वऽविगुपलक्ष्णं शोभनो ब्रह्मा ऋविग्यत्र शुभऽविग्युक्तः । सुशमी शमीति कर्मनाम [निघं २. १.] शोभनानि कर्माणि यत्रेति सुशमी शोभनकर्मवान् । अग्निराहुतो रथेऽश्चान्नियुज्य यज्ञे हविर्भोक्तुमाश्चागहृतीति (57.) सर्वार्थः ॥३२॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यदो । अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥३५॥

का° [१७. १२. १३.] अपरा गायत्रीभ्य उल्लिखोऽग्ने वाजस्येति । गायत्रीभ्योऽपरास्ति स्र उल्लिखसंज्ञा इष्टका अग्रऽइति ऋक्त्रयेणोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्र उल्लिखः । हे अग्ने हे सहसो यदो बलस्य पुत्र सह इति बलनाम [निघं २. १.] यदुरिति पुत्रनाम [निघं २. २.] मन्यनाज्जायमानवाहलस्य पुत्रवम् सहस्पुत्रमित्युक्तं (58.) च । हे जातवेदः उत्पन्नज्ञान अस्मे अस्मभ्यं महि महत् श्रवः धनं धेहि देहि । कीदृशस्त्वं गोमतः धेनुयुक्तस्य वाजस्यान्नस्येशानः ईश्वरः अत एव धनं गाश्च देहीत्यर्थः ॥३५॥

स ईधानो वसुष्कविरुग्निरीडेन्यो गिरा । रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥३६॥

हे पुर्वणीक पुरु बद्ध अनीकं मुखं यस्य तत्सम्बुद्धिः सर्वदाहकत्वात् यतो ह्येव कुतश्चाग्रावभ्यादधाति तत एव प्रदहतीति श्रुतेः । हे बद्धमुखाग्ने अस्मभ्यमस्मदर्थे रेवत् रयिमत् धनवद्यथा तथा स त्वं दीदिहि दीप्यस्व । दिविः शयः शुः द्विवम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा° ६. १. ७.] अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति [पा° ६. १. ६६.] वलोपः । रयिर्विद्यते यत्र कर्मणि रेवत् रयेर्मताविति [पा° ६. १. ३७. वा° ४.] सम्प्रसारणम् । तथा वया (59.) हविर्ग्राह्यं यथास्माकं धनाभिर्भवतीत्यर्थः । स पूर्वेक्तः कीदृशस्त्वमिधानः दीप्यमानः । वसुः निवासहेतुः (60.) । कविः क्रान्तदर्शी । अग्निः अग्ने नयतीत्यग्रणीः प्रथमं यज्ञप्रवर्तक इत्यर्थः । गिरा त्रयीलक्षणाया वाचा ईडेन्यः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः औणादिक एन्यः (61.) ॥३६॥

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोषसः । स तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥३७॥

हे राजन्दीप्यमान हे तिग्मजम्भ तिग्मा तीक्ष्णा जम्भा दंष्ट्रा यस्य यद्वा तिग्म-
मिति वज्रनाम [निघ० २.२०.] हे वज्रदंष्ट्र अग्ने वस्तोः अहःसम्बन्धिन उतापि
उषसः उषःकालसम्बन्धिनो रक्षसो रक्षांसि राजसान् स.त्वं प्रतिदह प्रत्येकं भ-
स्मीकुरु लिङ्गव्यत्ययेन रक्षःशब्दस्य पुंस्त्वम् इन्दसि परेऽपीति [पा० १.४.८१.] प्र-
त्युपसर्गस्य क्रियापदात्परत्वम् । कीदृशस्त्वम् त्मना उप आत्मनापि स्वभावतोऽपि
क्षपः क्षपयतीति क्षपः क्षप क्षेपे चुरादिः पचाद्यच् स्वभावतो रक्षसां क्षपयिता ।
मन्त्रेष्वाद्यादिरात्मन इति [पा० ६.४.१४१.] आत्मन आकारलोपस्तृतीयैकवचने
॥३७॥

भद्रो नोऽग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रोऽग्निधरः । भद्रा उत प्रशस्तयः ॥३८॥

भद्रा उत प्रशस्तयो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये । येना समत्सु सासहोः ॥३९॥

येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धताम् । वनेमा तेऽग्निभिष्टिभिः ॥४०॥

का० [१७.१२.११.] भद्रो न इति ककुभस्ताभ्यः । वृहतीभ्यः पुरस्तात्तिस्त्रः क-
कुबिष्टका भद्रो न इत्यृक्त्रयेणोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ प्रगायः ककुप्सतोवृहतीभ्यां
तिस्त्रः ककुभः पादावृत्त्या कृताः आवृत्तस्य नार्थान्तरम् । भद्रो नोऽग्निरा० — प्र-
शस्तय इति ककुप् मध्यः पादो द्वादशक आद्यतृतीयावष्टकाविति तल्लक्षणम् ।
भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धतां व-
नेमा तेऽग्निभिष्टिभिरिति सतोवृहती आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकावि-
ति तल्लक्षणम् ॥ तत्र ककुब्ज्याख्यायते । यज्ञमानश्चित्यमग्निं सम्बोध्य प्रार्थयते ।
हे सुभग शोभनभग शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः
श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीरपोत्युक्तेः हे षड्विधैश्वर्ययुक्त आहुतः ऋ-
विम्भिराहुतोऽग्निर्नोऽस्माकं भद्रः भन्दनीयः कल्याणो (62.) भवत्विति शेषः । किं
च रातिः तदीयं दानं भद्रास्तु कल्याणकार्यस्तु । अधरः यज्ञो भद्रः श्रेयस्कार्यस्तु ।
उतापि च प्रशस्तयः कीर्तयो भद्रा सुखदायिन्यः सन्तु ॥ अथ द्वितीया । हे अग्ने
येन मनसा समत्सु संग्रामेषु त्वं ससहः अभिभवसि शत्रून् षह मर्षणे इन्दस्यभि-

भवे च लङ् द्विवाडभावौ हान्दसौ संहितायामभ्यासदीर्घः । तन्मनः वृत्रतूर्ये पा-
पनाशाय भद्रं कल्याणं कुरुष्व तूर्यतिर्बधकर्मा वृत्रः पापम् पाप्मा वै वृत्र इति
श्रुतेः । किं च भूरि वङ् शर्धतां बलं कुर्वतां सम्बन्धीनि स्थिरा स्थिराणि धनूंषि
अवतनुहि अवतारय ज्यारहितानि कुरु शर्ध इति [निघ० २.१.] बलनाम शर्ध
बलं कुर्वन्ति शर्धन्ति सुपः क्विप् ततः शतृप्रत्ययः शर्धन्तीति शर्धन्तस्तेषाम् । किं
च ते तवाभिष्टिभिर्मगैर्वयं वनेम सम्भजेम भोग्यानि वसूनि सेवेमहि । वनेमा
येनेति पदयोः संहितायां दीर्घः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ।

अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो वाजिन इष७ स्तोतृभ्य आभर ॥ ४१ ॥

का [१७.१२.१४.] अनूकान्ते दक्षिणे पङ्कीरग्निं तमिति । दक्षिणेऽनूकान्ते ति-
स्रः पङ्क्तिसंज्ञा इष्टका अग्निं तमिति तिसृभिरुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रः पङ्क्तयः
यस्य द्वौ पादावष्टकौ द्वौ द्वादशकौ सा पङ्क्तिः । यो वसुः तापपाकप्रकाशैरुपकु-
र्वन् (63.) धनत्रयो वसुरित्युच्यते वसुर्वासयिता वा यः तमग्निं मन्ये (64.) जाना-
मि । धेनवो गावो यमग्निमुद्धृतं ज्ञात्वा अस्तं गृह्णं यन्ति गहन्ति दोहकालोऽस्मा-
कं होमार्थं प्राप्त इति । आशवः शीघ्रगामिनोऽर्वन्तोऽश्वा यं दृष्ट्वास्तं यजमानगृह्णं
यन्ति गहन्ति । नित्यासः नित्याः शाश्वताः सर्वकालभाविनो वाजिनो बलवन्तो
ऽश्वाः सैन्धवाश्चाभिप्रायेण पुनर्वचनम् यं दृष्ट्वास्तं यन्ति । यमुपास्य गवाश्चादिकं
लभ्यते इत्यर्थः तादृशं हि अग्ने स्तोतृभ्यः स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्य इषमन्नमाभर
आहुर देहि ॥ ४१ ॥

सोऽअग्निर्यो वसुर्गुणे सं यमायन्ति धेनवः ।

समर्वन्तो रघुदुवः स७ सुजातासः सूरय इष७ स्तोतृभ्य आभर ॥ ४२ ॥

योऽअग्निर्वसुर्वासयिता स अग्निः विभक्तिव्यत्ययः तमग्निं गृणे स्तौमि गृ शब्दे
स्वादिः लटि तद्भुत्तमैकवचनम् (65.) धादित्वाङ्स्वः [पा० ७.३.८०.] । यद्वा सो
ऽग्निः गृणे स्तूयतेऽस्माभिः कर्तृप्रत्ययस्य कर्मत्वं विधेयम् । धेनवो यमग्निं समा-
यन्ति समागहन्ति । अर्वन्तोऽश्वा यं समायन्ति कीदृशा अर्वन्तः रघुदुवः रत्नयोरे-

क्यम् लघु क्षिप्रमरं दुतम् लघु शीघ्रं दुणान्ति (66.) गहन्ति लघुदुवः दू वधग-
त्योः स्वादिः क्र्यादिश्च छिप् । सूरयः विद्वांसो योग्या ऋविजो यं समायन्ति यदु-
पासकं सर्वे भजन्तेऽइत्यर्थः । कीदृशाः सूरयः सुजातासः शोभनं ज्ञातं जन्म येषां
ते सुजातासः सुजाताः आज्ञसेरिति [पा० ७.१.५०.] असुक् तादृश हे अग्ने त्वं
स्तोतृभ्य इषमन्नमाभर ॥ ४२ ॥

उभे सुचन्द्र सर्पिषो दूर्वी श्रीणीषऽआसनि ।

उतो न उत्पूर्या उक्थेषु शवसस्पतऽइषऽ स्तोतृभ्य आभर ॥ ४३ ॥

चन्द्रे सु (67.) शकारिणेति संहितायां चन्द्रे परे सुशब्दस्य शागमः (68.) हे
सुचन्द्र चन्द्रमिति हिरण्यनाम [निघ० १.२.] शोभनं चन्द्रं हिरण्यं यस्मात् यद्वा
शोभनश्चन्द्र-इव चन्द्रो धनदाता शोभने चन्द्रे धनप्राप्तिर्भवतीति ज्योतिःशास्त्रे
उक्तम् यद्वा शोभनं चन्दत्याह्लादयति सुचन्द्रः हे सुचन्द्र आसनि आस्ये मुवि
सर्पिषः पानयेति शेषः घृतस्य पानाय उभे दूर्वी दूर्वाकारौ रुस्तौ श्रीणीषे आ-
श्रयसि सेवसे श्री पाके क्र्यादिः अत्राश्रयार्थः । उतो अपि च हे शवसः पते व-
त्तस्याधिपते उक्थेषु शास्त्रवत्सु यज्ञेषु नोऽस्मानुत्पूर्याः उत्कर्षेण पूरय धनैरि-
ति शेषः । स्तोतृभ्यः इषमन्नमाह्र ॥ ४३ ॥

अग्ने तमग्याश्च न स्तोमैः क्रतुं न भद्रऽ हृदिस्पृशम् । ऋध्यामी तऽओद्वैः ॥ ४४ ॥

का० [१७.१२.१५.] उत्तरे पदपङ्क्तिरग्रे तमिति । उत्तरानूकान्ति तिस्रः पदपङ्क्ति-
का अग्ने तमिति तिसृभिरुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रः पदपङ्क्तयः । यस्याः पञ्चा-
क्षराश्चत्वारः पादा एकः षडर्णः सा पदपङ्क्तिः यद्वा त्रयः पञ्चाक्षराश्चतुर्थश्चतुर्णः प-
ञ्चमः षडर्ण इति । तत्राग्यायां चतुर्थश्चतुष्कः । हे अग्ने ते तव तं क्रतुं तावकं
प्रसिद्धं यज्ञमग्यास्मिन्दिने वयमृध्याम समर्धयाम समृद्धं कर्त्वामित्यर्थः आशिषि लोट्
संहितायां दीर्घः । कैः स्तोमैः स्तुतिभिः सामसमूहैः । कीदृशैः स्तोमैः ओद्वैः वह्ने
वृषं वहन्ति फलं प्रापयन्तीत्योहाः तैः वहन्ति प्रतिपादयन्ति तत्कर्मवृपनामानी-
ति वा । तत्रैको दृष्टान्तः अश्वं न स्तोमैः न इवार्थे यथा स्तोमैः स्तुतिभिः अश्व-
माश्वमेधिकं विप्राः समर्धयन्ति । द्वितीयो दृष्टान्तः क्रतुं न हृदिस्पृशं हृदि स्पृशति

कृदिस्पृक् कृत्तदन्तादित्यलुक् [पा° ६.३.१.] अतिप्रियं चिरं मनसि स्थितं भद्रं क-
ल्याणं क्रतुं संकल्पं यथा समर्थयन्ति । क्रतुर्यज्ञः संकल्पश्चेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो-
रस्य सम्बन्धः । चिराभिलषितं यथा सन्तः सम्पादयन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथा कृन्ते क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथीऋतस्य बृहतो बभूथ ॥ ४५ ॥

अथेत्यर्थेऽधेत्यव्ययम् निपातस्य चेति [पा° ६.३.१३६.] संहितायां दीर्घः । हि
पादपूरणः । हे अग्रे अथ समनन्तरमेव क्रतोः अस्मद्यज्ञस्य रथीः सारथिरिव ब-
भूथ भव बभूथाततन्धेत्यादिना [पा° ७.२.६४.] इडभावः । रथोऽस्यास्तीति रथीः
रथादीरन्नीरचावित्यस्त्यर्थे ईरचप्रत्ययः (69.) सारथिर्यथा रथनिर्वाहं करोति तथा
यज्ञनिर्वाहकी भवेत्यर्थः । कीदृशस्य क्रतोः भद्रस्य कल्याणरूपस्य । दक्षस्य सम-
द्रस्य स्वफलदानसमर्थस्येति वा । साधोः साध्यते निष्पाद्यतऽइति साधुस्तस्याति-
शययुक्तस्येत्यर्थः । ऋतस्य अमोघफलस्य । बृहतः महतो प्रौढस्य ॥ ४५ ॥

एभिर्नोऽग्रकैर्भवा नोऽग्रवाङ् स्वर्णं ज्योतिः ।

अग्रे विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ४६ ॥

हे अग्रे विश्वेभिः विश्वैः सर्वैरनीकैः मुखैः कृत्वा नोऽस्मान्प्रति अर्वाङ् अभि-
मुखो भव । अवरं समीपदेशमञ्चतीत्यर्वाङ् । अनुगृह्णाणेत्यर्थः । कीदृशः एभिर-
स्मत्पठितैरकैरर्चनीयैर्भवाः कृत्वा सुमनाः शोभनमनस्कः । प्रसन्नः सन्नस्मत्संमुखो
भवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः स्वः न ज्योतिः स्वःशब्देन सूर्यः न इवार्थे यथा स्वरा-
दित्यत्रपं ज्योतिः अर्कः स्तुतमुदयादारभ्य सर्वप्राणिसंमुखं भवति । द्यचोऽतस्तिड
इति [पा° ६.३.१३५.] भवेत्यस्य दीर्घः ॥ ४६ ॥

अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सूनुं सहसो ज्ञातवेदसं विप्रं न ज्ञा-
तवेदसम् ॥ य ऊर्ध्वा स्वधरो देवो देवाच्या कृपा ॥ धृतस्य विश्राष्टिम-
नुवष्टि शोचिषानुह्वानस्य सर्पिषः ॥ ४७ ॥

का° [१७.१२.१६.] पुरीषवत्याः पूर्वामतिहृन्दसं प्राच्यौ पुरीषसंहिते भद्रा रा-
तिर्वृत्रतूर्येऽवस्थिराग्निं होतारमिति । अग्रेः पुरीषमसीति पुरीषशब्दवता मन्त्रे-

णोपहिता पञ्चम्यसपत्ना पुरीषवती [१५.३.] तस्याः पूर्वामतिहृन्दसमिष्टकामुप-
धाति भद्रा रातिः वृत्रतूर्ये अवस्थिरेति ककुभां [१५.३८-४०.] चतुश्चतुरक्षरसहित-
यामिष्ठ होतारमित्यृचा । पुरीषवत्यतिहृन्दइष्टके प्राग्लक्षणे पुरीषयुक्ते च भवतः
अनयोर्लः पुरीषावापः कार्य इति सूत्रार्थः ॥ अतिहृन्दाः अवसानत्रिकोपेता ।
हृन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्तातिक्रान्तातिहृन्दाः । चतुःषष्ठ्यक्षरादष्टिः ककुभामक्षरैः
सहस्रतिधृतिः ॥ यो देवः दानादिगुणयुक्तोऽग्निद्वर्धयोन्नतया देवाच्या देवान्प्रत्यञ्च-
ति गहति देवाची तया देवान्प्रति गतया कृपा कृष्यतऽइति कृप् तया क्लृप्तया
समर्थया शोचिषा ज्वालयया धृतस्य विभ्राष्टिं विभ्रंशपातमनुवष्टि अन्विहति ।
शोचिःशब्दस्य स्त्रीत्वमार्षम् । किम्भूतस्य धृतस्य आजुह्वानस्य समन्ताद्भूयमानस्य
सर्पिषः सर्पतीति सर्पिस्तस्य अग्न्यङ्गेषु प्रसरणशीलस्य । य एतादृशः (70.) त-
मग्निं मन्ये जानामि । कीदृशं होतारं देवानामाह्वतारम् दास्वत्तं दासु दाने दा-
तारम् वसुं वासयितारम् सहसो बलस्य सूनुं पुत्रम् बलेन मध्यमानत्वात् जात-
वेदसमुत्पन्नप्रज्ञम् न इवार्थे जातवेदसं जातसर्वशास्त्रज्ञानं विप्रं ब्राह्मणमिव स्थि-
तम् ॥ ४७ ॥

a. अग्ने त्वं नोऽग्रतम उत त्राता शिवो भव ववृथ्यः ॥

b. वसुरग्निर्वसुश्च वा अहो नक्षि द्युमत्तमऽरुयिं दाः ॥

c. तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सूम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ४८ ॥

का° [१७.१२.१७.] अग्ने त्वमित्यनूकान्तेऽपरि द्विपदाः । अग्ने त्वम् वसुरग्निः तं
त्वा इति तिसृभिरपरिऽनूकान्ते द्विपदेष्टका उपदधातीत्यर्थः ॥ तिस्रो द्विपदा अग्ने-
व्यः ॥ व्याख्याताः [३.२५.२६.] ॥ ४८ ॥

VI. येन ऋषयस्तपसा सत्रमायन्निन्धाना अग्निष्ठ स्वराभरन्तः ।

तस्मिन्नहं निदधे नाकेऽअग्निं यमाङ्गुर्मनव स्तीर्णवर्हिषम् ॥ ४९ ॥

का° [१७.१२.१९.] पुनश्चितिं चोपरि तद्व्येन ऋषय इति प्रत्यृचम् । मध्यो-
पहितस्याष्टेष्टकस्य गार्हपत्यस्योपरि गार्हपत्यवदेव पुनश्चितिमुपदधाति येने-

त्यष्टर्चेन प्रत्यृचमित्यर्थः ॥ अग्नेय्योऽष्टौ षट् त्रिष्टुभः द्वे अनुष्टुभौ । ऋषयः मु-
नयो येन तपसा चित्तैकाग्र्येण सत्रं यज्ञमायन्नागताः यज्ञं कर्तुमुद्यता इत्यर्थः ।
कीदृशाः अग्निमिन्धानाः दीपयन्तः । तथा स्वः स्वर्गलोकमाभरन्तः आहरन्तः स्वी-
कुर्वाणाः । मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इत्युक्तेः । तस्मिन् तपसि सति
नाके स्वर्गलोकनिमित्तमग्निमहं निदधे स्थापयामि । मनवः मननप्रधाना विद्वां-
सो यमग्निं स्तीर्णवर्हिषमाहुर्वदन्ति स्तीर्णमाहादितं वर्हिर्यत्र तम् वर्हिर्यज्ञसाध-
नोपलक्षकम् यज्ञसाधनसहितमित्यर्थः ये विद्वांसस्ते मनव इति [८. ६. ३. १८.]
श्रुतेः ॥ ४१ ॥

तं पत्नीभिर्नुगहेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैः ।

नाकं गृभ्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठेऽअधि रोचने दिवः ॥ ५० ॥

हे देवाः दीप्यमाना ऋविजः पत्नीभिः कलत्रैः सह पुत्रैरुत पुत्रैरपि सह भ्रा-
तृभिर्वा भ्रातृभिश्च हिरण्यैः सुवर्णादिद्रव्यैश्च सह तमग्निमनुगहेम वयमनुसरम
सेवेमेत्यर्थः । कीदृशे वयम् तृतीये भूमिमारभ्य त्रिसंख्यापूरके दिवः पृष्ठे रविम-
ण्डले नाकं दुःखहीनं स्थानमधिगृभ्णाना (७१.) अधिकं सुखस्थानं स्वीकुर्वन्तः ।
कीदृशे दिवः पृष्ठे सुकृतस्य लोके शुभकर्मणाः फलभूते रोचने दीप्यमाने एतद्
तृतीये पृष्ठे रोचनं दिवो यत्रैष एतत्तपतीति [८. ६. ३. १९.] श्रुतेः ॥ ५० ॥

आ वाचो मध्यमरुद्धुरण्युरयमग्निः सत्पतिश्चेकितानः ।

पृष्ठे पृथिव्या निरुक्तो दर्विद्युतदधस्पदं कृणुतां ये पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

अयमग्निः वाचो मध्यं चयनस्थानमारुहत् चयनोपर्यावृढः एतद् वाचो मध्यं
यत्रैष एतच्चीयतऽइति [८. ६. ३. २०.] श्रुतेः । सोऽयमग्निः ये पृतन्यवः युद्धेऽस्रवः
पाप्मानस्तानधस्पदं कृणुतां पादयोरधः करोतु पादयोरधोऽधस्पदम् कस्कादित्वा-
त्सः [पा० ८. ३. ४८.] । पृतनां सेनां युद्धं वा इहन्ति पृतन्यन्ति सुप आत्मनः क्वचू
[पा० ३. १. ८.] कव्यधरेत्यादिना [पा० ७. ४. ३१.] पृतनायाष्टिलोपः ततः क्वाच्छ-
न्दसीति [पा० ३. २. १००.] उप्रत्ययः । अधस्पदं कुरुतां सर्वान्याप्मन इति [२०.]
श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः भुरण्युः जगद्धर्ता भुरण्युरिति भर्तेत्येतदिति [२०.] श्रुतेः ।

सत्पतिः सतां पालकः । चेकितानः चेतयमानः । पृथिव्याः पृष्ठे भूम्युपरि निहि-
तः स्थापितः । द्रवियुतदत्यन्तं द्योतमानः दाधतीत्यादिना [पा° ७.४.६५.] यङ्लु-
कि शत्रतो निपातः ॥५१॥

अयमग्निर्वीरितमो वयोधाः सहस्रियो द्योततामप्रयुहन् ।

विभ्राजमानः सरिरस्य मध्येऽप्यप्रयाहि दिव्यानि धाम ॥५२॥

अयमग्निर्योततां दीप्यतां दिव्यानि धाम धामानि स्थानानि उप प्रयाहि उप-
प्रयातु च स्वर्गं लोकं गच्छतु पुरुषव्यत्ययः उपप्रयाहि दिव्यानि धामेत्युपप्रयाहि
स्वर्गं लोकमित्येतदिति [ट. ६.३.२१.] श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः वीरितमः अतिशयेन
वीरः प्रूरः वयोधाः वयोऽन्नं हविर्लक्षणं दधातीति वयोधाः । सहस्रियः दृष्टका-
नां सहस्रेण संमितः सहस्रेण संमितौ घ इति [पा° ४.४.१३५.] घप्रत्ययः । अप्र-
युहन् कर्मण्यप्रमाद्यन् सरिरस्य मध्ये लोकत्रयात्तर्विभ्राजमानः दीप्यमानः इमे वै
लोकाः सरिरमिति [२१.] श्रुतेः ॥५२॥

सम्प्रच्यवधमुप सम्प्रयाताग्ने पथो देवयानान्कृणुधम् ।

पुनः कृण्वाना पितरा युवानान्वातांसीच्चयि तत्तुमेतम् ॥५३॥

मन्त्रदृग्गृहीनाह । हे ऋषय एनमग्निं यूयं सम्प्रच्यवधमग्निं प्रत्यागच्छत उप स-
म्प्रयात च आगत्य सम्यक् प्राप्तुत । सम्प्रच्यवधमुप सम्प्रयातेत्यमूनेतदृषीनाह स-
मेनं प्रच्यवधमुप चैनं सम्प्रयातेति [ट. ६.३.२२.] श्रुतेः । एवमृषीनुक्ताग्निमाह
हे अग्ने देवयानान्यथः कृणुधं कुरु वचनव्यत्ययः । देवा यायन्ते प्राप्यन्ते यैस्ते दे-
वयानास्तान् करणाधिकरणयोश्चेति [पा° ३.३.११७.] ल्युट् देवलोकप्राप्तिहेतू-
न्मार्गान्कुर्वित्यर्थः । हे अग्ने यत ऋषय एतं तत्तुं यज्ञं त्वयि अन्वातांसीत् अता-
निषुः अनुक्रमेण विस्तारितवन्तः वचनव्यत्ययः । कीदृशा ऋषयः पुनः भूयः पि-
तरा वाञ्छनसे युवाना तरुणौ अयातयामावन्योऽन्यसंगतौ कृण्वानाः कुर्वाणाः ।
स्वदिः कृजः शानच् । विभक्तेराकारः । संयताभ्यां वाञ्छनसाभ्यामेव यज्ञसाधनात्
ते संयते कुर्वाणाः जितेन्द्रिया इत्यर्थः पुनः कुर्वाणाः पितरा युवानेति वाञ्छैव
मनश्च पितरा युवानेति [२२.] श्रुतेः ॥५३॥

उदुध्यस्वाग्ने प्रतिज्ञागृहि त्वमिष्टापूर्ते सःसृजिथामयं च ।

अस्मिन्सधस्थेऽअधुत्तरस्मिन्विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ५४ ॥

हे अग्ने त्वमुदुध्यस्व उदुद्धो भव सावधानो भव । एनं यजमानं प्रतिज्ञागृहि प्रतिदिनं यजमानं ज्ञागृहकं सावधानं कुरु । तत इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्ते कर्मणी सं-सृजिथां यजमानेन सह संसृष्टे भवतां तत्प्रसादात् अयं च यजमान इष्टापूर्ताभ्यां संसृज्यताम् पुरुषव्यत्ययः । किं च हे विश्वे देवाः यूयम् कृतेष्टपूर्तो निष्पापो य-जमानश्च सधस्थे देवैः सहस्यतियोग्ये अस्मिन्नुत्तरस्मिन्सर्वोत्कृष्टे रविलोके द्यु-लोके सीदत तिष्ठत अधि अधिकं चिरं तिष्ठतेत्यर्थः द्यौर्वाऽउत्तरऽ सधस्थमिति [८. ६. ३. २३.] श्रुतेः । विश्वेर्देवैः सालोक्यं यजमानस्य प्रार्थ्यतऽइति भावः ॥ ५४ ॥

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् ।

तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ५५ ॥

हे अग्ने येन सामर्थ्येन सहस्रं सहस्रदक्षिणाकं यज्ञं त्वं वहसि प्रापयसि येन च सर्ववेदसं सर्वं वेदो धनं दक्षिणा यत्र तं सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं वहसि तेन सामर्थ्येन नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु गन्तवे देवान्प्रति गन्तुं स्वः स्वर्गं नय प्रा-पय । तुमर्थे गमेः तवेप्रत्ययः । यज्ञे स्वर्गं गतिऽस्माकमपि तत्र गमनं स्यात् । सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति तदनूची दक्षिणा यां ददाति प्रैति [१२.] दक्षि-णामन्वारभ्य यजमान इति श्रुतेः । अतो यज्ञस्य स्वर्गमनं प्रार्थ्यते ॥ ५५ ॥

अयं ते योनिर्ऋवियो यतो जातोऽअरोचथाः ।

तं ज्ञानन्नग्नऽआरोक्षथा नो वर्धया रुयिम् ॥ ५६ ॥

इयं व्याख्याता [३. १४. १२. ५२.] ॥ ५६ ॥

VII. तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतूऽअग्नेरन्तःक्षिं ॥ ५७ ॥

एवं पुनश्चित्युपधानमुक्त्वा पञ्चमचितिशेषभूतेष्टकोपधाने मन्त्रा उच्यन्ते ॥ का° [१७. १२. २२.] ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चेति । ऋतव्ये द्वे पद्येष्टके उपदधाति ॥ ऋतु-

देवत्यं यजुः उत्कृतिरुन्दः (73.) । तपो माघः तपस्यः फाल्गुनः शैशिरौ ऋतू शि-
शिरर्जोर्वयवौ (74.) शिष्टं व्याख्यातम् [१३. २५.] ॥ ५७ ॥

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्टे ज्योतिष्मतीम् ॥

विश्वस्मै प्राणायोपानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥

सूर्यस्तेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ५८ ॥

का° [१७. १२. २३.] विश्वज्योतिषं परमेष्ठी वेति । यज्ञमानकृतां पद्यां विश्व-
ज्योतिषं (75.) तृतीयोपदिताया विश्वज्योतिष उपर्युपदधातीति सूत्रार्थः ॥ सूर्यदे-
वत्यं यजुः शक्वरीरुन्दः । परमेष्ठी त्वां दिवः पृष्टे उपरि सादयतु । सूर्यस्ते तवाधि-
पतिः पालक इति विशेषः अन्यव्याख्यातम् [१४. १४.] ॥ ५८ ॥

लोकं पूर्णं हि° ॥ ५९ ॥ ता अस्य सू° ॥ ६० ॥ इन्द्रं विश्वा अ° ॥ ६१ ॥

का° [१७. १२. २४.] दक्षिणाऽसात्प्रत्यगरत्निमात्रादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् ।
आत्मनो दक्षिणादग्नि्यकाणादपरस्यां दिश्यरत्निमात्रादधि पद्यालोकद्वयं परित्यज्य
तृतीयलोकादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकम्पृणा उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽपि
द्वादशे [१२. ५४-५६.] व्याख्याताः ॥ ६१ ॥

प्रोथदश्चो न यवसेऽविष्यन्यदा मरुः संवरणाद्यस्थात् ।

आदस्य वातोऽग्रनुवाति शोचिरथ स्म ते व्रजं न कृष्णमस्ति ॥ ६२ ॥

का° [१७. १२. २५.] प्रह्लाद्य पुरीषेण विकर्णीस्विथमातृष्णे शर्करे सऽस्पृष्टे हिद्रे
प्रोथदश्च इत्युत्तरां विकर्णीम् । पञ्चमीं चितिं पुरीषेण पूर्ववत्प्रह्लाद्य शर्करामग्नौ
परस्परसंलग्ने सहिद्रे विकर्णीस्विथमातृष्णासंज्ञे द्वे इष्टके उपधेये । तयोर्मध्ये उत्तर-
दिश्यनूकरेखामध्ये प्रोथदश्च इति विकर्णीष्टिकामुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ वसिष्ठदृ-
ष्टाग्नेयो त्रिष्टुप् । मथ्यमानोऽग्निः कथ्यते । यदा यस्मिन्काले मरुः मरुतः संवर-
णात् संव्रियतेऽस्मिन्नग्निरिति संवरणमरणिकाष्ठं तस्मात् व्यस्थात् वितिष्ठते प्र-
काशो भवति तदा प्रोथत् प्रोथयति शब्दायते प्रोथयतिः शब्दार्थः इतश्च लोपः
परस्मैपदेष्विति [पा° ३. ४. १७.] तिप् इकारलोपः । तत्र दृष्टान्तः अश्चो न न इ-

वार्थे अश्व-इव यथा यवसे अविष्यन् यवसं घासं भक्षयिष्यन्नश्वः प्रोषति । आत्
 अस्य अनन्तरं वह्निज्वलनशब्दानन्तरं वातो वायुरस्याग्नेरनुवाति अग्निमनुलक्ष्य
 प्रसरति वायुग्न्योः सख्यादिति भावः । कीदृशो वायुः शोचिः शोचयति ज्वल-
 यति शोचिः अग्नेः संदीपनः शोचिरिति ज्वलन्नामसु [निघं १.१७.] पठितम् ।
 यद्वास्य शोचिर्ज्वाला मनुलक्ष्य वातो वाति । अथेति निपातोऽथार्थः अथ वातेना-
 ग्नौ ज्वलिते सति ते एतस्याग्नेः व्रजनम् व्रजत्यत्रेति व्रजनं गमनस्थानं कृष्णमस्ति
 श्यामं भवति कृष्णवर्त्मा कुताशन इत्युक्तेः । स्मेति निपातः पादपूरणः । श्रुत्या ते
 इति पदमेतस्येति व्याख्यातं परोऽक्षवान्मन्त्रस्य अथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवतीति
 [८.७.३.१२.] श्रुतेः । अविष्यन्नित्यत्तिकर्मसु [(76.) निघं २.८.] पठितम् ॥ ६२ ॥

आयोद्वा सद्ने सादयाम्यवतश्चायायोऽ समुद्रस्य हृदये ।

रश्मिवतीं भास्वतीमा या द्यां भास्या पृथिवीमोर्वन्तरिक्षम् ॥ ६३ ॥

का° [१७.१२.२५.] आयोद्वेति स्वयमातृणाम् । आयोरिति काण्डिकाद्वयेन वि-
 कण्ठिदक्षिणां स्वयमातृणामुपधातीत्यर्थः ॥ आयोः परमेष्ठीति द्वे यजुषी स्वयमा-
 तृणादेवत्ये आद्यं ब्राह्म्युल्लिख् द्वितीयमाकृतिरुन्दः । हे स्वयमातृणी आयोः आ-
 दित्यस्य सद्ने स्थाने तां वा द्यां सादयामि स्थापयामि । एति निरन्तरं गच्छती-
 त्यायुरादित्यः । कीदृशस्यायोः अवतः जगत्पालयितुः दीप्यमानस्य वा । तथा स-
 मुद्रस्य समुनतीति समुद्रस्तस्य आदित्यो वृद्धा जगदाद्रीर्कुर्वन्समुद्र उच्यते । कि-
 म्भूते सद्ने ह्यायायामाश्रयभूते हृदये प्रधानभूते । कीदृशीं द्यां रश्मिवतीं किरण-
 युतामत एव भास्वतीं शोभमानां । तां काम् या द्यां द्युलोकमाभासि प्रका-
 शयसि पृथिवीमाभासि उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं चाभासि । रश्मिपदस्य संहितायां
 दीर्घः ॥ ६३ ॥

परमेष्ठी वा सादयतु दिवस्पृष्टे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं दिवं यद् दिवं दृढं
 दिवं मा ह्निंसीः ॥ विश्वस्मै प्राणायोपानाय व्यानयोदानाय प्रतिष्ठायै
 चरित्राय ॥ सूर्यस्त्राभिपातु मक्ष्या स्वस्त्या हृदिषा शन्तमेन तथा देवत-
 याङ्गिस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ ६४ ॥

व्याख्यातम् [१४, १२, १५, ५८.] ॥ ६४ ॥

- a. सहस्रस्य प्रमासि । b. सहस्रस्य प्रतिमासि । c. सहस्रस्योन्मासि ।
d. साहस्रोऽसि । e. सहस्राय वा ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ ॥

का° [१७. १२. २७.] तिष्ठन्नग्निं प्रोक्षति हिरण्यशकलसहस्रेण शते द्वे-द्वे प्रकि-
रति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । इष्टकाचितं सपक्षपुष्पमग्निं (77.) पश्चादुत्तरपूर्वद-
क्षिणपश्चिमेषु शतद्वयं द्वयं सोदकस्तिष्ठन्प्रकिरतीत्यर्थः (78.) ॥ पञ्चाग्नियानि यज्ञ-
ेषु । हे अग्ने सहस्रस्येष्टकानां प्रमा प्रमाणं त्वमसि । सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिनि-
धिरसि । सहस्रस्योन्मोन्मानं तुलासि । साहस्रः सहस्रार्द्धोऽसि । सहस्रायानन्त-
फलास्यै वा त्वां प्रोक्षामि ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे (79.) । अस्मिन्यच्चदशाध्याये कथिता
पञ्चमी चितिः (80.) ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १ [ज्ञातान्ज्ञातवेदो नुदस्व - अहेलँस्तवे -] ॥ १ ॥ २ [ज्ञातान्नुद ज्ञात-
वेदः -]. ३ a [षोल्लशी]. b ॥ २ ॥ ३ c ॥ ३ ॥ ४ a-g ॥ ४ ॥ ४ h-o
॥ ५ ॥ ४ p-s. ५ a-d ॥ ६ ॥ ५ e-m ॥ ७ ॥ ५ n-w ॥ ८ ॥
- II. ॥ ६ a-d ॥ १ ॥ ६ e-h ॥ २ ॥ ६ i. k. ७ a. b ॥ ३ ॥ ७ c [हेलेनौ°] -
f ॥ ४ ॥ ८ ॥ ५ ॥ १ a-d ॥ ६ ॥ १ e-i [जिन्व विषन्त्रीः क्षत्राय क्षत्रं
जिन्व] ॥ ७ ॥ १५ ॥ ॥
- III. ॥ १० राश्य° - धृता ॥ १ ॥ १० त्रिवृत्वा - त्रिर्जि ॥ २ ॥ १० ऋषय° -
सादयन्तु ॥ ३ ॥ ११ विराल° - धृता ॥ ४ ॥ ११ पञ्चद° - त्रिर्जि ॥ ५ ॥
११ ऋषय° - सादयन्तु ॥ ६ ॥ १२ सम्राल° - धृता ॥ ७ ॥ १२ सप्तद° -
त्रिर्जि ॥ ८ ॥ १२ ऋषय° - सादयन्तु ॥ ९ ॥ १३ स्वराल° - धृता ॥ १० ॥

१३ एकविं - °तरिञ्जे ॥ ११ ॥ १३ ऋषयं - सादयन्तु ॥ १२ ॥ १४ अ-
धिपत्यं - °धर्ता ॥ १३ ॥ १४ त्रिणवत्रं - °तरिञ्जे ॥ १४ ॥ १४ ऋषयं -
सादयन्तु ॥ १५ ॥ ३० ॥ ॥

IV. ॥ १५ - प्रहेतिः ॥ १ ॥ १५ तेभ्यो नमोऽग्रस्तु ते नो मूलयन्तु ते नो
ऽवन्तु ते यं - दध्मः ॥ २ ॥ १६ - प्रहेतिः ॥ ३ ॥ १६ तेभ्यो - दध्मः
॥ ४ ॥ १७ - प्रहेतिः ॥ ५ ॥ १७ तेभ्यो - दध्मः ॥ ६ ॥ १८ [°प्सरसां] -
प्रहेतिः ॥ ७ ॥ १८ तेभ्यो - दध्मः ॥ ८ ॥ १९ [°प्सरसां] - प्रहेतिः
॥ ९ ॥ १९ तेभ्यो - दध्मः ॥ १० ॥ ४० ॥ ॥

V. ॥ २०-३० [इत्स्वदे] ॥ १-११ ॥ तामग्ने हविष्मन्तो देवं मर्तास इत्तते ।
मन्ये ता ज्ञातवेदसः स हव्या वक्ष्यानुषक् ॥ १२ ॥ ३१ [वोल्हवे] - ३६
[इत्लेन्यो] - ४२ [रघुदुचः (४१.)] - ४८ ॥ १३-३० ॥ ७० ॥ ॥

VI. ॥ ४१-५६ ॥ १-८ ॥ ७८ ॥ ॥

VII. ॥ ५७ [शैशिराऽमृतं] ५८ ॥ १ ॥ ५९ [°न्योनां°असी°] - ६२ ॥ २-५ ॥
६३. ६४ ॥ ६ ॥ ६५ ॥ ७ ॥ ८५ ॥ ॥ सप्तानुवाकेषु पञ्चाशीतिः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापठि षोडशोऽध्यायः ॥ ॥

I. नमस्ते रुद्र मन्यवोऽतो तऽऽष्वे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

पञ्चदशेऽध्याये (१.) चयनमन्त्रान्समाप्य षोडशे शतरुद्रियाख्यहोममन्त्रा (२.)
उच्यन्ते ॥ ॥ का° [१८. १. १-५.] शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्याऽऽस्रत्तयां परि-
श्रित्स्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयत्संततं जर्तिलमिश्रान्गवेधुकासतूनजान्नीरमेके
तिष्ठन्नुदङ्गमस्तऽइत्यध्यायेन अनुवाकान्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे पञ्चान्ते च नाभि-
मात्रे प्राक् प्रत्यवरोहिभ्यो मुखमात्रे प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान्जुहोति प्रमाणेषु न-
मोऽस्त्विति प्रतिमन्त्रम् ॥ अस्यार्थः । हिरण्यशकलैरग्निप्रोक्षणान्तरं शतरुद्रियसं-
ज्ञो होमः । तस्याहवनीये प्राप्तावपवादमाह । उत्तरपक्षपश्चिमकोणे याः परि-

श्रितो जङ्गामात्र्यादयः पूर्वं निखातास्तासु होमः । तत्र विधिः । जर्तिलैरारण्यति-
 लैर्मिश्रान्गविधुकासत्तूनर्कपत्रेण जुहोति । किं कुर्वन् । अर्ककाष्ठेन संततं क्षार-
 यन् परिश्रित्सु पातयन् अर्कपत्रं दक्षकरेणादायार्ककाष्ठं वामेनादाय तेन पातनी-
 यम् । सक्तुस्थाने अज्ञादुग्धमिति केचित् । उदञ्जुषो नमस्तः इत्यध्यायेन । तत्रानु-
 वाकत्रयान्ते (३.) ऽर्भकेभ्यश्च वो नम इत्यत्र [क° २६.] ज्ञानुमात्रे परिश्रिति स्वा-
 हाकारो विधेयः पञ्चानुवाकान्ते सुधन्वने चेत्यत्र [क° २६.] नाभिमात्रे परिश्रिति
 स्वाहाकारः । नमोऽस्तु रुद्रेभ्य इति [क° ६४.] प्रत्यवरोहमन्त्राः तेभ्यः प्राक् मु-
 खमात्रपरिश्रिति स्वाहाकारः । नमोऽस्त्विति कण्डिकात्रयेण प्रतिलोमं होमः ये
 दिवीति [क° ६४.] मुखमात्रे येऽन्तरिक्षमिति [क° ६५.] नाभिमात्रे ये पृथिव्यामि-
 ति [क° ६६.] ज्ञानुमात्रे । इति सूत्रार्थः ॥ नमस्ते । षोडशऽर्चोऽनुवाकः एकरुद्र-
 दैवत्यः आद्या गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभः तिस्रः पङ्क्तयः सप्तानुष्टुभः द्वे जगत्यौ । अ-
 ध्यायस्य परमेश्विदेवप्रज्ञापतय ऋषयः मा न इति द्वयोः [क° १५-१६.] कुत्सोऽपि
 ऋषिः ॥ हे रुद्र रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रः यदा रु गतौ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः
 रवणं रुत् ज्ञानम् भवि क्षिप् तुगागमः रुत् ज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानप्रदः य-
 द्वा पापिनो नरान्दुःखभोगेन रोदयति रुद्रः । हे रुद्र ते तव मन्यवे क्रोधाय
 नमः नमो नमस्कारोऽस्तु उतो अपि च ते तवेषवे वाणाय नमः उतापि च ते
 तव बाहुभ्यां नमः । तव क्रोधवाणहस्ता अस्मदरिष्वेव प्रसरन्तु नास्मास्वित्यर्थः
 ॥ १ ॥

या ते रुद्र शिवा तनूरधोरापापकाशिनी ।

तया नस्तन्वा शंतमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥ २ ॥

हे रुद्र या ते तवेदशी तनूः शरीरं हे गिरिशन्त तया तन्वा नोऽस्मानभि-
 चाकशीहि अभिपश्य । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा । कीदृशी तनूः शिवा शान्ता
 मङ्गलतृप्ता । यतोऽधोरा अविषमा सौम्या अत एवापापकाशिनी पापमसुखं का-
 शयति प्रकाशयति पापकाशिनी न पापकाशिनी अपापकाशिनी या पुण्यफलमे-
 व ददाति न पापफलमित्यर्थः । गिरौ कैलाशे (४.) स्थितः शं सुखं प्राणिनां त-

नोति विस्तारयति गिरिशंतः गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति वा गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा गिरौ शेते गिरिशः अमति गहति जानाती-
त्यंतः सर्वज्ञः अम गतौ भजने शब्दे कर्तरि क्तः गिरिशश्चासावंतश्च गिरिशंतस्त-
त्सम्बुद्धिः शकन्धादित्वात्परत्वरूपम् [पा० ६.१.१४. वा० २.] । कीदृश्या तन्वा शंतम-
या सुखतमया ॥ २ ॥

यामिषुं गिरिशन्तु हस्ते विभर्षिस्तवे ।

शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ३ ॥

हे गिरिशंत त्वं यामिषुं वाणं हस्ते विभर्षि धारयसि किं कर्तुम् अस्तवे असु
क्षेपणे तुमर्षे तवेप्रत्ययः असितुं शत्रून् क्षेपुमित्यर्थः । हे गिरित्र गिरौ कैलाशे
(४.) स्थितो भूतानि त्रायतऽइति गिरित्रः तामिषुं शिवां कल्याणकारिणीं कुरु ।
किं च पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगत् जङ्गममन्यदपि गवाश्चादिकं मा हिंसीः मा व-
धीः ॥ ३ ॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाह्वा वदामसि ।

यथा नः सर्वमिज्जगदयद्धमं सुमना असत् ॥ ४ ॥

गिरौ कैलाशे शेते गिरिशः हे गिरिश शिवेन वचसा मङ्गलेन स्तुतिरूपेण
वचनेन त्वा अह त्वां प्राप्तुं वयं वदामसि वदामः प्रार्थयामहे अहभिरासुमिति शा-
कपूणिः [निरु० ५.२८.] संहितायां निपातस्य चेति [पा० ६.३.१३६.] दीर्घः । इद-
न्तो मसि [पा० ७.१.४६.] । किं वदाम इत्यत आह नोऽस्माकं सर्वमित् सर्वमेव
जगत् जङ्गमं नराः पश्चादि यथा येन प्रकारेण अयद्धमं नीरोगं सुमनाः शोभनम-
नस्कं च असत् भवति तथा कुर्विति शेषः सुमनःशब्दे पुंस्त्वमार्षं जगद्विशेषण-
त्वात् । असदित्यत्र लेटोऽडाढावित्यट् [पा० ३.४.१४.] इलोपः ॥ ४ ॥

अथ्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् ।

अर्होश्च सर्वान्जम्भयत्सर्वाश्च यातुधान्योऽधराचीः परासुव ॥ ५ ॥

रुद्रो मामध्यवोचत् अधिवक्तु मां सर्वाधिकं वदतु तेनोक्ते मम सर्वाधिकं भ-

वत्येवेत्यर्थः । कीदृशः अधिवक्ता अधिकवदनशीलः प्रथमः सर्वेषां मुख्यः पूज्य-
त्वात् । दैव्यः देवेभ्यो हितः । भिषक् रोगनाशकः स्मरणेनैव रोगनाशाद्विषकम् ।
एवं परोऽक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे रुद्र सर्वा यातुधान्यः यामुधानी राक्षसीः त्वं प-
रासुव पराक्षिप अस्मभ्यो दूरीकुरु । किं कुर्वन् सर्वानहोन्सर्पव्याघ्रादीन्सम्भयन्
विनाशयन् । कीदृशीयातुधान्यः अधराचीः अधरेऽधोदिशेऽञ्चति ता अधराच्यः ताः
अधोऽधोगमनशीलाः । चौ समुच्चये सर्पनाशराक्षसीक्षिपौ सहैव कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

असौ यस्ताम्रांऽग्ररुण उत वभ्रुः सुमङ्गलः ।

ये चैनं रुद्रा अभितो दिन्नु श्रिताः सहस्रशोऽवैषां हेड इमहे ॥ ६ ॥

आदित्यद्वयेणात्र रुद्रः स्तूयते । योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो रविद्वयः च पुनर्य रुद्रा
एनमभितो दिन्नु प्राच्यादिषु श्रिताः किरणद्वयेण सहस्रशोऽसंख्याः एषां हेडः
क्रोधमस्मदपराधज्ञं वयमव इमहे निवारयामः भक्त्या निराकुर्मः । हेड इति [निघ°
२. १३.] क्रोधनाम । अभिसर्वतसोरिति [पा° २. ३. २. वा° १. २.] द्वितीया । कीदृ-
शोऽसौ ताम्रः उदयेऽत्यन्तं रक्तः । अरुणः रक्तोऽस्तकाले । उतापि च वभ्रुः पि-
ङ्गवणीऽन्यदा । सुमङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि यस्य मङ्गलद्वयः रव्युदये सर्वम-
ङ्गलप्रवर्तनात् ॥ ६ ॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः ।

उतैनं गोपा अदृशन्नदृशन्नदृह्यः स दृष्टो मृडयाति नः ॥ ७ ॥

योऽसावादित्यद्वयोऽवसर्पति उदयास्तमयौ कुर्वन्निरन्तरं गहति । एनं गोपा
उत गोपाला अपि वेदोक्तसंस्कारहीनाः अदृशन्नपश्यन्ति । उदृह्यः उदकं हरति
ता उदृह्यः मन्यौदनेत्यादिना [पा° ६. ३. ६०.] उदकस्योददेशः जलहारिण्यो यो-
षितोऽप्येनमदृशन्नपश्यन्ति । आगोपालाङ्गनादिप्रसिद्ध इत्यर्थः । दृशेर्लुङि इरितो
वेति [पा° ३. १. ५७.] चैरङ् रुगागमश्छान्दसः । कीदृशः नीलग्रीवः विषधारणेन
नीला ग्रीवा कण्ठो यस्य अस्तमये नीलकण्ठ-इव लक्ष्यः । विलोहितः विशेषेण
रक्तः । स रुद्रो दृष्टः सन्नोऽस्मान्मृडयाति सुखयतु असौ मण्डलवर्ती रुद्र एव त-
पतीति ज्ञातः सुखं करोत्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे ।

अथो येऽस्य सत्त्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः ॥ ८ ॥

नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय रुद्राय नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । कीदृशाय सहस्राक्षाय सहस्रमक्षीणि यस्य इन्द्रस्ववृषिणे । मीढुषे मिमेहेति मीढ्वान् तस्मै मिहि सेचने दाश्वान्साह्वान्मीढ्वीति [पा० ६. १. १२.] दासतो निपातः सेक्ते वृष्टिकर्त्रे पर्जन्यवृषयित्यर्थः तरुणाय वा । अथो अपि चास्य रुद्रस्य ये सत्त्वानः प्राणिनो भृत्यास्तेभ्योऽहं नमो नमस्कारमकरं करोमि कृञ् कृतौ शप् लङि उत्तमकवचनम् ॥ ८ ॥

प्रमुञ्च धन्वंनस्वमुभयोरात्वीर्ज्याम् ।

याश्च ते रुस्तः इषवः परा ता भगवो वप ॥ ९ ॥

हे भगवः भगं षड्विधमैश्वर्यमस्यास्तीति भगवान् मतुवसो रुः सम्बुद्धौ रुद्रसीति [पा० ८. ३. १.] रुवम् ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीरणेत्युक्तोः हे भगवन्धन्वनः धनुष उभयोरात्वीः द्वयोः कोट्योः स्थितां ज्यां मौर्वीं त्वं प्रमुञ्च दूरीकुरु याश्च ते तव रुस्ते इषवः वाणाः ता इषूः परावप पराक्षिप ॥ ९ ॥

विज्यं धनुः कपर्दिनो विशल्यो वाणवाँश्च उत ।

अनेशनस्य या इषव आभुरस्य निषङ्गधिः ॥ १० ॥

कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी रुद्रस्तस्य धनुः विज्यं मौर्वीरहितमस्तु विगता ज्या यस्य तत् । उतापि वाणवान् वाणा अस्मिन्सतीति वाणवान् इषुधिः (५.) विशल्यो विफलोऽस्तु वाणाग्रगतो लोहभागः शल्यम् इषुधिर्निरग्रवाणोऽस्तु । अस्य रुद्रस्य या इषवः ता अनेशन् नश्यन्तु एतद् अदर्शने नशेरत एवम् अङ्गि वेत्येवम् (६.) पुषादित्वाच्चैरङ्ग । अस्य रुद्रस्य निषङ्गधिः निषङ्ग्यतः इति निषङ्गः खङ्गः स धीयतेऽस्मिन्निति निषङ्गधिः कोशः स आभुः रिक्तः खङ्गरहितोऽस्तु । रुद्र अस्मान्प्रति न्यस्तसर्वशस्त्रोऽस्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥

या ते हेतिर्मीढुष्टम रुस्ते बभूव ते धनुः ।

तयास्मान्विश्वतस्त्वमेयद्वया परि भुज ॥ ११ ॥

अतिशयेन मीढ्वान्मीढुष्टमः तसौ मत्वर्थे इति [पा० १.४.११.] भसंज्ञायां वसोः सम्प्रसारणम् [पा० ६.४.१३१.] षत्वष्टवे हे मीढुष्टम सेतृत्तम ववर्षुक ते तव रुस्ते या धनुः हेतिः धनूद्वयमायुधं (७.) बभूव अस्ति एकं ते-पदं पादपूरणाय । तया धनूद्वयया हेत्या विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिभुज परिपालय भुजेर्विकरणव्यत्यये (८.) शप्रत्ययः । कीदृश्या तया अयद्वया नास्ति यद्वया रोगो यस्यास्तया निरूपद्रवया दृढया अनुपद्रवकारिण्या वा ॥ ११ ॥

परि ते धन्वनो हेतिरस्मान्वृणक्तु विश्वतः ।

अथो य इषुधिस्तवारोऽस्मन्निधेहि तम् ॥ १२ ॥

हे रुद्र ते तव धन्वनो हेतिः धनुःसम्बन्धि आयुधं विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिवृणक्तु त्यजतु मा रुत्वित्यर्थः वृज्जी वर्जने रुधादित्वात् श्रम् अथो अपि च यस्तव इषुधिस्तमस्मत्सकाशात् आरे द्वारे निधेहि अस्मत्तो द्वारे स्थापय ॥ १२ ॥

अवतत्य धनुद्वय सहस्राक्ष शतेषुधे ।

निशीर्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव ॥ १३ ॥

सहस्रमक्षीणि यस्य शतमिषुधयो यस्य हे सहस्राक्ष हे शतेषुधे त्वं नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभनचित्तश्च भव अनुगृहाणेत्यर्थः किं कृत्वा धनुरवतत्य अपज्याकं कृत्वा शल्यानां मुखा मुखानि वाणफलाग्राणि निशीर्य शीर्णानि कृत्वा शृ हिंसायाम् समासेऽनञ्पूर्वे क्को त्यप् ऋत इडातोः [पा० ७.१.१००.] ॥ १३ ॥

नमस्तुऽत्रायुधायानातताय धृक्षवे ।

उभाभ्यामुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १४ ॥

हे रुद्र ते तवायुधाय नमोऽस्तु वाणाय नतिरस्तु कीदृशाय अनातताय धनुष्यनारोपिताय । धृक्षवे धर्षणशीलाय धृषेः कुप्रत्ययः रिपून्कृतुं प्रगल्भाय । उ-

तापि च ते तवोभाभ्यां बाहुभ्यां नमः । तव धन्वने धनुषेऽपि नमोऽस्तु तस्या-
पि विशेषणम् अनातताय अवतारितमौर्विकाय ॥ १४ ॥

मा नो म॒हान्त॑मु॒त मा नोऽअ॒र्भकं॑ मा न॒ उ॒न्नत॑मु॒त मा न॒ उ॒न्नित॑म् ।

मा नो व॒धीः पि॒तरं॑ मो॒त मा॒तरं॑ मा नः प्रि॒यास्त॒न्वो रु॒द्र री॒रिषः॑ ॥ १५ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं महान्तं वृद्धं गुरुपितृव्यादिकं मा वधीः मा हिंसीः उतापि
नोऽस्माकमर्भकं बालं मा वधीः नोऽस्माकमुन्नतं सिञ्चतं तरुणं मा वधीः उता-
पि नोऽस्माकमुन्नितं सितं गर्भस्थं च मा वधीः नः पितरं जनकं मा वधीः उ-
तापि नो मातरं जननीं मा वधीः महान्तमित्यनेन सिद्धयोर्मातापित्रोः पुनरादा-
नमादरार्थम् । नोऽस्माकं प्रियाः वल्लभाः तन्वः तनूः शरीराणि पुत्रपौत्रवृषाणि
मा रीरिषः मा हिंसीः रिषतिर्हिंसाकर्मा ॥ १५ ॥

मा न॑स्तो॒के तन॑ये॒ मा न॒ आयु॑षि॒ मा नो॒ गोषु॑ मा नोऽअ॒श्वेषु॑ री॒रिषः॑ ।

मा नो वी॒रान् रु॒द्र भ॒मिनो॑ व॒धीर्ह॒विष्म॑न्तः स॒दमि॑त्रा॒ हवाम॑हे ॥ १६ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मा रीरिषः मा हिंसीः न आयुषि
जीवने मा हिंसीः नो गोषु धेनुषु मा रीरिषः नोऽश्वेषु तुरगेषु मा रीरिषः वि-
भक्तिव्यत्ययो वा तोकं तनयमायुर्गा अश्वान्मा हिंसीः भाम क्रोधे भामिनः क्रोध-
युतानपि नोऽस्माकं वीरान् भृत्यान्मा वधीः । क उपकार इति चेत् हविष्मन्तः
हविर्युक्ताः सदमित् सदैव त्वां वयं हवामहे यागायाह्वयामः त्वेकशरणा वयमि-
ति भावः ॥ १६ ॥

II. नमो॒ हिर॑ण्यबा॒ह्वे सेना॒न्ये दि॒शां च॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ वृ॒क्षेभ्यो॒ हरि॑के-

शेभ्यः प॒द्मूनां॑ पत॑ये॒ नमो॒ नमः॑ श॒ष्पि॒क्षरा॑य॒ विषी॑मते प॒थीनां॑ पत॑ये॒ नमो॒

नमो॒ हरि॑केशा॒योप॑वीतिने॒ पु॒ष्टानां॑ पत॑ये॒ नमः॑ ॥ १७ ॥

नमो हिरण्यबाह्वऽइत्युत्तरं द्रापे इति [कं ४७.] ऋक्षपर्यन्तं सर्वाणि यज्ञ-
षि । तत्र नमो हिरण्यबाह्वऽइत्यादीनां धनुष्कृद्भ्यश्च वो नम इत्यन्तानां [कं
४६.] चत्वारिंशदधिकद्विशतसंख्याकानां यज्ञुषां तावन्तो रुद्रा देवताः नमो वः

किरिकेभ्य इत्यादिचतुर्णां [क° ४६.] अग्निवायुसूर्या देवताः रुद्राणां प्रधानभूताः ॥
 हन्दांसि तु । चतुरक्षरं दैवी बृहती पञ्चाक्षरं दैवी पङ्क्तिः षडक्षरं यजुर्गायत्री
 सप्ताक्षरं यजुर्लक्षिकं अष्टाक्षरं यजुरनुष्टुप् नवाक्षरं यजुर्बृहती दशाक्षरं यजुःपङ्क्तिः
 एकादशाक्षरं यजुस्त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरं यजुर्जगती चतुर्दशाक्षरं सामोऽप्लिगेकमेव कि-
 रिकेभ्य इति (९.) । एतान्येवात्र हन्दांसि ॥ तदुद्रमथ्ये के चनोभयतो नमस्काराः ।
 पदद्वयात्पूर्वमेव पदोच्चारणात्पश्चाच्च नमःपदं येषां ते उभयतो नमस्काराः हिरण्य-
 वाक्वे इत्यादि श्वपतिभ्यश्च नम इत्यन्ताः [क° २८.] । ततोऽन्यतरतो नमस्काराः
 अन्यतरत आदावेव यजुर्द्वयस्य नमस्कारो येषां ते नमो भवायेत्यादि [क° २८.]
 प्रविदते चेत्यन्ताः [क° ४६.] । इषुमद्य इत्यादि [क° २२.] श्वपतिभ्यश्च इत्यन्ताः
 [क° २८.] प्रत्यक्षाः व इति युष्मद्ब्रह्मयोगात् (१०.) । इषुकृद्य इति [क° ४६.] उ-
 भयतो नमस्काराः । सभाभ्य इति [क° २४.] ज्ञातसंज्ञा रुद्राः । उभयतो नमस्काराः
 शान्ततमाः अन्यतरतो नमस्कारा घोरतराः ॥ तेषां (११.) मन्त्राणामर्थ उच्यते ए-
 कैकस्यां काण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः (१२.) । हिरण्यमाभरणत्रयं बाह्वोर्यस्य स
 हिरण्यबाहुः स च सेनां नयतीति सेनानीः तस्मै रुद्राय नमः ॥ दिशां पतये पा-
 लकाय रुद्राय नमः ॥ कुर्यो कुरितवर्णाः केशाः पर्णावृषा येषां ते कुरिकेशास्ते-
 भ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षद्वपरुद्रेभ्यो नमः ॥ पशूनां जीवानां पतये पालकाय रुद्राय न-
 मः ॥ शष्पिञ्जराय शष्पं बालतृणं तद्वत्पिञ्जराय पीतरक्तवर्णाय टिलोपशृङ्गान्दसः ।
 विषिर्दीतिरस्यास्ति विषिमान् संहितायां विषिशब्दस्य दीर्घः ईदृशाय रुद्राय न-
 मः ॥ पथीनां (१३.) मार्गाणां पालकाय नमः पथिशब्दो मार्गवाची उत्तरदक्षिण-
 तृतीया (१४.) मार्गाः श्रुतावुक्ताः ॥ कुरिकेशाय नीलवर्णकेशाय जराकृतायोप-
 वीतिने मङ्गलार्थयज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमः ॥ पुष्टानां गुणपूर्णानां नराणां
 पतये स्वामिने नमः ॥ १७ ॥

नमो बभ्रुशाये व्याधिनेऽन्नानां पतये नमो नमो भवस्य कृत्यै जगतां
 पतये नमो नमो रुद्रायाततायिने क्षेत्राणां पतये नमो नमः सूतायाकृत्यै
 वनानां पतये नमः ॥ १८ ॥

बभ्रुशः कपिलवर्णः यद्वा बिभर्ति रुद्रमिति बभ्रुर्वृषभस्तस्मिन्शेति स ब-
भ्रुशः । विध्यति शत्रूनिति व्याधी तस्मै रुद्राय नमः ॥ अन्नानां पालकाय नमः ॥
भवस्य संसारस्य हेतुं आयुधाय संसारनिवर्तकाय रुद्राय नमः ॥ जगतां पाल-
काय रुद्राय नमः ॥ आततेन विस्तृतेन धनुषा सह एति गहति आततायी उद्य-
तायुधस्तस्मै रुद्राय नमः ॥ क्षेत्राणां देहानां पालकाय नमः ॥ न हृत्तीत्यहृत्ति-
स्तस्मै अहृत्ते (15.) सूताय सारथ्ये तद्रूपाय रुद्राय नमः । सारथिर्न हृत्ति (16.) ॥
वनानां पालकाय नमः ॥ १८ ॥

नमो रोहिताय स्थपत्ये वृक्षाणां पत्ये नमो नमो भुवत्ये वारिवस्कृ-
तायौषधीनां पत्ये नमो नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पत्ये नमो
नम उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते पत्तीनां पत्ये नमः ॥ १९ ॥

रोहितो लोहितवर्णः स्थपतिर्गृहादिकर्ता विश्वकर्मरूपेण तस्मै नमः ॥ वृक्षा-
णां पालकाय नमः ॥ भुवं तनोतीति भुवन्तिर्भूमण्डलविस्तारकः । वरिवो धनं
करोतीति वरिवस्कृत् स एव वारिवस्कृतः स्वार्थेऽण् स्थानभोग्यकराय नमः ॥
ओषधीनां ग्राम्यारण्यानां पालकाय नमः ॥ आलोचनकुशलो मन्त्री वणिगिव
वाणिजः व्यापारकर्ता तद्रूपाय नमः (17.) ॥ वनगता गुल्मवीरुधादयः कक्षास्ते-
षां पालकाय नमः ॥ उच्चैर्घोषो धनिर्यस्य स उच्चैर्घोषः आक्रन्दयति रोदयतीत्या-
क्रन्दयन् युद्धे महाशब्दाय रिपुरोदकाय नमः ॥ पत्तीनां सेनाविशेषाणां पदाती-
नां वा पालकाय नमः । एको (18.) रथो गजश्चाश्वास्त्रयः पञ्च पदातयः । एष
सेनाविशेषोऽयं पत्तिरित्यभिधीयत इति व्यासोक्तेः [महाभार° १. २८१. (19.)]
॥ १९ ॥

नमः कृत्स्नायतया धावते सर्वानां पत्ये नमो नमः सहमानाय निव्याधि-
नः आव्याधिनीनां पत्ये नमो नमो निषङ्गिणे ककुभाय स्तेनानां पत्ये
नमो नमो निचेरवे परिचरायारण्यानां पत्ये नमः ॥ २० ॥

कृत्स्नं समग्रमायतं विस्तृतम् अर्थाद्धनुः यस्य स कृत्स्नायतस्तस्य भावः कृत्स्नायतता

तथा (20.) आकर्णपूर्णधनुष्टेन धावते युद्धे शीघ्रं गह्वते रुद्राय नमः शीघ्रगतौ सं-
 र्तेर्धावदिशः तलोपश्वान्दसः (21.) यद्वा कृत्स्नः सर्व आयो लाभो यस्य स कृ-
 त्स्नायस्तस्य भावः कृत्स्नायता तथा धावते सर्वलाभप्रापकत्वेन धावते यत्र गह्वति
 तत्र सर्वेष्टं लाभं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ सत्त्वशब्दः प्राणिवाची सत्त्वानः (22.) सात्विकाः
 शरणागताः प्राणिनस्तेषां पालकाय नमः ॥ सद्गतेऽरीनभिभवतीति सद्गमानः
 नितरां विध्यति कृति शत्रूनिति निव्याधी तस्मै नमः ॥ आ समन्ताद्विध्यतीत्या-
 व्याधिन्यः शूरसेनास्तासां पालकाय नमः ॥ निषङ्गः खड्गः सोऽस्यास्तीति निषङ्गी
 ककुभो महान् तस्मै रुद्राय नमः ककुभ इति महन्नामसु [निघं ३.३.] पठितम् ॥
 स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः ॥ अपहारबुद्ध्या निरन्तरं चरतीति निचरः
 परित आपणवाटिकादौ कुरणेह्या चरतीति परिचरः तस्मै नमः ॥ अरण्यानां
 वनानां पतये नमः ॥ रुद्रो लीलया चोरादिव्रपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वा-
 द्द्योरादयो रुद्रा एव ध्यायाः यद्वा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति
 तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यं तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखाग्रं चन्द्रस्य
 लक्षकम् किं वडुना लक्षार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुक्ताः ॥ २० ॥

नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमो नमो निषङ्गिणोऽशुधिमतै
 तस्कराणां पतये नमो नमः सृकायिभ्यो जिघांसिभ्यो मुप्लतां पतये नमो
 नमोऽसिमद्यो नक्तं चरद्व्यो विकृतानां पतये नमः ॥ २१ ॥

वञ्चति प्रतारयति वञ्चन् परि सर्वतो वञ्चति परिवञ्चन् तस्मै नमः । स्वा-
 मिन आतो भूत्वा व्यवहारे कुत्रचित्तदीयं धनमपक्रुते तद्वञ्चनम् सर्वव्यवहारे ध-
 नापङ्गवः परिवञ्चनम् ॥ गुप्तचोरा द्विविधाः । रात्रौ गृहे छातादिना द्रव्यकर्तारः ।
 स्वीया एवाहर्निशमज्ञाता कर्तारश्च । पूर्वे स्तेनाः उत्तरे स्तायवः तेषां पतये न-
 मः ॥ निषङ्गः खड्गो वाणो वा सोऽस्यास्तीति निषङ्गी श्पुधिर्वाणाधारोऽस्यास्ती-
 तीषुधिमान् तदुभयव्रपाय नमः ॥ तस्कराः प्रकटचोरास्तेषां पतये नमः ॥ सृका
 इति वज्रनाम [निघं २. २०.] सृकेण वज्रेण सह यन्ति गह्वतीत्येवंशीलाः सृका-
 यिणः अत एव शत्रून्कृत्नुमिहन्ति जिघांसन्ति जिघांसतीति जिघांसन्तः कृत्तेः सन्नता-

क्षुप्रत्ययः तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ क्षेत्रादिषु धान्यापकर्तारो मुल्लतस्तेषां पालकाय नमः ॥ असयः खड्गाः सन्ति येषां तेऽसिमलः नक्तं रात्रौ चरन्ति ते नक्तंचरतः (23.) खड्गं धृत्वा रात्रौ वीथीनिर्गतप्राणिघातकास्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ विकृलन्ति हिन्दन्ति ते विकृताः ह्रिवापकर्तस्तेषां पतये नमः ॥ २१ ॥

III. नमो उल्लोषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमो नम इषुमद्यो धन्वा-
यिभ्यश्च वो नमो नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानिभ्यश्च वो नमो नम आ-
यह्न्योऽस्यश्च वो नमः ॥ २२ ॥

उल्लोषं शिरोवेष्टनमस्यास्तीत्युल्लोषी उल्लोषेण शिरः प्रावृत्य ग्रामेऽपकर्तुं प्र-
वृत्तः गिरौ चरति गिरिचरः अधन्यानां वस्त्राद्यपकर्तुं पर्वतादिविषमस्थानचारी
तडुभयद्वपाय रुद्राय नमः ॥ कुं भूमिं क्षेत्रगृहादिद्वपां लुञ्चन्ति हरन्ति कुलुञ्चाः
कुत्सितं लुञ्चन्ति वा तेषां पालकाय नमः ॥ इषवो विद्यन्ते येषां ते इषुमन्तः
जनान्भीषयितुं वाणधारिणस्तेभ्यो नमः ॥ धन्वना धनुषा सह यन्ति गहन्ति ध-
न्वायिनः हे रुद्रा धनुर्धारिभ्यो वां युष्मभ्यं नमः । चकारो मन्त्रभेदज्ञापनार्थः ए-
वमयेऽपि ॥ आतन्वत्यारोपयन्ति ज्यां धनुषीत्यातन्वानास्तद्रूपेभ्यो नमः ॥ प्रति-
दधते संदधते वाणं धनुषीति संदधानास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः ॥ आयह्न्याकर्ष-
न्ति धनूंषि ते आयह्नतः तेभ्यो नमः ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति वाणानित्यस्यन्तस्तेभ्यो
नमः । असु क्षेपणे दिवादिः ॥ २२ ॥

नमो विसृजद्यो विध्यद्यश्च वो नमो नमः स्वपद्यो जाग्रद्यश्च वो नमो
नमः शयानेभ्य आसीनेभ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठद्यो धावद्यश्च वो नमः
॥ २३ ॥

विसृजन्ति विमुञ्चन्ति वाणानरिघिति विसृजतः तेभ्यो नमः ॥ विध्यन्ति ताड-
यन्ति शत्रूनिति विध्यन्तस्तेभ्यो वो नमः मुक्तस्य वाणस्य लक्ष्ये प्रवेशो वेधः ॥
स्वपन्ति ते स्वपन्तः स्वप्रावस्थामनुभवन्तस्तेभ्यो नमः ॥ जाग्रति ते जाग्रतः जाग्र-
दवस्थावन्तस्तेभ्यो वो नमः ॥ शेते ते शयानाः सुषुप्त्यवस्थावन्तस्तेभ्यो नमः ॥

आसते ते आसीना उपविशन्तस्तेभ्यश्च वो नमः ॥ तिष्ठन्ति ते तिष्ठन्तो गतिनि-
वृत्तास्तेभ्यो नमः ॥ धावन्ति ते धावन्तो वेगवद्गतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २३ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो नमोऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमो
नमः आद्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो नमः उगणाभ्यस्तृहृती-
भ्यश्च वो नमः ॥ २४ ॥

अथ ज्ञातसंज्ञा रुद्रा रुद्रलोके सन्ति ते कथ्यन्ते रुद्रद्वैतप्रतिपादनाय अथोऽष्ट-
वज्रैतानि रुद्राणां ज्ञातानीति [१. १. १. ११.] श्रुतेः । सभात्रपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः
सभादिषु रुद्रदृष्टिः कर्तव्येति तात्पर्यम् ॥ सभायाः पतिभ्यो वो नमः ॥ अश्वास्तु-
रगास्तेभ्यो नमः ॥ अश्वानां पतिभ्यो वो नमः ॥ आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याद्याधिन्यो
देव्यः सेना वा ताभ्यो नमः ॥ विशेषेण विध्यन्ति विविध्यन्त्यस्ताभ्यो वो नमः ॥
उत्कृष्टा गणा भृत्यसमूहा यासां ता उगणाः उपसर्गान्त्यलोपः पृषोदरादिवात्
[पा० ६. ३. १०१.] ब्राह्म्याद्या मातरस्ताभ्यो नमः ॥ तृहृन्ति घ्नन्ति तृहृत्यः तृहृ-
हिंसायां हृतुं समर्था दुर्गादयस्ताभ्यो वो नमः ॥ २४ ॥

नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो
नमो नमो गृत्सेभ्यो गृत्सेपतिभ्यश्च वो नमो नमो विश्वेभ्यो विश्वेभ्य-
भ्यश्च वो नमः ॥ २५ ॥

देवानुचरा भूतविशेषा गणास्तेभ्यो नमः ॥ गणानां पालका गणपतयस्तेभ्यो
वो नमः ॥ व्राता नानाज्ञातीयानां संघास्तेभ्यो नमः ॥ व्रातपालका व्रातपतय-
स्तेभ्यो (24.) वो नमः ॥ गृह्यन्ति वाञ्छन्ति गृत्सा विषयलम्पटाः गृत्सा मेधा-
विनो वा तेभ्यो नमः ॥ गृत्सेपतयस्तत्पालकास्तेभ्यो वो नमः ॥ विकृतं रूपं
येषां ते विश्वरूपा नमनुण्डजटिलादयस्तेभ्यो नमः ॥ विश्वं सर्वं नानाविधं रूपं ये-
षां ते विश्वरूपास्तुरङ्गवदनहृयग्रीवादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २५ ॥

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो रथिभ्योऽरथेभ्यश्च वो नमो नमः
क्षत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यश्च वो नमो नमो मरुद्भ्योऽम्भकेभ्यश्च वो नमः ॥ २६ ॥

सेनाद्रूपेभ्यो नमः ॥ सेनां नयन्ति ते सेनान्यः सेनापतयस्तद्रूपेभ्यो वो नमः ।
 ह्रस्वश्चान्दसः ॥ रथाः सन्ति येषां ते रथिनः तेभ्यो नमः ॥ नास्ति रथो येषां ते
 अरथास्तेभ्यो वो नमः ॥ क्षि निवासगत्योः तुदादिः क्षियन्ति निवसन्ति रथेध्विति
 क्षत्तारः (25.) यद्वा क्षिप्रेरणे क्षियन्ति प्रेरयन्ति सारथीनिति क्षत्तारः रथाधिष्ठा-
 तारः नसूनेष्ट्वष्ट्वक्षत्तृक्षोतृपोतृमातृजामातृपितृडक्षितृ इत्यौणादिकसूत्रेण (26.)
 तृक्षप्रत्ययात्तो निपातः तेभ्यो नमः ॥ संगृह्णत्यश्चानिति संग्रहीतारः सारथयः एवु-
 ल्तृचाविति [पा° ३.१.१३३.] तृच् । तेभ्यो नमः ॥ मृहान्तो ज्ञातिविद्यादिभिरु-
 त्कृष्टास्तेभ्यो नमः ॥ अर्भकाः प्रमाणादिभिरल्पाः तेभ्यो नमः ॥ २६ ॥

IV. नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च वो न-
 मो नमो निषादिभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमो नमः श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वो
 नमः ॥ २७ ॥

तक्षणाः शिल्पज्ञातयस्तेभ्यो नमः ॥ रथं कुर्वन्तीति रथकाराः सूत्रधारविशेषा-
 स्तेभ्यो वो नमः ॥ कुलालाः कुम्भकारास्तेभ्यो नमः ॥ कर्मारा लोहकारास्तेभ्यो
 वो नमोऽस्तु ॥ निषादा गिरिचरा मांसाशिनो भिल्लास्तेभ्यो नमः ॥ पुञ्जिष्ठाः
 (27.) पक्षिपुञ्जधातकाः पुल्कसादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ श्रुनो नयन्ति ते श्वन्यः श्व-
 कण्ठवद्गरज्जुधारकाः श्वगणिनः नयतेर्द्रस्त्व अर्षः तेभ्यो नमः ॥ मृगान्कामयन्ते
 ते मृगयवः इदम्युरिदं कामयमान इति यास्कोक्तिः [निरु° ६.३१.] सुप आत्मनः
 क्यजिति [पा° ३.१.८.] क्यच् क्यचि चेति [पा° ७.४.३३.] प्राप्तस्येवस्य न ह्रन्द्-
 स्यपुत्रस्येति [पा° ७.४.३५.] निषेधः । मृगयवो लुब्धकास्तेभ्यो वो नमः ॥ २७ ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमो नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय
 च पशुपतये च नमो नीलंग्रीवाय च शितिकण्ठाय च ॥ २८ ॥

श्वानः (28.) कुर्कुरास्तद्रूपेभ्यो (29.) नमः ॥ श्रुनां पतयः श्वपतयः श्वपालका-
 स्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । श्वपतयः किरातवेषस्य रुद्रस्यानुचराः ॥ नम इषुमद्भ्यो
 धन्वायिभ्य इत्यारभ्य [क° २२.] ये वः-शब्दास्ते पूजावाचका वा (30.) न युष्मदा-

देशाः ॥ इत्युभयतो नमस्कारमन्त्राः समाप्ताः अथ नमस्कारोपक्रमा नाम मन्त्रा उ-
च्यन्ते ॥ भवत्युत्पद्यन्ते जलवोऽस्मादिति भवस्तस्मै नमः ॥ रूत् दुःखं द्रावयति
नाशयति रुद्रस्तस्मै नमः ॥ शृणाति हिनस्ति पापमिति शर्वस्तस्मै नमः ॥ पशू-
नज्ञान्पाति रक्षतीति पशुपतिस्तस्मै नमः ॥ विषभक्षणेन नीला नीलवर्णा ग्री-
वा कण्ठैकदेशो यस्य स नीलग्रीवस्तस्मै नमः ॥ शितिः श्वेतः कण्ठो नीलाति-
रिक्तभागो यस्य शितिकण्ठस्तस्मै नमः । शिती धवलमेचकौ (31.) ॥ २८ ॥

नमः कपर्दिने च व्युत्केशाय च नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च न-
मो गिरिशयाय च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च ॥ २९ ॥

कपर्दी जटा जूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै नमः । पाशुपतादिवेषेण ॥ चक्का-
राः सर्वे समुच्चयार्था ज्ञेयाः । व्युत्ताः मुण्डिताः केशा यस्य स व्युत्केशस्तस्मै नमः ।
यत्यादिवेषेण मुण्डितवम् ॥ सहस्रमक्षीणि यस्य सहस्राक्षस्तस्मै इन्द्रतृपाय नमः ॥
शतं धनूंषि यस्य शतधन्वा धनुषश्चेत्यनङ् [पा° ५. ४. १३२.] तस्मै बहुधनुर्धारिणे
नमः ॥ गिरौ कैलाशे (32.) शतेऽसौ गिरिशयस्तस्मै नमः ॥ शिपिविष्टाय वि-
जुतृपाय विजुः शिपिविष्ट इति श्रुतेः यद्वा शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टः पशवो
वै शिपिरिति श्रुतेः सर्वप्राणिघन्तर्यामितया स्थित इत्यर्थः यद्वा यज्ञो वै शिपिः
यज्ञेऽधिदेवतात्वेन प्रविष्टः शिपिरादित्यो वा मण्डलाधिष्ठातेत्यर्थः तस्मै नमः शि-
पयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवतीति यास्कोक्तेः [निरु° ५. ८.] ॥ अतिशये-
न मीढ्वान्मेघतृपेण सेक्ता मीढुष्टमः तस्मै नमः ॥ इषवो वाणाः सत्यस्येतीषुमान्
तस्मै नमः ॥ २९ ॥

नमो ह्रस्वाय च वामनाय च नमो बृहते च वर्षपिप्पिसे च नमो वृद्धाय
च सवृधे च नमोऽग्न्याय च प्रथमाय च ॥ ३० ॥

तृपतो नमस्काराः ॥ ह्रस्वोऽल्पशरीरस्तस्मै नमः ॥ वामनः संकुचितावयव-
स्तस्मै नमः ॥ बृहन्प्रौढाङ्गस्तस्मै नमः ॥ वर्षयानतिशयेन वृद्धः प्रस्थस्फेत्यादि-
ना [पा° ६. ४. १५७.] वर्षादेशः तस्मै नमः ॥ वृद्धो वयसाधिकस्तस्मै नमः ॥ वर्ध-
न्ते विद्याविनयादिगुणैस्ते वृधः पण्डिताः क्षिप् तैः सह वर्तत इति सवृत् तस्मै

नमः ॥ जगतामये भवोऽग्रस्तस्मै नमः । अग्राग्यत् ॥ सर्वत्र मुख्यः प्रथमस्तस्मै
नमः ॥ ३० ॥

नमः आशवे चाजिराय च नमः शीघ्राय च शीभ्याय च नमः ऊर्म्याय चा-
वस्वन्याय च नमो नादियाय च दीप्याय च ॥ ३१ ॥

अश्रुते जगद्याप्रोतीत्याशुस्तस्मै नमः ॥ अजति गहृतीत्यजिरो गतिशीलस्तस्मै
नमः ॥ शीघ्रे वेगवद्वस्तुनि भवः शीघ्रः । तत्र भव इति [पा° ४.३.५३.] यत्सर्व-
त्र ॥ शीभृ कथ्यने शीभते कथ्यते इति शीभि आत्मज्ञाधी पचाग्यच् तत्र भवः शी-
भ्यः शीभो जलप्रवाहो वा शीभिः क्षिप्रो वा तत्र भवाय नमः ॥ ऊर्मिषु कक्षां-
स्तेषु भव ऊर्म्यः (३३.) तस्मै नमः ॥ अवगतः स्वनो यस्मात्तद्वस्वनं स्थिरजलम्
यदा अव नीचैर्गतादौ स्वनोऽवस्वनस्तत्र भवाय ॥ नद्यां भवो नादेयस्तस्मै न-
मः । स्त्रीभ्यां ठक् [पा° ४.१.१२०.] ॥ द्वीपे जलान्तर्वर्तिर्निर्जलभूमौ भवो द्वीप्य-
स्तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

V. नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय
चापगल्भाय च नमो जघन्याय च बुध्न्याय च ॥ ३२ ॥

वयोऽवस्थाविशेषाभिधायकाः षट् नमस्काराः ॥ अत्यन्तं प्रशस्यो ज्येष्ठस्तस्मै
नमः । ज्य चेति [पा° ५.३.६१.] प्रशस्यशब्दस्येष्टनि ज्यदिशः ॥ अन्यन्तं युवाल्पो
वा कनिष्ठस्तस्मै नमः युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति [पा° ५.३.६४.] कनदिशः ॥
पूर्वं जगदादौ हिरण्यगर्भद्विपेणात्पन्नः पूर्वजस्तस्मै नमः ॥ अपरस्मिन्काले प्रलये
कालाग्निद्विपेण जातोऽपरजस्तस्मै नमः ॥ मध्ये सृष्टिसंहारान्तर्देवतिर्यगादिविपेण
भवो मध्यमस्तस्मै नमः मध्यान्मः ॥ गल्भ धार्थ्यं गल्भनं गल्भो धार्थ्यम् अपगतो
गल्भो यस्मात्सोऽपगल्भोऽपगल्भोऽव्युत्पन्नेन्द्रियस्ताद्रूपाय नमः । एकगर्भान्तरि-
तोऽपगल्भो वा ॥ जघनं गवादीनां पश्चाद्भागस्तत्र भवो जघन्यस्तस्मै नमः ॥
बुध्ने वृक्षादिमूले भवो बुध्न्यस्तस्मै नमः ॥ ३२ ॥

नमः सोभ्याय च प्रतिसर्षाय च नमो याम्याय च क्षेम्याय च नमः श्लो-
काय चावसान्याय च नम उर्वर्याय च खल्याय च ॥ ३३ ॥

सोभं गन्धर्वनगरं तत्र भवः सोभ्यः यद्वा उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितः सो-
भो मनुष्यलोकः । पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यां मनुष्यलोक-
मित्यथर्वणश्रुतेः [प्रश्नोपनिष० २. १.] । तत्र भवः सोभ्यस्तस्मै नमः ॥ प्रतिसरं
विवादोचितं हस्तसूत्रमभिचारो वा तत्र भवः प्रतिसर्यः (34.) तस्मै नमः । आ-
ङ्गः (35.) प्रतिसरं हस्तसूत्रे माल्यस्य मण्डने । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे नियोज्यार्क्षकं
कर्णे (36.) । मन्त्रभेदेऽपीति विश्वः ॥ यमे भवो याम्यः पापिनां नरकार्तिदाता
तस्मै नमः ॥ जेमे कुशले भवः जेम्यस्तस्मै नमः ॥ श्लोका वैदिकमन्त्रा यशो वा
तत्र भवः श्लोक्यस्तस्मै नमः ॥ अवसानं समाप्तिर्विदान्तो (37.) वा तत्र भवोऽव-
सान्यस्तस्मै नमः ॥ उर्वरा सर्वसस्याया भूस्तत्र धान्यरूपेण भव उर्वर्यस्तस्मै न-
मः ॥ खलो धान्यविविचनदेशस्तत्र भवः खल्यस्तस्मै नमः । खलः कल्के (38.)
भुवि धाने क्रूरे कर्णे जयेऽधमे (39.) इत्युक्तेः ॥ ३३ ॥

नमो वन्याय च कक्ष्याय च नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च नमः आश्रुषे-
णाय चाश्रुरथाय च नमः श्रूराय चावभेदिने च ॥ ३४ ॥

वने वृक्षादिद्वयेण भवो वन्यस्तस्मै नमः । वनं वृक्षौघो जलं वा वनं प्रम-
वणे (40.) गेहे प्रवासेऽम्भसि कानने ॥ कक्षं तृणं वल्ली वा तत्र भवः कक्ष्य-
स्तस्मै नमः । कक्षो वीरुधि दोर्मूले कहे शुष्कवने (41.) तृणे ॥ श्रूयतऽइति श्र-
वः शब्दस्तद्रूपाय नमः ॥ प्रतिश्रवः प्रतिशब्दस्तद्रूपाय नमः ॥ आश्रुः शीघ्रा सेना
यस्य स आश्रुषेणः तस्मै नमः ॥ आश्रु शीघ्रो रथो यस्यासावाश्रुरथस्तस्मै नमः ॥
श्रूराय युद्धधीराय नमः ॥ अवभिनत्ति रिपून्नाचैर्विदारयतीत्यवभेदी तस्मै नमः
॥ ३४ ॥

नमो बिल्मिने च कवचिने च नमो वर्मिणे च वद्धिने च नमः श्रुता-
य च श्रुतसेनाय च नमो दुन्दुभ्याय चाह्नन्याय च ॥ ३५ ॥

बिल्मं शिरस्त्राणमस्यास्ति बिल्मी तस्मै नमः ॥ पठस्यूतं कर्पासगर्भं देहर्क्ष-
कं कवचं तदस्यास्तीति कवची तस्मै नमः ॥ लोहमयं शरीरर्क्षकं वर्म तदस्या-
स्तीति वर्मी तस्मै नमः ॥ गजोपरिस्थो गजाकारः कोष्ठो वद्धथः रथगुप्तिर्वा सो

ऽस्यास्ति वद्वयी तस्मै नमः वद्वयं तु तनुत्राणे रथगोपनवेश्मनोः ॥ श्रुताय प्र-
सिद्धाय नमः श्रुता प्रसिद्धा सेना यस्य स श्रुतसेनस्तस्मै ॥ दुन्दुभी भेर्या भवो
दुन्दुभ्यस्तस्मै । दुन्दुभिस्तु भेर्या दितिसुते विषे ॥ आह्वन्यते तादृतेऽनेनेत्याह्वननं
वाग्यसाधनं दण्डादि तत्र भव आह्वन्यस्तस्मै ॥ ३५ ॥

नमो धृल्लवे च प्रमृशाय च नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च नमस्तीक्ष्णोषवे
चायुधिने च नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च ॥ ३६ ॥

धृल्लोतीत्येवंशीलो धृल्लुः प्रगल्भः तस्मै नमः ॥ प्रमृशति विचारयति प्रमृशः
पण्डितस्तस्मै नमः इगुपथेति [पा० ३. १. १३५.] कः ॥ निषङ्गिणे खड्गयुताय नमः ॥
इषुधिमते तूणयुताय नमः ॥ तीक्ष्णा असह्या इषवो वाणा यस्य सः तीक्ष्णेषु-
स्तस्मै नमः ॥ आयुधान्यन्यान्यपि सन्ति आयुधी तस्मै नमः ॥ शोभनमायुधं त्रि-
मूलं यस्य स स्वायुधस्तस्मै नमः ॥ शोभनं धनुः पिनाकं यस्य स सुधन्वा तस्मै
॥ ३६ ॥

VI. नमः सुत्याय च पथ्याय च नमः काट्याय च नीप्याय च नमः कुल्याय च
सरस्याय च नमो नादियाय च वैशन्ताय च ॥ ३७ ॥

सुतिः क्षुद्रः प्रवाहः क्षुद्रमार्गी वा तत्र भवः सुत्यस्तस्मै नमः ॥ पन्था रथा-
श्चादियोग्यो मार्गस्तत्र भवः पथ्यस्तस्मै नमः ॥ कुत्सितमठति जनो यत्रेति काठो
विषममार्गस्तत्र भवः काठ्यस्तस्मै नमः । काठः कुल्याप्रदेशो वा ॥ नीचैः पत-
त्यापो यत्रेति नीपो गिर्यधोभागः ऋक्पूरब्धूः पथ्यामिति [पा० ५. ४. ७४.] अप्रत्ययः
ह्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईदिति [पा० ६. ३. १७.] अशब्दस्येकारः तत्र भवो नीप्यस्तस्मै
नमः ॥ कुल्या कृत्रिमा सरित्तत्र भवः कुल्यः कुलेषु देहेषु वान्तर्यामिद्वयेण भवः
कुल्यस्तस्मै । कुलं देहेऽन्वये गणे ॥ सरसि भवः सरस्यस्तस्मै नमः ॥ नद्यां भ-
वो नादियस्तस्मै नदीजलद्वयाय नमः ॥ वैशन्तो (42.) जल्पसरस्तत्र भवो वैशन्त-
स्तस्मै नमः ॥ ३७ ॥

नमः कूप्याय चावल्याय च नमो वीध्याय चातप्याय च नमो मेघ्याय च
विकृत्याय च नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च ॥ ३८ ॥

कूपे भवः कूप्यस्तस्मै ॥ अवटो गर्तस्तत्र भवोऽवट्यस्तस्मै नमः ॥ इन्धो दी-
प्तौ विशेषेण इधं वोधं निर्मलं शरदधं तत्र भवो वीधूयः यद्वा विगत इधो दी-
प्तिर्यस्मात्स वीधो घनागमस्तत्र (42.) भवाय नमः ॥ आतपे भव आतप्यस्तस्मै ॥
मेधे भवो मेध्यस्तस्मै ॥ विद्युति भवो विद्युत्यस्तस्मै ॥ वर्षे वृद्ध्यां भवो वर्ष्य-
स्तस्मै ॥ अवर्षे वृष्टिप्रतिबन्धे भवोऽवर्ष्यस्तस्मै नमः ॥ ३८ ॥

नमो वात्याय च रेष्म्याय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च नमः सो-
माय च रुद्राय च नमस्ताम्राय चारुणाय च ॥ ३९ ॥

वाति भवो वात्यस्तस्मै ॥ रिष्यन्ते नश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेष्मा प्रलयकालः
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३. २. ७५.] मनिन् तत्र भवो रेष्म्यः प्रलयेऽपि
विद्यमानायेत्यर्थः ॥ वास्तुनि गृहभुवि भवो वास्तव्यस्तस्मै वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रि-
याम् ॥ वास्तुं गृहभुवं पाति वास्तुपस्तस्मै ॥ उमया सहितः सोमस्तस्मै ॥ रुद्र
दुष्पं द्रावयति रुद्रो दुःखनाशकस्तस्मै ॥ ताम्रो रत्नवर्णः उदयद्रवित्रूपेण तस्मै ॥
अरुण ईषद्रक्त उदयोत्तरकालीनार्कद्रूपेण ॥ ३९ ॥

नमः शंगवे च पशुपतये च नम उग्राय च भीमाय च नम अग्रेवधाय च
द्वेरेवधाय च नमो कृत्वे च कृनीयसे च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो न-
मस्ताराय ॥ ४० ॥

शं सुखं गमयति प्रापयति शंगुः शं सुखद्रूपा गावो वाचो वेदद्रूपा यस्येति
वा तस्मै ॥ पशूनां प्राणिनां पतिः पालकस्तस्मै ॥ उग्र उदूर्णायुधः शत्रून्कृत्तुं त-
स्मै ॥ भीमः शत्रुभयोत्पादकः ॥ अग्रे पुरो वर्तमानो कृत्तीत्यग्रेवधस्तस्मै ॥ द्वेरे
वर्तमानो कृत्तीति द्वेरेवधस्तस्मै ॥ कृत्तीति कृत्ता तस्मै लोके यो कृन्ति तद्रूपेण
रुद्र एव कृत्तीत्यर्थः ॥ अतिशयेन कृत्ता कृनीयान् तस्मै तुरिष्ठमेयःस्विति [पा० ६.
५. १५४.] तृचो लोपः प्रलये सर्वकृत्तेत्यर्थः ॥ हरयो हरिताः केशाः पत्रद्रूपा ये-
षां तेभ्यो वृक्षेभ्यः कल्पतरूद्रूपेभ्यो नमः ॥ तारयति संसारमिति तारस्तस्मै
॥ ४० ॥

VII. नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शंकराय च मयस्कराय च नमः
शिवाय च शिवताराय च ॥ ४१ ॥

शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भवः यद्वा शं सुखद्वयश्चासौ भवः संसारद्वयश्च मु-
क्तिद्वयो भवद्वयश्च तस्मै नमः ॥ मयः सुखं भवत्यस्मान्मयोभवः संसारसुखप्रदस्त-
स्मै ॥ शं लौकिकसुखं करोति शंकरस्तस्मै ॥ मयो मोक्षसुखं करोति मयस्कर-
स्तस्मै । स्रक्चन्दनादिव्येण लौकिकसुखकारित्वम् शास्त्रादिव्येण ज्ञानप्रदत्वान्मो-
क्षसुखकारित्वमित्यर्थः । एताभ्यां पदाभ्यां साक्षात्सुखकारित्वम् पूर्वपदाभ्यां तद्वारा
कारयितृत्वमिति विवेकः ॥ शिवः कल्याणद्वयो निष्पापस्तस्मै ॥ शिवतरोऽत्यन्तं
शिवो भक्तानपि निष्पापान्करोति तस्मै नमः ॥ अस्यां कण्डिकायां षड्यजुषि पूर्व-
स्यां दशोक्तेः ॥ ४१ ॥

VIII. नमः पार्याय चावार्याय च नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च नमस्तोर्ध्वा-
य च कूल्याय च नमः शण्ड्याय च फेन्याय च ॥ ४२ ॥

परि संसारव्येः परतीरे जीवन्मुक्तद्वयेण भवः पार्यस्तस्मै ॥ अवारि अर्वाक्तीरे
संसारमध्ये संसारित्वेन भवाऽवार्यस्तस्मै । पारावारि परार्वाची तीरे पात्रं यदन्त-
रमिति कोषः ॥ प्रकर्षेण मन्त्रजपादिना पापतरणहेतुः प्रतरणस्तस्मै ॥ उत्कृष्टेन
तत्त्वज्ञानेन संसारोत्तरणहेतुरुत्तरणस्तस्मै ॥ तीर्थे प्रयागादौ भवस्तोर्ध्वस्तस्मै ॥
कूल्ये तटे भवः कूल्यस्तस्मै ॥ शण्ड्यं बालतृणं गङ्गातीरोत्पन्नं कुशाङ्कुरादि तत्र
भवः शण्ड्यस्तस्मै ॥ फेने डिण्डिरे भवः फेन्यस्तस्मै ॥ ४२ ॥

नमः सिकत्याय च प्रवाच्याय च नमः किंशिलाय च क्षयणाय च नमः
कपर्दिने च पुलस्तये च नमः इरिण्याय च प्रपथ्याय च ॥ ४३ ॥

सिकतासु भवः सिकत्यस्तस्मै ॥ प्रवाह्ये स्वातसि भवः प्रवाह्यस्तस्मै ॥ कुत्सि-
ताः क्षुद्राः शिलाः शर्कराद्वयाः पाषाणा यत्र प्रदेशे स किंशिलस्तद्व्याय नमः ॥
जियन्ति निवसत्यापो यत्र स क्षयणः स्थिरजलप्रदेशस्तस्मै ॥ कपर्दी जटाजूटोऽस्या-
स्तीति कपर्दी तस्मै ॥ पुरोऽग्रे तिष्ठति पुलस्तिः यस्य त्वं हान्दसं रस्य त्वं च

यद्वा पूर्षु शरीरेषु अस्तिः सत्ता यस्य स पुलस्तिः सर्वान्तर्यामी तस्मै नमः (43.) ॥
 इरिणमूपरं वितृणदेशस्तत्र भव इरिण्यः तस्मै ॥ प्रकृष्टः पन्थाः प्रपन्थो बहुसे-
 वितो मार्गस्तत्र भवः प्रपथ्यस्तस्मै ॥ ४३ ॥

नमो ब्रज्याय च गोध्याय च नमस्तल्ल्याय च गेक्ष्याय च नमो हृदय्याय
 च निवेष्ट्याय च नमः काढ्याय च गह्वरेष्ठाय च ॥ ४४ ॥

ब्रजे गोसमूहे भवां ब्रज्यः तस्मै गोठाधनिवहा (44.) ब्रजाः ॥ गावस्तिष्ठन्ति
 यत्रेति तद्गोष्ठं तत्र भवो गोद्यस्तस्मै ॥ तल्यं शय्या तत्र भवस्तल्यस्तस्मै ॥ गेहे
 भवां गेक्ष्यस्तस्मै ॥ हृदये भवो हृदयो जीवस्तस्मै ॥ निवेष्ट्य आवर्तो नीक्षारज-
 लं वा तत्र भवो निवेष्ट्यस्तस्मै ॥ कुत्सितमठन्ति गह्वलि जना यत्र स काढो दु-
 र्गारण्यदेशः काढः कूपो वा तत्र भवः काढ्यस्तस्मै ॥ गह्वरे विप्रमे गिरिगुहादौ
 गम्भीरे जले वा तिष्ठति गह्वरेष्ठस्तस्मै ॥ ४४ ॥

नमः शुष्य्याय च हरित्याय च नमः पांश्व्याय च रजस्याय च नमो
 लोप्याय चोल्प्याय च नम उर्व्याय च सूर्याय च ॥ ४५ ॥

शुष्के काढादौ भवः शुष्यस्तस्मै ॥ हरिते आर्द्रे काढादौ भवः हरित्यस्तस्मै ॥
 पांशुषु धूलिषु भवः पांश्व्यस्तस्मै । ओर्गुणः ॥ रजसि गुणे परागे वा भवो रज-
 स्यस्तस्मै । रजो रेणुपरागयोः स्त्रीपुण्ये गुणभेदे च ॥ लुप्यते नश्यति गमनादि
 यत्रेति लांपोऽगम्यप्रदेशस्तत्र भवो लोप्यस्तस्मै । लोपः संहारो वा ॥ उल्पा
 (45.) वल्लवजादितृणविशेषास्तत्र भव उल्प्यस्तस्मै (46.) उल्पस्तु गुल्मिनीतृ-
 णभेदयोः ॥ उर्व्या भूमौ भव उर्व्यः तस्मै दीर्घ आर्षः ऊर्वो वडवानलो वा ॥
 शोभन ऊर्वः कल्पानलस्तत्र (47.) भवः सूर्यः तस्मै ॥ ४५ ॥

नमः पर्णाय च पर्णशदाय च नम उदुरमाणाय चाभिघ्नते च नम आखि-
 द्ते च प्रखिदते च नम इषुकृद्भ्यां धनुषकृद्भ्यां च नमो नमो वः किरि-
 केभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो नमो विक्षिणत्केभ्यो न-
 म अनिर्हतेभ्यः ॥ ४६ ॥

तद्वणां पत्रद्वपाय नमः ॥ शङ्ख शतने शदनं शदः शातनम् यद्वा पर्णानि शी-
 र्यन्ते शात्यन्ते पक्वानि पतन्ति यत्र स पर्णशदः पतितपर्णस्थितिदिशस्तद्रूपाय नमः ॥
 गुरो उद्यमे तुदादिभ्यः शः उदुरते उद्यमं करोति उदुरमाण उद्यमी तस्मै ॥ अ-
 भिकृति शत्रूनित्यभिघ्नन् तस्मै ॥ आ समन्तात्खिद्यते दैन्यं करोत्यभक्तानामित्या-
 खिदन् तस्मै ॥ प्रकर्षेण खिद्यति पापिन इति प्रखिदन् तस्मै ॥ इषून्वाणान्कु-
 र्वन्ति ते इषुकृतस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ धनूंषि चापानि कुर्वन्ति ते धनुष्कृतः ते-
 भ्यो वो युष्मभ्यं नमः युष्मदादेशयोगात्प्रत्यक्षा एते रुद्राः ॥ ॥ तिस्रोऽशीतयो
 रुद्राणां समाप्ताः । एवं चत्वारिंशदधिकशतद्वयमत्रै रुद्राय सर्वात्मवमुक्ताम् ॥ ॥ अथ
 रुद्रेषु प्रधानभूतानामग्निवायुसूर्याणां सम्वन्धीनि चत्वारि यजूंष्युच्यन्ते । चतुर्णामा-
 दौ नमः शब्दाच्चत्वार्येव यजूंषि आद्यं चतुर्दशाक्षरं त्रीणि सप्ताक्षराणि तानि व्या-
 कृतिसंज्ञानि ॥ नमो व इति । देवानां हृदयेभ्यो रुद्राणां हृदयवत्प्रधानभूतेभ्यो
 ऽग्निवायुसूर्येभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । देवानां हृदयेभ्य इत्यग्निर्वायुरादित्य एतानि
 ह तानि देवानां हृदयानीति [१.१.१.२३.] श्रुतेः । हृदयानीव हृदयानि यथा-
 ज्ञानां हृदयं प्रधानमेवमेते रुद्राणां प्रधाना इत्यर्थः । कीदृशेभ्यस्तेभ्यः किरिकेभ्यो
 वृद्धादिद्वारा जगत्कुर्वन्ति किरिकास्तेभ्यः एते कीदृ सर्वं कुर्वन्तीति [१.१.१.२३.]
 श्रुतेः ॥ विचिन्वन्ति पृथक्कुर्वन्ति धर्मिष्ठं पापिष्ठं चेति विचिन्वत्कास्तेभ्योऽग्न्या-
 दिभ्यो नमः ॥ विविधं क्षिण्वन्ति हिंसन्ति पापमिति विक्षिण्वत्कास्तेभ्योऽग्न्यादि-
 भ्यो नमः ॥ आ समन्तान्निर्हता निर्गताः सर्गादौ (48.) लोकेभ्य इत्यानिर्हतास्ते-
 भ्यो रुद्रावतारिभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो नमः कृत्तिर्गत्यर्थः । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि ज्यो-
 तीःश्चजायन्ताग्निर्गोऽयं पवते सूर्य इति ॥४६॥

IX. द्रापेऽग्रन्धसस्पते दरिद्र नीललोहित ।

आसां प्रज्ञानामेषां पशूनां मा भेमा रोञ्जो च नः किं चनाममत् ॥४७॥

सप्त ऋच एकरुद्रदेवत्याः । आग्योपरिष्ठादृहती ऋचः षडशद्वादशार्णपादा । हे
 द्रापे द्रा कुत्सायां द्रापयति कत्सितां गतिं पापिनः द्रापतीति द्रापिः । हे अग्रन्ध-
 सः सोमस्य पते पालक अग्रन्धसस्पत इति सोमस्य पति इत्येतदिति [१.१.१.२४.]

श्रुतेः । हे दरिद्र निष्परिग्रह अद्वितीयत्वादिति भावः । हे नीललोहित कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहितः हे शिव नोऽस्माकमासां प्रजानां पुत्रादीनामेषां पशूनां गवादीनां त्वं मा भेः भयं मा कुरु बहूलं हृन्दसीति [पा० २.४.७३.] शपो लुक् । मा रोक् रुजो भङ्गे प्रजापशूनां भङ्गं मा कार्षीः कर्मणि षध्यौ । च पुनर्नोऽस्माकं किं चन किमपि द्विपदचतुष्पदादिकं मा मा ग्राममत् रुणं मा कार्षीत् यद्वा रु-
गणं मास्तु । अम् रोगे लडि धातोर्मागम आर्षः ॥४७॥

इमा रुद्राय तवसे कपदिने क्षयदीराय प्रभरामहे मतीः ।

यथा शमसद्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामेऽस्मिन्ननातुरम् ॥४८॥

कुत्सदृष्टा जगती । वयमिमा अस्मदीया मतीः वृद्धोः रुद्राय शंकराय प्रभराम-
हे प्रहरामहे समर्पयामो रुद्रं स्मराम इत्यर्थः रुद्रहोर्भः । कीदृशाय तवसे मरुते
बलवते वा उभयत्र तवःशब्दः पठितः [निघ० २.१.३.३. (49.)] । कपदिने ज-
टिलाय । क्षयदीराय क्षयतो निवसतो वीराः शूरा यत्र स क्षयदीरस्तस्मै शूरयु-
तायेत्यर्थः क्षयतो नश्यतो वीरा रिपवो यस्मादिति वा । द्विपदे पुत्रादये चतुष्पदे
गवादिपशवे सप्तमी वा द्विपदचतुष्पदविषये यथा येन प्रकारेण शं सुखमसत् भ-
वति अस्मिन् ग्रामे अस्मिन्वासस्थाने विश्वं सर्वं प्राणिजातं पुष्टं समृद्धमनातुरं
निरूपद्रवं स्वस्यं च यथा असत् स्यात् तथा मतिं हरे समर्पयाम इत्यर्थः ॥४८॥

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहा भेषजी ।

शिवा रुतस्य भेषजी तया नो मृड जीवसे ॥४९॥

अनुष्टुप् । या ते तव ईदृशी तनूः शरीरं तथा तन्वा नोऽस्मान्जीवसे जी-
वितुं मृड सुखय । कीदृशी शिवा शान्ता अघोरा । विश्वाहा विश्वानि च तान्य-
हानि च विश्वाहा कालाधनोरत्यन्तसंयोगऽइति [पा० २.३.५.] द्वितीया तस्या
आकारः सर्वेधरःसुं सर्वदा शिवा कल्याणकारिणी भेषजी औषधरूपा संसारव्या-
धिनिवर्तिका । रुतस्य शारीरव्याधिः शिवा समीचीना भेषजी निवर्तिकौषधिः
॥४९॥

परि नो रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तु परि वेपस्य दुर्मतिरघायोः ।

अत्र स्थिरा मधवद्व्यस्तनुध मीढुस्तोकाय तनयाय मृड ॥५०॥

त्रिटुप् । रुद्रस्य शिवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान्परिवृणक्तु परितो वर्जयतु अ-
स्मान्मा हृत्स्वित्यर्थः । वेपस्य क्रुद्धस्य अघायोः द्रोग्धुर्दुर्मतिर्दुष्टमतिर्द्रीह्युद्विश्चास्मा-
न्परिवृणक्तु । वेपति क्रोधेन ज्वलति वेपस्तस्य पचायच् । अघं पापं परस्येह-
ति अघायुः सुप आत्मनः कञ्जित्यत्र [पा० ३. १. ८.] परेक्षायामपि वाच्यमिति
क्यच् । क्यचि चेतीति [पा० ७. ४. ३३.] प्राप्ते अश्वाघस्यादिति [पा० ७. ४. ३७.] आ-
कारः क्वाच्छन्दसीति [पा० ३. २. १७०.] उपत्ययः । मेहति सिञ्चतीति मीढ्वान् हे
मीढुः कामाभिवर्षुक स्थिरा स्थिराणि दृढानि धनूंषि त्वमवतनुध अवतारय ज्या-
रहिताति कुरु । किमर्थं मधवद्व्यः मधमिति धननाम मधं हृविर्लक्षणे धनं वि-
द्यते येषां ते मधवन्तो यज्ञमानास्तदर्थं यज्ञमानानां भयनिवृत्तये इत्यर्थः । किं च
तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च मृड पुत्रं पौत्रं च सुखय कर्मणि चतुर्थी
॥५०॥

मीढुष्टम् शिवतम शिवो नः सुमना भव ।

परमे वृक्षेऽत्रायुधं निधाय कृत्तिं वसान् आचर पिनाकं विश्रदागहि ॥५१॥

इयमेकोना यवमध्या त्रिटुप् तृतीय एकादशार्णाः चत्वारोऽन्येऽष्टार्णाः पञ्चपा-
दा । अतिशयेन मीढ्वान्मीढुष्टमः । अत्यन्तं शिवः शिवतमः । हे मीढुष्टम् अति-
शयेन कामसेक्तः हे शिवतम अत्यन्तं कल्याणकर्तः । नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः
सुमनाः कृष्टचित्तश्च भव । किं च परमे दूरस्थे उन्नते वा वृक्षे वटादौ आयुधं त्रि-
श्रृङ्गादिकं निधाय संस्थाप्य कृत्तिं वर्म वसानः परिदधानः सन् आचर आगह त-
पश्चरेति वा । आगहन्नपि पिनाकं धनुर्विश्रत् धारयन्सन् आगहि आगह । ज्या-
शरहीनं धनुर्मात्रं शोभार्थं धारयन्नागहित्यर्थः ॥५१॥

विकिरिद्र विलोहित नमस्तेऽस्तु भगवः ।

यास्ते सहस्रं हेतयोऽन्यमस्मन्निवपन्तु ताः ॥५२॥

हे अनुद्भौ । विविधं किरिं घाताद्युपद्रवं द्रावयति नाशयति विकिरिद्रः हे विकिरिद्र हे विलोदित विगतं लोदितं कल्मषं यस्मात्स विलोदितः हे शुद्ध-
स्वरूप भगवः भगवन् ते तुभ्यं नमोऽस्तु । हे रुद्र ते तव याः सहस्रं हेतयो
ऽसंख्यान्यायुधानि ता हेतयोऽस्मदन्यमस्मद्यतिरिक्तं निवपन्तु घ्नन्तु ॥ ५२ ॥

सहस्राणि सहस्रशो बाह्वोस्तव हेतयः ।

तासामीशानो भगवः पराचीना मुखा कृधि ॥ ५३ ॥

हे भगवः भगवन् पङ्क्तौ श्रयसम्पन्न तव बाह्वोर्हस्तयोः याः सहस्राणि सह-
स्रशः हेतयः सन्ति तासां हेतीनां मुखा मुखानि शल्यानि पराचीना अस्मत्तः प-
राक्षुषानि त्वं कृधि कुरु करोतेः शपि लुप्ते शुश्रूणुपृक्कृवृभ्यश्चन्दसीति [पा० ६. ४.
१०२.] हेरिः । कीदृशस्त्वम् ईशानः ईदृशतीशानः जगन्नाथः । सहस्राणि सह-
स्रसंख्यानि धनुः खड्गः शूलं वर्मेत्यादिभेदेन (50.) सहस्रसंख्यत्वम् । सहस्रं-सहस्र-
मिति सहस्रशः संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति [पा० ५. ४. ४३.] शस्प्रत्ययः धनुरा-
दीनां प्रत्येकं सहस्रसंख्यत्वमित्यर्थः (51.) ॥ ५३ ॥

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५४ ॥

वङ्गरुद्रदेवत्या दशानुद्भौऽवतानसंज्ञाः । भूमिस्था रुद्रा उच्यन्ते । असंख्याता
असंख्यातानि सहस्राणि अमिता ये रुद्रा भूम्यामधि भूमेरुपरि स्थिताः । तेषां रु-
द्राणां धन्वानि धनूषि सहस्रयोजने सहस्रं योजनानि यस्मिंस्तादृशे पथि सहस्र-
योजनव्यवहिते मार्गे वयमवतन्मसि अवतन्मः अवतारयामः अपज्यानि कृत्वास्म-
त्तो ह्यं क्षिपाम इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अस्मिन्महत्पुण्येऽन्तरिक्षे भवा अधि । तेषां स ॥ ५५ ॥

अन्तरिक्षस्था रुद्रा उच्यन्ते अस्मिन्नन्तरिक्षे अधिस्थित्य ये भवा रुद्राः स्थिताः
तेषां धन्वान्यवतन्मसीति पूर्ववत् । कीदृशेऽन्तरिक्षे महति विशाले । अर्णवे
अर्णांसि जलानि विद्यन्ते यत्र तदर्णवम् मेघाधारत्वात् । अर्णसो लोपश्चेति [पा०
५. २. १०१. २.] वप्रत्ययोऽन्तलोपश्च ॥ ५५ ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवङ् रुद्रा उपश्रिताः । तेषां स° ॥ ५६ ॥

लुस्था रुद्रा उच्यन्ते ये रुद्रा दिवं द्युलोकमुपश्रिताः स्वर्गस्थास्तेषामिति पूर्ववत् । कीदृशाः नीलग्रीवाः नीला श्यामा ग्रीवा येषां ते । शितिः श्वेतः कण्ठो येषां ते । विषयासात्क्रियान्कण्ठभागः कृत्स्नः कियान्श्चेत् इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः । तेषां स° ॥ ५७ ॥

पातालस्था रुद्रा उच्यन्ते । अधोभागे ये शर्वा रुद्राः क्षमाचराः क्षमायां भुवोऽधोभागे चरन्ति गच्छन्ति ते क्षमाचराः पाताले वर्तमानाः तेषामित्युक्तम् नीलग्रीवाः शितिकण्ठा इति पूर्ववद्विशेषणे ॥ ५७ ॥

ये वृक्षेषु शण्डिजरा नीलग्रीवा विलोहिताः । तेषां स° ॥ ५८ ॥

ये रुद्रा वृक्षेषु अश्वत्थादिषु स्थिताः । कीदृशाः शण्डिजराः शण्डं बालतृणं तद्वत्पिजरा हरितवर्णाः । नीलग्रीवा नीला ग्रीवा येषां ते कण्ठे नीलवर्णाः । तथा के चन विलोहिताः विशेषेण रक्तवर्णाः यद्वा विगतं लोहितं रुधिरं येषां ते लोहितपदं मांसादीनामुपलक्षणम् विगतलोहितादिधातवः तेजोमयशरीरा इत्यर्थः । तेषामित्याद्युक्तम् ॥ ५८ ॥

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः । तेषां स° ॥ ५९ ॥

ये ईदृशा रुद्रास्तेषां धन्वानीति पूर्ववत् । कीदृशाः भूतानां देवविशेषाणामधिपतयः अलर्हितशरीराः सत्तां मनुष्यापद्रवकरा भूतास्तेषां पालकाः । तत्र केचिद्विशिखासः विगता शिखा येषां ते शिखाशब्दः केशोपलक्षकः मुण्डितमुण्डा इत्यर्थः अन्ये कपर्दिनः जटाजूटयुताः ॥ ५९ ॥

ये पथां पथिरक्षस ऐलवृदा आयुर्गुधः । तेषां स° ॥ ६० ॥

ये चेदृशा रुद्रास्तेषामित्युक्तम् । कीदृशाः पथां लौकिकवैदिकमार्गाणामधिपतय इति पूर्वोर्चोऽनुषङ्गः (52.) । तथा पथिरक्षसः पथो मार्गास्तानेवान्यानपि रक्षन्ति पालयन्ति ते पथिरक्षसः । ऐलवृदाः इलानामन्नानां समूह ऐलमन्नसमूहः यद्वा इला पृथ्वी तस्या इदमैलमन्नं तद्विभ्रति ते ऐलभृतः त एव परोऽक्षवृ-

त्या ऐलवृदा उच्यन्ते अर्जैर्जतूनां पापका इत्यर्थः । आयुर्गुधः आयुषा जीवनेन युध्यन्ते ते यावज्जीवियुद्धकराः यद्वा आयुर्जीविनं पणीकृत्य युध्यन्ते ते आयुर्गुधः ॥ ६० ॥

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृकारुस्ता निषङ्गिणः । तेषां स° ॥ ६१ ॥

ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागकाश्यादीनि प्रचरन्ति गच्छन्ति । कीदृशाः सृकारुस्ताः सृकैत्यायुधनाम सृका आयुधानि हस्ते येषां ते । निषङ्गिणः निषङ्गाः खड्गाः विद्यन्ते येषां ते । सृकारुस्तत्रेऽपि निषङ्गिवोक्तिः खड्गप्राधान्याय ॥ ६१ ॥

येऽन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पितृतो जनान् । तेषां स° ॥ ६२ ॥

ये रुद्रा-अन्नेषु भुज्यमानेषु स्थिताः सत्तो जनान्विविध्यन्ति विशेषेण ताडयन्ति धातुर्वैषम्यं कृत्वा रोगानुत्पादयतीत्यर्थः । तथा पात्रेषु पात्रस्थक्षीरोदकादिषु स्थिताः सत्तः पितृतो क्षीरादिपानं कुर्वतो जनान्विविध्यन्ति अन्नोदकभोक्तारो व्याधिभिः पीडनीया इति तेषामधिकार इति भावः । तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

यऽएतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे । तेषां स° ॥ ६३ ॥

ये रुद्रा एतावन्तः एतन्प्रमाणं येषां ते अतिशयेन बह्व्यो भूयांसः उक्तेभ्योऽतिबह्वश्च ये रुद्रा दिशो दश वितस्थिरे आश्रिताः दश दिशो व्याप्य स्थिताः तेषां धनूंषि अवतन्म इति पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवः ।

तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्धाः ।

तेभ्यो नमोऽस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि

तमेषां जम्भे दध्मः ॥ ६४ ॥

कण्टिकात्रयात्मिकानि त्रीणि यज्ञूषि प्रत्यवरोहसंज्ञानि धृतिहृन्दस्कानि (53.) बहुरुद्रदेवत्यानि । त्रिलोकस्था रुद्रा उच्यन्ते । दिवि कुलाके ये रुद्राः वर्तन्ते येषां च रुद्राणां वर्षं वृष्टिरेव इषवः वाणाः आयुधस्थानीया वृष्टिः अतिवृष्ट्यादीतिभिः प्राणिनो घ्नन्ति तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ तेभ्यो रुद्रेभ्यो दशसं-

व्याकाः प्राचीः प्रागभिमुखा अङ्गुलीः कुर्वे इति शेषाः प्राङ्मुखाञ्जलिकरणे प्राच्यो दशाङ्गुलयो भवन्ति । दक्षिणाः दक्षिणाभिमुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । उदीचीरुदङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । ऊर्धाः उपरि दशाङ्गुलीः कुर्वे । अञ्जलिं बद्ध्वा सर्वदिन्तु नमस्करोमीत्यर्थः ॥ तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु अञ्जलिपूर्वं नतिरस्तु दश वाऽअञ्जलिरङ्गुलयो दिशि दिश्येवैभ्य एतदञ्जलिं करोतीति [१. १. १. ३१.] श्रुतेः (54.) । ते रुद्रा नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु ते रुद्रा नोऽस्मान्मृडयन्तु सुखयन्तु । किं च ते रुद्रा यं पुरुषं द्विषन्तीति शेषः वयं च यं द्विष्मो यस्य द्वेषं कुर्मः च पुनर्यो नरो नोऽस्मान्द्वेष्टि तं पुरुषमेषां पूर्वीक्तानां रुद्राणां जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे दध्मः स्यापयामः अस्मद्विषमस्मद्विष्यं च नरं रुद्राः पूर्वीक्ता भक्षयन्त्वित्यर्थः अस्मांश्चावन्तु च ॥ ६४ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवः ॥ तेभ्यो दश — दध्मः ॥ ६५ ॥

ये अन्तरिक्षे रुद्रा वर्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । येषां रुद्राणां वात इषवः वायुरायुधस्थानीयः कुवतिनाम्रं विनाश्य वातरोगं वोत्पाद्य जनान्ब्रूति । तेभ्योऽन्तरिक्षस्थेभ्यो वातेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु शिष्टं व्याख्यातम् ॥ ६५ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्नमिषवः ॥ तेभ्यो दश — दध्मः ॥ ६६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

ये पृथिव्यां रुद्रा वर्तन्ते येषामन्नमिषवः अन्नमदनीयं वस्तु आयुधम् अयथान्नभक्षणं कदन्नभक्षणं चैर्ये वा प्रवर्त्य रागमुत्पाद्य जनान्ब्रूति तेभ्यः पृथिवीस्थेभ्योऽन्नायुधेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तेऽस्मानवत्स्वित्यादि पूर्ववत् ॥ एते प्रत्यवरोद्धमन्त्राः अथ प्रत्यवरोद्धान्नुद्धोतीति [१. १. १. ३२.] व्यवहाराय संज्ञाकरणम् ॥ ६६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । शतरुद्रियहोमोऽयं षोडशोऽध्यायः

इति ॥ १६ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १-६ [हेल] ॥ १-६ ॥ ७ [असव्यो - मृत्प्राति नः] ॥ ७ ॥ ८ [मील्लु-
षे]. १. १०. ११. १२ [मील्लुष्टम]. १३-१६ ॥ ७-१६ ॥ १६ ॥ ॥
- II. ॥ १७-१९ ॥ १-३ ॥ २० [- कृत्स्नायताय - नमः ककुभाय निषङ्गिणे स्ते].
२१ ॥ ४. ५ ॥ २१ ॥ ॥
- III. ॥ २२-२६ ॥ १-५ ॥ २६ ॥ ॥
- IV. ॥ २७-२९ [मील्लुष्टमाय]. ३०. ३१ ॥ १-५ ॥ ३१ ॥ ॥
- V. ॥ ३२-३६ ॥ १-५ ॥ ३६ ॥ ॥
- VI. ॥ ३७-३९ ॥ १-३ ॥ ४० - कनीयसे च ॥ ४ ॥ ४० नमो वृक्षे - स्ताराय.
४१ [शम्भवे च मयोभवे च] ॥ ५ ॥ ४१ ॥ ॥
- VII. ॥ ४२-४३ [लस्तिने] - ४६ ॥ १-५ ॥ ४६ ॥ ॥
- VIII. ॥ ४७ [भेमी] ॥ १ ॥ ४८ ॥ २ ॥ ४९ [शिवः कृतस्य (55.) - मृत् -]
॥ ३ ॥ ५० [परि णो हेती रुद्रस्य वृज्यात्परि त्रिपस्य दुर्मतिर्मही गात् ।
- मृत्] ॥ ४ ॥ ५१ [मील्लुष्टम] - ६० [पथिरक्षिणे ऐ] - ६३ ॥ ५-१७ ॥
६४ [अस्तु ते नो मृत्प्रातु ते नोऽवतु ते वं -]. ६५. ६६ ॥ १८ ॥ ६४ ॥ ॥
अटानुवाकेषु चतुःषष्टिः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

- I. a. अश्मन्वृत्तं पर्वते शिथ्रियाणामद्य ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्योऽधि सम्भृतं
पयः । तां न इषम्वृत्तं धत्त मरुतः सधराणाः ॥ b. अश्मंस्ते क्षुत् ।
c. मयि तज्जुक् । d. वं द्विष्मस्तं ते शुगृक्षु ॥ १ ॥

षोडशेऽध्याये (1.) शतरुद्रियहोम उक्तः सप्तदशे चित्यपरिषेकादिमन्त्रा उच्य-
न्ते ॥ का° [१८. २. १.] चित्यं परिषिञ्चत्यग्नीदक्षिणे निकक्षेऽद्रिं कृत्वाश्मन्वृत्तमित्यद्रे-
रधि । पक्षस्यापरसंधिः कक्षस्तस्य समीपं निकक्षं दक्षिणपक्षापरसंधिसमीपेऽग्रा-

त्मभागेऽश्मानं निधायोदकुम्भमादायाद्विरारभ्य सपत्नपुङ्गवमग्निं प्रदक्षिणं जलधारया
 समन्तादग्नीत्तिसञ्चतीत्यर्थः ॥ यजुर्मरुदेवत्यम् आर्षीं त्रिष्टुप् । हे मरुतः तां प्रसिद्धा-
 मिषमन्नमूर्जं रसे च नोऽस्मभ्यं दत्त दत्त यूयम् । किम्भूता यूयं संरराणाः सम्यक्
 रान्ति ददति ते संरराणाः सम्यग्दातारः रा दाने बहुलं हन्द्सीति [पा० २.४.७६.]
 जुहोत्यादिभ्यः शु द्वित्वं च शानचि परे । कीदृशीमिषमूर्जम् अश्मन् अश्मनि पा-
 पाणि पर्वति विन्ध्यहिमवदादौ शिश्रियाणां श्रयतीति शिश्रियाणा ताम् श्रयतेः
 शानचि जुहोत्यादिवाद्धित्वम् । तथा ऊर्जं सारभूतां बलहेतुम् । यद्वा पर्वणि
 विद्यते यस्मिन्स पर्वतः पर्वमरुद्वा तन्प्रत्ययः (२.) अश्नातीत्यश्मा अन्येभ्योऽपि
 दृश्यतऽइति [पा० ३.२.७५.] अश्नातिर्मनिन् अशनवति पर्ववति मेधे ऊर्जं जलं
 शिश्रियाणामाश्रितां वृष्टिसम्प्राप्त्यामित्यर्थः । तथा अद्भ्यः जलेभ्य ओषधिभ्यो यवा-
 दिभ्यो वनस्पतिभ्योऽश्वत्यादिभ्यः सकाशादधिसम्भृतमधिकं (३.) सम्पादितं गोद्वा-
 रेण पयो दुग्धं च शिश्रियाणाम् गौरपः पीत्रोषधिवनस्पतीन्भक्षयित्वा पयो दो-
 ग्धि । तां द्विद्वपां मेधोत्यजलद्वपां गोसमुत्थां पयोद्वपां चेषमूर्जं दत्तेत्यर्थः मरुतो
 वै (४.) वर्षस्येशतऽइति [१.१.२.५.] श्रुतेः ॥ का० [१८.२.२.] अश्मंस्ते क्षुदित्यद्रौ
 कुम्भं कृत्वा मयि तऽऊर्गित्यादयैव द्विरपरम् । सेकान्तेऽश्मनि कुम्भमश्मंस्ते क्षु-
 दिति निधाय मयि तऽइति पुनरादाय पनुर्द्विवारं परिषिञ्चेदित्यर्थः ॥ अश्मा दे-
 वता दैवी वृहती अश्नातीत्यश्मा । हे अश्मन्सर्वभक्षक अग्ने ते तव क्षुत् क्षुधा
 अस्तु बहुद्विषां भोज्यत्वात् ॥ कुम्भमादत्ते । आशीर्देवता दैवी वृहती हे अ-
 श्मन् ते तव ऊर्जं सारभागो मयि अस्त्विति शेषः ॥ का० [१८.२.४.] कुम्भेऽद्रिं
 कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणीं प्राङ् तिष्ठन्दक्षिणास्यति यं द्विष्म इति । तं पापाणं
 कुम्भे कृत्वा दक्षिणवेदिश्रोणीं पूर्वामुषस्तिष्ठन्दक्षिणस्यां दिशि साश्मानं घटं नि-
 रस्यतीत्यर्थः ॥ यजुर्वृहती शुक् देवता । हे अग्ने ते तव शुक् शोकस्तं नरमृक्षु
 गृह्णतु तं कं वयं यं नरं द्विष्मः अस्मद्विषविषयं तव शोको गृह्णतु ॥ १ ॥

इ॒मा मे॒ऽअ॒ग्न॒ऽइष्ट॒का धे॒नवः॑ स॒त्वेका॑ च॒ द॒श च॒ द॒श च॒ श॒तं च॒ श॒तं च॒
 स॒हस्रं॑ च॒ स॒हस्रं॑ चा॒युतं॑ चा॒युतं॑ च॒ नि॒युतं॑ च॒ नि॒युतं॑ च॒ प्र॒युतं॑ चा॒र्बुदं॑ च॒

न्यर्वुदं च समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च परार्थश्चैता मेऽग्र्यऽष्टका धेनवः सत्त्व-
मुत्रामुष्मन्लोके ॥ २ ॥

का° [१८. २. १.] अनपेक्षमेत्योदङ् प्राङ् तिष्ठन्नात्मन उपरि प्रापणान्ते जपती-
मा मऽइति । कुम्भनिरसनानन्तरमपश्यन्नेत्य दक्षिणवेदिश्राणिसमीपे ईशानाभि-
मुखस्तिष्ठन्नात्मन उपरि हस्तौ प्रसार्य यावत्स्पष्टं शक्नोति तावत्स्पष्टमा मऽइति
कण्डिकाद्वयं स्वरेण जपतीत्यर्थः ॥ विकृतिरग्निदेवत्या । हे अग्ने या इष्टकाः प-
ञ्चसु चितिषूपदिताः इमा इष्टकाः मे मह्यं मदर्थं धेनवोऽभिमतफलदोग्र्यः सन्तु
त्वत्प्रसादात् अस्मिन् लोके इति शेषः । तासां संख्यामाह एकेत्यादि अत्रैकादिप-
रार्थपर्यन्तैः शब्दैरुत्तरोत्तरं दशदशगुणिता संख्याच्यते । एका एकत्वसंख्याविशिष्टा
सा दशगुणिता दशसंख्यामापद्यते सा दशगुणिता शतं भवति पूर्वसंख्यासहितो-
त्तरसंख्याग्रहणमाधिक्याय शतं दशगुणितं सहस्रं भवति सहस्रं दशगुणितमयुतं
भवति अयुतं दशगुणितं नियुतं भवति नियुतं लक्षम् नियुतं दशगुणितं प्रयुतं
भवति प्रयुतं लक्षदशकं प्रयुतग्रहणं कोटिरुपलक्षकम् प्रयुतं दशगुणं कोटिः को-
टिर्दशगुणं अर्वुदम् अर्वुदं दशगुणं न्यर्वुदम् न्यर्वुदशब्देनाब्जसंख्या ज्ञेया एतेषां
ग्रहणमब्जसमुद्रालवर्तिनीनां खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कुसंज्ञानां संख्यानामुपलक्षकम्
तेनाब्जं दशगुणं खर्वं खर्वं दशगुणं निखर्वं निखर्वं दशगुणं महापद्मं महापद्मं
दशगुणं शङ्कुः शङ्कुर्दशगुणः समुद्रः समुद्रः दशगुणो मध्यं मध्यं दशगुणमन्तः अन्तः
दशगुणः परार्थः । चकारा इतरेतरसमुच्चयार्थाः । एवमेकाद्यष्टादशसंख्यासंज्ञासंमि-
ता इष्टका एता हे अग्ने मे धेनवः सत्त्विति पूर्वोक्तस्य निगमनम् । एतन्नेनुभवनं
कुत्रार्थ्यते तदाह अमुत्र अन्यज्ञानमनि तथायुष्मिन् लोके स्वर्गे सर्वत्र इष्टदाः (५)
सत्त्वित्यर्थः । यद्यपि नियतसंख्येष्टकाश्चोपयन्ते तथापि मन्त्रसामर्थ्याद्धर्धमाना एका-
दिपरार्थान्तसंख्या भवतीति भावः ॥ २ ॥

ऋतव स्य ऋतावृधं ऋतुश स्य ऋतावृधः ।

धृतश्चुतो मधुश्चुतो विराजो नाम कामदुघा अक्षीयमाणाः ॥ ३ ॥

वृहती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वादिकल्पः । अग्निदेवत्या इष्टकादेवत्या वा ।

हे इष्टका या गृयमेवंविधाः स्य भवथ ता मे धेनवः सन्त्विति पूर्वेण सम्बन्धः ।
 कीदृश्यः ऋतवः वसन्तादिद्वयाः । ऋतावृधः ऋते सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋतावृधः
 संहितायां पूर्वपददीर्घः । ऋनुष्ठाः ऋतुषु वसन्तादिषु तिष्ठन्ति तान् । स्थशब्दस्य
 पुनरुक्तिः पादपूर्णा । ऋतावृध इति पुनर्वचनमादरार्थम् । घृतश्रुतः (६) श्रुतिरू
 क्षरणे घृतं श्रोतन्ति ता घृतश्रुतः घृतस्त्राविण्यः । मधुश्रुतः मधु श्रोतन्ति ता मधु-
 स्त्राविण्यः । नामेति प्रसिद्धौ । विराजः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ता विराजः दश-
 लोकम्पृणाभिप्रायमेतत् । कामदुग्धाः यत्काम्यं तस्य दोग्ध्यः पूरयिष्यः दुहः कव्य-
 श्रिति [पा° ३.२.७०.] कप् । अर्क्षायमाणाः न क्षीयन्ते ताः क्षयरहिताः ॥३॥

समुद्रस्य यावक्याग्ने परिच्ययामसि । पावकोऽग्रस्मभ्यं शिवो भव ॥४॥

का° [१८.२.१०.] मण्डूकावकावितसशाखा वेणौ बद्धावकर्षति मन्त्रकृष्टवत्स-
 मुद्रस्य वेति प्रत्यृचम् । मण्डूकशैवलवेतसतरशाखा वंशे बद्धा तं हस्तेनादाया-
 ग्निक्षेत्रं प्रत्यृचं कर्षति तेनेत्यर्थः ॥ आद्याया दक्षिणश्रोणेरारभ्य दक्षिणांसं याव-
 त्कर्षति ॥ द्वे गायत्र्यावग्निदिवत्ये अत्यो दशकः । हे अग्ने समुद्रस्य समुन्दति क्लिन्नं
 कराति समुद्रो जलं तस्यावकया शेवान्तेन वा त्वां परिच्ययामसि परितो वेष्ट-
 यामः इदन्तो मसि उपरिभागे सर्वत्र विकर्षाम इत्यर्थः । त्वं चास्मभ्यं पावकः शो-
 धकः शिवः शान्तश्च भव ॥४॥

हिमस्य वा जरायुणाग्ने परिच्ययामसि । पावकोऽग्रस्मभ्यं शिवो भव

॥५॥

दक्षिणश्रोण्यागुत्तरश्रोण्यन्तं कर्षति । हिमस्य शैत्यस्य जरायुवदुत्पत्तिस्थानी-
 येन शेवान्तेन हे अग्ने वा त्वां परिच्ययामसि संवरणं कुर्मः त्वमस्मभ्यं पावकः
 शिवश्चेत्युक्तम् ॥५॥

उप ज्मनुषं वेतसेऽवतर नदीषा । अग्ने पित्तमपामसि ।

मण्डूकि ताभिरागृहि सेमं नो यज्ञं पावकवर्णां शिवं कृधि ॥६॥

उत्तरश्रोणेरुत्तरांसपर्यन्तं कर्षति । जगती त्रिष्टुब्बा चतुश्चत्वारिंशदक्षरवात्तिष्टु-

वेव नदीषु आ सा इममिति व्यूहद्वयेन द्यूना जगती भवति । हे अग्ने ज्मन् ज्मा पृथिवी सप्तम्या लुक् ज्मनि पृथिव्यामुपावतर आगह । तथा वेतसे वज्रुलशाखा-यामुपावतर नदीषु आ आ-उपसर्ग अथर्थे नदीप्रधि अवकासु उपावतर नदीश-ब्देन लक्षणयावका उच्यन्ते तत्प्रभवत्वात् । मण्डूक्यवकावेतसशाखाः कर्षणार्थं वेणौ बद्धाः सन्ति तदयं मन्त्रो वदति । कस्माच्चिवमस्माभिः प्रार्थ्यसे इत्यत आह हे अग्ने त्वमपां पित्तं तेजोऽसि यो यस्यावयवः स तं न हिनस्ति तदस्मा च भ-वति । एवमग्निं सम्बोध्य मण्डूकीमाह हे मण्डूकि मण्डूको भेकस्तस्य स्त्री मण्डू-की तत्सम्बुद्धौ हे मण्डूकि ताभिः पूर्वीक्षाभिरग्निः सह आगच्छ आगह शपि लांपे मलांपः । यासामग्निः पित्तं यत्र त्वमुत्पन्ना या त्वमग्नेः शाल्यै इतस्ततो नी-यसे सा त्वमिमं यज्ञमस्माभिः क्रियमाणं चयनलक्षणं पावकवर्णमग्निसमानतेजसं शिवं फलप्रदत्वेन शान्तं च कृधि कुरु ॥ ६ ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।

अन्योस्तिऽअस्मत्तपत्तु हेतयः पावकोऽअस्मभ्यं शिवा भव ॥ ७ ॥

उत्तरांसादक्षिणांसं कृपति । अग्नेयी वृहती । इदं चित्याग्निस्थानं मण्डूक्यव-कावेतसलक्षणं वा अपां न्ययनम् नितरामीयते प्राप्यते येन तन्न्ययनम् उदकप्रा-प्तिसाधनम् यागाद्वारा ह्यापः प्राप्यन्ते अपां बाहुल्यात्समुद्रस्य निवेशनम् निवि-शल्यस्मिन्निति निवेशनं गृहस्थानीयम् तद्रूप हे अग्ने ते तव हेतयो ज्वाला अस्मत्सकाशादन्यान् अस्मद्विरोधिनः पुरुषान् तपत्तु क्लेशयत्तु अस्मभ्यमस्मदर्थं पा-वकः शोधकः शिवः शान्तश्च भव ॥ ७ ॥

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान्वंक्षि यज्ञं च ॥ ८ ॥

का° [१८. २. ११.] पक्षपुहानि चाभ्यात्ममग्ने पावक रोचिषेति । पक्षपुहानि प्रा-त्तादारभ्याभ्यात्ममात्मसंमुखं संधिपर्यन्तं कर्षति प्रत्यृचमग्ने इति दक्षिणं पक्षं स न इति पुहं पावकयेत्युत्तरं पक्षमित्यर्थः ॥ अग्नेयी गायत्री वसूयुद्धृष्टा । हे अग्ने हे पावक शोधक हे देव रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेनाहवनीयात्मना स्थित इति शेषः । मन्द्रया मदनीयया जिह्वया होतृवाग्रूपणावस्थित इति शेषः । दे-

वानावक्षि आवक्ष यक्षि यज्ञ च द्वावग्रेरधिकारौ द्यौत्रमाहवनीयद्वयेण हविर्ग्रह-
णं चात एव स्तूयते । वक्षतेर्यज्ञश्च लोणमध्यमैकवचने शपि लुप्ते ढवषवादिके
कृते वक्षि यक्षीति रूपम् ॥ ८ ॥

स नः पावकं दीदिवोऽग्ने देवांश्च ॥ इहावक्ष । उप यज्ञं हविश्च नः ॥ ९ ॥

गायत्र्याग्नेयी मेधातिथिदृष्टा हे पावक पावयितः हे दीदिवः दीदेवेति दीदि-
वान् तत्सम्बुद्धौ हे दीदिवः दीतिमन् दिवु क्रीडादिषु घासुप्रत्ययः द्विवम् तुजादी-
नामिति [पा० ६. १. ७.] अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति [पा० ६. १. ६६.] वलोपः ।
हे अग्ने देवानिह नोऽस्माकं यज्ञे आवक्ष आनय यज्ञमुप यज्ञसमीपे नोऽस्माकं
हविश्च देवानावक्ष प्रापय ॥ ९ ॥

पावकया यश्चितयत्या कृया क्षामन्नुरुचोऽपसो न भानुना ।

तूर्वन यामनेतशस्य नू रणञ्चा यो घृणे न ततृषाणोऽग्ररः ॥ १० ॥

जगती भरद्वाजदृष्टा । योऽग्निः क्षामन् क्षामिण पृथिव्यां रुरुचे रोचते शोभते ।
कया कृया कृप् सामर्थ्यं कल्पनं कृप् क्षिप् तथा कल्पनया सामर्थ्येन दीत्या वा ।
क्षामेति पृथिवीनाम [निघ० १. १.] । किम्भूतया कृया पावकया पावयतीति पा-
वका तथा पावयिञ्चा । चितयत्या चेतयत्या यद्वा चितं करोति चितयन्ती तथा
दृढचयकारिण्या । रोचने दृष्टान्तः उपसो न भानुना न इवार्थे यथा उपसः का-
लाः भानुना स्वप्रकाशेन रोचन्ते तद्वत् । किं च यश्चाग्निः घृणिः घृणिरिति दी-
तिनाम (७.) सुपां सुलुगिति [पा० ७. १. ३१.] विभक्तेः शे-आदेशः घृणिना दीत्या
आ समन्तात् नु निश्चितं रुरुचोऽइत्यनुषङ्गः नकारश्चार्थः । किं कुर्वन् एतशस्य
एतीत्येतशः गमनकुशलस्याश्चस्य यामन् यामनि नियामके रणे युद्धे तूर्वन तूर्व
हिंसायां परचलानि हिंसन् न इवार्थे शत्रून् हिंसन्निव रोचते यद्वा यामन्शब्दः
कर्मवाचकः नु अनर्थकम् यामनि कर्मणि तूर्वन वर्तमान इव एतशस्याश्चस्य रणे
रमणीये पदे आहितोऽध्वर्युणा । तथा ततृषाणः तृष्यतीति ततृषाणः त्रितृषा पि-
पासायाम् वहुलं हन्दसीति [पा० २. ४. ७६.] क्वादित्वाह्वानचि शुद्धित्वे पूर्णाहुतिं पि-
पासुः । अग्ररः नरारहितः । य ईदृशोऽग्निस्तं कृषाम इत्यर्थः ॥ १० ॥

II. नमस्ते॒ हर॑से शोचिषे॒ नमस्ते॒ऽअ॒स्त्वर्चि॒षे ।

अ॒न्या॑स्ते॒ऽअ॒स्मत्त॑प॒तु हे॒तयः॑ पा॒वको॑ऽअ॒स्मभ्य॑ऽ शि॒वो भ॑व ॥ ११ ॥

का० [१८. ३. ५.] उभयमादाय चित्यारोहणं नमस्तऽइति । हिरण्यशकलसहितं सुक्स्थमाज्यम् दधिमधुघृतकुशमुष्टियुता पात्री एतद्वयमादायाध्वर्युश्चित्याग्निमारोहति ब्रह्मयज्ञमानौ तु अग्नेर्दक्षिणत उपविशत इत्यर्थः ॥ अग्नेयी वृहती लोपमुद्रादृष्टा । हे अग्ने ते तव शोचिषे शोचनहेतवे तेजसे नमोऽस्तु । कीदृशाय शोचिषे हरसे हरति सर्वरसानिति हरः तस्मै हरतेरमुन्प्रत्ययः । ते तव अर्चिषे पदार्थ-प्रकाशकाय तेजसे नमोऽस्तु । अन्यदुक्तम् ॥ ११ ॥

a. नृषदे वेद् । b. अ॒प्सुषदे॒ वेद् । c. व॒र्हिषदे॒ वेद् ।

d. व॒नसदे॒ वेद् । e. स्व॒र्विदे॒ वेद् ॥ १२ ॥

का० [१८. ३. ६.] स्वयमातृणायां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिवद्विरण्यादर्शनं च नृषदे वेडिति प्रतिमन्त्रम् । आरुह्य स्वयमातृणायां पञ्चगृहीतं जुहोति पञ्चमल्लैः नाभिवदिति दक्षिणांसत्राणिद्वयोत्तरांसमध्येषु तत्र हिरण्यं पश्यन्नित्यस्ति तदत्र नेत्यर्थः ॥ पञ्चाग्नेयानि यज्ञं पि दैवी वृहती दैव्यः पङ्क्तयः अत्या दैवी वृहती । नृषु मनुष्येषु जठराग्निद्वयेण तिष्ठतीति नृषत्प्राणस्तस्मै वेद् हविर्दत्तम् वेद्गण्डः स्वाहाकारार्थः प्रत्यक्षं वै तद्यत्स्वाहाकारः प्रत्यक्षऽ सोत्तरवेदिर्वेद्वारेणोमां परोऽक्षं वै तद्यद्वेद्वार इति [१. २. १. ७.] श्रुतेः तथा नृषदे वेडिति प्राणो वै नृषन्मनुष्या नरस्तयोऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमेतत्प्रीणातीति [१. २. १. ८.] ॥ अ॒प्सु उदकेषु और्वद्वयेण सीदतीत्यप्सुषत् । योऽप्स्वग्निस्तमेतत्प्रीणातीति [८.] श्रुतेः ॥ व॒र्हिषि यज्ञे आरुवनीयादिद्वयेण सीदतीति व॒र्हिषत् व॒र्हिःषु औषधीषु तिष्ठतीति वा तस्मै वेडस्तु । व॒र्हिषदे वेडिति य औषधिघ्नग्निस्तमेतत्प्रीणातीति [८.] श्रुतेः ॥ व॒नं वृक्षसमूहस्तत्र दावाग्निद्वयेण सीदतीति व॒नस॑त्तस्मै वेद् । व॒नसदे वेडिति यो व॒नस्य॑तिघ्नग्निस्तमे० ॥ स्वः स्वर्गे आदित्यद्वयेण विद्यते स्वर्वित् विद्यतिः सीदत्यर्थः यद्वा स्वरादित्यं विन्दते स्वर्वित्तस्मै वषडस्तु ॥ १२ ॥

ये दे॒वा दे॒वानां॑ य॒ज्ञिया॑ य॒ज्ञिया॑नाऽ संवत्स॒रीण॑मुष॒ भाग॑मासते ।

अद्भुतादीं हविषो यज्ञेऽग्रस्मिन्स्वयं पिबन्तु मधुनो घृतस्य ॥ १३ ॥

का० [१८. ३. ७.] समासेत्तान्कुशैः प्रोक्षति सपारांशत्वं वाक्येन च ये देवा इति । पात्र्यां सित्तान्दधिमधुघृतान् कुशैः परिश्रित्सहितं सपक्षपुरुमग्निं मध्ये वह्नि-
श्च प्रोक्षति ऋग्वेनेत्यर्थः ॥ जगत्यौ प्राणदेवत्ये । ते प्राणरूपा देवा अस्मिन्यज्ञे
चयनलक्षणे मधुनो घृतस्य अर्थादधश्च हविषो मधुघृतदधिरूपस्य हविषो भागं
स्वयं पिबन्तु स्वाहाकारसमर्पणेन विना स्वयमेव स्वीकुर्वन्त्वित्यर्थः । कीदृशास्ते
अद्भुतादः अद्भुतमदन्ति ते अद्भुतादः अन्ये देवा अग्निद्वितामाहुतिमदन्ति प्राणास्तु
साक्षादन्नमदन्ति अत एवाद्वितादः । ते के संवत्सरीणां भागमुपासते संवत्सरेण
निर्वृत्तः संवत्सरीणः संपरिपूर्वात्त्व चेति [पा० ५. १. १३.] संपूर्वाद्वत्सरांनिर्वृत्तार्थे
खप्रत्ययः संवत्सरं हि भूवाग्निश्चायते इत्यभिप्रायः । कीदृशाः यज्ञियानां यज्ञार्हा-
णां देवानां मध्ये यज्ञियाः यज्ञयाग्याः देवाः दीप्यमानाः । द्विविधा देवाः हविर्भुज
इन्द्रवरुणादयः शरीरनिर्वाहकाः प्राणायानादयश्च दीव्यन्तीति व्युत्पत्त्या उभयेऽप्ये-
ते यज्ञियाः तत्रेन्द्रादयो यज्ञे पूज्यत्वाद्यज्ञियाः प्राणादयस्तु यज्ञेन पूजकत्वाद्यज्ञियाः
॥ १३ ॥

ये देवा देवेधियं देवत्वमायन्ते ब्रह्मणः पुरएतारोऽग्रस्य ।

येभ्यो नऽकृते पवते धाम किं च न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्तुषु ॥ १४ ॥

ये देवाः प्राणा देवेधिन्द्रादिषु अधिष्ठातृत्वेन देवत्वमायन् प्राप्ताः इन्द्रादीनाम-
पि प्राणा देवाः । ये अस्य ब्रह्मणः जीवस्य पुरएतारः पुरोऽग्रे यन्तीति पुरएतारः
इण् गतावित्यस्मात् एवुल्लृचाविति [पा० ३. १. १३३.] तृचप्रत्ययः प्राणा हि प्रा-
णिनां पुरःसराः अयमग्निर्ब्रह्म तस्येते पुरएतार इति [१. २. १. १५.] श्रुतेः प्राणैर्वि-
ना चीयमानांऽग्निर्निर्वोहं न शक्यते । किं च येभ्यः कृते यान्प्राणान्विना किं च न
धाम किमपि शरीरं न पवते पवद् गतौ न चेष्टते । इत्थम्भूता ये प्राणा देवा-
स्ते पुनः द्यासते तत्राह न तऽइति ते प्राणरूपा देवा न दिवः पृथ्वी सप्तम्यर्थे
दिवि स्वर्गे न सन्ति पृथिव्याः पृथिव्यां भूमावपि न नैव ते दिवि न पृथिव्यां
यदेव प्राणभृत्स्मिंस्ते इति [१. २. १. १५.] श्रुतेः यद्वा दिवः प्रदेशेषु न पृथिव्याः

प्रदेशेषु न । किं तर्हि सृषु अधि स्रु प्रक्षरणे स्रुवन्ति क्षरन्ति स्रूनि स्वांतांसि चक्षुरादीनि प्राणायतनानि तेषु अधिश्रित्य वर्तन्ते तेषूपलभ्यन्ते तेषां स विशिष्टः प्रदेशः ॥ १४ ॥

प्राणदा अपानदा व्यानदा वर्चीदा वरिवोदाः । . . .

अन्यास्तिऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽअस्मभ्यऽ शिवो भव ॥ १५ ॥

का° [१८.३.८.] प्राणदा इत्यवरोहति । प्रोक्षणानन्तरमग्नेरवतरतीत्यर्थः । अग्निदेवत्या बृहती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वादिकल्पः । हे अग्ने ते तव हेतयो ज्वाला अस्मदन्यान् तपन्तु त्वं चास्माकं पावकः शिवश्च भव । कीदृशत्वं प्राणदाः प्राणान्यजमानाय ददातीति प्राणदाः अपानं ददातीत्यपानदाः व्यानं सर्वशरीरसंचारिवायुं ददातीति व्यानदाः वर्ची बलं ददातीति वर्चीदाः वरिवो धनं ददातीति वरिवोदाः ॥ १५ ॥

III. अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विभ्यं न्यत्रिणम् । अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ १६ ॥

का° [१८.३.१२.] पञ्चगृहीतं जुहोत्यग्निस्तिग्मेनेत्यृचा । शालायामागत्य पञ्चगृहीतमाज्यं शालाद्वार्येऽग्नौ जुहोति ॥ अग्नेयी गायत्री भरद्वाजदृष्टा । अग्निः विश्वं सर्वमत्रिणं रक्षसं नियासत् नितरां क्षीणं करोतु यास उपक्षये लेट् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३.४.१७.] इकारलोपः अत्रमदनं भक्षणमस्यास्तीत्यत्री भक्षकस्तम् । केन तिग्मेन शोचिषा तीक्ष्णेन तेजसा तिग्मं तेजतेरुत्सादकर्मण इति [निर° १०.६.] यास्कः । किं च अग्निर्नोऽस्मभ्यं रयिं धनं वनते ददातु वनतिर्दानार्थः ॥ १६ ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वद्विर्होता न्यसीदत्पिता नः ।

स आशिषा द्रविणमिहमानः प्रथमरुद्वरांश्चाविवेश ॥ १७ ॥

का° [१८.३.१२.] षोडशगृहीतार्धमनुवाकशेषेण । पञ्चगृहीतकोमानन्तरं षोडशगृहीतमाज्यं जुह्वां कृत्वा तस्यार्धमनुवाकशेषेण शालाद्वार्ये एव जुहोति अनुवाकशेषश्च य इमा विश्वेत्यारभ्य विह्व्यो यथासदित्यतोऽष्टऽर्च इत्यर्थः ॥ भुव-

नपुत्रविश्वकर्मदृष्टा विश्वकर्मदेवत्याः षोडश त्रिदृभः । प्रजाः संहर्तुं सृजतुं विश्वकर्माणं पश्यन्नुपिः कथयति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि जुह्वत् संहर्त्सन् न्यसीदत् निषण्णः स्वयं स्थितवान् । कीदृशः ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञः । होता संहारवृषस्य होमस्य कर्ता । नो ऽस्माकं प्राणिनां पिता जनकः प्रलयकाले सर्वलोकान्संहृत्य यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीदित्यर्थः । तथा चोपनिषदः आत्मा वाऽऽदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किं चन मिषत् सदेव सोम्येदमग्रऽआसीदिकमेवाद्वितीयमित्याद्याः । स तादृशः परमेश्वरः आशिषाभिलाषिण बह्वुः स्यां प्रजायेत्येवंवृषेण पुनःसिसृक्षावृषेण द्रविणमिह्मानः जगद्रूपं धनमपेक्षमाणः अवरानभिव्यक्तोपाधीनाविवेश जीववृषेण प्रविष्टः । कीदृशः प्रथमकृत् प्रथममेकमद्वितीयं स्ववृषं हृदयतीति प्रथमकृत् हृदयतेः घ्रापि ह्रस्वः उत्कृष्टं वृषमावृण्वन्सन् प्रविष्टः । इह्मान इतीषेरात्मनेपदमार्षम् सोऽकामयत बह्वुः स्यां प्रजायेय स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किं च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादिश्रुतेः ॥ १७ ॥

किं स्विदासीदधिष्ठानमार्म्भणं कतमत्स्वित्कथासीत् ।

यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः ॥ १८ ॥

अथेश्वरो यथा जगत्सृजति तत्प्रश्नोत्तराभ्यामाह । लोके हि घटादि चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं स्थानमधिष्ठाय मृद्वृषेणारम्भकद्रव्येण चक्राद्युपकरणैर्घटादि निष्पादयति ईश्वरस्य तदालिप्यते । स्विदिति वितर्के द्यावाभूमी सृजतो विश्वकर्माणोऽधिष्ठानं किमासीत् अधितिष्ठत्यस्मिन्नित्यधिष्ठानं निवासस्थानम् अद्यतना निरधिष्ठानाः किमपि न कुर्वन्ति । स्विदिति वितर्के आरम्भणं कतमत् किमासीत् आरम्भ्यतेऽनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणं मृदिव घटानाम् । कथा (८.) क्रिया च किम्प्रकारासीत् निमित्तकारणमपि किमासीदित्यर्थः या हेतौ च हृन्दसीति [पा० ५.३.२६.] किमः याप्रत्ययः दण्डचक्रसलिलसूत्रादिभिर्घटादयो निष्पाद्यन्ते तत्स्थानीयं किमासीत् । यतो यस्मिन्काले विश्वकर्मा भूमिं द्यां स्वर्गं च जनयन्सन्महिना महिम्ना स्वसामर्थ्येन वि और्णीत् सृष्टे द्यावापृथिवी आहूदितवान् ऊर्णु

आह्लादने लङ् उपसर्गव्यवधानमार्षम् व्यवहृताश्चेति [पा० १.४.८२.] वचनात् ।
कीदृशः विश्वचक्षाः विश्वं चष्टे स विश्वचक्षाः सर्वद्रष्टा अतीतानागतवर्तमानका-
लानां युगपद्रष्टा अनन्यशक्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

विश्वतश्चक्षुः विश्वतोमुखो विश्वतोवाङ्मुख विश्वतस्पात् ।

सं वाङ्मयां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयेन्देव एकः ॥ १९ ॥

उत्तरमाह । एकोऽसहस्रो देवः विश्वकर्मा द्यावाभूमी जनयन्सन् वाङ्मयां वा-
ङ्मस्यानीयाभ्यां धर्माधर्माभ्यां संधमति धमतिर्गत्यर्थः संगृह्णते संयोगं प्राप्नोति पत-
त्रैः पतनशीलैः अनित्यैः पञ्चभूतैश्च संगृह्णते धर्माधर्मद्वयैर्निमित्तैः पञ्चभूतद्वयैरुपा-
दानैश्च साधनान्तरं विनैव सर्वं सृजतीत्यर्थः यद्वा धर्माधर्माभ्यां भूतैश्च संधमति सं-
गमयति जीवान् णिजत्वं ज्ञेयम् । कीदृशः विश्वतश्चक्षुः विश्वतः सर्वतश्चक्षुः
यस्य सः । विश्वतोमुखः विश्वतो मुखानि यस्य । विश्वतोवाङ्मुखः विश्वतो वाङ्मो-
भुजा यस्य । उतापि च विश्वतः पादा यस्य सः पादस्य लोपोऽङ्गुस्त्यादिभ्य इति
[पा० ५.४.१३८.] पादस्यान्त्यलोपः । परमेश्वरस्य सर्वप्राणायामकवाद्यस्य यस्य प्रा-
णिनो ये चक्षुरादयस्ते तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति सर्वत्र चक्षुरादयः सम्पद्यन्ते
ऽइत्यर्थः ॥ १९ ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्ठतनुः ।

मनीषिणो मनसा पृष्ठेदु तद्यदध्यतिष्ठदुवनानि धारयन् ॥ २० ॥

पुनरपि प्रश्नः । स्विदिति वितर्के तद्वनं किमास बभूव उ अपि च स वृक्ष
कः आस यतो वनादृक्षाच्च विश्वकर्मा द्यावापृथिवी निष्ठतनुः निस्ततक्ष निस्त-
ह्यालंकृतवान् (९.) वचनव्यत्ययः न हि तादृशं वनं वृक्षो वा सम्भवति ।
लोके हि गृहादिनिर्माणमिहन्कस्मिंश्चिद्वने कंचिद्वृक्षं ह्वा तक्षणादिना स्तम्भा-
दिकं करोति इह तन्नास्तीत्यर्थः । किं च हे मनीषिणः विद्वांसः मनसा पर्यालो-
च्य तत् इत् उ तदपि यूयं पृष्ठत तत्किम् भुवनानि धारयन्सन् विश्वकर्मा यद-
ध्यतिष्ठत् यत्स्थानमधिष्ठितवान् तदपि पृष्ठत । कुम्भकारादिर्गृहादिकमधिष्ठाय घ-

दादि करोति तदधिष्ठानमपि पृक्त ऊर्णनाभिवद्यमात्मारम्भण इति भावः (10.)

॥ २० ॥

या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मनुतेमा ।

शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यज्ञस्व तन्वं वृधानः ॥ २१ ॥

हे विश्वकर्मन् हे स्वधावः स्वधानमस्यास्तीति स्वधावान् तत्सम्बुद्धौ हे स्वधावः मतुवसो रुः सम्बुद्धौ हन्द्सीति [पा० ८. ३. १.] रुः हे हविर्लक्षणान्नवन् ते तत्र यानि परमाणि उत्कृष्टानि धामानि या यानि अत्रमा अत्रमानि कनीयांसि धामानि उतापि च या यानि मध्यमा धामानि इमा इमानि पूर्वीक्तानि त्रिविधानि धामानि सखिभ्यो यज्ञमानिभ्यः शिक्षा देहि द्व्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६. ३. १३५.] संहितायां शिक्षपदस्य दीर्घः । क उपकार इति चेत् हविषि यज्ञमानसम्बन्धिन्युपस्थिते सति तन्वं स्वशरीरं वृधानः वर्धयन्सन् स्वयं यज्ञस्व । वयं यज्ञाम इति कयं वक्तुं शक्यम् मनुष्यः कस्त्वां यष्टुं समर्थोऽत एवं ब्रवीमि स्वयं यज्ञस्व । वर्धतः शानचि व्यत्ययेन शपो लुक् वृधानः । तन्वमित्यत्र वा हन्द्सीति [पा० ६. १. १०६.] पूर्ववृत्ताभावे यणादेशः ॥ २१ ॥

विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः स्वयं यज्ञस्व पृथिवीमुत गाम् ।

मुक्ष्यन्त्येऽभितः सपत्ना इहास्माकं मधवा सूरिरस्तु ॥ २२ ॥

हे विश्वकर्मन्हविषा मदत्तेन वावृधानः वर्धमानो जातर्षः सन् मम यज्ञे पृथिवीं पृथिव्याश्रितानि भूतानि उतापि च ग्वां गृत्तलोकाश्रितानि भूतानि स्वयं यज्ञस्व मदनुग्रहाय । किं च तत्प्रसादादन्येऽभितः स्थिताः सपत्नाः शत्रवो मुक्ष्यन्तु मोक्षं प्राप्नुवन्तु किं च इह यज्ञे मधवा इन्द्रोऽस्माकं सूरिः पण्डित आत्मज्ञानोपदेशकोऽस्तु ॥ २२ ॥

वाचस्पतिं विश्वकं ॥ २३ ॥ विश्वकर्मन्हविषा वं ॥ २४ ॥

हे ऋचौ व्याख्याते [८. ४५. ४६.] ॥ २३ ॥ २४ ॥

IV. चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो धृतमेनेऽयज्ञनन्नमने ।

यदेदता अददकृत पूर्वऽआदिद्वावापृथिवीऽअप्रथेताम् ॥ २५ ॥

का° [१८. ३. १३.] चक्षुषः पितेत्यपरमनुवाकेन । अष्टर्चेन षोडशगृहीतस्या-
परमर्थं जुहोतीत्यर्थः ॥ यदा इत् यदैव पूर्वे वसिष्ठादयो मुनयः अन्ताः विभक्ति-
व्यत्ययः अन्तान् ग्वावाभूम्योरन्तरप्रदेशानददकृत दृढीकृतवन्तः दृढते रूपम् । आत्
इत् आत् अनन्तरवाची इदिवार्थे अनन्तरमेव ग्वावाभूमिदार्यानन्तरमेव ग्वावापृ-
थिवी ग्वावापृथिव्यौ अप्रथेतां पृथू अभूताम् । तदा ग्वावापृथिवीप्रथनानन्तरं च-
क्षुषः पिता चक्षुरादीन्द्रियाणां पालको विश्वकर्मा मनसा धीरः सन् हि निश्चि-
तमने एते ग्वावापृथिव्यौ प्रति धृतमुदकमजनदजनयत् रुन्दस्युभयेति [पा° ३. ४.
११७.] आर्धधातुकत्वाहपि णिचो लोपः रोदस्योर्दार्थे वृष्टिं कुरुतऽइत्यर्थः । किं
कुर्वन् नममाने नममाने ग्वावापृथिव्यौ स्तम्भयन्निति शेषः जगदनुग्रहाय रोदसी
स्तम्भयन्नित्यर्थः नमतेः शानचि नुगागमश्छान्दसः ॥ २५ ॥

विश्वकर्मा विमना आदिद्वाया धाता विधाता परमोत् संदृक् ।

तेषामिष्टानि समिष्टा मंदन्ति यत्रा सप्तऽऋषीन्पर एकमाहुः ॥ २६ ॥

यत्र यस्मिन् लोके सप्तऽऋषीन् सप्त च ते ऋषयश्च सप्तऽऋषयः ऋत्यक इति
[पा° ६. १. १२८.] संध्यभावः । तान्परः विभक्तेः सुः परेण विश्वकर्मणा सह एक-
माहुः एकीभूतान्वुधा वदन्ति । यत्र लोके सप्तऽर्षयो विश्वकर्मणा सहैकत्वं प्राप्ताः
तत्र लोके तेषां पुंसामिष्टानि अभिलषितानि वस्तूनि इषा अन्नेन आहुतिरसभू-
तेन सह संमदन्ति संमोदन्ते सम्यक् मोदयुक्तानि पुष्टानि भवन्ति ते विश्वकर्म-
लोके इष्टभोगान्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तेषां केषाम् विश्वकर्मा येषां संदृक् सम्यक् प-
श्यतीति संदृक् सम्यग्द्रष्टा विश्वकर्मद्रष्टाः सुखिनो भवत्वित्यर्थः । कीदृशो वि-
श्वकर्मा विमनाः विशिष्टं मनो यस्य स तथा विभूतमनाः सर्वकर्मज्ञ इत्यर्थः ।
आत् अपि च विद्वायाः नभोवद्यापकः यद्वा विशेषेण जह्वाति त्यजति विद्वायाः
संहृता । धाता धारयिता पोष्टा स्थितिकर्ता । विधाता उत्पादकः । उत अपि प-
रमः सर्वेभ्य उत्कृष्टः विभक्तेराकारः । एवंविधो विश्वकर्मा येषां द्रष्टा ते मुच्यन्ते
भक्तानेव पश्यति तस्माद्भक्तिः कार्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद् भुवनानि विश्वा ।

यो देवानां नामधा एक एव तच्च संप्रश्नं भुवना यत्यन्या ॥ २७ ॥

यो विश्वकर्मा नोऽस्माकं पिता पालकः जनिता जनयिता उत्पादकः जनिता मन्त्रे इति [पा० ६.४.५३.] निपातः । यो विधाता विशेषेण धारकः सेतुः यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि धामानि स्थानानि भुवनानि भूतजातानि च वेद् जानाति । यश्च एकोऽद्वितीय एव सन् देवानां ब्रह्मणां नामधाः नामानि दधाति करोतीति नामधाः नाम च पितैव करोति । तस्मादन्या अन्यानि भुवना भुवनानि भूतजातानि संप्रश्नं सम्यक् प्रश्नो यस्यां क्रियायां यथा तथा तं विश्वकर्माणं यन्ति गच्छन्ति प्रलयकाले एकत्वं प्राप्नुवन्ति । यद्वा संप्रश्नं सम्यक् प्रष्टुं स्वाधिकारप्रश्नं कर्तुं भुवनानि ये यन्ति स एव स्वाधिकारेषु नियुङ्क्त इति भावः ॥ २७ ॥

तज्जगत्त द्रविणञ्च समस्माञ्ऋषयः पूर्वं जरितारो न भूना ।

असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृणवन्निमानि ॥ २८ ॥

ते पूर्वं ऋषयो विश्वकर्मसृष्टा वसिष्ठाद्या अस्मै भूतग्रामाय द्रविणं धनं जल-लक्ष्णं समायजन्त सम्यक् अभिमुख्येन ददुः द्रविणं भोगजातं वा यजतिर्दानार्थः । कथं ददुः न भूना न भूम्ना न वाङ्मलेन मलोपश्लान्दसः किं तु युक्त्या कामिवर्षित्वेनेत्यर्थः । कीदृशाः जरितारः स्तोतारः । ते के ये ऋषय इमानि भूतानि समकृणवन् स्वादेः करोतेर्लङ् ये वसिष्ठादयो तानि सृजन्ति तज्जगत्त उदकदानेन जीवयन्तीत्यर्थः । कीदृशाः असूर्ते असुभिः सप्तदशावयवैर्लिङ्गशरीरैरीरिता असूर्ताः असुपूर्वस्य ईर गतावित्यस्य हान्दस इडभावो निष्ठायाम् ईकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घः जस एकारः । तथा रजसि अन्तरिक्षलोके निषत्ते निषत्ताः निषत्ताः स्थिताः जस एकारः लोका रजांस्युच्यन्त इति [निर्ह ४. ११.] यास्कः । कीदृशे रजसि सूर्ते सुष्ठु ईरिते प्रेरिते विस्तीर्णे सुपूर्वस्य ईरधातोर्निष्ठायां पूर्ववत् । नस-त्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८. २. ६१.] निपातः ॥ २८ ॥

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति ।

का७ स्विद्धर्भं प्रथमं दध्न्ऽआपो यत्र देवाः समपश्यन्त पूर्वं ॥ २१ ॥

प्रश्नोत्तररूपा मन्त्राः ब्रह्मविषयप्रश्नः । विभक्तित्व्यत्ययवाङ्मूल्यमत्र मन्त्रे । यत् अस्ति कृदिति शेषः यदीश्वरतत्त्वं कृत्पुण्डरीके अस्ति तत् दिवा परः तुलोकादपि द्वे तिष्ठति दिवो (11.) दुर्ज्ञेयत्वात् । परस्मैशब्दः सान्तो द्रवाची । एना पृथिव्या अस्याः पृथिव्याः परः पृथिव्या अपि द्वे । देवेभिरसुरैः देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च परो द्वे द्वत्वं विलक्षणत्वम् सर्वज्ञगद्विलक्षणत्वादुरुशास्त्रविमुखैर्न ज्ञायतऽइत्यर्थः । किं च स्विदिति वितर्के आपः प्रथमं कं गर्भं दध्ने दधिरे आधारयन् धाञो लिटि तडि प्रथमवहुवचनस्य लिटस्तत्परोरेणिरिति [पा° ३.४.८१.] इरेचि (12.) कृते तस्य इर्यो रे इति [पा° ६.४.७६.] रे-आदेशे तस्य स्थानिवत्त्वादातो लोप इति चेत्यालोपे [पा° ६.४.६४.] दध्ने इति द्वपम् । पूर्वं देवाः प्रथमांत्वन्ना देवाः वसिष्ठादयो यत्र गर्भे समपश्यन्त ददशुः जगदिति शेषः । यदा स्थूलोऽप्ययं जगदाधारो गर्भरूपो न ज्ञायते तदात्यन्तसूक्ष्मं तत्त्वं न ज्ञायतऽइति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ २१ ॥

तमिद्धर्भं प्रथमं दध्न्ऽआपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे ।

अज्ञस्य नाभावव्येकमर्पितं यस्मिन्विद्यानि भुवनानि तस्युः ॥ ३० ॥

प्रत्युत्तरमाह । आपः प्रथमं तमित् तमेव गर्भं दध्ने दधिरे यत्र कारणभूते गर्भे विश्वे सर्वे देवाः समगच्छन्त संगताः सम्भूय वर्तन्ते । ननु तस्य गर्भस्य को वाधारस्तत्राह । अज्ञस्य जन्मरहितस्य परमेश्वरस्य नाभावधि नाभिस्थानीयस्य स्वप्नमथे एकमविभक्तमनन्यभूतं किञ्चिद्वीजं गर्भरूपमर्पितं स्थापितं यस्मिन्वीजं विद्यानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्युः स्थितानि तद्वीजमर्पितम् तथा च स्मृतिः [मनु° १.८.१.] अप एव ससर्जादौ तासु वीजमथान्निपत् (13.) तदण्डमभवद्भैमं सूर्यकोटिसमप्रभमिति (14.) । स एव सर्वाश्रयो न तु तस्याप्यन्यऽआश्रया इति भावः ॥ ३० ॥

न तं विदाथ य इमा ज्ञानान्यगुष्माकमन्तरं बभूव ।

नीहुरेण प्रावृता जलप्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥ ३१ ॥

इदानीमुपदिशति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि भूतजातानि ज्ञान उत्पादितवान् तं विश्वकर्माणं हे जीवा यूयं न विदाथ न जानीथ तेषोऽडाठाविति [पा० ३.४. १४.] आडागमः । ननु देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं जानीम इति (15.) चेत् न न क्यहम्प्रत्ययगम्यं (16.) जैवं रूपं परमेश्वरतत्त्वम् किं तु युष्माकमहम्प्रत्ययगम्यानां (17.) जीवानामन्तरमभ्यन्तरं वास्तवस्वरूपमन्यत् अहम्प्रत्ययादतिरिक्तं सर्वावदानं (18.) वेद्यमीश्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्यते । जीववृषवत्तदपि (19.) कुतो न विद्व इति चेत् (20.) भवन्त ईदृशाः चरन्ति प्रवर्तन्तेऽतो न जानीथ । कीदृशाः नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वात् जानीथ यथा नीहारो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठाण्मादिवद्बोधयितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्रावृताः जल्पनं जल्पिस्तथा देवोऽहं नरोऽहं ममेदं गृहं क्षेत्रमित्याद्यनृतजल्पनेन व्याप्ताश्च । किं च असुतृषः असुपु असून्वा तृप्यन्ति असुतृषः केनापि प्रकारेण प्राणान्भूत्वा तावन्तैव तृप्यन्ति न तु परमेश्वरतत्त्वं विचारयितुं प्रवर्तन्ते । न केवलमैहिकभोगेन तृप्तिः किं तु उक्थशासः परलोकभोगान्सम्पादयितुं यज्ञेषु उक्थानि शंसन्ति उक्थशासः शस्वस्तोतारः शसेः द्विष्यनिदितामिति [पा० ६.४. २४.] नलोपः संहितायां दीर्घः ऐहिकामुष्मिकभोगप्रवृत्तानामज्ञानमिथ्याज्ञानपराधीनानां भवतां नास्ति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

विश्वकर्मा क्यज्ञनिष्ठ देव आदिद्वन्द्वीऽग्रभवद्वितीयः ।

तृतीयः पिता जनितीपधीनामपां गर्भं व्यदधात्पुरुत्रा ॥ ३२ ॥

ब्रह्माण्डमध्यगतानामुत्पत्तिरुच्यते । ब्रह्माण्डमध्ये प्रथमं विश्वकर्मा देवतिर्यगादिजगद्देवकर्ता सत्यलोकवासी चतुर्मुखो देवः अज्ञनिष्ठ आदित्यात्तरपुरुषरूपेण जातः । आत् इत् अनन्तरमेव तदपेक्षया द्वितीयो गन्धर्वः अभवत् उत्पन्नः गां वाचं पृथिवीं वा धरति गन्धर्वीऽग्निः गानाद्वा गन्धर्वः अयोऽह्वाङ्गुरगिरेवास्यै

पृथिव्यै पृष्ठे सर्वः कृत्स्नो मन्यमानोऽगायदित्यादिश्रुतेः । पिता पालयिता ओष-
धीनां जनिता उत्पादकः पर्जन्यः पूर्वोक्तादयापेक्षया तृतीयोऽभवत् स पर्जन्य उ-
त्पन्नः सन्नपामाहुतिपरिणामभूतानां गर्भं व्यदधात् धारयति करोति वा । कीदृशं
गर्भं पुरुत्रा पुरुन्वहून् त्रायते रक्षति पुरुत्राः बहूनां रक्षकम् विभक्तीराकारः बहु-
प्रकारं वा ॥ ॥ वैश्वकर्मणहोमः समाप्तः ॥ ३२ ॥

V. आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणश्चर्पणीनाम् ।

संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतं सेना अजयत्साकमिन्द्रः ॥ ३३ ॥

का° [११. १. १. १०.] आहवनीये प्रणीयमानेऽप्रतिरथस्य द्वादश वृषभग्नौ सर्व-
त्रैके । अग्नौ चयने इध्मादीप्याहवनीये चित्यां प्रति नीयमाने ब्रह्माप्रतिरथसू-
क्तस्य द्वादश ऋचो जपन्दक्षिणतोऽनुगृह्णीति सूत्रार्थः ॥ अप्रतिरथदृष्टा इन्द्रदेव-
त्या द्वादश त्रिदुभः । इन्द्रः शतं सेना शतसंख्याकाः शत्रुसेनाः साकं सहैव एक-
प्रयत्नेनैवाजयत् जयति । कीदृश इन्द्रः आशुः अश्रुते व्याप्नोति आशुः शीघ्रगामी
उपप्रत्ययः । शिशानः शो तनूकरणे बहुलं हन्द्सीति [पा° २. ४. ७६.] नुहोत्या-
दित्वाहानचि द्विवम् श्यति वधं तोक्षणीकरांति शिशानः । वृषभो न वृषभ-इव
भीमः भयंकरः । घनाघनः शत्रूणामतिशयेन घातकः हन हनेति वक्ता वा वृ-
ष्टिकर्तृमेषवृषो वा कर्षुकाब्दो (21.) घनाघन इत्यभिधानात् चर्पणीनां मनुष्या-
णां क्षोभणः क्षोभयतीति क्षोभणः क्षोभहेतुः चालकः । संक्रन्दनः सम्यक् क्रन्द-
नं परभयहेतुर्धनिर्यस्य यद्वा समाह्वता शत्रूणाम् । अनिमिषः नास्ति निमेषो
यस्य सः देवत्वात् यद्वा कदाचिदपि निमेषं न करोति अत्यन्तसावधान इत्यर्थः ।
एकवीरः एकश्चासौ वीरश्च अन्यनिरपेक्षं (22.) शत्रून् एक एव जेतुं समर्थः ॥ ३३ ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिह्नुना युत्कारिणो दुश्श्ववनेन धृजुना ।

तदिन्द्रेण जयत तत्सहधं युधो नर इषुहस्तेन वृज्जा ॥ ३४ ॥

युध्यन्ते ते युधः द्विप् पादादावामन्त्रितस्येति (23.) आगुदात्तः हे युधो नरो
योद्धारो मनुष्या इन्द्रेण कृत्वा यूयं तत्परबलं जयत वशीकुरुत वशीकृत्य च त-

त्सृद्धम् अभिभवत विनाशयतेत्यर्थः । कीदृशेनेन्द्रेण संक्रन्दनेन शब्दकारिणा । अनिमिषेण एकचित्तेन । जिह्मुना जयनशीलेन । युत्कारिण युधं करोतीति युत्कारस्तेन कर्मण्यण् युद्धकारिणा । दुश्श्ववनेन दुःखेन च्यावयितुं शक्यो दुश्श्ववनस्तेन अजग्येन । धृष्टुना प्रगल्भेन भीतिरहितेन इषुकस्तेन इषवो हस्ते यस्य तेन वारुणाद्यायुधोपेतेन । वृक्षा वर्षतीति वृषा तेन कामानां वर्षुकेण ॥३४॥

स इषुकस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी सःस्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन ।

सःसृष्टजित्सोमपा वाङ्मशर्ध्वग्रन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥३५॥

स इन्द्रोऽस्मानवविति शेषः । संस्रष्टा (24.) एबुल्लुचाविति [पा° ३.१.१३३.] तृच्प्रत्ययः युद्धाय संसर्गकर्ता । वशी वशयति रिपूनिति वशी यद्वा कान्तः जनप्रियः स्वतन्त्रा वा निगृहीतारिषद्वयो वा ईश्वरो वा । गणेन रिपुसमूहेनापि सह युधः युध्यतेऽसौ युधः युद्धकर्ता इगुपधज्ञेति [पा° ३.१.१३५.] कप्रत्ययः । संसृष्टजित् संसृष्टान्युद्धाय संगतान्निपृञ्जयति संसृष्टजित् । सोमपाः सोमं पिबतीति यजमानानां यागेषु सोमपानकर्ता । वाङ्मशर्धी वाङ्मोः शर्धी वल्गमस्यास्ति वाङ्मशर्धी वाङ्मवल्गोपेतः संयोगितनिरपेक्ष (25.) इत्यर्थः शर्ध इति वल्गनाम [निघ° २.१.] उग्रमुत्कटं धनुर्यस्य सः धनुषश्चेत्यनङ्दिशः [पा° ५.४.१३१.] प्रतिहिताभिरस्ता स्वेन धनुषा प्रेरिताभिरिषुभिरस्ता क्षेप्ता असु क्षेपणे तृन् आद्युदात्तत्वात् अस्यतीत्येवंशीलः रिपुनाशयितेत्यर्थः सशब्दावृत्तिः पादपूर्णाया ॥३५॥

वृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहामित्रानपवाधमानः ।

प्रभञ्जत्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्तस्माकमेध्वविता रथानाम् ॥३६॥

वृहस्पतिरिन्द्रः वाग्वै वृहती तस्या एष पतिः व्याकरणकर्तृत्वादिन्द्रस्य वाक्यतिवमिन्द्रस्य पुरोहितत्वेन वा वृहस्पतिरेव स्तूयते । हे वृहस्पते त्वं रथेन परिदीय सर्वतो गृह दीयतिर्गत्यर्थः गत्वा चास्माकं रथानामस्मदीयस्यन्दनानामविता रक्षक एधि भव । कीदृशस्त्वम् रक्षोह्वा रक्षांसि हृतीति रक्षोह्वा द्विप् रक्षसां हृता । अमित्रान् शत्रून्पवाधमानः पीडयन् । सेनाः परकीयाः प्रभञ्जन्

प्रकर्षेण भग्नाः कुर्वन् । युधा युद्धेन प्रमृणो जयन् मृणातिर्हिंसाकर्मा तस्य द्विपि
द्वितीयावद्वचनम् प्रमृणो हिंसकान् जयन् पराभवन् ॥ ३६ ॥

बलविज्ञाय स्थविरः प्रवीरः सहस्वान्वाजी सहमान उग्रः ।

अभिवीरोऽभिसत्वा सहोज्ञा जैत्रमिन्द्र रथमातिष्ठ गोवित् ॥ ३७ ॥

हे इन्द्र त्वं जैत्रं जयनशीलं रथमातिष्ठ आरोह । कीदृशस्य बलविज्ञायः ब-
लं परकीयं विशेषेण जानाति बलविज्ञायः कर्मण्यण् आतो युक् चिण्कृतोः [पा°
७.३.३३.] यद्वा बलेन कृत्वा विज्ञायते करणे घञ् । स्थविरः पुरातनः सर्वानुशा-
सकः । प्रवीरः प्रकृष्टो वीरः शूरः । सहस्वान् सहो बलमस्यास्तीति सहस्वान् ।
वाजोऽस्यास्तीति वाजी अन्नवान् । सहमानः शत्रूनभिभवन् । उग्रः युद्धेषु क्रूरः ।
अभिवीरः अभितो वीराः शूराः यस्य सः । अभिसत्वा अभितः सत्वानः परिचारि-
काः प्राणिनो यस्य सोऽभिसत्वा । सहसो बलाज्जातः सहोज्ञाः न क्वन्यस्माज्जात
ईदृग्वलः स्यात् । गां स्तुतिगिरं वेत्ति गोवित् ॥ ३७ ॥

गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमज्मं प्रमृणन्तमोज्ञसा ।

इमं सजाता अनु वीर्यधमिन्द्रं सखायोऽनु संरभधम् ॥ ३८ ॥

हे सजाताः समानं ज्ञातं जन्म येषां ते समानजन्मानः सखायो देवा इममि-
न्द्रमनु वीर्यधम् शूर वीर विक्रान्तौ अदत्तश्रुदादिः लोह् वीरकर्म कुर्वाणमनु-
गम्य वीरकर्मणा प्रोत्साहयत । अनु संरभधम् संरम्भं वेगं कुर्वाणमनु संरम्भं कु-
रुत । कीदृशमिन्द्रम् गोत्रभिदं गोत्रमसुरकुलं भिनत्ति गोत्रभित्तम् यद्वा गा अपः
त्रायते गोत्रो मेघः तस्य भित्तारम् । गोविदम् गां वाचं वेत्तीति गोवित् तम् प-
ण्डितम् । वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम् । अज्म संग्रामं जयन्तम् अज्मेति युद्ध-
नाम [निघ° २.१७.] अजतेर्गत्यर्थस्य । ओज्ञसा बलेन प्रमृणन्तं शत्रून् हिंसन्तम् मृ-
णातिर्हिंसाकर्मा ॥ ३८ ॥

अभि गोत्राणि सहसा गार्हमानोऽद्यो वीरः शतमन्युरिन्द्रः ।

दुश्शवनः पृतनाषाड्युध्योऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ३९ ॥

इन्द्रः युत्सु युद्धेषु अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु हृन्दसि परेऽपीति । पा० १.४.८१. उपसर्गस्य क्रियापदात्परप्रयोगः । कीदृश इन्द्रः गोत्राणि असुरकुलानि मेघवृन्दानि वा अभिगाहमानः सर्वतो विलोडयन् । अदयः दयारहितः । वीरः विक्रान्तः । शतमन्युः शतमसंख्यो मन्युः क्रोधो यस्य शतयज्ञो वा । दुश्श्रवणः अप्रच्याव्यः । पृतनां संग्रामं सहते अभिभवतीति पृतनाषाद् । अयुध्यः यो-
दुमशक्यः नास्ति युध्यः प्रतियोधास्येति वा ॥ ३१ ॥

इन्द्र आसां नेता वृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।

देवसेनानामभिभजतीनां जयतीनां मरुतो यत्त्वग्रम् ॥ ४० ॥

इन्द्रः वृहस्पतिश्च आसां देवसेनानां नेता प्रणेता भवत्विति शेषः । यज्ञः यज्ञपुरुषो विलुर्दक्षिणा दक्षिणत एतु गह्वतु दक्षिणादाच्रत्ययः सोमः पुरोऽग्रे एतु । मरुतो गणदेवा अग्रं सेनाग्रभागं यन्तु गह्वतु । कीदृशीनां देवसेनानाम् अभिभजतीनां भजो आमर्दने शत्रून्मर्दयतीनाम् । तथा जयतीनां विजयमानानाम् ॥ ४० ॥

इन्द्रस्य वृहो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुताः शर्ध उग्रम् ।

महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्यात् ॥ ४१ ॥

वृहः कामवर्षितुरिन्द्रस्य राज्ञो वरुणस्यादित्यानां द्वादशानां मरुतां चैषां देवानामुग्रमुत्कृष्टं शर्धी वलं गजतुरगरथपत्त्यात्मकसैन्यं घोषो जितं जितमिति शब्दश्च उदस्यात् उत्थितः । जितं जितमिति वददिन्द्रादिसैन्यमुत्थितमित्यर्थः । कीदृशानां देवानां महामनसां महन्मनो येषां ते महामनसस्तेषाम् युद्धे स्थिरचित्तानाम् । तथा भुवनच्यवानां भुवनं लोकं च्यावयन्ति ते भुवनच्यवास्तेषां भुवनच्यावनसमर्थानाम् । जयतां विजयमानानाम् ॥ ४१ ॥

उद्धर्षय मधवन्नायुधान्युत्सवनां मामकानां मनाऽसि ।

उद्धृत्रह्न्वाजिनां वाजिनान्युद्धरानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ ४२ ॥

हे मधवन्धनवन्निन्द्र आयुधानि उद्धर्षय उद्धृतरुषाणि कुरु मामकानां मदीया-

नां सत्त्वनां प्राणिनां मनांसि च उद्धर्षय हर्षयुक्तानि कुरु । हे वृत्रहन् वैरिघा-
तिन् वाजिनामश्वानां वाजिनानि शीघ्रगमनानि उद्धर्षय उत्कृष्टानि कुरु । किं च
जयतां विजयमानानां रथानां घोषाः शब्दा उद्यन्तु उद्गहन्तु रथाः सशब्दाः प्रस-
रन्तु ॥ ४२ ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु ।

अस्माकं वीरा उत्तरे भवत्वस्माँः ॥ ५७ उ देवा अवता ह्वेषु ॥ ४३ ॥

ध्वजेषु समृतेषु ऋ गतौ संगतेषु शत्रुध्वजैः संयुक्तेषु सत्सु इन्द्रः अस्माकं र-
क्षिता भवविति शेषः तदानीमस्माकं या इषवोऽस्मदीयैः प्रयुक्तास्ता जयन्तु पर-
सैन्यानि ध्वन्तु । अस्माकं ये वीराः शूरास्ते उत्तरे परकीयभटेभ्य उत्कृष्टा भवन्तु
उ अपि च हे देवा ह्वेषु अस्मान्यूयमवत रक्षत अन्येषामपि दृश्यतऽइति । पा०
६.३.१३७.] दीर्घः ॥ ४३ ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृह्णाणाङ्गान्यध्वे परेहि ।

अभि प्रेहि निर्दह कृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचत्ताम् ॥ ४४ ॥

अथा देवता सा व्याधिर्भयं वा यस्मादेतया विद्वाऽपचीयते (26.) तस्मादद्या
अपपूर्वादातेरत्तर्भूतण्यर्थात् अन्येष्वपि दृश्यतऽइति [पा० ३.२.१०१.] उपत्ययः अप-
शब्दात्याकारलोपश्छान्दसः ततटाप् अपवाति अपगमयति सुखं प्राणाश्चित्यध्वा ।
ऐन्द्रोऽभिन्नया द्वादश भवतीति [१.२.३.६.] श्रुतेरियमपीन्द्रसेनासम्बन्धिनी । हे
अध्वे अमीषां शत्रूणां चित्तं चित्तानि प्रतिलोभयन्ती मोहयन्ती अङ्गानि शत्रुगा-
त्राणि गृह्णाना ततः परेहि अङ्गान्यादाय परागह पुनरन्यान्निपून्गृहीतुमभि शत्रु-
संघं प्रेहि प्रगह तेषां कृत्सु हृदयानि शोकैर्धनपुत्रनाशादिनिमित्तैर्निर्दह विभ-
क्तव्यत्ययः । किं च अमित्राः शत्रवोऽन्धेन तमसा गाढान्धकारेण सचत्तां संग-
हत्तां षच् सम्बन्धे लोट् ॥ ॥ द्वादशैन्द्र्यः समाप्ताः ॥ ४४ ॥

अवसृष्टा परापत शरव्ये ब्रह्मसंश्रिते ।

गहामित्रान्प्रपद्यस्व मामीषां कं चनोहिषः ॥ ४५ ॥

इत ऋक्नुष्टयस्य विनियोगः कात्यायने नोक्तः । इयमिषुदेवत्यानुष्टुप् । हिं-
सिका शर्मयो ह्येतिः शरव्या ब्रह्मणा मन्त्रेण संशिता तीक्ष्णीकृता ब्रह्मसंशिता
तादृशि हे शरव्ये त्वमवसृष्टास्माभिर्मृक्ता सती परापत सहसा परसैन्ये पतिता
भव । पतिवा चामित्रान् शत्रून् गह् प्राप्नुहि प्राप्य च प्रपद्यस्व शत्रुशरीरेषु प्र-
विश प्रविश्य चामीषां शत्रूनां मध्ये कं चन पुरुषं मा उक्षिपः अवशिष्टं मा कुरु
सर्वानपि जह्नीत्यर्थः शिषू विशेषणे पुषादीत्यादिना [पा० ३.१.५५.] चैरङ् ॥४५॥

प्रेता जयता नर् इन्द्रो वः शर्मं यक्षतु ।

उग्रा वः सन्तु वाक्वोऽनाधृष्या यथासथ ॥४६॥

योद्धेवत्यानुष्टुप् योद्धन्तीति । हे नरोऽस्मदीया योद्धारो यूयं प्रेत परसैन्यं
प्रति प्रकर्षेण गह् तततो जयत विजयं प्राप्नुत द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.
१३५.] प्रेतित्यत्र दीर्घः अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६.३.१३७.] जयतेत्यत्र दीर्घः ।
इन्द्रो वो युष्मभ्यं शर्मं जयोत्यं सुखं यक्षतु ददातु दाण दाने पात्रेत्यादिना [पा०
७.३.७८.] यक्षदिशः । किं च यथा यूयमनाधृष्या असथ केनाप्यतिरस्कार्या भवथ ।
तथा वो युष्माकं वाक्वो भुजदण्डा उग्रा उदूर्णायुधाः सन्तु । असथेत्यत्र स्तेढो
ऽडाटाविति [पा० ३.३.१४.] अडागमः ॥४६॥

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्येति न ओजसा स्पर्धमाना ।

तां गूहृत तमसापव्रतेन यथामीऽअन्योऽअन्यं न (27.) ज्ञानन् ॥४७॥

मरुदेवत्या त्रिष्टुप् हे मरुतो या प्रसिद्धा असौ परेषां शत्रूणां सेना नोऽस्मा-
नभि आ हति अभ्यागहति । कीदृशी ओजसा बलेन स्पर्धमाना स्पर्धा कुर्वाणा
तां सेनां तमसा अन्धकारेण यूयं गूहृत संवृतां कुरुत । तथा गूहृत यथा अमी
सैनिका अन्योऽन्यं न ज्ञानन् परस्परं न जानीयुस्तथा गूहृत । कीदृशेन तमसा
अपव्रतेन अपगतं व्रतं कर्म यस्मात्तेन येन व्याप्तानां कर्म नश्यति तादृशेन तम-
सा गूहृतेत्यर्थः ॥४७॥

यत्र वाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव ।

तत्र इन्द्रो वृहस्पतिरदितिः शर्म यक्षु विश्वा ह्य (28.) शर्म यक्षु ॥४८॥

इन्द्रवृहस्पत्यदितिदेवत्या पङ्क्तिरष्टान्नरपञ्चपादा । यत्र यस्मिन्युद्धे वाणाः शत्रु-
प्रयुक्ताः सम्पतन्ति इतश्चेतश्च सम्भूय पतन्ति । तत्र दृष्टान्तः कुमारः विशिखा इव
विगता शिखा येषां ते विशिखाः शिखारहिता मुण्डितमुण्डा विकीर्णकवचा वा
अतित्रालाश्चपलाः सन्तो यथा इतस्ततो गहन्ति तद्वत् । तत् तत्र युद्धे इन्द्रः नो
ऽस्मभ्यं शर्म विजयोत्थं सुखं यक्षु ददातु । कीदृश इन्द्रो वृहस्पतिः वृहतां म-
न्त्राणां पतिः पालकः विजयोचितमन्त्रज्ञः । अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य
अखण्डितशक्तिः । विश्वाह्य विश्वान्सर्वान् शत्रूना समन्ताद्वतीति विश्वाह्य (29.)
स शर्म यक्षु इति पुनरुक्तिरादरार्था । यद्वा तत्र इन्द्रः वृहस्पतिरिन्द्रगुरुः अदि-
तिरिन्द्रमाता च विश्वाह्य सर्वाण्यहानि सर्वदा शर्म यक्षु विश्वानि च तान्यह्य-
नि च (30.) विश्वाह्य विभक्तेराकारः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥४८॥

मर्माणि ते वर्मणा हृदयामि सोमस्वा राजामृतेनानुवस्ताम् ।

उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥४९॥

का° [१३.३.१०.] मर्माणि तऽइति कवचं प्रयहति । महाव्रते यागेऽर्घ्युः क्ष-
त्रियाय संनाहं परिधानाय प्रयहतीत्यर्थः ॥ सोमवरुणदेवदेवत्या त्रिदुप् । हे य-
ज्ञमान ते तव मर्माणि जीवस्थानानि वर्मणा कवचेनाहं हृदयामि आवृणोमि ।
राजा विप्रादीनामधिपः सोमोऽमृतेन नास्ति मृतं मरणं येन तेन मरणनिवारके-
णानि वर्मणा वा त्वामनुवस्तामन्वाहृदयतु वस आहृदनेऽदादिः लोह् । तथा
वरुणः ते तव वर्म उरोः पृथोरपि वरीयः उरुतरं प्रधीयः कृणोतु करोतु अत्य-
न्तमुरु वरीयः ईयसुनि प्रस्यस्फेत्यादिना [पा° ६.४.१५७.] उरोर्वरादेशः । किं च
देवाः जयन्तं विजयं प्राप्नुवन्तं वा त्वामनुमदन्तु अनुकूला भूवा हृष्यन्तु उत्साह-
यन्तु वा ॥४९॥

VI. उदेनमुत्तरां नयग्निं धृतेनाहुत ।

रायस्योषेण सऽसृज प्रजया च ब्रह्मं कृधि ॥५०॥

का° [१८.३.१४.] आद्रौऽदुम्बरीधृतोषितास्तिस्र उदेनमित्यादधाति प्रत्यूचम् ।
 अश्रुष्का उदुम्बरतद्वत्या रात्रौ धृते स्थिताः (३१.) प्रादेशमात्रीस्तिस्रः समिध ऋ-
 त्तयेण शाल्ताद्वार्यं जुहोति ततोऽग्निप्रणयनमित्यर्थः ॥ तिस्रोऽनुष्टुभः प्रथमाग्निदे-
 वत्या द्वितीयेन्द्रदेवत्या (३२.) तृतीया लिङ्गोक्तदेवता । हे धृतेनाहुत आज्येन
 सर्वतो हूयमान हे अग्ने एनं यजमानमुत्तरां नय अतिशयेन उत् उत्तराम् तरव-
 तादाम्प्रत्ययः । उत्कृष्टवैश्वर्यं प्रापय ऐश्वर्यमेवाह रायस्योषेण धनसमृद्ध्या संसृज
 संयोजय प्रजया संतत्या पुत्रपौत्रादिकया च बडुं कृधि भूयांसं कुरु बडुकुदुम्बं
 कुर्वित्यर्थः ॥ ५० ॥

इन्द्रे॒मं प्र॒तरां॑ न॒य स॒ज्ञा॒ताना॑मसद्वशी ।

समे॒नं वर्च॑सा सृ॒ज दे॒वानां॑ भा॒गदा॑ असत् ॥ ५१ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त इमं यजमानं प्रतरां नय अतिप्रकर्षः प्रतराम् प्रकृष्टमै-
 श्वर्यं प्रापय । तदेव दर्शयति सज्ञातानां समानज्ञातीयानां वशी असत् वशयति
 वशी नियमनसमर्थी भवतु । किं च एनं यजमानं वर्चसा संसृज तेजस्विनं कुरु ।
 अयं यजमानो देवानां भागदा असत् भागं ददाति भागदाः यज्ञेषु देवानां भागप्र-
 दाता भवतु ॥ ५१ ॥

यस्य॑ कु॒र्मो गृ॒हे ह॒विस्तम॑ग्रे वर्ध॒या त्वम् ।

तस्मै॑ दे॒वा अ॒धि॒ब्रव॑न्नयं च॒ ब्रह्म॑ण॒स्पतिः॑ ॥ ५२ ॥

वयमृत्विजो यस्य यजमानस्य गृहे हविः कुर्मः पुरोडाशप्रधानं कर्म कुर्मः हे
 अग्ने तं यजमानं त्वं वर्धय । देवास्तस्मै तं यजमानमधिब्रवन् अधिकं ब्रुवन्तु सर्व-
 भ्योऽधिकोऽयमिति । अयं यजमानश्च ब्रह्माणो वैदिककर्मणः पतिः पालको भव-
 तु । यदा देवा अयं ब्रह्मणस्पतिरग्निश्च इममधिब्रवन् । तस्मै द्वितीयार्थे चतुर्थी
 ॥ ५२ ॥

उ॒ह॒ त्वा वि॒श्वे दे॒वा अ॒ग्ने भर॑तु चि॒त्तिभिः॑ ।

स नो॑ भव शि॒वस्त्व॑ सु॒प्रती॒को वि॒भाव॑सुः ॥ ५३ ॥

का° [१८.३.१८.] त्रिरुक्तायामुद्यम्योऽडु वेति । होत्रा प्रथमायामृचि त्रिः पठितायां सत्यां प्रतिप्रस्थाता उडु वेति मन्त्रेण प्रदीप्तमिधं शालाद्वार्यादूर्ध्वमुत्पाटयतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [१२.३१.] ॥ ५३ ॥

पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवत्तु देवीरपामतिं दुर्मतिं वाधमानाः ।

रायस्योषे यज्ञपतिमाभजन्ती रायस्योषेऽग्रधि यज्ञोऽग्रस्यात् ॥ ५४ ॥

का° [१८.३.१८.] चित्त्वं प्रतिगहन्ति (33.) पञ्च दिश इति । ततो ब्रह्महोत्रधर्ग्युप्रतिप्रस्थातृयज्ञमानाः पञ्च दिश इत्याद्यृक्पञ्चकेन (34.) चित्त्वं प्रति गहन्ति । सर्वेषां मन्त्रपाठ इति कर्कः अर्धगुरेवेति हरिस्वामिन इत्यर्थः ॥ यज्ञाग्निसाधनवादित्यः पञ्च ऋचः आग्ने द्वे त्रिष्टुभौ प्रथमा दिग्देवत्या । पञ्च दिशः प्राचीदक्षिणाप्रतीच्युदीचीमध्यात्रया देवीः देव्यो यज्ञमस्मदीयमवत्तु । कीदृश्यो दिशः देवीः देव्यः देवानामिन्द्रयमवरुणसोमब्रह्मणां सम्वन्धिन्यो दैव्यः । तथा अमतिमस्मदीयप्रज्ञामान्यं (35.) दुर्मतिं दुष्टां मतिं पापविषयां बुद्धिमपवाधमानाः विनाशयन्त्यः । तथा रायस्योषे धनपुष्टौ यज्ञपतिं यज्ञमानमाभजन्तीः आभजन्त्यः भागिनं कुर्वन्त्यः । किं च यज्ञोऽस्मदीयो रायो धनस्य पोषे पुष्टौ अग्रि अस्यात् अधिकं तिष्ठतु समृद्धोऽस्तु ॥ ५४ ॥

समिद्धेऽग्रावधिं मामहान उक्थपत्र ईडा गृभीतः ।

तप्तं धर्मं परिगृह्यायजन्तोऽज्ञा यग्यज्ञमयजन्त देवाः ॥ ५५ ॥

अग्नियी । दीव्यन्ति व्यवहरन्ति ब्रह्मत्वहोत्राधर्यवादिकर्मभिः प्रचरन्तीति देवा ऋविज्ञो यत् यदा तप्तं धर्मं ज्वलितं प्रवर्ग्यं परिगृह्य परितः परीशासाभ्यामादायायजन्त यजन्ते । यदा च उज्ञा हविर्लक्षणेनान्निनायजन्त यजन्ते । यदा ग्रहणात्तद्ब्रह्माध्याहारः तदा अग्नौ समिद्धे सति दीप्यमाने सति उक्थपत्रः यज्ञो गृभीतः गृहीतः धारितः गृभीत इति धारित इत्येतदिति [१.२.३.१.] श्रुतेः । उक्थानि शस्त्राणि पत्रं वाहनं यस्य स उक्थपत्रः शस्त्रैरेव यज्ञो वाह्यते । कीदृश उक्थपत्रः ईडाः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः । अधिमामहानः (36.) महति पूजयति देवानिति मामहानः महतेर्विकरणव्यत्ययेन जुहोत्यादिभ्यः झुः ज्ञाविति [पा° ६.१.१०.]

द्विवम् तुज्ञादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः यद्वा अधिको मा-
महानो यज्ञमानो यत्र यज्ञे यज्ञमानो वै मामहान इति [१.२.३.१.] श्रुतेः ॥५५॥

दैव्याय धर्त्रे जोष्ट्रे देवश्रीः श्रीमनाः शतपयाः ।

परिगृह्य देवा यज्ञमायन्देवा देवेभ्योऽअर्धयन्तोऽअस्युः ॥५६॥

वृहती पङ्क्तिर्वाष्टत्रिंशदक्षरत्वात् । अग्निदेवत्या । एवंविधाय अग्नये यज्ञो भव-
तीति शेषः । कीदृशाय दैव्याय देवानां हितो दैव्यस्तस्मै । धर्ततीति धर्ता तस्मै
यागद्वारा जगतो धारयित्रे । जोषते जोष्टा सेविता तस्मै अस्मद्वत्तद्विषः सेवित्रे ।
कीदृशो यज्ञः देवश्रीः देवान् अयति हविर्दानेन सेवते देवश्रीः । श्रीमनाः अयते
सेवते इन्द्रादीन् श्रीर्यजमानस्तस्मिन्मनोऽनुग्रहद्वयं यस्य स श्रीमनाः यद्वा श्रीम-
नसि यस्य यद्वा भक्त्यभ्यः श्रियं दातुं मनो यस्य । शतपयाः शतसंख्याकानि पयः-
प्रभृतीनि हवींषि यस्य सः । देवा ऋविज ईदृशं यज्ञाग्निं परिगृह्य यज्ञं प्रति आ-
यन् प्राप्नुवन्ति । किं च देवा दीप्यमाना ऋविजो देवेभ्योऽर्थाय अर्धयन्तः सन्तः
अस्युः अर्धं कर्तुमिहन्ति स्तिष्ठन्ति अर्धमिहन्ति अर्धयन्ति सुप आत्मनः क्वच कव्य-
धरपृतनस्यऽर्चि लोप इति [पा० ७.४.३१.] अर्धरात्तलोपः ॥५६॥

वीतं हविः शमितां शमिता यज्ञर्ध्वं तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेति ।

ततो वाक्का आशिषो नो जुषताम् ॥५७॥

हविर्यज्ञदेवत्या वृहती । यज्ञो यत्र यस्मिन्काले हव्यं होतुं योग्यं हविः ह-
ति प्राप्नोति ततो यज्ञादुत्थिता वाक्का वाक्यानि ऋग्यजुःसामलक्षणाणि आशिषो
ऽभीष्टार्थशंसनानि च नोऽस्मान्जुषताम् सेवतां यज्ञफलान्यस्मानालिङ्गत्वित्यर्थः ।
कीदृशं हविः वीतं देवानामिष्टम् इष्टं स्विष्टमित्येतदिति [१.२.३.११.] श्रुतेः ।
तथा शमिता सुपां सु इति [पा० ७.१.३१.] तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः शमित्रा
यज्ञर्ध्वं यदुं शमितं संस्कृतम् तुमर्थे से इत्यादिना [पा० ३.४.१.] यज्ञेस्तुमर्थे शब्दै-
प्रत्ययः । कीदृशो यज्ञः तुरीयः चतुर्थः आदौ यजुर्जपः ततो होत्रा ऋचां पठनम्
ब्रह्मणोऽप्रतिरथजपः एवं च तुरीयो होमः तथा च श्रुति [१.२.३.११.] अर्धयुः
पुरस्ताद्यज्ञूषि जपति होता पश्चादचोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष

एव तुरीयो यज्ञ इति । यद्वा आदावधुर्युणाश्चावणम् तत आग्नीध्रेण प्रत्याश्चाव-
णम् यजेति ततोऽधुर्युप्रैषः ततो होतुर्वषट्कारः इति यज्ञश्चतुर्था कल्प्यते ॥ ५७ ॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयौ ॥ ५८ ॥

तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान्सम्पश्यन्विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ ५८ ॥

अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । ज्योतिर्ज्योतीतृपोऽग्निः अज्ञसं निरन्तरं प्रत्यहं पुरस्ता-
त्पूर्वस्यां दिशि आहवनीयद्वयेण होमार्थमुदयान् उद्गृह्णति उत्पूर्वस्य यातिर्लङ्घि प्र-
थमवहुवचने नो रु-आदेशाभावे (३७.) त्रूपम् वचनव्यत्ययः इन्दसि लुङ्लङ्लिट्
इति [पा० ३.४.६.] लङ् । कीदृशोऽग्निः सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य
सः यद्वा सूर्यश्चासौ रश्मिश्च सूर्यद्वपस्तद्वरश्मिद्वपश्चेत्यर्थः । हरिकेशः हरति दारिद्र्य-
मिति हरि हरिण्यम् हरिण्यवर्णाः केशाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य सः । स-
विता सौति सविता प्राणिनां तत्तद्यापारेषु प्रेरकः । तस्येदशस्याग्नेः प्रसवे आ-
ज्ञायां पूषा पोषकः सूर्यः याति उदयास्तमयनद्वारेणागच्छति कीदृशः पूषा विद्वान्
स्वाधिकारमहोरात्रिप्रवर्तनात्मकं ज्ञानम् । विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि
सम्पश्यन् सर्वान् लोकान्सम्यगवलोकयन् । गोपाः गोपायतीति गोपाः रक्षकः
धर्मस्य ॥ ५८ ॥

विमानं एष दिवो मध्यं आस्ते आप्रिवान्नोदसी अन्तरिक्षम् ।

स विश्वाचीरभिचष्टे धृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ॥ ५९ ॥

का० [१८.३.११.] आग्नीध्रदेशादक्षिणं पृथ्वा सहितं (३८.) पृथ्वाश्मानमुपदधाति
विमान इति । अधुर्युराग्नीध्रगृहादक्षिणदिशि पृथ्वा संलग्नं पृथ्वा तनुं वृत्तं चित्र-
वर्णं वा पाषाणं विमान इति ऋग्वेदेनोपदध्यादित्यर्थः ॥ विश्वावसुदृष्टा आदित्य-
देवत्या त्रिष्टुप् आदित्याध्यसेनाश्मा स्तूयते । एषोऽश्मादित्यद्वयेण दिवोऽन्तरि-
क्षस्य मध्ये आस्ते तिष्ठति असौ वाऽआदित्योऽश्मा पृथ्वाश्मानमुपदधा-
तीति [१.२.३.१४.] श्रुतेः आहवनीयो गुल्लोकः गार्हपत्यो भूलोकः तयोर्मध्ये
आग्नीध्रमन्तरिक्षस्थानीयं तत्र स्थितत्वादिवो मध्ये आस्ते तथा च श्रुतिः [१.२.३.
१४.१५.] अन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको गार्हपत्यो द्यौ-

राहवनीय इतं तदिमौ लोकावतरेण दधाति तस्मादिष इमौ लोकावतरेण त-
पति ॥ १४ ॥ आग्नीध्रवेलायामन्तरिक्षं वाऽआग्नीध्रमेतं तदन्तरिक्षे दधातीति ॥ की-
दृश एषः विमानः विविधं मिमीतऽइति विमानः जगन्निर्माणसमर्थः । तथा रोद-
सी ग्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षमापप्रिवान् तेजसा सर्वतः पूरितवान् प्रा पूरणे द्युसु-
प्रत्ययः । स तथा स्तूयमान आदित्यरूपोऽश्मा विश्वाचीः वेदीः घृताचीः सुचश्चा-
भिचष्टे पश्यति यज्ञकर्तृननुगृहीतुं कर्म पश्यतीत्यर्थः । विश्वं हविरञ्चितं स्थापितं
यस्यामिति विश्वाची वेदिः घृतमञ्चितं यस्यामिति घृताची सुक् तथा च श्रुतिः [१.
२.३.१०.] स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरिति सुचश्चैतद्देदीश्वाहेति । तथा पूर्वमिमं
लोकमपरममुं लोकं च अन्तरा मध्ये स्थितानां जनानां केतुं चित्तं चाभिचष्टे सर्व-
जनाभिप्रायज्ञ इत्यर्थः । यद्वा विश्वाचीर्विश्वव्यापिनीर्दिशोऽभिचष्टे सर्वतः प्रकाश-
यति । तथा घृताचीर्घृतप्राप्तिकेतुभूता धेनूश्चाभिचष्टे । तथान्तरा ब्रह्माण्डमध्ये पूर्व-
मपरं च केतुमुद्यास्तमयमध्यवर्तिनं बोधमभिचष्टे ॥ ५१ ॥

उक्षा समुद्रोऽअरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुराविवेश ।

मध्ये दिवो निहितः पृश्निर्श्मा विचक्रमे रजसस्यात्यन्तौ ॥ ६० ॥

अप्रतिरथदृष्टादित्यदेवत्या त्रिदृप् । य आदित्यः पूर्वस्य पूर्वदिशि स्थितस्य पि-
तृगुल्लोकस्य योनिं स्थानमाविवेश आविशति द्यौः पितेत्युक्तेः पितुःशब्देन गु-
ल्लोकः उदयसमये गुल्लोकाज्जायमान उपलभ्यते सूर्य इति गुल्लोकपूर्वभागः सूर्य-
स्य पितृभूत उच्यते । किम्भूतो यः । उक्षा वृष्टिद्वारा सेक्ता । समुद्रः समुनत्ति क्ले-
दयति समुद्रः उदयकालेऽवश्यायपतनेन क्लेदनकर्ता । अरुणः उदयकाले अरुण-
वर्णः । सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं गमनं यस्य स सुपर्णः । यश्च दिवो मध्ये निहि-
तोऽवस्थितः । पृश्निर्विचित्रवर्णः नानारश्मिसंकुलः । अश्मा अश्रुते व्याप्नोति न-
भ इत्यश्मा व्यापकः । एवंविधः सन्विचक्रमे विक्रमते नभः । यश्च विक्रममाणो
रजसः रज्जनस्य लोकत्रयस्य अन्तौ वचनव्यत्ययः अन्तान्पर्यन्तान्पाति रक्षति । यो
क्षन्तान्पाति स मध्यं पात्येवेत्यर्थः ॥ अथाश्मपक्षे व्याख्यानम् । अयं पृश्निर्विचि-
त्रवर्णोऽश्मा पाषाणः पितुः कर्मपालकस्य पूर्वस्य पूर्वदिग्वर्तिन आहवनीयस्य

योनिं कारणभूतमाग्नीध्रमाविवेश प्रविष्टवान् यदाहवनीयमुद्वेदाग्नीध्रादुद्धरेदित्या-
हवनीययोनिवमाग्नीध्रस्याघ्नातमन्यत्र । अयमश्मा दिवो मध्ये आग्नीध्रस्थानीयस्या-
त्तरिक्षस्य मध्ये निहितः स्थापितः सन् रजसो रजनीयस्य जगतः अन्तौ उत्पत्तिप्र-
त्ययद्वयकोटिद्वयं विचक्रमे पाति रक्षति च परमेश्वररूपेण । कीदृशोऽश्मा उक्षा
सेक्ता यागद्वारेण फलाभिवर्षक इत्यर्थः । समुद्रः बहुफलप्रदवात्समुद्रसदृश इत्य-
र्थः । अरुणाः पूर्वमन्त्रे सूर्यसाम्यात्सूर्यसदृशः । सुपर्णाः स्वर्गं प्रत्युद्गमनहेतुत्वात्पक्षि-
सदृशः ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वा अवी° ॥ ६१ ॥

का° [१८.३.२१.] निधयैनमतिक्रामन्तीन्द्रं विश्वा इति । एनं पृथ्वाश्मानं क्व-
चिदुत्ते देशे स्थापयित्वा सर्वे चयनं प्रति गच्छन्ति इन्द्रं विश्वा इत्याद्युक्ततुष्टयेनेत्य-
र्थः (39.) ॥ व्याख्याता [१२.५६.] ॥ ६१ ॥

देवर्ह्यज्ञ आ च वक्षत्सुम्रर्ह्यज्ञ आ च वक्षत् ।

यक्षदाग्नेर्देवो देवाँश्चा च वक्षत् ॥ ६२ ॥

विधृतिदृष्टा यज्ञदेवत्यानुष्टुप् देवानाकृष्यतीति देवर्हः देवानामाकृषाता यज्ञो
देवानावक्षत् आवक्षतु चकारः समुच्चये यज्ञतु च । सुम्रं सुखं धनपुत्रकलत्राद्यु-
त्थमाकृष्यति सुम्रर्हः सुखकरो यज्ञो देवानावक्षत् आवक्षतु । अग्निर्देवश्च देवाना-
वक्षत् आवक्षतु यक्षत् यज्ञतु च । वक्षत् यक्षत् वक्षतेर्यज्ञेश्च सिवुद्धलं लेटीति
[पा° ३.१.३४.] सिप्रत्ययो लेटोऽडाढावित्यडागमः [पा° ३.४.१४.] इतश्चलोप
इति [पा° ३.४.१७.] तिप्र इकारलोपः ॥ ६२ ॥

वाजस्य मा प्रसव उद्गभिणोदग्रभीत् ।

अधा सपत्नानिन्द्रो मे नियभिणाधरौ°श्चाचक्रः ॥ ६३ ॥

इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् वाजस्यान्नस्य प्रसवः प्रसूतिः उत्पत्तिः अनुज्ञा वा उद्गभिण
कृग्रहोर्भश्छन्दसि उद्गभिण उद्गभिणेन ऊर्ध्वं विगृह्य दीयतऽइत्युद्गभिणं दानं तेन
मा मामुदग्रभीत् उदग्रभीत् उद्गृह्णातु । अथ अथ नियभिण नियभिण नीचिर्ग्रहणेन

नीचैर्हस्तं कृत्वा भिक्षादिः प्रार्थ्यते याचिज्जुतया अन्नाभाविन वा इन्द्रो मे मम स-
पत्नान् शत्रूनधरानधमान् तिरस्कृतानकः करोतु मां दातारं करोतु शत्रून्भिन्नून्क-
रोत्वित्यर्थः । करोतेर्लङि बहुलं इन्दसीति [पा० २.४.७३.] शपि लुप्ते गुणे ति-
पि लुप्ते अक इति वृषम् ॥ ६३ ॥

उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ।

अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विप्रूचीनान्व्यस्यताम् ॥ ६४ ॥

इन्द्राग्निदेवत्यानुष्टुप् । देवा उद्ग्राभमुद्ग्राहमस्मद्विषयमुत्कर्षं निग्राभं निग्राहं
शत्रुविषयमपकर्षं ब्रह्म त्रयीलक्षणं यज्ञविषयमवीवृधन् वर्धयतु । अथ अथानन्तरं
मे मम सपत्नान् शत्रून्विप्रूचीनान्विघ्नगच्चनान्नानागतीन्कृत्वा इन्द्राग्नी द्वौ व्यस्य-
तां विनाशयितामपुनरागमनाय क्षिपतामित्यर्थः ॥ ६४ ॥

VII. क्रमधमग्निना नाकमुख्यं हस्तेषु विभ्रतः ।

दिवस्पृष्ठं स्वर्गं वा मिथ्या देवेभिराधम् ॥ ६५ ॥

का० [१८.४.१.] क्रमधमग्निनेति चित्यमारोहन्ति । ते ऋविजः क्रमधमिति पञ्च
ऽग्निर्हस्तीर्थेन (40.) चित्याग्निमारोहन्तीत्यर्थः ॥ अग्निष्यनुष्टुप् । हे ऋविग्यजमाना
यूयमग्निना चित्येन कृत्वा नाकं स्वर्गलोकं क्रमधमाक्रमत स्वर्गो वै लोको ना-
क इति [१.२.३.२४.] श्रुतेः । किम्भूता यूयम् उखायां संस्कृतमुख्यमग्निं हस्तेषु
विभ्रतः धारयन्तः । यद्वा उख्यमग्निं हस्तेषु विभ्रतः सत्तोऽग्निनानेकचित्याग्निना स-
ह क्रमधम् चित्युपरि पादान्कुरुत आरोहधमित्यर्थः । ततो दिवोऽन्तरिक्षस्य पृष्ठं
स्वः स्वर्गं गत्वा देवेभिर्देवैः मिथ्याः संयुताः सन्तः आधं तिष्ठत आस उपवेशने
लोहं मध्यमवद्भवचनं शपो लोपः धि चिति [पा० ८.२.२५.] सलोपः ॥ ६५ ॥

प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानग्नेरग्ने पुरोऽग्निर्भवेह ।

विश्वा आशा दीद्यानो विभाक्षून् नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ६६ ॥

अग्नेयी त्रिष्टुप् हे अग्ने इदानीमानीत उख्य वल्ले प्राचीं प्रदिशं प्रागाख्यां प्र-
कृष्टां दिशमनु लक्ष्मीकृत्य त्वं प्रेहि प्रकर्षेण गह्व । कीदृशस्त्वम् विद्वान् स्वाधि-

कारं ज्ञानानः । गवा च हे अग्ने इहास्मिन्प्रदेशे अग्नेः इष्टकानिष्पादितस्य चि-
तित्रपस्याग्नेः पुरोऽग्निर्भव पुरः अग्ने अङ्गति गह्वतीति पुरोऽग्निः पुरोगत्ता मुख्यो
भव प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरः इति [पा° ६.१.११५.] संधभावः । किं च विश्वाः सर्वाः
आशा दिशो दीग्यानः दीपयन्प्रकाशयन्सन् त्वं विभाहि त्रिणेषिण दीप्यस्व । ततो
नोऽस्माकं द्विपदे पुत्रादिकाय चतुष्पदे गवादिकाय ऊर्जमन्नं धेहि सम्पादय ॥ ६६ ॥

पृथिव्या अरुमुदत्तरिक्षमारुमुदत्तरिक्षादिवमारुमु ।

दिवो नाकस्य पृठात्स्वर्ज्योतिरगामरुम् ॥ ६७ ॥

अग्नेयी पिपीलिकमध्या वृहती आद्यतृतीयौ त्रयोदशाणौ द्वितीयोऽष्टकः सा
पिपीलिकमध्या वृहती त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्येति वचनात् अत्रा-
ग्यस्त्रयोदशः द्वितीयो नवकः तृतीयश्चतुर्दशक इति षट्त्रिंशदक्षरत्वाद्वृहती त्रिपा-
दणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्येति वचनात्पिपीलिकमध्या च । यज्ञमान आरु अरुं
पृथिव्या उत् उदतः सन् अन्तरिक्षमारुमावृणोऽस्मि । तस्मादन्तरिक्षादुदतो दि-
वमारुं गुल्लोकमावृणोऽस्मि । दिवो गुल्लोकस्य यो नाको दुःखरहितः प्रदेशः
तस्य पृठादुपरिभागात्स्वः ज्योतिः स्वर्गलोकस्य ज्योतिरादित्यमण्डलमरुमगां ग-
तोऽस्मि प्राप्स्यामीत्यर्थः इणो गा लुडीति [पा° २.४.४५.] गदिशः ॥ ६७ ॥

स्वर्यन्तो नापेक्षन्त्या ग्यां रोरुन्ति रोदसी ।

यज्ञं ये विश्वतोधारु सुविद्वांसो वितेनिरे ॥ ६८ ॥

अग्नेयी अनुष्टुप् सुष्टु विदन्ति जानन्ति ते सुविद्वांसः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः
ये सुविद्वांसो यज्ञं वितेनिरे वितन्वन्ति अनुतिष्ठन्ति । कीदृशं यज्ञं विश्वतोधारं
विश्वतो धारा यस्य तम् आङ्गतिदक्षिणान्नानि यज्ञस्य धाराः वैश्वानरमारुतपूर्णा-
ङ्गतिवसोर्धारावाजप्रसवीयानि वा यज्ञस्य धाराः यद्वा विश्वस्य जगतो धारयिता-
रम् । ते यज्ञकर्तारः स्वः स्वर्गं यन्तो गह्वतो नापेक्षन्ते पुत्रपश्चाद्यपेक्षां न कुर्वन्ते
कृतकृत्यत्वात् । ग्यां स्वर्गं चारोरुन्ति कीदृशो ग्यां रोदसी रुणद्धि जरामृत्युशो-
कादीन्सा रोदसी ताम् धस्य दादेशश्छान्दसः पूर्वसवर्णदीर्घः दिवो विशेषणं न तु

द्यावापृथिव्योरभिधानं दिव इत्युपादानात् (41.) । यद्वा ये यजमानाः सुविद्वांसः सुष्टु कर्मप्रकारं जानन्तः विश्वतोधारं जगद्धरणहेतुं यज्ञं वितन्वन्ति विशेषेण कुर्वन्ति ते यजमाना ग्यामत्तरिक्षमारोहन्ति तथा रोदसी द्यावाभूमी आरोहन्ति ततः स्वर्गन्तः स्वर्गस्यमादित्यमण्डलं प्राप्नुवन्तोऽन्यत्किमपि स्थानं नापेक्षन्ते ॥ ६८ ॥

अग्ने॒ प्रेहि॑ प्रथ॒मो दे॒वय॒तां चक्षु॑र्दे॒वाना॑मु॒त मर्त्य॑ानाम् ।

इ॒य॒क्षमा॑णा भृ॒गुभिः॑ स॒जोषाः॑ स्व॒र्यन्तु॑ य॒ज॒मानाः॑ स्व॒स्ति ॥ ६९ ॥

अग्नेयी त्रिष्टुप् हे अग्ने त्वं देवयतां देवानिहतां यजमानानां प्रथमः प्रेहि पुरतः प्रकर्षेण गह्व देवानिहन्ति देवयन्ति देवयन्तीति देवयन्तः तेषाम् सुप आत्मनः क्यजिति [पा° ३. १. ८.] क्यजन्ताहृतृप्रत्ययः क्यचि चेतीति [पा° ७. ४. ३३.] प्राप्ते न हृन्दस्यपुत्रस्येति [पा° ७. ४. ३५.] तदभावः । कथं मयाग्रतो गन्तव्यं तत्राह्व यतस्त्वं देवानामुतापि च मर्त्यानां मनुष्याणां चक्षुःस्थानीयः लोकेऽपि गह्वतः पुरुषस्य दृष्टिः पुरतो याति । किं च यष्टुमिहन्ति इयक्षमाणाः अभ्यासे यत्तोषणहृन्दसः इयक्षमाणा यष्टुमिहन्तो यजमानाः स्वस्ति यथा तथा अविनाशेन स्वः स्वर्गं यन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशाः भृगुभिः भृगुगोत्रविप्रैः सजोषाः समानो जोषः प्रीतिर्येषां ते । भृगुग्रहणमनूचानब्राह्मणोपलक्षणम् उत्तमविप्रैः प्रीतिमन्तः ॥ ६९ ॥

न॒क्तो॒षासा॑ सम॒नसा॑ वि॒त्रपे॑ धा° ॥ ७० ॥

का° [१८. ४. २.] स्वयमातृणामध्यधग्निं धारयंश्कुलवत्सापयसाभिजुहोति कृत्वा या दोहनेन स्वयमातृणामवसिञ्चन्नक्तोषासेति । अध्वर्युः स्वयमातृणोष्टकोपरि समीपे प्रतिप्रस्थात्रा तमग्निं धारयन् कृत्स्नवर्णायाः श्वेतवत्साया गोर्दुग्धेन दोहनेन मृन्मयदोहनपात्रेण जुहूस्थानीयेन स्वयमातृणां सिञ्चन्निध्मस्येऽग्नौ जुहोति नक्तोषासित्यृग्वयेनेत्यर्थः ॥ व्याख्याता द्वादशे [१२. २.] ॥ ७० ॥

अग्ने॑ सह॒स्राक्षं॑ शत॒मूर्ध॑ञ्छ॒तं ते॑ प्रा॒णाः सह॒स्रं व्या॒नाः ।

त्व॑ सा॒ह॒स्रस्य॑ रा॒य॑र्ई॒शिषे॑ तस्मै॑ ते वि॒धेम॑ वा॒जाय॑ स्वा॒ह्वा ॥ ७१ ॥

अग्नेयी विराट्पङ्क्तिः दशान्नरचतुःपादा । हे अग्ने सहस्राक्षं सहस्रमक्षीणि य-

स्य तत्सम्बुद्धिः हिरण्यशकलान्येव नेत्राणि तथा च श्रुतिः [१.२.३.३२.] हिरण्यशकलैर्वाऽष्टसहस्राक्ष इति । हे शतमूर्धन् शतं मूर्धानो यस्य यददः शतशीर्षा रुद्रोऽसृज्यतेति [१.२.३.३२.] श्रुतेः । यस्य तव शतं प्राणाः सहस्रं व्यानाः शतसहस्रशब्दावपरिमितवचनौ । यश्च त्वं सहस्रस्य सहस्रपरिमितस्य रायः धनस्य ईशिषे प्रभुर्भवसि सहस्रादणप्रत्ययः । तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं वयं वाजाय विधेम वाजमन्नं हवीर्वापं दध्मः वाजमिति विभक्तिव्यत्ययः विधतिर्दानकर्मा । स्वाहा एतद्धविः सुद्धतमस्तु ॥ ७१ ॥

सुपर्णीऽसि गरुत्मान्पृष्ठे पृथिव्याः सीद ।

भासात्तरिक्षमापृण ज्योतिषा दिवमुत्तमान तेजसा दिश उद्दृक् ॥ ७२ ॥

का° [१.८.४.४.] तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णीऽसीति वषट्कारेण । स्वयमातृणां यां सुपर्णीऽसीति ऋग्वेदेन वषट्कारेण चाग्निं स्थापयतीत्यर्थः ॥ अग्निदेवत्या पङ्क्तिः । हे अग्ने त्वं सुपर्णीऽसि सुपर्णपक्ष्याकारो गरुडसमानोऽसि । गरुत्मान् गरुत् गरुणं गलनं भक्षणमस्यास्तीति गरुत्मान् अशनायावानित्यर्थः । अतः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि सीद उपविश । भासा स्वप्रकाशेन अतरिक्षमापृण सर्वतः पूरय । ज्योतिषा स्वसामर्थ्येन दिवं द्युलोकमुत्तमान ऊर्ध्वं स्तम्भितं कुरु स्तम्भेर्दत्तः अतः शानज्जाविति [पा° ३.१.८३.] आप्रत्ययस्य शानजादेशः । तथा तेजसा स्वेन दिश उद्दृक् उत्कर्षेण दृढीकुरु दीपय वा ॥ ७२ ॥

आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्ने स्वं योनिमासीद साधुया ।

अस्मिन्सधस्थेऽअधुत्तरस्मिन्विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ७३ ॥

अग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने त्वमाजुह्वानः आहूयमानः सन्सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य सुमुखः सन् पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि साधुया साधुं समीचीनं विभक्तैर्यदेशः स्वं योनिं स्थानमासीद अधितिष्ठ । हे विश्वे देवाः यूयं यजमानश्च अस्मिन्पुरोवर्तिनि अधुत्तरस्मिन् (४२.) अधिकमुत्कृष्टे सधस्थे अग्निना सह स्थातुं योग्यस्थाने सीदत यज्ञाख्ये (४३.) स्वर्गे उपविशत द्यौर्वाऽउत्तरं सधस्थमिति [१.२.३.३५.] श्रुतेः ॥ ७३ ॥

ताऽ सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाहुं वृणे सुमतिं विश्वजन्याम् ।

यामस्य कण्वोऽग्रदुहृत्प्रपीनाऽ सहस्रधारां पयसा महतीं गाम् ॥ ७४ ॥

का° [१८. ४. ६.] समिदाधानऽ शामिलीविकङ्कत्यौदुम्बर्गस्ताऽ सवितुरिति प्रत्यु-
चम् । अग्निनिधानानन्तरमर्धयुस्तत्राग्नौ समिन्नयमादधाति तां सवितुरिति शमीम-
यीं विधेमेति वैकङ्कतीं प्रदोऽग्रदुहृत्प्रपीनाऽ इत्यौदुम्बरीमित्यर्थः ॥ कण्वदृष्टा सावित्री
त्रिदृप् । वरेण्यस्य वरणीयस्य सवितुः सम्बन्धिनीं तां सुमतिं शोभनबुद्धिमह-
मावृणे अभिमुख्येन वृणोमि स्वीकरोमि । कीदृशीं सुमतिं चित्रां चायनीयां
स्वापेक्षितवद्भुविधफलदानसमर्थाम् । विश्वजन्यां सर्वजनेभ्यो हितां यद्वा विश्वं
जन्यमुत्पाद्ये यस्याः सा विश्वजन्या ताम् जगदुत्पादनसमर्थाम् । तां कां कण्वो मु-
निरस्य सवितुर्या सुमतिमेव गां धेनुमदुहृत् अनुग्रहकारिणीं बुद्धिं दुग्धवान् की-
दृशीं प्रपीनां प्रकर्षेण पीनां पयसा पूरिताम् सहस्रधारां सहस्रं धारा यस्यास्ताम्
सहस्रक्षीरधारायुक्ताम् यद्वा वहुनः कुटुम्बस्य धारयित्रीम् । पयसा दुग्धेन महतीं
महतीं वहुदुग्धामित्यर्थः सर्वसिद्धिदात्रीम् । रविर्मतिर्या कण्वेन दुग्धा वामहं वृ-
णे इति सर्वार्थः ॥ ७४ ॥

विधेम ते परमे जन्मन्ने विधेम स्तोमैर्वरे सधस्थे ।

यस्माद्योनेरुदारिण्या यजे तं प्र ते हवीषि प्रजुहुरे समिद्धे ॥ ७५ ॥

गृत्समदृष्टा त्रिस्थानाग्निदेवत्या त्रिदृप् । ह्येऽग्रे परमे जन्मन् परमे जन्मनि
दिवि आदित्यात्मना स्थिताय ते तुभ्यं वयं विधेम हविर्दद्याः क्षीर्वाऽअस्य परमं
जन्मेति [१. २. ३. ३१.] श्रुतेः । अवरं सधस्थे दिवोऽवाचीने सहस्रानिऽन्तरिक्षे
स्थिताय विद्युद्रूपाय ते स्तोमैः स्तोत्रैर्वयं विधेम परिचरेम अन्तरिक्षं वाऽअवरऽ
सधस्थमिति [१. २. ३. ३१.] श्रुतेः । हे अग्ने यस्माद्योनेः इष्टकाचितित्रपात्स्थानात्
(44.) तमुदारिण्य उद्धतोऽसि ऋ गतौ लिह संहितायां दीर्घः तं योनिमहं यजे
पूजयामि । ततः समिद्धे सम्यक् प्रज्वलिते ते त्वयि हवीषि प्रजुहुरे प्रजुह्विरे
प्रजुह्वति ऋत्विजः इरयो रे इति [पा° ६. ४. ७६.] इरेप्रत्ययस्य रे-आदेशः एष वा
ऽअस्य स्वो योनिरिति [१. २. ३. ३१.] श्रुतेः एष चित्योऽग्निः ॥ ७५ ॥

प्रेक्षोऽग्ने दीदिहि पुरो नोऽज्ञस्रया सूर्या यविष्ठ ।

वा७ शश्वन्त उपयन्ति वाजाः ॥ ७६ ॥

वसिष्ठदृष्टाग्निदेवत्या विराडनुष्टुप् दशकास्त्रयो विराडित्युक्तेः । हे यविष्ठ अ-
तियुवा यविष्ठः अतिशयने तमविष्ठनौ स्थूलद्वयवेत्यादिना [पा० ६. ४. १५६.] व-
लोपे पूर्वगुणः हे युवतम हे अग्ने त्वं नोऽस्माकं पुरोऽग्ने दीदिहि दीप्यस्व दी-
व्यतेर्विकरणव्यत्ययेन जुहोत्यादित्वाक्षयः श्लो द्विवम् तुजादीनामिति [पा० ६. १. ७.]
पूर्वदीर्घः । किम्भूतस्वम् अज्ञस्रयानुपक्षीणया सूर्या समित्काष्ठेन प्रेक्षः प्रकर्षेण
दीप्तः सूर्मीशब्दः काष्ठवाचकः यद्वा लोहमयी ज्वलन्ती स्थूणा सूर्मी अज्ञस्रया सू-
र्या सूर्मीसिमानया ज्वालयया दीदिहि सूर्मीशब्दो ज्वालोपलक्षकः । हे अग्ने यतः
शश्वन्तो निरन्तरभाविनो वाजाः अन्नानि हवीषि त्वामुपयन्ति प्राप्नुवन्ति अतो दी-
प्यस्वेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

अग्ने तमग्नाश्च न स्तो० ॥ ७७ ॥

का० [१८. ४. ८.] सुवाङ्मती जुहोत्यग्ने तमग्न्येति प्रत्यृचम् । समिध आधायाग्ने
तमिति ऋग्वयेन सुवेण द्वे घृताङ्मती तत्राग्नौ जुहोतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [१५.
४४.] ॥ ७७ ॥

चित्तिं जुहोमि मनसा धृतेन यथा देवा इहागमन्वीतिहोत्रा ऋतावृधः ।

पत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वादादाभ्य७ हवि ॥ ७८ ॥

विश्वकर्मदेवत्यातिजगती । मनसा धृतेन च सह चित्तिमृविग्यज्ञमानानां चि-
त्तिं जुहोमि अग्निसम्बद्धं (45.) करोमि अग्नितत्त्वपरिज्ञानार्थं चित्तनं संतानं करो-
मीत्यर्थः । संकल्पविकल्पात्मकं मनः निश्चयात्मकं चित्तम् । तथा जुहोमि यथा
इह यज्ञे देवा आगमन् आगच्छुः पुषादीत्यादिना [पा० ३. १. ५५.] गमेर्लुङि च्चैरङ् ।
कीदृशा देवाः वीतिहोत्राः होत्रा (46.) इति यज्ञनाम [निघ० ३. १७.] वीतिरभि-
लाषो होत्रा येषां (47.) ते वीतिहोत्राः कामितयज्ञाः । ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं
वा वर्धयन्ति ते ऋतावृधः संहितायां दीर्घः । किं च विश्वादा विश्वानि च तान्य-

हानि च विश्वाहा सर्वेध्रुःसु अद्ध्यमनुपहतं स्वाहु रविः विश्वकर्मणे प्रजाप-
तये जुहोमि । कीदृशाय विश्वकर्मणे भूमनो भूम्नो महतो विश्वस्य जगतः पत्ये
स्वामिने भूमन इत्यत्रोपधालोपाभाव आर्षः ॥ ७८ ॥

स॒त ते॒ऽअग्ने॑ स॒मिधः॑ स॒त जि॒ह्वाः स॒तऽऽश्व॑प्र॒यः स॒त धाम॑ प्रि॒याणि॑ ।

स॒त हो॒त्राः स॒तधा॑ त्वा य॒जन्ति॑ स॒त योनी॑रपू॒णस्व॑ धृ॒तेन॒ स्वाहा॑ ॥ ७९ ॥

का० [१८. ४. १.] पूर्णाहुतिं च सत तऽइति । सुचा पूर्णाहुतिं च जुहोति धृ-
तपूर्णया सुचा आहुतिः पूर्णाहुतिरित्यर्थः ॥ सतऽर्षिर्दृष्टा अग्नियी द्यधिका त्रिष्टुप् ।
हे अग्ने ते तव सत समिधः समिन्धनाः प्राणाः शीर्षण्याः सन्ति प्राणा वै समिधः
प्राणा द्येतऽ समिन्धतऽइति [१. २. ३. ४४.] श्रुतेः । किं च तव सत जिह्वाः सन्ति
ज्वालात्रयाः सत जिह्वाः हिरण्याङ्गणाद्या (48.) आगमोक्ताः यद्वा आथर्वणिको-
क्ताः [मुण्डक० १. २.] काली कराली च मनोजवा च विलोहिता चापि सधूम-
वर्णा (49.) स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सत जिह्वा इति ।
तथा सत ऋषयः मरीच्यादयस्तव द्रष्टारः सन्ति । तथा सत प्रियाणि धाम धामा-
नि हन्दांसि गायत्र्यादीनि तव सन्ति हन्दांसि वाऽअस्य सत धाम प्रियाणीति
[१. २. ३. ४४.] श्रुतेः यद्वा धामानि स्थानानि आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्या-
वसथ्यप्राजाहिताग्नीध्रीयाणि सोमयागे वह्निधारकाणि सन्ति । किं च हे अग्ने सत
होत्राः होत्रादय ऋत्विजः सतधा सतप्रकारैरग्निष्टोमादिसतसंस्थाभिः त्वा त्वां यजन्ति
होता प्रशास्ता ब्राह्मणाहंसी पोता नेष्टाग्नीध्रोऽहावाकश्चेति सत होत्राः अग्नि-
ष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः (50.) षोडश्यतिरात्रोऽप्तोर्यामो वाजपेयश्चेति सतसंस्थाः
प्रकाराः । हे अग्ने स त्वं सत योनीः चितीः धृतेनापूणस्व सत योनीरिति चिती-
रेतदाह [१. २. ३. ४४.] सतचितिकोऽग्निरिति च श्रुतेः । स्वाहा सुद्धतमस्तु यद्वा
यज्ञो वै स्वाहाकार इति [१. २. ३. ४४.] श्रुतेः स्वाहा यज्ञतृपः त्वं सत योनीर्धृते-
नापूणस्व पूण तृप्तौ तुदादिः ॥ ७९ ॥

VIII. शु॒क्रज्यो॑तिश्च चि॒त्रज्यो॑तिश्च स॒त्यज्यो॑तिश्च ज्योति॑ष्मांश्च ।

शु॒क्रश्च॑ ऋ॒तपा॑श्चात्य॑ऽह्वाः ॥ ८० ॥

का° [१८.४.२३.२४.] वैश्वानरेण प्रचर्य सर्वहुतेन हस्तेन मारुतान्जुहोत्युप-
विश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुं कृत्वा शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् विमुखिनारणे
ऽनूच्यम् । वैश्वानरपुरोडाशेन यागं कृत्वोपविश्याहवनीये हस्तेन मारुतान्पुरो-
डाशान्सर्वहुतान्जुहोति शुक्रज्योतिरित्येकैकमन्त्रेणैकैकम् । यद्वा वैश्वानरपुरोडा-
शस्योपर्येव मारुतान्जुहोति किं कृत्वा प्रथनकाले वैश्वानरं पुरोडाशं विस्तीर्णं
कृत्वा । अरण्येऽनूच्यं सप्तमं पुरोडाशं विमुखिनोग्रश्च भीमश्चेति वक्ष्यमाणमन्त्रेण
जुहोतीत्यर्थः ॥ षट् मरुदेवत्याः आद्या उल्लिक् एकैकस्यामृचि सप्तसप्त मरुतः ।
शुक्रज्योतिरित्याद्या एकोनपञ्चाशन्मरुतो यूयमद्यास्मिन्नोऽस्माकं यज्ञे एतन् एत
आग्रहत इति पञ्चमऽर्चि (५१.) अन्वयः तत्तनवित्यादिना [पा° ७.१.४५.] तस्य
तनदिशः । तन्नामानि व्याख्यायन्ते शुक्रं शुद्धं शुक्रस्येव वा ज्योतिस्तेजो यस्य स
शुक्रज्योतिः । चित्रं दर्शनीयं ज्योतिर्यस्य स चित्रज्योतिः । सत्यं ब्रह्मलक्षणं ज्यो-
तिर्यस्य स सत्यज्योतिः । ज्योतिस्तेजोऽस्यास्तीति ज्योतिष्मान् । शोचते दीप्यत
ऽइति शुक्रः । ऋतं सत्यं यज्ञं वा पातीति ऋतपाः । अंहः पापमतीत्य वर्तत
ऽइत्यत्यंहाः । चकाराः समुच्चयार्थाः ॥ ८० ॥

ईदृङ्ङान्यादृङ्ङं सदृङ्ङं प्रतिसदृङ्ङं । मितश्च संमितश्च सभराः ॥ ८१ ॥

द्वे गायत्री । इमं पुरोडाशं गृहीत्वा पश्यतीति ईदृङ् । अन्यमपि पुरोडाशं
पश्यतीति अन्यादृङ् । समानं पश्यतीति सदृङ् । तं-तं प्रति समानं पश्यतीति प्र-
तिसदृङ् । मितो मानं प्राप्तः यद्वा उत्तमाधममध्यमैस्तुल्यो मितः । सम्यक् एकी-
भावेन मितो मानं प्राप्तः संमितः । सह बिभर्तीति सभराः ॥ ८१ ॥

ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च । धर्ता च विधर्ता च विधारयः ॥ ८२ ॥

ऋतः सत्यद्वयः । सति वस्तुनि भवः सत्यः । ध्रुवः स्थिरः । धरुणः धारकः ।
धारयतीति धर्ता । विशेषेण धारयतीति विधर्ता । विविधं धारयतीति विधारयः
॥ ८२ ॥

ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणाश्च ।

अन्तिमित्रश्च दूरेऽमित्रश्च गणः ॥ ८३ ॥

उल्लिक् । ऋतं यज्ञं जयतीति ऋतजित् । सत्यं यातातथ्यं जयतीति सत्यजित् ।
 सेनां शत्रुसैन्यं जयतीति सेनजित् ऋस्व आर्षः । शोभना सेना यस्य सुषेणः ।
 अन्ति समीपे मित्राणि यस्य सः अन्तिमित्रः । द्वेरे अमित्राः शत्रवो यस्य स द्वेरे-
 ऽअमित्रः प्रकृत्यान्तःपादमिति [पा° ६. १. ११५.] संध्यभावः कृतान्तात्सम्या इति
 [पा° ६. ३. १.] विभक्त्यलोपः । गणयति सर्वमिति गणः ॥ ८३ ॥

ईदृक्षास एतादृक्षास ऊ पु णः सदृक्षासः प्रतिसदृक्षास एतन ।

मितासश्च संमितासो नोऽग्र्य सभरसो मरुतो यज्ञेऽग्रस्मिन् ॥ ८४ ॥

हे मरुतो यूयमेते कीदृशाः ईदृक्षासः इदं दर्शनाः । एतादृक्षासः एतदर्शनाः ।
 उ सु नः एतत्पदत्रयं पादपूर्तये । सदृक्षासः समानदर्शनाः । प्रतिसदृक्षासः प्रत्ये-
 कं समानदर्शनाः । मितासः मिताः प्रमाणतः । संमितासः संगत्य मिताः । सभ-
 रसः समानमलंकारादिकं विधत्ते ते सभरसः भरसा आदरेण सह वर्तमाना इ-
 ति वा ॥ बहुवचनमादरार्थम् ॥ ८४ ॥

स्वतवाँश्च प्रघासी च सांतपनश्च गृहमेधी च ।

क्रीडो च शाकी चोज्जेषी ॥ ८५ ॥

गायत्री उल्लिग्वा षड्विंशत्यक्षरत्वाद्विकल्पः । आद्याः पञ्च चातुर्मास्यदेवताः ।
 स्वं स्वकीयं तवो बलं यस्य स स्वतवान् स्वाधीनबलयुक्तः । प्रकर्षेण घसति
 अन्ति प्रघासी पुरोडाशभक्षणशीलः । सांतपनः सूर्यस्तत्सम्बन्धी सांतपनः । गृह-
 मेधोऽस्यास्तीति गृहमेधी गृहधर्मवान् । क्रीडतीत्येवंशीलः क्रीडो सदा क्रीडन-
 शीलः । शक्नोतीति शाकी शक्तः । उज्जयतीति उज्जेषी उत्कृष्टजयनशीलः ।
 एते मरुतो यूयमत्र यज्ञे एतनेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८५ ॥

[उग्रश्च भीमश्च धान्तश्च धुनिश्च । सासृद्धांश्चाभिगुग्वा च विक्षिपः स्वाहा ॥] (52.)

इन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन् यथेन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानो
 ऽभवन् ।

एवमिमं यज्ञमानं दैवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्मानो भवन्तु ॥ ८६ ॥

विमुखमन्त्रोऽपि प्रसङ्गाद्याख्यायते (52.) । उग्र उत्कृष्टः । बिभेत्यस्मादसौ भी-
मः भीमादयोऽपादाने इति [पा° ३. ४. ७४.] निपातः । धान्तयति शत्रूनन्धीकरो-
ति धान्तः धान्तशब्दात्तत्करोतीति णिजत्वात्पचाद्यच् । धूनयति कम्पयति शत्रू-
निति धुनिः । सहतेऽभिभवते शत्रूनिति सासद्धान् सहेः घासुः अभ्यासदीर्घः ।
अभियुनक्ति अभियुग्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तः इति [पा° ३. २. ७५.] इति अभिपूर्वा-
गुजेः घानिप् भक्तानां सुखयोक्ता । विक्षिपति प्रेरयति शत्रूनिति विक्षिपः शत्रु-
क्षेप्ता । चकाराः समुच्चयार्थाः । स्वाहा एतेभ्यो मरुद्भ्यः सुहुताः पुरोडाशाः सन्तु ॥ ॥
का° [१८. ४. २५.] इन्द्रं दैवीरिति जपति । कर्मापवर्गान्ते यजुर्जपतीत्यर्थः ॥ मरुदे-
वत्यं यजुः शङ्खरी पट्पञ्चाशदक्षरत्वात् । दैवीः दैव्यः देवानामिमा देवसम्बन्धि-
न्यो विशः प्रजाः मरुतो मरुद्रूपा इन्द्रमनुवर्त्मानोऽभवन् अनु पश्चाद्वर्त्म वर्तनं
यासां ताः इन्द्रानुगामिन्योऽभवन्निति स्वत्रूपाख्यानम् । दैवीर्विशो मरुतः यथा
इन्द्रमनुवर्त्मानः इन्द्रमनुसृत्य वर्तमाना अभवन् उपमानमेतत् दैवीर्मानुषीश्च दे-
वसम्बन्धिन्यो मनुष्यसम्बन्धिन्यश्च विशः एवमिन्द्रवत् इमं यजमानमनुवर्त्मानः
अनुसृत्य वर्तमाना भवत्विति प्रार्थना ॥ ८६ ॥

IX. इमं स्तनमूर्जस्वत्तं धयापां प्रपीनमग्रे सरिरस्य मध्ये ।

उत्सं जुषस्व मधुमन्तमर्वत्समुद्रियं सदनमाविशस्व ॥ ८७ ॥

का° [१८. ४. २६.] इमं स्तनमिति वाचयति वा । इमं स्तनमिति मन्त्रगणम-
ध्यायसमाप्तिपर्यन्तं यजमानेनाध्वर्युर्वाचयति स्वयं जपति वेत्यर्थः ॥ त्रयोदशऽर्च आ-
ग्नेयस्त्रिदुष्कन्दस्कोऽनुवाको यज्ञस्तुतिर्वसोर्धाराभिवादिनी घृतस्तुतिर्वा । हे अग्ने
सरिरस्य लोकस्य मध्ये वर्तमानः त्वमिमं सुगन्तक्षणं स्तनं (53.) सुचः पतन्तीं घृ-
तधारां वा त्वं धय पिव धेह पाने लोह । इमे वै लोकाः सरिरमिति [७. ५. २.
३४.] श्रुतेः सरिरशब्देन लोका उच्यन्ते । वसोर्धारा सुचा क्षोष्यते सा सुगत्र दू-
पककल्पनया स्तन उच्यते कीदृशं स्तनम् ऊर्जस्वत्तमूर्जी रसोऽस्यास्ति ऊर्जस्वान्
तम् विशिष्टरसवत्तम् । तथा अपां प्रपीनम् अण्डशब्देन लक्षणया घृतमुच्यते अ-
ग्निः घृतैः प्रपीनं पूर्णं तृप्त्यर्थानां करणे षष्ठीति (54.) तृतीयार्थे अपामिति षष्ठी ।

प्रप्यायते पूर्यते प्रपीनम् ओप्यायी वृद्धौ प्यायः पीति [पा० ६.१.२८.] च । हे
अर्वन् इत्यर्तीति अर्वा सर्वतो गतः उत्समुत्स्यन्दनं सुग्लक्ष्णं कूपं जुषस्व सेव-
स्व कीदृशमुत्सम् मधुमन्तं मधुस्वादेन घृतेन युक्तं किं च समुद्रियं समुद्रसम्बन्धि
चयनयागसम्बन्धि सदनं गृहमाविशस्व तृप्तः सन्यज्ञगृहं सेवस्व त्रयो ह वै स-
मुद्रा अग्निर्यजुषां महाव्रतः साम्नां महदुक्थमृचामित्यभिप्रायः समुद्रशब्दः समुद्रा-
श्चाद् इति [पा० ४.४.११८.] घप्रत्ययः तस्येयादेशः ॥ ८७ ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतमस्य धाम ।

अनुध्वधमावह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ८८ ॥

गृत्समददृष्टा । अहं घृतं मिमिक्षे सेतुमिहामि अग्निमुखे मेहुमिहति मिमिक्षते
मिह सेचने सनत्ताहृत् उत्तमैकवचनम् । यतोऽस्याग्निर्घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानम्
अग्निर्यस्य योनेरसृज्यत तस्यै घृतमुल्लवमासीदिति श्रुतेः गर्भाधारोदकमुल्लवम् । यो
ऽग्निर्घृते श्रितः घृतमाश्रितः । अस्याग्निर्घृतमेव धाम स्थानं तेजःकरं वा उ अवधा-
रणे । अतो हे अध्वेयी अनुध्वं स्वधामन्नमुपलक्ष्य तमग्निमावह पूर्वमन्नमुपकल्प्य
पश्चादाह्वय आह्वय च मादयस्व तर्पय तर्पयित्वा चैव ब्रूहि हे वृषभ कामानाम-
भिवर्षुक स्वाहाकृतं स्वाहाकरिण हुतं हव्यं त्वं वक्षि वह देवान्प्रापय वहतेः
शपि लुप्ते ऽवकवादी कृते वक्षीति वृषम् । यद्वा यं प्रत्यहं मिमिक्षे यस्य घृतं
योनिर्घो घृते श्रितः यस्य च घृतं धाम स त्वमनुध्वं देवानावह मादय हव्यं च
वक्षि इत्यग्निं प्रत्येवोक्तिः यतो वक्षेः कर्मद्वयं देवानामावाहनं हविर्वहनं च ॥ ८८ ॥

समुद्राहूर्मिर्मधुमाँः॥५॥ उदारदुपाऽशुना सममृतत्वमानह् ।

घृतस्य नाम गुह्यं यदास्ति जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः ॥ ८९ ॥

वामदेवदृष्टा । अत्रान्नाध्यासेन घृतं स्तूयते प्राणाध्यासेन चाग्निः । समुद्रात्
घृतमयात् मधुमान् रसवानूर्मिः कल्लोल उदारत् उदगहृत् ऋ गतौ चैरङ् ऋदृशोऽङि
गुणः [पा० ७.४.१६.] अक्षीणत्वादृतस्य समुद्रेणोपमानम् अन्नदेवताभिप्रायं वा सा
क्षक्षीणैव । उक्त्य च स ऊर्मिः अशुना प्राणेन जगत्प्राणभूतेनाग्निना सं संगत्यै-

कीभूय अमृतत्वमरणधर्मिष्वमुपानद् उपव्याप्नोतु नश अदर्शने लुडि मन्त्रे घसे-
 त्यादिना [पा० २.४.८०.] चेल्लुक् कृत्स्नाविति [पा० ६.१.६८.] तिपो लोपः वि-
 आडुपसर्गाभ्यां व्याख्ययः । प्राणश्चान्नं च एकीभूयामृतत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः । तस्य घृ-
 तस्य गुह्यमविज्ञातं नामाविद्वद्भिर्ज्ञेयं श्रुतिमन्त्रपठितं यदस्ति तत्कथ्यतऽइति शे-
 षः । किं तदाह देवानां जिह्वा अत्यभिलाषाद्देवानां जिह्वात्थाननिमित्तम् अग्ने-
 र्जिह्वासीत्युक्तेः यदा वाऽएतदग्नौ जुह्वत्यथाग्निर्जिह्वा इवांतिष्ठतीति श्रुतेः । यच्च
 सर्वप्रकाशं नाम तदप्युच्यते अमृतस्य नाभिः अमरणधर्मस्य नहनं बन्धनम् यो
 हि घृतमश्नाति स दीर्घायुर्भवति ॥ यद्वा ऋग्धेन मन्त्रः स्तूयते अर्धेन घृतम् । स-
 मुद्रात् आग्निकाव्यनुःसमुद्रादस्माद्यज्ञात् य ऊर्मिः शब्दसंघातां नानाख्यातांपसर्ग-
 निपातद्वय उपमोत्प्रेक्षाद्वयकाव्यलंकारद्वय मधुमान् रसवान्वाक्यार्थगुणैर्युक्त उदा-
 रत् मुखादुद्गात् स एव उपांशुना (५५.) सवनेन क्रियमाणः सन्नमृतत्वमाप्नोत्
 तदेतद्यनुरूपाऽश्चनिरुक्तामिति श्रुतेः अतोऽग्निचिद्भिः स ऊर्मिः प्रकाशनीयः । घृतस्य
 गुह्यं नाम यदस्ति तदपि देवानां जिह्वात्थाननिमित्तं किं पुनर्होमः अथास्य घृ-
 तकीर्तयिवाग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्ज्ज्वालेति [१.४.१.१३.] श्रुतेः । अमृतस्य नाभिः
 नहनं यज्ञमानानाममृतत्वप्रापकं घृतं यज्ञनिनेत्यर्थः । अतोऽग्निचिद्भिर्हूयते स्तूयते
 च घृतमिति भावः ॥ ८१ ॥

वयं नाम प्रब्रवामा घृतस्यास्मिन्यज्ञे धारयामा नमोभिः ।

उप ब्रह्मा शृणवहस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमीद्वीर एतत् ॥ १० ॥

यतो घृतनामोच्चारणमपि देवानां प्रियमतो वयं घृतस्य नाम प्रब्रवाम अस्मि-
 न्यज्ञे घृतनाम स्तुमः । नमोभिरनैः धारयाम यज्ञमिति शेषः । किं च ब्रह्मा ऋक्
 शस्यमानं स्तूयमानमेतद्घृतनाम उपशृणवत् उपशृणोतु लेटोऽडाटाविति [पा० ३.
 ४.१४.] अडागमः । यथा गौरः गौरवर्णाः शृङ्गो यज्ञः एतत् घृतयज्ञफलद्वयमवमी-
 डुद्भिरिति यज्ञपरिणामाभिप्रायम् । कीदृशो गौरः चतुःशृङ्गः चत्वार ऋविजः शृङ्गभू-
 ता यस्य सः ॥ १० ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त कृत्तासोऽस्य ।

त्रिधा वृद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँः॥५॥आविवेश ॥ ११ ॥

यज्ञपुरुषदेवत्य ऋषभो मन्त्रः । चतुःशृङ्गोऽवमोदित्युक्ता चतुःशृङ्गं यज्ञं वृषभद्व-
येण प्रतिपादयितुमाह । यो वृषभः कामानां वर्षिता रोरवीति रु शब्दे यङ्लु-
गत्तम् अत्यर्थं शब्दं करोति सोऽयं महो देवः महति पूजयति मक्षते वा जनै-
रिति महो महान्देवः ब्रह्मादिस्तन्वपर्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यो ज्ञानकर्मसमुच्च-
यकारिणां विदुषां शरीरभूतो मर्त्यान्मनुष्यानाविवेश आविशति मनुष्यान्व्याप्य
तिष्ठति । यस्य वृषभस्य यज्ञस्य चत्वारि शृङ्गा शृङ्गाणि ब्रह्मोद्गातृहोत्रधर्युलक्षणा-
नि त्रयः पादाः ऋग्यजुःसामवृषाः द्वे शीर्षे शिरसी हविर्धानप्रवर्ग्याख्ये शिर ए-
वास्य हविर्धानं ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्य इति श्रुतेः । अस्य वृषभस्य
सप्त हस्तासः सप्त होतारो हस्ताः हस्ता-इव व्याप्रियन्ते सप्त हन्दांसि वा ह-
स्ताः । यश्च त्रिधा त्रिप्रकारैर्वद्धः प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनैर्वद्धः ॥
यद्वा चत्वारो वेदाः शृङ्गाणि त्रयः पादाः सवनानि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त
हस्तासः हन्दांसि त्रिधा वद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्वद्धः ॥ शब्दग्रामो वा व्याख्येयः
चत्वारि शृङ्गाणि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः त्रयः पादाः प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्त-
मपुरुषाः त्रयः काला वा द्वे शीर्षे कार्यताव्यञ्जते सप्त हस्ताः विभक्तिवृषाः त्रिधा
वद्धः एकवचनद्विवचनवहुवचनैर्वद्धः । वृषभ-इवायमन्यशास्त्राणि अधः कृत्वा
रोरवीति सोऽयं महान्देवो मर्त्यानाविवेश आविशति प्रतिपादयति मनुष्येधिति
मनुष्याधिकारत्वाद्वास्त्रस्येति न्यायात् ॥ ११ ॥

त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृतमन्वविन्दन् ।

इन्द्र एकं सूर्य एकं जज्ञान वेनादेकं स्वधया निष्टतनुः ॥ १२ ॥

त्रिधा त्रिप्रकारैरेषु लोकेषु हितं स्थापितं घृतं यज्ञपरिणामभूतं पणिभिरसुरै-
र्गुह्यमानं गुप्यमानं सत् देवासो गवि अन्वविन्दन् धेनौ आनुपूर्व्याल्लव्यवन्तः ।
तस्य एकं भागमिन्द्रो जज्ञान जनयति ते वाऽऽतेऽआहुती हुतेऽउत्क्रामतस्ते
ऽअन्तरिक्षमाविशत इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जनकत्वं दर्शयति । सूर्य एकं भागं जज्ञा-
न जनी प्रादुर्भावे लिङ् परस्मैपदमार्थम् ते तत उत्क्रामतस्ते दिवमाविशत इत्या-

दिश्रुतिः सूर्यस्य घृतभागजनकत्वं दर्शयति । वेनाग्नज्ञसाधनभूतादग्नेः एकं स्वधया
अग्निन त्रैतादृतिलक्षणेन (56.) निष्टतन्नुः निष्कर्षितवन्तो द्विजातयः यस्ततः पु-
त्रो जायते स लोकप्रत्युत्थायीत्येतदुक्तं भवति ॥ १२ ॥

एता अर्षन्ति दृग्यात्समुद्राद्भुतव्रजा रिपुणा नावचक्षे ।

घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्यं आसाम् ॥ १३ ॥

एता वाच अर्षन्ति उद्गृह्णन्ति कस्मात् दृग्यात्समुद्रात् अद्भुतकप्नुतात् देवताया-
द्यात्म्यचिन्तनसंतानरूपात्समुद्रात् निगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणशिन्नाहन्द्भिः पा-
वनैः पूतात् । कीदृश्यो वाचः शतव्रजाः शतं व्रजं व्रजा गतयो यासां ताः बहु-
गतयः बहुर्प्या (57.) इत्यर्थः । याश्च अर्षन्त्यो रिपुणा कुताकिकवृन्दशत्रुणा न
अवचक्षे न अवचक्षन्ते पुरुषवचनव्यत्ययः नापवादितुं खण्डयितुं शक्यन्ते ता घृ-
तस्य धारा इवाभिचाकशीमि लुप्तोपमानम् अहं पश्यामि । आसां वाचां मध्ये यो
हिरण्ययो हिरण्ययो दीप्यमानो वेतसोऽग्निः तं चाभिचाकशीमि अग्निर्हि वाचा-
मधिष्ठात्री देवता ॥ यद्वा घृतधारा एवोच्यन्ते या एता दृग्यात्समुद्रात् घृतधारा
अर्षन्ति गृह्णन्ति कृदयेन संकल्प्य यजनादृदयादुद्गतिरुच्यते । शतव्रजा नानागतयः
याश्च रिपुणा नावचक्षे यज्ञपरिपन्थिना द्रष्टुं न शक्यन्ते ता घृतधाराः पश्यामि ।
यश्चायं हिरण्ययो वेतसोऽग्निरादृवनीय आसां धाराणां मध्ये स्थितस्तं च पश्यामि
द्रव्यदेवतांश्च याथात्म्येनाहं पश्यामीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अलर्कृदा मनसा पूयमानाः ।

एतेऽर्षन्त्यूर्मयो घृतस्य मृगा-इव क्षिपणोरीषमाणाः ॥ १४ ॥

या धेनाः वाचः सरितो न सरितोऽव नद्य इवानवहिनप्रवाहाः सम्यक् स्र-
वन्ति प्रसरन्ति धेना इति वाङ्मसु [निघ० १. ११.] पठितम् । कीदृश्यो धेनाः अ-
लः कृदा मनसा पूयमानाः शरीराल्पव्यवस्थितेन कृदा पावनस्थानीयेन मनसा च
पूयमानाः शब्ददोषेभ्यो विविच्यमानाः । ता अग्निमेव स्तुवन्तीति शेषः । ये च
एते घृतस्य ऊर्मयः कल्लोलाः अर्षन्ति सुकपरिब्रष्टाः गृह्णन्ति ऋष गतौ तेऽप्यग्निं

तर्पयन्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः क्षिपणोः क्षिपति क्षिपति क्षिपति क्षिपणुर्व्याधः क्षिप-
णोरोषमाणाः पलायमाना मृगा-इव । व्याधाद्रीता मृगा इव ये घृतोर्मयो गहन्ति
तेऽग्निं तर्पयन्तीत्यर्थः । श्रुतिर्द्रव्यं चाग्न्यर्थमेवेति भावः ॥ १४ ॥

सिन्धोर्वि प्राधने श्रूधनासो वातप्रमियः पतयन्ति यक्षाः ।

घृतस्य धारा अरुषो न वाजी काष्ठा भिन्दन्नुर्मिभिः पिन्वमानः ॥ १५ ॥

घृतस्य धाराः पतयन्ति सुञ्जुषात्पतन्ति पत दृश्ये गतौ च चुरादिरदन्तः ।
कीदृश्यो धाराः यक्षाः मरुत्यः यक्ष इति मरुन्नामसु [निघ° ३.३.] पठितम् । तत्र
दृष्टान्तद्वयम् प्राधने सिन्धोर्वातप्रमिय-इव प्रगतोऽधनः प्राधनः विषमप्रदेशः वा-
तेन प्रमीयन्ते नश्यन्ति वातप्रमियस्तरङ्गाः मीड् क्षिप्तायां दिवादिः अस्मात्क्षिप्
यथा सिन्धोर्नद्याः वातप्रमियः तरङ्गाः प्राधने विषमप्रदेशे पतन्ति तद्वत् । कीदृ-
शा वातप्रमियः श्रूधनासः शु इति क्षिप्रनाम [निघ° ३.१५.] कृत्तेर्गत्यर्थस्य घन-
मिति वृषं शु क्षिप्रं घनं गमनं येषां ते शुधनाः शीघ्रगमनाः आज्ञसेरसुक् । अ-
न्यो दृष्टान्तः वाजी न न इवार्थे वाजीव यथा वाजी अश्वः पतति । कीदृशो वा-
जी अरुषः रुष क्रोधे रोषति क्रुध्यति रुषः इगुपधेति [पा° ३.१.१३५.] कप्रत्ययः
न रुषः अरोषणः ज्ञात्यादिभिरुत्कृष्ट इत्यर्थः । तथा काष्ठाः आज्यन्तान्संग्रामप्रदे-
शान्भिन्दन्विदारयन् ऊर्मिभिः काष्ठभिदनोत्यश्रमस्वेदोदकैः पिन्वमानः भूमिं सि-
ञ्चन् पिवि सेचने शानच् इदित्वानुम् स वाजी यथा पतित्वान्नान्यश्नाति एवं पत-
न्तीर्धृतधारा अग्निरश्नातीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अभिप्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासोऽग्निम् ।

घृतस्य धाराः समिधो नसन्ता जुषाणो हर्यन्ति ज्ञातवेदाः ॥ १६ ॥

घृतस्य धाराः अग्निमभिप्रवन्त प्रुङ्गतौ अग्निं प्रतिगहन्ति लङ् अउभाव आर्षः ।
तत्र दृष्टान्तः योषा इव यथा योषाः स्त्रियः पतिं प्रतिप्रवन्ते । कीदृश्यो योषाः
समना समानं मनो यासां ताः समनसः विभक्तेर्उद्देशः कल्याण्यः वृषयौवनस-
म्यन्नाः स्मयमानाः ईषद्वसन्त्यः स्मिड् ईषद्वसने । ता धारा अग्निं नसन्ता हरन्ति

नस हरणो लङ् अउभाव आर्षः नसतिराप्रोतिकर्मा वा अग्निं व्याप्नुवन्ति । कीदृ-
श्यो धाराः समिधः समिन्धते दीपयन्त्यग्निमिति समिधः । किं च ज्ञातवेदाः ज्ञातप्र-
ज्ञानोऽग्निर्जुषाणाः प्रीतियुक्तः सन् ता घृतधारा कुर्यति प्राप्नोति कुर्य लामे गतौ
कुर्यतिः प्रेप्साकर्मा वा ता धारा प्रेप्सति कामयते नास्य ग्रहणशक्तिपरिहरणमस्ती-
ति भावः ॥ १६ ॥

कन्या-इव वदन्तुमेतवाऽऽ अज्ञ्यज्ञाना अभिचाकशीमि ।

यत्र सोमः सूर्यते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा अभि तत्पवन्ते ॥ १७ ॥

घृतस्य धाराः तत्तत्र अभिपवन्ते अभिगहन्ति पव गतौ । तत्र कुत्र यत्र स्थाने
सोमः लताविशेषः सूर्यते अभिपूर्यते यत्र च यज्ञः सौत्रामण्याख्यः क्रियते तत्र ग-
हन्तीघृतस्य धारा अभिचाकशीमि पश्यामि । तत्र गमने दृष्टान्तः कन्या वदन्तुमिव
वदन्ति परिणयति वदन्तुर्भर्ता यथा वदन्तुं पतिमितवै प्राप्तुं कन्या अभिप्रवन्ते रण-
गतौ तुमर्थे तवेप्रत्ययः । कीदृश्यः कन्याः अज्ञि भगमज्ञानाः व्यक्तं योग्यं कुर्वा-
णाः अज्यते व्यक्तीक्रियते स्त्रीपुंव्यक्तिर्येन तत् तदज्ञानाः कन्या यथा पतिं गहन्ति
तथा यज्ञं घृतधारा गहन्ति ता यज्ञसहिता घृतधाराः पश्यामीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त ।

इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ १८ ॥

हे देवा यूयं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिमाजिं यज्ञं च अभ्यर्षत अभ्यागहन्त अज्यते
प्राप्यते स्वर्गो येन स आर्जिर्यज्ञः । कीदृशमाजिं गव्यं गव्यं घृतं विद्यते यस्मिन्स
गव्यस्तम् घृतयुतम् अर्शआदिवाद्चप्रत्ययः । आगत्य चास्मासु भद्रा भद्राणि क-
ल्याणानि द्रविणानि धनानि धत्त स्थापयत दत्त वा दुधाज् धारणपोषणयोः
दाने चेति वचनात् । किं च नोऽस्माकमिमं यज्ञं सौत्रामणीं देवता देवतासु
देवल्लोके नयत प्रापयत देवताशब्दात्सुपां सुलुगिति [पा० ७. १. ३१.] विभक्ति-
लोपः । किं च याश्चैना घृतस्य धारा मधुमत् रसवद्यथा तथा पवन्ते प्रसरन्ति ता
अपि देवतासु नयत यज्ञे यज्ञद्रव्ये स्वर्गं गतिं यज्ञमानो गहन्त्येवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः समुद्रे कृद्गन्तरायुषि ।

अपामनीके समिधे य आभृतस्तमश्याम मधुमन्तं तज्जर्मिम् ॥ ११ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ ॥

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं निखिलं जगदाकृतिपरिणामभूतं मन्यमानो मुनिराह । हे
अग्ने विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं ते तव धामन् धाम्नि विभूत्यामधिश्रितं (58.) आ-
श्रितं स्थितं त्वन्महिमोत्थमित्यर्थः । यच्चान्तः समुद्रे समुद्रमध्ये तथा कृदि कृन्मध्ये
तथा अन्तरायुषि आयुर्मध्ये ब्रह्मणो जीवनपर्यन्तं यद्वृत्तजातं तदपि ते धामनि श्रितं
धामन्निति विभक्तिलापः । अतोऽहं प्रार्थये मधुमन्तं रसवन्तं तमूर्मिं घृतकल्लोलं
ते त्वदीयं वयमश्याम भक्षयामो व्याप्नुयामो वा तं कम् अपामनीके मुखे वर्तमा-
नो य ऊर्मिः समिधे पणिभिः सह युद्धे आभृतः आकृत आनीतः त्रिधा हितं प-
णिभिर्गुह्यमानमिति [कं १२.] उक्तात्वात् । अश्यामेति अन्नातेरश्रुतेर्वा विकरणा-
व्यत्ययेन श्यानि प्रत्यये लोटि द्वपम् कृविः परिणामिनो रसस्य वयं भोक्तारो
भवेमेति भावः देवत्वं प्राप्नुयामिति वक्रोक्त्या प्रार्थ्यते ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरमु-
च्यते । हे अग्ने इदं विश्वं भुवनं तव धाम्नि अधिश्रितं (58.) तत्ते धाम कुत्र कु-
त्रेति तदुच्यते अन्तः समुद्रे अन्तरिक्षमध्ये सूर्यद्वयेण समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम [निघं
१.३.] कृदि अन्तः सर्वप्राणिनां कृदये जठराग्निद्वयेण आयुषि अन्ने सर्वप्राण्याहार-
त्वेन अपामनीके उदकानां संघाते वैद्युताग्निद्वयेण समिधे संग्रामे शौर्याग्निद्वयेण
एवं सर्वेषु स्थानेषु आभृतः स्थापितो यस्तव धामद्वय ऊर्मिः घृतद्वय उदकद्वयो
वा तं तव रसं मधुमन्तं माधुर्योपेतं वयमश्याम प्राप्नुयाम सर्वरसभोक्तारः स्यामे-
ति भावः ॥ ११ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सेकादिज्ञपपर्यन्तोऽध्यायः सप्तदशोऽङ्गमत् ॥ १७ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

1. ॥ १ ॥ १ ॥ २ इमा मे - नियुतं च ॥ २ ॥ २ अर्बुदं च - 'छोके ॥ ३ ॥

३-१० ॥ ४-११ ॥ ११. १२ ॥ १२ ॥ १३-१५ ॥ १३-१५ ॥ १५ ॥ ॥

- II. ॥ १६ [वनुते] - २१. २३. २२. २४ [°णोर्युध्यम्] ॥ १-१ ॥ २४ ॥ ॥
 III. ॥ २५-३२ ॥ १-८ ॥ ३२ ॥ ॥
 IV. ॥ ३६-३९ [°पाल्यु°] - ४१ ॥ १-१७ ॥ ४१ ॥ ॥
 V. ॥ ५०-५५ [°अग्ना°अधि]. ५६ [°श्रीमणाः] - ६४ ॥ १-१५ ॥ ६४ ॥ ॥
 VI. ॥ ६५-६९ [°इयंयमा°] - ७१ ॥ १-१५ ॥ ७१ ॥ ॥
 VII. ॥ ८०-८५ [°क्रीली]. ८६ [- भूयासुः]. ॥ १-७ ॥ ८६ ॥ ॥ सप्तानुवाकेषु षड-
 शीतिः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापठिऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥

- I. वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्व-
 रश्च मे श्लोकश्च मे अवश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे स्वश्च मे यज्ञेन क-
 ल्पन्ताम् ॥ १ ॥

सप्तदशोऽध्याये (1.) चित्पारोक्षणादिमन्त्रा उक्ताः इदानीमष्टादशोऽध्याये वसो-
 र्धारादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ ॥ का° [१८. ५. १.] वसोर्धारां जुहोत्यौदुम्बर्या पञ्चगृहीतऽ
 संततं यजमानोऽरण्येऽनूचेऽग्निप्राप्तिं वाजश्च मऽइत्यष्टानुवाकेन । अस्यार्थः । त-
 तो यजमान आज्यं संस्कृत्यार्थपरिमाणया मरुत्यौदुम्बर्या मुचा मरुता मुवेण प-
 ञ्चवारं गृहीतमाज्यमरण्येऽनूचे पुरोडाशेऽधिकरणे तदुपरि संततमविहिन्नधारं
 यथा तथा वसोर्धारासंज्ञामाहुतिं जुहोति । धृतेऽग्निप्राप्ते सति वाजश्चेत्यादिहोम-
 मन्त्रारम्भः कार्योऽष्टाभिरनुवाकैर्वाजश्चेत्यादिवेदस्वाहृतैरेकोनत्रिंशत्काण्डिकात्म-
 कैः ॥ वाजश्च मे । चकाराः समुच्चयार्थाः । यज्ञेनानेन मया कृतेन वाजादयः पदा-
 र्थाः कल्पन्तां कृताः सम्पन्ना भवन्तु स यज्ञो वाजादीनां दातास्मभ्यं भवत्वित्यर्थः
 अथोऽइदं च मे देहीदं च मऽइति [१. ३. २. ५.] श्रुतेः । यद्वा वाजादयः पदार्था मे
 मम यज्ञेन कल्पन्तां विभक्तिव्यत्ययः यज्ञेऽग्निं तर्पयन्तु अभिषिञ्चन्तु वा अनेन च
 त्वा प्रीणाम्यनेन च त्वाभिषिञ्चामीत्यादिश्रुतिः [१. ३. ३. ५.] । द्वौ-द्वौ कामावनुप-
 क्षयाय संयुज्याच्चकारेण कन्याकुमाराविव तथा च श्रुतिः [१. ३. २. ६.] द्वौ-द्वौ का-

मावभिद्वयी संयुनत्तयव्यवहेदाय यथा व्योकसौ संयुज्यादिति । अथ पदार्था व्याख्यायन्ते । वाजश्चेत्यादियजुषां देवा ऋषयः अग्निर्देवता हन्दांसि पिङ्गलोक्तान्यक्ष-
रसंख्यया ज्ञेयानि । एतैर्यजुर्भिर्यजमानोऽग्नेः कामान्याचते वाजो मेऽस्त्वित्यादि ॥
तत्रैकाधिकानि चतुःशतं यजूषि कामास्तु पञ्चदशोत्तरं शतम् (2.) । तद्यथा ।
वाजश्चेत्याद्यासु ज्यैष्ठ्यं च मे [४.] वसु च मे [१५.] इति कण्डिकाद्वयवर्जितासु
एकोनविंशतिकण्डिकासु त्रयोदश-त्रयोदश यजूषि सन्ति ज्यैष्ठ्यं च मऽइत्यस्यां
[४.] पञ्चदश वसु च मऽइत्यस्यां [१५.] नव । अग्निश्च मे धर्मश्च मऽइत्यस्यां [२२.]
द्वादश कामास्तु त्रयोदश अङ्गुलयः शदारयो दिशश्च मऽइत्येकं यजुः कामास्त्वत्र
त्रयः । व्रतं च मऽइत्यस्यां [२३.] षट् कामास्तु दश अहोरात्रिऽऊर्वर्धवि बृहद्-
धन्तरे च मऽइत्येकं यजुः षट्कामाः । एका च मऽइत्यस्यां [२४.] त्रयस्त्रिंशत् । च-
तस्रश्च मे [२५.] अत्र त्रयोविंशतिः । अविश्च मे [२६.] ऽत्रैकादश । षष्ठवाद् मे
[२७.] इत्यत्र नव । वाजाय स्वादिति [२८.] अत्र चतुर्दश । आयुर्गज्ञेनेति [२९.]
अत्रैकविंशतिः कल्पन्तामन्तानि १२ स्तोमश्चेति षट् १८ स्वर्देवाः १९ प्रजापतेः
२० वेदस्वाहा २१ । एवमेकाधिका चतुःशती ॥ अथ यजुषामर्थाः । वाजोऽन्नम्
चशब्दाः समुच्चयार्थाः । प्रसवोऽन्नदानाभ्यनुज्ञा दीयतां भुज्यतामिति । प्रयतिः शु-
द्धिः । प्रसितिः बन्धनमन्नविषयौत्सुक्यम् । धीतिः ध्यानम् ध्यै चिन्तायां हान्दसं
सम्प्रसारणम् । क्रतुः संकल्पो यज्ञो वा । स्वरः साधुशब्दः । श्लोकः पद्यबन्धः
स्तुतिर्वा । श्रवः वेदमन्त्राः श्रवणसामर्थ्यं वा । श्रुतिः ब्राह्मणं श्रवणसामर्थ्यं वा ।
ज्योतिः प्रकाशः । स्वः स्वर्गः । एते मे मम यज्ञेन कल्पन्ताम् । कल्पन्तामिति
कण्डिकान्तस्य समुदायपेक्षया (3.) बहुत्वम् । मे-पदानामावृत्तिः प्रत्येकं प्राप्त्यर्था ।
एवं सर्वत्र ॥१॥

प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे चित्तं च मऽआधीतं च मे वा-
क्त्रं मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे बलं च मे यज्ञेन कल्प-
न्ताम् ॥२॥

प्राणः ऊर्ध्वसंचारी शरीरवायुः । अपानः अधोवृत्तिर्वायुः । व्यानः सर्वशरीर-

चरः । असुः प्रवृत्तिमान्वायुः (४) । चित्तं मानसः संकल्पः । आधीतं वाक्यविषयज्ञानम् । वाक् वागिन्द्रियम् । मनः प्रसिद्धम् । चक्षुरिन्द्रियम् । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् । दन्तः ज्ञानेन्द्रियकौशलम् । वलं कर्मेन्द्रियकौशलम् । एतानि यज्ञेन मे कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

ओजश्च मे सहश्च मज्ज्मात्मा च मे तनूश्च मे शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्थीनि च मे पद्मंषि च मे शरीराणि च मज्जायुश्च मे जरा च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । सहं शारीरं वलं सपत्नाभिभवितृत्वं वा । आत्मा परमात्मा । तनू रम्यं वपुः । शर्म सुखम् । वर्म कवचम् । अङ्गानि हस्ताद्यवयवाः । अस्थीनि शरीरगतानि । पद्मंषि अङ्गुल्यादिपद्माणि । शरीराणि पूर्वानुक्ताः शरीरावयवाः । आयुर्जीविनम् । जरा वार्धकात्तमायुः । एते यज्ञेन सम्पद्यन्ताम् ॥ ३ ॥

ज्यैष्ठ्यं च मज्जाधिपत्यं च मे मन्युश्च मे भामश्च मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्षिमा च मे द्राधिमा च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

ज्यैष्ठ्यस्य भावो ज्यैष्ठ्यं प्रशस्तत्वम् । अधिपतेर्भाव आधिपत्यम् स्वामित्वम् । मन्युः मानसः कोपः । भामोऽधिज्ञेपादिलिङ्गको वाक्यः कोपः । न मीयतऽइत्यमः अपरिमेयत्वमन्यैरियत्तया परिहेतुमशक्यत्वम् । अम्भः शीतमधुरं जलम् । जेमा ज्ञयस्य भावो ज्ञयसामर्थ्यम् । महतो भावो महिमा महत्त्वं सम्पत्त्यादिना । उरोर्भावो वरिमा प्रजादिविशालता । पृथोर्भावः प्रथिमा गृह्णेत्रादिविस्तारः । वृद्धस्य भावो वर्षिमा दीर्घजीवित्वम् । दीर्घस्य भावो द्राधिमा अविह्वित्वंशत्वम् । वृद्धं प्रभूतमन्नधनादि । वृद्धिः विद्यादिगुणैरुत्कर्षः । एते मे कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

II. सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनं च मे विश्वं च मे महश्च मे क्रीडा

च मे मोद॑श्च मे ज्ञा॒तं च मे ज॒निष्य॑माणं च मे सू॒क्तं च मे सु॒कृतं च मे
य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

सत्यं यथार्थभावित्वम् । अद्वापरलोकविश्वासः । जगत् जङ्गमं गवादि । धनं
कनकादि । विश्वं स्थावरम् । महो दीप्तिः । क्रीडा अक्षयूतादिः । मोदः क्रीडा-
दर्शनज्ञो रूर्षः । ज्ञातं पुत्रोत्पन्नमपत्यम् । जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम् । सूक्तमृ-
क्समूहः । सुकृतमृक्पाठजन्यं शुभादृष्टम् । एते कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

ऋ॒तं च मे॒ऽमृतं॑ च मे॒ऽय॒क्ष्मं च मे॒ऽनाम॑यच्च मे जी॒वातु॑श्च मे दी॒र्घायु॑त्वं च
मे॒ऽनमि॑त्रं च मे॒ऽभयं॑ च मे सु॒खं च मे श॒यनं॑ च मे सृ॒षाश्च मे सु॒दिनं॑ च
मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

ऋतं यज्ञादिकर्म । अमृतं तत्फलभूतं स्वर्गादि । यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं धातु-
क्षयादिरोगाभावः । अनामयत् आमयति पीडयतीत्यामयत् न आमयत् अनामयत्
सामान्यव्याध्यादिराहित्यम् (५.) । जीवयतीति जीवातुः व्याधिनाशकमौषधम् ।
दीर्घायुषो भावो दीर्घायुत्वं बहुकालमायुः पृषोदरादिवात्सलोपः आयुरुदत्तो वा ।
अमित्राणामभावोऽनमित्रं शत्रुराहित्यम् । भयाभावोऽभयं भीतिराहित्यम् । सुख-
मानन्दः । शयनं संस्कृता शय्या । सृषाः शोभन उषाः स्नानसंध्यादियुक्तः प्रातः-
कालः । सुदिनं यज्ञदानाध्ययनादियुक्तं सर्वं दिनम् । एते मे यज्ञेन सिध्यन्तु ॥ ६ ॥

य॒न्ता च मे ध॒र्ता च मे ज्ञे॑मश्च मे धृ॒तिश्च मे वि॒श्वं च मे म॒हश्च मे संवि॑-
च्च मे ज्ञा॒त्रं च मे सू॒श्च मे प्र॒सूश्च मे सी॒रं च मे ल॒यश्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्प-
न्ताम् ॥ ७ ॥

यन्ताश्चादेर्नियन्ता । धर्ता पोषकः पित्रादिः । ज्ञेयः विद्यमानधनस्य रक्षाशक्तिः ।
धृतिः धैर्यमापत्स्वपि स्थिरचित्तत्वम् । विश्वं सर्वानुकूल्यम् । महः पूजा । संविद्धे-
शास्त्रादिज्ञानम् । ज्ञातुर्भावो ज्ञात्रम् विज्ञानसामर्थ्यम् । सूः पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यम् ।
प्रसूः पुत्रोत्पत्त्यादिसामर्थ्यम् । सीरं कृत्वादि कृषिकृतधान्यनिष्पत्तिः । लयः कृ-
षिप्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ७ ॥

शं च मे मयश्च मे प्रियं च मेऽनुकामश्च मे कामश्च मे सौमनसश्च मे भ-
गश्च मे द्रविणं च मे भद्रं च मे श्रेयश्च मे वसीयश्च मे यशश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

शमैहिकं सुखम् । मयः आमुष्मिकं सुखम् । प्रियं प्रीत्युत्पादकं वस्तु । अनु-
काम्यतः इत्यनुकामः अनुकूलयत्नसाध्यः पदार्थः । कामः विषयभोगजनितं सुखम् ।
सुमनसो भावः सौमनसः मनःस्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः । भगः सौभाग्यम् । द्रविणं
धनम् । भद्रमैहिकं कल्याणम् । श्रेयः पारलौकिकम् । वसतीति वस्तु अतिशयेन
वस्तु वसीयः तुरिष्ठेमेयः स्विति [पा० ६.४. १५४.] तृचो लोपः निवासयोग्यो वसु-
मान्गृहादिः । यशः कीर्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

III. उर्क् मे सूनृता च मे पयश्च मे रसश्च मे घृतं च मे मधु च मे सग्धिश्च
मे सपीतिश्च मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रं च मेऽश्रौद्धिद्यं च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

उर्क् अन्नम् । सूनृता प्रिया सत्या वाक् । पयः दुग्धम् । रसः तत्रत्यः सारः ।
घृतमाज्यम् । मधु क्षौद्रम् । समाना ग्धिर्भोजनं सग्धिः अदेः त्तिनि घसूदिशः घसि-
भसोर्हलीति [पा० ६.४. १००.] घस उपधालोपे (६.) कृते कल्तो कल्लीति [पा० ८.
२.२६.] सलोपे कृते कषस्तथोर्धीऽधः [पा० ८.२.४०.] जश्वं ग्धिः बन्धुभिः सह
भोजनमित्यर्थः । सपीतिः बन्धुभिः सह पानम् । कृषिः तत्कृतधान्यसिद्धिः । वृ-
ष्टिः धान्यनिष्पादिकानुकूला । जैतुर्भावो (७.) जैत्रम् जयसामर्थ्यम् । अद्भिदो भाव
श्रौद्धिद्यम् चूतादितरोत्पत्तिः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टं च मे पुष्टिश्च विभु च मे प्रभु च मे पूर्णं च मे
पूर्णतरं च मे कुयवं च मेऽन्नितं च मेऽन्नं च मेऽक्षुच्च मे यज्ञेन कल्प-
न्ताम् ॥ १० ॥

रयिः सुवर्णम् । रायो मुक्तादिमणयः । पुष्टं धनपोषः । पुष्टिः शरीरपोषकः ।

विभु व्याप्तिसामर्थ्यम् । प्रभु ऐश्वर्यम् । पूर्णं धनपुत्रादिबाहुल्यम् । अत्यन्तं पूर्णं पूर्णतरं गजतुरगादिबाहुल्यम् । कुपवं कुत्तितधान्यमपि । अक्षितं क्षयहीनं धान्यादि । अन्नमोदनादि । क्षुत् (8.) भुक्तान्नपरिपाकः । एते कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

वित्तं च मे वेद्यं च मे भूतं च मे भविष्यच्च मे सुगं च मे सुपथ्यं च मे ऽऋदं च मे ऽऋद्धिश्च मे कृतं च मे क्लृप्तिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

विद् लब्धिं पूर्वलब्धं वित्तम् । वेद्यं लब्धव्यम् । भूतं पूर्वसिद्धं क्षेत्रादि । भविष्यत् सम्पत्स्यमानं क्षेत्रादि । सुखेन गम्यते यत्र तत्सुगम् सुदुरोरधिकरणे इति [पा° ३.२.४८. वा° ३.] गमेष्टः सुखगम्यो देशः । सुपथ्यं शोभनं दितम् । ऋदं समृद्धं यज्ञफलम् ऋद्धिः यज्ञादिसमृद्धिः । कृतं कार्यक्षेमं द्रव्यादि । क्लृप्तिः स्वकार्यसामर्थ्यम् । मतिः पदार्थमात्रनिश्चयः । सुमतिः दुर्धटकार्यादिषु निश्चयः एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

व्रीह्येश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिल्लाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मे ऽणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मसूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

व्रीहियवमाषतिलमुद्गगोधूममसूराः प्रसिद्धाः । खल्वाः चणकाः लङ्गाश्च । प्रियङ्गवः कङ्गवः प्रसिद्धाः (9.) । अणवश्चीनकाः (10.) । श्यामाकास्तृणधान्यानि ग्राम्याणि कोद्वत्वेन प्रसिद्धानि । नीवारास्तृणधान्यान्यारण्यानि । एते धान्यविशेषा मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

IV. अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिर्यश्च मे पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यं च मे ऽयश्च मे श्यामं च मे लोहं च मे सीसं च मे त्रपुं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

अश्मा पाषाणः । मृत्तिका प्रशस्ता मृत् मृदस्तिकन् । गिर्यः क्षुद्रपर्वताः गो-

वर्धनार्बुदरैवतिकादयः । पर्वताः मन्हातो मन्दरहिमाचलादयः । सिकताः शर्कराः । वनस्पतयः पुष्पं विना फलवन्तः पनसोऽमुष्यादयः । हिरण्यं सुवर्णं रजतं वा द्रविणाकुप्ययोश्चेत्यभिधानात् । अयो लोहम् । श्यामं ताम्रलोहं कांस्यं रजतं कनकं वा । लोहं कालायसे सर्वतैजसे जोङ्गकेऽपि चेत्यभिधानात् । सीसं प्रसिद्धम् । त्रपु रङ्गम् । एते कार्यविशेषेषु मे कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

अग्निश्च म॒ञ्ज्राप॑श्च मे वी॒रुध॑श्च म॒ञ्ज्रोप॑धयश्च मे कृ॒ष्टप॒च्याश्च मेऽकृ॑ष्टप॒च्याश्च मे ग्राम्या॑श्च मे प॒शव॑ आ॒रण्या॑श्च मे वि॒त्तं च॒ मे वि॒त्तिश्च॒ मे भू॒तं च॒ मे भू॒तिश्च॒ मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

अग्निः पृथिवीस्थो वह्निः । आपोऽन्तरिक्षस्थानि जलानि । वीरुधः गुन्माः । ओषधयः फलपाकान्ताः । कृष्टपच्याः कृष्टे पच्यन्तऽइति कृष्टपच्याः राजसूयसूर्येत्यादिना [पा० ३.१.११४.] क्यवन्तो निपातः भूमिकर्षणबीजवापादिकर्मभिर्निष्पाद्या ओषधयः । तद्विपरीता अकृष्टपच्याः स्वयमेवात्पाद्यमाना नीवारगविधुकादयः । ग्राम्याः ग्रामे भवाः पशवः गोऽश्वमहिषाजाविगर्दभोऽष्टादयः । आरण्याः अरण्ये भवाः पशवः हस्तिसिंहशरभमृगगवयमर्कटादयः । वित्तं पूर्वत्वम् । वित्तिः भावित्वाभः । भूतं ज्ञातपुत्रादिकम् । भूतिरैश्वर्यं स्वार्जितम् । एतानि यज्ञेन मम सम्पद्यन्ताम् ॥ १४ ॥

वसु॑ च॒ मे वस॒तिश्च॒ मे क॒र्म च॒ मे श॒क्तिश्च॒ मेऽर्थ॑श्च म॒ऽए॒मश्च॒
म॒ऽइ॒त्या च॒ मे ग॒तिश्च॒ मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

वसु धनं गवादिकम् । वसतिर्वासस्थानं गृहम् । कर्माग्निहोत्रादि । शक्तिस्तदनुष्ठानसामर्थ्यम् । अर्थोऽभिलषितः पदार्थः । एमः ईयतऽइत्येमः एतेर्मप्रत्ययः प्राप्तव्योऽर्थः । इत्या भावे क्यप् अयनमिष्टप्राप्त्युपायः । गतिरिष्टप्राप्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

V. अग्निश्च म॒ऽइन्द्र॑श्च मे सोम॑श्च म॒ऽइन्द्र॑श्च मे सवि॒ता च॒ म॒ऽइन्द्र॑श्च मे

सरस्वती च म॒ऽइन्द्रश्च मे पूषा च म॒ऽइन्द्रश्च मे बृ॒हस्पतिश्च म॒ऽइन्द्रश्च
मे य॒ज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

अयार्धेन्द्राणि जुहोति [१.३.२.१.] अर्धस्येन्द्रदेवत्यत्वादर्थस्य नानादेवत्यत्वात् ।
अग्निसोमसवितृसरस्वतीपूषबृहस्पतयः प्रसिद्धाः तैः समानभागत्वादिन्द्र एकैकया
सह पठ्यते । यास्कोक्ता इन्द्रशब्दस्य नानार्थाः कार्याः एवमग्रेऽपि कण्डिकाद्वये ।
एते कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

मित्रश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे वरु॑णश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे धा॒ता च म॒ऽइन्द्रश्च मे त्व॑ष्टा
च म॒ऽइन्द्रश्च मे म॒रुतश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे वि॒श्वे च मे दे॒वा इन्द्रश्च मे य॒ज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

मित्रवरुणधातृत्वदृमरुद्विश्वेदेवाः प्रसिद्धाः । प्रत्येकमिन्द्रः । एते कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

पृथि॒वी च म॒ऽइन्द्रश्च मेऽन्तरि॑क्षं च म॒ऽइन्द्रश्च मे द्यौश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे
समा॑श्च म॒ऽइन्द्रश्च मे नक्ष॑त्राणि च म॒ऽइन्द्रश्च मे दि॒शश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे य॒-
ज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

पृथिव्यन्तरिक्षदिवस्त्रैलोक्यम् । समा वर्षाधिष्ठात्र्यो देवताः । नक्षत्राणि अ-
श्विन्यादीनि । दिशः प्रागाद्याः । एते कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

VI. अ॒ग्निश्च मे र॒श्मिश्च मेऽदा॑भ्यश्च मेऽधि॑पतिश्च म॒ऽउपा॑ग्निश्च मेऽन्तर्या॑मश्च
म॒ऽऐन्द्र॑वायवश्च मे मै॒त्रावरु॑णश्च म॒ऽआश्वि॑नश्च मे प्रति॑प्रस्थानश्च मे शु-
क्रश्च मे म॒न्थी च मे य॒ज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

अथ ग्रहान्जुहोति [१.३.२.१०.] कण्डिकात्रये ग्रहहोममन्त्राः । अंश्चादयः सो-
मग्रहविशेषाः (11.) सोमप्रकरणे प्रसिद्धाः । अदाभ्यस्यैव गृह्यमाणत्वदशायां (12.)
पृथक्कृत्य ग्रहणे रश्मिशब्देन निर्देशः रश्मीनां तद्ग्रहणे (13.) साधनत्वात् अङ्गो
द्वये सूर्यस्य रश्मिषु इति [८.४८.] मन्त्रलिङ्गात् । अधिपतिशब्देन निग्राह्यो

विवक्षितः तस्य ज्येष्ठवादाधिपत्यम् ज्येष्ठो वाऽर्ष ग्रहाणामिति श्रुतेः । प्रतिप्रस्थानशब्देन निग्राह्यो विवक्षितः द्विदेवतैः सह पाठात् । अन्ये प्रसिद्धाः ॥१६॥

आग्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वानरश्च मऽरेन्द्राग्रश्च मे मरु-
वैश्वदेवश्च मे मरुत्वतीयाश्च मे निष्केवल्यश्च मे सावित्रश्च मे सारस्वतश्च
मे पानीवतश्च मे हारियोज्ञश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २० ॥

आग्नौ वैश्वदेवः प्रातःसवनगतः मरुवैश्वदेवस्तु तृतीयसवनगतः । ध्रुवाख्य-
स्यैव ग्रहस्य श्रवणदशायां वैश्वानरसूक्तपाठात्तदशापन्नो (15.) ध्रुवो वैश्वानरश-
ब्देनोच्यते । मरुत्वतीया इति बहुवचनं त्रिवात् मरुत्वतीया महामरुत्वतीयः कु-
ण्ठमरुत्वतीयश्चेति । अभिषेचनीये सारस्वतीनामयां ग्रहणमेव सारस्वतो ग्रहः
सारस्वतं ग्रहं गृह्णातीति तत्राश्रयानात् ॥ २० ॥

सुचश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोणकलशश्च मे ग्रावाणश्च मे
ऽधिषवणो च मे पूतभृच्च मऽआधवनीयश्च मे वेदिश्च मे बर्हिश्च मेऽवभृ-
थश्च मे स्वगाकारश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

सुचो जुह्वादयः । चमसानि ग्रहपात्राणि । वायव्यानि पात्रविशेषाः । अधिष-
वणो काष्ठफलके । पूतभृदाधवनीयौ सोमपात्रविशेषौ । स्वगाकारः शम्भुवाकः
तेन यथास्वं देवतानां हविरङ्गीकारात् । प्रसिद्धमन्यत् । एते मम यज्ञेन निमि-
त्तेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

अग्निश्च मे धर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च
मेऽदितिश्च मे दितिश्च मे ग्यौश्च मेऽङ्गुलयः शर्वरयो दिशश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

कण्डिकाद्वयेन यज्ञक्रतुर्होमः अथैतान्यज्ञक्रतून्नुहोत्यग्निश्च मऽइति [१.३.३.१]
श्रुतेः । अग्निः चीयमानो वह्निरग्निष्टोमो वा । धर्मः प्रवर्ग्यः । इन्द्रायार्कवते पु-
रोडाशमिति विहितो यागोऽर्कः । सौर्यं चरुमिति विहितः सूर्यः । प्राणो गवा-

मयनम् । अश्वमेधः प्रसिद्धः । पृथिव्यदितिदितिदिवो देवताविशेषाः । अङ्गुलयः
विराट्पुरुषावयवाः । शक्तरयः शक्तयः । दिशः प्राच्याद्याः । एते यज्ञेन कल्प-
न्ताम् ॥ २२ ॥

व्रतं च मे ऋतवश्च मे तपश्च मे संवत्सरश्च मेऽहोरात्रिऽऊर्वष्टीवि वृद्ध-
यन्तरे च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

व्रतं नियमः । ऋतवो वसन्तादयः । तपः कृद्धं चान्द्रायणादि । संवत्सरः प्र-
भवादिः । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रि दिननिशि । ऊव्र (16.) चाष्टीवन्तौ जानुनी (17.)
च ऊर्वष्टीवि अवयवविशेषौ अचतुरेति [पा० ५. ४. ७७.] निपातः । वृद्धयन्तरे
एतन्नामके सामनी । एतानि कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

VII. एका च मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे पञ्च च मे सप्त च मे सप्त
च मे नव च मे नव च म५एकादश च म५एकादश च मे त्रयोदश च
मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे पञ्चदश च मे सप्तदश च मे सप्तदश च
मे नवदश च मे नवदश च म५एकविंशतिश्च म५एकविंशतिश्च मे त्र-
योविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे
सप्तविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च म५
एकत्रिंशच्च म५एकत्रिंशच्च मे त्रयस्त्रिंशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २४ ॥

अयुग्मस्तोमहोमार्था मन्त्राः अथायुज स्तोमान्जुहोतीति [१. ३. ३. २.] श्रुतेः ।
एकामादाय द्वितीयां विहाय तृतीयामादाय चतुर्थीं विहाय परित्यक्तसमसख्याके-
नात्तविषमसख्याकेन मन्त्रेणायुग्मान्स्तोमान्जुहुयादित्यर्थः । आदरातिशयद्योतना-
र्था सर्वत्र पुनरुक्तिः । अयुग्मस्तोमहोमैः सर्वकामावाप्तिः तथा श्रुतिः [१. ३. ३. २.]
एतद्वै देवाः सर्वान्कामानाम्नायुग्भि स्तोमैः स्वर्गं लोकमायँस्तथैवैतद्यज्ञमानः स-
र्वान्कामानाम्नायुग्भि स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीत्यादि ॥ २४ ॥

चतस्रश्च मेऽष्टौ च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे द्वादश च मे षोडश च मे

षोडश च मे विंशतिश्च मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मे ऽष्टाविंशतिश्च मे ऽष्टाविंशतिश्च मे द्वात्रिंशच्च मे द्वात्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मे ऽष्टाचत्वारिंशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

एककण्टिकाया (18.) युग्मस्तोमान्जुहोति अथ युग्मतो जुहोति चतस्रश्च मऽइति [१.३.३.४.] प्रथमं चतस्र इत्येतां सख्यामादाय चतुरस्रत्वेन स्थितान्युग्मान्स्तोमानष्टाचत्वारिंशत्पर्यन्तान्जुहुयादित्यर्थः । तत्फलं स्वर्गप्राप्तिः एतद्वै हन्दाऽस्यब्रुवन्त्यातयामा वाऽअयुज स्तोमा युग्मभिर्वयऽ स्तोमैः स्वर्गं लोकमयमिति तथैतद्यजमानो युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीति [१.३.३.५.] श्रुतेः । पूर्व-पूर्वमुत्तरेण सम्वध्नाति वृक्षारोहणवत् तथा च श्रुतिः [१.३.३.६.] पूर्व-पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण (19.) संयुनक्ति यथा वृक्षं रोहन्नुत्तरामुत्तराऽ शाखाऽ समालम्भाऽ रोहतादृक्तादिति (20.) । अत्रोक्ता संख्या संख्येयनिष्ठा । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

अविश्च मे अवी च मे दित्यवाट् मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाट् मे तुर्यौही च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

कण्टिकाद्वयं वयोहोमे विनियुक्तम् । तथा च श्रुतिः [१.३.३.७.] अथ वयाऽसि जुहोति अविश्च मऽइति पशवो वै वयाऽसि पशुभिरेवैनमेतदन्नेन प्रीणात्यथो पशुभिरेवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चतीति । अविः षण्मासात्मकः कालः त्रयोऽवयो यस्य स अविः सार्धसंवत्सरो वृषः तादृशी गौस्त्र्यवी । द्विसंवत्सरो वृषो दित्यवाट् तादृशी गौर्दित्यौही । पञ्चावयो यस्य स पञ्चाविः सार्धद्विसंवत्सरो वृषः तादृशी गौः पञ्चावी । वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्त्रिवत्सा । तुर्य वर्षं वहतीति तुर्यवाट् सार्धत्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्तुर्यौही । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

प॒ष्ठवा॒ट् मे प॒ष्ठौही च॑ म॒ऽउ॒क्षा च॑ मे व॒शा च॑ म॒ऽऋष॒भश्च॑ मे वे॒हृच्च॑ मे
ऽन॒ड्डाँश्च॑ मे धे॒नुश्च॑ मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ २७ ॥

प॒ष्ठं वर्ष॑चतुष्कं व॒हतीति॑ प॒ष्ठवा॒ट् चतु॑र्वर्षो वृषः तादृशो गौः प॒ष्ठौही ।
उ॒क्षा से॒चन॑क्षमो वृषः । व॒शा वन्धा॑ गौः । अ॒तियु॒वा वृष॑ ऋषभः (21.) । वे॒हृद्गर्भ॑धातिनी (22.) गौः । अ॒नः श॒कटं॑ व॒हतीत्य॑न॒ड्डान् श॒कट॑व॒हन्क्षमो॑ वृषः
व॒हेः छिपि॑ सम्प्रसारणमनसो उ॒कारः चतु॑रन॒ड्डो॒रामु॒दात्त॑ इति [पा० ७.१.१८.]
आ॒माग॑मः । धे॒नुर्नव॑प्रसूता गौः । ए॒ते मम॑ य॒ज्ञेन॑ निमित्तेन कल्पन्तां स्वस्वव्या॒पा॒रस॑मर्था भवन्तु यद्वा ए॒ते य॒ज्ञेन॑ मम कल्पन्तां म॒द्यमु॒पभो॑गक्षमा (23.) भव॒त्वित्य॑
त्यर्थः एवं पूर्वत्र ॥ २७ ॥

VIII. वा॒जाय॑ स्वा॒हा प्र॒सवा॑य॒ स्वाहा॑पि॒त्राय॑ स्वा॒हा क॒र्त॒वे स्वा॒हा व॒स॒वे स्वा॒हा
हो॒रु॒प॒तये॑ स्वा॒हाङ्गे॑ मु॒ग्धाय॑ स्वा॒हा मु॒ग्धाय॑ वै॒न॒शि॒नाय॑ स्वा॒हा वि॒न॒ऽशि॒नः
आ॒त्याय॑नाय॒ स्वाहा॑त्याय॒ भौव॑नाय॒ स्वाहा॑ भु॒व॒नस्य॑ प॒तये॑ स्वा॒हा
धि॒प॒तये॑ स्वा॒हा प्र॒जाप॑तये॒ स्वाहा॑ । इ॒यं ते रा॒णिम॒त्राय॑ य॒न्तासि॑ य॒मेन॑
उ॒र्जे वा॒ वृ॒क्षे वा॒ प्र॒जानां॑ वाधि॒पत्याय॑ ॥ २८ ॥

अथ नामग्राहहोमः तथा च श्रुतिः [१.३.३.८.] अथ नामग्राहं जुहोति वा॒जाय॑ स्वा॒हेत्येत॑ द्वौ दे॒वाः सर्वा॑न्कामानाप्नुयैतमेव प्रत्यक्षमप्रीणाँस्तथैवैतद्यजमानः
सर्वा॑न्कामानाप्नुयैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणातीति । वा॒जोऽन्नं॑ तस्मै स्वा॒हेति॑ होममन्त्रः
वा॒जादी॒नि चै॒त्रादि॑मासानां नामानि तन्नाम गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः अन्नप्राचुर्या॒च्चैत्रो॑ऽन्नरूपः । प्र॒सवा॑यानु॒ज्ञाद्व॒पाय॑ जल॒क्रीडा॑दौ अभ्यनु॒ज्ञादा॑नात्प्रसवो वैशाखः ।
अ॒पि॒त्राय॑ (24.) अ॒प्सु जा॒यत॑ऽइत्यपि॒त्रः स॒प्तम्या॑ अ॒लुक् जल॑क्रीडार्तत्वादपि॒त्रो
ज्येष्ठः । क॒र्त॒वे या॒गद्व॒पाय॑ चातु॒र्मास्या॑दियागप्राचुर्यात्क्रतुर॒षाढः॑ । व॒स॒वे वा॒सय॑ति
वसुः चातु॒र्मास्ये॑ या॒त्रानि॑षेधाद्वसुः श्रावणः । अ॒रु॒प॒तये॑ दि॒नस्वा॒मिने॑ सूर्यद्व॒पाय॑
ताप॒कर॑त्वाद्वा॒द्रप॑दस्या॒रु॒प॒तित्वम् । मु॒ग्धाया॑ङ्गे तुषारादिना मोहद्व॒पाय॑ दि॒वसाय॑ तु॒षा॒र्बाहु॑ल्यान्मुग्धमह आश्विनः । अ॒मु॒ग्धाय॑ (25.) वै॒न॒शि॒नाय॑ वि॒नश्य॑तीति वि॒-

नंशी मस्त्रिनशोर्कलीति [पा० ७.१.६०.] वाङ्मलकादकल्यपि नशेर्नुमागमः (26.)
 विनंशेव वैनशिनः स्वार्थे अण् अल्पघटिकावत्वेन विनाशशीलाय कार्तिकाय
 स्नाननियमादिना पापनाशकत्वादमुग्धाय मोहनिवर्तकाय कार्तिकाय (27.) । अ-
 विनंशिने (28.) आल्यायनाय न विनश्यतीत्यविनंशी तस्मै विनाशरक्षिताय अ-
 न्ते सर्वेषां नाशे भवमल्यं तदयनं चेत्यत्यायनं तत्र भव आल्यायनस्तस्मै सर्वना-
 शेऽप्यवशिष्टायात एवाविनंशिने विप्लुङ्गपाय (29.) मार्गशीर्षाय मासानां मार्ग-
 शीर्षोऽस्मीति (30.) स्मृतेः [भगवद्गीता १०.३५.] । आल्याय भौवनाय भुवना-
 नामयं भौवनः अन्ते स्वद्वये भव आल्यस्तस्मै लोकस्वद्वयपुष्टिकरत्वात्तत्रभवत्वम्
 जाठरग्निर्दीप्तिकरत्वेन पुष्टिकरत्वं पौषस्य । भुवनस्य भूतजातस्य पतये पालकाय
 माघाय स्नानादिना (31.) पुण्यजनकत्वेन पालकत्वं माघस्य । अधिपतये अधिक-
 पालकाय फाल्गुनाय वर्षान्तत्वात् । प्रजापतये एवं द्वादशमासाधिष्ठात्रे प्रजापति-
 नामकाय द्वाय । स्वाहात हामार्थं सवत्र ॥ हे अग्र इय तं तव राष्ट्र इदं राज्यं
 यत्र-यत्र यागाः क्रियन्ते तत्तवैव राज्यम् । किं च हे अग्ने त्वं मित्रस्य सख्युर्यजमा-
 नस्य यन्ता नियामकोऽसि षड्यर्थे चतुर्थी मित्रायेति । कीदृशस्त्वं यमनो यमयती-
 ति यमनः अग्निष्टोमादिकर्मसु सर्वान्नियमयन् । अत उर्जे विशिष्टान्नरसाय वा त्वा-
 मभिषिञ्चामीति शेषः । तथा वृथै वर्षणाय त्वाभिषिञ्चामि अग्नौ प्रास्ताहुतिः स-
 म्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेर्न्नं ततः प्रजा इति स्मृतेः । ततः
 प्रजानामाधिपत्याय प्रजास्वामित्वास्त्यै त्वाभिषिञ्चामि वसोर्धारया । तथा च श्रुतिः
 [१.३.३.१०.११.] प्रजानामाधिपत्यायेत्यन्नं वाऽऽर्गन्नं वृष्टिर्न्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति
 यद्वेवाह्यं ते राणिमत्राय यन्तासि यमन उर्जे वा वृथै वा प्रजानां त्वाधिपत्याये-
 तीदं ते राज्यमभिषिक्तोऽसीत्येतन्मित्रस्य त्वं यन्तासीति ॥ २८ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं य-
 ज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्प-
 तां ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वर्ग्यज्ञेन कल्पतां पृष्ठं
 यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् । स्तोमश्च यजुश्चऽऋक् सामं च ब्र-

दृष्टं रथन्तरं च । स्वर्देवा अगन्मामृता अभूम प्रजापतेः प्रजा अभूम वेद्-
स्वाहो ॥ २१ ॥

कल्पहोमः कल्पतामिति लिङ्गात् (32.) अथ कल्पान्नुहोतीति [१.३.३.१२.]
श्रुतेः । यज्ञेन निमित्तेनायुर्जीविनकालः कल्पतां साध्यतां प्राप्यताम् । प्राणचक्षुः-
श्रोत्रवाङ्मनांसि मम यज्ञेन क्लृप्तानि भवन्तु । आत्मा देहः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तो
भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति स्मृतेः । ब्रह्मा (33.) वेदो यज्ञेन कल्पताम् । ज्योतिः
स्वयंप्रकाशः परमात्मा यज्ञेन साध्यताम् पुण्यकर्मनुष्ठानं परमात्मज्ञानं कारणम्
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुतेः [१४.७.२.२४.] कर्म-
णैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति स्मृतिश्च [भगवद्गी० ३.२०.] । स्वः स्वर्गः ।
पृष्ठं स्तोत्रं स्वर्गस्थानं वा कल्पताम् । यज्ञो यज्ञेनैव क्लृप्तो भवतु नाहं यज्ञक्लृप्तौ
समर्थः यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति श्रुतेः [३१.१६.] । किं च स्तोमयजुर्ऋक्साम-
वृद्धयन्तराणि च यज्ञेन क्लृप्तानि भवत्वित्यनुषङ्गः । स्तोमस्त्रिवृत्पञ्चदशादिः य-
जुरनियतपादो मन्त्रः ऋक् नियतपादा साम गीतिप्रधानम् वृद्धयन्तरे तद्विशेषौ ॥
वसोर्धारयैवमग्निमभिषिच्यात्मानं यजमानः प्रशंसति वयं यजमाना देवा (34.) भू-
त्वा स्वः स्वर्गमगन्म गतवन्तः गमेर्लुङि शब्लोपे मस्य नवे (35.) ह्यपम् । गत्वा
चामृता अमरणधर्मिणोऽभूम भूताः भवतेर्लुङि ह्यपम् ततः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य
प्रजा अभूमेति फलवचनम् । अनेन वसोर्धारायाः सर्वकामप्राप्तिकेतुत्वमुक्तम् । वेद्
स्वाहेति वसोर्धाराहोमार्थी मन्त्रः वेडिति वषट्कारः । वषट्कारो ह्येष परोऽन्तं यदे-
ट्कारो वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति [१.३.३.१४.]
श्रुतेः ॥ इति वसोर्धाराहोममन्त्राः समाप्ताः ॥ २१ ॥

IX. वाजस्य नु प्रसवे मा० ॥ ३० ॥

का० [१८.५.४.५.] वप्रावत्सम्भृत्य चमसवत्सुवेण वाजपेयिकानि वाजस्ये-
मिति आग्निकानि च वाजस्य न्विति । क्षेत्रवपनवत्सर्वौषधमौडुम्बरे चमसे सम्भृ-
त्य तस्मात्सर्वौषधाच्चमसवत्सुवेणेत्यौडुम्बरेण चतुष्कोणपुष्करेण सुवेण वाजस्ये-
मं प्रसव इति सप्तमन्त्रैः [१.२३-३०.] सप्त वाजपेयसम्बन्धीनि वाजप्रसवीयानि

हुत्वा वाजस्य नु प्रसवे इत्यादिसप्तमलैः प्रतिमन्त्रमाग्निकानि सप्त वाजप्रसवीया-
नि तस्मादेव सर्वौषधात्तेनैव सुवेण जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता [१.५.] ॥३०॥

विश्वेऽग्न्य मरुतो विश्वेऽऊती विश्वे भवत्वग्रयः समिद्धाः ।

विश्वे नो देवा अवसागमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजोऽग्रस्मे ॥३१॥

लुशोधानाकदृष्टा वैश्वदेवी त्रिष्टुप् । अग्न्यास्मिन्दिने विश्वे सर्वे मरुतः सप्तक-
गणा आगमन्तु आगहन्तु हत्वाभावे द्रुपम् । विश्वे अन्ये च सर्वे गणदेवता वस-
वो रुद्रा आदित्याश्च ऊती ऊत्या पूर्वसवर्णाः अनेन तर्पणेन निमित्तेनागमन्तु तृ-
त्य्यमागहन्त्वित्यर्थः । विश्वे देवा च गणदेवता नोऽस्माकमवसानेन द्रविषा नि-
मित्तेन द्रविर्ग्रहणायागमन्तु तदागमनेन च विश्वे सर्वेऽग्रयः गार्हपत्यादयः समि-
द्धाः सम्यग्दीप्ता भवन्तु तदर्थं होमेनेत्यर्थः । तेषां देवानां तुष्ट्या विश्वे सर्वे द्रवि-
णं धनं गोभूहिरण्यादि वाजोऽन्नं चास्मेऽस्माकमस्तु विभक्तेः शे-अदिशः ॥३१॥

वाजो नः सप्त प्रदिशश्चतस्रो वा परावतः ।

वाजो नो विश्वेर्देवैर्धनसाताविहावतु ॥३२॥

तिस्रोऽन्नदेवत्याः तत्राग्नानुष्टुप् द्वे त्रिष्टुभौ । नोऽस्माकं वाजोऽन्नं सप्त प्रदि-
शः भूरादिलोकत्रयं प्राच्यादिदिक्तुष्कम् परावतः दूरस्थाश्चतस्रश्च मर्हन्ततपःस-
त्याख्याश्चापूरयविति शेषः वाशब्दश्चार्थः यद्वा अस्माकं वाजोऽन्नं सप्त प्रदिशश्चत-
स्रो महराग्याश्चावतु प्रीणातु प्रशब्देन प्रकृष्टं लोकत्रयं दिशः प्राच्याद्याः परावह-
ब्दो दूरार्थः महरादयो हि लोकत्रयमतीत्य वर्तन्ते अस्मदत्तान्नेन सप्त लोका दि-
क्तुष्कं च तृप्यत्वित्यर्थः । किं च धनसातौ षन्सम्भक्तौ तिनन्तो निपातः धनस्य
सातौ सम्भजनकाले प्राप्ति वाजोऽन्नं नोऽस्मान्विश्वेर्देवैः सहावतु पालयतु इहा-
स्मिन् लोके यज्ञे वा यदास्माकं धनेहा जायते तदास्माकं देवतर्पणक्षमं बहून्नम-
स्त्विति वाक्यार्थः ॥३२॥

वाजो नोऽग्न्य प्रसुवाति दानं वाजो देवाँश्चतुर्भिः कल्पयाति ।

वाजो हि मा सर्ववीरं ज्ञानं विश्वा आशा वाजपतिर्ज्ञेयम् ॥३३॥

अग्यास्मिन्दिने वाजोऽन्नमन्नाधिष्ठात्री देवता नोऽस्मान्प्रसुवाति प्रेरयतु अनु-
जानातु दानार्थमिति शेषः (36.) अन्नदानिहास्माकं भवत्वित्यर्थः । वाजः ऋतुभिः
कालैः सह देवान्कल्पयति यथास्थानं कल्पयतु लेटोऽडाटौ यस्मिन्काले यो
देवो यष्टव्यस्तं तत्र यजत्वित्यर्थः । हि चकारार्थो वाजश्च मां सर्ववीरं सर्वं
वीराः पुत्रपौत्रादयो यस्य स सर्ववीरस्तादृशं ज्ञानं जनयतु हृन्दसि तुङ्लङ्लि-
टः पुत्रादियुतं मां करोत्वित्यर्थः । ततो वाजपतिः समृद्धान्नः सन्नहं विश्वा आशा
सर्वा दिशो ज्ञेयमन्नदानेन सर्वा दिशो वशीकुर्यामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वाजः पुरस्तादुत मध्यतो नो वाजो देवान्कृविषा वर्धयाति ।

वाजो हि मां सर्ववीरं चकार सर्वा आशा वाजपतिर्भवेयम् ॥ ३४ ॥

वाजोऽन्नं नोऽस्माकं पुरस्तादस्तु उतापि च नोऽस्माकं मध्यतो गृह्ममध्ये च
वाजोऽस्तु । नोऽस्माकं वाजो कृविषा कृत्वा देवान्वर्धयाति वर्धयतु पुजातु । हि
चार्थे वाजो मां सर्ववीरं पुत्रादियुतं चकार करोतु । वाजपतिरन्नपालकः सन्नहं
विश्वा (37.) आशा सर्वा दिशो भवेयम् दिग्यूपता व्यापकता प्रार्थयति यद्वा विश्वा
(37.) आशा भवेयं प्राप्नुयाम् वशीकुर्यामित्यर्थः । भू प्राप्नो ॥ ३४ ॥

सं मां सृजामि पयसा पृथिव्याः सं मां सृजाम्यद्भिरोषधीभिः ।

सोऽहं वाजं सनेयमग्रे ॥ ३५ ॥

द्वे विराजौ । दशकास्त्रयो विराटेकादशका वेत्युक्तेरेकादशान्नरत्रिपादा विराट्
तृतीयो व्यूहेन दशकस्तेनैकोना । सोऽहमिति तद्वद्भवणाद्यदोऽध्याहारः हे
अग्रे योऽहं पृथिव्याः पयसा पृथिवीसम्बन्धिर्सेन मामात्मानं संसृजामि संयोज-
यामि । अद्भिरोषधीभिश्च मां संसृजामि । सोऽहं संसृष्टपयोऽबोषधिशरीरः सन्वा-
जमन्नं सनेयं सम्भजेयम् । यद्वा व्यत्ययेनास्मद्व्यस्य युष्मदादेशः हे अग्रे योऽहं त्वं
पृथिव्याः पयसाद्भिरोषधीभिश्च त्वां संसृजामि ह्येनेन सोऽहं वाजं सनेयम् ॥ ३५ ॥

पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो धाः ।

पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मरणम् ॥ ३६ ॥

हे अग्ने त्वं पृथिव्यां पयो रसं धाः धेहि स्थापय दधातेर्लुडि मध्यमैकवचने नृ-
पम् ब्रह्मन् इन्द्रस्यमाञ्जोगेऽपीति [पा० ६.४.७५.] अउभावः । ओषधीषु च पयो
धाः । दिवि स्वर्गे च पयो धाः । अन्तरिक्षे च पयो धाः । किं च मद्यं मर्त्ये प्र-
दिशः दिशो विदिशश्च पयस्वतीः पयस्वत्यो रसयुताः सन्तु आहुतिपरिणामिन पृ-
थिव्यादयो ममाभीष्टदा भवत्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥

a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मूत्रं पूषो हस्ताभ्याम् ।

b. सरस्वत्यै वाचो यत्तुर्यत्नेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥

का० [१८. ५. ६-१.] सुवं प्रास्य परिश्रितस्पृक् कृत्वाजिनमास्तीर्य पुहाडुत्तरं शे-
षेऽपः कृत्वाभिषेकसामर्थ्यात् क्षीरोदके वा वाजपेयिकानीति श्रुतेस्तत्राभिषिच्यते
ब्रह्मवर्चसकामश्चित्यन्वारब्धो देवस्य वेति । अस्यार्थः । कर्मापवर्गे औदुम्बरं च-
तुष्कोणं सुवमाहवनीये प्रक्षिप्याग्निपुहाडुत्तरदिशि परिश्रित्संलग्नं प्राग्ग्रीवमुत्तर-
लोम कृत्वाजिनमास्तीर्य तत्र स्थितो ब्रह्मवर्चसकामो यज्ञमानश्चयनकृतान्वारम्भो
ऽध्वर्युणा सर्वौषधशेषेणाभिषिच्यते । किं कृत्वा सर्वौषधशेषेऽपो जलानि (38.) कृ-
त्वा अभिषेकस्यैव द्रव्यसाध्यत्वात् (39.) अयं पूर्वपक्षः सिद्धान्तमाह क्षीरोदके वे-
ति वा पूर्वपक्षनिरासे शेषे जलसेको न यतस्तत्र क्षीरोदके विद्येते (40.) वाज-
पेयिकानीति श्रुतेः [१.३.४.७.] अत्र वाजपेयसम्बन्धीनि वाजप्रसवीयानि श्रूयन्ते
तत्रोदकक्षीरे स्त एव औदुम्बरे पात्रेऽप आसिच्य पयश्चेत्युक्तेः [कात्या० १४. ५.
१६.] अतस्तस्मिन्मिश्रेणैवाभिषेको न जलसेक इत्यर्थः ॥ देवस्य वा । व्याख्या-
तम् ॥ सरस्वत्यै लिङ्गोक्तदेवतं यजुः । सरस्वत्यै षड्यर्थे चतुर्थी सरस्वतीसम्ब-
न्धिन्या वाचो वाण्या यत्तुर्निर्यतुः प्रजापतेः यत्नेन नियमेन अग्नेश्च साम्राज्येन
चक्रवर्तित्वेन हे यज्ञमान त्वामभिषिञ्चामि मत्कृताभिषेकेण वाक्सिद्धिरैश्वर्यं सा-
म्राज्यं च तव सम्पद्यन्तामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

X. ऋताषाडुतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ।

स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाहताभ्यः स्वाहा ॥ ३८ ॥

का° [१८.५.१६.] द्वादशगृहीतं विग्राहं जुहोत्यृताषाडिति प्रतिस्वाहाकारः राष्ट्रभृतो वाट्कारान्तः पूर्वः-पूर्वी मन्त्रः । आज्याद्द्वादशगृहीतं गृहीत्वा विभज्य द्वादशांशं कृत्वा ऋतेत्यादिद्वादशमन्त्रैः (41.) प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृतसंज्ञा आहुतीर्जुहोति व्यतिषत्तेषु द्वादशमन्त्रेषु पूर्वी मन्त्रः स्वाहा वाडित्यन्तः उत्तरस्ताभ्यः स्वाहेत्यन्तः ततो मन्त्रे यानि पुंलिङ्गानि स न इदं ब्रह्मेत्यादीनि तानि व्यवहितपठितान्यप्यपकृष्य (42.) पठित्वा पूर्वी मन्त्रः सम्पाद्यः यानि च स्त्रीलिङ्गानि तस्यौषधयोऽप्सरस इत्यादीनि तान्युत्कृष्योत्तरो (43.) मन्त्रः सम्पाद्य इत्यर्थः ॥ द्वादश यज्ञूषि गन्धर्वाप्सरोदेवत्यानि । तत्रायं विभागः । ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाडिति वाडन्तः पूर्वः-पूर्वी मन्त्रः तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहेति स्वाहान्त उत्तर-उत्तरो (44.) मन्त्रः पूर्वी गन्धर्वदेवत्यः उत्तरोऽप्सरोदेवत्यः । एवं पञ्चकण्डिकास्वप्यग्रे मन्त्रविभागो ज्ञेयः । तथा च श्रुतिः [१.४.१.६.] पु॒ष्टे (45.) पूर्वस्मै जुहोत्यथ स्त्रीभ्यः पुमा॑सं तद्वीर्येणादधात्येकस्मा॑ऽइव पु॒ष्टे जुहोति ब॒ह्वीभ्य-इव स्त्रीभ्यस्तस्मादप्येकस्य पु॒ष्टसो ब॒ह्व्यो जाया भवन्त्युभाभ्यां वाट्कारेण च स्वाहाकारेण च पु॒ष्टे जुहोति स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः पुमा॑समेव तद्वीर्येणादधातीति ॥ तथा चैवमृताषाट् संहितः सुषुम्णाः इषिरः भुज्युः प्रजापतिरिति षष्ठां पूर्वमन्त्राणामृताषाडित्यादिनामका गन्धर्वा देवताः तस्यौषधयः तस्य मरीचयः तस्य नक्षत्राणि तस्यापः तस्य दक्षिणाः तस्यऽऽकृत्सामानीति षण्णामुत्तरमन्त्राणामोषध्यादिनामका अप्सरसो देवताः ॥ अथ मन्त्रार्थः । योऽग्निर्गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म ब्राह्मणजातिमिदं क्षत्रं क्षत्रजातिं च पातु रक्षतु । कीदृशो गन्धर्वः ऋताषाट् ऋतं सत्यं सहृतऽइति ऋतषाट् सत्यं सहृते असत्ये कुपितो भवतीत्यर्थः सहेः साउः स इति [पा° ८.३.५६.] षत्वम् पूर्वपदस्य हान्दसो दीर्घः । तथा ऋतधामा ऋतं सत्यमविनश्वरं धाम स्थानं यस्य स ऋतधामा । य ईदृशोऽग्निः तस्मै अग्नये गन्धर्वाय स्वाहा वाट् वषट्कारेण सुहुतमस्त्वित्येको मन्त्रः ॥ तस्याग्नेर्गन्धर्वस्यौषधयो व्रीक्षाद्या नाम नाम्ना अप्सरसः स्त्रीत्वेन भोग्याः । कीदृश्य ओषधयः मुदः मोदते जना याभिस्ता मुदः ओषधयो वै मुद ओषधीभिर्हीदि॑ सर्वं मोदतऽइति [१.४.१.७.] श्रु-

तेः । ओषधीयोग्रेर्भोग्याः तथा च श्रुतिः [१.४.१.७.] अग्निर्ह गन्धर्व ओषधीभि-
रप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रमेति । ताभ्य ओषधीभ्यः स्वाहा सुदुतमस्तु ॥ ३८ ॥

संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम ।
स न इदं ब्र० ॥ ३९ ॥

यः सूर्यो गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु । कीदृशः संहितः सं-
दधात्यहोरात्रिऽइति संहितः असौ वाऽआदित्यः संहित एष ह्यहोरात्रि संदधा-
तीति [१.४.१.८.] श्रुतेः । विश्वसामा विश्वानि सर्वाणि सामानि प्रतिपादकत्वेन
यस्य स विश्वसामा सर्वसामद्वयो वा । विश्वसमित्येष ह्येव सर्वऽ समेति [१.४.
१.८.] श्रुतेः । यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानीति च । तस्मै सूर्याय
स्वाहा वाट् ॥ तस्य सूर्यस्य मरीचयो नामाप्सरसः तेजस्वसरेणवः सूर्यो ह गन्ध-
र्वो मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रमेति [१.४.१.८.] श्रुतेः । कीदृशो म-
रीचयः आयुवः आ समन्ताद्युवन्ति मिथ्रीभिवन्त्यायुवः आयुवाना-इव हि मरीचयः
प्रवन्तऽइति [१.४.१.८.] श्रुतेः ताभ्यो मरीचिभ्यः स्वाहा ॥ ३९ ॥

सुषुम्णाः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम ।
स न इदं ब्र० ॥ ४० ॥

यश्चन्द्रमा गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु । कीदृशः सुषुम्णाः
शोभनं सुम्नं सुखं यस्मात् सुयज्ञियः यज्ञद्वारा सुखप्रदः याज्ञिकानां चन्द्रलोकाप्तेरु-
क्तत्वात् । तथा च सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य । सुषुम्णा इति सुय-
ज्ञिय इत्येतत्सूर्यरश्मिरिति सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मय इति [१.४.१.९.] श्रुतेः
तस्मै चन्द्रमसे स्वाहा वाट् ॥ तस्य चन्द्रमसः नक्षत्राणि नाम (४६.) अप्सरसः
कीदृश्यः भेकुरयः भां कान्तिं कुर्वतीति भेकुरयः पृषोदरादित्वात्साधुः । चन्द्रमा ह
गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम भेकुरयो नामेति भाकुरयो ह नामेति
भाऽ हि नक्षत्राणि कुर्वतीति [१.४.१.९.] श्रुतेः । ताभ्यो नक्षत्राप्सरोभ्यः स्वा-
हा ॥ ४० ॥

इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्यापोऽअप्सरस ऊर्जो नाम ।

स न इदं ब्र० ॥४१॥

यो वातो वायुर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाह् सुकृत-
मस्तु । कीदृशो वातः इषिरः इष गतौ दिवादिः इष्यति गह्वतीति इषिरः औष्णा-
दिक इरप्रत्ययः (४७.) शीघ्रगमनः । विश्वव्यचाः विश्वस्मिन्व्यचो गमनं यस्य स
विश्वव्यचाः सर्वतोगमनः । इषिर इति क्षिप्र इत्येतद्विश्वव्यचा इत्येष हीदृक् सर्व
व्यचः करोतीति [१.४.१.१०.] श्रुतेः ॥ तस्यापो नामाप्सरसः वातो ह गन्धर्वो
ऽद्विरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति [१.४.१.१०.] श्रुतेः । कीदृश्यः ऊर्जः ऊर्जय-
न्ति जीवयन्ति धान्योत्पादनेनेत्यूर्जः आपो वाऽऊर्जोऽद्भ्यो कूर्ज्जायतऽइति [१.४.
१.१०.] श्रुतेः ताभ्योऽद्भ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा ॥४१॥

भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरस स्तावा नाम ।

स न इदं ब्र० ॥४२॥

यो यज्ञो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाह् । कीदृशो
यज्ञः भुज्युः भुनक्ति पालयति भूतानीति भुज्युः यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुन-
क्तीति [१.४.१.११.] श्रुतेः । सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं स्वर्गगमनं यस्य सः यज्ञे
स्वर्गे गते यज्ञमानो गह्वति ॥ तस्य यज्ञस्य दक्षिणा नाम अप्सरसः यज्ञो ह ग-
न्धर्वो दक्षिणाभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति [१.४.१.११.] श्रुतेः । कीदृश्यः
स्तावाः स्तूयते यज्ञो यज्ञमानश्च याभिस्ताः स्तावाः दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयतेऽथो
यो वै कश्चन दक्षिणां ददाति स्तूयतऽएव स इति [१.४.१.११.] श्रुतेः । ताभ्यो
दक्षिणाभ्यः स्वाहा ॥४२॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस्तस्यऽऋक्सामान्यप्सरस एष्ट्यो नाम ।

स न इदं ब्र० ॥४३॥

यो मनोवृषो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तस्मै मनसे गन्धर्वाय
स्वाहा वाह् हविर्दत्तम् । कीदृशो गन्धर्वः प्रजापतिः प्रजायाः पालकः । विश्व-

कर्मा विश्वं सर्वं करोतीति अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा० ३. २. ७५.] करोतेर्म-
निन् । स हीद७ सर्वमकरोदिति [१. ४. १. १२.] श्रुतेः ॥ तस्य मनसो गन्धर्वस्य
ऋक्सामान्यप्सरसः नाम प्रसिद्धम् । कीदृश्यः दृश्यः इष्यते काङ्क्ष्यतेऽभीष्टं या-
मिस्ता दृश्यः मनो ह गन्धर्व ऋक्समैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेष्टयो नामे-
त्यृक्सामानि वाऽदृश्य ऋक्समैर्क्षाशासतऽइति नोऽस्त्वित्यं नोऽस्त्विति [१. ४.
१. १२.] श्रुतेः ताभ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा मुहुतमस्तु ॥ ४३ ॥

स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य तऽउपरि गृहा यस्य वेह ।

अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय महि शर्म यद् देहि स्वाहा ॥ ४४ ॥

का० [१८. ५. १०.] पञ्चगृहीतं च रथशिरस्यध्वध्याहवनीयं ध्रियमाणे पञ्च कृत्वः
स नो भुवनस्येति । राष्ट्रभृदोमानन्तरं पूर्वसंस्कृतादिवाज्यात्पञ्च गृहीत्वाहवनीयो-
परि प्रतिप्रस्थात्रादिना धार्यमाणे रथशिरसि तदाज्यं पञ्चधा विभज्य पञ्च कृत्वो नु-
होति पञ्चवारं मन्त्र इति सूत्रार्थः ॥ प्रजापतिदेवत्या प्रस्तारपङ्क्तिः आद्यौ द्वादश-
कावन्त्यावष्टकौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः तृतीयोऽत्र नवकः । हे भुवनस्य पालक हे प्र-
जापते यस्य ते तवोपरि स्वर्गे गृहाः सन्ति वायवा यस्य तऽइह भूलोके गृहाः
सन्ति स त्वं नोऽस्माकमस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणायास्मै क्षत्राय क्षत्रियाय च महि म-
हत् शर्म सुखं यद् देहि स्वाहा मुहुतमस्तु ॥ ४४ ॥

a. समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा ।

b. मारुतोऽसि मरुतां गणः शम्भूर्म° ।

c. अवस्यूरसि दुर्वस्वाज्जम्भूर्म° ॥ ४५ ॥

का० [१८. ६. १.] वातहोमान्नुहोत्यञ्जलिनाहृत्य बहिर्वेदेरधो दक्षिणस्यां धु-
र्युत्तरत उत्तरस्यां दक्षिणतो दक्षिणाप्रष्टेः समुद्रोऽसीति प्रतिमन्त्रम् । रथहोमान-
न्तरं तं रथमग्रेरुत्तरतो वेदौ प्राङ्मुखमवस्थाप्य तस्य स्थानत्रये त्रीन्वायुहोमान्नु-
होति प्रतिमन्त्रं मन्त्रत्रयेण । रथयुगदक्षिणधुरोऽधः प्रथमम् उत्तरधुरोऽधो द्विती-
यम् युगमध्याधस्तृतीयम् । किं कृत्वा बहिर्वेदेरञ्जलिना वा तमानीयेति सूत्रार्थः ॥

वायव्यानि त्रीणि यज्ञेषु । त्रिलोकस्थो वायुः स्तूयते । हे वायो यस्त्वमीदृशोऽसि
 स त्वं मा मामभिवाहि मदभिमुखमागह स्वाहा सुद्धतं तेऽस्तु वा गतिगन्धनयोः
 लोहं मध्यमैकवचनम् । कीदृशः समुद्रः सम्यक् उन्दति जलैः क्लिन्नो भवतीति
 समुद्रः उन्दी क्लेदे रक्प्रत्ययः । नभस्वान् नभांसि नक्षत्राणि विद्यन्ते यत्र सः ।
 आर्द्रदानुः आर्द्रं वृथ्यवश्यायादिकं ददातीत्यार्द्रदानुः । शम्भूः शमैहिकं सुखं भाव-
 यति प्रापयतीति शम्भूः । मयोभूः मयः पारलौकिकं सुखं भावयतीति मयोभूः
 स्वर्लोकद्वयोऽसि असौ वै लोकः समुद्र इति श्रुतेः [१.४.२.५.] स मामभिवाहि ॥
 मरुतां वातानामयं मारुतः । मरुतां शुक्रज्योतिःप्रभृतीनां गणः (48.) तन्निवास-
 त्वात् अन्तरिक्षलोको वै मारुत इति [१.४.२.६.] श्रुतेः । शम्भूः मयोभूः त्वं मा-
 मभिवाहि पूर्ववत् ॥ अव अवनं रक्षणं सीव्यतीत्यवस्यूः पिवु तनुसंतानि छिप्
 ङ्कोः शूडनुनासिके चेति [पा० ६.४.११.] ऊठि कृते यणादेशः अयं वै लोकोऽव-
 स्यूरिति [१.४.२.७.] श्रुतेः भूलोकद्वयोऽसि । डवस्वान् डवोऽन्नं हविर्लक्षणं
 विद्यते यस्य सः शम्भूरित्यादि पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

यास्तेऽग्ने सूर्ये रुचो ॥ ४६ ॥ या वो देवाः सूर्ये रुचो ॥ ४७ ॥

का० [१८.६.६.] नव जुहोति यास्तऽइति प्रतिमन्त्रम् । अस्यार्थः । पूर्वसंस्कृ-
 ताज्यात्सकृत्सकृदादाय नवाहुतीर्जुहोति यास्तेऽग्ने या वो देवाः रुचं नः तन्वा
 यामि एताश्चतस्रः स्वर्णीति कण्डिकायां पञ्चयजुर्भिः पञ्चेति नव ॥ द्वे व्याख्याते
 [१३.२२.२३.] ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु नस्कृधि ।

रुचं विष्येषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम् ॥ ४८ ॥

अग्निदेवत्यानुष्टुप् प्रथमो नवकः हे अग्ने नोऽस्माकं ब्राह्मणेषु अस्मत्सम्ब-
 न्धिषु विप्रेषु रुचं दीप्तिं धेहि आरोपय । नोऽस्माकं राजसु क्षत्रियेषु रुचं कृधि
 कुरु शुश्रूषिवत्यादिना [पा० ६.४.१०२.] हेर्धिवम् शपो लुक् । विष्येषु वैश्येषु
 शूद्रेषु चास्माकीनेषु रुचं कुरु । किं च मयि विष्ये रुचा सह रुचं धेहि अवि-

हिन्नां रुचं धेहीत्यर्थः ॥ यद्वा ब्राह्मणराजविश्रूढेषु या रुक् तां नोऽस्माकं धेहि
देहि । शिष्टं पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

तत्रा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशब्द मा न आयुः प्रमोषीः ॥ ४९ ॥

वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेषदृष्टा । अत्र द्वौ तद्ध्रौ वर्तते तत्रैकस्य यहु-
ब्दपरिणामः कार्यः । हे वरुण यजमानः हविर्भिः दत्तैः यदनपुत्रादिकमाशास्ते
इहति यत्कामस्तुभ्यं हविर्दत्ते तत् यजमानेष्टं वा त्वामहं यामि याचामि तद्वया
यजमानाय दीयतामित्यर्थः यामीति याञ्चाकर्मसु [निघ° ३. ११.] पठितः अथापि व-
र्णलोपो भवति तवायामीति यास्कोक्तेराकारलोपः (49.) । कीदृशोऽहम् ब्रह्म-
णा त्रयीलक्षणो वेदेन वन्दमानः त्वां स्तुवानः । किं च हे उरुशंस शंसनं शं-
सः स्तुतिः शंसु स्तुतौ उर्महान् शंसः स्तुतिर्यस्य स उरुशंसः तत्सम्बुद्धौ हे व-
हुस्तुते इहास्मिन्स्थाने अहेडमानः हेडते क्रुध्यति हेडमानः न हेडमानोऽहेड-
मानः अक्रुध्यन्सन् त्वं बोधि बुध्यस्व त्वं मत्प्रार्थनां जानीहीत्यर्थः । हुगल्भ्यो हे-
र्धिः वा हन्दसीति [पा° ३. ४. ८८.] हेरपिच्चादुणः धलोपश्चान्दसः । किं च नो
ऽस्माकमायुर्जीविनं मा प्रमोषीः मा चोरय मुष स्तेये लुङ् न माञ्जोगऽइति [पा°
६. ४. ७४.] अउभावः पूर्णमायुश्च देहीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

a. स्वर्णा धर्मः स्वाहा । b. स्वर्णार्कः स्वाहा । c. स्वर्ण शुक्रः स्वाहा ।

d. स्वर्ण ज्योतिः स्वाहा । e. स्वर्ण सूर्यः स्वाहा ॥ ५० ॥

पञ्च यज्ञोष्णिदेवत्यानि । सूर्याहर्देववाची स्वःशब्दः । न इवार्थे । अर्काश्चमे-
धसंततिसंज्ञाः पञ्चाहुतयः तथा च श्रुतिः [१. ४. ३. १८.] अथार्काश्चमेधयोः संततीर्जु-
होतीति अस्यार्थः अर्कोऽग्निः अश्चमेधो रविस्तयोः संततयः संतन्वन्तीति संयोज-
यन्तीति संततयस्ताः अग्न्यादित्यैक्यकारिका आहुतय इत्यर्थः तथा च श्रुतिः [१.
४. ३. १८.] अग्निर्कोऽसावादित्योऽश्चमेधस्तौ सृष्टौ नानैवास्तां तौ देवा एताभि-
राहुतिभिः समतन्वत्समदधुरिति । तदनुसारेण व्याख्या यथा । न इवार्थे स्वः न

स्वरिव अहरिव दिनकरत्वात्सूर्यस्याहरूपमानम् स्वरिव दिनमिव यो धर्मः आदित्यः तं स्वाहा अग्नौ जुहोमि तमग्नाविति शेषः पूरणीयः आदित्यमग्नौ स्थापयामि असौ वाऽआदित्यो धर्मोऽमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयतीति [१.४.३.११.] श्रुतेः ॥ स्वरिव सूर्य-इव योऽर्कोऽग्निस्तमादित्ये जुहोमि स्थापयामि अयमग्निर्कर्म इमं तदग्निमुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयतीति [१.४.३.२०.] श्रुतेः ॥ स्वरिव स्वर्देवः नकारो निश्चितार्थः स्वर्न देव एव यः शुक्र आदित्यस्तमादित्ये एव जुहोमि स्थापयामि असौ वावादित्यः शुक्रस्तं पुनरमुत्र दधातीति [२१.] श्रुतेः ॥ स्वः स्वर्गः स इव ज्योतिरग्निः स्वर्गप्रदत्तादग्नेः स्वर्गोपमानम् तमग्निमग्नाविव जुहोमि स्थापयामि अयमग्निर्ज्योतिस्तं पुनरिह ददातीति [२२.] श्रुतेः ॥ एवमग्निं सूर्यं सूर्यमग्नौ सूर्यं च सूर्यमग्नावग्निं च संधाय किं वहुना तयोः संयोगं कृत्वा सूर्यमुत्तमं करोति स्वर्णं सूर्यः स्वाहिति । स्वः न सर्वदेववृष-इव यः सूर्यस्तं स्वाहा (50.) उत्तमं करोमि अव्ययानामनेकार्थत्वात्स्वाहाशब्द उत्तमार्थः सर्वे देवा भिन्ना भ्रान्त्या भासन्ते वस्तुतः सूर्य एव नानावृषोऽस्तीतीवशब्दार्थः असौ वाऽआदित्यः सूर्योऽमुं तदादित्यमस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादेषोऽस्य सर्वस्योत्तम इति [१.४.३.२३.] श्रुतेः । एवं पञ्चाहुतिभिरग्न्यर्कयोरैक्यं विधाय सर्वदेवधर्मस्योत्तमत्वं कृतमिति भावः ॥ ५० ॥

XI. अग्निं युनज्मि शवसा धृतेन दिव्यं सुपर्णं वयसा बृहत्तम् ।

तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपं स्वो रुद्राणां अधि नाकमुत्तमम् ॥ ५१ ॥

का° [१८.६.१६.] अग्नियोजनं प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन्परिधीनालम्भ्य यथापूर्वमग्निं युनज्मीति प्रत्यृचम् । अस्यार्थः । प्रातरनुवाकोपाकरणात्प्राक् यथापूर्वमित्युपधानक्रमेण ऋत्वायेण प्रत्येकं परिधीन्स्पृष्ट्वाग्नियोजनं करोतीति ॥ अग्निदेवत्यास्तिस्त्रः द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः । शवसा बलेन धृतेनाज्येन चारुमग्निं युनज्मि संयोजयामि युजिर्योगे रुधादिभ्यः श्रम् । कीदृशमग्निम् दिव्यं दिवि भवो दिव्यस्तम् । सुपर्णं शोभनं पर्णं पतनं यस्य तं सुगमनम् । वयसा धूमेन बृहत्तं वज्रिधूमेन महान्भवति अग्नेर्वै धूमो जायते धूमाद्भ्रमभ्रादृष्टिरिति [५.३.५.१०.] श्रुतेः । किं च

तेन युक्तेनाग्निना ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टयं लोकं वयं गमेम गह्वरम् । गमेराशीर्लिङि लिङ्गाशिष्यडिति [पा० ३. १. ८६.] अङ्प्रत्यये उत्तमबहुवचने वृषम् । विगतस्तापो दुःखं यस्य स विष्टयो लोकः ततोऽधि उपरि ब्रध्नविष्टपोपरिष्ठात् स्वो रुहाणाः स्वर्गं लोकमारोहन्तः सन्त उत्तमं नाकं दुःखरहितं श्रेष्ठं लोकं गमिष्यन्नुवर्तते । रोहतेर्वहुलं हृन्दसीति शपि लुप्ते शानचि वृषम् रुहाणा इति । नास्त्यकं दुःखं यत्र स नाकः ॥ ५१ ॥

इमौ ते पक्षावज्जरौ पतत्रिणौ याभ्यां रक्षाभ्यामपहंस्यग्ने ।

ताभ्यां पतेम सुकृतां लोके यत्र ऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५२ ॥

हे अग्ने यौ ते तवेमौ पक्षौ उत्तरदक्षिणौ । कीदृशौ अजरौ नास्ति जरा ययोस्तौ सदा नवौ । पतत्रिणौ पतत्रं पतनं ययोरस्ति तौ उत्पतनशीलौ । याभ्यां पक्षाभ्यां रक्षांसि रक्षसान् वमपहंसि नाशयसि । उ एवार्थे । ताभ्यां पक्षाभ्यां वयं सुकृतां पुण्यकृतामेव लोकं पतेम उत्पतेम । यत्र सुकृद्भोके प्रथमजाः प्रथमात्पन्नाः पुराणाः पुरातना ऋषयो मुनयो जग्मुः ॥ ५२ ॥

इन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युः ।

महान्सधस्थे ध्रुव आ निषत्तो नमस्तेऽग्रस्तु मा मां हिंसीः ॥ ५३ ॥

हे अग्ने यस्त्वमेतादृशस्तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्तु त्वं मां मां हिंसीः हिंसां मां कुरु । कीदृशस्त्वम् इन्दुः इन्दति ईष्टे इन्दुः ईश्वरः इदि परमैश्वर्ये चन्द्रवदाल्लादको वा । दक्षः उत्साहवान् श्येनः श्येनपक्षिवदाकाशधारित्वाद्येनः (51.) यद्वा शंसनीयगतिः । ऋतावा ऋतं सत्यं यज्ञ उदकं वास्यास्ति ऋतवा संहितायां दीर्घः । हिरण्यपक्षः सुवर्णाशकलैर्हिरण्यवृषौ पक्षौ यस्य । शकुनः पक्ष्याकारः । भुरण्युः विभर्तीति भुरण्युः भृज औणादिकः कन्युप्रत्ययः पोषकः । महान्प्रभावेण । ध्रुवः स्थिरः । सधस्थे ब्रह्मणा सह स्थाने आ निषत्तः समन्तान्निषण्णः । सह तिष्ठन्ति यत्रेति सधस्थं सध मादस्ययोश्च हृन्दसीति [पा० ६. ३. १६.] सधदिशः । नसत्तेत्यादिना [पा० ८. २. ६१.] निष्ठायां निपातः ॥ ५३ ॥

दिवो मूर्धासि पृथिव्या नाभिर्द्वर्गपामोषधीनाम् ।

विश्वायुः शर्म सप्रथा नमस्वये ॥ ५४ ॥

का° [१८. ६. १७.] अग्निमारुतस्तोत्रस्य पुरस्ताद्विमोचनं परिधिषंधोर्दिवो मूर्धासि प्रत्यृचम् । यज्ञायज्ञियस्तोत्रप्रकरणात्प्राक् दिवो मूर्धासि ऋग्वेदेन दक्षिणोत्तरयोः परिधिसंधोरुपस्पृश्याग्निविमोचनं करोतीति सूत्रार्थः ॥ अग्नेयी परोल्लिक् आद्यावटकौ तृतीयो द्वादशकः सा त्रिपादा परोल्लिक् अत्रायो दशकः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो द्वादशकस्तेनैकाधिका । हे अग्ने यस्त्वमीदृशोऽसि तस्मै पथे मार्गाय स्वर्गमार्गद्वयाय नमो नमस्कारोऽस्तु अग्निमुखो हि देवयानपन्थाः श्रुतावुक्तः । कीदृशस्त्वम् दिवो मूर्धा स्वर्लीकस्योत्तमाङ्गस्थानीयः । पृथिव्या नाभिः मध्यस्थानीयः नक्षतेऽनया सा नाभिः नक्षति वध्नाति जीवनेनेति नाभिः नक्षो भवेति [उणा° ४. १२७.] इन्द्रप्रत्ययो (52.) णिश्च (53.) भान्तदिशः निच्चादाद्युदात्तः निजत्यादि नित्यमित्युक्तेः [पा° ६. १. ११७.] । पृथ्वी लोकानां जीवनमग्निर्निबन्धनमिति भावः । अपां जलानामोषधीनां व्रीह्यादीनां च ऊर्क् रसः सारः । विश्वायुः विश्वं सर्वमायुर्यस्य सः बहुजीवनः यद्वा विश्वेषां सर्वेषां प्राणिनामायुर्जीविनम् तदधि जीवनत्वात्तेषामिति भावः । शर्म शरणभूतः सर्वेषाम् सप्रथाः प्रथनं प्रथो विस्तारः प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः तिर्यगूर्धमधश्चानवह्निप्रभावः । ईदृशायाग्रे नमः ॥ ५४ ॥

विश्वस्य मूर्धन्नधितिष्ठसि श्रितः समुद्रे ते हृदयमप्स्वायुरपो दत्तोदधिं भित्त ।

दिवस्पर्जन्यादुत्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो वृद्ध्याव ॥ ५५ ॥

अग्नेयी महापङ्क्तिर्जगती आद्यो व्यूहेन षडक्षरः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो दशकः चतुर्थोऽष्टकः पञ्चमो नवकः षष्ठो नवकः एवमष्टचत्वारिंशदर्णा महापङ्क्तिः । हे अग्ने स त्वं नोऽस्मान् वृद्ध्या कृत्वा अव रक्ष वृष्टिं कृत्वा पालयेत्यर्थः । किं कृत्वा दिवो गुल्फोकात् पर्जन्यान्मेघात् अत्तरिक्षादाकाशात् पृथिव्याः भूमेः सकाशाद्वा अन्यत्र वा यत्र जलं ततः प्रदेशाज्जलमादयेति शेषः । यस्त्वं श्रितः इन्द्रियाणि सुषुम्णां नाडीमाश्रितः सन् विश्वस्य मूर्धन् मूर्धनि शिरसि अधितिष्ठसि मूर्धन्-

शब्दात्सुपां सुलुगिति [पा० ७.१.३१.] सप्तम्या लुक् सर्वेषां मूर्ध्नि उपरि रविद्वये-
 ण दीप्यस्य इत्यर्थः । यस्य ते तव समुद्रे समुनत्वाद्भिर्वतीति समुद्रोऽन्तरिक्षं त-
 त्र कृदयं मध्यभागः भुवि पादौ स्वर्लोकौ शिरोऽन्तरिक्षे मध्यभागः त्रिलोकव्यापी-
 त्यर्थः ॥ यस्य ते अस्मि जलेषु आयुः जीवनं जलाधीनं जीवनं तव जलादृक्षा जा-
 यन्ते ततोऽग्निरित्यग्नेर्जलाधीनजीवनत्वम् । किं बहुना हे अग्ने अपो जलानि दत्त
 देहि उदधिं भित्त भिन्धि । उदकानि दधाति धीयन्ते वात्रेत्युदधिर्मेघः तं विदार-
 य मेघं भिन्धि जलं देहीत्यर्थः पेपंवासवारुनधिषु चेति [पा० ६.३.५८.] उदक-
 स्योददेशः । दत्त भित्तेत्युभयत्र व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ३.१.८५.] वचनव्य-
 त्ययः ॥ ५५ ॥

इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिः ।

तस्य न इष्टस्य प्रीतस्य द्रविणैर्द्वागमेः ॥ ५६ ॥

का० [१८. ६. ११.] अधरसमिष्टयजुर्न इष्टो यज्ञ इति प्रत्युचमपरे । समिन्द्र ण
 इत्यादिनवानामधरसमिष्टयजुषां [८. १५.] कोमान्ते इष्टो यज्ञः इष्टोऽग्निरिति द्वा-
 भ्यामपरे आग्निके द्वे समिष्टयजुषी जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ यज्ञदेवत्या उल्लिङ्गालव-
 दृष्टा अष्टविंशत्यक्षरत्वात् । अर्धयुर्द्रव्यं प्रत्याह । हे द्रविण द्रव्य तस्य यज्ञमान-
 स्य इह सद्ने त्वागमेः आगह आङ्पूर्वाद्गमेश्चत्वाभावे लिङि मध्यमैकवचने वृ-
 पम् । कीदृशस्य यज्ञमानस्य नोऽस्माकमिष्टस्य वल्लभस्य प्रीतस्य अस्मासु स्निग्ध-
 स्य । तस्य कस्य यस्य यज्ञमानस्य यज्ञो भृगुभिः भृगुगोत्रैर्ब्राह्मणैः वसुभिर्वस्वादि-
 देवैश्च इष्टः सम्पादितः । कीदृशो यज्ञः आशीर्दाः आशिषोऽभिलषितपदार्थान्द-
 दातीत्याशीर्दाः क्षिप् । विप्रैर्देवैर्यस्य यज्ञः कृतस्तस्य गृहे त्वं धन सर्वदा तिष्ठे-
 त्यर्थः ॥ ५६ ॥

इष्टोऽग्निराहुतः पिपर्तु (54.) न इष्टो हविः ।

स्वगेदं देवेभ्यो नमः ॥ ५७ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री गालवदृष्टा । अग्निर्नोऽस्माकमिष्टमभिलषितं पिपर्तु पूर-

यतु ददावित्यर्थः नोऽस्मान्पालयत्विति वा पृ पालनपूरणयोः लोट् क्वादित्वाद्धि-
त्वम् अर्तिपिपत्येति [पा० ७.४.७७.] अभ्यासस्येवम् । कीदृशोऽग्निः इष्टः कृत-
यागः । हविः विभक्तिव्यत्ययः हविषा आहुतः समन्तात्तर्पितः । किं च इदं नमः
हविः समिष्टयजुर्लक्षणां देवेभ्योऽर्थायास्तु । कीदृशं स्वगा स्वयं गमनशीलं वि-
भक्तेराकारः ॥५७॥

XII. यदाकृतात्समसुस्रोद्गदो वा मनसो वा सम्भृतं चक्षुषो वा ।

तदनु प्रेतं सुकृतामु लोकं यत्रऽऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥५८॥

का० [१८. ६. २२.] हृदयशूलान्ते सुवाहुतीर्जुहोति यदाकृतादिति प्रत्यृचमष्टौ ।
साग्निचित्ये मैत्रावरुणयनूबन्धावश्यमेका भवति तेन तस्या हृदयशूलसम्बन्धिस-
मिदाधानान्ते कृते यदाकृतादिति प्रत्यृचमष्टौ सुवाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अष्टा-
वृच अग्निदेवत्या विश्वकर्मदृष्टाः आद्या जगती त्रयः पादा एकादशार्णाः चतुर्थश्च-
तुर्दशार्णाः । हे ऋषिजो यूयं तदनु प्रेत प्रजापतिकृतं कर्मानुगह्यतानुसरत प्रजाप-
तिशरीरादुत्पन्नं यत्कर्म वैदिकं तत्कुरुतेत्यर्थः । तत्र कर्मणि कृते सति सुकृतां
पुण्यवतां लोके उ एवार्थे स्वर्गमिव प्रेतेत्यनुपङ्गः स्वर्गं गह्यत । प्रथमजाः पूर्वा-
त्यन्नाः पुराणाः पुरापि नवा अजरामरा ऋषयो यत्र लोके जग्मुः । तत्किं कर्म
यत्प्रजापतेराकृतादभिप्रायात् हृदो वा हृदश्च बुद्धेः मनसः संकल्पात्मकात् चक्षुषः
चक्षुरपलक्षणम् (55.) चक्षुरादीन्द्रियेभ्यश्च समसुस्रोत् संसृतं प्रसृतम् ब्रह्मणा य-
त्सर्वात्मना सृष्टं कर्म तत्कृत्वा स्वर्लोकं गह्यतेत्यर्थः । कीदृशं कर्म सम्भृतं सम्भा-
रैः पुष्टं पूर्णसामग्रीकम् ॥ मनःप्रवर्तक आत्मनो धर्म आकृतम् । समसुस्रोदिति
सु गतावित्यस्मात्तद्ध बहूलं हृन्सीति [पा० २.४.७६.] जुहोत्यादित्वात् श्रौ द्वि-
त्वम् ॥५८॥

एतच्च सधस्य परि ते ददामि यमावहोहिविधिं ज्ञातवेदाः ।

अन्वागता यज्ञपतिर्विऽअत्र तच्च स्म जानीत परमे व्योमन् ॥५९॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः । सह तिष्ठन्ति देवा यत्रेति सधस्यः स्वर्गः तं प्रार्थयते । हे स-

धस्य एतं यज्ञमानं ते तव परिददामि । ज्ञातवेदा अग्निर्यं शेवधिं सुखनिधिमाहु-
तिपरिणामभूतमावृहात् आवृहति प्रापयति तं यज्ञफलभूतं च सुखनिधिं तव
परिददामि । उभयं रक्षणार्थं तुभ्यं ददामीत्यर्थः ॥ एवं यज्ञमानं यज्ञं च स्वर्गे स-
मर्थ्य तत्स्थान्देवानर्थयते अन्विति हे देवा यज्ञपतिर्यज्ञमानो वो युष्मानन्वागता
कर्मसमाप्तौ भवतः प्रत्यागमिष्यति लुट् । अत्रास्मिन्परमे व्योमन् उत्कृष्टे व्योम्नि
आकाशे स्वर्गाख्ये आगतं तं यज्ञमानं यूयं जानीत स्मेति पादपूरणः स्वर्गागतः
स भवद्भिः सम्भावनीय इत्यर्थः ॥ आवृहात् वृहतेर्लोट् इतश्च लोपः परस्मैपदे-
धिति [पा० ३.४.१७.] तिप् इलोपः (56.) लेटोऽडाटाविति [पा० ३.४.१४.] अ-
डागमः । शेव इति सुखनाम [निघ० ३.६.] शेवं धीयतेऽस्मिन्निति शेवधिः ॥५१॥

एतं ज्ञानाय परमे व्योमन्देवाः सधस्या विद् रूपमस्य ।

यद्वागहात्पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृणवाथाविरस्मै ॥६०॥

सहृ तिष्ठन्ति सधस्याः । परमे व्योमन् उत्कृष्टे स्वर्गभूते व्योम्नि सहृ स्थिता
हे देवाः एतं यज्ञमानं ज्ञानाय जानीत लेटो मध्यमवहुवचने आडागमे रूपम् ।
किं च अस्य यज्ञमानस्य रूपं विद् वित्त जानीत प्रत्यभिज्ञानाय वेत्तेर्विकरणव्य-
त्यये शः वचनव्यत्ययश्च । विदितरूपोऽयं यद्यदा देवयानैः पथिभिः स्वर्गमार्गैः
आगृहात् आगृहति इलोपाडागमौ तदा इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्तकर्मफले अस्मै यज्ञ-
मानायाविः कृणवाथ प्रकटीकुरुत दत्तेत्यर्थः देवा यान्ति येषु ते देवयानाः कर्-
णाधिकरणयोश्चेति [पा० ३.३.११७.] ल्युट् । उपभोगस्थानभेदाद्वहुत्वं पूजार्थं वा ॥
इष्टं च पूर्तं च इष्टापूर्ते देवसम्बन्धिकर्मवादेवताद्वन्द्वे चेति [पा० ६.३.२६.] पूर्व-
पदस्थानङ् आपूर्तं चेति वा । कृणवाथ कृञ् कृतौ स्वादिः आडागमश्च ॥६०॥

उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिज्ञां ॥६१॥ येन वरुसि सहस्रं ये ॥६२॥

उद्बुध्यस्व । त्रिष्टुप् ॥ येन वरुसि । अनुष्टुप् ॥ एते द्वे व्याख्याते [१५.५४.५५.]
॥६१॥ ६२॥

प्रस्त्रेणा परिधिना सुचा वेद्या च बर्हिषा ।

ऋचेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गतवे ॥ ६३ ॥

तिस्रोऽनुदुभः । अग्ने नोऽस्माकमिमं यज्ञं स्वः स्वर्गं नय । किं कर्तुम् देवेषु गतवे देवान्प्रति गतुं प्राप्तुम् तुमर्थे तवेन्द्रप्रत्ययः निन्वादाद्युदात्तः । कीदृशं प्रस्तरेण सुगाधारभूतेन दर्भमुष्टिना परिधिना परिधिभिस्त्रिभिर्बाहुमात्रैः काष्ठैः सुचा जुह्वादिकया वेद्या मितया वेदेर्भूम्या वा बर्हिषा दर्भपूलकेन (57.) ऋचा ऋगादिभिर्मन्त्रैश्चोपलक्षितमिति शेषः ॥ ६३ ॥

यदुत्तं यत्परादानं यत्पूर्तं याश्च दक्षिणाः ।

तदग्निर्वैश्वकर्माणाः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ६४ ॥

वैश्वकर्माणाः विश्वकर्मा प्रजापतिस्तदीयः विश्वकर्मेव वैश्वकर्माणाः स्वार्थे तद्धितो वा विश्वकर्ता अग्निः नोऽस्माकं तद्दानं स्वः स्वर्लोके देवेषु मध्ये दधत् दधातु स्थापयतु फलभोगयेत्यर्थः । तत्किम् यदुत्तं भार्यापुत्रजामातृभगिनीतत्पत्यादिभ्यो दत्तम् यच्च परादानं परोपकाराय दयादिनान्धकृपणेभ्यो दत्तम् यच्च पूर्तं स्मृतिविहितं विप्रभोजनकूपारामादि याश्च दक्षिणाः यज्ञसम्बन्धिन्यः । यज्ञे गते यज्ञाङ्गत्वाद्यजमानः स्वर्गत एव ॥ ६४ ॥

यत्र धारा अनपेता मधोर्धृतस्य च याः । तदग्निर्वैश्व° ॥ ६५ ॥

वैश्वकर्माणाः विश्वकर्ताग्निस्तत् तत्र स्वः स्वर्गे देवेषु मध्ये नोऽस्मान्दधत् दधातु स्थापयतु तत्र यत्र देशे मधोर्मधुनो घृतस्य च याश्चान्याः पयोदध्यादीनां धाराः प्रवाहा अनपेता न अपेता उपभुज्यमाना अप्यक्षीणा वर्तन्ते ॥ ६५ ॥

अग्निरस्मि जन्मना ज्ञातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं मऽआसन् ।

अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽज्ञस्रो घर्मा हविरस्मि नाम ॥ ६६ ॥

अग्न्यद्वैतवादिनी (58.) त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववातदृष्टा यज्ञेऽविनियुक्ता । अग्निप्रकरणत्वाद्यजमान आत्मानमग्नियेन ध्यायति । जन्मना उत्पत्त्यैवाहमग्निरस्मि अग्निरूपोऽस्मि । नाम विभक्तिलोपः नाम्ना हविः पुरोडाशादिकमप्यहमस्मि । कीदृशोऽहं ज्ञातं-ज्ञातं विन्दतऽइति ज्ञातवेदाः उत्पन्नस्य सर्वस्य स्वामीत्यर्थः । अर्कः

अर्चनीयो यज्ञोऽप्यहमेव । त्रिधातुः त्रयो धातव ऋग्यजुःसामलक्षणा यस्य । रज-
सो विमानः रज उदकं तस्य निर्माता विमिमीतऽइति विमानः नन्यादिवात्कर्त-
रि ल्युट् । अजस्रः न जसति क्षीयतऽइत्यजस्रः अनुपक्षीणः जसु उपक्षये नमिक-
म्पीत्यादिना [पा० ३.२.१६७.] रप्रत्ययः । धर्मः घृ क्षरणदीप्त्योः जिघर्ति धर्मः औ-
णादिको मप्रत्ययः दीप्तः आदित्यरूपः क्षरणो मेघरूपो वा । एतादृशोऽग्निरहं य-
तस्ततो घृतं मे मम चक्षुर्नेत्रं घृतहोमिनं पश्यामीति भावः अमृतं हविर्मम आ-
सन् आस्ये मुखे पदन्न इत्यादिना [पा० ६.१.६३.] आस्यशब्दस्यासन्नदेशः सप्तम्या
लुक् मन्मुखे हविर्नुद्धतममृतं करोमीति भावः । एवमात्मन्यग्न्यद्वैतं (59.) स-
म्याद्यम् ॥ ६६ ॥

a. ऋचो नामास्मि यज्ञूषि नामास्मि सामानि नामास्मि ।

b. येऽअग्नयः पाञ्चजन्या अस्यां पृथिव्यामधि ।

तेषामसि तमुत्तमः प्र नो जीवातवे सुव ॥ ६७ ॥

ऋचः । आत्मदेवत्यं यजुः सप्तदशाक्षरम् । यज्ञेऽस्य विनियोगो नास्ति । यज-
मानोऽनेनात्मनि वेदत्रयात्मकत्वं सम्पादयति । नाम नाम्नाहमृचोऽस्मि ऋग्वेदह-
पोऽस्मि यज्ञूषि नामास्मि यजुर्वेदहपोऽस्मि सामानि नामास्मि सामवेदो नाम्ना-
स्मि ॥ का० [१८. ६. २३.] चित्रोऽसीति चित्यनाम कृत्वोपतिष्ठते येऽअग्नय इति ।
चित्यस्याग्नेः चित्रोऽसीति नाम विधाय तमुपतिष्ठते कर्मशेषं समाप्येदमुपस्थानं
कार्यमुपस्थानानन्तरं समारोपविधानादिति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् अस्यां पृ-
थिव्यामधि अस्याः पृथिव्या उपरि ये अग्नयो वर्तन्ते । कीदृशाः पाञ्चजन्याः पञ्चज-
ना मनुष्यास्तेभ्यो हिताः पाञ्चजन्याः यद्वा पञ्च जनाः समूहाः चित्तिरूपा येषां ते
पञ्चजनास्तऽएव पाञ्चजन्याः स्वार्थे तद्धितः । हे चित्याग्ने तेषां पृथिवीस्थानाम-
मीषां तमुत्तमोऽसि श्रेष्ठोऽसि अतो नोऽस्मान् जीवातवे चिरजीवनाय प्रसुव प्रे-
रय चिरं जीवयेत्यर्थः जीवेरातुरिति [उणा० १.७१.] आतुप्रत्ययः व्यवहृताश्चेति
[पा० १.४.८२.] प्रेत्यस्य सुवेत्यनेन व्यवधानम् ॥ ६७ ॥

XIII. वार्त्रहृत्याय शर्वसे पृतनाषाक्याय च । इन्द्र त्वावर्तयामसि ॥ ६८ ॥

का° [१७.७.१.२.] चितिं पुरीषवतीमुपतिष्ठते वार्त्रकृत्यायेति सप्तभिरष्टाभिरे-
के दशभिर्वा । मृत्यूपरणानन्तरमेतां चितिमुपतिष्ठते सप्तभिरष्टाभिरेकेषां मते दश-
ऽभिर्वेति सूत्रार्थः ॥ अग्निव्यः सप्त ऋच इन्द्रदृष्टाः अग्नौ द्वे वृत्रह्नेन्द्रदेवत्ये गा-
यत्रीत्रिदुभौ विश्वामित्रेणापि दृष्टे । हे इन्द्र वयं वा त्वामावर्तयामसि आवर्तया-
मः इदन्तो मसि उपतिष्ठामहे । किमर्थं शवसे बलाय त्वद्वलवृद्धये इत्यर्थः । की-
दृशाय शवसे वार्त्रकृत्याय वृत्रस्य दैत्यस्य कृत्यायां हनने कुशलं वार्त्रकृत्यं वृत्र-
घातसमर्थमित्यर्थः । च पुनः पृतनापाक्षाय पृतना शत्रुसेना सक्षतेऽभिभूयते ये-
न तत्पृतनासाक्षं तस्मै शत्रुसेनापराभवसमर्थयित्यर्थः ॥ ६८ ॥

सहदानुं पुरुक्षत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र सम्पिणक्कुणारुम् ।

अभि वृत्रं वर्धमानं पियारुमपादमिन्द्र तवसा जघन्य ॥ ६९ ॥

हे पुरुक्षत पुरुभिर्वृद्धभिर्हन्ताऽभिहन्तः पुरुक्षतः हे वृद्धभिराहृत हे इन्द्र त्वं
सहदानुं शत्रुमहस्तं हस्तहानं कृत्वा सम्पिणक् सम्पिडि चूर्णय । सह इति बल-
नाम [निघ° २.१.] सहो बलं ददाति सहदानुः पृषोदरादिवात्सहःशब्दात्त्यलोपः
नुप्रत्ययो ददातिः अयमसमर्थोऽस्ति त्वं तु समर्थ इति यः शत्रुं प्रेर्य बलं ददाति स
सहदानुः यद्वा सह एकीभूय योर्दुर्मलं ददाति सहदानुः शत्रुः । कीदृशं क्षियन्तं
क्षियति वसतीति क्षियन् तम् क्षि निवासगत्योः तुदादिः शत्रुप्रत्ययः निकटे व-
सन्तम् । कुणारुं घ्राणति दुर्वचो वदति कुणारुः तम् घ्राण शब्दे औणादिक आरु-
प्रत्ययः धातोः सम्प्रसारणं च । पिषू संचूर्णने लङि मध्यमैकवचनं रुधादित्वात्
अम् संपूर्वः अउभावस्त्वार्थः पस्य कुत्वमार्थम् । हे इन्द्र वृत्रं दैत्यमपादं पादहानं
कृत्वा तवसा बलेन त्वमभिजघन्य जहि सम्यक् मारय हन्दसि लुङ्लङ्लिट् इति
[पा° ३.४.६.] लोट्ये लिट् । कीदृशं वृत्रं वर्धमानं जगद्याप्नुवन्तम् । पियारुं सु-
राणां हन्तारं पियतिर्दिसाकर्मा ॥ ६९ ॥

वि न इन्द्र मृधो ज° ॥ ७० ॥

शासदृष्टानुदुप् । व्याख्याता [८.४४.] ॥ ७० ॥

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आज्ञगन्था परस्याः ।

सृकः सृकशायं पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून्ताडि वि मृधो नुदस्व ॥ ७१ ॥

जयदृष्टा त्रिष्टुप् हे इन्द्र परस्याः परावतो दूरतरादेशादाजगन्ध आगह परा-
वरुद्धो दूरवचनः परस्या दूरदिशोऽपि परावतः दूरदेशादित्यर्थः लोउर्थे लिट् ।
आगत्य च शत्रून्विताडि विशेषेण ताडय । मृधः संग्रामांश्च विनुदस्व विशेषेण
प्रेरय दूरीकुरु । किं कृत्वा पविं वज्रं संशाय तीक्ष्णीकृत्य शो तनूकरणे ल्यप् ।
कीदृशं पविं सृकम् सरति शत्रुशरीरे गहतीति सृकः तम् । तिग्ममुत्साहवत्तम्
तिग्मं तेजतरुत्साहकर्मण इति [निरु० १०. ६.] यास्कः । क-इव मृगो न मृग-इव
यथा मृगः सिंहो दूरदेत्य प्राणिनं कृत्ति । कीदृशो भीमः भयंकरः । कुचरः कु-
त्सितं चरति गहति कुचरः । गिरिष्ठाः गिरौ तिष्ठति गिरिष्ठाः पर्वताश्रयः ॥ ता-
डयतिर्हिसाकर्मा तस्य हौ परे इन्द्रस्युभयथेत्यार्धधातुकावे [पा० ३. ४. ११७.] णिचो
लोपः कुत्सित्यो हेर्धिः टुवम् ताडि ॥ ७१ ॥

वैश्वानरो न उतयञ्चा प्रयातु परावतः । अग्निर्नः सुष्टुतीरुप ॥ ७२ ॥

वैश्वानरदेवत्या गायत्री । वैश्वानरः (60.) अग्निर्नोऽस्माकं सुष्टुतीः शोभनाः
स्तुतीरुप उपश्रोतुं परावतो दूरदेशादा प्रयातु आगहतु । किमर्थं नोऽस्माकमूतये
रक्षणाय अस्मान् रक्षितुमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

पृष्टो दिवि पृष्टोऽग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीराविवेश ।

वैश्वानरः सहसा पृष्टोऽग्निः स नो दिवा स रिपस्यातु नक्तम् ॥ ७३ ॥

वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरः सर्वनरेभ्यो हितोऽग्निर्दिवा दि-
वसे नोऽस्मान्पातु रक्षतु स च नक्तं रात्रौ नः पातु सर्वदास्मान् रक्षित्वित्यर्थः । स
कः योऽग्निर्दिवि गुल्फोके पृष्टः कोऽयमादित्यात्मना तपतीति मुमुक्षुभिः पृष्टः अ-
न्तरिक्षे (61.) यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्रक्षेति श्रुतेः ।
यश्चाग्निः पृथिव्यामन्तरिक्षलोके पृष्टः कोऽयं विद्युदात्मना स्थित इति जलार्थिभिः
पृष्टः अन्तरिक्षनामसु [निघ० १. ३.] पृथिवीति पठितम् । यश्च विश्वा ओषधीः स-
र्वा त्रीक्ष्णाओषधीः आविवेश प्रविष्टः सन्पृष्टः कोऽयं प्रजानां जीवनहेतुस्तापपा-

कप्रकाशैरुपकरोति । यश्च सहसा बलेनार्धयुणा मध्यमानः सन्पृष्टः जनैः कोऽयं मध्यतऽइति । सोऽयमग्निर्दिवा नक्तं रिपो बधात्पातु रिषतिर्हिंसाकर्मा मास्मान्नाशयत्वित्यर्थः ॥ ७३ ॥

अश्याम तं काममग्ने तवोतीऽअश्याम रयि० रयिवः सुवीरम् ।

अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम युध्ममजरजरं ते ॥ ७४ ॥

भरद्वाजदृष्टाग्नेयी कामवती त्रिष्टुप् । हे अग्ने तव ऊती ऊत्या अवनेन पालनेन वयं तं काममभिलाषमश्याम प्राप्नुयाम यमिहाम इत्यर्थः । अशूङ् व्याप्तौ विकरणव्यत्ययेन लोटि श्यन्प्रत्ययः । रयिर्धनमस्यास्तीति रयिवान् तत्सम्बुद्धौ हे रयिवः धनवन् सुवीरं रयिं वयमश्याम शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं रयिं पुत्रसहितं धनं वयं प्राप्नुयाम । वाजयतिर्च्यतिकर्मा [निघ० ३. १४.] वाजयन्तो वज्रिमर्चयन्तः सन्तो वयं वाजमन्नमभि अश्याम समन्तात्प्राप्नुयाम । हे अजर नास्ति जरा यस्य सोऽजरः हे जररहित अजरमक्षीणं ते तव युध्मं यशो वयमश्याम सर्वदा यशस्विनो भवामित्यर्थः ॥ ७४ ॥

वयं तेऽअग्न्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसग्य ।

यजिष्ठेन मनसा यज्ञि देवानस्त्रेधता मन्मना विप्रोऽअग्ने ॥ ७५ ॥

उत्कीलदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने हि यस्मात्कारणात् वयं ते तुभ्यमग्न्यास्मिन्दिने कामं हविः ररिम दद्याः काम्यतऽइष्यतऽइति कामं हविः रा दानि लिट् अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा० ६. ३. १३७.] ररिमित्यस्य संहितायां दीर्घः । किं कृत्वा नमसा उपसग्य नमस्कारेणोपसंगम्य नमस्कृत्य निकटमागत्य हविर्दद्या इत्यर्थः । कीदृशा वयम् उत्तानहस्ताः उत्ताना हस्ता येषां ते अबद्धमुष्टिकाः त्यक्तकार्पण्या इत्यर्थः । तथा मनसा उपलक्षिताः सावधाना इत्यर्थः । कीदृशेन मनसा यजिष्ठेन यजतीति यष्ट अतिशयेन यष्ट यजिष्ठं तेन तुरिष्ठमेयःस्विति [पा० ६. ४. १५४.] तृचो लोपः यागतत्परेणेत्यर्थः । तथा अस्त्रेधता स्त्रिध गतौ स्त्रेधति अन्यत्र गच्छति स्त्रेधत् न स्त्रेधस्त्रेधत् तेन अनन्यगतिनेत्यर्थः । मन्मना मन्यते दे-

वमहिमानं ज्ञानाति मन्म तेन मन्यतेर्मन्प्रत्ययः देवतायाथात्म्यज्ञेनित्यर्थः । यत ए-
तादृशेन मनसा वयं हविः रश्मि अतो हे अग्ने विप्रो मेधावी त्वं देवान्यक्षि यज्ञ
मदत्तेन हविषा देवांस्तर्पयेत्यर्थः यज्ञतेर्वहुलं हृन्दसीति [पा० २. ४. ७३.] शपि लु-
प्ते मध्यमैकवचने षवे दृवे यक्षीति वृषम् । विप्रोऽअग्ने इत्यत्र प्रकृत्यान्तःपादम-
व्यपरः इति [पा० ६. १. १०५.] प्रकृतिभावः ॥ ७५ ॥

धाम॒हृद्गिरि॒न्द्रो ब्र॒ह्मा दे॒वो बृ॒हस्पतिः ।

सचे॑तसो॒ विश्वे॑ दे॒वा य॒ज्ञं प्राव॑न्तु नः शु॒भे ॥ ७६ ॥

विश्वदेवदेवत्यानुष्टुप् । एते देवा नोऽस्माकं यज्ञं प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु अ-
न्यूनातिरिक्तं कुर्वन्त्वित्यर्थः अन्यूनातिरेक एव कर्मणो रक्षणम् । शुभे इष्टे स्थाने
स्वर्गे च यज्ञं स्थापयत्विति शेषः यद्वा शुभे स्थाने यज्ञं प्रावन्तु । एते के अग्निः ।
देव इति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । इन्द्रः । ब्रह्मा चतुर्मुखः । बृहस्पतिर्जीविः । वि-
श्वे देवाश्च । धामानि स्थानानि ह्रादयति आह्रादयति धामहृत् ह्रादयतेः छिपि ह्र-
स्व इति (62.) छिपि णिलोपे धातोर्ह्रस्वः धाम्नां हृदं न्यूनानां पूरणमतिरि-
क्तानां समीकरणम् इदं सर्वेषां विशेषणम् । तथा सचेतसः चेतसा प्रज्ञया सद्भि-
ताः सचेतसः समानं चेतो येषामिति वा । समानज्ञाना अन्यादयो मग्नं रक्ष-
न्त्वित्यर्थः ॥ ७६ ॥

त्वं ये॒विठ दा॒शुषो॒ ॥ ७७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टादशोऽध्यायः ॥ ॥

ऋष्यादि प्रागुक्तम् व्याख्याता च [१३. ५२.] ॥ ७७ ॥

इति श्री-महीधरकृते वेद-दीपेऽष्टादश ईरितः (63.) । वसोर्धारादिकोऽध्यायश्चि-
त्युपस्थावसानकः ॥ १८ (64.) ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १७, ८७ [जुषस्व शतधार्मर्व] - ११ ॥ १-१२ ॥ ॥

II. ॥ १८, १ [आवश्च]. २ [मिऽमु च] - ४ ॥ १-४ ॥ १६ ॥ ॥

III. ॥ ५ [क्रीला] ॥ १॥ ११ ॥ २॥ ७ [सीरं च मे लयश्च मे सूश्च मे प्र-
सूश्च मे] ॥ ३॥ ८ ॥ ४॥ २० ॥ ॥

IV. ॥ १ ॥ १॥ ६ [सुगं च मे शयनं] ॥ २॥ १० ॥ ३॥ १२ ॥ ४॥ २४ ॥ ॥

V. ॥ १३ [सीसं च मे त्रपु च मे श्यामं च मे लोहं च मे] ॥ १॥ १४ ॥ २॥
१५ [यामश्च मऽश्रुत्या] ॥ ३॥ २७ ॥ ॥

VI. ॥ १६-१८ ॥ १-३ ॥ ३० ॥ ॥

VII. ॥ १९-२३ [संवत्सरश्च मे तपश्च मेऽहो] ॥ १-५ ॥ ३५ ॥ ॥

VIII. ॥ २४-२७ ॥ १-४ ॥ ३९ ॥ ॥

IX. ॥ २८ - प्रजापतये स्वाहा ॥ १॥ इयं - °त्याय ॥ २॥ २९ - °मात्मा य-
ज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन क-
ल्पतां ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वयं यज्ञेन कल्पताम् ॥ ३॥ स्तोमश्च - वेद-
स्वाहा ॥ ४॥ ४२ ॥ ॥ नवानुवाकेषु त्रयश्चत्वारिंशत् ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

I. ॥ १८, ३० [साविषक्] ॥ १॥ ३१ ॥ २॥ ३२ [धनसाताऽश्रुदावतु] ॥ ३॥
३३ [°वीरं चकारु सर्वा आशा वाजपतिर्भवेयम्] ॥ ४॥ ३४ [विद्या आ-
शा वाजपतिर्ज्ञेयम्] ॥ ५॥ ३५ ॥ ६॥ ३६, ३७ ॥ ७॥ ७॥ ॥

II. ॥ ३८ [ऋतापालृत°] - ४१ [अहेलमानो] ॥ १-१२ ॥ ५० ॥ १३ ॥ २० ॥ ॥

III. ॥ ५१ [अग्निं युनग्मि - तेन गमेम -] ॥ १॥ ५२ [पक्षाऽअजरी पतत्रि-
णो -] - ५७ ॥ २-७ ॥ २७ ॥ ॥

IV. ॥ ५८ ॥ १॥ ५९ [ज्ञानीय] ॥ २॥ ६० [कृणवया°] - ६५ ॥ ३-८ ॥
६७b ॥ १॥ ३६ ॥ ॥

V. ॥ ६८ ॥ १॥ ६९ [जघंध (65.)] ॥ २॥ ७० ॥ ३॥ ७१ [ताल्हि] ॥ ४॥

७२-७७ [नृ७:] ॥ ५-१० ॥ ४६ ॥ ॥ पञ्चानुवाकेषु षट्चत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥

I. a. स्वाद्वीं वा स्वादुना तीत्रां तीत्रेणामृताममृतेन ।

मधुमतीं मधुमता सुजामि स७ सोमेन ॥

b. सोमोऽसि । c. अश्विभ्यां पच्यस्व । d. सरस्वत्यै पच्यस्व ।

e. इन्द्राय सुत्रामो पच्यस्व ॥ १ ॥

कृपानाथं रमाकान्तं नवा नृहरिमीश्वरम् । एकोनविंशे स्वध्याये (1.) मन्त्रदी-
पमथो ब्रुवे ॥ ॥ अथ सौत्रामणीमन्त्रास्त्रिभिर्ध्यायैः ॥ ऋद्धिकामस्याग्निचितो मुखे-
तरहिद्रसोमवामिनो (2.) मुखेन सोमवामिनो राज्यच्युतनृपस्य पशुकामस्य च
सौत्रामणीयागः ॥ अन्तःपात्यस्थाने गोचर्मणि एतानि स्थापयेत् सोमसुराविक्रयि-
णः क्लीवाद्वा क्रीत्वा सीसेन शण्यं क्रीत्वा ऊर्णाभिस्तोकान् सूत्रेण लाजान् केन-
चिद्रव्येण नग्नदुम् विव्रुवा व्रीहयः शण्यम् विव्रुवा यवास्तोकाः भृष्टव्रीहयो ला-
जाः सर्जवक्त्रिफलाशुण्ठीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्यलीगजपिप्यलीविंशावकावृहृच्छ-
त्राचित्रकेन्द्रवारुण्यश्चगन्धाधान्यकयवानीजीरकद्वयरुहिरद्वादयविव्रुवयवव्रीहय एकी-
कृता नग्नदुः । शण्यतोक्नलाजनग्नद्वन्द्वक्षिणद्वारेणाग्निगृहं नीत्वा संचूर्ण्य दर्शपौ-
र्णमासधर्मेण व्रीहिश्यामाकयोश्चत्र बहुजले पक्त्वा (3.) शृतालम्भनानन्तरं तयो-
श्चर्वीर्निःस्नावमुल्लं (4.) पृथक् पात्रयोरादाय शण्यादिचतुर्णां चूर्णैः संसृज्य स्थाप-
येत् द्वयं चूर्णाचामद्वयं (5.) मासराख्यम् । का° [११.१.२२.] ओदनौ चूर्णमासरैः
स७सृज्य स्वाद्वीं वाऽश्रुनेति त्रिरात्रं निदधाति । एवमाचामयोश्चूर्णसंसर्गे (6.) मा-
सरवनिष्यादनानन्तरमोदनौ व्रीहिश्यामाकचत्र चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्वाद्वीं त्वेति
मन्त्रेण अश्रुनेति विंशाध्यायसप्तविंशया ऋचा चैकस्मिन्यात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मा-
सराभ्यां संसृज्य त्रिरात्रं शालनिर्ऋतकोणे गतं कृत्वा तत्र स्थापयेत् । अयमर्थः ।
चत्र उद्वास्य द्वयोः पृथगाचामग्रहणम् ततः शण्यतोक्नलाजचूर्णानां पृथक् त्रिधा
कृतानां तृतीयांशं द्वेधा कृत्वाचामयोः क्षिपेत् ततो नग्नदुचूर्णं द्वेधा कृत्वैकमर्थं द्वि-

धा विभज्याचामयोः क्षिपेत् । एवं चूर्णसंसृष्टाचामयोर्मासरसंज्ञा । ततः शष्यतो-
 कलाजचूर्णानां द्वितीयं तृतीयांशं द्विधा कृत्वैकैकं भागमोदनयोः क्षिपेत् नम्ररुचू-
 र्णद्वितीयार्धं द्विधा कृत्वोदनयोः क्षिपेत् तत ओदनाविकपात्रे कृत्वा तत्राचामौ क्षि-
 पेत् ततः स्वाद्वीं वा अंशुनेति मन्त्राभ्यां चूर्णमासरैः सहोदनयोराङ्गालनेन संस-
 र्गः कार्यः ततस्त्रिरात्रनिधानम् शष्यतोकलाजचूर्णतृतीयांशानां प्रतिदिनं सुरायां
 निवापार्थं रक्षणेनिति सूत्रार्थः ॥ स्वाद्वीं वा । सुरासोमदेवत्यानुष्टुप् सुराद्वपः
 सोमो देवता । सौत्रामणीमन्त्राणां प्रज्ञापत्यश्चिसरस्वत्य ऋषयः । अथ मन्त्रार्थः ।
 हे सुरे वा वां सोमेन संसृजामि संयोजयामि हृन्दसि परेऽपीति [पा° १.४.८१.]
 समुपसर्गस्य क्रियापदात्परप्रयोगः । कीदृशीं त्वाम् स्वाद्वीम् मिष्टां मिष्टरसाम् ।
 तीव्रां तीव्रशब्दः कटुवचनः कट्वीं शीघ्रमदन्ननिकामित्यर्थः । अमृताममृततुल्याम् ।
 मधुमतीं मधुरस्वादोपेताम् । कीदृशेन सोमेन स्वादुना मृष्टेन तीव्रेण कटुरसेन
 अमृतेन सुधातुल्येन मधुमता मधुरस्वादेन ॥ सोमोऽसि । चत्वारि यजूंषि सुरादे-
 वत्यानि । पूर्वं एव विनियोगः । सोमोऽसि दैव्युल्लिक् अश्विभ्यां यजुर्गायत्री स-
 रस्वत्यै यजुरुल्लिक् इन्द्राय यजुर्वृहती । हे सुरे त्वं सोमसंसर्गात्सोमः असि अत-
 स्त्वां वदामि अश्विभ्यामर्थाय (7.) पच्यस्व विपरिणम पाको विपरिणामः सरस्व-
 त्यै सरस्वत्यर्थं पच्यस्व इन्द्राय च पच्यस्व कीदृशयिन्द्राय सुत्राम्णे सुदु त्रायते
 रक्षतीति सुत्रामा तस्मै त्रायतेरातो मनिन्निति [पा° ३.२.७४.] मनिन् ॥ १ ॥

परीतो षिञ्चता सुतः सोमो य उ॒त्त॒मं ह॒विः ।

द॒ध॒न्वा (8.) यो न॒यौऽग्र॒स्वन्तरा॑ सु॒षाव॒ सोम॒मद्रि॒भिः ॥ २ ॥

का° [११.१.२३-२८.] एकस्याः पयस्यायाः कृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति परीतो
 षिञ्चतेति शष्यचूर्णानि चावपति सारस्वतेन द्वयोः प्रातस्तोकचूर्णानि चैन्द्रेणो-
 त्त्मे (9.) तिसृणां लाजचूर्णानि च । सायंकोमान्तेऽश्विभ्यामपाकरोमीति करेण
 गां स्पृष्ट्वा एकां तां दुग्धा तत्पयसाधर्युः सुरां सिञ्चति परीत इति मन्त्रेण । र-
 क्षितं शष्यचूर्णानां तृतीयांशं सुराभाण्डे क्षिपेत् । द्वितीयेऽङ्घ्रि निशान्ते (10.) स-
 रस्वत्याऽअपाकरोमीति गावौ स्पृष्ट्वा दोह्मतेन (11.) तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण

सुरां सिञ्चति तोक्नचूर्णतृतीयांशक्षेपश्च । तृतीयेऽङ्घ्रि रात्रौ इन्द्राय सुत्राम्णेऽपा-
करोमीति तिस्रो गाः स्पृष्ट्वा ता दुग्धैकीकृततत्पयसा सुरां सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण
तत्र लाजचूर्णतृतीयांशक्षेपश्चेति सूत्रार्थः ॥ भरद्वाजदृष्टा सोमदेवत्या वृहती । हे
ऋविज इतो गोः सकाशाद्दृहीतेन दुग्धेनेति शेषः सुतमभिषुतं सोमं परिसुदूषं
परिषिञ्चत यूयम् परि इतः सिञ्चतेति पदेषु सत्सु आकारमितः सिञ्चतौ सोपध
इति [प्रातिशा° ३.३.१.] सूत्रेण सविसर्गस्य तकारस्याकारस्य आकारः अन्येषाम-
पि दृश्यतः इति [पा° ६.३.१३७.] सिञ्चतपदस्य संक्षिप्तायां दीर्घः । तं कम् यः सो-
म उत्तमं हविः सर्वेषां हविषां श्रेष्ठम् यश्च नर्यः नरेभ्यो हितः सन् दधन्वान्
(8.) यजमानं धारितवान् धन शब्दे घासुप्रत्ययः । अप्सु जलेषु अन्तर्मध्ये वर्तमा-
नं यं सोममग्निभिः प्रावभिरध्वर्युः आसुषाव अभिषुतवान् । तं सोमं सुरात्रपमापन्नं
पयसा सिञ्चतेति सम्बन्धः ॥ २ ॥

a. वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्क्षसोमोऽतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥

b. वायोः पूतः पवित्रेण प्राङ्क्षसोमोऽतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३ ॥

का° [११.२.७-१.] सते पुनाति गोऽश्वबालबालेन पुनाति ते परिसुतमिति
[क° ४.] वायोः पूत इति सोमातिपूतस्य प्राडिति तद्वामिनः । वायोः पूत इति
कण्टिकायां द्वे ऋचौ पुनाति तः इति तृतीया तासां व्युत्क्रमेण विनियोगमाह
पूतां सुरामादाय गोऽश्वकेशननिर्मितेन बालेन पवित्रेण सते पलाशपात्रे पुनाति
पुनाति तः इति मन्त्रेण सतं वारणमिति केचित् मुखतरहिद्रसोमवामिनो यजमा-
नस्य सौत्रामण्यां वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्घ्रिति मन्त्रेण सते सुरां पुनाति मु-
खेन सोमवामिनस्तु वायोः पूतः पवित्रेण प्राडिति मन्त्रेण सते सुरां पुनातीत्य-
र्थः ॥ ऋत्वायमाभूतिदृष्टं सोमदेवत्यं गायत्रम् । प्रत्यञ्चति अधो गहति प्रत्यङ् अधो-
मुखोऽतिद्रुतो गुदद्वारा गतः सोमः वायोः पवित्रेण (12.) उदरान्तर्वर्तिना पूतः
शुद्धः । कीदृशः इन्द्रस्य युज्यः सखा योगार्होऽगर्ह्यः सहायः ॥ प्राञ्चत्यूर्ध्वं गहति
प्राङ् मुखतोऽतिद्रुतो निर्गतः सोमो वायोः पवित्रेण रुदयान्तर्वर्तिना पूतः य इ-
न्द्रस्य युज्यः योग्यः सखा ॥ ३ ॥

पुनाति ते परिस्रुतः सोमः सूर्यस्य दुहिता । वरिणं शश्वता तना ॥४॥

अध्वर्युर्गजमानं प्रत्याचष्टे हे यज्ञमान सूर्यस्य दुहिता पुत्री श्रद्धा ते तव परिस्रुतं सुरां सोमं च पुनाति शोधयति श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहितेति श्रुतिः । यद्वा लुप्तोपमानम् ते तव परिस्रुतं सोममिव पुनाति सोमवत्पवित्रां करोति । यद्वा सोमं सोमवत्पापनां परिस्रुतं श्रद्धा पुनाति । केन वरिणं वालेन रत्नयोरैक्यम् गोऽश्व-
वालवालेन । कीदृशेन वरिणं शश्वता शाश्वतिकेन अनादिना । तथा तना त-
नेति धननाम [निघ° २. १०.] तनेन धनेन धनवृषेण धनोत्पत्तिनिमित्तभूतेने-
त्यर्थः ॥४॥

ब्रह्म क्षत्रं पवते तेज इन्द्रियः सुरया सोमः सुत आसुतो मदाय ।

शुक्रेण देव देवताः पिपृग्धि रसेनान्नं यज्ञमानाय धेहि ॥५॥

का° [११. २. १०.] उत्तरस्यां पयो वैतसेऽज्ञाविलोमपवित्रेण ब्रह्म क्षत्रमिति ।
अजमिपत्तोमकृतपवित्रेण वैतसपात्रे उत्तरदिशि (13.) पयः पुनाति ब्रह्म क्षत्रमि-
ति मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ सुरासोमदेवत्या त्रिष्टुप् आद्यो द्वादशकः द्वितीयस्त्रयोदशार्णः
अन्यावेकादशार्णो तेन अधिका । हे देव सोम शुक्रेण शुद्धेन वीर्येण त्वं देवताः
अग्न्याद्याः पिपृग्धि प्रीणीहि । पुनः रसेन घृतादिना सहितमन्नं यज्ञमानाय धेहि
देहि । यतः सोमो भवान् सुतोऽभिषुतः सन् ब्रह्म ब्राह्मणं क्षत्रं क्षत्रियं तेजः
कान्तिमिन्द्रियमिन्द्रियसामर्थ्यं पवते जनयति पवतिर्जननार्थः यज्ञादेव सर्वोत्पत्तेः
सोमे उपचर्यते । आसुतः सुरया तीव्रीकृतः सन् भवान् मदाय च भवति । ईदृ-
शसामर्थ्ययुक्तत्वं देवान्यज्ञमानं चाभीष्टेन प्रीणीहीत्यर्थः ॥५॥

a. कुविदङ्ग यवमत्तो यवं°

b. उपयामगृहीतोऽस्यश्चिभ्यां वा सरस्वत्यै वेन्द्राय वा सुत्राम्णे ।

c. एष ते योनिस्तेजसे वा वीर्याय वा बलाय वा ॥६॥

का° [११. २. १२. १३.] पयोग्रहान्गृह्णाति कुविदङ्गेति पृथगुपयामयोनी । एवं
सुरापयसोः पावनं कृत्वा कुविदङ्गेति मन्त्रेणैवं त्रीन्यपयोग्रहान्गृह्णाति मन्त्रपाठे उ-

पयामगृहीतोऽसि एष ते योनिरिति द्वे यन्नुषी सकृत्पठिते त्रिषु ग्रहेषु पृथग्भवतः ॥ ततश्चैते मन्त्राः । कुविदङ्गैत्यृचं पठित्वा उपयामगृहीतोऽस्यश्चिभ्यां वा । ऋग्व्याख्याता [१०. ३२.] । हे पयोग्रह त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि अश्चिभ्यामर्थे वा त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिस्तेजसे वा एष ते तव योनिः स्थानम् योनिर्द्वयोरिति योनिशब्द उभयलिङ्गः तेजसे तेजोऽर्थं त्वां सादयामि ॥ द्वितीये पयोग्रहे कुविदिति पठित्वा उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै वा सरस्वत्यर्थं त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिर्वीर्याय वा वीर्यार्थं त्वां सादयामि ॥ तृतीयपयोग्रहे कुविदित्यन्ते उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा सुत्राम्णे सुदु त्रायते रक्षतीति सुत्रामा तस्मै रक्षकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिर्वलाय वा वलाय वलार्थं त्वां सादयामि ॥ एतेषां क्रमादश्चत्थोऽदुम्बरन्यग्रोधपात्रैर्ग्रहणम् ॥ ६ ॥

नाना हि वा देवहितं सदस्कृतं मा संसृजायां परमे व्योमन् ।

सुरा त्वमसि शुष्मिणी सोम एष मा मा हिंसीः स्वां योनिमाविशन्ती ॥७॥

का° [११. २. २०.] स्थालीभिः सौरात्राना हि वामिति व्यत्यासम् । नाना हीति मन्त्रेण मृन्मयस्थालीभिस्त्रिन्सुराग्रहान्गृह्णाति । व्यत्यासमित्ययमर्थः आदावाश्चिनं पयोग्रहं गृहीत्वासाद्याश्चिनसुराग्रहस्य ग्रहणासादने ततः सारस्वतौ पयोग्रहसुराग्रहौ तत ऐन्द्रौ पयःसुराग्रहौ । क्रमेण वा । उपयामयोनी अत्रापि पृथक् प्रथमे नाना हीति पठित्वोपयामगृहीतोऽस्याश्चिनं तेज इति ग्रहणमेष ते योनिर्मोदाय त्वेति सादनम् द्वितीये नाना हीत्यन्ते उपयामगृहीतोऽसि सारस्वतं वीर्यमिति ग्रहणमेष ते योनिरानन्दाय त्वेति सादनम् तृतीये नानित्यन्ते उपयामगृहीतोऽस्यैन्द्रं वलमिति ग्रहणमेष ते योनिर्महसे त्वेति सादनमिति सूत्रार्थः ॥ सुरासोमदेवत्या जगती । हे सुरासोमौ हि यस्मात्कारणाद्वा युवयोः नाना पृथक् सदः स्थानं कृतम् सुरापयसोर्द्वे वेदी भवतः । कीदृशं सदः देवहितं देवानां हितं पथ्यम् यद्वा देवैः हितं स्थापितम् । अतः कारणात् परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योम्नि व्योमवद्विशाले हवनस्थाने युवं मा संसृजायां संसर्गं मा कुरुतम् । आहवनीये

पयो ब्रूयते दक्षिणाग्रौ सुरा ब्रूयते अतो न संसर्गः । सृज विसर्गे लुङ् । एवं द्वौ प्रत्युक्त्वा सुरामाह हे सुरे त्वं सुरा असि कीदृशो शुष्मिणी शुष्मं बलमस्या अस्तीति बलवती ततस्त्वां पीत्वा मत्तो भवति । एष सोमः शान्तः अतः स्वां योनिमाविशन्ती प्रविशन्ती सती सोमं मा हिंसीः अनुदात्तो माशब्दः पादपूरणः ॥ ७ ॥

a. उपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजः सारस्वतं वीर्यमैन्द्रं बलम् ।

b. एष ते योनिर्मादाय त्वानन्दाय त्वा मरुसे त्वा ॥ ८ ॥

आश्विनं तेजः साक्षात्त्वमेव । सारस्वतं सरस्वतीसम्बन्धि वीर्यं सामर्थ्यं च त्वम् । ऐन्द्रमिन्द्रसम्बन्धि बलं च त्वमिति शेषः ॥ सादयति । एष ते तव योनिः स्थानं मोदाय प्रमोदाय त्वा त्वां सादयामि । आनन्दाय कृषाय त्वां सादयामि । मरुसे मरुत्वाय च सादयामि । प्रत्येकं मन्त्राः ॥ ८ ॥

a. तेजोऽसि तेजो मयि धेहि । b. वीर्यमसि वीर्यं मयि धेहि ।

c. बलमसि बलं मयि धेहि । d. ओजोऽस्योजो मयि धेहि ।

e. मन्युरसि मन्युं मयि धेहि । f. सहोऽसि सहो मयि धेहि ॥ ९ ॥

का° [११.२.१६.] गोधूमकुवल्चूर्णानि चावपति तेजोऽसीति । आश्विनग्रहग्रहणानन्तरं सादनात्प्राक् द्वे दर्भतृणे प्रागग्रे पात्रोपरि कृत्वा गोधूमकुवलयोश्चूर्णानि सहैव पयसि क्षिपति कुवलं स्थूलं बदरीफलमित्यर्थः ॥ त्रीणि यज्ञूषि पयोदेवत्यानि आद्यं यजुर्वृहती । हे पयः त्वं तेजोऽसि अतो मयि तेजो धेहि स्थापय यो यदात्मकः स तत्र नियुज्यतऽइति न्यायात् ॥ का° [११.२.१७.] उपवाक्यद्वयचूर्णानि च वीर्यमसीति । उपवाका इन्द्रयवाः बदरं सूक्ष्मबदरीफलम् तयोश्चूर्णानि सारस्वते पयोग्रहे निवपेदित्यर्थः ॥ यजुःपङ्क्तिः । हे ग्रह त्वं वीर्यमसि अतो मयि वीर्यं सामर्थ्यं धेहि ॥ का° [११.२.१९.] यवकर्कन्धुचूर्णानि च बलमसीति । यवाः प्रसिद्धाः कर्कन्धुः अतिस्थूलं बदरम् तयोश्चूर्णान्यैन्द्रे पयोग्रहे निवपेदित्यर्थः ॥ यजुःपङ्क्तिः । हे ग्रह त्वं बलमसि अतो मयि विषये बलं धेहि ॥ का° [११.२.२२.२३.] सुराग्रहाञ्ज्जीणात्योजोऽसीति वृकव्याघ्रसिंहकुलोमभिः प्र-

तिमन्त्रं मिथैरेके यथासंख्यम् । वृकादीनां मिथैः केशैरोजोऽसीति प्रतिमन्त्रं सुरा-
ग्रहान्मिश्रयेत् ओजोऽसीत्याश्विनं मन्युरसीति सारस्वतं सहोऽसीत्यैन्द्रम् एके
वृकादिकेशैर्यथासंख्यं ग्रहं मिश्रयन्ति वृककेशैराश्विनं वैयाघ्रैः (14.) सारस्वतं सै-
हैरैन्द्रमिति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यज्ञूषि सुरादेवत्यानि हे सुरे त्वमोजः असि अतो
मयि विषये ओजः कान्तिं धेहि स्थापय । त्वं मन्युर्मानसं प्रवृत्तनं कोपोऽसि
मयि मन्युं धेहि । सहोऽसि मयि सहो बलं धेहि ॥ १ ॥

या व्याघ्रं विप्रूचिकोभौ वृकं च रक्षति ।

श्वेनं पतत्रिणां सिंहेन सेमं पावकं हंसः ॥ १० ॥

का° [११. २. २६.] दीक्षावत्पावयतोऽन्तःपात्ये श्वेनपत्राभ्यां या व्याघ्रमिति ।
अर्धयुप्रतिप्रस्थातारौ सहैवान्तःपात्येऽवस्थितं प्राञ्चुखं यज्ञमानं श्वेनपिहाभ्यां पाव-
यतः दीक्षावदित्येकेन नाभेद्वर्धं प्रदक्षिणं द्वितीयेन सकृदवाङ् यद्वोभाभ्यां नाभे-
द्वर्धमधश्च द्विरिति सूत्रार्थः ॥ हैमवर्चिर्दृष्टा विप्रूचिकादेवत्यानुष्टुप् । व्याध्यधिष्ठा-
त्री देवतास्ति सा प्रार्थ्यते । विषु सर्वत्र अञ्चति गहति विप्रूची सैव विप्रूचिका
रोगविशेषः केऽण इति [पा° ७. ४. १३.] उपो ह्रस्वः या विप्रूचिका व्याघ्रं वृक-
मेनावुभौ द्वौ परिरक्षति पाति तथा श्वेनं पतत्रिणं पक्षिणं सिंहे चोभौ रक्षति
न हि तेषामन्नपरिणामजनितो दोषः सा विप्रूचिका इमं यज्ञमानमंहसः व्याधिहे-
तुभूतात्पापात्पातु रक्षतु ॥ १० ॥

a. यदापिपेष मातरं पुत्रः प्रमुदितो धयन् ।

एतत्तद्ग्रेऽन्नृणो भवाम्यहंतौ पितरौ मया ॥

b. सम्पृचं स्थ सं मा भद्रेण पृङ्ग । c. विपृचं स्थ वि मा पाप्मना पृङ्ग ॥ ११ ॥

का° [११. २. २७.] अग्निं प्रेक्षयति यदापिपेषेति । अग्निं प्रेक्षस्वेति प्रेषेणाध्वर्यु-
जमानमग्निं दर्शयति स प्रेषित औत्तरवेदिकमग्निमीक्षत इत्यर्थः ॥ अग्निदेवत्या बृ-
हती । पुत्रोऽहं प्रमुदितः प्रहृष्टो धयन् स्तनपानं कुर्वन्सन् यत् मातरं जननी-
मापिपेष पिष्टवान् पद्भ्यां पीडितवान् पिषेल्लिट उत्तमैकवचनम् हे अग्ने तत् ए-

तत् त्वत्समक्षमहमनृणो भवामि ऋणत्रयरहितोऽस्मि अत एव ब्रवीमि मया पि-
तरौ मातापितरौ अहृतौ न पीडितौ यः पुत्रः प्रत्युपकर्तुमशक्तः स एव पित्रो-
र्हन्तेति भावः ॥ का० [११.२.२८.] पयोग्रहसंमर्शनं सम्पृच स्थेति । यजमानः स-
हैव पयोग्रहाणां स्पर्शं करोतीत्यर्थः ॥ पयोग्रहदेवत्यम् । यजुस्त्रिष्टुप् । हे पयो-
ग्रहा यूयं सम्पृचः स्थ सम्पृचन्ति संयोजयन्तीति सम्पृचः स्वत एव संयोजका भ-
वत अतो मा मां भद्रेण कल्याणेन सम्पृङ्क्ष संसृजत कल्याणयुक्तं मां कुरुतेत्यर्थः ।
सम्पूर्वात्पृचेः द्विप् । पृचे रौधिकाहोर् सम्पृङ्क्ष ॥ का० [११.२.२८.] विपृच स्थे-
ति सौराणाम् । यजमानं सौरग्रहान्संमृशतीत्यर्थः ॥ हे सुराग्रहा यूयं विपृचः स्थ
विपृचन्तीति विपृचः वियोजका भवत अतो मा मां पाप्मना कल्माषेण विपृङ्क्ष
निष्पापं कुरुतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

II. देवा यज्ञमन्तन्वत भेषजं भिषजाश्चिना ।

वाचा सरस्वती भिषगिन्द्राग्नेन्द्रियाणि दधतः ॥ १२ ॥

देवा यज्ञमित्यादिकाण्डकाविंशतिर्ब्राह्मणत्रयातो विनियोगाभावः । ब्राह्म-
णानुवाको विंशतिरनुष्टुभः सौत्रामण्याः सोमसाम्यप्रतिपादिकाः । अत्रेतिहासः ।
अनुपहृतसोमपानाद्ब्रह्मस्येन्द्रस्य (15.) वीर्यं नमुचिरसुरोऽपिबत् तत्र देवैरिन्द्रस्य
भेषज्यं कृतम् तत्राश्चिनौ सरस्वती च भिषजः सौत्रामणी त्रौषधम् तथा च श्रुतिः
[१२. ८. ३. १.] ब्रह्म हृतपुत्रोऽभिचरणीयमपेन्द्रं सोममाहृतस्येन्द्रो यज्ञवेशसं
कृत्वा प्रासह्य सोममपिबत्स विप्रं व्याहृतस्य मुखात्प्राणैः श्रीयशसान्यूर्धन्यु-
दक्रामँस्तानि पशून्प्राविशँस्तस्मात्पशवो यशो यशो ह भवति य एवं विद्वान्सौ-
त्रामण्याभिषिच्यते ततोऽस्मात्तमश्चिनौ च सरस्वती च यज्ञं समभर्त्सौत्राम-
णी भेषज्याय तयैनमभ्यषिचँस्ततो वै स देवानां श्रेष्ठोऽभवक्लेष्टः स्वानां भवति
य एतयाभिषिच्यत इति ॥ देवा यज्ञं सौत्रामण्याब्जं भेषजमिन्द्रस्यौषधत्रयमन्तन्वत
विस्तारयामासुः तदा अश्चिना अश्चिनौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ आस्तामिति शेषः ।
सरस्वती च वाचा त्रयीलक्षणाया भिषगासीत् । कीदृशाः सरस्वत्यश्चिनाः इन्द्राय
इन्द्रियाणि वीर्याणि दधतः इन्द्राय सामर्थ्यं ददत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

दीक्षायां त्रूपं शण्याणि प्रायणीयस्य तोक्नानि ।

क्रयस्य त्रूपं सोमस्य लाजाः सोमांशवो मधु ॥ १३ ॥

इदानीं सौत्रामण्याः सोमसम्पत्तिं निरूपयति । शण्याणि नवप्रवृत्तीरुद्दिष्टाणि पूर्वोक्तानि दीक्षायां षष्ठ्यर्थे चतुर्थी दीक्षाया दीक्षणीयिष्ठे त्रूपम् शण्याणि दीक्षणीयावेन धेयानि । एवमग्रेऽपि । तोक्नानि नवप्रवृत्तयवाः प्रायणीयस्य प्रायणीयिष्ठे त्रूपं धेयम् । सोमस्य क्रयस्य त्रूपं लाजाः सोमक्रयोऽस्ति सोमे अत्र लाजास्तस्य त्रूपम् लाजाः सोमक्रयद्रूपेण धेया इत्यर्थः सोमक्रयस्येति समासे युक्ते तद्भावः सोमक्रयपदयोर्व्यत्ययो त्रूपपदेन व्यवधानं च हान्दसम् । मधु सोमांशवः सोमखण्डास्तद्रूपेण धेयम् यद्वा मधु मधुरस्वादा लाजा एव सोमांशवा धेयाः ॥ १३ ॥

आतिथ्यत्रूपं मासरं महावीरस्य नग्नङ्कः ।

त्रूपमुपसदामेतत्तिस्रो रात्रीः सुरासुता ॥ १४ ॥

किं च मासरमातिथ्यत्रूपमातिथ्येष्ठेः स्वत्रूपं धेयम् त्रीहिश्यामाकौदनाचामयोः शण्यतोक्नलाजनग्नङ्कचूर्णैः संसर्गी मासरं पूर्वमुक्तम् । सर्जवगादिषड्विंशतिवस्तून्येकीकृतानि नग्नङ्कः पूर्वोक्तः स महावीरस्य धर्मस्य त्रूपं धेयम् । या तिस्रो रात्रीः कालाधनोरिति [पा० २. ३. ५.] द्वितीया त्रिरात्रपर्यन्तं सुरा आसुता अभिषुता पूर्वोक्तं सर्वमेकपात्रे कृत्वा स्वाद्धीं वेति मन्त्रेण यद्गते त्रिरात्रं स्थापनम् एतदुपसदामुपसत्संज्ञानामिष्टीनां त्रूपम् ॥ १४ ॥

सोमस्य त्रूपं क्रीतस्य परिसुत्परिषिच्यते ।

अश्विभ्यां दुग्धं भेषजमिन्द्रायिन्द्रा सरस्वत्या ॥ १५ ॥

यत् अश्विभ्यां सरस्वत्या च ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यमिन्द्राय भेषजमिन्द्रार्थे अश्विभ्यां दुग्धं पयः अश्विभ्यामपाकरोमीति दुग्धेनैकगोः पयसा सरस्वत्याऽअपाकरोमीति दुग्धेन गोद्वयपयसा इन्द्रायापाकरोमीति दुग्धेन गोत्रयपयसा दिनत्रये परिसुत् सुरा यत् परिषिच्यते तत्क्रीतस्य सोमस्य त्रूपं ज्ञातव्यम् । एकस्याः पयसापाकृतेना-

श्विनेन परिषिञ्चति सारस्वतेन द्वयोः प्रातः ऐन्द्रेणोत्तमे तिसृणामिति [११. १. २३. २५. २७.] कात्यायनेन निर्दिष्टत्वादश्विभ्यां सरस्वत्या च दुग्धमिति निर्देशः ॥ १५ ॥

आसन्दी वृष७ राजासन्धौ वेद्यै कुम्भी सुराधानी ।

अन्तर उत्तरवेद्या वृषं कारोतरो भिषक् ॥ १६ ॥

राज्ञः सोमस्यासन्दी राजासन्दी तस्यै चतुर्थी षष्ठ्यर्थे आसन्दी यज्ञमानाभिषेका यासन्दी मञ्चिका राजासन्ध्याः सामासन्ध्या वृषम् तत्वेन ध्येया । सुराधानी सुरा धीयते स्थाप्यते यस्यां सा सुराधानी कुम्भी वेद्यै वेद्याः सौमिक्या वेदेः वृषम् । अन्तरः वेदिद्वयमध्यभाग उत्तरवेद्या वृषम् । कारोतरः सुरापावनचालनी (16.) इन्द्रस्य यज्ञमानस्य च भिषक् ज्ञेयः ॥ १६ ॥

वेद्या वेदिः समाप्यते वर्हिषा वर्हिरिन्द्रियम् ।

यूपेन यूप आय्यते प्रणीतोऽग्निरग्निना ॥ १७ ॥

वेद्यात्र वर्तमानया वेदिः सौमिकी समाप्यते सम्यक् प्राप्यते तद्रूपा ध्येत्यर्थः । वर्हिषात्रत्येन वर्हिः सौमिकं समाप्यते । इन्द्रियं वीर्यं चेन्द्रियेणेति शेषः समाप्यते सामर्थ्यं फलदाने उभयोरप्यस्तीत्यर्थः । यूपेनात्रत्येन यूप आय्यते । अग्निनात्रत्येन प्रणीतोऽग्निः सौमिक आय्यते प्राप्यते ॥ १७ ॥

हविर्धानं यदश्विनाग्नीध्रं यत्सरस्वती ।

इन्द्रायैन्द्र७ सदस्कृतं पत्नीशालं गार्हपत्यः ॥ १८ ॥

अत्र सौत्रामण्यां यत् अश्विना अश्विनौ देवते वर्तेते तेनाश्विसद्भावेन हविर्धानं सौमिकमाप्यत इत्यनुषङ्गः । अत्र यत्सरस्वती देवतास्ति तेन सरस्वतीसद्भावेन आग्नीध्रं सौमिकमाप्यते । सोमे ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यं सदः कृतमस्ति । ऐन्द्रं सदः पत्न्याः शाला पत्नीशालम् विभाषा सेनासुरेत्यादिना [पा० २. ४. २५.] क्लीववम् गार्हपत्यश्चेति त्रयमिन्द्राय यद्विः क्रियते तेनाप्यते । सौत्रामण्यामिन्द्राय यद्विस्तत्सौमिकसदःपत्नीशालगार्हपत्यवृषेण (17.) ध्येयमित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रेषेभिः प्रेषानाप्नोत्याग्नीभिराग्नीर्यज्ञस्य ।

प्रयाज्ञेभिर्नुयाज्ञान्वषट्कारेभिराहुतीः ॥ ११ ॥

प्रैषेभिः प्रैषैः प्रैषानाप्नोति आप्रोभिः प्रयाज्ञयाज्याभिर्वज्रस्याप्रीराप्नोति । प्रयाज्ञेभिरित्यादिवाक्यचतुष्टयस्योत्तरपदलोपशब्दान्दसः प्रयाज्ञेभिः प्रयाज्ञैः प्रयाज्ञानाप्नोति अनुयाज्ञैरनुयाज्ञानाप्नोति वषट्कारेभिर्वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति आहुतिभिराहुतीराप्नोति । प्रैषादीनामुभयत्र सद्भावात् ॥ ११ ॥

पशुभिः पशूनाप्नोति पुरोडाशैर्हवीष्या ।

हन्दाभिः सामिधेनीर्याज्याभिर्वषट्कारान् ॥ २० ॥

पशुभिः कृत्वा पशूनाप्नोति पुरोडाशैः पुरोडाशानाप्नोति हविर्भिरन्यैर्हवीषि आप्रोति हन्दाभिश्चहन्दांसि आप्रोति सामिधेनीभिः सामिधेनीराप्नोति याज्याभिर्याज्या आप्रोति वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति । पश्चादीनामुभयत्र सद्भावात् । अत्राप्युत्तरार्धलोपः पूर्ववत् ॥ २० ॥

धानाः कर्मभः सक्तवः परीवापः पयो दधि ।

सोमस्य तृपः हविष आमिक्षा वाजिनं मधु ॥ २१ ॥

धानादयः सोमस्य तृपं धेयाः । धानाः भ्रष्टधान्यम् कर्मभः उदमन्यः (18.) सक्तवः प्रसिद्धाः । परीवापः हविष्यङ्गिः परिवापो जलस्थाने पर्युत्पुपरिवारयोरिति (19.) कोशः । पयोदधनी प्रसिद्धे । एतानि सोमतृपम् । आमिक्षा पयस्या मधु मधुरं वाजिनं च हविषो तृपम् । उल्ले इग्धे दधि क्षिते घनभाग आमिक्षा (20.) शिष्टं वाजिनम् ॥ २१ ॥

धानानां तृपं कुवलं परीवापस्य गोधूमाः ।

सक्तूनां तृपं बदरीमुपवाकाः कर्मभस्य ॥ २२ ॥

नन्वधस्तनमन्त्रे धानादीनां सोमतृपत्वमुक्तम् तेऽत्र कुत्र सतीति धानादिसोमहविषां सोमस्य च सम्पत्तिं सौत्रामणीद्वयैराह । कुवलं कोमलं बदरीफलं धानानां पूर्वाक्तानां तृपं धेयम् कुवलं बदरीफले मुक्ताफलोत्पलयोश्चेति कोशः ।

गोधूमाः परीवापस्य द्रपम् वदरं सर्वं वहरीफलं सक्तूनां द्रपम् उपवाकाः यवाः
करम्भस्य द्रपं ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

पयसो द्रपं यद्यवा दध्नी द्रपं कर्कन्धूनि ।

सोमस्य द्रपं वाजिनः सोम्यस्य द्रपमामिक्षा ॥ २३ ॥

यत् ये यवाः ते पयसो द्रपम् कर्कन्धूनि स्थूलवदराणि दध्नी द्रपम् वाजिनं
सोमस्य द्रपम् आमिक्षा पयस्या सोम्यस्य चरोः द्रपं ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

आश्रावयेति स्तोत्रियाः प्रत्याश्रावोऽनुद्रपः ।

यजेति ध्याद्रपं प्रगाथा येयज्ञामक्षाः ॥ २४ ॥

शस्त्रसम्पत्तिमाह आश्रावयेति शब्दः स्तोत्रियाद्रपो ज्ञेयः स्तोत्रे प्रथमस्तृचो
ऽनुवाकः स्तोत्रियाः । प्रत्याश्रावः अस्तु श्रौषडिति शब्दः अनुद्रपः उत्तरस्तृचः
तद्रूपः । यजेति शब्दो ध्याद्रपम् निष्केवल्ये स्तोत्रियानुद्रपयोरनन्तरं ध्याया
शस्यते सा यजेति शब्दो ज्ञेयः । येयज्ञामक्षाः ये यज्ञामक्ष इति शब्दः प्रगाथाः प्र-
गाथद्रपत्वेन ध्यायाः ॥ २४ ॥

अर्धः ऋचैरुक्थानां द्रपं पदैराप्नोति निविदः ।

प्रणवैः शस्त्राणां द्रपं पयसा सोम आप्यते ॥ २५ ॥

ऋचामर्थानि अर्धः ऋचास्तैः अर्धः र्चादयः पुंसि चेति [पा० ७.४.३१.] पुंस्त्वम् ऋ-
त्यक इति [पा० ६.१.१२८.] ऋकारस्य संध्यभावः अत्रत्यैरर्धचैरुक्थानां शस्त्रवि-
शेषाणां द्रपमाप्यते प्राप्यते । पदैर्निविदो न्यूङ्गानाप्नोति । प्रणवैः ओंकारैः श-
स्त्राणां द्रपमाप्यते । पयसा दुग्धेन सोम आप्यते । अर्धः र्चादय उक्थादयो ध्यायाः
॥ २५ ॥

अश्विभ्यां प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रं माध्यन्दिनम् ।

वैश्वदेवः सरस्वत्या तृतीयमाप्तः सवनम् ॥ २६ ॥

सवनसम्पत्तिमाह । अश्विभ्यां देवाभ्यां प्रातःसवनमाप्तं प्राप्तम् इन्द्रेण देवेन

ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यं माध्यन्दिनं सवनं प्राप्तम् सरस्वत्या देवतया कृत्वा वैश्वदेवं विश्वदेवदेवत्यं तृतीयं सवनं प्राप्तम् ॥ २६ ॥

वायव्यैर्वायव्यान्याप्नोति सतेन द्रोणकलशम् ।

कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते स्यालीभिः स्यालीराप्नोति ॥ २७ ॥

वायव्यानि सोमपात्राणि वायव्यैर्वायव्यानि पात्राणि आप्नोति । वैतसं पात्रं सतः तेन सतेन द्रोणकलशमाप्नोति । कुम्भी सुराधानी तद्वयमस्ति कुम्भीभ्यां शतहिंसाभ्यां (21.) सुराधानीभ्यामम्भृणौ पूतभृदाधवनीयौ सुतेऽभिषुते सोमे यौ स्तस्तावाप्नोति । स्यालीभिः कृत्वा स्यालीराप्नोति उभयत्र स्यालीसद्भावात् ॥ २७ ॥

यजुर्भिराप्यन्ते ग्रहा ग्रहैः स्तोमाश्च विदुतीः ।

हन्द्ोभिरुक्थाशस्त्राणि साम्नावभृथ आप्यन्ते ॥ २८ ॥

यजुर्भिः यजुषि आप्यन्ते ग्रहा ग्रहैराप्यन्ते स्तोमैः स्तोमा आप्यन्ते विदुतिभिर्विविधस्तुतिभिर्विदुतीर्विदुतय आप्यन्ते हन्द्ोभिरुक्थाशस्त्राणि उक्थानि शस्त्राणि चाप्यन्ते । साम्ना सामाप्यन्ते । अवभृथेनावभृथ आप्यन्ते ॥ २८ ॥

इडाभिर्भक्षानाप्नोति सूक्तवाकेनाशिषः ।

शम्युना पत्नीसंयज्ञात्समिष्टयजुषा स७स्थाम् ॥ २९ ॥

इडाभिरिडामाप्नोति भक्षैर्भक्षानाप्नोति सूक्तवाकेन सूक्तवाकमाप्नोति आशीर्भिराशिष आप्नोति शम्युना होमविशेषेण शम्युमाप्नोति पत्नीसंयज्ञैः पत्नीसंयज्ञानाप्नोति समिष्टयजुषा समिष्टयजुराप्नोति संस्थया संस्थामाप्नोति इडादीनामुभयत्र सद्भावात् ॥ २९ ॥

व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् ।

दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमाप्यन्ते ॥ ३० ॥

ऊतोहिष्ठभक्षश्चतूरात्रमग्निहोत्रं जुहोतीति व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षया दक्षिणामाप्नोति दक्षिणा विभक्तिलोपः दक्षिणया श्रद्धामाप्नोति श्रद्धा सत्यनाम श्रत्

सत्यं धीयते यस्यां सा श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः (22.) पुण्यवतां मनोविशेषः श्रद्धया सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माप्यते प्राप्यते श्रद्धां विना ज्ञानाभावात् ॥३०॥

एतावद्रूपं यज्ञस्य यदेवैर्ब्रह्मणा कृतम् ।

तदेतत्सर्वमाप्नोति यज्ञे सौत्रामणी सुते ॥३१॥

यज्ञस्य सोमयज्ञस्य एतावत् एतत्परिमाणं रूपम् देवैर्ब्रह्मणा प्रज्ञापतिना च यद्रूपं कृतं दृष्टम् । दर्शनकरणयोः को भेदः सुप्तप्रतिबुद्धन्यायो दर्शनं बुद्धिपूर्वं तु करणम् । सौत्रामणी सप्तम्येकवचनस्य पूर्वसवर्णदीर्घः सौत्रामणी सौत्रामण्यां यज्ञे सुते सुरा सोमेऽभिषुते सति तदेतत् सोमयागरूपं सर्वमाप्नोति ॥३१॥

III. सुरावत्तं वर्हिषदं सुवीरं यज्ञं ह्रिन्वन्ति महिषा नमोभिः ।

धानाः सोमं दिवि देवतासु मदेमेन्द्रं यज्ञमानाः स्वर्काः ॥३२॥

का० [११.३.८.] सुरावत्तमिति जुहोति । अधर्युस्त्रीनपि पयोग्रहान्सहैव जुहोतीत्यर्थः ॥ एवं सौत्रामण्याः सोमसम्पत्तिमापाद्य प्रकृतमनुसरति । चतस्रस्त्रिदुभोऽश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । महिषा महान्तः ऋत्विजो यज्ञं सौत्रामणीसंज्ञं ह्रिन्वन्ति वर्धयन्ति प्रापयन्ति वा । किम्भूतं यज्ञम् वर्हिषदं वर्हिषि सोदतीति देवा यत्र स वर्हिषत्तम् । तथा सुरावत्तं सुरा विद्यते यत्र स सुरावान् तम् सुरावान्वाऽएष वर्हिषद्यज्ञो यत्सौत्रामणीति [१२.८.१.२.] श्रुतेः । सुवीरं शोभना वीरा यत्र शोभनोऽर्त्विजम् । कीदृशा महिषाः नमोभिरनैर्ममस्कारैर्वा सह दिवि स्वर्गे वर्तमानासु देवतासु सोमं धानाः धारयन्तः । तत्र यज्ञे इन्द्रं यज्ञमानाः यज्ञन्तः सत्तो वयं मदेम हृष्येम । किम्भूता वयं स्वर्काः शोभनोऽर्कोऽर्चनं मत्वा वा येषां ते स्वर्काः यद्वा शोभनोऽर्कोऽन्नं येषां ते स्वर्का इत्यर्को वै देवानामन्नमन्नं यज्ञो यज्ञेनैवैनमन्नाद्येन समर्धयन्तीति [१२.८.१.२.] श्रुतेः । अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति अर्को मत्वा भवति यदेनार्चन्ति अर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृत्तो भवति संवृतः कटुकिन्नेति (23.) यास्कः [निरु० ५.४.] । महिषशब्दो यद्यपि महन्नामसु पठितस्तथाप्यत्र ऋत्विग्वाचकः महिषा नमोभिरित्यृत्विजो वै महिषा इति [१२.८.१.२.] श्रुतेः ॥३२॥

यस्ते रसः सम्भृत ओषधीषु सोमस्य शुष्मः सुरया सुतस्य ।

तेन जिन्व यजमानं मदेन सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निम् ॥ ३३ ॥

का° [११.३.१.] पालाशैः सौरात्र मृन्मयमाहुतिमानशऽइति श्रुतेर्यस्तऽइति । प्रतिप्रस्थाता पालाशोलूखलैः सुराग्रहान्दक्षिणेऽग्नौ यजति मृन्मयपात्रमाहुतिं न व्याप्नोतीत्युक्तेरित्यर्थः ॥ हे सुरे ओषधीषु वर्तमानो यस्ते तव रसः सम्भृत एकीकृतः अपां च वाऽएष ओषधीनां च रसो यत्सुरेति [१२.८.१.४.] श्रुतेः । सुरया सह सुतस्य सोमस्य च यः शुष्मः यद्वलम् । मदयतीति मदस्तेन मदेन मदजनकेन तेन सुरारसेन सोमशुष्मिण च यजमानं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रमग्निं च जिन्व प्रीणीहि ॥ ३३ ॥

यमश्विना नमुचेरासुरादधि सरस्वत्यसुनोदिन्द्रियाय ।

इमं तऽ शुक्रं मधुमत्तमिन्दुऽ सोमऽ राजानमिह भक्षयामि ॥ ३४ ॥

का° [११.३.१०-१३.] अधर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नौयमश्विनेत्याश्विनं भक्षयन्ति द्विर्द्विरावर्तऽ होतृव्रह्ममैत्रावरुणाः सारस्वतमाश्विनवदैन्द्रं यजमानः । त्रय आवृत्याश्विनं पयोग्रहं क्रमेण द्विर्द्विर्भक्षयन्ति सकृन्मन्त्रः होत्रादयः सारस्वतं पयोग्रहमदन्ति यजमान ऐन्द्रं पयोग्रहमतीति सूत्रार्थः ॥ नमुचिनेन्द्रस्य वीर्यं पीतम् तस्मिन्हेते रुधिरमिश्रः सोमो ज्ञातस्तं देवाः पपुस्तदभिवादित्येषा ऋक् । असुरस्यापत्यमासुरस्तस्मादसुरपुत्रानमुचेरधि सकाशाद्यं सोममाहरतामिति शेषः अश्विनौ क्लेनं नमुचेरध्याहरतामिति [१२.८.१.३.] श्रुतेः । सरस्वती च यं सोममश्विभ्यामानीतमसुनोत् (24.) अभ्यषुणोत् किमर्थमिन्द्रियाय इन्द्रस्य वीर्याय भैषज्याय वा । तमश्व्याहृतं सरस्वतीसुतमिमं राजानमिह यज्ञेऽहं भक्षयामि । कीदृशं सोमं शुक्रं शुद्धं लोहितासंसृष्टमत एव मधुमत्तं रसवत्तमिन्दुमिदि परमैश्वर्यं परमैश्वर्यप्रदम् ॥ ३४ ॥

यदत्र रितऽ रसिनः सुतस्य यदिन्द्रोऽग्रपिवह्वीभिः ।

अहं तदस्य मनसा शिवेन सोमऽ राजानमिह भक्षयामि ॥ ३५ ॥

का° [११.३.१४.] यदत्रेति सौरान्भक्षयन्ति यथाभक्षितं प्राचीनावीतिनो दक्षि-
णतः । अर्ध्यादय आश्विनं होत्रादयः सारस्वतं यजमान ऐन्द्रं सुराग्रहं यदत्रेति
मन्त्रेण विहारदक्षिणे स्थिता प्राचीनावीतिनो भक्षयन्ति आप्राणमन्येन मूल्येन
भक्षणमित्यर्थः ॥ रसोऽस्त्यस्मिन्निति रसी तस्य रसिनो रसवतः सुतस्याभिषुतस्य
सोमस्य यत् सामान्ये नपुंसकत्वम् यो भागः अत्र सुरायां रितं लितं सोमसम्बन्धि
यत्सुरायां लग्नं यच्च सुरालग्नं सोमांशं शचीभिः कर्मभिः श्रुद्धं कृत्वा इन्द्रः अपि-
बत् । सोमं राजानमिति द्वितीये पद्यर्थे अस्य विशेषणत्वात् (25.) अस्य सोमस्य
राज्ञः तत् तं सुरानिर्गतं सोमं शिवेन श्रुद्धेन मनसा इह यज्ञेऽहं भक्षयामि सु-
रासकाशाकुद्धं कृत्वा भक्षयामि तथा च श्रुतिः [१२.८.१.५.] अहं तदस्य मनसा
शिविनेत्यशिव इव वाऽएष भक्षो यत्सुरा ब्राह्मणस्य शिवमेवैनमेतत्कृत्वात्मन्ध-
त्तऽइति ॥ ३५ ॥

a. पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । b. पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्व-
धा नमः । c. प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । d. अक्षन्पि-
तरः । e. अमीमदन्त पितरः । f. अतीतृपन्त पितरः । g. पितरः
श्रुन्धधम् ॥ ३६ ॥

का° [११.३.१७.] अङ्गारेषु वा वहिष्यरिधि दक्षिणतो जुहोत्याश्विनमुत्तरे म-
ध्यमे सारस्वतमैन्द्रं दक्षिणे पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहाणां भक्षणम् घ्राणम्
अन्येन मूल्येन भूपालपानमिति पक्षत्रयमुक्तम् चतुर्थमाह यद्वाहवतीयस्याङ्गारेषु
परिधेर्वह्निर्दक्षिणादिक्स्थेषु होमशेषान्सुराग्रहान्यितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं जुहोति
तदेवाह उत्तरेऽङ्गारे आश्विनम् मध्यमे सारस्वतम् दक्षिणे ऐन्द्रं सुराग्रहं जुहो-
तीति सूत्रार्थः ॥ अपसव्येन कर्म । सप्त यज्ञेषु पितृदेवत्यानि । पितृभ्यः स्वधासंज्ञ-
कं नमोऽन्नमस्तु स्वधा वै पितृणामन्नमिति श्रुतेः यद्वा पितृभ्यः स्वधान्नमस्तु ते-
भ्यो नमो नमस्कारश्चास्तु कीदृशेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधामन्नं प्रति यन्ति गह्वती-
त्येवंशीलाः स्वधायिनस्तेभ्यः । इण् गताविति धातोः सुप्यज्ञातौ णिनिस्ताहीत्य
ऽइति [पा° ३.२.७८.] णिनिप्रत्ययः पितृभ्य इति बहुवचनं पितृव्याद्यपेक्षं पूजार्थं

वा । एवं पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति मन्त्रौ व्याख्येयौ ॥ का° [११.३.१८.]
 अक्षन्पितर इति प्रक्षालनेनोपसिञ्चति । सौरग्रहकोमपात्रक्षालनजलेन यथास्व-
 मङ्गारान्सिञ्चति प्रतिमन्त्रम् ॥ पितरः अक्षन् भक्षितवत्तः घसू अदने लडि वृषम् ॥
 पितरोऽमीमदत्त मद तृप्तौ तृप्ताः ॥ अतीतृपत्त तर्पिता अस्माभिः पितरः यद्वास्मा-
 नतीतृपत्त तर्पयन्ति तृप्ताः सत्तोऽभीष्टदानेन ॥ का° [११.३.१९.] पितरः शुन्धध-
 मिति जपति ॥ हे पितरः शुन्धधं शुद्धाः पाणिप्रक्षालनेन शुद्धा यूयं भवत ॥ ३६ ॥

a. पुनत्तु मा पितरः सोम्यासः पुनत्तु मा पितामहाः ।

पुनत्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा ॥

b. पुनत्तु मा पितामहाः पुनत्तु प्रपितामहाः ।

पवित्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यश्नवै ॥ ३७ ॥

का° [११.३.२०.] कुम्भीमासज्य कुम्भवहृतवितृणां वालपवित्रद्विरण्यानन्तर्याय
 नवर्चं वाचयति पुनत्तु मेति । दक्षिणाद्वनीयपार्श्वयोः स्तम्भद्वयोपरि दक्षिणाग्रं
 वंशं निधाय तत्रस्थे शिख्ये शतहिद्रां कुम्भीं निधाय कुम्भीतले वालादीनि निधाय
 तत्र सुराशेषं सिक्वाग्रेरुपरि स्रवत्यां सुरायां नवर्चं यजमानं वाचयेत् वालो गो-
 ऽश्वबालकृतं सुरागलनम् पवित्रमज्ञाविलोमकृतं पयोगलनम् द्विरण्यं शतमान-
 मितम् प्रत्यृचं वाचनमिति सूत्रार्थः ॥ हे पितृदेवत्येऽनुदुभौ । पितरो मा मां पु-
 नत्तु शोधयन्तु केन पवित्रेण गोऽश्वबालकृतेन कीदृशेन पवित्रेण शतायुषा शतं
 शतवर्षमितमायुर्यस्मात्तृतायुस्तेन येन पूतः शतायुर्भवतीत्यर्थः । पितामहाश्च मां
 पुनत्तु प्रपितामहाश्च मां पुनत्तु कीदृशाः पित्रादयः सोम्यासः सोम्याः सोमं सम्पा-
 दयन्ति सोम्याः ॥ आदरार्थं पुनर्वचनम् पितामहाः प्रपितामहाश्च मां पुनत्तु शता-
 युषा पवित्रेण । एवं पित्रादिभिः पूतोऽहं विश्वं सर्वमायुः व्यश्नवै व्याप्नवै प्राप्नु-
 याम् आशूङ् व्याप्तौ लोह् ॥ ३७ ॥

अग्न्यायूषि पवसे आसुवोर्जमिषं च नः । अग्ने वाधस्व दुहुनाम् ॥ ३८ ॥

प्रजापतिदृष्टाग्निदेवत्या गायत्री । हे अग्ने त्वमायूषि पवसे स्वत एवायुःप्राप-

कानि कर्माणि पावयसे चेष्टयसे अन्तर्भूतण्यतः । अत एव नोऽस्मर्द्यमिषं व्री-
क्षादिधान्यमूर्जं दद्यादि च आसुव ज्ञापय देहीत्यर्थः जीवनहेतुत्वात् । किं च अग्ने
द्वरेऽपि स्थितानां दुःकुनाम् दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुःकानः तेषाम् कर्मणि षष्ठी दुष्टान्
श्रुनः सारमेयप्रायान्दुर्जनान्वाधस्व नाशयसि (26.) दुर्जने जीवनाशक्तेः ॥३८॥

पुनर्तु मा देवजनाः पुनर्तु मनसा धियः ।

पुनर्तु विश्वा भूतानि ज्ञातवेदः पुनीहि मा ॥३९॥

अनुष्टुप् देवजनधीविश्वभूतज्ञातवेदोदेवत्या । देवानां जना देवजनाः देवानु-
गामिनो जना मां पुनर्तु मनसा सह धियः बुद्धयः कर्माणि वा मां पुनर्तु विश्वा
विश्वानि सर्वाणि भूतानि मां पुनर्तु हे ज्ञातवेदः त्वमपि मां पुनीहि ॥३९॥

पवित्रेण पुनीहि मा शुक्रेण देव दीयत् । अग्ने क्रवा क्रतूँश्चरन्तु ॥४०॥

अग्निदेवत्या गायत्री । हे अग्ने हे देव शुक्रेण शुक्लेन शुद्धेन पवित्रेण मा मां
पुनीहि । किम्भूतस्त्वम् दीयत् अतिदीव्यतीति दीयत् दीप्यमानः दिव्येर्दुलुगन्तं
वृषम् । किं च हे अग्ने क्रतून्नु अस्माकं यज्ञाननुलक्ष्य क्रवा क्रतुना कर्मणा त्वं
पुनीहि यज्ञे मां पुनीहि यद्वा यज्ञान्युनीहि सम्यक्कारयेत्यर्थः ॥४०॥

यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥४१॥

आग्नेयी गायत्री तृतीयः पादो ब्रह्मदेवत्यः । हे अग्ने ते तव अर्चिषि ज्वाला-
यामन्तरा मध्ये यत् ब्रह्म त्रयीवृषं (27.) परब्रह्मवृषं वा पवित्रं विततं विस्तृतं
प्रसारितं तेन पवित्रेण मा मां भवान्पुनातु ॥४१॥

पवमानः सोऽग्र्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु मा ॥४२॥

सोमदेवत्या गायत्री तृतीयः पादो वायुदेवत्यः । स पवमानः पवतेऽसौ प-
वमानः शोधकः सोमः अग्न्यास्मिन्दिने पवित्रेण नोऽस्मान्पुनातु कीदृशः सोमः
विचर्षणिः विविधं चष्टे विचर्षणिः द्रष्टा कृताकृतज्ञः यद्वा विशिष्टाः चर्षणयो
मनुष्याः ऋत्विजो यस्य सः । किं च यः पोता पुनाति पवते वा पोता वायुः स
मा मां पुनातु ॥४२॥

उ॒भाभ्यां दे॒व स॒वितः प॒वित्रेण स॒वेन च । मां पु॒नोद्दि वि॒श्वतः ॥ ४३ ॥

सवितृदेवत्या गायत्री । हे देव सवितरुभाभ्यां कृत्वा विश्वतः सर्वतो मां पुनोद्दि उभाभ्यां काभ्याम् पवित्रेण अज्ञाविलोमनिर्मितेन सवेनाभ्यनुज्ञया च तदाज्ञया यज्ञसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

वै॒श्वदे॒वी पु॒नती दे॒व्यागा॒यस्यामि॒मा ब॒द्ध्यस्त॒न्वो वी॒तपृ॒ष्ठाः ।

तया म॒दन्तः स॒धमादि॑षु व॒यं स्या॒म प॒तयो र॒यीणा॒म् ॥ ४४ ॥

विश्वदेवदेवत्या त्रिष्टुप् । इयं प्रवल्हिका । अज्ञाताभिधिया । ततः कांचिदेवतामुद्दिश्य व्याख्यास्यामः दक्षिणाग्निरुपरि शतातृणा कुम्भी क्षरति ताम् सौत्रामणीं वा वाचं वा उखां वा । देवी द्योतमाना सुराकुम्भी आगता कीदृशी वैश्वदेवी विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यो हिता वैश्वदेवी विश्वेभ्यो देवेभ्य आगता वा पुनती पावनं कुर्वती । यस्यां कुम्भ्यामिमाः प्रत्यक्षतो दृश्यमानाः बद्ध्यः बद्धसंख्याकाः तन्वः शरीरप्राया धाराः वर्तन्ते कीदृश्यस्तन्वः वीतपृष्ठाः वीतमिष्टं पृष्ठं स्वतृपं यासां ताः कामितशरीराः सुराधाराः सुरैः काम्यन्ते । तया कुम्भ्या सधमादिषु यज्ञस्थानेषु मदन्तो मोदमानाः सन्तो वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भविम सह माग्यन्ति देवा येषु ते सधमादाः सध मादस्थयोश्छन्दसीति [पा० ६. ३. १६.] सहस्य सधादेशः ॥ ४४ ॥

ये स॒मानाः स॒मनसः पि॒तरा॑ यम॒राज्ये॑ ।

तेषां लो॒कः स्व॒धा नमो॑ य॒ज्ञो दे॒वेषु॑ कल्प॒ताम् ॥ ४५ ॥

का० [११. ३. २३.] ये समाना इति यज्ञमानो जुहोति । सकृद्दृष्टीतमाज्यं दक्षिणेऽग्नौ प्राचीनावीती दक्षिणामुखो यज्ञमानो जुह्वा जुहोतीत्यर्थः ॥ द्वे अनुष्टुभौ । आद्या पितृदेवत्या । यमराज्ये यमस्य राज्यं यस्मिन् तत्र यमलोके ये पितरो वर्तन्ते धर्मराजः पितृपतिरिति [अमर० १. १. ५८.] अभिधानात् । कीदृशाः पितरः समानाः जातिवृत्तादिभिस्तुल्याः समनसः समानं मनो येषां ते तुल्यमनस्काः समानस्य छन्दसीति [पा० ६. ३. ८४.] समानस्य सादेशः । तेषां पितॄणां लोकः वि-

भक्तिव्यत्ययः लोके स्वधा नमः स्वधाशब्दोपलक्षितं नमोऽन्नमस्तु यद्वा नं नम-
स्कारश्चास्तु । यज्ञस्तु देवेषु कल्पतां देवांस्तर्पयितुं समर्थो भववित्यर्थः ॥ ४५ ॥

ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ।

तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिंस्लोके शतं समाः ॥ ४६ ॥

का° [११.३.२४.] उत्तरे (28.) यज्ञोपवीत्युत्तरया । उत्तरे उत्तरवेद्याहवनीये
कृतसव्यो यज्ञमान उत्तरयाग्रिमया ऋचाज्यं जुहोतीत्यर्थः ॥ यज्ञमानाशीः श्रीदेव-
त्या । जीवन्तीति जीवास्तोषु जीवेषु प्राणिषु मध्ये ये समानाः समनसः समन-
स्काः मामका (29.) मदीया जीवाः प्राणिनः । सपिण्डाः ये मे ते (30.) मामकाः
तवकममकावेकवचनऽइति [पा° ४.३.३.] अस्मदो ममकादेशः । अस्मिन् लोके
भूलोके शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं तेषां मामकानां जीवानां श्रीर्मयि कल्पतां तां-
स्त्यक्त्वा मयि कृता भवतु मामाश्रयतामित्यर्थः गोत्रिणो हि पापात्मानः सहजाः
शत्रवोऽत एव प्रार्थ्यते ॥ ४६ ॥

द्वे सृतीऽश्रृणवं पितॄणामृद्धं देवानामृतं मर्त्यानाम् ।

ताभ्यामिदं विश्वमेज्रत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥ ४७ ॥

का° [११.३.२५.] अन्वारब्धेषु पयो जुहोति द्वे सृतीऽइति । ऋविग्यज्ञमानेषु
कृतान्वारम्भेषु अर्धयुः पयो जुहोतीत्यर्थः ॥ देवयानपितृयानमार्गदेवत्या त्रिष्टुप् ।
मर्त्यानां मरणधर्मिणां प्राणिनां द्वे सृती द्वौ मार्गौ अरुमश्रृणवं श्रुतवानस्मि श्रु-
तितः स एष देवयानो वा पितृयानो वा पन्था इति श्रुतः । के द्वे सृती अत
आह देवानां मार्ग एकः उतापि च पितॄणाम् देवमार्गः पितृमार्गश्चेति । पितरं
मातरम् ग्यौः पिता पृथिवी माता असौ वै पितरं मातेति [१२.८.१.२१.] श्रुतेः
पितरं मातरं च अन्तरा भूलोकगुल्लोकयोर्मध्ये तत् एजत् कम्पमानं क्रियावत्
विश्वं सर्वमिदं ताभ्यां सृतिभ्यां देवयानपितृयानाभ्यां समेति संगृह्यते ताभ्यां सृ-
तिभ्यां सुद्धतमस्तु ॥ ४७ ॥

इदं हविः प्रजननं मेऽअस्तु दशवीरुः सर्वगणाः स्वस्तये ।

आत्मसनि प्रजासनि पशुसनि लोकसन्यभयसनि ।

अग्निः प्रजां बद्धलां मे करोवन्नं पयो रेतोऽस्मासु धत्त ॥ ४८ ॥

का° [११. ३. २६.] शेषं यजमानो भक्षयतीदृक् हविरिति । उखास्थितं शेषं प-
यो यजमानो भक्षयतीत्यर्थः ॥ यजमानाशीर्दिवत्या अवसाना अष्टिः एको व्यूहः ।
इदं पयोद्वयं हविर्मे मम स्वस्तये अविनाशायास्तु । कीदृशं हविः प्रजननं प्रज-
नयतीति प्रजननं प्रजोत्पादकम् । दशवीरं दश वीराः प्राणा यत्र तत् यत्र पीते
दशानां प्राणापानव्यानोदानसमाननागकूर्मकृकरदेवदत्तधनं जयसंज्ञानां प्राणानां
स्वास्थ्यं भवतीत्यर्थः प्राणा वै दश वीराः प्राणानेवात्मन्धत्तऽइति [१२. ८. १. २२.]
श्रुतेः । तथा सर्वगणं सर्वे गणा अङ्गानि यस्मिंस्तत् यत्र पीतेऽङ्गानि स्वस्थानि
स्युरित्यर्थः अङ्गानि वै सर्वे गणा अङ्गान्येवात्मन्धत्तऽइति [१२. ८. १. २२.] श्रुतेः ।
आत्मसनि आत्मानं सनोति सनति ददाति सम्भजति वा पणु दाने तुदादिः षन
सम्भक्तौ भ्रादिः । एवमग्रेऽपि । प्रजासनि पशुसनि आत्मानमेव सनोति पशून्स-
नोतीत्यादिश्रुतेः [१२. ८. १. २२.] । लोकसनि लोकमैहिकं सनोति ऐहिकं सुखं
ददातीत्यर्थः लोकाय वै यजते तमेव जयतीति [२२.] श्रुतेः । अभयसनि अभयं
स्वर्गं सनोति स्वर्गी वै लोकोऽभयः स्वर्गऽएव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठतीति
[२२.] श्रुतेः ॥ एवं हविः प्रार्थ्याग्निं प्रार्थयते अग्निर्मे मम प्रजां बद्धलां प्रवृद्धां
करोतु । एवमग्निमुक्त्वा ऋविज आहू हे ऋविजः अस्मासु अन्नं व्रीह्यादि पयो दु-
ग्धं रेतो वीर्यवत्तां यूयं धत्त स्यापयत तद्यऽएवैनमेते याजयन्ति तानेतदाहूतन्म-
यि सर्वं धत्तेति [२२.] श्रुतेः ॥ ४८ ॥

IV. उदीरतामवरुऽउत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असु यऽईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४९ ॥

का° [११. ३. २१.] सोमवतां बर्हिषदामग्निघ्रात्तानां च । उदीरतामित्यादित्रयो-
दशर्चोऽनुवाकः तत्र उदीरताम् [४९.] अङ्गिरसः [५०.] ये नः [५१.] इति ऋक्त्रय-
स्याग्निघ्रात्तानित्यन्त्यायाश्च [६१.] विनियोगः कल्पकृतोक्तः त्वं सोमेति [५२.] तृचं
सोमवताम् बर्हिषद् इति [५५.] तृचं बर्हिषदाम् आयन्तु न इति [५८.] तृचमग्नि-

घातानाम् पुनन्तु मेति [३१.] नवऽर्चवाचनानन्तरं (३१.) त्वं सोमेत्यादि [५२.] तन्वं कल्पयातीत्यन्तं नवऽर्चं प्रत्यृचमध्वर्युर्गजमानेन वाचयतीत्यर्थः ॥ त्रयोदश शङ्खदृष्टाः पितृदेवत्याः एकादशी अग्निघाताः पितरः [५१.] इयं जगती अन्या द्वादश त्रिदुभः । अवरं अस्मिन् लोकेऽवस्थिताः पितरः उदीरताम् ऊर्ध्वं क्रमन्ताम् ऊर्ध्वलोकं गच्छन्तु ईरं कम्पने अदादिः लोद् । परासः पराः परस्मिन् लोके स्थिताः पितर उदीरतां तस्मादपि स्थानात्परं स्थानं गच्छन्तु । उन्मध्यमाः मध्ये भवा मध्यमाः मध्यमाः पितरः उदीरताम् । कीदृशाः पितरः सोम्यासः सोमं सम्पादयन्ति ते सोम्याः । ये च असुं प्राणमीयुः वातात्मानो वातद्वयं प्राप्तास्ते पितरो हवेषु आह्वानेषु नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः अवृकाः नास्ति वृकः शत्रुर्येषां ते उदासीनाः ऋतज्ञा सत्यज्ञा यज्ञज्ञा वा स्वाध्यायनिष्ठा वा ॥ ४१ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ५० ॥

ये नोऽस्माकं पितरः तेषां सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम अस्तेर्लिङ्गे तेऽस्मासु सुमतिं कुर्वत्वित्यर्थः तेषां भद्रे कल्याणकारिणि सौमनसे शोभनमनस्त्वेऽपि वयं स्याम सुमनसो भावः सौमनसम् अस्मासु कल्याणं मनः कुर्वत्वित्यर्थः । कीदृशानां तेषां यज्ञियानां यज्ञे हिता यज्ञियाः यज्ञसम्पादिनः । कीदृशाः पितरः अङ्गिरसः अङ्गिरसो बह्वन्यपत्यानि अङ्गिरसः बहुवे तद्धितलोपः । नवा नूतना ग्वा गतिर्येषां ते नवा नवनीया स्तोतव्या ग्वा येषामिति वा । अथर्वाणः अथर्वाणो मुनेर्बह्वन्यपत्यानि । भृगवः भृगोरपत्यानि । सोम्यासः सोममर्हति य इति [पा० ४.४.१३७.] यः सोमसम्पादिनः ॥ ५० ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सौमपीथं वसिष्ठाः ।

तेभिर्यमः संहराणो हवीष्युशनुशद्भिः प्रतिकाममन्तु ॥ ५१ ॥

नोऽस्माकं ये पूर्वे पितरः सौमपीथं सोमपानमनूहिरे अनुवहन्ति स्म देवान्प्रापितवन्तः कीदृशाः सोम्यासः सोमसम्पादिनः । वसिष्ठाः वसिष्ठस्य गोत्राप-

त्यानि । यमः तेभिः तैः पितृभिः संरराणः प्रीयमाणः सन्प्रतिकामं कृवीषि अतु
भक्षयतु रा दाने शानचप्रत्ययः । कीदृशो यमः उशन् वष्टि कामयते इत्युशन्का-
मयमानः । कीदृशैः तैः उशद्भिः उशन्ति ते उशन्तः तैः कामयमानैः वश कालो श-
तृप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

त्व७ सोम॒ प्रचि॒कितो मनी॒षा त्व७ रजि॒ष्ठम॒नु नेषि॒ पन्था॒म् ।

तव॒ प्रणी॒ती पि॒तर॑ न इ॒न्दो दे॒वेषु॑ रत्न॑मभज॒न्त धीराः॑ ॥ ५२ ॥

त्वं मनीषा मनीषया स्वप्रज्ञया रजिष्ठमनुतमं देवयानं पन्थां पन्थानमनु नेषि
अनुनयसि प्रापयसि । मनीषा तृतीयैकवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । अत्यन्तमनुः रजि-
ष्ठः अतिशयने तमविष्ठनौ [पा० ५.३.५५.] विभाषऽर्जीशह्न्दसीति [पा० ६.४.१६२.]
ऋकारस्य र इष्ठादिषु । पन्थाम् अयस्मयादीनि ह्न्दसीति [पा० १.४.२०.] सर्व-
नामस्थानेऽपि पदसंज्ञायां नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति [पा० ८.२.७.] नलोपे स-
वर्णदीर्घे पन्थामिति द्वयम् । अनुनेषि नयतेः शपि लुप्ते गुणे लटि द्वयम् । की-
दृशस्त्वम् प्रचिकितः कित् ज्ञाने प्रकर्षेण चिकितः चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुतः ।
किं च हे इन्दो सोम नोऽस्माकं पितरः तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनाभ्यनु-
ज्ञानेन देवेषु विष्टये रत्नं रमणीयं यज्ञफलमभजन्त सिषेविरे सोमयागेनैव स्व-
र्गतिः । कीदृशाः पितरः धीराः धीमन्तः यज्ञज्ञानवन्तः ॥ ५२ ॥

त्वया॒ हि नः॑ पि॒तर॑ सोम॒ पूर्वे॑ कर्माणि च॒क्रुः प॒वमान॑ धीराः ।

व॒न्वन्न॑वातः परि॒धीँश्॑ऽर॒पोर्णु॑ वी॒रेभि॒रश्चै॒र्मघ॑वा भवा नः ॥ ५३ ॥

हे सोम हे पवमान शोधक नोऽस्माकं धीरा धीमन्तः पूर्वे पूर्वजाः पितरः
हि यस्मात्कारणात् त्वया कृत्वा कर्माणि यज्ञादीनि चक्रुः अतः प्रार्थये त्वं परिधी-
नुपद्रवकारिणः अपोर्णुहि अपगमय ऊर्णुञ् आहादने लोट् परिद्धति सर्वत
उपद्रवाय तिष्ठन्ति ते परिधयो यज्ञोपद्रावकाः । कीदृशस्त्वं वन्वन् वनुतऽइति
वन्वन् अस्मत्कर्माणि सम्भजमानः । तथावातः नास्ति वातो यस्य वात उपल-
क्षणं वातायुपद्रवरहितः । किं च वीरेभिर्वीरैः अश्चैश्च सहितः सन्नोऽस्माकं

मघवा धनवान् भव मघं धनमस्यास्तीति मघवा यो यस्य दाता स तदीयधनवानिति लोकप्रसिद्धिः । भवेत्यस्य संहितायां दीर्घः परिधीन् अपेत्यत्र दीर्घादटि स-
मानपादऽइति [पा० ८.३.६.] नकारस्य रुः ॥ ५३ ॥

व७ सोम पितृभिः संविदानोऽनु ग्यावापृथिवीऽआततन्य ।

तस्मै तऽइन्दो हविषा विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ५४ ॥

हे सोम त्वं ग्यावापृथिवी अन्वाततन्य विस्तारितवान् तनु विस्तारि लिट्
वभुथाततन्येत्यादिना [पा० ७.२.६४.] निपातः । किम्भूतस्त्वं पितृभिः संविदानः
संवित्तऽइति संविदानः संवादं कुर्वाणः समो गमित्यादिना [पा० १.३.२१.] आ-
त्मनेपदित्वाह्वानच् । हे इन्दो तस्मै ते तुभ्यं वयं हविषा विधेम हविर्दत्ताः विभ-
क्तिव्यत्ययः विधतिर्दानार्थः हविर्दानेन च वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भ-
वेम ॥ ५४ ॥

वर्हिषदः पितर उत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा नुषधम् ।

तऽआगतावसा शंतमेनाया नः शं योररपो दधात ॥ ५५ ॥

सोमवतां पितृणां षडृचः समाप्तः अतो वर्हिषदां पितृणां तृचः ॥ वर्हिषदः
वर्हिषि दर्भे सीदतीति वर्हिषदः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपः हे वर्हिषदः पितरः ते
यूयमूत्या (32.) अवनेन निमित्तेन अर्वागागत आगहृत किमर्थमिति चेत् वो युष्मा-
कमिमा इमानि हव्या हव्यानि वयं चकृम करोतेर्लिट् कृतवन्तः तानि यूयं नुषधं
सेवधम् । अथानन्तरं शंतमेन सुखयितृतमेनावसानेन तर्पिताः सन्तो नोऽस्माकं
शं सुखं रोगशमनं योः भयपृथक्करणमरपः पापाभावं च दधात धत्त स्थापयत त-
प्तनविति [पा० ७.१.४५.] तवदिशात् आभ्यस्तयोरात इति [पा० ६.४.११२.] आ-
लोपाभावः । शं योः शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति [निरु० ४.२१.]
यास्कः । रपो रिप्रमिति पापनामनो भवतः [निरु० ४.२१.] ॥ ५५ ॥

आहं पितृत्सुविदत्रांश्च अविस्ति नपातं च विक्रमणं च विलोः ।

वर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पितृस्तऽइहागमिष्ठाः ॥ ५६ ॥

अहं पितृना अविस्ति अभिमुख्येन वेद्मि विदितवान् विदेर्लुडि आत्मनेपदे उत्तमैकवचनद्वयम् । कीदृशान्पितृन् सुविदत्रान् सुदु विशेषेण ददतीति सुविदत्राः तान् कल्याणदानान् । किं च वेवेष्टि विलुः तस्य विलोः व्यापनशीलस्य यज्ञस्य यज्ञो वै विलुरिति [१. १. ३. १.] श्रुतेः तस्य नपातं विक्रमणं च वेद्मि नास्ति पातो यत्र स नपातो देवयानपथः यत्र गतानां पातो नास्ति विविधं क्रमणं गमनागमनं यत्र स विक्रमणः पितृयानपथः यत्र गतानां पुनर्भागान्ते पतनम् यज्ञसम्बन्धिनौ देवयानपितृयानौ पन्थानौ वेद्मीत्यर्थः उद्गामिनः पितृश्च । अतो ब्रवीमि ये बर्हिषदः पितरः स्वधया सवनीयलक्षणैर्नात्रेण सह सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य पितुः पानं भजन्त भजन्ते सेवन्ते लङ् अउभाव आर्षः ते इह यज्ञे आगमिष्ठाः आगहन्तु लोडर्थे लुङ् पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ ५६ ॥

उप॒रूताः पि॒तरः सो॒म्यासौ बर्हि॒ष्येषु नि॒धिषु प्रि॒येषु ।

तऽआ॒गमन्तु तऽइ॒ह श्रु॒व॒त्त्वधि॒ब्रुवन्तु तेऽव॒त्त्वस्मान् ॥ ५७ ॥

ते पितर इह यज्ञे आगमन्तु आगहन्तु व्यत्ययेन शपो लुक् ते श्रुवन्तु अस्मद्वचः श्रुवन्तु श्रुत्वा च अधिब्रुवन्तु पितृभिः पुत्राणां यद्वक्तव्यं तद्वदन्तु ते अस्मान्वन्तु पालयन्तु । कीदृशाः पितरः प्रियेषु अभिरुचितेषु रुविःषु उपरूताः सोम्यासः सोम्याः कीदृशेषु प्रियेषु बर्हिष्येषु बर्हिषि भवानि बर्हिष्याणि तेषु बर्हिषि सादितेषु तथा निधिषु निधिभूतेषु निधिवत्स्थापनीयेषु ॥ ५७ ॥

आ॒यन्तु नः पि॒तरः सो॒म्यासौऽग्नि॒घ्रात्ताः प॒थिभिर्दे॒वयानैः ।

अ॒स्मिन्य॒ज्ञे स्व॒धया॒ मद॒न्तोऽधि॒ब्रुवन्तु तेऽव॒त्त्वस्मान् ॥ ५८ ॥

चतस्र ऋचोऽग्निघ्रात्तानां पितृणाम् ॥ नोऽस्माकं पितरः देवयानैः पथिभिर्मार्गैः आयन्तु आगहन्तु देवैः सह याति पितरो येषु ते देवयाना मार्गाः तैः । कीदृशाः पितरः सोम्यासः सोम्याः सोमयानार्हाः । अग्निघ्रात्ताः अग्निना स्वात्ताः स्वादिताः अग्निर्यान्दहन्स्वादयति । श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठायिनः । येषां पुत्रादिभिरेतत्कर्मानुष्ठीयते तदुक्तम् पुत्रेण लोकान्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्रुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण

ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपमिति । किं च पितर आगत्यास्मिन्यज्ञे स्वधयान्नेन मदत्तः तृ-
प्यन्तस्तुष्टाः सन्तो नोऽस्मानधिब्रुवन्तु अधिकान्वदन्तु तद्वाक्यात्तथैव वयमधिकाः
स्यमित्यर्थः ते पितरोऽस्मानवन्तु पालयन्तु ॥ ५८ ॥

अग्निघ्रात्ताः पितर एह गृह्णतु सद्ः-सदः सदत सुप्रणीतयः ।

अत्ता कृवीषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिषि सर्ववीरं दधातन ॥ ५९ ॥

हे अग्निघ्रात्ताः पितर इह यज्ञे यूयमागृह्णत आगत्य च सद्ः-सदः प्रतिगृह्ण
सदत उपविशत नित्यवीप्सयोरिति [पा० ८. १. ४.] द्विवम् । कीदृशा यूयं सुप्रणी-
तयः शोभना प्रणीतिः प्रणयनं येषां ते । ततः सदस्युपविष्टाः सन्तः कृवीषि अत्त
भक्षयत अत्तेर्लीट् संहितायां दीर्घः । कीदृशानि कृवीषि बर्हिषि दर्भे प्रयतानि
नियमपूर्वकं स्थापितानि प्रकर्षेण यम्यन्ते नियम्यन्ते तानि प्रयतानि । अथानन्तरं
तृप्ताः सन्तः सर्ववीरं रयिं दधातन स्थापयत सर्वे वीराः पुत्रा यत्र तम् । निपा-
तस्य चेति [पा० ६. ३. १३६.] दीर्घाऽथशब्दस्य तप्तनबिति [पा० ७. १. ४५.] तनवा-
देशः ॥ ५९ ॥

येऽअग्निघ्रात्ता येऽअनग्निघ्रात्ता मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते ।

तेभ्यः स्वराडसुनीतिमेतां यथावशं तन्वं कल्पयाति ॥ ६० ॥

ये पितरः अग्निघ्रात्ताः अग्निना दग्धाः विधिवदौर्ध्वदेहिकं प्राप्ताः ये चानग्निघ्रा-
त्ता न अग्निना स्वादिता अदग्धाः श्मशानकर्म न प्राप्ताः सन्तः दिवः स्वर्गस्य म-
ध्ये स्वधयान्नेन स्वकर्मापार्जितेन मादयन्ते तृप्यन्ति सुखं सेवन्ते । स्वराट् स्वेनैव
राजते स्वराट् यमः तेभ्यः पितृभ्योऽर्थे यथावशं वशोऽभिलाषः यथाकाममेतां म-
नुष्यसम्बन्धिनीं तन्वं शरीरं कल्पयाति कल्पयतु लेट् लेटोऽडाटौ तेभ्यो नर-
शरीरं यमो ददात्वित्यर्थः । कीदृशीं तन्वमसुनीतिम् असून्प्राणान्नयति प्राप्नोत्य-
सुनीतिः प्राणयुक्ता चिरकालजीविनीत्यर्थः ते यथा पुनः स्तम्भनं (33.) कुर्वन्ति
॥ ६० ॥

अग्निघ्रात्तानृतुमतो हवामहे नाराशुते सोमपीथं यऽआशुः ।

ते नो विप्रासः सुहृवा भवन्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६१ ॥

अग्निघातान्पितृन्वयं हवामहे आह्वयामः । कीदृशानृतुमतः ऋतवो विद्यन्ते
येषु ते ऋतुमतः तानृतुयुक्तानाह्वयामः । ये पितरो नाराशंसे चमसे सोमपीथं
सोमपानमाशुः अश्नन्ति स्म अश भोजने लिङ् अथ यदि नाराशंसेषु सन्न इत्यु-
पक्रम्य पितृभ्यो नाराशंसेभ्यः स्वाहेति जुहुयादिति [१२. ६. १. ३३.] श्रुत्या नारा-
शंसे चमसे पितृणां भक्षः प्रतिपादितः । ते पितरो नोऽस्माकं सुहृवाः स्वाह्वाना
भवन्तु अस्मदाह्वताः शीघ्रमायास्त्वित्यर्थः । एवं पितृघाह्वतेषु वयं रयीणां धनानां
पतयः स्वामिनः स्याम भवेम ॥ ६१ ॥

V. आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येमं यज्ञमभिगृणीत विश्वे ।

मा हिसिष्ट पितरः केन चित्रो यद्वा आगः पुरुषता कराम ॥ ६२ ॥

कात्यायनेन आच्य जान्वित्यनुवाकस्य विनियोगो नोक्तः उदीरतामित्यनुवा-
कद्वयस्य आद्विऽश्रत्सु (34.) द्विजेषु जपे विनियोगः ॥ दशर्चीऽनुवाकः आच्या नव
पितृदेवत्याः । द्वे त्रिष्टुभौ । हे पितरः विश्वे सर्वे सोमवन्तो बर्हिषदोऽग्निघाता-
श्च यूयमिमं यज्ञं सौत्रामणीमभिगृणीत अभिष्टुत दक्षिणामन्त्रकालकर्तृहविर्यजमा-
नोत्कर्षैः साधयं यज्ञ इति स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः । किं कृत्वा जान्वाच्य वामजानु पा-
तयित्वा तथा दक्षिणतो निषद्य दक्षिणाभिमुखा उपविश्य स हि तेषां स्वभावः
अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सत्यं जान्वाच्योपासीदन्निति श्रुतेः । किं च हे
पितरः केन चित् केनाप्यपराधेन नोऽस्मान् मा हिसिष्ट हिसां मा कुरुत हिन-
स्तेर्लुङ् । यत् यस्मात् पुरुषता पुरुषस्य भावः पुरुषता विभक्तिलोपः पुरुषभावेन
चलचित्तत्वेन वो युष्माकमागोऽपराधं वयं कराम कुर्मः करोतेः शपि लडि वृ-
पम् अउभावः । यद्यप्यपराधिनो वयं तथापि मास्मान्बधिष्टेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

आसीनासोऽग्रणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्रयैकृत तऽऽहोर्ज्ञं दधात ॥ ६३ ॥

हे पितरो दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय यूयं रयिं धनं

धत्त दत्त । कीदृशा यूयम् अरुणीनामरुणवर्णानामूर्णानामुपस्थे उपरिभागे आसी-
नासः आसीनाः उपविष्टाः याभिः कुतपाः क्रियन्ते ता ऊर्णा अरुणा भवन्ति कु-
तपं वासने दद्यादिति स्मृतेः (34.) कुतपप्रियाः पितरः । यद्वा अरुणीनामरुणव-
र्णानां रश्मीनामुपस्थे उत्सङ्गे आसीना आदित्यलोकस्था इत्यर्थः । किं च हे पि-
तरः पुत्रेभ्यो यज्ञमानिभ्यः तस्य वस्वः वसुनो धनस्य प्रयुक्त दत्त कर्मणि षष्ठी
यदभीष्टं धनं तदत्त । पितॄणां पुत्रा एव यज्ञमानाः । ते यूयमिहास्मदीये यज्ञे ऊर्जं
रसं दधात स्थापयत ॥ ६३ ॥

यमग्ने कव्यवाहनं त्वं चिन्मन्यसे रयिम् ।

तं नो गीर्भिः श्रवायं देवत्रा पनया युज्ञम् ॥ ६४ ॥

हे अनुष्टुभौ । कव्यं पितृभ्यो देयमन्नं वदतीति कव्यवाहनः कव्यपुरीषपुरी-
षेषु ज्युडिति [पा० ३.२.६५.] ज्युट्प्रत्ययः । हे कव्यवाहन हे अग्ने त्वं चित् त्व-
मपि यं रयिं हविर्लक्षणां धनं मन्यसे उत्तमं जानासि नोऽस्माकं तं रयिं देवत्रा
देवेषु पनय देहि पनतिर्दानकर्म देवमनुष्यपुरुषेत्यादिना [पा० ५.४.५६.] सप्तम्यर्थे
देवात् त्राप्रत्ययः । कीदृशं रयिं गीर्भिः वाग्भिः पुरोऽनुवाक्यायाज्यावषट्कारल-
क्षणाभिः श्रवायं श्रोतुं योग्यम् शुद्धिस्पृहिगृहिदयिभ्य आय्य इति [उणा० ३.
१५.] शृणोतिराय्यप्रत्ययः । तथा युज्ञं युज्यतः इति युक् तम् द्विप् चेति [पा० ३.२.
७६.] द्विप्प्रत्ययः योग्यम् ॥ ६४ ॥

योऽग्निः कव्यवाहनः पितृन्यक्षदत्तावृधः ।

प्रेतुं हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ ६५ ॥

यः कव्यवाहनोऽग्निः पितृन्यक्षदिष्टवान् लेटोऽडाटौ सिञ्चद्भूलं लेटि इतो
लोपः । कीदृशान्पितॄन् ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ते ऋतावृधः सं-
हितायां दीर्घः तान् । सोऽग्निरिदानीं देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यानि हवींषि प्रवो-
चति प्रव्रवीतु इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति वदत्वित्यर्थः । इत् उ निपातौ
पादपूरणौ । आकारः समुच्चयार्थः । व्यत्ययेन वचेः शपि वच उमिति [पा० ७.४.
२७.] हान्दस उमागमः ॥ ६५ ॥

त्वमग्रऽईडितः कव्यवाहनावाड्व्यानि सुरभीणि कृवी ।

प्रादाः पितृभ्यः स्वधया तेऽग्रदत्तनद्धि त्वं देव प्रयता कृवीषि ॥ ६६ ॥

चतस्रस्त्रिष्टुभः । हे कव्यवाहन हे अग्रे त्वं कृव्यानि कृवीषि सुरभीणि कृवी
सुगन्धानि कृत्वा अवाट् वहसि स्म । वहर्लुडि इडागमाभावे सिचो लोपे वृष-
मवाट् । स्त्राव्यादयश्चेति [पा० ७. १. ४१.] कृवीति निपातः । कीदृशस्त्वम् ईडितः
स्तुतः देवैर्ऋषिभिश्च । किं च कृव्यानि अङ्गा स्वधया पितृमन्त्रेण पितृभ्यः त्वं प्रा-
दाः दत्तवानसि ददातेर्लुडि वृषम् । ते च पितरः अन्नं भक्षयन्ति स्म घसू अग्ने
इत्यस्य वृषम् । हे देव त्वमपि अद्धि कृवीषि भक्षय अद् भक्षणे लाट् कीदृशानि
कृवीषि प्रयता प्रयतानि शुद्धानि ॥ ६६ ॥

ये चेह पितरो ये च नेह याँश्च विद्म याँश्चऽउ च न प्रविद्म ।

त्वं वेत्य यति ते जातवेदः स्वधाभिर्यज्ञऽ सुकृतं नृपस्व ॥ ६७ ॥

ये पितर इह लोके वर्तन्ते ये च इह लोके न सन्ति याँश्च पितृन्वयं विद्म
जानीमः उ पादपूरणः याँश्च पितृन् वयं न प्रविद्म प्रकर्षेण जानीमः । हे जात-
वेदः ते पितरो यति यावन्तो वर्तन्ते तान् त्वं वेत्य जानासि । या संख्या येषां ते
यति किमः संख्यापरिमाणऽइत्यादिना [पा० ५. २. ४१.] सूत्रेण यत्तद्व्यामपि उति-
रिति वार्तिकेन यत्शब्दात् उतिप्रत्ययः उति चेति [पा० १. १. २५.] तस्य षट्संज्ञ-
त्वात् षट्भ्यो लुगिति [पा० ७. १. २२.] जसो लुक् । यद्वा यतीन् शुचीन् नित्यनै-
मित्तिकानुष्ठानैर्निर्णयापान् ते तान् त्वं वेत्य यति विभक्तिलोपः ते इत्यत्र व्यत्य-
येन जस् । किं च स्वधाभिः पितृणामन्नैः सुकृतं शोभनं कृतं यज्ञं त्वं नृपस्व से-
वस्व ॥ ६७ ॥

इदं पितृभ्यो नमोऽस्वय्य ये पूर्वासो यऽउपरास ईयुः ।

ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनऽ सुवृजनासु विजु ॥ ६८ ॥

ये पितरः पूर्वासः पूर्वे ईयुः स्वर्गं जग्मुः ये च उपरासः उपराः उपरमन्ते वि-
रमन्ति ते उपरा उपरतव्यापाराः कृतकृत्याः सन्त ईयुः परं ब्रह्म प्रापुः । ये च

पार्थिवे रजसि पृथिव्यां भवं पार्थिवं रजो ज्योतिरग्निः तस्मिन्ना निषत्ताः आभि-
मुख्ये निषणाः नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८. २. ६१.] निष्ठायां निपातः । ये वा
वा समुच्चयार्थः ये च नूनं निश्चितं विन्तु प्रज्ञासु यज्ञमानलक्षणासु निषणाः ।
कीदृशीषु विन्तु सुवृजनासु शोभनं वृजनं बलं यासां ताः सुवृजनास्तासु धर्मवृष-
बलयुक्तासु । अद्यास्मिन्दिने तेभ्यश्चतुर्विधेभ्यः स्वर्गब्रह्माग्नियज्ञमानस्थेभ्यः इदं न-
मोऽन्नमस्तु ॥ ६८ ॥

अथा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासौऽअग्नऽऋतमाशुषाणाः ।

शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तौऽअरुणीरपवन् ॥ ६९ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं पितरः अध अथानन्तरं देह्यात्रोत्तरकालं यथा येन प्र-
कारेण शुचि सुषो लोपः इदेवार्थे शुचिं निर्मलं दीधितिं रविमण्डलमेव अयन्
प्राप्ताः अय गतौ लङ् अउभाव आर्षः । कीदृशाः पितरः परासः परा उत्कृष्टाः
प्रत्नासः प्रत्नाः पुराणाः ऋतं यज्ञमाशुषाणाः अश्रुवाना व्याप्रवन्तः । एवम्भूताः पि-
तरः यथा देवयानं पन्थानं प्राप्ताः तथा वयमपि अरुणीः अरुणवर्णाः सूर्यदीधि-
तिमपवन् अपवृणुमः सूर्यरश्मीनपवृत्य देवयानमार्गं प्राप्नुम इत्यर्थः वृज् वरणे
विकरणव्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि वृषम् अउभावः पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । कीदृ-
शा वयमुक्थशासः यज्ञेषु उक्थानि शस्त्राणि शंसन्ति वदन्ति ते उक्थशासः द्विषू
संहितायां दीर्घः । तथा क्षामा क्षामां भूमिं भिन्दन्तः वेदिचात्वालयूपावटोपरवा-
दिखननैर्विदारयन्तः सर्वोपकरणैर्यज्ञं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

उशन्तस्त्वा निधीमक्षुशन्तः समिधीमहि ।

उशन्तुशत आवह पितृन्क्षुविषेऽअत्तवे ॥ ७० ॥

अनुष्टुप् । हे अग्ने उशन्तः कामयमाना वयं तं त्वा निधीमहि स्थापयामः ।
कामयमाना एव वयं त्वां समिधीमहि संदीपयामः । त्वं च उशन्कामयमानः सन्
उशतः कामयमानान्पितृनावह आनय किं कर्तुं क्षुविषे अत्तवे क्षुविः अत्तुं भक्ष-
यितुम् तुमर्थे तवेप्रत्ययः विभक्तिव्यत्ययः ॥ ७० ॥

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः । विश्वा यदज्ञय स्पृधः ॥ ७१ ॥

ऐन्द्रो गायत्री अग्रिमानुवाकनिदानभूता । हे इन्द्र यत् यदा त्वं विश्वाः स्पृधः
सर्वान्संग्रामानज्ञयो जितवानसि तदा अपां फेनेन जलडिण्डीरेण नमुचेरसुरस्य
शिरः उदवर्तयः हिनवानसि उत्पूर्वो वृतिः हेदार्थः ॥ ७१ ॥

VI. सोमो राजामृतं सुत ऋजीषेणाज्ञहान्मृत्युम् ।

ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्थस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु

॥ ७२ ॥

का° [११.२.२४.] सोमो राजेत्यनुवाकेन ग्रहानुपतिष्ठते युगपत् । अष्टर्चेना-
नुवाकेन समानकालमेव पयोग्रहान्सुराग्रहांश्चाध्वर्युरुपतिष्ठते यद्वा चतुर्भिः पयो-
ग्रहांश्चतुर्भिः सुराग्रहान् ग्रहणानन्तरमेवोपस्थानम् मन्त्रपाठक्रमादत्रालेखीत्यर्थः ॥
अश्विसरस्वतीन्द्रदृष्टा अष्टौ ऋचः आद्यास्तिस्रो महावृक्ष्यः यस्याश्चत्वारः पादा
अष्टकाः पञ्चमो द्वादशकः सा महावृक्षती । सोमो राजा सुतोऽभिषुतः सन् अमृ-
तममृतद्रपो रसद्रपो भवति स्थूलस्य सूक्ष्मतापादनममृतीभावः । यत ऋजीषेण
ऋजीषं नीरसं सोमलताचूर्णम् तद्रूपेण मृत्युं स्थूलभावमज्ञहात् जहाति । ऋतेन
अनेन सत्येन एतत्सत्यम् ज्ञातम् यत् अन्धसोऽन्नस्य सोमस्य विपानं विविच्य
पानं शुक्रं शुक्लं शुद्धमत एव इन्द्रियं वीर्यप्रदं भूयात् पयश्चेन्द्रस्येदृशं भवतु की-
दृशम् इन्द्रियं वीर्यवत् अमृतमज्ञरामरत्वप्रदं मधु मधुरं च ॥ अपां फेनेनेत्यस्य म-
न्त्रस्यास्याष्टर्चानुवाकस्य च श्रुत्या सम्बन्ध उक्तः [१२.७.३.४.] तस्य शीर्षि हिने
लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत् तस्मादब्रीभत्सन्त तऽएतदन्धसो विपानमपश्यत्सो-
मो राजामृतं सुत इति तेनैनं स्वदयित्वात्मन्नदधतेति । यथा एककारणानि व-
स्तूनि विविच्यमानानि दृश्यन्ते यथा च पृथग्भूतानि संमृष्टानि पुनर्विविच्यन्ते ए-
वमयमपि लोहितमिश्रः सोमो विविक्तः सोम एवेति सर्वानुवाकार्थः ॥ ७२ ॥

अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत्कुङ्कुङ्गिरसो धिया । ऋतेन सत्यमिन्द्रि° ॥ ७३ ॥

आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा कुङ्कुं संतो भूत्वा धिया प्रज्ञया अद्भ्यः स-

काशात्क्षीरं दुग्धमपिबत्पिबति संसृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबती-
ति ज्ञातिस्वभावः । अनेन सत्येनेदं सत्यं यदन्धसो विपानं शुक्रं भवतु अथेन्द्रस्य
पयो वीर्यममृतं भवतु ॥ ७३ ॥

सोममद्यो व्यपिवच्छन्दसा हृत्सः शुचिषत् । ऋतेन सत्यमिन्द्रि° ॥ ७४ ॥

हंसः आदित्यः अद्यः सकाशात् छन्दसा वेदेन वेदद्वयैः किरणैर्यथा सोमं व्य-
पिबत्पिबति सोमोदकाभ्यां रविः सोममेव पिबति । ऋतेनेत्युक्तम् । कीदृशो र-
विः शुचिषत् शुचि निर्मले गगने सीदतीति शुचिषत् ॥ ७४ ॥

अन्नात्परिस्रुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः ।

ऋतेन सत्यमिन्द्रि° ॥ ७५ ॥

अतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । प्रजापतिः प्रथमशरीरी परिस्रुतोऽन्नात् सुराद्व-
पादन्नात् रसं ब्रह्मणा गायत्रीलक्षणो व्यपिबत् विविच्य पीतवान् क्षत्रं च व्य-
पिबत् वशीचकार क्षत्रियस्य पानं वशीकरणम् पयः सोमं च व्यपिबत् अनेन
सत्येनेदं सत्यम् ॥ ७५ ॥

रेतो मूत्रं विजृहति योनिं प्रविशदिन्द्रियम् ।

गर्भो जरायुणावृत उल्बं जृहति जन्मना ॥ ऋतेन सत्यमिन्द्रि° ॥ ७६ ॥

अतिशङ्ख्यौ द्वे षष्ठ्यक्षरातिशङ्खरी । इन्द्रियं पुम्प्रजननं शिश्नं योनिं स्त्रीप्रज-
ननं प्रविशत् सत् रेतो वीर्यं विजृहति त्यजति योनिप्रवेशादन्यत्र मूत्रं विज-
रृहति समानद्वारयोरपि रेतोमूत्रयोर्मूत्रस्थानादन्यत्र रेतोऽवतिष्ठते । जरायुणा
गर्भविष्टनेनावृतः गर्भः जन्मना कृत्वा उल्बं जरायु जृहति । भिन्नस्थानानामेकद्वार-
ाणामाद्यमुदाहरणम् एकस्थानानामेकद्वाराणां द्वितीयम् । ऋतेनेति व्याख्यातम्
॥ ७६ ॥

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्सत्यानृते प्रजापतिः ।

अथ्रद्गामनृतेऽर्द्धाङ्गद्व्याः सत्ये प्रजापतिः ॥ ऋतेन सत्यमिन्द्रि° ॥ ७७ ॥

प्रजापतिः रूपे रूपवती मूर्तिमती सत्यानृते दृष्ट्वा व्याकरोत् व्याकरणं पृथ-

क्लं कृतवान् इदं सत्यमिदमनृतमिति पृथगवास्थापयत् । तदेवाह । अनृते अश्र-
द्धां नास्तिक्वमदधात् अस्थापयत् अनृतस्याश्रद्धानिमित्तत्वात् । सत्ये अद्वामदधात्
सत्यस्य अद्धानिमित्तत्वात् अद्वास्तिक्वबुद्धिः अनेन ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७७ ॥

वेदेन वृषे व्यपिबत्सुतासुतौ प्रजापतिः ॥ ऋतेन सत्यमिन्द्रि° ॥ ७८ ॥

महावृकृती । प्रजापतिः सुतासुतौ सुतासुतयोः वृषे वेदेन ज्ञानेन त्रया वि-
द्या वा व्यपिबत् विवच्य पीतवान् सुतः सोमः असुतः पयः परिसुच । ऋतेने-
त्युक्तम् ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वा परिसुतो रसं शुक्रेण शुक्रं व्यपिबत् । पयः सोमं प्रजापतिः ॥

ऋतेन सत्यमिन्द्रि° ॥ ७९ ॥

अतिजगती । प्रजापतिः परिसुतः सुराया रसं दृष्ट्वा शुक्रेण शुद्धेन मन्त्रेण पयः
सोमं च शुक्रं शुक्लं शुद्धं कृत्वा व्यपिबत् वियुज्य पीतवान् । ऋतेनेत्युक्तार्थम्
॥ ७९ ॥

VII. सीसिने तन्न मनसा मनीषिणा ऊर्णासूत्रेण कवयो वयन्ति ।

अश्विना यज्ञं सविता सरस्वतीन्द्रस्य वृषं वरुणो भिषज्यन् ॥ ८० ॥

का° [११.४. १२.] खुरैर्वसाग्रहान्द्वात्रिंशत् जुहोति सीसिनेति प्रत्युचम् । प-
ञ्चपलो ग्रह इति परिशिष्टोक्तेः ऋषभखुराणां महत्वाच्चार्पणैः खुरैः पशूनां वसां
गृहीत्वा सीसिनेति प्रतिमन्त्रं द्वात्रिंशत्संख्यान्सुराग्रहान्जुहोति एकेन मन्त्रेण द्वयो-
र्होम इत्यर्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः षोडश जगत्यः जगतीभिर्जुहोतीति [१२.
८. ३. १३.] श्रुतिबलाद्वह्निरनूनानामपि (३६.) कासां चिज्जगतीत्वमेव । दम्बादि-
भिर्यथा इन्द्रस्य भैषज्यं कृतं तदनेनानुवाकेन प्रतिपाद्यते । अश्विना अश्विनौ द-
क्षौ सविता सरस्वती वरुणश्च मनसा विचार्य यज्ञं सौत्रामणीं वयन्ति निष्पाद-
यन्ति । केन सीसेन ऊर्णासूत्रेण च सीसेन शष्पक्रयणादूर्णाया (३७.) तोक्नक्रय-
णात् ताभ्यां यज्ञनिष्पादनमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः सीसेन ऊर्णासूत्रेण च तन्त्रमिव
यथा कश्चित्सीसेन धातुविशेषेण तन्त्रमद्भुतविशेषं वयति ऊर्णासूत्रेण च तन्त्रं प-

टं (38.) वयति तद्वत् तत्त्वं राष्ट्रे च सिद्धान्ते परहन्दाप्रधानयोः अङ्गदे कुटुम्ब-
कृते तन्तुवनि परिहृद् इति कोशात् । कीदृशा अश्यादयः मनीषिणः मेधाविनः ।
कवयः क्रातदर्शनाः । इन्द्रस्य रूपं भिषज्यन् भिषज्यन्तः भिषज् रुग्जये कण्डादित्वा-
द्यक् ततः शतृप्रत्ययः वचनव्यत्ययः । इन्द्रभैषज्याय यज्ञं वयन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥

तदस्य रूपममृतं शचीभिस्तिस्त्रो दधुर्देवताः सः सराणाः ।

लोमानि शण्यैर्विदुधा न तोक्नभिस्त्वगस्य मांसमभवन्न लाजाः ॥ ८१ ॥

तिस्त्रो देवताः अश्विसरस्वत्यः सराणाः सम्यक् रममाणाः सत्यः अस्येन्द्रस्य
तदमृतममरणधर्मि रूपं शचीभिः कर्मभिः संदधुः (39.) कर्मज्ञैः संधानं चक्रुः तदे-
वाह लोमानि इन्द्रलोमाणि शण्यैर्विदुव्रीहिभिः संदधुः अस्येन्द्रस्य त्वक् त्वचं च
तोक्नभिः विदुव्यैर्विदुधा संदधुः लाजा न लाजाश्चास्य मांसं समभवत् । अध्याय-
समाप्तिपर्यन्तं नकाराः सर्वे चकारार्थाः ॥ ८१ ॥

तदश्विना भिषज्ञा रुद्रवर्तनी सरस्वती वयति पेशोऽअन्तरम् ।

अस्थि मज्जानं मासरैः कारोतरेण दधतो गवां त्वचि ॥ ८२ ॥

रुद्रवत् वर्तनिर्मागी ययोस्तौ रुद्रवर्तनी रुग्णवर्तनी (40.) वा भिषज्ञा भिष-
ज्ञौ वैद्यौ अश्विना अश्विनी सरस्वती च तदन्तरं शरीरान्तर्वर्ति पेश इन्द्रस्य रूपम्
वयति वयन्ति सम्बध्नन्ति वचनव्यत्ययः । तदेवाह मासरैः शण्यादिचूर्णाचरुनिःस्राविः
(41.) अस्थि सम्बध्नन्ति कारोतरेण गलनवासमा मज्जानं वयन्ति । कीदृशास्ते ग-
वां त्वचि चर्मणि दधतः सुरां स्थापयन्तः ॥ ८२ ॥

सरस्वती मनसा पेशलं वसु नासत्याभ्यां वयति दर्शतं वपुः ।

रसं परिस्रुता न रोहितं नम्रद्धीरिस्तसरं न वेम ॥ ८३ ॥

नासत्याभ्यामश्विभ्यां संहिता सरस्वती वसु धनं दर्शतं दर्शनीयं वपुश्च वयति
पटमिव सृजति इन्द्रस्येति शेषः कीदृशं वसु पेशलं पेश इति हिरण्यरूपयोर्नाम
[निघं १, २, ३, ७.] पेशं लाति गृह्णाति पेशलं हिरण्यवद्रूपवद्वा (42.) । मनसा
विचार्येति शेषः । परिस्रुता परिस्रुतः सुरायाः रोहितं लोहितं रसं न रसं च वय-

ति इन्द्रवपुषो रञ्जनाय अत एव वेदेषु रोहितः इन्द्रः पठ्यते । अथ तदा नम्रङ्गः
 किएवः सुराकन्दः पूर्वोक्तः तसरं वयनसाधनं वेम न वेमा च भवति तसरवेमा-
 नौ कुविन्दानां प्रसिद्धौ । कीदृशो नम्रङ्गः धीरः धियमीरयति प्रेरयतीति धीरः मा-
 दक इत्यर्थः विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनात् नम्रङ्गोः कर्तृत्वं विवक्षि-
 तम् ॥ ८३ ॥

पयसा शुक्रममृतं जनित्रं सुरया मूत्राज्जनयन् रेतः ।

अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना ऊवध्यं वातं सव्यं तदारात् ॥ ८४ ॥

प्रकृतत्वादश्विनो सरस्वती च पयसा दुग्धेन रेतो वीर्यं जनयन्त उद्पादयन्
 अउभाव आर्षः इन्द्रस्येति शेषः । कीदृशं रेतः शुक्रं शुक्लम् अमृतमनश्यत् जनि-
 त्रं जनयतीति जनित्रं जननशीलम् । आरात् समीपे स्थित्वा तत्प्रसिद्धमूवध्यं वातं
 नाडोगतं सव्यं च (43.) सुरया कृत्वा मूत्रात् मूत्रं चाजनयन्त (44.) आमाशयगत-
 मन्नमूवध्यम् पक्वाशयगतमन्नं सव्यम् । कीदृशास्ते अमतिं वध्यभावं (45.) दुर्मतिं
 दुर्वुद्धिं च बाधमाना निवर्तयन्तः सद्बुद्धिं ददत इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

इन्द्रः सुत्रामा हृदयेण सत्यं पुरोडाशेन सविता ज्ञान ।

यकृत्क्लोमानं वरुणो भिषज्यन्मत्स्ते वायव्यैर्न मिनाति पित्तम् ॥ ८५ ॥

सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा इन्द्रः पुरोडाशदेवता इन्द्रस्य हृदयेण हृदयं ज-
 नान जनयति । सविता च पुरोडाशेनेन्द्रस्य सत्यं ज्ञान । वरुणो भिषज्यन् इ-
 न्द्रस्य चिकित्सां कुर्वन्सन् यकृत् कालखण्डं क्लोमानं गलनाडिकां च ज्ञान ।
 वायव्यैः सौमिकौर्धपात्रैः मत्स्ते हृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी पित्तं न पित्तं च मि-
 नाति निर्मिमीते सृजतीत्यर्थः सौमिकान्यौर्धपात्राणि वायव्यसंज्ञानि ॥ ८५ ॥

आन्त्राणि स्थालीर्मधु पिन्वमाना गुदाः पात्राणि सुडुधा न धेनुः ।

श्वेनस्य पत्रं न प्रीह्य शचीभिरासन्दी नाभिरुदरं न माता ॥ ८६ ॥

स्थालीः स्थाल्यः आन्त्राणि अभवन् कीदृश्यः स्थाल्यः मधु पिन्वमानाः मधु
 सिञ्चन्त्यः । पात्राणि गुदा गुदस्थानान्यभवन् । सुडुधा न धेनुः शोभनं दुग्धे सा

सुदुघा दोग्ध्री च धेनुः आदित्येष्टेर्दक्षिणावृषा गुदा एवाभवत् । श्येनस्य पत्रं च
प्रीक्षा कृदयवामभागस्यः शिथिलमांसपिण्डः गुल्पसंज्ञोऽभवत् । आसन्दी शची-
भिर्नाभिरुदरं चाभवत् कीदृश्यासन्दी माता जननीस्थानीया आसन्ध्यामभिषिच्यते
ऽतस्ततो जायतऽइव । नाश्वर्याः ॥ ८६ ॥

कुम्भो वनिष्ठुर्जनिता शचीभिर्यस्मिन्नग्रे योन्यां गर्भोऽञ्जलः ।

प्राशिर्व्यक्तः शतधार् उत्सो दुहे न कुम्भी स्वधां पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

कुम्भः सुराधानकुम्भः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा वनिष्ठुः स्थूलान्नं जनिता जन-
यति । यस्मिन्कुम्भे योन्यां कुम्भरूपे योनौ स्थाने अग्रे प्रथममर्तमध्ये गर्भः सुराद्व-
प उषितः । शतधार् उत्सः कूपतुल्यः कुम्भः व्यक्तः स्पष्टः प्राशिः शिशोऽभवत् ।
कुम्भी सुराधानी च पितृभ्यः स्वधां दुहे दुग्धे अन्नं पूरयति लोपस्तऽआत्मने-
पदेधिति [पा० ७. १. ४१.] तलोपः ॥ ८७ ॥

मुखं सदस्य शिर इत्सतेन जिह्वा पवित्रमश्विनासत्सरस्वती ।

चयं न पायुर्भिषगस्य वालो वस्तिर्न शेषो ह्रसा तरस्वी ॥ ८८ ॥

अस्येन्द्रस्य सत् सतः पात्रविशेषो मुखमभूत् सतशब्दस्यान्तलोपश्छान्दसः स-
तेन इत् सतेनैवास्य शिरोऽभूत् । पवित्रं जिह्वाभवत् । अश्विना अश्विनौ सरस्व-
ती च आसन् आस्येऽभवन् । चयं च पायुरिन्द्रियमभूत् । वालो सुरागलनव-
स्त्रमस्येन्द्रस्य भिषग्वैद्यो वस्तिर्गुदं शेषो लिङ्गं चाभूत् वालेन त्रयं ज्ञातम् कीदृ-
शः शेषः ह्रसा वीर्येण तरस्वी वेगवान् ॥ ८८ ॥

अश्विभ्यां चक्षुरमृतं ग्रहाभ्यां हगिर्न तेजो हविषा श्रुतेन ।

पद्माणि गोधूमैः कुवलैरुतानि पेशो न शुक्रमसितं वसति ॥ ८९ ॥

अश्विभ्यामिन्द्रस्य चक्षुः क्रियते ग्रहाभ्यामश्विदेवत्याभ्यां चक्षुरेवामृतमनश्चरं
क्रियते । श्रुतेन पद्मेन हविषा हगिर्न हागवृषेण पद्माहविषा तेजश्चक्षुःसम्बन्धि
क्रियते । गोधूमैः पद्माणि नेत्रलोमानि क्रियन्ते कुवलैर्बदरैः उतानि चक्षुर्निवि-
ष्टानि लोमानि क्रियन्ते । शुक्रं शुक्लमसितं कृत्स्नं च पेशः रूपं शुक्लकृत्स्ने नेत्रगते

द्वये वसति आह्लादयति कुर्वति इत्यर्थः (46.) प्रकृतत्वादश्विनौ कर्तारौ ॥ ८१ ॥

अविर्न मेषो नसि वीर्याय प्राणस्य पन्था अमृतो ग्रहाभ्याम् ।

सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं नस्यानि बर्हिर्वदरैर्ज्ञान ॥ १० ॥

अविः सारस्वतो मेषश्च नसि इन्द्रस्य नासिकायां वीर्यायावस्थितः । ग्रहाभ्यां सारस्वताभ्यां प्राणस्य प्राणवायोः पन्था मार्गीऽमृतः अनश्चरः क्रियते । सरस्वती उपवाकैर्वदरैः कृत्वा व्यानमिन्द्रस्य व्यानवायुं ज्ञानं जनयति । बर्हिर्वदरैः सह नस्यानि नासिकाभवानि लोमानि ज्ञानं ॥ १० ॥

इन्द्रस्य द्वपमृप्रभो वलाय कर्णाभ्यां श्रोत्रममृतं ग्रहाभ्याम् ।

यवा न बर्हिर्भुवि केसराणि कर्कन्धु जज्ञे मधु सारधं मुखात् ॥ ११ ॥

ऋषभः वलाय सामर्थ्यायेन्द्रस्य द्वपं चक्रे । ग्रहाभ्यामैन्द्राभ्याममृतं भूतभविष्य-
द्वर्तमानशब्दग्राहि श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियं कर्णाभ्यामिन्द्रस्य कर्णयोश्चक्रे कर्णशष्कुल्योः
श्रोत्रेन्द्रियं स्थापितमित्यर्थः । यवा बर्हिश्च भुवि भुवोः केसराणि लोमान्यभवन्
कर्कन्धु वदरं मुखात् सारधं मधु तत्तुल्यं लालाश्लेष्मादि जज्ञे सरधा मधुमक्षिका
तत्सम्बन्धि सारधम् यथा मधु नानातरुभ्य आनीयते एवं लालादि सर्वाङ्गिभ्यो भ-
वति इति लालादीनां मधुसाम्यम् ॥ ११ ॥

आत्मन्नुपस्थे न वृकस्य लोमं मुखे श्मश्रूणि न व्याघ्रलोम ।

केशा न शीर्षन्यशसे श्रियै शिखा सिंहस्य लोमं विषिरिन्द्रियाणि ॥ १२ ॥

आत्मन् आत्मनि शरीरे उपस्थे गुह्ये च यानि लोमानि तानि वृकस्य लो-
मानि लोमेति जातावेकवचनम् । मुखे यानि श्मश्रूणि तानि च व्याघ्रलोम ।
शीर्षन् शीर्षि शिरसि च यशसे यशोऽर्थं ये केशाः या च श्रियै शोभायै शिखा
या च विषिः कान्तिः यानि चेन्द्रियाणि तत्सर्वं सिंहस्य लोम ॥ १२ ॥

अङ्गान्यात्मन्भिषजा तदश्विनात्मानमङ्गैः समधात्सरस्वती ।

इन्द्रस्य द्वपं शतमानमायुश्चन्द्रेण ज्योतिर्मृतं दधानाः ॥ १३ ॥

भिषजा भिषजौ अश्विना अश्विनौ आत्मन् आत्मनि अङ्गान्यवयवान्समधातां

समयोजयताम् सरस्वती तत् तमात्मानमङ्गैः समधात्संदधे । कीदृशा अश्व्यादयः
इन्द्रस्य वृषमायुश्च चन्द्रेणाह्लादकेन ज्योतिर्ज्योतिषा सहामृतमनश्चरं दधानाः स-
म्पादयन्तः कीदृशं वृषं शतमानं शतानामनेकेषां प्राणिनां मानं पूजा यस्मिन् त-
ज्जागत्पूज्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

सरस्वती योन्यां गर्भमन्तराश्विभ्यां पत्नी सुकृतं विभर्ति ।

अपा७ रसेन वरुणो न साम्निन्द्र७ श्रियै जनयन्नप्सु राजा ॥ १४ ॥

सरस्वती अश्विभ्यां पत्नी अश्विनोः पत्नी भूया योन्यामन्तर्योनिमध्ये गर्भमिन्द्र-
लक्ष्णं सुकृतं यथा तथा शोभनं कृतं विभर्ति । अप्सु राजा अपामीश्वरो वरुणः
अपां रसेन साम्ना उदकरसभूतेन साम्ना इन्द्रं श्रियै जनयन्तन् विभतीत्यनुषङ्गः ।
नश्चार्थः ॥ १४ ॥

तेजः पशूना७ हविरिन्द्रियावत्परिस्नुता पयसा सारधं मधु ।

अश्विभ्यां दुग्धं भिषजा सरस्वत्या सुतासुताभ्याममृतः सोम इन्दुः ॥ १५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥

भिषजा भिषग्भ्यामश्विभ्यां सरस्वत्या च इन्द्रियावत् इन्द्रियवत् वीर्यवत् पशू-
नां सम्बन्धि हविरादाय परिस्नुता पयसा च सह सारधं मधु चादाय इन्द्रार्थे ते-
जो दुग्धं स्रावितम् । सुतासुताभ्यां परिस्नुत्पयोभ्यां सकाशात् अमृतोऽमृतवृषः इ-
न्दुरैश्वर्यप्रदः सोमश्च दुग्धः ॥ एवं यैः सरस्वत्यश्विभिरिन्द्राय नानाद्रव्येभ्यो नाना-
रसानादायोपकारः कृतः तेभ्यः सौत्रामणीद्रव्येभ्यो नमः ॥ १५ ॥

श्रीमन्महोदधरकृते वेददीपे मनोहरे । सुरादीन्द्राभिषेकान्तोऽध्यायो नवदशोऽगमत् ॥

इति वेददीपे सौत्रामणीप्रकरणे उनविंशोऽध्यायः (47.) ॥ ११ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

१-३ [प्राङ् सोमो - प्रत्यङ् सोमो]. ४ ॥ १-४ ॥ ५. ६ [न जग्मुः] ॥ ५ ॥ ७ [त्वम-
सि] ॥ ६ ॥ ८-११ a ॥ ७-१० ॥ ११ b. c [पापेन] ॥ ११ ॥ २० [पुरोत्ताशैर्हं]
॥ २० ॥ २५ [प्रणवैः] ॥ २५ ॥ २१ [इत्ताभिर्भ] ॥ २१ ॥ ३३ [अश्विनाऽइन्द्र-

मं] ॥३३॥ ३६ a. b. c ॥३६॥ ३६ d. e. f. g ॥३७॥ ३७ a ॥३८॥ ३७ b
 ॥३९॥ ३८-४१ ॥४०-५१॥ ५२-५५ ॥५२-५५॥ ५७ ॥५६॥ ५६ ॥५७॥
 ५९ ॥५८॥ ५८ ॥५९॥ ६० [स्वराल्लसुं] ॥६०॥ ६६ [त्वमग्रऽर्हिलितो ज्ञा-
 तवेदोऽवाडुव्या] ॥६६॥ ६८ ॥६७॥ ६७ ॥६८॥ ७३. ७४. ७५ ॥७३॥
 ७६ ॥७४॥ ७७ ॥७५॥ ७८. ७९ ॥७६॥ ८०-८५ [पुरोलाशेन] ॥७८-८२॥
 ८६-९५ ॥८३-९२॥

२०. १ [क्षत्रस्य नाभिर्रसि क्षत्रस्य योनिर्रसि]. २ [मृत्योर्षाहि] ॥९३॥ ३-८
 ॥९८-९९॥ १ [नन्दाऽआण्डौ] - पसः ॥१००॥ १ जङ्घाभ्यां - १० गोषु ॥१०१॥
 १० प्रत्यङ्गेषु - यज्ञे ॥१०२॥ ११ ॥१०३॥ १२ - सामभिः ॥१०४॥ १२ सा-
 मान्यु - स्वाहा ॥१०५॥ १३ ॥१०६॥ ॥ सप्तानुवाकेषु षट्शतम् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामेकविंशोऽध्यायः ॥२१॥ ॥

1. a. क्षत्रस्य योनिर्रसि क्षत्रस्य नाभिर्रसि ।

b. मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीः ॥१॥

का° [११. ४. ७.] सोमासन्दीवदासन्दीं जानुमात्रपदीं वेद्योर्निदधाति क्षत्रस्य
 योनिरिति । जानुप्रमाणपादामासन्दीं वेद्योर्मध्ये निदधाति सोमासन्दीवदिति मु-
 ज्जरज्जुव्युताम् आसन्त्या द्वौ पादौ दक्षिणवेदौ द्वावुत्तरवेदौ यथा तथेति सूत्रार्थः ॥
 आसन्दीदेवताका द्विपदा गायत्री । हे आसन्दि त्वं क्षत्रस्य योनिरुत्पत्तिस्थानम-
 सि । आसन्त्यामभिषिक्तो गुणधर्मानर्हति रज्जेति भावः । क्षत्रस्य नाभिर्नहनं ब-
 न्धनं चासि ॥ का° [११. ४. ८.] कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति मा त्वेति । अस्यामास-
 न्यां कृष्णाजिनं हृदयेदित्यर्थः ॥ यज्ञुः कृष्णाजिनेदेवत्यम् प्राजापत्या गायत्री । य-
 ज्ञाध्यासेन कृष्णाजिनं प्रार्थयति । हे कृष्णाजिन आसन्दी त्वा त्वां मा हिंसीः त्वं च
 मा मां मा हिंसीः मा जहि । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य चैवात्मनश्चाहिंसयै इ-
 ति [१२. ८. ३. १.] श्रुतिः ॥१॥

a. निषसाद् धृत° । b. मृत्योः पाहि । c. विद्योत्पाहि ॥२॥

का° [११.४.१.] तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादेति । यजमानः कृत्वाजिने उपविशेत् ॥ व्याख्याता [१०.२७.] ॥ का° [११.४.१०.११.] पादयो रुक्माऽउपास्यति राजतः सव्ये मृत्योरिति सौवर्णः शिरस्येके विद्योदिति । आसन्त्युपविष्टयजमानस्य पादयोरधो रुक्मौ माण्डलाकारौ भूषणविशेषौ न्यस्यति राजतं सव्ये मृत्योरिति मन्त्रेण सौवर्णं दत्ते विद्योदिति सौवर्णं रुक्मं शिरसीत्येके उचुरिति सूत्रार्थः ॥ रुक्मदेवत्ये यजुषो दैव्यौ वृहतीयौ । हे रुक्म मृत्योः अकालमरणान्मां पाहि रक्ष । हे सौवर्ण रुक्म विद्योत् विद्युतः मां पाहि विद्योततऽइति विद्योत् विद्युत्प्रत्यये गुणः विद्युत्पाताद्रक्षेत्यर्थः ॥२॥

a. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मुभ्यां पूजो वृस्ताभ्याम् ।

b. अश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसायामिषिञ्चामि ।

c. सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्यायान्नाद्यायामिषिञ्चामि ।

d. इन्द्रस्येन्द्रियेण वलाय श्रियै यशसेऽभिषिञ्चामि ॥३॥

का° [११.४.१४.] सर्वसुरभ्युन्मृदितः शेषैरभिषिञ्चत्या मुखादवस्त्रावयन्प्रतिदिशः सर्वत्र सावित्रमश्विनोः सरस्वत्याऽइन्द्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । वेतसमात्रस्यापितैर्वसायकृशेषैः प्रतिदिशं स्थितांऽध्वरुणा मुखादवस्त्रावयन्नासन्दीस्थं यजमानमभिषिञ्चति मन्त्रत्रयेण कीदृशम् सर्वैः सुरभिभिश्चन्दनकर्पूरकस्तूरीकिसरादिभिरुद्वर्तितम् । सावित्रं यजुर्देवस्य त्वेति सर्वत्र त्रिष्वपि मन्त्रेष्वन्विति । चतुर्थोऽभिषेक उत्तरे स्थितस्त्रिभिर्मन्त्रैर्महाव्याकृतिभिरिन्द्रस्येति तृतीयमन्त्रेण वा कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वा । व्याख्यातम् ॥ अश्विनोः । त्रीणि लिङ्गोक्तदेवतानि आद्यं प्राजापत्या वृहती द्वे ऋगायत्र्यौ । हे यजमान अश्विनोः भैषज्येन वैद्यकर्मणा त्वामभिषिञ्चामि भिषजः कर्म भैषज्यम् किमर्थं तेजसे कान्त्यै ब्रह्मवर्चसाय सर्वत्रास्वलितवेदवेदाङ्गजनिता कीर्तिर्ब्रह्मवर्चसम् ॥ सरस्वत्यै भैषज्येन षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सरस्वत्या भिषकर्मणा च भवन्तं देवमभिषिञ्चामि किमर्थं वीर्यायान्नाद्याय वीर्यं सामर्थ्यम् अन्नाद्यमन्नभक्षणासामर्थ्यम् तस्मै ॥ इन्द्रस्येन्द्रियेण इन्द्रियपाठवेन सामर्थ्येन च त्वा-

मभिषिञ्चामि किमर्थं बलाय सामर्थ्याय श्रियै सर्वसमृद्धौ यशसे कीर्त्यै ॥३॥

कोऽसि कतमोऽसि कस्मै वा कायं वा । सुश्लोकं सुमङ्गलं सत्यराजन् ॥४॥

का° [११.४.११.] यज्ञमानमालभते कोऽसीति । अध्वर्युयज्ञमानं स्पृशति ॥ प्राजापत्या गायत्री उल्लिग्गर्भा षट्सप्तैकादशोल्लिग्गर्भेति वचनात् । हे यज्ञमान त्वं कः प्रजापतिः असि अत्यन्तं कः कतमः श्रेष्ठः प्रजापतिरसि प्रजापतयो बहवः तत्रोत्तमोऽसि । कस्मै प्रजापतिपदप्राप्तये त्वामहमभिषिक्तवानिति शेषः काय प्रजापतिभावाय चाभिषिक्तवान् ॥ का° [११.४.२०.] सुश्लोकित्यालब्धो ह्वयति । अध्वर्युणा स्पृष्टो यज्ञमानः सुश्लोकादिसंज्ञान्नरानाह्वयति ॥ हे सुश्लोक एहीति शेषः शोभनः श्लोकः कीर्तिर्यस्य । शोभनं मङ्गलमुद्यो यस्य स सुमङ्गलः हे सुमङ्गल त्वमेहि । हे सत्यराजन् एहि सत्योऽविनाशी राजा प्रभुर्यस्य सः ॥४॥

शिरो मे श्रियंशो मुखं त्विषिः केशाश्च श्मश्रूणि ।

राज्ञा मे प्राणोऽश्मृतं च सम्राट् चक्षुरिविराट् श्रोत्रम् ॥५॥

का° [११.४.२१.] अङ्गानि चालभते यथालिङ्गं शिरो मङ्ग इति प्रतिमन्त्रम् । यज्ञमानो यथालिङ्गमङ्गान्यालभते ॥ इन्द्रशरीरावयवदेवताकं पञ्चर्चं तत्र तृतीया गायत्री अत्या अवसाना मद्वापङ्क्तिः तिस्रोऽनुष्टुभः । अभिषिक्तो यज्ञमान इन्द्ररूप आत्मानं सर्वात्मकं पश्यन्नाह । मे मम शिरः श्रीः शोभास्तु वर्तते वा मे मुखं यशोऽस्तु केशाः श्मश्रूणि मुखलोमानि च त्विषिर्दीप्तिरस्तु । राजा दीप्यमानो मे मम प्राणो मुखवायुरमृतमस्तु । चक्षुरिन्द्रियं सम्राट् अस्तु सम्यक् राजते सम्राट् । श्रोत्रमिन्द्रियं विराट् विविधं राजमानमस्तु ॥५॥

जिह्वा मे भद्रं वाक्महो मनो मन्युः स्वराड्भामः ।

मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि मित्रं मे सहः ॥६॥

मे जिह्वा रसनेन्द्रियं भद्रं कल्याणरूपमस्तु । वाक् वागिन्द्रियं महः मद्ध्येते पूज्यते महः पूज्यमानास्तु महतेरसुन्प्रत्ययः । मनो मन्युः क्रोधरूपमस्तु क्रोधफलं ददातु । भामः क्रोधः स्वराट् स्वेनैव राजमानोऽस्तु न तु कुतश्चित्प्रतिहन्यतामि-

त्यर्थः तदुक्तम् शक्तिरहितोऽपि कुप्यति मानं चोद्वहति सेवकजनोऽपि अर्थरहितोऽपि कामी जानाति विधिं विडम्बयितुमिति । अङ्गुलयो मोदाः आनन्दद्वयाः सन्तु मोदन्ते ता मोदाः पचाद्यच् । अङ्गानि प्रमोदाः प्रकृष्टरूपाः सन्तु । मे मम मित्रं सहः अस्तु सहते अभिभवति शत्रुमिति सहः रिपुनाशकमस्तु ॥ ६ ॥

बाहू मे बलमिन्द्रियं हस्तौ मे कर्म वीर्यम् । आत्मा क्षत्रमुरो मम ॥ ७ ॥

मे बाहू बलमस्तु बलवन्तौ स्तामित्यर्थः । इन्द्रियं च बलं स्वकार्यक्षममस्तु । मे हस्तौ कर्म चास्तु सत्कर्मकुशलौ सामर्थ्यवन्तौ च स्तामित्यर्थः । मम आत्मा अन्तरात्मा उरो हृदयं च क्षत्रं क्षतात् त्राणकरमस्तु ॥ ७ ॥

पृथीमै राट्रमुदरमसौ ग्रीवाश्च श्रोणी ।

ऊरुश्चरत्नी जानुनी विशो मेऽङ्गानि सर्वतः ॥ ८ ॥

मे मम पृथीः पृथ्वीप्रदेशो (१) राट्रं देशो देशवत्सर्वाधारमस्तु । मे मम उदरमसौ स्कन्धौ ग्रीवाः कण्ठदेशाः श्रोणी कटिदेशौ ऊरु सक्थिनी अरत्नी हस्तदेशौ जानुनी च सर्वतोऽन्यान्यङ्गानि च विशः प्रजाः सन्तु प्रजावत्पोष्याः सन्तु ॥ ८ ॥

नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं पायुर्मेऽपचितिर्भसत् ।

आनन्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यं पसः ।

जङ्घाभ्यां पद्भ्यां धर्मोऽस्मि विशि राजा प्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥

मे नाभिः चित्तं ज्ञानरूपमस्तु । पायुर्मे गुदेन्द्रियं विज्ञानं ज्ञानजनितसंस्काराधारमस्तु । भसत्स्त्रीप्रजननमपचितिः प्रजावरूपमस्तु सुभगमस्तु यजमानपत्नीविषयमेतत् । मे आण्डौ वृषणी आनन्दनन्दौ स्तामानन्देन सम्भोगजनितसुखेन नन्दतस्तौ तत्सुखभोक्तारौ भवतामित्यर्थः । पसः पसतेः स्पृशतिकर्मण इति यास्कोक्तिः पसो लिङ्गं भगः सौभाग्यं चास्तु भग ऐश्वर्यं सौभाग्यं सम्पत्तिः सर्वदा भोगासक्तमस्त्वित्यर्थः । जङ्घाभ्यां पद्भ्यां चाहं धर्मोऽस्मि उपलक्षणमेतत् सर्वाङ्गैर्धर्मरूपोऽस्मि धर्मरूपत्वादिव विशि प्रजायां राजा प्रतिष्ठितोऽस्मि धर्मप्रतिष्ठितो हि राजा भवति ॥ ९ ॥

प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु ।

प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन्प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टे प्रति द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञे ॥ १० ॥

का° [११.४.२३.] कृत्वाग्निंऽवरोहति प्रति क्षत्रं इति । आसन्दीतो यजमानः कृत्वाग्निंऽवतरति ॥ विश्वदेवदेवत्यं यजुः अतिशङ्करी । अहं क्षत्रे प्रतितिष्ठामि क्षत्रियजातौ प्रतिष्ठायुक्तो भवामि । राष्ट्रे देशे अश्वेषु गोषु अङ्गेषु करपादाद्यवयवेषु आत्मन् आत्मनि चित्ते प्राणेषु पञ्चसु पुष्टे पुष्टौ समृद्धौ द्यावापृथिव्योः स्वर्गलोकयोः यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ च प्रतितिष्ठामि । क्रियापदावृत्तिः फलातिशयव्योतनार्था । क्षत्रियदेशयोः प्रतिष्ठा वशीकरणम् गोऽश्वप्रतिष्ठा तत्प्राप्तिः प्राणाङ्गप्रतिष्ठा नीरोगत्वम् आत्मप्रतिष्ठा निराधिवम् पुष्टप्रतिष्ठा धनसमृद्धिः द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठाभयलोककीर्तिः यज्ञे प्रतिष्ठा यज्ञकरणम् वश्यविश्वः पशुमान्निराधिव्याधिः श्रीमान्यज्ञकर्ता च भवेयमिति भावः ॥ १० ॥

त्रया देवा एकादश त्रयस्त्रिंशः सुरार्धसः ।

वृहस्पतिपुरोहिता देवस्य सवितुः सवे । देवा देवैरवन्तु मा ॥ ११ ॥

का° [११.५.८.] त्रया देवा इति शस्त्रान्तिं नुहोति । शस्त्रसमाप्तौ वषट्कृते त्रया इति (२.) काण्डिकाद्वयात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं नुहोति ॥ त्रयसाना विश्वदेवदेवत्या (३.) पङ्क्तिः । एकादश देवा देवैः वक्ष्यमाणैः सह मा मामवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः त्रयाः त्रयोऽवयवा येषां ते संख्याया अवयवे तयप् [पा° ५.२.४२.] द्वित्रिम्यां तयस्यायज्वेति [पा° ५.२.४३.] अयजादिशः । एकादश त्रिगुणा इत्यर्थः ते च कतीति स्वयमेवाह त्रयस्त्रिंशः तिसृभिरधिका त्रिंशत्संख्या येषां ते त्रयस्त्रिंशत्संख्या इत्यर्थः । सुरार्धसः शोभनं राधो येषां ते राध इति धननाम राधुवत्यनेनेति [निरु° ४.४.] यास्कोक्तेः । तथा वृहस्पतिपुरोहिताः वृहस्पतिः पुरोहितो येषां ते । तथा सवितुः देवस्य सवे आज्ञायां वर्तमानाः । देवाः दीप्यमानाः ॥ ११ ॥

प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येन सत्यं यज्ञेन यज्ञो यजुर्भि-
यज्ञूषि सामभिः सामान्यृग्भिर्ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्या या-
ज्याभिर्याज्या वषट्कारैर्वषट्कारा आहुतिभिराहुतयो मे कामात्समर्धयन्तु भूः
स्वाहा ॥ १२ ॥

कथमवन्तु तत्राह । विश्वदेवदेवत्यमाशीर्लिङ्गं यजुः प्रकृतिहृन्दः । प्रथमा देवा
द्वितीयैः संहिता मामवन्तु द्वितीयास्तृतीयैः सहावन्तु तृतीयाः सत्येन सह सत्यं
यज्ञेन सह यज्ञो यजुर्भिः सह यज्ञूषि सामभिः सह सामान्यृग्भिः सह ऋचः पुरो-
ऽनुवाक्याभिः सह पुरोऽनुवाक्या याज्याभिः सह याज्या वषट्कारैः सह वषट्कारा
आहुतिभिः सह एवं त्रिप्रकारैरेकादशसंख्यैर्देवैरुत्तरोत्तरं पालिता आहुतयो
मे मम कामानभिलाषान् समर्धयन्तु पूरयन्तु भूः भुवनं भूः ऊतमिदं स्वाहा सुहु-
तमस्तु ॥ १२ ॥

लोमानि प्रयतिर्मम त्वञ्जानतिरागतिः ।

मांसं मऽपनतिर्वस्वस्थि मज्जा मऽजानतिः ॥ १३ ॥

का° [११.५.१०.] प्रत्यक्षभक्षं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति । यजमानो ग्रह-
शेषं प्रत्यक्षमुपहृत्वपूर्वकं भक्षयति ॥ लोमवगादिदेवतानुदुप् । मम लोमानि
प्रयतिः प्रयतनं प्रयतिः प्रयत्नो वर्तते तथोद्यामी यथा लोमस्वपि प्रयत्नः । मे
मम त्वञ्जानतिः आगतिश्च आनमन्ति भूतानि यस्यां सां आनतिः आगहन्ति भू-
तानि यां प्रति सा आगतिः मदीयां त्वचं दृष्ट्वा भूतान्यागहन्ति नमन्ति चेत्यर्थः ।
मे मम मांसमुपनतिः उपनमन्ति भूतानि यत्र । ममास्थि वसु धनं धनत्रयमेव ।
मे मज्जा आनतिः आनमन्ति भूतानि यत्र । उपलक्षणमेतत् मम सप्त धातवो ज-
गद्वशीकरणसमर्था इत्यर्थः ॥ १३ ॥

II. यदेवा देवहेडनं देवासश्चकृमा वमम् ।

अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चवर्हसः ॥ १४ ॥

इत उत्तरमवभृथः ॥ का° [११.५.१३.] मासरकुम्भं प्लावयति यदेवा इति ।

अवभृथेष्टिं कृत्वा यदेवा इत्यादिना वरुण नो मुञ्चेत्यत्नेन [१८ a.] सार्धकण्डिका-
चतुष्कात्मकेन मन्त्रेण मासरकुम्भं जले तारयति ॥ अग्निवायुसूर्यदेवत्यास्तिस्रो
ऽनुष्टुभः कूष्माण्डीसंज्ञाः । दीव्यन्ति देवाः दीप्यमाना हे देवासो देवा वयं यदे-
वहेडनं देवानां हेडनमपराधं चकृम कृतवन्तः करोतेर्लिट् संहितायां हान्दसो
दीर्घः । अग्निस्तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु विश्वात् विश्वस्मात्सर्व-
स्मात् अंहसः विघ्नाच्च मुञ्चतु । उसेः स्मादभाव आर्षः ॥ १४ ॥

यदि दिवा यदि नत्तमेनांसि चकृमा वयम् । वायुर्मा तस्मादेनं ॥ १५ ॥

यदि चेत् दिवा अह्नि यदि नत्तं रात्रौ वयमेनांसि पापानि चकृम । वायुः
तस्मादेनसः विश्वस्मादंहसश्च मां मुञ्चतु ॥ १५ ॥

यदि जाग्रद्यदि स्वप्नऽह्नांसि चकृमा वयम् । सूर्यो मा तस्मादेनं ॥ १६ ॥

यदि जाग्रत् सप्तम्या लुक् यदि जाग्रति जाग्रदवस्थायाम् यदि स्वप्ने स्वप्नाव-
स्थायामेनांसि वयं चकृम सूर्यस्तस्मादेनसः विश्वादंहसश्च मां मुञ्चतु ॥ श्रुत्या त्व-
न्यथा व्याख्यातम् । जाग्रति मनुष्ये यत्पापं कृतं स्वप्ने पितृषु यत्पापं कृतम् त-
स्मान्मा मुञ्चतु । मनुष्या वै जागरितं पितरः सुप्तं मनुष्यकिल्बिषाच्चैवैनं पितृकि-
ल्विषाच्च मुञ्चतीति [१२. १. २. २.] श्रुतेः ॥ १६ ॥

यद्गमि यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये ।

यहूद्रे यदर्ये यदेनश्चकृमा वयं यदेकस्याधि धर्मणि तस्यावयजनमसि ॥ १७ ॥

लिङ्गोक्तदेवतं यजुः । ग्रामे अरण्ये वने सभायां पक्षपातादि यदेनः इन्द्रिये
इन्द्रियविषये परापवादपरनारीदर्शनादि यत् देवविषये वा शूद्रे अर्ये वैश्ये अर्यः
स्वामिवैश्ययोरिति [पा° ३. १. १०३.] निपातः यत्पापं वयं चकृम । आवयोः पत्नी-
यजमानयोरैकस्य अधि धर्मणि कर्मणि अधिकर्मविषये यदेनो धर्मलोपलक्षणम् ।
तस्यैनसः पापस्यावयजनं नाशनं त्वमसि नाशकोऽसीत्यर्थः । कुम्भं प्रति वच-
नम् । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः ॥ १७ ॥

a. यदापोऽअध्या इति वरु° ।

b. अवभृथ निचुम्पुण निचे - एनोऽयद्यव मर्त्यैर्म ॥ १८ ॥

a. समुद्रे ते रुदय - उतापः । b. सुमित्रिया न ॥ १९ ॥

यदापः । व्याख्यातम् [६. २२.] ॥ का° [११. ५. १४.] पूर्ववन्मज्जनम् । पूर्ववदिति अवभृथेत्यादि ओषधीरुताप इत्यन्तेन [११. a.] सुराकुम्भस्य जले मज्जनम् ॥ अवभृथ । व्याख्यातम् [३. ४८. ८. २५.] इयान्विशेषः अयन्ति अवायन्ति नाशितवानस्मि यज्ञेर्तुडि तडि उत्तमैकवचने रूपम् पूर्वत्र अयासिषमिति ॥ का° [११. ५. १५.] सुमित्रिया न इत्यपाञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेषं परिषिञ्चति द्वौ विक्रमाऽउदङ्गत्वा । यज्ञमानोऽवभृथप्रदेशात् द्वौ विक्रमौ उदीच्यां गत्वा सुमित्रिया इति जलाञ्जलिमादाय यस्यां दिशि रिपुस्तां प्रति सिञ्चतीति सूत्रार्थः ॥ सुमित्रिया नः । व्याख्यातम् [६. २२.] ॥ १८ ॥ १९ ॥

दुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव ।

पूतं पवित्रेणैवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥ २० ॥

का° [११. ५. १६.] अवभृथवत्स्नात्वा वासोऽपासनं दुपदादिवेति । जलस्यावेव जायापती सौमिकावभृथवत्स्नात्वा कर्मकाले धृतं वासोऽप्सु क्षिपतः ॥ अद्देवत्यानुष्टुप् । आपो जलानि एनसः पापात् मा मां शुन्धन्तु पुनन्तु पापात्पृथक्कुर्वन्तु । तत्र दृष्टान्तत्रयमाह दुपदादिवेति पलाशीदुदुमागमा इत्यभिधानोक्तेः [अमर° २. ४. ५.] दुस्तरुः तन्मयं पदं दुपदं पाटुका तस्मान्मुमुचानः पृथग्भवन् यथा पाटुकादोषैरसम्बद्धो भवति मुचेर्विकरणव्यत्ययेन शानचि जुहोत्यादित्वाद्धिवे मुमुचान इति रूपम् । यथा च स्विन्नः स्वेद्युक्तः स्नातः सन्मलात्पृथग्भवति । आज्यमिव यथा पवित्रेण कम्बलमयेन पूतं गालितमाज्यं धृतं कीटैः पृथग्भवति । तथापो मां शुन्धन्तु ॥ २० ॥

उदयं तमसस्पृष्टि स्वः पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ २१ ॥

का° [११. ५. १७.] सोमवदुत्क्रमणमागमनं च । सोमवदिति उदयमिति मन्त्रेण

जलान्निष्क्रमणम् अपाम सोमममृता अभूमेति जपतां सर्वेषां त्रिपशुदेशमागमन-
मिति (4.) सूत्रार्थः ॥ सूर्यदेवत्यानुष्टुप् प्रस्कण्वदृष्टा । वयं तमसः परि तमसः स-
काशात् तमोवदुल्लादस्माद्योकात् उदगन्म उद्धता निर्गताः गमेर्लुङि शपि लुप्ते
मस्य नः । कीदृशा वयम् उत्तरमुत्कृष्टतरं स्वः स्वर्गं पश्यन्तः ईक्षमाणाः किं च
देवत्रा देवलोके सूर्यं देवं पश्यन्तः सन्त उत्तमं ज्योतिर्ब्रह्मरूपमुदगन्म प्राप्ताः ॥२१॥

अपोऽअग्नान्वचारिषः रसेन समसृज्महि ।

पयस्वानग्नागमं तं मा ससृज वर्चसा प्रजया च धनेन च ॥२२॥

का° [११.५.१८.] आहवनीयमुपतिष्ठतेऽपोऽअग्रेति । यज्ञमान आहवनीयमु-
पतिष्ठते ॥ अग्निदेवत्या पङ्क्तिः । हे अग्ने तं मां वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रा-
दिकया धनेन सुवर्णादिकेन च त्वं संसृज संयोजय योऽहमग्न्य अपः अन्वचारिषम्
अवभृथकर्मणा जलमनुचरितवानस्मि प्राप्तोऽस्मि चरतेर्लुङ् यश्चाहं रसेन जलेन
समसृज्महि संसृष्टोऽस्मि सृजेर्लुङ् वचनव्यत्ययः यश्चाहं पयस्वानुदकवान्सन् आ-
गममागतवानस्मि गमेर्लुङि पुषादीति [पा° ३.१.५५.] चैरङ् । तं मां वर्चआदि-
भिर्योजय ॥२२॥

a. एधोऽस्येधिषीमहि । b. समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि ।

c. समाववर्त्ति पृथिवी समुषाः समु सूर्यः । समु विश्वमिदं जगत् ॥

d. वैश्वानरज्योतिर्भूयांसं विभून्कामान्व्यश्नवै भूः स्वाहा ॥२३॥

का° [११.५.१९.] एधोऽसीति समिधमादाग्राहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति ।
यज्ञमानः एधोऽसीति मन्त्रेण समिधं गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाग्नौ दधाति ॥
समिदेवत्ये यजुषी । हे समिद्वमेधः एधयति दीपयतीति एधः दीपिकासि वयं त्व-
त्प्रसाददिधिषीमहि धनादिभिर्वृद्धिं व्याप्नुयाम एधतेराशीर्लुङ् । हे समिद्वं समिद-
सि समिन्धयति दीपयतीति समित् तेजश्चासि तत्संयोगेनाग्नेर्बलनात् अतो मयि
विषये तेजो धेहि धारय ॥ का° [११.५.२०.] जुहोति (5.) समाववर्त्तीति । य-
ज्ञमानः सकृद्गृहीतमाज्यं कण्डिकाशेषेण जुहोति ॥ समाववर्त्ति आग्नेयी गायत्री

वैश्वानरज्योतिरिति यजुः आग्नेयम् । पृथिवी समाववर्त्ति सम्यगावर्त्तते विकर्ण-
व्यत्ययेन वृतेः शपः झुः नश्यतीत्यर्थः उषाः दिवसोऽपि समाववर्त्ति सूर्यः समा-
ववर्त्ति उ एवार्थे विश्वमिदं जगत्समाववर्त्ति । अतोऽहं वैश्वानरज्योतिः भूयासम्
विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरः परमात्मा तद्रूपं ज्योतिर्ब्रह्मैव भूयासम् । वि-
भून्महतोऽपि कामान् मनोरथान्व्यञ्चयै प्राप्नुयाम् । भूः स्वाहा भुवनं भूः सत्ता-
मात्रं ब्रह्म तस्मै स्वाहा सुकृतमस्तु भूरित्यव्ययम् ॥ २३ ॥

III. अभ्यादधामि समिधमग्नें व्रतपते त्वयि ।

व्रतं च श्रद्धां चोपैमीन्धि त्वा दीक्षितोऽग्रहम् ॥ २४ ॥

का० [११. १. १२.] अभ्यादधामीति प्रत्यृचमाहवनीये तिस्रः समिधोऽभ्यादधा-
ति । सौत्रामण्यादावादित्येष्टिं समाप्य त्रिपथ्यर्थाहवनीयदक्षिणाग्नी विहृत्याग्न्य-
न्वाधानं ब्रह्मवरणं च कृत्वाहवनीये यजमानस्तिस्रः समिधः प्रत्यृचमादधाति ॥
अग्निदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः आश्वतराश्विदृष्टाः । हं अग्ने व्रतपते व्रतस्य कर्मणः पा-
लक अहं समिधं त्वयि अभ्यादधामि जुहोमि तेन समिदाधानेन दीक्षितः सन्नहं
व्रतं कर्म श्रद्धां विश्वासं चोपैमि उपगहामि त्वा त्वामिन्धि दीपयामि ॥ २४ ॥

यत्र ब्रह्म च क्षत्रं च सम्यञ्चौ चरतः सह ।

तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं यत्र देवाः सहाग्निना ॥ २५ ॥

पुण्यं पवित्रं लोकं प्रज्ञेयं ज्ञानीयाम् लोकमप्राप्तानां तल्लोकज्ञानं न भवती-
ति स्वर्लोकगमनं प्रार्थयति । तं कम् यत्र लोके, ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रि-
यजातिश्च सहावियोगेन चरतस्तिष्ठत इत्यर्थः कीदृशे ब्रह्मक्षत्रे सम्यञ्चौ लिङ्ग-
व्यत्ययः समीची सम्यक् अञ्चतस्ते । यत्र चाग्निना सह देवाः संचरन्ति । सदा च
विप्राः क्षत्रियाश्च यं गच्छन्ति तं देवलोकं प्राप्नुयामित्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्रेन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ चरतः सह ।

तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं यत्र सेदिर्न विद्यते ॥ २६ ॥

यत्र लोके इन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ सह चरतः यत्र च सेदिः सदनं सेदिः

आदृगमेति [पा० ३. २. १७१.] चात्किप्रत्ययः लिङ्बुद्धादित्वाभ्यासलोपौ । अन्नाप्राप्ति-
ज्ञानितं दुःखं सेदिः स यत्र न विद्यते तं लोकं पुण्यं पवित्रं प्रज्ञेयं प्रज्ञानीयाम्
ज्ञानातेः सिव्वडुलं लेढीति [पा० ३. १. ३४.] सिपीटि च रूपम् ॥ २६ ॥

अ॒श्रुना॑ तेऽअ॒श्रुः पृ॒च्यतां॑ पर॒षा परुः॑ ।

गन्ध॑स्ते सोम॑मवतु मदा॒य रसोऽअ॒च्युतः॑ ॥ २७ ॥

सुरादेवत्यानुष्टुप् सुरासंसर्जने विनियुक्ता तत्सूत्रं सौत्रामण्यारम्भे [११. १.] लि-
खितम् । हे सुरे ते तव अंशुः भागः सोमस्यांशुना भागेन सह पृच्यतां संयुज्य-
ताम् तव परुः पर्व सोमस्य परुषा पर्वणा सह पृच्यताम् । तव गन्धः अच्युतः
अनश्चरो रसश्च सोममवतु आलिङ्गतु किमर्थं मदाय मत्ततयि सुरायुक्तः सोमः पी-
तो मदज्ञानको भवति अत उभयोर्योगोऽस्तु ॥ २७ ॥

सि॒ञ्चन्ति॑ परि॒षिञ्च॑त्युत्ति॒ञ्चन्ति॑ पुन॒न्ति च॑ ।

सुरा॑यै व॒ध्वै मदे॑ किं॒वो वद॑ति किं॒वः ॥ २८ ॥

सुरादेवत्येन्द्रदेवत्या वानुष्टुप् पूतसुरादाने विनियोग उक्तः [का० ११. २. ६.] ।
वध्वै वधुवर्णायै तस्यै सुरायै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सुराया मदे स्थितः सुरया मत्तः इन्द्रः
किंवः किंव इति वदति त्वं किम् कस्य त्वमित्याद्यन्यतिरस्कारकरं वचो वदति ।
यां सुरां सिञ्चन्ति पात्रे ऋविजः परिषिञ्चन्ति पयश्चादिभिः उत्तिञ्चन्ति ग्रहैः गोवा-
लपवित्रहिरण्यादिभिः पुनन्ति च ॥ २८ ॥

धाना॑वत्तं कर्म्मि॑णामपू॒षव॑न्तमु॒क्थिन॑म् । इन्द्रं॑ प्रा॒तर्जु॑षस्व नः ॥ २९ ॥

इन्द्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा स्मार्ते श्रवणाकर्मणि धानाहोमे विनि-
युक्ता प्रातःसवने पुरोडाशपुरोऽनुवाक्यापि । हे इन्द्र त्वं प्रातःकाले नोऽस्माकं
पुरोडाशं जुषस्व कीदृशं धानावत्तं धाना विद्यन्ते यत्र तम् कर्म्मिणं कर्म्मभ्योऽस्या-
स्ति अपूषवन्तमपूषाः सन्ति यत्र उक्थिनमुक्थं शस्त्रं यत्र स्तुतियुक्तम् ॥ २९ ॥

वृ॒हदिन्द्रा॑य गाय॒त म॑रुतो वृ॒त्रह॑न्तमम् ।

येन॑ ज्योति॒रज्ञ॑नयन्वृता॒वृधो॑ दे॒वं दे॒वाय॑ जागृ॒वि ॥ ३० ॥

का° [११.५.२.] ऐन्द्र्यां वृहत्यां गायति । अर्धयुप्रेषितो ब्रह्मा इन्द्रदेवतायां वृहत्यां साम गायति ॥ इन्द्रदेवत्या वृहती नृमेधपुरुषमेधदृष्टा । हे मरुतः ऋत्विजः इन्द्राय इन्द्रार्यं यूयं वृहत्साम गायत सामगानं कुरुत कीदृशं वृहत् वृत्रहन्तमम् वृत्रं पापं प्रति अतिशयेन हन्ति गहति वृत्रमसुरं नाशयति वा नाद्वस्यति [पा° ८.२.१०.] नुम् । ऋतं यज्ञं वर्धयन्ति ऋतवृधः देवा ऋत्विजो वा येन सामगानेन देवाय इन्द्राय ज्योतिः तेजः अजनयन्नुदपादयन् कीदृशं ज्योतिः देवं दीप्यमानम् जागृवि जागतीति जागृवि जागरणशीलमविनश्यरमित्यर्थः । सामगानेनेन्द्रस्तेजस्वी जात इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अर्धयोऽअद्रिभिः सुतः सोमं पवित्रऽआनय । पुनाहीन्द्राय पातवे ॥ ३१ ॥

का° [११.२.११.] ब्रह्मानुमन्त्रणमर्धयोऽअद्रिभिरिति । ब्रह्मा पयोऽनुमन्त्रयते ॥ ऐन्द्री गायत्री । हे अर्धयो त्वं सोमं पवित्रे कम्बलमये आनय सिद्ध । कीदृशमद्रिभिर्ग्रावभिः सुतमभिषुतम् । ततः पुनाहि पुनीहि गालय ईवाभाव आर्यः । किमर्थं इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थम् तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

IV. यो भूतानामधिपतिर्यस्मिंलोका अधि श्रिताः ।

य ईशे मरुतो मरुहस्तेन गृह्णामि त्वामरुं मयि गृह्णामि त्वामरुम् ॥ ३२ ॥

का° [११.४.२४.] त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति यो भूतानामिति । प्रागभिषेकात्सीसेन तन्त्रमिति [११.८०.] षोडशऽर्गिर्द्वात्रिंशद्वसाग्रहाः तेषां संस्रवैर्यजमानाभिषेकः कृतः ततोऽर्धयुर्यो भूतानामिति सार्धकण्डिकात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहमर्षभखुरेण गृह्णाति ॥ आत्मवादिनी ग्रहदेवत्या कौण्डिन्यदृष्टा पङ्क्तिः । यः परमात्मा भूतानां जरायादिभूतानां चतुर्विधानामधिपतिः अधिकं पालकः यस्मिन् आत्मनि लोका भूरादयोऽधिश्रिताः (६.) आश्रिताः लोका यदाधारा इत्यर्थः । मरुहस्तेन मरुतः मरुत्तत्त्वप्रमुखस्य तत्त्वगणस्य ईशे ईष्टे नियन्ता वर्तते लोपस्त आत्मनेपदघिति [पा° ७.१.४१.] तलोपे लटि तडि प्रथमैकवचने ईशे इति द्वयम् अधीगर्थदयेशामिति [पा° २.३.५२.] कर्मणि षष्ठी । हे

ग्रहं अहं तेन परमात्मना कृत्वा त्वा (7.) त्वां गृह्णामि मयि परमात्मभावमापन्ने
मयि विषये अहं त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

a. उपयामगृहीतोऽस्यश्चि° ।

b. एष ते योनिरुश्चिभ्यां त्वा सरस्वत्यै वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णो ॥ ३३ ॥

उपयाम° यजुः सामत्रिष्टुप् व्याख्यातम् [१०. ३२b.] । एष ते यजुः प्राज्ञापत्या
वृहती सादने विनियोगः । ग्रहदेवते द्वे यजुषी ॥ ३३ ॥

प्राणपा मेऽअपानपाश्चक्षुष्याः श्रोत्रपाश्च मे ।

वाचो मे विश्वभेषजो मनसोऽसि विलायकः ॥ ३४ ॥

का° [११. ५. १.] शेषमृविजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति । सशस्त्रग्रहकोमानन्तरं शेष-
मृविजः सर्वेऽवजिघ्रन्ति कण्डिकादयेन ॥ ग्रहदेवत्ये द्वे अनुष्टुबुपरिष्ठादृहृत्यौ ।
हे ग्रह त्वं मे प्राणपा असि प्राणान्पाति रक्षति प्राणपाः अपानपाः अपानस्य र-
क्षकोऽसि चक्षुषी पातीति चक्षुष्याः मे मम श्रोत्रपाश्चासि श्रोत्रेन्द्रियं पाति । मे
वाचो वागिन्द्रियस्य विश्वभेषजः विश्वं सर्वं भेषजमौषधं यस्मात्स वाचः औषध-
मुन्मार्गनिवृत्तिर्जपादौ प्रवृत्तिश्च तत्कर्ता । मनसो विलायकश्चासि विलाययति
विषयेभ्यो निवर्त्यात्मनि स्थापयति विलायकः आत्मज्ञानप्रदोऽसीत्यर्थः यद्वा ली
श्लेषणे विलाययति चक्षुरादिभिः सह श्लेषयति विलायकः सर्वेन्द्रियैः सह मनः
संयोजयसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अश्विनकृतस्य ते सरस्वतिकृतस्येन्द्रेण सुत्राम्णा कृतस्य ।

उपहृत उपहृतस्य भक्षयामि ॥ ३५ ॥

हे ग्रह उपहृत आज्ञप्तोऽहं ते तव त्वां भक्षयामि कर्मणि षष्ठी । कीदृशस्य
ते अश्विनकृतस्य करोतिर्दर्शनार्थः अश्विनावेवाश्विनौ स्वार्थेऽण् वृद्धभाव आर्षः
अश्विनाभ्यां कृतो दृष्टस्तस्य । सरस्वत्या कृतः सरस्वतिकृतः (8.) सरस्वत्या दृष्टस्य
आपोः संज्ञाहृन्सोर्बहुलमिति [पा° ६. ३. ६३.] सरस्वतीशब्दस्य ह्रस्वः । सुष्टु त्रायते
रक्षति सुत्रामा तेनेन्द्रेण कृतस्य दृष्टस्य । उपहृतस्य ऋविग्भिः कृतोपहृतस्य ॥ ३५ ॥

V. समिद्ध इन्द्र उपसामनीके पुरोरुचा पूर्वकृद्वावृधानः ।

त्रिभिर्देवैस्त्रिंशता वज्रवाहुर्नृधानं वृत्रं वि दुरो ववार ॥ ३६ ॥

आर्धयंत्रं समाप्तम् इतः सौत्रामणिकं दौत्रमुच्यते ॥ का० [११. ६. १२.] समिद्ध इन्द्र इत्याप्रियः प्रथमस्य । समिद्ध इत्याद्या एकादश ऋचः प्रथमस्यैन्द्रस्य पशोराप्रियः प्रयाजयाज्याः ॥ आङ्गिरसदृष्टा एकादशाप्रियः त्रिष्टुभः तासां क्रमादिना देवता इध्मः तनूनपात्तराशंसो वा इउः वर्हिः द्वारः उपासानक्ता दैव्यौ होतारौ तिस्रो देव्यः वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतयः एता देवताः यथायोगमिन्द्रविशेषणत्वेन व्याख्येयाः अनुवाकेनानिनेन्द्रः स्तूयते । इन्द्रो वृत्रं मेघं दैत्यं वा जघान कृतवान् दुरः द्वाराणि च विववार मेघस्य द्वाराणि सोतांसि विवृतान्यकरोत् दैत्यपक्षे तत्पुरद्वाराणि शून्यान्यकरोत् द्वारशब्दस्य सम्प्रसारणे दुर इति द्रुपम् । कीदृश इन्द्रः समिद्धः संदीप्तः उपसामनीके मुखे प्रातःकाले पुरोरुचा अग्रे प्रसरत्या दीत्या पूर्वकृत् पूर्वा दिशं करोतीति आदित्यात्मना पूर्वस्याः कर्ता सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । त्रिभिर्देवैः त्रिंशता च त्रयस्त्रिंशद्देवैः सह वावृधानः वर्धमानः वृधैर्विकरणव्यत्ययेन शपः तुजादीनां दीर्घाभ्यासस्येति [पा० ६. १. ७.] अभ्यासदीर्घः संहितायाम् । वज्रवाहुः वज्रं वाह्यो यस्य वज्रपाणिः ॥ ३६ ॥

नराशंसः प्रति शूरो मिमानस्तनूनपात्प्रति यज्ञस्य धाम ।

गोभिर्वपावान्मधुना समञ्जन्दिर्णैश्चन्द्रो यजति प्रचेताः ॥ ३७ ॥

एकस्यामृचि नराशंसतनूनपातौ । प्रचेताः प्रकृष्टं चेतो ज्ञानमस्य स प्रचेताः कर्मज्ञाता यजमानस्तमिन्द्रं प्रतियजति प्रत्यहं यजति । तं कम् य ईदृशः नराशंसः नरैर्ऋत्विगिरा समन्तात् शस्यते शस्त्रैः स्तूयते स नराशंसः यद्वा नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति [निरु० ८. ६.] यास्कोक्तिर्नराशंसो यज्ञः तद्रूपस्तद्वात्वा । यज्ञस्य धाम स्थानं प्रतिमिमानः मिमीते मिमानः प्रतिगणयन् यज्ञस्थानानि ज्ञानत्रित्यर्थः एकः प्रतिमिमान इत्यनेन सम्बध्यतेऽपरो यजतीत्यनेन । तथा शूरः शौर्यवान् । तनूनपात् तनोति विस्तारयति सृष्टिं तनूः प्रजापतिर्मरीचिस्तस्य नपात् पौत्रः कश्यपात्मज इत्यर्थः यद्वा तनूं शरीरं न पातयति रक्षति जाठराग्नि-

द्वेषेणेति तनूनपात् अग्निस्तद्रूपः यद्वा तनोति भोगानिति तनूः गौस्तस्या नपात्यौ-
त्रं घृतम् गोः पयो जायते पयस आज्यमिति घृतद्वपस्तद्वात्वा । गोभिर्वपावान्
पशुसम्बन्धिनीभिर्वपावान्वपायुक्तः (९.) मधुना मधुस्वादोपेतेन घृतेन समञ्जन्द-
वीषि भक्षयन् क्षिरणैः पञ्चवदानभूतैः चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्यास्तीति चन्द्री ॥३७॥

ईडितो देवैर्हरिवाँश्॥ अभिष्टिरानुद्धानो हविषा शर्धमानः ।

पुरंदरो गोत्रभिद्वद्वाङ्मुरायानु यज्ञमुप नो जुषाणः ॥३८॥

एवंविध इन्द्र आयातु आगच्छतु कीदृशः देवैरीडितः पूजितः स्तुतः । हरि-
वान् हरी इन्द्राश्चौ अस्य स्त इति हरिवान् । अभिष्टिः अभि समन्तादिष्टिर्यागो
यस्य इलोपश्छान्दसः यद्वा अभिस्तूयत इत्यभिष्टिः स्तौतिरौणादिको डिप्रत्ययः ।
आनुद्धानः आहूयमान ऋविग्भिः हविषा निमित्तेन हविर्निमित्तं द्विजैराहूयमा-
नः । शर्धमानः शर्ध इति [निघ° २.१.] बलनाम अतिबलायमानः । पुरं रिपु-
गरं दारयति पुरंदरः । गोत्रभिद् गोत्राभित् गां भूमिं वृद्ध्या त्रायते गोत्रा मेधाः तान्वृद्ध्यर्थं
मिनत्ति गोत्रभिद् गोत्रान्गिरिन्वा मिनत्ति । वद्मवाङ्मः वद्मधरः । नोऽस्माकं य-
ज्ञमुपजुषाणः उपसेवमानः ॥३८॥

जुषाणो बर्हिर्हरिवान् इन्द्रः प्राचीनं सीदत्प्रदिशा पृथिव्याः ।

उरुप्रथाः प्रथमानं स्योनमादित्यैरुक्तं वसुभिः सजोषाः ॥३९॥

इन्द्रो नोऽस्माकं प्राचीनं प्राग्भवं प्रदेशं सीदत्सीदतु आस्ताम् इतश्च लोप
इति [पा° ३.४.१७.] इलोपः कीदृश इन्द्रः हरिवान् हरी अश्चौ तग्युक्तः । पृथि-
व्याः प्रदिशा द्वितीयार्थे षष्ठी पृथिवीं देवयजनभूमिं प्रदिशन् उपदिशन् प्रदिशति
प्रदिशन् सुपां सुलुगित्यादिना [पा° ७.१.३१.] विभक्तेर्उदिशः । उरुप्रथाः प्रथमं
प्रथः ख्यातिः उरु विस्तीर्णं प्रथो यस्य स उरुप्रथाः । सजोषाः जोषणं जोषः अ-
सुन्प्रत्ययः जोषसा प्रीत्या सहितः सजोषाः संतुष्टः । बर्हिर्जुषाणः सेवमानः शा-
नचि शपो लुक् कीदृशं बर्हिः प्रथमानं प्रथते तत्प्रथमानं विस्तीर्णम् स्योनं सु-
खत्रयम् आदित्यैः वसुभिः मरुद्भिश्च अक्तं अक्षितम् बर्हिरुज्जने मन्त्रे आदित्यादी-

नामुक्तावात्तेरत्ताम् सं वर्द्धिरङ्गाः कृविषा धृतेन समादित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिरिति
[२. २२.] उक्तेः ॥ ३१ ॥

इन्द्रं दुरः कवष्यो धावमाना वृषाणां यन्तु जनयः सुपत्नीः ।

द्वारो देवीरभितो विश्रयन्ताः सुवीरो वीरं प्रथमाना महोभिः ॥ ४० ॥

दुरो यज्ञगृहद्वार इन्द्रं यन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशमिन्द्रं वृषाणां वर्षति वृषा तम्
वर्षितारम् इन्द्रः पृथिव्यै वर्षयित्वानित्युक्तेः । वीरं शूरम् । कीदृश्यो दुरः कवष्यः
कु शब्दे कूयन्ते कुवन्ति शब्दयन्ति वा जना यासु ताः कवष्यः ससुषिराः सङ्घिदे
एव शब्दप्रसारात् कौतेरौणादिकोऽषट्प्रत्ययः । तथा धावमानाः धावन्ते धावमा-
नाः आदरयुक्ता इत्यर्थः । तथोपमानं जनयः सुपत्नीः शोभनाः साध्यः पत्न्यो यज्ञे
सहाधिकारिण्यो ज्ञायाः स्त्रिय-इव लुप्तोपमानम् ता यथा धावमानाः यन्ति यान्ति
तथा द्वार इन्द्रं यान्तु । किं च इन्द्रं प्राप्य द्वारो देवीः देव्यः अभितः सर्वत्र वि-
श्रयन्तां विवृता भवन्तु । कीदृश्यो द्वारः सुवीराः शोभना वीरा ऋत्विजो यासु
ताः सुवीराः ऋत्विग्युक्ताः महोभिस्तेजोभिस्तसवैर्वा प्रथमानाः विस्तृता भवन्त्यः
॥ ४० ॥

उपासानक्ता बृहती बृहन्तं पयस्वती सुदुधे शूरमिन्द्रम् ।

तन्तुं तन्तं पेशसा संवयन्ती देवानां देवं यजतः सुरुक्ने ॥ ४१ ॥

उपासानक्ता इन्द्रं यजतः संगतं कुरुतः इन्द्रेण संगमं कुरुतः यज्ञिरत्र संगति-
करणार्थः । उपा आदित्यप्रभा नक्ता रात्रिः उपाश्च नक्ता च उपासानक्ता समासे
उपःशब्दस्योपासादेशः । किम्भूतमिन्द्रं बृहन्तं महान्तं शूरं विक्रान्तं देवानां देवं
सर्वदेवपूज्यम् । कीदृश्यौ उपासानक्ता बृहती बृहत्यौ पयस्वती उदकवत्यौ अ-
वश्यायवत्यौ । सुदुधे शोभनं दुग्धः ते दुहः कब्धश्चेति [पा° ३. २. ७०.] कप् धा-
देशश्च । पेशसा विचित्रद्वेषेण संवयन्ती संग्रथयन्त्यौ इन्द्रं द्वेषेण योजयन्त्यौ तत्र
दृष्टान्तः तन्तुमिव यथा पटार्थं तन्तं विस्तीर्णं तन्तुं सूत्रं द्वेषेण कश्चित्संवयति ।
तथा सुरुक्नौ शोभनं रुक्मं रोचनं कान्तिर्ययोस्ते सुरुक्नौ ॥ ४१ ॥

दैव्या॒ मिमा॒ना॒ मनु॒षः पुरु॒त्रा हो॒तार॒विन्द्रं॑ प्रथ॒मा सु॒वाचा॑ ।

मूर्ध॒न्य॒ज्ञस्य॑ मधु॒ना द॒धाना॑ प्रा॒चीनं॑ ज्योति॒र्ह॒विषा॑ वृ॒धातः॑ ॥ ४२ ॥

अयं चाग्निरसौ च वायुर्मध्यमस्तौ देवानामिमौ दैव्यौ होतारौ वायुग्री प्राचीनं प्राच्यां दिशि वर्तमानं ज्योतिराहवनीयाख्यं मधुना मधुरेण हविषा कृत्वा वृधातः वर्धयतः वर्धेर्लेटोऽडाढावित्याट् [पा० ३.४.१४.] । कीदृशौ होतारौ पुरुत्रा बद्धधा मिमाना मिमानौ यज्ञं निर्मिमाणौ । मनुषः मानुषादोतुः प्रथमा आद्यौ मनुषः इति प्रथमा पञ्चम्यर्थे । सुवाचा सुवाचौ शोभना वाक् ययोस्तौ । यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि प्रधानेऽङ्गे इन्द्रं दधाना स्थापयन्तौ सर्वत्र प्रथमद्विवचनस्याकारः ॥ ४२ ॥

ति॒स्रो दे॒वीर्ह॒विषा॑ वर्ध॒माना॑ इन्द्रं॑ जुषा॒णा ज॒नयो॑ न प॒त्नीः ।

अ॒हि॒न्नं त॒लुं प॒यसा॑ सर॒स्वती॒डा दे॒वी भा॒रती॑ वि॒श्वतू॒र्तिः ॥ ४३ ॥

सरस्वती इडा भारती तिस्रो देव्यः पयसा हविषा कृत्वा तलुं यज्ञमहिन्नं ह्येदेन विघ्नेन रक्षितं कुर्वन्त्विति शेषः । वर्धमानाः पुष्टियुक्ताः । पत्नीः पत्न्यः साध्व्यो जनयो न ज्ञाया इव इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः । देवी दीप्यमाना (10.) विश्वस्मिन्सर्वत्र वर्तते तूर्णं गच्छति विश्वतूर्तिः सर्वगामिनीति द्वे विशेषणे तिसृणाम् ॥ ४३ ॥

त॒ष्टा द॒ध॒क्षुष्मि॒न्द्राय॑ वृ॒क्षेऽपा॒कोऽचि॒ष्टुर्य॑श॒से पु॒त्राणि॑ ।

वृषा॑ य॒ज्ञन्वृष॑णं भूरि॒रेता॑ मूर्ध॒न्य॒ज्ञस्य॑ स॒मन॑न्तु दे॒वान् ॥ ४४ ॥

तष्टा यज्ञस्य मूर्धन्मूर्धनि शिरःस्थानीये आहवनीये देवान्समनन्तु भोजयतु अन्तर्भूतण्यर्थोऽनतिरत्र भोजनार्थः । कीदृशस्त्वष्टा यशसे यशस्विने वृक्षे सेक्ते इन्द्राय पुत्राणि वचनव्यत्ययः पुरु बद्ध शुष्मं बलं दधत् धारयन् । तथा अपाकः पाक इति प्रशस्यनाम न विद्यते पाकः प्रशस्यो यस्मात्सोऽपाकः नजोऽस्त्यर्थानां (11.) बद्धव्रीहिर्वाच्यो वोत्तरलोपश्चेति [पा० २.२.२४. वा० ८.] समासः । अचिष्टुः अचनशीलः सर्वत्र गतः । वृषा वर्षिता वृषणमिन्द्रं यज्ञन्पूजयन् । भूरिरेताः भूरि बद्ध रेतो वीर्यं यस्य सः सर्वजनक इत्यर्थः तष्टा तदन्तेः क-

रोत्यर्थस्येति [निरु० ८. १३.] यास्कोक्तेः । ईदृशस्त्वष्टा देवान्भोजयत्वित्यर्थः ॥ ४४ ॥

वनस्पतिरवसृष्टो न पाशैस्त्वन्या समञ्जञ्छमिता न देवः ।

इन्द्रस्य हव्यैर्जठरं पृणानः स्वदाति यज्ञं मधुना घृतेन ॥ ४५ ॥

वनस्पतिरूपो देवो मधुना रसेन घृतेन च यज्ञं स्वदाति स्वदतु लेट् आस्वादयतु समनक्तु वा कीदृशो वनस्पतिः अवसृष्टो न आज्ञप्त-इव पाशैः कृत्वा त्वन्या आत्मनि समञ्जन् अर्थात्पशुम् संयोजयन् आत्मन्शब्दस्य तृतीयाया यादेशः मन्त्रेष्वाद्यादिरात्मन इति [पा० ६. ४. १४१.] आलोपः तत्र दृष्टान्तः शमिता न शमिता इव यथा शमिता पाशैः पशुमात्मनि संयोजयति । तथा हव्यैरिन्द्रस्य जठरमुदरं पृणानः पूरयन् पृणीतेऽसौ पृणानः ॥ ४५ ॥

स्तोकानामिन्दुं प्रति शूर इन्द्रो वृषायमाणो वृषभस्तुराषाट् ।

घृतप्रुषा मनसा मोदमानाः स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

इन्द्रः स्वाहा देवाः नामैकदेशे नामग्रहणं स्वाहाकृतयो देवाश्च मादयन्तां तृप्यन्तु मद तृप्तौ चुरादिः । किमुद्दिश्य स्तोकानामिन्दुं प्रति स्तोका वपासम्बन्धिनो घृतविन्दवः तत्सम्बन्धी य इन्दुः सोमः तं प्रति तमुद्दिश्य वपास्तोकेषु सोमत्वमारोप्यते वपास्तोकरूपं सोममुद्दिश्येन्द्रः स्वाहाकृतयश्च तृप्यन्तामित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः शूरः शौर्यवान् वृषायमाणः वृषवदाचरति वृषायते वृषायतेऽसौ वृषायमाणः शत्रून्प्रतिगर्जन्नित्यर्थः वृषभः वर्षिता तुराषाट् तूर्णं संहृते शत्रून्भिभवति तुराषाट् । कीदृशाः स्वाहाकृतयः घृतप्रुषा घृतविन्दुनापि मनसा मोदमानाः मोदन्ते ते मोदमानाः संतुष्टाः । अमृताः अमरणार्थमाणाः नास्ति मृतं मरणं येषां ते ॥ ४६ ॥

VI. आयाविन्द्रोऽवसृज्य न इह स्तुतः सधमादस्तु शूरः ।

वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वैर्गैर्न क्षत्रमभिभूति पुष्यात् ॥ ४७ ॥

का० [११. ६. १३.] याज्यानुवाक्याश्च । वपापुरोडाशपशुयागानां याज्यानुवाक्याः आयाविन्द्र इति [४७.] वपायाः पुरोऽनुवाक्या आ न इन्द्रो दूरादिति [४८.]

याज्या आ न इन्द्रो हरिभिरिति [४१.] पशुपुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या त्रातारमि-
न्द्रमिति [५०.] याज्या इन्द्रः सुत्रमिति [५१.] पशुयागे पुरोऽनुवाक्या तस्य वय-
मिति [५२.] याज्येति सूत्रार्थः ॥ सप्त त्रिदुभ इन्द्रदेवत्याः । इन्द्रो नोऽस्मानवसे
अवितुं रक्षितुमुप आयातु समीपमागह्यतु तुमर्थेऽवतेरसेन्द्रप्रत्ययः । इहायातः स-
न्सधमात् अस्तु सह देवैः सार्धं मादयति तृप्यति सहमात् सहभोजनकर्तास्तु मा-
दयतेः घिप् । कीदृश इन्द्रः शूरः विक्रान्तः । स्तुतोऽस्माभिः । वावृधानः वर्धमा-
नः । यस्येन्द्रस्य पूर्वीः तविषीः पूर्वाः तविष्यः पूर्वाणि कृतानि बलानि वृत्रव-
धादयः पराक्रमाः यौर्न स्वर्ग-इव कथ्यन्ते स्वर्गे यथा स्तूयते तथा यस्येन्द्रस्य ब-
लानि स्तूयन्ते तविषीति बलनाम तवतेर्वृद्धिकर्मण इति [निरु° १. २५.] यास्कः ।
यश्चेन्द्रः क्षत्रमस्मदीयं पुष्यात् पुष्यति लेटोऽडाटौ कीदृशं क्षत्रम् अभिभूति अभि-
भवनशीलं शूरम् । स इन्द्र आयाविति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥

आ न इन्द्रो दूरादा न आसादभिष्टिकृदवसे यासदुग्रः ।

ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुः संगे समत्सु तुर्वणिः पृतन्यून् ॥ ४८ ॥

इन्द्रो नोऽस्माकं दूराद्दूरप्रदेशात् गुल्लोकादिरपि आयासत् आयातु यातेर्लेटो
ऽडाटाविति [पा° ३. ४. १४.] अठि कृते सिब्बद्भुलं लेटीति [पा° ३. १. ३४.] सि-
प्रत्ययः । आसान्निकटप्रदेशादपि आयासत् आसादित्यन्तिकनाम [निघ° २. १६.] ।
दूरात्समीपाद्यागह्यवित्यर्थः । किं कर्तुमवसे अवितुमस्माकं रक्षणं कर्तुम् । कीदृश
इन्द्रः अभिष्टिकृत् अभिष्टिमभिलाषं करोतीत्यभिष्टिकृत् मनोरथप्रदः । उग्रः उ-
त्कृष्टः । ओजिष्ठेभिः तेजस्वितमैर्बलैर्युक्त इति शेषः ओजो विद्यते येषां ते ओज-
स्विनः अत्यन्तमोजस्विनः ओजिष्ठाः विन्मतोर्लुक् तैः । नृपतिः नृणां पालकः ।
वज्रबाहुः वज्रं बाहौ यस्य सः । तथा संगे समत्सु संगः समदिति द्वे संग्रामनामनी
[निघ° २. १७.] संगे एकस्मिन्संग्रामे समत्सु बद्धेष्वपि संग्रामेषु युगपदुत्थितेषु सत्सु
पृतन्यून् शत्रून् तुर्वणिः तुर्व दिंसायां तुर्वतीति तुर्वणिः कृत्ता पृतनामिहन्ति पृ-
तन्यन्ति सुप आत्मनः क्यजिति [पा° ३. १. ८.] क्यचि परे कव्यधरेति [पा° ७. ४. ३१.]
अलोपः ततः क्यच्छन्दसीति [पा° ३. २. १७०.] उप्रत्ययः संग्रामेहूनां कृतेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

आ न इन्द्रो हरिर्भिर्यावर्हार्वाचीनोऽवसे राधसे च ।

तिष्ठति वज्री मधवा विरूष्णीं यज्ञमनु नो वाजसातौ ॥ ४१ ॥

अहभिरर्थे । इन्द्रोऽर्वाचीनोऽभिमुखः सन् नोऽस्मानह् अस्मानभि आयातु कैः
हरिभिरर्थैः किमर्थमवसे अवनमवः असुन् तस्मै रक्षणाय राधसे धनाय च आग-
त्य च वज्री इन्द्रो नोऽस्माकमिमं यज्ञमनु प्रति वाजसातौ अन्नसम्भजने निमित्ते
तिष्ठति तिष्ठतु लेट् । कीदृशः मधवा मधं धनमस्यास्तीति धनवान् । विरूष्णी
विविधं रपति लपति विरूष्णी महान् ॥ ४१ ॥

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं कृवे-कृवे सुकृवं शूरमिन्द्रम् ।

क्षयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मधवा धाविन्द्रः ॥ ५० ॥

गर्गदृष्टा । त्रातारं रक्षितारमिन्द्रम् अवितारं प्रीणयितारमिन्द्रम् कृवे कृवे
आह्वाने आह्वाने यज्ञे वा सुकृवं सुखेन हूयते आहूयतऽइति सुकृवम् शूरम् श-
क्रम् शक्रोति शक्रस्तं समर्थम् पुरुहूतं पुरुभिर्वहुभिर्हूयते पुरुहूतस्तं बहुभिराहू-
तम् ईदृशमिन्द्रं क्षयामि आह्वयामि । मधवा धनवानिन्द्र आहूतः सन्नोऽस्माकं
स्वस्ति अविनाशं धातु दधातु करोतु विकरणव्यत्ययः । इन्द्रशब्दावृत्तिरादरार्था
॥ ५० ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ१॥॥अवोभिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः ।

वाधतां द्वेषोऽअभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ५१ ॥

इन्द्रः अवोभिरन्नैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु शोभनं मृडीकं सुखं य-
स्मात्स सुमृडीकः । कीदृश इन्द्रः सुत्रामा सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा आतो म-
निन्निति [पा° ३. २. ७४.] मनिन् । स्ववान् स्वं धनमस्यास्तीति स्ववान् आतो
ऽटि नित्यमिति [पा° ८. ३. ३.] अनुनासिकत्वम् दीर्घादटि समानपादऽइति [पा°
८. ३. १.] नस्य रुः । विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य सः । स चेन्द्रो द्वेषः
दौर्भाग्यं बाधतां निवर्तयतु अभयं च कृणोतु करोतु किं च इन्द्रप्रसादाद्वयं सु-
वीर्यस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम शोभनाश्च ते वीराश्च सुवीराः पुत्रा-
दयः तेभ्यो हितं सुवीर्यं तस्य ॥ ५१ ॥

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।

स सुत्रामा स्ववाँ१॥ इन्द्रोऽस्मेऽआराच्छिद्वेषः सनुतर्युयोतु ॥ ५२ ॥

वयं तस्येन्द्रस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ स्याम भवेम भद्रे कल्याणत्रये सौमनसे सुमनसो भावे शोभनमनस्कत्वेऽपि स्याम इन्द्रोऽस्मासु सुमतिं मनश्च भद्रं करो-
वित्यर्थः । कीदृशस्येन्द्रस्य यज्ञियस्य यज्ञाय दितो यज्ञियस्तस्य यज्ञसम्पादिनः ।
सुत्रामा सुरक्षकः स्ववान्धनवान्स इन्द्रः अस्मे अस्मत्तः आराच्छित् दूरादपि वर्त-
मानं द्वेषो दौर्भाग्यं सनुतरत्तर्हितं कृत्वा युयोतु पृथक्करोतु विकरणव्यत्ययः । स-
नुतरिति निर्णीतान्तर्हितनाम [निघ० ३. २५.] ॥ ५२ ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

मा ता के चिन्नियमन्विं न पाशिनोऽति धन्वेव ताँ१॥ इहि ॥ ५३ ॥

विश्वामित्रदृष्टा वृहती तृतीयो द्वादशाणीऽन्ये त्रयोऽष्टाणीः आ मन्द्रैः एवेत्
अनयोर्विनियोगाभावः । हे इन्द्र त्वं हरिभिः अश्वैः आयाहि कीदृशैः मन्द्रैः ग-
म्भीरनादैः मयूररोमभिः मयूरस्येव रोमाणि येषां ते मयूररोमाणस्तैः मयूरसमवर्णैः ।
किं च केचित् दृष्टा आगच्छन्तं ता तां मा नियमन् नियहन्तु मा निवधन्तु तत्र दृ-
ष्टान्तः पाशिनो पाशरुस्ता व्याधाः विं पक्षिणामिव यथा पाशिनः पक्षिणं बध्नन्ति
तथा तां मा बधन्तु अथ ये परिपन्थिनो भवेयुस्तानतीहि अतिक्रम्यागह किमिव
धन्व इव धन्व निरुदकदेशः यथा पान्थो मरुदेशमतिक्रम्य गच्छति तथागह ॥ ५३ ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासोऽभ्यर्चत्यर्कैः ।

स न स्तुतो वीरवद्भातु गोमयूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५४ ॥

वसिष्ठदृष्टा इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् । वसिष्ठाः वसिष्ठापत्यानि मुनयः अर्कैर्मन्त्रैः
एव इत् एवमेव इन्द्रमभ्यर्चन्ति पूजयन्ति कीदृशमिन्द्रं वृषणं वर्षितारम् वज्रबाहुं
वज्रं बाहौ यस्य तम् स इन्द्रः स्तुतः सन्वीरवत् वीरा विद्यन्ते यत्र तत् पुत्रयु-
क्तम् गोमत् गावो विद्यन्ते यत्र तत् गोसंयुक्तं धनम् नोऽस्मभ्यं धातु दधातु वि-

करणाव्यत्ययः । एवं पादत्रयेणेन्द्रं स्तुवा ऋविज आह हे ऋविजः यूयं स्वस्तिभिः
अविनाशैः सदा सर्वदा नोऽस्मान्पात रक्षत ॥५४॥

VII. समिद्धोऽग्निरश्विना ततो घर्मा विराट् सुतः ।

डुहे धेनुः सरस्वती सोमं शुक्रमिन्द्रेन्द्रियम् ॥५५॥

का० [११.६.१५.] आप्रियश्च समिद्धोऽग्निरश्विनेति । समिद्ध इत्याद्या द्वाद-
शानुष्टुभः चकारात्त्रिपशोः प्रयाजयाज्याः इति सूत्रार्थः ॥ विदर्भिदृष्टा अश्विसर-
स्वतीन्द्रदेवत्या आप्रीसंज्ञा द्वादशानुष्टुभः । अश्विनावध्वर्यू देवानामिति तौ प्रति
होता प्राह हे अश्विना अश्विनौ अग्निः समिद्धो दीप्तोऽस्ति हविर्दहनक्षमोऽस्ति
घर्मः प्रवर्ग्यः ततोऽस्ति विराट् विविधं राजमानः सोमः सुतोऽभिषुतः । किं च
धिनोति प्रीणाति धेनुः औणादिको नुप्रत्ययो धिवेः बलोपो गुणश्च प्रीणयित्री
सरस्वती इह यज्ञे सोमं डुहे डुग्धे डुह प्रपूर्णे लटि तडि प्रथमैकवचने ढेरेवे
लोपस्त आत्मनेपदेषिति [पा० ७.१.४१.] तलोपे डुहे इति वृषम् । कीदृशं सो-
मं शुक्रं शुक्लं शुद्धम् इन्द्रियमिन्द्राय दत्तं बलकरम् । एतावता यज्ञसम्पत्तिरस्ति
युवामागच्छतमिति भावः ॥५५॥

तनूपा भिषजा सुतेऽश्विनोभा सरस्वती ।

अथा रजाऽसीन्द्रियमिन्द्राय पथिभिर्वहन् ॥५६॥

उभा अश्विना उभौ अश्विनौ सरस्वती मध्वा मधुना रजांसि लोकान् डुहन्ति
पूरयन्ति पूर्वर्चो (12.) डुहे इत्यस्य वचनव्यत्ययेनेहानुषङ्गः लोका रजांस्युच्यन्त
इति [निरु० ४.११.] यास्कोक्ते रजःशब्दोऽत्र लोकवाची । कीदृशावश्विनौ त-
नूपा तनूः शरीराणि पातस्तौ तनूपौ शरीराणां रक्षितारौ भिषजा भिषजौ वै-
द्यौ । क्व सति । सुते सोमेऽभिषुते सति पूरयन्तीत्यर्थः । किं च अश्विसरस्वत्य
इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं पथिभिर्यज्ञमार्गैः वहन्वहन्ति इतश्च लोपः परस्मैपदेषिति
[पा० ३.४.१७.] इकारलोपे वहन्निति वृषम् ॥५६॥

इन्द्रायिन्दुः सरस्वतो नराशसेन नम्रङ्गम् ।

अधातामश्चिना मधु भेषजं भिषज्ञा सुते ॥ ५७ ॥

सरस्वती नराशंसेन यज्ञेन सह इन्द्राय इन्द्रार्थमिन्दुं सोमं नम्रङ्गं सुराकन्दं च पूर्वाक्तमधात् धृतवती किं च भिषज्ञा अश्चिना भिषज्ञौ अश्चिनौ सुते सोमे ऽभिषुते सति मधु मधुरं भेषजमौषधमधातां धारितवन्तौ अधातामित्येव क्रिया वचनव्यत्ययेन पूर्वार्धे योज्या ॥ ५७ ॥

आजुह्वाना सरस्वतीन्द्रायिन्द्रियाणि वीर्यम् ।

इडाभिरश्चिनाविष७ समूर्ज७ स७ रयिं दधुः ॥ ५८ ॥

आहूयते आजुह्वाना अर्थादिन्द्रमाहूयन्ती सरस्वती अश्चिना चेन्द्राय इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि संदधुः वीर्यं सामर्थ्यं च दधुः इडाभिः पशुभिः सह इषमन्नं संदधुः पशवो वाऽइडेति [१.८.१.१२.] श्रुतिः ऊर्जं दध्यादि रयिं धनं च संदधुः एतानि दडुरित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अश्चिना नमुचेः सुत७ सोम७ शुक्रं परिस्रुता ।

सरस्वती तमाभरद्बर्हिषेन्द्राय पातवे ॥ ५९ ॥

अश्चिना अश्चिनौ परिस्रुता सुरया सह सुतमभिषुतं शुक्रं शुद्धममलिनं सोमं नमुचेः असुरात्सकाशात् आहरताम् सरस्वती च तमेव सोमं बर्हिषास्तरणार्थेन सह आभरत् आहरत् किमर्थमिन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थं तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ५९ ॥

कवण्यो न व्यचस्वतीरश्चिभ्यां न दुरो दिशः ।

इन्द्रो न रोदसीऽउभे दुहे कामान्त्सरस्वती ॥ ६० ॥

अस्यामृचि त्रयो नकाराश्चकारार्थाः । अश्चिभ्यां सहिता सरस्वती इन्द्रो न इन्द्रश्च उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ कामान्दुहे दुग्धे द्विकर्मकः द्यावापृथिवीभ्यां सकाशात्कामान्दोग्धि दुरो दिशश्च सकाशात् दोग्धि अकथितं चेति [पा० १.४.५१.] द्वारां दिशां रोदसीश्च कर्मत्वम् कीदृश्यो द्वारः कवण्यः कुष निष्कर्षे कुषिताः संहिताः तथा व्यचस्वतीः व्यचनं व्यचोऽवकाशः तद्वत्यः ॥ ६० ॥

उपासान्तमश्विना दिवेन्द्रो सायमिन्द्रियैः ।

संज्ञानानि सुपेशसा समञ्जाते सरस्वत्या ॥ ६१ ॥

हे अश्विनौ उपासा रविप्रभा नक्तं रात्रिश्च सरस्वत्या सह दिवा दिवसे सा-
यंकाले च इन्द्रमिन्द्रियैः वीर्यैः सह समञ्जाते संयोजयतः । कीदृश्यौ ते संज्ञानानि
संज्ञानीतः ते संज्ञानानि एकमती सुपेशसा शोभनं पेशो वृषं ययोस्ते शुक्ला उषाः
कृष्णा रात्रिः ॥ ६१ ॥

पातं नोऽश्विना दिवा पाहि नक्तो सरस्वति ।

दैव्या होतारा भिषजा पातमिन्द्रो सचा सुते ॥ ६२ ॥

हे अश्विना अश्विनौ दिवा दिवसे नोऽस्मान्युवां पातं रक्षतम् हे सरस्वति
नक्तं रात्रौ त्वं नः पाहि रक्ष । हे दैव्या होतारा देवसम्बन्धिनौ होतारौ भिष-
जा भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिषुते सति सचा सह एकीभूय युवमिन्द्रं पातं
रक्षतम् सर्वत्र विभक्तेराकारः ॥ ६२ ॥

तिस्रस्त्रेधा सरस्वत्यश्विना भारतीडा ।

तीव्रं परिस्रुता सोममिन्द्राय सुषुवुर्मदम् ॥ ६३ ॥

तिस्रो देव्यः अश्विना अश्विनौ च परिस्रुता सुरया सह सोममिन्द्राय सुषुवुर-
भिषुतवत्तः । काः तिस्रः सरस्वती भारती इडा च कीदृश्यः त्रेधा स्थिता इति शे-
षः सरस्वती मध्यस्थाना भारती गुस्थाना इडा पृथिवीस्थाना कीदृशं सोमं तीव्रं
पटुत्वकरम् मदं मदजनकम् ॥ ६३ ॥

अश्विना भेषजं मधु भेषजं नः सरस्वती ।

इन्द्रे त्वष्टा यशः श्रियो वृषो-वृषमधुः सुते ॥ ६४ ॥

अश्विना नोऽस्माकं सरस्वती त्वष्टा प्रयाजदेवता च सुते सोमेऽभिषुते सति
इन्द्रे एतानि वस्तूनि अधुः स्थापयामासुः दधातेर्लुङ् कानीत्यत आह भेषजमौषधं
मधु मधुवृषं भेषजं च यशः कीर्तिं श्रियं लक्ष्मीं वृषं-वृषं नानाविधं वृषं च नि-
त्यवीप्सयोरिति [पा० ८.१.४.] वृषशब्दस्य द्विवम् ॥ ६४ ॥

ऋतुथेन्द्रो वनस्पतिः शशमानः परिस्रुता ।

कीलालमश्विभ्यां मधुं दुहे धेनुः सरस्वती ॥ ६५ ॥

वनस्पतिः प्रयाज्ञदेवः शशमानः स्तुवन्सन् ऋतुथा ऋतौ-ऋतौ काले-काले परिस्रुता सुरया सह कीलालमन्नरसमिन्द्रः इन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे सुपां सुलु-
गित्यादिना [पा० ७. १. ३१.] चतुर्थ्येकवचनस्य सुआदेशे इन्द्र इति लोपस्त आ-
त्मनेपदेषिति [पा० ७. १. ४१.] तलोपे दुहे इति रूपम् । किं च सरस्वती अश्वि-
भ्यां सहिता धेनुर्भूवा इन्द्राय मधुं दुहे दुग्धे ॥ ६५ ॥

गोभिर्न सोममश्विना मासरेण परिस्रुता ।

समधातुः सरस्वत्या स्वाहेन्द्रे सुतं मधुं ॥ ६६ ॥

हे अश्विना अश्विनौ मासरेण परिस्रुता सह गोभिर्न गोप्रभृतिपशुभिश्च सह
नश्वर्ये सुतमभिषुतं सोमं मधुं च इन्द्रे युवां समधातमारोपयतम् सम्पूर्वाद्धति-
र्लुङि मध्यमद्विवचनम् हे स्वाहाकृतयः प्रयाज्ञदेवाः यूयं सरस्वत्या सह इन्द्रे सुतं
मधुं समधातेति वचनव्यत्ययः ॥ ६६ ॥

VIII. अश्विनां हविरिन्द्रियं नमुचेर्धिया सरस्वती ।

आ शुक्रमासुरादसु मधमिन्द्राय जग्निरि ॥ ६७ ॥

का० [११. ६. १६. १७.] अश्विना हविरिति तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्याः प्रथ-
मामनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयामनूच्य तृतीया याज्या तृतीयामनूच्य प्रथमा या-
ज्या । अश्विनेत्याद्यास्तिस्रस्तिसृणां वपानां क्रमाद्याज्यापुरोऽनुवाक्याः तत्प्रकार-
माह आश्विनवपायागे अश्विनेति [६७.] अनुवाक्या यमश्विनेति [६८.] याज्या सा-
रस्वतवपायागे यमश्विनेति [६८.] अनुवाक्या तमिन्द्रमिति [६९.] याज्या ऐन्द्रव-
पायागे तमिन्द्रमिति [६९.] अनुवाक्या अश्विनेति [६७.] याज्येति सूत्रार्थः ॥ अ-
श्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना अश्विनौ सरस्वती च धिया बु-
द्ध्या कृत्वा नमुचेर्नमुचिसंज्ञात् आसुरात् दैत्यात् इन्द्रायेन्द्रार्थमेतानि वस्तूनि आ-
जग्निरि आजग्निरि कानीत्यत आह हविः शुक्रं शुद्धममलिनं हविः इन्द्रियं वीर्यं
मधं मरुनीयं वसु धनं च ॥ ६७ ॥

यमश्चिना सरस्वती कृविषेन्द्रमवर्धयन् ।

स बिभेद वलं मधं नमुचावासुरे सचा ॥ ६८ ॥

अश्चिनौ सरस्वती च कृविषा कृत्वा यमिन्द्रमवर्धयन् स इन्द्रो नमुचावासुरे सचा नमुचिना असुरेण सह मधं मरुनीयं वलं मेधं बिभेद विदारितवान् । स-
चेत्यव्ययं सहार्थे तद्योगे नमुचावासुरे इति तृतीयार्थे सप्तमी । वृणोतेर्वल इति
[निरु० ६. २.] यास्कः नमुचिं विदार्य वृष्टिं कारितवानित्यर्थः ॥ ६८ ॥

तमिन्द्रं पशवः सचाश्चिनोभा सरस्वती ।

दधाना अभ्यनूषत कृविषा यज्ञेऽइन्द्रियैः ॥ ६९ ॥

पशवः कर्माङ्गभूता गोमेपाजाः उभा अश्चिना उभौ अश्चिनौ सरस्वती च स-
चा सहभूताः सन्तः यज्ञे कृविषा इन्द्रियैः वीर्यैश्च दधानाः पुल्लन्तः सन्तः तमिन्द्र-
मभ्यनूषत अवर्धयन् अस्तुवन्वा नू स्तवने ॥ ६९ ॥

यऽइन्द्रेऽइन्द्रियं दधुः सविता वरुणो भगः ।

स सुत्रामा कृविष्यतिर्यज्ञमानाय सश्रत ॥ ७० ॥

का० [११. ६. १८.] यऽइन्द्रेऽइति पुरोडाशानां पूर्ववत् यऽइन्द्रेऽइति तिस्रस्त्र-
याणां पशुपुरोडाशानां याज्यानुवाक्याः पूर्ववत् यऽइन्द्रे [७०.] सविता [७१.] इ-
त्येन्द्रस्यानुवाक्यायाज्ये सविता [७१.] वरुणः क्षत्रम् [७२.] इति सावित्रस्य ते व-
रुणः क्षत्रम् [७२.] यऽइन्द्रे [७०.] इति वारुणस्येति सूत्रार्थः ॥ प्रत्येकमिन्द्रसवि-
तृवरुणदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । सविता वरुणो भग इति ये त्रयो देवाः इन्द्रे
इन्द्रियं वीर्यं दधुः स्थापयामासुः । कृविष्यतिः कृविषां स्वामी सुत्रामा शोभनत्रा-
णकर इन्द्रो यज्ञमानाय कर्मणि चतुर्थी यज्ञमानं सश्रत सेवताम् इष्टदानेन यज्ञ-
मानं सुखयत्वित्यर्थः षश्र सेवने लोट्थे लङ् अउभाव आर्षः ॥ ७० ॥

सविता वरुणो दध्यज्ञमानाय दाश्रुषे ।

आदत्त नमुचेर्वसु सुत्रामा बलमिन्द्रियम् ॥ ७१ ॥

सुत्रामा इन्द्रो नमुचेरसुरात्सकाशात् यद्वसु धनं बलमिन्द्रियं वीर्यं च आदत्त

जग्राह सविता वरुणो भगश्च पशुपुरोडाशमन्त्रदेवास्तत् नमुचेरानीतं वस्वादिकं
यज्ञमानाय दधत् दधातु ददवित्यर्थः कीदृशाय यज्ञमानाय दाशुषे दाशति ददाति
दाश्चान् तस्मै हवीषि दत्तवते दाश्चान्साह्वानित्यादिना [पा० ६.१.१२.] वसन्तो
निपातः ॥ ७१ ॥

वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं भगेन सविता श्रियम् ।

सुत्रामा यशसा बलं दधाना यज्ञमाशत ॥ ७२ ॥

वरुणः सविता सुत्रामा इन्द्रश्च यज्ञं सौत्रामणीमाशत भक्षितवन्तः व्याप्तवन्तो
वा अश भोजने अशूड् व्याप्तौ वा उभयोर्विकरणव्यत्ययः । कीदृशास्ते क्षत्रं क्ष-
ताक्षाणसामर्थ्यमिन्द्रियं वीर्यं भगेन भाग्येन सह श्रियं लक्ष्मीं यशसा सह बलं
च दधानाः यज्ञमाने स्थापयन्तः । तत्र वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं च दधाति सविता भगं
प्रियं सुत्रामा यशो बलं चेति विभागः ॥ ७२ ॥

अश्विना गोभिरिन्द्रियमश्वेभिर्वीर्यं बलम् ।

हविषेन्द्रो सरस्वती यज्ञमानमवर्धयन् ॥ ७३ ॥

का० [११. ६. ११.] अश्विना गोभिरिति च हविषाम् । अश्विना गोभिरिति तिस्रो
हविषां याज्यानुवाक्याः चात्पूर्ववत् अश्विना [७३.] ता नासत्या [७४.] इत्याश्वि-
नपशुयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये ता नासत्या [७४.] ता भिषजा [७५.] इति सार-
स्वते ता भिषजा [७५.] अश्विना [७३.] इत्यैन्द्रे इति सूत्रार्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्र-
देवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना सरस्वती च एतैः पदार्थैः इन्द्रं यज्ञमानं चाव-
र्धयन् । कैस्तत्राह गोभिर्गीप्रभृतिपशुभिः इन्द्रियम् विभक्त्यव्यत्ययः इन्द्रियेण इ-
न्द्रियपाठवेन अश्वेभिः अश्वैः दक्षिणाद्वैः वीर्यं बलं वीर्येण मनःसामर्थ्येन बलेन
शरीरदार्ढ्येन हविषा पशुपुरोडाशेन च । इन्द्रस्य वर्धनं तृप्तिः यज्ञमानस्य वर्धनं
धनपुत्रपश्चादिपुष्टिः ॥ ७३ ॥

ता नासत्या सुपेशसा हिरण्यवर्तनी नरा ।

सरस्वती हविष्मतीन्द्र कर्मसु नोऽवत ॥ ७४ ॥

ता तौ नासत्या नासत्यौ अश्विनौ सरस्वती च कर्मसु सौत्रामण्यादियोगेषु
नोऽस्मानवत अवतु रक्षतु पुरुषव्यत्ययः हे इन्द्र त्वमपि नोऽस्मान्कर्मसु अव
वचनव्यत्ययः । कीदृशी नासत्यौ हिरण्यवर्तनी हिरण्येनोपलक्षिता वर्तनिर्मर्गी
ययोस्तौ यत्र पथि गह्वस्तत्र सुवर्णमिव सम्पद्यतऽइत्यर्थः । सुपेशसा शोभनं पे-
शो द्वयं ययोस्तौ सुन्दरौ । नरा नरौ नरगुणयुक्तौ नराकारौ च । कीदृशी सर-
स्वती हविष्मती हविर्विद्यते यस्याः सा ॥ ७४ ॥

ता भिषज्ञा सुकर्मणा सा सुदुधा सरस्वती ।

स वृत्रहा शतक्रतुरिन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥ ७५ ॥

ता तौ प्रसिद्धौ भिषज्ञा भिषज्ञौ वैद्यौ अश्विनौ सा प्रसिद्धा सरस्वती च स
प्रसिद्धो वृत्रहा इन्द्रः कल्पान्तरप्रभवः इन्द्राय एतत्कल्पप्रभवाय इन्द्रियं वीर्यं
दधुः यद्वा इन्द्र एव दातृपात्ररूपेण बहुधा भवति देवानामचित्यशक्तित्वात् । की-
दृशी भिषज्ञौ सुकर्मणा सुकर्माणौ शोभनं कर्म ययोस्तौ । कीदृशी सरस्वती सु-
दुधा सुदुग्धे सा सुदुधा साधुदोहना । कीदृशी वृत्रहा शतक्रतुः शतं क्रत-
वः कर्माणि यस्य बहुकर्मकर्ता ॥ ७५ ॥

युव७ सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ।

विपिपानाः सरस्वतीन्द्रं कर्मस्वावत ॥ ७६ ॥

कां [११. ६. २०.] ग्रहाणां युव७ सुरामं पुत्रमिवेति । त्रयाणां पयोग्रहाणां सु-
राग्रहाणां च युवमिति पुरोऽनुवाक्या पुत्रमिवेति याज्येति सूत्रार्थः ॥ द्वे अश्विस-
रस्वतीन्द्रदेवत्येऽनुष्टुप्प्रिष्टुभौ । हे अश्विनौ हे सरस्वति युवं यूयं वचनव्यत्ययः
नमुचावासुरे दैत्ये वर्तमानं सुरामं सुरामयं ग्रहं सचा सह विपिपाना विविधं
पिबन्तः सन्तः कर्मस्विन्द्रमावत आ समन्ताद्भक्षत (13.) । पिपाना अत्र विकर्ण-
व्यत्ययः ॥ ७६ ॥

पुत्रमिव पित० ॥ ७७ ॥

इयं व्याख्याता दशमेऽध्याये [१०. ३४.] ॥ ७७ ॥

यस्मिन्नश्वा॑स ऋष॒भास॑ उ॒क्षणा॑ व॒शा मे॒षा अव॑सृष्टास॒ आहु॑ताः ।

की॒ला॒लपे॒ सोम॑पृ॒ष्ठाय॒ वेध॑से॒ ह॒दा म॒तिं ज॒नय॒ चारु॑म॒ग्नये॑ ॥ ७८ ॥

का० [११. ६. २१.] पशुस्विष्टकृतो यस्मिन्नश्वासोऽहाव्यग्न इति । पशोः सम्बन्धिनि स्विष्टकृद्यागे यस्मिन्नश्वास इति पुरोऽनुवाक्या अहाव्यग्न इति याज्या ॥ द्वे अग्निदेवत्ये जगतीत्रिष्टुभौ । हे अध्वर्यो तस्मै अग्नये ह॒दा सह॒ मतिं॑ बुद्धिं चारुं समीचीनं जनय अग्न्यर्थं मनोबुद्धी शुद्धे कुरु इत्यर्थः । कीदृशायाग्नये कीलालपे कीलालमन्त्रसं पिवति कीलालपास्तस्मै । सोमपृष्ठाय सोमः पृष्ठे यस्य तस्मै यस्य पृष्ठे सोमाहुतयो ह्युत्तः इत्यर्थः । वेधसे विदधाति शुभं करोति वेधाः तस्मै शुभमतिकर्त्रे । तस्मै कस्मै यस्मिन्नग्नौ एते पशवः अवसृष्टासः अवसृष्टाः अवदायावदाय चतुरवत्तेन निक्षिप्ताः तथा आहुताः आदायादाय हुताः । के पशवः अश्वासः अश्वाः ऋषभासः ऋषभाः उक्षाणाः उक्षाणाः सेचनसमर्था वृषाः वा षपूर्वस्य निगम इति [पा० ६. ४. १.] उपधादीर्घाभावः । वशाः वन्ध्याः । मेषाः अजाः । यस्मिन्नेते पशवो हुतास्तस्मै मनःशुद्धिं कुर्विति होतुर्वाक्यम् ॥ ७८ ॥

अ॒हा॒व्यग्रे॒ ह॒विरा॒स्ये॒ ते सु॒चीव॒ घृतं॒ च॒म्वीव॒ सोमः॑ ।

वा॒ज॒सनि॑ ७ र॒यिम॒स्मे सु॒वीरं॑ प्र॒शस्तं॑ धे॒हि य॒शसं॑ वृ॒हन्त॑म् ॥ ७९ ॥

हे अग्रे ते तवास्ये हविरहावि हुतं सर्वतः जुहोतिः कर्मणि लुङ् संततहोमे दृष्टान्तः सुचि घृतमिव यथा सुचि घृतं सर्वदा स्थितम् चम्वि चम्वामधिषवणचर्मणि सोम इव तत्र यथा सोमः सर्वदा स्थितस्तद्वन्नित्यं मया तवास्ये हविर्हुतम् । हे अग्रे सः त्वमस्मे अस्मासु एतानि वस्तूनि धेहि स्थापय । कानि वाजसनिं वाजस्य अन्नस्य सनिं भोगम् । रयिं धनं कीदृशं सुवीरं शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं सुपुत्रयुक्तं धनमित्यर्थः । प्रशस्तं सर्वलोकस्तुतं वृहन्तं महान्तं यशसं यशश्च पुंस्त्वमार्षम् सर्वलोकप्रसिद्धं यशो देहीत्यर्थः यशो वै सोमो राजेति श्रुतेः यशसं सोममिति वा ॥ ७९ ॥

IX. अ॒श्विना॒ तेज॑सा॒ चक्षुः॑ प्रा॒णेन॒ सर॑स्वती वी॒र्यम्॑ ।

वाचेन्द्रो बलेनेन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥ ८० ॥

का० [११.७.१.] प्रतिगरिष्यत्युपविष्टेऽर्ध्वे शोऽसावेत्याहूयाश्विना तेजसेत्यनु-
वाकः शऽसति । त्रयस्त्रिंशवसाग्रहसादनानन्तरमर्ध्वेः होतुः पुरस्तात्प्रतिगार्थ-
मुपवेशनमुक्तम् तदाह प्रतिगरिष्यत्यर्ध्वे पुर उपविष्टे सत्यर्ध्वे शोसावोऽमि-
त्याहूयाश्विना तेजसा चक्षुरित्येकादशचर्मनुवाकं शस्त्रं शंसति प्रथमान्त्ये ऋचौ त्रिः
शंसनीये मध्यस्थानां त्रयाणां तृचानामादिघ्राहवः कार्य इति सूत्रार्थः ॥ अश्विस-
रस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् आग्न्यः पादोऽष्टार्षः द्वितीयो नवार्णः तृतीयः षडर्णः च-
तुर्थोऽष्टार्षः । अश्विनौ तेजसा सह चक्षुरिन्द्रियमिन्द्राय दधुः दधंतुः ददतुः । सर-
स्वती प्राणेन सह वीर्यमिन्द्राय दधौ ददौ । इन्द्रः कल्पान्तरीणः वाचं बलेन
च सह इन्द्राग्नैतत्कल्पोत्थाय इन्द्रियं सामर्थ्यं ददौ । एवमश्विसरस्वतीन्द्रा इन्द्राय
तेजग्रादि दधुरित्यर्थः सर्वापेक्षया दधुरिति बहुवचनम् ॥ ८० ॥

गोमदूषु णासत्या अश्वावग्यातमश्विना । वर्ती रुद्रा नृपाय्यम् ॥ ८१ ॥

गृत्समददृष्टा अश्विदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आग्न्या पादनिवृद्धायत्री त्रयः सप्तकाः
पादनिवृद्धिति वचनात् । उ सु निपातौ पादपूरणौ इकः सुजीति [पा० ६.३.
१३४.] सुनिपाते परे उ इत्यस्य संहितायां दीर्घः सुज इति [पा० ८.३.१०७.] सू-
त्रेण सु इत्यस्य षत्वम् पूर्वपदादिति [पा० ८.३.१०६.] नासत्यशब्दनकारस्य णा-
त्वम् । हे नासत्या नासत्यौ हे अश्विना हे रुद्रा रुद्रौ शत्रूणां रोदयितारौ वर्तिः
विभक्तिव्यत्ययः वर्त्या मार्गेण युवां नृपाय्यं यज्ञं प्रति यातं गहृतम् नृभिः पीयते
सोमो यस्मिन्स नृपाय्यः क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्याविति [पा० ३.१.१३०.] अत्र कु-
ण्डशब्द उपलक्षकः नृशब्देऽपि तृतीयान्ते उपपदे पिबतेर्धातोरधिकरणे यत्प्रत्य-
यो युगागमश्च निपात्यते । किं कृत्वा गोमत् गावो विद्यन्ते यस्मिन्गोमत् अश्वा-
वत् अश्वा विद्यन्ते यस्य तदश्ववत् मत्ते सोमाश्वेत्यादिना [पा० ६.३.१३१.] अश्वश-
ब्दस्य दीर्घः गोयुक्तमश्वयुक्तं च धनमादाय यज्ञं गहृतमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

न यत्परो नान्तर आदुधर्षदृषण्वसू । दुःशऽसो मर्त्यौ रिपुः ॥ ८२ ॥

हे वृषण्वसू वृषा वृष्टिरेव वसु धनं ययोस्तौ यद्वा वृक्षा वृष्ट्या वासयतो

लोकं स्थापयतस्तौ वृषण्वसू हे अश्विनौ दुःशंसो दुष्टमपवादं शंसति कथयति
दुःशंसोऽपवादिता रिपुः शत्रुः मर्त्यः मनुष्यः परः असम्बद्धः अन्तरः सम्बद्धः स्व-
कीयोऽपि ईदृशो मर्त्यो यत् यमिन्द्रं न आदधर्षेति न आधृक्षुयात् न पराभूयात् ।
स्वजनोऽस्वजनोऽपि रिपुः पिशुनोऽपि यमिन्द्रं पराभवितुं न शक्त इत्यर्थः । जि-
धृषा प्रागल्भ्येऽस्माद्भातोर्यङ्लुगन्ताकृतृप्रत्ययः ॥ ८२ ॥

ता न अविाढमश्विना रयिं पिशंगसंदृशम् । धिल्या वरिवोविदम् ॥ ८३ ॥

हे धिल्या धिल्यौ धिल्याग्निद्वयौ धातारौ वा हे अश्विना युवां नोऽस्माकं रयिं
धनमाविाढमावकृतम् आनयतमित्यर्थः वकृतेर्लुङि परस्मैपदे मध्यमद्विवचनम् ।
कीदृशं रयिं पिशंगसंदृशं पिशंगं पीतं सम्यक् दृश्यते तत्पिशंगसंदृशम् पीतवर्णं
सुवर्णमित्यर्थः । तथा वरिवोविदं वरिवो धनं विन्दति प्राप्नोति वरिवोविदस्तम्
विद् लाभे इगुपधेति [पा० ३.१.१३२.] कः । यच्च धनं धनान्तरहेतुभूतं भवती-
त्यर्थः ॥ ८३ ॥

पावका नः सरस्वती वाज्ञेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ ८४ ॥

मधुहृन्दोदृष्टाः सरस्वतीदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः । सरस्वती नोऽस्माकं यज्ञं
वष्टु कामयतां वश कान्तौ यो यदिहति स तत्प्रति गहति अस्मद्यज्ञं प्रत्यागह-
वित्यर्थः । कीदृशी सरस्वती पावका पावयित्री पवनं पावः शोधनम् घञ् पावं
कायति कथयति पावका आतोऽनुपसर्गे कः [पा० ३.२.३.] । वाज्ञेभिर्वाजैः अत्रैः
वाजिनीवती वाजा अन्नानि विद्यन्ते यस्यां सा वाजिनी यज्ञक्रिया वाजिनी वि-
द्यते यस्याः सा वाजिनीवती यज्ञक्रियाधिष्ठात्री । धियावसुः धिया कर्मणा वसु ध-
नं यस्याः सा धियावसुः हृन्दसस्तृतीयाया अलुक् ॥ ८४ ॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ८५ ॥

सरस्वती यज्ञं दधे धारयति । कीदृशी सूनृतानां प्रियं सत्यं सूनृतं प्रियसत्य-
वचनानां वेदत्रयीशब्दानां चोदयित्री प्रेरयित्री चुद् प्रेरणे णिजन्तात्तृच् ततो डीप् ।
सुमतीनां शोभनानां बुद्धीनां चेतन्ती चेतयन्ती प्रकटयन्ती सुमतिदात्रीत्यर्थः हृन्द-
सुभयथेति [पा० ३.४.११७.] शपोऽप्यार्धधातुकत्वाणिचो लोपः ॥ ८५ ॥

महोऽग्र्याः सरस्वती प्रचेतयति केतुना । धियो विश्वा विराजति ॥ ८६ ॥

सरस्वती केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा महो महत् अर्गाः उदकं प्रचेतयति प्र-
ज्ञापयति प्रेरयति सर्वस्यां भूमौ वृष्टिं कारयतीत्यर्थः । किं च विश्वाः सर्वाः धियः
सर्वप्राणिस्था बुद्धीः विराजति विराजयति दीपयति सर्वजन्तुबुद्धीः प्रकाशयति तां
स्तुमः ॥ ८६ ॥

इन्द्रायाहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अण्वीभिस्तना पूतासः ॥ ८७ ॥

मधुहृन्दोदृष्टा इन्द्रदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः । चित्रा नानाविधा भानवो दीप्तयो
यस्य स चित्रभानुः हे चित्रभानो इन्द्र त्वमायाहि आगह । किमिति इमे सोमाः
सुताः अभिषुताः । कीदृशा इमे त्वायवः त्वां कामयन्ते त्वायवः सुप आत्मनः क्यच्
[पा० ३.१.८.] क्यच्छन्दसीति [पा० ३.२.१००.] उप्रत्ययः । तथा अण्वीभिः अण्वी-
त्यङ्गुलीनाम् [निघ० २.५.] अङ्गुलीभिः तना दशापवित्रेण च पूतासः पूताः शो-
धिताः तनशब्दो दशापवित्रवाची तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः । शोधिताः सुताः
सोमा इन्द्रोऽस्मान्पिबत्विति कामयन्तेऽतोऽत्रायाहीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

इन्द्रायाहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाधतः ॥ ८८ ॥

हे इन्द्र त्वया स्वबुद्ध्या शपतः प्रार्तः सन्नायाह अनन्यप्रार्त आगहेत्यर्थः ।
कीदृशस्य विप्रजूतः जु गतौ विप्रैर्मधाविभिरनुगतः सेवितः । किमित्यागतव्यमि-
ति चेत् सुतावतः हृन्दसो दीर्घः सुतवतः सोममभिषुतवतो यज्ञमानस्य ब्रह्मा-
णि हवींषि उप हविषां समीपे वाधतः ऋविजो वर्तन्तइति शेषः वाधत इ-
ति ऋविङ्गामसु [निघ० ३.१८.] पठितम् ऋविजो हविरादाय स्थिता वर्तन्तइत्या-
याहीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

इन्द्रायाहि तूतुजान् उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिघ नश्चनः ॥ ८९ ॥

हरी अश्वी विद्येते यस्य स हरिवान् मतुवसो रुः सम्बुद्धौ हृन्दसीति [पा०
८.३.१.] रुवम् हे हरिवः अश्ववन् हे इन्द्र तूतुजानः वर्माणः सन् त्वं ब्रह्मा-
णि हवींषि उप हवींषि प्रति आयाहि तूतुजान इति [निघ० २.१५.] क्षिप्रना-

म । आगत्य सुते सोमेऽभिषुते सति नोऽस्माकं चनः अन्नं सोमत्रयं हविः दधिघ्र उदरे धारय धि धारणे व्यत्ययेन शपो लुकि द्वित्वं जुहोत्यादित्वात् अभ्यासंस्थात्वं हान्दसम् । चन इत्यन्ननाम [निघ° २. ७.] ॥ ८१ ॥

अश्विना पिबतां मधु सरस्वत्या सजोषसा ।

इन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषतां सोम्यं मधु ॥ १० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥

अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् । अश्विना अश्विनौ मधु मधुरस्वादं सोमं पिबतां भक्षयताम् कीदृशौ अश्विनौ सरस्वत्या सजोषसा सजोषसौ जोषः प्रीतिः असुन् समानं जोषः प्रीतिर्ययोस्तौ सरस्वत्या सह प्रीतिमत्तावित्यर्थः । किं च सुष्टु त्रायते रक्षति सुत्रामा वृत्रं हतवान्वृत्रहा ईदृश इन्द्रः अश्विनौ सरस्वती च मधु मधुरं सोम्यं सोममयं हविर्जुषताम् सेवताम् मये चेति [पा° ४. ४. १३८.] सोमशब्दात् मयउर्ये यप्रत्ययः सोममयं सोम्यम् ॥ १० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सेकासन्ध्यादिहौत्रान्तो विंशो ध्यायो निव्वपितः ॥ २० ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

१४ [दिवहेल्लनं] - १६ ॥ १-३ ॥ १७. १८. १९ a ॥ ४ ॥ १९ d ॥ ५ ॥

२० ॥ ६ ॥ २१ ॥ ७ ॥ २२. २३ a. b ॥ ८ ॥ २३ c. d ॥ ९ ॥ २४-३८

[इल्लितो] ॥ १०-२४ ॥ ३१-४२ [होताराऽइन्द्रं] ॥ २५-२८ ॥ ४३ [स्व-

तीला] ॥ २९ ॥ ४४-५१ [सुमृलीको] ॥ ३०-३७ ॥ ५२-६३ [भारती-

ला] ॥ ३८-४९ ॥ ६४-६८ [नमुचाऽआसुरे] ॥ ५०-५४ ॥ ६९-७६ [न-

मुचाऽआसुरे] ॥ ५५-६२ ॥ ७७ [पितराऽअश्विनोभे°] - ८३ [विल्हम°]

॥ ६३-६९ ॥ ८४-९० ॥ ७०-७६ ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

I. इमं मे वरुण शुधी हवमग्ना च मृडय । त्वामवस्युराचके ॥ १ ॥

ओम् श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रणम्य (1.) शिरसा देवं लक्ष्मीकान्तमुमापतिम् ।
एकविंशेऽधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥ का° [११.७.१३.] इमं मे तत्रेत्येकक-
पालस्य । अवभृथेष्टौ वरुणस्यैककपालस्य पुरोडाशस्य द्वे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये
इत्यर्थः ॥ वरुणदेवत्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ शुनःशेषदृष्टे । हे वरुण त्वं मे मम इमं
हवमाह्वानं शुधि शृणु श्रुशृण्विति [पा° ६.४.१०२.] हेर्धिः (2.) संहितायां दीर्घः ।
च पुनः अद्य दिने (3.) मृडयास्मान्सुखय यतोऽहं त्वामाचके कामये आचकऽइति
[निघ° २.६.] कान्तिकर्मा । कीदृशोऽहम् अवस्युः अवनमवः पालनमवतेरमुन्
तदिहति अवस्युः सुप आत्मनः क्यच् [पा° ३.१.८.] क्याच्छन्दसीति [पा° ३.२
१००.] उप्रत्ययः आत्मनो रक्षणाभिहन् त्वामिहामीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्रा यामि ब्रह्मणा व° ॥ २ ॥

व्याख्याता [१८.४१.] ॥ २ ॥

त्वं नोऽग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽअवयासिसीष्टाः ।

यज्ञिष्ठो वद्वित्तमः शोशुचानो विश्वा द्वेषाऽसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ३ ॥

का° [११.७.१४.] अग्निवरुणयोस्त्वं नः स त्वं न इति । अवभृथेष्टावेवाग्निवरु-
णयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये ॥ अग्निवरुणदेवत्ये त्रिष्टुभौ वामदेवदृष्टे । हे अग्ने त्वं
नोऽस्मान्प्रति वरुणस्य देवस्य हेडः क्रोधमवयासिसीष्टाः निवर्तय यसु उपक्षये
अवपूर्वस्य णिजन्तस्यास्याशीर्लिङि रूपम् । किं च विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषां-
सि दौर्भाग्यानि अस्मत् अस्मत्तः सकाशात्प्रमुमुग्धि प्रमुञ्च दूरीकुरु मुचेर्व्यत्ययेन
शपः श्लुः । कीदृशस्त्वम् विद्वान् स्वाधिकारं ज्ञानम् यज्ञिष्ठः अतिशयेन यष्टा य-
ज्ञिष्ठः तुरिष्ठमेयःस्विति [पा° ६.४.१५४.] तृचो लोपः । वद्वित्तमः वद्वतीति व-
द्विः अत्यन्तं वद्विर्वद्वित्तमः हविषां वोढा । शोशुचानः अत्यन्तं शोचते दीप्यते
शोशुचानः शोचतेर्यङुक्ताह्वानप्रत्ययः ॥ ३ ॥

स त्वं नोऽग्नेऽवमो भवोती नैदिष्ठोऽअस्या उषसो व्युष्टौ ।

अवयद्व नो वरुणः रराणो वीहि मृडीकः सुहवो न एधि ॥ ४ ॥

हे अग्ने स त्वमस्या उषसो व्युष्टौ व्युष्टिकालेऽस्मिन्नहनि (4.) उती उत्था
अवनेन नोऽस्माकमवमः रक्षकः नेदिष्ठोऽलिकतमः समीपतमश्च भव । अवती-
त्यवमः अवतिरमप्रत्ययः यद्वा अवतीत्यवः पचाद्यच् अत्यन्तमवोऽवतमः तलो-
पश्वान्दसः । अत्यन्तमलिको नेदिष्ठः अलिकवाऽयोर्नेदसाधाविति [पा° ५. ३. ६३.]
इष्टे परे नेदादेशः । किं च रराणो हविर्ददत् सन् नोऽस्माकं वरुणमवयद्व अ-
वयज अवपूर्वाद्यजतेर्लोढि शपो लुक् ततो मृडीकं सुखकरं हविः वीहि भक्षय
वी कान्तिव्याप्तिकेपप्रजननखादनेषु । किं च नोऽस्माकं सुहवः स्वाह्वान एधि
भव घुसोरेद्वावभ्यासलोपश्चेति [पा° ६. ४. १११.] एकारः ॥ ४ ॥

महीम् पु मातरं सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे ऊवेम ।

तुविक्षत्रामजरन्तीमुवृची सुशर्माणमदिति सुप्रणीतिम् ॥ ५ ॥

का° [११. ७. १५.] आदित्यस्य सुत्रामाणम् महीम्पु मातरमिति । आदित्यं चरुं
यक्ष्यमाणो निर्वपत्यादित्यमीजान इत्यादावन्ते चादित्यश्चरुस्तस्य सुत्रामाणमि-
ति [६.] पुरोऽनुवाक्या महीम् धिति याज्या ॥ अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् । उ सु
निपातौ पादपूरणौ संहितायामाद्यस्य दीर्घोऽन्यस्य षवम् । वयमवसे अवितुं
रक्षितुमदिति ऊवेम आह्वयामः तुमर्थे असेप्रत्ययः । कीदृशीमदितिं महीं मही-
तीम् । सुव्रतानां शोभनकर्मणां मातरं निर्मात्रीम् व्रतमिति [निघ° २. १.] कर्म-
नाम । ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं पालयित्रीम् । तुविक्षत्रां तुवीति [निघ° ३. १.] बद्ध-
नाम बद्धक्षतान्नाणशीलाम् । अजरन्तीं न जीर्यति अजरन्ती तां जरारक्षिताम् ।
उरु अञ्चतीति उवृची बद्धगमनशीलाम् । सुशर्माणं शोभनं शर्माश्रयः सुखं वा
यस्यास्ताम् । सुप्रणीतिं शोभना प्रणीतिः प्रणयनं भजनं यस्यास्ताम् । अदितिर्-
दीना देवमाता [निर्ह° ४. २२.] ॥ ५ ॥

सुत्रामाणं पृथिवीं यामनेहसं सुशर्माणमदिति सुप्रणीतिम् ।

देवीं नावः स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमारुहेमा स्वस्तये ॥ ६ ॥

अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् गयप्रातदृष्टा (5.) । दैवीं देवसम्बन्धिनीं नावं यज्ञरूपां स्वस्तये कल्याणायविनाशाय वयमारुहेम यज्ञं कृत्वा स्वर्गं गच्छेमत्यर्थः । कीदृशीं नावं सुत्रामाणं सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा ताम् । पृथिवीं विशालाम् । ग्यां स्वर्गरूपां स्वर्गहेतुभूतामित्यर्थः । अनेहसमेह इति [निघ० २.१३.] क्रोधनाम नास्ति एहो यत्र क्रोधरक्षिताम् । यद्वा तुलोपमानम् पृथिवीमिव सुत्रामाणं पालयित्रीं ग्यामिवानेहसमक्रोधाम् । सुशर्माणं साधुशरणभूताम् । अदितिमखण्डितामदीनां वा । सुप्रणीतिं सुष्ठु प्रणयतीति सुप्रणीतिः साधुप्रणेत्री । स्वरित्रां साधुकेन्दुवा-
लाम् अरित्रशब्दः केन्दुवालवाचकः अरित्रं केनिपातक इत्यभिधानात् [अमर० १.२.२७.] प्रयाजानुयाजादयोऽरित्रस्थानीयाः । अनागसमनपराधाम् । अस्रवन्तीम-
हिद्रां निदीषामित्यर्थः । ईदृशीं नावमारुहेम संहितायां दीर्घः ॥ ६ ॥

सुनावमारुहेयमस्रवन्तीमनागसम् । शतारित्रां स्वस्तये ॥ ७ ॥

स्वर्गसम्बन्धिनीदेवत्या गायत्री । तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्गेति श्रुतेः स्वर्ग्या नौर्यज्ञ एव । सुनावं शोभनां नावं यज्ञरूपां स्वस्तयेऽविनाशाय संसार-
सागरोत्तरणायारुमारुहेयमारुहेयं यज्ञं कुर्यामित्यर्थः । कीदृशीमस्रवन्तीमहिद्राम् । अनागसं निरपराधां सर्वदृष्टामित्यर्थः । शतारित्रां बहुकेन्दुवालाम् ऋग्यजुःसाम-
भिरित्यर्थः । स्मार्ते नावारुहेणे विनियोगोऽस्या ऋचः ॥ ७ ॥

आ नो मित्रावरुणा धृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥ ८ ॥

का० [११.७.१६.] आ नः प्र वारुवेति पयस्यायाः । अवभृथादुदेत्य मैत्रावरु-
णा पयस्यया यज्ञतीति या पयस्या तस्या आ नो मित्रावरुणेति पुरोऽनुवाक्या
प्र वारुवेति याज्या । मित्रावरुणदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । हे मित्रावरु-
णा मित्रावरुणौ देवौ नोऽस्माकं गव्यूतिं यज्ञमार्गं धृतैर्युवामा उक्षतम् सर्वतः
सिञ्चतम् यद्वा गवि पृथिव्यामूतिमवनहेतुभूतं क्षेत्रं धृतैः शुद्धोदकैः सिञ्चतम् ।
किं च हे सुक्रतू शोभनः क्रतुः कर्म ययोस्तौ हे सुकर्माणौ मध्वा मधुना रजांसि
लोकाना उक्षतम् अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ ८ ॥

प्र वारुवा सिसृतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं धृतेन ।

आ मा जने अवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा कृवेमा ॥१॥

मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा । हे मित्रावरुणौ हे युवाना युवानौ तरुणौ हिनज्जरसौ नोऽस्माकं जीवसे चिरं जीवनाय बाह्वा बाहू प्रसिसृतमन्तर्भूतण्यर्थः प्रसारयतं जीवनविघ्ननिवारणाय बाहुप्रसारणं कुरुतमित्यर्थः । किं च नोऽस्माकं गव्यूतिं क्षेत्रं धृतेन जलेन आ उन्नतं सिञ्चतम् । भवत्सिक्तक्षेत्रनिष्पन्नधान्यैः यज्ज्वनं मा मां जने जनपदे युवामाश्रवयतम् आश्रावयतम् इत्थमदात् इत्थमयाक्षीदिति लोके मां कथयतमित्यर्थः वृद्धभाव आर्षः किं च युवां मे मम इमा इमानि कृवा कृवानि आह्वानानि श्रुतं शृणुतम् श्रुवा पूर्वोक्तं कुरुतमित्यर्थः शृणोतिः शपो लुक् ॥१॥

शं नो भवन्तु° ॥१०॥ वाजि-वाजि° ॥११॥

का° [११.७.१७.] वाजिनस्य शं नो वाजे-वाजऽइति । पयस्यायां वाजिनया गोऽस्ति तत्र शं न इति पुरोऽनुवाक्या वाजे-वाजऽइति याज्या ॥ व्याख्याते [१.१६.१८.] ॥१०॥११॥

II. समिद्धोऽग्निः समिधा सुसमिद्धो वरेण्यः ।

गायत्री हृन्द इन्द्रियं अविर्गैर्वियौ दधुः ॥१२॥

का° [११.७.११.] वायोधसऽआप्रियः समिद्धोऽग्निः समिधेति । वायोधसे पशौ समिद्धोऽग्निरित्याद्या एकादश ऋच आप्रियः प्रयाजानां याज्या इति सूत्रार्थः ॥ एकादश आप्रीदेवत्या अनुष्टुभः स्वस्त्यात्रेयदृष्टाः । अग्निः गायत्री हृन्दो गौश्च एते त्रय इन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं वयः सत्त्वमन्नमायुर्वा दधुः दधुः प्रयङ्क्तु । कीदृशोऽग्निः समिधा प्रयाजदेवतया समिद्धः दीप्तः सुसमिद्धश्च अतिदीप्तः प्रयाजधृतेनेति शेषः वरेण्यः वरेणीयः सम्भजनीयः । कीदृशो गौः अविः त्रयोऽवयोऽनुचरत्वेन यस्य स अविः यद्वा षण्मासावधिः कालोऽविः त्रयोऽवयो यस्य सार्धवत्सरो गौरित्यर्थः ॥१२॥

तनूनपाहुचित्रतस्तनूपाश्च सरस्वती ।

उ॒लि॒क्षा ह॒न्द इन्द्रि॒यं दि॒त्य॒वाङ्मौर्वि॒यो दधुः ॥ १३ ॥

तनूनामपां नपात् पौत्रोऽग्निः तनूनां गवां नपात् धृतं वा प्रयाजदेवता सर्-
स्वती उलिक्षा हन्दः क्लृप्तत्वादाप् उलिक्कृन्दः गौश्च एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं
वयश्च दधुः दधतु । कीदृशस्तनूनपात् शुचित्रतः शुचि शुद्धं व्रतं कर्म यस्य सः ।
कीदृशी सरस्वतीः तनूपाः तनूं शरीरं पाति रक्षतीति । कीदृशो गौः दित्यवाद्
दित्यं कृविर्वहतीति ॥ १३ ॥

इ॒डाभि॒र॒ग्निरी॒ड्यः सोमो॑ दे॒वोऽम॒र्त्यः ।

अ॒नु॒ष्टु॒क्कृ॒न्द इन्द्रि॒यं प॒ञ्चावि॒र्गौर्वि॒यो दधुः ॥ १४ ॥

इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सहाग्निः सोमो देवः अनुष्टुक्कृन्दः गौः एते पञ्च इ-
न्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः कीदृशोऽग्निः ईड्यः स्तुत्यः कीदृशः सोमः अमर्त्यः अमरणा-
धर्मा कीदृशो गौः पञ्चाविः पञ्चावयोऽनुचराः कालविशेषा वा यस्य सार्धद्विवर्षः
॥ १४ ॥

सु॒ब॒र्हि॒र॒ग्निः पू॒ष॒ण॒वा॒न्स्ती॒र्णव॒र्हि॒र॒म॒र्त्यः ।

वृ॒ह॒ती ह॒न्द इन्द्रि॒यं त्रि॒व॒त्सा गौर्वि॒यो दधुः ॥ १५ ॥

शोभनं बर्हिः प्रयाजदेवता अग्निः वृहती हन्दः गौः एते चत्वार इन्द्रियं वय-
श्चेन्द्रे दधुः । कीदृशोऽग्निः पूषणवान् पूषास्यास्तीति पूजा युक्तः स्तीर्णबर्हिः स्तीर्णं
बर्हिर्यस्य सः अमर्त्यः अनश्वरः । कीदृशो गौः त्रिवत्सः त्रयो वत्सा अनुचरा व-
त्सरा वा यस्य स त्रिवत्सः ॥ १५ ॥

दु॒रो दे॒वीर्दि॒शो म॒हीर्ब्र॒ह्मा दे॒वो बृ॒ह॒स्पतिः ।

प॒ङ्क्ति॒श्कृ॒न्द इ॒न्द्रेन्द्रि॒यं तु॒र्य॒वाङ्मौर्वि॒यो दधुः ॥ १६ ॥

दुरो द्वारो देव्यः प्रयाजदेवताः हान्दसं सम्प्रसारणम् महीर्महृत्यो दिशः ब्रह्मा
देवो बृहस्पतिः पङ्क्तिश्कृन्दः तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति तुर्यवाद् गौः एते षट् दे-
वा इह इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १६ ॥

उ॒षे य॒क्षी सु॒पे॒शा॒सा वि॒श्वे दे॒वा अ॒म॒र्त्याः ।

त्रिष्टुप्कृन्दं इहेन्द्रियं पष्ठवाङ्मौर्वयो दधुः ॥ १७ ॥

उषे द्विवचनादिनं रात्रिश्च अमर्त्याः विश्वे देवाः त्रिष्टुप्कृन्दः पष्ठं भारं वहती-
ति पष्ठवाङ्मौः एते पञ्चेहेन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशौ उषे यक्षौ यक्ष्यौ मरु-
त्यौ यक्ष इति [निघ० ३. ३.] मरुन्नाम । सुपेशसा शोभनं पेशो वृषं ययोस्ते सुपे-
शसौ सुव्रषे विभक्तीराकारः ॥ १७ ॥

दैव्या होतारा भिषज्जेन्द्रेण सयुजो युजा ।

जगती कृन्दं इन्द्रियमनुङ्गान्मौर्वयो दधुः ॥ १८ ॥

दैव्यौ होतारौ प्रयाजदेवौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः । जगती कृन्दः
अनः शकटं वहतीत्यनुङ्गान्मौः एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशौ
होतारौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ इन्द्रेण सयुजौ सह युज्येते सयुजौ संयुक्तौ युजौ
(6.) परस्परं संयुक्तौ ॥ १८ ॥

तिस्र इडा सरस्वती भारती मरुतो विशः ।

विराट् कृन्दं इहेन्द्रियं धेनुर्गौर्न वयो दधुः ॥ १९ ॥

इडा सरस्वती भारतीति तिस्रः प्रयाजदेव्यः मरुतो विशः इन्द्रप्रजाः विराट्
कृन्दः धेनुः दोग्ध्री गौश्च नकारश्चार्थे एते षट् इहेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १९ ॥

तृष्टा तुरीपोऽश्रुत इन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना ।

द्विपदा कृन्दं इन्द्रियमुक्ता गौर्न वयो दधुः ॥ २० ॥

तृष्टा प्रयाजदेवः इन्द्राग्नी द्विपदा कृन्दः उक्ता सेक्ता गौश्च एते पञ्चेन्द्रे इन्द्रियं
वयश्च दधुः । कीदृशः तृष्टा तुरीपः तूर्णमाप्नोति व्याप्नोति तुरीपः अश्रुतो मरुतान्
कीदृशाविन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना पुष्टिं धनादिपोषं वर्धयतस्तौ पुष्टिवर्धनौ । नश्चार्थः
॥ २० ॥

शमिता नो वनस्पतिः सविता प्रसुवन्भगम् ।

ककुप्कृन्दं इहेन्द्रियं वशा वेरुद्वयो दधुः ॥ २१ ॥

वनस्पतिः प्रयाजदेवः सविता सूर्यः ककुप्कृन्दः वशा वन्ध्या गौः वेरुत् गर्भ-

ग्री गौः एते पञ्च इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशो वनस्पतिः नोऽस्माकं श-
मिता शमयति सुखयति शमिता शमिता मन्त्रऽइति [(7.) पा० ६. ४. ५४.] हान्दसो
णिचो लोपः । कीदृशः सविता भगं प्रसुवनु धनं प्रेरयन् ददत् ॥ २१ ॥

स्वाहा यज्ञ वरुणः सुक्षत्रो भेषजं करत् ।

अतिहन्दा इन्द्रियं बृहदृषभो गौर्वयो दधुः ॥ २२ ॥

शोभनं क्षत्रं क्षतत्राणं यस्य स सुक्षत्रः शोभनक्षतत्राता वरुणः स्वाहा नामै-
कदेशे नामग्रहणम् स्वाहाकृतिभिः प्रयाज्ञदैवैः सह यज्ञं भेषजं यज्ञलक्षणमौषध-
मिन्द्राय कर्त्तकरोतु । किं च अतिहन्दाः हन्दाः बृहत् महान् ऋषभः समर्थो गौः
वरुणश्च स्वाहाकृतयोऽपि एते चत्वार इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः दधतु ददतु ॥ २२ ॥

III. वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्रिवृता स्तुताः ।

रथन्तरेण तेजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २३ ॥

का० [११. ७. २०.] याज्यापुरोऽनुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनां वसन्तेन ऋतुने-
ति । चकाराद्वायोधसे पशाविव षट्चो यथाक्रमं वपादीनां याज्यानुवाक्याः वपा-
यागे वसन्तेनेति [२३.] पुरोऽनुवाक्या ग्रीष्मिणेति [२४.] याज्या पशुपुरोडाशयागे
वर्षाभिरिति [२५.] पुरोऽनुवाक्या शारदेनेति [२६.] याज्या हृदयादियागे हेमन्ते-
नेति [२७.] पुरोऽनुवाक्या शैशिरेणेति [२८.] याज्येति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुभः षट्
लिङ्गात्तदेवताः वयोधा इन्द्रो देवतेत्यर्थः । वसवो देवा इन्द्रे तेजसा सह हवि-
र्वपाख्यं वयः शक्तिं च दधुः दधतु स्थापयतु कीदृशा वसवः वसन्तेन ऋतुना त्रि-
वृता स्तोमेन रथन्तरेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २३ ॥

ग्रीष्मिण ऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे स्तुताः ।

बृहता यशसा बलं हविरि° ॥ २४ ॥

रुद्रा देवा इन्द्रे यशसा सह बलं हविर्वयश्च दधुः । कीदृशाः रुद्राः ग्रीष्मिण
ऋतुना पञ्चदशः पञ्चदशेन स्तोमेन विभक्तिव्यत्ययः बृहता पृष्ठेन च स्तुताः
॥ २४ ॥

वर्षाभिर्ऋतुनादित्या स्तोमे सप्तदशे स्तुताः ।

वैद्वपेण विशौजसा हविरि° ॥ २५ ॥

आदित्या देवाः इन्द्रे विशा प्रजया ओजसा च सह हविर्वयश्च दधुः । कीदृशाः वर्षाभिर्ऋतुना सप्तदशेन स्तोमेन तृतीयार्थे सप्तम्यौ वैद्वपेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २५ ॥

शारदेन ऋतुना देवा एकविंशऋभवं स्तुताः ।

वैराजेन श्रिया श्रियं हविरि° ॥ २६ ॥

ऋभवः ऋभुसंज्ञा देवाः इन्द्रे श्रियं हविर्वयश्च दधुः कीदृशाः शारदेन ऋतुना एकविंशेन स्तोमेन वैराजेन पृष्ठेन श्रिया लक्ष्म्या च स्तुताः । सप्तमी तृतीयार्थे ॥ २६ ॥

हेमत्तेन ऋतुना देवास्त्रिणवे मरुते स्तुताः ।

वलेन शक्वरीः सहो हविरि° ॥ २७ ॥

मरुतो देवाः इन्द्रे वलेन सह सहः इन्द्रियसामर्थ्यं हविर्वयश्च दधुः । कीदृशा मरुतः हेमत्तेन ऋतुना त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः शक्वरीरिति शाक्वरस्य योनिनिर्देशः शाक्वरेण पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

शैश्वरेण ऋतुना देवास्त्रयस्त्रिंशेऽमृता स्तुताः ।

सत्येन रैवतीः क्षत्रं हविरि° ॥ २८ ॥

अमृता देवाः सत्येन सह क्षत्रं क्षतत्राणं हविर्वयः शक्तिं च इन्द्रे दधुः दधतु कीदृशा अमृताः शारदेन ऋतुना त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः रैवतीरिति रैवतस्य योनिः रैवतेन पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

IV. होता यक्षत्समिधाग्निमिउस्पदेऽश्विनेन्द्रं सरस्वतीमज्ञो धूम्रो न गोधूमैः कुर्वलैर्भेषजं मधु शर्ष्येन तेज इन्द्रियं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यत्वाज्यस्य होतृयज्ञं ॥ २९ ॥

का° [११. ६. १४.] होता यज्ञत्समिधाग्रिमिति प्रयाजप्रेषास्त्रिपशोः । होता य-
ज्ञत्समिधाग्रिमिउस्पदऽइत्यादयो द्वादश कण्डिकास्त्रिपशोः प्रयाजप्रेषाः स्युः ॥ द्वा-
दशाप्रीणां प्रयाजयाज्यानां प्रेषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः आद्या अष्टिः । दैव्यो
होता समिधा प्रयाजदेवतया सह अग्रिमश्विना अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीं च इडः
पदे गोपदे आहवनीये यज्ञत् यजतु (४.) गोपदे स्थाप्यतऽइत्यभिप्रायेणेदं वच-
नम् । तत्र यागे अजो धूम्रो मेषश्च गोधूमैः कुवलैः बदरैः शष्पैः अङ्कुरितव्रीहि-
भिश्च सहितो भेषजमौषधं भवति नकारौ चार्थौ इन्द्रायेति शेषः कीदृशं भेषजम्
मधु मधुरं तेजः तेजःप्रदमिन्द्रियमिन्द्रियसामर्थ्यप्रदम् । किं च ते अश्विसरस्वतीन्द्रा
दैव्येन होत्रेज्यमानाः सन्तः पयः परिस्रुता मदिरया सह सोमः सोमं घृतं मधु च
व्यन्तु पिबन्तु सोम इति विभक्त्यव्यत्ययः सर्वत्र हे होतर्मनुष्यहोतः त्वमपि आ-
ज्यस्य यज कर्मणि षष्ठो यजतिर्दानार्थः अश्व्यादिभ्य आज्यं देहोत्यर्थः ॥ २१ ॥

होता यज्ञत्तनूनपात्सरस्वतीमविर्मेषो न भेषजं पथा मधुमता

भरन्नश्विनेन्द्राय वीर्यं बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्मभिः पयः सो° ॥ ३० ॥

एकाधिका अत्यष्टिः । तनूनपादिति प्रथमा द्वितीयार्थे इन्द्रायेति चतुर्थी द्वि-
तीयार्थे नकारश्चार्थः । दैव्यो होता तनूनपातं प्रयाजदेवं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रं
च यजतु । तत्र यागे अविः अजः मेषश्च नश्चार्थे मधुमता रसवता पथा यज्ञमार्गेण
भरन् आत्मानं हरन् सन् बदरैर्वदरीफलैः उपवाकाभिरिन्द्रयवैः तोक्मभिरङ्कुरि-
तव्रीहिभिर्यवैर्वा सहितो वीर्यं वीर्यकरं भेषजं भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन
होत्रेज्यमानाः पयआदीनि व्यन्तु हे होतस्त्वमपि आज्यस्य यज आज्यं देहि ॥ ३० ॥

होता यज्ञन्नराशंसं न नगङ्गं पतिं सुरया भेषजं मेषः सरस्वती भिष-
ग्रथो न चन्द्रश्विनीर्वपा इन्द्रस्य वीर्यं बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्मभिः
पयः सोमः परि° ॥ ३१ ॥

दैव्यो होता नराशंसं प्रयाजदेवं सरस्वती सरस्वतीं भिषक् भिषजोः अश्वि-
नोः रथः रथं च यज्ञत् यजतु कीदृशो रथः चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्मिन्नस्तीति च-

न्दी सुवर्णमयः । रयस्य यागोऽश्विनोरेव तदुक्तम् आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ
यस्येह दृश्यते तमेव तत्स्तुतं विन्यात्तस्यात्मा बहुधा हि स इति । सरस्व-
तीरथयोः प्रथमा द्वितीयार्थे भिषजि प्रथमा षष्ठ्यर्थे ॥ तत्र सुरया सह नम्रङ्गं न-
म्रङ्गः किरणः मेषः वपाः बहुत्याक्षिपशुसम्बन्धिन्यो वपा बदरैः उपवाकाभिर्यवैः
तोकमभिश्च त्रीहिभिः सहिता इन्द्रस्य वीर्यकरं भेषजं भवतु । अश्व्यादयः पयआ-
दीनि पिबन्तु हे होतराज्यस्य यज्ञ देहि । कीदृशं नराशंसं पतिं पालकम् । नम्र-
ङ्गः सुराकन्दः । नकारौ चर्यौ । द्वितीयो भेषजशब्द आर्षः ॥ ३१ ॥

होता यज्ञदिडेडित आनुक्षानः सरस्वतीमिन्द्रं वल्लेन वर्धयन्नृषभेण गवे-
न्द्रियमश्विनेन्द्राय भेषजं यवैः कर्कन्धुभिर्मधुं लज्जिन मासरं पयः सोमः
परि° ॥ ३२ ॥

दैव्यो होता इडा इडां प्रयाजदेवतां सरस्वतीमिन्द्रमश्विना अश्विनौ च य-
ज्ञत् यज्ञतु किं कुर्वन् ऋषभेण गवा च धेन्वा च वल्लेन वर्धयन् इडादीन्समर्ध-
यन्यज्ञतु कीदृशो होता इडितः ऋविग्भिः स्तुतः आनुक्षानः इडादीनाह्वयन् ।
तत्र यवैः लज्जिश्च सहितं मधु मासरमोदनं निःस्त्रावं (९.) च इन्द्राय इन्द्रियं वी-
र्यकरं भेषजं भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा होत्रेज्यमानाः पयआदीनि पिबन्तु हे
होतः त्वं च यज्ञ ॥ ३२ ॥

होता यज्ञदृर्दिर्वाणम्रदा भिषङ्गासत्या भिषजाश्विनाश्चा शिश्रुमती भिषग्धेनुः
सरस्वती भिषग्दृह् इन्द्राय भेषजं पयः सोमः परि° ॥ ३३ ॥

दैव्यो होता ऊर्णम्रदाः ऊर्णमिव म्रदीयः बर्हिः प्रयाजदेवं भिषजा भिषजौ
वैद्यौ नासत्या न असत्यौ सत्यत्रूपौ अश्विना अश्विनौ सरस्वती सरस्वतीं च
यज्ञत् यज्ञतु । तत्र शिश्रुमती बालकोपेता अश्वा वडवा भिषक् धेनुः भिषक्
इन्द्राय भेषजमौषधं दुहे दुग्धे पूरयति । अश्वादयो दक्षिणा दीयन्ते । लोपस्त आत्म-
नेपदेधिति [पा° ७. १. ४१.] तलोपः । ते पयआदीनि व्यन्तु होतर्यज्ञ (१०.) ॥ ३३ ॥

होता यज्ञदुरो दिशः कवण्यो न व्यचस्वतीरश्विभ्यां न दुरो दिश इन्द्रो

न रोदसी दुधे दुहे धेनुः सरस्वत्यश्चिनेन्द्राय भेषजं शुक्रं न ज्योतिरिन्द्रियं पयः सोमः परिं ॥३४॥

दैव्यो होता दुरो द्वारः प्रयाजदेवीः इन्द्रः इन्द्रं सरस्वती सरस्वतीमश्चिना अश्चिनौ च यक्षत् यजतु नकाराश्चार्थाः द्वारशब्दस्य सम्प्रसारणम् कीदृशीः द्वारः दिशः दिश-इव सावकाशाः कवचः समुषिराः अत एव व्यचस्वतीः व्यचो व्यचनं गमनं विद्यते यासु ताः गमनवत्यः । दिशो दितुल्या दुरो द्वार अश्चिभ्यां संहिताः सत्यो रोदसी ग्वावापृथिव्यौ इन्द्राय भेषजमौषधं दुहे दुग्धे कीदृश्यौ रोदसी दुधे दुहः कवचश्चेति [पा° ३.२.७०.] कृकारस्य घकारः । दुहे इत्यत्र तलोपश्च वचनव्यत्ययः दुहते रोदसीभ्यां सकाशादिन्द्रायौषधं दुहते इत्यर्थः । अकथितं चेति [पा° १.४.५१.] द्विकर्मकवम् । सरस्वती च धेनुर्भूत्वा इन्द्राय शुक्रं शुक्लं शुद्धं ज्योतिरिन्द्रियं वीर्यं च दुहे दुग्धे । अन्यद्याख्यातम् ॥३४॥

होता यक्षत्सुपेशसोषे नक्तं दिवाश्चिना समञ्जति सरस्वत्या विषिमिन्द्रे न भेषजं श्येनो न रजसा कृदा श्रिया न मासरं पयः सोमः परिं ॥३५॥

होता सुपेशसा सुद्वेपे उपे द्विवचनाद्वात्रिश्च नक्तोषे प्रयाजदेवौ सरस्वत्या संहितौ अश्चिनौ च यक्षत् । तौ चाश्चिनौ नक्तं दिवा दिने च रजसा ज्योतिषा रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः कृदा चित्तेन श्रिया च सह मासरं भेषजं मासरूपमौषधं श्येनः श्येनपत्रं विषिं कान्तिं च इन्द्रे समञ्जति संक्षेपयतः नकाराश्चार्थाः । ते पयश्चादीनि व्यन्तु हे होतः त्वं यज ॥३५॥

होता यक्षदैव्या होतारा भिषज्जानिन्द्रं न जागृवि दिवा नक्तं न भेषजैः श्रूषं सरस्वती भिषक् सीसेन दुहः इन्द्रियं पयः सोमः परिं ॥३६॥

दैव्यो होता दैव्या होतारा दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमः एतौ प्रयाजदेवौ भिषजौ वैद्यौ अश्चिनौ इन्द्रं च यक्षत् यजतु नौ चार्थौ । भिषग्भूता सरस्वती भेषजैः सह श्रूषं बलमिन्द्रियं वीर्यं च सीसेन कृत्वा दुहे दुग्धे दुहेर्लट् लोपस्त आत्मनेपदधिति [पा° ७.१.४१.] तलोपः इन्द्रियार्थम् कीदृशी सरस्वती

दिवा नक्तमहोरात्रं जागृवि जागरणशीला स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता सुपां सुलुगिति
[पा० ७. १. ३१.] सोर्लुक् तां च दैव्यो होता यजतु । अश्व्यादयः पयश्चादीनि व्यन्तु
हे होताः त्वमपि यज ॥ ३६ ॥

होता यक्षत्तिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपसो वृषमिन्द्रे हिरण्यं-
मश्विनेडा न भारती वाचा सरस्वती मह इन्द्राय दुह इन्द्रियं पयः सो-
मः परिं ॥ ३७ ॥

नौ चार्थौ दैव्यो होता इडा भारती सरस्वती चेति तिस्रो देवीः प्रयाजदेवीः
इन्द्रे इन्द्रमश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु । या सरस्वती वाचा त्रयीलक्षणाया
भेषजमौषधं हिरण्यं ग्योतमानं वृषं च महस्तेजश्च इन्द्रियं चेन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे
दुग्धे । कैः कृत्वा त्रयस्त्रिधातवः त्रिभिः पशुभिः तृतीयार्थे प्रथमा त्रयो धातवः प्र-
धानाङ्गोपयदुक्षणाः प्रकारा येषां ते त्रिधातवः पशवः ते च त्रयः आश्विनो धूम्रः
सारस्वतो मेषः ऐन्द्र ऋषभः । कीदृशाः पशवः अपसः अप इति कर्मनाम [निघ०
२. १.] विनो लोपः अपस्विनः कर्मवत्तः । त्रिभिः पशुभिर्भेषजवृषेन्द्रियमहंति
इन्द्राय दुग्धे । तेऽश्व्यादयः पयश्चादीनि पिबन्तु हे होताः त्वमप्याज्यस्य यज घृतं
देहि ॥ ३७ ॥

होता यक्षत्सुरेतसमृषभं नर्यापसं त्वष्टारमिन्द्रमश्विना भिषजं न सरस्व-
तीमोजो न जूतिरिन्द्रियं वृको न रभसो भिषग्यशः सुरया भेषजं अ-
या न मासरं पयः सोमः परिं ॥ ३८ ॥

नकाराश्चार्थाः होता त्वष्टारं प्रयाजदेवमिन्द्रमश्विना अश्विनौ सरस्वतीं भिषजं
च यक्षत् यजतु (४.) कीदृशं त्वष्टारं सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्यं वृष्टिलक्षणं य-
स्य स सुरेताः तम् यद्वा सुष्ठु रेतो यस्मात्तम् पुंसो रेतःकारणभूतम् ऋषभं वर्षि-
तारम् नर्यापसं नरेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् । केन यजतु
तदाह रभसः सोद्यमो भिषग्वैद्यभूतो यो वृकः तेन प्रथमा तृतीयार्थे सुरायां वृ-
कलोमानि क्षिप्यन्तेऽतो वृकेन यजतु सुरया च यजतु भेषजं यन्मासरं तेन च

यजतु । एवं च यागे ओजस्तेजः नूतिर्वेगः इन्द्रियं वीर्यं श्रिया सह यशश्चेन्द्रे भवत्विति शेषः अश्व्यादयः पयआदीनि व्यन्तु हे होतः त्वमप्याज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिं७ शमितारं७ शतक्रतुं भीमं न मन्युं७ राजानं व्याघ्रं
नमसाश्विना भाम७ सरस्वती भिषगिन्द्राय दुह७ इन्द्रियं पयः सोमः परि०
॥ ३९ ॥

दैव्यो होता वनस्पतिं प्रयाजदेवं व्याघ्रं विशेषेणाजिघ्रतीति व्याघ्रः व्याघ्रमिव राजानं शतक्रतुमिन्द्रमश्विना अश्विनौ सरस्वती सरस्वतीं च नमसा अग्नेन यक्षत् यजतु कीदृशं वनस्पतिं शमितारं पशूनां संस्कर्तारं यूपद्वयेण भीमं भयंकरं मन्युं क्रोधात्मानं । भिषक् वैद्यवृषा या सरस्वती इन्द्राय भामं क्रोधमिन्द्रियं वीर्यं च दुहे दोग्धि । ते वनस्पत्यादयः इज्यमानाः पयआदीनि पिबन्तु हे होतर्यज ॥ ३९ ॥

होता यक्षदग्निं७ स्वाहाज्यस्य स्तोकानां७ स्वाहा मेदसां पृथक् स्वाहा
हागमश्विभ्या७ स्वाहा मेष७ सरस्वत्यै स्वाह७ ऋषभमिन्द्राय सिंहाय स-
हस७ इन्द्रियं७ स्वाहाग्निं न भेषजं७ स्वाहा सोममिन्द्रियं७ स्वाहेन्द्रं७ सु-
त्रामाणां७ सवितारं वरुणं भिषजां पतिं७ स्वाहा वनस्पतिं प्रियं पाथो
न भेषजं७ स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणोऽग्निर्भेषजं पयः सोमः परि०
॥ ४० ॥

होता अग्निं प्रयाजदेवमाहुवनीयं वा यक्षत् यजतु । किं च आज्यस्य घृतस्य स्तोकानां विप्रुषां स्वाहा सुष्ठु आहु शोभनं वदति द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.] दीर्घः ब्रुवो वृषम् यजमान इति शेषः यजमानो घृतविन्दून् शोभनान्वदतीत्यर्थः कर्मणि षष्ठी । मेदसां वपासम्बन्धिनां पृथक् स्वाहा वपासम्बन्धिमेदांसि समीचीनानीति पृथग्वदति । अश्विभ्यामश्विनोरर्थे हागं शोभनमाहु । सरस्वत्यै मेषं शोभनमाहु । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यप्रदमृषभं सु आहु कीदृशायेन्द्राय सिंहाय सिंहतुल्याय हिनस्तीति सिंहस्तस्मै शत्रूणामभिभवित्रे तथा सहसे ब-

लात्मकाय । भेषजं हितकारिणमग्निं च सु आह नश्चार्थः इन्द्रियं वीर्यप्रदं च सोमं सु आह एतावन्नीषोमावाज्यभागौ सु आहेत्यर्थः । सुष्ठु त्रायते सुत्रामा तं सुत्रामाणमिन्द्रं सवितारं भिषजां वैद्यानां पतिं वरुणं च सु आह पशुपुरोडाश-देवताः सु आहेत्यर्थः । प्रियमिष्टं पाथोऽन्नमन्नभूतं भेषजं च पशुदेवतानां वन-स्पतिं प्रयाजदेवं सु आह नकारश्चार्थः । आज्यपा देवा आज्यपान्देवान् सु आह प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः । स्वाहेति क्रियाया यजमानः कर्ता देवा ह वा ऽऊचुर्हन्त विजितमेवानु सर्वं यज्ञं सऽस्थापयेत्युपक्रम्य तत उत्तमे प्रयाजे स्वा-हाकारिणैव यज्ञऽ समस्थापयन्नित्याहेति श्रुतेः समाप्तिवचनाः स्वाहाकाराः । भे-षजमौषधभूतं जुषाणः सेवमानोऽग्निरश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः प-यश्चादीनि व्यत्तु । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥ ४० ॥

V. a. होता यक्षदश्विनौ हागस्य वपाया मेदसो जुषेताऽ हविर्होतयज्ञं ।

b. होता यक्षत्सरस्वतीं मेषस्य वपाया मेदसो जुषताऽ हविर्होतयज्ञं ।

c. होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य वपाया मे° ॥ ४१ ॥

का° [११.६.२२.] होता यक्षदश्विनाविति त्रयो वपानां प्रैषा यथालिङ्गम् । होता यक्षदश्विनौ हागस्य होता यक्षत्सरस्वतीम् होता यक्षदिन्द्रमृषभस्येति त्र-यो वपात्रयस्य क्रमात्प्रैषा एककण्डिकायामिति सूत्रार्थः ॥ सप्त लिङ्गोक्तदेवताः तत्राग्यास्त्रयो वपानां प्रैषाः त्रयाणां प्राजापत्या पङ्क्तिश्छन्दः (11.) द्वितीयस्य द्य-धिका प्रथमतृतीययोरेकाधिका । दैव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु इज्यमानौ तावश्विनौ हागस्य वपाया मेदसः सम्बन्धि हविर्जुषेतां सेवेताम् मेदः स्निग्धभा-गः । हे होतयज्ञ ॥ होता सरस्वतीं यक्षत् सा मेषस्य वपाया मेदसो हविर्जुष-ताम् । हे होतः त्वं यज ॥ होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्रः ऋषभस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम् । हे मनुष्यहोतस्त्वमपि यज ॥ ४१ ॥

होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रऽ सुत्रामाणमिमे सोमाः सुरामाणश्छा-गेर्न मेषैर्ऋषभैः सुताः शयैर्न तोक्नभिर्लाजैर्महस्वतो मदा मासरेण प-

रिष्कृताः शुक्राः पयस्वत्तोऽमृताः प्रस्थिता वो मधुश्चुतस्तानश्चिना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषन्ताऽ सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु व्यन्तु होतयज्ञ ॥ ४२ ॥

का° [११. ६. २३.] ग्रहाणां चतुर्थः । होता यज्ञदश्चिनौ सरस्वतीमिन्द्रमिति चतुर्थो ग्रहाणां प्रेषः ॥ होता यज्ञदश्चिनौ सरस्वतीं सुष्ठु रक्षितारमिन्द्रं च यज्ञत् यजतु । एवं होतारमुक्ताधर्यनाह हे अर्धयवः इमे सोमाः वो युष्माकं युष्माभिः सुताः अभिषुताः । कीदृशाः सोमाः हागैर्मेपैर्ऋषभैश्च सुरामाणः सुष्ठु रमयन्ति ते सुरामाणः रमणीयाः रमतेरनणप्रत्ययः पशुभिः कृत्वा रमणीयाः नौ चार्थौ सुरावन्तः (१२.) सुरामया वा । तथा शष्यैः तोक्नभिर्गवाङ्कुरैर्लज्जैश्च महस्वन्तः तेजोयुताः । मदाः मदयन्ति तर्पयन्तीति मदाः । मासरेण पूर्वोक्तेन परिष्कृताः अलंकृताः सम्पयुषेभ्य इति [पा° ६. १. १३०.] सुष्ठु । शुक्राः शोचिष्मन्तः । पयस्वन्तः पयसा युक्ताः । अमृताः अमृतकल्पाः । प्रस्थिताः होमाभिमुखं चलिताः । मधुश्चुतः मधु श्रोतन्ते ते मधुस्त्राविणः । अश्चिनौ सरस्वती सुत्रामा वृत्रहा वृत्रासुरहन्ता इन्द्रश्च तान्सोमान् जुषन्तां सेवन्तां सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु तृष्यन्तु व्यन्तु राजन्तां हविर्भक्षयन्तु वा । हे होतः त्वमपि यज्ञ ॥ ४२ ॥

होता यज्ञदश्चिनौ हागस्य हविष आत्तामद्य मध्यतो मेद् उद्धृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घस्ता नूनं घासेऽब्राणां यवसप्रथमानाऽ सुमन्त्रराणाऽ शतरुद्रियाणामग्निघातानां पवित्रापवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाश्चिना जुषेताऽ हविर्होतयज्ञ ॥ ४३ ॥

का° [११. ६. २४.] हविषामुत्तरे यथालिङ्गम् । चतुर्थात्प्रैषादये पद्यमाना होता यज्ञदश्चिनौ हागस्य हविष इत्याद्यास्त्रयो यथालिङ्गमाश्चिनादिहविर्यागानां प्रैषा इत्यर्थः ॥ दैव्यो होता अश्चिनौ यज्ञत् यजतु । ताविज्यमानावश्चिनौ हागस्य हविषः हागसम्बन्धि हविः आत्तामभक्षयताम् कर्मणि षष्ठी । किं च अद्य अ-

स्मिन्दिने मध्यतः उदरमध्यादुद्धृतमुद्धृतं मेदो वपात्रपं चात्ताम् कृग्रहोर्भश्चन्दसि
 कथमुद्धृतम् तत्राह द्वेषोभ्यः द्विषतीति द्वेषांसि द्विषेरसुन्प्रत्ययः यज्ञद्वेष्टृणि असुर-
 रक्षांसि तेभ्यः उद्धृतम् यावत्तानि पराभवायागहन्ति ततः पुरैवोद्धृतमित्यर्थः तथा
 गृभः गृह्यते भक्ष्यार्थमिति गृप् तस्या गृभ इडायाः पुरा प्रथममुद्धृतम् वपायामि-
 डाप्रयोजनाभावात् कीदृश्या गृभः पौरुषेय्याः पुरुषार्थमियं पौरुषेयी ऋविगर्था त-
 स्याः ॥ तावश्चिनौ नूनं निश्चितमङ्गानां घस्तामङ्गानि भक्षयताम् घसू अदने वि-
 शेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः । कीदृशानामङ्गानाम् घासेऽग्रघ्राणाम् एकपदम् घासे
 घ्रासे अग्रराणां नवानां रुचिजनकानाम् अन्यानि घ्रासेषूत्तरोत्तरमरुचिं जनयन्ति
 नेमानि । तथा यवसप्रथमानां यवसानामन्नानां मध्ये प्रथमानां मुख्यानाम् मांस-
 त्वात् एतद्वै परममन्नाग्यं यन्मांसमिति श्रुतेः । सुमत्क्षराणां सुमत् स्वयं क्षरन्ति
 तानि सुमत्क्षराणि तेषाम् सुमदिति स्वयमित्यस्य पर्यायः । शतरुद्रियाणाम् रुद्र
 इति स्तोतृनामसु [निघ° ३. १६.] पठितं रुद्रस्य स्तोतुरिमा रुद्रियाः स्तुतयः शत-
 मसंख्या रुद्रिया येषां तेषाम् बहुमन्त्रैः स्तुतानामित्यर्थः । अग्निघ्रात्तानाम् अग्निना
 स्वात्तानामास्वादितानां पाककाले पूर्वमग्निना सुश्रुतानामित्यर्थः । पीवोपवसना-
 नाम् पीवसृशब्दोऽसुन्नत स्थूलवाचो पीवसां स्थूलानामङ्गानामुप समीपे वसनं
 स्थितिर्येषां तानि पीवोपवसनानि तेषाम् स्थूलाङ्गसमीपस्थितानां सूक्ष्माणामित्यर्थः
 उपवसने पीव इति प्रातिशाख्यसूत्रेण [३. १. १३.] उपवसने परे पीवसो विसर्ग-
 लोपः । किं च पार्श्वतः पार्श्वप्रदेशात् श्रोणितः कटिप्रदेशात् शितामतो बाहुप्रदे-
 शात् उत्सादतः उत्सादनमुत्सादः ह्रिदनप्रदेशः तस्मात् । एवमङ्गादङ्गात् एकपदम्
 नित्यवोप्सयोरिति [पा° ङ. १. ४.] द्विवम् प्रत्यङ्गात् अवत्तानामवदानधर्मेण गृही-
 तानामङ्गावयवानामश्चिनौ घस्ताम् तान्भक्षयतामिति पूर्वेण सम्बन्धः । एव एव-
 मश्चिना अश्चिनौ कृविर्जुषितां सेवेताम् भक्षितावदानौ तौ करतः कुरुतः तृप्ति-
 मिति शेषः विकरणव्यत्ययः पुनर्वचनमादाराय । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज्ञ ।
 शितामशब्देन बाहुयकृद्योनिमेदांस्युच्यन्ते ॥ ४३ ॥

होता यज्ञत्सरस्वतीं नेषस्य कृविष आवयदुग्य मध्यतो मेद् उद्दृ - गृभो

घसन्नूनं घासेऽग्रघ्रा° - °ङ्गादवतानां करदेवः सरस्वती जुषताः कृवि-
र्हीतयज्ञ ॥ ४४ ॥

होता सरस्वतीं यज्ञत् या सरस्वती मेषस्य कृविषः कृविः आवयत् अभक्ष-
यत् आङ्पूर्वस्य वेतेर्लङि रूपम् यद्वा भक्षयत् लेटि वाडागमे रूपम् । अथ म-
ध्यतो मेद इत्यादिव्याख्या पूर्ववत् । सा अङ्गानि घसत् । एवं सरस्वती कृविर्जु-
षतां तृतिं च करदित्येकवचनानि अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥

होता यज्ञदिन्द्रमृषभस्य कृविष आवयद्य मध्यतो मेद उद्ध° - गृभो घ-
सन्नूनं घासेऽग्रघ्रा° - °ङ्गादवतानां करदेवमिन्द्रो जुषताः कृविर्हीतयज्ञ
॥ ४५ ॥

होता इन्द्रं यज्ञत् स इन्द्र ऋषभस्य कृविष आवयत् भक्षयत् एवमिन्द्रो कृ-
विर्जुषतामित्यन्तं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

होता यज्ञद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयाधित ।

यत्राश्विनोश्छागस्य कृविषः प्रिया धामानि यत्र सरस्वत्या मेषस्य कृविषः
प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्यऽऋषभस्य कृविषः प्रिया धामानि यत्राग्नेः प्रिया
धामानि यत्र सोमस्य प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्य सुत्राम्णाः प्रिया धामानि
यत्र सवितुः प्रिया धामानि यत्र वरुणस्य प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः
प्रिया पाथाऽसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्हीतुः प्रिया
धामानि तत्रैतान्प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावसन्नद्रभीयस-इव कृत्वा करदेवं दे-
वो वनस्पतिर्जुषताः कृविर्हीतयज्ञ ॥ ४६ ॥

का° [११. ६. २५.] उत्तमौ वनस्पतिस्विष्टकृतोः । अन्ते पठ्यमानौ होता यज्ञ-
द्वनस्पतिमभि होता यज्ञदग्निं स्विष्टकृतमिति क्रमेण वनस्पतियागे स्विष्टकृद्यागे
च प्रेषौ ॥ यूपो देवता । दैव्यो होता वनस्पतिं यूपमभियज्ञत् अभियज्ञत्तु हि
यस्मात् वनस्पतिः रशनया रज्ज्वा कृत्वा अधित धृतवान् पशूनि शेषः दधाति-

लुङि स्थाधोरिधेतीकारः [पा° १.२.१७.] कीदृश्या रज्ज्वा पिष्टतमया पिष्टशब्दो
 द्रूपवाची अत्यन्तं पिष्टा सुद्रुपा पिष्टतमा तथा । रभिष्ठया रभते पशून्त्रियहतीति
 रब्ध्री तृच् डीप् अत्यन्तं रब्ध्री रभिष्ठा तथा तुष्टहृन्दसीति [पा° ५.३.५१.] इष्टनि
 तृचो लोपः समर्थयेत्यर्थः ॥ इदानीं वनस्पतिः प्रार्थ्यते यत्र अश्विनोः सम्बन्धिनः
 हागस्य हविषः हागद्रूपस्य हविषः प्रिया प्रियाणि इष्टानि धामानि स्थानानि
 वर्तन्त इति शेषः एवमग्रेऽपि यत्र सरस्वत्या मेघस्य मेघद्रूपस्य हविषः प्रियाणि
 धामानि यत्र इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि एतेषां पशुदेवानां स्था-
 नानि । यत्राग्नेः प्रियाणि धामानि यत्र सोमस्य प्रियाणि धामानि एतावाज्यभा-
 गौ । यत्र सुत्राम्णा इन्द्रस्य प्रियाणि धामानि यत्र सवितुः प्रियाणि धामानि यत्र
 वरुणस्य प्रियाणि धामानि एते पशुपुरोडाशदेवाः । यत्र वनस्पतेः प्रियाणि पा-
 थांसि अन्नानि । अथ यत्र आज्यपानां देवानां प्रयाजानुयाजानां प्रियाणि धामा-
 नि । यत्र होतुरग्नेः स्विष्टकृतः प्रियाणि धामानि । एतान् हागादीन्यशून् रभी-
 यस-इव कृत्वा रभन्ते ते रब्धारः अत्यन्तं रब्धारो रभीयांसः सरभसांश्च कृत्वा इव-
 श्रार्थः (13.) प्रस्तुत्येव प्रकर्षेण स्तुवा च उपस्तुत्येव उप समीपे स्तुवा च इवौ
 चार्थौ तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु वनस्पतिर्देव उपावसन्नत् उपावसृजतु स्थाप-
 यतु सृजेर्लुङि द्रुपं लेटि वा सिब्रुङ्गलं लेटोति [पा° ३.१.३४.] सिप्रत्ययेऽडागमे
 च द्रुपम् वनस्पतिर्देव एवं करत् करोतु हविश्च जुषताम् हे मनुष्यहोतः त्वम-
 पि यज्ञ ॥ ४६ ॥

होता यज्ञदग्निः स्विष्टकृतमयाऽग्निर्श्विनोऽहागस्य हविषः प्रिया धामा-
 न्ययाद् सरस्वत्या मेघस्य हविषः प्रिया धामान्ययाऽइन्द्रस्य ऋष- - पा-
 शाऽस्ययाऽदेवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यज्ञदग्निर्होतुः प्रिया धामानि
 यज्ञत्स्वं महिमानमायजतामेज्या इषः कृणोतु सोऽअधरा ज्ञातवेदा जुष-
 ताः हविर्होतयज्ञ ॥ ४७ ॥

स्विष्टकृदग्निदेवता । होता स्विष्टकृतमग्निं यज्ञत् यजतु योऽग्निः स्विष्टकृत्
 अश्विनोः हागस्य हविषः सम्बन्धीनि प्रियाणि धामानि अयाद् अयाज्जीत् इष्ट-

वान् अवदानानि यजति स्मेत्यर्थः एवमग्रेऽपि सरस्वत्या मेषस्य रुविषः प्रिया-
णि धामानि अवदानानि अयाद् इन्द्रस्य ऋषभस्य रुविषः प्रियाणि धामानि अ-
याद् (14.) एताः प्रधानदेवताः । अग्नेः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्य प्रिया धामानि
अयाद् एतावाज्यभागौ । सुष्टु त्रायते सुत्राम्णा इन्द्रस्य प्रिया° सवितुः प्रिया° व-
रुणस्य प्रिया° एताः पशुपुरोडाशदेवताः । वनस्पतेः प्रिया° एतत्प्रधानाङ्गम् । आ-
ज्यपानां देवानां प्रिया° एते प्रयाजानुयाजाः । होतुरग्नेः स्विष्टकृतः स्वस्यैव प्रि-
याणि धामानि यक्षत् इष्टवान् । स्वं महिमानं स्वां विभूतिं यक्षत् । किं च आ
इज्याः समन्ताद्यष्टुं योग्या एज्याः यागार्हाः इषः इहन्ति इषः सकामाः प्रजाः आ-
यजतां सम्यक् यजन्तु वचनव्यत्ययः प्रजा यागशीला यागयोग्याश्च भवत्वित्यर्थः ।
स ज्ञातवेदाः स्विष्टकृदग्निः अधरा अधरान्यज्ञान्कृणोतु करोतु रुविश्च जुषताम् ।
हे मनुष्यहोतः त्वं यज । विभक्तेराकारः ॥ ४७ ॥

VI. देवं बर्हिः सरस्वती सुदेवमिन्द्रेऽश्विना ।

तेजो न चक्षुरद्व्योर्बर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ४८ ॥

का° [११.७.८.१.] अनुयाजप्रेषा देवं बर्हिरिति याज्याश्च । देवं बर्हिः सरस्व-
तीत्याद्या एकादश कण्डिकास्त्रिपशोरनुयाजानां प्रेषा याज्याश्च भवन्तीत्यर्थः ॥
एकादशानुयाजप्रेषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः चतस्र आर्यस्त्रिष्टुभः व्यवहितपद-
प्रायाः । शोभना देवा यस्य तत्सुदेवं यद्वर्हिः देवमनुयाजदेवता तेन बर्हिषा सह
सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रे तेजो दधुः दधतु अद्व्योः इन्द्रनेत्रयोः चक्षुः
इन्द्रियं च दधुः नकारश्चार्थः । एवमग्रेऽपि । वसुवने वसुवननाय धनलाभाय व-
सुधेयस्य वसुनो धेयं वसुधेयं तस्य वसुनिधानाय च अश्विसरस्वतीन्द्रा व्यन्तु रु-
विर्भक्षयन्तु । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज । सप्तमीषधौ चतुर्थ्यर्थे ॥ ४८ ॥

देवीर्द्वारोऽश्विना भिषजेन्द्रे सरस्वती ।

प्राणं न वीर्यं नसि द्वारो दधुरिन्द्रि° ॥ ४९ ॥

उत्तरार्धे द्वार इति प्रथमा तृतीयार्था । या द्वारो देवीः यज्ञगृहद्वारो देव्यो

अनुयाजदेवाः ताभिर्द्वार्षिः सह भिषजा अश्विना वैद्यावश्विनौ सरस्वती च इन्द्रे वीर्यं बलं दधुः नसि इन्द्रस्य नासिकायां प्राणमिन्द्रियं घ्राणमिन्द्रियं च दधुः वसुं व्याख्यातम् ॥ ४१ ॥

देवीऽउपासावश्विना सुत्रामेन्द्रे सरस्वती ।

बलं न वाचमास्यऽउपाभ्यां दधुरिन्द्रि° ॥ ५० ॥

नक्तोपासाविति प्राप्ते हान्दस आदिपदलोपः । उपासा देवी नक्तोपसौ अनुयाजदेव्यौ ताभ्यामुपाभ्यां नक्तोपोभ्यां सह अश्विनौ सुत्रामा शोभनरक्षणकर्त्री सरस्वती च इन्द्रे बलं दधुः आस्ये इन्द्रमुखे वाचमिन्द्रियं वागिमिन्द्रियं च दधुः नश्चार्थः वस्वित्युक्तम् ॥ ५० ॥

देवी ज्योष्टी सरस्वत्यश्विनेन्द्रमवर्धयन् ।

श्रोत्रं न कर्णयोश्चो ज्योष्टीभ्यां दधुरिन्द्रि° ॥ ५१ ॥

ये ज्योष्टी ज्योषयित्री सुखस्य सेवयित्री देवी देव्यौ अनुयाजदेव्यौ ग्वावापृथिव्यौ अक्षोरात्रे वा सस्यं च समा चेति कात्थक्यः [(15.) निरु° १.४१.] ताभ्यां ज्योष्टीभ्यां सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रमवर्धयन् कथमवर्धयन् तत्राह इन्द्रे यशो दधुः तत्कर्णयोश्च श्रोत्रमिन्द्रियं दधुः वसुं ॥ ५१ ॥

देवीऽऊर्जाङ्गती दुधे सुदुधेन्द्रे सरस्वत्यश्विना भिषजावतः ।

श्रुक्रं न ज्योति स्तनयोराङ्गती धत्त इन्द्रियं वसुं ॥ ५२ ॥

उत्तरार्धे आङ्गतीशब्दस्तृतीयार्थः । ज्योश्चोरेव देवताविकल्पः । ये देवी ऊर्जाङ्गती ऊर्जा रसवती आङ्गतिराङ्गानं होमो वा ययोस्ते ऊर्जाङ्गती दुधे दुग्धस्ते दुधे कामपूरके सुदुधे सुदोहने ताभ्यामाङ्गतिभ्यां सह सरस्वती भिषजावश्विनौ च इन्द्रे इन्द्रमवतः अवन्ति रक्षन्ति वचनव्यत्ययः कथम् तदाह ज्योतिः तेज इन्द्रे धत्तः दधति स्तनयोः श्रुक्रमिन्द्रियं च धत्तः वचनव्यत्ययः नश्चार्थः व्याख्यातमन्यत् ॥ ५२ ॥

देवा देवानां भिषजा होतारविन्द्रमश्विना ।

वषट्कारैः सरस्वती विषिं न कृदये मतिः होतृभ्यां दधुरिन्द्रि० ॥५३॥

देवानां देवा देवौ यौ होतारौ अनुयाजदेवौ ताभ्यां होतृभ्यां सह वषट्कारैश्च सह भिषजौ अश्विनौ सरस्वती च इन्द्रमिन्द्रे विषिं कान्तिं दधुः कृदये मतिमिन्द्रियं बुद्धीन्द्रियं च दधुः नश्चार्थः वसु० उक्तम् ॥५३॥

देवीस्तिस्त्रस्तिस्त्रो देवीरश्विनेडा सरस्वती ।

श्रूषं न मध्ये नाभ्यामिन्द्राय दधुरिन्द्रि० ॥५३॥

यास्तिस्त्रो देव्यो भारती इडा सरस्वती तिस्रो देवीः विभक्तिव्यत्ययः ताभिस्तिस्त्रभिः देवीभिः सह अश्विनौ सरस्वती इडा च इन्द्राय इन्द्रे नाभ्यां मध्ये च श्रूषं बलमिन्द्रियं च दधुः नश्चार्थः वसु० व्याख्यातम् ॥५४॥

देव इन्द्रो नराणांस्त्रिवृत्यः सरस्वत्याश्विभ्यामीयते रथः ।

रेतो न रूपममृतं जनित्रमिन्द्राय त्रष्टा दधदिन्द्रियाणि वसु० ॥५५॥

नरा अस्मिन्नासीनाः शंसतीति यास्कोक्तेः [निरु० ८. ६.] नराणांसो देवोऽनुयाजवृत्तपो यज्ञः रेतो वीर्यं रूपं सौन्दर्यममृतं जनित्रमुत्तमं जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय दधत् (16.) दधातु नश्चार्थः । कीदृशो नराणांसः इन्द्रः इन्दतीतीन्द्रः ऐश्वर्यवान् इदि परमैश्वर्ये । त्रिवृत्यः त्रीणि वृत्यानि गृहाणि सदोद्विर्धानाग्नीधाणि यस्य सः । तथा त्रष्टा तद्वतिः करान्तिकर्मा जगतः कर्ता यज्ञादेव जगदुत्पत्तेः । यस्य नराणांसस्य रथः सरस्वत्या अश्विभ्यां च ईयते नीयते ऊच्यते । वसु० व्याख्यातम् ॥५५॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णीऽश्विभ्याः सरस्वत्या सुपिप्पल इन्द्राय पच्यते मधु ।

ओजो न जूतिर्ऋषभो न भामं वनस्पतिर्नी दधदिन्द्रियाणि वसु० ॥५६॥

वनस्पतिर्देवो नोऽस्माकमोजः तेजः जूतिः जूतिं जवं वेगं भामं क्रोधमिन्द्रियाणि च दधत् दधातु यो वनस्पतिरूपः इन्द्राय मधु मधुरं फलं पच्यते पचति

फलति इन्द्राय फलं ददाति नकारौ चार्थौ । कीदृशो वनस्पतिः देवैर्हिरण्यपर्णाः
हिरण्यवृषाणि पर्णानि यस्य देवा यस्य हिरण्यमानि पर्णानीत्यर्थः । अश्विभ्यां
सरस्वत्या च सुपिप्यलः शोभनं पिप्यलं फलं यस्य सः अश्विनौ सरस्वती च य-
स्य वनस्पतेः फलानीत्यर्थः । ऋषभः पूज्यः ऋषभशब्दः पूजावचनः । वसुं ॥५६॥

देवं बर्हिर्वारितीनामधरे स्तीर्णमश्विभ्यामूर्णम्रदाः सरस्वत्या स्योनमिन्द्र
ते सदः । ईशायै मन्युः राजानं बर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसुं ॥५७॥

हे इन्द्र वारितीनां वारि जले इतिर्गतिर्यासां ता वारितयः तासां जलोद्भव-
नामोषधीनां सम्बन्धि बर्हिः ते तव सदः सदसि अधरे यज्ञे अश्विभ्यां सरस्वत्या
च स्तीर्णमास्तृतं कीदृशं बर्हिः देवं दीप्यमानम् ऊर्णम्रदाः ऊर्णमिव म्रदीयः ह्य-
न्दस ईयोलोपः अत एव स्योनं सुखद्वयम् । किं च अश्विसरस्वत्यः बर्हिषा सह
राजानं दीप्यमानं मन्युं क्रोधमिन्द्रियं च हे इन्द्र त्वयि दधुः किमर्थम् ईशायै ऐ-
श्वर्याय ईशनमीशा तस्यै गुरोश्च कृत्स्न इति [पा० ३.३.१०३.] ख्यधिकारि ईशतेर-
प्रत्ययः स्त्रीवादात् । वसुं उक्तम् ॥५७॥

देवोऽग्निः स्विष्टकृदेवान्यक्षगन्धर्वा इति स्विष्टकृत्स्विष्टा देवा आज्यपाः स्विष्टोऽग्निर्गन्धिना होता
सर्स्वतीमग्निः सोमः स्विष्टकृत्स्विष्ट इन्द्रः सुत्रामा सविता वरुणो भिष-
गिष्टो देवो वनस्पतिः स्विष्टा देवा आज्यपाः स्विष्टोऽग्निर्गन्धिना होता
होत्रे स्विष्टकृत्स्विष्टो न दधदिन्द्रियमूर्तमपचितिः स्वधां वसुं ॥५८॥

शोभनमिष्टं यागं करोतीति स्विष्टकृत् अग्निर्देवो यथायथं यथास्वं यो यथा
इष्टव्यस्तथा (17.) देवान्वक्ष्यमाणान्यक्षत् इष्टवान् । कान्देवानत आह होतारौ
अयं चाग्निर्सौ च मध्यमो वायुः होतृमैत्रावरुणौ वा इन्द्रम् अश्विना अश्विनौ च
वाचा मन्त्रेण वाचं च यक्षत् सरस्वतीमग्निं सोमं च । किं च स्विष्टकृत् शोभ-
नयज्ञकारी सुत्रामा शोभनरक्षकः मनिन्प्रत्ययः इन्द्रः स्विष्टः सुष्टु इष्टः सविता
वरुणो भिषगिष्टः वनस्पतिर्देवश्च इष्टः आज्यपा देवाः प्रयाजानुयाजाः स्विष्टाः
अग्निर्धिष्ठाता अग्निना भौमेन कृविद्वारा सुष्टु (18.) इष्टः । किं च होता दैव्यः

स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय यशः इन्द्रियमूर्जमन्नमपचितिं पूजां स्वधां पित्रर्यमन्नं दधत् ददातु नकारश्चर्यः । वसुवननाय वसुधानाय च देवा व्यन्तु रुविरदन्तु मनुष्यहोतर्यज ॥ ५८ ॥

अग्निम॒ग्न्य हो॒तार॑मवृणीता॒यं य॒ज्ञमा॑नः पच॒न्य॒क्तीः पच॑न्पु॒रोडा॑शान्व॒ध्नन्न॒श्वि॒भ्यां ह॒ग॒ः सर॑स्वत्यै मे॒षमिन्द्रा॑य ऽ॒ऋष॒भ॒ः सु॒न्वन्न॒श्विभ्या॑ः सर॑स्वत्या ऽ॒इन्द्रा॑य सु॒त्राम्णो॑ सुरा॒सोमा॑न् (19.) ॥ ५९ ॥

का० [११.७.१०.] अग्निमयेति सूक्तवाकप्रैषः । अग्निमग्न्य होतारमित्यादिः (20.) सूक्ता ब्रूहीत्यन्तः कण्डिकात्रयात्मकः सूक्तवाक्ये प्रैषो भवति ॥ लिङ्गोक्तदेवतः प्रैषः प्रथमा अष्टिः द्वितीया धृतिः तृतीया विकृतिः । अयं यज्ञमानोऽग्न्य अग्निं होतारमवृणीत वृतवान् वृणातेर्लङ् किं कुर्वन् पक्तीः (21.) पक्ताव्यानि क्वीषि पचन् सामान्येनोक्ता विशेषमाह पुरोडाशान्यचन् अश्विभ्यामश्विनोर्ये हगं बध्नन् यूषे इति शेषः सरस्वत्यै मेषं बध्नन् इन्द्राय ऋषभं च बध्नन् तथा अश्विभ्यां सरस्वत्यै सुत्राम्णो रक्षकाय इन्द्राय च सुरासोमान्सुन्वन् अग्निमवृणीत ॥ ५९ ॥

सूप॒स्था अ॒ग्न्य दे॒वो वन॒स्पति॑रभवद्द॒श्विभ्यां ह॒गेन॑ सर॑स्वत्यै मे॒षेणेन्द्रा॑य ऽ॒ऋष॒भेणा॒ज्ज्ञं॒स्तान्मे॒दस्तः॑ प्रति॒ पच॑तागृ॒भीष॑तावी॒वृध॑न्त पुरो॒डाशै॑रपु॒र॒श्विना॑ सर॑स्वतीन्द्रः सु॒त्रामा॑ सुरा॒सोमा॑न् ॥ ६० ॥

अग्न्य वनस्पतिर्देवः हगेन कृत्वा अश्विभ्यां सूपस्था अभवत् सुष्ठु उपतिष्ठते सेवते सूपस्थाः (22.) हगेनाश्विनोः सेवां चकारेत्यर्थः मेषेण सरस्वत्यै सूपस्था अभवत् ऋषभेण इन्द्राय सुपस्था अभवत् वनस्पतिना हागमेषर्षभैरश्व्यादीनामुपस्थानं कृतम् । तत्कथं ज्ञायते तत्राह अश्व्यादयो मेदस्तः मेदो वपामारभ्य तान् हागादीन् अक्षन् अभक्षयन् । पुनः पचता पचन्ते तानि पचता पचतानि पक्वानि अवदानानि प्रत्यगृभीषत प्रत्यगृह्णन् पचतेर्मृदशियजिपर्विपच्यमितमिनमिदुर्येभ्योऽतजिति [उष्ण० ३.१०१.] अतचप्रत्ययः भूतेऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३.३.२.] वचनाद्भूतेऽपि द्रष्टव्यः विभक्तेराकारः । पुनस्ते पुरोडाशैरवीवृधन्त ऐधन्त ।

किं च अश्विना सरस्वती सुत्रामा इन्द्रश्च सुरासोमानपुः पीतवत्तः पातेर्लङ् पि-
बदिशाभावश्छान्दसः ररन्तुर्वा । सुराश्च सोमाश्च तान् सुरामयान्सोमान्वा ॥ ६० ॥

त्वामयः ऋषेऽर्षेयः ऋषीणां नपादवृणीतायं यज्ञमानो ब्रुम्य आ संग-
तेभ्य एष मे देवेषु वसु वार्यायक्ष्यतेऽस्ति ता या देवा देव दानान्यदु-
स्तान्यस्माऽआ च शास्वा च गुरस्विषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषि-
तो मानुषः सूक्तावाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥ ६१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥

दैव्यो होता अग्निरुच्यते । हे ऋषे मन्त्राणां द्रष्टः हे अर्षेय यज्ञमानार्षेयैर्त्रि-
यते इत्येवं संबोध्यते हे ऋषीणां नपात् पुत्रायं यज्ञमानः ब्रुम्यः संगतेभ्यः मि-
लितेभ्यो देवेभ्य इति हेतोरय त्वामेव आ अवृणीत सम्यग्वृतवान् । इति किम्
एषोऽग्निर्मे मयं देवेषु वारि वरीतुं योग्यं वारि वरणीयं वसु धनमायक्ष्यते आ-
दास्यते यज्ञतेदनार्थाल्लृट् मया देवेभ्यो दातुं ग्रहीष्यते इत्यर्थः । किं च हे देव
अग्रे या यानि ता तानि दानानि देवा अदुः दत्तवत्तः तानि दानानि अस्मै यज्ञ-
मानाय आशास्व च इह तानि यज्ञमानाय दातव्यानीति इहेत्यर्थः । आगुरस्व
च उग्रह च गुरो उग्रमे तुदादिः दानायोग्यं कुरु आकारौ चकारौ च भिन्नक्र-
मौ । हे होतः त्वमिषितः प्रेषितोऽसि प्रेरितोऽसि कथम् तदाह भद्रवाच्याय व-
क्तुं योग्यं वाच्यं भद्रं शुभं च तत् वाच्यं च भद्रवाच्यं तस्मै भद्रं ब्रूहीति प्रेषितो
ऽसीत्यर्थः । किं च सूक्ता सूक्तानि त्वं ब्रूहि इति सूक्तावाकाय सूक्तावचनाय सूक्ता-
नि वक्तुं मानुषः होता च प्रेषितोऽस्ति ॥ ६१ ॥

श्रीमन्महोदधरकृते वेददीपे मनोदरे ।

एकविंशोऽयमध्यायो याज्यादिप्रेषणान्तिमः (23.) ॥ २१ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

१ [मृत्लय] ॥ १ ॥ २ [अहेलमानो] ॥ २ ॥ ३ [हेतो] ॥ ३ ॥ ४ [मृत्लीक] ॥
४ ॥ ५-१० ॥ ५-१० ॥ ६. १७ [मिधसाताऽइव त्मना महो] ॥ ११ ॥ ११

॥ १२ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १४ [इत्ताभि°] - ११ [इत्ता] ॥ १५-२० ॥
 २१-२८ ॥ २२-२१ ॥ २२ [°मित्तस्य°] - ३२ [°क्षदिलेलित अजु°] ॥ ३०-३३ ॥
 ३३-३७ [अश्विनेला] ॥ ३४-३८ ॥ ३८-४२ [मधुश्च्युतस्ता°] ॥ ३१-४३ ॥ ४३.
 ४४. ४५ ॥ ४४ ॥ ४६-५० [उपासां अश्वि°] ॥ ४५-४१ ॥ ५१-५३ [होतारां इ-
 न्द्र°] ॥ ५०-५२ ॥ ५४ [अश्विनेला] - ५८ [होतारां इन्द्र°] ॥ ५३-५७ ॥ ५१
 [पुरोलाशा°] ॥ ५८ ॥ ६० [पुरोलाशैर°] ॥ ५१ ॥ ६१ ॥ ६० ॥ ॥

इति काण्वीयामां वाजसनेयसंहितायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥

I. a. तेजोऽसि शुक्रममृतमायुष्या आयुर्मे पाहि । b. देवस्य वा सवितुः
 प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् । c. आर्दे ॥ १ ॥

श्रीविनायकाय (1.) नमः ॥ सर्वकामस्य राज्ञोऽश्वमेधः तस्य फाल्गुनशुक्लाष्ट-
 म्यामारम्भः ॥ का° [२०.१.१.] निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति । चतुःसु-
 वर्णनिर्मित आभरणविशेषो निष्कः तं यज्ञमानकण्ठे प्रतिबध्नन्धर्युस्तेजोऽसीति
 मन्त्रं पाहीत्यन्तं वाचयति तं च निष्कं प्रातर्दीमान्ते पूर्णाहुतिं कृत्वाध्वये दद्या-
 दिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारोऽध्याया अश्वमेधमन्त्रास्तेषां प्रज्ञापतिर्ऋषिः । तेजोऽसीत्य-
 स्य सौवर्णं निष्कं देवता । प्राज्ञापत्यानुष्टुप् । हे निष्क तेजोऽसि अग्नेयत्वात् ।
 शुक्रमग्नेर्वर्यि चासि अग्निर्ह वाऽपोऽभिदध्यावित्युपक्रम्य तासु रेतः प्रासिञ्चत्तद्वि-
 रण्यमभवदिति श्रुतेः । अमृतं च वद्वितपिऽनुच्छिद्यमानद्रववाधिकरणत्वात् (2.)
 दानेनामृतवप्रदानाच्च हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्त इति श्रुतेः । आयुष्याः आयुः पा-
 तीति आयुषो गोपायिता अतो याचे मे ममायुः पाहि रक्ष यज्ञसमत्तिपर्यन्तमायुः
 प्रार्थते ॥ का° [२०.१.२७.] देवस्य वेति रशनामादाय ब्रह्मन्नश्च भक्त्यामीत्याह ।
 देवस्य-वेत्यादि-सर्मारपन्तीत्यन्तेन मन्त्रेण त्रयोदशारत्निं दर्भमयीं द्विगुणामश्वब-
 न्धनार्थी रशनां रज्जुमादाय ब्रह्मन्नश्चमित्यादि-तेन-राध्यासमित्यन्तं मन्त्रं [४.] ब्र-
 ह्माणं प्रत्याहिति सूत्रार्थः ॥ देवस्य वेति व्याख्यातम् [१.१०.] ॥ १ ॥

इमामगृह्णान् रशनामृतस्य पूर्वऽआयुषि विदथेषु कव्या ।

सा नोऽस्मिन्सुतऽआबभूवऽऋतस्य सामत्सरमारपती ॥ २ ॥

यज्ञपुरुषदृष्टा रशनादेवत्या त्रिष्टुप् । सवनं सुतं यज्ञः भावे क्तः नोऽस्माकम-
स्मिन् सुते यज्ञे सा रशना आबभूव उत्पन्ना । कीदृशी ऋतस्य यज्ञस्य सामन् सा-
मि समारम्भे सरं प्रसरं यज्ञप्रसारमारपती रप् उक्तौ उच्चारयती यज्ञप्रसारो भव-
त्विति वदन्तीत्यर्थः । सा का विद्यते लभ्यते स्वर्गी यैस्ते विदधाः यज्ञाः विदधेषु
यज्ञेषु विदेरथगिति अथकप्रत्ययः कट्या (३.) कवयः विभक्तोऽर्धादेशः सुपां सुलुगि-
त्यादिना [पा° ७. १. ३१.] यज्ञेषु कुशलाः प्रजापत्यादयो यामिमां रशनामृतस्य य-
ज्ञस्य पूर्वे प्रथमे आयुषि प्रारम्भे इत्यर्थः अगृह्णान् अगृह्णन् या पूर्वैर्गृहीता सा र-
शनात्रोद्धृता (४.) इत्यर्थः ॥ २ ॥

अभिधा असि भुवनमसि यन्तासि धर्ता ।

स त्वग्निं वैश्वानरं सप्रथसं गृह् स्वाहाकृतः ॥ ३ ॥

का° [२०. १. २८.] तं वधानेति ब्रह्मानुज्ञातोऽभिधा असीति बध्नात्यश्चम् । तं
बधानं देवेभ्यः प्रजापतये तेन राधुहीति मन्त्रेण ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वर्युरभिधा असी-
त्यादि-स्वगा-त्वा-देवेभ्यः-प्रजापतयेऽइत्यन्तेन मन्त्रेण रशनयाश्च बध्नाति ॥ लि-
ङ्गोक्तदेवतानि यज्ञेषु अश्वो देवताद्यस्य । हे अश्व यस्वमभिधा असि अभिधीयते
स्तूयतऽइत्यभिधाः छिप् भुवनं सर्वेषामाश्रयश्चासि यन्ता नियमनकर्ता वासि धर्ता
जगद्धारयिता च । स एवंविधः त्वं स्वाहाकृतः स्वाहाकारेण कृतः हुतः सन् अ-
ग्निं गृह् प्राप्नुहि कीदृशमग्निम् वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितम् सप्रथसं
प्रथतेरसुन्प्रत्ययः प्रथनं प्रथो विस्तारस्तत्सहितम् यद्वा सर्वतस्तिर्यगूर्ध्वमथश्च प्रथते
सप्रथाः तम् सर्वतःशब्दस्य सादेशः ॥ ३ ॥

a. स्वगा त्वा देवेभ्यः प्रजापतये ब्रह्मन्नाश्च भत्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये
तेन राध्यासम् ।

b. तं बधानं देवेभ्यः प्रजापतये तेन राधुहि ॥ ४ ॥

हे अश्व त्वा त्वां देवेभ्यः प्रजापतये च देवार्थं प्रजापत्यर्थं च स्वगा करोमीति

शेषः स्वेनैव गहृतीति स्वगा उज्जन्तः विभक्तोऽदिशो वा स्वयंगामिनमित्यर्थः ॥
 ब्रह्मन्त्रश्चम् (५.) ब्रह्मा देवता ब्रह्माणामामन्त्रयते हे ब्रह्मन् अश्वं भक्त्यामि ब-
 न्धनं करिष्यामि बध्नतेर्लृटि स्यपि एकाचो वश इति [पा० ८.२.३७.] भषूत्वम्
 किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धेनाहं राध्यासं राध संसिद्धौ सिद्धिं कर्म-
 समाप्तिद्वयां प्राप्नुयाम् आशीर्लिङ् ॥ ब्रह्मा प्रसौति तं बधान अर्धयुदैवतं यजुः ।
 हे अर्धेयी यं बन्धुमिहसि तमश्वं बधान किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्व-
 बन्धनेन राधुहि सिद्धिं यज्ञसमाप्तिस्तत्तणां प्राप्नुहि राधेः स्वादिवाहोऽति श्रुत्य-
 यः ॥ ४ ॥

- a. प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । b. इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ।
 c. वायवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । d. विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि ।
 e. सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि ।
 f. योऽश्वर्वत्तं जिघांसति तमभ्यमीति वरुणः पुरो मर्तः पुरः श्वा ॥ ५ ॥

का० [२०.१.३७.] स्थावरा अपो गवा प्रजापतये त्वेति प्रोक्षत्यश्वं प्रतिमन्त्रम् ।
 ततोऽर्धयुः स्थावरास्तडागादिस्था अपो गवा ताभिरद्भिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमश्वं
 प्रोक्षति ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि पञ्च यजूंषि । हे अश्व प्रजापतये जुष्टं त्वा त्वां प्रो-
 क्षामि सिञ्चामि अनेन प्रोक्षणेन प्रजापतेरिवाश्वे वीर्यं दधाति तथा च श्रुतिः [१३.
 १.२.५.] प्रजापतिर्वै देवानां वीर्यवत्तमो वीर्यमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां
 वीर्यवत्तम इति । इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनेन्द्राग्न्योरिवाश्वे ओजो
 दधाति तथा च श्रुतिः [१३.१.२.६.] इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमाऽओज ए-
 वास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितम इति । वायवे जुष्टं प्रीतं त्वा प्रो-
 क्षामि अनेन वायोरिवाश्वे वेगं दधाति तथा च श्रुतिः [१३.१.२.७.] वायुर्वै दे-
 वानामाशिष्ठो जवमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठ इति आशिष्ठो वे-
 गवत्तरः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनाश्वे यशो दधाति विश्वे वै
 देवा यशस्वितमा यश एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितम इति [१३.
 १.२.८.] श्रुतेः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेन सर्वा देवता अश्वे

दधाति सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति सर्वा एवास्मिन्देवता अथ अन्वाया-
तयतीति [१३. १. २. १.] श्रुतेः ॥ का° [२०. २. १.] योऽअर्वन्तमिति वाचयति । शू-
द्राद्विश्वायां ज्ञातेन पुंसा अधर्युपेतिनेन (६.) चतुर्नेत्रे शुनि खादिरमुशलेन कृते
सति योऽअर्वन्तमित्यादि-वरुण-इत्यन्तं मन्त्रं यजमानं वाचयति ॥ गायत्री पूर्वार्धे
ऽश्चस्तुतिः परेऽर्धे (७.) लिङ्गोक्तदेवता । यः अर्वन्तमश्वं जिघांसति कृत्नुमिहति
अर्वणस्त्रसावनज इति [पा° ६. ४. १२७.] त्रन्तादेशः (८.) कृतेः सन्नन्ताल्लट् वरुणः
तमश्वं जिघांसन्तमभ्यमीति हिनस्ति अम् हिंसायाम् एतस्य लटि तुरुस्तुशम्यम
इति [७. ३. १५.] ईप्रत्ययः ॥ का° [२०. २. ४.] वेतसकटेनाधोऽश्वं प्रावपति परो
मर्त इति । वेतसतरुकृतेन कटेन मृतं श्वानमश्वाधो जले तारयति ॥ अश्वं जि-
घांसुर्मर्ता मनुष्यः परः पराभूतः अधस्पदं नीतः श्वा च परः पराकृतः श्वत्त्रपेणाश्व-
कृतेव (९.) पराकृत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

- II. a. अग्ने॒ स्वाहा । b. सोमा॒य॒ स्वाहा । c. अपां॒ मोदा॒य॒ स्वाहा ।
d. सवि॒त्रे स्वाहा । e. वा॒यवे॒ स्वाहा । f. वि॒ष्णवे॒ स्वाहा । g. इ-
न्द्रा॒य॒ स्वाहा । h. बृह॒स्पत॑ये॒ स्वाहा । i. मि॒त्राय॒ स्वाहा । k. व-
रु॒णाय॒ स्वाहा ॥ ६ ॥

का° [२०. २. ३. ४.] अग्निसमीपमानीयाग्नये स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रं
सकृत् वावर्तम् । ततः स्थावराभ्योऽग्नयः सकाशादश्वमग्निपार्श्वमानीयाग्नये स्वाहे-
त्येककण्डिकात्मकेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रं सकृदुह्वा जुह्वा स्तोकीयसंज्ञा दशाज्या-
हुतीर्जुहोति यद्दानुवाकमावर्त्यावर्त्य सकृत्समाज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्यः ॥ दश
यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । अङ्गतीत्यग्निः । सुनोतीति सोमः । अपां जलानां मो-
दाय मोदयति कृषयति मोदः । सूते सविता । वातीति वायुः । वेवेष्टि व्याप्नो-
ति विष्णुः । इन्द्रतीन्द्रः । बृहतां वेदानां पतिर्बृहस्पतिः । मिथ्यति स्मिह्यति मि-
त्रः । वृणोति भक्तं भजते वरुणः । एताभिराहुतिभिरेतेभ्यो दश देवेभ्योऽश्वं द-
दाति तथा च श्रुतिः [१३. १. ३. ३.] एतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य एवैनं जुहोती-
ति ॥ ६ ॥

III. हिङ्गाराय स्वाहा हिङ्गताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहावक्रन्दाय स्वाहा प्रो-
 धते स्वाहा प्रप्रोथाय स्वाहा गन्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा निविष्टाय
 स्वाहोपविष्टाय स्वाहा संदिताय स्वाहा वल्गति स्वाहासीनाय स्वाहा
 शयानाय स्वाहा स्वपते स्वाहा जाग्रते स्वाहा कूजति स्वाहा प्रबुद्धाय
 स्वाहा विजृम्भमाणाय स्वाहा विचृताय स्वाहा संहानाय स्वाहोपस्थि-
 ताय स्वाहायनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहा ॥ ७ ॥

का° [२०. ३. ३.] दक्षिणाग्री जुहोति हिङ्गाराय स्वाहेति प्रक्रमान् । एतदर्थमे-
 वोद्धृते दक्षिणाग्री प्रतिमत्वं प्रक्रमसंज्ञान्दोमानेकोनपञ्चाशज्जुहोतीत्यर्थः ॥ अश्व-
 स्यैकोनपञ्चाशच्चेष्टितानि व्यापाराः कण्डिकाद्वयेन । हिङ्गारं हिङ्गारस्तस्मै । हि-
 ङ्गताय कृतं यद्धिङ्गतं (10.) तस्मै । क्रन्दतीति क्रन्दन् । अव नीचैः क्रन्दतीत्य-
 वक्रन्दः । प्रोधतीति प्रोधन् प्रोथृ पर्यापणे (11.) । प्रकृष्टः प्रोथो घोणा यस्य घो-
 णा तु प्रोधमस्त्रियाम् । गन्धोऽस्यास्ति गन्धः । घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रातः । नि-
 विशति निविष्टः । उपविशतीत्युपविष्टः । सम्यक् दितं लूनं (12.) खण्डनं यस्य
 स संदितः । वल्गतीति वल्गन् । आस्तेऽसावासीनः । शेतेऽसौ शयानः । स्व-
 पिति स्वपन् । जाग्रतीति जाग्रत् । कूजतीति कूजन् । प्रकर्षेण बुध्यते प्रबुद्धः ।
 विजृम्भते विजृम्भमाणः । चृती दीप्तौ विशेषेण चर्तति विचृतः (13.) । संहानाय
 संगतशरीराय । उपतिष्ठते उपस्थितः । अयतेऽयनः (14.) । प्रकृष्टमयते प्रायणः
 तस्मै स्वाहा ॥ ७ ॥

यते स्वाहा धावते स्वाहाद्रावाय स्वाहोद्भुताय स्वाहा श्रूकाराय स्वा-
 हा श्रूकृताय स्वाहा निषण्णाय स्वाहोत्थिताय स्वाहा जवाय स्वाहा
 बलाय स्वाहा विवर्तमानाय स्वाहा विवृताय स्वाहा विधून्वानाय
 स्वाहा विधूताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा श्रूण्वते स्वाहेक्षमाणाय
 स्वाहेक्षिताय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा निषणाय स्वाहा यदन्ति तस्मै

स्वाहा॒ यत्पिब॑ति॒ तस्मै॒ स्वाहा॒ यन्मूत्रं॑ क॒रोति॒ तस्मै॒ स्वाहा॒ कुर्व॑ते स्वा-
हा॒ कृताय॒ स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

एतीति॒ यन् । धावतीति॒ धावन् । उ॒त् अ॒धिको॒ द्रावो॒ गतिर्यस्य॑ स उ॒द्रावः ।
उ॒त् अ॒धिकं॑ द्रु॒तं यस्य॑ स उ॒द्द्रुतः । श्रू॒ इति॒ करोतीति॑ श्रू॒कारः । श्रू॒कृतमस्यास्ति॑
श्रू॒कृतः । नि॒षीद॑ति नि॒षीदन् । उ॒त्तिष्ठ॑ते उ॒त्थितः । ज॒वते॒ जवो॒ वेगवान् । व-
ल॒मस्यास्ति॑ वल्ः । वि॒वर्त॑ति स वि॒वर्त॑मानः । वि॒वर्त॑ते स्म वि॒वृत्तः । वि॒धूनु॑ते
कम्प॑ते स वि॒धून्वानः । वि॒धूय॑तेऽसौ वि॒धूतः । श्रा॒तुमिह॑ति शुश्रू॒षमाणः॑ ज्ञाश्रु-
स्मृ॒दृशां॑ सन॒ इति॑ [पा० १.३.५७.] शानन् (15.) । शृ॒णोति॑ शृ॒णवन् । ई॒क्षते॒ स
ई॒क्षमा॑णः । ई॒क्षते॒ स्मेति॑ ई॒क्षितः । वि॒शेषि॑णेक्षितो वी॒क्षितः । नि॒मिष॑ति नि॒मे-
षः । यत्किंचि॑त् अ॒त्ति तस्मै॒ । यत् ज॒लादि॑कं पि॒बति॒ तस्मै॒ पान॑कर्त्रे । यन्मू॒त्रं क॒-
रोति॒ तस्मै॒ मूत्र॑यते । करोति॒ कुर्वन् । कृत॑मस्यास्ति कृतः । तस्मै॒ स्वाहे॑ति सर्व-
त्र । इत्येकोनपञ्चाशत्प्रक्रमाः ॥ ८ ॥

तत्स॒वितु॑र्वरे॒ण्यं ॥ १ ॥

षट्चः स॒वितृ॑दे॒वत्या॒ गाय॑त्र्यः सावि॒त्रीणा॑मिष्टीनां याज्यानुवाक्याः ॥ आद्या
व्याख्याता [३.३५.] ॥ १ ॥

हिर॑ण्यपाणि॒मूतये॑ स॒वितार॑मु॒प॒ह्वये॒ । स चे॒त्ता दे॒वता॒ प॒दम् ॥ १० ॥

मेधा॑तिथिदृष्टा । अ॒हं स॒वितार॑मु॒प॒ह्वये॒ आ॒ह्वयामि॑ । कि॒मर्थ॑म् ऊ॒तये॒ अव॑ना-
य । कीदृ॑शं स॒वितारं॑ हिर॑ण्यपाणिं हिर॑ण्ययौ पा॒णी यस्य॑ तम् । यतः॑ स स॒वि-
ता चे॒त्ता चे॒तयि॑ता सर्वज्ञः । दे॒वता॒ । प॒दं स्था॑नं ज्ञानिनाम् ॥ १० ॥

दे॒वस्य॒ चे॒ततो॒ म॒हतीं॑ प्र स॒वितु॑र्ह्वाम॒हे । सु॒मति॑ः स॒त्यरा॑धसम् ॥ ११ ॥

वयं स॒वितुः॑ दे॒वस्य॒ सु॒मतिं॑ शो॒भनां॑ बु॒द्धिं प्र॒ह्वाम॒हे प्र॒कर्षे॑ण प्रार्थयाम॒हे
कीदृ॑शस्य स॒वितुः॑ । चे॒ततः॑ चे॒ततीति॑ चे॒तन् तस्य॑ ज्ञानतः । कीदृ॑शीं सु॒मतिं॑ म-
हतीं॑ म॒हतीं॑ स॒त्यरा॑धसं स॒त्यम॑नश्चरं रा॒धो ध॑नं यस्यास्ताम् यद्वा स॒त्यं रा॑धयति
सा॒धय॑ति सा स॒त्यरा॑धास्ताम् ॥ ११ ॥

सुष्टुतिः सुमतीवृधो रातिः सवितुरीमहे । प्र देवाय मतीविदे ॥ १२ ॥

देवाय मतिविदे इति चतुर्थी पद्यर्थे । वयं सवितुर्देवस्य सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं रातिं दानं च प्र ईमहे प्रकर्षेण याचामहे इन्दसि परेऽपीति [पा० १.४.८१.] क्रियापदात्परः प्रशब्दः । कीदृशस्य सवितुः सुमतीवृधः शोभनां मतिं वर्धयति सुमतिवृत् तस्य संहितायामेतदीर्घः । तथा मतीविदे सर्वेषां मतिं वेत्ति मतिवित् तस्य पूर्ववदीर्घः ॥ १२ ॥

रातिः सत्पतिं महे सवितारमुपह्वये । आसवं देववीतये ॥ १३ ॥

अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि महे पूजयामि च मह पूजायाम् किमर्थम् देववीतये देवानां तर्पणाय । कीदृशं सवितारं रातिं राति ददातीति रातिः तमुत्तियूतीत्यादिना [पा० ३.३.१७.] कर्तरि क्तिप्रत्ययान्तो निपातः । सत्पतिं सतां पतिं पालकम् । आसवम् आभिमुख्येन सौति कर्मण्यनुजानाति आसवस्तम् पचाग्नजलः ॥ १३ ॥

देवस्य सवितुर्मतिमासवं विश्वदेव्यम् । धिया भगं मनामहे ॥ १४ ॥

सवितुर्देवस्य मतिं बुद्धिं प्रति वयं धिया बुद्ध्या भगं धनं मनामहे याचामहे सवितुर्देवस्य बुद्धिरस्मासु दानतत्परा भवत्वित्यर्थः । कीदृशं भगम् आसवम् आसौत्यनुजानाति येन आसवस्तम् धनेन सर्वेषामाज्ञां दातुं शक्यत इत्यर्थः । विश्वदेवं विश्वेभ्यो देवेभ्यो दितम् धनेनैव देवतर्पणादित्यर्थः ॥ १४ ॥

अग्निः स्तोमेन बोधय समिधानोऽअमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधत् ॥ १५ ॥

तिस्रः स्विष्टकृति पुरोऽनुवाक्याः । अग्निदेवत्या गायत्र्यो यथाक्रमं सुतम्भरविश्वामित्रविश्वतूपदृष्टाः । हे अर्धयो त्वं स्तोमेन स्तुत्या अग्निं बोधय अवगतार्थं कुरु किं कुर्वन् समिधानः समिन्दे स समिधानः संदीपयन् कीदृशमग्निम् अमर्त्यं मरणधर्मरहितम् सोऽग्निर्विधीतः सन्नोऽस्माकं हव्या हवीषि देवेषु दधत् धारयतु अस्य सोऽधिकारोऽस्ति ॥ १५ ॥

स हव्यवाउमर्त्य उशिगदूतश्चनोहितः । अग्निर्धिया समृण्वति ॥ १६ ॥

सोऽग्निर्विधा बुद्ध्या समृण्वति संगहते देवैः सह हविर्दानाय । कीदृशोऽग्निः
हव्यवाहं हव्यं वहतीति हविषां वोढा । अमर्त्यः मरणहीनः । उशिक् वष्टि
उश्यते वा सर्वैरित्युशिक् कामनीयः मेधावी वा । द्रुतः देवानां द्रुत्यकर्ता । च-
नोद्धितः चन इत्यन्ननाम [निरु० ६.१६.] चनसेऽन्नाय हितः हवीन्नपान्नस्यादना-
य स्थापितः ॥ १६ ॥

अग्निं द्रुतं पुरो दधे हव्यवाहमुपत्रुवे । देवाँश्चासादयादिरु ॥ १७ ॥

यमग्निमहं पुरो दधे पुरतः स्थापयामि तं प्रति उपत्रुवे कथयामि । किम् त-
दाह । हे अग्ने इह यज्ञे त्वं देवानासादयात् आसादय स्थापय । कीदृशमग्निं द्रुतं
देवानां हव्यवाहं हविषां वोढारम् ॥ १७ ॥

अज्ञीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे शक्नना पयः ।

गोजीरया रंक्षमाणः पुरंध्या ॥ १८ ॥

अरुणत्रसदस्युभ्यां दृष्टा पवमानदेवत्या पिपीलीकामध्या कृतिरनुष्टुप् । यस्या
आद्यतृतीयौ पादौ द्वादशाक्षौ द्वितीयोऽष्टाक्षः सा पिपीलिकामध्या कृतिरनुष्टुप्
जागतावष्टकश्च कृतिर्मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्येति वचनात् । पवमानस्तुतिः ।
हे पवमान त्वं सूर्यमज्ञीजनः उत्पादितवानसि जनेर्णिजस्ताल्लुङ् शक्नना शक्नं
शक्न शक्न शक्तौ मनिन्प्रत्ययः शक्नना सामर्थ्येन पयः जलं विधारे विशेषेण
धारयामि वृष्टये केन हेतुना गोजीरया जीवनं जीरा वस्य रेफः हान्दसः गवां
जीरा गोजीरा तथा गवां जीविकाहेतुना जलं धारयसि तासां हविषा यज्ञनिष्पत्तेः
प्राणिनां जीवनाच्च । कीदृशस्त्वं पुरंध्या रंक्षमाणः पुरं वद्ध दधाति पुरंधिर्धारा
तथा रंक्षमाणः रंक्षतऽइति रंक्षमाणो गहन् दशापवित्राद्रोणकलशमभिगहन्नि-
त्यर्थः । विधारे विधारये विधारयसि पुरुषव्यत्ययः धारयतेस्तडि लटि उत्तमैकव-
चने धारयेऽइति प्राप्ते हन्दस्युभयथेति [पा० ३.४.११७.] शितोऽप्यार्धधातुकत्वे स-
ति णेरनिटीति [पा० ६.४.११.] शिलोपे धारे इति ऋषम् ॥ १८ ॥

V. a. विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राश्चोऽसि ह्योऽस्यत्योऽसि मयोऽस्यर्वासि सतिर-
सि वाज्यसि वृषासि नृमणा असि ।

ययुर्नामासि शिशुर्नामास्यादित्यानां पवान्विद्दि ।

b. देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं रक्षत ।

c. इह रत्तिः । d. इह रमताम् । e. इह धृतिः । f. इह स्वधृतिः स्वाहा ॥ १६ ॥

का° [२०. २. १८.] अध्वर्युयज्ञमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति । तृतीयायां सावित्र्यामिष्टौ समाप्तायामध्वर्युयज्ञमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति सूत्रार्थः ॥ अथदैवतं यजुः अतिजगतीहन्द्स्कम् । मात्रा पित्रेति तृतीये पञ्चम्यर्थे हे अथ त्वं मात्रा मातुः पृथिव्याः सकाशात् विभूरसि विभवति विभूः समर्थोऽसि पित्रा पितुः सकाशादिवः प्रभूः समर्थोऽसि इयं वै मातासौ पिता ताभ्यामेवैनं परिददातीति [१३. १. ६. १.] श्रुतेः । अथ नामभिरश्वं स्तौति त्वमश्वोऽसि अश्रुते व्याप्नोति मार्गमित्यश्वः अश्रुप्रुषीत्यादिना [उष्ण° १. १५०.] अशेः घन्प्रत्ययः अश्नाति वाश्वः । ह्योऽसि ह्यति याति ह्यः ह्य गतौ पचाग्यच् । अत्योऽसि अत सातत्यगमने अततीत्यत्यः सततगामी औणादिको यप्रत्ययः । मयोऽसि मयते गहति मयः मय गतौ पचाग्यच् यद्वा मय इति सुखनाम सुखद्वयोऽसि । अर्वासि इयति गहति अर्वा स्नामदिपत्यतिपृशकिभ्यो वनिन्निति [उष्ण° ४. ११४ (16).] वनिन्प्रत्ययः यद्वा अर्वति दिनस्ति रिपूनिन्यर्वा कनिन्प्रत्ययः । सतिरसि सपति सैन्येन समवैति सतिः सप सम्बन्धे त्तिन्प्रत्ययः । वाजी असि वाजति तहीलो वाजी वज गतौ अनेकगतिसूचना पुनःपुनर्गत्युक्तिः यद्वा वाजाः पक्षा अभूवन्नस्येति वाजी । वृषासि वर्षति सिञ्चति वृषा कनिन्युवृषीत्यादिना [उष्ण° १. १५५.] कनिन्प्रत्ययः । नृमाणा असि नृषु यज्ञमानेषु मनो यस्य स नृमाणाः । नाम नाम्ना ययुरसि अत्यर्थं याति ययुः ययुरश्वोऽश्वमेधीय इत्यभिधानात् [अमर° २. ८. ४५.] यो द्वे चेति [उष्ण° १. २१.] उप्रत्ययः । किं च नाम्ना शिशुरसि श्यति कृशं करोति स्तनमिति शिशुः शः कित्सन्वच्चेति [उष्ण° १. २०.] उप्रत्ययः सन्वद्वावाद्धित्वमभ्यासस्येकारश्च । एवंविधनामा त्वमादित्यानामदितेरपत्यानां देवानां पव मार्गमन्विद्दि पतन्ति गहन्ति यत्र स पवा मार्गः स्नामदोत्यादिना [उष्ण° ४. ११४.]

वनिन्प्रत्ययः आदित्या येन पथा गच्छति तमनुगच्छ ॥ का° [२०.२.२०.] देवा आ-
 शापाला इति रक्षिणोऽस्यादिशत्यनुचरीजातीयोऽस्तावतस्तावतः कवचिनिषङ्गि-
 कलापिदण्डिनो यथासंख्यम् । चतुर्विंशतिवार्षिकाश्चशतमध्यस्थस्यैशान्यामुत्सृष्ट-
 स्य रक्षकात्ररानादिशति कीदृशान् अनुचरीसजातीयान् तावतोऽनुचरीसंख्यान-
 तेन शतं राजपुत्रान् शतं क्षत्रियपुत्रान् शतं सूतग्रामण्यां पुत्रान् सूता अश्वपोष-
 कास्तेषां मध्ये ग्रामण्यो मुख्यास्तत्सुतानित्यर्थः शतं क्षात्रसंग्रहीतृणां पुत्रान् क्षा-
 त्तार आयव्ययाध्यक्षास्तत्समूहः क्षात्रं तत्राधिकृताः क्षात्रसंग्रहीतारस्तत्सुतान् क्र-
 मात्कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिनः तेन राजपुत्राः संनाद्वन्तः क्षत्रियपुत्रा निषङ्गि-
 णाः सखद्गाः सूतग्रामणीपुत्रा इषुधिमन्तः क्षात्रसंग्रहीतृपुत्राः वंशादिदण्डधरा इ-
 त्यर्थः । वडवाभ्यो जलक्षानाद्याश्चवारणम् वर्षमश्वरक्षणम् तावद्यज्ञमानो वावा-
 तोर्वीः शेते सावित्रीः कारयति वीणागानम् पारिल्लवशस्त्रपाठम् धृतिहोमं चे-
 त्यादि ज्ञेयमिति सूत्रार्थः ॥ देवदेवत्यं यजुः ऋगुल्लिक् । आशा दिशः पालयन्तीति
 आशापाला हे देवा यूयमेतमश्वं रक्षत कीदृशं मेधाय यागाय प्रोक्षितं प्रोक्षणेन
 संस्कृतम् राजपुत्रादय एवाशापालाः तदुक्तम् शतं वै तत्ख्या राजपुत्रा आशापा-
 लास्तेभ्य एवैनं परिददातीति [१३.१.६.२.] ॥ का° [२०.३.४.] आद्वनीयेऽस्त-
 मिते चतस्रो धृतीरिह रतिरिति । अस्तमितेऽर्केऽग्निहोत्रहोमात्प्रागग्निहोत्रार्थमु-
 दृते आद्वनीयेऽग्नौ चतस्रो धृतिसंज्ञा आहुतीः प्रतिमन्त्रं जुहोति वर्षपर्यन्तं प्र-
 त्यहम् एवं चत्वारिंशदधिका चतुर्दशशती भवति तथा च श्रुतिः [१३.१.६.२.]
 संवत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीरेता वाऽअश्वस्य बन्धनं ताभिरैवैनं बध्ना-
 तीति ॥ चत्वारि यजूषि अग्निदेवत्यानि । चतुर्थमन्त्रान्ते स्वाहाकारश्चवणात्त्रिध्रपि
 स्वाहाकारः प्रयोज्यः । अश्वं प्रत्युच्यते हे अश्व इह रतिः रमाणं तेऽस्तु । इह
 भवान् रमताम् । इह ते धृतिः संतोषोऽस्तु । इह यज्ञे स्वधृतिः स्वा निजा धृतिर्ध-
 रणमस्तु स्वाहा ॥ ११ ॥

VI. काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहा स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा
 मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञातायादित्यै स्वाहादित्यै मक्ष्यै स्वा-

हृदि॒त्यै सु॒मृ॒डीका॒यै स्वा॒हा सर॑स्वत्यै स्वा॒हा सर॑स्वत्यै पा॒वका॒यै स्वा॒हा सर॑स्वत्यै वृ॒ह॒त्यै स्वा॒हा पू॒ज्जे स्वा॒हा पू॒ज्जे प्र॒प॒थ्याय॒ स्वा॒हा पू॒ज्जे न॒रं॒धिषाय॒ स्वा॒हा त॒ष्ट्रे स्वा॒हा त॒ष्ट्रे तुरी॑पाय॒ स्वा॒हा त॒ष्ट्रे पु॒रु॒त्रपा॒य स्वा॒हा वि॒स्र॒वे स्म॒हा वि॒स्र॒वे नि॒भूय॑पाय॒ स्वा॒हा वि॒स्र॒वे शि॒पि॒वि॒ष्टाय॒ स्वा॒हा ॥ २० ॥

का० [२०. ४. ३-५.] काय स्वाहेति चाश्वमेधिकानि त्रीणि कृष्णाजिनदीक्षाऽतो ऽधरदीक्षणीयायाश्चत्वारि त्रीणि-त्रीणि चाश्वमेधिकानि । चत्वार्याधरिकाण्यौद्भणानि कृत्वा काय स्वाहेत्याश्वमेधिकानि त्रीण्यौद्भणानि जुहुयात् अत औद्भणहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिनदीक्षा तत्रोपवेशनान्ता कर्तव्या । सप्ताहं प्रचरतीति [१३. १. ७. २.] श्रुतेः सप्ताहं दीक्षणीया कार्या तत्र प्रत्यहं कर्तव्यमाह अधरदीक्षणीयायाश्चत्वारि चत्वार्यौद्भणानि आकृत्यै प्रयुजे इत्यादीनि [४. ७.] त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधिकानि काय स्वाहेतिकण्डिकापठितानि प्रत्यहमन्यान्यान्यानि पाठक्रमेण एवं सप्त-सप्त प्रत्यहं ब्रूयते । काय स्वाहेति कण्डिकायां सप्त त्रिकानि पठितानि तन्मध्ये सप्तस्वहःसु क्रमेणैकैकं त्रिकं ब्रूयते तत्र द्वितीयत्रिके स्वाहाकाराद्यं मन्त्रत्रयं स्वाहाधिमाधीतायेत्यादीति सूत्रार्थः ॥ औद्भणसंज्ञानि यज्ञेषु लिङ्गोक्तदेवतानि । काय प्रज्ञापतये सुकृतमस्तु कस्मै प्रज्ञापतये कतमस्मै प्रज्ञापतिश्रेष्ठाय । आधिमाधानमाधीताय प्राप्ताय मनः मनसि वर्तमानाय प्रज्ञापतये चित्तं विज्ञाताय सर्वेषां चित्तसामिने । अदित्यै अखण्डितायै मक्ष्यै पूज्ययै अदित्यै सुमृडीकायै सुखयित्री अदित्यै । सरस्वत्यै वागधिष्ठात्र्यै पावयति पावका तस्यै शोधयित्री सरस्वत्यै वृहत्यै महत्यै सरस्वत्यै । पूज्जे प्रपथ्याय प्रगतः पन्थाः प्रपन्थाः तत्र भवः प्रपथ्यः तस्मै पूज्जे नरंधिषाय धिष् शब्दे हृदिर्वैदिकः नरं दिधेष्टि शब्दयति उदयेन स नरंधिषः तस्मै पूज्जे इगुपथति [पा० ३. १. १३५.] कः । तष्ट्रे वक्षति तनूकरोति तष्टा तस्मै तुरीपाय तुर वेगे तस्य वृषं तुरी वेगस्तं पाति रक्षति तुरीपस्तस्मै तष्ट्रे पुरुत्रपाय पुत्राणि बहूनि वृषाणि यस्य तस्मै तष्ट्रे । वेवेष्टि व्याप्नोति विष्नुस्तस्मै निभूयपाय नितरां भूत्वा मत्स्या-

द्यवतारं कृत्वा पाति निभूयपस्तस्मै विप्लवे शिपिषु पशुषु प्राणिषु विष्टः प्रवि-
ष्टोऽन्तर्यामित्रपेण शिपिविष्टस्तस्मै विप्लवे ॥ एते औद्भरणमन्त्राः ॥ २० ॥

विश्वो देवस्य नेतुं ॥ २१ ॥

का° [२०. ४. १. १०.] षडाग्निकानि चतुःस्थाने दशमं विश्वो देवस्येति । सप्तम्यां
दीक्षणीयायामयं विशेषः प्रत्ययानि चत्वार्यौद्भरणान्याध्रिकाणि ब्रूयन्ते तेषां चतु-
र्णां स्थाने षडाग्निकानि आकूतिं प्रयुज्जमग्निं स्वाहेति [११. ६६.] ब्रुवाश्चमेधिकानि
च त्रीणि विप्लवे स्वाहेत्यादीनि ब्रुवा विश्वो देवस्येति दशममौद्भरणं जुहोती-
ति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता [४. ८.] ॥ २१ ॥

VII. आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी ज्ञायतामा राष्ट्रं राजन्यः शूर इषव्योऽति-
व्याधी महारथो ज्ञायतां दोग्ध्री धेनुर्वीरान्द्वानाशुः सतिः पुरंध्रियोषो जि-
ह्व रथेष्टाः सभयो युवास्य यज्ञमानस्य वीरो ज्ञायतां निकामे-निकामे नः
पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः पचन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम्
॥ २२ ॥

का° [२०. ४. ११.] कृष्णाजिनाय्या समिदाधानात्कृत्वा ब्रह्मन्निति जपत्युत्सर्गका-
लऽएके । कृष्णाजिनदीक्षात आरभ्योखायां त्रयोदशसमिदाधानान्तं कृत्वाध्वगुरेवा
ब्रह्मन्निति जपति उत्सर्गैरुपतिष्ठतऽइत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके आ ब्रह्मन्निति
जपमिहन्ति यद्वाश्चस्योत्सर्गकाले विभूर्मात्रेति जपानन्तरमित्यर्थः ॥ लिङ्गोक्तदेवता
उत्कृतिः । हे ब्रह्मन् (17.) राष्ट्रंऽस्मद्देशे ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मणः
आज्ञायतामुत्पद्यताम् । राजन्यः क्षत्रियश्चेदृश आज्ञायतां । कीदृशः शूरः पराक्रमी
शूर विक्रान्तौ शूरयति शूरः । इषव्यः इषुभिर्विध्यतीति इषव्यः यद्वा इषौ कुश-
लः इषव्यः । अतिव्याधी अत्यन्तं विध्यतीत्यतिव्याधी शत्रुभेदनशीलः । महारथः
एकः सहस्रं जयति स महारथः । दोग्ध्री दुग्धपूरयित्री धेनुः आज्ञायतां राष्ट्रं इति
सर्वत्र सम्बन्धः । अनड्वान्वृषभो वीर वद्वनशीलो ज्ञायताम् । सतिरश्च आशुः
शीघ्रगामी ज्ञायताम् । योषा स्त्री पुरंधिः पुरं शरीरं सर्वगुणसम्पन्नं दधाति पुरं-

धिः । रथे तिष्ठति रथेष्ठाः क्षिप् सप्तम्या अलुक् रथे स्थितो युयुत्सुर्नरो जिह्नुः जननीलो जायताम् । युवा आ अस्येति पदहेदः अस्य यजमानस्य युवा समर्थः सभयो सभायां योग्यो वीरः पुत्रो जायताम् सभायां साधुः सभेयः ऽश्नुदसीति [पा० ४.४.१०६.] सभाशब्दान्तत्र साधुरित्यर्थे ऽप्रत्ययः । तस्य ण्यदेशः । किं च नो ऽस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो निकामे-निकामे नितरां कामनायां सत्यां वर्षतु अभ्यासो वीप्सार्थः । नोऽस्माकमोपधयः यवाद्याः फलवत्यः फलयुक्ताः पच्यन्तां स्वयमेव पक्वा भवन्तु । नोऽस्माकं योगक्षेमः कल्पतां योगेन युक्तः क्षेमो योगक्षेमः स कृतो भवतु अलब्धलाभो योगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ॥ २२ ॥

VIII. प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा वाचि स्वाहा मनसे स्वाहा ॥ २३ ॥

का० [२०.४.३१.] आज्यसत्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहेति प्रतिमन्त्रः सर्वरात्रमावर्तम् । आज्यादीनां प्रतिप्रहरमेकैकं क्रमेण सर्वरात्रमुत्तरवेदिस्थायौ जुहोति प्राणाय स्वाहेत्यादिद्वादशकण्डिकात्मकैरनुवाकैः । किं कृत्वा आवर्तम् प्राणाय स्वाहेत्यादिकमेकशताय स्वाहेत्यन्तं मन्त्रगणमावर्त्यावर्त्य सर्वरात्रमिति द्वितीयाग्रहणादोमक्रियाया रत्रिः कात्स्न्येन संयोगः कार्यः ततः प्रथमयामे घृतेन यागः द्वितीये सत्तुभिः तृतीये धानाभिः चतुर्थे लज्जैः । एकस्मै इति द्वादशेऽनुवाके [३४.] एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यत्र त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा अष्टभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहेत्येवमादयो मन्त्रा अपठिता अपि एकैकोच्चयेन शतपर्यन्ताः प्रयोज्याः एकोत्तरा जुहोतीति [१३.२.१.५.] श्रुतेः । व्युष्टायां समाप्तायां रात्रौ व्युष्टौ स्वाहेति घृताहुतिमेकामुदिते सूर्ये स्वर्गाय स्वाहेति च जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि यज्ञेषु । प्राणादय इन्द्रियदेवाः ॥ २३ ॥

IX. प्राच्यै दिशे स्वाहावाच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहावाच्यै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै दिशे स्वाहावाच्यै दिशे स्वाहोदीच्यै दिशे स्वाहावाच्यै

दिशे स्वाहोर्ध्वायै दिशे स्वाहावाच्यै दिशे स्वाहावाच्यै दिशे स्वाहावाच्यै दिशे स्वाहावाच्यै ॥ २४ ॥

X. अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहा इन्द्राय स्वाहा तिष्ठन्तीभ्यः स्वाहा स्रवन्तीभ्यः स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा कूप्याभ्यः स्वाहा सूग्राभ्यः स्वाहा धार्याभ्यः स्वाहा णवाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा सरिराय स्वाहा ॥ २५ ॥

XI. वाताय स्वाहा धूमाय स्वाहाभ्राय स्वाहा मेघाय स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा स्तनयते स्वाहावस्फूर्जते स्वाहा वर्षते स्वाहाववर्षते स्वाहो-
ग्रं वर्षते स्वाहा शीघ्रं वर्षते स्वाहादृहते स्वाहादृहीताय स्वाहा प्र-
क्षते स्वाहा शीकायते स्वाहा पुष्पाभ्यः स्वाहा क्राडुनीभ्यः स्वाहा नी-
हाराय स्वाहा ॥ २६ ॥

XII. अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेन्द्राय स्वाहा पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वा-
हा दिवे स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहाशाभ्यः स्वाहावाच्यै दिशे स्वाहावाच्यै दिशे
स्वाहा ॥ २७ ॥

XIII. नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्षत्रिणेभ्यः स्वाहाहोरात्रिभ्यः स्वाहार्धमासिभ्यः स्वाहा
मासिभ्यः स्वाहाऋतुभ्यः स्वाहार्तुविभ्यः स्वाहा संवत्सराय स्वाहा द्यावा-
पृथिवीभ्याः स्वाहा चन्द्राय स्वाहा सूर्याय स्वाहा रश्मिभ्यः स्वाहा व-
सुभ्यः स्वाहा रुद्रेभ्यः स्वाहादित्येभ्यः स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा विश्वेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहा मूर्तेभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा
पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा ॥ २८ ॥

XIV. पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्राय स्वा-
हा नक्षत्रेभ्यः स्वाहाद्भ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा प-
रिष्वेभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा सरीसृपेभ्यः स्वाहा ॥ २९ ॥

XV. असवे स्वाहा वसवे स्वाहा विभुवे स्वाहा विवस्वते स्वाहा गणश्रिये
स्वाहा गणपतये स्वाहाभिभुवे स्वाहाधिपतये स्वाहा शूषाय स्वाहा
सहस्रपाय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा मल्लिह्वचाय स्वाहा
दिवा पतयन्ते स्वाहा ॥ ३० ॥

XVI. मधवे स्वाहा माधवाय स्वाहा शुक्राय स्वाहा शुचये स्वाहा नभसे
स्वाहा नभस्याय स्वाहेपाय स्वाहोर्जाय स्वाहा सहसे स्वाहा सहस्रा-
य स्वाहा तपसे स्वाहा तपस्याय स्वाहाऽहसस्पतये स्वाहा ॥ ३१ ॥

XVII. वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहापिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा स्वः स्वा-
हा मूर्धे स्वाहा व्यश्रुविने स्वाहात्याय स्वाहात्याय भौवनाय स्वाहा
भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ॥ ३२ ॥

XVIII. आयुर्यज्ञेन कल्पताऽस्वाहा प्राणो यज्ञेन कल्पताऽस्वाहापानो - व्या-
नो - स्वाहादानो - समानो - चक्षुर्यज्ञेन - श्रोत्रं - वाग्यज्ञेन - मनो -
स्वाहात्मा - ब्रह्मा - ज्योतिर्यज्ञेन - स्वाहा स्वर्ग्यज्ञेन - पृष्ठं - यज्ञो
यज्ञेन कल्पताऽस्वाहा ॥ ३३ ॥

XIX. एकस्मै स्वाहा द्वाभ्याऽस्वाहा शताय स्वाहैकशताय स्वाहा व्युष्टौ
स्वाहा स्वर्गाय स्वाहा ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

प्राच्यै । दिग्देवताः ॥ २४ ॥ अद्भ्यः । जलदेवताः ॥ २५ ॥ वाताय । मेघो-
पयोगिदेवताः ॥ २६ ॥ अग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥ नक्षत्रेभ्यः । नक्ष-
त्रादयः कालाधिष्ठात्र्यः ॥ २८ ॥ पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र्यः ॥ २९ ॥
असवे । अस्वादयश्च ॥ ३० ॥ मधवे । मधादयो मासाधिष्ठातारः ॥ ३१ ॥ वा-
जाय । वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥ आयुः । यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् एव-
मग्रेऽपि प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३३ ॥ एकस्मै । संख्याधीशाः । व्युष्टौ रात्रिः स्वर्गो दि-

नम् रात्रिर्वै व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रिरेव तत्प्रीणातीति श्रुतेः [१३. २. १. ६.] ॥
 प्राणाद्योऽश्वमेधस्यावयविनोऽवयवाः स च प्रजापतेरवयवः स आत्मन इत्यात्मैव
 स्तूयते रज्यते इति भावः सर्वमिदं यद्यमात्मेति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोद्वरे ।

अश्वमेधाहुतिर्नाम द्वाविंशोऽध्याय ईरितः ॥ २२ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

I-IV. ॥ ४. ५ a-e ॥ ४ ॥ ५ f ॥ ५ ॥ ७ ॥ ७-१ ॥ ८ ॥ १०-१२ ॥ १-१६

[हव्यवाल्म०] ॥ १३-२० ॥ तं वा घृतस्त्रैर्मह्यं चित्रभानो स्वर्विदम् ।

देवाँश्च आ वीतये वह् ॥ २१ ॥ १७ ॥ २२ ॥

V. ॥ १८ ॥ २३ ॥ VI. ॥ ११ a ॥ २४ ॥ ११ b-f ॥ २५ ॥

VII. ॥ २० [सुमृत्तीकायै] ॥ २६-२८ ॥ २१ ॥ २१ ॥

VIII. ॥ २२ [वाल्मीकि] ॥ ३०-३२ ॥ IX-XIII. २३-२७ ॥ ३३-३७ ॥

XIV. ॥ २८ नक्षत्रेभ्यः - ऽयिवीभ्यां स्वाहा ॥ ३८ ॥ चन्द्राय - देवेभ्यः स्वा-
 हा ॥ ३९ ॥

XV. ॥ २८ मूर्त्तेभ्यः - ओषधीभ्यः स्वाहा ॥ ४० ॥

XVI. ॥ २१ ॥ ४१ ॥ XVII. ॥ ३० ॥ ४२-४३ ॥

XVIII. ॥ ३१ ॥ ४४ ॥

XIX. ॥ ३२ [स्वाहात्यायनाय भौवनाय] ॥ ४५ ॥

XX. ॥ ३३ [पृष्ठं - ब्रह्मा - यज्ञो - ज्योतिर्यं - स्वर्ग्यं] ॥ ४६ ॥

XXI. ॥ ३४ ॥ ४७ ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥

I. हिरण्यगर्भः समवर्तता ॥ १ ॥

श्रीगणाधिपतये नमः (1.) ॥ द्वाविंशे होममन्त्रास्त्रयोविंशेऽध्याये शिष्टं कर्मा-
च्यते ॥ का° [२०.५.१.२.] प्रातरुक्थ्यो महिमानौ गृह्णाति सौवर्णेन पूर्व७ हि-
रण्यगर्भ इति । प्रातर्द्वितीयेऽह्नि उक्थ्यसंस्थमर्हवति तत्र महिमसंज्ञौ द्वौ ग्र-
हौ गृह्णाति आगन्तुवादाग्रयणोक्थ्ययोर्मध्ये तौ गृह्णाति अन्तराग्रयणोक्थ्यावागन्तु-
स्थानं ग्रहाणामिति वचनात् द्वयोर्मध्ये पूर्व महिमानं सौवर्णेनोल्बलेन गृह्णा-
ति ॥ व्याख्याता [१३.४.] ॥ १ ॥

- उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि ।
- एष ते योनिः सूर्यस्ते महिमा ।
- यस्तेऽहन्त्संवत्सरे महिमा सम्बभूव यस्ते वायावन्तरिक्षे महिमा स-
म्बभूव यस्ते दिवि सूर्ये महिमा सम्बभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये
स्वाहा देवेभ्यः ॥ २ ॥

उपयाम° प्रजापतये जुष्टं रुचितं त्वां हे ग्रहाहं गृह्णामि ॥ का° [१.५.२५.] एष
ते योनिरिति ग्रहसादनम् । एष ते योनिः स्थानं ते तव महिमा शक्तिः सूर्यः
दीपस्येव प्रभा ॥ का° [२०.७.१६.] यस्तेऽहन्निति जुहोति । पूर्वमहिमानं ग्रहं जु-
होति वषट्कृते सर्वहुतम् ॥ देवदेवत्यं यजुः अधिका शङ्करी । हे महिमन् यः
ते तव महिमा अहन् अङ्घ्रि दिवसे संवत्सरे च निमित्ते सम्बभूव उत्पन्नः वायौ
अन्तरिक्षे च यः तव महिमा सम्बभूव दिवि सूर्ये च यस्ते महिमा सम्बभूव ते
तव तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २ ॥

II. यः प्राणतो निमेषतो महिवैकऽद्भ्राजा जगतो बभूव ।

य ईशेऽस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥

का° [२०.५.२.] द्वितीय७ राजतेन यः प्राणत इति । द्वितीयं महिमानं ग्रहं
राजतेनोल्बलेन गृह्णाति ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । तस्मै कस्मै प्र-
जापतये देवाय वयं हविर्विधेम हविर्दन्नः विधतिर्दानार्थः तृतीया द्वितीयार्थे ।
तस्मै कस्मै यः प्रजापतिः प्राणतः प्राणानं जीवनं कुर्वतो निमेषतो निमेषणं कुर्व-

तः उपलक्षणमेतत् दृगादीन्द्रियव्यापारं कुर्वतः सचेतनस्य जगतः विश्वस्य एक एव राजा बभूव केन महित्वा महिर्महिम्नो भावो महित्वं तेन महित्वेन विभक्तेः पूर्वसवर्णः महाभागेनेत्यर्थः । यश्चास्य द्विपदः द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् तस्य पादः पदिति [पा° ६.४.१३०.] पदादेशः द्विपादस्य मनुष्यपक्ष्यादेः चतुष्पदः रुस्ति-गवादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे ऐश्वर्यं करोति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा° ७.१.४१.] तकारलोपे ईशे इति रूपम् अधीगर्गद्वयेशां कर्मणीति [पा° २.३.५२.] कर्मणि षष्ठी ॥३॥

- उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि ।
- एष ते योनिश्चन्द्रमास्ते महिमा ।
- यस्ते रात्रौ संवत्सरे महिमा सम्बभूव यस्ते पृथिव्यामग्नौ महिमा सम्बभूव यस्ते नक्षत्रेषु चन्द्रमसि महिमा सम्बभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥४॥

उपयामपात्रेण गृहीतोऽसि प्रजापतये जुष्टं त्वां गृह्णामि ॥ सादयति । एष ते । चन्द्रमास्ते तव महिमा दीतिः ॥ का° [२०.७.२६.] वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद्यस्ते रात्राविति जुहोति । वपायागान्ते द्वितीयेन महिम्ना पूर्ववदिति सर्वहुतं महिमानं जुहोति ॥ अष्टिः हे महिमन् रात्रौ संवत्सरे च यस्ते तव महिमा सम्बभूव पृथिव्यामग्नौ च यस्ते महिमा सम्बभूव नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च यस्तव महिमा सम्बभूव सर्वव्यापकस्तव यो महिमा तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥४॥

III. युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥५॥

का° [२०.५.११.] युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति । अश्वं रथे युनक्ति ॥ मधुकुन्दो-दृष्टा आदित्यदेवत्या गायत्री । तस्थुषः विभक्तेर्व्यत्ययः तस्थिवांसः कर्मार्थं स्थिता ऋविजः ब्रध्नमादित्यं युञ्जन्ति रथे योजयन्ति । अश्व आदित्यत्वेन स्तूयते असौ वा ऽआदित्यो ब्रध्नोऽरुषोऽमुमेवास्याऽआदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समर्थे इति

श्रुतेः [१३.२.६.१.] । किम्भूतं ब्रध्नम् अरुषं रोषति क्रुध्यति रुषः इगुपधेति [पा° ३.१.१३५.] कः न रुषः अरुषः तं क्रोधरहितम् परिचरन्तं वैदिककर्मसिद्ध्यर्थं सर्वत्र गृह्यन्तम् । यस्य ब्रध्नस्य रोचना विभक्तिलोपः रोचनाः दीप्तयो दिवि आकाशे रोचन्ते प्रकाशन्ते यद्वा रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहत्तारकादीनि ब्रध्नस्य भासा रोचन्ते तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः ॥ ५ ॥

युञ्जत्यस्य काम्या दूरी विपक्षसा रथे । शोणा धृजू नृवाहसा ॥ ६ ॥

का° [२०.५.११.] इतरांश्च युञ्जत्यस्येति । इतरान् त्रीनश्चात्रथे युनक्ति ॥ गायत्री अश्वस्तुतिः । ऋविजो दूरी अश्वौ रथे युञ्जन्ति । कीदृशौ अस्याश्वमेधिकाश्वस्य काम्या काम्या काम्येति तौ काम्यौ कामसम्पादिनौ न त्वेको रथं वोढुं शक्त इति तौ काम्यौ विपक्षसा पक्ष परिग्रहे असुन्प्रत्ययः पक्षयन्ति शरीरं गृह्णन्ति पक्षसः पक्षाः विविधाः पक्षसः पक्षाः ययोस्तौ विपक्षसौ यद्वा विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मण इति यास्कः [निरु° २.६.] वेः पक्षिण-इव पक्षसौ ययोस्तौ (२) । शोणा शोणौ रत्नौ धृजू प्रगल्भौ जिहृषा प्रागल्भ्ये कुप्रत्ययः । नृवाहसा नृवृहत्तस्तौ वहिरसुन्प्रत्ययः सर्वत्र विभक्तेराकारः नृणां वोढारौ ॥ ६ ॥

यद्वातोऽअपोऽअगनीगन्प्रियामिन्द्रस्य तन्वंम् ।

एतत् स्तोतर्नेन पथा पुनरश्वमावर्तयासि नः ॥ ७ ॥

का° [२०.५.१४.] अपो यावावगाढेषु वाचयति यद्वात इति । चतुर्भिर्श्वैर्युक्तं रथमध्वर्युयजमानावारुह्य तडागादिजलं गत्वा जलं प्रविष्टेष्वश्वेषु यजमानं वाचयति ॥ वृहती अश्वस्तुतिः । सिंद्धो माणवक इति वत् वातः वातसमानवेगोऽश्वः यत् यस्मात् अपो जलानि अगनीगन् इन्द्रस्य प्रियं तन्वं शरीरं चागनीगन् अत्यर्थं गतः दाधतिर्दधतीत्यादिना [पा° ७.४.६५.] यङ्लुगन्तो निपातः अतो हे स्तोतः अध्वर्यो एतं नोऽस्माकमश्वमनेन पथा मार्गेण येन गतस्तेन पुनरावर्तयासि आवर्तय आनय लेढोऽडाढौ पुरुषव्यत्ययः ॥ ७ ॥

a. वसवस्त्वाञ्जन्तु गायत्रेण हृन्दसा । b. रुद्रास्त्वाञ्जन्तु त्रैष्टुभेन हृन्दसा ।

c. आदित्यास्वाञ्जन्तु जागतेन ह्न्दसा । c. भूर्भुवः स्वर्त्ताजीञ्छाचीञ्च्य-
व्ये गव्यऽएतदन्नमत्त देवा एतदन्नमद्भि प्रजापते ॥ ८ ॥

का° [२०.५.१५.] आयाय विमुक्तमश्वं महिषी वावाता परिवृत्ताज्येनाभ्यञ्जन्ति
पूर्वकायमध्यापरकायान्यथादेशं वसवस्वेति प्रतिमन्त्रम् । आयाय जलप्रदेशादिवय-
जनमागत्य रथादिमुक्तमश्वं महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यो यथाक्रममश्वस्य पूर्वादिकान-
भ्यञ्जन्ति घृतेन महिषी पूर्वकायं वसव इति वावाता देहमध्यं रुद्रा इति परिवृ-
क्ता पश्चाद्भागमादित्या इति मन्त्रेणेति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यज्ञेषु लिङ्गोक्तदेवत्या-
नि । हे अश्व वसवोऽष्टौ देवा गायत्रेण ह्न्दसा वा त्वामञ्जन्तु स्निग्धं कुर्वन्तु ।
रुद्रा एकादश त्रैदुभेन ह्न्दसा त्वामञ्जन्तु । आदित्या द्वादश जागतेन ह्न्दसा वा-
मञ्जन्तु ॥ का° [२०.५.१६.] अश्वऽश्वमानान्मणीन्सौवर्णानेकशतमेकशतं केसरापु-
ह्नेष्ठावयन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमन्त्राव्याहृति । महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः एका-
धिकं शतं सुवर्णमयमणीन् यथा न पतन्ति तथा केसरयोः शिरःस्कन्धस्थयोः पुहे
चाबध्नन्ति महिष्यश्चशिरोरोमसु भूरिति एकशतं मणीन्प्रवयति वावाता ग्रीवा-
रोमसु भुव इति परिवृक्ता पुहरोमसु स्वरिति वयतीति सूत्रार्थः ॥ भूर्भुवः स्वः
व्याख्याताः ॥ का° [२०.५.१८.] अश्वाय रात्रिद्रुतशेषं प्रयहति लाजीञ्छाचीनिति ।
सत्तुधानालाजाद्वपं रात्रिद्रुतशेषमश्वाय ददाति भक्ष्याय । अश्वो नात्ति चेत् जले
प्रक्षेपः ॥ लाजीन् (३.) अश्वदेवत्यं यजुः । लाजानां समूहो लाजीनित्युक्तः सत्तू-
नां समूहः शाचीन् यश्चायं यव्ये यव्यः यवसमूहः गव्ये गव्यः गोर्विकारसमूहो
दध्यादिः हे देवा एतदन्नमत्त भक्षयत हे प्रजापते एतदन्नमद्भि भक्षय येभ्योऽश्वः
प्रोक्षितस्तद्रूपोऽश्वः सम्बोध्यते ॥ ८ ॥

कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते पुनः ।

किञ्च स्विद्धिमस्य भेषजं किम्वावपनं मृकृत् ॥ १ ॥

का° [२०.५.२०.] ब्रह्मा पृहति होतारं यूपमभितः कः स्विदेकाकीति । यूप-
स्य दक्षिणत उदङ्मुखो ब्रह्मा यूपोत्तरतो दक्षिणामुखं होतारं पृहति ॥ ब्रह्मोद्ये
कर्मणि होतुर्ब्रह्मणश्च प्रश्नप्रतिप्रश्नभूताश्चतस्रोऽनुष्टुभः । स्विदिति वितर्के एकः

असहायः कः चरति गहति । उ पादपूरणः कः स्वित् विनष्टः सन्पुनर्जायते उत्पद्यते । किं स्वित् हिमस्य शीतस्य भेषजमौषधम् । किं स्वित् मरुत् आवपनम् आ समन्तादुप्यते यस्मिंस्तद्वपनस्थानम् ॥ १ ॥

सूर्ये एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः ।

अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं मरुत् ॥ १० ॥

का° [२०.५.२१.] सूर्य इत्याचष्टे । होता ब्रह्माणं प्रति वक्ति ॥ सूर्योऽसहायो गहति अनेन होतृब्रह्माणौ यज्ञमाने ब्रह्मवर्चसं धत्तः असौ वाऽआदित्य एकाकी चरत्येव ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसमेवास्मिंस्तद्वत् इति [१३.२.६.१०.] श्रुतेः । चन्द्रमाः क्षीणः पुनर्जायते वर्धते अनेनायुर्धत्तः चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवास्मिंस्तद्वत् इति [१३.२.६.११.] श्रुतेः । हिमस्य भेषजमग्निः अनेन तेजो धत्तः अग्निर्वै हिमस्य भेषजं तेज एवास्मिंस्तद्वत् इति [१२.] श्रुतेः । भूमिरयं लोको मरुदावपनम् अनेनास्मिन्प्रतिष्ठां धत्तः अयं वै लोक आवपनं मरुदस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठतीति [१३.] श्रुतेः ॥ १० ॥

का स्विदासीत्पूर्वचित्तिः किञ्च स्विदासीद्बृहद्वयः ।

का स्विदासीत्पिलिप्यिला का स्विदासीत्पिशंगिला ॥ ११ ॥

का° [२०.५.२२.] होता ब्रह्माणं का स्विदासीदिति । होता ब्रह्माणं पृहति ॥ पूर्वं चित्यतः इति पूर्वचित्तिः सर्वेषां प्रथमस्मृतिविषया का स्वित् वृहत् मरुत् वयः पक्षी किं स्वित् आसीत् । पिलिप्यिला का स्वित् पिशंगिला च का स्विदासीत् ॥ ११ ॥

द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्च आसीद्बृहद्वयः ।

अत्रिरासीत्पिलिप्यिला रात्रिरासीत्पिशंगिला ॥ १२ ॥

का° [२०.५.२३.] द्यौरिति प्रत्याह । ब्रह्मा होतारं प्रति वक्ति ॥ पूर्वचित्तिः पूर्वस्मरणविषया द्यौर्वृष्टिरासीत् द्योशब्देन वृष्टिर्लक्ष्यते सर्वप्राणिनामिष्टत्वात् तथा च श्रुतिः [१३.२.६.१४.] द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिर्दिवमेव वृष्टिमवरुद्धे इति ॥

अथः वृहद्वयः आसीत् अथशब्देनाथमेधो लक्ष्यते अथमेधेन वयसेव स्वर्गमारो-
हतीत्यथमेधो वयः । अवतीत्यविः पृथिवी पिलिप्यितासीत् वृद्धा भूः पिलि-
प्यिता चिकृणा भवति श्रीर्वै पिलिप्यिलेति [१३. २. ६. १६.] श्रुत्या अयत् एना-
मिति श्रीशब्देन भूरेव । रात्रिः पिशंगिला आसीत् पिशमिति (४.) दूषणाम पि-
शं दूषं गिलतीति पिशंगिला रात्रौ सर्वाणि दूषण्यन्तर्भवन्ति ॥ १२ ॥

IV. a. वायुद्वौ पचतैर्वतु । b. असितग्रीवश्हगैः । c. न्यग्रोधश्चमसैः ।
d. शल्मलिर्वृद्धा । e. एष स्य राथ्यो वृषा । f. पद्भिश्चतुर्भिरेद-
गन् । g. ब्रह्माकृलश्च नोऽवतु । h. नमोऽग्नये ॥ १३ ॥

का° [२०. ६. ७.] अथप्रोक्षणमद्यस्त्वा वायुद्वेति । अद्यस्त्वौषधीभ्य इति प्राकृत-
मन्त्रेण [६. १.] वायुद्वेत्यारभ्य देवः सविता दधात्वित्यन्तेन [१६.] कण्डिकाचतुष्टयेना-
थमेधिकेन चाथप्रोक्षणं करोतीति सूत्रार्थः ॥ चवारि यद्वृष्यश्चदेवत्यानि । हे अथ
वायुः पचतैः पाकैः वा तामवतु वायुसंयोगादग्निः शीघ्रं पचति । असिता ग्रीवा
यस्य धूमेनेत्यसितग्रीवोऽग्निः हगैः तामवतु अग्निर्वाऽअसितग्रीव इति [१३. २.
७. २.] श्रुतेः कृल्यग्रीव अग्नेयो रराटे इति [२४. १.] वक्ष्यमाणत्वादश्वाङ्गेषु कृल्यग्री-
वादयः पञ्चदश पर्यङ्गाः पशवः सन्ति तैरग्निर्ववित्यर्थः । न्यग्रोधः चमसैः सोम-
पात्रैः तामवतु । शल्मलिः वृक्षविशेषो वृद्धा तामवतु शल्मलिर्वनस्पतीनां
वर्षिष्ठं वर्धत इति [१३. २. ७. ४.] श्रुतेः ॥ किं च स्यः स एष वृषा सेक्ताश्चः रा-
थ्यः रथे साधुः पद्भिः पादैः चतुर्भिरेव आ अगन् आगतः आ इदगन्निति पदहे-
दः अथस्त्रिभिः पादैस्तिष्ठति चतुर्भिश्च गहतीति चतुर्यद्वयम् तथा च श्रुतिः [१३.
२. ७. ५.] तस्मादथस्त्रिभिस्तिष्ठत्यथ युक्तः सर्वैः पद्भिः सममायुत इति । पदशब्दस्य
उत्तमं हान्दसम् । किं च अकृलः नास्ति कृलं लाञ्छनं यस्मिन्स ब्रह्मा चन्द्रो
नोऽस्मानवतु चन्द्रमा वै ब्रह्माकृलश्चन्द्रमस इति परिददातीति [१३. २. ७. ७.]
श्रुतेः । नोऽस्माकमथमवविति वा । अग्नये नमः नमस्कारोऽस्तु विघ्नाभावायाग्ने-
र्नतिः क्रियते ॥ १३ ॥

सऽशितो रश्मिना रथः सऽशितो रश्मिना ह्ययः ।

संशितोऽग्रस्वप्सुजा ब्रह्मा सोमपुरोगवः ॥ १४ ॥

अथदेवत्यानुष्टुप् । सम्पूर्वः श्यतिः शोभनार्थः रथः रश्मिना कृत्वा संशितः दर्शनीयो भवति तस्माद्रथः पर्युतो दर्शनीयतमो भवतीति [१३. २. ७. ८.] श्रुतेः । ह्योऽथो रश्मिना संशितः शोभितः । अप्सु जायते अप्सुजा अथः अप्सु अग्निः संशितः विभक्तिव्यत्ययः अप्सुयोनिर्वाऽग्रश्च इति [१३. २. ७. १०.] श्रुतेः । कीदृशः ब्रह्मा परिवृढः सोमपुरोगमः (५.) सोमः पुरोगमोऽग्रगामी यस्य सः सोमं पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छति सोमपुरोगममेवैनं (६.) स्वर्गं लोकं गमयतीति [१०.] श्रुतेः ॥ १४ ॥

स्वयं वाजिंस्तन्वं कल्पयस्व स्वयं यज्ञस्व स्वयं जुषस्व ।

महिमा तेऽन्येन न संनशे ॥ १५ ॥

आश्ची विराट् । हे वाजिन् स्वयं तन्वं शरीरं त्वं कल्पयस्व स्वयं रूपं कुरुष्व यादृशमिहसीति [१३. २. ७. ११.] श्रुतेः स्वाराज्यं तवास्तीति भावः अतः स्वयं यज्ञस्व न तवान्यो यष्टास्ति स्वयं जुषस्व इष्टस्थानं सेवस्व । यतस्ते तव महिमा अन्येन महिम्ना न संनशे न संनश्यते न व्याप्यते नशिरदर्शनार्थोऽत्र तु व्याप्यर्थः तलोपे यलोपे नशे रूपम् ॥ १५ ॥

न वाऽऽहृतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँश्चाऽदेवि पृथिभिः सुगेभिः ।

यत्रासते सुकृतो यत्र ते युस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ १६ ॥

आश्ची त्रिष्टुप् । हे अथ अस्माभिर्यत्वं संज्ञयसे एतत्वं न म्रियसे मरणं नाप्नोषि न च रिष्यसे न विनश्यसि विशस्यमानः । वै उ निपातौ पादपूरणौ । यत्सुगेभिः सुगैः सुदुरोरधिकरणऽइति [पा० ३. १. ४८. वा० ३.] गमेर्दप्रत्ययः साधुगमनैः पृथिभिः देवयानमार्गैः देवानित् देवान्प्रति एषि गच्छसि । किं च सुकृतः साधुकारिणो नरा यत्र लोके आसते तिष्ठन्ति यत्र च ते सुकृतो ययुर्गताः तत्र लोके सविता देवः त्वा त्वां दधातु स्थापयतु सवितैवैनं स्वर्गं लोकं दधातीति [१३. २. ७. १२.] श्रुतेः ॥ १६ ॥

अग्निः पशुरासीत्तिनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्नग्निः स ते लोको
भविष्यति तं ज्ञेयसि पिबेता अपः । वायुः पशुरा° - °जयद्यस्मिन्वायुः
स - । सूर्यः पशुरा° - °जयद्यस्मिन्सूर्यः स - ॥ १७ ॥

का° [२०. ६. ८.] उपगृह्णात्यपां पेरुरग्निः पशुरिति । अपां पेरुरिति [६. १०.] प्रा-
कृतेन मन्त्रेणाग्निः पशुरिति विकृतेन च प्रोक्षणीरथास्ये उपगृह्णातीति सूत्रार्थः ॥
अथदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि । सृष्टिदेवानामग्निः पशुरासीत् तेनाग्नित्वेण पशुना
देवा अयजन्त ईजिरे स पशुभावमुपगतोऽग्निः एतं लोकं पृथ्वीलोकमजयत् यस्मिन्
लोकोऽग्निः हे अथ स लोकः ते तव भविष्यति तं लोकं त्वं ज्ञेयसि एताः प्रो-
क्षणीरपः पिव । तथा च श्रुतिः [१३. २. ७. १३.] यावानग्नेर्विजयो यावां लोको या-
वदैश्वर्यं तावांस्ते विजयस्तावां लोकस्तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाहेति ॥ वा-
युः पशुरासीत् सूर्यः पशुरासीत् वायुलोकोऽन्तरिक्षं सूर्यलोकः स्वर्गः तावपि ते
भविष्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

V. a. प्राणाय स्वाहा । b. अपानाय स्वाहा । c. व्यानाय स्वाहा ।

d. अम्बेऽअम्बिकेऽम्बालिके न मां नयति कश्चन । सप्तस्त्यश्चकः सुभद्रि-
कां काम्पीलवासिनीम् ॥ १८ ॥

का° [२०. ६. ११.] परिपशव्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति तिस्रोऽपराः । परिपशव्ये
स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति [६. ११.] द्वे आहुती हुत्वा प्राणयित्याद्यास्तिस्र
आहुतीर्जुहोति एकामश्चसंज्ञपनादौ चतस्रोऽन्ते इति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यजूंषि ।
प्राणाय अपानाय व्यानाय आभिराहुतिभिरश्च प्राणवत्तं करोति तथा च श्रुतिः
[१३. २. ८. २.] प्राणानिवास्मिन्नेतद्धाति तयो ह्यस्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टं भवती-
ति ॥ का° [२०. ६. १२.] वाचयति पत्नीर्यजन्मस्तेऽम्बऽइति । सर्वाः पत्नीः पशु-
शोधनाय पात्रेजनीरुक्ताः पशून्प्रति नयन्मस्तेऽग्रातानिति [६. १२.] प्राकृतं मन्त्र-
मम्बेऽइत्याश्चमेधिकं च वाचयतीति सूत्रार्थः ॥ अथदेवत्यानुष्टुप् । पत्न्यः परस्परं
वदन्ति हे अम्बे हे अम्बिके हे अम्बालिके नामान्येतानि कश्चन नरो मां न

नयति अश्वं प्रति न प्रापयति तर्हि किमर्थं गम्यते तत्राह अश्वकः कुत्सितोऽश्वो
 ऽश्वकः अकुत्सितोऽपीर्यया कुत्स्यते सुभद्रिकां कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिका ईर्यया
 कुत्स्यते तां नारीमादाय ससस्ति शेते सस् स्वप्ने द्वादिः मदगमनेऽश्वोऽन्यामादाय
 शयिष्यतऽइति मया गम्यते न तु मां काश्चिन्नयतीति भावः । किम्भूतां सुभद्रिकाम्
 काम्पीलवासिनीं काम्पीले नगरे वसतीति काम्पीलवासिनी ताम् तत्र हि वि-
 दग्धाः सुत्रपाः कामिन्यो भवन्ति आपो जुषाणो वृक्षो वर्षिष्ठेऽम्बे अम्बालेऽम्बि-
 केपूर्वेऽइति [पा० ६. १. ११८.] प्रकृतिभावः (7.) ॥ १८ ॥

a. गणानां त्वा गणपतिं हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिं हवामहे नि-
 धीनां त्वा निधिपतिं हवामहे वसो मम । b. आरुमजानि गर्भधमा
 त्वमजासि गर्भधम् ॥ ११ ॥

का० [२०. ६. १३.] अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति पितृवन्मध्ये गणानां प्रियाणां निधि-
 नामिति । सर्वाः पत्न्यः पत्नेजनरुस्ता एव प्राणशोधनात्प्राक् अश्वं त्रिस्त्रिः परि-
 यन्ति मध्ये पितृवत् अग्रदक्षिणं परियन्ति त्रिः त्रिभिर्मन्त्रैः वसो ममेति त्रिघ्न्यनु-
 षङ्गः ततश्चैवम् प्रथमं गणानामिति त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति तत्र सकृन्मन्त्रेण द्वि-
 स्तूलीम् ततः प्रियाणामित्यग्रदक्षिणं त्रिः निधीनामिति प्रदक्षिणं त्रिः एवं नव-
 कृत्व इति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यज्ञेषु लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे अश्व वयं त्वां हवा-
 महे आरुयामः कीदृशं त्वाम् गणपतिं गणानां मध्ये गणपतिं गणरूपेण पाल-
 कम् प्रियाणां वल्लभानां मध्ये प्रियपतिं प्रियस्य पालकम् निधीनां सुखनिधीनां
 मध्ये निधिपतिं सुखनिधेः पालकं त्वां हवामहे । हे वसुत्रप अश्व मम पतिस्त्वं
 भूया इति शेषः ॥ का० [२०. ६. १४.] प्रक्षालितेषु महिष्यश्चमुपसंविशत्यारुमजा-
 नीति । प्रक्षालितेषु शोधितेषु पशूनां प्राणेषु पत्नीभिर्धर्युणा यज्ञमानिन प्राण-
 शोधने कृते महिषी अश्वसमीपे शेते ॥ अश्वदेवत्यम् । हे अश्व गर्भधं गर्भं दधा-
 ति गर्भधं गर्भधारकं रेतः अरुम् आ अजानि आकृष्य (8.) क्षिपामि अज ग-
 तिज्ञेपणयोः लोट् (9.) तं च गर्भधं रेतः आ अजासि आकृष्य क्षिपसि
 ॥ ११ ॥

ताऽउभौ चतुरः पदः सम्प्रसारयाव स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथां वृषा वाजी
रेतोधा रेतो दधातु ॥ २० ॥

पूर्वमन्त्रणैः । तौ त्वमहं च उभौ चतुरः पदः पादानावां सम्प्रसारयाव तव
द्वौ मम द्वौ एवं संवेशनप्रकारः ॥ का° [२०. ६. १४.] अधीवासेन प्रहादयति स्वर्गे
लोकऽइति । अधीवासेनाश्वमहिष्यौ हादयति अध (10.) उपरिष्टाच्चाहादनक्षमं
वासोऽधीवासः ॥ अश्वदेवत्यम् । अध्र्युर्वदति । हे अश्वमहिष्यौ युवां स्वर्गे लोके
ऽस्यां यज्ञभूमौ प्रोर्णुवाथां वास आहादयतम् ऊर्णुञ् आहादने एष वै स्वर्गे लो-
को यत्र पशुऽ संज्ञपयतीति [१३. २. ८. ५.] श्रुतेः ॥ का° [२०. ६. १६.] अश्वशिघ्रमु-
पस्ये कुरुते वृषा वाजीति । महिषी स्वयमेवाश्वशिघ्रमाकृष्य स्वयोनौ स्थापय-
ति ॥ अश्वदेवत्यम् । वाजी अश्वो रेतो दधातु मयि वीर्यं स्थापयतु कीदृशोऽश्वः
वृषा सेक्ता रेतोधाः रेतो दधातीति रेतोधाः वीर्यस्य धारयिता ॥ २० ॥

VI. उत्सकथ्या अवं गुदं धेहि समञ्जिं चारया वृषन् ।

य स्त्रीणां जीवभोजनः ॥ २१ ॥

का° [२०. ६. १७.] उत्सकथ्या इत्यश्वं यज्ञमानोऽभिमन्त्रयते ॥ अश्वदेवत्या गा-
यत्री । हे वृषन् सेक्ताः अश्व महिष्या गुदमव गुदोपरि रेतो धेहि वीर्यं धारय
कीदृश्याः उत्सकथ्याः उत् ऊर्ध्वं सक्थिनी ऊत्र यस्याः सा उत्सकथी तस्याः । क-
थम् तदाह अञ्जिं लिङ्गं संचारय अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिर्लिङ्गम् लिङ्गं यो-
नौ प्रवेशय योऽञ्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः जीवयति जीवः भोजयति भोजनः जी-
वश्चावौ भोजनश्च जीवभोजनः यस्मिन् लिङ्गे योनौ प्रविष्टे स्त्रियो जीवन्ति भो-
गांश्च लभन्ते तं प्रवेशय ॥ २१ ॥

यकासकौ शंकुत्तिकाकलङ्गिति वञ्चति ।

आहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारका ॥ २२ ॥

का° [२०. ६. १८.] अध्र्युर्व्रह्मोद्गातृहोतृक्षत्तारः कुमारीपत्नीभिः संवदन्ते यका-
सकाविति दर्शस्य द्वाभ्यां-द्वाभ्याऽह्ये-ह्येऽसावित्यामन्त्यामन्त्य । अध्र्यादयः

पञ्च ह्ये-ह्येऽसाविति सम्बुद्धतनामोच्चारणपूर्वकं संमुखीकृत्य यकासकाविति दर्शयसम्बन्धिनीभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां कुमारीपत्नीभिः सह सोपहासं संवदन्ते तत्र प्रथममध्युः कुमारीं पृहति कुमारि ह्ये ह्ये कुमारि यकासकौ शकुलिकेतीत्यर्थः ॥ कुमार्यादिदेवत्या दश तन्मध्ये द्वितीयोपरिष्ठादृहती अन्या नवानुष्टुभः । अव्यय-सर्वनाम्नामकच् प्राक् ढेरिति [पा० ५.३.७१.] अकच् कुत्सायाम् । अल्पा शकुलिः शकुलिका अल्पऽइति [पा० ५.३.८५.] कन् । अङ्गुल्या योनिं प्रदेशयन्नाह । य-का या असकौ असौ शकुलिका अल्पपक्षिणीव आहलक् शब्दानुकरणम् हले हले इति शब्दयन्ती वञ्चति गहति । स्त्रीणां शीघ्रगमने योनौ हलहलाशब्दो भवतीत्यर्थः । गभे वर्णविपर्यय आर्षः भगे योनौ शकुनिसदृश्यां यदा पसौ लिङ्गमाहन्ति आगहति पस इति पसतेः स्पृशतिकर्मण इति [निरु० ५.१६.] यास्कः पुंस्प्रजननस्य नाम हलिर्गत्यर्थः यदा भगे शिश्रमागहति तदा धारका धरति लिङ्गमिति धारका योनिर्निगल्गलीति नितरां गलति वीर्यं क्षरति यद्दानुकरणम् गल्गलात् शब्द क्त्वात् ॥ २२ ॥

यकोऽसकौ शकुलक आहलगिति वञ्चति ।

विवक्षत-इव ते मुखमध्यो मा नस्त्वमभिभाषथाः ॥ २३ ॥

कुमारी अर्धयुं प्रत्याह । अङ्गुल्या शिश्रं प्रदर्शयन्त्याह । हे अर्धयो यकः यः असकौ असौ शकुलकः पक्षीव विवक्षतः वक्तुमिह्यस्ते तव मुखमिव आहलगिति वञ्चति इतस्ततश्चलति अग्रभागे सहिद्रं लिङ्गं तवं मुखमिव भासते । अतो नोऽस्मान्प्रति मा अभिभाषथाः मा वद तुल्यत्वात् ॥ २३ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः ।

प्रतिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमतंसयत् ॥ २४ ॥

ब्रह्मा महिषीमाह । महिषि ह्ये ह्ये महिषि ते तव माता च पुनस्ते तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षजस्य काष्ठमयस्य मञ्चकस्याग्रमुपरिभागं रोहतः आरोहतः तदा ते पिता गभे भगे मुष्टिं मुष्टितुल्यं लिङ्गमतंसयत् तंसयति प्रक्षिपति एवं

तवोत्पत्तिरित्यङ्गीलम् तसि अलंकृतौ चुरादिः लिङ्गमुत्थानेनालं करोति वा । किं कुर्वन् प्रतिलाप्तीति वदन्निति शेषः तिल स्नेहने तव भोगेन स्निह्यामीति वदन् । एवं तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतः ।

विवक्षत-इव ते मुखं ब्रह्मन्मा त्वं वेदो ब्रह्म ॥ २५ ॥

सानुचरी महिषी ब्रह्माणं प्रत्याह । हे ब्रह्मन् ते तव माता ते पिता च यदि वृक्षस्य वृक्षविकारस्य मञ्चकस्याग्रे क्रीडतः रमेते तदा तवोत्पत्तिरिति तवापि तुल्यम् । यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारण इति न्यायाद्वेदं न वक्तव्यमिति भावः । एवं सत्यपि विवक्षतः वक्तुमिहोरिव ते तव मुखं लक्ष्यत इति शेषः । हे ब्रह्मन् त्वं मा ब्रह्म वदः मा ब्रूहि ॥ २५ ॥

उर्ध्वमिनामुद्गापय गिरौ भारं हरन्निव ।

अथास्यै मध्यमेधतां शीति वाते पुनन्निव ॥ २६ ॥

उद्गाता वावातामाह । कंचिन्नरं प्रत्याह । हे नर एनां वावातामूर्धामुद्गापय उद्गितां कुरु । कथमिव गिरौ भारं हरन्निव यथा कश्चित् गिरौ पर्वते भारं हरन् पर्वतापरि भारमारोपयन् यथा तमुद्ध्यति तथैनामूर्धा कुरु । कथमूर्धा कार्या तदाह अथेति निपातो यथार्थः यथा अस्यै अस्या वावाताया मध्यमेधतां योनि-प्रदेशो वृद्धिं यायात् यथा योनिर्विशाला भवति तथा मध्ये गृहीत्वोद्गापयेत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह शीति वाते पुनन्निव यथा शीतले वायौ वाति पुनन्धान्यपवनं कुर्वाणः कृषीवलो धान्यपात्रं यथा ऊर्ध्वं करोति तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

उर्ध्वमेनमुद्ध्यताद्गिरौ भारं हरन्निव ।

अथास्यै मध्यमेजतु शीति वाते पुनन्निव ॥ २७ ॥

वावातोद्गातारं प्रत्याह । भवतोऽप्येतत्समानम् । हे नर एनमुद्गातारमूर्धमु-

इयतात् ऊर्ध्वं कुरु गिरौ भारमिति पूर्ववत् । अथ यथास्य उद्गातुर्मध्यं लिङ्गमेजतु
कम्पताम् एतृ कम्पने लोट् । शीते वति उत्ताम् ॥ २७ ॥

यदस्या अङ्गुभेद्याः कृधु स्थूलमुपातसत् ।

मुष्काविदस्या एजतो गोशफे शकुलाविव ॥ २८ ॥

होता परिवृत्तामाह । यत् यदा अस्याः परिवृत्तायाः कृधु द्रुस्वं स्थूलं च शि-
श्रमुपातसत् उपगहेत् योनिं प्रति गहेत् तंस उपक्षये तदा मुष्कौ वृषणौ इत्
एव अस्याः योनेरपरि एजतः कम्पेते । लिङ्गस्य स्थूलत्वात् योनेरल्पत्वात् वृष-
णौ वह्निस्तिष्ठत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः गोशफे जलपूर्णे गोः खुरे शकुलौ म-
त्स्याविव यथा उदकपूर्णे गोः पदे मत्स्यौ कम्पेते । कृधिति द्रुस्वनाम [निघ° ३.
२.] । कीदृश्या अस्याः अङ्गुभेद्याः अङ्गु भगं भेद्यं विदार्य यस्याः सा अङ्गुभेदी त-
स्याः अङ्गुर्भिद्यते यस्या वा ॥ २८ ॥

यदेवाप्तौ लल्लामगुं प्र विष्टीमिनमाविषुः ।

सक्थ्या देदिश्यते नारी सत्यस्याक्षिभुवो यथा ॥ २९ ॥

परिवृत्ता होतारमाह । यत् यदा देवासः देवाः दीव्यन्ति क्रीडन्ति देवा हो-
त्रादय ऋत्विजो लल्लामगुं लिङ्गं प्र आविषुः योनौ प्रवेशयन्ति । अथ रक्षे गतौ
कालौ तृप्तौ प्रीतौ द्युतौ श्रुतौ प्राप्तौ श्लेषोऽर्पणे वेशे भागे वृद्धौ ग्रहे वधे
इत्युक्तेरावधातुः प्रवेशनार्थः लुङ् हृन्दसि लुङ्गङ्गिष्ठ इति [पा° ३.४.६.] वर्तमानि
लुङ् व्यवहृताश्चेति [पा° १.४.८२.] प्रोपसर्गेण व्यवधानम् । लल्लामेति सुखनाम
लल्लाम सुखं गहति प्राप्नोति लल्लामगुः शिश्रः यदा लल्लाम पुण्ड्रं गहति ल-
ल्लामगुः लिङ्गं योनिं प्रविशदुत्थितं पुण्ड्राकारं (11.) भवतीत्यर्थः । कीदृशं ल-
ल्लामगुं विष्टीमिनं टीम क्लेदे विशेषेण स्तीमनं क्लेदनं विष्टीमः घञप्रत्ययः वि-
ष्टीमः क्लेदोऽस्यास्ति विष्टीमी तम् अत इनिठनाविति [पा° ५.२.११५.] अस्त्यर्थे
इनिप्रत्ययः शिश्रस्य योनिप्रवेशे क्लेदनं भवतीत्यर्थः । यदा देवाः शिश्रक्रीडिनो
भवन्तो लल्लामगुं योनौ प्रवेशयन्ति तदा नारी सक्थ्या ऊरुणा ऊरुभ्यां देदिश्यते

निर्दिश्यते अत्यन्तं लक्ष्यते दिश्यतेर्यङ्प्रत्ययः भोगसमये सर्वस्य नार्यङ्गस्य नरेण व्याप्तत्वाद्वरूमात्रं लक्ष्यते इयं नारीतीत्यर्थः (12.) । तत्र दृष्टान्तः सत्यस्याक्षिभुवो यथेति सत्यं द्विविधम् अक्षिभ्यां भवतीत्यक्षिभु प्रत्यक्षम् एकं च श्रोत्रग्राह्यम् ष-
ष्ठौ तृतीयार्थे । यथा कश्चिदक्षिभुवा प्रत्यक्षेण सत्येन निर्दिश्यते तत्र विश्वाप्तो भवति तथा ऊरूणा दृष्टेन नारीति लक्ष्यत इत्यर्थः । श्रोत्रग्राह्ये तु सत्ये वक्तु-
राप्ततमत्वमपेक्षितम् (13.) ॥ २१ ॥

यद्हरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यते ।

शूद्रा यदर्यज्ञारा न पोषाय धनायति ॥ ३० ॥

क्षत्ता पालागलीमाह । यत् यदा हरिणो यवमत्ति मृगो यदा क्षेत्रस्थं धान्यं भक्षयति तदा क्षेत्री पशु पशुं हरिणं पुष्टं न मन्यते मम धान्यभक्षणेन पशुः पु-
ष्टो जातः सम्यगिति न जानाति किंतु मदीयं क्षेत्रं भक्षितमिति दुःखी भवती-
त्यर्थः । पशुशब्दात् सुपां सुलुगित्यमो लुक् । एवं शूद्रा शूद्रजातिः स्त्री यदा
अर्यज्ञारा भवति अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति [पा° ३. १. १०३.] निपातनादर्यो वैश्यो
ज्ञार उपपतिर्यस्याः सा अर्यज्ञारा । शूद्राश्चामहत्पूर्वाज्जातिरिति [पा° ४. १. ४. वा°
१. २.] शूद्राज्जात्यर्थे टाप् । वैश्यो यदा शूद्रां गृह्णति तदा शूद्रः पोषाय न धना-
यते पुष्टिं न इहति मद्रार्या वैश्येन भुक्ता सती पुष्टा जातेति न मन्यते किं तु
व्यभिचारिणी जातेति दुःखितो भवतीत्यर्थः अशनायोदन्येति [पा° ७. ४. ३४.] क-
चि धनायतीति इहार्थे निपातः ॥ ३० ॥

यद्हरिणो यवमत्ति न पुष्टं बद्ध मन्यते ।

शूद्रो यदर्ययै जारो न पोषमनुमन्यते ॥ ३१ ॥

पालागली क्षत्तारमाह । यदा हरिणो यवमत्ति तदा बद्ध यथा तथा पशुं पुष्टं
न मन्यते इदं भवतोऽपि तुल्यम् इयान्विशेषः यत् यदा शूद्रः अर्ययै अर्याया वै-
श्याया जारो भवति तदा वैश्यः पोषं पुष्टिं नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति
नानुमन्यते किं तु शूद्रेण नीचेन भुक्तेति क्लिश्यतीत्यर्थः ॥ ॥ अश्लीलभाषणं स-
माप्तम् ॥ ॥ ३१ ॥

दधिक्राव्योऽअकारिषं जिह्वोरश्चस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखां करत्प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ ३२ ॥

का° [२०. ६. २१.] महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधिक्राव्या इत्याहुः । महिषीं यज्ञ-
मानस्य प्रथमपरिणीतां पत्नीमश्चसमीपसुतामुत्थाप्य पुरुषा अर्धयुव्रह्मोद्गातृहोतृ-
क्षत्तारो मन्त्रं पठेयुरिति सूत्रार्थः ॥ वामदेवात्मजदधिक्रावदृष्टाश्चदेवत्यानुष्टुप् ।
वयमर्धयुग्मादयः अकारिषमकार्ष्ण कृतवन्तः वचनव्यत्ययः अश्लीलभाषणमिति शेषः
किमर्थम् अश्वस्य संस्कारयेति शेषः अश्वसंस्कारायाश्लीलभाषणं कृतवन्त इत्यर्थः ।
कीदृशस्याश्वस्य दधिक्राव्याः दधाति धारयति नरमिति दधिः आदगमह्नेति [पा°
३. २. १७१.] किप्रत्ययः दधिः सन्क्रामतीति दधिक्रावा तस्य अन्येभ्योऽपि दृश्यत
इति [पा° ३. २. ७५.] वनिष्प्रत्ययः विड्नोरनुनासिकस्यादिति [पा° ६. ४. ४१.]
धातोराकारः । जिह्वोः जयनशीलस्य । वाजिनः वजति गहति वाजी वाजोऽस्या-
स्तीति वा वाजी । तस्य च नोऽस्माकं मुखा मुखानि सुरभि सुरभीणि करत्
करोतु यज्ञ इति शेषः अश्लीलभाषणेन दुर्गन्धं प्राप्तानि मुखानि सुरभीणि यज्ञः
करोवित्यर्थः । तथा च श्रुतिः [१३. २. १. १.] सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव
पुनतइति । सुरभिश्चोद्दिभक्तिलोपः । किं च नोऽस्माकमायूषि जीवनानि
बाल्ययौवनवार्द्धकानि प्रतारिषत् प्रतारयतु प्रवर्धयतु लेटि वृषम् ॥ ३२ ॥

VII. गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्या सह ।

बृहत्युल्लिङ्गा ककुप्सूचीभिः शम्यन्तु ता ॥ ३३ ॥

का° [२०. ७. १.] तिस्रः पत्न्योऽसिप्रयान्कल्पयन्त्यश्वस्य सूचीभिर्लौहराजतसौव-
णीभिर्मणिसंख्याभिर्गायत्री त्रिष्टुबिति द्वाभ्यां-द्वाभ्याम् । गायत्री त्रिष्टुबिति षडृच
द्वाभ्यां-द्वाभ्यामृग्भ्यां महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः ताम्रवृष्यस्वर्णमयोभिः प्रत्येकमेकाधि-
कशतसंख्याभिः सूचीभिश्चाङ्गेऽसेः शासस्य मार्गान्कुर्वन्ति शासस्य सुखप्रवेशाय सू-
चीभिर्वितुद्य-वितुद्याश्चतुर्षु जर्जरीकुर्वन्तीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्याः षडृचः आ-
द्योल्लिङ्गः । हे अश्व गायत्री त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुप् पङ्क्त्या सह बृहती उल्लिङ्गा

सह ककुप् एतानि हन्दांसि सूचीभिरेताभिः त्वां शम्यन्तु संस्कुर्वन्तु विकरणव्य-
त्ययः असिपथार्थं त्वग्भेदनं संस्कारः ॥ ३३ ॥

द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा याश्च षट्पदाः ।

विहन्दा याश्च सहन्दाः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३४ ॥

चतस्रोऽनुष्टुभः । द्वे पदे यासां ता द्विपदाः याः चतुष्पदाः याः त्रिपदाः याः षट्-
पदाः याः विहन्दाः विगतं हन्दो याभ्यस्ताः हन्दोलक्षणहीनाः याः सहन्दाः ह-
न्दोलक्षणयुताः ताः सर्वाः हन्दोज्ञातयः हे अथ सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३४ ॥

महानाह्न्यो रेवत्यो विश्वा आशाः प्रभूवरीः ।

मैधोर्विद्युतो वाचः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३५ ॥

महत् नाम यासां ता महानाह्न्यः शद्यर्थ ऋचः । रेवत्यः ऋचः यस्यामृचि रै-
वतं साम गीयते सा रेवती । विश्वाः सर्वाः आशा दिशः । कीदृश्य आशाः प्रभू-
वरीः प्रभवन्ति सर्वभूतानि धारयितुं समर्था भवन्ति प्रभूवर्यः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त
इति [पा° ३. २. ७५.] वनिष् ऋन्नेभ्य इति [पा° ४. १. ५.] डीप् वनो र चेति [पा°
४. १. ७.] तस्य रेफः पूर्वसवर्णादीर्घत्वम् । मेघे भवा मैघ्यः पूर्वसवर्णाः मेघोत्था वि-
द्युतः वाचो वेदलक्षणा अन्या अपि । एताः सर्वाः सूचीभिः हे अथ त्वां शम्यन्तु
हविः कुर्वन्तु ॥ ३५ ॥

नार्यस्ते पत्न्यो लोम विचिन्वन्तु मनीषया ।

देवानां पत्न्यो दिशः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३६ ॥

हे अथ नार्यः नृणामपत्यानि स्त्रियः ते तव लोम रोमाणि मनीषया मनसा
इक्ष्वा विचार्य विचिन्वन्तु पृथक्कुर्वन्तु रोमेत्यत्र (14.) ज्ञातावेकवचनं विभक्ति-
लोपो वा । कीदृश्यो नार्यः पत्न्यः पत्युर्नो यज्ञसंयोगइति [पा° ४. १. ३३.] नकारः
यज्ञमानभार्या महिष्याद्या इत्यर्थः । किं च देवानामिन्द्रादीनां पत्न्यः दिशः प्रा-
च्याद्याः सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३६ ॥

रजता हरिणीः सीसा युज्ञौ युज्यन्ते कर्मभिः ।

अथस्य वाजिनस्त्वचि सिमाः शम्यन्तु शम्यन्तीः ॥ ३७ ॥

रजताः रजतमयः हरिणीः हरिण्यः सुवर्णमयः सीसाः सीसं ताम्रं तन्मयः ।
त्रयः सूच्यो भवन्ति लोहमयो रजता हरिण्यो दिशो वै लोहमयोऽवान्तरदि-
शो रजता ऊर्धा हरिण्यस्ताभिरेवैनं कल्पयन्तीति [१३. २. १०. ३.] श्रुतेः सूचीनां
द्विग्रूपत्वादश्वसंस्कारक्षमत्वम् ताः सूच्यः कर्मभिः अश्वदेहे सीमाकरणलक्षणैः युज्य-
न्ते योगं प्राप्नुवन्ति सीमाकरणयोग्या भवन्तीत्यर्थः । कीदृश्यस्ताः युजः युज्यन्ते ता
युजः संयुता एकीभूता इत्यर्थः । ताः सूच्यो वाजिनो विगवतोऽश्वस्य त्वचि सिमाः
सीमा रेखाः शम्यन्तु सम्यक्कुर्वन्तु सिमाशब्दः सीमापर्यायः । कीदृश्यस्ताः शम्य-
न्तीः शम्यन्त्यः संस्कारं कुर्वाणाः ॥ ३७ ॥

कुविद्भू यवमन्तो य° ॥ ३८ ॥

व्याख्याता [१०. ३२ a.] ॥ ३८ ॥

VIII. कस्त्वाद्यति कस्त्वा विशास्ति कस्ते गात्राणि शम्यति ।

क उ ते शमिता कविः ॥ ३९ ॥

का° [२०. ७. ६.] अथ विशास्त्यनुवाकेन कस्त्वाद्यतीति । षट्चेनानुवाकेनाथं
विशास्ति अश्वोदरं पाठयति मेदस उदरणाय वपाया अभावात् उदरमध्यस्थं स्त्या-
नं घृताभं घनं श्वतं मांसं मेद इति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्याः षट्चः आद्या गाय-
त्री । हे अथ कः प्रजापतिः वा तामाद्यति हिनत्ति हो ह्नेने लट् ओतः श्य-
नीति [पा° ७. ३. ७१.] ओकारलोपः । हे अथ कः तां विशास्ति त्वचा वियोज-
यति । ते तव गात्राणि कः शम्यति शमनेन क्विः करोति । कः उ कश्च प्र-
जापतिरेव कविर्मेधावी ते तव शमिता शमयिता प्रजापतिरेव सर्वं करोति ना-
हमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ऋतवस्तः ऋतुथा पर्व शमितारो विशास्तु ।

संवत्सरस्य तेजसा शमीभिः शम्यन्तु वा ॥ ४० ॥

पञ्चानुष्टुभः । हे अथ ऋतवः शमितारः ऋतुथा ऋतौ-ऋतौ काले-काले ते

तव पर्व पर्वणि अस्थिग्रन्थीन् शमीभिः कर्मभिः विशासतु भिन्नानि कुर्वन्तु ।
केन संवत्सरस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य तेजसा । किं च ऋतवः त्वा त्वां शम्य-
न्तु पर्वविशासनेन हविः कुर्वन्तु ॥४०॥

अर्धमासाः पट्वंषि ते मासा आद्यन्तु शम्यन्तः । .

अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टं सूदयन्तु ते ॥४१॥

अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च तदभिमानिनो देवाः शम्यन्तः संस्कुर्वन्तः सन्तो हे
अथ ते तव पट्वंषि पर्वणि आद्यन्तु समन्ताच्छिन्दन्तु ग्रन्थिर्ना (15.) पर्वपरूषी-
ति कोशः । किं च अहोरात्राणि अहोरात्राभिमानिदेवा मरुतश्च देवाः ते तव
विलिष्टं लिश अल्पीभावे विशेषेणाल्पमङ्गम् तत्सूदयन्तु संदधतु सूद निरासे अत्र
संधानार्थः व्यर्थ मास्तु ॥४१॥

दैव्या अर्धयवस्त्वाद्यन्तु वि च शासतु ।

गात्राणि पर्वशस्ते सिमाः कृण्वन्तु शम्यन्तीः ॥४२॥

देवानामिमे दैव्याः अश्विनौ देवानामर्धयू इत्युक्तावात् अश्विप्रभृतयो देवसम्ब-
न्धिनोऽर्धयवः हे अथ त्वा त्वामाद्यन्तु आहिन्दन्तु विशासतु च चकारो भिन्नक्रमः
हविः कुर्वन्तु किं च ते तव गात्राणि विभक्तिव्यत्ययः गात्रेषु शरीरेषु पर्वशः
पर्वणि-पर्वणि सिमाः सीमा मर्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु कृ करणे स्वादिः कीदृशीः
सीमाः शम्यन्तीः संस्कुर्वाणाः ॥४२॥

द्यौस्ते पृथिव्यन्तरिक्षं वायुश्छिद्रं पृणातु ते ।

सूर्यस्ते नक्षत्रैः सह लोकं कृणोतु साधुया ॥४३॥

द्यौः स्वर्गः पृथिवी अन्तरिक्षं लोकत्रयाभिमानिनो देवाः अग्निवायुसूर्याः वा-
युरन्योऽपि शरीरस्थः प्राणादिः हे अथ ते तव छिद्रं पृणातु वचनव्यत्ययः पृ-
णन्तु पूरयन्तु यत् न्यूनं तत्पूरयन्तु । किं च नक्षत्रैः सह नक्षत्रयुक्तः सूर्यः ते तव
साधुया साधुं समीचीनं लोकं कृणोतु करोतु सुपां सुलुगित्यादिना साधुशब्दा-
त्परस्यामो यादेशः सूर्यस्ते उत्तमं लोकं ददावित्यर्थः ॥४३॥

शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्वरेभ्यः ।

शमस्थभ्यो मज्जभ्यः शमस्तु तन्वै तव ॥ ४४ ॥

हे अथ ते तव परेभ्योऽवयवेभ्य उच्चेभ्यः शिरादिभ्यः शं सुखमस्तु । अवरेभ्यः अधःस्थेभ्यश्च पादमदिभ्यो गात्रेभ्यः शमस्तु । अस्थभ्यः तवास्थिभ्यश्च शमस्तु अस्थिद्धीति [पा० ७. १. ७५.] अस्यानुवृत्तौ ह्रन्द्स्यपि दृश्यतइति [पा० ७. १. ७६.] सूत्रेण कृतादावप्यस्थिशब्दस्यानङ्गदेशः । मज्जभ्यः पृष्ठधातुभ्योऽपि (16.) शमस्तु किम्बहुना तव तन्वै तन्वाः सर्वस्यापि शरीरस्य शम सुखमेवास्तु । षष्ठी चतुर्थ्यर्थे (17.) आशिषि वा चतुर्थी । उ एवार्थे ॥ ४४ ॥

IX. कः स्विदेकाकी च० ॥ ४५ ॥

का० [२०. ७. १०.] प्राग्वपाहोमादोताधर्यं च सदसि संवदेति चतसृभिः कः स्विदेकाकीति पूर्ववत् । वपाहोमात्प्राक् चतुर्गृभिः पूर्ववदुक्तिप्रत्युत्तया सदोमध्ये गत्वा होता अर्धर्युश्च संवादं कुरुतः ॥ अष्टादश ऋचो ब्रह्मोद्यसंज्ञाः ब्रह्मोद्यं परस्परं संवादः आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः का स्विदित्याद्याश्च [५३.] अनुष्टुभः । होताधर्यं पृहति । व्याख्याता [१.] ॥ ४५ ॥

सूर्य एकाकी चर० ॥ ४६ ॥

व्याख्याता [१०.] ॥ ४६ ॥

किञ्च स्वित्सूर्यसमं ज्योतिः किञ्च समुद्रसमञ्च सरः ।

किञ्च स्वित्पृथिव्यै वर्षीयः कस्य मात्रा न विद्यते ॥ ४७ ॥

अर्धर्युहोतारं पृहति । हे होतः स्विदिति तर्के सूर्यसमं सूर्यमण्डलतुल्यं ज्योतिः तेजः किं तत् ब्रूहि । समुद्रसमं सरः किं स्वित् । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् वर्षीयः महत्तरं किं स्वित् प्रियस्थिरेत्यादिना [पा० ६. ४. १५७.] वृद्धस्य वर्षादेशः । कस्य मात्रा परिमाणं न विद्यते ॥ ४७ ॥

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्गैः समुद्रसमञ्च सरः ।

इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयिन्गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥ ४८ ॥

होता प्रत्याह सूर्यसमं ज्योतिर्ब्रह्म त्रयीलक्षणम् परं च । समुद्रसमं सरो
द्यौरन्तरिक्षं यतो वृष्टिर्भवति । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् इन्द्रः वर्षीयान् वृद्ध-
तरः । तु पुनः गोः धेनोः मात्रा न विद्यते यज्ञधारकत्वात् ॥ ४८ ॥

पृहामि वा चितये देवसख यदि त्वमत्र मनसा जगन्थ ।

येषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्टेष्टेषु विश्वं भुवनमाविवेशां ॥ ४९ ॥

का° [२०. ७. ११.] ब्रह्मोद्गातारौ च पृहामि वेति (18.) । ब्रह्मोद्गातारं पृहति
पृहामीति । चकाराच्चतुर्गभिः सदसि ब्रह्मोद्गातारौ संवदेते ॥ ब्रह्मा उद्गातारं
पृहति । पृहामि । देवानां सखा देवसखः राजाहः सखिभ्यष्टच् हे देवसख देवा-
नां मित्र उद्गातः वा त्वां चितये ज्ञानायाहं पृहामि अत्र मत्कृते प्रश्ने यदि त्वं म-
नसा जगन्थ ज्ञानासि गमेर्लिट् ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । किं पृहसीत्यत आह
विष्णुः यज्ञो येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु एष्टः आ इष्टः यागेन
तर्पितः यज्ञेः तः तेषु त्रिषु पदेषु विश्वं सर्वं भुवनमाविवेश प्रविष्टमुत नेति प्र-
श्ने सुतः ॥ ४९ ॥

अपि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मि येषु विश्वं भुवनमाविवेश ।

सद्यः पर्येमि पृथिवीमुत द्यामेकेनाङ्गेन दिवोऽग्रस्य पृष्ठम् ॥ ५० ॥

उद्गाता प्रत्याह । येषु त्रिषु पदेषु विश्वं भुवनमाविवेशेति यद्यथा पृष्ठम् तेषु
त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु अहमस्मि अहमपि तत्रैव स्थितोऽस्मि अपि-शब्दात्
त्वं च तत्रैवासि किमेतावदेव ज्ञानामि किं तु पृथिवीमुतापि च द्यां स्वर्गं दिवः
स्वर्गस्य पृष्ठमुपरिभागमपि सद्यः स्वक्षणमेव (19.) एकेनाङ्गेन मनसा पर्येमि प-
रिगृह्णामि सर्वं ज्ञानामि किम्पुनर्भूतानि प्रविष्टानीति भावः ॥ ५० ॥

केधन्तः पुरुष आविवेश कान्यन्तः पुरुषेऽग्रर्पितानि ।

एतद्ब्रह्मनुपवल्हामसि वा किं स्विन्नः प्रतिवोचास्यत्र ॥ ५१ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृहति । हे ब्रह्मन् पुरुषः केषु पदार्थेषु अन्तर्मध्ये आविवेश
प्रविष्टः । पुरुषे अन्तः पुरुषमध्ये कानि वस्तूनि अर्पितानि स्थापितानि । एतत्

त्वा त्वां वयमुपवल्हामसि उपवल्हामः स्पर्धया पृहामः वल्ह प्राधान्यपरिभाषण-
हिंसादानेषु लट् इदन्तो मसि । अत्र प्रश्ने किं स्वित् त्वं प्रतिवोचासि प्रतिवदसि
वच उमिति [पा० ७. ४. २०.] लेटि हान्दस उम् लेटोऽडाटाविति [पा० ३. ४. १४.]
आडागमः ॥ ५१ ॥

पञ्चस्वन्तः पुरुष आविवेश तान्यन्तः पुरुषेऽर्पितानि ।

एतच्चार्त्रं प्रतिमन्वानोऽस्मि न मायया भवस्युत्तरो मत् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मा प्रत्याह । पुरुषः आत्मा पञ्चसु प्राणेषु अन्तः प्राणमध्ये आविवेश प्र-
विष्टः तानि प्रसिद्धानि श्रोत्राधिकरणानि पुरुषे अन्तः मध्ये अर्पितानि प्राणात्म-
नामन्योऽन्यापेक्षासिद्धिरित्यर्थः न चात्मानमन्तरेण प्राणाः ख्यायन्ते त प्राणान-
न्तरेणात्मेति वद्वचश्रुतेः यद्वा पञ्चसु भूतेषु भूम्यादिषु आत्मा प्रविष्टस्तानि चा-
त्मनि प्रविष्टानि तानि सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । उक्तातः अहमत्र प्रश्ने
त्वा त्वां प्रति एतदुत्तरं प्रतिमन्वानः प्रतिजानानोऽस्मि एवमुत्तरं ददामीत्यर्थः ।
किं च मायया बुद्ध्या मत् मत्तः उत्तरोऽधिकस्त्वं न भवसि मत्तो बुद्धिमान्नासी-
त्यर्थः ॥ ५२ ॥

का स्विदासीत्पूर्वचिं ॥ ५३ ॥

का° [२०. ७. १२.] पुनः पूर्वावपरिणोत्तरवेदिं का स्विदिति । ततः सदसो नि-
ष्क्रम्य हविर्धानस्य पुर उत्तरवेदेः पश्चादुपविश्य पूर्वा पूर्वाक्तौ होत्रधर्यं चतुर्ऋ-
ग्भिः संवदेते इति सूत्रार्थः ॥ होताधर्यं पृहति । व्याख्याता [११.] ॥ ५३ ॥

द्यौरासीत्पूर्वचिं ॥ ५४ ॥

व्याख्याता [१२.] ॥ ५४ ॥

क ईमरे पिशंगिला क ईं कुरुपिशंगिला ।

क ईमास्कन्दमर्षति क ईं पन्थां विसर्पति ॥ ५५ ॥

अर्धयुर्हीतारं पृहति । ईमिति निपातश्चार्थः अरे होतः का च पिशंगिला
का च कुरुपिशंगिला कश्च आस्कन्दं णामुल्लतः आस्कन्ध उत्प्लुत्य अर्षति गहति

ऋष गतौ तुदादिः व्यत्ययेन शप् कश्च पन्थां पन्थानं मार्गं प्रति विसर्पति वि-
विधं गच्छति ॥५५॥

अज्ञरिं पिशंगिला श्चावित्कुरुपिशंगिला ।

शश आस्कन्दमर्षत्यद्भिः पन्थां विसर्पति ॥५६॥

अरे अर्धेया अज्ञा पिशंगिला अज्ञा नित्या माया रात्रिर्वा पिशंगिला पिशं वृषं
गिलति भक्षयति पिशंगिला माया विश्वं ग्रसते रात्रावपि वृषाणि न प्रतीयन्ते
तमसा । श्चावित् सेधा कुरुपिशंगिला कुरुशब्दोऽनुकरणे पिश अवयवे इति धा-
तोरिगुपथेति कप्रत्ययः कुरु इति शब्दानुपूर्वाणा पिशान्मूलाद्यवयवान्गिलति
पिशंगिला मूलानां शतं कुक्षौ स्थापयति शतं च भक्षयतीति सेधायाः स्वभावः ।
शशः वन्यो जीवविशेषः आस्कन्दमास्क्यास्क्य अर्पति स तस्य स्वभावः । अ-
द्भिः सर्पः पन्थां पन्थानं विसर्पति विशेषेण गच्छति ॥५६॥

कत्यस्य विष्टाः कत्यक्षराणि कति होमासः कतिधा समिद्धः ।

यज्ञस्य वा विद्या पृह्मत्र कति होतार ऋतुशो यजन्ति ॥५७॥

का° [२०.७.१३.] उत्तरौ च कत्यस्येति । उत्तरौ पश्चादुक्तौ ब्रह्मोद्गातारौ च-
तुर्ऋग्भिः संवेदन्ते ॥ ब्रह्मोद्गातारं पृहति । अस्य कति विष्टाः कियन्ति अन्नानि
का संख्या यासां ताः कति विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ताः विष्टाः अन्नानि कि-
यत्प्रकाराणि यज्ञे । अक्षराणि च कति । होमासः होमाः कति । समिद्धः समिधः
कतिप्रकाराः धकारस्य द्विवर्षम् । यज्ञस्य विद्या वेत्तीति विदः विदस्य भावो
विद्या यज्ञवेदितृत्वेन हेतुना अत्र स्थले वा त्वामहं पृह्मपृह्मं पृहामि पृहतेर्लङ्
अउभाव आर्षः । ऋतुशः ऋतौ-ऋतौ कति होतारः यजन्ति ॥५७॥

षडस्य विष्टाः शतमक्षराण्यशीतिर्होमाः समिधो ह तिस्रः ।

यज्ञस्य ते विद्या प्रब्रवीमि सप्त होतार ऋतुशो यजन्ति ॥५८॥

उद्गाता प्रत्याह । रससंख्यया अन्नसंख्यामाह अस्य यज्ञस्य षट् विष्टाः अन्ना-
नि सर्वेषामन्नानां षड्रसात्मत्वात् षडेवान्नानीत्यर्थः । अस्य यज्ञस्य शतमक्षराणि

हन्द्ोभिर्गज्ञो निष्पाद्यते तानि च हन्दांसि गायत्र्यादीन्यतिधृत्यन्तानि चतुर्दश च-
तुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुर्वर्णान्तराणि तेषां क्रमोत्क्रमगत्या द्वाभ्यां शतमक्षराणि
भवन्ति । तथा हि । गायत्री चतुर्विंशतिवर्णा अतिधृतिः षट्सप्तत्यक्षरा एवं द्वे
मिलित्वा शतमक्षराणि उल्लिक् २८ धृतिः ७२ एवं शतम् अनुष्टुप् ३२ अत्यष्टिः
६८ एवं शतम् अष्टिः ६४ वृहती ३६ एवं शतम् अतिशङ्करी ६० पङ्क्तिः ४० एवं
शतम् शङ्करी ५६ त्रिष्टुप् ४४ एवं शतम् अतिजगती ५२ जगती ४८ एवं शतम-
क्षराणि अनेनाभिप्रायेण शतमक्षराणीत्युक्तम् । होमाः अशीतिः अश्वमेधः एकविं-
शतिर्यूपाः तत्राग्निष्टे मध्यमयूपेऽश्वतूपरगोमृगान्नियुनक्ति इतरेषु षोडश पशून् तत्र
विंशतिर्यूपेषु चतस्रोऽशीतयः पशवो भवन्तीत्यभिप्रायेणोक्तम् अशीतिर्होमाः । ह
स्फुटं तिस्रः समिधः अश्वतूपरगोमृगाः प्राजापत्याः पशवः तद्रूपाभिः समिद्भिर्गज्ञो
दीप्त इति तिस्रः समिधः उक्ताः । यज्ञस्य विदथा वेदनेन हेतुना ते तुभ्यं प्रव्रवी-
मि प्रवदामि । किं च सप्त होतारो वषट्कर्तारः ऋतुशः ऋतुयज्ञेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

कोऽस्य वेद् भुवनस्य नाभिं को ग्वावापृथिवीऽअन्तरिक्षम् ।

कः सूर्यस्य वेद् वृहतो जनित्रं को वेद् चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ५९ ॥

उक्ताता ब्रह्माणं पृहति । हे ब्रह्मन् अस्य भुवनस्य भूतजातस्य नाभिं नभ्यते
यत्र स नाभिर्वन्धनस्थानं कारणमिति यावत् नाभौ हि सर्वा नाड्यो बध्यन्ते नभ
हिंसायामत्र बन्धनार्थः औणादिक इत्ययः भूतजातस्य कारणं को वेद् जानाति ।
ग्वावापृथिवी ग्वावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च को वेद् । वृहतो महतो जनित्रं जन्म
को वेद् सूर्यस्योत्पत्तिः कस्मादित्यर्थः जनेस्त्रत्ययः । यतो जायते उत्पद्यते इति
यतोजाः यत इत्युपपदे जनसनखनक्रमगमो विडिति [पा° ३. २. ६०.] विद्रुप्रत्ययः
विडुनोरनुनासिकस्येति [पा° ६. ४. ४१.] नकारस्यात्वम् प्रथमा द्वितीयार्था यतोजाः
यत उत्पन्नं चन्द्रमसमिन्दुं को वेद् यतश्चन्द्रस्योत्पत्तिस्तं को वेदेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिं वेद् ग्वावापृथिवीऽअन्तरिक्षम् ।

वेद् सूर्यस्य वृहतो जनित्रमथो वेद् चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ६० ॥

ब्रह्मा प्रत्याह । अस्य भुवनस्य नाभिं कारणमहं वेद जानामि विदो लटो वा [पा० ३.४.८३.] परब्रह्मैव जगत्कारणं जानामीत्यर्थः । द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद ब्रह्मणो विकारभूतं जानामि । वृक्षः सूर्यस्य जनित्रमुत्पत्तिकारणं ब्रह्मैव वेद । अथो अपि च यतो जां चन्द्रमसमहं वेद परमात्मनो जातं चन्द्रमहं वेद इतीत्यर्थः ॥ ६० ॥

पृहामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृहामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।

पृहामि त्वा वृक्षोऽश्वस्य रेतः पृहामि वाचः परमं व्योम ॥ ६१ ॥

का० [२०.७.१४.] यज्ञमानोऽर्धयुः पृहामि त्विति । यज्ञमानोऽर्धयुः पृहति ॥ हे अध्वर्यो पृथिव्याः परमन्तमवधिभूतं पर्यन्तं त्वा त्वामहं पृहामि द्विकर्मकः । यत्र यस्मिन्स्थले भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तदपि त्वां पृहामि । वृक्षः सेतुः अश्वस्य रेतः वीर्यं त्वां पृहामि । वाचो वाण्याः त्रयीलक्षणायाः परममुत्कृष्टं व्योम स्थानं त्वां पृहामि ॥ ६१ ॥

इयं वेदिः परोऽश्वतः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं सोमो वृक्षोऽश्वस्य रेतः ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ६२ ॥

का० [२०.७.१५.] इयं वेदिरित्यर्धयुः । अर्धयुः यज्ञमानं प्रत्याह । इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तोऽवधिः वेदेः सर्वपृथ्वीवृषपादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम् यज्ञाद्वि प्रजाः प्रजायन्त इति श्रुतेः । वृक्षः अश्वस्य रेतः अयं सोमः सोमलताश्वस्य वीर्याज्जातित्यर्थः । अयं ब्रह्मा ऋत्विक् वाचः त्रयीवृषपायाः परमं व्योम स्थानम् ब्रह्मणस्त्रिवेदसंयोगादित्यर्थः ॥ ॥ ब्रह्मोऽयं समाप्तम् ॥ ६२ ॥

XI. सुभूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तर्महत्पूर्णवि ।

दधे ह गर्भमृत्विं यतो जातः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥

सुभूरिति पूर्वस्य महिम्नः पुरोऽनुवाक्या उत्तरस्य याज्या च । उदिते ब्रह्मोऽयं सम्प्रपद्याध्वर्युर्हिरण्येन (20.) पात्रेण प्राजापत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णाति तस्य पु-

रोरुग्धिरण्यगर्भः समवर्तताग्रऽइत्यथास्य पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूरिति [१३. ५. २. २३.] श्रुतेः । प्रजापतिदेवत्यानुष्टुप् । ह (21.) इति प्रसिद्धम् प्रथमः सर्वस्य आदिः अनादिनिधनः पुरुषः महति अर्णवि कल्पात्तकालीने समुद्रे अन्तर्मध्ये गर्भं दधे स्थापितवान् कीदृशः सुष्ठु भूत्पत्तिर्यस्मात्स सुभूः विश्वोत्पादकः स्वयं भवतीति स्वयम्भूः स्वेहाधृतशरीरः कीदृशं गर्भम् ऋत्वियम् ऋतुः प्राप्तो यस्य वसप्रत्ययः प्राप्तकालम् यतो गर्भात् प्रजापतिः ब्रह्मा ज्ञातः उत्पन्नः ॥ ६३ ॥

होता यक्षत्प्रजापतिः सोमस्य महिम्नः । जुषतां पिबतु सोमः होतायज्ञः ॥ ६४ ॥

महिम्नः प्रैषः । होता यक्षत्प्रजापतिमिति प्रैष इति [१३. ५. २. २३.] श्रुतेः । आर्षी गायत्री । महिम्नः सोमस्य महिमसंज्ञस्य सोमग्रहस्य सम्बन्धिनं प्रजापतिं होता दैव्यो यक्षत् यजतु । इज्यमानः स प्रजापतिः जुषतां सोमं महिमग्रहं पिबतु च । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥ ६४ ॥

प्रजापते न वदे - रयीणाम् ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥

पूर्वस्य महिम्नो याज्ञ्या । प्रजापति न वदेतान्यन्य इति होता यजतीति [१३. ५. २. २३.] श्रुतेः । व्याख्याता [१०. २० a.] ऋगियम् ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । त्रयोविंशोऽयमध्यायो व्यरंसीदाश्वमेधिकः ॥ २३ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

२ [वायाऽअन्तः] ॥ २ ॥ ट abc ॥ ट ॥ ट d ॥ १ ॥ १-१२ ॥ १०-१३ ॥ १३

abcd ॥ १४ ॥ १३ efgh ॥ १५ ॥ १४-१८ ॥ १६-२० ॥ ११-वसो मम ॥ २१ ॥

आकृमं - गर्भधम्. २० [प्रोर्वायां] ॥ २२ ॥ २१-२५ [क्रीलतः] - २८ [मुष्काऽइदं

- शकुलाऽइव] - ३० ॥ २३-३१ ॥ ३८ [नमउक्तिं न जग्मुः] - ५२ ॥ ४०-५४ ॥

X. ॥ ५३-५८ [षलस्य] - ६५ ॥ ५५-६० ॥ ॥ दशानुवाकेषु सप्तषष्टिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥

1. अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राज्ञापत्याः कृत्तग्रीवः अग्नेयो रराट् पुरस्तात्सार-
स्वती मेष्ठाधस्ताद्वन्वोराश्विनावधोरागौ बाह्वोः सौमापौलः श्यामो ना-
भ्यां सौर्ययामौ श्वेतश्च कृत्तश्च पार्श्वयोस्त्वाष्ट्रौ लोमशसक्यौ सक्योर्वी-
यव्यः श्वेतः पुङ्गुश्न्द्राय स्वपस्याय वेहृद्वैलवो वामनः ॥ १ ॥

श्रीगणाधिपतये नमः (1.) । श्रुतिरूपमन्त्रा आश्वमेधिकानां पशूनां देवतासम्बन्धविधायिनोऽध्यायेनोच्यन्ते ॥ तत्राश्वमेधे एकविंशतिरूपाः सन्ति तत्र मध्यमो यूपो ऽग्निष्ठसंज्ञः तत्र सप्तदश पशवो नियोजनीयाः तान्देवतासम्बन्धकथनपूर्वकमाह । अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राज्ञापत्याः । अश्वः तूपरः शृङ्गोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि शृङ्गहीनः गोमृगः गवयः एते प्राज्ञापतिदेवताः ततः प्राज्ञापतये जुष्टं नियुनज्मीति मन्त्रेण बन्धनीयाः । एवमग्रेऽपि यो यदैवत्यः पशुः सः अमुष्मै जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रैर्वन्धनीयः ॥ अग्नेयोऽग्निदेवतः कृत्तग्रीवः श्यामवर्णागलोऽज्ञः अश्वस्य पुरस्तात् ललाटे उपायेन बन्धनीयः । वन्वोर्धस्तात्सारस्वती मेष्ठी बन्ध° । आश्विनावधोरागौ अधोभागे शुक्लवर्णावज्ञौ बाह्वोः अश्वस्य पूर्वपादयोरैकैकः । सौमपूषदेवत्यः श्यामः शुक्लकृत्तरोमाजोऽश्वस्य नाभ्यां बन्ध° । श्वेतः कृत्तश्च सौर्ययामौ श्वेतः पशुः सूर्यदेवतो दक्षिणपार्श्वे बन्ध° यमदेवतः कृत्तोऽश्ववामपार्श्वे । त्वाष्ट्रौ त्वष्ट्रदेवतौ लोमशसक्यौ बहुरोमपुष्टिकौ पशू अश्वस्य सक्योर्वीः पश्चात्पदयोरैकैकः । वायव्यः श्वेतवर्णः पशुरश्वस्य पुङ्गे । स्वपस्याय शोभनकर्मणे इन्द्राय स्वपस्येन्द्रदेवता वेहृत् गर्भधातिनी वैलवो वामनः पशुश्च पुङ्गुश्चैव अङ्गान्तरानुक्तेः ॥ एवमश्वादिभिः सह पञ्चदश भवन्ति एते पर्यञ्चा उच्यन्ते । अत्राश्वस्य शरीरं तरणाय (2.) तुंवीफलवद्भज्जुं बद्ध्वा गुम्फनीयम् ततः कृत्तग्रीवः अग्नेयो रराट् इत्यादयोऽश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने सम्बद्धायां रज्ज्वां बन्धनीयाः ततो रोहितो धूमरोहित इत्यादयो द्वादशसंख्याकाः शितिबाहुरन्यतःशितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्या इत्यन्ता मध्यमे एव यूपे नियोज्याः सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूपे ऽश्रालभतः इति [१३.५.१.१५.] श्रुतेः तत्र त्रयोऽश्वतूपरगोमृगाः द्वौ चग्नेयावेकादशिनौ द्वादश रोहितादयः एवं सप्तदश मध्यमे यूपे । ततः पृषती नुद्रपृष-

तीत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्तानां [११.] शतत्रयसंख्याकानां पशूनां मध्ये पञ्च-
दश-पञ्चदश पशूनेकैकस्मिन्यूपे युनक्ति । एवमितरेषु यूपेषु पञ्चदश-पञ्चदशैते
पशवः एकैकश्चैकादशिनः । एवं मध्यमयूपव्यतिरिक्तेषु विंशतिग्रूपेषु षोडश-षो-
डश पशवो भवन्ति षोडश-षोडशेतिरेधिति [१३. ५. १. १५.] श्रवणात् ॥ १ ॥

रोहितो धूम्रोरोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते सौम्या बभ्रुररुणवभ्रुः शुक्रवभ्रुस्ते
वारुणाः शितिर्न्ध्रोऽन्यतःशितिर्न्ध्रः समन्तशितिर्न्ध्रस्ते सावित्राः शि-
तिबाहुर्न्यतःशितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्याः पृषती जुह्व-
पती स्थूलपृषती ता मित्रावरुण्यः ॥ २ ॥

रोहितः सर्वरक्तः धूम्रोरोहितः धूम्रवर्णमिश्रो रक्तः तृतीयः कर्कन्धुरोहितः ब-
दरसदृशरक्तः ते त्रयः सौम्याः सोमदैवत्याः सोमाय जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रेण
प्रत्येकं मध्यमे यूपेऽएव नियोज्याः । ततो वभ्रुः कपिलवर्णः अरुणवभ्रुः अरुण-
वर्णमिश्रः कपिलः शुक्रवभ्रुः शुक्रपक्षिसमवर्णः कपिलश्च ते त्रयो वारुणाः वरु-
णदैवत्याः मध्यमयूपेऽएव । शिति कृष्णं रन्ध्रं हिद्रं यस्य स शितिर्न्ध्रः अन्यत
इत्येकपार्श्वे शितिर्न्ध्रः समन्तं सर्वतः शितिर्न्ध्रः एते सारस्वताः मध्यमे एव ।
शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः अन्यतःशितिबाहुः एकस्मिन्नेव पार्श्वे शितिपादः सम-
न्तशितिबाहुः सर्वश्वेतबाहुः शिती धवलमेचकौ एते बार्हस्पत्याः बृहस्पतिदैव-
त्याः मध्यमे एव ॥ ॥ अथ द्वितीययूपे । पृषती विचित्रवर्णाविन्दुयुक्ताशरीरा जुह्व-
पृषती सूक्ष्मविचित्रविन्दुयुक्ता स्थूलपृषती स्थूलविचित्रविन्दुयुक्ता एते स्त्रीपशवो
मित्रावरुणदेवताः द्वितीये यूपे नियोज्याः ॥ २ ॥

शुद्धवाल्ः सर्वशुद्धवालो मणिवाल्स्तः अश्विनाः श्वेतः श्वेताक्षोऽरुणस्ते
रुद्राय पशुपतये कर्णा यामा अवलिता रौद्रा नभोद्वपाः पार्जन्याः ॥ ३ ॥

शुद्धवाल्ः शुभ्रवाल्ः सर्वशुद्धवाल्ः मणिशुद्धवाल्ः मणिवर्णकेशः ते त्रय अ-
श्विदैवत्याः द्वितीये । श्वेतः श्वेतवर्णः श्वेताक्षः (३.) श्वेतनेत्रः अरुणः रक्तः ते त्रयो
रुद्राय पशुपतये पशुपतिरुद्रदैवता द्वितीये । कर्णास्त्रयः पशुविशेषाः कर्णाश्चन्द्रे च

वृक्षे चेति विश्वोक्तेः कर्णाश्चन्द्रसदृशश्चेतकर्णास्त्रयः पशवः बहुवचनस्य त्रिवि पर्य-
वसानात् यामाः यमदैवताः द्वितीये । अवलिप्ताः सगर्वास्त्रयो रौद्राः । एते द्वि-
तीये पञ्चदश ॥ ॥ अथ तृतीये यूये । नभोवृषाः आकाशवन्नीलवर्णाः पार्जन्याः
पार्जन्यदैवताः पशवस्तृतीये नियोज्याः ॥ ३ ॥

पृश्निस्तिरश्चानिपृश्निर्धृष्विस्ति मारुताः फल्गून्लोहितोर्णी पल्ल्वी ताः सा-
रस्वत्यः प्रीहाकर्णः शुण्ठकर्णोऽद्यालोदकर्णस्ते वाद्राः कृत्तग्रीवः शि-
तिकन्तोऽज्जिसक्यस्तऽऐन्द्राग्नाः कृत्ताज्जिरल्पाज्जिर्महाज्जिस्तऽउपस्याः ॥ ४ ॥

पृश्निः विचित्रवर्णा तिरश्चोनानि पृश्नीनि विन्दवो यस्य सः एवमूर्धानि पृ-
श्नीनि यस्य सः ते त्रयो मारुताः मरुदेवत्यास्तृतीये । फल्गूः अपुटशरीरा लां-
हितोर्णी रक्तरामवती पल्ल्वी श्वेता पल्ल्वशब्दो वल्ल्वार्थः श्वेतपर्यायः तास्ति-
स्रोऽज्ञाः सारस्वत्यः सारस्वतीदैवतास्तृतीये । प्रीहाकर्णः प्रीहा रोगविशेषः त-
द्युक्तौ कर्णौ यस्य स प्रीहाकर्णः अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा० ६. ३. १३७.] संहि-
तायां दीर्घः शुण्ठकर्णः रुस्वकर्णः अद्यालोदकर्णः रक्तावर्णकर्णः ते त्रयस्त्वाद्राः
त्वष्टृदैवतास्तृतीये । कृत्तग्रीवः शितिकन्तः श्वेतकन्तः अज्जिसक्यः अज्जि पुण्ड्रं स-
क्योवृर्वीर्यस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदैवताः तृतीये । पञ्चदश पूर्णाः ॥
॥ कृत्ताज्जिः कृत्तपुण्ड्रः अल्पाज्जिः महाज्जिः अल्पमज्जि यस्य महाज्जि यस्य स त-
था ते त्रय उपस्याः उपोदेवताश्चतुर्थे यूये नियोज्याः ॥ ४ ॥

शिल्पा वैश्वदेव्यो रोहिण्यस्त्रयव्यो वाचेऽविज्ञाता अदित्यै सवृषा धात्रे
वत्सतर्षा देवानां पत्नीभ्यः ॥ ५ ॥

विचित्रवर्णास्तिष्ठः स्त्रीपशवो वैश्वदेव्यः विश्वदेवदेवताश्चतुर्थे । रोहिण्यः रक्त-
वर्णाः त्रयव्यः सार्धसंवत्सरास्तिस्त्रोऽज्ञा वाचे वाग्देवताश्चतुर्थे । अविज्ञाताः कृत्त-
ग्रीवादिचिह्नविज्ञानशून्यास्त्रयः पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे । सवृषाः समा-
नवृषास्त्रयः पशवो धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे । एवं पञ्चदश ॥ ॥ अथ पञ्चमे यूये
तिस्त्रो वत्सतर्षाः बालहाग्यो देवानां पत्नीभ्यः तदेवताः पञ्चमे ॥ ५ ॥

कृत्तुग्रीवा अग्नेयाः शितिभ्रवो वसूनां रोहिता रुद्राणां श्वेता अवरो-
किण आदित्यानां नभोद्वपाः पार्जन्याः ॥ ६ ॥

कृत्तुग्रीवाः कालकण्ठास्त्रयः पशव अग्नेयाः अग्निदेवताः पञ्चमे । शितिभ्रवः
श्वेतवर्णाभ्रयुक्तास्त्रयो वसूनां वसुदेवताः पञ्चमे । रोहिताः रक्तावर्णास्त्रयः रुद्राणां
रुद्रदेवताः पञ्चमे । श्वेताः अवरोकिणः अवलोकिनः यद्वा अवाधस्ताद्रोकः हिंरं
येषां ते हिंरं निर्व्यथनं रोकः ते त्रयः आदित्यानां तदेवताः पञ्चमे ॥ ॥ अथ षष्ठे
यूपे । नभोद्वपाः पार्जन्यास्त्रयः षष्ठे ॥ ६ ॥

उन्नत ऋषभो वामनस्तः ऐन्द्रवैलवा उन्नतः शितिबाहुः शितिपृष्ठस्तः ऐ-
न्द्रावार्हस्पत्याः शुक्रद्वपा वाजिनाः कल्माषा अग्निमारुताः श्यामाः पौ-
लाः ॥ ७ ॥

उन्नतः उच्चः ऋषभः पुष्टः वामनः बहुन्यपि वयसि गते वृद्धिरहितः ते त्रय
ऐन्द्रवैलवाः इन्द्रविष्णुदेवताः षष्ठे । उन्नतः शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः शितिपृष्ठः
श्वेतपृष्ठः ते त्रयः ऐन्द्रावार्हस्पत्याः इन्द्रवृहस्पतिदेवताः षष्ठे । शुक्रद्वपाः शुक्रप-
क्षिसमवर्णाः त्रयो वाजिनाः वाजिदेवताः षष्ठे । कल्माषाः कर्बुरास्त्रयः पशव
अग्निमारुताः षष्ठे । एवं पञ्चदश ॥ ॥ अथ सप्तमे यूपे । श्यामाः शुक्लकृत्तवर्णाः
पौलाः पूषदेवताः सप्तमे ॥ ७ ॥

एता ऐन्द्राग्ना द्विद्वपा अग्नीषोमीया वामना अनड्वाह अग्निवैलवा वशा
मैत्रावरुण्योऽन्यत-एन्यो मैत्र्यः ॥ ८ ॥

एताः कर्बुरवर्णास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे । द्विद्वपाः वर्णादयोपेतास्त्रयः अ-
ग्नीषोमीयाः अग्निसोमदेवत्याः सप्तमे । वामना अनड्वाहः त्रय अग्निवैलवाः अग्नि-
विष्णुदेवत्याः सप्तमे । वशाः वन्ध्याः तिस्रोऽज्ञाः मैत्रावरुण्यः तदेवताः सप्तमे ॥
॥ अथाष्टमे यूपे । अन्यतएन्यः एकपार्श्वे कर्बुरवर्णास्तिस्रोऽज्ञा मैत्र्यः मित्रदेवत्याः
अष्टमे ॥ ८ ॥

कृ॒त्त॒ग्री॒वा अ॒ग्ने॒या व॒ध्रवः॑ सौ॒म्याः श्वे॒ता वा॒य॒व्या अ॒वि॒ज्ञा॒ता अ॒दि॒त्यै स॒
त्र॒पा धा॒त्रे व॒त्स॒त॒र्यो दे॒वानां॑ प॒त्नीभ्यः॑ ॥ १ ॥

कृत्तग्रीवा अग्नेयास्त्रयः अष्टमे । वध्रवः कपिलवर्णास्त्रयः सौम्याः सोमदे॒व॒त्याः अष्टमे । श्वेतास्त्रयः वायव्याः वायुदेवत्याः अष्टमे । अविज्ञाताः चिह्नविशेषे॒णा॒ज्ञा॒तास्त्रयः अ॒दि॒तिदे॒व॒त्याः अष्टमे ॥ ॥ अथ नवमे । सत्रपाः धातृदेवत्याः न॒व॒मे । वत्सत॒र्यः दे॒वप॒त्नीदे॒व॒त्यास्त्रि॒स्रः नवमे ॥ १ ॥

कृ॒त्ता भौ॒मा धू॒म्रा अ॒न्तरि॒क्ष्ता वृ॒ह॒तो दि॒व्याः श॒त्र॒ता वै॒गु॒ताः सि॒ध्मास्त॒ता॒
र॒काः ॥ १० ॥

कृत्ताः भौमाः भूमिदेवत्यास्त्रयः नवमे । धूम्रवर्णास्त्रयः अन्तरिक्षदेवत्याः न॒व॒मे । वृह॒तो म॒हान्त॒स्त्रयः दि॒व्याः गृ॒दे॒व॒त्याः नवमे ॥ ॥ अथ दशमे शत्रताः कर्बुरास्त्रयः वैगुताः विगुदेवत्याः दशमे । सिध्माः सिध्माख्यरोगवन्तस्त्रयः तारकाः नक्षत्रदेवत्याः दशमे ॥ १० ॥

II. धू॒म्रान्व॑स॒त्ताया॑ल॒भते॑ श्वे॒तान्ग्री॒ष्माय॑ कृ॒त्तान्व॑र्षाभ्योऽरु॒णाञ्छ॒रदे॑ पृ॒ष॒तो हे॒
म॒न्ताय॑ पि॒शङ्गाञ्छि॒शिराय॑ ॥ ११ ॥

धूम्रवर्णान् त्रीनज्ञान् वसत्ताय वसन्तदेवतानालभते नियुनक्ति दशमे । श्वेतान् त्रीन्ग्रीष्माय दशमे । कृत्तवर्णान् त्रीन्वर्षाभ्यः दशमे ॥ ॥ अथैकादशे अरुणान् र॒त्तान् त्रीन् श॒रदे॑ एकादशे । पृष॒तः ना॒नाव॑र्णविन्दुयुक्तान् त्रीन्हेमन्ताय एकादशे । पि॒शङ्गान् लो॒हितमि॒श्रक॑पिलवर्णान् त्रीन् शिशिराय एकादशे ॥ ११ ॥

त्र्य॒व॒यो गाय॒त्र्यै प॒ञ्चाव॑यस्त्रि॒ष्टुभे॑ दि॒त्य॒वाहो॑ जग॒त्यै त्रि॒व॒त्सा अ॒नु॒ष्टुभे॑ तु॒
र्य॒वाहो॑ उ॒ल्लि॒हे ॥ १२ ॥

सार्धसंवत्सरास्त्रयः (4.) गायत्र्यै एकादशे । सार्धद्विसंवत्सरास्त्रयः (5.) त्रिष्टुभे एकादशे ॥ ॥ अथ द्वादशे यू॒पे । दि॒त्य॒वाहः द्वि॑संवत्सरास्त्रयो जग॒त्यै द्वा॰ । त्रि॒व॒त्साः त्रि॒व॒र्षाः त्रयोऽनु॒ष्टुभे॑ द्वा॰ । तु॒र्य॒वाहः सार्ध॑त्रिसंवत्सरास्त्रय उ॒ल्लि॒हे द्वा॰ ॥ १२ ॥

पठवाहो विराजोऽउक्षाणो बृहत्याऽऋषभाः कुम्भेऽनडाहः पङ्क्त्यै धेन-
वोऽतिहृन्दसे ॥ १३ ॥

पठवाहः चतुःसंवत्सरास्त्रयो विराजे द्वा° । उक्षाणः सेचनसमर्था युवानस्त्रयः
बृहत्यै द्वा° ॥ ॥ अथ त्रयोदशे यूये । ऋषभाः उक्षाणोऽप्यधिकवयस्काः त्रयः कुम्भे
त्रयोदशे । अनडाहः शकटवहनसमर्था अजास्त्रयः पङ्क्त्यै त्रयो° । धेनवः नवप्र-
सूता अजास्तिस्रः अतिहृन्दसे त्रयो° ॥ १३ ॥

कृत्तग्रीवा अग्नेया बभ्रवः सौम्या उपधस्ताः सावित्रा वत्सतर्यः सारस्व-
त्यः श्यामाः पौष्ठाः पृश्नयो मारुता बहुवृषा वैश्वदेवा वशा ग्वावापृथि-
वीयाः ॥ १४ ॥

अथ चातुर्मास्यदेवाः पशवः श्वेताः सौर्या इत्यन्ताः । तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्वप-
शव उच्यन्ते । कृत्तग्रीवाः त्रयः अग्नेयाः त्रयो° । बभ्रवः कपिलास्त्रयः सौम्याः ॥
॥ अथ चतुर्दशे यूये । उपधस्ताः उपधंसनमधः पतनं तदुणविशिष्टा वर्णान्तरमि-
श्रिता वा त्रयः सवितृदेवताः चतु° । वत्सतर्यः तिस्रः सरस्वतीदेवताः चतु° ।
श्यामाः शुक्लकृत्तवर्णाः पौष्ठाः पूषदेवत्याः चतु° । पृश्नयः तनुकाया विचित्रवर्णा
वा त्रयो मरुदेवताः चतु° । बहुवृषास्त्रयो वैश्वदेवाः चतु° ॥ ॥ अथ पञ्चदशे ।
वशाः वन्ध्यास्तिस्रो ग्वावापृथिवीयाः ग्वावापृथिवीदेवत्याः पञ्च° ॥ १४ ॥

उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्नाः कृत्ता वारुणाः पृश्नयो मारुताः कायास्तूप-
राः ॥ १५ ॥

अथ वरुणप्रधासपर्वपशव उच्यन्ते । संचरशब्देन कृत्तग्रीवा अग्नेया इत्यादयः
पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव उच्यन्ते पञ्च संचराणि दूर्वीषि भवन्तीति वत्
यथा चातुर्मास्येषु चतुर्धपि पर्वसु अग्नेयादीनि पञ्च दूर्वीषि समानानि एवमत्रा-
पि चतुर्णां पर्वणां सम्बन्धिनां आग्यानां पञ्चानां देवानामाद्या एते पञ्चदश प-
शवः समाना एव भवन्ति । तेन संचरा उक्ताः अग्नेयादयः पञ्चदश पशव उक्ता
इत्यर्थः । अग्नेयाः कृत्तग्रीवास्त्रयः पञ्चदशे । सौम्याः बभ्रवस्त्रयः पञ्च° । सावित्रा

उपधस्ताः त्रयः पञ्च° । सारस्वत्यः वत्सतर्यः तिस्रः पञ्च° ॥ ॥ अथ षोडशे । पौ-
ल्लाः श्यामाः त्रयः षोडशे । एते संचराः उक्ताः । एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राद्याः इन्द्रा-
ग्निदेवताः षो° । कृत्वाः कृत्तवर्णास्त्रयः वारुणाः वरुणदेवताः षो° । पृथ्वयः तनु-
शरीरास्त्रयः मारुताः षो° । त्रयः तूपराः निःशृङ्गाः कायाः कदेवताः षो° ॥ १५ ॥

अग्रयेऽनीकवते प्रथमज्ञानालम्बते मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यः सवात्यान्मरुद्भ्यो गृ-
हमेधिभ्यो वष्किहान्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः संसृष्टान्मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृ-
ष्टान् ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशे । अथ साकमेधपशवः । प्रथमज्ञान् मात्रा प्रथमगर्भे ज्ञातान् त्रीन्
अज्ञान् अनीकवते अनीकवदुणविशिष्टायाग्रये आलम्बते नियुनक्ति सप्त° । वात-
समूहो वात्या तथा सह वर्तन्तः इति सवात्याः वातमण्डलीमध्यस्थान् त्रीनज्ञान्
सांतपनेभ्यः मरुद्भ्यः सप्त° । वष्किहान् चिरप्रसूतान् त्रीन्गृहमेधिभ्यो मरुद्भ्यः स-
प्त° । संसृष्टान् सह सृष्टान् त्रीन् क्रीडिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त° । अनुसृष्टान् अनु क्रमेण
ज्ञातान् त्रीन् स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः सप्त° ॥ १६ ॥

उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राद्याः प्राशृङ्गा माहेन्द्रा बहुवृषा वैश्वकर्मणाः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशे यूये महाहविःपशवः कृत्तवर्णादयः पञ्चदश पूर्ववत् ॥ ॥ अथै-
कोनविंशतितमे एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राद्याः एकोन° । प्राशृङ्गाः संहितायां दीर्घः
प्रकृष्टशृङ्गयुक्ता माहेन्द्राः माहेन्द्रदेवताः एकोन° । बहुवृषास्त्रयो वैश्वकर्मणाः वि-
श्वकर्मदेवताः एकोन° ॥ १७ ॥

धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितॄणां सोमवतां बभ्रवो धूम्रनीकाशाः पितॄणां व-
र्हिषदा कृत्वा बभ्रुनीकाशाः पितॄणामग्निघ्रातानां कृत्वाः पृषत्तस्त्रियम्बकाः
॥ १८ ॥

अथ पित्र्येष्टिदेवतापशवः । धूम्राः कृत्तवर्णमिश्रा लोहितवर्णाः बभ्रुनीकाशाः
कपिलवर्णसदृशास्त्रयः पशवः सोमवतां पितॄणां नियोज्याः एकोन° । बभ्रवः
कपिलाः धूम्रनीकाशाः धूम्रा इव नितरां काशन्ते इति तादृशास्त्रयः बर्हिषदां पि-

तृणामेकोन° ॥ ॥ अथ विंशे यूये । कृत्ताः वध्रुनीकाशाः अग्निघातानां पितृणां विंशे । कृत्ताः पृषन्तः विन्दुयुक्ताः त्रैयम्बकाः त्र्यम्बकदेवताः विंशे ॥ १८ ॥

उक्ताः संचरा एताः शुनासीरीयाः श्वेता वायव्याः श्वेताः सौर्याः ॥ १९ ॥

अथ शुनासीरीयपशवः । तत्र संचराः अग्नेयादयः पञ्चदशोक्ताः । तेन कृत्त-
ग्रीवा अग्नि्याः विंशे । वध्रवः सौम्याः विंशे । उपधस्ताः सावित्राः विंशे ॥
॥ अथैकविंशे यूये । वत्सतयः सारस्वत्यः एकविंशे । श्यामाः पौष्ताः एक° । ए-
ताः कर्बुराः शुनासीरीयाः शुनासीरदेवताः एक° । श्वेताः त्रयो वायव्याः वायुदे-
वत्याः एक° । श्वेताः त्रयः सौर्याः सूर्यदेवताः एक° ॥ एवं समाप्ताः यूपाः । इत्य-
श्वाद्याः सौर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिकशतत्रयं ग्राम्याः पशवः सर्वे उक्ताः ॥ १९ ॥

वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ग्रीष्माय कलविङ्कलान्वर्षाभ्यस्तित्तिरीञ्जरदे
वर्तिका हेमन्ताय ककराञ्जिशिराय विककरान् ॥ २० ॥

अधारण्याः पशव उच्यन्ते ॥ अत्रैकविंशतिर्यूपाः तेषां यूपानां विंशतिरन्तरा-
लानि तेघन्तरालेषु अन्तरालात्पत्तिक्रमेण कपिञ्जलादयस्त्रयोदश-त्रयोदश पशव
आलम्बनीयाः । अत्र यूपान्तरालेधारण्यपशूनां बन्धनोपाय उक्तो मानवसूत्रे ना-
डीषु सुषिमशकान् करण्डेषु सर्पान् पञ्जरेषु मृगव्याघ्रसिंहान् कुम्भेषु मकरमत्स्य-
मण्डूकान् जालेषु पक्षिणः कारासु हस्तिनो नौषु चौदकानि यथार्थमितरानिति ।
ये पशवो येनोपायेन यूपान्तरालेषु तिष्ठन्ति ते तेनोपायेन स्थापनीया इति ता-
त्पर्यम् ॥ अत्र येषामारण्यजीववाचिपदानामर्था न ज्ञायन्ते ते निगमनिरुक्तानिघण्टु-
व्याकरणोष्णादिवृत्त्यभिधानग्रन्थेभ्यो विलोक्यावगन्तव्याः आठवीकेभ्यश्च लक्षणी-
याः ॥ तत्र प्रथमोत्पन्ने यूपान्तराले त्रीन्कपिञ्जलान्वसन्ताय आलभते नियुनक्ति ।
त्रीन्कलविङ्कान् चटकान्ग्रीष्माय । तित्तिरीन् त्रीन्वर्षाभ्यः । वर्तिकाः पक्षिविंशे-
षान् शरदे । ततस्त्रयाणां ककराणां मध्ये एकं ककरं हेमन्ताय ॥ ॥ अथ द्वितीये
ज्वकाशे शिष्टौ द्वौ ककरौ पक्षिविंशेपौ हेमन्ताय । त्रीन्विककरान् शिशिराय ॥ २० ॥

III. समुद्राय शिशुमारानालभते पर्जन्याय मण्डूकान्द्वौ मस्त्यान्मित्राय कुली-
पयान्वरुणाय नाक्रान् ॥ २१ ॥

त्रीन् शिशुमारान् जलचरजतून्समुद्रायालभते । त्रीन्मण्डूकान्भेकान्पद्मिन्याय ।
त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ अद्भ्यः ॥ ॥ अथ तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यम-
द्भ्यः । त्रीन्कुलीपयान् जलजान्मित्राय । त्रीन्नाक्रान् नक्रा एव नाक्रास्तान् जल-
चरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

सोमाय दृष्टानालभते वायवे वलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुच्चान्मित्राय मद्रू-
न्वरुणाय चक्रवाकान् ॥ २२ ॥

त्रीन् दृष्टान्सोमाय । तिस्रो वलाकाः वकपत्नीः वायवे ॥ ॥ अथ चतुर्थेऽव-
काशे । त्रीन् क्रुच्चान्पक्षिणः इन्द्राग्निभ्यां । त्रीन्मद्रून् (६.) जलकाकान्मित्राय ।
त्रीन् चक्रवाकान्वरुणाय ॥ २२ ॥

अग्नये कुठुवनालभते वनस्पतिभ्य उलूकानग्नीषोमाभ्यां चापानश्विभ्यां म-
यूरान्मित्रावरुणाभ्यां कपोतान् ॥ २३ ॥

त्रीन्कुठुवन् कुक्कुटानग्नये । ततस्त्रयाणामुलूकानां मध्ये एकमुलूकं वनस्प-
तिभ्यः ॥ ॥ अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ उलूकौ काकवैरिणी । त्रीन् चापानग्नीषो-
माभ्यां त्रीन्मयूरानश्विभ्यां त्रीन्कपोतान्मित्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

सोमाय लवणालभते तद्रे कौलीकान्गोषादीर्देवानां पत्नीभ्यः कुलीका
देवज्ञामिभ्योऽग्नये गृहपतये पारुक्षान् ॥ २४ ॥

त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय ॥ ॥ अथ षष्ठेऽवकाशे एकं
लवं सोमाय । कौलीकान्पक्षिणः तद्रे । तिस्रो गोषादीः गवां सादयित्रीः पक्षि-
णीः देवानां पत्नीभ्यः । तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीः देवज्ञामिभ्यः देववधूभ्यः जामिः
स्वसृकुलस्त्रियोः । त्रीन्यारुक्षसंज्ञान्गृहपतयेऽग्नये ॥ २४ ॥

अङ्गे पारावतानालभते रात्र्यै सीचापूरुहोरात्रयोः संधिभ्यो (७.) जतूर्मासि-
भ्यो दात्यौहृत्संवत्सराय मरुतः सुपर्णान् ॥ २५ ॥

अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन्यारावतान्कलरवानङ्गे तिस्रः सीचापूः पक्षिणीः रात्र्यै

तिस्रो जतूः (८.) पात्राख्याः पक्षिणीः अहोरात्रयोः संधिभ्यः । त्रीन्दात्यूहान् कालकण्ठान्मासेभ्यः त्रयाणां महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय ॥ ॥ अथाष्टमे ऽवकाशे द्वौ महान्तौ सुपर्णौ संवत्सराय ॥ २५ ॥

भूम्याऽआवृन्मूलभतेऽन्तरिक्षाय पाङ्क्तान्दिवे कशान्दिग्भ्यो नकुलान्वभ्रुकानवात्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

भूमौ आवृन्मूलकान् त्रीन् पाङ्क्तान् मूलकजातिविशेषानन्तरिक्षाय काशान् (९.) तद्देदानेव दिवे त्रीन्कुलान्दिग्भ्यः तत्र द्वौ अष्टमे ॥ ॥ अथ नवमे एकम् । त्रीन्वभ्रुकानवात्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

वसुभ्य ऋष्यानालभते रुद्रेभ्यो रुद्रेणादित्येभ्यो न्यङ्गन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः पृषतान्साध्येभ्यः कुलुङ्गान् ॥ २७ ॥

त्रीन्पृषान् (१०.) वसुभ्यः ऋष्यादयो मृगविशेषाः । रुद्रेभ्यः रुद्रेण । त्रीन्न्यङ्गनादित्येभ्यः ॥ ॥ अथ दशमेऽवकाशे त्रीन्पृषतान्विश्वेभ्यो देवेभ्यः त्रीन्कुलङ्गान् (११.) साध्येभ्यः ॥ २७ ॥

ईशानाय परस्वत आलभते मित्राय गौरान्वरुणाय महिषान्वरुहस्पतये गव्योस्त्वष्ट्रऽउष्ट्रान् ॥ २८ ॥

परस्वतः मृगविशेषानीशानाय । त्रीन्गौरान्वमृगान्मित्राय त्रीन्महिषान्वरुणाय तत्रैकं दशमे ॥ ॥ अथैकादशेऽवकाशे त्रीन्गवयान्गोसदृशानारण्यपशून्वरुहस्पतये त्रीनुष्ट्रान् तद्वे ॥ २८ ॥

प्रजापतये पुरुषान्दृष्टिन् आलभते वाचे पुषीश्चक्षुषे मशकाञ्छ्रोत्राय भृङ्गाः ॥ २९ ॥

प्रजापतये पुरुषान्दृष्टिः त्रीन् । त्रीन्पुषीन्वक्रतुण्डान्वाचे तन्मध्ये द्वौ पुषी एकादशे ॥ ॥ अथ द्वादशेऽवकाशे एकं पुषिम् । त्रीन्मशकान् चक्षुषे । त्रयो भृङ्गाः श्रोत्राय नियोज्याः ॥ २९ ॥

प्रजापतये च वायवे च गोमृगो वरुणायारण्यो मेघो यमाय कृत्तो मनुष्य-
राजाय मर्कटः शार्दूलाय रोहिदृषभाय गवयी क्षिप्रशेनाय वर्तिका नी-
लंगोः कृमिः समुद्राय शिशुमारो हिमवते हस्ती ॥३०॥

प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः । एक आरण्यो मेघो वरुणाय ।
एकः कृत्तो मेघो यमाय । एको मर्कटः मनुष्यराजाय । एको रोहिदृष्यः शार्दू-
लाय । एका गवयी ऋषभाय तदाख्यदेवाय ॥ ॥ अथ त्रयोदशेऽवकाशे एका
वर्तिका क्षिप्रशेनाय देवाय । एकः कृमिः कीटः नीलंगोः नीलंगवे । शिशुमारः
एको जलचरः समुद्राय । हस्ती हिमवते ॥३०॥

IV. मयुः प्राजापत्य उलो हलिङ्गो वृषदंशस्ते धात्रे दिशां कङ्को धुङ्गिणी
कलविङ्को लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्राट्रा वाचे क्रुञ्चः ॥३१॥

मयुः प्राजापत्यः तुरगवदनः किंनरः प्राजापतिदेवतः । उलो मृगविशेषः ह-
लिङ्गाः सिंहविशेषः वृषदंशो विडालः (12.) ते त्रयो धात्रे । एकः कङ्कः वकः
दिशां दिग्भ्यः । एका धुङ्गा पक्षिणी अग्नेयी अग्निदेवत्या । कलविङ्कः चटकः लो-
हिताहिः रक्तवर्षासर्पः पुष्करसादी पुष्करे सीदतीति कमलभक्षी पक्षिविशेषः ते
त्रयः त्राट्राः तट्टदेवताः ॥ ॥ अथ चतुर्दशेऽवकाशे एकः क्रुञ्चः वाचे ॥३१॥

सोमाय कुलुङ्ग आरण्याञ्जो नकुलः शका ते पौष्ठाः क्रोष्टा मायोरिन्द्र-
स्य गौरमृगः पिद्वो न्यङ्कुः कक्कटस्तेऽनुमत्यै प्रतिश्रुत्वायै चक्रवाकः
॥३२॥

कुलङ्गः (13.) कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय । आरण्यो वनजोऽजशृङ्गाः न-
कुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्ठाः पूषदेवत्याः । क्रोष्टा शृगालो मायोर्देव-
स्य । एको गौरमृगः इन्द्रस्य । पिद्वो मृगविशेषः न्यङ्कुः अपि कक्कटः (14.) स
एव ते त्रयोऽनुमत्यै । चक्रवाकः प्रतिश्रुत्वायै ॥३२॥

सौरी वलाका शार्गः सृजयः शयाण्डकस्ते मैत्राः सरस्वत्यै शारिः पुरुष-
वाक् श्याविद्वौमी शार्दूलो वृकः पृदाकुस्ते मन्यवे सरस्वते शुक्रः पुरुष-
वाक् ॥ ३३ ॥

वलाका वकस्त्री सूर्यदेवत्या । शार्गः (15.) पक्षिविशेषः ॥ ॥ अथ पञ्चदशेऽव-
काशे सृजयः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि ते मैत्राः मित्रदेवत्याः पुरुषवाक् मनु-
ष्यवद्वादिनी (16.) शारिः शुक्रा सरस्वत्यै । श्यावित् संधा भौमी भूदेवत्या शार्दू-
लो व्याघ्रः वृकः चित्रकः पृदाकुः सर्पः ते त्रयो मन्यवे । पुरुषवाक् शुक्रः सर-
स्वते समुद्राय ॥ ३३ ॥

सुपर्णः पार्जन्य आतिर्वाहसो दार्विदा ते वायवे वृहस्पतये वाचस्पतये
पैङ्गराजोऽल्लज आन्तरिक्षः प्लवो मधुमेतस्यस्ते नदीपतये ग्वावापृथिवीयः
कूर्मः ॥ ३४ ॥

सुपर्णः गरुत्मान्यार्जन्यः पार्जन्याय आतिः आडी वाहसः दार्विदा (17.) काष्ठ-
कुट्टः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वायवे । वृहस्पतये वाचस्पतये वाचो वाण्याः पतये
इति वृहस्पतिविशेषणम् ईदृशाय वृहस्पतये पैङ्गराजः पक्षिविशेषः ॥ ॥ अथ
षोडशेऽवकाशे अल्लजः पक्षिविशेषः आन्तरिक्षः अन्तरिक्षदेवतः । प्लवः जलपक्षी
मधुः (18.) कारण्डवः मत्स्यः ते नदीपतये । कूर्मः कल्पः ग्वावापृथिवीयः ग्वावा-
पृथिवीदेवतः ॥ ३४ ॥

पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका दार्वीघाटस्ते वनस्पतीनां कृकवाकुः
सावित्रो हृत्सो वातस्य नाक्रो मकरः कुलीपयस्तेऽकूपारस्य द्रिग्यै शल्प-
कः ॥ ३५ ॥

पुरुषमृगः पुंमृगः चन्द्रमसः । गोधा कालका पक्षिविशेषः दार्वीघाटः (19.)
सारसः ते वनस्पतीनाम् । कृकवाकुः ताम्रचूडः सावित्रः सवितृदेवतः हंसः वा-
तस्य नाक्रः मकरः कुलीपयः ते त्रयो जलचरविशेषाः अकूपारस्य समुद्रस्य त्रया-

णां मध्ये द्वौ षोडशे ॥ ॥ अथ सप्तदशेऽवकाशे एकः कुलीपयः अकूपारस्य ।
शल्यकः श्वावित् द्वित्रै देव्यै ॥३५॥

एण्यङ्गो मण्डूको मूषिका तित्तिरिस्ते सर्पाणां लोपाश आश्विनः कृत्तो
रात्र्याऽऋक्षो जतूः सुषिलीका तऽस्तरजनानां जह्नुका वैष्णवी ॥३६॥

एणी मृगी अङ्गः आलभ्या । मण्डूको मूषिका तित्तिरिः ते त्रयः सर्पाणाम् ।
लोपाशो वनचरविशेषः आश्विनः अश्विदेवतः । कृत्तो मृगः रात्रौ । ऋक्षः भल्लूकः
(20.) जतूः सुषिलीका (21.) एतौ पक्षिविशेषौ ते त्रयः स्तरजनानां देवानाम् ।
जह्नुका गात्रसंकोचनी वैष्णवी विष्णुदेवत्या ॥३६॥

अन्यवापोऽर्धमासानामृश्यो मयूरः सुपर्णस्ते गन्धर्वाणामपामुद्रो मासां क-
श्यो रौहित्कुण्डणाची गोलत्तिका तेऽप्सरसां मृत्यवेऽसितः ॥३७॥

अन्यवापः कोकिलाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानां पशुः ॥ ॥ अथाष्टादशेऽव-
काशे । ऋष्यो (22.) मृगविशेषः मयूरः वर्द्धी सुपर्णी गरुत्मान् ते गन्धर्वाणां प-
शवः । उद्रः जलचरः कर्कटसंज्ञः अपां पशुः । कश्यपः कक्षपः मासां मासानाम् ।
रौहित् ऋष्यः कुण्डणाची (23.) वनचरीविशेषः गोलत्तिकापि ते त्रयोऽप्सरसाम् ।
असितः कृत्तः पशुर्मृत्यवे ॥३७॥

वर्षाद्भूः तूनामाखुः कशो मान्यालस्ते पितृणां बलायाजगरो वसूनां क-
पिञ्जलः कपोतः उलूकः शशस्ते निर्ऋत्यै वरुणायारण्यो मेषः ॥३८॥

वर्षाद्भूः वर्षाभूः भेकी ऋतूनाम् । आखुः मूषकः कशः मान्यालश्च तद्विशेषौ
ते त्रयः पितृणाम् ॥ ॥ अथैकोनविंशे । अजगरो महासर्पः बलाय । कपिञ्जलो
वसूनाम् । कपोतः उलूकः शशः ते निर्ऋत्यै । आरण्यो मेषो वरुणाय ॥३८॥

श्चित्र आदित्यानामुद्रो घृणीवान्वाघ्रीनस्ते मत्याऽअरण्याय सृमरो रुद्र-
रौद्रः क्षायिः कुटर्दुर्दात्यौरुस्ते वाजिनां कामाय पिकः ॥३९॥

श्चित्रः श्वेतः पशुरादित्यानाम् । उद्रः दीर्घग्रीवः घृणिवान् तेजस्वी पशुविशेषः

संहितायां घृणिशब्ददीर्घः वार्ध्नीसि (24.) कण्ठे स्तनवानजः ते त्रयो मर्त्यै दे-
व्यै । सृमरः गवयोऽरण्याय देवाय । रुरुः मृगः रौद्रः रुद्रदेवतः घायिः पक्षिवि-
शेषः ॥ ॥ अथ विंशेऽवकाशे । कुटुरुः कुक्कुटः दात्यौरुः कालकण्ठः ते त्रयो
वाजिनां देवानाम् । पिकः कोकिलः कामाय ॥ ३१ ॥

खड्गो वैश्वदेवः श्वा कृत्तः कर्णो गर्दभस्तरक्षुस्ते रक्षसांमिन्द्राय सूकरः सिं-
हो मारुतः कृक्ल्लासः पिप्पका शकुनिस्ते शर्व्यायै विश्वेषां देवानां पृ-
षतः ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

खड्गो (25.) मृगविशेषो विश्वदेवदेवतः । एकः कृत्तः श्वा सारमेयः द्वितीयः
कर्णो लम्बकर्णो गर्दभः तृतीयस्तरक्षुः मृगादनः ते त्रयो रक्षसां पशवः । सूकरः
इन्द्राय । सिंहो मारुतः मरुदेवतः । कृक्ल्लासः सरटः पिप्पका पक्षिणी शकुनिः
पक्षी ते त्रयः शर्व्यायै । एकः पृषतः मृगविशेषो विश्वेषां देवानां पशुर्भवति
विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं विष्णुज्मीति योज्यः ॥ ॥ एवं षष्ठ्यधिकं शतद्वयमारण्याः
पशव उक्ताः ॥ ॥ अत्र द्वाविंशतिरेकादशिनः सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि शतानि
अश्वादयः सौर्यान्ताः षष्ठ्यधिकं शतद्वयं कपिजलादयः पृषतान्ता आरण्याः पशवः
सर्वे मिलित्वा षट् शतानि नवाधिकानि पशवो भवन्ति । श्लोकश्च षट् शता-
नि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽह्नि अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिश्चाधिकानि चेति ॥
तेधारण्याः सर्वे उत्स्रष्टव्या न तु हिंस्याः ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । गतोऽध्यायश्चतुर्विंशो देवतापशुवा-
चकः ॥ २४ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

1. ॥ १ अश्व° - °द्वन्वोः ॥ १ ॥ १ आश्विनाऽअधो° - पार्श्वयोः ॥ २ ॥ १ त्वाष्ट्रौ -
२ वारुणाः ॥ ३ ॥ २ शित्तिरन्ध्रो - वारुण्यः ॥ ४ ॥ ३ शुद्ध° - यामाः ॥ ५ ॥
३ अवलिप्ता - ४ मारुताः ॥ ६ ॥ ४ फल्गू° - त्वाष्ट्राः ॥ ७ ॥ ४ कृत्त° - उ-
षस्याः ॥ ८ ॥ ५ ॥ १ ॥ ॥

- II. ॥ ६-१० ॥ १०-१४ ॥ ॥ III. ॥ ११-१५ ॥ १५-१९ ॥ ॥
 IV. ॥ १६ [क्रील्लिभ्यः] - २० ॥ २०-२४ ॥ ॥ V. ॥ २१-२५ ॥ २५-२९ ॥ ॥
 VI. ॥ २६-३० ॥ ३०-३४ ॥ ॥ VII. ॥ ३१ [धुङ्ङ्या J. धुङ्ङ्या K.]
 ॥ ३५ ॥ ३२ ॥ ३६ ॥ ३३ [सृजयः K.] - ३५ ॥ ३७-३९ ॥ ॥
 VIII. ॥ ३६-३८ [मान्धाल° J.] ॥ ४०-४२ ॥ ३९ ॥ ४३ ॥ ४० [खड्गो] ॥ ४४ ॥ ॥
 अष्टानुवाकेषु चतुश्चत्वारिंशत् ॥ ॥
 इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥

I. शादं दद्विरवकां दन्तमूलैर्मृदं वस्वैस्तेगान्दृष्ट्राभ्यां सरस्वत्याऽग्रजिह्वं
 जिह्वाया उत्सादमवक्रन्देन तालु वाजं हनुभ्यामप आस्येन वृषणमाण्डा-
 भ्यामादित्यां श्मश्रुभिः (1.) पन्थानं भ्रूयां द्यावापृथिवी वर्तोभ्यां विद्युतं
 कनीनकाभ्यां शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा पार्याणि पद्मण्यवार्या
 रुक्षवोऽवार्याणि पद्मणि पार्या रुक्षवः ॥ १ ॥

प्रणम्य कमलानाथं गणेशं गिरिजां गिरम् । पञ्चविंशेऽयमध्याये वेददीपो मये-
 र्यते (2.) ॥ ॥ का° [२०. ८. ५. ६.] स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे श्रूत्व ङ्ङ्वा देवताश्चाङ्गे-
 भ्यो जुहोत्यमुष्यै स्वाहेति प्रतिदेवतं शादप्रभृतिवगन्तेभ्यो विमुखाच्च परेभ्य इ-
 ति । स्विष्टकृद्वनस्पत्योरन्तरे वनस्पतियागानन्तरं स्विष्टकृद्यागात्पूर्वं श्रूत्वे अपि-
 तं मांसं प्राजापत्योऽश्च इति वचनात्प्राजापतये ङ्ङ्वा अमुष्मै स्वाहेति प्रतिदेवतं
 शादादिवगन्तेभ्यो देवताश्चाङ्गेभ्यो देवताभ्योऽश्चाङ्गेभ्यश्च घृतं जुहुयात् अनदिशे घृ-
 तस्योक्तत्वात् । तत्र शादं दद्विरित्यादि-पृथिवीं त्वचेत्यन्तः संहिताभागो ब्राह्मणं न
 मन्त्राः । शादादयो देवाः दन्ताद्यङ्गानि । ततश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा-गृहीत्वा शादाय
 स्वाहा दध्यः स्वाहा अवकाभ्यः स्वाहा दन्तमूलैभ्यः स्वाहेत्यादि पृथिव्यै स्वाहा
 त्वचे स्वाहेत्यन्तं जुहुयादित्येकः पक्षः शाखान्तरोदितः । स्वपक्षे तु शादं दद्विः प्री-
 णामि स्वाहेत्यादिकोममन्त्राः । देवता भोक्ता द्वितीयया निर्दिश्यते अश्चाङ्गं भोग्यं

तृतीयया करणविभक्त्या निर्दिश्यते । द्वाचित्केवला देवतैव यथा शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहेति द्वाचिदन्यविभक्त्यैव द्रव्यदेवतयोर्निर्देशः यथा अग्नेः पक्षतिर्वा-
योर्निपक्षतिरिति । तथा च श्रुतिः [१३.३.५.१.] शादं दद्विरवकां दत्तमूलैरित्या-
ज्यमवदानानि (३.) कृत्वा प्रत्याख्यायं देवताभ्य आहुतीर्जुहोति या एव देवता
अपिभागास्ता भागधेयेन समर्धयतीति । अस्यायमर्थः । शादं नाम देवमश्वस्य द-
द्विदत्तैः प्रीणामीति शेषः स्वाहाकारो दानार्थः ततश्च शादं दद्विः प्रीणामि स्वा-
हेति एवमन्यान्यपि योज्यानि । आज्यमवदानानि कृत्वा आज्यमेवाश्चाङ्गत्वेन प-
रिकल्प्य प्रत्याख्यायमवदानमवदानं (४.) प्रति शादादिदेवता आख्यायाख्याया-
ज्याहुतीर्जुहोति संकल्पिताश्चाङ्गभावा घृताहुतीः शादादिभ्यो ददाति एवं कुर्वन्न-
पिभागाः कल्पितभागास्ता भागेन समर्धयति प्रीणातीत्यर्थः ॥ अथ संहितार्थः ।
दद्विरश्वदत्तैः शादं देवं प्रीणामि । दत्तमूलैरवकां देवतां प्रीणामि । वस्वैर्दत्तपी-
ठैर्मृदं देवतां प्रीणामि वस्वैः स्यादन्तपीठिका । शादादयोऽप्रसिद्धा देवाः आदित्या-
दयः प्रसिद्धाः । दंष्ट्राभ्यां तेषां (५.) देवतां प्रीणामि । सरस्वत्यै अग्रजिह्वम् अत्र
चतुर्थ्या देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गस्य अतो विभक्तिव्यत्ययः जिह्वाया अग्रमग्रजिह्वं जि-
ह्वयिण सरस्वतीं प्रीणामि । जिह्वायाः उत्सादम् अत्र षष्ठ्याश्चाङ्गोद्देशः द्वितीयया
देवस्य विभक्तिव्यत्ययः जिह्वयोत्सादं देवं प्रीणामि । अवक्रन्देन तालु अत्र देवे
तृतीया अङ्गे प्रथमा व्यत्ययः तालुना अवक्रन्दं देवं प्रीणामि । वाजं हनुभ्याम्
हनुभ्यां वक्त्रैकदेशाभ्यां वाजं देवं प्रीणामि । आस्येन मुखेनापो देवताः प्रीणा-
मि । आण्डाभ्यां वृषणाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । श्मश्रुभिर्मुखकेशैरादित्यान्प्री-
णामि । भ्रूभ्यां ललाटगरोमपङ्क्तिभ्यां पन्थानं देवं प्रीणामि । वर्ताः पद्मपङ्क्तिः
ताभ्यां द्यावापृथिव्यौ देवते प्रीणामि । कनीनकाभ्यां नेत्रमध्यगकृष्णगोलाभ्यां वि-
द्युतं देवतां प्रीणामि । शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा देवोद्देश एव न तदङ्गम्
शुक्लाय कृष्णाय देवाय सुहुतमस्तु यद्वा चतुर्थ्याश्चाङ्गमेव निर्दिश्यते प्राज्ञापत्योऽश्व
इति वचनाद्देवोऽध्याहृतव्यः शुक्लेन कृष्णेन चाश्चाङ्गेन प्रज्ञापतिं प्रीणामि एवं
लोमभ्यः स्वाहेत्यादावपि बोध्यम् । पार्याणि पद्माणि अत्र तद्धितेन देवतोद्देशः
पद्माणि नेत्रोपरिलोमानि पार्याणि पारदेवत्यानि ततः पद्मभिः पारं प्रीणा-

मि । इक्षवो नेत्राधोभागरोमाणि अवारदेवत्याः ततः इक्षुभिरवारं प्रीणामि । विपरीतं वा अवार्याणि अवारदेवत्यानि पद्माणि इक्षवः पार्याः पारदेवत्याः ॥ १ ॥

II. वातं प्राणेनापानेन नासिकेऽपयाममधुरैर्णोष्ठेन सदुत्तरेण प्रकाशेनान्त-
रमनूकाशेन वाक्ष्यं निवेष्ट्य मूर्ध्ना स्तनयितुं निर्वधिनाशनिं मस्तिष्केण
विद्युतं कनीनकाभ्यां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राभ्यां कर्णौ तेदनीमधरक-
ण्ठेनापः शुष्ककण्ठेन चित्तं मन्याभिरदिति शीर्षा निर्झति निर्जर्जल्येन
शीर्षा संक्रोशैः प्राणान्रेष्माणं स्तुपेन ॥ २ ॥

अथस्य प्राणवायुना वातं प्रीणामि । अपानवायुना नासिकासंज्ञे द्वे देवते
प्रीणामि । अथस्तनेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि । उपरितनेन ओष्ठेन सत्सं-
ज्ञं देवं प्रीणामि । प्रकाशेनोपरितनदेहकाल्या अन्तरं देवं प्रीणामि । उपसर्गस्य
घञ्यमनुष्ये वहुलमिति [पा० ६.३.१२२.] अनोर्दीर्घः अनूकाशिनाधस्तनदेहकाल्या
वाक्ष्यं देवं प्रीणामि । मूर्ध्ना मस्तकेन निवेष्ट्य देवं प्रीणामि । निश्चितं बध्यते
निर्वाधः शिरोऽस्थिमध्यसंलग्नो मज्जाभागः तेन स्तनयितुं देवं प्रीणामि । मस्तके
भवं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरौ मांसभागः मस्तिष्कं गोर्दमित्यमरः [२. ६. ६५.]
मस्तकमिष्यति गहति मस्तिष्कम् इष गतौ मस्तकमज्जेति क्षीरस्वामी तेन म-
स्तिष्केणाशनिं देवं प्रीणामि । विद्युतं कनीनकाभ्यां प्रीणामीति पूर्ववत् । कर्णा-
भ्यां श्रोत्रम् अत्राश्चाङ्गात्मिका एव देवता कर्णाभ्यां कर्णशङ्कुलीभ्यां श्रोत्रं देवं
प्रीणामि । श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां कर्णौ देवौ प्रीणामि । कण्ठाधोभागेन तेदनीं देवतां
प्रीणामि । शुष्कश्चासौ कण्ठश्च शुष्ककण्ठम् कण्ठस्य यः शुष्को निर्मासो देशः
तेनापो देवताः प्रीणामि । पश्चाद्भीवा शिरा मन्येति [२. ६. ६५.] अमरः ग्रीवाप-
श्चाद्भागे कृकाटिकायां शिरा मन्या मन्यत इति मन्या संज्ञायां समजनीति [पा०
३.३.११.] क्यप् ग्रीवापश्चान्नाडोभिश्चित्तं प्रीणामि । शीर्षा शिरसादिति देवतां
प्रीणामि शीर्षस्य शीर्षनादेशः शसादौ । नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन निर्झ-
तिं देवं प्रीणामि । सम्यक् क्रोशन्ति शब्दायन्ते तानि संक्रोशानि गहृतोऽथस्य

यान्यङ्गानि शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्गैः प्राणान्देवान्प्रीणामि । स्तुप उद्भाये स्तुपेन उ-
द्धितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देवं प्रीणाति ॥ २ ॥

III. मशकान्केशैरिन्द्रं स्वपसा वह्नेन बृहस्पतिं शकुनिसदिने कूर्माञ्छफैरा-
क्रमेण स्युराभ्यामृक्षताभिः कपिञ्जलान्जवं जङ्घाभ्यामध्वानं वाङ्गुभ्यां ज्ञा-
म्बीलेनारण्यमग्निमतिरुग्भ्यां पूषणं दोर्भ्यामश्विनावत्साभ्यां रुद्रं रोर-
ाभ्याम् ॥ ३ ॥

केशैः स्कन्धस्थरोमभिः मशकान्देवान् प्रीणामि । वह्नेः स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणा-
मि कीदृशेन वह्नेन स्वपसा अप इति कर्मनाम शोभनमपः कर्म पर्याणधारण-
रवह्नादिकं यस्य स स्वपाः तेन । शकुनिः पक्षी तद्वत्सादो गमनम् षट् विश-
रणगत्यादौ घञ् वेगवत्कूर्दने तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । शफं क्षीवि खुरः
पुमान् खुरैः कूर्मान्देवान्प्रीणामि । रलयोरैक्यम् स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं
देवं प्रीणामि । गुल्फाधःस्था नाड्यः ऋक्षतास्ताभिः कपिञ्जलान्देवान्प्रीणामि ।
गुल्फजानुनोर्मध्यभागो जङ्घा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जानूर्ध्वभागौ
वाङ्ग ताभ्यां अध्वानं देवं प्रीणामि । जाम्बीरं जम्बीरतरोः फलं रलयोरभेदः (6.)
तदाकारो जानुमध्यभागो जाम्बीरस्तेनारण्यं देवं प्रीणामि । अत्यन्तं रोचते तौ
अतिरुचौ जानुदेशौ ताभ्यामग्निं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जान्वधो दोषौ करौ
ताभ्यां पूषणं देवं प्रीणामि । अंसौ स्कन्धौ ताभ्यामश्विनौ देवौ प्रीणामि । रो-
रावंसग्रन्थी ताभ्यां रुद्रं प्रीणामि ॥ ३ ॥

IV. अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिन्द्रस्य तृतीया सोमस्य चतुर्थ्यदित्यै पञ्चमी-
न्द्राण्यै षष्ठी मरुताः सप्तमी बृहस्पतेरष्टम्यर्ग्यमाणो नवमी धातुर्दशमीन्द्र-
स्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यमस्य त्रयोदशी ॥ ४ ॥

अत्र षष्ठा देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गोद्देशः ततोऽस्त्वित्यध्याहारः । अग्नेः देवस्य
पक्षतिरस्तु । पक्षः साध्यविरोधयोः बले काले पतत्रे च रुचौ पार्श्वे प्रकल्पिते
इत्यभिधानोक्तेरत्र पक्षः पार्श्ववाची पक्षस्य मूलं पक्षतिः पक्षात्तिरिति [पा० ५. २.

२५.] मूलार्थे तिप्रत्ययः ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्थीनि वङ्क्रिशब्दवा-
च्यानि पक्षतिशब्देनोच्यन्ते तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति षड्विंशतिरश्वस्य
वङ्क्रय इति श्रुतेः [कौषीत° ब्रा° १०.४.] । तेषां क्रमेण देवतासम्बन्धं वक्ति ।
तत्रादौ दक्षिणपार्श्वस्थां देवता आह अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वस्थि अग्ने-
रस्तु विभक्तिव्यत्ययो वा पक्षत्याग्निं देवं प्रीणामि । वायोर्निपक्षतिः नीचा पक्ष-
तिर्निपक्षतिः द्वितीयं दक्षिणपार्श्वस्थि वायोर्देवस्यास्तु । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ।
तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पक्षतिः सोमस्य । अदित्यै चतुर्थी पञ्चम्या प-
ञ्चमी पक्षतिः अदित्याः । षष्ठी पक्षतिः इन्द्राण्याः । सप्तमी पक्षतिः मरुताम् ।
अष्टमी पक्षतिः वृहस्पतेः । नवमी पक्षतिर्यमस्य देवस्य । दशमी धातुर्देवस्य ।
एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य । द्वादशी पक्षतिः वरुणस्य । त्रयोदशी पक्षतिः दक्षि-
णपार्श्वस्थि यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

V. इन्द्राग्न्योः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिर्मित्रस्य तृतीयापां चतुर्थी निर्ऋत्यै
पञ्चम्यग्नीषोमयोः षष्ठी सर्पाणां सप्तमी विष्णोरष्टमी पूषो नवमी वृष्टु-
र्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यम्यै त्रयोदशी ग्वावापृथिव्योर्दक्षिणं
पार्श्वं विश्वेषां देवानामुत्तरम् ॥ ५ ॥

अथ वामपार्श्वस्थां देवानाह । प्रथममुपरिस्थं वामपार्श्वस्थि इन्द्राग्न्योर्देव-
योरस्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः द्वितीया पक्षतिः सरस्वत्याः । तृतीया पक्षतिर्मि-
त्रस्य देवस्य । चतुर्थी अपां देवतानाम् । पञ्चमी निर्ऋत्यै निर्ऋतेः । षष्ठी अग्नी-
षोमयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णोर्देवस्य । नवमी पूषो देव-
स्य । दशमी वृष्टुः । एकादशी इन्द्रस्य । द्वादशी वरुणस्य । यमस्येयं यमी त्रयो-
दशी पक्षतिः यमसम्बन्धिनी चतुर्थी प्रथमार्था ॥ अथ समस्तयोः पार्श्वयोर्देवा-
नाह दक्षिणं पार्श्वं ग्वावापृथिव्योरस्तु उत्तरं वामं पार्श्वं विश्वेषां देवानामस्तु
॥ ५ ॥

VI. मरुतां स्कन्धा विश्वेषां देवानां प्रथमा कीकसा रुद्राणां द्वितीयादित्या-

नां तृतीया वायोः पुहमग्नीषोमयोर्भासदौ क्रुञ्चौ श्रोणिभ्यामिन्द्रावृहस्पती
ऽऊरभ्यां मित्रावरुणावल्गाभ्यामाक्रमणां स्थूराभ्यां वलं कुष्ठाभ्याम् ॥ ६ ॥

अथाङ्गातराणां देवता आह । विभक्तिव्यत्ययः । स्कन्धप्रदेशैर्मरुतो देवान्प्री-
णामि । अथपुहोपरि तिस्रोऽस्थिपङ्क्तयः सन्ति तासां देवता आह । कीकसं कु-
ल्यमस्थि चेत्यमरः [२. ६. ६८.] कीकसति शब्दं करोति कीकसमस्थि प्रथमा की-
कसा प्रथमानि कीकसानि पुहोपरिस्थाद्यास्थिपङ्क्तिर्विशेषां देवानां प्रथमकीकसै-
र्विश्वादेवान्प्रीणामि । द्वितीयास्थिपङ्क्तिः रुद्राणां द्वितीयै रुद्रान्प्रीणामि । तृती-
यानि कीकसानि आदित्यानां तृतीयैः कीकसैरादित्यान्प्रीणामि । वायोः पुहं पु-
हेन वायुं प्रीणामि । भासदौ भासेते तौ भासदौ नितम्बौ तावग्नीषोमयोः भास-
द्यामग्नीषोमौ प्रीणामि । क्रुञ्चौ श्रोणिभ्याम् पुनः पूर्ववदङ्गातृतीया कटिः श्रोणिः
ककुद्गतीत्यमरः [२. ६. ७४.] श्रोणिभ्यां दक्षवामाभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां क्रुञ्चौ देवौ
प्रीणामि । इन्द्रावृहस्पती ऊरुभ्याम् सक्थि ल्लीवे पुमानूरुर्इत्यमरः [२. ६. ७२.]
ऊरुभ्यामिन्द्रावृहस्पती देवौ प्रीणामि । मित्रावरुणौ अल्गाभ्याम् अलमत्यर्थं ग-
हृत ऊरुभ्यां संयोगं प्राप्तस्तौ अल्गौ वङ्गणौ ऊरुसंधौ ताभ्यां मित्रावरुणौ प्री-
णामि । स्थूरौ स्थूलौ स्फिचौ नितम्बाधोभागौ ताभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि ।
कुष निष्कर्षे कुष्येते तौ कुष्ठौ नितम्बस्थौ कूपकौ आवर्तौ ककुन्दरशब्दवाची
ताभ्यां वलं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥

VII. पूषणं वनिष्ठुनान्धाहीत्स्थूलगुदया सर्पान्गुदाभिर्विकृतं आत्नैर्पो वस्ति-
ना वृषणमाण्डाभ्यां वाजिनं शेपेन प्रजां रेतसा चाषान्पित्तेन प्रदुरा-
न्यायुना कूश्माञ्छकपिण्डैः ॥ ७ ॥

वनति सम्भजति वनिष्ठुः (7.) स्थूलान्नं तेन पूषणं देवं प्रीणामि । गुदं त्व-
पानं पायुर्नेत्यमरः [२. ६. ७३.] स्त्रीत्वं हान्दसम् स्थूला चासौ गुदा च स्थूलगुदा
तथा गुदस्य स्थूलभागेन अन्धाहीन्प्रीणामि अन्धाश्च ते अरुयश्च सर्पास्तान् । स-
र्पान्गुदाभिः स्थूलगुदातिरिक्तैर्गुदभागैः सर्पान्प्रीणामि । विकृत आत्नैः अन्नं पुरीत-

दित्यमरः [२. ६. ६६.] अम् गतौ भजने शब्दे अमति भजत्यनेनान्नमित्यन्तम् अन्ते भवा आन्ताः अन्तसम्बन्धिनो मांसभागाः तैर्विद्धृतो देवान्प्रीणामि । अपो वस्तिना वस्तिर्नभिर्धो द्वयोरित्यमरः [२. ६. ७३.] वसति मूत्रं यस्मिन्स वस्तिः नभिर्धो वर्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि । मुष्कोऽण्डो वृषणः कोशः [अमरः २. ६. ७६.] अण्ड एवाण्डः ताभ्यां लिङ्गोभयपार्श्वस्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । शेषो लिङ्गं तेन वाजिनं देवं प्रीणामि शिशो मेढ्रो मेहनशेषसी इति [२. ६. ७६.] अमरः शि निशाने शिनोति भगमिति शेषः सात्वोऽदन्तश्च । प्रजां रेतसा शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि चेति [२. ६. ६२.] अमरः रीड् स्रवणे रियते स्रवति रेतो वीर्यं तेन प्रजां देवतां प्रीणामि । मायुः पित्तं पतति संसते पित्तं धातुविशेषस्तेन चाषान्देवान्प्रीणामि । पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गुदमुक्तातिरिक्तं तेन गुदतृतीयभागेन प्रदरान्देवान्प्रीणामि । कूश्मान् शकपिण्डैः । शकां देशे नृपे विशि । विशि विष्टायां । शकस्य विष्टायाः पिण्डैः कूश्मान्देवान्प्रीणामि ॥ ७ ॥

VIII. इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्य दिशां जत्रवोऽदित्यै भसज्जीमूतान्कृदयौष-
शेनात्तरिजं पुरीतता नभ उदर्येण चक्रवाकौ मतस्त्राभ्यां दिवं वृक्षाभ्यां
गिरीन्लाशिभिरुपलान्प्रीङ्गा वल्मीकान्कुमभिर्गर्तौभिर्गुल्मान्किराभिः स्रव-
त्तार्क्ष्दान्कुक्षिभ्यां समुद्रमुदरेण वैश्वानरं भस्मना ॥ ८ ॥

पुनर्देवे षष्ठी अङ्गे प्रथमा । नना क्रोडं भुजात्तरमित्यमरः [२. ६. ७७.] क्रुड घनत्वे क्रुडतीति क्रोडः घनो वक्षोमध्यभागः स इन्द्रस्यास्तु क्रोडेन वा इन्द्रं प्रीणामि एवमग्रेऽपि । पाजसे बलाय कृतं पाजस्य बलकरमङ्गम् तददित्याः देवतायाः । संधी तस्यैव जत्रुणीऽइति [२. ६. ७८.] अमरः अंसकक्षयोः संधिर्जत्रु । जायतऽइति । पुंस्त्वमार्षम् तानि दिशां देवतानाम् । भस भर्त्सनदीप्त्योः बभस्ति दीप्यते भसत् लिङ्गाग्रं तददित्याः अस्तु ॥ पुनर्देवे द्वितीया अङ्गे तृतीया । कृदये उपशेते कृदयौषशं कृदयस्थं मांसं तेन जीमूतान्प्रीणामि । पूर्यते पुरीतत् कृदया-
हादकमन्त्रं तेनात्तरिजं देवं प्रीणामि । उदरे भवमुदर्यमुदरस्थं मांसं तेन नभो

देवं प्रीणामि शरीरावयवाद्यत् । ग्रीवाधस्ताद्वागस्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी
मतस्ते ताभ्यां चक्रवाकौ देवौ प्रीणामि । वृक्काग्रमांसमित्यमरः [२. ६. ६४.] वृक्
आदाने वृक्यते स्वादुतया गृह्यते वृक्का नातः पुंस्यं स्त्रीत्येके इति क्षीरस्वामी
वृक्का मुख्यं मांसं तेन दिवं देवतां प्रीणामि वृक्कौ कुक्षिस्थौ मांसंगोलकावाग्रफ-
लाकृती इति याज्ञिकाः । प्रकर्षणाश्रन्ति भुञ्जतेऽन्नानीति प्लाशयः शिश्रूमूलनाड्यः
तन्नाडीद्वारैवान्नस्य देहे संचारात् रत्नयोर्भेदः ताभिर्गिरीन्देवान्प्रीणामि । गुल्म-
स्तु प्लीहा पुंसीति [२. ६. ६६.] अमरः हृदयवामभागे शिथिलो मांसभागः पुण्युस-
संज्ञः प्लिह गतौ प्लेहते प्लीहा नातः तेन उपलान्देवान्प्रीणामि । तिलकं क्लो-
मेत्यमरः [२. ६. ६५.] क्लोमति क्लोमा उदर्यो जलाधारः । हृदयस्य दक्षिणे यकृत्
क्लोमा (४.) वामे प्लीहा पुण्युसश्चेति वैद्या (९.) इति क्षीरस्वामी क्लोमा गलना-
डीति कर्कः तैर्वल्मीकान्देवान्प्रीणामि । ग्लायन्ति ग्राम्यन्ति ग्लावो हृदयनाड्यः
ताभिर्गुल्मान्देवान्प्रीणामि । हृत्पत्यन्नरसमिति क्षिरा अन्नवाहिन्यो नाड्यः ताभिः
स्रवन्तौ देवताः प्रीणामि । पिचण्डकुक्षी जठरोदरतुण्डमित्यमरः [२. ६. ७७.] जठ-
रस्य दक्षवामभागौ कुक्षौ ताभ्यां हृदान्देवान्प्रीणामि । उदरेण जठरेण समुद्रं
प्रीणामि । भस्मनाङ्गोत्थेन वैश्वानरं देवं प्रीणामि ॥ ८ ॥

IX. विधृतिं नाभ्या घृतं रसेनापो यूष्णा मरीचीर्विप्रुड्भिर्नीहारमृष्मणा शीनं
वसया पुष्पा अश्रुभिर्झादुनीर्द्विषीकाभिरस्त्रा रक्षाधंसि चित्राण्यङ्गैर्नक्षत्राणि
तूपेण पृथिवीं त्रचा जुम्बकाय स्वाह्वा ॥ ९ ॥

नाभ्या उदराधःस्थग्रन्थिना विधृतिं देवतां प्रीणामि । रसो गन्धरसे स्वादि ति-
क्तादौ विषरागयोः शृङ्गारादिरसे वीर्ये देहधातुम्वुपारदे इति विश्वः रसेन वी-
र्येण धातुविशेषेण वा घृतं देवं प्रीणामि । यूषः द्रावितो रसः पद्वन्नित्यादिना
[पा° ६. १. ६३.] यूषन्नादेशः यूष्णा पक्वान्नरसेनापो देवताः प्रीणामि । पृषन्ति वि-
न्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रिय इत्यमरः [१. २. २१.] विप्रुड्भिर्वसाविन्दुभिर्मरी-
चीदेवताः प्रीणामि । ऊष्माणस्तु निदाधोलग्रीष्माः शष्पसह्य अपीति विश्वः ऊ-
ष्मणा शरीरगतिनौल्येन नीहारं देवं प्रीणामि । मेदस्तु वपा वसेति [२. ६. ६४.]

अमरः वस्ते मांसमिति वसा शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसति वैद्या (10.) इति
 स्वामी वसया मांसस्नेहेन शानं देवं प्रीणामि । अश्वु नेत्राम्बु रोदनमित्यमरः
 [२. ६. १३.] अश्वुभिर्नेत्राम्बुभिः पुष्पाः देवताः प्रीणामि । दृषिका नेत्रयोर्मलमित्य-
 मरः [२. ६. ६७.] दृषीकाभिर्नेत्रमलैर्हृद्गुर्नादेवताः प्रीणामि । रुधिरं सृग्नोहिता-
 स्त्रक्ताक्षतजशोणितमित्यमरः [२. ६. ६४.] अस्यते सृज्यते (11.) इति वा असृक्
 रुधिरं पद्म इत्यसन्नादेशः [पा० ६. १. ६३.] अस्मा रक्षांसि प्रीणामि । अङ्गैः पूर्वा-
 नुक्तावयवैः चित्राणि देवतानि प्रीणामि । दृपं स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पशुश-
 व्दयोरिति विश्वः दृपेण सौन्दर्येण नक्षत्राणि देवतानि प्रीणामि । त्वचा चर्मणा
 पृथिवीं देवीं प्रीणामि स्वाहेति मन्त्रैराज्यं जुह्वतीत्यर्थः ॥ अत्र अग्निं रुद्रेणाश-
 निं रुदयाग्रेणेत्यादि द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्ता अपि [३१. ८-१३.] आहुतीर्जु-
 ह्यात् आश्वमेधिकत्वात् ॥ ॥ का० [२०. ८. १८.] अवभृथेद्यन्तेऽप्सु मग्नस्य पिङ्गलस्य
 खलतिविलिख्यशुक्लस्य मूर्धनि जुह्वन्ति जुम्बकाय स्वाहेति । अवभृथयागाले दृ-
 वंविधस्य पुंसो मूर्धनि जुम्बकायेति मन्त्रेणाज्यं सकृद्वह्नीतं जुहुयात् कीदृशस्य पुं-
 सः जले मग्नस्य पिङ्गलाक्षस्य खलतेः खल्वाटस्य विलिख्यस्य दत्तुरस्य शुक्लस्या-
 तिगौरस्येति सूत्रार्थः ॥ वरुणदेवत्या द्विपदा यजुर्गायत्री उदन्यपुत्रमुण्डिभदृष्टा ।
 जुम्बकाय वरुणाय स्वाहा सुद्धतमस्तु वरुणा वै जुम्ब इति श्रुतेः [१३. ३. ७. ५.] ।
 एषा चात्तर्जले जप्ता पापनाशिनी तदुक्तं हारीतिन जुम्बका नाम गायत्री वेद-
 वाजसनेयके अत्तर्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महृत्याऽप्यपाहुतीति ॥ १ ॥

X. हिरण्यगर्भः समव० ॥ १० ॥ यः प्राणतो निमि० ॥ ११ ॥

चतस्रः कदेवत्याः त्रिष्टुभः प्रजापतिसुतहिरण्यगर्भदृष्टाः प्राजापत्यपशूनामश्वा-
 दीनां याज्यानुवाक्याः ॥ द्वे व्याख्याते [२३. १. ३.] ॥ १० ॥ ११ ॥

यस्येमे हिमवन्तो महिवा यस्य समुद्रः रसया सदाहुः ।

यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय रुषिषा विधेम ॥ १२ ॥

वयं कस्मै प्रजापतये देवाय रुषिषा विधेम रुविर्दन्तः विभक्तिव्यत्ययः कश-
 व्दस्य सर्वनामवमार्षम् । इमे हिमवन्तः बहुवचनादन्येऽपि हिमाचलप्रभृतयः

पर्वताः प्रथमा द्वितीयार्थे सुपां सुपो भवतीति वचनात् इमान्हिमवत्प्रभृत्यद्री-
न्यस्य प्रज्ञापतेर्मह्तिं महिमानमाहुर्वृधाः महिवेति विभक्तेराकारः । रसा नदी
रसतेः शब्दकर्मण इति [निरु० ११.२५.] यास्कः रसया नद्या सह समुद्रं यस्य म-
ह्तिवमाहुः । इमाः प्रदिशः पूर्वाद्याः प्रकृष्टा आशा यस्य मह्तिवमाहुः यस्य बाहू
भुजौ जगद्रक्षणाविति शेषः । सर्वं जगद्यस्य प्रज्ञापतेर्विभूतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वेऽउपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।

यस्य ह्यामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥

कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । आत्मानं ददाति आत्मदाः उपास-
कानां सायुज्यप्रदः बलं सामर्थ्यं ददाति बलदाः भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः । विश्वे सर्वे
मनुष्याः यस्य प्रशिषं शासनमुपासते देवाश्च यस्य प्रशिषमुपासते तदुक्तम् यस्य
ज्ञेयावधि ज्ञानं शिक्षावधि च शासनम् कार्यावधि च कर्तृत्वं स स्वयम्भूः पुनातु
व इति । किं च यस्य ह्याया आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अमृतं युक्तिहेतुः यस्य
अज्ञानमिति शेषः मृत्युः संसारहेतुः तदुक्तम् ये तद्विदुरमृतास्ते भवत्यथेतरे दुः-
खमेवोपयतीति [श्वेताश्वतरोपनिष० ३.१०.] ॥ १३ ॥

XI. आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासोऽअपरीतास उद्भिदः ।

देवा नो यथा सदमिदृधेऽअसन्नप्रायवो रक्षितारो दिवे-दिवे ॥ १४ ॥

वैश्वदेवपशुवपापुरोडाशपशूनां पात्र्यानुवाक्या दश ऋचो विश्वदेवदेवत्या गो-
तमदृष्टाः । तत्रादौ पञ्च जगत्यः । क्रतवो यज्ञाः संकल्पा वा नोऽस्मान्प्रति आ-
यन्तु आगच्छन्तु यज्ञकर्तारो वयं भवेमेत्यर्थः । कीदृशाः क्रतवः भद्राः भन्दनीयाः
भदि कल्याणे कल्याणकारिणः । तथा विश्वतः अदब्धासः सर्वतोऽनुपहंसिता
निर्विघ्ना इत्यर्थः । अपरीतासः न परीता अपरीताः अपरिगता अज्ञाताः केनचित्
फलानुमेया इत्यर्थः । उद्भिदः उद्भिन्दन्ति प्रकटयन्ति उद्भिदः उद्भेत्तारो यज्ञान्तराणां
प्रकटीकर्तार इत्यर्थः । किं च यथा येन प्रकारेण देवा नोऽस्माकं सदमित् सदैव
वृधे वृद्धौ असन् भवन्ति तथा क्रतवः आयन्त्वित्यर्थः । सदमित्यव्ययं सदर्थे ।

कीदृशा देवाः अप्रायुवः प्रकर्षेणायुवन्ति प्रमाद्यन्ति ते प्रायुवः यौतेः विष्णुः तुग-
भाव आर्षः न प्रायुवः अप्रायुवः अनालसा अस्माकं वृद्धौ भवत्वित्यर्थः तथा दि-
वे-दिवे अरुन्यरुनि प्रत्यहं रक्षितारः पालकाः ॥ १४ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरिभि नो निर्वर्तताम् ।

देवानां सख्यमुपसेदिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ॥ १५ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी देवानां सुमतिः शोभना बुद्धिः नोऽस्मान्प्रति अभिनि-
वर्ततामस्मदभिमुखी भवतु । कीदृशानां देवानाम् ऋजूयताम् ऋतु अवक्रं यन्ति
गहन्ति ऋजूयन्तस्तेषाम् इणः शतृप्रत्ययः अवक्रगामिनाम् यद्वा ऋनुमवक्रं साधुं य-
ज्ञमानं कामयन्ते ते ऋजूयन्ति सुप आत्मनः क्यच् ऋजूयन्ति ते ऋजूयन्तस्तेषाम् क्य-
ज्ञन्ताहृतु साधुं यज्ञमानं कामयमानानामित्यर्थः । किं च देवानां रातिः दानं नो
ऽस्मानभिनिवर्तताम् देवा अस्मभ्यं ददत्वित्यर्थः । देवेभ्यो लब्धदाना वयं देवानां
सख्यं मैत्रीमुपसेदिम प्राप्नुयाम सदेर्लिङि उत्तमबहुवे रूपं संहितायां दीर्घः । देवा
नोऽस्माकं सखीनामायुः जीवसे जीवितुं प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु ॥ १५ ॥

तान्पूर्वया निविदा ब्रूमहे वयं भगं मित्रमदितिं दत्तमस्त्रिधम् ।

अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ १६ ॥

पूर्वया प्राचीनया अकृत्रिमया स्वयम्भुवा निविदा वाचा वेदरूपया वयं ता-
न्प्रसिद्धान्देवान्ब्रूमहे आह्वयामः । निविदुशब्दो वाग्वाचकः । तान्कान् तत्राह
भगं मित्रमदितिं देवमातरम् दत्तं प्रजापतिम् अर्यमणं वरुणं सोममश्विना अश्वि-
नौ । अस्त्रिधमिति भगादीनां विशेषणम् न स्नेधते च्योतते सोऽस्त्रि तमच्युतस-
द्भावम् । किं च शोभनं भगं भाग्यं यस्याः सा सुभगा भजनीया सरस्वती भगा-
दिसंज्ञिता नोऽस्माकं मयः करत् सुखं करोतु ॥ १६ ॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः ।

तद्वावाणाः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिह्या युवम् ॥ १७ ॥

वातः पवनः नोऽस्माकं भेषजमौषधं दत्तं यथा तथा वातु वा गतिगन्धन-

योः लोढः प्रवातु अनुगृह्णावित्यर्थः ददाविति यावत् । कीदृशं हितं मयोभु मयः सुखं भवति यस्मात् तन्मयोभु सुखोत्पादकं हितं ददातु । माता जगन्निर्मात्री पृथिवी तत् हितं वातु । पिता पालका ग्यौः स्वर्गः तत् हितं वातु । सोमं सुन्वन्ति सोमसुतः सोमाभिषवकारिणो ग्रावाणः दृषदः तत् भेषजं वातु ददतु कीदृशा ग्रावाणः मयोभुवः मयः सुखं भावयन्ति ते मयोभुवः सुखस्य दातारः । हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां तत् वातादिभ्यो भेषजप्रार्थनं शृणुतं युवामपि हितं दत्तमित्यर्थः । कीदृशौ युवां धिल्या धिल्यौ गृह्वद्वारयितारौ ॥ १७ ॥

तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं धियंजिन्वमवसे ब्रूमहे वयम् ।

पूषा नो यथा वेदसामसंद्धे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥ १८ ॥

वयं तं प्रसिद्धमीशानं रुद्रं ब्रूमहे आह्वयामः । कीदृशं तम् जगतः जङ्गमस्य तस्थुषः स्यावर्स्य च भूतजातस्य पतिं पालकम् । धियंजिन्वं धियं बुद्धिं जिन्वति प्रीणातीति धियंजिन्वस्तम् अलुक् बुद्धिसंतोषकारकम् जिन्वतिः प्रीणनार्थः । किमर्थं ब्रूमहे अवसे अवितुं तर्पयितुं तुमर्ये असेप्रत्ययः यथा येन प्रकारेण पूषा नो ऽस्माकं वृधे वृद्धौ स्वस्तये कल्याणाय च असत् भवतु तथा ब्रूमहे इत्यर्थः । कीदृशः पूषा वेदसां धनानां ज्ञानानां वा रक्षिता रक्षकः । पायुः पालकः पुत्रादीनाम् । अदब्धः अनुपहंसितः ॥ १८ ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ १९ ॥

विराट्स्थाना । आद्यौ पादौ नववर्णौ (12.) तृतीयो दशकः तुर्यो व्यूहैर्नैकादशकः नवको वैराजस्रष्टुभश्चेति वचनात् । इन्द्रः नोऽस्मभ्यं स्वस्ति अविनाशं शुभं दधातु ददातु । कीदृशः वृद्धश्रवाः वृद्धं महत् श्रवः कीर्तिर्यस्य सः । पूषा नः स्वस्ति ददातु कीदृशः विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य विश्वं वेत्तीति वा विश्ववेदाः । तार्क्ष्यो रथो गरुडो वा नः स्वस्ति दधातु कीदृशः अरिष्टनेमिः अरिष्टा अनुपहंसिता नेमिश्चक्रधारा पक्षो वा यस्य सः । बृहस्पतिः देवगुरुर्नोऽस्मभ्यं स्वस्ति ददातु ॥ १९ ॥

पृषदश्चा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विद्येषु जग्मयः ।

अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसागमन्निह ॥ २० ॥

जगती । मरुतो देवाः अवसानेन हविर्लक्षणेन हेतुना इह यज्ञे आगमन्ना-
गहन्तु । कीदृशा मरुतः पृषदश्चाः पृषत्यः पृषतीसंज्ञा अश्वा वडवा वाहनं येषां
ते पृषदश्चाः पुंवद्भावः पृषत्यो मरुतामिति [निघ० १. १५.] वचनात् यद्वा पृषतः
शबलाः अश्वाः येषां ते । पृश्निर्द्यौर्गार्दितीर्वा माता जननी येषां ते पृश्निमातरः ।
शुभं कल्याणं याति प्राप्नुवन्ति प्रापयन्ति वा शुभंयावानः आतो मनिन्निति [पा०
३. २. ७४.] वनिष्प्रत्ययः । विद्येषु यज्ञगृहेषु जग्मयः गमनशीलाः आदृगमहनेति
[पा० ३. २. १७१.] किः । अग्निजिह्वाः अग्निजिह्वा भोजनसाधनं येषां ते अग्निमुखा
वै देवा इति श्रुतेः कृताद् इत्यर्थः । मन्यन्ते जानन्ति मनवः सर्वज्ञाः । सूरः सूर्य-
श्चक्षुः चक्षुः येषां ते सूर्यं चक्षते पश्यन्ति वा सूरचक्षसः । किं च न केवलं मरु-
तः विश्वे सर्वे देवाः च नोऽस्माकं यज्ञे आगमन्नागहन्तु ॥ २० ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यज्ञत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्भस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥ २१ ॥

तिस्रस्त्रिभुवः । हे देवाः कर्णेभिः कर्णैः भद्रं कल्याणमनुकूलं वयं शृणुयाम ।
हे यज्ञत्राः यज्ञतं त्रायन्ते रक्षन्ति यज्ञत्राः यज्ञमानपालकाः अक्षभिः नेत्रैः भद्रं वयं
पश्येम वहुलं हृन्दसीति [पा० ७. १. ७६. (13.)] कृताद्वा अक्षिशब्दस्यानङ्गुदिशः ।
किं च देवहितं देवैः स्थापितं देवानां हितं देवोपासनयोग्यं वा यदायुः जीवनं
तद्वयं व्यशेमहि व्यश्रुवीमहि प्राप्नुयाम । कीदृशा वयं स्थिरैः दृढैरङ्गैः अवयवैः
करचरणादिभिः तनूभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युताः तुष्टुवांसः भवतः स्तुवन्तः
सन्तः ॥ २१ ॥

शतमिन्नु शरदोऽनन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् ।

पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषितायुर्गन्तौः ॥ २२ ॥

हे देवाः शतमित् शतमपि शरदो वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तं यूयमन्ति अन्तिके

समीपे भवतेति शेषः यत्र शरूते नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां यूयं जरसं जरां चक्रं कुरुय करोतेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् द्वचोऽतस्तिड इति [पा० ६. ३. १३५.] चक्रेत्यत्र संहितायां दीर्घः निपातस्य चेति [पा० ६. ३. १३६.] यत्रेत्यत्र दीर्घः वार्द्धकावधि यूयं समीपे भवतेत्यर्थः । यत्रास्माकं जरायां पुत्रासोऽस्मत्पुत्राः पितरो भवन्ति पुत्रवत्तो भवन्ति यावदस्माकं पौत्रा भवन्तीत्यर्थः तावत् मध्या मध्ये नोऽस्माकमायुर्मा रोरिषत मा क्षिसिष्ट रिषतेर्हिसार्थस्य णिजन्तस्य चडि वृषम् । कीदृशमायुः गन्तोः गन्तु गमनशीलम् तदुक्तम् संचित्य-संचित्य तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य वर्षासु सिक्ता-इव चर्मदण्डाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्तीति ॥ २२ ॥

अदितिर्द्यौरदितिरुत्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ २३ ॥

मन्त्रदृक् सर्वात्मकत्वेनादितिं स्तौति । द्यौः स्वर्गोऽदितिः तदधिष्ठातृत्वात् एवमग्रेऽपि अन्तरिक्षमदितिः माता पिता पुत्रश्च सः सादितिरेव लिङ्गव्यत्ययः । विश्वे सर्वे देवाः अदितिः । पञ्च जनाः मनुष्या अप्यदितिः । किं बहुना जातमुत्पन्नं प्राणिजातं जनित्वं जनित्वमाणां च सर्वमदितिरेव । यद्वादितिर्मन्त्रेण नोच्यते द्यौरित्यादीनि सर्वाणि जनित्वात्तानि अदितिः अदितीनि अदीनानि महाभाग्ययुक्तानि सन्तु ॥ २३ ॥

XII. मा नो मित्रो वरुणोऽर्ग्यमायुरिन्द्रः ऋभुक्षा मरुतः परिष्वन् ।

यद्वाजिनो देवजातस्य सतेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥ २४ ॥

का० [२०. ८. ७.] मा नो मित्र इति च प्रत्यृचमनुवाकाभ्याम् । मा न इत्यादिषोडशकण्डिकात्मकेनानुवाकद्वयेन पूर्ववच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति । मा नो यदश्वस्याष्टकावित्युक्तेः षोडशाश्वस्तोमीया जुहोतीति श्रुतेश्च । द्वाविंशतिर्भुवोऽश्वस्तुतिपरत्वादश्वदेवत्यास्त्रिष्टुभो दीर्घतमोदृष्टाः अत्र एष हाग इति [२६.] तृतीया यूपवस्का इति [२१.] षष्ठी एते द्वे जगत्यौ । ततः षोडशभिर्होमः षड्भिः

स्तुतिः सर्वाभिर्वा ह्योमः अश्वस्तोमीयः कृत्वा द्विपदा जुहोतीति श्रुतेः ॥ अथ म-
न्त्रार्थः । विदथे यज्ञे वाजिनोऽश्वस्य वीर्याणि चरित्राणि यत् वयं प्रवक्ष्यामः उ-
च्चारयिष्यामः तत्र मित्रादयो देवा नोऽस्मान्मा परिष्वन् मा निन्दन्तु परिष्वानं
निन्दा अस्यतिवक्तिष्यातिभ्योऽङिति [पा० ३. १. ५२.] चैरङ् न माङ्योगऽङिति
[पा० ६. ४. ७४.] अउभावः अस्माभिर्देवाः स्तुत्या न त्वश्वाद्यस्तिर्यञ्च इति यद्यपि
निन्दोचिता तथाप्यश्वरूपेण देवानामिव स्तुतिः क्रियते । कीदृशस्य वाजिनः देव-
ज्ञातस्य देवात्सूर्याज्ज्ञातस्योत्पन्नस्य देवैर्जनितस्य वा सूर्यादश्च वसवो निरतष्टेत्युक्तेः
[२१. १३.] । सतेः सप सम्बन्धे सपति देवैः सह युज्यतऽङिति सतिस्तस्य । के मा
निन्दन्तु तानाह मित्रः अहुरभिमानो देवः वरुणः रात्र्यभिमानो देवः । अर्यमा
आदित्यः । आयुः एति सततं गहतीति आयुर्वायुः । इन्द्रः देवराजः । ऋभुक्षाः ऋ-
भवो देवाः क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन्स ऋभुक्षाः देवाधारः प्रजापतिः यद्वा इत्यर्ति-
व्याप्नोति सर्वमिति इति ऋभुक्षाः अर्तेर्भुक्षिन्प्रत्ययः पथिमथ्यभुक्षामादिति [पा० ७.
१. ८५.] सावाकारः । इन्द्रविशेषणं वा ॥ २४ ॥

यन्निर्णिजा रेक्णासा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति ।

सुप्राङ्गो मेम्यद्विश्वत्रप इन्द्रापूजोः प्रियमप्येति पाथः ॥ २५ ॥

यत् यदा विप्रा अश्वस्य मुखतो मुखाग्रे गृभीतां गृहीतां रातिं दानमाज्यसक्तु-
धानालक्षणां नयन्ति प्रापयन्ति अश्वाय रात्रिद्रुतशेषं प्रयहतीत्युक्तेः तदा अजः हा-
गः अप्येति भक्षणायागहति । कीदृशोऽजः सुप्राङ् सुष्ठु प्राञ्चति पूर्वं गहति सु-
प्राङ् ललाटे बद्ध इत्यर्थः कृत्वाग्रीव आग्नेयो ललाटे पुरस्तादित्युक्तेः [२४. १.] ।
तथा मेम्यत् शब्दानुकरणम् मे-मे इति शब्दं कुर्वन् । विश्वत्रपः विश्वानि त्रपा-
णि यस्य नानावर्णा इत्यर्थः । किं च इन्द्रापूजोः इन्द्रश्च पूषा च इन्द्रपूषणौ तयोः
देवताद्वन्द्वेति [पा० ६. ३. २६.] इन्द्रपदस्य दीर्घः इन्द्रस्य पूषश्च प्रियमिष्टं पाथोऽन्नं
पशुलक्षणां तदप्येति भक्षाय नाभिबद्धोऽप्यागहति सौमापौलः श्यामो नाभ्यामि-
त्युक्तेः [२४. १.] । द्रुतशेषमन्नं यदाश्वाय दीयते तदा ललाटेनाभिबद्धावजौ भक्षा-
यागहन्त इत्यर्थः । कीदृशस्याश्वस्य निर्णिजा निर्णेजनेन स्त्रानेन प्रावृतस्य संस्कृ-

तस्य आलम्बनकाले स्नापितस्य निर्णेजनं निर्णिक् तथा निजतेः सम्पदादिवाद्वावि
क्षिप् । तथा रेक्णासा प्रावृतस्य आह्लादितस्य रेक्णा इति धननाम [निघ° २. १०.]
धनेन सौवर्णमणिलक्षणेन प्रावृतस्य अश्वस्य सौवर्णान्मणीन्केसरपुङ्खेषु पत्न्य आ-
वयतीत्युक्तेः ॥ २५ ॥

एष हागः पुरोऽश्वेन वाजिना पूलो भागो नीयते विश्वदेव्यः ।

अभिप्रियं यत्पुरोडाशमर्वता तष्टेदेनऽ सौश्रवसाय जिन्वति ॥ २६ ॥

यत् यदा एषः हागोऽज्ञः वाजिना वेगवताश्चेन पुरः पुरस्तात् नीयते प्राप्यते
ललाटबद्धत्वात् । कीदृशः हागः पूलो भागः पुल्लति देवानिति पूषाग्निस्तस्य भा-
गः भजनीयः अग्निषो रराटे इत्युक्तत्वात् [२४. १.] । तथा विश्वदेव्यः विश्वेभ्यो द्दि-
तः सर्वदेवार्हः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् । तदा तष्टा इत् तष्टैव प्रजापतिरेव अ-
र्वता अश्चेन सह एनं हागं जिन्वति प्रीणाति । किमर्थं सौश्रवसाय शोभनं श्रवः
कीर्तिर्यस्य सः सुश्रवास्तस्य भावः सौश्रवसं तस्मै सुकीर्तये यज्ञेऽमृतानां स्वर्गा-
त्तेरुक्तत्वात् । किम्भूतमेनम् अभिप्रियम् अभिप्रीणातीति तम् समन्ताद्देवानां प्री-
णयितारम् । पुरोडाशं पुरो डाशले ददति एनं स पुरोडाशः तम् पुरस्ताद्वात-
व्यम् ॥ २६ ॥

यद्विष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्भनुषाः पर्यग्नं नयन्ति ।

अत्रा पूलः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नज्ञः ॥ २७ ॥

मानुषा मनुष्या ऋत्विजो यत् यदा अग्नं त्रिः परिणयन्ति वारत्रयं पर्यग्निकुर्व-
न्ति । कीदृशमग्नं हविष्यं हविषे द्दितं हविर्योग्यम् । ऋतुशः ऋतौ-ऋतौ यज्ञ-
काले देवयानं देवानां प्रापणीयं देवेषु यानं गमनं यस्य तम् देवयानमार्गा-
मिनं वा यद्वा देववदादित्यवद्यानं गतिर्यस्य अनिवारितगतिमित्यर्थः । अत्रास्मि-
न्समये पर्यग्निकरणकाले पूलः पोषकस्य वृद्धस्य वाग्नेर्भागोऽज्ञः प्रथमः पुरोगामी
सन् एति गच्छति । किं कुर्वन् देवेभ्यः यज्ञं प्रतिवेदयन् प्रख्यापयन् स्वशब्देन
ज्ञापयन् पूष वृद्धौ पूषति वर्धते पूषाग्निः ॥ २७ ॥

होताध्र्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः ।

तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्वित्तेन वक्षणा आपृणधम् ॥ २८ ॥

हे होत्रादय ऋविजः तेन प्रसिद्धेन यज्ञेनाश्वमेधेन वक्षणाः नदीः घृतकुल्या-
द्याः आपृणधं घृतपयोदधिपयस्यापुरोडाशमांसैः पूरयत । वक्षतीति वक्षणाः ।
यज्ञं सम्पाद्य फलं साधयतेत्यर्थः । कीदृशेन यज्ञेन स्वरंकृतेन रत्नयोरैक्यम् सुदु-
अलंकृतेन विप्रहविर्दक्षिणादिभिः शोभितेन । स्वित्तेन सुदु इष्टेन । के ऋविज-
स्तानाह होता आह्वाता देवानां तन्नामक ऋविक् । अध्र्युः अधर्मिहति अध्र्य-
ति सुप आत्मनः क्यच् कव्यध्रपृतनस्यऽर्चि लोप इति [पा° ७. ४. ३१.] ढिलोपः
ततः क्यच्छन्दसीति [पा° ३. २. १७०.] उप्रत्ययः । आवयाः आभिमुख्येनावयजती-
त्यावयाः श्वेतवाहोक्थशासेति (14.) उस् आवयाः प्रतिप्रस्थाता अवे यज्ञ इति
[पा° ३. २. ७२.] एवन् अवप्योरिति अवस्याहोपः । अग्निमिन्धः अग्निमिन्दे दीप-
यति अग्निमिन्धः अग्नीत् भ्राष्ट्रान्योरिन्धऽइति [पा° ६. ३. ७०. वा° ६.] मुम् । ग्रा-
वग्राभः ग्रावो गृह्णाति स्तौति ग्रावग्राभः कर्मण्यण् कृत्य भः ग्रावस्तोता । उता-
पि शंस्ता शंसति स्तौति शंस्ता प्रशास्ता । सुविप्रः शोभनो विप्रो मेधावी सु-
विप्रो ब्रह्मा ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीत्युक्तेः । अयमनुक्ताविगुपलक्षकः ।
एते यज्ञेन वक्षणाः (15.) पृणधमिति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं येऽश्वयूपाय तक्षति ।

ये चार्वाते पचनं सम्भरत्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ २९ ॥

तेषामृविज्ञामभिगूर्तिः अभिगोरणामभिगूर्तिरुच्यमः नोऽस्मानिन्वतु प्रीणातु व्या-
प्नोतु वा अस्माकं यज्ञं सम्यक् साधयवित्यर्थः इवि व्याप्तिप्रीणनयोः लोट् शपि
इदितो नुम् धातोरिति [पा° ७. १. ५८.] नुमागमः । तेषां केषाम् ये यूपव्रस्काः
यूपाय व्रश्चन्ति तरुं हिन्दन्ति ते यूपव्रस्काः । उतापि च ये यूपवाहाः यूपं वहन्ति
ते यूपवाहाः कर्मण्यण् हिन्नस्य यूपस्य वोढारः । ये च अश्वयूपाय अश्वबन्धनयूपार्थं
चषालं तक्षति यूपग्रे भागे स्थाप्यं काष्ठं तक्षति वचनव्यत्ययः । चषालो यूप-
कटक इत्यमरः [२. ७. १८.] तन्नू तनूकरणौ साधु सम्पादयतीत्यर्थः । उतो अपि

च ये नराः अर्वते अश्वाय पचनं पच्यतेऽनेनेति पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकं सम्भरन्ति संहरन्ति आनयन्ति तेषामुद्यमोऽस्मान्प्रीणावित्यर्थः ॥ २१ ॥

उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।

अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम् ॥ ३० ॥

मन्म मननीयं फलं सुमत् स्वयमुपप्रागात् उपगह्नुतु सुमदित्यव्ययं स्वयमित्यर्थे सुमत्स्वयमित्यर्थे इति यास्कोक्तिः [निरु० ६. २२.] तन्मन्म फलं मे मया अधायि धृतमित्यर्थः । किं च अयं वीतं पुष्टं पृष्ठं यस्य यद्वा वीतं कामितं पृष्ठं यस्य अश्चपृष्ठमारोहणाय सर्वे कामयन्ते स वीतपृष्ठोऽश्चो देवानामाशाः मनोरथान् पूरयितुमिति शेषः उप गह्नुतु उपसर्गेण क्रियावृत्तिः । किं च देवानां पुष्टे पोषणं पुष्टम् भावे निष्ठा निमित्ते सप्तमी देवपुष्टिनिमित्तं यमश्च वयं सुबन्धुं चकृम कृतवन्तः संहितायां दीर्घः शोभनो बन्धुर्वन्धनं यस्य तम् यमश्च बद्धवन्तः एनमश्च विप्रा मेधाविनः ऋषयो मन्त्रदर्शिन ऋविजोऽनुमदन्ति अनुमोदतां तुष्यन्तु ॥ ३० ॥

यद्वाजिनो दामं संदानमर्वतो या शीर्षिण्या रशना रज्जुरस्य ।

यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणाः सर्वा ता तेऽअपि देवेष्वस्तु ॥ ३१ ॥

वाजिनो वेगवतोऽर्वतोऽश्वस्य यत् दाम ग्रीवाबद्धा रज्जुः यच्च संदानं पादबन्धनरज्जुः । या च शीर्षिण्या शीर्षे भवा शीर्षिण्या शिरोबद्धास्याश्वस्य रज्जुः शिरःशब्दाद्भवे हृन्दसीति [पा० ४. ४. ११०.] यत् मे च तद्धितऽइति [पा० ६. १. ६१.] शीर्षिन्नादेशः तित्स्वरितम् । कटिस्था रशना रज्जुः अस्यान्यापि या रज्जुः । वाथवा अस्याश्वस्य घ प्रसिद्धम् आस्ये मुखे प्रभृतं प्रकृतं प्रक्षितं यत् तृणां हे अश्व ते तव सर्वा सर्वाणि ता तानि देवेषु अस्तु सन्तु देवोपयोगीनि भवन्तु देवत्वं प्राप्नुवन्तु वा । अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देववमाशास्यते ॥ ३१ ॥

XIII. यदश्वस्य क्रविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वर्धितौ रिप्तमस्ति ।

यद्वस्तयोः शमितुर्यन्नखिषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३२ ॥

मक्षिका अश्वस्य क्रविषः क्रविः यदाश भक्षितवती अश्नातेर्लिट् क्रविषः इति

कर्मणि षष्ठी । वायवा यत् मांसं स्वरौ पञ्चजनकाले रिप्तं लिप्तमस्ति स्वरूपा पशुमनक्तीति श्रुतेः । यत् स्वधितौ शाप्ते लिप्तमस्ति ह्येदनकालेऽवदानकाले च । यच्च शमितुर्हस्तयोः लिप्तं यच्च शमितुर्नखेषु लिप्तम् हे अथ सर्वा ता सर्वाणि तानि अपि देवेषु अस्तु भवन्तु वचनव्यत्ययः सर्वं त्वदीयं देवभोग्यं भवतु ॥३२॥

यद्वधमुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धोऽस्ति ।

सुकृता तर्हमितारः कृण्वन्तु मेधं शृतपाकं पचन्तु ॥३३॥

उदरस्य ऊवधमीषज्जीर्णतृणपुरीषं यत् अपवाति अपगृह्णति । भक्षितमपक्वमामाशयस्थमूवधमुच्यते । आमस्यापक्वस्य क्रविषो मांसस्य यो गन्धो लेशोऽस्ति शमितारः विशसितारः तत्सर्वं सुकृता सुकृतं सुसंस्कृतं कृण्वन्तु कुर्वन्तु । उतापि च मेधं मेधमश्वं शृतपाकं यथा पचन्तु शृतो देवयोग्यो ज्ञातः पाको यस्मिन्कर्मणि तथा पचन्तु अतिपक्वमीषत्पक्वं च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥३३॥

यत्ने गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं निरुतस्यावधावति ।

मा तद्रूम्यामाश्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशन्तो रातमस्तु ॥३४॥

हे अथ अग्निना पच्यमानान्ते तव गात्रात् शरीरात् यत् ऊष्मा रसो वा अवधावति अधस्ताद्गृह्णति । तथा निरुतस्य निःशेषेण कृतस्य यत् अङ्गं शूलमभि अवधावति शूलेन पाके क्रियमाणे यन्निर्गृह्णति तन्निर्गतमूष्माङ्गादिकं भूम्यां मा आश्रिषत् भूम्यास्त्रिष्टं मा भूत् श्रिषेः पुषादित्वाच्चैरङ् । तथा तृणेषु माश्रिषत् विशसनसमये तृणलग्नं मास्तु । किं तर्हि तत्पतितं तृणलग्नं सर्वं देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु रा दाने । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः उशन्ति कामयन्ते ते उशन्तः तेभ्यः हविः कामयमानेभ्यः वश कान्तौ लब्धः शत्रादेशः ॥३४॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाङ्गः सुरभिर्निर्हरेति ।

ये चार्वतो माऽसभिज्ञामुपासतऽउतो तेषामभिर्गूर्तिर्न इन्वतु ॥३५॥

ये जनाः पक्वं वाजिनमश्वं परिपश्यन्ति अयं पक्व इति जानन्ति । ये ईम् ईमित्यव्ययं चार्थं ये च इत्याङ्गः एवं कथयन्ति किम् सुरभिः सुगन्धः पाको ज्ञातः अ-

तो निर्हर अग्नेः सकाशादुत्तारयेति । ये च जनाः अर्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते द्रुतणिष्टमांसयाचनां कुर्वते । उतो अपि च तेषां पाकद्रष्टादिजनानामभिगूर्तिः उद्यमो नोऽस्मानिन्वतु प्रीणातु । यद्वायं मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । ये देवाः पक्वं वाजिनं परिपश्यन्ति कदा ह्येष्यतीति ये च विलम्बं दृष्ट्वा सुरभिः पाको जातोऽस्मभ्यं निर्हर देहीत्याहुः ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासते मांसं याचन्ते तेषामभिगूर्तिः संकल्पोऽस्मान्प्रीणातु सफलो भवत्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥

यन्नीक्षणं मांस्यचन्या उखाया या पात्राणि यूक्ष असिचनानि ।

उष्मण्यापिधाना चतूणामङ्काः सूनाः परिभूषत्यश्वम् ॥ ३६ ॥

एते पदार्था अश्वं परिभूषन्ति अलंकुर्वन्ति स्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः भूष अलङ्कारे भौवादिकः । एते के तानाह यत् उखायाः (16.) स्थाल्याः नीक्षणं नितरामोक्षणं पाकपरीक्षार्थं दर्शनम् । कीदृश्या उखायाः मांस्यचन्याः मांसं पच्यते यस्यां सा मांस्यचनी तस्याः मांसपाकाधिकरणभूतायाः करणाधिकरणयोश्चेति [पा° ३.३.११७.] ल्युट् मांसस्य पचि युद्धजोरिति [काशिका° पा° ६.१.१४४. (17.)] मांसस्याकारलोपः टिडूणाञ्जिति [पा° ४.१.१५.] डीप् । तथा यूक्षः पक्वसस्य आसेचनानि आसिच्यन्ते येषु तानि आसेचनसाधनानि या यानि पात्राणि पदन्निति घूषणब्दस्य घूषणदेशः । यानि च चतूणां मांसपूर्णपात्राणामपिधाना अपिधानानि आह्रादनपात्राणि । कीदृशानि तानि उष्मण्या उष्माणं धारयन्ति तानि उष्मण्यानि उष्मन्शब्दाद्वारणार्थं यप्रत्ययः आह्रादने उष्मा बहिर्न यातीत्यर्थः । तथा अङ्काः चिह्नसाधनानि कृदयाद्यवयवज्ञापकानि वेतसमयानि । सूनाः विशसनकरणभूताः स्वधित्यादयः । एतेऽश्वं परिभूषन्ति ॥ ३६ ॥

मा त्वग्निर्धनयीदूमगन्धिर्मेखा भ्राजत्यभिविक्तं जघ्निः ।

इष्टं वीतमभिगूर्तं वर्षत्कृतं तं देवास्तः प्रतिगृभ्णत्यश्वम् ॥ ३७ ॥

हे अश्व पच्यमानाश्चावयव अग्निः ता त्वां मा धनयीत् धनिं मा कारयतु धनौ सति भाण्डभङ्गः स्यात् दृश्यमानं मांसं सिम-सिमेति शब्दं करोति तन्मास्तु

नोनयतिधनयतीत्यादिना [पा० ३.१.५१.] एयत्ताच्चङ्प्रतिषधः कृत्यन्तक्षणेति [पा० ७.२.५.] वृद्धभावः । कीदृशोऽग्निः धूमगन्धिः धूमस्य गन्धो लेशो यत्र सः अल्प-
धूमवानित्यर्थः अल्पाख्यायामिति [पा० ५.४.१३६.] धूमादिकारः । किं च भ्राजन्ती
अतितापेन दीप्यमाना उवा स्याली मा अभिविक्त मा चलतु ओविजी भयचल-
नयोः लुडि तडि कल्लो कल्लीति [पा० ८.२.२६.] सिलोपे द्वयम् न माओगऽइ-
ति [पा० ६.४.७४.] अउभावः । कीदृशी उवा जग्निः जिघ्रति गन्धं गृह्णातीति ज-
ग्निः आदृगमेति [पा० ६.२.१७१.] किन्प्रत्ययः अधिष्ठात्र्या देवताया घ्राणम् । तमे-
वंविधमश्वं देवासः देवाः प्रतिगृह्णन्ति प्रतिगृह्णन्तु । कीदृशमश्वम् इष्टं प्रयज्ञैः वी-
तमाप्रीभिः पर्यग्निकृतम् अभिगूर्तं ये यज्ञामहऽइत्यागूर्त्याताम् वषट्कृतं वषट्कारेण
संस्कृतम् ॥ ३७ ॥

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पट्टीशमर्वतः ।

यच्च पयौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता तेऽग्रिं देवेष्वस्तु ॥ ३८ ॥

यत् निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निक्रमणस्थानम् निषदनं नितरां सी-
दत्यस्मिन्निति निषदनमुपवेशनस्थानम् विवर्तनं विविधं वर्तते यत्र तत् इतस्त-
तो लुण्ठनस्थानम् सर्वत्राधिकरणे ल्युट् यच्चार्वतोऽश्वस्य पट्टीशम् पदेषु विशति
पट्टीशं पादबन्धनम् । क्रियापरा वा निक्रमणादयः शब्दाः आलम्बसमये यानि
अश्वस्य निक्रमणादीनि चेष्टितानि । किं च यच्च पयौ यज्जलं पीतवान् यच्च घा-
सिमदनीयं तृणादिकं जघास भक्षितवान् घसू अदने लिट् हे अश्व ता तानि सर्वा-
णि ते तव निक्रमणादीनि देवेषु अस्तु सन्तु । देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि
निर्यकत्वं मास्त्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥

यदश्वाय वासं उपस्तृणत्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।

संदानमर्वन्तं पट्टीशं प्रिया देवेष्वायामयन्ति ॥ ३९ ॥

प्रिया प्रियाणि एतानि वस्तूनि देवेषु आयामयन्ति आगमयन्ति ऋविजोऽश्व-
स्येतानि देवेष्वेव प्रापयन्तीत्यर्थः । कानीत्यत आह अश्वाय यत् अधीवासमाह्लाद-

कं वासो वस्त्रमुपस्तृणन्ति स्तृञ् आह्वाने क्रवादिकः तथा या यानि हिरण्यानि सौवर्णशकलानि अस्मै अश्वाय उपस्तृणन्ति । तथा अर्वन्तम् पथ्यर्थे द्वितीया अर्वतोऽश्वस्य सदानं शिरोबन्धनं पट्टीशं पादबन्धनम् । एतानि देवेषु प्रापयन्ति । कीदृशानि प्रिया प्रियाणि देवानामिष्टानि ॥ ३१ ॥

XIV. यत्ते सादे महसा शूकृतस्य पार्श्व्या वा कशया वा तुतोद ।

सुचेव ता रुविषोऽअधरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥ ४० ॥

हे अश्व अश्ववारः सादे गमने यत्ते तव तां पार्श्व्या पादाधोभागेन कशया वा तुतोद पीडितवान् तुद व्यथने लिट् सदनं सादः घञ् कीदृशस्य तव महसा बलेन शूकृतस्य शूकृतमस्यास्ति शूकृतः तस्य शब्दानुकरणमेतत् शूकारं कुर्वतः । अधरेषु ता सर्वा तानि सर्वाणि ते तव पार्श्विकशाताउनानि ब्रह्मणा मन्त्रेणाहं सूदयामि धूद क्षरणे चुरादिः क्षारयामि यज्ञे आहुतिविवेन कल्पयामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः रुविषः सुचेव रुविराज्यादिकं यथा सुचा जुह्वा सूदयामि तद्वत् । एकं तापदं पादपूरणाय ॥ ४० ॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।

अहिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुषररनुषुष्या विशस्त ॥ ४१ ॥

स्वधितिः पशुहेदनसाधनोऽसिः अश्वस्य चतुस्त्रिंशत् वङ्क्रीः चतुस्त्रिंशत्संख्याकान्युभयपार्श्वस्थीनि समेति सम्यगागच्छति हेदनाय । कीदृशस्याश्वस्य वाजिनः वज्रति गच्छतीति वाजी तस्य वेगवत इत्यर्थः । देवबन्धोः देवानां बन्धुः प्रियस्तस्य देवा बन्धवो यस्येति वा । भावी निर्देशः । अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्कयः अजादीनां षड्विंशतिः । अतो हे ऋविजो वयुना वयुनेन ज्ञानेनाश्वस्य गात्रा गात्राणि अहिद्रा अहिद्राणि हिद्रहीनानि यूयं कृणोत कुरुत स्वधितिना हिनानि स-हिद्राणि वर्तन्ते तान्यहिद्राणि कुरुत । किं च परुः-परुः ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषीति अमरः नित्यवीप्सयोरिति [पा० ८. १. ४.] द्विवम् प्रतिपर्व प्रत्यवयवम् अनुषुष्य इदमिदमिति नाम्ना संशब्ध यूयं विशस्त विशसनं हेदं कुरुत शसु हिसायाम्

हान्दसः शपो लुक् । कृणोत कृ करणे स्वादिः तप्तनबिति [पा० ७. १. ४५.] म-
ध्यमवङ्गवचनस्य तवादेशः (18.) ततो गुणः । अनुधुष्य धुषिरू शब्दे क्को ल्यप्
॥ ४१ ॥

एकस्वदुरश्चस्या विशस्ता द्वा यत्तारौ भवतस्तथेऽऋतुः ।

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ता-ता पिण्डानां प्रजुहोम्यग्नौ ॥ ४२ ॥

अश्वस्य विशस्ता विशसनकर्ता एकः ऋतुः । कीदृशस्याश्वस्य तदुः दीप्तस्य ।
ऋतूपलक्षितः कालात्मा प्रजापतिरेवाश्वस्य शस्तेत्यर्थः शस्तेस्तृच् । तथा यत्तारा
यत्तारौ नियमकर्तारौ द्वा द्वा द्यावापृथिव्यभिमानिदेवौ भवतः तयोरेव सर्वेषां
नियन्तृवादिति भावः । तथा ऋतुः अत्र ऋत्यक इति [पा० ६. १. १२८.] रुस्वप्रकृ-
तिभावौ । एवमश्वस्य विशसितृत्यन्तृनुक्काधर्युः स्वकर्माद् हे अश्व ते तव गात्राणां
पिण्डानां गात्रसम्बन्धिनां मांसपिण्डानां या यानि अङ्गानि अहं कृणोमि हन्मि
हिनन्मि कृञ् वधे स्वादिः ऋतुथा ऋतौ ऋतूपलक्षिते वसन्तादियज्ञकाले ता-ता
तानि-तान्यङ्गानि अग्नौ प्रजुहोमि प्रकर्षेण हुतानि करोमि ॥ ४२ ॥

मा त्वा तपत्प्रिय आत्मापियन्तं मा स्वधितिस्तन्व आतिष्ठिपत्ते ।

मा ते गृधुरविशस्तातिहाय हिद्वा गात्राण्यसिना मिथू कः ॥ ४३ ॥

हे अश्व प्रियः वल्लभो भोगायतनत्वात् तवात्मा देहः त्वा त्वां मा तपत् तप्तं
दुःखितं मा कार्षीत् तव देहवियोगजनिता व्यथा मा भूदिति विज्ञानात्मानं प्र-
त्युच्यते । किम्भूतं त्वाम् अपियन्तम् अयेतीत्यपियन् तम् देवलोकं गहन्तम् अपि-
पूर्वदितेः शतृप्रत्ययः । किं च स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वः तनूः अङ्गानि मा
आतिष्ठिपत् मा स्थापयतु सर्वाणि हिद्वा देवेभ्यो ददवित्यर्थः । तिष्ठतेर्ण्यन्तस्य
लुङि चङि तिष्ठतेरिदिति [पा० ७. ४. ५.] इकारि कृते द्विवादि । किं च शमिता
ते तव गात्राणि अङ्गानि अतिहाय त्यक्त्वा शास्त्रोक्तक्रमं त्यक्त्वा असिना शासेन
मिथु मिथ्या हिद्वा हिद्वाणि अथहिनानि (19.) मा कः मा कार्षीत् करोतेर्लुङि
मन्त्रे घसहुरेत्यादिना [पा० २. ४. ८०.] च्लर्लुक् गुणे क्लृप्त्वाविति [पा० ६. १. ६८.]

तिपो लांये विसर्गः । मिथु इति मिथ्यार्थेऽव्ययम् संहितायां दीर्घः । कीदृशः श-
मिता गृध्रुः गृध्रतीति गृध्रुः लुब्धः केवलं मांसग्रहणेऽहुः अत एवाविशस्ता न
विशेषेन शसति दिनस्ति अविशस्ता विशसने अकुशलः अत एवान्यथा (20.)
मा हिदत् सम्यगवदानानि करोवित्यर्थः ॥ ४३ ॥

न वाऽऽतन्त्रियसे न रिष्यसि देवाँश्च॥ इदेषि पृथिभिः सुगेभिः ।

हरी ते युक्ता पृषतीऽअभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासभस्य ॥ ४४ ॥

वै एवार्थे उ अवधारणे हे अश्व त्वमेतन्नैव म्रियसे इतराश्चवन्मृतो न भवसि
देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् अत एव न रिष्यसि हिंस्यसे व्यर्थहिंसाया अभावात्
रिषतेर्यकि परस्मैपदमार्षम् । ननु प्रत्यक्षत्वे मरणमङ्गनाशश्च दृश्यते तर्हि कथमे-
वमुच्यते तत्राह सुदु गम्यते यत्र ते सुगाः तैः सुगेभिः सुगैः साधुगमनैः पृथिभि-
र्मर्गैः देवयानत्रूपैः देवान् इत् एषि देवानिव गहसि अथो युक्ता मनुक्तिः । कथं
देवान्प्रति गमनम् तत्राह हे अश्व ते तव हरी इन्द्राश्चौ युक्ता युक्तौ रथे युक्तौ
अभूतां भविष्यतः आशंसायां भूतवच्चेति [पा° ३.३.१३२.] भूतकालप्रयोगो भवि-
ष्यदर्थे । हरीऽइन्द्रस्येति यास्कः [निघ° १.१५.] । तथा पृषती मरुतां वाहनभूते
तव युक्ता अभूताम् पृषत्यो मरुतामिति यास्कः [निघ° १.१५.] । युङ्क्ते युक्तौ
ऋविग्दधृगित्यादिना [पा° ३.२.५१.] घिन् घिन्प्रत्ययस्य कुरिति [पा° ८.२.६२.]
कुत्वम् युज्जेरसमाप्ते इति [पा° ७.१.७१.] नुम् सुपां सुलुगिति [पा° ७.१.३१.] वि-
भक्तेरात्वम् । किं च रासभस्याश्विवाहनस्य धुरि अश्विवाहनस्थाने वाजी कश्चि-
दश्वः उपास्थात् उपस्थास्यति । देवत्वं प्राप्तस्य तव वहनाय इन्द्रादयो निजवा-
हनानि प्रेषयिष्यन्तीति भावः यद्वा तत्तदेवभावं प्राप्तं त्वां तानि-तानि वाहनानि
वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुषतः पुत्राँश्च॥ उत विश्वापुषं रयिम् ।

अनागास्त्वं नोऽअदितिः कृणोतु क्षत्रं नोऽअश्वो वनतां हविष्मान् ॥ ४५ ॥

इदानीं याज्या क्रियते । वाजी देवत्वं प्राप्तोऽश्वः नोऽस्माकं सुगव्यं शोभनं गो-

समूहं कृणोतु करोतु गवां समूहो गव्यम् खलगोरयादिति [पा० ४. २. ५०.] यत्प्र-
त्ययः शोभनं गव्यं सुगव्यम् । तथा स्वश्वं कृणोतु अश्वानां समूहः अश्वम् के-
शाश्चेति [पा० ४. २. ४८.] विकल्पात् पक्षे यत् शोभनमश्वं स्वश्वम् । तथा पुंसः
पुत्रान्करोतु पुत्रशब्दोऽपत्यवाचक इति पुंस इति विशेषणम् । यद्वा पुंसः पुरु-
षार्थसाधकान् पुत्रान्करोतु । उतापि च रयिं धनं करोतु कीदृशं रयिं विश्वपुषम्
पुत्ताति पुषः इगुपथेति [पा० ३. १. १३५.] कप्रत्ययः विश्वस्य सर्वस्य पुषस्तम् सर्व-
जनप्रापणसमर्थं धनं करोत्वित्यर्थः संहितायां विश्वशब्दस्य दीर्घः । किं च नो
ऽस्माकमनागस्त्वं करोतु नास्ति आगः अपराधः पापदूषो यस्य सोऽनागाः तस्य
भावोऽनागस्त्वम् दीर्घश्छान्दसः निष्पापत्वं करोतु पापसद्भावे उक्तफलाप्राप्तेः । किं
च अश्वो नोऽस्माकं क्षत्रं क्षतत्राणं बलं पराभवाद्भक्षणं वा करोतु । कीदृशो
ऽश्वः अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं दैन्यं वा यस्य सः । हविष्मान् हविरस्या-
स्ति हविष्मान् तदस्यास्तीति [पा० ५. २. १४.] मतुप् हविर्भूतावयवः यद्वा देवता-
त्वा हविष्मान् । ईदृशोऽश्वो नः क्षत्रं वनतां करोतु वनतिः करोत्वित्यर्थः ॥४५॥

XV. a. इमा नु कं भुवना सीषधमिन्द्रश्च विश्वे च देवाः ।

b. आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्मभ्यं भेषजां करत् ।

c. यज्ञं च नस्तन्त्रं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह सीपधाति ॥४६॥

का० [२०. ८. १२.] इमा नु कमिति च द्विपदाः । अयस्मयपत्रिणाश्चलोहितहो-
मानन्तरमिमा नु कमित्याद्याः षट् द्विपदाः जुहोति । काण्डिकाद्वयस्य षडर्थानि स-
न्ति तैः षडाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ द्विपदाह्न्दस्का विश्वदेवदेवत्या आत्यपुत्र-
भुवनदृष्टास्तिस्त्र ऋचः । नु कम् एतौ निपातौ पादपूरणौ इमा इमानि भुवना
भुवनानि भूतजातानि वयं सीषधाम साधयामः वशीकुर्म इत्यर्थः साधयतेर्लुङि
उत्तमबहुवचने रूपम् अउभाव आर्षः । किं च इन्द्रः इदि परमैश्वर्ये ऐश्वर्यवान्
सगणो निजगणैः परिवारैः सहित इन्द्रो देवेशो विश्वे देवाश्च आदित्यैः द्वादश-
भिः मरुद्भिः एकोनपञ्चाशत्संख्यैश्च सहिताः अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि औषधानि
हितानि करत् कुर्वन्तु सर्वे देवा अस्माकं हितकारिणो भवत्वित्यर्थः । किं च

इन्द्रः आदित्यैः सह नोऽस्माकं यज्ञमश्वमेधं तन्वं शरीरं प्रजां पुत्रादिकां च सी-
षधाति साधयतु वशोकरोवित्यर्थः नीरीगाः सपुत्रा वयं यज्ञं सम्यक्कुरम इति
भावः ॥४६॥

a - c. अग्ने त्वं नोऽश्वमेधं उत ॥४७॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२५॥ ॥

तिस्रो द्विपदा व्याख्याताः [३.२५.२६ a.] ॥ ॥ समिद्धोऽश्वजन् [२१.१.] आश्व-
मेधिकोऽध्याय इति वचनादत्र कृत्रे तन्मन्त्राणां विनियोगः ॥ समाप्तोऽश्वमेधः
सप्तविंशत्युत्तरवर्षसाध्यः ॥४७॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे । अध्यायः पञ्चविंशोऽयमश्वमेधगतो
ऽगमत् ॥२५॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

१ - आण्डाभ्याम् ॥१॥ १ आदि° - इक्षवः ॥२॥ २ - कनीनिकाभ्याम्
॥३॥ २ कर्णा° - स्तुपेन ॥४॥ ३ - कपिञ्जलान् ॥५॥ ३ जव° - रो-
राभ्याम् ॥६॥ ४ [यायां चतु°] ॥७॥ ५ [या सोमस्य चतु°] ॥८॥
६ [रुणाऽअल्गा°] ॥९॥ ७ [कृष्णा° K.] ॥१०॥ ८ [क्रोत्तोऽदि° -
थौपसेना° J.] - रीतता ॥११॥ ८ नभ° - भस्मना ॥१२॥ १-२१
[व्यशेम] ॥१३-२५॥ २२-२६ [पुरोत्ताशम°] ॥२६-३०॥ २७-३४
[मास्तिष° J.] ॥३१-३८॥ ३५-३८ ॥३१-४२॥

XIV. । ३१ ॥४३॥ ॥ XV. । ४६.४७ ॥४४.४५॥ ॥

पञ्चदशानुवाकेषु पञ्चचत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥ ॥

I. a. अग्निश्च पृथिवी च संनते ते मे संनमतामदः ।

- b. वा॒युश्चा॒न्तरि॒क्षं च॒ संन॑ते ते म॒° । c. आ॒दि॒त्यश्च॒ द्यौश्च॒ संन॑° ।
 d. आ॒पश्च॒ वरु॑णश्च॒ संन॑° । e. स॒प्त स॒प्तस॒दोऽअ॒ष्टमी भू॒तसा॒धनी ।
 f. सका॑मां॒श्च॒ अ॒ध्वन॑स्कु॒रु सं॒ज्ञान॑मस्तु म॒मुना॑ ॥ १ ॥

श्री (१.) । इषे चेत्यारभ्य दर्शयौर्णमासपितृयज्ञाग्निहोत्रोपस्थानपशुचातुर्मा-
 स्याग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निसौत्रामण्यश्चमेधसम्बद्धा मन्त्रा व्याख्याताः । इदानीं
 विल्यान्त्युच्यते क्वचिद्विनिर्योगानुक्तेः । तेषां विवस्वानृषिरन्यस्यानुक्तेः आदित्या-
 नीमानि यज्ञेषु व्याख्यायन्तः इति श्रुतेः [वृहदारण्य० ५.५.३३.] याज्ञवल्क्यो वा
 याज्ञवल्क्येन व्याख्यायन्तः इति श्रुतेः ॥ ॥ अग्निश्च । सप्त लिङ्गोक्तानि यज्ञेषु ।
 चतस्र ऋगायत्रः । सप्त संसदः आसुर्यनुष्टुप् । सकामान् प्राजापत्यानुष्टुप् । यथे-
 माम् ब्राह्मी गायत्री ॥ अग्निश्च पृथिवी च संनते संनमनं संनतम् आनुकूल्येन
 प्रवृत्तिः अग्निपृथिव्यौ भोगाय संगते अतो ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे ममादः
 अमुकं संनमताम् संनमयतां वशवर्तिनं कुरुतामित्यर्थः । अद् इति पुरुषदिनाम
 द्वितीयात् प्रयोज्यम् । हृन्दस्युभयथेति [पा० ३.४.११७.] शपोऽप्यार्धधातुकत्वाणिर-
 निटाति [पा० ६.४.५१.] णिचां लोपः संनमतामित्यत्र । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु
 योज्यम् । वायुरन्तरिक्षं च संनते ते ममामुकं संनमयताम् । आदित्यः द्यौश्च सं-
 नते ते म० । आपश्च वरुणश्च संनते ते म० ॥ परमात्मानं प्रत्युच्यते हे स्वामिन्
 यस्य तव सप्त संसदः संसदनानि अधिष्ठानानि अग्निवाय्वन्तरिक्षादित्यगुल्फाकाम्बु-
 वरुणाख्यानि तत्राष्टमी भूतसाधनी पृथ्वी भूतानि साधयति उत्पादयति भूतसाध-
 नी भूमिं विना भूतोत्पत्तेर्भावात् अतः सर्वाधिष्ठानभूतस्त्वमध्वनो मार्गान् सका-
 मान्कुरु येषु मार्गेषु मया मम्यते तत्रास्माकं कामप्राप्तिरस्त्वित्यर्थः । किं च मे म-
 मामुना देवदत्तादिना संज्ञानं संगतं ज्ञानमस्तु इष्टेन मम प्रीतिरस्तु ॥ विज्ञाना-
 त्मा वोच्यते यस्य तव सप्त संसदः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति सप्तायत-
 नानि अष्टमी भूतसाधनी भूतानि साधयति वशीकरोति भूतसाधनी वाक् स त्वं
 नोऽस्माकस्य सकामान्कुरु अमुना सकृन्मे संज्ञानं संगतमस्तु ॥ १ ॥

a. यथे॒मां वा॒चं क॒ल्या॒णामा॒वदानि॑ जनेभ्यः ।

ब्रह्मराजन्याभ्यां श्रूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय ।

- b. प्रियां देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यतामुप मादो नमतु ॥ २ ॥

इमां कल्याणीमनुद्वेगकरीं वाचमहं यथा यतः आवदानि सर्वतो ब्रवीमि दी-
यतां भुज्यतामिति सर्वेभ्यो वच्मि । केभ्यस्तदाह ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय रा-
जन्याय क्षत्रियाय च श्रूद्राय अर्याय वैश्याय स्वायात्मीयाय अरण्याय पराय अरणो
ऽपगतोदकः शत्रुः (२) नास्ति रणाः शब्दो येन सह वाक्सम्बन्धरहितः शत्रुरि-
ति वा ॥ प्रियो देवानाम् मध्येऽवसानरहितानुष्टुप् लौगाक्षिदृष्टा । यथेति पूर्वी-
त्तेरत्र तथाशब्दोऽध्याहार्यः यतोऽहं ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणीं वाचं वदामि त-
था ततोऽहं देवानां प्रियः भूयासम् इह संसारे दक्षिणायै दक्षिणायाः दातुश्च प्रि-
यः भूयासम् देवा दक्षिणादातारश्च मयि प्रीतिं कुर्वत्वित्यर्थः । किं च मे ममायं
कामः समृध्यतां सफलो भवतु अयमिति नामनिर्देशः धनपुत्रादिलाभकामो मे
सम्पद्यतामित्यर्थः । किं च अदो मा मामुपनमतु अद इति इष्टनामग्रहणम् देव-
दत्तादिर्मा प्रीणयतु (३) ॥ २ ॥

- a. बृहस्पतेऽश्रति यदयोऽअर्हद्गुमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।

यद्दीद्यह्वसः ऋतप्रजात तद्स्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥

- b. उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतये वा । c. एष ते योनिर्बृहस्पतये वा ॥ ३ ॥

ब्रह्मदेवत्या त्रिष्टुप् गृत्समदृष्टा बृहस्पतिसवे बार्हस्पत्यग्रहणेऽस्याः सोप-
यामाया विनियोगः । ऋतात् सत्यात् ब्रह्मणः सकाशात् प्रजातं प्रकृष्टं जातं
जन्म यस्य ऋतप्रजातः हे ऋतप्रजात हे बृहस्पते बृहतां वेदानां पते पालक
चित्रं नानाविधं तत् द्रविणमस्मासु यजमानेषु धेहि धारय स्थापय देहीत्यर्थः ।
तत्किम् अयं स्वामी यद्धनमर्हत् अर्हति पूजयति लेढोऽयमिति [पा° ३.४.
१४.] आडागमः अयं स्वामिवैश्ययोरिति [पा° ३.१.१०.] स्वामिन्य-
तोदात्तः वैश्ये आद्युदात्तः ईश्वरयोग्यं धनं देहीत्यर्थः । यद्धनं जनेषु लोकेषु वि-

भाति विविधं शोभते । कीदृशं धनं गुप्तम् गौः कालिरस्यास्ति गुप्तम् दिव उ-
 च्चेति [पा० ६.१.१३१.(४)] उकारः । क्रतुमत् क्रतवो यज्ञो विद्यन्ते येन तत् येन
 यज्ञाः क्रियन्ते तादृशं धनं देहीत्यर्थः । यत् धनं शवसा बलेन दीदयत् दापयति
 प्रापयति वा धनान्तरम् तद्धनं देहीत्यर्थः दय दानगतिर्हिंसादानेषु अस्माणिजन्ता-
 ल्लुडि रूपम् अउभाव आर्षः ॥ उपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि वृहस्पतयेऽर्घ्याय वा
 गृह्णामि । स्थापयति एष ते योनिः स्थानम् वृहस्पतये त्वां सादयामि ॥३॥

a. इन्द्र गोमन्निहायाहि पिबो सोमं शतक्रतो । विद्यद्भिर्ग्रावभिः सुतम् ॥

b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा गोमते ।

c. एष ते योनिर्निद्राय वा गोमते ॥४॥

हे इन्द्रदेवत्ये गायत्री रम्याक्षिदृष्टे गोसवे यज्ञे ग्रहग्रहणे नियुक्ते सोपयामि ।
 शतं क्रतवः कर्माणि यस्य स शतक्रतुः हे शतक्रतो हे इन्द्र हे गोमन् गावो
 येनवः स्तुतयः किरणा वा विद्यन्ते यस्य स गोमान् त्वमिह यज्ञे आयाहि आगह
 सोमं च पिब द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.] दीर्घः । कीदृशं सोमं ग्रावभिः
 सुतमश्मभिरभिषुतम् कीदृशैर्ग्रावभिः विद्यद्भिः विशेषेण द्यन्ति खण्डयन्ति ते वि-
 द्यन्तः तैः दो अवखण्डने दिवादिवान् शतरि श्रोतः श्यनीति [पा० ७.३.७१.]
 ओकारलोपः ॥ उपयां गोमते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते ॥४॥

a. इन्द्रायाहि वृत्रहन्पिबो सोमं शतक्रतो । गोमद्भिर्ग्रावभिः सुतम् ॥

b. c. = ४ b. c. ॥५॥

वृत्रं दैत्यं हन्ति वृत्रहा शतं क्रतवो मखा यस्य स शतक्रतुः । हे वृत्रहन्
 हे शतक्रतो हे इन्द्र त्वमायाहि आगह सोमं च पिब कीदृशं सोमं ग्रावभिः सु-
 तम् कीदृशैर्ग्रावभिः गोमद्भिः गौः स्तुतिर्विद्यते येषां ते गोमन्तस्तैः ॥ उप० एष
 ते व्याख्याते ॥५॥

a. ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् । अज्ञसं धर्ममीमहे ॥

b. उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय वा । c. एष ते योनिर्वैश्वानराय वा ॥६॥

तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोऽनुवाक्याः । आद्या गायत्री प्रादुराक्षिदृष्टा । वयं वै-
श्वानरमीमहे याचामः यज्ञसमाप्तिमिति शेषः ईमहे याज्जाकर्मसु पठितः । कीदृशं
वैश्वानरम् ऋतवानम् ऋतं सत्यं यज्ञो जलं वास्यास्ति ऋतवा तम् हन्द्सीवनिपौ
वाच्याविति [पा° १. २. १०१. वा° २.] अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः संहितायामृतस्य दीर्घः ।
ऋतस्य सत्यस्याविनाशिनो ज्योतिषः तेजसः पतिं पालकम् तेजोऽधिष्ठानमित्य-
र्थः । अजस्रं न जस्यति नश्यति अजस्रस्तमनुपक्षीणम् जसु हिंसायाम् नमिकम्पी-
ति [पा° ३. २. १६७.] रप्रत्ययः । धर्मं धृ क्षरणदीप्त्योः जिघर्ति क्षरति जलं धर्म-
स्तम् दीप्तं वा ॥ उपया° वैश्वानराय त्वां गृह्णामि । एष ते° सादयामि ॥ ६ ॥

a. वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिथ्रीः ।

इतो ज्ञाता विश्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥

b. c. = ६ b. c. ॥ ७ ॥

त्रिदृक्कुत्सदृष्टा । वैश्वानरस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम । कं नि-
पातः पादपूरणः हि यस्माद्विदो वैश्वानरः इतोऽरणितो ज्ञातः उत्पन्नः सन् इदं
विश्वं सर्वं विचष्टे कर्मानुवृत्तं पश्यति सूर्येण सह यतते स्पर्धते च सूर्यसमतेजा
इत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः राजा राजते दीप्यते राजा । भुवनानां भूतज्ञातानामभिथ्रीः
आश्रयणीयः अभि समन्तात् श्रीयते सेव्यतेऽभिथ्रीः कर्मणि छिप् । उप° एष ते
उक्ते ॥ ७ ॥

a. वैश्वानरो न उतयऽथा प्रयातु परावतः । अग्निरुक्थेन वाहसा ॥

b. c. = ६ b. c. ॥ ८ ॥

गायत्री । नोऽस्माकमृतयेऽवनाय परावतः दूरदेशद्विश्वानरः आ प्रयातु आग-
क्षतु केन वाहसा वाहनभूतेन उक्थेन स्तोमेन वाहिष्ठो वाहनानां स्तोमो दू-
तो हुतं नरा (५.) इति श्रुत्यन्तरे स्तोमस्य वाहनवमुक्तम् । उप° एष° उक्ते ॥ ८ ॥

a. अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयम् ॥

b. उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वर्चसे । c. एष ते योनिर्ग्नये त्वा वर्चसे ॥ ९ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री वसिष्ठभरद्वाजदृष्टा पुरोरुक् । महान्गायः स्तुतिर्यस्य स
महागयो महागृहृत्पो वा तमग्निं वयमीमहे याचयामः । तं कं योऽग्निर्ऋषिः म-
न्त्रद्रष्टा । पवमानः पव गतौ पवतऽस्तस्ततो गहति पवमानः यद्वा पूङ् शोधने
पवते शोधयति पवमानः । पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः विप्रादयश्चवारो वर्णा
निषादश्चेति पञ्चजनास्तेषां यज्ञाधिकारात् पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः द-
धातिर्निष्ठा ॥ उप० वर्चसे तेजोवृषायाम्ये त्वां गृह्णामि । एष० ॥ १ ॥

a. महो॥॥इन्द्रो वज्रहस्तः षोडशी शर्म यक्षु । हतु पाप्मानं योऽस्मा-
न्देष्टि ॥

b. उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय वा । c. एष ते योनिर्महेन्द्राय वा ॥ १० ॥

महेन्द्रदेवत्या गायत्री वसिष्ठकृता । पुरोरुक् । इन्द्रः शर्म सुखं यक्षु ददातु
योऽस्मान्देष्टि तं च पाप्मानं पापिष्ठं हतु नाशयतु यद्वास्मद्वेष्टारं पाप्मानं च पापं
व्रक्षकृत्यादिकं हतु अस्त्रो पङ्क पुमान्याप्मेत्यमरः [१.१.१३१.] । कीदृश इन्द्रः
महान् श्रेष्ठः । वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य सः । षोडशी पञ्च प्राणा दशेन्द्रिया-
णि मनश्चेति षोडशपदार्था लिङ्गशरीररूपा यस्य स षोडशी आत्मरूप इत्यर्थः ॥
उप० एष० उक्ते ॥ १० ॥

तं वो दुस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः ।

अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गोभिर्निवामहे ॥ ११ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या वृहती नोधागोतमदृष्टा स्वाध्यायादिषु नियुक्ता । आदित्य-
याज्ञवल्क्ययोरार्षमाध्यायात् । हे यज्ञमानाः तमिन्द्रं वयं गोभिः स्तुतिलक्षणाभि-
र्वाग्भिः अभिनवामहे सम्यक् स्तुमहे नु स्तुतौ व्यत्ययेन शप् । किम्भूतमग्निं वो
युष्माकं दस्मं दर्शनीयम् दस दर्शने मप्रत्ययः । ऋतिषहम् ऋ गतौ त्तिन्प्रत्ययः
ऋत्या गत्या सहतेऽभिभवति शत्रूनि त्ति ऋतिषह् तम् पूर्वपदाच्चेति [पा० ८. ३.
१०६. (6.)] षत्वम् संकृतायां दीर्घः । वसोः वासयितुः स्थितिहेतुभूतस्यान्धसोऽन्ध-
स्य षष्ठी तृतीयार्थे अन्नेन मन्दानं मोदमानम् मदिङ् स्वप्ने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ

गताविति धातोः शानचप्रत्ययेन शपो लुक् । दृष्टान्तमाह वत्सं न नकार इवार्थः स्वसरेषु स्वेनैवात्मनैव सरन्ति प्रसरन्ति किरणा येषु ते स्वसरा दिवसाः तेषु यथा धेनवो नवप्रसूता गावो वत्सं नुवन्ति स्तुवन्ति शब्दैराह्वयन्तीत्यर्थः । तद्वदयमिन्द्रं स्तुमः ॥ ११ ॥

यद्वाहिष्ठं तद्ग्नये बृहदर्थं विभावसो ।

महिषीव तद्ग्नयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ १२ ॥

अग्निदेवत्यानुष्टुब्बसूयुदृष्टा । हे उद्गातः अग्नये अग्न्यर्थं तत् बृहत्साम अर्चयाम् बृहत्सामो गानं कुरु तत्किम् यत् वाहिष्ठम् वाहयति प्रापयति इष्टमिति वाहयितृ वहेर्ण्यन्तात्तृच् अत्यन्तं वाहयितृ वाहिष्ठम् अतिशायने तमबिष्टनाविति [पा० ५.३.५५.] अनुवृत्तौ तुष्कन्दसीति [पा० ५.३.५१.] इष्टानि परे तुरिष्टमेयः स्विती [पा० ५.४.१५४.] च तृचो लोपे वाहिष्ठमिति रूपम् । किं च सामगानेन प्रत्यक्षमग्निं ब्रूहि किम् हे विभावसो विभा कान्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः हे अग्ने रयिः धनं वाजा अन्नानि च त्वत् तत्तः सकाशात् उदीरते उद्गच्छति ईर गतौ कम्पे च लट् शपो लुक् अदभ्यस्तात् [पा० ७.१.४.] । तत्र दृष्टान्तः महिषीव यथा महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री गृह्णात् भोगार्थं पतिं प्रति उदीर्ते उद्गच्छति । एकं तत्पदं पादपूरणम् रयिः तदुदीर्ते इति वा ॥ १२ ॥

एक्षुषु ब्रवाणि तेऽग्नेऽइत्येतरा गिरः । एभिर्वर्धासुऽइन्दुभिः ॥ १३ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री भरद्वाजदृष्टा हे अग्ने त्वमेहि आगच्छ उ पादपूरणः सुजिचेति (७.) संहितायामुकारस्य दीर्घः । इत्या इत्यमनेन प्रकारेण न (४.) इतराः अन्याः गिरो वाणीः स्तुतिलक्षणाः ते तव सु ब्रवाणि सुतरां वदानि ब्रूजो लोट् । किं च एभिरिन्दुभिः सोमैः वर्धासे वर्धस्व लेटोऽडाटौ ॥ १३ ॥

ऋतवस्ते यज्ञं वितन्वन्तु मासां रक्षन्तु ते कविः ।

संवत्सरस्ते यज्ञं दधातु नः प्रजां च परिपातु नः ॥ १४ ॥

अग्निदेवत्या बृहती १.८.११.८. वर्णपादा विषमपादा नवकाष्ठकैकादशाष्टि-

नो विषमपादेति वचनात् । हे अग्ने ऋतवः ऋतूपलक्षिताः कालविशेषाः ते त-
व यज्ञं वितन्वन्तु विस्तारयन्तु । मासाः चैत्राद्यधिष्ठातारो देवास्ते तव रुविः पु-
रोडाशादिकं रक्षन्तु पालन्तु । संवत्सरस्तदधिष्ठाता देवः ते तुभ्यं त्वदर्थं नोऽस्माकं
यज्ञं दधातु पुष्पातु नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां च परिपातु रक्षतु संवत्सर एव
॥ १४ ॥

उ॒प॒र॒क्ष॒रे गि॒रीणा॑ ऽ संग॒मे च॒ न॒दीना॑म् । धि॒या वि॒प्रोऽअ॒ज्ञाय॑त ॥ १५ ॥

सोमदेवत्या गायत्री वत्सदृष्टा । गिरीणां पर्वतानामुपरक्षरे निकटे नदीनां
गङ्गादीनां च संगमे विप्रो मेधावी सोमः अज्ञायत उत्पन्नः जनेर्लङ् कया धिया
बुद्ध्या विप्रादयो मया यज्ञं करिष्यन्तीति विचार्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

II. उ॒च्चा ते॑ ज्ञा॒तम॑न्ध॒सो दि॒वि स॒हू॒म्याद॑दे । उ॒ग्र॑ ऽ श॒र्म म॒हि श्र॑वः ॥ १६ ॥

सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्य आमहोयवदृष्टाः । हे सोम ते तव अन्धसोऽन्ना-
द्रसत्रपात् ज्ञातमुत्पन्नं होमतो ज्ञातमपूर्वम् उच्चा उच्चं गतं दिवि स्वर्गे सत् विद्य-
मानं भूमिः आददे गृह्णाति भूमिशब्दस्य विसर्गलोपे संधिश्छान्दसः (9.) । किं तत्
गुल्लोकस्यं भूमिर्गृह्णाति तदाह । उग्रमुत्कृष्टं शर्म सुखं गृहपुत्रादिजन्यं महि म-
हत् श्रवः कीर्तिर्धनं वा ॥ अनेन मन्त्रेण पञ्चाङ्गतिपरिणाम उक्तः । स यथा ।
हुताङ्गतिरादौ दिवि गहति ततोऽन्तरिक्षे जलद्वयेण ततो भूमावन्नद्वयेण ततो
नरे रेतोद्वयेण ततो योनौ नरद्वयेणागत्य तं नरं (10.) धनयशोभ्यां सुखिनं
करोतीति भावः ॥ १६ ॥

स न॒ इन्द्रा॑य॒ य॒ज्ञ्यवे॒ वरु॑णाय म॒रुद्भ्यः॑ । व॒रि॒वो॒वित्प॑रि॒स्त्रव॑ ॥ १७ ॥

हे सोम स त्वं नोऽस्माकं परिस्रव क्षर रसत्रयो भूवाङ्गतिवमेहीत्यर्थः कि-
मर्थमिन्द्राय वरुणाय मरुद्भ्यश्च इन्द्रादीनां तृप्तये परिस्रवेत्यर्थः । कीदृशायिन्द्राय
यज्ञ्यवे यदुं योग्यो यज्ञ्युस्तस्मै यष्टव्याय इदं त्रयाणां विशेषणम् यज्ञ्युभ्य इति म-
रुताम् । कीदृशस्त्वं वरिवोवित् वरिवो धनं वेत्ति ज्ञानाति विन्दति लभते वा
वरिवोवित् धनस्य ज्ञाता प्रापकश्च ॥ १७ ॥

एना विश्वान्यर्ग आ युम्नानि मानुषाणाम् । सिषासन्तो वनामहे ॥ १८ ॥

अर्थः ईश्वरः सोमः एना एनानि विश्वानि सर्वाणि मानुषाणां नराणां युम्नानि धनानि यशांसि वा आ नयत्विति शेषः अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः तानि सोमदत्तानि युम्नानि वयं वनामहे वन सम्भक्तिशब्दयोः लट् सम्भजामहे । कीदृशा वयं सिषासन्तः षनु दाने सनितुं दातुमिहन्ति सिषासन्ति ते सिषासन्तः सनेर्धातोः सन्नन्ताङ्कतृप्रत्ययः जनसनखनां सन्नालोरिति [पा° ६. ४. ४२.] आत्वम् सन्यन्यत इति [पा° ७. ४. ७१.] अभ्यासेकारः दानं कुर्वाणा धनभाजः स्यामित्यर्थः ॥ १८ ॥

अनु वीरैरनु पुष्यास्म गोभिरन्वश्चैरनु सर्वेण पुष्टैः ।

अनु द्विपदानु चतुष्पदा वयं देवा नो यज्ञमृतुथा नयन्तु ॥ १९ ॥

आशीरियं देवदेवत्या त्रिष्टुप् मुद्गलदृष्टा । वयं वीरैः पुत्रैः अनुपुष्यास्म पुष्टा भवेम पुषेराशीर्लिङि उत्तमवद्भवचनम् गोभिर्धेनुभिः अनुपुष्यास्म उपसर्गावृत्या क्रियावृत्तिः अश्चैरनु पुष्यास्म सर्वेणान्येनापि कामेन पुष्यास्म पुष्टैः सर्वपदार्यैर्गृहादिभिः पुष्यास्म । द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् तेन द्विपदा मनुष्येण दासादिना चतुष्पदा गजादिना च पुष्यास्म पादोऽन्यतरस्यामिति [पा° ४. १. ८.] अन्तलोपः पादः पदिति [पा° ६. ४. १३०.] पदादेशः । किं च ऋतुथा ऋतावृत्तौ काले-काले देवा नोऽस्माकं यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ १९ ॥

अग्ने पत्नीरिहावह देवानामुशन्तीरूप । तष्टारुं सोमपीतये ॥ २० ॥

अग्निदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । इतः पञ्च ऋचोऽग्निष्टोमे नेष्टुर्याज्याः आद्या प्रातःसवने नेष्टृचमसयागे याज्या । हे अग्ने देवानां पत्नीः इह यज्ञे त्वमुपावह आगमय कीदृशीः पत्नीः उशतीः रुविः कामयमानाः वशेः शत्रत्तात् उगित इति [पा° ४. १. ६.] डीप् । किं च सोमपीतये सोमपानाय अष्टारं देवं चोपावह ॥ २० ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्रावो नेष्टः पिबेऽऋतुना । त्वं हि रत्नधा असि ॥ २१ ॥

हे ऋतुदेवते गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे ऋतुयागे नेष्टुर्याज्ये । ग्राः पत्न्योऽस्य स-

तीति ग्रावा तदस्यास्तीति [पा० ५.२.१४.] मतुप् (11.) माडुपधाया इति [पा० ८.२.१.] ववम् तस्य सम्बोधनं हे ग्रावः पत्नीवन् हे नेष्टः नोऽस्माकं यज्ञमभिगृणीहि स्तुहि गृ शब्दे क्र्यादित्वात् आ ई कृत्यघोरिति [पा० ६.४.११३.] तस्येकारः घ्रादीनां ह्रस्व इति [पा० ७.३.८०.] धातोर्ह्रस्वः । किं च ऋतुना देवेन सह पिब सोममिति शेषः । हि यस्मात् त्वं रत्नधा असि रत्नानि दधाति ददाति रत्नधाः रमणीयधनानां दातासि ॥ २१ ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेद्रादुतुभिर्णिष्यत ॥ २२ ॥

द्रविणसुशब्दः सान्तो धनवाची द्रविणो धनं ददाति द्रविणोदाः धनदाताग्निः पिपीषति पातुमिहति सोममिति शेषः पीड् पानेऽस्माद्दिवादितात्सन्प्रत्ययः । अतो हे ऋविजः यूयं जुहोत जुहुत प्रतितिष्ठत च तप्तनविति [पा० ७.१.४५.] त्वादेशः कर्मसूयुक्ता भवतेत्यर्थः । किं च नेदुरिदं नेद्रम् वृद्धभाव आर्षः नेदुर्धियात् ऋतुभिः देवैः सह इष्यत सोमं प्रतिगृह्यत इष गतौ दिवादित्वात् श्यन् लोट् ॥ २३ ॥

तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् शश्वत्तमः सुमना अस्य पाहि ।

अस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिध्वेनं जठरेऽइन्दुमिन्द्र ॥ २३ ॥

इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विश्वामित्रदृष्टा । माध्यन्दिने सवने नेष्टृचमसयागे याज्या । हे इन्द्र तव अयं सोमोऽस्ति अतः अर्वाङ् अस्मदभिमुखः त्वमेहि आगृह्य शश्वत्तमं सर्वकालमस्य पाहि कर्मणि षष्ठी इमं सोमं रत्न पा रत्नणे लोट् । कीदृशः त्वं सुमनाः शोभनं मनो यस्य सः प्रसन्नचित्तः । किं च अस्मिन्यज्ञे बर्हिषि आस्तुतदर्भेषु निषद्य उपविश्य इममिन्दुं सोमं जठरे उदरे दधिध्वं धारय धि धारणे तुदादिः व्यत्ययेन शपः शुस्तङ् अभ्यासेकारस्याकार आर्षः ॥ २३ ॥

अमेव नः सुरुवा आ हि गन्तं नि बर्हिषि सदतना रणिष्ठन ।

अथा मदस्व जुजुषाणोऽअन्धसस्त्वष्टदेवेभिर्जनिभिः सुमङ्गणः ॥ २४ ॥

त्वष्टदेवत्या जगती गृत्समदृष्टा । तृतीयसवने नेष्टृचमसयागे याज्या । देवप-

व्यः प्रार्थ्यन्ते । अमाशब्दो गृहवाचकः अमेव स्वगृहमिव नोऽस्माकं यज्ञगृहाणि
 हे देवपत्न्यो यूयमागतन आगहत गमेः शपो लुक् लोटि मध्यमबहुवचने । हि
 पादपूर्णाः वर्हिषि दर्भे निसदतन निषीदत उपविशत सद गतौ रणिष्ठन रण
 शब्दे अस्य लुङि रूपम् अडागमाभावः परस्परं वार्त्ता कुरुतेत्यर्थः ततनप्ननेति
 [पा० ७. १. ४५.] सर्वत्र तनवित्यादेशः । कीदृश्यो यूयं सुहृवाः शोभनः सुकरो ह-
 व आह्वानं यासां ताः । एवं देवपत्नीरुक्ताथ वष्टारमाह हे वष्टः त्वमथानन्तरं
 देवपत्नीप्रागतासु मदस्व मादस्व तृप्यस्वेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् अन्धसः अन्धः ह-
 विर्लक्षणमन्नं जुजुषाणः सेवमानः ब्रुषी प्रीतिसेवनयोः व्यत्ययेन शानचि शपः
 झुः । अन्धसः इति कर्मणि षष्ठी । देवेभिः देवैः जनिभिः देवपत्नीभिश्च सुमद्गणाः
 सुष्ठु माग्यन्ति कृष्यन्ति सुमदः मदेः व्धिप् सुमदः संतुष्टा गणा देवाः स्त्रीगणाश्च
 यस्य स सुमद्गणाः । जनयन्ति जनयो नार्यः ॥ २४ ॥

स्वादिष्टया मदिष्टया पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ॥ २५ ॥

सोमदेवत्ये द्वे गायत्र्यौ मधुहन्दादृष्टे जपादिषु नियुक्ते । हे सोम धारया कृत्वा
 पवस्व गृह दशापवित्राद्रोणकलशं प्रति गृह । कीदृश्या धारया स्वादिष्टया स्वा-
 दो विग्यते यस्यां सा स्वादवती अत्यन्तं स्वादवती स्वादिष्टा तया विन्मतोर्लु-
 गिति [पा० ५. ३. ६५.] इष्टानि मतुपो लुक् स्वाडुतमया । मदिष्टया मद्यति मद-
 यित्री अत्यन्तं मदयित्री मदिष्टा तया इष्टानि तुरिष्टमेयःस्विति [पा० ६. ४. १५४.]
 तृचो लोपः । यत इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पातुं त्वं सुतोऽभिषुतोऽसि अस्माभि-
 रतो धारया पवस्व ॥ २५ ॥

रक्षोहा विश्वचर्षणिरभि योनिमयोऽकृते । द्रोणे सधस्थमासदत् ॥ २६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सोमः द्रोणे विभक्तिव्यत्ययः द्रोणं द्रोणकलशलक्षणं योनिं स्थानमभि आस-
 दत् आभिमुख्येन सीदति तिष्ठति । कीदृशः सोमः रक्षोहा रक्षांसि कृतीति र-
 क्षोहा दुष्टनाशकः । विश्वचर्षणिः विश्वं सर्वं जगत् चष्टे पश्यति विश्वचर्षणिः
 सर्वस्य शुभाशुभद्रष्टा यद्वा चर्षणिरिति मनुष्यनामसु [निष्ठा .] पठितम्

विश्वे सर्वे चर्षणयो मनुष्या ऋविग्यजमानलक्षणा यस्य कण्डनादहरणादिषु स ।
 तथा कीदृशं द्रोणम् अयः सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनलोपः (12.) अयसा लो-
 केन हृतमुत्कीर्णम् वास्या कृत्वा तद्धणा सोमभाजनीकृतम् हृतमिति विभक्तिव्य-
 त्ययः । तथा सधस्थं सह सार्धं तिष्ठन्ति सोमा यत्र स सहस्थः सुपि स्थ इति [पा०
 ३.२.४.] कप्रत्ययः । आतो लोप इति [पा० ६.४.६४.] आंलोपः सध मादस्थयो-
 ष्कृन्दसीति [पा० ६.३.१६.] सहस्य सधदिशः । असदत् पुषादीति [पा० ६.१.५५.]
 लुङि चेरङ् इन्दसि लुङ्लङ्लिट् इति [पा० ३.४.६.] लउर्थे लुङ् ॥ २६ ॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोदरे । अनुत्तमल्लकथनः षड्विंशोऽध्याय
 ईरितः ॥ २६ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १ - भूतसार्धनी ॥ १ ॥ सकामां ३ अर्धं - जनेभ्यः ॥ २ ॥ २ ब्रह्मरा -
 मादो नमत् ॥ ३ ॥
- II. ॥ ३ ॥ ४ ॥ III. ॥ ४ ॥ ५ ॥ IV. ॥ ६ ॥ ६ ॥
- V. ॥ विश्वानरुं हवामहः ऋतस्य ज्यो - योनिर्विश्वानराय वा ॥ ७ ॥
- VI. ॥ ८ (13.) ॥ ८ ॥ VII. ॥ ७ ॥ १ ॥
- VIII. ॥ मरुतां ३ इन्द्र वृष ॥ [७.३८.] ॥ १० ॥
- IX. ॥ १० [महां ३ इन्द्रो वब्रह्मस्तः षोल्शी श - ऋतोऽसीन्द्राय वा षो-
 लशिनेऽष्टुष ते योनिरिन्द्राय वा षोल्शिने] ॥ ११ ॥
- X. ॥ १ a ॥ १२ ॥ XI. ॥ ११ ॥ १३ ॥
- XII. ॥ आ नो गोत्रा र्दृदि गोपते गाः समस्मभ्यं सनयो यन्तु वाजाः ।
 दिवक्षा असि वृषभ सत्यशुष्मोऽस्मभ्यं सु मधवन्बोधि गोदाः ॥ १४ ॥
 द्वादशानुवाकषु चतुदश ॥
 इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥

I. समास्वाग्रऋतवो वर्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो यानि सत्या ।

सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा आभाहि प्रदिशश्चतस्रः ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः (1.) । अयमध्यायः पञ्चचितिकस्याग्नेः सम्बन्धी प्रजापतिदृष्टः । नव ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टाः इष्टकापशौ समिध्यमानसमिद्धयोरुत्तराले आसां विनियोगः । अग्निर्ऋषिः कर्माङ्गभूतमग्निं स्तौति । हे अग्ने एते वा तां वर्धयन्तु । के । समा मासाः संवत्सरस्य पृथगुक्तेः समाशब्दो मासवाचकः । ऋतवो वसन्ताद्याः संवत्सराः तदधिष्ठातारः ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः यानि सत्या सत्यानि सत्यरूपा मन्त्रा इत्यर्थः । त्वमप्येतैर्वर्धमानो दिव्येन दिवि भवेन रोचनेन दीप्त्या संदीदिहि संदीप्यस्व दिवेः शौ लुकि रूपम् तुजादोनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६. १. ७.] अभ्यासदीर्घः । किं च विश्वाः सर्वाः प्रदिशो विदिशः चतस्रो दिशश्च आभाहि दीपय अन्तर्भूतो ण्यर्थः भा दीप्तौ ॥ १ ॥

सं चेध्यस्वाग्ने प्र च बोधयैनमुच्च तिष्ठ मरुते सौभगाय ।

मा च रिषदुपसत्ता तेऽग्ने ब्रह्माणस्ते यशसः सन्तु मान्ये ॥ २ ॥

व्यवहृताश्चेति पाणिन्युक्तेः [१. ४. ८२.] उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् हे अग्ने समिध्यस्व च दीप्यस्व व्यत्ययेन श्यन् एनं यजमानं प्रबोधय च ज्ञातार्थं कुरु अग्निश्चेतव्य इति । मरुते सौभगाय ऐश्वर्याय उत्तिष्ठ च ऐश्वर्यं दातुमुद्यमं कुर्वित्यर्थः । किं च हे अग्ने ते तव उपसीदतीत्युपसत्ता तृच् सेवको मा रिषत् च मा नश्यतु च यजमानो ह्यग्निमुपसीदति । ते तव ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमानाः यशसः यशस्विनः सन्तु मत्वर्थीयप्रत्ययलोपः । मा अन्ये अन्ये अयज्वानो मा यशसः सन्तु ॥ २ ॥

त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे शिवोऽग्ने संवरणे भवा नः ।

सपन्नहा नोऽभिमातिजिच्च स्वे गये ज्ञागृह्यप्रयुहन् ॥ ३ ॥

हे अग्ने इमे ब्राह्मणाः ऋत्विजः वा तां वृणते वृड् सम्भक्तौ यागाय भजन्ति अतो हे अग्ने संवरणे ब्राह्मणैः सहैकस्मिन्वरणे सति नोऽस्माकं शिवः शाक्तो

भव । अस्माकं सपत्न्या अभिमातिज्ञिच्च भव अभिमातिरपि शत्रुः तत एवं व्याख्या सपत्नानां कृता भव कृतावशिष्टानां जेता च भव । किं च स्वे गये निजे गृहे जागृहि सावधानो भव किं कुर्वन् अप्रयुक्तं अप्रमाद्यन् ॥ ३ ॥

इहैवाग्नेऽग्निधाराया रयिं मा वा निरुन्पूर्वचितो निकाऱिणः ।

क्षत्रमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसत्ता वर्धतां तेऽग्निदृतः ॥ ४ ॥

हे अग्ने इहैवास्मास्वेव यज्ञमग्निषु रयिं धनं त्वमधिधारय अधिकं देहि । किं च पूर्वं चिन्वन्ति पूर्वचितः पूर्वमग्निं चितवन्तोऽत एव निकाऱिणः नितरां यज्ञकरणशीलाः वा तां मा निरुन् मा नीचैः कुर्वन्तु मावज्ञानत्वित्यर्थः करोतेः शपि लुते लडि प्रथमवद्भवचने रूपम् । किं च हे अग्ने क्षत्रं क्षत्रज्ञातिः तुभ्यं तव सुयममस्तु सुखेन यत्तु शक्यं सुयमं सुखेन वशीकर्तुं शक्यमस्तु ईषद्भुःसुघ्रिति [पा० ३.३.१२६.] सुपूर्वाग्नयेः खल् । किं च ते तव उपसत्ता उपसदनकर्ता यष्टा अग्निदृतः अनुपदिंसितः सन्वर्धताम् धनपुत्रादिभिरेधताम् स्तृञ् हिंसायां निष्ठान्तः ॥ ४ ॥

क्षत्रेणाग्ने स्वायुः सारभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व ।

सज्ञातानां मध्यमेस्था एधि राज्ञामग्ने विद्व्यो दीदिद्दीद् ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं क्षत्रेण सारभस्व समारभस्व एतन्तो बोध्यः क्षत्रेण समारम्भय यज्ञमिति शेषः क्षत्रियान्यज्ञं कारयेत्यर्थः । कीदृशस्त्वं स्वायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य सः यद्वा आयुः उकारान्तो मनुष्यवाची शोभन आयुर्मनुष्यो यज्ञमानो यस्य स स्वायुः । किं च हे अग्ने मित्रेण सूर्येण सह वर्तमानः सन् मित्रधेये यतस्व धातुं धारयितुं योग्यं धेयं मित्रस्य यज्ञमानस्य धेयं कार्यं यागलक्षणं तत्र यत्नं कुरु यज्ञमानेन यज्ञं कार्य । किं च सज्ञातानां समानजन्मनां मध्यमेस्थाः मध्यमे तिष्ठतीति क्विप् मध्यमेस्थ एधि भव सज्ञाता अपि यज्ञानो भवत्वित्यर्थः । किं च हे अग्ने इह यज्ञगृहे दीदिद् दीप्यस्व दीव्यतेर्व्यत्ययेन शपः झुः ज्ञाविति [पा० ६.१.१०.] द्विवम् तुजादीनां दीर्घ इति [पा० ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः । कीदृशस्त्वम् राज्ञां

विद्व्यः कर्तरि षष्ठी राजभिर्विविधं ब्रूयते आब्रूयते विद्व्यः राजभिर्विज्ञे आब्रू-
तव्यः ॥५॥

अति निहोऽति स्थिधोऽत्यचिन्तिमत्यरातिमग्रे ।

विश्वा ह्यग्रे दुरिता सहस्वायास्मभ्यः सहवीराः रुयिं दाः ॥ ६ ॥

हे अग्रे हि निश्चितं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि त्वं
सहस्व अभिभव निवर्तयेत्यर्थः । किं कृत्वा निहः निहन्ति निहः निपूर्वाद्धतेर्-
प्रत्ययः सुपां सुलुगिति शसः सु-अदेशः निहान् कृतृन् अतिक्रम्य । स्नेधतिः कु-
त्सितकर्मा स्नेधन्ति स्थिधः द्विप् कुत्सिताचारान् अतिक्रम्य । अचिन्तिमन्यमनस्क-
तामतिक्रम्य । न रातिदानं यस्य सोऽरातिस्तमदातारमतिक्रम्य । दुष्टान्सर्वानति-
क्रम्य पापं नाशयेत्यर्थः । किं च अथानन्तरं हे अग्रे अस्मभ्यं सहवीरां वीरैः पु-
त्रैः सहितां रुयिं दाः देहि लुङ् ॥ ६ ॥

अनाधृष्यो जातवेदा अनिष्टतो विराडग्रे क्षत्रभृद्दीदृहीह ।

विश्वा आशाः प्रमुञ्चन्मानुषीर्भियः (२) शिवेभिर्य परिपाहि नो वृधे ॥ ७ ॥

हे अग्रे इह कर्मणि वर्तमानस्त्वं विश्वा आशाः दीदृहि सर्वाः दिशः प्रकाश-
य । कीदृशस्त्वम् अनाधृष्यः पराभवितुमशक्यः । जातवेदाः जातं वेदो धनं ज्ञानं
वा यस्मात् । अनिष्टतः न हिसितः केनापि स्तृ हिसायां त्तान्तः । विराट् वि-
विधं राजमानः क्षत्रभृत् क्षत्रं विभर्ति पुष्ताति । किं च मानुषीः मनुष्यसम्बन्धि-
नीर्भियः जन्मजरामृतिदैन्यशोकादिकाः प्रमुञ्चन्निवर्तयन्सन् शिवेभिः शिवैः शान्ति-
स्तेभिर्य (३) वृधे वृद्धौ नोऽस्मान्परिपाहि । वर्धनं वृत् तस्मै वृधे सम्पदादि-
वाद्भावे द्विप् ॥ ७ ॥

बृहस्पते सवितर्वाधेयैर्नः सऽशितं चित्संतरां सऽशिशधि ।

वर्धेयैर्न महते सौभगाय विश्वेऽनमनुमदन्तु देवाः ॥ ८ ॥

हे बृहस्पते हे सवितः एनं यजमानं बोधय कर्माभिर्ज्ञं कुरु । किं च चिद-
प्यर्थे संशितं चित् संशितं शिक्षितमपि संतरामतितरां संशिशधि शिक्षय शास्तेः

शयः श्वौ द्विवम् हान्दसमभ्यासस्येवम् । किं च महर्षे सौभगाय ऐश्वर्याय एनं वर्धय । विश्वे देवाः एनं यजमानमनुमदन्तु तृता दृष्टा वा भवन्तु । बृहस्पतिसवितृशब्दाभ्यां सामिधेन्यङ्गभूतोऽग्निरेवोच्यते वाक्यद्वयं वा एकेन बृहस्पतिरुक्तोऽन्येन सविता ॥ ८ ॥

अमुत्रभूयादध यद्यमस्य बृहस्पतेऽग्निशस्तेरमुच्चः ।

प्रत्यौकृतामश्विना मृत्युमस्माद्देवानामग्ने भिषजा शचीभिः ॥ ९ ॥

हे बृहस्पते त्वममुत्रभूयादमुच्चः अमुत्र परलोके भवनममुत्रभूयम् भुवो भावऽइति [पां ३.१.१०७.] क्यप् परलोकगमनान्मरणात् मुञ्च मरणाद्भजेत्यर्थः लकारव्यत्ययः । अथ अथ यत् यमस्य भयं परलोकभयं (4.) नरकपातादि तस्मादपि मुञ्च । किं च अग्निशस्तेः अग्निशापादपि लोकापवादादपि मुञ्च । देवानां भिषजा भिषजौ अश्विना अश्विनौ अस्मात् यजमानान्मृत्युं प्रत्यौकृतां निवर्तयतां कैः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा । अत्र बृहस्पतिरग्निरेव सामिधेनीप्रकरणस्याग्नेयत्वात् ॥ ९ ॥

उद्वयं तमसं ॥ १० ॥

व्याख्याता [२०.२१.] ॥ १० ॥

II. ऊर्धा अस्य समिधो भवत्यूर्धा शुक्रा शोचीऽग्नयेः ।

द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः ॥ ११ ॥

द्वादशाग्नीदेवत्या उल्लिख्यो विषमपादा आग्नेय्योऽग्निना दृष्टाः । अग्निः प्राजापति-त्वेन स्तूयते तेन प्राजापत्या अपि । ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्राजापतिमग्नीणात्तेन प्राजापत्या इति श्रुतेः । अस्याग्नेः समिधः ऊर्धाः देवगामिन्यो भवन्ति शोचींषि तेजांस्यपि ऊर्धा ऊर्धानि भवन्ति । कीदृशानि शोचींषि शुक्रा शुक्राणि शुद्धाशुद्धानि । द्युमत्तमा द्यौः दीप्तिः प्रकाशो येषां तानि द्युमन्ति अत्यन्तं द्युमन्ति द्युमत्तमानि विश्वप्रकाशकानि । कीदृशस्याग्नेः सुप्रतीकस्य सुष्ठु प्रतीकं मुखं यस्य । तथा सूनोः यजमानपुत्रस्य स यदेनं जनयति तेनास्यैष सूनुरिति श्रुतेः । य ईदृशस्तं स्तुम इति शेषः ॥ ११ ॥

तनूनपादसुरो विश्ववेदा देवो देवेषु देवः । पथोऽन्नन्तु मध्या घृतेन ॥१२॥

देवोऽग्निः मध्या मधुना मधुरेण घृतेन पथो यज्ञमार्गाननन्तु । मधेति नुमभावः अनित्यमागमशासनमित्युक्तेः । पथोऽनन्तु इत्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरऽइति [पा० ६.१.११५.] संध्यभावः । यज्ञे वहु घृतमस्तु येन मार्गा घृताभ्यक्ताः स्युरिति भावः । कीदृशो देवः तनूनपात् तनूनामपां नपात् पौत्रः अग्न्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरिति अपां पौत्रः । असुरः असवोऽस्य सन्ति प्राणवान् रो मवर्थः । विश्ववेदाः सर्वधनः । देवेषु अपि देवः दीप्तिमान् श्रेष्ठः ॥१२॥

मध्या यज्ञं नक्षसे प्रीणानो नराशंसोऽग्ने ।

सुकृदेवः सविता विश्ववारः ॥१३॥

हे अग्ने त्वं मध्या स्वादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याघ्रोषि नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कीदृशस्त्वम् प्रीणानः प्रीणीति प्रीणानः देवान् तर्पयन् । नराशंसः नरैर्ऋविग्भिराशंस्यते स्तूयते नराशंसः । सुकृत् शोभनकारी । देवः दीप्तिमान् । सविता विश्वस्योत्पादकः । विश्वेन त्रियते सेव्यते विश्ववारः विश्वं वृणोति अङ्गीकरोतीति वा कर्मण्यण् सर्वस्य वरणीयः सर्वाङ्गीकर्ता वा ॥१३॥

अह्नायमेति शवसा घृतेनेडानो वह्निर्नमसा ।

अग्निं सुचोऽधरेषु प्रयत्सु ॥१४॥

अयमध्वर्युः अधरेषु प्रयत्सु वर्तमानेषु सत्सु अग्निमह् एति अभ्येति अह्नाभिरासुमिति शाकपूणिः [निरु० ५.२८.] । कीदृशः शवसा ज्ञानबलेन ईडानः इड स्तुतौ शानच् तथा वह्निः वहति यज्ञभारमिति वह्निः यज्ञनिर्वाहकः । किं कृत्वा घृतेन नमसा अन्नेन हविर्लक्षणेनोपलक्षिताः सुचो जुह्वाद्या गृहीत्विति शेषः ॥१४॥

स यक्षदस्य महिमानमग्नेः स ईं मन्द्रा सुप्रयसः ।

वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥१५॥

सोऽध्वर्युरस्याग्नेः महिमानं यक्षत् यज्ञतु सिब्वद्धलं लेटि [पा० ३.१.३४.] लेटो ऽडाटौ इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३.४.१४.१७.] सूत्रैर्यक्षदिति रूपम् । सः

ईम् स च मन्द्रा मन्द्राणि मद्जनकानि हवींषि च यजतु ददातु । कीदृशस्याग्नेः
सुप्रयसः प्रयस् इत्यन्ननाम [निघ० २. ७.] शोभनानि प्रयांसि यस्य सुप्रयास्तस्य ।
कीदृशस्याग्नेर्महिमानं यजतु यो वसुः वासयिता । चेतिष्ठः अतिचेतयिता वसुधा-
तमः वसूनां धनानां दातृतमः द्वित्रत्तात्तमम् ॥ १५ ॥

द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्तेऽग्नेः ।

उरुव्यचसो धाम्ना पत्यमानाः ॥ १६ ॥

द्वारो देव्योऽस्याग्निव्रता व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति दद दानि धृतौ च ।
अनु पश्चात् विश्वे सर्वे देवाः अग्निव्रतानि ददन्ते । कीदृश्यो द्वारः उरुव्यचसः उरु
विशालं व्यचोऽवकाशो यासां ताः विशालालराः । तथा धाम्ना स्थानेन पत्यमा-
नाः पत ऐश्वर्ये दिवादिरात्मनेपदी पत्यन्ते ईशते ताः पत्यमानाः स्यनिरैश्वर्यं कु-
र्वाणाः ऋविज्ञां स्थानानि ददाना इत्यर्थः ताः स्तुमः ॥ १६ ॥

तेऽस्य योषणे दिव्ये न योनाऽउपासानक्ता । इमं यज्ञमवतामध्वरं नः ॥ १७ ॥

उषाश्च नक्ता रात्रिश्च उपासानक्ता उपस उपासदिशो द्वन्द्वे ते प्रसिद्धे उपा-
सानक्ता अहोरात्रिदेव्यौ नोऽस्माकमिमं यज्ञमवतां रक्षताम् । कीदृश्यौ ते अ-
स्याग्नेः योषणे भार्ये । तथा दिव्ये दिवि भवे स्वर्गस्थे । कीदृशस्याग्नेः योनौ गा-
र्हपत्यस्थानि स्थितस्येति शेषः नकारः पादपूरणः । कीदृशं यज्ञम् अध्वरम् धृ कौ-
टिल्ये न धरतीत्यध्वरस्तम् अकुटिलम् शास्त्रोक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

दैव्या होताराऽउध्वमध्वरं नोऽग्नेर्जिह्वामभिगृणीतम् ।

कृणुतं नः स्विष्टिम् ॥ १८ ॥

अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः हे दैव्या होतारौ अग्निवायू युवां नोऽस्मा-
कं स्विष्टिं शोभनं यजनं कृणुतं कुरुतम् किं च नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमूर्धं कृणुतं
देवमार्गगामिनं कुरुतम् । अग्नेर्जिह्वां ज्वालामभिगृणीतं वर्णयतम् समीची वक्त्रि-
ज्वालेति स्तुतमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सदत्विडा सरस्वती भारती । मही गृणाना ॥ १९ ॥

तिस्रो देव्यः इदं वर्द्धिरासदन्तु आसीदन्तु हान्दसः सीददेशाभावः व्यवहृता-
श्चेति [पा० १.४.८२.] आडा सह क्रियापदव्यवधानम् । कास्ता अत आह इडा
पृथिवीस्थाना सरस्वती मध्यस्थाना भारती गृथस्थाना । मही महती गृणाना स्तु-
वतीति विशेषणद्वयं तिसृणाम् ॥ ११ ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु वट्टा सुवीर्यम् । रायस्योषं विष्यंतु नाभिंमस्मे ॥ २० ॥

वट्टा देवः तं प्रसिद्धं रायो धनस्य पोषं पुष्टिमस्मे अस्माकं नाभिं प्रति विष्यतु
विमुञ्चतु नाभौ मुक्तमुत्सङ्गे पततीति भावः पोऽन्तकर्मणि ओतः श्यनीति [पा०
७.३.७१.] ओकारलोपः स्यतिरूपसृष्टौ विमोचने इति यास्कः । कीदृशं रायः पो-
षम् नोऽस्माकं तुरीपम् तुरा वेगेन आप्नोति तुरीपं शीघ्रप्रापकम् । अद्भुतं महा-
न्तम् । पुरुक्षु पुरुषु बड्गुषु क्षियति निवसति पुरुक्षु सुपां सुलुगिति [पा० ७.१.
३१.] अमो लुक् क्षियतेरौणादिको दुप्रत्ययः । सुवीर्यं साधु वीर्यं सामर्थ्यं येन
तम् । ईदृशं धनं देहीत्यर्थः ॥ २० ॥

वनस्पतेऽवसृजा रराणस्मना देवेषु । अग्निर्दृव्यं शमिता सूदयाति ॥ २१ ॥

अग्निः शमिता दृव्यं सूदयाति सूदयति संस्करोति यतः अतो हे वनस्पते त-
त्संस्कृतं दृव्यमवसृज सुशुष्वतोऽवाचीनां क्षिप । कीदृशस्त्वम् त्मना आत्मना
देवेषु रराणः दृविर्ददानः रा दाने कानच् । मन्त्रेघ्राञ्चादेरात्मन इति [पा० ६.४.
१४१.] आलोपः ॥ २१ ॥

अग्ने स्वाहा कृणुहि जातवेद इन्द्राय दृव्यम् ।

विश्वे देवा दृविरिदं जुषन्ताम् ॥ २२ ॥

हे अग्ने हे जातवेदः जातप्रज्ञान दृव्यमिन्द्राय स्वाहा कृणुहि स्वाहाकारेण
प्रयह । किं च विश्वे देवा इदं दृविर्जुषन्तां सेवन्ताम् ॥ २२ ॥

III. पीविऽअन्ना रयिवृधः सुमेधाः श्वेतः सिषक्ति नियुतामभिश्च्रीः ।

ते वायवे समनसो वितस्थुर्विश्चन्नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ २३ ॥

अथैतं वायवे नियुवते शुक्लं तूपरमालभते इति ऋतस्य (५.) पशोः पीवो-

ऽअन्ना रयिवृध इत्याद्याः षट् पाज्यानुवाक्याः । द्वे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठ-
दृष्टे । शुक्लो हि वायुरिति श्रुतेः श्वेतो वायुः यान्नियुतोऽश्चान् सिषक्ति सेवते ते
नियुतः समनसः सममनस्काः सत्तो वायवेऽर्थाय वितस्थुर्विशेषेण तिष्ठन्ति । की-
दृशान्नियुतः पीवोऽअन्ना पीवः पुष्टमन्नं येषां तान् नकारलोपः प्रकृत्यान्तःपाद-
मिति [पा० ६. १. ११५.] पीवोऽअन्नानित्यत्र संध्यभावः । तथा रयिवृधः रयिं धनं
वर्धयन्ति तान् । कीदृशः श्वेतः सुमेधा शोभना मेधा बुद्धिर्यस्य । नियुतामभिन्नीः
अश्चानामाश्रयणीयः । एवमश्चयोगे वायुना कृते नरो मनुष्या ऋत्विजः विश्वा इत्
विश्वानि सर्वाण्येव स्वपत्यानि शोभनापत्यप्रापकानि चक्रुः कर्माणीति शेषः ॥२३॥

रा॒ये नु॒ यं ज॒ज्ञतू॒ रोद॑सी॒मे रा॒ये दे॒वी धि॒षणा॑ धाति॒ देव॑म् ।

अ॒थ वा॒युं नि॒युतः॑ स॒श्चत॒ स्वा उ॒त श्वे॒तं वसु॑धितिं निरे॒के ॥ २४ ॥

इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ यं वायुं जज्ञतुः उत्पादयामासतुः नु क्षिप्रम् किम-
र्थम् राये धनायोदकवृषाय । धियं सनोति ददाति धिषणा वाक् देवी देवं वायुं
धाति धारयति शपो लुक् राये धनाय । रोदस्योः सद्भावेऽपि वायुं विना जगद्वा-
रणाशक्तेर्वायुरूत्यादितः । धिषणेति द्रुस्वमार्षम् । अथ अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव उ-
त निश्चितं स्वा नियुतो निज्ञाश्वा वायुं सश्चत सश्चते सेवते षच् सेवने पुरुष-
व्यत्ययः । वा निरेके निर्गतः रेकः रेचनं रेकः शून्यता यस्मात् तादृशे बहुज्ञ-
नाकीर्णं स्यानि । कीदृशं वायुं श्वेतं श्वेतवर्णम् । तथा वसुधितिं वसुनो धनस्य
धितिर्धारणं यत्र तम् धनस्य धारयितारम् ॥ २४ ॥

आपो॑ ह॒ यद्वृ॑कृ॒तीर्वि॒श्वमा॒यन्गर्भं॑ दधाना ज॒नय॑न्तीरु॒ग्निम् ।

ततो॑ दे॒वाना॑ः स॒मव॑र्त॒तासुरे॑कः कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ २५ ॥

द्वे प्रजापतिदेवत्ये त्रिष्टुभौ हिरण्यदृष्टे प्रथमा द्यधिका । आपो ह वाऽइद-
मग्रे सलिलमेवासेति [११. १. ६. १.] ब्राह्मणमेतयोः कण्डिकयोर्निदानभूतं बो-
ध्यम् । ह प्रसिद्धौ यत् यदा पुरा आपो जलानि विश्वमायन् प्रापुः । कीदृश्य
आपः बृकृतीः बृकृत्यो मकृत्यः बहुलाः । तथा गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः

धारयन्त्यः अत एवाग्निं जनयन्तीः अग्निद्वयं हिरण्यगर्भं जनयन्त्यः उत्पादयिष्यन्त्यः । ततो गर्भात् संवत्सरोषितात् देवानामसुः प्राणरूप आत्मा लिङ्गशरीररूपो हिरण्यगर्भः समवर्तत उदपद्यत । कस्मै प्रजापतिरूपाय देवाय हिरण्यगर्भाय कृविषा विधेम कृविर्दन्तः विभक्तिव्यत्ययः विधितिर्दानार्थः ॥ २५ ॥

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यदन्नं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् ।

यो देवेधधि देव एक आसीत्कस्मै देवाय कृविषा विधेम ॥ २६ ॥

चिदप्यर्थः यो देवोऽन्तर्यामी महिम्ना (६.) आपः विभक्तिव्यत्ययः अपः पूर्वोक्ताः पर्यपश्यत् सर्वतो ददर्श । कीदृशीः दन्नं कुशलं प्रजापतिं दधानाः । यज्ञं जनयन्तीः यज्ञशब्देन यज्ञकर्त्री प्रजा उच्यते सृष्टिकर्त्रीरित्यर्थः । यश्च देवेधधि अधिकः एको मुख्या देव आसीत् । तस्मै देवाय कृविर्दन्तः ॥ २६ ॥

प्र याभिर्यासिं दाश्चाऽसमहं नियुद्धिर्वायविष्टये दुरोणे ।

नि नो रयिं सुभोजसं युवस्व नि वीरं गव्यमश्वं च राधः ॥ २७ ॥

हे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठदृष्टे । हे वायो त्वं याभिर्नियुद्धिरश्वाभिः कृत्वा इष्टये यागाय दुरोणे यज्ञगृहे वर्तमानं दाश्चांसं कृविर्दत्तवत्तं यज्ञमानमहं अभिमुखं प्रयासि गहसि निपातस्य चेति [पा° ६.३.१३६.] संहितायामह इति दीर्घः व्यवहृताश्चेति [पा° १.४.८२.] प्रेण यासीत्यस्य व्यवधानं ताभिर्नियुद्धिरागत्य नोऽस्मभ्यं रयिं धनं नियुवस्व देहि नियौतिर्दानार्थः व्यत्ययेन शप्रत्ययः । कीदृशं रयिं सुभोजसं सुष्ठु भुज्यत इति सुभोजास्तम् भुजेरसुन्प्रत्ययः । किं च वीरं पुत्रं गव्यं गोसम्बन्धि अश्वमश्वसम्बन्धि गोऽश्वरूपं राधः धनं च नियुवस्व ॥ २७ ॥

आ नो नियुद्धिः शतिनीभिर्धरुं सहस्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम् ।

वायोऽस्मिन्सवने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २८ ॥

हे वायो नियुद्धिरश्वाभिः नोऽस्माकमधरं यज्ञमुपयाहि । कीदृशीभिः शतिनीभिः सहस्रिणीभिः शतं सहस्रं च संख्या यासां ताभिः वयं बहुवाहनतर्पणो शक्ता इति भावः । एतय चास्मिन् सवने तृतीये मादयस्व तृप्यस्व । अथ पादेन

ऋविज आहृ हे ऋविजः स्वस्तिभिः कल्याणैर्युं नोऽस्मान्पात रक्षत ॥ २८ ॥

नियुवान्वायवागक्ष्यः शुक्रोऽग्रयामि ते । गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ २९ ॥

षट्चो वायुदेवत्याः वायव्येष्टकापशुपक्षे वपादीनां याज्यानुवाक्यात्वेन नियुक्ताः आद्या गायत्री गृत्समददृष्टा । हे वायो यतः सुन्वतो यज्ञमानस्य गृहं प्रति त्वं गन्ता गमनशीलोऽसि तृन्नत आद्युदात्तत्वात् अतो नियुवानश्चावान् सन् आगच्छि आगह शपो लुक् । अयं शुक्रो ग्रहः ते त्वां प्रति अग्रयामि अयतु प्राप्नोतु लकारपुरुषव्यत्ययः (7.) । शुक्रादिग्रहाणां पात्रं त्वमेवेति भावः ॥ २९ ॥

वायो शुक्रोऽग्रयामि ते मधोऽग्रं दिविष्टिषु ।

आयाहि सोमपीतये स्पार्ही देव नियुवता ॥ ३० ॥

अनुष्टुप् पुरुमीढजमीढदृष्टा हे वायो शुक्रो ग्रहः त्वमग्रयामि आगह्यतु । कीदृशः शुक्रः दिविष्टिषु मधः अग्रं द्यौरिष्यते प्रार्थ्यते याभिस्ता दिविष्टयो यज्ञाः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्युक्तेः मधः मधुनो रसस्याग्रं सारभूतः यज्ञरसेषु शुक्रो ग्रहः सारभूत इत्यर्थः । किं च हे देव वायो नियुवता अश्वावता रथेन आयाहि आगह किमर्थं सोमपीतये सोमपानाय कीदृशस्त्वं स्पार्हीः स्पृहायोग्यः यज्ञमानादिभिः स्पृहणीयः ॥ ३० ॥

वायुरग्रेगा यज्ञप्रीः साकं गन्मनसा यज्ञम् । शिवो नियुद्धिः शिवाभिः ॥ ३१ ॥

हे गायत्री । वायुः शिवाभिः कल्याणरूपाभिः नियुद्धिरश्वाभिः कृत्वा मनसा साकं चित्तेन सह सादरं यज्ञं गन् गह्यतु । कीदृशः अग्रेगाः अग्रे गह्यग्रेगाः विद्वन्नोरनुनासिकस्यादिति [पा० ६. ४. ४१.] आकारः । यज्ञप्रीः यज्ञेन प्रीयते तुष्यति यज्ञप्रीः । शिवः कल्याणकरः ॥ ३१ ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरागच्छि । नियुवान्सोमपीतये ॥ ३२ ॥

हे वायो ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रथासः रथाः तेभिस्ते रथैः आगच्छि आगह किमर्थं सोमपानाय । कीदृशस्त्वं नियुवान् अश्वायुक्तः नियुतो वायोरित्युक्तेः [निघ० १. १५.] ॥ ३२ ॥

एकया च दशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्टये विंशती च ।

तिसृभिश्च वक्ष्से त्रिंशता च नियुद्धिर्वायविरु ता विमुञ्च ॥ ३३ ॥

त्रिदृप् अनयञ्चा पात्राणि मुच्यन्ते । स्वा निजा भूतिः समृद्धिर्जगद्रूपा यस्य स स्वभूतिः हे स्वभूते हे वायो एकया दशभिः द्वाभ्यां विंशती विंशत्या पूर्वसवर्णः तिसृभिः त्रिंशता च नियुद्धिः अश्वाभिः कृत्वा इष्टये यज्ञाय त्वं यानि पात्राणि वक्ष्से ता तानि पात्राणि इह यज्ञे विमुञ्च । पञ्च चकाराः समुच्चयार्याः ॥ ३३ ॥

तव वायवृतस्पते वट्टुर्जामातरद्भुत । अवाऽस्यावृणीमहे ॥ ३४ ॥

गायत्री व्यश्चदृष्टा । हे वायो हे ऋतस्पते सत्यस्य पालक ऋतस्य पतिपरे सुडागमः । हे वट्टुर्जामातः आदित्यादप आदाय वायुर्गर्भयति ततो वृष्टिर्भवतीति वायुरादित्यस्य जामाता । हे अद्भुत आश्चर्यरूप तवावांसि अन्नानि वयमावृणीमहे प्रार्थयामः ॥ ३४ ॥

IV. अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा-इव धेनवः ।

ईशानमस्य जगतः स्वर्दशमीशानमिन्द्र तस्युषः ॥ ३५ ॥

वृहतीसतोवृहतीद्वयं प्रगाथं वसिष्ठदृष्टमिन्द्रदेवत्यम् । रथन्तरं दक्षिणे पक्षे इति श्रुतेः । नान्योऽध्वर्योर्गायेदित्यध्वर्योर्गानं विहितम् । अतः साम्नां योनय ऋचः पठन्ते तत्रैन्द्रः प्रगाथो रथन्तरस्य यानिः । हे शूर हे इन्द्र वयं त्वा त्वामभिनोनुमः अभिमुख्येनात्यन्तं स्तुमः नु स्तुतौ यद्भुगन्तम् । तत्र दृष्टान्तः अदुग्धाः धेनवः इव यथा अदुग्धा गावो वत्सान्स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् जगतो जङ्गमस्येशानं प्रभुम् स्वर्दशं स्वः पश्यतीति स्वर्दक् तम् यद्वा स्वः आदित्य-इव दृश्यते स्वर्दक् तस्युषः स्थावरस्य ईशानम् विश्वनियन्तारमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

न त्वावांसिऽअन्यो दिव्यो न पार्थिवो न ज्ञातो न ज्ञनिष्यते ।

अश्वायन्तौ मधवन्निन्द्र वाजिनौ गव्यन्तस्त्वा कृवामहे ॥ ३६ ॥

हे मधवन् धनवन् हे इन्द्र दिवि भवो दिव्यः पार्थिवः पृथिवीभवश्च त्वान् वत्सदशोऽन्यो नास्तीति शेषः न च ज्ञातः न ज्ञनिष्यते उत्पत्स्यते । वत्सदशो

ऽस्तीति त्वावान् सादृश्यार्थे वतुप्रत्ययः । अतो वयं त्वा त्वां कृवामहे । कीदृशा वयम् अश्वायन्तः अश्वान्कामयमानाः अश्वाधस्यादिति [पा० ७.४.३७.] वयचि आ-
त्वम् ततः शतृप्रत्ययः । वाजिनोऽन्नवन्तः कृविर्युताः । गव्यन्तः गा इक्षति गव्यन्तः
गोकामाः । गवाश्चान्देहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

त्वामिद्धि कृवामहे सातौ वाजस्य कारवः ।

त्वां वृत्रेधिन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ ३७ ॥

ऋद्वयमैन्द्रः प्रगाथः शम्युदृष्टः बृहत्साम्नो योनिः अर्धेर्गोमानस्योक्तेः आग्या बृ-
हती द्वितीया सतोबृहती बृहदुत्तरे पक्षे इति श्रुतेः । हे इन्द्र कारवः कर्तारः
यज्ञानाम् नरः ऋविज्ञो वयं त्वमिव कृवामहे आकृष्यामः इत् एवार्थे हि निश्चये ।
किंनिमित्तम् वाजस्यान्नस्य सातौ लाभनिमित्तम् वृत्रेषु शत्रुषु शत्रुघातनिमित्तम्
काष्ठासु दिन्नु दिग्विजयनिमित्तम् । कीदृशं त्वां सत्पतिं सतां पालयितारम् श्रुति-
स्मृत्युक्ताचाररता निषिद्धत्यागिनः सन्तः कथ्यन्ते । तथा अर्वतः अश्वप्राप्तिनिमित्तं
च विभक्तिव्यत्ययः । त्वांशब्दावृत्तिरादरार्था ॥ ३७ ॥

स त्व नाश्चत्र वज्रहस्त धृषुया मरु स्तवानोऽग्राहवः ।

गामश्च ऽ रथ्यमिन्द्र संकिर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥ ३८ ॥

हे चित्र आश्चर्यकारिन् हे वज्रहस्त वज्रं हस्ते यस्य हे अद्रिवः अद्रयोऽज्ञेय-
त्वेन सतीत्यद्रिवान् तत्सम्बुद्धिः मतुवसोरिति [पा० ८.३.१.] रुवम् हे इन्द्र स
त्वं नोऽस्मभ्यं गामश्च च संकिर देहि सम्पूर्वः किरतिर्दानार्थः । कीदृशमश्चम् रथ्यं
रथे साधुं रथवहनसमर्थम् । कीदृशस्त्वम् धृषुया प्रागल्भ्येन मरुः मरुसा तेजसा
च स्तवानः स्तूयमानः । धृषेः कुः ततो विभर्तेर्यदेशः धृषुना धृषुत्वेन भावप्रधा-
नो निर्देशः । मरुः विभक्तिलोपः । स्तवान इत्यत्र विकरणव्यत्ययः । कथमिव
वाजं न वाजमिव न इवार्थे यथा जिग्युषे जितवतेऽश्वाय हस्तिने वा यथा सत्रा
त्राणं त्रा रक्षणम् तत्सहितं वाजमन्नं यवं यथा ददति तथास्मभ्यं देहि ॥ ३८ ॥

कया नश्चित्र आर्भुवद्वृती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता ॥ ३९ ॥

तिस्रो गायत्र्य इन्द्रदेवत्या वामदेवदृष्टाः वामदेव्यसाम्नो योनिः वामदेव्यमा-
त्मन्निति श्रुतेः अत्या पादनिचृत् (८.) सप्ताक्षरत्रिपादा । पूर्वऽर्चः (९.) इन्द्रपदम-
नुषञ्जनीयम् । इन्द्रः कया ऊती ऊत्या अवनेन तर्पणेन प्रीणनेन वा नोऽस्मा-
कं सखा सहायः आभुवत् अभिमुख्येन भवति । तथा वृता वर्ततऽइति वृत्
तया वृता वर्तमानया शचिठया अतिशयेन शची शचिठा तया अतिशयवत्या
यागक्रिययास्माकं सखा भवति । शचीति कर्मनाम तत इष्टन्प्रत्ययः । कीदृश
इन्द्रः चित्रः विचित्रः पूज्यो वा । सदावृधः सदा वर्धतऽइति सदावृधः इगुपधेति
[पा° ३. १. १३५.] कप्रत्ययः सदा वर्धमानः । ऊती तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलु-
गिति [पा° ७. १. ३१.] पूर्वसवर्णः । आभुवत् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३.
४. १७.] तिप् इलोपः शपश्छान्दसे डित्वे धातोरुवङ्ङदेशः [पा° ६. ४. ७७.] ॥ ३१ ॥

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः । दृढा चिदरुज्ञे वसु ॥ ४० ॥

हे इन्द्र अन्धसोऽन्नस्य सोमवृषस्य कः अंशः त्वा त्वां मत्सत् माद्यति मत्तं
करोति मदी कर्षे लेटोऽडाटाविति [पा° ३. ४. १४.] अडागमः सिब्वङ्ङलं लेटी-
ति [पा° ३. १. ३४.] सिप्प्रत्ययः तिप् इलोपः । कीदृशः मदानां मंहिष्ठः (१०.) म-
दयति तानि मदानि पचाद्यच् मदजनकानि कृवीषि तेषां मध्ये मंहिष्ठः श्रेष्ठः
अत्यन्तमदजनकः मंहि कालौ चुरादिः मंहयति द्योतते मंह्री अत्यन्तं मंह्री मंहि-
ष्ठः यदा मंहि वृद्धौ भ्रादिः मंहते वर्धते मंह्री अत्यन्तं मंह्री मंहिष्ठः । येनांशेन
मत्तः सन् दृढा चित् दृढान्यपि वसु वसूनि धनानि कनकादीनि त्वमारुज्ञे रुज्ञो
भङ्गे पुरुषपदव्यत्ययः आरुज्ञसि चूर्णायसि दातुं भनन्ति भङ्क्ता-भङ्क्ता ददासीत्य-
र्थः ॥ ४० ॥

अभी पु णः सखीनामविता जरितृणाम् । शतं भवास्यूतये ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र त्वमृतयेऽवनाय पालनाय सु सुष्ठु सम्यक् अभि अभिमुख्येन शतं
भवसि भवसि आडागमः शतशब्दो बहुवाची बहुवृषो भवसि पालनाय ना-
नावृषाणि ददासीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् सखीनां मित्राणां जरितृणां स्तोतृणां नो
ऽस्माकमृत्विजामविता पालयिता । संहितायामभीत्यस्य दीर्घः । सुज इति [पा°

८.३.१०७.] सुशब्दस्य षत्वम् । नश्च धातुस्योरुषुभ्य इति [पा० ८.४.२७.] पुशब्दा-
त्परस्य नः इत्यस्य णत्वम् ॥ ४१ ॥

यज्ञा-यज्ञा वोऽग्रये गिरा-गिरा च दक्षसे ।

प्र-प्र वयममृतं ज्ञातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥ ४२ ॥

तृचः प्रगाथः अग्रियः शस्युदृष्टः यज्ञायज्ञियस्य साम्नो योनिः । यज्ञायज्ञियं पुह-
मिति श्रुतेः । द्वे वृक्ष्यौ तृतीया सतोवृक्षती । यज्ञा-यज्ञा वीप्सायां द्वित्वम् सप्त-
म्येकवचनस्याकारः । व इति द्वितीयाबद्धवचनमेकवचनार्थे यजमानविषयं वा ।
अग्रये चतुर्थेकवचनं द्वितीयैकवचनार्थे । गिरा-गिरा वीप्सायां द्वित्वम् । चः पा-
दपूरणः । दक्षसे चतुर्थी द्वितीयार्थे । प्र-प्र समुपोदः पादपूरणः इति [पा० ८.१.६.]
द्वित्वम् तस्य च शंसिषमिति क्रियया सम्बन्धः । वयमिति प्रथमाबद्धवचनमेकव-
चनार्थे । तथा चैव योजना । यज्ञे-यज्ञेऽनेकयज्ञेषु गिरा-गिरान्ययान्यया स्तुत्या
वः त्वाम् यद्वा वो युष्माकमर्थे अग्निं प्रशंसिषं स्तौमि शंस स्तुतौ लुङ् अउभाव
आर्षः । कीदृशमग्निं दक्षसम् दक्षतेरुत्साहार्यस्य धातोरमुन्प्रत्ययः दक्षते उत्सकृते
दक्षाः तम् उत्साहिनम् यद्वा दक्ष इति बलनाम अलनीतिमवर्थ्य द्रष्टव्यम् दक्षसं
बलवत्तम् । अमृतममरणधर्माणम् । ज्ञातवेदसम् ज्ञातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मा-
त्तम् । प्रियं प्रीतिजनकम् । नशब्द उपरिष्टादुपचारादुपमार्थयिः मित्रं न मित्रमिव
यथा कश्चित्प्रियं मित्रं स्तौति तद्वदग्निं स्तुमह् इत्याशास्महे ॥ ४२ ॥

पाहि नोऽग्र्येऽक्या पाक्षुत द्वितीयया ।

पाहि गीर्भिस्तिस्मिन्नृजी पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ ४३ ॥

भर्गदृष्टा । हे अग्रे हे उर्जा पते अन्नानां पालक हे वसो वासयितः यद्वा
लुप्तमवर्थ्य द्रष्टव्यम् हे वसो वसुमन् धनवन् एक्या गिरा इति पदस्यानुषङ्गः ए-
क्या गिरा ऋत्नक्षणाया तृतीयानिर्देशास्तुतः सन्निति वाक्यशेषः नोऽस्मान्पाहि
रक्ष । उत अपि च द्वितीयया यजुर्लक्षणाया स्तुतः सन् पाहि । तिसृभिर्गीर्भिः
ऋग्यजुःसामलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि । चतसृभिः ऋग्यजुःसामनिगदलक्षणाभिः
स्तुतो नः पाहि गद्यपद्यकाव्यादिवृत्ता चतुर्थी गीः ॥ ४३ ॥

ऊर्जी नपात७ स हिनायमस्मयुर्दाशेम हव्यदातये ।

भुवद्वाज्ञेधविता भुवद्बुध७उत त्राता तनूनाम् ॥ ४४ ॥

यज्ञमानोऽधुर्युं प्रार्थयते । हे अर्धर्यो ऊर्जी नपातमपां पौत्रमग्निं स त्वं हि न
हिनु तर्पय (11.) हि गतौ वृद्धौ स्वादिः लोट् उलोपश्हान्दसः ऊर्क्शब्देनाप
उच्यते अद्भ्यो वृक्षा ज्ञायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । यतोऽयमग्निरस्मयुः
अस्मानिहति अस्मयुः क्वाच्छन्दसीति [पा० ३.२.१७०.] उप्रत्ययः अतो हव्यदातये
हविषो दानाय दाशेम संकल्पयामः दाशु दाने अत्र संकल्पार्थः । यतोऽयं वाज्ञे-
धनेषु अविता रक्षिता भुवत् भवति वृधे वृद्धौ च भुवत् भवति उतापि च त-
नूनां शरीराणां त्राता रक्षिता भवति बहुवचनं भार्यादिशरीररक्षार्थमुपात्तम् ।
अग्निरन्नतनुरक्षिता वर्धयितास्मान्कामयतेऽतो हविर्दानाय तं संकल्पयामः ॥ ४४ ॥

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसीद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि ।

उषसंस्ते कल्पन्तामहोरात्रास्ते कल्पन्तामर्धमासास्ते कल्पन्तां मासास्ते क-

ल्पन्तामृतवस्त कल्पन्ता७ संवत्सरस्त कल्पन्ताम् ।

प्रेत्याऽर्त्यै सं चाञ्च प्र च सारय ।

सुपर्णाचिर्दसि तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवः सीद ॥ ४५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥

अग्निदेवत्यं यजुः अत्र यजुषि नवनवत्यक्षराणि एको व्यूहः ततः शताक्षरा-
भिकृतिश्छन्दः । चित्याग्नेरभिमर्शने विनियोगः । पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजा-
पतिमिति [ज्यो० १.१.] ज्योतिःशास्त्रोक्तमिदोच्यते । हे अग्ने त्वं संवत्सरोऽसि
परिवत्सरोऽसि इदावत्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि निर्विशेषणः पञ्चसं-
वत्सरात्मकयुगत्रयोऽसीत्यर्थः युगं भवेद्वत्सरपञ्चकेनेति (12.) ज्योतिःशास्त्रोक्तेः ।
तस्य ते तव उषसः प्रातःकालादयः कालविशेषाः संगवमध्याह्नादयः अहोरात्राः
दिवसनिशाः अर्धमासाः पक्षाः मासाश्चैत्रादयः ऋतवो वसन्तादयः कल्पन्तामवय-
वत्वेन कृता भवन्तु । संवत्सरश्च उपलक्षणम् संवत्सरादयः पञ्चापि कल्पन्ताम् ।

क्रियावृत्तिरादरार्था । किं च प्रेत्यै प्रगमनाय एत्यै आगमनाय च समञ्च संकुच
प्रसारय च स्वेक्या संकोचविकासौ कुर्विति भावः । किं च सुपर्णाकारेण चित-
त्वात्सुपर्णाचिदसि । तथा देवतया वाचा सहितः सन् अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस-इव
प्राणा-इव ध्रुवः स्थिरः सीद तिष्ठ ॥ ४५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सप्तविंशोऽयमध्याय आग्निको विरतो
ऽधुना ॥ २७ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १-६ [सुव्रीरु २] ॥ १-६ ॥ ७ [विरालग्ने - शिवाभिरुग्ने -] - १०
॥ ७-१० ॥ ॥

II. ॥ ११-१४ [धृतेन । इलानो] - ११ [इला] - २० [सुव्रीरुम् ।] - २२ ॥ ११-२२ ॥ ॥

III. ॥ २३. २४ ॥ २३. २४ ॥ ३१ ॥ २५ ॥ २७ [वायुऽइष्ट्यै] ॥ २६ ॥ ३२
॥ २७ ॥ ३३ [वायुऽइष्ट] ॥ २८ ॥ २९ [वायुऽआगं] ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३० ॥
२८ ॥ ३१ ॥ ३४ [वायुऽऋतस्पते] ॥ ३२ ॥ ॥

IV. ॥ हिरण्यगर्भः [१३. ४] । येन यौरुग्रा [३२. ६] ॥ ३३ ॥ यं क्रन्दसी [३२.
७] ॥ ३४ ॥ २५ ॥ ३५ ॥ २६ । मा मा हिरुसी [२७. १०२] । प्रजापते
न [२३. ६५. - विद्या ज्ञानानि -] ॥ ३६ ॥ ॥

V. ॥ अग्न्यायूष्णि [११. ३८.] ॥ ३७ ॥ अग्ने पवस्व [८. ३८ a] ॥ ३८ ॥ अ-
ग्निर्गृषिः [२६. १ a] ॥ ३९ ॥ ३५-४२ ॥ ४०-४७ ॥ ४४ ॥ ४८ ॥ ॥

VI. ॥ ४५ - रस्ते कल्पताम् ॥ ४१ ॥ ४५ प्रेत्याऽएत्यै - सीद ॥ ५० ॥ ॥

षलनुवाकिषु पञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥

I. होता यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्पदे नामा पृथिव्या अग्निं ।

दिवो वर्ष्मत्समिध्यतऽग्नोर्जिष्ठचर्षणीसक्तं वेवाज्यस्य होतयज्ञ ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः । इन्द्रमिडः सौत्रामणिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः [अ-
नुक्रमणायाम्] अयमध्यायः सौत्रामणीसम्बन्धी सौत्रामण्यङ्गभूतयोरैन्द्रवायोधसयो-
राद्यन्तपश्चाः प्रयाजानुयाजप्रैषद्वयः ततश्च प्रजापत्यश्चिसरस्वत्योऽध्यायस्य ऋषयः ।
आग्नेऽनुवाके एकादशैन्द्रपशोः सम्बन्धिन आग्नीदेवताः समित्तनूनपादित्यादिदे-
वताकाः प्रयाजानां प्रैषाः होता यक्षत्समिधेन्द्रमित्यादयो होता यक्षदिन्द्रमित्य-
न्ताः [क° ११.] । अथ मन्त्रार्थः आर्षा त्रिष्टुप् । दैव्यो होता समिधा समित्काष्ठेन
हविर्भूतेन समिधाग्नीदेवतया सहितं वा इन्द्रं यक्षत् यज्ञतु । य इन्द्रः त्रिषु स्था-
नेषु समिध्यते दीप्यते प्रथमम् इडः पृथिव्याः पदे यज्ञर्नाये प्रदेशे अग्न्यात्मना
समिध्यते । द्वितीयम् पृथिव्याः नाभौ पृथिवीशब्देनान्तरिक्षम् अन्तरिक्षस्य मध्ये
विद्युदात्मना समिध्यते अधि उपरि । तृतीयम् दिवो वर्ष्मन् स्वर्गस्य वर्ष्मणि
वर्षिष्ठे प्रदेशे आदित्यात्मना समिध्यते । कीदृशः चर्षणिसक्तमोजिष्ठः चर्षणयो
मनुष्यास्तान्सकृतेऽभिभवन्ति चर्षणिसक्तो मनुष्याभिभावुकास्तेषां मध्ये अज्ञस्वि-
तमः अत्यन्तमज्ञस्वी अज्ञिष्ठः इष्टानि परे विन्मतोर्लुगिति [पा° ५. ३. ६५.] विनो
लुकि ढिलोपे अज्ञिष्ठ इति द्वयम् । संहितायां चर्षणिशब्दस्य दीर्घः । एवंविध
इन्द्रः आज्यस्य वेतु धृतं पिबतु । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज्ञ ॥ १ ॥

होता यक्षत्तनूनपातमृतिभिर्ज्ञेतारमपराजितम् ।

इन्द्रं देवऽस्वर्विदं पथिभिर्मधुमत्तमैर्नराशसेन तेजसा वेवाज्य° ॥ २ ॥

अतिज्ञगती । नराशसेन देवेन युतं तनूनपातमिन्द्रं च देवं होता यज्ञतु कैः
पथिभिः पतन्ति गह्वन्ति स्वर्गं यज्ञमाना यैस्ते पन्थानो हवींषि तैः । कीदृशैः ऊ-
तिभिः अवन्ति तर्पयन्ति ते ऊतयस्तैः ऊतियूतीत्यादिना [पा° ३. ३. १०.] कर्तरि
निपातः तथा मधुमत्तमैः मधुर्मधुरस्वादोऽस्ति येषु ते मधुमत्तः अत्यन्तं मधुमत्तो
मधुमत्तमाः तैः । कीदृशमिन्द्रं जेतारं शत्रूणाम् अपराजितं केनापि न पराभूतम्
स्वर्विदं स्वः स्वर्गं वेत्ति स्वीयं जानाति स्वर्वित् यद्वा स्वः स्वर्गे विद्यते स्वर्वि-
तम् विद सत्तायाम् । कीदृशेन नराशसेन तेजसा तेजस्विना । एवं देवद्वययुत

इन्द्रः आज्यस्य वेतु । शेषं पूर्ववत् । अत्र तनूनपान्नराशंसाविकत्र प्रयज्ञि पठिता-
वित्युभयवानयं प्रयाजः ॥ २ ॥

होता यज्ञदिडाभिरिन्द्रमीडितमाजुह्वानममर्त्यम् ।

देवो देवैः सवीर्यो वज्रहस्तः पुरंदरो वेत्वाज्यं ॥ ३ ॥

ब्राह्मो उल्लिक् । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह इन्द्रं यजतु । कीदृश-
मिन्द्रम् ईडितम् ऋत्विग्भिः स्तुतम् आजुह्वानमाह्वयमानम् यजमानैः देवानाह्वयन्तं
वा । अमर्त्यममरणधर्माणम् । ईदृशो देव इन्द्रः आज्यस्य वेतु कीदृशो देवः स-
वीर्यः समानं वीर्यं यस्य सः सर्वदेवेषु यादृशं वीर्यं तदेकस्मिन्निन्द्रे इत्यर्थः । व-
ज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य । पुरंदरः पुरं शत्रूणां नगरं दारयति पुरंदरः । उत्तम-
न्यत् ॥ ३ ॥

होता यज्ञद्वर्हिषीन्द्रं निषद्वरं वृषभं नर्यापसम् ।

वसुभी रुद्रैरादित्यैः सयुग्मिर्वहिरासद्वेत्वाज्यं ॥ ४ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । वर्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रं होता यजतु कीदृशमिन्द्रं
निषद्वरं निषीदन्ति निषद उपवेष्टारः तेषां वरं श्रेष्ठम् वृषभं वर्षितारम् नर्यापसं
नरेभ्यो यजमानेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् नराणां हितकारि-
णम् । स इन्द्रो वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः सवनत्रयदेवैः सहितः वहिरासदत् आ-
सीदतु आज्यस्य वेतु च । कीदृशैर्वस्वादिभिः सयुग्मिः सह युज्जन्ति ते सयुजः तैः
समानयोगैः ॥ ४ ॥

होता यज्ञदोजो न वीर्यं सहो द्वार इन्द्रमवर्धयन् ।

सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो द्वार इन्द्राय मीढुषे व्यत्वाज्यं ॥ ५ ॥

अतिजगती । नकारश्चार्थः । या द्वारः प्रयाजदेवा इन्द्रमिन्द्रे ओजो वीर्यं सह-
आवर्धयन् ओज इन्द्रियबलं वीर्यं शरीरं बलं सहो मनोबलम् ता द्वारो हो-
ता यजतु । ताश्च द्वारः इन्द्राय इन्द्रार्थं विश्रयन्तां विवृता भवन्तु अस्मिन्यज्ञे आ-
ज्यं व्यत्तु पिवन्तु च । कीदृश्यो द्वारः सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु

ताः विवृतवादित्यर्थः । ऋतं यज्ञं वर्धयति ऋतवृधः संहितायामृतशब्दस्य दीर्घः ।
इन्द्राय कीदृशाय मीढुषे मेरुति मीढ्वान् तस्मै सेक्ते घसन्तो निपातः ॥ ५ ॥

होता यक्षदुषेऽइन्द्रस्य धेनू सुदुधे मातरौ मही ।

सवातरौ न तेजसा वत्समिन्द्रमवर्धतां वीतामाज्यं ॥ ६ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । उपे अत्र पूर्वपदलोपः होता उपे नक्तोपे यजतु ते च तेजसा इन्द्रमवर्धताम् आज्यं वीतां पिवतां च । तत्र दृष्टान्तः सवातरौ न न इवार्थे समानो वाता वत्सरो ययोस्ते सवत्सरौ एकशिशुके गावौ वत्सं यथा वर्धयेते तथेन्द्रं वर्धयताम् कीदृश्यौ उपे इन्द्रस्य धेनू धेनुतस्ते धेनू प्रीणयिष्यौ । सुदुधे सुष्ठु दुग्धस्ते सुदुधे दुग्धं पूरयत्यौ । मातरा मातरौ विभक्तेराकारः मातृवत्पालिके । मही मक्ष्यौ मक्ष्यौ विभक्तिलोपः ॥ ६ ॥

होता यक्षद्वैव्या होतारा भिषज्ञा सखाया हविषेन्द्रं भिषज्यतः ।

कवी देवौ प्रचेतसाविन्द्राय धत्त इन्द्रियं वीतामाज्यं ॥ ७ ॥

अतिज्ञगती । द्वैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमस्तौ होता यजतु यौ च हविषा इन्द्रं भिषज्यतः चिकित्सतः भिषज्ञ रुजये कण्डादिभ्यो यक् । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं धत्तः च तौ आज्यं वीताम् । कीदृशौ भिषज्ञा भिषज्ञौ चिकित्साकुशलौ । सखाया सखायौ अन्यान्यं स्नेहवन्तौ । कवी क्रान्तदर्शनौ देवौ दीप्यमानौ । प्रचेतसौ प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ ॥ ७ ॥

होता यक्षतिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपस इडा सरस्वती भारती महीः ।

इन्द्रपत्नीर्हविष्मतीर्व्यन्त्वाज्यं ॥ ८ ॥

ब्राह्मी अनुष्टुप् भेषजं भेषजवृषा ये त्रयो लोकास्तान् इडा सरस्वती भारतीति तिस्रो देवीश्च होता यजतु ताश्चाज्यं व्यन्तु नकारश्चार्थे । कीदृशास्त्रयः त्रिधातवः त्रयोऽग्निवायुसूर्या धातवो धर्तारो येषां ते । अपसः अपस्विनः कर्मवन्तः शीतोप्लवातवर्षादीनि लोकानां कर्माणि । कीदृश्यस्तिष्ठः महीः मक्ष्यः ।

इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पत्न्यः पालयित्र्यः । हविष्मतीः हविर्विद्यते यासां ताः ॥ ८ ॥

होता यज्ञवृष्टारमिन्द्रं देवं भिषजं सुयज्ञं धृतश्रियम् ।

पुरुवृषं सुरेतसं मधोनमिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वेवाज्यं ॥ ९ ॥

अतिजगती । होता त्वष्टारं प्रयाजदेवतां यजतु । कीदृशं त्वष्टारम् इन्द्रम् इ-
दि परमैश्वर्यं ईश्वरं प्रभुम् । देवं दातारम् । भिषजं रोगनिवर्तकम् । सुयज्ञं सुष्ठु
इज्यते स सुयज्ञस्तम् साधु यष्टव्यम् । धृतश्रियं धृतेन श्रीः शोभा यस्य तम् आ-
ज्यहविष्का हि प्रयाजाः । पुरुवृषं पुरुषाणि वरूनि वृषाणि यस्य तम् । सुरेतसं
शोभनं रेतो वीर्यं यस्य तम् । मधोनं मधवत्तं धनवत्तम् । स त्वष्टा इन्द्राय इ-
न्द्रियाणि वीर्याणि दधत् सन् आज्यं वेतु ॥ ९ ॥

होता यज्ञद्वनस्पतिं शमितारं शतक्रतुं धियो ज्ञोष्टारमिन्द्रियम् ।

मधा समञ्जन्यथिभिः सुगेभिः स्वदाति यज्ञं मधुना धृतेन वेवाज्यं ॥ १० ॥

शङ्करी । होता वनस्पतिं प्रयाजदेवतां यजतु । कीदृशं वनस्पतिं शमितारम्
उलूखलादिद्वयेण हविषां संस्कर्तारम् । शतक्रतुं शतं क्रतवः कर्माणि यस्य तं
वहुकर्माणम् । धियो ज्ञोष्टारं बुद्धिः सेवितारम् । इन्द्रियमिन्द्रस्यात्मनो हितं वी-
र्यद्वयं वा । स त्वष्टा (13.) मधा मधुना स्वादुना धृतेन समञ्जन् यज्ञं समञ्ज-
न्सन् सुगेभिः सुगैः सुगमनैः पथिभिर्मार्गैः मधुना स्वादुना धृतेन युतं यज्ञं स्वदा-
ति देवान्प्रापयति स्वदातिः (14.) प्रापणार्थः स आज्यं वेतु । सुखेन गम्यते येषु
ते सुगाः सुदुरारधिकरण इति [पा० ३.२.४८. वा० ३.] गमेउप्रत्ययः ॥ १० ॥

होता यज्ञदिन्द्रं स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदसः स्वाहा स्तोकानां स्वाहा

स्वाहाकृतीनां स्वाहा हव्यसूक्तीनाम् ।

स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा इन्द्र आज्यस्य व्यन्तु होतर्यज्ञ ॥ ११ ॥

शङ्करी । होता इन्द्रं यजतु । स्वाहाकारिणाज्यस्य देवान्यजतु । स्वाहाकारि-
ण मेदसो देवान्यजतु । स्वाहाकारेण स्तोकानां सोमविन्दूनां देवान्यजतु । स्वा-
हाकारेण स्वाहाकृतीनां देवानां स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः यजतु । स्वाहाकारि-

ण कृव्यसूक्तीनां कृव्यसम्बन्धिसुवचनानां देवान्यजतु । स्वाहाकरिणाज्यपा देवाः
प्रयाजाः जुषाणाः प्रीयमाणा भवन्तः सन्तः इन्द्रश्चाज्यं व्यन्तु पिवन्तु ॥ ११ ॥

II. दे॒वं व॒र्हि॒रिन्द्र॑ः सु॒दे॒वं दे॒वैर्वी॒रि॒वत्स्ती॒र्णं वे॒द्यामव॑र्धयत् ।

व॒स्तोर्वृ॑तं प्रा॒क्तोर्भू॑तः रा॒या व॒र्हिष्म॒तोऽत्य॑गाद्वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वे॒तु य॑ज्ञ

॥ १२ ॥

एकादश ऐन्द्रपशोः सम्बन्धिन एवानुयाजप्रेषाः । देवता वर्हिरादयः ॥ अति-
जगती । मैत्रावरुणो वदति । वर्हिः देवं वर्हिःसंज्ञानुयाजदेवता इन्द्रमवर्धयत्
पुज्जाति किम्भूतं वर्हिः सुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यत्र तत् । तथा देवैः दा-
तृभिः ऋत्विग्भिः वीरवत् वीरयुतम् । वेद्यां स्तीर्णमाहादितम् । वस्तोरहनि वृतं
लूनम् धातूनामनेकार्थत्वात् अतोः रात्रौ प्रभृतं प्रकर्षेण धृतम् वस्तोरक्तोरित्य-
व्ययद्वयं क्रमादहर्निशावाचकम् । यत् वर्हिः राया कृविर्लक्षणो धनेन वर्हिष्म-
तः वर्हिषा युक्तानन्यान्यागानत्यगात् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात् तत् वर्हिः
वसुवने वसुवननाय धनदानाय वसुधेयस्य वसुधेयाय वसुनो धानाय निधानाय
यजमानगृहे निखननाय वेतु आज्यं पिवतु । वसुवने वसुधेयस्येति सप्तमीष-
धौ चतुर्थ्यर्थे । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज्ञ । एवमग्रेऽपि कण्टिकाशेषो व्याख्ये-
यः ॥ १२ ॥

दे॒वीर्द्वार॑ इन्द्र॑ः संघा॒ते वी॒ड्वीर्या॑मन्नवर्धयन् ।

आ व॒त्सेन॑ तरु॒णेन॑ कुम॒रिण॑ च मी॒वता॑पार्वीणाः रे॒णुक॑काठं नुद॒न्तां व॒-
सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु य॑ज्ञ ॥ १३ ॥

एकाधिका शक्वरी । यज्ञगृहद्वारोऽत्र देवताः । यहन्ति नियता भवन्ति ऋत्वि-
जो यत्रेति याम कर्म यमेरनिप्रत्ययो वृद्धिश्च सप्तम्या लुक् यामनि कर्मणि या
द्वारो देव्यः इन्द्रमवर्धयन् । कीदृश्यो द्वारः संघाते देहलीकपाठद्वारशाखार्गला-
दिसमूहे सति वीड्वीः वीड्व्यः दृढाः संघातं विना न द्वारां दृढत्वं स्यात् । ता
द्वारो रेणुककाठमपनुदन्ताम् काठः कूपः कुत्सितः काठः ककाठः रेणुभिः कृत्वा

ककाटो रेणुककाटः तम् अपनुदत्तां निवर्तयन्तु । किमित्यतो विशेषणे । कीदृशं कूपं वत्सेन गोपुत्रेण तरुणेन कुमारिण च आ अभिमुख्येन अर्वाणम् अर्यते ग-
म्यते यत्रेत्यर्वा तम् ॥ गतावित्यतोऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्तः इति [पा० ३. २. ७५.] व-
निप्रत्ययः । कीदृशेन मीवता मीज् हिंसायां मयनं मीः छिप् मीरस्यास्ति मी-
वान् तेन हिंसाशीलेन । हिंसाशीलाश्चलता उच्चलन्तो वत्साः कुमाराश्च यत्र
पतन्ति तं कूपमपनुदेत्यर्थः उपलक्षणमेतत् यज्ञप्रज्ञाविघ्नकराणि कूपादीनि मार्गा-
दपनयन्त्वित्याशयः । ता व्यन्तु च ॥ १३ ॥

देवीऽउपासानक्तेन्द्रं यज्ञे प्रयत्यहेताम् ।

दैवीर्विशः प्रायासिष्टाऽ सुप्रीते सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञ ॥ १४ ॥

ब्राह्मी उल्लिक् । उपाश्च नक्ता च उपासानक्ता समासि उपःशब्दस्य उपासादे-
शः अहोरात्राधिष्ठात्र्यौ देवी देव्यौ यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति इन्द्रमहेतामाहू-
तवत्यौ । प्रैति प्रयन् प्रपूर्वादिणः शतृ । ये च दैवीः देवसम्बन्धिनीर्विशः प्रज्ञाः
प्रायासिष्टां प्रगतवत्यौ यतिर्लुङ् वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्या-
दयो देवप्रज्ञाः । ते च वीतां पिवताम् कीदृश्यौ सुप्रीते अतितुष्टे सुधिते सुतरां
हिते ॥ १४ ॥

देवी जोष्ट्री वसुधितौ देवमिन्द्रमवर्धताम् ।

अयाव्यन्याघा द्वेषाऽस्यान्या वक्षदसु वार्याणि यज्ञमानाय शिञ्जिते वसु-
वने वसुधेयस्य वीतां यज्ञ ॥ १५ ॥

एकाधिकातिजगती । जोष्ट्री जुषते ते जोष्ट्र्यौ प्रीतियुक्ते देवी देव्यौ वसुधि-
तौ वसुनो धनस्य धितिर्धारणं याभ्यां ते द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा सस्यं च
समा चेति कात्यक्यः [निरु० १. ४१.] । ते इन्द्रं देवमवर्धतामवर्धयताम् तयोर्मध्ये
अन्या एका अघा अघानि पापानि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि च अयावि यु पृथग्भावे
दूरीकरोति यौतेश्चिण् लकारव्यत्ययः । अन्या द्वितीया वार्याणि वरणीयानि भो-
गयोग्यानि वसु वसूनि धनानि आवक्षत् आवहति । कीदृश्यौ ते शिञ्जिते वि-
दितवेद्ये तद्वज्ञे । ते वीताम् ॥ १५ ॥

देवीऽऊर्जाहुती दुधे सुदुधे पयसेन्द्रमवर्धताम् ।

इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धिः सपीतिमन्या नवेन पूर्वं द्यमाने पुराणेन नव-
मधातामूर्जमूर्जाहुतीऽऊर्जयमाने वसु वार्याणि यजमानाय शिञ्जिते वं ॥१६॥

विकृतिः । अधस्तनमन्त्रोक्तो देवताविकल्पः । देवी देव्यौ पूर्वप्रैषोक्ते पयसा
दुग्धेनेन्द्रमवर्धताम् अवर्धयताम् हृन्दस्युभयथेति [पा° ३.४.११०.] शप आर्धधातुक-
त्वाणिचो लोपः । कीदृश्यौ ऊर्जाहुती ऊर्जा वत्सं तद्युक्ता आहुतिराह्वानं ययो-
स्ते । दुधे दुग्धस्ते दुधे दुहः कव्यश्चेति [पा° ३.२.७०.] कप् घादेशश्च दोग्ध्यौ अ-
नयोरनु सम्भोगमिमाः सर्वाः प्रजा अनुसम्भुज्जतऽइति श्रुतिः । सुदुधे साधुदोहने ।
तयोर्मध्ये अन्या एका इषमन्नमूर्जं दध्यादि च वक्षत् वरुति यजमानाय । अन्या
द्वितीया सग्धिं सपीतिं च वक्षत् समाना ग्धिर्भोजनं सग्धिः ताम् समाना पीतिः
सपीतिः पुत्रादिभिः सह पानभोजने वरुति । ये देव्यौ नवेनान्नेन पूर्वं पुराणम-
न्नमधाताम् पुराणेनान्नेन नवमन्नमधाताम् यजमानाय वार्याणि वसु वसूनि चा-
धाताम् अन्नं धनं चाक्षयं कृतवत्यावित्यर्थः । कीदृश्यौ द्यमाने उक्षत्यौ कृपय-
त्यौ वा । ऊर्जाहुती ऊर्जा युता आहुतिर्होमो ययोस्ते । ऊर्जं रसमूर्जयमाने वर्ध-
यत्यौ । शिञ्जिते तत्त्वज्ञे । ते वीतां पिवताम् ॥ १६ ॥

देवा देव्या होतारा देवमिन्द्रमवर्धताम् ।

हताघशऽसावार्भाष्टी वसु वार्याणि यजमानाय शिञ्जितौ वसुव° ॥१७॥

अतिजगती । एकः पार्थिवोऽग्निः अन्यो मध्यमः । देवा देवौ देव्या देव्यौ
होतारौ इन्द्रं देवमवर्धताम् यजमानाय वार्याणि वसु वसूनि च आर्भाष्टाम् आ-
र्हाष्टामाहुतवत्तौ आङ्पूर्वाद्धरतेर्लुङ् कस्य भः । कीदृशौ हताघशंसौ अघं पापं
शंसतीहिति अघशंसः पापी हतोऽघशंसो याभ्यां तौ पापनिवर्तकौ । तौ वी-
ताम् ॥ १७ ॥

देवीस्तिस्तिस्तिस्ती देवीः पतिमिन्द्रमवर्धयन् ।

अस्पृक्षद्भारती दिवं रुद्रैर्यज्ञं सरस्वतीडा वसुमती गृहान्वसुवने वसुधे-
यस्य व्यत्तु यज्ञ ॥ १८ ॥

अतिज्ञगती । तिस्रो देवीः देव्यः पतिं पालकमिन्द्रमवर्धयन् आदरार्थं पुनरु-
क्तिः । ता एवाह भारती दिवं स्वर्गमस्पृक्षत् स्पृशति भरती रविस्तत्कान्तिर्भार-
ती । सरस्वती रुद्रैः युता यज्ञमस्पृक्षत् । वसुमती वसुयुता इडा गृहानस्पृक्षत्
गृहशब्देन भूलोकः । ता व्यत्तु ॥ १८ ॥

देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवत्र्यस्त्रिवन्धुरो देवमिन्द्रमवर्धयत् ।

शतेन शितिपृष्ठानामादितः सहस्रेण प्रवर्तते मित्रावरुणेदस्य होत्रमर्हतो
वृहस्पति स्तोत्रमश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥ १९ ॥

कृतिः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नराशंसः यज्ञो देवः इन्द्रं देवमवर्धयत् ।
कीदृशो नराशंसः इन्दतीतीन्द्रः ऐश्वर्यवान् । त्रिवत्र्यः वत्र्यं गृहम् त्रीणि वत्र-
थानि सदोद्विधीनाग्नीध्राणि यस्य सः । त्रिवन्धुरः त्रीणि बन्धुराणि ऋग्यजुःसा-
मलक्षणानि बन्धनानि यस्य । स नराशंसः शितिपृष्ठानां शतेनादितः सन् सह-
स्रेण गोसहस्रेण प्रवर्तते । शिति श्यामं पृष्ठं यासां ताः शितिपृष्ठा गावः । मि-
त्रावरुणा इत् मित्रावरुणावेवास्य नराशंसस्य होत्रमर्हतः होतृकर्मणि योग्यौ
भवतः वृहस्पतिः स्तोत्रमौद्गात्रमर्हति अश्विना अश्विनौ अस्याध्वर्यवमर्हतः । स
वेतु ॥ १९ ॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णी मधुशाखः सुपिप्पलो देवमिन्द्रमवर्धयत् ।

दिवमग्रेणास्पृक्षदात्तरिचं पृथिवीमदृहीद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥ २० ॥

अतिशङ्करी । यूप उच्यते वनस्पतिर्देवो देवैः सह इन्द्रमवर्धयत् । कीदृशः हि-
रण्यपर्णीः हिरण्यमयानि पर्णानि यस्य । मधुशाखः मधुर्मधुरा रसवती शाखा यस्य ।
सुपिप्पलः शोभनानि पिप्पलानि फलानि यस्य । यो वनस्पतिरग्रेण दिवं स्वर्ग-
मस्पृक्षत् स्पृशति स्पृशेर्लुङि शल इगुपधादनिटः कस इति [पा० ३. १. ४५.] कस-

प्रत्ययः । अन्तरिक्षं मध्येनेति शेषः आ स्पृशति । पृथिवीमुपरेणेति शेषः अदं-
हीत् दृढामकरोत् । स वेतु ॥ २० ॥

देवं वर्हिर्वारितीनां देवमिन्द्रमवर्धयत् ।

स्वासस्थमिन्द्रेणासन्नमन्या वर्हिःष्यभ्यभूदसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥ २१ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । वर्हिः अनुयाजदेव इन्द्रं देवमवर्धयत् अन्या अन्यानि वर्हिः-
ष्यभ्यभूत् अभिभवति तद्वेतु । कीदृशं वर्हिः वारितीनामोषधीनां मध्ये देवं दी-
प्यमानं श्रेष्ठम् वारि जले इतिर्गतिर्यासां ता वारितयो जलाश्रिता ओषधयः ।
स्वासस्थं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तत्स्वासस्थम् । इन्द्रेणासन्नमाश्रितम् ॥ २१ ॥

देवोऽग्निः स्विष्टकृदेवमिन्द्रमवर्धयत् ।

स्विष्टं कुर्वत्स्विष्टकृत्स्विष्टमग्न्य करोतु नो व° व° वेतु यज्ञ ॥ २२ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । स्विष्टकृदेवः अग्निः इन्द्रं देवमवर्धयत् स नोऽस्माकं स्विष्टं
साधु इष्टं करोतु वेतु च । कीदृशः स्विष्टं कुर्वन् सन् स्विष्टकृत् नाम शोभन-
मिष्टं कर्तव्यमिति तस्याधिकारः ॥ २२ ॥

a. अग्निमग्न्य होतारमवृणीतायं यज्ञमानः पचन्पक्तोः पचन्पुरोडाशं बध्नन्नि-
न्द्राय ह्यगम् ।

b. सूपस्था अग्न्य देवो वनस्पतिर्भवदिन्द्राय ह्यग्निं ।

अघत्तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीदवीवृधत्पुरोडाशेन ॥

c. तामग्न्यऽऽग्ने° ॥ २३ ॥

तामग्न्य अयं प्रतीकः उभयत्रापि । ऐन्द्रपशुसम्बन्धी सूक्तवाकप्रैषः ताम-
ग्न्यऽऽग्ने इत्ययं मन्त्र उभयत्रापि ऐन्द्रानुवाके वायोधसानुवाके च प्रतीकोक्तेः
आदिमात्रिणोक्तः सकलो ज्ञेयः । अग्निमग्न्य एकाधिका प्राजापत्या जगती । सूप-
स्थाः ब्राह्मी उज्जिक् । तामग्न्य एकाधिका विकृतिः । व्याख्यातः प्रैषः [२१. ५१-
६१.] ॥ २३ ॥

III. होता यज्ञत्समिधानं मरुत्यशः सुसमिद्धं वरेण्यमग्निमिन्द्रं वयोधसम् ।

गायत्रीं हृन्द इन्द्रियं त्रिविं गां वयो दधद्वेवाज्यस्य होतर्यज्ञ ॥ २४ ॥

एकादश वायोधसे पशौ प्रयाज्ञप्रैषाः समित्तनूनपादाग्राप्रीदेवताः । अतिज्ञगती । दैव्यो होता अग्निं वयोधसमिन्द्रं च यज्ञतु वयः आयुर्दधाति वयोधाः तम् आयुषो दातारं धारयितारं वा । कीदृशमग्निं समिधानं दीप्यमानम् । मरुत्यशः सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य सु-अदिशः मरुता यशसा समिद्धं (1.) दीप्तम् । वरेण्यं वरणीयम् । किं कुर्वन् यज्ञतु गायत्रीं हृन्दः इन्द्रियं वीर्यम् त्रिविं गाम् वयः आयुश्च दधत् स्थापयन् इन्द्रे इति शेषः । षण्मासात्मकः कालोऽविः त्रयोऽवयो यस्याः सा त्रविः सार्धसंवत्सरा गौः ताम् । प्रयाज्ञदेवतेन्द्रयुता आज्यं वेतु हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज्ञ । एवमग्रेऽपि ॥ २४ ॥

होता यज्ञत्तनूनपातमुद्भिद्धं यं गर्भमदितिर्दधे शुचिमिन्द्रं वयोधसम् ।

उल्लिहं हृन्द इन्द्रियं दित्यवाहं गां वयो द° ॥ २५ ॥

एकाधिका जगती । होता तनूनपातं प्रयाज्ञदेवं वयोधसमिन्द्रं च यज्ञतु अदितिर्यं गर्भं दधे तम् इन्द्रमित्यर्थः । कीदृशं तनूनपातम् उद्भिद्धम् उद्भिन्नति प्रकटयति फलमित्युद्भिद्धं तं यज्ञफलानामुद्भित्तारम् । शुचिं पवित्रम् । किं कुर्वन् उल्लिहं हृन्दः इन्द्रियम् दित्यवाहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत् । द्विवर्षा गौर्दित्यवाहः । स सेन्द्रो वेतु ॥ २५ ॥

होता यज्ञदीडेन्यमीडितं वृत्रहन्तममिडाभिराज्ञां सहः सोममिन्द्रं वयोधसम् ।

अनुदुभं हृन्द इन्द्रियं पञ्चात्रिं गां वयो द° ॥ २६ ॥

व्यूह्येन शङ्करी । होता इडाभिः प्रयाज्ञदेवताभिः सह वयोधसमिन्द्रं यज्ञतु । कीदृशमिन्द्रम् ईडेन्यम् ईडितुं योग्य ईडेन्यः ईडेरेन्यप्रत्ययः । ईडितमृषिभिः स्तुतम् । वृत्रहन्तम् अत्यन्तं वृत्रहा वृत्रहन्तमः तम् नाद्वस्येति [पा° ८. २. १७.] नु-डागमः । ईड्यं सर्वैः स्तुत्यम् । सहः सोमं सहसा बलेन सोमवदाह्लादकम् । किं

कुर्वन् अनुदुभं हृन्दः इन्द्रियम् पञ्चाविं गाम् वयश्चेन्द्रे दधत् । पञ्चावयो यस्याः
सा सार्धद्विवर्षी गौः । स वेतु ॥ २६ ॥

होता यज्ञत्सुवर्हिषं पूषणवत्तममर्त्यं सीदन्तं वर्हिषि प्रियेऽमृतेन्द्रं वयो-
धसम् ।

वृहतीं हृन्द इन्द्रियं त्रिवत्सं गां वयो द° ॥ २७ ॥

शक्वरी । होता वयोधसमिन्द्रं यज्ञतु । कीदृशम् सुवर्हिषं शोभनं वर्हिः प्र-
याज्ञदेवता यस्य तम् । पूषणवत्तम् पूषास्यास्ति पूषणांस्तम् पूषा युक्तम् । अम-
र्त्यममरणधर्माणम् । प्रिये रुचिरे अमृता अमृते अनश्चरे वर्हिषि सीदन्तं तिष्ठ-
न्तम् । किं कुर्वन् वृहतीं हृन्दः इन्द्रियम् त्रिवत्सं गाम् वयश्चेन्द्रे दधत् । वत्सः
संवत्सरः त्रयो वत्सा यस्य त्रिवत्सो गौः त्रिवर्षी वृषः । स वेतु ॥ २७ ॥

होता यज्ञद्व्यचस्वतीः सुप्रायणा ऋतावृधो द्वारो देवीर्हिरण्ययीर्ब्रह्माण-
मिन्द्रं वयोधसम् ।

पङ्क्तिं हृन्द इहेन्द्रियं तुर्यवाहं गां वयो दधद्व्यत्वाज्यस्य होतर्यज्ञ ॥ २८ ॥

अतिशक्वरी । होता द्वारो देवीः ब्रह्माणं परिवृढं वयोधसमिन्द्रं च यज्ञतु ।
कीदृशीद्वारः व्यचस्वतीः व्यचो व्यञ्जनं गमनावकाशो विद्यते यासु ताः । अत
एव सुप्रायणाः शोभनं प्रकर्षेणायनं गमनं यासु ताः । ऋतावृधः सत्यस्य वर्धयि-
त्रीः । हिरण्ययीः हिरण्ययीः दृढाः । किं कुर्वन् पङ्क्तिं हृन्दः इन्द्रियम् तुर्यवाहं
गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत् । सार्धत्रिवर्षी गौस्तुर्यवाहं तुर्यं चतुर्थं वर्षं वृहती-
ति ॥ २८ ॥

होता यज्ञत्सुपेशसा सुशिल्पे वृहतीऽम्भे नक्तोषासा न दर्शते विश्वमि-
न्द्रं वयोधसम् ।

त्रिष्टुभं हृन्द इहेन्द्रियं षष्ठवाहं गां वयो दधद्वीतामाज्यस्य होतर्यज्ञ ॥ २९ ॥

अतिशक्वरी । होता उम्भे नक्तोषासा नक्तोषसौ (२.) विश्वं सर्वात्मकं वयो-

धसमिन्द्रं च यज्ञतु । नक्ता रात्रिः उषा रात्रेरपरभागः । नकारश्चार्थः । कीदृशौ न-
क्तोपसौ सुपेशसा सुपेशसौ पेशः रूपनाम शोभनं पेशो ययोस्ते सुतूपे । सुशिल्पे
यद्वै प्रतिद्वपं तद्विल्पमिति श्रुतेः सुदु शिल्पं ययोस्ते अन्योऽन्यं प्रतिद्वपे । वृह-
ती वृहत्पौ । दर्शते दर्शनीये दृशेरतच्प्रत्ययः । किं कुर्वन् त्रिदुभं हृन्दः इन्द्रि-
यम् पठवाहं गाम् वयश्च इहेन्द्रे दधत् । ते वीतां पिवताम् ॥ २१ ॥

होता यज्ञत्प्रचेतसा देवानामुत्तमं यशो होतारौ दैव्या कवी सयुजेन्द्रं
वयोधसम् ।

जगतीं हृन्द इन्द्रियमनृडाहं गां वयो दधद्वीतामाज्यस्य होतर्यज्ञ ॥ ३० ॥

एकाधिका शक्वरी । होता दैव्यौ होतारौ वयोधसमिन्द्रं च यज्ञतु अयं चा-
ग्निरसौ च मध्यम इति होतारौ । कीदृशौ प्रचेतसा प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ
प्रचेतसौ । देवानामुत्तमं यशः युञ्जीकृतदेवयशोत्रपौ । कवी क्रातदर्शनौ । सयुजा
सरु युङ्क्षस्तौ समानयोगौ । किं कुर्वन् । जगतीं हृन्दः इन्द्रियम् अनृडाहं गाम् व-
यश्च इन्द्रे दधत् । अनः शकटं वृहतीत्यनृडान् शकटक्षमो वृषः तौ वीताम्
॥ ३० ॥

होता यज्ञत्पेशस्वतीस्तिस्त्रो देवीर्हिरण्ययीभारतीवृहतीर्महीः पतिमिन्द्रं
वयोधसम् ।

विराजं हृन्द इहेन्द्रियं धेनुं गां न वयो दधद्वत्वाज्यस्य होतर्यज्ञ ॥ ३१ ॥

एकाधिका शक्वरी । होता तिस्रो देवीः पतिं पालकं वयोधसमिन्द्रं च यज्ञ-
तु । कीदृशीस्तिस्त्रः पेशो रूपमस्ति यासां ताः रूपसमृद्धाः । हिरण्ययीः हिरण्या-
लंकृतदेहाः । वृहतीः प्रभाविन । महीः मरुतीः तेजसा आदित्येन्द्राग्निसम्बन्धात् ।
कास्ताः भारतीः बहुवचनमिडासरस्वत्युपलक्षणम् इडासरस्वतीभारत्यस्तिस्त्र इ-
त्यर्थः । किं कुर्वन् । विराजं हृन्दः इन्द्रियम् धेनुं दोग्ध्रीं गाम् वयश्चेन्द्रे दधत्
नकारश्चार्थः । सेन्द्रास्ता व्यत्तु ॥ ३१ ॥

होता यज्ञत्सुरेतसं तृष्टारं पुष्टिवर्धनं तृपाणि विभ्रतं पृथक्पुष्टिमिन्द्रं वयोधसम् ।

द्विपदं हृन्द इन्द्रियमुक्षाणं गां न वयो दधेत्वाज्यस्य होतर्यज्ञ ॥३२॥

एकाधिका शक्वरी । होता वटारं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशं वटारं सुरेतसं शोभनं रेतो यस्य तम् जगदुत्पादकत्वाच्चष्टुः (३.) शोभनं रेतः । पुष्टिवर्धनं पुत्रादिपुष्टेर्वर्धयितारम् । पृथक् नानाजातिषु तृपाणि पुष्टिं च विभ्रतम् । किं कुर्वन् द्विपदं हृन्दः इन्द्रियम् उक्षाणं रेतःसिकक्षमं गां वृषम् वयश्चेन्द्रे दधत् । न-
श्चार्थः । सेन्द्रस्त्वष्टा वेतु ॥३२॥

होता यक्षद्वनस्पतिं शमितारं शतक्रतुं हिरण्यपर्णमुक्थिनं रशनां
विभ्रतं वशिं भगमिन्द्रं वयोधसम् ।

ककुभं हृन्द इहेन्द्रियं वशां वेदुतं गां वयो दधेत्वाज्यस्य होतर्यज्ञ ॥३३॥

अत्यष्टिः । होता वनस्पतिं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशं वनस्पतिं श-
मितारं संस्कर्तारं हविषाम् । शतक्रतुं बहुकर्माणम् । हिरण्यपर्णं हिरण्ययानि
पर्णानि यस्य तम् । उक्थिनम् उक्थानि शस्त्राणि सत्यस्य यज्ञवन्तं वा । रशनां
रज्जुं विभ्रतम् स्वभावानुवादः यूये हि पशुवन्धाय रज्जुर्वध्यते । वशिं कान्तम् ।
भगं भजनीयम् । किं कुर्वन् ककुभं हृन्दः इन्द्रियम् वशां वन्ध्यां वेदुतं गर्भीपधा-
तिनीं च गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत् । सेन्द्रो वनस्पतिर्वेतु ॥३३॥

होता यक्षत्स्वाहाकृतीरग्निं गृहपतिं पृथग्वरुणं भेषजं कविं क्षत्रमिन्द्रं
वयोधसम् ।

अतिहृन्दसं हृन्द इन्द्रियं वृहदृषभं गां वयो दधेत्वाज्यस्य होतर्यज्ञ ॥३४॥

अतिशक्वरी । होता स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः इन्द्रं च यजतु । कीदृशमिन्द्रम्
अग्निमङ्गतीत्यग्निः अग्रे गन्तारम् । पृथक् प्रत्येकं यज्ञेषु गृहपतिं गृहस्य पालकम् ।
वरुणम् त्रियतेऽसौ वरुणस्तम् ऋत्विग्भिर्वरणीयम् । भेषजं रोगनाशकम् । कविं
क्रान्तदर्शनम् । क्षत्रं क्षत्रात्प्रहारात्तातारम् । वयोधसमायुषो दातारम् । किं कुर्वन्
अतिहृन्दसं हृन्दः इन्द्रियं वीर्यं वृहत् महत् ऋषभं पुष्टं गां वयश्चेन्द्रे दधत् ।
सेन्द्राः स्वाहाकृतयः आज्यं व्यन्तु । मनुष्यहोतस्वमपि यज ॥३४॥

IV. देवं वर्हिर्वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धयत् ।

गायत्र्या हृन्दसेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥३५॥

वायोधसे पशावेवैकादशानुयाजानां प्रैषाः वर्हिरादिदेवताः । एकाधिके आर्ष्यौ त्रिष्टुभौ द्वे । वर्हिः देवं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशं वर्हिः गायत्र्या हृन्दसा कृत्वा चक्षुरिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् । तत् वसुवननाय वसुधानाय चाज्यं वेतु षष्ठीसप्तम्यौ चतुर्थ्यर्थे । हे मनुष्यकृतस्त्वमपि यज्ञ । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ॥३५॥

देवीद्वारो वयोधसः शुचिमिन्द्रमवर्धयन् ।

उज्जिह्वा हृन्दसेन्द्रियं प्राणमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज्ञ ॥३६॥

द्वारो देव्यः वयोधसं शुचिं पवित्रमिन्द्रमवर्धयन् । कीदृश्यो द्वारः उज्जिह्वा हृन्दसा कृत्वा सह वा प्राणमिन्द्रियं प्राणेन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् दधत्यः लिङ्गवचनव्यत्ययः । ता व्यन्तु ॥३६॥

देवीऽउपासानक्ता देवमिन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धताम् ।

अनुष्टुभा हृन्दसेन्द्रियं बलमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञ

॥३७॥

द्वे ब्राह्म्यौ बृह्म्यौ । उपासानक्ता देवी देव्यौ वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धताम् उपाश्च नक्तां च उपासानक्ता उपासोषस इति [पा० ६.३.३१.] उपःशब्दस्य देवताद्वन्द्वे उपासा-अदिशः विभक्तेराकारश्च । कीदृश्यौ ते देवी दीप्यमाने । कीदृशमिन्द्रं देवं दीप्यमानम् । एकौ देवीदेवंशब्दौ दीप्तिवाचकौ अन्यौ सुरवाचकौ । अनुष्टुभा हृन्दसा बलमिन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत् दधत्यौ । दधदित्यव्ययम् लिङ्गवचनव्यत्ययो वा । ते वीताम् ॥३७॥

देवी जोष्ट्री वसुधेयस्य देवमिन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धताम् ।

बृहत्या हृन्दसेन्द्रियं श्रोत्रमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञ

॥३८॥

देवी देव्यौ दीप्यमाने देवी देव्यौ अनुयाजदेवते देवं दीप्तं वयोधसमिन्द्रं दे-
वमवर्धताम् । देवीदेवशब्दौ पूर्ववत् । कीदृश्यौ ज्ञोष्ट्र्यौ जुषेते ते ज्ञोष्ट्र्यौ प्रीति-
युक्ते जुषेस्तृच् । वसुधितौ वसुनो धनस्य धारयित्री । वृद्धत्या हृन्दसा श्रोत्रमि-
न्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत्यौ ॥ ३८ ॥

देवीऽउर्जाहुती दुधे सुदुधे पयसेन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धताम् ।

पङ्क्त्या हृन्दसेन्द्रियः शुक्रमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञं
॥ ३९ ॥

शक्वरी । देवी दात्र्यौ उर्जाह्वान्यौ देव्यौ पयसा वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धताम् ।
कीदृश्यौ दुधे दाग्ध्यौ । सुदुधे सुखेन दोग्धुं शक्ये । पङ्क्त्या हृन्दसा शुक्रं वीर्य-
मिन्द्रियं वयः चेन्द्रे दधत्यौ ॥ ३९ ॥

देवा दैव्या होतारा देवमिन्द्रं वयोधसं देवौ देवमवर्धताम् ।

त्रिष्टुभा हृन्दसेन्द्रियं विषिमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञं
॥ ४० ॥

अतिजगती । दैव्या दैव्यौ देवा देवौ दीप्तौ देवसम्बन्धिनौ होतारा होतारौ
देवौ वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमवर्धताम् । त्रिष्टुभा हृन्दसा विषिं कान्तिमि-
न्द्रियं त्वगिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधतौ ॥ ४० ॥

देवीस्तिस्तिस्तिस्त्रौ देवीर्वयोधसं पतिमिन्द्रमवर्धयन् ।

जगत्या हृन्दसेन्द्रियः श्रूषमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज्ञं ॥ ४१ ॥

एकाधिका ब्राह्मी अनुष्टुप् । तिस्रो देव्यो भारतीडासरस्वत्यः पतिं पालकं
वयोधसमिन्द्रमवर्धयन् अभ्यास आदरार्थः । कीदृश्यः जगत्या हृन्दसा श्रूषं बलमि-
न्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत्यः ॥ ४१ ॥

देवो नराशब्तौ देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् ।

विराज्ञा हृन्दसेन्द्रियः वृषमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञं ॥ ४२ ॥

अतिज्ञगती । देवो दाता नराशंसो देवः देवं दीतं वयोधसमिन्द्रमवर्धयत् ।
कीदृशः विराजा हृन्दसा त्रूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४२ ॥

देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् ।

द्विपदा हृन्दसेन्द्रियं भगमिन्द्रे वयो धद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥ ४३ ॥

अतिज्ञगती । देवो दाता वनस्पतिरूपः देवं द्योतनं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्ध-
यत् । कीदृशः द्विपदा हृन्दसा भगं सौभाग्यत्रूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४३ ॥

देवं वर्हिर्वारितीनां देवमिन्द्रं वयोधसं देवं देवमवर्धयत् ।

ककुभा हृन्दसेन्द्रियं यश इन्द्रे वयो धद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥ ४४ ॥

ब्राह्मी वृहती । वर्हिः देवमिन्द्रमवर्धयत् । कीदृशमिन्द्रं देवं दीप्यमानम् व-
योधसं वयसो दातारम् । कीदृशं वर्हिः वारितीनां वार्यः सकाशात् इतिरूप-
तिर्यासां ता वारितय ओषधयस्तासां मध्ये देवं दीतं श्रेष्ठमित्यर्थः । ककुभा हृन्द-
सा यशोत्रूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४४ ॥

देवोऽग्निः स्विष्टकृदेवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् ।

अतिहृन्दसा हृन्दसेन्द्रियं क्षत्रमिन्द्रे वयो धद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ
॥ ४५ ॥

ब्राह्मी वृहती । देवो दाता स्विष्टकृत् अग्निः देवो वयोधसं देवं दीतमिन्द्रं
देवमवर्धयत् । कीदृशः अतिहृन्दसा हृन्दसा क्षत्रं क्षताच्चाणत्रूपमिन्द्रं वयश्चेन्द्रे
दधत् । स वसुवननाय वसुधानाय च वेतु । हे द्योतः त्वमपि यज्ञ ॥ ४५ ॥

a. अग्निमय - °डाशं वध्वन्निन्द्राय वयोधसे हार्गम् ।

b. सूपस्था - भवदिन्द्राय वयोधसे हार्गेन - °त्पुरोडाशेन ।

c. त्वामयः ऋषे° ॥ ४६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥

अग्निमय एकाधिका ब्राह्मी गायत्री । सूपस्थाः ब्राह्म्यनुष्टुप् । एते व्याख्याते

[कं २३.] ॥ वामग्य प्रतीकोक्तः सर्वोऽपि पाठः एकाधिका विकृतिः अयमपि व्याख्यातः [कं २३.] । इन्द्राय वयोधसे इति विशेषः ॥ २८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अष्टाविंशोऽयमध्यायोऽगमत्सौत्रामणीभवः ॥
इति सौत्रामणीसम्बन्धिप्रयाजानुयाजप्रैषनिवृत्तपणं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ।

I. ॥ १ [°मिलस्पदे] - ३ [°दिलाभिरिन्द्रमीलितमा°] - ७ [प्रचेतसाऽइन्द्राय]
- ८ [इला] - ११ ॥ १-११ ॥ ॥

II. ॥ १२-१७ [°शास्ताऽग्रभा°] - १८ [°स्वतीला] - २३ [-पचन्यङ्गीः (4.) प-
चन्युरोलाशान्व° - पचतागृभीदवीवृधत पुरोलाशेन -] ॥ १२-२३ ॥ ॥

III. ॥ २४-२६ [°दीलेन्यमीलितं वृत्रहन्तममिलाभि°] - ३४ ॥ २४-३४ ॥ ॥

IV. ॥ ३४-४६ [- पचन्यङ्गीः (4.) पचन्युरोलाशान्व° - पचतागृभीदवीवृधत
पुरोलाशेन -] ॥ ३४-४६ (5.) ॥ ॥ चतुरनुवाकेषु षट्त्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥

I. समिद्धोऽग्रजन्कृदरं मतीनां धृतमग्रे मधुमत्पिन्वमानः ।

वाजी वरुन्वाजिनं ज्ञातवेदो देवानां वक्षि प्रियमा सधस्यम् ॥ १ ॥

आश्वमेधिकोऽध्यायः ततोऽस्य प्रजापतिर्ऋषिः । आद्या एकादश त्रिष्टुभः आप्री-
संज्ञाः अश्वस्तुतयो वामदेवपुत्रेण वृहदुक्थेन समुद्रपुत्रेणाश्वेन वा दृष्टाः समित्त-
नूनपादिडादिदेवताकाः । हे अग्रे हे ज्ञातवेदः ज्ञातप्रज्ञान त्वं देवानां सधस्यं स-
ह तिष्ठन्ति यत्रेति सहस्रस्थानं प्रति प्रियं प्रीतिमावक्षि आवह देवान्प्रीणयेत्यर्थः
वरुतेः शपो लुकि मध्यमैकवचने वृषम् । कीदृशस्त्वं समिद्धः दीप्तः मतीनां कृ-
दरं बुद्धीनामुदरं गर्भमज्जन् व्यतीकुर्वन् बुद्धिरहस्यं प्रकाशयन्नित्यर्थः । मधुमत्
स्वादु धृतं पिन्वमानः देवेषु सिञ्चन् । वाजी वज्रति वाजी वज्र गतौ चलन-
वान् । वाजिनं हविः वरुन् देवान्प्रापयन्सन् प्रीणय ॥ १ ॥

घृतेनाञ्जत्सं पथो देवयानान्प्रज्ञानन्वाज्ययेतु देवान् ।

अनु वा सते प्रदिशः सचत्ताऽ स्वधामस्मै यज्ञमानाय धेहि ॥ २ ॥

वाजी अथो देवानप्येतु । कीदृशः घृतेन देवयानान्यथः समञ्जन् देवा यायन्ते प्राप्यन्ते यैस्ते देवयानाः पन्थानो हवींष्युच्यन्ते । प्रज्ञानन् देवानां हविरहमिति ज्ञानन् । एवं परोक्षमुक्ता प्रत्यक्षमाह । हे सते अथ प्रदिशो दिगाश्रयाणि भूतानि वा त्वामनुसचत्ताम् षष् सम्बन्धे सपति कर्मणा सम्बध्यते स सतिः । किं च अस्मै यज्ञमानाय स्वधामन्नं धेहि प्रयह । अत्र घृतशब्दस्तनूनपादाची ॥ २ ॥

ईड्यश्चासि वन्यश्च वाजिन्नाशुश्चासि मेध्यश्च सते ।

अग्निद्वौ देवैर्वसुभिः सजोषाः प्रीतं वङ्गिं वक्तु ज्ञातवेदाः ॥ ३ ॥

हे वाजिन् हे सते ईड्यः स्तुत्योऽसि वन्यः नमनीयोऽसि आशुः शीघ्रः मेध्यः मेधायाश्चमेधाय योग्यः चकाराः समुच्चयार्थाः । किं च ज्ञातवेदाः अग्निः त्वा त्वां वक्तु देवान्प्रापयतु । कीदृशोऽग्निः वसुभिः देवैः सजोषाः जोषसा प्रीत्या सहितः । कीदृशं त्वाम् प्रीतं तुष्टम् वङ्गिं हविषो वोढारम् ॥ ३ ॥

स्तीर्णां वर्हिः सुष्टरीमा जुषाणोरु पृथु प्रथमानं पृथिव्याम् ।

देवेभिर्युक्तमदितिः सजोषाः स्योनं कृण्वाना सुविते दधातु ॥ ४ ॥

वयं वर्हिः सुष्टरीम साधु स्तरीम स्तृणाम (१) अदितिर्देवी स्तीर्णा तत् वर्हिः सुविते सु इते साधु गते स्वर्गलोके दधातु स्थापयतु । कीदृशी अदितिः सजोषाः जोषसा प्रीत्या युक्ता । स्योनं कृण्वाना सुखं कुर्वती । जुषाणा प्रीयमाणा । कीदृशं वर्हिः उरु बरु पृथु विस्तीर्णम् पृथिव्यां प्रथमानं विस्तार्यमाणम् देवेभिर्युक्तं देवैः सहितम् ॥ ४ ॥

एता उ वः सुभगा विश्वरूपा वि पक्षीभिः श्रयमाणा उदातैः ।

ऋषाः सतीः कवषः शुभमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा भवन्तु ॥ ५ ॥

हे ऋविग्यज्ञमानाः वो युष्माकमेता द्वारो देवीः यज्ञगृहद्वारो देव्यः ईदृश्यो भवन्तु उ पादपूरणाः । कीदृश्यः सुभगाः शोभनं भगं श्रीयासां ताः । विश्वरूपाः ना-

नाद्वपचित्राः । पक्षोभिः पक्षसुशब्दः सातः पक्षवाची पक्षैः पक्षप्रयैः कपाटैः वि-
श्रयमाणाः विस्तार्यमाणाः कीदृशैः पक्षाभिः उत ऊर्ध्वम् अतैः अत्यन्ते विस्तार्यन्ते
आताः अत सातत्यगमने ऊर्ध्वं प्रसृतैरित्यर्थः । पुनः कीदृश्यो द्वारः ऋषाः ऋषन्ति
ऋषाः ऋष गतौ इतस्ततो गमनशीलाः महत्यः । सतीः सत्यः समीचीनाः । क-
वषः कु शब्दे कुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति कवषः कुवतेरमुन्प्रत्ययः षत्वमार्षम् कपाठ-
विधानसमये शब्दं कुर्वाणाः समुषिरा वा । शुम्भमानाः शोभमानाः । सुप्रायणाः
सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु सुगमनाः ॥५॥

अन्तरा मित्रावरुणा चरन्ती मुखं यज्ञानामभिसंविदाने ।

उषासा वाऽ सुहिरण्ये सुशिल्येऽऋतस्य योनाविह सादयामि ॥ ६ ॥

हे पत्नीयज्ञमानौ वां युवयोऋतस्य यज्ञस्य योनौ इह उषासा उषसौ नत्तोष-
सौ सादयामि स्थापयामि द्विवचनात्सहचारिवाच्च द्वितीया रात्रिः । कीदृश्यौ उष-
सा मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अन्तरा ग्वावापृथिव्योर्मध्ये संचरन्ती संचरन्त्यौ वर्त-
माने अयं वै लोको मित्रोऽसौ वरुण इति श्रुतेर्मित्रवरुणशब्देन ग्वावापृथिव्या-
वुच्येते । यज्ञानां मुखमग्निहोत्रहोमकालमभिसंविदाने कथयन्त्यौ उत्तिष्ठतायमग्नि-
होत्रहोमकाल इति प्रातर्विप्रा वदन्ति तदुषस्युपचर्यते । सुहिरण्ये साधु हिरण्यं
भूतं ययोस्ते । सुशिल्ये अन्योन्यं प्रतिवृषे शिल्प्यं प्रतिवृषं भवतीति वचनात् ॥६॥

प्रथमा वाऽ सरथिना सुवर्णा देवौ पश्यन्तौ भुवनानि विश्वा ।

अग्निप्रयं चोदना वां मिमाना होतारो ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ७ ॥

हे यज्ञमानौ वां युवयोः प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होतारो होतारौ अहमपिप्रयं
प्रीणितवानस्मि प्रीणातेर्णिज्जन्तस्य लुङि उत्तमैकत्वे रूपम् अयं चाग्निरसौ च मध्यम
इति होतारौ । कीदृशौ सरथिना सरथिनौ समानो रथो ययोस्तौ एकरथाद्वौ
सुवर्णा सुवर्णौ शोभनो वर्णौ द्युतिर्ययोस्तौ देवौ दीप्यमानौ दातारौ । विश्वा
सर्वाणि भुवनानि पश्यन्तौ । वां युवयोश्चोदना चोदनानि कर्माणि मिमाना मि-
मानौ निर्मिमाणौ । प्रदिशा प्रदेशेनाभिनयेन ज्योतिः दिशन्तौ आहवनीयाख्यं
ज्योतिर्यष्टव्यमिति दर्शयन्तौ ॥ ७ ॥

आदित्यैर्नो भारती वष्टु यज्ञं सरस्वती सह रुद्रैर्न आवीत् ।

इडापह्नुता वसुभिः सज्जोषा यज्ञं नो देवीरमृतेषु धत्त ॥ ८ ॥

आदित्यैः युता भारती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयताम् । सरस्वती रुद्रैः सह नोऽस्माकं यज्ञमावीत् अवतु । इडा चावतु कीदृशी उपह्नुता कृतोपह्नुता वसुभिः देवैः सज्जोषाः प्रीतियुता । एवं परोक्षमभिधाय प्रत्यक्षमाह हे देवीः देव्यो भारतीसरस्वतीडाः नोऽस्माकं यज्ञममृतेषु देवेषु धत्त यूयं स्थापयत ॥ ८ ॥

तष्टा वीरं देवकामं ज्ञानं तष्टुर्वी ज्ञायतऽआशुरश्वः ।

तष्टेदं विश्वं भुवनं ज्ञानं बहोः कर्तारमिह यन्ति होतः ॥ ९ ॥

तष्टा वीरं पुत्रं ज्ञानं जनयति कीदृशं वीरं देवकामं देवान्कामयते देवकामस्तम् यष्टारमृणत्रयापाकरणासमर्थमित्यर्थः । तष्टुः सकाशात् अश्वः ज्ञायते उत्पद्यते कीदृशोऽश्वः अर्वा इयति गहति अर्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा० ३. २. ७५.] अर्तेर्वनिष् आशुः अश्रुते दिशो व्याप्नोति अश्नाति भक्षयति वा आशुः उणप्रत्ययः । किं च तष्टा इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतज्ञानं ज्ञानं उदपादयत् । हे होतः एवं बहोः कार्यस्य कर्तारं तष्टारमिह यज्ञं त्वं यन्ति यज्ञं यज्ञतेः शपि लुप्ते ऋषम् ॥ ९ ॥

अथो घृतेन त्मन्या समक्त उप देवांश्चक्षुः पाथ एतु ।

वनस्पतिर्देवलोकां प्रज्ञानन्नग्निना हव्या स्वदितानि वक्षत् ॥ १० ॥

पाथ इत्यन्ननाम । अश्वः पाथः अश्वरूपं हविः क्षतुशः क्षतौ-क्षतौ यज्ञकाले त्मन्या आत्मना स्वयं देवान् उप एतु प्राप्नोतु । विभक्तोर्यदेशे मन्त्रेष्वाद्यादिरात्मन इति [पा० ६. ४. १४१.] आलोपः । कीदृशोऽश्वः घृतेन समक्तः पत्नीभिः समुक्षितः । किं च वनस्पतिर्देवः हव्या हव्यानि वक्षत् वक्षतु देवान्प्रति । कीदृशो वनस्पतिः देवलोकां प्रज्ञानन्विदन् अत एव वक्षतु । कीदृशानि हव्यानि अग्निना स्वदितानि आस्वादितानि आस्वाद्य मिष्टीकृतानि ॥ १० ॥

प्रजापतेस्तपसा वावृधानः सद्यो ज्ञातो दधिषे यज्ञमग्ने ।

स्वाहाकृतेन हविषा पुरोगा याहि साध्या हविरदत्तु देवाः ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वं यज्ञं दधिषे धारयसि लउर्थे लिट् । कीदृशस्त्वम् प्रजापतेस्तपसा वावृथानः वर्धमानः । सद्यो ज्ञातः अरण्यादुत्पन्नः । किं च स्वाहाकृतेन स्वाहाकारमुक्त्वा कृतेन हविषा सह पुरोगाः पुरो गहृतीति अग्रगामी सन् (२.) याहि देवान्गह् लयि गते सति देवाः हविरदत्तु भक्षयन्तु कीदृशं हविः साध्या साधु श्रेष्ठम् विभक्तैर्द्यादिशे ढिलोपे (३.) वृषम् ॥ ११ ॥

II. यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उच्यत्समुद्रादुत वा पुरीषात् ।

श्वेनस्य पक्षौ हरिणस्य बाहूऽप्यस्तुत्यं महिं ज्ञातं ते अर्वन् ॥ १२ ॥

त्रयोदशाश्वस्तुतिरूपास्त्रिदुभो जमदग्निदीर्घतमोभ्यां दृष्टाः अश्वस्तुतौ विनियुक्ताः । हे अर्वन् अश्व यत् यदा त्वमक्रन्दः क्रन्दितवान् केषारवमकार्षीः तदा ते तव महि माहात्म्यम् उपस्तुत्यं स्तोतुं योग्यं ज्ञातम् । कथं स्तुत्यम् तदाह श्वेनस्य पक्षौ हरिणस्य बाहू अनेन क्रन्दनेन ज्ञाताविति शेषः श्वेनपक्षौ शौर्येण हरिणबाहू वेगेनेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् समुद्रात् अन्तरिक्षात् उद्धेर्वा प्रथमं जायमानः उत वा अथवा पुरीषात् पशोः सकाशात् उच्यन् उत्पद्यमानः ॥ १२ ॥

यमेन दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्रं एणं प्रथमोऽग्रध्यतिष्ठत् ।

गन्धर्वोऽस्य रशनामगृभ्णात्सूरादश्च वसवो निरतष्ट ॥ १३ ॥

वसवोऽष्टगणदेवाः सूरादादित्यमण्डलादश्च निरतष्ट निःकृष्टवन्तः तद्वतेर्लुडि मध्यमवद्भवचनम् । ततः त्रितः त्रिस्थानो वायुः यमेन दत्तमेनमश्वम् अयुनक् युक्तवान् युजैर्लङ् संहितायामटो दीर्घः । इन्द्रश्चैनमश्वं प्रथमः अग्रध्यतिष्ठत् आदावधिष्ठितवान् । गन्धर्वः विश्वावसुरस्याश्चस्य रशनामगृभ्णात् गृहीतवान् । य ईदृशस्तं स्तुमः । एणमिति एणं ह्यन्दसम् ॥ १३ ॥

असि यमोऽस्यादित्योऽअर्वन्नसि त्रितो गुह्येन व्रतेन ।

असि सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि ॥ १४ ॥

हे अर्वन् त्वं यमोऽसि आदित्यश्चासि गुह्येन गोप्येन व्रतेन कर्मणा त्रितः

त्रिस्थान इन्द्रोऽसि । सोमेन समया सह विपृक्तः सम्पृक्तः एकीभूतोऽसि । एवं यमादिभिः सायुज्यं प्राप्तस्य तव दिवि नभसि आदित्यरूपेण स्थितस्य त्रीणि बन्धनानि बुधा आहुः । ऋग्यजुःसामवृषाणि मण्डलान्तरपुरुषार्चोषि त्रीणि बन्धनानि स्ववृषाणि । यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्त्यमित्यादिश्रुतेः ॥ १४ ॥

त्रीणि तऽआहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्तः समुद्रे ।

उतेव मे वरुणश्हत्स्यर्वन्यत्रा तऽआहुः परमं जनित्रम् ॥ १५ ॥

हे अर्वन् यत्र ते तव परमं जनित्रं बुधा आहुः आदित्यरूपेण तत्र ते तव त्रीणि बन्धनानि पूर्वमन्त्रोक्तान्याहुः । अप्सु उदकेषु त्रीणि बन्धनानि आहुः कृषिर्वृष्टिर्वजिमिति । अन्तः समुद्रे अन्तरिक्षमध्ये त्रीणि बन्धनानि आहुः मेघो विद्युस्तनयिन्नुरिति । उतेव उतापि च वरुणः वरुणवृद्धः त्वं मे मां हत्सि प्रशंससि कर्मणि षष्ठी हन्तिर्चतिका अर्चनं प्रशंसनम् ॥ १५ ॥

इमा ते वाजिन्नवमार्जनानीमा शफानाऽ सनितुर्निधाना ।

अत्रा ते भद्रा रशना अपश्यमृतस्य या अभिरक्षन्ति गोपाः ॥ १६ ॥

हे वाजिन् ते तव इमा इमानि अवमार्जनानि अहमपश्यं पश्यामि अवमार्ज्यते यैस्तानि अवमार्जनानि वेतसकटादीनि । शफानां खुरानां सनितुः सम्भक्तुर्नियन्तुः पादवासस्य इमा इमानि निधाना निधानानि स्थानानि अपश्यम् । अत्र यज्ञे ते तव रशनाः मध्यबन्धनरज्जूः अपश्यम् । कीदृशी रशनाः (४) भद्राः कल्याणवृषाः स्तुत्याः । गोपाः गोपायन्ति गोपाः रक्षणकर्त्र्यः । याः रशनाः ऋतस्य ऋतं यज्ञमभिरक्षन्ति कर्मणि षष्ठी । निपातस्य चेति [पा० ६.३. १३६.] अत्रपदस्य दीर्घः ॥ १६ ॥

आत्मानं ते मनसारादज्ञानामवो दिवा पतयन्तं पतंगम् ।

शिरोऽपश्यं पथिभिः सुगेभिररेणुभिर्जहमानं पतत्रि ॥ १७ ॥

एवमश्च स्तुवा भविष्यत्कर्मणा स्तौति । हे अश्व ते तवात्मानं मनसा आरादूरे अहमज्ञानां ज्ञानामि ज्ञानातेर्लज्जुत्तमैकवचनम् । कीदृशमात्मानम् अवः अ-

धस्तात्प्रदेशात् दिवा नभोमार्गेण पतंगं सूर्यं प्रति पतयन्तमुत्पतन्तम् पत ऐश्वर्य-
गत्योश्चुरादिरदत्तः । किं च ते शिरः सूर्यद्वयं पश्यामि । कीदृशं शिरः पथिभिः न-
भोमार्गेः जेहमानं गृह्णत् कीदृशैः पथिभिः सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु ते सु-
गास्तैः सुदुरारधिकरणऽइति [पा० ३. २. ४८. वा० ३.] गमेडः अरेणुभिः नास्ति रे-
णुर्गेषु ते अरेणवस्तैः उपद्रवरहितैरित्यर्थः । पुनः कीदृशं शिरः पतन्नि पतनशी-
लं गत् ॥ १७ ॥

अत्रा ते द्वपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः ।

यदा ते मर्तीऽअनु भोगमानडादिद्वसिष्ठ ओषधीरजीगः ॥ १८ ॥

हे अश्व अत्रास्मिन्गोः सूर्यस्य पदे मण्डले ते तवोत्तमं द्वपमृहम् आ अप-
श्यम् समन्तात्पश्यामि गौर्नादित्ये वल्तीवर्दऽइत्यभिधानाद्गौरादित्यः । कीदृशं द्व-
पम् इषः अत्रानि कृवींषि जिगीषमाणं जेतुमिहत् जयतेः सन्नत्ताहानच् सन्ति-
दोर्जैरिति [पा० ७. ३. ५७.] गः । किं च मर्तः मनुष्यो यदा ते तव भोगमनु आ-
नष्ट अनुव्याप्नोति कृवीद्वयं भोगं समर्पयति आत् इत् अनन्तरमेव तमोषधीः कृ-
वीद्वपाः अजीगः गृ निगरणे गिरसि भक्षयसि । कीदृशस्त्वम् ग्रसिष्ठः ग्रसते इति
ग्रसिता अतिशयेन ग्रसिता ग्रसिष्ठः अत्यन्तं भक्षयिता इष्टानि तृचो लुक् । गृ-
णातेर्णिजन्तस्याजीगः (5.) ॥ १८ ॥

अनु त्वा रथोऽअनु मर्योऽअर्वन्ननु गावोऽनु भगः कनीनाम् ।

अनु त्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ १९ ॥

हे अर्वन् अश्व रथः त्वा त्वामनु वर्ततऽइति शेषः । मर्यः मनुष्यः त्वामनु ।
गावः त्वामनु । कनीनां कन्यानां भगः सौभाग्यं त्वामनु । यत्र त्वम् तत्र रथादयः
स्युरित्यर्थः । किं च त्रातासः त्राताः मनुष्यसंघाः तव सख्यं मैत्रीम् अन्वीयुः प्रा-
पुः । किं बहुना देवाः तव वीर्यं सामर्थ्यमनुममिरे अनुमितवन्तः ॥ १९ ॥

हिरण्यमृद्धोऽयोऽअस्य पादा मनोजवा अवर् इन्द्र आसीत् ।

देवा इदस्य क्विरयमायन्योऽअर्वन्तं प्रथमोऽअध्यतिष्ठत् ॥ २० ॥

यः प्रथमः मुख्यः अर्चनमध्यममध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् सोऽपि इन्द्रः अवरः इन्द्रापन्नया न्यून आसीत् कीदृश इन्द्रः हिरण्यशृङ्गः हिरण्यवत् शृङ्गं दीप्तिर्यस्य शृङ्गमिति ज्वलन्नामसु [निघ० १. १७.] पठितम् । अस्याश्चस्य पादा अयः लोहं हिरण्यं वा अयोद्वपाः पादा इत्यर्थः कीदृशाः पादाः मनोजवाः मनोवत् जवा वेगां येषां ते । किं च देवा अस्याश्चस्य हविरग्नमायन् अतुं योग्यमग्नं हविश्च तदग्नं च हविरग्नम् हविर्लक्षणं भक्ष्यं प्रति आयन् आगहन इत् एवार्थे अप्यर्थे वा ॥ २० ॥

ईर्मात्तासः सिल्लिकमध्यमासः स७ शूरणासो दिव्यासोऽअत्याः ।

हंसा-इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममथाः ॥ २१ ॥

सूर्याश्चन्द्रपेणायमश्चः स्तूयते । यत् यदा अश्वाः सप्त रविरथस्थाः श्रेणिशः श्रेणीभूता हंसा-इव संयतन्ते सम्यक् प्रयत्नं कुर्वन्ति तदा दिव्यं दिवि भवमज्मं गमनं संग्रामं वा आक्षिषुः व्याप्नुवन्ति अक्ष व्याप्तौ लुडि वृषम् । हंसा यथा गमनाय यतन्ते तथाश्वा अपि । कीदृशा अश्वाः ईर्मात्तासः ईर्मात्ताः ईर्यते ईर्मः ईर प्रेरणे मप्रत्ययः ईर्मः प्रेरितः अन्तः शरीरप्रान्तो येषां ते पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः । सिल्लिकमध्यमासः सिल्लिकः श्लिष्टः संलग्नो मध्यमो मध्यप्रदेशो येषां ते सिल्लिकमध्यमाः कृशोदरा इत्यर्थः पिल्ल संश्लेषे इकप्रत्ययः । शूरणासः शू शीघ्रं रणो र्वो युद्धं वा येषां ते शूरणाः यद्वा शूरणो रविस्तदीयाः शूरणाः । दिव्यासः दिवि भवा दिव्याः । अत्याः अतन्ति सततं गहन्ति अत्याः सकृद्युक्ता ब्रह्माहपर्यन्तं रविरथं वहन्ति ॥ २१ ॥

तव शरीरं पतयिष्वर्चन्तव चित्तं वात-इव ध्रुवीमान् ।

तव शृङ्गाणि विष्टिता पुरुत्रारण्येषु जर्भुराणा चरन्ति ॥ २२ ॥

हे अर्वन् तव शरीरं पतयिष्व उत्पतनशीलम् । तव चित्तं ध्रुवीमान्गतिमान् वात-इव वेगवत् सूक्ष्मार्थान्गहतीत्यर्थः । तव शृङ्गाणि दीप्तयः अरण्येषु वनेषु दवाग्निवृषेण चरन्ति प्रसरन्ति कीदृशानि शृङ्गाणि पुरुत्रा बहुधा विष्टिता विविधं

स्थितानि विगुच्छन्द्रार्काम्निषु स्थितानि । जर्भुराणां जर्भुराणानि जृम्भ विकसने विकसितानि ॥ २३ ॥

उप प्रागाहसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा दीधानः* ।

अज्ञः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात्कवयो यन्ति रेभाः ॥ २३ ॥

अर्वा अश्वः शसनं विशसनस्यानमुपप्रागात् आगतः । कीदृशोऽर्वा वाजी वज्रति वाजी गमनशीलः अन्नवान्वा । देवद्रीचा मनसा दीधानः । देवान्प्रत्यञ्चति देवद्वक् तेन विघ्नदेवयोश्च देवद्वञ्चतावप्रत्ययऽइति [पा० ६. ३. १२.] देवशब्दस्य देवञ्चतौ परेऽद्यादेशः । दीधीते दीधानः दीधौ दीप्तिदेवनयोः शानचप्रत्ययः देवान्प्रति गतेन चित्तेन दीप्यमानः । किं च अस्याश्चस्य पुरोऽग्रे अज्ञो नीयते स्थाप्यते तदुक्तम् कृत्वायीव आग्नेयो रराटे पुरस्तादिति । अस्य नाभिः अज्ञो नीयते नाभौ स्थाप्यते तदुक्तम् सौमायीलः श्यामो नाभ्यामिति । अस्य पश्चात् कवयः ऋविजः अनुयन्ति अनुगहन्ति । कीदृशाः कवयः रेभाः रेभन्ते रेभाः रेभृ शब्दे स्तोतार इत्यर्थः ॥ २३ ॥

उप प्रागात्परमं यत्सधस्यमर्वो २ ॥ अहं पितरं मातरं च ।

अद्या देवान्नुष्टतमो हि गम्या अथाशास्ते दाशुषे वार्याणि ॥ २४ ॥

एवमश्वं स्तुत्वा यजमानमाह । अर्वान् अर्वाश्चः पितरं मातरं च अहं ग्यावापृथिव्यौ अभि समीपे परममुत्कृष्टं यत्सधस्यं सहस्रस्थानं तत् उपप्रागात् अर्वन्-शब्दस्य नलोपाभावश्छान्दसः अथे एव देवलोको गते हे यजमान जुष्टतमः प्रीततमः सन् अद्य त्वं देवान् गम्याः देवलोको गह्निः गमेराशीर्लिङि मध्यमैकवचने गम्या इति रूपम् अथैवं देवत्वं गताय दाशुषे हविर्दत्तवते तुभ्यं वार्याणि वर्णीयानि भोग्यवस्तूनि हि नूनम् आशास्ते देवगणोऽश्वो वा ददावित्यर्थः ॥ २४ ॥

III. समिद्धोऽअद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।

आ च वह् मित्रमहश्चिकित्वात्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ २५ ॥

द्वादशाप्रीसंज्ञास्त्रिष्टुभो जमदग्निदृष्टाः समित्तनूनपादादयो (6.) देवताः हे जा-

तवेदः ज्ञातज्ञान मनुषो मनुष्यस्य यज्ञमानस्य दुरोणे यज्ञगृहे अथ त्वं देवान्यज-
सि । कीदृशस्त्वम् समिद्धः दीप्तः देवः दानादिगुणयुक्तः । हे मित्रमरुः मित्रान्यज-
मानान्मरुति पूजयति मित्रमरुः तत्सम्बुद्धौ हे मित्रमरुः आवरु च देवानावरु
यज्ञ चेत्यर्थः । यतः त्वमीदृशोऽसि कीदृशः चिकित्वान् चेतनावान् द्रुतः कविः
क्रान्तदर्शी प्रचेताः प्रकृष्टं चेतो यस्य सोऽत एव यज्ञ ॥ २५ ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मधा समञ्जत्स्वदया सुजिह्व ।

मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः ॥ २६ ॥

तनूनामपां नपात्पौत्रोऽग्निः अद्ध्यो वृक्षाः जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रत्व-
मग्नेः । हे तनूनपात् अग्ने हे सुजिह्व शोभना जिह्वा यस्य स सुजिह्वः नानादेव-
त्यानि हवींषि भक्षयन्नपि नोहिष्ठानि करोतीति वज्रेः शोभनजिह्वत्वम् हे सुजि-
ह्व ऋतस्य यानान्पथः स्वदय रोचय भक्षयेत्यर्थः । यायन्ते यैर्येषु वा ते यानास्तान्
करणाधिकरणयोरिति [पा० ३.३.११७.] ल्युप्रत्ययः ऋतो यज्ञः तस्य गमनसाधन-
मार्गा हवींषि तान्भक्षयेत्यर्थः । हविर्भिर्यज्ञः प्रवर्तते इति यज्ञगमनपन्थानो ह-
वींषि । किं कुर्वन् मधा समञ्जन् मधुरेण रसेन सम्रक्षयन् । किं च नोऽस्माक-
मध्वरं यज्ञं देवत्रा कृणुहि देवान्गमय करोतिर्गत्यर्थः । किं कुर्वन् धीभिः बुद्धिभिः
सह मन्मानि ज्ञानानि उत अपि च यज्ञमृन्धन् समर्थयन् अस्माकं ज्ञानं यज्ञं च
वर्धयन् यज्ञं देवलोकां नयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तोषाम यज्ञतस्य यज्ञैः ।

ये सुकृतवः शुचयो धियंथाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २७ ॥

नरा अस्मिन्नाशंसन्तीति नराशंसोऽग्निः प्रजापतिर्वा नरैः प्रशस्यो भवतीति
वा । नराशंसस्य प्रजापतेरग्नेर्वा महिमानं महाभाग्यमेषां देवानां मध्ये वयमुप-
स्तोषाम उपस्तुमः स्तौतेर्लेटि उत्तमैकवचने सिवृद्धत्वं लेटीति [पा० ३.१.३४.]
सिप्प्रत्यये द्वयम् । कीदृशस्य नराशंसस्य यज्ञैः यज्ञतस्य यज्ञेरतत्प्रत्ययः । एषां के-
षाम् ये देवाः उभयानि हव्या हवींषि सोमम् इतराणि च स्वदन्ति भक्षयन्ति ।

कीदृशाः देवाः सुक्रतवः शोभनः क्रतुः कर्म येषां ते । शुचयः शुद्धाः निष्पापाः ।
धियंधाः धियं बुद्धिं कर्म वा दधतीति अन्तुगार्षः ॥ २७ ॥

आनुद्धान् ईदो वन्यश्चायाक्ष्ये वसुभिः सजोषाः ।

त्वं देवानामसि यद्ध होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥ २८ ॥

हे अग्ने त्वमायाहि आगह कीदृशस्त्वम् आनुद्धानः आक्षयते आक्षयति देवा-
नित्यानुद्धानः क्षयतेः शपः शुः क्षः सम्प्रसारणमिति [पा° ६. १. ३२.] अभ्यासस्य
सम्प्रसारणं शानचि । ईदोः स्तुत्यः । वन्यः नमनीयः । वसुभिः देवैः सजोषाः
समानप्रीतिः । किं च हे यद्ध महन् यः त्वं देवानां होता आक्षाता असि स
त्वमेनान्यक्षि यज्ञ । कीदृशस्त्वम् इषितः प्रेषितः अभीष्टो वा । यजीयान् यजतीति
यष्टा अत्यन्तं यष्टा यजीयान् ईयसुनि तुरिष्ठमेयःस्विति [पा° ६. ४. १५४.] तृचो
लोपः ॥ २८ ॥

प्राचोनं वर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यतेऽअग्नेऽअङ्गाम् ।

व्यु प्रयते वितरं वरीयो देवेभ्योऽअदितये स्योनम् ॥ २९ ॥

अङ्गां दिनानामग्रे पूर्वार्द्धे वर्हिः प्राचोनं प्रागग्रं वृज्यते प्रस्तीर्यते प्रातर्याग-
कालस्य प्रशस्तत्वादङ्गामग्रे इत्युक्तम् । किं स्वबुद्ध्या चेत्याह (7.) प्रदिशा प्रागग्रं
वर्हिः स्तृणातीति अतिवाक्येन प्रदिक्षब्देन श्रुतिवाक्यम् अस्याः पृथिव्या वेदेः
वस्तोः वसितुमाहादयितुमित्यर्थः । तद्वर्हिः वृज्यमानं सत् विप्रयते विविधं वि-
स्तीर्णं भवति उकारः पादपूरणः । कीदृशं वर्हिः वितरं (8.) वरीयः अत्यन्तं वि
वितरमतितराम् वरीयः अत्यन्तमरु वरीयः प्रस्थस्फवरित्यादिना [पा° ६. ४. १५७.]
उरोर्वरदिशः । देवेभ्यः अदितये च स्योनं सुखकरम् ॥ २९ ॥

व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः ।

देवीद्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ३० ॥

द्वारो देवीः देव्यो विश्रयन्तां विवृता भवन्तु । कीदृश्यो द्वारः उर्विया उरुत्वेन
व्यचस्वतीः व्यञ्जनवत्यो गमनवत्यः कथमिव पतिभ्यो जनयो न जनय-इव यथा

जनयः जायाः यथा पत्यर्थं ऊह विश्रयन्ति । एवं परोक्षमुक्ता प्रत्यक्षमाह ह्ये दा-
रो देव्यो यूयं देवेभ्यो देवार्थं सुप्रायणाः सुप्रगमना भवत । कीदृश्यः वृहतीः वृ-
हृत्यः विश्वमिन्वाः विश्वमेति गृह्णति यासु ताः एतेर्नर्वकप्रत्ययः अलुकसमासः शु-
म्भमानाः शोभमानाः । उर्विया इति द्वाविंशेषणं वा उर्वो विशालाः श्याडि-
याजियारश्चेति (9.) विभक्तेरियाजदिशः चित्वादन्तोदात्तः ॥ ३० ॥

आ सुध्रयन्ती यज्ञतेऽउपाकेऽउपासानक्ता सदतां नि योनौ ।

दिव्ये योषणे वृहती सुरुक्तेऽअधि श्रियं शुक्रपिणं दधाने ॥ ३१ ॥

आ नि एतयोः सदतामिति सम्बन्धः अधीत्यस्य दधाने इत्यनेन सम्बन्धः ।
उपासानक्ता अहोरात्रे देवते योनौ यज्ञगृहे आनिसदताम् (10.) सम्यक् उपवि-
शताम् । कीदृश्यौ ते सुध्रयन्ती स्मयतेः स्वपतेर्वा सुपूर्वस्य वृषम् पूर्वपक्षे मका-
रस्य वकारश्छान्दसः उत्तरपक्षे पकारस्य यकारः परस्परं हसन्त्यौ साधु स्वपत्यौ
वा । यज्ञते यज्ञनीये । उपाके उप समीपमकतस्ते उपाके अक गतौ परस्परं
समीपस्थिते । दिव्ये दिवि भवे । योषणे योषे स्त्रीवृषिण्यौ । वृहती वृहृत्यौ
महृत्यौ । सुरुक्ते शोभनं रुक्मं सुवर्णं ययोस्ते साभरणे इत्यर्थः । शुक्रपिणं शु-
क्लां कपिशां च श्रियं शोभामधिदधाने अधिकं धारयन्त्यौ । शुक्लमरुः कपिशा
रात्रिः ॥ ३१ ॥

दैव्या होतारौ प्रथमा सुवाचा मिमाणा यज्ञं मनुषो यज्ञधौ ।

प्रचोदयन्ता विद्वेषु काव्र प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ३२ ॥

दैव्यौ होतारौ ईदृशौ आसाते इति शेषः । कीदृशौ प्रथमा आद्यौ । सुवाचा
शोभना वाक् ययोस्तौ । मनुषो मनुष्यस्य यज्ञधौ यदुं यज्ञं मिमाणा निर्मिमाणौ ।
तुमर्थे शब्धैप्रत्ययः । विद्वेषु यज्ञेषु प्रचोदयन्ता प्रचोदयन्तौ ऋविजः प्रेरयन्तौ ।
काव्र कुरुतस्तौ काव्र उणादयो बहुल्लमिति [पा० ३.३.१.] उण् स्वयं कर्तारौ ।
प्राचीनं पूर्वदिशि भवं ज्योतिः आहूतनीयाख्यं प्रदिशा अभिनयेन श्रुतिवाक्येन
दिशन्ता यष्टव्यमिति कथयन्तौ । सर्वत्र विभक्तेराकारः ॥ ३२ ॥

आ नो यज्ञं भारती तूयमेविडा मनुष्यदिह चेतयन्ती ।

तिस्रो देवोर्वर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ३३ ॥

भारती इडा सरस्वती च नोऽस्माकं यज्ञं तूयं क्षिप्रमा एतु आगच्छतु । कीदृशी मनुष्यत् मनुष्यवदिह कर्मणि चेतयन्ती ज्ञापयन्ती कर्मज्ञानं बोधयन्ती इदं तिसृणां विशेषणम् । एतास्तिस्रो देवीः देव्यः स्योनं सुखरूपमिदं वर्हिः आसदन्तु आसीदन्तु । कीदृश्यः स्वपसः शोभनमपः कर्म यासां ताः शुभकर्माणाः अप इति [निघ० २.१.] कर्मनाम ॥ ३३ ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री त्रूपैरपिंशदुवनानि विश्वा ।

तमग्य होतरिषितो यज्ञीयान्देवं वष्टारमिह यज्ञि विद्वान् ॥ ३४ ॥

हे होतः अग्य इषितः प्रेषितः सन् तं वष्टारं देवमिह यज्ञे यज्ञि यज्ञ । कीदृशः त्वम् यज्ञीयान् अत्यन्तं यष्टा तुरिष्ठमेयःस्विति [पा० ६.४.१५४.] ईयसुनि तृचो लोपः । विद्वान् स्वाधिकारज्ञः । तं कम् यः वष्टा इमे द्यावापृथिवी द्यावाभूमी त्रूपैः अपिंशदवयवैर्विचित्रे अकरोत् पिश अवयवे तुदादिः लङि शे मुचादीनामिति [पा० ७.१.५१.] नुम् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि त्रूपैः अपिंशत् विविधरूपाण्यकरोत् । कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ जनित्री जनयतस्ते जनित्र्यौ प्राण्युत्पादिके ॥ ३४ ॥

उपावसृज त्मन्या समञ्जन्देवानां पाथ ऋतुया हवींषि ।

वनस्पतिः शमिता देवोऽग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ ३५ ॥

यज्ञमानो वदति । हे होतः त्मन्या आत्मना हवींषि ऋतुया ऋतौ-ऋतौ यज्ञकाले त्वमुपावसृज देहि । किं कुर्वन् देवानां पाथः हविः मधुना मधुररसेन घृतेन समञ्जन् समञ्जयन् । देवानामित्युक्तं तानाह वनस्पतिर्यूपः शमिता देवः अग्निः एते त्रयो हव्यं होत्रा समृज्य दत्तं स्वदन्तु भक्षयन्तु । आत्मन्शब्दस्य विभक्त्यादेशे मन्त्रेष्वाद्यादेरात्मन्निति [पा० ६.४.१४१.] आकारलोपः ॥ ३५ ॥

सग्यो ज्ञातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।

अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य वाचि स्वाहाकृतः हविरदत्तु देवाः ॥३६॥

देवा हविरदत्तु भक्षयन्तु । कीदृशं हविः अस्याग्नेः वाचि वागिन्द्रियोपलक्षितं मुखे स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण कृतम् कीदृशस्यास्य होतुः देवानामाह्वातुः प्रदिशि पूर्वदिशि ऋतस्य ऋ गतौ आहवनीयात्मना स्थितस्य । अस्य कस्य योऽग्निः सद्यो जातः उत्पन्नः सन् यज्ञं व्यमिमीत विशेषेण निर्मातुं यश्च देवानां पुरोगाः अग्रगामी मुख्योऽभवत् पुरो गच्छति पुरोगाः विटि प्रत्यये विट्पुनोरनुनासिकस्यादिति [पा० ६.४.४१.] मस्याकारः ॥३६॥

IV. केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्विरज्ञायथाः ॥३७॥

अग्निदेवत्या गायत्री मधुहृन्दोदृष्टानिरुक्ता । हे अग्ने त्वमुषद्भिः कृत्वा अज्ञायथाः उत्पन्नोऽसि जनेर्लडि त्वम् उष दाहे उषन्ति हविर्दहन्ति ते उषन्तोऽग्निहोमकर्तारो यजमानाः । कीदृशस्त्वम् अकेतवे अज्ञानाय मर्याः मर्याय मनुष्याय केतुं ज्ञानं कृण्वन् कुर्वन् विभक्तिव्यत्ययः । नास्ति पेशः सुवर्णं यस्य स अपेशाः तस्मै अपेशसे मर्याय पेशः सुवर्णं कुर्वन् ॥३७॥

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्धर्मी याति समदामुपस्थे ।

अनाविद्यया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥३८॥

एवमग्निं स्तुवाश्चरन्ने योधा युद्धोपकरणानि (11.) च स्तूयन्ते । भरद्वाजमुतपायुः संग्रामाङ्गानि प्रत्यृचं स्तौति त्रिष्टुब्भिः । वर्म स्तूयते यत् यदा वर्मी कवचवान् समदां संग्रामाणामुपस्थे उत्सङ्गे याति तदा प्रतीकं सेनामुखं जीमूतस्य मेघस्येव भवति । सह माग्यन्ति योधा यासु ताः समदः संग्रामाः मदः क्षिप् । मेघस्य मुखं विद्युत्स्तनयितुधाराभिर्यथासक्यम् एवं हस्त्यश्चरयपादात्यस्त्रजालतूर्यनादशरौधैः सेनामुखमसक्यं भवतीत्यर्थः । अतोऽहं ब्रवीमि हे वर्मिन् अनाविद्यया अज्ञतया तन्वा शरीरेण त्वं जय शत्रून्कृत्वा जयं प्राप्नुहि । किं च स वर्मणः महिमा त्वा त्वां पिपर्तु पालयतु ॥३८॥

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ ३१ ॥

धनुः स्तूयते । धन्वना धनुषा कृत्वा वयं गाः धेनूः जयेम । धन्वना अग्निं मार्गं जयेम अजन्ति गहन्ति यस्मिन्नसावाजिर्मार्गः । तीव्राः उग्राः समदः संग्रामान्धन्वना जयेम । धनुः शत्रोरपकामं मनोरथाभावं कृणोति करोति कामस्याभावो ऽपकामम् अव्ययं विभक्तीत्यादिना [पा० २. १. ६.] अर्थाभावेऽव्ययीभावः । किं च धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम । ईदृशो धनुःप्रभावः ॥ ३१ ॥

वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णी प्रियं सखायं परिषस्वजाना ।

योषिव शिङ्गे वितताधि धन्वन्त्याऽइयं समने पारयन्ती ॥ ४० ॥

ज्या स्तूयते । इयं ज्या धन्वन् धन्वनि धनुषि अधि वितता उपरि विस्तारिता सती शिङ्गे अव्यक्तशब्दं कुरुते शिञ्जि अव्यक्ते शब्दे अदादिः इदितो नुम् धातोरिति [पा० ७. १. ५८.] नुम् । का इव योषिव यथा योषा कामिनी कामुकरज्जनायाव्यक्तं वदति एवमियमपि । कीदृशी ज्या समने संग्रामे पारयन्ती पार तीरं कर्मसमाप्तौ अदत्तः संग्रामादुत्तारयन्ती विजयं कुर्वन्तीत्यर्थः । इयं का या ज्या कर्णमागनीगन्ति आकृष्टा सती योद्धुः कर्णं प्रत्यत्यर्थमागहति यङ्लुकि गमेः रूपम् । कीदृशी उत्प्रेक्ष्यते वक्ष्यन्तीव वक्तुमिहन्तीव अन्योऽपि वक्तुमिहन्कर्णं प्रत्यागहन्ति । प्रियं सखायमिष्टं मित्रं वाणवृषं परिषस्वजाना आलिङ्गन्ती स्वजेः शानचि शयः शौ सति द्विवम् । इत् पादपूरणार्थः ॥ ४० ॥

तेऽआचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थे ।

अप शत्रून्विध्यतां संविदानेऽआर्त्तं इमे विष्फुरन्तीऽअमित्रान् ॥ ४१ ॥

धनुःकोटी स्तूयते । ते प्रसिद्धे इमे आर्त्तं आर्त्तौ धनुःकोटी उपस्थे उत्सङ्गे मध्यभागे विभृतां धारयतां शरमिति शेषः । तत्र दृष्टान्तः माता पुत्रमिव यथा जननी पुत्रमुत्सङ्गे विभर्ति । शत्रून् अपविध्यतां ताडयतां च । कीदृश्यौ आर्त्तौ आचरन्ती आचरन्त्यौ आगहन्त्यौ धानुष्कं प्रति तत्र दृष्टान्तः समना योषा इव वचनव्यत्ययः समना समानमेकपतिगतं मनो ययोस्ते समनसौ विभक्तेर्इदं देशः

समचित्ते योषा योषे स्त्रियौ यथा कालमागच्छतः । संविदाने संविदाते ते संविदा-
ने समो गमीत्यादिना [पा० १.३.२१.] शानच् परस्परं संकेतं कुर्वाणे । अमित्रान्
शत्रून्प्रति विष्फुरन्ती दृङ्कारं (12.) कुर्वाणे ॥४१॥

व॒ह्नीनां पि॒ता व॒ह्नेर॑स्य पु॒त्रश्चि॒श्चाकृ॑णाति॒ सम॑नाव॒गत्य॑ ।

इ॒षुधिः स॒ङ्काः पृ॒तना॑श्च॒ सर्वाः पृ॒ष्ठे नि॒नदो॑ जयति॒ प्रसू॑तः ॥४२॥

इषुधिः स्तूयते । य इषुधिः तूष्णीं वह्नीनामिषूणां पिता पालकः । यतो वा-
णान्धरति । अस्यापुधर्वदुः पुत्रः । वाणसमूहः पुत्रस्थानीयः पाल्यमानत्वात् । पु-
त्रन्वह्नुन् त्रायतऽइति पुत्रः । स इषुधिः समना (13.) संग्रामान् अवगत्य ज्ञात्वा
चिश्चाकृणाति चिश्चेति शब्दं करोति शब्दानुकरणमेतत् वाणे तूष्णान्निष्क्राम्यमा-
णे चिश्चेति शब्दो भवति । च पुनः स इषुधिर्ननुष्केन पृष्ठे निनदः वदोऽपि
प्रसूतः अनुज्ञातः सन् सर्वाः पृतनाः जयति शत्रुसेनाः पराभवति । कीदृशाः पृत-
नाः सङ्काः सङ्काः सचतेः सम्पूर्वाद्वा किरतेरिति [निरु० १.१४.] यास्कोक्तेः सचतेः
किरतेर्वा वृषम् सचते सम्बध्यते संकीर्यते वा योधा यासु ताः सङ्काः । विवक्षा-
तः कारकाणि भवन्तीति वचनादिषुधिः कर्तृत्वम् ॥४२॥

र॒थे ति॑ष्ठन्नयति वा॒जिनः॑ पु॒रो यत्र॑-यत्र का॒मय॑ते सु॒षार॒थिः ।

अ॒भीश्रू॑नां म॒हिमा॑नं प॒नाय॑त॒ मनः॑ प॒श्चादनु॑य॒हन्ति॑ र॒श्मयः॑ ॥४३॥

अर्थेन सारथिरर्थेन रश्मयः स्तूयन्ते । जगती इयम् । सुषारथिः सुसारथिः शां-
भनः सारथिः यत्र-यत्र प्रदेशे कामयते इहति मयात्र गन्तव्यमिति तत्र-तत्र पुरो
वर्तमानान् वाजिनः नयति प्रापयति । कीदृशः रथे तिष्ठन् । तं स्तुम इति शे-
षः । इदानीं रश्मयः स्तूयन्ते हे जनाः अभीश्रूनां रश्मीनां महिमानं महाभाग्यं
यूयं पनायत स्तुत । ये रश्मयः पश्चाद्वर्तमानाः सन्तः मनोऽश्चचित्तमनुयहन्ति अ-
नुगम्य गृह्णन्ति वशवर्तिनं कुर्वन्तीत्यर्थः । पन स्तुतौ गुपूधूपेत्यादिना [पा० ३.१.
२८.] आयप्रत्ययान्तात्पनेर्लोट् ॥४३॥

ती॒त्रान्धो॒षान्कृ॑ण्वते॒ वृ॒षपा॑णयोऽश्वा॒ रथे॑भिः स॒ह वा॒जय॑न्तः ।

अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान्क्षिणन्ति शत्रून्॥रनपव्ययन्तः ॥ ४४ ॥

अश्वाः स्तूयन्ते । वृषाः अश्वाः पाणौ हस्ते येषां ते वृषपाणयोऽश्ववाराः ती-
त्रान्धोषान् जय-जयेति शब्दान् कृण्वते कुर्वन्ति । अश्वा अपि रथेभिः रथैः सह
वाजयन्तः गह्वतः सत्तस्तीत्रान्धोषान् हेषाशब्दान्कुर्वन्ति शत्रून् क्षिणन्ति नाश-
यन्ति च । कीदृशाः अश्वाः प्रपदैः पादाग्रैः खुरैः अमित्रान् रिपून् अवक्रामन्तः आ-
क्रामन्तः । अनपव्ययन्तः व्यय क्षये अदन्तश्वरादिः अपव्ययन्ति ते अपव्ययन्तः न अप-
व्ययन्तोऽनपव्ययन्तः अनश्यन्तः समर्थाः । वज्र गतौ स्वार्थे णिच् वाजिनः ॥ ४४ ॥

रथवाहनं हविरेस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म ।

तत्रा रथमुप शग्मं सदेम विश्वाह्वा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ४५ ॥

शकटद्वारा रथः स्तूयते । अस्यानसो रथवाहनं नाम रथं वहतीति रथवाह-
नम् वाजपेयेऽनसि रथस्यारोप्यमाणत्वात् । तथास्य हविः हविर्धानं नाम पृषोद-
रादिवाटुत्तरार्धलोपः । यत्रानसि अस्य योदुर्वर्म आयुधं च निहितं स्थापितम् त-
त्रानसि वयं रथमुपसदेम उपसादयामः । कीदृशं रथं शग्मं सुखकरम् । कीदृशा
वयम् विश्वाह्वा सर्वदा सुमनस्यमानाः शोभनं मनो येषां ते सुमनसः असुमनसः
सुमनसो भवन्ति सुमनस्यन्ते भृशादिभ्यो भुव्यच्चेरिति [पा° ३. १. १२.] वयङ् ततः
शानच् अनुकूलचित्ता इत्यर्थः । तत्रेत्यस्य संहितायां निपातस्य चेति [पा° ६. ३.
१३६.] दीर्घः ॥ ४५ ॥

स्वादुषंसदः पितरौ वयोधाः कृङ्क्षितः शक्तीवन्तो गभीराः ।

चित्रसेना इषुबला अमृधाः सतोवीरा उरवो व्रातसाह्वाः ॥ ४६ ॥

रथगोपान्स्तौति । ईदृशा नरा अस्माकं रथं गोप्तारो भवत्विति शेषः । की-
दृशाः स्वादुसंसदः स्वादु सुखं यथा तथा संसीदन्ति ते स्वादुसंसदः । पितरः पा-
न्ति ते पितरः रक्षितारः । वयोधाः वयोऽन्नमायुर्वा दधति धारयन्ति वयोधाः ।
कृङ्क्षितः इत्येकं पदम् कृङ्क्षे कष्टे श्रीयन्ते सेव्यन्ते कृङ्क्षितः कर्मणि क्तिप् अ-
लुक् सप्तम्याः दुःखे सति आश्रयणायोग्याः दुःखनाशकत्वात् यद्वा सप्तमी द्विती-

यर्थे कृद्धं श्रयन्ति कृद्धेऽश्रितः दुःखं प्राप्यापि स्वामिसेवनपराः । शक्तीवलतः शक्तिः
 सामर्थ्यमायुधं वा अस्ति येषां ते अश्वरश्मिमतीत्यादिप्रतिशाख्यसूत्रेण [३. ६. २.]
 शक्तिशब्दस्य दीर्घः । गभीराः गम्भीरबला गम्भीरप्रज्ञाश्च । चित्रसेनाः चित्रा ना-
 नाविधा सेना येषां ते । इषुबलाः इषुभिर्विषैर्वलं येषां ते । अमृधाः मृधा मृद-
 वा न भवन्त्यमृधाः कठिनाङ्गा उग्रशासना वा । सतोवीराः इत्येकं पदम् सतो
 ऽश्वमेधयाजिनो वीराः शूराः यद्वा सतो विद्यमानस्य बलस्य वीराः प्रेरकाः वि-
 विधमीरयन्तीति वीराः षड्या अलुक् । उरवः विशालाः पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः ।
 व्रातसाक्षाः व्रातान् शूरसमूहान्सकृतेऽभिभवन्ति ते व्रातसक्षाः पचाद्यच् अभिमा-
 तिपृतनेत्यादिना [प्रातिशा° ३. ६. २७.] सूत्रेण सकृतेरुपधादीर्घः ॥ ४६ ॥

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो ग्वावापृथिवीऽअनेकसा ।

पूषा नः पातु इरितादृतावृधो रक्षा माकिर्नीऽअघशंस ईशत ॥ ४७ ॥

जगतो लिङ्गोक्तदेवता । ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः नोऽस्मान्पातु रक्षन्तु पावि-
 त्यस्यार्थवशाद्वचनव्यत्ययः कार्यः । पितरः च पातु । कीदृशाः सोम्यासः सोम्याः
 सोमसम्पादिनः सोमपानयोग्या वित्युभयोर्विशेषणम् । ग्वावापृथिवी ग्वावाभूमी
 नः पाताम् । कीदृशौ शिवे कल्याणकारिणौ । अनेकसा अनेकसौ नास्ति ए-
 कोऽपराधो ययोस्ते अपराधनिवर्तिके । किं च पूषा सूर्यो नोऽस्मान्दुरितात् पा-
 तु । एवं पराज्जेणोक्ता प्रत्यक्षमाह हे ऋतवृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋ-
 तवृधः देवाः संहितायामृतस्य दीर्घः रक्षा रक्षतास्मान् वचनव्यत्ययः । माकिः मा
 कश्चन अघशंसः पापी नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं मा करोतु वयं दुष्टवशा मा भूमे-
 त्यर्थः । अघं पापं शंसति वक्ति प्रकाशयति वाघशंसः दुष्टः । ईशतेति वचन-
 व्यत्ययः ॥ ४७ ॥

सुपर्णी वस्ते मृगोऽग्रस्या दत्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यत्सन् ॥ ४८ ॥

द्वाभ्यामिषुं स्तौति आद्या त्रिष्टुप् अन्यानुष्टुप् । या इषुः सुपर्णी पक्षिपिहं व-

स्ते परिधत्ते वस परिधाने शोभनं पर्णं पिहं यस्य स सुपर्णः पक्षी तस्य विकारः
सौपर्णम् तत्र कृत्स्नवन्निगमा भवतीति [निरु० २.५.] यास्कोक्तेः सुपर्णशब्देन त-
त्पिहं गृह्यते वाणपुहे पिहस्यारोप्यमाणत्वात् । किं च अस्या इषोः दत्तः (14.)
फलं मृगः मृगयतेऽन्विष्यति रिपून्कृतुमिति मृगः मृग मार्गणे चुरादिरदत्तः पचा-
द्यच्च मृगो मृगयतेरिति [निरु० १.११.] यास्कः शल्यं हि वेध्यं मृगयते । किं च
या इषुः गोभिः गोविकारैः स्नायुभिः संनद्धा वद्धा प्रसूता धनुष्मता प्रेरिता सती
पतति शत्रुबलं प्रति गहति । किं च यत्र नरो योद्धारः संद्रवन्ति च सम्यक् गह-
न्ति विद्रवन्ति च विविधं प्रसरन्ति चैव समुच्चये तत्र रणे इषवः वाणाः अस्मभ्यं
शर्म सुखं यंसन् यहन्तु यमु उपरमे लेटि तिष इत्तोपेऽगमे सिब्वद्धुलं ले-
टीति [पा० ३.१.३४.] सिवागमे यंसन्निति रूपम् सुखं ददतु ॥ ४८ ॥

ऋज्जीते परिवृद्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।

सोमाऽअधिब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यहन्तु ॥ ४९ ॥

ऋजुः सरला इतिर्यस्याः सा ऋज्जीतिः टिलोप आर्षः । हे ऋज्जीते ऋजुगामिनि
हे इषो नोऽस्मान्परिवृद्धि परिवर्जय अस्मासु मा पतेत्यर्थः । किं च नोऽस्माकं
तनूः शरीरम् अश्मा पाषाणतुल्यदृढा भवतु । सोमः नोऽस्मानधिब्रवीतु अधि-
कान्वदतु । अदितिः देवमाता शर्म सुखं यहन्तु ददातु ॥ ४९ ॥

आजङ्गन्ति सान्वेषां जघनोऽऽपजिघ्रते ।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वात्समत्सु चोदय ॥ ५० ॥

अनुदुप् । कशा स्तूयते अज गतौ जेपणे च । अश्वाः अज्यन्ते क्षिप्यन्ते यया
सा अश्वाजनी हे अश्वाजनि कशे समत्सु संग्रामेषु त्वमश्वान् चोदय प्रेरय जयाय
कीदृशानश्वान् प्रचेतसः प्रकृष्टं शूरं चेतो मनो येषां ते । हे कशे यया त्वयाश्च-
वारा एषामश्वानां सानु सानूनि सानुतुल्यानि मांसोपचिताङ्गानि आजङ्गन्ति वच-
नव्यत्ययः आघ्नन्ति ताडयन्ति जघनान्कटिभागान् उपजिघ्रते निघ्नन्ति । तुरङ्गारो-
द्धा ययाश्चान्वशयन्ति सा त्वमश्वान्प्रेरयेत्यर्थः ॥ ५० ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेति परिबाधमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्युमान्युमांसं परिपातु विश्वतः ॥ ५१ ॥

हस्तघ्नः स्तूयते । सप्त त्रिष्टुभः हस्ते स्थितो हन्ति हस्तघ्नः खेटकः यद्वा हस्तं हन्ति प्राप्नोति हस्तघ्नः प्रकोष्ठत्राणम् पुमांसं मां विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु । किम्भूतो हस्तघ्नः विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि विद्वान् ज्ञानन् । तथा पुमान् पुंस्त्वयुक्तः शूर इत्यर्थः (15.) । यो हस्तघ्नो भोगैः (16.) स्वशरीरावयवैः कृत्वा बाहुं पर्येति हस्तं वेष्टयति क-इव अहिरिव यथाहिः सर्पो भोगैः स्वदेहैः हस्तादिकं वेष्टयति । कीदृशः ज्यायाः हेति वाणं शत्रुप्रेरितम् परिबाधमानः निवर्तयन् खेटकपक्षे प्रकोष्ठत्राणपक्षे तु ज्याया हेति (17.) प्रहारं निवारयन् ज्याघातस्य निवारकत्वात् ॥ ५१ ॥

वनस्पते वीडुङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः संनद्धोऽसि वीडयस्वास्याता ते जयतु जेतानि ॥ ५२ ॥

तिस्र ऋचा रथदेवताः । हे वनस्पते वनस्पतिविकार काष्ठमय रथ कृत्स्नवन्निगमः [निरु° २.५.] त्वं वीडुङ्गः दृढाङ्गो भूयाः भव वीडुनि अङ्गानि यस्य । कीदृशः अस्मत्सखा अस्माकं मित्रभूतः । प्रतरणः प्रतरति संग्रामपारं गच्छति प्रतरणाः । सुवीरः शोभनो वीरो रथी यत्र । किं च हे रथ यतः त्वं गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः संनद्धः बद्धोऽसि अतो वीडयस्व आत्मानं स्तम्भय । किं च ते तवास्याता आरोहा रथी जेतानि जेतव्यानि रिपुधनानि जयतु हि पादपूरणः ॥ ५२ ॥

दिवः पृथिव्याः पर्येज उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहः ।

अपामोऽमानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ ५३ ॥

हे अध्वर्यो त्वं हविषा कृत्वा रथं यज । कीदृशं रथम् दिवः सुलोकात् पृथिव्याः भूमेः सकाशात् पर्युद्धृतं समन्तादुद्धृतम् ओजः तेजः । तथा वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्यः पर्याभृतं समन्तादाकृतमानीतं सहः बलम् । तथा अपां जलानामोऽमानं तेजः सारभूतम् ओज बलतेजसोरिति धातोः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा° ३.

२.७१.] मनिन् ओजयति बलिनं करोतीति ओज्मा तम् । व्यावाम्भिवृक्षजलानां तेजश्चतुष्टयेन निर्मितमित्यर्थः । तथा गोभिः किरणैः पर्यावृतं वेष्टितम् तेजोनिर्मितत्वात् यद्वा गोभिः चर्मभिर्वेष्टितम् । तथा इन्द्रस्य वज्रमिन्द्रवज्राज्जातमित्यर्थः इन्द्रो यदा वृत्राय वज्रं प्रजहार तदा वृत्रशरीरकाठिन्येन प्रतिकृतं चतुर्धा ज्ञातम् यूपः स्फ्यः रथः शरश्चेति चतुःखण्डाः तत्र यूपस्फ्यौ विप्रैर्गृहीतौ रथशरौ नृपैरिति श्रुतिकथानुसंधेया इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारित्युपक्रम्य रथस्तृतीयमित्यभिधाय रथेन च शरेण चेति राजन्यबन्धव इति श्रुतेः [१.२.४.१.२.] । ईदृशं रथं यजेत्यर्थः ॥५३॥

इन्द्रस्य वज्रा मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।

सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव रथ प्रति हव्या गृभाय ॥५४॥

हे रथ हे देव स त्वं हव्या हवीषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण । कीदृशः त्वम् इन्द्रस्य वज्रः वज्रोत्पन्नत्वात् । मरुतामनीकं मुखं मुख्यः देवानां जयप्रापकत्वात् । मित्रस्य देवस्य गर्भः गीर्यते स्तूयते गर्भः गृणातेर्भप्रत्ययः सूर्येण स्तूयमानः । वरुणस्य नाभिः नभ्यतेऽरिर्हन्यतेऽनेनेति नाभिः नभ ह्रिंसायाम् णप्रत्ययः वरुणस्य हननसाधनम् । नोऽस्माकमिमां हव्यदातिं हविषो दानं जुषाणः सेवमानः । सेमामित्यत्र सांऽचि लोपे चित्पादपूरणमिति [पा० ६.१.१३४.] संधिः । गृभाय गृह्णातिर्हलः भ्रः शानज्ज्ञावित्यनुवृत्तौ [पा० ३.१.८३.] ह्रन्दसि शायजपीति [पा० ३.१.८४.] हौ परे आप्रत्ययस्य शायजादेशः हस्य भश्च ॥५४॥

उपश्चासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।

स दुन्दुभे सन्नूरिन्द्रेण देवैर्द्वाराद्वीयोऽग्रपसेध शत्रून् ॥५५॥

तिस्र ऋचो दुन्दुभिदेवत्याः । हे दुन्दुभे स त्वं पृथिवीमुत द्यामन्तरिक्षमपि उपश्चासय उपशब्दय (18.) शसिः शब्दार्थः । विष्टितं विविधं स्थितं जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वम् पुरुत्रा बद्ध्वा ते त्वां मनुतां जानातु दुन्दुभिर्नदतीति । स त्वं द्वाराद्वीयः अतिदूरं शत्रूनपसेध अपगमय अत्यन्तं दूरं द्वीयः स्थूलद्वारेति [पा० ६.४.१५६.] रेफलोपपूर्वगुणौ । कीदृशः त्वम् इन्द्रेण देवैश्च सन्नूः प्रीतियुक्तः ॥५५॥

आक्रन्दय बलमोज्ञो न आधा निष्टनिहि डुरिता बाधमानः ।

अपप्रोथ दुन्दुभे दुहुना इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीडयस्व ॥ ५६ ॥

हे दुन्दुभे त्वं बलं शत्रुसैन्यमाक्रन्दय रोदय पलायध्वं मदीयाः सर्वे कृता इत्यादिदीनत्वं कारयेत्यर्थः । नोऽस्माकमोज्ञः तेजः आधाः अधिहि देहि । डुरितानि पापानि बाधमानो निराकुर्वन्सन् निष्टनिहि शब्दं कुरु स्तन शब्दे चुरादिरदत्तः । किं च इतोऽस्मत्सेनायाः सकाशात् दुहुनाः दुहुनः दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुह्वानः तान् दुष्टान् श्वनः श्वसदृशान् शत्रूनपप्रोथ नाशय प्रोथतिर्नाशनार्थः । यतः त्वमिन्द्रस्य मुष्टिः असि मुष्टिवदङ्गभूतोऽसि अतो वीडयस्व आत्मानमस्मान्दृढय ॥ ५६ ॥

आमूरज्ञ प्रत्यावर्तयेमाः केतुमदुन्दुभिर्वावदीति ।

समश्चपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ५७ ॥

हे इन्द्र अमूः शत्रुसेनाः त्वमा अज्ञ समन्तात्परिजिप अज्ञ गतिक्षेपणयोः । यतो दुन्दुभिः केतुमत् प्रज्ञावत् यथा वावदीति अत्यन्तं नदति अतं इमाः अस्मत्सेनाः प्रत्यावर्तय जयं प्रापय्य प्रत्यानय । किं च नोऽस्माकं नरः योधाः संचरन्ति कीदृशा नरः अश्चपर्णाः अश्चस्येव पर्णा पतनं येषां ते । किं च अस्माकं रथिनः रथस्थाः जयन्तु युद्धे जयं प्राप्नुवन्तु ॥ ५७ ॥

अग्निग्रयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेधी बभ्रुः सौम्यः पौलः श्यामः शितिपृष्ठः
बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष ऐन्द्राग्रः सङ्-
हितोऽधोरागः सावित्रो वारुणः कृष्ण एकशितिपात्पेवः ॥ ५८ ॥

अश्वमेधे श्रुतिरस्ति द्वे त्वेवैतेऽएकादशिन्यावाल्भेतेति [१३. ५. १. ३] तयोरेकादशिन्योः पशवस्तदेवताश्च कण्डिकाद्वेनोच्यन्ते तेनेमानि ब्राह्मणवाक्यानि द्रव्यदेवताप्रतिपादकानि न तु मन्त्राः । कृष्णा ग्रीवा यस्य स कृष्णग्रीवः पशुराग्नेयः अग्निदेवत्यः १. मेधी सारस्वती सरस्वतीदेवताका २. बभ्रुः पिङ्गलवर्णाः पशुः सौम्यः सोमदेवत्यः ३. श्यामः कृष्णवर्णाः पौलः पूषदेवत्यः ४. शिति श्यामं पृष्ठं

यस्य स शितिपृष्ठः वार्हस्पत्यः बृहस्पतिदेवत्यः ५. शिल्पो विचित्रवर्णी वैश्वदे-
वः विश्वदेवदेवत्यः ६. अरुणः रक्तः ऐन्द्रः इन्द्रदेवत्यः ७. कल्माषः कर्बुरो मा-
रुतः मरुदेवत्यः ८. संहितः दृढाङ्गः ऐन्द्राग्रः इन्द्राग्निदेवत्यः ९. अधोरामः अधोदे-
शे श्वेतः सावित्रः सवितृदेवत्यः १०. एकः शितिः श्वेतः पादो यस्य स एकशिति-
पान् एकपदे श्वेतोऽन्यत्र कृलः पेतः पतनशीलो वेगवान्यशुः वारुणः वरुणद-
वत्यः ११. एवमेकादश जाताः ॥ ५८ ॥

अग्नेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनुद्वानधोरामौ सावित्रौ पौलौ रजतनाभी
वैश्वदेवौ पिशंगौ तूपरौ मारुतः कल्माष आग्नेयः कृलोऽजः सारस्वती
मेषी वारुणः पेतः ॥ ५९ ॥

द्वितीयैकादशिनीपशुदेवानाह । रोहितो रक्तोऽजिस्तिलको यस्य सोऽनुद्वान्वृ-
षभोऽनीकवतेऽग्ने आलभ्यः अनीकं मुखं सैन्यं वा यस्य सोऽनीकवान् तस्मै १.
अधोरामो अधोभागे श्वेतौ द्वौ पशू सावित्रौ सवितृदेवतौ २. ३. रजतवर्णा ना-
भिर्ययास्तौ रजतनाभी द्वौ पौलौ पूषदेवत्यौ ४. ५. पिशंगौ पीतौ तूपरौ निःशृ-
ङ्गौ वैश्वदेवौ विश्वदेवदेवत्यौ ६. ७. कल्माषः कर्बुरो मारुतः ८. कृलः श्यामो
ऽजो मेषः आग्नेयः अग्निदेवत्यः ९. मेषी सारस्वती १०. पेतः वेगवान्वरुणदेवत्यः
११. एवमेकादश ॥ ५९ ॥

अग्ने गायत्राय त्रिवृते रायत्तरायाष्टाकपाल इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय
बार्हतायैकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैष्टपेभ्यो
द्वादशकपालो मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशाभ्यां वैराजाभ्यां पय-
स्या बृहस्पतये पाङ्क्त्याय त्रिणवाय शाकृताय चरुः सवित्रऽश्रौलिहाय त्रय-
स्त्रिंशाय रैवताय द्वादशकपालः प्राजापत्यश्चरुदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुः अग्ने
वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्याऽष्टाकपालः ॥ ६० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथाग्निषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनुदिशामावेष्टीर्निर्वपतीत्युपक्रम्य तदाहुर्दशह-
विषमन्त्र्यामिटिं (19.) निर्वपेदिति श्रुत्या दशहविष्कावेष्टिसंज्ञेष्टिः कथिता तस्या
देवता हवींषि चाह । इमान्यपि ब्राह्मणवाक्यानि न मन्त्राः । अग्नयेऽष्टाकपालः
पुरोडाशः कार्यः अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टकपालः तद्वितार्थोत्तरपदसमाहार-
चेति [पा° २.१.५१.] समासः अष्टनः कपाले हविषीति [पा° ६.३.४६. वा° २.]
अष्टन्शब्दस्य दीर्घः कीदृशायाग्नये गायत्राय गायत्र्या स्तुताय त्रिवृतं त्रिवृत्स्तोम-
न स्तुताय रथन्तराय रथन्तरसाम्ना स्तुताय १. इन्द्राय एकादशकपालः पुरोडाशः
समासः पूर्ववत् कीदृशाय इन्द्राय त्रैदुभाय त्रिदुभा स्तुताय पञ्चदशाय पञ्चदश-
स्तोमस्तुताय वार्कताय वृहत्सामस्तुताय २. विश्वेभ्यो देवेभ्यः द्वादशकपालः पु-
रोडाशः कीदृशेभ्यः जगतेभ्यः जगत्या हृन्दसा स्तुतेभ्यः सप्तदशेभ्यः सप्तदशस्तोम-
स्तुतेभ्यः वैत्रपेभ्यः वैत्रपसामस्तुतेभ्यः ३. मित्रावरुणाभ्यां पयस्या पयांसि अिनः
चरुः कीदृशाभ्यामानुदुभाभ्याम् अनुदुभा स्तुताभ्याम् एकविंशाभ्यामेकविंशस्तां-
मस्तुताभ्याम् वैराजाभ्यां वैराजसामस्तुताभ्याम् ४. वृहस्पतये चरुः कीदृशाय पा-
ङ्गाय पङ्क्तिहृन्दसा स्तुताय त्रिणवाय त्रिणवस्तोमस्तुताय शाक्यराय शाक्यरसामस्तु-
ताय ५. सवित्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः कीदृशाय सवित्रे औलिहाय उलिक्ह-
न्दसा स्तुताय त्रयस्त्रिंशाय त्रयस्त्रिंशस्तोमस्तुताय रैवताय रैवतसामस्तुताय ६.
एवं हृन्दःस्तोमसामसहितान् षट् देवानभिधाय चतुरः केवलानाह प्राजापत्यश्च-
रुः प्राजापतिदेवत्यश्चरुः कार्यः ७. विसुपत्यै अदित्यै चरुरेव ८. विश्वानराय विश्वा-
नरगुणविशिष्टायाग्नये द्वादशकपालः पुरोडाशः ९. अनुमत्यै देवतायै अष्टाकपालः
पुरोडाशः कार्यः १०. दशहविषोऽवेष्टेर्देवताहवींष्यपि अश्वमेधोपयोगित्वादुक्तानि
समिद्धोऽग्रज्जनाश्वमेधिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तिः [अनुक्रमणायाम्] ॥ ६० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । शिष्टाश्वमेधमन्त्रोक्तिर्गताऽध्यायोऽङ्कद-
मितः ॥ २१ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

I. ॥ १-६ [योनाऽङ्क] - ८ [इलोप°] - ११ ॥ १-११ ॥ ॥

II. ॥ ३७-३९ ॥ १२-१४ ॥ ४१ ॥ १५ ॥ ४० ॥ १६ ॥ ५१ ॥ १७ ॥ ४२ ॥ १८ ॥

४८ ॥ १९ ॥ ५२ [वी॒ल्ये°] ॥ २० ॥ ४३ ॥ २१ ॥ ५० ॥ २२ ॥ ५५ ॥ २३ ॥ ॥

III. ॥ १२-१७ [°पश्यन्प° K.] - १८ [पश्यन्ति° K.] - °आन॒त्ता° - २४ ॥ २४ - ३६ ॥ ॥

IV. ॥ २५-३३ [°विली°] - ३६ ॥ ३७-४८ ॥ ॥

V. ॥ ६० ॥ ४९ ॥ ॥ VI. ॥ ५८ ॥ ५० ॥ ॥

VII. ॥ ५९ ॥ ५१ ॥ ॥ सप्तानुवाकैधेकपञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥

I. दे॒व स॒वितः॒ प्र॒सु॒व - - वाचं॑ नः स्व॒दतु ॥ १ ॥

तत्स॒वितुर्व॒रे° ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः । इत उत्तरं पुरुषमेधः । द्वावध्यायौ नारायणः पुरुषोऽपश्यत् । ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति । सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा । चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भः । अत्र त्रयोविंशतिर्दिक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च सुत्या इति चत्वारिंशद्दिनैः सिध्यति । अत्र यूपैकादशिनी भवति एकादशाग्नीषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतियूपं मध्यमे वा यूपे यथेहं नियोजनम् ॥ आङ्येन सकृद्गृहीतेन देव सवितरिति प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहुवनीये जुहोति । तत्र देव सवितः [११.७.] तत्सवितुः [३.३५.] द्वे व्याख्याते ॥ १ ॥ २ ॥

विश्वा॑नि दे॒व स॒वितर्दु॑रि॒तानि॒ परा॑सुव । यद्द॒द्रं तन्न॒ आसु॑व ॥ ३ ॥

हे दे॒व स॒वितः॒ विश्वा॑नि सर्वाणि दु॒रि॒तानि॒ पापा॑नि परासुव द्वेरे गमय । यद्द॒द्रं क॒ल्याणं॑ तन्नोऽस्मान्प्रति आसुव आगमय ॥ ३ ॥

वि॒भ॒क्तार्॑ह॒ क्त्वाम॑हे॒ वसो॑श्चित्रस्य राध॑सः । स॒वि॒तारं॑ नृचक्ष॑सम् ॥ ४ ॥

वयं स॒वि॒तारं॑ क्त्वाम॑हे आ॒ह्वयामः॑ किम्भू॑तं वसोः वासयितुश्चित्रस्य नाना-

विधस्य राधसः धनस्य विभक्तारं विभज्य दातारम् नृचक्षसं नृणां द्रष्टारं यथायोग्यम् ॥४॥

ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राज्ञ्यं मरुद्भ्यो वैश्यं तपसे शूद्रं तमसे तस्करं
नारकाय वीररुणं पाप्मने क्लीबमाक्रयायाऽअयोगू कामाय पुंश्चलूमतिक्रु-
टाय मागधम् ॥५॥

अतः परं पुरुषमेधकाः पशवः आ अध्यायसमाप्तिः । ततः प्रतियूपमेकैकमेकाद-
शिनं नियुज्य ब्राह्मणादीनष्टचत्वारिंशत्संख्यान्यपुरुषान्प्रकामाद्याय सदमित्यन्तान-
ग्निष्टे यूपे नियुनक्ति इतरेषु यूपेष्वेकादशैकादश पुरुषान् वर्णायानुरुधमित्यादीन्नि-
युनक्ति ॥ ब्रह्मणे ब्राह्मणम् तत्र ब्रह्मणे जुष्टं नियुनज्मीति अग्निष्टे ब्राह्मणं प्र-
थमं नियुनक्ति । एवमग्रे सर्वेषां यूपे एव बन्धनम् चतुर्थ्यन्तं देवतापदं द्वितीयान्तं
पुरुषपदं बोद्धव्यम् ॥ क्षत्राय राज्ञ्यं क्षत्रियम् २. मरुद्भ्यो वैश्यम् ३. तपसे शूद्रम्
४. तमसे तस्करं स्तेनम् ५. नारकाय वीररुणं नष्टाग्निं शूरं वा ६. पाप्मने क्ली-
बं नपुंसकम् ७. आक्रयायै अयोगूमयसो गन्तारम् ८. कामाय पुंश्चलूं व्यभिचारि-
णीम् ९. अतिक्रुटाय (१.) मागधं मगधदेशजं क्षत्रियायां वैश्यपुंसो जातं वा (२.)
१० ॥५॥

नृत्ताय सूतं गीताय शैलूषं धर्माय सभाचरं नरिष्ठाय भीमलं नर्माय रेभ
रुसाय कारिमानन्दाय स्त्रीषखं प्रमदे कुमारीपुत्रं मेधायै रथकारं धैर्याय
तक्षणाणम् ॥६॥

नृत्ताय सूतं ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतः ११. गीताय शैलूषं नष्टम् १२. ध-
र्माय सभाचरं सभायां चरतीति तम् १३. नरिष्ठायै (३.) भीमलं भयंकरम् १४. न-
र्माय रेभं शब्दकर्तारं वाचाष्टम् १५. रुसाय कारिं करणविशिष्टम् १६. आनन्दाय
स्त्रीषखं स्त्रियाः सखायम् १७. प्रमदे कुमारीपुत्रं कानीनम् १८. मेधायै रथकारं मा-
द्विष्टेण करिण्यां जातम् १९. धैर्याय तक्षणां सूत्रधारम् २०. ॥६॥

II. तपसे कौलालं माययै कर्मरुद्रपायै मणिकारुद्र शुभे वपुः शर-

व्यायाऽशुकार्क हेतुयै धनुष्कारं कर्मणे ज्याकारं दिष्टाय रज्जुसर्ज मृत्यवे
मृगयुमन्तकाय श्वनिनम् ॥ ७ ॥

तपसे कौलालं कुलालापत्यम् २१. माययै कर्मरं लोहकारम् २२. वृषाय
मणिकारं रत्नकर्तारम् २३. शुभे शुभाय वपं वीजवत्तारम् २४. शरव्ययै श्पुकारं
वाणकर्तारम् २५. हेतुयै धनुःकारं चापकारिणम् २६. कर्मणे ज्याकारं प्रत्यञ्चन-
कर्तारम् (4.) २७. दिष्टाय रज्जुसर्ज रज्जोः स्रष्टारं निर्मातारम् २८. मृत्यवे मृगयुं
मृगयाहम् २९. अन्तकाय श्वनिनं शुनो नेतारम् ३०. ॥ ७ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्ठमृत्तीकाभ्यो नैषादं पुरुषव्याघ्राय दुर्मदं गन्धर्वाप्सरोभ्यो
व्रात्यं प्रयुग्म्य उन्मत्तं सर्पदेवजनेभ्योऽप्रतिपदमयेभ्यः कितवमीर्यताया
ऽअकितवं पिशाचिभ्यो विदलकारीं यातुधानेभ्यः कण्ठकीकारीम् ॥ ८ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्ठं (5.) पुञ्जिष्ठोऽत्यजः (6.) पुल्कसस्तदपत्यम् ३१. ऋत्तीकाभ्यो
नैषादं निषादपुत्रम् ३२. पुरुषव्याघ्राय दुर्मदमुन्मत्तम् ३३. गन्धर्वाप्सरोभ्यो व्रात्यं
सावित्रीपतितम् ३४. प्रयुग्म्यः उन्मत्तम् ३५. सर्पदेवजनेभ्यः अप्रतिपदं प्रतिपद्यते
ज्ञातानीति प्रतिपत् अतथाविधं विकल्ममित्यर्थः ३६. अयेभ्यः कितवं गृतकारम्
३७. ईयतायै अकितवमगृतकृतम् ३८. पिशाचिभ्यः विदलकारीं (7.) वंशविदारि-
णीं वंशपात्रकारिणीम् ३९. यातुधानेभ्यः कण्ठकीकारीं कण्ठकी कर्म तत्कारि-
णीम् (8.) ४०. ॥ ८ ॥

संधये जारं गेह्यायोपपतिमार्त्ये (9.) परिवित्तं निर्ऋत्यै परिविविदानमरा-
द्धाऽहदिधिषुःपतिं निष्कृत्यै पेशस्कारीं संज्ञानाय स्मरकारीं प्रकामो-
द्यायोपसदं वर्णीयानुरुधं बलायोपदाम् ॥ ९ ॥

संधये जारमुपपतिम् ४१. गेह्याय उपपतिं व्यभिचारिणम् ४२. आर्त्ये परिवि-
त्तम् उठे कनिष्ठेऽनूढम् ४३. निर्ऋत्यै परिविविदानम् अनूढे ज्येष्ठे ऊढवन्तम् ४४.
अराद्धौ (10.) देव्यै हदिधिषुःपतिम् ज्येष्ठायां पुत्र्यामनूढायामूढा हदिधिषुः तत्पतिम्
४५. निष्कृत्यै पेशस्कारीं वृषकर्त्रीम् ४६. संज्ञानाय स्मरकारीं कामदीप्तिकरीम् ४७.

अथ चतुर्थे वृषे । भयि दात्राहारं काष्ठानामाहृतारम् १. प्रभायि अग्न्येधम् अग्निमेधयतीति तमग्नेर्वर्धकम् २. ब्रध्नस्य विष्टपाय सूर्यलोकाय अभिषेत्तारम् ३. वर्षिष्ठाय नाकाय उत्कृष्टस्वर्गाय परिवेषणकर्तारम् ४. देवलोकाय पेशितारम् पेश अवयवे पिंशतीति पेशिता तम् प्रतिमाद्यवयवकर्तारम् ५. मनुष्यलोकाय प्रकर्तारम् कृ विज्ञेये विज्ञेत्तारम् ६. सर्वेभ्यो लोकेभ्यः उपसेत्तारमुपसेचनकर्तारम् ७. अवऽऋत्यै वधाय उपमन्थितारमुपमन्थनकर्तारम् ८. मेधाय वासःपल्पूलीम् वाससां प्रक्षालनकर्तारम् पल्पूल प्रक्षालनहेदनयोः ९. प्रकामाय रजयित्रो वस्त्राणां रङ्गकारिणीं नारीम् १०. ॥ १२ ॥

ऋतये स्तेनहृदयं वैरहृत्याय पिशुनं विविक्त्यै क्षत्तारमौषद्रष्टृयायानुक्षत्तारं बलायानुचरं भूम्ने परिष्कन्दं प्रियाय प्रियवादिनमरिष्ट्याऽअश्वसादऽस्वर्गाय लोकाय भागदुग्धं वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ॥ १३ ॥

ऋतये स्तेनहृदयं स्तेनस्यैव हृदयं यस्य तम् ११. ॥ ॥ अथ पञ्चमे वृषे । वैरहृत्याय पिशुनं परवृत्तसूचकम् १. विविक्त्यै क्षत्तारं प्रतीहारम् २. औषद्रष्टृयाय (११.) अनुक्षत्तारं प्रतिहारसेवकम् ३. बलाय अनुचरं सेवकम् ४. भूम्ने परिष्कन्दम् (१२.) परितः स्कन्दति रेतः सिञ्चति तम् ५. प्रियाय प्रियवादिनं मधुरभाषिणम् ६. अरिष्ट्यै अश्वसादम् अश्वारोहम् ७. स्वर्गाय लोकाय भागदुग्धम् भागं दुग्धे भागदुग्धस्तन् विभागप्रदम् ८. वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ९. ॥ १३ ॥

मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्तारऽशोकायाभिसर्तारं जेमाय विमोक्तारमुत्कूलनिकूलेभ्यस्त्रिष्ठिनं वपुषे मानस्कृतऽशीलायाञ्जनीकारिं निर्ऋत्यै कोशकारीं यमायासूम् ॥ १४ ॥

मन्यवे अयस्तापमयस्तापं लोहतापकम् १०. क्रोधाय निसरं नितरां सर्तारम् ११. ॥ ॥ अथ षष्ठे वृषे । योगाय योक्तारं योगकर्तारम् १. शोकाय अभिसर्तारं संसुखमागहृतम् २. जेमाय विमोक्तारं विमोचनकरम् ३. उत्कूलनिकूलेभ्यः त्रिष्ठिनम् त्रिषु तिष्ठतीति त्रिष्ठी तम् विद्यादिषु स्थितं शीलवत्तमित्यर्थः ४. वपुषे

मानस्कृतं (13.) पूजाया अभिमानस्य वा कर्तारम् सक् हान्दसः ५. शीलाय आ-
ज्जनीकारिम् अज्जनविद्याकर्त्रीम् ६. निर्झल्यै कोशकारिं खड्गाद्यावरणं कोशस्त-
त्कारिणीं स्त्रियम् ७. यमाय असूम् न सूते सा असूः ताम् बन्ध्याम् ८. ॥ १४ ॥

यमाय यमसूमयर्वभ्योऽवतोकाऽ संवत्सराय पर्यायिणीं परिवत्सरायावि-
ज्ञातामिदावत्सरायातीवरीमिद्वत्सरायातिष्कद्वरीं वत्सराय विजर्जराऽ संव-
त्सराय पलित्कीमभुभ्योऽजिनसंधऽ साध्येभ्यश्चर्मम् ॥ १५ ॥

यमाय यमसूं युग्मप्रसवित्रीम् १. अथर्वभ्योऽवतोकां निरपत्याम् १०. संवत्स-
राय पर्यायिणीम् पर्यायोऽनुक्रमस्तद्वतीमनुक्रमज्ञाम् (14.) ११. ॥ ॥ अथ सप्तमे
यूपे । परिवत्सराय अविज्ञाताम् अप्रसूताम् १. इदावत्सराय अतीवरीमत्यन्तं कु-
लढाम् पुंश्चली कुलदेवरी २. इद्वत्सराय अतिष्कद्वरीम् अतिस्कन्दति स्रवति इ-
त्यतिस्कद्वरी स्कन्देर्वन्नन्तात् डीत्रेफौ ३. वत्सराय विजर्जरां शिथिलशरीराम् ४.
संवत्सराय पलित्कीं (15.) श्वेतकेशाम् ५. ऋभुभ्यः अजिनसंधं चर्मसंधातारम् ६.
साध्येभ्यः चर्मम् चर्माभ्यासकरम् ७. ॥ १५ ॥

सरोभ्यो धीवरमुपस्थावराभ्यो दाशं वैशन्ताभ्यो विन्दं नडुल्लाभ्यः शौष्कलं
पाराय मार्गारमवाराय केवर्तं तीर्थेभ्य आन्दं विषमेभ्यो मैनालऽ स्वनेभ्यः
पर्णिकं गुह्याभ्यः किरातऽ सानुभ्यो जम्भकं पर्वतेभ्यः किम्पूरुषम् ॥ १६ ॥

सरोभ्यो धीवरं कैवर्तापत्यम् ८. उपस्थावराभ्यः दाशम् दाशु दाने दातारम् दा-
शो धीवरो वा १. वैशन्ताभ्यो विन्दं (16.) विन्दो निषादापत्यम् १०. नडुल्लाभ्यः
शौष्कलं (17.) मत्स्यजीविनम् शुष्कला मत्स्यास्तैर्जीविति तम् ११. ॥ ॥ अथा-
ष्टमे यूपे । पाराय मार्गारम् मृगारैरपत्यं मार्गारस्तम् १. अवाराय केवर्तम् २. ती-
र्थेभ्यः आन्दम् अदि बन्धने अदति आन्दस्ते बन्धनकर्तारम् ३. विषमेभ्यो मैना-
लम् अल् वारणे मीनानलति वारयति जालैरसौ मीनालस्तदपत्यम् ४. स्वनेभ्यः
पर्णिकं भिन्नम् ५. गुह्याभ्यः किरातम् ६. सानुभ्यः जम्भकं जभि नाशने जम्भयती-
ति तम् हिंसकम् ७. पर्वतेभ्यः किम्पूरुषं कुत्सितनरम् ८. ॥ १६ ॥

वीभत्सायै पौल्कसं वर्णीय हिरण्यकारं तुलायै वाणिजं पञ्चादोषाय ग्ला-
विनं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्मलं भृत्यै जागरणमभृत्यै स्वपनमात्यै जनवा-
दिनं व्यृद्धाऽअपगल्भ ७ संशराय प्रहिदम् ॥ १७ ॥

वीभत्सायै पौल्कसं पुल्कसापत्यम् १. वर्णीय हिरण्यकारं स्वर्णनिष्पादकम्
१०. तुलायै वाणिजं वणिगपत्यम् ११. ॥ ॥ अथ नवमे वृषे । पञ्चादोषाय (18.)
ग्लाविनं ग्लां दुर्षक्षये अक्षटम् १. विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्मलं सिध्माव्यरोगव-
त्तम् २. भृत्यै जागरणं जागवृत्तम् (19.) ३. अभृत्यै स्वपनं शयालुम् ४. आत्यै
(20.) जनवादिनं जनान्वदति तम् ५. व्यृद्धौ अपगल्भम् ६. संशराय प्रहिदं प्रहे-
नकर्तारम् ७. ॥ १७ ॥

अन्नराजाय कितव्यं कृतायादिनवदर्शं त्रेतायै कल्पिनं द्वापरायाधिकल्पिन-
मास्कन्दाय सभास्थाणुं मृत्यवे गोव्यह्नमत्तकाय गोघातं क्षुधे यो गां विकृ-
तन्तं भिक्षमाणा उपतिष्ठति दुष्कृताय चरकाचार्यं पाप्मने सैलगम् ॥ १८ ॥

अन्नराजाय कितव्यं धूर्तम् ८. कृताय आदिनवदर्शम् आदिनवां दोषस्तं पश्य-
ति तथाभूतम् ९. त्रेतायै कल्पिनं कल्पकम् १०. द्वापराय अधिकल्पिनम् अधिक-
ल्पनाकर्तारम् ११. ॥ ॥ अथ दशमे वृषे । आस्कन्दाय सभास्थाणुं सभायां स्थि-
रम् १. मृत्यवे गोव्यह्ं गाः प्रति गमनशीलम् २. अत्तकाय गोघातं गवां हत्ता-
रम् ३. क्षुधे यो गां विकृतन्तं भिक्षमाणा उपतिष्ठति यः पुमान् गां विकृतन्तं हि-
न्दन्तं भिक्षमाणो याचमानः उपतिष्ठते तं याचितारं क्षुधे दैव्यै आत्तभेत ४. दुः-
कृताय चरकाचार्यं चरकाणां गुरुम् ५. पाप्मने सैलगं सीलगो दुष्टस्तदपत्यम् ६.
॥ १८ ॥

प्रतिश्रुत्कायाऽअर्तनं घोषाय भषमत्ताय बहुवादिनमनन्ताय मूका ७ शब्दा-
याउम्बराघातं मर्हसे वीणावादिं क्रोशाय तूणावधमवरस्पराय शङ्खं व-
नाय वतपमन्यतौऽरणाय दावपम् ॥ १९ ॥

प्रतिश्रुत्कायै अर्तनं दुःखिनम् ७. घोषाय भषं जल्पकम् ८. अन्ताय बहुवादि-

नम् १. अनन्ताय मूकं वाग्विकलम् १०. शब्दाय आउम्बराघातम् आउम्बराह-
न्ति तम् कोलाहलकर्तारम् ११. ॥ ॥ अथैकादशे यूये । महसे वीणावादं वी-
णावादनकर्तारम् १. क्रोशाय तूणवध्मम् तूणवं वाग्विशेषं धमति तथाभूतम् २.
अवरस्पराय (२१.) शङ्गध्वं शङ्गवादकम् ३. वनाय वनपं वनपालकम् ४. अन्यतां
ऽरण्याय दावपं वनवह्निम् ५. ॥ ११ ॥

नर्माय पुंश्चलूँ रुसाय कारिं यादसे शावल्ल्यां ग्रामण्यं गणकमभिक्रोशकं
तान्महसे वीणावादं पाणिघ्नं तूणवध्मं तान्नृत्तायानन्दाय तलवम् ॥ २० ॥

नर्माय पुंश्चलूँ दृष्टां नारीम् ६. रुसाय कारिं करणशीलम् ७. यादसे शाव-
ल्ल्याम् शवलः कर्बुरवर्णः (२२.) तदपत्यभूतां स्त्रियम् ८. ग्रामण्यं ग्रामनतारम् ९.
गणकं ज्योतिर्विदम् १०. अभिक्रोशकं निन्दकम् ११. तान् त्रीन्महसे द्रुष्टं नियुन-
ज्मीति एकादशे यूये आलभते ॥ ॥ एवं प्रतियूपमेकादशस्वेकादशसु नियुक्तेषु य
ऽधिका अवशिष्टास्तान्समाप्तिपर्यन्तान्द्वितीयोद्धिते यूये नियुनक्ति तांश्च वीणावादं
पाणिघ्नमित्यादीन् रात्र्यै कृलं पिङ्गाक्षमित्यन्ताश्चतुर्दश ततोऽथैतानद्वौ विद्वपानि-
त्यष्टौ च मागधादींश्चतुरः एवं षड्विंशतिं द्वितीये यूये पूर्वीक्ता एकादश एवं सप्त-
त्रिंशत् । तानेवाह । वीणावादम् पाणिघ्नं रुस्ततालवादकम् तूणवध्मम् तान्
त्रीन् नृत्ताय आलभते ३. आनन्दाय तलवम् वा गतिगन्धनयाः गन्धनं हिसा
तलं रुस्तादितलं वाति वाद्यमुखं हन्ति स तलवस्तम् वाद्यवादकम् ४. ॥ २० ॥

अग्नये पीवानं पृथिव्यै पीठसर्पिणं वायवे चाण्डालमन्तरिक्षाय वंशन-
र्तिनं दिवे खलतिष्ठ सूर्याय रुयक्षं नक्षत्रेभ्यः किर्मिरं चन्द्रमसे किलास-
मल्लं शुक्लं पिङ्गाक्षम् ॥ २१ ॥

अग्नये पीवानं स्थूलम् ५. पृथिव्यै पीठसर्पिणं पीठेनासनेन सर्पति गहति
पीठसर्पी तं पङ्कम् ६. वायवे चाण्डालं चाण्डालकर्माणम् ७. अन्तरिक्षाय वंशन-
र्तिनम् वंशेन नर्तनशीलम् ८. दिवे खलतिमलामशिरस्कं खलत्वाटमित्यर्थः ९.
सूर्याय रुयक्षं हरितनेत्रम् १०. नक्षत्रेभ्यः किर्मिरं कर्बुरवर्णम् ११. चन्द्रमसे कि-

त्वासं सिध्मरोगवत्तम् १२. अङ्गे शुक्लवर्णं पिङ्गाक्षम् १३. रात्रौ कृष्णवर्णं पिङ्गाक्षम् १४. ॥ २१ ॥

अथैतान्ष्टौ विष्टपानालभतेऽतिदीर्घं चातिरुस्वं चातिस्थूलं चातिकृशं चातिशुक्लं चातिकृष्णं चातिकुल्वं चातिलोमशं च ।

अशूद्रा अत्राक्षणास्ते प्राजापत्याः ।

मागधः पुंश्चली कितवः क्षीवोऽशूद्रा अत्राक्षणास्ते प्राजापत्याः ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥

तत एतान्वक्ष्यमाणानष्टौ विष्टपान् परस्परं विरुद्धपान्यशूनालभते । तानाह । अतिदीर्घम् अतिरुस्वम् अतिस्थूलम् अतिकृशम् अतिशुक्लम् अतिकृष्णम् अतिकुल्वं रोमरक्षितम् अतिलोमशं सर्वाङ्गव्यापिरोमाणम् । ते अष्टौ अशूद्राः अत्राक्षणाः शूद्राक्षणाव्यतिरिक्ताः पशवो भवन्ति तेऽष्टावपि प्राजापत्याः प्राजापतिदेवताः अष्टाऽउत्तमानालभतऽइत्युपक्रम्य ते वै प्राजापत्या भवन्तीति [१३. ६. २. ७. ८.] श्रुतेः । अत्र जातिनियमात्पूर्वेषु जातिरनियमः । वीणावादाद्यश्चतुर्दश अतिदीर्घादयोऽष्टौ एवं द्वाविंशतिः शेषाः । तथा मागधः पुंश्चली कितवः क्षीवः एते चत्वारोऽपि शूद्राक्षणाव्यतिरिक्ताः प्राजापतिदेवताः पूर्वैः सहैते षड्विंशतिः ते सर्वे द्वितीययूपे नियोज्याः ॥ ॥ सर्वेषां नियोगानन्तरं तान्निगुक्तान्पुरुषान्सहस्रशीर्षा पुरुष इति [३१. १-१६.] षोडशर्चनानुवाकेन दक्षिणत उपविष्टो होतृवदभिष्टौति । होतृवदिति प्रथमात्तमयोस्त्रिर्वचनम् ऋगन्तानां प्रणवेन संधानं च । यथा । सहस्रशीर्षा पुरुषः - ऋतोऽश्म् पुरुष एवेदं - रोक्तोऽश्म् । एवमभिष्टौति । तत आलम्बनक्रमेण यथादेवतं प्रोक्षणादि । ब्राह्मणादीनां पर्याग्निकरणानन्तरमिदं ब्रह्मणे इदं क्षत्रयित्वेवं सर्वेषां यथास्वस्वदेवतोद्देशेन त्यागः । ततः सर्वान्ब्रह्मणादीन्यूपेभ्यो विमुच्योत्सृजति । तत एकादशिनैः पशुभिः संज्ञपनादिप्रधानयागान्तं वनस्पतियागं कृत्वा प्राक् स्विष्टकृतः अध्वर्युराज्यं संस्कृत्य सकृदहोतमाज्यं गृहीत्वा ओम् पुरुषदेवताभ्यो ब्रह्मादिभ्यः आहवनीये जुहोति ओम् ब्रह्मणे स्वाहा १. क्षत्राय स्वाहा २. मरुद्भ्यः ३. तपसे ४. तमसे ५. इत्या-

आध्यायान्तं सर्वदेवताभ्यः चतुरशीत्युत्तरशतसंख्याकाभ्यः (23.) तावतीर्धृताङ्गुती-
 र्ङ्गुत्वा स्विष्टकृदादि उदवसानीयान्तं कर्म कृत्वान्ते यज्ञमानः अयं ते योनिरिति म-
 त्तेणात्मन्यग्नीन्समारोप्याद्यः सम्भृत इति [३१. १७.] षट्चेनानुवाकेन सूर्यमुपस्थाप्य
 पश्चादनवलोकयन्नरण्यं गत्वा संन्यसेत् गार्हपत्येऽधरारणिमनुप्रकृत्याहवनीयऽउ-
 त्तरारणिमात्मन्नग्नीं समारोप्यारण्यं व्रजेदिति शाङ्खायनोक्तेः । यदि पुरुषमेधानन्तरं
 ग्रामवसिष्ठा तर्क्युदवसानीयान्ते सायमाङ्गुतीं हुवारण्यारग्नीं समारोप्यान्तरनाराय-
 णोनाकमुपस्थाप्य देवयज्ञनमादीप्य गृहं व्रजेत् गृहे आगत्य निर्मथ्याग्निं स्थापयेत्
 यथेहं यज्ञानपि कुर्यात् । अयमपि पक्षोऽस्ति । तत्पुरुषमेधानन्तरं संन्यास एव
 ॥ २२ ॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोरमे । त्रिंशेऽध्याये प्रकथिताः पशवां नरमेधिके
 (24.) ॥ ३० ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १-८ ॥ १-८ ॥ II. ॥ १-१३ [यद्वाद्रियाया° K.] ॥ १-१३ ॥

III. ॥ १४. १५ [चर्मणाम् K.] - १८ ॥ १४-१८ ॥

IV. ॥ ११ [°ब्दायालम्बरा°] - २२ [ऽतिशुक्लं चातिकृलं चातिदीर्घं चातिरूस्वं
 चातिस्थूलं चातिकृलं चातिकूलं चा° - °ली लीवः कितवोऽश्रुद्रा°]
 ॥ ११-२२ ॥ चतुरनुवाकेषु द्वाविंशतिः ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

I. सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमौ सृजते सृज्यात्यातश्च द्वादशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः । रमाकान्तं गिरं नवा हेरम्बं शिवमम्बिकाम् । एकत्रिंशे
 अधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥ ॥ कात्या° [२१. ११. १.] नियुक्तान्ब्रह्माभिष्टौति
 होतृवदनुवाकेन सहस्रशीर्षेति । अस्यार्थः । नियुक्तान् ब्राह्मणमित्यादिपशून्
 सहस्रशीर्षेत्यनुवाकेन षोडशर्चेन ब्रह्मा स्तौति होतृवदिति त्रिः प्रथमाम् त्रि-

तमामित्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ का° [३१.१.१०.१८.] त्रैधातव्यन्ते समारोह्यात्म-
 न्नग्री सूर्यमुपस्थायाद्यः सम्भृत इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणोऽरण्यं गत्वा न प्रत्यवेया-
 द्दामे वाविवत्सन्नरण्योः । त्रैधातवी उद्वसानीयेष्टिः तदन्ते अयं ते योनिरित्यग्नी
 आत्मनि समारोह्य तदुष्माणमास्ये प्रवेश्याद्यः सम्भृत इति षट्चेनानुवाकेन सू-
 र्यमुपस्थाप्य पश्चादपश्यन्वनं गत्वा ग्रामं नागहेत् वानप्रस्थो भवेदित्यर्थः । यद्वा ग्रामे
 वस्तुमिहन् अरण्योरग्नी समारोप्याकीपस्थानानन्तरं ग्रामे गत्वा यज्ञान्कुर्यादिति सू-
 त्रार्थः ॥ अथ मन्त्रार्थः । नारायणपुरुषदृष्टा जगद्बीजपुरुषदेवत्याः षोडश ऋचः पञ्चद-
 शानुद्बुधः षोडशी त्रिष्टुप् । ब्रह्मणि ब्राह्मणमित्याद्याः पुरुषमेधवृषस्य परमात्मनो
 ऽवयवाः पूर्वाध्यायान्ते प्राक्तास्तेषामवयवी पुरुषोऽत्र स्तूयते । अव्यक्तमहदादिवि-
 लक्षणश्चेतनां यः पुरुषः पुरुषान्न परं किञ्चिदित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः सर्वप्राणिसमष्टि-
 त्वपो ब्रह्माण्डदहं विराजाख्यांऽस्ति । कीदृशः सदृसशीर्षा सदृसशब्दो बहुवचा-
 ची । संख्यावाचकत्वे सदृस्राज इति विरोधः स्यात् नेत्रं सदृस्रद्वयेन (१.) भाव्यम् ।
 ततः सदृस्रमसंख्यानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य सः शीर्षंश्छन्दसीति [पा° ६.१.६०.]
 शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः शिरोग्रहणं सर्वावयवोपलक्षणम् । यानि सर्वप्राणिनां
 शिरांसि तानि सर्वाणि तदेहान्तःपातिवात्तस्यैवेति सदृस्रशीर्षत्वम् एवमग्रेऽपि ।
 सदृस्राजः सदृस्रमक्षीणि यस्य सः अक्षिग्रहणं सर्वज्ञानेन्द्रियोपलक्षणम् । सदृ-
 स्रपात् सदृस्रं पादा यस्य संख्यासुपूर्वस्येति [पा° ५.४.१४०.] पादस्यान्त्यलोपः पा-
 दग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । सः पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डलोकद्वपां सर्वतः तिर्यक्
 ऊर्ध्वमधश्च स्पृत्वा व्याप्य स्पर्णीतिर्व्याप्तिकर्मा यद्वा भूमिशब्दो भूतोपलक्षणकः पञ्च
 भूतानि व्याप्य दशाङ्गुलपरिमितं देशमध्यतिष्ठत् अतिक्रम्यावस्थितः । दशाङ्गुल-
 मित्युपलक्षणम् ब्रह्माण्डाद्वहिरपि सर्वतोव्याप्यावस्थित इत्यर्थः यद्वा नाभेः सका-
 शाद्दशाङ्गुलमतिक्रम्य हृदि स्थितः नाभित इति कुतो लभ्यते कतम आत्मेत्युप-
 क्रम्य सोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु दृश्यन्तर्ज्योतिरिति श्रुतेः विज्ञानात्मनो दृश्यव-
 स्थानं कर्मफलोपभोगाय अन्तर्यामिणो नियन्त्रेण तदुक्तम् [मुण्ड° ३.१.१.] द्वा
 सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यन-
 शन्नन्योऽभिचाकशीति इति ॥ स पुरुषोऽत्र देवता तथा च श्रुतिः [१३.६.२.]

१.] इमे वै लोकाः पूरयमेव पूरुषो योज्यं पवते सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात्पुरुष इति ॥ १ ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यदूतं यच्च भाव्यम् ।

उतामृतवस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

यत् इदं वर्तमानं जगत् तत्सर्वं पुरुष एव यत् भूतमतीतं जगत् यच्च भाव्यं भविष्यं जगत् तदपि पुरुष एव यथास्मिन्कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमिति भावः । उतापि च अमृतवस्य देवत्वस्य ईशानः स्वामी स पुरुषः यत् यस्मात् अन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन फलेन निमित्तभूतेनातिरोहति स्वीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्पुरुष एव । प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः । यद्वा सर्वं (२.) पुरुषश्चेत्तर्हि परिणामीत्याशङ्क्याह अमृतवस्यामरणधर्मस्येशानः मुक्तेरीशः यो हि मोक्षेश्वरो नासौ म्रियतऽइत्यर्थः किं च यत् जीवजातमन्नेनातिरोहति उत्पद्यते तस्य सर्वस्य चेशानः । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्राम उक्तः तस्यान्नेनैव स्थितः इतः प्रदानाद्धि (३.) देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ २ ॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

अतीतानागतवर्तमानकालसम्बद्धं जगद्यावदस्ति एतावान् सर्वेऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषो विभूतिः न तु वास्तवं स्वप्नम् वास्तवपुरुषस्तु अतः अस्मान्महिम्नो जगज्जालात् ज्यायान् च अतिशयेनाधिकः । एतदुभयं स्पष्टीक्रियते अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्थीशः अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वप्नम् अमृतं विनाशरहितम् तत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशे स्वप्नेऽवतिष्ठतऽइति शेषः । यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याम्नातस्य परब्रह्मणाः इयत्ताया अभावात् पादचतुष्टयं नि-

उपयितुमशक्यम् तदापि जगदिदं ब्रह्मरूपपेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात्पादवोप-
न्यासः ॥३॥

त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः पादोऽस्येक्षामवत्पुनः ।

ततो विघड् व्यक्रामत्साशनानशनेऽग्रि ॥४॥

यांऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पर्शरहितब्रह्मरूपः अयमूर्ध्वः उदैत् अस्मादज्ञानका-
यात्संसारद्वहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्टः उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्यास्य पादो
लेशो जगद्रूपः इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः-पुनरागच्छति ।
सर्वस्य जगतः परमात्मलेशवं भगवताप्युक्तम् [भग० १०.४२.] विष्टभ्याहमिदं कृ-
त्स्ममेकांशेन स्थितो जगदिति । ततो मायायामागत्यानन्तरं विघड् विषु सर्वत्रा-
च्छतीति विघड् उदवतिर्यगादित्येण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान् किं कृत्वा
साशनानशने अग्रि अभिलक्ष्य अशनेन सह वर्तमानं साशनम् अशनादिव्यवहा-
रापेतं चेतनप्राणिजातम् अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् ते अभिलक्ष्य
स्वयमेव विविधा भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥४॥

ततो विराट्जायत विराजाऽग्राध पुरुषः ।

स जातोऽत्यरिच्यत पञ्चादूर्ध्वमथो पुरः ॥५॥

विघड् व्यक्रामदिति यदुक्तम् तदेव प्रपञ्चते । ततः तस्मादादिपुरुषात् विराट्
ब्रह्माण्डदेहोऽजायत जातः विविधं राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट् । विराजः अग्रि
विराट्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानी एक एव पु-
मानजायत सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वमायया विराट्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा त-
त्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवदित्यर्थः एतच्चाथर्व-
णोत्तरतापनीये [नृसिंहताप० २.१.] स्पष्टमुक्तम् स वाऽएष भूतानीन्द्रियाणि वि-
राजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वात्र प्रविष्ट-इव विहरतीति (४.) । किं च स जातो
विराट्पुरुषोऽत्यरिच्यत अतिरिक्तो देवतिर्यगनुष्यादित्वपोऽभूत् पश्चाद्देवादिजीव-
भावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जति शेषः अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज
पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥५॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वद्रुतः सम्भृतं पृषदाज्यम् ।

पशून्स्तौश्चक्रे वायव्यानारण्या ग्राम्याश्च ये ॥ ६ ॥

सर्वं हूयते यस्मिन्स सर्वद्रुतं तस्मात्पुरुषमेधाख्यात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिमि-
श्रमाज्यं (5.) सम्भृतम् सम्पादितम् दध्याज्यादिभोग्यज्ञातं सम्पादितमित्यर्थः पुरुषे-
णोति शेषः । तथा स पुरुषः वायव्यान्वायुदेवताकान् तान् प्रसिद्धान् पशून् चक्रे
उत्पादितवान् अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशव इति श्रुतेः अन्तरिक्षस्य च वायुदे-
वत्यत्वात्पशूनां वायुदेवत्वम् । तान्कान् ये चारण्याः अरण्ये भवाः हरिणादयः ये
च ग्रामभवा गवाश्चादयस्तान्यशून् चक्रे ॥ ६ ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वद्रुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

हन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यज्ञस्तस्मादजायत ॥ ७ ॥

सर्वद्रुतः तस्माद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नानि । हन्दांसि गाय-
त्रादीनि जज्ञिरे तस्माद्यज्ञुरप्यजायत । ऋग्यजुःसामभिश्च हन्द्वाभिश्च विना यज्ञा न
सिध्यन्ति ॥ ७ ॥

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चौभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥ ८ ॥

तस्माद्यज्ञात् अश्वाः अजायन्त उत्पन्नाः तथा ये के चाश्वातिरिक्ता गर्दभादयां
ऽश्वतराश्च उभयदतः उभयोर्भागयोर्दत्ता येषां ते उभयदतः हन्द्वांसं दीर्घम् ऊर्ध्वाधा-
भागयोर्दत्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा ह स्फुटं तस्माद्यज्ञात् गावः च जज्ञिरे ।
किं च तस्माद्यज्ञात् अजावयः अजाः अवयश्च जाताः । न हि पशुभिर्विना यज्ञः
सिध्येत् ॥ ८ ॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं ज्ञातमग्रतः ।

तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥

यज्ञसाधने यज्ञशब्दः यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुवमाभाव्य यूप्ते बडं ब-
र्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः प्रोक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृतवन्तः ।

कीदृशम् अग्रतः सृष्टः पूर्वं ज्ञातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् एतच्च प्रागेवोक्तम् तस्माद्विरा-
उजायत (6.) विराजोऽग्रधि पूरुष इति । तेन पुरुषद्वयेण पशुना देवा अयजन्त
मानसयागं निष्पादितवन्तः के ते देवा इत्यत्राह ये साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः
प्रजापतिप्रभृतयः ये च तदनुकूला ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः ते सर्वेऽप्ययजन्त ॥ १॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्यासीत्किं ब्राह्म किमूत्र पादोऽुच्येते ॥ १० ॥

प्रश्नोत्तरद्वयेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः
प्राणद्वया देवा यत् यदा पुरुषं व्यदधुः कालेनोदपादयन् तदा कतिधा कतिभिः
प्रकारैर्व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् किं ब्राह्म
ऊत्र चास्ताम् किं च पादौ उच्येते पादावपि किमास्तामित्यर्थः ॥ १० ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्ब्राह्म राजन्यः कृतः ।

ऊत्र तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽग्रजायत ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तप्रश्नोत्तराण्याह । ब्राह्मणः ब्रह्मवजातिविशिष्टः पुरुषोऽस्य प्रजापतेर्मु-
खमासीत् मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । राजन्यः क्षत्रियवजातिविशिष्टो ब्राह्म कृतः बा-
हुत्वेन निष्पादितः । तत् तदानीमस्य प्रजापतेः यत् यावूत्र तद्रूपो वैश्यः सम्पन्नः
ऊत्रभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तथास्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रवजातिमान् पुरुषोऽजायत
उत्पन्नः ॥ ११ ॥

चन्द्रमा मनसो ज्ञातश्चक्षोः सूर्योऽग्रजायत ।

श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निर्जायत ॥ १२ ॥

यथा दध्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदाः ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च
तस्मादुत्पन्नाः एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । मनसः सका-
शात् चन्द्रमाः ज्ञातः चक्षोः चक्षुषः सकाशात्सूर्यः अजायत वायुः प्राणश्च श्रोत्रा-
त्कर्णादजायत मुखादग्निर्जायत ॥ १२ ॥

नाभ्यां आसीदक्षरिक्षां शीर्षे ग्यौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकौ॥५॥ अकल्पयन् ॥ १३ ॥

यथा प्रजापतेर्मनःप्रभृतयश्चन्द्रादीनकल्पयन् तथात्तरिक्षादिलोकानित्याह नाभ्येति (7.) प्रजापतेः नाभिः सकाशात् अत्तरिक्षमासीत् शीर्षः शिरसः द्यौः स्वर्गः समवर्ततोत्पन्ना अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना श्रोत्रादिशः उत्पन्नाः तथा तेनोक्तेन विधिना लोकान्भूरादीन्प्रजापतेः सकाशादकल्पयन् कल्पितवन्तः फलदानोत्सुकाः काला इति (8.) शेषः ॥ १३ ॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्विः ॥ १४ ॥

यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं वाक्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमतन्वतातनिषत तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तः ऋतुरेवाज्यमासीत् आज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः एवं ग्रीष्मः इध्मः आसीत् ग्रीष्ममेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्तः तथा शरत् हविः आसीत् शरदमेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्तः । पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्प्य अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प्य इति द्रष्टव्यम् ॥ अत्र कण्डिकाव्युत्क्रमोऽस्ति अस्यानन्तरं तं यज्ञम् [१.] ततः तस्माद्यज्ञादिति [६.] तिस्रः क्रमेणैव (9.) ततः सप्तास्यासन्निति [१५.] क्रमोऽपेक्षितः ॥ १४ ॥

सप्तास्यासन्नपरिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।

देवा यज्यन्तं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

यत् यदा देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पुरुषं पशुमबध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वं [१४.] पुरुषेण हविषेत्युक्तम् तदा अस्य संकल्पितस्य यज्ञस्य सप्त गायत्र्यादीनि हन्दांसि परिधयः आसन् ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधयः औत्तरवेदिकाः त्रयः आदित्यः सप्तमः परिधिः प्रतिनिधिरूपः तथा च श्रुतिः गुप्त्यै वाऽअभितः परिधयो

भवत्यथैतत्सूर्यमेव पुरुस्ताद्रोसारं करोतीति तत एते आदित्यसंहिताः सप्त परि-
धयोऽत्र सप्तहन्दोद्वपाः । त्रिः सप्त त्रिगुणाः सप्त एकविंशतिसंख्याकाः समिधः कृ-
ताः द्वादश मासाः पञ्चर्तवः त्रय इमे लोकाः असावादित्यः एते एकविंशतिरे-
कविंशतिदारुयुक्तोष्मत्वेन भाविताः । यद्वा सप्त समुद्राः क्षीरोदादयोऽस्य यज्ञस्य प-
रिधयः आसन् भारताखण्डे यागा भवन्ति समुद्राणां परिधिवम् त्रिः त्रिगुणाः सप्त
हन्दावर्गाः समिधः कृताः गायत्र्यादीनि सप्त अतिजगत्यादीनि सप्त कृत्यादीनि
संतेति ॥ १५ ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं मद्दिमानः सचन् यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

पूर्वप्रपञ्चनोक्तमर्थं संक्षिप्याह । देवाः प्रजापतिप्राणरूपा यज्ञेन यथोक्तेन मा-
नसेन संकल्पेन यज्ञेन यज्ञं यज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः तस्मात्पूजनात्
तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि भूता-
नि आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः उक्तः अथोपासनतत्फलानु-
वादकभागार्थः संगृह्यते । यत्र यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वं साध्याः पुरातनाः
विराटुपाधिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ह एव
ते मद्दिमानः तदुपासका मद्दिमानः सचन् सचन्ते समवयन्ति प्राप्नुवन्ति अउभा-
व आर्षः । सृष्टिः प्रवाह्नित्यतां दर्शयति तदुक्तम् सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्व-
मकल्पयदिति ॥ १६ ॥

II. अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्तताग्रै ।

तस्य तृष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाज्ञानमग्रे ॥ १७ ॥

इति पुरुषसूक्तानुवाकः । अद्भ्यः सम्भृत इत्युत्तरनारायणेनादित्यमुपस्थायिति
[१३. ६. २. २०.] षट् कण्डिका उत्तरनारायणम् । उपाल्ये द्वे अनुष्टुभौ शेषास्त्रिष्टु-
भः आदित्यदेवत्याः । पूर्वकल्पे पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्तः स्तूयते । अद्भ्यः
जलात् पृथिव्याः सकाशात् च पृथिव्यपां ग्रहणां भूतपञ्चकोपलक्षकम् भूतपञ्चकात्

यो रसः सम्भृतः पुष्टः तथा विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्मणः कालस्य रसात् प्रीतिः
 यो रसोऽग्रे प्रथमं समवर्तत समभवत् भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं प्रति कार-
 णत्वात् पुरुषमेधयाज्ञिनो लिङ्गशरीरे पञ्च भूतानि तुष्टानि कालश्च ततस्तुष्टभ्यः
 कश्चिद्रसविशेषफलद्वय उत्तमज्ञान्मप्रद उत्पन्न इत्यर्थः । तस्य रसस्य द्वयं विदधत्
 धारयन् तृष्ठा आदित्यः एति प्रत्यक्षमुदयं करोति । अग्रे प्रथमं मर्त्यस्य मनुष्यस्य
 सतस्तस्य पुरुषमेधयाज्ञिनः आज्ञानं देवत्वं मुख्यं देवत्वम् सूर्यद्वयेण । द्विविधा दे-
 वाः कर्मदेवा आज्ञानदेवाश्च कर्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्मदेवाः सृष्ट्यादावुत्प-
 न्ना आज्ञानदेवाः ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आ-
 ज्ञानदेवानामानन्द इति श्रुतेः [वृहदार० मा० ४.१.३५.] सूर्यादय आज्ञानदेवाः ॥१७॥

वेदाकृतेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १८ ॥

एतं महान्तं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं सूर्यमण्डलस्थमहं वेद ज्ञानामि इति ऋषेर्वचनम्
 कीदृशमादित्यवर्णमादित्यस्येव वर्णो यस्य तम् उपमात्तराभावात्स्वोपमम् तथा
 तमसः परस्तात् दूरतरम् तमोरहितमित्यर्थः तमःशब्देनाविद्योच्यते । तमेवादित्यं
 विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युमत्येति अतिक्रामति परं ब्रह्म गच्छति । अयनायाश्रयायान्यः
 पन्था मार्गः न विद्यते सूर्यमण्डलान्तःपुरुषमात्मद्वयं ज्ञात्वैव मुक्तिः ॥ १८ ॥

प्रज्ञापतिश्चरति गर्भेऽन्तरज्ञायमानो बहुधा विज्ञायते ।

तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन्ह तस्युर्भुवनानि विश्वा ॥ १९ ॥

यः सर्वात्मा प्रज्ञापतिः अन्तर्हृदि स्थितः सन् गर्भे चरति गर्भमध्ये प्रविशति य-
 आज्ञायमानोऽनुत्पद्यमानो नित्यः सन् बहुधा कार्यकारणद्वयेण विज्ञायते मायया
 प्रपञ्चद्वयेणोत्पद्यते । धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रज्ञापतेः योनिं स्थानं स्वद्वयं [परि]-
 पश्यन्ति अहं ब्रह्मास्मीति जानन्ति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजा-
 तानि तस्मिन्ह तस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्मणि तस्युः स्थितानि । सर्वं तदात्म-
 कमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः ।

पूर्वा यो देवेभ्यो ज्ञातो नमो रुचाय ब्राह्मणे ॥२०॥

यः प्रजापतिरादित्यवृषो देवेभ्योऽर्थायातपति ग्योतते यश्च देवानां पुरोहितः सर्वकायेध्रये नीतः यश्च देवेभ्यः सकाशात् पूर्वः ज्ञातः प्रथममुत्पन्नः तस्मै आदित्याय नमः । कीदृशां रोचतेऽसौ रुचस्तस्मै दीप्यमानाय इगुपधेति [पा° ३.१.१३५.] कप्रत्ययः तथा ब्राह्मणे ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मिः इजि ढिलोपः ब्रह्मावयवभृताय वा ॥२०॥

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तदब्रुवन् ।

यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वजे ॥२१॥

देवाः दीप्यमानाः प्राणाः रुचं शोभनं ब्राह्मं ब्रह्मणोऽपत्यमादित्यं जनयन्तः उत्पादयन्तः अग्रे प्रथमं तत् वचोऽब्रुवन् ऊचुः ब्राह्मो ज्ञाताविति [पा° ६.४.१०१.] निपातः । तत्किमत आह यो ब्राह्मणः हे आदित्य वा त्वमेवमुक्ताविधिना उत्पन्नं विद्यात् जानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य देवा वशे असन् वश्या भवन्ति आदित्योपासिता जगत्पूज्यो भवतीत्यर्थः ॥२१॥

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि वृषमश्विनौ व्यात्तम् ।

रुज्जनिषाणामुं मण्डिषाण सर्वलोकं मण्डिषाण ॥२२॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥ ॥

ऋषिरादित्यं स्तुवा प्रार्थयते । हे आदित्य श्रीः लक्ष्मीश्च ते तव पत्न्यौ ज्ञायास्थानीये वद्विश्ये इत्यर्थः । यया सर्वजनाश्रणीयो भवति सा श्रीः श्रीयतेऽनया श्रीः सम्पदित्यर्थः । यया लक्ष्यते दृश्यते जनैः सा लक्ष्मीः सौन्दर्यमित्यर्थः । अहोरात्रे तव पार्श्वे पार्श्वस्थानीये । नक्षत्राणि गगनगास्ताराः तव वृषम् तवैव तेजसा भासमानवात् तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योतिःशास्त्रांतेः (10.) । अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ तव व्यात्तं विकासितमुखस्थानीये अश्रुवाते व्याप्ततस्तौ अश्विनौ अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ इमे हृदि सर्वमश्रुवातामि-

ति श्रुतेः । य इदृशस्तं त्वां याचे इत्तन् कर्मफलमिहन् सन् इषाण इह इषु इहा-
याम् विकरणव्यत्ययः यद्वा इष आभीक्ष्ण्ये त्रयादिः अत्रेह्यर्थः किमेषणीयम् तत्राह
अमुं परलोकां मे मम इषाण मम परलोकाः समीचीनोऽस्त्वित्तीहा अमोघेह्वादि-
ष्टं भवतीत्यर्थः । सर्वं मे मम इषाण सर्वलोकात्मकोऽहं भवेयमितीह्येत्यर्थः मु-
क्तो भवेयमित्यर्थः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सामश्रुतेः ॥ २२ ॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोदहरे । नरमेधोऽध्याय एष एकत्रिंशोऽयमी-
रितः ॥ ३१ ॥ ॥

I. तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।

तदेव शुक्रं तद्रक्ष ता आपः स प्रजापतिः ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः । पुरुषमन्त्रा उक्ताः । अथ सर्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते प्र वायुमहे-
त्यस्मात्प्राक् [३३. ५५.] । स्वयम्भुव्रह्मदृष्टाः आत्मदेवत्याः सप्तमेऽहनि आत्तार्या-
मसंज्ञिके सर्वहोमे विनियुक्ताः आत्तार्यामः सप्तममहर्भवतीत्युपक्रम्य सर्वं जुह्वन्ति
सर्वस्यात्यै सर्वस्यावरुद्धौ इति श्रुतेः [१३. ७. १. १.] ॥ द्वे अनुष्टुभौ । विज्ञानात्मा
परेणात्मना विशिष्टोऽग्न्यादिघ्नोतप्रोतत्वेनोपास्योऽभिधीयते । अग्निः तदेव कार-
णं ब्रह्मैव आदित्यस्तदेव वायुस्तदेव चन्द्रमास्तत् तदेव उ एवार्थे । शुक्रं शुक्लं
तत् प्रसिद्धम् । ब्रह्म त्रयीलक्षणं तत् ब्रह्मैव । ताः प्रसिद्धाः आपः जलानि [स]
प्रसिद्धः प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म ॥ १ ॥

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि ।

नैनमूर्धं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् ॥ २ ॥

सर्वे निमेषाः निमेषाः त्रुटिकाष्ठा घट्यादयः (I.) कालविशेषाः पुरुषात् अधि
पुरुषसकाशाज्जज्ञिरे । कीदृशात्पुरुषात् विद्युतः विशेषेण द्योतते विद्युत् तस्मात् ।
किं च कश्चिदपि एनं पुरुषमूर्धमुपरिभागे न परिजग्रभत् परिगृह्णाति । एनं तिर्यञ्चं
चतुर्दिक्षु न परि मध्ये मध्यदेशेऽपि न गृह्णाति न क्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषय
इत्यर्थः स एष नेति-नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यत इति श्रुतेः । जग्रभत् ग्रहेः
शतरि जुहोत्यादिवेन रूपम् ॥ २ ॥

a. न तस्य प्रतिमाऽअस्ति यस्य नाम मरुत्यशः ।

b. हिरण्यगर्भ इत्येषः । मा मा हिंसीदित्येषा । यस्मान्न ज्ञात इत्येष ॥३॥

द्विपदा गायत्री तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानमुपमानं किञ्चिदस्तु नास्ति अत एव नाम प्रसिद्धं मरुत् यशः यस्यास्ति सर्वातिरिक्तयशा इत्यर्थः ॥ हिरण्यगर्भ इत्येषोऽनुवाकश्चतुर्ग्वचः हिरण्यगर्भः यः प्राणतः यस्यमे य आत्मदाः इति [२५. १०-१३.] । मा मा हिंसीज्जनितेत्येका एषा [१२. १०२.] । यस्मान्न ज्ञातः इन्द्रश्च सम्राडिति [८. ३६. ३७.] द्यूचो (२) अनुवाकः । एताः प्रतीकचोदिताः पूर्वं पठितत्वादादिमात्रिणोक्ताः ब्रह्मयज्ञे ज्ञेये च सर्वा अध्येयाः । एवं सर्वत्र ॥३॥

एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह ज्ञातः स उ गर्भेऽअन्तः ।

स एव ज्ञातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥४॥

चतस्रस्त्रिदुभः । ह प्रसिद्धम् एषो ह देवः सर्वाः प्रदिशः अनुतिष्ठति व्याप्य स्थितः । हे जनाः (३.) ह प्रसिद्धमेव पूर्वः प्रथमो ज्ञातः उत्पन्नः । गर्भे अन्तः गर्भमध्ये स उ स एव तिष्ठति । ज्ञातोऽपि स एव । जनिष्यमाणः उत्पत्स्यमाणोऽपि स एव । प्रत्यङ् प्रतिपदार्थमश्नति प्रत्यङ् । सर्वतोमुखः सर्वतो मुखान्यवयवा यस्य अचित्यशक्तिरित्यर्थः ॥४॥

यस्माज्ज्ञातं न पुरा किं चनैव य आब्रूव भुवनानि विश्वा ।

प्रजापतिः प्रजया सधराणस्त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशी ॥५॥

यस्मात्पुरा किं चन किमपि न ज्ञातमेव यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आब्रूव समन्ताद्भावयामास अन्तर्भूतो एत्यर्थः । स षोडशी षोडशावयवलिङ्गशरीरी प्रजापतिः प्रजया संहराणः रममाणः त्रीणि ज्योतींषि रवीन्द्रग्निब्रूपाणि सचते सेवते ॥५॥

येन यौरुया पृथिवी च दृढा येन स्व स्तभितं येन नाकः ।

योऽअन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥६॥

येन पुरुषेण यौरुया उदूर्णा वृष्टिदा कृतेति शेषः पृथिवी च येन दृढा कृता

सर्वप्राणिधारणं वृष्टिग्रहणम् अन्ननिष्पादनं चेति भूमेर्दार्यम् । येन स्वः आदित्य-
माण्डलं स्तभितं स्तम्भितम् येन नाकः स्वर्गोऽपि स्तम्भितः । यः अन्तरिक्षे नभ-
सि रजसो जलस्य वृष्टिद्रवस्य विमानः विमिमीते निर्माता । तं विद्वाय कस्मै
देवाय हविषा विधेम हविर्दद्मः न कस्मैचिदित्यर्थः ॥ ६ ॥

यं क्रन्दसीऽअवसा तस्तभानि अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।

यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

आपो ह यदृहतीः । यश्चिदापः ॥ ७ ॥

क्रन्दसी ग्यावापृथिव्यौ यं पुरुषं मनसा अभ्यैक्षेतां साधु कृतमित्यपश्यताम् की-
दृश्यौ क्रन्दसी अवसा हविर्लक्षणेनान्नेन वृष्टिजनकेन तस्तभानि प्राणिजातं स्त-
म्भयन्त्यौ व्यत्ययेन स्तम्भेर्द्धादिवम् । रेजमाने शोभमाने । सूरः सूर्यः यत्र ग्यावा-
पृथिव्योः उदितः सन् अधिविभाति अधिकं शोभते विभासयति वा । तं विद्वाय
कस्मै हविर्दद्मः ॥ आपो ह यदृहतीः [२७. २५.] यश्चिदापः [२७. २६.] द्वे प्रतीको-
क्ते जपादावध्येये ॥ ७ ॥

वेनस्तत्पश्यन्निहितं गुह्यं सद्यत्र विश्वं भवत्येकनीडम् ।

तस्मिन्निदृग् सं च वि चैति सर्वं स ओतः प्रोतश्च विभूः प्रज्ञासु ॥ ८ ॥

वेनः पण्डितो विदितवेदान्तरहस्यः तत् ब्रह्म पश्यत् पश्यति ज्ञानातीत्यर्थः ।
कीदृशं तत् गुह्यं गुह्यायां रहस्यानि निहितं स्थापितं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । सत् नि-
त्यम् । यत्र ब्रह्मणि विश्वं कार्यज्ञातमेकनीडं भवति एकमेव नीडमाश्रयो यस्य
तत् अविभक्तमविशेषं कारणमेव भवतीत्यर्थः । तस्मिन्ब्रह्मणि इदं सर्वं भूतज्ञातं
समेति च संगृह्यते संहारकाले व्येति च निर्गहति सर्गकाले । स परमात्मा प्र-
ज्ञासु ओतः प्रोतश्च ऊर्ध्वतल्लुपु पट-इव शरीरभावेन (४.) ओतः तिर्यक्तल्लुपु पट-
इव शरीरभावेन (५.) प्रोतश्च । कीदृशः विभूः कार्यकरणरूपेण विविधं भवती-
ति विभूः । सर्वं स एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्र तद्वैचिद्मृतं नु विद्वान्गन्धर्वी धाम विभृतं गुह्यं सत् ।

त्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि वेद् स पितुः पितासत् ॥ १ ॥

गां वेद्वाचं धारयति विचारयतीति गन्धर्वः वेदान्तवेत्ता विद्वान्पण्डितः नु
क्षिप्रम् अमृतं शाश्वतम् तत् ब्रह्म प्रवोचेत् प्रब्रूयात् गुहा गुहायां सत् विद्य-
मानम् धाम स्वर्गं त्रिभूतं विद्वत् सर्गस्थितिप्रलयद्वयैर्विभक्तम् । किं च अस्या-
मृतस्य त्रीणि पदानि स्वर्गपाणि गुहा गुहायां [निहिता] निहितानि । पदानि
सर्गस्थितिप्रलयाः वेदाः काला वा ब्रह्मात्तर्यामिविज्ञानात्मानो वा । किं च
यः तानि पदानि वेद् जानाति स पितुः ब्रह्मणोऽपि पिता परमात्मा असत् भ-
वति परं ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद् भुवनानि विश्वा ।

यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामन्नध्यैर्यत् ॥ १० ॥

स परमात्मा नोऽस्माकं बन्धुः बन्धुवन्मान्यः जनिता जनयिता जनिता मन्त्र
ऽइति [पा० ६.४.१३.] णिचो लोपः स च विधाता धारयिता । सः विश्वा सर्वा-
णि भुवनानि भूतजातानि धामानि स्थानानि च वेद् । देवा अग्न्यादयः तृतीये
धामन् धामनि स्थाने स्वर्गद्वये अद्यैर्यत् स्वरूपा वर्तन्ते । कीदृशा देवाः अमृतं
मोक्षप्रापकं ज्ञानं यत्र ब्रह्मणि आनशानाः व्याप्नुवानाः अश्नुवन्ते आनशानाः ब-
हुलं हन्द्सीति [पा० २.४.७६.] अशर्द्धादिवेन द्वित्वे शानचि अभ्यासस्य नुगागमः ।
ब्रह्मनिष्ठं ज्ञानं प्राप्ताः सन्तः स्वर्गे देवा मोदन्तऽइति भावः ॥ १० ॥

परीत्य भूतानि परीत्य लोकान्यपरीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च ।

उपस्थाप्य प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभि संविवेश ॥ ११ ॥

इदानीं सर्वभूतघट्टमस्मि सर्वाणि भूतानि मयीति ज्ञानवतः सर्वमेधयाजिनो
मुक्तिरुच्यते । किं च सर्वमेधग्रहोऽपि (६.) न ज्ञानं प्रधानम् ब्रह्मज्ञान-
वतो यजमानस्याग्निहोत्रादयोऽपि यज्ञाः सर्वमेधा एवेत्याहुः परीत्य भूतानीति
कण्डिकाभ्याम् ॥ एवं ज्ञानवान् सर्वमेधयाजी आत्मना जीवद्वयेण ऋतस्य यज्ञ-
स्यात्मानं यज्ञाधिष्ठातारं परमात्मानमभिसंविवेश प्रविशति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ।

किं कृत्वा भूतानि परीत्य सर्वभूतानि ब्रह्मत्वेन विज्ञाय । लोकान्भूरादीन् परीत्य
ब्रह्मरूपान् ज्ञात्वा । सर्वाः प्रदिशः विदिशः दिशश्च परीत्य तद्रूपा ज्ञात्वा । प्रथम-
जां प्रथमोत्पन्नां त्रयोद्विपां वाचमुपस्थाय संसेव्य यज्ञादि कृत्वेत्यर्थः अपिहि तस्मा-
त्पुरुषाद्रक्षैव पूर्वमसृज्यतेति श्रुतेः प्रथमजा वाक् वेदरूपा ॥ ११ ॥

परि ग्यावापृथिवी सद्य इत्वा परि लो॒कान्परि दि॒शः परि स्वः ।

ऋतस्य तत्तु विततं विचृत्य तदपश्यत्तदभवत्तदासीत् ॥ १२ ॥

परीत्युपसर्ग इत्यनेन सम्बध्यते । सर्वमेधयाज्ञी तत् ब्रह्म अपश्यत् पश्यति
तत् अभवत् भवति तत् आसीत् वस्तुगत्या तदेवास्ति । अज्ञाननिवृत्तिरिव दर्श-
नं भवनं (७.) चेति भावः । किं कृत्वा ग्यावापृथिवी सद्यः परि इत्वा परीत्य त-
द्रूपेण ज्ञात्वा लोकान्परीत्य दिशः परीत्य स्वरादित्यं च परीत्य । गुह्यं वस्तु पु-
नः-पुनः कथितं चित्तमारोहतीति पुनरुक्तिः । ऋतस्य यज्ञस्य तत्तुमितिकर्तव्यतां
विततं प्रसारितं यथा तथा विचृत्य समाप्य यज्ञं कृत्वेत्यर्थः । तदेव सत्तस्तदु तद्ग-
वामेति श्रुतेः ब्रह्मैव सन्त्रक्ष्णाप्येतीति श्रुतेश्च ब्रह्मरूपस्य जीवस्याज्ञाननिवृत्तिर-
व ब्रह्माप्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिं मेधामयासिषः स्वाहा ॥ १३ ॥

इत उत्तरमृत्त्रये मेधा याच्यते चतुर्थ्या श्रीयाच्यते । प्रथमा गायत्री लिङ्गोक्तदे-
वता । अग्निं सनिं द्रव्यदानं मेधां बुद्धिं च अयासिषं याचे (८.) द्विकर्मकः । की-
दृशमग्निम् सदसः यज्ञगृहस्य पतिं पालकम् अद्भुतमचित्यशक्तिम् इन्द्रस्य प्रियं मि-
त्रम् काम्यं कामनीयं धनमेधार्थिभिः ॥ १३ ॥

यां मेधां दे॒वग॒णाः पि॒तर॑श्चोपा॒सते ।

तया मा॒मग्न॑ मे॒धया॒ग्ने मे॒धावि॑नं कुरु स्वाहा ॥ १४ ॥

अनुष्टुप् । हे अग्ने तया मेधया अग्न मां मेधाविनं बुद्धियुक्तं कुरु । स्वाहा सु-
द्धुतमस्तु । अस्मायमेधास्रजो विनिरिति [पा० ५.२.१२१.] विनिप्रत्ययः मेधास्या-
स्ति मेधावी तम् । तया कया देवगणाः देवसमूहाः पितरश्च यां मेधामुपासते पू-
जयन्ति । देवपितृमान्या बुद्धिरस्माकमस्त्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

मेधां मे वरुणो ददातु मेधामग्निः प्रजापतिः ।

मेधामिन्द्रश्च वायुश्च मेधां धाता ददातु मे स्वाहा ॥ १५ ॥

लिङ्गाक्तदेवतानुष्टुप् । वरुणो मे मरुतं मेधां ददातु अग्निः प्रजापतिश्च मे मेधां ददातु इन्द्रः वायुश्च मेधां ददातु धाता मे मेधां ददातु स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ १५ ॥

इदं मे ब्रह्म च क्षत्रं चोभे श्रियमश्रुताम् ।

मयि देवा दधतु श्रियमुत्तमां तस्यै ते स्वाहा ॥ १६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

मन्त्रोक्तदेवतानुष्टुप् । श्रीकामोऽनया श्रियं याचते । ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिः इदमिमे उभे ब्रह्मक्षत्रे मे मम श्रियमश्रुताम् । देवाः मयि उत्तमां श्रियं दधतु स्थापयन्तु । तस्यै प्रसिद्धयै ते तुभ्यं श्रियै स्वाहा सुद्धतमस्तु । चो समुच्चयार्थौ । श्रीमेधे विना यज्ञासिद्धेस्ते प्रार्थ्यन्ते ॥ १६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सार्वमेधिकमन्त्रोक्तिर्द्वात्रिंशोऽध्याय इरितः ॥ ३२ ॥

१. अस्याज्ञरासो दमामरित्रा अर्चद्रूमासोऽअग्रयः पावकाः ।

श्चितीचयः श्चात्रासो भुरण्यवो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥ १ ॥

सर्वमेधेऽग्निष्टोमसंस्थेऽग्निद्रुत्संज्ञे प्रथमेऽहनि अस्याज्ञरास इत्याद्या महो अग्रे इत्यन्ताः सप्तदश ऋचोऽग्निदेवत्याः पुरोरुचो भवन्ति । पुरोरुक्शब्देन ऋगूपा ग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते न यजूत्रपाः ऋग्धि पुरोरुगिति श्रुतेः । उक्थ्यमहवैश्वदेवपात्नीवतहारियोजनेषु यजूत्रपे ग्रहणमन्त्रे सत्यपि तं वाऽअपुरोरुक्त्वं (१) गृह्णातीति श्रुतेस्तत्र न दोषः अत एवाग्निषोभिर्ऋच एव निवर्त्यन्ते नोपयामादीनि ॥ ॥ अग्रे द्वे ऐन्द्रवायवग्रहस्य पुरोरुचौ । वत्सप्रोदृष्टाग्निषी त्रिष्टुप् आ वायवित्यस्याः [७. ७.] स्थाने । अस्य यज्ञमानस्य अग्रयः ईदृशाः सन्तु । कीदृशाः अज्ञरासः नास्ति जरा येषां ते अज्ञराः वार्द्धक्यहीनाः (२) । दमां गृह्णाणामरित्राः रक्षकाः नावामिव केनिपाताः अरिभ्यः त्रायन्तेऽरित्राः यद्वा दमानां दमनीयानां रक्षसामरित्राः

तारकाः विभक्तेर्नुडभावात्सवर्णादीर्घः । अर्चदूमासः अर्चन् अर्चनीयः पूजनीयो धू-
मो धूमोपलक्षिता ज्वाला येषां तेऽर्चदूमाः । पावकाः शोधकाः । श्वितोचयः श्वि-
तिं श्वेतवर्णां चिन्वन्ति श्वितिचयः चिनोतिः क्षिप् अनित्यमागमशासनमिति तुग-
भावः श्वितिशब्दस्य हान्दसो दीर्घः श्वेतवमुज्ज्वलत्वं यज्ञमानस्य वर्धयन्तः । श्वात्रा-
सः श्वात्रशब्दः क्षिप्रवाचकः श्वात्राः क्षिप्रफलप्रदाः । भुरण्यंवः भरणकर्तारः । व-
नर्षदः वनसदः वने काष्ठे सीदन्तीति वनसदः वनसदोऽवेढो रेषेणेति [३.३.११.]
प्रातिशाख्यसूत्रेण रेफागमः । वायवो न वायव-इव दीपयितारः । सोमाः सोमा
इव यज्ञमानेष्टदाः ॥ १ ॥

रुरयो धूमकेतवो वातजूता उप गवि । यतन्ते वृथगग्रयः ॥ २ ॥

गायत्री विश्वरूपदृष्टा इन्द्रवायू इत्यस्याः [७.८.] स्थाने । अग्रयः वृथक् (३.)
पृथक् नानाप्रकारेण गवि स्वर्गे उपयतन्ते स्वर्गं गन्तुं यत्नं कुर्वन्ति । कीदृशाः
रुरयः रुरितवर्णाः । धूमकेतवः धूम एव केतुर्ज्ञापको येषां ते यत्र धूमस्तत्राग्नि-
रिति व्याप्तेः । वातजूताः वातेन जूतं गमनं प्रसारो येषां ते ॥ आ वायो इन्द्र-
वायूऽश्मे [७.७.८.] अनयोः स्थाने एते द्वे उक्ते ॥ २ ॥

यज्ञो नो मित्रावरुणा यज्ञो देवाँश्च ऋतं वृद्धन् । अग्ने यक्षि स्वं दमम् ॥ ३ ॥

गायत्री गीतमदृष्टा मित्रावरुणस्य पुरोरुक् अयं वामित्यस्याः [७.१.] स्थाने ।
हे अग्ने नोऽस्माकं मित्रावरुणा यज्ञ । यज्ञ देवान् । यज्ञ वृद्धन् मद्धन् ऋतं यज्ञम् ।
स्वं दमं गृह्णं यक्षि यज्ञ ॥ ३ ॥

युद्ध्वा हि देव° ॥ ४ ॥

आश्विनग्रहस्य पुरोरुक् या वां कशेत्यस्याः स्थाने [७.११.] । व्याख्यातेयम्
[१३.३७.] ॥ ४ ॥

द्वे विद्वेपे चरतः स्वर्थेऽन्यान्या वत्समुपधापयेते ।

रुरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्जुक्रोऽन्यस्यां ददृशे सुवर्चाः ॥ ५ ॥

शुक्रग्रहपुरोरुक् कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् तं प्रत्नयेत्यस्याः [७.१२.] स्थाने । द्वे रात्र्य-

रुनी चरतः निरुतरं प्रवर्तेते । कीदृशे (४.) विद्वये विविधं द्रुपं ययोस्ते कृत्वा रात्रिः शुक्लमरुः । स्वये शोभनोऽर्थो ययोस्ते कल्याणप्रयोजने । अन्यान्या अन्या च अन्या च वत्समुपधापयेते क्षीरं पाययतः अन्या एका रात्रिः वत्समग्निमुपधापयन्त रात्रावग्निदेवत्यमग्निहोत्रम् अन्या दिवसद्वया वत्समादित्यमुपधापयन्ते अङ्घ्रिः सूर्यदेवत्यमग्निहोत्रम् । किं च तदेवाह अन्यस्यां रात्रौ हरिः हरितवर्णोऽग्निः स्वधावान् अन्नवान्भवति अन्यस्यामरुनि शुक्रः शुक्लः आदित्यः सुवर्चाः शोभनतेजाः ददृशे दृश्यते । यद्वा द्वे ग्वावापृथिव्यौ अग्निर्भूमौ स्वधावान् रविर्दिवि सुवर्चाः दृश्यते ॥ ५ ॥

अयमिह प्रथमोऽधापि धा° ॥ ६ ॥

मन्थिग्रहपुरोरुक् अयं वेन इत्यस्याः [७. १६.] स्थाने । व्याख्याता [३. १५.] ॥ ६ ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् ।

औन्नधृतैरस्तृणन्वर्द्धिरस्माऽआदिहोतारं न्यसादयन्त ॥ ७ ॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिदृप् विश्वदेवदेवतस्याग्रयणग्रहस्य पुरोरुक् ये देवास इति [७. ११.] स्थाने । त्रीणि शता त्रीणि शतानि त्री त्रीणि सहस्राणि त्रिंशत् नव च देवाः यथा ३३३१ । एते वस्वादिगणा देवा अग्निमसपर्यन् परिचरन्ति सपर्यन्तिः परिचरणकर्मा । यद्वागमोक्ता देवाः नवैवाङ्गास्त्रिवृद्धाः स्युर्देवानां दशकैर्गणैः ते ब्रह्मविजुरुद्राणां शक्तीनां वर्णभेदत इति ते च ३३३ ३३३ ३३३ एतावन्तो भवन्ति । कथं परिचरन्ति तदाह ते धृतैरग्निमौन्नधृतैः असिञ्चयन् उन्न सेचने लुङ् अस्मै अग्नये वर्द्धिरस्तृणान् आहादयन् आत् इत् अनन्तरमेव होतारं वृत्वा हौत्रे कर्मणि न्यसादयन्त नियुक्तवन्तः । धृतसेचनवर्द्धिस्तृणहोतृवरणमेवाग्निपरिचर्येति भावः ॥ ७ ॥

मूर्धानं दिवोऽअरतिं पृथि° ॥ ८ ॥

प्रकृतिवदेव ध्रुवग्रहपुरोरुक् । व्याख्याता [७. २४.] ॥ ८ ॥

अग्निर्वृत्राणि ऋद्धनद्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ९ ॥

गायत्री भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्रग्रहपुरोरुक् इन्द्राग्नीऽग्रागतमित्यस्याः [७.३१.] स्थाने । अग्निर्वृत्राणि पापानि जड्वनत् अत्यर्थं कृत्ति यङ्लुगन्तम् । कया विपन्य-
या पनतिर्चतिकर्मा विविधया पूजया पापं कृत्ति । कीदृशोऽग्निः द्रविणस्युः द्र-
विणो धनमिहृत्ति द्रविणस्यति सुप आत्मनः क्यच् क्यच्छन्दसीति [पा० ३.२.१००.]
क्यजन्तादुप्रत्ययः कृविर्लक्षणं धनमिहृन् । समिद्धः दीप्तः । शुक्रः शुद्धः । आहुतः
निमलितः ॥ १॥

विश्वेभिः साम्यं मध्वग् इन्द्रेण वायुना । पित्रा मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

गायत्री मेधातिथिदृष्टा वैश्वदेवग्रहपुरोरुक् ओमासश्चर्षणीत्यस्याः [७.३३.] स्था-
ने । हे अग्ने विश्वेभिः विश्वेर्देवैः इन्द्रेण वायुना च सह साम्यं साममयं मधु
पिव । कीदृशस्त्वं मित्रस्य धामभिः नामभिः स्तुत इति शेषः त्वमग्ने वरुणो ज्ञायसे
यस्त्वं मित्रो भवसि दस्र (५.) ईडाः इति श्रुतेः ॥ १० ॥

आ यदिपे नृपतिं तेज आनृ शुचि रेतो निषिक्तं गौरभीके ।

अग्निः शर्धमनवगं युवानं स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च ॥ ११ ॥

त्रिदुष्पराशरदृष्टा मरुत्वतीयग्रहपुरोरुक् इन्द्र मरुत्व इत्यस्याः [७.३५.] स्थाने ।
आ उपसर्गः आनडित्यनेन सम्बध्यते यत् यदा तेजः तेजसो हेतुभूतं कृविर्नृपतिं
नुर्यजमानस्य पालकमग्निमानर् अश्रुते व्याप्नोति यदाग्नौ कृविर्ह्यतऽइत्यर्थः तदा
अग्निः रेतो जगदीजभूतं जलम् गौरभीके प्रथमा पद्यर्थे दिवः समीपेऽन्तरिक्षे (६.)
[जनयत्] जनयति मेघवृषेण च पुरः सूदयत् सूदयति क्षरति वृष्टिद्वारेण पुद क्ष-
रणे । कीदृशं तेजः इषे वृष्ट्यै निषिक्तं देवताद्दिशेनाग्नौ सिक्तं हुतम् । शुचि म-
न्त्रसंस्कृतम् । कीदृशं रेतः शर्धं बलहेतुभूतम् अनवगं निर्दीपम् अवगपण्यवर्ग्य
गर्ह्यपणितव्यानिरोधेधिति [पा० ३.१.१०१.] गर्ह्यार्थेऽवगमिति निपातः न अव-
गमनवगमगर्ह्यम् प्रशस्यम् । युवानं युवतुल्यं परिपक्वसं दृढमित्यर्थः । स्वाध्यं
सुदु आ समन्तात् ध्यायते चित्तपतऽइति स्वाध्यं चित्तनीयम् सर्वो वृष्टिमिहृत्ति ।
कृविषा तर्पितोऽग्निरष्टमासैर्जलं निष्पाद्य वर्षासु वर्षतीत्यर्थः । व्यवहितपदो
मन्त्रः ॥ ११ ॥

अग्ने शर्धं मरुते सौभगाय तव युष्मान्युत्तमानि सन्तु ।

सं जास्पत्यः सुयममाकृणुष्व शत्रूयतामभितिष्ठा मरुहांसि ॥ १२ ॥

त्रिष्टुप् विश्ववारादृष्टा द्वितीयमरुत्वतीयपुरोरुक् मरुत्वन्तं वृषभमित्यस्याः [७. ३६.] स्थाने । हे अग्ने त्वं शर्धं उत्सदस्व बलमाविष्कुरु किमर्थं मरुते सौभगाय मरुत्सौभाग्यं लोकस्थितिः । उग्रहस्तव युष्मानि उत्तमानि उत्कृष्टानि सन्तु यु-
ष्मन् व्याततेर्यशो वान्नं वेति [निरु० ५.५.] यास्कः रुविर्लक्षणान्यन्नानि यशांसि वा
सन्तु । किं च जास्पत्यं जायापत्यमित्यर्थे जास्पत्यमिति निपातः जायापत्यं पत्नीय-
जमानवृषं सुयमं सुनियमं जितेन्द्रियमन्योन्यावद्वरागं समाकृणुष्व कुरु सुष्टु यम्यते
सुयमम् ईषदुःसुघिति [पा० ३.३.१२६.] खलप्रत्ययः । किं च शत्रूयतां शत्रुत्वमिह-
तां मरुहांसि तेजांसि अभितिष्ठ आक्रमस्व अभिभव ॥ १२ ॥

त्वाऽ हि मन्द्रतममर्कशोऽर्कैर्वृमहे मरुहि नः श्रोष्यग्ने ।

इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः ॥ १३ ॥

त्रिष्टुप्भरद्वाजदृष्टा मरुहेन्द्रग्रहपुरोरुक् इन्द्रो नृवदित्यस्याः [७. ३१.] स्थाने ।
हे अग्ने वयं त्वां ववृमहे वृतवत्तः कीदृशं त्वां मन्द्रतममतिगम्भीरम् कैः अर्कशो-
कैः अर्कवत् शोचन्तेऽर्कशोका मन्त्रास्तेः अविप्लुतब्रह्मचर्यैर्यथोक्तमधीता मन्त्रा अ-
र्कवद्गीताः स्युरिति भावः । हि यस्मात् नोऽस्माकं मरुहि मरुत् स्तोत्रं त्वं श्रोषि
शृणोषि विकरणव्यत्ययः । किं च नृतमाः मनुष्यश्रेष्ठाः देवता देवतां त्वा त्वां
राधसा रुवीवृषेणान्नेन पृणन्ति पूरयन्ति देवताशब्दात्सुपो लुक् । कीदृशं त्वां श-
वसा बलेन इन्द्रं न इन्द्रमिव वायुमिव च स्थितम् न इवार्थे उभयोः सम्बध्यते
॥ १३ ॥

तेऽग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।

यत्तारो ये मध्वानो जनानामूर्वान्दयन्त गोनाम् ॥ १४ ॥

हे बृहत्पौ आदित्यग्रहपुरोरुचौ आद्या वसिष्ठदृष्टा अन्या प्रस्कण्वदृष्टा कदा
चन स्तरीरसि कदा चन प्रयुहसीत्यनयोः [८. २. ३.] स्थाने । सुष्टु ह्रूयते स्वाहुतः

हे स्वाङ्गत हेऽग्ने जनानां मध्ये ये जनाः गोनां गवां सम्बन्धिभिर्दुग्धदधिघृतैः सह ऊर्वान् (7.) अन्नविशेषान्पुरोडाशादीन् दयन्त ददति दय दानगतिर्हिंसादानेषु लङ् अउभाव आर्षः । ते सूर्यः पण्डिताः ते तव प्रियासः सन्तु । कीदृशास्ते यत्तारः निगृहीतेन्द्रियाः । मधवानः धनवन्तः । गोनामित्यत्र गोः पादान्तऽइति [पा० ७. १. ५७.] नुडागमः ॥ १४ ॥

शुधि शुत्कर्णं वल्लिभिर्देवैरेग्ने सयावभिः ।

आसीदन्तु वह्निषि मित्रोऽर्घ्यमा प्रातर्यावाणोऽअध्वरम् ॥ १५ ॥

शृणुतः इति श्रुतौ अर्थिवचःश्रोतारौ कर्णौ यस्य स शुत्कर्णः हे शुत्कर्ण देवैः सह त्वमध्वरं यज्ञं शुधि शृणु । कीदृशैर्देवैः वल्लिभिः हवीषि वहन्ति ते वल्लयः तैः । सयावभिः सह यान्ति ते सयावानः तैः । किं च मित्रः अर्घ्यमा प्रातर्यावाणश्च देवाः वह्निषि आसीदन्तु उपविशन्तु प्रातर्यान्ति हविः प्राप्नुवन्ति ते प्रातःसवने येषां हविःप्राप्तिस्ते ॥ १५ ॥

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मानुषाणाम् ।

अग्निर्देवानामव आवृणानः सुमृडीको भवतु ज्ञातवेदाः ॥ १६ ॥

त्रिष्टुब्धोत्तमदृष्टादित्यग्रहदधिअयणे (8.) विनियुक्ता यज्ञो देवानामित्यस्याः [८.४.] स्थाने । अग्निः ईदृशो भवतु । कीदृशः विश्वेषां सर्वेषां देवानां मध्ये अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य अदीनः कीदृशानां देवानाम् यज्ञियानां यज्ञार्हाणाम् । तथा विश्वेषां सर्वेषां मानुषाणां नराणामतिथिः पूज्यः देवानामवो हविर्लक्षणमन्नमावृणानः समर्पयन् । सुमृडीकः शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात् सुखकारी । ज्ञातवेदाः ज्ञातप्रज्ञानः ॥ १६ ॥

महोऽअग्नेः संमिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे वरुणे स्वस्तये ।

श्रेष्ठे स्याम सवितुः सत्रीमनि तद्देवानामवोऽअद्या वृणीमहे ॥ १७ ॥

लुशोधानाकदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रग्रहपुरोहक् वाममद्येत्यस्याः [८.६.] स्थाने । देवानां तत् अवः अन्नं हविर्लक्षणमद्य वयं वृणीमहे संस्कुर्मः क्व सति सवितुः

सूर्यस्य सवीमनि सति आज्ञायां सत्याम् देवस्य वा सवितुः प्रसवऽइत्युक्तेः सवी-
मा प्रसवाऽनुज्ञेति कोशः । कीदृशे सवीमनि श्रेष्ठे अन्यदेवाज्ञातः सूर्याज्ञोत्कृष्टा ।
तत्किम् येनाग्नेन वयं स्वस्तये स्वस्तिमन्नो भवेम । कीदृशा वयम् अग्नेः शर्मणि
शरणे आश्रये मित्रे वरुणे च अनागाः अनागसः सुपां सुप इति [पा० ७. १. ३१.
वा० १.] जसः सुः अग्निमित्रवरुणेष्वपराधरहिताः । कीदृशस्याग्नेः महः पूज्यस्य म-
ह्यते पूज्यते महः तस्य महः पूजायां क्षिप् सन्निधानस्य दीप्यमानस्य ॥ १७ ॥

II. आपश्चित्पिप्युं स्तुर्यो न गावो नक्षत्रं तं जरितारस्तऽइन्द्र ।

याहि वायुर्न नियुतो नोऽग्रहः त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ १८ ॥

इन्द्रस्तु दुक्क्यां द्वितीयमर्हवति तस्यैन्द्राग्रहा भवत्यैन्द्रः पुरोरुचः सर्वमैन्द्र-
मसदिति सर्वमेधे श्रुतिः [१३. ७. १. ४.] । ततः इन्द्रस्तुत्संज्ञे उक्थ्यस्ये सर्वमेधस्य
द्वितीयेऽहनि आपश्चिदित्यादि इमां तऽइत्यन्ता द्वादश ऋचः तं प्रतथा अयं वेनः
महां इन्द्रः कदा चन स्तरीः कदा चन प्रयुहसीति पञ्च प्रतीकोक्ताः एवं सप्तद-
शेन्द्र देवत्याः ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः ॥ ॥ वसिष्ठदृष्टा
त्रिदृषु ऐन्द्रवायवस्य पुरोरुक् आ वायो इत्यस्याः [७. ७.] स्थाने । हे इन्द्र ज-
रितारः स्तोतारः ऋविजः ते तव ऋतं यज्ञं नक्षन् नक्षन्ति व्याप्नुवन्ति नक्षन्ति-
र्व्याप्तिकर्मा लडि अउभाव आर्षः । आपः चित् आपोऽपि निग्राभ्यान्नृपाः पिप्युः
आप्याययन्ति सोमं वर्धयन्ति आप्यायी वृद्धौ लिटि व्यायः पी-आदेशः । तत्र दृ-
ष्टान्तः स्तुर्यो गावः इव स्तृण्वन्ति सुन्वन्ति याभिः ताः स्तुर्यः याभिः सोमः सूर्यते
ता गावो वाचो वेदद्वपा-इव ता यथा सोममाप्यायन्ति तथापोऽपि । अत एव
त्वं नोऽस्मानह अभिमुखं याहि आग्रहः वायुर्न वायुरिव वायुर्यथा नियुतः स्वा-
नश्चानभियाति । हि यतः त्वं धीभिः बुद्धिभिः कर्मभिर्वा वाजानन्नानि विदयसे
विविधं ददासि दय दानादौ अत एवाग्रहः ॥ १८ ॥

गाव उपावतावतं मही यज्ञस्य रस्सुदो । उभा कर्णी हिरण्ययो ॥ १९ ॥

तिस्रो गायत्र्यः आद्या पुरुमीगजमीढदृष्टा ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोरुक् इ-
न्द्रवायू इत्यस्याः [७. ८.] स्थाने । गाव उच्यन्ते हे गावः अवतं कूपं चावात्तद्वपं

प्रति उपावत उपगहृत दानार्थम् चावालाल्लरेण गत्रां संचरोऽस्ति अवन इति
कूपनाम [निघं ३. २३.] । को हेतुरागमने तत्राह मही महीत्यौ व्यावापृथिव्यौ
यज्ञस्य रप्सुदा रप्सुदे रप्स्विति वृपनाम (9.) तद्वत्तस्ते रप्सुदे वर्तेते (10.) । व्या-
वाभूमी यज्ञस्य शोभां कुरुत इति यूयमुपागहृत । किं च उभा कर्णा भवतीनामु-
भौ कर्णा हिरण्ययौ हिरण्ययौ अत एव दानार्थमागहृतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

यद्य सूर्य उदितेऽनागा मित्रोऽर्घ्यमा । सुवातिं सविता भगः ॥ २० ॥

वसिष्ठदृष्टा मैत्रावरुणपुरोरुक् अयं वामित्यस्याः [७. १.] स्थाने । अथ सूर्ये
सूर्ये उदिते सति मित्रः अर्घ्यमा सविता भगश्च यत्सुवाति प्रेरयति तत्कर्म कुर्यादि-
ति शेषः । नास्ति आगोऽपराधो यस्य सोऽनागा इति चतुर्णां विशेषणम् ॥ २० ॥

आ सुते सिञ्चत श्रियं रोदस्योरभिश्रियम् । रसा दधीत वृषभम् ॥

तं प्रत्नया । अयं वेनः ॥ २१ ॥

सुनीतिदृष्टाश्चिनपुरोरुक् या वामित्यस्याः [७. ११.] स्थाने । रसा नदी रसतेः
शब्दकर्मण इति [निरुं ११. २५.] यास्कः रसानदी वृषभं वर्षितारं सोमं दधीत
पुष्पाति दधातेर्लिङ् नदीसमीपे हि सोमोत्पत्तेः । तस्मिन्सोमे सुते अभिषुते स-
ति आसिञ्चत चमसेधिति शेषः ऋविजः प्रति वचनमेतत् । कीदृशं वृषभं रोद-
स्योः पृथिव्योः श्रियं श्रियते (11.) श्रीः तम् आश्रयम् सोमस्य जगदाधारत्वात् । अ-
भिश्रियम् अभि सर्वतः श्रीः शोभा यस्य सोऽभिः श्रीः तम् ॥ तं प्रत्नया अयं वेनः
द्वे प्रतीकोक्ते श्रुक्रमन्यिनोः प्राकृते [७. १२. १६.] पुरोरुचौ ॥ २१ ॥

आतिष्ठन्तं परि विश्वेऽभूषञ्छ्रियो वसानश्चरति स्वरोचिः ।

महत्तद्वृत्तोऽमृतस्य नामा विश्ववृषोऽमृतानि तस्थौ ॥ २२ ॥

विश्वामित्रदृष्टाश्रयणपुरोरुक् ये देवास इत्यस्याः [७. ११.] स्थाने । इन्द्रस्य वृ-
ष्टिकर्मोच्यते । विश्वे देवाः आतिष्ठन्तं समन्तात्स्थितमिन्द्रं पर्यभूषन् परिरक्षितवन्तः ।
स इन्द्रः चरति सर्वत्र गहति । कीदृशः श्रियो वसानः देवानां दीप्तिः आह्लादयन्
स्वरोचिः स्वं रोचिर्यस्य सः अनन्याधीनदीप्तिः । किं च विश्वं वृषयति निवृषयति

विश्वरूपः इन्द्रो यतः अमृतानि जलानि आतस्थौ वृष्टये आस्थितवान् वृष्टः इन्द्रस्य तत् महत् प्रसिद्धं नाम वासवो वृत्रहा इत्यादि । कीदृशस्य वृष्टः असुरस्य असवो विद्यते यस्य सोऽसुरस्तस्य प्राणवतः सावधानस्य प्रज्ञावत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्र वो महे मन्दमानायान्यसोऽर्च्यो विश्वानराय विश्वाभुवे ।

इन्द्रस्य यस्य सुमखं सद्धो महि श्रवो नृणां च रोदसी सपर्यतः ॥ २३ ॥

सुचीकदृष्टा त्रिष्टुप् ध्रुवग्रहपुरोरुक् मूर्धानमित्यस्याः [७. २४.] स्थाने । हे ऋत्विजो यूयं विश्वानराय विश्वे सर्वे नरा यजमाना यस्य तस्मै प्रार्च्य प्रार्चत वचनव्यत्ययः इन्द्रं पूजयतेत्यर्थः । कीदृशाय महे महते । वो युष्माकमन्धसः अन्धसा अन्नं हवीन्नेपेण मन्दमानाय मादमानाय । विश्वाभुवे विश्वं भवति प्राप्नोति विश्वभूः तस्मै सर्वव्यापिने विश्वा भूर्यस्येति वा विश्वं भवति यस्मादिति वा संहितायां दीर्घः । किं च रोदसी ग्वावापृथिव्यौ यस्येन्द्रस्य एतान्यदार्थान्सपर्यतः पूजयतः कान् सुमखं शोभनं यज्ञम् सद्धः बलम् महि महत् श्रवो यशः नृणां धनं च । ग्वावाभूमी यस्य मखादीनि मानयतस्तं पूजयतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

वृहन्निदिध्म एषां भूरि शस्तं पृथुः स्वरुः । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ २४ ॥

त्रिशोकदृष्टा गायत्री ऐन्द्राग्रपुरोरुक् इन्द्राग्री इत्यस्याः [७. ३१.] स्थाने । युवा समर्थः इन्द्रः येषां यजमानानां सखा सहायः एषामिन्द्रः वृहन् इत् महानिव भवति । शस्तं शस्त्रं भूरि बद्ध । स्वरुः खड्गः पृथुः विशालः । यज्ञबाहुल्यमाशास्यतऽइत्यर्थः ॥ २४ ॥

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । मद्धाँ१॥७ अभिष्टिरोजसा ॥ २५ ॥

मधुहृन्दोदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् ओमास इत्यस्याः [७. ३३.] स्थाने । इन्द्र आ इहि ओमाडोश्चेति [पा० ६. १. १५.] परब्रह्मम् हे इन्द्र आ इहि आगच्छ आगत्य अन्धसः अन्धसान्नेन हविर्लक्षणेन विश्वेभिः विश्वैः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमांशुभिश्च त्वं मत्सि तृप्यस्व मद तृप्तौ शपो लुक् । कीदृशः त्वम् ओजसा ते-

जसा महान् श्रेष्ठः । अभिष्टिः अभीज्यतऽइत्यभिष्टिः अभियष्टव्यः पृषोदरादिः ॥२५॥

इन्द्रो वृत्रमवृणोर्धनीतिः प्र मायिनाममिनाद्वर्पणीतिः ।

अहन्व्यसमुशधग्वनेधविर्धेना अकृणोद्राम्याणाम् ॥२६॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् प्रथममरुत्वतीयपुरोरुक् इन्द्र मरुत्व इत्यस्याः [७.३५.] स्थाने । इन्द्रः वृत्रं दैत्यमवृणोत् युद्धाय वृणाति स्म । मायिनां मायिनो दैत्यान् प्रामिणात् दिनस्ति मीज् हिंसायाम् क्र्यादिः धादिवाद्भस्वः कर्मणि षष्ठी । व्यं-समहन् हन्ति अंस विभागे चुरादिरदन्तः अंसयति विभजति स्वान् परानिति व्यं-सो दुष्टः तम् एव वनेषु वनस्थान्दहतीत्यर्थः । रमयन्ति देवान् ऋते राम्याः यायनू-काः तेषां धेनाः स्तुतिवृषा वाचः आविः अकृणोत् आविः करोति यजमानाः स्तु-वन्तीति देवेषु प्रकटयतीत्यर्थः । कीदृशः इन्द्रः शर्धनीतिः शर्ध इति वल्लनाम् [निघं २.१.] शर्धे चतुरङ्गे बले नीतिर्यस्य सः । वर्पनीतिः वर्ष इति वृषणाम् [निघं ३.७.] वर्षं नानावृषं नयति प्राप्नोति वर्षणीतिः नानावृषधारी । उशधक् उशन्ति कामयन्ते परस्वं ते उशाश्चौरास्तान्दहति उशधक् ॥२६॥

कुतस्त्वमिन्द्र माहिनः सन्नेको यासि सत्पते किं तऽइत्या ।

सम्पृहसे समराणः शुभानैर्वेचिस्तन्नो हरिवो यत्तेऽग्रस्मे ॥

महो॥२॥ इन्द्रो य ओजसा । कदा च न स्तरीरसि । कदा च न प्रयुहसि ॥२७॥

अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् सशस्त्रमरुत्वतीयपुरोरुक् मरुत्वन्तमित्यस्याः [७.३६.] स्था-ने । इन्द्रं प्रति मरुदाक्यम् हे इन्द्र हे सत्पते श्रुतिस्मृत्युक्ताचाररताः सन्तः तेषां पते पालक त्वमेकः सन्कुतो यासि असहायः एव गहसि । ते तव किमित्या ग-मने को हेतुः किं प्रयोजनम् या हेतौ च हन्द्सीति [पां ५.३.२६.] इदमः याप्र-त्ययः एतेतौ रथोरिति [पां ५.३.४.] इदम इददिशः । कीदृशस्त्वं माहिनः माहि-तः पूज्यः निष्ठा तस्य नवम् धातोर्वृद्धिश्च हान्दसी यद्वा मह उत्सवोऽस्यास्तीति महो एव माहिनः स्वार्थेऽण् इन्नण्यनपत्यऽइति [पां ६.४.१६४.] ढिलोपाभावः । किं च समराणः सम्यक् गहन्सन् शुभानैः शोभनैः वचनैः त्वं सम्पृहसे कतमः

पन्या इति लांकान्पृहसि एकाकित्वात् शोभन्ते तानि शुभानानि शानचि शपि
 लुप्ते वृषम् । सम्पूर्वस्यर्तेः शानचि शपि लुप्ते (12.) समराण इति । कुर्योऽश्वा
 अस्य सतीति कुरिवान् मतुवसो रुः सम्बुद्धौ इन्द्रसीति [पा० ८.३.१.] रुः हे क-
 रिवः इन्द्र नोऽस्माकं तत् एकाकिगमनकारणं वोचिः बृह्ति यत् यतो हेतोः अ-
 स्मे वयं ते तव वदीया वयमिति हेतोर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ तिस्रः प्रतीकोक्ताः तत्र
 मह्यं इन्द्र इत्यस्याः [७. ४०.] माहेन्द्रग्रहणे विनियोगः नृवदित्यस्याः [७. ३१.]
 स्थानं कदा चनेति [८. २. ३.] द्वयोरादित्यग्रहणे विनियोगः ॥ २७ ॥

आ तत्तेश्न्द्रायवः पनत्ताभि यऽऊर्व गोमन्तं तितृत्सान् ।

सकृत्स्वं ये पुरुपुत्रां महीं सहस्रधारां बृहतीं दुदुक्षन् ॥ २८ ॥

गौरीवितिदृष्टा त्रिष्टुप् आदित्यग्रहस्य दधिश्रयणे (13.) विनियोगः यज्ञो दे-
 वानामित्यस्याः [८. ४.] स्थाने । हे इन्द्र आयवो मनुष्याः ते तव तत्कर्म आय-
 नन्त पूजयन्ति पनतिः पूजाकर्मा लङ् अउभाव आर्षः । ये आयवः ऊर्वमन्नं सोम-
 वृषमभितितृत्सान् अभितितृत्सन्ति तर्दितुं हिंसितुमिहन्ति तितृत्सन्ति उत्तृदिर् हिं-
 सानादरयोः सनन्तः इतश्च लोपः परस्मैपदधिति [पा० ३. ४. १७.] अतेरिकारलोपः ।
 सोमं सोतुमिहन्तीत्यर्थः । कीदृशमूर्ध्वं गोमन्तं गौरुदकमस्ति यस्मिन्स गोमान् तम्
 निश्राम्यालक्षणादकयुतम् ताभिरेव सोमः सूयते । किं च ये मनुष्याः महीं भूमिं
 दुदुक्षन् (14.) दुधुक्षन्ति दोग्धुमिहन्ति दुहेः सनत्ताह्यर् पूर्ववदिकारलोपः तेऽपि
 तव कर्म पनन्ति स्तुवन्ति । कीदृशीं महीं सकृत्स्वम् सकृदेकवारमेव सूते क्षि-
 ण्यधान्यादि ददाति सकृत्सूः ताम् पुरुपुत्रां बहुपुत्राम् सर्वे पदार्थाः पृथिवीत उ-
 त्यजन्ते । सहस्रधारां सहस्रं धारा क्षिण्यादयो यस्याः सा ताम् बहुभोगदाम् यद्वा
 सहस्रमसंख्यं प्राणिजातं धरति सहस्रधारा ताम् । बृहतीं महतीम् । ये विप्राः
 सोमाभिष्वं कुर्वन्ति ये च क्षत्रिया भूमिं दुहन्ति पालयन्ति ददन्ते तेश्न्द्रस्य वृत्र-
 वधादिकर्म स्तुवन्ति नान्ये दुर्मधस इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इमां ते धियं प्रभरे मही महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत्तेश्चानजे ।

तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवासः शवसामद्वन्नु ॥ २९ ॥

कुत्सदृष्टा जगती सावित्रपुरोरुक् वाममग्रेत्यस्याः [८. ६.] स्थाने । हे इन्द्र इ-
मां मामकीं धियं बुद्धिं स्तुतिं वा कर्म वा ते तुभ्यं प्रभरे प्रहरे समर्पयामि । की-
दृशस्य ते महः महतः पूज्यस्य । कीदृशीं धियं महीं महतीम् यत् यस्मात् अस्य
यज्ञमानस्य धिषणा बुद्धिर्वाग्वा स्तोत्रे क्रियमाणे ते तव आनज्ञे त्वां व्यनक्ति क-
र्मणि षष्ठी अज्ञेर्लिङ् नलोपश्छान्दसः । किं च देवासः देवाः तमिन्द्रमन्वमदन्
अनुमदन्ति स्तुवन्ति इन्द्रसि परेऽपीति [पा० १. ४. ८१.] अनोः परः प्रयोगः । छ
स्तुवन्ति उत्सवे अभ्युदये प्रसवे गुर्वाग्ननुज्ञायां सत्याम् यद्वा प्रसवे पुत्राग्न्युत्पत्ति-
त्रये उत्सवे इन्द्रं स्तुवन्ति । कीदृशमिन्द्रं शवसा वलेन सासद्भिम् सहते सासद्भिः
शत्रूणामभिभवितारम् चौ समुच्चये ॥ ॥ इन्द्रस्तुत्संज्ञे द्वितीयमहः समाप्तम् ॥ २१ ॥

III. विभ्राड्वृद्धत्पिवतु सोम्यं मध्यायुर्ध्वग्नपतावविद्रुतम् ।

वातज्ञूतो योऽग्रभिरक्षति त्मना प्रजाः पुषोष पुरुधा विराजति ॥ ३० ॥

अथ तृतीयमहः सूर्यस्तुत् तथा च श्रुतिः [१३. ७. १. ५.] सूर्यस्तुडक्थ्यस्तृतीयम-
हर्भवति तस्य सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्यः पुरोरुचः सर्वः सौर्यमसदिति । चतुर्दश
पुरोरुचस्तिन्त्रः प्रतीकोक्ताः एवं सप्तदश ऋचः सूर्यस्तुत्संज्ञे उक्थ्यसंस्थे सर्वमेधस्य
(15.) तृतीयेऽह्नि ॥ ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां पूर्वात्ताक्रमेण ग्रहण-
मत्वा बोध्याः ॥ विभ्राड्वृष्टा जगती ऐन्द्रवायवपुरोरुक् । विविधं भ्राजते विभ्राट्
सूर्यः सोम्यं सोमवृषं हविः पिवतु कीदृशं सोम्यं वृद्धत् महत् मधु मधुरस्वादम् ।
यः सूर्यः त्मना आत्मना प्रजाः अभिरक्षति पालयति पुषोष पुलाति च पुरुधा व-
द्धुधा विराजति च शोभते । कीदृशः यज्ञपतौ यज्ञमाने अविद्रुतमखण्डितमायुः
दधत् स्थापयन् । वातज्ञूतः वातेन प्रेरितः वातेन प्रेरितं रविमण्डलं भ्रमतीति
प्रसिद्धिः ॥ त्मना मन्त्रेष्वाद्यादिरात्मन [पा० ६. ४. १४१.] इत्याकारलोपः । कृ कौ-
टिल्ये कृ क्वरेश्छन्दसीति [पा० ७. २. ३१.] कृ-आदेशः ॥ ३० ॥

उडु त्यं ज्ञातं ॥ ३१ ॥

ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोरुक् । व्याख्याता [७. ४१.] ॥ ३१ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनांश्चाग्रनु । त्वं वरुणा पश्यसि ॥ ३२ ॥

प्रस्कावदृष्टा गायत्री मैत्रावरुणपुरोरुक् । सर्वमेधे पक्ष्याकारेणामिश्चीयते त-
द्रूपमात्मानं सम्पाद्य मुक्तिमाप्नोति तदत्र प्रार्थ्यते । हे पावक शोधक येन चक्ष-
सा दर्शनेन त्वं भुरण्यत्तमनुपश्यसि क्षिप्रयाती पक्षी भुरण्युः भुरण्युमात्मानं करो-
ति भुरण्यति भुरण्यतीति भुरण्यन् तम् धिबन्तात् शतृप्रत्ययः । सर्वमेधयाजिनं
भुरण्युपक्षिद्रूपमात्मानं कृत्वा स्वर्गहन्तं येन चक्षसानुपश्यसीत्यर्थः । तेन चक्षसा
जनानस्मानपि भुरण्यतः हे वरुण त्वं पश्य वरुणः सूर्यः ॥ ३२ ॥

दैव्यावधूर्युः आगतं रथेन सूर्यवचा । मध्वा यज्ञं समञ्जाथे ॥

तं प्रत्नथा । अयं वेनः । चित्रं देवानाम् ॥ ३३ ॥

आश्विनपुरोरुक् गायत्री । देवानामिमौ दैव्यौ हे दैव्यौ अधूर्युः अश्विनौ युवां
रथेन आगतमागहतम् शपो लुक् कीदृशेन रथेन सूर्यवचा सूर्यस्येव त्वक् काल्ति-
र्यस्य तेन । एत्य मध्वा मधुरेण रुविषा सोमपुरोडाशदध्यादिना यज्ञं समञ्जाथे यु-
वां सम्रक्षयतम् बहूनि रुवीषि कुरुतमित्यर्थः ॥ तं प्रत्नथा [७.१२.] अयं वेनः
[७.१६.] चित्रं देवानाम् [७.४२.] तिस्रः प्रतीकोक्ताः आग्ने दे शुक्रमन्थिपुरोरुचौ
(16.) तृतीयाग्रयणस्य ॥ ३३ ॥

आ न इडाभिर्विदये सुशस्ति विश्वानरः सविता देव एतु ।

अपि यथा युवानो मत्सथा नो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥ ३४ ॥

अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् ध्रुवपुरोरुक् । विश्वानरो विश्वनरहितकारी सविता देवः
नोऽस्माकं विदये यज्ञगृहे आ एतु आगहतु । कथम् इडाभिः सुशस्ति यथा स्या-
त्तथा इडाभक्षणेन शोभना शस्तिः शंसनं प्रशंसा यस्यां क्रियायां तथा यथा
सर्वे इडां भक्षयन्ति तथा एवमित्यर्थः यद्वा सुशस्ति विभक्तिलोपः कीदृशे यज्ञगृहे
सुशस्ति सुशस्तौ इडाभिः शोभनप्रशंसायुक्ते । एवं सूर्यमुक्त्वा देवानाह हे युवा-
नः जरारहिता देवा अपि निश्चितम् अभिपित्वे अभिपतने आगमनकाले यथा येन
प्रकारेण यूयं मत्सथ मद तृप्तौ तृप्तय तथा नोऽस्माकं विश्वं सर्वं जगत् गतु (17.)
जङ्गमं पुत्रगवादिकं मनीषा मनीषया बुद्ध्या मत्सथ अन्तर्भूतण्यर्थः तर्पयत (18.)
यथा भवद्भिस्तृप्तिः क्रियते तथास्मत्प्रजास्तर्पणीयां इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यद्य कच्च वृत्रहनुद्गा अभि सूर्य । सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥ ३५ ॥

श्रुतकक्षसुकक्षदृष्टा गायत्री ऐन्द्राग्रपुरोरुक् । वृत्रो मेघे रिपौ धान्ते दानवे वासवे गिराविति कोशात् वृत्रमन्धकारं शर्वरं (19.) हन्ति वृत्रहा रविः हे वृत्रहन् हे सूर्य हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्ता अग्नयत् कच्च यत्र कुत्रचित् त्वमभि उद्गाः अभ्युदेषि तत्सर्वं ते तव वशेऽस्तीति शेषः यद्वा उद्गाः अत्र पुरुषव्यत्ययः यत्किञ्चित्प्राणिजातमुदेति तत्सर्वं तव वशे सर्वस्येति त्वमेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमाभासि रोचनम् ॥ ३६ ॥

प्रस्काण्वदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् । हे सूर्य त्वं ज्योतिष्कृत् तेजसः कर्तासि विश्वमाभासि प्रकाशयसि च अग्निविद्युन्नक्षत्रचन्द्रग्रहतारकादिषु त्वदीये तेज इत्यर्थः । कीदृशं विश्वं रोचनं दीप्यमानं त्वत्प्रकाशेनेति भावः । कीदृशस्त्वम् तरणिः तरत्यतिक्रामति नभोवर्त्मेति तरणिः अश्ववितृभ्योऽनिरिति [उणा० ३. १८.] तरतेरनिप्रत्ययः । विश्वदर्शतः विश्वस्य दर्शतो दर्शनीयः दृशेरतच् ॥ ३६ ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं मध्या कर्तोर्विततं संज्ञभार ।

यदेदयुक्तं हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ३७ ॥

कुत्सदृष्टे द्वे त्रिष्टुभौ मरुत्वतीययोः पुरोरुचौ । सूर्यस्य तत् देवत्वं देवतानुभावः तच्च महत्त्वं महाभाग्यमैश्वर्यम् तत्किम् कर्ताः ईश्वरे तोसुन्कसुनाविति [पा० ३. ४. १३.] इति करोतिस्तोसुन्प्रत्ययः कार्यश्रेष्ठस्य जगद्रूपस्य मध्या मध्ये विततं विस्तारितमंशुजालं संज्ञभार संज्ञहार संहरते न कान्य एतादृशमंशुजालं प्रसारयितुं संहरतुं वा शक्नोतीत्यर्थः । किं च यदा इत् यदैव हरितः हरितवर्णाव्रश्मीनयुक्त युक्ते आत्मनि आरोपयति सधस्थात् सह तिष्ठत्यंशवो यत्र तत्सधस्यं व्योममण्डलम् सध मादस्थयोऽह्नुदसीति [पा० ६. ३. १६.] सहस्य सधादेशः संध्याकाले पीतवर्णानंशून्यदा व्योममण्डलात्स्वस्मिन्योजयति । आत् अनन्तरमेव रात्री निशा सिमस्मै वासः तनुते सर्वं वस्तु तमसाहादयतीत्यर्थः सूर्यास्तादनन्तरं रात्रिसद्भावात् । सिमशब्दः सर्वपर्यायः ॥ ३७ ॥

तन्मित्रस्य वरुणास्याभिचक्षे सूर्यो वृषं कृणुते द्यौरुपस्थे ।

अनन्तमन्यद्गुणदस्य पात्रः कृत्तमन्यद्भरितः सम्भरन्ति ॥३८॥

सूर्यो द्यौः गुल्लोकस्योपस्थे उत्सङ्गे मित्रस्य वरुणस्य च तद्रूपं कृणुते कुरुते
येन वृषेण जनानभिचक्षे अभिचक्षे पश्यति मित्रवृषेण सुकृतिनोऽनुगृह्णाति वरु-
णवृषेण दुष्कृतिनो निगृह्णातीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य अन्यत् एकं पात्रो वृषमनन्तम्
कालतो देशतश्चापरिहेद्यम् रुशत् शुक्लं दीप्यमानं विज्ञानधनानन्दं ब्रह्मैव । अ-
न्यत् कृत्तं दैतलक्षणं वृषं धरितः दिशः इन्द्रियवृत्तयो वा सम्भरन्ति धारयन्ति ।
इन्द्रियग्राह्यं दैतवृषमेकम् एकं शुद्धं चैतन्यमदैतमिति द्वे वृषे सूर्यस्य सगुणानिर्गु-
णं ब्रह्म सूर्य एवेत्यर्थः ॥ पात्र इति बलनाम [निघ० २.२.] इह वृषमुच्यते । रो-
चतऽइति रुशत् औणादिकेऽति प्रत्यये चकारस्य शकारो गुणाभावश्च निपात्यते
यद्वा रुश द्विसाधाम् रुच्यर्थे वर्तमानादस्मल्लटः शतरि रुशदिति वृषम् ॥३८॥

वणमर्होऽसि सूर्य वडादित्य मर्होऽसि ।

मरुतो सतो महिमा पनस्यतेऽद्वा देव मर्होऽसि ॥३९॥

जमदग्निदृष्टे द्वे बृहतीसतोबृहत्यौ । आद्या माहेन्द्रपुरोरुक् । वडित्यव्ययं (20.)
सत्यार्थम् । हे सूर्य सुवति प्रेरयति कार्येषु जगदिति सूर्यः राजसूर्यसूर्येत्यादिना
[पा० ३.१.११४.] क्यबन्तो निपातः । वट् सत्यं त्वं मरुान् असि श्रेष्ठोऽसि । आ-
दत्तेऽश्रून्तित्यादित्यः हे आदित्य वट् त्वं मरुानसि । किं च मरुः मरुतः सतः
नित्यस्य ते तव महिमा पनस्यते लोकैः स्तूयते । हे देव दीप्यमान अद्वा सत्यं
त्वं मरुानसि अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति [निर्ह० १०.४२.] पुनरुक्तिरादरार्था
॥३९॥

वट्सूर्य श्रवसा मर्होऽसि सत्रा देव मर्होऽसि ।

मद्वा देवानामसूर्यः पुरोहितो विभु ज्योतिरदाभ्यम् ॥४०॥

आदित्यग्रहप्रथमग्रहणम् । हे सूर्य वट् सत्यं श्रवसा धनेन यशसा वा त्वं
मरुानसि । हे देव सत्यं त्वं मरुानसि देवानां मध्ये श्रेष्ठोऽसि केन मद्वा मरु-

त्वेन । कीदृशः त्वम् असुर्यः असवः प्राणा येषां सन्ति तेऽसुराः तेभ्यो हितोऽसुर्यः प्राणिहितः । पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः सर्वकार्येषु पुरः पूज्यः सर्वदेवानां सूर्यार्घदानानन्तरमेव पूजाधिकारात् । विभु व्यापकमदाभ्यमनुपदिंस्यं ज्योतिः ते जस्त्वमेव तेजोवृष इत्यर्थः ॥४०॥

आयन्त-इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

वसूनि ज्ञाति जनमानःओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥४१॥

नृमेधदृष्टा वृहती । आदित्यस्य पुनर्ग्रहणम् । आयन्त इति आयन्तः अिज् से-
वायाम् अतः शतरि शपि गुणे प्राप्ति व्यत्ययेन वृद्धिः इव एवार्थे । सूर्यं आयन्तः
आश्रयन्तः एव अर्थाद्ग्रन्थः इन्द्रस्य विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव वसूनि धना-
नि वृष्टिधान्यनिष्पत्त्यादीनि भक्षत अभक्षत भक्षते विभक्षते (21.) प्राणिभ्यां वि-
भज्य ददतीत्यर्थः भज भागसेवयोः अस्य लुङि तङि प्रथमैवङुवचने वृषम् अउभाव
आर्षिः आत्मनेपदेष्वनत इति [पा० ७.१.५.] तस्यादादेशः । सूर्यकिरणा इन्द्रदत्तां
वृष्टिं भूमौ विभजतीत्यर्थः । किं च वयं तान्येव वसूनि ज्ञाति पुत्रे जनमाने उत्प-
द्यमाने च ओजसा तेजसा सह प्रतिदीधिम धारयाम स्थापयामेत्यर्थः । किमिव
भागं न भागमिव यथा स्वभागं पुत्रादिषु धारयामस्तथेत्यर्थः । धि धृतौ लङ् व्य-
त्ययेन शपः श्लुः द्विवम् तुजादिवाद्भ्यासदीर्घः ॥४१॥

अग्या देवा उदिता सूर्यस्य निरुहंसः पिपृता निरवग्यात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामकृतामदितिः सिन्धुः पृथिवीऽउत द्यौः ॥४२॥

कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् दध्नादित्यग्रहश्रयणे विनियोगः । दीव्यन्ति दीप्यन्ते इति दे-
वाः रश्मयः हे देवाः नोऽस्मान्कृतः पापात् निःपिपृत निर्मुञ्चत अवग्यात् दुर्ग-
शसोऽपि निःपिपृत पृथक् कुरुतं अस्माकं पापानि दुर्गशांसि च नाशयतेत्यर्थः ।
ह्य अग्यास्मिन्दिने सूर्यस्य उदिता उदिते उदये अग्य सूर्यादयेऽस्मान् शुद्धान्कुरुते-
त्यर्थः । अद्येत्यत्र द्यचोऽतस्तिङः निपातस्य चेति [पा० ६.३.१३५.१३६.] दीर्घः ।
अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६.३.१३७.] दीर्घः पिपृतेत्यत्र । किं च मित्रादयः तत्

[नः] अस्मद्वचनं मामकृतां पूजयन्तु अङ्गीकुर्वन्त्वित्यर्थः के मित्रः वरुणः अदितिः देवमाता सिन्धुः समुद्रो नदी वा पृथिवी उतापि च ग्यौः स्वर्गः ॥४२॥

आ कृत्तेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥४३॥

हिरण्यस्तूपदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रपुरोरुक् । सविता देवः हिरण्ययेन हिरण्ययेन रथेन आयाति आगच्छति किं कुर्वन् कृत्तेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह आवर्तमानः पुनर्भ्रमणं कुर्वन् अमृतं देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निवेशयन् स्वस्व-प्रदेशेषु स्थापयन् भुवनानि पश्यन् कानि साधु कुर्वन्ति कान्यसाधिति विचारयन् ॥४३॥

IV. प्रवावृजे सुप्रया वृहिरिषामा विश्पतीव वीरिटेऽश्याति ।

विशामत्तोरुषसः पूर्वहृतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुवान् ॥४४॥

तृतीयं सूर्यस्तुडक्थ्यमरुः समाप्तम् अयं चतुर्थमरुः वैश्वदेवस्तुत् तथा च श्रुतिः [१३. ७. १. ६.] वैश्वदेवश्चतुर्थमरुर्भवति वैश्वदेवा ग्रहा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुच इति । वैश्वदेवस्तुति चतुर्थेऽङ्गि एकादश पुरोरुचः षट् प्रतीकोक्ताः इति सप्तदश ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तग्रहाणां पुरोरुचो ग्रहणमन्त्राः ॥ वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्रवायवापुरोरुक् । एषां यज्ञमानानां स्वस्तये कल्याणाय वीरिटेऽन्तरिक्षे वर्तमानौ वायुः पूषा च आ श्याति आगच्छतः ई कान्त्यसनगतिव्याप्त्यादौ [धातुं २४. ३१.] व्यत्ययेन तङ् । कीदृशो वायुः नियुवान् नियुतोः नियुत्संज्ञा अश्वाः सत्यस्य सः नियुतो वायोरित्युक्तेः [निघं १. १५.] । कस्मिन्काले अत्तोः रात्रिः उषसः दिनस्य पूर्वहृतौ पूर्वा चासौ ह्रतिश्च पूर्वहृतिस्तस्याम् प्रथमाह्वानकाले अग्निहोत्रहोमकाले इत्यर्थः उषसः पूर्वाह्वाने पूषा रविरायाति रात्रौ वायुः वायुना वायुसखत्वादग्निर्लक्ष्यते रात्रिहोमस्याग्निदेवत्यत्वात् । तत्र दृष्टान्तः काविव विश्पतीव यथा विशां पती द्वौ राजानौ विशां वीरिटे मनुष्याणां गणे आगच्छतस्तद्वत् तावपि तेषां स्वस्तये श्याति । एषां केषाम् येषां वृहिः प्रवावृजे प्रवृज्यते प्रस्तीर्यते

वृजो वृत्तित्यागयोः लिट् अभ्यासदीर्घः संहितायाम् । कीदृशं बर्हिः सुप्रयाः शो-
भनं प्रयः प्रगमनं प्रस्तरणं यस्य तत्सुप्रयः दीर्घश्चान्दसः सम्यक् विधिना प्रस्तीर्ण-
मित्यर्थः । वीरिट्शब्दो गुणवाचकः तथा च यास्कः [निरु० ५. २८.] प्रवृज्यते सु-
प्रायणं बर्हिरेषामियते (22.) सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा वीरिट्मत्त-
रिक्तं भियो वा भासो वा ततिरिति गणाभिधानं वा स्यात् सोऽपि भीतननो
(23.) भासस्तनयश्च अतरिक्ते निरालम्बने (24.) भयम् भासो नक्षत्राणां तन-
नम् गणमपि दृष्ट्वा योद्धारो विभ्यति भियो वी-आदिशे तनोतेः (25.) रिट् इ-
ति ॥ ४४ ॥

इन्द्रवायू वृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगम् । आदित्यान्मारुतं गणम् ॥ ४५ ॥

मेधातिथिदृष्टे द्वे गायत्र्यौ आद्या ऐन्द्रवायवस्य पुनर्ग्रहणे द्वितीया मित्रावरुण-
ग्रहणे । इन्द्रवायू वृहस्पतिं मित्रा विभक्तेराकारः अग्निं पूषणं भगम् आदित्यान्
मारुतं मरुत्सम्बन्धिनं गणम् एतानाच्छ्रयामि ॥ ४५ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिवृत्तिभिः । कर्ता नः सुरार्धसः ॥ ४६ ॥

वरुणः मित्रश्च विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षणप्रकारैः प्राविता प्र-
कर्षेण रक्षको भुवत् भवतु भवतेर्व्यत्ययेन तुदादित्वात् शप्रत्ययः इतश्च लोप इ-
ति [पा० ३. ४. १७.] तिप् इलोपः धातोरुवङ् । किं च मित्रावरुणौ नोऽस्मान्सु-
रार्धसः शोभनधनान् कर्ता कुरुताम् शोभनं राधो येषां ॥ ४६ ॥

अधि न इन्द्रेषां विष्णो सजात्यानाम् । इता मरुतो अश्विना ॥

तं प्रत्नया । अयं वेनः । ये देवासः । आ न इडाभिः । विश्वेभिः साम्यं
मधु । ओमासश्चर्षणीधृतः ॥ ४७ ॥

कुसीदिदृष्टा गायत्र्याश्विनपुरोरुक् । हे इन्द्र हे विष्णो हे मरुतः हे अश्विना
अश्विनौ नोऽस्माकमेषां सजात्यानां समानजातीयानामधि सजात्यमध्ये यूयमित
आगच्छ ॥ अत्र प्रतीकोक्ताः तं प्रत्नया [७. १२.] शुक्रग्रहे अयं वेनः [७. १६.]
मन्थिग्रहे ये देवासः [७. ११.] आग्रयणस्य आ न इडाभिः [३३. ३४.] ध्रुवस्य

विश्वेभिः सोम्यं मधु [३३. १०.] ऐन्द्राग्रस्य ओमासश्चर्षणीधृतः [७. ३३.] विश्वदे-
वस्य ग्रहणे ॥ ४७ ॥

अग्रऽइन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्रयन्त मारुतोत विष्णो ।

उभा नासत्या रुद्रोऽअध गाः पूषा भगः सरस्वती जुषन्त ॥ ४८ ॥

प्रतिक्षत्रदृष्टा त्रिष्टुप् मरुत्वतीयपुरोरुक् हे अग्ने हे इन्द्र हे वरुण हे मित्र हे देवाः हे मारुत (26.) मरुद्गण उतापि हे विष्णो यूयं शर्धः बलं प्रयन्त प्रयङ्क्त दत्त यमेः शपो लुक् । एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमाह उभा नासत्या उभौ नास-
त्यावश्चिनी रुद्रः अध अथ गाः देवपत्न्यः पूषा भगः सरस्वती च जुषन्त जुषन्तां
सेवन्तां हवींषि ॥ ४८ ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादिति७ स्वः पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वतां१॥७अपः ।

हुवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसं७ सवितारमृतये ॥ ४९ ॥

वत्सारदृष्टा जगती सशस्त्रमरुत्वतीयपुरोरुक् । इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ अदितिम्
स्वः आदित्यम् पृथिवीम् द्यां द्युलोकम् मरुतः पर्वतान् अपः विष्णुम् पूषणम्
ब्रह्मणस्पतिम् भगम् शंसं स्तुत्यं सवितारम् एतान् नु क्षिप्रमृतयेऽवनायाहं हुवे
आह्वयामि ॥ ४९ ॥

अस्मे रुद्रा मेरुना पर्वतासो वृत्रहृत्ये भरद्गतौ सजोषाः ।

यः शंसंति स्तुवते धायि पञ्च इन्द्रज्येष्ठा अस्माँ१॥७अवन्तु देवाः ॥ ५० ॥

पञ्च त्रिष्टुभः आद्या प्रगाथदृष्टा माहेन्द्रपुरोरुक् । यो नरः शंसति शस्त्राणि
शंसति स्तुवते स्तौति स्तोत्राणि प्रकर्षेण जपति पञ्चः प्रार्जितधनः सन् धायि
दधाति हवींषि तान् (27.) अस्मांश्च यजमानान्देवा अवन्तु पान्तु पञ्चः पृषोदरा-
दिः । कीदृशा देवाः अस्मे अस्मासु मेरुना जस आकारः मेरुन्ति सिञ्चन्ति मेरु-
नाः धनादिसेत्तारः । रोदयन्ति शत्रूनि रुद्राः । पर्वतासः पर्वताणि उत्सवा वि-
द्यन्ते येषां ते पर्वताः उत्सववन्तः पर्वमरुद्ग्यां तबिति [पा० ५. २. १२२. वा० ११.]
तप्प्रत्ययः । वृत्रहृत्ये वृत्रासुरबधाय भरद्गतौ भरे संग्रामे ह्यतिराह्वानम् तत्र स-

जोषाः समानो जोषः प्रीतिर्येषां ते एकमतय इत्यर्थः । इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठो
येषां ते । ईदृशा देवा नोऽवन्तु ॥ ५० ॥

अर्वाञ्चोऽग्र्या भवता यज्ञत्रा आ वो हृदि भयमानो व्ययेयम् ।

त्राधं नो देवा निजुरो वृकस्य त्राधं कर्तादवपदो यज्ञत्राः ॥ ५१ ॥

कूर्मदृष्टादित्यस्य प्रथमा पुरोरुक् । यज्ञत्वं त्रायत्वे यज्ञत्राः यष्टव्या वा हे यज्ञ-
त्राः देवाः अग्न्य यूयमर्वाञ्चः अस्मदभिमुखाः भवत दीर्घा संहितायाम् । यतो भय-
मानः विभ्यत् अहं वो युष्माकं हृदि हृदि भवं मनः आव्ययेयम् आगमयेयमभि-
मुखं सम्पादयेयमित्यर्थः । व्यय गतौ णिजलः । भिजो व्यत्ययेन शपि भयमानः ।
किं च हे यज्ञत्राः देवाः नोऽस्मान् वृकस्य वृकात् त्राधम् पालयत कर्तात् कृपाञ्च
त्राधम् । कीदृशादृकात् निजुरः जूरी वधे नितरां जूर्यते दिनस्ति निजुः क्षिप् त-
स्मान्निजुरः हिसकात् । कीदृशात्कर्तात् अवपदः अवाचीनाः पादन्यासा यत्र सः
अवपात् तस्मादवपदः सोपानैर्यत्रोत्तरीतुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विश्वेऽग्र्य मरुतो वि° ॥ ५२ ॥

लुशदृष्टादित्यपुनर्यदृष्टे । व्याख्याता [१८.३१.] ॥ ५२ ॥

विश्वे देवाः शृणुतेमऽ ह्वं मे येऽअन्तरिक्षे यऽउप द्यवि ष ।

येऽअग्निजिह्वा उत वा यज्ञत्रा आसग्यास्मिन्वर्हिषि मादयधम् ॥ ५३ ॥

सुहोत्रदृष्टादित्यग्रहस्य दध्ना श्रयणे (२८.) विनियुक्ता । हे विश्वे देवाः ये यूय-
मन्तरिक्षे स्य भवथ ये च द्यवि उप स्वर्गसमीपे स्य ये चाग्निजिह्वाः वह्निमुखाः
उत वा अपि च यज्ञत्राः यज्ञनीयाः ते सर्वे यूयमिमं मे मत्कृतं हवमाह्वानं शृणु-
त श्रुत्वा चास्मिन्वर्हिषि आसग्योपविश्य मादयधं तृप्यधम् ॥ ५३ ॥

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्योऽमृतत्वऽ सुवसिं भागमुत्तमम् ।

आदिद्वामानं सवितर्व्यूर्णुषेऽनूचीना जीविता मानुषेभ्यः ॥ ५४ ॥

वामदेवदृष्टा जगती सावित्रग्रहस्य पुरोरुक् । हे सवितः हि निश्चितं प्रथम-
मुदयसमये यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्यः त्वमुत्तमं भागमग्निहोमद्वयं सुवसिं प्रेरय-

सि षू प्रेरणे तुदादिः अभ्यनुज्ञानासीत्यर्थः । कीदृशं भागममृतवममृतप्रदमित्यर्थः । कार्यकारणयोरेभेदेन निर्देशः । आत् इत् अनन्तरमेव उदयानन्तरम् दामानम् ददाति प्रकाशमिति दामा रश्मिसमूहः तं व्यूर्णुषि विवृणोषि विस्तारयसि । ततो मानुषेभ्यः [जीविता] जीवितानि जीवनहेतूनि कर्माणि व्यूर्णुषि सूर्योदयानन्तरमेव प्राणिनां कर्मसु प्रवृत्तेः कीदृशानि जीवितानि [अनूचीना] अनूचीनानि अन्वञ्चन्ति तान्यनूचीनानि रश्मिसमूहानुगतानि तमसि तदभावात् । लौकिकवैदिकव्यवहारप्रवर्तयिता तमेवेत्यर्थः ॥ ॥ इति वैश्वदेवस्तुच्चतुर्थमहः । समाप्तोऽयं सर्वमेधः ॥ ५४ ॥

V. प्र वायुमहो बृहती मनीषा बृहद्रयिं विश्ववारं रथप्राम् ।

द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः कविर्मियक्षसि प्रयज्यो ॥ ५५ ॥

अथ पञ्चदशपञ्चदशत्रयोदशर्चास्त्रयोऽनुवाकाः पुरोरुचोऽनारभ्याधीताः श्रौत-कर्मण्यविनियुक्ताः ब्रह्मयज्ञार्हा आदित्ययाज्ञवल्क्यदृष्टाः पितृमेधपर्यन्तम् ॥ ऋजि-श्चदृष्टा त्रिष्टुप् वायुदेवत्या । प्रकर्षेण यजति प्रयज्युः हे प्रयज्यो अध्वर्यो बृहती मनीषा महत्या बुद्ध्या कृत्वा अह आभिमुख्येन त्वं वायुं प्र इयक्षसि प्रकर्षेण यष्टु-मिहसि । कीदृशः त्वम् कविः ज्ञानी । कीदृशं वायुं बृहद्रयिम् बृहन्रयिर्यस्य तम् महाधनम् । विश्ववारम् विश्वेन त्रियते तम् सर्वस्य वरणीयम् विश्वं वृणोतीति वा सर्वव्यापकम् । रथप्राम् रथं प्राति पूरयति रथप्राः तम् यजमानाय दातुं धनैः रथं पूरयति । द्युतद्यामा व्यत्ययः द्युतद्यामानम् द्युतत् दीप्यमानं याम यमनं नियमनं यस्य तम् । नियुतः पत्यमानः उभयत्रविभक्तिव्यत्ययः नियुद्भिरश्वैः पत्यमानं गह्वन्तम् । कविं क्रान्तदर्शनम् । ईदृशं वायुं यजेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इन्द्रवायूऽग्ने सु० ॥ ५६ ॥

व्याख्याता [७. ८.] ॥ ५६ ॥

मित्रं ऋवे पूतदंजं वरुणं च रिशादसम् । धियं घृताचीं सार्धत्ता ॥ ५७ ॥

हे मधुहन्तोदृष्टे गायत्र्यौ आद्या लिङ्गोक्तदेवत्या । मित्रं वरुणं चारुं ऋवे आ-

हूयामि । कीदृशं पूतदक्षम् पूतं पवित्रं सदाचारं दक्षयति धनपुत्रादिभिर्विधयति
पूतदक्षस्तम् दक्ष कम्पृद्योरित्यस्माषिजन्तात्कर्मण्यण् । रिशादसम् रिशन्ति हिं-
सन्ति रिशा दुष्टाः तान्समन्तादसति नाशयति रिशादसः तम् रिश हिंसायाम् दस
उपक्षये । द्वयोर्विशेषणे । कीदृशावुभौ धियं कर्म साधता साधयन्तौ । कीदृशौ
धियं धृताचीम् धृतमच्यते हूयते यत्र तम् ॥ ५७ ॥

दस्त्रौ युवाकवः सुता नासत्या वृत्तवर्हिषः । आयातः रुद्रवर्तनी ॥

तं प्रत्नया । अयं वेनः ॥ ५८ ॥

आश्विनी द्वयोरश्विनोरेकस्य दस्त्र इति नामापरस्य नासत्य इति । हे दस्त्रौ
दर्शनीयौ हे [नासत्या] नासत्यौ न असत्यौ सत्यवादिनावित्यर्थः । युवामायात-
मागह्यतम् यतः सुताः अभिषुताः सोमा इति शेषः । कीदृशाः सोमाः युवाकवः
युवां कामयन्ते ते युवाकवः मां पिबतमितीह्यतः यद्वा युवन्ति अग्नौ मिश्रीभवन्ति
युवाकवः कटिकुषिभ्यां काकुरिति [उष्णा° ३. ७६.] वहुलग्रहणात्काकुप्रत्ययः । वृ-
त्तवर्हिषः वृत्तं वर्हिषत्र ते । कीदृशौ युवां रुद्रवर्तनी रुद्रस्येव वर्तनिः पन्था य-
योस्तौ रुद्रवद्रमनशीलौ ॥ तं प्रत्नया [७. १२.] अयं वेनः [७. १६.] एते द्वे प्रती-
कोक्ते ॥ ५८ ॥

विदग्धदी सरमा रुग्णमद्रेर्महि पाथः पूर्व्यः सध्वक् ।

अयं नयत्सुपद्यक्षराणामह् रवं प्रथमा जानती गात् ॥ ५९ ॥

कुशिकदृष्टा त्रिष्टुप् इन्द्रदेवत्या । सह रमन्ते देवा विप्रा वा यस्यां सा सरमा
वाक् । प्रथमा आद्या सरमा त्रयीलक्षणा वाक् अह् यज्ञाभिमुखं गात् आगहति
यज्ञं प्रतिपादयतीत्यर्थः । कीदृशी सरमा सुपदी शोभनानि पदानि सुमिङ्गुलानि
यस्यां सा । अक्षराणामकारादीनां रवं शब्दं जानती ज्ञापयन्ती अन्तर्भूतणिज्यः ।
तां सरमां यदि चेत् विदत् जानीयात् अध्वर्युः तर्हि पाथः सोमलक्षणमन्नं कः कु-
र्यात् वेदानभिज्ञस्य सोमकण्डनानधिकारात् । कीदृशं पाथः अद्रेः रुग्णम् विभक्ति-
व्यत्ययः अद्रिणा सोमाभिषवग्राव्या रुग्णमभिषुतम् । महि महत् । पूर्व्यं पूर्वगृ-
हीतमुपांश्वन्तर्यामैन्द्रवायवादिपात्रेषु । सध्वक् सदाञ्चति सहस्य सधिः सहैव हव-

नाय गृह्णत् । अग्रं नयत् अग्रं मुख्यत्वं यजमानं प्रापयत् यज्ञेन यजमानो मुख्यो भवति ॥ एवमधियज्ञं मन्त्रो व्याख्यातः । वरुचानां तु संवादसूक्तमिदम् । तत्र पणिभिरसुरैर्देवगोधनेऽपकृते इन्द्रेण देवश्रुनी तद्वीत्यै (29.) प्रेरिता तदभिप्रायेण व्याख्यायते । सरमा देवश्रुनी इन्द्रेण गवन्वेषणाय प्रहिता सती यदि यदा अद्रेः गिरिः रुग्णं भग्नम् द्वारम् विदत् अविदत् अलभत् तदा इन्द्रः पाथः कृविरन्नं कः अकार्षीत् तस्यै दत्तवान् । ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा अक्षराणां क्षरणेन नाशेन रक्षितानामनुपद्रुतानां गवाम् अग्रं प्राप्तं नयत् अनयत् प्राप्नोत् (30.) । प्रथमा प्रथमम् एवं गवां हम्भारवं ज्ञानती सती अह गवामभिमुखं गात् अगात् जगाम । कीदृशं पाथः नहि मरुत् । पूर्व्यं पूर्वं प्रेषणकाले अन्नादिनीं ते प्रजां करिष्यामीति प्रतिज्ञातम् । सध्वक् सध्रीचीनमितरैरपि सह भोज्यम् ॥ विदत् विद्रु लामि पुषादीत्यादिना [पा° ३. १. ५५.] चेरडदेशः अडभाव आर्षिः । सरमा सृ गतौ औणादिकोऽमप्रत्ययः सरमा सरणिरिति (32.) यास्कः । रुग्णम् रुजो भङ्गि निठायामोदितश्चेति [पा° ८. २. ४५.] नत्वम् । पाथः पातीति पा रक्षणे अन्नम् असुन्प्रत्ययस्य (31.) युडागमः । कः करोतेर्लुङि मन्त्रे घसहरेत्यादिना [पा° २. ४. ८०.] चेलीपि वृषम् । सुपदी पादोऽन्यतरस्यामिति [पा° ४. १. ८.] डीप् । गात् इणो गा लुङि ॥ ५१ ॥

नहि स्पशमविदन्नन्यमस्माद्वैश्वानरात्पुरएतारमग्नेः ।

एनमवृधन्नमृता अमर्त्यं वैश्वानरं जैत्रजित्याय देवाः ॥ ६० ॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुब्वैश्वानरी । देवाः वैश्वानरात् विश्वेभ्यो हितात् अग्नेः अन्यं स्पशं दूतं पुरएतारं सर्वकार्येषु पुरःसरं च नहि अविदन् नालभन् नहिशब्दो निषेधवाची । स्पशः प्रणिधिरुच्यते । पुर एति गृह्णति पुरएता तम् । आ ईम् निपातौ अथार्थौ अथामृता देवाः एनं वैश्वानरमवृधन् अवर्धयन् कीदृशमग्निम् अमर्त्यममरणधर्माणाम् किमर्थमवृधन् जैत्रजित्याय जेत्रमेव जैत्रं तस्य जित्यं जयस्तस्मै यजमानस्य जेत्रायै ॥ ६० ॥

उग्रा विधनिना मृधं इन्द्राग्नी हवामहे । ता नो मृडात ईदृशे ॥ ६१ ॥

भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नी गायत्री । वयमिन्द्राग्नी हवामहे आह्वयामः कीदृशाविन्द्राग्नी उग्रौ उद्गूर्णबलौ । मृधो हिंसकान्विधनिनौ विशेषेण हन्तो नाशयतस्तौ विधनिनौ हन्तेर्धः । ता तौ आहूतौ इन्द्राग्नी नोऽस्मान् ईदृशे भयानके संग्रामे कर्मणि वा मृडातः मृडयतः सुखयतः ॥ ६१ ॥

उपास्मै गायता नरः पवमानायिन्दवे । अभि देवाँऽऽइयक्षते ॥ ६२ ॥

देवलदृष्टा सोमदेवत्या गायत्री । हे नरो यज्ञनेतारः ऋत्विजः अस्मै इन्दवे सोमाय उपगायत उद्गातृशास्त्रमनुसृत्योपशब्दयत स्तोत्राणि कुरुतेत्यर्थः । कीदृशायेन्दवे पवमानाय पव गतौ पवते दशापवित्राद्रोणकलशं गृह्णीत पवमानस्तस्मै । देवान् यष्टव्यानभि संमुखमियक्षते यदुमिहते यज्ञः सनि हान्दसांऽभ्यासयकारलोपः ॥ ६२ ॥

ये त्वाहिरुत्ये मधवन्नवर्धन्ये शाम्बरे हरिवां ये गविष्टौ ।

ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं सगणो मरुद्भिः ॥ ६३ ॥

विश्वामित्रदृष्टाद्या द्वे त्रिष्टुभौ इन्द्रदेवत्यास्तिस्रः । हे मधवन्धनवन् ये मरुतो गणदेवाः अहिरुत्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि त्वा त्वामवर्धन् जहि वीर्यस्वेत्यादिवचोभिस्ते वृद्धिमकुर्वन् । हे हरिवः हरिनामकाश्चयुक्त शाम्बरे शम्बरसम्बन्धिनि युद्धे ये त्वामवर्धन् । ये च मरुतो गविष्टौ गवां पण्यसुरहृतानामिष्टौ प्रत्याहरणे ह्यायां ये त्वामवर्धन् । ये च विप्राः मेधाविनो मरुतो नूनं निश्चितं त्वामनु मदन्ति उत्कर्षयन्ति तर्पयन्ति वा (33.) । हे इन्द्र तैर्मरुद्भिः सगणः गणसहितः सन् सोमं पिब मरुत्वतीयादिग्रहं पिब्रातृतेः ॥ अहिरुत्ये हन्तेर्भावे हनस्त चेति [पा° ३. १. १०८.] क्यप् कृडत्तरपदसमासः । अवर्धन् क्तेः सार्वधातुकत्वेऽपि इन्द्रस्युभयथेति [पा° ३. ४. ११७.] आर्धधातुकत्वे णिलोपः यद्धृत्तयोगान्निधाताभावः [पा° ८. १. ६६.] । गवामिष्टिर्यस्मिन्रणे इति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति [पा° ६. २. १.] पूर्वपदस्वरः । अनुमदन्ति केल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः तिडि चोदात्तवतीति [पा° ८. १. ७१.] गतेर्निधातः ॥ ६३ ॥

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः ।

अवर्धन्निन्द्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधन्निष्ठा ॥ ६४ ॥

गौरीवितिदृष्टा । हे इन्द्र त्वं सहसे बलाय जनिष्ठा अजनिष्ठाः ज्ञातोऽसि लुङ्
अउभावः । कीदृशाय सहसे तुराय त्वरमाणाय वेगवते । कीदृशः त्वम् उग्रः उ-
त्कृष्टः । मन्द्रः स्तुत्यः ओजिष्ठः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः विन्मतोर्लुगिति [पा°
५.३.६५.] विनो लुक् । बहुलाभिमानः सर्वं जगन्मद्विभूतिरिति भूयिष्ठाभिमानः
(34.) । अत्र वृत्रवधे ईदृशमिन्द्रं मरुतश्चित् मरुतोऽपि अवर्धन् स्तुतिसहायाम्या-
मिति शेषः । इदं चेन्द्रसौभाग्यं गर्भकालीनमित्याह यत् यस्मात् मातादितिः ध-
निष्ठान्या वीरमिन्द्रं दधन्तु गर्भं धारितवती नकार उपजनः ॥ ६४ ॥

आ तू न इन्द्र वृत्रहन्स्माकमर्धमागहि । महान्महीभिर्वृतिभिः ॥ ६५ ॥

वामदेवदृष्टा गायत्री । तु इति निपातः क्षिप्रवचनः ऋचि तुनुधेत्यादिना [पा°
६.३.१३३.] तस्य संहितायां दीर्घः । वृत्राणामावरकाणां पाप्मनां हन्ता वृत्रहा हे
वृत्रहन् हे इन्द्र त्वं नोऽस्मान्प्रति तु क्षिप्रम् आ आगहेत्यर्थः आगत्य चास्माक-
मर्धमस्मन्निवासदेशमागहि देवयजनदेशं प्राप्नुहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् महीभिः मह-
तीभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षाभिः महान् योऽन्यं रक्षति स महानुच्यते ॥ ६५ ॥

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिघ्नि विश्वा असि स्पृधः ।

अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरुष्यतः ॥ ६६ ॥

नृमेधदृष्टे द्वे ऐन्द्र्यौ पथ्यावृहतीसतोवृहत्यौ । प्रकृष्टा तूर्तिर्हिंसा येषां यत्र
वा ते प्रतूर्तयः शत्रवः संग्रामा वा तेषु प्रतूर्तिषु हे इन्द्र त्वं विश्वाः सर्वाः स्पृधः
स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः अभि असि अभिभवसि । किं च यतः त्वं विश्वतूरसि वि-
श्वान्सर्वान्निपून् तूर्यते हिनस्ति विश्वतूः ततः तरुष्यतः हनिष्यतः शत्रून् तूर्य ज-
हि मारय । कीदृशस्त्वम् अशस्तिहा नास्ति शंसा प्रशस्तिर्येषां ते अशस्तयः दु-
ष्टास्तान्हन्तीत्यशस्तिहा । जनिता जनयिता स्वपक्षप्रशंसोत्पादकः ॥ ६६ ॥

अनु ते शुष्मं तुर्यन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न मातरा ।

विश्वास्ते स्पृधः श्रथयन्त मन्यवे वृत्रं यदिन्द्र तूर्वसि ॥ ६७ ॥

हे इन्द्र क्षीणी ग्यावापृथिव्यौ ते तव शुष्मं बलमन्वीयतुः अनुगह्यतः ग्या-
वापृथिवीस्था लोकास्वद्वलं बहु मन्यन्ते इति भावः । कीदृशं शुष्मं तुरयन्तं शत्रुपु-
त्ररामाविष्कुर्वन्तम् । अनुगमने दृष्टान्तः मातरौ मातापितरौ शिशुं न शिशुमिव
यथा पितरौ बालमनुगह्यतः यस्य बलाद्ग्यावापृथिव्यावप्यविभीतामिति [निरु°
१०.१०.] यास्कः । तदेव प्रपञ्चयति विश्वा इति विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः
शत्रुसेनाः ते तत्र मन्यन्ते पञ्चम्यर्थे चतुर्थी तत्र क्रोधात् अथयन्त (35.) अथयन्त
अथिताः खिन्ना भवन्ति तत्र क्रोधदर्शनादुद्विजन्त इत्यर्थः युक्तमेतत् यत् यस्मात्
युद्धे इन्द्र त्वं वृत्रं देवासुरावध्यं तूर्वसि हंसि तूर्वतिर्हिसार्यः ॥ ६७ ॥

यज्ञो देवानां प्र° ॥ ६८ ॥

कुत्सदृष्टा त्रिदुप् । व्याख्याता [८.४.] ॥ ६८ ॥

अद्व्येभिः सवितः पायुभिर्द्व७ शिवेभिर्य परिपाहि नो गयम् ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नीऽअघशंस ईशत ॥ ६९ ॥

भरद्वाजदृष्टा जगती सवितृदेवत्या । हे सवितः सर्वस्य प्रसवितः पायुभिः पा-
लनैः नोऽस्माकं गयं गृहं धनं वा त्वम्य परिपाहि रक्ष गयः कृदरः (36.) इति
गृहनामसु [निघ° ३.४.] मील्लं गय इति [निघ° २.१०.] धननामस्वपि पाठात्
गृहधनयोंर्गयशब्दः । कीदृशैः पायुभिः अद्व्येभिः अद्व्यैरनुपहंसितैः । शिवेभिः
शालैः सुखद्वयैः कीदृशस्वम् हिरण्यजिह्वः हिरण्यवदविचला जिह्वा यस्य सत्य-
वाक् यद्वा हिरण्या हितरमणीया जिह्वा ज्वाला यस्येति वा हिरण्यं कस्मादि-
त्यादि हितरमणीयं भवतीति वेति [निरु° २.१३.] यास्कोक्तेः । किं च नव्यसे न-
वीयसे नवतराय सुविताय सु इताय सुखाय अस्मान् रक्ष पालय । किं च माकिः
मा कश्चनाघशंसः पापमाशंसमानः शत्रुः नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं कुर्यात् तत्प्रसा-
दात्पाप्मास्माकमीशिता मा भूदित्यर्थः । ईशत लङ् वङ्गलं इन्दसीति [पा° २.४.
७३.] शपो लुगभावः अउभावश्च ॥ ६९ ॥

VI. प्र वीर्या शुचयो दक्षिरे वामधुर्युभिर्मधुमलः सुतासः ।

वह् वायो नियुतो याक्ष्णह् पित्रा सुतस्यान्धसो मदाय ॥ ७० ॥

वसिष्ठदृष्टा त्रिदृप् । वायुदेवत्याः पञ्चदश ऋचः द्वे प्रतीकोक्ते एवं सप्तदशकः पुरोरुचां समूहः । वामिति द्विवचनं पत्नीयज्ञमानविषयम् हे पत्नीयज्ञमानौ वा युवयोः स्वभूताः सोमाः दक्षिरे विदीर्णाः चूणीभृताः दृ विदारे कर्मकर्तारि लिट् । कीदृशाः प्रवीर्या (३७.) प्रकृष्टा वीरा ज्ञानोद्भवा ऋविज्ञो येषां सोमानां ते प्रवीराः सुपां सुलुगिति [पा° ७. १. ३१.] जसो याज्ञादेशः । शुचयः निर्मलाः । अध्वर्युभिः सुतासः सुताः अभिषवधर्मेण ग्रावभिः द्रवीभावमापादिताः अभिषुण्वन्ति चत्वारः पर्युपवेशनसामर्थ्यादिति [का° १. ५. १.] कात्यायनस्मरणादध्वर्युभिरिति बहुवचनम् अध्वरनेतृभिर्ऋत्विग्विशेषैः सुता इत्यर्थः । मधुमत्तः मधु निग्राभ्यान्नपमुदकम् तद्वत्तः । एवं पूर्वार्थे पत्नीयज्ञमानौ सम्बोध्य वायुमाह वाति सर्वत्र गह्वति वायुः हे वायो नियुतोऽश्वान् त्वं वह् देवयज्ञनदेशं प्रापय अह्वयाहि अह्विभेरर्थे आतुमिति वा सोमाभिमुखं सोममातुं वा याक्षीत्यर्थः । यात्वा च मदाय तृप्तये मत्ततपि वा सुतस्याभिषुतस्यान्धसः सोमस्य स्वमंशं पिव ॥ ७० ॥

गाव् उपावता° ॥ ७१ ॥

व्याख्याता [३३. ११.] ॥ ७१ ॥

काव्ययोरुज्ञानेषु कृत्वा दक्षस्य दुरोणे । रिशादसौ सधस्यऽग्रा ॥ ७२ ॥

दक्षदृष्टा गायत्री मित्रावरुणी । कवीनां क्रान्तदर्शिनां ज्ञानसमुच्चयकारिणां हितौ काव्यौ तयोः । रिशन्ति हिंसन्ति रिशाः ताना समन्तादस्यतो नाशयतः तौ रिशादसौ द्विवचनं मित्रावरुणविषयम् हे रिशादसौ शत्रूपक्षयितारौ मित्रावरुणौ यज्ञमानस्य सधस्यै देवमनुष्याणां सद्सोमपानस्थाने युवाम् आ आगह्यतम् । कीदृशस्य यज्ञमानस्य काव्ययोः कविहितयोर्युवयोः आज्ञानेषु आ समन्ताज्जन्मसु सोमपानार्थमाविर्भूतभूमिषु देवयज्ञनादिषु दुरोणे यज्ञगृहे च कृत्वा क्रतुना यज्ञकर्मणा कृत्वा दक्षस्य उत्साहवतः यज्ञं समर्थयत इत्यर्थः । दक्षस्येति विशेषणात् यज्ञमानपदमध्याहृतव्यम् आ इत्युपसर्गेण गह्वतमिति क्रियाध्याहारः ॥ ७२ ॥

दैव्यावध्वर्यु आगतं रथेन° ॥ तं प्रत्नथा । अयं वेनः ॥ ७३ ॥

व्याख्याता [३३.३३.] । तं प्रत्यथा [७.१२.] अयं वेनः [७.१६.] इति द्वे प्रती-
कोक्ते ॥ ७३ ॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासीशुपरि स्विदासीशु ।

रेतोधा आसन्महिमानं आसन्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥ ७४ ॥

प्रज्ञापतिदृष्टा त्रिष्टुप् भाववृत्तदेवत्या भावेषु पदार्थेषु वृत्तः स्थितो भाववृत्तः
परमात्मा सोऽस्या देवता । आग्रयणग्रहे विनियोगः क्रमपाठाल्लभ्यते ततोऽधियज्ञं
तावद्याख्यायते । आधवनीयादुन्नेता निग्राभ्यास्वासिञ्चति ताः पवित्रे यजमानस्त-
तो ग्रहग्रहणमा ध्रुवादिति [का० १.५.१७.] कात्यायनेनोक्तम् तदभिप्रायेणाच्यते ।
एषां पूयमानसोमानां रश्मिः यमनात् ऋजोषादिकल्कनियामको दशापवित्रलक्ष-
णः तिरश्चीनः तिर्यङ् एव विततो विस्तारितः उद्गातृभिरिति शेषः । तस्मिन्-
शापवित्रे सोमः प्रक्षिप्तः सन् दशापवित्रादधश्च आसीत् उपरि च आसीत् स्वि-
शब्दौ चार्थौ उपरि स्विदासीदिति कारः श्रुतः (38.) । किं च तत्रैके पदार्था ग्रह-
चमसाधवनीयद्राणकलशादयो रेतोधा आसन् रेतो जगदुत्पत्तिबीजं सोमं दधति
धारयन्ति ते रेतोधाः सोमाधारभूताः आसन् यज्ञाद्वै प्रज्ञाः प्रज्ञायन्तः इति श्रुतेर्जग-
द्वीजत्वं सोमस्य । तथापरे पदार्थाः सोमरसद्वपास्तत्राधेयाः सतो महिमानः महा-
न्तः उत्कृष्टा आसन् । आधारधियभावेन सर्वोऽयं यज्ञात्मैव स्थित इति भावः ब्र-
ह्मार्पणं ब्रह्म हविरिति स्मृतेः । किं च स्वधानं तद्रूपः अवस्तात् अवरो होमा-
त्प्राक् नीच आसीत् प्रयतिः प्रयतते प्रयतिः प्रयत्नवान् होमानन्तरं लब्धफलकः
सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः आसीत् ॥ ॥ अथार्थिदेवतं व्याख्या । एषां प्रसिद्धानां
सूर्यरश्मीनां मध्ये एकः सुषुम्णाख्यां रश्मिः तिरश्चीनः विततः विस्तृतः सन् किम्
गुलोकादधः स्वित् आसीत् उतोपरि स्विदासीत् स्विदिति वितर्के विचार्यमाणा-
मिति [पा० ८.२.१७.] श्रुतः । किं च स रश्मिः रेतोधाः रेतसो विश्वबीजस्योद-
कस्य धारयिता आसीत् व्यत्ययेनैकवचनम् तथा च श्रुतिः सूर्यस्य ह वाऽएको
रश्मिर्वृष्टिविनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रज्ञा बिभर्तीति । अन्ये रश्मयो महिमानः म-
हात्म्याधायका आसन् विश्वप्रकाशवेन । किं च स्वधाननिष्पादकः स एव रश्मिः

अवस्तात् अवरा भूम्यांभमुखः प्रयांतः प्रयत्नात्सोर्ध्वमुखः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः दर्शनमात्रेण देवानां तृप्तिदः तथोक्तं हान्दोग्यश्रुतौ [हान्दोग्योपनिषद् ५. १-६.] असौ वाऽआदित्यो देवमधित्युपक्रम्य न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति ॥ ॥ अथाध्यात्मपक्षे व्याख्या । नासदासीदिति सप्तर्चेऽध्यात्मप्रतिपादके सूक्ते [अष्ट° ८. ७. १७. माण्ड° १०. ११. १.] बह्वृचा इमामृचं पठन्ति तत्र नासदासीदिति निरस्तसमस्तप्रपञ्चां प्रलयावस्थामनूय विश्वबीजमविद्योक्ता । कामस्तदग्रे समवर्ततेति पादेन च काम उक्तः । मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति पादेन पुण्यापुण्यात्मकं कर्मेतत् । एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टिहेतून्मुक्त्वा तेषां स्वकार्यं जनेने शैथ्यमाह तिश्चीन इति । एषामविद्याकामकर्मणां रश्मिरिव रश्मिः कार्यवर्गी विद्यदादि विततः विस्तृतः सन् तिश्चीनः तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थितः अधश्चासीदुपरि चासीत् सूर्यरश्मिवयुगपत्सर्वं व्यापेत्यर्थः । तदेव विभज्यते रेतोधा इति । सृष्टे कार्यवर्गे के चन रेतोधाः रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवाः आसन् अन्ये महिमानः महान्तो विपुला विद्यदादयो भोग्या आसन् महिमान इति स्वार्थे इमनिच् । एवं मायायामीश्वरः (39.) सर्वं जगत्सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भातृभोग्यद्वयेण विभागं कृतवानित्यर्थः । तयोर्भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधानं भोग्यप्रपञ्चोऽवस्तादवरो निकृष्ट (40.) आसीत् प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता (41.) परस्तात् परः उत्कृष्टः भोक्तृप्रपञ्चाधीनं भोग्यप्रपञ्चं कृतवानित्यर्थः । विभाषा परावराभ्यामिति [पा° ५. ३. २१.] प्रथमार्थेऽस्तातिप्रत्ययः अस्ताति चेति [पा° ५. ३. ४०.] अवरशब्दस्यावदिशः । एतद्वाऽइदं सर्वमन्नं चैवान्नादश्चेति श्रुतेः ॥ ७४ ॥

आ रोदसीऽअपृणदा स्वर्मरुज्जातं यदेनमपसोऽअधारयन् ।

सोऽअधराय परिणीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥ ७५ ॥

तमेव वैश्वानराख्यं भोक्तारं परमात्मानं स्तौति । विश्वामित्रदृष्टा जगती वैश्वानरदेवत्या । यत् यदा ज्ञातमरणीत उत्पन्नमात्रमेनं वैश्वानरमपसोऽपस्विनः कर्मवन्तो यजमाना आधारयन् कर्मणि स्थापितवन्तः । तदा स रोदसी द्यावाभूमी

आ सर्वतः अपृणत् पूरयति स्म स्यावराणां प्रस्तरादा तदुपलब्धः (42.) । न के-
वलं रोदसी किं तु मरुत् प्रभूतं स्वः अन्तरिक्षमापृणत् सूर्यात्मना । त्रैलोक्यं
(43.) जाठरात्मना पूरितमित्यर्थः । गार्हपत्यादीनां लोकत्वं श्रुत्योक्तम् अयं वै
लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीय इति । उक्तार्थमेव विवृणोति स इति सोऽग्नि-
रधराय यागाय परिणीयते सर्वतोऽतिप्रणीताग्नीध्रीयादिधिष्यादिषु प्रकर्षेण प्राप-
यते । नयने दृष्टान्तः अत्यो न यथाश्चो वाजसातयेऽन्नलाभाय सर्वतो नीयते ।
राजाश्चवान्भोगजातं लभते यथा तद्वद्विप्रोऽग्निं सेवमानो ब्रह्मलोकान्तभोगानिति
भावः । कीदृशोऽग्निः कविः सर्वज्ञः । चनोदितः चन इत्यन्ननामिति [निरु० ६.
१६.] यास्कः चनसेऽन्नाय भोग्याय दितः सर्वभोगसम्पादक इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा । आङ्गूषैराविवासतः ॥ ७६ ॥

वसिष्ठदृष्टेन्द्राग्निदेवत्या गायत्री । या यौ इन्द्राग्नी आङ्गूषैः आघोषैः चित् लौ-
किकवाक्स्तोमैरपि (44.) स्तुतौ आ आगृह्तः आङ्गूष स्तोम आघोष इति [निरु०
५. ११.] यास्कः तौ उक्थेभिः उक्थैः गिरा स्तोत्रात्मिकया स्तुत्या आविवासतः
आविवस्येते (45.) परिचर्येते यजमानैरिति शेषः व्यत्ययेन कर्तरि लट् विवास-
तिः परिचर्यायामिति [निरु० ११. २३.] यास्कः । कीदृशौ तौ वृत्रहन्तमा वृत्राणा-
मावरकाणां पाप्मनां हन्तृमौ नाद्वस्येति [पा० ८. २. १७.] नुम् । मन्दाना मन्दानौ
मोदमानौ स्वभावतः । सर्वत्र विभक्तोऽदिशः ॥ ७६ ॥

उप नः सूनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये । सुमृडीका भवन्तु नः ॥ ७७ ॥

सुहोत्रदृष्टा वैश्वदेवी गायत्री । ये अमृतस्य मरणहीनस्य प्रजापतेः सूनवः पु-
त्राः विश्वे देवाः ते नोऽस्माकं गिरः उप शृण्वन्तु समीपमागत्यावधारयन्तु श्रुत्वा
च नोऽस्माकं सुमृडीकाः सुखकाराः भवन्तु शोभनं मृडीकं सुखं येभ्यस्ते ॥ ७७ ॥

ब्रह्माणि मे मृतयः शब्द सुतासः शुष्म इयर्ति प्रभृतो मेऽग्रद्भिः ।

आशासते प्रतिहृत्युक्थेमा हरी वरुतास्ता नोऽग्रहं ॥ ७८ ॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः द्वे इन्द्रमरुत्संवादे इन्द्रमरुदेवत्ये आग्नेऽगस्त्यदृष्टे (46.) । इन्द्रो

मरुतः सहचरानाह हे मरुतः ब्रह्माणि मन्त्रवाक्यात्मकानि स्तुतिवचांसि हवीं-
 षि वा सोमाज्यादीनि मे मम स्वभूतानि चोदनावाक्येऽग्न्यादिदेवतात्तरसम्बन्धेन
 प्रतीयमानान्यपि सर्वदेवताप्राणात्मनो (47.) ममेन्द्रस्यैव तानीति भावः । मतयः
 मननयुक्ताः स्तुतयोऽपि शं मम सुखात्पादिकाः अतो यज्ञे गन्तव्यमिति भावः
 (48.) । किं च मे मया प्रभृतः प्रकर्षेण धृतः अग्निः वज्रः इयति गह्वरेण लक्ष्यं
 प्रति न प्रतिहन्यत इत्यर्थः कीदृशः शुष्मः शोषयति शत्रूनिमिति शुष्मः अत एव
 गमने राज्ञसागुपद्रवा नास्तीत्यर्थः । न केवलं हविरादीनां मदीयत्वेन गन्तव्यम्
 अपि तु आशासते प्रार्थयन्ते यज्ञमाना यानि (49.) उक्था उक्थानि ता तानि
 स्तोत्रशस्त्राणि मां प्रतिहृत्यन्ति कामयन्ते हृत्यन्तिः प्रेप्साकर्मणि यास्कः । किं च
 नोऽस्माकमिमा इमौ हरी अथौ अह यज्ञाभिमुखं वदतः मां प्रापयतः अत ए-
 वास्माभिर्गन्तव्यमिति भावः । यद्वार्यान्तरम् ब्रह्माणि मतयः सुताः सोमाः (50.)
 प्रहृतः अग्निः सोमाभिषवयावा शुष्मः सुखरूपः एतत्सर्वं मम शं सुखमियति अ-
 रयति उद्गमयति णिजन्तभृतः समानमन्यत् ॥ शुष्मः अत्रिसिविशुषिभ्यः (51.)
 किदिति [उणा° १. १४२.] मन्प्रत्ययः किच्चादुणाभावः निच्चादागुदात्तः । अत्ति भ-
 क्षयति रिपूनिन्यद्भिः अदिशदिभृशुभिभ्यः क्रिन्निति [उणा° ४. ६६.] क्रिन्प्रत्ययः आ-
 गुदात्तः ॥ ७८ ॥

अनुत्तमा ते मधवन्नकिर्नु न त्वावांश्च अस्ति देवता विदानः ।

न ज्ञायमानो न शति न ज्ञातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ७९ ॥

एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याहुः । नुद् प्रेरणे अस्य निष्ठायां नसत्तनिषत्तेत्या-
 दिना [पा° ८. २. ६१.] अनुत्तमिति निपातः । आ इति स्मरणे स्मृतवलो वयम्
 हे मधवन्धनवन् इन्द्र ते तव अनुत्तं न केनापि नुत्तं नाशितं मद्भाग्यमिति
 शेषः । नु निश्चये न किः न कोऽपि तन्मद्भाग्यनाश इति शेषः । न केवलं
 तवैश्वर्यमात्रं किंतु सर्वज्ञत्वमपीत्याह (52.) न त्वेति वतुरत्र सादृश्ये त्वावान् त्व-
 त्सदृशो विदानः विद्वान् देवता देवो नास्ति (53.) स्वार्थे तल् विदेः शानन्
 निच्चादागुदात्तः । किं च हे प्रवृद्ध प्रकर्षेण वृद्ध पुराण पुरुष यानि कर्माणि वृ-

त्रयधादीनि त्वं कृणुहि करोषि व्यत्ययेन लोढ तानि कर्माणि ज्ञायमानः वर्तमानः ज्ञातो भूतपूर्वश्च देवमनुष्येषु कश्चित् न नशते न व्याप्नोति न करोतीत्यर्थः नशतिर्व्याप्तिकर्मा । न करिष्या न च करिष्यति उत्पत्स्यमान इति शेषः तिलोपो दीर्घश्च हान्दसः । कालत्रये वादृशो नास्तीत्यर्थः अतो यज्ञेशस्त्वम् ॥ ७१ ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञऽउग्रस्त्वेपनृणाः ।

सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रून्नु यं विश्वे मद्व्यूमाः ॥ ८० ॥

बृहद्विवदृष्टा माहेन्द्री त्रिष्टुप् । भुवनेषु भूतजातिषु तत् इत् तदेव ज्येष्ठं श्रेष्ठमास वभूव हन्द्सुभययेति [पा० ३. ४. ११७.] लिटः सर्वधातुवाद्स्तेर्भूभावां न सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मैवासीत् यतो ज्येष्ठात् उग्रः उत्कृष्टः इन्द्रो जज्ञे ज्ञातः । कीदृशः तेषामनृणाः तेषः कालिः नृणां धनं यस्य तेजोधनः कार्यं दृष्ट्वा कारणमद्वयं कल्पते । किं च य इन्द्रो जज्ञानः ज्ञायमान एव सद्यः तत्क्षणे शत्रून्निरिणाति नितरां हन्ति री वधे क्र्यादिः धादित्वाद्भस्वः । किं च विश्वे सर्वे देवाः यमिन्द्रमनुमदन्ति अनुनृप्यन्ति अनुर्लक्षणऽइति [पा० १. ४. ८४.] द्वितीया यदृत्तान्नित्यमिति [पा० ८. १. ६६.] मद्व्यूमत्र निघातो न । कीदृशा विश्वे उमाः अवन्ति रक्षन्ति उमाः रक्षकाः अवतेर्मन्प्रत्ययः क्वाः शूडिति [पा० ६. ४. ११.] ऊट् ॥ ८० ॥

इमा उ त्वा पुत्रवसो गिरौ वर्धन्तु या मम ।

पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनूपत ॥ ८१ ॥

मेधातिथिदृष्टे आदित्यदेवत्ये द्वे बृहत्यौ । पुरु वहु वसु धनं यस्य स पुरुवसुः संहितायां हान्दसो दीर्घः पुरुशब्दस्य हे पुरुवसो बहुधनादित्य या मम गिरः शस्त्ररूपा वाचः इमाः त्वा त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु । किं च विपश्चितो विद्वांसः तव स्वरूपाभिज्ञा उद्गातारश्च स्तोमैः स्तोत्रैः बहिष्यवमानादिभिः तमभ्यनूपत अस्तुवत नू स्तुतौ लुङ् कुटादित्वाद्गुणाभावः [पा० १. २. १.] । कीदृशा विपश्चितः पावकवर्णाः अग्नितुल्यतेजसः ब्रह्मवर्चसवन्तोऽत एव शुचयः शुद्धागमाः स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरस्त्वां स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिषा अरिः ।

तिरश्चिदर्ये रुशमे पवीरवि तुभ्येतसोऽग्रज्यते रयिः ॥ ८२ ॥

हे आदित्य यस्य तत्रायं विश्वः सर्वोऽपि आर्यः वर्णाश्रमविहितकर्मनुष्ठाता सन् दासः दासवत् सर्वदा रक्षणीयः शेवधिषाः निधिरक्षकः कृपणो यस्य तवारिः शत्रुः निधिः शेवधिरिति [निरु° २.४.] यास्कः । किं च एवंविधे कृपणे अर्ये धन-स्वामिनि वैश्ये वा तिरश्चित् तिराऽन्तर्धी चिदप्यर्थे अन्तर्भूतो भूमिगर्तादौ निक्षि-प्ताऽपि तस्य रयिर्धननिचयः तुभ्य इत् मत्तोपश्रहान्दसः तुभ्यमेव त्वदर्थमेवाज्यते व्यक्तो भवति कर्मकर्तारि यक् । कृपणस्य धनं त्वदर्थमेवोपयुज्यते पक्षहरणादिना न तु कृपणभोगाय भवतीत्यर्थः । कीदृशेऽर्ये रुशमे रुशतिर्हिंसाकर्मा औणादि-कोऽमप्रत्ययः रुशति हिंनस्तीति रुशमः तस्मिन्धनापकर्तृनां हिंसके अतिथ्यादि-तिरस्कारेणात्मनोऽपि हिंसके । पवीरवि पविः शल्यमस्यास्ति पवीरमायुधम् रो मत्वर्थयिः पवीरं वाति गहति पवीरवाः तस्मिन् धनरक्षार्थमायुधधारके तथा या-स्कः [निरु° १२.३१.] पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति कायं तद्वत् पवीरमायुधं तद्वानिन्द्रः पवीरवानिति । धनिनातियत्नेन गुप्तमपि धनं तत आह्वय धर्मिष्ठाय ददासीति भावः ॥ ८२ ॥

अयं सदृस्त्रमृषिभिः सदृस्कृतः समुद्र-इव पप्रथे ।

सत्यः सोऽग्रस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ ८३ ॥

मेधातिथिदृष्टादित्यदेवत्या सतोवृक्षती । अयमादित्यरूप इन्द्रः समुद्र-इव उ-दधिवत् पप्रथे प्रथितो विस्तोर्णी व्यापकोऽभूत् कीदृशोऽयम् ऋषिभिरतीन्द्रियार्थ-दर्शिभिः सदृस्कृतः सदृसा बलेन युक्तः कृतः स्तुत्या हि देवता बलं वर्धते (54.) । किं च अस्यादित्यस्य स महिमा सत्योऽवितथः । शवो बलं च सत्यम् । यज्ञेषु विप्रराज्ये विप्राणां राज्ये स्तोत्रशस्त्रसंदेहे गृणे स्तौमि तं महिमानमिति शेषः । यज्ञेषु विप्राः स्वतन्त्राः राजान इव भवन्ति राज्ञां कर्मराज्यम् । स्तोत्रशस्त्राणां सं-सदि पठनेन सोऽयं (55.) स्तूयतऽइत्यर्थः ॥ ८३ ॥

अदब्धेभिः सवितः पा° ॥ ८४ ॥

व्याख्याता [३३. ६१.] । षष्ठः पुरोरुग्गणः समाप्तः ॥ ८४ ॥

VII. आ नो यज्ञं दिविस्पृशं वायौ याहि सुमन्मभिः ।

अन्तः पवित्रं उपरि श्रीणानोऽयं शुक्रोऽग्रयामि ते ॥ ८५ ॥

इतोऽध्यायसमाप्त्यन्तं त्रयोदश ऋचः प्रतीकोक्ताश्चतस्रश्चेति ऐन्द्रवायवादिसा-
वित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः पूर्ववत् ॥ जमदग्निदृष्टा वायुदेवत्या । वृक्ष्य
आद्या नव द्वादशी च दशम्येकादशीत्रयोदश्यः सतोवृक्ष्यः । हे वायौ नोऽस्मा-
कं यज्ञमायाहि आग्रह कीदृशं यज्ञं दिविस्पृशं तुल्लोकव्यापिनम् (56.) ऋत्विग्यज्ञ-
मानवैदुष्यादक्षिणासम्पन्नवाच्च (57.) स्वर्गेऽपि श्रूयमाणमित्यर्थः । आगम्य किं
फलमत आह अन्तरिति अन्तः पात्रमध्यस्थः पवित्रे दशापवित्रस्योपरि श्रीणानः
श्रूयमाणः कृतचमसेन विषिच्यमानोऽयं शुक्रः शुद्धः ऋजीषकल्करहितः सोमो
रसात्मा ते तुभ्यं त्वर्द्यमयामि नियतः त्वदीयभागवेन मया संस्कृतः यमु उपरमे
(58.) कर्मणि चिण् ॥ ८५ ॥

इन्द्रवायू सुसंदृशा सुहवेह हवामहे ।

यथा नः सर्व इज्जनीऽनमीवः संगमे सुमना असत् ॥ ८६ ॥

तापसदृष्टेन्द्रवायवी । इह यज्ञे वयमिन्द्रवायू हवामहे आह्वयामः उभयत्र वा-
योः प्रतिषेध इति [पा° ६. ३. २६. वा° १.] आनङ्गभावः । कीदृशौ सुसंदृशा सुसंद-
शौ सुतरां सम्यक् पश्यतस्तौ । सुहवा सुहवौ शोभनाह्वानौ । तथा हवामहे
यथा नोऽस्माकं सर्व इत् सर्व एव जनः पुत्रपौत्रादिरीदृशः असत् भवेत् अस्तेर्ल-
ब्धडागमः कीदृशः अनमीवः व्याधिरहितः संगमे धनप्राप्तौ बहूनां समागमे वा
सुमनाः शोभनचित्तः उदारो वक्ता चेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

ऋग्गित्या स मर्त्यः शशमे देवतातये ।

यो नूनं मित्रावरुणावभिष्टयऽआचक्रे हव्यदातये ॥ ८७ ॥

जमदग्निदृष्टा मित्रावरुणी । नूनं निश्चितं यां मर्त्या मनुष्यो मित्रावरुणौ आच-
क्रे आकुरुते सेवते गन्धनावक्षेपणेत्यादिना [पा° १. ३. ३२.] करोतेः सेवनार्थे

आत्मनेपदम् । किमर्थम् अभिष्टये अभिमतलाभाय पृषोदरादित्वादिलोपः कृष्यदा-
तये कृषिपां दानाय च । स नरः इत्या अनेन हेतुना सेवनत्रयेण शशमे शाम्य-
ति यमनियमशमदमादियुक्तो भवतीत्यर्थः । कीदृक् सः देवतातये देवस्य कर्म दे-
वतातिः तस्मै यज्ञाय ऋधक् ऋधोतीति ऋधक् समृद्धिमान् यज्ञसम्पत्तिक्षमधनाढ्यः
सन् शालो भवतीत्यर्थः । बट् अत् सत्रा इत्येति [निघ० ३. १०.] निपातः सत्य-
वचनो वा सत्यं शाम्यति । एवाभ्यासलोपाभाव आर्षः शशमेऽत्र ॥ ८७ ॥

आयातमुपभूषतं मध्वः पिवतमश्विना ।

दुग्धं पयो वृषणा जेन्यावसू मा नो मर्धिष्टमागतम् ॥ ८८ ॥

वसिष्ठदृष्टाश्विदेवत्या । हे अश्विना अश्विनौ युवामायातं यज्ञं प्रत्यागह्यतम्
आगत्य च उपभूषतमलंकुरुतं यज्ञम् । मध्वः मधुरं सोमं पिवतम् कर्मणि षष्ठी
नुमभावश्छान्दसः । किं च हे वृषणा वृषणौ वर्षकौ यज्ञफलस्य सेतारौ हे जे-
न्यावसू जेन्यं जेतव्यं जितं वा आ समन्तात् वसु धनं याभ्यां तौ जेन्यावसू वशी-
कृतधनौ तादृशौ युवां पयः वृष्यदकम् दुग्धमत्तरिक्षात्प्रक्षारयतम् दुहेर्लोणमध्य-
मद्विवचनं (59.) दुग्धमिति । किं च नोऽस्मान्मा मर्धिष्टं मा हिंस्तम् मृधिर्हिं-
सार्यः लुङ् । किं बद्धुना युवामागतमागह्यतम् आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ८८ ॥

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता ।

अहा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ ८९ ॥

काण्वदृष्टा वैश्वदेवी । ब्रह्मणो वेदस्य पतिः क्षिरण्यगर्भः नोऽस्माकं यज्ञमह
यज्ञाभिमुखं प्रेतु प्रकर्षणागह्यतु ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणः पाता पालयिता वेति
[निरु० १०. १२.] यास्कः । तथा देवी देवतात्मा सूनृता प्रियसत्यस्वतृपा तस्यैव
वाक् त्रयीतृपा यज्ञं प्रेतु । किं च देवा यष्टव्या नोऽस्मान्यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु यज्ञं
कारयत्वित्यर्थः । कीदृशं यज्ञं वीरं विशेषेणोरयति वीरस्तम् शत्रूणां विशेषेणोन्मू-
लयितारम् वीरो वीरयत्यमित्रानिति [निरु० १. ७.] यास्कः । नर्यं नृभ्यो मनुष्ये-
भ्यो हितम् उगवादिभ्य इति [पा० ५. १. २.] यत् । पङ्क्तिराधसम् इन्द्रस्य पुरोडाशः
ह्येर्धीनाः पूजः कर्मभः सरस्वत्यै दधि मित्रावरुणयोः पयस्या एषा कृषिः पङ्क्तिः

द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्नाराशंसं तृतीयं सवनम् एषा नाराशंसपङ्क्तिः त्रीणि सवनानि पशुरुपवसथ्यः पशुरनुबन्ध्यः एषा सवनपङ्क्तिः एताभिः पङ्क्तिभिः राधः समृद्धिर्यस्य पङ्क्तयो राध्यन्ते साध्यन्ते यत्रेति वा पङ्क्तिराधाः तम् । ब्रह्मणस्पत्यादयः ईदृशं यज्ञमस्माभिः कारयन्त्विति सर्वार्थः ॥ ८१ ॥

चन्द्रमा अस्त्रन्तरा सुपर्णी धावते दिवि ।

रयिं पिशंगं वहुलं पुरुस्पृहं हरिरेति कनिक्रदत् ॥ १० ॥

त्रितदृष्टाकृतिपरिणामवादिन्यैन्द्री । आकृतेर्होमद्रव्यस्य परिणामो गुपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषात्मकपञ्चाग्निक्रमेण परिपाकः इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवतीति श्रुत्याक्तः (60.) तं वदत्येषा ऋक् । अधियज्ञं तावदर्थः । चन्द्रे देवानामाह्लादं मिमीते करोति चन्द्रमाः लतावृषः सोमोऽभिपुतः सन् अस्तु वसतीवरीनिग्राभ्यादिज्ञलेषु अन्तर्मध्ये रसवृषेण स्थिताऽग्नौ हुतः सन् सुपर्णः गरुडाकृतिः साधुपतनो भूया दिवि आधावते शीघ्रं गहति स गतावित्यस्य शीघ्रगतौ धावादेशः तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीदिति श्रुतेः । हरिः सोमो हरितवर्ण इति [निरु° ४. ११.] यास्कोक्तो हरिः पूर्वाक्तः सोम एव दिवि गतः पर्जन्यवृषमास्यायोदकदानद्वारेण रयिमेति रयिरिति धननामेति [निरु° ४. १०.] यास्कः धान्यभावं प्राप्नोति त्रीक्षिवाद्यन्नवृषो भवतीत्यर्थः । कीदृशं रयिं पिशंगम् परिपाकेन त्रीक्षिवादिकं धान्यं पीतवर्णं भवति । वहुलमसंख्यातम् चतुर्विधभूतग्रामजीवनपर्याप्तमित्यर्थः । पुरुस्पृहं पुत्राणां बहूनामपि स्पृहा लिप्सा यत्र तम् बहवोऽपि यद्धान्यमिहन्ति तद्रूपो भवतीत्यर्थः । कीदृशो हरिः कनिक्रदत् पर्जन्यवृषात्यर्थस्तनितं कुर्वन् दाधतीत्यादि [पा° ७. ४. ६३.] निपातः ॥ १० ॥

देवं-दैवं वोऽवसे देवं-दैवमभिष्टये ।

देवं-दैवं ऊवेम वाजसातये गृणन्तो देव्या धिया ॥ ११ ॥

मनुदृष्टा वैश्वदेवी । वीप्सार्थोऽभ्यासः यावन्तो देवास्तान्वो गुप्मानवसेऽवनाय पालनाय वयं ऊवेम आकृष्यामः । अभिष्टयेऽभिलाषितफलाप्तये देवं-दैवं ऊ-

वेम । वाजसातयेऽन्नलाभाय देवं देवं रुवेम । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति [निरु० १०. ४२.] यास्कः । कीदृशा वयम् देवया देवतायाथात्म्यानुसंधानपरया धिया बुद्ध्या गृणन्तः स्तुवन्तः यद्वा देव्या स्वरादिसौष्ठवेन दीप्यमानया धिया स्तुत्या गृणन्तः ॥ ११ ॥

दिवि पृष्ठोऽग्रोचताग्निर्वैश्वानरो वृहन् ।

क्षमया वृधान ओजसा चनोदितो ज्योतिषा बाधते तमः ॥ १२ ॥

मेधदृष्टा वैश्वानरी । योऽग्निः दिवि गुप्तलोके पृष्ठः सितः आदित्यात्मना स्थितः सन् अरोचत दीप्यते पृषु सेके निष्ठान्तः सेकः स्थितिरेव । कीदृशोऽग्निः वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितः । वृहन् महान् । किं च सोऽग्निः ज्योतिषा स्वप्रकाशेन तमः नैशं बाधते लोकानुग्रहायान्धकारं निवर्तयति । कीदृशः क्षमया वृधानः क्षमा पृथिवी तथा तत्स्था मनुष्या उपलक्ष्यन्ते मन्त्राः क्रोशन्तीति वत् भू-स्थैर्वर्णाश्रमिभिः नैर्दत्तेन रुविषा वर्धमानः अत एव ओजसो चनोदितः ओषधिपाकक्षमेण तेजसा चनसेऽन्नाय हितः चन इत्यन्ननाम [निरु० ६. १८.] अन्ननिष्पादक इत्यर्थः ॥ १२ ॥

इन्द्राग्नीऽअपादियं पूर्वागात्पद्वतीभ्यः ।

द्विती शिरो जिह्वया वावदृच्छरत्तिष्ठशत्पदा न्यक्रमीत् ॥ १३ ॥

सुहोत्रदृष्टा इन्द्राग्निदेवत्या प्रवह्लिका । हे इन्द्राग्नी अपात् स्वयं पादरक्षितापि इयमुषाः पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः सुताभ्यः प्रजाभ्यः पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ अगात् आगच्छति सा च तासां प्रजानां शिरो द्विती निद्रात्याजनेन प्रेरयित्री यद्वा शिरो द्विती द्विती त्यक्त्वा स्वयमशिरस्का सती जिह्वया प्राणिनां वागिन्द्रियेन वावदत् यङ्लुगन्तं भृशं शब्दं कुर्वती सती चरत् चरति प्रसरति अउभावः । एवं चरन्ती उषाः एकदिनेन त्रिंशत्संख्यानि पदा पदानि गमनसाधनभूतान्मुहूर्तान् नि अक्रमीत् नितरां क्रमते अहोरात्रेण त्रिंशन्मुहूर्तान्क्रामतीत्यर्थः ॥ यद्वा वाक्यक्षेप्यः । इन्द्रः प्राणः अग्निः पुरुषः हे इन्द्राग्नी युवयोरेवैतत्कर्म यत् अपात् पादरक्षिता गद्यात्मिका त्रयीलक्षणोयं वाक् पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ

अगात् पद्मतीभ्यः पादयुक्ताभ्यो रामायणभारतादिश्लोकात्मकवाल्मीकिव्यासादिवा-
णीभ्यः सकाशात् । वेदवाचः प्राथम्यं श्रुत्योक्तम् ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यतेति ।
एवं प्रथमज्ञाया वाचोऽविकृतत्वं निर्णयि मानुष्या वाचो विकृतत्वमाहृ ह्रिवी
शिर इति शिर इति प्राधान्यादाख्यातपदमुच्यते अभ्याज गां दण्डेन शुक्लां गां द-
ण्डेनाभ्याजित्येवं लौकिक्या वाचः पदप्रयोगनियमाभावात् शिरः शिरःस्थानीयमा-
ख्यातपदं ह्रिवा त्यक्त्वा जिह्वया विदुषो वागिन्द्रियेण वावदन् अतिवदन्ती सती
चरति प्रकाशीभवति । एवं चरन्ती सा त्रिंशत्पदानि न्यक्रमीत् क्रमति अत्र प-
दशब्दोऽङ्गुलवचनः मूलाधारादारभ्य मुखपर्यन्तं त्रिंशदङ्गुलानि क्रामति । एवं वा-
ग्विषयोऽर्थः ॥ १३ ॥

दे॒वासो॒ हि॒ ष्मा॒ मन॒वे॒ सम॒न्यवो॒ वि॒श्वे सा॒कं॑ स॒रा॒तयः॑ ।

ते नोऽ॒ग्र्य तेऽ॒ग्रं॒ परं॒ तु॒चे तु नो॒ भव॑न्तु वरि॒वो॒विदः॑ ॥ १४ ॥

मनुदृष्टा वैश्वदेवी । हि स्म एतौ निपातौ प्रसिद्धातिशयार्थौ हान्दसौ षवदी-
र्घौ ते प्रसिद्धा विश्वे देवासः अग्र्य वर्तमानकाले नोऽस्माकं साकं सदैव वरि-
वोविदः भवन्तु वरिवो धनं वेदयन्ति लम्बयन्ति वरिवोविदः एकीभूय धनप्रापका
भवन्तु । तु पुनः अग्रं भविष्यति काले नोऽस्माकं तुचे अपत्याय पुत्रपौत्रादि-
काय ते वरिवोविदः भवन्तु तुगित्यपत्यनाम [निघं २. २.] । कीदृशास्ते मनवे
समन्यवः मनुनामकाय मुनये मन्त्रदर्शिने मक्षं समानो मन्युर्दीप्तिर्येषां ते मन्यु-
र्मन्यतेर्दीप्तिकर्मण इति [निरु १०. २१.] यास्कः मर्त्यमैकमत्यं प्राप्ताः यद्वा मन्यु-
ना क्रोधेन सह वर्तमानाः अस्मद्बुद्धननाय क्रोधयुक्ता इत्यर्थः । तथा सरातयः
रातिर्दानं तत्सहिताः दातार इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अ॒पा॒धम॒द॒भि॒श॒स्ती॒र॒श॒स्ति॒ह्येन्द्रो॑ द्यु॒म्या॒भवत् ।

दे॒वास्त॑ऽइन्द्र स॒ख्याय॑ येमिरे॒ बृ॒ह॒द्भानो॑ मरु॒द्गण॑ ॥ १५ ॥

नृमेधदृष्टे द्वे मरुवद्गुणविशिष्टेन्द्रदेवत्ये । बृहत्तो मरुतो भानवो दीप्तयो य-
स्य स बृहद्भानुः मरुतां गणो यस्य स मरुद्गणः हे बृहद्भानो हे मरुद्गण हे इन्द्र
देवाः वसुरुद्रादित्याः ते तव सख्याय मैत्रे येमिरे कथं नु नामेन्द्रोऽस्मान्सखिभा-

वाय वृणीतऽइत्यभिप्राया आत्मानं संयतं कृतवन्तऽइत्यर्थः (61.) स भवान् अभिशस्तीः अभिशापान् शत्रुप्रयुक्तानपवादान् अपाधमत् अपगमयति निवर्तयति धमतिर्गतिकर्मेति [निरु० ६. २.] यास्कः । अथ पश्चात् द्युम्नी अन्नवान् यशस्वी वा आ अभवत् सर्वतो धनवान्भवति । कीदृशो भवान् अशस्तिहा शंसनं शस्तिः प्रशंसा सा नास्ति येषां ते अशस्तयः निन्या असुरास्तान्दृतीत्यशस्तिहा । इन्द्रः ऐश्वर्यवान् इन्दतीतीन्द्रः । यो दुष्टहृत्ताभिशापनाशको यशस्वी तेजस्वी बहुभृत्यसेव्यस्तस्य साख्यायान्ये यतन्तऽइति युक्तमिति भावः ॥ १५ ॥

प्र व इन्द्राय वृद्धे मरुतो ब्रह्मार्चत ।

वृत्रं हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥ १६ ॥

हे मरुतः वो युष्माकं स्वामिने इन्द्राय यूयं ब्रह्म वेदं सामवृषस्तोत्रं प्रचत प्राञ्चारयत । कीदृशायेन्द्राय वृद्धे मरुते । ततो वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पाप्मनो वा हृत्तेन्द्रो वृत्रं हनति हतु बहुलं हन्दसीति [पा० २. ४. ७३.] शपो लुगभावः केन वज्रेण स्वायुधेन कीदृशेन वज्रेण शतपर्वणा शतसंख्याकानि पर्वणि धारा ग्रन्थयो वा यस्य स शतपर्वी तेन । कीदृशो वृत्रहा शतक्रतुः शतं क्रतवो यस्य बहुकर्मा बहुप्रज्ञो वा ॥ १६ ॥

अस्येदिन्द्रो वावृधे वृह्यं शवो मदे सुतस्य विप्लवि ।

अद्या तमस्य महिमानमायवोऽनुवृवन्ति पूर्वया ॥

इमा उ वा । यस्यायम् । अयं सहस्रम् । ऊर्ध्व उ पु णः ॥ १७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥

मेधातिथिदृष्टा माहेन्द्रो सतोवृद्धी । इन्द्रः अस्य इत् अस्यैव यजमानस्य वृह्यं शवः च वावृधे वर्धयति णिजन्तत्वं बोध्यम् वर्षति सिञ्चति वृषा तस्येदं वृह्यं वीर्यम् यप्रत्यये उपधास्तोपः शवः बलम् । क्व सति सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य मदे सति कीदृशे मदे विप्लवि वेवेष्टि व्याप्नोति विप्लुस्तस्मिन् सर्वशरीर-व्यापके सप्तम्येकवचने घेर्ङितीति [पा० ७. ३. १११.] गुणोऽवदेशः यद्वा विप्लवि

विप्लौ यज्ञेऽभिषुतस्येति सम्बन्धः यज्ञो वै विप्लुरिति श्रुतेः । सोमपानेन मत्त इन्द्रो यज्ञमानस्य मह्यात्म्यं बलं च वर्धयतीत्यर्थः । किं च अस्येन्द्रस्य तमुक्तं यज्ञ्वनो वीर्यादिवर्धनद्वयं महिमानमग्यास्मिन्कालेऽपि आयवः मनुष्याः अनुष्टुवन्ति आनुपूर्व्येण स्तुवन्ति तत्र दृष्टान्तः पूर्वथा पूर्वमिव यथा पूर्वमृषयोऽस्तुवन्नेवमिदानीमपि नराः स्तुवन्तीत्यर्थः प्रत्नपूर्वविश्वेमाच्छन्दसीति [पा० ५.३.१११.] पूर्वशब्दादिवार्थे बालप्रत्ययः ॥ इमा उ वा यस्यायम् अयं सदृशम् [३३.८१-८३.] ऊर्ध्व ऊ पु णः [११.४२.] एताः प्रतीकोक्ताः ॥ १७ ॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोदहरे । त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायो गतोऽयं सार्वमेधिकः ॥ ३३ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १-१६ [सुमृत्लीको] - १७ ॥ १-१७ ॥ ॥

II. ॥ १८-२१ ॥ १८-२१ ॥ ॥

III. ॥ ३० [यज्ञपताऽअविं] - ३२ [दिव्याऽअध] - ३४ [इत्तां] - ३१ [वत्तां] - ४३ ॥ ३०-४३ ॥ ॥

IV. ॥ ४४-४७ [इत्तां] - ५४ ॥ ४४-५४ ॥ ॥

V. ॥ ५५-६१ [मृत्तात] - ६३ [गऽइष्टौ] - ६८ [मृत्तय] - ६९ ॥ ५५-६९ ॥ ॥

VI. ॥ ७०-७७ [सुमृत्लीका] - ८४ ॥ ७०-८४ ॥ ॥ षडनुवाकेषु चतुरशीतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥

I. यज्ञायतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति ।

दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १ ॥

अनारभ्याधीतोऽध्यायः आ पितृमेधात् आदित्ययाज्ञवल्क्यदृष्टा मन्त्राः पाठे (1.) विनियुक्ताः ॥ षट्चस्त्रिष्टुभो मनोदेवत्याः शिवसंकल्पदृष्टाः । ऋषिर्वदति । तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु शिवः कल्याणकारी धर्मविषयः संकल्पो यस्य तत् तादृशं

भवतु मन्मनसि सदा धर्म एव भवतु न कदाचित्पापमित्यर्थः । तत्किम् यत् मनो ज्ञायतः पुरुषस्य दूरमुदैति उद्गच्छति चक्षुराद्यपेक्षया मनो दूरगामीत्यर्थः । यच्च दैवं दीव्यति प्रकाशते देवो विज्ञानात्मा तत्र भवं दैवमात्मग्राहकमित्यर्थः मनः सैवानुद्गृह्यमेतदप्रमेयं ध्रुवमिति श्रुतेः । तत् उ यद् स्थाने तद्वद् उकारश्चार्थः । यच्च मनः सुप्तस्य पुंसः तथैव एति यथा गतं तथैव पुनरागच्छति स्वापकाले सुषुप्तावस्थायां पुनरागच्छति । यच्च दूरंगमं दूरं गच्छतीति दूरंगमम् खशप्रत्ययः अतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्टव्यवहितपदार्थानां ग्राहकमित्यर्थः । यच्च मनो ज्योतिषां प्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्तकमित्यर्थः प्रवर्तितान्येव श्रोत्रादीन्द्रियाणि स्वविषये प्रवर्तन्ते । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति न्यायोक्तेर्मनःसम्बन्धमन्तरा तेषामप्रवृत्तेः । तादृशं मे मनः शान्तसंकल्पमस्तु ॥ १ ॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणा यज्ञे कृण्वन्ति विदयेषु धीराः ।

यदपूर्वं यत्नमन्तः प्रज्ञानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २ ॥

मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे येन मनसा सता (२.) कर्माणि कृण्वन्ति कुर्वन्ति कृ करणे स्वादिः मनःस्वास्थ्यं (३.) विना कर्माप्रवृत्तेः । केषु सत्सु विदयेषु ज्ञानेषु सत्सु विद्यन्ते ज्ञायन्ते तानि विद्यानि तेषु वेत्तेरौणादिकोऽर्थप्रत्ययः प्रत्ययोदात्तत्वेन मध्योदात्तं पदम् प्रत्ययः परश्च आद्युदात्तश्चेति पाणिन्युक्तेः [पा° ३.१.१-३.] यज्ञसम्बन्धिनां हविरादिपदार्थानां ज्ञानेषु सत्स्वित्यर्थः । कीदृशा मनीषिणः अपसः अप इति कर्मनाम [निघ° २.१.] अपो विद्यते येषां ते अपस्विनः कर्मवन्तः अस्मायमेधास्रजो विनिरिति [पा° ५.२.१२१.] विन्प्रत्ययः विन्मतोर्लुगितिठाभावे ऽपि हान्दसो विनो लुक् [पा° ५.३.६५.] सदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थः । तथा धीराः धीमन्तः धीर्विद्यते येषां ते धीराः कर्मण्यण् [पा° ३.२.१.(४.)] । यच्च मनः अपूर्वम् न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसः सृष्टेः यद्वा अपूर्वमनपरमवाक्यमित्युक्तेरपूर्वमात्मनूपमित्यर्थः । यच्च यत्नं यष्टुं शक्तं यत्नम् यज्ञतेरौणादिकः सन्प्रत्ययः जित्यादिर्नित्यमिति [पा° ६.१.११७.] आद्युदात्तं पदम् । यच्च

प्रजायन्ते इति प्रजास्तासां प्राणिमात्राणामन्तः शरीरमध्ये आस्ते इतरेन्द्रियाणि वह्निःष्ठानि मनस्वन्तरिन्द्रियमित्यर्थः । तत् तादृशं मे मनः शिवसंकल्पमस्त्विति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

यत्प्रज्ञानमृत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरुत्तरमृतं प्रज्ञासु ।

यस्मान्नऋते किं चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ३ ॥

यत् मनः प्रज्ञानं विशेषेण ज्ञानजनकम् प्रकर्षेण ज्ञायते येन तत् प्रज्ञानम् करणाधिकरणयोश्चेति [पा° ३.३.११७.] करणे ल्युट्प्रत्ययः । उत अपि यत् मनः चेतः चेतयति सम्यक् ज्ञापयति तच्चेतः चित्ती संज्ञाने अस्मात् एतत्तादसुन्प्रत्ययः सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थः । यच्च मनो धृतिर्धैर्यद्वयम् मनस्येव धैर्योत्पत्तेर्मनसि धैर्यमुपचर्यते कार्यकारणयोरभेदात् । यच्च मनः प्रज्ञासु जनेषु अन्तर्वर्तमानं सत् ज्योतिः प्रकाशकं सर्वेन्द्रियाणाम् उक्तमपि पुनरुच्यते आदरार्थम् अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु° १०.४२.] यास्कोक्तेः । यच्चामृतममरणधर्मि आत्मव्यपत्तात् । यस्मान्मनसः ऋते यन्मनो विना किं चन किमपि कर्म न क्रियते जनेः सर्वकर्मसु प्राणिनां मनः पूर्वं प्रवृत्तेर्मनःस्वास्थ्यं विना कर्माभावादित्यर्थः । अन्यारादितरर्ते इत्यादिना [पा° २.३.२१.] यस्मादिति ऋते-योगे पञ्चमी । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।

येन यज्ञस्तापयते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ४ ॥

येन मनसा इदं सर्वं परिगृहीतम् परितः सर्वतो ज्ञातम् । इदं किम् भूतम् भूतकालसम्बन्धि वस्तु । भुवनं भवतीति भुवनम् भवतेः क्युप्रत्ययः वर्तमानकालसम्बन्धि । भविष्यत् भविष्यतीति भविष्यत् लृट् सद्देति [पा° ३.३.१४.] शतृप्रत्ययः तौ सदित्युक्तेः [पा° ३.२.१२७.] । त्रिकालसम्बद्धवस्तुषु मनः प्रवर्तत इत्यर्थः श्रोत्रादीनि तु प्रत्यक्षमेव गृह्णन्ति । कीदृशेन येन । अमृतेन शाश्वतेन मुक्तिपर्यन्तम् श्रोत्रादीनि नश्यन्ति मनस्त्वनश्चरमित्यर्थः । येन च मनसा यज्ञोऽग्निष्टोमादिः तापयते विस्तार्यते तनोतेर्यकीति [पा° ६.४.४४.] आकारः । कीदृशो

यज्ञः सप्तहोता सप्त होतारो देवानामाह्वतारो होतृमैत्रावरुणादयो यत्र स सप्त-
होता अग्निष्टोमे सप्त होतारो भवन्ति । तन्मे मनः इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

यस्मिन्नुचः साम् यज्ञूषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविंवाराः ।

यस्मिंश्चित्तु सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

यस्मिन्मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः यस्मिन् साम सामानि प्रतिष्ठितानि यस्मिन्य-
जूषि प्रतिष्ठितानि । मनसः स्वास्थ्ये एव वेदत्रयोः स्फूर्तेर्मनसि शब्दमात्रस्य प्रति-
ष्ठितत्वम् अन्नमयं हि सोम्य मन इति हान्दोग्ये मनस एव स्वास्थ्ये वेदोच्चारण-
शक्तिः प्रतिपादिता । तत्र दृष्टान्तः रथनाभौ आराः-इव यथा आराः रथचक्रनाभौ
मध्ये प्रतिष्ठितास्तद्वद्ब्रह्मज्ञानं मनसि । किं च प्रजानां सर्वं चित्तं ज्ञानम् सर्वपदा-
र्थविषयि ज्ञानं यस्मिन्मनसि ओतं प्रोतं निक्षिप्तम् तन्तुसंततिः पटे-इव सर्वं ज्ञा-
नं मनसि निक्षिप्तम् मनःस्वास्थ्ये एव ज्ञानोत्पत्तिर्मनोवैयाध्ये ज्ञानाभावः । तन्मे
मम मनः शिवसंकल्पं शान्तव्यापारमस्तु ॥ ५ ॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन-इव ।

कृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥

यत् मनो मनुष्यान्नरान्नेनीयते अत्यर्थमितस्ततो नयति नयतेः क्रियासमभि-
हारे यद् मनःप्रेरिता एव प्राणिनः प्रवर्तन्ते मनुष्यग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षकम् ।
तत्र दृष्टान्तः सुषारथिः अश्वानिव शोभनः सारथिर्यन्ता यथा कशया अश्वान्नेनीय-
ते । द्वितीयो दृष्टान्तः अभीशुभिर्वाजिन इव यथा सुसारथिरभीशुभिः प्रग्रहैः वा-
जिनोऽश्वान्नेनीयतेऽइत्यनुषङ्गः रश्मिभिर्नियहतीत्यर्थः । उपमाद्वयम् प्रथमायां न-
यनं द्वितीयायां नियमनम् तथा मनः प्रवर्तयति नियहति च नरानित्यर्थः । यच्च
मनः कृत्प्रतिष्ठं कृदि प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तत् कृद्येव मन उपलभ्यते । यच्च मनः
अजिरं जरारहितम् बाल्ययौवनस्याविरेषु मनसस्तदवस्थत्वात् । यच्च जविष्ठम् अ-
तिजववद्देगवत् जविष्ठम् न वै वातात्किं चनाशीयोऽस्ति न मनसः किं चना-
शीयोऽस्तीति श्रुतेः । तन्मऽइत्युक्तम् ॥ ६ ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।

यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥ ७ ॥

उल्लिक् अन्नस्तुतिः । तं पितुमन्नं स्तोषं स्तौमि किम्भूतम् महो महसः तविषीं तविष्याः बलस्य धर्माणं धारयितारम् तविषीति [निघं २. १.] बलनाम विभक्तिव्यत्ययः अन्नेनैव बलोत्पत्तेः । तं कम् यस्य पितोरोजसा बलेन त्रितः त्रिस्थान इन्द्रः वृत्रं दैत्यं विपर्वं विगतसम्बन्धनं कृत्वा वि अर्दयत् विविधमर्दितवान् इन्द्रेण वृत्रोऽन्नबलेनैव कृत इत्यर्थः ॥ स्तोषं स्तौतेमिपि इतश्च लोपः परस्मैपदेषिति [पा° ३. ४. १७.] इकारलोपे लेटोऽडाटाविति [पा° ३. ४. १४.] अडागमे सिब्वङ्गलं लेटोति [पा° ३. १. ३४.] सिप्रत्यये गुणे च वृषम् । महः महृद्ब्यस्य उसि हान्दसष्टिलोपः । धर्माणम् धरतेर्मन् । विपर्वम् विगतानि पर्वाणि यस्य तम् उप्रत्यये ढिलोपः । अर्दयत् बङ्गलं हन्दस्यमाञ्जोगेऽपीति [पा° ६. ४. ७५.] अउभावः । व्यवदिताश्चेति [पा° १. ४. ८२.] वेरूपसर्गस्य व्यवधानम् ॥ ७ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि ।

क्रवे दक्षाय नो ह्निनु प्र ण आयूषि तारिषः ॥ ८ ॥

चतस्रोऽनुष्टुभः द्वयोरनुमतिर्देवता । इत् निपातोऽनर्थकः हे अनुमते त्वमनुमन्यासै अनुमन्यस्वास्मदुक्तं बुध्यस्व नोऽस्माकं शं च शमेव सुखमेव कृधि कुरु । च पुनः नोऽस्माकं क्रवे क्रतवे संकल्पाय दक्षाय तत्समृद्धये संकल्पसिद्धये च नोऽस्मान्ह्निनु गमय नोऽस्माकमायूषि प्रतारिषः प्रतारय वर्धय । लेटोऽडाटाविति [पा° ३. ४. १४.] आट् वैतोऽन्यत्रेति [पा° ३. ४. १६.] ऐकारः । कृधि श्रुश्रृणुपृक्वृभ्यश्च हन्दसी ति [पा° ६. ४. १०२.] हेर्धिः बङ्गलं हन्दसीति [पा° २. ४. ७३.] शपो लुक् । क्रवे गुणाभावे यसादेशः । तारिषः सिब्वङ्गलं हन्दसि णिङ्गल्य इति [पा° ३. २. ३४. वा° ३.] वृद्धिः अन्यत्पूर्ववत् प्रपूर्वस्तरतिर्वृद्ध्यर्थः ॥ ८ ॥

अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् ।

अग्निश्च हव्यवारुनो भवतं दाशुषे मयः ॥ ९ ॥

अनुमतिः अग्नौ नोऽस्माकं यज्ञं देवेषु यज्ञियेषु अनुमन्यताम् अग्निश्च यज्ञं दे-
वेषु अनुमन्यताम् किम्भूतोऽग्निः कृष्यवाहनः कृषिषो वोढा । किं च दाशुषे कृ-
वीषि दत्तवते यज्ञमानाय मयः सुखद्वयौ अनुमत्यग्नौ भवतं भवतामिति पुरुष-
व्यत्ययः । कृष्यं वदतीति कृष्यवाहनः कृष्येऽनन्तःपादमिति [पा० ३.२.६६.] व-
हर्णुद् । दाशुषे दाश्यात्साह्वानिति [पा० ६.१.१२.] साधुः ॥ १ ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।

जुषस्व कृष्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिङि नः ॥ १० ॥

सिनीवाली देवता । हे सिनीवालि हे पृथुष्टुके स्तुकं केशभारः स्तुतिः का-
मो वा हे पृथुकेशभारं महास्तुते वा पृथुकामे वा या त्वं देवानां स्वसा अस्मि
भगिनी भवसि सा त्वमाहुतं कृष्यं जुषस्व प्रीत्या गृह्णीष्व हे देवि नोऽस्मभ्यं प्र-
जां च दिदिङि (5.) दिशं देहि वहुलं हृन्दसीति [पा० २.४.७६.] दिशतेः शपः शुः
ततो द्विवादि ॥ १० ॥

11. पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति सस्त्रांतसः ।

सरस्वती तु पञ्चधा सो देशेऽभवत्सरित् ॥ ११ ॥

सरस्वतीनदीदेवत्या । याः दृषद्वत्याद्याः पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति गह्वरि
किम्भूताः सस्त्रांतसः समानं स्त्रांतः प्रवाहो यासां ताः । तुरवधारणे सा उ (6.)
सैव सरस्वत्येव पञ्चधा देशे सरिन्नदी अभवत् पञ्चापि स्वनामानि त्यक्त्वा सरस्व-
त्येवाभवत् ॥ ११ ॥

त्वमग्ने प्रथमोऽअङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।

तव व्रते कवयो विद्वन्नापसोऽजायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १२ ॥

चतस्र अग्नेय्यः द्वे जगत्यौ अन्ये त्रिष्टुबनुष्टुभौ । हे अग्ने त्वं देवानां प्रथमः
सखा अभवः भूतोऽसि आद्यो मित्रभूतो देवानां त्वमेवेत्यर्थः । किम्भूतस्त्वम् अ-
ङ्गिराः अङ्गानां रसः यद्वा अङ्गिभ्य आत्मभ्यो यज्ञमानेभ्यो राति सुखमित्यङ्गिराः ।
ऋषिर्द्रष्टा । देवो द्योतमानः । शिवः कल्याणः । किं च तव व्रते कर्मणि वर्त-

माने मरुतः ईदृशा अजायन्त । कीदृशाः कवयः क्रान्तदर्शिनः । विद्वन्नापसः अप
इति कर्मनाम [निघ० २. १.] विद्वन्ना विदितानि अपांसि कर्माणि यैस्ते विद्वन्ना-
पसः विदितकर्माणाः । भ्राजदृष्टयः भ्राजत्यः शोभमानाः ऋष्टयः आयुधानि येषां ते
तथा शत्रुघातकत्वात् । विद्वन्नेति वेत्तेः कर्मणि मनिन्प्रत्ययः बहुलग्रहणात् त-
तो विभक्तोराकारः तस्य चालुक् विद्वन्नापसः । अजायन्त जनेर्लङ् ज्ञादेशश्च श्यन्
॥ १२ ॥

त्वं नोऽग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वन्य ।

त्राता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १३ ॥

रक्षणार्थी मन्त्रः । हे अग्ने हे देव द्योतमान हे वन्य स्तुत्य तव व्रते कर्म-
णि वर्तमानान्मघोनो धनवतो यजमानाव्रक्ष पालय । नोऽस्माकं तन्वः शरी-
राणि च रक्ष । कैः तव पायुभिः तदीयैः पालनैः यतस्त्वमनिमेषं सावधानं रक्ष-
माणः पालयन्सन् तोकस्य पुत्रस्य तनये विभक्तिव्यत्ययः तनयस्य पौत्रस्य गवां
च त्राता रक्षकोऽसि ॥ १३ ॥

उत्तानायामवभरा चिकित्वात्सद्यः प्रवीता वृषणं जज्ञान ।

अरुषस्तूपो रुशदस्य पाज इडायास्पुत्रो वयुनेऽजनिष्ट ॥ १४ ॥

यः इडायाः पृथिव्याः पुत्रोऽग्निर्वयुने प्रज्ञाने कर्तव्ये अजनिष्ट ज्ञातः । किम्भूतः
अरुषस्तूपः रुष वधे रोषति रुषः अरुषोऽहिंसकः स्तूपो ज्वालोद्भायो यस्य स
तथा द्रुप उद्भायि । अस्याग्नेः रुशत् दीप्तं पाजः बलमुत्तानायामरण्यामवभर अवा-
चीनं ह्यर द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६. ३. १३५.] दीर्घः । चिकित्वान् अरुणिवलं
ज्ञानन् किं बलमिति चेत् पारुणिः प्रवीता कामिता सती वृषणं सेतारमग्निं स-
द्यः तत्कालं जज्ञान जनयति हन्दसि लुङ्ङिङि इति [पा० ३. ४. ६.] लिट् । सो
ऽग्निर्ज्ञात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इडायास्त्वा पदे वयं नामा पृथिव्या अग्निं ।

ज्ञातवेदो निधीमक्षग्ने रुव्याय वोढवे ॥ १५ ॥

हे ज्ञातवेदः ज्ञातप्रज्ञान हे अग्ने इडायाः पृथिव्याः स्थाने देवयजनाख्ये पृथिव्या नामा अधि उत्तरवेद्या मध्ये वयं वा तां निधीमहि स्थापयामः किमर्थम् कृत्वाय वोढवे कृत्वं वोढुम् विभक्तिव्यत्ययः वदतेस्तुमर्थे सेसेनिति [पा° ३.४.१.] तत्रप्रत्ययः सद्धिवहोरिति [पा° ६.३.११२.] ओकारः ॥ १५ ॥

प्रमन्महे शवसानाय श्रूषमाङ्गुषं गिर्वणसेऽअङ्गिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः स्तुवतः ऋग्मियायार्चामार्कं नरे विश्रुताय ॥ १६ ॥

चतस्र ऐन्द्रस्त्रिदुभः । वयमिन्द्राय इन्द्रार्थमाङ्गुषं स्तोमं त्रिवृदादिकं प्रमन्महे ज्ञानीमः किम्भूतं स्तोमम् श्रूषं बलहेतुम् । अर्कं मन्त्रं च अर्चाम उच्चारयाम धातूनामनेकार्थत्वाद्वर्तितरुच्चारणार्थः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस-इव तैर्यथा स्तोमो ज्ञातो मन्त्रश्च पठितस्तस्मै तद्वत् । किम्भूतायेन्द्राय शवसानाय शवो बलमात्मन इहति शवस्यति शवस्यतीति शवसानः तस्मै बलमभिलषमाणाय सुप्र आत्मनः क्वजिति [पा° ३.१.८.] क्वच् तदन्ताह्वानच् शप् बहुलं हृन्दसीति [पा° २.४.७२.] तस्य लुक् हृन्दस्युभययेति [पा° ३.४.११७.] तस्य शानचोऽप्यार्थधातुकत्वात् क्वस्य विभाषेति [पा° ६.४.५०.] क्वचो लोपः शवसान इति सिध्यति । पुनः कीदृशाय गिर्वणसे गिरा स्तुत्या वनयति सम्भाजयति आत्मानमभिलषितदानात्स्तोतृभ्य इति गिर्वणाः गीःशब्दोपपदाद्धनोतेर्ण्यन्तादसुनि वनेर्घटादित्वेन मित्संज्ञत्वात् [पा° ६.४.१२.] ऋस्वत्वम् णिचो लोपः गीर्वणा इति प्राप्ते दीर्घाभावश्छान्दसः यद्वा स्वार्थे णिच् गीर्भिरेनं देवा भजन्ति इति गिर्वणाः तस्मै गीर्वाणश-शब्देन (७.) समानार्थी गिर्वणःशब्दः । पुनः किम्भूताय सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः स्तुवते स्तौतीति स्तुवन् तस्मै यजमानानिति शेषः तदुक्तम् त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यमिति [६.३७.] । पुनः कीदृशाय ऋग्मियाय ऋग्मयाय वेदमयाय मयउर्थे हृन्दसो मियद् यद्वा ऋच स्तुतावित्यस्माद्वावे औणादिको मक् कुत्वं जश्वम् ऋग्मः स्तुतिः तमर्हति ऋग्मियः अर्हार्थे घच् स्तुतियोग्याय । पुनः कीदृशाय नरे नरत्तपाय नृशब्दस्य ऊ परे हृन्दसो गुणः । पुनः कीदृशाय विश्रुताय शौर्यदानवत्तादिभिर्लब्धव्यातये ॥ १६ ॥

प्र वो म॒हे म॒हि नमो॑ भर॒धमाङ्ग॒ष्वा॒ शव॒सानाय॒ साम ।

येना॒ नः पूर्वे॑ पि॒तरः॑ प॒द॒ज्ञा अ॒र्चन्तो॒ऽअ॒ङ्गिर॒सो गा अ॒विन्दन् ॥ १७ ॥

महे महेते शवसानाय बलमभिलषमाणयेन्द्राय महि महेत् नमोऽन्नं वः
यूयं प्रभरधं प्रहरतम् समर्पयत यूयमित्यर्थे व इत्यव्ययम् मुनीनां पुत्रादीन्प्रति व-
चः । आङ्गष्वाङ्गषाय हितं साम प्रभरधमुच्चारयत । नोऽस्माकं पूर्वे पितरः अ-
ङ्गिरसः येनान्नेन साम्ना चार्चतः स्तुवन्तः सन्तः गाः सूर्यकिरणानविन्दन् लेभिरे
स हि साम्नां लोकः तत्साम प्रभरधम् । कीदृशाः अङ्गिरसः पदज्ञाः पदमात्मस्व-
रूपं जानन्तीति पदज्ञाः ॥ १७ ॥

इ॒ह॒न्ति॒ वा सो॒म्यासः॑ स॒खायः॑ सु॒न्वन्ति॒ सोमं॑ द॒धति॒ प्रया॒॑सि ।

ति॒ति॒क्षन्ते॒ऽअ॒भि॒श॒स्तिं ज॒नाना॑मिन्द्र॒ तदा॑ क॒श्चन॒ हि प्र॑के॒तः ॥ १८ ॥

हे इन्द्र तत् तत्तः सकाशात् कश्चन चनशब्दोऽप्यर्थे कोऽपि लोकोत्तरः प्र-
केतः प्रकृष्टो ज्ञानविशेषः आ समन्तात् हि यतो भवति अतः सखायो विप्राः
त्वामिहन्ति अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाऽसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवा इत्युक्तेर्देवानां
विप्राणां च सखित्वम् । किम्भूताः सखायः सोम्यासः सोमसम्पादिनः । इहन्तीति
कथं ज्ञातं तत्राह यतस्ते सोमं सुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति प्रयांसि अन्नानि दधति
च प्रय इत्यन्ननाम [निघ० २.७.] हवींषि धारयन्ति । किं च जनानामभिशस्तिं दु-
र्वचनं तितिक्षन्ते सहृते मनोवाक्कायसंयताः क्षान्तिपरा इत्यर्थः ॥ १८ ॥

न ते॑ दू॒रे पर॒मा चि॒द्र॒ज्ञा॒स्या तु प्रया॑हि॒ हरि॒वो॒ हरि॑भ्याम् ।

स्थि॒राय॒ वृ॒क्षे स॒व॒ना कृ॒तेमा॒ यु॒क्ता ग्रा॒वा॒णः॑ समि॒धानि॑ऽअ॒ग्नौ ॥ १९ ॥

हे हरिवः हरी अश्वौ विद्येते यस्य स हरिवान् तस्य सम्बोधनम् मतुवसो-
रिति [पा० ८.३.१.] स्त्वम् हे हरिवः स्थिराय दृढसौहृदाय वृक्षे सेत्के तुभ्यम् इमा
सवना कृता इमानि सवनानि प्रातःसवनादीनि कृतानि । एव सति अग्नौ समि-
धाने समिध्यमाने सति हान्दसो यको लुक् । ग्रावाणः च युक्ताः योजिताः अभि-
षवकर्मणि । तुशब्दो हेत्वर्थे अतो हेतोः हरिभ्यामश्वाभ्यामा प्रयाहि आगह ।

ननु स्वर्गात्कथमतिद्वरे मया गन्तव्यमित्यत आह परमा परमाणि द्वरदेशस्थानि रज्जांसि स्थानानि ते तत्र द्वरे न चित् द्वरे न सन्ति चित्शब्दोऽप्यर्थे (४.) अति-
द्वरमपि ते निकटम् अत आयाहीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रि७ स्वर्षामप्सां वृजनस्य गोपाम् ।

भरेषुजा७ सुज्जिति७ सुश्रवसं जयन्तं त्वामनुमदेम सोम ॥ २० ॥

चतस्रः सोमदेवत्यास्त्रिष्टुभः । हे सोम त्वां जयन्तमुत्कर्षेण वर्तमानमनु (९.)
वयं मदम कृष्टाः स्याम । किम्भूतं त्वां युत्सु युद्धेषु अषाढमसह्यनमनभिभूतम् ।
पुनः कीदृशं पृतनासु सेनासु पप्रि पालयितारम् । स्वर्षाम् स्वर्दिवं सनोति स-
म्भजते स स्वर्षाः तम् । अप्साम् अपो जलानि सनोतीत्यप्साः तम् । वृजनस्य
वल्गस्य गोपां रक्षकम् । भरेषुजां संग्रामेषु जेतारम् । सुज्जितिं सुनिवासम् । सुश्र-
वसं शोभनं श्रवः कीर्तिर्यस्य स सुश्रवाः तम् ॥ अषाढम् सद्यतेऽसौ साढः न
साढः असाढस्तम् सह्येः तः ढवं [पा० ८.२.३१.] धवं [पा० ८.२.४०.] द्रुवम् [पा०
८.४.४१.] ङो ङे लोपः [पा० ८.३.१२.] ङलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः [पा० ६.३.१११.]
वाङ्मुलकात् सह्यिवहोरोदवर्णस्येति [पा० ६.३.११२.] अस्याप्रवृत्तिः षत्वं हान्द-
सम् । पप्रिम् पृ पालनपूरणयोः आदृगमकृतेति [पा० ३.२.१०१.] किः द्विवादि ।
स्वर्षाम् स्वःपूर्वात्मनोतेविद् विट्पुनोरनुनासिकस्यात् [पा० ६.४.४१.] । एवम-
प्साम् । गोपायतीति गोपाः द्विप् अतो लोपः यलोपः । भरेषुजाम् भरेषु सं-
ग्रामेषु जयति शत्रूनि भरेषुजाः कृत्तदन्तात्सप्तम्या इति [पा० ६.३.१.] अलुक्
जयतेरौणाडिको डाप्रत्ययः । मदम मदी कृषे लिङ् व्यत्ययेन शप् ॥ २० ॥

III. सोमो धेनु७ सोमो अर्वन्तमाशु७ सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्यं विद्व्य७ सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २१ ॥

यो यज्ञमानोऽस्मै सोमाय ददाशत् ददाति रुविः तस्मै सोमो धेनुं ददाति ।
आशुं शीघ्रमर्वन्तमश्वं च सोमो ददाति । सोमश्च तस्मै वीरं पुत्रं ददाति कीदृशं
वीरं कर्मण्यं कर्मणि साधुम् । सादन्यं सद्ने गृहे साधुम् । विद्व्यं विद्व्यो यज्ञ-
स्तत्र साधुम् । सभेयं सभामर्हति सभेयस्तम् । पितृश्रवणं पितरं शृणोति पितृश्रव-

णः पित्राज्ञाकारिणं विनीतमित्यर्थः ॥ कर्मण्यमित्यादौ तत्र साधुरिति [पा° ४. ४. १८.] यत् । सभेयं ळ्ङ्ङ्दसीति [पा° ४. ४. १०६.] सभायाः साधुर्ये ळप्रत्ययः तस्यै-
 यादेशः [पा° ७. १. २.] । द्दाशत् दाशृ दाने बहुलं ळ्ङ्ङ्दसीति [पा° २. ४. ७६.] श-
 यः शुः द्विवम् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३. ४. १७.] तिप् ळलोपः लेटो
 ऽडाढावित्यडागमः [पा° ३. ४. १४.] ॥ २१ ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपोऽग्रजनयस्त्वं गाः ।

त्वमाततन्थोर्वितरिक्तं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥ २२ ॥

हे सोम त्वमिमाः विश्वाः सर्वाः ओषधीः अपो जलानि गाः (10.) धेनूः अज-
 नयः जनितवानसि । त्वमुरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमाततन्थ विस्तारितवानसि त्वं च
 ज्योतिषा तेजसा तमोऽन्धकारं विववर्थ विवृणोपि आदित्यात्मना सर्वं तमो
 ऽपनयसीति सर्वात्मा त्वमित्यर्थः वभूयाततन्थ जगृभ्म ववर्थेति निगमऽइति [पा°
 ७. २. ६४.] निपातः ॥ २२ ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागः सहसावन्नभिगुध्य ।

मा त्वातनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्रचिकित्सा गविष्टौ ॥ २३ ॥

हे देव सोम हे सहसावन् बलवन् देवेन मनसा देवसम्बन्धिना मनसा
 सह रायो धनस्य भागं नोऽस्मभ्यमभिगुध्य गुध्यतिर्गतिकर्मा अन्तर्भावितण्यर्थः अ-
 भिगमय देहीत्यर्थः । एवं दानप्रवृत्तं त्वां कश्चित् मा आतनत् त्वा त्वां मा आत-
 नोतु मा प्रतिबध्नातु तनोतिः प्रतिबन्धार्थः । कुतस्त्वमेव मुच्यसऽइति चेत् यत-
 स्त्वं वीर्यस्य ईशिषे वीरकर्मण ईश्वरो भवसि अधीगर्गदयेशामिति [पा° २. ३. ५२.]
 कर्मणि षष्ठी । किं च गविष्टौ गोः स्वर्गस्य इष्टौ इक्षायां स्वर्गैषणायां विषयभू-
 तायां सत्यामुभयेभ्यः प्रचिकित्स उभयलोकप्राप्त्यर्थं चिकित्सां कुरु व्याध्यपगमं कु-
 रु उभयलोकप्रतिबन्धकं विघ्नं निवर्तयेत्यर्थः । दैवं मनः प्राप्य लब्धधना अरो-
 गाश्च सत्कर्म कुर्वाणा यथा स्वर्गं यास्यामस्तथा कुर्विति वाक्यार्थः ॥ देवेन दे-
 वानामिदं देवम् तद्धितप्रत्ययलोपः । सहसावन् प्रथमार्थे तृतीया सहसा सहो
 बलमस्यास्तीति सहसावान् अलुक् । तनत् तनोतिः परस्य लेटोऽडागम ळलो-

पञ्च । चिकित्स गुप्तिज्जिह्वः सन् [पा° ३. १. ५.] अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा° ६. ३. १३७.] दीर्घः ॥ २३ ॥

अष्टौ व्याख्यत्कुकुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून् ।

हिरण्यान्नः सविता देव आगाद्धद्रत्ना दाश्रुषे वार्याणि ॥ २४ ॥

चतस्रः सावित्र्यः द्वितीया जगती त्रिदृभोऽन्याः हिरण्यस्तूपदृष्टाः । स सविता देवः आगात् आगहन्तु इणो गा लुडीति [पा° २. ४. ४५.] इणो गादेशः । किं कुर्वन् दाश्रुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्ना रत्नानि दधत् ददत् स्थापयन्वा । कीदृशः हिरण्यान्नः हिरण्यमिव कान्तियुक्ते अक्षिणी यस्य स हिरण्यान्नः अमृतदृष्टिर्वा । स कः यः सविता पृथिव्याः सम्बन्धिनीः अष्टौ कुकुभो दिशः व्याख्यत् प्रकाशितवान् । यश्च त्री त्रीणि धन्व धन्वानि लोकान् व्याख्यत् । धन्वेत्यन्तरिक्षनाम [निघ° १. ३.] तेन तदुपलक्षितावितरावपि लोकौ लक्ष्येते हृत्त्रिणी गह्वरीति वत् । यश्च योजना योजनानि योजनगव्यूतिक्रोशादीनधपरिमाणविशेषान् व्याख्यत् । यश्च सप्त सिन्धून्समुद्रान्क्षीरोदाद्यान् व्याख्यत् । उपलक्षणमेतत् सर्वजगत्प्रकाशकः सविता रत्नानि ददान आयाचित्यर्थः ॥ अख्यत् व्या प्रकथने अस्यतिवक्तव्यातिभ्योऽडिति [पा° ३. १. ५२.] च्लेर्ङ् आलोपश्च धातूनामनेकार्थत्वाद्त्र प्रकाशनार्थो ग्राह्यः । त्री योजना सुपां सुलुगित्यादिना [पा° ७. १. ३१.] पूर्वसवर्णदीर्घो विभक्तेः । धन्व सुपो लुक् । रत्ना सुप आकारः । दाश्रुषो दाश्रान्साह्वानिति [पा° ६. १. १२.] निपातः । वार्याणि ऋह्लोर्ण्यदिति [पा° ३. १. १२४.] वृणांतिर्ण्यत् ॥ २४ ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवीऽन्तरिष्यते ।

अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृत्सेन रजसा द्यामृणोति ॥ २५ ॥

सविता प्रसविता सूर्य सूर्यः विभक्तिव्यत्ययः उभे उभयोः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्याः अन्तर्मध्ये ईयते आगहति यदा तदा अपामीवां व्याधिमपबाधते अन्धकारलक्षणरोगं निवर्तयति । अथ यदा वेति अस्तमयसमये गहति तदा कृत्सेन रजसा अन्धकारलक्षणेन द्यां द्युलोकमभिः ऋणोति अभिव्याप्नोति । कीदृशः सूर्यः हि-

रण्यपाणिः सुवर्णपाणिः । विचर्यणिः विविधं द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः । उभे
द्यावापृथिवी पथ्यर्थे द्वितीया । अन्तर्योगे वा । ईयते ईड् गतौ दिवादिः ॥ २५ ॥

हिरण्यकृस्तोऽसुरः सुनीथः सुमृडीकः स्ववा याववाङ् ।

अपसेधन् रक्षसो यातुधानानस्योदिवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ २६ ॥

यो देवो रविः रक्षसो रक्षसान् यातुधानान् असुखकारांश्च अपसेधन् अपग-
मयन्तन् अस्यात् उदस्यात् उदिति स देवः अवाङ् अवागञ्जनः अस्मदभिमुखः यातु
आयाचित्यर्थः । कीदृशो देवः हिरण्यकृस्तः हिरण्यं दानार्थं कृस्ते यस्य स तथो-
क्तः वृषेण वा स्तुतिः । असुरः असून्प्राणान् राति ददातीत्यसुरः । सुनीथः नीथा
स्तुतिः कल्याणस्तुतिः । सुमृडीकः साधु सुखयिता । स्ववान्धनवान् । प्रतिदोषम्
प्रतिजनं यो दोषः प्रतिदोषः तम् श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराङ्मुखाणां यावन्तो दो-
षास्तावतः गृणानः उच्चारयन् उपभोगार्थमित्यभिप्रायः । स्ववान् यातु इत्यत्र दी-
र्घादटि समानपादऽइति [पा० ८.३.१.] नस्य एवे भोभगोऽ[अघोऽ]अपूर्वस्य यो
ऽशीति [पा० ८.३.१०.] तस्य रोर्यदिशे कृल्लि सर्वेषामिति [पा० ८.३.२२.] तस्य
लोपः । रक्षसृशब्दस्य व्यत्ययेनाल्लोपत्वम् ॥ २६ ॥

ये तं पन्थाः सावतः पूर्व्यासोऽरेणवः सुकृता अतारक्ष ।

तेभिर्नीऽअग्न पथिभिः सुगेभि रक्षा च नोऽअग्निं च ब्रूहि देव ॥ २७ ॥

हे सवितः हे देव पन्थाः पन्थानो मार्गाः अतारिजे सुकृताः साधुकृताः धात्रा
वर्तन्ते । कीदृशास्ते पूर्व्यासः पूर्वेषु कालेषु भवाः पूर्व्याः । अरेणवः नास्ति रेणु-
र्यत्र अपांसुलाः । तेभिः तैः पथिभिः मार्गैः नोऽस्मान् अग्न नयेति शेषः । च पुनः
गह्नतो नोऽस्मान् रक्ष पालय । अधिब्रूहि च अधि अङ्गीकृत्य ब्रूहि एते मदीया
इति यद्वा अधिब्रूहि उपदिशास्माकं यद्धितं पथं तत् यद्वा अधि अधिकान्वद् एते
महायाज्ञिका दातार इत्यादि । किम्भूतैः पथिभिः सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु
सुगाः तैः अन्नपानप्रभूतैरित्यर्थः अधिकरणे गह्तेऽप्रत्ययः ॥ पूर्व्यासः पूर्वैः कृताः
पूर्वैः कृतमिनीयौ चेति [पा० ४.४.१३३.] यप्रत्ययः ॥ २७ ॥

उ॒भा पि॒बत॑म॒श्विनो॒भा नः॒ शर्म॑ य॒हृत॑म् । अ॒वि॒द्रि॒याभि॑वृ॒त्तिभिः॑ ॥ २८ ॥

अश्विन्यस्तिस्रः एका गायत्री द्वे अनुष्टुभौ । हे [अश्विना] अश्विनौ उभा उभौ द्वावपि युवां पिबतम् सोममिति शेषः । उभा द्वौ युवां नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं सुखं वा य॒हृत॑म् काभिः सह अविद्रियाभिः अविदीर्णाभिः अखण्डिताभिः उत्तिभिः अवनैः पालनैः सह । सुखं दत्तं पालयतं चेत्यर्थः ॥ उभा अश्विना विभक्तेराकारः । विदीर्यतीति विद्रियाः दृ विदारे औणादिक इयकप्रत्ययः ॥ २८ ॥

अ॒प्र॒स्वती॑म॒श्विना॒ वाच॑म॒स्मे कृ॒तं नो॑ द॒क्षा वृ॒षणा॑ म॒नीषाम्॑ ।

अ॒ग्न॒त्ये॒वसे॒ नि॒क्षये॒ वां वृ॒धे च॑ नो भव॒तं वा॒जसा॑तौ ॥ २९ ॥

हे अश्विना अश्विनौ हे दक्षा दर्शनीयौ हे वृषणा वर्षितारौ सेत्तारौ युवानौ अस्मे अस्माकं वाचम् अप्रस्वतीं कर्मवतीं युवां कृतं कुरुतम् तथा नोऽस्माकं मनीषां मनस इक्षामप्रस्वतीमेव कुरुतम् । मनसा वचसा च यज्ञं कुर्मस्तथा कुरुतमित्यर्थः । यतो ह वां युवां निक्षये आक्षयामि किंनिमित्तम् अग्न्ये सन्मार्गागते अवसे अत्रे अन्ननिमित्तम् तदानार्थमित्यर्थः द्यूतादागतं द्यूते भवं वा द्यूत्यम् न द्यूत्यमद्यूत्यम् तस्मिन् द्यूतादागतं कर्मण्यं न भवतीत्येवमुच्यते द्यूतमन्येषामप्यन्याद्यधनागमानामुपलक्षकम् । किं च वाजसातौ वाजानामन्नानां सातिः सम्भजनं यस्मिन् स वाजसातिः तस्मिन्यज्ञे नोऽस्माकं वृधे वृद्धौ भवतम् ॥ अस्मे विभक्तेः शे-आदेशः । कृतम् करोतेः बहुलं हृन्दसीति [पा° २.४.७३.] शपि लुप्ते लोणमध्यमद्विवचने रूपम् । वृषणा वृषणौ वा षपूर्वस्य निगमऽइति [पा° ६.४.१.] उपधादीर्घाभावः । वृधे वर्धनं वृत् सम्पदादिवाद्भावे क्तिप् ॥ २९ ॥

द्युभि॑र॒क्तुभिः॑ परि॒पात॑म॒स्मानरि॑ष्टेभि॒रश्वि॒ना सौ॒भ॒गेभिः॑ ।

तन्नो॑ मि॒त्रो व॒रु॒णो मा॒म॒रु॒ताम॑दि॒तिः सि॒न्धुः पृ॒थि॒वीऽउ॒त द्यौः॑ ॥ ३० ॥

हे अश्विना अश्विनौ द्युभिः दिवसैः अक्तुभिः रात्रिभिः सप्तम्यर्थे तृतीया दिवसेषु रात्रिषु च अहोरात्रम् अस्मान्यरिपातं सर्वतो रक्षतम् । कैः सौभगेभिः सौभगैः भग इति धननाम [निघ° २.१०.] शोभनैः धनैः किम्भूतैः अरिष्टेभिः अनुपहिं-

सितैः अखण्डितैर्धनैस्मात्रक्षतमित्यर्थः । किं च मित्रः वरुणः अदितिः सिन्धुः समुद्रः उतापि च द्यौः एते नोऽस्माकं तत् भवत्कृतं रक्षणं मामकृतां पूजयन्ता-
मनुमन्यन्ताम् (11.) इत्यर्थः ॥ द्युरित्यङ्गो नाम अतुरिति रात्रेः । मामकृताम् मरु-
पूजायाम् बहुलं हन्द्सीति [पा० २.४.७६.] शपः शुः ज्ञाविति [पा० ६.१.१०.] द्वि-
त्वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः ॥ ३० ॥

IV. आ कृत्तेन रजसा वर्तं ॥ ३१ ॥

व्याख्याता [३३.४३.] ॥ ३१ ॥

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः ।

दिवः सदांसि बृहती वितिष्ठस आ तेषं वर्तते तमः ॥ ३२ ॥

रात्रिदेवत्या पथ्यावृहती । हे रात्रि यया तया पार्थिवं रजः पृथिवीसम्बन्धि-
लोकः पितुः मध्यमलोकस्य धामभिः स्थानैः सह आ अप्रायि समन्तात्पूर्यते । या
च त्वं दिवो द्युलोकस्य सदांसि स्थानानि बृहती मरुती सती वितिष्ठसे आक्र-
मसे व्याघ्रोषि । तस्यास्तव तमः आवर्तते तथापि प्रवर्तते किम्भूतं तमः तेषं
दीपं मरुप्राग्भारमित्यर्थः । रजःशब्दो लोकवचनः । अप्रायि प्रा पूरणे कर्मणि
लुङि चिणि वृषम् ॥ ३२ ॥

उषस्तच्चित्रमामरुस्मभ्यं वाजिनीवति । येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ३३ ॥

उषोदेवत्या पुरोहित्क् । हे उषः हे वाजिनीवति हे अन्नवति अस्मभ्यं तत्
प्रसिद्धं चित्रं चायनीयमाश्चर्यकारि मरुनीयं धनमामरु आहुर देहि येन धनेन व-
यं तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च सर्वं संतानवर्गं धामहे दध्महे पुष्पमिः ॥ धामहे द-
धातेः शपो लुकि वृषम् ॥ ३३ ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना ।

प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं देवेम ॥ ३४ ॥

जगती बहुदेवत्या । प्रातःशब्दो वीप्सावचनः । वयं प्रातः पुनः-पुनः एता-
न्देवान् हवामहे आह्वयाम इति प्रत्येकं सम्बध्यते । कान् अग्निम् इन्द्रम् मित्राव-

रूपौ अश्विनौ भगम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् सोमम् उत अपि च रुद्रं ऊवेम आ-
कूयाम ॥ कूयामहे ऊवेम कूयतेः सम्प्रसारणे वृषद्वयम् ॥ ३४ ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं ऊवेम वयं पुत्रमदितेयीं विधर्ता ।

आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राज्ञां चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥ ३५ ॥

पञ्च भगदेवत्यास्त्रिदुभः । वयं ते भगमादित्यं ऊवेम आकूयाम । किम्भूतम्
प्रातर्जितं प्रातर्जयतीति प्रातर्जितं तम् प्रातर्जयनशीलम् । उग्रमुत्कृष्टमुद्गूणदानं
वा । अदितेः पुत्रं तनयम् । तं कम् यो विधर्ता जगतो धारयिता । यं च आध्र-
श्चित् चिह्नोऽप्यर्थे न धायति धै तृप्तौ न तृप्यति स अध्रः नजो दीर्घश्चान्दसः
यद्वा आ समन्तात् ध्रः आध्रः यद्वा अध्र एवाध्रः स्वार्थे तद्धितः आध्रः अतृप्तः बुभु-
क्षितो दरिद्रो वापि यं भगं भक्षि भजस्व अर्थादुदयम् इत्याह किं कुर्वन् मन्यमा-
नः पूजयन् स्वार्थसिद्धये मन्यतिर्चतिकर्मा स हि सूर्यादये भिक्षादिना किञ्चिन्न-
भते तत उदयं वाञ्छति । तुरश्चित् आतुरोऽपि यं भगं मन्यमानो भक्षि उदयं भ-
जस्वेत्याह दिवसे तस्य सुखोदयात् रोगिणो रात्रिः कष्टेन याति यद्वा तुरो यमः
स हि मारणाय दिनानि गणयति । राजा चित् राजापि यं भगं भक्षि इत्याह त-
दुदये हि राज्ञां व्यवहारदर्शनादिना सर्वेष्टसिद्धिः ॥ भक्षि भजतेः शपि लुप्ते लटि
मध्यमे वृषम् ॥ ३५ ॥

भग प्रणेता भग सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः ।

भग प्र नो जनय गोभिश्चैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३६ ॥

हे भग हे प्रणेताः प्रकर्षेण नयति प्रापयति धनमिति प्रणेता तस्य सम्बोधने
हे प्रणेताः । आदरार्थं पुनः सम्बोधनम् हे भग हे सत्यराधः सत्यमनश्चरं राधो
धनं यस्य स सत्यराधाः तत्सम्बुद्धौ हे सत्यराधः हे भग त्वं ददत् धनं प्रयच्छन्
नोऽस्माकमिमां धियं प्रज्ञां कर्म वा उद्व उद्गमय यथा सूक्ष्मार्थान्यश्यामस्तथा
कुर्विति भावः । किं च हे भग नोऽस्मान्गोभिः अश्वैः प्रजनय प्रवर्धय गा अश्वा-
श्च ब्रून्देहीत्यर्थः । हे भग वयं नृभिः पुत्रादिभिः नृवन्तः मनुष्यवन्तः प्रकर्षेण
स्याम भवेम ॥ ३६ ॥

उ॒ते॒दा॒नीं॒ भ॒गव॒तः॒ स्या॒मो॒त प्र॒पि॒व॒ऽउ॒त म॒ध्ये॒ऽअ॒ङ्ग॒लाम् ।

उ॒तो॒दि॒ता म॒घव॒त्सूर्य॑स्य व॒यं दे॒वानां॑ सु॒म॒तौ स्या॒म ॥ ३७ ॥

हे मघवन् धनवन् रवे उत अपि च वयमिदानीं भगवतः धनवन्तो ज्ञानवन्तो वा स्याम भवेम । उतापि च सूर्यस्य प्रपिबे प्रपतने अस्तमये भगवतः स्याम । उत अङ्गलाम् मध्ये मध्यन्दिने भगवतः स्याम उत सूर्यस्य उदिता उदितौ उदयसमये भगवतः स्याम । किं ब्रह्मणा सर्वदास्माकं धनवत्तास्त्वित्यर्थः । किं च देवानां सुमतौ कल्याणां बुद्धौ वयं स्याम देवा अस्मासु शोभनामनुग्रहविषयां बुद्धिं दधवित्यर्थः ॥ ३७ ॥

भ॒ग ए॒व भ॒गवाँ॑ऽऽ॒स्तु दे॒वास्ते॒न व॒यं भ॒गव॒तः॒ स्या॒म ।

तं त्वा भ॒ग॒ सर्व॒ इ॒ज्जो॑रु॒वीति॒ स नो॑ भ॒ग पु॒र॒ए॒ता भ॑वे॒द् ॥ ३८ ॥

हे देवाः भग एव भगवान्धनवानस्तु किमन्यैरदातृभिर्धनिभिर्देवैरिति भावः । तेन भगदत्तेन धनेन वयं भगवतः स्याम । एवं देवानुक्त्वाथ भगमाह हे भग सर्व इत् सर्व एव जनः तं प्रसिद्धं त्वा जोरुवीति अत्यन्तमाह्वयति इष्टसिद्धये हे भग स त्वमिह नोऽस्माकं कर्मणि पुरएता पुरोऽग्रे एतीति पुरएता अग्रयायी भव अग्रेसरो भूत्वा सर्वकार्यणि साधयेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

स॒म॒ध॒रा॒योष॑सो नम॒न्त द॒धि॒क्रा॒वे॒व श्रु॑च॒ये प॒दा॒य॑ ।

अ॒र्वा॒ची॒नं व॑सु॒विदं॒ भ॒गं नो॑ र॒थमि॒वाश्वा॑ वा॒जिन॒ आ॒व॑रु॒न्तु ॥ ३९ ॥

उषसः प्रातःकालाधिष्ठातारो देवाः अधराय संनमन्त संनमन्ते प्रक्षीभवन्ति कथमिव दधिक्रावा अश्वः इव यथा अश्वः श्रुचये पदाय अग्न्याधानार्थं श्रुचि पदम् (12.) । ता उषसः भगमादित्यं नोऽस्माकमर्वाचीनमभिमुखमावरन्तु आगमयन्तु किम्भूतं भगम् वसुविदम् वसु धनं विन्दतीति वसुविदः इगुपेधति [पा० ३. १. १३५.] कः । (13.) यथा वाजिनोऽन्नवन्तो वेगवन्तो वा अश्वा रथमावरन्ति तद्वत् ॥ ३९ ॥

अ॒श्वा॒व॒तीर्गि॑म॒तीर्न॑ उ॒षा॒सो वी॒र॒व॒तीः स॑द॒मु॒रु॒न्तु भ॒द्राः ।

घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥४०॥

उषोदेवत्या त्रिष्टुप् । उषसः सदं सदाकालं नोऽस्मानुहन्तु विपाशयन्तु अज्ञानलक्षणं पाशं मोचयन्तु उह्री विपाशे । किम्भूता उषसः अश्ववतीः अश्ववत्यः गोमतीः गोमत्यः वीरवतीः वीरवत्यः भद्राः भन्दनीयाः कल्याणवृषाः घृतमवश्यायजलं दुहानाः क्षरत्यः विश्वतः सर्वतः प्रपीताः धर्मार्थकामैराप्यायिताः प्यायः पी-
अदेशः । एवं परोक्षं प्रार्थ्य प्रत्यक्षमाहू हे उषसः यूयं स्वस्तिभिः अविनाशैः स-
दा नोऽस्मान्पात पालयत ॥४०॥

V. पूषन्तव व्रते वयं न रिष्येम कदा चन । स्तोतारस्तद्भु स्मसि ॥४१॥

द्वे पौल्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ । हे पूषन् तव व्रते कर्मणि वर्तमाना वयं कदा चन कदापि न रिष्येम न विनश्येम । किं च इह कर्मणि ते तव स्तोतारः स्तु-
तिकर्तारः स्मसि भवामः इदन्तो मसि ॥४१॥

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतोऽभ्यानउर्कम् ।

स नो रासहुरुथश्चन्द्राया धियं-धियं सीषधाति प्र पूषा ॥४२॥

यः पूषा अर्कं देवमभ्यानह अभिव्याप्नोति किम्भूतः कामेन काम्यतऽइति कामं तेन वाञ्छितेन वचस्या वचसा वेदोक्तेन कृतः अभिमुखीकृतः । किम्भूतमर्कम् पथस्पथः मार्गस्य-मार्गस्य सर्वेषां मार्गाणां परिपतिमधिपतिं स्वामिनम् । सः पूषा नोऽस्मभ्यं शुरुथः शुचं रुन्धन्ति वर्णनाशाः पृषोदरादित्वात् शोकनाशकराणि साधनानि रासत् ददातु लिङ्गव्यत्ययः किम्भूताः शुरुथः चन्द्रायाः चन्द्रमाह्लादक-
मग्रं यासां ताः साधने कृते आह्लादो भवति । पुनः पूषा धियं-धियं कर्माणि सर्वाणि प्रसीषधाति प्रकर्षेण साधयतु ॥ पथस्पथः धियं-धियमिति नित्यवीप्सयो-
रिति [पा० ८.१.४.] द्वित्वम् । वचस्या विभक्त्यदेशः । आनह व्याप्तिकर्मसु दश-
स्वयं पठितः [निघ० २.१८.] । सीषधाति साध संसिद्धौ शपः झुश्हान्दसः द्वित्वम्
लेटोऽडाटौ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य उपधाह्रस्वश्हान्दसः ॥४२॥

त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥४३॥

वैष्णव्यौ गायत्र्यौ द्वयोर्ऋचोरेकवाक्यम् । यो विष्णुः यज्ञः त्रीणि पदा पदानि वि-
चक्रमे विक्रान्तवान् अग्निवाय्वादित्याख्यानि पदानि व्याप्तवान् । किम्भूतो विष्णुः
गोपाः जगतो रक्षकः अदाभ्यः अहिंस्यः । किं कुर्वन् अतः अस्मादेव पदत्रयात्
धर्माणि पुण्यानि कर्माणि धारयन् । धर्ममस्त्रियाम् ॥४३॥

तद्विप्राप्तो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥४४॥

तस्य विष्णोः यज्ञस्य यत् परमं पदं ब्रह्मलक्षणम् तद्विप्राप्तः विप्राः ब्राह्मणाः
समिन्धते णिचो लोपः समिन्धयन्ति दीपयन्ति उपासते इत्यर्थः । किम्भूताः विप्राः
विपन्यवः विगतः पन्युः संसारव्यवहारो येभ्यः निष्क्रामाः । जागृवांसः जागरण-
शीलाः अप्रमत्ताः ज्ञानकर्मसु समुच्चयकारिण इत्यर्थः ॥४४॥

घृतवती भुवनानामभिध्रियोर्वी पृथ्वी मधुदुधे सुपेशसा ।

द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभितेऽग्नौ भूरिरेतसा ॥४५॥

जगती द्यावापृथिवीदेवत्या । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वरुणस्यादित्यस्य
धर्मणा धारणेन धरणशक्त्या विष्कभिते स्तम्भिते स्कर्मातिदृढीकरणार्थः वरुणेन
स्वशक्त्या दृढीकृते इत्यर्थः । किम्भूते ते घृतवती उदकवत्यौ घृतमित्युदकनाम
[निघ० १. १२.] । भुवनानां भूतजातानामभिध्रिया अभिध्रियौ आश्रयणीये कर्मणि
घ्रिप् विभक्तोराकारः । उर्वी उर्व्यौ विस्तीर्णे पृथ्वी पृथ्व्यौ पृथुले आयामविस्ता-
राभ्यां महत्त्वं विशेषणद्वयेनोक्तम् । मधुदुधे मधु उदकं तस्य दाग्ध्यौ । सुपेशसा
सुवपे । अग्नौ जगारहिते । भूरिरेतसा भूरि रेतां ययोस्ते भूरिरेतसौ बहुरेतस्के
सर्वभूतानां हि रेतांसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ॥४५॥

ये नः सपत्ना अप ते भवत्विन्द्राग्निभ्यामववाधामहे तान् ।

वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मां चेतारमधिराजमक्रन् ॥४६॥

जगती लिङ्गोक्तदेवता । ये नोऽस्माकं सपत्नाः शत्रवः ते अपभवन्तु अपगत-
वीर्या निरुद्यमा भवन्तु पराभवं यात्वित्यर्थः । यतो वयं तान्सपत्नान् इन्द्राग्निभ्यां
कृत्वा अववाधामहे इन्द्राग्निबलेन नाशयामः । किं च वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश

आदित्या द्वादश एते मा ममेतादशमक्रन् कुर्वन्तु । कीदृशमुपरिस्पृशम् उपरि
स्पृशतीति उपरिस्पृक् तमुच्चस्थानस्थितम् । अग्रमुत्कृष्टम् । चेत्तारं ज्ञातारं ज्ञेय-
स्य । अधिराजम् अधिकश्चासौ राजा च अधिराजस्तम् अधिपतिमीश्वरं कुर्वत्वित्यर्थः
॥४६॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी र्पांसि मृक्षतः सेधतं द्वेषो भवतः सचाभुवा ॥४७॥

जगती अश्विदेवत्या । हे नासत्या नासत्यौ हे अश्विनौ त्रिभिः एकादशैः त्रि-
गुणैरेकादशभिः त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैः देवेभिः देवैः इह स्थाने मधुपेयं सोमपानं प्र-
ति आयातमागकृतम् मधुः सामस्तस्य पेयं पानम् । किं च आयुः प्रतारिष्टम् तर-
तिर्वृद्धयः प्रवर्धयतम् । र्पांसि पापानि निर्मृक्षतं निःशेषं शोधयतम् नाशयतमि-
त्यर्थः । द्वेषः दौर्भाग्यं सेधतं विधु गत्याम् गमयतं नाशयतम् । सचाभुवा भवतम्
सचा इत्यव्ययं सहार्थे सचा सह भवतस्तौ सचाभुवौ द्विप् कार्येषु संयुक्तौ भव-
तम् । अष्टौ वसव इत्यादिना त्रयस्त्रिंशद्देवा गणिताः । तारिष्टम् तरतेर्लुङि म-
ध्यमद्विवचनम् बहुलं हृन्दस्यमाञ्जोगेऽपीति [पा० ६.४.७५.] अउभावः । मृक्षतम्
मृजूष शुद्धौ लेढोऽडाढौ सिव्यङ्गुलं लेटीति [पा० ३.१.३४.] सिप् तस्यस्थमिपा-
मिति [पा० ३.४.१०१.] व्यत्ययेन थसः तमादिशः ॥४७॥

एष व स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां त्रिद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥४८॥

मारुती त्रिटुप् हे मरुतः कारोः कर्तुर्यजमानस्य एषः स्तोमः इयं च गीः स-
त्या च प्रिया च वो युष्मभ्यं युष्मदर्थं वर्ततऽइति शेषः । किम्भूतस्य कारोः मा-
न्दार्यस्य मां ममेति स्वस्वामिसम्बन्धं (14.) दारयति इति मान्दार्यः तस्य वीतरा-
गस्येत्यर्थः । यद्वा मां दारयतीत्येवं यः शत्रूणां प्रत्ययमादधाति मान्दार्यः । यद्वा
मन्दारः कल्पवृक्षः तत्तुल्यो मान्दार्यः तस्य अथ कामपूरकस्येत्यर्थः । मान्यस्य
मानार्हस्य । किं च हे मरुतः यूयमिषा अन्नेन निमित्तेन आयासीष्ट आगकृत कि-
मर्थं वयां वयसाम् आमि ढिलोप आर्षः बाल्ययौवनस्थाविराणां वयसां सम्ब-

न्धिन्यै तन्वे शरीराय सर्वदा शरीरस्थित्यर्थमित्यर्थः अस्मद्दरीरं दृढीकर्तुमिति भा-
वः । किं च इषमन्नं वृज्जनं बलं च वयं विद्याम लभेमहि किम्भूतमिषं वृज्जनं च
जीरदानुं जीवयतीति जीरदानुस्तम् जीवेरौणादिको रदानु प्रत्ययः लोपो व्योर्व-
लीति [पा० ६.१.६६.] वलोपः जीवितदातृ वलमन्नं च वयं प्राप्नुयामेति प्रार्थना
॥ ४८ ॥

सदृस्तोमाः सदृहृन्दस आवृतः सदृप्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः ।

पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य धीरा अन्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन् ॥ ४९ ॥

ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुप् । दैव्याः सप्त ऋषयः देवस्य प्रजापतेः इमे दैव्याः
प्रजापतिप्राणाभिमानिनः सप्त ऋषयः भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिवसिष्ठविश्वामित्रजम-
दग्निसेनाः । अन्वालेभिरे सृष्टवत्तः सृष्टियज्ञमिति शेषः । किं कृत्वा पूर्वेषां पन्थां
पन्थानमनुदृश्य अथस्तनकल्पोत्पन्नानामवसिताधिकाराणां मार्गं विलोक्य पूर्व-
कल्पोत्पन्नैर्ऋषिभिर्यथा सृष्टम् तथा सृष्टवत्त इत्यर्थः सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्व-
मकल्पयदित्युक्तेः । कथमिव रथ्यो न रश्मीन् नकार उपमार्थः रथे साधुः रथ्यः
रथीर्यथा इष्टदेशप्राप्त्यर्थं प्रथमं रश्मीन्प्रग्रहानालभते स्पृशति सृजति वा तथा ते
ऽपि सृष्टियज्ञे सृष्टवत्तः । किम्भूता ऋषयः सदृस्तोमाः स्तोमसहिताः । सदृहृन्द-
सः हृन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः सहिताः । आवृतः अत्रापि सदृशब्दाध्याहारः आवृत-
शब्देन कर्माच्यते सद्भावृतः कर्मसहिताः अद्वासत्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठातारः ।
सदृप्रमाः प्रमाणं प्रमा तत्सहिताः शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः । धीराः धीमन्तः
॥ ४९ ॥

आयुष्यं वर्चस्यं रायस्योषमौद्दिदम् ।

इदं हिरण्यं वर्चस्वज्जैत्रायाविशतातु माम् ॥ ५० ॥

तिस्रः उल्लिखशक्नोत्रीत्रिष्टुभः दक्षदृष्टाः । हिरण्यस्तुतिः । इदं हिरण्यं कनकं
जैत्राय जयाय माम् मामेवाविशतात् आविशतु मयि तिष्ठतु । कीदृशमायुष्यमायुषे
हितम् वर्चस्यं वर्चसे तेजसे हितम् रायो धनस्य पोषं पोषयितुं वर्धकम् औद्दि-

दम् उद्दिनन्तीति उद्दित् उद्दिदेवौद्दिदमुद्देत् धनस्य स्वर्गस्य वा प्रकाशकम् वर्च-
स्वत् अन्नसंयुक्तम् ॥ ५० ॥

VI. न तद्गन्ता०सि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोजः प्रथमज्ञा० ह्येतत् ।

यो विभर्ति दाक्षायणा० हिरण्य० स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु
कृणुते दीर्घमायुः ॥ ५१ ॥

रक्षांसि पिशाचाश्च तत् हिरण्यं न तरन्ति न हंसन्ति हि यस्मात् एतत् हि-
रण्यं देवानां प्रथमज्ञमोजः प्रथमोत्पन्नं देवानां तेज एवेदम् । अत एव यो हिरण्यं
दाक्षायणां विभर्ति अलंकारत्वेन धारयति दाक्षायणशब्दोऽलंकारार्थः स देवेषु दे-
वलोकेषु दीर्घमायुः कृणुते कुरुते देवलोके चिरं वसतीत्यर्थः स च मनुष्येषु म-
नुष्यलोकेषु (15.) स्वमायुर्दीर्घं कृणुते मनुष्यायुरतिक्रम्य जीवति ॥ ५१ ॥

यदाब्रध्नादाक्षायणा हिरण्य० शतानीकाय सुमनस्यमानाः ।

तन्म०आब्रध्नामि शतशारदायुष्मान्जरदृष्टिर्यथासम् ॥ ५२ ॥

दाक्षायणाः दक्षस्यापत्यानि नडादिवात्फक् दक्षवंशोत्पन्ना ब्राह्मणा यत् हि-
रण्यं शतानीकाय राज्ञे अब्रधन् ब्रध्नुः शतं ब्रह्मणि अनीकानि सैन्यानि यस्य
सः शतानीकस्तस्मै । किम्भूताः दाक्षायणाः सुमनस्यमानाः मनसि शोभनं ध्याय-
न्तः शोभनं मनः कुर्वन्ते सुमनस्यन्ते सुमनस्यन्ते सुमनस्यमानाः । तत् हिरण्यं मे
मयि आब्रध्नामि किमर्थं शतशारदाय शतं शरदो जीवनाय । यथा येन प्रकारेण
हिरण्यबन्धनाख्येन अहमायुष्मान्दीर्घजीवी जरदृष्टिश्च आसं भूयासम् तथा आब-
ध्नामि । जरत् जरामश्नुते व्याप्नोति जरदृष्टिः यद्वा जरन्ती जरां प्राप्ता अष्टिः शरीरं
यस्य स जरदृष्टिः ॥ ५२ ॥

उत नोऽहर्बुध्यः शृणोवज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।

विश्वे देवा ऋतावृधो देवाना स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अबन्तु ॥ ५३ ॥

बहुदेवत्या त्रिष्टुप् । उत अपि च अहर्बुध्यः रुद्रविशेषः शृणोतु नः अ-
स्माकं वचांसीति शेषः अज एकपात् रुद्रः प्राणो वा शृणोतु पृथिवी च शृणोतु

समुद्रश्च शृणोतु विश्वे देवाश्च शृण्वन्तु । श्रुत्वा च ते अहिबुध्यादयः श्रवन्तु पालयन्तु अस्मान् । किम्भूतास्ते ऋतवृधः सत्यवृधो यज्ञवृधो वा । हुवाना आहूयमानाः । मन्त्राः मन्त्रैरिति विभक्तिव्यत्ययः स्तुताः । कविशस्ताः मेधाविभिः पूजिताः ॥ ५३ ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतसूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रोऽर्घ्यमा भगो नस्तुविज्ञातो वरुणो दक्षोऽग्रशः ॥ ५४ ॥

आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । इमा गिरो वाचः जुह्वा सुचा कृत्वा आदित्येभ्यो जुहोमि स्तुतिलक्षणा वाणीर्बुद्धिद्वयया सुचादित्येभ्यः समर्पयामीत्यर्थः । किम्भूता गिरः घृतसूः घृतं सुवन्ति स्रवन्ति (16.) ताः घृतस्रवः ता घृतसूः तुगभावश्चार्षः घृतप्रसारिणीर्घृतहोमसदृचरिता वा । किम्भूतेभ्य आदित्येभ्यः सनात् चिरकालं राजभ्यः दीप्यमानेभ्यः । ताः सुचाहूयमाना गिरो नोऽस्माकं गिरः शृणोतु कः मित्रः अर्घ्यमा भगश्च । तुविज्ञातो बहुज्ञातः लघा वातो वा स हि बहुशः प्रजायते । वरुणः दक्ष अंशश्च । एते सूर्यविशेषाः ॥ ५४ ॥

सप्तऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सप्तमप्रमादम् ।

सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतोऽग्रस्वप्रज्ञौ सत्रसदौ च देवौ ॥ ५५ ॥

अध्यात्मवादिनी जगती । सप्त ऋषयः प्राणाः लक्षन्तुः श्रवणरसनाघ्राणमनोबुद्धिलक्षणाः शरीरे प्रतिहिताः व्यवस्थिताः ते एव सप्त सप्तं सदाकालमप्रमादं सावधानं यथा तथा शरीरं रक्षन्ति । ते सप्त स्वपतो नरस्य लोकमात्मानमीयुः प्राप्नुवन्ति लोकशब्देन विज्ञानात्मा हृदयाकाशप्रतिष्ठ उच्यते । किम्भूताः सप्त आपः आप्रुवन्ति व्याप्नुवन्ति देहमित्यापः व्यापनाः । तत्र तस्यामृषीणां लोकगमनावस्थायां देवौ दीप्यमानौ प्राणापानौ जागृतः जागरणं कुर्वते कीदृशौ अस्वप्रज्ञौ न स्वप्नो निद्रा जायते ययोस्तौ अस्वप्रज्ञौ । तथा सत्रसदौ सतां जीवानां प्राणं रक्षणं सत्रम् तत्र सीदतः तौ सत्रसदौ जीवितदातारवित्यर्थः ॥ ५५ ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्वेमहे ।

उप प्रयन्तु मरुतः सुदानव इन्द्रं प्राश्रूर्भवा सचा ॥ ५६ ॥

तृचो ब्रह्मणस्पतिर्देवतः द्वे बृहत्पौ तृतीया त्रिष्टुप् । हे ब्रह्मणो देवस्य पते पालक उत्तिष्ठ ऊर्ध्वः आरब्धकार्यो भव । यतो वयं देवयन्तो देवान्कामयमानाः वा तामीमहे याचामहे आगच्छेति । मरुतः भवन्तमागच्छन्तमुप समीपे प्रयन्तु आगच्छन्तु किम्भूताः मरुतः सुदानवः शोभनं ददति ते सुदानवः । हे इन्द्र त्वमपि सचा सह गमनाय प्राशूः प्रकर्षेण शीघ्रो भव ॥ देवान्कामयन्ते देवयन्ति ततः शतृप्रत्ययः सुप आत्मनः क्यच् [पा° ३.१.८.] न इन्द्रस्यपुत्रस्येति [पा° ७.४.३५.] निषेधात्क्यचि चेतीत्वाभावः [पा° ७.४.३३.] अश्वाघस्यादिति [पा° ७.४.३७.] अश्वाघयोरेवाकारविधानादकृत्सर्वधातुकयोरिति [पा° ७.४.२५.] दीर्घोऽपि न स्यात् । ईमहे याचतिकर्मसु पठितः [निघ° ३.११.] ई गतौ दिवादित्वादागतस्य श्यनश्हान्दसो लोपः । सुदानवः दाभाभ्यां नुः [उणा° ३.३२.] । प्राशूः आशुशब्दो दीर्घश्हान्दसः । भवा संहितायां द्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६.३.१३५.] दीर्घः ॥ ५६ ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्त्यम् ।

यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रोऽर्ग्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५७ ॥

ब्रह्मणस्पतिः नूनं निश्चितमुक्त्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं प्रवदति प्रकर्षेणोच्चारयति यस्मिन्मन्त्रे इन्द्रः वरुणः मित्रः अर्ग्यमा अन्ये च देवाः ओकांसि निवासान् चक्रिरे कृतवन्तः । सर्वदेवाधारभूतं शस्त्रं पठनीयं मन्त्रवदित्यर्थः (17.) ॥ ५७ ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यद्वैति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥

य इमा विश्वा । विश्वकर्मा । यो नः पिता । अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि ॥ ५८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वं यतोऽस्य जगतो यन्ता नियन्ता अतः प्रार्थ्यते सूक्तस्यास्म-
दुक्तस्य साधुवचनस्य कर्मणि षष्ठी सूक्तम् बोधि बुध्यस्व अस्मदुक्ता स्तुतिर्भवता
ज्ञायतामित्यर्थः । तनयं च अस्मदपत्यानि जिन्व प्रीणीहि जिन्वतिः प्रीतिकर्मा ।

देवा यत् भद्रं कल्याणमवन्ति पालयन्ति तत् विश्वं सर्वं भद्रमस्माकमस्त्विति शे-
षः । किं च सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तो वयं विदधे यज्ञे बृहत् महत् वदेम दी-
यतां भुज्यतामित्यादि उच्चारयेम ॥ अथ चतस्रः कण्डिकाः प्रतीकोक्ताः य इमा वि-
श्वा भुवनानि जुह्वत् [१७.१७.] विश्वकर्मा विमनाः [१७.२६.] यो नः पिता [१७.
२७.] अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि [११.८३.] इति । ता ब्रह्मयज्ञेऽध्येयाः ॥ ५८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोदरे । चतुस्त्रिंशोऽयमध्यायो ब्रह्मयज्ञार्थको
ऽगमत् ॥ ३४ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ।

I. ॥ १ (18.) ॥ १ ॥ ७ ॥ २ ॥ ८ ॥ ३ ॥ १०-१४ [इत्ता°] - १५ [इत्ता° -
वाल्लुवे] - २० [अपाल्लु] - २३ [गऽइष्टौ] - २६ [सुमृत्तीकः] - ३१ ॥ ४-
२५ ॥ ॥

II. ॥ ३२ ॥ २६ ॥ ३३ ॥ २७ ॥ ३५ ॥ २८ ॥ ४१ ॥ २९ ॥ ४२ [भ्यान्ल°]
- ५८ ॥ ३०-४६ ॥ ॥ अनुवाकयोः षट्त्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥

1. a. अपेतो यन्तु पणयोऽसुम्ना देवपीयवः । अस्य लोकः सुतावतः ॥

b. तुभिरहोभिरुतुभिर्युक्तं यमो ददाववसानमस्मै ॥ १ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्याये सर्वमेधसम्बन्धिनः कियतो मन्त्रानुक्ता प्र वायुमहेत्यारभ्य [३३.
५५.] अनारभ्याधीतान्मन्त्रानुक्ता (1.) चतुस्त्रिंशोऽध्याये तानेव समाप्येदानीं पञ्च-
त्रिंशोऽध्याये पितृमेधसम्बन्धिनो मन्त्रा उच्यन्ते स च पितृमेधो मृतस्य वर्षास्मरणे
भवति वर्षस्मृतौ तु विषमवर्षेषु भवति एकतारकनक्षत्रे चित्रादौ दर्श वा ग्रीष्मे
शरदि माघे भवति ॥ पितृमेधं करिष्यता द्विजेन कुम्भेऽस्थिसंचयः कार्यः । मृतस्य
च यावन्तोऽमात्यपुत्रपौत्रास्तावन्तः कुम्भाः कर्मदिने आनेयाः कुम्भेभ्योऽधिकानि
हस्ताणि च । ततोऽरण्ये कुम्भे कृतमस्थिसंचयनं ग्रामसमीपे समानीय शय्यायां
कुम्भं संस्थाप्याकृतवस्त्रैकदेशेन संवेष्ट्य लोहमयवादित्रेषु वाद्यमानेषु वीणायां च

वाद्यमानायां मृतस्य पुत्रपौत्रा उत्तरीयैर्व्यजनैश्चास्थिकुम्भं वीजयत्तस्त्रिस्त्रिः प्रक्षि-
 णं परियन्ति । स्त्रियोऽपीति केचित् । रात्रेः पूर्वमध्यापरभागेषु तद्दिने बह्वन्नदानं
 कुर्वन्ति नृत्यगीतवादित्राणि च कारयन्ति अस्थिकुम्भायान्नमुपहरन्ति च । तत उ-
 पप्रातरस्थिकुम्भसंहिताः पूर्वोक्तान्कुम्भान् हत्त्राणि चादाय ग्रामादक्षिणस्यां बहि-
 र्गह्यधर्युयज्ञमानामात्याः । श्मशानात् (2.) कर्म कुर्वतो यथा रविरुदयेत्तथा रा-
 त्रावारब्धव्यम् तत्र वने गत्वा ग्रामान्मार्गादश्चत्थतिल्वकहरिद्रुस्पूर्जकविभीतकश्ले-
 ष्मालककोविदारादिभ्यश्च द्वेरे अन्यवृक्षगुल्मादिवृते उपरे वोदकप्रवणे दक्षिण-
 प्रवणे समे वा सुखकारिणि रम्य वनादुदकाद्वा पूर्वभागे उत्तरभागे वा वर्तमाने
 गर्तवति वीरणतृणवति प्रदेशे श्मशानार्थं दिक्कोणं पुरुषप्रमाणं क्षेत्रं मिमीते ।
 पैतृक्यां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा करणीमध्येषु शङ्खवः स समाधिरिति शुल्बो-
 क्तविधिना [यजुःपरिशिष्टं ७. २.] तच्चतुरस्रमुत्तरतः पश्चाच्च पृथु भवति । तत्र साध-
 नप्रकारः पूर्वदक्षिणपार्श्वयोर्नवाङ्गुलानि स्वत्रयोदशांशेनाङ्गुलचतुर्थभागसंहिता-
 नि पुरुषप्रमाणमध्ये न्यूनानि कार्याणि (3.) पश्चिमोत्तरपार्श्वयोस्तावन्ति पुरुषप्र-
 माणाधिकानि (4.) तथाहि पुरुषमात्रक्षेत्रस्याक्षणाया प्राचीं कृत्वा तत्प्रातयोः
 शङ्खं निखाय सार्धाष्टदशाङ्गुलक्षीनां पुरुषद्वयप्रमाणामुभयतःपाशां रज्जुं मध्यमदेशे
 सलक्षणां कृत्वा पूर्वापरयोः शङ्खोस्तस्याः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेन दक्षिणत
 आयम्य दक्षिणः कोणः साधनीयः ततः सार्धाष्टदशाङ्गुलाधिकां पुरुषद्वयप्रमाणां
 रज्जुमुभयतःपाशां मध्यलक्षणयुतां कृत्वा शङ्खोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेनोत्त-
 रत आयम्योत्तरकोणः साध्य इति । ततः पूर्वादिकोणेषु पलाशशमीवारणाश्म-
 मयाश्चत्वारः (5.) शङ्खवो निखेयाः । एतत्कुर्वतां (6.) निकटे कश्चिद्यज्ञमानपुरुष-
 स्तृणपूलकमुद्भित्य (7.) धारयेत् । कर्मसमाप्तौ गृहमागत्य तं गृहेषूहयेत् (8.)
 प्रज्ञावृद्धौ । इत्यादि बोध्यम् ॥ कात्यायनः [२१. ३. ३२.] अपसलवि सृष्ट्या रज्ज्वा
 परितत्यापेतो यत्त्विति पलाशशाखया व्युद्रुहतीति । अपसलवि अप्रादक्षिण्येन
 निष्पादितया रज्ज्वा तत्क्षेत्रं समन्तादप्रदक्षिणं संवेष्ट्यापेतो यत्त्विति मन्त्रेण क्षे-
 त्रमध्यपतितं तृणपर्णादिकं पलाशशाखया कृत्वा क्षेत्राद्वहिर्निःकाशयतीति सूत्रा-
 र्थः ॥ अस्याध्यायस्य पितरो देवता आदित्या ऋषयो देवा वा । आद्या गायत्री ।

पणन्ति परद्रव्यैर्व्यवहरन्तीति पणयोऽसुराः इतोऽपयन्तु अपगहन्तु व्यवहृताश्चेति
 [पा० १. ४. ८२.] उपसर्गस्य यत्त्विति क्रियापदेन व्यवधानम् । किम्भूताः पणयः
 असुम्नाः सुम्नमिति सुखनाम [निघ० ३. ६.] नास्ति सुम्नं येभ्यस्ते असुखकराः । तथा
 देवपीयवः पीयतिर्द्विसाकर्म देवान्पीयन्ति द्विसन्ति ते देवपीयवः देवद्विषः । कि-
 मित्यसुराणामपगमोऽर्थ्यते तत्राह अस्य लोकः अस्य यज्ञमानस्यास्थिभूतस्यायं लो-
 कः स्थानम् किम्भूतस्यास्य सुतवतः सोमाभिषवं कृतवतः सुप्रावेति सुतवान् तस्य
 पुञ् अभिषवे तावतुप्रत्ययान्तः अश्चरश्मिमतिमुमतीत्यादिना प्रातिशाख्यसूत्रेण [३.
 ६. २.] संहितायां सुतशब्दस्याकारे दीर्घः ॥ गुभिरहोभिरिति यजुः । यमोऽस्मै यज्ञ-
 मानायावसानं ददातु अवस्यत्यस्मिन्नित्यवसानं स्थानम् किम्भूतं गुभिर्ऋतुभिः अ-
 होभिः दिवसैः अतुभिः रात्रिभिश्च व्यक्तं स्पष्टीकृतम् गुशब्देन श्रुतौ ऋतव उक्ताः
 तदेनमृतुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोकं करोतीति श्रुतेः [१३. ८. २. ३.] । ऋचाग्यधिष्ठातृदे-
 वताभिः प्रकटितमस्मै यमो ददात्वित्यर्थः ॥ १ ॥

सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिह्नु । तस्मै युज्यन्तामुस्त्रियाः ॥ २ ॥

का० [२१. ३. ३४.] औदुम्बरसीरुत्तरतो वा पङ्गवे युज्यमाने युङ्क्तेति सम्प्रेष्य
 सविता तऽइति जपतीति । ततोऽर्धयुस्तां पलाशशाखां दक्षिणस्यां निरस्य परि-
 श्रिद्धिर्वेष्टयित्वा तत्क्षेत्रस्य दक्षिणत उत्तरतो वा पङ्गुभिरनुदुद्भिः सीरं युनक्ति त-
 स्मिन्युज्यमाने युङ्क्तेति सम्प्रेष्य सवितेति मन्त्रं जपति ॥ गायत्री । हे यज्ञमान सवि-
 ता सूर्यः ते तव शरीरेभ्यः शरीराणां विभक्तियत्ययः पृथिव्यां लोकं स्थानमिह्नु
 सवित्रनुज्ञां विना न केनापि स्थातुं शक्यते । द्वितीयं वाक्यमाह तस्मै इति त-
 स्मै सवित्रा दत्ताय जेत्राय संस्कारार्थम् उस्त्रियाः अनङ्गाहो युज्यन्तां युक्ता भवन्तु
 ॥ २ ॥

a. वायुः पुनातु । b. सविता पुनातु । c. अग्नेर्भोजसा ।

d. सूर्यस्य वर्चसा । e. विमुच्यन्तामुस्त्रियाः ॥ ३ ॥

का० [२१. ४. १. २.] अनुरज्जु चतस्रः सीताः कृषति वायुः पुनाविति प्रतिमन्त्र-
 मुत्तरतः प्रतीचीं प्रथमामिति । अर्धयुः परितो वेष्टितां रज्जुमनुलक्षीकृत्य वायुः

पुनाविति प्रतिमन्त्रं पादेन-पादेन चतस्रः सीताः अप्रदक्षिणं कृषति तत्र प्रथमां सीतामुत्तरपार्श्वे प्रतीचीं कृषति दक्षिणतः सीर्योजनपक्षेऽपि तत्सीरमप्रदक्षिणमुत्तरत आनीय प्रथममुत्तरत एव कृषति । तदपसलवि पर्याकृत्योत्तरतः प्रतीचीं प्रथमां सीतां कृषति वायुः पुनाविति सविता पुनाविति जघनार्धेन दक्षिणामग्नेर्भ्राजसेति (९.) दक्षिणार्धेन प्राचीं सूर्यस्य वर्चसेत्यग्नेर्दोदीचीमिति [१३. ८. २. ६.] श्रुतेः ॥ चत्वारि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे पृथिवि वायुः त्वां पुनातु विदारयतु सूर्यः त्वां पुनातु अग्नेर्भ्राजसा दीप्त्या सूर्यस्य वर्चसा तेजसा च त्वां विदारयतु ॥ का° [२१. ४. ४.] अनडुहो विमुच्य विमुच्यन्तामिति । एवं पूर्वोक्तचतुर्मन्त्रैः पार्श्वचतुष्के कर्षणं कृत्वा मध्येऽपि सर्वं क्षेत्रं यथा कृष्टं भवति तथा परिमिताः सीताः कृत्वा वृषभान्सीराद्विमुञ्चति ॥ यजुः वृषदैवतम् । उक्त्वा धेनुः तदपत्यानि उस्त्रियाः अनडुहो विमुच्यन्तां सीराद्वियुज्यन्ताम् ॥ ३ ॥

अश्वत्ये वो निषदने प° ॥ ४ ॥

का° [२१. ४. ४.] दक्षिणा सीरं निरस्याश्वत्ये व इति सर्वौषधं वपतीति । कृत्वा दक्षिणादिशि तूष्णीं प्रक्षिप्य कृष्टक्षेत्रमध्ये सर्वौषधं वपति ॥ अनुष्टुप् व्याख्याता [१२. ७१.] ॥ ४ ॥

सविता ते शरीराणि मातुरुपस्यऽप्रावपतु । तस्मै पृथिवि शं भव ॥ ५ ॥

का° [२१. ४. ५.] सविता तऽइति शरीराणि निवपति मध्ये इति । तस्य पुरुषमात्रस्य क्षेत्रस्य मध्ये शरीराणि मृतस्यास्थीनि राशीकरोति एतच्च सूर्योदयकालं कर्तव्यम् यथा कुर्वतोऽभ्युदियादिति [१३. ८. ३. २.] श्रुतेः ॥ गायत्री सवितृदेवत्या । हे यजमान सविता सूर्यः ते तव शरीराणि अस्थीनि मातुः पृथिव्याः उपस्ये उत्सङ्गे प्रावपतु स्थापयतु । हे पृथिवि भूमे तस्मै सवित्रोक्तायास्थिद्वयाय यजमानाय शं भव सुखद्वया भव ॥ ५ ॥

प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके निदधाम्यसौ ।

अप नः शोभुचदधम् ॥ ६ ॥

उल्लिक् प्रजापतिदेवत्या अस्थिनिवापि एव विनियुक्ता । असाविति नामग्रह-
णम् अनुदात्तत्वादामन्वितम् हे देवदत्त उपोदके उदकसमीपवर्तिनि लोके स्थाने
प्रजापतौ देवतायां त्वां निदधामि स्थापयामि । स प्रजापतिर्नोऽस्माकमघं पापं शो-
शुचत् अन्यर्थं ददतु शुच शोके यङ्लुगन्तं रूपम् ॥ ६ ॥

परं मृत्योऽग्रनु परेहि पन्थां यस्तेऽग्रन्य इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते व्रवीमि मा नः प्रजाः रोरिषो मोत वीरान् ॥ ७ ॥

का° [२१.४.७.] प्रत्यागते परं मृत्यविति जपतीति । दक्षिणां गवानुक्कसन्कु-
म्भं प्रक्षिप्येहीति कश्चिद्विप्रः प्रेषितोऽस्ति तस्मिन्कुम्भं क्षिप्त्वा प्रत्यागते सति य-
ज्ञमानोऽध्वर्युर्वा जपति ॥ मृत्युदेवत्या त्रिष्टुप् संकसुकदृष्टा । हे मृत्यो परा परा-
ङ्मुखा भूत्वा परमन्यं पन्थां पन्थानं मार्गमन्विहि अनुगह । तमेव दर्शयति यस्ते
तव तदीयः पन्था देवयानात्पथः इतरः तुहः अन्यः पितृयानाख्यः देवा यान्ति य-
स्मिन्स देवयानः । किं च चक्षुष्मते ज्ञानिने शृण्वते च ते तुभ्यं मृत्यो किंचिद्व-
वीमि वदामि आदरार्थं वचनम् न हि तस्यादृष्टमश्रुतं वास्ति पथर्थे चतुर्थ्यौ
चक्षुष्मतः शृण्वतस्तव वदामि किम् हे मृत्यो नोऽस्माकं प्रजां संततिं वंशपर-
म्परां मा रोरिषः मा हिंसीः रिष वधे स्वार्थे णिजन्तस्य लुडि रूपम् उत अपि च
वीरान्युत्रान्मा हिंसीः ॥ ७ ॥

शं वातः शः हि ते घृणिः शं ते भवत्विष्टकाः ।

शं ते भवत्वग्नेयः पार्थिवासो मा त्वाभिष्टुशुचन् ॥ ८ ॥

का° [२१.४.८.] शं वात इति यथाङ्गं कल्पयित्वेष्टकां (10.) निदधाति मध्ये
तूलीमिति शं वात इति मन्त्रद्वयेन तानि मध्ये न्युत्तान्यस्थीनि यथाङ्गं कल्पयित्वा
यदस्थि यस्याङ्गस्य तेनास्या तदङ्गकल्पनया प्राक्शिरसं पुरुषाकृतिं कृत्वा तन्मध्ये
पादमात्रीमिष्टकां तूलीं निदधाति ॥ द्वे ऋचावनुष्टुब्जकृत्यौ विश्वदेवदेवते । हे
यज्ञमान वातो वायुस्ते तव शं सुखरूपो भवतु । हि पुनः घृणिः सूर्यकिरणः ते
तव शं सुखरूपो भवतु । इष्टका मध्ये प्रतिदिशं च तिस्रस्तिस्रः प्रक्षिप्तास्ते तव

शं सुखद्वया भवतु । अग्नयश्च ते शं भवतु । पार्थिवासः पृथिव्यां भवाश्चाग्नयः त्वा
त्वां माभिष्टुष्टुचन् मा शोचयन्तु अभितापयन्तु ॥ ८ ॥

कल्पन्तां ते दिशस्तुभ्यमापः शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः ।

अन्तारिक्षं णत्र तुभ्यं कल्पन्तां तद्दिशः सर्वाः ॥ ९ ॥

दिशः [ते] तुभ्यं तदर्थं कल्पन्तां कृता भवन्तु आपो जलानि तुभ्यं शिवतमाः
कल्याणकारिण्यो भवन्तु सिन्धवः समुद्राश्च शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु । अन्तरिक्षमा-
काशं तुभ्यं शिवं कल्याणकारि भवन्तु सर्वाः दिशः ते तुभ्यं कल्पन्ताम् । आदरार्थं
कात्स्न्यार्थं वा पुनर्वचनम् ॥ ९ ॥

अश्मन्वती रीयते सधरभधमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः ।

अत्र जह्नीमोऽशिवा येऽसंजिह्वान्वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ १० ॥

का° [२१.४. २१.] अधधिगहृत्यश्मन्वतीरिति । गर्तान्मृदमानीय पूर्ववर्जदिग्भ्यः
कृष्ट्वा वा मृदमानीय तत् श्मशानं विप्रस्य मुखमितं क्षत्रस्योरोमितं वैश्यस्योरु-
मितं स्त्रिया भगमितं ब्रूहस्पत्यं जानुमितं सर्वेषां वा जानुमितं मृदा कृत्वा शैवलैः कु-
शैश्च प्रह्वय्य तदक्षिणतो गतौ खात्वा क्षीरोदकाभ्यां सम्पूर्य श्मशानोत्तरे सप्त ग-
र्तान्खात्वा दक्षिणोत्तरान्जलेन सम्पूर्योत्तरगतेषु अधर्गुयजमानामात्यास्त्रीन्याषाणा-
न्प्रक्षिप्याश्मन्वतीरिति (11.) मन्त्रेण तद्गतीपरि गहृति ॥ विश्वदेवदेवत्या त्रिष्टुप्
सुचीकदृष्टा । हे सखायः मित्राणि एषा अश्मन्वती पाषाणवती नदी रीयते ग-
हृति री गतौ दिवादिः आत्मनेपदी अतो यूयं संरभधमुत्तरणाय प्रयतधम् । उत्ति-
ष्ठत अभिमुखा भवत प्रतरत प्रकर्षेण तां नदीं तरत । किमिति यतोऽत्र प्रदेशे
ये अशिवाः अशान्ता दुष्टा राजसादयः असन् स्युः तान्वयं जह्नीमः परित्यजामः
तेषु त्यक्तेषु शिवान् सुखकरान्वाजानन्नविशेषान्वयमुत्तरेम प्राप्नुयाम ॥ १० ॥

11. अपाधमप किल्विषमप कृत्यामपो रपः ।

अपामार्गं त्वमस्मदपं दुःघञ्च सुव ॥ ११ ॥

का° [२१.४. २२.] अपाधमित्यपामार्गैरपमृजतइति । ते अमात्या यज्ञोपवीति-

नो भूत्वाप उपस्पृश्य हस्तगृहीतैरपामार्गैः स्वशरीरं शोधयन्ते अपामार्गवीजैरुद्ध-
 र्तीयन्तीति केचित् ॥ लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् शुनःशेषदृष्टा दुःस्वप्ननाशनी । हे अ-
 पामार्ग त्वमस्मत् अस्मत्तः सकाशादधं मानसं पापमपसुव पू प्रेरणे अपगमयेत्य-
 र्थः । किल्विषं कीर्तिभेदकं कायिकं च पापमपसुव । कृत्यां परकृतमभिचारमप-
 सुव । अप उ रपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति [निरु° ४. २१.] यास्कः
 रपः पापं वाचिकं च अपसुव उ चर्ये । दुःस्वप्नम् (12.) दृष्टः स्वप्नो दुःस्वप्नः
 तत्र भवं दुःस्वप्नोत्थमसुखद्वयं फलं चास्मत्तोऽपसुव ॥ ११ ॥

सुमित्रिया न आप ओषं ॥ १२ ॥

का° [२१. ४. २३.] सुमित्रिया न इति स्नात्वाकृतवाससोऽनदुत्पुह्मन्वारभ्यान-
 द्वाकृमित्युद्वयमित्यागहन्तीति । सुमित्रिया इति मन्त्रेण स्नात्वा नूतनवस्त्राणि परि-
 कृतवन्तोऽनद्वाकृमिति मन्त्रेण वृषपुह्मन्वारभ्य उद्वयं तमिति (13.) मन्त्रेण यज्ञ-
 मानामात्या ग्राममागहन्ति यद्यप्यत्र सुमित्रिया इति मन्त्रेण स्नानमुक्तं तथापि सु-
 मित्रिया इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं परिषिञ्चतीति [का° ११. ५. १५.]
 द्वयं विधेयम् । दुर्मित्रिया - - द्विष्म इति यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यातां दिशं परासि-
 ञ्चेत्तेनैव तं पराभावयतीति [१३. ८. ४. ५.] श्रुतेः ॥ व्याख्याता [६. २२. २०. ११.] ॥ १२ ॥

अनुद्वाहमन्वारभामहे सौरभेयं स्वस्तये ।

स न इन्द्र-इव देवेभ्यो वज्रिः संतरणो भव ॥ १३ ॥

अनुष्टुप् अनदुदेवत्या उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः ततः सर्वनाम्नोऽध्याहारेण
 सामर्थ्यम् वयं यमनद्वाहमन्वारभामहे आलभामहे स्पृशामः किम्भूतं सौरभेयं सु-
 रभ्याः अपत्यम् स्त्रीभ्यो ळगिति [पा° ४. १. १२०.] ळक् । किमर्थं स्वस्तये अविना-
 शाय । हे अनदुन् स त्वं नोऽस्माकं संतरणः तारको दुःखनाशको भव । किं
 च त्वं वज्रिः देवानां वोढा । तत्र दृष्टान्तः देवेभ्यः इन्द्र इव इन्द्रो यथा देवार्थं
 तारको भवति ॥ १३ ॥

उद्वयं तमसस्पृस्व स्वः प° ॥ १४ ॥

उद्वयं तमिति (13.) ग्राममागहन्ति । व्याख्याता [२०. २१.] ॥ १४ ॥

इ॒मं जी॒विभ्यः॑ परि॒धिं द॑धामि॒ मैषां॑ नु गा॒दपरो॑ऽअर्थ॒मेतम् ।

श॒तं जी॒वन्तु॑ श॒रदः॑ पु॒त्र॒चीर॒त्तर्म॑त्युं द॑धतां॒ पर्व॑तेन ॥ १५ ॥

का° [२१.४. २४.] ग्रामश्मशानान्तरे मर्यादालोष्टं निदधातीमं जीविभ्य इति । स्वनिवासग्रामस्य श्मशानस्य च मध्ये मर्यादालोष्टं महत्तरं मृत्खण्डमधुर्युरेव निदधाति ॥ मनुष्यदेवत्या त्रिष्टुप् संकसुकदृष्टा । जीविभ्यः विद्यमानज्ञत्वर्थमिमं परिधिं मर्यादां दधामि स्थापयामि कथमिति चेत् एषां जीवानां मध्ये अपरः कश्चित् नु क्षिप्रं वेदोक्तादायुषोऽर्वाक् एतमर्थं (14.) पितृलोकगमनलक्षणं कार्यमुद्दिश्य मा गात् मा गह्नुतु । एते जीवाः शतं शरदः जीवन्तु शतवर्षायुषो भवन्तु । किम्भूताः (15.) शरदः पुत्रचीः पुरु बह्वृ अञ्जतीति पुत्रच्यः दानाध्ययनयागानुकूलाः । किं च (16.) पर्वतेन लोष्टेनैव मृत्युमन्तर्दधताम् मृत्युमन्तर्हितं कुर्वन्तु एते जीवाः ॥ १५ ॥

अ॒ग्न॒ऽआयु॑षि॒ पव॑ ॥ १६ ॥

का° [२१.४. २५.] आज्ञनाभ्यञ्जने कृत्वौपासनं परिस्तीर्य वारणान्यरिधीन्यरिधाय वारणेन सुवेणैकामाहुतिं जुहोत्यग्न॒ऽआयु॑ष्यायुष्मानग्न॒ऽइति । कज्जलादिना नेत्राञ्जनमाञ्जनम् तैलेन पादाञ्जनमभ्यञ्जनम् तद्वयं कृत्वा औपासनं कर्तुरावसथ्याग्निं दर्भैः परिस्तीर्य वारणवृक्षावयवांश्चतुरः परिधींश्चतुर्दिक्षु तूष्णीमेव परिधाय वारणेन सुवेणैकामाहुतिं जुहोति ऋग्वयेन । औपासनः प्रेतस्यैव तस्यैवाद्वारेण (17.) निरसनीयत्वादिति हरिस्वामिनः कर्तुरेवौपासने होमस्तस्यैकदेशनिरसनमिति कर्कादयः ॥ व्याख्याता [११.३८.] ॥ १६ ॥

आयु॑ष्मानग्ने॒ रु॒विषा॑ वृ॒धानो॑ धृ॒तप्र॑तीको धृ॒तयो॑निरेधि ।

धृ॒तं पी॒वा मधु॑ चारु॒ गव्यं॑ पि॒तेव॑ पु॒त्रम॒भिर्द॑त्तादिमा॒त्स्वाहा॑ ॥ १७ ॥

अग्निदेवत्या त्रिष्टुब्धैखानसदृष्टा । हे अग्ने त्वमेवम्भूत एधि भव किम्भूतः आयुष्मान् चिरंजीवी । तथा रुविषा वृधानः वर्धतेऽसौ वृधानः बह्वलं हन्द्सीति [पा° २.४. ७३.] शानचि शपो लुक् । तथा धृतप्रतीकः धृतं प्रतीकं मुखं यस्य ।

घृतयोनिः घृतं योनिरूपतिस्थानं यस्य उत्तरवेद्याधारणाभिप्रायमेतत् । स त्वं ग-
व्यं गोसम्बन्धि घृतं पीत्वा इमान् जीवान् अभिरक्षतादभिरक्ष तुल्योस्तातङ्गशि-
ष्यन्यतरस्यामिति [पा० ७.१.३५.] हेस्तातङ्गदेशः । तत्र दृष्टान्तः पिता पुत्रमिव
यथा पिता पुत्रं रक्षति । किम्भूतं घृतं मधु मधुरं चारु सुगन्धि स्वादा सुदुतम-
स्तु ॥ १७ ॥

परिमे गामनेषत पर्यग्निमक्षत ।

देवेष्वक्रत श्रवः क इमांश्चादधर्षति ॥ १८ ॥

का० [२१.४.२६.] अथैषां परिदां वदन्ति परिमे गामनेषतेति । अर्धयुग्मजमाना-
मात्यानां परिदाम् परिदा रक्षणम् तत्संज्ञं मन्त्रं वदति दाङ् पालने परिदीयते स-
मन्ताद्गच्छतेऽनेनेति परिदाः रक्षणाः तम् ॥ इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् भरद्वाजात्मजशिरि-
म्बिष्ठदृष्टा । इमे जीवाः गामनङ्गाहं पर्यनेषत परिणीतवन्तः अननुष्टुप्कालभना-
भिप्रायम् नयतेर्लुङि तङि सिचि प्रथमबहुवचने रूपम् व्यवहृताश्चेति [पा० १.४.
८२.] परैर्व्यवधानं क्रियापदेन । इमे जीवाः अग्निं च पर्यक्षत परिक्षतवन्तः य-
स्मिन्नग्नौवेतत्कर्म कृतं तं परिजङ्गुः अद्वारेणौपासनं निरस्यतीत्येतदभिप्रायम् ।
इमे देवाः दीव्यन्ति कर्मसु दीप्यन्ते ते देवाः ऋत्विजः तेषु श्रवः धनं दक्षिणालक्ष-
णमक्रत कृतवन्तः अक्षतेति प्राप्ते सिचो लोपे अक्षतेति रूपम् । अत एतैः कर्म-
भिः कृतकृत्यानिमान् जीवान् को नाम आदधर्षति आदधर्षितुं पराभवितुं शक्नु-
यात् अशक्यप्रतिक्रिया एते जाता इति भावः ॥ १८ ॥

क्रव्यादमग्निं प्रक्षिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवारुः ।

इक्ष्वायमितरो ज्ञातवेदा देवेभ्यो हव्यं वक्षतु प्रजानन् ॥ १९ ॥

का० [२१.४.२७.] अद्वारेणौपासनं निरस्यति क्रव्यादमिति । आहुतिहोमान-
न्तरं यत्र हुतं तस्यौपासनस्यैकशेषं निरस्यति प्रेतस्यैवोपासन इति पक्षे सर्वमपि
निरस्यति ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् दमनदृष्टा । येन पुरुषो दह्यते स क्रव्यात् तं
क्रव्यादमग्निमहं दूरम् अपुनरागमनाय प्रक्षिणोमि प्रेषयामि स प्रक्षितः क्रव्यादग्निः
यमराज्यं गच्छतु यमस्य राज्यं प्रति व्रजतु किम्भूतः रिप्रवारुः रिप्रमिति पापनाम

[निरु० ४.२१.] रिप्रं पापं वरुति नाशयति रिप्रवाहः ॥ का० [२१.४.२८.] इहैवा-
यमिति जपति । यज्ञमानो जपति ॥ अयमितरः क्रव्यादादन्यो जातवेदाः जातप्र-
ज्ञानोऽग्निः इहैवास्मिन्नेव गृहे सदने देवेभ्योऽर्थाय कृष्यं कृविः वरुतु प्रापयतु
किं कुर्वन् प्रज्ञानन् स्वाधिकारं ज्ञानानः ॥ ॥ इति पितृमेधः समाप्तः । उपधाना-
सन्दीवृषभयवानजीर्णान् तदक्षिणात्वेन दद्यात् इहन्हेमाद्यपि दद्यात् ॥ १६ ॥

वरु वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैतान्वेत्य निहितान्पराके ।

मेदसः कुल्या उप तान्स्रवतु सत्या एषामाशिषः संनमन्ताः स्वाहा ॥ २० ॥

जातवेदोदेवत्या त्रिष्टुप् । अस्या विनियोगः श्रौतसूत्रे नास्ति । गृह्यसूत्रेऽस्ति
तथा हि [पारस्करं ३.३.] मध्यमा गवा तस्यै वपां जुहोति वरु वपां जातवेदः पि-
तृभ्य इति अस्यार्थः मध्यमाष्टका गांपश्रुना कार्या तस्या धेनोर्वपां जुहोति वरु
वपामिति मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ हे जातवेदः जातं वेदो धनं यस्मात्स जातवेदाः तत्सम्बो-
धने हे जातवेदः पितृभ्योऽर्थाय त्वं वपां धेनुसम्बन्धिनीं चर्मविशेषत्वं वरु प्रापय ।
पराके पराक्रान्ते द्वेऽपि यत्र यस्मिन्देशे निहितान् स्थापितानेनान्पितृन् (18.) त्वं
वेत्य ज्ञानासि तत्र वहेत्यर्थः । तस्याः वपायाः निःसृत्य मेदसः धातुविशेषस्य कु-
ल्याः नद्यः तान्पितृन्प्रति उपस्रवतु प्रसरतु । किं च एषां दातृणामाशिषः मनो-
रथाः सत्याः अवितायाः संनमन्तां प्रह्वीभवतु । स्वाहा सुदुतमस्तु स्वाहेति ऋ-
ग्भिन्नं यजुः ॥ २० ॥

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी । यक्षा नः शर्म सप्रथाः ॥

अप नः शोशुचदुधम् ॥ २१ ॥

पृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता । अस्या अपि श्रौते विनियो-
गो नास्ति स्मार्ते सस्तरारोहणे शयने (19.) विनियोगः तथा हि [पारस्करं ३.२.]
स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशन्तीति ॥ हे पृथिवि त्वं
नोऽस्माकं स्योना सुखद्वया भव । किम्भूता त्वम् अनृक्षरा ऋक्षरः कण्टकः ऋक्षतेः
कण्टकः कन्तपो वा कण्टतेर्वा कृततेर्वा स्याद्गतिकर्मण इति [निरु० १.३२.] यास्कः
तद्गृहणं चौरदायादादिदुःखनिवृत्त्यर्थम् न सन्ति ऋक्षराः कण्टकाः दुःखदायिनो यस्यां

सा अनृक्षरा । तथा निवेशनी निविशन्ति जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुप्रति-
ष्ठांना करणाधिकरणयोश्चेति [पा० ३.३.११७.] ल्युट् । तथा सप्रथाः प्रथनं प्रथः
विस्तारः प्रथसा सह वर्तमाना सप्रथाः सर्वतः पृथुः । किं च नोऽस्मभ्यं शर्म श-
रणं यद् देहि ॥ अतः परं यजुः तद्विनियोगो गृह्यसूत्रे सम्वन्धिमरणनिमित्ते स्ना-
ने जलापनोदने तथा हि [पारस्करं ३.१०.] सव्यस्यानामिकया अपनोद्याप नः शो-
शुचदधमिति । इदं जलं नोऽस्माकमधं पापमपशोशुचत् अपशोचयतु ददतु ॥२१॥

अस्मात्त्वमधि ज्ञातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः ।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ॥२२॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥३५॥ ॥

का० [२५.७.३७.] आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्रातान्यो वा ब्राह्मणोऽस्मात्त्वमधि
ज्ञातोऽसीति । साग्निकस्य पात्रप्रतिपत्त्यन्ते दादात्पूर्वमाज्याहुतिं (20.) पुत्रादिर्जु-
होति ॥ अग्निदेवत्या गायत्री अनिरुक्ता । हे अग्ने त्वमस्मात् यजमानात् आधान-
काले अधिज्ञातोऽसि (21.) उत्पन्नोऽसि अतोऽयं यजमानः पुनः त्वत् तत्तः जाय-
तामुत्पद्यताम् । असाविति विशेषनामवचनः (22.) तथा हि देवदत्तः स्वर्गाय
लोकाय स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थं त्वतो जायतां त्वदंश्य एव भवत्विति भावः । स्वाहा
सुद्धतमस्तु ॥२२॥ ॥

श्रीमन्मन्त्रोद्धरकृते वेददीपे मनोहरे । पञ्चत्रिंशोऽयमध्यायः पितृमेधाभिधो

ऽगमत् ॥३५॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ।

I. ॥ ३१. १-५ [विरालं] - १६ ॥ १-१६ ॥ ॥

II. ॥ ३१. १७-२२ [पल्याऽअहो] ॥ १७-२२ ॥ ॥

III. ॥ ३२. १ [तदापस्तत्प्रजा] ॥ २३ ॥ २ ॥ २४ ॥ ३ - °गर्भ इत्येषः ॥ २५ ॥

४ । यस्मान्न ज्ञात इत्येषः ॥ २६ ॥ ८ [एकनीलम्] - १६ ॥ २७-३५ ॥ ॥

IV. ॥ ३५. १-४ ॥ ३६-३१ ॥ ५. ६ - °म्यसौ ॥ ४० ॥ ७-१३ [भामहे स्व-

स्त्ये । -] - १७ [चारु गव्यम् K.] - १८ [मर्षत K. मर्षत J.] - १९ [द्वत्
K.] - २० [माशिषः सन्तु कामाः स्वाहा] - २२ । अप नः शोशुचदधम्
॥ ४१-५६ ॥ [२३. ३२ ॥ ५७ ॥ ३६. १७ - वनस्पतयः शान्तिः शान्तिरेव
शान्तिः ॥ ५८ ॥ ॥ चतुरनुवाकेषु षट्पञ्चाशत् (23.) ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥

1. ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये सामं प्राणं प्रपद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपद्ये ।
वागोज्ञः सहोज्ञो मयि प्राणापानौ ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ पञ्चाध्यायी आथर्वणेन दधीचा दृष्टा दध्यङ् रु वाऽआथ-
र्वणा एतत् शुक्रमेतं यज्ञं विदां चकारेति [१४. १. १. २०.] श्रुतेः । उग्रश्वेत्याग्निको
मन्त्रः [३१. ७. १७. ८६.] अग्निं हृदयेनेत्याद्यध्यायसमाप्तिपर्यन्तमाश्रमेधिकम् [३१. ८-
१३.] तद्वयं वर्जयित्वा ॥ का° [अनुक्रमणायाम्] शान्तिकरणमाद्यन्तयोः । ऋचं वा-
चमित्यध्यायेन शान्तिकरणं कार्यम् स्वाध्याये मन्त्रपाठे प्रवर्ग्यमन्त्रादावस्याध्यायस्य
(1.) दर्शनात् ॥ अथ मन्त्रार्थः । पञ्च यज्ञेषु लिङ्गोक्तदेवतानि । ऋचमृग्यूपां वाच-
महं प्रपद्ये प्रविशामि शरणं व्रजामि । यजुः यजूह्वयं मनः प्रविशामि । प्राणं प्रा-
णह्वयं सामं प्रपद्ये । चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं च प्रपद्ये । वागादिग्रहणं सप्तदशा-
वयवोपलक्षणम् सप्तदशावयवं प्रज्ञापतेर्लिङ्गं प्रपद्ये इत्यर्थः त्रयीविद्यां लिङ्गश-
रीरं च प्रपन्नं प्रवर्ग्यो न नाशयेदिति भावः ॥ तथा वागिन्द्रियमोज्ञो मानसं ब-
लं धार्यम् पुनरोज्ञोग्रहणाहारीरं च बलम् प्राणापानौ उक्तासनिश्चासवायू च ए-
ते सह एकीभूताः सन्तो मयि वर्तन्ते । अतोऽपि प्रवर्ग्योऽस्मान्न हृतीति भावः
॥ १ ॥

यन्मे हिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातितृष्णं बृहस्पतिर्मे तदधातु ।

शं नो भवतु भुवनस्य यस्यतिः ॥ २ ॥

बृहस्पतिदेवत्या पङ्क्तिः । मे मम चक्षुषः चक्षुरिन्द्रियस्य यत् हिद्रमवखण्डनं
ज्ञातम् प्रवर्ग्याचरणेन (2.) । हृदयस्य बुद्धेर्वा यत् हिद्रं ज्ञातम् । मनसो वा यत्

अतितृणमतिहिंसितम् । प्रवर्ग्याचरणेन यत् चक्षुर्बुद्धिमनसां व्याकुलत्वं ज्ञातम्
बृहस्पतिर्देवगुरुः मे मम तत् हिंमतितृणं च दधातु संदधातु हिंमं निवर्तयतु ।
भुवनस्य भूतज्ञातस्य यः पतिरधिपतिः प्रवर्ग्यद्वपो यज्ञः स नोऽस्माकं शं सुखद्व-
पो भवतु । बृहस्पतिना हिंदापाकरणात्प्रवर्ग्यः कल्याणद्वपोऽस्वित्यर्थः ॥ २ ॥

a. भूर्भुवः स्वः । b. तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो दे० ॥ ३ ॥

कया नश्चित्र आर्भुवद्व० ॥ ४ ॥ कस्त्वा सत्यो म० ॥ ५ ॥

अभी पु णः स० - - स्यूतिभिः ॥ ६ ॥

भूर्भुवः स्वः त्रीणि यज्ञंषि । तत्सवितुः कया नः कस्त्वा अभी पु णः एताश्च-
तस्र ऋचो व्याख्याताः [३. ३५. २७, ३१-४१.] । अभी पु ण इत्यस्यामृचि शतं भ-
वास्यूतिभिरिति बह्वचनम् पूर्वमूतयऽइत्येव पाठः ऊतिभिः अवनैर्हेतुभिः शत-
मसंख्यद्वपो भवसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

कया त्वं न ऊत्याभि प्रमन्दसे वृषन् । कया स्तोतृभ्य आभर ॥ ७ ॥

इन्द्रदेवत्या गायत्री अनिरुक्तेन्द्रपदहीना । आद्यपादे व्यूहद्वयम् । हे वृषन्
वर्षतीति वृषा हे सेक्तः इन्द्र वासवो वृत्रहा वृषेत्यभिधानम् [अमर० १. १. ४२.]
कया ऊत्या केन तर्पणेन हविर्दानेन नोऽस्मानभिप्रमन्दसे अभिमोदयसि मदि-
स्तु स्वपने (३.) जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ लट् । कया च ऊत्या तृत्या स्तो-
तृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो यज्ञमानेभ्यः आभर आहृर आहृरसि धनं दातुमिति शेषः त-
द्वयेन तथा वयं कुर्म इति भावः । आभरेति लउर्थे लोट् ॥ ७ ॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति । शं नोऽअस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ८ ॥

द्विपदा विराट् इन्द्रदेवत्या । विंशत्यक्षरा द्विपदा विराट् कथ्यते । विश्वस्य
सर्वस्य जगतः इन्द्रः इदि परमैश्वर्ये इन्दतीतीन्द्रः परमेश्वरः महावीरः आदित्यो
वा यो राजति देदीप्यते ईष्टे वा स नोऽस्माकं द्विपदे विभक्तिव्यत्ययः द्विपदां पु-
त्रादीनां शं सुखद्वपोऽस्तु चतुष्पदे चतुःपदां गवादीनां च शं सुखद्वपोऽस्तु ॥ ८ ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वयमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्रमः ॥१॥

द्वे अनुष्टुभौ मित्रवरुणादयो देवताः । मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखद्वपो भवतु महावीरप्रसादात् मेघति भक्तेषु स्निह्यतीति मित्रः । वरुणः शं सुखद्वपो भवतु वृणोत्यङ्गीकरोति भक्तमिति वरुणः । अर्यमा नोऽस्माकं शं भवतु इयति गहति भक्तं प्रतीत्यर्यमा । इन्द्रो देवेशो नोऽस्माकं शं भवतु । बृहस्पतिर्देवगुरुर्नः शं भवतु बृहतां वेदानां पतिः पालकः । उरुर्विस्तीर्णः क्रमः पादन्यासो यस्य स विष्णुः नोऽस्माकं शं भवतु वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः ॥१॥

शं नो वातः पवतां शं नस्तपतु सूर्यः ।

शं नः कनिक्रददेवः पर्जन्योऽभिवर्षतु ॥१०॥

वातो वायुर्नोऽस्माकं शं सुखकारी अपरुषः अव्याधिजनकश्च पवतां वृहताम् पव गतौ लाट् । सुवति जनान्स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयति सूर्यः शं सुखद्वपोऽदहनो भेषजद्वपश्च नोऽस्माकं तपतु किरणान्प्रसारयतु । पर्जन्यः पिपतिं पूरयति जनमिति पर्जन्यः परोऽम्भः पुरो (४.) जन्यतेऽनेन वा पर्जन्यौ रसदब्देन्द्राविति (५.) अभिधानम् [अमर° ३.३.१५१.] पर्जन्यः पर्जन्येशो (६.) देवः नोऽस्माकं शं सुखद्वपोऽदहनो काशनिक्षाररहितं यथा तथा अभिवर्षतु सिञ्चतु कीदृशः कनिक्रदत् अत्यन्तं क्रन्दतीति शब्दं कुर्वन् दाधतिर्दधतीत्यादिना [पा° ७.४.६५.] यङ्लुगन्तो निपातः ॥१०॥

a. अहानि शं भवन्तु नः शं रात्रीः प्रतिधीयताम् ।

b. शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातद्व्या ।

शं न इन्द्रापूषणा (७.) वाजसातो शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः ॥११॥

द्विपदा गायत्री अहानि रात्रयश्च देवताः । अहानि दिनानि नोऽस्माकं शं सुखद्वपाणि भवन्तु रात्रीः शं सुखद्वपाः अस्मासु प्रतिधीयतां प्रतिदधातु महावीर इति शेषः कर्तरि यक् हान्दसः ॥ शं न इन्द्राग्नी । त्रिष्टुप् इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणौ इन्द्रापूषणौ इन्द्रासोमौ देवताः । इन्द्राग्नी अवोभिः पालनैः कृत्वा नोऽस्माकं शं सुखद्वपो भवताम् । रातं दत्तं दृव्यं ययोस्तौ रातद्व्यौ दृविस्तृप्तौ इन्द्रावरु-

णौ नः शं भवताम् । वाजसातौ वाजस्यान्नस्य सातौ दाने निमित्तभूते इन्द्रापूष-
णा इन्द्रपूषसंज्ञौ देवौ नोऽस्माकं सुखद्वयौ भवताम् । इन्द्रासोमा इन्द्रसोमौ दे-
वौ शं सुखद्वयौ भवताम् । किमर्थम् सुविताय सुष्ठु इतं सुवितम् साधुगमनाय
साधुप्रसवाय वा । तथा शं रोगाणां शमनाय । योः यवनाय (४.) पृथक्करणाय
च भयानाम् रोगं भयं च निवर्त्य सुखद्वयौ भवतामित्यर्थः । देवताद्वन्द्वे चेति
[पा° ६.३. २६.] सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ११ ॥

शं नो देवीरभिष्टयः आपो भवन्तु पीतये । शं योर्भिस्रवन्तु नः ॥ १२ ॥

अद्भ्येत्या गायत्री । देवीः देव्यो दीप्यमाना आपो नोऽस्माकमभिष्टये अभि-
षेकायाभीष्टाय वा पीतये पानाय च शं सुखद्वयौ भवन्तु अस्माकं स्नाने पाने
चापः सुखयित्री भवन्तु । आपः शं योः रोगाणां शमनं भयानां यवनं पृथक्करणं
च अभिस्रवन्तु नोऽस्माकं भयरोगनाशं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्योना पृथिवि नो भवा° - - सप्रयाः ॥ १३ ॥ आपो हि ष्ठा म° ॥ १४ ॥

यो वः शिवत° ॥ १५ ॥ तस्माऽग्रं ग° ॥ १६ ॥

स्योना पृथिवि । व्याख्याता [३५.२१.] ॥ आपो हि ष्ठा । तृचो व्याख्यातः
[११.५०-५२.] ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

II. द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः ।

वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वं शान्तिः शान्तिरेव

शान्तिः सा मा शान्तिरेधि ॥ १७ ॥

यजूंषि संहृदि जीव्यासमित्यन्तानि [क° ११.] । एकाधिका शङ्करी (९.) । द्यौः
भूलोकद्वया या शान्तिः अन्तरिक्षद्वया च या शान्तिः पृथिवी भूलोकद्वया या शा-
न्तिः आपो जलद्वया या शान्तिः ओषधयः ओषधद्वया या शान्तिः वनस्पतयः वृ-
क्षद्वया या शान्तिः विश्वे देवाः सर्वदेवद्वया या शान्तिः ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा
तद्वया या शान्तिः सर्वं सर्वजगद्वया या शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः या स्वद्वयतः
शान्तिः सा शान्तिः मा मां प्रति एधि अस्तु पुरुषव्यत्यमः । महावीरप्रसादात्सर्वं

शान्तित्रयं मां प्रत्यस्त्वित्यर्थः । यद्वा द्यौरित्यादिषु विभक्तिव्यत्ययः सप्तम्यर्थे प्रथमा दिव्यन्तरिजे पृथिव्यामप्स्वोषधिषु वनस्पतिषु विश्वदेवेषु (10.) ब्रह्मणि सर्वस्मिंश्च या शान्तिः सा मां प्रत्यस्त्वित्यर्थः ॥ १७ ॥

दृते (11.) दृढं मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षताम् ।

मित्रस्यादृढं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ॥ १८ ॥

दृते दृ विदारे विदीर्णे जराजर्जरितेऽपि शरीरे हे महावीर मा मां त्वं दृढं दृढीकुरु यद्वा दृते विदीर्णे कर्मणि मां दृढं अहिंसे कर्म कुरु यद्वा ससुषिरत्वात् सेतृत्वाच्च दृतिशब्देन महावीरः हे दृते (12.) महावीर मां दृढं दृढीकुरु । कथं दार्यम् तदाह सर्वाणि भूतानि प्राणिनो मा मां मित्रस्य चक्षुषा समीक्षतां सम्यक् पश्यन्तु मित्रदृष्ट्या सर्वे मां पश्यन्तु नारिदृष्ट्या सर्वेषां प्रियो भूयासमित्यर्थः । किं च अहमपि सर्वाणि भूतानि मित्रस्य चक्षुषा समीक्षे पश्यामि सर्वे मे प्रियाः सन्तु । मित्रचक्षुः शान्तं भवति मित्रः कं च न हन्ति मित्रं च कश्चन न हन्ति एवं परस्पराद्रोक्षेण सर्वानहिसन्तो मित्रस्य चक्षुषा वयं समीक्षामहे पश्यामः ॥ १८ ॥

दृते दृढं मा । ज्योक्ते संदृशि जीव्यासं ज्योक्ते संदृशि जीव्यासम् ॥ १९ ॥

हे दृते वीर मां दृढं आदरार्थं पुनर्वचनम् । हे महावीर ते तव संदृशि संदर्शने अहं ज्योक् चिरं जीव्यासं जीवेयम् जीवेराशीर्लिङ्गि रूपम् । ज्योगिति निपातश्चिरार्थः । पुनरुक्तिरादरार्था ते संदृशि ज्योग्जीव्यासम् ॥ १९ ॥

नमस्ते हरसे शोचि° ॥ २० ॥

व्याख्याता [१७. ११.] ॥ २० ॥

नमस्तेऽस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयिन्त्रवे ।

नमस्ते भगवन्नस्तु यतः स्वः समीक्षसे ॥ २१ ॥

हे अनुष्टुभौ विद्युत्स्तनयिन्त्ररूपभगवद्देवते । हे भगवन् महावीर विद्युते विद्युद्रूपाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु स्तनयिन्त्रवे स्तनयिन्त्रगर्जितं तद्रूपाय ते नमो

ऽस्तु । यतः कारणात् स्वः स्वर्गं गन्तुं त्वं समीक्षसे चेष्टसे अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ २१ ॥

यतो-यतः समीक्षसे (13.) ततो नोऽभयं कुरु ।

शं नः कुरु प्रजाभ्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥ २२ ॥

हे महावीर यतो-यतः यस्माद्यस्मादुच्चरितात्वं समीक्षसे अस्मात्स्वपकर्तुं चेष्टसे ततस्ततो नोऽस्माकमभयं कुरु । किं च नोऽस्माकं प्रजाभ्यः शं सुखं कुरु नोऽस्माकं पशुभ्यः चाभयं भीत्यभावं कुरु ॥ २२ ॥

सुमित्रिया न आप ओषं ॥ २३ ॥

यजुः । व्याख्यातम् [६. २२.] ॥ २३ ॥

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्तादुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं
तत् शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं
भूयश्च शरदः शतात् ॥ २४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सूर्यदेवत्या ब्राह्मी त्रिष्टुप् । एतैर्मन्त्रैर्यो महावीरोऽस्माभिः स्तुतः तत् चक्षुः
जगतां नेत्रभूतमादित्यवृषं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उच्चरत् उच्चरति उदेति इतश्च
लोपः परस्मैपदधिति [पा० ३. ४. १७.] इकारलोपः । कीदृशं तत् देवहितं देवैर्हि-
तं स्थापितम् यद्वा देवानां हितं प्रियम् शुक्रं शुक्लं पापासंसृष्टं शोचिष्मद्वा । तस्य
प्रसादात् शतं शरदः वर्षाणि वयं पश्येम शतवर्षपर्यन्तं वयमव्याकृतचक्षुरिन्द्रिया
भवेम प्रार्थनायां लिङ् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शतं शरदः जीवेम अपराधीनजी-
वना भवेम । शतं शरदः शृणुयाम स्पष्टश्रोत्रेन्द्रिया भवेम । शतं शरदः प्रब्रवाम
अस्खलितवागिन्द्रिया भवेम । शतं शरदः अदीनाः स्याम न कस्याप्यग्रे दैन्यं कु-
र्याम । शतात् शरदः शतवर्षोपर्यपि भूयश्च बहुकालम् पश्येमेत्यादि योज्यम् ॥ २४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अध्यायः शान्तिपाठार्थः षट्त्रिंशोऽयं

प्रकाशितः ॥ ३६ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

१ [स॒हो॒जो] - ५ [दृ॒ल्हा] - ११ [रा॒त्रिः] - १६ ॥ १-१६ ॥ १७ - - वन॒स्य-
तयः॑ शा॒न्तिः शा॒न्तिरे॒व शा॒न्तिः ॥ १७ ॥ १८-२४ -मृ॒णु॒याम श॒रदः॑ श॒-
तम् ॥ १८-२४ ॥ ॥ अनुवाके चतुर्विंशतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥

1. a. दे॒वस्य॑ त्वा स॒वितुः॑ प्र॒स॒ । b. आ॒दे॒ नारि॑र॒सि ॥ १ ॥

यु॒ज्जते॑ मन॒ उ॒त यु॑ ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः (1.) । का० [२६. १. ३.] दे॒वस्य॑ त्वेत्यभिमादायौडुम्बरीं वैक-
ङ्कतीं वार॒न्निमा॒त्रीं स॒व्ये कृ॒त्वा दक्षि॑णेनालभ्य जपति यु॒ज्जत॑इति । उडुम्बरत-
द्वत्थां विकङ्कततद्वत्थां वा कृ॒स्तप्र॑माणामग्निं दे॒वस्य॑ त्वा नारि॑रसीति मन्त्रेणादाय
वामकृ॒स्ते तां कृ॒त्वा दक्षि॑णकृ॒स्तेन स्पृ॒ष्ट्वा यु॒ज्जते॑ मन॒ इति॑ मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थः ॥
दे॒वस्य॑ त्वा । अग्निदे॒वस्य॑ य॒जुः । हे (2.) अग्ने॑ स॒वितुर्दे॒वस्या॑ज्ञायां स्थितोऽश्विनो-
र्वाङ्म॒यां पू॒जो कृ॒स्ताभ्यां॑ त्वामा॒दे गृ॒ह्णामि॑ त्वं च नारि॑र॒सि स्त्रीना॑म्नी भवसि ॥
यु॒ज्जते॑ मनः । व्याख्याता [५. १४.] ॥ १ ॥ २ ॥

a. दे॒वी द्या॒वापृ॒थिवी॑ म॒खस्य॑ वा॒म॒ग्य शिरो॑ रा॒ध्यासं॑ दे॒वय॑ज्ञेने पृथि॒व्याः ।

b. म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्त्ते ॥ ३ ॥

द्या॒वापृ॒थिवी॑दे॒वतं॑ य॒जुः ब्रा॒ह्मी गाय॑त्री ॥ का० [२६. १. ४.] मृ॒दमा॑दत्ते पिण्ड-
वद्दे॒वी द्या॒वापृ॒थिवी॑ इति । अ॒ध्वर्युर्दे॒वीति॑ मन्त्रेण विघ्नां (4.) मृ॒त्पिण्ड॑मादत्ते
पिण्डवदिति (5.) पाणिभ्यां गृ॒ह्णाति॑ दक्षि॑णः (6.) सा॒ग्निरिति॑ लभ्यतइति सू-
त्रार्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु हे दे॒वी दे॒व्यौ दी॒प्यमाने॑ द्या॒वापृ॒थिवी॑ द्या॒वापृ॒थिव्यौ अ-
द्या॒स्मिन्दि॒ने पृथि॒व्याः दे॒वय॑ज्ञेने दे॒वा इ॒ज्यन्ते॑ अत्रेति दे॒वय॑जनस्थाने म॒खस्य॑ य॒ज्ञ-
स्य शिरो॑ रा॒ध्यासं॑ साधयेयम् राध साध संसिद्धौ । महा॒वीरो॑ य॒ज्ञशि॒रः । किं कृ॒त्वा
वां यु॒वां द्या॒वापृ॒थिव्यौ॑ आ॒दाये॑ति शेषः दि॒वांऽशं॑ जलं पृथि॒व्यंऽशं॑ मृ॒दमा॑दयेत्यर्थः ।
एवं द्या॒वापृ॒थिव्यौ॑ प्रा॒र्थ्य मृ॒दमा॑ह म॒खाय॑ हे मृ॒त् य॒ज्ञाय॑ त्वां गृ॒ह्णामि॑ । एवं सा-

मान्येनोक्ता विशेषमाह माखस्य यज्ञस्य शीर्ले शिरसे महावीराय तां गृह्णामीति शेषः । तं मृत्पिण्डमुत्तरस्थापिते कृत्वाजिने निदध्यात् ॥ ३ ॥

- a. देव्यो वस्यो भूतस्य प्रथमज्ञा माखस्य वोऽग्न्य शिरो राध्यासं देवयज्ञने पृथिव्याः । b. माखाय वा माखस्य वा शीर्ले ॥ ४ ॥

का° [२६. १. ५. ६.] उत्तरतो देव्यो वस्य इति वल्मीकवपाम् । उपदीकृतो मृत्संचयो वल्मीकस्तस्य वपेव वपा तां मध्यस्थं लोष्टमादाय कृत्वाजिने मृत्पिण्डा-
दुत्तरे तूष्णीं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ वल्मीकवपादेवता आर्षी पङ्क्तिः । हे देव्यो दीप्यमानाः वस्यः उपजिह्विकाः वो गुष्मानादाय पृथिव्याः देवयज्ञने माखस्य शि-
रो महावीरमग्न्य राध्यासं सम्पादयेयम् । माखाय तामाददे माखस्य शीर्ले तामाददे इति व्याख्यातम् । किम्भूता वस्यः भूतस्य प्राणिज्ञातस्य प्रथमज्ञाः प्रथमोत्पन्नाः पृथिवी जलतूनां प्रथमज्ञा तत्सम्बन्धात् वस्योऽपि प्रथमज्ञा उच्यन्ते ॥ ४ ॥

- a. इत्यग्रेऽआसीन्माखस्य (७.) तेऽग्न्य शिरो राध्यासं दे° पृ° ।
b. माखाय वा माखस्य वा शीर्ले ॥ ५ ॥

का° [२६. १. ७.] इत्यग्रेऽइति वराहविहृतम् । वराहोत्खातमृदमादाय तूष्णीं कृत्वाजिने वल्मीकवपोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ वराहविहृतमृदेवतं यज्ञुः ब्राह्मी गायत्री । हे पृथिवि भवती अग्रे आदौ वराहोद्धरणसमये इयती प्रादेशमात्राभिन्नेन प्रदर्श्यते एतत्प्रमाणा आसीत् इयती ह वाऽइयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्रीत्यादि वराह उज्जयनिति श्रुतेः [१४. १. २. १२.] । ते इति द्वितीयार्थे षष्ठी तां तामादाय पृथिव्याः देवयज्ञनेऽग्न्य माखस्य शिरो राध्यासम् । माखायेति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

- a. इन्द्रस्यौजं स्थ माखस्य वोऽग्न्य शिरो राध्यासं देवयज्ञने पृथिव्याः ।
b. माखाय वा माखस्य वा शीर्ले माखाय वा माखस्य वा शीर्ले माखाय वा माखस्य वा शीर्ले ॥ ६ ॥

का° [२६. १. ८.] इन्द्रस्यौजः स्थिति पूतीकान् । पूतीकान् रोहिषतृणान्यादाय

तूष्णीं कृत्वाजिने वराहविहृतोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ आदारदेवत्यम् ऋत्वि-
ष्टुप् । हे पूतीका यूयमिन्द्रस्य ओजः तेजोवृषाः स्थ भवथ वो युष्मानादाय पृथि-
व्याः देवयजने अग्न्य मखस्य शिरो राध्यासम् मखाय वो गृह्णामि मखस्य शीर्ले
महावीराय च गृह्णामीत्युक्तम् ॥ का° [२६. १. १.] मखायेति पयः । पय आदाय तू-
ष्णीं कृत्वाजिने पूतीकोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ पयोदेवत्यम् । हे पयः मखाय
मखशीर्ले त्वां गृह्णामि ॥ तूष्णीं गवेधुका अपि ग्राह्याः ॥ का° [२६. १. ११.] सम्भृ-
तानभिमृशति मखायेति । सम्भृतान्सम्भारान्करेण (८.) स्पृशेदित्यर्थः ॥ सम्भारदे-
वत्यम् । हे सम्भाराः मखाय तर्हीर्ले च वः स्पृशामि ॥ ६ ॥

a. प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र दे° ॥

b. मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ले मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ले मखाय त्वा
मखस्य त्वा शीर्ले ॥ ७ ॥

का° [२६. १. १२.] कृत्वाजिनं परिगृह्योत्तरतः परिवृतं गहन्ति प्रैतु ब्रह्मणस्प-
तिरिति । अर्धयुप्रतिप्रस्थात्रादयः कृत्वाजिनं समन्तादादाय प्रैविति जपन्तोऽन्तःपा-
त्यादुत्तरे परिवृतं प्रति गहन्ति । पञ्चारत्नमितः समचतुरस्रः प्राग्द्वारः सिकतोप-
कीर्णः पूर्वमेव कृतः सप्तभूसंस्कारसंस्कृतश्लादितप्रदेशः परिवृत उच्यते । इति सू-
त्रार्थः ॥ बृहती । व्याख्याता [३३. ८१.] ॥ का° [२६. १. १३. १४.] परिवृते निदधा-
ति सम्भारानुद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे प्राग्द्वारे मखायेति । अर्धयुः कृत्वाजिन-
स्थानिव सम्भारान्परिवृते निदधाति कीदृशे उद्धतावोक्षिते उल्लिखितज्ञलसिक्ते
एतत्संस्कारद्वयं पञ्चाधिकम् सिकतायुक्ते प्राग्द्वारे चेति सूत्रार्थः ॥ हे सम्भारा म-
खाय युष्मान्निदधामि ॥ का° [२६. १. १५.] सम्भारैः सध्सृजति मखायेति । गवेधु-
काज्ञापयसी पृथक्कृत्य वल्मीकवपादित्रिसम्भारैर्मृत्पिण्डं मिश्रयतीत्यर्थः ॥ हे
सम्भारा युष्मान्मखाय मृत्पिण्डेन संसृजामि ॥ का° [२६. १. १६.] मृदमादाय मखा-
येति महावीरं करोति प्रादेशमात्रमूर्धमासेचनवत्तं मेखलावत्तं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं
मेखलायाख्यङ्गुलम् । महावीरपर्याप्तं तूष्णीं मृत्पिण्डमादाय मन्त्रेण महावीरं
करोति कीदृशम् प्रादेशोच्चं (९.) गर्तवत्तं मेखलायुतं मध्ये संकुचितं मेखलो-

परि अङ्गुलोच्चमिति सूत्रार्थः ॥ हे महावीर मखाय तर्हीर्त्ति त्वां करोमि ॥ ७ ॥

मखास्य शिरोऽसि । मखाय त्वा मखास्य त्वा शीर्त्ति । मखास्य शिरोऽसि ।
मखाय त्वा मखास्य त्वा शीर्त्ति । मखास्य शिरोऽसि । मखाय त्वा मखास्य
त्वा शीर्त्ति ।

मखाय त्वा मखास्य त्वा शीर्त्ति । मखाय त्वा मखास्य त्वा शीर्त्ति । मखाय
त्वा मखास्य त्वा शीर्त्ति ॥ ८ ॥

का° [२६. १. १७.] निष्ठितमभिमृशति मखास्य शिर इति । निष्पन्नं महावीरं
वामकरस्य दक्षिणेन स्पृशतीत्यर्थः ॥ हे महावीर त्वं मखास्य शिरो मूर्धासि भव-
सि ॥ का° [२६. १. ११.] एवमितरौ प्रतिमन्त्रम् । इतरौ द्वौ महावीरौ प्रतिमन्त्रमे-
वमेव करोति अभिमृशति चेत्यर्थः ॥ मखाय द्वितीयं महावीरं करोमि मखास्य
निष्पन्नं स्पृशामि मखाय तृतीयं महावीरं करोमि मखास्येति निष्पन्नं स्पृशति ।
मखास्य शिरोऽसि मखाय त्वा मखास्य शीर्त्ति (10.) त्वामभिमृशामि ॥ का° [२६. १.
२२.] गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयति मखायेति प्रतिमन्त्रम् । गवेधुकाभिः महावीरान् धर्ष-
णेन (11.) मृदून्करोति मखायेति प्रतिमन्त्रमेकैकम् ॥ मखाय मखास्य शीर्त्ति च
त्वां गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयामि । एवमग्रिमौ मन्त्रौ ॥ ८ ॥

a. अश्वस्य त्वा वृत्तः शक्ता धूपयामि देवयज्ञेने पृथिव्याः । b. मखाय
त्वा मखास्य त्वा शीर्त्ति । c. d = a. b. । e. f = a. b. । g. मखाय
त्वा मखास्य त्वा शीर्त्ति । मखाय त्वा मखास्य त्वा शीर्त्ति । मखाय त्वा मखा-
स्य त्वा शीर्त्ति ॥ १ ॥

का° [२६. १. २३.] अश्वशक्ता धूपयत्यश्वस्येति प्रतिमन्त्रम् । दक्षिणाग्निदीप्तेना-
श्वपुरीषेण त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिन्महावीरान्धूपयेत् एकैकधूपने सप्तसप्ताश्वशकृन्ति गृह्णाति
(12.) ॥ हे महावीर पृथिव्याः देवयज्ञेने मखाय मखास्य शीर्त्ति च वृत्तः सेतुरश्व-
स्य शक्ता शक्ता पुरीषेण त्वा त्वां धूपयामि पदन्न इति सूत्रेण [पा° ६. १. ६३.]
शकृद्बुद्ध्यः शक्तादेशः । एवमितरमन्त्राभ्यामितरौ धूपयेत् ॥ का° [२६. १. २४.]

प्रदहन् च मखायेति प्रतिमन्त्रम् । मखायेति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीन्महावीरानुखावत् श्र-
पयेत् पिन्वनरौहिणैः सहेत्यर्थः ॥ मखाय मखस्य शीर्ले वा त्वां निर्दहामि । ए-
वमितरौ ॥ १ ॥

a. ऋजवे वा । b. साधवे वा । c. सुक्षित्यै वा ।

d. मखाय वा मखस्य वा शीर्ले मखाय वा मखस्य वा शीर्ले मखाय वा
मखस्य वा शीर्ले ॥ १० ॥

का° [२६.१.२५.] पद्मानुद्धरत्यृजवे वेति प्रतिमन्त्रम् । पद्मान्महावीरानापा-
कादिवोद्धरति (13.) त्रिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः ॥ ऋजवे । असौ लोक ऋजुः तत्र सत्यमेव
न तु कौटिल्यम् सत्यमादित्यः हे महावीर ऋजवे सत्यायादित्याय वा त्वामुद्व-
पामीति शेषः तथा च श्रुतिः [१४.१.२.२२.] स उद्वपत्यृजवे वेत्यसौ वै लोक
ऋजुः सत्यः ऋजुः सत्यमेष य एष तपत्येष उ प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणा-
ति तस्मादाह ऋजवे वेति ॥ अथ द्वितीयम् साधवे वा । साधवे वायवेऽर्थाय वायु-
प्रीत्यै त्वामुद्वपामि तथा च श्रुतिः [१४.१.२.२३.] साधवे वेत्ययः साधुर्योऽयं प-
वतः एष क्षीमां लोकाल्सिद्धोऽनुपवतः एष उ द्वितीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्री-
णाति तस्मादाह साधवे वेति ॥ अथ तृतीयम् सुक्षित्यै वा । सुतरां क्षियन्ति नि-
वसन्ति सर्वभूतानि यस्यां सा सुक्षितिर्भूमिः तथा च श्रुतिः [१४.१.२.२४.] सुक्षि-
त्यै वेत्ययं वै लोकः सुक्षितिर्स्मिन्द् (14.) लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्यथो
ऽग्निर्वै सुक्षितिर्ग्निर्येवास्मिं लोके सर्वाणि भूतानि क्षियत्येष उ तृतीयः प्रवर्ग्य-
स्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सुक्षित्यै वेति ॥ का° [२६.१.२६.] अजापयसाव-
सिञ्चति मखायेति प्रतिमन्त्रम् । अजादुग्धेन त्रीन्महावीरांस्त्रिभिः तुल्यमन्त्रैः सि-
ञ्चतीत्यर्थः ॥ मखाय मखशीर्ले चाजापयसा त्वां सिञ्चामीत्यर्थः ॥ १० ॥ इति महा-
वीरसम्भरणं समाप्तम् ॥ ॥

II. a. यमाय वा । b. मखाय वा । c. सूर्यस्य वा तपसे ।

d. देवस्त्वा सविता मधानक्तु । e. पृथिव्याः सःस्पृशस्याहि ।

f. अचिरसि शोचिरसि तपोऽसि ॥ ११ ॥

का° [२६. २. १३.] ब्रह्मानुज्ञातो यमाय वेति महावीरं प्रोक्षति । प्रचरेति ब्रह्माणानुज्ञातोऽध्वर्युरपविश्य यमाय वेति मन्त्रत्रयेण प्रचरणीयं महावीरं वारत्रयं प्रोक्षतीत्यर्थः ॥ त्रीणि यज्ञंषि । यमयति नियहति सर्वमिति यम आदित्यस्तत्प्रीत्यै वा तां प्रोक्षामि तथा च श्रुतिः [१४. १. ३. ४.] स प्रोक्षति यमाय त्वेत्येष वै यमो य एष तपत्येष होद७ सर्वं यमयत्येतेनेद७ सर्वं यतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह यमाय वेति ॥ मखाय वा । मखो यज्ञः प्रवर्ग्यः सूर्यरूपस्तस्मै तां प्रोक्षामि तथा च श्रुतिः [१४. १. ३. ५.] एष वै मखो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह मखाय वेति ॥ सूर्यस्य वा तपसे । तपतीति तपस्तेजः सूर्यतेजोवृषाय प्रवर्ग्याय तां प्रोक्षामि तथा च श्रुतिः [१४. १. ३. ६.] एष वै सूर्यो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेवमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सूर्यस्य वा तपसऽइति ॥ का° [२६. २. २०.] अज्जतीत्युच्यमाने देवस्त्वेत्यनक्ति महावीरमाज्यं संस्कृत्य । होत्रा अज्जति यं प्रययतीति मन्त्रे पठ्यमानेऽध्वर्युराज्यं विधिना संस्कृत्य तेनाज्येन प्रचरणीयं महावीरं मन्त्रेणानक्ति ॥ सविता देवः मधुना मधुरेण सर्वजगद्रूपेणाज्येन हे महावीर त्वामनक्तुं लिम्पतु मधेति नुमभावः आगमस्यानित्यत्वात् तथा च श्रुतिः [१४. १. ३. १३.] सर्वं वाऽइदं मधु यदिदं किं च तदेनमनेन सर्वेण समनक्तीति ॥ का° [२६. २. २१.] रजतशतमानं खरेऽउपगूहति पृथिव्याः स७स्पृश इति । रजतस्य शतमानं शतरत्तिकामितं रजतं खरे सिकतान्तरूपगूहतीत्यर्थः ॥ प्राजापत्या गायत्री रजतदेवत्या । संस्पृशति उपद्रवार्थं स्पर्शं करोति संस्पृक् रक्षसः क्षिबन्तम् पृथिव्याः सम्बन्धिनः संस्पृशः रक्षसात् महावीरं हे रजत त्वं पाहि रक्ष । देवा रक्षसेभ्यो भीताः सन्तो यज्ञरक्षार्थमग्रेपत्यं रजतं रक्षसां घाताय खरे निदधुः अथ च पृथिवी महावीरपाकेऽग्नेर्भीता ततोऽसौ मा दक्षयतामिति रजतं खरेऽन्तर्हितमिति श्रुतौ कथा तथा च श्रुतिः [१४. १. ३. १४.] देवा अबिभुर्यद्वै न इममथस्ताद्रक्षाऽसि नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्नेर्वाऽएतद्रतो यद्विरण्यं नाष्ट्राणाऽ रक्षसामपहृत्याऽइति तथा [१४. १. ३. १४.] अथो पृथिव्यु ह वाऽएतस्माद्विभयां चकार यद्वै मायं तप्तः शुशुचानो न

द्विष्टस्यादिति तदेवास्याऽऽतद्वत्तर्द्धाति रजतमिति ॥ का° [२६. ३. ३. ४.] स७सीद-
स्वेत्युच्यमाने मुञ्जप्रलवान्दिगुणानादीष्य प्रतिदिशं खरे करोति तेषु महावीरमा-
ज्यवन्तमर्चिर्सीति । होत्रा संसीदस्वेति [११. ३०.] पठ्यमानेऽध्वर्युर्दिगुणितान्मुञ्ज-
खण्डान्गार्हपत्ये प्रदीप्य खरे चतुर्दिक्षु कृत्वा तेषु मुञ्जेषु संस्कृताज्यपूर्णं प्रचर-
णीयं महावीरं निदधातीति सूत्रार्थः ॥ यजुस्त्रिष्टुप् धर्मदेवत्या । हे महावीर त्व-
मर्चिश्चन्द्रकान्तिरूपोऽसि शोचिरग्निनेत्रोरूपोऽसि तपः सूर्यतपस्वरूपोऽसि एष वै
धर्मो य एष तपति सर्वं वाऽऽतदेष्ट तदेतमेवैतत्प्रीणातीति श्रुतेः [१४. १. ३. १०.]
यदादित्यगतं तेजो जगद्वासयतेऽखिलं यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक-
मिति स्मृतेश्च [भगवद्गीता° १५. १२.] ॥ ११ ॥

- अनाधृष्टा पुरस्ताद्ग्रेराधिपत्येऽग्रायुर्मे दाः ।
- पुत्रवती दक्षिणत इन्द्रस्याधिपत्ये प्रजां मे दाः ।
- सुषदा पश्चाद्देवस्य सवितुराधिपत्ये चक्षुर्मे दाः ।
- आश्रुतिरुत्तरतो धातुराधिपत्ये रायस्पोषं मे दाः ।
- विधृतिरुपरिष्ठाद्भृक्षस्पतेराधिपत्येऽग्नेजो मे दाः ।
- विद्याभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्पाहि । g. मनोरश्चासि ॥ १२ ॥

का° [२६. ३. ५.] अनाधृष्टेति वाचयति प्रादेशमध्यधि धारयन्तम् । महावीरोप-
र्धङ्गुष्ठाङ्गुलिदेशं धरन्तं यजमानमध्वर्युर्मन्त्रान्वाचयतीति सूत्रार्थः ॥ सप्त यज्ञेषु पृथि-
वीदेवत्यानि यजमानस्याशीः । हे पृथिवि या त्वं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अना-
धृष्टा रज्जोभिरनाधर्षिता अग्रेराधिपत्ये स्वामित्वे सति मे मक्षमायुर्दाः देहि ददा-
तेर्लुङि मध्यमैकवचनेऽऽभाव आर्षः अग्निमेवास्याऽअधिपतिं करोतीति [१४. १. ३.
११.] श्रुतेः ॥ या त्वं दक्षिणस्यां दिशि इन्द्रस्याधिपत्ये सति पुत्रवती पुत्रयुता सा
मे मक्ष्यं प्रजां पुत्रादिकां दाः देहि इन्द्रमेवास्याऽअधिपतिं करोति नाष्ट्राणां र-
ज्जसामपकृत्याऽइति [१४. १. ३. २०.] श्रुतेः ॥ या त्वं पश्चात् पश्चिमायां दिशि सुष-
दा भवसि सुष्ठु अस्यां सीदन्ति जना इति सुषदा ईषद्भुःसुधिति [पा° ३. ३. १२६.]

खलप्रत्ययः सवितुर्देवस्याधिपत्ये सति सा त्वं मे चक्षुः नेत्रेन्द्रियं दाः देहि देवमे-
वास्यै सवितारमधिपतिं करोतीति [१४. १. ३. २१.] श्रुतेः ॥ हे पृथिवि या तमुत्त-
रतः उत्तरस्यां दिशि धातुर्वृक्षाणा अधिपत्ये सति आश्रुतिरसि आश्रावयन्ति ऋत्वि-
जो यस्यां सा आश्रुतिः यज्ञियो क्षुत्तरदेशः सा त्वं मे रायो धनस्य पोषं पुष्टिं दाः
देहि धातारमेवास्यै अधिपतिं करोतीति [१४. १. ३. २२.] श्रुतेः ॥ या तमुपरिष्ठा-
दुपरिप्रदेशे बृहस्पतेराधिपत्ये सति विधृतिरसि विशेषेण धारयतीति विधृतिः उ-
परिष्ठाज्जुक्षादिकं ध्रियते सा त्वं मे मक्ष्यमोजो बलं दाः देहि बृहस्पतिमेवास्यै
अधिपतिं करोतीति [१४. १. ३. २३.] श्रुतेः ॥ का° [२६. ३. ७.] विश्वाभ्यो मेति द-
क्षिणत उत्तानं पाणिं निदधाति । महावीरादक्षिणभूमौ (15.) यज्ञमानो मन्त्रं प-
ठन्स्वकरं निदधात्युत्तानम् ॥ यजुर्वृक्षती । हे महावीरदक्षिणभूमे विश्वाभ्यः सर्वा-
भ्यः नाद्राभ्यः नाशकत्रीभ्यः पिशाचादिभ्यो लोकप्रसिद्धं नो (16.) ऽस्मान् पाहि
रक्ष सर्वाभ्यो मार्तिभ्यो गोयायेति [१४. १. ३. २४.] श्रुतेः इन्दसि वाप्राम्नेडितयो-
रिति [पा° ८. ३. ४१.] विसर्गस्य सत्वम् ॥ का° [१६. ३. ८.] मनोरश्चेति प्रादेशमुत्त-
रतः । महावीरादुत्तरतो यज्ञमानो निजप्रदेशं निदधातीति सूत्रार्थः ॥ दैवी पङ्क्तिः ।
हे धर्मात्तरभूमे त्वं मनोः राज्ञः अश्वा वडवासि वरुनाय अश्वा ह वाऽऽयं भूवा
मनुमुवाहेति [१४. १. ३. २५.] श्रुतेः ॥ १२ ॥

a. स्वाहा मरुद्भिः परिश्रीयस्व ।

b. दिवः सःस्पृशंस्याहि । मधु मधु मधु ॥ १३ ॥

का° [२६. ३. १. १०.] धृष्टिभ्यां भस्मना परिकीर्याङ्गारैश्च विकङ्कतशकलैः परि-
श्रयति त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः स्वाहा मरुद्भिरित्यधिकं (17.) दक्षिणतो द्वौ मन्त्रे-
ण । अर्धयुर्धृष्टिभ्यां गार्हपत्यस्य भस्माङ्गारांश्च महावीरं परितो निक्षिप्य प्रागग्नि-
रुदगग्रैस्त्रयोदशविकङ्कतशकलैर्महावीरं वेष्टयति अङ्गारोपरि शकलान्निक्षिपती-
त्यर्थः तन्मध्याद्धौ शकलौ मन्त्रेण प्राञ्चौ निदधाति शेषांस्तूलीम् एवं प्रतिदिशं
त्रिषु त्रिषु स्थितेषु अधिकं त्रयोदशं दक्षिणतो निदधातीति सूत्रार्थः ॥ मासानां
त्रयोदशवाच्योदशशकलैराक्षदनम् त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सर एष

य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४. १. ३. २८.] श्रुतेः । यजुःपङ्क्तिर्धर्मदेवत्या । हे धर्म त्वं स्वाहाकारोऽसि हविराधारवात् सूर्यद्वयोऽसि एष वै स्वाहाकारो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४. १. ३. २६.] श्रुतेः अतस्त्वं मरुद्भिः प्रजाभिरस्मदूपाभिः परिश्रीयस्व सेव्यस्व कर्मणि यक् मरुतस्त्वामाश्रयत्वित्यर्थः विशो वै मरुतां विशैवैतत्क्षत्रं परिवृष्टकृति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृष्टमिति [१४. १. ३. २७.] श्रुतिः ॥ का° [२६. ३. १०.] सुवर्णशतमानेनापिदधाति दिवः सःस्पृश इति । शतरत्निकांमितेन सुवर्णेन महावीरमाहादयतीति सूत्रार्थः ॥ दैवी जगती सुवर्णदेवत्या । हे शतमान दिवः गुल्लोकसम्बन्धिनः संस्पृशः स्पर्शकर्त्रां देवान्याहि देवा रक्षसेभ्यो भीता महावीररक्षायै स्वर्णं स्थापितवन्त इति श्रुतौ कथा देवा अग्निभयुरित्यादिकार्या [१४. १. ३. २९.] । का° [२६. ४. २.] कृत्स्नाजिनावकृतैर्धवित्रैरुपवाजयति त्रिभिर्दण्डवद्भिर्मधु मधिति । कृत्स्नाजिनकृतैर्दण्डयुक्तैस्त्रिभिर्व्यज्जनैरग्निं वीजयति दीपनयेति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यजूंषि प्राणदेवत्यानि दैव्युल्लिक् । मधुररससाम्यात्प्राणो मधु उच्यते मधु मधु मधु प्राणोदानव्यानत्रयं महावीरे स्थापयामीत्यर्थः तथा च श्रुतिः [१४. १. ३. ३०.] अथ धवित्रैराधूनीति मधु मधिति त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवास्मिन्नेतदधाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानिवास्मिन्नेतदधातीति ॥ १३ ॥

गर्भी देवानां पिता मतीनां पतिः प्रजानाम् ।

सं देवो देवेन सवित्रा गतं सः सूर्येण रोचते ॥ १४ ॥

का° [२६. ४. ११.] परिक्रम्योपतिष्ठन्तेऽकृतं चेद्गर्भी देवानामिति । धवित्रैर्वीजिनसमये उत्तरं देववत्परिक्रमणं प्रागकृतं चेदिह त्रिः परिक्रम्येतरथावृत्तिं सकृत् कृत्वा गर्भी देवानामित्यादिभिर्नमस्तेऽग्रस्तु मा मा हिंसीरित्यन्तैरवकाशसंज्ञकैर्मन्त्रैः सयजमाना ऋविजो महावीरमुपतिष्ठन्तेऽइति सूत्रार्थः ॥ धर्मदेवत्या अवकाशमन्त्रा मा मा हिंसीरित्यन्ताः आद्या ऋचां पङ्क्तिः । अथ मन्त्रार्थः देवो दीप्यमानो महावीरः सवित्रा देवेन सह संगत संगहते गमेर्लुङि वा गमः इति [पा° १. २. १३.] आत्मनेपदे विकल्पेन सिचः क्त्वादनुदात्तोपदेशेति [पा° ६. ४. ३७.]

मलोपे ऋस्वादङ्गादिति [पा० ८. २. २७.] सिचो लोपः बहुलं ह्रस्वस्यमाञ्जोगेऽपी-
ति [पा० ६. ४. ७५.] अटभावः समो गमोत्यादिना [पा० १. ३. २१.] तङ् । यश्च धर्मः
सूर्येण सहैकीभूतः सन् संरोचते सम्यग्दीप्यते तं वयं स्तुम इति शेषः । कीदृशः
देवानां दीप्तानां रश्मीनां दृश्यमानानां सर्वेषां वा गर्भः गृह्णातीति गर्भः ग्रहीता
एष वै गर्भो देवानां य एष तपत्येष ह्रीद् ७ सर्व ७ संगृह्णात्येतेनेद् ७ सर्वं गृभीत-
मेष उ प्रवर्ग्य इति [१४. १. ४. २.] श्रुतिः । तथा मतीनां बुद्धीनां पिता पालकः
बुद्धिप्रवर्तकः प्रजानां पतिः पालकः ॥ १४ ॥

a. समग्निरग्निना गतं सं दैव्येन सवित्रा स ७ सूर्येणारोचिष्ट ।

b. स्वाहा समग्निस्तपसा गतं सं दैव्येन सवित्रा स ७ सूर्येणाव्रुचत ॥ १५ ॥

ब्राह्मणुदुप् । यः अग्निः धर्मः अग्निना सह संगत संगृह्ते एकीभवति देव
एव दैवः सवित्रा दैवेन देवेन सह संगृह्ते यश्च सूर्येण सह समरोचिष्ट संरो-
चते ॥ अवरं स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुरिति [१४. १. ४. ६.]
श्रुतेः । स्वाहा अग्निः । स्वाहासहितोऽग्निर्धर्मस्तपसा सूर्यतेजसा संगत संगृह्ते
दैव्येन देवेन सवित्रा च संगृह्ते सूर्येण सह समव्रुचत सर्वं सम्यक् रोचयति
प्रकाशयति रोचतर्णिज्ञत्वात्तुङ् वयं तं स्तुम इति शेषः ॥ १५ ॥

धृता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्यां धृता देवो देवानाममर्त्यस्तपोजाः ।

वाचमस्मे नियह देवायुवम् ॥ १६ ॥

ऊर्ध्ववृद्धी । त्रिजागतोर्ध्ववृद्धी अत्राद्यौ त्रयोदशवर्णौ तृतीय एकादशवर्ण-
स्तेनैकाधिका । स देवो धर्मः अस्मे अस्मासु विभक्तेः शे-अदेशः वाचं नियह पु-
रुषव्यत्ययः यज्ञं नियहन्तु स्थापयन्तु किम्भूतां वाचम् देवायुवं देवान्यौति मिश्रयति
देवयुः ताम् द्विपि तुगभाव आर्षः अनित्यमागमशासनमिति वचनात् देवसमूह-
माह्वयन्तं यज्ञं समापयत्वित्यर्थः यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्मभ्यं प्रयह्येन देवान्प्रीणामे-
त्येवैतदाहेति [१४. १. ४. ८.] श्रुतेः देवायुवमित्यत्र संदितायां वकारस्य दीर्घः । स
कः यो देवः पृथिव्यां विभाति शोभते । कीदृशः दिवो धृता गुल्लोकस्य धारयि-
ता । तपसः रश्मिजालस्य च धृता । देवानां च धृता । अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः

अजरामरः । तपोजाः तप आदित्यस्तस्माज्जायतऽइति तपोजाः सूर्योत्पन्नः ॥ १६ ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पृथिभिश्चरन्तम् ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आवरीवर्त्ति भुवनेध्वन्तः ॥ १७ ॥

त्रिदुर्द्धीर्घतमोदृष्टां । स घर्मी भुवनेषु त्रिलोकेषु अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः आवरीवर्त्ति पुनः पुनरावर्तते वृतेर्यङ्लुकि वृषम् । कीदृशः सध्रीचीः सह अञ्चतीति सध्रीच्यः सहस्य संधिरादेशः सदाञ्चना दिशो रश्मीन्वा वसानः आह्लादयन् वस आह्लादने शानच्प्रत्ययः (17.) । विषूचीः विषुनिपातो नानार्थः विषु अञ्चतीति विषूच्यः ताः नानाञ्चना दिशो रश्मीन्वा वसानः द्वित्र्यन्तादुगितश्चेति [पा° ४. १. ६.] डीपि अचश्चेति [पा° ६. ४. १३८. (18.)] अलोपे चाविति [पा° ६. ३. १३८.] पूर्वपददीर्घः । सध्रीचीश्च क्लेष विषूचीश्च दिशो वस्तेऽथो रश्मीनिति [१४. १. ४. १०.] श्रुतिः । एकः सशब्दः पादपूरणः । स कः यमरुमपश्यमादित्यवृषं पश्यामि । कीदृशं गोपाम् गोपायतीति (19.) गोपास्तम् द्विपि यलोपः । अनिपद्यमानं निपद्यते पततीति निपद्यमानः न निपद्यमानोऽनिपद्यमानस्तम् अन्तरिक्षे गह्वन्तमपि नाधः पतन्तम् । च पुनः पृथिभिः देवमार्गैः आचरन्तमागह्वन्तम् पराचरन्तं परागह्वन्तं च गमनागमने कुर्वाणम् ॥ १७ ॥

a. विश्वासां भुवां पते विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पते । b. देवश्रुत्वं देव धर्म देवो देवान्पाहि । c. अत्र प्रावीरन्तु वां देववीतये । d. मधु माध्वीभ्यां मधु माधूचीभ्याम् ॥ १८ ॥

अत्यष्टिः । हे विश्वासां भुवां पते सर्वासां पृथिवीनां स्वामिन् विश्वस्य सर्वप्राणिगतस्य मनसः पतेऽधिपते विश्वस्य वचसः पते सर्वप्राणिवचनस्य पालक सर्वस्य त्रयीलक्षणस्य वचसः पते प्रवर्तक हे देवश्रुत् (20.) देवैः श्रूयतऽइति देवश्रुत् देवप्रसिद्धः हे देव दीप्यमान हे धर्म देवस्त्वं देवान्पाहि रक्ष । एवं धर्म सम्प्रार्थाश्विनावाह हे अश्विनौ अत्र यज्ञे देववीतये देवतर्पणाय अनु अनन्तरं घर्मी वां प्रावीः प्रावीत् तर्पयतु लोउर्थे लुङ् पुरुषव्यत्ययश्च युवयोस्तृत्या सर्वदे-

वास्तृप्यतीति भावः याभ्यां युवाभ्यां दध्यङ्गाथर्वणो मधुसंज्ञकं ब्राह्मणमुवाच द-
ध्यङ् ह वाऽग्राभ्यामाथर्वणो मधुनाम ब्राह्मणमुवाचेति [१४. १. ४. १३.] श्रुतेः ।
कीदृशाभ्यां युवाभ्यां माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणमीयते तौ माध्वौ ताभ्याम् ई गतौ
द्विप् । तथा माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणमञ्चतः पूजयतस्तौ मध्वञ्चौ ताभ्यां मध्वभ्या-
मिति प्राप्तिं ङीप् अतोपि मध्वीभ्यामिति लिङ्गव्यत्ययः आदिदीर्घश्चान्दसः ॥१८॥

रुदे वा मनसे वा दिवे वा सूर्याय वा । ऊर्ध्वोऽग्रध्वं दिवि देवेषु धे-
हि ॥१९॥

परोक्षिक् । आग्यावष्टाणौ तृतीयो द्वादशार्णः सा परोक्षिक् परोक्षिकपरत
इत्युक्तेः । आग्ययोर्व्यूहः । हे धर्म रुदे वा रुदयस्वास्थ्याय वा तां स्तुम इति शे-
वः मनसे मनःश्रुद्वयं वा तां स्तुमः दिवे स्वर्गप्राप्त्यै वा तां स्तुमः सूर्याय सूर्यतृ-
प्त्यै वा तां स्तुमः रुदयं संशोध्य मनो निर्मलं कृत्वा दिवमस्मान्नीत्वा सूर्यं तर्पये-
ति भावः । किं च ऊर्ध्वः सावधानः सन् अग्रध्वमस्मदीयं यज्ञं दिवि गुलांके वर्त-
मानेषु देवेषु धेहि स्थापय यज्ञे गते यज्ञमानो गह्वत्येवेति भावः ॥१९॥

a. पिता नोऽसि पिता नो बोधि नमस्तेऽस्तु मा मां हिंसीः ।

b. त्वष्टमन्तस्त्वा सपेम पुत्रान्यश्रून्मयि धेहि प्रजामस्मासु धेह्यरिष्टाह ७ स-
रूपत्या भूयासम् ॥२०॥

ऋगायत्री । हे महावीर त्वं नोऽस्माकं पितासि पालको भवसि पितेव नो
ऽस्मान् बोधि बोधय सर्वथा नमस्ते अस्तु मा मां मा हिंसीः मा जहि ॥ ॥ म-
हावीरोपस्थानं समाप्तम् ॥ ॥ का° [२६. ४. १३.] त्वष्टमन्त इत्येनां वाचयति । म-
हावीरमीक्षमाणामपनीतशिरोवस्त्रां धर्मं पश्यन्तीं पत्नीमध्वर्युर्वाचयतीत्यर्थः ॥ ऋ-
चां त्रिष्टुप् धर्मदेवत्या पत्न्याशीः । हे धर्म वयं वा तां सपेम सपतिः स्पृशतिक-
र्मा मैथुनाय तामुपस्पृशामः । कीदृशा वयं त्वष्टमन्तः त्वष्टा विद्यते येषां ते त्वष्ट-
मन्तः त्वष्टा रेतसामधिकारी तत्सहिताः मैथुनार्थोपस्पर्शे वीर्याधिष्ठातापेक्षितोऽत
एतद्युताः (21.) । अतः पुत्रान् पशून् च मयि विषये त्वं धेहि स्थापय प्रजामुत्त-

रोत्तरवंशवृद्धिमस्मासु धेहि स्यापय । किं च पत्या (22.) भर्त्रा सहारिष्टा अनुप-
हिंसिता अहं भूयासं भवेयम् भर्तृमती चिरं जीवेयमित्यर्थः । वृषा वै प्रवर्ग्या
योषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियतऽइति [१४. १. ४. १६.] श्रुतेः ॥ २० ॥

a. अहः केतुना जुषताऽ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ।

b. रात्रिः केतुना जुषताऽ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ॥ २१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥

का° [२६. ४. १४.] अहः केतुनेति दक्षिणऽ रौहिणं जुहोति । उपस्थानगानयोः
समाप्तौ रौहिणकृत्वन्या सुचा दक्षिणं रौहिणं पुरोडाशं सर्वङ्गतं जुहोतीत्यर्थः ॥
धर्मदेवत्ये यजुषी सामानुद्भौ । केतुः प्रज्ञा कर्म वा केतुना प्रज्ञया कर्मणा वा
सहितमहः दिनं जुषतां रौहिणहोमेन प्रीयताम् कीदृशमहः ज्योतिषा स्वकीये-
नैव तेजसा सुज्योतिः शोभनं ज्योतिर्यस्य तत् विशिष्टतेजस्कम् स्वाहा एतद्भविः
सुहुतमस्तु । रोहति स्वर्गं यजमानो याभ्यां तौ रौहिणौ अग्न्यादित्यौ अहोरात्रे
वा इमौ लोकौ वा चक्षुषी वा शिरः प्रवर्ग्या रौहिणौ चुक्षुषी (23.) तत्र दधा-
तीत्यादिरौहिणप्रशंसा श्रुतौ [१४. २. १. १-५.] ज्ञेया ॥ का° [२६. ४. १४.] रात्रिरिति
सायम् । सायंकालीनि प्रवर्ग्ये रात्रिरिति मन्त्रेण द्वावपि प्रवर्ग्ये यथाकालं जुहो-
तीत्यर्थः ॥ केतुना सहिता रात्रिः जुषतां प्रीयताम् ज्योतिषा कृत्वा सुज्योतिरित्यु-
क्तम् ॥ २१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे हरिप्रिये (24.) । अभ्यादिरौहिणातोऽयं सप्तत्रिंशो
निवृत्तः ॥ ३७ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १-४ [वम्रियो] - १० ॥ १-१० ॥ ॥

II. ॥ ११-१३ ॥ ११-१३ ॥

III. ॥ १४-१७ ॥ १४-१७ ॥ १८. १९ ॥ १८ ॥ २० [- पशून्मयि धेक्षरिष्टा -]

॥ १९ ॥ २१ ॥ २० ॥ ॥ अनुवाकेषु विंशतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥

I. a. देवस्य वा सवितुः प्रस० । b. आददेऽदित्यै रास्नासि ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः (१.) ॥ का० [२६.५.१.] देवस्य वेति रज्जुसंदानमादायेऽह-
हीति गामाह्वयति नाम्ना च त्रिरुच्चैरपरेण गार्हपत्यं गहन् । अर्धयुर्देवस्य वेति
रज्जुसंदानमादाय गार्हपत्यस्य पश्चाद्गहन् इऽहहीति वाक्यत्रयेण धर्मदुधां गामा-
ति असावेहीति गोर्नाम्ना चोच्चैस्त्रिवारमाह्वयतीति सूत्रार्थः ॥ रज्जुदेवत्यं यजुः
पापत्या गायत्री । हे रज्जो सवितुर्देवस्याज्ञायां वर्तमानोऽश्विनोर्वाङ्मुखां पूजो
हस्ताभ्यां त्वामाददे गृह्णामि यतः त्वमदित्यै अदित्या देवमातुः रास्ना रसना मेख-
लासि भवसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥१॥

a. इऽहहि । b. अदितेऽहहि । c. सरस्वत्येहि । d. असावे-
हि । e. असावेहि । f. असावेहि ॥२॥

हे इडे (२.) मानवि एहि आगह हे अदिते देवमातः एहि हे सरस्वति वाक्
एहि । अतस्मिंस्तद्वत्तत्सादृश्यायः । इडा हि गौरदितिर्हि गौः सरस्वती हि
गौरिति [१४.२.१.७.] श्रुतेः ॥ नाम्ना त्रिरुच्चैराह्वयति असौ धवलि एहि एवं
त्रिः ॥२॥

a. अदित्यै रास्नासीन्द्राण्याऽउत्तीषः । b. पूषासि । c. धर्माय दीधे ॥३॥

का० [२६.५.३.] अदित्यै रास्नेति गां पाशेन प्रतिमुच्य स्थूणायां बद्धा पूषासी-
ति वत्समुत्सृजति । आगतां गामदित्याऽइति मन्त्रेण पाशेन बद्धा तं पाशं स्तम्भे
बद्धा पूषासीति वत्सं मुञ्चतीत्यर्थः ॥ हे रज्जुपाश त्वमदित्यै रास्ना रसनासि इ-
न्द्राण्यै इन्द्रपत्न्याः उत्तीषः शिरोवेष्टनमसि एतेन पाशमिन्द्राण्युत्तीषं करोतीत्य-
र्थः तमेवैनमेतत्करोतीति [१४.२.१.८.] श्रुतेः ॥ वत्सं मुञ्चति पूषासि दैव्यनुष्टुप्
वत्सो देवता हे वत्स त्वं पूषा वायुरसि वायुर्यथा वृष्टिमाप्याययति तथा त्वं प्र-
सवेण पय आप्याययस्वेति भावः अयं वै पूषा योऽयं पवतः एष कीदृः सर्वं पु-
ष्यत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४.२.१.९.] श्रुतेः ॥ का० [२६.५.४.] संदाय धर्माय दीधे-
ति वत्समुन्नयति । धेनुं रज्ज्वा पश्चिमपादयोर्बद्धा वत्समपाकरोतीत्यर्थः ॥ दैवी

पङ्क्तिः वत्सो देवता हे वत्स धर्माय धर्मार्थं दीघ देहि पयः पयः शेषय मा सर्वं
पासीरित्यर्थः दी दाने वहुलं हृन्दीतीति [पा० २. ४. ७३.] शपो लुक् ॥ ३ ॥

- a. अश्विभ्यां पिन्वस्व । b. सरस्वत्यै पिन्वस्व । c. इन्द्राय पिन्वस्व ।
d. स्वाहेन्द्रवत् । e. स्वाहेन्द्रवत् । f. स्वाहेन्द्रवत् ॥ ४ ॥

का० [२६. ५. ५.] अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोग्धि । पिन्वने पत्रि प्राति
मूलं गां दोग्धीत्यर्थः ॥ अश्विभ्यां पिन्वस्व इन्द्राय पिन्वस्व यजुर्गायत्र्यौ सरस्वत्यै
पिन्वस्व यजुरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता देवताः । हे पयः अश्विभ्यामर्थाय त्वं पिन्वस्व स-
म्भवस्व सरस्वत्यै च पिन्वस्व अश्विनौ वाऽऽतग्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवै-
तत्प्रीणातीति श्रुतिः [१४. २. १. १३.] सरस्वत्या वाचा कृत्वा इन्द्राय यज्ञशिरोऽश्वि-
भ्यां संहितमिति तयोरर्थे क्षरस्वेति भावः ॥ का० [२६. ५. ६.] स्वाहेन्द्रवदिति वि-
प्रुषोऽभिमन्त्रयते । पिन्वनपतितान्ययः कणानभिमन्त्रयतऽइत्यर्थः ॥ यजुर्जगती वि-
प्रुषो देवता । यत् दुह्यमाने स्कन्नं तत्स्वाहा सुद्धतमस्तु इन्द्रवत् इन्द्रसंयुक्तं
चास्तु ॥ ४ ॥

- a. यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूयी रत्नधा वंसविद्यः सुदत्रः ।
येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवेऽकः ॥
b. उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ५ ॥

का० [२६. ५. ७.] यस्ते स्तन इति स्तनमालभते । गोस्तनानालभते ज्ञातविक-
वचनमित्यर्थः ॥ वाग्देवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे सरस्वति तं स्तनमिहा-
स्मिन्स्थाने धातवे धेह् पाने तुमर्थे तवेप्रत्ययः पानार्थमकः कुरु मम पानाय प्रय-
हेत्यर्थः लांडर्थे लङ् शपि लुप्ते गुणः । तं कम् यस्ते तव स्तनः स्तन इव स्त-
नः (३.) शशयः शेते इति शशयः अचप्रत्यये द्वित्वम् पूर्वस्यात्वं च ह्रान्दसम् सुप्त
इवास्ते अन्यैरनुपभुक्त्वात् यस्ते स्तनो निहितो गुह्यायामिति [१४. २. १. १५.]
श्रुतेः । यश्च स्तनो मयोभूः मयः सुखं भावयति प्रापयति सर्वभूतानामिति मयो-
भूः । यश्च रत्नधाः रत्नानि दधाति रत्नधाः रमणीयानां धनानां धारयिता । यश्च

वसुवित् वसु धनं विन्दति वेत्ति वा वसुवित् । यश्च सुदत्रः सुहु ददातीति सु-
दत्रः दाता धनवानन्यो दातुं न शक्नोति वत्स्तनस्तु धनवान्दाता चेति अन्येभ्य
आधिक्यम् । किं च येन स्तनेन विश्वा विश्वानि सर्वाणि वार्याणि वरणीयानि
वस्तूनि त्वं पुष्यसि पुष्तासि तं स्तनं मत्पानाय प्रयहेत्यर्थः ॥ का° [२६. ५. ११.]

अत्र पयसेत्युच्यमाने गह्वर्युर्वत्तरिक्षमिति । उपद्रवेति मन्त्रे होत्रोच्यमाने उ-
च्यते मन्त्रेणाध्वर्युर्गोसमीपाद्गार्हपत्यं प्रति गह्वतीत्यर्थः ॥ प्राज्ञापत्या गायत्री ।
विशालन्तरिक्षमनु इमि गह्वामि ॥ ५ ॥

a. गायत्रं हन्द्वाँसि । b. त्रैष्टुभं हन्द्वाँसि । c. ग्वावापृथिवीभ्यां वा
परिगृह्णामि । d. अन्तरिक्षेणोपयहामि । e. इन्द्राश्विना । f. म-
धुनः सारधस्य धर्मं पात वसवो यज्ञत वाद् । g. स्वाहा सूर्यस्य रश्म-
ये वृष्टिवनये ॥ ६ ॥

का° [२६. ५. १२.] परीशासावादत्ते गायत्रं हन्द्वाँसीति प्रतिमन्त्रम् । गायत्रमि-
ति मन्त्राभ्यां परीशासौ (4.) गृह्णातीत्यर्थः ॥ यजुर्गायत्र्यौ परीशासौ देवते । हे
परीशास त्वं गायत्रं हन्द्वाँसि गायत्र्येव गायत्रं स्वर्थेऽण् गायत्रीहन्द्वाँस्त्रपाँसि ।
त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभं त्रिष्टुहन्द्वाँस्त्रपाँसीति द्वितीयम् ॥ का° [२६. ५. १३.] ताभ्यां महा-
वीरं परिगृह्णाति ग्वावापृथिवीभ्यां वा परिगृह्णामीति । ताभ्यां परीशासाभ्यां म-
हावीरमादत्तइत्यर्थः ॥ यजुर्नगती महावीरो देवता । हे महावीर ग्वावापृथि-
वीभ्यां शुभूमिभ्यां कृत्वा (5.) वा त्वां परिगृह्णामि परीशासयोग्वावाभूमी अद्यस्ते
महावीरे चादित्योऽध्यस्तः तथा च श्रुतिः [१३. २. १. १६.] इमे वै ग्वावापृथिवी
परीशासावादित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमाभ्यां ग्वावापृथिवीभ्यां परिगृह्णातीति ॥
का° [२६. ५. १५.] उद्यम्य मुञ्जवेदेनोपमृज्योपयमन्योपगृह्णात्यन्तरिक्षेणोपयहामि ।
परीशासगृहीतं महावीरमूर्धं कृत्वा मुञ्जकृतवेदेन संमार्ज्योपयमन्या सुचा तं गृ-
ह्णातीत्यर्थः ॥ यजुर्वृहती धर्मा देवता । हे धर्मान्तरिक्षेणाकाशेनोदरेण वा त्वामु-
पयहामि निगृह्णामि उपयमन्यन्तरिक्षेणोदरेण च स्तूयते तथा च श्रुतिः [१३.
२. १. १७.] अन्तरिक्षं वाऽपयमन्यन्तरिक्षेण ह्रीद् सर्वमुपयतमथोऽउदरं वा उप-

यमन्युदरेण कीदृ७ सर्वमन्नाद्यमुपयतं (6.) तस्मादाहान्तरिज्ञेणोपयहामीति ॥ का°
 [२६. ५. १६.] अज्ञापयसावसिच्य शान्ते गोः पयोऽवनयतीन्द्राश्विनेति । अज्ञादुग्धेन
 महात्रीरं तूलीं सिक्वा शान्ते क्षीणज्वाले तत्र गोपयः सिञ्चतीत्यर्थः ॥ ब्राह्मी
 गायत्री विश्वे देवा देवताः । हे इन्द्र हे अश्विना अश्विनौ हे वसवः वासयिता-
 रो यूयं मधुनो मधुरस्य पयसो धर्मं रसं पात पिबत पिबादेशाभावश्चान्दसः ॥
 दृशस्य मधुनः सारूधस्य सरघा मधुमक्षिका अत्र सरघा मधुकृतो अरूध ॥
 धिज्ञः तैः कृतं सारधं तस्य । धर्मं पातेति रसं पातेत्येवैतदाहेति [१४. २. १. २०.]
 श्रुतिः । किं च हे इन्द्रादयः वाद् वपद्रुरेण स्वाहा सुष्ठु कृतं सारधं मधु सूर्य-
 स्य रश्मये किरणाय यूयं यजत दत्त यजतिर्दानार्थः वपद्रुकृतं कृतमेवमस्यैतद्वव-
 तीति श्रुतेः [१४. २. १. २०.] । किम्भूताय रश्मये वृष्टिवनये वृष्टिं वनति ददाति
 वृष्टिवनिस्तस्मै यो रश्मिर्वृष्टिं दत्ते तस्मै मधु दत्तेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः [१४. २.
 १. २१.] सूर्यस्य ह वाऽएको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रज्ञा विभर्ति तमे-
 वैतत्प्रीणातीति ॥ ६ ॥

- a. समुद्राय वा वाताय स्वाहा । b. सरिराय वा वाताय स्वाहा ।
 c. अनाधृष्याय वा वाताय स्वाहा । d. अप्रतिधृष्याय वा वाताय स्वाहा ।
 e. अवस्यवे वा वाताय स्वाहा । f. अशिमिदाय वा वाताय स्वाहा ॥ ७ ॥

का° [२६. ६. १.] प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यमाने समुद्राय वेति वातनामानि ज-
 पति गह्वन्नाहवनीयम् । प्रैविति होत्रोच्यमाने आहवनीयं प्रति गह्वन्नधर्युः समु-
 द्राधेत्यादीनि द्वादश वातनामानि स्वरेण जपतीत्यर्थः ॥ द्वादश यजूंषि वातना-
 मदेवत्यानि । हे धर्म वाताय वा वां स्वाहा जुहोमि कीदृशाय वाताय समुद्राय
 समुद्रवत्युद्भवति सर्वाणि भूतानि यस्मात्स समुद्रस्तस्मै अयं वै समुद्रो योऽयं प-
 वतऽएतस्माद्वै समुद्रात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्माऽएवैनं जुहो-
 तोति [१४. २. २. २.] श्रुतेः ॥ सरिराय । सह ईरते गह्वन्ति सर्वभूतानि सिद्धार्थानि
 यस्मात् सरिरस्तस्मै वाताय धर्मं वां जुहोमि अयं वै सरिरो योऽयं पवतऽएत-
 स्माद्वै सरिरात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहैरतऽइति [१४. २. २. ३.] श्रुतेः ॥ अ-

नाधृष्याय । न आधर्षितुं पराभांवितुं शक्योऽनाधृष्यः तस्मै । अप्रातधृष्याय । न प्रतिधर्षितुं प्रतियोदुं शक्योऽप्रतिधृष्यस्तस्मै वातायित्युक्तम् अयं वाऽअनाधृष्योऽप्रतिधृष्यो योऽयं पवतऽइति [१४. २. २. ४.] श्रुतेः ॥ अवस्यवे । अवो रक्षणाभि-
हति अवस्यति अवस्यतीत्यवस्युः सुप आत्मनः क्वच् क्वाच्छन्दसीति [पा० ३. २. १.] अपत्ययः अवनशीलाय ॥ अशिमिदाय । क्लेशात्मकं कर्म मिदं तत्र ददा-
तीति क्लेशनिवर्तकाय वाताय अयं वाऽअवस्युरशिमिदं योऽयं प-
वतऽइति [१४. २. २. ५.] श्रुतेः ॥ ७ ॥

- a. इन्द्राय वा वसुमते रुद्रवते स्वाहा । b. इन्द्राय वादित्यवते स्वाहा ।
c. इन्द्राय वाभिमातिघ्ने स्वाहा । d. सवित्रे वाऽऋभुमते विभुमते वा-
ज्रवते स्वाहा । e. बृहस्पतये वा विश्वदेव्यावते स्वाहा ॥ ८ ॥

वसवो विद्यन्ते यस्य स वसुमान् रुद्रा विद्यन्ते यस्य रुद्रवान् तस्मै वसुयुताय
रुद्रयुतायेन्द्राय वाताय हे धर्म त्वां स्वाहा जुहोमि अयं वाऽइन्द्रो योऽयं पवत
ऽइति [१४. २. २. ६.] श्रुतेः ॥ आदित्या विद्यन्ते यस्य स आदित्यवान् तस्मै आदि-
त्ययुक्तायेन्द्राय वाताय स्वाहा ॥ अभिमातीन्सपत्नान्कृतीत्यभिमातिहा सपत्नो
वाऽअभिमातिरिति [१४. २. २. ८.] श्रुतेः शत्रुनाशकायेन्द्राय वाताय त्वां जुहोमि ॥
सूते स सविता तस्मै चेष्टयित्रे वाताय त्वां जुहोमि अयं वै सविता योऽयं पवत
ऽइति [१४. २. २. ९.] श्रुतेः कीदृशाय ऋभुमते ऋभुरस्यास्ति ऋभुमान् विभुरस्यास्ति
विभुमान् वाज्रोऽस्यास्ति वाज्रवान् आङ्गिरसस्य सुधन्वनस्त्रयः पुत्रा ऋभुविभुवा-
जास्तयुक्ताय वाताय ॥ बृहस्पतये बृहतां महतां पतिर्वातस्तस्मै अयं बृहस्पति-
र्योऽयं पवतऽइति [१४. २. २. १०.] श्रुतेः कीदृशाय विश्वदेव्यावते विश्वेषां देवानां
समूहो विश्वदेव्यम् तदस्यास्ति विश्वदेव्यवान् तस्मै मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविश्वदेव्य-
स्य मताविति [पा० ६. ३. १३१.] दीर्घः सर्वदेवसहिताय जुहोमि ॥ ८ ॥

II. a. यमाय वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा ।

b. स्वाहा धर्माय । c. स्वाहा धर्मः पित्रे ॥ ९ ॥

यमाय वायवे हे धर्म त्वां जुहोमि अयं वै यमो योऽयं पवतऽइति [१४. २. २. ११.] श्रुतः । कीदृशाय यमाय अङ्गिरस्वते अङ्गिरसो मुनयोऽस्य सन्ति अङ्गिरस्वान् अयस्मयादीनि हृन्दसीति [पा° १. ४. २०.] भसंज्ञायां सस्य विसर्गाभावः । पितृमते पितरोऽस्य सन्ति पितृमान् अङ्गिरःपितृयुताय वातायेत्यर्थः ॥ ॥ वातनामानि समाणानि ॥ ॥ का° [२६. ६. २.] स्वाहा धर्मयेत्युपयमन्या सिञ्चति धर्म उपयमन्या सुचा सुकस्थं धृतं धर्मे सिञ्चतीत्यर्थः ॥ धर्माय स्वाहा एतत्तु ॥ का° [२६. ६. ३.] स्वाहा धर्मः पित्रऽइति जपिवातिक्रम्याश्राव्य धर्मस्य यजेति । अपसव्यवान्दक्षिणास्यः स्वाहेति मलं स्वरेण जपित्वा सव्येन जलं स्पृष्ट्वा धर्मदुस्तोऽतिक्रम्याश्राव्य धर्मस्य यजेत्याहेत्यर्थः ॥ स्वाहा धर्मः पित्रे पित्रथायास्तु ॥ १ ॥

विश्वा आशा दक्षिणसद्विश्वान्देवानयाडिह ।

स्वाहाकृतस्य धर्मस्य मधोः पिबतमश्विना ॥ १० ॥

का° [२६. ६. ४.] वषट्कृते जुहोति विश्वा आशा इति । वषट्कृते सति धर्म जुहोतीत्यर्थः ॥ अश्विदेवत्यानुष्टुप् । इह यज्ञे दक्षिणसत् दक्षिणस्यां दिशि सीदति तिष्ठति दक्षिणसत् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः दक्षिणतः स्थितोऽध्वर्युर्विश्वाः सर्वाः आशाः दिशो विश्वान् सर्वान् देवान् च अयाद् अयाक्षीत् यज्ञेर्लुङि चेल्लीपे रूपम् इष्टवान् दक्षिणतः स्थितो ह्याहुतीर्जुहोति (७.) । अतो ब्रवीमि हे अश्विना अश्विनौ स्वाहाकृतस्य वषट्कारानन्तरं हुतस्य मधोर्मधुरास्वादस्य धर्म युवां पिबतम् कर्मणि षष्ठी ॥ १० ॥

a. दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धाः ।

b. स्वाहाग्नये यज्ञियाय शं यजुर्भ्यः ॥ ११ ॥

का° [२६. ६. ५.] दिवि धा इति त्रिरुत्कम्पयति । महावीरं त्रिद्वर्धं कम्पयति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूलीमिति सूत्रार्थः ॥ यजुर्धर्मदेवत्यं सामोज्ञिक । हे महावीर इमं मदीयं यज्ञं त्वं दिवि द्युलोके धाः धेहि स्थापय इमं यज्ञं दिवि धा इति पुनरुत्तिरादरार्था अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति [निरु° १०. ४२.] वचनात् ॥

का° [२६. ६. ६.] स्वाहाग्रयऽइत्यनुवषट्कृते । अनुवषट् स्वाहेति मन्त्रेण धर्मं जुहोतीत्यर्थः ॥ यज्ञियाय यज्ञहितायाग्रये स्वाहा सुहुतमस्तु यजुर्भ्यः सकाशात् अस्माकं शं सुखमस्तु ॥ ११ ॥

अश्विना धर्मं पात७ हार्द्धानमहर्दिवाभिर्वृतिभिः ।

तन्त्रायिणे नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ १२ ॥

२. ७.] अश्विना धर्ममिति ब्रह्मानुमन्त्रयते । ब्रह्मा धर्ममाभेमन्त्रः ॥ ३३. ७. त्वरादुल्लिक् । अश्विनावादित्यो द्यावापृथिव्यौ च देवताः । हे अश्विना अश्विनौ युवां धर्मं पातं पिबतम् काभिः ऊतिभिर्वनैः निमित्तैः अवनं कृत्वा पिबतमित्यर्थः कीदृशीभिर्वृतिभिः अहर्दिवाभिः (८.) अहः शब्देन प्रातःकालः दि-
शब्देन सायंकालः प्रातःसायंकालोपलक्षिताभिः प्रवर्ग्यकालः स एव घतः । कीदृशं धर्मं हार्द्धानम् वा गतिगन्धनयोः ल्युट् कृदि वानं गमनं यस्य स हृद्धानः हृद्धान एव हार्द्धानस्तम् स्वार्थेऽण् हृदयप्रियमित्यर्थः । एवं धर्मपानायाश्विनौ सम्प्रार्थ्य तत्साहाय्याय सूर्यादीन्मति तन्त्रायिणे नमः तन्यते तन्त्रम् पठरचनाय तुरीशलाकाप्रोतास्तत्तवस्तन्त्रमुच्यते तद्वन्नभसि कालचक्रमपि तन्त्रमुच्यते तथा चाभिधानम् (९.) तन्त्रे राष्ट्रे परहन्दाप्रधानयोः (१०.) अगदे कुटुम्बकृत्ये तत्तुवाने परिहृदे श्रुतिशाखान्तरे शास्त्रे करणे धर्मसाधके (११.) इतिकर्तव्यतातत्त्वोरिति तन्त्रे कालचक्रे एति निरन्तरं गहति तन्त्रायी तस्मै आदित्याय नमोऽस्तु एष वै तन्त्रायी य एष तपत्येष ह्रीमां लोकांस्तन्त्रमिवानुसंचरतीति [१४. २. २. २२.] श्रुतिः । द्यावापृथिवीभ्यामुभाभ्यां लोकाभ्यां तदधिष्ठात्रीभ्यां नमः ॥ १२ ॥

अपातामश्विना धर्ममनु द्यावापृथिवीऽग्रमऽसाताम् ।

इहैव रातयः सन्तु ॥ १३ ॥

का° [२६. ६. ८.] अपातामिति यजमानः । यजमानः धर्ममभिमन्त्रयतऽइत्यर्थः । ककुबुल्लिक् अश्विदेवत्या मध्यमः पादो द्वादशार्णः आग्र्यन्तावष्टार्णौ सा ककुप् मध्यमश्चेत्ककुबित्युक्तेः । अश्विना धर्ममपातामपिबतां लुङ् द्यावापृथिवी अन्वमंसा-
तामनुमतवत्यौ साधु कृतमिति अनुमेनाते इत्यर्थः अत एवाश्व्यादिप्रसादात् इहै-

वास्मद्गृहे स्थितानामस्माकं रातयो धनानि सन्तु इहैव रातयः सत्त्वित्तीहैव नो
धनानि सत्त्वित्येवैतदाहति [१४.२.२.२६.] श्रुतेः ॥ १३ ॥

- a. इषे पिन्वस्व । b. ऊर्जे पिन्वस्य । c. ब्रह्मणे पिन्वस्य । d. क्ष-
त्राय पिन्वस्व । e. ग्वावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व । f. धर्मासि सुधर्म ।
g. न्यस्मे नृणानि धारय ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशं धा

का° [२६.६.१.] इषे पिन्वस्वेति पिन्वमानमनुमन्त्रयते । पिन्व-
धर्ममभिमन्त्रयतऽइत्यर्थः ॥ ऋचां पङ्क्तिः धर्मदेवत्या । हे पिन्वमान धर्म इषे वृथै
पिन्वस्व पुष्टो भव वृथ्यर्थम् ऊर्जेऽन्नाय पिन्वस्व अन्नं वर्धय ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यः
पिन्वस्य क्षत्राय क्षत्रिगेभ्यः पिन्वस्व ग्वावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व ब्राह्मणक्षत्रिय-
ग्वावापृथिवीस्तर्पयेत्यर्थः ॥ का° [२६.६.१०.] धर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् । ऐ-
शानीं दिशं प्रत्युत्क्रामतीत्यर्थः ॥ यजुर्गायत्री धर्मदेवत्या । हे धर्म हे सुधर्म (१२.)
सुष्ठु धारयतीति सुधर्मः हे साधुधरणाशील त्वं धर्म असि सर्वज्ञगतो धारणमसि
आहुतिपरिणामद्वारेण सर्वं धरसीत्यर्थः ॥ का° [२६.६.११.] अमेन्यस्मेऽइति खरे
करोति । महावीरं खरे आसादयतीत्यर्थः ॥ ऋग्वृहती धर्मदेवत्या । हे धर्म अ-
मेनि मिञ् हिंसायां मिनोति दिनस्तीति मेनिः न मेनिर्मेनिः सुपां सुलुगिति
[पा° ७.१.३१.] सुलोपः अमेनिः अहिंसन् अक्रुध्यन् सन् अस्मे अस्मासु नृणानि
धनानि धारय स्थापय नृन्मयतीति नृणाम् अक्रुध्यन्नो धनानि धारयेति [१४.२.२.
३०.] श्रुतिः ब्रह्म क्षत्रं विशं च धारय विप्रादीनस्मद्वशान्कुर्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

- a. स्वाहा पूजे शरसे । b. स्वाहा ग्रावभ्यः । c. स्वाहा प्रतिर्वे-
भ्यः । d. स्वाहा पितृभ्य ऊर्ध्वर्हिभ्यो धर्मपावभ्यः । e. स्वाहा ग्वा-
वापृथिवीभ्याम् । f. स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ १५ ॥

का° [२६.६.१२.] विकङ्कतशकलैर्जुहोति धर्मे न्यज्य-न्यज्य स्वाहा पूजे शरस
ऽइति प्रतिमन्त्रम् । धर्मे नितरामन्त्रा विकङ्कतशकलैर्धर्माज्यं जुहोति स्वाहा पूजे
ऽइति प्रतिमन्त्रमित्यर्थः ॥ सप्त लिङ्गोक्तदेवतानि यजूषि । शरःशब्दो दध्युपरिस्थ-

स्नेहवाचकः अत्र स्नेहमात्रवाची शरसे स्नेहकर्त्रे पूजे वाताय प्राणत्रयाय स्वाहा सुद्धतमस्तु । अवरुं स्वाहाकारं करोति परां देवतामिति [१४. २. २. ३२.] श्रुते-
रादौ स्वाहाकारस्ततो देवतापदानि । अयं वै पूषा योऽयं पवतऽएष ह्रीदुं सर्वं
तन्मन्येष उ प्राणाः प्राणमेवास्मिन्नेतदधातीति [१४. २. २. ३२.] श्रुतिः ॥ गृह्णन्ति ते
प्राणाः प्राणानेवास्मिन्नेतदधातीति [१४. २. २. ३३.] श्रुतिः ॥ प्रतिरुवन्ति शब्दं प्राणाः प्राणान्दे-
वतामिति [१४. २. २. ३४.] श्रुतिः ॥ का° [२६. ६. १४.] चतुर्थमद्भुतमुद्भुत-
माणां दक्षिणतो बर्हिष्युपगूहति । चतुर्थं शकलमद्भुतमेवोदीचीं पश्यन्वेदेदक्षि-
णतो आतिथ्याबर्हिषि प्रवेशयतीत्यर्थः ॥ पितृभ्यः स्वाहा कीदृशेभ्यः ऊर्ध्वबर्हि-
ष्योः ऊर्ध्वं प्रागग्रं बर्हिष्येषां ते ऊर्ध्वबर्हिषः तेभ्यः सोमपाभ्य इत्यर्थः तथा धर्मपा-
वभ्यः धर्मं पिवन्ति धर्मपावानः तेभ्यः स्वाहा ॥ ग्यावापृथिवीशब्देन प्राणोदाना-
वुच्येते ताभ्यां सुद्धतमस्तु प्राणोदानौ वै ग्यावापृथिवी प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद-
धातीति [१४. २. २. ३६.] श्रुतिः ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा प्राणा वै विश्वे देवाः
प्राणानेवास्मिन्नेतदधातीति [१४. २. २. ३७.] श्रुतिः ॥ १५ ॥

- स्वाहा रुद्राय रुद्रहूतये । b. स्वाहा सं ज्योतिषा ज्योतिः ।
- अहः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ।
- रात्रिः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ।
- मधुं द्रुतमिन्द्रतमेऽग्रावश्याम ते देव धर्मं नमस्तेऽस्तु मा मा हिं-
सीः ॥ १६ ॥

का° [२६. ६. १५.] सप्तमं च सर्वलेपाक्तं दक्षिणोक्षमाणाः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयहति ।
मूलाग्रावधि धर्मधृताभ्यक्तं सप्तमं शकलं दक्षिणं पश्यन्प्रतिप्रस्थात्रे ददातीत्यर्थः ॥
रुद्र इति स्तोतृनामसु [निघ° ३. १६.] पठितम् रुद्रैः स्तोतृभिर्हूयते आहूयतऽइति
रुद्रहूतिः तस्मै स्तोतृस्तुताय रुद्राय सुद्धतमस्तु ॥ एवं सप्तमजुषां मध्ये चतुर्थसप्तम-
योर्विनियोग उक्तः शेषैः पञ्चशकलैराज्यहोमः ॥ का° [२६. ६. १७.] स्वाहा सं

ज्योतिषेत्युपयमन्यामासिञ्चति धर्म्यम् । धर्मसम्बन्धि घृतमुपयमन्यामासिञ्चति पूर्वं
 सुक्स्थं धर्मे नीतमधुना धर्मस्थं सुचि नयतीत्यर्थः ॥ पयोदेवत्यम् यजुरनुष्टुप् ।
 ज्योतिः धर्मस्थं घृतं ज्योतिषोपयमनीस्थेन घृतेन संगृह्यताम् स्वाहा सुद्धतमस्तु
 ज्योतिर्वाऽऽतरस्मिन्ययो भवति ज्योतिरितरस्यां ते ह्येतदुभे ज्योतिषी संगृह्यते
 इति [१४. २. २. ४०.] श्रुतेः पयो देवता ॥ का° [२६. ६. १८.] मन्त्रक्रमेणो
 हिणं जुह्वेत् । उत्तरं रौहिणं मन्त्रक्रमेण सं ज्योतिषा ज्योतिरेतन्
 नन्तरं जुहोतीत्यर्थः ॥ अहः केतुना । व्याख्याते यजुषी [३७. २१.]
 ६. २०.] अग्निहोत्रावृता हुत्वा वाजिनवद्वक्षयन्ति मधु हुतमिति । उपयमन्यामा-
 नीतं धर्माज्यमग्निहोत्रहोमप्रकारेण समन्त्रकं हुत्वा वाजिनवदुपह्वप्रार्थनपूर्वकं
 भक्षयन्ति होत्रधुर्युवक्षप्रस्तोतृप्रतिप्रस्थात्रग्नीध्रजमानाः ॥ धर्मदेवत्यम् ऋग्वृहती ।
 अग्नौ मधु मधुरं धर्माज्यं हुतमस्माभिः कीदृशेऽग्नौ इन्द्रतमे इन्द्रं वीर्यमस्यास्त
 इन्द्रवान् अत्यन्तमिन्द्रवानिन्द्रतमः वत्प्रत्यये लोपः वीर्यवत्तमे इत्यर्थः मधु हु-
 तमिन्द्रियवत्तमेऽग्नावित्येवैतदाहृति [१४. २. २. ४२.] श्रुतेः । हे धर्म हे देव ते त-
 व हुतशेषमंशं वयमश्याम भक्षयाम अश्रोतेर्विकरणाव्यत्ययेन बहुलं इन्दसीति
 [पा° २. ४. ७३.] शपो लुक् लिङि उत्तमबहुवचने । ते तुभ्यं नमोऽस्तु मा मां
 हिंसीः आत्मनः परित्राणमर्थ्यते ॥ १६ ॥

a. b. अभीमं महिमा दिवं विप्रो बभूव सप्रथाः । उत अवसा पृथिवीऽ
 सऽसीदस्व महोऽसि रोचस्व देववी° ॥ १७ ॥

का° [२६. ६. २५.] अभीममिति महावीरम् । प्रचरणीयं धर्ममासन्ध्यां करोति
 मन्त्रेणोतराणि तूष्णीम् ततः शान्तिपाठ इत्यर्थः ॥ गायत्रीबृहत्यौ मध्येऽवसानहो-
 ने अभीमं गायत्री संसीदस्व बृहती यद्वावसानत्रयोपेतातिशङ्करी षष्ठ्यक्षराग्निदे-
 वत्या एकैव ऋक् ऋग्वयं वेत्यर्थः । हे अग्ने तव महिमा इमं दिवमभिबभूव अ-
 भिभवति इन्दसि लुङ्लिट्ठिः [पा° ३. ४. ६.] दिवशब्दः पुल्लिङ्गः अर्धर्चादित्वात् । की-
 दृशो महिमा विप्रः विशेषेण प्राति पूरयति सर्वमिति विप्रो मेधावी । सप्रथाः
 प्रथनं प्रथो विस्तारस्तेन सहितः सप्रथाः । उतापि च अवसा धनेन यशसा वा

पृथिवीमभिभवतीत्यनुषङ्गः ॥ संसीदस्वेति व्याख्यातिकादशेऽध्याये षट्त्रिंशी कण्डिका तत्र शोचस्वेति पाठेऽत्र रोचस्वेति अर्थ एक एव ॥ १७ ॥

a. या ते धर्म दिव्या शुग्या गायत्र्याऽहविर्धाने । सा तऽआप्यायतां नि-
प्यायतां तस्यै ते स्वाहा ॥

धर्मान्तरिक्षे शुग्या त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे । सा तऽआप्या-

धर्म पृथिव्याऽशुग्या जगत्याऽसदस्या । सा तऽआप्या ॥ १८ ॥

का. [७.४.] चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति या ते धर्म दिव्या शुगिति प्रतिम-
लम् । अध्वर्युराज्यं संस्कृत्य चतुर्गृहीतं कृत्वा तेन जुहोति अग्नीधा ध्रियमाणेषु
शलाकात्रिकेषु त्रिभिर्मलैस्तृतीयेनोपविश्येत्यर्थः ॥ त्रीणि यज्ञूषि धर्मदेव-
त्याऽन ऋक्पङ्क्तयः । हे धर्म या ते तव दिव्या दिवि भवा शुक् दीप्तिः या गाय-
त्र्यां हृन्दसि प्रविष्टा या हविर्धाने यज्ञगृहे प्रविष्टा सा ते तव शुक् आप्यायतां
वर्धताम् निधायतां (13.) संकृता दृढा भवतु यै स्त्यै शब्दसंघातयोः लोट् त-
स्यै शुचे ते तुभ्यं च स्वाहा ॥ हे धर्म या ते तवान्तरिक्षे शुक् त्रिष्टुभि हृन्दसि
आग्नीध्रे सद्ने च प्रविष्टा सा तऽइति पूर्ववत् ॥ या ते हे धर्म पृथिव्यां शुक्
जगत्यां हृन्दसि प्रविष्टा कीदृशी सदस्या सदसि प्रविष्टा यज्ञगृहे स्थिता सा त
ऽइत्युक्तम् ॥ १८ ॥

III. क्षत्रस्य वा परस्पाय ब्रह्मणास्तन्वं पाहि । विशस्त्वा धर्मणा वयमनुक्रा-
माम सुविताय नव्यसे ॥ १९ ॥

का° [२६.७.६.] क्षत्राय वेति निष्क्रमणं पुरस्तात्पत्नीमन्तर्धाय । होमानन्तर-
मध्वर्युः पत्नीमग्रे कृत्वा शालायाः निष्क्रामतीत्यर्थः ॥ उपरिष्ठाद्वृहती धर्मदेवत्या ।
हे धर्म वयं वा त्वामनुक्रामाम अनुगहाम त्वं ब्रह्मणाः तन्वं शरीरं पाहि पाल-
य । किमर्थमनुगमनम् क्षत्रस्य क्षत्रियस्य दैवस्य सूर्यस्य परस्पाय परमपालनाय
परःशब्दोऽव्ययम् पर उत्कृष्टं पायते रक्ष्यतइति परस्पम् तस्मै एतद्वै दैवं
क्षत्रं य एष तपतीति [१४.३.१.१.] श्रुतेः । किं च विशः यज्ञस्य धर्मणा धारणेन

निमित्तेन वयं त्वामनुक्रामाम यज्ञो वै विद्यज्ञस्य त्वारिथ्यै इति [१४. ३. १. १.] श्रुतेः । किमर्थम् नव्यसे सुविताय नवीयसे नूतनाय सुगताय सुप्रसूताय कर्मणे कर्मसिद्ध्यर्थं त्वामनुगृह्णामित्यर्थः सुष्ठु इतं सुवितम् इण् गतौ क्तः उपसर्गस्योवङ्कादेशः यद्वा षू प्रेरणे सूर्यते प्रेर्यते सुवितम् इडागमे धातोरुवङ् ॥ ११ ॥

चत् निर्नाभिः ऋतस्य सप्रथाः स नो विश्वायुः सप्रथाः स नः स

थाः । अपद्वेषोऽप कूरः अन्यव्रतस्य सश्चिम ॥ २० ॥

का° [२६. ७. १४.] नाभिस्पृशं प्रवृज्जनीयं निदधाति चतुःसक्तिरिति । प्रवृज्जनीयं महावीरमुत्तरवेदौ नाभिलग्नं स्थापयतीत्यर्थः ॥ महावृहती धर्मदेवत्या । स धर्मी नोऽस्माकं सर्वायुरस्तु सर्वं पूर्णमायुर्यस्मात्स सर्वायुः पूर्णायुःप्रदोऽस्त्वित्यर्थः पुनरुक्तिरादरार्था । कीदृशः सः चतुःसक्तिः चतस्रः सक्तयः कोणा दिग्यूपा यस्य सः एष वै चतुःसक्तिर्य एष तपति दिशो क्षेतस्य सक्तय इति [१४. ३. १. १७.] श्रुतेः । तथा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा नाभिः नहनं बन्धनस्थानम् । सप्रथाः सविस्तारः । विश्वायुः विश्वस्य जगतः आयुर्यस्मात् जगत आयुर्दाता । सप्रथाः सर्वतः प्रथयिता च । हे धर्म त्वत्प्रसादात् द्वेषः अप गृह्णत्विति शेषः अस्मत्तो द्वेषः गृह्णतु वीतरागाः स्यमिति भावः । कूर चलने कूरः चलनं जन्ममरणालक्षणं चास्मत्तोऽपगृह्णतु । वयमन्यव्रतस्य सश्चिम अन्यत् मनुष्यकर्मणाः सकाशाद्भिन्नं व्रतं कर्म जगदनुग्रहद्वयं यस्य सोऽन्यव्रतः परमात्मा तस्य कर्मणि षष्ठी सश्च सेवने धातुः अन्यव्रतं परमात्मानं सेवामहे सायुज्यं प्राप्नुम इति भावः अन्यद्वाऽऽतस्य व्रतमन्यन्मनुष्याणामिति [१४. ३. १. ११.] श्रुतेः ॥ २० ॥

धर्मैतत्ते पुरीषं तेन वर्धस्व चा च प्यायस्व ।

वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि ॥ २१ ॥

का° [२६. ७. ३२.] असेचनवन्ति पयसः पूरयति धर्मैतत्तऽइति । असेचनं गर्तः तद्युतानि पात्राणि दुग्धेन पूरयति तानि सप्त महावीरत्रयं द्वे पिन्वने उपयमनी सुवञ्चेत्यर्थः ॥ अनुष्ठुप् धर्मदेवत्या । हे धर्म एतत्पयः ते तव पुरीषम् पृणाति पूरयति पुरीषं पूरयितुं अन्नम् अन्नं वै पुरीषमन्नमेवास्मिन्नेतदधातीति [१४. ३. १.

गायत्री विमुखाख्यो मन्त्रोऽग्नौ विनियुक्तस्तस्मादाग्निक एवास्यऽर्षिः परमेष्ठी प्रा-
ज्ञापत्यो वेति । आग्निकः प्रज्ञापतिर्ऋषिः । अस्य मन्त्रस्यात्र पाठोऽरण्ये पाठयो-
ग्यत्वात् । अथ मन्त्रार्थः यऽहते उग्रादिनामकाः सप्त मरुतः तेभ्यः स्वाहा सुहु-
ताः उग्रः उत्कृष्टः । विभेत्यस्मादसौ भीमः । धनति शब्दं कर्मेच्छां धातुः ।

शत्रूनिति धुनिः । सहते शत्रूनभिभवति सः । कृतेः क्त-

[२०७.] वसुप्रत्ययः संदितायामभ्यासदीर्घः । भियुन्-

गं प्राप्नोतीत्यभियुग्व्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तः इति [पा° ३.२.१००]

युजेः घान् प्रत्ययः । विक्षिपः विविधं क्षिपति रिपूनिति विक्षिपः इगुपधेति [पा°
३.१.१३५.] कप्रत्ययः ॥ ७ ॥

अग्निं हृदयेनाशनिं हृदयग्रेण पशुपतिं कृत्स्नहृदयेन भवं यक्ता ।

शर्वं मतस्त्राभ्यामीशानं मन्युना महोदेवमतः पश्वेनोग्रं देवं वनिदुना

वसिष्ठहनुः शिङ्गीनि कोश्याभ्याम् ॥ ८ ॥

का° [२०. ८. ६-८.] विमुखाच्च परेभ्यो मा नो मित्र इति प्रत्यूचमनुवाकाभ्या-
मैत्यां द्यावापृथिवीयामिति । अस्यार्थः उग्रश्चेति मन्त्रो विमुखः ततः परेभ्यो दे-
वताश्चाङ्गेभ्योऽग्निं हृदयेणेत्यादिभ्यश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गृहीत्वा जुहोति । त-
त्रापि पक्षद्वयम् । अग्नये स्वाहा हृदयाय स्वाहा अशनये स्वाहा हृदयाग्राय स्वा-
हा इत्यादि कात्यायनादीनामभिप्रायः अग्निं हृदयेन प्रीणामि स्वाहेत्यादि हरि-
स्वामिमते प्रयोगः । ततश्चाग्निं हृदयेनेत्यादीन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यन्तान्हो-
मान्कृत्वा मा न इत्यनुवाकाभ्यां [२५. २४-३१.] षोडशाहुतीर्हुत्वा द्यावापृथिवी-
भ्यां स्वाहेति चरमामाहुतिं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अरण्येऽनूच्यान्हुत्वा द्यावापृ-
थिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतेः अरण्येऽनूच्यानरण्ये पठितानग्निं हृदयेने-
त्यादीन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येवमन्तान्होमान्कृत्वा द्यावापृथिवीयामुत्तमामाहु-
तिं जुहोतीति श्रुतेरर्थः । तथा चानुक्रमणी [४. ८.] अग्निं हृदयेणाश्वमेधिकानि
तत्रत्य (४.) एवर्षिलीमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् । तत्राग्निं
हृदयेण उग्रं लोहितेन द्वे कण्डिके ब्राह्मणत्रये देवताश्चावयवसम्बन्धविधानात्

अरण्येऽध्येयत्वादिकृ पाठः । लोमादीन्यङ्गान्येव पठितानि आयासादयो देवता ए-
व ॥ अथ मन्त्रार्थः । रुदयेनङ्गिनाग्निं देवं प्रीणामि । रुदयस्याग्रभागेनाग्निं देवं
प्रीणामि । समग्ररुदयेन पशुपतिं देवं प्रीणामि । यक्का यकृता कालाखण्डेन भवं
देवं प्रीणामि पद्म इत्यादिना [पा० ६. १. ६३.] यकृच्छस्य यकन्नादेशः । मतस्ते
रुदयास्थिदि ताभ्यां शर्वं देवं प्रीणामि । मन्युना अश्वसम्बन्धिक्रो-
नं देवं प्रीणा ॥ १ ॥ अन्तर्वर्तमानेन पर्श्वेन पार्श्वस्थिसम्बन्धिना मां
देवं प्रीणामि पर्श्वः पार्श्वस्थीनि । वनिष्ठः (5.) स्थूलान्नं तेनोग्रं देवं प्राणा-
मि । वसिष्ठरुनुः वसिष्ठस्य देवस्य रुनुः कपोलैकदेशो ज्ञातव्यः यद्वा वसिष्ठा या
रुनुः कपोलाधोदेशः तत्परा रुनुरित्यमरः [२. ६. १०.] तत्परा कपोलाधोभागस्था
रुत्याहारमिति रुनुः लिङ्गव्यत्ययः वसिष्ठरुन्वा कोश्याभ्यां (6.) कोशो रु-
कोशः तत्स्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां च शिङ्गीनि (7.) शिङ्गिसंज्ञानि देवतानि प्री-
णामि ॥ ८ ॥

उग्रं लोहितेन मित्रं सौत्रत्येन रुद्रं दौर्व्रत्येनेन्द्रं प्रक्रीडेन मरुतो बलेन
साध्यान्प्रमुदा । भवस्य कण्ठं रुद्रस्यान्तःपार्श्वं महर्देवस्य यकृच्छस्य व-
निष्ठः पशुपतेः पुरीतत् ॥ १ ॥

लोहितेनासृजा उग्रं देवं प्रीणामि । शोभनं व्रतं कर्म यस्य स सुव्रतस्तस्य
भावः सौत्रत्यं शोभनगत्यादिकर्मकर्तृत्वम् (8.) तेन मित्रं देवं प्रीणामि । दुष्टं
स्वत्वनोह्लनादि व्रतं (9.) यस्य स दुर्व्रतः तस्य भावो दौर्व्रत्यम् तेन रुद्रं देवं
प्रीणामि । प्रकृष्टं क्रीडनं प्रक्रीडः तेनेन्द्रं देवं प्रीणामि । बलेन सामर्थ्येन मरु-
तो देवान्प्रीणामि । प्रमुदा प्रकृष्टा मुत् रुषः प्रमुत् तया साध्यान्देवान्प्रीणामि ॥
भवस्य कण्ठम् अत्र पश्यन्तो देवः अङ्गं प्रथमात्तम् कण्ठं कण्ठे भवं मांसं भव-
स्यास्तु विभक्तिव्यत्ययो वा कण्ठेन भवं देवं प्रीणामि । एवमग्रेऽपि । पार्श्वस्या-
न्तर्मध्ये भवं मांसमन्तःपार्श्वं तद्गुद्रस्यास्तु । यकृत् कालाखण्डं महर्देवस्यास्तु । व-
निष्ठः स्थूलान्नं शर्वस्यास्तु । पुरीतत् रुदयाह्लादकमन्नं पशुपतेर्देवस्यास्तु ॥ १ ॥

लोमभ्यः स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा वचे स्वाहा वचे स्वाहा लोहिताय

हुतीर्हुत्वा ग्वावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्यामाहुतिं जुहुयात् ४२ ॥ एतावन्मन्त्रकर्म-
काण्डं समाप्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । गतोऽध्याय उपाल्योऽयं प्रोक्तधर्मादिनि-
ष्कृतिः ॥ ३१ ॥ ॥

अथ का ण्वायां पाठविशेषः ॥

' ॥ १. २ ॥ १ ॥ ॥ II. ॥ ३ ॥ २ ॥ ॥ ४ ॥ ३ ॥ ॥

III. ॥ ५ [पूषा विष्णु - - कथन् । - -] ॥ ४ ॥ ॥ IV. ॥ ६ ॥ ५ ॥ ॥

V. ॥ ७ [अथ धातश्च] ॥ ६ ॥ ॥ VI. ॥ ८ ॥ ७ ॥ ॥

VII. ॥ ९ [प्रकृतिर्न] ॥ ८ ॥ ॥ VIII. ॥ १० [मेदस्] ॥ ९ ॥ ॥

IX. ॥ ११ [शोचते स्वाहा शोकाय स्वाहा] ॥ १० ॥ १२ [तपसे स्वाहा त-
प्यमानाय स्वाहा तप्ताय स्वाहा । निष्कृ०] ॥ ११ ॥ १२ [मृत्यवे स्वाहा
ब्रह्मकृत्याय स्वा०] ॥ १२ ॥ ॥ नवानुवाकेषु द्वादश ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किं च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ गणेशनरहरिलक्ष्मीन्नुवा (1.) तत्कृपया मया । संहि-
ताचरमाध्याये (2.) वेददीपो वितन्यते ॥ एकोनचत्वारिंशताध्यायैः कर्मकाण्डं नि-
वृत्तम् इदानीं कर्माचरणशुद्धान्तःकरणं प्रति ज्ञानकाण्डमेकेनाध्यायेन निवृत्त्यते ।
ईशा वास्यमित्यादिमन्त्राणां कर्मसु विनियोगो नास्ति तेषां शुद्धत्वैकवापापविद्व-
त्वाशरीरत्वसर्वगतवाद्यात्मयाथात्म्यप्रतिपादनात् तच्च कर्मणा विरुध्यते न हीदृ-
गात्मोत्पाद्यो विकार्य आप्यः संस्कार्यः कर्ता भोक्ता वा भवेद्येन कर्मशेषता स्यात्
तस्मादविद्याकृतमात्मनोऽनेकवर्तव्यभोक्तृत्वाशुद्धत्वपापविद्वत्वाद्यङ्गीकृत्य लोकबु-
द्धिसिद्धानि कर्माणि विहितानि यो हि दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिनादृष्टेन स्वर्गादिना

२३.] श्रुतेः तेन पयसा वर्धस्व आप्यायस्व च भवत्प्रसादादयं वर्धिषीमहि आप्यासिषीमहि चेति व्याख्यातम् [२. १४.] ॥ २१ ॥

अचिक्रद्दृषा हरिर्महान्मित्रो न दर्शतः ।

॥ सूर्येण दियुतउदधिर्निधिः ॥ २२ ॥

७. १२.] त्रिः परिषिच्याचिक्रददिति । सामगानान् नदेशे रिष्यन्त्यमाणां करोतीत्यर्थः ॥ परोल्लिक् धर्मदेवत्या । धर्मः सूर्यात्मना यते । वृषा आहुतिद्वारेण वृष्टिकर्ता धर्मः प्रवृज्यमानः सन् अचिक्रदत् क्रदि पुनः पुनः शब्दमकरोत् । कीदृशः हरिः हरितवर्णः रसानां कर्ता वा एष वै दृग्ग हरिर्य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४. ३. १. २६.] श्रुतिः । महान् प्रभावान् (14.) । मित्रो न दर्शतः न उपमार्थः मित्र-इव दर्शनीयः अत एव सूर्येण सह संदियुतत् सूर्यतुल्यो द्योतते द्युतेर्लुङि णिजन्तस्य द्रूपमडभावः सूर्यवत्सर्वं द्योतयतीत्यर्थः उदधिः उदकं धीयते यस्मिन् जलस्य धर्ता निधिः सुखानामिति शेषः सुखनिधिः ॥ २२ ॥

सुमित्रिया न आप ओष ॥ २३ ॥

का° [२६. ७. ३७.] चावाले मार्जयन्ते सपत्नीकाः सुमित्रिया न इति । सपत्नीकाः ऋत्विग्यजमानाः चावाले मार्जनं कुर्वन्ते । पत्न्या अपि मन्त्रपाठः ॥ व्याख्याता [६. २२. २०, ११. ३५, १२. ३६, २३.] ॥ २३ ॥

उदयं तमसस्परि स्वः प° ॥ २४ ॥

का° [२६. ७. ३८.] उदयमित्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् । ऐशानीं दिशं प्रति यजमानो गहृतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [२०. २१. २७, १०. ३५, १४.] ॥ २४ ॥

a. एधोऽस्येधिषीमहि । b. समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि ॥ २५ ॥

का° [२६. ७. ३५.] अनेपेक्षमेतैधोऽसीति समिधमादायाद्वनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति । यजमानः पश्चादनवलोकयन्नीशानदेशादेतैधोऽसीति मन्त्रेणैकां समिधं

गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाहवनीये दधातीत्यर्थः ॥ मन्त्रद्वयं व्याख्यातम् [२०. २३.]
॥ २५ ॥

यावती ग्यावापृथिवी यावच्च सप्त सिन्धवो वितस्थिरे ।

तावन्तमिन्द्र ते ग्रहमूर्ता गृह्णाम्यन्तितं मयि गृह्णाम्यन्तितम् ।

का° [२६. ५४.] यावती ग्यावापृथिवीऽइति दधिधर्मग्रहणम् ।
‘होत्रहवण्यां दधिधर्मं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ब्राह्मी उल्लिक् दधिधर्मदे-
त्या च । हे इन्द्र ऊर्ता अन्नेन सह अक्षितमनुपक्षीणं ते तव ग्रहं तावन्तं तत्प-
रिमाणमहं गृह्णामि मयि च अक्षितं यथा स्यात्तथा गृह्णामि तव ग्रहग्रहणेन म-
यि यज्ञक्षयो मास्वित्यर्थः । तावन्तं कियन्तम् ग्यावापृथिवी यावती ग्यावाभूमी य-
त्परिमाणे च पुनः सप्त सिन्धवः सप्त समुद्राः क्षीरोदाद्याः (15.) यावत् यत्परि-
माणे देशे वितस्थिरे विशेषेण स्थिताः तावन्तमतिमहत्तरं दधिधर्मं गृह्णामीत्यर्थः
॥ २६ ॥

मयि त्यदिन्द्रियं बृहन्मयि दक्षो मयि क्रतुः ।

धर्मस्त्रिशुग्विराजति विराजा ज्योतिषा सह ब्रह्मणा तेजसा सह ॥ २७ ॥

का° [२६. ७. ५५.] मयि त्यदिति भक्षणम् । द्रुतशेषं दधिधर्मं यज्ञमानऽर्विज्ञः
सोपह्वं भक्षयतीत्यर्थः ॥ पङ्क्तिः अष्टाक्षरपञ्चपादा दधिधर्मदेवत्या यज्ञमानाशीर्दि-
वतेति केचित् । बृहत् महत् त्यत् तत् इन्द्रियं प्रसिद्धं वीर्यं मयि विराजति वि-
राजतु लकारव्यत्ययः । दक्षः संकल्पसिद्धिः मयि विराजतु । क्रतुः सत्संकल्पो म-
यि विराजतु । विशेषेण राजते विराट् तेन जगत्प्रसिद्धेन ज्योतिषा तेजसा आ-
दित्याख्येन सह ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन ज्योतिषा च सह धर्मा मयि विराजतु ।
कीदृशो धर्मः त्रिशुक् तिस्रः शुचः दीप्तयो यस्य सः तास्त्रिस्रः शुचो या ते धर्म-
दिव्या शुगित्यष्टादश्यां कण्डिकायां शालाकमन्त्रे व्याख्याताः ॥ २७ ॥

a. पयसो रेत आभृतं तस्य दोहमशीमक्षुत्तरामुत्तराऽ समाम् ।

b. विषः संवृक् क्रवे दक्षस्य ते सुषुम्णास्य ते सुषुम्णाग्निदुतः ।

V. ॥ १८-२३ ॥ १८-२३ ॥ २४. २५ ॥ २४ ॥ ॥

VI. ॥ २६ ॥ २५ ॥ २७. २८ a ॥ २६ ॥ ॥ VII. ॥ २८ b ॥ २७ ॥ ॥

॥ सप्तानुवाकेषु सप्तविंशतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३ ॥

I. a. प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः । b. पृथिव्यै स्वाहा ।
स्वाहा । d. अन्तरिक्षाय स्वाहा । e. वायवे स्वाहा ।
स्वाहा । g. सूर्याय स्वाहा ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः (1.) ॥ प्रवर्ग्ये धर्मभेदे प्रायश्चित्तम् तत्र का° [२६. ७. ४१] स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुतिमाद्यामुत्तमां च मनसः कामा-
तिमिति । तदर्थोऽयम् अध्वर्युः भूमिर्भूमिम् यः ऋतेचिदिति मन्त्राभ्यां भग्नं धर्ममान-
मृष्य परमेष्ठादिचतुस्त्रिंशदाहुतीर्हुत्वा स्वाहा प्राणेभ्य इत्याद्यां पूर्णाहुतिं हुत्वा
पृथिव्यै स्वाहेत्याहुतिविंशतिं सकृद्दृष्टेन हुत्वा मनस इत्यन्यां पूर्णाहुतिं करो-
तीति ॥ मन्त्रार्थो यथा । साधिपतिकेभ्यः अधिपतिना हिरण्यगर्भेण सह वर्तमाने-
भ्यः प्राणेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु इति पूर्णाहुतिमन्त्रः । ततो विंशतिः स्पष्टा मन्त्राः
पृथिव्यै सुहुतमस्तु । एवमग्रेऽपि अग्नये अन्तरिक्षाय वायवे दिवे सूर्याय ॥ १ ॥

a. दिग्भ्यः स्वाहा । b. चन्द्राय स्वाहा । c. नक्षत्रेभ्यः स्वाहा ।
d. अद्भ्यः स्वाहा । e. वरुणाय स्वाहा । f. नाभ्यै स्वाहा । g. पू-
ताय स्वाहा ॥ २ ॥

दिग्भ्यः चन्द्राय नक्षत्रेभ्यः अद्भ्यः वरुणाय नाभ्यै देवतायै पूताय शोधकाय पु-
नाति पूतः देवस्तस्मै ॥ २ ॥

a. वाचे स्वाहा । b. प्राणाय स्वाहा । c. प्राणाय स्वाहा । d. च-
क्षुषे स्वाहा । e. चक्षुषे स्वाहा । f. श्रोत्राय स्वाहा । g. श्रो-
त्राय स्वाहा ॥ ३ ॥

वाचे वागधिष्ठात्रे एवमग्रेऽपि । प्राणाय प्राणेन्द्रियाधिष्ठात्रे प्राणादीनां द्वि-
त्वान्मन्त्रावृत्तिः । चक्षुषि तदधिष्ठात्रे । श्रोत्राय ॥३॥

मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीय ।

वृषमन्त्रस्य रसो यशः श्रीः श्रयतां मयि स्वाहा ॥४॥

आहुतिमन्त्रः । अहं मनसः काममभिलाषम् आवाकूतिः प्र-
प्राप्नुयाम् वाचः सत्यं चाशीय यद्वाक् सत्यं कर्तव्यं एत-
पशूनां वृषं पशुसम्बन्धिनी शोभा अन्नस्य रसः स्वादुत्वम् यशः
कीर्तिः श्रीलक्ष्मीश्च ॥४॥

प्रजापतिः सम्भ्रियमाणः सम्राट् सम्भृतो विश्वदेवः संसन्नो धर्मः प्रवृत्तस्तेज-
उद्यत आश्विनः पयस्यानीयमाने पौल्लो विष्यन्दमाने मारुतः क्षयन् ।

मैत्रः शरसि संताप्यमाने वायव्यो ह्रियमाण अग्निर्वायुः ह्रियमानो वाग्धुतः
॥५॥

का° [२६.७.५०.] प्रजापतिः सम्भ्रियमाण इति यथाकालमिति । सम्भ्रियमाणा-
द्यवस्थायां मन्त्रावीरभेदे प्रजापतये स्वाहेत्याद्या यथाकालमाहुतयो होतव्या इति
सूत्रार्थः ॥ तद्यथा मन्त्रो दर्शयति सम्भ्रियमाणो मन्त्रावीरो यदि भिद्यते तदा
प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता प्रजापतये स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतिर्होतव्येत्यर्थः प्र-
जापतिः सम्भ्रियमाणो यथाकालं प्रायश्चित्तदेवतेत्युक्तत्वात् [अनुक्रम° ४.८.] ॥ नि-
ष्ठिताभिर्मर्शनादारभ्याज्ञापयोऽवसेचनान्तं सम्भ्रियमाणः ॥ सम्राट् सम्भृतः । पयो-
ऽवसेकानन्तरं कुशासादनात्प्राक् सम्भृत इत्युच्यते तत्र भेदे सम्राट् प्रायश्चित्तदेव-
ता सम्राजे स्वाहेति ॥ विश्वदेवः संसन्नः । आसादनादारभ्य मुञ्जप्रलवेधधिश्रयणा-
त्प्राक् संसन्नः तत्र भेदे विश्वदेवदेवतः विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥ धर्मः प्रवृ-
त्तः । अधिश्रयणादारभ्य परिशासाभ्यां ग्रहणात्प्राक् प्रवृत्तः प्रवृत्त्यतः इति तत्र
भेदे धर्माय स्वाहेति ॥ तेज उद्यतः । उद्यम्यतः इत्युद्यतः उद्यमनादारभ्य प्राग-
ज्ञापयोऽवसेकादुद्यतः तत्र भेदे तेजसे स्वाहेति ॥ आश्विनः पयस्यानीयमाने । अ-

ज्ञापयस्यासिच्यमाने धर्मभेदे आश्विनः अश्विदेवत्यो धर्मः अश्विभ्यां स्वाहेति जुहो-
ति ॥ पौलस्तं विष्णुन्दमाने स्यन्दू (२.) स्रवणे विशेषेण स्यन्दमाने धृते बर्हिर्नि-
सरति सति भेदे धर्मः पौलस्तः पूषदेवत्यः पूषे स्वाहेति जु० ॥ मारुतः क्षायन् ।
क्षायनं मध्ये धृतस्यावर्तनम् (३.) तदा मरुदेवत्यः तत्र भेदे मरुद्व्यः स्वाहेति जु० ॥
मित्रः शरसि संताप्यमाने । पयोऽवसेके योपरि तरिका ज्ञायते सा शर-
स्यते तस्मिन् पयोऽध्यमाने एध्यमाने मित्रो मित्रदेवत्यः तायु पालनसंतत्

के शानचि वृषन् तत्र शरआदिकृणात्प्राक् भेदे मित्राय स्वाहेति जु० ॥
व्यो ह्रियमाणः । आकृवनीयं ह्रियमाणो ह्योमात्प्राक् वायुदेवतः तत्र भेदे वायवे
स्वाहेति जु० ॥ अग्नेयो ह्रियमानः । ह्रियमानो धर्मीऽग्निदेवतः तत्र तद्भेदे अग्नेये
स्वाहेति जु० ॥ वाग्धुतः । हुतो हुतह्योमादूर्ध्वं प्रागुत्तरधर्मारम्भात् वाक् वाग्दे-
वतः तत्र भेदे वाचे स्वाहेति जु० ॥ एता आहुतयः सकृदुह्यताज्यैः ॥ ५ ॥

सविता प्रथमेऽह्निर्द्वितीये वायुस्तृतीयेऽग्नादित्यश्चतुर्थे चन्द्रमाः पञ्चम-
ऽऋतुः षष्ठे मरुतः सप्तमे वृहस्पतिरष्टमे । मित्रो नवमे वरुणो दशमेऽ-
न्द्र एकादशे विश्वे देवा द्वादशे ॥ ६ ॥

का० [२६.७.५१.] सविता प्रथमेऽह्निति च प्रत्यह्नमिति । प्रथमे अहन् दिने
धर्मभेदे सविता देवता सवित्रे स्वाहेति जु० । एवमग्रेऽपि । अग्निर्द्वितीये द्वि-
तीयेऽह्नि धर्मभेदेऽग्निदेवता । वायुस्तृतीये तृतीयेऽह्नि वायुदेवता । च-
तुर्थे आदित्यो देवता । चन्द्रमाः पञ्चमेऽह्नि । ऋतुः षष्ठेऽह्नि । मरुतः सप्तमेऽह्नि ।
वृहस्पतिरष्टमेऽह्नि । मित्रो नवमेऽह्नि । वरुणो दशमेऽह्नि । इन्द्र एकादशेऽह्नि ।
विश्वे देवाः द्वादशेऽह्नि देवता तत्र भेदे विश्वेभ्यो देविभ्यः स्वाहेति जु० । उपस-
त्प्रवृद्धौ एता एवाहुतयः पुनरादित आरभ्यावर्त्यन्ते ॥ ६ ॥

उग्रश्च भीमश्च धान्तश्च धुनिश्च । सासृद्धाश्चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा ॥ ७ ॥

का० [१८.४.२४.] विमुखिनारण्येऽनूच्यमिति । चयने मारुतान्षट् पुरोडाशान्
श्रुज्योतिश्चेत्यादिषण्णमारुतमन्त्रैः [१७.८०-८५.] हुत्वारण्येऽनूच्यसंज्ञं सप्तमं पुरो-
डाशं विमुखसंज्ञिनोग्रश्चेति मन्त्रेण जुहुयात् तथाचानुक्रमणी [४.८.] उग्रश्च मारुती

कर्मफलेनार्थी सन्नहं द्विजातिः कर्माधिकारवानित्यात्मानं मन्यते तस्य कर्माधिकारः । अदिते मन्त्रा आत्मयाथात्म्यप्रकाशनेन शोकमोहादिसाधनमज्ञानं विनिवर्त्यात्मज्ञानं जनयतीत्यभिधेयसम्बन्धप्रयोजनानि । इदानीं ते मन्त्रा व्याख्यायन्ते । ईशा वास्यम् । आत्मदेवत्य अनुष्टुप्छन्दस्कोऽध्यायो दधीचाथर्वणेन दृष्टः । गर्भाधानं निष्कारसंस्कृतमधीतवेदं जनितसुतं यथाशक्तिकृतयज्ञं निष्पापं निःस्पृहं यत्नेन मुमुक्षुमुपसन्नं शिष्यं पुत्रं वा ऋषिरुपदिशन्नाह । . ऐश्वर्यं क्षिप् ३.० ईशिता परमेश्वरः स हि सर्वज्ञतूनामात्मा सन्सर्वमीष्टे तेन स्वेन त्मनेशा इदं प्रत्यक्षतो दृश्यमानं सर्वं वास्यम् वस आह्लादने ऋहृलोर्ण्यदिति [पा० ३.१.१२४.] एतत्प्रत्ययः आह्लादनीयम् परमात्माहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यतूपेणात्मना सर्वमिदमनृतमाह्लादनीयम् परमात्माहमेवास्मि नान्यदस्तीति चिन्तयेदित्यर्थः । यत् किम् चेति भिन्नक्रमः किं च यत् जगत्यां लोकत्रये जगत् जङ्गमादिकं स्वामिसम्बन्धालिङ्गितं भवेत् तेन सर्वेण त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धेन भुञ्जीथाः भोगमनुभवेः मा गृधः गृधु अभिकाङ्क्षायाम् आकाङ्क्षां मा कृथाः ममेदमिति धियं त्यजेत्यर्थः । किमिति स्विदिति निपातो वितर्के धनं कस्य स्वित् न कस्यापीत्यर्थः सर्वाणि द्रव्याण्यन्योऽन्यमुपगच्छन्ति दृश्यन्ते अतो ममेदमिति बुद्धिरविद्या तां त्यजतो योगेऽधिकार इत्यर्थः ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेहृतः समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरैः ॥ २ ॥

आत्मज्ञानाशक्तस्य कर्मापदेशमाह । कर्माणि अग्निकोत्रादीनि निष्कामानि (४.) मुक्तिर्हंतुकानि कुर्वन्नेवेह लोके शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं जिजीविषेत् पुरुषव्यत्ययः त्वं जिजीविषेः जीवितुमिहैः पुरुषायुषः शतवर्षत्वाहृतग्रहणम् । त्वयीति विभक्तिव्यत्ययः तवैवं कर्म कुर्वतो जिजीविषतो मुक्तिरस्तीति शेषः इतः प्रकारान्यथा प्रकारान्तरेण मुक्तिर्नास्ति अयमर्थः स्वर्गादिप्राप्तौ यथा नानाप्रकारा न तथा मुक्तावित्यर्थः निष्कामकर्मानुष्ठानेन श्रुद्धान्तःकरणस्यैव मुक्तिरित्यर्थः न तु कर्मणाः फलेन भाव्यम् कथं मुक्तिरित्यत आह न कर्मेति मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म

नरे मनुष्ये न लिप्यते न सम्बध्यते मुक्तिकारणान्तःकरणशुद्ध्यापादकवेतोऽप्यक्षी-
णशक्तिवात् यावदिहा तावत्कर्मस्वधिकार इति दर्शितम् । उत्तरार्धे वा
एवं प्रकारे त्वयि जिज्ञोविषति नरे नरमात्राभिमानिनि इतः एतस्मात्कामकरणा-
दन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते अतः शास्त्रवि-
हितं कर्म कर्तव्यम् । जीवितुमिहेत् प्रत्यवायपरिहारयित्यर्थः तस्मात्

तिष्ठिताः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च वि

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।

तांस्ते प्रेत्यापिगहन्ति ये के चात्मदुनो जनाः ॥ ३ ॥

अथ काम्यकर्मपरान्निन्दति । ये के च ये केचित् [जनाः] नराः आत्मदुनः आ-
त्मानं घ्नन्तीत्यात्मदुनः अविद्वांसः काम्यकर्मपराः विद्यमानस्याजरामरस्यात्म-
द्यादोषेण तिरस्कारणादात्मदुन्तारः ते प्रेत्य मृत्वा देहं त्यक्त्वा तान् लोकान् ज-
न्मानि (5.) स्थावरान्तानि अपिगहन्ति प्राप्नुवन्ति । तान् कान् नाम प्रसिद्धं ते ये
यत्तदोर्व्यत्ययः ये लोकाः लोक्वन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते कर्मफलानि यत्रेति लोका
जन्मानि असुर्याः असुराणामिमे असुर्याः असुषु प्राणेषु रमन्तेऽसुराः प्राणपोषणप-
राः अद्वैतमपेक्ष्य देवा अपि असुराः । कीदृशाः लोकाः अन्धेन तमसा अदर्श-
नात्मकेनाज्ञानेन आवृताः आह्लादिताः । अनात्मज्ञाः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः
॥ ३ ॥

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनदेवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत् ।

तद्वावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

मुमुक्षुभिर्यादृशं ब्रह्मात्मवेनोपास्यम् यस्याज्ञानात्संसारस्तदात्मस्वरूपमाह (6.) ।
त्रिष्टुप्छन्दस्केयमृक् । यत् ब्रह्म अनेजत् एज कम्पने न एजतीत्यनेजत् अचलत्
स्वावस्थाप्रच्युतिः कम्पनम् तद्रहितम् सदैक्यरूपमित्यर्थः एकमद्वितीयं सर्वभूतेषु
विज्ञानधनरूपेण । मनसः संकल्पादिलक्षणाज्जवीयः वेगवत्तरम् जवोऽस्यास्ती-
ति जववत् अत्यन्तं जववत् जवीयः इयमुनि कृते विन्मतोर्लुगिति [पा० ५. ३. ६५.]
मतुपो लुक् । नन्वनेजदेगवतोर्विरोधः मैवम् निरूपाधिबेनानेजत् संकल्प-

तदुत्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य वाक्यतः ॥ ५ ॥

रक्षस्य सकृदुक्तं चित्ते नायातीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनर्वदति । कृत-
मात्मतत्त्वमेजति चलति तदेव च न एजति स्वतो नैव चलति अचलमेव सत्
मूढदृष्ट्या चलतीवेत्यर्थः । किं च तत् द्वे अविदुषामब्दकोट्याप्यप्राप्यत्वादूरे इ-
वेत्यर्थः । तत उ तदेव अतिके समीपे विदुषामात्मत्वेन भासमानत्वात् न
द्वेऽतिके । अस्य सर्वस्य नामरूपक्रियात्मकजगतोऽन्तरम्यन्तरे ते
स्य वाक्यतः बहिर्द्वारं तदु तदेव ब्रह्म नभोवद्यापकत्वात् ॥ अस्य अन्त्या-
र्थान्तरम् यथा पूर्वमन्त्रेण कारणरूपमात्मानमुद्दिश्य कार्यरूपमुद्दिशति । तदेज-
ति । तिस्रोऽनुष्टुभः । तत् आत्मतत्त्वमेजति सर्वजलुद्वारेण स्थितं सत् कम्पते क्रि-
यावद्भवति तदेव च न एजति स्थावररूपपावस्थं न चलति । तदेव द्वे अग्नि-
त्यनक्षत्रादिव्यपेण स्थितत्वात् तदु अतिके समीपे धरादिव्यपत्वात् सर्वं खल्विदं
ब्रह्मेति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य प्राणिजातस्यान्तर्मध्ये तदेवास्ते विज्ञानधनरूपेण ।
अस्य सर्वस्य बहिः तदु तदेव जडरूपत्वात् चेतनाचेतनरूपमनन्तं ब्रह्मेत्यर्थः ए-
तदुपासितुरर्चिरादिमार्गेण गमनं नास्ति इहैव ब्रह्मप्राप्तेः न तस्य प्राणा उत्क्रा-
मन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः ॥ ५ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिंक्षित्सति ॥ ६ ॥

अथोपासनप्रकारमाह । यस्तु यः पुनः मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि अव्यक्तादीनि
स्थावरान्तानि चेतनानि आत्मन् सप्तम्या लुक् आत्मनि एवानुपश्यति मध्येव
सर्वभूतानि (9.) स्थितानि न मद्यतिरिक्तानीति पश्यति आत्मव्यतिरिक्ताणि न
पश्यतीत्यर्थः सर्वभूतेषु चात्मानमवस्थितमव्यतिरिक्तं पश्यति (10.) तेषां भूतानां
स्वं आत्मानमात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः । अयमर्थः । अस्य कार्यकारणसंघातस्यात्माहं
सर्वप्रत्ययसाक्षीभूतश्चेतयिता निर्गुणश्च तथा तेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरा-
न्तानामहमेवात्मेति सर्वेषु चात्मानं निर्विशेषं पश्यति । ततस्तस्मादर्शनात् न
विचिंक्षित्सति न संशेते किद्गोपापनयने संशये चेति धातोः गुप्तिङ्किङ्चः सन्निति

सर्वं सन्प्रत्ययः आत्मनोऽन्यत्पश्यतः सर्वः संदेहो भवत्यात्मान-
निरन्तरं पश्यतो न संदेहावकाश इति भावः अत आत्मज्ञस्य
विचारानवृत्तिः ॥ ६ ॥

गणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः ।

मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

यो मन्त्रो वदति । यस्मिन्नवस्थाविशेषे विज्ञानतः आत्मैवेदं
खल्विदं ब्रह्मत्यादिवाक्यविचारेणावधृतपरमार्थस्य सतः सर्वाणि भूतानि आत्मै-
व सन्तु परमार्थदर्शनादात्मैव संवृत्तः तत्र तस्यामवस्थायामेकत्वं विशुद्धं गगणोप-
मैकत्वं पश्यतः ज्ञानतः को मोहः कः शोकश्च अविद्याकार्ययोः शोकमोह-
वत्सम्भवात्सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमुच्छेद इति भावः ॥ ७ ॥

स पर्यगाहुः क्रमकायमत्रणमस्त्राविरं शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाह्यतीभ्यः समाभ्यः

॥ ८ ॥

एवम्भूतात्मज्ञस्य फलमाहुः । य एवमात्मानं पश्यति स ईदृशं ब्रह्म पर्यगात्
परिगृह्णति प्राप्नोतीत्यर्थः । कीदृशम् शुक्लं शुक्लं शुद्धं विज्ञानानन्दस्वभावमचित्य-
शक्तिः । अकायम् न कायः शरीरं यस्य तत् । अकायत्वादेवात्रणमक्षतम् । अ-
स्त्राविरं न विद्यन्ते स्त्रावाः शिरा यत्र तदस्त्राविरं स्त्रायुरक्षितम् अकायत्वादेव ।
कृतं सत्वरजस्तमोभिः । अपापविद्धं न पापैर्विद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैर-
स्पृष्टम् । अकायमत्रणमस्त्राविरमिति पुनरुक्तमर्थातिशयद्योतनाय अभ्यासे भूयांस-
मर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तिः [निरु° १०. ४२.] । ईदृशं ब्रह्मात्मज्ञः प्रतिपद्यत इ-
त्यर्थः । पुनस्तस्यैव फलान्तरमाहुः य ईदृश उपासकः स शाश्वतीभ्यः समाभ्यः नि-
रन्तरमनन्तवर्षेभ्योऽर्थाय (११.) अनन्तवर्षप्राप्तये याथातथ्यतः यथातथाभावो याथा-
तथ्यं तेन यथास्वद्वयमर्थान्व्यदधात् विहितवान् त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धैश्चेतनाचे-
तनैरर्थैरुपभोगं कृतवानित्यर्थः । कीदृशः कविः क्रान्तदर्शी । मनीषी मेधावी ।

परि सर्वतो भवतीति परिभूः ज्ञानबलात्सर्वत्रपः । स्वयं भवतीति स्वयम्भूः । ब्रह्मरूपेण भविता । ईदृशोऽपि पूर्वोक्तं शुक्रमकायमित्यादिविशेषणानि ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ एतस्या ऋचोऽर्थान्तरम् । यथा । योऽयमतीतमन्त्रोक्त आत्मा स पर्यगात् परितः सर्वत्र गच्छति नभोवत्सर्वं व्याप्नोति व्याप्य च शाश्वतीभ्यो नित्याभ्यः समं संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्यो याथातथ्यतः यथाभूतकर्म योऽर्थान्कृतः उपद्वयार्थान्व्यदधात् यथानुवृत्तं व्यभजदित्यर्थः । स कीदृ-
त्यादिविशेषणानि लिङ्गव्यत्ययेन पुल्लिङ्गे नेतव्यानि शुक्रः शुद्धो दीप्तिमत् अका-
योऽशरीरः लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः (12.) अत्रणोऽक्षतः अस्त्राविरः शिरारहि-
तः अत्रणोऽस्त्राविर इति विशेषणद्वयेन स्थूलशरीरप्रतिषेधः शुद्धो निर्मलः अ-
पापविद्धोऽधर्मादिवर्जितः कविः सर्वदृक् नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृति (13.) श्रुतेः
नीषी मनस ईशिता सर्वज्ञः परिभूः परि सर्वेषामुपर्युपरि भवतीति परिभूः स्वय-
म्भूः स्वयमेव भवतीति येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स स्वयमेव भवतीति
स्वयम्भूः । स नित्य ईश्वरः सर्वं कृतवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।

ततो भूय-इव ते तमो यऽउ सम्भूत्याऽ रताः ॥ १ ॥

अतः परमुपासनामन्त्रा उच्यन्ते । षडनुष्टुभः । यमनियमसम्बन्धवान्विज्ञाना-
त्मा कश्चिन्नास्ति जलबुद्बुदवज्जीवाः (14.) मदशक्तिवद्विज्ञानमित्यादिमतवा-
दिनो बौद्धाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते । ये नराः असम्भूतिमसम्भवमुपासते मृतस्य पुनः
सम्भवो नास्ति अतः शरीरान्तेऽस्माकं मुक्तिरेवेति वदन्ति ते अन्धं तमोऽज्ञान-
लक्षणं प्रविशन्ति । ये उ ये च सम्भूत्यामेव रताः सम्भवत्यस्या इति सम्भूतिरा-
त्मा तत्रैवासक्ताः कर्मपराश्रुषाः स्वबुद्धिलाघवमज्ञानाना आत्मज्ञानमात्ररताः
आत्मैवास्ति नान्यत् कर्मादीनि कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोः सम्बन्धो नास्तीत्यभि-
प्रायवन्त इत्यर्थः ते नराः ततोऽन्यात्तमसो भूय-इव इवशब्दोऽनर्थकः बहुतरं
तमोऽज्ञानं विशन्ति ॥ अस्या ऋचोऽर्थान्तरमुच्यते अधुना व्याकृताव्याकृतोपा-
सनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते । सम्भवनं सम्भूतिः कार्यस्योत्पत्तिः त-

सम्भूतिः प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यम् तामसम्भूतिमव्याकृताख्यां प्रकृत्या तामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकां ये उपासते ते तदनुवृत्तमेवान्धं तमाऽऽदशनात्मनां संसारं प्रविशन्ति । ये सम्भूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाण्युक्ताः ते ततस्तस्मादपि भूयो बद्धतरमिव तमः प्रविशन्ति ॥ १॥

फलमाहुः सम्भवादन्यदाहुः सम्भवात् ।

श्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

पासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह । सम्भवात् सम्भू कार्यब्रह्मोपासनात् अन्यदेव पृथगेवाणिमागैश्चर्यलक्षणं फलमाहुः कथयन्ति धी- तथा असम्भवात् असम्भूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनादन्यदेव फलमुक्तम् अ- तमः प्रविशन्तीत्युक्तं प्रकृतिलय इति पौराणिकोक्तं फलमाहुः । इत्येवंवि- धं धीराणां विदुषां वचः श्रुम वयं श्रुतवन्तः ये धीराः नोऽस्माकं तत्पूर्वीकं स- म्भूत्यसम्भूत्युपासनाफलं विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते ॥ ११ ॥

सम्भूतिं सर्वज्ञात्सम्भवैकहेतुं परं ब्रह्म । विनाशं विनाशोऽस्यास्तीति वि- नाशः अर्शआदिवाद्यप्रत्ययः विनाशधर्मकं शरीरम् । तदुभयं शरीरिशरीरद्वयं द्वयं यो योगी सह एकीभूतं वेद जानाति देहभिन्नोऽहं देही वासे कर्मवशादिति ज्ञा- त्वा शरीरेण ज्ञानोत्पत्तिकराणि निष्कामकर्माणि करोतीत्यर्थः । स विनाशेन विनाशेना शरीरेण मृत्युं तीर्त्वाः करुणाश्रुद्धिं सम्पाद्य सम्भूत्यात्मज्ञानेनामृतम- श्नुते उक्तं प्राप्नोति ॥ अस्या ऋचोऽर्थान्तरम् । यथा । सम्भूत्युपासनयोरेकपुरुषा- र्थत्वात्समुच्चय एव युक्त इत्याह । अत्र विनाशशब्दद्वयेऽवर्णालोपो द्रष्टव्यः पृषो- दरादिवात् अन्यदाहुः सम्भवादित्युक्तेः । सम्भूतिमविनाशं च व्याकृताव्याकृतोपा- सनद्वयं (15.) यः सह वेद उभयमुपास्त इत्यर्थः स योगी अविनाशेनाव्याकृतो- पासनेन मृत्युमनैश्वर्यमधर्मकामादिदोषजातं च तीर्त्वातिक्रम्य सम्भूत्या हिरण्यगर्भा- पासनेनामृतं प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते (16.) ॥ ११ ॥

अन्यं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय-इव ते तमो यऽउ विद्यायाऽ रताः ॥ १२ ॥

ये तु कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिज्ञीविषन्ति तान्प्रत्युच्यते । विद्याविद्ययोः समुच्चिचीपया प्रत्येकं निन्दोच्यते । विद्याया अन्या अविद्या कर्म । ये ज्ञानं अविद्यामग्निहोत्रं क्षणां केवलामुपासते स्वर्गार्थानि कर्माणि केवलमर्थाधमदर्शनात् । के ज्ञानोऽज्ञानं प्रविशन्ति संसारपरम्परामनुभवन्तीत्यर्थः स्मादन्धात्मकात्तमसो भूय-इव बहुतरमेव तमः ते प्रविशन्ति ये उ ये पुनर्विद्यायामात्मज्ञाने देवताज्ञाने एव रताः कर्माणि ह्रिवा कर्माकरणे प्रत्यवायोत्पत्त्यान्तःकरणशुद्धभावेन ज्ञानानुदयादिति भावः ॥ १२ ॥

अन्यदेवाङ्गविद्याया अन्यदेवाङ्गविद्यायाः ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

तयोः फलभेदमाह । विद्याया आत्मज्ञानस्य फलमन्यदेवाङ्गरमृतद्रवम् अविद्यायाः कर्मणाश्च फलं पितृलोकद्रवमन्यदेवाङ्गः धीराः कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति श्रुतेः । ये धीरा धीमन्तः आचार्याः नोऽस्मभ्यं ज्ञानं कर्म च विचचक्षिरे व्याचक्षुः तदुक्तम् इत्येवं धीराणां वचः शुश्रुम श्रुतवन्तः ॥ १३ ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायामृतमश्नुते ॥ १४ ॥

समुच्चयमाह । विद्यां देवताज्ञानमविद्यां कर्म च तदुभयं विद्याविद्याद्वयं द्वयं यः सह वेद एकीकृत्य वेद एकेन पुरुषेणानुष्ठेयं जानाति कर्मकाण्डं ज्ञानं ण्डस्य गुणभूतमित्यर्थः । सोऽविद्यायाग्निहोत्रादिकर्मणा मृत्युं स्वाभाविककर्मज्ञानं मृत्युशब्दवाच्यं तीर्त्वातीर्थान्तःशुद्धा कृतकृत्यो भूत्वा विद्याया देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति तद्विमृतमुच्यते यदेवतात्मगमनमिति श्रुतेः ॥ १४ ॥

वायुरनिलममृतमयेदं भस्मान्तं शरीरम् ।

ओ३म् क्रतो स्मर क्षिप्वे स्मर कृतं स्मर ॥ १५ ॥

अग्नेः पासनो योगी अन्तकाले प्रार्थयते । द्वे यजुषी । अग्नेदानीं परीष्य-
तो (१८.) वायुः प्राणः वायुग्रहणं सप्तदशकलिङ्गोपलक्षणार्थम् सप्तदशात्म-
कलिङ्गद्वयः प्राणोऽध्यात्मपरिहृदं ह्रिवाधिदैवतद्वयं सर्वात्मकममृतं (१८.) सूत्रा-
त्मानमनिलं वायुं प्रतिपाद्यतामिति वाक्यशेषः वायुर्वाक् गौतम सूत्रं वायुना
चैव वेदोदः सर्वं संदृढमिति श्रुतेः [बृहदारण्यं माध्यं ३.११.६.] ज्ञानकर्म-
भ्रमुत्क्रामवित्यर्थः । अथ इदं स्थूलं शरीरमग्नौ कृतं भस्मान्तं भ-
स्मद्वयं भूयात् भस्मान्तः स्वद्वयं यस्य तत् कृतप्रयोजनत्वात् ॥ अथ योगिनोऽप-
लम्बभूतमक्षरमुच्यते ओमिति ब्रह्मणः प्रतिमा नाम वा । अस्य ब्रह्म ऋषिः गा-
यत्री ह्रन्द्ः परमात्मा देवता वेदारम्भे होमे शान्तिपुष्टिकर्मसु काम्येषु नैमित्तिके-
षु कर्मसु विनियोगः । ओंप्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्माभिदेनो-
च्यते हे ओम् हे क्रतो संकल्पात्मक स्मर यन्मम स्मर्तव्यं तस्यायं कालः प्र-
त्युपस्थितोऽतः स्मर (१९.) यस्त्वं (२०.) ब्रह्मचर्यं गार्हपत्ये च मया परिचरितस्त-
त्स्मर । क्षित्रे (२१.) स्मर कल्प्यते भोगायेति क्लृप् लोकः तस्मै स्मर जशदेश
(२२.) आर्षः ह्रन्द्स्युभयेति पदान्तत्वात् मयास्मै अयं लोको दातव्यस्तस्मै क्लृप्ताय
लोकाय स्मर । कृतं स्मर यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर । स्मरेत्य-
स्यावृत्तिरादरार्था । क्रतो त्रिभिर्व्यनुर्भिरन्ते यज्ञान्योगी स्मारयतीति कात्यायनः [अ-
नूक्रमं ४.१.] ॥ १५ ॥

अग्ने नय सुपथा रायेऽअस्मान्विश्वा नि देव वायुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुङ्गुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १६ ॥

पुनरन्येन मन्त्रेणाग्न्याख्यं ब्रह्म प्रति योगी मार्गं याचते । अगस्त्यदृष्टाग्नेयी
त्रिष्टुप् व्याख्यातापि [५.३६.] विशेषाय पुनर्व्याख्यायते । हे देव दानादिगुणयुक्त
हे अग्ने अस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण देवयानेन नय सुपथेति विशेषणं दक्षि-
णमार्गनिवृत्त्यर्थम् गतागतलक्षणोऽन दक्षिणमार्गेण निर्विष्टोऽहम् अतोऽग्ने त्वां
याचे पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथास्मान्कर्मफलविशिष्टान्नय । किमर्थम्
राये धनाय मुक्तिलक्षणाय कर्मफलभोगायेत्यर्थः । किंविधस्त्वम् विश्वानि सर्वाणि

वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वान् ज्ञानम् । किं च जु
 ल्ये शानचि जुहोत्यादित्वेन त्वम् कुटिलं प्रतिबन्धकं वञ्चन
 पमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् युयोधि पृथक्कुरु वियोजय नाश
 मिश्रणयोः कण्ठिवाह्वलोपद्वित्वे हान्दसं हेर्धित्वम् ततो विशुद्धा
 पिष्टां वहुत नउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम कुर्याम रदानो
 णी कुरु शक्नुमस्ततस्त्वया पापनाशे कृते शुद्धा नमस्
 त्वित्यर्थः ॥ १६ ॥

हिरण्यमयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

योऽसावदित्ये पुरुषः सोऽसावहम् ॥

ओ३म् खं ब्रह्म ॥ १७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

पुनरादित्योपासनमाह । उल्लिक् यजुर्द्वयान्ता उल्लिक् त्रिपादान्त्यो द्वादशक इति
 वचनात् । हिरण्यमयमिव हिरण्यमये ज्योतिर्मये यत्पात्रम् पिबन्ति यत्र स्थिता र-
 श्मयो रसानिति पात्रं मण्डलम् तेन तेजोवृषेण मण्डलेन सत्यस्यादित्यमण्डल-
 स्थस्याविनाशिनः पुरुषस्य मुखं शरीरमपिहितमाह्लादितं वर्तते । तथापि यः अ-
 सौ प्रत्यक्षः आदित्ये रविमण्डले पुरुषः पुरुषाकारत्वात् पूर्णमनेन प्राणबुद्ध्यात्म-
 ना जगत्समस्तमिति वा पुरुषः परिशयनाद्वा स मण्डलस्थः पुरुषः असौ प्रत्य-
 क्षः कार्यकारणसंघातप्रविष्टोऽहमस्मि । एतां चोपासनां कुर्यादित्यर्थः ॥ ओम्
 खं ब्रह्मेति (24.) यजुषी । ओ३मिति नामनिर्देशो ब्रह्मणः खं ब्रह्मेत्याकाश-
 मन्ते ब्रह्म ध्यायेत् [अनुक्रम० ४.१.] यद्यपि ब्रह्म चेतनमाकाशस्त्वचेतन-
 कदेशे सादृश्यम् नभोवद्यापकं ब्रह्म ओमिति जपन्ध्यायेदित्यर्थः । सूर्यमण्डलस्थः
 पुरुषोऽहमेवेत्यभेदेन चित्तयेत् ॥ १७ ॥

अथ विचारः । विद्यां चाविद्यां चेत्यत्र [क० १४.] विद्याशब्देन किं मुख्या प-
 रमात्मविद्योच्यते उतोपासना वा अमृतमश्नुत इत्यत्र [क० १४.] अमृतशब्देन सा-
 त्त्वान्मुक्तिरुत्तरमार्गेण परम्परया वा । नाद्यः । विद्याकर्मणोर्यस्तद्वेदोभयः सहेति

यानुपपत्तेः तयोर्विरोधात् विद्योत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्यानुत्पत्तेः
 येति ज्ञानोत्पत्तौ शीतोऽग्निरप्रकाशश्चेति अविद्योत्पत्तिर्न सम्भ-
 ५ ज्ञानं वा यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः तत्र को
 युक्तत्वात् । किं च विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणेऽग्रे
 नाप्यत्रम् । तस्माद्विद्योपासना अमृतं चेत्येति दिक्

वेददीपे मनोहरे । व्यरमच्चरमोऽध्यायः परमात्मनिद्रूपकः
 इति वेददीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४०॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

१-३ [प्रेत्याभिगं] ॥१-३॥ ४ [मर्षत्] - ६ [विजुगुप्सते] ॥४-६॥

७ [यस्मिन्सं] ॥७॥ ८ ॥८॥ १२ ॥१॥ १३ [विद्ययान्यदादुरवि-
 द्यया । -] ॥१०॥ १४ ॥११॥ १-११ ॥१२-१४॥ १७ [- मुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये] ॥१५॥ पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजा-
 पत्य व्यूह रश्मीन्समूह तेजो यत्ते त्वं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि । यो
 ऽसावसौ पुरुषः । सोऽहमस्मि ॥१६॥ १५ [ओ३म् क्रतो स्मर कृतं
 स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ।] ॥१७॥ १६ ॥१८॥ ओम् खं ब्रह्म ॥ ॥

अनुवाकेऽष्टादश ॥

३ चि काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४०॥ ॥

ओम् । शुभं भवतु । कल्याणमस्तु ।
संवत्सरे षष्ठ्याये १८५१. विक्रमार्कगते १९०७. शके १७७३.
समाप्तिमगात्
वोग्देन मुद्रिता सेयं वेवेरेण च शोधिता ।
वाजसनियसंहिता वेददीपेन संयुक्ता ॥
ओम् श्रीवेदपुरुषाय नमः ॥ ॥

